ॐ

श्री हयग्रीवाय नमः ।

श्रीकृष्णाकावेरीमध्यवर्ति गुण्टूरुमण्डलान्तर्गतनरसारायपुरसन्निहित-
पमिडिपाडुनामकाग्रहारनिवासिना
श्रीनन्दनन्दनचरणारविन्दामन्दनिष्यन्दमरन्दबिन्दुबृन्दविन्दनतुन्दिलमिलिन्दायमान
मानससरोजातेन भारद्वाजसगोत्रजातेन निर्मितश्रीकृष्णलीलातरङ्गिणी-
रुक्मिणीपरिणयशरद्रात्रिसमुद्रमथनवेदान्त-
कौस्तुभादिशताधिकग्रन्थजातेन
श्री वेङ्कङ्कोण्डोपनामक रामरायकविना
विरचितया
भाष्यार्कप्रकाशाख्यया विलसितेन श्रीशाङ्करभाष्येणोपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

प्रथमद्वितीयषट्कात्मकमिदं ग्रन्थरत्नं
'तर्करत्न, न्यायवेदान्तविद्यापारीण' बुलुसु अप्पन्नशास्त्रिमहोदयै
सम्यक्परिशोध्य,
भट्टिविलिग्रामसंस्थापित श्रीशारदामुद्रणालये
गुण्टूरुमण्डलान्तर्गत नरसरावुपेटनिवासिभि , श्री कविता
वेङ्कटसुब्रह्मण्यशास्त्रिभिः सम्यङ्मुद्राप्य
प्रकटीकृतं सद्भिजयते तराम् ।

हूणशकः १९५५

श्रीमहावागीश्वर्यै नमः ।

श्रीमहायशश्शरीर सार्धशतमहाप्रबन्धकर्तृ-

वेङ्कटकोण्ड रामरायकवीन्द्रजीवितोदन्तः ।

श्रीविद्वत्कविसार्वभौम पुल्योमामहेश्वरशास्त्रिसंग्रथितः ।

श्लो॥ सरसजनहृत्पेटी भूषायिताव्ययशःपटी सकलसुकलाकोटी वेषाकृतिप्रमदाभिटी ।
सरसरचनाधाटी जोषावहत्पदसम्पुटी मम तु रसनावाटीभूषा नटेत्कवितानटी ॥
वयं वितनुमोऽञ्जलिं विविधतन्त्रविद्याव्रजप्रबन्धविधिदक्षिणप्रतिभया त्वनन्यादृशा ।
लसत्सरससाहितीरसविसारिसत्काव्यसद्विनिर्मितिधुरीणताऽञ्चितमहाकविभ्योऽनिशम् ॥१॥
हयाननमहामनूर्जितजपार्चनोपासनाबलाप्तसकलागमासदृशसंविदाविष्कृताः ।
लसन्त्यखिलदर्शनाप्रतिभटप्रबन्धा यतो गुडाद्रिकुलदीपकं तमिह रामरायं नुमः ॥२॥
तदीयजननादिसच्चरितवर्णनं पावनं स्वलिप्सितसमस्तसत्फलततिं सुरोपासना ।
इहापि च महाकलौ दिशति भक्तिमद्भ्यो ध्रुवं वितीरयितुमत्र नस्सरति वाङ्मयं सज्जनाः ! ॥३॥
अयं विबुधराजराट् पमिडिपाडुनाम्नाऽञ्चिते नृसिंहनगरोपमण्डलगतेऽग्रहारेऽमले ।
सुगर्तपुरमण्डले विबुधचन्द्रिरोत्पत्तिभूगुडाद्रिकुलसिन्धुजोऽखिलकलानिधिस्तूदयौ ॥४॥
कलाविह तु शालिवाहनशकेऽद्रिनिध्यद्रिभूमिताव्ययुववत्सरे तपसि दर्शतिथ्यां निशि ।
द्विजाधिपतिवासरे कटकलग्नके मोहनाद्बुधात्सुहनुमाम्बिकाजठरतोऽजनीशो यथा ॥५॥
ससूत्रदिहाश्वलायनऋषिर्भरद्वाजकोऽन्वये कुलकरोस्य सत्कविवरस्य शाखार्चिकी ।
पितामह उदीरितः कविकुलेन्दुराल्वारिति स्थिरापि सुखजीविकां दिशति पञ्चशत्या मिता ॥६॥
क्रमात्स ववृधे कलानिधिरिवाखिलानन्दयन्नपूर्वललितैर्मतिप्रतिभयाञ्चितैश्शैशवे ।
पिता विधिवदक्षरग्रहमचीकरत्पञ्चमे शुभेऽहनि तु वत्सरे शुभमुहूर्तके मोदतः ॥७॥
ततो गुरुमुखात्कलालयत आन्ध्रभाषामयं पपाठ गुरुतां वहन्निनरबालकानां मुदा ।
शितात्ममतितोऽधिकं स समुपाददे वाङ्मयं पिता तु गतवान्दिवं वयसि षष्ठवर्षे यता ॥८॥
पितृव्य इह केशवो धरणिवित्तरक्षाधुरं वहन्नतितरां स्वसौहृदभरेण तं पाठयन् ।
व्यधात्स उपनायनं विधिवदष्टमे वत्सरे त्रिसन्ध्यमथ भक्तितोऽन्वहमुपास्त सन्ध्यामसौ ॥९॥
पिपाटयिषुरुद्यतस्स किमुहूणभाषाकलां न्ववीविशदिमं ततो महति गर्तपुर्यालये ।
पठत्यनुदिनं क्रमान्मतिमतीह बाले फलं शरीरमभवद्रुजा परिनिपीडितं भूयशः ॥१०॥
निरन्तररुजार्दितं पुरि तृतीयकक्ष्यागतं चतुर्दशशरद्वयं पुरत आनिनायार्भकम् ।
न्यवारयदशक्तितो विमुकलालये पाटनं पितृव्य इह संस्कृतां पठ गिरन्त्विति मोचिवान् ॥११॥

स्थितस्स्वसदने सुखं स रघुवंशमारभ्य सत्कवीट्कृतिचतुष्टयं प्रतिकृति द्विसर्गात्मना ।
पपाठ सविधे तत कुल्यगुरोस्तु रामाख्यया प्रथा गतवत कलानिधिवरस्य सीतायुजा ॥१२॥
पठन् स्वसहपाठिभि प्रतिदिन स्वपश्यन्पुनर्गुरूक्तविषयाधिक समवबोधयस्तत्र तान् ।
प्रमोदयति निरयशो निजपुरोधसस्सन्निधौ पठत्युपनिषन्मुख निगममन्त्रजाल च स ॥१३॥
त्रिसन्ध्यमवधानतो निगममातर सम्भजन् पितामहमुखागत कुलधन स्वयं पूजयन् ।
हयाननमिह स्थित महितसाल्वभद्राश्मग विशिष्टविधया भजन् स्वहृदये सदा चिन्तयन् ॥१४॥
सुचोलविभुना पुरा जनपदे निजे स्थापित मनोहरमहालये स्वनुभजन्रमावल्लभम् ।
विधाय तुलसीवनं स्वयमिहोर्ध्वपुण्ड्राङ्कितो जलेन परिवर्धयन्पठति देवभाषा मुदा ॥१५॥
कदापि हरिवासरादिषु हयाननं भक्तितो नदन् स्वतुलसीवने विमलपीठमध्यस्थितम् ।
विधाय तुलसीदलैर्बहुविधोपचारैरयं समार्चिचदल स्तुवन्नपि च संस्मरन् श्रद्धया ॥१६॥
तथा कतिपयेष्वहस्स्विह गतेषु चैव मुदा कदाचन हयाननो द्विजवपुर्निशि स्वमके ।
स्वमन्त्रमुपदिष्टवानथ जगाद दम्मालपाडुभिख्यजनधाम्नि सन्वसति रत्नमाचार्यक ॥१७॥
स ते दिशति गच्छ तं मम मनोरुपास्तौ क्रम तदङ्गकवचादिकं सकलमङ्ग वैखानस ।
इति प्रणिगदन् द्विजप्रवर एष चान्तर्दधे प्रबुद्ध इदमद्भुत स्वहृदये स चाचिन्तयत् ॥१८॥
जपन्नुपगतं मनु भवति सत्यमेतन्न वेत्यमौ व्यवसितु ययौ जनपद परेद्युस्स तम् ।
सरत्नगुररादरादखिलमङ्गजाल ददाववाप्य तु यथा निधिं मुदितहृद्गृह चाययौ ॥१९॥
ततस्त्वनुदिन महामनुमिम पुरश्चर्यया जपन्विधिवदर्चयन्नपि च मूर्तिमत्यादरात् ।
उपास्त स हयानन हरिमशेषविद्याप्रद प्रसादमगमद्विभोरपठिनं विदन्नात्मना ॥२०॥
अधीतकृतियुग्मको भगवतो महानुग्रहात् रसाढ्यकविताधुनीप्रवहणे रमावल्लभम् ।
स्तुवन् शतमितादिभिर्हृदयहारिपद्यैरसौ कथञ्चन कृतिद्वय गुरमुख दथाधीतवान् ॥२१॥
ततस्स तु समापिपद्गुरमुखादधीतिं बुध पितृव्यसविधे गुरोश्श्रमद एव पाठो मम ।
अशेषमपि काव्यग मम यथा वदन्त्वेति भो पितर्विमृश कुत्र वाप्यपठितेष्विति प्रोचवान् ॥२
अपृच्छदथ कुत्रचित्त्वपठिते पुराण यथा रयेण स जगाद तं विषयमेष पृष्टाधिकम् ।
उदास्त स तु पाठने प्रमुदित पितृव्यो हृदि स्वय तु सुसमन्विते नहि गुरोरपेक्षा भवेत् ॥२३॥
तनम्सरससाहितीकृतिवरानशेषान् स्वयं समीक्ष्य कृतिसारवित्सपदि षोडशाब्दात्मक ।
व्यपदथ स रुक्मिणीपरिणयादिकाव्यत्रयं त्रिभागकमदष्टदर्शकमवैत्त स ज्यौतिषम् ॥२४॥
स्वयंकृतवती ततो जगति कीर्तिकान्ता दता धरा तु वितता प्रसूनठर एव तं चाग्रहीत् ।
अशेषसुकलामयी विबुधभारती शैशवे चतुष्प्रियमशिश्रियज्झडिति यौवनश्रीरपि ॥२५॥
कलाषलितकुल्यजा चतुरकलामहाकल्पता विशालवसुनेशना निसमरार्यकीर्तीशताम् ।
विशिष्टगुणसम्पदं श्रुतसपूर्वयस्सम्पदं समृद्धसकलार्थसम्पदमखण्डधीसम्पदम् ॥२६॥

समीक्ष्य वरसम्पदं प्रथितमिङ्गराड्वंशजस्स वेङ्कटपदादिमो रमणनामकश्श्रीविभु ।
द्वितीयतनयां निजां श्रियमिवादिलक्ष्म्याह्वया प्रदातुमनयद्विजौ परिणयाय नेल्लूर्पुरात् ॥२७॥
विचिन्त्य कुलशीलसौभगमुखाढ्यकन्यागुणान् पितुस्स्वसमगौरवद्रविणवैदुषीसम्पदम् ।
प्रसूगतसुशीलतासुचिरपुण्यता बन्धुताऽन्वमंस्त सदृशं समागममथोपयामे रुचे ॥२८॥
मुहूर्तमथ भद्रदं ग्रहबलेन निश्चित्य सद्बुधैर्निगदितं पुनस्स बुधयुग्मतः प्राहिणोत् ।
स्वबन्धुपरिवारसद्बुधशतैः पितृव्यो वरं कुमारमिव भूपतेरथ निनाय नेल्लूर्पुरीम् ॥२९॥
समङ्गलघटस्रगक्षतसुगन्धमुख्योल्लसत्सुभाजनकराङ्गनामणिगिरासबन्धुर्जनैः ।
द्विजैरपि सतूर्यनिस्स्वनगणं समभ्येत्य तान् न्यवीविशदलंकृते शुभगृहेऽथ कन्यापिता ॥३०॥
तत परिणयोत्सवोऽजनि तयोर्महाविभवैः विदेहतनयारघुप्रवरयोरिवात्यद्भुतैः ।
ददौ स परितुष्टधीर्विविधवारिवर्हं महत् समं स्वसुतया धनी विबुधवर्गमप्यार्चिचत् ॥३१॥
स पञ्चसु दिनेषु भूसुरसुरासनःप्रीर्दिनैर्द्रमूल्यसुरसमण्डनैर्मधुरभक्ष्यरस्यौदनैः ।
अनीति निगदेत्तु क कथमिहार्हयामास तद्वरासतुधनबन्धुसंततिमिति क्षमो वर्णयेत् ॥३२॥
तथैव वरपक्षजन्मसदसि दत्तभूषादिभिर्बुधाः कनकमुद्रिकादिभिरशेषविद्याविदः ।
बुधाः कति समर्चिता विविधगाननृत्यादिसत्कलाविद इहादना इति कथं नु वक्तुं क्षमाः ॥३३॥
समाप्य विधिमौपयामिकमशेषमत्योत्सवैस्सकेशवसुधीमणिस्सकलबन्धुमित्रादिभिः ।
स्नुषां स्वभवनं नवां विधिवदानिनायादरात् प्रवेशयितुमुत्सुकश्श्रियमिवादिलक्ष्मीं पराम् ॥३४॥
प्रवेश्य दिवसत्रये स्वकुलसम्प्रदायानुगो नतैस्स्वकुलदेवतार्चनमुखैस्समाराधयन् ।
सुराञ्जनपदस्थितानपि जनान् सुमृष्टाशनैर्यथार्हममरांशुकादिभिरपि स्वबन्धुव्रजम् ॥३५॥
स्यदं स विविधैर्महैरपि तथा निनीयोत्सुकश्चतुर्थदिवसे पुनर्नववधूं स्नुषां प्रैषिपत् ।
पितुर्भवनमादराद्भवनभूषणैर्भूषयन् स्वबन्धुसहिता निजामपि च बन्धुतां प्राहिणोत् ॥३६॥
रामारायस्तिर्विधाय विधिवत्पाणिग्रहं वैभवैर्वंशेऽनेहसि सम्प्रभुत्य स हरिं स्तुत्वा स्ववैर्नित्यश ।
ध्यायन्नन्तिशोधनादिविधिना पश्चान्निजमामगो शेषान्नावनदन्त्य वेङ्कजननीनन्दं सदृशं जनान् ॥३७॥
सूर्योदयस्थितिन परं तटगतश्रीतिन्त्रिणीमूलगो जप्त्वा याति गृहं द्वयाननमनु साङ्गं स्मरन्नालनि ।
तत्रत्वाय नैः गृहे सुमहयन्दिव्योपचारैस्ततो भुंक्ते शिष्यगणं प्रपाठयति चास्य तत्स्माग्न्यरम् ॥
रात्रौ मध्यनिशोषितं हृदि फलावत्वानुचिन्त्या नल्मन्याग रत्नाऽरा सुधिरिति ठरियन्त्रिया प्रत्यहम् ।
सन्देहा न फलान्तरेषु सुकवेःसन्नाप्यन्तरा शब्दप्रावदष्टिप्रःत्रगुणः गुरुम्यदैव हि तत् ॥३९॥
जिनामाऽभवदानदैनिकमु गाउपन्नाररे हरा मनमानि तो न कोऽपि च गुर्वम्योऽम्नि तदन्यविद्।
दिनात्मी स्तुदं परम वस्तु नम्दांचिनी महतो निमग्नौस्येतिनन्त्य गृहगन्धवरदाज्ञाविषे ॥४०॥
एवं चिन्तयन्मु सम्म वधुपा स्तोत्राकर्णे गृहे ...नासमिन्नवामुस्मोऽन्वगात् ।
सद्गुणत्वशीदमानन्निग्मकागाऽजये न ...मन्नाय इति पठित्वागन्मृ तुष्टो नमनि ॥

प्राप्तो मे समयो निजार्थघटनोद्योगाय मद्वार्षिकस्वीकृत्यै बहवोऽभ्युपेयुरिह ते गेहं बुधास्तार्किकाः ।
ते वैयाकरणाश्च तन्त्रकुशला पृच्छामि तान्पाठने दैवानुग्रहतोऽत्र सिद्धलपितं के वा विदध्युर्बुधा ॥
इत्यालोचयितु कवेरुपगता द्वित्रे त्वहस्सु क्रमाद्विद्वांसस्सदन कविस्स्वजल्पितं तेभ्योऽथ सोऽन्वेदयत् ।
केचिद्वीक्ष्य हृदोऽस्य पाठनविधौ नानाकलावेदिनोऽनन्यादृक्प्रतिभासमञ्चितधियो नैवावकाशं ददु ॥४३॥
सोदर्यौ पुरिघच्चवंशवनधिप्रालेयभानू बुभौ सुब्रह्मण्य इति स्म राम इति च व्युत्पन्नमेधाविनौ ।
तर्के व्याकरणे च पाटवजुषावाभाष्यमध्यापकौ तौ दृष्ट्वा विनयी न्यवेदयदयं कामं द्वयो पाठने ॥
तौ सन्तुष्टहृदौ भवादृशमहामेधाविनेऽध्यापनं शास्त्राधीतिफलं भवेद्धि विदुषामाया तु कुर्वस्तथा ।
गद्वालात्पुनरागताविति समाकर्ण्य प्रबन्धाञ्जलिं बद्ध्वा तेन विलक्षणप्रतिभयाऽनन्यादृशे कल्पने ॥४५॥
रामो भागवतोपनामहरिशास्त्र्याख्यातिविख्यातिगाधीतव्याकृतितन्त्रपारगतिमान् ज्येष्ठोऽनुजोऽयं मम ।
विद्वद्वौ नमगुम्मलूरुपपदश्रीसङ्गमेशाभिधाख्यानाधीतकणादतन्त्रकुशलस्तत्पाठयत्वोभयो ॥४६॥
इत्याभाष्य बहुज्ञौ तु बहुधा दातुं परीक्षामुभौ श्रीगद्वालमहापुरीपरिषदं यातौ परीक्षाविधौ ।
उत्तीर्णौ निजतन्त्रयोर्बुधनुतौ तौ भ्रातरावुत्तमश्रेण्या तत्र सुसत्कृतौ पुनरुपाय तौ कवेस्सन्निधिम् ॥४७॥
पश्चाद्रामबुधस्समारभत तं सिद्धान्तकौमुद्यभिख्यातं व्याकृतितन्त्रग प्रथमत पाठयं प्रबन्धं मुदा ।
तद्व्याख्याननिबन्धगाढविषयश्रेणीविशेषैस्सम पूर्वार्धं स समापिपत्प्रतिभया मासैस्त्रिभिस्त्वद्भुतम् ॥
सुब्रह्मण्यमनीष्यपीपठदिम प्रारभ्य तं संग्रह तर्काणा विवृतिप्रबन्धगरिमश्लिष्टाशैस्सहोद्बोधयन् ।
व्याकृत्यशविचारगौरवकृताकालाधिकत्वात्त्रिभिर्मासैस्सग्रह एव पूर्तिमगमत्काणादतन्त्रे कवे ॥४९॥
पित्राज्ञामनुसृत्य रामविबुधस्स्वग्रामगोऽभूत्तदाऽहोरात्र स तु तर्कतन्त्रमपठत्तत्कोडचर्चान्वितम् ।
यावद्रामबुधागमं पुनरुपक्रम्योत्तरार्धं पठन्कौमुद्या सविशेषचर्चमगमन्मासैस्त्रिभि पूर्णताम् ॥५०॥
आहूतौ जनकेन तौ जनपदं स्वं पण्डितौ भ्रातरौ व्याख्याग्रन्थततिं निधाय कविशाडभ्यन्तिके जग्मतु ।
तान्ग्रन्थान्परिशील्य शेखरमुखान्व्याख्या शरद्रात्र्यभिख्याता शाब्दिककौमुदीसुविवृतिं चक्रे नवे कल्पने ॥
कालेऽस्मिन्श्वशुरो द्वितीयदुहिता मे पुष्पिणी ते स्नुषा सञ्जातेति विलिख्य विप्रमुखतो लेखा शुभा प्राहिणोत्
दृष्ट्वा ता स तु केशवो द्विजवरावभ्यर्च्य तौ मङ्गलद्रव्याण्यात्मजनैस्स्नुषार्थमुचितान्यानन्दत प्रैषिपत् ॥
गर्भाधानकृते मुहूर्तममलं निर्णाय्य मौहूर्तिकैराहूयार्यगुरुद्वय स्वजनतामादाय नेल्लूर्पुरीम् ।
गत्वा केशवराय आत्तकुतुकस्तस्मिन्मुहूर्ते शुभं तत्कार्यं प्रणिनाय वैभवयुत विद्वत्समर्चादिभि ॥५२॥
पश्चाद्बन्धुसुहृद्वृतो गुरयुतस्तामादिलक्ष्मीं स्नुषामादायापि स केशवो निजगृह स्वभ्याययौ मोदत ।
रामारायबुधोऽथ रामविदुषे प्रादर्शयत्ता शरद्रात्रि दीक्षितकौमुदीविलसनाविष्कारिनामात्मना ॥५४॥
दृष्ट्वाऽयद्भुतकल्पनालिकलित भावप्रदर्पोज्ज्वल भाष्यार्थप्रमिता विचित्रविषयामर्शादिविद्योतिनीम् ।
आचार्योऽतिविसिष्मिये हृदि हयग्रीवोऽस्य वक्त्रादिमा लोकानुग्रहकाम्ययाऽऽसयदनन्य दृग्विधानामिति ॥५५॥
सुब्रह्मण्यमनीष्यपि स्फुटतरं श्रुत्वा तुतोषाधिकं तौ सान्दीपनिवन्निमित्तगुरुतामाप्तौ कवीशान ते ।
इत्यस्येव समस्ततन्त्रविदुष पुम्भूतमापात्मन पुण्येनाध्ययनं कृतार्थमयि नौ जन्मापि चेत्यूचतु ॥५६॥

गन्तुं स्वीयगृहं कदाप्यथ कविं स्वपृच्छतां भ्रातरौ स प्रोचे गुरुदक्षिणामतिसृजाम्यादाय शक्त्या गुरू ।
धन्यं मां कुरुतं विनीतमिह मां यत्तन्त्रयुग्मे युवा विज्ञं चाकुरुतां कृपामृतदृशा वीक्ष्यातुरं वेदने ॥५७॥
एवं सङ्गिरतेऽग्रजप्रियतमच्छात्राय रामो गुरुर्नैषा मे प्रियदक्षिणा भवति भोर्वित्तमिका किन्तु ते ।
ग्रन्थेषु प्रकटीकृतिर्गुरुतया सा मे प्रिया दक्षिणा स्याद्वित्तं न लषामि शाश्वतिकतां नाप्नोति सेत्यूचिवान्॥
सुब्रह्मण्यमनीष्वथ ब्रुवदलं वित्तेन मे किन्तु तच्चम्पूभागवत विवृण्वयि! भवेन्मेघश्रिया सत्कवे ।
गम्भीरं नवकालिदासरचितं ध्वन्यर्थपूर्णं स्वतिप्रौढं सा मम दक्षिणा प्रियतमेत्यूचे धनं मास्त्विति ॥५९॥
इत्युक्त्वा ययतुर्गुरू स्वसदनं वस्त्रादिभिस्सत्कृतौ व्याख्यातुं नवकालिदासरचित प्रारब्धवान् सत्कवि ।
सुब्रह्मण्यनिदेशन सुकल्पयन्नादौ स्वशब्दागमप्राप्ति रामगुरूत्तमादिति शरद्भ्यां च संवर्णयन् ॥६०॥
स्वग्रन्थेष्वखिलेषु तद्गुरुयुगं संवर्णयन्नादितस्स्वां भक्तिं प्रकटीचकार गुरुगां श्रीरामरायः कवि ।
तत्प्रौढं च मुरारिणा विरचितं व्याख्यातवान्नाटक ग्रन्थांश्चाप्यकरोत्समुद्रमथनश्रीकृष्णलीलादिकान्॥६१॥
श्रीरामानुजभाष्यमुख्यकविशिष्टाद्वैतगग्रन्थसङ्घात चात्मपितामहोपघटित सङ्कल्पसूर्योदयम् ।
दृष्ट्वावेत्य च कुल्यवृद्धजनताकामानुगोऽबोधयद्व्यक्तं तन्मततत्त्वबोधचतुरो रामानुजोक्तं वदन् ॥६२॥
शिष्य कश्चन राङ्गनण्डिनरसिंहाख्यो वुधस्त्वागतो धृत्वा पञ्चदशीं स माधवकृता वेदान्तगां चिन्तयन् ।
श्रीमल्लादिकुलीनपण्डितवरश्रीरामकृष्णान्तिकेऽधीत्यान्तं गुरुरामरायकविना पृष्टोथ तस्मै ददौ ॥६३॥
तां सर्वां दिवसद्वये. सुपरिशील्यान्तर्धरत्पण्डित पप्रच्छाथ नृसिंहशास्त्रिणमधीतैषा किलार्ये! त्वया ।
प्रत्यक्तत्त्वगते विकल्पविषये पद्ये विवृत्या बुध! ब्रूह्यर्थं त्विति सोऽब्रवीदवगतो नार्थो न वक्तुं क्षमः ॥६४॥
स्मित्वाऽथाऽब्रुवदत्र दोषनिवहं सर्वं च तस्मै कविर्व्यक्तं स्वां विवृतिं विलिख्य विपुला तस्मै ददौ तुष्टहृत् ।
स प्रारभ्य पुन. पपाठ सकला श्रीरामरायान्तिके गीताभाष्यमत पपाठ स परं श्रीरामकृष्णान्तिके॥६५॥
पश्चादागतवान् स्वभाष्यपठनं प्रोवाच शास्त्री पुनर्भाष्यग्रन्थमथाऽभ्युपेत्य दशभिश्चाहोभिरान्तं कविः ।
तद्भाष्यं परिशील्य शाङ्करमथोवाच प्रसन्नात्मवान्निस्सन्देहमिदं निरर्गलममूत्साधन्वित पण्डित! ॥६६॥
श्रीरामानुजभाष्यमङ्ग! सकलं संवीक्षितं तत्र मे सन्देहा बहुला अधीतिविरहाज्जाता मया तर्किता. ।
दृष्ट्वा शाङ्करभाष्यमेतदधुना श्रुत्यन्तमार्गानुगं दोषत्वेन विनिश्चितास्तु विशयास्तद्भाष्यगा मे दृढाः ॥
इत्याभाष्य पुरस्सभाष्ययुगलं विन्यस्य सञ्चिन्तयन् तत्तच्छ्लोकगतार्थनिर्णयविधौ श्रुत्यर्थसंवादने ।
व्यत्यासं च निरूपयन्नकथयद्व्यक्तं नृसिंहाय तं श्रुत्यर्थप्रमितं तु शाङ्करमतं रामानुजीयादिति ॥६८॥
कालेऽस्मिन्मतिवादिभीतिकृदुपाभिख्यः कुलाचार्यको रङ्गाचार्य इति स्वशिष्यगणसन्दर्शाय सद्वैष्णव. ।
कुल्येभ्यस्स्वमतोपदेशविधिना चक्राङ्कनाष्टाक्षरीमन्त्रावाप्तय आजुहाव सुकविं कुल्यैस्सह प्रौढवाक् ॥६९॥
वेदैश्च स्मृतित· पुराणनिवहैस्तप्तसमुद्राङ्कनं वेदाध्यानुगतद्विजातिविनते पापावहं कीर्तितम् ।
शूद्राणां ननु धर्म एष गदितो मा वा न मे रोचते ब्रूयास्तीह यदि श्रुतिस्मृतिरपि श्रीमन्निति प्रोचिवान्॥
आचार्यस्स्वमतप्रबन्धवचनान्यूचेऽथ कान्यप्यथ श्रौतैस्स्मार्तवचश्चयैश्च बहुधा सोऽखण्डयत्तत्कविः ।
पश्चान्मौनमुपाश्रयत्स तु रुषा तद्दत्तभोज्यादिकं प्रत्याख्याय वितीर्णमस्य कुल्यैरादाय धामागमत् ॥७१॥

भूयोऽद्वैतनिबन्धनैः पटुतरैरद्वैतसिद्ध्यादिभिस्साकं सम्परिशील्य शाङ्करमतं श्रुत्यर्थसंवादतः ।
गीताभाष्यरविप्रकाशकमहाव्याख्यां सुसङ्ख्यावतां चित्ताकर्षपटुं व्यधाच्छ्रुतिसुयुक्त्युद्भासितार्थाञ्चिताम् ॥
सेयं पण्डितमण्डलादरणसद्योग्या भवेद्वा न वेत्यंशं हृत्स्थमवैतुमत्र विदितं सत्तर्कवेदान्तयोः ।
श्रीमद्राजमहेन्द्रपत्तनगतख्यातादिभट्टान्वयोदीतेन्दुं किल राममूर्तिविबुधं व्याख्यायुतोऽगात्कविः ॥७३॥
नत्वाऽस्मै विनयेन देशिकवरायाश्रावय'न्नासतो भावो विद्यत' आदिपद्यविवृतिष्वत्यन्तमासक्तितः ।
द्वैताद्यन्यमतार्थखण्डनविधिष्वद्वैतसंस्थापने तुष्टोऽतीव नवोऽसि शङ्करगुरुर्व्यासोऽपि वेत्यूचिवान् ॥७४॥
व्याख्येयं श्रुतियुक्तिभिर्विलसिताद्वैताद्यसद्ध्वान्तविध्वंसिन्यन्यमतासदर्थतमसां भीष्मार्कभासासमा ।
ब्रह्मं धाम वयश्च बाल्यमहहाऽखण्डा च ते पाण्डिती शुश्रूषां च विना गुरोस्सुपटुना विद्यासु मुद्रापय॥७५॥
एवं तद्विबुधेन्द्रशंसनगिरश्श्रुत्वा परस्तात्कविस्तूर्णं स प्रथयाञ्चकार विमलां वेदान्तमुक्तावलीम् ।
अद्वैते प्रचुरां प्रबन्धविततिं श्रीशङ्कराशङ्करश्रीमद्भाष्यविमर्शमुख्यमहितामन्याः कृतीश्चाकरोत् ॥७६॥
वैशिष्ट्येन शताधिकास्तु सुकृतीस्सर्वेषु तन्त्रेष्वयं रामारायमहाकविर्व्यरचयद्विद्वन्मनोरञ्जनीः ।
प्रौढा तन्त्रसरस्वती सुमधुरा वाणी च काव्यावलौ रस्या यस्य महाकवेरसदृशी बाभात्यहो! विभ्रमैः॥७७॥
पश्चाद्योगनिबन्धनानि विमृशन्पातञ्जलादीनि सत्पातूर्यन्वयजावकुभट्टविबुधाभ्यासे समभ्यस्तवान् ।
तत्तद्रेचकपूरकादिघटितैर्योगैर्धरोर्ध्वं वसन् चित्तं साधु निरुध्य चात्महृदये। दध्यौ हयास्यं विभुम् ॥७८॥
श्रीवेदाद्रिनृसिंहपुण्यधरणिं गत्वा सुसिद्धां कविर्दारैश्छालकराल्लबण्डिनरसिंहेनापि साकं बुधा ।
योगेनात्मनि संस्मरन् हयमुखं मन्त्रं जजापान्वहं दीक्षान्ते हवनादितः प्रमदयन् सिद्धोऽथ गेहं ययौ ॥
स्वस्थे तिष्ठति शिष्यपाठनपटुग्रन्थालिनिर्माणकैस्स्वीये वेश्मनि सत्कलौ नरसराट्पुर्यां वधाने शतैः ।
श्रीमत्तिर्पतिवेङ्कटेश्वरमहाकव्योर्विधेये बुधाः केचित्प्राप्य कविं त्विमं समलपन्क्लिष्टां समस्यां मुहुः ॥
न क्लिष्टा त्ववधानकाल इह भो! दातुं समस्योचिता तौ विद्वत्कविकुञ्जराविति न तत्क्लेशप्रदो गच्छत ।
एवं श्रीकविनोदिते पुनरिमे देया समस्या वराऽवश्यन्त्वित्यथ सत्कविं बलवदाकांक्षन्त यामस्तु न ॥
प्रत्याख्यानमनर्हमित्यथ स तामालोच्य रामो बुधः 'पश्यापश्ययुगं न पश्यति' समस्येयं प्रदेयेत्यदात् ।
नैतां साधुमवोचतुस्सदसि तौ विद्वत्कवी पश्यशब्दादेशो नहि केवलस्य तु दृशेरूचे सुधीर्वामन ॥८२॥
मत्पूर्वेऽथ स रामरायसुकविस्सूत्रेऽनुवृत्तिं पुनः कौमुद्यां ननु दीक्षितोऽनुमनुते तस्यानुवृत्तिं त्विह ।
श्रीहर्षादिधयाद्युदाहरणतो व्यक्तं तु वक्ति प्रमासिद्धं चेति ततो ममाऽभवदियं साध्वी समस्या बुधाः ॥
प्राचीनं मतमत्र साध्विति बुधाः केचिन्नवीनं मतं साध्वित्यन्यबुधा मतद्वयभिदा भिन्नं तु पक्षद्वयम् ।
साध्वेवेति विशो विवादपदगं साध्यं यथा पण्डिताश्श्रीहर्षादिकविप्रयोगविततिः पुष्णाति नव्यं मतम् ॥
पश्यापश्यसमस्यया तदुभयोर्वादोऽथ वृद्धो मिथो ग्रन्थैरन्यनिमित्तखण्डनपरैस्स्वस्वाग्रहादर्शकैः ।
गुञ्जागर्वविभञ्जनादिकृतिभिः प्रत्युक्तवान्दीक्षितोक्तार्थाध्वानुगतोऽत्र रामकविराट्प्राच्यं मतं खण्डयन् ॥
पश्चात्कश्चन कामराजकुलजः कोटीशशर्माऽऽगतो दैवाद्वैतमतप्रतिष्ठितिकृतावेशो नियोगिव्रजम् ।
रक्षतुं स्वमतेन सन्ततसमुद्योगी चरन्वैदिकान्निन्दन्नासुरभावगांश्च कथयन्नभ्यन्तिकं सत्कवेः ॥८६॥

दैवाद्वैतमतं नियोगिजनतोद्धृत्यै समास्थाप्य यश्शास्त्रार्थान् सुविरच्य वैदिकबुधाञ्जित्वाऽऽन्ध्रदेशेऽखिले ।
पाण्डित्यप्रतिभाञ्चितस्स्वयशसा शिष्टः कवे नन्दिराड्वंशेन्दोरिह दीक्षितस्य विजयं काव्यं कुरु त्वं क्षमः ॥
एवं तस्य गिरो निशम्य कविराट्द्वैतभेदः कथं श्रुत्यन्तैर्न निरुच्यते बुध तदद्वैतं किलैकं त्वया ।
दैवं चासुरमुच्यते द्विविधमित्यत्र प्रमाणं वद त्वं चेच्छक्त इदं त्वनार्षमसदप्यस्थानवैराश्रयम् ॥८८॥
साध्वी ते सरणिर्न वैदिकगणद्वेषानुसन्धायिनी सर्वे ते च वयं च वैदिकमहामार्गानुगा वैदिकाः ।
प्राचीनास्तु नियोगिनो नृपपदेष्वास्थाय मन्त्र्यादयस्स्वीयं याजनमुख्यकर्म विजहुर्वृत्त्या तया तेऽलसाः ॥
भ्रातृगा तु मिथोऽनुपक्तसुहृदां वैरं यथोत्पादयेत्कश्चित्कश्मलहृत्स्वमर्थमनुसन्धायात्र कं चापि वा ।
वक्रं मार्गमुपाश्रयन्नुपनिपन्मार्गेऽमले त्वं पुनर्वैरोत्पादयसि वैदिकेषु सकलेष्वेतन्न मन्ये तु सत् ॥९०॥
श्रीमच्छङ्करदेशिकेन्द्रमुखवत्किं वापि नामानुपं कर्मादर्शयदत्र दीक्षितबुधो नैव श्रुतं क्वापि वा ।
तस्मादार्य न दीक्षितस्य विजयं प्रश्नामि काव्यात्मना किंतु त्वद्वलनस्तदष्टकमिह प्रश्नामि तत्स्वीकुरु ॥९१॥
नैतत्साधु नियोगिवैदिकविरोधोत्पादनं तत्कृते दैवाद्वैतमतप्रचारणमपि श्रौताध्वभिन्नं तव ।
इत्युक्त्वाष्टकमालमेव स दिशन्प्रास्थापयत्तं कविस्स्वग्रामाय कदापि तात्त्विकबुधा नासाधुमार्गानुगाः ॥
पश्चात् ज्ञातिकुटुम्बगाब्दिकविधेर्दत्तेन निर्वाहणे प्राप्ते धर्मविवाद एष सुकविः काशीबुधां निर्णयम् ।
सत्स्वीकारविधिप्रबन्धमुखतस्तं खण्डयन्धर्मविद् धर्मं शास्त्रगतं त्वतिष्ठिपदहो! सर्वत्र सत्पाण्डिती ॥९३॥
अद्वैतामृतदीपिकादिबहुलग्रन्थावलीनिर्मितौ कालं यापयतीह कश्चन बुधः प्रोवाच निद्वन्द्वरम् ।
नैते मुद्रणमन्तराऽत्र जगति प्राकाश्यमीयुः कवे तन्मुद्रापय वित्ततो निजनिबन्धानाचरार्थान्वितान् ॥९४॥
प्रत्यूचेऽथ कविर्न पूर्वकवयश्श्रीकालिदासादयो मुद्रायन्त्रमुपेत्य ते स्म विदधुर्ग्रन्थान्बुधाकर्षकान् ।
ग्रन्था जीवयुताः प्रकाशपदवीं गच्छेयुरार्यादृताः निर्जीवा यदि ते प्रकाशरहिता नश्येयुरेषा स्थितिः ॥
विक्रीयावनिमङ्ग मुद्रणदशामेषां न संसाधये यावज्जीवमिह प्रबन्धरचनां वेदान्तचिन्तावहाम् ।
नैवोत्सृज्य चरामि मुद्रणगतं धर्मं परेभ्यो दिशाम्यग्रे सुधनिधा निर्कोचमबुधास्ते दीपयेयुस्त्विमान् ॥
इत्याभाष्य ततः कति.स्वदमुना मुद्रापयामास चाद्वैतब्रह्मविचारतो गमयति स्वानेहसं संततम् ।
तद्देहं मधुमेहनामकरुजाऽजीर्णामयो नित्यशो बाधेते क्रमशस्स शुष्कतनुमानासीच्च रामः कविः ॥९७॥
वैद्या मानसिकं विचारमनिशं सन्त्यज्य विश्रान्तिमान् वर्तेथा यदि रोगमौषधवरैर्विध्वंसयामो वयम् ।
नोचेच्छक्नुम नैव रोगशमने विद्धीति प्रोचिरे नाहं ब्रह्मविचारवारणपटुः स्थूलं रुजा बाधनाम् ॥९८॥
पश्चात्पादनतेऽल्पकाल उदितो राजन्यसत्कवेरानन्दाब्दगतोर्जशुक्लनवमीतिथ्यां गतो ब्रह्मताम् ।
षट्त्रिंशन्मिताब्दके तु वयसि श्रीशङ्कराचार्यतत्पड्वर्षाभ्यधिके नवोऽयमगमद्ब्रह्मात्मतां शङ्करः ॥९९॥
रामारायन्दाकविर्द्वयमुस्तनासासिरोयम्मदानियस्सार्धशतनम्यवरनिर्गाताऽतिपूनक्रियः ।
भर्तुर्वैन्दवनिस्थिरं स्वकृतिसन्तानं व्यवस्थाप्य सनसत्वं गतवानितोऽस्ति पुरुषः को नाम! धन्यात्मवान् ॥
दम्पीकारहत्ये पतिमृतिसमये शासनं प्राप्य जाया जग्मह ज्ञातिपुत्रं विधिवदथ सुतत्वेन नारायणाख्यम् ।
धर्मैः तस्मोपनायमभृतिविधिगणं पालयन्त्यर्पमार्गं ग्रन्थीमृतस्य भर्तुः कृतिविततिमहासन्ततिं चाप्यवन्ती ॥

पश्चात्कोटीशशर्मा स पुनरपययौ तत्कृतिव्रातरक्षादीक्षा मुद्रापणाद्यैर्यदिव तु नटस्तत्समन्वानशेषान् ।
वाग्मिस्साध्वीमिरार्द्रां सुकविवरवधूं तां समाधाय निन्ये स्वं धामासौ कृतीना न किमपि विदधे रक्षणं सम्प्रदार्थी॥
विद्वानेवावतंस प्रथितसुकवितावारपाथोनिधीन्दुश्श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री निखिलबुधकलारक्षणात्तात्मदीक्ष ।
भैषज्यार्थं कदाचित्सुकविजनपदं प्राप्य पत्नीमपृच्छद्ग्रन्थसमर्पणार्थे निजरतिमतुलां सधु मुद्रापणेन ॥
भूरिद्रव्यव्ययार्ज्या भवति कृतिरियं श्रीमतां धार्मिकाणामौदार्येणेह साध्या धनयतनवता स्याद्भवाद्दृशुधानाम् ।
निन्ये कोटीशशर्मा हृतिनिचितिमितो नाकरोत्किंचनापि प्राज्ञा यूयं यतध्वं मम सुकविपते कीर्तिमुद्द्योतयध्वम्॥
श्रुत्वा वचनानि तस्या अहमिह न धनी वाग्धनं मे वितीर्यं श्रीमं सद्यात्तद्वर्गे कुलसति सुयते जीवितं यावदास्ते ।
अद्यावघ्यान्ध्रदेशे घनतरमतयस्सन्त्युदारा धनाढ्या वन्ध्यो देशोपि नायं विबुधकृतिरतैस्साधयामीह कार्यम्॥
इत्युक्त्वा बद्धदीक्ष कृतिचितिसमुद्दीपने धाम गत्वा स्वं सुब्रह्मण्यशास्त्री पुरगतमवदत्साधुनारायणार्यम् ।
दाता धर्मी धनाढ्यस्स विपुलधनतोऽचीचकासत्कृती द्वे एकावर्ष्याऽजनेयप्रभृतिरसविदो भूरिवित्तेन कश्चित्॥
एवं तद्रामरायाभिधविबुधकविप्रष्ठसद्ग्रन्थजालं श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री प्रथयति विबुधानन्दधन्यजीवी ।
अत्रान्यत्रान्तराल कृतिनिचितिममर्ज्यादिमुद्रापणाद्यौ धन्या मुद्रापकास्ते स्वधनवितरणैस्सर्वसद्भोगभाजः ॥
चौद्धाद्यध्वान्तकर्मठनिभरतधरामण्डले केरले यः प्रादुर्भूतः पुरा दुर्मततिमिररविश्शङ्करस्वीयधाम्ना ।
सोऽयं म्वेनाधुना तत्समधिककुमतच्छित्तये वैष्णवेनाप्याविर्भूतोऽतिधन्या वयमिह मनुमो रामरायार्ययेति॥
जीयाच्छ्रीरामरायो निजकृतिसुयशश्चन्द्रिकाभ्राजिताशो धन्यो यज्जन्मनान्ध्रस्तदुरुकृतिसमुद्दीपनेनापि भूयात्।
कीर्तिज्योत्स्ना तदीया महितकृतिसुमुद्रापणेनात्मवित्तत्यागैराकामयेयुस्सकलशुभफलाधायिभिस्ते च धन्या ॥
धन्यास्मत्काव्यकन्या भवति सुमहिताखण्डपाण्डित्यशौण्डश्रीरामारायविद्वत्कविहयवदनोदन्तसद्वर्णनेन ।
धन्योऽन्वयोपनामा तदुरुकृतिसमुद्दीपनोपात्तदीक्षश्श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री सकलकृतितर्तिं भासयत्यान्ध्रदेशात् ॥
इति पुण्यकल्पतुल्यो विद्वत्कविसार्वभौमपदभाग्य । अभिनवपण्डितराजो विद्यावाचस्पतिश्च विबुधकविरत्नम्॥
शाब्दिककवेसर्युदितो धर्मोपन्यासकेसरीति बुधै । कुलपतिधर्मव्यापककविरत्नमुखै पदैश्च ससत्सु ॥२॥
स उमामहेश्वरसुधीश्श्रीरामारायविबुधकविराज । अष्टोत्तरशतपद्यैरवर्णयज्जीवितोदन्तम् ॥३॥

श्रीहयग्रीवार्पितोस्तु ।

इति श्रीमदाग्रधरणीमणिभूषणायमान श्रीकोनसीममण्डलमण्डनमुङ्गण्डमहामहारवास्तव्य
अत्रिगोत्रपवित्र पुल्योपनामकोमामहेश्वरशास्त्रिकृतिषु वेल्लङ्कोण्ड रामराय
महाकविजीवितोदन्तवर्णकं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।
श्रीनन्दनवर्षाश्वयुज शुक्लदशमीभानुवासर ।
पुल्य उमामहेश्वरशास्त्री ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीभगवद्गीता ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेता ।

भाष्यार्कप्रकाशप्रारम्भः ।

श्लो ॥ श्रीमद्धयग्रीवपदारविन्दमारन्दसानन्दमनोमिलिन्दः ।
रामः कविर्व्याप्रियते यथार्थगीतार्थभाष्यार्थविमर्शनार्थं ॥

अस्ति खलु भुवि समस्तास्तिकजनैरपौरुषेयतया स्वतःप्रमाणतया चाभ्युपगतः परमेश्वराज्ञारूपः स्मृत्यादिमूलप्रमाणं वेद इति महच्छास्त्रम् । अनेन हि शास्यते- 'अहरहस्सन्ध्यामुपासीत, यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुयात्, न परदारान् गच्छेत्, न सुरां पिबे'दित्यादिविधिनिषेधसन्ततिः ।

अयं च पूर्वोत्तरभागद्वयात्मकः- तत्र कर्मकाण्डप्रतिपादकः पूर्वो भागः- यस्यैव मीमांसा जैमिनिना कृता 'अथातो धर्मजिज्ञासे'त्यादिना पूर्वमीमांसाशास्त्रमिति व्यवह्रियते । साध्यधर्मप्रतिपादकश्चायमभ्युदयहेतुश्चित्तशुद्धिजनकतया ज्ञानोत्पत्तिहेतुश्च । एतदुक्तकर्ममार्ग एव 'कर्मयोगेन योगिना'मिति गीताशास्त्रे कर्मयोग इति प्रतिपादितः ।

अथ ज्ञानकाण्डप्रतिपादक उत्तरो भागः- यस्यैव मीमांसा व्यासेन कृता 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेत्यादिना- उत्तरमीमांसाशास्त्रमिति व्यवह्रियते । सिद्धब्रह्मप्रतिपादकश्चायं मोक्षहेतुस्साक्षादिति । एतदुक्तज्ञानमार्ग एव 'ज्ञानयोगेन सङ्ख्याना'मिति गीताशास्त्रे ज्ञानयोग इति प्रतिपादितः । २॥

अस्यैवोत्तरभागस्योपनिषद इति जन्मजरामरणादिदुःखनिशातनाद्ब्रह्मप्रापकत्वाच्च व्यवहारः, तत्तच्छाखान्तत्वाच्च वेदान्ता इति व्यवहारः ।

आसां चोपनिषदां प्रधानतात्पर्यं ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादन एवेति कृत्वा अद्वितीयं ब्रह्मैवासां विषयः । स च मुखत एवाभिहितः- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति । लक्षणया च प्रत्यपादि- 'तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मि, प्रज्ञानं ब्रह्मे'ति । भागत्यागलक्षणया हि महावाक्यानामेतेषामखण्डं ब्रह्मैवार्थः ।

एतदुपनिषदर्थप्रतिपादनपरत्वादेव भगवद्गीतानामुपनिषत्त्वव्यवहारः- 'भगवद्गीतासूपनिष'त्स्विति ।

तत्र प्रथमषट्के 'न जायते म्रियते वे'त्यादिभिस्त्वंपदार्थजीवस्वरूपं शोधितम् । मध्यमषट्के 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथे'त्यादिभिस्तत्पदार्थेश्वरस्वरूपं शोधितम् । चरमषट्के तु 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भार'तेत्यादिभिरसिपदार्थो विवृतः ।

फलं च 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति ब्रह्मसायुज्यलक्षणं वेदान्तैर्मुखत एवाभिहितम् । गीताभिश्च— 'मामुपेत्य तु कौन्तेय पुनर्जन्म न विद्यते । मामेवैष्यसी'त्यादिना ।

'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुस्समाहितश्श्रद्धावित्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्ये'दिति श्रुत्या शमादिसम्पन्नोऽधिकारी दर्शितः । गीतास्वपि- 'तानि सर्वाणि संयम्य तांस्तितिक्षस्व भारते'त्यादिना । किंच— अत्राधिकारिणा इहामुत्रफलभोगविरागिणा भवितव्यमित्येतदुपोद्घातग्रन्थसन्दर्भेण दर्शितं 'न काङ्क्षे विजयं कृष्ण ! नच राज्यं सुखानि चे'त्यादिना । एवमधिकारिणा 'तद्विज्ञानाय स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिश्श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठ'मिति श्रुत्या गुरूपसत्तिः कार्येति बोधितम् । अत्रापि उपोद्घातग्रन्थे 'शिष्यस्तेऽहं शाधि मां त्वां प्रपन्न'मिति ।

एवं शास्त्रस्य विषयप्रयोजनाधिकारिणो निरूपिताः । सम्बन्धस्तु विषयग्रन्थयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः । फलाधिकारिणोः प्राप्यप्राप्तृभावरूपः । फलग्रन्थयोः प्राप्यप्रापकभावरूपः- उपेयोपायभावरूप इत्यर्थः । विषयाधिकारिणोर्ज्ञेयज्ञातृभावरूपः, ग्रन्थाधिकारिणोरध्येयाध्येतृभावरूपः, विषयप्रयोजनयोर्जन्यजनकभावरूपः- इति ।

एवमुपनिषद्भिस्सह गीतानां समानविषयादिमत्त्वादुपनिषदां भाष्यं रचितवता श्रीशङ्करावतारेण श्रीशङ्कराचार्येण गीतानामपि भाष्यं विरचितम् । नच व्यर्थमिदमिति मन्तव्यं, उपनिषदां गम्भीरहृदयत्वेन दुर्बोधत्वात्तदर्थं निश्चित्य संक्षिप्य भगवता बादरायणेन विष्ण्ववतारेण गीतानामुक्तत्वात्तथैव तद्भाष्यं रचनीयमेवेति । 'शिवस्य हृदयं विष्णुर्विष्णोश्च हृदयं शिवः' इति, 'शङ्करश्शङ्करस्साक्षाद्व्यासो नारायणो हरि'रिति च वचनाद्विष्ण्ववतारव्यासहृदयपरिज्ञानं शिवावतारशङ्करैकविषयमेवेति कृत्वा गीताभिप्रायश्शाङ्करभाष्यादेव ज्ञेयः, नतु रामानुजभाष्यादिभिः- तेषां श्री शङ्करभाष्यनिन्दैकप्रधानोद्देशत्वात्—मूलाननुगतार्थत्वाद्वेदान्तविरुद्धत्वेनाप्रमाणत्वाच्च तद्भाष्याणाम् ।

तत्र च शङ्करभाष्यप्रतिपक्षभूतभाष्यमध्ये रामानुजभाष्यमेव प्रधानमिति प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन रामानुजभाष्ये वेदान्तदेशिककृततात्पर्यचन्द्रिकासहिते श्रुतियुक्त्यादिभिर्विमृष्टे सति शङ्करभाष्यं निरवद्यमप्रतिभटं स्थितं स्यादित्येतदर्थमहमधुना मन्दमतिरपि श्रीहयग्रीवदेवकृपया श्रीशाङ्करभगवद्गीताभाष्यव्याख्याने प्रवृत्तः । किनाम दुष्करमचिन्त्यविचित्रशक्तेर्भगवतः कृपायाः- तृणमपि श्रीरामेण निहितशक्तिकं ब्रह्मास्त्रमभवत्किल काकासुरे ।

'पदच्छेदः पदार्थोक्तिर्विग्रहो वाक्ययोजना । आक्षेपस्य समाधानं व्याख्यानं पञ्चलक्षण'मिति पञ्चलक्षणं व्याख्यानम् । इदं च मया मूलग्रन्थस्यापि श्रीशङ्कराचार्यैरकृतव्याख्यानस्य क्रियते । तैर्व्याख्यातश्लोकानां च पदान्वयः प्रदर्श्यते ।

अत्र च 'अशोच्या'नित्यारभ्य किञ्चिदूनसप्तदशाध्यायात्मकं 'सर्वधर्मा'नित्यन्तमेव गीताशास्त्रम्। तदेव व्याकृतमाचार्यैः। अवशिष्टं तूपोद्घातरूपकथामात्रं स्पष्टार्थं चेति न व्याकृतम्।

ननु शङ्करमते ग्रन्थारम्भ एव नोपपद्यते- गुरुशिष्यादिद्वैताभावादित्याह वेदान्तदेशिकस्तत्र कोपपत्तिरिति, **चेदुच्यते**—परमार्थदशायां द्वैताभावेऽपि व्यवहारदशायां तत्सत्त्वान्न ग्रन्थारम्भानुपपत्तिरिति। अस्ति हि द्वैतिनामपि समाध्यादौ द्वैताभावः, अन्यत्र द्वैतसत्त्वम्। किं बहुना- सर्वेषामपि प्राणिनां सुषुप्तौ द्वैताभावस्स्वप्नजागरयोस्तु द्वैतसत्त्वं चेति सर्वजनविदितमेव- 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन किं पश्ये'दिति श्रुतेः। सुषुप्तिमुक्तिविषयत्वं 'स्वाप्ययसम्पत्त्यो'रिति सूत्रेण व्यासेनैव स्थापितम्। नच द्वैतसत्त्वे व्यवहारः, व्यवहारसत्त्वे द्वैतमित्यन्योऽन्याश्रय इति वाच्यं, अनादित्वादुभयोर्बीजांकुरवत्। नाप्यज्ञजनाश्रयो व्यवहार इति वाच्यं, लीलया जगज्जन्मादिषु व्यवहरत ईश्वरस्याप्यज्ञत्वापत्तेः। तस्माद्द्वैताश्रय एव व्यवहारः, व्यवहाराश्रयमेव द्वैतं- यथा शब्दाश्रयोऽर्थः अर्थाश्रयश्शब्दश्च। उभयमपीदमद्वैते ब्रह्मणि मायया कल्पितमिति न ब्रह्मणो द्वैतप्रसङ्गः।

वस्तुतस्तु प्रतिपक्षशिरस्येवायं दोषो वज्रप्रहारः प्रपतति- तथाहि- ईश्वरः प्रलयदशायां सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टः, प्रपञ्चदशायां तु स्थूलचिदचिद्विशिष्ट इति विशिष्टाद्वैतिनो वदन्ति। ततश्च सर्वदापि चिदचिद्विशिष्ट एवेश्वर इति चिदचितोरीश्वरसायुज्यस्य नित्यसिद्धत्वान्निष्फलत्वेन तावदनारम्भणीयं विशिष्टाद्वैतमते वेदान्तशास्त्रम्। चितो जीवस्याचिद्विशिष्टेश्वरसायुज्यं चार्थांशेन स्थावरत्वं जनयतीति पुनरनर्थमदश्च। ईश्वरस्य चिदचितोरपृथक्सिद्धविशेषणत्वेन स्वापृथक्सिद्धान् स्वानन्यांश्चेतनानुद्दिश्येश्वरस्योपदेशोऽपि न घटत इति कृष्णस्यार्जुनं प्रत्युपदेशानुपपत्तिश्च। अर्जुनश्चित्- शास्त्रमचित्- विशिष्टस्त्वीश्वर इति स्थिते अर्जुनशास्त्रविशिष्ट ईश्वरोऽर्जुनायोपदिशति शास्त्रमिति प्राप्तमिदमपार्थं खलु वाक्यमर्जुनादिभिन्नस्यैव तदुपदेशक्रियान्वयौचित्यात्। नच लक्षणया विशेषणांशत्यागः, अपृथक्सिद्धयोर्विशेषणयोस्त्यागायोगात्- त्यागेसति विशेषणस्वरूपासिद्धेः। अर्जुनदेहरूपाचिद्विशिष्टस्य कृष्णदेहरूपाचिद्विशिष्टस्य चेश्वरस्यैकत्वेन गुरुशिष्यभेदायोगाच्च कृष्णदेह इवार्जुनदेहेऽपीश्वरसत्त्वानङ्गीकारे ईश्वरस्य सर्वव्याप्तिभङ्गप्रसङ्गात्। नचार्जुनदेहविशिष्टचिते कृष्णदेहविशिष्ट ईश्वर उपदिशतीति वाच्यं, अर्जुनदेह इव कृष्णदेहेऽपि चितस्सत्त्वादन्यथा तद्देहावच्छिन्नेश्वरस्य चिद्वैशिष्ट्याभावेन चिदचिद्विशिष्टेश्वरत्वाभावादर्जुनदेहचिद्विशिष्टस्य कृष्णदेहचिद्विशिष्टस्य चैकत्वात्। स्फुटीभविष्यत्ययमंश उत्तरत्रेतीहोपरम्यते॥

सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत !
यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ॥

अग्रे कृत्वा कमपि चरणं जानुनैकेन तिष्ठन् पश्चार्धेन प्रणयरसजुषा चक्षुषाऽवेक्षमाणः ।
सव्ये तोत्रं करसरसिजे दक्षिणे ज्ञानमुद्रामाबिभ्राणो रथमधिवसन्पातु नः सूतवेषः ॥

कीलकसंवत्सर आश्वयुजशुद्ध-
पञ्चम्यामस्य प्रारम्भः ।

श्रीरामकविताग्रन्थमाला-
वेदान्तमञ्जरी २ कुसुमम् ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीभगवद्गीता ।

प्रथमोऽध्यायः ।

धृतराष्ट्र उवाच— गी॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ।
मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सञ्जय ॥१॥

व्या॥ अन्धो धृतराष्ट्रः स्वस्य स्वभारतयुद्धवृत्तान्तकथनार्थं व्यासेन नियुक्तेन तद्दत्तशक्तिना च सञ्जयेनसाकं प्रश्नोत्तरिकया व्यवहृतवानिति कृत्वा आह भगवान्व्यासः- धृतराष्ट्र उवाचेति । धृतं राष्ट्रं जगद्रूपं येन स धृतराष्ट्र ईश्वर इति भगवत्स्मरणात्मकमङ्गलं व्यञ्जनावृत्त्या भगवता बादरायणेन ग्रन्थादौ ग्रथितम् । यद्वा भारतग्रन्थान्तर्गतत्वात्तदादौ यन्मङ्गलं कृतं तदेव गीताशास्त्रस्यापि निर्विघ्नपरिसमाप्तयेऽलमिति न पृथङ्मङ्गलं कृतम् । वस्तुतस्तु गीताशास्त्रस्याशोच्यानित्यादित्वात्तदादौ भगवानुवाचेति मङ्गलं ग्रथितमेवेति बोध्यम् । उवाचेति—पप्रच्छेत्यर्थः; सञ्जयमिति शेषः ।

तदेवाह— धर्मक्षेत्र इति । हेसञ्जय धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे युयुत्सवस्समवेता मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वतेत्यन्वयः । धर्मो यज्ञयुद्धादिश्श्रुत्यादिविहितस्स्वर्गादिहेतुस्तस्य क्षेत्रं विहितस्थलं धर्मक्षेत्रं, पुण्यभूमित्वात्तत्र कृतस्स्वल्पोऽपि धर्मो बहुफलदो भवतीति द्योतनार्थमिदं विशेषणम् । कुरुक्षेत्रे कुरुराजपाल्यभूमौ योद्धुमिच्छवो युयुत्सवः- युध्यतेस्सन्नन्तादुः- सन्त इति शेषः । समवेतास्सङ्गता ममेमे मामकाः, 'तवकममकावेकवचने' इति ममकादेशः । मत्पुत्राः दुर्योधनादयः पाण्डोरपत्यानि पाण्डवाः 'तस्यापत्य'मित्यण्- धर्मराजादयः चकारादन्ये सहाया राजानः- एवकाराच्चतुरङ्गसैन्यानि किमकुर्वत किमनुष्ठितवन्तः । किं युद्धं चक्रुः ? यद्वा सन्धिमिति प्रश्नार्थः । कर्मफलस्य विजयादिरूपस्यात्मगामित्वादात्मनेपदनिर्देशः ॥१॥

सञ्जय उवाच— दृष्ट्वा तु पाण्डवानीकं व्यूढं दुर्योधनस्तदा ।
आचार्यमुपसङ्गम्य राजा वचनमब्रवीत् ॥२॥

सञ्जय उवाच- धृतराष्ट्रं प्रतीति शेषः । तदेवाह दृष्ट्वेत्यादिना— दृष्ट्वेति । राजा दुर्योधनस्तु तदा व्यूढं व्यूहाकारेण स्थितं पाण्डवानीकं पाण्डवसेनां दृष्ट्वा आचार्यं द्रोणमुपसङ्क्रम्य उपसृत्य

वचनं वक्ष्यमाणप्रकारं वाक्यं जात्येकवचनं वचनानीत्यर्थः । अब्रवीदुवाच । पाकं पचतीतिवन्निर्देशः सर्वकविसम्मतत्वान्न पुनरुक्तिदोषावहः ॥२॥

पश्यैतां पाण्डुपुत्राणामाचार्य महतीं चमूम् ।
व्यूढां द्रुपदपुत्रेण तव शिष्येण धीमता ॥३॥

पश्येति । हे आचार्य ! धीमता बुद्धिशालिना तव शिष्येण द्रुपदपुत्रेण धृष्टद्युम्नेन सेनापतिना व्यूढां व्यूहाकारेण स्थापितां महतीमधिकां प्रबलां वा पाण्डुपुत्राणां सम्बन्धिनीमेतां पुरोवर्तिनीं चमूं सेनां पश्य ॥३॥

अत्र शूरा महेष्वासा भीमार्जुनसमा युधि ।
युयुधानो विराटश्च द्रुपदश्च महारथः ॥४॥

अत्रेति । अत्र पाण्डवसेनायां युधि युद्धे विषये भीमार्जुनसमाः महेष्वासा महाशरासनाः शूरास्सन्तीति शेष. । तेषां नामान्याह—युयुधान इत्यादिना । युयुधानस्सात्यकिः महारथ इति 'आत्मानं सारथिं चाश्वान् रक्षन् युध्येत यो नर । स महारथसंज्ञस्स्या'दित्युक्तलक्षणः ॥४॥

धृष्टकेतुश्चेकितानः काशिराजश्च वीर्यवान् ।
पुरुजित्कुन्तिभोजश्च शैब्यश्च नरपुङ्गवः ॥५॥

धृष्टकेतुरिति । अत्र वीर्यवानिति नरपुङ्गव इति च विशेषणे, अवशिष्टानि विशेष्याणीति विवेकः ॥५॥

युधामन्युश्च विक्रान्त उत्तमौजाश्च वीर्यवान् ।
सौभद्रो द्रौपदेयाश्च सर्व एव महारथाः ॥६॥

युधामन्युरिति । युधामन्युरुत्तमौजाश्चेति विशेष्ये । तद्विशेषणे विक्रान्तो वीर्यवानिति । सौभद्रोऽभिमन्यु· तस्येदमित्यण्- द्रौपद्या अपत्यानि द्रौपदेया स्त्रीभ्यो ढगिति ढक्- एते सर्वे महारथा एव ॥

अस्माकं तु विशिष्टा ये तान्निबोध द्विजोत्तम !
नायका मम सैन्यस्य संज्ञार्थं तान् ब्रवीमि ते ॥७॥

अस्माकमिति । सेनायामिति शेष. । ये विशिष्टा उत्कृष्टा महारथत्वेन गणनीया इत्यर्थः । मम सैन्यस्य नायका. तान् संज्ञार्थं ते तुभ्यं ब्रवीमि हेद्विजोत्तम तान् निबोध जानीहि ॥७॥

भवान् भीष्मश्च कर्णश्च कृपश्च समितिंजयः ।
अश्वत्थामा विकर्णश्च सौमदत्तिर्जयद्रथः ॥८॥

भवानिति । द्रोणाचार्य इत्यर्थ । समितिं संग्रामं जयतीति समितिञ्जय इति कृपविशेषणम् । सौमदत्तिर्भूरिश्रवा. ॥८॥

अन्ये च बहवश्शूरा मदर्थे त्यक्तजीविताः ।
नानाशस्त्रप्रहरणास्सर्वे युद्धविशारदाः ॥९॥

अन्य इति । मदर्थे मत्कृते त्यक्तजीविता विसृष्टप्राणाः प्राणानपि त्यक्तुं व्यवसितवन्तः प्राणैरप्यस्मदुपकारकरणे बद्धबुद्धय इत्यर्थः । न तु मरणकातरा इति भावः । अनेन च दैवादपजयो दुर्योधनस्य सूचितः । न तु तत्र दुर्योधनस्य तात्पर्यमस्तीति कल्पयितुं शक्यम् । अन्येऽपि शूरा बहवस्सन्ति सर्वेपि नानाशस्त्रप्रहरणा नानाविधशस्त्रादिसाधनवन्तः युद्धविशारदाश्च भवन्तीति शेषः ॥९॥

अपर्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तं त्विदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥१०॥

अपर्याप्तमिति । तत्तस्मात्पूर्वोक्तविधत्वादित्यर्थः । भीष्माभिरक्षितमस्माकं बलमपर्याप्तमसमर्थं परबलविजयाक्षममित्यर्थः । भीष्मस्य वृद्धत्वादिति भावः । इदं च भीष्मसामर्थ्यापरिज्ञानमूलकं वाक्यम् । भीष्मस्य धर्मिष्ठत्वेन पाण्डवपक्षपातित्वादिति वा भावः । इदं दृश्यमानं भीमाभिरक्षितमेतेषां पाण्डवानां बलं तु पर्याप्तं भीमस्य तरुणत्वात्सर्वघातित्वात्पूर्वधदीक्षितत्वादाबाल्यात्तत्सोदरस्य दुर्योधनस्य भीमेन बहुशो निर्जितत्वाच्च भयहेतुर्भीमो दुर्योधनस्येति भावः ॥१०॥

अयनेषु च सर्वेषु यथाभागमवस्थिताः ।
भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भवन्तस्सर्व एव हि ॥११॥

अयनेष्विति । हि तस्मात्सर्व एव सर्वे च भवन्तः सर्वेषु अयनेषु स्थानेषु यथाभागमवस्थितास्सन्तः भीष्ममेवाभिरक्षन्तु भीष्मस्य सेनापतित्वात्तस्मिन् रक्षिते सर्वसेना रक्षिता स्यादिति भावः ॥११॥

तस्य संजनयन् हर्षं कुरुवृद्धः पितामहः ।
सिंहनादं विनद्योच्चैश्शङ्खं दध्मौ प्रतापवान् ॥१२॥

तस्येति । प्रतापवान् कुरुवृद्धः कुरुषु वृद्धः पितामहो भीष्मः तस्य दुर्योधनस्य हर्षं सञ्जनयन् सम्यगुत्पादयन् सन् उच्चैस्सिंहनादं विनद्य कृत्वेत्यर्थः । शङ्खं दध्मौ पूरयामास । सर्वोत्कृष्टतमस्वसामर्थ्यप्रदर्शनार्थमिति भावः ॥१२॥

ततश्शङ्खाश्च भेर्यश्च पणवानकगोमुखाः ।
सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुमुलोऽभवत् ॥१३॥

तत इति । शङ्खादयो वाद्यविशेषास्सहसैवाभ्यहन्यन्त वादिताः सेनाचारिपुरुषैरिति भावः । स शब्दः ध्वनिः तुमुलः संकुलः अभवत् ॥१३॥

ततः श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ ।
माधवः पाण्डवश्चैव दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुः ॥१४॥

तत इति। श्वेतैर्हयैर्युक्ते महति स्यन्दने स्थितौ माधवः कृष्णः पाण्डवोऽर्जुनश्च दिव्यौ शङ्खौ प्रदध्मतुरेव ॥१४॥

पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनंजयः।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥१५॥

पाञ्चजन्यमिति। हृषीकेशः कृष्णः पाञ्चजन्यं शङ्खं दध्मौ, धनञ्जयो देवदत्तं दध्मौ, भीमकर्मा- शत्रुभयङ्करव्यापारो वृकस्योदरमिवोदरं यस्य स वृकोदरो भीमः पौण्ड्रं तन्नामकं महाशङ्खं दध्मौ ॥१५॥

अनन्तविजयं राजा कुन्तीपुत्रो युधिष्ठिरः।
नकुलस्सहदेवश्च सुघोषमणिपुष्पकौ ॥१६॥

अनन्तेति। राजा जनरञ्जकः कुन्तीपुत्रश्श्लाध्यमातृवंशो युधिष्ठिरः अनन्तविजयं दध्मौ। नकुलस्सहदेवश्च द्वौ क्रमेण सुघोषं मणिपुष्पकं च दध्मतुः ॥१६॥

काश्यश्च परमेष्वासश्शिखण्डी च महारथः।
धृष्टद्युम्नो विराटश्च सात्यकिश्चापराजितः ॥१७॥

काश्य इति। परमेष्वासः महाशरासनः ॥१७॥

द्रुपदो द्रौपदेयाश्च सर्वशः पृथिवीपते।
सौभद्रश्च महाबाहुश्शङ्खान् दध्मुः पृथक्पृथक् ॥१८॥

द्रुपद इति। हेपृथिवीपते काश्यादयः सर्वशः पृथक्पृथक् शङ्खान् दध्मुः ॥१८॥

स घोषो धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत्।
नभश्च पृथिवीं चैव तुमुलो व्यनुनादयन् ॥१९॥

स इति। तुमुलस्स घोषो नभश्च पृथिवीं चानुनादयन् प्रतिध्वनयन् सन् धार्तराष्ट्राणां हृदयानि व्यदारयत् विभेदैव ॥१९॥

अथ व्यवस्थितान् दृष्ट्वा धार्तराष्ट्रान् कपिध्वजः।
प्रवृत्ते शस्त्रसम्पाते धनुरुद्यम्य पाण्डवः ॥२०॥

अथेति। अथ कपिध्वजः हनुमत्केतुः पाण्डवः अर्जुनः व्यवस्थितान् युद्धाय समवस्थितान् धार्तराष्ट्रान् दृष्ट्वा शस्त्रसम्पाते शस्त्रप्रयोगे प्रवृत्तेसति धनुर्गाण्डीवमुद्यम्य उद्धृत्य ॥२०॥

हृषीकेशं तदा वाक्यमिदमाह महीपते।
अर्जुन उवाच— सेनयोरुभयोर्मध्ये रथं स्थापय मेऽच्युत! ॥२१॥

हृषीकेशमिति। हेमहीपते धृतराष्ट्र! हृषीकेशम्प्रति तदा इदं वक्ष्यमाणं वाक्यं वचनमाह—हे अच्युत! मे रथमुभयोस्सेनयोर्मध्ये स्थापय ॥२१॥

यावदेतान्निरीक्षेऽहं योद्धुकामानवस्थितान् ।
कैर्मया सह योद्धव्यमस्मिन् रणसमुद्यमे ॥२२॥

यावदिति । यावदहं योद्धुकामान् योद्धु कामो येषा तान् 'तुं काममनसोरपी'ति मकार-लोप अवस्थितानेतान्निरीक्षे तावत् स्थापयेत्यर्थ । अस्मिन् रणसमुद्यमे युद्धव्यापरे कैस्सह मया योद्धव्यम् ॥२२॥

योत्स्यमानानवेक्षेऽहं य एतेऽत्र समागताः ।
धार्तराष्ट्रस्य दुर्बुद्धेर्युद्धे प्रियचिकीर्षवः ॥२३॥

योत्स्यमानानिति । युद्धे दुर्बुद्धे धार्तराष्ट्रस्य दुर्योधनस्य प्रियचिकीर्षव प्रियं कर्तुमिच्छन्तः ये एते अत्र समागता योत्स्यमानान् युद्धं करिष्यतस्तानहमवेक्षे पश्यामि ॥२३॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्तो हृषीकेशो गुडाकेशेन भारत ।
सेनयोरुभयोर्मध्ये स्थापयित्वा रथोत्तमम् ॥२४॥
भीष्मद्रोणप्रमुखतस्सर्वेषां च महीक्षिताम् ।
उवाच पार्थ पश्यैतान् समवेतान् कुरूनिति ॥२५॥

एवमिति, भीष्मेति च । एवं गुडाकेशेनार्जुनेनोक्तो हृषीकेश हेभारत धृतराष्ट्र! उभयोस्सेनयोर्मध्ये भीष्मद्रोणप्रमुखत भीष्मद्रोणयोरग्रे- 'असर्वविभक्तिकस्तसि' सर्वेषा महीक्षिता राज्ञा च प्रमुखत रथोत्तम स्थापयित्वा हेपार्थ एतान् समवेतान् कुरून् कुरुवंशजान् दुर्योधनादीन् पश्येत्युवाच ॥२४-२५॥

तत्रापश्यत् स्थितान् पार्थः पितॄनथ पितामहान् ।
आचार्यान् मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखींस्तथा ॥२६॥
श्वशुरान् सुहृदश्चैव सेनयोरुभयोरपि ।

तत्रेति । अथ पार्थ तत्र युद्धभुवि उभयो सेनयोरपि स्थितान् पितॄन् पितामहानाचार्यान्मातुलान् भ्रातॄन् पुत्रान् पौत्रान् सखीन् तथा तद्वत् श्वशुरान् सुहृदश्चापि अपश्यत् ॥२६॥

तान् समीक्ष्य स कौन्तेयस्सर्वान् बन्धूनवस्थितान् ॥२७॥
कृपया परयाऽऽविष्टो विषीदन्निदमब्रवीत् ।

तानिति । स कौन्तेय कुन्तीपुत्र अवस्थितान् तान्सर्वान्बन्धून् समीक्ष्य दृष्ट्वा परया अधिकया कृपया आविष्ट विषीदन् विषादं गच्छन्निद वक्ष्यमाणं वचनमब्रवीत् ॥२७॥

अर्जुन उवाच— दृष्ट्वेमं स्वजन कृष्ण युयुत्सुं समुपस्थितम् ॥२८॥
सीदन्ति मम गात्राणि मुख च परिशुष्यति ।
वेपथुश्च शरीरे मे रोमहर्षश्च जायते ॥२९॥

दृष्ट्वेति, सीदन्तीति च । हेकृष्ण युयुत्सुं योद्धुमिच्छुं समुपस्थितं युयुत्सया समागतमित्यर्थ. । इमं स्वजनं दृष्ट्वा मम गात्राणि सीदन्ति अवसादं प्राप्नुवन्ति । मुखं च परिशुष्यति मे शरीरे वेपथु कम्प रोमहर्षो रोमाञ्चश्च जायते ॥२९॥

गाण्डीवं स्रंसते हस्तात् त्वक्चैव परिदह्यते ।
न च शक्नोम्यवस्थातुं भ्रमतीव च मे मनः ॥३०॥

गाण्डीवमिति । मे हस्ताद्गाण्डीवं स्रंसते भ्रश्यति, मे त्वक्च परिदह्यत एव, अहमवस्थातुं न शक्नोमि, मे मनः भ्रमतीव ॥३०॥

निमित्तानि च पश्यामि विपरीतानि केशव ।
नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे ॥३१॥

निमित्तानीति । हेकेशव विपरीतानि निमित्तानि च पश्यामि । आहवे युद्धे स्वजनं हत्वा श्रेयो नैवानुपश्यामि ॥३१॥

न कांक्षे विजयं कृष्ण न च राज्यं सुखानि च ।
किं नो राज्येन गोविन्द किं भोगैर्जीवितेन वा ॥३२॥

नेति । हेकृष्ण विजयं न कांक्षे नेच्छामि, राज्यं च न कांक्षे, सुखानि च न कांक्षे, हेगोविन्द! नः राज्येन किं, भोगैः किं, जीवितेनापि किम् ॥३२॥

येषामर्थे कांक्षितं नो राज्यं भोगास्सुखानि च ।
त इमेऽवस्थिता युद्धे प्राणांस्त्यक्त्वा धनानि च ॥३३॥

येषामिति । नः अस्माभिः येषामर्थे राज्यं कांक्षितं भोगाः कांक्षितास्सुखानि च कांक्षितानि ते इमे प्राणान् धनानि च त्यक्त्वा युद्धेऽवस्थिताः ॥३३॥

आचार्याः पितरः पुत्रास्तथैव च पितामहाः ।
मातुलाः श्वशुराः पुत्राश्श्यालास्सम्बन्धिनस्तथा ॥३४॥

आचार्या इति । आचार्यादिशब्दानां ते इति पूर्वश्लोकस्थतच्छब्देनान्वयः ॥३४॥

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन !
अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किंनु महीकृते ॥३५॥

एतानिति । हेमधुसूदन घ्नतोऽपि मां मारयतोऽपि एतानाचार्यादीन् त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोरपि हन्तुं नेच्छामि किं पुनर्महीकृते भूम्यर्थम् ॥३५॥

निहत्य धार्तराष्ट्रान्नः का प्रीतिस्स्याज्जनार्दन !
पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः ॥३६॥

निहत्येति । हेजनार्दन धार्तराष्ट्रान्निहत्य तद्धननादित्यर्थः । नः का प्रीतिस्स्यान्न कापीत्यर्थः । मधुसूदन जनार्दनेति सम्बुद्धिद्वयेन दुष्टराक्षसजनहननमेव तवापि सम्मतं नत्वाचार्यादिस्वजनहननमिति सूच्यते । एतानाततायिनः-'अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहः । क्षेत्रदारहरौ चैव षडेते आततायिन' इत्युक्तलक्षणान् हत्वा एतद्धननादित्यर्थः । अस्मान् पापमेवाश्रयेत् भजेत् । यद्य'प्याततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारय'न्निति शास्त्रादाततायिहननं धर्मएव तथापि धर्मेऽप्यधर्मभ्रमादेवमुक्तमर्जुनेनेति बोध्यम् ॥३६॥

तस्मान्नार्हा वयं हन्तुं धार्तराष्ट्रान् सबान्धवान् ।
स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव ॥३७॥

तस्मादिति । तस्मात्सबान्धवान् धार्तराष्ट्रान् हन्तुं वयं नार्हाः हेमाधव स्वजनं हत्वा कथं वा सुखिनस्स्याम भवेम ॥३७॥

यद्यप्येते न पश्यन्ति लोभोपहतचेतसः ।
कुलक्षयकृतं दोषं मित्रद्रोहे च पातकम् ॥३८॥

यद्यपीति । यद्यपि विचार्यमाणे लोभोपहतचेतस एते कुलक्षयकृतं दोषं, मित्रद्रोहे पातकं च न पश्यन्ति ॥३८॥

कथं न ज्ञेयमस्माभिः पापादस्मान्निवर्तितुम् ।
कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिर्जनार्दन ॥३९॥

कथमिति । तथापीति शेषः । हेजनार्दन कुलक्षयकृतं दोषं प्रपश्यद्भिः अस्माभिरस्मात्पापान्निवर्तितुं कथं न ज्ञेयम् ॥३९॥

कुलक्षये प्रणश्यन्ति कुलधर्मास्सनातनाः ।
धर्मे नष्टे कुलं कृत्स्नमधर्मोऽभिभवत्युत ॥४०॥

कुलक्षय इति । कुलक्षये सति सनातनाः कुलधर्माः प्रणश्यन्ति, धर्मे नष्टेसति कृत्स्नं कुलमधर्मोऽभिभवत्युत तिरस्करोत्येव ॥४०॥

अधर्माभिभवात्कृष्ण प्रदुष्यन्ति कुलस्त्रियः ।
स्त्रीषु दुष्टासु वार्ष्णेय जायते वर्णसङ्करः ॥४१॥

अधर्मेति । हेकृष्ण अधर्माभिभवाद्धेतोः कुलस्त्रियः प्रदुष्यन्ति प्रकर्षेण दुष्टा भवन्ति । हेवार्ष्णेय वृष्णिवंशप्रसूत स्त्रीषु दुष्टासु सतीषु वर्णसङ्करो जायते ॥४१॥

सङ्करो नरकायैव कुलघ्नानां कुलस्य च ।
पतन्ति पितरो ह्येषां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः ॥४२॥

सङ्कर इति । सङ्करः कुलघ्नानां वंशनाशकानां कुलस्य च नरकायैव भवति । हि यतः एषां पितरः लुप्तपिण्डोदकक्रियास्सन्तः पतन्ति ॥४२॥

दोषैरेतैः कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैः ।
उत्साद्यन्ते जातिधर्माः कुलधर्माश्च शाश्वताः ॥४३॥

दोषैरिति । कुलघ्नानां वर्णसङ्करकारकैरेतैर्दोषैः शाश्वता जातिधर्माः कुलधर्माश्च उत्साद्यन्ते नाश्यन्ते ॥४३॥

उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां जनार्दन ।
नरके नियतं वासो भवतीत्यनुशुश्रुम ॥४४॥

उत्सन्नेति । हेजनार्दन उत्सन्नकुलधर्माणां मनुष्याणां नरके वासो नियतं निश्चयेन भवतीत्यनुशुश्रुम वृद्धेभ्यश्श्रुतवन्तः ॥४४॥

अहो बत ! महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।
यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥४५॥

अहो इति । अहो बतेति खेदातिशये । वयं महत्पापं कर्तुं व्यवसिता निश्चितवन्त - यद्यस्माद्राज्यसुखलोभेन स्वजनं हन्तुमुद्यता उद्युक्ता ॥४५॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।
धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥४६॥

यदीति । अशस्त्रमप्रतीकार प्रतिक्रियाशून्य मा शस्त्रपाणयो धार्तराष्ट्रा रणे हन्युर्यदि तद्धननं मे क्षेमतर भवेत् ॥४६॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वार्जुनस्सङ्ख्ये रथोपस्थ उपाविशत् ।
विसृज्य सशरं चापं शोकसंविग्नमानसः ॥४७॥

एवमिति । अर्जुनस्सङ्ख्ये युद्धे एवमुक्त्वा सशर चापं विसृज्य शोकसंविग्नमानसश्शोकव्याकुलचित्तस्सन् रथोपस्थे रथमध्ये उपाविशत् तस्थौ ॥४७॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
अर्जुनविषादयोगोनाम प्रथमोऽध्याय ।

इतिशब्दस्समाप्तौ । श्रीयुक्तो भगवान् श्रीभगवान् यद्यपि भगान्तःपातिनी श्रीस्तथापि तस्या पुनरुक्तिश्श्रियः प्राधान्यद्योतनाय । श्रीभगवता गीता उक्ताश्श्रीभगवद्गीता - श्रीयुक्ता भगवद्गीता इति वा— तासूपनिषत्स्विति सिंहो माणवक इतिवद्गौणप्रयोग । संसारशिथिलीकरणादिगुणसाद्दश्याद्गीतानामुपनिषत्त्वमौपचारिकम् । यद्वा- उपनिषच्छब्दो ब्रह्मात्मैक्यविद्यापर । तद्योगाद्यथोपनिषदामुपनिषत्त्वव्यवहार एव गीतानामपीति । अत्र च पक्षे उपनिषच्छब्दो योगरूढ्या वेदान्तपर, योगेन तु गीतापर इति बोध्यम् । एतावता अत्रोपनिषत्स्वित्यस्य उपनिषद्विद्याप्रतिपादिकास्विति निष्कृष्टार्थस्सिद्ध । अथवा उपनिषत्स्वित्यस्य लक्षणया उपनिषद्पर्यायवेदान्तार्थप्रतिपादिकास्वित्यर्थो वाच्य । उपनिषत्त्वमेव स्फुटयितुमाह ब्रह्मविद्यायामिति ब्रह्मज्ञानप्रदास्वित्यर्थ । **योगशास्त्र इति** कर्मज्ञानयोगद्वय यस्मादिदं शास्ति तस्मादुच्यते योगशास्त्रमिति । श्रीकृष्णार्जुनयोस्संवाद उक्तिप्रत्युक्तिरूपो यस्मिन् तस्मिन् षष्ठीतत्पुरुषो वा । अर्जुनविषादयोग अर्जुनविषादसङ्गति 'योगस्सन्नहनोपायध्यानसङ्गतियुक्ति'ष्विति- कोशात् । अस्मिन्नध्यायेऽर्जुनविषादस्य सङ्गतत्व दस्येद नाम । यद्यप्यशोच्यानित्यारब्धस्यैव ग्रन्थस्य योगशास्त्रमिति व्यवहारस्तथापि योगशास्त्रोपोद्घातत्वादस्याध्यायस्य योगशास्त्रान्तःपातित्वमिति बोध्यम् । अनेन च विषादयोगाध्यायेन संसारे दृष्टदोषस्य जातविषादस्य योगशास्त्रे प्रवृत्तिस्स्यादिति विषयेषु दोषदृष्टिस्तावत्कार्या मुमुक्षुणेति शास्यते । अतएवास्याप्यध्यायस्य योगशास्त्रत्वम् ।

इति श्रीनेरेंनोण्डोपनामकरामकविकृते श्रीभगवद्गीताभाष्यार्क
प्रकाशे प्रथमोऽध्याय ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

द्वितीयाध्यायप्रारम्भः ।

सञ्जय उवाच— तं तथा कृपयाऽऽविष्टमश्रुपूर्णाकुलेक्षणम् ।
विषीदन्तमिदं वाक्यमुवाच मधुसूदनः ॥१॥

तमिति । तथा पूर्वोक्तरीत्या कृपया आविष्टं व्याप्तमश्रुपूर्णाकुलेक्षणमश्रुभिः पूर्णे आकुले च ईक्षणे यस्य तं विषीदन्तं विषादं प्राप्नुवन्तं तमर्जुनप्रति मधुसूदन इदं वक्ष्यमाणं वचनमुवाच ॥१॥

श्रीभगवानुवाच— कुतस्त्वा कश्मलमिदं विषमे समुपस्थितम् ।
अनार्यजुष्टमस्वर्ग्यमकीर्तिकरमर्जुन ॥२॥

कुत इति । हेअर्जुन विषमे अयोग्यसमये अनार्यजुष्टमार्यैरसेवितमस्वर्ग्यं स्वर्गप्राप्तिविरोधि अकीर्तिकरमिदं कश्मलं व्याकुलत्वं कुतः कस्माद्धेतोस्त्वा त्वां समुपस्थितं प्राप्तम् ॥२॥

क्लैब्यं मा स्म गमः पार्थ ! नैतत्त्वय्युपपद्यते ।
क्षुद्रं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वोत्तिष्ठ परन्तप ॥३॥

क्लैब्यमिति । हेपार्थ तत्तादृग्वीरमातृत्वेन प्रसिद्धायाः पृथायाः पुत्र ! क्लैब्यं पौरुषराहित्यमागमः स्म मागच्छ । माङ्योगाल्लुङि अडागमप्रतिषेधः । त्वयि खाण्डवदहनादिना प्रख्यातपौरुषे त्वयि एतत्क्लैब्यं नैवोपपद्यते न युक्त एव । हेपरन्तप शत्रुसन्तापक क्षुद्रं नीचं हृदयदौर्बल्यं त्यक्त्वा उत्तिष्ठ युद्धाय सन्नद्धो भवेत्यर्थः ॥३॥

अर्जुन उवाच— कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये द्रोणं च मधुसूदन !
इषुभिः प्रतियोत्स्यामि पूजार्हावरिसूदन ॥४॥

कथमिति । हेमधुसूदन मधुनामकराक्षसहन्त ! ननु देवदत्तपूज्याचार्यादिहन्ता त्वमपीति सूचयितुमिदं सम्बोधनम् । हे अरिसूदन शत्रुमारक! न तु स्वजनमारक इति भावः । अहं पूजार्हौ भीष्मं द्रोणं चेति द्वाविति शेषः । सङ्ख्ये युद्धे इषुभिर्बाणैः कथं प्रतियोत्स्यामि केन वा प्रकारेण प्रहरिष्यामि ॥४॥

गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके ।
हत्वाऽर्थकामांस्तु गुरूनिहैव भुञ्जीय भोगान् रुधिरप्रदिग्धान् ॥५॥

गुरूनिति । महानुभावान् गुरूनहत्वा इह लोके भैक्ष्यं भिक्षाणां समूहो भैक्षम्-- 'भिक्षादिभ्योऽण्'- इत्यण्- भिक्षान्नमपि भोक्तुं श्रेयः युक्तम् । हिः प्रश्नार्थेऽव्ययं अव्ययानामनेकार्थत्वात् । श्रेयः किमित्यर्थः । तु शब्दः पक्षान्तरद्योतनाय यद्वेत्यर्थः । अर्थकामान् धनाभिलाषिणः विषयाभिलाषिण इति वा । गुरून् हत्वा इह लोके रुधिरप्रदिग्धान् शोणितव्याप्तान्भोगान् भुञ्जीयानुभवेयं किमिति शेषः । मम गुर्वहननाद्भिक्षाटनं युक्तं वा गुरुहननात् रुधिरसम्पृक्तान्नं युक्तं वेत्यर्थः ॥५॥

न चैतद्विद्मः कतरन्नो गरीयो यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयुः ।
यानेव हत्वा न जिजीविषामस्तेऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ॥६॥

नचेति । नः अस्माकं कतरदुक्तमतद्वये किं वा मतं गरीयः श्रेष्ठतरमेतद्वयं नैव विद्मः जानीमः । जयोऽप्यस्माकं न नियत इत्याह- **यद्वेति ।** यद्वा पक्षे जयेम वयं शत्रूनिति शेषः । यदि वा यद्वा पक्षान्तरे नः अस्मान् शत्रवो जयेयुः । जयो भवतु वा मा वा युद्धमेव तावद्दुष्करमित्याह--**यानिति ।** वयं यान्हत्वा न जिजीविषामः जीवितुं नेच्छामः त एव धार्तराष्ट्राः प्रमुखे अग्रे अवस्थिताः ॥६॥

कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः पृच्छामि त्वां धर्मसम्मूढचेताः ।
यच्छ्रेयस्स्यान्निश्चितं ब्रूहि तन्मे शिष्यस्तेहं शाधि मां त्वां प्रपन्नम् ॥७॥

कार्पण्येति । अहं कार्पण्यदोषोपहतस्वभावः कार्पण्यं कृपणत्वं दैन्यमिति यावत्- तदेव दोषः तेनोपहतः स्वभावः यस्य स तथोक्तः । अत एव धर्मसम्मूढचेताः धर्माधर्मनिर्णयासमर्थः सन् त्वां पृच्छामि । किं पृच्छसीत्यत आह—**यदिति ।** मे यत् श्रेयस्स्याच्छ्रेयस्करं स्याद्युक्तं स्यादिति वा निश्चितं तन्मे ब्रूहि । गुरूनहत्वेतिश्लोकोक्तपक्षद्वये यः पक्षोऽस्माकं युक्तश्श्रेयस्करश्च तं निश्चित्य वदेत्यर्थः । नहि मम त्वत्तोऽन्यः कोऽपि धर्मनिर्णायकोस्तीति भावः । अहं ते शिष्यः, त्वां प्रपन्नं शरणं गतं मां शाधि शिक्षय, अनेन गुरूपसत्तिप्रकारश्शिक्षितः ॥७॥

नहि प्रपश्यामि ममापनुद्याच्छोकमुच्छोषणमिन्द्रियाणाम् ।
अवाप्य भूमावसपत्नमृद्धं राज्यं सुराणामपि चाधिपत्यम् ॥८॥

यदि तव युद्धकरणमेव श्रेय इति मतं, तर्हि शोकसंविग्नमानसस्य मम युद्धकरणं न सम्भवति तस्मात्तावत्त्वं मम शोकनाशोपायं ब्रूहीति प्रार्थयते—**नहीति ।** ममेन्द्रियाणामुच्छोषणं शोकं यदपनुद्यात्तन्नैव प्रपश्यामि । **ननु** जये लब्धे सति राज्येन शोकं नश्येदित्यत आह--**भूमाविति ।** भूमावसपत्नं निष्कण्टकमृद्धं समृद्धिमद्राज्यमवाप्य सुराणामाधिपत्यं देवेन्द्रपदमप्यवाप्य नाहमिमं शोकं तरेयमिति वाक्यशेषः । तस्मान्न राज्यप्राप्त्याशा मम शोकनाशकारिणी भवेदेवेति भावः ॥८॥

सञ्जय उवाच— एवमुक्त्वा हृषीकेशं गुडाकेशः परन्तपः ।
न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह ॥९॥

एवमिति । परन्तपो गुडाकेशः एवं हृषीकेशं प्रत्युक्त्वा तत अहं न योत्स्ये युद्धं नैव करिष्ये इति च गोविन्दंप्रत्युक्त्वा तूष्णीं बभूव जोषमाप । हेति विस्मये । **एतेन-** 'अहिंसा परमो धर्म' इति शास्त्रादाचार्यादिद्विजोत्तममारणस्य ब्रह्महत्याहेतुत्वाच्च क्षणिकराज्यसुखापेक्षया युद्धकरणं मम सुतरामधर्म एवेति परिव्राजकब्राह्मणवद्भिक्षाटनमेव धर्म इति च पार्थस्याशयः स्फुटं **गम्यते** ॥९॥

तमुवाच हृषीकेशः प्रहसन्निव भारत !
सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः ॥१०॥

तमिति । हेभारत ! धृतराष्ट्र उभयोस्सेनयोर्मध्ये विषीदन्तं तमर्जुनंप्रति हृषीकेशः प्रहसन्निवार्जुनस्योन्मादप्रलापतुल्यवचनश्रवणात्कृष्णस्य हास इति भावः । इदं'मशोच्या'नित्यारभ्य 'माशुच' इत्यन्तं गीताशास्त्ररूपं वच उवाच ॥१०॥

इत्युपोद्धातः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

श्रीमद्भगवद्गीता ।

अथ श्रीशङ्करभगवत्पूज्यपादविरचितं भाष्यं प्रारभ्यते ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

भाष्यम् । श्लो॥ नारायणः परोऽव्यक्तादण्डमव्यक्तसम्भवम् ।
अण्डस्यान्तस्त्विमे लोकाः सप्तद्वीपा च मेदिनी ॥

भाष्यार्कप्रकाशाख्यव्याख्या ।

नत्वा लक्ष्मीहयग्रीवौ वासुदेवपृथासुतौ ।
व्यासार्यशङ्कराचार्यौ भाष्यार्थं विवृणोम्यहम् ॥

अशोच्यानिति प्रथमो गीताशास्त्रश्लोकः । श्रीशाङ्करभाष्यावतारिकाग्रन्थारम्भगतश्चायं मङ्गलश्लोकः—

अस्यायमर्थः- अस्मिन्वेदान्तशास्त्रे दृग्दृश्यमिति द्वावेव पदार्थौ- तौ चाचार्यैरेव प्रतिपादितौ— 'दृग्ब्रह्म दृश्यं माये'ति दृग्दृश्यविवेके । इमौ च परस्परविलक्षणौ— लोकेऽपि घटतद्द्रष्ट्रोर्भेददर्शनात् । इदमेवाऽह- **नारायणः परोऽव्यक्तादिति** । अव्याकृत- प्रकृति- शक्ति- मायादिनामकेश्वरोपाधिरव्यक्तपदार्थः । तस्मात्परो विलक्षणः नारायणः- न रीयते न क्षीयत इति नरः परमात्मा तस्येदं नारं जगत्तदेति जानातीति नारायणः दृग्रूपः प्रत्यगभिन्नः परमात्मा । प्रतीचस्साक्षित्वस्य द्वैतिभिरप्यभ्युपगतत्वा'न्नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'ति द्रष्ट्रन्तरस्य श्रुत्यैव निषिद्धत्वाच्च न प्रत्यक्परयोर्भेदः ।

ननु यदि दृग्दृश्ये द्वावेव पदार्थौ दृश्यं चाव्यक्तं तर्हि व्यक्तस्यास्य जगतः कुत्रान्तर्भावोऽत आह—**अण्डमव्यक्तसम्भवमिति** । अव्यक्तात्सम्भवो यस्य तदव्यक्तसम्भवं ब्रह्माण्डस्याव्यक्तसम्भवत्वान्मृत्सम्भवस्य घटस्य मृदात्मत्वमिवाव्यक्तात्मत्वमेवेत्यव्यक्ते एव ब्रह्माण्डस्यान्तर्भावः ।

नन्वेवं साङ्ख्यवत्त्वाप्यचेतनकारणवादः प्राप्त इति चेन्नैवम्—ईश्वरादृष्टादिसहकृताव्यक्तस्याव्यक्तावच्छिन्नस्येश्वरस्य वा जगत्कारणत्ववादात् । अत्रेदं बोध्यम्—दृश्यमिदमव्यक्तं न दृग्वत्स्वतन्त्रं किंतु दृश्यध्यस्तमेव- अनध्यस्तत्वे तु दृश्यस्यास्य नित्यत्वप्रसङ्गात्- तस्मिंश्च दृशि दृशोऽध्यस्तत्वध्यासः कोऽप्यनिर्वचनीयः । एवं दृग्दृश्ययोरितरेतराध्यासवशाद्दृश्यस्य चेतनत्वं, दृशः प्रपञ्चकारणत्वं च प्राप्तम् । यथा लोकेऽपि जीवदेहयोस्तादात्म्याध्यासाद्देहस्य चेतनत्वं जीवस्य मनुष्यत्वादिकं च प्राप्तं तद्वत् । अत एव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुतिर्ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वमवदत्- मायाऽवच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जगद्धेतुत्वात् । एवमपि न ब्रह्मणो जगत्प्रकृतित्वं- तस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्योपादानत्वाभावात्किन्तु त्रिगुणात्मिकाया मायाया एव- मायामयत्वादनृतजडदुःखात्मकस्य जगतः । अत एव केचिज्जगदाकारपरिणतमायाऽधिष्ठानतया ब्रह्म जगत्कारणमित्याहुः । तस्मादीश्वरकारणपक्षे ब्रह्मकारणपक्षे वा मायायास्यैव जगत्प्रकृतित्वमिति युक्तमुक्तमण्डमव्यक्तसम्भवमिति । एतेनाव्यक्तशब्दस्येश्वराधिष्ठिता प्रकृतिरर्थ इति सिद्धमित्यनवद्यम् ।

भाष्यम् ॥ स च भगवान् वासुदेवस्सृष्ट्वेदं जगत्तस्य च स्थितिं चिकीर्षुः मरीच्यादीनग्रे सृष्ट्वा प्रजापतीन् प्रवृत्तिलक्षणं धर्मं ग्राहयामास वेदोक्तं, ततोऽन्यांश्च सनकसनन्दनादीनुत्पाद्य निवृत्तिलक्षणं धर्मं ज्ञानवैराग्यस्वरूपं ग्राहयामास ।[१] स द्विविधो हि वेदोक्तो धर्मः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च । जगतः स्थितिकारणं प्राणिनामभ्युदयनिश्श्रेयसहेतुर्यस्स धर्मो

नन्वस्तु ब्रह्माण्डस्याव्यक्तसम्भवादव्यक्तात्मत्वं कथं पुनर्लोकानामत आह—अण्डस्यान्तरिति । इमे लोकास्सप्तद्वीपा मेदिनी चाण्डस्यान्तर्वसन्तीति शेषः । अण्डान्तःपातित्वाल्लोकानां भुवश्चाण्डात्मत्वमेवेति कृत्वा अण्डवदेषामपि सिद्धमव्यक्तात्मत्वमिति भावः । एतेनाकाशादिकममूर्तं पृथिव्यादि मूर्तं तत्कारणमव्यक्तं चेति त्रिविधं दृश्यमिति सिद्धम् ।

अत्रेदं बोध्यम्—एक एव नारायणः परमात्मा सच्चिदानन्दरूपस्सर्वदृश्यविलक्षणश्शुद्धोऽद्वितीयश्च । स चाव्यक्तोपहित ईश्वर इत्युच्यते, ब्रह्माण्डोपाधिकस्तु हिरण्यगर्भ इति, लोकोपाधिकस्तु विराडिति । तत्र अव्यक्तस्यानादित्वादीश्वरस्य नास्त्यौपाधिकमपि जन्मेत्यज एवेश्वरः । इतरयोरुपाध्यधीनजन्मवत्त्वान्नाजत्वं, नापीश्वरत्वं, किंतु जातौ जीवावेव तौ । तयोश्च हिरण्यगर्भः प्रथमजः विराट्पुरुषस्तु अनन्तरज इति विवेकः ।[१] अयमेव जीवेश्वरविभागश्श्रुत्याऽप्युक्तः 'कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः' इति । कार्यकारणभूतजीवेश्वरोपाधिद्वयविनिर्मुक्तं चिद्रूपं ब्रह्मेति श्लोकस्य परमार्थः । एतेन ब्रह्मातिरिक्तं सर्वमपि मायामयत्वान्मृषैव मायायास्सदसदनिर्वाच्यत्वेन प्रबोधबाध्यत्वेन च मृषात्वादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माऽमायामयत्वात्सत्यमित्यद्वैतं सिद्धम् । एतदेव हि गीताशास्त्रे प्रधानप्रतिपाद्यम् ।

एवं तत्त्वं प्रतिपाद्य प्रकृतं वक्तुं तस्यैव मायावैभवमाह—स चेति भगवानिति । 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां वर्गो भगो मतः' इति, 'उत्पत्तिं च विनाशं च भूतानामागतिं गतिम् । वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति चोक्तलक्षणः भगोऽस्यास्तीति भगवान् तदस्यास्तीति मतुप् वासुदेवः वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति, वसति जगतीति वा वासुः दीव्यति भूतपालनादिना क्रीडति स्वयम्भासत इति वा देवः वासुश्चासौ देवो वासुदेवः । नारायणस्यापि स्वोपाधिभूतमायया भगवत्त्वं वासुदेवत्वं चेति भावः ।[१] सृष्ट्वेति सङ्कल्पेनेति शेषः । अनेन प्रधानपरमाण्वादिजगत्कारणवादा निरस्ताः प्रधानादीनामचेतनत्वेन सङ्कल्पासम्भवात्- 'तदैक्षते'ति श्रुतौ सृष्टेः सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणात्कुलालस्यापि सङ्कल्पपूर्वकं घटादिनिर्माणमिति दर्शनाच्च ।[१] स्थितिं रक्षां मरीच्यादीन् प्रजापतीनग्रे प्रथमं सृष्ट्वेति- हिरण्यगर्भद्वारेति भावः । वेदोक्तमिति धर्मविशेषणम् । ननु जगत्स्थितिचिकीर्षोरीश्वरस्य किमिति प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मग्राहणं मरीच्यादिभिस्सनकादिभिश्चेत्यत आह- स इति । हि यस्मात् प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च स द्विविधो वेदोक्तो धर्मः जगतः स्थितिकारणमित्यन्वयः । धर्मस्य लक्षणमाह प्राणिनामिति । अभ्युदयनिश्श्रेयसहेतुः ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिश्चानुष्ठीयमानो यस्स धर्मः- आद्यशब्दात् क्षत्रियवैश्यशूद्रग्रहणं । वर्ण एषामस्तीति वर्णिनः- आश्रम एषामस्तीत्याश्रमिणः ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्थसन्न्यासिनः । ब्रह्मचार्याद्यनुष्ठीयमानत्वे सति अभ्युदयनिश्श्रेयसान्यतर-

ब्राह्मणाद्यैर्वर्णिभिराश्रमिभिरनुष्ठीयमानः । दीर्घेण कालेनानुष्ठातॄणां कामोद्भवाद्धीयमानविज्ञानहेतुकेन अधर्मेण अभिभूयमाने धर्मे प्रवर्धमाने चाधर्मे जगतः स्थितिं परिपिपालयिषुः स आदिकर्ता नारायणाख्यो विष्णुर्भौमस्य ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य चाभिरक्षणार्थं देवक्यां वसुदेवादंशेन किल सम्बभूव । ब्राह्मणत्वस्य हि रक्षणे रक्षितस्स्याद्वैदिको धर्मः- तदधीनत्वाद्वर्णाश्रमधर्मभेदानाम् । सच भगवान् ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां

हेतुत्वं धर्मस्य लक्षणम् । एकस्य धर्मस्योभयहेतुत्वाभावादन्यतरेति । ईश्वरेऽतिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम् । अधर्मेऽतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम् । प्रवृत्तिलक्षणो धर्मः कर्मनिष्ठाशब्देन वक्ष्यमाणः अभ्युदयस्य स्वर्गादिरूपस्य चित्तशुद्धिरूपस्य वा हेतुः- निवृत्तिलक्षणो धर्मः ज्ञाननिष्ठाशब्देन वक्ष्यमाणः निश्श्रेयसस्य मोक्षस्य हेतुरिति बोध्यम् । **हीयमानेति** । हीयमानं क्षीयमाणं विज्ञानमेव हेतुर्यस्य तेन हीयमानविज्ञानहेतुकेन- शेषाद्विभाषेति कः । अधर्मस्य विज्ञानक्षय एव हेतुरित्यर्थः । यद्वा हेतुरेव हेतुक इति स्वार्थे कः । हीयमानेन विज्ञानेन हेतुना विज्ञानक्षयाद्धेतोरित्यर्थः । परिपिपालयिषुः परिपालयितुमिच्छुः । **आदिकर्तेति** । जगत उपादानं निमित्तं चेत्यर्थः । यद्वा प्रधानकर्ता- हिरण्यगर्भस्याप्रधानकर्तुरन्यस्य सत्त्वादियुक्तिः- अनेन चाभिन्ननिमित्तोपादानकारणवादेन प्रधानकारणवादिनस्साङ्ख्याः, ईश्वरनिमित्तकारणवादिनस्तार्किकादयश्च पराकृताः । नच कथमेकस्यैव कारणवस्तुनः निमित्तत्वमुपादानत्वं चेत्युभयमिति वाच्यं, मायया तत्सम्भवात्- यतोवेति, तत्सृष्ट्वेति च श्रुतेः- श्रौतस्यार्थस्य प्रबलस्य दुर्बलयुक्त्यवष्टम्भेन प्रतारणायोगाच्च, ऊर्णनाभेस्तन्तुसन्ततिम्प्रत्यभिन्ननिमित्तोपादानत्वदर्शनाच्च । विष्णुर्व्यापकः परमात्मा सत्त्वगुणप्रधानमायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणः । **भौमस्येति** । भूलोकस्थस्य ब्रह्मणो वेदस्य । **अंशेनेति** । माययेत्यर्थः- कथमन्यथा निरंशस्य परमात्मनस्स्यादंशः । किलेत्यलीके वार्तायां वा- उभयथाऽपि मृषैवायं कृष्णावतार इति फलितम् । अत्र 'यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यह'मिति गीतावचनमनुसन्धेयम् ।

ननु नष्ट एव धर्मो रक्षणीयः- तथा च धर्मस्य रक्षणार्थमित्येव वक्तव्यं- किमिति ब्राह्मणत्वस्येत्युक्तमत आह— **ब्राह्मणत्वस्येति** । याजनाध्यापनादिरूपब्राह्मणधर्मस्य रक्षणं ब्राह्मणत्यागब्राह्मणेतरस्वीकारादिरूपविप्लवात्त्राणम् । तत्र हेतुमाह—**तदधीनत्वादिति** । ब्राह्मणाधीनत्वात्- येन येन वर्णिना येन येनाश्रमिणा यद्यत्कर्म यथा यथाऽनुष्ठेयं तेन तेन तत्तत्तथा तथा विद्वान् ब्राह्मणोऽनुष्ठापयतीत्यर्थः । नन्वजस्य नारायणस्य धर्मसंस्थापनरूपलोकानुग्रहार्थमपि कथं जन्मादिसम्भवोऽत आह— **स चेति** । भगवानित्यस्यार्थं स्वयमेवाऽऽह—**ज्ञानेति** । वसिष्ठादयो जीवाश्च केचिज्ज्ञानादिमन्तो दृश्यन्त इत्यत आह—**स चेति** । जीवानां ज्ञानादिकमीश्वरप्रसादादिलभ्यमीश्वरस्य तु स्वतस्सिद्धं- 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया' चेति श्रुतेरिति भावः । कुत ईश्वरस्य भगस्वाभाविकोऽत आह— **प्रकृतिं वशीकृत्येति** । जीवास्तु प्रकृतिपरतन्त्राः- अत एवेश्वरस्य मायित्वं ब्रूते श्रुतिः- 'मायिनं तु महेश्वर'मिति । कस्येयं प्रकृतिरत आह—**वैष्णवीं स्वामिति** । स्वस्य

वैष्णवीं स्वां मायां प्रकृतिं वशीकृत्य अजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि सन् स्वमायया देहवानिव जात इव च लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते- स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया वैदिकं धर्मद्वयमर्जुनाय शोकमोहमहोदधौ निमग्नायोपदिदेश- गुणाधिकैर्गृहीतोऽनुष्ठीयमानश्च धर्मः प्रचयं गमिष्यतीति। तद्धर्मद्वयं भगवता यथोपदिष्टं भगवान् वेदव्यासस्सर्वज्ञो गीताख्यैः सप्तभिः श्लोकशतैरुपनिबबन्ध। तदिदं गीताशास्त्रं समस्तवेदार्थ-

---

विष्णोस्सम्बन्धिनीं; स्वोपाधिभूतामित्यर्थः। तस्यास्स्वरूपमाह—त्रिगुणेति। सत्त्वरजस्तमोगुणात्मिका- सत्त्वादिगुणाश्रयातिरिक्तप्रकृतिपदार्थाभावादिति भावः। एतेन सत्त्वरजस्तमोगुणोपहितानां विष्णुब्रह्मरुद्राणां भेदः परास्तः- मायोपाधिकत्वेन त्रयाणामेकत्वात्। एवं प्रकृतिवशत्वादेव- नेश्वरस्य कर्माधीनजन्मसद्भाव इत्याह—अज इति। जन्माभावादेव न व्यय इत्याह—अव्यय इति। 'जायते मरणायैव म्रियते जन्मने पुनरि'ति, 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य' चेति स्मरणाज्जन्ममरणयोस्सामानाधिकरण्यमिति भावः। ईश्वर ईशनशीलः। एवं मायिकं रूपमुक्त्वा तात्त्विकमाह—नित्येति। नित्यस्सत्यः, 'नित्योऽनित्याना'मिति श्रुतेः, 'तत्सत्यं स आत्मे'ति श्रुतेश्च। कुतो नित्यत्वमत आह—शुद्ध इति। उपाधिसंसृष्टस्य मलिनस्य जीवस्य हि उपाधिवशाद्भवत्यनित्यत्वं। तस्य निष्कृष्टं स्वरूपमाह—बुद्ध इति। ज्ञानस्वरूप इत्यर्थः- 'सच्चिदानन्दं ब्रह्मे'ति श्रुतेः। ज्ञातुर्हि ज्ञानं स्वरूपं- ज्ञातृत्वं चास्य 'स सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतम्। सर्वज्ञत्वं सर्वावभासकत्वं, नेदं मायाधर्मः- मायाया जडत्वेनेश्वरभास्यत्वात्। अत एवायं मुक्तः, न तु जीववत्कदाऽपि बद्धः- अज्ञानानभिभूतत्वादिति भावः। इवेति। न तु वस्तुत इत्यर्थः। इवशब्दः कुर्वन्नित्यत्रापि सम्बध्यते। नहि वस्तुतः परमात्मनः लोकानुजिघृक्षाऽपि सम्भवति- निष्कामत्वादीश्वरस्य। यद्वा- परमार्थतः। परमात्मन कामासम्भवेऽपि व्यवहारत ईश्वरस्य लोकानुग्रहस्सम्भवत्येव। जन्मदेहौ तु व्यवहारतोऽपि न सम्भवत इत्यभिप्रेत्य कुर्वन्निवेति नोक्तमाचार्यैः। व्यवहारदशायामपि कारणोपाधिर्हीश्वरः। लक्ष्यत इति। अज्ञैरिति शेषः। नहि प्राज्ञा ईश्वरं जातं पश्यन्ति। स्वप्रयोजनाभावेऽपि भूतानुजिघृक्षया भगवानर्जुनाय धर्मद्वयमुपदिदेशेति सम्बन्धः। पूर्णकामस्य कुतश्शिष्योपदेशे प्रवृत्तिरत आह—भूतेति। भूताः प्राणिनः तेषामनुग्रहीतुमिच्छा भूतानुजिघृक्षा- तया- शोकमोहावेव महोदधिश्शोकयुक्तो मोहश्शोकमोहस्स एव महोदधिरिति वा शोकमोहमहोदधिस्तस्मिन्निति। एतेनोपदेशस्य शोकमोहनिरास फलमिति व्यज्यते। किमित्यर्जुनायोपदेशोऽत्र आह—गुणाधिकैरिति। गृहीतो ज्ञातः- प्रचयमभिवृद्धिं- गुणाधिकत्वादर्जुनस्य- यद्ययं मत्तस्सकाशाद्धर्मं गृहीत्वाऽनुतिष्ठेत्तर्हि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जन' इति न्यायादितरजनोऽप्यनुतिष्ठेदेवं च दृष्ट्वा तदितरजन इत्येवमभिवृद्धिमीयान्मदुक्तः पन्था धर्मस्येति मत्वा भगवानर्जुनाय धर्ममुपदिदेशेति भावः। अनेन च विद्वानाचार्यः सच्छिष्यायैव धर्मं बोधयेदिति सूच्यते। आचार्यस्य स्वयंकृतार्थत्वेन लोकानुग्रहप्रयोजनवैमुख्ये सति सम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गात्। यथोपदिष्टमिति। उपदिष्टमुपदेशः- भक्तिः। तदनतिक्रम्य यथोपदिष्टम्। यद्वा- तथेति यथा भगवतोपदिष्टं तथेत्यन्वयः। उपनिबबन्ध ग्रथितवान्।

सारसंग्रहभूतं दुर्विज्ञेयार्थं तदर्थाविष्करणायानेकैर्विवृतपदपदार्थवाक्यवाक्यार्थन्यायमप्यत्यन्तविरुद्धानेकार्थत्वेन लौकिकैर्गृह्यमाणमुपलभ्याहं विवेकतोऽर्थनिर्धारणार्थं संक्षेपतो विवरणं करिष्यामि ।

तस्यास्य शास्त्रस्य संक्षेपतः प्रयोजनं- परं निश्रेयसं सहेतुकस्य संसारस्यात्यन्तोपरमलक्षणम् । तच्च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठारूपाद्धर्माद्भवति । तथेममेव गीतार्थं धर्ममुद्दिश्य भगवतैवोक्तम्—श्लो॥ 'स हि धर्मस्सुपर्याप्तो ब्रह्मणः पदवेदने' इत्यनुगीतासु । तत्रैव चोक्तम्—'नैव धर्मी न चाधर्मी नचैव हि शुभाशुभी । यस्स्यादेकासने लीनस्तूष्णीं किंचिदचिन्तयन्', 'ज्ञानं सन्न्यासलक्षण'मिति च । इहापि चान्ते उक्तमर्जुनाय—'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति । अभ्युदयार्थोऽपि प्रवृत्तिलक्षणो धर्मो वर्णानाश्रमांश्चोद्दिश्य विहितः स देवादिस्थानप्राप्तिहेतुरपि सन्नीश्वरार्पणबुद्ध्यानुष्ठीयमानस्सत्त्वशुद्धये भवति फलाभिसन्धिवर्जितः शुद्धसत्त्वस्य च ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिद्वारेण ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन च निश्रेयसहेतुत्वमपि प्रतिपद्यते । तथा च वक्ष्यति—'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि, योगिनः कर्म

अनेकैर्वृत्तिकारादिभिर्विवृद्धि । उपलभ्य दृष्ट्वा । संक्षेपत इति । ग्रन्थविस्तरभयादितिभाव । लोकानुग्रहार्थमेवाऽऽचार्यस्य प्रवृत्तत्त्वात्तत्क्रियाफलस्य सुकृतादेरात्मगामित्वं माऽस्त्वित्यभिप्रेत्याह—करिष्यामीति । यदि करिष्य इत्युच्येत तर्हि तज्जन्यसुकृतादिना बन्धस्स्यात्कवेरिति बोध्यम् ।

संक्षेपत इति । प्राधान्येनेत्यर्थ कर्मज्ञानादीनि त्ववान्तरफलानीति भाव । स हीति । स आत्मज्ञाननिष्ठारूपो निवृत्तिलक्षणो धर्मो ब्रह्मण परमात्मन पदवेदने स्वरूपसाक्षात्कारे सुपर्याप्तस्सुष्ठु समर्थ । हिशब्द सर्वशास्त्रविद्वत्प्रसिद्धिं द्योतयति । ननु 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म' इति जैमिनिसूत्रात्प्रवृत्तेरस्तु धर्मत्व कथ पुनर्निवृत्तेरिति शङ्कायामौपचारिकमेव निवृत्तेर्धर्मत्वमिति हृदि कृत्वा तत्र प्रमाणमाह- नैवेति । य किञ्चिदप्यचिन्तयन् तूष्णीमेकासने एकस्मिन्सर्वाधारे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मणि लीनस्स्यात् स धर्मी नैव, अधमी च नैव, शुभी नैव, अशुभी नैव च- हि प्रसिद्धौ । ननु निवृत्तेर्मोऽस्तु धर्मत्वं कथं पुनर्ज्ञानत्वमत आह— ज्ञानमिति । सन्न्यास सर्वकर्मसन्न्यास लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्सन्न्यासलक्षणं- सर्वकर्मसन्न्यासरूपा निवृत्तिरेवात्मज्ञाननिष्ठा न त्वन्यदित्यर्थ । किं ग्रन्थान्तरप्रमाणोदाहरणेनेत्याह—इहापीति, सर्वेति । प्रवृत्तिलक्षणसर्वधर्मान्विहायेत्यर्थ - निवृत्तिधर्मस्य त्यागायोगात् । मामेकं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म शरणं व्रजेति निवृत्तिधर्मस्यैव कर्तव्यत्वेनोपदेशाच्च । आत्मज्ञाननिष्ठैव खलु निवृत्तिधर्म । एव निश्रेयसार्थं निवृत्तिधर्ममुपवर्ण्य अथ प्रवृत्तिधर्ममाह—अभ्युदयार्थ इति । अभ्युदय अर्थ प्रयोजनं यस्य स प्रवृत्तिलक्षणश्चोदनालक्षण ज्योतिष्टोमादि - नित्यनैमित्तिककाम्यप्रायश्चित्तभेदेन चतुर्विधोऽयं धर्म सत्त्वशुद्धिश्चित्तशुद्धि - फलाभिसन्धिर्धर्मफलेषु स्पृहा । शुद्धसत्त्वस्येति । शुद्धचित्तस्य पुरुषस्य प्रतिपद्यते प्राप्नोति धर्म इत्येव कर्तृपदं- आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धये विषयसम्बन्धाधिकारिप्रयोजनाख्यमनुबन्धचतुष्टयं तावच्छास्त्रस्यावश्यक- तत्र अधिकारिणा मुमुक्षूणामत्र

कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये' इति । इह द्विप्रकारं धर्मं निश्श्रेयसप्रयोजनं परमार्थतत्त्वं च वासुदेवाख्यं परब्रह्माभिधेयभूतं विशेषतोऽभिव्यंजयद्विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवद्गीताशास्त्रं यतस्तदर्थे विज्ञाते समस्तपुरुषार्थसिद्धिरित्यतस्तद्विवरणे यत्नः क्रियते मया । अत्र च- 'दृष्ट्वा तु पाण्डवानीक'मित्यारभ्य 'यावन्न योत्स्य इति गोविन्दमुक्त्वा तूष्णीं बभूव ह'इत्येतदन्तः प्राणिनां शोकमोहादिसंसारबीजदोषोद्भवकारणप्रदर्शनार्थत्वेन व्याख्येयो ग्रन्थः- तथाहि- अर्जुनेन राज्यगुरुपुत्रमित्रसुहृत्स्वजनसम्बन्धिबान्धवेषु अहमेतेषां ममैते इत्येवं प्रत्ययनिमित्त-स्नेहविच्छेदादिनिमित्तावात्मनश्शोकमोहौ दर्शितौ- 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये' इत्यादिना । शोकमोहाभ्यां ह्यभिभूतविवेकज्ञानः स्वत एव क्षत्रधर्मे युद्धे प्रवृत्तोऽपि तस्माद्युद्धादुपरराम- परधर्मं च भिक्षाजीवनादिकं कर्तुं प्रववृते । तथा च सर्वप्राणिनां शोकमोहादिदोषाविष्टचेतसां स्वभावत एव स्वस्वधर्मपरित्यागः, प्रतिषिद्धसेवा च स्यात् । स्वधर्मे प्रवृत्तानामपि तेषां वाङ्मनःकायादीनां प्रवृत्तिः फलाभिसन्धिपूर्विकैव साहङ्कारा च भवति । तत्रैवंसति धर्माधर्मोपचयादिष्टानिष्टजन्मसुखदुःखसम्प्राप्तिलक्षणस्संसारोऽनुपरतो भवतीत्यतस्संसारबीजभूतौ शोकमोहौ तयोश्च सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञानान्नान्यतो निवृत्तिरिति तदुपदिदिक्षुस्सर्वलोकानुग्रहार्थमर्जुनं निमित्तीकृत्याह भगवान् वासुदेवः—अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्यादि ।

सुज्ञेयत्वादन्यत्त्रयमाह—इहेत्यादिना । अभिधेयभूतं विषयभूतं निश्श्रेयसप्रयोजनं साक्षात्क्रमेण च मोक्षफलकं द्विप्रकारं द्विविधं धर्मं निवृत्तिधर्मं प्रवृत्तिधर्मं च- परमार्थतत्त्वं परमार्थतस्सत्यं वासुदेवाख्यं परं ब्रह्म च विशेषतोऽभिव्यञ्जयत्प्रकटयत्सद्गीताशास्त्रं विशिष्टप्रयोजनसम्बन्धाभिधेयवत्- विशिष्टानि विलक्षणानि उत्कृष्टानि वा प्रयोजनसम्बन्धाभिधेयानि अस्य सन्तीति (अस्मिन्सन्तीति वा) तथोक्तं भवति । निश्श्रेयसं प्रयोजनं द्विविधो धर्मः वासुदेवश्चेत्येतत्त्रयमभिधेयम् । व्यङ्ग्यव्यञ्जकभावस्सम्बन्ध इति विवेकः । तदर्थे गीताशास्त्रार्थे धर्मद्वये वासुदेवे चेत्यर्थः । अतः तत इत्यर्थः ।

अत्र च गीतास्वित्यर्थः । एतदन्तो ग्रन्थो व्याख्येय इत्यन्वयः । शोकमोहादयो ये संसारबीजभूता दोषाः तेषामुद्भवस्य यत्कारणं तस्य प्रदर्शनमेवार्थो यस्य तत्त्वेन- प्राणिनां संसारबीजभूत-शोकमोहादिदोषोऽद्भवं प्रतीदं कारणमिति दर्शयति- दृष्ट्वेत्यादिः, तूष्णीं बभूवेत्येतदन्तो ग्रन्थ इत्यर्थः । तथाहीति । तत्प्रदर्शनप्रकारमेव दर्शयामीति प्रतिज्ञायामव्ययमिदम् । अर्जुनेनात्मनश्शोकमोहौ 'कथं भीष्ममहं सङ्ख्ये' इत्यादिना दर्शिताविरत्यन्वयः । अहमेतेषां ममैते इति- अहमेतदीयः एते मदीया इति प्रत्ययौ ज्ञाने निमित्ते हेतू यस्य तस्य स्नेहस्य विच्छेदः नाशः आदिर्येषां तानि स्नेहविच्छेदादीनि निमित्तानि ययोस्तौ तयोऽक्तौ- अनात्मीयेष्वात्मीयत्वभ्रमः, अनन्यदीये आत्मनि अन्यदीयत्वभ्रमश्च आत्मनः अनात्मीयेषु पुत्रादिषु स्नेहं जनयित्वा तद्विच्छेदादिना शोकमोहौ जनयतीति तावेव भ्रमौ शोकमोहयोः कारणभूतावित्यर्थः ।

अत्र केचिदाहुः—सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकादात्मज्ञाननिष्ठामात्रादेव केवलात् कैवल्यं न प्राप्यत एव- किं तर्ह्यग्निहोत्रादिश्रौतस्मार्तकर्मसहितात् ज्ञानात् कैवल्यप्राप्तिरिति सर्वासु गीतासु निश्चितोऽर्थ इति, ज्ञापकं चाहुरस्यार्थस्य—'अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं संग्रामं न करिष्यसि। ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥ कर्मण्येवाधिकारस्ते, कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'-मित्यादिहिंसादियुक्तत्वाद्वैदिकं कर्माऽधर्मायेतीयमाशङ्का न कार्या- कथं, क्षात्रं कर्म युद्धलक्षणं गुरुभ्रातृपुत्रादिहिंसादिलक्षणमत्यन्तक्रूरमपि स्वधर्म इति कृत्वा नाधर्माय । तदकरणे च—'ततस्त्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्य'सीति ब्रुवता यावज्जीवादिश्रुतिचोदितानां पश्वादिहिंसादिलक्षणानां च कर्मणां प्रागेव नाधर्मत्वमिति सुनिश्चितमुक्तं भवतीति ।

तदसत्—ज्ञानकर्मनिष्ठयोः विभागवचनात् बुद्धिद्वयाश्रययोरशोच्यानित्यादिना ग्रन्थेन भगवता यावत्स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येतदन्तेन ग्रन्थेन यत्परमार्थाऽऽत्मतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्साङ्ख्यं तद्विषया बुद्धिरात्मनो जन्मादिविक्रियाभावादकर्ताऽऽत्मेति प्रकरणार्थनिरूपणाद्या जायते सा साङ्ख्या बुद्धिस्सा येषां ज्ञानिनामुपचिता भवति ते साङ्ख्यास्स्युः । एतस्या बुद्धेर्जन्मनः प्रागात्मनो देहादिव्यतिरिक्तस्य कर्तृत्वभोक्तृत्वापेक्षो धर्माधर्मविवेकपूर्वको मोक्षसाध-

---

अत्र केचिदिति। कर्मज्ञानसमुच्चयवादिन इत्यर्थः । 'यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं मह'दिति हारीतस्मृत्याद्यनुसारिण इति भावः । कैवल्यं मोक्षः । कथमिति कुतो न कार्येति प्रश्नः । तत्रोत्तरमाह—क्षात्रमित्यादिना ब्रुवता श्रीकृष्णेनेति शेष. ।

समुच्चयवादं खण्डयति--तदसदित्यादिना । तत् कर्मसहिताद्ज्ञानान्मुक्तिरिति मतमसद्दुष्टम् । तत्र हेतुमाह—ज्ञानेति । बुद्धिद्वयाश्रययोर्ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्विभागवचनादिति । तदेव विवृणोति—अशोच्यानित्यादिना । अशोच्यानिति श्लोक आदिर्यस्य तेन स्वधर्ममपि चावेक्ष्येति श्लोकोन्तो यस्य तेन । स्वधर्ममिति श्लोकस्य नात्रान्तर्भावः, किंतु देही नित्यमितिश्लोकस्यैव । स्वधर्ममिति श्लोकस्तु ग्रन्थस्यास्यावधिरिति बोध्यम् । अशोच्यानित्यादिना न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थेनेति परमार्थः । भगवता यत्परमार्थतत्त्वनिरूपणं कृतं तत्साङ्ख्यमित्यन्वयः । सम्यक् ख्यायते प्रकाश्यते तत्त्वमनयेति सङ्ख्या वैदिकी सम्यग्बुद्धिः तया सङ्ख्यया प्रकाश्यमात्मतत्त्वं साङ्ख्यमिति व्युत्पत्तेरिति भावः । यावदिति साकल्येऽवधारणे वाऽव्ययं। प्रकरणार्थनिरूपणादात्मनो जन्मादिविक्रियाभावादात्मा अकर्तेति या तद्विषया साङ्ख्यविषया बुद्धिर्जायते सा बुद्धिस्साङ्ख्येत्युच्यते- उपचारादिति भावः । नच सङ्ख्याया एव बुद्धित्वात्कथं साङ्ख्याया अपि बुद्धित्वमिति वाच्यं,सङ्ख्या बुद्धिरन्त.करणं, साङ्ख्या बुद्धिस्तु तद्वृत्तिरिति भेदात् । नच कुत एतद्भेदावगम इति वाच्यं, या जायते इति भाष्यात् । बुद्धिवृत्तिर्हि प्रकरणार्थनिरूपणाज्जायते बुद्धिस्तु पञ्चभूतसत्त्वांशसमष्ट्या प्रागेव जातेति नाधुना जायते इति । सा साङ्ख्याबुद्धिर्येषामुपचिता प्रवृद्धा- दृढेति यावत् । भवति ते ज्ञानिनस्साङ्ख्यास्स्यु साङ्ख्या एषामस्तीति साङ्ख्या इत्यर्शआद्यजन्तोऽयं शब्द इति भावः । एतस्या इति साङ्ख्याया इत्यर्थः, देहादिव्यतिरिक्तस्येति ।

नानुष्ठानलक्षणो योगस्तद्विषया बुद्धिर्योगबुद्धिस्सा येषां कर्मिणामुपचिता भवति ते योगिनः। तथा च भगवता विभक्ते बुद्धी द्वे निर्दिष्टे 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगेत्विमां शृणि'ति। तयोश्च साङ्ख्यबुद्ध्याश्रयां ज्ञानयोगेन निष्ठां साङ्ख्यानां विभक्तां वक्ष्यति- 'पुरा वेदात्मना मया प्रोक्ते'ति। तथा च योगबुद्ध्याश्रयां कर्मयोगेन निष्ठां योगिनां विभक्तां वक्ष्यति— 'कर्मयोगेन योगिना'मिति। एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य द्वे निष्ठे विभक्ते भगवतोक्ते ज्ञानकर्मणोः कर्तृत्वाकर्तृत्वानेकत्वैकत्वबुद्ध्याश्रययोर्युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता। यथै- तद्विभागवचनं तथैव दर्शितं ब्राह्मणे—'एतमेव लोकमिच्छन्तः प्रव्राजिनः प्रव्रजन्ती'ति। सर्वकर्मसन्न्यासं विधाय तच्छेषेण 'किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्माऽयं लोक' इति। तत्र च प्राग्दारपरिग्रहात्पुरुषस्य आत्मा प्राकृतो धर्मजिज्ञासोत्तरकालं लोकत्रयसाधनं पुत्रं मनुष्यलोकप्राप्तिसाधनं द्विप्रकारं च वित्तं मानुषं दैवं च कर्मानुरूपं पितृलोकप्राप्तिसाधनं विद्यां च दैवं वित्तं देवलोकप्राप्तिसाधनं- सोऽकामयतेत्यविद्याकामवत एव कर्माणि श्रौतानि

नास्तिकानां देहादिव्यतिरिक्तात्माभावेऽप्यास्तिकानां देहादिव्यतिरिक्तात्माऽस्त्येव- देहपातानन्तरं स्वर्गादि- फलसिद्ध्यर्थमास्तिकैर्यज्ञादिकर्मणां क्रियमाणत्वादिति भावः। **मोक्षसाधनानुष्ठानलक्षण** इति। मोक्षशब्दोऽत्र मोक्षहेतुज्ञानपरः उपचारात्। तत्साधनानि तु फलाभिसन्धिरहितानि कर्माणि तदनुष्ठान- मेव लक्षणं स्वरूपं यस्य स तथोक्तो योगः। मोक्षस्य परम्परया साधनानि मोक्षसाधनानि कर्माणीति वा। कर्तृत्वानेकत्वबुद्ध्याश्रयस्य कर्मणः एकत्वाकर्तृत्वबुद्ध्याश्रयस्य ज्ञानस्य च युगपदेकपुरुषाश्रयत्वासम्भवं पश्यता भगवता कृष्णेन एवं साङ्ख्यबुद्धिं योगबुद्धिं चाश्रित्य विभक्ते द्वे निष्ठे उक्ते इत्यन्वयः। तच्छेषेण यथैतद्विभागवचनं तथैव दर्शितं ब्राह्मणे इत्यन्वयः। एतमेव लोकमात्मलोकं प्रव्राजिनस्सन्न्यासिनः प्रव्रजन्ति सन्न्यसन्ति येषामस्माकमात्मैव लोकः नत्वात्मनोऽन्यः कश्चिल्लोकोऽस्ति ते वयं प्रजया सन्तानेन किं करिष्यामः? न किमपि। अतः प्रजार्थं गृहस्थाश्रमस्वीकारोऽस्माकमनुचित इति भावः। आत्मकामानां सन्न्यासः, प्रजाकामानां तु गृहस्थाश्रमस्वीकारद्वारा कर्माणि चेति सुविभक्तमिति तात्पर्यम्। *श्रुत्यर्थमेव विवृणोति*—**तत्र चेति**। *श्रुतानित्यर्थः*। *दारपरिग्रहात्प्राक्पुरुषस्य कार्यकरण-* सङ्घातलक्षणस्य आत्मा स्वरूपभूतः। आत्मनैव सङ्घातस्य कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानात्मकत्वादिति भावः। पुरुष आत्मेति पाठे पुरि शरीरे शेत इति पुरुषः शारीर आत्मा प्राकृतः अज्ञः। **धर्मजिज्ञासेति**। अधीत्य वेदवेदाङ्गानि 'अथातो धर्मजिज्ञा'सेति धर्मविचारं कृत्वेत्यर्थः। सोऽकामयत प्राकृत आत्मा तच्छब्दार्थः। किमकामयतेत्यत आह—**पुत्रं वित्तं चेति**। कीदृशं तदत आह—**लोकत्रयसाधन- मिति**। यद्वा किमर्थमत आह—**लोकत्रयसाधनमिति**। लोकत्रयसिद्ध्यर्थं लोकत्रयसाधनं पुत्रं वित्तं चाकामयतेत्यर्थः। तत्र किं लोकसाधनः पुत्रोऽत आह—**मनुष्येति**। वित्तं कतिविधमत आह— **द्विप्रकारमिति**। तावेव प्रकारौ दर्शयति—**मानुषं दैवं चेति**। किं तन्मानुषं वित्तमत आह—**कर्मेति**। किं तत्कर्मेत्यत आह—**अनुरूपमिति**। विहितमित्यर्थः। किं लोकसाधनमिदमत आह—**पितृ**

दर्शितानि तेभ्यो व्युत्थानमात्मानमेव लोकमिच्छतोऽकामस्याभिहितम् । तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्याद्यदि श्रौतकर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतः ।

नचार्जुनस्य प्रश्न उपपन्नः ज्यायसीचेत्कर्मणस्त इत्यादिः- एकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं बुद्धिकर्मणोर्भगवता पूर्वमनुक्तं- कथमर्जुनेनाश्रितं बुद्धेश्च कर्मणो ज्यायस्त्वं भगवत्यध्यारोपयेन्मृषैव ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिरिति । किंच यदि बुद्धिकर्मणोः सर्वेषां समुच्चय उक्तस्स्यादर्जुनस्यापि स उक्त एवेति- 'यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चित'मिति कथमन्यतरविषय एव प्रश्नस्स्यात्- नहि पित्तप्रशमनार्थिनो वैद्येन मधुरं शीतं च भोक्तव्यमित्युपदिष्टे एतयोरन्यतरत्पित्तप्रशमनकारणं ब्रूहीति प्रश्नो भवति । अथाप्यर्जुनस्य भगवदुक्तार्थविवेकानवधारणनिमित्तः प्रश्नः कल्प्येत, तथाऽपि भगवता प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं देयं 'मया बुद्धिकर्मणोस्समुच्चय उक्तः किमर्थमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसीति नतु पुनः प्रतिवचनमनुरूपं पृष्टादन्यदेव द्वे निष्ठे मया पुरा प्रोक्ते' इति वक्तु युक्तं- नापि स्मार्तेनैव कर्मणा बुद्धिसमुच्चयेऽभिप्रेते विभागवचनादिसर्वमुपपन्नं स्यात् । किंच क्षत्रियस्य युद्धं स्मार्तं स्वधर्म इति जानतः- 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'त्युपालम्भोऽनुपपन्नः । तस्माद्गीताशास्त्रे ईषण्मात्रेणापि श्रौतेन स्मार्तेन वा कर्मणा आत्मज्ञानस्य समुच्चयो न केनचिद्दर्शयितुं शक्यः ।

लोकेति । किं पुनर्दैवं वित्तमत आह—विद्यामिति । किं लोकसाधनमिदमत आह—देवलोकेति । अत्र 'सोऽकामयत, जाया मे स्यादित्यादि, अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक' इत्यादि च बृहदारण्यकमनुसन्धेयम् । व्युत्थानं व्युत्थिति, कर्मसन्न्यास इत्यर्थ । श्रौतकर्मणो ज्ञानस्य च समुच्चयोऽभिप्रेतस्स्याद्यदि तदेतद्विभागवचनमनुपपन्नं स्यादित्यन्वय ।

नचेति । यदि कर्मज्ञानयोस्समुच्चयोऽभिप्रेतस्तर्हि कर्मापेक्षया ज्ञानस्य ज्यायस्त्ववचनमयुक्तं- समुच्चितयोरेव द्वयोर्मोक्षहेतुत्वात् । तेच समुच्चिते कर्मज्ञाने एकपुरुषेण युगपदनुष्ठेये च भवत एवेति कथं कृष्णोऽर्जुनं कर्मण्येव केवले चोदयामास निष्फले- नहि केवलाद्ज्ञानादिव केवलात्कर्मणोऽपि स्यान्मोक्षस्तव मते । अथ यदि कृष्णोर्जुनं समुच्चय एव प्रेरितवानित्युच्यते, तर्हि 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशवे'त्यर्जुनोपालम्भ कथमुपपद्येत । भगवता पूर्वमनुक्तं बुद्धिकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवं, बुद्धेः कर्मणो ज्यायस्त्वं च कथमर्जुनो भगवति मृषैवाध्यारोपयेदित्यन्वय । ननु श्रौतेन कर्मणा ज्ञानस्य समुच्चयो माऽस्तुनाम स्मार्तेन तु स्यात् । 'तथा तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं मह'दिति स्मृतेरत आह—नापीति । स्मार्तेन कर्मणाऽपि बुद्धिसमुच्चयो नाभिप्रेत, अभिप्रेतेऽपि तस्मिन् सर्वमपि विभागवचनाद्युपपन्नं नैव स्यात्- 'एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृ'ण्वित्यादिविभागवचनम् । आदिशब्दाद्बुद्धेर्ज्यायस्त्ववचनादिग्रहणम् ।

ननु यदि कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवात्समुच्चयो नास्ति, तर्हि आत्मा कर्ता भोक्ता चेति विपरीतज्ञानवत एव कर्मसु प्रवृत्तिस्स्यात्, आत्माऽकर्ताऽभोक्ता चेति सम्यग्ज्ञानवतस्तु न स्यात्, न

यस्य त्वज्ञानाद्रागादिदोषतो वा कर्मणि प्रवृत्तस्य यज्ञेन दानेन तपसा वापि शुद्धसत्त्वस्य ज्ञानमुत्पन्नं परमार्थतत्त्वविषयमेकमिदं सर्वं ब्रह्माऽकर्तृ चेति तस्य कर्मणि कर्मप्रयोजने च निवृत्तेऽपि लोकसंग्रहार्थं तत्र पूर्वं यथा प्रवृत्तः तथैव प्रवृत्तस्य यत्प्रवृत्तिरूपं दृश्यते न तत्कर्म येन बुद्धेस्समुच्चयस्स्यात्- यथा भगवतो वासुदेवस्य क्षत्रधर्मचेष्टितं न ज्ञानेन समुच्चीयते पुरुषार्थसिद्धये- तद्वत्फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् । तत्त्वविद्धि नाहं करोमीति मन्यते, नच फलमभिसन्धत्ते । यथा च स्वर्गादिकामार्थिनोऽग्निहोत्रादिकाम्यसाधनानुष्ठानायाहिताग्नेः काम्य एवाग्निहोत्रादौ प्रवृत्तस्य सामिकृते विनष्टेऽपि कामे तदेवाग्निहोत्राद्यनुतिष्ठतो न तत्काम्यमग्निहोत्रादि भवति, तथा दर्शयति च भगवान्—'कुर्वन्नपि न लिप्यते, कुर्वन्नपि न करोति न लिप्यत' इति तत्र तत्र । यच्च- 'पूर्वैः पूर्वतरं कृतम्', 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति । तत्र तत्र प्रविभज्य विज्ञेयं । तत्कथं- यदि तावत्पूर्वे जनकादयस्तत्त्वविदोऽपि प्रवृत्तकर्माणस्स्युः ते लोकसंग्रहार्थं गुणागुणेषु वर्तन्त इति, ज्ञानेन संसिद्धिमास्थिताः । कर्मसन्न्यासे प्राप्तेऽपि कर्मणा सहैव संसिद्धिमास्थिताः न कर्मसन्न्यासं

त्वयं नियमो दृश्यते श्रूयते वा- जनकादीनां ज्ञानिनामपि कर्मसु प्रवृत्तिदर्शनात् । तस्मादेकस्मिन्नेव पुरुषे जनकादौ कर्मज्ञानसमुच्चयदर्शनात्कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वं सम्भवत्येवेति समुच्चयादेव मोक्ष इति शङ्कायामाह—यस्य त्विति । आदावज्ञत्वात्कामाद्यभिभूतत्वाच्च पुरुषः कर्मसु प्रवर्तते, ततः फलाभिसन्धिरहितयज्ञादिकर्मकरणद्वारा चित्तशुद्धिस्तस्य भवति, चित्ते शुद्धेसति ज्ञानमुत्पद्यते एकमिदं ब्रह्माकर्तृ चेति । सच ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरमपि प्रारब्धवशाद्यथापूर्वं यज्ञादिषु प्रवर्तते यथा जनकादिः तस्य सा प्रवृत्तिर्न कर्मेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथा भगवत इति । भगवान् कृष्णः ज्ञानी भवन् केवलाद्ज्ञानात्पुरुषार्थसिद्ध्यभावं पश्यन् तत्सिद्ध्ये न क्षत्रधर्मचेष्टितं करोति, किंतु लोकानुग्रहार्थमेव तद्वज्जनकादयोऽपीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—फलेति । फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वात् फलाभिसन्ध्यहङ्कारपूर्वकं कर्मैव कर्म न त्वन्यदित्यर्थः । ननु फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावमात्रेण कर्मणः कर्मत्वं कथं व्यपैतीत्यत्राह—यथा चेति । स्वर्गादिकामेन काम्याग्निहोत्राद्यनुष्ठायी पुरुषः मध्ये अकस्माद्ज्ञानकामेन स्वर्गादिकामं त्यक्त्वा तदेव कर्म समापयति- तत्र च यावत्पर्यन्तं स्वर्गादिकामः तावदेव तत्कर्मणः काम्यत्वं न तूर्ध्वमिति कृत्वा अनुष्ठीयमानस्यापि काम्यकर्मणः कामनाशाद्यथा काम्यत्वनाशः तथा ज्ञानिना क्रियमाणस्यापि कर्मणः फलाभिसन्ध्यहङ्कारभावात्कर्मत्वनाश इति भावः । कुर्वन्नपि न करोतीति कथं कुर्वतः पुरुषस्याकर्तृत्वं स्यात्- विरुद्धं हीदं द्वयमतः अहङ्कारपूर्वकत्वात्कर्तृत्वस्य तद्रहितः पुरुषः कुर्वन्नप्यकर्तैव । ते इति । ते जनकादयः लोकसंग्रहार्थं 'गुणागुणेषु वर्तन्त इति ज्ञानेन कर्मसु प्रवृत्ता इति शेषः । कर्मणैव हीति श्लोकगतस्य संसिद्धिमास्थिता इति वाक्यस्यार्थमाह—कर्मेति । अकर्त्रात्मज्ञानात्कर्मसन्न्यासे प्राप्तेऽपीत्यर्थः । अत्रेदं बोध्यम्—प्रवृत्तिमार्गे वर्तमाना अपि जनकादयः वेदान्तश्रवणादिना परमार्थात्मतत्त्वज्ञानं सम्पाद्य निवृत्तिमार्गभूतसन्न्यासाश्रमस्वीकारं विनैव निरहङ्कारं कर्म

कृतवन्त इत्यर्थः । अथ न ते तत्त्वविदः । ईश्वरे समर्पितेन कर्मणा साधनभूतेन संसिद्धिं सत्त्वशुद्धिं ज्ञानोत्पत्तिलक्षणां वा संसिद्धिमास्थिता जनकादय इति व्याख्येयम् । एतमेवार्थं वक्ष्यति भगवान्- सत्त्वशुद्धये कर्म कुर्वन्तीति- 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्त्वा, सिद्धिं प्राप्तस्य पुनर्ज्ञाननिष्ठां वक्ष्यति- 'सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्मे'त्यादिना । तस्माद्गीताशास्त्रे केवलादेव तत्त्वज्ञानात् मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चितादिति निश्चितोऽर्थः । यथा चायमर्थस्तथा प्रकरणशो विभज्य तत्र तत्र प्रदर्शयिष्यामः ।

तत्रैवं धर्मसम्मूढचेतसो महति शोकसागरे निमग्नस्यार्जुनस्यात्मज्ञानादन्यतोद्धरणमपश्यन् भगवान् वासुदेवस्ततोऽर्जुनमुद्दिधारयिषुरात्मज्ञानायावतारयन्नाह—अशोच्यानित्यादिना ॥

श्रीभगवान्— अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषसे ।
गतासूनगतासूंश्च नानुशोचन्ति पण्डिताः ॥११॥

न शोच्या अशोच्याः भीष्मद्रोणादयः सद्वृत्तत्वात् परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वात्ता-

---

कुर्वन्त एव ज्ञानान्मुक्तिं भेजिरे । निवृत्तिमार्गे वर्तमानास्तु सनकादय. सन्न्यासाऽश्रमस्वीकाराद्वेदान्तश्रवणादिना आत्मतत्त्वज्ञानं सम्पाद्य कर्माण्यकुर्वन्त एव ज्ञानान्मुक्तिं भेजिरे इति ।

तत इति शोकसागरादित्यर्थः । अशोच्यनित्यादिनेति । अत्र रामानुजः- नत्वेवाहमित्यादिनेत्युक्त्वा अशोच्यानिति श्लोकं गीताशास्त्रात्पृथक्चकार, तन्मन्दम्— न ते भीष्मादयश्शोच्याः- परमार्थस्वरूपेण तेषां नित्यत्वात् । नहि पण्डिता मृतान् जीवतश्च प्रति शोचन्ति- त्वं च पण्डितोऽसि- अतो माशुच इति हितशासनपरस्यास्य श्लोकस्य शास्त्रान्तःपातित्वौचित्यात् ।

यच्च वेदान्तदेशिकेनोक्तमशोच्यानिति श्लोकस्योपदेशार्थावधानापादनार्थपरिहासभावतया शास्त्रावतरणमात्रत्वेन साक्षाच्छास्त्रत्वाभाव इति, तत्तुच्छम्—महति शोकसागरे निमग्ने सचरणं शरणं प्रपन्ने पार्थे भगवतः कृष्णस्य परिहासभावोदयाऽसाङ्गत्यात् ।

यदप्युक्तमनेन—यद्वाऽत्राशोच्यानिति श्लोकः प्रहसन्निवेत्यस्य विषयः, नत्वेवाहमित्यादिकं तु इदंशब्दार्थ इति, तदपि तुच्छम्—इदंशब्दस्यात्रानुपदवक्ष्यमाणे शक्ततया तदनुपदोक्तस्याशोच्यानिति श्लोकस्येदंपदार्थत्वाभावकल्पनाया अप्रमाणत्वात्, अशोच्यानितिश्लोकस्य प्रहसन्नित्यनेनान्वयासम्भवात्, इतिशब्दमध्याहृत्य 'अशोच्यानन्वशोचस्त्वं प्रज्ञावादांश्च भाषस' इति प्रहसन्निवेत्यन्वये समासपुनरादानदोषात्, इतिशब्दाध्याहारगौरवाच्च, गतासूनिति पदार्थस्य परिहासवाक्यत्वासम्भवेन शास्त्रप्रवेशासम्भवेन च व्यर्थत्वप्रसङ्गात्, परिहासवाक्यं वदन्निवेतीवशब्देन नतु वस्तुनः परिहासवाक्यं जगादेति सिद्धत्वेन अशोच्यानिति श्लोकस्य भगवदुक्तत्वासम्भवाच्च । तस्माद्गीताशास्त्रस्याशोच्यानिति श्लोक एवादिः ।

अशोच्यत्वे हेतुद्वयमाह—सद्वृत्तत्वात्परमार्थस्वरूपेण च नित्यत्वादिति । असच्चरितान्पुत्रादीनुद्दिश्य पित्रादयश्शोचन्ति भ्रष्टा एत इति, भीष्मद्रोणादयस्तु सद्वृत्तत्वान्न ते शोच्याः- अनि-

नशोच्यानन्वशोचः अनुशोचितवानसि- एते म्रियन्ते मन्निमित्तमहं तैर्विनाभूतः किं करिष्यामि राज्यसुखादिनेति । त्वं प्रज्ञानादांश्च प्रज्ञावतां बुद्धिमतां वादांश्च वचनानि च भाषसे । तदेतन्मौढ्य पाण्डित्य च विरुद्धमात्मनि दर्शयस्युन्मत्त इवेत्यभिप्रायः । यस्माद्गतासून् गतप्राणान्मृतान् अगतासूनगतप्राणान् जीवतश्च नानुशोचन्ति पण्डिता आत्मज्ञाः- पण्डा आत्मबुद्धिर्येषां ते हि पण्डिताः 'पाण्डित्यं निर्विद्ये'ति श्रुतेः । परमार्थतस्तु तान्नित्यानशोच्या ननुशोचसतो मूढोऽसीत्येतत् ॥११॥

त्यास्तु गृहसम्पदादयश्शोच्या नतु नित्या आत्मानो भीष्मादय इत्यर्थ । शोकप्रकारमाह—**मन्निमित्तमित्यादिना** । मन्निमित्तं मदर्थं प्रज्ञावादानित्यत्र प्रज्ञाशब्दो लक्षणया प्रज्ञावन प्राज्ञानभिधत्त इत्याह—**प्रज्ञावतामिति** । श्रेयो भोक्तुं भैक्षमपीह लोके इत्यादीनि वचनानीत्यर्थ । येषा देहतदिन्द्रियादिसङ्घाताभिमानिना देवदत्तादीना प्राणा देहादुत्क्रान्तास्ते गतासव इत्युच्यन्ते । फलितार्थमाह—**मृतानिति** । गतासवो न भवन्तीत्यगतासव -- नञ्तत्पुरुष । गतासुभिन्ना इत्यर्थ । तान्-फलितमाह—**जीवत इति** । न च मृताना शोच्यत्वमस्तु नाम कथं जीवतामिति वाच्य, जीवन्तोऽपि पुत्रादय. दुर्वृत्तास्सामयाश्च शोच्या एवेति ।

ननु पण्डिता अपि तार्किकादय शोचन्त्येव मृतं स्वजनं प्रतीत्यत आह—**पण्डा आत्मज्ञानमिति** । आत्मज्ञानिन एव पण्डिता न तु तार्किकादय इत्यर्थ । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति- **'पाण्डित्यं निर्विद्येति'** । आत्मज्ञानं सम्पाद्येत्यर्थ । त्वन्त्वपण्डित एव शोकित्वादित्याह—**परमार्थतस्त्विति** । परमार्थत आत्मस्वरूपेणेत्यर्थ । **इत्येतदिति** । इतिः यावदित्यर्थ । इत्यभिप्राय इति पाठान्तरम् ।

अत्र गतासून् देहानगतासूनात्मनश्चेति रामानुज आह, **तत्तुच्छम्**—मृतदेहाना गतासुत्वेप्यमृतदेहानामगतासुत्वेन अगतासुशब्दाज्जीवद्देहार्थलाभात् । गतास्वगतासुशब्दयोर्लोके मृतजीवतोरेव शक्तिमहद्दर्शनात्- भो सखे। त्वद्ग्रामे अस्मत्सम्बन्धिनौ देवदत्तयज्ञदत्तौ किं सुखमासाते ? इति विष्णुमित्रेण पृष्ट कृष्णशर्मा। तम्प्रति।देवदत्तो गतासुर्यज्ञदत्तस्त्वगतासुरिति प्रत्युवाच- किं तत्र देवदत्तो देहो गतासु यज्ञदत्तो जीवस्त्वगतासुरिति।स श्रोता प्रत्येतिस्म-।अपितु। देवदत्तो जीवति यज्ञदत्तो मृत इति जानाति स्म- अपि च देहवदसवोऽपि कोशत्वेनात्मन उपाधिभूता एवेति कृत्वा परमार्थत आत्मानो निष्कोशत्वेन गतासव एवेति कथमात्मनामगतासुत्वम् ? किंच।सच्चिदानन्दरूपमप्यात्मानं ये अन्नमयकोशावच्छिन्नत्वेन मनुष्यं वृद्धं जीर्णं कृशं, प्राणमयकोशावच्छिन्नत्वेन क्षुधितं पिपासितं च मन्यते ते अज्ञा अतीव शोच्या एवेति कृत्वा कथमगतासूनामात्मनामशोच्यत्वम् ? अपिच पण्डिता गतासून् देहान्प्रति न शोचन्तीत्युक्ते अपण्डिताना तान्प्रति शोको भवतीति सिद्धं- नतु तद्दृश्यते । न ह्यपण्डिता अपि गतासुदेहान्प्रति शोचन्ति देहो दग्धो देहश्श्वभिर्भक्षित इति नहि कोऽपि शोचति । किंतु देही पुत्रो मृत इत्येव शोचति सर्वोपि । तस्माद्दुष्टो रामानुजोक्तार्थ ॥११॥

न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपाः ।
न चैव न भविष्यामस्सर्वे वयमतः परम् ॥१२॥

कुतस्ते अशोच्याः यतस्ते नित्याः- कथं- नेति । नत्वेव जातु कदाचित् अहं नासं किं त्वासमेव- अतीतेषु देहोत्पत्तिविनाशेषु नित्य एवाहमासमित्यभिप्रायः । तथा न त्वं नासीः किं त्वासीरेव- तथा नेमे जनाधिपा नासन् किं त्वासन्नेव- तथा न न भविष्यामः, किंतु भविष्याम एव । एवं च सर्वे वयमतोऽस्माद्देहविनाशात्परं उत्तरकालेऽपि त्रिष्वपि कालेषु नित्या आत्मस्वरूपेणेत्यर्थः । देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण ॥१२॥

नत्वेवाहमिति श्लोकमवतारयति—कुत इति । कुतस्ते अशोच्या इति प्रश्नः । यतस्ते नित्यास्ततस्ते अशोच्या इत्युत्तरम् । कथं ते नित्या इति पुनः प्रश्नः- तत्रोत्तरमाह—नेतिश्लोकेन । यदि भीष्मादयः नित्यास्तर्हि अशोच्या एव नतु नित्याः म्रियमाणत्वात्ततश्चानित्यान् तान् प्रत्यहं शोचामीत्याशङ्कायामाह भगवान् नत्वेवाहमितिश्लोकमित्यवतारिकाया आशयः । अहं जातु तु कदाचिदपि नैव नासमित्यन्वयः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तनार्थौ द्वौ नञौ । अहमिदानीमेव वर्ते प्राक्तु कदाचिदपि नासमिति सम्भाव्यस्य निषेधस्य हि निवृत्तिरत्र कृता नैव नासमिति । अस्यार्थमाह—किं त्वासमेवेति । देहानामुत्पत्तयो विनाशाश्च देहोत्पत्तिविनाशाः- तेषु अतीतकाले अनन्तेषु देहेषु जातेषु नष्टेषु च नाऽऽत्मा जातो नष्टः किंतु नित्य एवेत्यर्थः । नन्वात्मन एकत्वाद्वयमित्युक्तिर्न सङ्गच्छत इत्यत्राह—देहभेदेति । उपाधीनां देहानां बहुत्वाद्वयमिति बहुवचननिर्देशः- न त्वात्मबहुत्वादित्यर्थः ।

युक्तं चेदम्—वासुदेवत्वार्जुनत्वजनाधिपत्वानां देहधर्मत्वेनाधर्मत्वभावात् । अवच्छेदकानां घटमठकरकादीनां भेदेन घटाकाशो मठाकाशः करकाकाश इत्यादि भेदव्यवहारे सत्यपि यद्वदाकाशस्यैकत्वं तद्वदवच्छेदकानां देहाद्युपाधीनां भेदेन वासुदेवोऽर्जुनो नराधिपाश्चेति भेदव्यवहारे सत्यप्यात्मन एकत्वमेवेति भावः ।

अत्राह रामानुजः—अहं सर्वेश्वरस्तावन्नित्य इति सिद्धमिति, तत्तुच्छम्—न ह्यर्जुनः कृष्णं सर्वेश्वरं नित्यमात्मानं मन्यते । 'अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः । कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवा'निति वक्ष्यति ह्यर्जुनः । किंच यथा कुन्त्या जाते आत्मन्यर्जुनस्यानित्यत्वबुद्धिस्तथा देवक्या जातेऽपि कृष्णे अनित्यत्वबुद्धिरेव भवति- स्वस्मिन्निव कृष्णेऽपि जन्मबाल्यकौमारादिधर्मदर्शनात् । नापि कृष्णस्यास्मिन् श्लोके आत्मानं सर्वेश्वरं प्रथयितुमस्ति तात्पर्यं- प्रकृतासाङ्गत्यात् । परं तु आत्मानं नित्यं प्रथयितुमेव- नित्यत्वप्रथनाय च नेश्वरत्वमावश्यकं- भवन्मते प्रकृतिपुरुषेश्वराणां त्रयाणां नित्यत्वेन नित्यत्वेश्वरत्वयोरसमनियतत्वात् । किंच अहंशब्दस्य वक्तरि केवले शक्तिर्न त्वीश्वरत्वादिविशेषणविशिष्टे इति सर्वेश्वरत्ववचनमत्रासङ्गतं कवितात्पर्याविषयं च । तथा- यथाहं सर्वेश्वरः परमात्मा नित्य इति नात्र संशयः तथा भवन्तः क्षेत्रज्ञा आत्मानोऽपि नित्या एवेति मन्तव्या इत्यप्युक्तं रामानुजेन, तदसत्—श्लोके- न त्वेवाहं जातु नासमित्ययमंशो दृष्टान्तः- अतिरिक्तस्तु दार्ष्टान्तिक इति

विभागकल्पनस्याप्रमाणत्वात्, दृष्टान्तवाचियथाशब्दाभावात्, अर्जुनस्य कृष्णे नित्यत्वनिश्चयाभावेन 'न त्वेवाहं जातु नास'मित्यस्य दृष्टान्तत्वासम्भवाच्च ।

किं चाऽऽस्तिकोऽयमर्जुन ईश्वर कश्चन नित्योऽस्तीति मन्यतानाम कृष्णं त्वीश्वरं नित्यं नैव मन्यते । अन्यथा सारथ्यादिषु कृष्णनियमनासम्भवात् ।

अपिच यदि रामानुजोक्तार्थे कृष्णस्य तात्पर्यं स्यात्तर्हि- ईश्वरोऽहं यथा नित्यो जीवा यूयं तथैव हीत्येव ब्रूयात् । नतु नत्वेवाहमित्यादि । किंच ईश्वर परमात्मा जीवास्त्वात्मान इत्यपि वक्तुं न शक्यते- 'य आत्माऽपहतपाप्मा सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स आत्मा, तत्त्वमसि, अयमात्मा ब्रह्मे'त्यादिषु श्रुतिषु आत्मशब्देनैवेश्वरग्रहणात् । जीवेश्वरयोरभेदोपदेशाच्च ।

अथ यच्चात्र रामानुजेनोक्तम्—एवं भगवतस्सर्वेश्वरादात्मना च परस्परं भेद पारमार्थिक इति भगवतैवोक्तमिति प्रतीयते- अज्ञानमोहितं प्रति तन्निवृत्तये पारमार्थिकनित्यत्वोपदेशसमये अहं त्वमिमे सर्वे वयमिति व्यपदेशात् । औपाधिकभेदवादे ह्यात्मभेदस्यातात्त्विकत्वेन तत्त्वोपदेशसमये भेदनिर्देशो न सङ्गच्छत इति, तच्चासत्—भीष्मादीननित्यत्वेन शोच्यान्मन्यमानायार्जुनाय तावन्न ते भीष्मादयश्शोच्या नित्यत्वादित्येतावदेव तावदुपदेष्टुमुचित कृष्णस्य, न त्वात्मैकत्वम् । तद्धि कृष्ण- स्स्वयं पश्चादुपदेक्ष्यति 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मित्यादिना । वक्ष्यति च तत्र रामानुजो गत्यभावाज्जात्येकत्वमपि । यदि कृष्णस्यात्मभेद एव वास्तव इत्यभिप्रायस्तर्हि- 'अनाशिनस्तु तान्विद्धि यैस्सर्वमिदमावृत' मित्येवावक्ष्यत् ।

किं चात्मनामनेकत्वे तत्तद्देहावच्छिन्नत्वेन सर्वव्यापकत्वमेव माभूत् नहि चैत्रेणात्मना मैत्रदेहो व्याप्तो दृश्यते चैत्रात्मनो मैत्रदेहसुखदुःखाद्यनुभवाभावात् । तत्तद्देहाद्यनवच्छिन्नस्त्वात्मा सर्वव्यापक एक एव तद्भेदकाभावात् । यदि त्वविनाशीति श्लोक परमात्मान ब्रूत इत्युच्येत, तर्हि सर्वव्यापक परमात्मैवाविनाशी न त्वात्मान ते हि परिच्छिन्नत्वाद्घटादिवदनित्या एवेति महदिदमनिष्टमापतितम् । तस्मान्न त्वेवाहमितिश्लोके आत्मभेदं, अविनाशीतिश्लोके आत्माभेदं च प्रतिपादयत कृष्णस्याशय आत्मन औपाधिक एव भेद, नतु तात्त्विक इत्येवरूप एवेति सुखेन निश्चीयते विद्वद्भि ।

तत्त्वोपदेशसमयेऽप्यौपाधिक भेदमनूद्यैव पारमार्थिकाऽभेदो बोधनीय इति नानुवादमात्रेण भेदस्य पारमार्थिकत्वम् । कृष्ण इत्यर्जुन इति नराधिपा इति च व्यवह्रियमाणा सर्वे वयं अविनाशि तद्ब्रह्मैव- 'येन सर्वमिदं तत'मिति हि श्लोकद्वयस्यैकवाक्यार्थ । तस्मात्सर्वव्यापकस्य नित्यस्यात्मनो भेदकाभावान्नास्ति पारमार्थिक आत्मभेद- भेदकाना सर्वेषामप्यात्मनैव व्याप्तत्वात् । व्यवहारतस्तु कल्पितोऽप्यात्मभेद आकाशभेदवदिति ।

अथ यदप्युक्तं रामानुजेन—शङ्करमते ग्रन्थारम्भ एव न सम्भवति- परमपुरुषस्य परमार्थदृष्टे- र्निर्विशेषकूटस्थनित्यचैतन्यात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारान्निवृत्ताज्ञानतत्कार्यतया अज्ञानकृतभेददर्शनं तन्मूलोप देशादिव्यवहाराश्च न सङ्गच्छन्त इति, तदपि मन्दम्—तव मतेऽप्यवाप्तसमस्तकामस्य परिपूर्ण-

स्यात्मारामस्यानन्दमयस्य परमपुरुषस्य कथमर्जुनदुःखनिरीक्षणतदुपदेशादिव्यवहारास्सङ्गच्छेरन् ? लीलयेति चेत्तर्हि माययेति विद्धि- यथा मायावशादजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो भगवाञ्जात इव व्ययित इवोग्रसेनस्य पाल्य इव प्रतीयते, तथा पार्थाय किमप्युपदिशन्निव न प्रतीयतां किम् ? परमार्थतस्तु न कृष्णो न पार्थः नाप्युपदेशः- एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मास्ति, व्यवहारतस्तु सर्वमपि द्वैतमिति न काचिदस्माकं क्षतिः ।

अथ ब्रूहि त्वं परिपूर्णे निष्कामे हरौ कथं लीलोदय इत्यत्रोत्तरं- नच बालवदिति वाच्यं, बालस्याज्ञत्वात्सकामत्वाच्च दृष्टान्तत्वाभावात् । नच राज्ञः कन्दुकविहारवदिति वाच्यं, तस्य तत्र सुखकामप्रवृत्तिदर्शनात् । नच लोकानुग्रहार्थमिति वाच्यं, लोकानुग्रहरूपे प्रयोजने अवशिष्टे सति भगवतः पूर्णकामत्वव्याघातात् । तस्मात्त्वयापि मायैवात्र शरणम् । नच माययापि कथमसङ्गतार्थसिद्धिरिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात् ।

ननु परमपुरुषस्यार्जुनं प्रत्युपदेशो मायया भवतु नाम- इदानीन्तनाचार्यपरम्परायाश्शिष्यपरम्परां प्रत्युपदेशः कथम् ? द्वैतदर्शने विद्वत्ताऽभावादद्वैतादर्शने वाग्व्यवहाराभावाच्चेति चेत्, **मैवम्**—अपरोक्षीकृतात्मतत्त्वस्यापि गुरोर्यावद्देहपातं बाधिताध्यासानुवृत्त्या व्यवहारलोपाभावात् । देहातिरिक्तमात्मानं विदन्नपि त्वं यथा मनुष्योऽहं वैष्णवोऽहं रामानुजोऽहमिति ब्रवीषि तद्वदस्माकं किं न स्यात् ? नच बाधितानुवृत्तस्य भेदज्ञानस्य उपदेशादिप्रवृत्तिहेतुत्वं नेति वाच्यं, आत्मज्ञानेन बाधितस्य अनुवर्तमानस्य देहात्मभ्रमस्य भोजनादिप्रवृत्तिहेतुत्वदर्शनात् । नहि देहातिरिक्तात्मज्ञानी त्वं निर्भोजनादिव्यापारो वर्तसे-- भोजनादिव्यापारो हि देहात्मभ्रममूलकः । नाहं देह इति मन्वानो नहि मुखेन भुंक्ते भोक्तुमिच्छति वा ।

यदप्युक्तं रामानुजेन—बिम्बभूत ईश्वरस्स्वप्रतिबिम्बभूतायार्जुनाय तत्त्वं कथमुपदिशेत्- नहि कोऽप्यनुन्मत्तः पुरुषः स्वदर्पणप्रतिबिम्बाय किमप्युपदिशेदिति, **तदपि तुच्छम्**—कोऽपि पुरुषः प्रतिबिम्बाय किमपि न वक्तीत्यत्र किं बिम्बप्रतिबिम्बयोरत्यन्ताभेदः कारणम् ? किं वा प्रतिबिम्बमिथ्यात्वं ? यद्वा प्रतिबिम्बचैतन्याभावः ? नाद्यः- अत्यन्ताभेदे बिम्बप्रतिबिम्बव्यवहारस्यैव लोपप्रसङ्गात्- अयं बिम्बोऽयं प्रतिबिम्ब इति व्यवहारो हि बिम्बप्रतिबिम्बभेदमूलकः- अयं घटोऽयं पट इति व्यवहार इव घटपटभेदमूलकः । किञ्च दर्पणगतपरप्रतिबिम्बाय सुतरां भिन्नाय किमिति नोपदिशेत्पुरुषः । नापि द्वितीयः-- रज्जुसर्पस्य रज्जुज्ञानेनेव प्रतिबिम्बस्य केनापि ज्ञानेन बाधादर्शनात्- अबाधितस्य चामिथ्यात्वात्- न हि कोऽपि दर्पणगतं स्वप्रतिबिम्बं स्वयं मिथ्या मन्यते । अतः परिशिष्टस्तृतीयः- अविद्याचित्प्रतिबिम्बास्तु चैतन्यवन्त एवेति न दर्पणप्रतिबिम्बतुल्या इति सङ्गच्छत एव स्वप्रतिबिम्बानां स्वभिन्नत्वेन स्वस्योपदेशः कृष्णस्येति । **नचैवं** बिम्बप्रतिबिम्बयोर्जीवेश्वरयोर्भेदे कथमद्वैतसिद्धिरिति वाच्यं, यावदविद्यं बिम्बप्रतिबिम्बादिभेदसद्भावेऽपि परमार्थदशायामविद्याया एवाभावेन बिम्बप्रतिबिम्बभेदाभावान्नाद्वैतहानिरिति । **एतेन** 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनाना'मिति मन्त्राज्जीवेश्वरद्वैतसिद्धिरिति रामानुजवचनं **दत्तोत्तरम्**— 'एको बहूनां यो विदधाति कामा'निति तन्मन्त्रस्य व्यावहारिकजीवेश्वरभेदरक्ष्यरक्षकभावाद्यनुग्राहकत्वात् ।

किंच नात्र चिन्मात्रस्योपदेष्टृत्वादिकं- तस्य निर्धर्मकत्वात्- किं तर्हि कृष्णदेहेन्द्रियाद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नचितेरेव- साहि अर्जुनदेहेन्द्रियाद्याकारपरिणताविद्यावच्छिन्नचितेर्भिन्नैव । अत एव स्व

तत्त्वमसीत्यत्र विशेषणांशं विहाय विशेष्यांशे लक्षणा स्वीकृता- तस्माद्विशिष्टयोः कृष्णार्जुनयोर्भेदादस्त्युपदेशोपपत्तिः- इति ।

यच्च रामानुजेनोक्तम्—गुरोरद्वितीयात्मविज्ञानादेव ब्रह्माज्ञानस्य सकार्यस्य नष्टत्वाच्छिष्यं प्रत्युपदेशो निष्प्रयोजन इति, तदपि तुच्छम्—यावद्देहपातमात्मज्ञस्यापि गुरोर्देहेन्द्रियादिप्रपञ्चप्रतीतिसद्भावः प्रागेव मत्स्यपादि- ऐन्द्रजालिकेन गगने गन्धर्वनगरं निर्मितं- नेदं गन्धर्वनगरं किंतु गगनमेवेति जानतामपि यावदिन्द्रजालं प्रतिभात्येव । अयं च प्रपञ्चः यस्याद्वितीयात्मज्ञानेन बाधितस्तस्यैव दग्धपटवदबन्धकः न त्वन्यस्येति कृत्वा न गुरुज्ञानेन शिष्याज्ञाननिवृत्तिः- प्रतिपुरुषमविद्याभेदात्प्रपञ्चभेदाच्च। यथा नयनसन्निहितहस्ता बहवः पुरुषा एकमेव सूर्यं न पश्यन्ति- नयनासन्निहितहस्तस्तु विदग्धस्त पश्यति- नैतद्विदग्धकर्तृकाद्वितीयसूर्यावलोकनमविदग्धपुरुषाश्रयसूर्याज्ञाननिवर्तकं तद्वत्प्रकृतेपीति । विपरीतं चेदं यदेकस्य ज्ञानादन्यस्य भ्रमनिवृत्तिरिति- न हि एकस्य रज्जुयाथात्म्यज्ञानादन्यस्य रज्जुसर्पभ्रमो निवर्तमानो दृष्टः श्रुतो वा ।

वस्तुतस्तु रामानुजमत एव सुतरामुपदेशानुपपत्तिरुपदेशानर्थक्यं च- तथाहि- चिदचिच्छरीरकत्वेन चिदचिदन्तस्स्थः परमात्मा कृष्णः चितोऽर्जुनस्य बहिराभिमुख्येन गुरुस्सन् कथं वर्तेत- न ह्यान्तरं वस्तु बहिस्स्यात् । यदि चिदचितोर्बहिरपि कृष्णस्यात्तर्हि कृष्ण एव चिदचितोश्शरीरं स्यात् , चिदचिद्व्याप्तश्च स्यात् । व्यापकेन शस्त्रादिना व्याप्यस्य देहस्येव चिदचिद्भ्यां कृष्णस्य नाशोऽपि स्यात् । चिदचितोरीश्वरापृथक्सिद्धविशेषणत्वेन स्वापृथक्सिद्धविशेषणाद्भिन्नास्त्वयं पृथिव्या इव चिदचिद्भ्यां पृथगीश्वरस्यावस्थानमपि न सम्भवतीति कृत्वा पृथगवस्थितवस्तुद्वयधर्मस्य गुरुशिष्यभावस्योपपत्तिः कथं कृष्णार्जुनयोरपृथगवस्थितयोः चिदीश्वरयोः ? अपृथक्सिद्धविशेषणवाचिशब्दाना विशेष्यपर्यन्तत्वनियमात् अर्जुनपदार्थोऽपि चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर एवेति कृत्वा कृष्णोऽर्जुनायोपदिदेशेत्येतद्वाक्यमपि न युज्यते । सर्वव्यापिनस्सर्वशरीरस्य सर्वान्तरस्येश्वरस्य कृष्णदेहेन्द्रियादिष्विवार्जुनदेहेन्द्रियादिष्वप्यहंममप्रहस्यैवौचित्येन कृष्णोऽहमर्जुनस्त्वं नराधिपा इमे इति त्वमिदंप्रहनिर्देश कथमुपपद्यताम् ? कृष्णोऽहमर्जुनोऽहं नराधिपा अहमिति हि वक्तव्यम् । यद्वा कृष्णो मे अर्जुनो मे नराधिपा मे इति वक्तव्यम् ।

किंच चेतनाचेतनात्मकनिखिलजगत्परमकारणभूत ईश्वर कृष्णः स्वजातत्वेन स्वाभिन्नेष्वर्जुनादिषु कथं भेदबुद्धिमीयात्- नहि मृदो भिद्यते घट । कथं वा स्वाभिन्नायार्जुनाय स्वयमुपदिदेशेत्किमपि ! उपदेशो हि भेदमूलक । एवमर्वाचीनाचार्यपरम्परापि स्वमिवान्यानपि चेतनान्परमकारणेश्वराभिन्नान्विदुषीसती परमकारणेश्वराभिन्नस्वाभिन्नचेतनेभ्यश्शिष्येभ्यः कथमुपदिदेशेत्किमपि ?

ननु परमेश्वराज्जीवा जायन्त इत्यत्र जीवानामौपाधिकमेव जन्मास्माभिरिष्यते, नतु स्वरूपन - जीवानां ज्ञानैकाकारत्वेन नित्यत्वादिति चेत्तर्हि ज्ञानैकाकारे आत्मनि भेदकाभावात्सिद्धमद्वैतमिति स्वमतप्रच्युतिः, परमतप्रवेशश्चेत्यपि दोषद्वयं प्रसक्तं तव । नच स्वरूपतो भेदाभावेपि धर्मतोऽस्ति भे इति वाच्यं, तस्य धर्मस्याप्यौपाधिकत्वेन स्वरूपगतत्वाभावात् ।

देहिनोऽस्मिन्यथा देहे कौमारं यौवनं जरा ।
तथा देहान्तरप्राप्तिर्धीरस्तत्र न मुह्यति ॥१३॥

तत्र कथमिव नित्य आत्मेति- दृष्टान्तमाह—देहिन इति । देहिनो देहोऽस्यास्तीति देही तस्य देहिनो देहवत आत्मनः- अस्मिन् वर्तमाने देहे यथा येन प्रकारेण कौमारं कुमारभावो बाल्यावस्था, यौवनं यूनो भावो मध्यमावस्था, जरा वयोहानिर्जीर्णावस्था इत्येतास्तिस्रोऽवस्था अन्योन्यविलक्षणाः तासां च प्रथमावस्थानाशे आत्मनो न नाशः- द्वितीयावस्थोपजनने नोपजननमात्मनः- किं तर्ह्येकस्याविक्रियस्यैव द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिरात्मनो दृष्टा यथा तथा तद्वदेव देहादन्यो देहो देहान्तरं तस्य प्राप्तिर्देहान्तरप्राप्तिरविक्रियस्यैवात्मन इत्यर्थः । धीरो धीमान् तत्र एवं सति न मुह्यति न मोहमापद्यते ॥१३॥

एवं ज्ञानैकाकारे आत्मनि उपदेशसम्पाद्यगुणाभावादुपदेशनिवार्यदोषाभावाच्चोपदेशोऽप्यपार्थः । नच निकृष्टोपाधित्याग उत्कृष्टोपाधिस्वीकारश्च फलमुपदेशस्येति वाच्यं, मार्तिकघटोपाधिगगनस्यागात्सौवर्णघटोपाधिस्वीकाराच्च गगनस्येवाविक्रियस्यात्मनोपि मनुष्योपाधित्यागादेवोपाधिस्वीकाराच्च न कोऽपि लाभः । सति हि देहात्मभ्रमे देवोऽहं यक्षोऽहमिति सन्तुष्येत्पुरुषः प्रकृते तूपदेशेन देहात्मभ्रमनाशादेहातिरिक्तात्मज्ञानस्य जातत्वाच्च किं देवदेहेन । नच देवदेहे आत्मीयत्वज्ञानात्सन्तुष्यति पुरुष इति वाच्यं, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्या आत्मानमसङ्गं विद्वान् पुरुषः कथं देवदेहमात्मीयं मनुयात् ?

ननु असङ्ग इति श्रुतिरर्थान्तरपरा- पुरुषस्तु सदापि सूक्ष्मदेहविशिष्टत्वात्ससङ्ग एव- ज्ञानैकाकारोऽपि पुरुषसूक्ष्मदेहोपाधिबहुत्वाद्बहुविध एव; असावुपाधिः प्रलये मुक्तौ च न नश्यति- अतो जीवाः परस्परं भिन्ना एव सर्वदा; उपदेशादीश्वरोपासनाच्चामीषामीश्वरवद्ज्ञानैश्वर्यादिसिद्धिरप्राकृतदिव्यमङ्गलविग्रहसिद्धिश्चेति चेत् , नैतदप्युपपद्यते—सदापि लिङ्गदेहविशिष्टस्य पुरुषस्य लिङ्गाकारवत्त्वेन ज्ञानैकाकारवत्त्वाभावात् , अपञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यस्य लिङ्गस्य सदाप्यनादिपुरुषोपाधित्वासम्भवात् , प्रकृतिपुरुषेश्वराणां तव मते अनादित्वात् , लिङ्गस्य प्रकृतिकार्यत्वेन सादित्वात् , मुक्तौ मनस्सत्त्वे तदनुभूतसंसारस्मरणप्रसङ्गेन मनाग्दुःखसम्भवाल्लिङ्गभङ्गस्यैव मोक्षत्वाच्च, उपासनयैव सगुणमुक्तिक्षेत्रलाभे तत्त्वज्ञानोपदेशस्य वैयर्थ्याच्च । उपासनां विना तदुपदेशमात्रेण तन्मुक्त्यलाभाच्च व्यर्थस्तव मते तत्त्वोपदेशः ।

किंच सर्वेऽप्यास्तिका लौकिकास्तार्किकाश्च वेदानुमानादिना स्वभिन्नमीश्वरं प्रतिपद्यमानाः तस्माद्बिभ्यन्त्येव- 'भीषास्माद्वातः पवत' इति श्रुतेर्वायुसूर्यादयोपीश्वराद्बिभ्यन्त्येव । एवं स्थिते अभयार्थमात्मानं शरणं गताय शिष्याय यदि गुरुस्तमेव जीवेश्वरभेदं भयजनकमुपदिशेत्तर्हि तेन शिष्यः किं फलं प्राप्नुयात्, न किमपि, प्रत्युत भयाधिक्यमेव- 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीति हि श्रूयते । तस्माद्व्यर्थमेव भेदवादिगुरूपसदनं शिष्यस्य ॥१२॥

देहिन इति । किं तर्हीति । एकस्याविक्रियस्यैवात्मनः द्वितीयतृतीयावस्थाप्राप्तिर्यया दृष्टेत्यन्वयः । तत्र शब्दार्थमाह- एवंसतीति । एवं देहाद्देहान्तरप्राप्तौ सत्यामित्यर्थः । कौमाराद्यौवनावस्थाप्राप्तिरिवेत्येवंशब्दार्थः ॥१३॥

मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय शीतोष्णसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनोऽनित्यास्तांस्तितिक्षस्व भारत ॥१४॥

यद्यप्यात्मविनाशनिमित्तः मोहो न सम्भवति नित्य आत्मेति जानतस्तथापि शीतोष्णसुखदुःखप्राप्तिनिमित्तो मोहो लौकिको दृश्यते सुखवियोगनिमित्तो दुःखसंयोगनिमित्तश्च शोक इत्येतदर्जुनस्य वचनमाशङ्क्य भगवानाह—मात्रा इति । मात्रा आभिर्मीयन्ते शब्दादय इति श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि मात्राः मात्राणां स्पर्शा मात्रास्पर्शाश्शब्दादिभिस्संयोगास्ते शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतमुष्णं सुखं दुःखं च प्रयच्छन्तीति । अथवा स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयाः मात्राश्च स्पर्शाश्च मात्रास्पर्शाः- शीतोष्णसुखदुःखदाः शीतं च कदाचित्सुखदं भवति कदाचिद्दुःखदं च तथोष्णमप्यनियतरूपं सुखदुःखे पुनर्नियतरूपतां न व्यभिचरतः । अतस्ताभ्यां पृथक् शीतोष्णयोर्ग्रहणम् । येष्वेते सुखदुःखदाः तर्हि एषामनपायादनुपरत एव संसारस्स्यादिति, चेन्मैवम्—यस्माच्च मात्रास्पर्शादयः आगमापायिन आगमापायशीलास्तस्मादनित्या अतस्तान् शीतोष्णादींस्तितिक्षस्व प्रसहस्व । तेषु हर्षं विषादं च माकार्षीरित्यर्थः ॥१४॥

मात्रेति । मीयन्त इति । गृह्यन्त इत्यर्थः । हुयामाश्रुभसिभ्यस्त्रन्निति माङस्त्रन् औणादिक अदन्तात्स्त्रियां टाप् । मात्राः श्रोत्रत्वगक्षिरसनघ्राणाख्येन्द्रियपञ्चकविषयाश्शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा इष्टानिष्टभेदेन द्विविधाः प्रत्येकं भवन्ति । तत्र आत्मनस्सुखदा इष्टा दुःखदास्त्वनिष्टाः । यथा- ग्रीष्मकाले शीतस्पर्श इष्टस्सुखदः- शिशिरकाले स एवानिष्टो दुःखदः- शिशिरकाले उष्णस्पर्श इष्टस्सुखदः- ग्रीष्मकाले स एवानिष्टो दुःखदः । एवं सुरभिगन्धस्संयोगकाले इष्टस्सुखदः--स एव विरहदशायामनिष्टो दुःखदः । मधुररसश्च ज्वरिण्यानिष्टो दुःखदः- स एव स्वस्थस्येष्टस्सुखदः । एवं श्राव्यशब्दादयोऽपीष्टास्सुखदा अनिष्टा दुःखदा इति विवेकः । एवंस्थिते मात्रास्पर्शास्सुखदुःखदा भवन्तीत्येतावानेवेह विवक्षितांशः । शीतोष्णग्रहणं तु दृष्टान्तार्थं- यथा शीतोष्णभेदभिन्नस्त्वक्स्पर्शस्सुखदुःखदो भवति तद्वदिति, अन्यथा तु शीतोष्णप्रदत्वं श्रोत्रशब्दादीनामपि सम्बद्ध्येत, तद्वचनिष्टं- तेषां तथात्वाभावात् । शीतोष्णे इव सुखदुःखदास्शीतोष्णसुखदुःखदा इति समासः । यद्वा मात्रास्पर्शास्सुखदुःखदा भवन्ति । स्पर्शवद्द्रव्यसम्बद्धं त्वगिन्द्रियं तु शीतोष्णस्पर्शप्रदं च भवतीत्यर्थो बोध्यः । मात्रास्पर्शा इत्यस्य इन्द्रियसंयोग इति व्याख्याने शब्दादिभिरिति पदानयनक्लेश इत्यरुच्या पक्षान्तरमाह— अथ चेति ।

ननु शीतोष्णयोरेव सुखदुःखत्वात्पृथक् शीतोष्णग्रहणं व्यर्थमत आह—शीतं चेति । विषयेन्द्रियसंयोगजन्यं शीतोष्णरूपद्वन्द्वं सुखदुःखरूपद्वन्द्वं चावर्जनीयत्वादागमापायित्वादनित्यत्वाच्च सोढव्यमिति श्लोकस्य फलितार्थः । अनेन तितिक्षुत्वरूपाधिकारिधर्मश्शिक्षितः ।

अत्राह रामानुजः—शब्दस्पर्शादयस्साश्रयास्तन्मात्रा कार्यत्वान्मात्रा इत्युच्यन्त इति,तत्तुच्छम्- शब्दादीनामेव तन्मात्रात्वात् । नच सूक्ष्मभूतानि तन्मात्रा इति वाच्यं, तथापि साश्रयशब्दादीनामेव सूक्ष्मभूतानां तन्मात्रात्वात् । नच शब्दादयस्साश्रया नाम मृदङ्गकुसुमादय इति वाच्यं, तेषां महाभूत-

यं हि न व्यथयन्त्येते पुरुषं पुरुषर्षभ ।
समदुःखसुखं धीरं सोऽमृतत्वाय कल्पते ॥१५॥

शीतोष्णादीन् प्रसहतस्तव किं स्यादिति शृणु—यमिति । यं पुरुषं समदुःखसुखं समे दुःखसुखे यस्य तं समदुःखसुखं सुखदुःखप्राप्तौ हर्षविषादरहितं धीरं धीमन्तं न व्यथयन्ति न चालयन्ति नित्यात्मदर्शनादेते यथोक्ताश्शीतोष्णादयः स नित्यात्मस्वरूपदर्शननिष्ठो द्वन्द्वसहिष्णुरमृतत्वायामृतभावाय- मोक्षायेत्यर्थः । कल्पते समर्थो भवति ॥१५॥

नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः ।
उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शिभिः ॥१६॥

इतश्च शोकमोहावकृत्वा शीतोष्णादिसहनं युक्तं कर्तुं- यस्मात्—नेति । असतः

कार्यत्वेन तन्मात्राऽकार्यत्वात् । नच महाभूतान्येव शब्दादयस्साश्रया इति वाच्यं, महाभूतानीत्येव वक्तव्यत्वेन शब्दादयस्साश्रया इति वक्रोक्तेर्व्यर्थत्वाद्दुष्टत्वाच्च । इन्द्रियाणामपि तन्मात्राकार्यत्वेन भूतानामेव ग्रहणमित्यत्र नियामकाभावाच्च । अथ यदि शब्दादीनामाश्रयास्तद्ग्राहकाणीन्द्रियाणीति यद्युच्यते तर्हि मीयन्त इति मात्रा इत्येव वक्तव्यमभिधया नतु लक्षणया- लक्षणाश्रयणस्यागतिकस्थलविषयत्वादिति । तथा शीतोष्णसुखदुःखदा इत्यत्र शीतोष्णरूपसुखदुःखदा इत्याह- तच्चासत्—शीतोष्णकार्ययोस्सुखदुःखयोः कथं शीतोष्णरूपत्वम् । यथासङ्ख्यं शीतोष्णयोस्सुखदुःखहेतुत्वं च नैव सम्भवति- शीतस्यापि हेमन्तकाले दुःखहेतुत्वादुष्णस्यापि सुखहेतुत्वात् ॥१४॥

यमिति । न व्यथयन्तीति व्यथभयचलनयोरिति धातुः । चलनस्यापादानमाह—नित्यात्मदर्शनादिति । एतेन शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनमात्रान्नामृतत्वं, किंतु नित्यात्मदर्शनभ्रंशाभावादेव- अन्यथा शीतोष्णादिसहनशालिनो मूर्खाश्शूद्रादयोऽपि प्राप्नुयुरमृतत्वमिति सिद्धम् । स्थिरधीरेव नित्यात्मदर्शननिष्ठो भवति । द्वन्द्वासहनेन तु सुखदुःखाभ्यां बुद्धौ चरितायां सत्यामात्मदर्शननिष्ठा दुर्लभा पुरुषस्येति भवति । हेपुरुषर्षभेति सम्बोधनेन च पुरुषश्रेष्ठस्य तव पुरुषाधमस्येव नित्यात्मदर्शननिष्ठातो भ्रंश', द्वन्द्वसहनाभावश्चानुचित इति द्योत्यते ।

अत्राह रामानुजः—धैर्ययुक्तमवर्जनीयदुःखं सुखवन्मन्यमानं स्ववर्णोचितं युद्धादिकर्माफलाभिसन्धि कुर्वाणं यं पुरुषं तदन्तर्गतशस्त्रपातादिस्पर्शाः परितापेन न चालयन्ति स एवामृतत्वं साधयति न त्वादृशो दुःखासहिष्णुरिति, तत्तुच्छम्—तादृशो हि पुरुषः युद्धे मृतश्चेद्वीरस्वर्गं साधयति, जयी चेत्परराज्यमथ वा चित्तशुद्धिमेव- न त्वमृतत्वं- मोक्षस्य ज्ञानैकसाध्यत्वात् । साङ्ख्यप्रकरणे चात्र कर्मकीर्तनमनुचितं- पुरुषर्षभशब्दे काकवाश्रयणं चायुक्तं- भगवतः परमार्थोपदेष्टुरत्र काकुसम्बोधनप्रयोगानौचित्यात् , अर्जुनस्य परमार्थतः पुरुषाधमत्वे तं प्रति शास्त्रोपदेशस्यैवायुक्तत्वादिति ॥१५॥

नासत इति । असभुवि भूसत्तायामित्येकार्थकं धातुद्वयं- तत्र अस्तेश्शतरि सन्निति, भवतेर्घञि भाव इति च रूपद्वयम् । सन्न भवतीत्यसन्- क्लीबत्वे तु असत् । सतो भावस्सत्ता- न भावः अभावः-

अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य न विद्यते नास्ति भावो भवनमस्तिता- नहि शीतोष्णादिसकारणं प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सम्भवति विकारो हि सः विकारश्च व्यभिचरति। यथा घटादिसंस्थानं चक्षुषा निरूप्यमाणं मृद्व्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्तथा सर्वो विकारः

तथा च भावस्सत्ता, अभावस्त्वसत्त्वेति विवेकः। एवंसति सति सत्ता वर्तते- तद्भावस्य तन्निष्ठत्वात्, सत्तावत एव सत्त्वाच्च। असति तु सत्ता न वर्तते, किंतु असत्त्वैव वर्तते सत्तारहितस्यैवासत्त्वात् इति सर्वस्यापि सुग्रहमेव। ततश्च- असतो नास्ति सत्त्वेति, सतो नास्त्यसत्त्वेति च व्यर्थोऽयं कृष्णस्योपदेशः। नहि कोऽपि सतः पदार्थस्यासत्ताशालित्वमसतस्सत्ताशालित्वं च मनुते- येनायमुपदेशस्सफलस्स्यात्। नहि कश्चिदप्यसन्तं शशशृङ्गं सन्तं मन्यते- सन्तं वा गोशृङ्गमसन्तमिति माते आह भगवान्भाष्यकार — असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेरित्यादि। यस्य कालत्रयेप्यभावो नास्ति तदेव सत्- यस्य तु प्रतीतिसमय एव भावः, नतु कालत्रये तदसत् सति वस्तुनि कदाचिदप्यसत्तायाः स्थित्यनौचित्यात्। अन्यथा प्रतीतिसमयवर्ती रज्जुसर्पोऽपि सन् स्यादेव। लोकस्तु नैवं जानाति, किंतु प्रतीतं वस्तु सत्त्वेन अप्रतीतं वस्त्वसत्त्वेन च जानाति- अतोऽयमुपदेशः सफल एवेति भावः।

भाष्यार्थं ब्रूमः—असतः अविद्यमानस्य शीतोष्णादेस्सकारणस्य भावो भवनमस्तिता न विद्यते नास्तीत्यन्वयः।

ननु कारणस्य सत्त्वे कथं कार्यस्य शीतोष्णादेरसत्त्वमत आह—**सकारणस्येति**। सकारणस्य जलाग्न्यादिकारणसहितस्य सज्ञानस्येति वा- अज्ञानप्रभवत्वाच्छीतोष्णादिसर्वप्रपञ्चस्य। आदिशब्दात्सुखदुःखादिग्रहणम्। ननु यदि शीतोष्णादिकमविद्यमानं स्यात्तर्हि तस्य भावो न स्यादेव- प्रत्युत शीतोष्णादिकं विद्यत एव- प्रतीयमानत्वात्- न ह्यविद्यमानं शशशृङ्गादिकं प्रतीयेत- अत आह—**नहीति**। सकारणं शीतोष्णादिः जगत् प्रमाणैर्निरूप्यमाणं वस्तु सत्यं न सम्भवति हीत्यन्वयः। श्रुतिभिस्तदनुगृहीततर्कैश्च विचार्यमाणेसति शीतोष्णादेर्वस्तुत्वं न सिध्यतीत्यर्थः।

यद्वा प्रमाणैस्त्वगादीन्द्रियैर्निरूप्यमाणं गृह्यमाणं सकारणं शीतोष्णादि वस्तु न सम्भवति हीत्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—**विकारो हि स इति**- सः शीतोष्णादिपदार्थः विक्रियत इति विकारः भवति- हिः प्रसिद्धौ। भवतु विकारः किं तेनेत्यत आह—**विकारश्चेति**। विकारः कार्यं व्यभिचरति च- कार्यं तं च..। व्यभिचारो नाम कार्यस्य कारणव्यतिरेकेणासत्त्वम्।

तदेवोपपादयति—**यथेत्यादिना**। घटादिसंस्थानं घटाद्याकारसन्निवेशः। यद्वा व्यभिचारो नाम कार्यस्य कालत्रयेप्यसत्त्वम्। **ननु** कार्यस्य स्वोत्पत्तेः प्राक् स्वध्वंसात्पश्चाच्च भवत्यसत्त्वमिति कृत्वा कालद्वये कार्यमसद्भवतु नाम- वर्तमानकाले कार्यस्य सत्त्वात्कथं कालत्रयेऽपि कार्यस्यासत्त्वमत आह—**यथेत्यादि**। कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यानुपलभ्यमानत्वाद्वर्तमानकालेऽपि न कार्यस्य सत्त्वमिति कृत्वा कालत्रयेऽपि कार्यमसदेवेति युक्तं विकारस्य व्यभिचारित्वमित्यर्थः। जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं च कार्यस्यानुपलब्धेश्चासत्त्वमित्यन्वयः।

कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्- जन्मप्रध्वंसाभ्यां प्रागूर्ध्वं चानुपलब्धेः। कार्यस्य मृदादि कारणस्य च तत्कारणव्यतिरेकेणानुपलब्धेरसत्त्वम् ।

तदसत्त्वे सर्वाभावप्रसङ्ग इति, चेन्न—सर्वत्र बुद्धिद्वयोपलब्धेः सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति। यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सत्, यद्विषया व्यभिचरति तदसदिति सदसद्विभागे बुद्धितन्त्रे स्थिते सर्वत्र द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते- सामानाधिकरण्येन नीलोत्पलवत् सन् घटः सन् पटः सन् हस्तीत्येवं सर्वत्र- तयोर्बुद्ध्योर्घटादिबुद्धिर्व्यभिचरति । तथाच दर्शितं नतु सद्बुद्धिस्तस्मात्

ननु घटादिकार्यस्यासत्त्वमस्तुनाम- नतु तत्कारणस्य मृदादेरिति शङ्कायामाह—मृदादीति । घटादिकारणं मृदादिकमपि स्वकारणभूतजलादिव्यतिरेकेण वर्तमानकाले नास्ति- जन्मन प्रागप्रध्वंसा-दूर्ध्वाच सुतरां नास्तीत्यसदेव तत् इति ।

घटादिबुद्धिविषयोऽसत्- व्यभिचारात्, नतु सद्बुद्धिविषयः असत् अव्यभिचारात् ।

नतु घटे नष्टे घटबुद्धौ व्यभिचरन्त्यां सद्बुद्धिरपि व्यभिचरतीति, चेन्न—पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनात्- विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिः, सद्बुद्धिवत् घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत

चूर्णबुद्धिविषयः,स्वकाले घटबुद्धिविषय.- अतः कालत्रयेऽप्यनियतरूपत्वेन अनियतबुद्धिविषयत्वाद्यभिचारित्वं घटस्य- तद्बुद्धेश्चानियतविषयत्वेनानियतरूपत्वाद्यभिचारित्वमिति । यत्सदाऽप्येकरूपं तदव्यभिचारि, यत्त्वनियतरूपं तद्यभिचारीति सिद्धान्तात् ।-नत्विति । सद्बुद्धिस्तु न व्यभिचरतीत्यर्थ. । फलितमाह—तस्मादिति । सद्बुद्धेरव्यभिचारित्वाद्धटादिबुद्धेश्च व्यभिचारित्वादित्यर्थः । घटादिबुद्धिविषय इति । घटादिवस्त्वित्यर्थ. । असत् भवतीति शेषः । हेतुमाह—व्यभिचारादिति । व्यभिचारश्च दर्शितः विकारश्च व्यभिचरतीत्यादिनेति बोद्धव्यम् । नत्विति । सद्बुद्धेर्विषयः गोचरः वस्तु तु नासत्-अव्यभिचारात्कालत्रयेप्येकरूपेण वर्तमानत्वादित्यर्थः । किंतु सदेवेत्यर्थ । एतेन- असद्बुद्धिविषयस्य घटादिकार्यजातस्य मृदादिकारणजातस्य चासत्त्वेपि सद्बुद्धिविषयस्य परमकारणस्य ब्रह्मणस्सत्त्वान्न शून्यवादप्रसङ्ग इति सिद्धम् । अत्रेदमवधेयम्— कारणधर्मः कार्येन्वेति- यथा मृद्धर्मः काठिन्यनैल्यादिकं घटे- एवमात्मन आकाशस्सम्भूत इति सर्वजगत्कारणस्यात्मनस्सच्चिदानन्दरूपस्य धर्मास्सत्ताचैतन्यानन्दाः कार्ये जगत्यनुगताः । अत एव- घटोऽस्ति घटो भाति घट· प्रिय इत्यादिर्व्यवहार. । एतद्व्यवहारबलाद्धटादिकार्यजाते श्रूयमाणास्सत्ताभानानन्दाः खल्वात्मधर्मा कार्यत्वादात्माभिन्ने कार्यजाते वर्तमाना इव प्रतिभान्ति । नतु वस्तुतस्तत्र सन्ति- मृद्धर्माः काठिन्यादयोऽपि हि घटाकारपरिणतमृदेव वर्तन्ते- नतु कम्बुग्रीवत्वाद्याकारे- तद्वद्घटादौ प्रतीयमानास्सत्ताचैतन्यानन्दा. घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यात्मनिष्ठा एव । ततश्च घटस्सन्निति घटे श्रूयमाणा सत्ता आत्मसत्तैव- नतु घटसत्ता । तस्याश्च सत्ताया घटस्य पृथक्करणे असत्त्वेन घटोऽवशिष्यते । एवं सर्वमपि जगत्कारणचैतन्यसत्तयैव सदित्युच्यते- अन्यथा तु जगदसदेवेति । किंच मृद्घट इतिवत्सन् घट इत्यपि प्रयोग कार्यकारणाभेदनिबन्धन एवेति कृत्वा तत्र सच्छब्दः घटभिन्नमात्मानमेव बोधयति- यथा मृद्घट इत्यत्र मृच्छब्दो घटभिन्नां मृदम् । अतत्त्वदर्शिनस्त्वत्र भ्रान्ता घटमेव सन्तं मन्यन्त इति ।

अथ असद्बुद्धेरिव सद्बुद्धेरपि व्यभिचारमाशङ्कते—नन्वित्यादिना । घटे विद्यमाने सन् घट इति बुद्धिद्वयमासीत्- घटे नष्टे तु घटबुद्धिरिव सद्बुद्धिरपि नष्टैव । नहि घटनाशानन्तरं सन्निति बुद्धिर्भवेदित्यर्थः । परिहरति—नेति । पटादावपि सद्बुद्धिदर्शनान्न सद्बुद्धिर्व्यभिचरतीत्यन्वयः । यदि घटनाशादेव घटबुद्धिनाशवत्तत्समानाधिकरणसद्बुद्धिनाशस्स्यात्तर्हि पटस्सन्निति पटबुद्धिसामानाधिकरण्येन सद्बुद्धिर्न स्यादिति भाव· । पटादावित्यस्य पटादिबुद्धिसामानाधिकरण्येनेत्यर्थो वाच्यः । यथाश्रुतार्थे तु सद्बुद्धिविषयत्वं पटादेरापतति- तद्धयनिष्टम् । सद्बुद्धेर्घटनाशादनाशे हेत्वन्तरमाह—विशेषणविषयैव सा सद्बुद्धिरिति । विशेषणं विषयो यस्यास्सा विशेषणविषया सन् घट इत्यादौ हि सन्निति विशेषणं- घटादयस्तु विशेष्याणीति कृत्वा सद्बुद्धेर्विशेषणविषयत्वं- नीलोत्पलं नीलाम्बरं

इति, चेन्न,- पटादावदर्शनात् । ननु सद्बुद्धिरपि नष्टे घटे न दृश्यत इति, चेन्न विशेष्याभावे विशेषणानुपपत्तौ किं विषया स्यात्- ननु पुनस्सद्बुद्धेर्विषयाभावात्- एकाधिकरणत्वं घटादिविशेष्याभावे न युक्तमिति, चेन्न- इदमुदकमिति मरीच्यादौ अन्यतराभावेऽपि सामा-

---

नीलम इत्यादौ विशेष्यभूतोत्पलादिबुद्धेर्व्यभिचारेऽपि यथा विशेषणभूतनीलबुद्धेरव्यभिचारस्तद्वदिति भावः । ननु सन् घट इति सद्बुद्धिर्घटनाशानन्तरं सन्पट इत्यत्र यथा दृश्यते, तथा घटबुद्धिरपि घटान्तरे दृश्यत इति कथ घटबुद्धेर्व्यभिचार इति शङ्कते—सद्बुद्धिवदिति । परिहरति—नेति । पटादौ घटबुद्धेरदर्शनान्न घटबुद्धेरव्यभिचार इत्यर्थः । पटादिबुद्धिसामानाधिकरण्येन घटबुद्धिर्न दृश्यते सद्बुद्धिस्तु दृश्यत इति न सद्बुद्धिसाम्यं घटबुद्धेरिति भावः ।

ननु सन्नष्टघट इति सद्बुद्धिनष्टघटबुद्धिसामानाधिकरण्याभावान्नष्टघटादिसमानाधिकरणसद्बुद्ध्यभावेन सद्बुद्धेरपि व्यभिचार इति शङ्कते—नन्विति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—विशेष्येति । विशेष्यस्याभावे विशेषणस्यानुपपत्तौ सत्यां सद्बुद्धिः किं विषया स्यात् विशेष्यस्य घटस्याभावात्-- नाशात्- विशेषणस्य सतः अनुपपत्तौ नष्टघटे सत्त्वस्यासम्भवादित्यर्थः । विशेषणविषयायास्सद्बुद्धेर्विशेषणानुपपत्तौ सत्यां निर्विषयत्वं जातमिति यावत् । सद्बुद्धेर्विशेषणमात्रविषयत्वाद्विशेषणानुपपत्त्या निर्विषयत्वमिति फलितार्थः । सतो नष्टघटविशेषणत्वानुपपत्त्यैव नष्टघटबुद्धिसमानाधिकरणसद्बुद्ध्यभाव इति निष्कर्षः । एवकारार्थमाह—नत्विति । सद्बुद्धेर्विषयस्तु सद्वस्तु ब्रह्मैव । कथं तस्याभावश्शक्यते कल्पयितुं- न कथमपीत्यर्थः । नच सद्वस्तुनः स्वतन्त्रस्य कथं घटादिविशेषणत्वमिति वाच्यं, अज्ञानकृतात् लोकव्यवहारादेव, नतु वस्तुत इति ।

ननु नाऽसतो विद्यते भाव इत्यसतो घटादेर्भावाभावादसता घटादिना सतो ब्रह्मणस्सामानाधिकरण्यं नोपपद्यते- सन्घटस्सन् पट इत्यादीत्याक्षिपति—एकाधिकरणत्वमिति । घटादेर्विशेष्यस्याभावे विशेषणविशेष्ययोस्सद्घटयोस्सामानाधिकरण्यं न युक्तमित्यर्थः । मरीच्यादावित्यादिपदाच्छुक्तिरज्ज्वादिग्रहणम् । अन्यतराभावेऽपीति । अन्यतरस्योदकरजतसर्पादेरभावेऽपीत्यर्थः । मरीच्यादावन्यतराभावेऽपीदमुदकमिति सामानाधिकरण्यदर्शनादित्यन्वयः । अयमाशयः—मरीचिकोदकं शुक्ती रजतं रज्जुस्सर्प इत्येवं प्रतीतिः क्वापि नास्ति- अधिष्ठानविशेषज्ञानेनारोप्यविशेषज्ञानस्य बाधात् । किंतु इदमुदकमिदं रजतमयं सर्प इति प्रतीतिरस्ति- अधिष्ठानसामान्यज्ञानस्यारोप्यविशेषज्ञानबाधकत्वाभावात् । तत्र च यदधिष्ठानमिदमंशस्तदेवास्ति, यत्त्वारोप्यमुदकादि तन्नास्त्येव । सर्पादिप्रतीतेः प्राक्- सर्पादिबाधानन्तरं च रज्ज्वादेरेव सत्त्वात्- सर्पादिप्रतीतिकालेपि वस्तुतो रज्ज्वादेरेव सत्त्वात्कालत्रयेऽपि सर्पादेरसत्त्वाद्व्यभिचारः- रज्ज्वादेः सत्त्वादव्यभिचारः एवं व्यभिचारिणापि सर्पादिना अव्यभिचारिण इदमंशस्याधिष्ठानसामान्यस्य सामानाधिकरण्यमस्त्येवायं सर्प इत्यादिप्रतीतेः । तद्वत् ब्रह्म घटः ब्रह्म पटः ब्रह्म धर्म इत्येवं क्वापि प्रतीतिर्नास्ति, किंतु सन् घटस्सन्पटस्सन्नस्तीत्येवमेव प्रतीतिस्सर्वत्र । तत्र यद्विशेषणं सदंशस्तदेवास्ति, यत्तु विशेष्यं घटादि- तन्नास्त्येव । विशेषणभूते सत्यधिष्ठाने विशेष्यस्य घटादेः

नाधिकरण्यदर्शनात् । तस्माद्देहादेर्द्वन्द्वस्य च सकारणस्यासतो न विद्यते भाव इति ।

तथा सत आत्मनः अभावः अविद्यमानता न विद्यते सर्वत्राव्यभिचारादित्यवोचाम । एवमात्मानात्मनोस्सदसतोरुभयोरपि दृष्ट उपलब्धोऽन्तो निर्णयः- सत् सदेव, असदसदेवेति तु अनयोर्यथोक्तयोस्तत्त्वदर्शिभिः तदिति सर्वनाम सर्वं च ब्रह्म तस्य नाम तदिति तद्भाव स्तत्त्वं ब्रह्मणो याथात्म्यं द्रष्टुं शीलं येषां ते तत्त्वदर्शिनस्तैस्तत्त्वदर्शिभिः त्वमपि तत्त्वदर्शिनां

कल्पितत्वादय च सद्रूपो विशेषणांशो न घटादिविशेष्यांशबाधक इत्यस्त्युभयोस्सामानाधिकरण्यमिति । श्लोकस्य प्रथमपादार्थमुपसंहरति— **तस्मादिति** । शीतोष्णादेः सकारणस्य विकारस्य असद्बुद्धिविषयत्वेन व्यभिचारादित्यर्थः । असतस्सकारणस्य देहादेर्द्वन्द्वस्य च भावो न विद्यत इत्यन्वयः । देहादेरित्यत्रादिपदादिन्द्रियमन आदिग्रहणम् । द्वन्द्वस्य शीतोष्णसुखदुःखादिरूपस्येत्यर्थः । यथा घटादिरुत्पत्तेः प्राग्ध्वंसात्पश्चाच्चासन्, मध्येपि कारणभूतमृदादिव्यतिरेकेणासन्, तथा देहादिरपि जन्मनः प्राङ्मरणादूर्ध्वं चासन्- मध्येऽपि कारणभूतपृथिव्यादिभूतव्यतिरेकेणासन्निति देहादेर्व्यभिचारो बोध्यः ।

श्लोकस्य द्वितीयपादस्यार्थमाह—**तथेत्यादिना** । तथाशब्दः पूर्ववाक्यार्थसमासियोतक. । यथा असतो भावो नास्ति तथेति दृष्टान्तार्थो वा । सत्पदार्थमाह—**आत्मन इति** । सच्चिदानन्दरूपत्वादात्मन इति भावः । **सर्वत्राव्यभिचारादिति** । सर्वेषु कालेषु सर्वेषु देशेषु सर्वेषु वस्तुषु च सत्त्वादित्यर्थः । **अवोचामेति** । पूर्वमेवोक्तमस्माभिरित्यर्थः । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सदिति वाक्येनेति भाव ।

श्लोकस्य तृतीयचतुर्थपादयोरर्थमाह—**एवमित्यादिना** । एवमनयोरुभयोस्सदसतोरात्मानात्मनोरप्यन्तो निर्णय. तत्त्वदर्शिभिर्दृष्ट उपलब्धः ज्ञात इति यावत्- इत्यन्वय । निर्णयस्याकारमाह— **सत्सदेव असदसदेवेति**—सदसतोस्सामानाधिकरण्यमज्ञानविलसितमिति भाव । अनयोश्शब्दार्थमाह—**यथोक्तयोरिति** । अभावराहित्येन भावराहित्येन च श्लोकद्वितीयप्रथमपादाभ्यां प्रतिपादितयोरित्यर्थः । तत्त्वदर्शिशब्दार्थमाह—**तदित्यादिना** । तच्छब्देन परामर्शयोग्यस्य प्रकृतस्य कस्यचित्प्रतिनियतस्य वस्तुनोऽभावात्तदिति सर्वनामेत्युक्तम् । सर्वनामशब्दार्थमाह—**सर्वं चेत्यादिना** । सर्वस्य नाम सर्वनामेति षष्ठीसमास । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुते । सर्वस्य ब्रह्मकार्यत्वेन कारणभूतब्रह्माभिन्नत्वात्सर्वं ब्रह्मैव । यद्वा सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानानतिरिक्तत्वात्सर्वं ब्रह्मैव ।

ननु यदि तच्छब्दस्य सर्वनामत्वेन ब्रह्मनामत्वं स्यात्तर्हि उभ- उभय कतर- कतमादीनामपि सर्वनामत्वेन ब्रह्मनामत्वं स्यात्, न चेष्टापत्तिः- उभादीनां क्वापि ब्रह्मणि प्रयोगाभावात्- इति चेत्, उच्यते शृणु—सर्वादीनि सर्वनामानीति व्याकरणपरिभाषितसर्वनामत्वेन तच्छब्दस्य ब्रह्मवाचित्वमिह नोच्यते, किं त्वविशेषेण सर्ववस्त्वभिधायित्वप्रयुक्तसर्वनामत्वेनेति ।

ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकत्वात्तद्वाचिनस्तच्छब्दात्कथं भावप्रत्ययोपपत्तिरत आह—**याथात्म्यमिति** । ब्रह्मणो याथात्म्यमिह भावार्थकत्वप्रत्ययेनाभिधीयते, न तु ब्रह्मातिरिक्तो धर्म इत्यर्थ. । याथात्म्यं च याथार्थ्य- तच्च ब्रह्मणस्सच्चिदानन्दरूपत्वम् । नच निर्धर्मके ब्रह्मणि सच्चिदानन्दरूपत्वरूपधर्म कथं वर्ते-

दृष्टिमाश्रित्य शोकं मोह च त्यक्त्वा शीतोष्णादींस्तितिक्षस्वेत्यभिप्रायः ॥१६॥

तेति वाच्यं, आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्व चेति सन्ति तद्धर्मा - अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इतिवचनात्सत्ता चित्तिरानन्दश्चेति धर्मत्रय ब्रह्मणो पृथग्भूतमेव पृथगिवावभासते माययेति कृत्वा न दोष इति ।

ननु सच्चिदानन्दरूपं ब्रह्म- तत्र सत्ताचित्यानन्दा ब्रह्मणो पृथग्भूता भवन्तु नाम- सच्चिदानन्दरूपे सच्चिदानन्दरूपत्वस्य सत्त्वात्कथं निर्धर्मकत्वमिति मया पृछ्यत इतिचेत्, मैवम्— यथा सत्तादयोऽपृथग्भूतास्तथा सच्चिदानन्दरूपत्वमप्यपृथग्भूतमेव ब्रह्मण - सत्ताचित्त्यानन्देभ्यो न हि भिन्नं यत्किमपि सच्चिदानन्दरूपत्वं- इति। अस्मिंश्च श्लोके ब्रह्मणस्सद्रूपत्वमेव प्रपञ्चितं, नतु चिद्रूपत्वं, नाप्यानन्दरूपत्वं तद्द्वयमुत्तरत्र प्रपञ्चयिष्यन इति बोद्धव्यम् । दृष्टिमिति- मतमित्यर्थ । ज्ञानमिति यावत्। ब्रह्मातिरिक्तं सर्वं जगदसत् , प्रत्यगभिन्न ब्रह्मैकमेव सदित्येवं रूपा दृष्टिमिति भाव ।

अत्र श्रीशाङ्करभाष्ये सासानाधिकरण्येनेति स्थले समानाधिकरणे नेतिपाठमाश्रित्य- सन्घटस्सन्पटस्सन्हस्तीत्येवं सर्वत्र समानाधिकरणे द्वे बुद्धी सर्वैरुपलभ्येते न नीलोत्पलवदित्यन्वयं प्रकल्प्य पदयोस्सामानाधिकरण्यं बुद्ध्योरुपचर्यते सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवत् । घटस्सन्नित्यादिसामानाधिकरण्यमेकवस्तुनिष्ठम्। वस्तुभेदे घटपटयोरिव तदयोगादित्यर्थ । नीलमुत्पलमितिवद्धर्मधर्मिभावस्य सुवचत्वान्न वस्त्वैक्यविषयत्वमिति चेन्नेत्याह—न नीलोत्पलवदिति । नहि सामान्यविशेषयोर्भेदेऽभेदे च तद्भावो भेदाभेदौ च विरुद्धावतो जातिव्यक्त्योस्सामानाधिकरण्यं नीलोत्पल इव न गौणं, किंतु- व्यावृत्तमनुवृत्ते कल्पितमित्येकनिष्ठमित्यर्थः । सामान्यविशेषयोरुक्तन्यायं गुणगुण्यादावतिदिशति—एवमिति । इति व्याख्यातमानन्दगिरिणा । अत्र निचार्यते समानमधिकरणं ययोस्तयोर्भावस्सामानाधिकरण्यमिति वस्तुद्वयनिष्ठमेव सर्वत्रापि सामानाधिकरण्यम् । तद्धि पदद्वयस्य विशेषणविशेष्यभावेनाभेदान्वये प्रयोजकं - यथा- नीलमुत्पलमित्यत्र नीलाभिन्नमुत्पलमिति शाब्दबोधान्नीलत्वोत्पलत्वयोरेकाधिकरणवृत्तित्वेन तत्सामानाधिकरण्यस्य नीलोत्पलपदार्थद्वयनिष्ठत्वम् । पदयोस्सामानाधिकरण्य च पदार्थयोस्सामानाधिकरण्याधीनं, तच्च पदार्थयोस्सुतरा भेदे अभेदे वा न सम्भवति । अत एव घट पट इति घटो घट इति च प्रयोगाभाव । नचैवं गुणगुणिनोर्नीलोत्पलयोस्सुतरा भेदात्कथं नीलोत्पलप्रयोग इति वाच्यं, तत्र नीलपदस्य नीलगुणवद्द्रव्ये शक्तत्वात् । 'अथ त्रिषु द्रव्ये' इत्यमरशासनात् , लक्षणाया वा तद्बोधात् । ततश्च नीलगुणवद्द्रव्याभिन्नमुत्पलमिति शाब्दबोधसिद्धि । एवंसति पदार्थयोस्सामानाधिकरण्यं सर्वत्रापि सामान्यविशेष्यभावाधीनमेव । तथाहि- नीलमुत्पलमित्यत्र नीलपदं नीलगुणवद्द्रव्यसामान्यवाचि- उत्पलपदं तु द्रव्यविशेषवाचीत्युभयोस्सामानाधिकरण्यम्। गौर्मुण्ड इत्यत्र गोपदं गोत्वसामान्यव्यक्तिमात्रवाचि- मुण्डपदं व्यक्तिविशेषवाचि- मृद्घट इत्यत्र मृत्पदं मृत्सामान्यवाचि- घटपदं कम्बुग्रीवाद्याकारवन्मृद्विशेषवाचि- अयं सर्प इत्यत्र इदंशब्द पुरस्थितवस्तुमात्रवाची- सर्पशब्दस्तद्विशेषवाची- सन्घट इत्यत्र सच्छब्दस्सत्तावद्वस्तुमात्रवाची- घटशब्दस्तद्विशेषवाची । यद्वा, मृद्घट इत्यादिषु कार्यकारणभावाधीनं

सामानाधिकरण्यमन्यत्र तु सामान्यविशेषभावाधीनमित्यस्तु- धर्मधर्मिभावगुणगुणिभावाद्यधीनं तु नास्ति सामानाधिकरण्यं- धर्मधर्मिणोर्गुणगुणिनोश्च सुतरां भेदात्। नचैवं कार्यकारणयोस्सामान्यविशेषयोर्वा सुतरां भेद एवेति वाच्यं, मृदादेस्सकाशाद्घटादीनां सुतरां भेदादर्शनात्। नापि सुतरामभेदः- कार्यं कारणमित्यादिभेदव्यवहारलोपप्रसङ्गात्। तस्माद्भेदेनाभेदेन वा दुर्निरूपयोरेव पदार्थयोस्सामानाधिकरण्यम्। इदं च सन्घट इत्यत्रैव नीलमुत्पलमित्यत्रापि तुल्यमेवेति कथमुच्यते न नीलोत्पलवदिति। नच सोऽयमिति सामानाधिकरण्यवत्सन्घट इति सामानाधिकरण्यं सामान्यविशेषभावाद्यनाक्रान्तमेवेति वाच्यं, सोऽयमित्यत्र तदिदमर्थयोस्सामानाधिकरण्यासम्भवेनैव भागत्यागलक्षणास्वीकारात्। नहि सोऽयं देवदत्त इत्यत्र तदभिन्नोऽयं देवदत्त इति वाक्यार्थः, किंतु देवदत्त इत्येव। सन्घट इत्यत्र नैवं सन्मात्रमित्यर्थः, किंतु सदभिन्नो घट इत्येव- सत्त्वघटत्वयोस्तदिदमर्थयोरिवाविरोधात्। विरोधे सति हि लक्षणाश्रयणं- ब्रह्म घट इत्युक्तौ हि विरोधस्फूर्तिः। तस्मान्नीलमुत्पलमितिवत्सन्घट इत्यत्रापि सामानाधिकरण्यं, नतु सोऽयमितिवत्- सोऽयमित्यत्र सामानाधिकरण्यस्यैव बाधितत्वात्।

ननु सति अनुवृत्ते घटस्य व्यावृत्तस्य कल्पितत्वेन सन्घट इत्यत्र अनुवृत्तव्यावृत्तभावाश्रयं सामानाधिकरण्यं, नीलोत्पलमित्यत्र तु नैवमिति चेत्, मैवम्—नहि कोऽपि सति घटस्य कल्पितत्वमभिप्रेत्य सन्घट इति प्रयुङ्क्ते- तथात्वे चिद्घट इत्यपि प्रयुञ्जीत। तात्पर्याधीना हि शब्दप्रवृत्तिः। परं तु विद्यमानतया घटस्य घटस्सन्निति सर्वोऽपि प्रत्येति। तच्च विद्यमानत्वं पटादिष्वप्यस्तीत्यनुगतमेव। तथा नीलत्वमपि रत्नादिष्वस्तीत्यनुगतमेव। एवमनुवृत्तव्यावृत्तभावो नीलोत्पलस्थलेऽप्यस्त्येवेति कथमुच्यते न नीलोत्पलवदिति। नच गौर्मुण्डस्सन्घटो मृद्घट इत्यादिषु गोसन्मृदादिरूपमेकमेव वस्त्वस्तीति तत्र सामानाधिकरण्यमेकनिष्ठं- नैवं नीलोत्पलस्थले इति वाच्यं, नीलोत्पलस्थलेऽपि एकमेव नीलगुणवद्द्रव्यं वर्तत इति सिद्धान्तात्। नापि सन्घट इत्यत्र सत्यमिथ्यारूपवस्तुद्वयनिष्ठं सामानाधिकरण्यं नीलोत्पलमित्यत्र तु मिथ्याभूतवस्तुद्वयनिष्ठमेवेति वाच्यं, ब्रह्म घट इत्यत्र तथात्वेऽपि सन्घट इत्यत्रातथात्वात्। किंच यदि सन्घट इत्यत्र सच्छब्दस्सत्यं ब्रह्म वक्ति घटशब्दस्तु मिथ्याघटमिति वेत्ति पुरुषस्तर्हि सत्यमिथ्यावस्तुनोस्सामानाधिकरण्यायोगात्सन्घट इति नैव प्रयुङ्क्ते। नच नीलं नभ इतिवत्सन्घट इति प्रयोगोपपत्तिरिति वाच्यं, तस्य भ्रमत्वात्। सन्घट इत्यस्य यावद्व्यवहारं प्रमात्वाच्च। नहि सर्पे सर्पबुद्धिः रज्जौ सर्पबुद्धिश्च तुल्येति वक्तुं शक्यते। तस्मात्सामानाधिकरण्येनेति पाठ एव समीचीनः अन्वयक्लेशरहितश्च।

अत्राह रामानुजः—असतो देहस्य सद्भावो न विद्यते सतश्चात्मनो नासद्भावः- उभयोर्देहात्मनोरसत्त्वसत्त्वयोर्यथोपलब्धि तत्त्वदर्शिभिरन्तो दृष्टः- निर्णयान्तत्वान्निरूपणस्य। निर्णय इहान्तशब्देनोच्यते। देहस्याचिद्वस्तुनोऽसत्त्वमेव स्वरूपमात्मनश्चेतनस्य सत्त्वमेव स्वरूपमिति निर्णयो दृष्ट इत्यर्थः। विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमविनाशस्वभावश्च सत्त्वमिति।

अत्र विचार्यते—सत ईश्वरादुत्पन्नमिदं कार्यं जगत्सदेवेति सत्कार्यवादिनस्तस्य असतो देहस्येत्यर्थवर्णनं स्ववचनश्रुतिव्याघातोपपादकं, परमतप्रवेशस्वापदोपपादकं च। असतो देहस्येति देहमात्रग्रहणं

अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् ।
विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥१७॥

किं पुनस्तत्सत्- यत्सर्वदैव सदित्युच्यते—अविनाशीति । अविनाशि न विनष्टुं शीलमस्येति । तु शब्दो सतो विशेषणार्थः । तद्विद्धि विजानीहि । येन विष्ण्वाख्येन ब्रह्मणा सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं साकाशं आकाशेनेव घटादयो विनाशमदर्शनमभावः- अव्ययस्यास्य नैतत् सदाख्य ब्रह्म स्वेन रूपेण व्येति निरवयवत्वाद्देहादिवत् , नाप्यात्मीयत्वेनात्मीयाभावा-

चायुक्तं शीतोष्णादेरपि तादृशस्य सत्त्वात् । मूले भाव इति श्रूयमाणस्य पदस्य सद्भाव इत्यर्थवर्णनं चायुक्तम् । तथा अभाव इत्यस्यासद्भाव इति च । योग्यत्वमयोग्यत्वमिति चार्थान्तरप्रतीते । सद्भावस्सत्ता- असद्भावोऽसत्तेत्यर्थग्रहणस्य क्लिष्टत्वात् । सत आत्मन इत्यप्ययुक्तं स्वमते प्रकृतिपुरुषेश्वराणा त्रयाणा सत्यत्वात् नित्यत्वाच्च । आत्मना च बहुत्वादेकत्ववचन चायुक्तम् । देहात्मनोरुपलभ्यमानत्वोक्तिश्चायुक्ता- देहस्योपलभ्यमानत्वेऽप्यात्मन प्रमातुरुपलब्धृत्वेनोपलभ्यमानत्वाभावात्- अन्यथा उपलभ्यमानत्वे देहादिवदात्मनोऽपि जडत्व स्यादेव । तत्त्वदर्शिभिरित्यस्य यथोपलब्धीति शेषपूरणं चायुक्तं- शेषपूरण विनैवार्थलाभात् । शेषपूरणस्य मूलकारासम्मतत्वात् । देहस्याचिद्वस्तुन असत्त्वमेव स्वरूपमित्यप्ययुक्तं- असत्त्वस्य गुणत्वेन स्वरूपत्वाभावात् । असत्त्वमेवेत्येवकारेण स्वरूपान्तरनिषेधश्च सम्भवति- तच्चानिष्टमचिद्वस्तूनामचित्स्वरूपत्वात् । तथा आत्मनस्सत्त्वमेव स्वरूपमित्यप्ययुक्त ज्ञानैकाकारत्वादात्मन । विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमित्यप्ययुक्तं- स्वमते सत्यत्वनित्यत्वयोर्भेदात्- जगदिद सत्यमनित्यमिति स्वसिद्धान्तात् । अत एवाविनाशस्वभावश्च सत्त्वमित्यप्ययुक्तम् ॥१६॥

अविनाशीति श्लोकमवतारयति—किं पुनरिति । सर्वदैवेति । यद्विषया बुद्धिर्न व्यभिचरति तत्सदित्यनेनेति भाव । शीलमिति तच्छीलिके णिनिरिति भाव । विशेषणार्थ इति भेदार्थ इत्यर्थ । असतो घटादेर्भिन्न खल्वयं सत्पदार्थ - तत्तु अविनाशीति विद्धीत्यन्वय । असतो व्यावृत्तं तद्ब्रह्मत्वविनाशीत्यर्थ । विष्ण्वाख्येनेति । विश्वं वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुशब्दनिर्वचनादिति भाव । साकाशमिति जगतो विशेषणम् । ब्रह्मणो जगद्व्याप्तौ दृष्टान्तमाह—आकाशेनेव घटादय इति । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायण स्थित' इति श्रुतेस्सर्वव्यापकं नारायणमात्मानं विष्णुं ब्रह्म अविनाशित्वात्सत्पदार्थं विद्धीति फलितार्थ । यद्वा अविनाशीति सत पर्याय । तथाच- सर्वव्यापकत्वाद्ब्रह्म अविनाशि सदिति विद्धीति । अथवा नात्र हेतुर्निर्दिष्ट , किंतु यत्सर्वव्यापकं तद्ब्रह्म त्वमविनाशीति विद्धि ।

कुतोऽस्याविनाशित्वमत आह—विनाशमिति । तदर्थमाह—अदर्शनमभावमिति । यावदिति शेष । विनाशशब्दस्य निश्चयार्थो भव इत्यर्थ । अव्ययस्यास्येति शब्दद्वयार्थमाह—नैतदित्यादिना । न व्येतीत्यव्ययमित्यव्ययशब्दनिरुक्ति प्रसिद्धा- 'सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु । वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम्' इति वचनात् । व्येति विकारं प्राप्नोतीत्यर्थ । एतमव्ययं सदाख्यं ब्रह्म स्वेन रूपेण न व्येति न विक्रियते कुत निरवयवत्वात् । व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—देहादि-

यथा देवदत्तो धनहान्या न त्वेवं परब्रह्म व्येत्यतोऽव्ययस्यास्य ब्रह्मणो विनाशं न कश्चित्कर्तु-मर्हति न हि कश्चिदात्मानं विनाशयितुं शक्नोति। ईश्वरोपि आत्मा हि ब्रह्म स्वात्मनि च क्रियाविरोधात्। यथा चक्षुर्गतरेखादींश्चक्षुर्न पश्यति ॥१७॥

वदिति। यथा देहादिः स्वावयवोपचयापचयाभ्यां स्वरूपविकारं भजते तथा ब्रह्म न भजते- निरव-यवत्वेन स्वरूपविकारापादकसामग्र्यभावात्। स्वरूपविकारोनाम रूपभेदः- यथा देहस्य स्थौल्यकार्श्यादिः नाप्यात्मीयत्वेन ब्रह्म व्येति कुतः- आत्मीयाभावात्। असङ्गस्यात्मनः कथमन्येन सम्बन्धः? येनान्य-दात्मीयं स्यादात्मनः। व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—यथा देवदत्तो धनहान्येति। देवदत्तस्य धने ममता-सत्त्वात्- तद्धनं देवदत्तस्यात्मीयं- एवमात्मीयस्य धनस्य दैवान्नाशे सति स धनस्वामी देवदत्तः दुःखरूपं विकारमापद्यत इत्यर्थः। दार्ष्टान्तिकं पुनरप्याह दार्ढ्याय—न त्वेवं ब्रह्म व्येतीति। ब्रह्मापेक्षया पृथ-ग्वस्तुन एवाभावात्, सत्यपि मायामये वस्तुनि निष्कामस्य ब्रह्मणस्तत्र ममताऽभावाच्च। न ब्रह्मण-स्स्वीयं वस्तु किञ्चिदस्ति- यन्नाशेन ब्रह्मणो विकारस्स्यात्। अतो निर्विकारं ब्रह्मेत्यर्थः। अव्यय-स्येति। निर्विकारस्येत्यर्थः, तदेवं ब्रह्मणः अविनाशित्वे निर्विकारत्वं हेतुरित्युक्तं भवति। हेत्वन्तर-माह—न कश्चिदिति। ब्रह्मणो विनाशकस्यान्यस्याभावाच्चाविनाशित्वं ब्रह्मण इत्यर्थः।

ननु ब्रह्मणोऽन्यदचेतनं ब्रह्म नाशयितुं नार्हतु नाम- चेतनस्त्वात्मा शक्नोत्येवेत्यत आह—नहीति। आत्मन एव ब्रह्मत्वात्कथं स्वनाशं स्वयं कर्तुं शक्नुयादात्मेत्यर्थः। ननु अग्निजलपतनादिना आत्मनाशोऽपि सुकर एवेति चेन्मैवं मंस्थाः- अग्निजलपतनादिना ह्यात्मा देहमेव नाशयति न स्वात्मान-मिति नास्ति नाश्यनाशकभावयोस्सामानाधिकरण्यमिति।

ननु आत्मा ब्रह्म नाशयितुं न शक्नुयान्नाम- ईश्वरः पुनश्शक्नुयात्तस्य सर्वेश्वरत्वादिति शङ्काया-माह—ईश्वरोपीति। तत्र हेतुमाह—आत्मेति। हि यस्माद्ब्रह्म ईश्वरस्येति शेषः। आत्मा भवति। यद्वा ईश्वरोप्यात्मैव। हि यस्मादीश्वरो ब्रह्म भवतीत्यन्वयः। तदेवमीश्वर आत्माऽभिन्नं ब्रह्मैव- आत्मा चेश्वराभिन्नं ब्रह्मैव- ब्रह्म चेश्वराभिन्न आत्मैवेति कृत्वा ईश्वरब्रह्मात्मनां त्रयाणां शब्दानामेव भेदः- अर्थस्तु चैतन्यमेकमेवेति नास्ति ब्रह्मनाशकं वस्त्वन्तरमिति भावः। यद्वा- असमर्थो ब्रह्म नाशयितुं न शक्नोतु नाम- समर्थस्तु शक्नुयादेवेत्यत्राह—नहीति। ईश्वरस्समर्थोपि कश्चिन्न शक्नोतीत्यन्वयः। तत्र हेतु माह—आत्माहीति। हि यस्मादात्मा स्वयमेव ब्रह्म भवतीति शेषः। स्वस्यैव ब्रह्मत्वादित्यर्थः।

ननु स्वं स्वयमेव हन्यात्को दोषस्तत्राह—स्वात्मनीति। स्वात्मनि स्वस्वरूपे क्रिया स्वव्यापारो नास्ति- कुतः- विरोधात्। यद्वा स्वात्मनि क्रियाया विरोधादसम्भवादित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। चक्षुष ईक्षणरूपक्रिया चक्षुर्भिन्ने घटादावेव ननु चक्षुषि- न हि स्वगतनीलारुणश्वेतरेखादींश्चक्षु पश्यति। ननु स्वात्मनि क्रियाविरोधे- 'आत्मावारे द्रष्टव्य' इति श्रुत्या कथमात्मनि दर्शनं विधीयत इतिचेन्नैष दोषः- दर्शनस्य ज्ञानत्वेनाक्रियात्वात्- क्रियात्वेपि मानसिकक्रियात्वेन स्वात्मकर्मत्वाभावात् ननु मनः स्वगतान् कामादीन् विकारान्पश्यत्येवेतिचेत्, नैवम्—विज्ञानात्मन एव तद्द्रष्टृत्वात्

निर्विकारत्वान्नाशकान्तराभावाच्च सर्वव्यापकं ब्रह्म चैतन्यमेकमेवाविनाशि सत्पदवाच्यं वस्त्विति विद्धीति श्लोकस्य निष्कृष्टार्थः ।

अत्राह रामानुजः—तदात्मतत्त्वमविनाशीति विद्धि, येनात्मतत्त्वेन चेतनेन तद्व्यतिरिक्तमिदमचेतनतत्त्वं सर्वं ततं व्याप्तं- व्यापकत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्वादात्मनो विकारानर्हस्य तद्व्यतिरिक्तो न कश्चित्पदार्थो विनाशं कर्तुमर्हति । तद्व्याप्यतया तस्मात् स्थूलत्वादत आत्मतत्त्वमविनाशीति । आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरस्य तन्नाशकस्यान्यस्यादर्शनादीश्वरस्यापि तन्नाशसङ्कल्पाभावादिति भाव इति वेदान्तदेशिकश्च । तदिह विचार्यते—तदिति मूले दृश्यमानस्य क्लीबस्य सद्ब्रह्मरूपेऽर्थे स्फुटमवगम्यमाने सति तं विहाय आत्मतत्त्वरूपार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात् , आत्मानमित्यनेनैवाभीष्टे सिद्धे तत्त्वपदवैयर्थ्याच्च । इदमचेतनतत्त्वं सर्वमित्यस्य- जीवेश्वरव्यतिरिक्तं सर्वमिति हि तवाभिमतोऽर्थः। कथं तद्व्यापकत्वं सूक्ष्मत्वेन परिच्छिन्नस्य ? जीवस्य। नहि क्वापि परिच्छिन्नस्य व्याप्तिर्दृष्टा- नहि परिच्छिन्नो घटो व्यापकस्सन् दृश्यते- सर्वव्याप्तिर्नाम सर्वत्र सत्त्वं खलु- कथं परिच्छिन्नो जीवस्सर्वत्र स्यात् । दृश्यते किं जीवो दारुपाषाणमृदादिष्वचेतनेषु ? यदि दृश्यते तर्हि दार्वादीन्यपि सचेतनान्येव स्युः, न त्वचेतनानि- बुद्धिपरिच्छिन्नस्य मनोमयकोशान्तरस्य विज्ञानमयस्यात्मना जीवस्य सूक्ष्मतरस्य मनोमयकोशव्याप्तिरस्तु नाम कथंनाम स्वसर्वदेहव्याप्तिः। यस्स्वमेव देहं सर्वं व्याप्तुं नेष्टे कथमन्यदेहान्व्याप्नुयात् । सर्वदेहव्यापकत्वे चैकजीववादप्रसङ्गः । आत्मानेकत्वे तु आत्मनस्सर्वव्यापकत्वभङ्गप्रसङ्गः । अथ यद्येतद्दोषपरिहारायात्मनां जात्येकत्वमङ्गीकृत्य येनात्मसमुदायेन इदं सर्वमचेतनजातं ततमित्युच्यते, तर्हि सर्वपदविरोधः- नहि सर्वोऽप्ययमात्मसमुदायः पाषाणादिकमचेतनं व्याप्तुमीष्टे । यदि सर्वपदस्यापि मनुष्यादिदेहजाते संकोचस्तर्हि मूलकाराशयविरोधः स्फुट एव । जात्येकत्वादेकैक आत्मा एकैकं देहं व्याप्य वर्तत इति व्यापकत्वमात्मनो यद्युच्येत तर्हि तच्च न सम्भवति- एकैकदेहान्तर्वर्तिन आत्मनः पेटिकान्तरस्य वस्त्रस्येव व्यापकत्वायोगात् । यदन्तर्बहिर्वर्तते तद्धि व्यापकं- यथा आकाशः, धूमाभाववदयोगोलके वह्निरस्तीति हि वह्नेर्धूमव्यापकत्वमुक्तं- तथा देहाभाववति गगनादौ चेतनस्याभावात्कथं देहव्यापकत्वं चैतन्यस्य । प्रत्युत देह एव जीवव्यापकः-- जीवाभाववति शय्यादौ देहस्य सत्त्वात् । नच यदान्तरं तद्व्यापकमिति वक्तुं शक्यं- गृहान्तरस्य घटस्यापि व्यापकत्वप्रसङ्गात् । नचाणोरपि जीवस्य धर्मभूतज्ञानेन व्यापकत्वमिति वाच्यं, धर्मभूतज्ञानस्याप्यचेतने वृत्त्ययोगात् । सिद्धान्ते तु ज्ञानस्वरूपे जीवे धर्मभूतं ज्ञानं नास्त्येव- ज्ञाने ज्ञानायोगात् । धर्मभूतज्ञानवत्त्वेन जीवस्य ज्ञानित्वमेव स्यान्न तु ज्ञानस्वरूपत्वम् । न्यायमते जीवस्य द्रव्यत्वाद्द्रव्यस्य गुणवत्त्वाद्धर्मभूतज्ञानवत्त्वं जीवस्योपपद्यते- तव मते तु ज्ञानैकाकारस्य जीवस्य कथं धर्मभूतज्ञानवत्त्वम् ? न ह्येकमेव ज्ञानमेकस्मिन्नाश्रये स्वरूपभूतं धर्मभूतं च भवितुमर्हति । यदि तु धर्मभूतज्ञानं वृत्तिज्ञानमित्यभ्युपगम्येत तर्हि तद्वृत्तिज्ञानमन्तःकरणस्यैव धर्मभूतो नात्मन इति विद्धि । तस्मान्न व्यापकत्वं सूक्ष्मस्यात्मन इति कृत्वा आत्मतत्त्वेन सर्वमचेतनतत्त्वं ततमित्ययुक्तम् ।

किंच आत्मव्यतिरिक्तत्वमप्यचेतनस्य दुर्वचं- आत्मन आकाशस्सम्भूत इत्यात्मकार्यस्याचेतन-

स्यात्माऽव्यतिरिक्तत्वात् । आत्मनो निरतिशयसूक्ष्मत्वं चायुक्तं- निरतिशये सूक्ष्मत्वे व्यापकत्वायोगात् । शरीरान्तरपि सर्वन्याप्त्वभावे कृत्स्नदेहव्यापिशैत्यादिप्रयुक्तसुखाद्युपलब्ध्ययोगात् । त्वगादीन्द्रियैस्तदुपलब्धिरित्यपि न शङ्क्यम्-सूक्ष्मतमस्य तस्य त्वगादिसम्बन्धासम्भवात् । 'अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य जन्तो'रिति श्रुत्या आत्मनो महतो महीयस्त्वस्य प्रतिपादित्वात् । अणोरणीयानित्यस्य तु सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरो दुर्विज्ञेय इत्यर्थात् । तथा अत्मव्याप्यतया आत्मन. स्थूलाः पदार्था आत्मानं न नाशयन्तीत्यप्ययुक्त- आणोरात्मन व्यापकत्वे सिद्धे तद्व्याप्यत्वमचेतनस्य सिध्येत्- तदेव न सिद्धम् । तथाच दर्शितं प्राक् । तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेन व्यापकत्वमान्तरत्वमित्यभ्युपगम्य आत्मनो व्यापकत्वे देहस्य व्याप्यत्वे चाभ्युपगतेपि स्थूलं व्याप्य वस्तु सूक्ष्मस्यान्तरस्य नाशं कर्तुं नेष्टे इतीदं नैव सिध्यति-स्थूलादजगरात्सूक्ष्मस्य छागस्य नाशदर्शनात् , स्थूलह्रदमुष्टेस्तदन्तर्गतसूक्ष्मकीटनाशदर्शनात्, स्थूलाद्दह्यमानाद्गृहाच्चदन्तर्गतजन्तुनाशदर्शनात् , तथा सूक्ष्मान्मत्कुणात्स्थूलस्य मनुष्यस्य नाशादर्शनात्, सूक्ष्मादुदकात्स्थूलस्याग्नेर्नाशादर्शनाच्च ।

अथ ईश्वर आत्मनोऽपि सूक्ष्मतर इत्युक्तिरयुक्ता- आत्मनोऽपि सूक्ष्मतरत्वे एकस्मिन्नात्मनि स्थितस्येश्वरस्य नान्यस्मिन्नात्मनि स्थितिरसम्भवेत्- इष्यते तु त्वया ईश्वरस्य सर्वभूतान्तर्यामित्वं सर्वान्तर्यामित्वरूपं- यावन्तो देहास्तावन्त आत्मान इतिवद्यावन्त आत्मानस्तावन्त ईश्वरा इति वक्तुं न शक्यते-त्वयाऽपीश्वरैकत्वस्याभ्युपगतत्वात् । तस्माच्चेतनाचेतनसर्वजगदन्तर्बहिर्व्यापके ईश्वरे सूक्ष्मतमत्व स्वप्नेऽपि सम्भावयितुं न शक्यं- 'महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोच'तीत्यादिश्रुतिशतात् । दुर्विज्ञेयत्वलक्षणं सूक्ष्मतमत्वं तु तत्र तत्रोच्यत इति प्रागेवोक्तम् । यदीश्वराज्जीवो भिन्नस्स्यात् तर्हीश्वराज्जीवस्य सृष्टिस्थितिलयास्स्युरेव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुते । अभिन्नत्वे तु कथं ? न कथमपि । एवमीश्वराभिन्नत्वादेव जीवस्य जन्मनाशाभाव - न त्वीश्वरस्य सङ्कल्पाभावात् । जीवस्येश्वरभिन्नत्वे तु 'सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यद्वितीयं ब्रह्म प्रक्रम्य- 'तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेये'ति तस्य बहुभवनसङ्कल्पमुक्त्वा 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति, 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति जगत्सृष्टिं तदनुप्रवेशं च ब्रूते खलु श्रुति.- तत्र किमीश्वरसङ्कल्पाज्जीवो जातो नवा ? आद्ये- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति गीतावचनादेव तस्य नाशस्सिद्ध । द्वितीये- कथं जीवस्येश्वराद्भिन्नस्य सिद्धिः ? नहि सृष्टेः प्राक् जीवोऽस्ति- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'ति श्रुते. । तस्मादीश्वरादभिन्न एव जीव इति कथं स्वनाशे ईश्वरस्य सङ्कल्पस्यात्र कथमपीति बोध्यम् । ननु सृष्टेः प्रागपि चिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मैवास्ति, नतु शुद्धमितिचेत्तर्हि- ईश्वरवच्चिदपि सत एव नित्य इति कृत्वा किमितीश्वरसङ्कल्पाभावाज्जीवस्य नित्यत्वमित्युक्तं त्वया ।

वस्तुतस्तु ब्रह्मणश्चिदचिद्वैशिष्ट्ये सति सविकारत्वमेव स्यात्- विशेषणभूतचिदचिद्गतस्थूलसूक्ष्म विकाराणां विशिष्टे समन्वयात् । अपृथक्सिद्धविशेषणे खलु ब्रह्मणश्चिदचितौ- एवं सविकारत्वे च ब्रह्मैवानित्यं स्यादिति मद्वदनिष्टम् ॥१७॥

अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः ।
अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत ॥१८॥

किं पुनस्तदसत् ? यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरतीत्युच्यते—अन्तवन्त इति । अन्तवन्तः अन्तो नाशो येषां तेऽन्तवन्तः- यथा मृगतृष्णिकादौ सद्बुद्धिरनुवृत्ता प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छिद्यते स तस्यान्तः- तथेमे देहास्स्वप्ने मायादेहादिवच्चान्तवन्तः- नित्यस्य शरीरिणः शरीरवतोऽनाशिनोऽप्रमेयस्यात्मनः- अन्तवन्त इत्युक्ता विवेकिभिरित्यर्थः ।

नित्यस्यानाशिन इति न पौनरुक्त्यं- नित्यत्वस्य द्विविधत्वाल्लोके नाशस्य च । यथा

अन्तवन्त इति श्लोकमवतारयति—**किं पुनरिति** । यत्स्वात्मसत्तां व्यभिचरति तदसद्वस्तु पुनःकिमिति शङ्का । उच्यत इति प्रतिज्ञा- स्वात्मसत्ताव्यभिचारः स्वसत्तानाश इत्यर्थः । यस्य सर्वदा नास्ति सत्ता किंतु प्रतीतिकाले एव तद्ध्यसद्वस्तु । प्रतीतिकालेऽपि कारणव्यतिरेकेणासत्त्वात्सत्ता-व्यभिचारोस्त्येवेति प्रागेव प्रतिपादितम् । अनाशिनो नित्यस्याप्रमेयस्य शरीरिणस्सम्बन्धिन इमे देहा अन्तवन्त इति विवेकिभिरुक्ता इत्यन्वयः । असङ्गस्याप्यात्मनश्शरीरेणसह सम्बन्ध आधाराधेयभावादि-रूपः कल्पितोऽस्तीति शेषषष्ठ्युपपत्तिः । देहानां नाशो नाम तदनुवृत्तसद्बुद्धिविच्छेदः । सच प्रमाण-निरूपणाज्जायते इत्याह—**यथेति** । एतेन देहानां प्राणापायप्रयुक्तं नश्वरत्वं सर्वजनविदितमेवेति कृत्वा किमिति भगवता अन्तवन्त इमे देहा इत्युपदिष्टं व्यर्थत्वादिति प्रश्नो दत्तोत्तरः । नन्वीदृशो नाशः क्व दृष्ट इत्यत्राह—**मृगतृष्णिकायामिति** । मृगतृष्णिका मरीच्युदकम् । इदमुदकमस्तीति मरीच्युदकसमानाधिकरणा या सद्बुद्धिर्मरीच्युदके अनुवर्तते साहि नेदमुदकं, किंतु मरीचिरेवेति प्रमाणनिरूपणान्ते व्यावर्तते । सः सद्बुद्धिविच्छेदः तस्य मृगतृष्णिकादेरन्त इत्यक्षरार्थः । तथा इमे दृश्यमाना देहा अन्तवन्तः—देहास्सन्तीति देहेष्वनुवर्तमानायास्सद्बुद्धेः । नेमे देहाः किंतु पृथि-व्यादिभूतान्येव- भूतव्यतिरिक्तांशस्यात्रानुपलम्भादिति (नेमे देहा किंतु ब्रह्मैवेति वा) प्रमाणनिरूपणान्ते विच्छेदात् । ननु जलपानाद्यर्थक्रियाशून्यस्य मरीचिकोदकस्य भवत्वसत्त्वं, कथं पुनर्देहानां गमना-द्यर्थक्रियाशालिनामसत्त्वमित्यत्राह—**स्वप्नमायादेहादिवच्चेति** । स्वप्ने यथा निद्राख्यमायया कल्पिता देहरथादयः पदार्था अर्थक्रियाशालिनोऽप्यसन्त इति सर्वैरभ्युपगम्यते तद्वदित्यर्थः । नच स्वप्नदेहा-दीनामर्थक्रियाकारित्वे विवदितव्यं- स्वप्नरथारोहणदेशान्तरगमनसम्भाषणाद्यर्थक्रियादर्शनात् । देहात्मनोः कस्सम्बन्ध इति शङ्कायां धार्यधारकभावरूप इति दर्शयितुमाह—**शरीरिण इति** । शरीरिणः शरीर-मस्यास्तीति शरीरी मत्वर्थे अत इनिठनावितीनिः । तस्य शरीरिणः । मतुप्प्रत्यये कृते शरीरवान् तस्य शरीरवतः । अन्तः प्रविश्य शरीरं धरत इत्यर्थः ।

नित्यत्वस्येति । लोके नित्यत्वस्य नाशस्य च द्विविधत्वादित्यन्वयः । नाशस्य द्विविधत्वा-द्भावरूपं नित्यत्वमपि द्विविधमित्यर्थः । नाशस्य द्वैविध्यमेव दर्शयति—**यथेत्यादिना** । भस्मीभूतः अदर्शनं गतो देहो नष्ट इत्युच्यते- णश अदर्शन इति धातुस्मरणात् । विद्यमानोऽपि वयसा परिणतः

देहो भस्मीभूतोऽदर्शनं गतो नष्ट इत्युच्यते- विद्यमानोऽपि वयसा परिणतो व्याध्यादियुक्तो जातो नष्ट इत्युच्यते- तत्रानाशिनो नित्यस्येति द्विविधेनापि विनाशेनासम्बन्धस्येत्यर्थः। अन्यथा पृथिव्यादिवदपि नित्यत्वं स्यादात्मनस्तन्माभूदिति नित्यस्यानाशिन इत्याह— न प्रमेयस्य अप्रमेयस्य- प्रत्यक्षादिप्रमाणैरपरिच्छेद्यस्येत्यर्थः। नन्वागमेनात्मा परिच्छिद्यते प्रत्यक्षादिना च- न, पूर्वं स्वतस्सिद्धत्वात्। सिद्धे ह्यात्मनि प्रमातरि प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवति। नहि प्रमातुमिच्छन् पूर्वमित्थं नित्यः अविक्रियश्च आत्मा अहमित्यात्मानं प्रमाय पश्चात्प्रमेयपरिच्छेदाय प्रवर्तते- न ह्यात्मा नाम कस्यचिदप्रसिद्धो भवति। शास्त्रं

परिणामं गतः व्याध्यादियुक्तश्च देहः नष्टो जातः नष्ट आसीदित्युच्यते। रक्तक्षयादिकृतं कार्श्यमत्र नाशशब्दार्थ इति भावः। तत्रेति। एवंस्थिते इत्यर्थः। द्विविधेनापीति। अदर्शनरूपेण कार्श्यरूपेण चेत्यर्थः। अन्यथेति। अथ वेत्यर्थः। नित्यस्येत्युक्ते किं पृथिव्यादिवदात्मा यावत्प्रलयं नित्य इति शङ्का स्यात्तद्वारणायानाशिन इत्युक्तमित्यर्थः। घटादिवदनित्यत्ववारणायानाशिन इति चोक्तमिति यावत्। आहेति। भगवानिति शेषः।

अप्रमेयस्येति नञ्तत्पुरुषो नतु बहुव्रीहिरित्याह—न प्रमेयस्येति। प्रमातुं शक्यं योग्यं वा प्रमेयं तद्भिन्नोऽप्रमेयः तस्य अपरिच्छेद्यस्य परिच्छेत्तुमिदन्तेदृक्तेयत्तादिना परिमातुमशक्यस्येत्यर्थः। ननु 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रेण, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ती'ति श्रुत्या 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति गीतया च शास्त्रवेद्यत्वमात्मन उच्यत इति कथमागमापरिच्छेद्यत्वम्? तथा सुखादिवदात्मा मनोवेद्य एव- 'मनसैवानुद्रष्टव्य' इति श्रुतेर्मानसिकप्रत्यक्षविषयत्वमात्मनोऽस्तीति कथं प्रत्यक्षापरिच्छेद्यत्वम्? तथा जगज्जन्मादिलिङ्गकानुमानेन आत्मनस्सुग्रहत्वात्कथमनुमानापरिच्छेद्यत्वमित्याक्षिपति—**नन्वित्यादिना**। परिहरति—**नेति**। प्रत्यक्षागमादिप्रमाणव्यवहारात्पूर्वमेवात्मनः स्वतस्सिद्धत्वान्न प्रत्यक्षादिपरिच्छेद्यत्वमिति। घटादयो हि पदार्थाश्चक्षुरादिप्रमाणव्यापारानन्तरं सिध्यन्ति घटोऽस्ति पटोऽस्तीति। प्रमाता तु आगमादिप्रमाणव्यापारात्पूर्वमेव सिध्यति- प्रमात्रधीनत्वात्प्रमाणव्यापारस्य। कर्ता हि प्रमाता करणानि तु प्रमाणानि- यथा वास्यादिकरणव्यापारश्छेदनादिस्तक्षादिकर्त्रधीनः तद्वत्। आत्मा हि प्रमाता- अतो न प्रमात्र्यात्मनि प्रमाणपरिच्छेद्यत्वमिति भावः। संग्रहवाक्यं विवृणोति—**सिद्धेहीत्यादिना**। प्रमातर्यात्मनि सिद्धे सत्येव प्रमित्सोः प्रमाणान्वेषणा भवतीत्यन्वयः। प्रमातुमिच्छुः प्रमित्सुः। तस्य प्रमातुरित्यर्थः। प्रमाता हि प्रमित्सति प्रमेयम्। प्रमाणानां चक्षुरादीनां करणानामन्वेषणा गवेषणा। रूपं प्रमित्सुः प्रमाता चक्षुरन्विष्य[illegible] [illegible]मेयत्वात्। शब्दं प्रमित्सुः श्रोत्रमन्विष्यतीत्येवम्। ननु प्रमित्सुः पूर्वं प्रमातार[illegible] [illegible] प्रमातीति कृत्वा सिध्यति प्रमातुरपि प्रमेयत्वमित्यत आह—नहि[illegible] [illegible]: पूर्वमादौ नित्योऽविक्रिय आत्माऽहमित्येवमात्मानं [illegible] [illegible]। हिशब्दः सर्वानुभवप्रसिद्धिं द्योतयति। तत्र [illegible] [illegible] सिद्ध[illegible]? असिद्धार्थ-

स्त्वत्यन्तं प्रमाणमतद्धर्माध्यारोपणमात्रनिवर्तकत्वेन प्रमाणत्वमात्मनः प्रतिपद्यते, न त्वज्ञातार्थज्ञापकत्वेन । तथा च श्रुतिः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म- य आत्मा सर्वान्तर' इति । यस्मादेवं नित्योऽविक्रियश्चात्मा तस्माद्युध्यस्व- युद्धादुपरमं माकार्षीरित्यर्थः । न ह्यत्र युद्धं कर्तव्यतया विधीयते- युद्धे प्रवृत्त एव ह्यसौ शोकमोहप्रतिबद्धस्तूष्णीमास्ते- तस्य प्रतिबन्धापनयनमात्रं भगवता क्रियते । तस्माद्युध्यस्वेत्यनुवादमात्रं न विधिः शोकमोहादिसंसारकारणनिवृत्त्यर्थं गीताशास्त्रं, न प्रवर्तकमित्यर्थः ॥१८॥

परिच्छेदाय हि प्रमात्रा प्रमाणव्यापार आकांक्षितः । चक्षुर्व्यापारात्प्रागेव यदि प्रमाता गृहे घटं जानीयात्तर्हि किमिति घटोऽत्रास्ति वा नवेति संशयीत ? किमिति तत्संशयापनोदार्थं चक्षुषा घटदर्शने व्याप्रियेत ? आत्मनि तु न कोऽप्यहमस्मि वा नवेति सन्देग्धि- येन तत्सन्देहापनोदनायात्मानं प्रमातुमिच्छेदिति भावः ।

नन्वेवं वेदान्तशास्त्रमप्रमाणमनर्थत्वात्- आत्मज्ञानं हि वेदान्तशास्त्रस्य फलं- तत्तु पूर्वमेव सिद्धमात्मनः स्वतस्सिद्धत्वादिति शङ्कायामाह-शास्त्रन्त्विति । शास्त्रमत्यन्तं प्रमाणमेव । तत्र हेतुमाह—अतदिति आत्मनि यदनात्मतद्धर्माध्यारोपणमविद्याकृतमस्ति मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं काणोहमिति प्रतीत्याश्रयं तन्मात्रस्य निवर्तकत्वेन हेतुना शास्त्रं प्रमाणत्वं प्रतिपद्यते । अविद्याकृतात्माश्रयानात्मधर्माध्यारोपणनिवर्तकत्वरूपफलस्य सत्त्वाच्छास्त्रं प्रमाणमेवेत्यर्थः । फलान्तरं निषेधति—नत्विति । अज्ञातार्थज्ञापकत्वरूपं फलं नास्ति शास्त्रस्यास्येत्यर्थः । आत्मनः स्वत्वेन ज्ञातार्थत्वादिति भावः । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—तथा च श्रुतिरिति । अपरोक्षादिति पञ्चमी प्रथमार्थे छान्दसी । अपरोक्षमित्यर्थः । यस्सर्वान्तर आत्मा यच्च साक्षादपरोक्षं तद्ब्रह्मेति श्रुत्यर्थः । आत्मा स्वयमेवापरोक्षं ब्रह्मेति यावत् । अनया श्रुत्या प्रत्यगभिन्नस्य ब्रह्मणः प्रमाणव्यापारं विनैव प्रत्यक्षत्वमुक्तं साक्षादित्युक्तत्वात् । ततश्च आत्मा ज्ञातार्थः स्वतस्सिद्ध एवेति भावः ।

मूलस्थतस्माच्छब्दार्थमाह—यस्मादिति । अनाशिनो नित्यस्येति शब्दद्वयार्थमाह—नित्य इति । अप्रमेयशब्दार्थमाह—अविक्रिय इति । प्रमेयस्य घटादेस्सविक्रियत्वादप्रमेय आत्मा अविक्रिय इत्यर्थः । युध्यस्वेति लोटा युद्धं कुर्विति विधिरभिधीयत इत्याशङ्क्याह—युद्धादुपरमं माकार्षीरित्यर्थ इति, अनुवादमात्रमिति । चिकीर्षितयुद्धानुवादमात्रमेवेत्यर्थः । मात्रपदार्थमाह—न विधिरिति । तत्र हेतुमाह—शोकमोहादीति । शोकमोहादीनां संसारकारणानां निवृत्तिरेवार्थः फलं यस्य तत्तथोक्तम् । तन्निवृत्तये इदं निवृत्त्यर्थमिति वा समासः । उभयथाप्येक एवार्थः । ननु कस्मिंश्चित्कर्मणि प्रवर्तकमित्याह—न प्रवर्तकमिति । इति हेतोर्युध्यस्वेति न विधिरित्यन्वयः ।

अत्राह रामानुजः—देह उपचय इत्युपचयरूपा इमे देहा अन्तवन्तः विनाशस्वभावाः उपचयात्मका हि घटादयोऽन्तवन्तो दृष्टाः । नित्यस्य शरीरिणः कर्मफलभोगार्थतया भूतसङ्घातरूपा देहाः पुण्य पुण्येनेत्यादिशास्त्रैरुक्ताः कर्मावसानविनाशिन इति, तत्तुच्छम्—देह उपचय इत्युपचयरूपत्वे

य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् ।
उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥१९॥

एतस्यार्थस्य साक्षिभूते ऋचावानिनाय भगवान् । यत्तु मन्यसे युद्धे भीष्मादयो मया हन्यन्ते, अहमेतेषां हन्तेत्येषा बुद्धिर्मृषैव ते । कथम्? य इति । एनं प्रकृत देहिनं वेत्ति विजानाति हन्तारं हननक्रियायाः कर्तारं, यश्चैनमन्यो मन्यते हतं हननक्रियायाः कर्मभूतं- तावुभावपि न विजानीतः- अविवेकेनात्मानं हन्ताऽहं हतोऽहमिति देहहनने आत्मानमहम्प्रत्ययविषय यौ जानीतः तावात्मस्वरूपानभिज्ञावित्यर्थः । यस्मान्नायमात्मा हन्ति न हननक्रियायाः कर्ता, न च हन्यते । न च कर्म भवतीत्यर्थः- अविक्रियात्वात् ॥१९॥

देहाना वृद्धिहेतुरेव न क्षयहेतु - अपचयो हि वृद्धि । नच घटादीनामुपचयात्मकत्व दृश्यते कुलालेन यावत्परिणामो घट कृतस्तावत्परिमाणान्न हि घटोऽस्मद्गृहेषु वर्धते ।

नचैतद्दोषपरिहारायैव व्रेदान्तदेशिकेन उपचयरूपा इत्यस्य सावयवा इत्यर्थ वर्णित इति वाच्यं, देहशब्दात्तादृशार्थलाभात् । नच सावयवस्यैवोपचयो, नतु निरवयवस्येति सिद्धान्तात्तादृशार्थलाभ — निरवयवत्वे देहस्योपचयासम्भवादिति वाच्यं, सावयवस्यापि घटस्योपचयादर्शनेन सावयवत्वोपचयो स्समनियतत्वाभावान्न तादृशार्थलाभ इति । किंच तव मते निरवयवस्यापि मठाकाशस्य मठवैपुल्येनोपचयदर्शनान्निरवयवस्य नोपचय इत्यपि न नियन्तुं शक्यते ।

अथ देहस्योपचयोऽपि दुर्निरूप - यावद्भिरवयवैर्देह आरब्धो घटवत्तावद्भ्योऽवयवेभ्योऽन्यावयवाना कथं देहे लाभ , येनोपचयस्स्यात् । नच देहस्य बाल्यावस्थातस्तारुण्ये वृद्धिदर्शनात्तद्बलेनावयवान्तरसंक्रमणं कल्प्यत इति वाच्य, अप्रमाणत्वात्तत्कल्पनाया । अतो मायामय्येव सा वृद्धि । यथा घटादयो अन्तवन्तो दृष्टास्तथा देहा अप्यन्तवन्तो दृष्टा एवेति किमिति देहेषु सिद्धस्यान्तवत्त्वस्य सावयवत्वादिभिर्हेतुभिर्भगवता साधनं क्रियते सिद्धसाधनं ह्यपार्थत्वाद्दोष । शरीरिण कर्मफलभोगार्थतया देहास्शास्त्रैरुक्ता इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं - मूलाद्धि कल्पितत्वात्कर्मफलभोगार्थतयेति पदस्य । सर्वप्रमाणेषु प्रत्यक्षस्य प्रबलत्वाद्देहाना तद्गतविनाशस्वभावस्य च प्रत्यक्षसिद्धत्वेन शास्त्रैरुक्ता इत्यप्ययुक्तं— व्यर्थत्वात् ॥१८॥

य एनमितिश्लोकमवतारयति—एतस्येति । एतस्योक्तस्य नित्य आत्मा अविक्रिय इत्यस्यार्थस्य साक्षिभूते प्रमाणभूते 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतं न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चि'दिति ऋचौ मन्त्रौ भगवानानिनाय इहोपनिबबन्धेत्यर्थ । तत्र प्रथममन्त्रस्य सङ्गतिमाह— यत्त्विति । य एनं हन्तारं वेत्ति यश्चैनं हतं मन्यते तावुभौ न विजानीत - अयं न हन्ति न हन्यते इति श्लोकस्यान्वय । यौ देहहनने इदम्प्रत्ययविषयस्य देहस्य हननेसति अविवेकेन देहात्मनोरविवेकेन हेतुना अहम्प्रत्ययविषयमात्मानं हन्ताऽहमिति हतोऽहमिति जानीत तावुभौ न विजानीत इत्यस्यार्थमाह— आत्मस्वरूपानभिज्ञाविति । तत्र हेतुभूत श्लोकस्य चरमपादं व्याचष्टे—यस्मादिति । कुत आत्मा

हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीत्यत आह—अविक्रियत्वादिति। हन्तृत्वहतत्वादयो विकारा आत्मनि निर्विकारे कथं स्युरित्यर्थः। शूलपाणिः प्रबलो देह एव दुर्बलमन्यं देहं हन्ति स दुर्बलदेह एव प्रबलेनान्येन देहेन हन्यत इति देहधर्मावेव हन्तृत्वहतत्वे। अविवेकिभिस्तु ते आत्मन्यारोप्येते-यथा देहधर्मः कार्श्यमात्मन्यारोप्यते व्याधिग्रस्तेन मूढेन पुंसा तद्वदिति भावः।

अत्राह रामानुजः—एनमुक्तस्वभावमात्मानं प्रति हन्तारं हननहेतुं कमपि यो मन्यते- यश्चैनं केनापि हेतुना हतं मन्यत इति, तत्तुच्छम्—प्रति कमपीति पदत्रयाध्याहारदोषात्, स्वरसतः प्रतीयमानसामानाधिकरण्यभङ्गदोषाच्च, हन्तारमिति हन्तेः कर्तरि विहितेन तृप्रत्ययेन हेत्वर्थस्यानभिधीयमानत्वात्, हननहेतुमित्यस्य हननकर्तारमित्यर्थवर्णनस्य वक्रत्वात्। तथा- केनापि हेतुना हतमित्यप्यसङ्गतं-हतमिति कर्मणि क्तप्रत्ययेन तावत्कर्तुरेवाकांक्षाया उत्पद्यमानत्वात्तत्परिपूर्तये केनापि कर्त्रेत्येव वक्तव्यत्वात्, कारणफलरूपार्थद्वयवाचिनो हेतुशब्दस्य कर्त्रर्थाश्रयणस्याप्रमाणत्वाच्च।

तथा अयमात्मा हननहेतुर्न भवतीत्यप्युक्तमनेन, तदप्यसत्—हन्तीति हननकर्तारमभिधत्ते तिबन्तो धातुः- न तु हननहेतुम्। हननकर्ता हि हननाश्रयः- आख्यातस्य चाश्रयत्वमर्थ इति सिद्धान्तः। रामो रावणं जघान बाणेन भार्यापहारित्वादिति वाक्ये हननं क्रिया, तत्र कर्ता रामः, करणं बाणः, हेतुस्तु भार्यापहरणं, कर्म रावण इति कर्तृहेत्वोर्भेदात्। ततश्च नायं हन्तीति वाक्येनात्मनो हननकर्तृत्वमेव निषिध्यते, न तु हननहेतुत्वं- कर्तरि तिब्विधानादिति कृत्वा कथं रामानुजेनाऽऽत्मनो हननहेतुत्वं निषिद्धं नायं हन्तीति वाक्येन।

यदप्युक्तमत्र प्रत्ययस्य हेतुमात्रविवक्षेति वेदान्तदेशिकेन, तदप्ययुक्तम्—व्यासस्य तादृशविवक्षाऽस्तीति कल्पने प्रमाणाभावात्, प्रसिद्धकर्त्रर्थपरित्यागे कारणाभावाच्च। नहि यः कोऽपि मूढ आत्मानं हननहेतुं मन्यते। किंतु हननकर्तारमेव- रिपुं हतवानहमिति। तत्र हेतुं तु धनराज्यादिकमेव मन्यते। ततश्च नाम्ना हननहेतुरित्युपदेशोऽपि व्यर्थः। नचात्मार्थं रिपून् हन्तीति प्रयोगादात्मनोऽस्ति हेतुत्वमिति वाच्यं, तत्र आत्मार्थमित्यस्यात्मसुखादिलाभार्थमित्यर्थात्। अन्यथा हन्तीति हननक्रियाश्रये आत्मनि हननहेतुत्वस्यासम्भवात्। आत्मार्थे पृथिवीं त्यजेदित्यादौ यथा कथंचित्फलत्वरूपहेतुत्वमात्मनो भवतु नाम कारणत्वरूपहेतुत्वं तु क्वापि न सम्भवेत्। त्वया तु हननहेतुर्नेति हननकारणत्वमेव प्रतिषिध्यते। सचायुक्तः- निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादात्मनि च कर्तरि हेतुत्वाप्रसक्तेः। नचात्मना पुत्रमुत्पादयतीत्यस्ति हेतुत्वमात्मन इति वाच्यं, तत्रात्मशब्दस्य देहार्थकत्वात्। तृतीयायाश्च करणे विहितत्वात्।

किंच 'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हत'मिति कठवल्लीवाक्यमिहान्वितमिति त्वयाप्युक्तं-तत्र हन्ता चेदित्यस्य किं हननकर्ता चेदित्यर्थः? उत हननहेतुश्चेदिति? न द्वितीयः- हननहेतोर्हननाकर्तृत्वेन हननबुद्ध्युदयप्रसङ्गासम्भवात्। हन्तुं मन्यत इति हननबुद्धिरुच्यते हि- सा च हननबुद्धिर्हननकर्तुरेवोचिता हन्म्यहमिममिति। अतः प्रथमः परिशिष्यते योऽर्थो मूलभूतश्रुतिगतहन्तृशब्दस्य

न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः ।
अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥२०॥

कथमिवाविक्रिय आत्मेति द्वितीयो मन्त्रः—नेति। न जायते नोत्पद्यते- जनिलक्षणा वस्तुविक्रिया नात्मनो विद्यत इत्यर्थः। तथा अयमात्मा न म्रियते वा- वाशब्दश्चार्थे। न म्रियते चेत्यन्त्यविनाशलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते। कदाचिच्छब्दस्सर्वविक्रियाप्रतिषेधैस्सम्ब-ध्यते- न कदाचिज्जायते, न कदाचिन्म्रियते इत्येवम्। यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चादभविता अभावं गन्ता न भूयः पुनः तस्मान्न म्रियते- यो हि भूत्वा न भवति स म्रियत

स एव गीताश्लोकगतहन्तृशब्दस्यापि वक्तव्यः न त्वन्यः- तस्यैवेहोपनिबद्धत्वात्। तस्माद्धन्तेत्यस्य हननहेतुरित्यर्थ श्रुतिविरुद्धश्च।

'लः कर्मणि च भावे चाकर्मकेभ्य' इति पाणिन्यनुशासनविरुद्धश्च- लादेशानां तिबादीनां कर्तरि कर्मणि भावे च शक्तिरिति तदर्थात् हेत्वर्थे तिबविधानात् कर्तरि तृन्तृचोर्विहितत्वेन हेतौ तदविधानाच्च। आख्यातस्याश्रयत्वमर्थ इति व्युत्पत्तिवादविरुद्धश्च। नहि हेतुत्वमाख्यातस्यार्थ इति तत्रोक्तम्। उप-देशवैयर्थ्यादिना दुष्टश्चेति तुच्छं रामानुजभाष्यं तदनुसारिवेदान्तदेशिकतात्पर्यचन्द्रिका च ॥१९॥

कथमिव कथं वा केन प्रकारेणेत्यर्थः। आत्मा अविक्रिय इति शङ्कायां न जायत इति द्वितीयमन्त्र उपन्यस्तो भगवता—अयमात्मा कदाचिदपि न जायते, कदाचिदपि न म्रियते, कदाचिदपि भूत्वा भूयो नाभविता, कदाचिदपि न भूत्वा भविता च न, शरीरे हन्यमानेपि कदाचिदपि न हन्यते। तस्मादयमजो नित्यश्शाश्वतः पुराणश्च भवतीत्यन्वयः। भूत्वा अभविता भूत्वा भवितेति च द्वेधा पद-विभागः। जायते अस्ति वर्धते विपरिणमते अपक्षीयते नश्यतीति च षड्भावविकारा - यथा देहो जायते, जन्मानन्तरं देहोऽस्तीति सत्तां प्रतिपद्यते, तत प्रवृद्धो भवति, ततो विपरिणामं वलिपलितत्वादिकं भजते, ततोऽपक्षीयते कार्श्यं प्रपद्यते, ततो नश्यत्यदर्शनं प्रपद्यते। इतीमे विकारा आत्मनि न सन्ती-त्यविक्रिय आत्मेति फलितार्थः।

तत्र न जायत इत्यनेन जन्मलक्षणः प्रथमो विकार आत्मनि निषिध्यत इत्याह—न जायत इति। न म्रियते न नश्यतीति हृदि कृत्वाह—अन्त्येति। विनाशो ह्यन्त्यष्षष्ठो विकारः। ननु कस्मादात्मा न म्रियते अत आह—यस्मादिति। यस्मादयमात्मा भूत्वा भवनक्रियामनुभूय पश्चाद्भूयः पुनः अभविता अभावं गन्ता न तस्मान्न म्रियत इत्यन्वयः। भवनक्रियामनुभूय जनिक्रियाश्रयत्वं प्रपद्ये-त्यर्थः। जातस्सन्निति यावत्। अभावं नाशं न गन्ता न प्राप्स्यति। उक्तमर्थं व्यतिरेकमुखेन द्रढयति- यो हि यो देहादिः पदार्थः भूत्वा न भवति नाशं प्रपद्यते स म्रियत इत्युच्यते लोके। जनेरिति शेषः। शशशृङ्गादिवारणार्थं भूत्वेति। शशशृङ्गगगनकुसुमादीन्यभूत्वैवादर्शनं प्रपद्यन्त इति न तेषां मृतत्वव्यव-हार इति भावः।

ननु न जायते म्रियते वा कदाचिदिति प्रथमपादे श्रूयमाणस्यैकस्यैव नञः जायते म्रियते इति

इत्युच्यते लोके। वाशब्दान्नशब्दाच्च अयमात्मा अभूत्वा भविता च न देहवत् भूयः पुनः तस्मान्न जायते यो ह्यभूत्वा भविता स जायत इत्युच्यते नैवमात्मा अतो न जायते- यस्मादेव तस्मादजः, यस्मान्न म्रियते तस्मान्नित्यश्च । यद्यप्याद्यन्तयोर्विक्रिययोः प्रतिषेधेन सर्वा विक्रियाः प्रतिषिद्धा भवन्ति- तथापि मध्यभाविनीनां विक्रियाणां शब्दैरेव प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यनुक्तानामपि यौवनादिसमस्तविक्रियाणां प्रतिषेधो यथा स्यादित्याह—शाश्वत इति ।

शाश्वत इत्यपक्षयलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते शश्वद्भवश्शाश्वतः नापक्षीयते स्वरूपेण निरवयवत्वात् । निर्गुणत्वाच्च नापि गुणक्षयेण । अपक्षयविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया प्रतिषिध्यते—पुराण इति । यो ह्यवयवागमेनोपचीयते स वर्धते, अभिनव इति चोच्यते,

---

क्रियाद्वयेऽन्वयात् नायं भूत्वा भविता भूय इत्यनेन द्वितीयपादस्य विवक्षितार्थसिद्धेश्च द्वितीयपादगतौ व न भूय इत्यत्र वानशब्दौ व्यर्थाविति शङ्कायामाह—वा शब्दान्न शब्दाच्चेति । अयमात्मा अभूत्वा भूय पुनर्भविता च नेत्यन्वय । तत्र व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—देहवदिति । यथा देह उत्पत्ते प्रागभूत्वा अविद्यमानस्सन्नित्यर्थ । पश्चाद्भविता भाव सत्ता प्रपत्स्यते तद्वदित्यर्थ । फलितमाह—तस्मादिति । यस्मादभूत्वा न भविता तस्मादित्यर्थ । प्रागभावाभावादिति यावत् । उक्तमर्थं व्यतिरेकेण द्रढयति—यो हीति । यो घटादि पदार्थ अभूत्वा प्रागभाव प्रपद्य भविता उत्पत्स्यते स जायते इत्युच्यते । लोकैरिति शेष । प्रकृतमाह—नैवमिति । एवं घटादिवदात्मा प्रागभावं प्रपद्य न भविता अत आत्मा न जायते, तत किमत आह—यस्मादिति । यस्मादेवं न जायते तस्मादज आत्मा न जायत इत्यज इति व्युत्पत्तेरिति भाव । एव मूलस्थमजपद व्याख्याय नित्यपद व्याचष्टे—यस्मादिति। लोके मृतिशालिन एव वस्तुन अनित्यत्वव्यवहारादिति भाव ।

यद्यपीति। विचार्यमाणे सतीत्यर्थ । आद्यन्तयोरिति । जन्मनाशयोरित्यर्थ । सर्वा इति । सर्वासामस्तित्वादिविक्रियाणा जनिपूर्वकत्वान्नाशफलकत्वाच्चेति भाव । शब्दैरेवेति नतु व्यङ्ग्यमर्यादयेत्येवकारार्थ । आर्थिकादपि निषेधान्निषेधसिद्धे शाब्दो निषेधो व्यर्थ इत्याशंक्यार्थांतरमाह—अनुक्तानामपीति ।

ननु मध्यभाविविक्रियामध्ये का विक्रिया शाश्वतपदेन प्रतिषिध्यत इत्यत्राह—अपक्षयलक्षणेति । कथमित्यतस्त शब्द निर्वक्ति—शश्वद्भव इति । शश्वत्सर्वदैकरूपेण भवति विद्यत इति शाश्वत इति फलितार्थमाह—नापक्षीयत इति । लोके द्विविधोऽपक्षय स्वरूपकृतो गुणकृतश्च- यथा देहस्य वार्धक्ये स्वरूपकृत, यथा चित्रपटस्य नीलपीतादिगुणक्षयकृत । स द्विविधोऽप्यात्मनि नास्तीति सहेतुकमाह—स्वरूपेणेति । निरवयवत्वात्स्वरूपेण नापक्षीयते । निर्गुणत्वाच्च गुणक्षयेण नाप्यपक्षीयते । आत्मेति कर्तृपदशेष, अयमिति वा- पुराणपदमवतारयति—अपक्षयेति । अपक्षयविपरीता वृद्धिलक्षणा विक्रिया पुराण इति पदेन प्रतिषिध्यत इत्यन्वय । कथ तत्राह—यो हीति । अवयवागमेन विद्यमानेभ्योऽवयवेभ्योऽन्येषामवयवाना मायिकानामागमेन हेतुना य उपचीयते स वर्धते- अभिनव इति चोच्यते लोकैरिति शेष । नच वर्धत इत्येवोच्यते न त्वभिनव इति वाच्यं, देवदत्त बाल्ये दृष्टं यज्ञदत्त

अय त्वात्मा निरवयवत्वात् पुरापि नव एवेति पुराणः न वर्धत इत्यर्थः ।

तथा न हन्यते न विपरिणम्यते हन्यमाने निपरिणम्यमाने शरीरे । हन्तिरत्र विपरिणामार्थे द्रष्टव्योऽपुनरुक्तताये । न विपरिणमत इत्यर्थः । अस्मिन् मन्त्रे षड्भावविकारा वस्तुविक्रिया लौकिका आत्मनि प्रतिषिध्यन्ते- सर्वप्रकारविक्रियारहित आत्मेति वाक्यार्थः । यस्मादेवं तस्मादुभौ तौ न विजानीत इति पूर्वेण मन्त्रेणास्य सम्बन्धः ॥२०॥

वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् ।
कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥२१॥

य एनं वेत्ति हन्तारमित्यनेन मन्त्रेण हननक्रियायाः कर्ता कर्म च न भवतीति प्रतिज्ञाय, न जायत इत्यनेन अविक्रियत्वे हेतुमुक्त्वा, प्रतिज्ञातार्थमुपसहरति—वेदेति । वेद विजानाति अविनाशिनमन्त्यभावविकाररहितं नित्यं विपरिणामरहितं यो वेदेति सम्बन्धः ।

तारुण्ये दृष्ट्वा कोऽयमभिनव इव भातीति प्रत्येतीति लोकप्रसिद्धे । पुराणपद व्याचष्टे—पुरापि नव एवेति । यथेदानीं तथा पूर्वमप्यभिनव एवात्मा ततश्च पूर्वापेक्षयेदानीं नवत्वाभावान्नास्य वृद्धिरिति भाव । तत्र हेतुमाह—निरवयवत्वादिति । निरवयवस्यात्मन अवयवान्तरागमनप्रयुक्तवृद्धिर्न कथमपि स्यादिति भाव ।

एवं श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्याय तुरीय पादं व्याचष्टे—न हन्यत इति । हन्यत इत्यस्य म्रियत इत्यर्थवचनेन म्रियत इत्यनेन पुनरुक्तिस्स्यादिति तद्दोषवारणार्थमाह—न हन्यते न विपरिणम्यत इति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भाव । हन्तिरिति इक् श्तिपौ धातुनिर्देशाविति कात्यायन स्मरणात् श्तिपा निर्देश । हन्तिरिति हनधातुरित्यर्थ । अपुनरुक्तताये पुनरुक्तिदोषाभावायेत्यर्थ । नात्र यक कर्मविवक्षा फलाभावात्प्रकृतासाङ्गत्याच्चेत्याह—विपरिणमत इत्यर्थ इति । कर्तर्येवाय यगार्षत्वादिति भाव । सर्वं सङ्कलय्याह—अस्मिन्मन्त्र इति । ननु न जायते न म्रियते शाश्वत पुराण न हन्यत इति जन्मनाशापक्षयवृद्धिविपरिणामा पञ्चैव विकारा प्रतिषिद्धा, न त्वस्तित्वमिति कथ षड्भावविकारप्रतिषेध इतिचेत्, मैवम्—अय भूत्वा नाभवितेत्यनेन तस्य प्रतिषिद्धत्वात् । भूत्वेत्यस्य भवनेनात्मनस्सत्ता सम्पाद्येत्यर्थात् । अथवा अभूत्वा न भवितेत्यनेन तत्प्रतिषेध - पूर्वमभूत्वा पश्चाद्भवनेनात्मनस्सत्ता न गन्तेत्यर्थात् । षड्भावविकारा वस्तुविक्रिया इत्यस्य षड्भावविकारा इति लोके प्रसिद्धा वस्तुविक्रिया इत्यर्थ । यस्मादेवमिति । यस्मादेवमविक्रिय आत्मेत्यर्थ ॥२०॥

य एनमित्यादिना वेदाविनाशिनमिति श्लोकमवतारयति न भवतीत्यस्य आत्मेति कर्तृदशेष । य एनमजमव्ययमविनाशिन नित्य वेद हे पार्थ स पुरुष कथं कं घातयति, कं हन्तीत्यन्वय । अविनाशिनित्यपदयो पौनरुक्त्य वारयति—अन्त्यभावविकारेति । अन्त्यो यो भावविकार वस्तुविक्रियाभाव इत्यर्थ । तेन रहितं नाशविपरिणामरूपविकारद्वयवारणार्थं पदद्वयमित्यर्थ । उपजनो जन्म । अजाविनाशिनित्याव्ययशब्दैर्नाशविपरिणामजन्मापक्षयरूपाश्चत्वारो विकारा प्रतिषिद्धा । द्योतयन्ति

एवं पूर्वेण मन्त्रेणोक्तलक्षणमजमव्ययमुपजनापक्षयरहितं कथं केन प्रकारेण स विद्वान् पुरुषोऽधिकृतः- कं हन्ति हननक्रियां करोति- कं वा कथं घातयति हन्तारं प्रयोजयति न कञ्चिद्धन्ति, न कञ्चिद्घातयतीत्युभयत्राक्षेपार्थ एव किंशब्दः । प्रश्नासम्भवाद्धेत्वर्थस्य च तुल्यत्वाद्विदुषः सर्वकर्मप्रतिषेध एव प्रकरणार्थोऽभिप्रेतो भगवता हन्तेस्त्वाक्षेप उदाहरणार्थत्वेन कथितः । विदुषः सर्वकर्मासम्भवे- कं हेतुविशेषं पश्यन् कर्माण्याक्षिपति श्रीभगवान्-- कथं स पुरुष इति । ननूक्तमात्मनोऽविक्रियत्वं कर्मासम्भवकारणविशेषः सत्यमुक्तं- ननु सकारणविशेषोऽन्यत्वाद्विदुषोऽविक्रियादात्मन इति- न ह्यविक्रियं स्थाणुं विदितवतः कर्म न सम्भवतीति चेन्न, विदुष आत्मत्वान्न देहादिसन्घातस्य विद्वत्ता, अतः पारिशेष्यादसंहत आत्मा विद्वानविक्रिय

चामी अस्तित्ववृद्धिविकारद्वयप्रतिषेधमपि जन्मपूर्वकत्वादस्तित्वस्य क्षयफलकत्वाद्वृद्धेर्वृद्धिं विना क्षयायोगात् । अधिकृत इति । ज्ञाने इति शेषः । हन्तीत्यत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थावाह—हननेति । हनधातोर्हननक्रियार्थः । तदुत्तरवर्तितिप्प्रत्ययस्य कर्तृत्वमर्थः । कं हन्तीत्यस्य किं कर्मकहननक्रियाश्रय इत्यर्थ । घातयतीति हन्तेर्हेतुमति णिच् । भ्रन्तं प्रेरयति घातयति इदमेवाह—हन्तारं प्रयोजयतीति । कं घातयति हन्ति कमित्यस्य फलितार्थमाह—न कञ्चिदिति । कथमेतदर्थलाभ इत्यत्राह—उभयत्रापीति । ननु किंशब्दस्य प्रश्नार्थत्वं हेत्वर्थत्वं वा अस्तु, किमित्याक्षेपार्थत्वमत आह—प्रश्नेति । आत्मविदः यत्किञ्चित्प्राणिकर्मकहननाश्रयत्वाभावात्प्रश्नासम्भवः । हेत्वर्थस्य प्रश्नार्थेन तुल्यत्वादसम्भव । केन हेतुना हन्तीत्यस्य हेतुविषयकप्रश्नवाचित्वाद्वाक्यस्येति भावः । नन्वात्मविदो हननक्रियाश्रयत्वं मास्तुनाम, तदतिरिक्तस्तुतिनिन्दादिक्रियाश्रयत्वमस्ति किमित्यत आह—विदुषस्सर्वकर्मप्रतिषेध इति ।

विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे को हेतुर्भगवताऽभिमेत इति पृच्छति—विदुष इति । पश्यन् जानन्नित्यर्थः । उत्तरयति—ननूक्तमिति । आत्मनः कर्मासम्भवकारणविशेषः अविक्रियत्वमुक्तम् । ननूक्तं खलु- य एनमिति श्लोकेनेति भावः । तत्र शङ्कते—सत्यमित्यादिना । सत्यमविक्रियत्वमुक्तं, तु किंतु सः विधेयप्राधान्यात्पुंस्त्वम्- अविक्रियत्वरूपः कारणविशेषः न विदुषो नास्ति । तत्र हेतुमाह—अन्यत्वादिति । अविक्रियादात्मन इति निर्धारणे पञ्चमी । विदुषः अन्यत्वाद्भिन्नत्वात् अविक्रियत्वमात्मन उक्तं ननु विदुषः- विद्वांस्तु भिन्न एवात्मन इति कृत्वा कथं विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे आत्मगतमविक्रियत्वं हेतुस्स्यान्न कथमपीत्यर्थः । तदेव प्रपञ्चयति—नहीति । अविक्रियात्मतत्त्वविदः पुरुषस्य यदि कर्मासम्भवस्तर्हि अविक्रियस्थाणुविदोऽपि कर्मासम्भव एवेत्यर्थः । परिहरति—नेति । हेतुमाह—विदुष आत्मत्वादिति । य आत्मानं वेत्ति स विद्वानात्मैव यः स्थाणुं वेत्ति न स स्थाणुः अतो न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साम्यमिति भावः । ननु देहादिसङ्घातस्यास्तु विद्वत्त्वेत्यत आह—नेति । देहादिसमूहस्य जडत्वान्न विद्वत्तेति भावः । फलितमाह—अत इति । देहादिसङ्घातस्य विद्वत्ताऽसम्भवादित्यर्थः । पारिशेष्यादिति । उक्तातिरिक्तश्शेषः । स एव परिशेषः तस्य भावः पारिशेष्यं तस्मात् आत्मानात्मानौ द्वावेव लोके पदार्थौ । तत्रानात्मनोऽविद्वत्तायां सिद्धायामात्मैव परिशिष्ट इति पारिशेष्या-

इति । तस्य विदुषः कर्मासम्भवादाक्षेपो युक्तः- कथं स पुरुष इति । यथा बुद्ध्याद्याहृतस्य शब्दाद्यर्थस्य अविक्रिय एव सन्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेनाविद्ययोपलब्धाऽऽत्मा कल्प्यते- एवमेवात्मानात्मविवेकविज्ञानेन बुद्धिवृत्त्या विद्यया असत्यरूपयैव परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानुच्यते । विदुषः कर्मासम्भववचनात् यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते- तान्यविदुषो विहितानीति भगवतो निश्चयोऽवगम्यते । ननु विद्याप्यविदुष एव विधीयते- विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवत् विद्याविधानानर्थक्यात्तत्राविदुषः कर्माणि यानि शास्त्रेण विधीयन्ते

दात्मैव विद्वानित्यर्थः । असंहत इति एकत्वादसङ्गत्वाच्चान्यैरमिलित इत्यर्थः । तस्य विदुष इति आत्मनो विदुष इत्यर्थः । आक्षेपस्वरूपमाह—कथं स पुरुष इति । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति कमितीत्यर्थः ।

ननु अविक्रिये आत्मनि विद्वत्तारूपस्य विकारस्य कथं सङ्गतिरत आह— यथेति । शब्दाद्यर्थस्य शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकविषयपञ्चकस्य तदाश्रयघटादिद्रव्यस्य च बुद्ध्याद्याहृतस्य इन्द्रियसहकृतान्तःकरणेन गृहीतस्य सतः चक्षुरादीन्द्रियद्वारा निर्गतान्तःकरणवृत्तौ घटादिविषयाकारेण परिणम्य घटोऽयमित्यादिविषयज्ञानं जनयन्त्यां सत्यामित्यर्थः । अविक्रिय एव सन्नात्मा बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानेन बुद्धिवृत्तेरात्मनश्च तादात्म्याध्यासप्रयुक्तेन विवेकज्ञानाभावेन हेतुना अविद्यया उपलब्धा प्रमाता कल्प्यते, अविद्यया यद्बुद्धिवृत्त्यविवेकविज्ञानं तेनेति वाऽन्वयः । अस्मिन्मते कल्प्यत इत्यस्य लोकैरिति कर्तुरध्याहारः(?) । काकाक्षिन्यायेनाविद्यया कल्प्यत इत्येव वा । अविक्रियस्याप्यात्मन अविद्याकृताद्विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासाद्यथा प्रमातृत्वव्यवहारः कल्पित इति पर्यवसन्नार्थः । एवमेव असत्यरूपया अविद्यामयत्वादिति भावः । आत्मानात्मविवेकविज्ञानेन अहं ब्रह्मास्मीत्यादिरूपेणेत्यर्थः । बुद्धिवृत्त्या विद्यया तत्तादात्म्याध्यासादित्यर्थः । परमार्थतोऽविक्रिय एवात्मा विद्वानित्युच्यते । महावाक्यार्थजन्याहंब्रह्मास्मीत्याद्याकारकबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासादविक्रियस्याप्यात्मनस्तथा विद्वत्त्वव्यवहारः कल्पित इति परमार्थः । अहं ब्रह्मेत्याद्याकारकबुद्धिवृत्तेर्विद्यारूपत्वात्तत्तादात्म्याध्यासेनात्मनः प्राप्तं विद्वत्त्वं- यथा विषयग्राहिबुद्धिवृत्तितादात्म्याध्यासाद्विषयग्राहित्वलक्षणं प्रमातृत्वं तद्वत् । अनेन चाध्यासिकेन बुद्धिवृत्तिसम्बन्धेन न कोप्यात्मनोऽस्ति विकार इति भावः ।

ननु विदुषस्सर्वकर्मासम्भवे ज्योतिष्टोमेन यजेतेत्यादिविधीनां का गतिरित्यत आह—विदुष इत्यादि । ननु कर्माण्येवाविदुषो विहितानीति कोऽयं नियमः- आत्मा वा अरे द्रष्टव्य इत्यादिना विद्याप्यविदुष एव विधीयत इति पृच्छति कश्चित्—नन्वित्यादिना—तत्रेति । एवं सतीत्यर्थः । यानि कर्माणि शास्त्रेण विधीयन्ते तान्यविदुष एव, नतु विदुष इति विशेषो नियमो नोपपद्यते इत्यन्वयः । या तु विद्या शास्त्रेण विहिता सा विदुष एवेति नियमासिद्धेरिति भावः । यदि विद्या विदुष एव विहितेति नियमस्सिध्येत्तर्हि कर्माण्यविदुष एवेति नियमस्सिध्यतु, नतु तदस्तीति तत्त्वम् । नच विद्याकर्मद्वयमप्यविदुष एव विहितं नतु विदुषः कोपि विधिरिति वाच्यं, ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति विदुषो

न विदुष इति विशेषो नोपपद्यते- नानुष्ठेयस्य भावाभावविशेषोपपत्तेः ।

अग्निहोत्रादिविध्यर्थविज्ञानोत्तरकालमग्निहोत्रादिकर्मानेकसाधनोपसंहारपूर्वकमनुष्ठेयं-- कर्ताहं मम कर्तव्यमित्येवंप्रकारविज्ञानवतोऽविदुषो यथाऽनुष्ठेयं भवति नतु तथा न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चिदनुष्ठेयं भवति- नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिनात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानान्नान्यदुत्पद्यत इत्येष विशेष उपपद्यते ।

यः पुनः कर्ताहमिति वेत्त्यात्मानं तस्य ममेदं कर्तव्यमित्यवश्यम्भाविन्यनुष्ठेयबुद्धि-

---

विद्याविधेर्वक्ष्यमाणत्वात् । परिहरति—नेति । अनुष्ठेयस्य भावाभावाभ्यामविदुषः कर्माणि नतु विदुष इति विशेषस्योपपत्तेरित्यर्थः ।

तदेव प्रपञ्चयति—अग्निहोत्रेति । अग्निहोत्रादिविधिवाक्यार्थज्ञानानन्तरमनेकसाधनोपसंहार-पूर्वकमग्निहोत्रादि कर्मानुष्ठेयं- साधनान्युपकरणानि । उपसंहारः सम्पादनम् । कस्यानुष्ठेयमत आह—कर्तेति । अहं कर्ता ममेदं कर्तव्यमित्येवंप्रकारकं विज्ञानं यस्यास्ति तस्याविदुषः- यथा अविदुषः कर्मानुष्ठेयं भवति तथा विदुष इति शेषः । न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपविध्यर्थज्ञानोत्तरकालभावि किञ्चि-दनुष्ठेयं कर्म न भवतीत्यन्वयः । आत्मस्वरूपप्रतिपादकवाक्यार्थ इहात्मस्वरूपविध्यर्थ इत्युक्तः । नह्यात्म-स्वरूपे कश्चिद्विधिरस्ति । यद्वा आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्य इत्यादय आत्मस्वरूपविधयः । न जायत इत्यादिनोक्तं यदात्मस्वरूपं तस्य विधयः श्रोतव्य इत्यादयः । तदर्थज्ञानोत्तरकालभावीत्यर्थः । नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिना शास्त्रेण आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानादन्यन्नोत्पद्यते । नाहं कर्ता नाहं भोक्तेत्यादिशास्त्र-मात्मन एकत्वमकर्तृत्वं च बोधयति- न त्वन्यदित्यर्थः । एष विशेष इति । कर्ताहं ममेदं कर्तव्यमिति विज्ञानवतो विदुषश्शास्त्रेण 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेत्यादिना कर्माणि वहितानि, विदुषस्तु कामः कर्ता नाहं कर्तेत्यादिना शास्त्रेण आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानमात्रमुत्पन्नमित्ययं विशेष उपपद्यत इत्यर्थः । एतेन विदितविद्यस्य पिष्टपेषणवद्विद्याविधानानर्थक्यमिति प्रश्नो दत्तोत्तर.– विद्याविधानाभावात् । ननु विदुषः नाहं कर्तेत्यादिना आत्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानमात्रमुत्पन्नमितीदमयुक्तं- तद्ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्तस्य विद्व-त्ताया एवाभावादिति चेत्सत्यम्—अत एवात्मा कर्तृत्वज्ञानान्नान्यदुत्पद्यत इत्युक्तं- तद्ज्ञानं तु प्रागेव सिद्धमिति । नच तर्हि विद्या व्यर्थेति वाच्यं, आत्मविदः कर्मसु नाधिकारः- किंतु स्वस्वरूपदर्शन एवे-त्येतदर्थे विद्याया आवश्यकत्वात् । वस्तुतस्तु विद्यानामात्मानात्मविवेकज्ञानं 'अहमात्मा देहादिरय-मनात्मा' इत्येवं प्रकारकं विवेकविज्ञानमेव विद्या- अस्यां हि कर्ताहमित्यविद्वान्नाधिक्रियते विरोधात् । किंतु- न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपं विद्वानेवाधिक्रियते· आत्मानात्मस्वरूपज्ञानपूर्वकत्वादात्मानात्मविवेक-विज्ञानस्य । तस्मादात्मानात्मस्वरूपज्ञानिन एव विदुषः आत्मानात्मविवेकविज्ञानरूपविद्यायामधिकार इति न पिष्टपेषणात्मकदोष इति ।

अविदुष एव कर्मस्वधिकार इतीममंशं प्रपञ्चयति—यः पुनरिति । यः पुनः यस्तु आत्मानं कर्ताहमिति वेत्ति जानाति अवश्यम्भवतीत्यवश्यम्भावि तस्मिन् यज्ञादिकर्मणीत्यर्थः । अनुष्ठेयमिति

स्स्यात् तदपेक्षया सोऽधिकृत इति त प्रति कर्माणि स चाविद्वान् उभौ तौ न विजानीत इति वचनात् विशेषितस्यच विदुषः कर्माक्षेपवचनाच्च कथ स पुरुष इति- तस्माद्विदुषो मुमुक्षोश्च सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः।

अत एव भगवान्नारायणस्साङ्ख्यान् विदुषः अविदुषश्च कर्मिणः प्रविभज्य द्वे निष्ठे ग्राहयति—'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति। तथा च पुत्रायाह भगवान् व्यासः—'द्वाविमावथ पन्थाना'वित्यादि। तथाच क्रियापथश्चैव पुरस्तात् पश्चात्सन्न्यासश्चेति। एतमेव विभाग पुनःप्रदर्शयिष्यति भगवान् अतत्त्ववित् अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते, तत्त्ववित्तु नाह करोमीति। तथा च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखमित्यादि। तत्र केचित् पण्डितम्मन्या वदन्ति—जन्मादिभावविकाररहितः अविक्रियोऽकर्ताऽहमात्मेति न कस्यचिद्विज्ञानमुत्पद्यते यस्मिन्सति सर्वकर्मसन्न्यास उपपद्यत इति।

बुद्धिरनुष्ठेयबुद्धि तदपेक्षया तद्बुद्ध्यपेक्षया अधिकृत इति। कर्मस्विति शेष। कर्माणीति विहितानीति शेष। विशेषितस्येति। अविक्रियात्मज्ञानवत इत्यर्थ। वेदाविनाशिन नित्यमिति विविच्य दर्शितस्येति यावत्। कथ स पुरुष इति कर्माक्षेपवचनाच्चेत्यन्वय। उपसहरति तस्मादिति। अविक्रियात्मस्वरूप विदुषस्सर्वकर्मासम्भवादित्यर्थ। विदुषोपि प्रारब्धवशाल्लोकानुग्रहार्थं वा कर्मसु प्रवृत्तिस्स्याज्जनकवद्वासुदेववच्चेत्याशङ्क्याह—मुमुक्षोश्चेति। मुक्तत्वाज्जनकादीना न कुत्राप्यधिकार इति भाव। अथवा अविदुषोपि मुमुक्षोस्सन्न्यास एवाधिकार विद्वत्सन्न्यासो विविदिषासन्न्यासश्चेति सन्न्यासद्वयदर्शनात्। गृहस्थस्य कर्मसु प्रवृत्तस्य दारापत्यादिकुटुम्बपोषणालसस्य वेदान्तश्रवणमनना-द्यसम्भवात् त विना आत्मज्ञानालाभाच्चात्मान जिज्ञासु पुरुष ससाराद्भीत तीव्रमुमुक्षु सद्य एव प्रव्रजेत् 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुते इतीममर्थं दर्शयितु मुमुक्षोश्चेत्युक्तम्। एतेनाविदुषो प्यमुमुक्षोरेव कर्मस्वधिकार इति सिद्धम्। स्वोक्तार्थे भगवन्त वासुदेवमेव प्रमाणयति—अत एव भगवानिति। अत एव विदुषा ज्ञाने अविदुषा कर्मणि चाधिकारसत्त्वादेवेत्यर्थ। विदुष कर्मण्यधि कारामावादेवेति वा। प्रदर्शयिष्यतीति। तृतीयाध्याये 'प्रकृते क्रियमाणानि गुणै कर्माणि सर्वश। अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमितिमन्यते॥ तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयो। गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते॥' इति श्लोकद्वयेनेति भाव। तत्र हि तत्त्ववित्त्विति तुशब्दात्प्रकृतेरिति श्लोकोऽ तत्त्वविद्विषय अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत इत्यनेन तत्त्ववित्नाहङ्करोमीति मन्यत इति सिद्धम्। तदेतदाह—अतत्त्वविदित्यादिना। तथा पञ्चमाध्याये 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति वक्ष्यतीत्याह—तथाचेति।

तत्रेति। विदुषो नास्ति कर्माधिकार इत्यत्रेत्यर्थ। पण्डितमात्मानं मन्यन्ते पण्डितम्मन्या लोका एतान् पण्डितान् मन्यन्ते किंतु स्वयमेव स्वानित्यर्थ। अपण्डिता इति यावत्।

तन्न, न जायत इत्यादिशास्त्रोपदेशानर्थक्यात् । यथा च शास्त्रोपदेशसामर्थ्याद्धर्माधर्मास्तित्वविज्ञानं कर्तुश्च देहान्तरसम्बन्धविज्ञानमुत्पद्यते- तथा शास्त्रात्तस्यैवात्मनः अविक्रियत्वाकर्तृत्वैकत्वादिविज्ञानं कस्मान्नोत्पद्यत इति प्रष्टव्यास्ते । करणागोचरत्वादिति चेत् न,

न जायत इति । यदि न जायत इत्यादिना शास्त्रेण अविक्रिय असैक इति ज्ञानं श्रोतुर्नोत्पद्यते तर्हि किमर्थं तच्छास्त्रम् । ननु सन्न्यासात्प्राग्वेदान्तशास्त्रश्रवणे नास्त्यधिकारः- 'शान्तो दान्त उपरत' इति श्रुतिगतोपरतशब्दस्य सन्न्यासार्थवचनात् । गीताशास्त्रं च वेदान्तशास्त्रमेव- भगवद्गीतासूपनिषत्स्वित्युक्तत्वात्- न जायत इत्यादिना विदितात्मतत्त्वस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासाधिकारं ब्रूते भगवान्- अतः परस्पराश्रयदोषः- सन्न्यासे सति न जायत इति शास्त्रोपदेशः- न जायत इति शास्त्रोपदेशेसति सन्न्यास इतिचेत्, मैवम्—गृहस्थानामपि- जनकादीनां वेदान्तश्रवणदर्शनात् । श्रुतिस्तु वेदान्तश्रवणे सन्न्यासिनां मुख्याधिकारं ब्रूते । तेनाश्रमान्तराणामस्ति गौणोऽधिकारः । यद्वा सन्न्यासिनां वेदान्तश्रवणादिष्वेवाधिकारो न त्वन्यत्रेति नियमार्थमुपरतपदम् । अथवा उपरतिर्न सन्न्यासः- किंतु चित्तविक्षेपाभावः सहि गृहस्थस्याप्युपपद्यते जनकवत् । वस्तुतस्तु अधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य शमदमादिसंस्कृतस्य वेदान्तशास्त्रेऽधिकार इति, अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति सूत्रेण प्रतिपादितम् । स्वाध्यायो वेदः- तस्मिन्नेव सन्त्युपनिषद इति कृत्वा ब्रह्मचर्याश्रमे एव वेदान्तश्रवणं सम्पद्यते द्विजस्य । व्याकरणादिना च वेदान्तानामर्थमापाततो जानाति । ततश्चाविक्रिय आत्मेति विज्ञानं तस्योपपद्यते- तदेवापातब्रह्मात्मज्ञानं द्रढयितुं यावद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारं वेदान्तश्रवणमननादिकस्य कर्तव्यत्वादाश्रमान्तरेषु कर्मबाहुल्येन तदसम्भवान्मुमुक्षुरयं विद्वान् सन्न्यस्य ब्रह्मनिष्ठगुरूपसत्तिं कृत्वा वेदान्तश्रवणमननादिकं करोतीत्येष घण्टापथः । अतो न सन्न्यासवेदान्तश्रवणयोरन्योन्याश्रयदोषः- आपाततो वेदान्तश्रवणानन्तरं प्राधान्येन वेदान्तश्रवणमित्युक्तत्वात् । अत एव वेदान्तश्रवणे गृहस्थानामप्यधिकार इति, सन्न्यासिनामेवाधिकार इति च पक्षद्वयं प्रवृत्तम् । वेदान्तश्रवणस्यापातत्वप्राधान्याभ्यां ये तु महानुभावाः प्रारब्धसुकृतातिशयवशात्सकृद्वेदान्तश्रवणादेव ब्रह्मात्मापरोक्ष्यं लभन्ते शुकजनकवामदेवादिवत् तेषां तु न काप्यधिकारः- आत्मन्यधिकारासम्भवादिति बोध्यम् ।

ननु शास्त्रादपि कथमप्रसिद्धार्थाभ्युपगमोऽत आह—यथाचेति । धर्माधर्मौ तत्प्रयुक्तदेवनारकशरीरविशेषपरिग्रहौ च प्रत्यक्षादिप्रमाणाविषयत्वेनाप्रसिद्धावपि यथा आगमप्रामाण्यादास्तिकैरभ्युपगम्येते तद्वदात्माविक्रियत्वादिकमपीत्यर्थः ।

ननु धर्माधर्मस्वर्गनरकादीनां प्रत्यक्षाविषयत्वेपि मनोवाग्विषयत्वमस्ति- मनसा इदमीदृशमिति सङ्कल्पयितुं वाचा वक्तुं च सुशकत्वात् । अतः तत्र शास्त्रं प्रमाणं भवतुनाम 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सहे'ति श्रुत्या वाङ्मनसागोचरे ब्रह्मणि कथं शास्त्रस्य प्रामाण्यमिति पृच्छति—करणागोचरत्वादिति । करणानां विषयग्रहणसाधनानां मन आदीनामगोचरत्वाद्धेतोश्शास्त्रोपदेशादात्मा-

मनसैवानुद्रष्टव्यमिति श्रुतेः। शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करणम्‌ तथा च- तदधिगमायानुमाने आगमे च सति ज्ञानं नोत्पद्यत इति साहसमेतत्‌। ज्ञानं चोत्पद्यमानं तद्विपरीतमज्ञानमवश्यं बाधत इत्यभ्युपगन्तव्यम्‌। तच्चाज्ञानं दर्शितं- हन्ता हतोस्मीत्युभौ तौ न विजानीत इति। अत्र चात्मनो हननक्रियायाः कर्तृत्वं चाज्ञानकृतं दर्शितं- तच्च सर्वक्रियास्वपि समानं कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वमविक्रियत्वादात्मनः। निक्रियावान्‌ हि कर्ताऽऽत्मनः कर्मभूतमन्यं प्रयोजयति—कुर्विति। तदेतदविशेषेण विदुषस्सर्वक्रियासु कर्तृत्वं हेतुकर्तृत्वं च प्रतिषेधति भगवान्‌ वासुदेवः- विदुषः कर्माधिकाराभावप्रदर्शनार्थं वेदाविनाशिनं- कथं स पुरुष इत्यादिना। क्व पुनर्विदुषोऽधिकार इति। एतदुक्तं पूर्वमेव ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति। तथा च सर्वकर्मसन्न्यासं वक्ष्यति- सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना।

ननु मनसेति वचनान्न वाचिकानां कायिकानां च सन्न्यास इति- न, सर्वकर्माणीति विशेषितत्वात्‌- मानसानामेव सर्वकर्मणां प्रतिषेध इतिचेन्न, मनोव्यापारपूर्वकत्वात्‌ वाक्काय-

---

कर्तृत्वादिविज्ञानं नोत्पद्यत इति पूर्वपक्षार्थः। परिहरति सिद्धान्ती—नेति। हेतुमाह—मनसैवेति। अप्राप्य मनसा सहेति श्रुतिविरोधं परिहरति—शास्त्रेति। असंस्कृतेन मनसा सहेति तच्छ्रुत्यर्थान्न दोष इति भावः। नन्वात्मनः संस्कृतमनोवेद्यत्वाभ्युपगमे स्वतस्सिद्धत्वं नित्यापरोक्षत्वं च हीयेतेति चेत्‌, मैवम्‌—नित्यापरोक्षः स्वतस्सिद्धोप्यात्मा अविद्यया परोक्ष इव साध्य इव च प्रतिभाति- तदविद्यानिरसने तु संस्कृतं मनः करणं तादृश मनोवृत्त्या अहं ब्रह्मेत्याकारिकया विद्यया नष्टायामविद्यायामविक्रिय आत्मा स्वयं प्रभः स्वयं स्फुरतीति। ननु आत्मन अकर्तृत्वान्मनसः करणत्वेन कर्तृत्वाभावाच्च कथमत्र मनोव्यापारसिद्धिः? कर्त्रधीनो हि करणव्यापार इति चेत्‌, उच्यते—अस्ति बुद्ध्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षणः अविद्याकल्पितः प्रमातात्र कर्ता- स चात्मानं मनसा वेत्ति- नाहमवच्छिन्नः किंतु परिपूर्णोऽविक्रिय आत्मैव- ज्ञानघनेऽसङ्गे मय्यात्मनि कालत्रयेप्यविद्यायास्तत्कार्यबुद्ध्यादीनां वा वृत्त्ययोगादिति। तदधिगमायेति। आत्मनोऽविक्रियत्वैकत्वादिज्ञानाय- अनुमाने- आत्मा अविक्रियः- निरवयवत्वाद्यतिरेकेण घटादिवदित्याद्यनुमाने सति- आगमे न जायत इत्यादिशास्त्रे च सति ज्ञानं नोत्पद्यते इत्येतत्साहसमेव। सति कारणे कुतः कार्यानुदय इति भावः।

ज्ञानं चेति। अविक्रिय एकोऽकर्तास्मीत्येवं रूपं- अज्ञानं कर्ताहं भिन्नोऽहं भोक्ताहमित्येवं रूपम्‌। सर्वक्रियासु- गमनादिसमस्तक्रियासु सर्वक्रियास्वपि आत्मनः कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वरूपं तत्पूर्वोक्तं समानमित्यन्वयः। यद्वा तदात्मनः कर्तृत्वादेरविद्याकृतत्वं च सर्वक्रियास्वपि समानमित्यन्वयः। तत्र हेतुमाह—अविक्रियत्वादात्मन इति। अविक्रियत्वादात्मनः सर्वक्रियानिरूपितकर्तृत्वादिविकारो नोपपद्यत इत्यर्थः। अविशेषेणेति। हननादिविशेषाभावेनेत्यर्थः।

विशेषितत्वादिति। कर्मणां सर्वविशेषणस्य दत्तत्वादित्यर्थः। मनसेति। मनोव्यापाराभावे सर्व-

व्यापाराणां- सर्वव्यापाराणां तत्पूर्वकत्वात् मनोव्यापाराभावे भावानुपपत्तेः । शास्त्रीयाणां वाक्कायकर्मणां कारणानि मानसानि कर्माणि वर्जयित्वाऽन्यानि सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्त इतिचेन्न, नैव कुर्वन्नकारयन्निति विशेषणात् । सर्वकर्मसन्न्यासोऽयं भगवतोक्तः मरिष्यतो न जीवत इतिचेन्न, नवद्वारे पुरे देह आस्त इति विशेषणानुपपत्तेः । नहि सर्वकर्मसन्न्यासेन मृतस्य देहे आसनं सम्भवति- अकुर्वतो कारयतश्च देहे सन्न्यस्येति सम्बन्धो न देह आस्त इतिचेन्न, सर्वत्रात्मनः अविक्रियत्वावधारणात्- आसनक्रियायाश्चाधिकरणापेक्षत्वात्तदनपेक्षत्वाच्च

व्यापाराणां भावानुपपत्तेरित्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**तत्पूर्वकत्वादिति** । मानसिककर्माणि नाम सङ्कल्परूपमनोव्यापारा एव- गच्छेयं वदेयं हन्यामित्येवमादौ मनसा सङ्कल्प्यैव सर्वोपि गमनभाषणहननादिक्रिया. वाचिकीः कायिकीश्च करोति, न त्वसङ्कल्प्येत्यर्थः । तदैक्षततेतीश्वरजगत्सृष्ट्यादिव्यापारस्यापि सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणादिति भावः । पुनरशङ्कते पूर्ववादी—**शास्त्रीयाणामिति** । वेदपाठज्योतिष्टोमादीनामित्यर्थः । **नैवेति** । अशास्त्रीयाणि सर्वाणि कर्माणि मनसा सन्न्यस्येत्युक्तौ नैव कुर्वन्नित्यादि व्यर्थं-- मनसा सन्न्यस्येत्यनेनैव वाचा कायेन चाकरणस्य सिद्धत्वात् इत्यर्थः । सिद्धान्ते तु मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन सन्त्यज्येत्यर्थ इति । आत्मसमवायिकर्तृत्वकारयितृत्वयोर्वारणार्थं नैव कुर्वन्न कारयन्निति च वक्ष्यति- मरिष्यत इत्यासन्नमरणस्येत्यर्थः । गमनभोजनादिसर्वकर्मोपरमस्तस्यैव सङ्घटीतीति भावः । **न जीवत इति** । जीवतस्तु भोजनादिकर्माण्यवर्जनीयानीति भावः । **आस्त इति** । आस उपवेशन इति धातोर्वर्तमानेलड्विधानात् । जीवत एव सिद्धिरिति भावः ।

तदेव प्रपञ्चयति—**नहीति** । मृतः कथं सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य देहे तिष्ठेदित्यर्थः । ननु सर्वकर्माणि मनासा नवद्वारपुरे देहे सन्न्यस्य निक्षिप्य नैव कुर्वन्न कारयन्वशी आस्ते इति श्लोकस्यान्वयमाशङ्कते—**अकुर्वत इति** । अकुर्वतोऽकारयतश्च आत्मनस्सर्वकर्माणि मनसा देहे सन्न्यस्य वशी सुखमास्त इति सम्बन्धः । ननु देह आस्त इतीत्यन्वयः । सन्न्यासक्रियाधिकरणत्वमेव देहस्य ननूपवेशक्रियाधिकरणत्वमिति परमार्थः । देहेन कर्माणि क्रियन्ते कार्यन्ते च, नतु मयेत्यनुसन्धानपूर्वकं सर्वकर्माणि कर्तव्यानि विदुषोपीति पूर्वपक्ष्याशयः । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**सर्वत्रेति** । अविक्रिये आत्मनि देहाधिकरणककर्मसन्न्यासक्रियाकर्तृत्वमपि नोपपद्यत इत्यर्थः । नच सर्वकर्मत्यागकर्तृत्वमपि कथमिति वाच्यं, सर्वकर्मत्यागस्य निवृत्तिरूपस्याक्रियात्वात् । निक्षेपस्य च क्रियात्वादिति । किंच देहे आस्ते इति पदयोरसाकांक्षत्वमस्ति, नतु देहे सन्न्यस्येति पदयोरित्याह—**आसनेति** । आधेयनिष्ठा ह्यासनक्रिया स्वाधिकरणमाधारमाकांक्षते आस्ते इत्युक्तौ क्वास्ते इत्याकांक्षाया उत्थितत्वादित्यर्थः । नच घटं भुवि निक्षिप्येति निक्षेपक्रियाया अप्यधिकरणापेक्षत्वमस्तीति वाच्यं, सरूपस्य घटादेर्निक्षेपस्याधिकरणापेक्षत्वेपि नीरूपकर्मनिक्षेपो नाधिकरणापेक्ष.- नहि गमनं निक्षिप्येत्युक्तौ कुत्र निक्षिप्येत्याकांक्षा जायते ।

सन्न्यासस्य । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थः । तस्माद्गीताशास्त्रे आत्मज्ञानवतः सन्न्यास एवाधिकारो न कर्मणीति तत्तत्रोपरिष्टादात्मज्ञानप्रकरणे प्रदर्शयिष्यामः- प्रकृतं तु वक्ष्यामः ॥२१॥

दोषान्तरमाह—सम्पूर्व इति । न्यासशब्दस्य निक्षेपार्थकत्वेपि सन्न्यासशब्दो न निक्षेपार्थ- उपसर्गवशादर्थान्तरप्रतीते. । अतस्सन्न्यस्य सर्वाणि कर्माण्यात्मावबोधत इत्यादिप्रयोगादिति भाव । उपसंहरति—तस्मादिति । सर्वकर्माणि मनसेत्यादिना विदुषा सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकार इति भगवता वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थ । न कर्मणीति । ननु विदुषो जीवतस्सर्वकर्मसन्न्यासो दुर्लभ - भोजनादिकर्मणामवर्जनीयत्वादिति, चेन्मैवम्—यानि शास्त्रेण विहितानि यानि च निषिद्धानि तेषु अविद्वानेवाधिकारी नतु विद्वानित्येतावत एवेह विवक्षितत्वात् । भोजनादीनि तु अविहितत्वादनिषिद्धत्वाच्च न कर्माणीति । यद्यविद्वान् भोजनादावधिक्रियते शास्त्राचर्हि तत्र विदुषोऽधिकारो न भवेदेव । ननु तथास्ति तस्मान्न भोजनादे कर्मत्वं नापि तत्र प्रवर्तमानस्याधिकृतत्वमिति सक्षेप ।

अत्राह रामानुजः—स पुरुषो देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरवरशरीरेष्ववस्थितेष्वात्मसु कमप्यात्मानं कथं घातयति क वा कथं हन्तीति, तदयुक्तम्—'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्, य एनं वेत्ति हन्तार, अजो नित्य शाश्वतोयं पुराण , वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्, अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिण , नवानि देही, नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, अच्छेद्योयं, अव्यक्तोयं, आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेन'मित्यादिषु सर्वत्राप्यात्मन एकत्वेनैव निर्देशात्- अनेकत्वे परिच्छिन्नत्वेनानित्यत्वप्रसङ्गात् । निरवयवत्वात्परमाणुपुञ्जवदात्मसमूहस्य नानित्यत्वमिति न वाच्यं, निरवयवपरमाणुपुञ्जस्यैवानभ्युपगमात्- नहि निरवयवाना परमाणूना पुञ्जत्वं स्यात्- सावयववस्तुसंयोगात्खलु पुञ्जलाभ - सावयवस्य वस्तुन उपचयो, नतु निरवयवस्येति त्वयाप्युक्तं प्राक् । नच पुञ्जो मास्तुनाम निरवयवा परमाणवस्सन्ति नित्या- यथा तथा आत्मान इति वाच्यं, निरवयवपरमाणूनामेवाप्रमाणत्वात्- मार्तिकाद्यणुपुञ्जस्यैव घटादिकार्योपादानत्वात्- परमाणुकारणवादस्य च शारीरकमीमासाया प्रत्याख्यातत्वात् । निरवयवपरमाणुतुल्यस्यात्मनस्सर्ववस्तुसंयोगाभावेन सर्वावभासकत्वासम्भवात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुत्या आत्मनस्सर्वावभासकत्वस्योक्तत्वात्- तत्रात्मानामेश्वर इत्यभ्युपगमेपीश्वरस्यापि जीवादपि सूक्ष्मत्वेन सुतरा सर्वावभासकत्वासम्भवाच्च ।

तथा देवमनुष्यतिर्यक्स्थावरशरीरावस्थितात्मस्विति मूलग्रहहि पदपरम्पराकल्पनमप्यप्रमाणं- य आत्मानं नित्यं वेद स कथमात्मानं हन्तीत्युक्तौ यस्त्वनित्यं वेद स हन्त्येवात्मानमित्यापतति, तदानिर्विदितस्याविदितस्य वा आत्मन नित्यत्वात्- नहि ज्ञानमात्रेणात्मनस्स्यान्नित्यत्वं ज्ञानात्पूर्वमविद्यमानम् । तस्माद्यो वेद स इत्यपार्थम् । यदि मूलकर्तुरियं विवक्षा स्यात्तर्हि क कथं नित्यमात्मानं हन्ति कं घातयत्यपीत्येव ब्रूयात् ।

किंच कमित्यपि व्यर्थमेव सर्वत्र ज्ञानैकाकारत्वादिभिरात्मन एकरूपत्वस्य त्वयापीष्यमाणत्वात् ।

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ।
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥२२॥

तत्रात्मनः- अनाशित्वं प्रतिज्ञातं- तत्किमिवेत्युच्यते—वासांसीति । वासांसि वस्त्राणि जीर्णानि दुर्बलतां गतानि यथा लोके विहाय परित्यज्य नव्यान्यभिनवानि गृह्णाति उपादत्ते- नरः पुरुषः- अपराण्यन्यानि- तथा तद्वदेव शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति सङ्गच्छति नवानि- देह्यात्मा पुरुषवदविक्रिय एवेत्यर्थः ॥२२॥

नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः ।
नचैनं क्लेदयन्त्यापो न शोषयति मारुतः ॥२३॥

कस्मादविक्रिय इत्यत आह—नेति । नैनं प्रकृतं देहिनं- छिन्दन्ति निरवयवत्वान्नावयवविभागं कुर्वन्ति- शस्त्राण्यस्यादीनि । तथा नैनं दहति पावकोऽग्निरपि न भस्मीकरोति । तथा नचैनं क्लेदयन्त्यापः- अपां हि सावयवस्य वस्तुन आर्द्रीभावकरणेनावयवविश्लेषापादने यत्सामर्थ्यं तन्निरवयव आत्मनि न सम्भवति- तथा स्नेहवद्द्रव्यं स्नेहशोषणेन शोषयति वायुरेनं त्वात्मानं न शोषयति मारुतोपि ॥२३॥

कः कथं नित्यमात्मानं हन्ति वा घातयत्यपीत्येव ब्रूयात् । अपि च- नित्यात्मविदः नित्यात्महननाक्षेपेण अनित्यानात्महननं निराक्षेपं प्राप्तम् । नित्यात्मकर्मकहननेतरक्रियाश्रयत्वं च प्राप्तं, उभयमपीदमनिष्टं-- 'मा हिंस्यात्सर्वाभूतानी'ति विद्वदविद्वत्साधारण्येन निषिद्धाया हिंसाया आत्मज्ञे विदुषि प्रसक्तत्वात्-- पश्वादिप्राणिहिंसायामपि नात्मनो हिंसा किं त्वनात्मनो देहस्यैव हिंसेत्यनात्महननस्य विदुषो निराक्षेपत्वात् । तथा नित्यात्मानं विद्वान्न हन्ति न घातयति, किंतु स्तौति निन्दति तिरस्करोतीत्येवं विदुष आत्मदूषणादिकं हि नरकावहम् । तस्मादात्मविदस्सर्वकर्माधिकारासम्भव एवानेन श्लोकेनोच्यत इत्यनवद्यम् ॥२१॥

वासांसीति श्लोकमवतारयति—तत्रेत्यादिना—तत्र न जायत इति श्लोके इत्यर्थः । अविनाशि तु तद्विद्धीति श्लोके इति वा । तदविनाशित्वं किमिवेति शङ्कायामुच्यते—वासांसीति । यथा नरः जीर्णानि वासांसि विहाय अपराणि नवानि वासांसि गृह्णाति- तथा देही जीर्णानि शरीराणि विहाय अन्यानि नवानि शरीराणि संयातीत्यन्वयः । श्लोकस्थक्रमेण पदानामर्थमाह—वासांसि वस्त्राणीत्यादिना । पुरुषः मनुष्य इत्यर्थः । यथा जीर्णवस्त्रत्यागान्नूतनवस्त्रधारणाच्च देहस्य न कापि वृद्धिक्षयादिलक्षणा जन्मनाशलक्षा च विक्रिया तद्वज्जीर्णदेहत्यागान्नूतनदेहस्वीकाराच्च न कापि विक्रिया देहिन इत्यर्थः ॥२२॥

नैनमिति । एनं शस्त्राणि न छिन्दन्ति- एनं पावको न दहति- एनमापो नच क्लेदयन्ति—एनं मारुतो न शोषयतीत्यन्वयः । विश्लेषो वियोगः ॥२३॥

अच्छेद्योयमदाह्योयमक्लेद्योऽशोष्य एव च ।
नित्यस्सर्वगतः स्थाणुरचलोयं सनातनः ॥२४॥

यत एव तस्मात्—अच्छेद्य इति । यस्मादन्योन्यनाशहेतुभूतान्यात्मान नाशयितु नोत्सहन्ते अस्यग्न्यादीनि तस्मान्नित्यः, नित्यत्वात्सर्वगतः, सर्वगतत्वात् स्थाणुः स्थाणुरिव स्थिर इत्येतत् । स्थिरत्वादचलोऽयमात्मा अतस्सनातनः चिरन्तनः- न कारणात् कुतश्चित् निष्पन्नोऽभिनव इत्यर्थः । नैतेषा श्लोकानां पौनरुक्त्यं चोदनीयं- यत एकेनैव श्लोकेनात्मनो नित्यत्वमविक्रियत्वं चोक्तं न जायते म्रियते वेत्यादिना- तत्र यदेवात्मविषयं किंचिदुच्यते तदेतस्माच्छ्लोकार्थान्नातिरिच्यते किञ्चिच्छब्दतः पुनरुक्तं किञ्चिदर्थत इति दुर्बोधत्वादात्म वस्तुनः पुनः प्रसङ्गमापाद्य शब्दान्तरेण तदेव वस्तु निरूपयति भगवान् वासुदेवः- कथन्नु नाम संसारिणां बुद्धिगोचरतामापन्नंसत् संसारनिवृत्तये स्यादिति ॥२४॥

अव्यक्तोयमचिन्त्योयमविकार्योयमुच्यते ।
तस्मादेव विदित्वैनं नानुशोचितुमर्हसि ॥२५॥

किंच—अव्यक्त इति । सर्वकरणाविषयत्वान्न व्यज्यत इत्यव्यक्तोयमात्मा अत एवा-

---

अच्छेद्य इति । अयमच्छेद्य - अयमदाह्य - अयमक्लेद्य - अयमशोष्य एव च । अयं नित्य सर्वगत स्थाणु अचल सनातनश्च भवतीति शेष । नित्यत्वादिति । अनित्यस्य घटादेरसर्वगत त्वादर्शनादिति भाव । सर्वदेशसर्वकालसर्ववस्तुगतत्व हि सर्वगतत्वं, तत्कथं परिच्छिन्नस्यानित्यस्य स्यादिति बोध्यम् । इत्येतत् इतियावदित्यर्थ । अचलश्चलनरहित । परिपूर्ण इति यावत् । सनेति सदार्थेऽव्ययम् । चिरार्थे इति केचित् । सायंचिरमिति सूत्रेऽव्ययग्रहणात्सनाशब्दाद्भवार्थेट्युट्युलौ रन्यतरप्रत्यय तुडागमश्च । निष्पन्नस्सिद्ध जात इति यावत् । अभिनव इति । सदापि नव इत्यर्थ । अनादिरिति यावत् । पौनरुक्त्यमेव प्रपञ्चयति—यत इत्यादिना । शब्दत इति । नित्यो नित्य इति । अर्थत इति । सनातन पुराण इति पौनरुक्त्यस्याचोदनीयत्वे हेतुमाह—दुर्बोधत्वादित्यादिना । बोद्धुमशक्यं दुर्बोधं आपन्नमित्यस्यात्मवस्त्विति कर्तृ स्यादिति अभिप्रायेणेति शेष ॥२४॥

अव्यक्त इति । अव्यक्त अयमचिन्त्य अयमविकार्य इत्युच्यते । शास्त्रेणेति शेष । तस्मा देनमेवं विदित्वा त्वमनुशोचितुं नार्हसीत्यन्वय । न व्यज्यते न प्रतीयत इत्यव्यक्त । ननु सर्वकरणा- विषयत्वमसिद्धम्—'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुते, शास्त्रोपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्मदर्शने करण मिति स्वेनैव पूर्वमुक्तत्वाचेति चेत्सत्यं, संस्कृतमनोव्यतिरिक्तसर्वकरणाविषयत्वस्येह विवक्षितत्वात् । नच सर्वपदसंकोच मन आदिसर्वकरणाविषयत्वस्य सत्त्वात् । यद्वा स्वयंप्रभत्वादयमात्मा न करणविषय-- 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मत'मिति श्रुत्या मनस एवात्मवेद्यत्ववचनात् । 'साक्षी चेता निर्गुण' इति श्रुत्या सर्वसाक्षित्वमात्मनश्चोक्त साक्षित्वं हि साक्षाद्द्रष्टृत्वं करणनैरपेक्ष्येण स्वत एव सर्वद्रष्टृत्व- मित्यर्थ । अत एवापाणिपादो जवनो ग्रहीतेति श्रुतिस्सङ्गच्छते । इदमेव चात्मन स्वयंप्रभत्वं नाम

चिन्त्योयं यद्धीन्द्रियगोचरं तच्चिन्ताविषयतामापद्यते, अयं त्वात्मा निरिन्द्रियगोचरत्वादचिन्त्यः- अत एव अविकार्योय यथा क्षीरं दध्यात्मत्वेन विकार्यं भवति, न तथाऽयं निरवयवत्वाच्चाविक्रियः- नहि निरवयवं किञ्चिद्विक्रियात्मकं दृष्टमविक्रियत्वादविकार्योयमात्मेत्युच्यते । तस्मादेवं यथोक्तप्रकारेणैनमात्मानं विदित्वा त्वं नानुशोचितुमर्हसि- हन्ताहमेतेषां मयेमे हन्यन्त इति ॥२५॥

अथ चैनं नित्यजातं नित्यं वा मन्यसे मृतम् ।
तथापि त्वं महाबाहो नैव शोचितुमर्हसि ॥२६॥

आत्मनोऽनित्यत्वमभ्युपगम्येदमुच्यते—अथेति । अथ चेत्यभ्युपगमार्थः । एनं प्रकृतमात्मानं नित्यजातं लोकप्रसिद्ध्या क्रुद्धो जातः तृप्तो जातो हृष्टो जात इत्यन्तःकरणविक्रियाभेदमनुविक्रियत इति मन्यसे, तथा तत्प्रत्ययविनाशमनुविनश्यतीति लोकप्रसिद्ध्या प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात इति मन्यसे, तथा नित्यं वा मन्यसे मृतं मृतो मृत इति, तथापि तथा भावेपि- आत्मनि त्वं महाबाहो नैव शोचितुमर्हसि- यस्मात् जन्मवतो नाशश्च नाशवतो जन्मेत्यवश्यभाविनाविति ॥२६॥

यस्त्वयमेवात्मानं सर्वाश्रयं प्रभासयतीति । संकृतमनसः करणत्वं तु आत्मस्वरूपावरकाविद्यानिरसन एवेति बोध्यम् । नच कथं सूर्य इव तम इवात्मानमविद्याऽऽवृणुयादिति वाच्यं, तेजस्तिमिरयोरिवात्माविद्ययोर्नास्ति बाध्यबाधकभाव । प्रत्युतात्मैवाविद्यां भासयति- अविद्या हि जडा न स्वतो भातुं क्षमते—अविद्याविरोधि तु अहंब्रह्मेत्याकारकं संस्कृतमनोवृत्तिरूपं ज्ञानमेवेति युक्तमात्मनः सर्वकरणाविषयत्वम् ।

चिन्ता । अहमीदृश इति विचार । अविकार्य इति । विकर्तुं योग्य विकार्य - विकारं प्राप्तुमर्ह इत्यर्थ । न विकार्य अविकार्य ।विकारो नाम परिणाम । अविकारित्वे हेतुं वदन् शब्दस्य फलितार्थमाह- निरवयवत्वाच्चाविक्रिय इति । विक्रिया आत्मनि यस्य तद्विक्रियात्मकं विकारवदित्यर्थ । अथवा विक्रिया विकार कार्यमित्यर्थ । तदात्मकं तद्रूपमित्यर्थ । सावयवस्यैव कार्यत्वं कार्यस्यैव विकारवत्त्वं चेति भाव । शोकाकारं दर्शयति—हन्ताहमिति । आत्मनि हननक्रियाकर्तृत्वकर्मत्वादिविकारायोगादिति भाव ॥२५॥

अथ चेति । अथ च एनं नित्यजातं नित्यं मृतं वा मन्यसे हेमहाबाहो । तथापि त्वमेवं शोचितुं नार्हसीत्यन्वय । अव्ययानामनेकार्थत्वादाह—अथ चेत्यभ्युपगमार्थ इति । अथ च आत्मन अनित्यत्वेऽभ्युपगतेऽपीत्यर्थ । यथा लोकप्रसिद्धया आत्मानं क्रुद्धो जात तृप्तो जात, हृष्टो जात इत्यन्त करणविक्रियाभेदमनुविक्रियते आत्मेति मन्यसे इत्यन्वय । यद्वा क्रुद्धो जातस्तृप्तो जातो हृष्टो जात इति लोकप्रसिद्धया इत्यन्वय । अन्यत्तुल्यम् । यथा च तत्प्रत्ययविनाशमनुविनश्यत्यात्मेति लोकप्रसिद्धया मन्यसे, तथा प्रत्यनेकशरीरोत्पत्ति जातो जात आत्मेति मन्यसे, तथा नित्यं वा सदापि प्रत्यनेकशरीरमृति मृतो मृत आत्मेति मन्यसे इत्यन्वय । नित्यमपि जायत इति नित्यजात, नित्यमपि

जातस्य हि ध्रुवो मृत्युः ध्रुवं जन्म मृतस्य च।
तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि ॥२७॥

तथा च सति— जातस्येति । जातस्य हि लब्धजन्मनः ध्रुवः अव्यभिचारी मृत्युः मरणं- ध्रुवं जन्म मृतस्य च- अपरिहार्योऽयं जन्ममरणलक्षणोऽर्थः- यस्मात्तस्मादपरिहार्येऽर्थे न

म्रियत इति नित्यं वा मृत इति चार्थः । **अयमाशयः**— क्रोधतृप्तिहर्षा अन्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणविक्रियाः । लोकस्तु आत्मान्तःकरणयोस्तादात्म्याध्यासेन अन्तःकरणे क्रुद्धेसति आत्मा क्रुद्धो जात इति तस्मिन् तृप्ते आत्मा तृप्त आसीदिति, तस्मिन् हृष्टे आत्मा हृष्ट इति चात्मानमेव विक्रियमाणं मन्यते क्रोधादिप्रत्ययनाशे तु क्रुद्धात्मा नष्टो हृष्टात्मा नष्टस्तृप्त आत्मा नष्ट इत्यात्मानमेव नष्टं मन्यते । एवं नान्तःकरणविकाराणां क्रोधतृप्तिहर्षाणामुदयनाशाभ्यामात्मन उदयनाशौ लौकिकैरभ्युपगम्येते इति सिद्धम् तद्वच्छरीरधर्मौ जन्मनाशौ लौकिकैरात्मन्यध्यस्तौ दृश्येते- शरीरेषु जातेष्वात्मा जात इति, तेषु मृतेष्वात्मा मृत इति च लोकप्रसिद्धेरिति ।

ननु अन्तःकरणधर्मक्रोधाद्युदयनाशाभ्यामन्तःकरणस्यैव नास्त्युदयनाशव्यवहारः- न ह्यन्तःकरणे क्रुद्धेसति कोप्यन्तःकरणं जातमिति तस्मिन् शान्तेसति अन्तःकरणं नष्टमिति च प्रत्येति- किंपुनरात्मनस्तद्व्यवहारः । तस्मान्न दृष्टान्तोपपत्तिरिति चेत्, उच्यते— उपरतक्रोधो देवदत्तः सखे इतः प्राक् क्रुद्ध इदानीं क्वेति यज्ञदत्तेन पृष्टस्तंप्रति वदति- क्रुद्धो नष्टश्शान्तो जात इति, तथा यतिश्च वदति गृही नष्टो यतिर्जात इति, ततश्च धर्मनाशोदयाभ्यां धर्मिनाशोदयोपचार इति ततो न लोकप्रसिद्ध्यनुपपत्तिः । वस्तुतस्तु भाष्यकारैः प्रौढ्या प्रोक्तोऽयमर्थः- न स्वत्राभिनिवेशस्तेषाम् । किं तर्हि अन्तःकरणधर्माणां क्रोधादीनामिव देहधर्मयोर्जन्मनाशयोरात्मन्यध्यासाल्लोके आत्मा क्रुद्धो हृष्ट इत्यादिवदात्मा जातो मृत इति व्यवहारः, तद्वशाच्च अर्जुनस्यापि नित्यजातो नित्यमृत आत्मेति मतिरित्येतावत्येवार्थे भाष्यकाराणाममिनिवेश इति । आत्मनीति विषयसप्तमी । महाबाहो इति सम्बुद्धिर्धीरत्वद्योतनार्था । ततश्च नायं शोको धीरस्य तवोचित इति भावः ।

अत्राह **रामानुजः**— अथ नित्यजातं नित्यमृतं देहमेवैनमात्मानं मनुषे इति, तदसत्— मूले देहपदाभावात्- आस्तिकस्यार्जुनस्य नास्तिकबौद्धादिवद्देहे आत्मबुद्ध्यभावात् । किंतु देहातिरिक्त आत्मा अस्त्येव- स तु न जन्मादिविकारहीनः देहोदयमनूत्पन्नत्वाद्देहनाशमनुविनष्टत्वादित्येवार्जुनस्य मतिः- पुत्रो जातः पुत्रो नष्ट इति लोकव्यवहारात् मृते पुत्रदेहे दृश्यमानेपि पुत्रो नष्ट इति शोचति हि पित्रादिलोकः । तस्मादर्जुनोपि न देहमात्मानं मन्यते, किंतु देहवदात्मानं जन्मनाशयुक्तं मन्यत इति रामानुजभाष्यमसत् ॥

जातस्येति, लब्धजन्मन इति । जनिक्रियाश्रयस्येत्यर्थः । जन्मना लब्धसत्ताकस्येति यावत् । अव्यभिचारीति । यो यो जातस्स स मृत इति व्याप्तेः क्वापि नास्ति व्यभिचार इत्यर्थः । नच विभीषणहनूमन्मार्कण्डेयादिषु व्यभिचार इति वाच्यं, प्रलये तेषामपि नाशश्रवणात् । स्वाभाविकः स्वभावसिद्धो धर्मः यथा अग्नेरौष्ण्यं जलस्य शैत्यं च तद्वदिति भावः ।

त्वं शोचितुमर्हसि- जन्मवतो नाशः, नाशवतो जन्मेति च स्वाभाविकश्चेदपरिहार्योऽर्थः। तस्मिन्नपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचितुमर्हसि। कार्यकरणसङ्घातात्मकान्यपि भूतान्युद्दिश्य शोको न युक्तः कर्तुं यतः ॥२७॥

ननु जन्मवतो नाशस्सर्वजनप्रत्यक्षः- जन्मवतां पितृपुत्रादीनां नाशदर्शनात्। नाशवतः पुनर्जन्म त्वप्रत्यक्षं- कथमभ्युपगन्तुं शक्यमितिचेत्, मैवम्—बीजस्य भुवि निक्षेपान्नष्टस्य अंकुरात्मना जन्मदर्शनात्- नहि बीजस्वरूपनाशं विनांकुरोदयः- शास्त्रप्रामाण्याच्च पुनर्जन्माभ्युपगमः।

अत्र कथमिदमुपपद्यते विनष्टस्योत्पत्तिरित्याक्षिप्य सत्कार्यवादमवतारयामास रामानुजः—तत्र विचार्यते— मृद्द्रव्यं सत् घटाद्यात्मना विक्रियत इति सतो मृद्द्रव्यस्यैवावस्थाविशेषा घटाद्युत्पत्तिविनाशादय इत्यमीषां प्रघोषः अविचारितरमणीयः। तथाहि—यद्विक्रियते तत्र सत्- यथा घटादयः। यदविक्रियं तत्सत्- व्यतिरेकेण घटादिवदिति कथं विक्रियमाणस्य मृद्द्रव्यस्य सत्त्वम्? 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति कालत्रयेप्यभाववत्त्वस्यासल्लक्षणत्वात्। मृद्द्रव्यस्य च भूतोत्पत्तेः प्राक् भूतप्रलयानन्तरं चाभाववत्त्वेनासत्त्वात्। मृत्तिकेत्येव सत्यमिति तु श्रुत्या यावत्प्रपञ्चं सत्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। नचानित्यमपि मृद्द्रव्यं रज्जुसर्पादिवन्नासत्- किंतु सदेवेति वाच्यं, विनाशस्वभावो ह्यसत्त्वमविनाशस्वभावश्च सत्त्वमिति त्वयैव सत्त्वस्य नित्यत्वेनोपवर्णितत्वात्। नित्ये वस्तुन्यसत्त्वस्य, असति वस्तुनि नित्यत्वस्य च काप्यदर्शनात्। 'अविनाशि तु तद्विद्धीति तुशब्देनात्मान्यस्य सर्वस्यापि विनाशित्वप्रतिपादनात्, मृदादीनामप्यविनाशित्वे तद्वैलक्षण्यप्रतिपादकतुशब्दप्रयोगानुपपत्तेः, 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुत्या आत्मनस्सकाशादाकाशादीनां जन्मश्रवणात्पृथिव्यप्सु प्रविलीयत इत्यादिना तेषां लयश्रवणाच्च कथं पृथिव्यादिभूतानां सद्द्रव्यत्वं? येन तद्विकाराणां घटादीनां सत्कार्यत्वं स्यात्। नच प्रकृतिस्सती पृथिव्यादयस्तु तद्विकारत्वात्सत्कार्याण्येव- पृथिव्यादिविकारत्वाच्च घटादीनां परम्परया सत्कार्यत्वमिति वाच्यं, प्रकृतेरीश्वरात्पृथगसिद्धत्वेन स्वतन्त्रसत्ताऽभावान्न सत्त्वं नाप्यसत्त्वमिति सिद्धान्तात्। प्रकृतिर्न साङ्ख्याभिमतं प्रधानं- तस्याशब्दत्वात्। किंतु मायैव- मायानामेश्वरशक्तिः- सा ह्यग्निशक्तिवदग्नेः पृथगीश्वरात्पृथगसिद्धा- इयं च कार्यगम्यैव- कार्यं चास्याः प्रपञ्चः- स च प्रलये नश्यतीति कथं महाभूतप्रलये प्रकृत्यास्सत्त्वमनुमेयं- लिङ्गाभावात्। 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवी'ति मुक्तप्राप्ये ब्रह्मणि मायातत्कार्याभावश्रवणान्नास्ति मुक्तौ प्रकृतिः। तस्मान्न प्रकृतिरपि सद्द्रव्यम्। एतेन जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति वादोपि प्रत्युक्तः- तथात्वे जीवस्यापीश्वरसत्ताधीनसत्ताकतया स्वतन्त्रसत्ताऽभावादसत्त्वमेव स्यात्- तच्चानिष्टं त्वयापि जीवसत्यत्वस्याभ्युपगतत्वात्। तस्मादात्मान्यस्यासत्त्वात्सत आत्मनश्चाविक्रियत्वान्न सत्कार्यवादसिद्धिः। किंच सतो द्रव्यस्यावस्थान्तरप्राप्तिरूपत्तिरित्यभ्युपगमेपि अवस्थान्तरस्य पूर्वमसत एवोत्पत्तिर्न तु सतः- सत उत्पत्त्ययोगादिति कृत्वा असत्कार्यवाद एव सिद्धस्तत्रापि- मृदि पूर्वमसत एव घटाद्याकारस्य कारकव्यापारेण जातत्वात्। अत एव कारकव्यापारनैरपेक्ष्यरूपदोषासम्भवश्च- कारकव्यापारात्प्राग्घटाद्याकाराभावात्।

अव्यक्तादीनि भूतानि व्यक्तमध्यानि भारत ।
अव्यक्तनिधनान्येव तत्र का परिवेदना ॥२८॥

अव्यक्तादीनि अव्यक्तमदर्शनं अनुपलब्धिरादिर्येषां पुत्रमित्रादिकार्यकरणसङ्घातात्मकानां तान्यव्यक्तादीनि भूतानि प्रागुत्पत्तेः- उत्पन्नानि च प्राङ्मरणाद्व्यक्तमध्यानि- अव्यक्तनिधनान्येव पुनरप्यव्यक्तमदर्शनं निधनं मरणं येषां तान्यव्यक्तनिधनानि मरणादूर्ध्वमव्यक्ततामेव प्रतिपद्यन्त इत्यर्थः। तथाचोक्तं- 'अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः' इति तत्र का परिवेदना को वा प्रलापः- अदृष्टदृष्टनष्टभ्रान्तिभूतेषु भूतेष्वित्यर्थः ॥२८॥

तस्मान्न सत्कार्यवादो नाप्यसत्कार्यवादः, किंतु मिथ्याकार्यवाद एवानवद्यः- सत उत्पत्यादिविकारायोगात्, असतश्च शशशृङ्गवदुपलब्ध्ययोगात् । उपलभ्यमानं विक्रियमाणं चेदं कार्यमिथ्यैव- शुक्तिकायामुपलभ्यमानं नाशरूपं विकारं भजमानं च रजतमिवेति ॥२७॥

अव्यक्तादीनीति श्लोकमवतारयति—**कार्यकरणेति** । कार्यं देहः करणानि मन आदीन्द्रियाणि तेषां सङ्घातः कार्यकरणसङ्घातः स आत्मा स्वरूपं येषां तानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि आत्मातिरिक्तचतुर्विंशतितत्त्वात्मकानीत्यर्थः । भूतानि अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनान्यभवन्तीति शेषः । हेभारत तत्र का परिवेदना । अव्यक्तशब्दार्थमाह—**अदर्शनमिति** । अभाव इति यावत् । पुत्रमित्रादीनि भूतानि उत्पत्तेः प्रागनुपलभ्यमानत्वादव्यक्तादीनि । इदमेवाव्यक्तं नैयायिकाः प्रागभावं वदन्ति । व्यक्तमुपलब्धिर्मध्ये येषां तानि व्यक्तमध्यानि- जन्मनाशयोर्मध्ये प्रतीयमानानीत्यर्थः । **अव्यक्तनिधनानीति** । निधनमन्त इति यावत् । इदमेवाव्यक्तं नैयायिकाः प्रध्वंसाभावमाहुः । अव्यक्तमरणयोरेकार्थतामाशङ्क्याह—**मरणादूर्ध्वमिति** । प्राणत्यागादनन्तरमित्यर्थः ।

ननु सर्वकरणागोचरत्वरूपाव्यक्तत्वस्य आत्मधर्मत्वादव्यक्तोऽयमचिन्त्योयमितीहाप्युक्तत्वात् यो यस्माज्जातस्स तस्यादिरिति सिद्धान्तात् 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुत्या ब्रह्मणस्सर्वभूतकारणत्वावगमाच्चाव्यक्त आत्मा आदिर्येषां तान्यव्यक्तादीनि । तथा कार्यस्य कारणे लयदर्शनात् 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती'ति ब्रह्मणि भूतानां लयश्रवणाच्च अव्यक्तं ब्रह्मनिधनं येषां तान्यव्यक्तनिधनानीत्यर्थो वाच्यः । यद्वा मायाकार्यत्वात्प्रपञ्चस्य मायादीनि मायान्तानि चेत्यर्थो वाच्यः । तथैव व्याख्यातं च यादवप्रकाशादिभिरिति चेत्, सत्यम्— यद्यत्रादिशब्दस्य कारणमित्यर्थः निधनशब्दस्य च नाशावधिरिति तदा अव्यक्तशब्दस्य ब्रह्मैवार्थस्स्यात्, परं तु आदिशब्दस्य जन्मेत्यर्थः । निधनस्य च मरणमिति- नहि भूतानां ब्रह्म जन्म मरणं वा भवितुमर्हति माया च । नचादर्शनार्थेपि समानोऽयं दोषः— न ह्यदर्शनं जन्म भवतीति वाच्यं, जन्मनः प्राक् मरणादूर्ध्वं च भूतानामदृश्यमानत्वाददर्शनस्यादित्वमन्तत्वं चोक्तमिति ।

नन्वेवं 'मदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गताः' इति श्लोकानुगुण्यादादिनिधनशब्दयोरत्र कारणनाशावधिरूपावर्थावेवापतितौ- जन्मनः प्राक् मरणात्परश्चादर्शनमस्तीत्यनेनापि तदेव सिद्धं- तत्रश्चा-

आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमाश्चर्यवद्वदति तथैव चान्यः ।
आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चित् ॥२९॥

दुर्विज्ञेयोऽयं पुरुषः प्रकृत आत्मा किं त्वामेवैकमुपालभे साधारणे भ्रान्तिनिमित्ते। कथं दुर्विज्ञेय आत्मेत्याह—आश्चर्यवदिति । आश्चर्यवत् आश्चर्यमदृष्टमद्भुतमकस्माद्दृश्य-

---

सत्कार्यवादप्रसङ्गः, प्रपञ्चनाशानन्तरं शून्यवादप्रसङ्गश्चेति चेत्, मैवम्—भूतानि स्वोत्पत्तेः प्राग्भूतस्वरूपेण न दृश्यन्ते, स्वनाशात्पश्चाचेति कृत्वा भूतानामव्यक्तादित्वमव्यक्तनिधनत्वं चोक्तं लोकदृष्टिमभिप्रेत्य । शास्त्रदृष्ट्या तु भूतानि स्वोत्पत्तेः प्राक्स्वकाले स्वनाशानन्तरं च ब्रह्मरूपेणैव दृश्यन्त इति ब्रह्मादित्वं ब्रह्मनिधनत्वं च युक्तं भूतानामिति ।

नन्वस्मिन् गीताशास्त्रे शास्त्रदृष्टेरेवाश्रयणीयत्वात् किं लोकदृष्ट्या अव्यक्तशब्दस्यादर्शनार्थवर्णनमिति चेत्, उच्यते—व्यक्तमध्यानीति लिङ्गात्- न शास्त्रदृष्टिरिह परिग्राह्येति- नहि शास्त्रदृष्ट्या भूतानां मध्यकालेपि अब्रह्मात्मकत्वमस्ति, येन व्यक्तमध्यत्वं स्यात्- अव्यक्तं हि ब्रह्म- व्यक्तं त्विन्द्रियविषयमन्यदेव- घटतत्त्ववेत्ता हि पुरुषः घटप्रतीतिकालेपि घटं मृद्रूपमेव जानाति । एतेन अव्यक्तादीनि व्यक्तमध्यानि अव्यक्तनिधनानीति पदानां भूतानि जन्मनः प्राक् नोपलभ्यन्ते, मध्ये उपलभ्यन्ते, मरणादनन्तरं च नोपलभ्यन्ते इत्यर्थस्सिद्धः । नैतावता असत्कार्यवादशून्यवादयोः प्रसङ्गः- भूतान्यभावादुत्पद्यन्ते अभावं प्रत्यस्तंयन्तीत्यनुक्तत्वात् ।

ननु 'अदर्शनादापतिताः पुनश्चादर्शनं गता' इति प्रमाणश्लोके तथैवोक्तमिति कथं तद्वादयोरप्रसङ्ग इतिचेत्, उच्यते—भूतानामुत्पत्तेः प्रागदृश्यमानत्वाददर्शनादापतिता इत्युक्तं, न त्वदर्शनप्रभूतत्वादिति । एवं मरणानन्तरमदृश्यमानत्वाददर्शनं गता इत्युक्तं, न त्वदर्शनं प्रत्यस्तङ्गतत्वादिति । अदर्शनादित्यवधित्वरूपापादाने पञ्चमी- ग्रामादायातीति वत्- नतु जनिरुक्तः प्रकृतित्वरूपापादाने पञ्चमीति बोध्यम् । अदृष्टेति । अदृष्टानि दृष्टानि नष्टानि चेत्येवंरूपभ्रान्तिरूपेष्वित्यर्थः ।

अत्राह रामानुजः—मनुष्यादिभूतानि सन्त्येव द्रव्याण्यनुपलब्धपूर्वावस्थान्युपलब्धमनुष्यत्वादिमध्यमावस्थान्यनुपलब्धोत्तरावस्थानीति, तत्तुच्छम्—जन्मनाशादिविक्रियावतां मनुष्यादिभूतानां सत्त्वासम्भवात् । अविक्रियं वस्तु हि सत्- तच्च ब्रह्मैवेति दर्शितमेवाविनाशीति श्लोकेन । अनुपलब्धपूर्वावस्थानीत्यप्ययुक्तं- वीर्यरक्तान्नादिपूर्वावस्थोपलम्भात् । अनुपलब्धोत्तरावस्थानीत्यप्ययुक्तं- भस्ममृत्तिकाद्युत्तरावस्थोपलम्भात् ॥२८॥

आश्चर्यवदिति श्लोकमवतारयति—दुर्विज्ञेय इति । साधारणे सर्वलोकसाधारणे भ्रान्तिनिमित्ते त्वामेकमेवोपालभे किम्! भूतेष्वदृष्टदृष्टनष्टभ्रान्तिम्प्रति यन्निमित्तमज्ञानं तत्सर्वसाधारणमेव तदेवभवत्यायं पुरुष आत्मा सर्वस्यापि दुर्विज्ञेय इत्यत्र न त्वमेक एवोपालभ्यः, किं तर्हि सर्वेपि जनाः । अहो! अमीषामात्मज्ञानं नासीदिति सर्वेपि शोच्या एवेत्यर्थः । आश्चर्येण तुल्यमाश्चर्यवदिति तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति वतिः । कश्चिदनेकजन्मस्वनुष्ठितनिष्कामकर्मतपआदिना शुद्धचित्तः कोपि धन्यः

मानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्। आश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित्, आश्चर्यवदेव वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित्। अथवा य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वा वदति यश्च शृणोति स अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति- अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥२९॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अथेदानीं प्रकरणार्थ उपसंह्रियते—देहीति। सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव—स्वधर्ममिति। स्वधर्ममपि स्वो धर्मः स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं न प्रचलितुं अर्हसि, स्वधर्मत्वादित्यभिप्रायः। तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारे

पुरुषः पश्यति जानाति साक्षात्कुरुत इति यावत्। आत्मनि चक्षुर्व्यापारासम्भवान्न निरीक्षणार्थस्येहोपयोग. दृशो नालोचन इति लिङ्गाच्च पश्यतेर्ज्ञानार्थकत्वम्। वदतीति। न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपमुक्तीत्यर्थः। एनं श्रुत्वापि कश्चिच्च नैव वेदेत्यन्वयः।

अथ वेति व्याख्यान्तरे- आश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं पश्यति, तथैवाश्चर्यतुल्य कश्चिदेनं वदति आश्चर्यतुल्योऽन्य. कश्चिदेनं शृणोतीत्यन्वय.। कश्चिच्छब्दार्थमाह—अनेकसहस्रेष्विति। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति स्मरणादिति भाव अत इति आत्मद्रष्टृवक्तृश्रोतॄणां दुर्लभत्वादित्यर्थ.। अत्र 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट' इति मन्त्रो अनुसन्धेयः ॥२९॥

देहीति। नित्यं ध्रुवं देहिन्यवध्यत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थ·। यस्मात्कार्यकरणसङ्घातस्यानित्यत्वेपि तदन्तर्गत आत्मा नित्यस्तस्मात्त्वं सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि। भीष्मादिसङ्घातगतानित्यत्वस्यावर्जनीयत्वाद्भीष्माद्यात्मगतनित्यत्वस्य शोकविरोधित्वाच्चेति भावः ॥३०॥

स्वधर्ममिति। हि क्षत्रियस्य धर्म्याद्युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते तस्मादिति शेषः। स्वधर्ममवेक्ष्यापि त्वमिति शेष.। विकम्पितु न चार्हसि धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् धर्म्ये श्रेय इति श्रेयो हेतावौपचारिक· प्रयोग. श्रेयस्करमित्यर्थ.। स्वः स्वीयः क्षत्रियजातेर्विहित इत्यर्थ। इदमेवाह—क्षत्रियस्य युद्धमिति। युद्धदर्शनादपि तव कम्पो नोचित इति श्लोकपूर्वार्धस्यार्थः। तत्र हेतुमाह—स्वधर्मत्वादिति। क्षत्रियस्य तव युद्धस्य स्वधर्मत्वादित्यर्थ। क्षत्रियस्य विजितव्यमिति धारत्वादिति भावः।

धर्मार्थं प्रजासंरक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते- हि यस्मात् ॥३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति, उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चोपपन्नमप्रार्थितमागतं स्वर्गद्वारमपावृतं उद्घाटितकवाटयुद्धं एतदीदृशं ये लभन्ते क्षत्रियाः- हेपार्थ किन्न सुखिनस्ते ?

अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

एवं कर्तव्यतया प्राप्तमपि—अथेति । अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं, धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्- ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा त्यक्त्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि ते तत्र भूतानि अव्ययां दीर्घकालां कथयिष्यन्ति- धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तेः मरणं वरमित्यर्थः ॥३४॥

भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

किञ्च- भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यः रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मन्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति

अत्र रामानुजः—इदं युद्धमिति मूलाद्बहिः प्रकल्प्य इदं युद्धं स्वधर्ममवेक्ष्येति व्याचख्यौ-- तन्मन्दम्—मूलाद्बहिःकल्पनस्याप्रमाणत्वात् ॥३१॥

यदृच्छयेति । हेपार्थ सुखिनः क्षत्रियाः यदृच्छया चोपपन्नमपावृतं स्वर्गद्वारमीदृशं युद्धं लभन्ते इत्यन्वयः । ये लभन्ते ते सुखिनो न किमिति भाष्यं त्वर्थात्सिद्धार्थकथनम् ॥३२॥

अथेति । महादेवश्शिवः । आदिशब्देनेन्द्रादिग्रहणम् । तत्समागमजन्यामित्यर्थः । वन्यवराहवधस्खण्डवदहनादिष्विति भावः ॥३३॥

अकीर्तिमिति । अकीर्तिमपकीर्तिमर्जुनो युद्धाद्भीत इत्याकारिकां भूतानि प्राणिनः जना इति यावत्- कथयन्तुनाम । किं तेन मे इत्यत आह—सम्भावितस्येति । धर्मात्मत्वशौर्यधैर्यादिगुणैरुत्कृष्टस्येत्यर्थः ॥३४॥

ननु स्वजने स्नेहकारुण्यादिना युद्धान्निवृत्तस्य मम कथमपकीर्तिरित आह—भयादिति ।

मानं तेन तुल्यमाश्चर्यवत्। आश्चर्यमिवैनमात्मानं पश्यति कश्चित्, आश्चर्यवदेव वदति तथैव चान्यः, आश्चर्यवच्चैनमन्यश्शृणोति, श्रुत्वाप्येनं वेद नचैव कश्चित्। अथवा य आत्मानं पश्यति स आश्चर्यतुल्यो यो वा वदति यश्च शृणोति स अनेकसहस्रेषु कश्चिदेव भवति-- अतो दुर्बोध आत्मेत्यभिप्रायः ॥२९॥

देही नित्यमवध्योयं देहे सर्वस्य भारत ।
तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसि ॥३०॥

अथेदानीं प्रकरणार्थ उपसंह्रियते---देहीति। सर्वस्य प्राणिजातस्य देहे वध्यमानेपि अयं देही न वध्यो यस्मात्तस्माद्भीष्मादीनि सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न त्वं शोचितुमर्हसि ॥

स्वधर्ममपि चावेक्ष्य न विकम्पितुमर्हसि ।
धर्म्याद्धि युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते ॥३१॥

इह परमार्थतत्त्वापेक्षायां शोको मोहो वा न सम्भवतीत्युक्तं, न केवलं परमार्थतत्त्वापेक्षायामेव---स्वधर्ममिति। स्वधर्ममपि स्वो धर्मः स्वधर्मः क्षत्रियस्य युद्धं तमप्यवेक्ष्य त्वं न विकम्पितुं न प्रचलितुं अर्हसि, स्वधर्मत्वादित्यभिप्रायः। तच्च युद्धं पृथिवीजयद्वारेण

पुरुषः पश्यति जानाति साक्षात्कुरुत इति यावत्। आत्मनि चक्षुर्व्यापारासम्भवान्न निरीक्षणार्थस्येहोपयोग. दृशो नालोचन इति लिङ्गाच्च पश्यतेर्ज्ञानार्थकत्वम्। वदतीति। न जायत इत्याद्यात्मस्वरूपं वक्तीत्यर्थः। एनं श्रुत्वापि कश्चिच्च नैव वेदेत्यन्वयः।

अथ चेति व्याख्यान्तरे- आश्चर्यतुल्यः कश्चिदेनं पश्यति, तथैवाश्चर्यतुल्य कश्चिदेनं वदति, आश्चर्यतुल्योऽन्यः कश्चिदेनं शृणोतीत्यन्वय। कश्चिच्छब्दार्थमाह---अनेकसहस्रेष्विति। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः' इति स्मरणादिति भाव·। अत इति आत्मद्रष्टृवक्तृश्रोतॄणां दुर्लभत्वादित्यर्थ.। अत्र 'श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्य शृण्वन्तोपि बहवो यं न विद्युः। आश्चर्यो वक्ता कुशलोस्य लब्धा आश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्ट' इति मन्त्रो अनुसन्धेयः ॥२९॥

देहीति। नित्यं ध्रुवं देहिन्यवध्यत्वं न व्यभिचरतीत्यर्थ.। यस्मात्कार्यकरणसङ्घातस्यानित्यत्वेपि तदन्तर्गत आत्मा नित्यस्तस्मात्त्वं सर्वाणि भूतान्युद्दिश्य न शोचितुमर्हसि। भीष्मादिसङ्घातगतानित्यत्वस्यावर्जनीयत्वाद्भीष्माद्यात्मगतनित्यत्वस्य शोकविरोधित्वाच्चेति भावः ॥३०॥

स्वधर्ममिति। हि क्षत्रियस्य धर्म्याद्युद्धादन्यच्छ्रेयो न विद्यते तस्मादिति शेषः। स्वधर्ममवेक्ष्यापि त्वमिति शेषः। विकम्पितुं न चार्हसि धर्मपथ्यर्थन्यायादनपेत इति यत् धर्म्यं श्रेय इति श्रेयो हेतावौपचारिकः प्रयोग श्रेयस्करमित्यर्थ.। स्वः स्वीयः क्षत्रियजातेर्विहित इत्यर्थ.। इदमेवाह--- क्षत्रियस्य युद्धमिति। युद्धदर्शनादपि तव कम्पो नोचित इति श्लोकपूर्वार्धस्यार्थ.। तत्र हेतुमाह---स्वधर्मत्वादिति। क्षत्रियस्य तव युद्धस्य स्वधर्मत्वादित्यर्थ.। क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शास्त्रादिति भावः।

धर्मार्थं प्रजासंरक्षणार्थं चेति परमं धर्म्यं धर्मादनपेतं धर्म्यं तस्माद्धर्म्याद्युद्धाच्छ्रेयोन्यत् क्षत्रियस्य न विद्यते- हि यस्मात् ॥३१॥

यदृच्छया चोपपन्नं स्वर्गद्वारमपावृतम् ।
सुखिनः क्षत्रियाः पार्थ लभन्ते युद्धमीदृशम् ॥३२॥

कुतश्च तद्युद्धं कर्तव्यमिति, उच्यते—यदृच्छयेति । यदृच्छया चोपपन्नमप्रार्थितमागतं स्वर्गद्वारमपावृतं उद्घाटितकवाटयुद्धं एतदीदृशं ये लभन्ते क्षत्रियाः हेपार्थ किन्न सुखिनस्ते ?

अथ चेत्त्वं धर्म्यमिमं संग्रामं न करिष्यसि ।
ततस्स्वधर्मं कीर्तिं च हित्वा पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

एवं कर्तव्यतया प्राप्तमपि—अथेति । अथ चेत्त्वमिमं धर्म्यं, धर्मादनपेतं संग्रामं युद्धं न करिष्यसि चेत्- ततस्तदकरणात्स्वधर्मं कीर्तिं च महादेवादिसमागमनिमित्तां हित्वा त्यक्त्वा केवलं पापमवाप्स्यसि ॥३३॥

अकीर्तिं चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम् ।
सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

न केवलं स्वधर्मकीर्तिपरित्यागः—अकीर्तिमिति । अकीर्तिं चापि ते तत्र भूतानि अव्ययां दीर्घकालां कथयिष्यन्ति- धर्मात्मा शूर इत्येवमादिभिर्गुणैः सम्भावितस्य चाकीर्तेः मरणं वरमित्यर्थः ॥३४॥

भयाद्रणादुपरतं मन्यन्ते त्वां महारथाः ।
येषां च त्वं बहुमतो भूत्वा यास्यसि लाघवम् ॥३५॥

किञ्च- भयादिति । भयात्कर्णादिभ्यः रणाद्युद्धादुपरतं निवृत्तं मन्यन्ते चिन्तयिष्यन्ति

अत्र रामानुजः—इदं युद्धमिति मूलाद्बहिः प्रकल्प्य इदं युद्धं स्वधर्ममवेक्ष्येति व्याचख्यौ- तन्मन्दम्—मूलाद्बहि:कल्पनस्याप्रमाणत्वात् ॥३१॥

यदृच्छयेति । हेपार्थ सुखिनः क्षत्रियाः यदृच्छया चोपपन्नमपावृतं स्वर्गद्वारमीदृशं युद्धं लभन्ते इत्यन्वयः । ये लभन्ते ते सुखिनो न किमिति भाष्यं त्वर्थात्सिद्धार्थकथनम् ॥३२॥

अथेति । महादेवश्शिवः । आदिशब्देनेन्द्रादिग्रहणम् । तत्समागमजन्यामित्यर्थः । वन्यवराह-वधखाण्डवदहनादिष्विति भावः ॥३३॥

अकीर्तिमिति । अकीर्तिमपकीर्तिमर्जुनो युद्धाद्भीत इत्याकारिकां भूतानि प्राणिनः जना इति यावत्- कथयन्तुनाम । किं तेन मे इत्यत आह—सम्भावितस्येति । धर्मात्मत्वशौर्यधैर्यादिगुणैरुत्कृष्ट-स्येत्यर्थः ॥३४॥

ननु स्वजने स्नेहकारुण्यादिना युद्धान्निवृत्तस्य मम कथमपकीर्तिरित आह—भयादिति ।

न कृपयेति त्वां महारथाः कर्णदुर्योधनप्रभृतयः- येषां च त्वं दुर्योधनादीनां बहुमतः बहुभि-र्गुणैर्युक्त इत्येवं मतो बहुमतो भूत्वा पुनर्यास्यसि लाघवं लघुभावम् ॥३५॥

अवाच्यवादांश्च बहून्वदिष्यन्ति तवाहिताः ।
निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरन्नु किम् ॥३६॥

किञ्च अवाच्येति । अवाच्यवादान् अवक्तव्यान् वादांश्च बहूननेकप्रकारान् वदिष्यन्ति तव अहिता शत्रवः- निन्दन्तः कुत्सयन्तः तव त्वदीयं सामर्थ्यं ततस्तस्मान्निन्दाप्राप्तिदुःखा-द्दुःखतरं नु किम्? ततो दुःखतरं कष्टतरं नास्तीत्यर्थः ॥३६॥

हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा भोक्ष्यसे महीम् ।
तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः ॥३७॥

हत इति । युद्धे पुनः क्रियमाणे कर्णादिभिः हतो वा प्राप्स्यसे स्वर्गं जित्वा वा कर्णादीन् भोक्ष्यसे महीं उभयथापि ते लाभ एवेत्यभिप्रायः । यत एवं तस्मादुत्तिष्ठ कौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयः- ज्येष्यामि शत्रून् मरिष्यामि वेति निश्चयं कृत्वेत्यर्थः ॥३७॥

सुखदुःखे समे कृत्वा लाभालाभौ जयाजयौ ।
ततो युद्धाय युज्यस्व नैवं पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

तत्र स्वधर्म इत्येवं युध्यमानस्य उपदेशमिमं शृणु— सुखदुःखे इति । सुखदुःखे समे तुल्ये कृत्वा रागद्वेषावकृत्वेत्यर्थः । तथा लाभालाभौ जयाजयौ च समौ कृत्वा ततो युद्धाय युज्यस्व घटस्व- नैवं युद्धं कुर्वन् पापमवाप्स्यसि ॥३८॥

एषा तेऽभिहिता साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे त्विमां शृणु ।
बुद्ध्या युक्तो यया पार्थ कर्मबन्धं प्रहास्यसि ॥३९॥

एष उपदेशः प्रासङ्गिकः । शोकमोहापनये लौकिको न्यायः स्वधर्ममपि चावेक्ष्ये-

---

भयहेतुत्वाकाङ्क्षा पूरयति—कर्णादिभ्य इति । काकोलूकयोरिव कर्णार्जुनयोर्निसर्गवैरित्वात्कर्णशब्द-श्रवणेनार्जुनस्य कोपोद्दीपनं स्यादिति कर्णग्रहणम् । महारथास्ते कर्णादिभ्यो भयाद्धेतोस्त्वा रणादुपरतं मन्यन्ते इत्यन्वयः ॥३५॥

अवाच्येति । वक्तुमयोग्या अवाच्या ॥३६॥

हत इति । हत इति हन्ते कर्मणि क्त । कर्त्राकाङ्क्षा पूरयति—कर्णादिभिरिति । भोक्ष्यसे अनुभविष्यसि । उत्तिष्ठेति । उदोनूर्ध्वकर्मणीति नतङ् । यस्माद्धतो वा स्वर्गं प्राप्स्यसे जित्वा वा भोक्ष्यसे तस्माद्धेकौन्तेय युद्धाय कृतनिश्चयस्सन्नुत्तिष्ठेत्यन्वय ॥३७॥

सुखेति । सुखदु खसमीकरणफलितार्थमाह—रागद्वेषावकृत्वेति । सुखे रागमकृत्वा दु खे द्वेषमकृत्वा चेत्यर्थ । एवं लाभजययोरलाभाजययोश्चोह्यम् । एवं युद्धं कुर्वन् त्वं पापं नावाप्स्यसीत्यन्वय ॥

एषेति । स्वधर्ममपि चावेक्ष्येत्येवमादिभि श्लोकैरुक्त शोकमोहापनये लौकिको न्याय एष

त्येवमादिभिः श्लोकैरुक्तः- नतु तात्पर्येण । परमार्थदर्शनं त्विह प्रकृतं- तच्चोक्तमुपसंहरति— 'एषा तेभिहिता साङ्ख्य' इति शास्त्रविषयविभागप्रदर्शनार्थम् । इह हि प्रदर्शिते पुनश्शास्त्रविषयविभागे उपरिष्टात्- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति निष्ठाद्वयविषयं शास्त्रं सुखं प्रवर्तिष्यते- श्रोतारश्च विषयविषयिविभागेन सुखं ग्रहीष्यन्तीत्यत आह—एषेति। एषा ते तुभ्यमभिहिता उक्ता- साङ्ख्ये परमार्थवस्तुविवेकविषये बुद्धिर्ज्ञानं साक्षाच्छोकमोहादिसंसारहेतुदोषनिवृत्तिकारणं, योगे तु तत्प्राप्त्युपाये निस्सङ्गतया द्वन्द्वप्रहाणपूर्वकमीश्वराराधनार्थे कर्मयोगे कर्मानुष्ठाने समाधियोगे च । इमामनन्तरमेवोच्यमानां बुद्धिं शृणु । तां बुद्धिं स्तौति प्ररोचनार्थम्—बुद्ध्या यया योगविषयया युक्तः । हेपार्थ ! कर्मबन्धं कर्मैव धर्माधर्माख्यं बन्धः तं प्रहास्यसि ईश्वरप्रसादादिनिमित्तज्ञानप्राप्त्यैवेत्यर्थः ॥३९॥

उपदेशः प्रासङ्गिकः प्रसङ्गादागतः- प्रसङ्गादुक्त इति यावत् । नन्वस्मिन्नुपदेशे वक्तुस्तात्पर्यमस्तीत्याह—नतु तात्पर्येणेति । तत्र हेतुमाह—परमार्थेति । इह परमार्थदर्शनमेव प्रकृतं, नतु लौकिकदर्शनमिति तुशब्दार्थः । तच्चोक्तमिति । अशोच्यानित्यारभ्य न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थेनेति भावः ।

तेऽभिहिता एषा बुद्धिः साङ्ख्ये साङ्ख्यविषयेत्यर्थः । एषा साङ्ख्ये बुद्धिस्तेभिहितेति वाऽन्वयः । एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण ते साङ्ख्यबुद्धिरुपदिष्टेति परमार्थः । साङ्ख्यशब्दार्थमाह—परमार्थवस्तुविवेक इति । सप्तम्यर्थमाह—विषय इति । बुद्धिं विशिनष्टि—साक्षादिति । शोकमोहादिरूपो यस्संसारहेतुभूतो दोषः तस्य साक्षान्निवृत्तिकारणमित्यर्थः । ज्ञानेनाज्ञाननाशे सति तत्कार्यशोकमोहादिनाश इति भावः । योगशब्दार्थमाह—तत्प्राप्तीत्यादिना । तस्य साङ्ख्यस्य प्राप्तावुपायस्साधनं तस्मिन् निस्सङ्गतया फलाभिसन्धिराहित्येन द्वन्द्वप्रहाणं शीतोष्णादिद्वन्द्वसहनं- ईश्वरस्याराधनमेवार्थो यस्मिन् तस्मिन्परमेश्वरप्रीत्यर्थमिति सङ्कल्पपूर्वकमनुष्ठिते इत्यर्थः । कोसौ योगोऽत आह—कर्मयोग इति । तत्स्वरूपमाह—कर्मानुष्ठान इति । समाधिरपि कर्मयोग एवेत्याह—समाधियोग इति । यमनियमाद्यष्टाङ्गयोग इत्यर्थः । एतावता योगे इत्यस्य कर्मानुष्ठानयोगानुष्ठानात्मककर्मयोगविषयामित्यर्थस्सिद्धः । तत्प्राप्त्युपायेत्यनेन च साङ्ख्ययोगादुत्तमाधिकारिविषयात्कर्मयोगस्यापकर्षस्सूचितः- नहि संसारकारणाज्ञाननिवृत्तौ साक्षात्साधनेन साङ्ख्ययोगेन परम्परासाधनं कर्मयोगस्तुल्यस्स्यात् । नच वैयर्थ्यं शङ्क्यं, योगस्य साङ्ख्योपजीव्यत्वात् । प्ररोचनार्थं रुच्युत्पादनार्थं यवागूं पिब शिखा ते वर्धिष्यत इति वाक्यवदिति भावः । ज्ञानप्राप्त्यैवेति । नतु साक्षादित्येवकारार्थः । कर्मयोगादीश्वरप्रसादः आदिपदाच्चित्तशुद्धिः- तेन निमित्तेन ज्ञानप्राप्तिरिति परम्परया योगात्कर्मबन्धप्रहाणमिति भावः ।

अत्राह रामानुजः—सङ्ख्या बुद्धिः, बुद्ध्या निर्धारणीयमात्मतत्त्वं साङ्ख्यं- ज्ञातव्ये आत्मतत्त्वे तद्ज्ञानाय या बुद्धिरभिधेया 'नत्वेवाह'मित्यारभ्य 'तस्मात्सर्वाणि भूतानि न त्वं शोचितुमर्हसी'त्यन्तेन सैषा तेऽभिहिता- आत्मज्ञानपूर्वकमोक्षसाधनकर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः स इह योगशब्देनोच्यते-

नेहाभिक्रमनाशोऽस्ति प्रत्यवायो न विद्यते ।
स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् ॥४०॥

किञ्चान्यत्—नेति । नेह मोक्षमार्गे कर्मयोगे अभिक्रमनाशोऽस्ति अभिक्रमणमभिक्रमः प्रारम्भस्तस्य नाशो नास्ति- यथा कृष्यादेर्योगविषये प्रारम्भस्य नानैकान्तिकं फलमित्यर्थः । किञ्च- नापि चिकित्सावत् प्रत्यवायो विद्यते- किंतु, स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य योगस्यानुष्ठितं त्रायते रक्षति महतो भयात्- संसारभयाज्जन्ममरणादिलक्षणात् ॥४०॥

इति, तदसत्—याऽभिधेया सेतिपदत्रयस्य मूलाद्बहिः प्रकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । मूलकर्तुरेतद्विवक्षासत्त्वे सैषा ते भिहितेत्येव वक्तव्यत्वात् । तद्ज्ञानाय या बुद्धिरित्यसङ्गतार्थकं वाक्यं- ज्ञानस्यैव बुद्धित्वेन बुद्धेर्ज्ञानार्थकत्वस्यासम्भवात्- नहि स्वयमेव स्वार्थं भवति यत्किमपि ।

तथा कर्मणां मोक्षसाधनत्वं श्रुतिविरुद्धम्-- 'नास्त्यकृतः कृतेन नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय' इत्यादिश्रुतेः । आत्मज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वं च श्रुतिसिद्धम्-- 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीत्यादि श्रुतेः । आत्मज्ञस्य कर्मसु प्रवृत्तिरेव न सम्भवति - 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेत्यादिना अकर्त्रभोक्त्रविक्रियसाक्षिचैतन्यात्मकमात्मानं विदुषः कथं कर्मसु प्रवृत्तिः- कर्माणि हि कर्त्रादिकारकव्यापारसाध्यानि । तथा कर्मानुष्ठाने या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमां शृण्वित्यनेनैव विवक्षितार्थसिद्धेः। कर्मानुष्ठाने यो बुद्धियोगो वक्तव्यः तत्र या बुद्धिर्वक्तव्या तामिमां शृण्विति कोऽयं वक्रः पन्थाः- कर्मानुष्ठानविषयबुद्धेः कर्मानुष्ठानविषयबुद्धियोगविषयबुद्धेर्वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वात् ॥३९॥

नेहेति । इहाभिक्रमनाशो नास्ति, प्रत्यवायो न विद्यते, अस्य धर्मस्य स्वल्पं लेशोऽपि महतो भयात्त्रायते, अनुष्ठातारमिति शेषः । मोक्षमार्ग इति । परम्परया कर्मयोगस्यापि मोक्षहेतुत्वादिति भावः । कृष्यादेरिति । कृष्यादेः प्रारम्भस्य यथा नाशोऽस्ति तद्वदित्यर्थः । ननु प्रारम्भस्य कथं नाशः? प्रारब्धस्य तु भवेन्नाश इत्यत आह—नानैकान्तिकमिति । प्रारम्भस्य फलव्यभिचारित्वमेव नाश इत्यर्थः । कृष्यादिप्रारम्भस्य तु न नियतं फलं- वर्षाभावतदाधिक्यादिना निष्फलत्वसम्भवात् । योगविषयप्रारम्भस्य तु नियतं फलमित्यर्थः । ननु प्रारब्धे योगे अपरिसमाप्ते सति कथं योगप्रारम्भस्यानैकान्तिकं फलं नेत्यत आह—स्वल्पमपीति । योगस्यारम्भमात्रादपि संसारभयनिवृत्तिर्भवेत्किंपुनर्योगस्य परिसमाप्तेरिति द्योतयितुं स्वल्पमपीत्यपिपदम् । ननु रोगनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणे चिकित्सात्मके योगे असमाप्तेसति प्रत्यवायोऽस्ति- पूर्वापेक्षया समधिकतरव्याधिविजृम्भदर्शनात् । तथा संसारनिवृत्त्यर्थं क्रियमाणे कर्मयोगे असमाप्तेसति संसारविजृम्भरूपप्रत्यवायस्स्यादित्यत आह—**प्रत्यवायो न विद्यत इति ।** कर्मयोगस्यासमाप्तौ दोषो न विद्यते, परं तु संसारो यथापूर्वं वर्तते इत्यर्थः । यद्वा चिकित्साया अकरणे रोगस्य वृद्धिरूपः प्रत्यवायो विद्यते यथा तद्वत्कर्मयोगस्याकरणे दोषोऽस्ति किमित्यत आह—प्रत्यवाय इति । अकरणे दोषः प्रत्यवाय इति शास्त्रवित्समयः- सन्ध्यावन्दनादिवत्कर्मयोगस्याकरणे

व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकेह कुरुनन्दन !
बहुशाखाह्यनन्ताश्च बुद्धयोऽव्यवसायिनाम् ॥४१॥

येयं साङ्ख्ये बुद्धिरुक्ता योगे च वक्ष्यमाणलक्षणा सा—व्यवसायात्मिकेति । व्यव-

---

नास्ति प्रत्यवाय इत्यर्थ । नच सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मविधानमेव कर्मयोग इति कृत्वा कथमुच्यते सन्ध्यावन्दनादिवदिति वाच्यं, ईश्वराराधनबुद्ध्या कर्मानुष्ठानस्यैव कर्मयोगत्वात् नित्यकर्मविधानस्य फलाभिसन्धिपूर्वकत्वाच्च । नित्यकर्मानुष्ठानमेव फलाभिसन्ध्या विरहितं सत्कर्मयोग इत्युच्यत इति भाव । अथवा रोगनिवृत्त्यर्थं चिकित्साया क्रियमाणाया यथा रसौषध्यादिमारणरूपजीवहिंसावत्त्वेन नरकपात-लक्षण प्रत्यवायोस्ति कर्तुस्तथा कर्मयोगानुष्ठातुर्नास्ति प्रत्यवाय- कर्मयोगे हिंसाऽभावात् । नचात्रापि पशुहिंसादिकमस्तीति वाच्य, 'अग्नीषोमीयं पशुमालभे'तेत्यादिशास्त्राद्विहितस्य पश्वालम्भनादेरहिंसा-त्वात् । नच माहिंस्यात्सर्वभूतानीति निषिद्धेव हिंसेति वाच्य, सामान्यविधित्वात्तस्य- विशेषविधिना हि सामान्यविधिर्बाध्यते । नच पश्वालम्भनस्य पशुदु खहेतुत्वात्तुतो न हिंसात्वमिति वाच्यं, यज्ञादा-व लम्भितस्य पशोस्स्वर्गलाभात् । यद्वा चिकित्साया क्रियमाणाया व्याधिनिवृत्तिरवश्यम्भवतीति वक्तुं न शक्यते- प्राणिकर्मविपाकस्य विचित्रत्वात् प्रत्युत व्याध्यतिशयो मरणं वा भविष्यतीत्यस्ति दोष-श्चिकित्साकरणे । एवं कर्मयोगस्य करणे नास्ति य कश्चिद्दोष नियतफलत्वात्कर्मयोगस्य । यद्यपि चिकित्साया अकरणेपि तदुभयं भविष्यति, तथापि तत्करणेपि तदुभयसत्त्वात्तत्करणस्य दुष्टत्वमिति बोध्यम्।

वस्तुतस्तु रोगिणश्चिकित्साकरणात्प्रत्यवायो भिषज एव- स्वकृतचिकित्सया यदि रोगिणो रोग-वृद्धिस्स्यात्, यदि वा मरणं स्यादुभयथापि भिषजो नरकपातलक्षण प्रत्यवाय एव । एवं प्रत्यवायित्वा-देव चिकित्सकानामपाङ्क्तेयत्व स्मर्यते । नच रोगनिवारणात्सुकृतमपि भवेद्भिषज इति वाच्यं, सुकृतप्राप्ते पाक्षिकत्वात् । किंच पाक्षिक्यपि सुकृतप्राप्तिर्नैव- धनाशया चिकित्साया कृतत्वाद्भिषजा, भेषजासिद्ध्यर्थं रसौषधीना भिषजा मारितत्वाच्च नरकपात । नचैवं भिषजामेवाभावे चिकित्साया अप्यभावात्कथं रोगिणा रोगनिवृत्तिरिति वाच्यं, प्रारब्धपापफलस्य व्याधे प्रारब्धावसानेऽवश्य नाशसम्भवात् ।

अपि च भेषजेन यदि व्याधिप्रतिबन्धस्स्यात्तर्हि जन्मान्तरे तद्व्याधिं पुनरनुभवेदेव- अनुभव विना कृतस्य क्षयाभावात् ।

एवं च चिकित्साया अन्वयव्यतिरेकाभ्यां रोगनिवृत्त्यहेतुत्वात्प्रत्युत प्रतिकूलचिकित्साया रोग-वृद्धिमरणहेतुत्वाद्रसौषधीमारणरूपहिंसागर्भत्वाच्च भिषज प्रत्यवायजनकत्वमिति सिद्धम्। नैवं चिकित्सा-कर्तुरिव कर्मयोगकर्तु कोपि प्रत्यवायो विद्यते- हिंसाद्यभावा कर्मयोगे इति भाव । चिकित्सावदिति तत्र तस्येवेति वति । चिकित्सायामिवेत्यर्थ । यथा चिकित्साया प्रत्यवायो विद्यते तथा कर्मयोगे प्रत्यवायो न विद्यत इति व्यतिरेकदृष्टान्त ॥४०॥

व्यवसायेति । हे कुरुनन्दन इह व्यवसायात्मिका एकैव बुद्धिरस्ति । अव्यवसायिना बुद्धय बहुशाखा अनन्ताश्च भवन्ति हि । का सा व्यवसायात्मिका बुद्धिरत आह—येयमिति । सङ्ख्य

सायात्मिका निश्चयस्वभावैकैव बुद्धिः- इतरविपरीतबुद्धिशाखाभेदस्य बाधिकेयं- सम्यक्प्रमाणजनितत्वादिह श्रेयोमार्गे- हेकुरुनन्दन- याः पुनरितराः विपरीतबुद्धयः यासां शाखाभेदप्रचारवशादनन्तोऽपारः अनुपरतसंसारो नित्यं प्रततो भवति । प्रमाणजनितविवेकबुद्धिनिमित्तवशाचोपरतास्वनन्तभेदबुद्धिषु समारोप्युपरमते । ताः बुद्धयो बहुशाखाः बह्व्यश्शाखा यासां ता बहुशाखाः बहुभेदा इत्येतत् । प्रतिशाखाभेदेन ह्यनन्ताश्च बुद्धयः । तेषां अव्यवसायिनां प्रमाणजनितविवेकबुद्धिरहितानामित्यर्थः । येषां व्यवसायात्मिका बुद्धिर्नास्ति ते ॥४१॥

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।
वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीति वादिनः ॥४२॥
कामात्मानस्स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।
क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥४३॥

यामिति । यामिमां वक्ष्यमाणां पुष्पितां पुष्पितवृक्षवच्छोभनां श्रूयमाणरमणीयां

विषया योगविषया चेत्यर्थः । ननु साङ्ख्यबुद्धेर्योगबुद्धेश्च परस्परं भिन्नत्वात्कथमेकत्वमिति चेदुच्यते—नात्र बुद्धिद्वयस्यैकत्वमुक्तं, किंतु साङ्ख्ये न बह्वयो बुद्धयस्सन्ति, तथा योगे च न बह्वयो बुद्धयस्सन्ति- परं तु एकैव व्यवसायात्मिका बुद्धिस्साङ्ख्ये, तथा योगे च व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकैवेति साङ्ख्ययोगयोः प्रत्येकमेकबुद्धिमत्त्वमुक्तमिति । तदेवाह—इतरेति । इतरा विपरीताश्च या बुद्धिशाखास्तासां भेदस्य । अनेकशाखाभिन्नेतरविपरीतबुद्धीनामित्यर्थः । कुतोऽस्या इतरबुद्धिभेदबाधकत्वमत आह—सम्यगिति । निर्दुष्टशास्त्रप्रमाणजनितत्वादित्यर्थः । इहेत्यस्य साङ्ख्ययोगकर्मयोगसाधारण्यायाह—श्रेयोमार्गे इति । अविक्रियः सर्वगतः नित्य एकः स्वयम्प्रभोऽप्रमेय आत्मेत्येवंरूपनिश्चयस्वभावा साङ्ख्यबुद्धिः- फलसङ्गं त्यक्त्वा ईश्वराराधनार्थंतथा सिद्ध्यसिद्ध्योस्समस्सन् शास्त्रविहितानि कर्माणि कुर्यादित्येवंनिश्चयस्वभावा योगबुद्धिः- विपरीतबुद्धयस्तु आत्मा कर्ता भोक्ताच धर्मादिपुरुषार्थास्तेन सम्पादितव्याः-- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, पशुकामः कारीर्येष्टये'त्येवमादयः इति विवेकः ।

अत्र यदाह रामानुजः—आत्मयाथात्म्यनिश्चयपूर्विका व्यवसायात्मिका बुद्धिरेकफलसाधनविषयतयैका- एकस्मै मोक्षाख्यफलाय हि कर्माणि विधीयन्त इति, तत्तुच्छम्—नित्यत्वस्वयंप्रकाशत्वानन्दत्वापहतपाप्मत्वादिरूपमात्मयाथात्म्यं पक्षद्वयसम्मतम् । यस्यास्त्येतन्निश्चयः तस्य कथं कर्मसु प्रवृत्तिस्स्यात्- न कथमपि- कर्मसम्पाद्योत्कर्षाभावात्, कर्मनिवार्यापकर्षाभावाच्च, अनेककारकोपसंहारपूर्वककर्मानुष्ठानदुःखस्यानन्दे आत्मन्ययोगाच्च, मोक्षस्य कर्मसाध्यत्वे घटादिवदनित्यत्वाच्च, सकामानां स्वर्गाद्यर्थं निष्कामानां चित्तशुद्ध्यर्थं च कर्मणां विहितत्वेन मोक्षविहितत्वासम्भवाच्च । 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेत, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेत्यादिश्रुतेः मोक्षकाम इदं कुर्यादिति श्रुत्यभावाच्च, नित्ये आत्मनि क्रियावत्त्वादिरूपविकारायोगाच्च । किंच व्यवसायात्मिकेतिपदान्निश्चयपूर्विकेत्यर्थोऽपि दुर्लभः- आत्मशब्दस्य पूर्वार्थाभावात् ॥४१॥

यामिति । कामात्मान इति च श्लोकद्वयस्यैकान्वयः । हेपार्थ वेदवादरताः अन्यन्नास्तीति

वाचं वाक्यलक्षणां प्रवदन्ति अविपश्चितः अमेधसः अविवेकिन इत्यर्थः। वेदवादरताः बह्वर्थवादफलसाधनप्रकाशकेषु वेदवाक्येषु रताः। हे पार्थ नान्यत्स्वर्गपशुपुत्रादिफलसाधनेभ्यः कर्मभ्यः अस्तीत्येवंवादिनः वदनशीलाः ॥४२॥

ते च के—कामात्मान इति। कामात्मानः कामस्वभावाः कामपरा इत्यर्थः। स्वर्गपराः स्वर्गः परः पुरुषार्थो येषां ते स्वर्गपराः- स्वर्गप्रधानाः जन्मकर्मफलप्रदां कर्मणः फलं जन्मैव कर्मफलं तत्प्रददातीति जन्मकर्मफलप्रदा तां वाचं प्रवदन्तीत्यनुषज्यते। क्रियाविशेषबहुलां क्रियाणां विशेषाः ते बहुलाः यस्यां तां- स्वर्गपशुपुत्राद्यर्थाः यया वाचा बाहुल्येन प्रकाश्यन्ते भोगैश्वर्यगतिं प्रति भोगश्च ऐश्वर्यं च भोगैश्वर्ये तयोः प्राप्तिः भोगैश्वर्यगतिः तां प्रति साधनभूतास्ते क्रियाविशेषास्तद्बहुलां वाचं प्रवदन्तो मूढाः संसारेषु परिवर्तन्त इत्यभिप्रायः ॥४३॥

भोगैश्वर्यप्रसक्तानां तयाऽपहृतचेतसाम् ।
व्यवसायात्मिका बुद्धिः समाधौ न विधीयते ॥४४॥

तेषां च भोगैश्वर्यप्रसक्तानां भोगः ऐश्वर्यं चेति भोगैश्वर्ये तयोरेव प्रणयवतां तदात्मभूतानां तया क्रियाविशेषबहुलया वाचा अपहृतचेतसां आच्छादितविवेकप्रज्ञानां- व्यवसा-

---

वादिन कामात्मान स्वर्गपरा अविपश्चित- भोगैश्वर्यगतिं प्रति क्रियाविशेषबहुला जन्मकर्मफलप्रदा पुष्पिता यामिमा वाचं प्रवदन्तीति यच्छब्दस्य तु तयेति तृतीयश्लोकस्थतच्छब्देनान्वय ।

पुष्पाण्यस्यास्सञ्जातानि पुष्पिता- तदस्य सञ्जातमिति तारकादित्वादितच्। कथं वृक्षधर्मस्य पुष्पवत्त्वस्य वाचो लाभ इत्यत आह—पुष्पितवृक्षवदिति। औपचारिकप्रयोग इति भाव । फलितार्थमाह—श्रूयमाणेति। यथा पुष्पितवृक्षो दृश्यमानरमणीयस्तद्वदियं वाक् श्रूयमाणरमणीया श्रूयमाणं रमणीयं यस्यास्सा श्रूयमाणरमणीया- श्रवणमात्रमनोहरेत्यर्थ । संसाररूपदुःखावसानत्वादिति भाव । वाक्यं लक्षणं यस्यास्सा वाक्यलक्षणा- वाक्यरूपेत्यर्थ । वाक्यमिति यावत्। आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बकं वाक्यमिति बोध्यम्। विशेषेण पश्यन्ति जानन्तीति विपश्चित- पृषोदरादित्वात्साधु । न विपश्चितोऽविपश्चित । जन्मैव कर्मफलमिति। यज्ञादिविहितकर्मण फलं स्वर्गानुभव सच देवत्वेन जातेनानुभाव्य हिंसादिनिषिद्धकर्मण फल नरकं, तद्धि नारकत्वेन जातेनानुभाव्यं मिश्रकर्मण फल मनुष्यलोक स हि मनुष्यत्वेन जातेनानुभाव्य इत्येव कर्मफलानुभवस्य देवादिजन्मपरिग्रहपूर्वकत्वात्कर्मण फल जन्मैवेत्युक्तम्। परिवर्तन्ते भ्रमन्ति- जन्मनो मरणं मरणाज्जन्म चेत्यविच्छेदेन संसरन्तीत्यर्थ ॥४२,॥४३॥

भोगेति। तयाऽपहृतचेतसा भोगैश्वर्यप्रसक्ताना समाधौ व्यवसायात्मिका बुद्धिर्न विधीयते। तदात्मभूतानामिति। भोगैश्वर्याभिनिविष्टान्तःकरणतादात्म्याध्यासवता- बहिर्मुखानामित्यर्थ । समाधीयते निक्षिप्यते ईश्वरेणेति शेष । पुरुषस्य नास्ति स्वतो भोग अभोक्तृत्वात्किन्तु अन्तःकरणस्य विज्ञानबुद्ध्यपरपर्यायस्य भोक्तुस्तादात्म्याध्यासेनैव यथाह माघ -'समीक्ष्योक्ते बुद्धेर्भोग इवात्म'नीति। साङ्ख्योक्ते

यात्मिक साङ्ख्ये योगे वा बुद्धिः समाधौ समाधीयतेऽस्मिन् पुरुषोपभोगाय सर्वमिति समाधि-रन्तःकरणं बुद्धिस्तस्मिन् समाधौ न विधीयते न भवतीत्यर्थः ॥४४॥

त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन ।
निर्द्वन्द्वो नित्यसत्त्वस्थो निर्योगक्षेम आत्मवान् ॥४५॥

य एवं विवेकबुद्धिरहितास्तेषां कामात्मनाम्—त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यं संसारो विषयः प्रकाशयितव्यः येषां वेदानां ते वेदाः त्रैगुण्यविषयाः- त्वं तु निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन- निष्कामो भवेत्यर्थः - निर्द्वन्द्वः सुखदुःखहेतुभूतौ सप्रतिपक्षौ पदार्थौ द्वन्द्वशब्दवाच्यौ- ततो निर्गतः निर्द्वन्द्वो भव । किंच नित्यसत्त्वस्थो भव, सदा सत्त्वगुणाश्रयो भव, तथा निर्योगक्षेमो भव। अनुपात्तस्योपादानं योगः, उपात्तस्य रक्षणं क्षेमः, योगक्षेमप्रधानस्य श्रेयसि प्रवृत्तिर्दुष्करे-त्यर्थः। अतो निर्योगक्षेमो भव, आत्मवान् अप्रमत्तश्च भवेति एष तवोपदेशः स्वधर्ममनुतिष्ठतः॥

यावानर्थ उदपाने सर्वतस्सम्प्लुतोदके ।
तावान् सर्वेषु वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतः ॥४६॥

सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यान्यनन्तानि फलानि तानि नापेक्ष्यन्तेचेत् किमर्थं तानीश्वराये !

आत्मनि बुद्धेर्भोग इवेत्यर्थ । तस्मात्पुरुषोपभोगाय कामादिकं सर्वमन्तःकरणे सप्तमीश्वरेणेति कृत्वा समाधिरन्तःकरणं भवति । नच बुद्धेर्बुद्धौ कथं विधानमिति वाच्यं, ज्ञानस्यान्तःकरणे विधानमित्यदोषात्। न विधीयत इति कर्मकर्तरि लकार इत्याह—न भवतीति । न जायत इति यावत् । वस्तुतस्तु न विधीयते ईश्वरेणात्मनेति शेष । तस्यैव सर्वबुद्धिप्रेरकत्वात् मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं चेति वक्ष्यमाणत्वात् इति ॥४४॥

त्रैगुण्येति । त्रैगुण्यविषयास्संसारप्रकाशकाः सत्त्वादित्रिगुणजन्यत्वात्सुखदुःखादिलक्षणसंसारस्य त्रैगुण्यव्यपदेश· । केषामित्यत आह—कामात्मनामिति । निर्गतं त्रैगुण्यं यस्मात्स निस्त्रैगुण्य' निस्संसार इत्यर्थ । कामस्यैव संसारहेतुत्वात्फलितमाह—निष्काम इति । सप्रतिपक्षौ परस्परं प्रति-पक्षावित्यर्थ । पदार्थौ शीतोष्णादिरूपौ ततो निर्गत इति निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्येति समास । निर्द्वन्द्व इति द्वन्द्वसह इत्यर्थ· । दुष्करेति । अनुपात्तस्य धनधान्यादेरुपादाने, उपात्तस्य च तस्य रक्षणे व्यग्रस्य संसारिणः कथं मोक्षमार्गे प्रवृत्तिर्न कथमपीत्यर्थः ।

आत्मवानित्यत्र आत्मशब्दस्य देहमनोबुद्धिपुरुषादिरूपस्य यस्य कस्याप्यर्थस्य बोधकत्वं न सम्भवति आत्मराहित्ये प्रसक्ते सति हि आत्मवत्त्वं विधेयम्-- तदेव न सम्भवति देहादिरूपाणामात्मनां विधानात्प्रागेव सत्त्वादित्यभिप्रेत्य अप्रमत्त इत्युक्तम् । मनोवाचिनो बुद्धिवाचिनो वा आत्मशब्दस्य तद्धर्मे अवधाने लक्षणेति भाव.। एष इति । निस्त्रैगुण्य इत्यादिना प्रोक्त इत्यर्थ । स्वधर्ममनुतिष्ठत-स्तवेत्यन्वयः ॥४५॥

यावानिति श्लोकमवतारयति—सर्वेष्विति । फलाभावाद्योगमार्गो व्यर्थ इति प्रत्युदाहरणं ।

स्यनुष्ठीयन्त इति उच्यते तच्छृणु—यावानिति । यथा लोके कूपतटाकादावनेकस्मिन्नुदपाने परिच्छिन्नोदके यावान्यावत्परिमाणः स्नानपानादिरर्थः फलं प्रयोजनं स सर्वोर्थः सर्वतस्सम्प्लुतोदके योर्थस्तावानेव सम्पद्यते तत्रान्तर्भवतीत्यर्थः। एवं तावान् तावत्परिमाण एव सम्पद्यते। सर्वेषु वेदेषु वेदोक्तेषु कर्मस्वर्थो यो यत्परिमाणं कर्मफलं सोऽर्थो ब्राह्मणस्य सन्न्यासिनः

आक्षेपसमाधानं प्रतिजानीते— **उच्यते तदिति** । तच्छब्दस्य योगानुष्ठानस्य फलमित्यर्थः । किमिर्थमिति फलस्यैवाक्षिप्तत्वादिति भावः । श्रोतुस्सावधानत्वापादनायाह—**शृणिवति** वाक्यार्थः कर्म । **यावानिति** । यावत्तावदर्थशब्दानामावृत्तिः । उदपाने यावानर्थः सर्वतस्सम्प्लुतोदके तावानर्थः सर्वेषु वेदेषु यावानर्थः विजानतो ब्राह्मणस्य तवानर्थ इत्यन्वयः ।

पूर्वार्थस्य दृष्टान्तत्वादाह—**यथेति** । दृष्टान्तार्थस्य लोकसिद्धत्वादाह—**लोके इति** । उदकं पीयतेस्मिन्निति उदकस्य पानं यस्मिंस्तदिति वा व्युत्पत्त्या उदकस्योदस्सञ्ज्ञायामित्युदादेशे सिध्यत्युदपानमिति रूपं, किं तदुदपानमत आह—**कूपेति** । आदिपदाद्वाप्यादिग्रहणम् । उदपानानां नानात्वादाह—**अनेकस्मिन्निति** । कस्मादनेकत्वमत आह—**परिच्छिन्नेति** । परिच्छिन्नत्वस्य नानात्वप्रयोजकत्वादिति भावः ।

यावानिति । यच्छब्दात्परिमाणे डवतुब्विहित इत्यभिप्रायादाह—**यावत्परिमाण इति** । अर्थविशेषं दर्शयति—**स्नानेति** । अर्थशब्दार्थमाह—**फलमिति** । फल्गुत्वेन लीयत इति फलम् । यावदर्थमाह—**प्रयोजनमिति** । **स इति** । एतदानुगुण्येन स्नानपानादिरर्थ इत्यत्र स्नानपानादियोर्थ इति यच्छब्दाध्याहारो बोध्यः । ननु य.कश्चनार्थ इत्याह—**सर्व इति** । सर्वतस्सम्प्लुतं व्याप्तमुदकं यस्य तस्मिन् सर्वतस्सम्प्लुतोदके अपरिच्छिन्नोदके समुद्रे इत्यर्थः । मूले क्रियापदाभावात्तदध्याहृत्याह—**सम्पद्यत इति** । जायत इत्यर्थः । ननु परीच्छिन्नोदके यावानर्थोऽपरिच्छिन्नोदकेपि तावानर्थ इति कथमुच्यतेऽत आह—**तत्रान्तर्भवतीति** । परिच्छिन्नोदकानां कूपादीनामपरिच्छिन्नोदकसमुद्रांशत्वाद्घटाकाशानां महाकाशांशत्ववदिति भावः । नच कथं कूपादीनां समुद्रांशत्वं समुद्रव्यवहितत्वादिति वाच्यं, समुद्रमध्ये भुव ईश्वरेण स्थापितत्वात्समुद्रजलस्यैव भूगतवापीकूपेष्वनुगतत्वान्नदीतटाकादिषु च मेघवृष्टिद्वारा तज्जलस्यैव वर्तमानत्वाच । तस्माल्लोके येऽस्माभिः कूपे तटाकादौ वा स्नातं जलं पीतमिति मन्यन्ते तैस्सर्वैस्समुद्र एव स्नातं समुद्रजलमेव पीतं भवति वस्तुत इति भावः ।

उत्तरार्थस्य दार्ष्टान्तिकत्वादाह—**एवमिति** । तावच्छब्दस्य पूर्वमनुक्तार्थत्वादाह—**तावत्परिमाण इति** । वेदेषु फलाभावादाह—**वेदोक्तेषु कर्मस्विति** । यज्ञादिष्वित्यर्थः । यावानित्यस्यात्राप्यन्वय इत्यभिप्रेत्याह—**यत्परिमाणमिति** । कर्मफलं स्वर्गादिकम् । **योर्थ इति** । यच्छब्दस्योक्तत्वादाह—**सोर्थ इति** । इदं च यत्तच्छब्दद्वयमन्वयसौष्ठवाय भाष्यकारैरध्याहृतम् ।

नायं जातिमात्रवाची ब्राह्मणशब्दोऽमुख्यः, किंतु मुख्य एवेत्याह—**सन्न्यासिन इति** । 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विजः । वेदपाठेन विप्रस्स्याद्ब्रह्मज्ञानेन ब्राह्मणं' इति वच-

परमार्थतत्त्व विजानतः योऽर्थो विज्ञानफलं यत् सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीय तस्मिन् तावानेव

नात् ब्रह्मज्ञानस्य च वेदान्तश्रवणाद्यधीनत्वात्तत्र च शान्तो दान्त उपरत इति सन्यासिन एवाधिकारा द्ब्राह्मणो निर्वेदमायादिति ब्राह्मणजातीयस्यैव सन्यासेऽधिकाराच्च ब्रह्मज्ञानिब्राह्मणसन्न्यासिपरएव मुख्यो ब्राह्मणशब्द इति भाव । ब्रह्मणोय ब्राह्मण । वेद्यवेदितृभावरूपसम्बन्धे शेपे तस्येदमित्यण् । ब्रह्मवि दित्यर्थ । नच ब्राह्मो जाताविति पाणिनिसूत्रादजातौ ब्राह्म इति स्यादिति वाच्य, तत्र ब्रह्मशब्दस्य पुलिङ्गस्य हिरण्यगर्भार्थकस्य ग्रहणात् । अत्र ब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचित्वाच्च । अतएवाजातौ किं ब्राह्मो नारद इति प्रत्युदाहृतम्—उत्सङ्गान्नारदो जज्ञे इति हिरण्यगर्भाङ्गभवत्वान्नारदस्य । किंच 'ब्राह्मणोस्य मुखमासी'दिति श्रुतिश्च ब्राह्मणादिजात्युत्पत्तिहेतुं साकारमेव पुरुष निर्दिशति न तु निराकार ब्रह्म-तस्य मुखाद्यवयवाभावात् । नच ब्राह्मणशब्दो ब्रह्मज्ञानिनमेव वक्ति नतु सन्न्यासिनमिति वाच्यं, असन्न्यासिनो ब्रह्मज्ञानित्वाभावात् । नच गृहस्थो जनकादिर्ब्रह्मज्ञान्येवेति वाच्य, जनकादेर्यदि ब्रह्म वित्त्वेन ब्राह्मणत्वं स्यात्तर्हि कर्मगतफलाभिसन्धिकर्तृत्वपरित्यागेन सन्न्यासित्वमपि स्यात् जनकादे कर्माकर्मैवेत्युक्तत्वात् । 'कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति स' इति मूल एव वक्ष्यमाणत्वाच्च । कर्मणामकर्तृत्व हि सन्न्यास तस्माद्ब्राह्मणस्सन्न्यास्येव ।

अस्तु वा सूत्रगतब्रह्मशब्दस्य परब्रह्मवाचित्व तथापि न काचिदत्रानुपपत्ति ब्राह्मणजातीयस्यैव सन्न्यास इत्युक्तत्वात् । नचैवं ब्राह्मणस्येत्यस्य ब्राह्मणजातीयो गृहस्थादिरप्यर्थस्स्यादिति वाच्य, वि [illegible]नत इति विशेषणात् विजानत्त्वं हि ब्रह्मवित्त्व तच्चासन्न्यासिनो न भवत्येवेति । एतेन ब्राह्मणस्य वैदिक स्येति रामानुजोक्तार्थ परास्तः—तस्य तत्त्वविज्ञानाभावेन विजानत इति विशेषणासाङ्गत्यप्रसङ्गात् । नच वेदविदो वैदिका एव ब्रह्मविद इति वाच्य, 'वेदवादरता पार्थ नान्यदस्तीति वादिन । त्रैगुण्य विषया वेदा' इति वेदविदामब्रह्मवित्त्वस्य वेदाना त्रैगुण्यपरत्वस्य च भगवतैवोक्तत्वात् ।

यत्त्वत्र वेदान्तदेशिकः—ब्रह्मानितीति निरुक्त्या ब्राह्मण शकन्ध्वादिषु पररूप वक्तव्यमिति पररूपे कृते प्रज्ञादित्वादण्प्रत्यये च ब्राह्मण इति रूप भवति ब्रह्म चात्र वेद इति, तत्तुच्छम्—प्रज्ञादिषु ब्रह्मणशब्दाभावात् ब्रह्मण इति क्वापि प्रथमान्तपदप्रयोगाभावेन प्रज्ञादिषु शकन्ध्वादिषु वा आकृति गणत्वेन तद्ग्रहणायोगात्- प्रसिद्धपदप्रयोगनिर्वहणाय हि स्वीकृत आकृतिगण । किंच ब्रह्मानितीति व्युत्पत्तौ कर्मण्यण् स्यात् ततश्च वृद्धौ ब्रह्माण इत्येव स्यादिति । किं विजानतोऽत आह—**परमार्थ-तत्त्वमिति** । ब्रह्मेत्यर्थ । विजानदर्थस्य न ज्ञानफलत्वादाह—**विज्ञानफलमिति** । पूर्वोक्तदृष्टान्त-वाक्यस्थेन केन पदार्थेन सदास्य बिम्बप्रतिबिम्बभावोत आह—**यत्सर्वत इति** । सर्वतस्सम्प्लुतोदक-फलस्थानीयमित्यर्थ । विज्ञानस्यैव सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीयत्वादिति भाव । स्थानीयं तुल्यमित्यर्थ । तस्मिनिति विज्ञानफले अपरिच्छिन्ने ब्रह्मानन्दे इत्यर्थ । ब्रह्मानन्दलक्षणमोक्षस्यैव विज्ञानफलत्वादिति भाव । तावानेव सम्पद्यत इति तत्रैवान्तर्भवति 'एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीव'न्तीति श्रुते । अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दांशत्वात्परिच्छिन्नस्वर्गादिविषयानुभवजन्यानन्दानामिति भाव ।

)

सम्पद्यते । 'सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजास्साधु कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्सवेदे'ति श्रुतेः । सर्वं कर्माखिलमिति च वक्ष्यति- तस्मात् प्राक् ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्तेः कर्मण्यधिकृतेन कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयमपि कर्म कर्तव्यम् ॥४६॥

ननु कर्मफल ज्ञानफलेऽन्तर्भवतीत्यत्र किं प्रमाणमत आह--**सर्वमिति** । प्रजा यत्किञ्च साधु सत्कर्म कुर्वन्ति तत्सर्वं स इति शेष । अभिसमेति प्राप्नोति कस्स इत्यत आह—**यस्तद्वेदेति** । किं तदित्यत आह—**यत्सवेदेति** । स रैक्वो यद्वेद तद्ब्रह्म यो वेद स तत्त्ववित्प्रजाकर्तृकसर्वसाधुकर्मफल प्राप्नोति तत्त्ववित्प्राप्तब्रह्मानन्दांशत्वात्प्रजा साधुकर्मफलभूतानन्दस्येति भाव । स्मृतिमपि प्रमाणयति—**सर्वमिति** । 'सर्वं कर्माखिल पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यत' इति गीताश्लोक । ज्ञानफले कर्मफलस्यान्तर्भावाद्ज्ञाने कर्मण परिसमाप्तिरित्यर्थ ।

अयमत्र भाष्यपदान्वय —यथा उदपाने यावान्योर्थ स सर्वोर्थ सर्वतस्सम्प्लुतोदके योर्थस्तावानेव सम्पद्यते- एव सर्वेषु वेदेषु यावान्योर्थ सोर्थ विजानतो ब्राह्मणस्य योर्थ तावानेव सम्पद्यते इति । श्लोकव्याख्यामुपसहरन् फलितमाह—**तस्मादिति** । समुद्रफले कूपफलस्येव विज्ञानफले कर्मफलस्य न्तर्भावादित्यर्थ । अधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्यन्वय । काधिकृतेनेत्यत आह—**कर्मणीति** । कियत्पर्यन्तमत आह—**प्रागिति** । ज्ञाननिष्ठाया यावता कालेनास्याधिकारो भवति ताव पर्यन्तमित्यर्थ । ज्ञाननिष्ठाधिकारप्राप्त्यनन्तरं तु कर्म नैव कर्तव्यमिति भाव । कीदृश कर्मेत्यत आह—**कूपेति** । अर्थशब्दोत्र वस्तुवाच्येव, नतु फलवाची । कूपतटाकादिस्थानीयमित्यर्थ । अपिशब्दाद्विज्ञानादल्पत्वेन कर्तुमयुक्तमपीति गम्यते । विज्ञानेऽधिकाराभावादिति भाव ।

ननु किमर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति यदादावाक्षिप्त तस्य किं समाधानमायातमिति चेदुच्यते—मोक्षप्रदाया ज्ञाननिष्ठायामनधिकाराभावात्तदधिकारसिद्ध्यर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति । नच नायं समाधानार्थो मूलादायातीति वाच्यं, अर्थादेतत्सिद्धे । तथाहि—विज्ञानमेव सर्वैस्सम्पाद्यं समुद्रफले कूपफलस्येव विज्ञानफले ब्रह्मानन्दे एव सर्वकर्मफलविषयानन्दानामन्तर्भावात् । तच्च विज्ञानं कर्मयोगानुष्ठान विना दुस्सम्पादमिति कृत्वा मुमुक्षुणा विज्ञानसिद्ध्यर्थं कर्मयोगोऽनुष्ठेय इति । एवं ज्ञानप्राप्तिद्वारा अपरिच्छिन्नब्रह्मानन्दप्राप्तिहेतुत्वात्तत्क्षुद्रफलान्यनभिसन्धाय विहितानि कर्माण्यधिकृतेन कर्तव्यानीति परमार्थ ।

अत्र भाष्ये कर्मफलमित्यस्य अनभिसंहितकर्मफल चित्तशुद्धिरूपार्थ इत्यर्थ । कूपतटाकाद्यर्थस्थानीयमित्यस्य कूपतटाकादौ योऽर्थ स्नानपानादिक्रिया तत्तुल्यमित्यर्थ । ततश्च समुद्रे सिष्णासु पुरुष यथा समुद्रस्नानाधिकारसिद्ध्यर्थं समुद्रस्नानात्प्राक्कूपतटाकादौ स्नानाचमनादिक्रिया करोति तथा मुमुक्षु पुरुष मोक्षसाधनज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्ध्यर्थं तत प्रागफलाभिसन्धि विहितं कर्म कुर्यात् । स यथा कूपादिस्नानानन्तरं समुद्रे स्नाति देहस्य शुद्धत्वात्- तथाऽयं कर्मयोगानुष्ठानानन्तरं ज्ञाननिष्ठा प्राप्नुयाच्चित्तस्य शुद्धत्वात् । यथा तस्य कूपादिस्नानफलं समुद्रस्नानफले एवान्तर्भवति, समुद्रस्नानातिरिक्तकूपादिस्नानान्यफलाभावात् तथाऽस्यापि कर्मफल विज्ञानफले एवान्तर्भवति । एव च कूपस्नानसमुद्रस्नानयोरेव

कर्मज्ञानयोगयोरस्त्युपजीव्योपजीवकभावः- कूपस्नानसाध्यत्वात्समुद्रस्नानस्य, कर्मयोगसाध्यत्वाच ज्ञानयोगस्य उभयोः फलविषये तु हस्तिमशकान्तरमस्त्येव- कूपस्नानस्य देहमलापाकरणमात्रफलकत्वात्समुद्रस्नानस्य च सर्वनदीस्नानजन्यमहाफलकत्वात् । तथा- कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिमात्रफलकत्वाद्विज्ञानस्य च निरतिशयानन्दमोक्षरूपपरमपुरुषार्थफलकत्वादिति केचिद्वर्णयन्ति । अस्मिन्पक्षे- किमर्थं कर्मयोगानुष्ठानमित्याक्षेपस्य समुद्रस्नानाधिकारसिद्ध्यर्थं कूपादिस्नानमिव ज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्ध्यर्थं कर्मयोगानुष्ठानमिति कण्ठोक्तमेवोत्तरं सिद्ध्यति ।

ननु 'कूपे पश्य पयोनिधावपि घटो गृह्णाति तुल्यं जल'मिति न्यायेन पिपासुरुदकपाने यावत्परिमाणं जलं पिबति सर्वतस्सम्प्लुतोदकेपि तावत्परिमाणमेव जलं पिबति । नच समुद्रजलमपेयमिति वाच्यं, वाष्पभूतस्य समुद्रजलस्य पेयत्वात् इत्यनेनोच्यत इतिचेत्, मैवम्—दार्ष्टान्तिकाननुरोधात्मकनस्यार्थस्य । नच दार्ष्टान्तिकेपि सर्वेषु वेदोक्तेषु कर्मसु यावत्फलं लभते कर्मी तावदेव सन्न्यासी विज्ञाने फलं लभत इत्यर्थो वाच्य इति वाच्यं, कर्मफलेभ्यस्स्वर्गादिभ्योऽनित्येभ्यः विज्ञानफलस्य मोक्षस्य नित्यस्य परमोत्कृष्टत्वात् ।

अत एव हि 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्या कर्मफलेषु स्वर्गपशुपुत्रादिषु क्षयिष्णुत्व सातिशयत्वादिदोषदर्शनेन यस्य पुरुषस्य यस्मिन्नहनि विरागो जायते स तस्मिन्नेवाहनि सन्न्यासं स्वीकुर्यादित्युक्तम् । अन्यथा विज्ञानफलस्यापि कर्मफलतुल्यत्वे अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यारब्धं वेदान्तशास्त्रं व्यर्थमेव स्यात्, अथातो धर्मजिज्ञासेति पूर्वमीमांसाशास्त्रेणैव स्वर्गादिलाभात् । नच व्यर्थं भवतु को दोष इति वाच्यं, 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, आत्मावाऽरे द्रष्टव्य' इत्यादिज्ञानतत्फलविधायकश्रुतिशतविरोधात्- तस्याप्यङ्गीकारेनुभवविरोधो बलवान् जागर्ति- कर्मिणां दुःखात्मकसंसारस्यानुपरमदर्शनात्, सन्न्यासिनां तदुपरमेण निरतिशयात्मानन्दानुभवदर्शनाच्च । तस्माद्विज्ञानफलकर्मफलयोर्हस्तिमशकयोरिव महदन्तरम् । नचानभिसंहितफलानां कर्मणां मोक्षः फलमिति वाच्यं, चित्तशुद्धेरेव फलत्वादिति । अत्र यथा गङ्गायमुनादितत्तन्नदीस्नानादिजन्यानि तानि तानि फलानि समुद्रस्नानादेकस्मादेव पुरुषस्य भवन्ति तथा तत्तत्कर्मजन्या हैरण्यगर्भाद्यानन्दा एकस्मादेव ब्रह्मज्ञानाद्विदुषो भवन्तीति कतिचिद्वर्णयन्ति ।

यच्चाह रामानुजः—नच वेदोदितं सर्वं सर्वस्योपादेयं- यथा सर्वार्थपरिकल्पिते सर्वतस्सम्प्लुतोदके उदपाने पिपासोर्यावानर्थः यावदेव प्रयोजनं पानीयं तावदेव तेनोपादीयते न सर्वमेवं सर्वेषु च वेदेषु ब्राह्मणस्य विजानतो वैदिकस्य मुमुक्षोर्यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयं नान्यदिति । तन्मन्दम्—सर्वतस्सम्प्लुतोदकशब्दात्सर्वार्थपरिकल्पितत्वरूपार्थालाभात्- कूपादेस्स्नानादियत्किञ्चिदर्थपरिकल्पितत्वेन सर्वार्थपरिकल्पितत्वाभावाच्च नहि क्षीरपक्वादिकामस्य कूपादिना यः कश्चिदर्थः । सर्वशब्दस्य संकोचश्च न न्याय्यः । तथा यावत्प्रयोजनं तावत्तेनोपादीयत इत्यप्ययुक्तम्—जलस्यैवोपादेयत्वेन प्रयोजनस्यानुपादेयत्वात् । प्रयोजनवाचिनोर्थशब्दस्य जलवाचित्वाभावात् । यावतार्थेन जलेन प्रयोजनं तावदेव जलं

कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन ।
मा कर्मफलहेतुर्भूर्मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणि ॥४७॥

तव च– कर्मणीति । कर्मण्येवाधिकारः न ज्ञाननिष्ठायां ते तव- तत्र च कर्म कुर्वतः मा फलेष्वधिकारोस्तु कर्मफलतृष्णा माभूत् । कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायामित्यर्थः । यदा कर्मफले तृष्णा ते स्यात् तदा कर्मफलप्राप्तेर्हेतुः स्याः, एवं मा कर्मफलहेतुर्भूः यदा हि कर्म-

---

तेनोपादीयत इति वक्तव्यत्वात् । नच तथैव वदामीति वाच्यं, यावानिति प्रथमान्तपदसत्त्वात् । तेनेति उपदीयत इति च कर्मक्रिययोर्द्वयोर्मूलाद्बहिः कल्पितत्वात् । पिपासोरिति च नियन्तुमशक्यम्—सिष्णास्वादिसत्त्वात् । यदि पिपासोरित्युदाहरणार्थं तर्हि आरामसेचनेच्छोरपि ग्रहणं स्यात् । नचेष्टापत्तिः– तस्य सर्वेणापि कूपजलेन प्रयोजनसत्त्वात् । तावदेव तेनोपादीयते न सर्वमिति वक्तुमशक्यत्वात् ।

तथा ब्राह्मणशब्दाद्वैदिकार्थलाभः प्रागेव प्रत्युक्तः । विजानत इति शब्दाच्च न मुमुक्षुलाभः- वेदवादरतानां वैदिकानां बहूनां कामात्मनामेव दर्शनात्- वैदिकस्याथातोधर्मजिज्ञासेति कर्मस्वेव प्रवृत्तत्वेन मुमुक्षुत्वासम्भवात्- 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जु'नेति भगवतैव वैदिकत्वस्य कामहेतुत्वेन दूषितत्वात्- निष्कामस्यैव मुमुक्षुत्वाच्च- निष्कामस्तु न वैदिक', किंतु वेदान्त्येवेति सिद्धान्तात् ।

यो विशेषेणात्मतत्त्वं विजानाति स हि विजानन्नित्युच्यते, सच मुक्त एवेति किमिति मुमुक्षुत्वं तस्य । त्वयापि नित्यमुक्तानामनन्तगरुडादीनामीश्वरस्य च विजानत्त्वमभ्युपगनम् । किं च मुमुक्षोरेव ज्ञानेऽधिकारः- मुमुक्षुर्हि वेदान्तश्रवणादिकं कृत्वा तमात्मानं विशेषेण जानातीति कथं विजानत्वस्यैव मुमुक्षुत्वं ? मुमुक्षुत्वानन्तरभाव्यत्वाद्विज्ञानस्य । यदेव मोक्षसाधनं तदेवोपादेयमिति सर्वमपि वाक्यं मूलाद्बहिः कल्पितत्वात्सुतरामप्रमाणम् ।

वेदान्तेष्वेव मोक्षसाधनज्ञानश्रवणाद्वेदेषु मोक्षसाधनमित्यप्ययुक्तम्—वेदेष्वेव मोक्षसाधनत्वेऽपि धर्मादिसाधनयज्ञादेरिव श्रवणेसति वेदान्तश्रवणाद्यानर्थक्यात्- पूर्वोत्तरमीमांसाभेदेन शास्त्रभेदकल्पनस्याप्ययुक्तत्वापत्तेः । नच सर्वशब्दस्वारस्यादुपनिषदोपि वेदा एवेति वाच्यं, त्रैगुण्यविषया वेदा इति भगवतैवोक्तत्वादुपनिषदाञ्च सत्त्वादिगुणातीतब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपादकत्वात् ॥४६॥

कर्मणीति । एवकारार्थमाह—न ज्ञाननिष्ठायामिति । ते तवेति क्षत्रियस्येत्यर्थः- ब्राह्मणस्यैव सन्न्यासाधिकारात् 'ब्राह्मणो निर्वेदमायाद्ब्राह्मणः प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिभ्यः । यद्वा विवेकवैराग्यादिरहितस्येत्यर्थः । विवेकादिशालिन एव सन्न्यासेऽधिकारात् । ज्ञाननिष्ठा हि सर्वकर्मसन्न्यासः तत्पूर्विकेति वा । तृष्णा स्पृहा कस्यां चिदपीति समाधवस्यासपीत्यर्थः ।

फलतृष्णाप्रयुक्तः कर्मणि प्रवर्तते तदा कर्मफलस्यैव जन्मनो हेतुर्भवेत्- यदि कर्मफलं नेष्यते किं कर्मणा दुःखरूपेणेति मा ते तव सङ्गोऽस्त्वकर्मणि अकरणे प्रीतिर्माभूत् ॥४७॥

योगस्थः कुरु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय !
सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

यदि फलप्रयुक्तेन न कर्तव्यं कर्म कथं तर्हि कर्तव्यमित्युच्यते—योगस्थ इति। योगस्थस्सन् कुरु कर्माणि केवलमीश्वराराधनार्थम्। तत्रापीश्वरो मे तुष्यत्विति सङ्गं त्यक्त्वा धनंजय! फलतृष्णाशून्येन क्रियमाणे कर्मणि सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिलक्षणासिद्धिस्तद्विपर्ययजा

तर्हि दुःखरूपेण कर्मणा किमिति शङ्कायामाह—मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणीति। कर्मशब्दस्य क्रियायां यज्ञादिकर्मणि च प्रसिद्धत्वादाह—अकर्मणि अकरणे इति कर्मणामकरणे इत्यर्थः। फलमनभिसन्धाय त्वया कर्माण्येव कर्तव्यानि, नतु सन्न्यासस्तत्र तवानधिकारादिति श्लोकस्य फलितार्थः।

यत्तु रमानुजः—फलस्य च क्षुन्निवृत्त्यादेर्न त्वं हेतुरित्यनुसन्धेयमिति, तत्तुच्छम्—भोजनादिकर्मणामकर्मत्वात्, क्षुन्निवृत्त्यादेश्चाफलत्वात् न हि केनचिच्छास्त्रेण कश्चिद्भोजनादिकर्मण्यधिक्रियते येन भोजनादिकर्मण्येव तवाधिकार इत्युच्येत। नक्तभोजनोपवासपारणादिकं तु नित्यनैमित्तिकादिकर्माङ्गमेवेति न तत्र पृथग्विधिः। किं च यदि क्षुन्निवृत्त्यादि फलं स्यात्कथं तत्सङ्गो भोक्तुर्न भवेत्. यज्ञादिकर्मणस्स्वर्गादिफलं तु कालान्तरभावीति तत्सङ्गस्त्यक्तुं शक्यः पुंसा। अपि च फलमनभिसन्धाय यज्ञादीनि क्रियन्तानाम, क्षुन्निवृत्तिमनभिसन्धाय कथं क्षुधितो भोजने प्रवर्तेत। अन्यथा अक्षुधितस्यापि भोजने प्रवृत्तिस्स्यात्। यत्तु क्षुत्पिपासादेः प्राणधर्मत्वानुसन्धानं भोजनादेश्च शरीरधर्मत्वानुसन्धानं सा ज्ञाननिष्ठैव अविक्रियात्मदर्शनहेतुत्वात्। तथा कर्मफलयोर्हेतुर्माभूरिति च रामानुजोक्तमसत् कर्मण्येवाधिकार इति कर्महेतुत्वस्योक्तत्वात्।

यच्चोक्तम्—वेदान्तदेशिकेन कर्तृत्वानभिसन्धानमेव कर्माहेतुत्वमिति, तच्चायुक्तम्—कर्तृत्वानभिसन्धानस्य फलाहेतुत्वात्- यः कर्ताहमिति मन्यते स एव हि फलमभिसन्धत्ते कर्माहेतुत्वे तु कर्मैव न स्यात्- यथा फलाहेतुत्वे फलस्य स्वरूपानिष्पत्तिः, तथा कर्माहेतुत्वे किमिति कर्मणः स्वरूपानिष्पत्तिर्न भवेत् ॥४७॥

योगस्थ इति। हे धनञ्जय सङ्गं त्यक्त्वा सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा योगस्थस्सन् कर्माणि कुरु इत्यन्वयः। फलप्रयुक्तेनेति। फलाभिसन्धिमतेत्यर्थः। अथवा प्रयुक्तः प्रयोग इति भावे क्तः प्रसङ्ग इति यावत्। पुंसेति शेषः। फलप्रसङ्गेन कर्म न कर्तव्यं, फलमभिसन्धाय कर्म न कुर्याद्विवेकीत्यर्थः। इति शङ्कायामिति शेषः। उच्यते भगवतेति शेषः। कर्माणि कुर्वित्युक्ते किमर्थमित्याशङ्कां पूरयति—केवलमीश्वराराधनार्थमिति। तत्रापीश्वराराधनत्वेपीत्यर्थः। ईश्वरप्रीतावपि स्पृहा न कार्येत्यर्थः। ईश्वरप्रीत्याशाया अपि सिद्ध्यसिद्धिशङ्कादिना चित्तचाञ्चल्यहेतुत्वादिति भावः। तद्विपर्ययजेति तच्छब्देन चित्तशुद्धिः परामृश्यते। चित्तशुद्धेर्विपर्ययश्च चित्ताशुद्धिः तस्माज्जायत इति तज्ज्ञान

असिद्धिः तयोस्सिद्ध्यसिद्ध्योरपि समस्तुल्यो भूत्वा कुरु कर्माणि, कोऽसौ योगः-- यत्र स्थित्वा कर्म कुर्वित्युक्तं इदमेव तत्सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वं योग उच्यते ॥४८॥

दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनंजय !
बुद्धौ शरणमन्विच्छ कृपणाः फलहेतवः ॥४९॥

यत्पुनरसमत्वबुद्धियुक्तमीश्वराराधनार्थं कर्म एतस्मात्कर्मणः---दूरेणेति । दूरेणातिविप्रकर्षेण हि अवरं निकृष्टं कर्म फलार्थिना क्रियमाणं बुद्धियोगात् समत्वबुद्धियुक्तात् कर्मणः। जन्ममरणादिहेतुत्वादित्यर्थः । हे धनंजय ! यत एवमतो योगविषयायां बुद्धौ, तत्परिपाकजायां वा साङ्ख्ये बुद्धौ शरणमाश्रयमभयप्राप्तिकारणमन्विच्छ प्रार्थयस्व । परमार्थज्ञानशरणो भवेत्यर्थः । यतः अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणाः दीनाः- फलहेतवः फलतृष्णाप्रयुक्तास्सन्तः । 'यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात् प्रैति स कृपण' इति श्रुतेः ॥४९॥

प्राप्तौ राग तदप्राप्तौ द्वेषश्च न कर्तव्य इति भाव । योगस्थशब्दगतयोगशब्दार्थं भगवानेव तुरीयपादेन वक्तीत्याह---कोऽसौ योग इत्यादि । उच्यत इति शास्त्रज्ञैरिति शेष ।

यत्तु रामानुजः---राज्यबन्धुप्रभृतिषु सङ्गं त्यक्त्वा तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वेति, तत्तुच्छम्---मा फलेषु कदाचनेत्यनेनैव राज्यादिफलसङ्गस्याकर्तव्यत्वस्योक्तत्वात् । बन्धुप्रभृतिषु सङ्गाकर्तव्यत्वस्य अशोच्यानित्यारभ्य न त्वं शोचितुमर्हसीत्येतदन्तेन ग्रन्थेन प्रतिपादितत्वात् । प्रधानफलसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वमुपेक्ष्य तदन्तर्भूतविजयादिसिद्ध्यसिद्धिसमत्ववचनस्यायुक्तत्वात् । प्रधानफलसिद्ध्यसिद्धिसमत्वस्यैत प्रागनुक्तत्वाच्च । सुखदुःखे समे कृत्वेति श्लोके जयापजयसमत्वस्योक्तत्वाच्च ॥४८॥

दूरेणेति । हे धनञ्जय ! बुद्धियोगात्कर्म दूरेणावरं हि- बुद्धौ शरणमन्विच्छ । फलहेतव कृपणा भवन्तीति शेष । बुद्धिना व्यवसायात्मकबुद्धिना योगो यस्य तद्बुद्धियोगं तस्माद्बुद्धियोगात् । फलितमाह---समत्वबुद्धियुक्तात्कर्मण इति, जन्ममरणादिहेतुत्वादिति । फलार्थिना क्रियमाणस्य कर्मण इति भाव । स्वर्गादिफलानुभवार्थं जन्म, तत्सुकृतक्षयानन्तरं मरण चेति बोध्यम् । आदिशब्दात्सुखदुःखादिग्रहणम् । परिपाकजा परिणामजाता- फलभूतेति यावत् । साङ्ख्ये बुद्धौ- साङ्ख्यविषयायां बुद्धावित्यर्थ । परमार्थज्ञानमेव शरणमभयप्राप्तिकारणं यस्य स परमार्थज्ञानशरण । फलहेतवस्सन्त अवरं कर्म कुर्वाणाः कृपणा इत्यन्वय । फलहेतव इत्यनेनार्थसिद्धस्यैव वचनमवरं कर्म कुर्वाणा इति कर्मफलतृष्णाशालित्वरूपफलहेतुत्ववन्तो ह्यवरं कर्म कुर्वन्ति । कर्मण एकस्यैवोत्कर्षापकर्षौ तत्कर्तृबुद्धिगतफलाभिसन्धानसङ्गयुक्तावेव न तु स्वाभाविकाविति बोध्यम् । एतेनाविवेकिफलाभिजनसमाश्रयात्कर्मणामेवापकर्षो जात इति तन्निन्दा सूच्यते । फलहेतूनां कृपणत्वे श्रुतिं प्रमाणयति---यो वेति । हेगार्गि यो वा पुरुष एतदक्षरमविनाशि- ब्रह्मेति यावत् । अविदित्वा अस्माल्लोकान्मनुष्यलोकात्प्रैति मनुष्यलोकं विहाय स्वर्गादिलोकं प्राप्नोति- स्वकृतपुण्यकर्मफलानुभवार्थं स्वर्गादिलोकान् प्राप्नोतीत्यर्थ ।

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

समत्वबुद्धियुक्तस्सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः कर्मणि समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः- जहाति परित्यजति- इहास्मिन् लोके- उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे- सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण- तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व- योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वबुद्धिः- ईश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः, तद्धि कौशलं यत् बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्त्यन्ते, तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

यस्मात्- कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन सम्बन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः- कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्- फलं त्यक्त्वा

सोऽपि विद्वान् पुरुष कृपणश्शोच्य । अस्माल्लोकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा अस्माल्लोकाद्देहात्प्रेत्युत्क्रामति- म्रियत इति यावत् । तत्त्वविद उत्क्रान्त्यभावादिति भाव ।

यत्तु रामानुज —बुद्धियोगादित्यस्य बुद्धियोगयुक्तात्कर्मण इत्यर्थमाह- अत्रोपपत्तिमाह जहल्लक्षणयेति वेदान्तदेशिकश्च यत् , तदुभयं तुच्छम्—लक्षणाश्रयणस्य दुष्टत्वात्- बुद्धियुक्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धौ बुद्धियोगयुक्तादित्यस्यानर्थक्याच्च ।

बुद्धीति । बुद्धियुक्त पुरुष इह उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्यन्वय. । कर्मणि समत्वं नाम कर्मजन्यसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वं- तस्यैव प्रकृतत्वात् । अथवा फलपरित्यागान्नित्येषु नैमित्तिकेषु काम्येषु च कर्मसु समत्वबुद्धि - सर्वेषामपि सत्त्वशुद्धिरूपैकफलकत्वेन समत्वात् ।

ननु 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जन परमं साम्यमुपै'तीति श्रुत्या आत्मविद एव पुण्यपापपरित्यागश्रवणात्कथं कर्मयोगिन पुण्यपापविधूननमत आह—सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणेति । सत्त्वशुद्ध्या यद्ज्ञानं तत्प्राप्तिद्वारेण सत्त्वशुद्धिपूर्वकज्ञानप्राप्तिद्वारेणेत्यर्थ । कर्मयोगात्सत्त्वशुद्धिस्ततो ज्ञानप्राप्तिस्तया सुकृतदुष्कृतपरित्याग इति भाव । स्वभावादिति बन्धकत्वरूपात्स्वभावादित्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—बुद्धियोगयुक्त इति । योगो बुद्धियोग कौशलमतिसामर्थ्यमतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—बुद्धिशब्दाद्बुद्धियोगरूपार्थलाभात् प्रकृतयोगस्य कर्मयोगत्वेन बुद्धियोगशब्दवाच्यत्वाभावात्- बुद्धियोगो हि ज्ञानयोग बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वात् । नच बुद्धियोगादिति पूर्वश्लोकादत्र बुद्धेर्बुद्धियोगार्थबोधकत्वमिति वाच्यं, तत्रापि बुद्धियुक्तादित्येवार्थस्य सिद्धान्तिनत्वात् । योगः कौशलमिति पदद्वयस्य स्वारसिकं सामानाधिकरण्यं भञ्जयित्वा कौशलसाध्य इति लाक्षणिकार्थस्वीकारस्याप्रमाणत्वाच्च ॥५०॥

परित्यज्य मनीषिणः ज्ञानिनो भूत्वा जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः जन्मैव बन्धो जन्मबन्धः तेन विनिर्मुक्ताः जीवन्त एव जन्मबन्धविनिर्मुक्तास्सन्तः पदं परमं विष्णोर्मोक्षाख्यं गच्छन्ति । अनामयं सर्वोपद्रवरहितमित्यर्थः ।[१] अथवा बुद्धियोगाद्धनंजयेत्यारभ्य परमार्थदर्शनलक्षणैव सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीया कर्मयोगजसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः दर्शिता- साक्षात्सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वश्रवणात् ॥५१॥

यदा ते मोहकलिलं बुद्धिर्व्यतितरिष्यति ।
तदा गन्तासि निर्वेदं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च ॥५२॥

बुद्धियुक्ताः पुरुषाः कर्मजं फलं त्यक्त्वा मनीषिणस्सन्तः जन्मबन्धविनिर्मुक्ता अनामयं पदं गच्छन्तीत्यन्वयः । ज्ञानिनो भूत्वेति चित्तशुद्धिद्वारा आत्मज्ञाननिष्ठां प्रपद्येत्यर्थः । गच्छन्तीति वर्तमाननिर्देशादाह—**जीवन्त एवेति** । अन्यथा हि गमिष्यन्तीति वक्तव्यं स्यात् । 'तद्विष्णोः परमं पद'-मिति श्रुतेराह—**विष्णोरिति** । किं तत्पदमत आह—**मोक्षाख्यमिति** । सच्चिदानन्दलक्षणं स्वरूप-मित्यर्थः । आत्मन्यनात्माध्यासहेतोरविद्याया अहं ब्रह्मेति विद्यया तेजसा तिमिरस्येव नाशे सति सच्चिदानन्दब्रह्मात्मसाक्षात्कारो जायते स एव मोक्ष इत्युच्यते । सच जीवद्दशायामेव सुलभः- शमदमादिसंस्कृतमनस्साध्यत्वाद्विद्यायाः, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवतीति विद्याया अव्यवहितफलत्वाच्च मोक्षस्य । नच विदेहकैवल्यस्य मोक्षस्य कथं जीवद्दशायां लाभ इति वाच्यं, आत्मनस्सर्वदापि विदेहत्वा'न्निष्कलं निष्क्रियं शान्तमशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुतेः सदेहत्वस्य चाविद्यासिद्धत्वात् । विद्यया आत्मनि सदेहत्वभ्रान्तिमात्रस्यैव निवर्त्यत्वात् । रज्जुसर्पभ्रान्तेराप्तोपदेशनिवर्त्यत्ववत् । तस्मादविक्रिये आत्मनि स्वयम्प्रभे कालत्रयेपि बन्धतद्धेतुसङ्गाभावात्सिद्धा जीवन्मुक्तिरात्मज्ञस्य ।

ननु सुकृतदुष्कृते जहाति- अनामयं पदं गच्छन्तीति साक्षाद्ज्ञानफलस्य सुकृतदुष्कृतप्रहाणस्य परमपदप्राप्तेश्च मोक्तत्वान्नात्र कर्मयोगप्रसञ्जनमतीवोचितमित्यत आह—**अथ वेति** । अयं च श्लोकाना-मर्थः । हेधनञ्जय बुद्धियोगाद्ज्ञानयोगात्साङ्ख्ययोगादित्यर्थः । कर्म कर्मयोगः दूरेणावरं हि । तस्माद्बुद्धौ साङ्ख्ये शरणमन्विच्छ- कर्मफलहेतवस्त्वतीव कृपणाः कर्मयोगनिष्ठास्तु नातीव कृपणाः- अफलहेतुत्वा-दित्यर्थः । बुद्धियुक्तः साङ्ख्यबुद्धियुक्त इह उभे सुकृतदुष्कृते जहाति- 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूये'ति श्रुतेः । तस्मात्त्वं योगाय साङ्ख्यबुद्धिजनककर्मयोगाय तावद्युज्यस्व, योगः कर्मसु कौशलमित्यनति-रिक्तार्थम् । बुद्धियुक्तास्साङ्ख्यज्ञानयुक्ता मनीषिणो विद्वांसः कर्मजं फलं त्यक्त्वा- कर्मत्यागद्वारा तत्फल-त्यागं कृत्वेत्यर्थः । जन्मबन्धविनिर्मुक्तास्सन्तः अनामयं पदं गच्छन्तीत्यनतिरिक्तार्थम् । परमार्थदर्शनं परतत्त्वज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्सा परमार्थदर्शनलक्षणा कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिः तज्जा कर्मयोगजसत्त्व-शुद्धिजा बुद्धिः- साङ्ख्यबुद्धिरित्यर्थः । दर्शिता भगवतेति शेषः । तत्र हेतुमाह—**साक्षादिति** । कर्म-योगस्य परम्परया सुकृतदुष्कृतप्रहाणादिहेतुत्वमस्ति, नतु साक्षात् ज्ञानयोगस्य तु साक्षात्तदस्तीति कृत्वा प्रकृतश्लोकेषु सत्साक्षाद्धेतुत्वश्रवणात्साक्षाद्धेतुत्ववान् साङ्ख्ययोग एवेदाप्युक्त इति ज्ञेयमिति भाव ॥५१॥

बुद्धियुक्तो जहातीह उभे सुकृतदुष्कृते ।
तस्माद्योगाय युज्यस्व योगः कर्मसु कौशलम् ॥५०॥

समत्वबुद्धियुक्तस्सन् स्वधर्ममनुतिष्ठन् यत्फलं प्राप्नोति तच्छृणु—बुद्धियुक्तः कर्मणि समत्वविषयया बुद्ध्या युक्तो बुद्धियुक्तः- जहाति परित्यजति- इहास्मिन् लोके- उभे सुकृतदुष्कृते पुण्यपापे- सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेण- तस्मात्समत्वबुद्धियोगाय युज्यस्व घटस्व- योगो हि कर्मसु कौशलं स्वधर्माख्येषु कर्मसु वर्तमानस्य या सिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वबुद्धिः- ईश्वरार्पितचेतस्तया तत्कौशलं कुशलभावः, तद्धि कौशलं यत् बन्धस्वभावान्यपि कर्माणि समत्वबुद्ध्या स्वभावान्निवर्त्यन्ते, तस्मात्समत्वबुद्धियुक्तो भव त्वम् ॥५०॥

कर्मजं बुद्धियुक्ता हि फलं त्यक्त्वा मनीषिणः ।
जन्मबन्धविनिर्मुक्ताः पदं गच्छन्त्यनामयम् ॥५१॥

यस्मात्- कर्मजमिति । कर्मजं फलं त्यक्त्वेति व्यवहितेन सम्बन्धः । इष्टानिष्टदेहप्राप्तिः- कर्मजं फलं कर्मभ्यो जातं बुद्धियुक्ताः समत्वबुद्धियुक्ता हि यस्मात्- फलं त्यक्त्वा

सोऽपि विद्वान् पुरुष कृपणश्शोच्यः । अस्माल्लोकादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । यद्वा अस्माल्लोकाद्देहात्प्रेत्युत्क्रामति- म्रियत इति यावत् । तत्त्वविद उत्क्रान्त्यभावादिति भावः ।

यत्तु रामानुज.—बुद्धियोगादित्यस्य बुद्धियोगयुक्तात्कर्मण इत्यर्थमाह- अत्रोपपत्तिमाह जहल्लक्षणयेति वेदान्तदेशिकश्च यत्, तदुभयं तुच्छम्—लक्षणाश्रयणस्य दुष्टत्वात्- बुद्धियुक्तादित्यनेनैवेष्टसिद्धौ बुद्धियोगयुक्तादित्यस्यानर्थक्याच्च ।

बुद्धीति । बुद्धियुक्तः पुरुष इह उभे सुकृतदुष्कृते जहातीत्यन्वयः । कर्मणि समत्वं नाम कर्मजन्यसिद्ध्यसिद्ध्योस्समत्वं- तस्यैव प्रकृतत्वात् । अथवा फलपरित्यागान्नित्येषु नैमित्तिकेषु काम्येषु च कर्मसु समत्वबुद्धिः- सर्वेषामपि सत्त्वशुद्धिरूपैकफलकत्वेन समत्वात् ।

ननु 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुत्या आत्मविद एव पुण्यपापपरित्यागश्रवणात्कथं कर्मयोगिन पुण्यपापविधूननमत आह—सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारेणेति । सत्त्वशुद्ध्या यद्ज्ञानं तत्प्राप्तिद्वारेण- सत्त्वशुद्धिपूर्वकज्ञानप्राप्तिद्वारेणेत्यर्थः । कर्मयोगात्सत्त्वशुद्धिस्ततो ज्ञानप्राप्तिस्तया सुकृतदुष्कृतपरित्याग इति भाव । स्वभावादिति बन्धकत्वरूपात्स्वभावादित्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—बुद्धियोगयुक्त इति । योगो बुद्धियोग. कौशलमतिसामर्थ्यमतिसामर्थ्यसाध्य इत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—बुद्धिशब्दाद्बुद्धियोगरूपार्थालाभात् प्रकृतयोगस्य कर्मयोगत्वेन बुद्धियोगशब्दवाच्यत्वाभावात्- बुद्धियोगो हि ज्ञानयोग बुद्धेर्ज्ञानपर्यायत्वात् । नच बुद्धियोगादिति पूर्वश्लोकादत्र बुद्धेर्बुद्धियोगार्थबोधकत्वमिति वाच्यं, तत्रापि बुद्धियुक्तादित्येवार्थस्य सिद्धान्तितत्वात् । योगः कौशलमिति पदद्वयस्य स्वारसिकं सामानाधिकरण्यं भञ्जयित्वा कौशलसाध्य इति लाक्षणिकार्थस्वीकारस्याप्रमाणत्वाच्च ॥५०॥

समाधौ समाधीयतेस्मिन्निति समाधिरात्मा तस्मिन्नात्मनीत्येतत् । साप्यचला तत्रापि विकल्पवर्जितेत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं- तदा तस्मिन् काले योगमवाप्स्यसि विवेकप्रज्ञां समाधिं प्राप्स्यसि ॥५३॥

मनात्मेति विवेकरूपं ज्ञानम् । यावदर्थमाह—समाधिमिति । चित्तसमाधानमित्यर्थः । निर्विकल्पसमाधिमिति यावत् । सुषुप्ताविव लयरहितं जाग्रत्स्वप्नयोरिव विक्षेपरहितमहं ब्रह्मेत्याकारवृत्तिशून्यं च सदन्तःकरणं यत्केवलमात्मस्वरूपानुसन्धानपरं वर्तते तदेव निर्विकल्पसमाधिरिति फलितार्थः । यदा स्वस्यान्तःकरणं निर्विकल्पं निर्विक्षेपं च सदात्मनि स्थिरं वर्तते तदा निर्विकल्पसमाधिशाल्यहमिति ज्ञातव्यं त्वयेति श्लोकनिष्कृष्टार्थः । निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारेसति अयमात्मा इदमनात्मेति विवेकस्सुखेन भवति पुंस इति भावः । एतेन ज्ञानयोगस्य समाधिरेव पराकाष्ठेति सूचितम् । नच यमनियमाद्यष्टाङ्गलक्षणयोगस्यैव समाधिः परा काष्ठेति वाच्यं, मनस्संयमसाध्यस्य समाधेः साङ्ख्ययोगयोरुभयोरपि परमावधित्वात् । मनस्संयमस्तु केषाञ्चित्प्राणायामादियोगसाध्यः, केषाञ्चिदात्मानात्मविवेचनरूपसाङ्ख्यसाध्य इति विवेकः । अत 'एवैकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्य'तीति वक्ष्यति भगवान् ।

नन्तु समाधावचला बुद्धिः स्थास्यतीत्यनेनैव निर्विकल्पसमाधिरुक्तः- पुनः समाधिं प्राप्स्यसीति वचनं त्वयुक्तं- समाधिमतस्समाधिप्राप्तिरिति पौनरुक्त्यादिदोषादिति चेदत एव श्लोकनिष्कृष्टार्थस्तथोक्तो मया । यद्वा- कर्मयोगजा सत्त्वशुद्धिः, सत्त्वशुद्धौ निर्विकल्पसमाधिलाभः, तत्रश्चात्मानात्मविवेकलक्षणज्ञानयोगात्मकसमाधिलाभ इति विवेकः । सत्त्वशुद्धिंप्रति कर्मानुष्ठानवद्यमनियमादयोपि हेतव एवेति कृत्वा निर्विकल्पसमाधेर्योगपरमावधित्वञ्चोच्यत इति बोध्यम् । एतेन सर्वेपि योगा ज्ञानयोगसाधका एव, नतु तत्साध्यः कश्चन योगोऽस्तीति ज्ञानयोगस्य सर्वयोगाधिकत्वं सूचितम् ।

यद्यपि ज्ञानयोगस्य परा काष्ठा ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः निर्विकल्पसमाधिश्च स एवेति नोभयोर्भेदः, तथापि निर्विकल्पसमाधावात्मानुभवं कुर्वन्तोपि योगिनः न तमात्मानं ब्रह्माभिन्नं विदुरिति हेतोर्निर्विकल्पसमाधेर्योगसाध्यात् ज्ञानयोगस्योत्कर्ष उक्तः । येन केनापि योगाद्युपायेन यदा तवान्तःकरणस्य निर्विकल्पसमाधिलाभः, तदैव तव अयमात्मा इदमनात्मेति विवेको जायते- निर्विकल्पसमाधावात्मस्वरूपसाक्षात्कारस्य जातत्वादिति श्लोकस्य तात्पर्यम् । नचैवं निर्विकल्पसमाधिनैवालं- तत्र एवात्मस्वरूपसाक्षात्कारलाभात्- सच समाधिः प्राणायामादिसाद्धय इति कोर्थो ज्ञानयोगेनेति वाच्यं, सच्चिदानन्दलक्षणस्सर्वान्तरस्स्वयम्प्रभ आत्मेति ज्ञाने सत्येव निर्विकल्पसमाध्यनुभूतवस्तुनि ब्रह्मात्मज्ञानं स्यात्पुंसः न त्वन्यथेति ज्ञानयोगस्यावश्यकत्वात् । नहि सौषुप्तिक आत्मानन्दानुभवो मोक्षाय भवति पुंसां- अयमात्मेति ज्ञानाभावस्य तुल्यत्वात् इति । अथवा विक्षेपो विपर्ययः विकल्पस्संशय इत्यर्थोत्रात्र श्लोके पूर्ववाक्येन निर्विकल्पसमाधिरभिधीयत इति न कोपि दोष इति बोध्यम् । नायमात्मेति अयमात्मा, वा नवेति च विक्षेपविकल्परहिता सती यदा ते बुद्धिरात्मनि स्थिरा स्याम्यत्स्यमेवात्मेति तदा त्वं योगमवाप्स्यसीति

योगानुष्ठानजनितसत्त्वशुद्धिजा बुद्धिः कदा प्राप्यत इत्युच्यते—यदेति। यदा यस्मिन्काले ते तव मोहकलिलं मोहात्मकमविवेकरूप कालुष्यं- येनात्मानात्मविवेकबोधं कलुषीकृत्य विषयं प्रत्यन्तःकरणं प्रवर्त्यते तत्तव बुद्धिर्व्यतितरिष्यति व्यतिक्रमिष्यति- शुद्धभावमापत्स्यत इत्यर्थः। तदा तस्मिन्काले- गन्तासि प्राप्तासि निर्वेदं वैराग्यं श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च- तदा श्रोतव्यं श्रुतं च निष्फलं प्रतिभातीत्यभिप्रायः ॥५२॥

श्रुतिविप्रतिपन्ना ते यदा स्थास्यति निश्चला।
समाधावचला बुद्धिस्तदा योगमवाप्स्यसि ॥५३॥

मोहकलिलात्ययद्वारेण लब्धात्मविवेकप्रज्ञः कदा कर्मयोगजं फलं परमार्थयोगं प्राप्स्यसीति तच्छृणु—श्रुतीति। श्रुतिविप्रतिपन्ना अनेकसाध्यसाधनसम्बन्धप्रकाशनश्रुतिभिः श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैः विप्रतिपन्ना नानाप्रतिपन्ना- श्रुतिविप्रतिपन्नासती ते तव बुद्धिर्यदा यस्मिन् काले स्थास्यति स्थिरीभूता भविष्यति, निश्चला विक्षेपरूपचलनवर्जितासती

यदेति। यदा ते बुद्धि· मोहकलिलं व्यतितरिष्यति तदा श्रोतव्यस्य श्रुतस्य च निर्वेदं गन्तासि। कालुष्यमेव कार्यद्वारा दर्शयति—येनेति। आत्मानात्मविवेकरूपो बोधो ज्ञानं तं कलुषीकृत्य अपहृत्य विषय शब्दादिकंप्रति अन्त करणं येन प्रवर्त्यते तत्कालुष्यमित्यन्वयः। विवेकजलकलुषीकरणादविवेकस्य रजस इव कलिलशब्दव्यवहार इति भाव।

श्रुतेन किं श्रोतव्येन किमिति श्रुतश्रोतव्यविषयं निर्वेदं प्राप्स्यसीत्यर्थः। श्रुतं श्रोतव्यञ्चेत्यात्मनोऽन्यत्सर्वं धर्मशास्त्रादिकमित्यर्थ.। आत्मनस्तु यावत्साक्षात्कारं सर्वदापि श्रोतव्यत्वान्न तत्र निर्वेद उचित.- 'आत्मा वारे द्रष्टव्यः श्रोतव्य' इति श्रुतेः, 'आसुप्तेरामृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तये'ति स्मृतेश्च ॥५२॥

श्रुतीति श्लोकमवतारयति—मोहेति। आत्मानात्मविवेकाच्छादकस्य मोहकलिलस्यात्यये -नाशेसति आत्मानात्मविवेकरूपा प्रज्ञा लभ्यते पुंसा। तादृशश्च पुरुष. कर्मयोगजं परमार्थयोगं साङ्ख्ययोगरूपं फलं कदा प्राप्स्यसीत्येतदहं वच्मि तत्त्वं शृणु- श्रुतिविप्रतिपन्ना ते बुद्धिः यदा निश्चलासती समाधावचलासती स्थास्यति तदा योगमवाप्स्यसीत्यन्वय.। अनेकेषां साध्यानां साधनाना सम्बन्धानां च प्रकाशनं याभिस्ताभिः श्रुतिभि· प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणैश्श्रवणैः प्रवृत्तिनिवृत्ती लक्षणं स्वरूपं येषान्तैस्तयोर्वैदैः हेतुभिः विप्रतिपन्ना विप्रतिपत्तिं प्राप्ता नानाप्रतिपन्ना बहुभेदं प्राप्तेत्यर्थ·। प्रवृत्तिनिवृत्तिधर्मप्रतिपादकवेदश्रवणात् किं कर्म कुर्यां? किंवा प्रव्रजेयम्? किंवा वनं विशेयम्? कर्मस्वपि किं काम्यानि कुर्यामथवा नित्यानीत्येवं बहुविधविकल्पान् प्राप्तेति भावः।

निश्चलाचलपदयोः पौनरुक्त्यं वारयति—विक्षेपेति। विक्षेपो बुद्धेरात्मस्वरूपात्प्रच्युतिः- विषयचिन्तेति यावत्। तत्रापीत्यात्मन्यपीत्यर्थः। विकल्पो बुद्धिवृत्तिः विवेकप्रज्ञा अयमात्मा इद-

प्रजहातीत्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेः स्थितप्रज्ञस्य लक्षणं साधनं चोपदिश्यते, सर्वत्रैव ह्यध्यात्मशास्त्रे कृतार्थलक्षणानि यानि तान्येव साधनान्युपदिश्यन्ते- यत्नसाध्यत्वात् । यानि यत्नसाध्यानि साधनानि लक्षणानि च भवन्ति तानि ।

श्रीभगवानुवाच— प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ! मनोगतान् ।
आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यते ॥५५॥

प्रजहातीति । प्रजहाति प्रकर्षेण जहाति परित्यजति यदा यस्मिन्काले- कामान् इच्छाविशेषान्- सर्वान् समस्तान्- हेपार्थ! मनोगतान् मनसि प्रविष्टान्- सर्वकामपरित्यागे तुष्टिकारणाभावात्- शरीरधारणनिमित्तविशेषे च सति उन्मत्तप्रमत्तस्येव प्रवृत्तिः प्राप्येनेत्यत

प्रजहातीति श्लोकमवतारयति—प्रजहातीति । आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । समासे त्वाध्यायपरिसमाप्तीति स्यात्- यावदध्यायपरिसमाप्तीत्यर्थः । साधनं चेति । ननु लक्षणस्यैव पृष्टत्वा-त्किमिति साधनोपदेश इत्यत आह—सर्वत्रेति । अध्यात्मशास्त्रे वेदान्तशास्त्रे कृतार्थः स्थितप्रज्ञः-- तस्यैव कृतकृत्यत्वात् । कृतकृत्यस्य यानि लक्षणानि तान्येव कृतकृत्यत्वस्य साधनानीत्युपदिश्यन्ते उच्यन्ते । तत्र हेतुमाह—यत्नसाध्यत्वादिति । कृतार्थे पुरुषे वर्तमानानि यानि कृतार्थत्वसूचकानि चिह्नानि कामपरित्यागात्मतुष्टिसुखस्वभावादीनि तान्येव कृतार्थत्वसाधकानि । मनःसंयमरूपयत्नसाध्यत्वा-त्तेषामित्यर्थः ।

ननु साधनलक्षणयोरेकत्वमयुक्तम्—साधनसाध्यत्वाल्लक्षणानामिति चेत्सत्यमन्यत्र तथैव । इह तु साधनलक्षणयोरैक्यमेव- कामप्रहाणादिभिस्साधनैः कृतार्थत्वसिद्धेः, कृतार्थे पुंसि कामप्रहाणादीनां लक्ष-णत्वाच्च । लक्षयन्तीति लक्षणानि, साधयन्तीति साधनानीति निरुक्तेः यान्येव कृतार्थत्वं लक्षयन्ति तान्येव तत्साधयन्ति । कथमन्यथा कृतार्थत्वासाधकानां कृतार्थत्वलक्षकत्वं स्यात्, साधनेन हि साध्यं लक्ष्यते धूमेन वह्निवत्, साध्यं चात्र कृतार्थत्वं तल्लक्षकत्वं चास्ति तत्साधनस्य । तस्मात्साधनत्वलक्षकत्वयोरैक्या-त्साधनलक्षणयोरैक्यमिति भावः । यानि लक्षणानि तानि साधनानीत्येतदेव द्रढयितुमाह—यानि साधनानि तान्येव लक्षणानीति ॥

हेपार्थ यदा पुरुष इति शेषः । मनोगतान् सर्वान् कामान् प्रजहाति आत्मन्येवात्मना तुष्टश्च भवति, तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते । सर्वकामेति । सति पुत्रादिविषयकामे तत्सिद्ध्या पुंसस्तुष्टिस्स्या-त्तदितरां कामाभावे तु तुष्टिरेव न स्यात्- तुष्टिकारणस्य कामितार्थलाभरूपस्याभावादित्यर्थः । किंच सर्व-कामपरित्यागाद्भोजनकामस्यापि परित्यागः प्राप्तः, सति च तस्मिन् भोजनकामत्यागे भोजनाभावाद्विदुष आकस्मिकं बलात्कारमरणं स्यात्तच्चायुक्तं- दोषावहत्वात् । अथैतद्भयाच्छरीरधारणनिमित्तभोजनादि-कामविशेषोऽस्त्वित्यत आह—शरीरेति । उन्मादं प्राप्त उन्मत्तः मदिरापानादिना मत्तः प्रमत्तः- उन्म-त्तवप्रमत्तवच्चेत्यर्थः । प्रवृत्तिरिति भोजनादिमात्रे इति भावः । यथा उन्मत्तः कमपि पुरुषार्थं न प्राप्नोति न तस्मै यतते परन्तु- क्षुत्तृड्भ्यामर्दितस्तदपनोदाय यत्किमपि निन्दितमन्नं जलं च भुंक्ते तद्व-

अर्जुनः- स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ।
स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत किम् ॥५४॥

प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच लब्धसमाधिप्रज्ञस्य लक्षणबुभुत्सया—स्थितप्रज्ञस्येति । स्थिता प्रतिष्ठिता अहमस्मि परब्रह्मेति प्रज्ञा यस्य स स्थितप्रज्ञः- तस्य का भाषा किं भाषणं वचनं- कथमसौ परैर्भाष्यते- समाधिस्थस्य समाधौ स्थितस्य । हेकेशव स्थितधीः स्थितप्रज्ञः स्वयं वा किं प्रभाषेत- किमासीत- व्रजेत किम् ? आसनं व्रजनं वा तस्य कथमित्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्य लक्षणमनेन श्लोकेन पृच्छयते- योह्यादित एव सन्न्यस्य कर्माणि ज्ञानयोगेन निष्ठायां प्रवृत्तः, यश्च कर्मयोगेन- तयोः ॥५४॥

भावः । योगमात्मसाक्षात्कारमिति मधुसूदनः । यत्तु समाधौ मनसि बुद्धिःस्थास्यतीति रामानुजः, तदसत्—मनोबुद्ध्योरुभयोरेकतत्त्वत्वेनाधाराधेयभावायोगात्- एकमेव ह्यन्तःकरणं सङ्कल्पविकल्परूपं मन इति निश्चयरूपं बुद्धिरिति चोच्यते । विप्रतिपन्नेत्यस्य विशेषतः प्रतिपन्नेत्यर्थोपि तदुक्तोऽयुक्तः—विप्रतिपत्तिशब्दस्य विरुद्धप्रतिपत्त्यर्थकत्वेन विप्रतिपन्नशब्दस्यापि तादृशार्थबोधस्यैवौचित्यात्, अप्रसिद्धार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् ॥५३॥

स्थितप्रज्ञस्येति श्लोकमवतारयति—प्रश्नबीजमिति । समाधौ बुद्धिरचला स्थास्यति योगमवाप्स्यसीति वाक्यश्रवणात्प्रष्टुमवकाशो जात इत्यर्थः । तदेवाह—लब्धसमाधिप्रज्ञस्येति । लब्धे समाधिप्रज्ञे निर्विकल्पसमाधिविवेकौ येन तस्य बोद्धुं ज्ञातुमिच्छा बुभुत्सा- प्रतिष्ठितेति दृढेत्यर्थः । प्रज्ञाया आकारमाह— अहमिति । अहं परब्रह्मास्मीत्यन्वयः । प्रज्ञा बुद्धिवृत्तिरूपं ज्ञानम् । समाधौ आत्मनि निर्विकल्पसमाधाविति वा । किं प्रभाषेतेत्यनेन पौनरुक्त्यादाह—परैर्भाष्यत इति । स्थितप्रज्ञोयमित्यन्यैः कथमुच्यत इत्यर्थः । किं प्रभाषेतेत्यादौ किंशब्दानां कथमित्यर्थो ज्ञेयः- कथं प्रभाषेत, कथमासीत, कथं व्रजेतेति ।

ननु स्थितप्रज्ञस्य भाषणादिकमसम्भवि- ब्रह्मात्मनिष्ठत्वादिति किमर्जुनप्रश्नाशय इत्यत आह—स्थितप्रज्ञस्येति । भाषणादिकं किंरूपमिति तल्लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः । अर्जुनेनेति शेषः । कोसौ स्थितप्रज्ञोऽत आह—योहीति । हिः प्रसिद्धौ त्वर्थे वा । यः आदितो ब्रह्मचर्यादेव कर्माणि सन्न्यस्य निष्ठायामात्मदर्शननिष्ठायां यश्च कर्मयोगेन क्रमाद्ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्त इत्यन्वयः । तयोः स्थितप्रज्ञशब्दवाच्ययोर्द्वयोरपि लक्षणं पृच्छ्यत इत्यर्थः । स्थितप्रज्ञस्येत्येकवचननिर्देशेन ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यनन्तरमुभयोर्भेदाभावः सूचितः । सन्न्यासद्वारा कर्मयोगद्वारा वा निर्विकल्पकसमाधिं लब्ध्वा योहं ब्रह्मास्मीति दृढप्रज्ञो भवति स स्थितप्रज्ञ इति परमार्थः । कीदृशं पुरुषं लोकाः स्थितप्रज्ञं मन्यन्ते, कीदृशश्च स्वयं स्थितप्रज्ञमात्मानं मन्यते, स्थितप्रज्ञस्य मनोव्यापारः कीदृशः, कायव्यापारश्च कीदृशः, वाग्व्यापारश्च कीदृशः इति स्थितप्रज्ञलक्षणं पृच्छत्यर्जुन इति पर्यवसन्नार्थः । अत्र स्थितप्रज्ञस्य को वाचकश्शब्द इति का भाषेत्यस्यार्थमाह- रामानुजः, तन्मन्दम्—स्थितप्रज्ञशब्दस्यैव तद्वाचकत्वेन वाचकान्तरप्रश्नानर्थक्यात्॥

किंच-- दुःखेष्विति दुःखेष्वाध्यात्मिकादिषु अनुद्विग्नं न प्रक्षुभितं मनो यस्य स दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः । तथा सुखेषु प्राप्तेषु विगता स्पृहा तृष्णा यस्य नाग्निरिवेन्धनाद्याधाने सुखान्यनुविवर्धन्ते स विगतस्पृहः । वीतरागभयक्रोधः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः विगताः यस्मादेष वीतरागभयक्रोधः स्थितधीः स्थितप्रज्ञः मुनिस्सन्न्यासी तदोच्यते ॥५६॥

यस्सर्वत्रानभिस्नेहस्तत्तत्प्राप्य शुभाशुभम् ।
नाभिनन्दति न द्वेष्टि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५७॥

किंच-- य इति । यो मुनिः सर्वत्र देहजीवितादिष्वपि अनभिस्नेहः अभिस्नेहवर्जितः तत्तत्प्राप्य शुभाशुभं तत्तच्छुभमशुभं वा लब्ध्वा नाभिनन्दति न द्वेष्टि शुभं प्राप्य न तुष्यति न हृष्यति अशुभं च प्राप्य न द्वेष्टीत्यर्थः । तस्यैवं हर्षविषादवर्जितस्य विवेकजा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥

दुःखेष्विति । एवंविधो मुनिस्स्थितधीरित्युच्यत इत्यन्वयः । आध्यात्मिकादिष्वित्यादिपदादाधिदैविकाधिभौतिकयोर्ग्रहणम् । तापानां दुःखहेतुत्वाद्दुःखेष्वित्यौपचारिकः प्रयोगः । तत्राध्यात्मिका ज्वरादिजन्याः, आधिभौतिका व्याघ्रसर्पादिजन्याः, आधिदैविकाश्शीतवातातपादिजन्यास्तापा इति विवेकः । दुःखप्राप्ताविति आध्यात्मिकादितापप्रयुक्तदुःखप्राप्तावित्यर्थः । नच दुःखेष्वित्यस्य तापार्थमुक्त्वा दुःखप्राप्ताविति पुनःपदान्तरकल्पना दुष्टेति वाच्यं, दुःखेष्विति बहुवचनान्न तस्य साक्षाद्दुःखार्थवचनं युक्तम् । अतो दुःखहेतुषु तापेष्वित्युक्तिर्युक्तेति ।

प्राप्तेष्विति । ननु प्राप्येषु सुखेषु भवतीच्छा पुंसः, नतु प्राप्तेषु इच्छायाः फलावसानत्वादित्यत आह—नाग्निरिवेति । इन्धनाद्याधाने काष्ठाज्यादिनिधाने यथाग्निर्वर्धते तथा सुखप्राप्तौ यस्य सुखानि नानुविवर्धन्ते स सुखेषु विगतस्पृहः । अयमाशयः—अन्नप्राप्तौ यथा अन्नेच्छा निवर्तते पुंसस्तथा धनप्राप्तौ धनेच्छा निवर्तमाना न दृष्टा, एवं सुखप्राप्तावपि सुखेच्छा न निवर्तते- पुनरपीतोधिकं मे सुखं स्यादिति सुखेच्छा वर्धत एव । यथा काष्ठाज्यादिप्राप्तावपि नाग्नेः काष्ठाद्याशा निवर्तते 'नाग्निस्तृप्यति काष्ठाना'मिति न्यायात्किन्तु सा वर्धतएव । यद्यग्नेः काष्ठादिभ्यस्तृप्तिस्तर्हि तत्र निक्षिप्तं काष्ठादिकं सोग्निः पुनर्न दहेदेव, नैवं लोके दृश्यते, परं त्वतीव प्रवृद्धजिह्वस्सन् काष्ठादिकं मार्गयत्येव । तस्मान्न सुखप्राप्त्या सुखेच्छाया निवृत्तिरिति युक्तमुक्तं सुखेषु प्राप्तेष्विति । तदेति पूर्वश्लोकाद्यदातदाशब्दयोरिहानुवृत्तिः । यदा मुनिरेवंविधो भवति तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यन्वयः । यद्वा पुरुष इति शेषः । यदा पुरुष एवंविधो मुनिर्भवति तदा स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इति । नचात्र मुनिशब्दस्य सन्न्यासस्यार्थबोधकत्वे विवदितव्यं- मुनिर्मननशीलः । सर्वकर्मसन्न्यासिनस्तु इतरव्यापाराभावादात्ममननशीलत्वोपपद्यते न गृहिण इति । नच कथमसन्न्यासिनां वसिष्ठादीनां मुनित्वमिति वाच्यं, गृहिणोपि ते त्यक्तसर्वकर्माणो वनमाश्रित्य निरन्तरमात्ममननं कुर्वन्त्येवेति मुनयस्ते सन्न्यासिन एवेति ॥५६॥

य इति । यः सर्वत्रानभिस्नेहस्सन् तत्तच्छुभाशुभं प्राप्य नाभिनन्दति, नद्वेष्टि, तस्य प्रज्ञाप्रतिष्ठितेत्यन्वयः । तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यस्य स स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥५७॥

उच्यते - आत्मन्येव प्रत्यगात्मस्वरूप एव आत्मना स्वेनैव बाह्यलाभनिरपेक्षः तुष्टः परमार्थदर्शनामृतरसलाभेनान्यस्मादलं प्रत्ययवान् स्थितप्रज्ञः स्थिता प्रतिष्ठिता आत्मानात्मविवेकजा प्रज्ञा यस्य सः स्थितप्रज्ञः विद्वांस्तदोच्यते। त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषणस्सन्न्यासी आत्माराम आत्मरतिः स्थितप्रज्ञ इत्यर्थः ॥५५॥

दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृहः ।
वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥५६॥

द्विद्वानपि प्रवर्तेतेति भावः। इति शङ्कायामाह—आत्मन्येवेति। स्वेनैवेत्यस्यार्थमाह—अन्यलाभनिरपेक्ष इति। आत्मन्येवात्मना तुष्ट इत्यस्य फलितार्थमाह—परमार्थेति। यथा लब्धामृतस्यान्नादावलंबुद्धि तद्वदात्मस्वरूपानन्दानुभवशालिनस्तदितरत्र सर्वत्राप्यलंबुद्धिरेवेत्यर्थः। एतेन नामुष्य विदुषश्शरीरधारणस्पृहा यदर्थमुन्मत्तवद्भोजनादिकर्मणि प्रवर्तेत। नापि क्षुत्तृड्बाधा- आत्मानन्दानुभवव्यग्रत्वात्, नापि शरीरपातः- यावत्प्रारब्धं तस्यापातात्- इति सिद्धम्। श्लोकस्य निष्कृष्टार्थमाह—त्यक्तेति। एषणा अभिलाषः- त्यक्ताः पुत्रे वित्ते लोकेषु स्वर्गादिषु च एषणा येन स. त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषण.। पुत्रशब्दः दारपश्वाद्युपलक्षणः। सन्न्यासी कृतसर्वकर्मसन्न्यासः आत्माराम. आत्मैवारामो विहारस्थानं यस्य स.। आत्मन्येव रति. प्रीतिर्यस्य स आत्मरतिः। एवंविधः पुरुष. स्थितप्रज्ञ इत्युच्यते।

ननु प्रजहाति यदा कामानित्यादिना त्यक्तपुत्रवित्तलोकैषण इति, आत्मन्येवात्मना तुष्ट इत्यनेनात्माराम आत्मरतिरिति च सिध्यति- सन्न्यासीति तु न कुतोपीति कथं निर्मूलस्य तस्य वचनं भाष्ये इतिचेन्नैवम्—सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादात्मनिष्ठायाः। नहि कर्मसु व्यग्रस्यात्मरतिस्स्यात्। तस्मादर्थसिद्धार्थकथनं सन्न्यासिन इति न निर्मूलत्वं तस्य। नच वासुदेवजनकवसिष्ठादीनामसन्न्यासिनामेतावन्मात्रेणास्थितप्रज्ञत्वं चोदनीयं- लोकातिगत्वात्तच्चरितस्य- नहि वासुदेवादिभिरनुष्ठितानि कर्माणि कर्माणि, येन तत्सन्न्यासस्सन्न्यासस्स्यात्। उक्तं हीदं शङ्कराचार्यैरेव ग्रन्थारम्भे। यद्यधुनातना अपि वासुदेवादिदृष्टान्तेन सन्न्यासं न स्वीकुर्युः, तर्हि किमिति ते शङ्कराचार्यादिदृष्टान्तेन गृहस्थाश्रमं न परित्यजेयुः। नच कोऽयं तव सन्न्यासे पक्षपात इति वाच्यं, कोऽयं तव सन्न्यासे प्रद्वेषहेतुः गृहस्थाश्रमविषयकरागादृते। सति चास्मिन् रागे तव नात्मरतिस्स्यात्। अतस्तद्रागभ्रंशनाय सन्न्यासस्स्वीकार्यो गृहस्थाश्रमस्थैर्मुमुक्षुभिस्स्थितप्रज्ञत्वलाभार्थम्। नच सन्न्यासोपि भिक्षावन्दनादिरागपूर्वक एवेति वाच्यं, 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुत्यैव सन्न्यासस्य वैराग्यपूर्वकत्वस्योक्तत्वात्। यदि मोक्षकामस्सकामस्स्यात्तर्हि सन्न्यासरागी रागी स्यात्।

ननु जन्मान्तरानुष्ठितसन्न्यासादिसुकृतवशाद्यः कश्चिद्ब्रह्मचर्यात्माब्रह्मचर्ये वा गार्हस्थ्ये वा स्थितप्रज्ञो भवति जडभरतादिवत्तत्र सन्न्यासस्य व्यभिचार इति चेन्नैवम्, तस्य जनकादिवल्लोकातिगचरितेष्वेव गणनीयत्वात्। अथवा इह जन्मनि सन्न्यासवज्जन्मान्तरीयसन्न्यासस्यापि स्थितप्रज्ञत्वहेतुत्वाज्जनकभरतादीनां जन्मान्तरीयसन्न्यासित्वात् स्थितप्रज्ञत्वमिति बोध्यम् ॥५५॥

देहवतः रसवर्जं रसो रागः विषयेषु यस्तं वर्जयित्वा- रसशब्दः रागे प्रसिद्धः- स्वरसेन प्रवृत्तो रसिको रसज्ञ इत्यादिदर्शनात् । सोऽपि रसः रंजनारूपः सूक्ष्मः अस्य यतेः परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म दृष्ट्वोपलभ्याहमेव तदिति निवर्तते- निर्बीजं विषयविज्ञानं सम्पद्यत इत्यर्थः । नासति सम्यग्दर्शने रसस्योच्छेदः । तस्मात्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः स्थैर्यं कर्तव्यमित्यभिप्रायः ॥

यततो ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः ।
इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ॥६०॥

सम्यग्दर्शनलक्षणप्रज्ञास्थैर्यं चिकीर्षताऽऽदाविन्द्रियाणि स्ववशे स्थापयितव्यानि यस्मात्तदनवस्थापने दोषमाह—यतत इति । यततः प्रयत्नं कुर्वतः हि यस्मात् हेकौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितो मेधाविनो मनोपीति व्यवहितेन सम्बन्धः । इन्द्रियाणि प्रमाथीनि प्रमथनशीलानि विषयाभिमुखं हि पुरुषं विक्षोभयन्ति आकुलीकुर्वन्ति, आकुलीकृत्य च हरन्ति प्रसभं प्रसह्य प्रकाशमेव पश्यतो विवेकविज्ञानयुक्तं मनः ॥६०॥

दृष्ट्वा निवर्तते इति वाक्यं व्याख्यातुमारभते—सोपीति । रञ्जना रूपो रागात्मकः दृष्ट्वेत्यस्यार्थमाह—उपलभ्येति। ज्ञात्वेत्यर्थः । साक्षात्कृत्येति यावत् । ज्ञानस्याकारमाह—अहमेव तदिति । अहमेव ब्रह्मेत्यात्मानं साक्षात्कृत्वेत्यर्थः । फलितमाह—निर्बीजमिति । विषयविज्ञानस्य राग एव बीजं—नीरागस्य विषयप्रवृत्त्यदर्शनात् । रागस्यापि निवृत्तत्वाद्विषयज्ञानं निर्बीजं जायत इत्यर्थः । मूर्खस्य तु न रसनिवृत्तिरात्मदर्शनाभावादिति कृत्वा न तस्य विषयज्ञानबीजध्वंस इति तपोनिवृत्त्यनन्तरं पुनरपि विषयविज्ञानप्रसङ्गः । बीजसत्त्वादतो न काष्ठतपसा स्थितप्रज्ञत्वलाभ इति भावः । इदमेवाह—नेति । सम्यग्दर्शने परमार्थतत्त्वज्ञाने असति रसस्योच्छेदो नाशो नच भवति । तस्मात्तपसा रसोच्छेदाभावात्सम्यग्दर्शनमेवात्मा स्वरूपं यस्यास्तस्यास्सम्यग्दर्शनात्मिकायाः प्रज्ञायाः ज्ञानस्य स्थैर्यं प्रतिष्ठा कर्तव्यं यतिनेति शेषः ॥५९॥

यतत इति । हेकौन्तेय हि यततो विपश्चितः पुरुषस्य मनोपि प्रमाथीनीन्द्रियाणि प्रसभं हरन्ति प्रयत्नमिति प्रज्ञास्थैर्यलाभार्थमिति भावः । मेधाविनो बुद्धिमतः मनोपीति किं पुनर्मूर्खस्य मन इत्यपेर्थः । मनःपुरुषयोस्तादात्म्याध्यासादाह—विषयाभिमुखं पुरुषमिति । विषयाभिमुखमनस्कं पुरुषमित्यर्थः । विषयाभिमुखं पुरुषाध्यस्तमन इति वार्थः । विषयाभिमुखं पुरुषं हि यस्मादिन्द्रियाणि प्रमथ्नन्ति, तत इन्द्रियाणि प्रमाथीनीत्युच्यन्त इति भावः । प्रमथ्नन्तीत्यस्यार्थमाह—विक्षोभयन्तीति । तस्याप्यर्थमाह—आकुलीकुर्वन्तीति । एवं प्रमथनशीलत्वादिन्द्रियाणि तावदाकुलीकृत्य मनो हरन्तीत्याह—आकुलीकृत्येति । प्रसभमित्यस्य यावदर्थमाह—प्रकाशमेवेति, पश्यत इति । पुरुषस्येति शेषः । कीदृशं मनो हरन्तीत्यत आह—विवेकविज्ञानयुक्तं मन इति । विपश्चितो मन इत्यस्यार्थतस्सिद्धं विवेकविज्ञानयुक्तमिति आत्मैक एवानवद्यः, विषयास्तु दुष्टा एवेति जानतएव पुरुषस्य मनः-प्रकाशमेवेन्द्रियाणि विषयाभिमुखं कृत्वा व्याकुलीकृत्य निष्पन्नं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥६०॥

यदा संहरते चायं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥५८॥

किंच—यदेति । यदा संहरते संयच्छति सम्यगुपसंहरते चायं ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तो यतिः कूर्मोऽङ्गानीव- यथा कूर्मो भयात्स्वान्यङ्गानि उपसंहरते सर्वशः सर्वतः, एवं ज्ञाननिष्ठः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्सर्वविषयेभ्यः उपसंहरते, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्युक्तार्थं वाक्यम् ॥५८॥

विषया विनिवर्तन्ते निराहारस्य देहिनः ।
रसवर्जं रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते ॥५९॥

तत्र विषयाननाहरतः आतुरस्यापीन्द्रियाणि संह्रियन्ते, नतु तद्विषयो रागः- स कथं संह्रियत इत्युच्यते—विषया इति । यद्यपि विषया विषयोपलक्षितानि विषयशब्दवाच्यानीन्द्रियाणि निराहारस्यानाह्रियमाणविषयस्य काष्ठतपसि स्थितस्य मूर्खस्यापि विनिवर्तन्ते, देहिनो

यदेति । यदाऽयं कूर्मोऽङ्गानीव सर्वशः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियाणि संहरते च, तदा तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यन्वयः । इन्द्रियार्थेभ्य इति पञ्चमी । उपसंहरते प्रतिनिवर्तयति- इन्द्रियाणां विषयप्रावीण्यं वारयतीत्यर्थः ॥५८॥

विषया इति । अनाहरतः अगृह्णतः इन्द्रियव्यापाराभावादिति भावः । आतुरस्तपसा पीडितः- संह्रियन्ते उपसंहृतानि भवन्ति- निर्व्यापाराणि भवन्तीत्यर्थः । इत्युच्यते इति शङ्कायामुच्यत इत्यर्थः । निराहारस्य देहिनो विषया रसवर्जं विनिवर्तन्ते । विषयेभ्य इति शेषः । ननु इन्द्रियाणां विषयेभ्यो विनिवृत्तिर्भवतुनाम, कथं पुनर्विषयाणामत आह—विषयोपलक्षितानीति । ग्राह्यग्राहकभावरूपसम्बन्धेन हेतुना विषयशब्दो लक्षणया विषयग्राहकानीन्द्रियाणि प्रतिपादयतीत्यर्थः । अर्थानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्य सत्त्वात् । निराहारस्येति । आहरणमाहारः तच्चाहरणं प्रकरणाद्विषयाणामेव निर्गत आहारो विषयाहरणं यस्मात्स निराहारः तस्य- शब्दस्पर्शादीन्विषयान् न गृह्णत इत्यर्थः । कथं तदग्रहणमत आह—काष्ठतपसि स्थितस्येति । यस्मिन् तपसि पुरुषः काष्ठवद्वर्तते तत्तपः काष्ठतपः, तस्मिन् स्थितस्य नेत्रश्रोत्रादिनिमीलनविधानादिपूर्वकं काष्ठवन्निश्चलाङ्गस्य कथं विषयग्रहणसम्भव इति भावः । नचात्र निराहारस्य त्यक्तभोजनस्य कृतलङ्घनस्येति यावत्- इत्यर्थ इति शङ्क्यं, आहाराभावेपि चक्षुस्त्वगादिभीरूपस्पर्शादिविषयग्रहणसम्भवात्- न सर्वेन्द्रियप्रतिनिवृत्तिरिति । मूर्खस्येति । ज्ञानहीनस्य देहिन इति देहादिसङ्घाते अहममभिमानिनः- न त्वात्मनः तस्य सर्वज्ञस्य मूर्खत्वासम्भवात् । विषयेष्विति विषयसप्तमी । विषयादिशब्दादयः तेषु- तद्विषय इत्यर्थः ।

ननु रसशब्दस्य कट्वादिरसेषु शृङ्गारादिरसेषु वा प्रसिद्धप्रयोगस्य कथमत्र रागवाचित्वमत आह—स्वरसेनेत्यादि । स्वरसेनास्वेच्छया अनुभवरसिको विजानातीत्यादौ रसिकशब्दश्च रागवति प्रसिद्धः, रसशब्दश्च रक्ते प्रसिद्धः 'शृङ्गारमुख्यमधुरादिसुवर्णरेतोनिर्यासरागगरलद्रवपारदेषु । आस्वादनध्वनिसुधाम्बुरसत्वधातुष्विष्टो रसोऽथ धरणी रसना रसा स्या'दित्यभिधानं चास्ति । अस्य यते रसोपि परं

क्रोधाद्भवति सम्मोहस्सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः ।
स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशो बुद्धिनाशात्प्रणश्यति ॥६३॥

क्रोधादिति । क्रोधाद्भवति सम्मोहः अविवेकः कार्याकार्यविषयः क्रुद्धो हि सम्मूढस्सन् गुरुमप्याक्रोशति, सम्मोहात् स्मृतिविभ्रमः शास्त्राचार्योपदेशाहितसंस्कारजनितायाः स्मृतेः स्याद्विभ्रमः भ्रंशः स्मृत्युत्पत्तिनिमित्तप्राप्तावनुत्पत्तिः । ततः स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाशः बुद्धेर्नाशः कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यतान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाश इत्युच्यते । बुद्धिनाशात्प्रणश्यति तावदेव हि पुरुषः यावदन्तःकरणं कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तदयोग्यत्वे नष्ट एव पुरुषो भवति । अतस्तस्यान्तःकरणस्य बुद्धेर्नाशात्प्रणश्यति । पुरुषार्थायोग्यो भवतीत्यर्थः ॥

रागद्वेषवियुक्तैस्तु विषयानिन्द्रियैश्चरन् ।
आत्मवश्यैर्विधेयात्मा प्रसादमधिगच्छति ॥६४॥

सर्वानर्थस्य मूलमुक्तं विषयाभिध्यानम् । अथेदानीं मोक्षकारणमिदमुच्यते—रागेति ।

प्यनर्थस्य मूलं कारणमिदं विषयध्यानरूपमुच्यते । सर्वानर्थमूलमितिपाठे पराभविष्यतः पराभवं गमिष्यतो विवेकविज्ञानहीनस्य पुरुषस्येत्यर्थः । कुतश्चिद्धेतोः कामे प्रतिहतेसति क्रोधो जायत इत्यर्थः । यथा स्त्रीकामस्य स्त्रियामपहृतायामपहर्तरि क्रोधः; विषयान् ध्यायतः पुंसस्तेषु सङ्ग उपजायते, सङ्गात्कामस्सञ्जायते, कामात्क्रोधोऽभिजायते, इत्यन्वयः ॥६२॥

क्रोधादिति, अविवेक इति । नायमात्मानात्मविषय इत्याह—कार्येति । इदं कर्म कार्यमिदं कर्माकार्यमिति विवेको न भवति क्रुद्धस्य पुंस इत्यर्थः । तदेव निर्दशयति--क्रुद्धोहीति । हिः प्रसिद्धौ । क्रोशति उपालभते निन्दतीति यावत् । स्मृतीति । अनुभवजन्यस्संस्कारः, संस्कारजन्या तु स्मृतिः, शास्त्रं श्रुतिस्मृत्यादिकमाचार्योपदेशः गुरूपदेशः ताभ्यामाहितस्संपादितो यः संस्कारः आत्मज्ञानवासना तस्माज्जनितायाः स्मृतेः सच्चिदानन्द आत्मेत्याकारकस्मरणस्य । भ्रंशशब्दार्थमाह--स्मृतीति । स्मृत्युत्पत्तौ यन्निमित्तं सदृशवस्तुदर्शनादिकं तस्य प्राप्तावपि स्मृतेरनुत्पत्तिर्भ्रंश इत्युच्यत इत्यर्थः ।

बुद्धिनाशः बुद्धेरन्तःकरणस्य नाशः कार्याकार्यविषयविवेकाभावः बुद्धिनाशः न हि यावन्मुक्तिदशमन्तःकरणस्य स्वरूपनाशः अन्तःकरणस्य कार्याकार्यविषयविवेकायोग्यता बुद्धेर्नाश इत्युच्यत इत्यन्वयः । प्रणश्यतीत्यस्यार्थमाह—तावदित्यादिना । यावदन्तःकरणं यस्य कार्याकार्यविषयविवेकयोग्यं तावदेव स पुरुष इत्युच्यते । तदयोग्यत्वे नष्टे स पुरुषो नैव भवति किन्तून्मत्तः स्थाणुः पशुर्वा भवति, अयमेव हि पुरुषस्य प्रणाशः यदन्तःकरणस्य कार्याकार्यविषयविवेकाभावः । अतस्तादृशविवेकशून्यान्तःकरणः पुरुषः प्रणष्ट इव भवति- पुरुषात्तस्मात्पुरुषत्वस्यैवापगतत्वादिति कृत्वा प्रणश्यतीत्युक्तम् । पुरुषनिष्ठं पुरुषत्वं पौरुषं च पुरुषार्थयोग्यत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—पुरुषार्थायोग्य इति । न ह्यपुरुषाः पश्वादयः किमपि पुरुषार्थं साधयेयुरिति भावः ॥६३॥

रागेति । रागद्वेषवियुक्तैरिन्द्रियैर्विषयांश्चरन् विधेयात्मा तु प्रसादमधिगच्छति । तदुरस्सरेति

तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीत मत्परः ।
वशे हि यस्येन्द्रियाणि तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

यतस्तस्मात्—तानीति । तानि सर्वाणि संयम्य संयमनं वशीकरणं कृत्वा युक्त आसीत युक्तस्समाहितस्सन्नासीत, मत्परः अहं वासुदेवः सर्वप्रत्यगात्मा परो यस्य सः मत्परः नान्योऽहं तस्मादित्यासीतेत्यर्थः । एवमासीनस्य यतेस्सतो वशे हि यस्येन्द्रियाणि वर्तन्ते अभ्यासबलात् तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६१॥

ध्यायतो विषयान् पुंसः सङ्गस्तेषूपजायते ।
सङ्गात्संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

अथेदानीं पराभविष्यतस्सर्वानर्थस्य मूलमिदमुच्यते—ध्यायत इति । ध्यायतः चिन्तयतः विषयान् शब्दादीन् विषयविशेषानालोचयतः पुंसः पुरुषस्य सङ्गः आसक्तिः प्रीतिः तेषु विषयेषूपजायते, सङ्गात्प्रीतेस्संजायते समुत्पद्यते कामः तृष्णा, कामात् कुतश्चित्प्रतिहतात् क्रोधोऽभिजायते ॥६२॥

तर्हि किं कर्तव्यमत आह—**तानीति, यतस्तस्मादिति** । यस्मादेवमिन्द्रियाणि विपश्चितोपि मन प्रक्षोभ्य प्रसभं हरन्ति तस्मादित्यर्थ । सर्वाणीन्द्रियाणीति शेष । **समाहित इति** । चित्तसमाधानशालीत्यर्थ । अहंशब्दार्थमाह—**वासुदेव इति** । किमयं वसुदेवपुत्रो नेत्याह—**सर्वप्रत्यगात्मेति** । सर्वेषा भूताना हृदि प्रत्यग्रूपेण स्थित आत्मा वासुदेव इत्यर्थ । पर· प्राप्य इत्यर्थ । प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मानुसन्धानपर इति यावत् । तदेवाह—**नान्योऽहं तस्मादिति** । अहं वासुदेवाद्भिन्नो न, किंतु वासुदेव एवाहमिति ज्ञानवानिति शेष । आसीत वर्तेत- किञ्चिदप्यकुर्वन् तूष्णीं वर्तेतेत्यर्थ· । एवमासीनस्य सतो यस्य यतेर्वशे इन्द्रियाणि वर्तन्ते तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता । कुतो वर्तन्ते वशे इन्द्रियाणीत्यत आह—**अभ्यासबलादिति** । इन्द्रियाणा विषयप्रावण्यं वारयित्वा मन आत्मनि समाधाय ब्रह्माहमस्मीति यो नित्यमनुसन्धत्ते तस्य क्रमेण भवतीन्द्रियजयस्तथासतीन्द्रियजये स स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थ· । अत्राधिकारिविशेषणानि शमदमोपरतिसमाधानान्युक्तानीति बोध्यम् । यत्तु मत्परः चेतसश्शुभाश्रयभूते मयि मनोऽवस्थाप्येति **रामानुजः, तन्मन्दम्**—स्थितप्रज्ञस्य साङ्ख्यस्य योगिवद्ध्यानधारणासम्भवात्- नहि सच्चिदानन्दब्रह्मात्मतत्त्ववित्स्थितप्रज्ञ कञ्चिदाकारमात्मनि प्रकल्प्य ध्यायति- कल्पितस्य मिथ्यात्वात्, कल्पनस्य क्लेशावहत्वात्, चिरकालावस्थानाभावेन कल्पितस्य क्षणिकत्वात्ततो दुःखहेतुत्वाच्च । नाप्यात्मनोऽन्यं परमात्मानं मनुते तन्मननस्य भयहेतुत्वात् । 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुते, तत्त्वमस्यादिश्रुतिभिर्ब्रह्मात्मैक्यप्रतिपादनात् समाहिते मनसि सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपाद्भिन्नस्य परमात्मस्वरूपस्य स्फुरणाभावाच्च, परमात्मनोपि सच्चिदानन्दरूपत्वेन आत्मस्वरूपापृथक्त्वायोगाच्च ॥६१॥

ध्यायत इति, पराभविष्यत इति । तिरस्करिष्यत इत्यर्थ· । यतमानस्य विपश्चितः पराभवं जनयिष्यत इति यावत् । पुरेतिपाठस्तु सुगम - तावदित्यर्थ । भविष्यत उत्पत्स्यमानस्य सर्वविषस्य·

नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतश्शान्तिरशान्तस्य कुतस्सुखम् ॥६६॥

सेयं प्रसन्नता स्तूयते—नास्तीति । नास्ति न विद्यते न भवतीत्यर्थः । बुद्धिरात्मस्वरूपविषया अयुक्तस्यासमाहितस्य । न चायुक्तस्य भावना आत्मज्ञानाभिनिवेशः, तथा न चास्त्यभावयतः आत्मज्ञानाभिनिवेशमकुर्वतः । शान्तिरुपशमः, अशान्तस्य कुतस्सुखम् । इन्द्रियाणां हि विषयसेवातृष्णातः निवृत्तिस्सुखं, न विषयविषया तृष्णा सुखम् । दुःखमेव हि सा । न तृष्णायां सत्यां सुखस्य गन्धमात्रमप्युपपद्यत इत्यर्थः ॥६६॥

इन्द्रियाणां हि चरतां यन्मनोऽनुविधीयते ।
तदस्य हरति प्रज्ञां वायुर्नावमिवाम्भसि ॥६७॥

असमाहितस्य कस्माद्बुद्धिर्नास्तीति, उच्यते—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां हि यस्माच्चरतां स्वविषयेषु प्रवर्तमानानां यन्मनोऽनुविधीयते अनुप्रवर्तते तदिन्द्रियविषयकल्पनेन प्रवृत्तं मनः- अस्य यतेः हरति प्रज्ञां आत्मानात्मविवेकजां, वायुर्नावमिवाम्भसि । उदके जिगमिषतां सांयात्रिकाणां मार्गादुद्धृत्य उन्मार्गे नावं यथा वायुः प्रवर्तयति एवमात्मविषयां प्रज्ञां हृत्वा मनः विषयविषयां करोति ॥६७॥

तस्माद्यस्य महाबाहो ! निगृहीतानि सर्वशः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

यततोह्यपीत्युपन्यस्तस्यार्थस्यानेकदोषोपपत्तिमुक्त्वा तं चार्थमुपपाद्योपसंहरति—तस्मादिति । इन्द्रियाणां प्रवृत्तौ दोष उपपादितो यस्मात्, तस्माद्यस्य यतेः हेमहाबाहो निगृहीतानि सर्वशः इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेभ्यस्तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठिता ॥६८॥

नास्तीति । बुद्धिर्ज्ञानं । सुखस्य स्वरूपमाह—इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां विषयसेवायां या तृष्णा स्पृहा तस्या इति पञ्चम्यास्तसिः । विषयविषया शब्दादिविषया तृष्णा तु न सुखम् । सा विषयतृष्णा गन्धमात्रं लेशमात्रमपि नोपपद्यते न जायते । ननु विषयसिद्धौ विषयतृष्णातस्सुखमेवेति चेत्, मैवम्—यदि विषयसिद्धिमात्रेण विषयतृष्णा निवर्तेत तर्हि सुखमेव, न तु निवर्तते, प्रत्युत वर्धते । नहि लब्धधनस्य धनतृष्णा निवर्तमाना दृष्टा, श्रुता वा । नापि स्त्रियासह मिथुनीभूय वर्तमानस्य स्त्रीतृष्णा निवर्तमाना दृष्टा, श्रुता वा । तृष्णायां निवृत्तायामेव मनस्यन्तर्मुखे सति तत्रात्मसुखप्रतिबिम्बस्सुखलाभः, ततश्च सुखविरोधिनी तृष्णा दुःखहेतुत्वाद्दुःखमेवेति ॥६६॥

इन्द्रियाणामिति । इन्द्रियाणां स्वविषयेषु चरतां सतां, यद्वा चरतामिन्द्रियाणामिति कर्मणि षष्ठी । चरन्ति इन्द्रियाणीत्यर्थः । यदिति मनसो विशेषणम् । सांयात्रिकाः पोतवणिजः । विषयविषयां शब्दादिविषयां प्रज्ञाम् ॥६७॥

तस्मादिति । तस्मात् इन्द्रियाणां विषयेषु प्रवृत्तेर्बहुदोषवत्त्वादित्यर्थः । हेमहाबाहो यस्य इन्द्रि-

रागद्वेषवियुक्तैः रागश्च द्वेषश्च रागद्वेषौ तत्पुरस्सराहीन्द्रियाणां प्रवृत्तिः स्वाभाविकी, तत्र यो मुमुक्षुर्भवति स ताभ्यां वियुक्तैः श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैः विषयानवर्जनीयान् अशनपानादीन्-देहस्थितिहेतूनिति यावत् । चरन्नुपलभमानः आत्मवश्यैः आत्मनः वश्यानि वशीकृतानि इन्द्रियाणि तैरात्मवश्यैः विधेयात्मा इच्छातो विधेय आत्मा अन्तःकरण यस्य सोऽयं प्रसाद-मधिगच्छति । प्रसादं प्रसन्नतां स्वास्थ्यं ॥६४॥

प्रसादे सर्वदुःखानां हानिरस्योपजायते ।
प्रसन्नचेतसो ह्याशु बुद्धिः पर्यवतिष्ठति ॥६५॥

प्रसादे सति किं स्यादित्युच्यते–प्रसाद इति । प्रसादे सर्वदुःखानां आध्यात्मिकादीनां हानिः विनाशः अस्य यतेः उपजायते । किंच प्रसन्नचेतसः शुद्धान्तःकरणस्य हि यस्मा-दाशु शीघ्रं बुद्धिः पर्यवतिष्ठति आकाशमिव परिसमन्तादवतिष्ठति आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यर्थः । येषु प्रसन्नचेतसः अवस्थितबुद्धेः कृतकृत्यता यतस्तस्मात् रागद्वेषवियुक्तै-रिन्द्रियैः शास्त्राविरुद्धेषु अवर्जनीयेषु युक्तः समाचरेदिति वाक्यार्थः ॥६५॥

तौ रागद्वेषौ पुरस्सरौ यस्यास्सा तत्पुरस्सरा रागद्वेषप्रयुक्तेत्यर्थ । प्रवृत्तिरिति विषयेष्विति शेष । स्वाभाविकी स्वभावादागता- स्वभावसिद्धेति यावत् । चरन्निति चरगतिभक्षणयोरिति धातु । तत्र ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्था इति न्यायाच्चरतेर्ज्ञानार्थत्वमित्यभिप्रेत्याह—**उपलभमान इति** । अनुभवन्नित्यर्थ । इच्छातो विधेय इति स्वेच्छाधीन इत्यर्थ । स्वाधीन इति यावत् । स्वास्थ्यमिति मन क्षोभाभाव मित्यर्थ । अत्र चरन्नित्यस्य तिरस्कृत्य वर्तमान इति रामानुजेनोक्तं, तत्तुच्छम्—चरतेस्तादशार्था लाभात् । चरतिरत्र आक्रमणरूपगतिपर भक्षणार्थसंहारपरो वा, तेन तिरस्कारार्थलाभ इति वेदान्त-देशिक, तत्तुच्छम्—गमनाक्रमणयोर्भेदात् प्राप्त्याक्रमणयोस्तु भवति कथञ्चिदभेद, तथापि नाक्रम-णात्तिरस्कारलाभ । तथा भक्षणसंहारयोरपि भेद एव- भक्षणस्याहिंसात्मकत्वात्संहारस्य च हिंसात्म-कत्वात् । व्याघ्र पुरुषं भक्षयतीत्यादौ कथञ्चिद्भक्षणस्य हिंसात्मकत्वेपि न तिरस्काररूपत्वं भक्षणस्य, भक्षणं ह्यनुभव - तिरस्कारस्तु तत्रानादर स ह्यननुभवे पर्यवस्यति- अन्नं तिरस्कृत्य भक्ष्यान् भक्षयती-त्यादिप्रसिद्धे । तस्माच्चरतेस्तिरस्कारार्थकत्वमप्रमाणम् ॥६४॥

प्रसाद इति । बुद्धिरन्त करणं निश्चयात्मकं, चेतस्तु संशयात्मकमिति विवेक । समाचरेत् आसीन वर्तेतेति यावत् । ज्ञाननिष्ठामभ्यसेदिति वा । बुद्धि पर्यवतिष्ठतीत्यत्र बुद्धिशब्दस्य ज्ञाना-र्थाश्रयणे तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यनेनैकार्थ्यं प्रतिभाति ।

ननु आत्मस्वरूपेणैव निश्चला भवतीत्यस्य अर्थानुपपत्ति - अन्त करणात्मिकाया बुद्धे अहं ब्रह्मेति बुद्धिवृत्तेर्वा सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपायोगादिति चेत्, उच्यते—सच्चिदानन्दलक्षणात्मतादात्म्यापत्त्यसा दन्त करणस्यात्मस्वरूपलाभ इति । यथा निरन्तरविष्णुमूर्तिध्याननशान्मनसस्तद्रूपत्वलाभ, बुद्धिवृत्तेस्तु आत्मस्वरूपविषयत्वेन नैश्चल्यं विवक्षितमित्यदोष ॥६५॥

द्बुद्धीनां तस्यां परमार्थतत्त्वलक्षणायां अज्ञाननिद्रायां प्रबुद्धः जागर्ति संयमी संयमवान् जितेन्द्रियो योगीत्यर्थः । यस्यां ग्राह्यग्राहकभेदलक्षणायामविद्यानिद्रायां प्रसुप्तान्येव भूतानि जाग्रतीत्युच्यन्ते प्रसुप्ता इव स्वप्नदृशः सा निशा अविद्यारूपत्वात् परमार्थतत्त्वं पश्यतो मुने

दावयवस्यान्तर्भाव इत्याह—अज्ञाननिद्रायामिति । जाग्रत्स्वप्नयोरिव न ज्ञानानि सुषुप्ताविव न निद्रास्य तम.- न विद्येते ज्ञाननिद्रे यस्यां तस्यामिति बहुव्रीहिः । अज्ञानानिद्रायामितिपाठे बहुव्रीहिद्वयस्य कर्मधारय· । सच्चिदानन्दरूपे आत्मनि अज्ञानाभावान्न निद्रा- बुद्ध्यभावान्न तद्वृत्तिविज्ञानानि सन्तीत्यर्थः । नचाज्ञानोपाधिके आत्मनि कथमज्ञानाभाव इति वाच्यं, निरुपाधिके आत्मनि अज्ञानोपाधिकल्पनस्यातात्त्विकत्वात् , परमार्थदशायामात्मन्यविद्याऽभावाच्च- यावद्व्यवहारं हि व्यवहारान्यथानुपपत्त्या आत्मन्यज्ञानं कल्पितम् । किंच नाहं घटं जानामीति यावद्घटाज्ञानानुभवस्तावद्घटाज्ञानमस्ति-- चक्षुर्वृत्त्या घटाज्ञाने नाशिते तु घटप्रत्यक्षं भवति- सति च घटप्रत्यक्षे कथं पुनर्घटाज्ञानसद्भाव.- एवं नाहं ब्रह्म जानामीति यावदात्माऽज्ञानानुभवः तावदात्माऽज्ञानमस्ति- अहंब्रह्मेति धीवृत्त्या आत्माऽज्ञाने नाशिते तु आत्मसाक्षात्कारो जायते । सति चात्मसाक्षात्कारे कथं पुनरात्माज्ञानानुभवः, यद्बलेनात्मन्यज्ञानं कल्प्येत । नच कार्यलिङ्गकानुमानेन कल्प्यतामिति वाच्यं, परमार्थतः प्रपञ्चाभावात् । तस्मान्नास्ति परमार्थतत्त्वे ज्ञानाज्ञानद्वन्द्वमित्यनवद्यम् । प्रबुद्धः विद्वान् स्थितप्रज्ञ इति यावत् । कोसौ प्रबुद्ध अत आह—संयमीति । संयम इन्द्रियजयः । एतेन सर्वभूतानामविषयमात्मतत्त्वं स्थितप्रज्ञ एक एव नित्यमनुसन्दधानो वर्तत इति सिद्धम् । इदमेव हि विदुष आत्मनि जागरणं नाम यदात्मस्वरूपानुभवः । इदमेव चाविदुषामात्मनि स्वापोनाम यदात्मस्वरूपाज्ञानम् ।

अथ श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे—यस्यामिति । ग्राह्याणि विषयाः, ग्राहकाणि समनस्कानीन्द्रियाणि, तद्भेद एव लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तस्यां निशायामविद्यानिद्रायामज्ञानात्मकनिद्रायां- निशाकार्ये निद्रायां निशात्वोपचार इति भावः । प्रसुप्तान्येवेति । अज्ञाननिद्राभिभूतत्वादिति भावः । उच्यन्त इति । अविवेकिभिरिति शेष. । तत्र दृष्टान्तमाह—प्रसुप्ता इव स्वप्नदृश इति । यथा निद्राया प्रसुप्ताः स्वप्नदृष्टृत्वाज्जाग्रतीत्युच्यन्ते तद्वदिति । यद्वा व्यतिरेकदृष्टान्तोऽयं- यथा स्वप्नदृश. पुरुषाः निद्रायां-प्रबुद्धा अपि प्रसुप्ता इत्युच्यन्ते तद्वदिति । यत्राविदुषा सर्वेषां भूतानां लौकिके च वैदिके च सर्वस्मिन्नविद्याकार्ये व्यवहारे प्रवृत्तिर्न स स्थितप्रज्ञस्य विषयः- तस्यात्मानुभवप्रवणत्वात् , तद्विषया अविद्यायास्तत्कार्यस्य नष्टत्वाच्चेत्यभिप्रायः ।

अत्रायं निष्कर्षः—यो भूतानामविषयत्वान्निशेव आत्मा स स्थितप्रज्ञस्य गोचरत्वाद्दिवारूप· । यस्तु भूतानां विषयत्वाद्दिवेव प्रतिभातो व्यवहार·, स स्थितप्रज्ञस्याविषयत्वान्निशेव इति । यथा नक्तञ्चराणां निशा अस्मदादीनामहः, अस्मदादीनां निशा नक्तञ्चराणामहः तद्वदिति । यद्वा यस्मिन् काले भूतानि निद्रीयन्ते सुषुप्तौ निशायां तद्भूतानां निशेत्युच्यते । तत्र च स्थितप्रज्ञो जागर्ति-दृक्स्वरूपत्वादेव । यस्यां च निशायां भूतानि स्वपन्ति सा अविद्या निशा भूतानामविद्यु-

या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी ।
यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥६९॥

योयं लौकिको वैदिको व्यवहारस्स उत्पन्नविवेकज्ञानस्य स्थितप्रज्ञस्याविद्याकार्यत्वात् अविद्यानिवृत्त्या निवर्तते, अविद्यायाश्च विद्याविरोधात् निवृत्तिरित्येतदर्थं स्फुटीकुर्वन्नाह— येति। या निशा रात्रिः सर्वपदार्थानामविवेककरी तमस्स्वभावत्वात् सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां किंतत् परमार्थतत्त्वं स्थितप्रज्ञस्य विषयः। यथा नक्तञ्चराणां अहरेव सदन्येषां निशा भवति, तद्वन्नक्तञ्चरस्थानीयानामज्ञानिनां सर्वभूतानां निशेव निशा परमार्थतत्त्वं अगोचरत्वादत-

---

याणि सर्वशस्सर्वेभ्य इन्द्रियार्थेभ्यो निगृहीतानि, तस्य प्रज्ञा प्रतिष्ठितेत्यन्वय । अगृहीतविषयेन्द्रियो जितेन्द्रिय स्थितप्रज्ञ इत्युच्यत इत्यर्थ. ॥६८॥

येति । सर्वभूतानां या निशा तस्यां संयमी जागर्ति, यस्यां भूतानि जाग्रति पश्यतो मुनेस्सा निशा, लौकिक इति भोजनादि·, वैदिकः यज्ञादि·, व्यवहार कर्म मनोवाक्कायनिष्पाद्य , अविद्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धा अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वलक्षणलक्षिता अज्ञानशक्त्यादिपर्याया माया । विद्या अहंब्रह्मेति ज्ञानम् । स्थितप्रज्ञस्य ज्ञानेनाज्ञाननिवृत्तौ तत्कार्यव्यवहारनिवृत्तिरित्यर्थ· । सर्वपदार्थाना घटादीनामविवेककरी विवेकाभावकारिणी । नहि निशायां दीपादिज्योतिरभावे घटोऽयं पटोऽयमिति विवेकः कस्यापि सम्भवति । तत्र हेतुमाह—**तमस्स्वभावत्वादिति** । अन्धकारमयत्वादित्यर्थ· । अत्र निशावर्णनस्याप्रकृतत्वात्पृच्छति—**किं तदिति** । का सा निशेत्यर्थ. । निशापदाभिधेयं तद्वस्तु किमित्यक्षरार्थ· । उत्तरयति—**परमार्थतत्त्वमिति** । आत्मेति यावत् । तस्यैव परमार्थसत्यत्वात् । प्रपञ्चो हि व्यवहारसत्य । कस्तद्वेदेत्यत आह—**स्थितप्रज्ञस्य विषय इति** । गोचर इत्यर्थः । तद्बुद्धिविषय इति यावत् । ननु या सर्वभूतानामविवेककरी निशा सा स्थितप्रज्ञस्याविवेककरी निशैव भवितुमर्हतीति कथं तस्यास्स्थितप्रज्ञविषयत्वमत आह—**यथेत्यादि** । अन्येषामसदादीनामहरेव सन्नक्तञ्चराणा निशा भवति- अहनि नक्तञ्चराणामप्रवृत्तेश्चेति भाव । नक्तं निशायां चरन्तीति नक्तं चरा· भूतपिशाचोलूकादय । तद्वदज्ञानिना सर्वभूताना निशा सत्यपि स्थितप्रज्ञस्य विषयएव परमार्थतत्त्वमिति ।

ननु परमार्थतत्त्वस्य कथं निशात्वमत आह—**निशेव निशेति** । औपचारिकः प्रयोग इति भाव· । ननु गौणप्रयोगेपि साम्यं वक्तव्यमत आह—**अगोचरत्वादिति** । अतद्बुद्धय आत्मज्ञानशून्या तेषामगोचरत्वादविषयत्वात् । यथा निशा असदादिचक्षुर्वृत्त्यविषयः, तथा आत्मतत्त्वमप्यविदुषां बुद्धिवृत्त्यविषय इत्यर्थः । नच निशायाः कथं चक्षुर्वृत्त्यविषयत्वं, तत्तमस· चक्षुषैव गृह्यमाणत्वादिति वाच्यं, चक्षुर्वृत्तिनिरोधकत्वस्यैव तमसो लक्षणत्वात्, नेत्रगोलकसम्बद्धे तमसि चक्षुर्वृत्त्यनपेक्षणात्, चक्षुर्वृत्तेर्बहिर्निर्गमनायोगाच्च, नेत्रे निमीलितेप्यान्तरतमोग्रहणसम्भवाच्च, तस्माच्चक्षुर्वृत्तिनिरोधकं तमो मनसैव वेद्यम् इति बोध्यम् । परमार्थतत्त्वमेव लक्षणं यस्यास्तस्यां तस्यां निशायां- नास्या निशाया जाग-

न ह्यात्मनः स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा आत्मत्वादेव। तदन्तत्वाच्च सर्वप्रमाणानां प्रमाणत्वस्य- न ह्यात्मस्वरूपाधिगमे सति पुनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्सम्भवति, प्रमातृत्वं ह्यात्मनो निवर्त- यति अन्त्य प्रमाणं, निवर्तयदेव चाप्रमाणं भवति, स्वप्नकालप्रमाणमिव प्रबोधे। लोके च

ज्ञाननिष्ठायामपीत्यर्थ । परिहरति—नेति। आत्मज्ञानस्य ज्ञाननिष्ठाया इत्यर्थ । विवृणोति— नहीति। आत्मनस्स्वस्य स्वात्मनि प्रवर्तकप्रमाणापेक्षा नहि । तत्र हेतुमाह—आत्मत्वादेवेति। यथा देहात्माभिमानिन पुरुपस्य स्वदेहदर्शने प्रवर्तकं किञ्चित्प्रमाणं नास्ति, तदभावेपि स तत्र प्रवर्तत एव तद्वदिति भाव । तदन्तत्वादिति। आत्मावसानत्वादित्यर्थ । तदन्तत्वमेव विवृणोति— नहीति। यावदात्मसाक्षात्कारं सर्वाणि शास्त्रादीनि प्रमाणानि भवन्ति, सति चात्मसाक्षात्कारे निष्प्रपञ्चे स्वयंप्रभे आत्मन्यविक्रियेऽद्वितीये सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि परमार्थतत्त्वे द्वैतादर्शनात् आविद्यकं प्रतीतिमात्रसत्ताकमिदं द्वैत मिथ्यात्वादप्रमाणमेवेति विदुषो निश्चयो जायते। एवं निश्चयशालिनो विदुष कथ प्रमाणप्रमेयादिव्यवहारसम्भव, न कथमपीत्यर्थ ।

ननु प्रमातर्यात्मनि सति कथं प्रमाणाद्यसम्भवश्चेत आह—प्रमातृत्वमपीति। अन्त्य शास्त्ररूपं प्रमाणमात्मन प्रमातृत्वं निवर्तयति। हि- अहं ब्रह्मेत्याकारकवृत्तिजननद्वारेत्यर्थ । आत्मस्वरूप साक्षात्कारजननद्वारेति वा । प्रमातृत्वस्य प्रमेयाधीनत्वादप्रमेये आत्मनि प्रमेयस्य द्वैतस्यासम्भवाच्च नात्मन प्रमातृत्वं पारमार्थिकमिति भाव । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रं विद्वदनुभवश्चात्र प्रमाण मिति बोध्यम्।

नन्वाविद्यकत्वेनाप्रमाणस्य शास्त्रस्य कथं प्रामाण्यमत्रेत्यत आह—निवर्तयदेवेति। यावदात्मन प्रमातृत्वं तावच्छास्त्रस्य प्रामाण्यं, यदा तु शास्त्रमात्मन प्रमातृत्व निवर्तयति तदैव शास्त्रमप्रमाणं भवति। यथा कतकरज अम्भसि क्षिप्तं सत्तद्गतमालिन्यं हरदेव स्वयमपि नश्यति तद्वदिति भाव । तस्मादात्मन प्रमातृत्वं निवर्तयत्तदेव शास्त्रमप्रमाणं भवतीत्यनवद्यम्। उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—स्वप्नेति। यथा स्वप्नकालप्रमाणं स्वप्नदशायामनुभवसिद्धं चक्षुरादिप्रमाणं प्रबोधे जाग्रत्यप्रमाण भवति तद्वदिति। स्वप्ने काशीनगरं दृष्टवान्पुरुप तदा स्वस्य काशीनगरदर्शनकरण निद्रया कल्पितं मृषाभूतमेव चक्षु प्रमाणं मन्यते । प्रबोधे तु मृषैव मया स्वप्ने काशी दृष्टेति तादात्विकं चक्षुरप्रमाणमेव निश्चिनोति। एवमविद्यावस्थाया प्रमाणभूतं शास्त्रादिकं विद्यावस्थायामप्रमाणमेव भवति । एतावता तत्रापीति प्रश्नस्य किमुत्तरमायातमिति चेदिदमायातम्—यावदात्मसाक्षात्कारं शास्त्रस्य प्रमाणत्वात्पारोक्ष्येणात्मतत्त्वविदं विद्वांसं ज्ञाननिष्ठायां प्रवर्तयत्येव शास्त्रमिति प्रवर्तकाभावेपि स्वात्मनि स्वतएव प्रवृत्तिरिति तु प्रौढोक्ति- मुत्तरम्। इति। न केवलमात्मन्येव प्रवर्तकाभावेपि प्रवृत्त्युपपत्ति, किंतु लोकेपीत्याह—लोके चेति। घटादिवस्त्वनुभवे विषये पुरुषं न प्रवर्तयति चक्षुरादिप्रमाणं, किंतु तत्तद्वस्तुविषयेच्छैव। इच्छया घटा द्यधिगमे प्रवृत्तस्तु पुरुप तत्करणं चक्षुरादिप्रमाणमपेक्षते, तस्मात्प्रमाणं प्रमातु प्रमेयाधिगमे साधनमेव, न प्रवर्तकमित्यर्थ । एतेनात्मजिज्ञासु पुरुप तज्जिज्ञासया आत्मज्ञाने प्रमाणं वेदान्तशास्त्रमपेक्षते

रिति। अतः अविद्यावस्थायामेव कर्माणि चोद्यन्ते, न विद्यावस्थायाम्। विद्यायां हि सत्या मुदिते सवितरि शार्वरमिव तमः प्रणाशमुपगच्छत्यविद्या। प्राग्विद्योत्पत्तेरविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा क्रियाकारकफलभेदरूपा च सती कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते, नाप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिः प्रमाणभूतेन वेदेन मम चोदितं कर्म कर्तव्यमिति हि कर्मणि कर्ता प्रवर्तते, नाविद्यामात्रमिदं सर्वं निशेवेति जानन्। यस्य पुनर्निशेवाविद्यामात्रमिदं सर्वं भेदजातमिति बुद्धिः, तस्यात्मज्ञस्य सर्वकर्मसन्न्यासे एवाधिकारः न प्रवृत्तौ। तथा च दर्शयिष्यति—'तद्बुद्धयस्तदात्मान' इत्यादिना ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारम्।

तत्रापि प्रवर्तकप्रमाणाभावे प्रवृत्त्यनुपपत्तिरिति चेन्न, स्वात्मविषयत्वादात्मज्ञानस्य

च्यते। तत्र च न स्थितप्रज्ञो जागर्ति स्थितप्रज्ञाविषयत्वाद्व्यवहारस्य। यथा अस्मदहोरूपायां निशायां नक्तञ्चरा न जाग्रति, वयन्तु जागृम, अस्मन्निशारूपे अहनि तु नक्तञ्चरा जाग्रति, वयन्तु न जागृम तद्वदिति। भूतानां ब्रह्मैव निशा अविद्यैवाहः, स्थितप्रज्ञस्य तु ब्रह्मैवाहः, अविद्यैव निशेति संक्षिप्तोऽर्थः। निर्व्यवहार आत्मानुभवपरः स्थितप्रज्ञः, व्यवहारिणः आत्मज्ञानहीनास्तु सर्वे प्राणिन इति भावार्थः। एवं श्लोकं व्याख्याय फलितमाह—अत इत्यादिना। अतः अविदुषां ब्रह्मज्ञानाभावाद्विदुषश्च व्यवहाराभावादित्यर्थः। चोद्यन्ते विधीयन्ते शास्त्रेणेति शेषः। शर्वर्यां इदं शार्वरं तस्येदमित्यण्। सवितर्युदिते शार्वरं तम इव विद्यायां सत्यामविद्या प्रणाशमुपगच्छतीत्यन्वयः। विद्या- 'अहं ब्रह्मास्मि', 'तत्सत्यम्', 'स आत्मा', 'तत्त्वमसि', 'स भूमा', 'अतोऽन्यदार्त'मित्यादिज्ञानम्। अहमज्ञः, कर्ता, भोक्ता, ब्राह्मणो, यष्टव्यं मम, दातव्यमित्याद्यज्ञानमविद्या अविद्यापरिणामरूपत्वात्सर्वोऽपि प्रपञ्चोऽविद्येत्युच्यते। इयं ह्यविद्या दर्शितविद्योत्पत्तेः प्राक्प्रमाणमिव प्रतिभाति। सर्वे ह्यास्तिका अतत्त्वविदः पुरुषा वेदशास्त्रादीनि यज्ञयागादिक्रिया तत्तदुपकरणानि स्वर्गादिफलानि च ब्राह्मणादिवर्णान्ब्रह्मचर्याद्याश्रमानिन्द्रादिदेवताः- किं बहुना सर्वमपि जगत्सत्यमेव मन्वते, ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति विद्योत्पत्त्यनन्तरं तु सर्वमप्यसत्यत्वादप्रमाणमित्येव मन्वते इत्याह—प्राग्विद्येत्यादिना। विद्योत्पत्तेः प्राक् क्रियाकारकफलभेदरूपा अविद्या प्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणा सती कर्महेतुत्वं प्रतिपद्यते हि। अप्रमाणबुद्ध्या गृह्यमाणायाः अविद्यायाः कर्महेतुत्वोपपत्तिर्न हि यतः कर्ता पुरुषः प्रमाणभूतेन वेदेन चोदितं कर्म मम कर्तव्यमिति मत्वा कर्मणि प्रवर्तते, इदं सर्वं निशेवाविद्यामात्रमिति जानंस्तु नैव प्रवर्तते इति भाष्यवाक्यान्वयः। विद्यादशायां तु वेदस्यैवाप्रमाणत्वात्कथं तच्चोदितकर्मणः प्रामाण्यमिति भावः। निशेवेत्यस्य निद्रेवेत्यर्थः। निद्राया अविद्यामात्रत्वात्। दर्शयिष्यतीति। भगवानिति शेषः। पञ्चमाध्याये इति भावः। 'तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः। गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः' इति ज्ञाननिष्ठायामेव विदुषोऽधिकारं दर्शयिष्यतीत्यन्वयः।

ननु विद्यावस्थायां वेदस्यैवाप्रमाणत्वेन तच्चोदित प्रवृत्तिधर्म इव निवृत्तिधर्मोऽप्यप्रमाणमेवेति कथं विदुषो निवृत्तिधर्मे ज्ञाननिष्ठाया सन्न्यासेऽधिकार इति वक्तुं शक्यमिति शङ्कते—तत्रापीति।

अविकुर्वन्तः प्रविशन्ति- सर्वे आत्मन्येव प्रलीयन्त इत्यर्थः। न स्वात्मवशं कुर्वन्ति, स शान्तिं मोक्षमाप्नोति । नेतरः कामकामी काम्यन्त इति कामाः विपयास्तान्कामयितुं शीलं यस्य स कामकामी स न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥७०॥

विहाय कामान् यस्सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः ।
निर्ममो निरहङ्कारस्स शान्तिमधिगच्छति ॥७१॥

यस्मादेवं तस्मात्—विहायेति । विहाय परित्यज्य कामान् यस्सन्न्यासी पुमान् सर्वानशेषतः चरति- जीवनमात्रचेष्टाशेषः पर्यटतीत्यर्थः । निस्पृहः- शरीरजीवनमात्रेपि निर्गता स्पृहा यस्य स निस्पृहः, निर्ममः शरीरजीवनमात्राक्षिप्तपरिग्रहेपि ममेदमित्यभिनिवेशवर्जित इत्येतत् । स एवम्भूतः स्थितप्रज्ञो ब्रह्मविच्छान्तिं सर्वसंसारदुःखोपरमलक्षणां निर्वाणाख्यां अधिगच्छति प्राप्नोति ब्रह्मभूतो भवतीत्यर्थः ॥७१॥

यतिं कामाः प्रविशन्तीत्यस्यार्थमाह—सर्वे इति । आत्मनि मनसि कूटस्थे वा । फलितमाह—नेति । कामा यतिं स्वात्मवशं कामपरतन्त्रं न कुर्वन्ति । शान्तिं मोक्षं ब्रह्मेति यावत् । सर्वप्रपञ्चोपशमसम्भवाद्ब्रह्मणश्शान्तिपदाभिधेयत्वम् । यद्वा शान्तिं सकार्यस्याज्ञानस्य निवृत्तिमित्यर्थः । सर्वदुःखनिवृत्तेर्मोक्षत्वादाह—मोक्षमिति ॥७०॥

विहायेति श्लोकमवतारयति—यस्मादेवं तस्मादिति । यस्मादेवं निष्काम एव शान्तिमाप्नोति, न कामकामी तस्मात्- कामकामिनो मोक्षाभावादित्यर्थः । यः पुमान् सर्वान् कामान्विहाय निस्पृहो निर्ममो निरहङ्कारश्च सन् चरति, स शान्तिमधिगच्छति । यस्सन्न्यासीति । तस्यैव प्रकृतत्वादिति भावः । जीवनमात्रचेष्टाशेषः जीवनमेव जीवनमात्रं तत्सम्बन्धिनी चेष्टा शरीरचेष्टा जीवनमात्रचेष्टा सैव शेषो यस्य स तथोक्तः । प्राणधारणमात्रफलकभिक्षाटनव्यापारमात्रवानित्यर्थः । चरतेर्गत्यर्थत्वादाह—पर्यटतीति । परितस्सर्वेषु ग्रामादिषु अटति सञ्चरति- ग्रामैकरात्रवासित्वात्सन्यासिन इत्यर्थः ।

ननु सर्वान् कामान् परित्यजेत्यनेनैव निस्पृहत्वं सिद्धमिति निस्पृह इति पुनरुक्तमित्याह—शरीरेति । येन केनाप्युपायेन शरीरजीवनमवश्यं कर्तव्यमिति नास्ति यतेः कामः । तथासति कृष्यादिस्तेयादिप्रसङ्गात् । किंतु माधुकरान्नेन सरिदम्बुपानेन च क्षुत्तृडपनयनमात्रं कर्तव्यमित्येव यतिर्मन्येत । एतेन न यतेर्मरणभीतिः।कार्येत्युपदिष्टम् । निर्ममः ममतारहितः । ननु सन्यस्तसर्वस्य क ममता स्वीयस्यैवाभावादत आह—शरीरेति । शरीरजीवनमात्रार्थमाक्षेपतः प्राप्ते भिक्षाकपालशाट्यादिरूपेपि परिग्रहे परिगृह्यत इति परिग्रहः तस्मिन्नभिनिवेशोऽभिमानः, आत्मसम्भावना, स्वश्लाघा निर्वाणं मोक्षः, ब्रह्मभूतो भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीतिश्रुतेर्ब्रह्मभावं प्राप्नोति इति ।

ननु श्लो॥ 'स्थितप्रज्ञस्य का भाषा समाधिस्थस्य केशव ! स्थितधीः किं प्रभाषेत किमासीत व्रजेत कि'मित्यर्जुनप्रश्नस्यैतावता किमुत्तरमायातमितिचेत् , उच्यते—सर्वकामपरित्याग , आत्मरतिः,

वस्त्वधिगमे प्रवृत्तिहेतुत्वादर्शनात् प्रमाणस्य । तस्मान्नात्मविदः कर्मण्यधिकार इति सिद्धम् ॥

आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रमापः प्रविशन्ति यद्वत् ।
तद्वत्कामा यं प्रविशन्ति सर्वे स शान्तिमाप्नोति न कामकामी ॥७०॥

विदुषस्त्यक्तैषणस्य स्थितप्रज्ञस्य यतेरेव मोक्षप्राप्तिः, न त्वसंन्यासिनः कामकामिन इत्येतमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयिष्यन्नाह—अपूर्यमाणमिति । आपूर्यमाणमद्भिः अचलप्रतिष्ठमचलतया प्रतिष्ठा यस्य त मचलप्रतिष्ठं समुद्रमापस्सर्वतो गताः प्रविशन्ति, स्वात्मस्थमविक्रियमेव सन्तं यद्वत्, तद्वत्कामा विषयसन्निधावपि सर्वे इच्छाविशेषाः यं यतिं समुद्रमिवापः

यावदात्मसाक्षात्कारं- यथा घटं दिदृक्षुः पुरुषः तद्दिदृक्षया घटदर्शने प्रमाणं चक्षुरपेक्षते यावद्घटसाक्षात्कारम् । साक्षात्कारानन्तरं तु किं तस्य प्रमाणेन न किञ्चिदपीत्यप्रमाणमेव प्रमाणं व्यर्थत्वादिति **सिद्धम्** । यथा कूपखानकः पुरुषस्तोयप्राप्त्यनन्तरं खनित्रादिकं खननसाधनं परित्यजति, तथा मुमुक्षुरात्मसाक्षात्कारानन्तरं वेदान्तशास्त्रं परित्यजेदेवेति नात्मस्वरूपाधिगमनानन्तरं प्रमाणव्यवहारः पण्डितस्य, नापि प्रामाण्यं शास्त्रस्य इति बोध्यम् । उपसंहरति—**तस्मादिति** । अविद्यावस्थायामेव कर्माणि चोद्यन्ते न विद्यावस्थायामिति हेतोरित्यर्थः । आत्मविदः कर्मण्यधिकारो न, किंतु ज्ञाननिष्ठायामेव । अयं च ज्ञाननिष्ठाधिकारोपि यावदात्मसाक्षात्कारमेव, पश्चात्तु अधिकार्यधिकारकयोरेवाभावादधिकारस्यैवाभावः- न ह्यात्मा केनचित्कुत्रचिदधिक्रियते- सर्वशेषित्वादात्मनोऽविक्रियत्वाच्च । अधिकारकं शास्त्रं तु अद्वितीये ह्यात्मनि नास्त्येव । अतः कथमधिकारसिद्धिः । न कथमपीति बोध्यम् ॥६९॥

आपूर्यमाणमिति । यद्वत् आपः आपूर्यमाणमचलप्रतिष्ठं समुद्रं प्रविशन्ति, तद्वत् सर्वे कामा यं प्रविशन्ति सः शान्तिमाप्नोति, कामकामी शान्तिं नाप्नोति, आ समन्तात्पूर्यमाणमापूर्यमाणम् । कर्त्राकांक्षा वारयति—**अद्भिरिति** । यद्वा भगवतेति कर्तृशेषः, आपस्तु करणम् । अचलप्रतिष्ठं न चलतीत्यचलः पाराभावाच्चलनरहितः । प्रतिष्ठा शाश्वती स्थितिः अस्यास्तीति प्रतिष्ठः अर्शआद्यजन्तः प्रतिष्ठति प्रकर्षेण शाश्वतं तिष्ठतीति प्रतिष्ठ इति पचाद्यजन्तो वा । अचलश्चासौ प्रतिष्ठश्चाचलप्रतिष्ठः । अचल इति हेतुगर्भं विशेषणम्- यस्मादचलस्तस्मात्प्रतिष्ठ इति । इदं सर्वमभिप्रेत्याह—**अचलतया प्रतिष्ठा यस्य तमिति** । अचला प्रतिष्ठा यस्य तमिति व्याख्याने तु मूलाद्बहिरेवापारत्वादिति हेतुः कल्पनीयः स्यात् । इदानीं तु अचलशब्दादर्थतस्सिद्धं तदपारत्वमिति बोध्यम् । सर्वतो गतास्सर्वतः प्राप्ताः आपः गङ्गादिनदीजलानि स्वात्मस्थं स्वरूपस्थं तदेव विवृणोति—**अविक्रियमेव सन्तमिति** । समुद्रमित्यस्य विशेषणमिदम् । नदीजलप्रवेशाप्रवेशाभ्यां समुद्रस्य वृद्धिह्रासरूपो न कोपि स्वरूपगतो विकार इत्यर्थः । **विषयसन्निधावपीति** । अपिना विषयाणामसन्निधौ सुतरामेवास्य नास्ति कोपि कामकृतो विकार इति सूच्यते । ये चिद्धीराः स्यादसन्निधौ निष्कामविकारा वर्तन्ते । तत्सन्निधौ तु ।।मविकारं भजन्ते इति दर्शनादाह-- **विषयसन्निधावपीति** । अविकुर्वन्तः कमपि विकारमजनयन्तः

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे साङ्ख्ययोगोनाम
द्वितीयोऽध्यायः ।
इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पूज्य-
पादशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्ये द्वितीयोऽध्यायः ।

तोक्तं खल्विति वाच्यं, उक्तत्वेपि आपातत एव स्वस्य कर्माधिकारं जानाति, नतु सहेतुकं, निस्संशयं-- कथमन्यथा ज्यायसीचेत्कर्मण इत्यनुपदमर्जुनः प्रष्टा इति ॥७२॥

साङ्ख्ययोगः साङ्ख्येन योगस्सम्बन्धो यस्य स साङ्ख्ययोगः साङ्ख्ययोगो ज्ञानयोगस्सोऽस्मिन्नस्तीत्यर्श आद्यजन्तो वा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदसम्बन्धेन साङ्ख्ययोगप्रतिपादकस्याध्यायस्य साङ्ख्ययोगशब्दवाच्यत्वमुपचारादिति वा । यद्यप्यत्र कर्मयोगोपि क्वचित्प्रतिपादितस्तथापि प्रायशस्साङ्ख्यस्य प्रतिपादनात्तद्व्यपदेशः ।

परमहंसपरिव्राजकेति । कुटीचक, बहूदक, हंस, परमहंसात्मकाश्चत्वारो यतिनः । तत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तर उत्कृष्टः ज्ञानवैराग्यादिगुणैः । परित्यज्य व्रजतीति परिव्राजकस्सन्यासी, परमहंसश्चासौ परिव्राजकश्च परमहंसपरिव्राजकः- आचारमाचारयतीत्याचार्यः शास्त्रोक्तं निवृत्तिधर्मं स्वयमाचरन्नन्येभ्यः पद्मपादादिभ्यश्शिष्येभ्य उपदिशतीत्याचार्यः- पूज्यौ पादौ यस्य स पूज्यपादो गुरुः भगवान् षड्गुणैश्वर्यसम्पन्नश्चासौ पूज्यपादश्च भगवत्पूज्यपादः- गोविन्द इति भगवत्पूज्यपादः गोविन्दभगवत्पूज्यपादः, तस्य शिष्यः- श्रीमान् ज्ञानवैराग्यादिसम्पच्छाली, भगवन्तौ पादौ यस्य स भगवत्पादः- आत्मगुणस्य भगस्य पादे आरोपः । पद्यते गम्यते सेव्यत इति पादः भगवतामपि पद्मपादादीनां पादः भगवत्पाद इति वा, भगवतश्शङ्करस्य पादोंशः भगवत्पाद इति वा, शिवावतारत्वादस्य भगवन्तं परमात्मानं पद्यते जानाति पादयति बोधयतीति वा भगवत्पादः, शङ्कर इति भगवत्पादश्शङ्करभगवत्पादः । विशेष्यमिदं, प्राचीनानि तु विशेषणानि प्रथमान्तानि अनेन साकं तेषामभेदेन सम्बन्धः विशेषणानामपि परस्परमभेदसम्बन्धात्समासः । विशेषणं विशेष्येणेतिसूत्रे बहुलग्रहणात्सिध्यति केषुचिद्विशेषणेषु विशेष्यत्वारोपादिति वा । क्रियत इति कृतिः- भगवत्पादस्य कृतिः भगवत्पादकृतिः- तस्यां तेन कृते इत्यर्थः । श्रीयुक्तो भगवान् श्रीभगवान् भगान्तःपातिन्या अपि श्रियः पृथग्ग्रहणं प्राशस्त्यार्थं, प्राधान्यार्थं वा, इन्दिरावानिति वा, तस्य गीताश्श्रीभगवद्गीताः कर्तरि- षष्ठीसमासः । तत्कर्तृकगीता इत्यर्थः । गीयन्त इति गीताः श्लोकाः- तासां भाष्ये ग्रन्थे द्वितीयोऽध्यायः इति समासः ।

इति वेङ्कोण्डोपनामकरामकविकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
द्वितीयोऽध्यायः ।
कीलकसंवत्सर कार्तिकबहुलसप्तम्यामस्य समाप्तिः ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य विमुह्यति ।
स्थित्वाऽस्यामन्तकालेऽपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥७२॥

सैषा ज्ञाननिष्ठा स्तूयते—एषेति । एषा यथोक्ता ब्राह्मी ब्रह्मणि भवेयं स्थितिः सर्वं सन्न्यस्य ब्रह्मस्वरूपेणैवावस्थानमित्येतत् । नैनां स्थितिं प्राप्य लब्ध्वा विमुह्यति न मोहं प्राप्नोति, स्थित्वास्यां स्थितौ ब्राह्म्यां यथोक्तायां अन्तकालेऽपि अन्त्येऽपि वयसि ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं ऋच्छति गच्छति । किमु वक्तव्यं ब्रह्मचर्यादेव सन्न्यस्य यावज्जीवं यो ब्रह्मण्येवावतिष्ठते स ब्रह्मनिर्वाणमृच्छतीति ॥७२॥

दुःखेष्वनुद्वेगः, सुखेषु स्पृहाभावः, रागभयक्रोधाभावः, सर्वत्र स्नेहाभावः, शुभप्राप्तावानन्दाभावः, अशुभप्राप्तौ द्वेषाभावः, इन्द्रियजयः, प्रत्यग्ब्रह्मपरता, समाहितचित्तत्वं, व्यवहारराहित्यं, निस्पृहत्वं, निर्ममत्वं, निरहङ्कारत्वमित्येते पञ्चदश स्थितप्रज्ञस्य लक्षणानि स्थितप्रज्ञत्वस्य साधनानि चेमानि यस्मिन्नेतानि दृश्यन्ते स स्थितप्रज्ञ इति परैरुच्यते। स्वयं चात्मानं स्थितप्रज्ञं स विद्यात्। भिक्षा याञ्चामृते नास्य कोपि वाग्व्यापारः। सति तु सौम्ये शिष्ये तस्मै तत्त्वमुपदिश्यादिति त्वत्रानुक्तमपि ग्राह्यमन्यतरशास्त्रात् । अन्यथा सम्प्रदायविच्छेदप्रसङ्गात् । मानसिकव्यापारस्तु इन्द्रियाणां विषयेभ्यः प्रत्यावर्त्य स्ववशे स्थापनम् । आत्मस्वरूपानुसन्धानंच स्वस्वरूपेणावस्थानं, कायव्यापारस्तु भिक्षार्थं पर्यटनमेव। तच्च चरतीत्यनेन प्रतिपादितमिति। किंच प्रश्नश्लोके व्रजेत किमित्यस्य किं प्राप्नुयादित्यप्यर्थ आयाति, तस्य च समाधानमुक्तं स शान्तिमधिगच्छतीति । एतेन स्थितप्रज्ञस्य मोक्ष एव फलमिति सिद्धम् । युक्तञ्चेदं-- विद्ययैवाविद्याया नाशादाविद्यकसर्वसंसारोपरमात्मको मोक्षः स्थितप्रज्ञस्येति । ततश्च न कर्मिणां मोक्ष इति फलितम् । अत एव- 'नास्त्यकृतः कृते'नेतिश्रुतिरुपपद्यते । 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये'ति च । कामत्यागेन्द्रियजयनिर्व्यवहारत्वादीनां गृहस्थेऽसम्भवाच्चादृशसन्न्यास्येव स्थितप्रज्ञ इति संक्षेपः॥७१॥

एषेति, ब्राह्मीति । तत्र भव इति भवार्थेऽणित्याह—ब्रह्मणि भवेति । टिलोप आर्षः । नच ब्राह्म इति निपातनात्सिद्ध्यतीति वाच्यं, तत्र चतुर्मुखवाचिब्रह्मशब्दग्रहणात् । नच तत्त्वविद्योरुभयोर्ग्रहणमिति वाच्यं, अनेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । नच तत्त्वस्यैव ग्रहणमिति वाच्यं, ब्राह्मं हविरित्यसिद्धेः ब्रह्मदेवताकं हि ब्राह्ममित्युच्यते । ब्राह्मं हि हविस्स्वयम्भुवमुद्दिश्याग्नौ निक्षिप्यते । यद्वा चतुर्मुखवाच्येवात्रापि ब्रह्मशब्दः, लक्षणया तु शुद्धब्रह्माभिधीयत इति ब्राह्मइति निपातनाट्टिलोपः । ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानंनाम ब्रह्माहमिति निश्चयेनावस्थानमित्यर्थः । ब्रह्मनिर्वृतिं ब्रह्मानन्दमित्यर्थः । अन्तकालेपीत्यपिशब्दसूचितमर्थमाह—किमु वक्तव्यमित्यादिना, ब्रह्मण्येवेति । ज्ञाननिष्ठायामित्यर्थः । ब्रह्मण्यवस्थानं ब्रह्मात्मस्वरूपानुसन्धानमिति वा । एतेन ब्रह्मचर्यादारभ्य देहपातादर्वाग्यदाकदा वा ब्राह्मणेन सन्न्यसितव्यं, सन्न्यस्य च सर्वकामत्यागादिपूर्वकं स्थितप्रज्ञता सम्पादनीयेति हितोपदेशस्सूचितः । नचानधिकारिणोऽर्जुनस्य कुतस्सन्न्यासोपदेश इति वाच्यं, तेन स्थितप्रज्ञलक्षणस्य पृष्टत्वात् , अर्जुनेन स्वस्य ज्ञाननिष्ठायामधिकाराभावस्याविदितत्वाच्च प्रश्नस्योपपत्तेः । नच 'कर्मण्येवाधिकारस्त' इति भगव-

ससमुचयो गीताशास्त्रे निश्चितोर्थ इत्युक्तः, पुनर्विशेषितश्च यावज्जीवश्रुतिचोदितानि कर्माणि परित्यज्य केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्राप्यत इत्येतदेकान्तेनैव प्रतिपिद्धमिति, इहत्वाश्रमविकल्पं दर्शयता यावज्जीवश्रुतिचोदितानामेव कर्मणां परित्याग उक्तः, तत्कथमीदृशं विरुद्धमर्थमर्जुनाय ब्रूयाद्भगवान्? श्रोता वा विरुद्धमर्थं कथमवधारयेत्? तत्रैतत्स्यात्- गृहस्थानामेव श्रौतस्मार्तकर्मपरित्यागेन केवलादेव ज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिध्यते, न त्वाश्रमान्तराणामिति। एतदपि पूर्वोत्तरविरुद्धमेव- कथं, सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयो गीताशास्त्रे निश्चितोर्थ इति प्रतिज्ञाय इह कथं तद्विरुद्धं केवलादेव ज्ञानान्मोक्षं ब्रूयात् आश्रमान्तराणाम्।

अथ मतं श्रौतकर्मापेक्षया एतद्वचनं- केवलादेव ज्ञानाच्छ्रौतकर्मरहिताद् गृहस्थानां मोक्षः प्रतिपिध्यत इति, तत्र गृहस्थानां विद्यमानमपि स्मार्तं कर्माविद्यमानवदनपेक्ष्य ज्ञानादेव केवलादित्युच्यत इति, एतदपि विरुद्धं- कथं, गृहस्थस्यैव स्मार्तकर्मणा समुच्चिताद् ज्ञानान्मोक्षः प्रतिपिध्यते न त्वाश्रमान्तराणामिति कथं विवेकिभिश्शक्यमवधारयितुम्। किंच यदि मोक्षसाधनत्वेन स्मार्तानि कर्माण्यूर्ध्वरेतसां समुच्चीयन्ते, तथा गृहस्थस्यापीष्यतां स्मार्तैरेव

मिति। उत्तरयति—तत्रेति। विशेषितः विशेषेणोक्तः आश्रमविकल्पमिति गृहस्थसन्न्यासाश्रमद्वयविकल्पम्। 'यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया'दिति श्रुतिर्यावज्जीवश्रुतिः। उक्त इति सन्न्यासे इति भावः। गीताशास्त्रे यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मरहिताद्ज्ञानान्नास्त्येव मोक्ष इति पूर्वं विशेषतः प्रतिपाद्य ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां श्रेयःप्राप्तिरिति सन्न्यासिनां कथं यावज्जीवश्रुतिचोदितकर्मरहिताद्ज्ञानान्मोक्ष इत्युच्येत ? न कथमपीत्यर्थः। शङ्कते—तत्रैतत्स्यादिति। तत्रैतदुत्तरं स्यादित्यर्थः। किं तदत आह—गृहस्थानामिति। आश्रमान्तराणां सन्न्यासादीनाम्।

ननु ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति सन्न्यासिनां केवलाद्ज्ञानान्मोक्षो, न त्वाश्रमान्तराणामित्यस्य सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मसमुच्चय इति वचनव्याघातेन दुष्टत्वे तर्हि केवलादित्यस्य श्रौतकर्मरहितादित्यर्थो वाच्यः, तथाच- श्रौतकर्मरहिताद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां मुक्तिः, गृहस्थाना तु नेति वाच्यं, अस्मिन्मते च सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मसमुच्चयादेव मुक्तिरिति वचनस्य न व्याघातः। स्मार्तसमुचिताद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां, श्रौतस्मार्तोभयकर्मसमुचिताद्गृहस्थानां च मुक्तिरिति सिद्धत्वादिति शङ्कते—अथ मतमित्यादिना। परिहरति—एतदपीति। गृहस्थानामेवं, सन्न्यासिनां तु नैवमिति विवेको दुर्लभ इत्यर्थः। दोषान्तरमाह—किंचेति। यदेव ज्ञानं स्मार्तकर्मसमुचितं सत्सन्न्यासिनां मुक्तिप्रदं तदेव तथाविधं गृहस्थानामपि मुक्तिप्रदं भवतु, किंपुनः श्रौतकर्मणामपि समुच्चयेनेत्यर्थः।

ननु सन्न्यासगृहस्थयोरयमेव भेदः- अग्निहोत्रादिश्रौतकर्मसन्न्यासस्यैव सन्न्यासलक्षणत्वात्। ततश्च सन्न्यासिनश्श्रौतकर्मसन्न्यासविधानात्स्मार्तकर्मसमुचिताद्ज्ञानादेव केवलान्मुक्तिः, गृहस्थस्य तूभयसमुचिताद्ज्ञानादिति शङ्कते—अथेति, आरोपितमिति। शास्त्रेण भगवतेति वा कर्तृशेषः। इतः प्राक्स्मार्तकर्मसमुचितात्केवलाद्ज्ञानात्सन्न्यासिनां मोक्ष इत्यभ्युपेत्य पूर्वपक्षैर्व्यवहृतं, अथ ते तदप्यन-

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

तृतीयाध्यायप्रारम्भः ।

शास्त्रस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते द्वे बुद्धी भगवता निर्दिष्टे- साङ्ख्ये बुद्धिर्योगे बुद्धिरिति च । तत्र 'प्रजहाति यदा कामा'नित्यारभ्याऽऽध्यायपरिसमाप्तेस्साङ्ख्यबुद्ध्याश्रितानां सन्न्यासं कर्तव्यमुक्त्वा तन्निष्ठतयैव च कृतार्थतोक्ता- 'एषा ब्राह्मी स्थिति'रिति । अर्जुनाय च- कर्मण्येवाधिकारस्ते, मा ते सङ्गोऽस्त्वकर्मणी'ति कर्मैव कर्तव्यमुक्तवान् योगबुद्धिमाश्रित्य । न तत एव श्रेयःप्राप्तिमुक्तवान् । तदेतदालक्ष्य पर्याकुलीभूतबुद्धिरर्जुन उवाच-- कथं भक्ताय श्रेयोर्थिने साक्षाच्छ्रेयस्साधनं साङ्ख्यबुद्धिनिष्ठां श्रावयित्वा मां कर्मणि दृष्टादृष्टानेकानर्थयुक्ते पारम्पर्येणाप्यनैकान्तिकश्रेयःप्राप्तिफले नियुंज्यादिति । युक्तः पर्याकुलभूतोभावोऽर्जुनस्य, तदनुरूपश्च प्रश्नो ज्यायसीचेदित्यादिः । प्रश्नोपकरण च वाक्यं भागवतं युक्तं यथोक्तविषयविभागे शास्त्रे । केचित्त्वर्जुनस्य प्रश्नार्थमन्यथा कल्पयित्वा तत्प्रतिकूलं भगवतः प्रतिवचनं वर्णयन्ति, यथा चात्मना सम्बन्धग्रन्थे गीतार्थो निरूपितः तत्प्रतिकूलं चेह पुनः प्रश्नप्रतिवचनयोरर्थं निरूपयन्ति । कथं तत्र सम्बन्धग्रन्थे तावत् सर्वेषामाश्रमिणां ज्ञानकर्मणो-

---

ज्यायसी चेदिति श्लोकमवतारयति—शास्त्रस्येत्यादिना । शास्त्रस्येति प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपे सम्बन्धे शेषे षष्ठी । शास्त्रप्रतिपाद्यप्रवृत्तिनिवृत्तिविषयभूते इत्यर्थः । शास्त्रस्य प्रवृत्तौ निवृत्ताविति वाऽर्थः । प्रवृत्तिमार्गे शास्त्रापेक्षास्ति, नतु निवृत्तिमार्गे इति कृत्वा ।ज्ञानयोगे शास्त्रमेव निवर्तत इत्यर्थः। साङ्ख्ये योगे इति च विषयसप्तम्यौ । तन्निष्ठतया सन्न्यासनिष्ठतया ज्ञानयोगनिष्ठतयेति वा । ततः कर्मयोगाच्छ्रेय.प्राप्तिं नैवोक्तवान्। भक्ताय श्रेयोर्थिन इति। श्रेयो मोक्षः तदर्थित्वं तत्कामित्वं तस्मिन् सत्य'प्यभक्ताय नोपदिशेद्गुह्य'मिति भक्तायेत्युक्तम्। भक्तत्वं पूज्येऽनुरागित्वम्। तस्मिन् सत्यपि कामकामाय नोपदिशेदित्येतदर्थं श्रेयोर्थिन इत्युक्तम् । अनैकान्तिकं व्यभिचारि श्रेय.प्रातिरूपं फलं यस्मिन् तस्मिन् तथोक्ते पर्याकुलभूतो व्याकुल.- भूतशब्दस्यात्र स्वरूपवाचित्वेनानतिरिक्तार्थत्वात् । भावोऽभिप्राय- बुद्धिरिति यावत् । प्रश्नोपकरणं प्रश्नस्योत्तरं भागवतं ।कृष्णसम्बन्धि।यथोक्तः विषयविभागो यस्मिन् तस्मिन् शास्त्रे- 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति ज्ञानिकर्मिणोः साङ्ख्ययोगात्मको विषयविभागः । केचित्तु वृत्तिकारा इत्यर्थः । अन्यथेति । यदि बुद्धिकर्मणोः समुच्चयान्मोक्ष इति तव मतं, तत्रापि कर्मापेक्षया बुद्धिरेव ज्यायसीति, तर्हि केशव किमिति मां कर्मण्येव केवले नियोजयसीत्यर्जुनस्य प्रश्नार्थं कल्पयित्वा तत्प्रश्नप्रतिकूलं भागवतं प्रतिवचनं वर्णयन्ति—ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनां च सिद्धिरिति । सम्बन्धग्रन्थोऽवतारिकाग्रन्थ- उपोद्घात इति यावत् । आत्मना स्वेन वृत्तिकारैरित्यर्थः । तदेव विवरीतुमाकांक्षामाह—कथ-

सत्यानृते त्यज । उभे सत्यानृते त्यक्त्वा येन त्यजसि तत्त्यज ॥ संसारमेवं निस्सारं दृष्ट्वा सारदिदृक्षया । प्रव्रजन्त्यकृतोद्वाहाः परं वैराग्यमाश्रिताः॥' इति बृहस्पतिः। 'कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥' इति शुकानुशासनम् । इहापि च 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्ये'त्यादि ।

मोक्षस्य च अकार्यत्वान्मुमुक्षोः कर्मानर्थक्यम् । नित्यानि प्रत्यवायपरिहारार्थानीति चेन्न, असन्न्यासविषयत्वात् प्रत्यवायप्राप्तेः- न ह्यग्निहोत्राद्यकरणात् सन्न्यासिनः प्रत्यवायः कल्पयितुं शक्यः- यथा ब्रह्मचारिणां असन्न्यासिनामपि । न तावन्नित्यानामकरणात् अभा-

एवेति सन्न्यसोऽनेन विहित इति भावः । **संसारमिति**। एवं संसारं निस्सारं दृष्ट्वा निश्चित्य अकृतोद्वाहाः अकृतदारपरिग्रहास्सन्तः परमुत्कृष्टं वैराग्यमाश्रिता- विवेकिन इति शेषः । सारस्य आत्मनो दिदृक्षया प्रव्रजन्ति सन्न्यस्यन्ति । बृहस्पतिरिति- आहेतिशेष । शुकस्मृतिमाह—**कर्मणेति** । जन्तु कर्मणा पुण्यपापादिलक्षणेन बध्यते- देवमनुष्यतिर्यगादिजन्मप्राप्तिरूपं संसारं प्राप्नोतीत्यर्थ । विद्यया ज्ञानेन विमुच्यते मुक्तो भवति- यस्मादेवं तस्मात् पारदर्शिन· तत्त्वविद् यतय कर्म न कुर्वन्ति। प्रकृत गीताशास्त्रं चोक्तार्थे प्रमाणयति—**इहापि चेति** । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी। नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति । मुमुक्षो सर्वकर्मसन्न्यास एव विहित इत्यत्र हेत्वन्तरमाह—**कर्मानर्थक्यमिति**। ननु न कर्माण्यनर्थकानि, किंतु मोक्षार्थानीत्यत आह—**मोक्षस्य चाकार्यत्वादिति**। यत्कर्मजन्यं तत्कार्यं, यथा घटः । सहि दण्डचक्रभ्रमणादिजन्य. । एवं यज्ञादिकर्मजन्यत्वात्स्वर्गादिफलानि कार्याणीत्युच्यन्ते, मोक्षस्तु न कार्यमिति कथं कर्मजन्यत्वं तस्य । अकार्यत्वे च 'नास्त्यकृत. कृतेनेति' श्रुतिः प्रमाणम् । किंच यदि मोक्ष. कार्यस्स्यात्तर्हि स्वर्गादिवद्घटादिवच्चानित्य एव स्यात् । नित्यो हि मोक्षस्सम्प्रतिपन्नः । तस्मात्कर्मफलेषु स्वर्गादिषु पापपरिहारादिषु वा मुमुक्षोः कामाभावान्मोक्षस्याकर्मजन्यत्वाच्च न मुमुक्षोः कर्मभिः कोऽप्यर्थ इति युक्तमेव मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानम् ।

ननु मुमुक्षोरपि नित्यकर्माण्यावश्यकानि प्रत्यवायपरिहारार्थकत्वान्नित्यानां कर्मणामिदमेव हि तन्नित्यत्वं, यदकरणे प्रत्यवाय इत्याक्षिपति—**नित्यानीति, असन्न्यासविषयत्वादिति** । यैस्सर्वकर्मसन्न्यासो न कृतस्तान्प्रत्युक्तः तेषामेव नित्यानामकरणे प्रत्यवायश्शास्त्रोक्तः । विहितस्याकरणं निषिद्धस्य करणं हि दोषहेतु· । कर्माणि तु विहितानि पुंसस्सन्न्यासात्प्राक्, पश्चात्तु सन्न्यासस्यैव विहितत्वात्कथं कर्मविधानम् । नह्येकस्मिन्पुरुषे एकदा सर्वकर्मसन्न्यासविधिं सर्वकर्मविधिं च ब्रूयाच्छास्त्रमीश्वरो वा । एवं सर्वकर्मसन्न्यासिनां नित्यकर्मकरणमेव दोषहेतुरविहितत्वादिति भावः । कुतो न शक्य इत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । अग्निहोत्रस्य दारपरिग्रहसमकालप्राप्तत्वान्नास्ति असन्न्यासिनामपि ब्रह्मचारिणामग्निहोत्रविधिः । विध्यभावादेवाग्निहोत्राकरणान्नास्ति तेषां प्रत्यवाय । तद्वद्विध्यभावस्य तुल्यत्वाच्च सन्न्यासिनां नित्याकरणात्प्रत्यवाय. । यद्वा ब्रह्मचारिणामिति व्यतिरेकदृष्टान्त - यथा सन्ध्यावन्दनादिनित्याकरणाद्ब्रह्मचारिणां प्रत्यवायस्तथेति । नित्यानामकरणात्प्रत्यवायमभ्युपेत्य तस्यासन्न्यास-

समुच्चयो न श्रौतैः । अथ श्रौतैः स्मार्तैश्च गृहस्थस्यैव समुच्चयो मोक्षाय, ऊर्ध्वरेतसां तु स्मार्तकर्ममात्रसमुच्चितात् ज्ञानान्मोक्ष इति, तत्रैवं सति गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यं श्रौतं स्मार्तं च बहुदुःखरूपं कर्म शिरस्यारोपितं स्यात् ।

अथ गृहस्थस्यैवायासबाहुल्यकरणान्मोक्षस्यान्याश्रमान्तराणां श्रौतनित्यकर्मरहितत्वादिति, तदप्यसत्— सर्वोपनिषत्स्वितिहासपुराणयोगशास्त्रेषु च ज्ञानाङ्गत्वेन मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्, आश्रमविकल्पसमुच्चयविधानाच्च श्रुतिस्मृत्योः । सिद्धस्तर्हि सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयः, न मुमुक्षोस्सर्वकर्मसन्न्यासविधानात्- 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः न्यास एवात्यरेचय'दिति, 'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशु'रिति चा'ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्याद्याः । 'त्यज धर्ममधर्मं च उभे

भ्युपेत्य स्वाभिमतं समुच्चयवादं स्थापयितुं केवलाद्ज्ञानात्सन्न्यासिनामपि न मुक्तिरित्याह —अथ गृहस्थस्यैवेति । तत्र हेतुमाह- श्रौतानि यानि नित्यकर्माण्यग्निहोत्रादीनि तद्रहितत्वादिति ।

यद्येवं सन्न्यासिना न मुक्तिस्तर्हि सन्न्यासाश्रमविधानमेव व्यर्थमिति परिहरति—तदप्यसदित्यादिना । ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वाभावे ज्ञानाङ्गत्वेन सन्न्यासविधानं व्यर्थं, मुमुक्षोर्हि सर्वकर्मसन्न्यासो विहितश्शास्त्रेण- तस्मात्सन्न्यासिनामेव ज्ञाननिष्ठायामधिकार । ज्ञानादेव कैवल्यमत एव गृहस्थस्य ज्ञानाधिकारार्थं सन्न्यासाश्रमविधानमित्याह—आश्रमविकल्पविधानाच्चेति । यदि प्रजाकामस्त्रियमुद्वहेत्, यदि विरक्तस्तर्हि ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदित्यादिशास्त्रेण सकामनिष्कामाधिकारिभेदेन गृहस्थसन्न्यासाश्रमविकल्पस्य विधानादित्यर्थ । क्व विधानमत आह—श्रुतिस्मृत्योरिति । शङ्कते-तर्हि सर्वाश्रमाणां ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयस्सिद्ध इति । केवलाद्ज्ञानान्मोक्षाभावात्सन्न्यासस्य च विधिदर्शनादस्ति सन्न्यासिनोऽपि समुच्चय श्रौतस्मार्तकर्मभि ज्ञानस्य मुक्त्यर्थमिति पूर्वपक्षाशय । परिहरति—नेति । हेतुमाह—मुमुक्षोरिति, सर्वेति । श्रौतस्मार्तात्मकसर्वकर्मसन्न्यासस्य विधानात् । क्व विधानमित्यत्र श्रुतीर्प्रमाणयति—व्युत्थायेति । गृहस्थाश्रमाद्व्युत्थाय सर्वाणि कर्माणि त्यक्त्वेत्यर्थ । तदेव हि गृहस्थाश्रमादुत्थानं नाम गृहस्थाश्रमस्य कर्ममयत्वात् । सन्न्यस्येति यावत् । एषां सर्वेषां सत्यादीनां तपसां मध्ये न्यासं सन्न्यासमेवातिरिक्तमुत्कृष्टं तप आहु - विद्वांस इति शेष । अत्यरेचयत् अतिरेकम- सर्वाधिकममुदित्यर्थ । लोका कर्मणा अमृतत्वं मोक्षं नानशुर्नप्रापु, प्रजया नानशु, एके पुरुषा त्यागेन सर्वकर्मपरित्यागेन अमृतत्वमानशु । ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् सन्न्यसेत् इत्याद्या इत्याद्यशब्दा'दात्मानमेव लोकमिच्छन्त प्रव्रजन्ती'त्यादिसङ्ग्रह । स्मृतीश्च प्रमाणयति—त्यजेति । धर्मं कर्म च त्यज यज्ञयागादिधर्मं, हिंसादिरधर्म । धर्मं त्यक्तेषु रागधर्मप्रवृत्तिभ्यादित्यत आह—अधर्मं त्यजेति । उभे द्वे सत्यानृते त्यज । एवं सत्यानृते उभे त्यक्त्वा, येन मनसेदमुभयं त्यजसि तन्मनोऽपि त्यज नाहं मम न मदीयं मम इति मनस्यहन्ताममत्वयोस्त्याग एव मनस्त्याग । धर्माधर्मत्यागश्च गृहस्थस्य न सम्भवति तस्य धर्मेष्वधिकारात्, नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायात् । अतो धर्माधर्मत्यागस्सन्न्यासिन

द्वारा मुक्तिं प्राप्तुमर्हं द्विजदेहमासाद्य य पुमान् नित्यकर्माकरणेनात्मानं नाशयति स आत्मघाती अन्धं तम प्रपद्यते 'अन्धं तम प्रपद्यन्ते ये केचात्महनो जना' इति श्रुते इत्यभिप्रायकृतम् । यद्वा यो नित्यकर्मभिर्दुरितक्षय न करोति, पुण्यं च न सम्पादयति, स पुमानितोपि हीनतरं श्वादिजन्म प्राप्नोति, पुण्यपापोभयलब्धं मनुष्यजन्म- नित्यकर्मानाचरणे तु पुण्याभावात्पापानिवृत्तेश्च पापबलाच्छ्वादिजन्मप्राप्ति-रिति बोध्यम् । सर्वथापि नित्यकर्माकरणान्न प्रत्यवायोत्पत्ति, किंतु नित्यकर्माकरणे दुरितक्षयाद्यभाव पुण्याभावविशिष्टदुरितात्तु श्वादिजन्मरूपप्रत्यवायोत्पत्तिरिति सर्वमनवद्यम् । तथाचेति वाक्यमन्यथा व्याख्यातमानन्दगिरिणा । तथाहि— नन्वभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेदस्सम्पादयिष्यति, तथाच विहिताकरणप्रत्यवायपरिहारो विहितकरणे फलिष्यतीति नेत्याह— **तथाचेति** । लोकप्रसिद्धपदार्थ-शक्त्याश्रयणेन शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गीकारादपूर्वशक्त्याधानायोगाद्ज्ञापकमेव शास्त्रमित्यर्थं । कारकत्वे च तस्या-प्रामाण्यमप्रत्यूहं स्यादित्याह— **कारकमिति** । भवतु शास्त्रस्याप्रामाण्यमित्याशङ्क्यापौरुषेयत्वेनाऽशेष-दोषनानन्वितत्वान्नैवमित्याह— **नचेति** । अस्यायमर्थः— यद्यभावस्यापि भावोत्पादनसामर्थ्यं वेद-स्सम्पादयिष्यतीत्युच्यते, तर्हि वेद कारक एव स्यान्न तु ज्ञापक- अपूर्वशक्त्याधायकत्वं कारकत्वं, लोकप्रसिद्धपदार्थशक्त्याश्रयणेन प्रवर्तकत्वं ज्ञापकत्वमिति विवेक । यस्य यस्याग्न्यादिपदार्थस्य लोके या या दाहकत्वादिशक्तिरस्ति तामनुसृत्यैव शास्त्रं होमादिविधिं विधत्ते, नतु पदार्थेष्वपूर्वां शक्तिं कल्पयितु-मीष्टे प्रत्यक्षविरोधात्- मानान्तराबाधिततात्पर्यविषयसंसर्गबोधकं हि वाक्यं प्रमाणम् । अतएव अग्निना सिञ्चेति वाक्यस्याप्रामाण्यं- प्रत्यक्षेण बाधितत्वादग्निकरणकसेचनस्य । ततश्च नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति वाक्यस्य मानान्तरबाधितत्वादप्रामाण्यमेव । अभावाद्भावस्योत्पत्तिर्हि प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धा । नचैवं वाक्यतात्पर्यविषयसंसर्गस्य मानान्तरेणैव सिद्धत्वात्संसर्गबोधकं वाक्यं व्यर्थमिति वाच्यं, वृद्धप्रयु-क्तस्य गामानयेतिवाक्यस्य बालस्य गवानयनकर्मणि प्रवृत्तिजनकत्वेनार्थवत्त्वात् । ज्योतिष्टोमेन यजे-तेत्यादिवेदवाक्यानि तु पुनरा मानान्तरासिद्धसंसर्गबोधकान्येवेति न तेषु वैयर्थ्यशङ्काऽवकाश । तस्मा-द्वाक्यतात्पर्यविषयसंसर्ग मानान्तरसिद्धो भवतु वा, मा वा, मानान्तराबाधितस्तु भवितव्योऽवश्यमिति कृत्वा शास्त्रं ज्ञापकमेव, नतु कारकं- पदार्थेषु विद्यमानां शक्तिमनुसृत्यैव अस्मिन्वह्नौ एतदिन्द्रमुद्दिश्य एत-दाज्यहवि प्रदानेन यजमानस्य स्वर्गो भविष्यतीत्यज्ञातार्थं ज्ञापयतीति ज्ञापकमेवमज्ञातार्थज्ञापकत्वादेव शास्त्रं प्रमाणं, यद्ययोग्यमर्थं विदध्यात्तर्हि कारकत्वाच्छास्त्रमप्रमाणमेव स्यादिति भाव । शास्त्रं कारकं भवतीति शेष । नतु ज्ञापकं भवति- इत्यनुपपन्नार्थमयुक्तार्थं वाक्यमिति शेष । कल्पितं स्यान्नित्या-करणात्प्रत्यवायवादिनेति शेष । अनुपपन्नो वाक्यार्थ कल्पितस्स्यादित्यर्थ । इति भाष्यान्वय । अन्यत्तुल्यम् । पूर्वव्याख्यानेपि इत्यनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यादित्यस्य समनन्तरोक्तार्थोप्युपपद्यते, परं तु कारकं शास्त्रं ज्ञापकं न भवतीति पूर्वोक्तान्वय, शास्त्रं कारकं भवति, नतु ज्ञापकमिति समनन्तरोक्ता-न्वय इति विशेष । कारकज्ञापकपदार्थभेदस्तु दर्शित एवेति संक्षेप । **तस्मादिति** । नित्यकर्मा-करणजन्यप्रत्यवायाभावादित्यर्थ । **अत इति** । मुमुक्षोस्सन्न्यासविधानादित्यर्थ । प्रश्नानुपपत्तिमेव

वादेव भावरूपस्य प्रत्यवायस्योत्पत्तिः कल्पयितुं शक्या, युक्ता च- 'कथमसतः सज्जाये'तेति असतस्सज्जन्मासम्भवश्रुतेः ।

यदि विहितकरणादसम्भाव्यमपि प्रत्यवायं ब्रूयाद्वेदः, तदानर्थकरो वेदोऽप्रमाणमित्युक्तं स्यात्, विहितस्य करणाकरणयोर्दुःखमात्रफलत्वात् । तथा च कारकं शास्त्रं न ज्ञापकमिति अनुपपन्नार्थं कल्पितं स्यात्, नचैतदिष्टम् । तस्मात्सन्न्यासिनां न कर्माणि । अतः ज्ञान-

विषयत्वमुक्तमितः प्राक्, इदानीं तु नित्यानामकरणात्प्रत्यवाय एव भवितुं नार्हतीत्याह—**न तावदित्यादिना** । अत्र हेतुमाह—**अभावादेवेति** । नित्यानामकरणं नाम नित्यकर्मकरणाभाव - नञोऽभावार्थकत्वात् । प्रत्यवायो दोष - सहि भावरूप । अभावाद्भावस्योत्पत्ति कल्पयितुं न शक्या, नापि युक्ता। तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—**कथमिति** । असतस्सकाशात्सत्कथं जायेत ? न कथमपीत्यर्थ । एतेन घटप्रागभावाद्घटोत्पत्तिं ब्रुवाणास्तार्किका प्रत्युक्ताः—अभावस्याभावत्वादेव भावंप्रति कारणत्वायोगात्- नह्यभावाच्छशशृङ्गाद्यत्किञ्चिद्वस्तूत्पद्यमानं दृष्टं, श्रुतं वा ।

ननु 'असदेवेदमग्र आसीत्ततो वै सदजायते'ति श्रुतिसिद्धा भावस्याभावादुत्पत्तिरितिचेत्, मैवम्—'सदेवेदमग्र आसीत्, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, तद्ब्रह्म, आनन्दाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते, सन्मूलास्सोम्येमा' इत्यादिश्रुतिशतसंवादादिहाप्यसच्छब्देन ब्रह्मण एव ग्राह्यत्वात् । जन्माधीनसत्ताभावस्तु ब्रह्मण्यसच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । यद्वा प्रमाणप्रमेयाद्यभावादसत्कल्पत्वात्तदपि ब्रह्मासदित्युच्यते— 'मेनेऽसन्तमिवात्मानं सुप्तशक्तिरसुप्तदृ'गिति भागवतात् । किंच 'तदैक्षत बहुस्या'मिति सङ्कल्पश्रवणं च कथमुपपद्येताभावस्य जगत्कारणत्वश्रवणे । नह्यभावश्चेतन - भावधर्मत्वाच्चैतन्यस्येति ।

ननु अभावाद्भावस्योत्पत्तिरशक्या अयुक्ता वा भवतु, तथापि अतीन्द्रियार्थे वेदस्यैव प्रमाणत्वान्नित्याकरणे प्रत्यवायस्य वेदोक्तत्वादभ्युपेय एव प्रत्यवाय इत्यत आह—**यदीत्यादि, अप्रमाणमिति** । असम्भाव्यार्थवर्णनादनर्थहेतुत्वाच्चेति भाव । अर्थवत्त्वस्यैव प्रमाणत्वात्मकत्वादिति गूढाशय । तदेव विवृणोति—**विहितस्येति** । क्रियाकारकाद्यनेकोपकरणोपसंहारपूर्वकत्वाद्विहितकरणस्य श्रमहेतुत्वेन दु खहेतुत्व सर्वजनानुभवसिद्धम् । विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्वेन दु खहेतुत्वं तु शास्त्रसिद्धम् । अत उभयथापि दु खमेव फलमित्यर्थ । **तथा चेति** । नित्यकर्मणा दु खमात्रफलकत्वादित्यर्थ । कारकं तद्विधायकं प्रवर्तकमिति यावत् । शास्त्रं न ज्ञापकं न प्रमाणं इति अनुपपन्नार्थमयुक्तार्थमसम्भावितार्थं वा शास्त्रं कल्पितं भगवतेति शेष स्यात् । भवतु किं तत्र आह—**नचैतदिष्टमिति** । शास्त्रस्य भगवदाज्ञारूपस्य प्रवृत्त्यात्मकस्य वेदस्य असम्भावितार्थत्वप्रयुक्तं दु खार्थत्वप्रयुक्तं चाप्रामाण्यमित्येतदनिष्टमेव- तत प्रमाणत्वाद्वेदस्य सर्वपुरुषार्थज्ञानस्य वेदाधीनत्वेन वेदस्याज्ञापकत्वासम्भवाच्च । **अयमाशयः**— नित्यकर्मणा न प्रत्यवायपरिहारार्थत्वं कल्पयितुं शक्य- उपात्तदुरितक्षयप्राजापत्यलोकचित्तशुद्ध्यादिमहाफलत्वात्तेषाम् । 'सन्ध्या येन न विज्ञाता सन्ध्या येनानुपासिता । जीवमानो भवेच्छूद्रो मृतश्वानोऽभिजायत' इत्यादिप्रत्यवायश्रवणं तु नित्यकर्माचरणेन दुरितक्षयं विधाय चित्तशुद्धिं सम्पाद्य ज्ञान-

सर्वोपनिषत्सु च । ज्ञानकर्मणोरेकं वद निश्चित्येति चैकविषयैव प्रार्थनानुपपन्ना- उभयोस्सम्भवे । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति च ज्ञाननिष्ठाऽसम्भवमर्जुनस्यावधारणेन दर्शयिष्यति ।

अर्जुनः— ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन !
तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसि केशव ! ॥१॥

ज्यायसीति। ज्यायसी श्रेयसीचेत् यदि कर्मणस्सकाशात्ते तव मता अभिप्रेता बुद्धिर्ज्ञानं हेजनार्दन! यदि बुद्धिकर्मणीसमुच्चिते इष्टे तदेकं श्रेयस्साधनमिति कर्मणो ज्यायसी बुद्धिरिति च कर्मणोतिरिक्तत्वकरणं बुद्धेरनुपपन्नमर्जुनेन कृतं स्यात्, नहि तदेव तस्मात्फलतोऽ-

---

इत्याह—ज्ञानकर्मणोरिति । भगवांश्च 'मया समुच्चय एवोक्तः, किमित्थं त्वं भ्रान्तोऽसि ? न ह्यन्यतरात्छ्रेयः प्राप्तुं शक्यं, तस्मात्त्वमुभयं कुर्वि'त्येवात्र चतुर्थाध्याये ब्रूयात्, ननु कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति ब्रूयादित्याह—उभयोरित्यादिना । ज्ञाननिष्ठाया असम्भवमिति समासः । अवधारणेनेति । कर्मैवेत्येवकारेणेत्यर्थः । एतेन आत्मयाथात्म्यदर्शनपूर्वकं कर्म कर्तव्यमिति रामानुजमतं च प्रत्युक्तम्—आत्मयाथात्म्यदर्शनस्य साङ्ख्यविषयत्वात्कर्मणश्च योगिविषयत्वादकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शनस्य कर्तृत्वाद्यभिमानपूर्वककर्मविरोधित्वाच्चेति ।

हेजनार्दन! यदि कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति ते मता । तर्हि हेकेशव ! मां घोरे कर्मणि किमिति नियोजयसीत्यन्वयः । श्रेयसी श्रेयस्करीत्यर्थः । हेजनार्दन! जनमर्दति गच्छतीति जनार्दनः सर्वान्तर इत्यर्थः । गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वात्सर्वज्ञ इति वा । जनैरर्द्यते याच्यते इति वा जनार्दनः तत्तत्पुरुषार्थसिद्धये जना एनं याचन्त इत्यर्थः । तत्सम्बुद्धिः । एतेन सर्वज्ञस्य सर्वान्तरस्य च तव यन्मतं तदेव सर्वसम्मतमिति सर्वपुरुषार्थप्रदेन त्वया यच्चोद्यते तत्करणमेव फलदमिति च सूच्यते। यदीति। यदि बुद्धिकर्मणी समुच्चिते इष्टे, तर्हि अर्जुनेन कृतं बुद्धेः कर्मणोऽतिरिक्तत्वं पृथक्त्वमधिकत्वं वाऽनुपपन्नं स्यात्, कुत्र कृतमर्जुनेनेत्यत्र आह—तदेकमिति । 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुया'मिति, ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दने'ति चात्रैवोक्तमित्यर्थः । ननु समुच्चयेपि कर्मातिरिक्ता बुद्धिस्स्यात्को दोषस्तत्राह—नहीति । तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्तं नहि स्यादित्यन्वयः । समुच्चयस्य कर्मज्ञानोभयरूपत्वेन कर्म बुद्धिश्चेत्युभयमप्येकमेव । एकसमुच्चयात्मकत्वादिति कृत्वा कथमेकात्मकयोः कर्मबुद्ध्योः पृथक्त्वमुत्कर्षापकर्षौ वा स्याताम् ? न कथमपीत्यर्थः ।

ननु शिरःपाण्याद्यवयवसमूहात्मकेपि गात्रे यथा पादादिभ्यः शिरःप्रधानमित्युच्यते, तद्वत्कर्मबुद्ध्युभयात्मकेपि समुच्चये कर्मणो बुद्धिश्श्रेयस्करीत्युच्यत इति चेत्, मैवम्—दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरपि अवयवातिरिक्तस्यावयविनोऽभावात् । नहि शिरःपाण्याद्यतिरिक्तं गात्रमिति कश्चिदवयव्यस्ति, येन तदवयवान्यतमयोश्शिरःपादयोरुत्कर्षापकर्षावुच्येयाताम् । तथा कर्मबुद्ध्यतिरिक्तस्समुच्चय इति कश्चिदवयवी नास्ति, येन समुदायावयवान्यतरयोः ज्ञानकर्मणोरुत्कर्षापकर्षावुच्येयाताम् । तस्माच्छिर आद्यवयवानामेव गात्रमिति कर्मबुद्ध्योरेव समुच्चय इति च संज्ञा । तथाच यथा शिरो गात्रं तथा

कर्मणोस्समुच्चयानुपपत्तिः- ज्यायसीचेदित्यर्जुनस्य प्रश्नानुपपत्तेश्च । यदि हि भगवता द्वितीयाध्याये ज्ञानं कर्म च त्वयैवानुष्ठेयमित्युक्तं स्यात्, ततोर्जुनस्य प्रश्नोनुपपन्नः- 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धि'रिति । अर्जुनायचेत् बुद्धिकर्मणी त्वया अनुष्ठेये इत्युक्ते या कर्मणो ज्यायसी बुद्धिस्साप्युक्तैवेति 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'ति प्रश्नो न कथ च नोपपद्यते । न चार्जुनस्यैव ज्यायसी बुद्धिर्नानुष्ठेयेति भगवतोक्त पूर्वमिति कल्पयितु युक्तं, येन ज्यायसीचेदिति प्रश्नः स्यात् ।

यदि पुनरेकस्य पुरुषस्य ज्ञानकर्मणोर्विरोधादनुष्ठानं न सम्भवतीति भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्व भगवता पूर्वमुक्तं स्यात्, ततो प्रश्न उपपन्नः ज्यायसीचेदित्यादिः । अविवेकतः प्रश्न कल्पनायामपि भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन भगवतः प्रतिवचनं नोपपद्येत, न चाज्ञाननिमित्तं भगवतः प्रतिवचनं कल्प्य स्यात्, तस्माच्च भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन ज्ञानकर्मनिष्ठयोर्भगवतः प्रतिवचन दर्शनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयानुपपत्तिः, केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इत्येषोर्थो निश्चितो गीतासु

विवृणोति—यदिहीत्यादिना । यदि ज्ञानकर्मणोस्समुच्चय एव श्रेय प्राप्तिहेतु, नत्वन्यतरत् तर्हि श्रेयस्कामायार्जुनाय भगवान् समुच्चयं कुर्वित्युपदिशेत्, नतु कर्मण्येवाधिकार इति । अर्जुनश्च यदि कर्मापेक्षया ज्ञानमेव ज्याय तर्हि किमिति कर्मणि मा नियोजयसीति नैव पृच्छेत्- समुच्चयस्यैवोपदिष्टत्वादित्यर्थ ।

ननु अन्येषा समुच्चय उपदिष्ट, अर्जुनस्य तु कर्मैवेति कृत्वा प्रश्न उपपद्यत इति शङ्कते—नचेति । नचैवं कल्पयितुं युक्तमर्जुनस्य भक्तत्वाच्छ्रेयोर्थित्वाच्च हिततमोपदेशार्हत्वात्कर्ममात्रोपदेशानुष्ठानोपदेशस्य मोक्षहेतुत्वेनाहिततमत्वाच्चेति भाव । येनेति । अर्जुनस्य कर्ममात्रोपदेशेनेत्यर्थ । ज्ञानानुष्ठानानुपदेशेनेति वा, येन कल्पनेनेति वा । अस्मिन्पक्षे तथा कल्पयितुमिति तथाशब्दस्य शेष । प्रश्नस्यानुपपत्तिमुक्त्वा उपपत्तिं दर्शयति—यदि पुनरिति, विरोधादिति । कर्ताहं भोक्ताहमित्यहङ्कारपूर्वकत्वात्कर्मण नाहं कर्ता, नाहं भोक्तेति ज्ञानविरोध ।

ननु भगवता समुच्चय एव द्वितीयाध्याये प्रोक्त, अर्जुनस्तु तदर्थमज्ञात्वा ज्ञाने केषाञ्चिदधिकार कर्मणि तु स्वस्याधिकार प्रोक्तो भगवतेति मत्वा ज्यायसीचेदिति पप्रच्छेत्यत आह—अविवेकत इति, भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेनेति । 'लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति साङ्ख्ययोगिरूपपुरुषद्वयानुष्ठेयत्वेनेत्यर्थ. । ननु भगवानप्यविवेकादेव तादृशमुत्तरमवोचदित्यत आह—नचेति । भगवति सर्वज्ञे भ्रमप्रमादादिदोषगन्धरहिते अज्ञानायोगादिति भाव । तस्माच्चेति । तस्माच्छब्दार्थं स्वयमेव विवृणोति—भिन्नपुरुषेति । एकपुरुषानुष्ठेयत्वेसति ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयस्स्यादिति भाव । किंच यदि समुच्चय एव भगवदभिमत अर्जुनाय प्रोक्तश्च, तर्हि 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुया'मिति कथमर्जुन ज्ञानकर्मणोरन्यतरदेव श्रेय प्रापकं पप्रच्छ

व्यामिश्रेणेव वाक्येन बुद्धिं मोहयसीव मे ।
तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुयाम् ॥२॥

किंच व्यामिश्रेणेति । व्यामिश्रेणेव यद्यपि विविक्ताभिधायी भगवान् तथापि मम मन्दबुद्धेः व्यामिश्रमिव भगवद्वाक्यं प्रतिभाति, तेन मम बुद्धिं मोहयसीव मम बुद्धेः व्यामोहापनयाय हि प्रवृत्तस्त्वं तु कथं मोहयसि, अतो ब्रवीमि बुद्धिं मोहयसीव मे इति । तत्र भिन्नकर्तृकयोः ज्ञानकर्मणोरेकपुरुषानुष्ठानासम्भवं यदि मन्यसे तत्रैवं सति तत्तयोरेकं बुद्धिं कर्म वा इदमेवार्जुनस्य योग्यं स्वबुद्धिशक्त्यवस्थानरूपमिति निश्चित्य वद येन ज्ञानेन कर्मणा वान्यतरेण श्रेयोहमाप्नुयाम् । यदीह कर्मनिष्ठायां गुणभूतमपि ज्ञानं भगवतोक्तं स्यात्, कथं तयोरेकं वदेत्येकविषयैव अर्जुनस्य शुश्रूषा स्यात्? नहि भगवतोक्तं पूर्वं मन्यतरदेव ज्ञानकर्मणोर्वक्ष्यामि नैव द्वयमिति येनोभयप्राप्त्यसम्भवमात्मनो मन्वान एकमेव प्रार्थयेत् ॥२॥

व्यामिश्रेणेति । इवशब्दान्न वस्तुतो व्यामिश्रमिति प्रतीयत इत्यभिप्रेत्याह—**यद्यपीत्यादि**। विविक्तं विस्पष्टमभिधत्त इति विविक्ताभिधायी व्यामिश्रमविविक्तं सकीर्णमितियावत् । कर्मज्ञानविषयविवेकरहितमिति परमार्थः । मोहयसीवेत्यत्रापीवशब्दाद् न वस्तुतो मोहयसीति प्रतीतमित्याह—**ममेत्यादिना, तत्रेति** । व्यवहारभूमावित्यर्थः । तत्रैवसतीति भागवते मते एवंरीत्या निश्चिते सतीत्यर्थः । गुणं अप्रधानं 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'ष्विति कोशः । गुणेन तुल्यं गुणभूतं नित्यसमासः । शुश्रूषा श्रोतुमिच्छा ।

पुनरपि समुच्चयवादं निराकरोति—**यदीहेति** । ज्ञानयुक्तं कर्म त्वयानुष्ठेयमिति भगवतोक्ते कथमर्जुनस्तयोरेकं मे ब्रूहीति प्रार्थयेत ? न कथमपीत्यर्थः । ननु समुच्चयएव भगवतो मतः, किं तु समुच्चयस्सविवेकवत्पुरुषधौरेयविषयः, तत्र नास्त्यर्जुनस्य प्रवेष्टुं शक्तिरित्यभिप्रेत्य भगवता अन्यतरदेव कर्तव्यत्वेनार्जुनायोपदिष्टमित्यत आह—**नहीति** । किंच ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनामिति निष्ठाद्वयमेवोवाच भगवान्न तु विवेकवत्पुरुषधौरेयानुष्ठेया समुच्चयात्मिकामन्या निष्ठाम् । तस्मान्नास्ति समुच्चयोपपत्तिः ।

ननु कर्मण्येवाधिकारस्ते इति भगवता अर्जुनाय कर्मैव श्रेयस्करत्वेन निश्चित्योक्तमेवेति पुनः कथमर्जुनस्य प्रश्नावकाश इतिचेत्, सत्यम्—अतएव 'तत्किं कर्मणि घोरे मां नियोजयसी'त्युपालब्धवान् पार्थः । परं तु भगवता द्वितीयाऽध्याये सामान्यं कर्मयोगं विस्तरतो ज्ञानयोगश्च प्रतिपादितः । अर्जुनस्तु स्नेहकारुण्यादिभीतो युद्धकर्मणो निवृत्तः ज्ञानयोगमवलम्ब्य भिक्षाटनमेव मे श्रेय इति कृतनिश्चय इति 'गुरूनहत्वा हि महानुभावान् श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके' इति श्लोकेन सूच्यते । ततश्च सन्न्यासएव कृतप्रीतेः सन्न्यासएव साक्षान्निश्रेयससाधनमिति भगवदुक्त्या निश्चितवतश्चार्जुनस्य कर्मण्येवाधिकारस्ते इत्येतावन्मात्रोपदेशेन न कर्मणि प्रवर्तितुमिच्छा जाता, नापि सन्न्यासान्निवर्तितुमतएव पृच्छति— तदेकं निश्चित्य वदेति ।

तिरिक्तं स्यात्, तथा च कर्मणः श्रेयस्करी भगवतोक्ता बुद्धिः अश्रेयस्करं च कर्म कुर्विति मां प्रतिपादयसि तत्किन्नु कारणमिति भगवत उपालम्भमिव कुर्वन् तत्किं कस्मात् कर्मणि घोरे क्रूरे हिंसालक्षणे मां नियोजयसि केशवेति च यदाह, तच्च नोपपद्येत। अथ स्मार्तेनैव कर्मणा समुच्चयस्सर्वेषां भगवतोक्तः अर्जुनेन चावधारितश्चेत्, तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसीत्यादि कथं युक्तं स्याद्वचनम् ॥१॥

पादोपि गात्रमेव यथा कर्म समुच्चयस्तथा बुद्धिरपि समुच्चय एवेति सिद्धम्। ततश्च कर्मणो बुद्धिश्श्रेय सीत्युक्तौ समुच्चयात् समुच्चयश्श्रेयानित्यापतितम्। तच्चायुक्त- नहि तदेव तस्मात्फलतोऽतिरिक्त स्यादिति। ननु तथासति 'सर्वस्य गात्रस्य शिर प्रधान'मित्युक्ति कथमुपपद्येतेति चेदुच्यते—अविवेकादिति। न ह्यवयवातिरिक्तावयविकल्पने अविवेकं विना हेतुरस्ति। नच पदाच्छिर उत्कृष्टमित्यस्य कथमुपपत्तिरिति वाच्य, अवयव्यनभ्युपगमे सिद्धान्ते अवयवानामेकात्मकत्वाभावाच्छिर पादयो पृथगवयवयोरुत्कर्षापकर्षौ सुष्टूपपद्येते। अत प्रकृते च समुच्चयानभ्युपगमे कर्मज्ञानयो पृथग्भूतयोरुत्कर्षापकर्षौ स्यातामेवेति। एतेन कर्मज्ञानसमुच्चय इति कश्चन पदार्थो दुर्निरूप इति व्यक्तम्। **तथाचेति**। कर्मणो बुद्धरतिरिक्तीकरणेन कर्मज्ञानयोस्समुच्चयस्यासिद्धत्वादित्यर्थ। हेकृष्ण भगवता त्वयोक्ता बुद्धि कर्मण श्रेयस्करी मास्तु, अश्रेयस्कर कर्म कुर्विति प्रतिपादयसि- तत्तत्र किन्नु किं वा कारणम्' इति भगवत उपालम्भं कुर्वन्निव, अर्जुनो यदाह तच्च नोपपद्यते इत्यन्वय। किमाहेति शङ्कायां श्लोकस्योत्तरार्धं व्याचष्टे—**तत्किमित्यादिना**। तत्तर्हि हेकेशव 'क इति ब्रह्मणो नाम ईशोहं सर्वदेहिनाम्। आवां तवाङ्गे सम्भूतौ तस्मात्केशवनाम ते' इति स्मरणाद्ब्रह्मरुद्रकारणम्। एतेन सर्वजगत्कर्तुस्सर्वाधिपस्य तव मम कर्मसु प्रेरणं नोचितमिति प्रतीयते। अथवा ब्रह्मरुद्राधिपस्त्व येन केनापि हेतुना मा कर्मणि नियोजयसि, नतु वृथा नाप्यमर्षेण, किंतु स हेतु मम दुरधिगम, न केवलं मम, किंतु ब्रह्मरुद्रयोरपि। अत पृच्छामि कस्तत्र हेतुरिति। इदमेव सूचयितुं श्री भाष्यकारै प्रयुक्तमुपालम्भमिव कुर्वन्निती‌व पदम्। न तु वस्तुत उपालम्भ करोतीत्यर्थ।

एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण गृहस्थस्य श्रौतस्मार्तकर्मसमुच्चितात् ज्ञानान्मुक्ति, ऊर्ध्वरेतसा तु स्मार्तकर्मसमुच्चिताद्ज्ञानान्मोक्ष इति च पूर्वपक्ष तत्प्रसङ्गागतमन्यच्च खण्डितम्। पुन पूर्वपक्षयति स्मार्तकर्मसमुच्चितादेव सर्वाश्रमिणां मोक्षः, न केवलज्ञानादिति। अथेत्यादिना दूषयति—**तत्किमित्यादिना**। घोरे कर्मणीत्यनेन युद्धकर्म सिद्धम्। तद्धि स्मार्तं स्मार्तकर्मसमुच्चितं ज्ञानं त्वयानुष्ठेयमिति भगवता प्रोक्तेसति, कथमर्जुन'स्तत्किं कर्मणि घोरे मा नियोजयसि केश'वेति भगवन्तं पृच्छेत्? कथं वा 'ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्द'नेति कर्मापेक्षया ज्ञानस्य श्रेयस्त्वं वदेत्? कथं वा 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोहमाप्नुया'मिति पृच्छेत्?। अथ यदि भगवतोक्तोऽर्थोर्जुनेनानवधारित इत्युच्येत, तर्हि भगवानपि मया स्मार्तकर्मज्ञानसमुच्चय एवोक्त, त्वया तु नाधिगतमिति किमिति नावोचत्? लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठेति कर्मज्ञानयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं किमिति ब्रूयात्? तस्मात्केवलादेव ज्ञानान्मोक्ष इति गीतासूपनिषत्सु च निश्चितोर्थ इति पूर्वेण सम्बन्ध ॥१॥

धिकृतानां त्रैवर्णिकानां द्विविधा द्विप्रकारा निष्ठा स्थितिः अनुष्ठेयतात्पर्यं पुरा पूर्वं सर्गादौ प्रजाः सृष्ट्वा तासामभ्युदयनिश्रेयसप्राप्तिसाधनं वेदार्थसम्प्रदायं कुर्वता मया प्रोक्ता सर्वज्ञेनेश्वरेण । अनघ अपाप । का सा द्विविधा निष्ठेत्यत्राह—तत्र ज्ञानयोगेन ज्ञानमेव योगः तेन साङ्ख्यानां आत्मानात्मविषयविवेकज्ञानवतां ब्रह्मचर्याश्रमादेव कृतसन्न्यासानां वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थानां परमहंसपरिव्राजकानां ब्रह्मण्येवास्थितानां निष्ठा प्रोक्ता, कर्मयोगेन कर्मैव योगः कर्मयोगः तेन योगिनां कर्मिणां निष्ठा प्रोक्तेत्यर्थः ।

यदि चैकेन पुरुषेणैकस्मै पुरुषार्थाय ज्ञानं कर्म च समुच्चित्य अनुष्ठेयं भगवतेष्टमुक्तं वक्ष्यमाणं वा गीतासु वेदेषु चोक्तं कथमिहार्जुनायोपपन्नाय प्रियाय विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके एव ज्ञानकर्मनिष्ठे ब्रूयात्, यदिपुनरर्जुनः ज्ञानं कर्म च द्वयं श्रुत्वा स्वयमेवानुष्ठास्यति अन्येषां तु भिन्नपुरुषानुष्ठेयतां वक्ष्यामीति मतं भगवतः कल्प्येत, तदा रागद्वेषवानप्रमाणभूतो भगवान् कल्पितस्स्यात्तच्चायुक्तं- तस्मान्न समुच्चयो ज्ञानकर्मणोः। यदर्जुनेनोक्तं कर्मणो ज्यायस्त्वं बुद्धेः तच्च स्थितमनिराकरणात् । तस्याश्च सन्न्यासिनैवानुष्ठेयत्वं भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्ववचनात् भगवत एवमेव अनुमतमिति गम्यते ॥३॥

प्रश्नानुरूपमेव प्रतिवचनमुवाचेत्यन्वयः । त्रैवर्णिकाः ब्रह्मक्षत्रियवैश्याः । शूद्राणां तु नास्त्यधिकार इति भावः । युज्यत इति योगः । यद्वा युज्यतेनेनेति योग उपायः- पुरुषार्थप्राप्तिसाधनत्वादिति भावः । आत्मानात्मविषयो विवेकः अयमात्मा इदमनात्मेति स एव ज्ञानं तद्येषामस्ति तेषा तथोक्तानाम् । साङ्ख्यं ज्ञानं तदेषामस्तीति साङ्ख्या इति व्युत्पादित्वादिति भावः । के ते साङ्ख्या अत आह—ब्रह्मचर्यादिति । 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्सन्न्यासयोगाद्यतयश्शुद्धसत्त्वा' इति श्रुतिमिहानुक्रामयति—वेदान्तेति । वेदान्तविज्ञानं वेदान्तशास्त्रश्रवणं तेन सुष्ठु निश्चितः अर्थः परमार्थतत्त्वमात्मा यैस्ते वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः, यद्वा वेदान्तैर्जातं यद्विशिष्टं ज्ञानं ब्रह्माहमस्मीत्याकारकं तेन सुनिश्चितोऽर्थः परमपुरुषार्थो मोक्षः येषां ते तथोक्ताः । ब्रह्मण्येवेत्येवकारान्नाविद्याकृतकर्मव्यवहारे इत्यर्थः । हे अनघ अस्मिन् लोके पुरा मया साङ्ख्यानां ज्ञानयोगेन, योगिनां कर्मयोगेन च द्विविधा निष्ठा प्रोक्तेत्यन्वयः ।

पुनस्समुच्चयवादं निराकरोति—यदिचेत्यादिना । उपपन्नः प्रपन्नः । विशिष्टेति । साङ्ख्यत्वयोगित्वविशेषणविशिष्टेत्यर्थः । विशिष्टौ भिन्नौ पुरुषौ कर्तारौ ययोस्ते विशिष्टभिन्नपुरुषकर्तृके अनुष्ठास्यतीति द्वयमिति कर्म । रागद्वेषेति । यथा मत्प्रियशिष्योऽर्जुनः कर्मज्ञानसमुच्चयमनुष्ठाय मुच्येत, यथा चेतरे अन्यतरदनुष्ठाय न मुच्येरन्, तथा मया वक्तव्यमिति कपटबुद्ध्या यदि भगवान् प्रवर्तेत, तर्हि जीववत्सोपि रागद्वेषवत्त्वेनाग्राह्यवाक्य एव स्यात् । तच्चायुक्तमिति । अपहतपाप्मनि सर्वसमे सर्वसुहृदि भगवति रागद्वेषादिदोषासङ्गादिति भावः । स्थितमिति । सिद्धान्तितमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अनिराकरणादिति । न कर्मणो बुद्धिर्ज्यायसीति भगवताऽनिराकृतत्वादर्जुनोक्तार्थस्येत्यर्थः । तस्याश्च बुद्धेरित्यर्थः । सन्न्यासिनैवेति । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामित्युक्तत्वादिति भावः । सर्वकर्मसन्न्यासरूपज्ञाननिष्ठायाः कर्मिगृहस्थाविषयत्वादिति तत्त्वम् । अनुमतमङ्गीकृतं सम्मतमिति यावत् ॥३॥

मां च बन्धकारणे कर्मण्येव नियोजयसीति विषण्णमानसमर्जुनं कर्म नारभ इत्येवं मन्वानमालक्ष्याह भगवान्- न कर्मणामनारम्भादिति। अथवा ज्ञानकर्मनिष्ठयोः परस्परविरोधादेकेन पुरुषेण युगपदनुष्ठातुमशक्यत्वे सतीतरेतरानपेक्षयोरेव पुरुषार्थहेतुत्वे प्राप्ते कर्मनिष्ठायाः ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिहेतुत्वेन पुरुषार्थहेतुत्वं, न स्वातन्त्र्येण। ज्ञाननिष्ठा तु कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिकासती स्वातन्त्र्येण पुरुषार्थहेतुरन्यानपेक्षयेत्येतमर्थं प्रदर्शयिष्यन्नाह श्रीभगवान्—

न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुते ।
न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छति ॥४॥

नेति। न कर्मणां क्रियाणां यज्ञादीनामिह जन्मनि जन्मान्तरे वानुष्ठितानामुपात्तदुरितक्षयहेतुत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणानां तत्कारणत्वेन च ज्ञानोत्पत्तिद्वारेण ज्ञाननिष्ठाहेतूनां– 'ज्ञानमुत्पद्यते पुंसां क्षयात्पापस्य कर्मणः। यथाऽऽदर्शतलप्रख्ये पश्यत्यात्मानमात्मनी'ति स्मरणात् अनारम्भादननुष्ठानात्, नैष्कर्म्यं निष्कर्मभावं कर्मशून्यतां ज्ञानयोगेन निष्ठां निष्क्रियात्मस्वरूपेणावस्थानमिति यावत्। पुरुषो नाश्नुते न प्राप्नोतीत्यर्थः। न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत इति वचनात् तद्विपर्ययात्तेषामेवारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते।

कस्मात्पुनः कारणात् कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति, उच्यते—नैष्कर्म्योपायत्वात्कर्मारम्भस्य। न ह्युपायमन्तरेण उपेयप्राप्तिरस्ति- कर्मयोगोपायत्वस्य नैष्कर्म्यलक्षणस्य ज्ञानयोगस्य श्रुताविह च प्रतिपादनात्। श्रुतौ तावत्प्रकृतस्यात्मलोकस्य वेदस्य वेदनोपाय-

---

नेति श्लोकमवतारयति—मां चेति। चस्त्वर्थे। प्रियं भक्तमपि मामिति वा। नारभे नारभे कर्म- न कुर्वे इति यावत्। मन्वानं मन्यमानं निश्चितवन्तमिति यावत्। कर्मनिष्ठोपायलब्धात्मिका कर्मनिष्ठा कर्मयोग. सैवोपाय. साधनं तेन लब्ध आत्मा स्वरूपं यस्यास्सा तथोक्ता। स्वातन्त्र्येणेति पदं स्वयमेव व्याकरोति—अन्यानपेक्षयेति। तत्कारणत्वेन सत्त्वशुद्धिकारणत्वेन।

ज्ञानमिति। पुंसां पापस्य कर्मण क्षयाद्ज्ञानमुत्पद्यते। कथमुत्पद्यते अत आह—यथेति। आदर्शतलप्रख्ये दर्पणवदतिस्वच्छे इत्यर्थ.। आत्मनि मनसि आत्मानं सच्चिदानन्दं ब्रह्म यथा पश्यति, तथा ज्ञानमुत्पद्यत इत्यर्थ.। यथा निर्मले आदर्शतले पुरुष स्वप्रतिबिम्बं पश्यति, तथा निष्पापे मनसि पुरुष आत्मानं पश्यतीति परमार्थ। इह जन्मनि जन्मान्तरेवानुष्ठितैर्निष्कामकर्मभिर्दुरितक्षय, दुरितक्षयात्सत्त्वशुद्धि', सत्त्वशुद्धेर्ज्ञानोत्पत्तिः, ज्ञानोत्पत्तेर्ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरिति क्रम.। अत केषाञ्चिच्छुकवामदेवादीनां विनैव कर्मयोगं ज्ञाननिष्ठादर्शनाज्जन्मान्तर इत्युक्तम्। यथा ऐहिकसम्पदा जन्मान्तरीयशिवपूजाऽनुमीयते, यथा वा क्षयरोगादिना ब्रह्महत्यादीनि जन्मान्तरीयपापानि अनुमीयन्ते तद्वदिति भावः। कारणं विना कार्यासिद्धेरिति। ज्ञानमात्मानात्मविवेक। ज्ञाननिष्ठा स्वात्मसाक्षात्कारः।

उपेयं साध्यम्। कर्मयोगोपायत्वस्य कर्मयोग उपायो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तस्य नैष्कर्म्य लक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य नैष्कर्म्यलक्षणस्येति ज्ञानयोगविशेषणम्। वेदस्य ज्ञेयस्यात्मलोकस्य आत्मैव

त्वेन- 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेने'त्यादिना कर्मयोगस्य ज्ञानयोगोपायत्वं प्रतिपादितम् । इहापिच- 'सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः । योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये ॥ यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ।' इत्यादीनि प्रतिपादयिष्यति ।

ननु च- 'अभयं सर्वभूतेभ्यो दत्त्वा नैष्कर्म्यमाचरे'दित्यादौ कर्तव्यकर्मसन्न्यासादपि नैष्कर्म्यप्राप्तिं दर्शयति, लोके च कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यमिति प्रसिद्धतरम् । अतश्च नैष्कर्म्यार्थिनः किं कर्मारम्भेणेति प्राप्तमत आह—नच सन्न्यसनादेवेति । नापि सन्न्यसनादेव केवलात्कर्मपरित्यागमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञानयोगेन निष्ठां समधिगच्छति न प्राप्नोति ॥४॥

न हि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत् ।
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणैः ॥५॥

कस्मात्पुनः कारणात्कर्मसन्न्यासमात्रादेव ज्ञानरहितात्सिद्धिं नैष्कर्म्यलक्षणां पुरुषो नाधिगच्छतीति हेत्वाकांक्षायामाह—नेति । नहि यस्मात्क्षणमपि कालं जातु कदाचित्

लोक आत्मलोकस्तस्य वेदनं ज्ञानं तदुपायत्वेन विविदिषन्ति वेत्तुमिच्छन्ति । आदिपदात् दानेन तपसाऽनाशकेनेति संग्रहः । तमेतमिति । वेदः ज्ञानयोगमुपेयम्प्रति कर्मयोग उपाय इत्युवाच वेदवचनयज्ञदानतपोभिः कर्मभिर्विविदिषा जायत इत्युक्तत्वादिति भावः । सन्न्यासस्त्विति । हेमहाबाहो सन्न्यासस्तु अयोगतः कर्मयोगं विना आप्तुं दुःखमशक्य इत्यर्थः ।

अभयमिति । 'भूताभयप्रदानस्य कलां नार्हन्ति षोडशी'मिति शास्त्रात्सर्वभूतेभ्योऽभयं दत्त्वेत्युक्तम् । लोकेचेति । कर्मराहित्यस्य कर्मानाचरणप्रयुक्तत्वादिति भावः । अनश्चेति । कर्मराहित्यस्य कर्मसन्न्यासपूर्वकत्वादित्यर्थः । नैष्कर्म्यार्थिन इति । दारिद्र्यार्थिनः कृष्याद्यारम्भ इव नैष्कर्म्यार्थिनः कर्मारम्भो उपहास्यास्पद इति भावः । प्राप्तमिति । पूर्वपक्षः प्राप्त इत्यर्थः । अत आहेत्युत्तरपक्षमिति शेषः । एवकारार्थमाह—केवलाद्ज्ञानरहितादिति ।

अयं भावः—ज्ञानसहितात्कर्मसन्न्यासान्नैष्कर्म्यं प्राप्यते पुंसा, तत्तु ज्ञानं सत्त्वशुद्धिद्वारा कर्मयोगसाध्यम् । तस्मात्कर्मणामारम्भादेव सत्त्वशुद्धिद्वारा ज्ञानसहितं कर्मसन्न्यासं कृतवतो नैष्कर्म्यप्राप्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—अनारम्भादनुपक्रमात्, सन्न्यसनादारब्धस्य मध्ये त्यागादित्यमापत, तत्तुच्छम्—यदा तु कर्मणामनारम्भान्न सिद्धिरित्युक्तं तदैव प्रारब्धकर्मसन्न्यासान्न सिद्धिरिति सिद्धमेवेति पुनस्तत्कथनस्य व्यर्थत्वात् । न ह्यप्रमाप्तस्य कर्मणः फलहेतुत्वं कोपि शङ्कते- अशनात्तृप्त्यादेः फलहेतुत्वादर्शनात् । किंच सन्न्यसनादेवेत्येवकारश्चास्मिन्मते व्यर्थः ॥४॥

नहीति । हि कश्चित् क्षणमपि जातु अकर्मकृत्सन् न तिष्ठतीत्यन्वयः । सर्व इत्यनेन ज्ञान-

कश्चित्तिष्ठति अकर्मकृत्सन्, कस्मात् कार्यते प्रवर्त्यते, हि यस्मात् अवश एव कर्म सर्वः प्राणी प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैः सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैः। अज्ञ इति वाक्यशेषः। यतो वक्ष्यति गुणैर्यो न विचाल्यत इति साङ्ख्यानां पृथक्करणात् अज्ञानमेव हि कर्मयोगः न ज्ञानिनां, ज्ञानिनां तु गुणैरचाल्यमानानां स्वतश्चलनाभावात् कर्मयोगो नोपपद्यते, तथाच व्याख्यातं 'वेदाविनाशिनं नित्य'मित्यत्र ॥५॥

ज्ञानिरूपसकलजनग्रहणशङ्कायामाह—अज्ञ इति। एवं सर्वशब्दसंकोचे हेतुमाह—यत इति। नन्वेतेन नच सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छतीत्यत्र को हेतुरिति प्रश्नस्य किमुत्तरमायातमितिचेदुच्यते—अज्ञस्य कर्मसन्न्यास एवासिद्धः। यतस्सत्त्वादिगुणचोदितस्सर्वोप्यज्ञजनस्तद्गुणानुरूपं शुभमशुभं मिश्रं वा कर्म अवश एव करोति। क्षणकालमप्यकर्मकृन्न वर्तत इति।

नन्वेवं यदि अज्ञस्य सन्न्यास एव न सिद्ध्यति, तर्हि ज्ञानरहितात्सन्न्यासात्सिद्धिर्नास्तीति कथमुक्तं ज्ञानरहितसन्न्यासस्यास्तित्वम्? दृश्यन्ते च बहवस्सन्न्यासिनः परमज्ञा इदानीमपीति कथमज्ञस्य सन्न्यासाभावो वेतिचेत्, मैवम्—यतस्सशिखायज्ञोपवीतमग्निहोत्रादि कर्म त्यक्त्वा काषायाम्बरं धृत्वा अज्ञास्सन्न्यासिनो लोके चरन्तो दृश्यन्ते, तत एवोक्तम्—नच सन्न्यसनादेवेति। य एवमज्ञ आत्मानं सन्न्यासिनं मन्यते, नतु स वस्तुतस्सन्न्यासी, क्षणकालमपि तस्याकर्मकर्तृत्वेन स्थित्यभावात् अत उक्तमज्ञस्य नास्ति सन्न्यास इति।

शिखायज्ञोपवीतत्यागादिमात्रलक्षणात्सन्न्यासाल्लोकप्रसिद्धान्नास्ति सिद्धिः- यतस्तादृशसन्न्यासवान्पुरुषो न शास्त्रसिद्धसन्न्यासवान् ज्ञानपूर्वकसन्न्यासस्यैव शास्त्रसिद्धसन्न्यासत्वादिति पर्यवसन्नार्थः।

- नतु योऽज्ञसन्न्यासी सोपि नाग्निहोत्रादिकं कर्म करोति, यश्च ज्ञसन्न्यासी सोपि न तथा, यच्च ज्ञसन्न्यासी भिक्षाटनादिकं कर्म करोति तदेवाज्ञसन्न्यास्यपि करोति, एवंस्थिते अज्ञ एव क्षणमप्यकर्मकृन्न वर्तत इति कुत उच्यते इतिचेत्।

सत्यम्—यदेव ज्योतिष्टोमादिकं कर्म सकामानां स्वर्गादिफलदं तदेव निष्कामानां स्वर्गादिफलाप्रदं यथा, तथा यदेव भिक्षाटनादिकर्म अज्ञसन्न्यासिनां कर्मायते, तदेव विदुषां न कर्मायते- कर्तृत्वाभिमानाद्यभावात्। नहि विद्वानात्मानमविक्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्म- भिक्षाटकं शाटीधरं कपालिनं मुण्डिनं वा मन्यते। अतो नास्ति नित्याविक्रियात्मदर्शिनः कर्मकर्तृत्वम्। अविद्वांस्तु आत्मानं भिक्षाटकं शाटीधरं कपालिनं मुण्डिनं मन्यते- तस्य देहात्मभ्रान्त्यनपगमात्। अतस्तस्यास्ति कर्मकर्तृत्वम्। तस्माद्युक्तमुक्तमज्ञ इति वाक्यशेष इति।

उत्तरार्धेऽन्वयो बहुधा सम्भवति- तथाहि- हि सर्वः अवशस्सन्नेव प्रकृतिजैर्गुणैः कर्म प्रति कार्यते प्रवर्त्यते- अवशः सर्व इति च। सर्वो गुणैः कर्म कार्यत इति द्विकर्मककर्मणि प्रयोग इति च, ण्यन्तात्करोतेः कर्मणि तङ्। गुणास्सर्वं कर्म कारयन्तीत्यर्थः। कुर्वाणं प्रेरयति कारयतीति हेतुमण्णिच्। सर्वोपि प्रकृतिजैर्गुणैः प्रेरितस्सर्वोऽप्यवश एव कर्म करोतीति फलितार्थः ॥५॥

कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।
इन्द्रियार्थान्विमूढात्मा मिथ्याचारस्स उच्यते ॥६॥

यस्त्वनात्मज्ञश्चोदितं कर्म नारभत इति तदसदित्याह—कर्मेन्द्रियाणीति । कर्मेन्द्रियाणि हस्तादीनि संयम्य संहृत्य य आस्ते तिष्ठति, मनसा स्मरन् इन्द्रियर्थान् विमूढात्मा विमूढान्तःकरणः मिथ्याचारः मृषाचारः हेयाचारस्स उच्यते ॥६॥

यस्त्विन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन !
कर्मेन्द्रियैः कर्मयोगमसक्तस्स विशिष्यते ॥७॥

य इति । यस्तु पुनः कर्मण्यधिकृतो ज्ञः बुद्धीन्द्रियाणि मनसा नियम्यारभतेऽर्जुन

कर्मेन्द्रियाणीति । यो विमूढात्मा कर्मेन्द्रियाणि संयम्य इन्द्रियार्थान् मनसा स्मरन्नास्ते, स मिथ्याचार इत्युच्यते । यस्त्विति तुशब्दादात्मज्ञस्य नास्ति कर्मचोदनेति वैलक्षण्यं द्योत्यते । कर्मेन्द्रियाणीति--भाषणग्रहणगमनविसर्जनमैथुनाख्यानि पञ्च कर्माणि, तत्साधनानीन्द्रियाणि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थान् इन्द्रियविषयान् शब्दादीन् मनसा स्मरन्नित्यनेन चक्षुर्निमीलनं श्रोत्रपिधानं च कृतमिति व्यज्यते । अन्यथा चक्षुश्श्रोत्राभ्यां रूपशब्दविषयग्रहणेसति मनसा तत्स्मरणानुपपत्ते । अनुभवजन्यसंस्कारजन्या हि स्मृति । यद्वा कापि विजने स्थित्वा देवालयादौ पत्तनस्थितनेश्यारूपगानात्मकौ चक्षुश्श्रोत्राविषयौ विषयौ मनसा स्मरतीति न चक्षुश्श्रोत्रपिधानवसर ।

विमूढात्मेति । अज्ञ इत्यर्थ । ननु यथा प्राज्ञ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य विषयानस्मरन् वर्तते, तथा विषयान् स्मरन्नज्ञ कर्मेन्द्रियाणि संयम्य वर्तत इति प्राज्ञाचारवदज्ञाचारोपि यावद्व्यवहार सत्य एवेति कथं मिथ्यात्वमज्ञव्यवहारस्येति शङ्कायामाह—हेयाचार इति । हेयस्त्याज्य आचारो यस्य स तथोक्तः । विदुषामाचारवन्नैषामविदुषामाचारो ग्राह्य इत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अन्यथा सङ्कल्प्यान्यथाऽऽचरतीति मिथ्याचार इति, तत्तुच्छम्—नाहं कर्म कुर्व इति सङ्कल्प्य नैव कर्म कृतवानयमज्ञ इति कथमस्य तादृशमिथ्याचारत्वप्रसङ्गः । नहि मनसा विषयस्मरणं कर्म, येनास्य सङ्कल्पविपरीतस्यादाचार । नच ज्ञानयोगं कुर्व इति सङ्कल्प्य मनसा विषयस्मरणादस्ति मिथ्याचारत्वमस्येति वाच्यं, अज्ञस्य ज्ञानयोगसङ्कल्पस्यैवासम्भवात् । ज्ञानपूर्वको हि ज्ञानयोग. । किञ्च नहि कश्चिदित्यारभ्य कर्मयोगस्यैव प्रकृतत्वेन ज्ञानयोगसङ्कल्पस्यात्रासङ्गतत्वात्, यस्त्विन्द्रियणीति वक्ष्यमाणश्लोके कर्मयोगस्यैवेन्द्रियनियमनपूर्वकं प्रपञ्चितत्वात् ॥६॥

यस्त्विति । हेऽर्जुन यस्तु मनसा इन्द्रियाणि नियम्य असक्तस्सन् कर्मेन्द्रियै. कर्मयोगमारभते स विशिष्यते । तुशब्दार्थमाह—पुनरिति । यच्छब्दार्थमाह—कर्मण्यधिकृतो ज्ञ इति । प्राज्ञ य कर्माधिकाराभावादुक्तमज्ञ इति ।

शब्दस्पर्शादिविषयेभ्यस्सकाशान्निवर्तनीयानीन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाण्येवेत्यभिप्रेत्याह—बुद्धीन्द्रियाणीति । त्वक्चक्षुश्श्रोत्रजिह्वाघ्राणाख्यानि पञ्च करपिधानादिना चक्षुरादिव्यापारनिरोध कर्तव्य

कर्मेन्द्रियैः वाक्पाण्यादिभिः। किमारभत इत्याह—कर्मयोगमसक्तस्सन् अफलाकांक्षस्सन् स विशिष्यते इतरस्मात् मिथ्याचारात् ॥७॥

नियतं कुरु कर्म त्व कर्म ज्यायो ह्यकर्मणः।
शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः ॥८॥

यत एवमतः—नियतमिति। नियतं नित्य यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतः फलाय

इति शङ्कानिरासायाह—मनसा नियम्येति। मनसि निष्कामेसति ज्ञानेन्द्रियाणि स्वतएव विषयेभ्यो निवर्तन्त इति भाव। एतेनेन्द्रियजयस्य मनोजयपूर्वकत्ववचनेन मनोजयोऽवश्यं कर्तव्य इति सूचितम्- मनोजयरहितस्य तु मिथ्याचारत्वं पूर्वश्लोक एवोक्तम्। अयं तु ग्राह्याचार इत्याह—स विशिष्यत इति। ज्ञानयोगिनोपि कर्मयोगी उत्कृष्ट इति शङ्का वारयितुमाह—मिथ्याचारादिति। पूर्वश्लोकोक्तान्मिथ्याचारादयमुत्कृष्ट इत्यर्थ। एतेन ज्ञाननिष्ठाद्विशिष्यत इति रामानुजोक्तं प्रत्युक्तम्—कर्मयोगसाध्यज्ञाननिष्ठात्कर्मयोगनिष्ठस्याल्पत्वस्य सर्वविदितत्वात्- यज्ञसाध्यस्वर्गफलभोक्तु पुरुषात्कथं यज्ञकृद्विशिष्येत, कथ वा ज्ञानसाध्यमुक्तिशालिन पुरुषाद्ज्ञाननिष्ठो विशिष्येत।

यदप्यनेनोक्तमसम्भाव्यमानप्रमादत्वेनेति कारणं तदप्ययुक्तम्—यदि कर्मज्ञानयोगौ द्वावपि परस्परनैरपेक्ष्येण निश्रेयसकरौ तर्हि सम्भाव्यमानप्रमादाद्ज्ञानयोगादसम्भाव्यमानप्रमाद कर्मयोगो विशिष्येत, न त्वेतदस्ति ज्ञानयोगस्य स्वोत्पत्तिंप्रति कर्मयोगसापेक्षत्वात्कर्मयोगस्य च ज्ञानयोगद्वारा निश्रेयसकरत्वाच्च। कर्मयोगनिष्पाद्यत्व ज्ञानयोगस्य तवाप्यभिमतमात्मावलोकनसाधनत्वं च।

नच कर्मयोगिनात्मावलोकन चेत्सिसाधयिषित तर्हि ज्ञानयोगे प्रवेष्टव्यं, मुक्तिश्चेत्सिसाधयिषिता तर्हि कर्मयोगएव यावज्जीवमवस्थातव्य- ततएव मुक्तिलाभादिति वाच्यं, तथात्वे सप्रमादद्दुष्करनिरर्थक ज्ञानयोगविधायकस्य शास्त्रस्य भगवतो वाऽप्रमाणत्वापत्ते। आत्मावलोकनं हि तव मते न पुरुषार्थ—स्वतस्सिद्धत्वादात्मन। आत्मभिन्नपरमात्मावलोकनाचरसारूप्यादिप्राप्तिर्हि तव मते मुक्तिः- तस्मादयमेव ज्ञानयोगविधानम्।

ननु न व्यर्थमात्मावलोकनस्यपफलत्वादिति चेन्नैवम्—स्तुचमर्दनतुल्यत्वात्स्वावलोकनस्य। ज्ञानयोगं विनापि कर्मयोगिनो मुक्तिदशायामात्मावलोकनसम्भवाच्च। नच मुक्तौ नास्त्यात्मावलोकनमिति वाच्यं, अपहतपाप्मत्वसर्वज्ञत्वादिगुणाविर्भावान्मुक्तौ जीवाना कथमनात्मज्ञत्वं- मुक्तोऽनात्मज्ञ इति हि विरुद्धम्।

सिद्धान्ते तु आत्मावलोकनस्यैव मोक्षत्वान्मुमुक्षुणा कर्मयोगिना सम्पाद्य एवावश्यं ज्ञानयोग—ज्ञानयोगनिष्पाद्यत्वादात्मावलोकनस्य। अतो न योगान्यतरस्य वैयर्थ्यं, नापि योगयोस्समसाधनत्वं, नापि ज्ञानयोगे प्रमादसम्भावना- कर्मयोगेनैव मन इन्द्रियजयसम्भवात्। तथाच मिथ्याचारादेव कर्मयोगी विशिष्यते, ज्ञाननिष्ठस्तु कर्मयोगिनो विशिष्यते- यथा पश्वादेर्मनुष्यो मनुष्यादेव। इति ॥७॥

नियतमिति। त्वं नियतं कर्म कुरु हि अकर्मण कर्म ज्याय। अकर्मण ते शरीरयात्रापि

चाश्रुतं तन्नियतं कर्म, तत् कुरु त्वम् । यतः कर्म ज्यायः अधिकतरं- फलतो हि यस्मादकर्मणः अकरणात् अनारम्भात् । कथं, शरीरयात्रा शरीरस्थितिरपि च ते न प्रसिध्येत् प्रसिद्धिं न गच्छेत् अकर्मणः अकरणात् । अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके ॥८॥

न च प्रसिध्येत् । किं तन्नित्यमत आह—**य इति** । यो यस्मिन् कर्मण्यधिकृतस्तस्य तन्नित्यमित्यन्वयः । स्वर्गादिफले दर्शपूर्णमासादावधिकृतस्य तदपि नित्यं स्यादित्याशङ्क्य विशिनष्टि—**फलायेति** । फलायाश्रुतं फलार्थमश्रुतं- स्वर्गादिफलप्रदत्वेन यन्न श्रुतं तदित्यर्थः । काम्यकर्मभिन्नमिति यावत् । यदकरणे प्रत्यवायश्श्रूयते तत्कर्म नित्यमिति भावः । तत्कुरु त्वमिति । क्षत्रियस्त्वं तु युद्धे कर्मण्यधिकृतः–अतस्तव युद्धकर्म नियतं तदेव त्वं कुर्वित्यर्थः ।

ज्ञानादल्पमपि कर्म अकरणादधिकमेवेत्याह—**कर्म ज्यायो ह्यकर्मण इति** । हिः प्रसिद्धिमपि गमयति- लोकेखलु अकृतसन्ध्यात्कृतसन्ध्यः, अकृतवैश्वदेवात्कृतवैश्वदेवः, अकृतयज्ञात्कृतयज्ञश्श्रेोत्कृष्ट इति प्रतीतिः । इदमेवाह—**अतो दृष्टः कर्माकर्मणोर्विशेषो लोके इति** । इदं चाज्ञविषयमेव- प्राज्ञस्य कर्मासम्भवात् । तथाच अकृतविहितकर्मणो जनादज्ञात्कृतविहितकर्मा भवत्यज्ञ उत्कृष्टः, ज्ञानी तु अज्ञात्कर्मिण उत्कृष्ट इति सिद्धम् । शरीरयात्रा शरीरस्थितिर्जीवनमित्यर्थः । प्राणधारणमिति यावत् । अन्नमूलत्वाच्छरीरस्थितेरन्नस्य च कर्ममूलत्वादिति भावः । वक्ष्यत्येतमर्थं'मन्नाद्भवन्ति भूता'नीति श्लोकेन ।

यद्वा यथा लोके क्षुद्राणां पुरुषाणां पश्वादीनां च शरीरस्थितिर्न प्रसिद्धा, तथा तवापीत्यर्थः । यज्ञादेर्युद्धादेर्वा विहितस्योत्कृष्टतमस्य कर्मणः करणाद्धि लोके पुरुषस्य बहुला प्रतिष्ठा । यस्तु शिश्नोदरपरायणः कर्म विहितं न कुरुते तस्य पश्वादिवन्न कापि प्रतिष्ठेति वृथैव तस्य जीवनमिति भावः । अर्जुन इति कश्चिदस्तीति लोके न कोपि प्रतीयादिति तत्त्वम् ।

यत्तु रामानुजः—अकर्मणो ज्ञानयोगात्कर्मैव ज्यायः- ज्ञाननिष्ठस्यापि कर्माकुर्वतो देहयात्रापि न सेत्स्यति- ज्ञाननिष्ठस्यापि यज्ञादिकर्म कर्तव्यं- कर्मयोगेप्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानमन्तर्भूतमिति, तत्तुच्छम्—'स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छती'ति साक्षान्मोक्षहेतुत्वं ज्ञाननिष्ठाया इहैवोक्तम् । 'नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते । तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दती'ति वक्ष्यति चतुर्थाध्याये । किमयं व्याहतार्थाभिधायी भगवानप्रमाणभूतः, येन ज्ञानात्कर्मोत्कृष्टमिति, ज्ञानेन सदृशं किमपि नास्तीति च स्वत एवोक्तवान् ? अहो ! तव पाण्डित्यमहिमा, येन भगवन्तमेवाप्रमाणयसि तद्गीतानामपव्याख्यनकरणद्वारा ।

तथा 'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति, ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेर्जुनेति, सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसी'ति च भगवता वक्ष्यते चतुर्थाध्याये । ततः कथमयज्ञशिष्टान्नाशनाद्यतेः किल्बिषप्राप्तिः, येन ज्ञाननिष्ठस्य यज्ञादिकर्म कर्तव्यं स्यात् ? इति भिक्षाटने कर्मणि कथं वा तस्य देहयात्राया असिद्धिः ? निवृत्तिलक्षणज्ञानयोगनिष्ठस्य कथं यज्ञादिषु प्रवृत्तिः ? नहि प्रवृत्तिनिवृत्त्योरैक्यं केनापि सम्पादयितुं शक्यम् ।

यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः ।
तदर्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गस्समाचर ॥९॥

यच्च मन्यसे बन्धार्थत्वात् कर्म न कर्तव्यमिति तदप्यसत्—कथम्, यज्ञार्थादिति । 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः यज्ञ ईश्वरः तदर्थं यत्क्रियते तद्यज्ञार्थं कर्म तस्मात्कर्मणोऽन्यत्र अन्येन कर्मणा लोकोऽयमधिकृतः कर्मकृत् कर्मबन्धनः कर्मैव बन्धनं यस्य सोऽयं कर्मबन्धनः लोकः, न तु यज्ञार्थात् । अतस्तदर्थं यज्ञार्थं कर्म कौन्तेय मुक्तसङ्गः कर्मफलसङ्गवर्जितस्सन् समाचर निर्वर्तय ॥९॥

सह यज्ञाः प्रजास्सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेष वोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥

इतश्चाधिकृतेन कर्तव्यं कर्म —सहेति । सहयज्ञाः यज्ञसहिताः प्रजास्त्रयो वर्णाः ताः

फलाभिसन्धिपरित्यागपूर्वककर्माचरणात्मके कर्मयोगे कथमात्मयाथात्म्यानुसन्धानस्यान्तर्भावः ? आत्मयाथात्म्यं हि सच्चिदानन्दत्वाविक्रियत्वाकर्तृत्वाभोक्तृत्वादिरूपम् । सति तदनुसन्धाने कथं कर्मसु प्रवर्तेत पुरुषः ? कथं वा कर्तारमात्मानं मनुयात् ? अकर्त्रात्मज्ञानं हि कर्मभ्यः पुंसो निवर्तकम् । तस्मात्सूर्यस्य तमसीवात्मज्ञानस्य न कर्मण्यन्तर्भावः ।

किंच शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतान्तःकरणसाध्यस्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानस्य कथं कर्मविक्षिप्तचित्तसाध्यत्वम् ? ज्ञाननिष्ठोपि निर्व्यवहारसमय एव ह्यात्मयाथात्म्यानुसन्धानं कर्तुं क्षमते । तस्मात्तुच्छं रामानुजभाष्यम् ॥८॥

यज्ञेति । अयं लोकः यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्राधिकृतः कर्मकृदिति शब्दद्वयशेषः । कर्मबन्धो भवतीति शेषः । हेकौन्तेय त्वं मुक्तसङ्गस्सन् तदर्थं कर्म समाचर । स्वस्ववर्णाश्रमविहितकर्मानुष्ठानेनेश्वराज्ञायाः परिपालनीयत्वादीश्वराज्ञापरिपालनार्थानि कर्माणि विहितानीश्वरार्थानीत्युच्यन्ते, नत्वेभ्यः कर्मभ्य ईश्वरस्य कोप्यर्थः- तस्य परिपूर्णत्वेनावाप्तसमस्तकामत्वात् इत्यभिप्रेत्याह—तदर्थमिति, अन्यत्रेति । सकामे कर्मणीत्यर्थः । ईश्वरार्थे यज्ञादिकर्मणि क्रियमाणे स्वर्गादिफलाभावाद्देवादिजन्मरूपो बन्धो नास्ति पुरुषस्य अन्यत्र तु फलानुभवार्थं जन्म स्वीकर्तव्यमित्यस्ति बन्ध इति भावः । तदर्थमित्यत्र तच्छब्दः प्रकृतयज्ञपरामर्शीत्याह—यज्ञार्थमिति । तस्मा इदं तदर्थमिति नित्यसमासः ।

यत्तु रामानुजः—यज्ञार्थाद्यज्ञादिशास्त्रीयकर्मशेषभूतद्रव्यार्जनादेः कर्मणोऽन्यत्रात्मीयप्रयोजनशेषभूते कर्मणि क्रियमाण इति, तत्तुच्छम्—यज्ञार्थादित्यादिशब्दाभावाद्यज्ञशब्दस्योपलक्षणत्वाभ्युपगमस्य चान्याय्यत्वात् । प्रधानकर्मणोऽबन्धकत्वेनैव तच्छेषकर्मणोऽबन्धकत्वस्य सिद्धौ तदर्थं पुनर्वचनस्यायुक्तत्वात्, यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्कर्म यज्ञोपि भवत्येवेति यज्ञस्यापि बन्धकत्वापत्तेः ।

युद्धाय सज्जस्व ततो निवृत्तायार्जुनाय युद्धं कुर्वित्येवोपदेष्टुमुचितत्वेन युद्धार्थं द्रव्यार्जनं कर्म कुर्वित्युपदेशस्यानुचितत्वात्पिष्टपेषणं हि तत् । इत प्रागेवानेन युद्धसम्भारसम्पादनस्य कृतत्वात् ॥९॥

सहेति । पुरा प्रजापतिः सह यज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा अनेन प्रसविष्यध्वम् । एष वः इष्टकामधु-

सृष्ट्वा उत्पाद्य- पुरा सर्गादौ उवाच उक्तवान् प्रजापतिः- प्रजानां स्रष्टा । अनेन यज्ञेन प्रसविष्यध्वं प्रसवो वृद्धिरुत्पत्तिः तां कुरुध्वं- एष यज्ञः वः युष्माकं अस्तु भवतु इष्टकामधुक्— इष्टानभिप्रेतान् कामान् फलविशेषान् दोग्धीति इष्टकामधुक् ॥१०॥

देवान् भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः ।
परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्स्यथ ॥११॥

कथं, देवानिति । देवान् इन्द्रादीन् भावयत वर्धयतानेन यज्ञेन ते देवाः वर्धिताः भावयन्तु वृष्ट्यादिना आप्याययन्तु वः युष्मान् । एवं परस्परं भावयन्तः परं विज्ञानप्राप्तिक्रमेणावाप्स्यथ स्वर्गं वा परं श्रेयोवावाप्स्यथ ॥११॥

इष्टान् भोगान् हि वो देवा दास्यन्ते यज्ञभाविताः ।
तैर्दत्ता न प्रदायैभ्यो यो भुंक्ते स्तेन एव सः ॥१२॥

किंच- इष्टानिति । इष्टान् अभिप्रेतान् भोगान् हि वो युष्मभ्यं देवाः दास्यन्ते वितरिष्यन्ति स्त्रीपशुपुत्रादीन् । यज्ञभाविताः यज्ञैर्विवर्धिताः तोषिता इत्यर्थः । तैर्देवैर्दत्तान् भोगान्

गस्तु इत्युवाच । इतश्चेति । यज्ञद्वारा देवमनुष्ययोरुपकार्योपकारकभावसत्त्वाद्देवयाजिनश्चोरत्वादयज्ञशिष्टान्नाशनस्य किल्बिषहेतुत्वाद्यज्ञशिष्टान्नाशनस्य किल्बिषमोचकत्वाच्चेत्यर्थः । प्रजापतिर्ब्रह्मा । अनेन प्रसविष्यध्वमिति । अनेनेति करणे हेतौ वा तृतीया । सुकृतमिति शेषः । प्रसवशब्दार्थमाह— वृद्धिरिति । अन्यार्थमाह—उत्पत्तिरिति । सुकृतं वर्धयध्वमुत्पादयध्वमिति वाऽर्थः ।

यत्तु रामानुजः—आत्मनो वृद्धिं कुरुध्वमिति, तदसत्—आत्मनः वृद्धिक्षयादिविक्रियारहितत्वात् ॥१०॥

देवानिति, कथमिति । यज्ञस्य कथमिष्टकामधुक्त्वमित्यत आहेत्यर्थः । ननु देवानां कथं यज्ञेन वृद्धिरिति वाच्यं, देवानाममृताशित्वादमृतं वै घृतमिति घृतस्यामृतत्वाद्यज्ञे च देवेभ्योऽग्नौ घृतस्य दीयमानत्वाच्चेति । वृष्ट्यादीत्यादिपदात्पशुपुत्रादिग्रहणम् । आप्याययन्तु वर्धयन्तु आनन्दयन्त्विति वा । परं श्रेयो मोक्षम् । ननु कथं कर्मणा मोक्षोऽत आह—विज्ञानप्राप्तिक्रमेणेति । चित्तशुद्धिद्वारेति भावः । यज्ञादिकर्मणां देवभावनमवान्तरफलं, प्रधानफलं तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा निःश्रेयसमिति तत्त्वम् । एवं निष्कामानां गतिं प्रदर्श्य सकामानां गतिं प्रदर्शयति—स्वर्गं वेति । परं श्रेय इत्यस्य स्वर्गमिति वाऽर्थ इत्यर्थः । अवाप्स्यथ प्राप्स्यथ ॥११॥

इष्टानिति । देवाः यज्ञभावितास्सन्तः वः इष्टान्भोगान् दास्यन्ति । यः तैर्दत्तान् भोगानेभ्यः अनर्पाय भुंक्ते सः स्तेनएव । ननु देवदत्तभोगान् स्त्रीपशुपुत्रादीन् कथं देवेभ्यो दातुं शक्यमत आह— आनृण्यमकृत्वेति । स्त्रीयासहाग्नौ घृताहुतिप्रक्षेपणेन स्वस्याशक्तौ पुत्रेण तत्प्रक्षेपणेन च स्त्रीपशुपुत्रभोगप्रत्यर्पणरूपमानृण्यं जायते पुंसः । पुरोडाशप्रदानेन च व्रीहिभोगप्रत्यर्पणरूपमित्येवं ज्ञेयम् ।

अस्त्रीकस्यापुत्रस्य च यज्ञेऽधिकाराभावादुक्तम्—स्त्रीपुत्रेति । क्षीराज्यामावे होमाद्यसम्भवादाह-- पश्विति । पशुश्चात्र गौरेव न महिष्यादिः, अपवित्रत्वादिति बोध्यम् ।

अप्रदाय अदत्वा आनृण्यमकृत्वैवेत्यर्थः। एभ्यो देवेभ्यः यो भुंक्ते स्वदेहेन्द्रियाण्येव यस्तर्पयति स्तेन एव तस्कर एव सः देवादिस्वापहारी ॥१२॥

यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः ।
भुंजते ते त्वघं पापा ये पचन्त्यात्मकारणात् ॥१३॥

ये पुनः यज्ञशिष्टाशिन इति देवयज्ञादीनि निर्वर्त्य तच्छिष्टमशनममृताख्यमशितुं शीलं येषां ते यज्ञशिष्टाशिनस्सन्तो मुच्यन्ते सर्वकिल्बिषैः सर्वैः पापैः चुल्यादिपञ्चसूनाकृतैः प्रमादकृतहिंसादिजनितैश्च। तद्यथा- कुट्टनी पेषणी चुल्ली उदकुम्भी च मार्जनी। पञ्चसूना

इमां स्त्रियमिमं पुत्रमिमां गामिदं व्रीह्यादिकं च गृहीत्वा मो द्विजाः देवानस्मान्यज्ञादिभिर्भावयतेति देवा द्विजेभ्यः स्त्रीपशुपुत्रधान्यादिकान् भोगान्ददुः, यस्तु तथा देवांस्तैस्तर्पयति स यथोक्तकारी बुद्धिमानेव- यस्तु तान् स्वयं केवलं भुंक्ते स स्तेन एव। ननु कथं स्त्रीपश्वादीनां भोजनं घटेतेत्यत आह—स्वदेहेन्द्रियाण्येव तर्पयतीति। मैथुनक्षीराज्यपानादिभिरिति भावः। कथमस्य स्तेनत्वमत आह—देवादिस्वापहारीति। देवादिधनापहारित्वादुक्तमस्य चोरत्वमित्यर्थः। देवैः स्त्र्यादीनां स्वयज्ञार्थे दत्तत्वेन द्विजसम्बन्धितया प्रतीयमानाः स्त्र्यादयो भोगाः देवसम्बन्धिन एवेति कृत्वा देवसम्बन्धिभोगानां स्वसम्बन्धीकरणाद्द्विजस्य चोरत्वम्। यथा देवदत्तसम्बन्धिवस्त्रस्य स्वसम्बन्धीकरणाद्यज्ञदत्तस्य चोरत्वं तद्वदिति भावः। ननु यदा देवैर्भोगा दत्तास्तदैव देवानां तेषु भोगेषु स्वामित्वं नष्टं, स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरकीयत्वानुकूलव्यापारो हि दानम्। तस्मात्कथं स्त्र्यादीनां देवसम्बन्धित्वमितिचेत्, मैवम्—यथा अपुत्रः कन्यादानसमये अस्यां यो जायते पुत्रस्स मे पुत्रो भविष्यतीति सङ्कल्पपूर्वकं कन्यां कस्मैचिद्दत्वापि तत्पुत्रे स्वाम्यं प्रतिपद्यते तद्वद्देवा अपि यज्ञार्थं स्त्र्यादीन् तुभ्यं ददाम इति सङ्कल्पपूर्वकं द्विजाय स्त्र्यादीन्दत्तवन्तः कथन्तत्र स्वाम्यं न प्राप्नुयुः- अपितु प्राप्नुयुरेव, सङ्कल्पाधीनत्वाद्दानवैचित्र्यस्येति ॥१२॥

यज्ञेति। यज्ञशब्दोत्र ब्रह्मयज्ञदेवयज्ञपितृयज्ञमनुष्ययज्ञभूतयज्ञाख्यपञ्चयज्ञपरः। सर्वशब्दस्वारस्यादाह—प्रमादेति, कुट्टनीति। गृहस्थस्य कुट्टन्यादयः पञ्चसूनाः पञ्च हिंसास्सन्ति, ताभिर्हेतुभिः गृहस्थस्स्वर्गं न गच्छति। कुट्टनी- उलूखले धान्यं निक्षिप्य मुसलेनावहननसमये कीटादिनाशसम्भवाद्जन्या सूना कुट्टनीत्युच्यते, घरट्टोपलाभ्यां धान्यस्य पेषणसमये जाता सूना पेषणीत्युच्यते, चुल्ली- चुल्ल्यां काष्ठानि निक्षिप्य तत्राग्निं संयोज्य ओदनादिपचनसमये कीटादिनाशजन्या सूना चुल्ली, उदकुम्भी कुम्भेन जलाहरणसमये जाता सूना जले पादप्रवेशादिना कुम्भनिक्षेपेण च क्षुद्रजन्तुनाशसम्भवात्, मार्जनी--मार्जन्या गृहभूमेर्मार्जनसमये जाता कीटादिनाशास्सूना मार्जनीत्युच्यते।

यद्यप्येतास्सूना न गृहस्थेन क्रियन्ते, किंतु तत्पत्न्यैव, तथापि पत्नीकृतपाकसंक्रान्तास्ताः तदन्नभोजनाद्गृहस्थेपि संक्रामन्ति। यद्वा भर्त्रा चोदितैव भार्या ताः करोतीति भर्तारं प्रेरकं संक्रामन्ति। अथवा भर्तृभार्ययोरेकात्मकत्वात्। वस्तुतस्तु भर्त्रर्थमेव भार्या पाकं करोतीति सूना भर्तुरेव। भार्यायास्तु

गृहस्थस्य ताभिस्स्वर्गं न गच्छति ॥' अन्येत्वात्मम्भरा ये भुजते ते त्वघं पापं स्वयमपि पापा ये पचन्ति पाकं निर्वर्तयन्ति आत्मकारणात् आत्महेतोः ॥१३॥

अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः ।
यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

इतश्चाधिकृतेन कर्म कर्तव्यं- जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुर्हि कर्म। कथमित्युच्यते--अन्नादिति। अन्नात् भुक्ताल्लोहितरेतःपरिणतात् प्रत्यक्षं भवन्ति जायन्ते भूतानि, पर्जन्यात् वृष्टेरन्नस्य

भर्तृभुक्तावशिष्टपाकाशनान्न दोष इति। एतास्तु पञ्चसूना वैश्वदेवाख्यान्नित्यकर्मणो निवर्तन्त इति धर्मशास्त्रम्। ननु कथं पञ्चसूनानिवर्त्यपकान्नस्य यज्ञशेषीकरणमात्रेण किल्बिषनाशकत्वमिति चेदुच्यते— प्रत्यहं देवार्थमेव पाकः कार्यः, ननु स्वार्थमिति विधौ स्थिते देवार्थं पाकाकरणस्य दुष्टत्वाद्धिंसाप्रायोऽपि पाको देवार्थं कर्तव्य एव, यथा हिंसात्मकोऽप्यग्निष्टोमः विहितत्वात्कर्तव्यः। स्वार्थं पाकस्तु स्वार्थं पशुविशसनवद्दुष्ट एव। पञ्चसूनानिवर्त्यमपि देवार्थं पक्वान्नं पुण्यमेव विहितत्वाद्धिंसानिर्वर्त्ययज्ञपशुमांसवदिति सिद्धम्। एवंसति देवयज्ञावशिष्टस्यान्नस्य शास्त्रादायातं पुण्यत्वं लोकतश्च देवार्थं कृतत्वात्पाकस्य तत्सम्बन्धिदोषाणां न यजमानगामित्वमिति सिद्धम्।

ये तु देवार्थं न पचन्ति, किंतु स्वार्थमेव ते पापिन एवेत्याह—अन्येत्विति। अन्ये तु अयज्ञशिष्टाशिनस्त्वित्यर्थः। अस्यैव फलितमाह—आत्मम्भरा इति। स्वकुक्षिम्भरा इत्यर्थः। स्वयमपीति स्वत एवेत्यर्थः। अन्नभोजनात्प्रागपीति यावत्- पापवशादेवैतेषां यज्ञाकरणे बुद्ध्युदयादिति भावः। आत्महेतोः स्वकुक्षिपूरणार्थमित्यर्थः।

कुक्षिपूरणं येन केनाप्यन्नेन जायत एव यज्ञशिष्टान्नेन तु पापनिवृत्तिः अयज्ञशिष्टेन स्वार्थं पक्वेनान्नेन तु पापसञ्चयनमित्येतावानेव भेदः, ततश्चैहिकं कुक्षिपूरणं आमुष्मिकं पुण्यं च यस्माद्भवति तदेव यज्ञशिष्टान्नं द्विजैः पापभीरुभिर्भोक्तव्यमित्यवश्यं कर्तव्यं यज्ञाख्यं कर्म ॥१३॥

अन्नादिति, इतश्चेति। जगच्चक्रप्रवृत्तिहेतुत्वात्कर्मण इत्यर्थः। अन्नाद्भूतानि जायन्त इति श्रुतेराह- भगवान्—अन्नाद्भवन्ति भूतानीति। ननु पात्रादिस्थादन्नाद्भूतान्युत्पद्यमानानि न दृश्यन्ते, नापि श्रूयन्त इति मूलकर्तुः प्रसक्तमाक्षेपं वारयति भाष्यकर्ता—भुक्तादिति। ननु भुक्तादप्यन्नात्पुरीषादिरूपान्न भूतोदय इति शङ्कायामाह—लोहितरेतःपरिणतादिति। स्त्रीभिर्भुक्तं सल्लोहितरूपेण पुम्भिर्भुक्तं सद्रेतोरूपेण च यत्परिणतमन्नं तस्मादन्नादित्यर्थः। प्रत्यक्षमिति। स्त्रीपुरुषसंयोगाज्जरायुजाण्डजात्मकभूतोत्पत्तेः प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। प्रत्यक्षं यथा तथेति क्रियाविशेषणम्। भवन्तीति प्रत्यक्षमिति वा अन्वयः। मनुष्येषु पश्वादिषु चेति भावः। भूतानि प्राणिनः न त्वात्मा तस्याजत्वात्- देहा इति यावत्।

पर्जन्यशब्दो मेघवाची तत्कार्यं वर्षं लक्षयति वृष्टेरन्नमिति स्मृत्यनुसारादित्याह—वृष्टेरिति। व्रीह्यादिमयस्यान्नस्य वृष्टिं विनाऽनुत्पत्तेरिति भावः। नच नदीजलादन्नसम्भव इति वाच्यं, तस्यापि वर्षा-

सम्भवः अन्नसम्भवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यः। 'अग्नौ प्रास्ताहुतिस्सम्यगादित्यमुपतिष्ठते। आदित्याज्जायते वृष्टिर्वृष्टेरन्नं ततः प्रजा' इति स्मृतेः। यज्ञोऽपूर्वं स च यज्ञः कर्मसमुद्भवः ऋत्विग्यजमानयोश्च व्यापारः कर्म तस्मात्समुद्भवो यस्य यज्ञस्य अपूर्वस्य स यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥१४॥

कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवम्।
तस्मात्सर्वगतं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥१५॥

कर्मेति। कर्म ब्रह्मोद्भवं ब्रह्म वेदः स उद्भवः प्रकाशको यस्य तत्कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि जानीहि। ब्रह्म पुनर्वेदाख्यं अक्षरसमुद्भवं अक्षरः परमात्मा समुद्भवो यस्य तदक्षरसमुद्भवं ब्रह्म वेद इत्यर्थः। यस्मात्साक्षात् परमात्माख्यादक्षरात् पुरुषात् श्वासवत् समुद्भूतं ब्रह्म तस्मात्सर्वार्थप्रकाशकत्वात् सर्वगतमपि सन्नित्यं सदा यज्ञविधिप्रधानत्वात् यज्ञे प्रतिष्ठितम् ॥

धीनत्वात्- नहि ग्रीष्मे नद्यां जलं विद्यते, विद्यमानमप्यल्पमेव हि। **प्रास्तेति**। निक्षिप्तेत्यर्थः। प्रपूर्वकादसुगतिक्षेपणयोरिति धातोः कर्मणि क्तः। प्रकर्षेणास्ता प्रास्ता। **अपूर्वमिति**। कर्तृनिष्ठो धर्मस्सुकृतपर्याय', येनैव स्वर्गादिफलप्राप्तिर्यजमानस्य। कथमन्यथा इहैव समाप्तिसमकालएव नष्टस्य कर्मणो यज्ञस्य जन्मान्तरीयस्वर्गादिफलजनकत्वं स्यात्। **व्यापार इति**। होमादिरूपः लौकिकैः वैश्विद्वैदिकैश्च यज्ञत्वेन व्यवह्रियमाण इति भावः ॥१४॥

कर्मेति। 'ब्रह्म वेदस्तपस्तत्त्व'मिति कोशादाह—**ब्रह्म वेद इति**। मृद्घटयोरिव ब्रह्मजगतोरिव वा वेदकर्मणोः कार्यकारणभावाभावादाह—**प्रकाशक इति**। प्रतिपादक इत्यर्थः। इदमित्थं कर्तव्यमिति बोधयतीत्यर्थः। **समुद्भव इति** सम्यगुद्भवत्यस्मादिति समुद्भव.। प्रकृतिरुपादानमिति यावत्। **श्वासवदिति**। 'तस्य महतो भूतस्य निश्श्वसितमेतद्यदृग्वेद' इति श्रुतेः ब्रह्मणस्सकाशाद्वेदा अप्रयत्नेन जाता इत्यर्थः। श्वासवेदयोरप्रयत्नजन्यत्वरूपं साधर्म्यमस्तीति भाव। तस्माच्छब्दार्थमाह—**सर्वार्थप्रकाशकत्वादिति**। सर्वार्थप्रकाशकत्वं च वेदस्य सर्वावभासकचैतन्यजन्यत्वप्रयुक्तमिति बोध्यम्। यद्वा तस्मादित्यस्य परमात्मनस्समुद्भूतत्वादित्येवार्थ'। कथं वेदस्य सर्वगतत्वमित्यत आह—**सर्वार्थप्रकाशकत्वादिति**। सर्वार्थप्रकाशकत्वरूपं सर्वगतत्वं वेदस्यास्तीत्यर्थ.। ननु ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यानित्यात्कथं नित्यत्वं वेदस्येत्यत आह—**नित्यं सदेति**। यावद्व्यवहारमित्यर्थः। यज्ञे कथं वेदस्य प्रतिष्ठितत्वमत आह—**यज्ञविधिप्रधानत्वादिति**। यज्ञविधिरेव प्रधानं प्रतिपाद्यं यस्य स यज्ञविधिप्रधानः तत्त्वात् इति।

यत्तु रामानुजः—यज्ञः कर्मसमुद्भवः द्रव्यार्जनादिक्रियासाध्यः, कर्म ब्रह्मोद्भवं शरीरजातं, ब्रह्म अक्षरसमुद्भवं जीवजातमन्नपानादिना तृप्ताक्षराधिष्ठितं शरीरं कर्मणे प्रभवतीति- सर्वगतं सर्वाधिकारिगतं शरीरं ब्रह्म नित्यं यज्ञे प्रतिष्ठितं यज्ञमूलमित्यर्थः। इति, **तन्मन्दम्**—यज्ञस्यैव क्रियारूपत्वेन क्रियासाध्यत्वायोगात्। नहि क्रियया क्रिया साध्यते, किंतु फलादिकमेव। यद्यपूर्वात्मको यज्ञ इह विवक्षितः तर्हि स न द्रव्यार्जनादिक्रियासाध्यः, किंतु ऋत्विग्यजमानव्यापाररूपक्रियासाध्य एव। ब्रह्मशब्दस्य च

एवं प्रवर्तितं चक्रं नानुवर्तयतीह यः।
अघायुरिन्द्रियारामो मोघं पार्थ स जीवति ॥१६॥

एवमिति। एवमीश्वरेण वेदयज्ञपूर्वकं जगच्चक्रं प्रवर्तितं नानुवर्तयति इह लोके यः कर्मण्यधिकृतस्सन् अघायुः अघं पापं यस्यायुर्जीवनं सोऽघायुः पापजीवन इति यावत्। इन्द्रियारामः इन्द्रियैरारमण आक्रीडा विषयेषु यस्य स इन्द्रियारामः मोघं वृथा हे पार्थ! स जीवति। तस्मात् अधिकृतेन अज्ञेन कर्तव्यमेव कर्मेति प्रकरणार्थः।

शरीरे प्रयोगोऽप्रसिद्धः- मम योनिर्महद्ब्रह्मेति प्रकृतौ प्रयोगसत्त्वेपि न शरीरप्रयोगसिद्धिः। प्रकृतेर्ब्रह्मत्वात्त कार्यमपि ब्रह्मैवोपचारादिति वचनं तु लक्षणामूलत्वादुपेक्ष्यं- प्रकृतेर्ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमेव तावल्लक्षणया निर्वाह्यं, किं पुनर्वक्तव्यं शरीरस्य ब्रह्मशब्दवाच्यत्वम्। शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नर इति वक्ष्यमाणत्वात्कथं शरीरमात्रप्रभवत्वं कर्मणः। अन्नपानादिना तृप्तजीवेत्युक्तिरयुक्ता- जीवस्याभोक्तृत्वादिना तृप्त्ययोगात्। प्राणादीनामेव हि तृप्तिः। यदि जीवस्यान्नादिना तृप्तिस्तर्हि तदभावेन शोकादिरपि स्यात्, नचैतद्युक्तमविक्रिये सच्चिदानन्दमये जीवे।

यद्ययं जीवः कर्ता भोक्ता विज्ञानात्मा नतु सच्चिदानन्दरूप इत्युच्येत, तर्हि नासावक्षरः, किंतु क्षरएव- कर्तृत्वादिविकारवतोऽनित्यत्वात्। नहि लोके विक्रियमाणं वस्तु नित्यं दृष्टम्- घटादिरूपेण विक्रियमाणस्य मृदादिद्रव्यस्यापि प्रलये नाशदर्शनात्। सर्वगतमित्यस्य सर्वाधिकारिगतमित्यर्थोप्ययुक्तः- अधिकारिविषयसंकोचासहत्वात्सर्वशब्दस्य, अनधिकारिपश्वादिशूद्रादिशरीरस्यापि यज्ञमूलत्वेन तस्य तदसिद्धेश्च।

यद्येतद्दोषपरिहाराय सर्वजीवगतमित्युच्येत, तदप्ययुक्तं- मत्स्यादिशरीराणामयज्ञमूलत्वात्- नहि समुद्रगतमत्स्यादयो वर्षफलितव्रीह्यादिना जीवन्ति इति ॥१५॥

एवमिति। इह एवमीश्वरेणेति शेषः। प्रवर्तितं चक्रं यः नानुवर्तयति हेपार्थ अघायुरिन्द्रियारामस्स मोघं जीवति। एवंशब्दार्थमाह—वेदयज्ञपूर्वकमिति। वेदयज्ञौ पूर्वौ यस्मिन् तद्वेदयज्ञपूर्वकं यथातथा वेदयज्ञाभ्यां सहेत्यर्थः। प्रवर्तितं सृष्टमिति यावत्। किं तच्चक्रमत आह—जगच्चक्रमिति। चक्रवद्भ्रमणशालित्वाज्जगतश्चक्रत्वव्यपदेशः। नानुवर्तयतीति जगच्चक्रस्यानुवर्तनंनाम वेदाध्ययनपूर्वकं तदर्थानुष्ठानद्वारा जगति यथा कर्मिणो वर्तन्ते तथा वर्तनमित्यर्थः। यच्छब्देन सन्न्यासिग्रहणं माभूदित्याह—कर्मण्यधिकृत इति।

आयुरिति। शरीरे प्राणवायुसञ्चार आयुः यस्य शरीरे प्राणवायुसञ्चारः पापायैव भवति, स उच्यतेऽघायुरिति। इदमेवाह—पापजीवन इति। पापसञ्चयनजीवित इत्यर्थः। आराम इति! आङ्पूर्वकाद्रमतेर्भावे घञ् इत्यभिप्रेत्याह—आक्रीडेति। अश्वेनोद्यान इव इन्द्रियैर्विषयेषु यः क्रीडति स इन्द्रियाराम इत्यर्थः।

प्रागात्मज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तेस्तादर्थ्येन कर्मयोगानुष्ठानमधिकृतेन अनात्मज्ञेन कर्तव्य मित्येतत्, 'न कर्मणामनारम्भा दि'त्येतदारभ्य 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मण' इत्येतदन्तेन प्रतिपाद्य 'यज्ञार्थात्कर्मणोन्यत्रे'त्यादिना 'मोघं पार्थ स जीवती'त्येतदन्तेन ग्रन्थेन प्रासङ्गिकमधिकृतस्यानात्मविदः कर्मानुष्ठाने बहु कारणमुक्तं, तदकरणे च दोषसङ्कीर्तनं कृतम् ॥१६॥

यदि कर्म कर्तव्यं तदज्ञेनेति किं विशेष्यते, ज्ञानिनापि कर्तव्यमेवेत्यत्रोक्तमनुवदति—प्रागिति, तादर्थ्येनेति । तदर्थमेव तादर्थ्यं तेन ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्त्यर्थमित्यर्थः । अनात्मज्ञेन कर्मयोगानुष्ठानं कर्तव्यमित्येतत्प्रतिपाद्येत्यन्वयः ।

अत्राह रामानुजः—अन्नाद्भूतशब्दनिर्दिष्टानि सजीवानि शरीराणि, पर्जन्यादन्नं, यज्ञात्पर्जन्यः, यज्ञश्च कर्तृव्यापाररूपात्कर्मणः, कर्म च सजीवाच्छरीरात्सजीवं शरीरं पुनरन्नादित्यन्योन्यकार्यकारणभावेन चक्रवत्परिवर्तमानमिति । इन्द्रियाराम — इन्द्रियाण्येवारामोद्यानानि भवन्तीति ज्ञानयोगादौ यतमानोपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं पार्थ स जीवतीति च । तदेतत्सर्वमविचारितरमणीयम्—तथाहि—कर्म ब्रह्मोद्भवं विद्धि ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यत्र शरीरात्कर्म शरीरं जीवाचोद्भूतमित्युक्तं प्रागनेनैव। इदानीं तु कर्म सजीवाच्छरीरात्सजीवं शरीरं पुनरन्नादित्युच्यते । कथमिदं न व्याहतम्? कथं वा त्वन्मतरीत्यापि मूलादिदमर्थलाभः ।

अन्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्र यथा भूतशब्दस्सजीवशरीरवाची, तथा कर्म ब्रह्मोद्भवमित्यत्र किं ब्रह्मशब्दः सजीवशरीरवाची? उताजीवशरीरवाची? नाद्यः ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यक्षरशब्दवाच्यसजीवशरीरात्सजीवशरीरस्योत्पत्तिरिति व्याघातात् । नह्येकमेव कार्यं कारणं च भवितुमर्हति । नचाक्षरशब्दः केवलजीववाचीति वाच्यं, केवलजीवात्सजीवशरीरसमुद्भव इत्यपि व्याघातात् । कारणजीवात्कार्यजीवस्य भेदाभावात् । न द्वितीयः अजीवशरीरात्कर्मोदयासम्भवात् । सजीवं हि शरीरं कर्मणि प्रभवत इति सम्प्रतिपन्नम् । किंच सजीवशरीरो जात इत्यनेन जीवस्यापि जन्म सिद्धम् । तच्चायुक्तं अजो नित्य इत्यादिविरोधात् ।

अत एवेह न चक्रत्वमप्युपपद्यते अक्षरस्य जीवस्य देहकारणस्य कुतश्चिदुत्पत्त्यश्रवणादुत्पत्त्यसम्भवाच्च उत्पत्तौ सत्यां नाशसम्भवेनाक्षरत्वायोगाच्च अक्षरत्वं ह्यविनाशित्वं 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति जातस्य मृत्युव्यभिचाराभावाच्च । ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्येतस्यामवे तु चक्रत्वमुपपद्येत, भूतब्रह्मशब्दयोरेकार्थवाचित्वादन्नाद्भूतानि भवन्ति तद्ब्रह्म पुनरन्नाद्भवतीति । नच तथैवास्त्विति वाच्यं, मूलच्छेदपाण्डित्यनकर्षापत्तेस्तव ।

ननु भूतब्रह्माक्षरशब्दास्त्रयोपि सजीवशरीरवाचिन एव तत्र ब्रह्मवाच्यस्य सजीवशरीरस्य पुत्रस्य अक्षरशब्दवाच्यात्सजीवशरीरात्पितुस्समुद्भव इत्यदोष इतिचेत्, नैतदपि युक्तम्—यथा पितृदेहात्पुत्रदेहस्समुद्भवति तथा पितृदेहोपि पितामहदेहात्समुद्भवतीति कृत्वा अक्षरशब्दवाच्यस्य पितृदेहस्य पुन-

एवंस्थिते किमेवं प्रवर्तितं चक्रं सर्वेणानुवर्तनीयम् ? आहोस्वित्पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविदो ज्ञानयोगेनैव निष्ठामात्मविद्भिः साङ्ख्यैरनुष्ठेयां प्राप्तैरेवेत्येतमर्थमर्जुनस्य प्रश्नमाशङ्क्य स्वयमेव शास्त्रार्थस्य विवेकप्रतिपत्त्यर्थं एवं वैतमात्मानं विदित्वा निवृत्तमिथ्याज्ञानास्सन्तो ब्राह्मणा मिथ्याज्ञानवद्भिरवश्यकर्तव्येभ्यः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तं चरन्ति न तेषामात्मज्ञाननिष्ठाव्यतिरेकेणान्यत्कार्यमस्तीत्येवं श्रुत्यर्थमिह गीताशास्त्रे प्रतिपिपादयिषितमाविष्कुर्वन्नाह— भगवान् ।

यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः ।
आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते ॥१७॥

रन्नात्समुद्भवाभावात् । नचान्नाद्भवन्ति भूतानीत्यत्रापि अन्नादन्नमयात्पितृदेहाद्भूतानि पुत्रदेहास्सम्भवन्तीत्यर्थ इति वाच्यं, ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्यनेन पौनरुक्त्यात् । नच ब्रह्माक्षरसमुद्भवमित्येतत्पुनरुक्तमपि चक्रत्वोपपादकमित्यदोष इति वाच्यं, चक्रत्वोपपादाय कर्म भूतोद्भवं विद्धि भूतमन्नसमुद्भवमिति स्वपदेनैव वक्तव्यत्वात्- स्वपदेन पर्यायपदेन वा वचनं विनापि अन्नाद्भूतानि भवन्ति, कर्म भूतोद्भवमित्येतावन्मात्रेणैव चक्रत्वस्य स्फुटं प्रतीयमानत्वाच्च, तस्माद्भूतब्रह्माक्षरशब्दानां नैकार्थत्वमुचितं- भिन्नार्थत्वे तु न त्वदभीष्टचक्रत्वसिद्धिः ।

तथा इन्द्रियाराम इत्यत्र इन्द्रियाणां करणानामारामत्वरूपणं च **विरुद्धम्**—विहारस्थानं ह्यारामः न तु विहारकरणं- प्रकृते विहारस्थानं विहारविषयाश्शब्दादय एव । तस्माच्छब्दादिष्वेवारामत्वरूपणमुचितम् । नच विषयभोगैकरतिर्भवतीति फलितार्थ उक्तोऽस्माभिरिति वाच्यं, ऋजुमार्गं विहाय वक्रपथाश्रयणस्यान्याय्यत्वात् ।

तथा ज्ञानयोगादौ यतमानोऽपि निष्फलप्रयत्नतया मोघं जीवतीत्यप्ययुक्तम्—ज्ञानयोगे यतमानस्य सन्न्यासिनः यज्ञानुष्ठानाधिकाराभावात् । यद्यस्य विहितं स हि तदनुष्ठानेन व्यर्थजीवनः ज्ञानयोगिनस्तु ज्ञानमेव विहितं न तु कर्मेति कथं तस्य कर्मानाचरणाद्व्यर्थजीवनत्वप्रसङ्गः । नचेन्द्रियारामत्वं सन्न्यासिनो व्यर्थजीवनत्वापादकमिति वाच्यं, असन्न्यास्यन्नविषयत्वादेतत्प्रकरणस्य, यस्त्वित्यादिश्लोकद्वयेन सन्न्यासिप्राज्ञस्य कर्माभावस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥१६॥

एवमिति । यद्यपि कर्मिण उद्दिश्यैवोक्त'मेवं प्रवर्तितं चक्र'मिति प्रकरणादिना सुज्ञेयं, तथापि मन्दमतीनां नायं विवेकस्सुलभ इत्यभिप्रेत्य भगवान् स्वयमेव तद्विभागं दर्शयतीत्याह—**किमित्यादिना** । एवमीश्वरेण प्रवर्तितं जगच्चक्रं किं सर्वेणानुवर्तनीयम् ? यद्वा पूर्वोक्तकर्मयोगानुष्ठानोपायप्राप्यामात्मविद्भिस्साङ्ख्यैरनुष्ठेयां ज्ञानयोगेनात्मविदो निष्ठामप्राप्तैरनात्मविद्भिरेवानुवर्तनीयमिति विकल्पः । **श्रुत्यर्थमिति** । 'एवं वैतमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ती'ति श्रुतिः पुत्रैषणादिभ्यो व्युत्थायेति पुत्रैषणादिकं त्यक्त्वेत्यर्थः । प्रतिपिपादयिषितमिति श्रुत्यर्थविशेषणं, प्रतिपिपादयितुमिष्टं प्रतिपादयिषितम् ।

य इति । यस्तु साङ्ख्यः आत्मज्ञाननिष्ठः आत्मरतिः आत्मनि रतिर्न विषयेषु यस्य स आत्मरतिरेव स्यात् भवेत्, आत्मतृप्तश्च आत्मनैव तृप्तो नान्नरसादिना स मानवो मनुष्यः सन्न्यासी आत्मन्येव च सन्तुष्टः । सन्तोषो हि बाह्यार्थलाभे सर्वस्य भवति, तमनपेक्ष्यैव आत्मन्येव च सन्तुष्टः सर्वतो वीततृष्ण इत्येतत् । य ईदृश आत्मवित् तस्य कार्यं करणीयं न विद्यते नास्तीत्यर्थः ॥१७॥

यस्त्विति । यो मानवस्तु आत्मरतिरात्मतृप्त आत्मन्येव सन्तुष्टश्च स्यात्तस्य कार्यं नैव विद्यते । साङ्ख्य इति । तुशब्दस्य पूर्वोक्तवैलक्षण्यद्योतकत्वात्पूर्वं कर्मिण उक्तत्वादिह साङ्ख्यलाभ इति भावः । साङ्ख्यशब्दार्थमाह— आत्मज्ञाननिष्ठ इति । आत्मरतिरेवेत्येवकारादाह— विषयेष्विति । आत्मन्येवास्य रतिरित्यर्थः । आत्मतृप्तश्चेत्यत्र चकार एवार्थक इत्याह— आत्मनैव तृप्त इति । एवकारार्थमाह— नान्नरसादिनेति । मन प्राणादितादात्म्याध्यासाभावादिति भावः । मानव इति । मनुष्याणामेवात्राधिकारादिति भावः । यद्यपि- 'तदुपर्यपि बादरायणः सम्भवा'दिति ज्ञानमार्गे देवानामप्यधिकारस्तथापि न सन्न्यासे इति बोध्यम् । सर्वत इति सर्वेषु विषयेष्वित्यर्थः । क एवंविधोऽत आह— आत्मविदिति । सच्चिदानन्दब्रह्मात्मज्ञानशून्यस्य कथमात्मरत्यादयः स्युरिति भावः ।

यत्तु मुक्तपरोऽयं श्लोको वक्ष्यमाणश्चेति रामानुजः, न सन्न्यासाश्रमिपरः तस्यापि स्वाश्रमधर्मनिवृत्त्यभावात् । वर्णाश्रमविशिष्टस्यैव हि वर्णाश्रमधर्मारम्भ - न पुनर्वर्णाश्रमाधीननामरूपविनिर्मुक्तस्येति मुक्तशब्दस्य भाव इति वेदान्तदेशिकश्च । तदुभयं मन्दम्— मुक्तस्येह प्रसक्त्यभावात् मुमुक्षुं प्रत्येव गीताशास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्- वेदान्तशास्त्रे मुमुक्षोरेवाधिकारित्वात् 'आत्मन्येवात्मना तुष्टः स्थितप्रज्ञस्तदोच्यत' इत्यात्मतुष्टेः स्थितप्रज्ञलक्षणत्वात्, स्थितप्रज्ञो ज्ञानयोग्येव न मुक्त इति सम्प्रतिपन्नत्वात्- 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः' इत्यादिश्लोकोक्तधर्माणां मुक्ते प्रसक्त्यभावात्- नहि मुक्तौ दुःखानि सन्ति, येन तत्रानुद्वेग उपदिश्येत मुक्तस्य । किंच मानव इति पदमपि अस्य श्लोकस्य साधकपरत्वे लिङ्गं- सिद्धस्य हि न मानवत्वादिकमस्ति- मानवत्वादेर्देहधर्मत्वान्मुक्तस्यात्मत्वाच्च न हि मुक्तेषु मानवासुरदैवतादिविभागोऽस्ति । अपिचात्मरतिरेवेत्येवकारोपि व्यर्थस्त्वन्मते नहि मुक्तौ विषयास्सन्ति, येन विषयरतिव्युदासाय प्रयुज्येतैवकारः । अथ यदि मुक्तिर्विष्णुपदं वैकुण्ठलोकस्तत्र अप्राकृता विषयास्सन्तीत्युच्येत, तर्हि मुक्तस्य विषयरतिरेव स्यान्नत्वात्मरतिः - अप्राकृतविषयैस्तैरिन्द्रियाणामाकृष्टत्वान्मुक्तस्य । असति तु मुक्तानां विषयभोगे अभोग्यानामप्राकृतानां तद्विषयाणां सृष्टिः पारमेश्वरी व्यर्थैव स्यात् । एवं निरर्थविषयस्रष्टा विष्णुरप्रमाण एव स्यात् निरर्थप्रलापोन्मत्तवत् । अपि च नैवेति वक्ष्यमाणश्लोके- इहेति पदमस्ति तद्धि परलोकवाची । कथं मुक्तस्येह लोकसम्बन्धित्वं, न कथमपि । तस्माच्चेमौ श्लोकौ मुक्तपरौ किंतु साङ्ख्यपरावेव ।

यदुक्तं सन्न्यासिनोप्यस्ति वर्णाश्रमधर्म इति, तदयुक्तम्— कुटीचकादीनां दण्डतर्पणादिधर्मसत्त्वेपि परमहंसस्य नास्ति य कोप्यल्पोपि धर्मः- 'ये ब्राह्मणा गामवधूतलिङ्गाश्चरन्ति तेभ्यदिशवमस्तु

नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ।
न चास्य सर्वभूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः ॥१८॥

किंच- नेति । नैव तस्य एवमात्मरतेः कृतेन कर्मणा अर्थः प्रयोजनमस्ति, तर्हि तस्य अकृतेन प्रत्यवायाख्योऽनर्थः नाकृतेन इह लोके कश्चन कश्चिदपि प्रत्यवायप्राप्तिरूप आत्महानिलक्षणोवास्ति । न चास्य सर्वभूतेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु भूतेषु कश्चिदर्थव्यपाश्रयः प्रयोजननिमित्तः क्रियासाध्यो व्यपाश्रयः व्यपाश्रयणं कश्चिद्भूतविशेषमाश्रित्य न साध्यः कश्चिदर्थोस्ति येन तदर्था क्रियाऽनुष्ठेया स्यात्, न त्वमेवं तस्मिन् सर्वतः सम्प्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने वर्तसे ॥१८॥

तस्मादसक्तस्सततं कार्यं कर्म समाचर ।
असक्तो ह्याचरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥१९॥

यत एवं, तस्मादिति । तस्मादसक्तः सङ्गवर्जितः सततं सर्वदा कार्यं कर्तव्यं नित्यं

राज्ञा'मिति भागवतात् । दिगम्बरा निर्दण्डकपालाः करतलभिक्षस्तरुतलवास इत्यादिवचनोक्तकरतलभिक्षादिशालिनो हि ते । उक्तं हि- 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध' इति । नचास्ति तेषामपि निवृत्तिधर्म इति वाच्यं, आत्मरत्यादीनामेव निवृत्तिधर्मत्वात्त्वदुक्तरीत्या मुक्तेष्वपि तत्सम्भवाच्च.।१७॥

नैवेति । तस्य इह कृतेन कश्चनार्थो नैव, अकृतेन कश्चनार्थो नैव । अस्य सर्वभूतेषु अर्थव्यपाश्रयः कश्चिन्न च । ननु कर्मणा साङ्ख्यस्य मास्तु प्रयोजनं कर्माकरणेन तु प्रत्यवायरूपोऽनर्थस्स्यादित्यत आह—तर्हीति, अर्थव्यपाश्रय इति । अर्थाय व्यपाश्रयोऽर्थव्यपाश्रय इति चतुर्थीति योगविभागात्समासः । अर्थशब्दार्थमाह—प्रयोजनेति । चतुर्थ्यर्थमाह—निमित्त इति । व्यपाश्रयशब्दार्थमाह—व्यपाश्रयणमिति । स कीदृशोत आह—क्रियासाध्य इति । कीर्तनवन्दनादिक्रियानिर्वर्त्य इत्यर्थः । क्रियापूर्वक इति यावत् । सर्वभूतविषयकं प्रयोजननिमित्तं क्रियासाध्यमाश्रयणं किञ्चिद्प्यस्य नास्तीत्यर्थः । इदमेव विशदयति—कश्चिदिति । कञ्चिद्भूतविशेषं ब्रह्मरुद्रादिरूपं राजधनिकादिरूपं वा सागराश्वत्थादिरूपं वा आश्रित्य कीर्तनवन्दनादिना संश्रित्य साध्यः । तस्माल्लभ्यः कश्चिदर्थः सत्यलोककैलासादिरूपः भूमिधनादिरूपो वा पुण्यपुत्रादिरूपो वा अर्थः फलमिति यावत् । नास्यास्ति। येनेति । अर्थसत्त्वेनेत्यर्थः । तदर्थेति । ब्रह्मलोकादिफलार्थेत्यर्थः । क्रियेति । सगुणब्रह्मोपासनयज्ञानुष्ठानादिरूपेत्यर्थः ॥१८॥

यत एवं तस्मादिति । यस्मात्त्वमेवं सर्वतस्सम्प्लुतोदकस्थानीये सम्यग्दर्शने न वर्तसे, तस्मादित्यर्थः । ज्ञानयोगाधिकाराभावादिति यावत् । न हि त्वमात्मरतिरात्मतृप्त आत्मतुष्टश्च भवसि, येन तव कार्याभावस्स्यादिति भावः । कार्यशब्दस्वारस्यादाह—नित्यमिति । एतेन कर्मणापि काम्यादिकर्माणि त्याज्यान्येनेति सूचितम् । नहि तानि कर्तुं योग्यानि बन्धकरत्वात् । नित्यानि तु चित्तशुद्धि-

कर्म समाचर । असक्तो हि यस्मात् समाचरन्नीश्वरार्थं कर्म कुर्वन् परमाप्नोति पूरुषः । परं मोक्षमाप्नोति पूरुषस्सत्त्वशुद्धिद्वारेणेत्यर्थः ॥१९॥

कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः ।
लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यस्माच्च, कर्मणेति । कर्मणैव हि पूर्वे च क्षत्रियाः विद्वांसः संसिद्धिं मोक्षं गन्तुमास्थिताः प्रवृत्ताः । के, जनकादयः जनकाश्वपतिप्रभृतयः । यदि ते प्राप्तसम्यग्दर्शनाः ततो

हेतुत्वात्कर्तुं योग्यानि । परं मोक्षमिति मोक्षस्यैव सर्वोत्कृष्टब्रह्मरूपत्वादिति भावः । ननु ज्ञानादेव मोक्षस्य सिद्धान्तितत्वेन कथं कर्मणा मोक्षप्राप्तिरत आह—सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति ।

यत्तु रामानुजः—परं जीवमाप्नोतीति, तदसत्—तन्मते जीवस्याब्रह्मत्वाज्जीवस्य जीवप्राप्तेरफलत्वाच्च ॥१९॥

कर्मणेति । 'असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष' इत्युक्तं तत्र किं प्रमाणमिति शङ्कायां जनकादय एवेह प्रमाणमित्याह भगवान्—कर्मणैवेति । जनकादय कर्मणैव संसिद्धिमास्थिता हि । कर्मणैव जनकादयो मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थ । सत्त्वशुद्धिद्वारेणेति भाव । एवकारात्र त्वकरणेनेत्यर्थ । इत्येकोऽर्थ ।

जनकादय कर्मणा सहैव संसिद्धिं गन्तुमास्थिता हि- कर्मणा सहैवेत्यस्यार्थमाह—असन्यस्यैवेति । ननु कर्मयोगाद्ज्ञानयोगस्ततो मुक्तिरिति क्रमे सति कथं कर्मणासहैव जनकादीनां मुक्तिप्राप्तिप्रवृत्तिरित्यत आह—प्राप्तसम्यग्दर्शना इति । जन्मान्तरानुष्ठितज्ञानयोगमाहात्म्येनेति भाव ।

अत्रेदं तत्त्वम्—वेदान्तश्रवणादिना पारोक्ष्येण ब्रह्मात्मानं विदित्वा विद्वांसो ज्ञानयोगे प्रवर्तन्ते, सिद्धे तु तस्मिन्नपरोक्षीकृतब्रह्मात्मानो मुच्यन्ते, अकालमरणादिना ज्ञानासिद्धौ तु अपक्वज्ञानयोगास्ते न मुच्यन्ते, किंतु जन्मान्तरं प्रतिपद्यन्ते । तत्र तु विनैव ज्ञानयोगं केचिद्विनैव कर्मयोगं च वेदान्तश्रवणमात्रेणैव ब्रह्मात्मानं साक्षात्कुर्वन्ति । तस्मादेतेषां कर्मसन्न्यासं विनैव मुक्तिरिति ।

नन्वेवं ज्ञानिनां पुनः कर्मणि प्रवृत्तिरत आह – लोकसंग्रहार्थमिति । लोकेन स्वाचारं संग्राहयितुमित्यर्थः । ननु किमिति शुकादयो लोकसंग्रहार्थं कर्म नाकुर्वन्नत आह—प्रारब्धकर्मवशादिति । ज्ञानिभिरपि यावत्प्रारब्धावसानं तदनुवर्तनस्यावर्जनीयत्वादिति भाव । एतेन ज्ञानिषु केषांचित्कर्मयोगे केषांचित्तपोयोगे केषांचिद्ग्रन्थकरणे केषांचिद्व्यवहारे केषांचिद्वाणिज्यादौ च प्रारब्धवशात्प्रवृत्तिदर्शनेऽपि न कोऽपि बन्ध इति सूचितम् ।

कर्मणासहैव मुक्तिं गता इत्युक्तौ कर्मणोऽपि मुक्तिप्रवेशस्स्यादित्याशङ्क्य, निष्क्रियब्रह्मरूपत्वान्मुक्तेरित्यभिप्रेत्याह—गन्तुं प्रवृत्ता इति । इति द्वितीयोऽर्थ ।

कर्मणा सहैवेत्यस्यासन्न्यस्यैवेत्यर्थात् जनकादयोऽसन्न्यस्यैव मुक्तिं गता सन्न्यासं विना कर्मयोगे स्थित्वैव ते जन्मान्तरप्रारब्धसुकृतवशादपरोक्षीकृतब्रह्मात्मानो मुक्तिं गता इति तृतीयोऽर्थ. ।

संसिद्धिमास्थिताश्चित्तशुद्धिं प्राप्ता इति चतुर्थोऽर्थ । दर्शितश्चायं ग्रन्थारम्भे भाष्यकृद्भिरेव इति ।

लोकसंग्रहार्थं प्रारब्धकर्मबलात् कर्मणामहैवासन्यस्यैव तु संसिद्धिमास्थिता इत्यर्थः । अथ अप्राप्तसम्यग्दर्शना जनकादयः तदा कर्मणा सत्त्वशुद्धिसाधनभूतेन क्रमेण संसिद्धिं आस्थिता इति व्याख्येयः श्लोकः । अथ मन्यसे पूर्वैरप्यजानद्भिरेव कर्तव्यं कृतं नावश्यमन्येन कर्तव्यं सम्यग्दर्शनवता कृतार्थेनेति, तथापि प्रारब्धकर्मायत्तः त्वं लोकसंग्रहमेवापि लोकस्य उन्मार्गप्रवृत्तिनिवारणं लोकसंग्रहः तमेवापि प्रयोजनं सम्पश्यन् कर्तुमर्हसि ॥२०॥

यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥२१॥

लोकसंग्रहः किमर्थं कर्तव्य इति, उच्यते —यद्यदिति । यद्यत्कर्माचरति करोति श्रेष्ठः प्रधानः तत्तदेव कर्माचरति इतरोऽन्यो जनः तदनुगतः । किंच स श्रेष्ठो यत्प्रमाणं लौकिकं वैदिकं वा कुरुते लोकस्तदनुवर्तते तदेव प्रमाणीकरोतीत्यर्थः ॥२१॥

न मे पार्थास्ति कर्तव्यं त्रिषु लोकेषु किञ्चन ।
नानवाप्तमवाप्तव्यं वर्त एव च कर्मणि ॥२२॥

यद्यप्यत्र लोकसंग्रहकर्तव्यतायां ते विप्रतिपत्तिः, मां किन्नपश्यसि—नेति । न मे

परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वाज्जनकादयः प्राप्तसम्यग्दर्शना एवेति निश्चेतुमशक्यत्वात्पक्षान्तरमाह—अथेत्यादिना । जनकादयः कर्मणैव क्रमेण संसिद्धिमास्थिता इति श्लोको व्याख्येय इत्यन्वयः । अयमेवार्थ आदौ मया लिखितः ।

ननु जनकादयः प्राप्तसम्यग्दर्शना इत्यत्र नास्ति बलवत्प्रमाणं जनकयाज्ञवल्क्ययोरुक्तिप्रत्युक्त्यादिकं तु परोक्षज्ञानसाधनतयोपक्षीणं- अप्राप्तसम्यग्ज्ञाना इत्यत्र तु बलवल्लिङ्गमस्ति कर्मानुष्ठानरूपमविद्वद्विषयत्वात्कर्मानुष्ठानस्य- अहं तु इतःप्रागप्राप्तज्ञानोपीदानीं त्वदुपदेशमाहात्म्यात्प्राप्तसम्यग्दर्शन एव भवामि- ततो नाहं युद्धाख्यमन्यद्वा कर्म कुर्यामिति मतमर्जुनस्याशङ्क्याऽऽह भगवान्— लोकसंग्रहमित्युत्तरार्थमित्याह भाष्यकार.—अथ मनन्यस इति । पूर्वैरप्यजानद्भिरप्राप्तसम्यग्दर्शनैरेव जनकादिभिः कर्तव्यं कर्म कृतं सम्यग्दर्शनवता । अत एव कृतार्थेनान्येन मादृशेन तु तदवश्यं न कर्तव्यमित्यथ मन्यसे मन्यसेयदीत्यर्थः । पूर्वैरपीत्यपिशब्दस्तु पूर्वेषां ज्ञानादिसामभ्यतिशयं द्योतयति । कृतार्थपदं तु कृतकृत्यत्वबोधकम् । तच- अकृतकृत्यः कृत्यं करोतु नाम कृतकृत्यः कथं कृत्यं कुर्याचदानीमेव कृतभोजनो भोजनमिवेति सूचयति—प्रारब्धेति । प्रारब्धकर्मणोऽनतिक्रमणीयत्वादिति भावः । एतेन तवास्ति युद्धहेतुप्रारब्धकर्मेति भगवता सूचितमर्जुनाय सर्वज्ञेन उन्मार्गः अधर्ममार्गः सम्पश्यन्सम्यग्जानन्।

यद्यदिति । श्रेष्ठो यद्यदाचरति इतरो जनस्तत्तदेवाचरति, प्रधान इति विद्यादिभिरुत्कृष्टः । यत्प्रमाणमिति व्यस्ते पदे यत् शास्त्रादिकं स श्रेष्ठः प्रमाणं कुरुते प्रमाणत्वेन स्वीकरोति, इतरो लोकः तदेव शास्त्रादिकं प्रमाणमनुवर्तते अनुसृत्य प्रवर्तते । फलितार्थमाह—तदेव प्रमाणीकरोतीति ॥२१॥

नेति । हेपार्थ मे त्रिषु लोकेषु किञ्चन कर्तव्यं नास्ति- अनवाप्तमवाप्तव्यं च किञ्चन मे

मम पार्थास्ति न विद्यते कर्तव्य त्रिष्वपि लोकेषु किञ्चन किञ्चिदपि । कस्मात्, नानवाप्तं अप्राप्तं अवाप्तव्यं प्रापणीयं तथापि वर्त एव च कर्मणि अहम् ॥२२॥

यदि ह्यहं न वर्तेय जातु कर्मण्यतन्द्रितः ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वशः ॥२३॥

यदीति । यदि हि पुनरहं न वर्तेय जातु कदाचित् कर्मण्यतन्द्रितः अनलसस्सन् मम श्रेष्ठस्य सतः वर्त्म मार्गं अनुवर्तन्ते मनुष्याः हेपार्थ ! सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥२३॥

उत्सीदेयुरिमे लोका न कुर्यां कर्मचेदहम् ।
सङ्करस्य च कर्ता स्यामुपहन्यामिमाः प्रजाः ॥२४॥

तथा को दोष इत्यताह—उत्सीदेयुरिति । उत्सीदेयुर्विनश्येयुः, इमे सर्वे लोकाः लोकस्थितिनिमित्तस्य कर्मणोऽभावात् न कुर्यां कर्म चेदहम् । किंच सङ्करस्य च कर्ता स्याम् । तेन कारणेनोपहन्यामिमाः प्रजाः प्रजानामनुग्रहाय प्रवृत्तोऽहमुपहतिं कुर्यामिति महेश्वरस्यानुरूपमापद्येत ॥२४॥

सक्ताः कर्मण्यविद्वांसो यथा कुर्वन्ति भारत !
कुर्याद्विद्वांस्तथाऽऽसक्तश्चिकीर्षुर्लोकसंग्रहम् ॥२५॥

नास्ति, कर्मण्येव वर्ते च । मां किमिति । मद्दृष्टान्तेन लोकसंग्रहकर्तव्यतायां विषये तव वर्तमाना विप्रतिपत्ति स्वयमेव निराकरणीयेत्यर्थ । अप्राप्तस्य प्राप्त्यर्थं लोका कर्म कुर्वन्तीति प्रसिद्धम्- स्वर्गाद्यर्थं ज्योतिष्टोमादौ लोकानां प्रवृत्तिदर्शनात् । अवाप्तसमस्तकाम परिपूर्णो भगवान्वासुदेवस्तु कमर्थमुद्दिश्य कर्मणि प्रवर्तेत- न कमपि, तथापि कर्मणि वर्तत एव वासुदेवो लोकसंग्रहार्थमित्यर्थ ॥२२॥

यदीति । ननु त्वं किं लोकसंग्रहेण फलमतो मानुरूप्य त्वमपि कर्मेत्यत आह- भगवान्—यदीति । यदि ह्यहमतन्द्रितस्सन् जातु कर्मणि न वर्तेय इत्यन्वय· । अतन्द्रित इत्यनेन कर्मत्यागे हेतुरलसत्वं सूचितम् । यद्यप्यात्मनिष्ठ पुरुष आत्मानन्दानुभवपारवश्यादेव कर्म जहाति, न त्वालस्यात्तथापि आलस्यप्रयुक्त. कर्मत्यागोऽनुचित इति बोधनायातन्द्रित इत्युक्तम् । ममेति । ज्ञानबलादिभिरुत्कृष्टस्येत्यर्थ. ॥२३॥

उत्सीदेयुरिति । अहं कर्म न कुर्यांचेदिमे लोका उत्सीदेयुः विनश्येयुरिति नरकप्राप्त्यादिलक्षणं नाशं प्राप्नुयुरित्यर्थः । सङ्करस्येति । याजनयुद्धगोरक्षणसेवादिवर्णधर्मा·, गुरुकुलवासवैधदेववनवासभिक्षाटनाद्याश्रमधर्माश्च पृथगसंकीर्णा वर्णाश्रमविभागबोधका. यदि लुप्येरन्, तर्हि वर्णाश्रमसङ्करस्यादित्यर्थः । तेनेति । साङ्कर्यकरणेनेत्यर्थ· । उपहन्यां नाशयेयं- नरकदु·खप्राप्त्यादिनाशं जनयेयमित्यर्थः । सङ्करो नरकायैवेत्यर्जुनेनैवोक्तत्वादिति भावः । तस्माद्यथाहं परमात्मा सर्वज्ञ आत्मविदपि क्षत्रियजातिगृहस्थाश्रमोचितानि कर्माणि लोकसंग्रहार्थं करोमि तद्वत्त्वमपि कुर्ववश्यमित्यर्थः ॥२४॥

यदि पुनरहमिव त्वमपि कृतार्थबुद्धिः आत्मविदन्यो वा तस्याप्यात्मनः कर्तव्याभावेपि इतरानुग्रह एव कर्तव्य इत्याह—सक्ता इति । सक्ताः कर्मणि अस्य कर्मणः फलं मम भविष्यतीति, के अविद्वांसः यथा कुर्वन्ति भारत कुर्याद्विद्वानात्मवित्तथा असक्तस्सन् । तत्किमर्थं करोतीति तच्छृणु चिकीर्षुः कर्तुमिच्छुः लोकसंग्रहम् ॥२५॥

न बुद्धिभेदं जनयेदज्ञानां कर्मसङ्गिनाम् ।
जोषयेत्सर्वकर्माणि विद्वान् युक्तस्समाचरन् ॥२६॥

एवं लोकसंग्रहचिकीर्षोर्न ममात्मविदः कर्तव्यमस्ति अन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा । तस्मात्त इदमुपदिश्यते—नेति । बुद्धेर्भेदो बुद्धिभेदः कर्तव्यं मया कर्म भोक्तव्यं चास्य कर्मणः फलमिति निश्चितरूपाया बुद्धेर्भेदनं चालनं बुद्धिभेदः तं न जनयेत् नोत्पादयेत् । अज्ञानामविवेकिनां कर्मसङ्गिनां कर्मण्यासङ्गवतां किंच कुर्यात् जोषयेत् कारयेत् सर्वकर्माणि विद्वान् स्वयं तदेवाविदुषां कर्मयुक्तोऽभियुक्तस्समाचरन् ॥२६॥

प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥२७॥

सक्ता इति । कृतार्थबुद्धिः कृतार्थोहमिति बुद्धिशाली कृतस्साक्षात्कृतोर्थः परमार्थ आत्मा यया सा कृतार्था बुद्धिर्यस्य स कृतार्थबुद्धिरिति वा । कृतार्था कृतकृत्या बुद्धिर्यस्येति वा । आत्मनि कृतकृत्यत्वाकृतकृत्यत्वादिविशेषासम्भवाद्बुद्धिरेव सच्चिदानन्दात्मतादात्म्यमापद्य कृतकृत्यतामात्मनि सम्भावयतीत्यर्थः । अन्योवेति । त्वत्त इतरो वा अहमिव कृतार्थबुद्धिरात्मविदित्यर्थः । तस्यान्यस्य आत्मनस्तवापि कर्तव्याभावेपीतरानुग्रहः कर्तव्य एव । यथा मया इतरानुग्रहः क्रियते तथा मादृशेन त्वयाऽन्येन वाऽऽत्मविदा कर्तव्य एवेतरानुग्रहः । कर्मकरणद्वारेत्यर्थः । तस्यापि तादृशस्यापि आत्मनस्तवस्य कर्तव्याभावेपीत्यन्वयः । तस्यापीत्यत्र प्राकहीति पूरणीयम् ।

हेभारत अविद्वांसः कर्मणि सक्तास्सन्तः यथा कर्म कुर्वन्ति तथा विद्वानसक्तस्सन् लोकसंग्रहं चिकीर्षुः कर्म कुर्यात् । कथं कर्मणि सङ्गोऽत्र आह—अस्येति । फलद्वारा कर्मसङ्ग इत्यर्थ. ॥२५॥

नेति । विद्वान् कर्मसङ्गिनामज्ञानां बुद्धिभेदं न जनयेत्, विद्वान् युक्तस्समाचरन् सन् सर्वकर्माणि जोषयेत् । एवमिति । एवं लोकसंग्रहचिकीर्षोर्मम आत्मविदोऽन्यस्य वा लोकसंग्रहं मुक्त्वा कर्तव्यं नास्ति । तस्माल्लोकसंग्रहेतरप्रयोजनाभावात् ते तुभ्यमिदमुपदिश्यते- मयेति शेषः । अज्ञस्य बुद्धिं दर्शयति—कर्तव्यमित्यादिना, जोषयेदिति । जुषीप्रीतिसेवनयोरिति धातोः सेवनार्थकाज्जुषतेः हेतुमति णिच् । युक्तः चित्तसमाधानरूपयोगशाली । आदावेव पुंसां ज्ञानयोगेऽधिकाराभावात्कर्मसु प्रवृत्तिरुपपद्यते- विदुषा कर्मसु निन्दितेषु तु अज्ञाः कर्मभ्यो निवर्तन्ते स्वयम् । न तु ज्ञानयोगे प्रवर्तितुं क्षमन्ते । अत उभयभ्रष्टा भवन्ति । तस्मात्कर्मनिन्दादिना नाज्ञानां बुद्धिं भ्रंशयेद्विद्वानित्यर्थः ॥२६॥

अविद्वान्कथं कर्मसु सज्जत इत्याह— प्रकृतेरिति । प्रकृतेः प्रकृतिः प्रधानं सत्त्वरजस्तमसां गुणानां साम्यावस्था तस्याः प्रकृतेः- प्रकृतितो जाताः सत्त्वरजस्तमांसि कार्यकरणाकारपरिणतास्तैर्गुणैर्विकारैः कार्यकरणरूपैः क्रियमाणानि कर्माणि लौकिकानि शास्त्रीयाणि च सर्वशः सर्वप्रकारैः अहङ्कारविमूढात्मा कार्यकरणसङ्घाते आत्मप्रत्ययोऽहङ्कारस्तेन विविधं नानाविधं मूढः आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोयं कार्यकरणधर्मा कार्यकरणाभिमानी अविद्यया कर्माण्यात्मनि मन्यमानः तत्कर्मणामहं कर्तेति मन्यते ॥२७॥

तत्त्ववित्तु महाबाहो गुणकर्मविभागयोः ।
गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते ॥२८॥

यः पुनर्विद्वान्— तत्त्वविदिति । तत्त्ववित्तु महाबाहो कस्य तत्त्ववित् गुणकर्मविभागयोः- गुणविभागस्य कर्मविभागस्य तत्त्वविदित्यर्थः । गुणाः करणात्मकाः गुणेषु

प्रकृतेरिति । सर्वश प्रकृतेर्गुणैः क्रियमाणानि कर्माणि अहङ्कारविमूढात्मा अहं कर्तेति मन्यते । साक्षात्सत्त्वादिगुणानां कर्तृत्वाभावादाह— **कार्यकरणाकारपरिणता इति** । कार्यं देहः करणानि समनस्कानीन्द्रियाणि । **विकारैरिति** । कार्यैरित्यर्थ । गुणसाम्यावस्थारूपप्रकृतिजन्यत्वात्प्रकृतिविकारत्वं गुणानामित्यर्थः ।

ननु ईक्षतेर्नाशब्दमिति प्रधानाख्यस्य साङ्ख्यपरिकल्पितस्य तत्त्वस्याशब्दत्वं व्यासेनैव सिद्धान्तितमिति कथमिह तद्ग्रहणमिति चेदुच्यते— नेयं प्रकृतिस्तत्त्वान्तरं, किंतु मायैव- इयं हि सत्त्वादिगुणत्रयवती- प्रलये गुणास्ते त्रयोऽस्यां निलीय साम्येन वर्तन्ते इति तदाऽस्याः प्रकृतिरिति नाम- सृष्ट्युपक्रमे त्वस्याः गुणाः क्षुभ्यन्ते स एव गुणक्षोभस्सत्त्वादिगुणोत्पत्तिरित्युच्यते- इति । **अहङ्कारेति** । कार्यकरणसङ्घाते अनात्मनि अहमिति यः प्रत्ययस्सोहङ्कार इत्युच्यते । एतेन ब्रह्मण्यात्मबुद्धिर्नाहङ्कार इति सूचितं- तस्यात्मत्वात् । **नानाविधमिति** । स्थूलोहं काणोहं रुग्णोहं खिन्नोहमित्यादिबहुप्रकारं मूढः मोहं प्राप्तः कोऽयमत आह— **कार्यकरणधर्मेति** । कार्यकरणगतधर्मानात्मन्यध्यस्तवानित्यर्थः । अतएव कार्यकरणाभिमानी कार्यकरणेषु ममेति अहमिति चाभिमानवान् अतएव अविद्यया भ्रान्त्या आत्मनि स्वस्मिन् कर्माणि सन्तीति मन्यमानः- कार्यकरणगतकर्माण्यात्मगतानि मन्वान इत्यर्थ. । तत्कर्मणां कार्यकरणकर्मणां कर्ता अहमिति मन्यते । कार्यकरणाकारपरिणतसत्त्वादिप्रकृतिगुणत्रयक्रियमाणकर्माणि मूढोहमेव करोमीति मन्यत इति समुदायार्थः ।

देहे गच्छत्यहं गच्छामीति, चक्षुषि पश्यत्यहं पश्यामीति, मनसि शोचत्यहं शोचामीति च देहादितादात्म्याध्यासाद्भ्रान्त्या पुरुषो मन्यन इति यावत् ॥२७॥

तत्त्वविदिति । तुशब्दस्य पूर्वोक्तवैलक्षण्यद्योतकत्वादाह— **यः पुनर्विद्वानिति** । हेमहाबाहो गुणकर्मविभागयोस्तत्त्ववित्तु गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते- तत्त्वं याथार्थ्यं वेत्ति जानातीति तत्त्ववित् । द्वन्द्वान्ते श्रूयमाणं प्रत्येकं सम्बध्यत इति न्यायादाह— **गुणविभागस्य कर्मविभागस्य**

विषयात्मकेषु वर्तन्ते नात्मेति मत्वा न सज्जते सक्तिं न करोति ॥२८॥

प्रकृतेर्गुणसम्मूढास्सज्जन्ते गुणकर्मसु ।
तानकृत्स्नविदो मन्दान् कृत्स्नविन्न विचालयेत् ॥२९॥

ये पुनः— प्रकृतेरिति । प्रकृतेर्गुणैस्सम्मूढास्सम्यङ्मूढास्सन्तस्सज्जन्ते गुणानां कर्मसु गुणकर्मसु- वयं कुर्मः फलायेति तान्कर्मसङ्गिनः अकृत्स्नविदः कर्मफलमात्रदर्शिनः मन्दान्मन्दप्रज्ञान् कृत्स्नवित् आत्मवित् स्वयं न विचालयेत्- बुद्धिभेदकरणमेव चालनं तन्न कुर्यादित्यर्थः ॥२९॥

मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥३०॥

कथं पुनः कर्मण्यधिकृतेनाज्ञेन मुमुक्षुणा कर्म कर्तव्यमिति, उच्यते—मयीति । मयि

भेति । गुणकर्मणोर्विभागौ गुणकर्मविभागौ तयोरिति समासः । वक्ष्यति भगवांश्चतुर्दशाध्याये स्वयमेव गुणकर्मविभागद्वयम्—'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव'चेत्यादि । सति तु गुणकर्मविभागज्ञाने— 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छती'ति तत्रैव वक्ष्यमाणरीत्या गुणा एव कर्मकर्तारो नाहमिति मन्यते, ततश्च मुक्तो भवति इदमेवात्राप्युच्यते- 'गुणागुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत' इति । करणात्मका इति । इन्द्रियरूपेण परिणतास्सत्त्वादिगुणा इत्यर्थः । विषयात्मकेषु शब्दादिविषयरूपेण परिणतेषु सत्त्वादिगुणेष्वित्यर्थः । सर्वस्यापि जगतस्सत्त्वादिगुणकार्यत्वादिति भावः । गुणानां गुणेषु वृत्त्युक्त्या फलितमाह—नात्मेति । आत्मा न गुणेषु वर्तत इत्यर्थः । न सज्जत इति । गुणकर्मस्विति भावः । यद्वा 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'ष्विति कोशाद्गुणा इन्द्रियाणि, कर्माणि तद्व्यापाराः तद्विभागवित् अस्येन्द्रियस्येदं कर्मेति वेत्तेत्यर्थः । अन्यत्तुल्यम् । गुणेभ्यस्सकाशादात्मनो विभागो गुणकर्मविभागाविति श्रीधरः ॥२८॥

प्रकृतेरिति । गुणैस्सत्त्वादिभिः- 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् । सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ॥ रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णासङ्गसमुद्भवम् । तन्निबध्नाति कौन्तेय कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥ तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम् । प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारते'ति वक्ष्यमाणदिशया गुणानां मोहकत्वं बोध्यम् ।

गुणानां सत्त्वादीनां कर्मसु यज्ञादिषु सज्जन्ते । सङ्गप्रकारं दर्शयति—वयमिति । फलार्थं वयं कर्माणि कुर्म इति सज्जन्त इत्यर्थः । फलाभिसन्धिपूर्वककर्तृत्वाभिमान एव सङ्ग इति भावः ।

कृत्स्नं सर्वं ब्रह्मेति यावत्- 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः । यद्वा कृत्स्नदोषं ब्रह्मेति यावत्- 'निर्दोषो ह्यकृत्स्नदोष' इति भगवद्वचनात् । तदभिज्ञत्वादात्मज्ञ आह—आत्मविदिति ॥२९॥

मयीति । अध्यात्मचेतसा मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य, निराशीर्निर्ममश्च भूत्वा, विगत-

देवे परमेश्वरे सर्वज्ञे सर्वात्मनि वासुदेवे सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य निक्षिप्य अध्यात्मचेतसा विवेकबुद्ध्या अहं सर्वेश्वराय भृत्यवत्करोमीत्यनया बुद्ध्या। किंच निराशीः त्यक्ताशीः निर्ममः ममभावश्च निर्गतो यस्य तव सः त्वं निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः वीतसन्तापः विगतशोकस्सन्नित्यर्थः ॥३०॥

ये मे मतमिदं नित्यमनुतिष्ठन्ति मानवाः।
श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तो मुच्यन्ते तेपि कर्मभिः ॥३१॥

यदेव मम मतं कर्तव्यमिति सप्रमाणमुक्तं तत्तथा। य इति। येमे मदीयमिदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति अनुवर्तन्ते मानवाः मनुष्याः श्रद्धावन्तः श्रद्दधानाः अनसूयन्तः असूयां च मयि परमगुरौ अकुर्वन्तः मुच्यन्ते तेपि एवंभूताः कर्मभिः धर्माधर्माख्यैः ॥३१॥

ज्वरस्सन् युध्यस्व। मयीति। कस्त्वमत आह—देवे इति। दीव्यति भूतपालनादिना क्रीडतीति स्वयंप्रकाशत इति वा देवः तस्मिन्- नन्वीदृश ईश्वर एवेत्यत आह—परमेश्वर इति। अहमेवेश्वरो न मत्तोऽन्योस्तीत्यर्थः। ननु सः सर्वज्ञस्सर्वविदितीश्वरस्सर्वज्ञो न त्वमत आह—सर्वज्ञ इति। ननु प्रत्यक्षे कर्मसन्न्यासः कर्तुं शक्यः ईश्वरस्तु परोक्षः कथं तस्मिन् स कर्तव्य इत्यत आह—सर्वात्मनीति। सर्वेषामात्मनि प्रत्यग्रूपे न हि स्वात्मा स्वस्य परोक्ष इति भावः। अत एव मम वासुदेवाभिधा, न तु वसुदेवपुत्रत्वप्रयुक्तेत्याह—वासुदेवे इति। वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति, वसति जगत्स्वयमिति वा वासुः दीव्यतीति देवः- वासुश्चासौ देवो वासुदेव इति निरुक्तेरिति भावः। ईश्वरे कर्मनिक्षेपोनाम ईश्वरार्थं कर्मकरणमेवेत्याह—अहं सर्वेश्वरायेति। भृत्यवदिति दृष्टान्तः। यथा भृत्यो राजार्थं युद्धादिकर्म करोति तद्वदिति।

नन्वीश्वरार्थं कर्म करोमीति बुद्धिः कथं विवेकबुद्धिर्भवितुमर्हति, न कथमपि, किं त्वविवेकबुद्धिरेव निष्कलनिष्क्रियशान्तपरिपूर्णानन्दरूपत्वादीश्वरस्य इति चेत्, मैवम्—अज्ञपरो ह्ययं श्लोकः कर्मप्रतिपादकत्वादज्ञस्य च सच्चिदानन्दरूपः ईश्वर इति न ज्ञानमस्ति, किं तु परोक्षस्सर्वजगन्नियामकः प्रभुतुल्य ईश्वरः कश्चित्वाप्यस्तीति। वेदरूपया तदाज्ञया मयावश्यं कर्म कर्तव्यं नतु फलमभिसन्धेयमन्यथा मा पातयेदीश्वर इति ज्ञानमस्ति। यः पुनः स्वर्गाद्यर्थं कर्म करोमीति मन्यते तद्दृष्ट्या विवेचयेवायमज्ञोपीति कृत्वा एतदज्ञबुद्धेर्विवेकबुद्धित्वमुक्तमिति।

ननु अध्यात्मचेतसेत्यस्य विवेकबुद्ध्येत्यर्थलाभः कथमिति चेदुच्यते—आत्मा परमात्मा तस्मिन्नध्यात्ममात्मविषयमित्यर्थः। चेतो ज्ञानमध्यात्मचेतः- परमात्मविषयबुद्धिः परमात्मार्थमिदं कर्म करोमीत्याकारिका बुद्धिरित्यर्थः। अस्या बुद्धेः विवेकबुद्धित्वं सिद्धमेव 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धनः' इतीश्वरार्थकर्मणोऽबन्धकत्ववचनात् ॥३०॥

य इति। ये मानवाः श्रद्धावन्तोऽनसूयन्तश्च सन्तः मे इदं मतं नित्यमनुतिष्ठन्ति तेपि कर्मभिर्मुच्यन्ते। परमगुराविति। सर्वकारणत्वाद्गुरूणामपि गुरावित्यर्थः। तेपीत्यपिना ज्ञानयोगिनां मुक्तिरविवादेति सूच्यते ॥३१॥

ये त्वेतदभ्यसूयन्तो नानुतिष्ठन्ति मे मतम् ।
सर्वज्ञानविमूढांस्तान् विद्धि नष्टानचेतसः ॥३२॥

येत्विति । येतु तद्विपरीताः एतन्मे मम मतं अभ्यसूयन्तः नानुतिष्ठन्ति नानुवर्तन्ते सर्वेषु ज्ञानेषु विविधं मूढाः ते सर्वज्ञानविमूढाः तान् विद्धि विजानीहि नष्टान् नाश गतान् अचेतसः अविवेकिनः ॥३२॥

सदृश चेष्टते स्वस्याः प्रकृतेर्ज्ञानवानपि ।
प्रकृतिं यान्ति भूतानि निग्रहः किं करिष्यति ॥३३॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्वदीय मतं नानुतिष्ठन्तः परमतमनुतिष्ठन्ति, स्वधर्म च नानुवर्तन्ते त्वत्प्रतिकूलाः कथं न बिभ्यति त्वच्छासनातिक्रमदोषात् ? सदृशमिति । सदृशमनुरूपं चेष्टते कस्याः स्वस्याः स्वकीयायाः प्रकृतेः प्रकृतिर्नाम पूर्वकृतधर्माधर्मादिसंस्कारो वर्तमानजन्मादावभिव्यक्तः सा प्रकृतिः तस्यास्सदृशमेव सर्वो जन्तुः ज्ञानवानपि- किमुत मूर्खः । तस्मात्प्रकृतिं यान्ति भूतानि । निग्रहः किं करिष्यति- मम वान्यस्य वा दुर्निग्रहा प्रकृतिरिति वाक्यशेषः ॥३३॥

इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ व्यवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपन्थिनौ ॥३४॥

यदि सर्वे आत्मनः प्रकृतेस्सदृशमेव चेष्टन्ते, नच प्रकृतिशून्यः कश्चिदस्ति ततः पुरुषकारस्य विषयानुपपत्तेः शास्त्रानर्थक्यप्राप्तौ इदमुच्यते—इन्द्रियस्येति । इन्द्रियस्येन्द्रियस्य

येत्विति । तद्विपरीता पूर्वोक्तकर्मयोगिविपरीता नतु ज्ञानयोगिन इति भ्रमितव्य- व्याघातात् । किंतु ज्ञानयोगिभ्य कर्मयोगिभ्योपि भिन्ना इति बोध्यम् । सर्वज्ञानविमूढान् तानचेतसो नष्टान्विद्धीत्यन्वय । सर्वज्ञानेषु विमूढा सर्वज्ञानविषयकमोहाक्रान्ता सर्वविधज्ञानशून्या इत्यर्थ । नाश नरकप्राप्तिस्थावरादिजन्मप्राप्तिरूपमिति भाव ॥३२॥

सदृशमिति, परमतमिति । नास्तिकादिमत शैवादिमतं चेत्यर्थ । ज्ञानवानपि स्वस्या प्रकृतेस्सदृशं चेष्टते- सदृशमनुरूपं कर्म चेष्टते करोति- सदृशं यथातथा चेष्टते व्याप्रियते इति वा । भूतानि प्रकृतिं यान्ति प्रकृतिपरतन्त्राणीत्यर्थ । ननु धीरो निगृह्णीयात्प्रकृतिमत आह—निग्रहः किं करिष्यतीति । प्रकृतिविषयो निग्रहो व्यर्थ इत्यर्थ । मम वेतीश्वरस्यापीत्यर्थ ।

अयमाशयः—प्राग्जन्मनि येन पुरुषेण यो धर्मोऽधर्मो वा सम्पादित, स हि संस्काररूपेण सदात्मनि वर्तते जन्मान्तरपरिग्रहे तु स उद्बुद्धस्सन् तं पुरुषं स्वानुगुण सत्कर्मणि दुष्कर्मणि वा प्रवर्तयति- नतु तन्निरोधे सामर्थ्यमस्तीश्वरस्य जीवस्य वा ईश्वरेणैव तस्य तादृशसामर्थ्यस्य दत्तत्वात्, जीवस्य च स्वतएवाशक्तत्वादिति ॥३३॥

इन्द्रियस्येति, प्रकृतिशून्य इति । मुक्तावेव धर्माधर्मसंस्कारस्य समूलोच्छेदो नतु व्यवहारे

वीप्सायां द्विरुक्तिः। सर्वेन्द्रियाणामर्थे शब्दादिविषये इष्टे रागः अनिष्टे, द्वेष इत्येवं प्रतीन्द्रियार्थं रागद्वेषाववश्यं भाविनौ। तत्रायं पुरुषकारस्य शास्त्रार्थस्य विषय उच्यते- शास्त्रार्थे प्रवृत्तः पूर्वमेव रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्, या हि पुरुषस्य प्रकृतिस्सा रागद्वेषपुरस्सरैव स्वकार्ये प्रवर्तयति यदा तदा स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति, यदा पुनः रागद्वेषौ तत्प्रतिपक्षेण नियमयति तदा शास्त्रदृष्टिरेव पुरुषो भवति न प्रकृतिवशः। तस्मात्तयो रागद्वेषयोर्वशं नागच्छेत्। यतस्तौ ह्यस्य पुरुषस्य परिपन्थिनौ श्रेयोमार्गस्य विघ्नकर्तारौ तस्कराविव पथः॥

इति भाव । पुरुषकारस्य पुरुषप्रयत्नस्य प्रकृतेर्दुर्निग्रहत्वात्पुरुषस्य तत्परतन्त्रत्वात्स्वप्रकृत्यनुसारेण स्वय पुरुषश्चेष्टते, नतु शास्त्रमधीत्य तत्प्रतिपादितविषया चेष्टितुं शक्नोतीति कृत्वा शास्त्र व्यर्थमित्यर्थ । पुरुषकारस्य विषयं प्रतिपादयति—इन्द्रियस्येति ।

अयमर्थः—पुरुष स्वधर्माधर्मसंस्कारानुगुणं सत्कर्मणि दुष्कर्मणि वा प्रवर्तते सा च प्रवृत्ति र्विषयगतरागद्वेषपूर्विकैव तस्य नहि रागंविना कश्चिदधर्मसंस्कारमात्रेण परस्त्रीगमने प्रवर्तते, नापि द्वेष विना स्वस्त्रीगमनं जहाति, तथा न रागविना कश्चिद्धर्मसस्कारमात्रेण स्वस्त्रीगमने प्रवर्तते, नापि द्वेषविना परस्त्रीगमनं जहाति तयोश्च रागद्वेषयोर्वशीकरण पुरुषकारस्य विषयोऽस्तीति न शास्त्रवैयर्थ्यम् ।

ननु प्रकृतिपरतन्त्रस्य रागद्वेषनियमन नोपपद्यते पुरुषस्य हि धर्माधर्मसस्कारवशादेव सद्विषये राग, असद्विषये द्वेषश्च भवति- रागद्वेषभावानन्तरमेव स तत्रतत्र प्रवर्तते, सति च रागद्वेषोत्पत्तिकारणे धर्माधर्मसस्कारे रागद्वेषयोरनुत्पत्ति पुरुषकारमात्रेणेति साहसमेतत् इतिचेत्, मैवम्—न वयं रागद्वेषयो रुत्पत्तिं निवारयाम, किंतु उत्पन्नयोरेव रागद्वेषयो पुरुषकारेण प्रतिबन्धं ब्रूम यथा काष्ठादुत्पन्नस्यै वाग्नेर्मणिमन्त्रादिना दाहकत्वप्रतिबन्ध तद्वदुत्पन्नयोरेव रागद्वेषयो कार्यप्रवर्तकत्वप्रतिबन्ध इति ।

ननु य एव संस्कारो रागद्वेषौ जनयति स एव तत्तत्कार्यमपि जनयति उक्तं हि त्वयैव राग द्वेषपुरस्सरैव प्रकृति पुरुष कार्ये प्रवर्तयतीति । साहि प्रकृतिर्दुर्निग्रहा । ततो नास्ति पुरुषकारस्य विषय इति चेत्, मैवमपि—धर्माधर्मसस्काररूपप्रकृते विषयेषु रागद्वेषजननमात्रएव सामर्थ्यं, कार्ये प्रवर्तकत्वं तु रागद्वेषयोरेव। एतदभिप्रायेणैव रागद्वेषपुरस्सरैवेत्युक्त भाष्यकारै । यदि तु प्रकृतेरेव रागद्वेषजनकत्वं कार्यप्रवर्तकत्वं च तर्हि क्षुद्रस्यापि राजकन्यायां रागसत्त्वेन तत्कार्ये प्रवृत्तिस्स्यात्, न त्वेतदस्ति क्षुद्रो हि राजकन्या दृष्ट्वा एषा मम स्यादिति तत्र राग प्रपद्यापि क्व राजकन्या क्व चाहं क्षुद्र इति विमृश्य तद्रागमेव जहाति- न तु तत्प्राप्त्यर्थं यतते । ततश्च प्रकृतिसम्भवस्यापि रागस्य पुरुष कारेण विमर्शरूपेण निवृत्तिर्दृश्यते, विमर्शहीनस्तु तत्र यतते ताड्यते च भटै । रागस्योत्पत्तिम्प्रति तु न पुरुषकारस्य प्रतिबन्ध स्वाभाविकत्वात्तस्य। तस्माद्धर्माधर्मसम्कारवशात्पुरुषस्येन्द्रियार्थेषु रागद्वेषोदय, अप्रतिबन्धाभ्या रागद्वेषाभ्या तु कार्याकार्यप्रवृत्तिरिति कृत्वा पुरुषकारस्यास्ति विषयो रागद्वेषवशीकरण— पुरुषकारस्यैव तत्प्रतिबन्धकत्वात् इति । तदा स्वधर्मेति । अधर्मसम्कारवशात्पुरुषस्य परधर्मे राग, स्वधर्मे द्वेषश्च यदा जायते तदा स्वधर्मत्याग परधर्मानुष्ठानं च भवति, यदा तु धर्मसंस्कारवशात्स्वधर्मे राग परधर्मे द्वेषश्च जायते तदा स्वधर्मानुष्ठानं परधर्मोनुष्ठानं च भवतीति बोध्यम् ।

श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः ॥३५॥

तत्र रागद्वेषप्रयुक्तः मन्यते शास्त्रार्थमप्यन्यथा- परधर्मोपि धर्मत्वादनुष्ठेय एवेति तदसत्, श्रेयानिति । श्रेयान् प्रशस्यतरः स्वो धर्मः स्वधर्मः- विगुणोपि विगतगुणोपि अनुष्ठीयमानः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् साद्गुण्येन सम्पादितादपि स्वधर्मे स्थितस्य निधनं मरणमपि श्रेयः परधर्मे स्थितस्य जीवितात् । कस्मात्, परधर्मो भयावहः- नरकादिलक्षणं भयमावहतीति ॥३५॥

अथ केन प्रयुक्तोयं पापं चरति पूरुषः ।
अनिच्छन्नपि वार्ष्णेय बलादिव नियोजितः ॥३६॥

नन्वेवं धर्मसंस्कारजन्यरागद्वेषयोरपि नियमने स्वधर्मप्रवृत्तिः परधर्मनिवृत्तिश्च न स्यादिति चेत्, मैवम्—धर्मसंस्कारवशात्स्वधर्मे रागे परधर्मे द्वेषे च जाते सति विद्वान्पुरुषः पुरुषकारेण रागद्वेषौ नियम्यैव तत्र प्रवर्तेत, रागद्वेषपुरस्सरं प्रवृत्तेन तु पुंसा तत्कर्मफलमवश्यं भोक्तव्यं स्यात्- तत्रापि तस्य रागसत्त्वादिति ।

यद्वा इष्टविषयरागेणानिष्टविषयद्वेषेण च धर्माधर्मसंस्कारजन्येन पुरुषस्य स्वधर्मपरित्यागः परधर्मानुष्ठानं च भवति- तद्यथा ब्राह्मणस्य यजनयाजनादिः स्वधर्मः राज्यं त्विष्टो विषयः तद्रागेण च स परस्य क्षत्रियस्य धर्मे युद्धे प्रवर्तते, उपवासादयस्त्वनिष्टा विषयास्तद्द्वेषेण स्वधर्मं जहाति, क्षत्रियस्य युद्धं स्वधर्मः, भिक्षान्नभोजनादिकमिष्टो विषयः प्राचीनाधर्मसंस्कारबलात्- तद्रागेण च स परस्य ब्राह्मणस्य धर्मे भिक्षाटने प्रवर्तते- राज्यभोगस्त्वनिष्टो विषयः तद्द्वेषेण स्वधर्मं जहाति इत्येवमूह्यमिति । तत्प्रतिपक्षेणेति । रागद्वेषयोः प्रतिपक्षेणेत्यर्थः । वैराग्येण शान्त्येति च भावः ॥३४॥

श्रेयानिति । प्रशस्यस्य श्रइति श्रादेश ईयसुनिप्रत्यये इत्यभिप्रायादाह—प्रशस्यतर इति । स्वः स्वीयः स्ववर्णाश्रमविहित इत्यर्थः । न साक्षात्स्वधर्मस्य परधर्माच्छ्रेयस्त्वं वक्तुं शक्यं- ब्राह्मणधर्मस्य सन्न्यासस्य शूद्रधर्मात्सेवादिरूपाच्छ्रेयस्करत्वसिद्धेः । किं त्वनुष्ठानद्वारैवेत्यभिप्रायादाह—अनुष्ठीयमान इति । अनुष्ठीयमानः स्वधर्मः स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयानित्यर्थः । सद्गुणस्यापि परधर्मस्यानुष्ठानाद्विगुणस्यापि स्वधर्मस्यानुष्ठानं श्रेय इति परमार्थः । सुष्ठु अनुष्ठितः स्वनुष्ठितः सुशब्दार्थमेवाह—साद्गुण्येनेति । सद्गुणत्वात्परधर्मस्सुष्ठु स्वेन सम्पादित इत्यर्थः । स्वधर्मस्य निधनाधिकरणत्वाभावादाह—स्थितस्येति । किमपेक्षयास्य श्रेयस्त्वमत आह—परधर्मे स्थितस्य जीविताददिति । यः परधर्ममवलम्ब्य जीवति तस्मात्स्वधर्माचरणेन मृत एव गरीयानित्यर्थः । तत्र हेतुं स्वयमेवाक्षिपति—कस्मादिति । एतेन क्षत्रियस्य तव सगुणस्यापि परधर्मस्य भिक्षान्नभोजनस्य स्वीकारेण जीवनादपि स्वधर्मे युद्धे प्रवृत्त्या पाक्षिकं मरणमपि श्रेय एव । किं पुनर्विजय इत्यर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशः सूचितः ॥

यद्यप्यनर्थमूलं ध्यायतो विषयान् रागद्वेषौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति चोक्तं विक्षिप्त मनवधारितं च यदुक्तं तत्संक्षिप्तं निश्चितं चेदमेवेति ज्ञातुमिच्छन् अर्जुन उवाच--ज्ञाते हि तस्मिन् तदुच्छेदाय यत्नं कुर्यामिति—अथेति। अथ केन हेतुभूतेन प्रयुक्तस्सन् राज्ञेव भृत्यः अयं पापं कर्म चरति आचरति पूरुषः पुरुषः स्वयमनिच्छन्नपि हेवार्ष्णेय बलादिव नियोजितः राज्ञेवेत्युक्तो दृष्टान्तः ॥३६॥

श्रीभगवानुवाच -- काम एष क्रोध एष रजोगुणसमुद्भवः।
महाशनो महापाप्मा विद्ध्येनमिह वैरिणम् ॥३७॥

शृणु त्व वैरिणं सर्वानर्थकरं यं त्वं पृच्छसीति—श्रीभगवानुवाच। 'ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसश्श्रियः। ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षण्णां भग इतीरणा ॥' इति ऐश्वर्यादिषट्कं यस्मिन्वासुदेवे नित्यमप्रतिबन्धेन सामस्त्येन च वर्तते। 'उत्पत्तिं प्रलयं चैव भूतानामागतिं गतिम्। वेत्ति विद्यामविद्यां च स वाच्यो भगवा'निति। उत्पत्त्यादिविषयविज्ञान च यस्य स वासुदेवो वाच्यो भगवानिति। काम इति। काम एष एव सर्वलोकशत्रुः यन्निमित्ता सर्वानर्थप्राप्तिः प्राणिनां स एष कामः प्रतिहतः केनचित् क्रोधत्वेनैव परिणमते। अतः क्रोधोऽप्येष एव रजोगुणसमुद्भवः रजश्च तद्गुणश्च रजोगुणः स समुद्भवो यस्य स कामो रजोगुणसमुद्भवः रजोगुणस्य वा समुद्भवो रजोगुणसमुद्भवः कामो ह्युद्भूतो रजः प्रतिपुरुषं

अथेति। ननु अर्जुन· अथ केन प्रयुक्त इत्यनर्थस्य मूलं पृच्छति। नेदं प्रष्टुमुचितं प्रागेव 'ध्यायतो विषयान्पुंसस्सङ्गस्तेषूपजायत' इति विषयध्यानं सर्वानर्थमूलमित्युक्तत्वात्। इहापि तौ ह्यस्य परिपन्थिनाविति विषयध्यानकृतसङ्गजन्यकामक्रोधयोरनर्थमूलत्वमभिहितमित्याक्षिपति—यद्यपीत्यादिना उक्तमित्यन्तेन। तथापीति शेष। विक्षिप्तं विस्तृतमनवधारितमनिश्चितं च यदुक्तं कृष्णेनानर्थमूलं तदिदमेव संक्षिप्तं निश्चितं चेति ज्ञातुमिच्छन्नर्जुन उवाच। किं तज्जिज्ञासया फलमत आह—ज्ञाते हीति। तस्मिन् सर्वानर्थमूले वस्तुनि ज्ञातेसति। अथेति प्रश्नार्थे। हेवार्ष्णेय अनिच्छन्नप्ययं पूरुष· केन प्रयुक्तस्सन् राज्ञा बलान्नियोजितो भृत्यइव पापं चरति पूरुष इति। पूश्शरीरं पुरि शेत इति पुरिशय, सएव पुरुष पूरुषश्च पृषोदरादित्वादित्यभिप्रेत्याह—पुरुष इति ॥३६॥

'भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायिने। संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मतुबादय' इति वचनादाह—नित्यमिति, काम इति। रजोगुणसमुद्भव एष काम एष क्रोधश्च महाशनो महपाप्मा भवति। एनमिह वैरिणं विद्धि। ननु कामक्रोधयोर्द्वयोर्भिन्नत्वात्कथं काम एष क्रोध एष इत्यभेदनिर्देशोऽत आह—कामः प्रतिहत इति। केनचिद्धेतुना कामपरिणामत्वात्क्रोधस्य कामत्वेन व्यपदेश इति भावः। क्रोधात्मना स्वस्वरूपेण च काम एव सर्वलोकशत्रुस्सर्वानर्थकरत्वादित्यर्थः। रज इति गुणो रजोगुणः चूतवृक्षवत्समासः। व्याकरणशास्त्रे अवधारणपूर्वपदकर्मधारयसमास इति कश्चन नास्ति, किंतु विशेषणसमास एवेत्यभिप्रेत्याह— रजश्च तद्गुणश्चेति। समुद्भवत्यस्मादिति समुद्भव उपदानं रजोगुणजन्योऽयं काम इत्यर्थ। कामादेव रजोगुणो जात इति पक्षान्तरमाह--रजोगुणस्य चेति। तत्र हेतुमाह—

प्रवर्तयति तृष्णया ह्यहङ्कारित इति दुःखिनां रजःकार्ये सेवादौ प्रवृत्तानां प्रलापः श्रूयते, महाशनः महदशनं यस्येति महाशनः- अत एव महापाप्मा- कामेन हि प्रेरितः पापं करोति अतो विद्ध्येनं कामं इह संसारे वैरिणम् ॥३७॥

धूमेनाव्रियते वह्निर्यथाऽऽदर्शो मलेन च ।
यथोल्बेनावृतो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

कथं, वैरीति दृष्टान्तैः प्रत्याययति—धूमेनेति। धूमेन सहजेनाव्रियते वह्निः प्रकाशात्मकः अप्रकाशात्मकेन यथा चादर्शो मलेन यथोल्बेन च जरायुणा गर्भवेष्टनेन आवृतः आच्छादितो गर्भस्तथा तेनेदमावृतम् ॥३८॥

आवृतं ज्ञानमेतेन ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ।
कामरूपेण कौन्तेत दुष्पूरेणानलेन च ॥३९॥

किंपुनस्तदिदंशब्दवाच्यं यत्कामेनावृतमिति, उच्यते—आवृतमिति। आवृतं ज्ञान-

---

कामो हीति। उद्भूतः कामो रजः प्रतिपुरुषं प्रवर्तयति हि। कामादेव पुरुषो रज.कार्ये प्रवर्तत इति हेतोः कामस्य रजोगुणम्प्रति हेतुत्वमिति भावः।

हिशब्दो लोकप्रसिद्धिं द्योतयति, तामेव दर्शयति—तृष्णयेति। रजःकार्ये राजसेवादौ प्रवृत्तानां दुःखिनां सम्बन्धी तृष्णयाह्यहमेवंकारितेति इत्याकारकः प्रलापः श्रूयतेऽस्माभिरिति शेषः। तृष्णा आशा काम इत्यनर्थान्तरम्। महाशन इति कामस्याशनमाहारो विषयभोगः- अनन्तान्विषयान्भुञ्जानोपि कामः न विषयभोगेऽलम्बुद्धिं भजते, किंतु भूयोपि बहून्विषयान्भोक्तुमेव यतते, यत एवं ततोऽयं महाशन इत्युच्यते। 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धत' इति स्मरणात्- 'निस्स्वोवष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपो लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशत्वसम्पदम्। चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्रह्मास्पदं वाञ्छति ब्रह्मा विष्णुपदं हरिर्हरपदं तृष्णावधिं को गत' इति च वचनात्।

केचित्तु नायं कामविकारः, किं तु लोभविकारएव- 'कामस्यान्तं तु क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यैतत्फलोदयात्। नरो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुव' इति भागवतादित्याहुः। तन्मते तु कामस्य क्रोधवल्लोभोपि विकार एवेति कृत्वा लोभद्वारा महाशनः काम इति बोध्यम्।

वस्तुतस्तु लोभोनाम प्राप्तस्यापरित्यागः- अदातरि लुब्धशब्दप्रयोगदर्शनात्। तृष्णा तु काम एवेति महाशनत्वं कामस्य स्वाभाविकमेवेति ज्ञेयम्। महापाप्महेतुत्वात्कामस्य महापाप्मेति व्यपदेश इत्याह—कामेनेति। महापाप्मेति बहुव्रीहिः। महान् पाप्मा पापं यस्मात्स इति ॥३७॥

धूमेनेति। प्रत्याययति प्रत्ययं विश्वासं जनयति निश्चाययतीत्यर्थः। अप्रकाशात्मकेन सहजेन धूमेन यथा प्रकाशात्मको वह्निराव्रियते इत्यन्वयः ॥३८॥

आवृतमिति। हेकौन्तेय ज्ञानिनो नित्यवैरिणा दुष्पूरेणानलेन कामरूपेणैतेन ज्ञानमावृतम्।

मेतेन आवृतमेतेन ज्ञानं ज्ञानिनो नित्यवैरिणा ज्ञानी हि पूर्वमेव जानाति अनेनाहमनर्थे प्रयुक्त इति । अतो दुःखी च भवति नित्यमेव तेनासौ ज्ञानिनो नित्यवैरी नतु मूर्खस्य । सहि कामं तृष्णाकाले मित्रमिव पश्यन् तत्कार्ये दुःखे प्राप्ते जानाति तृष्णया ह्यहं दुःखित्व मापादित इति । न पूर्वमेव अतो ज्ञानिन एव नित्यवैरी । किंरूपेण कामरूपेण काम इच्छैव रूपमस्येति कामरूपः, तेन दुष्पूरेण दुःखेन पूरणमस्येति दुष्पूरः तेनानलेन नास्यालम्पर्याप्ति र्विद्यत इत्यनलः तेन च ॥३९॥

इन्द्रियाणि मनो बुद्धिरस्याधिष्ठानमुच्यते ।
एतैर्विमोहयत्येष ज्ञानमावृत्य देहिनम् ॥४०॥

किमधिष्ठाय च पुनः कामो ज्ञानस्यावरणत्वेन वैरी सर्वस्य लोकस्येत्यपेक्षायामाह ज्ञाते हि शत्रोरधिष्ठाने सुखेन शत्रुनिबर्हणं कर्तुं शक्यत इति—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि मनो बुद्धिश्च अस्य कामस्याधिष्ठानं आश्रय उच्यते । एतैरिन्द्रियादिभिराश्रयैर्विमोहयति विविधं मोहयति एष कामः ज्ञानमावृत्य आच्छाद्य देहिनं शरीरिणम् ॥४०॥

तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ नियम्य भरतर्षभ !
पाप्मानं प्रजहि ह्येनं ज्ञानविज्ञाननाशनम् ॥४१॥

यत एवं तस्मादिति । तस्मात्त्वमिन्द्रियाण्यादौ पूर्वमेव नियम्य भरतर्षभ पाप्मानं कामं प्रजहिहि परित्यज । एनं प्रकृतं वैरिणं ज्ञानविज्ञाननाशनं ज्ञानं शास्त्रतः आचार्यतश्च आत्मादीनामवबोधः विज्ञानं विशेषतस्तदर्थानुभवः तयोर्ज्ञानविज्ञनयोः श्रेयःप्राप्तिहेत्वोर्नाशनः नाशकरस्तं नाशनं आत्मनः परित्यजेत्यर्थः ॥४१॥

नित्यं सदापि वैरी नित्यवैरी पूर्वमेवेति दुःखात्पूर्वमेवेत्यर्थः । तृष्णाकाल एवेति यावत् । यथा अजीर्णरोगी कदलीफलं भोक्तुकामः कामकालेपि भवेदनेन ममानर्थ इति जानाति तद्वदिति भावः । न च जानतः कुतस्तत्र प्रवृत्तिरिति वाच्यं, कामस्य सत्त्वात् ॥३९॥

इन्द्रियाणीति । एष एतैर्ज्ञानमावृत्य देहिनं विमोहयति । इन्द्रियमनोबुद्धीराश्रित्य वर्तमानः कामः पुरुषस्यात्मानात्महस्त्याहत्यादिज्ञानमाच्छाद्य तं पुरुषं शब्दादिषु सुखादिषु च प्रवर्त्य तेषु बहुलं मोहं जनयति तस्येत्यर्थः ॥४०॥

तस्मादिति, यत एवमिति । यस्मादेवमिन्द्रियादीनधिष्ठाय कामः पुरुषस्य ज्ञानमाच्छादयति तस्मादिति तस्मात्छब्दार्थः । हेभरतर्षभ त्वमादौ इन्द्रियाणि नियम्य ज्ञानविज्ञाननाशनं पाप्मानं मेनं प्रजहिहि । इन्द्रियाणीति । समनस्कानीत्यर्थः । अन्यथा मनसोऽनिग्रहे मिथ्याचारप्राप्तिस्स्यादिति भावः । आत्मनस्स्वस्य ज्ञानविज्ञानयोर्नाशनमित्यन्वयः ॥४१॥

इन्द्रियाणि पराण्याहुरिन्द्रियेभ्यः परं मनः ।
मनसस्तु परा बुद्धिर्यो बुद्धेः परतस्तु सः ॥४२॥

इन्द्रियाण्यादौ नियम्य कामं शत्रुं जहिहीत्युक्तम् । तत्र किमाश्रयः कामं जह्यादिति, उच्यते—इन्द्रियाणीति । इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि पञ्च देहं स्थूलं बाह्यं परिच्छिन्नं चापेक्ष्य सौक्ष्म्यान्तस्थत्वव्यापित्वाद्यपेक्षया पराणि प्रकृष्टान्याहुः पण्डिताः । तथेन्द्रियेभ्यः परं मनः सङ्कल्पात्मकं, तथा मनसस्तु परा बुद्धिर्निश्चयात्मिका, तथा यस्सर्वदृश्येभ्यो बुद्ध्यन्तेभ्योऽभ्यन्तरोयं देहिनं इन्द्रियादिभिराश्रयैर्युक्तः कामो ज्ञानावरणद्वारेण मोहयतीत्युक्तम् । स बुद्धेर्द्रष्टा परः आत्मा ॥४२॥

इन्द्रियाणीति । साश्रयश्शत्रुः साश्रयेणैव जिगीषुणा जय्य इत्यभिप्रायादाह—किमाश्रय इति । कः आश्रयो यस्य स किमाश्रयः- इन्द्रियाणि पराण्याहुः, किमपेक्षया के आहुरित्याकांक्षां पूरयन्नाह—देहमिति, पण्डिता इति च । पण्डिताः स्थूलदेहादिन्द्रियाणि पराण्याहुः । कोऽसौ स्थूलदेहोऽत्र आह—बाह्यमिति । बहिर्भवं बाह्यं करचरणादिमत्त्वेन बहिरुपलभ्यमानमित्यर्थः । घटादिवदेकदेशस्थत्वादाह—परिच्छिन्नमिति । कथमिन्द्रियाणां परत्वं देहादस्मादत आह—सौक्ष्म्येत्यादि । सौक्ष्म्यमन्तस्थत्त्वं व्यापित्वं चेति हेतुत्रयं क्रमेण स्थूलबाह्यपरिच्छिन्नत्वप्रातिभट्यायोपात्तं स्थूलाद्बाह्यात्परिच्छिन्नाच्च देहात्सूक्ष्माणि अन्तर्भवानि व्यापकानि चेन्द्रियाणि पराणीत्यर्थः । इन्द्रियाणां देहापेक्षया व्यापकत्वं चानेकशरीरावस्थितत्वरूपं अनेककालावस्थितत्वरूपं वा । चक्षुश्श्रोत्रयोस्तु गत्वा ग्राहकत्वेन सूर्यमण्डलभेरीदेशादिगमनोपयोगित्वरूपं च व्यापकत्वं बोध्यम् । आदिपदात् ज्ञानविषयदेहाद्ज्ञानकरणानीन्द्रियाणि पराणीत्याद्यूह्यम् । तथा पण्डिता मन इन्द्रियेभ्यः परमाहुः, इन्द्रियाणां मनोवश्यत्वात् ज्ञानकालमात्रव्यापृतत्वात्क्षणादेव देशान्तरलोकान्तरगमनासक्तत्वान्मनोपेक्षयाऽपकृष्टत्वमिति बोध्यम् । मनसस्तु बुद्धिः परा मनसस्सङ्कल्पविकल्पात्मकत्वाद्बुद्धेर्निश्चयात्मकत्वाच्च मनसो बुद्धिवश्यत्वाच्च मनो-

एवं बुद्धेः परं बुध्वा संस्तभ्यात्मानमात्मनि ।
जहि शत्रुं महाबाहो कामरूपं दुरासदम् ॥४३॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुन-
संवादे कर्मयोगोनाम तृतीयोऽध्यायः ।

एवमिति । एवं बुद्धेः परं आत्मानं बुध्वा ज्ञात्वा संस्तभ्य सम्यक् स्तम्भनं कृत्वा

ग्राह्येभ्योऽर्थेभ्यो ग्राहकाणीन्द्रियाण्येव पराणि- महत्तत्त्वं तु सूत्रभाष्ये प्रत्याख्यातम् । बुद्धेरेव महत्तत्त्ववाच्यत्वं चोक्तम् । अव्यक्तमज्ञानं माया तद्बुद्धिरेव सर्वबुद्धिसमष्टेरेव मायात्वादित्यभिप्रेत्य नेहार्थादिग्रहणं कृतम् । किंच कामसङ्कल्पादीनां मनोधर्मत्वं कामस्सङ्कल्पो विचिकित्सेत्यादिश्रुतिसिद्धं सम्प्रतिपन्नं च कथं तस्य मनोधर्मस्य कामस्य मनःपरबुद्धिपरत्वम् ? धर्मिणोह्यत्र पूर्वपूर्वापेक्षया उत्तरोत्तरस्योत्कर्षोऽभिहितः- स ह्युत्कर्षो धर्मपूर्वकः- सूक्ष्मत्वव्यापित्वादिधर्मैर्हि देहादिन्द्रियाणामुत्कर्ष उक्तः- एवं यदि कामस्सर्वोत्कृष्टस्तर्हि बुद्धेरपि मन एवोत्कृष्टं सकामत्वादित्युच्येत, तथा नैवोक्तम् । किंच धर्म्यधीनस्य कामरूपस्य धर्मस्य स्वतन्त्रपदार्थत्वाभावात्कथमस्मिन्धर्मिपदार्थतारतम्यविवेचनप्रकरणे तस्योपन्यासो युज्येत।

यच्चानेनोक्तम्—कामस्य बुद्धिपरत्वे कारणं- सर्वेषु बुद्धिपर्यन्तेषूपरतेष्वपीच्छापर्यायकामो वर्तते चेत्स एवैतानीन्द्रियादीन्यपि स्वविषये वर्तयित्वा आत्मज्ञानं निरुणद्धीति, तदतीव हासास्पदम्—बुद्धेरप्युपरमे क्व कामस्याविर्भावः ? यदि तदानीमपि कामसत्त्वं तर्हि निर्विकल्पसमाधिर्भज्येत 'यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतसम्प्रमोषात् । य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिषद्मने नमः' इति भागवते मन उपरमे हंसस्फूर्तिर्दर्शिता व्यासेन । तच्च नोपपद्येत कामस्यैवाविर्भावात् । किंच धर्मिणो मनस एवोपरमे कथं धर्मस्य स्थितिः, किमग्नौ शान्ते दाहस्तिष्ठेत्, किं वा तव मनोबुद्ध्युपरमावस्थारूपायां सुषुप्तौ कामोस्ति, येनैवं ब्रूषे ?

यच्च वेदान्तदेशिकः—इन्द्रियाणीति श्लोके आत्मनश्चतुर्भिर्मोहनीयत्वस्योक्तत्वादिहापि तेषां चतुर्णामेव ग्रहणमुचितमिति, तदप्यसत्—तत्र कामेनैकेनैव देहिनो मोहस्य प्रतिपादितत्वात् इन्द्रियादीनि तु कामस्याधिष्ठानानीति हि तत्रोक्तं, कथं वा कामस्येन्द्रियाद्यनाश्रयेण स्वयमेव देहिनो मोहकत्वं, कथं वा इन्द्रियादीनां कामानाश्रितानां देहिमोहकत्वं, येन चत्वारोऽपीन्द्रियमनोबुद्धिकामा देहिनां मोहका इत्युच्येत । तस्मादिन्द्रियाद्याश्रय काम एव देहिमोहकः, तथैव मूले दर्शनात् । एतैर्विमोहयत्येष इति इन्द्रियादीनि तु तत्र करणानीति विवेकः । नच कथं मनोधर्मस्य कामस्य मनःकरणकत्वमिति वाच्यं, धर्मेऽपि कामे कर्तृत्वस्यारोपादिति । वस्तुतस्तु इन्द्रियादीनि कामस्य न करणानि, किं त्वाश्रया एव तथैव भाषितत्वादाचार्यैः इन्द्रियादिगिराश्रयैरिति । धर्मस्य हि धर्मी भवत्याश्रयः । नच मनोधर्मस्य कामस्य कथमिन्द्रियाश्रयत्वमिति वाच्यं, मनसीन्द्रियप्रवणेसति तद्द्वारा कामस्यापीन्द्रियाश्रयत्वलाभात् । मनोबुद्ध्योरेकान्तःकरणात्मकत्वात्कामस्य बुद्ध्याश्रयत्वमुचितमेव ॥४२॥

एवमिति । एवं पूर्वोक्तविधया बुद्धेः परमात्मानं बुध्वा- अनेन किमाश्रय इति प्रश्नस्योत्तर-

आत्मानं स्वेनैवात्मना सम्यक् समाधायेत्यर्थः । जह्येनं शत्रुं हे महाबाहो कामरूपं दुरासदं दुःखेनासदः आसदनं प्राप्तिर्यस्य तं दुरासदं दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति ॥४३॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्ये
तृतीयोऽध्यायः ।

मायातमात्मज्ञानाश्रय इति । आत्माश्रय इति वा । आत्मानं मनः नतु सच्चिदानन्दं तस्याचलत्वेन स्तम्भनानवकाशात्सतिहि चलने स्तम्भनमवकाशं लभते । मनस्तु चञ्चलत्वादपेक्षते स्तम्भनम् । आत्मनेत्यस्यार्थमाह—स्वेनैवेति । स्वयमेवेति यावत् । स्वबुद्ध्यैवेति फलितार्थः । समाधायेति । समाहितं कृत्वा निश्चलमनास्सन्नित्यर्थः । दुरासदमिति । सीदतेर्विशरणगत्यवसादनार्थकत्वाद्गत्यर्थानां ज्ञानार्थत्वाद्दुरासदं दुष्प्रापं दुर्ज्ञेयमिति यावत् ।

दुःखेनासत्तुं शक्यो दुरासद इति समासः । दुखेनासदो यस्येति तु फलितार्थकथनम् । ईषद्दुस्सुषु कृच्छ्राकृच्छ्रार्थेषु खलिति खल् । नच दुष्प्रजा इत्यादिवद्बहुव्रीहिरेवेति वाच्यं, प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इति वार्तिकादत्र धातुजाभावात् । दुष्प्रजा इत्यत्र तु दुष्टा प्रजा यस्येति धातुजस्याशब्दोस्ति प्रागतिनिवृत्ताविति धातुजातो हि स शब्दः । अत्र तु दुःखेनेत्युक्तत्वाद्दुरित्युपसर्गोत्तरस्य खशब्दस्य धातुजत्वाभावात् । यदि तु बहुव्रीहिसमास एव वक्तव्य इत्याग्रहः, तर्हि दुस्थः दुष्कर इति वा आसदो यस्य तमिति विग्रहो वाच्यः ।

कथं कामस्य दुर्ज्ञेयत्वमत आह—दुर्विज्ञेयानेकविशेषमिति । दुर्विज्ञेया अनेके विशेषाः प्रकारा भेदा इति यावत् । यस्य तं कामो हि बहुविधः विषयाणामानन्त्यात् । नच प्राप्तिरिति प्राप्यपदस्य लाभ इत्यर्थ इति भ्रमितव्यं, कामस्य सर्वसुलभस्य दुर्लभत्वायोगात् । किंतु ज्ञानमित्येवार्थः । सीदतेरवसादनार्थत्वाद्दुरासदं नाशयितुमशक्यमित्यप्यर्थस्सूच्यते । कामो हि दुर्जयः ।

अत्र बुद्धेः परं काममिति रामानुजव्याख्या तु पूर्वश्लोक एव निराकृता । नहि कामजयं प्रति कामस्य बुद्धेः परत्वज्ञानमावश्यकमतस्तदुपदेशोऽपि व्यर्थ एवेत्यापत्तति भगवत्यप्रमाणार्योपदेष्टृत्वमस्य मते ।

इति श्रीशाङ्करभगवद्गीताभाष्यतृतीयाध्यायव्याख्यामृते भाष्यार्कप्रकाशे
वेलेकोण्डोपनामकरामकविकृते तृतीयोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

कीलकसंवत्सरकार्तिकबहुलचतुर्दश्यामस्य समाप्तिः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

चतुर्थाध्यायप्रारम्भः ।

योऽयं योगोऽध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणस्सन्न्यासः कर्मयोगोपायो यस्मिन् वेदार्थः परिसमाप्तः प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च गीतासु च सर्वासु अयमेव योगो विवक्षितो भगवता । अतः परिसमाप्तं वेदार्थं मन्वानः तं वंशकथनेन स्तौति—

श्रीभगवानुवाच— इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥१॥

इममिति । इममध्यायद्वयेनोक्तं योगं विवस्वते आदित्याय सर्गादौ प्रोक्तवानहमव्ययं जगत्परिपालयितॄणां क्षत्रियाणां बलाधानाय । तेन हि योगबलेन युक्तास्समर्था भवन्ति ब्रह्मक्षत्रं परिरक्षितुं, ब्रह्मक्षत्रे परिपालिते जगत्परिपालयितुं अलम् । अव्ययं अव्ययफलत्वात् न ह्यस्य योगस्य सम्यग्दर्शननिष्ठालक्षणस्य मोक्षाख्यं फलं व्येति सच विवस्वान् मनवे प्राह, मनुरिक्ष्वाकवे स्वपुत्राय आदिराजायाब्रवीत् ॥१॥

योऽयमिति । अध्यायद्वयेनोक्तो ज्ञाननिष्ठालक्षणः सन्न्यासः कर्मयोगरूपश्चोपाय इति योऽयं योगः कर्मयोगरूपो ज्ञानयोगरूपश्चाध्यायद्वयोक्तो यो योग इत्यर्थः । यस्मिन्नुभयात्मके योगे प्रवृत्तिलक्षणो निवृत्तिलक्षणश्च वेदार्थः परिसमाप्तः सर्वास्वपि गीतासु भगवता विवक्षितः सोऽयमेव योगः । अतः योगस्योक्तत्वादित्यर्थः । वेदार्थं परिसमाप्तं मन्वानः तं वंशकथनेन सम्प्रदायकथनद्वारा स्तौति श्रीभगवान्—

इममिति, योगमिति । कर्मज्ञानोभयात्मकं श्रेयःप्राप्त्युपायभूतं योगमित्यर्थः । अव्ययं न विद्यते व्ययः क्षयः फलस्य यस्मात्सोऽव्ययः तमित्यभिप्रेत्याह— बलाधानायेति । मनोवाक्कायानां बलं धर्षयितुमित्यर्थः । ब्रह्मक्षत्रे ब्राह्मणक्षत्रियजाती तयोरेव याजनादिना दण्डनादिना च धर्मप्रतिष्ठापकत्वादिति भावः । अव्ययस्यार्थान्तरमाह—अव्ययफलत्वादिति । अव्ययमस्यास्तीत्यव्ययः । तमित्यर्थः आधजन्त इति भावः । अव्ययफलत्वपदघटिताव्ययशब्दार्थमाह—नहीति । न व्येति न विपर्ययं प्राप्नोतीत्यव्ययं मोक्षाख्यं फलम् । मोक्षस्य अविक्रियब्रह्मरूपत्वादिति भावः । यद्वा अव्ययशब्दस्यायमेक एवार्थः । किमर्थं त्वं प्रोक्तवान्विवस्वते योगमित्याकांक्षापूरणाय बलाधानायेत्युक्तमिति व्याख्येयं भाष्यम् ॥

एवं परम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयो विदुः ।
सकालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ॥२॥

एवमिति। एवं क्षत्रियपरम्पराप्राप्तमिमं राजर्षयः राजानश्च ते ऋषयश्चेति ते राजर्षयो विदुः। इमं योगं स योगः इह लोके कालेन महता दीर्घेण नष्टः विच्छिन्नसम्प्रदायस्संवृत्तः, हेपरन्तप! आत्मनो विपक्षभूताः परा इत्युच्यन्ते तान् शौर्यतेजोभिः गभस्तिभिः भानुरिव तापयतीति परन्तपः शत्रुतापन इत्यर्थः ॥२॥

स एवायं मया तेद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः ।
भक्तोसि मे सखा चेति रहस्यं ह्येतदुत्तमम् ॥३॥

दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमुपलभ्य लोकं चापुरुषार्थसम्बन्धिनम्। स इति। स एवायं मया ते तुभ्यं अद्य योगः प्रोक्तः पुरातनः सनातनः भक्तोसि मे सखा चासीति। रहस्यं हि यस्मात् एतदुत्तमं योगो ज्ञानमित्यर्थः ॥३॥

अर्जुनः— अपरं भवतो जन्म परं जन्म विवस्वतः ।
कथमेतद्विजानीयां त्वमादौ प्रोक्तवानिति ॥४॥

भगवता विप्रतिपिद्धमिदमुक्तमिति माभूत्कस्यचिद्बुद्धिरिति तत्परिहारार्थं चोद्यमिव कुर्वन्नर्जुन उवाच—अपरमिति। अपरं अर्वाक् वसुदेवस्य गृहे भवतो जन्म, परं पूर्वं सर्गादौ जन्म उत्पत्तिः विवस्वतः आदित्यस्य तत्कथमेतद्विजानीयां अविरुद्धार्थतया यस्त्वमादौ प्रोक्तवानिमं योगं स एवेदानीं मह्यं प्रोक्तवानसीति ॥४॥

एवमिति। परम्परा गुरुशिष्यसम्प्रदायः। नष्ट इति सम्प्रदायविच्छेदाददर्शनं गत इत्यर्थः। तेजोभिः प्रतापैः ॥२॥

स इति। दुर्बलानजितेन्द्रियान्प्राप्य नष्टं योगमुपलभ्य ज्ञात्वा अपुरुषार्थसम्बन्धिनं पुरुषार्थविधुरं लोकं च उपलभ्य सएवायं पुरातनो योगोद्य मया ते प्रोक्तः। ननु किमिति मह्यमेवोक्तवानसीत्यत आह—भक्तोसि म इति। ननु भक्ता अपि बहवस्सन्त्येवेत्यत आह—सखा चेति। ननु कुतो भक्ताय सख्य एवैतद्वक्तव्यमत आह—रहस्यमिति। एतदिति क्लीबत्वादाह—योगो ज्ञानमिति। अतीव रहस्यत्वादमुं योगं नाभक्ताय ब्रूयान्नाप्यसखायेत्यर्थः ॥३॥

अपरमिति, चोद्यमिवेति। इवशब्दादर्जुनः कृष्णं परमेश्वरं वेदैवेति सूच्यते। अथवा 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराण' इति भगवदुपदेशादनादिमात्मानं वेदैवार्जुन इति सूच्यते। अर्वागिति। नूतनमित्यर्थः। जन्मनोऽधिकरणाकांक्षां पूरयति— वसुदेवस्य गृहे इति। अथवा अर्वाकशब्दार्थमाह—वसुदेवस्य गृहे इति, विजानीयामिति। ननु मयोक्तं त्वया श्रुतमेवेत्यत आह—अविरुद्धार्थतयेति। अविरुद्धार्थे त्वदुक्तमिति कथं प्रत्ययं भजेयमित्यर्थः। अर्वाचीनस्य तव सर्गादासम्भवादिति भावः ॥४॥

श्रीभगवान् — बहूनि मे व्यतीतानि जन्मानि तव चार्जुन ।
तान्यहं वेद सर्वाणि न त्वं वेत्थ परन्तप ॥५॥

या वासुदेवे अनीश्वरासर्वज्ञाशङ्का मूर्खाणां तां परिहरन् भगवानुवाच—यदर्थो ह्यर्जुनस्य प्रश्नः । बहूनीति । बहूनि मे व्यतीतानि अतिक्रान्तानि जन्मानि तव च । हेअर्जुन ! तान्यहं वेद जानामि सर्वाणि, न त्वं वेत्थ त्वं न जानीषे धर्माधर्मादिप्रतिबद्धज्ञानशक्तित्वात् । अहं पुनर्नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वादनावरणज्ञानशक्तिरिति वेदाहं हेपरन्तप ॥५॥

अजोपि सन्नव्ययात्मा भूतानामीश्वरोपि सन् ।
प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय सम्भवाम्यात्ममायया ॥६॥

कथं तर्हि तव नित्येश्वरस्य धर्माधर्माभावे जन्मेति, उच्यते—अज इति । अजोपि जन्मरहितोपि सन्, तथा अव्ययात्मा अक्षीणज्ञानशक्तिस्वभावोपि सन्, तथा भूतानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां ईश्वरोपि ईशनशीलोपिसन् प्रकृतिं मम वैष्णवीं मयां त्रिगुणात्मिकां यस्या वशे सर्वमिद जगद्वर्तते, यया मोहितं जगत्सत् स्वमात्मानं वासुदेवं न जानाति तां प्रकृतिं स्वामधिष्ठाय वशीकृत्य सम्भवामि देहवानिव जात इव आत्ममायया आत्मनो मायया न परमार्थतो लोकवत् ॥६॥

बहूनीति, यदर्थ इति । मूर्खप्रत्यायनार्थं इत्यर्थः । श्रीकृष्णं भगवन्तं सर्वे मूर्खा अपि जानीयुरिति बुद्धया अर्जुनेन पृष्टत्वादस्यार्थस्येति भावः । ननु त्वमिवाहमपि जन्ममरणादिमानेव तत्कुतस्त्वं वेत्थ, नाहं वेद्मीत्यत आह—धर्माधर्मेति । जीवाः प्रकृतिपरतन्त्रत्वात्प्रतिबद्धबुद्धय. किञ्चिद्ज्ञा , ईश्वरस्तु प्रकृत्यवश्यत्वादप्रतिबद्धबुद्धि· सर्वज्ञ· इति नित्यश्शाश्वतश्शुद्धो निर्मलः बुद्धः प्राज्ञः मुक्तश्च स्वभावो यस्य स न विद्यते आवरणं यस्यास्सा अनावरणा ज्ञानशक्तिर्यस्य सः एकस्याप्यात्मनः प्रकृतिकृतोऽस्ति जीवेश्वरभेदो मठाद्युपाधिकृत इवाकाशभेद· । अजस्याप्यात्मनश्शरीरसम्बन्धकृतानि सन्ति जन्मानि चेति न काचिदिहानुपपत्तिः ॥५॥

अजोपीति । ननु अजस्यापि जीवस्य धर्माधर्मसंस्कारवशाज्जन्मनाशौ भवतां नाम- धर्माधर्मकृतत्वाच्छरीरसंयोगवियोगयोः । ईश्वरस्य तु नित्यमुक्तस्य कथं धर्माधर्मसद्भावो येन जन्मादिकं स्यादिति शङ्कायामयं श्लोक. प्रवृत्त इत्याह—कथमिति, अजोपीति । पुण्यापुण्यकर्माधीनशरीरसंयोगरहितोपीत्यर्थः । 'आत्मा यत्ने धृतौ बुद्धौ स्वभावे परमात्म'नीति कोशादाह—स्वभाव इति । भूतानामीशनं च भीषाऽस्माद्वातः पवत इत्यादिश्रुतिसिद्धम् । ईशनं नियमनं विष्णोः परमात्मन इमां वैष्णवीं त्रयो गुणास्सत्त्वादय आत्मा स्वरूपं यस्यास्तां त्रिगुणात्मिकां स्वमात्मानं मत्स्वरूपम् । ननु प्रकृतिमधिष्ठायापि कथमजस्य जन्मेत्यत आह—आत्ममाययेति । आत्मनो मम मायया इन्द्रजालतुल्यया विचित्रशक्त्येत्यर्थः । व्यतिरेकमाह—न परमार्थतो लोकवदिति । यथा लोकः परमार्थतः सम्भवति न तथेत्यर्थः । ननु प्रकृतिमाययोरेकार्थत्वात्प्रकृतिमधिष्ठाय मायया सम्भवामीत्ययुक्तमुक्तं मूलकर्त्रा- न परमार्थतो लोकव-

दिति भाष्यकर्त्राप्युक्तमुक्तं- परमार्थतो लोकस्यैवाभावादिति चेत्, मैवम्—अविद्यामात्रं प्रकृतिः, दोषसहकृता विद्या तु माया, अविद्योपादानकं कार्यं व्यावहारिकत्वात्परमार्थतो जातमित्युक्तं- मायोपादानकं तु प्रातिभासिकत्वान्न परमार्थत इति । यथा अविद्याजन्यस्सर्पस्सत्यसर्पो मायामयस्तु रज्जुसर्पो मिथ्यासर्पः, यथा वा जाग्रत्प्रपञ्चोऽविद्याजन्यस्सत्यप्रपञ्चः- स्वाप्नप्रपञ्चो मायामयो मिथ्याप्रपञ्चः तद्वज्जीवानां शरीरसंयोगोऽविद्याजन्यः- ईश्वरस्य तु मायामय इत्यदोषात् । प्रकृतिमधिष्ठायेति वचनं तु जीवानामिव नास्याविद्यामयश्शरीरसंयोगः अविद्याया एतत्परतन्त्रत्वादेतस्य शरीरसंयोगं कर्तुं न क्षमत इति बोधनार्थम् । अविद्या हि जीवान् स्ववशीकृत्य तेषां स्वजन्यशरीरसंयोगं विधत्ते । नात्र कूटस्थ आत्मा जीवशब्देन विवक्षितः, किंतु साभासबुद्धिरेव विज्ञानात्मा जीव इति । कूटस्थ आत्मा हीश्वरादभिन्नः तत्त्वमस्यादिश्रुतेः । जीवस्य वास्तवं रूपं कूटस्थ आत्मैव, व्यावहारिकं तु साभासबुद्धिरिति विवेकः ।

यद्वा त्रिगुणात्मिका माया प्रकृतिः, इन्द्रजालशक्तितुल्या तु मायेति विवेकः । तथाच प्रकृतिकार्यं जीवानां देहेन्द्रियादिकं व्यावहारिकं, मायाकार्यमीश्वरस्य देहेन्द्रियादिकं तु ऐन्द्रजालिकगन्धर्वनगरवत्प्रातिभासिकम् । अतएव न परमार्थतो लोकवदिति भाषितमाचार्यैः । अत्र परमार्थत इत्यस्य व्यवहारत इत्यर्थः । न तु वस्तुत इति- वस्तुतो लोकस्यैवाभावात् ।

अत्रेदं बोध्यम्—व्यावहारिकसत्, पारमार्थिकसत्, प्रातिभासिकसत्, अत्यन्तासच्चेति चतुर्विधं पदार्थजातम् । तत्र व्यावहारिकसत् जाग्रद्दशायामदुष्टप्रमाणैरनुभूयमानं जगन्मनुष्यपशुपक्ष्यादिकं भूम्यादिभूतात्मकं च, पारमार्थिकसत् एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, प्रातिभासिकसत् स्वप्नेन्द्रजालरज्जुसर्पादिकं यद्दुष्टप्रमाणैर्गृह्यते प्रतिभानसमयमात्रवर्ति, अत्यन्तासत्तु वन्ध्यापुत्रशशशृङ्गादिकं प्रतीतितोऽपि तस्याभावात् । तदुक्तं 'वन्ध्यापुत्रो न तत्त्वेन मायया वापि जायत' इति ।

एवं स्थिते ईश्वरावतारा रामकृष्णादयः नात्यन्तासन्तः- प्रतीतितस्सत्त्वात्, न पारमार्थिकसन्तः- परमार्थदशायामभावात्, नापि व्यावहारिकसन्तः- अतर्कितजन्मादीनां तेषां व्यावहारिकत्वासम्भवात् । अतः प्रातिभासिकसत्त्वमवशिष्टं तेषां युक्तं च तदविचारितरमणीयत्वाद्गन्धर्वनगरादिवत् । नहि चतुर्भुजश्शङ्खचक्रादिमान्किरीटादिभूषितस्सर्वज्ञश्शिशुः कस्याश्चिदासीदिति केनचिदुक्ते कोऽपि सम्प्रतीयात्सोऽयं वृत्तान्त इति । तथा स्तम्भान्नरसिंहो भयाकृतिः पुरुष आविरासीदित्युक्तेऽपि यद्धि विचाराक्षमं तत्खल्विन्द्रजालवन्मिथ्या ।

यद्यपि सिद्धान्ते व्यावहारिकं जगदपि विचाराक्षममेव- 'पुनस्तात्किमिवेन्द्रजालमपरं यद्गर्भवासस्थितं रेतश्चेतति हस्तमस्तकपदप्रोद्भूतनानांकुर'मिति, तथापि रेतोबीजमृदादेस्सकाशाद्देहवृक्षघटादिजन्मनस्सर्वानुभवसिद्धत्वान्न तत्र कस्यचिदप्याश्चर्यलेशः, अप्रमाणबुद्धिर्वा । ततस्तद्विचारक्षममित्युच्यते यद्दै विकानामाश्चर्यविषयभूतम् । यत्तु तदाश्चर्यविषयभूतं तद्विचाराक्षमं मिथ्येत्युच्यते- यथा गन्धर्वनगरादिकमिति । तस्मादिन्द्रजालवद्विचित्रहेतुरीश्वरशक्तिर्माया, सर्वसाधारणा तु प्रकृतिरिति ।

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत !
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदाऽऽत्मानं सृजाम्यहम् ॥७॥

तच्च जन्म कदा किमर्थं चेति, उच्यते—यदेति । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्हानिः वर्णाश्रमादिलक्षणस्य प्राणिनामभ्युदयनिःश्रेयससाधनस्य भवति, भारत ! अभ्युत्थानमुद्भवः अधर्मस्य तदा तदा आत्मानं सृजाम्यहं मायया ॥७॥

अथवा प्रकृतिर्माया चेत्येकमेव वस्तु- वशीकृतप्रकृतिरहं प्रकृत्यैव सम्भवामि, नतु धर्माधर्मादि- नेत्येतदर्थमात्ममाययेत्युक्तं- यो हि धर्माधर्मादिसंस्कारसचिवप्रकृतिजन्यो मनुष्यादिस्स परमार्थतो जात इत्युच्यते । यस्तु केवलमायाजन्यो रामकृष्णादिस्स परमार्थतो न जात इति जात इवेत्युच्यते- यथा अज्ञस्य सकामं कर्म वस्तुत. कर्मैव । प्राज्ञस्य तु निष्कामं तत्कर्म न वस्तुतः कर्म, किंतु कर्मेवाभाति- अबन्धकत्वात् । तथा प्राज्ञस्येश्वरस्याबन्धकत्वाद्रामकृष्णादिदेहधारणलक्षणं जन्म न वस्तुतो जन्म, किंतु जन्मेव प्रतिभाति- अबन्धकत्वादज्ञस्य जीवस्य तु मनुष्यादिदेहधारणलक्षण जन्म वस्तुतो जन्मैव- बन्धकत्वादित्यभिप्राय । द्वैतिनश्च ईश्वरस्य न कर्माधीनं जन्म, किं तु लीलयैवेत्याहुः- सा च लीला मायातोऽनतिरिक्तैव मायामयत्वाल्लीलाया । नहि वस्तुतो निर्विशेषे ईश्वरे लीला सम्भवेदित्यलम् ।

एतेन जीवपदवाच्यायाः प्रकृतिपरतन्त्रायास्साभासबुद्धेर्यथा प्रकृतिजन्यशरीरसंयोगात्मकं जन्मास्ति, तथा ईश्वरपदवाच्यस्य प्रकृत्यपरतन्त्रस्य कूटस्थस्यात्मनो नास्ति प्रकृतिजन्यशरीरसंयोगात्मकं जन्म, किंतु मायामयमेव तदिति पर्यवसन्नश्श्लोकार्थ. ।

नुन ईश्वरशरीरस्य प्रातिभासिकत्वेन मायामयत्वं, जीवशरीराणां व्यावहारिकत्वेन प्रकृतिमयत्वमिति विवेको दुष्कर·- यावद्व्यवहारमर्जुनशरीरवत्कृष्णशरीरस्यापि वर्तमानत्वादिति चेत्, मैवम्—कृष्णशरीरस्यानेकविधत्वेन दृश्यमानत्वात्कदाचिददृश्यमानत्वाच्च मायामयत्वं- यथा रज्जुसर्पस्य कदाचिद्दण्डादिरूपेण दृश्यमानत्वात्कदाचिददर्शनाच्च मायामयत्वं -तद्वत् । तस्मादर्जुनादिवन्नास्ति परमार्थतो जन्म कृष्णस्येति कृष्णस्य नित्याजेश्वरत्वं युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—नेदं कृष्णस्य जन्म इन्द्रजालादिवन्मिथ्या, किंतु सत्यमेव- प्रकृतिं स्वभावमधिष्ठायाजहदेव आत्ममायया सङ्कल्पज्ञानेन सम्भवामि ईश्वरस्य स्वस्वरूपं च 'आदित्यवर्णं हिरण्यवर्णं सर्वे निमेषाजज्ञिरे पुरुषा'दित्यादिश्रुतिसिद्धमिति, तत्तुच्छम्—'सच्चिदानन्दं ब्रह्म, निष्कलं निष्क्रियं शान्तमशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुत्या ईश्वरस्य नीरूपत्वस्वभावसिद्धेः हिरण्यवर्णत्वादिरूपस्य उपासनार्थं कल्पितत्वेन इन्द्रजालवन्मायामयत्वसिद्धेश्च, ईश्वरस्य सविग्रहत्वे सर्वान्तरत्वसाक्षित्वाद्यसिद्धेश्च, दृश्यत्वेन घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गाच्च, सङ्कल्पेनाप्यजस्य जन्मायोगाच्च, असङ्गपुरुषस्येश्वरस्य वस्तुतश्शरीरसङ्गयोगाच्च मिथ्यैवायं कृष्णावतार. ॥६॥

यदा यदेति । हेभारत यदा यदा धर्मस्य ग्लानिर्भवति, अधर्मस्याभ्युत्थानं भवति तदा तदा आत्मानं सृजामि । आत्मानं मां सृजाम्याविर्भावयामि । कथमात्मनोऽजस्य जन्मेत्यत आह—माययेति ॥७॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगेयुगे ॥८॥

किमर्थम्—परित्राणायेति । परित्राणाय परिरक्षणाय साधूनां सन्मार्गस्थानां विनाशाय च दुष्कृतां पापकारिणाम् । किंच धर्मसंस्थापनार्थाय धर्मस्य सम्यक् स्थापनं धर्मसंस्थानं तदर्थं सम्भवामि युगेयुगे प्रतियुगम् ॥८॥

जन्म कर्म च मे दिव्यमेवं यो वेत्ति तत्त्वतः ।
त्यक्त्वा देहं पुनर्जन्म नैति मामेति सोऽर्जुन ॥९॥

तत् जन्मेति । जन्म मायारूपं कर्म च साधूनां परित्राणादि मे मम दिव्यं अप्राकृतमैश्वरम् । एवं यथोक्तं यो वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावत् त्यक्त्वा देहमिमं पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नैति न प्राप्नोति, मामेति प्राप्नोति स मुच्यते अर्जुन ! ॥९॥

परित्राणायेति । साधूनां परित्राणाय, दुष्कृतां विनाशाय, धर्मसंस्थापनार्थाय च युगेयुगे अहं सम्भवामि साधूनां सन्मार्गस्थानां देवर्ष्यादीनाम् ।

यत्तु रामानुजः—विष्णुविरहासहानां वैष्णवाग्रेसराणामिति, तदतीव तुच्छम्—किं ज्ञानिनो वैष्णवाग्रेसराः ? उताज्ञानिनः ? आद्ये 'वासुदेवस्सर्वमिति, समहात्मा सुदुर्लभः' इत्युक्तरीत्या सर्वं ब्रह्मेति, सर्वगत्वादनन्तस्य 'स एवाहमवस्थितः, मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातनः' इति महादोक्तरीत्या ब्रह्माहमस्मीति च येषां ज्ञानमस्ति त एवाद्वैतिनो वैष्णवाग्रेसराः । तेषां कथं विष्णुविरहप्रसङ्गः । विष्णोरेव स्वात्मत्वात्सदापि विष्णुभिन्नात्मानन्दानुभवस्यप्रत्वाच्च । न द्वितीयः - विष्णुमजानतां वैष्णवत्वासम्भवात् ये विष्णुं जानन्तस्तत्र भक्तिं तन्वन्ति ते हि वैष्णवाः - 'विष्ण्वर्पिताखिलाचारस्स हि वैष्णव उच्यते' इति शास्त्रात् । नच 'न चलति निजवर्णधर्मतो यः स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम्' इति वचनात्स्ववर्णाश्रमधर्मस्थो वैष्णव इति वाच्यं, तस्य योगित्वाद्योगिन एव वैष्णवत्वे ज्ञानिनोऽवैष्णवत्वापत्तेः । 'प्रियोहं ज्ञानिनोत्यर्थमहं सच मम प्रियः' इति वक्ष्यमाणगीताविरोधाच्च । नहि विष्णुप्रियो ज्ञानी वैष्णवो न भवतीति वक्तुं शक्यम् । भवतु वा योगिनोपि ज्ञानशून्यस्य वैष्णवत्वं, कथं पुनस्तस्य भगवद्विरहासहत्वम् ? भगवत्स्वरूपस्वभावादिज्ञानस्यैवाभावात् । नच तप्तशङ्खचक्रचिह्नधारिणश्छिद्रोर्ध्वपुंड्रधरा अर्चापूजका द्विजा वैष्णवा इति वाच्यं, तापादीनां वेदविरुद्धाचारत्वेन एवंविधदुराचारवतां दुष्कृतां विनाशायैव भगवदवताराविर्भावाच्च । नामी वैष्णवाः । तापादीनां द्विजेतराविषयत्वं तु मत्कृते शूद्रधर्मदर्पणाख्ये ग्रन्थे विस्तरतो द्रष्टव्यम् । तस्मात्साधुपददर्शनमात्रेण नेह वैष्णवजनाडम्बरं प्रसक्तुमर्हति ॥८॥

जन्मेति । एवं यः मे जन्म दिव्यं कर्म च तत्त्वतो वेत्ति हेऽर्जुन ! स देहं त्यक्त्वा पुनर्जन्म नैति मामेति । मायारूपं मिथ्याभूतमित्यर्थः । ईश्वरस्येदं ऐश्वरम् । पुनर्जन्म नैति, मामेतीत्यस्य फलितमाह—स मुच्यत इति । अजो नित्यश्शुद्धो बुद्धो मुक्त आत्मा स्वतो न जायते, किन्तु माययैव, तस्य चेष्टितं च न प्राकृतं, किं त्वप्राकृतं लोकातीतमेवेति यो वेद स मुच्यत इत्यर्थः ।

वीतरागभयक्रोधा मन्मया मामुपाश्रिताः ।
बहवो ज्ञानतपसा पूता मद्भावमागताः ॥१०॥

नैष मोक्षमार्गः इदानीं प्रवृत्तः किं तर्हि पूर्वमपि, वीतेति । वीतरागभयक्रोधाः रागश्च भयं च क्रोधश्च वीताः येभ्यस्ते मन्मयाः ब्रह्मविदः ईश्वराभेददर्शिनः मामेव च परमेश्वरमुपाश्रिताः केवलज्ञाननिष्ठा इत्यर्थः । बहवः अनेके ज्ञानतपसा ज्ञानमेव परमात्मविषयं तपः तेन ज्ञानतपसा पूताः परां शुद्धिं गतास्सन्तः मद्भावमीश्वरभावं मोक्षमागतास्समनुप्राप्ताः, इतरतपोनिरपेक्षाः । ज्ञाननिष्ठा इत्यस्य लिङ्गं ज्ञानतपसेति विशेषणम् ॥१०॥

ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम् ।
मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ सर्वशः ॥११॥

तव तर्हि रागद्वेषौ स्तः, यतः केभ्यश्चिदेव आत्मभावं प्रयच्छसि न सर्वेभ्य इति, उच्यते—य इति । ये यथा येन प्रकारेण येन प्रयोजनेन यत्फलार्थितया मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव तत्फलदानेन भजामि अनुगृह्णामीत्येतत् । अहं तेषां मोक्षं प्रत्यनर्थित्वात् । न ह्येकस्य मुमुक्षुत्वं फलार्थित्वं च युगपत्सम्भवति । अतो ये यत्फलार्थिनः तान् तत्फलदानेन ये यथोक्तकारिणस्त्वफलार्थिनो मुमुक्षवश्च तान् ज्ञानप्रदानेन, ये ज्ञानिनः सन्न्यासिनो मुमुक्षवश्च तान्मोक्षप्रदानेन, तथा आर्तानामार्तिहरणेन इत्येवं यथा प्रपद्यन्ते ये तांस्तथैव भजामीत्यर्थः । 'तं यथा यथोपासते तत्तमेव फलं लभते' इति श्रुतेः । न पुनः रागद्वेषनिमित्तं मोहनिमित्तं वा कञ्चिद्भजामि सर्वदापि सर्वावस्थस्य ममेश्वरस्य वर्त्म

ननु ईश्वरजन्मकर्मज्ञानात्कथं जीवस्य मुक्तिरिति, चेदुच्यते—ईश्वरो हि जीवस्य स्वस्वरूपम् । तस्मादीश्वरतत्त्वज्ञाने सति जीवतत्त्वं ज्ञातमेवेति भवति मुक्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—मज्जन्मकर्मणी ज्ञात्वा निष्पापो भूत्वा मामाश्रित्य मदेकप्रियो मच्चित्तो मामेव प्राप्नोतीत्याह, तदप्रमाणम्—मूलाद्बहिर्बहूनां पदार्थानां कल्पितत्वान्मदाश्रयणादीनाम् ॥९॥

वीतेति । वीतरागभयक्रोधा मामुपाश्रिता ज्ञानतपसा पूता बहवो मन्मया मद्भावमागता—रागभयादित्यागपूर्वकं केवलज्ञानयोगमाश्रित्य तत एव परिशुद्धा अनेके ब्रह्मविदो मोक्षं प्राप्ता इत्यर्थः । केवलज्ञाननिष्ठा इति । इतरतपोनैरपेक्ष्येण ज्ञानयोगनिष्ठा इत्यर्थः । ननु किमत्र ज्ञापकमत आह—लिङ्गमिति । ज्ञानतपसा पूता इति विशेषणमेव लिङ्गं ज्ञापकम् । ज्ञानमेव तपो ज्ञानतप इति हि समासः । तत्रैवकारेण तपोन्तरव्यवच्छेद इति भावः । यद्वा ज्ञाने तपस्त्वारोपणात्तपोन्तरव्यवच्छेदः । सति त्वितरतपसि किमिति ज्ञाने तपस्त्वारोपणपूर्वकं कृत्रिमतपसो ज्ञानस्योपादानम् । नहि ज्ञानं वस्तुतस्तप इति ॥१०॥

य इति । तमितिश्रुतेरयमर्थः — तमीश्वरं यथा यथा येन येन प्रकारेण यं यमर्थमभिसन्धायेति यावत् । उपासते पुरुषाः तं तमेव फलमर्थं लभते प्राप्नुवन्तीति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । सर्वावस्थस्येति ।

मार्गमनुवर्तन्ते मनुष्याः यत्फलार्थितया यस्मिन् कर्मणि अधिकृताः ये प्रवर्तन्ते ते मनुष्याः उच्यन्ते पार्थ सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥११॥

काङ्क्षन्तः कर्मणां सिद्धिं यजन्त इह देवताः ।
क्षिप्रं हि मानुषे लोके सिद्धिर्भवति कर्मजा ॥१२॥

यदि तवेश्वरस्य रागद्वेषाभावात् सर्वप्राणिष्वनुजिघृक्षायां तुल्यायां सर्वफलप्रदानसमर्थे च त्वयिसति- 'वासुदेवस्सर्व'मिति वास्तवज्ञानेनैव मुमुक्षवस्सन्तः कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इति, शृणु- तत्र कारणम्—काङ्क्षन्त इति । काङ्क्षन्तः प्रार्थयन्तः कर्मणां सिद्धिं फलनिष्पत्तिं यजन्ते इह अस्मिल्लोके देवताः इन्द्राग्न्याद्याः। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽसावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवꣳ स देवाना'मिति श्रुतेः तेषां भिन्नदेवतायाजिनां फलकांक्षिणां क्षिप्रं शीघ्रं हि यस्मात् मानुषे लोके मनुष्यलोके हि शास्त्राधिकारात् क्षिप्रं मानुषे लोक इति विशेषणात् । अन्येष्वपि कर्मफलसिद्धिं दर्शयति भगवान्—मानुषे लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकार इति विशेषः । तेषां वर्णाश्रमाद्यधिकारिणां कर्मिणां फलसिद्धिः क्षिप्रं भवति कर्मजा कर्मणो जाता ॥१२॥

सर्वप्रकारमवस्थितस्येत्यर्थः । ब्रह्मादिस्थावरान्तरूपेण सच्चिदानन्दरूपेण च स्थितस्येति यावत् । मायया वस्तुतश्चेति भावः । मम वर्त्मानुवर्तन्ते मदुक्तमार्गानुष्ठानद्वारा मामेव भजन्ते इत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—मम वर्त्म मत्स्वभावमनुवर्तन्ते अनुभूयानुवर्तन्त इति, तत्तुच्छम्—वर्त्मनः स्वभावार्थाभावात् । अनुभूयेतिपदाभावाच्च । मनुष्याणां सर्वप्रकारैर्भगवत्स्वभावानुभवस्य दुष्करत्वाच्च ॥

काङ्क्षन्त इति । अथेति श्रुतेरयमर्थः—यः अन्यामिन्द्रादिदेवतां असावन्यः अहमन्योऽस्मीत्युपास्ते कर्मफलदाता इन्द्रः तल्लोकार्थ्वहमिति भेदबुद्ध्योपास्ते इत्यर्थः । सः न वेद- अज्ञ इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा पशुरिति** । यथा पशुर्मनुष्याणां भोग्य एवं स कर्मी देवानां भोग्य इति देवपशुरेवेत्यर्थः । **भिन्नदेवतेति** । वासुदेवस्य सर्वात्मत्वात्स्वात्माभिन्नदेवतात्वं नत्विन्द्रादीनां- तेषामसर्वात्मत्वात् । दर्शितं चैतद्भागवते व्यासेनैव- 'एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविधलिङ्गभिदाभिमानाः । नैते यदोपससृपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासी'दिति । तथा च इन्द्रादयः भिन्नदेवताः वासुदेव एक एवाभिन्नदेवतेति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु वासुदेवो नाम न कश्चित्कार्यकरणसङ्घातविशेषे अहमित्यभिमानवान् पुरुषः इन्द्रादिवत्, किंतु नित्यशुद्धबुद्ध आत्मैवेति कथमात्मनो भिन्नदेवतात्वमिति ज्ञेयम्। हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः। तामेव प्रसिद्धिमाह—शास्त्राधिकारादिति । मानुषे लोके भूलोके, तत्रापि मनुष्याणां, तेष्वपि त्रैवर्णिकानामेव शास्त्राधिकारः । शास्त्रस्य च फलवत्त्वाच्छास्त्राधिकारिणामेव फलसिद्धिरिति भावः । ननु मानुषे लोके कर्मजा सिद्धिः क्षिप्रं भवतीति कोर्थः क्षिप्रपदनिर्देशेनेत्यत आह—अन्येष्वपीति । अन्येषु लोकेषु कर्मजा सिद्धिश्चिराय भवतीत्यर्थः ।

चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः ।
तस्य कर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥१३॥

मानुष एव लोके वर्णाश्रमादिकर्माधिकारो नान्येषु लोकेष्विति नियमः, किं निमित्त इति । अथवा- वर्णाश्रमादिप्रविभागोपेता मनुष्याः मम वर्त्मानुवर्तन्ते सर्वश इत्युक्त, कस्मात्पुनः कारणात् नियमेन तवैव वर्त्मानुवर्तन्ते नान्यस्येति ? उच्यते—चातुर्वर्ण्यमिति । चत्वार एव वर्णाश्चातुर्वर्ण्यं मया ईश्वरेण सृष्टमुत्पादितं गुणकर्मविभागशः गुणविभागशः कर्मविभागशश्च गुणास्सत्त्वरजस्तमांसि तत्र सात्त्विकस्य सत्त्वप्रधानस्य ब्राह्मणस्य शमो दमस्तप इत्यादीनि कर्माणि, सत्त्वोपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य क्षत्रियस्य शौर्यतेजः प्रभृतीनि कर्माणि, तम उपसर्जनस्य रजःप्रधानस्य वैश्यस्य कृष्यादीनि कर्माणि, रजउपसर्जनस्य तमःप्रधानस्य शूद्रस्य शुश्रूषैकमेव कर्मेति, एवं गुणकर्मविभागशश्चातुर्वर्ण्यं मया सृष्टमित्यर्थः। तच्चेदं चातुर्वर्ण्यं नान्येषु लोकेषु । अतो मानुषे लोके इति विशेषणम् । हन्त ! तर्हि चातुर्वर्ण्यस्य सर्गादेः कर्मणः कर्तृत्वात् तत्फलेन युज्यसे अतो न त्वं नित्यमुक्तो नित्येश्वर इति, उच्यते—यद्यपि मायासंव्यवहारेण तस्य कर्मणः कर्तारमपि सन्तं मां परमार्थतो विद्ध्यकर्तारम् ।

ननु अन्येषु लोकेषु कर्माधिकारस्यैवाभावात्कथं कर्मसिद्धिरितिचेदुच्यते—इहानुष्ठितानामेव विविधानां कर्मणां फलान्यपि विविधानि पुत्रपशुस्वर्गादिरूपाणि भवन्ति, तत्र पशुपुत्रादिरूपा ऐहिककर्मसिद्धिः क्षिप्रं भवति, स्वर्गादिरूपा आमुष्मिककर्मसिद्धिस्तु चिराय भवतीति कर्माधिकाराभावेपि स्वर्गलोकादिषु कर्मसिद्धयस्सन्त्येवेति । कर्मसिद्धयः कर्मफलानि ॥१२॥

चातुर्वर्ण्यमिति । मया चातुर्वर्ण्यं गुणकर्मविभागशः सृष्टम् । तस्य कर्तारमपि मामकर्तारमव्ययं विद्धि । चतुर्वर्णशब्दात्स्वार्थे ष्यञ् । चातुर्वर्ण्यं सत्त्वमुपसर्जनमप्रधानं यस्य स सत्त्वोपसर्जनः तस्य शुश्रूषा त्रैवर्णिकसेवा । यतस्सर्वज्ञोहं गुणकर्मविभागपूर्वकं चातुर्वर्ण्यं सृष्टवांस्ततो मनुष्या ममैव वर्त्मानुवर्तन्ते स्वस्वविहितवर्णाश्रमधर्मानुष्ठानद्वारा तद्विधायकं मामेव सेवन्त इत्यर्थः । मनुष्यलोके चातुर्वर्ण्यस्य गुणकर्मविभागवत्त्वसत्त्वादिहैव कर्माधिकारः । अन्येषु लोकेषु तु चातुर्वर्ण्याभावान्न कर्माधिकार इत्यन्योर्थः - द्वेधा व्याख्यातारिकाया कृतत्वाद्भाष्यकारैरस्य श्लोकस्य । सर्गादेरित्यादिपदात्स्थितिलययोर्ग्रहणम् । कर्मणः क्रियायाः यः यत्कर्मकर्ता स तत्फलेन युक्तो भवति- यथा कृषीवलस्सस्येनेति व्याप्तिसत्त्वाच्चातुर्वर्ण्यसृष्ट्यादिकर्मकर्ता त्वमपि तत्फलेन युज्यस एव, भवतु को दोषस्तत्राह—न त्वं नित्यमुक्त इति । कर्मफलबद्धस्य कथं मुक्तत्वमिति भावः । नन्वीश्वरस्य मम किं मुक्त्येत्यत आह—नित्येश्वर इति । बद्धस्यानीश्वरत्वं लोकन्यायेनापि सिद्धमिति भावः । अस्मिन्प्रश्ने प्रतिजानाति—उच्यत इति । किमुच्यते तदाह— यद्यपीत्यादिना । संव्यवहारः एकीकृत्य व्यवहारः तादात्म्याध्यास इति यावत् । माययैव सृष्ट्यादीनि कर्माणि क्रियन्ते, नत्वीश्वरेण तस्याक्रियत्वात् । मायातादात्म्याध्यासात्तु कर्तृत्वमारोप्यतेऽशरीरेश्वरे इति भावः । इदमेवोक्तं विश्वामित्रेणाध्यात्मरामायणे—'रामो न

अतएव चाव्ययं असंसारिणं च मां विद्धि ॥१३॥

न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा ।
इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते ॥१४॥

येषां तु कर्मणां कर्तारं मां मन्यसे परमार्थतः तेषामकर्तैवाहम् । यतः, नेति । न मां तानि कर्माणि लिम्पन्ति- देहाद्यारम्भकत्वेन अहङ्काराभावात् । न चैतेषां कर्मणां फले मे मम स्पृहा तृष्णा । येषां तु संसारिणां अहं कर्तेत्यभिमानः,- कर्मसु स्पृहा च तत्फलेषु तान् कर्माणि लिम्पन्तीति च युक्तं- तदभावन्न मां तानि कर्माणि लिम्पन्तीत्येवं योन्योऽपि मामात्मत्वेनाभिजानाति, नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहेति । स कर्मभिर्न बध्यते- तस्यापि न देहाद्यारम्भकाणि कर्माणि भवन्तीत्यर्थः ॥१४॥

एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः ।
कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृतम् ॥१५॥

एवमिति । नाहं कर्ता, न मे कर्मफले स्पृहेति । एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरप्यतिक्रान्तैः मुमुक्षुभिः । कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं न तूष्णीमासनं नापि सन्न्यासः कर्तव्यः । तस्मात्त्वं

गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् । आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो मायागुणाननुगतो हि तथा विभाति ॥' इति । कथं कर्तुरकर्तृत्वमत आह—परमार्थत इति । वस्तुतोऽकर्ताप्यहं मायया कर्तेव प्रतीय इत्यर्थः । अत एवेति । वस्तुतोऽकर्तृत्वादेवेत्यर्थः । यस्संसरति स व्येतीत्युच्यते- संसारस्यैव विकारत्वादित्यभिप्रायादाह—अव्ययमसंसारिणमिति । निर्विकारमित्यर्थः ॥१३॥

नेति । लिम्पन्ति बध्नन्तीत्यर्थः । केन प्रकारेणेत्यत आह—देहाद्यारम्भकत्वेनेति । आदिपदादिन्द्रियादिग्रहणं, विषयादिग्रहणं वा । न कर्मभिर्मम जन्मवृद्ध्यादिरूपसंसारात्मको लेपोऽस्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—अहङ्काराभावादिति । कर्ताहमिति विपरीतज्ञानाभावादित्यर्थः । ननु भगवतः कृष्णस्य नास्ति कर्मलेप, नास्ति कर्मफलस्पृहेति ज्ञानमात्रात्कथमन्येषामस्मदादीनां मुक्तिरत आह—मामात्मत्वेनेति । यः कर्मलेपरहितः कर्मफलतृष्णारहितश्चेश्वरः स एवाहं, अहमेव स ईश्वर इति मदभिन्नमात्मानमात्माभिन्नं च मां यो वेति- एवमीश्वरात्मदर्शिनः कीदृशी बुद्धिर्भवतीत्यत आह—नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति । ममैवेश्वरत्वादीश्वरस्यैवात्मत्वाच्च नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेति यो जानातीत्यर्थ. । सः पुरुषः कर्मभिर्न बध्यते । तस्यापि कर्माणि नित्यानि नैमित्तिकानि काम्यानि निषिद्धानि वा तदाचरितकर्माणि देहाद्यारम्भकाणि न भवन्ति । फलाभिसन्ध्यहङ्काराभावस्य तुल्यत्वादिति भावः । एतेन फलाभिसन्ध्यहङ्कारयोस्सत्त्वे एव कर्मणां बन्धकत्वं, नतु तदभावे इति सिद्धान्तितम् ॥१४॥

एवमिति । एवंशब्दार्थमाह—नाहं कर्ता न मे कर्मफले स्पृहेतीति । पूर्वैरित्यस्यार्थमाह—अतिक्रान्तैरिति । प्राचीनैरतीतैरित्यर्थः । कर्मैवेत्येवकारस्याववर्त्यार्थमाह—न तूष्णीमासनं

पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वात् । यद्यज्ञः आत्मशुद्ध्यर्थं तत्त्वविच्चेल्लोकसंग्रहार्थं पूर्वैर्जनकादिभिः पूर्वतरं कृतं नाधुना कृतं निर्वर्तितम् ॥१५॥

किं कर्म किमकर्मेति कवयोऽप्यत्र मोहिताः ।
तत्ते कर्म प्रवक्ष्यामि यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१६॥

नन्वत्र कर्मचेत्कर्तव्यं तद्वचनादेव करोम्यहं, किं विशेषितेन पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति, उच्यते—यस्मान्महद्वैषम्यं कर्मणि, कथम् ? किमिति । किं कर्म किं वा अकर्मेति कवयो मेधाविनोऽपि अत्रास्मिन् कर्माकर्मविषये मोहिताः मोहं गताः । तत् अतस्ते अहं कर्माकर्म च प्रवक्ष्यामि । यत् ज्ञात्वा कर्मादि मोक्ष्यसे अशुभात्संसारात् ॥१६॥

कर्मणो ह्यपि बोद्धव्यं बोद्धव्यं च विकर्मणः ।
अकर्मणश्च बोद्धव्यं गहना कर्मणो गतिः ॥१७॥

न चैतत्त्वया मन्तव्य- कर्मनाम देहादिचेष्टा लोकप्रसिद्धम् । अकर्म च तदक्रिया तूष्णीमासनम् । किं तत्र बोद्धव्यमिति, कस्मात्, उच्यते—कर्मण इति । कर्मणः शास्त्रविहितस्य हि यस्मादप्यस्ति बोद्धव्यं बोद्धव्यं चास्त्येव विकर्मणः प्रतिषिद्धस्य । तथा अकर्मणश्च तूर्णींभावस्य बोद्धव्यमस्ति ते । त्रिष्वपि अस्तीत्यध्याहारः कर्तव्यः । यस्माद्गहना विषमा दुर्विज्ञेया । कर्मण इत्युपलक्षणार्थं कर्मादीनां कर्माकर्मविकर्मणां गतिर्याथात्म्यं तत्त्वमित्यर्थः ॥१७॥

नापि सन्न्यास इति । तूष्णीमासनं तूर्ष्णीं स्थिति अकरणमिति यावत् । सन्न्यास आश्रमविशेष । तस्माच्छब्दार्थमाह—पूर्वैरप्यनुष्ठितत्वादिति । के ते पूर्वे अत आह—जनकादिभिरिति । पूर्वतरं पूर्वमेवेत्यर्थ । तरप्प्रत्ययार्थमाह—नाधुनाकृतमिति । कृतशब्दार्थमाह—निर्वर्तितमिति । पूर्वैरपि मुमुक्षुभिरेवं ज्ञात्वा कर्म कृतं, तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृत कर्मैव त्व कुरु इत्यन्वय । किमर्थं कर्म कर्तव्यमत आह—यद्यज्ञस्तर्ह्यात्मशुद्ध्यर्थं चित्तशुद्धये कर्म कुरु, यदि तत्त्ववित्तर्हि लोकसंग्रहार्थं कर्म कुर्विति ॥१५॥

किमिति, तद्वचनादेवेति । ईश्वरस्य तवादेशेनेत्यर्थ । नहि पूर्वाचार ईश्वरादेशादधिक इति भाव । पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषितेन विशेषणेन कर्मण इति भाव । किं कर्मण पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषणेन- न किमपि फलमित्यर्थ । यस्मात्कर्मणि महद्वैषम्यमस्ति तस्मात्पूर्वैः पूर्वतरं कृतमिति विशेषितं कर्म । कथं वैषम्यमित्यत्र श्लोकोऽयं प्रवृत्त इत्याह— कथं किमिति । यदेव पूर्वैः पूर्वतरं कृतं तत्कर्मेति मेधाविनोऽपि जानीयु, न तु स्वबुद्ध्या । इदं कर्मेदमकर्मेति ज्ञातुं क्षमन्त इत्यर्थ । सर्वज्ञोऽहं तु तत्पूर्वैः पूर्वतरं कृतं कर्माकर्म च तुभ्यं वक्ष्यामि, तद्ज्ञानफलमाह—यदिति ॥१६॥

कर्मण इति । किं तत्र बोद्धव्यमित्येतत्त्वया न मन्तव्यमित्यन्वय । कस्मान्न मन्तव्यमित्यत उच्यते—कर्मण इति श्लोकः । कर्मण कर्मसम्बन्धि बोद्धव्यं ज्ञातव्यं तत्त्वमस्ति । एवमुत्तरत्रापि ।

कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म यः ।
स बुद्धिमान्मनुष्येषु स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत् ॥१८॥

किंपुनस्तत्त्वं कर्मादेः यद्बोद्धव्यं वक्ष्यामीति प्रतिज्ञातं तदुच्यते—कर्मणीति ।

नैतावता त्वया कर्मणोऽकर्मणो विकर्मणो वा तत्त्वं ज्ञातं, किंतु ज्ञातव्यमवशिष्टमेवेत्यर्थः । अत्र कर्म मोक्षसाधनभूतं, विकर्म विविधं नित्यनैमित्तिककाम्यादिरूपं कर्म, अकर्म ज्ञानमिति रामानुजभाष्यं तुच्छम्—नित्यादिविविधकर्मणामेव फलाभिसन्धिरहितानां परम्परया मोक्षसाधनकर्मत्वात्कर्मविकर्मणो-र्भेदस्य दुर्वचत्वात् । नञः स्वप्रतियोग्यभावबोधनस्वाभाव्यादहननादाविवात्रापि कर्माभावरूपार्थ एव भवितुमर्हति- नञो विरोधाद्यर्थास्तु लाक्षणिका एव- नहि मुख्यार्थसम्भवे लाक्षणिकार्थस्वीकारो न्याय्यः । किं च कर्मविरोधित्वाद्ज्ञानमकर्मेति वक्तुमपि तवाशक्यं, तव मते ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात् । ज्ञान-पूर्वकं कर्मानुष्ठेयमिति त्वयाऽसकृदुक्तत्वात् । नापि नञोऽत्र सादृश्यमर्थः कर्मज्ञानयोस्सादृश्याभावात् । नच तदन्यत्वमत्रार्थः- कर्मणोऽन्यस्य द्रव्यादेस्सत्त्वेन ज्ञानस्यैवाश्रयणे मानाभावात् । नापि तदल्पत्व-मर्थः- कर्मण उत्कृष्टत्वाद्ज्ञानस्य । नापि प्रकरणाद्ज्ञानलाभ- कर्म प्रकरणत्वादस्य- 'कांक्षन्तः कर्मणां सिद्धि'मित्यादिना हि कर्म प्रकृतमिति ॥१७॥

कर्मणीति । यः कर्मण्यकर्म पश्येत्, यः अकर्मणि च कर्म पश्येत्, मनुष्येषु स बुद्धिमान् युक्तः कृत्स्नकर्मकृच्च भवतीत्यन्वयः ।

अत्र तावदिदं वेद्यम्—सप्तम्यधिकरणे चेति सूत्रेणाधिकरणे सप्तमी विहिता । आधारोऽधि-करणमिति सूत्रेणाधारस्याधिकरणसंज्ञा विहिता । स चाधारस्त्रिविधः- औपश्लेषिको वैषयिकोऽभिव्यापक-श्चेति । क्रमेण कट आस्ते, मोक्षे इच्छास्ति, सर्वस्मिन्नात्मास्तीत्युदाहरणानि । एवं स्थिते कर्मण्यकर्म-णीति कर्माकर्मणोर्विहितायास्सप्तमीविभक्तेर्वैषयिक आधारोऽर्थ इति केचित् । अभिव्यापकाधारोर्थ इत्यन्ये । तत्राद्यपक्षे श्लोकस्यायमर्थः—यः कर्मणि क्रियत इति कर्म देहादिचेष्टा तस्मिन्विषये अकर्म कर्माभावमात्मानमिति यावत्- पश्येज्जानीयात्, अकर्मणि देहादिव्यापारोपरमे कर्माभावे कर्म च यः पश्येत्, मनुष्येषु मध्ये स मनुष्यः बुद्धिमान् युक्तः । कृत्स्नकर्मकृत्कृतकृत्य इत्यर्थः । भवतीति ।

अयं भावः—लोक आत्मानं कर्मत्वेन देहादिव्यापारोपरममकर्मत्वेन च गृह्णाति भ्रान्त्या- यथा मन्दान्धकारगतं गुणं सर्पत्वेन सर्पं च गुणत्वेन गृह्णाति तिमिराद्युपहतदृष्टिः पुरुषः तद्वत् । एवं स्थिते य आत्मानमात्मत्वेन देहादिव्यापारोपरमं कर्मत्वेन च गृह्णाति स बुद्धिमत्त्वादिगुणशाली । यथा गुणं गुणत्वेन सर्पं सर्पत्वेन च जानन्पुरुषो बुद्धिमांस्तद्वत् । नच कर्माभावस्य कथमात्मत्वमिति वाच्यं, कल्पिताभावस्याधिष्ठानात्मकत्वात्कर्मण आत्मनि कल्पितत्वेन कर्माभाव आत्मैवेति । यथा गुणकल्पित-सर्पाभावो गुण एव तद्वदिति तस्मादज्ञजनाभिमतं कर्माकर्मेति अकर्म कर्मेति च विद्वान् जानीयात् इति ।

अस्मिन्नेव पक्षेऽर्थान्तरमवगम्यते- तथाहि—कर्मणि कर्माश्रयत्वात्कर्तृत्वेनाज्ञजनाभिमते- जीवे विषये अकर्म न विद्यन्ते कर्माणि क्रिया यस्मिंस्तदकर्म निष्क्रियं ब्रह्म यः पश्येत्- यमज्ञजनः कर्तारं

कर्मणि क्रियत इति कर्म व्यापारमात्र तस्मिन् कर्मणि अकर्म कर्माभावं यः पश्येत्, अकर्मणि

ससारिण जीव मन्यते, तमात्मानमकर्त्रससारि ब्रह्म य पश्यतीत्यथ । अयमात्मा ब्रह्मेति श्रुतेरिति भाव । तथा अकर्मणि ब्रह्मणि विषये च कर्म य जीव पश्येत्, अन्यत्वेन परोक्षत्वेनेश्वरत्वेन चाज्ञजनाभिमत ब्रह्म स्वत्वेन प्रत्यक्षत्वेन प्रत्यक्त्वेन चात्मान य पश्यतीत्यर्थ । तत्त्वमसीति श्रुतेरिति भाव । एव जीवब्रह्मणोर्ब्रह्मजीवयो चात्यन्ताभेददर्शी बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति ।

कर्माश्रयत्वानाश्रयत्वाभ्या, तत्प्रयुक्तसुखदु खभोगलक्षणससारवत्त्वनदभावाभ्या च यो व्यावहारिकोऽस्ति जीवेश्वरभेद न स पारमार्थिक परमार्थत कर्मतत्फलयोरभावात् 'एकमेवाद्वितीय ब्रह्मे'ति श्रुते । व्यवहारतोपि कर्मतत्फले जीवस्यौपाधिकत्वेनोपाधिगते एव, नतु स्वरूपगते- चिदेकरसता ज्ञीवस्येति निष्क्रियमविक्रिय च ब्रह्मैव जीव इति भाव । नच कर्माकर्मादितत्त्वकथनप्रकरणे जीव ब्रह्मैक्यकथनमसङ्गतमिति वाच्य, कर्ममात्रमनात्मगतमेव, न त्वात्मगत आत्मनो निष्क्रियब्रह्मरूपत्वादिति वचनस्य प्रकृतसङ्गतत्वात् । अर्थानुपपत्तेर्लक्षणाबीजस्य सत्त्वादत्र कर्मशब्देन तदाश्रयो जीवो लक्ष्यत इति न लक्षणाश्रयणस्य दुष्टत्वमिति मन्तव्यम् ।

तृतीयोप्यर्थोऽत्रावगम्यते तथाहि- कर्मणि कर्माश्रये देहादिसङ्घाते विषये अकर्म ब्रह्म य पश्येत्, सङ्घातस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वेन सङ्घात ब्रह्माभिन्न य पश्यतीत्यर्थ । कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकादिति भाव । अतएव 'सर्वं खल्विद ब्रह्मे'ति श्रूयते । तथा अकर्मणि उपरतव्यापारे च सङ्घाते विषये कर्म तूष्णीमासनरूपकर्माश्रय य पश्येत्, उपरतव्यापारमपि सङ्घातं तूष्णीमासनरूपकर्माश्रयं य पश्यतीत्यर्थ । सङ्घातस्य निष्क्रियत्वायोगादिति भाव । स बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति ।

द्वितीयपक्षे तु श्लोकस्यायमर्थ —य कर्मणि कर्माश्रये कर्तरि अकर्म कर्मराहित्य पश्येत्, अकर्मणि कर्माभावे देहादिचेष्टोपरमे कर्म कर्मत्व च पश्येत् स बुद्धिमत्त्वादिगुणशालीति । अय भाव— आत्मनि कर्म समवेततया वर्तत इति लोक आत्मान कर्माश्रयत्वेन कर्तारं मन्यते, तस्मिंश्च कर्तृत्वेनाभिमते आत्मनि प्राज्ञ पुन कर्मराहित्य पश्येत्, निष्कलं निष्क्रिय शान्तमिति श्रुतेरविक्रियवादियुक्तिश्चाकर्तारमेवात्मान मन्यते विद्वान् कर्म च देहादिसङ्घातगतमेव मन्यते न त्वात्मगतम् । तथा- व्यापारवद्व्यापारोपरमोपि कर्मैवेति कृत्वा मूढैरकर्मत्वेनाभिमत व्यापारोपरमं कर्मत्वेनैव प्रतिपद्यते प्राज्ञ इति । नचैव कर्तर्यकर्म य पश्येदित्येव किमिति नोक्तवान् व्यास इति वाच्यं, यत्र लोका कर्म पश्यन्ति, तत्र बुद्धिमानकर्म पश्येदिति बोधयितु कर्मणीत्युक्तत्वात् । कर्तृशब्दात्कर्माश्रयत्वप्रतीतिर्न भवेदिति भाव । इति । यथा मरुचित्तया निवृत्तिरपि कर्मैव उभयमपीदमनात्मदेहादिसङ्घातगतमेवाविद्यक चात्मन्यध्यस्तमिति तत्पुनरात्मैव कल्पितस्याधिष्ठानात्मत्वादिति कृत्वा निष्क्रियोऽविक्रियश्चात्मेति पश्यद्वयसगृहीतार्थ ।

अथ भाष्यं व्याख्यायते—विहितप्रतिषिद्धतदुभयभिन्नसर्वकर्मसङ्ग्रहार्थमाह—व्यापारमात्रमिति । नञोऽभावार्थकत्वादाह—कर्माभाव इति । कर्माभावे कर्म य पश्येदित्यन्वय । नतु

च कर्माभावे कर्तृतंत्रत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योः वस्त्वप्राप्यैव हि सर्वक्रियाकारकादिव्यवहारोऽविद्याभूमावेव कर्म यः पश्येत् पश्यति, स बुद्धिमान् मनुष्येषु, स युक्तो योगी च कृत्स्नकर्मकृत् समस्तकर्मकृच स इति स्तूयते कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी ।

ननु किमिदं विरुद्धमुच्यते-- 'कर्मण्यकर्म यः पश्येदकर्मणि च कर्म य' इति- नहि अकर्म कर्म स्यात्, कर्म वा तथा अकर्म- तत्र कथं विरुद्धं पश्येद्द्रष्टा । न, अकर्मैव परमार्थतः सत्कर्मवदवभासते मूढदृष्टेर्लोकस्य, तथा कर्मैव अकर्मवत् । तत्र यथाभूतदर्शनार्थमाह भगवान्- कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । अतो न विरुद्धं बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च बोद्धव्यमिति

कर्माभावे कथं कर्मदर्शनमत आह—कर्त्रिति । प्रवृत्तिनिवृत्त्योः कर्तृतन्त्रत्वात् यत्कर्तृतन्त्रं तत्कर्मेति व्याप्त्या प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति कृत्वा निवृत्तिरूपे कर्माभावेपि कर्मदर्शनं युक्तमिति भावः । ननु प्रवृत्तेः कारकाधीनत्वादस्तु कर्मत्वं, वस्त्वधीनाया निवृत्ते कथं पुनः कर्मत्वमत आह—वस्त्विति । हि यस्मात् वस्तु परमार्थतत्त्वमप्राप्यैव अविद्याभूमावेव सर्वः क्रियाकारकादिव्यवहार अस्तीति शेष । हिः प्रसिद्धाविति वा । सर्वोपि क्रियाकारकफलव्यवहारोऽविद्यादशायामेव प्रवृत्त इति कृत्वा प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि वस्तुसंस्पर्शशून्यत्वेन वस्त्वनधीनत्वाद्युक्तं प्रवृत्तिलक्षणायां देहादिचेष्टायामिव निवृत्तिलक्षणे तदुपरमेपि कर्मत्वदर्शनं बुद्धिशालिन इति भावः । परमार्थतत्त्वं ब्रह्मैकमेव वस्तु, तच्चाद्वयमसङ्गं चेति न तदधीनत्वं निवृत्तेः । नच देहादिरपि वस्त्वेवेति वाच्यं, 'ततसत्यमतोन्यदार्त'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्वेन वस्तुत्वात्- वस्तु हि सत्यमसत्यत्वादवस्तुन इति तत्त्वम् । कृत्स्नकर्मकृदिति — आत्मज्ञस्य कृतकृत्यत्वेन कर्तव्याभावादिति भावः । इतरेतरदर्शीति । इतरस्मिन्नितरत् पश्यतीति तथोक्तः । कर्मण्यकर्मदर्शी अकर्मणि कर्मदर्शी चेत्यर्थः ।

अत्राक्षिपति—नन्वित्यादिना । विरुद्धाभिधानमेवाभिनीय दर्शयति—कर्मणीत्यादिना । विरोधमेव दर्शयति—नहीत्यादिना । अत्रापरोप्यस्ति विरोध.- य कर्म कर्म जानाति अकर्म चाकर्म स न बुद्धिमान्, किंतु यः कर्माकर्म जानाति, अकर्म च कर्म जानाति, सएव बुद्धिमानिति । नहि विरुद्धद्रष्टा क्वापि बुद्धिमान् भवेत्, बुद्धिमान् वा विरुद्धं पश्येत् ।

आक्षेपं परिहरति—नेत्यादिना । परमार्थतोऽकर्मैव सन्मूढदृष्टेर्लोकस्य कर्मवदवभासते, तथा परमार्थतः कर्मैव मूढदृष्टेर्लोकस्याकर्मवदवभासते- तत्र विपर्यये यथाभूतदर्शनार्थं सत्यज्ञानाय भगवान् कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्याद्याहेत्यन्वय. । अतो हेतोः कर्मण्यकर्मदर्शनमकर्मणि च कर्मदर्शनं न विरुद्धमित्याह—अत इति ।

ननु भगवता यथाभूतदर्शनार्थमिदमुक्तमिति कथमवगम्यते, तत्राह—बुद्धिमत्त्वादीति । बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेश्च यथाभूतं च बोद्धव्यमित्युच्यते । भगवतेति शेष । द्वितीयश्च एवार्थकः- यो हि यथाभूतं पश्यति स एव बुद्धिमान्युक्तश्च भवति- यथा यथाभूतरज्जुद्रष्टा भद्रने च कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शी बुद्धिमत्त्वादिगुणवत्त्वेनोक्त इति कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनमिदं यथाभूतदर्शनमेव । अन्यथा हि कर्माक-

च यथा भूतदर्शनमुच्यते । नच विपरीतज्ञानादशुभान्मोक्षणं स्यात्, यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादितिचोक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिः तद्विपर्ययग्रहणनिवृत्त्यर्थं भगवतो वचनं कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि । न चात्र कर्माधिकरणं अकर्मास्ति· कुण्डे बदराणीव । नाप्यकर्माधिकरणं कर्म अभावत्वादकर्मणः । अतो विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी लौकिकैर्यथा मृगतृष्णिकायामुदकं, शुक्तिकायां रजतम् ।

मेतरेतरदर्शिनोऽस्योक्तं बुद्धिमत्त्वादिकमनुपपन्नं स्यादित्यभिप्रायः । फलवत्त्वादपीदं यथाभूतदर्शनमेवेत्यवगम्यत इत्याह—**नचेति** । विपरीतज्ञानाद्धेतोः पुरुषस्याशुभान्मोक्षणं नैव स्यात्, इह च यद्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादित्युक्तम् । तस्मात्कर्माकर्मणोरितरेतरदर्शनस्याशुभमोक्षहेतुत्वात्तद्दर्शिनश्च बुद्धिमत्त्वाद्युपपत्तेरित्यर्थः ।

ननु कर्माकर्मणी विपर्ययेण गृहीते प्राणिभिरित्युक्तमयुक्तं यतस्ते देहेन्द्रियादिचेष्टारूपं कर्म कर्मेति तदभावमकर्मेति च अविपर्ययेणैव गृहीतवन्त इत्यत आह—**नचेति** । अत्र लोके बदरीफलानां कुण्डमिव घट इव कर्मणामधिकरणमकर्म नास्ति, तथा अकर्माधिकरणं कर्मापि नास्ति । तत्र हेतुमाह—**अभावत्वादिति** । अकर्मणः कर्माभावस्याभावरूपत्वेनासत्त्वात्कथं तस्य कर्माधिकरणत्वम्? कथं वा कर्मणस्तदधिकरणत्वम्? अतो हेतोः लौकिकैर्विपरीतगृहीते एव कर्माकर्मणी इति । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथा मृगतृष्णिकायामुदकमिति** । नैको दृष्टान्तोऽर्थसिद्धयेऽलमिति मन्वानं प्रत्याह दृष्टान्तान्तरं—**शुक्तिकायां रजतमिति** । ननु बुद्धिमानेव निवृत्तिलक्षणे कर्माभावे कर्म पश्यति· प्रवृत्तिलक्षणे च कर्मणि कर्माभावं पश्यतीति कर्माकर्मविपर्ययदर्शी, न तु लौकिका इति चेन्नैवम्—प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं चेत्युभयात्मकं कर्म लौकिकैरात्मनि मृगतृष्णिकायामुदकमिवाध्यस्तम् । ततश्चात्मा कर्तेति आत्मा तूष्णीमास्त इति च प्रत्येति लोकः- तदेवमकर्मण्यात्मनि कर्मप्रत्यय एको विपर्ययः, तूष्णीमासनरूपे कर्मण्यकर्मप्रत्ययोऽन्य इति । ननु अभावत्वादकर्मणो नास्ति कर्माधिकरणत्वं कर्माधिकरणत्वं चेति यदुक्तं भाष्यकारैस्तदसत्—आत्मत्वेनाकर्मणो भावरूपत्वादिति चेत्सत्यम्—कर्माभावो यद्यात्मत्वेन मतो लौकिकैस्तर्हि भावरूप एव स्यान्न तु तथा मत इति । ननु लौकिकैर्भावरूपे देहे अथवा भावरूपे आत्मनि कर्म तदभावश्च गृह्यते, नतु कर्माभावे कर्मेति कथं विपर्ययदर्शित्वं तेषामिति चेत्, उच्यते—यत्र कर्माभावस्तत्रैव कर्म गृहीतवन्त इति कृत्वा कर्माभावे कर्म गृहीतवन्त इत्युक्तमिति । अथवा ननु लौकिका अकर्मणि कर्म कर्मण्यकर्म च विपर्ययेण पश्यन्तीत्युक्तं, तदसत्—अकर्मणि कर्मणः कर्मण्यकर्मणश्च सत्त्वादित्यत आह—**नचेति** । बदराणामधिकरणं कुण्डमिव कर्मणोऽधिकरणमकर्म नैवास्ति- कर्म चाकर्मणोऽधिकरणं न भवत्येव । कुतः अकर्मणोऽभावत्वादिति । नन्वकर्मणोऽभावत्वे सुतरां कथं लौकिकानामपि तद्ग्रहणमत आह—**मृगतृष्णिकायामिति** । मृगतृष्णिकायामुदकं शुक्तिकायां रजतं चात्यन्तासदपि यथा भ्रान्तैर्गृह्यते तद्वदिति । न चाकर्मण्यकर्मणि कर्म च पश्यति बुद्धिमानित्यत्रापि तुल्यस्य दोषः- अकर्मणोऽभावत्वात्कथमभावेऽभावदर्शनमिति,

नन्तु कर्म कर्मैव सर्वेषां न क्वचिद्व्यभिचरति, तन्न नौस्थस्य नावि गच्छन्त्यां तटस्थेष्वगतिषु नगेषु प्रतिकूलगतिदर्शनाद्दूरेषु चक्षुषा सन्निकृष्टेषु गच्छत्सु चैलमैलादिजनमद्धेषु गत्यभावदर्शनात् । एवमिहाप्यकर्मणि कर्मदर्शनं कर्मणि च अकर्मेति विपरीतदर्शनं येन तन्निराकरणार्थमुच्यते कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।

चेन्नैवम्—बुद्धिमदभिमतस्याकर्मण आत्मत्वेनाभावत्वाभावात् । नचात्मन्यात्मानं पश्यन्तीति कथमेकस्यैवात्मन आधाराधेयभाव इति वाच्यं, विषयसप्तमीत्वादात्मविषये आत्मानं पश्यन्तीत्यर्थादात्मानमात्मानं पश्यतीति फलितार्थाच्च । ननु त्वयाऽऽदौ सप्तम्यन्तरमाश्रित्याधाराधेयभाव एवोक्त इति चेत्सत्यम्—आत्मनि यदसत्त्वं कर्मणा तदेव कर्माभावोऽस्तीत्यनेन विवक्षितत्वात्तेनेति । नच भाष्यविरोधस्तवेति वाच्यं, तात्पर्यभयात् । किंच अनुपलब्धिप्रामाण्यादभाव इति कश्चित्पदार्थोऽस्तीति केचिदद्वैतिनः, अभावस्य सत्तायोगान्नास्तीति परे- तत्र प्रथमपक्षाश्रयणे भूतले घटाभाववदात्मनि कर्माभावोऽस्त्येवेति नाधाराधेयभावानुपपत्तिरात्माकर्मणो । द्वितीयपक्षे तु तदनुपपत्तिरस्त्येव । भाष्यकारास्तु द्वितीयपक्षमेवावलम्ब्य विषयसप्तमीं स्वीचक्रुरिति दिक् ।

अयमत्र निष्कर्षः—यद्वस्तुतो कर्म तल्लौकिकैः कर्मेति गृहीतं- तत्र च कर्मणि विषये पुनर्बुद्धिमतो कर्मज्ञानमस्ति यद्वस्तुतः कर्म तल्लौकिकैरकर्मेति गृहीतं, तत्र चाकर्मणि विषये पुनर्बुद्धिमतोऽस्ति कर्मज्ञानमिति । तथा च वस्तुतो कर्मण्यकर्मज्ञानं बुद्धिमतः प्रमा, वस्तुतः कर्मणि कर्मज्ञानं च तस्मिंस्तद्बुद्धेः प्रमात्वात् । एवं वस्तुतो कर्मणि लौकिकानां कर्मज्ञानं भ्रमः, वस्तुतः कर्मण्यकर्मज्ञानं च-अतस्मिंस्तद्बुद्धेर्भ्रमत्वात् । वस्तुतोऽकर्म आत्मा वस्तुतः कर्म तु देहादिचेष्टा तदुपरमश्चेति ।

तत्र शङ्कते—नन्विति । सर्वेषामपि कर्म कर्मैव अकर्माकर्मैव कर्माकर्म वा क्वचिदपि न व्यभिचरति- यथा घटस्सर्वान्प्रति घट एव अघटश्च सर्वान्प्रत्यघट एव तद्वदिति भावः । परिहरति—तन्नेति । नगेषु वृक्षेषु न गच्छन्तीति नगा वृक्षा हि तटस्था वस्तुतः स्थावराः तटस्थान्प्रति च स्थावरा एव नौस्थानां तु जङ्गमा इव प्रतिभान्ति- नौस्था हि पुरुषा नावि गच्छन्त्यां तटस्थान्वृक्षान्गच्छत इव पश्यन्ति । इदं लौकिकानामकर्मणि कर्मदर्शनस्य निदर्शनम् ।

अथ कर्मण्यकर्मदर्शनस्याह—दूरेष्विति । दूरेषु अत एव असन्निकृष्टेषु विशेषतस्सन्निकर्षरहितेषु सामान्यतोऽपि सन्निकर्षाभावे दर्शनानुपपत्तेरिति भावः । यद्वा सन्निकृष्टेषु अपरोक्षेष्वित्यर्थः । दूरस्थत्वेन प्राप्तां परोक्षत्वशङ्कां वारयितुं सन्निकृष्टेष्वित्युक्तमिति भावः । गच्छत्सु गतिमत्सु चैत्रमैत्रादिजनसङ्घेषु चक्षुषा गत्यभावदर्शनात् । दूरस्था हि जनसङ्घा गच्छन्तोऽपि वस्तुतः अगच्छन्त इव भान्तीति भावः । इदं कर्मण्यकर्मदर्शनस्य निदर्शनम् । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति । यथा गतिक्रियारहितत्वेनाकर्मणि वृक्षे नौस्थानां कर्मदर्शनं, यथा वा गतिक्रियासहितत्वेन कर्माश्रये दूरस्थजनसङ्घे पुरुषस्याकर्मदर्शनं तद्वदित्येवकारार्थः । लौकिकानामिति शेषः । अकर्मणि कर्मरहिते आत्मनि कर्मदर्शनं कर्मणि देहादिव्यापारोपरमरूपे अकर्मदर्शनं कर्माभावदर्शनं चेति विपरीतदर्शनमस्तीति । [illegible] येनेति । येन विपरीतदर्शनसत्त्वेन लौकिकानां [illegible]-

तदेतदुक्तप्रतिवचनमप्यसकृत् अत्यन्तविपरीतदर्शनभाविततया मोमुह्यमानो लोक श्रुतमप्यसकृत्तत्त्वं विस्मृत्य विस्मृत्य मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्य चोदयतीति पुनरुत्तरमाह भगवान्—दुर्विज्ञेयत्व चालक्ष्य वस्तुनः अव्यक्तोयमचिन्त्योय, न जायते म्रियत इत्यादिना। आत्मनि कर्माभावः श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध उक्तः वक्ष्यमाणश्च । तस्मिन्नात्मनि कर्माभावे अकर्मणि कर्मविपरीतदर्शनमत्यन्तरूढ यतः किं कर्म किमकर्मेत्यत्र कवयोपि मोहिता, देहाश्रय कर्म आत्मन्यध्यारोप्य अह कर्ता ममैतत्कर्म मयास्य फल भोक्तव्यमिति च तथाऽहं तूष्णीम्भवामि येनाह निरायासः अकर्मा सुखी स्यामिति कार्यकरणाश्रय व्यापारोपरम तत्कृत च सुखित्वमात्मन्यध्यारोप्य न करोमि किंचित्तूष्णीं सुखमासमित्यभिमन्यते लोकः। तत्रेव लोकस्य विपरीतदर्शनापनयनायाह भगवान्—कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादि ।

करणार्थं विपरीतदर्शननिराकरणाय 'कर्मण्यकर्म य पश्ये'दित्याद्युच्यते भगवता- आदिपदादकर्मणि च कर्म य इत्यादिग्रहणम् ।[१] प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभावेन निष्क्रियत्वादविक्रिय आत्मेति विवक्षया भगवतैव श्लोक उक्त इति भाव ।

नन्विदमविक्रियत्वमात्मन पूर्वमेवोक्तमिति पुनरुक्तमिदानीमत आह —तदेतदिति । अव्यक्तोऽयमचिन्त्योय, न जायते म्रियत' इत्यादिना असकृदुक्तप्रतिवचनमपि दत्तोत्तरमपि तदेतत्कथमविक्रिय आत्मेति चोद्य लोकश्चोदयतीति हेतोर्भगवा पुनरुत्तरमाहेत्यन्वय । असकृच्चोदयतीति वा किं कृत्वा चोदयति तत्राह—मिथ्याप्रसङ्गमवतार्यावतार्येति । वीप्साया द्विर्भाव । तत्र हेतुमाह—असकृच्छ्रुतमप्यात्मतत्त्व विस्मृत्य विस्मृत्येति । तत्त्वविस्मरणे हेतुमाह—विशेषणविधया मोमुह्यमान इति । अतिशयेन मोह प्राप्नुवन्नित्यर्थ । मोहाधिक्यप्राप्तौ हेतुमाह—अत्यन्तविपरीतदर्शनभावितयेति । अत्यन्तमिथ्याज्ञानसंस्कारवत्त्वेनेत्यर्थ । भगवत पुनर्वचने हेत्वन्तरमाह—दुर्विज्ञेयत्व चेति । वस्तुन आत्मतत्त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वमालक्ष्य चेत्यन्वय ।

उक्तमनुवदन्नुपसहरति'—आत्मनीति । आत्मनि श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्ध कर्माभाव उक्त—अव्यक्तोयमित्यादिनेति भाव । वक्ष्यमाणश्च वक्ष्यते चेत्यर्थ । सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्येत्यादिनेति भाव । श्रुतय 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्, अविनाशी वाऽरेयमात्मे'त्येवमादय । स्मृतय—'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोच'तीत्याद्या । आत्मा अकर्ता- असङ्गत्वाद्विभुत्वाच्चाकाशवदित्यादिन्याया इति विवेक । अकर्मणीत्यस्य प्रतिपदं कर्माभाव इति निष्क्रिये इत्यर्थ । यद्वा कल्पितसर्पाभावस्य गुणरूपत्वेन कल्पितकर्माभाव आत्मरूप एवेति बोध्यम् । कर्मविपरीतदर्शनमिति । कर्म च तद्विपरीतं च कर्मविपरीतं विपरीतं कर्मेत्यर्थ । यद्वा विपरीतमिति भावे क्त कर्मविपर्यय इत्यर्थ । तस्य दर्शन ज्ञानमत्यन्तरूढं लौकिकानामिति शेष । कवयोऽपीति । अपिना किं पुनरविद्वांसो लौकिका इति गम्यते । तदेव विपरीतदर्शनमभिनीय दर्शयति—देहेति । ननु लोको देहाश्रयं गमनादिकर्मात्मन्यारोप्य गन्ताहमिति मन्यत इति यद्यद्यवतु भ्रम देहादिव्यापारोपरमे अकर्माहमिति यन्मन्यते कथं तस्य भ्रमत्वमकर्मत्वाद्वस्तुत आत्मन इत्यत आह—तथाऽहमिति । कार्य

अत्र च कर्म कर्मैव सत्कार्यकरणाश्रयं कर्मरहिते आत्मनि अविक्रिये सर्वैरध्यस्तं यतः पण्डितोऽप्यहं करोमीति मन्यते तत आत्मसमवेततया सर्वलोकप्रसिद्धे कर्मणि नदीकूलस्थेष्विव वृक्षेषु गतिप्रातिलोम्येन अकर्म कर्माभावं यथाभूतगत्यभावमिव वृक्षेषु यः पश्येत्, अकर्मणि च कार्यकरणव्यापारोपरमे कर्मवदात्मन्यध्यारोपिते तूष्णीमकर्मा सुखमासे इत्यहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वात्तस्मिन्नकर्मणि च कर्म यः पश्येत् यः एवं कर्माकर्मविभागज्ञः स बुद्धिमान् पण्डितः मनुष्येषु । स युक्तो योगी कृत्स्नकर्मकृच्च । स अशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीत्यर्थः । अयं श्लोकः अन्यथा[1] व्याख्यातः कैश्चित्—कथं, नित्यानां किल कर्मणामीश्वरार्थत्वेनानुष्ठीयमानानां फलाभावादकर्माणि तान्युच्यन्ते गौण्या वृत्त्या । तेषां चाकरणं अकर्म ।

करणाश्रयव्यापारोपरमस्य वस्तुत आत्मन्यसम्भवात्कथं तत्प्रयुक्तमकर्मत्वं स्यादात्मन ? अतो लौकिकाभिमतमकर्मण्यात्मन्यकर्मज्ञानमपि भ्रम एवेति । तत्रेति व्यवहारभूमावित्यर्थः ।

अथ श्लोकं व्याख्याति—अत्र चेति । अत्र व्यवहारभूमौ कार्यकरणाश्रयं कर्म कर्मैव सत् स्वेनैव रूपेणावस्थितं सदित्यर्थः । कर्मरहिते अविक्रिये आत्मनि सर्वैरध्यस्तमित्यन्वयः । उक्तार्थे लोकव्यवहारं प्रमाणयति—यत इति । पण्डितस्तार्किकादिः । अपिशब्दात्किमुत पामर इति गम्यते । तत इति आत्मनि सर्वलोकस्य कर्तृत्वाभिमानसत्त्वादित्यर्थः । आत्मसमवेततयेति । आत्मनि समवायेन वर्तमानतयेत्यर्थः । ननु कथं कार्यकरणव्यापारोपरमे पण्डितस्य कर्मबुद्धिः स्यादत आह—अहङ्काराभिसन्धिहेतुत्वादिति । यथा अहं कर्म करोमि फलायेति कर्मण्यहङ्काराभिसन्धी स्तः, तथा अहं तूष्णीमासे सुखायेति[1] कर्माभावेऽप्यहङ्काराभिसन्धी स्त इति कर्माभावोऽपि कर्मैव । यद्यदहङ्काराभिसन्धिहेतुकं तत्तत्कर्मेति सिद्धान्तादिति भावः ।

यत्र व्यापारोऽस्ति तत्रैव तदुपरमोऽपि—यथा वृक्षे चलनं चलनाभावश्च । तथा चात्मनि व्यापाराभावाद्व्यापाराभावोऽपि नास्त्येव प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य ।[2] व्यापारतदभावावुभावपि देहाद्याश्रयावेव नात्माश्रयौ । किंच यत्र व्यापारोपरमोऽस्ति स उपरतव्यापार इत्युच्यते यथा तिष्ठन्पुरुषो गमनोपरमादुपरतगमनः, यथावाऽभाषमाणः पुरुषो भाषणोपरमादुपरतभाषणो मौनीति । एवमुपरतक्रियो ममात्मेति वक्तुं न शक्यते- उपरमात्प्रागात्मनि क्रियाप्रसक्तेः- न ह्यक्रिये आत्मनि कालत्रयेऽपि क्रिया सम्भावयितुं शक्या । एतदभिप्रायेणैवात्मनि कर्माभावः श्रुत्यादिभिरुक्तः । एतेन प्रसक्तिपूर्वकत्वान्निषेधस्य कथमात्मनि कर्मनिषेध इति चोद्यं परिहृतम्—भ्रान्तिप्रसक्तकर्मनिषेधपरत्वात्तद्वचनस्येति ।

य एवमिति । कालत्रयेऽपि आत्मनि कर्माभावादात्मैवाकर्म । अज्ञस्त्वात्मनि कर्म मन्यते देहाद्याश्रयं- देहादिव्यापारोपरमरूपं कर्म च कर्माभावं मन्यते देहाद्याश्रयं तच्चात्मनि मन्यते- इमे चाज्ञजनाभिमते कर्माकर्मणी द्वे अप्यात्मनि न स्तः कालत्रयेऽपि । अत एवात्माऽकर्म इति यः कर्माकर्मविभागौ जानातीति । 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभादि'त्युक्तत्वादाह—अशुभान्मोक्षितः कृतकृत्यो भवतीति । य आत्मानमेवाकर्म जानाति देहादिव्यापारं तदुपरमं च कर्म जानाति तस्य देहादि-

तच्च प्रत्यवायफलत्वात् कर्मोच्यते गौण्यैव वृत्त्या। तत्र नित्ये कर्मणि अकर्म यः पश्येत्फलाभावात् यथा धेनुरपि गौरगौरित्युच्यते, क्षीराख्यं फलं न प्रयच्छतीति तद्वत्, तथा नित्याकरणे त्वकर्मणि कर्म यः पश्येत् नरकादिप्रत्यवायफलं प्रयच्छतीति। नैतद्युक्तं- व्याख्यानमेवंज्ञानादशुभान्मोक्षानुपपत्तेः- 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभा'दिति भगवतोक्तं वचनं बाध्येत। कथं, नित्यानामनुष्ठानादशुभात्स्यान्नाम मोक्षणं, नतु तेषां फलाभावज्ञानात्- नहि नित्यानां फलाभावज्ञानमशुभमुक्तिफलत्वेन चोदितं नित्यकर्मज्ञानं वा नच भगवतैवेहोक्तम्। एतेन कर्मणि अकर्मदर्शनं प्रत्युक्तम्।

व्यापाररूपस्य तूष्णीमासनरूपस्य वा कर्तव्यस्याभावात्कृतकृत्यत्वमिति भाव। एतेन- यत्तूष्णीमास्ते, यो वा व्याप्रियते नासावात्मा, किंतु देहादिसङ्घात एव। ततश्च व्यापारात्मिके जाग्रत्स्वप्नावस्थे निर्व्यापारात्मिका निद्रावस्था चेत्यवस्थात्रयमात्मनो नास्त्येवेत्यवस्थात्रयसाक्षिस्वरूपं तुरीयत्वं कूटस्थत्वं चात्मनस्सिद्धम्- य एवमात्मतत्त्ववित्पुमान् सहि मुक्त एव- 'तरति शोकमात्मवित्, ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः। अत एवाशुभान्मोक्षित इत्युक्तमिति। गौण्या लक्षणयेत्यर्थ। यथा कर्माभावस्य फलाभावस्तथा नित्यकर्मणोपि फलाभाव इति सादृश्यमत्र निमित्तमिति बोध्यम्। अकर्मकर्मणोस्तु यथा निषिद्धकर्मण पापफलवत्त्वं तथा नित्यकर्माकरणस्यापीति। यद्वा यथा विहितस्य कर्मणः पुण्यं फलं तथा नित्याकरणस्य पापं फलमिति। अथ वा यथा कर्मण फलवत्त्वं तथाऽकरणस्यापीति सादृश्यं बोध्यम्।

अयमर्थः- नित्यकर्म कर्मेति तदकरणमकर्मेति मूढा जानन्ति, न त्वेतद्युक्तं- यत्फलवत्तदेव कर्म फलाभावात्तु न नित्यकर्म कर्म- प्रत्यवायरूपफलवत्त्वात्तु न नित्याकरणमकर्म, किंतु नित्यकर्म अकर्म नित्यकर्माकरणं तु कर्म इति योऽभिजानाति स बुद्धिमानिति।

एवं परमतमुपपाद्य दूषयति—नैतद्व्याख्यानं युक्तमिति, एवंज्ञानादिति। नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानात्तदकरणात्प्रत्यवायोऽस्तीति ज्ञानाच्चेत्यर्थः। नित्यानामिति। अयं भाव.- 'यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभा'दिति भगवता ज्ञानमात्रादेव मुक्तिरभिहिता, नतु यज्ज्ञात्वा नित्यकर्म कृत्वा मोक्ष्यस इत्युक्तम्। नित्यकर्म तु कृतं सदेव पापनिवृत्तिलक्षणाशुभमोक्षहेतुर्भवति, नतु ज्ञानमात्रम्। तथासति नित्यकर्माकरणे प्रत्यवायानुपपत्तेः। वेदाध्ययनमात्रेण नित्यकर्माणि ज्ञातान्येवेति यज्ञयागाद्यनुष्ठानापत्तेश्च। अतो नित्यकर्मणामनुष्ठानमेवाशुभान्मोचकं पुंसां, नतु तज्ज्ञानमात्रम्। यथा काम्यकर्मज्ञानं न स्वर्गादिफलदं, यथा वा कृष्यादिकर्मज्ञानं न सस्यादिफलदं तद्वदिति। नित्यानां फलाभावज्ञानं नित्यकर्मज्ञानं वा अशुभमुक्तिफलत्वेन न चोदितं वेदेनेति शेषः। यथा- 'तरति शोकमात्मवि'दित्यात्मज्ञानं शोकतारकत्वेन चोदितं तद्वदिति भाव। ननु वेदेन चोदितं मास्तुनाम- भगवतैवोक्तं गीतास्वित्यत आह- नचेति। भगवता चेह गीतासु नैवोक्तम्। एतेनेति। नित्यकर्मणां फलाभावज्ञानस्याशुभमोचकत्वाभाववचनेनेत्यर्थः। कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यस्य परोक्त व्याख्यानं निराकृतमित्यर्थः। एतेनाकर्मणि

न ह्यकर्मणि कर्मेति दर्शनं कर्तव्यतयेह चोद्यते—नित्यस्य तु कर्तव्यतामात्रम् । नच अकरणान्नित्यस्य प्रत्यवायो भवतीति विज्ञानात् किञ्चित्फलं स्यात्, नापि नित्याकरणं ज्ञेयत्वेन चोदितं, नापि कर्माकर्मेति मिथ्यादर्शनादशुभान्मोक्षणं बुद्धिमत्त्वं युक्तता कृत्स्नकर्मकृत्त्वरूपं च फलमुपपद्यते, स्तुतिर्वा । मिथ्याज्ञानमेव हि साक्षादशुभस्वरूपं कुतोन्यस्मादशुभान्मोक्षणं- नहि तमस्तमसो निवर्तकं भवति ।

ननु कर्मणि यदकर्मदर्शनं, अकर्मणि वा कर्मदर्शनं न तन्मिथ्याज्ञानं, किं तर्हि गौणं फलाभावभाननिमित्तं न- कर्माकर्मविज्ञानादपि गौणात्फलस्याश्रवणात् । नापि श्रुतहान्यश्रुतकल्प-

---

कर्मदर्शनं प्रत्युक्तमिति पाठान्तरे एतेनाशुभमोक्षणासम्भवप्रदर्शनेन कर्मण्यकर्मदर्शननिराकरणोक्तन्यायेनेत्यर्थः ।

अथाकर्मणि च कर्म य इत्यस्य परोक्तमर्थं दूषयति—नहीत्यादिना । नित्याकरणं कर्मेति पश्येदिति नेह चोद्यते भगवता, किंपुनश्चोद्यते तदाह—नित्यस्येति । नित्यं कर्म कर्तव्यमित्येव चोद्यते- कुरु कर्मैवेत्यादिनेति भावः । ननु नित्याकरणं कर्मेति माचोद्यतां नाम, नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति यो जानाति स बुद्धिमानितीहोच्यत इत्यत्राह—नचेति । ननु नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति यो वेत्ति स नित्यं कर्म कुरुते, ततश्चाशुभान्मुच्यत इत्यस्ति नित्याकरणात्प्रत्यवायज्ञानात्फलमशुभमुक्तिरूपमिति चेन्नैवम्—तद्ध्यशुभमुक्तिरूपं फलं नित्यकर्माचरणजन्यमेव- ननु प्रत्यवायज्ञानजन्यमन्यथा नित्याकरणात्प्रत्यवाय इति ज्ञानमात्राद्धिनैव कर्माचरणमशुभमुक्तिप्रसङ्गात् । नच प्रत्यवायज्ञानस्य नित्यकर्मप्रवर्तकत्वरूपं फलमस्तीति वाच्यं, अशुभमोक्षणफलस्यैव भगवता प्रतिज्ञातत्वात् । प्रत्यवायं जानद्भिरपि बहुभिः प्रारब्धवशान्नित्यकर्मणामनाचरितत्वान्मूढैरपि क्रियमाणत्वाच्च ।

ननु नित्याकरणं ज्ञेयमेव निषिद्धकर्मवत्परिहारायेति कृत्वा नित्याकरणमिह ज्ञेयत्वेन चोद्यत इत्यत आह—नापीति । नित्यान्येव ज्ञेयत्वेन चोदितान्यनुष्ठानाय ननु नित्याकरणं क्वापि चोद्यते—नित्यचोदनादेव नित्याकरणनिषेधोऽर्थात्सिध्यतीति न पुनर्नित्याकरणचोदनावकाशः । ननु तत्त्वज्ञानादिव कर्माकर्मज्ञानान्मुक्तिस्स्यादत आह—नापीति । तत्त्वज्ञानादेव मुक्तिर्न तु मिथ्याज्ञानादिति सर्वसम्मतं- रज्जुयाथात्म्यरूपतत्त्वज्ञानाद्धि कृत्रिमसर्पजन्यभयकम्पादिनिवृत्तिः । कर्माकर्मेति ज्ञानं तु मिथ्याज्ञानमेव कर्मण्यकर्मेति ज्ञानस्य, अकर्मणि कर्मेति ज्ञानस्य वा अतस्मिंस्तद्बुद्धित्वेन मिथ्याज्ञानत्वात् । मिथ्याज्ञानादशुभमोक्षणादिकं तु विप्रतिषिद्धं-- रज्जुसर्पज्ञानाद्भयकम्पाद्यशुभस्यैव प्राप्तेः । तस्मान्मिथ्याज्ञानादशुभमेव स्यान्न तु तन्मोक्षः । नाप्येवं मिथ्याज्ञानी बुद्धिमान्युक्तः कृत्स्नकर्मकृद्वा भवेत् । स्तुतिर्वेति । नोपपद्यत इत्यन्वयः । ननु मिथ्याज्ञानादप्यशुभमोक्षः किं न स्यादत आह—मिथ्याज्ञानमेवेति । अशुभस्य मिथ्याज्ञानस्य कथमशुभनिवर्तकत्वं, न कथमपीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—नहीति ।

अथ कर्माकर्मणोरितरेतरज्ञानस्य मिथ्यात्वमसहमानश्शङ्कते- पूर्ववादी—नन्विति । गौणत्वे हेतुमाह—फलाभावभावनिमित्तमिति । कर्मण्यकर्मज्ञानं फलाभावनिमित्तमकर्मणि कर्मज्ञानं तु

नया कश्चिद्विशेष उपलभ्यते- स्वशब्देनापि शक्यं वक्तुं, नित्यानां कर्मणां फलं नास्ति अकरणाच्च तेषां नरकपातः स्यादिति तत्र व्याजेन परव्यामोहरूपेण कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिना। किं तत्रैवं व्याचक्षाणेन भगवतो वाक्यं लोकव्यामोहार्थमिति व्यक्तं कल्पितं स्यात्, नचैतच्छद्मरूपेण वाक्येन रक्षणीयं वस्तु। नापि शब्दान्तरेण- पुनःपुनरुच्यमानं सुबोधं स्यादित्येवं वक्तुं युक्तं- कर्मण्येवाधिकारस्त इत्यत्र स स्फुटतर उक्तोऽर्थः। न पुनर्वक्तव्यो भवति। सर्वत्र च प्रशस्तं बोद्धव्यं च कर्तव्यमेव। नच निष्प्रयोजनं बोद्धव्यमित्युच्यते। नच मिथ्याज्ञानं बोद्धव्यमिति तत्प्रत्युपस्थापितं वा वस्त्वाभासम्। नापि नित्यानामकरणादभावात्प्रत्यवायभावो पत्तिर्नासतो विद्यते भाव इति वचनात्। कथमसतस्सज्जायेतेति च असतस्सज्जन्मप्रतिषेधादमतः सदुत्पत्तिं ब्रुवता असदेव सद्भवेत्, सच्चासद्भवेदित्युक्तं स्यात्।

फलभावनिमित्तमिति विवेक। यथा सिंहो माणवक इति ज्ञानं गौणं क्रौर्यशौर्यादिनिमित्तं तद्वदिति भावः। गौणत्वमभ्युपेत्यैव परिहरति—नेति। मिथ्याज्ञानवद्गौणज्ञानेऽप्यशुभमोक्षणरूपफलाभावस्तुल्य एवेत्यर्थः। दोषान्तरमाह—नापीति। यथाश्रुतार्थं विहायाश्रुतार्थकल्पनमन्याय्यं निष्फलं चेति भाव। स्वशब्देनेति। वाचकशब्देनेत्यर्थ। नतु लाक्षणिकेनेति भाव। स्वशब्देन वादप्रकारमेव दर्शयति—नित्यानामित्यादिना। न नित्यकर्मणोऽर्थोस्ति प्रत्यवायोऽविधानत इति श्लोकस्य सुकरत्वादिति भावः।

ननु परकान्तासु रतोद्यतं धूर्तं तत्कालागतपतिसकाशाद्रक्षयितुं यथा दूती वक्ति 'वृषाऽपेहि परक्षेत्रा'दिति गूढं वाक्यं तद्वदयं भगवान्गूढमाह- कर्मण्यकर्म यः पश्येदितीत्यत आह—नचेति। भगवान्हि गुह्यं वस्तु शिष्यायार्जुनाय प्रकटयितुमेव प्रवृत्तः, नतु गोप्यं कञ्चिदर्थं गोपयितुम्। तस्मादिह नास्ति भगवतो गोप्यार्थ, यद्गोपनाय च्छद्म वाक्यं प्रयुञ्जीत।

ननु यथा आत्मतत्त्वं दुर्बोधत्वात्पुनः पुनश्शब्दान्तरेणोक्तं अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमित्यादिना। तद्वदिदमपीत्यत आह—नापीति। नहि नित्यकर्मादेः फलाभावादिज्ञानं दुर्बोधं, येन सुबोधाय पुनःपुनरुच्येतेत्यर्थ। कथमेष सुबोधोऽत आह- कर्मण्येवेति। किं च निष्फलमिदं नित्यकर्म नैव बोद्धव्यमित्याह— सर्वत्रेति। यत्सफलं तदेव बोद्धव्यं, कर्तव्यं चेति सर्वत्रापि प्रशस्तम्। निष्प्रयोजनं तु नित्यकर्म नैव बोद्धव्यम्। नापि कर्तव्यमिति कृत्वा कथं तद्बोद्धव्यमित्युच्यते। ननु न वयं नित्यकर्म बोद्धव्यमिति ब्रूम, किंतु नित्यकर्माकर्मेति बोद्धव्यमिति ब्रूम इत्यत आह—नचेति। कर्मण्यकर्मज्ञानं हि मिथ्याज्ञानं रज्जुसर्पज्ञानवदिति कथं तस्य बोद्धव्यत्वम्? ननु मिथ्याज्ञानस्याबोद्धव्यत्वेपि तद्विषयस्य वस्तुनो बोद्धव्यत्वमस्तीत्यत आह—तदिति। मिथ्याज्ञानविषयो हि मिथ्याभूतवस्त्वेवेति कथं तस्य वस्त्वाभासस्य बोद्धव्यत्वम्। लोकेपि सत्यमेव वस्तु हि बोद्धव्यम्। एतावता मन्दसन्दर्भेण नित्याकरणात्प्रत्यवायसत्त्वमभ्युपेत्य अकर्मणि च कर्म य इत्यस्य परोक्तार्थं प्रत्याख्यात'। अथ नित्याकरणात्प्रत्यवायमेव प्रत्याख्याति—नपीत्यादिना। ननु असतस्सदुत्पद्यत इति

तच्चायुक्तं सर्वप्रमाणविरोधात् । नच निष्फलं विदध्यात् कर्म शास्त्रं दुःखरूपत्वात् । दुःखस्य च बुद्धिपूर्वकतया कार्यत्वानुपपत्तेस्तदकरणे च नरकपाताभ्युपगमात् । अनर्थायैवोभयथापि करणे चाकरणेऽपि च शास्त्रं निष्फलं कल्पितं स्यात् । स्वाभ्युपगमविरोधश्च- नित्यं निष्फलं कर्मेत्यभ्युपगम्य मोक्षफलायेति ब्रुवतः । तस्माद्यथा श्रुत एवार्थः कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादेः । तथा च व्याख्यातोऽस्माभिः श्लोकः ॥१८॥

ब्रुवता असदेव सद्भवेदित्युक्तं, भवतु न कारणस्य कार्यात्मना परिणामात् । कथंपुनः सच्चासद्भवेदित्युक्तं भवेदितिचेत्, उच्यते—कार्यस्य कारणात्मकत्वं दृष्टम् । घटस्य मृदात्मकत्वदर्शनात् । तथाच कार्यस्य सतः कारणभूतासदात्मकत्वं स्यादेवेति सच्चासद्भवेदित्युक्तं भवेदेव । भवतु को दोषस्तत्राह—तच्चायुक्तमिति । तत्र हेतुमाह—सर्वेति । प्रत्यक्षादिसर्वप्रमाणविरोधात्- न ह्यसतश्शशशृङ्गादेस्सत्त्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणानि सहेरन्निति भावः ।

ननु नित्यानामकरणे प्रत्यवायोऽस्तु वा मावा- करणे तु नास्ति फलमत आह—नचेति । शास्त्रं निष्फलं कर्म न विदध्यात् । लोकानुग्रहाय प्रवृत्तत्वादिति भावः । कुतो न विदध्यादत आह—दुःखरूपत्वादिति । निष्फलस्य कर्मणो दुःखरूपत्वादित्यर्थः । ननु दुःखमपि कर्म कार्यमेव विहितत्वादत आह—दुःखस्येति । कोऽपि दुःखकरं कर्म बुद्धिपूर्वकतया न करोति- परस्त्रीसङ्गादिकमपि तात्कालिकसुखकरत्वादेव बुद्धिपूर्वकतया करोति लोकः । तस्मान्नित्ये कर्मण्यपि दुःखरूपे न पुंसां बुद्धिपूर्वकतया प्रवृत्तिरस्ति । नच ततो निवर्ततामिति वाच्यं, तदकरणे प्रत्यवायश्रवणात् । अतो नित्यकर्मणा करणे वा अकरणे वा न कोपि बुद्धिपूर्वकं प्रवर्तेत, किंतु शास्त्रबलादेव । तच्च शास्त्रं भगवता लोकस्यानर्थायैव कल्पितं नित्यकर्मणा करणस्य दुःखत्वादकरणस्य च दुःखत्वादित्थं लोकानर्थकरं निष्फलं शास्त्रं तु कथं वा प्रमाणं स्यान्न कथमपि । अहो तव पाण्डित्यम्! येन वेदमूलगीताशास्त्रं व्याख्यातुं प्रवृत्तस्सन् समूलं गीताशास्त्रमेवाप्रमाणं कृतवानिति । दोषान्तरमप्याह—स्वाभ्युपगमविरोधश्चेति । नित्यकर्मणो निष्फलत्वं मोक्षफलत्वं चेत्युभयमव्याहतं कथमित्यर्थः । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' इत्यादौ नित्यकर्मणो मोक्ष इति तैर्व्याख्यातत्वात् । कर्मसमुच्चिताद्ज्ञानान्मोक्ष इति ग्रन्थारम्भे चोक्तत्वादिति भावः ।

उपसंहरति—तस्मादिति । परोक्तार्थस्याप्रमाणवादयुक्तत्वाच्चेत्यर्थः । यथाश्रुत इति । यस्माच्छब्दाद्योऽर्थो व्याकरणादिना शब्दशक्त्या सिध्यति तदविरुद्ध इत्यर्थः । कथं स यथाश्रुतार्थोऽत आह—तथाच व्याख्यात इति । एतेन परोक्तार्थस्य अयथाश्रुतार्थत्वं सिद्धम् । तच्च दर्शितं प्रागेव । गौणवृत्त्याश्रयणं ह्ययथाश्रुतार्थत्वे तस्य लिङ्गं योऽर्थोऽभिदाशक्त्याऽऽयाति स यथाश्रुतः । अभिधेय इति यावत् । यस्तु लक्षणादिना स त्वयथाश्रुत इति विवेकः । यस्य शब्दस्य यथा योऽर्थः श्रुतः प्रसिद्धः तस्य स यथाश्रुतार्थ इति निष्कर्षः । कर्मशब्दस्य विहितप्रतिषिद्धोभयवाचित्वादत्र कर्मणस्तत्त्वकथनेन निष्कर्मणोपि तत्त्वमुक्तमिति वेद्यम् ।

यत्तु रामानुजः—क्रियमाणमेव कर्मात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानाकारं यः पश्येत्तच्च ज्ञानं कर्मण्यन्तर्गतत्तया कर्माकारं यः पश्येत्स बुद्धिमत्त्वादिगुणयुक्त इति, तत्तुच्छम्—कर्मज्ञानयोः परस्परं भिन्नयोरितरत्रेतराकारस्य दुर्दर्शत्वात्तादृशस्येतरत्रेतराकारज्ञानस्य मिथ्याज्ञानत्वाच्च। नचात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन कर्मणो ज्ञानाकारताज्ञानस्य च कर्माकारतोपपद्यत इति वाच्यं, आत्मयाथात्म्यानुसन्धानेन वा अन्येन वा न ह्यन्यस्यान्याकारता कथमप्युपपद्यते, भ्रान्तिं विना आत्मतत्त्वानुसन्धानेनाक्रियत्वमात्मनोऽस्तुनाम- कथं पुनर्देहाश्रयस्य कर्मणः ज्ञानाकारता? कथं वा अयं घट इत्यादिज्ञानस्य मानसस्य कर्माकारता? किं वा ज्ञानशक्तिक्रियाशक्त्योर्बुद्धिप्राणनिष्ठयोः तदाश्रययोर्बुद्धिप्राणयोर्वाऽभेदो वक्तुं शक्यः केनचिद्विदुषाऽध्यासं विना ? नच फलाद्यनभिसन्धानात्कर्मणो भवति। ज्ञानाकारतेति वाच्यं, फलाभिसन्ध्यादौ सति बन्धकत्वं कर्मणस्तदभावेत्वबन्धकत्वमित्येव सिद्धान्तात्। नच बन्धकत्वाभावनिमित्तं कर्मणो ज्ञानाकारज्ञानं गौणमेव न मिथ्येति वाच्यं, अनेन गौणज्ञानेनापि भगवत्प्रतिज्ञाताशुभमोक्षणरूपफलाभावात्। नहि फलाभिसन्ध्यादिरहितं कर्माबन्धकत्वाद्ज्ञानतुल्यमिति ज्ञानमात्रेण पुमानशुभान्मुच्येत- किंतु तादृशकर्मानुष्ठानादेव।

अथ कर्मण्यन्तर्गतत्तया ज्ञानस्य कर्माकारत्वेनेत्येतदतीव परिहासास्पदं विदुषां, कथं किं देहाद्यन्तर्गतस्यात्मनो भवति देहाद्याकारता। यत्तु कर्मान्तर्गते ज्ञाने कर्माकारज्ञानं तद्धि मिथ्याज्ञानं- देहाद्यन्तर्गते आत्मनि देहाद्याकारज्ञानवत्। नापि कर्मणि ज्ञानस्यान्तर्गतिरस्ति कुण्डे बदराणामिव- ज्ञानस्य मनोनिष्ठत्वात्कर्मणो देहाश्रयत्वाच्च। नापि ज्ञानयुक्तं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, कर्मज्ञानयोर्योगस्यैवाभावात्- न ह्ययं घट इति ज्ञानं गमनादिक्रियया युज्येत। नच कर्मज्ञाने युगपदेवानुष्ठेये इति वाच्यं, दुष्करत्वात्।

ननु स्थितिगत्योरिव ज्ञानकर्मणोर्विरोधाभावात्कथं युगपदनुष्ठानासम्भव इति चेन्मैवम्—अहं कर्तेति ज्ञानस्य कर्मणश्च विरोधाभावेपि अहमक्रिय इति ज्ञानस्य कर्मणश्चास्ति विरोध इति य आत्मानमकर्तारं मन्यते स कथं पुनरात्मानं कर्तारं विधायेन तस्य कर्मानुष्ठानं स्यात्। एतेन ज्ञानिना कर्मानुष्ठेयमित्येतदपि प्रत्युक्तं, आत्मविदः कृतकृत्यत्ववचनेन कर्तव्याभावसिद्धेः। नच परोक्षज्ञानकर्मणोरविरोध इति वाच्यं, आत्मनो नित्यापरोक्षत्वेन तद्विषयज्ञानस्य परोक्षत्वस्यैवासम्भवात्। यस्तु न ममात्मसाक्षात्कार इति मन्यते स ह्यनात्मविदेव- अनात्मविदस्तु कर्माण्यस्माभिरप्यभ्युपेतानि अयं ह्यनात्मविदात्मानमकर्तारं न निश्चयेन प्रत्येति किंतु संशयेनैव आत्मसाक्षात्कारं विना तन्निश्चयानुदयात्। नचापातज्ञानविशिष्टं कर्म कर्तव्यमिति वाच्यं, त्वया आत्मयाथात्म्यानुसन्धानपूर्वकं कर्म कर्तव्यमित्यभ्युक्तत्वादात्मयाथात्म्यानुसन्धानस्य चापरोक्षज्ञानत्वात्। किं च एकाग्रचित्तसाध्यस्यात्मतत्त्वानुसन्धानस्य कथं कर्मकरणव्यग्रचित्तसाध्यत्वं येनात्मतत्त्वानुसन्धानपूर्वकं कर्म कर्तव्यं स्यात्। नहि मनस्यात्मनिष्ठे सति देहेन्द्रियाणि कर्मसु व्याप्रियेरन्। अन्यथा समाधौ वर्तमानस्यापि पुरुषस्य कर्मकरणप्रसङ्गः मनोव्यापारपूर्वको हि देहेन्द्रियव्यापारः मनस्यन्याक्रान्ते सति चक्षुरादीनां घटादिदर्शनाभावात्सर्व-

यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः ।
ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः ॥१९॥

तदेतत्कर्मादावकर्मादिदर्शनं स्तूयते—यस्येति । यस्य यथोक्तदर्शिनस्सर्वे यावन्तः समारम्भाः सर्वाणि कर्माणि समारभ्यन्त इति समारम्भाः । कामसङ्कल्पवर्जिताः- कामैः तत्कारणैस्सङ्कल्पैश्च वर्जिताः मुधैव चेष्टामात्रा अनुष्ठीयन्ते । प्रवृत्तेन चेल्लोकसंग्रहार्थं, निवृत्तेन चेज्जीवनमात्रार्थं तं ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं कर्मादावकर्मादिदर्शनं ज्ञानं तदेवाग्निः तेन ज्ञानाग्निना दग्धानि शुभाशुभलक्षणानि कर्माणि यस्य तमाहुः परमार्थतः पण्डितं बुधाः ब्रह्मविदः ॥

विदितः । तस्माद्युगपदेकस्यैव मनसः आत्मयाथात्म्यानुसन्धानं देहादिसंयोगपूर्वककर्मकरणं चानुपपन्नमेव । देहेन्द्रियादिव्यापारात्मकस्य कर्मणः सच्चिदानन्द आत्माहमित्याकारकज्ञानस्य च न परस्पराकारत्वं स्वप्नेऽपि सम्भावयितुं शक्यं- तस्मादवद्यं रामानुजभाष्यम् ॥१८॥

यस्येति । कामाः स्वर्गादितृष्णाः सङ्कल्पाः मम स्वर्गो भूयादित्यादयः सङ्कल्पप्रभवत्वात्कामस्योक्तं—तत्कारणैरिति । मम स्वर्गो भूयादित्यादौ सङ्कल्प्य पश्चात्स्वर्गे सकामस्सञ्जन इति सङ्कल्पप्रभवत्वं कामस्य बोध्यम् । मुधैव व्यर्थमेव, ननु कुतो मुधानुष्ठानं कर्मणामत आह—प्रवृत्तेनेति । गृहस्थेनेति यावत् । निवृत्तेनेति । सन्न्यासिनेति यावत् । प्रवृत्तिमार्गस्थो विद्वान् लोकसंग्रहार्थं निवृत्तिमार्गस्थस्तु जीवनार्थं व्यर्थमेव कर्माणि करोतीत्यर्थः । नच कथं निवृत्तस्य सर्वकर्मानुष्ठानमिति वाच्यं, यानि भिक्षाटनादीनि निवृत्तेनानुष्ठीयन्ते तान्येव सर्वकर्माणीति विवक्षितत्वात् । प्रवृत्तस्तु यज्ञादिनित्यनैमित्तिकसर्वकर्माणि करोत्येवेति बोध्यम् । आदिपदादकर्मणि कर्मदर्शनसंग्रहः । देहाद्याश्रयं कर्म आत्मा स्वकर्मैवेत्याकारकं ज्ञानमित्यर्थः । दग्धानीति नाशितानीत्यर्थः । एतेन कर्मणां तूलस्वरूपं व्यज्यते—कर्माणीति । सञ्चितानीति भावः- प्रारब्धकर्मणो भोगैकावसानत्वात् ।

ननु भगवता अशुभान्मोक्ष्यस इत्येवोक्तं कथमत्र शुभाशुभानीतिचेन्नैष दोषः । तत्राशुभपदेन संसारस्य विवक्षितत्वादत्राशुभपदेन पापस्य शुभपदेन पुण्यस्य च विवक्षितत्वाच्छुभाशुभयोर्द्वयोरपि बन्धकत्वेन संसारत्वादिति । अत एव हि 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूये'ति श्रूयते । परमार्थत इति । व्यवहारत पाण्डित्यं तर्कादिशास्त्राध्येतृष्वप्यस्ति । वस्तुतस्तु न ते पण्डिता अनात्मज्ञत्वादिति भावः । बुधा इति । ननु तर्कादिशास्त्रज्ञास्तर्कादिशास्त्रज्ञं पण्डितं ब्रुवन्तीत्यत आह—ब्रह्मविद इति ।

यत्तु रामानुजः—कर्मणो ज्ञानाकारता कथमुपपद्यत इति शङ्कासमाधानपरोऽयं श्लोक इति, सहस्य प्रकृत्या तद्गुणैश्चात्मानमेकीकृत्य व्यवहार इति, तत्तुच्छम्—अनेन श्लोकेन कर्मणो ज्ञानाकारत्वस्याप्रतिपादितत्वात् । कामसङ्कल्पाभाववर्णनमात्रेण कर्मणो ज्ञानाकारत्वाभावः ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमिति ज्ञानकर्मणोर्विरोधस्यैव प्रतिपादितत्वात् । कर्मणः सदाहकज्ञानाकारस्य स्वप्नेऽपि सम्पादयितुमशक्यत्वात् तूलस्याग्न्याकारवत् । कर्म दग्धं सद्ज्ञानाकारं प्रपद्यत इत्यप्युक्तं वाक्यं यद्विद्यमानमेव

यस्तु कर्मादावकर्मादिदर्शी सः अकर्मादिदर्शनादेव निष्कर्मा सन्न्यासी जीवनमात्रचेष्टः कर्मणि न प्रवर्तते। यद्यपि प्रागविवेकतः प्रवृत्तः, यस्तु प्रारब्धकर्मासन्नुत्तरकालं उत्पन्नात्मसम्यग्दर्शनस्स्यात् स कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म परित्यजत्येव, स कुतश्चिन्निमित्तात् कर्मपरित्यागासम्भवे सति कर्मणि तत्फले च सङ्गरहिततया स्वप्रयोजनाभावाल्लोकसंग्रहार्थं पूर्ववत्कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति। ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वात्तदीयं कर्माकर्मैव सम्पद्यत इत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

ज्ञानाकारं प्राप्तुं न क्षमते कथं पुनस्तन्नष्टं सत्प्राप्नुयात्। किञ्च नष्टं कर्मनाम कर्माभाव एव ननु कर्म कर्माभावस्य ज्ञानाकारत्वमस्तु नाम न तावता कर्मणः तत्सिद्धिः।

ननु नास्माभिः क्रियमाणमेव कर्म ज्ञानाग्निना दग्धम् इत्युक्तम्। किंतु प्राचीनं पुण्यापुण्यलक्षणमेवेति चेत्तर्हि कथं क्रियमाणस्य कर्मणो ज्ञानाकारतोक्ता श्लोकेनानेन। **ननु** यः कामसङ्कल्पवर्जितः सर्वसमारम्भः स ज्ञानाग्निदग्धकर्मेति वचनात् कर्मणो ज्ञानाकारसिद्धिः कामसङ्कल्पवर्जितसर्वसमारम्भत्वस्यैव ज्ञानत्वादिति चेत्, नैवम्—कामसङ्कल्पवर्जितसर्वसमारम्भत्वं हि ज्ञानस्य लिङ्गं, ननु ज्ञान-- आत्मायाथात्म्यानुसन्धानस्यैवेह ज्ञानत्वेन तवापि सम्मतत्वात्। कर्मान्तर्गतात्मयाथात्म्यानुसन्धानेन ज्ञानेनेति त्वयाप्युक्तत्वात्। तस्माच्च आत्मयाथात्म्यं वेद स कामसङ्कल्परहितानि कर्माणि करोति, यस्तु न वेद स कामसङ्कल्पसहितानि करोति। एवं कर्मकरणादपि ज्ञानिनो बन्धमाशङ्क्याह भगवान्—**ज्ञानाग्निदग्धकर्माणमिति**। आत्मज्ञानिनं कर्माणि न लिम्पन्ति- कर्मगतलेपनसामर्थ्यस्य ज्ञानेन नाशितत्वात्। कर्मणां लेपनसामर्थ्यं हि कामसङ्कल्पप्रयुक्तं। यस्तु विद्वान् कामसङ्कल्पावेव विससर्ज कथं तं कर्माणि लिम्पेयु ? न कथमपि। ततश्च येषां कर्मणां ज्ञानवशान्निर्लेपकत्वं जातं तेषां कथं ज्ञानाकारत्वं स्यात्। नहि स्वगुणाधायकं वस्तु स्वमेव भवति। अथ सङ्करशङ्करस्य दर्शितोर्थस्तु अभिधानादिविरुद्ध इति सर्वविदितम्। ॥१९॥

त्यक्त्वेति श्लोकमवतारयति—**यस्त्विति**। यः कर्मारम्भात्प्रागेवात्मानात्मविवेकवान् सन्न्यासे प्रवृत्तः स आत्मवित्सन्न्यासी न पुनः कर्मणि प्रवर्तते निवृत्तिमार्गत्वात्सन्न्यासस्य। अथ यस्तु यज्ञादिकर्म प्रारभ्य, तस्मिन् कर्मण्यसमाप्ते एव प्रारम्भोत्तरकालमात्मज्ञानी भवेत्स पुमान् प्रारब्धमपि तत्कर्म ससाधनं परित्यज्य सन्न्यासी भवेदेव। न पुनः कर्मणि प्रवर्तते। अतो नेमौ द्वावुद्दिश्य त्यक्त्वेति श्लोकः प्रवृत्तः- कर्मण्यभिप्रवृत्तोपीति कर्मण्यभिप्रवृत्तमुद्दिश्य श्लोकस्योक्तत्वात्। किंतु यः कर्मप्रारम्भानन्तरमुत्पन्नात्मज्ञानोपि कुतश्चित्प्रतिबन्धान्निमित्तात्कर्म परित्यक्तुं न क्षमते तमसन्न्यासिनमात्मविदमारब्धकर्माणमुद्दिश्य श्लोकोऽयं प्रवृत्तः। अयं हि प्रारब्धे कर्मणि तत्फले च स्वप्रयोजनाभावान्निस्सङ्गोपि लोकसंग्रहार्थं ज्ञानात्प्रागिव कर्मणि प्रवर्तते, ज्ञानात्पश्चादपि एवं कर्मणि प्रवृत्तमात्मविदं तदारब्धं कर्म नैव लिम्पति, पुनः ज्ञानाग्निना कर्मगतबन्धकत्वांशस्य दग्धत्वात्। एवमबन्धकमेतदीयं कर्म अकर्मैव कर्माभाव एव सम्पद्यते जायत इति ॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः ।
कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

त्यक्त्वेति । त्यक्त्वा कर्मण्यभिमानं फलासङ्गं च यथोक्तेन नित्यतृप्तो निराकांक्षो विषयेष्वित्यर्थः । निराश्रयः आश्रयरहितः. आश्रयो नाम यदाश्रित्य पुरुषार्थं सिषाधयिषति, दृष्टादृष्टेष्टफलसाधनाश्रयरहित इत्यर्थः । तेनैवम्भूतेन प्रयोजनाभावात् ससाधनं कर्म त्यक्तव्यमेवेति प्राप्ते, ततो निर्गमनासम्भवात् लोकसंग्रहचिकीर्षया शिष्टविगर्हणपरिजिहीर्षया वा पूर्ववत् कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि निष्क्रियात्मदर्शनसम्पन्नत्वात् नैव किञ्चित्करोति सः ॥२०॥

कर्मफलासङ्गं त्यक्त्वा नित्यतृप्तः निराश्रयश्च सन् सः कर्मण्यभिप्रवृत्तोपि किञ्चिन्नैव करोति अभिमानमहमस्य कर्ता ममेदं कर्मेति चेत्येवंरूपं यथोक्तेन कर्मण्यकर्म य इति श्लोकोक्तेन निष्क्रियात्मस्वरूपदर्शनेनेत्यर्थः । विषयस्पृहाभावादेव तृप्तिरित्याह—निराकांक्ष इति. आश्रय इति । आश्रीयते पुरुषार्थायेत्याश्रयः यज्ञादिः । यदिति । तदिति स इति वा शेषः । दृष्टानीष्टफलानि पशुपुत्रान्नादीनि अदृष्टानीष्टफलानि स्वर्गादीनि तेषां यत्साधनं कर्मादि तदेवाश्रयः तेन रहितः तथोक्तः साधनाश्रयरहित इति वा- अनाश्रितफलसाधन इत्यर्थः । निर्व्यापार इति यावत् । ततः कर्मणस्सकाशात् निर्गमनं वहिर्गमनं सन्न्यास इति यावत्- तदसम्भवात्पुत्रादिप्रतिबन्धादिति भावः । हेत्वन्तरमाह—लोकेति । अन्यं हेतुमाह—विगर्हणेति । विगर्हणं निन्दा- 'अनारम्भो मनुष्याणां प्रथमं बुद्धिलक्षणम् । आरब्धस्य समाप्तिस्तु द्वितीयं बुद्धिलक्षण'मिति स्थितेऽपि इमं विद्वांसं यज्ञादिकर्म प्रारभ्याऽसमाप्यैव सन्न्यस्तवानित्येवंरूपा लौकिकाज्ञजनकृतेति भावः । परिहर्तुमिच्छा परिजिहीर्षा यद्यप्यात्मविदः स्तुतिनिन्दे समे एव आत्मन उभयदूरत्वात्तथापि देववत्पूज्यत्वमेव विद्वद्भिस्सम्पाद्यं, नतु विड्वराहादिसाम्यमित्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

ननु कर्मणि प्रवृत्तोपि न करोतीत्युक्तिर्व्याहतेत्यत आह—निष्क्रियेति । देहाद्याश्रयमेवेदं कर्म न त्वात्माश्रयमिति यः प्रत्येति स आत्मविदात्मानमकर्तारमेव मन्यत इति कृत्वा न करोतीत्युक्तमिति भावः । देहादिसङ्घाते अनात्मनि कर्मणि प्रवृत्तेपि निष्क्रिय आत्माऽप्रवृत्त एवेति न कोऽपि व्याहतिरिति तत्त्वम् । तस्मादात्मविदा कृतं कर्म अकर्मैव सम्पद्यत इति । अत्र नैव किञ्चित्करोति कर्मापदेशेन ज्ञानाभ्यासमेव करोतीति रामानुजः, विपरीतविषयसञ्चरणेन ज्ञानाभ्यासविरोधिनामिन्द्रियाणामनुकूलविषयसञ्चरणमात्रं हि कर्मयोग इति भाव इति वेदान्तदेशिकश्च हनु', तन्तुच्छम्—सत्यां रामानुजोक्तार्थविवक्षायां व्यासेन ज्ञानमेव करोति स इत्येवोच्येत श्लोकः इन्द्रियव्यापारोपरमस्य ज्ञानाभ्यासस्य इन्द्रियाणां विपरीतविषयसञ्चरणमिवानुकूलविषयसञ्चरणमपि विरोध्येव- इन्द्रियाणां विषयप्रावण्यमात्रस्यैव इन्द्रियव्यापारोपरमप्रतिबन्धकत्वात् । अन्तर्मुखत्वसाध्यो हि ज्ञानाभ्यासः बहिर्मुखत्वनोदकास्तु अनुकूलाः प्रतिकूलाश्च सर्वे विषयाः । अतः कथमनुकूलविषयाणां ज्ञानाभ्यासविरोधित्वम् । त्यागो निस्सङ्गं कर्म करोति स कर्मयोगमेव करोति । ननु ज्ञानयोगं कर्मयोगमाध्ये ज्ञानयोगे कर्मयोगाकाराभावात् । ॥२०॥

यः पुनः पूर्वोक्तविपरीतः प्रागेव कर्मारम्भात् ब्रह्मणि सर्वान्तरे प्रत्यगात्मनि निष्क्रिये संजातात्मदर्शनस्स दृष्टादृष्टेष्टविषयविवर्जिततया दृष्टादृष्टार्थे कर्मणि प्रयोजनमपश्यन् ससाधनं कर्म सन्न्यस्य शरीरयात्रामात्रचेष्टो यतिर्ज्ञाननिष्ठो मुच्यत इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः ।
शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥२१॥

निराशीरिति । निराशीः निर्गता आशिषो यस्मात् स निराशीः यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणं आत्मा बाह्यकार्यकरणसङ्घातः तावुभावपि यतौ संयतौ येन स यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः त्यक्तः सर्वपरिग्रहो येन स त्यक्तसर्वपरिग्रहः, शारीरं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलं तत्राप्यभिमानवर्जितं कर्म कुर्वन्नाप्नोति, न प्राप्नोति । किल्बिषं पापं अनिष्टरूपं धर्मं च मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वात् धर्मोपि किल्बिषमेव । तस्मात्ताभ्यां मुक्तो भवति संसारमुक्तो भवतीत्यर्थः ।

शारीरं केवलं कर्मेत्यत्र किं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं ? आहोस्वित् शरीरमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति ? किञ्चातः यदि शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्म, यदि वा शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्मेति, उच्यते— यदा शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं स्यात्, तदा

निराशीरितिश्लोकमवतारयति—य इति । प्रागेव कर्मारम्भादिति गृहस्थाश्रम एव यज्ञादिकर्मणा प्रारम्भाद्गृहस्थाश्रमस्वीकारात्प्रागेवेत्यर्थः । ब्रह्मचर्यादेवेति यावत् ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेदिति श्रुतेरिति भावः । यद्वा ब्रह्मचर्याश्रमस्वीकारात्प्रागेवेत्यर्थः । तत्रैव वेदाध्ययनादिकर्मप्रारम्भादिति भावः । ब्रह्मणि सञ्जातमात्मेति दर्शनं बुद्धिर्यस्य स अहं ब्रह्मास्मीतिज्ञानवानित्यर्थः । शुकसनकवामदेवादिवदिति भावः ।

आशिषः कामाः, बाह्यं कार्यं देहः, बाह्यानि करणानीन्द्रियाणि, बाह्यघटादिविषयग्रहणसाधनत्वाद्बाह्यकरणत्वमिन्द्रियाणाम्, अन्तस्सुखादिविषयग्रहणसाधनत्वादन्तःकरणत्वं मनस इति विवेकः । संयतौ नियमितौ । परिग्रहः गृहादि परिगृह्यत इति परिग्रहः । शरीरस्येदं शारीरम् । फलितमाह शरीरेति । शरीरक्षणमात्रफलकं भिक्षाटनादिरूपमिति भावः । धर्मं पुण्यम् । ननु पुण्यस्य कथं किल्बिषत्वमत आह—मुमुक्षोरनिष्टरूपत्वादिति । यदनिष्टं तत्किल्बिषमिति सिद्धान्तात्पुण्यमपि मुमुक्षोरनिष्टमेवेति किल्बिषमेव । मुमुक्षुर्नाम बन्धान्मोक्तुमिच्छुर्हि, बन्धश्च जन्मादिसंसाररूपः पुण्यात्पुण्यजन्म देवादिरूपं भवेदेवेति पुण्यस्य बन्धकत्वादनिष्टत्वमेवेति भावः ।

शारीरमित्यस्य शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनमित्यर्थो भाष्यकारैर्वर्णितः । तत्र यदि यः कोपि शारीरमित्यस्य शरीरनिर्वर्त्यं कर्मेत्यर्थः । किं न स्यादिति पृच्छेत्तं प्रति किमुत्तरमिति शङ्कायां शरीरनिर्वर्त्यमित्यर्थस्यायुक्तत्वं प्रतिपादयितुं भूमिकामारचयति—शारीरं केवलं कर्मेत्यत्रेति । पक्षद्वयेपि किं दूषणमिति पृच्छति पूर्ववादी—किञ्चात इति । प्रतिवादी सिद्धान्ती—उच्यत इति ।

दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म प्रतिषिद्धमपि शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ब्रुवतो विरुद्धाभिधानं प्रसज्येत । शास्त्रीयं च कर्म दृष्टादृष्टप्रयोजनं शरीरेण कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्यपि ब्रुवतोऽप्राप्तप्रतिषेधप्रसङ्गः ।

शारीरं कर्म कुर्वन्निति विशेषणात्, केवलशब्दप्रयोगाच्च वाङ्मनसनिर्वर्त्यं कर्म विधिप्रतिषेधविषयं धर्माधर्मशब्दवाच्यं कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमित्युक्तं स्यात्तत्रापि वाङ्मनसाभ्यां विहितानुष्ठानपक्षे किल्बिषप्राप्तिवचनं विरुद्धमापद्येत, प्रतिषिद्धसेवापक्षेऽपि भूतार्थानुवादमात्रमनर्थकं स्यात् ।

प्रथमपक्षे दोषमाह— **यदेत्यादिना** । यज्ञयागादिविहितकर्मवत्परदारगमनादिनिषिद्धकर्माण्यपि शरीरेणैव निर्वर्त्यन्त इति कृत्वा निषिद्धानामपि शारीरत्वं दुर्वारं, ततश्च शारीरं कर्म कुर्वन्नित्यस्य विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्म शरीरेण कुर्वन्नित्यर्थस्सिद्धः, शरीरनिर्वर्त्यं कर्म कुर्वन्नित्यस्य शरीरेण कर्म कुर्वन्नित्येव सिद्धत्वात् ।

तत्र च प्रथमे विकल्पे किं शरीरनिर्वर्त्यं निषिद्धं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्यभिप्रेतम् ? यद्वा शरीरनिर्वर्त्यं विहितं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीति विकल्प्य ? प्रथमपक्षे दोषमाह—**प्रतिषिद्धमिति** । प्रतिषिद्धकर्मणां न किल्बिषप्राप्तिरित्येतद्वचनं व्याहतं- न परदारान् गच्छेदित्यादिनिषेधशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् ।

द्वितीयपक्षे दोषमाह—**शास्त्रीयमिति** । निषेधस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वात् यदि शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानात्किल्बिषस्य प्रसक्तिः तदा तन्निषेधार्थं किल्बिषं न प्राप्नोतीति वक्तुं युक्तं, न त्वेवमस्ति-- नहि विहितानुष्ठानात्किल्बिषं प्रसज्यते, अन्यथा विधिशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तस्मादप्राप्तस्य किल्बिषस्य प्रतिषेधप्रसङ्गोऽयं दुष्ट इत्यर्थः ।

किंच कर्म कुर्वन्नित्यनुक्त्वा शारीरं कर्मेत्युक्तम्-- अनेन च शारीरत्वविशेषणेन वाचिकस्य मानसिकस्य च कर्मणो व्यवच्छेदकरिष्यति । नच शारीरमुपलक्षणं वाचिकमानसिकयोरिति वाच्यमित्याह—**केवलशब्दप्रयोगादिति** । शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नित्यनेन शरीरमात्रनिर्वर्त्यमेव कर्म कुर्वन्नित्यर्थस्य जातत्वात्केवलपदेन वाचिकमानसिककर्मणोर्निवृत्तिरिति भावः । ननु भवतु को दोषस्तत्राह—**वागिति** । शरीरमात्रनिर्वर्त्यकर्मकरणात्किल्बिषं नेति वचनेन वाचा मनसा च निर्वर्त्यस्य कर्मणः करणात्किल्बिषं प्राप्यत एवेति सिद्धमित्यर्थः । कुर्वन्नाप्नोतीत्यस्य कुर्वन् आप्नोतीति छेदः । ङमो ह्रस्वादिति ङमुडागमः । मूले तु कुर्वन् न आप्नोतीति छेद इति विवेकः ।

ननु वाचिकमानसिककर्मकरणात्किल्बिषप्राप्तिरभिप्रेतैवेत्यत आह—**तत्रापीति** । किं वाचिकस्य मानसिकस्य वा विहितस्य कर्मणः करणं किल्बिषावहम् ? यद्वा निषिद्धस्य ? इति विकल्प्य आद्यं दूषयति—**विहितेति** । द्वितीयं दूषयति—**प्रतिषिद्धेति** । प्रतिषिद्धाचरणेन किल्बिषप्राप्तेस्सिद्धत्वात्पुनरिह वचनमनर्थकमित्यर्थः । भूतार्थः सिद्धार्थः- अनुसृत्य वादो वचनमनुवादः । सिद्धस्य पुन कथनमित्यर्थः ।

यदा तु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं शारीरं कर्माभिप्रेतं भवेत्तदा दृष्टादृष्टप्रयोजनं कर्म विधिप्रतिषेधगम्य शरीरवाङ्मनसनिर्वर्त्यमन्यदकुर्वंस्तैरेव शरीरादिभिः शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं केवलशब्दप्रयोगादहंकरोमीत्यभिमानवर्जितः शरीरादिचेष्टामात्रं लोकदृष्ट्या कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषमिति ।

एवम्भूतस्य पापशब्दवाच्यकिल्बिषप्राप्त्यसम्भवात् किल्बिषं संसारं न प्राप्नोति, ज्ञानाग्निदग्धसर्वकर्मत्वात् अप्रतिबन्धेन मुच्यत एवेति पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनफलानुवाद एवैषः । एवं शारीरं केवलं कर्मेत्यस्यार्थस्य परिग्रहे निरवद्यं भवति ॥२१॥

त्यक्तसर्वपरिग्रहस्य यतेः अन्नादेश्शरीरस्थितिहेतोः परिग्रहस्याभावात् याचनादिना शरीरस्थितिकर्तव्यतायां प्राप्तायां—'अयाचितमसंक्लृप्तमुपपन्नं यदृच्छया'इत्यादिना वचनेनानुज्ञातं यतेश्शरीरस्थितिहेतोरन्नादेः प्राप्तिद्वारमाविष्कुर्वन्नाह—

एवं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं कर्माभिप्रेतं चेति प्रथमपक्षं दूषयित्वा द्वितीयं पक्षं सिद्धान्तयति—यदा त्विति । दृष्टान्यदृष्टानि च प्रयोजनानि यस्य तद्दृष्टादृष्टप्रयोजनं- निषिद्धाचरणस्य दृष्टं प्रयोजनं रोगराजशिक्षादि, अदृष्टं तु नरकम् । विहिताचरणस्य तु दृष्टं प्रयोजनं पशुपुत्रान्नादिः, अदृष्टं तु स्वर्गादिरिति विवेकः । विधिप्रतिषेधाभ्यां विधिनिषेधशास्त्राभ्यां गम्यम् । अन्यत् शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनात्कर्मणोऽन्यदित्यर्थ । कर्म यज्ञादि परदारगमनादि चाकुर्वन् । शरीरादिभिरित्यादिपदाद्वाङ्मनसयोर्ग्रहणम् । लोकदृष्ट्येति । एतदपि कर्म विवेकदृष्ट्या स्वयं न करोति स्वस्याविक्रियात्मत्वात्किन्तु लोकदृष्ट्या कुर्वन्निव प्रतिभातीत्यर्थः । लोको हि देहादौ यतेर्भिक्षाटनादिकं कर्म कुर्वतिसति यतिः कर्म करोतीति मन्यते, विद्वांस्तु अविक्रिय आत्मा कर्म कथं कुर्यात्किन्तु देहादिसङ्घात एवेति जानातीति भावः ।

ननु शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनं भिक्षाटनादिकं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्येतदपि वचनमयुक्तमेव—एवंविधकर्मकरणात्किल्बिषप्राप्त्यसम्भवात्, अप्राप्तस्य च किल्बिषस्य निषेधायोगादित्यत आह—संसारमिति । एवंविधकर्मकरणादप्यस्य संसारस्य प्राप्तिरस्तीति मन्यमानमज्ञजनम्प्रति वदति भगवान्—संसारं न प्राप्नोतीति । अतः भ्रान्त्या प्राप्तस्य संसारस्य निषेधो युज्यत एवेति भावः । कुतोऽस्य संसाराभावोऽत्र आह—ज्ञानाग्नीति, अप्रतिबन्धेनेति । अस्य मुक्तौ न कोपि कर्मादिप्रतिबन्धोऽस्तीत्यर्थः । पूर्वोक्तस्य कर्मण्यकर्मेतिश्लोकोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य आत्मज्ञानस्य यत्फलमशुभान्मोक्षणं तस्यैवानुवादोयं, न स्वपूर्ववचनमित्येवकारार्थः । निगमयति—एवमिति । एवं मदुक्तरीत्या शारीरं केवलं कर्मेत्यस्य शरीरस्थितिमात्रप्रयोजनमभिमानवर्जितं कर्मेत्यर्थस्य परिग्रहे निरवद्यं दोषाभावो भवति । एतेनान्यार्थस्य परिग्रहस्सावद्य इति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः—शारीरं केवलं कर्म कुर्वन् ज्ञाननिष्ठाव्यवधानरहितं कर्मयोगमनुतिष्ठन् किल्बिषं संसारं नाप्नोतीति, तत्तुच्छम्—याचितयाचितमिश्रणादिकर्मानुष्ठानेन ...मपि- मगङ्गत, ...॥२१॥

यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः ।
समस्सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यते ॥२२॥

यदृच्छेति । यदृच्छालाभसन्तुष्टः अप्रार्थितोपनतो लाभो यदृच्छालाभः तेन सन्तुष्टः संजातालम्प्रत्ययः द्वन्द्वातीतः द्वन्द्वैश्शीतोष्णादिभिरभिहन्यमानोप्यविषण्णचित्तः द्वन्द्वातीत उच्यते । विमत्सरः विगतमत्सरः निर्वैरबुद्धिः समस्तुल्यो यदृच्छालाभस्य सिद्धावसिद्धौ च य एवंभूतो यतिरन्नादेः शरीरस्थितिहेतोर्लाभालाभयोस्समः, हर्षविषादवर्जितः, कर्मादावकर्मादिदर्शी, यथाभूतात्मदर्शननिष्ठस्सन्, शरीरस्थितिमात्रप्रयोजने भिक्षाटनादौ कर्मणि शरीरादिनिर्वर्त्ये नैव किञ्चित्करोम्यहं गुणागुणेषु वर्तन्त इत्येवं सदा परिसञ्चक्षाण आत्मनः कर्तृत्वाभाव पश्यन् नैव किञ्चिद्भिक्षाटनादिकं कर्म करोति, लोकव्यवहारसामान्यदर्शनेन तु लौकिकैरेव आरोपितकर्तृत्वात् भिक्षाटनादौ कर्मणि कर्ता भवति । स्वानुभवेन तु शास्त्रप्रमाणजनितेनाकर्तैव । स एवं पराध्यारोपितकर्तृत्वं शरीरस्थितिमात्रप्रयोजन भिक्षाटनादिकं कर्म कृत्वापि न निबध्यते बन्धहेतोः कर्मणः सहेतुकस्य ज्ञानाग्निना दग्धत्वादित्युक्तानुवाद एवैषः ॥२२॥

त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमित्यनेन श्लोकेन यः प्रारब्धकर्मासन् यदा निष्क्रियब्रह्मात्मदर्शनसम्पन्नस्स्यात्, तदा तस्यात्मनः कर्तृकर्मप्रयोजनाभावदर्शिनः कर्मपरित्यागे प्राप्ते कुतश्चिन्निमित्तात्तदसम्भवे सति पूर्ववत् तस्मिन्कर्मणि अभिप्रवृत्तोपि नैव किञ्चित्करोति स इति कर्माभावः प्रदर्शितः, यस्यैवं कर्माभावो दर्शितस्तस्यैव—

गतसङ्गस्य मुक्तस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ।
यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते ॥२३॥

गतसङ्गस्येति । गतसङ्गस्य सर्वतो निवृत्तसङ्गस्य यतेर्मुक्तस्य निवृत्तधर्माधर्मादि·

यदृच्छेति श्लोकमवतारयति—त्यक्तेति । अयाचितमिति भिक्षाटनार्थमुद्योगात्प्राक्काले केनापि योगेन निवेदितं भैक्षमित्यर्थ । असङ्कॢप्तमिति । अनिर्णीतं अभिशस्त पतितं च वर्जयित्वा सङ्कल्पमन्तरेण पञ्चभ्यस्सप्तभ्यो वा गृहेभ्यस्समानीतं भैक्षमित्यर्थ । यदृच्छयोपपन्नमिति सिद्धमन्नं भक्तजनैस्स्वयमुपनीतमित्यर्थ. ।

लभ्यत इति लाभः, लब्ध इत्यर्थ । यदृच्छया लाभो यदृच्छालाभ अप्रार्थनया प्राप्त इत्यर्थः । तेन अन्नादिना । हर्षेति । शरीरे आत्माभिमानाभावाच्छरीरधारकान्नादिलाभेन नास्य हर्ष, तदलाभेन न विषाद इत्यर्थः । परिसञ्चक्षाण परिपश्यन् सहेतुकस्य साज्ञानस्येत्यर्थ । सवासनस्येति वा ॥२२॥

गतेति । एवं श्लोकद्वयेन निवृत्तिमार्गरतस्य सन्न्यासिन स्थितिं प्रदर्श्याथ पुन प्रवृत्तिमार्गस्थात्मविदः स्थितिं वक्तीत्याह—त्यक्त्वा कर्मेत्यादिनावतारिकाग्रन्थेन—

यतेरिति । यतते मोक्षाय प्रयत्न करोतीति यति. तस्य सन्न्यासिन इत्यर्थ । ननु सन्न्यासिन

बन्धनस्य ज्ञानावस्थितचेतसः ज्ञान एवावस्थितं चेतो यस्य सोऽयं ज्ञानावस्थितचेताः तस्य, यज्ञाय यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमाचरतो निर्वर्तयतः कर्म समग्रं सहाग्रेण फलेन वर्तत इति समग्रं कर्म तत्समग्रं प्रविलीयते विनश्यतीत्यर्थः ॥२३॥

ब्रह्मार्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मैव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥२४॥

कस्मात्पुनःकारणात् क्रियमाणं कर्म स्वकार्यारम्भमकुर्वत्समग्रं प्रविलीयत इति, उच्यते- यतः—ब्रह्मार्पणमिति । ब्रह्मार्पणं येन करणेन ब्रह्मविद्धविरग्नावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति, तस्यात्मव्यतिरेकेणाभावं पश्यति, यथा शुक्तिकायां रजताभावं पश्यति तथोच्यते ब्रह्मैवा-

---

इति । ज्ञान एवात्मदर्शने एव यज्ञनिर्वृत्त्यर्थमिति प्रारब्धयज्ञसमाप्त्यर्थमाचरतः क्रियमाणस्य यज्ञ निर्वर्तयत इत्यर्थः । नच यज्ञायेश्वरप्रीत्यर्थमिति वाच्यं, आत्मविदोस्य ईश्वरप्रीत्यर्थकसङ्कल्पासम्भवात्-- अयं ह्यात्मानमेवेश्वरं जानाति- ततश्चात्मप्रीत्यर्थमेवेत्युक्तं स्यात्तच्चानिष्टं--स्वप्रीतिरूपेपि फले सङ्कल्प- कर्तव्यत्वात् । नच यज्ञनिर्वृत्तिरप्यस्य व्यर्थैवेति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थत्वात् । समग्रमित्यत्र समित्युप- सर्गस्य सहेत्यर्थ. । अग्रेण फलेन सम् सह वर्तत इति समग्रम् । आत्मविदनुष्ठितं कर्म फलेनसह विनश्यतीत्यर्थः । आत्मविदा कृतो यज्ञः स्वर्गादिफलं न जनयतीति यावत् । फलाभिसन्ध्यहङ्कारा- द्यभावादिति भावः ॥२३॥

ब्रह्मार्पणमितीति । अर्पणं ब्रह्म हविर्ब्रह्म ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणा हुतं ब्रह्म ब्रह्मकर्मसमाधिना तेन गन्तव्यं ब्रह्मैव इत्यन्वय. । अर्पणं ब्रह्म, हविर्ब्रह्म, अग्निर्ब्रह्म, कर्ता ब्रह्म, हुतं ब्रह्म, फलं ब्रह्म, ब्रह्म- कर्मसमाधेरेवं भातीत्यर्थ. । अर्प्यतेऽनेनेत्यर्पणं स्रुगादि अग्नौ हविःप्रक्षेपणसाधनम् । हविराज्यम् । कर्ता यजमानः अध्वर्युरिति वा । हुतमग्नौ हवि प्रक्षेपणक्रियाफलं स्वर्गादि इति ।

ननु अर्पणादीनां ज्ञेयानां कथं साक्षिब्रह्मरूपत्वमत आह—तस्येति । कारणव्यतिरेकेण कार्याभावस्य लोकसिद्धत्वात्- मृद्व्यतिरेकेण घटाभावदर्शनात्- 'आत्मन आकाशस्सम्भूतः, यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादिश्रुत्या आत्मनो जगत्कारणत्वावधारणादर्पणादीनां च जगदन्तःपातित्वात्कारण- भूतात्मव्यतिरेकेण नास्त्यर्पणादिरूप. कश्चित्पदार्थ इति भावः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—शुक्तिकायामिति । शुक्तिकायां रजतमिवात्मनि जगत्कल्पितमिति सिद्धान्तः । तथा च शुक्तिकाव्यतिरेकेण यथा रजतं नास्ति, तथा आत्मव्यतिरेकेणार्पणं नास्तीति । ननु चक्षुषा गृह्यमाणस्यार्पणस्य कथमभावो वक्तुं शक्यत इत्यत आह—शुक्तिकायामिति । शुक्ति- कायां रजताभावं यथा शुक्तितत्त्ववित्पश्यति तद्वदात्मतत्त्वविदात्मनि अर्पणाभावं पश्यतीति ।

ननु आन्तरे आत्मनि अर्पणाभावोऽस्तु नाम, बहिः कथमर्पणाभाव इति चेन्नैवम्— आत्मनोन्तर्बहिश्च व्याप्य स्थितत्वात्- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति हि श्रूयते । तस्माच्छुक्तिकायां रजतमिव ब्रह्मणि जगदज्ञः पश्यति, प्राज्ञस्तु शुक्तिकायां रजताभावमिव ब्रह्मणि

र्पणमिति, यथा यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति । ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे । यदर्पणबुद्ध्या गृह्यते लोके, तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्म हविः, तथा यद्धविर्बुद्ध्या गृह्यमाणं तद्ब्रह्मैवास्य । तथा ब्रह्माग्नाविति समस्तं पदम् । अग्निरपि ब्रह्मैव यत्र हूयते ब्रह्मणा कर्त्रा ब्रह्मैव कर्तेत्यर्थः । यत्तेन हुतं हवनक्रिया तद्ब्रह्मैव । यत्तेन गन्तव्यं फलं तदपि ब्रह्मैव । ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव कर्म ब्रह्मकर्म ब्रह्मकर्मणि समाधिर्यस्य सः ब्रह्मकर्मसमाधिस्तेन ब्रह्मकर्मसमाधिना ब्रह्मैव गन्तव्यम् ।

एवं लोकसंग्रहं चिकीर्षुणापि क्रियमाणं कर्म परमार्थतोऽकर्म ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितत्वा-

---

जगद्भावं पश्यतीति । यथा चक्षुर्दोषादिवशाच्छुक्तिकैव रजताकारेण प्रतिभाति, तद्वदविद्यावशा-दात्मैवार्पणादिजगदाकारेण प्रतिभात्यविदुषां, विदुषां तु शुक्तिश्शुक्तिरिव ब्रह्म ब्रह्मैव प्रतिभातीति ।

नन्वेवं ब्रह्म ब्रह्मैव, न त्वर्पणमिति वक्तव्ये कथमुक्तमर्पणं ब्रह्मैवेति ? अत आह—**यथा यद्रजतमिति** । यद्रजतं तच्छुक्तिकैवेति यथोच्यते तथा यदर्पणं तद्ब्रह्मैवेत्युच्यत इत्यन्वयः । कार्यस्य कारणाभिन्नत्वादिति भावः । यद्भ्रान्त्या रजताकारेण प्रतीतं तन्न रजतं, किंतु वस्तुतश्शुक्तिकैवेति यथा रजतभ्रमापगमानन्तरं पुरुषः प्रत्येति, तथा यद्भ्रान्त्या अर्पणरूपेण प्रतीतं तन्नार्पणं, किंतु वस्तुतो ब्रह्मैवेति अर्पणभ्रमापगमानन्तरं विद्वान् प्रत्येति- अविद्वांसस्तु शुक्तिकायामुद्भूतं रजतं रजतमिवात्मन्युद्भूतमर्पणमर्पणमेव पश्यन्तीति ।

अनेन च शुक्तिरजतदृष्टान्तेन सच्चिदानन्दाद्ब्रह्मणः कथमनृतजडदुःखार्पणाद्याविर्भाव इति शङ्का प्रत्युक्ता- विवर्तवादाश्रयणात् । नहि मृदो घटात्मनेव ब्रह्मणो जगदात्मना परिणामं वयं ब्रूमः; किंतु शुक्तिकाया रजतात्मनेव ब्रह्मणो जगदात्मना विवर्तं ब्रूमः- उपादानसमसत्ताककार्यापत्तिः परिणामः, तद्विषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति विवेकः । स्वस्वरूपापरित्यागपूर्वकासत्यरूपान्तरावभासो विवर्त इति वा । तस्माद्रजतस्य शुक्त्यात्मत्वमिवार्पणस्य ब्रह्मात्मकत्वं युक्तम् । एवं हविरादिष्वपि बोध्यम् ।

ब्रह्मार्पणं यथातथेति क्रियाविशेषणत्वभ्रमव्युदासायाह—**ब्रह्मार्पणमित्यसमस्ते पदे इति** । अविदुषो लोकस्य यस्मिन् स्रुगादिद्रव्ये अर्पणबुद्धिः विदुषस्तस्मिन्ब्रह्मबुद्धिरित्यर्थः । 'सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'ति श्रुतेः, 'वासुदेवस्सर्व'मिति स्मृतेश्चेति भावः । ब्रह्मैव कर्मेत्यवधारणान्नास्य विदुषः ब्रह्मातिरिक्तं कर्मास्तीति गम्यते । समाधिश्चित्तसमाधानम् । ब्रह्मैव गन्तव्यमिति न तु स्वर्गादितुच्छफलमित्येवकारार्थः ।

ननु स्वर्गादिफलं ब्रह्मैवेत्युक्तमिदानीं ब्रह्मैव फलं गन्तव्यमित्युच्यते, कथमविरोध इति चेदुच्यते—यदविद्वद्भिः कर्मिभिर्यज्ञाद्यनुष्ठानात्प्राप्यते फलं स्वर्गादि तद्विद्वान् ब्रह्मेत्येव पश्यति, य एवमर्पणादिकं ब्रह्मेति पश्यति स तु ब्रह्मैव प्राप्नोतीति ।

कथं कर्मणः परमार्थतोऽकर्मत्वमत आह—**ब्रह्मबुद्धीति** । यद्धवनादिरूपं कर्म तद्ब्रह्मैवेति या विदुषः कर्मणि ब्रह्मबुद्धिः तया कर्मण उपमृदितत्वाद्बाधितत्वात् । ब्रह्मज्ञानेन कर्मज्ञानस्य नाशितत्वाद्ब्रह्मणि मायया प्रतीतं कर्म वस्तुतोऽकर्म । ब्रह्मैवेत्यर्थः ।

निवृत्तकर्मणोऽपि सर्वकर्मसन्न्यासिनस्सम्यग्दर्शनस्तुत्यर्थं यज्ञत्वसम्पादनं ज्ञानस्य सुतरामुपपद्यते। यदर्पणादि अधियज्ञे प्रसिद्धं तदस्याध्यात्मं ब्रह्मैव परमार्थदर्शिन इति। अन्यथा सर्वस्य ब्रह्मत्वे सति अर्पणादीनामेव विशेषतो ब्रह्मत्वाभिधानमनर्थकं स्यात्। तस्माद्ब्रह्मैवेदं सर्वमिति जानतः कर्माभावः कारकबुद्ध्यभावश्च।

नहि कारकबुद्धिरहितं यज्ञाख्यं कर्म दृष्टं सर्वमेवाग्निहोत्रादिकं कर्मशब्दसमर्पित देवताविशेषसम्प्रदानादिकारकबुद्धिमत्कर्त्रभिमानफलाभिसन्धिमच्च दृष्टं नोपमृदितक्रियाकारक फलभेदबुद्धिकर्तृत्वाभिमानफलाभिसन्धिरहितं वा। इदं तु ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारक क्रियाफलभेदबुद्धिकर्म अतोऽकर्मैव। तथाच दर्शितम् - 'कर्मण्यकर्म यः पश्येत्, कर्मण्यभि प्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः, गुणागुणेषु वर्तन्ते, नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्' इत्यादिभिः। तथाच दर्शयंस्तत्रतत्र क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दनं करोति।

ननु ब्रह्मैव कर्मेति ब्रह्मणि यज्ञत्वारोपो व्यर्थ अत आह- निवृत्तेत्यादि। नात्र साक्षाद्ब्रह्मण्येव कर्मत्वारोप असम्भवात्, किंतु ब्रह्मज्ञाने। तत्र च कर्मत्वारोपो युज्यते कर्मवद्ब्रह्मज्ञानस्याप्यभ्यसनीयत्वेन कर्तव्यत्वात्। अयं च ब्रह्मज्ञाने कर्मत्वारोप ब्रह्मज्ञानस्तुत्यर्थ इति।

तदेव दर्शयति—यदिति। यज्ञे अधियज्ञे अव्ययीभाव। सप्तम्या बहुलमम्भाव इति बहुल ग्रहणादधियज्ञमित्यम्भावो नासीत्। आत्मनि अध्यात्मम्। अस्य परमार्थदर्शिन इत्यन्वय। यथा यज्ञे प्रसिद्धानि प्रायणीयोदयनीयादीनि यज्ञवराहे दंष्ट्रादिरूपत्वेन कल्पितानि तद्वद्यज्ञे प्रसिद्धान्यर्पणादीनि आत्मनि ब्रह्मत्वेन कल्पितानीत्यर्थ।

अध्यात्मं ब्रह्मैवार्पणादीत्येतदर्थं ब्रह्मार्पणमिति श्लोक प्रवृत्त इत्येतस्यानभ्युपगमे दोषमाह—अन्यथेति। फलितमाह—तस्मादिति। अर्पणादेर्ब्रह्मत्वादित्यर्थ। ब्रह्मैवेदं सर्वमिति यो जानाति तस्य कर्माभाव, अर्पणादिषु कारकबुद्ध्यभावश्च सर्वत्र ब्रह्मबुद्धिसत्त्वादिति भाव।

शब्देति। शब्द इन्द्राय स्वाहेत्यादि, तेन समर्पित प्रतिपादित देवताविशेष इन्द्रादि, स एव सम्प्रदानं सम्प्रदीयते अस्मा इति सम्प्रदान, कर्मणा यमभिप्रैति स सम्प्रदानमिति पाणिनिना सूत्रितम्। हवि कर्मणा इन्द्रस्याभिप्रेतत्वादिन्द्रस्सम्प्रदानमत एव सम्प्रदाने चतुर्थीति इन्द्रायेति चतुर्थी सम्प्रदानमादिर्येषान्तानि सम्प्रदानादीनि कारकाणि; कर्म, करण, कर्ता, सम्प्रदानं, अपादान, अधिकरणञ्चेत्येतानि द्वितीयातृतीयाचतुर्थीपञ्चमीसप्तमीविभक्त्यर्थाः। तेषां बुद्धयो यस्मिन् तत्तथोक्तम्। कर्मणो विशेषणमिदम्। उपमृदितक्रियाकारकफलभेदबुद्धीति कर्मविशेषणम्। उपमृदिता बाधिता क्रियेति कारकमिति फलमिति च भेदबुद्धयो यस्मिन् तत्। न दृष्टमित्यन्वय।

इदं ब्रह्मार्पणमितिश्लोकोक्तं कर्म तु ब्रह्मबुद्ध्या उपमृदिता अर्पणादिक्रियाकारकफलभेदबुद्धयो यस्मिन् तत्तथोक्तम्। अत क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्यभावादित्यर्थ। अकर्मैव कर्माभाव एव ब्रह्मैवेति यावत्। कर्म कर्मणोऽकर्मत्वमित्यत प्रमाणमाह—कर्मण्यकर्मेत्यादीनि।

दृष्टा च काम्याग्निहोत्रादौ कामोपमर्देन काम्याग्निहोत्रादिहानिः। तथा मतिपूर्वकामतिपूर्वकादीनां कर्मणां कार्यविशेषस्यारम्भकत्वं दृष्टम्। तथेहापि ब्रह्मबुद्ध्युपमृदितार्पणादिकारकक्रियाफलभेदबुद्धेर्बाह्यचेष्टामात्रेण कर्मापि विदुषोऽकर्म सम्पद्यते। अत उक्तं-- समग्रं प्रविलीयत इति।

अत्र केचिदाहुः—यद्ब्रह्म तदर्पणादि, ब्रह्मैव किल अर्पणादिना पञ्चविधेन कारकात्मनावस्थितं सत् तदेव कर्म करोति तत्र नार्पणादिबुद्धिर्निवर्त्यते, किन्त्वर्पणादिषु ब्रह्मबुद्धिराधीयते, यथा प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिर्यथा वा नामादौ ब्रह्मबुद्धिरेवमिति।

ननु क्रियाकारकफलभेदबुद्ध्युपमर्दनमात्रेण कथं कर्मणोऽकर्मत्वमित्यतो दृष्टान्तमाह—दृष्टेति। यथा काम्यस्याग्निहोत्रादिकर्मणः कामोपमर्देनेनाकाम्यत्वं तद्वदित्यर्थः। दृष्टान्तान्तरमाह—तथेति। मतिपूर्वकाणि कर्माणि यत्कार्यमारभन्ते ततो भिन्नं कार्यमेवामतिपूर्वकाणि कर्माण्यारभन्ते- यथा बुद्धिपूर्वं कृता प्राणिहिंसा रौरवादिनरकरूपकार्यमारभते, तथा प्रमादात्कृता नैवारभेत, किंतु स्वल्पमेव रोगादिकं तद्वदिति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह—तथेहापीति, बुद्धेरिति। बुद्धित्वादित्यर्थः। हेतुरयं कर्मणोऽकर्मत्वसम्पत्तौ। अत इति। ब्रह्मबुद्ध्या कर्मणोऽकर्मत्वसम्पत्तेरित्यर्थः। विद्वद्भिराचरितस्य भिक्षाटनादेर्बाह्यचेष्टामात्ररूपस्य कर्मणः यज्ञादिकर्मणो वा ब्रह्मबुद्ध्या क्रियाकारकादिभेदबुद्ध्युपमर्देनेनाकर्मत्वान्नास्ति कार्यारम्भकत्वमिति भावः।

अथ पूर्वपक्षयति—केचिदिति। यदर्पणं तद्ब्रह्मेति नार्थः, किं तु यद्ब्रह्म तदर्पणम्। एवं यद्ब्रह्म तद्धविः, यद्ब्रह्म तदग्निः, यद्ब्रह्म तत्कर्ता, यद्ब्रह्म तद्धुतं, यद्ब्रह्म तत्फलमित्यर्थः। कोऽत्र विशेषोऽत आह—ब्रह्मैवेति, पञ्चविधेनेति। अर्पणं करणकारकं, हविः कर्मकारकं, अग्निरधिकरणकारकं, यजमानः कर्तृकारकं, उद्देश्यदेवता सम्प्रदानकारकमिति पञ्चविधत्वम्। अपादानकारकस्य नात्रोपयोग इति पञ्चविधेनेत्युक्तम्। कारकात्मनावस्थितं कारकरूपेण परिणतं सदित्यर्थः।

नन्वद्वैतिनापीदमेवोक्तमत आह—तत्रेति। तत्र एवंसतीत्यर्थः। अर्पणादिबुद्धिर्न निवर्त्यते अर्पणादिष्विति भावः। आधीयत इति। 'अन्नं ब्रह्मेत्युपासीत, मनो ब्रह्मेत्युपासीते'त्यादौ यथा अन्नादिषु ब्रह्मबुद्धिरुपासनार्थमाहिता तद्वदिति भावः। एतेन अद्वैतिमते अर्पणादिषु अर्पणादिबुद्ध्युपमर्दनमस्ति, अत्र तु नेति विशेषस्सिद्धः।

ननु प्रतिमादिषु प्रतिमादिबुद्धौ सत्यां कथं विष्ण्वादिबुद्धिर्भवेदिति चेदुच्यते—नेयं विष्ण्वादिबुद्धिस्तात्त्विकी, किन्तु कल्पितैव- ततश्च तात्त्विक्याः प्रतिमादिबुद्ध्याः कल्पिताया विष्ण्वादिबुद्ध्याश्च भवितुमर्हत्येकत्र समावेशः- विभिन्नविषयत्वेन बुद्धिद्वयस्य विरोधाभावात्। यदि बुद्धिद्वयमपि तत्त्वविषयं मिथ्याविषयं वा स्यात्तर्हि भवत्येव विरोधः।

ननु प्रतिमादिविषयकविष्ण्वादिबुद्धेः कल्पितत्वमस्तुनाम, अर्पणादिविषयकब्रह्मबुद्धेः कल्पितत्वं नास्ति- ब्रह्मजन्यत्वेनार्पणादीनां ब्रह्ममयत्वात्तेषु ब्रह्मबुद्धेरकल्पितत्वात्। प्रतिमादयस्तु न विष्ण्वादि-

सत्यमेवमपि स्याद्यदि ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यादत्र तु सम्यग्दर्शनं ज्ञानयज्ञशब्दितमनेकान् यज्ञशब्दितान् क्रियाविशेषान् उपन्यस्य, 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ' इति ज्ञानं स्तौति। अत्र च समर्थमिदं वचनं ब्रह्मार्पणमित्यादिज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने। ये त्वर्पणादिषु प्रतिमायां विष्ण्वादिदृष्टिवद्ब्रह्मदृष्टिः क्षिप्यते नामादिष्विव चेति ब्रुवते न तेषां ब्रह्मविद्योक्तेह विवक्षिता स्यात्, अर्पणादिविषयत्वात् ज्ञानस्य। न च दृष्टिसम्पादनज्ञानेन

देवतामयाः तदजन्यत्वात्- नहि मृज्जन्ये घटे मृद्बुद्धेः कल्पितत्वमिति चेत्तर्हि मृज्जन्ये घटे मृद्बुद्धिघटबुद्धिद्वयस्य निर्विरोधेन दर्शनाद्ब्रह्मजन्येष्वर्पणादिष्वपि ब्रह्मबुद्ध्यर्पणादिबुद्धिद्वयमस्तु। नन्वेवमर्पणादिषु बुद्धिद्वयसामानाधिकरण्याभ्युपगमे कथं ब्रह्मविदोपि अर्पणादिषु अर्पणादिबुद्ध्युपमर्दनमिति चेन्मैवम्—ब्रह्मविद्धि ब्रह्मव्यतिरेकेणार्पणाद्यभावं पश्यति, यथा घटतत्त्ववित् मृद्व्यतिरेकेण घटाभावम्। अतो न ब्रह्मविद्दृष्ट्या अर्पणादिषु बुद्धिद्वयसामानाधिकरण्यं, किं त्वापातज्ञानिदृष्ट्यैवेति।

अयं भावः—य आत्मसाक्षात्कारवान् तस्य सर्वमिदं ब्रह्मैव भाति। यस्त्वल्पज्ञः परोक्षेण ब्रह्मवित् तस्य हि सर्वं ब्रह्मैव न भाति, किंतु सर्वस्मिन् तेन ब्रह्मदृष्टिराधेया प्रतिमादौ विष्ण्वादिबुद्धिवत्। तस्मादर्पणादेर्वस्तुतो ब्रह्मत्वेपि अल्पज्ञेन तत्राहितेयं ब्रह्मबुद्धिः कल्पितैव- आहितत्वात्। आहितत्वमारोपितत्वम्। आरोपितस्य कल्पितत्वं सर्वसम्मतम्। इति।

पूर्वपक्षमङ्गीकरोति—सत्यमिति। किमिदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं? यद्वा अर्पणादिकारकविशिष्टयज्ञस्तुत्यर्थम्? द्वितीये- त्वदुक्तं सत्यमेव भवेत्, नतु द्वितीयस्येह सङ्गतिः- 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्यादिना सम्यग्दर्शनरूपज्ञानस्यैव स्तूयमानत्वात्। आद्ये तु न त्वदुक्तार्थस्सङ्गच्छते- प्रकरणविरोधादित्याह—यदीदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं न स्यात्तर्हि एवं त्वदुक्तरीत्यापि स्यात्। इदं तु ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणमित्याह—अत्र त्विति। अत्र तु प्रकरणे सम्यग्दर्शनं सम्यग्दृश्यते आत्मादिपदार्थो येन तत्सम्यग्दर्शनमिति ज्ञानमित्यस्य विशेषणं। स्तौति भगवानिति शेषः। स्तुतिप्रकारं दर्शयति—श्रेयानिति। ननु कथं ज्ञानस्य यज्ञत्वेन स्तुतिसम्भवोऽत आह—अत्र चेति। ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तस्य ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने 'ज्ञानयज्ञः परन्तपे'ति वचनं समर्थम्। ज्ञानयज्ञ इति भगवद्वचनाद्ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पत्तिरित्यर्थः। यद्वा इदं ब्रह्मार्पणमित्यादिवचनं ज्ञानस्य यज्ञत्वसम्पादने समर्थमित्यन्वयः। ननु भवत्विदं ज्ञानयज्ञस्तुत्यर्थं प्रकरणं, किं तत इत्यत आह—ये त्विति। तेषां मत इति शेषः। उक्ता पूर्वोक्ता ब्रह्मविद्या सम्यग्दर्शनं नेह विवक्षिता स्यात्, यथोक्तेन वाक्येन विवक्षिता न स्यात्, तत्र हेतुमाह—अर्पणादीति। अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येति अर्पणादिविषयं ज्ञानमेवेह विवक्षितं भवेन्न तु ब्रह्मज्ञानमित्यर्थः। ननु भवत्विदमर्पणादिविषयं ज्ञानं, तथापि अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्ट्याधानेन स्यादेव मोक्षः, प्रतिमादिषु विष्ण्वाद्याधानवदित्यत आह—नचेति। अतस्मिंस्तद्बुद्धेर्मिथ्याज्ञानत्वादर्पणादिषु ब्रह्मबुद्ध्या, प्रतिमादिषु विष्ण्वादिबुद्ध्या वा, न भवेन्मोक्ष इत्यर्थः।

मोक्षफलं प्राप्यते, ब्रह्मैव तेन गन्तव्यमिति चोच्यते, विरुद्धं च सम्यग्दर्शनमन्तरेण मोक्षफल प्राप्यत इति ।

प्रकृतविरोधश्च—सम्यग्दर्शनं च प्रकृतं· कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यत्र अन्ते च सम्यग्दर्शनस्यैव उपसंहारा'च्छ्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञः'- 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्ति'मित्यादिना सम्यग्दर्शनस्तुतिमेव कुर्वन्नुपक्षीणोऽध्यायः । तत्र अकस्मादर्पणादौ ब्रह्मदृष्टिरत्र प्रकरणे प्रतिमायामिव विष्णुदृष्टिरुच्यत इत्यनुपपन्नम् । तस्माद्यथाव्याख्यातार्थ एवायं श्लोकः॥२४॥

मोक्षाभावे इष्टापत्तिं वारयति—ब्रह्मैवेति । ननु भगवद्वचनादस्मादेव मिथ्याज्ञानाद्गौणज्ञानाद्वा दर्शिताद्भवेदेव मोक्ष इत्यत आह—विरुद्धं चेति । तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेतीत्यादिशास्त्रविरोधादिति भावः ।

प्रकरणविरोधोपीत्याह—प्रकृतेति । सम्यग्दर्शनप्रकरणत्वादस्याध्यायस्येत्यर्थः । कथमिदं ज्ञायते, अत आह—कर्मणीति । 'कर्मण्यकर्म य' इति सम्यग्दर्शनं प्रक्रम्य 'ज्ञानं लब्ध्वा चिरां शान्ति'-मित्युपसंहरति । मध्ये च ज्ञानमेव स्तूयते । अत उपक्रमाद्यैकरूप्यादिलिङ्गात्सम्यग्दर्शनप्रकरणमिदमिति ज्ञायते । उपक्षीण उपसंहृतस्समाप्तो भवतीत्यर्थः । तत्र एवंसति अकस्माद्धेतुं विना अत्र प्रकरणे ज्ञानयज्ञप्रकरणे 'प्रतिमायां विष्णुदृष्टिरिव अर्पणादिषु ब्रह्मदृष्टिरुच्यत' इति परव्याख्यानमनुपपन्नम् ।

उपसंहरति—तस्मादिति । परोक्तार्थस्यानुपपन्नत्वादित्यर्थः । यथाव्याख्यातार्थ.— यथेत्यनुरूपार्थेऽव्ययं- व्याख्यातोऽर्थो यस्य स व्याख्यातार्थः- अनुरूपं श्लोकस्यार्थो मया व्याख्यात इत्यर्थः । *व्याख्यानमनतिक्रम्य यथाव्याख्यातमर्थो यस्य स यथाव्याख्यातार्थ इति वा ।*

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मार्पणं ब्रह्म अर्पणं स्रुगादि यस्य तत् ब्रह्म, ब्रह्मभूतं हविः ब्रह्माग्नौ येन ब्रह्मणा कर्त्रा हुतं निक्षिप्तं सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकतया ब्रह्ममयमिति यस्समाधत्ते स ब्रह्मकर्मसमाधिः तेन ब्रह्मैव गन्तव्यं, ब्रह्मात्मकतया ब्रह्मभूतमात्मस्वरूपं गन्तव्यं, मुमुक्षुणा क्रियमाणं कर्म परब्रह्मात्मकमेवेत्यनुसन्धानयुक्ततया ज्ञानाकारं साक्षादात्मावलोकनसाधनं, न ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेनेत्यर्थ इति, यच्च वेदान्तदेशिकः—कर्मयोगसाक्षात्कार्यमात्मस्वरूपमत्र स्रुगग्निरग्न्यादिवद्ब्रह्मशब्देनोच्यत इत्याह-ब्रह्मात्मकतयेति, तत्सर्वं तुच्छात्तुच्छतरम्—तथाहि, यस्सर्वं कर्म ब्रह्ममयं जानाति स आत्मानं साक्षात्कुरुत इति वचनमयुक्तम्-- आत्मसाक्षात्कारस्य सर्वकर्मविषयकब्रह्मज्ञानस्य च कार्यकारणभावाभावात्, सर्वं कर्म ब्रह्मात्मकमिति ज्ञानादस्तुनाम कथञ्चिद्ब्रह्मसाक्षात्कारः, न पुनरात्मसाक्षात्कारो भवितुमर्हति-- ब्रह्मभिन्नत्वादात्मनस्त्वन्मते । किंच इन्द्रियव्यापारोपरमरूपज्ञाननिष्ठां विना कथमन्तस्स्थितात्मवस्तुसाक्षात्कारः ? आत्मन आन्तरस्य साक्षात्कारे मनएव हि करणं, तस्यान्तर्मुखत्वं हि ज्ञाननिष्ठा, यः कर्मी स बहिर्मुखमनाएव कारकादीनां बहिस्स्थत्वान्न त्वात्मा बाह्य- येन कर्मव्यग्रमनसा बहिर्मुखेनात्मसाक्षात्कारो भवेत् । नच कर्म ब्रह्मेतिज्ञानमात्मसाक्षात्कारहेतुरेवेति वाच्यं, घटो ब्रह्मेतिज्ञानादप्यात्मसाक्षात्कारापत्तेः । नचेष्टापत्तिः- तथानुभवाभावात् ।

दैवमेवापरे यज्ञं योगिनः पर्युपासते ।
ब्रह्माग्नावपरे यज्ञं यज्ञेनैवोपजुह्वति ॥२५॥

तत्राधुना सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पाद्य तत्स्तुत्यर्थं अन्येऽपि यज्ञा उपक्षिप्यन्ते- दैवमेवापर इत्यादिना—दैवमेवेति । दैवमेव देवा इज्यन्ते येन यज्ञेनासौ दैवो यज्ञः, तमेव अपरे यज्ञं योगिनः कर्मिणः पर्युपासते कुर्वन्तीत्यर्थः ।

ब्रह्माग्नौ 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, विज्ञानमानन्दं ब्रह्म, यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म, य आत्मा सर्वान्तरः' इत्यादिवचनोक्तमशनायापिपासादिसर्वसंसारधर्मवर्जितं, नेतिनेतीति निरस्ताशेषविशेषं, ब्रह्म ब्रह्मशब्देनोच्यते । ब्रह्म च तदग्निश्च स होमाधिकरणत्वविवक्षया

अपि च सर्वस्यापि ब्रह्मकार्यत्वेन ब्रह्मभूतत्वादर्पणादिकं ब्रह्मभूतमेवेति कृत्वा अर्पणादीनां ब्रह्मभूतत्वविशेषणमप्यनर्थकम् । न ह्यविद्वानपि अब्रह्मभूतमर्पणादिकं सम्पादयितुं शक्नोति, येना ब्रह्माभावब्रह्मार्पणमब्रह्महविर्होतु शक्येतेति तद्वारणाय ब्रह्मार्पणमित्याद्युच्येत ।

अथ यदुक्तं हविरादिवद्ब्रह्मात्मकत्वमात्मन इति वेदान्तदेशिकेन, तद्धि वेदान्तदेशिकपदं विरुद्धलक्षणयाऽस्मिन् प्रवृत्तमिति स्पष्टं बोधयति । तथाहि- आत्मनो हविरग्न्यादिवद्ब्रह्मात्मकत्वं किं ब्रह्मकार्यत्वादुत ब्रह्मज्ञेयत्वात् ? नाद्यः 'अजो नित्यश्शाश्वत' इत्यादिविरोधात् । प्रकृतिपुरुषकाला दीनां त्वन्मतेऽप्यनादित्वात् , नित्यत्वाच्च । न द्वितीयः ब्रह्मण इवात्मनोऽपि द्रष्टृत्वेन ब्रह्मज्ञेयत्वा भावात्- अन्यथा जडत्वापत्तेः , चेतनश्चेतनानामितिश्रुतौ जीवाश्चेतना इति त्वयाप्यभ्युपेतत्वात् ।

यद्यात्मनो ब्रह्मज्ञेयत्वाद्ब्रह्मात्मकत्वं स्यात्तर्हि ब्रह्मणोऽप्यात्मज्ञेयत्वादात्मात्मकत्वं स्यात्- दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्यादिश्रुत्या प्रतिपाद्यते हि ब्रह्मणोऽप्यात्मज्ञेयत्वम् । नचेद् ज्ञेयत्वं ब्रह्मणस्सत्यमिति वाच्यं, तथासति जडत्वपरिच्छिन्नत्वानित्यत्वादिप्राप्तेः, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टे'त्यादिश्रुतिविरोधाच्च, 'साक्षी चेता' इत्यादिश्रुतिविरोधाच्च ।[१]अतः कल्पितमेव । एवमात्मन्यपि ब्रह्मण एवात्मत्वात् । तस्मादात्मनि ब्रह्मात्मकत्वं ब्रह्माभिन्नत्वमेव नान्यत् ॥२४॥

दैवमिति । देवानामयं दैवः तस्येदमित्यण् । देवयजनसाधन इत्यर्थः । यज्ञोऽपूर्वं तत्साधकं कर्म वा यज्ञस्योपासनासम्भवादुपासनमिह करणमेवेत्याह—कुर्वन्तीति । कर्मयज्ञोऽयं सर्वत्र प्रसिद्ध एवेति भावः ।

साक्षादपरोक्षादिति श्रुतावपरोक्षादिति पञ्चमी प्रथमार्थे छान्दसी- अपरोक्षमित्यर्थः । साक्षात्करणव्यापारं विनैवेत्यर्थः । आत्मत्वादिति भावः । सर्वान्तरः सर्वेषामन्नमयाद्यानन्दमयान्तानां पञ्चानां कोशानामान्तरः अन्तः स्थितः जगदन्तस्स्थित इति वा । अशनाया क्षुत् । आदिपदात्सुखदुःखादिग्रहणम् । नेतिनेतीतिश्रुत्या निरस्ता अशेषा विशेषा भेदा यस्मिन् तत् अस्थूलमनण्वह्रस्वमित्येवं स्थूलत्वाणुत्वह्रस्वत्वादयस्सर्वे विशेषा आत्मनि निराकृता इत्यर्थः । ब्रह्मणि अग्नित्वारोपणं किं विवक्षयेत्यत आह—होमाधिकरणविवक्षयेति । हविरादिहोमस्य अग्नेरधिकरणत्वा

ब्रह्माग्निस्तस्मिन् ब्रह्माग्नौ अपरे अन्ये ब्रह्मविदो यज्ञं यज्ञशब्दवाच्य आत्मा- आत्मनामसु यज्ञशब्दस्य पाठात्तमात्मानं यज्ञं परमार्थतः परमेव ब्रह्म सन्तं बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तमध्यस्त-सर्वोपाधिधर्मकमाहुतिरूपं यज्ञेनैवात्मनैवोक्तलक्षणेनोपजुह्वति प्रक्षिपन्ति- सोपाधिकस्यात्मनो निरुपाधिकेन परब्रह्मस्वरूपेणैव यद्दर्शनं स तस्मिन् होमस्तं कुर्वन्ति। ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठास्सन्न्यासिन इत्यर्थः। सोयं सम्यग्दर्शनलक्षणो यज्ञो दैवयज्ञादिषु यज्ञेषूपक्षिप्यते- ब्रह्मार्पणमित्यादिना, प्रस्तुतः 'श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञात् ज्ञानयज्ञ' इत्यादिना स्तुत्यर्थम् ॥२५॥

श्रोत्रादीनीन्द्रियाण्यन्ये संयमाग्निषु जुह्वति।
शब्दादीन्विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु जुह्वति ॥२६॥

श्रोत्रादीनीति। श्रोत्रादीनीन्द्रियाणि अन्ये योगिनः संयमाग्निषु प्रतीन्द्रियं संयमो भिद्यत इति बहुवचनम्- संयमा एवाग्नयः तेषु जुह्वति। इन्द्रियसंयममेव कुर्वन्तीत्यर्थः।

दिति भावः। अत एवामावित्यधिकरणे सप्तमी। कोसावात्मेत्यत आह—परमार्थत इत्यादि। यथा परमार्थतो महाकाश एव घटाद्युपाधिवशाद्घटाकाशादिभेदेन व्यवह्रियते, तथा परमार्थतो ब्रह्मैव बुद्ध्याद्युपाधिवशादात्मेति व्यवह्रियते, अस्मिंश्च बुद्ध्याद्यवच्छिन्ने आत्मनि बुद्ध्याद्युपाधिधर्मा अज्ञानेनाध्यस्ताः। अत एवाहं सुखी दुःखी काणो बधिरः स्थूलः कृश इत्यादिव्यवहारः। बुद्ध्यादीत्यादिपदान्मन.प्राणेन्द्रियदेहग्रहणम्।

नचासङ्गोह्ययं पुरुष इति श्रुत्युक्तस्यासङ्गस्यात्मनः कथं बुद्ध्याद्युपाधिसम्बन्ध इति वाच्यं, मायया सर्वसम्भवात्, उक्तं हि व्यासेन भागवते- 'सेयं भगवतो माया यन्नयेन विरुद्ध्यत' इति। यद्विचारेण विरुध्यते सैव मायेत्यर्थः। अविचारितरमणीयत्वान्मायाकार्यस्य नास्ति विचारक्षमत्वमिति भावः। वस्तुतो नास्त्युपाधिसङ्ग आत्मन', किंतु मायया शुक्तिकारजतादिवत्प्रतीयत इति तत्त्वम्।

आहुतिर्हविः। उक्तलक्षणेनेति। बुद्ध्याद्युपाधिसंयुक्तत्वादिलक्षणशालिनेत्यर्थः। नन्वात्मन एव ब्रह्मत्वात्कथं स्वस्मिन् स्वस्य प्रक्षेप', आधाराधेयभावस्य द्विनिष्ठत्वादत आह—सोपाधिकस्येति। सोपाधिके आत्मनि या निरुपाधिकब्रह्मबुद्धिः सैवात्मनो ब्रह्मणि प्रक्षेप इत्यर्थः। फलितमाह—ब्रह्मात्मेति। अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः। केऽमी अत आह—सन्न्यासिन इति। पूर्वार्धेन कर्मिणामुक्तत्वादिति भावः। ननु ब्रह्मार्पणमिति श्लोकोक्तस्य ज्ञानयज्ञस्य कस्मात्पुनरिह वचनमत आह—सोयमिति। ब्रह्मार्पणमितिश्लोकेन सम्यग्दर्शनं प्रस्तुतमिदानीं तु तस्य यज्ञत्वं स्फुटमुक्तमिति न पौनरुक्त्यमिति भावः। किमर्थोऽयं ज्ञानयज्ञ इहोपक्षिप्तोऽत आह—श्रेयानित्यादिना स्तुत्यर्थमिति।

यत्तु रामानुजः—दैवं देवार्चनरूपं यज्ञमिति, यज्ञं हविः यज्ञेन स्रुगादिनेति च व्याचख्यौ, तत्तुच्छम्—अप्रसिद्धार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, ब्रह्माग्नावित्यन्तेर्ब्रह्मविशेषणस्य व्यर्थत्वाच्च ॥२५॥

श्रोत्रादीनीति। संयमो नियमनम्। ननु संयमस्यैकत्वात्कुतस्संयमाग्निष्विति बहुवचनमत आह—प्रतीन्द्रियमिति। चक्षुस्संयमो घ्राणसंयमः श्रोत्रसंयम इत्येवमिन्द्रियभेदात्संयमभेद इति।

शब्दादीन् विषयानन्ये इन्द्रियाग्निषु इन्द्रियाण्येव अग्नयः तेष्विन्द्रियाग्निषु जुह्वति । श्रोत्रादिभिरविरुद्धविषयग्रहणं होमं मन्यन्ते ॥२६॥

सर्वाणीन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि चापरे ।
आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति ज्ञानदीपिते ॥२७॥

किंच सर्वाणीति । सर्वाणीन्द्रियकर्माणि इन्द्रियाणां कर्माणि इन्द्रियकर्माणि- तथा प्राणकर्माणि च प्राणो वायुराध्यात्मिकः तत्कर्माण्याकुञ्चनप्रसारणादीनि तानि च अपरे आत्मसंयमयोगाग्नौ आत्मनि संयम आत्मसंयमस्स एव योगोऽग्निश्च तस्मिन्नात्मसंयमयोगाग्नौ- जुह्वति प्रक्षिपन्ति । ज्ञानदीपिते स्नेहेनेव प्रदीपे विवेकविज्ञानेनोज्ज्वलभावमापादिते जुह्वति प्रविलापयन्तीत्यर्थः ॥२७॥

द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्तथा परे ।
स्वाध्यायज्ञानयज्ञाश्च यतयस्संशितव्रताः ॥२८

किंच, द्रव्ययज्ञा इति । द्रव्ययज्ञाः- तीर्थेषु द्रव्यविनियोगं यज्ञबुद्ध्या कुर्वन्ति ये ते द्रव्ययज्ञाः, तपोयज्ञाः- ये तपस्विनः ते तपोयज्ञाः, योगयज्ञाः- प्राणायामप्रत्याहारादिलक्षणो योगो यज्ञो येषां ते योगयज्ञाः, तथा परे स्वाध्याययज्ञाश्च- स्वाध्यायो यथाविधि

भावः । शब्दादीनिति । ननु इन्द्रियसंयमरूपयज्ञेनैव शब्दादिविषयग्रहणरूपो यज्ञोऽप्युक्त एवेत्यत आह—श्रोत्रादिभिरिति । विरुद्धाविरुद्धसाधारण्येन सर्वविषयाग्रहणं पूर्वस्मिन्यज्ञे, इह तु विरुद्धविषयाग्रहणमेवेति भेद इत्यर्थः ॥२६॥

सर्वाणीति । अपरे सर्वाणि इन्द्रियकर्माणि प्राणकर्माणि च ज्ञानदीपिते आत्मसंयमयोगाग्नौ जुह्वति । इन्द्रियाणां कर्माणि व्यापाराः शब्दस्पर्शादिग्रहणानि, गमनभाषणादीनि च आत्मन्यध्यात्मं तत्र भव आध्यात्मिकः- आत्मनि संयमो नियमनं मनस इति भावः । आत्मसंयमः, स एव योग आत्मसंयमयोगः स एवाग्निरात्मसंयमयोगाग्निः तस्मिन् औपनिषदाभिमतनिर्बीजसमाधावित्यर्थः । वक्ष्यत्यमुं षष्ठाध्याये । ज्ञानेन विवेकविज्ञानेन दीपिते उज्ज्वलभावमापादिते इत्यन्वयः । तत्र दृष्टान्तमाह—स्नेहेनेव प्रदीपे इति । यथा प्रदीपस्तैलेन दीपितो भवति तद्वदित्यर्थः । जुह्वतीति हवि प्रक्षेपवाचिनो धातोरिह कथं प्रयोगोपपत्तिरत आह—प्रविलापयन्तीति । लीनानि कुर्वन्तीत्यर्थः । अग्नौ हविषः प्रक्षेपणंनाम हविर्विलापनमेव हीति भावः ॥२७॥

द्रव्येति । द्रव्यं यज्ञो येषां ते द्रव्ययज्ञाः- साक्षाद्द्रव्यस्य यज्ञत्वरूपक्रियात्वाभावादाह—द्रव्यविनियोगमिति । अतीर्थे द्रव्यविनियोगस्य व्यर्थत्वेन यज्ञतुल्यत्वाभावादाह—तीर्थेष्विति । गङ्गादिपुण्यक्षेत्रेष्वित्यर्थः । पात्रेष्विति वा । तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणं यज्ञो येषां ते तपोयज्ञाः । योगयज्ञा इति । योगः पातञ्जलाभिमत ईश्वरप्रणिधानात्मकः । आत्मदर्शनयज्ञत्वादित्यर्थमाह—

ऋगाद्यभ्यासो यज्ञो येषां ते स्वाध्याययज्ञाः, ज्ञानयज्ञाः- ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं यज्ञो येषां ते ज्ञानयज्ञाश्च । यतयो यतनशीलाः। संशितव्रताः सम्यक् शितानि तनूकृतानि तीक्ष्णीकृतानि व्रतानि येषां ते संशितव्रताः ॥२८॥

अपाने जुह्वति प्राणं प्राणेऽपानं तथाऽपरे ।
प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणाः ॥२९॥

किंच, अपान इति । अपाने अपानवृत्तौ जुह्वति प्रक्षिपन्ति प्राणं प्राणवृत्तिं पूरकाख्यं-- प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः । प्राणे अपानं- तथा अपरे जुह्वति रेचकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्येतत् । प्राणापानगती रुध्वा मुखनासिकाभ्यां वायोर्निर्गमनं प्राणस्य गतिः तद्विपर्ययेणाधोगमनं अपानस्य गतिः ते प्राणापानगती रुध्वा निरुध्य प्राणायामपरायणाः प्राणायामतत्पराः कुम्भकाख्यं प्राणायामं कुर्वन्तीत्यर्थः ॥२९॥

अपरे नियताहाराः प्राणान् प्राणेषु जुह्वति ।
सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

किंच, अपर इति । अपरे नियताहाराः नियतः परिमितः आहारो येषां ते नियताहारास्सन्तः, प्राणान् वायुभेदान् प्राणेष्वेव जुह्वति । यस्य यस्य वायोर्जयः क्रियते इतरान् वायुभेदान् तस्मिन् तस्मिन् जुह्वति, ते तत्र तत्र प्रविष्टा इव भवन्ति । सर्वेऽप्येते यज्ञविदो यज्ञक्षपितकल्मषाः यज्ञैर्यथोक्तैः क्षपितः नाशितः कल्मषो येषां ते यज्ञक्षपितकल्मषाः ॥३०॥

शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति । शास्त्रं वेदवेदाङ्गादिरूपम् । संशितव्रता. अपरे यतय - द्रव्ययज्ञास्तपोयज्ञा योगयज्ञास्स्वाध्याययज्ञानयज्ञाश्च भवन्तीत्यन्वयः ।

नात्र द्रव्ययज्ञादीनामेकस्मिन् पुरुषे समुच्चय , किंतु केचिद्द्रव्ययज्ञा , केचित्तपोयज्ञा', केचिद्योगयज्ञा', केचित्स्वाध्याययज्ञा', केचिद्ज्ञानयज्ञाश्च भवन्तीति अपरे इति पदस्य आवृत्त्या लभ्यतेऽयमर्थः ॥२८॥

अपान इति । केचिदपाने प्राणं जुह्वति, तथा अपरे प्राणे अपानं जुह्वति । अन्ये इति शेष । प्राणापानगती रुध्वा प्राणायामपरायणा भवन्ति । नचास्य श्लोकस्य योगयज्ञेन गतार्थता शङ्क्या- प्राणायामप्रत्याहाराद्यष्टाङ्गयुक्तो योगस्तत्रोक्तः । अत्र तु पूरकस्य रेचकस्य कुम्भकस्य च प्रत्येकं यज्ञत्वमिति भेदात् ॥२९॥

अपरे इति । कथं प्राणानां प्राणेष्वेव होम इत्यत आह—यस्य यस्येति । पञ्चानां वायूनां मध्ये यो यो वायुर्जित स्वाधीनो भवति, तस्मिन्नस्मिन्नितरेषां वायूनां प्रवेशनमेव होम इत्युच्यत इत्यर्थ । एते द्वादशैवेत्यभ्योक्ता इत्यर्थ ॥३०॥

यज्ञशिष्टामृतभुजो यान्ति ब्रह्म सनातनम् ।
नायं लोकोऽस्त्ययज्ञस्य कुतोन्यः कुरु सत्तम ॥३१॥

एवं यथोक्तान् यज्ञान् निर्वर्त्य, यज्ञेति । यज्ञशिष्टामृतभुजो यज्ञाना शिष्टं यज्ञशिष्टं यज्ञशिष्टं च तदमृतं च यज्ञशिष्टामृतं तत् भुंजत इति यज्ञशिष्टामृतभुजः- यथोक्तान् यज्ञान् कृत्वा तच्छिष्टेन कालेन यथाविधिचोदितं अन्नममृताख्यं भुंजते ये ते यज्ञशिष्टामृतभुजः यान्ति गच्छन्ति, बृह्म सनातनं चिरन्तनं मुमुक्षवश्चेत् कालव्यतिक्रमापेक्षयेति सामर्थ्या-द्गम्यते । नायं लोकस्सर्वप्राणिसाधारणोप्यस्ति- यथोक्तानां यज्ञानां एकोपि यज्ञो यस्य नास्ति स अयज्ञः तस्यायज्ञस्य कुतोन्यो विशिष्टसाधनसाध्यः । हेकुरुसत्तम ॥३१॥

एवं बहुविधा यज्ञा वितता बृह्मणो मुखे ।
कर्मजान्विद्धि तान् सर्वानेवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसे ॥३२॥

एवमिति । एवं यथोक्ताः बहुविधाः बहुप्रकाराः यज्ञाः वितताः विस्तीर्णाः बृह्मणः वेदस्य मुखे द्वारे । वेदद्वारेणावगम्यमाना बृह्मणो मुखे वितता उच्यन्ते, तद्यथा 'वाचि हि प्राणं जुहुम' इत्यादयः । कर्मजान् कायिकवाचिकमानसकर्मोद्भवान् विद्धि- तान् सर्वान् अनात्मजान्- निर्व्यापारो ह्यात्मा, अत एवं ज्ञात्वा विमोक्ष्यसेऽशुभात् न मद्व्यापारा एते निर्व्यापारो ह्यहमुदासीन इत्येव ज्ञात्वा अस्मात्सम्यग्दर्शनात् विमोक्ष्यसेऽशुभात्संसारबन्धनादित्यर्थः ॥३२॥

यज्ञेति । ननु दैवयज्ञस्यान्नमयत्वादाज्यमयत्वान्मांसमयत्वाद्वा तत्र हुतावशिष्टममृतशब्दवाच्य-मन्नाज्यमांसान्यतमं लभ्यते भोक्तुं तत्कर्तुः; कथं पुनर्योगयज्ञादिषु भोक्तव्यलाभ इत्यत आह—तच्छिष्टेन कालेनेति । यज्ञशिष्टममृतं भुञ्जत इत्येकोर्थः । यज्ञशिष्टकालेन अमृतं भुञ्जत इत्यन्योर्थः । अतो नानुपपत्तिरित्यर्थः । यथोक्तयज्ञकारिणामपि सकामत्वे न ब्रह्मप्राप्तिरित्याह—मुमुक्षवश्चेदिति । ननु किं सहसा यान्ति, उत चिरकालेनेत्यत आह—कालेति । ज्ञानयज्ञनिष्ठानामचिरेणैव ब्रह्मप्राप्ति-रन्येषां तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा चिरकालादेवेति भावः ।

ननु कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—सामर्थ्यादिति । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति च श्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । यद्वा 'तेऽर्चिष-मभिसम्भवन्ती'त्यादिगतिश्रुतिसामर्थ्यादित्यर्थः । अयं लोको मनुष्यलोको मनुष्यलोकाभावोनाम मनुष्य-लोकभोग्यपशुकलत्रान्नाद्यभावः- अन्यः स्वर्गादिः- विशिष्टसाधनानि तत्तन्नियतयज्ञादिसाधनानि- कुरुश्रेष्ठ-स्यार्जुनस्य दर्शितयज्ञसम्पादनं सुलभमेवेति सूचयितुमाह—कुरुसत्तमेति ॥३१॥

एवमिति । वेदे यथोक्ता इमे यज्ञा इत्यत आह—वाचि हि प्राणं जुहुम इत्यादय इति । आदिशब्देन 'प्राणे वा वाचं यो देव प्रभवः स एवाप्यय' इति वाक्यस्य ग्रहणम् । ननु वेदोक्तानां यज्ञानां कर्मजत्वज्ञानात्कथं मोक्ष आत्मन इत्यत आह—अनात्मजानित्यादि । सर्वेषां यज्ञानां

श्रेयान् द्रव्यमयाद्यज्ञाद्ज्ञानयज्ञः परन्तप !
सर्वं कर्माखिलं पार्थ ! ज्ञाने परिसमाप्यते ॥३३॥

ब्रह्मार्पणमित्यादिश्लोकेन सम्यग्दर्शनस्य यज्ञत्वं सम्पादितं, यज्ञाश्चानेके उपदिष्टाः- तैस्सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनैः ज्ञानं स्तूयते, कथम्? श्रेयानिति। श्रेयान् द्रव्यमयात् द्रव्यसाधनसाध्यात् यज्ञात् ज्ञानयज्ञः परन्तप। द्रव्यमयो हि यज्ञः फलस्यारम्भकः, ज्ञानयज्ञो न फलस्यारम्भकः। अतः श्रेयान् प्रशस्यतरः। कथं? यतस्सर्वं कर्म समस्तमखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते- मोक्षसाधने अन्तर्भवतीत्यर्थः। यथा- 'कृताय विजितायाधरेऽयास्संयन्त्येव-

वाङ्मनःकायसाध्यानामनात्मजत्वे ज्ञातेसति निर्व्यापारात्मतत्त्वाज्ञानं जायते, तस्माच्च तत्त्वज्ञानान्मुच्यत इति विमोक्ष्यस इत्युक्ते कस्मादित्याकांक्षा जाता, तत्पूरणायाह—अशुभादिति ॥३२॥

श्रेयानिति। सिद्धा लोकतस्सिद्धाः पुरुषार्था धर्मार्थकामाः प्रयोजनानि येषां तैः, यद्वा सिद्धा लोकशास्त्राभ्यां सिद्धाः पुरुषार्थाश्चत्वारः प्रयोजनानि येषां तैः, अथवा सिद्धः न तु साध्यः पुरुषार्थो मोक्ष प्रयोजनं येषां तैः। परम्परयेति भाव इति। यद्वा सिद्धं पुरुषार्थभूतं पुरुषापेक्षितलक्षणं प्रयोजनं येषां तैस्तथोक्तैरिति। यज्ञास्साध्यपुरुषार्थप्रयोजनाः, अथवा परम्परया सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनाः। ज्ञानं तु साक्षात्सिद्धपुरुषार्थप्रयोजनं तस्माद्ज्ञानस्य स्तुतिरुच्यत इति भावः। यज्ञैर्ज्ञानस्य स्तुतिर्नाम अस्मदपेक्षया ज्ञानमुत्कृष्टमिति यज्ञाः प्रतिपादयन्तीत्यर्थः। यज्ञविदो ज्ञानं सर्वयज्ञोत्कृष्टमिति वदन्तीति यावत्। अचेतनानां यज्ञानां स्तावकत्वासम्भवात्।

द्रव्यमयादित्यत्र द्रव्यशब्दो यज्ञसाधनहविरादिद्रव्यपर इत्याह—द्रव्यसाधनसाध्यादिति। द्रव्यात्मकसाधनसाध्यादित्यर्थः। कर्मयज्ञादिति यावत्। अनेन च प्राणायामादिसाधनसाध्यास्सर्वेऽपि यज्ञास्संगृहीताः। वाचिकमानसिककायिकान्यतमकर्ममयत्वात्तेषां- तत्र दैवयज्ञद्रव्ययज्ञतपोयज्ञाः कायिककर्मयज्ञाः, स्वाध्याययज्ञो वाचिककर्मयज्ञः, आत्मसंयमयोगशास्त्रार्थज्ञानयज्ञा मानसिककर्मयज्ञाः, प्राणायामादयोऽपि कायिककर्मयज्ञा एवेति विवेकः।

एभ्यस्सर्वेभ्योऽपि यज्ञेभ्यो ज्ञानयज्ञ उत्कृष्टः। यदि त्वेकवचननिर्देशबलाद्द्रव्ययज्ञादित्यस्य दैवयज्ञादित्यर्थ उच्येत, तर्हि दैवयज्ञादेव ज्ञानयज्ञ उत्कृष्टो, नतु तपोयज्ञादिभ्य इत्यापतेत्तन्नेष्टं— ज्ञानस्य सर्वोत्कृष्टत्वात्।

कुतः पुनरस्योत्कर्ष इत्यत आह—द्रव्यमयो हीति। फलस्य स्वर्गादिरूपस्य। नच ज्ञानमपि मोक्षफलारम्भकमिति वाच्यं, मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेनानारभ्यमाणत्वात्, ब्रह्मस्वरूपत्वेन नित्यासत्त्वाच्च। तत्र फलत्वं तु कल्पितमेव। नच ज्ञानस्य वैयर्थ्यं- अविद्याकृतो यो मया मोक्षो नावाप्त इत्याकारको भ्रमः तन्निवृत्त्यर्थं ज्ञानस्यावश्यकत्वात्। सर्वस्य कर्मणो ज्ञाने परिसमाप्तिर्नाम मोक्षसाधनज्ञाने कर्मान्तर्भाव इत्याह— अन्तर्भवतीत्यर्थ इति।

ज्ञाने कथं कर्मणोऽन्तर्भाव इत्यत्र श्रुतिं प्रमाणयति—यथेति। कृतायविजिताय अधरे अया·

मेनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजास्साम कुर्वन्ति यस्तद्वेद यत्स वेदे'तिश्रुतेः ॥३३॥

तद्विद्धि प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया ।
उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिनः ॥३४॥

तदेतद्विशिष्टं ज्ञानं तर्हि केन प्राप्यत इति, उच्यते—तदिति । तद्विद्धि विजानीहि,

---

इति छेदः । अयो द्यूतम् । कृतसञ्ज्ञोऽयः कृतायः स विजितो येन तस्मै कृतायविजिताय आहिता ग्न्यादित्वात्परनिपातः । निर्जितकृतायायेत्यर्थः । अधरे अपकृष्टा अयाः त्र्यङ्कादयः संयन्ति उपनयन्ति तेन जिता भवन्तीत्यर्थः । कृतत्रेताद्वापरकलिसञ्ज्ञकानि चत्वारि द्यूतानि- तत्र कृतं चतुरङ्कः त्रेता त्र्यङ्का द्वापरो द्व्यङ्कः कलिरेकाङ्कः कृतादियुगेषु धर्मवृषभस्य चतुष्पादत्वाद्यभिधानादियं कल्पना । तत्र चतुरङ्के कृताख्ये द्यूते त्र्यङ्कादित्रेतादिद्यूतानामन्तर्भावः । चतुर्षु त्र्यादिसत्त्वादिति । यथैवं तथा यत्किञ्च यत्किञ्चित्साम साधु कर्म प्रजाः कुर्वन्ति तत्सर्वमेनमभिसमेति प्राप्नोति अनेन जितं भवतीत्यर्थः । क एष इत्यत आह—यस्तद्वेदेति । यः तद्वेद्यं वेद तमेनमभिसमेतीत्यर्थः । किं तदत आह— यत्स वेदेति । यत्स रैक्वो वेद तद्वेद्यं ब्रह्मेत्यर्थः । यथा कृतजयादितरद्यूतजय एवं ज्ञानलाभात्सर्वकर्मसिद्धिः । कृते त्रेतादीनामिव ज्ञाने कर्मणामन्तर्भावादिति श्रुत्यर्थः ।

ननु चतुर्षु त्र्यादीनां सत्त्वादन्तर्भाव उचितः, कथं पुनर्ज्ञाने कर्मणां सत्त्वं येन तत्र तेषामन्तर्भाव उच्येतेतिचेदुच्यते—सर्वेषां कर्मणामात्मनि कल्पितत्वादात्मनि ज्ञातेसति सर्वाणि कर्माणि कृतप्रायाण्येवेत्यभिप्रायाद्ज्ञाने कर्मणामन्तर्भाव उक्तः ।

यद्वा एकस्यैवात्मनस्सर्वबुद्धिवृत्तिसाक्षित्वात् विज्ञानात्मबुद्धिशब्दवाच्यजीवसमूहकृतानि सर्वाणि कर्माणि आत्मसाक्षिकाण्येवेति कृत्वा आत्मज्ञानेन सर्वकर्माणि ज्ञातान्येवेत्यभिप्रायात् ।

अथ वा एकस्यैव ममात्मनः सन्निधानाद्बुद्ध्यन्तकायाः कर्म कुर्वन्तीति यो जानाति सहि सर्वेषां कर्मणामात्माधीनत्वं पश्यतीत्यभिप्रायात् इति ।

एतावता आत्मज्ञानमेव दुर्लभं, कर्माणि तु सुलभान्येव- आत्मज्ञाने लब्धे तु सर्वाणि कर्माणि फलैस्सह लब्धान्येव- आत्मनोऽवाप्तसमस्तकामत्वादिति आत्मज्ञानस्य प्राशस्त्यं सिद्धम् । मूले सर्वमखिलमिति पदद्वयस्य पौनरुक्त्यं न शङ्क्यम् - प्रधानावान्तरसर्वभेदसंग्रहार्थं पदद्वयप्रयोगात् ।

अत्र रामानुजः—उभयाकारे कर्मणि कर्मांशाद्ज्ञानांशश्श्रेयानिति व्याचख्यौ, तदयुक्तम्—कर्मण उभयाकारत्वस्यैवासिद्धेः । कर्म सर्वथा कर्माकारमेव, ज्ञानं ज्ञानाकारमेव । नहि कर्मज्ञानयोरितरेतराकारत्वं सम्पादयितुं शक्यते, किंच ज्ञानकर्मोभयाशयुक्तस्य कथं कर्मत्वमपि तु उभयत्वमेव स्यात् ॥३३॥

तदिति । विशिष्टमिति सर्वकर्मपरिसमाप्तिस्थानत्वादिविशेषणयुक्तमित्यर्थः । प्रशस्ततममिति वा । केनेति । केनोपायेनेत्यर्थः । प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया च आवर्जिता इति शेषः । तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनः ते ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति । तद्विद्धि तदित्यस्य ज्ञानप्राप्त्युपायमित्यर्थः । येन विधिना

येन विधिना प्राप्यत इति। आचार्यानभिगम्य प्रणिपातेन प्रकर्षेण नीचैः पतनं प्रणिपातः दीर्घनमस्कारः तेन 'कथं बन्धः, कथं मोक्षः, काऽविद्या, का विद्ये'ति परिप्रश्नेन सेवया गुरुशुश्रूषया इत्येवमादिना प्रश्रयेणावर्जिता आचार्या उपदेक्ष्यन्ति कथयिष्यन्ति ते ज्ञानं यथोक्तविशेषणम्। ज्ञानिनो ज्ञानवन्तोऽपि केचिद्यथावत्तत्त्वदर्शिनः तत्त्वदर्शनशीला अपरे न भवन्त्यतो विशिनष्टि—तत्त्वदर्शिन इति। ये सम्यग्दर्शिनः तैरुपदिष्टं ज्ञानं कार्यक्षमं भवति नेतरदिति भगवतो मतम् ॥३४॥

प्राप्यते तद्विद्धीति भाष्यात्। तद्ज्ञानं प्रणिपातादिना विद्धीत्यन्वयस्त्वयुक्त - प्रणिपातादीनां ज्ञानकरणत्वाभावात्- न हि प्रणिपातादिना ज्ञानं वेद्यते, किंतु मनसा। नापि प्रणिपातादिना ज्ञानं प्रतिपाद्यते, किंतु शास्त्रेण। तस्माद्रामानुजोक्तान्वयो दुष्टः। यद्यपि विद्धीत्यस्य लभस्वेत्यर्थाश्रयणेऽयमप्यन्वयस्साधुस्तथाऽपि वेत्तेर्लाभार्थकथनमयुक्तमिति वेद्यम्।

तदिति क्लीबत्वं तु ज्ञानप्राप्तिसाधनपरतयेति बोध्यम्। येन विधिना ज्ञानं प्राप्यते तत् तं विधिमित्यर्थः। वदतो मत्त इति शेषः। विद्धि। तमेव विधिं दर्शयति—प्रणिपातेनेत्याद्यवशिष्टश्लोकभागेन—इति वाऽन्वयः।

अथवा यदित्युत्तरश्लोकस्थयच्छब्दस्वारस्यात् तदिति पदमत्रत्यज्ञानविशेषणम्। प्रणिपातेन परिप्रश्नेन सेवया चावर्जितास्तत्त्वदर्शिनो ज्ञानिनस्ते तद्ज्ञानमुपदेक्ष्यन्तीति विद्धि। अनयाऽपि योजनया ज्ञानप्राप्त्युपाय एवानेन श्लोकेनोक्त इति न भाष्यविरोध। ते तुभ्यमित्यर्थः।

ननु भगवताऽर्जुनायोपदिष्टमेव ज्ञानमिति न ज्ञानप्राप्त्युपायजिज्ञासाऽर्जुनस्य स्यादितिचेन्मा भवत्वर्जुनस्य ज्ञानप्राप्त्याकांक्षा- प्राप्तज्ञानत्वात्। तथाऽपि लोकानुग्रहाय ज्ञानप्राप्त्युपायं जिज्ञासुमर्जुनमालक्ष्य भगवतोक्तमिदमिति। यद्वा, त्वयोक्तमिदं ज्ञानं यदि मया केनापि हेतुना विस्मृतं भविष्यति, तदा कः पुनर्मम ज्ञानप्राप्त्युपाय इतीममर्जुनस्य प्रश्नमुत्प्रेक्ष्याह भगवान्—तद्विद्धीति।

ननु योऽर्थः स्वेनाज्ञातः तमर्थं जिज्ञासुः पुरुषः तद्ज्ञमन्यं प्रार्थयेतैवेति लोकतस्सिद्धत्वाद्व्यर्थमिदं वचनमत आह—ये इति, नेतरदिति। इतरदतत्त्वविदुपदिष्टं गुरूपदेशं विना स्वेन शास्त्रविचाराद्ज्ञातं वा कार्यक्षमं न भवतीत्यर्थः। कार्यं चात्र अविद्यानिवृत्तिः- तस्या एव मोक्षत्वात्, मोक्षस्य तत्पूर्वकत्वादिति वा। नच कार्यं मोक्ष इति वाच्यं, मोक्षस्य सिद्धत्वेन साध्यत्वलक्षणकार्यत्वाभावात्।

कथं तत्त्वदर्शिनो निष्कामा उपदेक्ष्यन्तीत्यत आह भगवान्—प्रणिपातेनेत्यादि। आवर्जिताः स्वाधीनीकृताः- यथा भगवान् प्रणिपातादिलक्षणया भक्त्या भक्तपरवशो भवति तद्वद्विद्वांसोऽपीति भावः। अनेन च न धनादयस्तत्त्वविदावर्जने हेतव, किंतु प्रणिपातादय एवेति। गुरोश्च न नैर्घृण्येन भवितव्यं, किंतु शिष्यवत्सलतयैवेति सूचितम्। ततश्च तत्त्वविदोऽपि शिष्यानुग्रहार्थं शास्त्रपाठभाष्यरचनादिव्यवहारो न दोषाय, किंतु गुणायैवेति सिद्धम्। अन्यथा शास्त्रार्थसम्प्रदायस्यैव विच्छेद-

यद्ज्ञात्वा न पुनर्मोहमेवं यास्यसि पाण्डव !
येन भूतान्यशेषेण द्रक्ष्यस्यात्मन्यथो मयि ॥३५॥

तथाच सतीदमपि समर्थं वचनम् । यदिति । यद्ज्ञात्वा यद्ज्ञानं तैरुपदिष्टमधिगम्य पुनर्भूयः मोहमेवं यथेदानीं मोहं गतोऽसि पुनरेवं न यास्यसि हेपाण्डव । किंच येन ज्ञानेन भूतान्यशेषेण ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि द्रक्ष्यसि साक्षादात्मनि मत्स्थानि इमानीति

प्रसङ्गात् । तत्त्वविदि भगवति कृष्णे तूष्णीं स्थितेसति गीताशास्त्रस्यैवाप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । यथा गुरुः शिष्यवत्सलो भवेत्तथा शिष्येण यतितव्यं, न तूदासितव्यं, नापि कुपितव्यं, किंतु सविनयं तत्र वर्तितव्यमित्याह—**प्रश्रयेणावर्जिता इति** ॥३४॥

समर्थमिति । सार्थकमित्यर्थः । आत्मविदुपदिष्टं ज्ञानमेव कार्यक्षमं नेतरदित्यभ्युपगतेसति यद्ज्ञात्वेतीदंवचनमर्थवत्स्यादिति भावः । **यदिति** । हे पाण्डव ! यद्ज्ञात्वा पुनरेवं मोहं न यास्यसि येनाशेषेण भूतानि आत्मनि मय्यथो द्रक्ष्यसि । **इदानीमिति** । मदुपदेशात्प्रागित्यर्थः । ननूपदेशकाले इति भ्रमियन्यं- तदा मोहायोगात्- नहि भगवानतत्त्ववित्, येन तदुपदिष्टं ज्ञानं मोहनिवर्तनाक्षमं स्यादिति शङ्क्येत ।

ननु व्यर्थमिदं वचनं येन वातांकुशादिभेषजेन यस्येदानीं वातादिरोगश्शान्त. स हि पुनर्वातादिरोगप्राप्तौ वातांकुशादिभेषजमेवास्य निवर्तकमिति स्वयमेव जानीयादेव यथा तद्वदिदानीं यद्ज्ञानं मोहनिवर्तकं तादृशं ज्ञानं पुनरपि मोहेसति तन्निवर्तकं स्यादेवेति स्वत एव जानीयादर्जुन इतिचेत, मैवम्—इदानीं महानुभावेन साक्षाद्भगवता कृष्णेनोपदिष्टत्वादस्य ज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वं युक्तम् । श्रीरामप्रयुक्तस्य तृणस्यापि काकासुरोद्वेजकत्ववत् । अस्मिन् ज्ञाने विस्मृतेसति पुनर्मोहप्रसङ्ग- तदपनयनाय यदर्वाक्तनैर्गुरुभिरुपदिश्यते ज्ञानं तस्य मोहनिवर्तकत्वमस्ति वा न वेति शङ्का जायेतैवार्जुनस्य, तदपगमेन सार्थकमिदं वचनम् । मयेव तत्त्वविद्भिरप्युपदिष्ट ज्ञानं मोहनिवर्तकमेव, नतु व्यर्थ- ममेव तेषामपि तत्त्ववित्त्वांशे भेदाभावादिति भगवता विवक्षितत्वात् ।

यद्वा, मया संग्रहेणोक्तं ते ज्ञानं अवकाशाभावात्- यदि विस्तरेण शुश्रूषा तर्हि तत्त्ववित्सकाशं गत्वा तेभ्यो विस्तरेण शृणु । इदं तु मयोक्तं संक्षिप्तं ज्ञानं तात्कालिकमोहनिवर्तनक्षममपि न भविष्यन्मोहनिवर्तनक्षमं, तस्मात्त्वं युद्धानन्तरं तत्त्ववित्सकाशं गत्वा पुनर्विस्तरेण ज्ञानं लभस्व । सति विस्तृतज्ञाने न पुनर्मोहोदयप्रसङ्ग इति ।

अथ वा भगवदुपदिष्टज्ञानान्मम मोहध्वान्तः, तत्त्वविदुपदिष्टज्ञानात्किं फलं भवेल्लोकस्येतीनर्जुनस्य प्रश्नमुत्प्रेक्ष्याह भगवान्—यद्ज्ञात्वेति । अर्जुनस्तु लोकस्यानीयत्वयेहोपनिबद्ध इति भास्यमीस्युक्तम् । एवं ज्ञानस्य मोहनिवर्तकत्वमेकं फलमुक्तमथ फलान्तरमाह—**येन भूतानीति** ।

यद्वा ज्ञानान्मोहे निवृत्तेसति पश्चात्किं स्यादत आह—**येनेति** । स्वप्नवदात्मन्येव सर्वप्रपञ्चकल्पितत्वात्सर्वजगदधिष्ठाने मय्येव सर्वभूतानि सन्ति इति ज्ञास्यसि, तथा वासुदेवे परमेश्वरे येन नि

अथो अपि मयि वासुदेवे परमेश्वरे चेमानीति क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं सर्वोपनिषत्प्रसिद्धं द्रक्ष्यसीत्यर्थः ॥३५॥

अपि चेदसि पापेभ्यः सर्वेभ्यः पापकृत्तमः ।
सर्वं ज्ञानप्लवेनैव वृजिनं सन्तरिष्यसि ॥३६॥

किंचैतस्य ज्ञानस्य माहात्म्यम्—अपीति । अपिचेदसि पापकृद्भ्यः- सर्वेभ्योऽतिशयेन

सर्वाणि भूतानि वर्तन्त इत्यपि ज्ञास्यसि । त्वयि मयि च द्रक्ष्यसि भूतानीत्यनेन किं लब्धमत आह—क्षेत्रज्ञेति । क्षेत्रं शरीरेन्द्रियप्राणबुद्ध्यादिकं जानातीति क्षेत्रज्ञ आत्मा अन्त.करणोपहितचैतन्यं कूटस्थः बुद्ध्यादिसाक्षी- ईश्वरः मायोपहितं चैतन्यं तयोरुभयोरेकत्वमभेदं द्रक्ष्यसि ज्ञास्यसि ।

उपाधिकृत एव भेदो न वास्तिकः- उभयोरपि निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपत्वादेकस्यैव चैतन्यस्य मायोपहितत्वेनेश्वर इति, अन्तःकरणोपहितत्वेनात्मेति च भेदव्यवहारस्य कल्पितत्वात् । ततश्च वस्तुत ईश्वर एवाहमिति ज्ञास्यतीत्यर्थः ।

अयं भावः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिना सर्वजगदधिष्ठानं ब्रह्मेति निश्चिनोति विद्वान् वेदान्तश्रवणवशात्, पश्चान्मननादिना तु स्वस्यैव सर्वजगदधिष्ठानत्वे ज्ञातेसति स्वस्मिन्नेव सर्वं जगत्पश्यति, तथा सर्वजगदधिष्ठानत्वादात्मानमेव ब्रह्म पश्यतीति अयमेव ब्रह्मसाक्षात्कारो मुक्तिरिति नित्यमुक्तात्मसाक्षात्कारे सति बन्धभ्रमनिवृत्तेरिति ।

यत्तु रामानुजः—प्रकृतिविनिर्मुक्तं सर्वमात्मवस्तु परस्परं समं सर्वेश्वरेण च सममित्यस्य श्लोकस्य फलितार्थमाह, यच्च वेदान्तदेशिकः—स्वात्मनि निदर्शनभूते स्थालीपुलाकादिन्यायेन सर्वाणि भूतानि द्रक्ष्यसीति, अथोमयीत्यस्य मन्निदर्शनेन स्वात्मानं परांश्च द्रक्ष्यसीत्यर्थ इति, तत्सर्वं तुच्छम्—आत्मनो निदर्शनत्वे आत्मानमिव सर्वाणि भूतानि द्रक्ष्यसीति वक्तव्यत्वात् । अधिकरणे संसप्त्या विहितत्वेन कर्मणि सप्तम्या अयोगात् । नापि यस्य च भावेनेति भावलक्षणसप्तम्युचिना- आत्मनि निदर्शनभूतेसतीति- सर्वभूतदर्शनंप्रति आत्मनिदर्शनत्वस्य भावलक्षणत्वायोगात् । निदर्शनभूतपदस्य मूलाद्बहिःकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । भवन्तीति भूतानीति भूतशब्दस्य देहेन्द्रियादिकार्यसङ्घातवाचिनः अजे नित्ये आत्मनि प्रयोगायोगात् ।

प्रकृतिविनिर्मुक्तत्वेसति आत्मनो भेदकाभावान्नैवानेकात्मसिद्धिरिति सर्वमात्मवस्त्वित्यप्ययुक्तम्—आत्मनामीश्वरतौल्यं चायुक्तं- नियाम्यनियामकादिभेदसद्भावात्- वस्तुनश्चैतन्यात्मना साम्यमितिचेत्, न तत्साम्यं, किं त्वभेद एव- चैतन्यस्यैकत्वादनेकचैतन्यकल्पनायोगात् । नच घटत्ववच्चैतन्यजात्यभेदेऽपि घटवच्चेतनव्यक्तिभेद इति वाच्यं, व्यक्तिभेदप्रयोजकाकारभेदस्य निराकारे आत्मन्यसम्भवाद्घटवत् । न च घटाकाशानामिवोपाधितो भेद इति वाच्यं, प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मवस्त्विति त्वया निरुपाधिकस्यैवात्मनो गृहीतत्वात् ॥३५॥

अपीति । 'शस्तं चाथ त्रिषु द्रव्ये पापपुण्यसुखादि चे'त्यमरादाह -पापेभ्यः पापकृद्भ्य इति ।

पापकृत् पापकृत्तमः सर्वं ज्ञानप्लवेनैव ज्ञानमेव प्लवं कृत्वा वृजिनं वृजिनार्णवं पाप सन्त रिष्यसि । धर्मोऽपीह मुमुक्षोः पापमुच्यते ॥३६॥

यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन !
ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा ॥३७॥

ज्ञानं कथं नाशयति पापमिति सदृष्टान्तमुच्यते—यथेति । यथा एधांसि काष्ठानि समिद्धस्सम्यगिद्धः दीप्तः अग्निः भस्मसात् भस्मीभावं कुरुते हेऽर्जुन ! ज्ञानमेवाग्निर्ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते, तथा निर्बीजं करोतीत्यर्थः । नहि साक्षादेव ज्ञानाग्निः कर्माणीन्धनवत् भस्मीकर्तुं शक्नोति, तस्मात्सम्यग्दर्शनं सर्वकर्मणां निर्बीजत्वकारणमित्यभिप्रायः । सामर्थ्याद्येन कर्मणा शरीरमारब्धं तत्प्रवृत्तफलत्वादुपभोगेनैव क्षीयते । 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतेः । अतो यान्यप्रवृत्तफलानि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानसहभावीनि चातीतानेकजन्मकृतानि च तान्येव सर्वाणि कर्माणि भस्मसात्कुरुते ॥३७॥

पापवद्भ्य इत्यर्थः । पापाद्गुणभूतात्पापकृतो द्रव्यस्यातिशयस्य वक्तुमशक्यत्वात्पापशब्दोऽत्र द्रव्यवाची गृहीतः । सर्वपापिष्ठपुरुषोत्तम इत्यर्थः । ज्ञाने प्लवत्वारोपादाह—वृजिनार्णवमिति । प्लवेनार्णवमिव ज्ञानेन वृजिनं सन्तरिष्यसीत्यर्थः ।

ननु ज्ञानेन पापस्य नाशे पुण्यमवशिष्यते, ततश्च देवादिजन्मरूपसंसार इत्यत आह—धर्मोऽपीति । वृजिनशब्देन पुण्यमप्युच्यते पुनः मुमुक्षोः पुण्यस्यापि पापत्वादित्यर्थः । एतेन पापपुण्यात्मकं संसारसमुद्रं ज्ञानप्लवेनैव सन्तरिष्यसीत्युक्तं भवति ॥३६॥

यथेति । भस्मसाद्भस्माधीनम् । फलितमाह—भस्मीभूतमिति, निर्बीजमिति । बीजसत्त्वे पुनः कर्माङ्कुरोदयादिति भावः । कर्मणां बीजं चाज्ञानमेव ।

ननु अग्निरिन्धनानीव ज्ञानाग्निः कर्माणि भस्मीकरोत्येवेति कृत्वा कथमुक्तं निर्बीजं करोतीत्यर्थ इति तत्राह- नहीति । कर्मणामिन्धनवद्भस्मीभवनार्हस्वरूपाभावादिति भावः ।

ननु सर्वाणि कर्माणीत्यनेन किं प्रारब्धानि विवक्षितानि ? यद्वा सञ्चितानि ? अथवोभयात्मकानीत्यत आह—सामर्थ्यादिति । शास्त्रसामर्थ्यादित्यर्थः । तदिति । प्रारब्धं कर्मेत्यर्थः । प्रकर्षेणारब्धं फलदानायेति प्रारब्धं उपभोगेनैवेति 'प्रारब्धं भोगतो नश्ये'दिति स्मरणादिति भावः ।

तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—तस्येति । तस्य कृतात्मसाक्षात्कारस्य तावदेव चिरं विलम्बः, यावत् विमोक्ष्ये शरीरपातो न स्यात् । अथ शरीरपातानन्तरं सम्पत्स्ये ब्रह्म भवति । अतश्शरीरनाशादेव प्रारब्धकर्मनाशः, न त्वन्यथेति सिद्धम् । एवं शास्त्रसामर्थ्यात्प्रारब्धस्य ज्ञानाग्न्यदाह्यत्वे सिद्धे तद्दाह्यानि कर्माण्याह—अत इति । अतः प्रारब्धकर्मणां भोगं विना नाशायोगादित्यर्थः । अप्रवृत्तफलानि अप्रारब्धानीत्यर्थः । अतीतानेकजन्मकृतानि इह जन्मनि च ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि ज्ञानेन सह वर्तन्त इति ज्ञानसहभावीनि ज्ञानाभ्यासकाले कृतानि गुरुसेवादिरूपाणि चेत्यर्थः । तान्येवेति । सञ्चितान्येवेत्यर्थः । आगामिनामप्यत्रैवान्तर्भावः । एवकारात्तु प्रारब्धानीत्यर्थः ।

न हि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ।
तत्स्वयं योगसंसिद्धः कालेनात्मनि विन्दति ॥३८॥

यत एव मतः, नेति । नहि ज्ञानेन सदृशं तुल्यं पवित्रं पावनं शुद्धिकरमिह विद्यते तत् ज्ञानं स्वयमेव योगसंसिद्धो योगेन कर्मयोगेन समाधियोगेन च संसिद्धस्संस्कृतः योग्यतामापन्नस्सन् कालेन महता आत्मनि विन्दति लभत इत्यर्थः ॥३८॥

श्रद्धावान् लभते ज्ञानं तत्परस्संयतेन्द्रियः ।
ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरेणाधिगच्छति ॥३९॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवति स उपाय उपदिश्यते—श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धालुर्लभते ज्ञानम् । श्रद्धालुत्वेऽपि भवति कश्चिन्मन्दप्रस्थान अत आह—तत्परः गुरूपासनादावभियुक्तो ज्ञानलब्ध्युपाये श्रद्धावान् तत्परोऽप्यजितेन्द्रियः स्यादित्यत आह—संयतेन्द्रियः संयतानि विषयेभ्यो निवर्तितानि यस्येन्द्रियाणि सः संयतेन्द्रियः य एवंभूतः श्रद्धावान् तत्परस्संयतेन्द्रियश्च सोऽवश्यं ज्ञानं लभते । प्रणिपातादिस्तु बाह्योऽनैकान्तिकोऽपि भवति, मायावित्वादिसम्भवान्न तु तच्छ्रद्धावत्त्वादावित्यैकान्तो ज्ञानलब्ध्युपायः ।

यथा चापाल्लक्ष्यं प्रति निर्गतश्शरः न मध्ये निवर्तते, किंतु लक्ष्यं प्राप्यैव निर्व्यापारो भवति
तद्वत्प्रारब्धं कर्म यावद्देहपातं न नश्यति । यथा च तूणस्थाश्शराः धनुषि संयोजिता वा अप्रयुक्ताः
लक्ष्यप्राप्तिं विना निवारयितुं शक्यन्ते तद्वत्सञ्चितानि भोगप्रदानं विना ज्ञानेन नाश्यन्त इति बोध्यम् ॥

नहीति । नचेदं ज्ञानमकस्मात्सिध्यति, किंतु चित्तशुद्धिद्वारैव, सा च चित्तशुद्धिर्योगद्वारैवेत्याह—योगसंसिद्ध इति । योगः कर्मानुष्ठानलक्षणः समाधिलक्षणश्च । कर्मयोग इत्याह—कर्मयोगेनेति । कर्मानुष्ठानेनेत्यर्थः । समाधियोगः 'तानि सर्वाणि संयम्य युक्त आसीन मत्परः' इत्यादिना प्रोक्तः इन्द्रियमनोजयात्मको योगः । संस्कृत इति । चित्तगतोऽयं संस्कारः पुरुषे आरोपितः- यथा चित्तगतसंस्कारः ॥३८॥

श्रद्धावानिति । एकान्तेन नियमेनाव्यभिचारेणेत्यर्थः । मन्दप्रस्थानः मन्दप्रयाणः गुर्वभिगमने त्वरारहित इत्यर्थः । तत्परः तस्मिन्नासक्तः । आसक्तिसत्त्वे गुरुंप्रति क्षिप्रं प्रयातीत्यभिप्रेत्याह—गुर्विति । अभियुक्तः आसमन्तात्सक्तः ।

ननु पूर्वं तद्विद्धीतिश्लोके प्रणिपातपरिप्रश्नसेवा ज्ञानलब्धावुपायत्वेनोक्ताः, इदानीं तु श्रद्धासक्तीन्द्रियजया उक्ता अतः कथं व्याघातपरिहार इत्यत आह—प्रणिपातादिस्त्विति । आदिशब्दात्परिप्रश्नसेवयोर्ग्रहणं । बहिर्भवो बाह्यः, श्रद्धादिस्त्वान्तरः । बाह्यादान्तरस्य बलीयस्त्वं प्रसिद्धमिति भावः । किंच अनैकान्तिकः व्यभिचारी । तत्र हेतुमाह—मायावित्वादीति ।

प्रणिपातादौ मायावित्वादेस्सम्भवोऽस्ति कश्चिन्मायावी कृत्रिमः कपटेन कस्यचित्प्रणिपातादिकं कुर्यात्, तादृशो मायावी ज्ञानं नियमेन न लभते, अतः प्रणिपातादिर्हेतुर्व्यभिचार्येवेत्यर्थः । श्रद्धावत्त्वादौ तु मायावित्वादिर्न सम्भवति अतः श्रद्धावत्त्वादिरव्यभिचारी उपायः । अत एवान्तरिकाण्ये

किंपुनः ज्ञानलाभात् स्यादिति, उच्यते—ज्ञानं लब्ध्वा परां मोक्षाख्यां शान्तिं उपरतिं अचिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति । सम्यग्दर्शनात् क्षिप्रं मोक्षो भवतीति सर्वशास्त्रन्यायप्रसिद्धः सुनिश्चितोऽर्थः । अत्र संशयो न कर्तव्यः ॥३९॥

अज्ञश्चाश्रद्दधानश्च संशयात्मा विनश्यति ।
नायं लोकोऽस्ति न परो न सुखं संशयात्मनः ॥४०॥

पापिष्ठो हि संशयः कथमिति, उच्यते—अज्ञ इति । अज्ञश्च अनात्मज्ञश्च अश्रद्दधानश्च गुरुवाक्यशास्त्रेषु अविश्वासवान् संशयात्मा संशयचित्तश्च विनश्यति । अज्ञाश्रद्दधानौ यद्यपि विनश्यतः, तथाऽपि न तथा यथा संशयात्मा । संशयात्मा तु पापिष्ठः सर्वेषाम् । कथं, नायं साधारणोऽपि लोकोऽस्ति, तथा न परः लोकोऽस्ति, न सुखं, तत्रापि संशयोत्पत्तेः । संशयात्मनः संशयचित्तस्य । तस्मात्संशयो न कर्तव्यः ॥४०॥

येनैकान्तेन ज्ञानप्राप्तिर्भवतीत्युक्तम्, एवं च तद्विद्धीतिश्लोकेन ज्ञानलब्धौ बाह्या अनैकान्तिका उपाया उक्ताः, अनेन तु आन्तरा एकान्ता उपाया इति न व्याघातः कश्चिदिति सिद्धम् ।

किंच यत्र श्रद्धादिगुणत्रयमस्ति तत्र प्रणिपातादिगुणत्रयमपि भवत्येव, यत्र तु प्रणिपातादिगुणत्रयं दृश्यते तत्र नियमेन श्रद्धादिगुणत्रयं न विद्यते, अश्रद्धालोरतत्परस्याजितेन्द्रियस्यापि मायाविनः प्रणिपातादिगुणत्रयसम्भवादिति कृत्वा न प्रणिपातादिदर्शनाद्गुरुः शिष्ये विश्वासं कुर्यात्, किंतु श्रद्धादिकं तस्मिन् परीक्ष्यैवेति गुरुशिक्षाऽनेनोपदिष्टा ।

क्षिप्रमिति । 'तरति शोकमात्मवित्', 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति' इत्यादीनि शास्त्राणि । रज्जुयाथात्म्यज्ञानात्सर्पभ्रमनिवृत्तिवदात्मयाथात्म्यज्ञानात्संसारभ्रमनिवृत्तिरित्यादयो न्यायाः तत्प्रसिद्धो ज्ञानात् क्षिप्रं कैवल्यलाभ । एवकारात्तु विलम्ब इत्यर्थः । तेनैव कर्मयोगादीनां चिरेण मोक्षप्रदानां व्यावृत्तिः, किंच क्षिप्रमव्यवधानेनेत्यर्थः । कर्मयोगादयस्तु ज्ञाननिष्ठाव्यवधानेन मोक्षं प्रयच्छन्ति, नतु साक्षादिति भावः ॥३९॥

अज्ञ इति । चकारादज्ञत्वादीनां त्रयाणां पृथक्पृथग्विनाशहेतुत्वं सिद्धम् । यः पुनरात्मानं न वेत्ति सोऽज्ञः, यस्तु गुरुणा तत्त्वे उक्तेऽप्यपि न तत्र विश्वासवान् सोऽश्रद्दधानः, सच्चिदानन्द आत्मेति गुरुणोच्यते नैतद्युक्तं मम दुःखित्वादेरनुभवसिद्धत्वादिति मन्यतेऽयमश्रद्दधानः । एवं गुरुवाक्यमिव शास्त्रमपि नायं विश्वसिति, किं त्वप्रमाणमेव मन्यते । अथ संशयात्मा तु किमात्मा गुरुवेदान्तोक्तविधया सच्चिदानन्दब्रह्माभिन्नः किं वा तर्कयुक्तरीत्या ईश्वराद्भिन्नः, किं वा बौद्धयुक्तरीत्या देहादिरेवात्मेत्याद्याकारकसंशयवान् । अयं हि अज्ञाश्रद्दधानाभ्यामप्यतीव पापिष्ठ इत्याह—सर्वेषामिति । सर्वेषां मध्ये इत्यर्थः ।

संशयात्मनः यथा आत्मनि संशयः तथा सर्वत्रापि संशय एव, तस्य संशयैकस्वभावत्वात् । तथा च पुत्रेष्ट्यादिना पुत्रादयस्सिध्येयुर्वा न वा इति सन्दिहानः पुरुषः पुत्रेष्ट्यादिकं नैव करोतीति न तस्य मनुष्यलोकफलसिद्धिः । एवं ज्योतिष्टोमेन स्वर्गो भवेद्वा न वेति सन्दिहानः ज्योतिष्टोमं नैव करोतीति न तस्य परलोकफलसिद्धिः । एवं स्रक्चन्दनादिधारणेन मम सुखं स्याद्वा न वेति सन्दिहानः स्रक्चन्दनादिधारणं नैव करोतीति न तस्य सुखसिद्धिः ।

योगसन्न्यस्तकर्माणं ज्ञानसंछिन्नसंशयम्।
आत्मवन्तं न कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ॥४१॥

योगसन्न्यस्तकर्माणं परमार्थदर्शनलक्षणेन योगेनैव
कस्मात् यस्मात्,, योगेति। सन्न्यस्तानि त्यक्तानि कर्माणि येन परमार्थदर्शिना धर्माधर्माख्यानि तं योगसन्न्यस्तकर्माणम्। कथं योगसन्न्यस्तकर्मेत्याह ज्ञानसंछिन्नसंशयं ज्ञानेनात्मेश्वरैकत्वदर्शनलक्षणेन संछिन्नः संशयो यस्य स ज्ञानसंछिन्नसंशयः। य एवं योगसन्न्यस्तकर्मा तमात्मवन्तं अप्रमत्तं कर्माणि गुणचेष्टारूपेण दृष्टानि कर्माणि न निबध्नन्ति अनिष्टादिरूपफलं नारभन्ते हे धनंजय ॥४१॥

तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनात्मनः।
छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारत ॥४२॥

इति श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानयोगो नाम चतुर्थोऽध्यायः।

यस्मात्कर्मयोगानुष्ठानादशुद्धिभयादिहेतुकज्ञानसंछिन्नसंशयो न निबध्यते कर्मभिः

यद्वा, इहलोकोऽस्ति वा न वा? परलोकोऽस्ति वा न वा? सुखमस्ति वा न वेत्येवं सन्दिहानस्य नेहलोकादय सिध्यन्ति निश्चयपूर्वकत्वात्सिद्धेः। न चेहलोकादिनित्वसंशयः कथमुदेतुमर्हतीति वाच्यं, शून्यवादिमते प्रपञ्चस्य स्वरूपापलापदर्शनात् अन्यत्र तत्सत्यत्वदर्शनाच्च तत्रापि संशयोत्पत्तिसम्भवात् ॥४०॥

योगेति। ज्ञानसंछिन्नसंशयमत एव योगसन्न्यस्तकर्माणमात्मवन्तं हे धनञ्जय कर्माणि न निबध्नन्ति धर्माधर्माख्यानि कर्माणीत्यन्वयः। आत्मा मनः तद्वान् आत्मवान् तमात्मवन्तम्। ननु नहि कस्यापि मनोऽभावोऽस्ति, येनात्मवन्तमित्युच्येतेत्यत आह—अप्रमत्तमिति। प्रशंसायां मतुब्विधानात् आत्मवन्तं प्रशस्तमनसमित्यर्थः। मनसः प्राशस्त्यं च प्रमादाभावप्रयुक्तमेवेत्यभिप्रेत्याह—अप्रमत्तमिति। अवहितमनस्कमित्यर्थः। मनोधर्मस्य प्रमादाभावस्य पुरुषे आरोपादुक्तमप्रमत्तमिति। नहि वस्तुतः पुरुषस्य प्रमादादिधर्मवत्ता— निर्धर्मकात्मस्वरूपत्वात्पुरुषस्य। गुणचेष्टास्सत्त्वादिगुणकृतनिद्रादिचेष्टाः रज्जवः पशुमिव कर्माणि पुरुषं न निबध्नन्तीति वक्तुमयुक्तत्वादाह— अनिष्टादीति। अनिष्टादिरूपफलारम्भद्वारा पुरुषं न निबध्नन्तीत्यर्थः। ननु आत्मवन्तमिति व्यर्थं, ज्ञानिनः प्रमादजननीदशायामभावादिति चेन्नैवम्—ज्ञानिनोऽपि सति प्रमादे इन्द्रियपारवश्यादिप्रयुक्तसंसारप्रसङ्गात्। तस्माज्ज्ञानिनाऽपि जितेन्द्रियमनस्केन भाव्यमिति सूचनायाह—अप्रमत्तमिति। प्रपञ्चितश्चैतत्पूर्वस्मिन्नध्याये 'ध्यायतो विषयान्पुंस' इत्यादिना। यतते ह्यपि कौन्तेय पुरुषस्य विपश्चितः। इन्द्रियाणि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः—इति च स्मर्यते। तस्मान्मुमुक्षुर्विद्वान् निग्रहेणेन्द्रियाणां 'बलवानिन्द्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षती'ति च स्मर्यते। तस्मान्मुमुक्षुर्विद्वान् निरुद्धेन्द्रियमनस्केन मनसा आत्मस्वरूपं सदा साक्षात्कुर्वन् वर्तेत ततो मुच्यत इत्यनेन श्लोकेनोपदिष्टम् ॥४१॥

तस्मादिति। तस्मात्पूर्वोक्तमाह—यस्मादित्यादिना। हेतुरेव हेतुः अशुद्धिभयादीनां

ज्ञानाग्निदग्धकर्मत्वादेव यस्माच्च ज्ञानकर्मानुष्ठानविषये संशयवान् विनश्यति तस्मादिति। तस्मात्पापिष्ठ अज्ञानसम्भूतमज्ञानादविवेकाज्जातं हृत्स्थं हृदि बुद्धौ स्थितं ज्ञानासिना शोकमोहादिदोषहरं सम्यग्दर्शनं ज्ञानं तदेवासिः खड्गः तेन ज्ञानासिना आत्मनः स्वस्यात्मविषयत्वात् संशयस्य। नहि परस्य संशयः परेण छेत्तव्यतां प्राप्तः, येन स्वस्येति विशेष्यते। अत आत्मविषयोऽपि स्वस्यैव भवति।। छित्त्वैनं संशयं स्वविनाशहेतुभूतं योगं सम्यग्दर्शनोपायं कर्मानुष्ठानं आतिष्ठ कुर्वित्यर्थः। उत्तिष्ठ च युद्धायेदानीं हेभारतेति ॥४२॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य-
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ गीताभाष्ये
चतुर्थोऽध्यायः।

हेतुकः ज्ञानेन सञ्छिन्नश्च संशयो यस्य सः ज्ञानसञ्छिन्नाशुद्धिभयादिहेतुसंशय इत्यर्थः। तच्च ज्ञानं कस्माज्जायत इत्यत आह—**कर्मयोगानुष्ठानादिति**। अशुद्धिक्षयहेतुकेति पाठे अशुद्धिक्षयो हेतुर्यस्य तत्तथोक्तमिति ज्ञानविशेषणम्। कुतः कर्मभिर्न निबध्यत इत्यत आह—**ज्ञानाग्नीति**। तस्मादित्यस्यार्थान्तरमाह—**यस्माच्चेति**। ज्ञानं च कर्म च ज्ञानकर्मणी प्रत्येकानुष्ठानविषये इत्यर्थः। तयोः युगपदनुष्ठानासम्भवस्य प्रागेवोक्तत्वात्। तयोरनुष्ठानविषये। **तस्मादिति**। कर्मज्ञानयोगानुष्ठानजन्यज्ञानाग्नेस्सर्वकर्मदाहकत्वान्निस्संशयेन ज्ञानकर्मानुष्ठानस्य कर्तव्यत्वाच्चेत्यर्थः। हेभारत अज्ञानसम्भूतं हृत्स्थमेनमात्मनस्संशयं ज्ञानासिना छित्त्वा योगमातिष्ठ उत्तिष्ठ। अविवेकादात्मानात्मविवेकाभावात्। यद्वा यस्माद्विवेको न भवति तदविवेकं भावरूपं मायेति यावत्।

आत्मन इति विषयविषयिभावरूपे सम्बन्धे शेषे षष्ठीत्याह—**आत्मविषयत्वादिति**। आत्मविषयमित्यर्थः। अन्यथा यथाश्रुतार्थे दोषमाह—**नहीति**। संशयं छित्त्वेत्यनेनैव स्वसंशयं छित्त्वेत्यर्थलाभो भवति, परसंशयस्याच्छेत्तव्यत्वेनैव व्यावृत्ते, परसंशयं छित्त्वेत्यर्थाप्रसक्तेः।

नन्वयमात्मसंशयः कस्य भवतीत्यत आह—**स्वस्यैवेति**। किमहं नित्य आत्मा उतानित्य इत्यादिरूपस्य स्वस्मिन्नेव संशयस्य सर्वविद्वदनुभवसिद्धत्वादिति भावः। एनमितिशब्दार्थमाह—**स्वविनाशहेतुभूतमिति**। संशयात्मा विनश्यतीत्युक्तत्वादिति भावः। योगशब्दोऽत्रोपायपर इत्याह—**सम्यगिति**। कर्मानुष्ठानं कुर्विति ज्ञाननिष्ठायां तवानधिकारादिति भावः।

उत्तिष्ठ उदोऽनूर्ध्वकर्मणीति न तङ्। किमर्थमुत्थानमत आह—**युद्धायेति**। भारतेत्यनेन क्षत्रियस्य तव युद्धाख्यकर्मयोगएवाधिकार इति सूच्यते। सम्यग्दर्शिनोऽपि तव लोकसंग्रहार्थं कर्मैव कर्तुमुचितं जनकादिवदिति च प्रतीयते ॥४२॥

इति वेल्लंकोण्डोपनामकरामकविकृतौ
श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
चतुर्थोऽध्यायः।

श्रीमते हयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

पञ्चमोऽध्यायः ।

'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दित्यारभ्य 'स युक्तः कृत्स्नकर्मकृत्, ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं, शारीरं केवलं कर्म कुर्वन्, यदृच्छालाभसन्तुष्टो, ब्रह्मार्पणं ब्रह्महविः, कर्मजान्विद्धि तान् सर्वान्, सर्वं कर्माखिलं पार्थ, ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि, योगसन्न्यस्तकर्माण'मित्येतैर्वचनैस्सर्वकर्मणां सन्न्यासमवोचत् भगवान् । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारते'त्यनेन वचनेन योगं च कर्मानुष्ठानलक्षणं अनुतिष्ठेत्युक्तवान् । उभयोश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोः स्थितिगतिवत्परस्परविरोधात् एकेन सह कर्तुमशक्यत्वात् कालभेदेन च अनुष्ठानविधानाभावादर्थादेतयोरन्यतरकर्तव्यताप्राप्तौ सत्यां यत्प्रशस्यतरमेतयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोस्तत्कर्तव्यं नेतरदित्येवं मन्यमानः प्रशस्यतरबुभुत्सया अर्जुन उवाच—सन्न्यासं कर्मणां कृष्णेत्यादिना ।

द्वितीयेऽध्याये कर्मयोगं ज्ञानयोगं च प्रतिपाद्य तत्र कर्मणो ज्ञानस्य श्रेयस्त्वमुपपादितं भगवता । अत एव तृतीये- 'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दने'त्यर्जुनेनोक्तम् । तनन्तरं तृतीये ज्ञानयोगस्य साङ्ख्यविषयत्वात्कर्मयोगस्य च योगिविषयत्वादर्जुनस्य चासाङ्ख्यत्वात्कर्मयोग एव कर्तव्य इति प्रतिपादितम् । चतुर्थे स्वयमेव भगवान् ज्ञानयोगं पुनः प्रशशंस । तदन्ते च ज्ञानेन संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठेरर्जुनाय योग एवोपदिष्टः । एवंस्थिते अर्जुनः पृच्छति पञ्चमाध्याये—सन्न्यासमिति ।

ननु कर्मयोगज्ञानयोगयोर्द्वयोरपि निश्श्रेयसहेतुत्वं भगवतोक्तं, तत्र मुक्तिं प्रति साक्षात्साधनत्वं कर्मयोगसाध्यत्वं च ज्ञानस्य प्रतिपादयन् कर्मयोगस्य ज्ञानयोगद्वारा मुक्तिहेतुत्वं न तु साक्षादिति च प्रतिपादयन्, कर्मयोगाद्ज्ञानयोगमेव श्रेयांसं स्थापयामास भगवान् । अर्जुनस्य च ज्ञानयोगानधिकारित्वेन 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मिति कर्मयोगमेव श्रेयस्करं प्रतिपादयामास । एवंस्थिते कथमर्जुनस्येह प्रश्नावकाशः ? स्वस्य कर्मयोग एव श्रेयानिति; द्वयोर्ज्ञानयोग एव श्रेयानिति च स्फुटमुक्तत्वाद्भगवता अर्जुनेन च सावधानं ज्ञातत्वादर्थस्येति चेत्, उच्यते—नायमर्जुनस्य प्रश्नः कर्मयोगज्ञानयोगयोस्तारतम्यज्ञानार्थः, नापि कर्मज्ञानयोः; किं तर्हि सन्न्यासकर्मयोगयोः प्रश्नसामर्थ्याद्यस्य सन्न्यासस्य ज्ञानरहितसन्न्यासत्वमवगम्यते, यदपि 'न च सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छती'ति ज्ञानरहितसन्न्यासस्य सिद्ध्यहेतुत्वमुक्तम् । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय' इति कर्मयोगस्य सिद्धिहेतुत्वं चोक्तं भगवता । तेन च सन्न्यासाद्ज्ञानहीनात् कर्मयोगस्श्रेयानिति ज्ञातुं शक्यं, तथापि विस्तरेण बुभुत्सया पृष्टमर्जुनेनेति बोध्यम् ।

ननु चात्मविदो ज्ञानयोगेन निष्ठां प्रतिपिपादयिषन् पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवान् कर्मसन्न्यास समवोचत्, न त्वनात्मज्ञस्य। अतश्च कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोः भिन्नपुरुषविषयत्वादन्यतरस्य प्रशस्यतरस्य बुभुत्सया अयं प्रश्नोऽनुपपन्नः।

सत्यमेवं, त्वदभिप्रायेण प्रश्नो नोपपद्यते, प्रष्टुः स्वाभिप्रायेण पुनः प्रश्नो युज्यत एवेति वदामः- कथं, पूर्वोदाहृतैर्वचनैर्भगवता कर्मसन्न्यासस्य कर्तव्यतया विवक्षितत्वात्। प्राधान्यमन्तरेण च कर्ता तस्य कर्तव्यत्वासम्भवादनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्तोऽनूद्यत एव, न पुनरात्मवित्कर्तृकत्वमेव कर्मसन्न्यासस्य विवक्षितमित्येव मन्वानस्यार्जुनस्य कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोरविद्वत्पुरुषकर्तृकत्वमप्यस्तीति पूर्वोक्तेन प्रकारेण तयोः परस्परविरोधदन्यतरस्य कर्तव्यत्वे प्राप्ते प्रशस्यतरं च कर्तव्य नेतरदिति प्रशस्यतरविविदिषया प्रश्नो नानुपपन्नः।

सन्न्यासं योगं च शंससीत्यर्जुनेनोक्तं- तत्र क सन्न्यास उक्तः ? क वा योग इत्यत आह—कर्मणीत्यादि। कालभेदेनेति योगमादौ कृत्वा पश्चात्सन्न्यासं कुर्वित्यनुक्तत्वादित्यर्थः।

शङ्कते—ननु चेति। 'लोकेस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति भिन्नपुरुषविषययोः ज्ञानकर्मणोरन्यतरस्य श्रेयस्करत्वज्ञानेन नार्जुनस्य किमपि फलं, सत्यपि ज्ञानयोगस्य कर्मयोगस्य वा उत्कर्षे कर्मिणा ज्ञानस्य ज्ञानिना कर्मणश्च कर्तुमशक्यत्वादतो व्यर्थोऽयं प्रश्न इति शंकितुराशयः।

अङ्गीकृत्य परिहरति—सत्यमिति। न त्वदुक्तविधोर्जुनस्याभिप्रायः, किं तु भिन्नविध- तमेवार्जुनाभिप्रायं दर्शयति—पूर्वेति। प्राधान्यमन्तरेण प्राधान्यज्ञानं विनेत्यर्थः। अनयोरिदं प्रधानमिति ज्ञात्वैव प्रधाने ज्ञानयोगे कर्ता प्रवर्तते, एवं प्रधानत्वादेव सन्न्यासः कर्तव्यतया भगवता चतुर्थाध्यायेऽभिहितः। नन्वेवं कर्मयोगात्कर्मसन्न्यासः प्रधान इत्यभिहितप्राय एवेति पुनः प्रश्नोऽनुपपन्न इत्यत आह—अनात्मविदपीति। अज्ञः प्राज्ञो वा सर्वोपि जनः प्रधानमेवानुतिष्ठासति न स्वप्रधानमिति कृत्वा प्रधाने कर्मसन्न्यासे अज्ञोपि प्रवर्ततैव- तस्य चाज्ञस्य किं सन्न्यासः श्रेयानुत कर्मयोग इति युज्यते प्रश्नोऽर्जुनस्येति भावः।

ननु ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामिति प्राज्ञस्यैव सन्न्यासविधानात्कथमज्ञस्य पाक्षिक्यपि सन्न्यासे प्रवृत्तिरत आह—न पुनरिति। कर्मसन्न्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्वमेव विवक्षितमिति तु न- एवं मन्वानस्यार्जुनस्य प्रश्नो नानुपपन्न इति सम्बन्धः। यदि भगवता कर्मसन्न्यास आत्मविद्विषय एव, न त्वज्ञविषय इति विवक्षितं तर्हि 'नच सन्न्यसनादेव सिद्धिं समधिगच्छ'तीति ज्ञानहीनसन्न्यासास्तित्वं कथं प्रोच्येत। नहि ज्ञानहीनसन्न्यासस्यैवाभावे तत्सिद्धिर्नास्तीति वक्तुं शक्यते- तस्मात्सन्न्यासस्याप्यनात्मविद्विषयत्वमस्तीत्यर्जुनस्याभिप्रायः। युक्तं चेदम्—विद्वत्सन्न्यासस्येव विविदिषासन्न्यासस्यापि शास्त्रसिद्धत्वात्। विविदिषुर्विद्यासिद्ध्यर्थं यज्ञादिकर्मयोगमिव पक्षे सन्न्यासमपि कुर्यादेव, तस्मादनात्मविदपि सन्न्यासे कर्ता पक्षे प्राप्तएवेति कृत्वा किमज्ञस्य सन्न्यासः श्रेयानुत कर्मयोग इति प्रश्न उचित एवार्जुनस्य।

प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि प्रष्टुरभिप्राय एवमेवेति गम्यते । कथं, सन्न्यासकर्मयोगौ निश्श्रेयसकरौ, तयोस्तु कर्मयोगो विशिष्यत इति प्रतिवचनमेतन्निरूप्यम् ।

किमनेन आत्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं प्रयोजनमुक्त्वा तयोरेव कुतश्चिद्विशेषात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते? अहोस्विदनात्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्यत इति? किंचातः यद्यात्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोर्निश्श्रेयसकरत्वं तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्येत, यदि वाऽनात्मवित्कर्तृकयोः सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्येतेति ।

अत्रोच्यते- आत्मवित्कर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निश्श्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात् कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येतदुभयमनुपपन्नम् । यद्यात्मविदः कर्मसन्न्यासः, तत्प्रतिकूलश्च कर्मानुष्ठानलक्षणः कर्मयोगः सम्भवेतां तदा तयोर्निश्श्रेयसकरत्वोक्तिः कर्मयोगस्य च कर्मसन्न्यासाद्विशिष्टत्वाभिधानमिति एतदुभयमुपपद्येत ।

ननु सन्न्यासात्केवलात्सिद्धिर्नास्ति, कर्मणैव संसिद्धिमास्थिता इति च केवलसन्न्यासात्कर्मयोगस्य प्राशस्त्यं प्रतिपादितमेवेति व्यर्थोऽयं प्रश्न इति चेन्मैवम्—संसिद्धिशब्दस्य चित्तशुद्ध्यर्थकत्वात्सिद्धिशब्दस्य च मोक्षार्थकत्वात् । यथा केवलसन्न्यासान्न मोक्षः तथा कर्मयोगादपि नैव मोक्षः- यथा कर्मयोगाच्चित्तशुद्धिस्तथा केवलसन्न्यासादपि स्यादेव चित्तशुद्धिः- अन्यथा विविदिषासन्न्यासविधायकशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । तस्मादज्ञकर्तृकयोस्सन्न्यासकर्मयोगयोस्समबलत्वमेव सिद्धमतीतग्रन्थेन तु विषमबलत्वमिति कृत्वा तयोस्तारतम्यजिज्ञासया प्रश्नोऽयमुचित एवार्जुनस्य । नच विस्तरेण बुभुत्सया पृष्टमिति स्ववचनव्याघातस्तवेति वाच्यं, प्रश्ने एकस्मिन्नप्यनेकाभिप्रायकल्पनस्य गुणत्वात् ।

ननु परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं त्वया विदितोऽर्जुनस्याभिप्राय इत्यत आह—प्रतिवचनेति । किं तत्प्रतिवचनं, कथं वा तन्निरूपणमिति पृच्छति—कथमिति । तत्र प्रतिवचनं दर्शयति—सन्न्यासेति । 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ । तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते' इति श्लोकरूपं प्रतिवचनमित्यर्थः । तन्निरूपणं कथयति—एतदिति । प्रतिवचनवाक्यमेतच्छब्दार्थः । एतन्निरूप्यं वस्तु दर्शयिष्यामस्तथाहीति शेषः । यद्वा एषः अर्जुनाभिप्रायो निरूप्यो यस्य तदेतन्निरूप्यमिति प्रतिवचनविशेषणम् ।

निरूपणप्रकारं दर्शयति—किमनेनेत्यादिना । अनेन प्रतिवचनेन कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्यते किमित्यन्वयः । तदुभयमिति । निश्श्रेयसकरत्वं कर्मयोगस्य सन्न्यासाद्विशिष्टत्वं चेत्यर्थः । विशिष्टत्वमुक्तमेव । गुणदोषविवेकार्थं पृच्छति—किंचात इति । यदि कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमुच्येत अतः अस्मिन्पक्षे किं दूषणमिति शेषः । यदि वा सन्न्यासकर्मयोगयोस्तदुभयमुच्येत अतोऽत्र पक्षे किंच किं वा फलमिति प्रश्नार्थः । इतिशब्दः प्रश्नपरिसमाप्तौ । सिद्धान्ती समाधानं वक्ष्यामीति प्रतिजानाति—अत्रोच्यत इति । अत्र द्वाभ्यामित्यर्थः । प्रश्ने इति वा- तदीयाच्चेति । आत्मवित्कर्तृकादित्यर्थः ।

आत्मविदस्तु कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोरसम्भवात्तयोर्निःश्रेयसकरत्वाभिधानं कर्मसन्न्यासाच्च कर्मयोगो विशिष्यत इति चानुपपन्नम् ।

अत्राह- किमात्मविदः कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोरुभयोरप्यसम्भवः ? आहोस्विदन्यतरस्य ? यदा चान्यतरस्यासम्भवः तदापि किं कर्मसन्न्यासस्यासम्भवः ? उत कर्मयोगस्येति असम्भवकारणं च वक्तव्यमिति ।

अत्रोच्यते—आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात् विपर्ययज्ञानमूलस्य कर्मयोगस्यासम्भवस्स्यात्, जन्मादिसर्वविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः सम्यग्दर्शनेनापास्तमिथ्याज्ञानस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणं सर्वकर्मसन्न्यासमुक्त्वा तद्विपरीतस्य मिथ्याज्ञानमूलकर्तृत्वाभिमानपुरस्सरस्य सक्रियात्मस्वरूपावस्थानरूपस्य

ज्ञानसहितादिति यावत् । कर्मयोगकर्मसन्न्यासयोरनात्मवित्कर्तृकत्वं यथा सम्भवति तथा न सम्भवत्यात्मवित्कर्तृकत्वमिति कृत्वा प्रथमपक्षे अनुपपत्तिर्दूषणं, द्वितीयपक्षे उपपत्तिः फलमिति भावः ।

आत्मवित्कर्तृकयोः कर्मयोगकर्मसन्न्यासयोरसम्भवं श्रुत्वा तदसहमानः पूर्वपक्षयति—अत्राहेत्यादिना । आहेत्यस्य पूर्वपक्षीति कर्तृशेषः । किमात्मवित्कर्तृकस्सन्न्यासो नास्ति ? यद्वा आत्मवित्कर्तृकः कर्मयोगो नास्तीति पूर्वपक्षस्य फलितार्थः ।

उत्तरमाह—अत्रोच्यत इत्यादिना । आत्मवित्कर्तृकः सन्न्यासोऽस्त्येव किंतु कर्मयोगो नास्तीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—आत्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वादिति । मिथ्याज्ञानं कर्ताहं ममेदं कर्मेत्याद्याकारकं भ्रमज्ञानं मिथ्याभूतमज्ञानमिति वा । आत्मविदः कर्मयोगासम्भवं प्रति मिथ्याज्ञाननिवृत्तिः । कुतो हेतुत्वमत आह—विपर्ययेति । कर्मयोगस्य विपर्ययज्ञानमूलत्वादित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमूलः कर्मयोगः कथं पुनर्मिथ्याज्ञानरहितस्यात्मविदस्सम्भवेदिति भावः ।

संग्रहवाक्यमेव विवृणोति—जन्मादीति । निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन यो वेत्ति तस्यात्मविदः कर्मयोगस्याभावः प्रतिपाद्यत इति सम्बन्धः । आत्मनो निष्क्रियत्वे हेतुमाह—जन्मादीति । आदिपदात्सत्तावृद्ध्यादिभावविकारपञ्चकग्रहणम् । लोके सविक्रियस्यैव वस्तुनस्सक्रियत्वदर्शनान्निर्विकारस्यात्मनो निष्क्रियत्वमिति भावः ।

वैदिका योगिनश्च केचिन्निष्क्रियमात्मानमीश्वरत्वेन विदन्तीत्यत आह—आत्मत्वेनेति । एतेनात्मेश्वरभेदवादिनोऽनात्मवित्त्वमेव मिथ्याज्ञानवत्त्वादिति सिद्धम् । ननु स्वभिन्नस्येश्वरस्य कथमात्मत्वेन ग्रहणमत आह—आत्मानमिति । ईश्वरो हि जीवस्यात्मैव स्वरूपत्वात् स आत्मा तत्त्वमसीति श्रुतेश्चेति भावः ।

आत्मविदोऽपि मिथ्याज्ञानं किं न स्यादत आह—सम्यगिति । सम्यग्दर्शनं तत्त्वज्ञानं निष्क्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीत्याकारकं, तेनापास्तं निरस्तं मिथ्याज्ञानं कर्ताहं ब्राह्मण इत्याद्याकारकमयथार्थज्ञानं सम्मूलभूतमज्ञानं वा यस्य तस्य तथोक्तस्य ।

नन्वेवंविधस्यात्मविदः कर्मसन्न्यासोऽप्यनुपपन्न एवेत्यत आह—सर्वकर्मसन्न्यासमुक्त्वेति ।

कर्मयोगस्येह गीताशास्त्रे तत्रतत्र आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधादभावः प्रतिपाद्यते यस्मात्तस्मादात्मविदो निवृत्तमिथ्याज्ञानस्य विपर्ययज्ञानमूलः कर्मयोगो न सम्भवतीति युक्तमुक्तं स्यात् ।

केषुकेषु पुनरात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभावः प्रतिपाद्यत इति, अत्रोच्यते—अविनाशि तु तद्विद्धीति प्रकृत्य 'य एनं वेत्ति हन्तारं, वेदाविनाशिनं नित्य'मित्यादौ तत्र आत्मविदः कर्माभाव उच्यते ।

ननु च कर्मयोगोप्यात्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु तत्रतत्र प्रतिपाद्यत एव, तद्यथा- 'तस्मा-

---

कस्मादस्य सन्न्यासस्सम्भवतीत्यत्र आह—निष्क्रियेति । निष्क्रियो ह्यात्मा निष्क्रियात्मस्वरूपेणैव तिष्ठतीतिकृत्वा तत्त्वविदो निष्क्रियात्मनः निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणः कर्मसन्न्यासस्सम्भवत्येवेत्यर्थः ।

आत्मविदः कर्मसन्न्यासस्येव कर्मयोगस्य कुतो सम्भवोऽत आह—तद्विपर्ययस्येति । कर्मसन्न्यासविपरीतत्वात्कर्मयोगस्यात्मवित्कर्तृकत्वाभाव इत्यर्थः । कस्माद्विपरीतत्वमस्येत्यत्र आह—मिथ्येति । मिथ्याभूतमज्ञानं तत्प्रयुक्तोऽध्यासो वा मिथ्याज्ञानं तदेव मूलं कारणं यस्य स चासौ कर्तृत्वाभिमानः पुरस्सरः पूर्वो यस्य तस्य सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तन्मूलकनिष्क्रियात्माभिमानकर्तृत्वाभिमानयोश्च सन्न्यासकर्मयोगकारणयोः परस्परं विपरीतत्वात्सन्न्यासकर्मयोगयोश्च विपरीतत्वमिति भावः । न केवलं कारणद्वारैव, किंतु स्वरूपतोपि तयोर्वैपरीत्यमित्याह—सक्रियेति । निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानात्सक्रियात्मस्वरूपावस्थानं विपरीतमित्यर्थः ।

आत्मविदः कर्मयोगस्याभावः क्व प्रतिपाद्यते अत आह—इहेति । तदर्थमाह—गीताशास्त्र इति । गीताशास्त्रेपि कुत्र प्रतिपाद्यतेऽत आह—तत्र तत्रेति । तेषु तेष्वित्यर्थः । तच्छब्दार्थमाह—आत्मेति । आत्मविदः कर्मयोगस्याभावे किं कारणमत आह—सम्यगिति । सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तत्कार्ययोः कर्मसन्न्यासकर्मयोगयोश्च विरोधात्सहानवस्थानलक्षणविरोधात् । नहि विरुद्धधर्मयोस्सामानाधिकरण्यं क्वापि सम्भवतीति भावः । यद्वा सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानयोः तत्कार्ययोर्भ्रमनिवृत्तिभ्रमसद्भावयोश्च मिथो विरोधात्कर्तृत्वादिभ्रममूलः कर्मयोगः निवृत्तिभ्रमस्यात्मविदो न सम्भवतीति भावः । नचात्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगस्यैवासम्भवे कथं तत्त्वविदो जनकादेः कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, जनकादिकर्तृकयज्ञादिकर्मणः आत्मवित्सन्न्यासिकर्तृकभिक्षाटनादिवद्वासुदेवकर्तृकयुद्धादिवच्च कर्मत्वाभावस्य प्रागेव प्रतिपादितत्वात् ।

उपसंहरति—यस्मात्तस्मादिति । यस्मादात्मविदः कर्मयोगस्याभावो गीताशास्त्रे प्रतिपाद्यते तस्मादित्यर्थः । गीताशास्त्रे आत्मविदः कर्मयोगाभावप्रतिपादने तच्छब्दार्थः । तत्रतत्रेति पूर्वं सामान्येनोक्तत्वात्तद्विशेषबुभुत्सया पृच्छति—कचित्केषु केष्विति । प्रतिपाद्यत इति भगवतेति शेषः ।

गीताशास्त्रे आत्मस्वरूपनिरूपणप्रदेशेषु आत्मविदः कर्माभाव एव प्रतिपादित इति नियन्तुं न शक्यते· कर्मयोगस्यापि प्रतिपादितत्वादिति शङ्कते—ननु चेति । कर्मयोगप्रतिपादनप्रकारमेव

युध्यस्व भारत, स्वधर्ममपि चावेक्ष्य, कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादौ। अतश्च कथमात्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवः स्यादिति।

अत्रोच्यते, सम्यग्ज्ञानमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधात् ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानामात्मतत्त्वविदामनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातो निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणायाः ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणात् कृतकृत्यत्वेनात्मविदः प्रयोजनान्तराभावात्तस्य कार्यं न विद्यत इति कर्तव्यान्तराभाववचनाच्च 'न कर्मणामनारम्भात्, सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगत' इत्यादिना चात्मज्ञानाङ्गत्वेन कर्मयोगस्य विधानात्, 'योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत' इत्यनेन चोत्पन्नसम्यग्दर्शनस्य कर्मयोगाभाववचनाच्छारीरं केवलं कर्म कुर्वन्नि'ति च शरीरस्थितिकारणव्यतिरिक्तकर्मणो निवारणात्, 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि दित्यनेन च शरीरस्थितिमात्रप्रयुक्तेष्वपि दर्शनश्रवणादिकर्मस्वात्मयाथात्म्यविदो नाहं करोमीतिप्रत्य-

---

दर्शयति—तद्यथेत्यादिना। आत्मविदः कर्मयोगस्यासम्भवे पूर्वोक्तं हेतु पुनरनुवदति हेत्वन्तरकथनार्थम्—सम्यग्ज्ञानेति। हेत्वन्तरमाह—ज्ञानेति। अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातः साङ्ख्यानां ज्ञानयोगनिष्ठायाः पृथक्करणादित्यन्वयः। साङ्ख्यानां साङ्ख्यकर्तृकाया इत्यर्थः। केन वाक्येन पृथक्करणमत आह—ज्ञानयोगेनेति।

ननु अनात्मवित्कर्तृककर्मयोगनिष्ठातस्साङ्ख्यकर्तृकज्ञाननिष्ठायाः पृथक्करणेपि आत्मवित्कर्तृकसन्न्यासस्य न पृथक्करणमित्यत आह—आत्मतत्त्वविदामिति। निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणाया इति च। आत्मविद एव साङ्ख्याः सर्वकर्मसन्न्यास एव ज्ञानयोगनिष्ठेति भावः।

पुनरपि हेत्वन्तरमाह—कृतकृत्यत्वेनेति। आत्मविदः कर्मयोगसाध्यप्रयोजनान्तराभावात्कर्माभावः। प्रयोजनान्तराभावे हेतुमाह—कृतकृत्यत्वेनेति। कृतं कृत्यं सर्वं येन स कृतकृत्यः तद्भावेन कर्तव्यशेषाभावेनेत्यर्थः। आत्मविदः कर्तव्यशेषाभावे प्रमाणमाह—तस्येति। आत्मवित्त्वद्र्थं चकारेण कर्मयोगस्याकृतकृत्याज्ञविषयत्वं बोध्यते। अकृतकृत्याज्ञविषयत्वात्कर्मयोगस्यात्मविद्यसम्भव इति भावः। इतश्च पुनरात्मविदः कर्मासम्भव इत्याह—नेति। कर्मयोगस्यात्मज्ञानाङ्गत्वेन विधानात्प्रतिपन्नात्मज्ञानस्य कर्मयोगासम्भवः। केन वाक्येन तद्विधानमत आह—न कर्मणामित्यादि। यथा अनात्मविदः कर्मयोगो विहितस्तथा आत्मविदः कर्मसन्न्यासो विहित इत्यात्मविदः कर्मसन्न्यासविधानाच्च कर्मासम्भव इत्याह—उत्पन्नेति। केन वाक्येनात्मविदः कर्माभाव उक्त इत्यत आह—योगारूढस्येति। कर्मसन्न्यासविधानादित्यनुक्त्वा कर्मयोगाभाववचनादिति वचनेन कर्मसन्न्यासो न विधिः, किंतु स्वाभाविक एवेति गम्यते- निष्क्रियत्वादात्मन इति भावः।

इतश्चात्मविदः कर्मासम्भव इत्याह—शारीरमिति। शरीरस्थितिमात्रफलकभिक्षाटनादिकर्मव्यतिरिक्तकर्मनिवारणादात्मविद कर्मयोगासम्भवः। ननु यद्यात्मविदो भिक्षाटनादिकर्म सम्भवति तर्हि स कर्म्येव स्यादत आह—नैवेति। समाहितचेतास्तत्त्ववित्सन्न्यासी शरीरस्थितिमात्रफलकेष्वपि

यस्य समाहितचेतस्तया सदाऽकर्तव्यत्वोपदेशादात्मतत्त्वविदः सम्यग्दर्शनविरुद्धो मिथ्याज्ञानहेतुकः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि न सम्भावयितुं शक्यते ।

यस्मात्तस्मात् अनात्मवित्कर्तृकयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोर्निःश्रेयसकरत्ववचनं तदीयाच्च कर्मसन्न्यासात् पूर्वोक्तात्मवित्कर्तृकसर्वकर्मसन्न्यासविलक्षणात् सत्येव कर्तृत्वविज्ञाने कर्मैकदेशविषयात् यमनियमादिसहितत्वेन च दुरनुष्ठेयात् सुकरत्वेन च कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्येवं प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणेनापि पूर्वोक्तः प्रष्टुरभिप्रायो निश्चीयत इति स्थितम् ।

दर्शनश्रवणादिकर्मसु अहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानं न कुर्यादिति भगवदुपदेशादित्यर्थः । तत्त्ववित्सन्न्यासी पश्यन् शृण्वन्नपि नाहं करोमीति यस्मान्मन्यते तस्मादयं कर्मी नैव भवति कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरं कर्मकर्तुरेव कर्मित्वादिति भावः । आत्मतत्त्वविदः कर्मयोगः स्वप्नेऽपि सम्भावयितुं न शक्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुगर्भं विशेषणद्वयमाह—सम्यगिति । सम्यग्दर्शनविरुद्धत्वान्मिथ्याज्ञानहेतुकत्वाच्चेत्यर्थः । सम्यग्दर्शनेन कर्मयोगमूलमिथ्याज्ञानस्य बाधात्कर्मयोगस्य तद्विरुद्धत्वमिति भावः ।

तस्मादिति । आत्मवित्कर्तृककर्मयोगासम्भवादित्यर्थः । तदीयादिति । अनात्मवित्कर्तृकादित्यर्थः । कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगस्य विशिष्टत्वाभिधानमित्यन्वयः । किमयमनात्मवित्कर्तृककर्मसन्न्यास आत्मवित्कर्तृकसन्न्यासलक्षण इत्यत आह—पूर्वोक्तेति । ज्ञानसाहित्यराहित्याभ्यामुभयोर्वैलक्षण्यमिति भावः । भेदमेव दर्शयति—सत्येवेति । कर्तृत्वविज्ञाने सतीत्यन्वयः । अज्ञकर्तृकसन्न्यासे कर्ताहमिति विपरीतज्ञानमस्ति- अहं भिक्षामटामि पश्यामीत्याद्यभिमानसत्त्वादज्ञस्य । तत्त्ववित्कर्तृकसन्न्यासे तु नैव कर्तृत्वविज्ञानमस्ति नाहं करोमीति तत्त्वविन्निश्चयादिति भावः ।

भेदान्तरमाह—कर्मैकदेशविषयादिति । कर्मण एकदेश एव विषयो यस्य स कर्मैकदेशविषयस्तस्मात् अज्ञो हि यज्ञयागादिकं कर्मैकदेशमेव सन्न्यस्तवान् नतु सर्वं कर्म अज्ञसन्न्यासिनः दण्डतर्पणस्नानभिक्षाटनादिकर्मसत्त्वात् तेषु च स्वाचरितेषु कर्मसु कर्तृत्वाभिमानसत्त्वात् । प्राज्ञकर्तृकसन्न्यासस्तु सर्वकर्मविषय एवेति द्वयोर्भेद इति भावः ।

भेदान्तरमाह—यमेति । प्राज्ञकर्तृकसन्न्यासस्य न यमनियमादिसापेक्षा- प्राज्ञस्याकर्तृत्वेन यमादिकर्तृत्वाभावादिति भावः । यद्वा अज्ञकर्तृकात्सन्न्यासादज्ञकर्तृकः कर्मयोगः कुतो भवति विशिष्टोत आह--यमेति । दुरनुष्ठेयात्सुनुष्ठेयो हि विशिष्यते 'आनृशंस्यं क्षमा सत्यमहिंसा दम आर्जवम् । प्रीतिः प्रसादो माधुर्यमक्रोधश्च यमा दश ॥ दानमिज्या तपो ध्यानं स्वाध्यायोपस्थनिग्रहौ । व्रतोपवासौ मौनं च स्नानं च नियमा दश ॥' आदिपदादासनादिग्रहणम् । पूर्वोक्त इति अविद्वत्कर्तृकयोः कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोर्मध्ये किं श्रेय इत्येवंरूप इति भावः ।

ननु आत्मवित्कर्तृकात्सन्न्यासादनात्मवित्कर्तृकः कर्मयोगः श्रेयानिति भगवत्प्रतिवचनवाक्यार्थनिरूपणं सुकरमिति चेन्मैवम्—साक्षान्मोक्षहेतोर्विद्वत्सन्न्यासात्परम्परया मोक्षहेतोरविद्वत्कर्मयोगस्य

वैशिष्ट्यं स्वप्नेपि सम्भावयितुं न शक्यमिति हेतोः एवंविधज्ञानेन फलाभावाच्च प्रशस्यतरं हि कर्तव्यं स्वार्थं जिज्ञासितं- नह्यात्मविदः प्रशस्ततरमपि कर्म सम्भवति । तस्मादात्मवित्पुरुषः निवृत्तमिथ्याज्ञानत्वात्कर्मयोगं नैवानुतिष्ठेत्किं तु सन्न्यासमेव विदध्यादिति न तत्र मया ज्ञातव्योऽशोऽस्ति, किंतु यस्त्वनात्मविन्मुमुक्षुस्स कर्मयोगं कुर्यात्किंवा, उत कर्मसन्न्यासं ? किं तदुभयोः प्रशस्यतरमिति जिज्ञासया पृच्छत्यर्जुन इति भावः ।

ननु कर्मण्यकर्मेत्यादिना यः कृष्णेन प्रोक्तः कर्मसन्न्यासस्स आत्मवित्कर्तृक एव- ज्ञानमार्गत्वात्तस्य । अतः कथं तस्यानात्मवित्कर्तृकत्वम् ? येन अनात्मवित्कर्तृकसन्न्यासकर्मयोगयोः प्रशस्यतरबुभुत्सा स्यादर्जुनस्येति चेन्मैवम्—यद्यपि कृष्णेनात्मवित्कर्तृक एव सन्न्यास उक्तस्तथापि तत्रानात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्त इति भाष्यकारैरुक्तत्वात्तस्यानात्मवित्कर्तृकत्वमप्यस्तीति ।

अयमाशयः—कर्मसन्न्यासे सम्यग्दर्शनाद्धेतोर्यथा आत्मवित्कर्ता प्राप्तः तथा कर्मफलानित्यत्वादिदर्शनप्रयुक्तवैराग्यादिना अनात्मविदपि कर्ता पक्षे प्राप्त एव । नच 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्यात्मविदस्सन्न्यासोऽनात्मविदः कर्मयोगश्च नियमितः कृष्णेनेति वाच्यं, आत्मवित्सन्न्यासमेव कुर्यादिति आत्मविदस्सन्न्यासस्य नियमितत्वेपि आत्मविदेव सन्न्यासं कुर्यादिति सन्न्यासस्यात्मवित्कर्तृकत्वस्यानियमितत्वात् । नचैवं कर्मयोगस्याप्यनात्मवित्कर्तृकत्वं न नियमितमिति आत्मवित्कर्तृकत्वमपि कर्मयोगस्य सम्भवतीति वाच्यं, सम्यग्दर्शनमिथ्याज्ञानतत्कार्यविरोधान्मिथ्याज्ञानमूलकर्मयोगस्य सम्यग्दर्शनवत्पुरुषकर्तृकत्वासम्भवात् । नचैवं सम्यग्दर्शनमूलस्य कर्मसन्न्यासस्यापि कथं मिथ्याज्ञानवत्पुरुषकर्तृकत्वसम्भव इति वाच्यं, सर्वकर्मसन्न्यासस्य सम्यग्दर्शनमूलकत्वेपि कर्मैकदेशविषयसन्न्यासस्य अतन्मूलकत्वेनाज्ञकर्तृकत्वसम्भवात् ।

नच सर्वकर्मसन्न्यास इति कर्मैकदेशसन्न्यास इति च द्विविधसन्न्याससद्भावे प्रमाणं न पश्याम इति वाच्यं, भाष्यकारवचनस्यैव प्रमाणत्वात् । कुटीचकादेः कर्मैकदेशसद्भावस्य परमहंसस्यावधूतस्य सर्वकर्माभावस्य च शास्त्रे दर्शनाच्च । नच प्रमाणसद्भावेप्युपपत्तिसद्भावो नेति वाच्यं, एकस्मिन्नपि सन्न्यासे ज्ञानसाहित्यराहित्याभ्यां दर्शितद्वैविध्योपपत्तेः । तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासात्मके ज्ञानसहितसन्न्यासे विषये आत्मविदेव कर्ता, कर्मैकदेशसन्न्यासात्मके ज्ञानरहितसन्न्यासे अनात्मविदेव कर्तेति कृत्वा सन्न्याससामान्ये आत्मविद इवानात्मविदोपि कर्तुः प्राप्तिरस्त्येव ।

ननु कर्मयोगेन योगिनामिति अनात्मवित्कर्मयोगमेव कुर्यादिति कृष्णेन नियमितत्वात्कथं तस्य सन्न्यासे पाक्षिक्यपि प्रवृत्तिरिति चेन्मैवम्—यमनियमादिपूर्वकध्यानयोगात्मककर्मयोगानुष्ठानयोग्यतासम्पादककर्मैकदेशसन्न्यासस्यानात्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगोपायत्वेन कर्मयोगानतिरिक्तत्वात् । तस्मादनात्मवित्पुरुषस्सन्न्यस्य ध्यानयोगमभ्यसेत्, असन्न्यस्य यज्ञादिकं वा कुर्यादित्यज्ञस्य सन्न्यासे पाक्षिकप्रवृत्तिरस्त्येव । न चाविद्वत्कर्तृकसन्न्याससद्भावे प्रमाणं नास्तीति वाच्यं, 'नच सन्न्यसनादेवे'ति भगवद्वाक्यस्यैव प्रमाणत्वादिति ।

ननु कर्मण्यकर्मेत्यादिना दर्शितं ज्ञानं कर्मयोगोपकारकमेव, नतु सन्न्यासविषयं- 'तस्मादज्ञानसम्भूतं हृत्स्थं ज्ञानासिनाऽऽत्मनः। छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठोत्तिष्ठ भारते'त्यध्यायोपसंहारे कर्मानुष्ठानेऽपि संशयनिरासार्थं ज्ञानमावश्यकमिति प्रतिपादितम्। 'न मां कर्माणि लिम्पन्ति न मे कर्मफले स्पृहा। इति मां योऽभिजानाति कर्मभिर्न स बध्यते॥ एवं ज्ञात्वा कृतं कर्म पूर्वैरपि मुमुक्षुभिः। कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं कृत'मिति चोपक्रमे ज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठेयमिति दर्शितम्। एवमुपक्रमोपसंहारैकरूप्यात् 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः। ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधाः॥ त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः। कर्मण्यभिप्रवृत्तोऽपि नैव किञ्चित्करोति सः॥ यज्ञायाचरतः कर्म समग्रं प्रविलीयते। ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुने'ति च मध्येऽपि ज्ञानपूर्वकं कर्मानुष्ठानस्य दर्शितत्वाच्च। आत्मवित्कर्तृकः कर्मयोगस्सम्भवत्येव- वाक्यान्तरैरात्मविदस्सन्न्यासोऽपि दर्शितः। अत एव 'सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससी'त्युक्तमर्जुनेन। तथा च आत्मवित्कर्तृककर्मयोगसन्न्यासयोस्तारतम्यबुभुत्सयैवायं प्रश्नोऽर्जुनस्येति युक्ततरम्।

किंचाज्ञस्य कर्मसम्भवे सत्यपि विशिष्टकर्मयोगो न सम्भवति—कर्मयोगो हि कर्मसु फलभिसन्ध्यादिपरित्यागप्रयुक्तः। स च त्याग आत्मज्ञानं विना नैव सम्भवति। अतएव हि त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गमिति श्लोकस्य प्रवृत्तिमार्गस्थात्मविद्विषयत्वं व्याख्यातं भाष्यकारैरपि। 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षती'ति भगवत्प्रतिवचनादपि कर्मयोगस्यात्मवित्कर्तृकत्वमेव निश्चीयते। नहि ज्ञानं विना रागद्वेषक्षयः स्यात्। तस्मादात्मवित्कर्तृकयोरेव सन्न्यासकर्मयोगयोस्तारतम्यबुभुत्सया कृतोऽयं प्रश्नोऽर्जुनेनेति रामानुजादयः।

अत्रोच्यते—यद्ज्ञानं कर्मयोगस्योपकारकं, यत्तु ज्ञानं कर्मसन्न्यासस्य तदुभयं विविच्य त्वं न वेत्सि, येनेयमाशङ्कासीत्तव- आत्मा नित्यः, ईश्वरार्थमहं कर्म करोमि, मा भून्मम क्षयिष्णु स्वर्गादिफलं, इन्द्रियाणां विषयप्रावीण्यं मया वारणीयं, मनश्च स्ववशे स्थापयितव्यं, शीतोष्णादिद्वन्द्वजातं सोढव्यं, कर्मणस्सिद्ध्यसिद्ध्योस्समचित्तेन भाव्यं, इत्यादिज्ञानं कर्मयोगस्योपकारकम्। कर्मसन्न्यासस्य तु आत्मा अविक्रियोऽकर्ताऽभोक्ता सच्चिदानन्दब्रह्मरूपः, कर्माणि देहाद्याश्रयाण्येव इत्यादिज्ञानम्। इदमेव सम्यग्दर्शनमित्युच्यते। यस्यैतद्ज्ञानं स एवात्मविदित्युच्यते। अत आत्मवित्कर्तृकस्य कर्मयोगस्यासम्भव एव।

यस्त्वात्मवित्कर्तृकः कर्मयोगो दर्शितः 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्ग'मित्यादिना स न कर्मयोगः, किं त्वकर्मैव- लोकसंग्रहार्थत्वान्निरभिमानपूर्वकत्वाच्च तस्येति बहुशः प्रपञ्चितम्।

यत्तु ज्ञानासिना संशयं छित्त्वा योगमातिष्ठेत्युक्तं, ज्ञानं तद्धि नात्मज्ञानं, किंतु शोकमोहादिदोषज्ञानमेव। तच्च कर्मयोगस्योपकारकम्। तथैव दर्शितं भाष्यकृद्भिः—शोकमोहादिदोषहरसम्यग्दर्शनमिति। न त्वात्मदर्शनमित्युक्तम्। अथवा, तत्त्वविदा मया लोकसंग्रहार्थं कर्म कर्तव्यं वा न वेत्याकारकं संशयं छित्त्वा जनकादिदृष्टान्तेन कर्म कुर्विति तदर्थः। तथा च ज्ञानंनाम तत्र लोक-

'ज्यायसी चेत्कर्मणस्ते' इत्यत्र ज्ञानकर्मणोस्सहासम्भवे 'यच्छ्रेय एतयोस्तन्मे ब्रूही'त्येव पृष्टोऽर्जुनेन भगवान् साङ्ख्यानां सन्न्यासिनां ज्ञानयोगेन निष्ठा पुनः कर्मयोगेन योगिनां निष्ठा प्रोक्तेति निर्णयं चकार। नच सन्न्यसनादेव केवलात्सिद्धिं समधिगच्छतीति वचनाद्ज्ञानसहितस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टं कर्मयोगस्य च विधानात्, ज्ञानरहितः सन्न्यासः श्रेयान्? किं वा कर्मयोगः श्रेयानित्येतयोर्विशेषबुभुत्सया अर्जुन उवाच—

सन्न्यासं कर्मणां कृष्ण पुनर्योगं च शंससि ।
यच्छ्रेय एतयोरेकं तन्मे ब्रूहि सुनिश्चितम् ॥१॥

सन्न्यासमिति । सन्न्यासं तु परित्यागं कर्मणां शास्त्रीयाणामनुष्ठानविशेषाणां शंससि

संग्रहार्थं विदुषापि कर्म कर्तव्यं मया क्षत्रियेणेत्याकारकं बोध्यम् । यद्वा ज्ञानमात्मतत्त्वज्ञानमेवास्तु- संशयः किमहं ब्रह्म उत नेत्याद्याकारक एवास्तु, तथापि न क्षतिः- लोकसंग्रहार्थं कर्मकर्तव्यत्वोपदेशात् ।

सर्वथापि कृतकृत्यस्याविक्रियब्रह्मरूपेणावस्थितस्य तत्त्वविदः कर्मासम्भव एव, किं तु ब्रह्मरूपेणावस्थानलक्षणसर्वकर्मसन्न्यासस्यैव सम्भव इति न कश्चिद्दोषः । नच भगवता कर्मण्यकर्मेत्यादिना ज्ञानिकर्तृक एव सन्न्यासोऽभिहितः, अर्जुनस्तु तदविदित्वा पप्रच्छेति वाच्यं, तथासति कृष्णेन मयोक्तस्सन्न्यासो ज्ञानिकर्तृक एव न त्वज्ञानिकर्तृकः, स तु कर्मयोगाद्विशिष्ट एव- यस्त्वज्ञानिकर्तृकसन्न्यासः स तु कर्मयोगादपकृष्ट इत्येव प्रतिवचनं ब्रूयात्, तस्माच्छङ्करोक्तमेवापद्क्रम् ।

संक्षेपविस्तराभ्यामुक्तोऽर्थो जिज्ञासोर्बुद्ध्यारूढो भवतीति न्यायाद्विस्तरेणोक्तमर्थं संक्षिप्याह— **ज्यायसी चेदिति** । इत्यत्रेति गीताशास्त्रे तृतीयाध्याये इत्यर्थः । सहासम्भव इति सहानुष्ठानासम्भव इत्यर्थः । युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भव इति यावत् । **यच्छ्रेय इति** । 'तदेकं वद निश्चित्य येन श्रेयोऽहमाप्नुया'मिति पृष्टत्वादिति भावः । **निर्णयश्चकारेति** । 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति श्लोकेनेति भावः । साङ्ख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वेन निर्णीतत्वान्नात्र पुनः प्रश्नावकाश इत्यर्थः । हेत्वन्तरादपि नेत्याह—**न चेति, इष्टमिति** । अभिमतं भगवत इति शेषः । कर्मयोगस्य चेति कर्मयोगस्य च सिद्धिसाधनत्वमिष्टमित्यन्वयः—सिद्धिसाधनत्वमिष्टमिति पदद्वयस्यात्राप्यनुकर्षणात् । कस्मात्कर्मयोगस्य सिद्धिसाधनत्वमिष्टमत आह—**विधानादिति** । 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठे'ति कर्मयोगस्य भगवता विहितत्वात् । निरर्थकस्य च विध्ययोगादिति भावः । एवं ज्ञानसहितसन्न्यासस्य कर्मयोगस्य च सिद्धिसाधनत्वस्य भगवदिष्टत्वान्नात्र साङ्ख्ययोगयोर्विशेषबुभुत्सया पुनः प्रश्नावकाश इत्यर्थः । तर्हि केनाभिप्रायेण प्रश्नोपपत्तिरत आह—**ज्ञानेति** । ज्ञानरहित इति अज्ञकर्तृक इत्यर्थः । अज्ञस्य किं सन्न्यासः श्रेयान्? किं वा कर्मयोगश्श्रेयानित्यभिप्रायेणार्जुनप्रश्न उपपद्यत इत्यर्थः ।

सन्न्यासमिति । हे कृष्ण! कर्मणां सन्न्यासं पुनः कर्मणां योगं च शंससि । एतयोर्यच्छ्रेयः सुनिश्चितं तदेकं मे ब्रूहीत्यन्वयः । काम्यानां निषिद्धानां च कर्मणां सन्न्यासं विहितानां कर्मणां

कथयसीत्येतत् । पुनर्योगं च तेषामेवानुष्ठानमवश्यकर्तव्यत्वं शंससि अतो मे कतरच्छ्रेय इति संशयः । किं कर्मानुष्ठानं श्रेयः किं वा तद्धानमिति प्रशस्यतरं चानुष्ठेयम्? अतश्च यच्छ्रेयः प्रशस्यतरमेतयोः कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्यदनुष्ठानाच्छ्रेयोवाप्तिर्मम स्यादिति मन्यसे तदेकमन्यतरत्सहैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवान्मे ब्रूहि सुनिश्चितमभिप्रेतं तवेति ॥१॥

श्रीभगवानुवाच—सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभौ ।
तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

स्वाभिप्रायमाचक्षाणो निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—सन्न्यास इति । सन्न्यासः कर्मणां परित्यागः कर्मयोगश्च तेषामनुष्ठानं तावुभावपि निश्श्रेयसकरौ मोक्षं कुर्वाते- ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निश्श्रेयसकरौ, तथापि तयोस्तु निश्श्रेयसहेत्वोः कर्मसन्न्यासात्केवलात्कर्मयोगो विशिष्यते ॥२॥

ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति ।
निर्द्वन्द्वो हि महाबाहो सुखं बन्धात्प्रमुच्यते ॥३॥

कस्मादित्याह—ज्ञेय इति । ज्ञेयो ज्ञातव्यस्स कर्मयोगी नित्यसन्न्यासीति यो न

योगं चाहं शंसामीति न व्याघात इत्यभिप्रेत्याह—शास्त्रीयाणामिति । शास्त्रेण विहितानां नित्यानां नैमित्तिकानां चेत्यर्थः । अनुष्ठानविशेषाः अग्निहोत्रादिक्रियाविशेषाः । शंसुस्तुताविति स्मरणात्स्तुतेरत्राभावात्कथनमात्रमेवाभिप्रेतमित्याह—कथयसीत्येतदिति । कर्मण्यकर्म यः पश्येदित्यादिनेति भावः । योगं शंससीति । योगमातिष्ठेत्युक्तत्वादिति भावः । एवं कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्द्वयोरपि कर्तव्यत्वोपदेशादेकेन सह कर्तुमशक्यत्वाच्च किं मया कर्तव्यमिति मम संशयो जात इत्याह—अत इति । किंशब्दाद्द्वयोर्निर्धारणे डतरच्प्रत्यये कतरदिति रूपं भवति । द्वयोर्मध्ये किं श्रेय इत्यर्थः । संशयमेवाभिनीय दर्शयति—किमिति, तद्धानमिति । कर्मत्याग इत्यर्थः । श्रेय इति । प्रशस्यस्य श्रादेशः अतिशयेन प्रशस्यं श्रेयः । इदमेवाभिप्रेत्याह—प्रशस्यतरमिति । यद्यपि विहितत्वादुभयमपि प्रशस्यमेव, तथापि प्रशस्यतरबुभुत्सया पृच्छामीत्यर्थः । किं तव प्रशस्यतरज्ञानात्फलं तत्राह—प्रशस्यतरं चानुष्ठेयमिति, अतश्चेति । प्रशस्यतरस्यैवानुष्ठेयत्वादित्यर्थः । योगस्य प्रशस्यतरत्वं च श्रेयःप्रदत्वादेवेत्याह—श्रेयोवाप्तिरिति । निश्श्रेयसप्राप्तिरित्यर्थः । योगद्वयमपि श्रेयोषापकत्वात्कर्तव्यमेवेत्यत्राह—सहैकेति । युगपदेकेन योगद्वयस्याप्यनुष्ठातुमशक्यत्वान्नैकेनोभयं कर्तव्यमित्यर्थः । सर्वज्ञस्य तव यदभिप्रेतं तदेव मादृशेन कर्तव्यमित्याह—तवेति ॥१॥

सन्न्यास इति, केवलादिति । ज्ञानसहितस्य सन्न्यासस्य साक्षान्मोक्षहेतुत्वेन कर्मयोगादुत्कृष्टत्वादिति भावः, विशिष्यते उत्कृष्टो भवति ॥२॥

ज्ञेय इति । यो दुःखं तद्धेतुं वा न द्वेष्टि सुखं तद्धेतुं वा न कांक्षति स नित्यसन्न्यासीति ज्ञेयः । हेमहाबाहो हि निर्द्वन्द्वः पुरुषः सुखं बन्धात्प्रमुच्यते, नित्यं सदा सन्न्यासोऽस्यास्तीति नित्य-

द्वेष्टि किंचिन्न कांक्षति दुःखं सुखं वा तत्साधनं च एवंविधो यः कर्मणि प्रवर्तमानोपि राग द्वेषाद्ययोगात्स नित्यसन्न्यासीति ज्ञातव्य इत्यर्थः। निर्द्वन्द्वो द्वन्द्ववर्जितः। हि यस्मात् हेमहाबाहो सुखं बन्धादनायासेन प्रमुच्यते ॥३॥

साङ्ख्ययोगौ पृथग्बालाः प्रवदन्ति न पण्डिताः।
एकमप्यास्थितस्सम्यगुभयोर्विन्दते फलम् ॥४॥

सन्न्यासकर्मयोगयोर्हि भिन्नपुरुषानुष्ठेययोर्विरुद्धयोः फलेपि विरोधो युक्तः न तूभयोर्निश्श्रेयसकरत्वमेवेति प्राप्त इदमुच्यते—साङ्ख्ययोगाविति। साङ्ख्ययोगौ पृथग्विरुद्धभिन्नफलौ बालाः प्रवदन्ति, न पण्डिताः पण्डितास्तु ज्ञानिनः एकं फलं अविरुद्धमिच्छन्ति। कथं एकमपि साङ्ख्ययोगयोस्सम्यगास्थितस्सम्यगनुष्ठितवानित्यर्थः। उभयोर्विन्दते फलमुभयोस्तदेव हि निश्श्रेयसफलम्। अतो न फले विरोधः।

ननु सन्न्यासकर्मयोगशब्दौ प्रस्तुत्य साङ्ख्ययोगयोः फलैकत्वं कथमिहाप्रकृतं ब्रवीति, नैष दोषः- यद्यप्यर्जुनेन सन्न्यासं कर्मयोगं च केवलमभिप्रेत्य प्रश्नः कृतः, भगवांस्तु तदपरित्यागेनैव स्वाभिप्रेतं च विशेषं संयोज्य शब्दान्तरवाच्यतया प्रतिवचनं ददौ—साङ्ख्ययोगाविति। तावेव सन्न्यासकर्मयोगौ ज्ञानतदुपायसमत्वबुद्धित्वादिसंयुक्तौ साङ्ख्ययोगशब्दवाच्याविति भगवतो मतं- अतो नाप्रकृतप्रक्रियेति ॥४॥

सन्न्यासी प्रसिद्धस्तु न सर्वदा सन्न्यासी किन्त्वाश्रमस्वीकारानन्तरमेवेति भाव। एवं कर्मयोगिनो नित्यसन्न्यासित्वादेव सन्न्यासाद्योगो विशिष्यते इत्युक्तम्। एतेन कर्मयोगिनापि सन्न्यासिनेव रागद्वेषादिद्वन्द्ववर्जितेन भाव्यमित्युपदेशस्सूचितः। किं च सुखमित्यनेन च कर्मयोगस्य सन्न्यासाद्वैशिष्ट्यं सूचितम्। सन्न्यासे यमादीनां दुष्करत्वेन तस्य क्लेशावहत्वात् प्रमुच्यत इति। परम्परयेति शेष। ज्ञानोत्पत्तिद्वारेति यावत् ॥३॥

साङ्ख्येति। साङ्ख्ययोगयोश्शब्दतोऽर्थतश्च पार्थक्यसम्भवात्कथमपृथक्त्वमत आह—विरुद्धेति। विरुद्धे अत एव भिन्ने फले ययोस्तौ तथोक्तौ फलेऽभेदादपृथक्त्वमित्यर्थ।

ननु साङ्ख्यशब्दस्य ज्ञानयोगाभिधायित्वात्प्रकृतसन्न्यासस्य च ज्ञानहीनत्वात्कोऽयमप्रस्तुतप्रसङ्ग इति शङ्कते—नन्विति। अयमाशय उत्तरपक्षस्य—यथा साङ्ख्ययोगयोस्साक्षात्क्रमेण च निश्श्रेयससाधनत्वं, तथा ज्ञानहीनसन्न्यासकर्मयोगयोरपि परम्परया निश्श्रेयससाधनत्वमेवेति नास्ति फलतो भेदस्तयोरनयोर्वा य एव प्रकृत सन्न्यासस्स एव ज्ञानयुक्तो भवति साङ्ख्यशब्दवाच्य इति न सन्न्यासादतिरिच्यते साङ्ख्यं नापि योगात्कर्मयोग इति।

ननु अर्जुनेन सन्न्यासस्य ज्ञानहीनसन्न्यासत्वेनाभिप्रेतत्वेपि कर्मयोगस्य न ज्ञानशून्यत्वेनाभिप्रेतत्वं वक्तुं शक्यम्—ज्ञानशून्यकर्मानुष्ठानस्य कर्मयोगशब्दवाच्यत्वाभावात्- फलाभिसन्ध्यादिपूर्वक कर्मानुष्ठानस्य च संसारहेतुत्वेन निश्श्रेयसफलाभावात्- तादृशकर्माचरणस्य ज्ञानहीनसन्न्यासाद्विशिष्

यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते ।
एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति स पश्यति ॥५॥

एकस्यापि सम्यगनुष्ठानात्कथमुभयोः फलं विन्दत इत्युच्यते—यदिति । यत्साङ्ख्यैः ज्ञाननिष्ठैस्सन्न्यासिभिः प्राप्यते स्थानं मोक्षाख्यं, तद्योगैरपि गम्यते- ज्ञानप्राप्त्युपायत्वेनेश्वरे समर्प्य कर्माण्यात्मनः फलमनभिसन्धायानुतिष्ठन्ति ये ते योगाः योगिनस्तैरपि परमार्थज्ञान-सन्न्यासप्राप्तिद्वारेणानुगम्यत इत्यभिप्रायः । अतः एकं साङ्ख्यं च योगं च यः पश्यति फलैकत्वात्स पश्यति सम्यक्पश्यतीत्यर्थः ।

एवं तर्हि कर्मयोगात्सन्न्यास एव विशिष्यते, कथं तर्हीदमुक्तं तयोस्तु कर्मसन्न्यासा-त्कर्मयोगो विशिष्यत इति, शृणु तत्र कारणं- त्वया पृष्टं केवलं कर्मसन्न्यासं कर्मयोगं चाभिप्रेत्य तयोर्यच्छ्रेयस्तन्मे ब्रूहीति, तदनुरूपं प्रतिवचनं मयोक्तं कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इति ज्ञानमनपेक्ष्य, ज्ञानसव्यपेक्षस्तु सन्न्यासस्साङ्ख्यमिति मयाऽभिप्रेतः । परमा-र्थयोगश्च स एव । यस्तु कर्मयोगो वैदिकः स तादर्थ्याद्योगः सन्न्यास इति चोपचर्यते ॥५॥

त्वस्य वक्तुमयुक्तत्वाच्च । एव सति केवलं कर्मयोगमभिप्रेत्यार्जुनेन प्रश्नः कृतः तदुपायसमत्वबुद्धि-त्वादियुक्तस्स एव योगशब्दवाच्य इति च भाष्यकारोक्तमसङ्गतं, ज्ञानोत्पत्तिहेतुत्वेन उभौ यद्यपि निश्श्रेयसकराविति स्ववचनव्याघातश्चेति चेत् , नैवम्—कर्मयोगोत्र कर्मानुष्ठानम्-- स च फलसङ्गादि-वर्जित एवेति चित्तशुद्धिहेतुत्वेन निश्श्रेयसफलक एव । अयमेव कर्मयोगः 'सिद्ध्यसिद्ध्योस्समो भूत्वा समत्वं योग उच्यत' इति समत्वबुद्धिशमादिविशेषयुक्तस्सन् योगशब्दवाच्य इति ॥४॥

यदिति । साङ्ख्यमात्मतत्त्वज्ञानं तद्येषामस्ति ते साङ्ख्या ज्ञानिनः ज्ञानस्य च वेदान्तश्रवणा-द्यधीनत्वात्तत्र च सन्न्यासिनामेवाधिकारादाह—**सन्न्यासिन इति ।** योगस्समत्वादिलक्षणः एषा-मस्तीति योगिनः अर्शआद्यजन्तौ द्वावपि शब्दौ ।

एवं तर्हीति । साङ्ख्यस्य साक्षान्मोक्षकारणत्वेन योगस्य परम्परया मोक्षसाधनत्वेन चेत्येवं शब्दार्थः । तर्हीति शङ्कार्थः । कथं तर्हि कथं वा ज्ञानहीनात्सन्न्यासात्कर्मयोग एव विशिष्यते सुकरत्वा-दप्रमादत्वाच्च साङ्ख्यशब्दवाच्याद्ज्ञानसहितसन्न्यासात्तु कर्मयोगो न विशिष्यते, किं तु निकृष्यत एवेत्यर्थः । कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत इत्यत्र केवलसन्न्यासकर्मयोगौ मया विवक्षितौ त्वत्प्रश्नानुगुण्याय, इह तु साङ्ख्ययोगशब्दाभ्यां ज्ञानसहितसन्न्यासकर्मयोगौ विवक्षितौ, यद्यपीदं त्वया न पृष्टं तथापि पृष्टादधिकस्यैव वक्तव्यत्वात्प्रियशिष्याय गुरुणा त इदमप्युक्तम् ।

ज्ञानसापेक्षः परमार्थसन्न्यासस्साङ्ख्यशब्दार्थः । स एव परमार्थसन्न्यास एव परमार्थयोगश्च भवति, एवं परमार्थतस्सन्न्यासयोगयोश्शब्दत एव भेदः न त्वर्थतोपीति सिद्धम् । अथ यस्तु वैदिकः कर्मयोगस्स योग इति सन्न्यास इति चोपचर्यते- ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासीत्युक्तत्वात् इति । एतेन एकं साङ्ख्यं च योगं च य पश्यति स पश्यतीत्यस्य साङ्ख्ययोगयोर्वस्तुत एकत्वादेकत्वज्ञानं सम्य-ग्ज्ञानमित्यर्थान्तरं च मूलस्य सिद्धम् ।

सन्न्यासस्तु महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः ।
योगयुक्तो मुनिर्ब्रह्म न चिरेणाधिगच्छति ॥६॥

कथं तादर्थ्यमित्युच्यते—सन्न्यास इति । सन्न्यासस्तु पारमार्थिकः महाबाहो दुःखमाप्तुमयोगतः योगेन विना योगयुक्तो वैदिकेन कर्मयोगेन ईश्वरसमर्पितरूपेण फलनिरपेक्षेण युक्तो मुनिः मननादीश्वरस्वरूपस्य मुनिः ब्रह्म परमात्मज्ञानलक्षणत्वात् प्रकृतसन्न्यासो ब्रह्मोच्यते न्यास इति ब्रह्म, 'ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मे'ति श्रुतेः ब्रह्म परमार्थसन्न्यासं परमात्म-

---

अत्रायं विवेकः—सन्न्यासयोगौ पारमार्थिकापारमार्थिकत्वभेदेन प्रत्येकं द्विविधौ- आत्मवित्कर्तृकः पारमार्थिकसन्न्यासः, अनात्मवित्कर्तृकस्त्वन्यः, आत्मवित्कर्तृको लोकसंग्रहार्थः पारमार्थिको योगः, अनात्मवित्कर्तृकश्चित्तशुद्ध्यर्थस्त्वन्यः, तत्र यः पारमार्थिकस्सन्न्यासस्स पारमार्थिकयोगान्न भिद्यते, सन्न्यासिन इव योगिनोपि कर्तृत्वाद्यभिमानराहित्येन तत्कर्मणोऽकर्मत्वस्योक्तत्वात् । अनात्मवित्कर्तृकौ सन्न्यासयोगौ च न भिद्येते- उभयोरनुष्ठात्रोः कर्तृत्वाद्यभिमानस्य सत्त्वाद्यज्ञादीनामिव यमादीनामपि कर्मत्वाच्च, अतएव कर्मयोगेस्यान्तर्भावस्समाधियोगस्य केवलसन्न्यासिविषयस्येति ।

यद्वा, पारमार्थिको ज्ञानहीनश्चेति सन्न्यासो द्विविधः । समत्वादिबुद्धियुक्तः केवलश्चेति कर्मयोगो द्विविधः । तत्र पारमार्थिकसन्न्यासस्साङ्ख्यं- समत्वादिबुद्धियुक्तः कर्मयोगः परमार्थयोग इति ॥५॥

सन्न्यास इति । हेमहाबाहो सन्न्यासस्तु अयोगत आप्तुं दुःखम् । योगयुक्तो मुनिरचिरेण ब्रह्माधिगच्छति । दुःखमाप्तुमिति दुर्लभ इत्यर्थः । मननाद्ध्यानात् । ननु कथं योगिनो चिराद्ब्रह्मप्राप्तिर्ज्ञाननिष्ठया व्यवधानादित्यत आह—ब्रह्मसन्न्यासमिति । कथं पारमार्थिकस्यापि सन्न्यासस्य ब्रह्मशब्दवाच्यतेत्यत्र हेतुमाह—परमात्मज्ञानलक्षणत्वादिति । परमात्मज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्य तत्त्वात् । परमात्मज्ञानलक्षणे सन्न्यासे परमात्मवाचिब्रह्मशब्दप्रयोग औपचारिक इति भावः ।

एवं ब्रह्मशब्दस्य सन्न्यासे प्रयोगश्श्रुतिसिद्ध इत्याह—न्यास इति । ब्रह्म ब्रह्मशब्दवाच्यन्यासः सन्न्यासः परः सत्यादिसर्वसाधनोत्कृष्ट इति । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः हि यस्मादाहेति शेषः । तस्मान्न्यास एवावराणि तपांस्यत्यरेचयदतिचक्रामेत्यन्वयः । हिः प्रसिद्धाविति वा । ननु हिरण्यगर्भोक्तमात्रेण कथं न्यासस्य सर्वातिशायित्वमत आह—परो हि ब्रह्मेति । हि यस्माद्ब्रह्मा हिरण्यगर्भः परः सर्वोत्कृष्टः- आदिपुरुषत्वादिति भावः । यद्वा परः परमात्मरूप एव, नतु जीवः । यद्यप्यसौ हिरण्यगर्भो देहधारी तथापि पर इति वक्तुं शक्यते- तच्छिष्यत्वेन तत्समानज्ञानत्वात् । अत एव श्वेताश्वतरा आमनन्ति 'यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति । इयं श्रुतिस्तैत्तिरीयकविद्यारण्यभाष्ये न्यास इति ब्रह्मा हि परः परो हि ब्रह्मेत्येव दृश्यते- न्यास एवोत्तमो मोक्षहेतुरिति ब्रह्मा हिरण्यगर्भो मन्यत इत्येवं विद्यारण्यैर्व्याख्याता च । तद्रीत्या तु न्यासे ब्रह्मशब्दप्रयोगं प्रति प्रमाणतया नेयं श्रुतिरुदाहर्तव्या । किंतु- मुक्तिहेतुत्वाच्चेति भाष्ये पूरणीयं- सन्न्यासो मुक्तिहेतुत्वाद्ब्रह्मेत्युच्यते । मुक्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वात्तद्धेतौ तच्छब्दप्रयोग औपचारिकः । नेत्रानन्दश्चन्द्र इतिवदिति भावः । ननु कथं

ज्ञाननिष्ठालक्षणं न चिरेण क्षिप्रमेव अधिगच्छति प्राप्नोति, अतो मयोक्त कर्मयोगो विशिष्यत इति ॥६॥

न्यासस्यैव मोक्षहेतुत्व सत्यनपरशमदमादीना सत्त्वादिति शङ्काया न्यास एक एव मोक्षहेतुर्नान्य इत्यत्र श्रुतिं पठति—न्यास इति । इति भाष्यं व्याख्येयम् ।

श्रुतौ ब्रह्मा हि पर परो हि ब्रह्मेति द्विरुक्ति तत्त्वमसि त्वन्नदसीतिवद्दार्ढ्यायेति कैश्चिदुच्यते । ब्रह्मा न्यासो मोक्षहेतुरिति मन्यते स च परो हि परमात्मरूपो हि- 'परो हि परमात्मैव ब्रह्मा हिरण्यगर्भ इति वक्तुं शक्यत' इति विद्यारण्यस्वामिन ।

'तानि वा एतान्यवराणि तपासि न्यास एवात्यरेचयत्' इत्युत्तरवाक्यं श्रुते अवराणि न्यासापेक्षया अल्पानि तपासि सत्यदमादीनि । सत्यादीना साक्षान्मोक्षहेतुत्वाभावात्स्वर्गादिक्षयिष्णुपुरुषार्थहेतुत्वाच्च तेभ्यो न्यासस्य साक्षान्मोक्षहेतोरुत्कर्ष इति भाव ।

अत इति । योगस्य पारमार्थिकसन्न्यासप्राप्त्युपायत्वादित्यर्थ । ननु सन्न्यासोपि केवलस्तादृश एवेति कथ कर्मयोगस्य विशिष्टत्वमिति चेत्सत्य, तथापि योगयुक्तस्य पारमार्थिकसन्न्यासप्राप्तिरचिरेणैव भवेदन्यस्य तु चिरेणेति केवलसन्न्यासापेक्षया कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिप्रत्यन्तरङ्गसाधनत्वमिति भाव । केवलसन्न्यासिन विषयप्रवृत्तिस्वभावस्य मनस प्राणायामादिना स्ववशीकरण चिरकालसाध्यं, योगिनस्तु कामादित्यागात्सुलभमिति गूढाभिसन्धि ।

अस्य श्लोकस्य योगयुक्त पुमानचिरेणैव मुनिस्सन्न्यासी भूत्वा ब्रह्म परमं पदमधिगच्छतीत्यप्यन्वयस्सुवच । योगादचिरादेव पारमार्थिकसन्न्यासलाभस्ततो ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थ । न चिरेणेति नञर्थकनशब्देन सह समास , न चिरेणेति पदद्वयमिति वा, चिरेण ब्रह्म नाधिगच्छति, किन्त्वचिरेणैवे त्यर्थ । अस्मिन्पक्षे चिरेणापि नाधिगच्छतीत्यपार्थप्रतीतिस्स्यादिति समासपक्ष एवोचित ।

ननु अयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभ इत्यनेनैव योगतस्सन्न्यासस्सुलभ इति सिद्धत्वाद्व्यर्थं श्लोकस्योत्तरार्धमिति चेन्मैवम्—यस्माद्योगिनस्सन्न्यासस्सुलभस्तस्मादयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभ इति हेतुहेतुमद्भावस्य पूर्वोत्तरार्धयोर्विवक्षितत्वात् । अतएव अयोगत इत्यस्य 'योगेन विनेत्यर्थ' उक्त आचार्यैर्नतु योगरहितस्येति । यस्मादयोगतस्सन्न्यासो दुर्लभस्तस्माद्योगयुक्तस्सन्न्यासं लभत इति वा हेतुहेतुमद्भावो बोध्य । ननु योगयुक्त एव सन्न्यासमाप्नोति, नतु योगरहित इत्यनेन योगसाहित्यं सन्न्यासस्य सिद्धमिति, चेन्मैवम्—कर्मानुष्ठानलक्षणयोगस्य कर्मसन्न्यासलक्षणसन्न्यासस्य च साहित्यासम्भवात्तेजस्तिमिरवत् । नच नाय कर्मत्यागलक्षणस्सन्न्यास , किंतु पारमार्थिक परमात्मज्ञानलक्षण इति वाच्यं, परमात्मज्ञाननिष्ठालक्षणसन्न्यासस्यैव सर्वकर्मत्यागरूपत्वात्- न ह्यज्ञस्सर्वं कर्म त्यक्तुं शक्नुयात्- देहादितादात्म्याध्यासेन तस्य कर्ताहमिति विपरीतबुद्धिसत्त्वात् । तूष्णीं तिष्ठामीति विपरीतबुद्धिविषयस्यापि तूष्णींभावस्य कर्मत्वस्य सिद्धान्तितत्वात् । तस्मात्तेन योगो युक्तस्स चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञान प्राप्य योग सन्न्यस्यैव पारमार्थिकसन्न्यासमाप्नोतीति सर्वमनवद्यम् ।

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।
सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥७॥

यदा पुनरयं सम्यग्दर्शनप्राप्त्युपायत्वेन—योगेति । योगेन युक्तो योगयुक्तः—विशुद्धात्मा विशुद्धसत्त्वः विजितात्मा विजितदेहः जितेन्द्रियश्च सर्वभूतात्मभूतात्मा सर्वेषां भूतानां ब्रह्मादीनां स्तम्बपर्यन्तानां आत्मभूत आत्मा प्रत्यक्चेतनो यस्य स सर्वभूतात्मभूतात्मा सम्यग्दर्शीत्यर्थः । स तत्रैव वर्तमानोपि लोकसंग्रहाय कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यते न कर्मभिर्बध्यत इत्यर्थः । न चासौ परमार्थतः करोतीत्येतत् ॥७॥

यत्तु रामानुजः—कर्मयोगयुक्तस्यात्मप्राप्तिस्सुलभा, ज्ञानयोगयुक्तस्य तु कष्टसाध्येति, तत्तुच्छम्—आत्मप्राप्ति किं मुक्तिरुत ज्ञानम् ? नाद्य कर्मणा मुक्त्ययोगात् । आत्मप्राप्तेर्मुक्तित्वेन त्वयानभ्युपेतत्वाच्च । द्वितीये यदात्मज्ञानं कर्मयोगसुप्राप तद्योगस्यैव ज्ञानयोगत्वेन कथं ज्ञानयोग दुष्प्रापत्व ज्ञानस्य । नच ज्ञानयोगगतं ज्ञान परोक्ष, कर्मयोगप्राप्य त्वपरोक्षमिति वाच्यं, परोक्षज्ञान विनाऽपरोक्षज्ञानालाभात्तथापि ज्ञानयोगसुप्रापमेवापरोक्षज्ञान, कर्मयोगस्तु परोक्षज्ञानमुत्पाद्य तत एवापरोक्ष जनयेदिति बहिरङ्गसाधनमेवेत्यलम् ॥६॥

योगेति । योगयुक्त पुरुष विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियश्च भूत्वा सर्वभूतात्मभूतात्मा च भूत्वा कुर्वन्नपि न लिप्यते योगिनो योगवशान्मनश्शरीरेन्द्रियजयानन्तरमात्मतत्त्वज्ञान जायते, स तत कर्म कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्यर्थ ।

सर्वभूतेति । य स्वस्यात्मा प्रत्यक्चेतन स एव सर्वभूतानामप्यात्मेति यो मन्यते स सर्वभूतात्मभूतात्मेत्युच्यते । इदं च ज्ञान ब्रह्मात्माभेदज्ञानाद्भवति न त्वन्यथा, ततश्च अहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनवान् सर्वभूतात्मभूतात्मेत्युच्यत इत्यभिप्रेत्याह—**सम्यग्दर्शीत्यर्थ इति** । तत्रैवेति सम्यग्दर्शन एवेत्यर्थ । कर्मबन्ध एव कर्मलेप इत्याह—**न कर्मभिर्बध्यत इति** । कुतोस्य कर्तुरलेप इत्यत आह—**न चेति** । परमार्थत आत्मनोऽकर्तृत्वान्नायमात्मवित्कर्ता भवति आत्मविद एवात्मत्वादिति भाव ।

यत्तु रामानुजः—सर्वभूतेति विशेषणेन ज्ञानैकाकारतया सर्वात्मना साम्यमुच्यत इति, तत्तुच्छम् मूलकारानभिप्रेतत्वादस्यार्थस्य । यदि मूलकर्तुस्सोभिप्रायस्तर्हि सर्वभूतात्मतुल्यात्मेत्येव ब्रूयात् । किंच व्यर्थ एवायं सर्वात्मना स्वरूपतौल्योपदेश सर्वदेहाना भौतिकत्वेन तुल्यत्वोपदेशवत्- नात्यन्तसाम्ये सत्यपि भेदोपि युज्यते भेदकविशेषस्यैवाभावात् । यदि तूपाधितो भेद इति तर्हि सिद्धमात्मैकत्व घटाद्युपाधिभेदे सत्यप्याकाशैक्यवत् ।

किंच यदिदमात्मन आकारत्वेनोच्यते ज्ञानं किं तच्चैतन्यमथवा वृत्ति ? न द्वितीय - तस्य मनोजन्यत्वात् । आद्ये चैतन्यस्य सर्वविशेषविलयसाक्षित्वं सुषुप्त्याद्यनुभवसिद्धम् । तस्य च निर्विशेषपरिपूर्णापरिच्छिन्नचैतन्यस्य कथं भेदसिद्धि - भेदकस्यैवाभावात् । अत एव ह्येकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्युपदिश्यते श्रुत्या । तस्मादलं भेदवादेन भयहेतुना 'द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुते ॥७॥

नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित् ।
पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् ॥८॥

नेति । नैव किंचित्करोमीति युक्तस्समाहितस्सन् मन्येत चिन्तयेत्- तत्त्वविदात्मनो याथात्म्यं- तत्त्वं वेत्तीति तत्त्ववित् परमार्थदर्शीत्यर्थः ॥८॥

प्रलपन् विसृजन् गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन् ॥९॥

कदा कथं वा तत्त्वमवधारयन्मन्येतेत्युच्यते—पश्यन्निति । मन्येतेति पूर्वेण सम्बन्धः। तस्यैवं तत्त्वविदः सर्वकार्यकरणचेष्टासु कर्मसु अकर्मैव पश्यतः सम्यग्दर्शिनः सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारः- कर्मणोऽभावदर्शनात् । न हि मृगतृष्णिकायामुदकबुद्ध्या पानाय प्रवृत्त उदकाभावज्ञानेपि तत्रैव पानप्रयोजनाय प्रवर्तते ॥९॥

नैवेति । तत्त्ववित् युक्तस्सन् पश्यन् शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन् अश्नन् गच्छन् स्वपन् श्वसन् प्रलपन् विसृजन् गृह्णन् उन्मिषन् निमिषन्नपि इन्द्रियाणि इन्द्रियार्थेषु वर्तन्ते इति धारयन् सन् अहं किञ्चिन्न करोम्येव इति मन्येत इति श्लोकद्वयान्वयः ।

दर्शनं चक्षुरिन्द्रियकर्म, न त्वात्मनः, श्रवणं श्रोत्रेन्द्रियकर्म, स्पर्शनं त्वगिन्द्रियस्य कर्म, घ्राणं घ्राणेन्द्रियस्य, अशनं वक्त्रस्य, गमनं पादस्य, स्वपनमन्तःकरणस्य, अन्तःकरणोपरमस्यैव स्वापत्वात् । श्वसनं प्राणवायोः, प्रलपनं वागिन्द्रियस्य, विसर्जनं पायोः, ग्रहणं हस्तयोः, उन्मेषनिमेषौ पक्ष्मणोः, इति विवेकः ॥८॥

इन्द्रियार्था विषया दर्शनादयः रूपादयो वा कर्मस्वकर्मैव पश्यत इति कर्मण्यकर्म यः पश्येदि-त्युक्तरीत्येति भावः । सम्यग्यथावदात्मानं पश्यतीति सम्यग्दर्शी, तस्य कुतोस्य कर्मस्वनधिकार इत्यत आह—कर्मण इति । तत्त्वविद्दृष्ट्या कर्मणामभावादेव कर्मस्वनधिकार इत्यर्थः । तत्रैव दृष्टान्त-माह—यथेति । मृगतृष्णिकायामुदकमिवात्मनि कर्म अज्ञानवशात्प्रतीतं, ततस्तत्राज्ञः प्रवर्तते, यस्तु मृगतृष्णिकायामुदकाभावमिव आत्मनि कर्माभावं वेत्ति स कथं तत्र प्रवर्तेत, न कथमपीत्यर्थः । एतेन योऽहङ्करोमीति मन्यते तस्यैव कर्माधिकार इति सिद्धम् ।

ननु दर्शनादिकर्माणि कुर्वन्नपि न करोमीति यो मन्यते स हि मिथ्याज्ञानीति चेन्नैवम्—यथोक्तदर्शेनायमात्मदृष्ट्या कर्माभावात् , यानि कर्माणि कुर्वन्ति तेषां देहेन्द्रियादीनामनात्मत्वाच्च ।

ननु तर्हि कथं पश्यन्नित्यादिकमुक्तमिति चेल्लोकदृष्ट्येति विद्धि, लोकदृष्ट्या कर्माणि कुर्वन्निव प्रतीयमानोपि वस्तुतो न करोतीत्यर्थः । उक्तं हि विश्वामित्रेणाध्यात्मरामायणे- 'रामो न गच्छति न तिष्ठति नानुशोचत्याकांक्षते त्यजति नो न करोति किञ्चित् । आनन्दमूर्तिरचलः परिणामहीनो माया-गुणाननुगतो हि तथा विभाति' इति । न च परमात्मविषयं तदिति वाच्यं, आत्मत्वात्परमात्मनः न ह्यात्मनोऽन्यः कश्चित्परमात्मा नामास्ति- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिविरोधात् ॥९॥

ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः ।
लिप्यते न स पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥१०॥

यस्तु पुनरतत्त्ववित् प्रवृत्तश्च कर्मयोगे—ब्रह्मणीति । ब्रह्मणीश्वरे आधाय तदर्थं कर्म करोमीति भृत्य इव स्वाम्यर्थं मोक्षेऽपि फले सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः सर्वाणि कर्माणि, लिप्यते न स पापेन सम्बध्यते, पद्मपत्रमिवाम्भसा उदकेन केवलं सत्त्वशुद्धिमात्रमेव फलं तस्य कर्मणस्स्यात् ॥१०॥

कायेन मनसा बुद्ध्या केवलैरिन्द्रियैरपि ।
योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वाऽऽत्मशुद्धये ॥११॥

यस्मात्, कायेनेति । कायेन देहेन, मनसा बुद्ध्या च, केवलैरिन्द्रियैरपि ममत्ववर्जितैरीश्वरायैव करोमि न मम फलायेति ममत्वबुद्धिशून्यैरिन्द्रियैः, केवलशब्दः कायादिभिरपि प्रत्येकं सम्बध्यते । सर्वव्यापारेषु ममत्ववर्जिताः योगिनः कर्मिणः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वा फलविषयं आत्मशुद्धये सत्त्वशुद्धय इत्यर्थः । तस्मात्त्वैव तवाधिकार इति कुरु कर्मैव ॥११॥

युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम् ।
अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥१२॥

यस्माच्च युक्त इति । युक्त ईश्वराय कर्माणि न मम फलायेत्येवं समाहितस्सन्

ब्रह्मणीति । य ब्रह्मणि आधाय सङ्गं त्यक्त्वा कर्माणि करोति स अम्भसा पद्मपत्रमिव पापेन न लिप्यते । नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत । तत्त्वविदित्यस्य कर्माणि करोतीत्यस्य च एकपुरुषविषयत्वासम्भवादाह यस्तु पुनरतत्त्वविदिति । आधाय न्यस्य समर्प्येति यावत् । पापेन न लिप्यत इत्येवोक्तं, नतु ब्रह्म प्राप्नोतीति । अत आह—केवलमिति । तस्येति ईश्वरार्पणबुद्ध्या निस्सङ्गं कृतस्येत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मणि इन्द्रियाकारेणावस्थितायां प्रकृतौ कर्माण्याधायेति, तत्तुच्छम्—इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्नित्यनेन पौनरुक्त्यात् ॥१०॥

कायेनेति । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वा प्रकृतेस्स्वभावात् । करोमि यत्तत्सकलं परस्मै नारायणायेति समर्पयामी'ति सर्ववैदिकजनेन सन्ध्यावन्दनाद्यन्तेषु पठ्यमानस्य श्लोकस्य मूलभूतोऽयम् ।

सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनः, अध्यवसायात्मिका बुद्धिरिति विवेकः । ममत्वबुद्धिशून्यैरिति । कर्तृगता ममत्वबुद्धिः करणेष्वारोपिता । अथवा ममत्वबुद्ध्यप्रयुक्तैरित्यर्थः । अत एवाह—ममत्ववर्जिता इति, तत्रैवेति । ननु सङ्गं त्यक्त्वेत्येतत्कारार्थं ॥११॥

युक्त इति । निष्ठाया ज्ञाननिष्ठायामित्यर्थः । ननु कथं ज्ञाननिष्ठाभवमोक्षस्य कर्मयोगेन

कर्मफलं त्यक्त्वा परित्यज्य शान्तिं मोक्षाख्यां आप्नोति । नैष्ठिकीं निष्ठायां भवां सत्त्वशुद्धिज्ञानप्राप्तिसर्वकर्मसन्न्यासज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः । यस्तु पुनरयुक्तः असमाहितः कामकारेण करणं कारः कामस्य कारः कामकारः तेन कामकारेण कामप्रेरिततयेत्यर्थः । मम फलायेदं करोमि कर्मेत्येवं फले सक्तो निबध्यते । अतस्त्वं युक्तो भवेत्यर्थः ॥१२॥

सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी ।
नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारयन् ॥१३॥

यस्तु परमार्थदर्शी सः, सर्वेति । सर्वाणि कर्माणि सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य परित्यज्य नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रतिषिद्धं च सर्वकर्माणि तानि मनसा विवेकबुद्ध्या कर्मादावकर्मदर्शनेन सन्त्यज्येत्यर्थः । आस्ते तिष्ठति सुखं त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्टो निरायासः प्रसन्नचित्त आत्मनोऽन्यत्र निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजन इति सुखमास्त इत्युच्यते । वशी जितेन्द्रिय इत्यर्थः । क्व आस्त इत्याह—नवद्वारे पुरे देहे सप्त शीर्षण्यान्यात्मनः उपलब्धिद्वाराणि,

सिद्धिरत आह—सत्त्वशुद्धीति । कर्मयोगात्सत्त्वशुद्धिः, ततः परोक्षज्ञानप्राप्तिः, ततस्सर्वकर्मसन्न्यासः, ततोऽपरोक्षज्ञाननिष्ठा, ततो विदेहकैवल्यात्मको मोक्ष इत्यर्थः । वाक्यशेष इति । येनार्थः परिसमाप्यते पदेनाहार्येण स वाक्यशेष इत्युच्यते । असमाहित इति । फलाशाविक्षिप्तचित्त इत्यर्थः । कामकारः कामस्याशायाः कारः करणं कामकारः तेन फलाशायुक्तत्वेनेत्यर्थः । निबध्यते कर्मभिर्जन्मादिरूपं संसारं प्राप्यत इत्यर्थः । किमनेन श्लोकेनोपदिष्टमर्जुनायेत्यत आह—अत इति । योगेन मुक्तिसत्त्वादयोगेन बन्धसत्त्वाच्चेत्यर्थः । त्वमिति मुक्तिकाम इत्यर्थः ॥१२॥

सर्वेति । युक्त इत्यनेन पूर्वश्लोकस्य योगिपरत्वनिश्चयात्सन्न्यस्येत्यनेनास्य श्लोकस्य साङ्ख्यपरत्वनिश्चयाच्च साङ्ख्ययोगयोरुभयोरेकपुरुषाननुष्ठेयत्वादाह—यस्तु परमार्थदर्शी स इति । सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य वशीसन्, नैव कुर्वन् न कारयंश्च सन् नवद्वारे पुरे देहे सुखमास्ते । मनसेति न करणे तृतीया- कर्मत्यागं प्रति मनसोऽकरणत्वात् अत आह—विवेकबुद्ध्येति । मनश्शब्दोऽत्र स्वरूपविवेकज्ञानं लक्षणया बोधयतीति भावः । ततश्च हेतौ तृतीयेति बोध्यम् । मनःपूर्वकत्वात्वाक्कायचेष्टयोस्ताभ्यामपि मनस आयासो भवेदिति हृत्वा आह—त्यक्तवाङ्मनःकायचेष्ट इति । वाक्चेष्टा भाषणं, मनश्चेष्टा आलोचनं, कायचेष्टा गमनादिकम् ।

प्रसन्नं शान्तं चित्तं यस्य स प्रसन्नचित्तः आत्मनोऽन्यत्र- आत्मभिन्नेषु सर्वेषु बाह्येषु विषयेषु प्रयोजनं यस्य निवृत्तं स निवृत्तसर्वबाह्यप्रयोजनः । अथवा निवृत्तानि सर्वाणि बाह्यानि प्रयोजनानि यस्य स तथोक्तः- आत्मैकप्रयोजन इति यावत् ।

नव द्वाराणि यस्य तत् नवद्वारं तस्मिन् नवद्वारे, नवद्वाराण्याह—सप्तेति । आत्मनः पुरुषस्य शीर्षण्यानि शिरोगतानि उपलब्धिद्वाराणि ज्ञानसाधनानि सप्त श्रोत्रे चक्षुषी नसे वदनं चेति, अर्वाग्भागे मूत्रपुरीषयोर्विसर्गस्थाने अर्थः प्रयोजनं कार्यं वा ययोस्ते द्वे द्वारे इति शेषः । मिलित्वा नवद्वाराणीति भावः ।

अर्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे, तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थ-प्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं, तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्य आस्ते ।

किं विशेषणेन? सर्वोऽपि देही सन्न्यास्यसन्न्यासी वा देह एवास्ते, तत्रानर्थकं विशेषण-मिति, उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वा आस इति मन्यते नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देहे आस इति प्रत्ययस्सम्भवति, देहादि-सङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देहे आस इति प्रत्यय उपपद्यते—परकर्मणां च परस्मि-न्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते— उत्पन्नविवेक

कथं शरीरस्य नवद्वारपुरत्वं, तद्धि पत्तनधर्मं अत आह—पुरमिव पुरमिति गौणोऽयं प्रयोगः । सिंहो माणवक इतिवत्पुरे देहे इति । यथा पुरस्य नवद्वारत्वं तथा देहस्यापीति साम्यं स्फुटम् ।

कोऽस्य देहपत्तनस्य स्वामी अत आह—आत्मेति । आत्मा एक एव स्वामी यस्य तत् आत्मैकस्वामिकं । ननु पुरे पौरास्सन्ति, अत्र देहे तु के पुनः पौरस्थानीया अत आह—तदर्थेत्यादि । तस्मै आत्मने इदं तदर्थं प्रयोजनं येषां तैस्तदर्थप्रयोजनैः अनेकेषां फलानां विज्ञानस्य अनेकफलस्य विविधज्ञानस्येति वा उत्पादकैः । इन्द्रियमनोबुद्धयः विषयाश्च तैरेव पौरैरधिष्ठितम् ।

ननु देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्यास्ते इति विशेषणेन विशेषवचनेन किम् ? इति शङ्कते—किमिति । कुतो विशेषणस्य वैयर्थ्यमत आह—सर्व इति । यथा सन्न्यासी देहे आस्ते, तथा असन्न्यास्यपि देहे एवास्ते तत्रैवसति देहे इति विशेषणमनर्थकमिति प्रश्नः ।

उत्तरमाह—यस्त्विति । कोऽसावज्ञोऽत आह—देहेति । देहेन्द्रियसङ्घातरूपमेवात्मानं पश्यति, ननु तद्भिन्नं यस्सोऽयमज्ञः । आसे तिष्ठामि । कुतस्तथा मन्यते अत आह—नहीति । यो देह-मेवात्मानं मन्यते स हि यत्र देह आस्ते तत्रैवाहमास इति मन्यते देहस्यैवात्मत्वात् । देहश्च भूम्यादिषु वर्तते न तु देहे अधाराधेयभावस्य द्विनिष्ठत्वेन एकस्यैव देहस्य आधारत्वमाधेयत्वं च न सम्भवतीति । तस्मात्प्राज्ञ एव देहे आस इति मन्यते न त्वज्ञः । ततश्च न सर्वसाधारण्येन देहिनो देहे आसनमिति कृत्वा अज्ञव्यावृत्त्यर्थं अज्ञाभिमतभूम्याद्यासनव्यावृत्त्यर्थं वा विशेषणस्यावश्यकत्वान्न वैयर्थ्यशङ्का सन्यासश्च ज्ञान्येकाश्रय इति युक्तं सन्न्यासिनो देहे आसनमिति भावः ।

ननु त्यागस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादात्मनि कर्मणां प्रसक्तेरेवाभावात्कथं सन्न्यस्येत्युक्तमत आह—परकर्मणामिति । देहेन्द्रियकर्माणि परकर्माणि तान्यविद्ययाऽऽत्मन्यारोपितानीत्यज्ञानादात्मनि कर्म-प्रसङ्गः । अतो विद्यया तत्सन्न्यासोपपत्तिः । केयं विद्येत्यत आह—विवेकज्ञानेनेति । आत्मानात्म-विवेकज्ञानेनेत्यर्थः । ननु मनसा सन्न्यस्येति मूले उक्तमत आह—मनसेति । मनश्शब्दस्य विवे-कस्यैवार्थ इति भावः ।

ज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहएव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्यैव विशेषणफलं- विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि सन्न्यस्यति, तथापि कृतसन्न्यासस्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह—नैव कुर्वन् स्वयं च नच कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु न प्रवर्तयन् ।

ननु यस्तत्त्ववित्तस्य कथमतत्त्वविद इव देहे स्थितिरुपपद्यते- प्रत्युत देहत्यागाद्ब्रह्मणि स्थितिरेवोचितेत्यत आह—उत्पन्नेति । यथाऽनुत्पन्नविवेकः पुरुषः यावत्प्रारब्धावसानं देहमत्यजन्नेव गेहे आस्ते तथा विवेक्यपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहे एवास्ते । प्रारब्धं कर्मविशेषः तत्फलं शरीरभोगादिः तस्य शेषः तस्य संस्कारः तस्यानुवृत्तिः तया यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस्ते इत्यर्थः ।

यद्वा ननु य आत्मवित्स हि सर्वत्र वर्तते, सर्वं चात्मनि तस्मिन्वर्तत इति कृत्वा आत्मविद्वान् देहे एवास इति नैव मन्येत, किंतु सर्वत्रास इत्येव मन्येत इत्यत आह—उत्पन्नेति । यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस इति मन्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देह एवासनं सम्भवतीति शेष इत्यन्वयः ।

हेत्वन्तरमाह—देह एवेति । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना देहस्त्रिविधः- तत्र सूक्ष्मदेहस्य प्रधानाङ्गं मनः, तस्मिन्मनोमये देहेएव विशेषविज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोर्देह एवास्त इत्युक्तं, विवेकी अन्तर्मुखत्वान्मनस्येवात्मानमनुसन्धत्त इति मनस्येवास्त इति भावः ।

यद्वा श्वादिदेहेषु विशेषविज्ञानाभावान्मनुष्यदेहे एव तत्सद्भावाद्विशेषविज्ञानोत्पत्तिहेतावस्मिन् देहे वर्तमानोहं तत्त्वविदासमिति कृत्वा देह एवास इति तत्त्वविन्मन्यत इत्यर्थः ।

अथवा संस्कारानुवृत्त्या हेतुना देह एव विशेषविज्ञानस्य अवस्थानविपर्ययज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोरित्येकएव हेतुर्विदुषो देह आसनस्य । फलसत्त्वे हेतुमाह —विद्वदिति । विदुषो देह आस इति प्रत्ययः, अविदुषस्तु भूम्यादावास इति प्रत्यय इति विवेकः ।

एतावता श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्यातमथ तुरीयपादं व्याख्यातुमाक्षेपसङ्गतिमाह—यद्यपीति । अविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तानां कर्मणां सन्न्यासो विद्ययोपपद्यत इत्युक्तं, स सन्न्यासो न कर्मणां परित्यागरूपः, किंतु नात्मनि कर्माणि सन्ति देहेन्द्रियादिसङ्घात एवेत्यनुसन्धानमेव- विद्यया सन्न्यस्येत्युक्तत्वात् । ततश्च देहाद्याश्रयदर्शनादिकर्मसत्त्वात्तत्कर्तृत्वमात्मनि समवैति-- आत्मसमवेतस्यैव देहेन्द्रियसङ्घातस्य कर्मदर्शनात् । तथा अन्तर्यामिण आत्मनस्सङ्घातप्रेरकत्वात्कारकत्वमप्यात्मनि समवैति देहादीनां पारतन्त्र्यदर्शनात् । तस्मादात्मा स्वयमकर्तापि देहादिभिः कर्म करोति, अथवा कारयतीति कृत्वा कथं सन्न्यासिनः कर्माभाव इत्यत आह भगवान्नैव कुर्वन्न कारयन्निति तीत्यर्थः ।

स्वयं कुर्वन्तीति । देहादिभिः करणैरात्मा न कर्म करोति । देहादिभिः प्रयोज्यकर्तृभिर्वा

र्वाग्द्वे मूत्रपुरीषविसर्गार्थे, तैर्द्वारैर्नवद्वारं पुरमुच्यते शरीरं पुरमिव पुरमात्मैकस्वामिकं तदर्थ-प्रयोजनैश्चेन्द्रियमनोबुद्धिविषयैरनेकफलविज्ञानस्योत्पादकैः पौरैरिवाधिष्ठितं, तस्मिन् नवद्वारे पुरे देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्य आस्ते ।

किं विशेषणेन? सर्वोपि देही सन्न्यास्यसन्न्यासी वा देह एवास्ते, तत्रानर्थकं विशेषण-मिति, उच्यते—यस्त्वज्ञो देही देहेन्द्रियसङ्घातमात्रात्मदर्शी स सर्वो गेहे भूमावासने वा आस इति मन्यते- नहि देहमात्रात्मदर्शिनो गेह इव देहे आस इति प्रत्ययस्सम्भवति, देहादि-सङ्घातव्यतिरिक्तात्मदर्शिनस्तु देहे आस इति प्रत्यय उपपद्यते—परकर्मणां च परस्मि-न्नात्मन्यविद्ययाध्यारोपितानां विद्यया विवेकज्ञानेन मनसा सन्न्यास उपपद्यते— उत्पन्नविवेक-

कथं शरीरस्य नवद्वारपुरत्वं, तद्धि पत्तनधर्म. अत आह—पुरमिव पुरमिति गौणोऽयं प्रयोग. । सिंहो माणवक इतिवत्पुरे देहे इति । यथा पुरस्य नवद्वारत्वं तथा देहस्यापीति साम्यं स्फुटम् ।

कोस्य देहपत्तनस्य स्वामी अत आह—आत्मेति । आत्मा एक एव स्वामी यस्य तत् आत्मैकस्वामिकं । ननु पुरे पौरास्सन्ति, अत्र देहे तु के पुन पौरस्थानीया अत आह—तदर्थेत्यादि । तस्मै आत्मने इदं तदर्थं प्रयोजनं येषां तैस्तदर्थप्रयोजनै अनेकेषां फलानां विज्ञानस्य अनेकफलस्य विविधज्ञानस्येति वा उत्पादकै । इन्द्रियमनोबुद्धय विषयाश्च तैरेव पौरैरधिष्ठितम् ।

ननु देहे सर्वं कर्म सन्न्यस्यास्ते इति विशेषणेन विशेषवचनेन किम् ? इति शङ्कते—किमिति । कुतो विशेषणस्य वैयर्थ्यमत आह—सर्व इति । यथा सन्न्यासी देहे आस्ते, तथा ह्यसन्न्यास्यपि देहे एवास्ते- तत्रैवंसति देहे इति विशेषणमनर्थकमिति प्रश्न ।

उत्तरमाह—यस्त्विति । कोसावज्ञोऽत्र आह—देहेति । देहेन्द्रियसङ्घातरूपमेवात्मानं पश्यति, नतु तद्भिन्नं यस्सोऽयमज्ञ । आसे तिष्ठामि । कुतस्तथा मन्यते अत आह—नहीति । यो देह-मेवात्मानं मन्यते सहि यत्र देह आस्ते तत्रैवाहमास इति मन्यते देहस्यैवात्मत्वात् । देहश्च भूम्यादिषु वर्तते न तु देहे- अधाराधेयभावस्य द्विनिष्ठत्वेन एकस्यैव देहस्य आधारत्वमाधेयत्वं च न सम्भवतीति । तस्मात्प्राज्ञ एव देहे आस इति मन्यते न त्वज्ञ । ततश्च न सर्वसाधारण्येन देहिनो देहे आसनमिति कृत्वा अज्ञव्यावृत्त्यर्थं अज्ञाभिमतभूम्याद्यासनव्यावृत्त्यर्थं वा विशेषणस्यावश्यकत्वान्न वैयर्थ्यशङ्का सन्यासश्च ज्ञान्येकाश्रय इति युक्तं- सन्न्यासिनो देहे आसनमिति भाव ।

ननु त्यागस्य प्रसक्तिपूर्वकत्वादात्मनि कर्मणां प्रसक्तेरेवाभावात्कथं सन्न्यस्येत्युक्तमत आह—परकर्मणामिति । देहेन्द्रियकर्माणि परकर्माणि तान्यविद्ययाऽऽत्मन्यारोपितानीत्यज्ञानादात्मनि कर्म-प्रसङ्ग । अतो विद्यया तत्सन्न्यासोपपत्ति । केयं विद्येत्यत आह—विवेकज्ञानेनेति । आत्मानात्म-विवेकज्ञानेनेत्यर्थं । ननु मनसा सन्न्यस्येति मूले उक्तमत आह—मनसेति । मनस्संकल्पस्य विवे-कस्यैवार्थ इति भाव· ।

ज्ञानस्य सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि गेह इव देह एव नवद्वारे पुरे आसनं प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहएव विशेषविज्ञानोत्पत्तेर्देह एवास्त इत्यस्त्येव विशेषणफलं- विद्वदविद्वत्प्रत्ययभेदापेक्षत्वात् ।

यद्यपि कार्यकरणकर्माण्यविद्ययात्मन्यध्यारोपितानि सन्न्यस्यति, तथापि कृतसन्न्यासस्यात्मसमवायि तु कर्तृत्वं कारयितृत्वं च स्यादित्याशङ्क्याह—नैव कुर्वन् स्वयं च नच कार्यकरणानि कारयन् क्रियासु न प्रवर्तयन् ।

ननु यस्तत्त्ववित्तस्य कथमतत्त्वविद इव देहे स्थितिरुपपद्यते- प्रत्युत देहत्यागाद्ब्रह्मणि स्थितिरेवोचितेत्यत आह—उत्पन्नेति । यथाऽनुत्पन्नविवेकः पुरुषः यावत्प्रारब्धावसानं देहमत्यजन्नेव गेहे आस्ते तथा विवेक्यपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देहे एवास्ते । प्रारब्धं कर्मविशेषः तत्फलं शरीरभोगादिः तस्य शेष· तस्य संस्कारः तस्यानुवृत्तिः तया यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस्ते इत्यर्थः ।

यद्वा ननु य आत्मवित्स हि सर्वत्र वर्तते, सर्वं चात्मनि तस्मिन्वर्तन्त इति कृत्वा आत्मविद्वान् देहे एवास इति नैव मन्येत, किंतु सर्वत्रास इत्येव मन्येत इत्यत आह—उत्पन्नेति । यावत्प्रारब्धावसानं विवेक्यपि देहे आस इति मन्यत इत्यर्थः । सर्वकर्मसन्न्यासिनोपि प्रारब्धफलशेषसंस्कारानुवृत्त्या देह एवासनं सम्भवतीति शेष इत्यन्वयः ।

हेत्वन्तरमाह—देह एवेति । स्थूलसूक्ष्मकारणात्मना देहस्त्रिविध·- तत्र सूक्ष्मदेहस्य प्रधानाङ्गं मन·, तस्मिन्मनोमये देहेएव विशेषविज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोर्देह एवास्त इत्युक्तं, विवेकी अन्तर्मुखत्वान्मनस्येवात्मानमनुमन्यत इति मनस्येवास्त इति भावः ।

यद्वा श्वादिदेहेषु विशेषविज्ञानाभावान्मनुष्यदेहे एव तत्सद्भावाद्विशेषविज्ञानोत्पत्तिहेतावस्मिन् देहे वर्तमानोहं तत्त्वविदासमिति कृत्वा देह एवास इति तत्त्वविन्मन्यत इत्यर्थः ।

अथवा संस्कारानुवृत्त्या हेतुना देह एव विशेषविज्ञानस्य अवस्थानविषयज्ञानस्योत्पत्तेर्हेतोरित्येकएव हेतुर्विदुषो देह आसनस्य । फलसत्त्वे हेतुमाह —विद्वदिति । विदुषो देह आस इति प्रत्ययः, अविदुषस्तु भूम्यादावास इति प्रत्यय इति विवेकः ।

एतावता श्लोकस्य पादत्रयं व्याख्यानमथ तुरीयपादं व्याख्यातुमाक्षेपसङ्गतिमाह—यद्यपीति । अविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तानां कर्मणां सन्न्यासो विद्ययोपपद्यत इत्युक्तं, स सन्न्यासो न कर्मणां परित्यागरूप·, किंतु नात्मनि कर्माणि सन्ति देहेन्द्रियादिसङ्घात एवेत्यनुमन्धानमेव- विद्यया सन्न्यस्येत्युक्तत्वात् । ततश्च देहाद्याश्रयदर्शनादिकर्मपरत्वात्तत्कर्तृत्वमात्मनि समवैति-- आत्मसमवेतस्यैव देहेन्द्रियसङ्घातस्य कर्मदर्शनात् । तथा अन्तर्यामिण आत्मनस्सङ्घातप्रेरकत्वात्कारकत्वमप्यात्मनि समवैति देहादीनां पारवश्यदर्शनात् । तस्मादात्मा स्वयमकर्तापि देहादिभि कर्म करोति, अथवा कारयतीति कृत्वा कथं सन्न्यासिन· कर्माभाव इत्यत आह भगवान्नैव कुर्वन् कारयन्नितीत्यर्थ· ।

स्वयं कुर्वन्नीति । देहादिभिः करणैरात्मा न कर्म करोति । देहादिभि. प्रयोज्यकर्तृभिर्वा

किं यत्तत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं च देहिनः स्वात्मसमवायिसत्सन्न्यासान्न भवति यथा गच्छतो गतिः, किं वा स्वत एवात्मनो नास्तीति ? अत्रोच्यते—नास्त्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वं कारयितृत्वं चोक्तं 'ह्यविकार्योऽयमुच्यते, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय न करोति न लिप्यत' इति, 'ध्यायतीव लेलायतीवे'ति च श्रुतेः ॥१३॥

न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।
न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥१४॥

किंच, नेति । न कर्तृत्वं स्वयं कुर्विति, नापि कर्माणि रथघटप्रासादादीनि ईप्सिततमानि लोकस्य सृजति उत्पादयति प्रभुरात्मा, नापि रथादि कृतवतस्तत्फलेन संयोगं कर्मफलसंयोगमुत्पादयति । यदि किंचिदपि स्वयं न करोति न कारयति च देही-कस्तर्हि कुर्वन् कारयंश्च प्रवर्तत इत्युच्यते—स्वभावस्तु स्वो भावः स्वभावः अविद्यालक्षणा प्रकृतिर्माया प्रवर्तते- 'दैवी ह्येषा गुणमयी'ति वक्ष्यमाणा ॥१४॥

न कर्म कारयतीत्यर्थः । न कर्ता नापि कारक आत्मेति यावत् । विद्यया सर्वकर्मसन्न्यासादिति भावः । अत्र शङ्कते—किमिति । गच्छतो गतिरिव देहिनस्स्वात्मसमवायिसद्यत्कर्तृत्वं कारयितृत्वं चास्ति, तत्सन्न्यासान्न भवतीति किमित्यन्वयः । आत्मसमवेतयोः कर्तृत्वकारकत्वयोः किं सन्न्यासान्निवृत्तिः ? उत आत्मनि कर्तृत्वकारकत्वयोस्समवेतत्वमेव नास्तीति ? आद्ये- पृथिव्यां समवायसम्बन्धेन वर्तमानस्य गन्धस्य यथा पृथिवीनाशं विना न नाशः, तथा आत्मसमवेतस्य कर्तृत्वादेरात्मनाशं विना न नाशः, तथा च विद्यया सन्न्यासेन वा नात्मसमवेतयोः कर्तृत्वकारकत्वयोर्निवृत्तिरुपपद्यते ।

ततो द्वितीयमाश्रित्योत्तरमाह—अत्रोच्यत इति, स्वत इति । समवायेनेत्यर्थः । ननु भ्रान्त्यैवेति भावः । कुतो नास्तीत्यत आह—अविकार्य इति । अविकार्ये आत्मनि कर्तृत्वादिविकारायोगादिति भावः । गीतावाक्ये प्रमाणत्वेनोपन्यस्य श्रुतिमुपन्यस्यति—ध्यायतीवेति । बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव प्रतिभाति, बुद्धौ चलन्त्यामात्मा लेलायति चलतीव इति । तस्माद्गच्छति पुरुषे गतिरिव आत्मनि कर्तृत्वादिर्न समवैतीत्युपपद्यते कर्माभावस्सन्न्यासिनः ।

यत्तु रामानुजः—कर्माणि देहे सन्न्यस्येति, तद्वेदाविनाशिनमिति श्लोकभाष्ये भाष्यकारैरेव प्रत्याख्यातम् । सम्पूर्वस्य न्यासस्य त्यागार्थकत्वेन निक्षेपार्थकत्वायोगादित्यादिना ॥१३॥

नेति । प्रभुः लोकस्य कर्तृत्वं न सृजति, कर्माणि न सृजति, कर्मफलसंयोगं न सृजति, स्वभावस्तु प्रवर्तते- प्रभुरीश्वर आत्मा- ईश्वरस्यैवात्मत्वात् । लोको देहेन्द्रियादिसङ्घातः लोक्यते दृश्यते ज्ञायत इति लोक इति व्युत्पत्तेः । कर्तृत्वं न सृजति नोत्पादयति, त्वमिदं कुर्विति लोकं न प्रवर्तयति कर्मस्वित्यर्थः । लोकेन न कारयतीति यावत् । नैव कुर्वन्न कारयन्नित्यस्यैवार्थस्य सुबोधत्वाय भङ्ग्यन्तरेणोपपादनमिदमिति न पुनरुक्तिः । प्रवर्तते कुर्वन् कारयंश्च सन्निति शेषः । लोकस्य कर्तृत्वादिकं सृजन् स्थितिरिति वा- स्वभावस्यैवं प्रवृत्तत्वे प्रमाणमाह—दैवीति । 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया

नादत्ते कस्यचित्पापं न चैव सुकृतं विभुः ।
अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः ॥१५॥

परमार्थतस्तु, नेति । नादत्ते न गृह्णाति भक्तस्य कस्यचिदपि पापं नचैवादत्ते, सुकृतं

दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' इति सप्तमाध्याये वक्ष्यते । अथवा स्वभावस्य मायात्वे प्रमाणमाह—दैवीति । देवस्य विष्णोरीश्वरस्यात्मनः स्वभावः दैवीति- वक्ष्यमाणत्वादित्यर्थः ।

अत्र स्वभावः वासनेति रामानुजः, तत्तुच्छम्—असङ्गस्यात्मनः प्रकृतिसंसर्गस्यैवासम्भवेन तत्कृतदेहाद्यात्माभिमानजनितवासनाया दूरापास्तत्वात् । निर्धर्मकपरमानन्दबोधस्वरूपे आत्मनि देहाद्यात्माभिमानस्य तत्कृतवासनाया वा स्थातुमयुक्तत्वात् इति ॥१४॥

नादत्त इति । स्वभावस्तु प्रवर्तते इति मायिकस्य कार्यस्योक्तत्वादाह—परमार्थतस्त्विति । तुशब्दो वैलक्षण्यार्थः । न पुनः स्वभावत इति तदर्थः । विभुः कस्यचित्पापं नादत्ते, कस्यचित्सुकृतं च नैवादत्ते, अज्ञानेन ज्ञानमावृतं तेन जन्तवो मुह्यन्ति ।

यो हि ब्रह्महत्यादिमहापातकापनुत्तये जन्मान्तरसञ्चितपापापनुत्तये वा भगवति भक्तिं तनोति तस्य भक्तस्य पापं विभुरीश्वर आत्मा नादत्ते, यश्चेश्वरार्पणबुद्ध्या यज्ञदानजपादिकर्माणि करोति तस्य यज्ञादिकर्मजन्यं सुकृतमपि नादत्ते न स्वीकरोति - असङ्गस्यात्मनः पुण्यपापसम्बन्धाभावात् । सति तु पुण्यपापसम्बन्धे धर्माधर्मवत्त्वेनेश्वरत्वस्यैव व्याघातात् इत्याह—नादत्ते न गृह्णातीत्यादि मयुक्तं दत्तं समर्पितमिति यावत् ।

नच भक्ता ईश्वराय विष्णवे शिवायान्याय दैवताय वा सुकृतादिकं समर्पयन्ति, न त्वात्मन इति वाच्यं, 'आकाशात्पतितं तोयं यथा गच्छति सागरम् । सर्वदेवनमस्कारः केशवं प्रति गच्छती'ति स्मरणाच्छिवादिदेवतान्तरसमर्पितमपि सुकृतादिकमात्मानमेव प्राप्नोति ।

नच केशवमिति विष्णुपर्यायदर्शनात् शिवादिदेवान्तरसमर्पितस्य विष्णुगामित्वमेव, न त्वात्मगामित्वमिति वाच्यं, विष्णोरेवात्मत्वात् । नच विष्णुरपि शिवादिवदनात्मैवेति वाच्यं, शिवादेरनात्मत्वस्यैवासिद्धेः । नच व्यक्तत्वादिधर्मविशिष्टानां शिवादीनां कथमात्मत्वमिति वाच्यं, चतुर्भुजत्वादिधर्मविशिष्टविष्ण्वादावपीदं चोद्यं समानम् । नन्वेवं शिवविष्ण्वादयः सर्वेऽप्यनात्मान एवेति वाच्यं, देहबुद्ध्या अनात्मत्वेपि अन्तर्यामिबुद्ध्या आत्मत्वात् । तस्माच्छिवादिबुद्ध्या समर्पितमपि सर्वं शिवादिदेहस्थितात्मसमर्पितमेव भवति । यस्तु शिवादिदेहस्थित आत्मा स एव भक्तदेहस्थितोपीति युक्तमुक्तमात्मने समर्पयन्तीति । अत एवाकाशात्पतितमिति स्मृतिश्च सङ्गच्छते, कथमन्यथा देहान्तरसमर्पितं वस्तु देहान्तरगामि भवेत्, येन शिवाद्यर्पितं वस्तु विष्ण्वर्पितं भवतीत्युच्येत ।

नच केशवपदं चतुर्भुजत्वादिविशिष्टविग्रहविशेषपरमिति वाच्यं, क आत्मा को ब्रह्मात्मेति कोशात् ईशः प्रभुः वाति गच्छति जानातीति वः वातेर्डः द्रष्टेत्यर्थः । कश्चासावीशः केशः केशश्चासौ वश्च केशव इति व्युत्पत्त्या आत्मपरत्वात्केशवशब्दस्य । नच योगाद्रूढिर्बलीयसीति यौगिकाद्योगरूढोर्थ एव बलवानिति वाच्यं, बलवत्त्वेपि तस्यार्थस्येहानन्वयेनोपेक्ष्यत्वात् ।

भक्तैः प्रयुक्तं विभुः । किमर्थं तर्हि भक्तैः पूजादिलक्षणं यागदानहोमादि सुकृतं प्रयुज्यत इत्याह—अज्ञानेनावृतं ज्ञानं विवेकज्ञानं तेन मुह्यन्ति करोमि कारयामि भोक्ष्ये भोजयामी त्येवं मोहं गच्छन्त्यविवेकिनस्संसारिणो जन्तवः ॥१५॥

ननु यद्ययमात्मा नादत्ते कस्यचित्पापं नचैव सुकृतं तर्हि ईश्वरार्पणमस्त्विति कथं स्वानुष्ठित यागादिसुकृतस्येश्वरे प्रयोगो भक्तानाम् ? कथं वेश्वरस्य पूजादिकमिति शङ्कते—**किमर्थमिति** । प्रयुज्यते समर्प्यते । अज्ञानमविद्या न तु ज्ञानाभावः - तस्यावरणत्वायोगात् । आवरणं हि भावकार्य— यथा घटाद्यावरणं तमः भावरूपं तद्वत् । न च तमोपि तेजोभाव एवेति वाच्यं, तमसि तम इत्येव सर्वः प्रत्येति, नतु तेजोभाव इति कृत्वा सर्वलोकव्यवहारविरोधात् । आवृतं नाशितमित्यर्थः । अथवा ज्ञानं बुद्धिरित्यर्थः । आवृतं छदितं मलेन दर्पणमिवेति भावः । तेन ज्ञानस्याज्ञानावृतत्वेन हेतुना करोमि अहं पूजादिकमिति शेषः । कारयामि अहं पूजादिकं पुत्रादिनेति शेषः । भोक्ष्ये अहं- मन्नादिकमिति शेषः । भोजयामि अहमन्नादिकमतिथ्यादिनेति शेषः ।

अत्र मत्त ईश्वरोऽन्योस्ति, स मत्पापं नाशयति, मया दत्तमल्पमपि सुकृतं गृहीत्वा मम बहु फलं दास्यतीत्याकारकोपि मोहो ज्ञेयः । एतन्मोहप्रयुक्तत्वादेव कर्मणा कर्तृत्वस्य कारयितृत्वस्य च ईश्वरादात्मनि भेदभ्रमे सत्येव कर्ताहं कारकोहं भोक्ताहं फलदाता त्वीश्वरः इत्यादिभ्रमसम्भवात् । तस्मादात्मानात्मविवेकशून्या एवैते य ईश्वरार्थमपि कर्माण्यनुतिष्ठन्तीत्याह—**अविवेकिन इति** । अत एवैते जन्ममरणादिलक्षणं संसारं प्राप्नुवन्तीत्याह—**संसारिण इति** । जायन्ते पुनः पुनरुत्पद्यन्ते अविवेकवशादिति जन्तव इति व्युत्पत्तेरिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—नादत्ते नापनुदति अज्ञानेन प्राचीनकर्मणास्य ज्ञानमावृतं संकुचितं तेना- ज्ञानेनेति, **तत्तुच्छम्**—आदानस्य अपनोदनाभेदानौचित्यात् आदानापनोदनयोर्भिन्नक्रियात्वात् । आदत्त इत्यस्यापनोदनार्थकत्वस्य व्याकरणकोशादिविरुद्धत्वात् आत्मज्ञानस्य सर्वपुण्यपापतूलाग्नित्वस्य ज्ञानाग्नि- दग्धकर्माणमित्यनेनोक्तत्वादात्मनस्सुखदुःखापनोदनसम्भवाच्च । तथा पुत्रादेः पापं दुःखं च नादत्त इत्य प्ययुक्तम्— पुत्रादेरात्मत्वदात्मनि च पापाद्ययोगात् । यदि पुत्रादिस्सङ्घात इति मतं, तर्हि तस्य सङ्घातस्य आत्मसम्बन्धित्वमेव नास्तीति कथमुक्तं स्वसम्बन्धितयाभिमतस्य पुत्रादेरिति ।

ननु सङ्घातो न स्वसम्बन्धी, किंतु तथाभिमत इतिचेत्तदपि युज्यते- स्वप्रमे निर्विशेषे आत्म- न्यभिमानायोगात् । यस्तु ममायं पुत्रोहमस्य पितेत्यभिमन्यते, सहि सङ्घात एव । नच सङ्घातस्या- चेतनस्य कथमभिमान इति, वाच्यं, तत्र चिदाभाससत्त्वात् कथमन्यथा अन्तःकरणस्य केवलस्य सङ्क ल्पादिव्यापार उपपद्येत ? य एवं पुत्रादिकं स्वसम्बन्धिनं मन्यते स पुत्रादेर्दुःखं यथाशक्त्यपनुदत्येवेति कथमुक्तं नापनुदतीति ।

तथा रावणादिदेहादिसङ्घातो रामादेः प्रतिकूलस्य देहादिसङ्घातस्य भार्यापहारादिना सुखमप- नुनोदैवेति कथमुक्तं प्रतिकूलतयाभिमतस्य सुखं नापनुदतीति । तथा अज्ञानशब्दस्य कर्मार्थकत्वमप्यनुप-

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।
तेषामादित्यवद्ज्ञानं प्रकाशयति तत्परम् ॥१६॥

ज्ञानेनेति । ज्ञानेन तु येनाज्ञानेनावृता मुह्यन्ति जन्तवस्तदज्ञानं येषां जन्तूनां विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवति, तेषां जन्तूनामादित्यवद्यथादित्यः समस्तं वस्तुजातमवभासयति, तद्वत् ज्ञानं ज्ञेयं वस्तु सर्वं प्रकाशयति- तत्परं परमार्थतत्त्वम् ॥१६॥

पन्नमज्ञानकर्मणोः कार्यकारणभावेन भेदात् । यदि ज्ञानविरोधिकर्मोज्ञानशब्देन विवक्षितं तर्हि, मूलकर्ता कर्मणेत्येव ब्रूयान्न त्वज्ञानेनेति ।

कर्मणो ज्ञानावरणत्वं चानुपपन्नमद्रव्यात्वात्कर्मण·, आवरणस्य च द्रव्यकार्यत्वात् । ननु कर्मणा ज्ञानस्यावरणं नाम कर्मणा हेतुना ज्ञानस्य संकोच इत्यर्थः इति चेन्मैवमपि—ज्ञानावरणरूपेण कर्मणेति त्वयोच्यमानत्वात्- नहि कर्मणो ज्ञानसंकोचन स्वरूपं, किंतु गुण एव । नच कर्मापि गुण एवेति वाच्यं, गुणकर्मणोर्भेदात् । नच पुण्यापुण्यसंस्काररूपमिदं कर्म गुण एवेति वाच्यं, तादृशस्य गुणस्य संस्काररूपत्वेन ज्ञानावरणरूपत्वाभावात् ।

किंच न कर्मणो ज्ञानविरोधित्वमपि युक्तं- कर्मणो ज्ञानोपायत्वात् । नच यद्ज्ञानविरोधि कर्म तदेवेह गृह्यत इति वाच्यं, अज्ञानशब्दस्य ज्ञानविरोधिवस्तुमात्रोपस्थापनक्षमत्वेन ज्ञानविरोधिवस्तुविशेषाबोधकत्वात्- सति ज्ञानविरोधिनया प्रत्यक्षे अज्ञाने मायाख्ये तद्विहायान्यार्थबोधनस्यासम्भवात् । नह्यसुरशब्दो राक्षसान्विहायान्यान्बोधयितुमीष्टे । तस्मात् नञो विरोधार्थमभ्युपेत्य न ज्ञानमज्ञानं ज्ञानविरोधीत्यर्थस्य वचनेपि तादृशमज्ञानं मायैव भवितुमर्हति- तस्या एव तथात्वात् । नहि कर्म वा अन्यद्वा एकान्तेन ज्ञानविरोधि- यज्ञादिकर्मणां गुरुशास्त्रादिद्वैतस्य च ज्ञानोपायत्वेन ज्ञानाविरोधदर्शनात् । तथा तेनेत्यस्य प्रकृतवाक्यार्थपरामर्शे न्याय्यं विहाय अज्ञानेनेत्यर्थकल्पनं चान्याय्यं, अज्ञानं ज्ञानावरणद्वारैव मोहयति, नतु साक्षादिति कृत्वा अज्ञानेन मुह्यन्तीति वचनं पुनरयुक्तम् । इति ॥१५॥

ज्ञानेनेति । येषां तु तदात्मनोऽज्ञानं ज्ञानेन नाशितं, यद्वा येषां तु तदज्ञानमात्मनो ज्ञानेन नाशितं, अथवा येषां तु तदात्मनोऽज्ञानमात्मनो ज्ञानेन नाशितम् । तेषां ज्ञानमादित्यवत्तत्परं प्रकाशयति । आत्मनः स्वस्याज्ञानं स्वस्वरूपावरकमज्ञानमित्यर्थः । स्वविवेकज्ञानावरकमिति वा । ज्ञानेन विद्यया आत्मविषयज्ञानेनेत्यर्थः । नाशितम् । द्वितीययोजनायां तु- येषां तत्पूर्वोक्तमज्ञानं येन ज्ञानमावृतं तदित्यर्थः । आत्मनो ज्ञानेन अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकस्वस्वरूपज्ञानेन आत्मविषयज्ञानेनेति यावत् । नाशितम् । तृतीययोजनायां तु आत्मस्वरूपावरकमज्ञानमात्मस्वरूपज्ञानेन नाशितमिति आत्मविषयज्ञानेनात्मविषयाज्ञानं नाशितमिति चार्थः ।

भाष्ये—तृतीययोजनानुसारेणैवात्मशब्दस्यावृत्तिमभिप्रेत्योक्तं विवेकज्ञानेनात्मविषयेण नाशितमात्मनो भवतीति । तदज्ञानमिति कर्तृपदं पूर्वमेवोक्तम् । आत्मनस्तदज्ञानमित्यन्वय. । ज्ञायतेऽनेनेति ज्ञानम् । ज्ञेयं वस्तु चात्मैव । सर्वमिति । साकल्येनेत्यर्थ. । अथवा ज्ञेयं सर्वं वस्तु मनेर—

सर्वस्य ब्रह्मत्वात् । नच कथ ब्रह्मण परमार्थतत्त्वस्य द्रष्टुर्ज्ञेयत्वमिति वाच्यं, अध्यस्तत्वाद्‌ज्ञेयत्वस्य तस्मिन् , परमार्थतस्तु ज्ञातृज्ञानतत्करणानामभावात्कथं ज्ञेयत्व ब्रह्मण स्यात् ।

ननु ज्ञान तत्प्रकाशयतीत्ययुक्तम्——प्रकाशात्मकस्य ज्ञानस्य प्रकाशकत्वायोगात् , आत्मनैव सर्वस्य भास्यमानत्वाच्च 'तस्य भासा सर्वमिद विभाती'ति श्रुते । 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यात्मन एव ज्ञानस्वरूपत्वाच्चेतिचेत् , मैवम्——सर्वावभासकचैतन्यरूपमप्यात्मानमविद्याऽऽवृत्य वर्तते । अविद्यात्मनो रविरोधादात्मनैवाविद्यया भास्यमानत्वाच्च । तस्याश्चाविद्याया विद्यैव विरोधिनी सैव विद्येह ज्ञानशब्देन विवक्षिता सातु बुद्धिवृत्तिरूपा, नतु प्रकाशरूपा । इयं बुद्धिवृत्तिर्विद्या आत्मावरकाविद्या नाशयति । तत आत्मप्रकाशो जायत इति ब्रह्मवस्तुप्रकाशकत्वमुक्तं विद्याया ।

तस्माच्चैतन्यभासितयैव बुद्धिवृत्त्या ज्ञानेन करणेन आत्मावरकाज्ञाननाशनद्वारा आत्मा प्रकाश्यते, घटावरकाज्ञाननाशनद्वारा घट इवेति न कश्चिद्दोष । **एतेन** बुद्धिवृत्तिरूप ज्ञानं न प्रकाशात्मकं, किंतु प्रकाशकरणात्मकमेव प्रकाशात्मकं ज्ञान तु चैतन्यमेवेति **सिद्धम्** ।

यत्तु रामानुजः—तेषामिति विनष्टाज्ञानाना बहुत्वाभिधानादात्मस्वरूपबहुत्वमादित्यदृष्टान्तेन च प्रभाप्रभावतोरिव ज्ञातृज्ञानयोरवस्थानमात्मनो ज्ञानधर्मवत्त्व च प्रतिपादितमिति, **तत्तुच्छम्**—'तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति पूर्वश्लोकोक्तजन्तूनामिह तत्पदेन परामर्शात् । जन्तवश्च भूतानि प्राणिन एव, न त्वात्मा आत्मनो जन्तुत्वासम्भवात् । अजोह्यात्मा । जायत इति जनिमास्तु जन्तु । यदि जन्तव इत्यनेनापि आत्मान एव लक्षणया विवक्षिता इत्युच्येत, तर्हि महदनिष्ट- यदात्मनस्स्वप्रभस्यापि मोह ! मोहादयो ह्यन्त करणधर्मा ।

अथ यदन्त करणतादात्म्याभिमानादात्मनो मोह इत्युच्यते, तर्हीमे जन्तव न निरुपाधिकात्ममूना , किंतु सोपाधिका एवेति सिद्धम् । अन्त करणाद्युपाधिकृतमात्मबहुत्वमस्माकमिष्टमेव । एवं सोपाधिकाना जन्तूनामात्मना मोह इत्युक्त्वा तेषामिति तच्छब्दपरामृष्टाना तज्जन्तूना कथमकस्माद्दुच्यते निरुपाधिकत्वम् ?

नच विनष्टाज्ञानानामुपाधिगन्धाभाव इति वाच्यं, अज्ञानविनाशमात्रेण तत्कार्यभूतान्त करणाद्युपाधिस्वरूपनाशाभावात् । नच वस्तुन उपाध्यभावादज्ञानादेवोपाधिसम्भवादज्ञाननाशे कुत उपाध्यनाश इति वाच्यं, अस्य वचनस्य परमार्थविषयत्वाभावात् । परमार्थतोऽज्ञानस्यैवाभावात्कथमुच्येताज्ञानं ज्ञानेन नाशितमिति । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधक । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता'इति कैवल्योपनिषच्छ्रुते । तस्मादुपाधिभेदादेव तेषामिति बहुत्वसिद्धेः आत्मबहुत्वकल्पनं गौरवादप्रमाणत्वाच्चोपेक्ष्यम् ।

तथा निर्धर्मके आत्मनि ज्ञानधर्मकल्पनमप्ययुक्तं वृत्तिरूपं हीदं ज्ञानमन्त करणधर्म , न त्वात्मधर्म । अन्त करणक्षये वृत्त्यदर्शनात् । नच तस्य भासेति श्रुत्या ज्ञानस्यात्मधर्मत्वमिति वाच्यं राहोश्शिर इति वदौपचारिकभेदवादात् । आत्मस्वरूपभूतज्ञानेनेति तदर्थात् । यद्यात्मा ज्ञानवान् स्यात्तर्हि ज्ञानमान्तरं स्यादात्मन , पृथिव्या गन्ध इव । तच्चानिष्टमात्मनस्सर्वान्तरत्वविरोधात् ।

तद्बुद्धयस्तदात्मानस्तन्निष्ठास्तत्परायणाः ।
गच्छन्त्यपुनरावृत्तिं ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः ॥१७॥

तद्बुद्धय इति । यत्परं ज्ञानप्रकाशितं तस्मिन्ब्रह्मणि गता बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धयः- तदात्मानः तदेव परं ब्रह्मात्मा येषां ते तदात्मानः- तन्निष्ठा निष्ठा अभिनिवेशस्तात्पर्यं सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्य तस्मिन् ब्रह्मण्येवावस्थानं येषां ते तन्निष्ठाः तत्परायणाश्च तदेव परमयनं परा गतिर्येषां भवति ते तत्परायणाः- केवलात्मरता इत्यर्थः । ते गच्छन्ति एवंविधा अपुनरावृत्तिं अपुनर्देहसम्बन्धं- ज्ञाननिर्धूतकल्मषाः यथोक्तेन ज्ञानेन निर्धूतो निर्हृतो नाशितः कल्मषः पापादिसंसरणकारणदोषो येषां ते ज्ञाननिर्धूतकल्मषा यतय इत्यर्थः ॥१७॥

ननु नात्मा सर्वान्तरः, किं तु परमात्मैव- 'य आत्मानमन्तरो यमय'तीति श्रुतेरिति वाच्यं, आत्मानं प्रमातारं यः कूटस्थ आत्मान्तरो यमयतीति तच्छ्रुत्यर्थात् । कूटस्थस्य साक्षिण आत्मनोऽन्यस्यादर्शनात्साक्षीचेतेति श्रुत्या परमात्मन एव साक्षित्ववचनाच्च नात्मनोन्य. परमात्मा, किं त्वात्मैव । नच 'कूटस्थोऽक्षर उच्यते, उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति वक्ष्यत इहैव कूटस्थात्परमात्मभेद इति वाच्यं, तत्र कूटस्थशब्देन मायाया विवक्षितत्वात् । उत्तमपुरुषस्य कूटस्थादन्यत्वे अकूटस्थत्वस्य सिद्धत्वात्तद्वयनिष्टमनित्यत्वापत्तेः ।

नच ज्ञाता आत्मा कथं ज्ञानं स्यादपि तु ज्ञानवानेवेति वाच्यं, त्वयाप्यात्मनो ज्ञानस्वरूपस्याभ्युपगतत्वात् । निर्विशेषज्ञानस्य तार्किकादिभिरप्यभ्युपगतत्वात् । न च निर्विशेषज्ञाने कथं ज्ञातृत्वविशेष इति वाच्यं, ज्ञातृत्वस्यापि कल्पितत्वात् । अथवा ज्ञातृत्वस्य ज्ञानानन्यत्वादिति ॥१६॥

तद्बुद्धय इति । तच्छब्दार्थमाह—यदिति । ज्ञानप्रकाशितं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म तच्छब्दार्थः । प्रकृतत्वादिति भावः । तस्मिन् बुद्धिर्येषां ते तद्बुद्धय इति समासः । गतेति तु फलितार्थकथनं स्थितेत्यर्थः ।

ननु तदात्मान इति व्यर्थमज्ञस्यापि तदात्मत्वाव्यभिचारादिति चेन्मैवम्—यद्यप्यज्ञोपि तदात्मैव, तथापि स तथा न जानाति, प्राज्ञस्तु जानाति, अत उच्यते तदात्मेति प्राज्ञः । अहं ब्रह्मेत्यात्मज्ञानवन्त इत्यर्थः । ब्रह्मण्येवेति । न कर्मादावित्येवकारार्थः । परा गतिः परमं प्राप्यं अपुनरावृत्तिं पुनरावृत्त्यभावं मोक्षमिति यावत् । पुनरावृत्तिशब्दार्थमाह—पुनर्देहसम्बन्धमिति । यतीनां सन्न्यासिनामेव ब्रह्मनिष्ठादिसद्भावादाह—यतय इति ।

ननु तद्बुद्धय इत्यादीनि चत्वारि विशेषणानि- एकार्थबोधकत्वात्पुनरुक्तानीति चेन्मैवम्—सूक्ष्मदृष्ट्या अर्थभेदसत्त्वात् । तथाहि- तद्बुद्धय इत्यनेन पारोक्ष्येण ब्रह्मज्ञानं, तदात्मान इत्यनेन ब्रह्मात्मापरोक्षज्ञानं, तन्निष्ठा इत्यनेन नैरन्तर्येण तत्स्वरूपानुसन्धानं, तत्परायणा इत्यनेन तद्भिन्नाभिहितमिति ॥१७॥

विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।
शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः ॥१८॥

येषां ज्ञानेन नाशितमात्मनोऽज्ञानं ते पण्डिताः कथं, तत्त्वं पश्यन्तीत्युच्यते—विद्येति । विद्याविनयसम्पन्ने विद्या च विनयश्च विद्याविनयौ विद्या आत्मनो बोधः, विनयः उपशमः ताभ्यां विद्याविनयाभ्यां सम्पन्नो विद्वान् विनीतश्च यो ब्राह्मणः तस्मिन् ब्राह्मणे- गवि हस्तिनि शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः- विद्याविनयसम्पन्ने उत्तमे संस्कारवति ब्राह्मणे सात्त्विके, मध्यमायां च राजस्यां गवि संस्काररहितायां, अधमे च केवलतामसे हस्त्यादौ, सत्त्वादिगुणैस्तज्जैश्च संस्कारैस्तथा राजसैः तथा तामसैश्च संस्कारैरत्यन्तमेवासंस्पृष्टं सममेकमविक्रियं तद्ब्रह्म द्रष्टुं शील येषां ते पण्डिताः समदर्शिनः ॥१८॥

इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः ।
निर्दोषं हि समं ब्रह्म तस्माद्ब्रह्मणि ते स्थिताः ॥१९॥

नन्वभोज्यान्नास्ते दोषवन्त'स्समासमाभ्यां विषमसमे पूजात' इति स्मृतेः । न तर्हि ते

विद्येति । कथमिति कथं ते पण्डिता इत्याक्षेप. । समाधानमाह—तत्त्वं पश्यन्तीति । यतस्ते ज्ञाननाशितात्माज्ञानास्तत्त्वं पश्यन्ति, ततः पण्डिता इत्यर्थः । अयमेवार्थः श्लोकेनानेनोच्यत इत्याह—उच्यत इति । यद्वा ते पण्डितास्तत्त्वं कथं पश्यन्तीति प्रश्न । तेषां पण्डितानां कीदृशं तत्त्वज्ञानमित्यर्थः । तस्योत्तरमनेनोच्यत इत्याह—उच्यत इति । पण्डिता ब्राह्मणादिषु समदर्शिनो भवन्तीत्यन्वय. ।

नन्वव्युत्पन्नस्य बालस्याप्यस्ति ब्राह्मणादिषु समदर्शित्वं, ब्राह्मणत्वादिविवेकग्रहणसामर्थ्याभावादत आह- समं ब्रह्म द्रष्टुं शीलं येषां ते समदर्शिन इति । ननु ब्राह्मणादीनां वैषम्ये प्रत्यक्षसिद्धे कथं तत्र ब्रह्मणस्समत्वमत आह—सत्त्वादीति । सत्त्वादिगुणभेदात्तत्कृतसंस्कारभेदाच्च ब्राह्मणादिभेदो युक्तः । आत्मनस्तु तद्गुणादिस्पर्शाभावाद्भेदो न युक्त इत्यर्थः । कुतः स्पर्शाभावोऽत आह—अविक्रियमिति । सति तु गुणादिस्पर्शे आत्मनो विक्रिया स्यात्तच्चानिष्ट'मविकार्योऽयमुच्यत' इत्यादिप्रमाणविरोधादिति भावः ।

नन्वविक्रियस्याप्यात्मन प्रतिशरीरं भिन्नत्वात्कथं समत्वमत आह—एकमिति । आत्मनश्शरीरभेदप्रयुक्तो भेदो नास्ति घटादिप्रयुक्तो भेद आकाशस्येवेति भावः । एवमेकत्वादेवात्मनोऽविक्रियत्वमन्यथा सति सजातीयादिभेदे विकारित्वमेव स्याद्वृक्षादिवत्- भेदो हि विकारः- तस्माद्यस्सर्वत्राप्येकमद्वितीयं ब्रह्मात्मानं पश्यति स एव पण्डितो न त्वन्य· । तच्च समदर्शित्वमेव पण्डितस्य तत्त्वज्ञानं न त्वन्यदिति ॥१८॥

इहेति । ननु यदि ब्राह्मणादिषु सर्वत्राप्यात्मन एकत्वेन समबुद्धिः पण्डितस्य तर्हि ब्राह्मणादिभिस्समं गवादयोऽपि पूज्या एव- एवंविधस्यान्नभोजनं दोषावहं स्मृतिविरोधादित्याक्षिपति—

दोषवन्तः कथं, इहेति । इहैव जीवद्भिरेव तैस्समदर्शिभिः पण्डितैः जितः वशीकृतः सर्गो जन्म येषां साम्ये सर्वभूतेषु ब्रह्मणः समभावे स्थितं निश्चलीभूतं मनः अन्तःकरणं निर्दोषं हि, यद्यपि दोषवत्सु श्वपाकादिषु मूढैस्तद्दोषैर्दोषवदिव विभाव्यते, तथापि तद्दोषैरस्पृष्टमिति निर्दोषं दोषवर्जितं, हि यस्मात् नापि स्वगुणभेदभिन्नं निर्गुणत्वाच्चैतन्यस्य- वक्ष्यति च भगवान्

नन्विति । अभोज्यं भोक्तुमयोग्यमन्नं येषां ते अभोज्यान्नाः यद्दत्तान्नं शिष्टानामभोज्यं ते इत्यर्थः । अत एव ते पण्डिताः दोषवन्तः भवन्तीति शेषः ।

समेतिस्मृतेरयमर्थः—कुलशीलविद्यादिभिस्तुल्यस्समः तद्विपरीतोऽसमः विषमसमशब्दौ भावपरौ समाहारद्वन्द्वः । पूजातः पूजयामासनपरिचरणादिकायां विषमसमे समेन सह पूजायां विषमे वैषम्ये असमेन च समे साम्ये क्रियमाणे तदन्नमभोज्यं इति मिताक्षरा । 'नित्यमभोज्य'मिति सूत्रादभोज्यपदस्यानुवृत्तिः तत्प्रकरणस्थत्वादेतत्सूत्रस्य । अन्नलाभस्तु पशुपालेतिसूत्रगतभोज्यान्नशब्दगतान्नशब्दानुवृत्तेरिति बोध्यम् ।

सूत्रस्यायमाशय - यज्ञादौ विदुषां पूजासमये वेदविदो वेदविद्भिस्समं षडङ्गविदष्षडङ्गविद्भिस्समं ब्रह्मविदो ब्रह्मविद्भिस्समं शास्त्रविदश्शास्त्रविद्भिश्च समं पूजनीया यजमानेन । तत्र यदि वेदविदष्षडङ्गविद्भिस्समं ब्रह्मविदो वेदविद्भिस्समं षडङ्गविदश्शास्त्रविद्भिस्समं पूज्यन्ते, तर्हि तद्यज्ञाद्यन्नमभोज्यं, समेन वेदविदा समं वेदविदो पूजितत्वादसमेन षडङ्गविदा समं वेदविदः पूजितत्वाच्च यजमानस्य सदोषत्वाद्द्वारा तदन्नमपि सदोषमेवेत्यभोज्यमिति । तस्मात्पण्डितेन न ब्राह्मणादिषु गवादिषु च समदृष्टिः कर्तव्येति पूर्वपक्षः ।

परिहरति—**नेति** । तथेत्यर्थः । ते ब्राह्मणादिषु समदर्शिनः पण्डिताः दोषवन्तो न भवन्ति । तत्र हेतुमाक्षिपति—**कथमिति** । प्रकृतश्लोकेन हेतुरुच्यत इत्याह—**इहेति** । येषां मनः साम्ये स्थितं तैरिहैव सर्गो जितः- इहैव जीवद्दशायामेवेत्यर्थः । तदेवाह—**जीवद्भिरेवेति** । किं तत्साम्यमत आह—**सर्वभूतेषु ब्रह्मणस्समभाव इति** । सर्वभूतेष्वप्येकमेव ब्रह्मास्तीत्येवंरूपे ब्रह्मसाम्ये इत्यर्थः । स्थितं दृढमवस्थितमित्यर्थः । ननु कस्माद्ब्रह्मसाम्यविद्भिरिहैव सर्गो जित इत्यत आह—**निर्दोषमिति** । हि यस्माद्ब्रह्म निर्दोषं समं चेति ।

ननु कुतो निर्दोषत्वं ब्रह्मणः सदोषश्वादिशरीरावस्थितस्य तत्संसर्गाद्दोषवत्त्वेन भाव्यत्वाच्चण्डालगृहस्थितब्राह्मणवदित्यत आह —**यद्यपीति** । तद्दोषैः श्वपाकादिदोषैः विभाव्यते ज्ञायते । श्वपाकादिसङ्घातस्य तदन्तर्गतात्मनश्चाविवेकान्मूढाश्श्वपाकादीनात्मत्वेन प्रतिपद्य दुष्ट आत्मेति मन्यन्त इत्यर्थः । तथापीति । एवं मूढैर्विभावितत्वेपीत्यर्थः । तद्दोषैरस्पृष्टमिति घटादिदोषैराकाश इवेति भावः । अध्यस्तसर्पदोषै रज्जुवदिति वा । असङ्गस्य पुरुषस्य वस्तुतश्शरीरसङ्गस्यैवाभावात्कुतः पुनस्तद्दोषसङ्ग इति तत्त्वम् ।

ननु निर्दोषमपि ब्रह्म समं न भवति-- गुणवत्त्वात्प्रकृतिवदित्यत आह—**नापीति** । यथा

इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वमनादित्वान्निर्गुणत्वादिति च नाप्यन्त्या विशेषा आत्मनो भेदकास्सन्ति-प्रतिशरीरं तेषां सत्त्वे प्रमाणानुपपत्तेः। ततस्समं ब्रह्मैकं च तस्माद्ब्रह्मण्येव ते स्थिताः, तस्मान्न दोषगन्धमात्रमपि तान् स्पृशति देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानाभावात्तेषाम्।

देहादिसङ्घातात्मदर्शनाभिमानवद्विषयं तु तत् सूत्रं 'समासमाभ्यां विषमसमे पूजातः'

प्रकृति स्वकीयसत्त्वादिगुणभेदाद्बहुविधा न तथा ब्रह्म बहुविधं सगुणत्वाभावात्। चैतन्यात्मकस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वे गीतामेव प्रमाणयति—वक्ष्यति चेति। ब्रह्मणोऽनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च इच्छादीना न ब्रह्मधर्मत्वं, किंतु क्षेत्रधर्मत्वमेवेति त्रयोदशाध्याये– 'अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते। असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च॥ विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान्। इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः॥ एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतमिति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः।

ननु भास्वत्वात्मनो गुणतो भेदः, विशेषतस्तु भेदो भविष्यति, नित्यद्रव्यवृत्तयो व्यावर्तका विशेषाः यैः परमाण्वादीनां मिथो भेदस्सिद्ध्यति इति शङ्कायां किमिमे विशेषा आत्मनि स्थित्वा आत्मानं भेदयन्ति? उत शरीरे स्थित्वेति विकल्प्य तत्र निर्विशेषे आत्मनि विशेषस्थित्ययोगाच्छरीरे स्थित्वेति प्राप्ते परिहरति—नापीति। आत्मनो भेदका विशेषाः प्रतिशरीरं शरीरेशरीरे न सन्ति शरीरस्यानित्यत्वाद्विशेषाणां नित्यद्रव्यवृत्तित्वाच्चेति भावः।

ननु पृथिव्यादिपरमाण्वारब्धे शरीरे तन्त्वारब्धे पटे तन्तव इव परमाणवस्सन्ति, ते हि नित्यद्रव्याणि- अतस्तत्र विशेषास्सन्त्येवेत्यत आह--तेषां सत्त्वे प्रमाणाभावादिति। वेदान्तमते ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वेन नित्यद्रव्यस्यैवाभावात्, गुणवत्त्वस्य द्रव्यलक्षणत्वेन निर्गुणे ब्रह्मणि द्रव्यत्वाभावाच्च, नित्यद्रव्यवृत्तित्वे सति व्यावर्तकत्वरूपलक्षणस्यासम्भवादप्रमाणैव विशेषकल्पना इति। विशेषाणामभ्युपगमेपि शरीराश्रयाणां तद्गतपरमाण्वाश्रयाणां वा तेषां शरीरभेदकत्वं परमाणुभेदकत्वं वा स्यात्, न त्वात्मभेदकत्वमन्यगतविशेषस्यान्यभेदकत्वासम्भवात्। नहि घटगता पृथिवीपरमाणुगता वा विशेषा आकाशं भेदयितुं क्षमन्ते इति तस्मान्नास्ति विशेषकृतोप्यात्मभेदः।

ततः इति। आत्मभेदप्रयोजकाभावादित्यर्थः। सममिति। सर्वत्रैकरूपमित्यर्थः। कुतस्समत्वमाह—एकं चेति। सर्वत्राप्येकस्यैव ब्रह्मणः स्थितत्वात्समत्वमित्यर्थः। श्लोकतुरीयपादं व्याख्याति—तस्मादिति। यस्मात्तेषां मनः साम्ये स्थितं तस्मादित्यर्थः। यद्वा यस्मान्निर्दोषं समं ब्रह्म तस्मादित्यर्थः। ब्रह्मणो निर्दोषत्वादित्यर्थः। ब्रह्मण्येवेति न तु दोषवत्पिण्डे इत्यर्थः। तस्मादिति। ब्रह्मण्येव स्थितत्वाद्ब्रह्मणश्च निर्दोषत्वादित्यर्थः। गन्धो लेशः। तान् पण्डितान् समदर्शिनः कुतो न स्पृशतीत्यत आह—देहादीति। येषां देहादिसङ्घाते दोषवति आत्माभिमानो नास्ति तेषां कथं सङ्घातगतदोषस्पर्श इत्यर्थः।

अथ सूत्रस्य गतिं दर्शयति—देहादीति। ये सङ्घातमात्मत्वेनाभिमन्यते तद्विषयं समासमाभ्यामिति सूत्रं, न त्वात्मविद्विषयम्। ननु कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—पूजात इति। पूजाया विषये इत्युक्तत्वात्पूजायाश्च कर्मत्वात्कर्मविषयमेवेदं, नतु ज्ञानविषयमित्यर्थः।

इति पूजाविषयत्वेन विशेषणाद्दृश्यते हि च ब्रह्मवित् षडङ्गविच्चतुर्वेदविदिति पूजादानादौ गुणविशेषसम्बन्धः कारणं, ब्रह्म तु सर्वगुणदोषसम्बन्धवर्जितमित्यतो ब्रह्मणि ते स्थिता इति युक्तं, कर्मविषयं च सूत्रं समासमाभ्यामित्यादि । इदं तु सर्वकर्मसन्न्यासविषयं प्रस्तुतं सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्याध्यायपरिसमाप्तेः ॥१९॥

न प्रहृष्येत्प्रियं प्राप्य नोद्विजेत्प्राप्य चाप्रियम् ।
स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मविद्ब्रह्मणि स्थितः ॥२०॥

यस्मान्निर्दोषं हि समं ब्रह्म आत्मा तस्मात्, नेति । न प्रहृष्येत् प्रहर्षं न कुर्यात्, प्रियमिष्टं प्राप्य नोद्विजेत्, प्राप्य चाप्रियं अनिष्टं लब्ध्वा, देहमात्रात्मदर्शिनां हि प्रियाप्रिये

ननु कर्मणि कथमस्योपयोगोऽत आह—दृश्यत इति । पूजादानादौ कर्मणि ब्रह्मवित् षडङ्गविच्चतुर्वेदविदित्येवं गुणविशेषसम्बन्धरूपं तारतम्यकारणं दृश्यते । हिः प्रसिद्धौ । पूजायां प्राप्तायां कः प्रथमं पूज्य इति शङ्कायां ब्रह्मविदादौ पूज्य इति ब्रह्मवित्त्वरूपगुणविशेषसम्बन्धाद्ब्रह्मवित्प्रथमं पूज्यते, पश्चात्तु वेदविदित्येवमित्यर्थः । यस्तु ब्रह्मनिष्ठः तस्य पूजाप्रसक्तिरेव नास्ति- तस्य निर्गुणे निर्दोषे च ब्रह्मण्येव स्थितत्वादित्याह—ब्रह्मत्विति । गौतमस्मृतिगीताश्लोकयोर्विभिन्नविषयत्वान्न विरोध इत्युपसंहरति—कर्मविषयं चेति ।

एतेन पण्डितस्य जनकादेरपि ज्ञानविषय एव ब्राह्मणगवादिसमदर्शित्वं, नतु पूजादिकर्मविषये इति लोकसंग्रहो दर्शितः । पूजादेरज्ञातविषयत्वात्सज्ञातेषु च गुणदोषतारतम्यसत्त्वात् । ज्ञानस्य त्वात्मविषयत्वादात्मनश्चैकत्वादिति । अतो ज्ञानविषयेण विद्याविनयेति श्लोकेन न कोपि स्मृत्यादिसिद्धस्य लोकधर्मस्य भङ्गः- ब्राह्मणं श्वपाकादिकं च समदृष्ट्या पूजयेदित्यनुक्तत्वात् । किंतु ब्राह्मणे श्वपाकादौ च वर्तमानमात्मानं समं पश्येदित्युक्तत्वात् ।

नचेदं समदर्शनं पूजोपयोगि, प्रत्युत सर्वद्वैतनिरासेन पूजानिर्मूलकमेव । सत्यां पूज्यपूजकपूजासाधनपूजारूपभेदबुद्धौ अद्वितीयब्रह्मबुद्धेरेवानुदयात्तदुदये सूर्योदये तमस इव भेदबुद्धेस्सर्वात्मना नाशाच्च । तस्माद्युक्तमुक्तं पण्डिता ब्राह्मणादिषु समदर्शिन इति । ननु समपूजका इत्ययुक्तमुक्तं, येनाशङ्क्येत स्मृत्यादिविरोध इति । आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः । यावदध्यायसमाप्तीत्यर्थः ।

अत्र 'इहैव तैर्जितस्सर्ग' इत्येतज्जीवन्मुक्तिव्यवस्थापकं जीवद्भिरेव जन्मादिलक्षणसंसारो जित इति कथितं संसारजयरूपमुक्तिप्रतिपादनात् आत्मसु ज्ञानैकाकारतया साम्यमेवानुसन्दधाना मुक्ता एवेत्यर्थ इति रामानुजः, संसारो जित इति मुक्तप्रायास्त इत्यर्थ इति वेदान्तदेशिकश्चार्याज्जीवन्मुक्तिमभ्युपगतवन्तावेव- गत्यभावात्, मूलस्यार्थान्तरपरिकल्पनेऽवकाशाभावाच्च । अतो योऽमीषां द्वैतिनां च जीवन्मुक्तिप्रतिक्षेपणो समीचीनो वादस्सोऽनेन पराहत एव गीताविरोधात्, स्वाभ्युपगमविरोधाच्चेति ज्ञेयम् ॥१९॥

नेति । स्थिरबुद्धिरसम्मूढो ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न प्रहृष्येत, अप्रियं प्राप्य

हर्षविषादौ कुर्वते, न केवलात्मदर्शिनः- तस्य प्रियाप्रियप्राप्त्यसम्भवात् । किंच सर्वभूतेष्वेकः समो निर्दोष आत्मेति स्थिरा निर्विचिकित्सा बुद्धिर्यस्य स स्थिरबुद्धिः- असम्मूढः सम्मोहवर्जितश्च स्यात्- यथोक्तब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थितः अकर्मकृत्सर्वकर्मकृत्सन्न्यासीत्यर्थः ॥२०॥

बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा विन्दत्यात्मनि यत्सुखम् ।
स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा सुखमक्षयमश्नुते ॥२१॥

किंच ब्रह्मणि स्थितः, बाह्येति । बाह्यस्पर्शेषु बाह्याश्च ते स्पर्शाश्च बाह्यस्पर्शाः स्पृश्यन्त इति स्पर्शाः शब्दादयो विषयास्तेषु बाह्येषु स्पर्शेषु । असक्त आत्मान्तःकरणं यस्य सोयमसक्तात्मा विषयेषु प्रीतिवर्जितस्सन् विन्दति लभते आत्मनि यत्सुखं तद्विन्दतीत्येतत् । स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा ब्रह्मणि योगः समाधिर्ब्रह्मयोगस्तेन योगेन युक्तस्तस्मिन् व्यापृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स ब्रह्मयोगयुक्तात्मा । सुखमक्षयमश्नुते व्याप्नोति । तस्माद्बाह्यविषयप्रीतेः क्षणिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् आत्मन्यक्षयसुखार्थीत्यर्थः ॥२१॥

नोद्विजेत, यद्वा—ब्रह्मवित् प्रियं प्राप्य न हृष्येत, अप्रियं प्राप्य नोद्विजेत्, स्थिरबुद्धिरसम्मूढश्च स्यात्, एवंविधो ब्रह्मवित् ब्रह्मणि स्थित इत्युच्यत इत्यन्वयः ।

असम्भवादिति । 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशतः' इति श्रुतेरिति भावः । निर्विचिकित्सा निस्संशया । सम्मोहः अनात्मस्वात्माभिमानः । ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्मनिष्ठः । ननु कर्मनिष्ठ इत्याह— **अकर्मकृदिति** । कर्मकृन्न भवतीत्यकर्मकृत् । फलितार्थमाह— **सर्वकर्मसन्न्यासीति** ॥

बाह्येति । य बाह्यस्पर्शेष्वसक्तात्मा सन् आत्मनि सुखं विन्दति, ब्रह्मयोगयुक्तात्मा स अक्षयं सुखमश्नुते । आत्मनि सुखमित्यस्यार्थमाह— **आत्मनि यत्सुखं तदिति** । आत्मानन्दमित्यर्थः ।

ननु आत्मन एव सुखत्वात्कथमात्मनि सुखमित्युक्तमिति **चेन्नैष दोषः** । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वानितिवद्भेदस्य कल्पितत्वात् । आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः । अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इत्युक्तत्वाच्च ।

ननु य आत्मसुखं विन्दति स आत्मैवेति कथमेकस्य आत्मनः प्राप्यप्राप्तृभाव इति चेत्, **नैष दोषः** । एक एवात्मा- सुखरूपत्वेन प्राप्य- अनुभवरूपत्वेन प्राप्ता चेति । यद्वा प्रमातृत्वेन प्राप्ता ब्रह्मत्वेन प्राप्यश्चेति । अथवा यदात्मनस्सुखस्वरूपेणावस्थानं तदेव सुखानुभव इतीह विवक्षितत्वान्न प्राप्यप्राप्तृभावप्रसक्तिः ।

आत्मनि सुखं विन्दतीत्यनेन 'आत्मरतिरात्मक्रीड' इति श्रुत्यर्थोऽभिप्रेतः । **ब्रह्मयोग इति** । ब्रह्म आत्मा योगश्चित्तसमाधानम् । **अक्षयमिति** । आत्मसुखस्याक्षयत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । ब्रह्मानुसन्धानस्याक्षयसुखत्वादित्यर्थः । बाह्यविषयप्रीतेः शब्दाद्यनुभवजन्यसुखात् आत्मनि यदक्षयं सुखं तदर्थी पुरुषः । यः पुमान् ममाक्षयसुखलाभस्स्यादिति वाञ्छति स न बहिर्विषयेषु सज्जेत्, तत्र क्षणिकसुखमत्त्वात्, किंतु आत्मस्वरूपानुसन्धान एव सज्जेत् तत्रैवाक्षयसुखसत्त्वात्- विषयाणां क्षणिकत्वात्तत्सुखमपि क्षणिकं नित्यत्वादात्मनस्तत्सुखं च नित्यमिति बोध्यम् ॥२१॥

ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखयोनय एव ते ।
आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥२२॥

इतश्च निवर्तयेत्—य इति । ये हि यस्मात्संस्पर्शजाः विषयेन्द्रियसम्पर्शेभ्यो जाताः भोगा भुक्तयो दुःखयोनय एव ते अविद्याकृतत्वाद्दृश्यन्ते हि । आध्यात्मिकादीनि दुःखानि तन्निमित्तान्येव यथेह लोके तथा परलोकेपीति गम्यते । एवशब्दान्न संसारे सुखस्य गन्धमात्रमप्यस्तीति बुद्ध्वा विषयमृगतृष्णिकाया इन्द्रियाणि निवर्तयेत् । न केवल दुःखयोनय एव आद्यन्तवन्तश्च आदिर्विषयेन्द्रियसयोगो भोगाना, अन्तश्च तद्वियोग एव । अतः

ये हीति । हि ये भोगास्संस्पर्शजा ते दुःखयोनय एव, आद्यन्तवन्तश्च भवन्ति । तस्माद् हेकौन्तेय तेषु बुधो न रमते ।

संस्पर्शस्सम्बन्ध । कयोरित्यत आह—विषयेन्द्रियेति । विषयस्य शब्दादेरिन्द्रियस्य श्रोत्रादेश्च संस्पर्शा सम्बन्धा , भोगा भुक्तयोऽनुभवा इति यावत् । दुःखाना योनय कारणानि दुःखयोनय । अविद्याकृतत्वादिति भोगानामिति शेष । अनात्मन्यात्माभिमान अनात्मीये आत्मीयाभिमानश्च ताविद्येत्युच्यते । अविद्याकार्यत्वात्तत्र तदुपचार ।

अह शब्द शृणोमि, ममाय शब्द , ममेद श्रोत्रमित्यादिभ्रमप्रयुक्तत्वाद्भोगा अविद्याकृता इत्युच्यन्ते । एतद्भोगवशादेवाध्यात्मिकादिदुःखप्राप्ति - पुरुषाणा प्रतिकूलभोगस्य अनुकूलभोगाभावस्य च तापहेतुत्वात् । तन्निमित्तानीति भोगनिमित्तानीत्यर्थ । बहुव्रीहि । ऐहलौकिकभोगस्य दुःखहेतुत्वानुभवेन पारलौकिकभोगस्यापि दुःखहेतुत्वमनुमीयत इत्याह—यथेति । पारलौकिको भोगो दुःखप्रद विषयेन्द्रियसंस्पर्शजन्यभोगत्वात् , ऐहलौकिकभोगवदित्यनुमानम् ।

नच कथमनुमानमात्रेण रम्भासम्भोगादिस्वर्गसुखस्य दुःखहेतुत्वमिति वाच्य, "क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ती"ति शास्त्रात् क्षयिष्णुत्वदोषेण सातिशयित्वादिना च स्वर्गभोगोपि भयदुःखादिहेतुरेवेति ।

दुःखयोनय एवेत्यत्र एवकारस्यार्थमाह—एवशब्दादिति । न तु सुखयोनय इत्यर्थ । यद्वा, गम्यत एव शब्दादित्येकं वाक्य - शब्दादागमात्प्रमाणादित्यर्थ । किमेतद्विज्ञानस्य भोगा दुःखयोनय एवेत्याकारकस्य फलमत आह—इति बुद्ध्वेति । विषया एव मृगतृष्णिका तस्यास्सकाशात् यथा मृगतृष्णिकायामुदकं नास्ति तथा विषयेषु सुख नास्तीति विषयेषु मृगतृष्णिकात्वरूपणम् ।

न केवल दुःखयोनय एवेत्यनन्तरं किन्त्विति पूरणीयं, आद्यन्तौ एषा स्त इति आद्यन्तवन्त विषयेन्द्रियसयोगजन्यत्वाद्भोगाना विषयेन्द्रियसंयोग एवादि । विषयेन्द्रियवियोगनाशत्वाद्भोगाना तद्वियोग एवान्त । यथा चक्षुरिन्द्रियस्य कामिनीसम्बन्धे पुरुषस्य भोग, तदसम्बन्धे भोगनाश इति ।

आद्यन्तवन्तः अनित्याः मध्यमक्षणभावित्वादित्यर्थः। हे कौन्तेय! न तेषु भोगेषु रमते बुधः विवेकी अवगतपरमार्थतत्त्वः। अत्यन्तं मूढानामेव हि विषयेषु रतिर्दृश्यते यथा पशुप्रभृतीनाम् ॥ ॥२२॥

शक्नोतीहैव यस्सोढुं प्राक्छरीरविमोक्षणात्।
कामक्रोधोद्भवं वेगं स युक्तस्स सुखी नरः ॥२३॥

अयं च श्रेयोमार्गप्रतिपक्षी कष्टतमो दोषः सर्वानर्थप्राप्तिहेतुः दुर्निवारश्चेति तत्परिहारे यत्नोऽधिकतरः कर्तव्य इत्याह- श्रीभगवान्—शक्नोतीति। शक्नोत्युत्सहते इहैव जीवन्नेव यस्सोढुं प्रसहितुं प्राक्पूर्वं शरीरविमोक्षणात् मरणात्, मरणमीमाकरणाज्जीवतोऽवश्यम्भावी हि कामक्रोधोद्भवो वेगः अनन्तनिमित्तवान् हि स इति यावन्मरणं तावन्न विस्रम्भणीय इत्यर्थः।

काम इन्द्रियगोचरप्राप्ते इष्टे विषये श्रूयमाणे स्मर्यमाणे वा अनुभूते सुखहेतौ या तृष्णा स कामः, क्रोधश्चात्मनः प्रतिकूलेषु दुःखहेतुषु दृश्यमानेषु श्रूयमाणेषु स्मर्यमाणेषु वा यो विद्वेषः स क्रोधः, तौ कामक्रोधौ उद्भवौ यस्य वेगस्य स कामक्रोधोद्भवो वेगः रोमा-

---

अतः विषयेन्द्रियसंयोगवियोगप्रयुक्तजन्मनाशवत्त्वादित्यर्थः। सिद्धार्थमाह—अनित्या इति। तत्र हेतुमाह— मध्यमेति। विषयेन्द्रियसंयोगात्पूर्वक्षणे विषयेन्द्रियवियोगक्षणे च भोगा न सन्ति, किंतु विषयेन्द्रियसंयोगक्षण एवेत्यर्थः। एतेन विषयसुखस्य क्षणिकत्वं विवृतम्।

बुध इति। न तर्कादिशास्त्रवेत्तेत्याह—विवेकीति। आत्मानात्मविवेकवानित्यर्थः। सति विवेके किं भवतीत्यत आह— अवगतेति। आत्मैव परमार्थतत्त्वमन्यत्सर्वं मृषैवेति जानातीत्यर्थः। य एवं वेत्ति स कथं नित्यसुखमात्मानं विहाय विषये सुखे क्षणिके रज्येत? न कथमपीत्यर्थः।

ये तु विषयेषु रतास्ते अतीव मूढा एव, न स्वल्पज्ञा अपीत्याह—अत्यन्तेति। आत्मानात्मविवेकशून्यत्वमत्यन्तमूढत्वं, देहात्मभ्रमवत्त्वं वा। ननु ये विषयरतास्ते मूढा एवेत्यत्र को दृष्टान्त इत्यत आह—यथा पश्विति। प्रभृतिशब्दात्पक्षिसर्पादिग्रहणम्।

तस्माद्बुधेनात्मरतिनैव भाव्यम्। योऽनात्मरतस्सोऽबुध एव। इमे चात्मरतिविषयरती गृहस्थस्य दुष्करे। तस्य इन्द्रियदमनेऽनधिकारात्। अतस्सर्वकर्मसन्न्यास्येव बुधः, गृहस्थास्तु मूढा एव ॥२२॥

शक्नोतीति। य इहैव शरीरविमोक्षणात्प्राक् कामक्रोधोद्भवं वेगं सोढुं शक्नोति, स युक्तो नरः सुखी अयं चेति वक्ष्यमाणः कामक्रोधोद्भववेगरूप इत्यर्थः। ननु जीवन्नेवेत्यनेन मरणात्प्रागिति लब्धत्वात्पुनस्तद्वचनमनर्थकमत आह—मरणमीमाकरणादिति। अनन्तानि निमित्तानि उत्पत्तिकारणानि अस्य सन्तीति अनन्तनिमित्तवान्। हिः प्रसिद्धौ, तावन्मरणपर्यन्तमित्यर्थः। न विस्रम्भणीयः न विश्वसनीयः।

कामक्रोधयोः स्वरूपं दर्शयति—काम इत्यादिना। इन्द्रियगोचरप्राप्ते इन्द्रियाणां गोचरे

श्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गोन्तःकरणप्रक्षोभरूपः कामोद्भवो वेगः गात्रप्रकम्पप्रस्वेदसंदष्टोष्टपुटरक्तनेत्रादिलिङ्गः क्रोधोद्भवो वेगः तं कामक्रोधोद्भवं वेगं यः जीवन् सोढुं प्रसहितुं शक्नोति, स युक्तो योगी सुखी चेह लोके नरः ॥२३॥

योऽन्तस्सुखोऽन्तरारामस्तथाऽन्तर्ज्योतिरेव यः ।
स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मभूतोऽधिगच्छति ॥२४॥

कथं भूतश्च ब्रह्मणि स्थितो ब्रह्म प्राप्नोतीत्याह- श्रीभगवान्—य इति । यः अन्तरात्मनि सुखं यस्य सोन्तस्सुखः- तथान्तरेवात्मनि आराम आरमणमाक्रीडा यस्य सोन्तरारामः- तथा अन्तरेवात्मन्येव ज्योतिः प्रकाशो यस्य सोन्तर्ज्योतिरेव य ईदृशः स योगी ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मनिर्वृतिं मोक्षं इह जीवन्नेव ब्रह्मभूतस्सन् अधिगच्छति प्राप्नोति ॥२४॥

विषयं प्राप्ते इन्द्रियगोचरतां प्राप्ते इत्यर्थः । इन्द्रियविषयभूते इति यावत् । सुखहेतौ अत एव इष्टे विषये स्त्रीपुत्रादौ या तृष्णा स कामो विधेयप्राधान्यात्स इति पुंलिङ्गनिर्देशः ।

सच विषयः त्रिविधः- श्रूयमाणः, स्मर्यमाणः, अनुभूतश्चेति । यथा देशान्तरस्थितां कामिनीं श्रुत्वा तत्र सकामो भवति पुरुषः । तामेव मनसि स्मृत्वा स्मृत्वा च, स्मरणमिह चिन्तनम् । तामेव सन्निहितामनुभूय तत्र सकामो भवतीति । सति वक्तरि श्रवणं तस्मिन्नसति तु स्मरणमिति विवेकः । श्रूयमाणस्मर्यमाणानुभूयमानान्यतमेष्टविषयविषया तृष्णा काम इत्युच्यत इति निष्कृष्टार्थः । तथा दृश्यमानश्रूयमाणस्मर्यमाणान्यतमानिष्टविषयविषयविद्वेषः क्रोधः । उद्भवत आभ्यामित्युद्भवौ उपादानभूताविल्यर्थः । कामक्रोधाभ्यामुद्भव उत्पत्तिर्यस्य स कामक्रोधोद्भव इत्यपि समासो वक्तुमुचितः । नेत्रे च वदनं च नेत्रवदनं प्रहृष्टं च तन्नेत्रवदन च प्रहृष्टनेत्रवदनं रोमांचनं प्रहृष्टनेत्रवदनं च रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदने लिङ्गे चिह्ने यस्य स रोमाञ्चनप्रहृष्टनेत्रवदनलिङ्गः- अन्त.करणस्य प्रक्षोभः प्रकृष्टं चलनं विकार इति यावत्, तद्रूपः । गात्रप्रकम्पश्शरीरचलनं प्रस्वेदो घर्मजलोद्गमः सन्दष्टोष्टपुटौ रक्तनेत्रे एतदादीनि लिङ्गानि यस्य स तथोक्तः । युक्तो योगी चित्तसमाधानवानित्यर्थः । सुखी चेहेति चकारात्परलोकेपीत्यर्थः । अयं श्लोको न केवलं सन्न्यासिविषयः, किंतु योगिविषयोपि साङ्ख्ययोगयोर्द्वयोरपि श्रेयोमार्गत्वेन दर्शितवेगस्य तदुभयमार्गप्रतिपक्षित्वात् ॥२३॥

य इति । आक्रीडा विहार इति यावत् । ज्योतिर्दृष्टिरिति यावत् । अन्तरेवेत्येवकारान्न बहिर्विषयेष्वित्यर्थः । ब्रह्मनिर्वाणं ब्रह्मानन्दं ब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्य इति नार्थः, किंतु ब्रह्मैव भवन् इत्यर्थः । आत्मन एव ब्रह्मत्वादिति भावः ।

अत्र योगीत्यनेन कर्मयोगीति न भ्रमितव्यं- तस्यात्मरत्याद्यभावात् । किं त्वात्मनि चित्तसमाधानवान् सन्न्यास्येवेह योगी ॥२४॥

न्द्रियमनोबुद्धिः मननान्मुनिस्सन्न्यासी मोक्षपरायणः मोक्ष एव परमयनं परमा गतिर्यस्य सोयं मोक्षपरायणो मुनिर्भवेत्, विगतेच्छाभयक्रोधः इच्छा च भयं च क्रोधश्च इच्छाभयक्रोधास्ते विगताः यस्मात् स विगतेच्छाभयक्रोधः य एवं वर्तते सदा सन्न्यासी मुक्तएव सः। न तस्य मोक्षायान्यः कर्तव्योऽस्ति ॥२८॥

भोक्तारं यज्ञतपसां सर्वलोकमहेश्वरम् ।
सुहृदं सर्वभूतानां ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति ॥२९॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे कर्मसन्न्यासयोगोनाम
पञ्चमोऽध्यायः ।

एवं समाहितचित्तेन किं विज्ञेयमित्युच्यते—भोक्तारमिति । भोक्तारं यज्ञानां तपसां

यद्वा यो मुनि यतेन्द्रियमनोबुद्धि मोक्षपरायण विगतेच्छाभयक्रोध सदा वर्तत इति शेष । स मुक्त एव ।

कथमस्य मुक्तत्वमत आह—न तस्येति । मोक्षसाधनान्तरानुष्ठानराहित्यमेवास्य मुक्तत्वमित्यर्थ । एतस्मिन् ध्यानयोगे कृते सति ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षस्य भविष्यत्वान्नान्यो मोक्षोपायोऽनुष्ठेय इति भाव ।

न चास्य योगिनो ज्ञानमनुष्ठेयमिति वाच्यं, ज्ञानस्यानुष्ठेयत्वाभावात् । नच श्रोतव्य इति ज्ञाने विधि श्रूयत इति वाच्यं, तस्य विधिच्छायावचनत्वात् । नच सुतरा ज्ञाने विध्यभावे विधिच्छायावचनमपि व्यर्थमिति वाच्यं, स्वाभाविकविषयप्रवृत्तिविमुखीकरणार्थत्वाद्विधिच्छायावचनस्य ।

ननु "ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना कर्मयोगेन योगिना"मिति साङ्ख्याना ज्ञानयोगो विहित इति चेत्तत्र ज्ञानयोगस्य सन्न्यासार्थकत्वात् ।

यद्वा ब्रह्मणि चित्तसमाधानार्थकत्वात्। उक्तं हि ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेतीति ब्रह्मसंस्थत्वं ज्ञानयोगात्मक सन्न्यासिनो मोक्षकारणमिति श्रुत्या ।

तस्माद्ध्यानयोगिनो मोक्षाय कर्तव्यो नास्त्येव । किंतु ज्ञातव्योस्ति- तदुत्तरश्लोकेन वक्ष्यते । नच ब्रह्मणि चित्तसमाधानं कर्तव्यमस्त्येवेति वाच्यं, तस्य ध्यानेनैव सिद्धत्वात् ।

नचैवं ध्यानयोगज्ञानयोगयोरेकत्वमिति वाच्य, ब्रह्मणि चित्तसमाधानरूपांशे एकत्वेपि यत्र चित्त समाहितं तद्ब्रह्मेति ज्ञान ध्यानयोगिनो नास्ति अन्यस्य त्वस्तीति वैलक्षण्यसत्त्वात् । अतएव समाहि०चित्तेन ब्रह्मैकमेव ज्ञातव्यमिति वक्ष्यत्यनन्तरश्लोकेन ॥२८॥

भोक्तारमिति । यज्ञतपसा भोक्तारं सर्वलोकमहेश्वरं सर्वभूताना सुहृदं मा ज्ञात्वा योगीति शेष । शान्तिमृच्छति ।

च कर्तृरूपेण देवतारूपेण च सर्वलोकमहेश्वरं सर्वेषां लोकानां महान्तमीश्वरं सर्वलोकमहेश्वरं सुहृदं सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां प्रत्युपकारनिरपेक्षतयोपकारिणं सर्वभूतानां हृदयेशयं सर्वकर्मफलाध्यक्षं सर्वप्रत्ययसाक्षिणं नारायणं मां ज्ञात्वा शान्तिं सर्वसंसारोपरतिमृच्छति प्राप्नोति ॥

इति परमहंसपरिव्राजकाचार्य गोविन्दभगवत्पादपूज्यशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ गीताभाष्ये
पञ्चमोऽध्यायः ।

समाहितचित्तेनेति । पूर्वोक्तध्यानयोगिनेत्यर्थः । यज्ञानां तपसां च भोक्तारं, कथं भोक्तृत्वमत आह—कर्तेति । यो यज्ञानां तपसां च कर्ता स एव तत्फलमैहिकमामुष्मिकं च भुंक्ते इति कर्तुरेव भोक्तृत्वादाह—कर्तृरूपेणेति ।

यजमानेन तपस्विना च हविरादिना यः पूज्यते देवस्स तद्धविरादिकं भुंक्त इति देवानां भोक्तृत्वादाह—देवतारूपेणेति । महान्तमिति । यस्मादधिकः यस्य समानो वा नास्ति स महान् तन्निरुपाधिकमिति वा कथमस्य कर्तृदेवतात्मकत्वमत आह—सर्वभूतानां हृदये शयमिति । हृदये शेत इति हृदयेशयः तं शयवासवासिष्वलुक् । कथमस्य सर्वलोकेश्वरत्वमत आह—सर्वकर्मफलाध्यक्षमिति । सर्वेषां कर्मफलानामध्यक्षः प्रभुः तं, अयमेक एव पुंसां स्वस्वकर्मानुगुणं फलप्रदः, तत्रेन्द्रादीनां वृथैवाभिमानः वयं फलप्रदा इति । अस्माकं च वृथैव भ्रमः इन्द्रादयः फलदा इति च । एवं सर्वकर्मफलदत्वादेवायं सर्वलोकमहाप्रभुः । कथमस्य सर्वभूतसुहृत्त्वमत आह—सर्वप्रत्ययसाक्षिणमिति । सर्वेषां प्रत्ययानां बुद्धिवृत्तीनां साक्षिणं साक्षाद्द्रष्टारं प्रेरकमिति यावत् । अन्तर्यामिण एव साक्षित्वात् । अन्तः स्थित्वा तत्तदिन्द्रियद्वारा तत्तद्विषयानुभवमयमेव दिशति पुरुषस्येत्यर्थः । अत एवायं नारायण इत्याह—नारायणमिति । न रीयन्ते न क्षीयन्ते यावद्व्यवहारमिति नराः प्राणिनः साभासबुद्धिशब्दवाच्या जीवा इत्यर्थः । यद्वा न रीयन्त इत्यराः ते न भवन्तीति नाराः क्षयिष्णव इत्यर्थः । कार्यकरणसङ्घातात्मका जन्तव इति यावत् । तेषां समूहो नारं तदेवायनं स्थानं यस्य स नारायणः तदयति प्राप्नोति वा नारायणः तं सर्वभूतहृदयेशयमित्यर्थः । नराणां जीवनामिमानि फलानि नाराणि तेषामयनं प्राप्तिर्यस्मात्तं नारायणं सर्वकर्मफलाध्यक्षमित्यर्थः । नारस्य अयनं प्राप्तिरस्मात्फलानां यस्मात्तं नारायणमिति वा । अर्थस्तु स एव । नराणां जीवानामिमे नाराः प्रत्ययाः तानयति वेत्तीति नारायणः तं सर्वप्रत्ययसाक्षिणमित्यर्थः । नारं जीवसमूहमयति वेत्तीति वा नारायणः तं सर्वजीवसाक्षिणमित्यर्थः । सर्वजीवसाक्षित्वादेव सर्वप्रत्ययसाक्षित्वं सिद्धं भवतीति बोध्यम् । मामिति । आत्मभूतमित्यर्थः । आत्मन एव नारायणत्वान्नारायणस्यैव कृष्णत्वाच्चेति भावः । अन्यथा नारायणस्यात्मभिन्नत्वे तद्ज्ञानेन

संसारोपरतिर्न स्यात्पुंसा- अन्यज्ञानेनान्यसंसारनिवृत्त्ययोगात्, भिन्नात्मज्ञानस्य प्रत्युत भयहेतुत्वात्- 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुते॰। शान्तिर्मोक्षमित्यर्थ - तस्यैव संसारोपरमरूपत्वात्। ऋच्छति ऋगताविति धातो प्राघ्रेति ऋच्छादेश इति। एतेन ध्यानयोगिनोपि ब्रह्मात्मज्ञानादेव मोक्ष न तु स्वत इति सिद्धम्। अत एव "तमेवं विदित्वातिमृत्युमे"तीत्यादिश्रुतिविरोधो न गीताशास्त्रस्य। यत्तु रामानुजः—मा ज्ञात्वा मदाराधनरूप कर्मयोग इति सुखेन तत्र प्रवर्तत इत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—मूले मा ज्ञात्वा शान्तिमृच्छतीति ज्ञानशान्तिप्राप्त्योर्मध्ये कियानन्तरव्यवधानस्यानुक्तत्वात्। तत्कल्पनस्य चाप्रमाणत्वाद्दर्शितश्रुतिविरोधाच सर्वकर्माणि मनसेत्यारभ्य सन्न्यासस्यैव प्रस्तुतत्वेन कर्मयोगस्यात्राप्रस्तुतत्वाच, स्पर्शानित्यादिना च ध्यानयोगस्यैवोक्तत्वाच्च नात्र कर्मयोगस्यावकाश। नापि कर्मयोगफलभूतचित्तशुद्धिलभ्यज्ञानप्राप्त्यनन्तर पुन कर्मयोगस्य कर्तव्यत्वप्रसक्ति।

इति बेलंकोण्डोपनामकरामकविकृतौ श्रीमद्भगवद्गीता-

शाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे

पञ्चमोऽध्याय।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु-

श्रीभगवद्गीतासु

षष्ठाध्यायप्रारम्भः ।

अतीतानन्तराध्यायान्ते ध्यानयोगस्य सम्यग्दर्शनंप्रत्यन्तरङ्गस्य सूत्रभूताः श्लोकाः 'स्पर्शान् कृत्वा बहिर्बाह्यानित्यादय' उपदिष्टाः, तेषां वृत्तिस्थानीयोऽयं षष्ठोऽध्याय आरभ्यते। तत्र ध्यानयोगस्य बहिरङ्गं कर्मेति यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थः तावद्गृहस्थेन अधिकृतेन कर्तव्यं कर्मेत्यतः तत् स्तौति ।

ननु किमर्थं ध्यानयोगारोहणमीमाकरणं यावतानुष्ठेयमेव विहितं कर्म यावज्जीवं, न-- 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यत' इति विशेषणादारूढस्य च शमेनैव सम्बन्धकरणात् । आरुरुक्षोरारूढस्य च शमः कर्म चोभयं कर्तव्यत्वेनाभिप्रेतं चेत् स्यात्तदा आरुरुक्षोरारूढस्येति शमकर्मविषयभेदेन विशेषणं विभागकरणं चानर्थकं स्यात् ।

'पञ्चमाध्यायानन्तरं षष्ठाध्यायकथने का वा सङ्गतिरिति शङ्कां निराकरिष्यमाणः वृत्तानुवादपुरस्सरमध्यायान्तरमवतारयति—अतीतेति । पञ्चमाध्यायान्ते आत्मज्ञानंप्रत्यन्तरङ्गसाधनस्य ध्यानयोगस्य सूत्रभूतास्श्लोकाः "स्पर्शान्कृत्वा बहिर्बाह्यान्" इत्यादयो उपदिष्टाः । तेषां विवरणस्थानीय एष षष्ठोऽध्यायः । तत्र प्रथमं तावद्यावद्ध्यानयोगारोहणासमर्थः गृहस्थः तेन अधिकृतेन ध्यानयोगबहिरङ्गसाधनं कर्म शास्त्रविहितमनुष्ठेयं, यदा तु ध्यानयोगारोहणसमर्थो भवति तदा कर्मोपरम इति भावः ।

एतेन—पञ्चमाध्यायानन्तरं षष्ठाध्यायकथने हेतुहेतुमद्भाव एव सङ्गतिरिति सूचितम् ।

ध्यानयोगारोहणसीमाकरणमिति । यावद्ध्यानयोगारोहणसामर्थ्यं तावदिति मर्यादाया विधानमित्यर्थः । यावता निश्चयेनेत्यर्थः । विहितं कर्म यावज्जीवं मरणपर्यन्तमित्यर्थः । अनुष्ठेयमेव- "यावज्जीवमग्निहोत्रं जुहुया"दिति श्रुतेरिति भावः ।

परिहरति—नेति । "आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥" इति वक्ष्यतीहैवाध्याये भगवान् योगमारुरुक्षोः कर्मणा सम्बन्धः; योगारूढस्य तु शमेन सर्वकर्मसन्न्यासात्मकेन सम्बन्धः भगवदभिप्रेत । ततश्च यावद्ध्यानयोगारोहणसमर्थस्तावत्कर्म कुर्यात्, सति तु योगारोहणे सन्न्यासमेव कुर्यादिति न यावज्जीवं कर्म करणम् ।

ननूभयस्योभयं कर्तव्यत्वेनाभिमतं भगवत इति शङ्कते—आरुरुक्षोरिति । अभिप्रेतं स्याचेदि त्यन्वयः । शङ्कां निराकरोति—आरुरुक्षोरिति । मुनेरारुरुक्षुत्वमित्यारूढत्वमिति च विशेषणं व्यर्थ-- मुनेश्शमः कर्म च कर्तव्यमिति वचनादेव आरुरुक्षोरारूढस्य च मुनेरुभयकर्तव्यत्वमिद्धेः ।

तत्राश्रमिणां कश्चिद्योगमारुरुक्षुर्भवत्यारूढश्च, कश्चिदन्येनारुरुक्षवो न चारूढास्तानपेक्ष्यारुरुक्षोरारूढस्य चेति विशेषण विभागकरण चोपपद्यत एवेति चेन्न, तस्यैवेति वचनात्पुनर्योगग्रहणाच्च योगारूढस्येति य आसीत् पूर्वं योगमारुरुक्षुस्तस्यैवारूढस्य शमएव कर्तव्यः, कारणं हि योगफलं प्रत्युच्यत इत्यतो न यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिः कस्यचिदपि कर्मणः।

ननु स्पष्टार्थं विशेषणमत आह— विभागकरणश्चेति। आरुरक्षो. कर्म कारणमिति, आरूढस्य शमः कारणमिति च विभागकरणं व्यर्थमुभयेनोभयस्यापि कर्तव्यत्वात्।

ननु योगमारुरुक्षोर्मुनेर्यत्कर्मयोगारूढस्य मुनेर्यश्च शम.- तदुभयमनारुरुक्षितयोगानामनारूढयोगाना च कर्तव्यत्वेन भगवताभिप्रेतमिति शङ्कते— तत्रेत्यारभ्य चेदित्यन्तेन ग्रन्थेन। तत्रेत्यस्य व्यवहारभूमाविस्यर्थः। अनारुरुक्षूणामनारूढना चेति पदद्वयस्य मूले शेष.। योगमारुरुक्षोर्मुनेर्विहितं कर्म कारणमुच्यते, योगारूढस्य तस्य मुनेश्शम एव शमश्च कारणमुच्यत इति पूर्वपक्षिमतानुसारेण श्लोकस्यान्वय।

परिहरति— नेति। कारणमाह— तस्यैवेति वचनादिति। य पूर्वं योगमारुरुक्षुरभवत्स एवेदानीं योगमारूढो भवति। अतएव तस्यैवेति तत्पदेन पूर्वोक्तप्रकृतयोगारुरुक्षुग्रहणम्। ततश्च आरुरुक्षुत्वारूढत्वयोः कालभेदेनैकपुरुषनिष्ठत्वादाश्रमिणा मध्ये कश्चिदारुरुक्षु कश्चिदारूढश्चेति पुरुषभेदवर्णनमयुक्तमिति भाव.।

कारणान्तरमाह— पुनरिति। योगारूढस्येति पुनर्योगग्रहणाच्चेत्यन्वय। आरूढस्येत्येतावत एवोक्तौ योगमारुरुक्षुरित्यतो योगपदस्यात्राप्यनुवर्तनेन योगमारूढस्येतीष्टसिद्धौ व्यर्थं पुनर्योगपदग्रहणमित्यर्थः।

नचेदं चोद्यं सिद्धान्तेपि समानमिति वाच्यं, सिद्धान्ते पुनर्योगपदाभावे य एव योगमारुरुक्षुस्स एवारूढ इत्युक्तौ किमारूढ इत्याकांक्षाया योगमिति वक्तुं न शक्यते- एकस्मिन्नेकदा आरुरुक्षुत्वारूढत्वयोः स्थित्ययोगात्। तथा च आसनादिकमारूढ इत्यापतेदिति।

न च यः पूर्वं योगमारुरुक्षुस्स इदानीमारूढः किमारूढ इति शङ्काया सान्निध्याद्योगमेवेति वाच्यं, यः पूर्वं यत्कामितवान् स इदानीं तदेवाप्तवानित्यत्र नियामकाभावात्। पूर्वं काशीं जिगमिषुरिदानीं रामेश्वरं गत इति दर्शनाच, पूर्वस्मिन्नहनि सोऽहं यज्ञं करिष्यइति सङ्कल्पितवत. पुरुषस्य परस्मिन्नहनि वैराग्यात्कर्मसन्न्यासस्य दर्शनाच्च। तस्माद्यः पूर्वं योगमारुरुक्षुस्स इदानीं योगमारूढ इति पुनरवश्यं वक्तव्यो योगशब्दः।

पूर्वपक्षिमते तु- योगमारुरुक्षोरारूढस्य च कर्म शमश्च कारणमित्येतावतैव योगमारूढस्येति सिद्ध्यतीति व्यर्थमेव पुनर्योगग्रहणम्।

शम एवेति नतु कर्मेत्येवकारार्थः। ननु मूले शम. कारणमुच्यत इत्येवोक्तं, न तु शम कर्तव्य इत्यत आह— कारणमिति। हि यत. शम इति शेष.। योगफलंप्रति कारणमुच्यते ततश्शमः कर्तव्य इति सिद्ध्यतीत्यर्थ। योगफलंप्रति शमस्य साधनत्वाद्योगफलार्थिना शमः कर्तव्य इति मूलेन सूचितमिति भावः। योगफलं सम्यग्दर्शनमिति विवेक।

योगविभ्रष्टवचनाच्च गृहस्थस्य चेत्कर्मिणो योगो विहितः षष्ठेऽध्याये- स योगविभ्रष्टोपि कर्मगतिं कर्मफलं प्राप्नोतीति तस्य नाशाशङ्कानुपपन्ना स्यात् ।

अवश्यं हि कृतं कर्म काम्यं नित्यं वा मोक्षस्य नित्यत्वादनारभ्यत्वे स्वं फलमारभत एव नित्यस्य च कर्मणो वेदप्रमाणावबुद्धत्वात् । फलेन हि भवितव्यमित्यवोचाम- अन्यथा वेदस्यानर्थक्यप्रसङ्गादिति ।

नच कर्मणि सत्युभयविभ्रष्टवचनमर्थवत्- कर्मणो विभ्रंशकारणानुपपत्तेः । कर्म कृतमीश्वरे सन्न्यस्तमिति अतः कर्तुः कर्मफलं नारभत इति चेन्न, ईश्वरे सन्न्यस्तस्य अधिकतरफलहेतुत्वोपपत्तेः ।

अत इति । योगारूढस्य कर्म कर्तव्यत्वाभावादित्यर्थः । कस्यचिदपि कर्मणो यावज्जीवं कर्तव्यत्वप्राप्तिर्नेत्यन्वयः ।

उक्तार्थे हेत्वन्तरमाह— योगविभ्रष्टवचनाच्चेति । 'कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यतीति, शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते' इति च योगभ्रष्टप्रतिपादनात् ।

संग्रहवाक्यमेव विवृणोति— गृहस्थस्येत्यादिना । अर्जुनेन योगभ्रष्टस्य नाश आशंकितः- "कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्य"तीति । योगो ध्यानयोगस्तस्यैवेह प्रकृतत्वात् । तस्माद्भ्रष्टो योगभ्रष्टः यस्य योगो विहितस्स एव ततो भ्रंशमाप्तुमर्हति, न त्वन्यः । नहि शूद्रः कर्मभ्रष्टो भवेत्, किंतु द्विज एव- तस्यैव कर्मविधानात् । तथा च यदि गृहस्थस्य ध्यानयोगो विहितस्तर्हि योगभ्रष्टस्य गृहस्थस्यार्जुनेन नाश आशंकितस्स्याच्चानिष्ट- ध्यानयोगाद्भ्रष्टोपि गृहस्थः पुनः कर्मणि स्थित्वा तत्फलं प्राप्नुयादेवेति ।

ननु नास्ति कर्मणां फलमिति वादिनंप्रत्याह— अवश्यमिति । अनारभ्यत्वे अकार्यत्वे नित्यत्वादकार्यमेकं मोक्षरूपं फलं विहाय तदतिरिक्ता धर्मार्थकामास्त्रयोपि कर्मभिरारभ्यन्त एव ।

ननु काम्यस्य कर्मणः कामप्रयुक्तत्वादस्तु फलवत्त्वं, नित्यस्य तु तन्नास्ति अकामप्रयुक्तत्वादित्यत आह— नित्यस्य चेति, अन्यथेति । नित्यस्य वेदमूलस्य कर्मणः फलाभाव इत्यर्थः । आनर्थक्यमिति । निष्फलनित्यकर्मविधानादिति भावः ।

एवं योगभ्रष्टस्यापि गृहस्थस्य फलप्रदकर्मसत्त्वात् छिन्नाभ्रमिव नश्यतीत्येतन्नाशाशङ्काऽनुचितार्जुनस्येति प्रतिपाद्य, कच्चिन्नोभयविभ्रष्ट इत्यंशमपि विवृणोति— नचेति ।

उभयविभ्रष्टत्वंनाम कर्मयोगध्यानयोगद्वयतो विभ्रंशः नायं गृहस्थस्य घटते- तस्य कर्मसत्त्वादित्याह— कर्मणि सतीति । कर्माण्यमन्यस्यैव ध्यानयोगे प्रवृत्तत्वाद्गृहस्थस्य यदा ध्यानयोगाद्भ्रंशस्तदा कर्मयोगे स प्रवर्तत एवेति कथमस्य कर्मयोगाद्भ्रंशः, न कथमपीति भावः ।

ननु कर्मणो विभ्रंशकारणमस्ति कर्मणामीश्वरार्पणात्मकमिति शङ्कते— कर्म कृतमिति । अतः ईश्वरार्पितत्वादित्यर्थः । कर्मेति कर्तृपदं । नारभते न जनयतीत्यर्थः ।

मोक्षायैवेति चेत् स्वकर्मणां कृतानामीश्वरे सन्न्यासो मोक्षायैव न फलान्तराय योगसहितो योगाच्च विभ्रष्ट इत्यतः तं प्रति नाशाशङ्का युक्तैवेति चेन्न, एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ब्रह्मचारिव्रते स्थित इति च कर्मसन्न्यासस्य विधानान्न चात्र ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वशङ्का, येन एकाकित्वं विधीयते । नच गृहस्थस्य निराशीरपरिग्रह इत्यादिवचनमनुकूलं- उभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्च ।

यद्वा कर्मयोगं विहाय ध्यानयोगे प्रवृत्तः तमपरिसमाप्यैव मृतो यो गृहस्थ स उभयभ्रष्ट इत्युच्यत इति पूर्वपक्षमभिप्रेत्याह—नचेति ।

कर्मणि सतीति । कर्मसन्न्यासस्याकृतत्वादित्यर्थ । नच कर्मयोगाननुष्ठानमेव सन्न्यास इति वाच्यं, शूद्रस्यापि सन्न्यासित्वापत्तेः । तस्माद्विधिपूर्वकं कर्मसन्न्यास एव सन्न्यासः । स यस्यास्ति तस्य सन्न्यासिनः कर्म नास्ति । अन्यस्य त्वस्त्येवेति ।

ननु यदित प्राक् गृहस्थेन कर्म कृतं तदीश्वरायार्पितमेवेति नास्ति गृहस्थस्यास्य कर्मेति शङ्कते—कर्म कृतमिति । अधिकतरेति अनीश्वरसमर्पितकर्मफलापेक्षयाऽत्यधिकेत्यर्थः ।

ननु मोक्षापेक्षया कर्माणीश्वरे समर्पितानि कर्मयोगिना- अतस्तानि कर्माणि मोक्षेतरं फलं जनयितुं नेशते- सच मोक्ष परिपक्वकर्मयोगसाध्य कर्मयोगपरिपाकश्च यावज्जीवमनभिसंहितफलकर्मानुष्ठानादेव भवति, नतु मध्ये कर्मत्यागात्- तस्माच्च कर्मयोगमनुतिष्ठन् तं विहाय ध्यानयोगमाश्रित्य तमप्यपरिसमाप्यैव मृतो गृहस्थ. स कर्मयोगाद्ध्यानयोगाच्च भ्रष्ट इत्युभयभ्रष्ट एवेति शङ्कते—मोक्षायैवेति चेदिति । संग्रहवाक्यं विवृणोति—स्वकर्मणामिति ।

अत्र योगपदं कर्मयोगध्यानयोगोभयपरं- योगद्वयसहितो योगद्वयाद्भ्रष्टश्चेत्यर्थः । अतः उभयभ्रष्टत्वादित्यर्थः । तं प्रतीति एवमुभयभ्रष्टं गृहस्थंप्रतीत्यर्थः ।

परिहरति—नेति । "योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः । एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः । मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥" इतीव वक्ष्यते । एतच्छ्लोकोक्तानामेकाकित्वापरिग्रहत्वब्रह्मचर्याणां गृहस्थेऽसम्भवात्सन्न्यासिविषय एवायं ध्यानयोगो न गृहस्थविषय इत्यर्थः ।

ननु एकाकीत्यनेन सन्न्यासी नोच्यते, किंतु गृहस्थ एव । सद्वितीयस्यापि तस्य ध्यानकाले स्त्रीवियोगेन एकाकित्वमप्युपपद्यत इत्यत आह—नचेति । यदि ध्यानकाले स्त्रीसहायत्वशङ्का स्यात्तर्हि तन्निवृत्तये एकाकित्वविधानं सार्थकं स्यात्- नतु तदस्ति, नहि कर्मकाल इव ध्यानकाले गृहस्थेन स्त्रीसहायेन भाव्यमिति विधिरस्ति, तस्मात्नैकाकिशब्दस्य स्त्रीसहायरहित इत्यर्थः । किंतु सन्न्यासीत्येव ।

ननु एकाकिनयासहाया इति एकाकिशब्दस्यासहाय इत्यर्थः । तथासहायत्वं गृहस्थस्य ध्यानकाले आवश्यकमिति भवतु, यथा कथंचिद्गृहस्थस्याप्यसहायत्वविधिरत आह—न च गृहस्थ-

अनाश्रित इत्यनेन कर्मिण एव सन्न्यासित्वं योगित्वं चोक्तं प्रतिषिद्धं च, निरग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चेति चेन्न, ध्यानयोगंप्रति बहिरङ्गस्य सतः कर्मणा फलाकांक्षा सन्न्याससस्तुतिपरत्वान्न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च, किं तर्हि

स्येति । कामपरिग्रहाभावादीनां गृहस्थेऽसम्भवात्तत्साधारण्यादेकाकित्वमपि सन्न्यासिविषयमेवेत्यर्थः । पूर्वोक्तमेव कारणं पुनराह—उभयेति ।

ननु योगसहितस्य योगाच्च विभ्रष्टस्य गृहस्थस्योभयभ्रष्टत्वमुपपद्यत एवेति प्रागुक्तशङ्कायाः कः परिहार ? येनोभयविभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तेश्चेति वक्तुं शक्यत इतिचेत्, उच्यते— एकाकीत्यादिना सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारस्य विहितत्वाद्गृहस्थस्य ध्यानयोगारोहणं नास्त्येव- येन कर्मयोगत्याग आशङ्क्येत, गृहस्थस्य भ्रंशहेतुः- एवं गृहस्थस्य ध्यानयोगारोहणाभावादेव न कर्मयोगाद्भ्रंशः, नापि ध्यानयोगादिति नास्ति गृहस्थस्योभयभ्रष्टत्वप्रसक्तिः ।

सन्न्यासिनस्तु सोस्ति- 'कर्माणि सन्न्यस्य ध्यानयोगमधिष्ठितत्वेन कर्मफलभ्रंशाद्ध्यानयोगस्य चापक्वत्वेन ध्यानयोगभ्रंशाच्च । नहि कर्माणि सन्न्यस्य ध्यानयोगे प्रवृत्तस्सन्न्यासी ध्यानयोगानुष्ठानस्याशक्यत्वे तं विहाय पुनः कर्मसु प्रवर्तितुमर्हति ।

नच सन्न्यासिनोपि प्रागनुष्ठितकर्मफलसत्त्वात्कथमुभयभ्रंश इति वाच्यं, सर्वकर्मसन्न्यासेन पूर्वाचरितसर्वकर्मफलत्यागस्यापि कृतत्वात्पूर्वाचरितकर्मफलभूतस्वर्गादिकामस्य सन्न्यासेऽनधिकारात्, इहामुत्रफलभोगविरागस्य सन्न्यासहेतुत्वात्, "यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति श्रुतेः । न सन्न्यासिनो गृहस्थाश्रमसमयानुष्ठितयज्ञादिकर्मफलसम्भव, चित्तशुद्धिस्तु दृष्टफलमेवेति न तन्निराकर्तुं त्यक्तुं वा शक्यते । तस्मात् सन्न्यासिनः पूर्वाचरितकर्मवैफल्यात, सन्न्यासाश्रमस्वीकारानन्तरं कर्मणामकर्तव्यत्वाच्च न कर्माणि सन्तीति कर्मभ्रंशस्तावत्सम्पन्नः । ध्यानयोगस्याप्यसाधितत्वेन तु योगभ्रंशश्च जायते । अत उभयभ्रष्टत्वं सन्न्यासिन एवोपपद्यत इति कृत्वा गृहस्थविषयोभयभ्रष्टप्रश्नानुपपत्तिर्दुर्वारैव ।

एतावता यावद्ध्यानयोगारोहणासामर्थ्यं तावद्गृहस्थेन कर्म कर्तव्यं, सति तु सामर्थ्ये सन्न्यस्य ध्यानयोगः कर्तव्य इति सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारः ज्ञानयोगवत्- नतु गृहस्थस्येति सिद्धम् ।

ननु अनाश्रितः कर्मफलमिति प्रकृतश्लोकेन कर्मिण एव सन्न्यासित्वं योगित्वं चोक्तं- 'स सन्न्यासी च योगी'चेति अनग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषिद्धम्- 'न निरग्निर्न चाक्रिय' इति । तथा च यः कर्मयोगी गृहस्थस्स एव सन्न्यासी ध्यानयोगी च, नतु त्वदुक्तसन्न्यासाश्रमी सन्न्यासी योगी वा भवितुमर्हतीति गृहस्थस्य कर्मिण एव ध्यानयोगेऽधिकारः, नतु सन्न्यासिन इति भगवतो मतमित्याक्षिपति—कर्मिण एवेति । यद्वा सन्न्यास इति कश्चनाश्रमो नास्त्येव, किं तर्हि कर्मफलसन्न्यासी गृहस्थ एव सन्न्यासीति भगवतो मतमित्याक्षिपति—कर्मिण एवेति ।

परिहरति—नेति । स्तुतिपरत्वादिति दर्शितवचनस्येत्यर्थः । फलाकांक्षायाः सन्न्यासः त्यागः तस्य स्तुतिः तत्परत्वात् । स्तुतिप्रकारमेव दर्शयति—न केवलमित्यादिना स्तूयत इत्यन्तेन ग्रन्थेन ।

कर्म्यपि कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य कर्मयोगमनुतिष्ठन् सत्त्वशुद्ध्यर्थं सन्न्यासी च योगी च भवतीति स्तूयते । न चैकेन वाक्येन कर्मफलासङ्गसन्न्यासस्तुतिश्चतुर्थाश्रमप्रतिषेधश्चोपपद्यते ।

नच प्रसिद्धं निरग्नेरक्रियस्य च परमार्थसन्न्यासिनः श्रुतिस्मृतिपुराणेतिहासयोगशास्त्रविहितं सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रतिषेधति भगवान् स्ववचनविरोधाच्च सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन् आस्ते मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् अनिकेतस्थिरमतिः 'विहाय कामान् यस्सर्वान् पुमांश्चरति निस्पृहः, सर्वारम्भपरित्यागी'ति च तत्रतत्र भगवता स्ववचनानि प्रदर्शितानि तैर्विरुध्यते चतुर्थाश्रमप्रतिषेधः ।

यः कर्मफलमनाश्रित्य कार्यं कर्म करोति स च सन्न्यासी योगी च भवति निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी च न । इति श्लोकस्यान्वय । कर्मफलासङ्गं सन्न्यस्य त्यक्त्वा सत्त्वशुद्ध्यर्थं कर्मयोगमनुतिष्ठन् कर्म्यपीति भाष्यान्वयः । ननु 'सन्न्यासी च योगी' चेत्यनेन कर्मयोगिस्तुतिः, 'न निरग्निर्न चाक्रिय' इत्यनेन सन्न्यासप्रतिषेधश्च भगवताऽभिप्रेत इत्यत आह—**न चैकेनेति**। वाक्यभेदाभावात्तादृशाभिप्रायकल्पना नोपपद्यत इत्यर्थः ।

ननु श्लोकैकत्वेपि वाक्यस्य द्वित्वमस्त्येव, अनाश्रित इत्यारभ्य योगीचेत्यन्तमेकं वाक्यं, न निरग्निर्न चाक्रिय इति द्वितीयं वाक्यमतो नात्रैकवाक्यत्वम् । यद्वा यः कर्मफलमनाश्रित्य कार्यं कर्म करोति स एव सन्न्यासी योगी चेत्येव, वाक्यं स एवेत्येवकारार्थविवरणं न निरग्निर्नचाक्रिय इत्यतो न वाक्यद्वित्वम् । तथा च एकेनैव वाक्येन कर्मस्तुतिसन्न्यासप्रतिषेधावुपपद्येते एव, यथा 'आत्मैव ह्यात्मनो बन्धु'रित्यत्र आत्मनो बन्धुत्वमन्यस्याबन्धुत्वश्चेति द्वयमेकेन वाक्येन बोध्यते तद्वदित्यत्राह **न च प्रसिद्धमिति** । प्रसिद्धं सन्न्यासित्वं योगित्वं च न च प्रतिषेधति भगवानित्यन्वयः ।

ननु श्रुत्याद्यपेक्षया सर्वज्ञस्य भगवतस्सर्वत्वनन्त्वस्य प्रमाणत्वाच्छ्रुत्यादिविरुद्धमपि भगवान् ब्रूयादेव, तदेव भगवद्वचनमस्माकं प्रमाणमपीत्यत आह— **स्ववचनविरोधाच्चेति**। स्ववचनान्येवोदाहरति-- **सर्वकर्माणीत्यादिना**। 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादयश्श्रुतयः । 'यथोक्तान्यपि कर्माणि परीहाप्य द्विजोत्तम·' इत्यादयः स्मृतयः । भागवतादिपुराणेषु च प्रसिद्धस्सन्न्यास. ।

वस्तुतस्तु- सिंहो माणवक इतिवत्कर्मी सन्न्यासीति वचनं गौणं स्तुतिपरमित्यविवादम् । सा च स्तुतिः प्रसिद्धसिंहवत्प्रसिद्धसन्न्यासिनस्सत्त्व एव सम्भवति न त्वत्यन्तासत्त्वे । नहि प्रसिद्धसिंहस्याभावे सिंहो माणवक इति वक्तुं शक्यते । सिंहवच्छौर्यधैर्यादिसम्पन्नो माणवक इति हि तत्र विवक्षितं वक्त्रा ।

किंचालङ्कारिकैः—'नायं सुधांशुः किंतर्हि सुधांशुः प्रेयसीमुख'मिति प्रसिद्धसुधांश्वपह्नवपूर्वकं कामिनीमुखे सुधांशुत्वमारोप्यमाणं दृश्यते, तत्रापि सन्तमेव प्रसिद्धसुधांशुमपह्नुत्य ते मुखे सुधांशुत्वारोपं कृतवन्त·· न त्वत्यन्तासन्तम् । तद्वदिहापि निरग्निर्न सन्न्यासी, किंतु कर्म्येव सन्न्यासीति दनेन प्रसिद्धे सन्न्यासिनि सन्न्यासित्वमपह्नुत्य कर्मिणि तदारोपितमिति सिद्धएव प्रसिद्धसन्न्यासी।

अपि च- प्रसक्तस्यैव निषेधो नाप्रसक्तस्येति नियमात्परमार्थसन्न्यासिनस्सुतरामभावे कथं तन्निषेध उपपद्यते ? अतो नात्र चतुर्थाश्रमप्रतिषेधो भगवता विवक्षित इति कल्पयितुं शक्यं ब्रह्मणोपि।

तस्मान्मुनेर्योगमारुरुक्षोः प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्याग्निहोत्रादिफलनिरपेक्षमनुष्ठीयमानं ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं सत्त्वशुद्धिद्वारेण प्रतिपद्यत इति स सन्न्यासी च योगी चेति स्तूयते ॥

श्रीभगवान्-- आनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः ।
स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रियः ॥१॥

अनाश्रितेति । अनाश्रितः न आश्रित अनाश्रितः, किं- कर्मफलं कर्मणां फलं यत्तदनाश्रितः कर्मफलतृष्णारहित इत्यर्थः । यो हि कर्मफले तृष्णावान् स कर्मफलमाश्रितो भवति, अयं तु तद्विपरीतो योऽनाश्रितः कर्मफलं एवंभूतस्सन् कार्यं कर्तव्यं नित्यं काम्यविपरीतमग्निहोत्रादिकं कर्म करोति निर्वर्तयति यः कश्चिद्य ईदृशः कर्मी स कर्म्यन्तरेभ्यो विशिष्यत इत्येतमर्थमाह—स सन्न्यासी च योगी चेति, सन्न्यासः परित्यागो यस्यास्ति स सन्न्यासी च, योगी च योगश्चित्तसमाधानं यस्यास्तीति स योगी चेत्येवंगुणसम्पन्नोयं

तस्मादिति । सन्न्यासिन एव ध्यानयोगाधिकारादित्यर्थः । मुनेरिति । मननशीलस्येत्यर्थः । ननु सन्न्यासिन इति- प्रतिपन्नगार्हस्थ्यस्येति विशेषणात् । अनुष्ठीयमानमग्निहोत्रादि कर्मेति शेषः । स इति । य एवं फलनिरपेक्षः शुद्ध्यर्थं कर्मयोगमनुतिष्ठति स इत्यर्थः ।

अथ श्लोकं व्याख्यातुमारभते—अनाश्रित इति । नञ्तत्पुरुषः आश्रित इति कर्तरिक्तः । तेन कर्माकांक्षा जातेत्याह—किमिति । किमनाश्रित इत्यर्थः । आकांक्षां पूरयति—कर्मफलमिति ।

ननु कालान्तरभाविनः जन्मांतरभाविनश्च कर्मफलस्य कथमाश्रयणप्रसक्तिः येनानाश्रित इति तन्निषेधस्यार्थवत्त्वमत आह— कर्मफलतृष्णेति । कर्मफले आशाराहित्यमेव तदनाश्रयणमित्युच्यत इत्यर्थः ।

कथं पुनराशाराहित्यमात्रेण फलानाश्रयणमत आह—यो हीति । फलस्य कामप्रयुक्तत्वात्कामाभावे फलाभाव इत्यर्थः ।

तद्विपरीत इति तृष्णावत्पुरुषाद्विलक्षणः कोयमत आह—योऽनाश्रित इति । एवम्भूतस्सन्निति कर्मफलमनाश्रितस्सन्नित्यर्थः । कार्यं कर्तुं योग्यं । किं तत्कार्यमत आह—नित्यमिति । नित्यस्याकामप्रयुक्तत्वाच्छास्त्रैकमूलत्वाच्चेति भावः । ननु काम्यमित्याह—काम्यविपरीतमिति । काम्यस्य कामप्रयुक्तत्वात्तद्वैपरीत्यं नित्यस्येति भावः ।

ईदृश इति फलनिरपेक्षं नित्यकर्म कर्तेत्यर्थः । कर्म्यन्तरेभ्य इति । फलसापेक्षं कर्माणि कुर्वद्भ्य इत्यर्थः । विशिष्यते उत्कृष्टो भवति, नतु सन्न्यासिभ्यो नापि ध्यानयोगिभ्य उत्कृष्टत्वमस्य कर्मयोगोपेयत्वात्सन्न्यासध्यानयोगयोः नहि काप्युपाय उपेयाद्विशिष्यमाणो दृष्टः श्रुतो वेति भावः ।

स इति कर्मयोगीत्यर्थः । परमार्थसन्न्यासिवैलक्षण्यायाह—सन्न्यासः परित्याग इति । तथा परमार्थयोगिवैलक्षण्यायाह—योगश्चित्तसमाधानमिति । एवंगुणसम्पन्न इति परित्यागचित्तसमाधानरूपगुणयुक्त इत्यर्थः ।

मन्तव्यः, न केवलं निरग्निरक्रिय एव सन्न्यासी योगी चेति मन्तव्यः। निर्गता अग्नयः कर्माङ्गभूता यस्मात् स निरग्निः। अक्रियश्च अनग्निसाधना अविद्यमानाः क्रियास्तपोदानादिका यस्यासावक्रियः।

अयं भावः—यथा सिंहो माणवक इति गौणप्रयोगे सिंहशब्दस्य मुख्यार्थं केसरादिमदाकृतिविशेषं विहाय लक्षणया शौर्यधैर्यादिगुणयोगमर्थं वदन्ति बुधाः माणवकस्सिंहवच्छौर्यधैर्यादिगुणविशिष्ट इति तद्वत्कर्मी योगी सन्न्यासी चेति वचनेपि योगिसन्न्यासिशब्दयोः कर्मसन्न्यासिध्यानयोगिरूपार्थौ विहाय लक्षणया कर्मी सन्न्यासिवद्योगिवच्च परित्यागचित्तसमाधानरूपगुणविशिष्ट इत्यर्थो ग्राह्यो विद्वद्भिः।

तथा च शौर्यधैर्यादिनिमित्तो यथा माणवके सिंहप्रत्यय, तथा परित्यागनिमित्तश्चित्तसमाधाननिमित्तश्च कर्मिणि सन्न्यासिप्रत्ययो योगिप्रत्ययश्चेति। यथा सन्न्यासी कर्माणि परित्यजति तथा कर्मी कर्मफलानि परित्यजतीति कर्मिसन्न्यासिनो परित्यागविषये सादृश्यम्। यथा योगी ब्रह्मणि चित्तं समाधत्ते तथा कर्मी कर्मणि चित्तं समाधत्त इति कर्मियोगिनोस्सादृश्यं चित्तसमाधाने। कर्मणि चित्तसमाधानं च "योग कर्मसु कौशल"मित्यनेन प्रतिपादितं फलतृष्णाभावादिरूपम्।

तस्मान्न मुख्य सन्न्यासित्वं योगित्वं वा कर्मिणि सम्भवति- विरोधात्किन्तु गौणमेव। विरोधश्च कर्मसन्न्यासकर्मकरणयोः प्रसिद्ध एव। ध्यानयोगेप्यस्ति हि यज्ञादिविहितकर्मपरित्याग इति।

यद्यपि सन्न्यासीत्यनेनैव योगीत्यपि सिद्धं- सन्न्यासिन एव योगाधिकाराद्योगिन एव सन्न्यासित्वात्तथापि ज्ञानयोगनिष्ठस्सन्न्यासीह सन्न्यासिशब्देन, ध्यानयोगनिष्ठस्सन्न्यासी तु योगिशब्देनोच्यत इति वैलक्षण्यं बोध्यम्।

किंच यदीह कर्मिणि मुख्यं सन्न्यासित्वं विवक्षितं तर्हि सन्न्यासियोगिशब्दयोरन्यतरेणैवालं, परन्तु गौणं विवक्षितं सन्न्यासिनि तु गुणद्वयमस्ति परित्यागश्चित्तसमाधानं चेति। तदेव प्रवृत्तिनिमित्तीकृत्य सन्न्यासियोगिशब्दद्वयं तत्र प्रवर्तते- तस्यैव गुणद्वयस्य कर्मिण्यपि यथाकथञ्चित्सत्त्वेन कर्मिणि गौणं सन्न्यासित्वं विवक्षितमिति सन्न्यासी योगीति शब्दद्वयप्रयोगस्सार्थकः।

ननु निरग्निरित्यनेनैवाक्रियत्वस्य लाभाद्व्यर्थमक्रिय इति पदमत आह—**अनग्निसाधना इति।** अग्निसहितक्रियाप्रतिषेधो निरग्निशब्देनोक्त - अग्निरहितक्रियाप्रतिषेधायाऽक्रिय इति पदमावश्यकमित्यर्थः।

साग्नय क्रिया यज्ञादय प्रसिद्धा, निरग्नय क्रियास्त्वप्रसिद्धा इति तद्बोधनायाह—**तपोदानादिका इति।** अविद्यमाना क्रिया यस्यासावक्रिय इति सम्बन्ध - नञोऽस्त्यर्थानां वाच्यो वाचोत्तरपदलोप इति वार्तिकात्समास उत्तरपदलोपश्च।

ननु च निरग्नेरक्रियस्यैव च श्रुतिस्मृतियोगशास्त्रेषु सन्न्यासित्वं योगित्वं च प्रसिद्धं; कथमिह साग्नेः सक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं चाप्रसिद्धमुच्यत इति, नैष दोषः-- कयाचिद्गुणवृत्त्योभयस्य सम्पिपादयिषितत्वात् ॥१॥

नन्वप्रसिद्धाभिधानमिदमयुक्तं भगवत इत्याशङ्क्य परिहरति—**ननु चेत्यादिना**। गुणवृत्त्येति लक्षणयेत्यर्थः। सम्पादयितुमिष्टं सम्पिपादयिषितं तत्त्वात्। न वयं निरग्नेरक्रियस्य च सन्न्यासित्वं योगित्वं वा प्रतिषेधामः, नापि साग्नेस्सक्रियस्य तदुभयं विदधामः, किंतु यथोक्तकर्मयोगिनो लक्षणया सन्न्यासित्वं योगित्वं च ब्रूमः-- सन्न्यासियोगिसादृश्यस्य परित्यागचित्तसमाधानरूपस्य कर्मणि सत्त्वादतो न श्रुतिस्मृत्यादिविरोधः।

यत्तु रामानुजः—यः कर्म करोति स ज्ञानयोगनिष्ठः कर्मयोगनिष्ठश्च सः निरग्निः कर्मस्वप्रवृत्तो न भवति, अक्रियः केवलज्ञाननिष्ठश्च न भवति, ज्ञानयोगनिष्ठस्य तु केवलज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगनिष्ठस्य तूभयमस्तीत्यभिप्राय इति, तत्तुच्छम्—यः कर्मी सन्न्यासी योगी च भवतीत्युक्तः कथं स एव कर्मी निरग्निर्न भवति अक्रियश्च न भवतीति वक्तुं शक्यते ? न ह्येकस्मिन्नेव कर्मिणि सन्न्यासित्वविधिः तत्प्रतिषेधश्चेति द्वयमुपपद्यते- निरग्न्यक्रियशब्दौ हि सन्न्यासिनं बोधयतः- तस्यैवाग्निक्रियाभावात्। न च निरग्न्यक्रियशब्दौ कर्मस्वप्रवृत्तं ज्ञाननिष्ठं च बोधयतो न तु सन्न्यासिनमिति वाच्यं, सन्न्यासिन एव तथात्वात्। न हि गृहस्थस्य कर्मसु प्रवृत्त्यभावः ज्ञाननिष्ठा च सम्भवतः। कर्मस्वप्रवृत्तिर्हि कर्मसन्न्यासः स एव ज्ञाननिष्ठा च। नच गृहस्थस्यापि नास्तिकस्यातुरस्य वा कर्मस्वप्रवृत्तिरिति वाच्यं, तादृशगृहस्थस्याल शास्त्रे प्रसक्त्यभावात्। कर्म करोतीति आस्तिकं शक्तमेव गृहस्थमुद्दिश्य ह्युच्यते।

किंच स सन्न्यासी च योगीचेति चकारेण सन्न्यासित्वयोगित्वसमुच्चयस्य कर्मणि त्वदभिमतस्य सिद्धत्वेन न निरग्निर्न चाक्रिय इति पुनरुक्तं। न केवलं कर्मस्वप्रवृत्तो न केवलं ज्ञाननिष्ठश्चेत्येतस्य सन्न्यासी च योगी चेत्यनेनैव सिद्धत्वादिति भावः। अपि च न केवलं कर्मस्वप्रवृत्त इत्यनेन कर्मस्वप्रवृत्तश्चेत्येव लभ्यते, नतु कर्मसु प्रवृत्त इति। तथा च यः कर्म करोति स कर्मस्वप्रवृत्तो ज्ञाननिष्ठश्चेति सिद्धम् ; तच्च पुनरुक्तं कर्मस्वप्रवृत्तत्वस्य ज्ञाननिष्ठत्वस्य चैक्यात्। तथा यः कर्म करोति स सन्न्यासी योगी कर्मस्वप्रवृत्तो ज्ञाननिष्ठश्चेति त्वदभिमतयोजनया हि सिद्धं- तत्र कर्मकरणसन्न्यासयोः कर्मयोगकर्माप्रवृत्त्योः कर्मनिष्ठत्वज्ञाननिष्ठत्वयोश्च विरोधो बालस्यापि विदित एव। सन्न्यासीत्यस्य ज्ञाननिष्ठ इत्यर्थाश्रयणेपि कर्मकरणकर्माप्रवृत्त्योः कर्मयोगनिष्ठत्वज्ञानयोगनिष्ठत्वयोश्च विरोधः स्फुटः; ज्ञाननिष्ठो ज्ञाननिष्ठश्चेति कर्मस्वप्रवृत्तश्चेति शब्दतोऽर्थतश्च पुनरुक्तम्। यः कर्म करोति स कर्मयोगीति सर्वविदितमेवेति कृत्वा यः कर्म करोति स योगीत्युक्तिर्व्यर्था पुनरुक्ता च, यः कर्म करोति स न निरग्निर्न चाक्रियः, किंतु साग्निस्सक्रिय एवेति सर्वजनविदितत्वान्न निरग्निर्न चाक्रिय इत्युक्तिर्व्यर्था पुनरुक्ता च।

यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ।
न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन ॥२॥

तत्कथं कर्मफलसङ्कल्पस्य सन्न्यासात्सन्न्यासित्वं योगाङ्गत्वेन च कर्मानुष्ठानात्कर्मफलसङ्कल्पस्य च चित्तविक्षेपहेतोः परित्यागाद्योगित्वं चेति गौणमुभयं न पुनर्मुख्यं सन्न्यासित्वं योगित्वं चाभिप्रेतमित्येतमर्थं दर्शयितुमाह—यमिति । यं सर्वकर्मतत्फलपरित्यागलक्षणं परमार्थसन्न्यासमिति प्राहुः श्रुतिस्मृतिवादाः योगं कर्मानुष्ठानलक्षणं तं परमार्थसन्न्यासं विद्धि विजानीहि । हेपाण्डव !

कर्मयोगस्य प्रवृत्तिलक्षणस्य तद्विपरीतेन निवृत्तिलक्षणेन परमार्थसन्न्यासेन कीदृशं साम्यमङ्गीकृत्य तद्भाव उच्यत इत्यपेक्षायामिदमुच्यते-- अस्ति हि परमार्थसन्न्यासेन साम्यं कर्तृद्वारकं कर्मयोगस्य, यो हि परमार्थसन्न्यासी स सन्त्यक्तसर्वकर्मतत्साधनतया सर्वकर्म-

---

अथ कर्मयोगनिष्ठस्योभयनिष्ठत्वमित्येतद्व्याहतं- कर्मयोगनिष्ठस्य कर्मयोगनिष्ठत्वेन ज्ञानयोगनिष्ठस्य ज्ञानयोगनिष्ठत्वेन उभयनिष्ठस्योभयनिष्ठत्वेन च भाव्यत्वात्कर्मयोगनिष्ठस्य वा ज्ञानयोगनिष्ठस्य वा उभयनिष्ठत्वासम्भवात् ।

तथा एकस्य पुरुषस्य उभयनिष्ठत्वमपि नैव सम्भवति- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति भगवतैव साङ्ख्ययोगयोर्भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वस्योक्तत्वात्, स्थितिगतिवत् ज्ञानकर्मणोः परस्परं विरोधाच्च । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् ।

तस्मान्न कर्मयोगनिष्ठस्य ज्ञानयोगनिष्ठत्वमुभयनिष्ठत्वं वा स्वप्नेपि सम्भवति । यद्येवमसम्भावितार्थं ब्रूयाद्भगवांस्तर्हि सोप्यप्रमाणभूत एव स्यात् । अहो ! रामानुजस्य पाण्डित्यम् ! येन भगवत्यप्रमाणबुद्धिरापादिता ॥१॥

अत्रादौ किंचिद्व्याख्यानं अष्टम् ।

के प्राहुरत आह—श्रुतिस्मृतिवादा इति । श्रुतिस्मृतिवाक्यानीत्यर्थः । श्रुतीः स्मृतीश्च वदन्ति ये ते इति वा । श्रुतिस्मृतिविज्ञा इत्यर्थः ।

ननु कर्मसन्न्यासकर्मानुष्ठानयोर्मिथो विरोधात्कथं कर्मसन्न्यासस्य कर्मानुष्ठानरूपयोगत्वसम्भव इत्याक्षिपति—कर्मयोगस्येति ।

आक्षेपं समाधत्ते—अस्ति हीत्यादिना । कर्मयोगस्य परमार्थसन्न्यासेन कर्तृद्वारकं साम्यमस्ति हीत्यन्वयः । तदेव विवृणोति—यो हीत्यादिना । सन्न्यासिनि योगिनि च फलविषयसङ्कल्पत्यागरूपांशस्यैवभात्कर्तृसाम्यप्रयुक्तं साम्यं सन्न्यासयोगयोरस्तीत्यर्थ. ।

तत्रेयान् विशेषः—सन्न्यासी कर्मविषयं तत्फलविषयं च सङ्कल्पं सन्न्यस्यति; योगी तु न कर्मविषयं, किंतु तत्फलविषयमेव कर्मविषयसङ्कल्पस्यापि त्यागे कर्मानुष्ठानासम्भवादिति ।

तत्फलविषयं संकल्पं प्रवृत्तिहेतुकामकरणं सन्न्यस्यति; अयमपि कर्मयोगी कर्म कुर्वाणएव फलविषयं सङ्कल्पं सन्न्यस्यतीत्येतमर्थं दर्शयिष्यन्नाह—

नहि यस्मादसन्न्यस्तसङ्कल्पः असन्न्यस्तः अपरित्यक्तः फलविषयसङ्कल्पोऽभिसन्धिर्येन सोऽसन्न्यस्तसङ्कल्पः कश्चन कश्चिदपि कर्मी योगी समाधानवान् भवति, न भवतीत्यर्थः। फलसङ्कल्पस्य चित्तविक्षेपहेतुत्वात्तस्माद्यः कश्चन कर्मी सन्न्यस्तसङ्कल्पो भवेत्स योगी समाधानवानविक्षिप्तचित्तो भवेत्- चित्तविक्षेपहेतोः फलसङ्कल्पस्य सन्न्यस्तत्वादित्यभिप्रायः। एवं परमार्थसन्न्यासकर्मयोगयोः कर्तृद्वारकं सन्न्याससामान्यमपेक्ष्य यं सन्न्यासमिति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डवेति कर्मयोगस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वमुक्तम् ॥२॥

अयमेव सङ्कल्पः कामस्य कारणं, सच कामः कर्मसु प्रवृत्तेर्हेतुरित्याह—प्रवृत्तिहेतुकामकारणमिति। सङ्कल्पस्य विशेषणम्। कामकारणस्य सङ्कल्पस्यैव त्यागात्कामस्यानुदयः, ततश्च कर्मस्वप्रवृत्तिस्सन्न्यासिन इति भावः।

नच योगिनोऽपि सङ्कल्पत्यागात्कामानुदये कथं कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, फलविषयसङ्कल्पत्यागात्फलकामानुदयेऽपि योगिनः कर्मविषयसङ्कल्पत्यागाभावात्कर्मकामोदयेन कर्मसु प्रवृत्तिसिद्धेः।

नच फलसङ्कल्पाभावे योगिन. कुतः कर्मसङ्कल्प इति वाच्यं, ईश्वरप्रीतिरूपे चित्तशुद्धिरूपे पापक्षयरूपे वा नित्यकर्मफले योगिनः कामसत्त्वात्, तस्य चेश्वरप्रीत्यादिरूपस्य फलस्य पुण्यपापान्यतरत्वाभावेन देवतिर्यगादिजन्मद्वाराऽबन्धकत्वेन फलत्वाभावात्।

नचैवं मोक्षस्यापि फलत्वाभाव इति वाच्यं, तस्येष्टत्वात् नहि वयं नित्यसिद्धं सच्चिदानन्दब्रह्मरूपं मोक्षं फलं ब्रूमः- यज्जन्यं यच्च बन्धकं तदेव हि फलम्। अतएव नित्यकर्मणः फलाभाववचनमप्युपपद्यते।

यद्वा यस्य कस्यापि फलस्य सङ्कल्पो मास्तु योगिनः, तथापि स कर्म करोत्येव- गृहस्थेनाधिकृतेन कर्म कर्तव्यमित्येवंरूपेश्वराज्ञातिक्रमे नरकभयात्। अतएव प्रत्यवायपरिहारार्थानि नित्यकर्माणीति कर्मिणां राद्धान्तः।

नच प्रत्यवायपरिहारएव फलमित्यस्ति तत्सङ्कल्पात्फलसङ्कल्पो योगिन इति वाच्यं, प्रत्यवायाभावस्य भावरूपफलत्वायोगात्। .फलं हि स्वर्गादिकं पुत्रादिकं भावरूपमेवेष्यते। नच रोगाभावस्यारोग्यस्य फलत्वमस्तीति वाच्यं, अरोगस्य भाव आरोग्यं दृढगात्रत्वादिकं तद्धि भाव एवेति।

अथ वा ईश्वराज्ञारूपत्वान्मया कर्माणि कर्तव्यानि गृहस्थेनेत्येतावत्यैव बुद्धिर्योगिनः- तावतैव कर्मानुष्ठानसम्भवात्। अतो न यस्यकस्यापि फलस्य सङ्कल्पप्रसक्तिरिति।

न हीति। हि असन्न्यस्तसङ्कल्पः कश्चन योगी न भवति। तस्मात्कर्मयोगिनः फलसङ्कल्पसन्न्यासरूपसन्न्यासवत्त्वेन सन्न्यासित्वं सिद्धमिति भावः। एतेनैकस्मिन्नेव कर्मणि चित्तविक्षेपहेतुफलसङ्कल्पत्यागाद्योगित्वं सन्न्यासित्वं चेत्युभयं सम्भवति लक्षणयेति सिद्धम्।

सन्न्यस्तसङ्कल्पस्य सन्न्यासित्वं तावत्प्रसिद्धम्; अत्र च श्लोके असन्न्यस्तसङ्कल्पस्यायोगित्व-

आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥३॥

ध्यानयोगस्य फलनिरपेक्षः कर्मयोगोपि बहिरङ्गसाधनमिति त सन्न्यासत्वेन स्तुत्वाऽधुना कर्मयोगस्य ध्यानयोगसाधनत्वं दर्शयति—

कथनेन सन्न्यस्तसङ्कल्पस्यैव योगित्वं प्रतिपादितम् । ततश्च सन्न्यासिनो योगिनश्च सन्न्यस्तसङ्कल्पत्वं समानधर्म इति सिद्धम् । एव सन्न्यासियोगिनोस्साम्यात्तद्द्वारा सन्न्यासयोगयोस्साम्यमिति निष्कर्षः ।

वस्तुतस्तु सर्वकर्मतत्फलविषयसङ्कल्पसन्न्यासाद्यथा सर्वकर्मसन्न्याससिद्धिस्सन्न्यासिन· तथा सर्वकर्मफलविषयसङ्कल्पसन्न्यासाद्योगसिद्धिर्योगिन इति सन्न्यासयोगयोः कारणद्वारा किमपि साम्यमस्त्येव-सङ्कल्पसन्न्यासप्रयुक्तत्वात्सन्न्यासयोगयोः यथा मृज्जन्यत्वाद्घटशरावयोः साम्यं तद्वत् ।

यत्तु रामानुजः—सन्न्यासं ज्ञानयोगं योगं कर्मयोगं विद्धि कर्मयोगान्तर्गतत्वादात्मयाथात्म्यज्ञानस्य । अनात्मन्यात्मतादात्म्याभिमान सङ्कल्पस्तदपरित्यागी कर्मयोगी न भवत्येवेति, तत्तुच्छम्-योगान्तर्गतस्य ज्ञानस्य योगशब्दवाच्यत्वं तावद्विरुद्धं- पेटिकान्तर्गतस्य वस्त्रस्यापि पेटिकाशब्दवाच्यत्वापत्तेः । लक्षणाश्रयणं तु दुष्टं- मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । नापि कर्मयोगे ज्ञानयोगस्यान्तर्भावः कर्मयोगोपेयत्वाद्ज्ञानयोगस्य । नाप्यात्मान्ये आत्माभिमानस्य सङ्कल्पत्वं, किं तर्ह्यध्यासत्वमेव । तस्य परित्यागे कर्मयोगस्य स्वरूपासिद्धिरेव- अकर्तृत्वादात्मनः, अनात्मनां च जडत्वात् । नहि जडस्य वा घटादेः कर्तृत्वं दृष्टं लोके श्रुतम् ।

किंच अहं कर्म कुर्यामिति सङ्कल्पमूलकत्वं कर्मणस्सर्वैसम्प्रतिपन्नम् । स चाहङ्कारेऽनात्मन्यात्माभिमानप्रयुक्तः- अहङ्कारस्यैव कर्तृत्वात्, आत्मनश्चाकर्तृत्वात् । तस्याप्यभिमानस्य परित्यागे कथं कर्मयोगसिद्धिः । अतो न कर्मयोगिनोऽध्यासनिवृत्तिरावश्यकी, किं तर्हि देहातिरिक्तः कश्चिन्नित्य आत्माऽस्तीत्येतावत्येव बुद्धिस्तस्यावश्यकी ।

नच अनात्मनां जडत्वादात्मनश्चाकर्तृत्वे विधिशास्त्रवैयर्थ्यात्- 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणानुसाराच्च कर्तैवात्मेति वाच्यं, शास्त्राणामविद्यावद्विषयत्वात् देहाद्यनात्मसङ्घाते आत्माभिमानिनः कर्तुस्सत्वान्न शास्त्रवैयर्थ्यं, नाप्यधिकरणविरोधः- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुतिविरोधादात्मत्वकर्तैव । अन्यथा कर्तृत्वे सति भोक्तृत्वं स्यात्तदुभयसत्त्वे विकारित्वं स्यात्तस्यापि सत्त्वेऽनित्यत्वं स्यात्- 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति 'अविकार्योऽयमुच्यत' इति गीताशास्त्रोक्तार्थ एवाप्रमाणः कल्पितस्स्यात् । तस्मान्नास्त्यात्मनः कर्तृत्वमिति सिद्धान्तः ।

य एवमात्मानमकर्तारं वेत्ति कथं तस्य कर्म कुर्यामिति सङ्कल्पः, येन कर्मयोगप्रवृत्तिः । तस्मादज्ञ एव कर्मयोगी । ज्ञानार्थं हि स कर्मयोगे प्रवृत्तः । यदि प्रागेव ज्ञानी तर्हि कुतस्तस्य कर्मयोगप्रवृत्तिः । कस्मान्न कर्मयोगे ज्ञानस्यान्तर्भावः । उक्तमपीदं पुन.पुनर्मया वर्ण्यते प्रतिपत्तृप्रतिपत्तिदार्ढ्याय ।

एवं कीर्तयन्नारुरुक्षोरिति श्लोकमवतारयति—ध्यानयोगस्येति ।

आरुरुक्षोरिति । आरुरुक्षोः आरोढुमिच्छोरनारूढस्य ध्यानयोगेऽवस्थातुमसमर्थस्येत्यर्थः । तस्यारुरुक्षोर्मुनेः कर्मफलसन्न्यासिन इत्यर्थः । किमारुरुक्षोर्योगं कर्म कारणं साधनमुच्यते योगारूढस्य पुनस्तस्यैव शम उपशमः सर्वकर्मभ्यो निवृत्तिः कारणं योगारूढत्वस्य साधनमुच्यत इत्यर्थः ।

यावद्यावत्कर्मभ्य उपरमते तावत्तावन्निरायासस्य जितेन्द्रियस्य चित्तं समाधीयते ।

आरुरुक्षोरिति । योगमारुरुक्षोरित्यन्वयः । योगोऽत्र ध्यानयोगः, नतु कर्मयोगः कर्मयोगारुरुक्षो कर्म कारणमिति वक्तुमयुक्तत्वात्, कर्मयोगारोहणस्यैव कर्मकरणरूपत्वात् । अयं हि ध्यानयोगमारोढुं केवलमिच्छति, नतु ध्यानयोगमारुह्य स्थातुं क्षमते; अत एवारुरुक्षुरित्युच्यते इत्यभिप्रेत्याह—अनरूढस्येत्यादि ।

ध्यानयोगस्य मन इन्द्रियजयप्रयुक्तत्वात्तज्जयस्य च दुष्करत्वादुक्तमसमर्थस्येति । दृष्टश्रुतसर्वविषयेभ्यो व्यावर्त्य केवलात्मनि मनः स्थापयितुमसमर्थस्येत्यर्थः ।

ननु सन्न्यासवाचिनो मुनिशब्दस्य कथमिह प्रयोगोऽत आह—कर्मफलसन्न्यासिन इति । भविष्ययोगिनोपि कर्मफलसन्न्यासित्वेन गौण्या वृत्त्या सन्न्यासित्वान्मुनिशब्दबोध्यत्वमस्तीति भावः । भविष्यसन्न्यासित्वाद्भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य ओदनं पचतीतिवन्मुनिरिति निर्देश इति वा । कर्मकारकदेवतास्वरूपादिमननशीलत्वान्मुनिरिति वा वक्तुं शक्यते ।

प्रपञ्चस्य ब्रह्मेव पुत्रस्य पितेव वा मुनेः कर्म कारणमिति भ्रमव्युदासायाह—साधनमिति । कर्मरूपसाधनेन मुनिर्योगमारोढुं प्रभवति निश्श्रेणिकया प्रासादं पुरुष इवेति भावः । एतेन ध्यानयोगारोहणसाधनत्वं कर्मणस्सिद्धम् ।

तस्यैवेति । य एवं कर्मानुष्ठानद्वारा योगमारूढस्तस्यैवेत्यर्थः । शमः सन्न्यास इति यावत् । ननु कर्मयोगस्य साधनमित्युक्तं, शमः पुनः कस्य कारणमत आह—योगारूढत्वस्येति । कर्मयोगो ध्यानारोहणसामर्थ्यमात्रं जनयति पुरुषस्य, ध्यानयोगारोहणं तु शमसाध्यमेवेत्यर्थः ।

यद्वा निश्श्रेणिकया पुरुषः प्रासादमिव कर्मणा मुनिर्ध्यानयोगमारोहति केवलम् । आरुह्य तत्र चिरं स्थातुं तु मुनेश्शम एव साधनं यथा प्रासादमारुह्य चिरं स्थातुमासनादिकं साधनं पुरुषस्य । एतेन योगे यश्चिरमवस्थितस्स एव योगारूढः, न तु योगारोहणमात्रेणेति सिद्धम् । एतदनुसारेण योगारूढत्वस्येत्यस्य योगमारुह्य चिरमवस्थानस्येत्यर्थो वाच्यः । पूर्वस्मिन् मते तु यथाश्रुत एवार्थः ।

ननु कथमुपरमस्य योगारूढत्वसाधनत्वमत आह—यावद्यावदिति । तथासतीति चित्तसमाधाने सतीत्यर्थः ।

अयमाशयः—कर्मिणः फलसङ्कल्पत्यागेन चित्तविक्षेपाभावेपि कर्मकारकसामग्रीसम्पादनायासादिना मन इन्द्रियजयस्तस्य दुष्करः, ततस्तस्य चित्तसमाधानं दुर्लभमिति न कर्मी कथमपि योगारूढो भवितुमर्हति, किंतु सन्न्यासिन एवायासाभावादिन्द्रियजयश्चित्तसमाधानं चेति सन्न्यास्येव योगारूढो

तथासति स योगारूढो भवति। तथाचोक्तं- 'नैतादृशं ब्राह्मणस्यास्ति वित्तं यथैकता समता सत्यता च। शीलं स्थितिर्दण्डनिधानमार्जवं ततस्ततश्चोपरमः क्रियाभ्य' इति ॥३॥

यदा हि चेन्द्रियार्थेषु न कर्मस्वनुषज्जते।
सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते ॥४॥

अथेदानीं कदा योगारूढो भवतीत्युच्यते—यदेति। यदा समाधीयमानचित्तो योगी हि यस्मात् इन्द्रियार्थेषु इन्द्रियाणामर्थाश्शब्दादयस्तेष्विन्द्रियार्थेषु कर्मसु च नित्य-

भवितुमर्हति। अतः सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारः, कर्मिणस्तु ध्यानयोगारोहणसामर्थ्याय कर्मयोग एवाधिकार इति।

स्वोक्तार्थे प्रमाणमाह—**नैतादृशमिति**। ब्राह्मणस्य सन्न्यासिन इत्यर्थः-- तस्यैव वक्ष्यमाणगुणयोगसम्भवात्; एतादृशं वक्ष्यमाणवित्ततुल्यमित्यर्थः। वित्तं नास्ति। किं तद्वित्तमत आह—**यथेति**। एकता सर्वत्रात्मैकत्वबुद्धिः, समता सर्वत्रात्मसमत्वबुद्धि', सत्यता ब्रह्मात्मैकसत्यत्वबुद्धि', शीलं सत्स्वभाव', स्थितिर्ब्रह्मनिष्ठा, दण्डनिधानं मनोवाक्कायानां दण्डकरणं, तेषां दण्डोनाम नियमनं; स्वायत्तीकरणमिति यावत्। आर्जवं सर्वत्र ऋजुबुद्धि', ततस्ततस्ताभ्यस्ताभ्य· क्रियाभ्य· सर्वकर्मभ्य इत्यर्थः। उपरमः निवृत्तिश्च इत्येतत्सर्वं ब्राह्मणस्य वित्तं, न तु कनकादिकं- तद्बन्धनात्मज्ञस्य वित्तम्। तस्य च लौकिकवित्तस्य वैदिकवित्तस्य चास्ति महदन्तरं यत्तेन तस्य संसारः, अनेन त्वस्य संसारनाश इति। अत उक्तं नैतादृशं वित्तमस्तीति। तस्मादुपरतिरेव योगारूढत्वं सम्पादयतीत्यनवद्यम्।

योगोऽत्र वैराग्यं; तथा च यावद्वैराग्योदयं कर्म कार्यं, विरक्तस्य तु सन्न्यास एव ज्ञानपरिपाकसाधनमिति मधुसूदनः। योगो ज्ञानयोगश्शमस्समाधिरिति तु श्रीधरः।

यत्तु रामानुजः—यावदात्मावलोकनरूपमोक्षावाप्ति कर्म कार्यमित्यर्थ इति, यच्च वेदान्तदेशिकश्शम· कर्मनिवृत्तिरेव नतु पारिव्राज्यमिति, तदुभयं तुच्छम्—परमते आत्मावलोकनस्यामोक्षत्वात्, कर्मणा आत्मावलोकनासम्भवात्, आत्मावलोकनस्य वेदान्तविचारसाध्यत्वादथवा समाधिसाध्यत्वात्।

शमः कर्मनिवृत्तिर्न तु पारिव्राज्यमित्येतदयुक्तं—गृहस्थस्य कर्मिणः कर्मनिवृत्त्यसम्भवात्सन्न्यासिनः कर्मासम्भवाच्च कुतः कर्मनिवृत्तेरपारिव्राज्यम्। नच गृहस्थस्यापि ध्यानयोगारूढस्य कर्मनिवृत्तिरिति वाच्यं, गृहस्थस्य ध्यानयोगारूढत्वस्यैवासम्भवात्। तस्मात्कर्मसन्न्यासं विना कर्मनिवृत्तिर्न सम्भवतीति शमः पारिव्राज्यमेव ॥३॥

यदेति। हि यस्मादिति। यस्मात्कर्मसु विषयेषु चानुषङ्गाभावात्सर्वसङ्कल्पसन्न्यासाच्च योगारूढो भवति पुरपरस्तस्माद्योगारूढत्वस्य शमः कारणमित्यर्थः। इन्द्रियाणामिति ग्राह्यग्राहकभावसम्बन्धे शेषे षष्ठी। इन्द्रियग्राह्येष्वर्थेष्वित्यर्थ.। अर्थाश्शब्दादयो विषयाः- अर्थ्यन्ते प्रार्थ्यन्ते संसारिभिरित्यर्थाः।

यदा हि चेत्यत्रत्यस्य चकारस्य कर्मस्वित्यनेनान्वय इत्याह—**कर्मसु चेति**। चतुर्विधानि कर्माणि- तत्र नित्यानि अग्निहोत्रादीनि, नैमित्तिकानि दर्शादीनि, काम्यानि कारीरीष्ट्यादीनि, प्रतिषिद्धानि हिंसादीनि।

नैमित्तिककाम्यप्रतिषिद्धेषु च प्रयोजनाभावबुद्ध्या नानुषज्जते; अनुषङ्गं कर्तव्यताबुद्धिं न करोतीत्यर्थः। सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी सर्वान् सङ्कल्पान् इहामुत्रार्थकामहेतून् सन्न्यसितुं शीलमस्येति सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढः; प्राप्तयोग इत्येतत्। तदा तस्मिन् काले उच्यते।

सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीतिवचनात्सर्वांश्च कामान् सर्वाणि च कर्माणि सन्न्यसेदित्यर्थः। सङ्कल्पमूला हि सर्वे कामाः 'सङ्कल्पमूलः कामो वै यज्ञास्सङ्कल्पसम्भवाः। काम! जानामि ते मूलं सङ्कल्पात्किल जायस' इत्यादिस्मृतेः। सर्वकामपरित्यागे च सर्वकर्मपरित्यागः सिद्धो भवति, 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते' इत्यादिश्रुतिभ्यः, 'यद्यद्धि कुरुते जन्तुस्तत्तत्कामस्य चेष्टित'मित्यादिस्मृतिभ्यश्च, न्यायाच्च। नहि सर्वसंकल्प-

---

एतेषु कुतो नानुषज्जते इत्यत आह—प्रयोजनाभावबुद्ध्येति। विषयभोगसुखस्य कर्मफलस्य अल्पत्वास्थिरत्वसातिशयत्वदुःखोदर्कत्वाद्यनुसन्धानेन तस्याप्रयोजनत्वान्नास्ति विषयजन्यं कर्मसाध्यं वा किञ्चिदपि प्रयोजनं विवेकिन इति भावः।

ननु कर्मणां घटादिवत्स्वरूपाभावात्कथं तत्सङ्गः पुरुषस्य, येन तन्निवारणं सार्थकं स्यादत आह--कर्तव्यताबुद्धिमिति। कर्माणि मया कर्तव्यानीत्याकारकबुद्धिरेव कर्मसु सङ्गः। स्वरूपवत्सु विषयेषु तु साक्षादेव सङ्ग इति बोध्यम्। यद्वा विषयेषु कर्तव्यताबुद्धिर्ग्राह्यताबुद्धिस्सङ्ग इति।

इहेति। इह मनुष्यलोके अर्थाः पशुपुत्रादयः, अमुत्र परलोके अर्थाः स्वर्गादयः तेषु इहामुत्रार्थेषु कामास्तृष्णाः तेषां हेतवः कारणानि तान् कामस्य सङ्कल्पप्रभवत्वात्कामहेतुत्वं सङ्कल्पस्येति भावः। शीलं स्वभावः ताच्छील्ये णिनिः। सन्न्यासीति। योगमारूढो योगारूढः द्वितीयेति योगविभागात्समासः। यावदर्थमाह—प्राप्तयोग इति। यो विषयकर्मसङ्गरहितः सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी च तेन ध्यानयोगस्सम्यक्प्राप्त इत्यर्थः। उच्यते विद्वद्भिरिति शेषः, शास्त्रैरिति वा।

नन्वत्र सङ्कल्पसन्न्यास एवोक्तो, नतु कामसन्न्यास इत्यत आह—सर्वेत्यादि। कारणस्य सङ्कल्पस्यैव त्यागे कुतः कार्यस्य कामस्य सत्त्वमिति भावः। सङ्कल्पमूला इति। सङ्कल्पो मूलः कारणं येषां ते सङ्कल्पमूलाः। हिशब्दः प्रसिद्धिं द्योतयति। तामेव प्रसिद्धिं दर्शयति—संकल्पमूल इत्यादिना। एवं सङ्कल्पत्यागात्कामत्यागमुक्त्वा कामत्यागात्कर्मत्यागसिद्धिं वदति—सर्वेति। कथं कामपरित्यागे कर्मपरित्याग इत्यत्र श्रुत्यादीन् प्रमाणयति—सः कामी यथाकामः यत्पुरुषार्थकामः भवति तत्क्रतुः तत्पुरुषार्थसाधनानुष्ठानदृढनिश्चयो भवति; यत्क्रतुर्भवति यदनुष्ठानदृढनिश्चयो भवति तत्कर्म कुरुते। न्यायाच्चेति। यो यत्कामः सः तत्साधकं कर्म कुरुते तत्तत्कामहेतुत्वात्तत्तत्कर्मणः, यथा जलकामः कूपं गच्छतीत्यनुमानादित्यर्थः।

न्यायमेव व्यतिरेकमुखेन द्रढयति—नहीति। स्पन्दितुं चलितुमपि चलनसङ्कल्पाभावे चलनाभावादिति भावः। यद्वा चलनसङ्कल्पाभावे चलनकामाभावाच्चलनकामाभावे चलनाभावाच्चेति भावः।

सङ्कल्पाभावे कर्माभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरनेन दर्शिता। सङ्कल्पसत्त्वे कर्मसत्त्वमित्यन्वय-

सन्न्यासी कश्चित् स्पन्दितुमपि शक्तस्तस्मात्सर्वसङ्कल्पसन्न्यासीतिवचनात्सर्वान्कामान् सर्वाणि च कर्माणि त्याजयति भगवान् ॥४॥

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।
आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥५॥

यदैवं योगारूढस्तदा आत्मा आत्मना उद्धृतो भवति संसारानर्थव्राताददतः उद्धरेदि उद्धरेत् संसारसागरे निमग्नमात्मानमात्मना, स्वत ऊर्ध्वं हरेद्योगारूढतामापादयेदित्यर्थ

व्याप्तिस्तु श्रुत्यादिभिर्दर्शिता । अन्वयव्यतिरेकयोर्न्यायत्वं च शास्त्रप्रसिद्धम् । तथा च न्यायाच्चेत्य अन्वयव्यतिरेकरूपन्यायादित्यप्यर्थो वाच्यः । अनुमानमप्येतन्न्यायाधीनसत्ताकमेव- व्याप्तिज्ञानस्यैव तत्र कारणत्वात् ; वह्निसत्त्वे धूमसत्त्वं, वह्न्यभावे धूमाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकवशादेव हि पर्वते वह्निरनुम शक्यते धूमवत्त्वलिङ्गेन इति ।

तस्मादिति । सङ्कल्पसन्न्यासे कामसन्न्यासपूर्वककर्मसन्न्याससिद्धेरित्यर्थः । त्याजयती योगानुष्ठात्रेति शेषः । अतस्सर्वकर्मसन्न्यास्येव योगारूढः, नतु गृहस्थ इति नास्ति गृहस्थ योगाधिकार इति भावः ।

यत्तु विषयाननुषङ्गाभ्यासरूपः कर्मयोग इति रामानुजः, तत्तुच्छम्—कर्मानुष्ठानविषयान पङ्गयोर्मिथो विरुद्धत्वात्- इन्द्रियाणां हविरादिविषयानुषङ्गाभावे यज्ञादिकर्मानिष्पत्तेः ॥४॥

उद्धरेदिति । आत्मा स्वयमात्मना स्वेन संसारानर्थव्रातादुद्धृतो भवति । यद्यप्यात्म निमज्जनमुद्धरणं चेति द्वयमसम्भवि, तथापि साभासबुद्धेः बुद्धिप्रतिफलितचिदाभासस्य वा जीव प्रमातुः कूटस्थात्मस्वरूपापरिज्ञानमूलकं यदासीत्संसारसागरे निमज्जनं तदिदानीं कूटस्थात्मस्वरूपज्ञान द्विनश्यतीत्यभिप्रेत्येदमुक्तम् ।

अस्ति हि यावदात्मसाक्षात्कारं बन्धमुक्त्यादिस्सर्वोपि व्यवहारः अविद्यावस्थायां- यथा ज चलतिसति तत्प्रतिफलितस्सूर्यबिम्बश्चलन्निव लक्ष्यते, तथा बुद्धौ संसरन्त्यां तत्प्रतिफलितश्चिदाभासस्सं न्निव दृश्यतेऽज्ञानात्- 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । तस्यां च बुद्ध्यां योगेन स्थिरीकृतायां सत्य असंसार्यात्मस्वरूपसाक्षात्कारो जायते- यथा जले निश्चले सति निश्चलसूर्यप्रतिबिम्बसाक्षात्कारः । एवं ततो योगेन बुद्धिं स्थिरीकुर्यात्पुरुषः । ततश्चात्मा संसारव्रातादुद्धृतो भवतीत्यर्थः ।

उद्धरेदिति । अनिमग्नस्योद्धरणासम्भवादाह—संसारसागरे निमग्न इति । संसारसाग निमग्नबुद्धितादात्म्याध्यासात्स्वयमप्यात्मा तत्र निमग्न इव स्थितः, नतु वस्तुतो निमग्न इति भावः ।

आत्मानं स्वं स्वतः स्वेन सार्वविभक्तिकः तसिः । उदित्युपसर्गस्याव्ययस्य ऊर्ध्वार्थकत्वादाह- ऊर्ध्वं हरेदिति । नेदमूर्ध्वनयनं स्वर्गाद्यूर्ध्वलोकगमनं- तस्यापि संसारमण्डलान्तःपातित्वात् । ना सत्यलोकगमनं- तस्यापि मायिकत्वादित्यभिप्रेत्याह—योगारूढतामापादयेदिति । प्रमातुरात्मन आ स्वरूपावलोकननिष्ठत्वापादनमेवोर्ध्वनयनम् । तत एव संसारसागरोद्धरणरूपोर्ध्वगमनसम्भवादिति भावः

नात्मानमवसादयेत् नाऽधो नयेत् । आत्मैव हि यस्मादात्मनो बन्धुः, न ह्यन्यः कश्चिद्बन्धुः संसारमुक्तये भवति । बन्धुरपि तावत् मोक्षप्रतिकूल एव स्नेहादिबन्धनायतनत्वात्तस्माद्युक्त-

अवसादयेत् खेदयेत् नाशयेदिति वा । तच्चाधोनयनरूपमेवेत्याह—अधोनयेदिति । संसारसागरे न पातयेदित्यर्थः । आत्मावलोकनाभावे संसारसागरपातादिति भावः ।

ननु कूपे पतितं तत उद्धर्तुमशक्तं यथोपरिस्थो रज्ज्वादिसाधनैरुद्धरति, तद्वत्संसारसागरे निमग्नं पुरुषमुद्धरेदेव कश्चिदन्यो गुर्वादिरीश्वरादिर्वा इत्यत आह—आत्मैवेति । महावाक्योपदेशमात्रमेव गुरुः करोति; चित्तशुद्धिरूपमनुग्रहमेवेश्वरः करोति; पुरुषस्तु वाक्यार्थमननं निदिध्यासनं च स्वयमेव कुर्यात् । एवं विचारेणात्मसाक्षात्कारानुदये गुरूक्तविधया प्राणायामादिरूपं योगं स्वयमेवाभ्यसेत्; विषयेभ्य इन्द्रियाणि मनश्च स्वयमेव निवर्तयेत्; कूटस्थमात्मानं च स्वयमेव साक्षात्कुर्यात्, न त्वन्य-पुरुषसहायसाध्यं किमप्यस्ति- यथा सुषुप्तिः स्वैकसाध्या तथा समाधिरपि स्वैकसाध्य एव । यत एवं तत आत्मैवात्मनो बन्धुरित्युच्यते- मुक्तिप्रदत्वात् । यथा बन्धुः पुरुषस्य भोजनादिसत्कारदानेन सुखप्रदस्तद्वदिति भावः । आत्मा आत्मनो बन्धुरित्यनुक्त्वा आत्मैवात्मनो बन्धुरित्युक्तं, तत्रावधारणार्थमाह—बन्धुरपीति । आत्मन आत्मैव बन्धुः, न त्वन्यः प्राकृतः पितृभ्रात्रादिः- ते हि मोक्ष-प्रतिकूलत्वादात्मनो नैव बन्धवः ।

नहि पुरुषार्थप्रतिबन्धकस्य लोके बन्धुत्वं दृश्यते, द्रव्यापहारिणं द्रव्यागमप्रतिबन्धकं वा पुरुषं न हि लोको बन्धुं स्वस्य मन्यते, कं तर्हि ? शत्रुमेव । मोक्षस्तु परमपुरुषार्थ इति सर्वास्तिकजन-सम्मतम् । यस्तु तस्य प्रतिकूलः कथं स बन्धुर्भवेत् । अतो मोक्षरूपपरमपुरुषार्थप्रतिकूलाः पितृभ्रात्रादयः सर्वेऽपि नैव बन्धवः, किं तर्हि शत्रव एव- पुरुषार्थप्रतिकूलत्वात् ।

कुतस्तेषां मोक्षप्रतिकूलत्वमत आह—स्नेहादिबन्धनायतनत्वादिति । स्नेहशोकमोहादि-बन्धनस्थानत्वादित्यर्थः । पित्रादिर्हि पुत्रादिं स्नेहादिना पाशस्थानीयेन दृढं बध्नात्येव, न तु मोचयतीत्यर्थः ।

'मय्ययं स्नेहादिमान् यतस्ततोऽस्मिन्मया स्नेहादिमता भाव्यं, कथं मय्यनुरागिणमिमं पुत्रादिजनं परित्यजेयं, इमे वा मामनुरागिणं विहाय क्व गच्छेयुः' इत्येवं परस्परं स्नेहमयपाशेन निबद्धा बन्धवः परस्परं बन्धका एवेति भावः ।

एतेन मुमुक्षोः पितृपुत्रादिसर्वस्वजनपरित्यागरूपः सन्यासाश्रमस्वीकार आवश्यक इति सूचितम् । तस्मादिति । प्राकृतानां पित्रादीनां मोक्षप्रतिकूलत्वेनाबन्धुत्वादित्यर्थः । आत्मैवेति । योगारूढ आत्मैवेत्यर्थः । अन्यस्यात्मनः शत्रुत्वस्यानन्तरमेव वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । नच पित्रादेर-प्यात्मत्वात्कथं तस्याबन्धुत्वमिति वाच्यं, न ह्ययमात्मानं पित्रादिं मन्यते, किं तु देहादिसङ्घातमेव—सङ्घातस्य चानात्मत्वं सर्वसम्मतम् ।

न ह्यात्मनि पित्रादिभेदोऽस्ति, येनाऽयमात्मा मत्पिता अयं मद्भ्रातेत्येवं प्रतीयात् । किं तर्हि देहादिसङ्घाते पित्रादिभेदोऽस्ति- देहादिसङ्घातगताकारभेदाद्धि पितायं भ्रातायमित्येवं प्रत्येति लोकः ।

मवधारणमात्मैव ह्यात्मनो बन्धुरिति । आत्मैव रिपुः शत्रुः, योऽन्योऽपकारी बाह्यश्शत्रुः स आत्मप्रयुक्त एवेति युक्तमवधारणं- आत्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

बन्धुरात्मात्मनस्तस्य येनात्मैवात्मना जितः ।
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥६॥

आत्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इत्युक्तं, तत्र किं लक्षणः आत्मा आत्मनो बन्धुः, किंलक्षणो वा आत्मा आत्मनो रिपुरित्युच्यते—बन्धुरिति । बन्धुरात्मात्मनस्तस्य तस्यात्मनस्स आत्मा बन्धुः, येनात्मनात्मैव जितः- आत्मा कार्यकरणसङ्घातो येन वशीकृतः जितेन्द्रिय इत्यर्थः । अनात्मन अजितात्मनस्तु शत्रुभावे वर्तेत आत्मैव शत्रुवत् । यथा अनात्मा शत्रुरात्मनोऽपकारी तथा आत्मा आत्मन अपकारे वर्तेत इत्यर्थः ॥६॥

आत्मैव रिपुरिति असम्पादितयोग आत्मैवात्मनश्शत्रुः । यस्मादयमात्मानं संसारसागरे निमज्जयति यथा शत्रु धनाद्यपहरणेन पुरुषं दुःखसागरे निमज्जयति तद्वदिति ।

अत्राप्यवधारणार्थमाह—**योन्य इति** । अपकारित्वं शत्रोर्लक्षणम् । ननु पूर्ववाक्येन पित्रादिबन्धूनां मोक्षप्रतिकूलत्वाच्छत्रुत्वमिति व्यवस्थापितं, सत्सु च तेषु शत्रुषु कथमात्मैव शत्रुरित्यवधारणं युक्तं स्यादत आह—**आत्मप्रयुक्त इति** । यद्वा धनाद्यपहारिषु बाह्येषु शत्रुषु बहुषु सत्सु कथमात्मैवेत्यवधारणमत आह—**आत्मप्रयुक्त इति** ।

अयंभावः—पितृपुत्रादिषु बन्धुषु क्षेत्रवित्ताद्यपहारिषु शत्रुषु वा नास्ति स्वतो बन्धुत्वं शत्रुत्वं वा, किं तर्हि आत्मप्रयुक्तमेव तत्- ममायं पुत्रो ममेदं धनमित्यादिममकाराभावे अहमनेन वर्धितोऽहमनेन नाशित इत्याद्यहङ्काराभावे कः कस्य कथं बन्धुर्भवेत्कथं वा शत्रुर्भवेत् ? न कथमपि । तथा च अहङ्कारममकाररूपात्माभिमानप्रयुक्तत्वाद्बन्धुत्वशत्रुत्वयो बन्धुश्शत्रुश्चात्मप्रयुक्त एवेति ।

एतेन पूर्ववाक्योक्तं बन्धुगतं मोक्षप्रतिकूलत्वरूपं शत्रुत्वं, एतद्वाक्योक्तमर्थादिपुरुषार्थप्रतिकूलत्वरूपं शत्रुगतं शत्रुत्वं चात्मप्रयुक्तमेव- पित्रादिपिण्डेष्वात्मनः स्नेहाभावे, शत्रुहृतधनादिष्वात्मनो ममकाराभावे च पित्रादीनां मोक्षप्रतिकूलत्वस्य शत्रूणामर्थप्रतिकूलत्वस्य चासम्भवादिति सिद्धम् । अत एवोक्तमात्मैव बन्धुरात्मैव रिपुरात्मन इति ॥५॥

जितेन्द्रिय आत्मैवात्मनो बन्धुः, अजितेन्द्रिय आत्मैवात्मनश्शत्रुरिति पर्यवसन्नार्थः । येनात्मना आत्मैव जितः तस्यात्मनस्स आत्मा बन्धुः, अनात्मनस्तु शत्रुत्वे आत्मैव शत्रुवद्वर्तेतेत्यन्वयः ।

किं लक्षणं यस्य स किंलक्षण --**तस्यात्मनस्स आत्मेति**। जितात्मन आत्मनः जितात्मा आत्मा इत्यर्थः । यो हि जितात्मा आत्मा स एव स्वस्य जितात्मनो बन्धुरिति यावत् ।

कथं स्वेनैवात्मना स्वयमात्मा जितो भवेदित्यत आत्मशब्दस्यार्थान्तरमाह—**कार्यकरणसङ्घात इति** । कार्यं देहः करणानीन्द्रियाणि तेषां सङ्घातस्समूहः । इन्द्रियव्यापाराधीनत्वात्कायव्यापारस्य न कायजयस्य पृथग्वचनमित्यभिप्रेत्याह—**जितेन्द्रिय इति** । अत्रेन्द्रियशब्देन मनसोपि ग्रहणं- वेदान्तमतैकदेशे मनसोपीन्द्रियत्वात् । अन्तरिन्द्रियमिति हि तस्य व्यवहारः ।

जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहितः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु तथा मानावमानयोः ॥७॥

जितात्मान इति । जितात्मनः कार्यकरणसङ्घात आत्मा जितो येन सः जितात्मा; तस्य जितात्मनः प्रशान्तस्योपशान्तस्य परमात्मा समाहितः साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थः ।

अनात्मनः अविद्यमान इति नार्थः- तस्यासम्भवात्, असङ्गतत्वाच्च । किंतु अजितात्मन इति । शाकपार्थिवादित्वाज्जितपदलोपः । अविद्यमानपदस्यैवाजित इत्यर्थ इति वा धातूनामनेकार्थत्वात् । नञोऽस्त्यर्थानामिति विद्यमानपदलोपः । अस्वाधीनत्वाद्विरुद्ध आत्मा यस्य स अनात्मेति वा । नञो विरोधार्थकत्वात् अजितेन्द्रियस्येत्यर्थः ।

आत्मैवेति । अजितेन्द्रियः स्वयमेवेत्यर्थः । शत्रुवद्वर्तनं नाम अपकारकरणमित्याह— यथेत्यादिना । अजितेन्द्रियस्यात्मापकारित्वं चात्मनस्संसारसागरे पातनमेव, शत्रोरात्मापकारित्वं चात्मनो दुःखसागरे पातनम् । तस्मादजितेन्द्रियस्सन् पुरुषो नात्मानमवसादयेत् शत्रुवत्, किंतु जितेन्द्रियस्सन्नात्मानमुद्धरेन्मित्रवदिति फलितार्थः ॥६॥

जितात्मन इति; प्रशान्तस्येति । वाचिकमानसिककायिकसर्वव्यापारोपरमरूपं प्रकृष्टं शमं प्राप्तस्येत्यर्थः । समाहितः सम्यगाहितः स्थितः भवतीति शेषः । सम्यक्पदार्थमाह—साक्षादिति । प्रत्यक्षमित्यर्थः । केन रूपेण साक्षात्त्वमत आह—आत्मभावेनेति । आहितशब्दार्थमाह—वर्तत इति । साक्षादात्मत्वेन प्रतिभातीति यावत् ।

यस्त्वजितात्मा स आत्मानं कूटस्थमविदित्वा प्रमातारमात्मानं मत्वा कूटस्थमीश्वरमन्यं परोक्षं मन्यते अतो न तद्दृष्ट्या परमात्मान आत्मत्वेन वर्तनं यः पुनर्जितेन्द्रियस्स आत्मानं कूटस्थमीश्वरं वेत्तीति तद्दृष्ट्या परमात्मान एवात्मत्वेन वर्तनमिति भावः ।

जितेन्द्रियस्यैव स्वात्मभूतपरमात्मसाक्षात्कारो न त्वजितेन्द्रियस्येति परमार्थः ।

अत्र जितात्मनः प्रशान्तस्य हृदि परमात्मा समाहित इत्यप्यन्वयस्सम्भवति, अर्थस्तु पूर्वोक्त एव । शास्त्रोपदेशशमदमादिसंस्कृतमनस आत्मदर्शने करणत्वात्तादृशे समाहिते मनसि परमात्मा स्वयमात्मत्वेन स्फुरतीत्यर्थः ।

उक्तं हि हंसगुह्ये व्यासेन भागवते—'यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतिसम्प्रमोषात् । य ईयते केवल्या स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिषद्मने नम' इति जितेन्द्रियस्य मनस्युपरते हंसात्स्यात्मस्फुरणं स्वत एव भवतीति श्लोकार्थः ।

यद्यपि 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति सर्वस्यापि हृदि परमात्मा समाहित एव, तथापि नतु सर्वो वेत्ति किंतु प्राज्ञ एव । ततश्च यं परमात्मानं हृद्गतं न वेत्ति परमात्मा तस्य हृदि अवर्तमान इव वर्तते । पारोक्ष्येण यस्तु वेत्ति तस्य हृदि साक्षादात्मत्वेन वर्तत एवेत्यभिप्रायेण- 'जितात्मनः प्रशान्तस्य परमात्मा समाहित' इत्युक्तं व्यासेन । शङ्करेण च तथैव भाषितं साक्षादात्मभावेन वर्तत इत्यर्थ इति । साक्षादात्मत्वेन प्रतिभातीति पूर्वोक्तरीतौ तु न कापि शंकेति बोद्धव्यम् ।

किंच शीतोष्णसुखदुःखेषु च, तथा माने च अवमाने च मानापमानयोः पूजापरिभवयोस्सम-स्स्यात् ॥७॥

ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः ।
युक्त इत्युच्यते योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः ॥८॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा ज्ञानं शास्त्रोक्तपदार्थानां परिज्ञानं, विज्ञानं तु शास्त्रतो ज्ञातानां तथैव स्वानुभवकरणं ताभ्यां ज्ञानविज्ञानाभ्यां तृप्तः सञ्जातालंप्रत्ययः आत्मा यस्य स ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थः अप्रकम्पो भवतीत्यर्थः । विजितेन्द्रियश्च ईदृशो युक्तस्समाहित इति उच्यते कथ्यते । स योगी समलोष्टाश्मकाञ्चनः लोष्टाश्मकाञ्चनानि समानि यस्य सः ॥

सुहृन्मित्रार्युदासीनमध्यस्थद्वेष्यबन्धुषु ।
साधुष्वपि च पापेषु समबुद्धिर्विशिष्यते ॥९॥

किंच, सुहृदिति । सुहृदित्यादिश्लोकार्धमेकं पदं । सुहृदिति प्रत्युपकारानपेक्षयैवोपकर्ता, मित्रं स्नेहवान्, अरिः शत्रुः, उदासीनः न कस्यचित्पक्षं भजते मध्यस्थः विरुद्धयोरुभयोर्हितैषी,

---

किंचेति । जितेन्द्रियस्य योगिन इदमप्यावश्यकमिति भावः । सम इति मूले शेषः । जितेन्द्रिय इति, योगीति वा कर्तुरुभयत्र शेषः । समो हर्षविषादवर्जितः । साम्याभावे तु विकार-प्रसङ्गेन जितेन्द्रियत्वं भज्येत, तेन च योगो नैव निष्पद्येत, तस्मात्समत्वं योग उच्यत इति प्रागुक्त-स्समत्वरूपो योगोऽपि ध्यानयोगिन आवश्यक इति भावः ॥७॥

ज्ञानेति । ज्ञानविज्ञानतृप्तात्मा कूटस्थो विजितेन्द्रियः पुरुषः युक्त इत्युच्यते । योगीत्यादिक-मुत्तरश्लोकान्वयि । तथैवेति शास्त्रोक्तविधयैवेत्यर्थः । स्वानुभवकरणं स्वानुभवापादनम् । ज्ञानविज्ञा-नयोर्विषयपारोक्ष्यापरोक्ष्याभ्यां भेद इति भावः ।

अलम्प्रत्ययोऽलम्बुद्धिः, आत्मा मनः, बुद्धिर्वा । कूटवत्तिष्ठतीति कूटस्थः निर्विकारः, अप्रकम्पो निश्चल इति यावत् । यद्यपि वस्तुत आत्मा कूटस्थएव, तथापि बुद्धौ चलन्त्यामकूटस्थ इव प्रति-भातीति कूटस्थ इत्युक्तम् । बुद्धिचाञ्चल्याभावात्कूटस्थरूपेण प्रतिभातीत्यर्थः । निश्चलबुद्धिरिति कूटस्थशब्दस्य यावदर्थः समाहितश्चित्तसमाधानवान् । योगो हि चित्तसमाधानं, उच्यते शास्त्रे शास्त्रज्ञै-रिति वा । नत्वनेवंविधस्य क्वापि कथमपि चित्तसमाधानं भवितुमर्हतीति भावः ॥८॥

सुहृदिति । समलोष्टाश्मकाञ्चनः सुहृदादिषु साधुषु पापेष्वपि च समबुद्धिर्योगी विशिष्यते । लोष्टं मृत्पिण्डः अश्मा पाषाणः उपलो मणिर्वा काञ्चनं हेम एतानि यस्य समानि स समलोष्टाश्म-काञ्चनः - लोष्टादिषु न परित्याज्यताबुद्धिः, काञ्चने न स्वीकार्यताबुद्धिर्योगिन इत्यर्थः । लोष्टादिकमिव काञ्चनमपि परित्यजत्येव न तु स्वीकरोतीति यावत् । द्रव्यसाध्यप्रयोजनाभावादस्य । इदं तु काञ्चने समत्वमितरादित्यं दुष्करं योगिनः । यत उक्तं- 'द्वेधा द्वेधा भ्रमं चक्रे कान्तासु कनकेषु च । तासु तेष्वप्यना-सक्तः साक्षाद्भर्गो नराकृतिः'रिति । तस्मात्काञ्चनं मल्वत्परित्याज्यं योगिनः ।

: आत्मनः अप्रियः; बन्धुस्सम्बन्धीत्येतेषु, साधुषु शास्त्रानुवर्तिषु, अपि च पापेषु प्रति-कारिषु, सर्वेषु तेषु समबुद्धिः कः कर्ता किं कर्मेत्यव्याकृतबुद्धिरित्यर्थः । विशिष्यते; स त इति पाठान्तरम् । योगारूढानां सर्वेषामयमुत्तम इत्यर्थः ॥९॥

योगी युञ्जीत सततमात्मानं रहसि स्थितः ।
एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥१०॥

अतएव उत्तमफलप्राप्तये—योगीति । योगी ध्यायी युञ्जीत समादध्यात् सततं आत्मानमन्तःकरणं रहस्येकान्ते गिरिगुहादौ स्थितस्सन् एकाकी असहायः रहसि तः; एकाकी चेति विशेषणात् सन्न्यासीत्यर्थः । यतचित्तात्मा चित्तमन्तःकरणमात्मा

समबुद्धिरिति । समा अविकृता बुद्धिर्यस्य स समबुद्धिः, समः आत्मा तस्मिन् बुद्धिर्यस्य स द्धिरिति वा- समदर्शीत्यर्थः । इदमेवाहाव्याकृतबुद्धिरिति । अव्याकृतो निर्विकार आत्मा, कृता विकृतिरहिता बुद्धिर्यस्य स इति वा ।

बुद्धिमेवाभिनीय दर्शयति—कः कर्ता किं कर्मेति । आत्मनोऽविकारित्वादनात्मनोऽचेतनत्वा-त् कर्ता । तथा आत्मान्यस्य सर्वस्यापि मृषात्वात्कर्मापि नास्ति । यद्वा ममाकर्तृत्वाद्देहादेरना-त्वास्ति कर्मेत्यर्थः ।

विशिष्यत इति । न ज्ञानयोगिभ्य.- सर्वोत्तमत्वात्तेषां, न च कर्मयोगिभ्यः- कर्मयोग्यपेक्षया योगिन उत्कर्षस्य स्वतस्सिद्धत्वेन वचनानर्हत्वात् । किंतु स्वेतरध्यानयोगिभ्य एवेत्यभिप्रेत्याह—रूढानामिति । सर्वेषां मध्ये इत्यर्थः । सर्वत्र समबुद्धिमत्त्वाद् समबुद्धेश्च ज्ञानयोगप्रधानांशत्वा-भावः ॥९॥

योगीति । योगी रहसि स्थितः एकाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहश्च सन्नात्मानं सततं ध्यायीत, ध्यानशीलः आत्मानं युञ्जीत चित्तं ब्रह्मणि समादध्याद्ब्रह्मणि चित्तसमाधानं कुर्यात् ।

असहाय· भार्यादिसहायरहित·; गृहस्थस्य गृहएव स्थितिः, नतु गिरिगुहादौ, भार्यासहितस्यैव स्य कर्मस्वधिकारो नतु तद्रहितस्येति । यद्वा गृहस्थस्य भार्यादिसहायपरित्यागोऽनुचितः- भार्यादि-स्य दोषावहत्वात्- 'ऋतौ भार्यामुपेया'दित्यादिशास्त्रात् । अतो न गृहस्थस्यैकाकित्वं रहस्स्थितत्वं सम्भवतीति कृत्वा एकाकी रहसि स्थित इति विशेषणात्सन्न्यासिलाभ इत्याह—रहसीति ।

नच भार्यापरित्यागो गृहस्थस्येव सन्न्यासिनोपि दोषावहएव- 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति शास्त्र-दिति वाच्यं, ऋताविति शास्त्रस्य परिसङ्ख्यादिविधित्वेन ऋतुकालइव तदितरकालेष्वपि भार्यागमनं नित्यप्राप्तं तं गृहस्थं प्रत्येव ऋतावेव भार्यामुपेयादिति विहितं, नतु सन्न्यासिनं प्रति । तस्य या एवाभावेन तद्गमनस्याप्राप्तत्वात् ।

न चैवदर्थमपूर्वविधिरेव स इति वाच्यं, गृहाये भार्यागमनस्य नित्यप्राप्तत्वेनापूर्वविधित्वाभावात् । सिनस्तदपरित्यागस्य विधानाच 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिशास्त्रेण ।

देहश्च संयतौ यस्य सः यतचित्तात्मा निराशीर्विगततृष्णः अपरिग्रहः परिग्रहरहितश्च । सन्न्यासित्वेपि त्यक्तसर्वपरिग्रहस्सन् युञ्जीतेत्यर्थः ॥१०॥

शुचौ देशे प्रतिष्ठाप्य स्थिरमासनमात्मनः।
नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरम् ॥११॥

अथेदानीं योगं युञ्जानस्य आसनाहारविहारादीनां योगसाधनत्वेन नियमो वक्तव्यः प्राप्तयोगलक्षणं तत्फलादिकं चेत्यत आरभ्यते- तत्र आसनमेव तावत् प्रथममुच्यते—शुचाविति । शुचौ शुद्धे विविक्ते स्वभावतः संस्कारतो वा देशे स्थाने प्रतिष्ठाप्य स्थिरमचलं आत्मन आसनं नात्युच्छ्रितं अतीवोच्छ्रितं अत्युच्छ्रितं नाप्यतिनीचं तच्च चेलाजिनकुशोत्तरं चेलं अजिनं कुशाश्चोत्तरे यस्मिन्नासने तदासनं चेलाजिनकुशोत्तरं विपरीतोत्र क्रमश्चेलादीनां प्रतिष्ठाप्य ॥११॥

तस्मादेकाकित्वं रहस्स्थितिश्चेति द्वयं सन्न्यासिनएव, नतु गृहस्थस्य- गृहे तिष्ठतीति गृहस्थः, गृहे भार्यया सह तिष्ठतीति गृहस्थ इति च व्युत्पत्तेः ।

संयतौ नियमितौ युक्ताहारविहारादिना स्वायत्तीकृतावित्यर्थः । परिग्रहः धनधान्यादिः । यद्यपि सन्न्यासिनोऽपरिग्राह्यमेव, तथापि सन्न्यासोचितकाषायाम्बरादिपरिग्रहनिषेधायोक्तमपरिग्रह इत्याह—सन्न्यासित्वेपीति । सन्न्यासिनो यः परिग्रह आवश्यकः तमपि त्यजेदित्यर्थः । एतेन दिगम्बरत्वं दण्डकमण्डलुराहित्यं च परमहंससन्न्यासाश्रमलक्षणं सूचितम् ।

यद्वा सन्न्यासी भवन्नपि यः कश्चन देवालयादिधर्मकार्यार्थं धनादिपरिग्रहं सम्पादयेत् तं प्रत्याह—अपरिग्रह इति । सन्न्यासिनो देवालयादिधर्मकार्यसाध्यप्रयोजनाभावात्सन्न्यासिनो मुमुक्षुत्वान्मोक्षस्याकार्यत्वात्किं मुमुक्षोस्सन्न्यासिनो धर्मकार्यैरधर्मकार्यैर्वा । तस्मात्सन्न्यासित्वेपि परिग्रहरहितएव स्याद्योगी । सति परिग्रहे तद्रक्षादिव्यग्रस्य चित्तस्य ब्रह्मणि समाधानालाभादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—योगी कर्मयोगनिष्ठः यतचित्तात्मा यतचित्तमनस्क इति, तत्तुच्छम्—कर्मयोगिनो विजनस्थित्यसम्भवात्, कारकादिसापेक्षो हि कर्मयोगः । यतचित्त इत्यनेन यतमन इत्यनेन वा विवक्षितमनोजये सिद्धे यतचित्तमनस्क इति चित्तमनसोर्ग्रहणं पुनरुक्तम् ॥१०॥

शुचाविति । प्राप्तयोगलक्षणं योगारूढलक्षणं च वक्तव्यं तत्फलादिकं च वक्तव्यमित्यतो हेतोरारभ्यते उत्तरमन्थ इति शेषः । शुचौ स्वभावतः शुद्धे परिशुद्धे संस्कारतो विविक्ते विजने वा- निस्संसारे इत्यर्थः । संसारः पशुशिश्वादिः । शुचौ देशे नात्युच्छ्रितं नातिनीचं चेलाजिनकुशोत्तरं स्थिरमात्मन आसनं प्रतिष्ठाप्येत्यन्वयः । आसनं दार्वादिमयं पीठं । विपरीत इति । कुशाजिनचेलानीत्यर्थः । आसनस्योपरि कुशाः, तदुपर्यजिनं, तदुपरि चेलं चेति क्रमः प्रतिष्ठाप्य स्थापयित्वा ॥११॥

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः ।
उपविश्यासने युञ्ज्याद्योगमात्मविशुद्धये ॥१२॥

किंच, तत्रेति । तत्र तस्मिन्नासने उपविश्य योगं युंज्यात्- समाधानं कुर्यात् । कथं, सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्य एकाग्रं कृत्वा मनः । यतचित्तेन्द्रियक्रियः चित्तं च इन्द्रियाणि च चित्तेन्द्रियाणि तेषां क्रियाः संयताः यस्य सः यतचित्तेन्द्रियक्रियः । स किमर्थं योगं युञ्ज्यादित्याह—आत्मविशुद्धये अन्तःकरणस्य शुद्ध्यर्थमित्येतत् ॥१२॥

समं कायशिरोग्रीवं धारयन्नचलं स्थिरः ।
सम्प्रेक्ष्य नासिकाग्रं स्वं दिशश्चानवलोकयन् ॥१३॥

बाह्यमासनमुक्तमधुना शरीरधारणं कथमित्युच्यते—सममिति । समं कायश्च शिरश्च ग्रीवा च कायशिरोग्रीवं, तत् समं धारयन्नचलं च समं धारयतश्चलनं सम्भवत्यतो विशिनष्टि-अचलमिति । स्थिरःस्थिरो भूत्वेत्यर्थः । संप्रेक्ष्य सम्यक्प्रेक्षणं दर्शनं कृत्वेवेतीवशब्दो लुप्तोद्रष्टव्यः । न हि स्वनाशिकाग्रसम्प्रेक्षणमिह विधित्सितं, किं तर्हि चक्षुषोर्दृष्टिसन्निपातः । स चान्तःकरण-समाधानापेक्षो विवक्षितः- स्वनासिकाग्रसम्प्रेक्षणमेव चेद्विवक्षितं मनस्तत्रैव समाधीयेत, आत्मनि हि मनससमाधानं वक्ष्यति आत्मसंस्थं मनः कृत्वेति । तस्मादिवशब्दलोपेनाक्ष्णोः दृष्टिसन्निपात एव सम्प्रेक्ष्येत्युच्यते । स्वं दिशश्च अनवलोकयन् दिशां चावलोकनं स्वय-मकुर्वन्नित्येतत् ॥१३॥

तत्रेति । तत्रासने उपविश्य यतचित्तेन्द्रियक्रियस्सन् मन एकाग्रं कृत्वा आत्मविशुद्धये योगं युञ्ज्यात् । एकाग्रमिति । एकमग्रं चिन्तनीयमस्येत्येकाग्रम् । 'एकाग्रमेकतानेऽ स्यादेकाग्रं चाप्यनाकुले' इति विश्वः । एकतानं सावधानं आत्मैकध्यानपरमिति यावत् । इदं च मनसो विषयप्रत्याहारं विना न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—सर्वविषयेभ्य उपसंहृत्येति । निवर्त्येत्यर्थः । आत्मविशुद्धये आत्मा नात्र कूटस्थः- तस्य सर्वपवित्रीकरणचणस्य स्वतः पवित्रतमस्य भवितव्यशुद्ध्यभावात् । किंतु मन एवेत्याह—अन्तःकरणमिति । तस्य शुद्धिर्नाम रागादिदोषाभावः प्रसन्नतेति यावत् ॥१२॥

सममिति । कायशिरोग्रीवं सममचलं च धारयन् स्थिरो भूत्वा स्वं नासिकाग्रं सम्प्रेक्ष्यैव दिशश्चानवलोकयन् सन् प्रशान्तात्मा विगतभीः ब्रह्मचारिव्रते स्थितश्च सन् योगीति शेषः; मनः संयम्य मच्चित्तः युक्तः मत्परश्च सन्नासने इति शेषः । आसीत इति श्लोकद्वयस्यान्वयः ।

कायशिरोग्रीवमिति समाहारत्वादेकत्वं क्लीबत्वं च । कायश्च शिरश्च ग्रीवा च तत्समाहारः कायशिरोग्रीवम् । कण्ठश्रोणिमध्यदेशोऽत्र कायः- ऊर्वादिकायस्यासनबन्धनेनैव समीकृतत्वादचलीकृतत्वाच्च । ग्रीवाग्रहणं स्पष्टार्थं- शिरश्चलनं विना ग्रीवाचलनासम्भवात्, शिरसि समेऽचले च कृते सति ग्रीवायास्समत्वाचलत्वसम्भवाच्च ।

स्थिर इति । स्थैर्यमत्र बुद्धिगतं बोध्यम्- कायगतस्योक्तत्वात् । स्थिरबुद्धिरित्यर्थः । यद्वा काय-

प्रशान्तात्मा विगतभीर्ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ।
मनस्संयम्य मच्चित्तो युक्त आसीत मत्परः ॥१४॥

किंच, प्रशान्तेति । प्रशान्तात्मा प्रकर्षेण शान्तः आत्मान्तःकरणं यस्य सोऽयं प्रशान्तात्मा, विगतभीः विगतभयः, ब्रह्मचारिव्रते स्थितः ब्रह्मचारिणो व्रतं ब्रह्मचारिव्रतं ब्रह्मचर्यं गुरुशुश्रूषा भैक्षभुक्त्यादि तस्मिन् स्थितस्तदनुष्ठाता भवेदित्यर्थः । किंच मनस्संयम्य मनसो वृत्तीरुप संयम्येत्येतत् । मच्चित्तो मयि परमेश्वरे चित्तं यस्य सोऽयं मच्चित्तः, युक्तः समाहितस्सन् आसीत उपविशेत् ; मत्परः अहं परो यस्य सोऽयं मत्परो भवति । कश्चिद्रागी स्त्रीचित्तो न तु स्त्रियमेव परत्वेन गृह्णाति, किं तर्हि राजानं महादेवं वा । अयं तु मच्चित्तो मत्परश्च ॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी नियतमानसः ।
शान्तिं निर्वाणपरमां मत्संस्थामधिगच्छति ॥१५॥

अथेदानीं योगफलमुच्यते—युञ्जन्निति । युञ्जन् समाधानं कुर्वन् एवं यथोक्तेन विधिना सदात्मानं सर्वदा योगनियतमानसः नियतं संयतं मानसं मनो यस्य सोयं नियतमानसः- शान्तिमुपरतिं निर्वाणपरमां निर्वाणं मोक्षः परमा निष्ठा यस्याश्शान्तेः तां निर्वाणपरमां मत्संस्थां मदधीनां अधिगच्छति प्राप्नोति ॥१५॥

शिरोग्रीवं सममचलं धारयन्नतएव स्थिर इति । अनेन च स्थिरपदेन चिरकालं कायाद्यचलनपूर्वकमासने स्थातुं क्षम इति व्यज्यते ।

दृष्टिसन्निपात इत्यस्य दृष्टेस्सन्निपातो रूपादिविषयप्रवृत्तिराहित्यमित्यर्थः । स चेति । दृष्टिसन्निपात इत्यर्थः । अन्तःकरणस्य समाधानमपेक्षत इत्यन्तःकरणसमाधानापेक्षः अन्तःकरणसमाधानार्थं इत्यर्थः । तत्रैव नासाग्रसम्प्रेक्षण एव । स्वं स्वीयमित्यर्थः । स्वयमिति वा । स्वो ज्ञातावात्मनि स्वमिति आत्मार्थे क्लीबत्वात् ॥१३॥

प्रशान्तात्मेति । शान्तः प्रसन्नः । विगतभीरिति । निर्जनदेशस्थित्यादिप्रयुक्तभयरहितः सर्वशून्यात्मावलोकनप्रयुक्तभयरहित इति वा । अभये भयदर्शन इति निर्विकल्पसमाधेर्भयहेतुत्वमुक्तं हि गौडपादाचार्यैः । मनस्संयमनं नाम मनसो निर्वृत्तीकरणं; कामादिवृत्तिसत्त्वे मनश्चाञ्चल्यादिति भावः ।

मच्चित्तः आत्मनिष्ठमना इत्यर्थः । परमेश्वरस्यैवात्मत्वात् । ननु यो यच्चित्तस्स तत्परएव भवतीति मत्पर इति विशेषणं व्यर्थमत आह—कश्चिदिति । परत्वेन उत्कृष्टत्वेन प्राप्यत्वेनेति वा । अयं योगी तु मत्परश्च मय्येव परत्वबुद्धिमान् ॥१४॥

युञ्जन्निति । योगी नियतमानसः एवं सदा आत्मानं युञ्जन् मत्संस्थां निर्वाणपरमां शान्तिमधिगच्छति । आत्मानमन्तःकरणं युञ्जन् ब्रह्मणि समाहितं कुर्वन्नित्यर्थः । शान्तिमुपरतिं सर्वकर्मसन्न्यासमिति यावत् । निष्ठापर्यवसानं फलमिति यावत् । मदधीनामिति । अकर्त्रात्मस्वभावभूतामित्यर्थः । एवं समाहितमना निर्व्यापारस्तूष्णीमात्मानमवलोकयन् वर्तेत इत्यर्थः ॥१५॥

नात्यश्नतस्तु योगोस्ति नचैकान्तमनश्नतः ।
नचातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्ज्जुन ॥१६॥

योगिनः आहारादिनियम उच्यते—नेति । न अत्यश्नतः आत्मसम्मितं अन्नपरिमाणं अतीत्य अश्नतःअत्यश्नतः योगोस्ति,नचैकांतमनश्नतः योगोस्ति; तदुक्तं- 'यदुह वा आत्मसंमितमन्नं तदवति तन्न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदव'तीति श्रुतेः। तस्माद्योगी आत्मसम्मितादन्नादधिकं न्यूनं वा नाश्नीयात् । अथ वा योगिनो योगशास्त्रे परिपठितादन्नपरिमाणादतिमात्रमश्नतो योगो नास्ति, उक्तं हि- 'अर्धं सव्यञ्जनान्नस्य तृतीयमुदकस्य च । वायोस्सञ्चरणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥' इत्यादिपरिमाणम् । तथा न चातिस्वप्नशीलस्य योगो भवति; नैव चातिमात्रं जाग्रतो योगो भवति चार्जुन! ॥१६॥

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

कथं पुनर्योगो भवतीत्युच्यते—युक्ताहारेति । युक्ताहारविहारस्य आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमः तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य; तथा अन्या च नियता चेष्टा यस्य कर्मसु- तथा युक्तस्वप्नावबोधस्य युक्तौ स्वप्नावबोधौ स्वप्नश्च अवबोधश्च तौ नियतकालौ यस्य तस्य युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु युक्तस्वप्नावबोधस्य योगिनो योगो भवति दुःखहा दुःखानि सर्वाणि हन्तीति दुःखहा, सर्वसंसारदुःखक्षयकृद्योगो भवतीत्यर्थः ॥१७॥

नेति; आत्मसम्मितमिति । आत्मनः स्वस्य सम्यक् मितं सम्मितं आत्मतृप्तये पर्याप्तमित्यर्थः । स्वजठरकोशाय पर्याप्तमिति वा ।

यदिति श्रुतेरयमर्थः- उ ह वेति प्रसिद्धौ । यदात्मसम्मितमन्नं तत्पुरुषं भोक्तारमवति रक्षति । तच्च न हिनस्ति न नाशयति रोगादिजननद्वारेति भावः । यद्भूयः अपरिमितमन्नं तच्च हिनस्ति; यत्कनीयः अल्पमप्यन्नं तन्नावति, किंतु हिनस्त्येवेत्यर्थः ।

यस्मादिति । आत्मसम्मितान्न्यूनाधिकान्नयोररक्षकत्वात्प्रत्युत हिंसकत्वाच्चेत्यर्थः । अल्पाशने शरीरधारणं न सम्भवति, अधिकान्नाशने शरीरादीनामालस्यवश्यत्वं न सम्भवतीति भावः ।

व्यञ्जनानि घृतसूपादीनि । अर्धमिति । अन्नकोशस्येति शेषः । अयं श्लोकः 'द्वौ भागौ पूरयेदन्नैः तोयेनैकं प्रपूरयेत् । मारुतस्य प्रचारार्थं चतुर्थमवशेषये'दिति प्रकारान्तरेणापि पठ्यते । अर्थस्त्वभिन्न एव । अन्नैरिति बहुत्वं व्यञ्जनापेक्षया । एतेन मिताशिन एव योगलाभ इति सिद्धम् ।

अतिस्वप्नशीलं अतिस्वप्नोऽत्यन्तनिद्राशीलं यस्य स अतिस्वप्नशील.- नक्तं दिवमपि निद्राण इत्यर्थः । तस्य अतिनिद्रा अतिजागरणं च योगिना परित्याज्यमित्युत्तरार्धार्थः ॥१६॥

युक्तेति । आह्रियते भुज्यते । पादक्रमः पादविक्षेपः; सञ्चार इति यावत् । न केवलमाहार-

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहस्सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

अथाऽधुना कदा युक्तो भवतीत्युच्यते—यदेति । यदा विनियतं विशेषेण नियतं संयतं एकाग्रतामापन्नं चित्तं हित्वा बाह्यार्थचिन्तामात्मन्येव केवलेऽवतिष्ठते, स्वात्मनि स्थितिं लभत इत्यर्थः । निस्पृहस्सर्वकामेभ्यो निर्गता स्पृहा तृष्णा दृष्टादृष्टविषयेभ्यो यस्य योगिनः स युक्तस्समाहित इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

योगिनः समाहितचित्तस्योपमोच्यते—यथेति । यथा दीपः प्रदीपः निवातस्थो निवाते वातवर्जिते देशे स्थितः नेङ्गते न चलति, सा उपमा उपमीयते अनयेत्युपमा योगज्ञैः चित्तप्रचारदर्शिभिः स्मृता चिन्तिता योगिनो यतचित्तस्य संयतान्तःकरणस्य युञ्जतो योगमनुतिष्ठत आत्मनः समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थः ॥१९॥

रहितो गमनरहितश्च स्यात्, नाप्यतिमात्रमाहारवान् सञ्चारवान् वा स्यादित्यर्थः । कर्मसु स्नानादिषु चेष्टा व्यापारः; अवबोधो जागरम् ॥१७॥

यदेति । मनस केवलात्मस्थितिलाभे सति तदात्मानन्दानुभवव्यग्रतया तन्मनो न बाह्यविषयानुभवसुखमपेक्षते तुच्छत्वादस्य । अत. सर्वकामेषु निस्पृहत्वं जायते । य एवंविधो योगी स युक्त इत्युच्यते विद्वद्भिश्शास्त्रेण वा ॥१८॥

यथेति । निवातस्थो दीपो यथा नेङ्गते सा यतचित्तस्यात्मनो योगं युञ्जतो -योगिन उपमा स्मृता । उपमोच्यते उपमानमुच्यत इत्यर्थः । यथेति । य इत्यर्थः । सेति विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । स इत्यर्थ । दीप इति यावत् । यो दीपो निवातस्थो नेङ्गते स दीपो योगिन उपमा स्मृता· निवातस्थो निश्चलदीपो योगिन उपमानभूत इत्यर्थः ।

कै· स्मृतेत्यत आह—योगज्ञैरिति । योगिन एव स्वानुभवानुसारेण स्वस्योपमानं निवातस्थ· दीपमुक्तवन्त इत्यर्थ । योगं युञ्जत इति पाकं पचति वाचं वदतीत्यादिवन्निर्देश. ।

यद्वा योगशब्दसान्निध्यबलाद्युञ्जत इत्यस्य अनुष्ठानसामान्यमेवार्थः, नतु योगानुष्ठानविशेष— पौनरुक्त्यात् । अत एवाहानुतिष्ठत इति; आत्मनो योगं युञ्जत आत्मन· समाधिमनुतिष्ठत इत्यर्थ । आत्मात्र मन तस्यैव समाधेयत्वात् । बुद्धिरिति वा, नतु प्रत्यक् तस्य समाधानाद्ययोगात् ।

अथ वा आत्मा प्रत्यगेव· विषयविषयिभावसम्बन्धे शेषे षष्ठी । आत्मनो योगमात्मविषयकं योगमित्यर्थ· । योगश्चित्तसमाधानम् । पूर्वोक्तार्थे तु समाधानमात्रमेवार्थ । आत्मविषयकचित्तसमाधानं नाम आत्मनि चित्तसमाधानं तद्युञ्जतोऽनुतिष्ठत इति । आत्मनि चित्तं समाहितवत इत्यर्थ· । आत्मनि समाहितचित्तस्येति यावत् । आत्मनो मनस इति मते तु मनसो योगं समाधानं प्रकरणादात्मन्येवेति बोध्यम् ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

एवं योगाभ्यासबलात् एकाग्रीभूतं निवातप्रदीपकल्पं सत्, यत्रेति । यत्र यस्मिंश्च काले उपरमते चित्तमुपरतिं गच्छति- निरुद्धं निवारितं योगसेवया सर्वतो निवारितप्रचारं योगानुष्ठानेन, यत्र चैव यस्मिंश्च काले आत्मना समाधिपरिशुद्धेनान्तःकरणेन आत्मानं परं चैतन्यं ज्योतिस्स्वरूपं पश्यन्नुपलभमानः स्व आत्मनि तुष्यति तुष्टिं भजते ॥२०॥

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र नचैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

किंच- सुखमिति । सुखमात्यन्तिकं अत्यन्तमेव भवतीत्यात्यन्तिकं अनन्तमित्यर्थः । यत्तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवेन्द्रियनिरपेक्षया गृह्यत इति बुद्धिग्राह्यं अतीन्द्रियमिन्द्रियगोचरातीत-

---

यथा निवातस्थो दीपः न चलति तथा आत्मयोगे स्थितो योगी न चलतीति परमार्थः । न च योगिन आत्मत्वेन आत्मनश्चाचलत्वेन चलनस्य प्रसक्तिरेव नास्तीति कुतो निषेध इति वाच्यं, बुद्धि-चाञ्चल्यप्रयुक्तस्यारोपितचलनस्यात्मनि प्रसक्तत्वेन तन्निषेधसम्भवात् ।

यद्वा यतचित्तस्य योगं युञ्जतो योगिन आत्मनश्चित्तस्य सोपमेत्यन्वयः । एवं च निवातस्थित-दीपवदात्मस्थितं योगिनश्चित्तं न चलतीति पर्यवसन्नार्थः । अयमेव निर्विकल्पसमाधिः- यत्र निर्वृत्ति-कस्य मनस आत्मस्वरूपे लीनवदवस्थानम् ।

श्लोकस्य योजनान्तरमुच्यते— यतचित्तस्यात्मनो योगं युञ्जतो योगिनश्चित्तं नेङ्गत इत्यस्मिन्नर्थे यथा निवातस्थो दीपो नेङ्गते सा एषोऽर्थ उपमा दृष्टान्तो योगज्ञैः स्मृतेति । यथा निवातस्थो दीपो नेङ्गते तथा योगिन आत्मस्थं चित्तं नेङ्गत इति वाक्यार्थद्वयस्य दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभाव इत्यर्थः । आत्मस्थयोगिचित्तं निवातस्थदीपवन्न चलतीत्येव पर्यवसन्नार्थः ।

अन्यापि योजना प्रदर्श्यते-- यथा सम्यक् निवातस्थः निवाते सम्यगवस्थापित इत्यर्थः । दीपो नेङ्गते सा निवातस्थो निश्चलस्स दीप इत्यर्थः । अन्यत्पूर्ववत् ॥१९॥

यत्रेति । प्रदीपकल्पं सदिति चित्तविशेषणम् । उपरमते निर्व्यापारं भवति, सर्वतः सर्व-विषयेभ्यः उपलभमानः अनुभवन् ज्योतिर्ज्ञानम् ॥२०॥

सुखमिति । यत्तत्प्रसिद्धमित्यर्थः । यद्वा यत् तत् इति पदद्वयम् । यदात्यन्तिकमतीन्द्रियं बुद्धिग्राह्यं च तत्सुखं यत्र वेत्तीत्यन्वयः ।

बुद्धिग्राह्यमिति । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या' इति श्रुतेरिति भावः । यद्यपि विषयसुखमपि बुद्ध्यैव गृह्यते, तथापीन्द्रियद्वारा गृह्यते- विषयेन्द्रियसंयोगाभावे विषयसुखस्यैवानुदयेन कुतः पुनस्त-स्यलक्षे केवलाया बुद्धेरित्याह—इन्द्रियनिरपेक्षयेति । कुत इन्द्रियनिरपेक्षत्वमत आह— अतीन्द्रिय-मिति । इन्द्रियगोचरं हि वस्तु बुद्ध्या तत्सापेक्षया गृह्यते, इदं त्विन्द्रियातीतमिति नात्र बुद्धेरिन्द्रि-

मविषयजनितमित्यर्थः। वेत्ति तदीदृश सुखमनुभवति यत्र यस्मिन्काले। नचैवाय विद्वानात्मस्वरूपे स्थितस्तस्मान्नैन चलति तत्त्वतः, तत्त्वस्वरूपान्न प्रच्यवत इत्यर्थः ॥२१॥

य लब्ध्वा चापर लाभ मन्यते नाधिक यतः।
यस्मिन् सिद्धो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

किंच- यमिति। यं लब्ध्वा यमात्मलाभ लब्ध्वा प्राप्य च अपरमन्यं लाभान्तर ततोऽधिकमस्तीति न मन्यते न चिन्तयति, किंच- यस्मिन्नात्मतत्त्वे स्थितो न दुःखेन शस्त्रपातादिलक्षणेन गुरुणा महतापि न विचाल्यते ॥२२॥

तं विद्याद्दुःखसयोगवियोग योगसञ्ज्ञितम्।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा ॥२३॥

यत्रोपरमत इत्याद्यारभ्य यावद्भिर्विशेषणैर्विशिष्ट आत्मावस्थाविशेषो योग उक्तः। तमिति। त विद्याद्विजानीयात्- दुःखसयोगवियोग दुःखैस्सयोगो दुःखसयोगः तेन वियोगः दुःखसयोगवियोगः त दुःखसयोगवियोग योग इत्येव सञ्ज्ञित विपरीतलक्षणेन विद्याद्विजा-

यापेक्षेति भाव। ननु विषयसुखमपि मानसिकत्वेनातीन्द्रियमेव, मनो हि तव मते नेन्द्रियमत आह— अविषयजनितमिति। विषयेन्द्रियसंयोगज सुखमतीन्द्रियं न भवति- इन्द्रियपरतन्त्रत्वादिति भाव।

ईदृशमुक्तलक्षणं सुखमात्मस्वरूपभूतमानन्दं-- अयं योगीत्यर्थ। तस्मात्तत्त्वत तत्त्वादात्मस्वरूपादित्यर्थ। न चलतीत्यस्यार्थमाह—प्रच्यवत इति। नैव भ्रश्यतीत्यर्थ। योगिन आत्मस्वरूपाच्चित्तस्य भ्रंशस्साक्षादेव सम्भवति, विदुषस्तु अनात्मतादात्म्याध्यासद्वारेति विवेक ॥२१॥

यमिति। यं लब्ध्वा ततोऽधिकमपर लाभ न च मन्यते, यस्मिन् स्थितो गुरुणा दुःखेनापि न विचाल्यते। लभ्यत इति लाभ प्राप्यं वस्तु ॥२२॥

तमिति। त दुःखसंयोगवियोग योगसञ्ज्ञित विद्यात्। स योग अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन योक्तव्य दुःखसयोगवियोग दुःखसंयोगाभाव दुःखासयोग इति यावत्। ननु वियोगस्य कथं योगसञ्ज्ञेत्यत आह—विपरीतलक्षणेनेति। विरुद्धलक्षणयेत्यर्थ।

यद्वा योगेप्यस्मिन् दुःखसयोगाभावरूपविपरीतलक्षणसत्त्वाद्योगमेवामुं दुःखसयोगवियोगं विद्यात्। अस्मिंश्च पक्षे योगसञ्ज्ञित तं दुःखसंयोगवियोगं विद्यादित्यन्वय।

ननु यत्तच्छब्दार्थयोरैक्येन भाव्यत्वात् यत्रोपरमते यत्र चैवात्मना वेत्ति यत्र न चैवायं इत्येषु स्थलेषु यच्छब्दस्य कालार्थ उक्त, यं लब्ध्वा यस्मिन् स्थित इत्यत्र य आत्मार्थ उक्त तं विद्यादिति तच्छब्दस्य तु योगार्थ उक्त इति कथमिदमुपपद्यते यत्तदोर्भिन्नार्थत्वमिति चेदुच्यते—तं तत्कालोपलक्षितं तदात्मविषयकं च योगमित्यर्थाददोष इति।

ननु रामानुजभाष्यरीत्या यच्छब्दपञ्चकस्य योगार्थ एव वाच्य, तथा च सति तं योगमिति स्वरसतस्सिद्ध्यति यत्तदोरेकार्थत्व, इदानीं तु तच्छब्दस्य लक्षणाश्रयणं दुष्टमिति चेन्नैवम्—यत्र योगी

नीयादित्यर्थः । योगफलमुपसंहृत्य पुनरन्वारम्भेण योगस्य कर्तव्यतोच्यते- निश्चयानिर्वेदयोः योगसाधनत्वविधानार्थं सः यथोक्तफलो योगो निश्चयेनाध्यवसायेन योक्तव्यः । अनिर्विण्णचेतसा न निर्विण्णमनिर्विण्णं किं तच्चेतः तेन निर्वेदरहितेन चेतसा चित्तेनेत्यर्थः॥

योगसेवया चित्तं निरुद्धमिति वाक्यस्य पुनरुक्तिदोषग्रस्तत्वात् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति पतञ्जलिना भाषितमिह च योगश्चित्तसमाधानमित्युक्तम् । तथा च चित्तं निरुद्धमित्यस्य योग इत्यस्य चैकार्थ्यात्पुनरुक्तिः; योगे योगसेवयेति पुनरुक्तिर्विदितैव ।

किं च चित्तनिरोधरूपस्य योगस्य चित्तनिरोधाधिकरणत्वमसम्भवि । उक्तं हि योगे चित्तं निरुद्धमित्यधिकरणत्वं योगस्य । एकस्यैव योगस्याधिकरणत्वं योगसेवयेति हेतुत्वं च विरुद्धम् । तस्माच्चित्तनिरोधे चित्तनिरोधसेवया चित्तनिरोध इति वाक्यार्थस्य दुष्टत्वं सर्वविदितम् ।

तथा यत्र योगे आत्मानमात्मना पश्यन्नित्यप्ययुक्तम्—मनसा आत्मदर्शनस्यैव योगत्वात् । योगो हि आत्मनि चित्तसमाधानम् । तथा च योगस्यैव योगाधिकरणत्वमिहापि विरुद्धम् ।

यं योगं लब्ध्वा ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यत इत्यप्ययुक्तं-- योगप्राप्यस्य योगादधिकस्य मोक्षलाभस्य योग्याकांक्षितस्य सत्त्वात् । अस्मन्मते तु आत्मस्वरूपस्यैव मोक्षत्वान्न मोक्षस्याधिक्यमपरत्वं वा स्यादात्मन इति नैष दोषः ।

यस्मिन् स्थित इत्यस्य योगे स्थित इत्यप्ययुक्तम्-- योगस्य चित्तसमाधानात्मकस्य क्रियारूपस्य पुरुषाधिकरणत्वासम्भवात् । नच स्थित इत्यस्य व्यापृत इत्यर्थ इति वाच्यं, तदर्थस्य लाक्षणिकत्वेनाभिधेयत्वाभावात् । ष्ठागतिनिवृत्ताविति हि धात्वर्थः स्मर्यते इति ।

यच्च उपरमते अतिशयेन रमत इति रामानुजः, तच्च तुच्छम्—उपोपसर्गसङ्गतरमधातोरुपरत्यर्थस्यैव दर्शनात्, अर्थान्तरवर्णनस्य च क्लिष्टत्वात्- उपरमेदुपरत उपरम्येत्यादौ त्वयाप्यस्मदुक्तार्थस्यैव स्वीकृतत्वात् ।

उपसंहृते योगफले किमिति योगस्य पुन. कर्तव्यत्वमुच्यते, तत्राह—**योगफलमिति**। आत्मसुखानुभव आत्मतुष्टिरात्मलाभः दुःखसंयोगवियोगश्चेत्येतानि योगफलानि । फलमिति तु जात्येकवचनम् । प्रकारान्तरेण योगस्य कर्तव्यत्वोपदेशारम्भोऽत्रान्वारम्भः किमर्थं तद्वचनमत आह—**निश्चयेति** । निश्चयानिर्वेदौ योगस्य साधनभूतावतस्तावस्य योगारम्भे कर्तव्यावित्यर्थः । स इत्यस्यार्थमाह—**यथोक्तेति** । यथोक्तानि फलानि यस्य स यथोक्तफलो योगः । ध्यानयोगः निश्चयेन योक्तव्यः ।

केन योक्तव्य इति करणाकांक्षां पूरयति—**अनिर्विण्णचेतसेति** । न निर्विण्णमनिर्विण्णं निर्वेदरहितमित्यर्थः । तच्च तच्चेत इति कर्मधारयः । तेन, कर्ता तु योगसाधकः पुरुष इति बोध्यम् । साधकेन अनिर्विण्णचेतसा निश्चयेन स योगो योक्तव्य इत्यन्वयः ।

अनिर्विण्णं चेतो यस्य तेनेति बहुव्रीहिसमासेपि यद्यपि कर्तृलाभः, तथापि करणस्य चेतसः प्राधान्येन निर्देशो न स्यात्- तद्धि करणं प्राधान्येन ज्ञेयं, कर्ता तु वचनं विनापि सिद्ध्यत्येवेति कर्मधारयसमास उक्तः ।

सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥२४॥

किंच सङ्कल्पेति । सङ्कल्पप्रभवान् सङ्कल्पः प्रभवो येषां कामानां ते सङ्कल्पप्रभवाः कामाः तान् त्यक्त्वा परित्यज्य सर्वानशेषतः निर्लेपेन, किंच, मनसैव विवेकयुक्तेन इन्द्रिय ग्राममिन्द्रियसमुदायं विनियम्य नियमनं कृत्वा समन्ततः समन्तात् ॥२४॥

योगसिद्ध्यादिषु संशये योगानुष्ठाने निर्वेदे च सति योगो न सिद्ध्येदतस्तौ द्वौ न कर्तव्याविति फलितार्थः ॥२३॥

सङ्कल्पेति । प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः कारणं सङ्कल्पात्प्रभवन्तीति सङ्कल्पप्रभवा इत्यपि वक्तुं शक्यम् । कामा विषयाभिलाषाः अशेषतो निश्शेषेण, सति कामशेषे तेन लेपस्स्यादिति फलितमाह— निर्लेपेनेति । कामानां सङ्कल्पप्रभवत्वविशेषणं तु कामत्यागस्सङ्कल्पत्यागात्सुकर इति द्योतयितुम् । तेन सर्वसङ्कल्पत्यागपूर्वकं सर्वकामपरित्यागं कृत्वेति सिद्ध्यति । समन्ततः सर्वविषयेभ्य इत्यर्थः । विनियम्य निवर्त्य मनोविनियमने इन्द्रियविनियमनमप्रयत्नत एव सिद्ध्यति, मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियव्यापारस्येति भावः ।

यत्तु रामानुजः—काम्यन्त इति कामा विषयाः ते द्विविधाः स्पर्शजाः सङ्कल्पजाश्चेति, तत्र स्पर्शजाः शीतोष्णादयः स्वरूपतस्त्यक्तुं न शक्याः, सङ्कल्पजास्तु पुत्रमित्रादयः स्वरूपेणैव त्यक्तुं शक्याः, अत एवाशेषतस्सङ्कल्पजाः कामास्त्याज्या इति, तन्मन्दम्—किमत्र स्पर्शोनाम त्वगिन्द्रियग्राह्यो गुणः ? यद्वा विषयेन्द्रियसम्बन्धः ? आद्ये शीतोष्णभेदभिन्नस्य स्पर्शस्यैव विषयत्वेन स्पर्शजत्वं शीतोष्णादेर्न सम्भवति; किंच यथा असङ्कल्पजस्पर्शविषयसत्त्वं तथा असङ्कल्पजशब्दादिविषयसत्त्वमपीति न विषयद्वैविध्यासिद्धिः । दरीस्थितेन जलस्थितेन वा योगिना शीतस्पर्शस्य उष्णस्पर्शस्य च स्वरूपतस्त्यक्तुं शक्यत्वान्न तयोः स्वरूपतो त्याज्यत्वसिद्धिः । द्वितीये विषयेन्द्रियसम्बन्धरूपस्पर्शोद्भवा विषया इत्ययुक्तं- विषयोत्पत्तेः प्रागेव विषयेन्द्रियसम्बन्धस्य कारणत्वेन वर्तमानत्वेन विषयोत्पत्तेः प्रागेव विषयसिद्धेः इन्द्रियसंसृष्टविषयाद्विषयोत्पत्तिरिति स्वस्मात्स्वोत्पत्तिप्रसङ्गाच्च, विषयोत्पत्तेः प्राग्विषयेन्द्रियसम्बन्धायोगाच्च ।

तस्मात् स्पर्शजा भोगा एव, नतु विषयाः । स्पर्शास्तु विषया एव- स्पृश्यन्त इति स्पर्शा इति 'मात्रास्पर्शास्तु कौन्ते'येत्यत्र निरुक्तत्वात् ।

तथा पुत्रक्षेत्रादयो विषयाश्च न स्वसङ्कल्पजाः, किं त्वीश्वरसङ्कल्पजा एव- 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति सङ्कल्प्य तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, सच्च त्यच्चाभवदिति, तत्तेज ऐक्षत तत्तेज सृष्ट्वा' इत्यादिना ईश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वस्योक्तत्वाद्वेदेन ।

इमे चेश्वरसङ्कल्पजा विषया अपि सर्वे न स्वरूपतस्त्यक्तुं शक्याः, न हि सार्वभौमेण राज्ञा भूरूपो विषयस्त्यक्तुं शक्यः सर्वस्या अपि भूमेः स्वीयक्षेत्रत्वात् । परन्तु तत्र स्वीयत्वाभिमान एव त्यक्तुं शक्यते । स एव हि जीवसङ्कल्पसृष्टः प्रपञ्चः जीवस्य बन्धकश्च ।

शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

शनैरिति । शनैश्शनैर्न सहसा उपरमेदुपरतिं कुर्यात्, कया बुद्ध्या; किं विशिष्टया धृतिगृहीतया धृत्या धैर्येण गृहीतया धृतिगृहीतया धैर्ययुक्तयेत्यर्थः । आत्मसंस्थं आत्मनि संस्थितंआत्मैव

नहि स्तनादिमत्स्त्रीपिण्डे भार्यात्वरूपभोग्यत्वबुद्ध्यभावे मृण्मये क्षेत्रे स्वीयत्वबुद्ध्यभावे च तदुभयं पुरुषं बध्नीयात्, स हि जीवसङ्कल्पसम्भवः स्वीयत्वाद्यभिमानरूपः काममयः प्रपञ्चः योगिना सर्वात्मना त्याज्यः योगविरोधात् । अत एवोक्तं- 'सङ्कल्पप्रभवान् कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषत' इति ।

ईश्वरसङ्कल्पसृष्टो विषयप्रपञ्चस्तु चेलाजिनकुशासनादिरूपो योगिनस्साधनभूत एवेति न तस्य सर्वस्यापि त्याग उचितश्शक्यश्च । तस्मात्कामा अत्र विषयाभिलाषा एव, नतु विषयाः ॥२४॥

शनैरिति । शनैश्शनैरिति नित्यार्थे द्विर्भावः । धृतिगृहीतया बुद्ध्या मन आत्मसंस्थं कृत्वा शनैश्शनैरुपरमेत्, किञ्चिदपि न चिन्तयेत्, उपरमेदित्यस्यैव व्याख्यानभूतं तुरीयपादम् ।

ननु मनसः कथमात्मनि स्थितिः- 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमे'त्युक्तलक्षणे भूमात्मनि निर्विशेषे चिन्मात्रे अद्वितीयब्रह्मणि निरवकाशे परमार्थसत्ये मनसो व्यावहारिकसत्यस्य जडस्य द्वितीयवस्तुनः स्थित्ययोगात् सत्यामात्मनि मनसः स्थितौ तेन मनसा सद्वितीयस्यात्त्वस्वात्मा सविशेषश्च जडसंसृष्टश्च । अतएव हि- 'यत्र वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा स'हेति श्रुतिर्मनसोप्यविषयत्वं वक्त्यात्मनः । नच सर्वभूतानि चात्मनीति सर्वस्यापि जगत आत्मन्येव स्थितत्वस्य वक्ष्यमाणत्वेन मनोमात्रस्यात्मनि स्थितौ को व्याघात इति वाच्यं, आत्मनि सर्वभूतस्थितेरविद्याकृतत्वात् । अविद्याकृतानि हि सर्वाणि भूतानि न परमार्थसत्यानि । अन्यथा 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिव्याकोपस्स्यात् । नच तथैवात्मनि मनसः स्थितिरप्यविद्याकृतैवेति वाच्यं, तदभिप्रायवर्णनस्येहानुपयुक्तत्वात् । न ह्यात्मनि मनो रज्जौ सर्पवदविद्यया कल्पितं वर्तत इत्यभिप्रायेणात्मसंस्थं मनः कृत्वेत्युक्तं, तथासति कृत्वेत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । करणात्प्रागपि तत्रैव सत्वात् । वस्तुविषयेभ्यो मनो निवर्त्य आत्मन्येव स्थापयेदिति ह्युच्यते । इदं च स्थापनं नाविद्याकार्यं, किंतु विद्याकार्यमेव । तस्मात्कथमात्मनि मनः स्थापयितुं शक्यते योगिना विदुषा वेति अत आह—आत्मैवेति । पेटिकायां वस्त्रस्येवात्मनि मनसः स्थापनं नेह विवक्षितं, किं तु आत्मतत्वानुसन्धानमेव मनस आत्मनि स्थापनमिति विवक्षितम् । आत्मतत्वं च 'इदं सर्वं यदयमात्मा सर्वं खल्विदं ब्रह्म नान्यत्किञ्चन मिष'दित्यादिश्रुतिभ्यः सर्वमात्मैव, आत्मनोऽन्यत्किञ्चिदपि नास्तीत्येवंरूपमिति ज्ञायते इति ।

ननु न ततोन्यत्किञ्चिदस्तीति सर्वाभावत्वं युक्तमद्वितीयत्वाद्भूमात्मनः- सच्चिदानन्दस्वरूपस्यात्मनस्तु सर्वात्मकत्वमयुक्तं- सर्वस्य अनृतजडदुःखात्मकत्वात्प्रपञ्चस्य । अतः कथमात्मैव सर्वमिति ज्ञाने यथार्थज्ञानं भवितुमर्हतीति चेत्, उच्यते—रज्जौ सर्पस्येवात्मन्येव सर्वस्य मायया कल्पितत्वेन भ्रान्त्या प्रतीयमानमिदं सर्वं वस्तुत आत्मैव, यथा रज्जौ भ्रमणप्रतीयमानस्सर्पो वस्तुतो रज्जुरेवेति । तस्माद्रज्जोस्सर्पात्मत्वमिव स्थाणोः पुरुषात्मत्वमिव गगनस्य नीलात्मकत्वमिवात्मनस्सर्वात्मकत्वं युक्तमेवेति ।

सर्वं न ततोन्यत्किंचिदस्तीत्येवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिदपि चिन्तयेत्। एष योगस्य परमोऽवधिः ॥२५॥

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम्।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

तत्रैवं आत्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी, यत इति। यतोयतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्निश्चरति निर्गच्छति स्वाभाविकदोषात् मनश्चञ्चलमत्यर्थं चलमत एवास्थिरम्। ततस्ततस्मात्तस्माच्छब्दादेर्निमित्तान्नियम्य तत्तन्निमित्तयाथात्म्यनिरूपणेनाभावीकृत्य वैराग्यभावनया चैतन्मनः आत्मन्येव वशं नयेत् आत्मवश्यतामापादयेत्। एवं योगाभ्यासबलात् योगिनः आत्मन्येव प्रशाम्यति मनः ॥२६॥

न किञ्चिदपि चिन्तयदिति। आत्मनोऽन्यस्य कस्य चिदपि वस्तुनोऽभावात्किञ्चिदपि न चिन्तयेत्किं स्वात्मानमेवमेव चिन्तयेत्, इयमेवात्मैकचिन्ता उपरतिरित्युच्यते—सर्वव्यापारोपरमरूपत्वात्। एष इति उपरम इत्यर्थ। आत्मैकचिन्तनमिति यावत् ॥२५॥

यत इति श्लोकमवतारयति—तत्रेति। योगारम्भे इत्यर्थ। चञ्चलमस्थिरं मन यतो यतो निस्सरति ततस्तत एतन्नियम्यात्मन्येव वशं नयेत्, यतोयतस्ततस्तत इति च वीप्सार्थे द्विर्भाव। निमित्तादिति। मनसो निस्सरणक्रियाप्रति हेतुभूतादित्यर्थ। मनो हि शब्दाद्यर्थं श्रोत्रादिद्वारा बहिर्निर्गच्छति।

स्वाभाविकदोषादिति। मनस प्रवृत्तिस्वभावत्वादित्यर्थ। अग्नेरौष्ण्यादिवन्मनस प्रवृत्तिरेव स्वभाव, नतु निवृत्तिरिति भाव। स्वाभाविक स्वभावसिद्ध स चासौ दोष प्रवृत्तिरूप स्वाभाविकदोष, तस्मादित्यक्षरार्थ। सङ्कल्पविकल्पात्मकस्य मनस प्रवृत्तिरेव स्वभाव प्रवृत्तेस्सङ्कल्पविकल्पपूर्वकत्वादिति रहस्यम्। स्वाभाविकदोषो रागादिरिति वा।

कथं नियमनमत आह—तत्तदिति। निमित्तभूताना शब्दादीना तेषां तेषा विषयाणां याथात्म्यं मृषात्वरूपं तस्य निरूपणेन हेतुना। अभावीकृत्य तत्तन्निमित्तान्यभावरूपाणि कृत्वा- मृषैवायं शब्दादिप्रत्यय, नतु वस्तुतश्शब्दादयस्सन्ति- आत्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वादित्येवं विवेकज्ञानेन मनसश्शब्दादिषु प्रवृत्तिं वारयित्वेत्यर्थ.।

एवं मनसश्शब्दादिसकाशान्निवर्तने तत्तद्याथात्म्यरूपणमेकं हेतुमुक्त्वा अन्यमाह—वैराग्यभावनया चेति। क्षयिष्णुत्वात्सातिशयत्वाद्दुःखोदर्कत्वाच्च न विषयेषु सक्तव्यमित्येवं विषयवैराग्यमुत्पाद्येत्यर्थ। वैराग्यस्य विरागत्वस्य भावना चिन्तनं तयेत्यक्षरार्थ।

आत्मन्यवेति। न तु विषयेष्वित्येवकारार्थः। मनसो विषयपारवश्यं वारयित्वा स्वाधीनतां सम्पादयेदित्यर्थ। एवं पूर्वोक्तप्रकारेण मनसो विषयप्रवृत्तिवारणपूर्वकमात्मप्रावण्यापादनेनेत्यर्थ.। प्रशाम्यति प्रकर्षेणोपशमं प्राप्नोति। आत्मन्येव लयं प्राप्नोतीत्यर्थ। प्रशान्तमनसमित्युत्तरश्लोके मनःप्रशान्तेर्वक्ष्यमाणत्वादिह तदानुगुण्येन भाष्ये वाक्यशेष उक्त इति बोध्यम् ॥२६॥

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥२७॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं प्रकर्षेण शान्तं मनो यस्य सः प्रशान्तमनाः तं प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमं निरतिशयमुपैति उपगच्छति । शान्तरजसं प्रक्षीणमोहादिक्लेशरजसमित्यर्थः । ब्रह्मभूतं जीवन्मुक्तं ब्रह्मैव सर्वमित्येवं निश्चयं ब्रह्मभूतमकल्मषमधर्मादिवर्जितम् ॥२७॥

युञ्जन्नेवं सदात्मानं योगी विगतकल्मषः ।
सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते ॥२८॥

युञ्जन्निति । युञ्जन्नेवं यथोक्तेन क्रमेण योगी योगान्तरायवर्जितः सदात्मानं विगतकल्मषो विगतपापः सुखेनानायासेन ब्रह्मसंस्पर्शं ब्रह्मणा परेण संस्पर्शो यस्य तद्ब्रह्मसंस्पर्शं अत्यन्तं अन्तमतीत्य वर्तत इत्यत्यन्तमुत्कृष्टं निरतिशयं सुखमश्नुते प्राप्नोति ॥२८॥

प्रशान्तेति । प्रशान्तमनसं शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषमेनं योगिनमुत्तमं सुखमुपैति हि । प्रशान्तमनसमात्मनि लीनहृदयमत एव शान्तरजसं शान्तं नष्टं रज. मोहादिक्लेशः यस्य तम् ।

रजोधूलिर्यथा गगनमावृत्य तदप्रकाशजनकं वर्तते तद्वन्मोहादिक्लेश आत्मानमावृत्य तदप्रकाशको वर्तत इति गौण्या वृत्त्या रजश्शब्दप्रयोगो मोहादिक्लेशे । यद्वा रजो रजोगुणः तत्कार्यमोहादौ तत्त्वेन व्यपदेश उपचारादिति । अथ वा रजः मोहादिक्लेशहेतुभूतरजोगुणः । उपलक्षणमिदं सत्त्वतमसोरपि । ध्वस्तसत्त्वरजस्तमोगुणमित्यर्थः ।

अतएव ब्रह्मभूतं ब्रह्मणा तुल्यं; नित्यसमासः । तौल्यं च मुक्तत्वरूपम् । यथा ब्रह्म नित्यमुक्तं तथायं योगी जीवन्मुक्त इति । अतएवाह—जीवन्मुक्तमिति ।

ब्रह्माभिन्ने आत्मनि ब्रह्मतुल्यत्ववचनमस्वरसमित्यर्थान्तरमाह—ब्रह्मैवेति । सर्वं ब्रह्मेति निश्चयज्ञानवन्तमित्यर्थः । यस्य सर्वं ब्रह्मैवेति निश्चयः स स्वयमपि ब्रह्मैव । ततश्च ब्रह्मभूतं ब्रह्मैव भूतमित्यर्थः— 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः ।

अतएवाकल्मषं धर्माधर्मसंस्कारवर्जितमधर्मवद्धर्मस्यापि बन्धकत्वात्कल्मषत्वम् । भाष्ये आदिपदाद्धर्मग्रहणम् । नहि ब्रह्मणि धर्माधर्मसंस्काराः सन्तीति भावः ।

एनं योगिनमुत्तमं सुखमात्मानन्दः स्वयमेवोपैति । हिः प्रसिद्धौ । मनोलये सुषुप्त्यादौ स्वरूपसुखाविर्भावः प्रसिद्ध इत्यर्थः ॥२७॥

युञ्जन्निति । योगी एवं सदा आत्मानं युञ्जन् विगतकल्मषः सन्, सुखेन ब्रह्मसंस्पर्शमत्यन्तं सुखमश्नुते- आत्मानं मनः युञ्जन् ब्रह्मणि समादधानः; आत्मानं कूटस्थं युञ्जन् पश्यन्निति वा । योगोऽस्यास्तीति योगी । योगान्तरायसत्त्वे कथं योगमत्त्वमित्यभिप्रेत्याह—योगान्तरायवर्जित इति । अन्तराय विघ्न., सदा आत्मानं युञ्जन्नित्यनेनैव योगिनो योगित्वे व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—योगी

सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ।
ईक्षते योगयुक्तात्मा सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

इदानीं योगस्य यदुत्कृष्टं निरतिशयं फलं ब्रह्मैकत्वदर्शनं सर्वसंसारविच्छेदकारणं तत्प्रदर्शयति—सर्वेति । सर्वभूतस्थं सर्वेषु भूतेषु स्थितं स्वमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि ब्रह्मादीनि च सर्वभूतान्यात्मन्येकतां गतानि ईक्षते पश्यति । योगयुक्तात्मा समाहितान्तःकरणस्सन्, सर्वत्र समदर्शनः सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु विषयेषु सर्वभूतेषु समं निर्विशेषं ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं यस्य सः सर्वत्र समदर्शनः ॥२९॥

योगान्तरायवर्जित इति । सदेति विघ्नाभावात्सर्वदा विगतपाप इति । पुण्यस्यापि पापत्वाद्विगतपुण्यपाप इत्यर्थः ।

पूर्वश्लोके सुखं योगिनमुपैतीत्युक्तमिदानीं तु योगी सुखमुपैतीति । अतः पूर्वश्लोकार्थस्यैव भङ्ग्यन्तरेण कथनमिदं, न त्वन्यार्थस्य । यद्वा पूर्वश्लोके जीवन्मुक्तिदशानुभाव्यसुखलाभ उक्तः, इह तु विदेहमुक्तिदशानुभाव्यसुखलाभ इति विवेकः । अथ वा पूर्वश्लोके योगदशानुभाव्य आत्मानन्द उक्तः, इह तु ब्रह्मानन्द इति ।

ननु कथं ध्यानयोगान्मोक्षसुखलाभ इति वाच्यं, ध्यानयोगाद्ज्ञानलाभद्वारा मोक्षसुखलाभात्, ज्ञानलाभस्य चोत्तरश्लोके वक्ष्यमाणत्वात् । श्लोकद्वयमपीदं जीवन्मुक्तिसुखपरमेवेति पक्षे तु नैतच्चोद्यं स्यावकाशः - संसारोपरमरूपजीवन्मुक्तिसुखस्य ज्ञानिन इव योगिनोपि योगदशायामनुभाव्यत्वात् ॥२८॥

सर्वेति, उत्कृष्टं फलमिति । एतेन पूर्वश्लोकोक्तं सुखं योगस्य न परमं फलं, किन्त्ववान्तरफलमेवेति सूचितम् । आत्मानन्दानुभवशालिनोपि योगिनो ज्ञानाभावे पुनरुत्पत्तिप्रसङ्गात्, स्वानुभूयमानात्मानन्दस्यासारत्वेन ज्ञानं विना तस्य कृतकृत्यत्वाभावाच्च । तस्माद्यथा व्यवायस्य तात्कालिकसुखलाभोऽवान्तरफलं, पुत्रोत्पत्तिः प्रधानफलं तद्वद्योगस्य तात्कालिकसुखलाभोऽवान्तरफलं, ज्ञानोत्पत्तिरेव प्रधानं फलमिति । कीदृशं ज्ञानं योगस्य फलमत आह—ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनमिति । अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानमित्यर्थः । न ह्यस्माद्ज्ञानादन्यं सर्वसंसारविच्छेदे हेतुरस्तीत्याह—सर्वेति ।

अज्ञानकार्यस्य संसारस्य सम्यग्ज्ञानं विना नहि निवृत्तिः, अज्ञानकृतात्मानात्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तः स्थूलोऽहं काणोऽहं सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिसंसारः अज्ञानकृत एवेश्वराद्भिन्नोऽहं ममेश्वरश्शास्तेत्यादिसंसारश्च । अहं सच्चिदानन्दरूप आत्मा- नतु देहादिसङ्घातरूपः, अहं ब्रह्मैव नतु तद्भिन्नः, ईश्वरश्च ब्रह्मैव- नतु तद्भिन्नः, चैतन्यरूपत्वादेवं चाहमीश्वरादभिन्न एवेत्याकारकब्रह्मात्मैक्यज्ञानं विना नैव निवर्तते । नहि रज्ज्वावारोपितस्सर्पो रज्जुज्ञानं विना निवर्तते, येनात्मन्यारोपितस्संसारः आत्मज्ञानं विना निवर्तेत । तस्माद्ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानमेव संसारच्छेदकारणं, नतु कर्मणापि समुच्चयः कर्मज्ञानयोस्समुच्चयानुपपत्तेः, कर्मसंसारयोरविरोधाच्चेत्यसकृदुक्तं प्राक् ।

पुरुष इति शेषः । योगयुक्तात्मा सन्, सर्वत्र समदर्शनो भूत्वा, सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि आत्मनि च ईक्षते इत्यन्वयः ।

आत्मन्येकतां गतानि आत्माभेदं प्राप्तानि यथा सर्पो रज्ज्वैक्यं गच्छति तद्वत् । कार्यकारणसङ्घात इह भूतशब्देन विवक्षितः । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति श्रुत्या भूतानां स्वोपादाने आत्मनि लयस्योक्तत्वात् । कार्यस्य घटादेः कारणे मृदादौ लयदर्शनात् । कार्यस्य कारणे लयो नाम कारणाभेदेनाऽवस्थानमेव, न त्वन्यदिति सिद्धान्तादात्मनि सर्वभूतलय एव सर्वभूतानामात्मन्येकत्वप्राप्तिरिति भावः ।

नच कथं प्रलयात्प्रागात्मनि सर्वभूतलय इति वाच्यं, प्रलयेपि सूक्ष्मभूतसत्त्वात् । न प्रलये सर्वभूतानामात्मनि लयः- तथासति ज्ञानं विनैव प्रलये सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । किं तु परमार्थदशायामात्यन्तिकप्रलये मोक्षरूपे एव सर्वभूतलयः ।

प्रलयो हि चतुर्विधः- नित्यः, नैमित्तिकः, महान्, आत्यन्तिकश्चेति । तत्र सुषुप्तिर्नित्यप्रलयः; ब्रह्मणो निशायां नैमित्तिकप्रलयः; ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य द्विपरार्धावसाने महाप्रलयः; मोक्ष आत्यन्तिकप्रलयः । आत्मस्वरूपश्च मोक्ष एवेत्यात्मस्वरूपे सर्वभूतलय उचितएव ।

एतेन यस्सर्वेषु भूतेषु वर्तते स आत्माऽहमेव, इमानि तु सर्वाणि भूतानि कालत्रयेपि मयि न सन्त्येवेति समदर्शी विद्वानीक्षते पश्यति जानातीत्यर्थ इति सिद्धम् ।

ब्रह्मात्मनोरेकत्वमेव विषयो यस्मिन् तद्ब्रह्मात्मैकत्वविषयं दर्शनं ज्ञानं विषयीत्यर्थः । ज्ञानस्य विषयित्वं ज्ञेयस्य विषयत्वं च न्यायमतप्रसिद्धं च । इदं च ज्ञानमहं ब्रह्मास्मीत्याकारकवृत्तिरूपं, न तु चैतन्यरूपं- तस्य निर्विशेषत्वेन निर्विषयत्वात् ।

यत्तु रामानुजः—सर्वभूतसमानाकारं स्वात्मानं, स्वात्मसमानाकाराणि सर्वभूतानि च पश्यतीति, तत्तुच्छम्—सर्वभूतस्थमिति आत्मनीति च सर्वभूतानामात्मनश्चाधिकरणत्वस्योक्तत्वात् । सर्वेषु भूतेषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थ इति हि समासः । अनेन च समासेन भूतानामधिकरणत्वं स्फुटमुक्तम् । आत्मनीति च अधिकरणे सप्तमी । आत्मनोऽधिकरणत्वं च स्फुटमुक्तम् । तदेवं स्फुटमुक्तस्याधिकरणत्वस्य त्यागोऽप्रमाणमेव ।

नच कथमेकस्यैवात्मन आधारत्वमाधेयत्वं चेत्युभयं सम्पद्यत इति वाच्यं, आकाशे घटस्य घटे आकाशस्य च सत्त्वदर्शनादेवमेवात्मनि भूतानां, भूतेषु चात्मनस्सत्त्वानुमानस्य सुकरत्वात्; सर्वान्तरस्सर्वाधार इत्यादिशास्त्राच्च । जाग्रदवस्थायां देहेष्वात्मसत्त्वस्य स्वप्ने आत्मनि रथादिप्रपञ्चसत्त्वस्य च सर्वानुभवसिद्धत्वाच्च, नहि स्वप्ने आत्मातिरिक्तं रथाद्यधिकरणं किञ्चिदस्ति ।

तस्मात्सर्वभूतस्थमात्मानमित्यस्य सर्वभूतसमानाकारमात्मानमिति, सर्वभूतानि चात्मनीत्यस्य स्वात्मसमानाकाराणि सर्वभूतानीति चार्थः स्वमताभिनिवेशकल्पितो मूलविरुद्ध इति स्वस्यापि विदितमेव रामानुजस्य ।

किंच यदा सर्वभूतसमानाकारत्वं स्वात्मन उक्तं तदैव स्वात्मसमानाकारत्वं सर्वभूतानां सिद्धमेवेति पुनस्तद्वचनं व्यर्थमेव ।

यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यति ।
तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति ॥३०॥

एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलमुच्यते—य इति । यः मां पश्यति वासुदेवं सर्वस्यात्मानं सर्वत्र सर्वभूतेषु सर्वं च ब्रह्मादिभूतजातं मयि सर्वात्मनि पश्यति, तस्यैवमात्मैकत्वदर्शिनः अहमीश्वरो न प्रणश्यामि न परोक्षतां गमिष्यामि; स च मे न प्रणश्यति स च विद्वान्मे

अपि च भूतशब्दः महाभूतेषु प्राणिषु कार्येषु च प्रयुज्यते, न त्वात्मनि- भूतत्वाभावात्तस्य । नच प्राण्येवात्मेति वाच्यमात्मनः प्राणादिसम्बन्धाभावात् । न च प्राणोपाधिकत्वादात्मा प्राण्येवेति वाच्यं, घटोपाधिकत्वादाकाशो घटीति वाच्यत्वापत्तेः । उपाधेरपमार्थत्वात्परमार्थात्मतत्त्वस्य चेहोपदिश्यमानत्वात् ।

यद्यात्मनां बहुत्वं जात्येकत्वं च स्यात्तर्हि घटानामिवात्मनामपि परस्परसाम्यमज्ञेनापि विदितमेवेति व्यर्थोऽयमुपदेशः; नापि तेन किञ्चिदपि फलम् ।

तस्माद्यदि भूतशब्द आत्मवाची तर्हि आत्मन एवात्मस्थत्वमसम्भवि । यदि भूतशब्दो देहादिसङ्घातवाची तर्हि तस्यात्मसमानाकारत्वमसम्भवि । देहादेर्जडत्वादात्मनश्च चेतनत्वात् । अतस्तुच्छं रामानुजभाष्यम् ॥२९॥

य इति । सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीक्षतेत्यस्यैवानुवादः- यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यतीति । एतस्यात्मैकत्वदर्शनस्य फलं तु- तस्याहं न प्रणश्यामि; स च मे न प्रणश्यतीति । इति विवेकः ।

मामिति । प्रत्यगभिन्नं परमात्मानमित्यर्थः । यः पूर्वश्लोके सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीक्षत इत्युक्तः स एवायं सर्वत्र परमात्मानं सर्वं च परमात्मनि पश्यतीत्यनूदितः स्वात्मन एव परमात्मत्वादात्मदर्शनमेव परमात्मदर्शनमिति हेतोः ।

आत्मैकत्वदर्शिन इति । सर्वत्रापीश्वराभिन्न आत्मैक एवास्तीति ज्ञानशालिन इत्यर्थः । ईश्वरपारोक्ष्याभाव फलमित्याह—न प्रणश्यामीति । कृतप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्य न पुनरीश्वरपारोक्ष्यं, यथैतादृशज्ञानप्राप्तेः प्रागीश्वरपारोक्ष्यं तद्वदिति भाव ।

सति त्वीश्वरपारोक्ष्ये ईश्वरात्तस्य भयं संसारश्च स्यात्- 'भीषास्माद्वातः पवत इति, य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः । अत ईश्वरपारोक्ष्याभाव उत्कृष्टं फलमेव मोक्षरूपत्वात् ।

फलान्तरमाह—स च मे न प्रणश्यतीति । ईश्वरस्यापि स्वयं परोक्षो न भवति, वाञ्छति हि भृत्यादिः सर्वदापि राजपारोक्ष्याभावं स्वस्य, स्वपारोक्ष्याभावं राज्ञश्च । कामुकश्च स्वस्य कामिनीपारोक्ष्याभावं कामिन्याश्च स्वपारोक्ष्याभावं तद्वद्विद्वानपि स्वस्येश्वरपारोक्ष्याभावमीश्वरस्य च स्वपारोक्ष्याभावं वाञ्छतीति तदुभयं तस्य सिद्ध्यतीति भाव ।

ईश्वरस्य स्वपारोक्ष्याभावे स्वस्य चेश्वरपारोक्ष्याभावे हेतुमाह—तस्य चेति । ईश्वरस्य विदुषश्च एकात्मत्वादित्यर्थः । नन्वात्मत्वेपि कथं पारोक्ष्याभाव इत्यत आह—स्वात्मेति । प्रकाशः प्रत्यक्ष एवकारान्न तु कदाचिदप्यप्रकाश इत्यर्थः । न हि स्वस्य स्वाप्रत्यक्षत्वमिति भावः ।

ननु तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीति आत्मपरमात्मनोर्भेद एवोपदिष्टो भगवता, तस्याहमिति, स च म इति, न हि तदहंशब्दयोरेकार्थत्वमिति चेन्मैवम्—सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीति य एव धर्म आत्मन उक्तः, सर्वभूतस्थत्वसर्वभूतान्तरत्वरूपः स एव यो मां पश्यति सर्वत्र सर्वं च मयि पश्यतीति परमात्मनोप्युक्तः । न हि धर्मभेदं विना धर्मिभेदः सम्भवति-धर्मभेदस्यैव धर्मिभेदप्रयोजकत्वात् ।

तथा च सर्वभूतस्थमिति, यो मामिति च वाक्यद्वयेनात्मपरमात्मैकत्वं प्रतिपाद्य कथं पुनस्तस्याहमिति वाक्यद्वयेन आत्मपरमात्मभेदं प्रतिपादयेत्सर्वज्ञो भगवान् ।

नच सर्वभूतस्थितात्मस्थितत्वात्परमात्मनस्सर्वभूतस्थितिः, सर्वभूताश्रयत्वात्परमात्मनि सर्वभूतस्थितिश्चोच्यते- पर्यङ्ककशिपुशायिनः पुरुषस्य पर्यङ्कशायित्वं, देहाश्रयपीठाश्रयभूमेर्देहाश्रयत्वं च यथोच्यते तद्वदिति वाच्यं, यदि तथा आत्मनि परमात्मास्ति परमात्मन्यात्मास्तीति च विवक्षा व्यासमुनेः- तर्हि सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनीत्यनन्तरं-- ईक्षते मयि चात्मानं तमात्मनि च मामपीत्येव ब्रूयादृजुमार्गेण, नतु वक्रमार्गेण- वक्रमार्गाश्रयणस्य निष्फलत्वात्प्रतिपत्तृक्लेशकरत्वाच । यः कोपि त्वादृशो हि महानुभावः यो मां पश्यति सर्वत्रेत्यस्य सर्वत्र स्थिते आत्मनि स्थितं मां यः पश्यतीत्यर्थं जानीयात् । निरवयवे निरवकाशे आत्मवस्तुनि कथं परमात्मस्थित्यवकाशः ? आत्मनो निरवयवत्वं सम्प्रतिपन्नम् । नच निरवकाशत्वे विप्रतिपत्तव्यं- सावयवस्यैव सावकाशत्वं, न तु निरवयवस्येति सिद्धान्तात् । नहि निरवयवः परमाणुस्सावकाशः ।

नचैवं कथं निरवयवे ब्रह्मणि जगत्स्थित्यवकाश इति वाच्यं, तदनवकाशस्यैवास्माकमिष्टत्वान्न हि वयं सद्वितीयं ब्रह्म ब्रूमः, येन जगतो ब्रह्मणि स्थितिरस्माकमिष्टा स्यात्- रज्जौ सर्पवद्ब्रह्मणि जगन्मायया प्रतिभाति, नतु वस्तुत इत्यसकृदुक्तं हि । एतेन निरवयवे निरवकाशे परमात्मन्यात्मस्थितिश्च प्रत्युक्ता । परमात्मन्यप्यात्मसत्त्वे आत्मन एव परमात्मान्तरत्वेन त्वदुदाहृतान्तर्यामिब्राह्मणविरोधात् । सर्वान्तरः खलु परमात्मा ।

नच परमात्मन्यात्मा माययास्तीति वाच्यं, आत्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावस्य मायिकत्वासम्भवात् । देहादेरसत्त्वमात्मनश्च सत्त्वं- 'नासतो विद्यते भाव' इत्यादिना त्वयाप्यभ्युपेतम् । असत्त्वमेव हि मायिकत्वम् । सतो नाशायोगान्मायिकस्य चावर्जनीयनाशत्वादविनाशस्वभावः सत्त्वं विनाशस्वभावत्वमसत्त्वमिति त्वयैवोक्तत्वात् । तस्मात्सन्नात्मा न मायिकः, येन मायया तस्यात्मनः परमात्मनि स्थितिः स्याज्जगत इव ।

तदेवमात्मनि परमात्मनः परमात्मनि चात्मनः स्थित्ययोगात् सर्वभूतस्थमात्मानमित्यनेन, यो मां

वासुदेवस्य न प्रणश्यति न परोक्षो भवति- तस्य च मम चात्मैकत्वात्। स्वात्मा हि नाम आत्मनः प्रकाश एव भवति ॥३०॥

सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः।
सर्वथा वर्तमानोपि स योगी मयि वर्तते ॥३१॥

यस्माच्च अहमेव सर्वात्मैकत्वदर्शी, सर्वेति। इत्येतत्पूर्वश्लोकार्थमनूद्य सम्यग्दर्शनं तत्फलं मोक्षो विधीयते। सर्वथा सर्वप्रकारैर्वर्तमानोपि सम्यग्दर्शी योगी मयि वैष्णवे परमे

पश्यति सर्वत्रेत्यनेन च आत्माभिन्नस्य परमात्मनः परमात्माभिन्नस्य चात्मन. सर्वत्र स्थितिरुक्ता। ननु भिन्नात्मन इति सिद्धेऽद्वैते कथं तस्याहमिति स च म इति च भेद उच्यते भगवताऽऽत्मेश्वरयो.।

ननु भवतु पूर्ववाक्यविरोध., तथापि तस्याहमिति स च म इति च प्रसिद्धस्य आत्मेश्वरभेदस्य कथमपलाप इति चेत् उच्यते—श्रोतुरर्जुनस्य जीवेश्वरभेदबुद्ध्याविष्टत्वात्तं प्रति तथा तस्याहं स च म इत्युपदेश। लोकसिद्धजीवेश्वरभेदानुवादमात्रं तस्याहं स च म इति। ननु तत्त्वनिर्णयरूपमिति।

तथा च य ईश्वरत्वेन लोकस्याभिमित परोक्षश्च परमात्मा स तत्त्वविदो न परोक्ष। यश्च जीवत्वेन लोकस्याभिमतस्तत्त्वविरस च नेश्वरस्य परोक्ष इति तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यतीत्यस्यार्थ।

एवमापरोक्ष्ये हेतुर्भाष्यकृता दर्शित आत्मैकत्वादिति। जीवेश्वरयोश्चैतन्यात्मना एकत्वात्तत्रापरोक्ष्याभावशंकेति भाव। यद्यपि तस्याहं न प्रणश्यामीत्यनेनैवेष्टं सिद्ध्यति, तथापि दार्ढ्याय स च म इत्यप्युक्तम्।

यत्तु रामानुजः—यः सर्वत्रात्मवस्तुनि च मा पश्यति, मयि सर्वमात्मवस्तु च पश्यतीति, तत्तुच्छम्—आत्मवस्तुनीति आत्मवस्त्विति च मूलाद्बहि· पदद्वयस्य कल्पनाया अप्रमाणत्वात्। अर्थासम्भवस्तु दर्शित एव ॥३०॥

सर्वेति। य एकत्वमास्थितस्सन् सर्वभूतस्थितं मा भजति स योगी सर्वथा वर्तमानोपि मयि वर्तते। अत्र पूर्ववाक्यं पूर्वोक्तसम्यग्दर्शनानुवादपरं, द्वितीयं तु तत्फलप्रदर्शनपरमिति विवेक।

यस्मादिति। यस्मात्सर्वात्मैकत्वदर्शी विद्वानहमेव न तु मत्तोन्य इत्येवकारार्थ। तस्मात्स मय्येव वर्तत इत्याह- सर्वेति श्लोकेन भगवान्।

सर्वभूतस्थमिति। यो मा पश्यति सर्वत्रेति च पूर्वोक्तश्लोकद्वयार्थभूतं सम्यग्दर्शनमनेन श्लोकेनानूद्य तत्फलं मोक्षो विधीयत इत्यन्वय।

तत्र सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थित इत्येतद्व्याख्यातप्रायमिति न तस्य भाष्यं कृतम्। एकत्वं स्वात्माभेदमित्यर्थ। आस्थित प्राप्त। भजति प्राप्नोति पश्यतीति यावत्। सेवाया द्वैतिविषयाया अद्वैतासम्भययोगात्।

सर्वथेति। ज्ञानोत्पत्तिपर्यन्तमेव शास्त्रनियम, न तु पश्चात्। ततश्च यथेच्छं यथारब्ध·

पदे वर्तते नित्यमुक्त एव स न मोक्षं प्रति केनचित्प्रतिबध्यत इत्यर्थः ॥३१॥

मुत्पन्नसम्यग्दर्शनो वर्ततैव; नतु तस्य कोपि शास्त्रनिर्बन्ध । शास्त्रस्याविद्यावद्विषयत्वाद्विदुषोऽविद्याया विद्यया नाशितत्वाच्चेति भाव ।

मयि मदीये इत्यर्थ । तमेवाह—वैष्णवे इति । विष्णोर्व्यापकस्य परमात्मनो मम सम्बन्धिनि परमे उत्कृष्टे पदे स्वरूपे सच्चिदानन्दलक्षणे वर्तते । यद्वा 'तद्विष्णो परम पद'मित्युक्तलक्षणे वैष्णवपरमपदशब्दाभिधेये मयीत्यर्थ ।

स्वस्वरूपस्य स्वाभिन्नत्वाद्वैष्णवं स्वस्वरूप परमपदशब्दाभिधेयं तत्साक्षाद्विष्णुरेव, न तु विष्णोरन्यत् निर्धर्मकपरमानन्दबोधस्वरूपे विष्णावात्मनि धर्मधर्मिभावकल्पनायोगादिति भाव ।

स्वस्वरूपे वर्तनं च विदुष स्वस्वरूपेणावस्थानमेव, न त्वाधाराधेयभावरूपं स्वस्य स्वरूपस्य च आधाराधेयभावायोगात् । स्वमेव हि स्वरूपम् । इदमेव स्वस्वरूपेणावस्थानं मुक्ति । ब्रह्मभावापत्तेर्मोक्षत्वाद्ब्रह्मभावस्य च ब्रह्माभिन्ने आत्मनि कालत्रयेपि सत्त्वादित्यभिप्रेत्याह—नित्यमुक्त एव स इति ।

ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं सर्वसम्मतं, जीवस्य नित्यमुक्तत्वं तु सम्यग्दर्शिन एव सम्मतं—तस्यैव जीवेश्वराभेदज्ञानात् । अत उक्तम्—स एव नित्यमुक्त इति । सम्यग्दर्श्येव नित्यमुक्त, अन्ये भेदवादिनस्तु न मुक्ता किंतु बद्धा एव भीतिग्रस्तत्वादिति भाव ।

ननु कथमस्य सम्यग्दर्शिनोपि नित्यमुक्तत्वं देहादिबन्धसत्वादत आह—नेति । नास्य मोक्षप्रतिबन्धकं किञ्चिदपि वस्त्वस्ति । ब्रह्मात्मैकत्वज्ञानेन सूर्यस्थानीयेन तमस्स्थानीयस्याज्ञानस्य पिशाचादिस्थानीयदेहादिकार्यसहितस्य समूल नाशितत्वादिति भाव । अतो यावत्प्रारब्ध देहादिसत्त्वेपि विदुषो न तेन कश्चिद्बन्ध — दग्धपटवद्देहादेस्तस्याबन्धकत्वात् ।

यद्वा धर्माधर्मादिसंस्काररूपप्रतिबन्धकसत्त्वात्कथं सम्यग्दर्शनमात्रेण मोक्षलाभस्तत्त्वविद इत्यत आह—नेति । विद्यया धर्माधर्मादिसंस्काराणा नाशितत्वान्न तत्प्रतिबन्ध इत्यर्थ ।

यत्तु रामानुजः—मयि वर्तते मत्साम्यमेव पश्यतीत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—तत्पदार्थस्य सर्वविदितत्वात् । आत्मपरमात्मनोर्द्वयोर्वस्तुनोर्दर्शने सति रत्नदर्पणयोरिव तत्साम्य सुबोधं स्यात्, नतु तदस्ति- न हि समाधौ अन्यत्र वा द्वयोर्दर्शनं सम्भवति, किं त्वात्मन एकस्यैव-- अनुभवमात्रस्यैव समाधौ परिशेषात्, अनुभवरूपत्वाच्चात्मन ।

यदि चतुर्भुजत्वादिमत्पिण्ड परमात्मा द्विभुजत्वादिमत्पिण्डो जीवात्मा च स्यात्तर्हि बुद्धिद्वयं स्यात्, तत्रापि न साम्यस्यावकाश - ईश्वरविग्रहस्याप्राकृतत्वाज्जीवविग्रहस्य च प्राकृतत्वात् ।

यदि तु स्वभिन्न परमात्मा स्वेन दृष्ट स्यात् तर्हि परमात्मनो ज्ञेयत्वं स्यात्तद्धि न सहते श्रुति - 'साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेत्यादि ; 'नान्योतोस्ति द्रष्टेति च परमात्मनो ज्ञातृत्वमेव ब्रूते श्रुतिर्न तु ज्ञेयत्वम् । सति च ज्ञेयत्वे घटादिवज्जड एव स्यात्परमात्माऽनित्यश्च ।

तदेवमात्मपरमात्मरूपवस्तुद्वयदर्शनासम्भवान्नास्ति तत्साम्यस्यावकाश ॥३१॥

आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन !
सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मतः ॥३२॥

किंचान्यत्स्यात्, आत्मेति। आत्मा स्वयमेवोपमा तद्भाव औपम्यं तेनात्मौपम्येन सर्वत्र सर्वभूतेषु समं तुल्यं पश्यति योऽर्जुन। स च किं समं पश्यतीत्युच्यते—यथा मम सुखमिष्टं तथा सर्वप्राणिनां सुखं अनुकूलं। वाशब्दश्चार्थे। यदि वा यच्च दुःखं ममानिष्टं प्रतिकूलं यथा तथा सर्वप्राणिनां प्रतिकूलं अनिष्टं दुःखमिति। एवमात्मौपम्येन सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया सर्वभूतेषु समं पश्यति, न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरति, अहिंसक इत्यर्थः।

आत्मेति। हेऽर्जुन! य आत्मौपम्येन सर्वत्र सुखं वा यदि वा दुःखं समं पश्यति स योगी परमो मत इत्यन्वयः। ननु यदि विदुषो मोक्षप्रति न कश्चित्प्रतिबन्धस्तर्हि विद्वान् यथेष्टमाचरेदिति पक्षे विद्वान् हिंसामपि कुर्यादेवेत्यत आह—किंचान्यदिति। आत्मा स्वयमेवोपमा उपमानमात्मोपमा तस्या भाव आत्मौपम्यम्, स्वसादृश्यं तेनात्मौपम्येन स्वदृष्टान्तेनेति यावत्। सुखं वा सुखं च समं तुल्यं पश्यति, यदि वा यच्च यद्वेत्यर्थः। दुःखं समं पश्यति, कथं सुखदुःखयोस्सर्वत्रात्मौपम्येन समदर्शनमत आह—यथेति। यथा मम सुखमिष्टमनुकूलं तथा सर्वप्राणिनामपि सुखमिष्टं यथा वा मम दुःखमनिष्टं प्रतिकूलं तथा सर्वप्राणिनामपि दुःखमनिष्टमित्येवमात्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखदुःखे अनुकूलप्रतिकूले तुल्यतया समं पश्यतीत्यन्वयः।

सममित्यस्यार्थः तुल्यतयेति साम्येनेत्यर्थः। किमेतद्दर्शनेन फलमत आह—न कस्यचिदिति। यथा स्वस्य प्रतिकूलं दुःखकरं तथैव सर्वस्यापीति यो वेत्ति स कथं परस्य प्रतिकूलमाचरेत्? न कथमपीत्यर्थः। तस्यापि फलितार्थमाह—अहिंसक इति।

ननु अज्ञोऽपि यथा स्त्रीगमनं स्वस्य सुखं तथा परस्यापि सुखमेव यथा शस्त्रपातः स्वस्य दुःखं, तथा परस्यापि दुःखमेवेति जानात्येव। कथमन्यथा स्वमित्रस्य परस्य जारस्त्रियमर्पयेत्, कथं वा स्वशत्रौ परस्य शस्त्रपातं कुर्याद्वपुषि? तस्माद्व्यर्थोऽयमुपदेश इतिचेत्, मैवम्—अत एव खलु न कस्यचित्प्रतिकूलमाचरतीति भाषितमाचार्यैः। यो हि स्वस्येव परस्यापि स्त्रीगमनं सुखमिति तदपहरणं दुःखमिति च मन्यते स कथं परस्त्रीहरणरूपं परस्य प्रतिकूलमाचरेत्। यस्तु परस्त्रीहरणरूपं परस्य प्रतिकूलमाचरति, स हि स्वस्त्रीहरणतुल्यं परस्त्रीहरणं नैव मन्यते, किंतु परस्त्रीहरणं स्वस्य सुखमित्येव मन्यते।

अथ वा आत्मौपम्येन सर्वत्र समं सुखं दुःखं वा पश्यन् यः परस्य प्रतिकूलं नाचरति स योगी परम इत्येव भगवद्वाक्यमिति ब्रूमः। तत्र च परस्य प्रतिकूलं नाचरतीति तु वाक्यशेष इति।

एवं च अहिंसकत्वमनेन श्लोकेन योगिनः परमसाधनमित्युक्तम्। तस्य चाहिंसकत्वस्य सर्वत्रात्मौपम्येन सुखदुःखसमदर्शनं कारणमिति च। अत एव य एवमहिंसक इति भाष्यकारैरहिंसकत्वमेवानूदितम्।

य एवमहिंसकस्सम्यग्दर्शननिष्ठस्स योगी परम उत्कृष्टो मत अभिमतस्सर्वयोगिनाम् ॥३२॥

अर्जुनः— योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन मधुसूदन !

एतस्याहं न पश्यामि चञ्चलत्वात् स्थितिं स्थिराम् ॥३३॥

एतस्य यथोक्तस्य समदर्शनलक्षणस्य योगस्य दुःखसम्पाद्यतामालक्ष्य शुश्रूषुस्तत्प्राप्त्युपायमर्जुन उवाच—य इति । योऽयं योगस्त्वया प्रोक्तस्साम्येन समत्वेन हे मधुसूदन ! एतस्य योगस्याहं न पश्यामि नोपलभे चञ्चलत्वान्मनसः किं स्थिरामचञ्चलां स्थितिम् ॥

चञ्चलं हि मनः कृष्ण! प्रमाथि बलवद्दृढम् ।

तस्याहं निग्रहं मन्ये वायोरिव सुदुष्करम् ॥३४॥

प्रसिद्धमेतत् ; चञ्चलमिति । चञ्चलं हि मनः कृष्ण ! इति कृषतेर्विलेखनार्थस्य रूपम् । भक्तजनपापादिदोषापकर्षणात्कृष्णः तस्य संबुद्धिः हे कृष्ण ! चञ्चलं, न केवलमत्यर्थं

न केवलमहिंसकत्वमात्रमेव योगिन उत्कर्षावहं, किंतु सम्यग्दर्शनपूर्वकं तत् । अन्यथा अज्ञोऽप्यहिंसक उत्कृष्टस्स्यादित्याह—सम्यग्दर्शननिष्ठ इति । ब्रह्मात्मैकत्वदर्शननिष्ठ इत्यर्थः । एतेन ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनसम्पन्नस्यापि योगिनो भूतदयाऽऽवश्यकीति सूचितम् ।

यत्तु रामानुज.—परपुत्रजन्ममरणादिसमं स्वपुत्रजन्ममरणादिकं यः पश्यतीत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—अर्थस्य साधुत्वेपि एतदर्थबोधकशब्दाभावान्मूले । आत्मन एव मूले उपमात्वेन ग्रहणात् । परपुत्रजन्ममरणादिनापि स्वस्य सम्बन्धो नास्तीत्येतदंशस्य दुर्वचत्वात् । परस्य शत्रोः पुत्रजन्मना तन्मरणेन च स्वस्य वैमनस्यसन्तोषरूपविकारदर्शनात्परस्य स्वेतरस्य भावादेः पुत्रजन्मतन्मरणाभ्यां स्वस्य सुखदु खविकारदर्शनाच्च, तेन च विकारदर्शनेन तत्सम्बन्धस्यानुमीयमानत्वात् । नहि सम्बन्धं विना कार्योदयः । शत्रुपुत्रजन्ममरणादिवत्स्वपुत्रजन्ममरणादिकं द्रष्टव्यमित्यनेन स्वपुत्रजन्ममरणयोरपि दु ख-सुखयोः कर्तव्यत्वापत्तेः । स्वबन्धुपुत्रजन्ममरणादिवदिति स्वीकारे उपदेशानर्थक्यापत्तेः । अज्ञोपि हि स्वबन्धुपुत्रोदयादाविव स्वपुत्रोदयादौ सुखादिकं भजत्येव । तस्मान्नात्र स्वपुत्रजन्ममरणादेः परपुत्रजन्म-मरणादिसाम्यमनेनोच्यत इति वक्तुं शक्यते ।

न च परोऽत्र शत्रुमित्राभ्यामन्य उदासीनः, तत्पुत्रजन्मतन्मरणादिना न स्वस्य कोपि विकार इति वाच्यं, सर्वसमस्य भूतदयादिशालिनः पुरुषस्य परपुत्रमरणस्यापि दुःखावहत्वात् । अन्यथा नैर्घृण्यस्यापि गुणत्वापत्तेः । तस्मात्स्वस्य यथा पुत्रजन्मसुखं तन्मरणं च दु खं तद्वत्परस्यापीति बुध्वा यः परस्य पुत्रद्रोहाद्यनिष्टं नाचरति स योगी परम इत्येव श्लोकार्थः ॥३२॥

य इति । साम्येन समत्वेनोपलक्षित इति शेषः । सर्वत्र समदर्शनरूपो योग इत्यर्थः । चञ्चलत्वादिति । कस्येत्यत आह—मनस इति । मनसश्चञ्चलत्वादेतस्य स्थिरां स्थितिमहं न पश्यामीत्यन्वयः ॥

चञ्चलमिति । हिः प्रसिद्धौ । विलेखनं छेदनं कर्षति भिनत्ति भक्तपापादिदोषमिति कृष्ण आत्मा; आत्मचिन्तनाद्धि सर्वपापक्षय. । 'कृषिर्भूवाचकश्शब्दो णश्च निर्वृतिवाचकः । तयोरैक्यं परं

चलं प्रमाथि प्रमथनशीलं च प्रमथ्नाति शरीरमिन्द्रियाणि च विक्षिपत्सत् परवशीकरोति। किंच- बलवत् न केनचित् नियन्तुं शक्यम्। किंच दृढं तन्तुनाभवत् ,तस्यैवंभूतस्य मनसः अहं निग्रहं निरोधं मन्ये- वायोरिव यथा वायोर्दुष्करो निरोधः ततोपि दुष्करं मन्य इत्यभिप्रायः ॥३४॥

श्रीभगवानुवाच— असंशयं महाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलम्।
अभ्यासेन तु कौन्तेय वैराग्येण च गृह्यते ॥३५॥

श्रीभगवानुवाच—एवमेव यथा ब्रवीषि, असंशयमिति। असंशयं नास्ति संशयः हेमहाबाहो! मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्र। किं त्वभ्यासेन तु अभ्यासोनाम चित्तभूमौ कस्यांचित्समानप्रत्ययावृत्तिश्चित्तस्य वैराग्येण। वैराग्यं नाम दृष्टादृष्टभोगेषु दोषदर्शनाभ्यासात् वैतृष्ण्यं

ब्रह्म कृष्ण इत्यभिधीयते' इति निरुक्त्यन्तरम्। भवतीति भू - भूसत्तायाम्। परमानन्दसद्रूप इत्यर्थः। सच्चिदानन्दरूपत्वादात्मन इति भाव।

तन्तुनाभ ऊर्णनाभ कीटविशेष; सहि तन्तून् यथाऽविच्छेदेन सृजति वयति दृढं कीटान्तरांस्तत्र बध्नाति तद्वन्मनोपि सङ्कल्पविकल्पादीनविच्छेदेन सृजति तै. पुरुषं बध्नाति च दृढमिति भाव। एतेन दृढमित्यस्य दृढबन्धकमित्यर्थस्सिद्धः। तन्तुनाग इति पाठे वरुणपाशाख्यस्तोयचरः पदार्थस्तन्तुनागस्स इतिदृढत्वादच्छेद्य इति बोध्यम्।

वायोरिवेत्यत्रत्यस्य इवशब्दस्य औपम्यवाचित्वमयुक्तम्-- उत्कृष्टस्य मनस अपकृष्टेन वायुना औपम्यायोगात्। उपमानस्य हि चन्द्रादेरुत्कृष्टतया भाव्यं मुखादेरुपमेयात्। वेगवत्त्वादिषु मनसो वाय्वपेक्षया उत्कृष्टत्वं प्रसिद्धम्। तस्मादव्ययानामनेकार्थत्वादिवशब्दस्यात्र अप्यर्थकत्वमित्यभिप्रेत्याह— **वायोरपीति**। सुष्ठु दुष्कर सुदुष्करः तं सुदुष्करम्।

हेकृष्ण! मन· चञ्चल प्रमाथि बलवद्दृढं च भवति। अहं वायोरिव तस्य निग्रहं सुदुष्करं मन्ये इत्यन्वयः। दु खेन कर्तुं शक्यो दुष्करः; कर्तुमशक्य इत्यर्थ.। ईषद्धदिति खल् ॥३४॥

असंशयमिति। असंशयमित्यर्थाभावेऽव्ययीभाव इत्यभिप्रेत्याह—**नास्ति संशय इति**। कुत्रासंशयमत आह **मनो दुर्निग्रहं चलमित्यत्रेति**। त्वदुक्तार्थे न कश्चित्संशय; चञ्चलं हि मन इति त्वदुक्तार्थस्सत्य एवेत्यर्थ.।

तुशब्दार्थमाह—**किं त्विति**। कस्याञ्चिच्चित्तभूमौ चित्तस्य समानप्रत्ययावृत्तिरभ्यास.; चित्तस्य भूमि. स्थल विषय इति यावत्। विष्णुमूर्त्यादिरूप इति भावः। समानप्रत्यया एकाकारज्ञानानि तेषामावृत्ति; यथा प्रणवोपासकाना प्रणवश्चित्तभूमि.। ओं ब्रह्म प्रणवो ब्रह्मेति वा। असकृच्चिन्तनं समानप्रत्ययावृत्तिः-- यथा वा विष्णुमूर्त्युपासकाना विष्णुमूर्तिश्चित्तभूमिः तद्विषयास्समानप्रत्ययाः— विष्णुमूर्तिर्ब्रह्म विष्णुमूर्तिर्ब्रह्म इत्याकारका। तेषामावृत्ति.- यथा वा आत्मोपासकानामात्मा चित्तभूमिः। तद्विषयाश्चित्तस्य समानप्रत्यया. अहं ब्रह्मास्मि अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपा बुद्धिवृत्तयः; तेषामावृत्तिरिति।

तेन वैराग्येण च गृह्यते विक्षेपरूपः प्रचारः चित्तस्य । एवं तन्मनो गृह्यते निगृह्यते निरुध्यत इत्यर्थः ॥३५॥

असंयतात्मना योगो दुष्प्राप इति मे मतिः ।
वश्यात्मना तु यतता शक्योऽवाप्तुमुपायतः ॥३६॥

यः पुनरसंयतात्मा तेन, असंयतात्मनेति । असंयतात्मना अभ्यासवैराग्याभ्यामसंयत आत्मा अन्तःकरणं यस्य सोऽयमसंयतात्मा तेन असंयतात्मना योगः दुष्प्रापः दुःखेन प्राप्यत इति मे मतिः । यस्तु पुनर्वश्यात्मा अभ्यासवैराग्याभ्यां वश्यत्वमापादितः आत्मा मनो यस्य सोऽयं वश्यात्मा, तेन वश्यात्मना तु यतता भूयोपि प्रयत्नं कुर्वता शक्योऽवाप्तुं योग उपायतः यथोक्तादुपायात् ॥३६॥

अर्जुनः— अयतिश्श्रद्धयोपेतो योगाच्चलितमानसः ।
आप्राप्य योगसंसिद्धिं कां गतिं कृष्ण गच्छति ॥३७॥

तत्र योगाभ्यासाङ्गीकरणेनेहलोकपरलोकप्राप्तिनिमित्तानि कर्माणि सन्न्यस्तानि, योगसिद्धिफलं च मोक्षसाधनं सम्यग्दर्शनं न प्राप्तमिति योगी योगमार्गान्मरणकाले चलित-

---

दोषाः क्षयिष्णुत्वसातिशयत्वदुःखोदर्कत्वादयः, तेषां दर्शनाभ्यासादसकृद्दर्शनादित्यर्थः । जातमिति शेषः । वैतृष्ण्यं विगता तृष्णा विषयाभिलाषो यस्य स वितृष्णं तद्भावो वैतृष्ण्यं तृष्णाभाव इत्यर्थः । गृह्यते किं गृह्यतेऽत आह—**चित्तस्य प्रचार इति** । चित्तप्रचारस्याकारमाह—**विक्षेपरूप इति** । विक्षेपश्चलनं; विषयेषु प्रवृत्तिरित्यर्थः । विषयसङ्कल्पविकल्पादिरूपा क्रियेति यावत् । चित्तविक्षेपनिरोधे सति चित्तनिरोधो जातप्राय इत्याह—**एवं तन्मनो गृह्यत इति** । तन्मनः चञ्चलं मन इत्यर्थः ।

हेमहाबाहो ! चलं मनो दुर्निग्रहमित्यसंशयम् । तु वदिति शेषः । हेकौन्तेय ! अभ्यासेन वैराग्येण च गृह्यते पुरुषेणेति शेषः । चञ्चलमपि मनः अभ्यासवैराग्याभ्यां साधनाभ्यां चित्तविक्षेपनिरोधद्वारा पुरुषेण निरुद्धं भवतीत्यर्थः ।

सङ्कल्पविकल्पादिक्रियास्वभावस्य मनसस्सहसा निर्व्यापारीकरणस्याशक्यत्वात् भगवदालम्बनचिन्तनात्मकक्रियायां तन्मनः प्रवर्त्यविषयदोषदृष्ट्या विषयचिन्तनान्निवर्त्य च शनैश्शनैस्स्वाधीनं कुर्यात्स्वभावदुष्टं वाजिनमिव कुशल इत्यभिप्रायः ॥३५॥

असंयतेति । असंयतोऽनियतः; अस्वाधीन इत्यर्थः । दुःखेन प्राप्तुं शक्यो दुष्प्रापः प्राप्तुमशक्य इत्यर्थः । मे मतिर्मम मतम् । **भूयोपीति** । इतः प्राक् मनसस्स्वाधीनीकरणे प्रयत्नस्य कृतत्वाद्भूयोपीत्युक्तम् । **अनेन जितेपि** मनसि न विश्वासः कर्तव्यः, किंतु सर्वदापि तज्जय एव कृतावधानेन भवितव्यमन्यथा स्वाभाविकदोषस्य पुनरप्यापातप्रसङ्गान्मनस इति **सूचितम्** । उपायस्साधनानुष्ठानम् । यथोक्तं निश्चयानिर्वेदसमदर्शनादिकम् ॥३६॥

अयतिरिति, योगाभ्यासकरणेनेति । असन्न्यासिनो योगमार्गानधिकारादिति भावः ।

चित्त इति तस्य नाशमाशङ्क्यार्जुन उवाच--अयतिरिति । अयतिः अप्रयत्नवान् योगमार्गे श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या चोपेतः योगादन्तकाले चलित मानस मनो यस्य स चलितमानसः भ्रष्टस्मृतिः सः अप्राप्य योगससिद्धिं योगफल सम्यग्दर्शन कां गतिं हेकृष्ण गच्छति ॥३७॥

कच्चिन्नोभयविभ्रष्टश्छिन्नाभ्रमिव नश्यति ।

अप्रतिष्ठो महाबाहो! विमूढो ब्रह्मणः पथि ॥३८॥

कच्चिदिति । कच्चित् किं नोभयविभ्रष्टः कर्ममार्गाद्योगमार्गाच्च विभ्रष्टस्सन् छिन्नाभ्रमिव नश्यति किं, अप्रतिष्ठो निराश्रयः, हेमहाबाहो! विमूढस्सन् ब्रह्मणः ब्रह्मप्राप्तिमार्गे ॥

योगमार्गाद्ध्यानमार्गात् । मरणकाल इति । तदानीं कफवातदोषवशादिति भाव । चलित विक्षिप्त चित्तं यस्य स । न हि म्रियमाणस्य चित्तसमाधानं सुकरमिति भाव ।

नाशमिति । कर्मतत्फलसन्न्यासादैहिकामुष्मिकभोगभ्रंश, योगस्य चासमाप्तत्वान्मोक्षाद्भ्रंश इत्युभयभ्रंशरूपो नाश इति भाव ।

गृहस्थस्य कर्मफलभ्रंशरूपनाशासम्भवात्, मोक्षभ्रंशमात्रेण नाशस्य दुर्वचत्वान्नायं गृहस्थविषय प्रश्न, किंतु सन्न्यासिविषय एवेति प्रागेव व्यावस्थापितमाचार्यै ।

अयति श्रद्धयोपेन योगाच्चलितमानस सन्न्यासीति शेष प्रकरणात् । योगसंसिद्धिमप्राप्य हेकृष्ण! कां गतिं गच्छति ।

यतत इति यति, न यतिरयति अयतमान । यावदर्थमाह—**प्रयत्नवानिति** । यद्वा गतिरिति वयतिरिति।भावप्रत्ययान्त । न विद्यते यति प्रयत्नो यस्य सोऽयति । अप्रयत्न प्रयत्नोऽस्यास्तीति प्रयत्नवान् स न भवतीत्यप्रयत्नवानिति भाष्ये विग्रह । आफलोदयं प्रयत्नरहित इत्यर्थ । सुतरामप्रयत्नत्वे योगाच्चलितमानस इति वक्तुमयुक्तत्वात् ।

श्रद्धात्र योगमार्गविषयिण्येव प्रकरणादित्याह—**योगमार्गे इति** । विषयसप्तमी । आस्तिक्यबुद्धि॰ अस्ति दिष्ट मतिर्यस्य स आस्तिक तद्भाव आस्तिक्यं तद्बुद्धि । योगप्राप्यमोक्षादावस्तित्वबुद्धिरित्यर्थ । गम्यते प्राप्यत इति गति । अष्टेनानेन किं प्राप्यत इत्यर्थ ॥३७॥

कच्चिदिति । हेमहाबाहो! पूर्वश्लोकोक्तो योगी अप्रतिष्ठ -ब्रह्मण पथि विमूढस्सन्नत एव उभयभ्रष्टस्सन्, छिन्नाभ्रमिव न नश्यति कच्चित् ॰ सन्न्यासस्वीकारात्कर्ममार्गभ्रंश, योगस्यासमाप्तत्वाद्योगमार्गाद्भ्रंश इत्युभयभ्रंशवानुभयभ्रष्ट । छिन्नाभ्रं वायुना विशकलितो मेघ ; तद्धि निराश्रयं गगन एव नश्यति, नतु पर्वतादिकं स्वस्थानं प्राप्नोति, नापि समुद्रं गम्यस्थानं, किंतु मध्य एव नश्यति अत उभयभ्रष्टमेव तत् । स्वस्थानत्यागाद्गन्तव्यस्थानाप्राप्तेश्च, तद्वद्यमपीति भाव ।

असङ्गस्य ब्रह्मण कथं मार्गसङ्गित्वमत आह—**ब्रह्मप्राप्तिमार्गे इति** । मोक्षमार्गे इत्यर्थ । अभ्युदयमार्गं विहाय मोक्षमार्गं प्रविष्ट कालाद्यभावात्तत्र निरालम्बनं विमोहं च प्राप्तस्सन्नयं योगी न नश्यति किमित्यर्थ । नश्यति किमिति प्रष्टव्ये न नश्यति किमिति प्रश्न । तादृशयोगिनो नाशाभाव

एतं मे संशयं कृष्ण! छेत्तुमर्हस्यशेषतः।
त्वदन्यस्संशयस्यास्य छेत्ता नह्युपपद्यते ॥३९॥

एतमिति। एतं मे मम संशयं कृष्ण! छेत्तुमपनेतुमर्हसि- अशेषतः त्वदन्यस्त्वत्तोन्यः ऋषिर्देवो वा छेत्ता नाशयिता संशयस्यास्य न हि यस्मादुपपद्यते न सम्भवति; अतः त्वमेव छेत्तुमर्हसीत्यर्थः ॥३९॥

श्रीभगवानुवाच— पार्थ! नैवेह नामुत्र विनाशस्तस्य विद्यते।
न हि कल्याणकृत्कश्चिद्दुर्गतिं तात! गच्छति ॥४०॥

श्रीभगवानुवाच—पार्थेति। पार्थ! नैवेह इहलोके, नामुत्र परस्मिन् लोके वा विनाशस्तस्य विद्यते नास्ति; नाशोनाम पूर्वस्माद्धीनजन्मप्राप्तिः। स तस्य योगभ्रष्टस्य नास्ति। न हि यस्मात्कल्याणकृच्छुभकृत् कश्चिद्दुर्गतिं कुत्सितां गतिं हे तात! तनोत्यात्मानं पुत्र-

स्येष्ट इति सूचयितुं छिन्नाभ्रमिवेति तु व्यतिरेकदृष्टान्तः। यथा छिन्नाभ्रं नश्यति तथायं न नश्यति किमिति। अत्र छिन्नाभ्रं पूर्वस्माद्बृहतो मेघाच्छिन्नशकलः। परं बृहन्मेघमप्राप्य पूर्वं बृहन्मेघं च त्यक्त्वा मध्ये यथा नश्यति तद्वदिति केचित्।

यत्तु रामानुजः—यथावस्थितं स्वर्गादिसाधनभूतं कर्म फलाभिसन्धिरहितस्यास्य पुरुषस्य स्वफलसाधनत्वेन प्रतिष्ठा न भवतीत्यप्रतिष्ठः। प्रक्रान्ते ब्रह्मणः पथि विमूढः तस्मात्पथः प्रच्युत अत उभयभ्रष्ट इति, तत्तुच्छम्—स्वर्गादिसाधनभूतस्यापि फलाभिसन्धिरहितस्यानुष्ठितस्य कर्मणः चित्तशुद्धिदुरितक्षयादिरूपमहाफलसत्त्वात्, ईश्वरार्थमनुष्ठितस्यापि कर्मणो महाफलसत्त्वात्स्वर्गाद्यसाधननित्यकर्मफलसत्त्वाच्च न गृहस्थस्य योगमार्गाश्रयणमात्रेण कर्मपथभ्रंशः। तस्मान्न गृहस्थं प्रत्युभयभ्रष्टप्रश्नोपपत्तिः। प्रतिपादितं चैतदध्यायारम्भएव श्रीमच्छङ्करभगवत्पादाचार्यैः ॥३८॥

एतमिति। एतं पूर्वोक्तं सन्न्यासिनोऽप्रतिष्ठितयोगस्योभयभ्रष्टत्वप्रयुक्तनाशसत्त्वासत्त्वरूपमित्यर्थः। ईश्वरादन्यत्वं द्विपात्पश्वादिष्वप्यस्ति, परं तु तेषु दर्शितसंशयच्छेदनसामर्थ्यशङ्काया एवासम्भव इत्यभिप्रेत्याह—ऋषिर्देवो वेति। ऋषिर्मन्त्रद्रष्टा वसिष्ठादिः। देवो ब्रह्मादिः। सामान्यतस्संशयच्छेदनसामर्थ्यशाल्यपि ऋषिर्देवो वा नास्य संशयस्य छेदने प्रभवतीति मन्येहमित्यर्थः। अत इति। यस्मादन्यः प्रकृतसंशयच्छेत्ता नास्ति तस्मादित्यर्थः। त्वमेव सर्वज्ञत्वादिति भावः ॥३९॥

पार्थेति। ऐहलौकिकतिर्यगादिहीनजन्मप्राप्तिरूपः, पारलौकिकनारक्यादिहीनजन्मप्राप्तिरूपो वा नाशो नास्ति योगभ्रष्टस्येत्यर्थः। कल्याणकृतो दुर्गतिप्राप्त्यसम्भवस्सर्वविदित एव। योगो हि परं कल्याणम्। तस्माद्योगकृतो नास्ति दुर्गतिप्राप्तिरिति द्वितीयवाक्यार्थः।

हेतात हेशिष्य! कथं शिष्ये तातशब्दप्रयोगोऽत आह—तनोतीत्यादि। आत्मानं पुत्ररूपेण तनोति विस्तारयत्युत्पादयतीति यावत् तातः। 'अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे' इति श्रुतेः पितृभुक्तान्नपरिणामरूपवीर्यमयत्वाच्च पुत्रस्य। ननु कथमात्मनो जन्यत्वं जनकत्वं वेति वाच्यं, पितृदेहात्पुत्रदेहो जायत इति कार्यकारणसङ्घातरूपयोरेव पितृपुत्रयोरिह ग्रहणात्।

रूपेणेति पिता तात उच्यते- शिष्योपि पुत्रवदित्यपुत्रोपि तात उच्यते, न गच्छति ॥४०॥

प्राप्य पुण्यकृतां लोकानुषित्वा शाश्वतीस्समाः ।
शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते ॥४१॥

किं त्वस्य भवति, प्राप्येति। योगमार्गे प्रवृत्तस्सन्न्यासी सामर्थ्यात् प्राप्य गत्वा पुण्यकृतामश्वमेधादियाजिनां लोकान् तत्रोषित्वा वासमनुभूय शाश्वतीर्नित्याः समाः संवत्सरान् तद्भोगक्षये शुचीनां यथोक्तकारिणां श्रीमतां विभूतिमतां गेहे गृहे योगभ्रष्टोऽभिजायते॥४१॥

अथ वा योगिनामेव कुले भवति धीमताम् ।
एतद्धि दुर्लभतरं लोके जन्म यदीदृशम् ॥४२॥

अथ वेति। अथवा श्रीमतां कुलादन्यस्मिन् योगिनामेव दरिद्राणां कुले भवति

एवं पितुस्तातशब्दवाच्यत्वमुपपाद्य पुत्रस्यापि तद्व्युत्पादयति—पितैवेति। 'आत्मा वै पुत्रनामा' सीति श्रुतेरिति भावः। अथ शिष्यस्य तत्त्वं प्रतिपादयति—शिष्योपीति। 'वंशो द्वेधा विद्यया जन्मना' चेति शास्त्रात्पिता पुत्रं जन्मना जनयति, आचार्यस्तु शिष्यं विद्यया जनयति। तथा च विद्यया जन्यजनकभावश्शिष्याचार्ययोरस्तीति गुरुः पिता, शिष्यस्तु पुत्रः। दर्शितरीत्या यथा पुत्रस्तात तथा शिष्योपि तात एवेत्यभिप्रेत्याह—शिष्योपि पुत्रवदिति।

अपुत्रोपीति पुत्रसदृशः शिष्योपीत्यर्थः। नञर्थस्तत्सादृश्यस्याप्यर्थत्वात्। नच पुत्रादन्योऽपुत्र इति तदन्यत्वमत्र नञर्थ इति वाच्यं, तथासति पुत्रादन्यस्य घटस्याप्यपुत्रत्वापत्तेः। न चेष्टापत्तिः, अपुत्रस्य घटस्य तातपदवाच्यत्वापत्तेः। शिष्योपि पुत्र उच्यत इत्येतावन्मात्रमेव केषुचित्पुस्तकेषु पाठान्तरं दृश्यते ॥४०॥

प्राप्येति। योगभ्रष्टः पुण्यकृतां लोकान् प्राप्य शाश्वतीः समाः उषित्वा शुचीनां श्रीमतां गेहे अभिजायते, कोसौ योगभ्रष्टोत आह—योगमार्गे प्रवृत्तस्सन्न्यासीति। योगमार्गे प्रवृत्तिं विना ततो भ्रंशायोगात्। असन्न्यासिनो योगमार्गेऽधिकाराभावाच्चेति भावः। इदमेव सूचयति—सामर्थ्यादिति। योगभ्रष्टपदग्रहणबलादित्यर्थः।

पुण्यमश्वमेधयागादिरूपं धर्मं कृतवन्त इति पुण्यकृतः। पुण्यं कुर्वन्तीति तु विग्रहः। तेषां लोकानिति यान् लोकान् ते गच्छन्ति तानित्यर्थः। नित्या इति। अनेका इत्यर्थः। अविनाशित्व रूपनित्यत्वासम्भवात्संवत्सराणाम्। कदा जायते अत आह—तद्भोगक्षये इति। प्रारब्धक्षयं विना देवादिशरीरपातासम्भवादिति भावः। वेदविहितकर्माननुष्ठातृषु शुचित्वासम्भवादाह—यथोक्तकारिणामिति। उक्तमनतिक्रम्य यथोक्तं कर्तुं शीलं येषां ते यथोक्तकारिणः, वेदविहितानुष्ठातार इत्यर्थः। तेषां विभूतिस्सम्पत्, अभिजायते अवश्यं जायते ॥४१॥

अथ वेति। अथ वेति पक्षान्तरात् पूर्वं श्रीमत्कुलजन्मपक्षस्योक्तत्वादिदानीं तद्भिन्नदरिद्रकुलजन्मपक्ष उच्यत इत्याह—श्रीमतां कुलादन्यस्मिन्निति। योगिनां कर्मयोगिनां दरिद्राणां कुले भवेत्।

ायते धीमतां बुद्धिमताम् । एतद्धि दुर्लभतरं एतद्धि जन्म दरिद्राणां योगिनां कुले दुर्लभतरं दुःखलभ्यतरम्- पूर्वमपेक्ष्य लोके जन्म यदीदृशं यथोक्तविशेषणे कुले ॥४२॥

तत्र तं बुद्धिसंयोगं लभते पौर्वदेहिकम् ।
यतते च ततो भूयस्संसिद्धौ कुरुनन्दन ! ॥४३॥

यस्माच्च, तत्रेति । तत्र योगिनां कुले तं बुद्धिसंयोगं बुद्ध्या संयोगं लभते पौर्वदेहिकं पूर्वस्मिन् देहे भवं पौर्वदेहिकं; यतते च प्रयत्नं च करोति ततस्तस्मात्पूर्वकृतात् संस्कारात्, भूयो बहुतरं संसिद्धौ संसिद्धिनिमित्तं हे कुरुनन्दन ! ॥४३॥

ननु श्रीमतां कुले जन्मैव श्लाघ्यं, न तु दरिद्राणां योगिनामिति मन्वानमालक्ष्यार्जुनमाह—एतद्धीति । एतच्छब्दार्थमाह—दरिद्राणां योगिनां कुले जन्मेति । अयोगिनां दरिद्राणां कुले जन्मनः पापहेतुत्वाद्योगिनामपि धनिकानां कुले जन्मनो मदहेतुत्वाच्च दरिद्राणां योगिनामित्युक्तम् । दुःखेन लब्धुं शक्यं दुर्लभमतिशयेन दुर्लभं दुर्लभतरं- दुःखेनापि लब्धुमशक्यमित्यर्थः । किमपेक्ष्येत्यत्र आह—पूर्वमपेक्ष्येति । शुचीनां श्रीमतां गेहे जन्मापेक्ष्येत्यर्थः । तत्तु शुचीनां श्रीमतां गेहे जन्म दरिद्रयोगिकुलजन्मेतरजन्मापेक्षया उत्कृष्टमेवेति बोध्यम् ।

यथोक्तविशेषण इति दरिद्रत्वयोगित्वरूपविशेषणद्वयविशिष्टे इत्यर्थः । यदीदृशं जन्म तदेतज्जन्म लोके दुर्लभतरं हीत्यन्वयः । हिः प्रसिद्धौ ॥४२॥

तत्रेति । दरिद्रयोगिकुलजन्मनः कुतः प्राशस्त्यं, श्रीमच्छुचिकुलजन्मापेक्षयेत्यत आह—तत्रेति ।

ननु दरिद्रयोगिकुले जातस्य योगभ्रष्टस्य पौर्वदेहिकबुद्धिसंयोगलाभः; श्रीमच्छुचिकुले जातस्य तस्यैव तल्लाभो नेति कुत उच्यत इति चेत्, उच्यते—दारिद्र्यानुभवेन पूर्वजन्मार्जितं पापमेव क्षीयते, न तु सुकृतं- दारिद्र्यानुभवस्यासुकृतफलत्वात् 'भिक्षिता शतमखी सुकृतं यत्तपरिश्रमविदः स्वविभूतौ' इति श्रीहर्षेण इन्द्रैश्वर्यस्य शतमखीसुकृतजन्यत्वस्योक्तत्वात्, ऐहिकैश्वर्यस्यापि सुकृतपरिपाकरूपत्वस्य शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायत इत्यनेनैवोक्तत्वात् ।

तस्माद्यैस्सम्पदनुभूयते तैः पूर्वसुकृतक्षय एव सम्पाद्यते—अत एव 'पूर्वपुण्यविभवव्ययलब्धास्सम्पदो विपद एव विमृष्टा' इति श्रीहर्षस्सम्पदां पूर्वपुण्यक्षयकारित्वेन विपद्रूपत्वमेवावोचत् । तदेवं सम्पदनुभवेन पूर्वार्जितयोगसुकृतस्य क्षीणत्वाचास्ति श्रीमच्छुचिकुलजातस्य पौर्वदेहिकबुद्धिसंयोगलाभः । दरिद्रयोगिकुलजातस्य तु दारिद्र्यानुभवेन योगसुकृतस्याक्षीणत्वाद्बलेन पौर्वदेहिकबुद्धिसंयोगलाभः । तस्माद्यस्य योगसुकृतं सम्पदनुभवेन क्षीणं सोऽपकृष्ट एव दरिद्रयोगिकुलजापेक्षया- अस्य योगसुकृतांकुरस्याक्षीणस्य पुनर्भवनेनाभिवृद्धिं गमिष्यमाणत्वात् । तस्मात्सम्पदनुभवनाशितयोगांकुराच्छ्रीमच्छुचिकुलजन्मनः दारिद्र्यानुभवानाशितवर्धितयोगांकुरं दरिद्रयोगिकुलजन्मैव परमोत्तमम् ।

तं पूर्वजन्मसम्पादितं संयोगं सम्बन्धं । बुद्धिश्चित्तसमाधानरूपो योगः । तद्विषयं ज्ञानं वा आत्मविषया बुद्धिरिति वा । पौर्वदेहिकमनुशतिकादित्वादुभयपदवृद्धिः । संसिद्धाविति विषयसप्तमी । संसिद्धिर्मोक्षस्सम्यग्दर्शनं वा ॥४३॥

पूर्वाभ्यासेन तेनैव ह्रियते ह्यवशोपि सः ।
जिज्ञासुरपि योगस्य शब्दब्रह्मातिवर्तते ॥४४॥

पूर्वाभ्यासेनेति । यः पूर्वजन्मनि कृतोऽभ्यासः स पूर्वाभ्यासः तेनैव बलवता ह्रियते हि यस्मात्, अवशोपि सः योगभ्रष्टः तेन कृत चेत् योगाभ्यासजनितसंस्कारात् बलवत्तर मधर्मादिलक्षण कर्म तदा योगाभ्यासजनितेन संस्कारेण ह्रियते; अधर्मश्चेद्बलवत्तरः कृतस्तेन योगजोपि संस्कारोऽभिभूयत एव, तत्क्षये तु योगजस्संस्कारः स्वयमेव कार्यमारभते । न दीर्घकालस्थस्यापि विनाशस्तस्यास्तीत्यर्थः । अतो जिज्ञासुर्योगस्य स्वरूपं ज्ञातुमिच्छन्नपि योगमार्गे प्रवृत्तः सन्न्यासी योगभ्रष्टस्सामर्थ्यात् सोपि शब्दब्रह्म वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमति वर्तते अपाकरिष्यति । किमुत बुध्वा योगं तन्निष्ठोऽभ्यास कुर्वन् ॥४४॥

पूर्वेति । अवशोपि स तेनैव पूर्वाभ्यासेन ह्रियते योगस्य जिज्ञासुरपि शब्दब्रह्मातिवर्तते । स दरिद्रयोगिकुले जात इत्यर्थ । इदमेवाह—**योगभ्रष्ट इति** ।

पूर्वाभ्यासेन ह्रियत इति सामान्यत उक्तांशे विशेषमाह—**तेनेति** । योगभ्रष्टेनेत्यर्थ । तेन कर्म न कृत चेदित्यन्वय । कीदृश कर्मेत्यत आह—**बलवत्तरमिति** । किमपेक्षयेत्यत आह—**योगाभ्यासेति** । किं लक्षण कर्मात्त आह—**अधर्मादीति** । आदिपदाद्धर्मग्रहणम् । धर्माधर्मापेक्षया योगसंस्कारो बलवत्तरस्स्याच्चेदित्यर्थ । तदेति तर्हीत्यर्थ । ह्रियत इति योगाभ्यासं प्रति नीयत इत्यर्थ । पुनर्योगमार्गे प्रवर्त्यत इति यावत् ।

विपक्षे किं भवेदित्यत आह—**अधर्मश्चेति** । धर्मस्याप्युपलक्षणमिदम् । अधर्मादिलक्षणं योग संस्कारापेक्षया बलवत्तर कर्म तेन कृत चेत्तर्हि तेन कर्मणा योगजोपि संस्कारोऽभिभूयत एव ।

नच अधर्मेण बलवत्तरेण योगसंस्कारस्याभिभवोस्तु नाम, कुत पुनर्धर्मेणेति वाच्यं, अधर्मवद्धर्मस्यापि योगप्रतिबन्धकत्वाभ्युपगमात । अधर्मजन्यद्वन्द्वरोगादेरिव धर्मजन्यबलसम्पदादेरपि चित्तविक्षेपहेतुत्वेन योगप्रतिबन्धकत्वमिति ।

नच योगसंस्कारोपि धर्मसंस्कार एव योगस्य धर्मत्वादिति वाच्य, 'अशुक्लकृष्णं कर्मयोगिन स्त्रिविधमितरेषा मिति सूत्रा शुक्लकृष्णमिश्रपदवाच्यधर्माधर्मतदुभयात्मककर्मभिन्नमेव योगिन कर्मादिष्टास्यमशुक्लकृष्णमिति धर्माधर्मसंस्कारभिन्न एव योगसंस्कार ।

ननु अधर्मादिलक्षणकर्मणा योगसंस्कारस्याभिभव इति किं, नाश इत्येव वक्तव्यमत आह—**नेति** । दीर्घकालस्थस्यापि तस्य योगसंस्कारस्य नाशो नास्तीत्यन्वय । कालान्तरेणापि योगसंस्कार स्वकार्यं योगलक्षणमारमत एव, नतु सर्वात्मना नश्यतीत्यर्थ । तस्मान्न सर्वथा योगसंस्कारस्य वैफल्यमिति भाव ।

अत इति । सर्वथा योगसंस्कारस्य नाशाभावादित्यर्थ । **जिज्ञासुरपीति** । न तु ज्ञातयोग स्वरूपोपीत्यपेरर्थ । किमुत ज्ञातयोगस्वरूप इति यावत् । शब्दब्रह्म शब्दो वेद तद्रूप ब्रह्म शब्दब्रह्म । लक्षणया वेदोक्तकर्मानुष्ठानफलमित्यर्थ । अतिक्रम्य वर्तते अतिवर्तते । फलितार्थमाह—अपाकरिष्य

तीति । निरसिष्यतीत्यर्थः । वेदोक्तकर्मानुष्ठानजन्यं फलं तुच्छीकृत्य तद्विहाय महत्तरमेव फलं प्राप्स्यतीति भावः । तन्निष्ठः योगनिष्ठः । जिज्ञासुरपीत्यपिशब्दार्थं स्वयमेव स्फुटीकरोति—किमुतेत्यादिना ।

यत्तु रामानुजः—शब्दब्रह्म देवमनुष्यादिशब्दप्रतिपाद्यप्रकृतिरिति, तत्तुच्छम्—ब्रह्मशब्देनैव प्रकृत्यर्थलाभे शब्दपदवैयर्थ्यात् । नच शब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्मैवाभिधीयते प्रकृतिरिति, अन्यत्तु परब्रह्मेति वाच्यं, परब्रह्मरूपशब्दाभिलापयोग्यब्रह्मत्वस्य परब्रह्मण्यपि सत्त्वात् । नच देवमनुष्यादिशब्दाभिलापयोग्यं ब्रह्मात्र विवक्षितमिति वाच्यं, देवमनुष्यादिविशेषशब्दाभावान्मूले ।

किंच शब्दशब्दस्य शब्दाभिलापयोग्यार्थलाभोपि न लक्षणां विना निर्वोढुं शक्यते, अतोऽस्मन्मत इव तव मतेपि लक्षणा स्वीकृतैव । अथ योगं जिज्ञासुना प्रकृतिः कथमतिवर्त्यते ? न कथमपि । प्रकृत्यतीतो हि तव मते परमात्मैव तदधीनत्वात्प्रकृतेः । मुक्ताश्च भगवदनुग्रहादेव मायां तरन्ति न तु स्वतः, नहि योगं जिज्ञासुः परमात्मा, नापि मुक्तः किंतु बद्धजीव एव; कथमस्य प्रकृत्यतिवर्तनम् ।

नच स च योगं जिज्ञासुर्योगं ज्ञात्वा योगमनुष्ठाय प्रकृतिमतिवर्तत इत्यभिप्रायाज्जिज्ञासुरित्युक्तमिति वाच्यं, जिज्ञासुरपीत्यपिशब्देन ज्ञातयोगयोगानुष्ठातृभ्यां जिज्ञासोः पृथक्करणात्, अन्यथापि शब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

अपि च अनुष्ठितयोगस्यापि न योगानुष्ठानमात्रेण प्रकृत्यतिवर्तनं, किंतु तज्जन्यसम्यग्दर्शनेनैव । ततश्च ज्ञानिन एव प्रकृत्यतिवृत्तिर्न तु योगिन इति सिद्धे किं पुनर्जिज्ञासितयोगस्य इति ।

यच्चोक्तमत्र ज्ञानानन्दमयस्त्वात्मा शेषोऽस्य परमात्मन इति वेदान्तदेशिकः, तच्च तुच्छम्—ज्ञानानन्दमय इति मयटः किं प्राचुर्यमर्थः ? यद्वा विकारः ? अथ वा स्वार्थः ? नाद्यः- आनान्दप्राचुर्ये दुःखाल्पत्वप्रतीतेः । न द्वितीयः- निर्विकारत्वादात्मनः, अकार्यत्वाच्च । नान्त्यः- वैयर्थ्यात् ।

वैलक्षण्यार्थकस्तुशब्दोप्ययुक्तः- किमिदं वैलण्यं परमात्मापेक्षया ? उत अनात्मापेक्षया ? नाद्य.—परमात्मनस्तव मते आनन्दमयत्वाद्ज्ञानस्वरूपत्वाच्च । 'आनन्दमयोऽभ्यासा'दिति सूत्रे आनन्दमय ईश्वर इति हि त्वयोक्तम् । कथं ज्ञानानन्दमयः परमात्मा तादृशादेवात्मनो भिन्नः स्यात् । अस्मन्मतेपि आनन्दरूपत्वादुभयोर्न भेदः । न द्वितीयः- विज्ञानमयानन्दमयकोशयोरनात्मनोर्ज्ञानानन्दमयादात्मनो वैलक्षण्यस्य दुरुपपादत्वात् । नच विज्ञानमयकोशो जीव, आनन्दमयकोश ईश्वरश्चेति वाच्यं, विज्ञानमयमात्मानमुपसंक'म्येति विज्ञानमयस्यानन्दे लयश्रवणात्, जीवस्य नित्यत्वाच्च । एवमानन्दमयस्याप्यानन्दे लयसम्भवेन तस्येश्वरत्वायोगाच्च । कोशवदात्मस्वरूपावरकत्वेन विज्ञानमयस्यानन्दमयस्य च कोशत्वव्यवहारादात्मनश्च कोशान्तरत्वात् ।

एवं विज्ञानानन्दमयकोशयोरान्तरस्य ज्ञानानन्दरूपस्यात्मनो न परमात्मशेषत्वमनन्यशेषत्वादात्मनः, सर्वंप्रति शेषित्वाच्च । आत्मभिन्नत्वे तु ईश्वरस्याप्यात्मशेषत्वापत्तेः, प्रपञ्चवत् ।

नहि ज्ञानानन्दरूपादात्मनो भिन्न ईश्वरो ज्ञानानन्दरूपो भवितुमर्हति । तथासति भेदायोगात्।

प्रयत्नाद्यतमानस्तु योगी संशुद्धकिल्बिषः ।
अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गतिम् ॥४५॥

कुतश्च योगित्वं श्रेय इति, प्रयत्नादिति । प्रयत्नात्प्रयतनाद्यतमानस्तु अधिकं प्रयतमान इत्यर्थः । तत्र योगी विद्वान् संशुद्धकिल्बिषः संशुद्धपापः अनेकजन्मसंसिद्धः अनेकेषु जन्मसु किंचित्संस्कारजातमुपचित्य तेनोपचितेनानेकजन्मकृतेन संसिद्धः अनेकजन्मसंसिद्धस्ततस्समुत्पन्नसम्यग्दर्शनस्सन् याति परां गतिं प्रकृष्टां गतिम् ॥४५॥

तपस्विभ्योऽधिको योगी ज्ञानिभ्योपि मतोऽधिकः ।
कर्मिभ्यश्चाधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥४६॥

यस्मादेव तस्मात्, तपस्विभ्य इति । तपस्विभ्योऽधिको योगी, ज्ञानिभ्योपि ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यं तद्वद्भ्योपि अधिको मतः ज्ञातोऽधिक इति, कर्मिभ्योऽग्निहोत्रादि कर्म तद्वद्भ्योऽधिको योगी तस्माद्योगी भवार्जुन ! ॥४६॥

नच घटाद्घटस्येव मृण्मयान्मृण्मयस्य ज्ञानानन्दरूपादात्मनो ज्ञानानन्दरूप ईश्वरो भिन्न इति वाच्यं घटयोर्भेदं प्रत्याकारभेदस्य प्रयोजकस्य सत्वात् । जीवेश्वरयोस्तु ज्ञानैकाकारत्वेन भेदप्रयोजकाकारान्तरासत्त्वात् ।

नच स्वरूपतो भेदाभावेपि धर्मतस्सोस्ति; आत्मन किंचिद्ज्ञत्वात्परमात्मनश्च सर्वज्ञत्वादिति वाच्य, किंचिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वयोरुपाधिधर्मत्वेनात्मधर्मत्वाभावाद्, औपाधिकभेदस्य चानातिकत्वाद् एतस्मात्तस्यात्मन परमात्मान्य शेषी किंत्वात्मैव सर्वस्य शेषी ॥४४॥

प्रयत्नादिति । ननु यतमान इत्यनेनैवाल, क पुन प्रयत्नादित्यस्यार्थ ? प्रत्युत पुनरुक्तिरत आह—अधिकमिति । तत्र योगमार्गे इत्यर्थ । पापस्य सम्यक् शुद्धिर्नामाभाव । तेन संशुद्धं निरस्तमित्यर्थ । संसिद्ध सम्यक्चित्तशुद्धिलक्षणसिद्धिं प्राप्त इत्यर्थ । उपचित्य वर्धयित्वा यथा अनेकदिनैरनेकरूपिकास्सम्पाद्य धनी भवति कुशलस्तद्वदनेकजन्मसु अनेकयोगसंस्कारान् सम्पाद्य तत्समवायेन संसिद्धिं भजते योगीत्यर्थ । ततस्संसिद्धिलाभानन्तरं ज्ञानप्राप्तिद्वारा मुक्तो भवतीत्याह —समुत्पन्नेनेति परा गतिं मोक्षम् ॥४५॥

तपस्विभ्य इति । कथं नित्यमुक्तेभ्य ज्ञानिभ्य योगिन आधिक्यमत आह—ज्ञानमत्र शास्त्रार्थपाण्डित्यमिति । ननु प्रत्यगात्मैक्यज्ञानमित्यर्थ । मुक्तिं प्रति ज्ञानस्य साक्षात्साधनत्वाद् ज्ञानसाधनयोगस्य परम्परासाधनत्वाच्चेति भाव । तस्मादिति । यस्माद्ध्यायोगी तपस्व्याद्यधिकस्तस्मादित्यर्थ । आधिक्यस्यैव सर्वैराकांक्ष्यमाणत्वादिति भाव ।

ननु क्षत्रियस्याज्ञस्य ते कर्मयोग एवाधिकार इति 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं, कर्मण्येवाधिकारस्ते' इत्यादिना भगवता पूर्वमर्जुनं प्रत्युपदिष्टमिदानीं तु योगी भवेत्युच्यते, ध्यानयोगश्च सन्न्यासिन एव

योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना ।
श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मतः ॥४७॥

इति श्रीभगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे आत्मसंयमयोगो-
नाम षष्ठोऽध्यायः ।

योगिनामिति । योगिनामपि सर्वेषां रुद्रादित्यादिपरायणानां मद्गतेन मयि वासुदेवे समाहितेन अन्तरात्मना अन्तःकरणेन श्रद्धावान् श्रद्दधानस्सन् भजते सेवते यो मां स मे मम युक्ततमोऽतिशयेन युक्तो मतोऽभिप्रेत इति ॥४७॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यगोविन्दभगवत्पाद-
पूज्यशिष्य श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ
गीताभाष्ये षष्ठोऽध्यायः ।

खु गृहस्थस्येति सिद्धान्तितं, क्षत्रियस्य नास्ति सन्न्यासाधिकार इति स्थापितमतः कथमुच्यते योगी भवार्जुनेति चेत्, नैष दोषः—युद्धादिरूपं कर्मयोगमनुष्ठाय ततस्सन्न्यस्य योगी भवार्जुनेति श्रीकृष्ण-तात्पर्यात् ।

नच क्षत्रियस्य सन्न्यासेऽनधिकार इति वाच्यं, शिखायज्ञोपवीतत्यागादिरूपसमन्त्रकमुख्यसन्न्यासे क्षत्रियस्यानधिकारेपि दारापत्यादिसर्वपरिग्रहपरित्यागरूपामुख्यसन्न्यासेऽधिकारोऽस्त्येव- मुचुकुन्दादीनां क्षत्रियाणां सर्वपरिग्रहपरित्यागपूर्वकं कस्मिंश्चिद्विजने देशे ध्यानयोगावस्थितत्वस्य पुराणादिष्ववगमादेता-दृशसन्न्यासस्यैव क्षत्रियस्य विहितत्वेन विध्यतिक्रमदोषाभावाच्च ।

नचैवं सन्न्यासिन एव ध्यानयोगेऽधिकारे कथमसन्न्यासिना वसिष्ठादीनां ध्यानयोगित्वमिति वाच्यं, लोकातीतचरिताना तेषामिहोदाहरणस्यायुक्तत्वात्तत्त्वविदो हि ते यथाप्रारब्धं यथा कथंचि-द्वर्तन्ते । प्रपञ्चितं चैतदथस्तादबहुशः । तस्माद्युक्तमुक्तं भगवता योगी भवार्जुनेति ॥४६॥

योगिनामिति । यः श्रद्धावान् सन् मद्गतेनान्तरात्मना मां भजते, स मे सर्वेषां योगिनां मध्ये युक्ततमो मतः । योगः क्वापि ध्येये वस्तुनि चित्तसमाधानं; स च ध्येयनानात्वान्नानाविध इति तद्वन्तोपि नानाविधा एवेत्याह—योगिनामपि सर्वेषामिति ।

सर्वेषामित्यस्यार्थमाह—रुद्रादित्यादिपरायणानामिति । रुद्रादित्यादयः परमयनं प्राप्यं येषां तेषां तथोक्तानां रुद्रादित्याद्युपासकानामित्यर्थः । यो यमुपास्ते स तमुपैतीति न्यायात् । रुद्रादि-त्यादिध्यानपराणामिति पाठान्तरम् । आदिपदेन विराड्हिरण्यगर्भेन्द्रादिदेवानां परमेश्वरस्य च ग्रहणम् ।

वासुदेव इति । परमेश्वर इत्यर्थः । वसति जगत्ययमिति, वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति वासुः; स चासौ देवस्स्वप्रकाशो वासुदेव इति व्युत्पत्तेः । मामिति । सगुणं निर्गुणं वा परमात्मानमित्यर्थः ।

सेवत इति । सोहमस्मीतिबुद्धया प्रत्यगभेदेन चिन्तयतीत्यर्थ । ममेति । सर्वज्ञस्य ममेत्यर्थ एतेन सर्वज्ञेश्वरेण यदभिप्रेत तत्तथैव भवतीति भगवदभिप्रेतार्थस्य सत्यत्वं सूच्यते ।

रुद्रादित्यादीना जीवत्वात्तदुपासनाया भिन्नोपासनत्वाद्वासुदेवस्य च परमात्मत्वात्तदुपासनाय अभिन्नोपासनात्वाच्च वासुदेवपरो योगी रुद्रादित्यादिपरयोग्यपेक्षया परमोत्कृष्ट इति भाव ।

ननु अन्त करणमायावच्छिन्नयो प्रत्यक्परयोर्भिन्नत्वात्तदभेदचिन्तनमन्नादेर्ब्रह्माभेदचिन्तनमि काल्पनिकमेवेति चेत् मैवम्—यदेव मायावच्छिन्न चैतन्यं तदेवान्त करणावच्छिन्नमिति प्रत्यक्परयो-रभेदस्य वास्तवत्वात् । घटमठाद्युपाधिभिराकाशस्येव मायान्त करणाभ्या चैतन्यस्य भेदाभावाच्च ।

नच प्रत्यक्परयो परिच्छिन्नत्वपूर्णत्वप्रयुक्तोऽस्ति विशेष इति वाच्यं, ययोरौपाधिकत्वेनावास्त-कत्वाद्वस्तुतस्त्वैनन्ये मायान्त करणयोरभावाच्च 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति हि श्रूयते । अन्यथा प्रतीच परिच्छिन्नत्वाभ्युपगमे घटादिवदनित्यत्वजडत्वादिकं स्यात्तच्चानिष्टमजो नित्य इत्यादिशास्त्रात् ।

नच प्रत्यगात्मा जीव एव जीवेश्वरयोरस्ति हस्तिमशकयोरिव महदन्तरमिति वाच्यं, 'जीव प्राणधारण' इत्यनुशासनात्प्राणधारिण एव जीवा ; प्रत्यगात्मा तु अप्राण एव- 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति श्रुते ।

तस्मादेवमनुष्यादिभेदभिन्नकार्यकरणसङ्घातविशेषेष्वहममाभिमानिनश्चिदाभासा एव जीवा ; अमीषा च प्रतीचि कूटस्थे कल्पितत्वेन वस्तुन प्रत्यगात्मत्वमेव रज्जौ कल्पितस्य सर्पस्य वस्तुतो रज्ज्वात्म त्ववत् । अत एव तत्त्वमस्यादिश्रुतय जीवेश्वरयोरभेदं ब्रुवन्ति लक्षणया ।

तथाहि, अन्त करणविशिष्टचैतन्यं संसारिजीवशब्दाभिधेयं त्वम्पदस्य वाच्यार्थ । अन्त करणोप हितं निस्संसारं प्रत्यक्चैतन्यं लक्ष्यार्थ । मायाविशिष्टचैतन्यं जगत्कर्तृ ईश्वराख्य तत्पदस्य वाच्यार्थ । मायोपहित परं ब्रह्माख्यं चैतन्य लक्ष्यार्थ । असिपदस्यैक्यमर्थ । वाच्यार्थयोरैक्यानुपपत्त्या लक्ष्यार्थयो-स्तदुच्यते- यदेव चैतन्यं मायोपहितं तदेवान्त करणोपहित तदेव मायोपहितं चेति- मायान्त करणो-पाधिभेदेप्युपहिताभेदात् ; तथाच तत्त्वमसीत्यस्य वाक्यस्य अखण्डं ब्रह्मैव लक्ष्यार्थ ।

एवमनेन प्रथमषट्केन त्वंपदार्थो निर्धारित ; संसारिणश्चिदाभासस्य कूटस्थे कल्पितस्य स्वस्वरूपं प्रत्यक्चैतन्यमेव निर्धर्मकपरमानन्दबोधरूपमिति ॥४७॥

इति चेल्लङ्कोण्डोपनामक रामकविकृते श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीता-
भाष्यार्कप्रकाशे षष्ठोध्याय । समाप्तं प्रथमषट्कम् ।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

सप्तमोऽध्यायः ।

'योगिनामपि सर्वेषां मद्गतेनान्तरात्मना । श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्ततमो मत' इति प्रश्नबीजमुपन्यस्य, स्वयमेव- 'ईदृशं मदीयं तत्त्वमेवं मद्गतान्तरात्मा स्या'दित्येतद्विवक्षुः ।

श्रीभगवानुवाच—मय्यासक्तमनाः पार्थ! योगं युंजन्मदाश्रयः ।
असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु ॥१॥

मयीति । मयि वक्ष्यमाणविशेषणे परमेश्वरे आसक्तं मनो यस्य सः मय्यासक्तमनाः, हेपार्थ! योगं युंजन्मनस्समाधानं कुर्वन्, मदाश्रयः अहमेव परमेश्वरः आश्रयो यस्य स मदाश्रयः। यो हि कश्चित् पुरुषार्थेन केनचिदर्थी भवति स तत्साधनं कर्माग्निहोत्रादि तपो दानं वा

पूर्वोत्तराध्याययोस्सङ्गतिं दर्शयति—योगिनामिति, प्रश्नबीजमुपन्यस्येति । कीदृशं वासुदेवस्य तव तत्त्वम्? कथं वा योगी वासुदेवगतान्तरात्मा स्यात्? इत्यर्जुनस्य प्रश्नद्वयं यथा स्यात्तथोक्त्वेत्यर्थः । नहि 'तस्माद्योगी भवार्जु'नेति (भग- ६-४६) श्लोकेनैव पूर्वाध्यायस्य समाप्तौ कृतायां दर्शितयोः प्रश्नयोरुत्थितिस्स्यादिति भावः । एतेन तत्पदार्थस्य वासुदेवस्य तत्त्वनिर्धारणपरमिदं सप्तमाध्यायप्रभृतिकं मध्यमषट्कं गीताशास्त्रस्येति सूचितम् । स्वयमेवेति । अर्जुनेनापृष्टस्सन्नेवेत्यर्थः । शिष्यप्रीत्यादिनेति भावः । 'मदीयं तत्त्वमीदृशं, योगी एवं मद्गतान्तरात्मा स्या'दित्येतदंशद्वयं विवक्षुर्वक्तुमिच्छुर्भगवानुवाच—मयीत्यादिकम् ।

हेपार्थ! त्वं मय्यासक्तमनाः मदाश्रयस्सन् योगं युञ्जन् असंशयं समग्रं मां यथा ज्ञास्यसि तच्छृणु इत्यन्वयः । मयीत्यस्यार्थमाह—परमेश्वर इति । ननु अस्मत्पदस्य वक्तरि शक्तिः वक्ता च कृष्णः रुद्घातविशेष एवेति कथं मयीति कृष्णोक्तपदस्य परमेश्वरार्थलाभ इति चेदुच्यते—कृष्णस्य सङ्घातविशेषेहमभिमानाभावात्स्वस्वरूपचैतन्ये परमात्मन्येवाहंबुद्धिसत्त्वादस्मच्छब्दस्य चात्र लाक्षणिकत्वादिति। नैवमस्मदादिभिरप्यहं परमात्मेत्युच्येतेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । नचाहं ब्रह्मास्मीत्यत्राहंपदस्य प्रतीचि लक्षणेति वाच्यं, प्रत्यक्परयोरभेदात् । नच परः परोक्षः प्रत्यगात्मा त्वपरोक्ष इति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति श्रुतेः परस्याप्यपरोक्षत्वात् । नच परः परमाकाशेऽस्ति, प्रत्यगात्मा तु हृदीति वाच्यं, हृदयाकाशस्यैव परमाकाशत्वात् । 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति (भग- १८-६१)गीतायां अन्तर्यामिब्राह्मणेन च ईश्वरस्य हृदि स्थितिप्रतिपादनाच । नच परस्यैव प्रत्यक्त्वे आगमाद्यनुपपत्तिः स्वस्व

सच्चिदानन्दमयत्वज्ञानानुदयात्, सच्चिदानन्दमयत्वज्ञानं विना प्रपञ्चविविक्तत्वविज्ञानानुदयाच्च ईश्वरः सच्चिदानन्दरूपः प्रपञ्चोऽनृतजडदुःखात्मक इति ज्ञाने सतीश्वरः प्रपञ्चाद्विविक्त इति विवेकस्योपदेशं विनैव सिद्धत्वेन सविज्ञानत्वविशेषणानर्थक्यप्रसङ्गात्। अविवेकस्याज्ञानत्वेन विवेकज्ञानरूपविज्ञानातिरिक्तज्ञानसद्भावस्याप्रमाणत्वाच्च, घटपटविवेकं विना घट इति पट इति च स्वरूपज्ञानस्यानुदयाच्च।

ननु सर्वथाऽपि घट इति स्वरूपज्ञानाद्घटः पटाद्भिन्न इति विवेकज्ञानं भिन्नमेव- ज्ञाने घटमात्रस्यैव विषयत्वात् विवेकज्ञाने घटपटयोस्तद्भेदस्य च विषयत्वात्। तथेश्वर इति ज्ञानादीश्वरः सच्चिदानन्दरूप इति ज्ञानाद्वेश्वर प्रपञ्चाद्भिन्न इति विज्ञानस्य विवेकज्ञानरूपस्य वैलक्षण्यमवश्यमभ्युपेयमिति चेत; तर्ह्याकारभेदात् ज्ञानविज्ञानभेद इवाकारभेदात् ज्ञानभेदोऽपि स्यादेव; घटः पटः कुड्यं कुसूलमिति। नचेष्टापत्तिः- विषयभेदेऽपि विषयिणो ज्ञानस्याभेद इति सिद्धान्तात्। अन्यथा प्रतिविषयं ज्ञानमिव प्रतिज्ञानं ज्ञातापि भिद्यत एव। तथात्वे एकस्मिन्नेव देहे नानाजीवसत्त्वप्रसङ्ग। नच चैतन्यरूपज्ञानस्यैकत्वेऽपि बुद्धिवृत्तिरूपज्ञानानामनेकत्वात्स्वत एव भेदः- वृत्तेः क्षणिकत्वात्, क्षणे क्षणे जायमानानां वृत्तीनामभेदस्य दुर्वचत्वादिति वाच्यं, वृत्तेः क्रियारूपाया जडत्वेनाज्ञानत्वाद्वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैव ज्ञानत्वात्तत्रापि तस्माद्वृत्तिभेदेऽपि न ज्ञानभेदः, ज्ञानस्य नित्यत्वात्स्वप्रभत्वाच्च न जन्मादिकं किंतु वृत्तेरेव। तदेव ज्ञानं चैतन्यात्मकमीश्वर इति सिद्धमीश्वरस्यात्मनो ज्ञानैकाकारत्वम्।

ननु वृत्तावेव ज्ञानत्वमुपचारादुच्यते; सैव वृत्तिर्ज्ञानविज्ञानभेदभिन्ना; सा चेश्वरविषयेहोच्यते सच्चिदानन्दरूप ईश्वर इति, ईश्वरः प्रपञ्चाद्विविक्त इति च; इतिचेत्, मैवम्—वृत्तिज्ञानं वृत्तिविज्ञानं चेति वृत्तिद्वैविध्यस्य क्वाप्यप्रसिद्धेः त्वदुक्तवृत्तिविज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानत्वात्, यथा घट इत्येतद्वृत्तिज्ञानं तथा घटः पटाद्भिन्न इत्येतदपि वृत्तिज्ञानमेव हि।

ननु घटादिप्रत्यक्षस्थलेऽन्तःकरणस्य चक्षुर्द्वारा विषयदेशं गतस्य विषयाकारेण यः परिणामः स वृत्तिरिति परिभाषितत्वाद्घट इत्यस्य वृत्तिज्ञानत्वेऽपि घटः पटाद्भिन्न इत्यस्य न वृत्तिज्ञानत्वं- घटपटयोः प्रत्यक्षत्वेऽपि घटः पटाद्भिन्न इत्यस्य ज्ञानस्य जायमानत्वाद्घटपटरूपेणान्तःकरणपरिणामाभावात्, घटपटभेदाकारेणान्तःकरणस्य परिणामासम्भवाच्च। ततश्च घटः पटाद्भिन्न इतीदं विज्ञानमेव न वृत्तिज्ञानमिति चेन्न, एवमपि वृत्तिज्ञानचैतन्यज्ञानातिरिक्तविज्ञानस्याप्रसिद्धत्वात्, तत्कल्पनायां गौरवत्वात्, सुखाद्याकारान्तःकरणपरिणामवद्घटपटभेदाकारान्तःकरणपरिणामस्य भवितव्यत्वाद्घटपटभेदज्ञानस्यापि वृत्तिज्ञानत्वसम्भवात्।

ननु भवतु नाम विज्ञानमपि वृत्तिज्ञानं, तथाऽपि घटपटज्ञानयोरिव ज्ञानविज्ञानयोर्दर्शितयोरस्याकारभेदाद्भेदः कल्पित इति चेत्सत्यम्—कल्पितोऽस्तुनाम भेदः, न तस्येह प्रयोजनं- ईश्वरस्वरूपस्यैवेह वक्ष्यमाणत्वात्तावन्मात्रेणेश्वरजगतोर्वैलक्षण्यसिद्धेः। प्रपञ्चवैलक्षण्यस्यैवेश्वरस्वरूपत्वाच्च। यः प्रपञ्चविलक्षणत्वेनेश्वरं न जानाति, स ईश्वरस्वरूपानभिज्ञ एव हि ईश्वरस्वरूपस्य प्रपञ्चविलक्षणत्वा(

तस्मात्प्रपञ्चविलक्षणसच्चिदानन्दमयेश्वरस्वरूपज्ञानमेव ज्ञानमित्युच्यते । न तु प्रपञ्चविलक्षणेश्वरज्ञानस्य विज्ञानत्वं तदेकदेशस्य ।

अथ यदुक्तं चिदचिद्वस्तुवैलक्षण्यमीश्वरस्य तत्राचिद्वैलक्षण्यसत्त्वेपीश्वरे चिद्वैलक्षण्यं नास्ति-- चिद्रूपत्वादीश्वरस्य, नहि चिद्रूपश्चिद्विलक्षणो भवेत् । नच किंचिदूज्ञसावयजीववाची चिच्छब्दोऽत्र, तस्माच जीवात्सर्वज्ञो निरवद्य ईश्वरो विलक्षण एवेति वाच्यं, चैतन्यवाचिनश्चिच्छब्दस्य तादृशजीव-वाचित्वासम्भवात् । जीवेश्वरयोर्द्वयोरपि वस्तुतश्चिन्मात्रत्वात्किञ्चिदूज्ञत्वसर्वज्ञत्वादीनामुपाधिधर्मत्वात् । उपाध्योर्घटमठयोर्भेदेप्युपहितस्याकाशस्यैकरूपत्ववन्मायाविद्ययोरुपाध्योर्भेदेपि चैतन्यस्यैकरूपत्वात् । तस्मान्न चिति किंचिदूज्ञत्वादिजीवधर्मा वा भवितुमर्हन्ति निर्धर्मकत्वाच्चितः ।

नापि चिन्मात्रे ईश्वरे कल्याणगुणसम्भवः- सत्त्वगुणविकारत्वात्कल्याणगुणानां चैतन्यस्य च निर्गुणत्वात् । नच सत्ताचित्त्यानन्दादिगुणानां सत्त्वात्कथं निर्गुणत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मणोऽपृथ-ग्भूतत्वाचेषां सत्तादीनामेव ब्रह्मस्वरूपत्वात् । न च सद्रूपत्वं सत्तारूपत्वं च कथमेकस्येति वाच्यं, नारायणस्य तद्रूपत्वतत्त्वरूपत्वयोर्भवताऽप्यभ्युपगतत्वात् । 'तदैक्षत, तत्त्वं नारायणः पर' इति श्रुतेश्च । तस्मात्तच्छब्दतत्त्वशब्दयोर्यथा ब्रह्मवाचकत्वं तद्वत्सच्छब्दसत्ताशब्दयोः चिच्छब्दचित्त्वशब्दयोश्च ब्रह्मवाच-कत्वमेव, न्तु धर्मधर्मिवाचकत्वम् ।

नच निर्गुणे ब्रह्मणि निर्गुणत्वधर्मसत्त्वात्कथं निर्धर्मकत्वमिति वच्यं, तथासति निर्धर्मकत्वस्यापि धर्मरूपत्वेन निर्धर्मकत्वाभावस्यैव धर्मभावरूपत्वापत्तेः । नचेष्टापत्तिः- निर्धर्मकत्वाभावस्य धर्मस्वरूपत्वेन धर्माभावरूपत्वासम्भवात् । अथ यदि निर्धर्मकत्वं धर्माभाव इत्येव मतं तर्हि निर्गुणत्वमपि गुणभाव इत्येवेष्यताम् । गुणस्यैव धर्मत्वादूगुणाभावो हि धर्माभावः । तथा च निर्गुणब्रह्मणो निर्धर्मकत्व-मव्याहतम् ।

किंच यन्निर्गुणे ब्रह्मणि वर्तमानं निर्गुणत्वं तद्ब्रह्मरूपमेव सत्तादिवत् । अपि च निर्गुणत्वं हि गुणाभावः, सच ब्रह्मरूप एव- सर्वाभावस्यैव ब्रह्मरूपत्वात् । निष्प्रपञ्चं हि ब्रह्म । नच भावरूपस्य ब्रह्मणः कथमभावरूपत्वमिति वाच्यं, अभावरूपस्य सर्वस्य यथा भावरूपत्वं तथैव भावरूपस्य ब्रह्मणोऽभावरूपत्वं— भावाभावविषये भ्रान्तत्वाल्लोकस्य । लोको हि कालत्रयेप्यविद्यमानत्वादभावरूपं जगद्भावं मन्यते, तद्विलक्षणं ब्रह्माभावं मन्यते ।

तथा लोकैस्सर्वाभावत्वेन व्यवह्रियमाणो भावपदार्थ एव ब्रह्म, सर्वत्वेन व्यवह्रियमाणोऽभाव-पदार्थ एव प्रपञ्चः । तस्माद्भाव एव सर्वाभावो ब्रह्मेति । नच कथं सर्वाभावस्य भावत्वमिति वाच्यं, यथा घटाभावाभावस्य भावत्वं तथैवेति सर्वस्याभावरूपत्वे सर्वाभावो ह्यभावाभावः । सच भाव एवेति भाव इत्यलं प्रसक्तानुप्रसक्तेन ॥२॥

अतो विशिष्टफलत्वाद्दुर्लभतरं ज्ञानं कथमिति, उच्यते—

मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये ।
यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः ॥३॥

मनुष्याणामिति । मनुष्याणां मध्ये सहस्रेषु अनेकेषु कश्चिद्यतति प्रयत्न करोति सिद्धये सिद्ध्यर्थम् । तेषां यततामपि सिद्धानां, सिद्धा एव हि ते ये मोक्षाय यतन्ते, तेषां कश्चिदेव हि मां वेत्ति तत्त्वतो यथावत ॥३॥

मनुष्याणामिति, अत इति । मत्तत्त्वज्ञानेन ज्ञातव्यपरिशेषाभावादित्यर्थ । अस्यैव फलितमाह—**विशिष्टफलत्वादिति** । सर्वोत्कृष्टफलप्रदत्वादित्यर्थ । मोक्षप्रदत्वादिति यावत् । मोक्षस्यैव सर्वोत्कृष्टफलत्वादिति भाव । सहस्रशब्दोऽत्र न सङ्ख्याविशेषवाची । किंत्वनन्तवाचीत्याह—**अनेकेष्विति** । सिद्धये मोक्षार्थं यततीति योगाद्यनुष्ठानरूप प्रयत्नं करोति । एवं मोक्षाय यतमानाना मध्ये कश्चिदेव कुशली मत्तत्त्वज्ञानपूर्वक मुक्तो भवतीत्याह—**यततामिति, सिद्धानामिति** । भाविनीं वृत्तिमाश्रित्य निर्देश । सिद्धिं प्राप्तुमर्हाणामित्यर्थ । **सिद्धा एवेति** । ये यतन्ते ते सिद्धा एव मोक्षाय; मुक्तप्राया एवेत्यर्थ । औपचारिकोऽय सिद्धशब्द । एषा मुक्तप्रायत्वं च इहजन्मनि जन्मान्तरे वाऽवश्य मुक्तिलाभादिति भाव । यद्वा ये मोक्षाय यतन्ते ते पुरुषा वस्तुतो नित्यमुक्तात्मरूपत्वात्सिद्धा एवेत्यर्थ । **कश्चिदेवेति** । य कोऽपि धन्य इत्यर्थ । न त्वेक एवेति नियम, येन कश्चिदेव न द्वाविति वेदान्तदेशिकेन शङ्करमतं दूष्येन, मृषारोपणप्रथमदेशिको हि वेदान्तदेशिक । अनेन च कश्चिदेवेति वचनेन न सर्वसुलभमिद ज्ञानं, किंतु यस्यकस्यापि सुकृतिन सुलभत्वाद्दुर्लभतरमेवेति सिद्धम् । इदमेव हि ज्ञानस्य दुर्लभतरत्वमवतारिकायामुक्तमाचार्यैर्दुर्लतर ज्ञानमिति ।

यत्तु रामानुजः—मनुष्या शास्त्राधिकारयोग्या, तेषा सहस्रेषु कश्चिदेव सिद्धिपर्यन्त यतते, सिद्धिपर्यन्त यतमानाना सहस्रेषु कश्चिदेव मा विदित्वा मत्त सिद्धये यतते, मद्विदा सहस्रेषु कश्चिदेव तत्त्वतो यथाऽवस्थित मा वेत्ति । न कश्चिदित्यभिप्राय 'स महात्मा सुदुर्लभ, मा तु वेद न कश्चने' (भग ७-१६)ति हि वक्ष्यत इति,

तत्तुच्छम्—देवादीनामपि शास्त्राधिकारयोग्यत्वस्य शारिरकसूत्रैर्बादरायणेन व्यवस्थापितत्वात् । सिद्धये यतत इत्यस्य सिद्धिपर्यन्त यतत इत्यर्थासिद्धे, सिद्धये यतत इति पदद्वयस्य आवृत्त्या वाक्य भेदकल्पनस्यान्याय्यत्वात्, मा विदित्वा मत्त इति पदत्रयस्य मूलाद्बहि कल्पितत्वेनाप्रमाणत्वात्, सिद्धिपर्यन्त यतमानाना मध्ये कश्चिदेव सिद्धये यतत इत्यस्य वाक्यस्यानन्वितत्वात्- सिद्धिपर्यन्तं यतमान एव हि सिद्धये यतमान । कश्चिन्मा वेत्तीत्यस्य न कश्चिन्मां वेत्तीत्यर्थोऽप्ययुक्त - विरुद्धलक्षणाश्रयणस्याप्रमाणत्वात् । मा तु वेद न कश्चनेति तु मद्भक्तं मच्छरणं विना कोऽपि मा न वेदेति विवक्षयोक्तत्वात् । अन्यथा येन केनपीश्वरतत्त्वस्य दुर्ज्ञेयत्वे ईश्वरतत्त्व सम्प्रदायसिद्धं नैव भवेत् । तथानिष्टमीश्वरतत्त्वस्यैव लोपप्रसङ्गात् । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'त्यादिनेश्वरतत्त्वस्य ज्ञेयत्वश्रवणात् । 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमेतीति (श्वेता ३ ८) श्रुत्या ईश्वरतत्त्वज्ञानादेव मुक्तिप्रतिपादनाच्चास्य चायोग

श्रोतारं प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह—

भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।
अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरष्टधा ॥४॥

भूमिरिति । भूमिरिति पृथिवीतन्मात्रमुच्यते- न स्थूला, 'भिन्ना प्रकृतिरष्टधा' इति

त्वे मुक्तिरेवाप्रसिद्धेः मुक्त्यर्थं वेदान्तशास्त्रे न कस्यचित्प्रवृत्तिः । गृहस्थं सन्न्यासाश्रमे प्रवर्तयदिदं वेदान्तशास्त्रमनर्थकरमेव भवेत्- त्रिवर्गसाधकगृहस्थाश्रमत्यागात् । मोक्षस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारेणालाभाच । तस्मान्मां यः कोऽपि धन्यो वेत्तीत्येवाभिप्रायः, नतु न वेत्तीति ।

अथ यदुक्तं वेदान्तदेशिकेन मनुष्यशब्दो न जातिविशेषाभिप्रायः, किंतु सिद्ध्यर्थयतनयोग्यमात्राभिप्राय इति, तदपि तुच्छम्—मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । अर्जुनस्य मनुष्यत्वान्मनुष्याणां भवतामिदं ज्ञानं दुर्लभतरमित्येतावत एवार्थस्य भगवता विवक्षितत्वात् । देवादीनामेतद्ज्ञानदौर्लभ्यसौलभ्यश्रवणेनार्जुनस्य फलाभावात् ।

यच्च सिद्ध्यर्थयतनमात्रे प्रायेण सर्वसाधारणमतस्सिद्धिपर्यन्तमित्युक्तमिति, तच्चासत्, सिद्ध्यर्थयतनमात्रस्याप्यसर्वसाधारणत्वात् । नहि सर्वे सिद्ध्यर्थं यतमाना उपलभ्यन्ते । संसारप्रयतनमेव हि सर्वसाधारणम् । किंच य एव सिद्ध्यर्थं यतते स एव सिद्धिपर्यन्तं यतते, मध्ये तद्यतनं नैव जहाति, दैवान्मरणसम्भवे तु जन्मान्तरेपि यतत एव । अथवा सिद्ध्यर्थं यतमानानां सहस्रेषु सिद्धिपर्यन्तं कश्चिद्यतत इति वक्तव्यं, सिद्ध्यर्थं यतमानानां सर्वेषामपि सिद्धिपर्यन्तयतनासम्भवात् । यस्य कस्यचिदेव तत्सम्भवाच । तच नोक्तं मूलकर्त्रा । यदि रामानुजेन तदुच्यते तर्हि निर्मूलमेव तत् ।

यच्च यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति मद्विदिषु च कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति वाक्यद्वयं विवक्षितमिति च, तत्तुच्छम्—तादृशविवक्षागमकपदाभावान्मूले । नहि यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति मद्विदां सहस्रेषु कश्चिन्मां तत्त्वतो वेत्तीति मूले स्थितम् । तदेतत्कल्पनमपि निर्मूलमेव ।

किंच निर्मूलमप्यसङ्गतं च- यो मां वेत्ति स मां तत्त्वतो न वेत्ति, किंतु अन्य एव सः यो मां तत्त्वतो वेत्तीति वचनस्यायुक्तत्वात् । नहि य ईश्वरं तत्त्वतो न वेत्ति स ईश्वरं वेत्तीत्युच्यते, यश्चेश्वरं तत्त्वतो वेत्ति स ईश्वरं न वेत्तीत्युच्यते । नच मां वेत्तीत्यनेन सामान्यत ईश्वरवेदनं, मां तत्त्वतो वेत्तीत्यनेन विशेषत ईश्वरवेदनं चाभिप्रेतमिति वाच्यं, निर्विशेषचिन्मात्रे ईश्वरे सामान्यविशेषभावकल्पनायोगात् । नच परोक्षापरोक्षत्वाभ्यां भेद इति वाच्यं, 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र'ह्मेति ईश्वरस्य नित्यापरोक्षब्रह्मत्वात् । आत्मन एवेश्वरत्वाच । न ह्यात्मा कस्यचिदप्रत्यक्षः । नच ईश्वरस्वरूपस्वभावज्ञानाभ्यां तद्भेदोपपत्तिरिति वाच्यं, य ईश्वरस्वरूपं वेत्ति स एवेश्वरस्वभावं वेत्ति- ईश्वरस्वरूपस्यैवेश्वरस्वभावत्वात् । नहि स्वरूपादन्यस्स्वभावोऽस्ति । यस्तु स्वरूपादन्यः स्वभावः स मायैव- स्वरूपस्यैकस्यैव सत्यत्वात् । तस्माद् ईश्वरं तत्त्वतो वेत्ति स एवेश्वरं वेत्ति, यश्चेश्वरं तत्त्वतो न वेत्ति स ईश्वरं नैव वेत्तीति स्थितम् ॥३॥

भूमिरिति । प्ररोचनं रुच्युत्पादनं । आहेति । स्वतत्त्वमिति शेषः । ईश्वरस्य स्वरूपं

वचनात् । तथा अबादयोपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते—आपोऽनलो वायुः खं मनः इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमित्युच्यते, एवमहङ्कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके, इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम ऐश्वरी माया शक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥४॥

स्वभावश्च तावदुच्येते- तद्ज्ञानादीश्वरज्ञानसिद्धेः । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपस्वभावयोरुभयोरपि प्रयुज्यते । अत ईश्वरस्य स्वरूपमेका प्रकृति. स्वभावोऽन्या प्रकृतिः । तत्र प्रथममनात्मनि ज्ञाते सति पश्चादात्मज्ञानं सुलभमिति तावदनात्मभूतेश्वरस्वभावनामकप्रकृतिं लक्षयति—**भूमिरिति** ।

अष्टौ प्रकृतय इति श्रुते; 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्या· प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्यशास्त्राच्च मूलप्रकृतेः महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणा च प्रकृतीना विकृतीना सप्ताना प्रकृतिपदवाच्यत्वम् । प्रकृतिरुपादानं- 'जनिकर्तु. प्रकृति'रिति पाणिनिसूत्रात् । विकृति. कार्यं अनादित्वात्सर्वजगदुपादानत्वाच्च मायायाः प्रकृतित्वं विकारषोडशककारणत्वान्मूलप्रकृतिकार्यत्वाच्च । महदादिसप्तकस्य प्रकृतित्वं विकृतित्वं चेति । तत्र प्रकृतित्वांशग्रहणेन महदादीना सप्ताना प्रकृतित्वेन व्यपदेश । भूतपञ्चकमिन्द्रियदशकं, मनश्चेति विकारषोडशकम् । तस्य तु कार्यत्वमेव, न कारणत्वमिति कृत्वा नास्ति प्रकृतित्वेन व्यपदेशः । यद्यपि भौतिकान् देहान् प्रति भूतानां स्थूलानामप्यस्ति कारणत्वं, तथाऽपि देहानां तत्त्वेष्वप्रवेशात्तत्त्वानामेव परस्परकार्यकारणभावस्य तत्र विवक्षितत्वात् । षोडशकारकस्यापि तत्त्वस्याप्रादुर्भावान्नास्ति प्रकृतित्व षोडशकस्य । यद्धि प्रलयेऽपि न नश्यति तदेव हि तत्त्वं साङ्ख्यानामभिमतम् । यद्वा प्राणादिवायुपञ्चकमिन्द्रियदशकं मनश्चेति विकारषोडशकमिति वेद्यम् । इद सर्वमभिप्रेत्याह—**भूमिरिति** । पृथिवीतन्मात्रमुच्यत इत्यादि ।

अपञ्चीकृतसूक्ष्मभूताना तन्मात्रत्वेन व्यवहार । एभ्यएव तन्मात्रेभ्य. पञ्चीकृतेभ्य' स्थूलभूतोत्पत्ति·, यान्यधुनोपलभ्यन्ते तानि स्थूलभूतानि । एतद्भूतोत्पत्ते· प्राक् स्थितानि तु तन्मात्राणीति विवेकः । शब्दस्पर्शरूपाणि तन्मात्राणीति केचिद् ।

कुत· स्थूलानि विहाय तन्मात्राणा ग्रहणमत आह—**भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति, वचनादिति** । स्थूलभूतानां प्रकृतित्वाभावादित्यर्थः । तथा मनस प्रकृतित्वाभावान्मनश्शब्दोऽत्र स्वकारणमहङ्कारं लक्षयतीत्याह—**मन इति** । मनोऽन्त करणमहङ्कारस्तु तत्कारणं तत्त्वान्तरमिति विवेक' । महत्तत्त्वं बुद्धिरित्याह—**बुद्धिरितीति** । मूलप्रकृतिरेवाहङ्कार इत्याह—**अहङ्कार इति** । अविद्याहङ्कारवासनातत्संयुक्तमव्यक्तं मूलप्रकृतिरहङ्कार इत्युच्यते । कुतोऽस्याहङ्कारशब्दवाच्यतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । अहङ्कारवासना अविद्याऽस्मिन् अस्तीति अहङ्कारवासनावत् । मूलकारणमादिकारणमनादीत्यर्थ. । मूलप्रकृतिरिति यावत् ।

अव्यक्तस्य अहङ्कारशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**प्रवर्तकत्वादिति** । अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वात्प्रवर्तकमव्यक्तमहङ्कारशब्दवाच्यमित्यर्थ· । अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वमेव दर्शयति—**अहङ्कार एवेति** ।

सर्वस्य लोकस्य कर्मसु प्रवृत्तौ अहङ्कार एव कारणमहमिदं कुर्यामित्यहङ्कारपूर्वकसङ्कल्पाभावे कर्मसु प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

नन्वेवमहङ्कारस्य भवतु प्रवर्तकत्वं, कथं पुनरव्यक्तस्येति चेदुच्यते—अज्ञानमूलकत्वादनात्मन्यात्माभिमानरूपस्याहङ्कारस्य, अहङ्कारगतं तत्प्रवर्तकत्वमप्यज्ञानगतप्रवर्तकत्वमूलकमेव- कारणधर्मपूर्वकत्वात्कार्यधर्मस्येति । माया ह्यात्मस्वरूपमावृत्य सर्वं सर्वत्र प्रेरयति ।

कासौ प्रकृतिरत आह—**मायेति** । कासौ मायेत्यत आह—**शक्तिरिति** । ईश्वरनिष्ठं जगज्जननादिसामर्थ्यमित्यर्थः । **अष्टधा भिन्नेति** । कार्यकारणरूपेणेति भावः । महदादीनां सप्तानां कार्यप्रकृतित्वान्मूलप्रकृतेः कारणप्रकृतित्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु साङ्ख्यमतस्य शारीरकशास्त्रे बादरायणेन प्रत्याख्यातत्वात्कथं तस्यैवेहोपन्यासस्त्वयमेव इति चेदुच्यते—शारीरके प्रकृत्यादीनां ब्रह्मणः पृथक्त्वं दूषितं, न तु प्रकृत्यादीनां स्वरूपमेव निषिद्धं-मायादिपदार्थानां तत्राप्यभ्युपगतत्वात् । न च महत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वानभ्युपगमः- बुद्धेरेव महत्तत्त्वत्वात् । एवमेव बुद्ध्याख्यमन्तःकरणं मन इत्यहङ्कार इति च वृत्तिभेदाद्द्विधोच्यते- 'अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधे'ति विद्यारण्यवचनात् । तत्राहंवृत्तिरहङ्कार इदंवृत्तिस्तु मनः । अन्तःकरणपरिणामत्वाद्वृत्तिद्वयात्मकमनोऽहङ्कारद्वयस्य महत्तत्त्वकार्यत्वेन व्यवहारः । तत्र च अहंवृत्तिपूर्वकत्वादिदंवृत्तेरहङ्कारकार्यत्वव्यपदेशो मनस इति ।

वचनात् । तथा अबादयोपि तन्मात्राण्येवोच्यन्ते—आपोऽनलो वायुः खं मनः इति मनसः कारणमहङ्कारो गृह्यते । बुद्धिरित्यहङ्कारकारणं महत्तत्त्वम् । अहङ्कार इत्यविद्यासंयुक्तमव्यक्तम् । यथा विषसंयुक्तमन्नं विषमित्युच्यते, एवमहङ्कारवासनावदव्यक्तं मूलकारणमहङ्कार इत्युच्यते प्रवर्तकत्वादहङ्कारस्य । अहङ्कार एव हि सर्वस्य प्रवृत्तिबीजं दृष्टं लोके, इतीयं यथोक्ता प्रकृतिर्मे मम ऐश्वरी माया शक्तिरष्टधा भिन्ना भेदमागता ॥४॥

स्वभावश्च तावदुच्येते- तद्ज्ञानादीश्वरज्ञानसिद्धेः । प्रकृतिशब्दश्च स्वरूपस्वभावयोरुभयोरपि प्रयुज्यते । अत ईश्वरस्य स्वरूपमेका प्रकृतिः स्वभावोऽन्या प्रकृतिः । तत्र प्रथममनात्मनि ज्ञाते सति पश्चादात्मज्ञानं सुलभमिति तावदनात्मभूतेश्वरस्वभावनामकप्रकृतिं लक्षयति—**भूमिरिति** ।

अष्टौ प्रकृतय इति श्रुते; 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्यशास्त्राच्च मूलप्रकृतेः महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणां च प्रकृतीना विकृतीनां सप्तानां प्रकृतिपदवाच्यत्वम् । प्रकृतिरुपादानं- 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति पाणिनिसूत्रात् । विकृतिः कार्यं अनादित्वात्सर्वजगदुपादानत्वाच्च मायायाः प्रकृतित्वं विकारषोडशककारणत्वान्मूलप्रकृतिकार्यत्वाच्च । महदादिसप्तकस्य प्रकृतित्वं विकृतित्वं चेति । तत्र प्रकृतित्वांशग्रहणेन महदादीनां सप्तानां प्रकृतित्वेन व्यपदेश । भूतपञ्चकमिन्द्रियदशकं, मनश्चेति विकारषोडशकम् । तस्य तु कार्यत्वमेव, न कारणत्वमिति कृत्वा नास्ति प्रकृतित्वेन व्यपदेशः । यद्यपि भौतिकान् देहान् प्रति भूतानां स्थूलानामप्यस्ति कारणत्वं, तथाऽपि देहानां तत्त्वेष्वप्रवेशात्तत्त्वानामेव परस्परकार्यकारणभावस्य तत्र विवक्षितत्वात् । षोडशाकारकस्यापि तत्त्वस्याप्रादुर्भावान्नास्ति प्रकृतित्वं षोडशकस्य । यद्धि प्रलयेऽपि न नश्यति तदेव हि तत्त्वं साङ्ख्यानामभिमतम् । यद्वा प्राणादिवायुपञ्चकमिन्द्रियदशकं मनश्चेति विकारषोडशकमिति वेद्यम् । इद सर्वमभिप्रेत्याह—**भूमिरिति** । पृथिवीतन्मात्रमुच्यत इत्यादि ।

अपञ्चीकृतसूक्ष्मभूतानां तन्मात्रत्वेन व्यवहार । एभ्यएव तन्मात्रेभ्यः पञ्चीकृतेभ्य स्थूलभूतोत्पत्तिः, यान्यधुनोपलभ्यन्ते तानि स्थूलभूतानि । एतद्भूतोत्पत्ते प्राक् स्थितानि तु तन्मात्राणीति विवेकः । शब्दस्पर्शरूपाणि तन्मात्राणीति केचिद् ।

कुत स्थूलानि विहाय तन्मात्राणां ग्रहणमत आह—**भिन्ना प्रकृतिरष्टधेति, वचनादिति** । स्थूलभूतानां प्रकृतित्वाभावादित्यर्थः । तथा मनस. प्रकृतित्वाभावान्मनश्शब्दोऽत्र स्वकारणमहङ्कारं लक्षयतीत्याह—**मन इति** । मनोऽन्त करणमहङ्कारस्तु तत्कारणं तत्त्वान्तरमिति विवेक । महत्तत्त्वं बुद्धिरित्याह—**बुद्धिरितीति** । मूलप्रकृतिरेवाहङ्कार इत्याह—**अहङ्कार इति** । अविद्याहङ्कारवासनातत्संयुक्तमव्यक्तं मूलप्रकृतिरहङ्कार इत्युच्यते । कुतोऽस्याहङ्कारशब्दवाच्यतेत्यत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । दार्ष्टान्तिकमाह—**एवमिति** । अहङ्कारवासना अविद्याऽस्मिन् अस्तीति अहङ्कारवासनावत् । मूलकारणमादिकारणमनादीत्यर्थः । मूलप्रकृतिरिति यावत् ।

अव्यक्तस्य अहङ्कारशब्दवाच्यत्वे हेत्वन्तरमाह—**प्रवर्तकत्वादिति** । अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वात्प्रवर्तकमव्यक्तमहङ्कारशब्दवाच्यमित्यर्थः । अहङ्कारस्य प्रवर्तकत्वमेव दर्शयति—**अहङ्कार एवेति** ।

सर्वस्य लोकस्य कर्मसु प्रवृत्तौ ह्यहङ्कार एव कारणमहमिदं कुर्यामित्यहङ्कारपूर्वकसङ्कल्पाभावे कर्मसु प्रवृत्त्यसम्भवात् ।

नन्वेवमहङ्कारस्य भवतु प्रवर्तकत्वं, कथं पुनरव्यक्तस्येति चेदुच्यते—अज्ञानमूलकत्वादनात्मन्यात्माभिमानरूपस्याहङ्कारस्य, अहङ्कारगतं तत्प्रवर्तकत्वमप्यज्ञानगतप्रवर्तकत्वमूलकमेव- कारणधर्मपूर्वकत्वात्कार्यधर्मस्येति । माया ह्यात्मस्वरूपमावृत्य सर्वं सर्वत्र प्रेरयति ।

कासौ प्रकृतिरत आह—मायेति । कासौ मायेत्यत आह—शक्तिरिति । ईश्वरनिष्ठं जगज्जननादिसामर्थ्यमित्यर्थः । अष्टधा भिन्नेति । कार्यकारणरूपेणेति भावः । महदादीनां सप्तानां कार्यप्रकृतित्वान्मूलप्रकृतेः कारणप्रकृतित्वाच्चेति बोध्यम् ।

ननु साङ्ख्यमतस्य शारीरकशास्त्रे बादरायणेन प्रत्याख्यातत्वात्कथं तस्यैवेहोपन्यासस्त्वयमेव इति चेदुच्यते—शारीरके प्रकृत्यादीनां ब्रह्मणः पृथक्त्वं दूषितं, न तु प्रकृत्यादीनां स्वरूपमेव निषिद्धं- मायादिपदार्थानां तत्राप्यभ्युपगतत्वात् । न च महत्तत्त्वाहङ्कारतत्त्वानभ्युपगमः- बुद्धेरेव महत्तत्त्वत्वात् । एवमेव बुद्ध्याख्यमन्तःकरणं मन इत्यहङ्कार इति च वृत्तिभेदाद्द्विधोच्यते- 'अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधे'ति विद्यारण्यवचनात् । तत्राहंवृत्तिरहङ्कार इदंवृत्तिस्तु मनः । अन्तःकरणपरिणामत्वाद्वृत्तिद्वयात्मकमनोऽहङ्कारद्वयस्य महत्तत्त्वकार्यत्वेन व्यवहारः । तत्र च अहंवृत्तिपूर्वकत्वादिदंवृत्तेरहङ्कारकार्यत्वव्यपदेशो मनस इति ।

किंच साङ्ख्यमते मूलप्रकृतेरेव जगदुपादानत्वमुक्तं न ह्यात्मनः- 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इत्यात्मन उपादानत्वनिषेधात् । इह तु 'जन्माद्यस्य यत' (ब्र सू १-१-) इति पुरुषस्यैवोपादानत्वमुच्यते मायाद्वारेति । एवमादि बहुवैलक्षण्यं साङ्ख्याद्वैतयोरूह्यम् । तस्मान्नात्र साङ्ख्यमतोपन्यासः ।

अथ वा 'अदुष्टमन्यतो ग्राह्य'मिति न्यायात्साङ्ख्योक्तोऽप्यदुष्टांशो ग्राह्य एव । तत्र च प्रकृत्यष्टकस्य दर्शितस्य ग्रहणं न दुष्टं श्रुतिसिद्धत्वादित्यतस्तदंश इह गृह्यते । 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति तु न गृह्यते श्रुतिविरोधात् । यद्यपि वस्तुतः पुरुषस्याप्रकृतित्वमविकृतित्वं, तथाऽपि मायाद्वारा तस्य प्रकृतित्वं श्रुत्युक्तमिति बोध्यम् ।

यत्तु रामानुजः—भूम्यादयः यथाश्रुति स्थूलभूताद्यर्थबोधका एवेति तत्प्रत्युक्तम्—स्थूलभूतादीनां प्रकृतित्वाभावप्रतिपादनात् ।

यच्चोक्तं देशिकेन—'एषा हि पूर्वमेका पश्चादष्टधा परिण'तेति, तदसत्—पञ्चभूतमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मनैव परिणतेति वक्तुमशक्यत्वाद्भूतपञ्चकप्राणपञ्चकेन्द्रियदशकविषयपञ्चकमनोबुद्ध्यहङ्कारात्मना अष्टाविंशतिधा परिणतेति वक्तव्यत्वात् । घटात्मना परिणतमृदतिरिक्तापरिणतमृद्वद्भूतादिरूपेण परिणतप्रकृत्यतिरिक्तापरिणतप्रकृतेरसत्त्वेन पूर्वमेका पश्चादष्टेति वक्तुमयुक्तत्वात् । कार्यात्मना अष्टधा कारणात्मना एकेति च नवधा स्थितेति वक्तव्यत्वात् । न च कृत्स्नाऽपि प्रकृतिः कार्यात्मना परिणतैवेति वाच्यं, ईश्वरोपाधेरव्याकृतस्यैवाभावप्रसङ्गात् । जीवस्य च कारणशरीरभूता-

अपरेयमितस्त्वन्यां प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।
जीवभूतां महाबाहो! ययेदं धार्यते जगत् ॥५॥

अपरेति । अपरा न परा निकृष्टा अशुद्धा अनर्थकरी संसारबन्धनात्मिकेयम् । इतः अस्याः यथोक्तायास्त्वन्यां विशुद्धां प्रकृतिं ममात्मभूतां विद्धि, मे परां प्रकृष्टां जीवभूतां क्षेत्रज्ञलक्षणां प्राणधारणनिमित्तभूताम्; हे महाबाहो! यया प्रकृत्या इदं धार्यते जगदन्तः प्रविष्टया ॥५॥

ज्ञानाभावप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः सुषुप्तावज्ञानानुभवसत्त्वात् । व्यवहारकालेऽप्यहमज्ञ इत्यनुभव सिद्धाज्ञानस्य दुरपलापत्वाच्च, घटज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तिदर्शनाच्च ।

न चाज्ञानं ज्ञानाभाव एव, न मायेति वाच्यं, अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य मायालक्षणत्वादज्ञानस्य, च तथात्वात्; ज्ञानाभाववानहमिति प्रतीत्यभावात्, अज्ञानवानहमिति प्रतीतिसत्त्वाच्च भावरूपमेवाज्ञानं, स्वभावरूपमिति ॥४॥

अपरेति । इयं पूर्वोक्ताऽष्टधा भिन्ना प्रकृतिरपरा । इतस्त्वन्या जीवभूतां मे प्रकृतिं परां विद्धि । हे महाबाहो! ययेदं जगद्धार्यते । प्रकृतिशब्दार्थमाह — ममात्मभूतामिति, मत्स्वरूपभूतामित्यर्थः । पूर्वश्लोकोक्तप्रकृतिस्तु ईश्वरस्वभावभूतेति विवेकः । जीवभूतां, जीवयति चेतयति देहमिति जीव तद्रूपां, क्षेत्रं जानातीति क्षेत्रज्ञ; देहेन्द्रियाद्यनात्मपदार्थस्सर्वोऽपि क्षेत्रमित्युच्यते । व्यक्तीभविष्यत्ययमंशः त्रयोदशाध्याये । आत्मा कूटस्थ तल्लक्षणः तत्स्वरूपाम् । अनेन ईश्वरस्वरूपं जीव एवेति जीवेश्वराभेदः स्पष्टः ।

जीवति प्राणान् बिभर्ति अस्माद्देह इति जीवः । जीव प्राणधारणे इति व्युत्पत्तिमाश्रित्याह— प्राणधारणनिमित्तभूतामिति । देहस्य प्राणधारणे जीवो निमित्तभूत इत्यर्थः । 'जीवापेतं वाव किल शरीरं म्रियते' (छा- ६-११-३) इति श्रुतेः । म्रियते प्राणत्यागं करोतीत्यर्थः । 'मृङ् प्राणत्यागे' इति धातुः ।

ननु पूर्णस्य जीवस्य कथमपगमनं येन शरीरस्य मरणं स्यादिति चेदुच्यते— परिपूर्णस्यापि जीवस्य बुद्ध्युपाधिवशाद्गमनादि सम्भवतीव घटोपाधिवशादाकाशस्येव । 'ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुतेः । यथा बुद्धौ ध्यायन्त्यामात्मा ध्यायतीव बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीव तथा बुद्धावुत्क्रामन्त्यामात्मा उत्क्रामतीवेति भावः । एवं चैतन्यस्य प्राणधारणनिमित्तभूतत्वमपि बुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपेणैवेति बोद्धव्यम् ।

कथम्भूतया धार्यते जगदत आह— अन्तःप्रविष्टयेति । अन्तर्यामिनारायणादिशब्दवाच्यकूटस्थसाक्षिप्रत्यगात्मरूपेण जीवो जगदन्तः प्रविश्य धारयतीत्यर्थः । यद्यप्यन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः' इति जीवस्य सर्वजगदन्तर्बहिर्व्याप्तिरस्ति, तथापि बहिर्व्याप्य स्थितस्य तस्य न जगद्धारकत्वमित्यभिप्रेत्याह— अन्तःप्रविष्टयेति । अन्तर्व्याप्य स्थितयेत्यर्थः । यथाश्रुतार्थे तु परिपूर्णस्य न प्रवेश इति बोध्यम् ।

एतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्युपधारय ।
अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा ॥६॥

एतदिति । एतद्योनीनि एते परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे प्रकृती योनिः येषां भूतानां

यद्वा परिपूर्णस्यापि बुद्ध्युपाधिवशात्प्रवेशस्सम्भवत्येव- 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविश'दिति श्रुतेः । बुद्ध्यवच्छिन्नत्वाकारेण प्राविशदिति तदर्थः । इदं च स्थावरजङ्गमदेहापेक्षयोक्तमचेतनेषु तु नापूर्वोऽस्ति कथनेश्वरस्य प्रवेशः ।

एवमन्तर्व्याप्य स्थितं चैतन्यं जीव इति, कूटस्थ इति, साक्षीति, आत्मेति च व्यवहरन्ति; बहिर्व्याप्य स्थितं तु ईश्वर इति, ब्रह्मेति च व्यवहरन्ति । अस्य चान्तर्बहिर्भावस्य चैतन्ये कल्पितत्वाद्वस्तुतो निष्प्रदेशमेकरूपमद्वैतमेव चैतन्यमिति न जीवेश्वरभेदावकाशः । नचैवं जीवस्य कथमचेतनान्तःस्थितिरिति वाच्यं, चिदाभासलक्षणजीवस्यैव तदनुपपत्तिर्न तु प्रत्यगात्मलक्षणजीवस्य- 'चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि । किंतु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यता'मिति वचनात् ।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरस्याचेतनरूपा चेतनरूपा च प्रकृती द्वे स्तः; तत्र भोग्यभूताऽचेतनप्रकृतिः 'भूमिराप' इति श्लोकेन दर्शिता; भोक्तृभूता तु चेतनप्रकृतिः सेहोच्यत इति, तत्तुच्छम्— 'अविकार्योऽयमुच्यत' (भग- २-२५) इति जीवस्य चेतनस्य भोक्तृत्वविकारनिषेधात्; अहंवृत्तिरूपविज्ञानमयकोशात्मकबुद्धेरेव भोक्तृत्वात्, तस्याश्च वस्तुतो जडत्वेन भोक्तृभोग्यात्मकप्रकृतेरचेतनत्वात्, चेतनस्य च जीवस्याकर्तृत्वेनाप्यभोक्तृत्वात् । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' (भग- ३-२७) इति, 'न करोति न लिप्यत' (भग- १३-३२) इति च । जीवस्याकर्तृत्वस्येहैव प्रतिपादितत्वात् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त' (श्वेता- ६-१९) मित्यादिश्रुतेः कर्तृबुद्धितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वाच्च जीवे कर्तृत्वभ्रमस्य तदध्यासाभाववत्यां सुषुप्तौ जीवस्य कर्तृत्वादर्शनात् । अकर्तुर्भोक्तृत्वायोगात्तथासति सोमयाजिनोऽन्यस्यैव स्वर्गफलभोगप्रसङ्गात्, त्वन्मतरीत्या अणुना जीवेन भोक्त्रा कृत्स्नस्य जगतोऽधार्यमाणत्वात् ॥५॥

एतदिति, परापरे इति । क्षेत्रज्ञलक्षणा परा प्रकृतिः, क्षेत्रलक्षणा त्वपरेति विवेकः । इदंप्रत्ययविषयः भूम्यादिः क्षेत्रमहंप्रत्ययविषयस्तु चिदात्मा क्षेत्रज्ञ इति विवेकः । न चाहङ्कारोऽप्यहंप्रत्ययविषय इति वाच्यं; ममाहङ्कार इति प्रतीत्या अहङ्कारस्य केवलाहंप्रत्ययविषयत्वाभावात् । न च ममात्मेति प्रतीत्या आत्मापि केवलाहंप्रत्ययविषयो नेति वाच्यं, स्वरूपवाचित्वादात्मशब्दस्य । न चाहंप्रत्ययविषयत्वस्यापि सत्त्वादहङ्कारस्य पाक्षिकात्मत्वं स्यादिति वाच्यं, अनात्मनः पाक्षिकात्मत्वस्यासम्भवात्; आत्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वाच्च तदहंप्रत्ययविषयत्वस्येति ।

योनी कारणे उपादाने इति यावत् । न च क्षेत्रज्ञस्य कथं भूतप्रकृतित्वं कार्यकारणयोस्सालक्षण्यनियमात्, भूतानां जडत्वात् क्षेत्रज्ञस्य च चेतनत्वादिति वाच्यं, परिणामपक्ष एव कार्यकारणसालक्षण्यनियमः, न तु विवर्तपक्षे इति सिद्धान्तात् ।

तान्येतद्योनीनि भूतानि सर्वाणीत्येनमुपधारय जानीहि । यस्मान्मम प्रकृती योनिः कारणं सर्वभूतानां, अतोऽहं कृत्स्नस्य समस्तस्य जगतः प्रभवः उत्पत्तिः प्रलयो विनाशस्तथा प्रकृतिद्वयद्वारेणाहं सर्वज्ञ ईश्वरः जगतः कारणमित्यर्थः ॥६॥

मायाप्रकृतेर्भूताना परिणाम्युपादानत्वेऽपि क्षेत्रज्ञप्रकृतेर्भूताना विवर्ताधिष्ठानत्वात्, एवं जगद्रूपविवर्ताधिष्ठानत्वलक्षणोपादानत्वसम्भवात्प्रकृतिशब्दवाच्यत्वं क्षेत्रज्ञस्य । प्रकृतिर्ह्युपादानम् । तस्माद्रज्जुसर्पस्येव जीवस्सर्वभूतानामुपादानमिति स्थितम् । स्वाभिन्नकार्यजनिहेतुत्वमुपादानत्वमिति लक्षणात् । इदं विवर्ताधिष्ठाने परिणामिनि चानुगतं साधारणं लक्षणम् । तदेव सर्वभूताना चेतनविवर्तत्वाच्चेतनयोनित्वं, मायापरिणामत्वान्मायायोनित्वमित्यस्ति परापरप्रकृतिद्वययोनित्वम् । परिणामविवर्तलक्षणे तु उपादानसमसत्ताककार्यापत्ति परिणाम, तद्विषमसत्ताककार्यापत्तिर्विवर्त इति बोध्ये ।

सत्ता च पारमार्थिकी व्यावहारिकी प्रातिभासिकी चेति त्रिविधा, तत्र आद्या ब्रह्मणि क्षेत्रज्ञे, द्वितीया जगति; तृतीया स्वप्नप्रपञ्चे रज्जुसर्पादौ चेति विवेक । मृद्घटयोरिव मायाजगतोर्व्यावहारिकसत्तावत्त्वादुपादानसमसत्ताकं घटादिकमिव जगद्रूप कार्यं परिणाम । रज्जुसर्पयोरिव व्यावहारिकप्रातिभासिकसत्ताकयो ब्रह्मजगतो पारमार्थिकव्यावहारिकसत्ताकयोर्भिन्नसत्ताकत्वात्सर्परूपमिव जगद्रूपं कार्यं विवर्त इति बोध्यम् ।

सर्वाणि भूतानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि भौतिकानि, पृथिव्यादिमहाभूतानि च कार्यमात्रं सर्वमित्यर्थ । महदादिसप्तकमपि मूलप्रकृतिक्षेत्रज्ञयोनिकमेव कार्यत्वात् । मूलप्रकृतिस्तु न कस्यचित्कार्यमनादित्वादत एव तस्या मूलप्रकृतिरित्यपदेश । मूलं कारणमित्यर्थ । क्षेत्रज्ञस्त्वजो नित्यश्शाश्वत इत्यनादिरेव । ततश्च मूलप्रकृतिं क्षेत्रज्ञं विहाय सर्वं जगत्कार्यभूतमेवेति बोध्यम् ।

एवमनादिरपि मूलप्रकृतिस्सान्तैव, नैयायिकाभिमतप्रागभाववत् । न तु नित्या क्षेत्रज्ञवत् । एवं क्षेत्रज्ञमूलप्रकृत्यो नित्यत्वानित्यत्वाभ्या ज्ञानजाड्याभ्या च महदस्ति वैलक्षण्यमिति सिद्धम् ।

ननु सर्वभूताना क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वययोनित्वकथनात्कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयश्च तत्प्रकृतिद्वयमेव स्यान्न त्वीश्वर इति स्थिते कथं 'अहं कृत्स्नस्य जगत प्रभव प्रलयस्तथा' (भग ७-६) इत्युच्यते, अत आह—यस्मादिति, प्रकृतिरिति । स्वरूप स्वभावश्चेत्यर्थ । मत्स्वरूपस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञस्य मत्स्वभावस्य मायाया मूलप्रकृतेश्च सर्वजगदुपादानत्वादीश्वरोऽहं सर्वजगदुपादानं भवामीत्यर्थ ।

उपादानान्मृदादेर्घटादिकार्यं जायते, पुनरुपादान एव लीयते- घटस्य मृद्येव लयदर्शनात् । तथा चोपादानमेव कार्योत्पत्तिप्रलययोरधिष्ठानमित्यभिप्रायादाह—प्रभवः प्रलयस्तथेति । अहं स्वरूपस्वभावद्वारा जगदुपादानभूतस्सर्वेश्वर इत्यर्थ । कृत्स्नस्य प्रत्यक्षानुमानागमप्रमाणसिद्धस्य सर्वस्येत्यर्थ ।

जगत जायन इति जं, गच्छतीति गमिति जगत् । ह्रस्वस्य पिति कृतीति तुक् । उत्पत्तिविनाशरूपावस्थावदित्यर्थ । अनित्यमिति यावत् । तस्य प्रभव प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उत्पत्तिस्थानम् । प्रलीयतेऽस्मिन्निति प्रलय विनाशस्थानम् । भवामीति शेष । उपादानत्वादिति भाव ।

भाष्ये उत्पत्तिविनाशशब्दावपि उत्पत्तिविनाशस्थानपरौ । अन्यथा जन्ममरणरूपधर्मपरत्वे अनन्वयप्रसङ्गात् । न हीश्वरो जगतो जन्मधर्मो मरणधर्मो वा भवेत् । जगत कारणमिति सृष्टि स्थितिलयकारणमित्यर्थ । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभि-संविशन्ति' (तै- उ- ९-१) इति श्रुतेरिति भाव ।

कृत्स्नजगदाकारपरिणतमायाविष्ठानचैतन्यमात्मपरमार्थकूटस्थसाक्षिक्षेत्रज्ञेश्वरब्रह्मादिशब्दप्रतिपाद्य-महमेवेत्यत्र पर्यवसन्नार्थ । अनेन जीवेश्वरभेदवाद समूलमुन्मूलित ।

यत्तु रामानुजः—चेतनाचेतनप्रकृत्योर्द्वयोरपीश्वरयोनित्वमित्युवाच, तत्तुच्छम्—'अजो नित्यश्शाश्वतोऽय पुराण' इतीश्वरात्सकाशाज्जीवस्य जन्माभावनिषेधात् । सति तु जन्मनि 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति जीवस्य विनाशप्रसङ्गात् । प्रकृतिपुरुषकालादीनामनादित्वस्य भवताऽप्यभ्युपगतत्वेन अजामित्यादिश्रुत्यनुसारेण च मायाया अनादित्वेनेश्वरात्सकाशात्तस्या अपि जन्माभावात् । सति तु मायाया जन्मनि मायोत्पत्ते प्रागीश्वरस्यामायित्वप्रसङ्गात् । 'मायिन तु महेश्वर'मिति श्रुतिविरोधात्, निर्मायस्येश्वरस्य मायाजननसामर्थ्याभावेन मायाया उत्पत्त्ययोगात्, ईश्वरसामर्थ्यस्यैव शक्तिरूपस्य मायापदवाच्यत्वात्, एतन्मायाजननसामर्थ्यरूपमायान्तरसत्त्वे तन्मायाजननसामर्थ्यरूपमायान्तरस्यापि कल्पनीयत्वात्तस्या अपि तदन्यमायाया इत्येव मनवस्थाप्रसङ्गात्, ईश्वरसामर्थ्यातिरिक्तमायानामक-तत्त्वान्तरस्याप्रसिद्धत्वात्, साङ्ख्यमतस्य चावैदिकत्वेनाप्रमाणत्वात् । तस्मात्सिद्धं जीवस्येव मायाया अप्यनादित्वमिति कथमेतद्योनित्वमीश्वरस्य । अत एव हि परमेश्वरात्सकाशाज्जीवा जायन्त इति दोषाद्भागवतमत प्रत्याख्यातं भगवद्बादरायणेन शारीरकशास्त्रे । न च बुद्ध्युपाधिपरिच्छिन्नत्वरूपेण जीवस्य जन्म, तद्भङ्गरूपेण च नाशो मोक्षरूप इति वाच्यं, उपाधिगतजन्मनाशाभ्यामुपहितस्य न सम्बन्ध इति सिद्धान्त । अन्यथा आकाशस्यापि घटजन्मनाशाभ्या जन्मनाशप्रसङ्गात्, बुद्धिपरिच्छिन्नस्यापि शरीरोपाधिजन्मनाशाभ्यां जन्मनाशप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्ति - 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' (भग- २-२०) इतीहैवोक्तत्वात्, तत्त्वकथनावसरे औपाधिकातात्त्विकजन्मनाशकथनायोगाच्च । तस्माज्जीवस्य मायाया वा नेश्वरयोनित्वम् ।

या तु श्रुतिस्तेनोपन्यस्ता 'महानव्यक्ते लीयते, अव्यक्तमक्षरे लीयते, अक्षरं तमसि लीयते, तम परे देव एकीभवति' इति, तस्या श्रुतेर्न स्वाभिप्रेतार्थबोधकत्व, किं तु अव्यक्तत्वाक्षरत्वतमस्त्वानि प्रकृतेरवस्थाविशेषा एव । प्रकृतेश्चात्मनि लयोऽस्मदभ्युपगत एव । नच तदकार्यस्य तस्मिन् कथं लय इति वाच्यं, अकार्यस्यापि प्रागभावस्य लयदर्शनात्, गगनाकार्यस्यापि मेघस्य गगने लयदर्शनात्, कार्पासजन्यस्यापि पटस्याग्नौ लयदर्शनात्कार्यस्यैव कारणएव लय इति न नियम ।

नाप्यनया श्रुत्या मायाया लय उच्यते, किं तु 'तम परे देव एकीभवति' इत्येकीभावएव । स च ब्रह्मण पृथक्कार्यकरणादिरूपेणानवस्थानमेव ।

न चात्राक्षरशब्दो जीववाचीति वाच्यं, अक्षरमिति क्लीबस्य तस्य जीववाचित्वाभावात् ।

जीववाच्यक्षरशब्दो हि पुंलिङ्ग । न हि 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति जीवं नित्यं ब्रुवा
जीवं विनाशिन ब्रूयात्स्ववचोव्याघातात् ।

न च जीवस्य ब्रह्मण्यज्ञानद्वारा सुषुप्तौ लयो दृश्यते, श्रूयते च- 'सति सम्पद्य न
सम्पत्स्यामह' इति श्रुते, अनुभवाच्च । ततश्च जीवस्याज्ञाने लय, सजीवस्य चाज्ञानस्य
परमात्मनि लय इति वाच्यं, जीवस्य सुषुप्तौ ब्रह्मणि सम्पत्तिर्नाम ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानमे
नात्मना सम्परिष्वज्य' इति श्रुत्यन्तरात् ।

न च ब्रह्मणा जीवस्य सङ्गस्तत्राप्यभिप्रेत इति वाच्यं, तथापि जीवस्य लयाभ
नष्टस्य जीवस्य ब्रह्मणा सह सङ्गस्स्यात् विद्यमानपदार्थद्वयस्यैव परस्परसङ्गदर्शनात्, गगनकु
सङ्गादर्शनाच्च । तस्माज्जीवस्याविद्यकसंसारित्वरूपप्रहाणपूर्वकब्रह्मस्वरूपस्थितिरेव सति स
शेषात् । सति सम्पत्स्यामह इति न विदुरिति हि वाक्यशेष । नष्टाना जीवाना वेदनस्यैव
मप्रसक्तस्य निषेध । न विदुरिति ह्यज्ञानानुभवो जीवानाम् । अयं च बहुत्वनिर्देश उ
नतु वस्तुत - आत्मैकत्वात् ।

अथ वा जीवोपाधेरन्त करणस्याज्ञाने लयस्तस्य च ब्रह्मणीत्यौपाधिक एव जीवस्य
विवक्षित नतु वस्तुत - अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्य नित्यस्य तस्य नाशायोगात्, जीवस्यैव
त्वाच्च । नहि घटाकाशान्महाकाशो भिद्यते, येन बुद्ध्युपाधिकाज्जीवादीश्वरो भिद्येत ।
विलयादेव हि जीवस्य ब्रह्मस्वरूपेणावस्थान सुषुप्तौ प्रलये मुक्तौ वा । तत्र सुषुप्तिप्रलय
वासनारूपेण वर्तमानत्वात्पुनरागति । मुक्तौ तु सर्वात्मना लयान्न पुनरावृत्तिरुपाधेरिति ब
चोपाधिर्जीवेऽज्ञानकल्पितेति ज्ञानेन निवर्तत एव । अत एव ज्ञानात्कैवल्यमुक्तिं ब्रुवन्ति

अथ यदि त्वयापि जीवस्योपाधिभङ्ग एव जीवस्य ब्रह्मणि लय इति विवक्ष्यते, तर्हि
स्तव त्वन्मते सायुज्यस्यैवाभावात्, यदि तु वास्तवो जीवस्य लयो विवक्ष्यते तर्हि नित्यत्व
यदि प्रलये जीवाना लय, प्रपञ्चे पुन तदन्येषा जीवानामुदयश्च तर्हि, कृतनाशाकृताभ्य
स्रष्टुरीश्वरस्य च वैषम्यनैर्घृण्यदोषप्रसक्ते । नच कर्मसापेक्षत्वात्तदप्रसक्तिरिति वाच्यं, कर्तु
कर्मसत्त्वम् । जीवादृष्ट हि कर्मशब्दवाच्यम् । 'न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं भूत्वा
न भूय' (भग २-२०) इति हि स्मृतं भगवतैव । श्रुत च तथा, व्याख्यातं च त्वया
स्ववचनविरोधोऽपि ।

या तु स्मृतिरनेनोपन्यस्ता 'प्रकृतिर्या मया ख्याता व्यक्ताव्यक्तस्वरूपिणी । पुरुष
लीयते परमात्मनि' इति, सा च न प्रकृतिपुरुषयो प्रलये परमात्मनि वास्तवं लयं ब्रूते तिरो
प्रकृतिरव्यक्षमा लीनेव वर्तते इति, पुरुषश्च बुद्धिपरिच्छिन्नो जीवोऽज्ञानतादात्म्याध्यासमापन्न
वर्तते इति च औपचारिकलय ब्रूते । अन्यथा प्रलये मायायास्स्वरूपत सर्वात्मना नाशे
विनापि यत्नं मुच्यन्त एवेति मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यम् । सर्वजीवमुक्तौ प्रपञ्चे पुनर्जीवान्तरसृष्टि

तः तस्मात्—

मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय ।
मयि सर्वमिदं प्रोतं सूत्रे मणिगणा इव ॥७॥

मत्त इति । मत्तः परमेश्वरात्परतरं अन्यत्कारणान्तरं किंचिन्नास्ति न विद्यते, अहमेव कारणमित्यर्थः । हे धनंजय ! यस्मादेवं तस्मान्मयि परमेश्वरे सर्वाणि भूतानि सर्वमिदं प्रोतमनुस्यूतमनुगतं अनुविद्धं प्रग्रथितमित्यर्थः । दीर्घपटतन्तुवत् सूत्रे मणिगणा इव ॥

तिः- जीवस्य जन्मनाशहीनस्य जन्मनाशप्रसङ्गः, कृतहानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्ग, ईश्वरस्य च दिदोषप्रसङ्गः । प्रलये जीवनाशपक्षे चेमे दोषाः सम्भवन्ति हि ।

तस्माद्यथा सुप्तः पुरुषः ब्रह्मणि लीन इत्युच्यते तथैव प्रलयेऽपीति न वास्तवो जीवस्य लयः । था हि सतो जीवस्य नाशे असतो जीवस्य पुनरुत्पत्तौ च 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते' (भग० २-१६) इति गीतावचनमेव, विरुद्ध्येत, असतस्सत्त्वायोगात्सतश्चासत्त्वायोगादनुपपन्ना कल्पना ।

न चैवं कथं सतः प्रपञ्चस्यापि लयं इति वाच्यं, प्रपञ्चस्यासत्त्वात् । न च कथमसतः प्रतीतिः शशशृङ्गादेरनुपलम्भादिति वाच्यं, असतो रज्जुसर्पादेरुपलभ्यमानत्वात् । असतोऽप्युपलभ्यमानत्वादेव स्य शुक्तिरजतादिवन्मिथ्यात्वस्यास्माभिरुच्यमानत्वात् । यत्प्रतीयते बाध्यते च तद्धि मिथ्या इन्द्र- ादिवत् । तस्मान्नित्यस्य जीवस्य प्रलये मुक्तौ वा न लयः, मायायाश्च प्रलये न लयः, किं तु मेव । प्रलये प्रकृतिपुरुषयोर्लयस्मरणं त्वौपचारिकमेव । एवं प्रकृतिपुरुषयोः प्रलये लयाभावादेव नोत्पत्तिः । अतो नेश्वरयोनित्वं प्रकृतिपुरुषयोरिति स्थितम् ॥६॥

मत्त इति । हे धनञ्जय ! मत्तोऽन्यत्परतरं किंचिदपि नास्ति । मत्तोऽन्यत्किंचित्परतरं नास्तीति । सूत्रे मणिगणा इव मयीदं सर्वं प्रोतम् । यस्मात्तस्मादिति । यस्मादहं सर्वस्य जगतः प्रभवः, श्च तस्मादित्यर्थः । अन्यशब्दसत्त्वादत्र परतरशब्दो नान्यपरः पौनरुक्त्यात्किन्तु कारणपर इत्याह—णान्तरमिति । कारणस्य कार्यापेक्षयोत्कृष्टत्वात्परशब्दवाच्यत्वमतिशयेन परं परतरं प्रधानकारण- र्थः । मृदादिकारणे घटादिकार्यस्यानुगतत्वदर्शनादाह—मयि सर्वमिदं प्रोतमिति । मयि प्रत्यगभिन्ने ीरे प्रमेयं सर्वं जगत्प्रोतम् । दृष्टान्तमाह भाष्यकारः—दीर्घपटतन्तुवदिति । यथैकस्मां दीर्घ- ौ पटः प्रोतः तद्वदित्यर्थः । घटाकारपरिणतमृदि घट इव जगदाकारपरिणतमायायां जगदनुगतम् । न्मायाधिष्ठानत्वादात्मनोऽपि जगदनुस्यूतत्वव्यवहार इति भावः । साक्षादन्तर्यामिन्यात्मन्यपीदं जग- गतम् । कथमित्यत्र दृष्टान्तमाह मूलकारः—सूत्रे मणिगणा इवेति । यथा सूत्रे मणिगणाः ेन प्रथितान्तथा आत्मनि जगदित्यर्थः । एवं दृष्टान्तद्वयप्रदर्शनादेव प्रोतशब्दस्यानुगतप्रमप्रति- ऽपेद्वयकथनं भाष्ये । एतेनान्तःप्रविष्टेन सूत्रेण मणिगणा यथा धार्यन्ते तथा अन्तःप्रविष्टेनी- त्मा जगद्धार्यत इति दृष्टान्तस्सूचितः ॥७॥

केन केन धर्मेण विशिष्टे त्वयि सर्वमिदं प्रोतमित्युच्यते—

रसोऽहमप्सु कौन्तेय! प्रभास्मि शशिसूर्ययोः ।
प्रणवस्सर्ववेदेषु शब्दः खे पौरुषं नृषु ॥८॥

रस इति । रसोऽहं, अपां यः सारः स रसः, तस्मिन् रसभूते मयि आपः प्रोता इत्यर्थः । एवं सर्वत्र । यथाऽहमप्सु रस एव प्रभाऽस्मि शशिसूर्ययोः । प्रणव ओंकारस्सर्ववेदेषु । तस्मिन् प्रणवभूते मयि सर्वे वेदाः प्रोताः । तथा खे आकाशे शब्दस्सारभूतः, तस्मिन्मयि खं प्रोतम् । तथा पौरुषं पुरुषस्य भावः, पौरुषं यतः पुंबुद्धिः नृषु, तस्मिन् पौरुषे मयि पुरुषाः प्रोताः ॥८॥

पुण्यो गन्धः पृथिव्यां च तेजश्चास्मि विभावसौ ।
जीवनं सर्वभूतेषु तपश्चास्मि तपस्विषु ॥९॥

पुण्य इति । पुण्यस्सुरभिर्गन्धः पृथिव्यां चाहमस्मि, तस्मिन्मयि गन्धभूते पृथिवी प्रोता । पुण्यत्वं गन्धस्य स्वभावत एव पृथिव्यां दर्शितमबादिषु रसादेः पुण्यत्वोपलक्षणार्थम् ।

रस इति । ननु सर्वं जगत्त्वय्येव कुतः प्रोतं, किंतु तत्कारणे तत्तत्कार्यं प्रोतं यथा मृदि घटः तन्तुषु पटश्चेति शङ्कायां तत्तद्धर्मविशिष्टे मय्येव तत्तत्कार्यं प्रोतमित्याह—रस इति । शब्दादिपञ्चतन्मात्रेभ्यः खादिपञ्चभूतोत्पत्तिश्रवणात्स्वकारणेषु शब्दादिषु खादिभूतानि प्रोतानि, तानि च कारणभूतानि शब्दादिवस्तून्यहमेव मज्जन्यत्वेन तेषां मदात्मकत्वात्, यथा घटः पृथिवीजन्यत्वात्पृथिव्यात्मकः ।

हे कौन्तेय! अहमप्सु रसोऽस्मि, खे शब्दोऽस्मि, पृथिव्यां पुण्यो गन्धोऽस्मि, विभावसौ तेजोऽस्मि, अनुक्तमपि वायौ स्पर्शोऽस्मीतीह ज्ञातव्यम् । कोऽसौ रसोऽत्र आह—अपां यस्सार इति । सारः स्थिरांशः, कार्यस्य कारणं स्थिरांशः । यथा घटस्य मृत्तिका कुण्डलस्य कनकं तथाऽपां रसः सारः । एवं खादीनामपि शब्दादयस्सारा इत्यूह्यम् ।

रसभूत इति । मायया रसाकारेण परिणते इत्यर्थः । मय्यात्मनीत्यर्थः । प्रभा चन्द्रिका आतपश्च चन्द्रिकारूपमातपरूपं च यत्तेजोऽस्ति शशिसूर्ययोस्तदहमेवेत्यर्थः ।

'यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥' (भग- १५-१२)

इति वक्ष्यमाणत्वात् तेजोऽतिरेकेण चन्द्रसूर्यरूपकार्याभावाच्चन्द्रसूर्यस्थिरांशस्तेज एवेत्यर्थः । एवमग्नेरपि । ओंकारस्य सर्ववेदादित्वात्स ओंकारोऽहमेव, पुरुषस्य भाव इति वीर्यमिति यावत् । निर्वीर्यस्य क्लीबत्वात्पुंस्त्वहेतुर्वीर्यमेव । कारणभूते च वीर्ये कार्यभूताः पुरुषाः देहशब्दवाच्याः प्रोताः वीर्यमयत्वाद्देहानाम् । यद्यप्यत्र पुरुषशब्दः पुरुषदेहपरः तथाऽपि स्त्र्यादिदेहानामपि वीर्यकार्यत्वाविशेषाद्देहमात्रपरः । मूले तु नृषु मनुष्येषु पुरुषेष्विति यावत्, स्त्रीनपुंसकयोर्वीर्याभावात् । यदेतेषां वीर्यमस्ति स्थिरांशभूतं तदहमस्मीत्यर्थः ॥८॥

पुण्य इति । इदं पुण्यत्वविशेषणं रसादीनामपि देयमित्याह—उपलक्षणार्थमिति । पृथि-

पुण्यत्वं तु गन्धादीनां अविद्याधर्माद्यपेक्षं संसारिणां भूतविशेषसंसर्गनिमित्तं भवति । तथ दीप्तिश्चास्मि विभावसौ अग्नौ, तथा जीवनं सर्वभूतेषु, येन जीवन्ति सर्वाणि भूतानि जीवनं; तपश्चास्मि तपस्विषु तस्मिंस्तपसि मयि तपस्विनः प्रोताः ॥९॥

बीजं मां सर्वभूतानां विद्धि पार्थ! सनातनम् ।
बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बीजमिति । बीजं प्ररोहकारणं मां विद्धि सर्वभूतानां हेपार्थ! सनातनं चिरन्तनम् ।

त्यादिषु स्वाभाविका गन्धादयः पुण्याः; आगन्तुकास्त्वपुण्या इत्याह—अपुण्यत्वं त्विति । अविद्या चधर्मश्चाविद्याधर्मौ तदादीनपेक्षत इति तथोक्तं, भूतविशेषसंसर्गो निमित्तं हेतुर्यस्य तत्तथोक्तम् । अविद्याधर्मादिप्रयुक्तभूतविशेषसंसर्गजन्या गन्धादयोऽपुण्या इत्यर्थः । यथा पृथिवीजलसंयोगजन्यौ जलगन्धपृथिवीरसौ तद्वदिति भावः ।

अयं च पृथिवीजलसंयोगादिः संसारिणां भोगार्थमविद्याधर्मादिवशाद्भवतीत्याह—विद्याधर्माद्यपेक्षमिति । तत्र सर्वस्याविद्यकत्वादविद्यावशाद्भवतीति सिद्धमेव । अधर्मवशात्तु दुःखहेतुर्दुर्गन्धः कर्दमादिजन्यः; आदिपदाद्धर्मवशाज्जलचन्दनसंयोगादिजन्यसुगन्धोऽप्यागन्तुक इति बोध्यम् । एवं रसादिष्वपि ।

जीवन्त्यनेनेति जीवनमन्नमित्यर्थः । 'अन्नाद्भूतानि जायन्ते जातान्यन्नेन जीवन्ति, अन्नं प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति (तै- उ) श्रुतेः । भूतानामन्नकार्यत्वात्सर्वमन्ने प्रतिष्ठितमित्यर्थः । अद्यत इत्यन्नं व्रीह्यादिमयं जलं च ।

एवं कारणे रसादौ कार्यस्य जलादेः प्रोतत्वमुक्त्वा अथाकारणेऽपि तपसि तपस्विनां प्रोतत्वमाह—तपश्चेति । ननु कथमकारणे तपसि तपस्विनां प्रोतत्वमिति चेदुच्यते—यथा कार्यं कारणाश्रयमेवं तपस्विनः तप आश्रया इति तपस्विनां तपसि प्रोतत्वमौपचारिकमिति । एवं बुद्धिर्बुद्धिमतामस्मीत्यादिष्वपि बोध्यम् । यद्वा पूर्वत्र रसजलादिष्वप्ययमेवाश्रयाश्रयिभावो बोध्यः । तथा च रसाद्याश्रयत्वाज्जलादीनां रसादिषु प्रोतत्वमिति ।

न च गुणिनमाश्रित्य गुणो वर्तत इति गुण्येव गुणस्याश्रय इति गुणिन्येव गुणः प्रोतो न तु गुणे गुणी प्रोत इति वाच्यं, गुणोऽस्यास्तीति गुणीति व्युत्पत्त्या गुणवत्त्वस्य गुणपूर्वकत्वाद्गुण एव गुण्याश्रय इति ।

गुणिनि गुणस्यैव प्रधानत्वात्प्रधानाश्रयत्वादप्रधानानां प्रधानभूतो गुण एवाप्रधानगुण्याश्रय इति । अत एवापां यस्सार इति आकाशे शब्दस्सारभूत इति च भाष्यम् । सारः प्रधान इत्यर्थात् । एवं २ तप प्रधानत्वात्तपआश्रयत्वाच्च तपस्विनस्तपसि प्रोताः । तथा बुद्ध्याश्रयत्वाद्बुद्धिप्रधानत्वाच्च बुद्धिमन्तो बुद्धौ प्रोताः । बलाश्रयत्वाद्बलप्रधानत्वाच्च बलवन्तो बले प्रोता इत्याद्यूह्यम् । यद्वा कारणाभावे कार्याभाववद्विशेषणाभावे विशिष्टाभावात्कारणे कार्यमिव विशेषणे विशिष्टं प्रोतमिति चेयम् ॥९॥

बीजमिति । हेपार्थ! मां सर्वभूतानां सनातनं बीजं विद्धि । बीजशब्दार्थमाह—प्ररोह-

कारणमिति । प्ररोहः प्रादुर्भावः, तत्र कारणं यथा वृक्षाणां प्रादुर्भावे वटादिबीजजातं कारणं तद्व त्सर्वभूतप्रादुर्भावे अहमेव अनादिकारणमित्यर्थः । तथा च बीजत्वधर्मविशिष्टे मयि सर्वभूतानि प्रोता नीति फलितार्थः प्रकरणानुरोधात् । न च जीवनं सर्वभूतेष्विति पुनरुक्तिः, ईश्वरस्य जीवनभूतत्व बीजभूतत्वधर्मद्वयवशात्सर्वभूतप्रोतत्वस्य द्वेधोक्तिरित्यदोषात् ।

इद च बीजमव्यक्तं मायैव- वृक्षस्थानीयं स्थूलं जगत्प्रति सूक्ष्मायाः मायाया एव बीजस्थानीय त्वात् । चिन्मात्रेश्वरे 'अस्थूलमन'ण्विति श्रुत्या स्थूलत्वस्य सूक्ष्मत्वस्य च निषिद्धत्वात् । तदेवं माय भूते मयि सर्वभूतानि प्रोतानीति सिद्धम् ।

नच 'मयि सर्वमिदं प्रोत'मित्यस्य पुनरुक्तिरिति वाच्यं, तस्यैव विवरणपरत्वादस्य । यद्वा 'सूत्रे मणिगणा इ'वेति दृष्टान्तानुरोधान्मयि प्रत्यगात्मनीति तत्रार्थः; अत्र तु प्रकृत्यात्मक इति भेदात् ; अथवा दीर्घपटतन्तुवदिति दृष्टान्तानुरोधान्मयीत्यस्य जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानब्रह्मचैतन्य इति तत्रार्थः ; अत्र तु मायाभूते मयीत्येवेति भेदात् ।

मयि सर्वमित्यनेन प्रत्यक्त्वेन ब्रह्मत्वेन वा सर्वजगदधिष्ठानत्वमीश्वरस्योक्तम् ; जीवनं सर्वभूते ष्वित्यनेन तु अन्नत्वेन रूपेण; बीजं मां सर्वभूतानामित्यनेन तु मायात्वेन रूपेणेति विवेकः.

नन्वन्नस्य ईश्वरविवर्तत्वादीश्वराश्रितमायापरिणामत्वाद्वा ईश्वरस्यान्नात्मत्वमस्तु, कथं पुनर्मायात्मत्वं मायाया अकार्यत्वादिति चेत् , उच्यते—ईश्वरातिरिक्तस्य सर्वस्यापीश्वरे अध्यस्तत्वान्मायापीश्वरेऽध्य स्तैव; अन्यथा मायाया अनध्यस्तत्वे सत्यत्वापत्तेः ।

नचेश्वरे जगदध्यस्तं मायया, सा तु केनाध्यस्तम् ? न केनापि- अन्यस्याभावात् , भावे तस्याप्यन्यस्तस्याप्यन्योऽध्यासकर्ता स्यादित्यनवस्थादोष इति न मायाया अध्यस्तत्वसिद्धिरिति वाच्यं, स्वयमेवाध्यस्तेति 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति श्रुतेः । न चासम्भवः - श्रुतिप्रामाण्येन सर्व सम्मतात् । युक्त्या च ज्ञाननिवर्त्यमायाया अध्यस्तत्वसिद्धेः । न ह्यनध्यस्तं सत्यं वस्तु ज्ञानान्निवर्तते अनिवर्त्यत्वस्यैव सत्यवस्तुस्वरूपत्वाद्धर्मिग्राहकमानेनाध्यस्तमायस्यैवेश्वरस्य सिद्धेः- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतिसूचितेन जगज्जन्मादिलिङ्गकानुमानेन मायिन ईश्वरस्यैव सिद्धत्वादेवं मायायाः स्वय मेवाध्यस्तत्वादेवाकार्यत्वमनादित्वं च । ततश्च स्वाध्यस्तान्नात्मत्वमिव स्वाध्यस्तमायात्मत्वमपीश्वरस्य युक्तमेवेति न कश्चिद्दोषः । मायाया अनीश्वरात्मत्वे मायापरिणामस्यान्नस्याप्यनीश्वरात्मत्वप्रसङ्गात् ।

सनातनमिति । अनादीत्यर्थः । अस्मिन्वेदान्तमते दृग्दृश्यं चेति द्वावेव पदार्थौ; दृक् क्षेत्र आत्मा, दृश्यं क्षेत्रम् । तत्त्रिविधमव्याकृतममूर्तं मूर्तं चेति । तत्राव्याकृतमव्यक्तमज्ञानं माया मूलप्रकृति रीश्वरोपाधिः; सैवामूर्तस्याकाशादेर्मूर्तस्य पृथिव्यादिप्रपञ्चस्य च कारणत्वाद्बीजमित्युच्यते । यस्यकस्या प्यकार्यत्वात्सनातनमिति च । तच्चाव्याकृतमेकविधमेव । मूर्तामूर्तं तु दृश्यपृथिव्यादिप्रपञ्चात्मना बहुविधं कार्यं च; तत्र मां मयि मत्त इत्याद्यस्मच्छब्दप्रतिपाद्योऽत्र दृक्पदार्थ आत्मा; सनातनबीजशब्दप्रतिपाद्यं तु अव्यक्तम् ; रसादिशब्दप्रतिपाद्यं तु मूर्तामूर्तात्मकं जगदिति विवेकः । एवं यद्यपि बीजशब्दादेवाव्याकृतपदार्थलाभः, तथाऽपि तस्यानादित्वं स्फुटयितुं सनातनमिति विशेषणम् ।

किं च बुद्धिर्विवेकशक्तिः अन्तःकरणस्य बुद्धिमतां विवेकशक्तिमतामस्मि, तेजः प्रागल्भ्यं तद्वतां तेजस्विनामहम् ॥१०॥

बलं बलवतां चाहं कामरागविवर्जितम् ।
धर्माविरुद्धो भूतेषु कामोऽस्मि भरतर्षभ! ॥११॥

बलमिति । बलं सामर्थ्यं ओजः बलवतामहं, तच्च बलं कामरागविवर्जितं, कामश्च रागश्च कामरागौ- कामस्तृष्णा असन्निकृष्टेषु विषयेषु; रागो रंजना प्राप्तेषु विषयेषु; ताभ्यां कामरागाभ्यां विवर्जित देहादिधारणमात्रार्थं बलं सत्त्वमहमस्मि, न तु यत्संसारिणां तृष्णा रागकारणम् । किं च धर्माविरुद्धः धर्मेण शास्त्रार्थेनाविरुद्धो यः प्राणिषु भूतेषु कामः, यथा देहधारणमात्राद्यर्थः अशनपानादिविषयः स कामः अस्मि हे भरतर्षभ! ॥११॥

यद्वा कारणमात्रवाची बीजशब्दः पृथिव्यादिकारणभूतजलादीनि, घटादिकारणभूतपृथिव्यादीनि, पुत्रादिदेहकारणभूतपित्रादिदेहान्, वृक्षादिकारणभूतबीजादीनि चावान्तरकारणजातं ब्रूयादिति तद्व्यावृत्तये सनातनपदम् । नहि पृथिव्यादिष्वनादिकारणत्वमस्ति । नचेश्वरे अनादिकारणत्वसत्त्वात्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यं, ईश्वरस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्य वस्तुतः कारणत्वाभावात्, वस्तुतोऽनादिकारणत्वस्यैवात्र विवक्षितत्वात्, ईश्वरस्य च मायाद्वारैव जगत्कारणत्वादिति । सनातनं मां सर्वभूतानां बीजं विद्धीति वान्वय. । सर्वभूतपदेन मूर्तामूर्तप्रपञ्चग्रहणात्तत्कारणस्याव्याकृतस्यैव बीजपदेन ग्रहणमिति ।

अत्र बीजमुपादानत्वं सर्वेषां परिणामिद्रव्याणां स्वकार्यपरिणामसामर्थ्यमिति, यद्वा तत्तदवान्तरोपादानद्रव्यमिति वेदान्तदेशिकः, तदसत्— धर्मिवाचिनो बीजशब्दस्योपादानत्वरूपधर्मवाचित्वासम्भवात्, सति मुख्यार्थसम्भवे लक्षणाया अनाश्रयणीयत्वात् । अवान्तरोपादानमित्यपि न युक्तं-सर्वशब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेः ।

बुद्धिशब्दो नात्रान्त.करणपरः- सर्वेषामपि बुद्धिमत्त्वेन बुद्धिमतामिति विशिष्य वक्तुमयुक्तत्वात्; किंतु विवेकशक्तिपर इत्याह— बुद्धिर्विवेकशक्तिरिति । सदसद्वस्तुविवेचनसामर्थ्यमित्यर्थः । कस्येयं शक्तिरत आह— अन्तःकरणस्येति । बुद्धिमतामाश्रयभूता प्रधानभूता च बुद्धिरहमस्मीत्यर्थः ॥१०॥

बलमिति, ओज इति । शरीरपाटवमित्यर्थः । इन्द्रियपाटवं वा तदुभयं वा । असन्निकृष्टाः दूरस्था; रञ्जना आसक्तिः; सति बले स्त्र्यादिविषयेषु कामरागौ भवत इति तृष्णारागयोर्बलं कारणमित्युक्तम् । परमकारणं तु तयोरज्ञानमेव ।

ननु बलवतां बलमस्मि, भूतेषु कामोऽस्मि इत्येवालं; किमिति कामरागविवर्जितत्वग्रहणमिति चेदुच्यते— यथा संसार्यविद्याऽधर्माद्यपेक्षभूतविशेषसंसर्गनिमित्तापुण्यगन्धादिव्यावृत्तये गन्धादीनां पुण्यत्वविशेषणं कृतं, तथैव संसार्यविद्याधर्माद्यपेक्षदुष्टबलकामव्यावृत्तये कामरागविवर्जितत्वधर्माविरुद्धत्वविशेषणकरणमिति ।

यद्यपि दुष्टा अदुष्टाश्च सर्वेऽपि भगवदात्मका एव, तथाऽपि प्राशस्त्यायेहाऽदुष्टानामेव भगव-

ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये ।
मत्त एवेति तान्विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥१२॥

किंच, य इति । ये चैव सात्त्विकाः सत्त्वनिर्वृत्ताः भावाः पदार्थाः, राजसाः रजोनिर्वृत्ताः, तामसाः तमोनिर्वृत्ताश्च ये केचित् प्राणिनां स्वकर्मवशात् जायन्ते भावाः तान्मत्त एव जायमानानित्येवं विद्धि सर्वान्समस्तान् । एव यद्यपि ते मत्तो जायन्ते, तथापि न त्वहं

दात्मत्वमुक्तम् । अत एवोत्तरश्लोके सर्वस्यापि भगवदात्मत्वमुच्यते । एवमेवोत्तरत्रापि 'वृक्षाणामहमश्वत्थ' इत्यादिना तावदुत्कृष्टवस्तूनां स्वात्मत्वमुक्त्वा पश्चात् 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'(भग- १०-४२-)दिति सर्वस्यापि स्वात्मत्वं वक्ष्यति ।

एतेन च उदकादिषु वर्तमाना रसादयो भगवद्रूपेणोपास्या इति, तपोबुद्धितेजोबलकामाश्चाविरुद्धा आत्मनि सम्पादयितव्या इति च योगिन उपदेशस्सूचितः ॥११॥

ये चेति । सत्त्वादागताः सात्त्विकाः सत्त्वगुणाज्जाता इत्यर्थः । निर्वृत्ता निष्पन्ना जाता इति यावत् । रजस इमे राजसाः; तमस इमे तामसाः । यद्वा रजसा निर्वृत्ता राजसाः, तमसा निर्वृत्तास्तामसाः । तेन निर्वृत्तमित्यण् । के ते भावा अत आह—ये केचित्प्राणिन इति । कुतस्तेषां सात्त्विकत्वादिकमत आह—स्वकर्मवशादिति । स्वादृष्टप्रयुक्तसत्त्वादिगुणनिर्वृत्ता इत्यर्थः । एतेन पदार्थानां सात्त्विकत्वादिकं स्वकर्मप्रयुक्तमेव, न तु मत्प्रयुक्तमितीश्वरस्य वैषम्यादिदोषः परिहृतः । मत्त एवेतीश्वरात्सकाशादेवेत्यर्थः ।

ननु सत्त्वादिभ्यो जातानां भावानां कथमीश्वरजातत्वावधारणमिति चेदुच्यते—सत्त्वाद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नत्वादीश्वरस्येति, ईश्वराधिष्ठितमायागुणभूतसत्त्वादिकार्यत्वाद्भावानामीश्वरकार्यत्वमिति वा । परमकारणजन्यस्य वस्तुनोऽवान्तरकारणजन्यत्वव्यभिचारेऽपि अवान्तरकारणजन्यस्य वस्तुनः परमकारणजन्यत्वं नैव व्यभिचरति, यथा घटशकलानां मृत्तिकामयत्वं, न तु शकलमयत्वं घटस्य तद्वदिति भावः ।

मत्त एवेत्यवधारणेन च ये सत्त्वादयस्त्रयो गुणा ते वस्तुतोऽहमेव; यथा रजतं वस्तुतः शुक्तिकैवेति गम्यते ।

मत्त इति पञ्चमी । जनिकर्तुः प्रकृतिरपादानं स्यादपादाने पञ्चमी स्यादिति व्याकरणात्प्रकृतिरूपापादाने विहितेति कृत्वा तदनुगुणं पदमिह योजयति—जायमानानिति । अन्यथा पञ्चम्यनुपपत्तेरिति भावः ।

समस्तानिति । भावानित्यर्थः । तत्र सात्त्विका भावा देवादयः, राजसा मनुष्यादयः, तामसास्तिर्यगादय इति विवेकः ।

ननु प्राणिनामीश्वरजातत्ववचनादप्राणिनामन्यजातत्वं प्रतिभातीति चेन्मैवम्—अनुपलब्धकर्तृकक्षित्यादिकार्यलिङ्गकानुमानेनेश्वरस्य तर्कादिमते सिद्धत्वात् तार्किकादयः अप्राणिक्षित्यादिभव

तेषु तदधीनः तद्वशः, यथा संसारिण ते पुनर्मयि मद्वशाः मदधीनाः ॥१२॥

कर्तारमीश्वरं मन्यन्त एवेति नाप्राणिनामीश्वराज्जातत्वमिह वक्तव्यमन्यत्रप्रसिद्धत्वात् । किं तर्हि देव दत्ताद्यज्ञदत्तो यज्ञदत्ताद्विष्णुमित्र इत्येवं प्राणिनामेव जन्म प्राणिनस्सकाशाद्भवतीति लोकसिद्धतया तन्निरासक शास्त्रसिद्ध प्राणिनामीश्वरात्मकाशाज्जन्मेहोच्यत इति ।

न च कथं वाक्यमात्रेण लोकसिद्धार्थपरित्याग इति वाच्यं, भ्रमप्रमादादिदूषितलोकदृष्ट्यपेक्षया शास्त्रस्यैव बलवत्त्वात्, शास्त्राविरोधिलोकदृष्टेरेव प्रमाणत्वात् । अन्यथा सूर्योदयास्तमयग्रहक्षयग्रहण परस्थगगननैल्यप्रमुखानामपि लोकदृष्टिसिद्धाना सत्यत्वं स्यात्, शास्त्रे तु 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' (तै उ ४१) इति प्राणिनामीश्वरादेव जन्मादिकं नूने ।

नित्यस्यैकस्याविक्रियस्येश्वरस्यात्मनो नास्ति जन्मादि, देवदत्तादिदेहाकारपरिणतमायायास्सकाशा द्विष्णुदत्तादिदेहाना जन्म ।

न च मायापरिणामाद्देहात्कुत पुन परिणामोदय इति वाच्य, अन्नपरिणामस्यापि रक्तस्य क्षीराकारपरिणामदर्शनात, मृत्परिणामाद्घटात् कपालपरिणामोदयदर्शनाद्बीजपरिणामाद्वृक्षात, पुष्पादि परिणामोदयदर्शनात्, मेघपरिणामाज्जलाद्बुद्बुदादिपरिणामोदयदर्शनात इहापि देहभुक्तान्नस्य रक्तात्मना रक्तस्य वीर्यात्मना वीर्यस्य च पिण्डात्मना परिणाम इति न कश्चिद्दोष ।

ननु 'सर्वभूतस्थमात्मान सर्वभूतानि चात्मनीति (भग ६ २९) पूर्वमुक्त्वा कथमधुना 'न त्वहं तेषु ते मयीति विरुद्धमुच्यत इत्यत आह—तदधीन इति । अधीनपदस्यात्र शेष । तस्य चावृत्ति, वचनविपरिणामश्च । अहं तेष्वधीनो न । ते तु मय्यधीना इति । यथेति । यथा भावा मदधीनास्तथाऽहं न त्वदधीन इत्यर्थ ।

के ते भावा अत आह—संसारिण इति । संसरन्तीति संसारिण ; आत्मानात्मनादात्म्या ध्यासवन्त इति भाव । न त्वात्मा- तस्य मम चैकत्वादित्येतदर्थं संसारिपदनिवेश आत्मनोऽसंसारित्वात् । न च कथमात्मान्यस्य जडस्य संसारित्वमिति वाच्यं, आत्माभासमत्त्वाद्बुद्धौ साभासबुद्धिर्हि जीव संसारी । आभास प्रतिबिम्ब । अन्यत्रान्यधर्मप्रतिफलन तच्चाज नाद्भवति ।

ननु पितुर्जात पुत्रो यथा पितुर्वशे पिता च पुत्रस्य वशेऽस्मि तद्वत्त्वयाऽपि भूतवशो, भूतैश्च त्वद्वशै स्थातव्यमेवेति कुतस्तव भूतावशत्वमत आह—यद्यपीति । भावो जाता अपि त एव यद्वशे सन्ति, न त्वहं तद्वश इत्यर्थ । स्वस्य सर्वेश्वरत्वात्प्राणिना परतन्त्रत्वाच्चेति भाव । एवमपरतन्त्रत्वा देवेश्वरस्येश्वरत्वम् । लोके सर्वस्याप्यचेतनस्य चेतनवशत्वदर्शनादात्मनश्चेतनस्य अतो सर्वमचेतन प्राणिनत इदं वृत्त इति बोध्यम् । न च बुद्धिश्चेतनैवेति वाच्य, आत्मधर्मप्रतिफलनयुक्तत्वाद्बुद्धिगत चेतनत्वस्य । स्वतोऽचेतनैव बुद्धि । मायापरिणामत्वान्मायायाश्च जडत्वादिति बोध्यम् ।

एतेन प्राणिशब्दवाच्यसंसारिण कार्यकारणमद्भावमवगत्या, किन्तु तद्भिन्नस्यानुपादान मीश्वर एवात्मेति सिद्धम् ॥१२॥

एवम्भूतमपि परमेश्वरं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वभूतात्मानं निर्गुणं संसारदोषबीजप्रदाहकारणं मां नाभिजानाति जगदित्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान्, तच्च किं निमित्तं जगतोऽज्ञानमित्युच्यते—

त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् ।
मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥१३॥

त्रिभिरिति । त्रिभिर्गुणमयैर्गुणविकारैः रागद्वेषमोहादिप्रकारैः भावैः पदार्थैः एभिः यथोक्तैः सर्वमिदं प्राणिजातं जगत् मोहितमविवेकतामापादितं सत् नाभिजानाति मां; एभ्यः गुणेभ्यः यथोक्तेभ्यः परं व्यतिरिक्तं गुणविलक्षणं च अव्ययं व्ययरहितं जन्मादिसर्वभावविकाररहितमित्यर्थः ॥१३॥

त्रिभिरिति श्लोकमवतारयति—**एवमिति** । एवं पूर्वोक्तरूपेण भूतं स्थितमेवम्भूतं पूर्वोक्तविधमित्यर्थः । परमश्चासावीश्वरश्च परमेश्वरस्तं ब्रह्मविष्णुरुद्रेन्द्रादीश्वराणामीश्वरमित्यर्थः । निरूपाधिकेश्वरमिति वा । नित्यो विनाशरहितः; शुद्धो निरवद्यः; बुद्ध सर्वज्ञ; मुक्तः संसाररहित; स्वः स्वासाधारणः भावो धर्मो यस्य तं तथोक्तं; नित्यं शुद्धं बुद्धं मुक्तं चेत्यर्थ. । नित्यत्वादिधर्मवन्तमित्यक्षरार्थः । निर्धर्मकेऽप्यात्मनि नित्यत्वादयो धर्माः कल्पिता व्यवहारार्थमिति बोध्यम् । तच्च कल्पनमनित्याशुद्धजडबद्धजगद्वैलक्षण्यार्थम् । यद्वा नित्यादिपदान्यनित्यवैलक्षण्याद्यर्थबोधकानि लक्षणया । तथा चानित्यत्वादिधर्मानात्मनि निरस्यन्ति नित्यादिपदानि; नतु नित्यत्वादिधर्मान् कल्पयन्तीति न कश्चिद्दोषः ।

कोऽसौ परमेश्वरोऽत आह—**सर्वभूतात्मानमिति** । पूर्वोक्तानां सर्वेषां भूतानामात्मभूतमित्यर्थः । नास्मिन् सत्त्वादिगुणास्सन्तीत्याह—**निर्गुणमिति** । गुणकार्याभावादिति भावः । नच मायाया गुणवत्वादात्मनश्च मायित्वाद्गुणवत्त्वमात्मन इति वाच्यं, वस्तुतो निर्मायत्वादात्मनः, मायाया एव मिथ्यात्वेन तद्गुणानामपि मिथ्यात्वान्मिथ्यागुणैरात्मनि सगुणत्वस्यासम्भवान्मिथ्यामरीचिकोदकेन भूमेः पंकिलत्ववदिति वा सिद्धान्तात् ।

मां जगत्प्राणिन इत्यर्थ । नाभिजानाति । किमर्थं ज्ञानमत आह—**संसारबीजदोषप्रदाहायेति** । संसारबीजभूता दोषा अविद्यातत्कार्यरागद्वेषादयश्च तेषां प्रकर्षेण दाहाय दहनार्थं तूलानग्निनेवेति भावः । अनुक्रोशं दयाम् । कुतस्त्वा जगन्न जानातीत्याक्षिपति—**तच्चेति** । तस्य चाक्षेपस्य परिहारोऽनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—**उच्यते, त्रिभिरितीति** ।

इदं सर्वं जगत् एभिर्गुणमयैस्त्रिभिर्भावैर्मोहितं सत् एभ्य परमव्ययं मां नाभिजानाति । **त्रिभिर्गुणमयैरिति** । त्रिगुणमयैरित्यर्थ । सत्त्वादिगुणत्रयपरिणामभूतैरिति यावत् । **रागद्वेषमोहादिप्रकारैः** तदादिरूपैरित्यर्थ. । राग सात्त्विको राजसश्च, द्वेषो राजस., मोहस्तु तामस इति विवेकः । आदिपदात्सुखदुःखादिग्रहणम् । अचेतनस्य मृदादेर्मोहासम्भवादाह—**प्राणिजातमिति** । देवमनुष्यादि-

दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया ।
मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते ॥१४॥

दैवी देवस्य ममेश्वरस्य विष्णोः स्वभावभूता हि यस्मादेषा यथोक्ता गुणमयी मम माया दुरत्यया दुःखेनात्ययः अतिक्रमणं यस्यास्सा दुरत्यया । तत्रैवं सति सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेव मायाविनं स्वात्मभूतं सर्वात्मना ये प्रपद्यन्ते ते मायामेतां सर्वभूतमोहिनीं तरन्त्यतिक्रामन्ति; ते संसारबन्धनान्मुच्यन्ते इत्यर्थः ॥१४॥

चेतनवर्ग इत्यर्थः । अविवेकतां विवेकराहित्यं, विवेक आत्मानात्मविवेकः; स न विद्यते येषां ते अविवेकाः तेषां भावं आपादितं प्रापितं व्यतिरिक्तमन्यं गुणविलक्षणं चेति गुणगतलक्षणभिन्नलक्षणवन्तमित्यर्थः । चकारात् स्वरूपतः स्वभावतश्च गुणेभ्योऽत्यन्तभिन्नमित्यर्थः । तत्र स्वरूपतो भेदाय परमिति, स्वभावतो भेदाय गुणविलक्षणमिति च पदद्वयनिर्देशः । न व्येति विकारमापद्यत इत्यन्वयः । व्ययो विकारः, न तु परिक्षयमात्रम् । प्राणिनां रागद्वेषमोहादिभिरन्तःकरणस्यात्मानात्मविवेचनसामर्थ्ये नष्टे सति देहादिविलक्षणात्मज्ञानं न सम्भवतीति परमार्थः ॥१३॥

दैवीति । सत्त्वादिगुणमयरागद्वेषादिमोहितमपि जगन्मायामोहितमेव मायागुणत्वात्सत्त्वादीनामित्यभिप्रेत्याह भाष्यकारः—कथं पुनरिति । देवस्येयं दैवी तां; कोऽसौ देवो अत आह—वैष्णवीमिति । कथं विष्णुदेवसम्बन्धिनीत्यत आह—मायामिति । काऽसौ मायेत्यत आह—त्रिगुणात्मिकामिति । सत्त्वादिगुणत्रयस्वरूपाम् । कुत्रोक्तेयमत आह—एतामिति । पूर्वश्लोकोक्तामित्यर्थः । अतिक्रामतीति जगदिति कर्तृशेषः । इति शङ्कायामुच्यते—दैवीति ।

दीव्यति स्वयं प्रकाशत इति देवः, ईष्टे शक्नोतीतीश्वरः, वेवेष्टि व्याप्नोतीति विष्णुः । कोऽसौ देव ईश्वरो विष्णुश्चेत्यत आह—ममेति । आत्मन इत्यर्थः । स्वभावः जगन्मोहकत्वजगज्जन्मादिहेतुत्वादिः गुणास्सत्त्वादयः प्रकृतमुच्यन्ते यस्यां सा गुणमयी त्रिगुणात्मिकेत्यर्थः । सत्त्वादिगुणत्रयस्वरूपेति यावत् । दुःखेनात्येतुं शक्या दुरत्यया अत्येतुमशक्येत्यर्थः । तत्रेत्यध्याहारः । तदर्थमाह—एवं सतीति । मायाया दुरत्ययत्वे सतीत्यर्थः । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' (भग- १८-६६) इति वक्ष्यमाणत्वादाह—सर्वधर्मान् परित्यज्येति, मामेवेति । यस्य मायया मोहिताः तं मायावन्तं मामेवेत्यर्थः । कस्त्वमत आह—स्वात्मभूतमिति । स्वेषां भजमानानामात्मभूतमात्मानमित्यर्थः । सर्वात्मना सर्वभावेन प्रपद्यन्ते भजन्ते साक्षात्कुर्वन्तीति यावत् ।

आरोपितसर्वाधिष्ठानभूतरज्जुस्वरूपज्ञानाद्रज्जुसर्पभ्रमो यथा निवर्तते, तथाऽऽरोपितदेहादिप्रपञ्चाधिष्ठानभूतात्मतत्त्वज्ञानान्माया सकार्या निवर्तत इति परमार्थः । आत्मानात्मविवेकपूर्वकमात्मसाक्षात्कारे सति कुतः पुनरात्मानात्मनोरविवेकस्यावकाशः । अविवेकस्य चाभावे तदनुमेयमायायाः कथं सत्त्वम् ? न कथमपीत्यर्थः ।

ददप्यात्मसाक्षात्कारमात्रेण देहपातं विना मायाकार्यप्रपञ्चनाशाभावेन माययाऽस्सत्त्वमनुमीयते,

तथाऽपि कृतात्मसाक्षात्कारस्य माया दग्धपटवन्निरसारा न बन्धहेतुरिति बोध्यम् । अत एव संसारबन्धनान्मुच्यन्त इति भाषितमाचार्यैः ।

यद्वा मायाया आवरणशक्तिर्विक्षेपशक्तिरिति शक्तिद्वयमस्ति; तत्रावरणशक्त्या जीवानामात्मस्वरूपावरणं तत्पूर्वकसंसारश्च भवति, विक्षेपशक्त्या सर्वप्रपञ्चोदयः; तत्रात्मसाक्षात्कारेणावरणशक्तिर्नश्यति; नतु विक्षेपशक्ति - आत्मज्ञानविक्षेपशक्त्योरविरोधात् । घटसाक्षात्काराद्धि तद्विरोधिघटावरणमज्ञानमेव नश्यति, इमामेवावरणशक्तिमविद्येति व्यवहरन्ति केचित् । तदेवमात्मसाक्षात्कारेणाविद्याया नाशेऽपि मायाया अनाशात्प्रपञ्चप्रतीतावपि न संसारः ।

तथा चाविद्याजनितात्मानात्मविवेकमूलकस्संसारः विद्ययात्मसाक्षात्काररूपया समूलो निवर्तते । यथा अन्धकारस्थस्थाणुपुरुषाविवेकमूलकः स्थाणुपुरुषसंशयः प्रदीपप्रभयाऽन्धकारे नष्टेमति समूलो निवर्तते तद्वदिति श्लोकस्य परमार्थः ।

एतेन देहादिप्रपञ्चो न पुरुषस्य बन्धहेतु, येन देहादिनाशं विना पुरुषस्य संसारनिवृत्तिर्न स्यादित्यापत्तिर्दीयेत, किं तु देहाद्यनात्मतादात्म्याध्यास एव । सत्वात्मज्ञानेनैव निवर्तते । अतो मुमुक्षुणाऽऽत्मज्ञानमेव सम्पाद्यं गुरुशुश्रूषावेदान्तश्रवणादिनेति सिद्धम् ।

अनेन चात्मज्ञानेनात्मन्यारोपितोऽनात्मतादात्म्याध्यासो निवर्तते; अनात्मनस्तु देहादयं प्रारब्धावसाने निवर्तन्ते; तदेवमात्मज्ञानाज्जीवन्मुक्तिर्देहनत्वात्मज्ञानपूर्वकाद्विदेहमुक्तिरिति सिद्धम् ।

वस्तुतस्तु आत्मनि कालत्रयेऽपि देहादिप्रपञ्चाभावाद् आत्मानं साक्षात्करोति न तं द्रष्टा कोऽप्याविद्यको मायिको वाऽज्ञानप्रपञ्चोऽर्थप्रपञ्चश्चेत्यात्मज्ञानात्सकार्याया मायाया निवृत्तिरिति बोध्यम् ।

अहङ्कारममकारादिरूपोऽज्ञानप्रपञ्चो यस्यैव जीवसृष्टं द्वैतमिति व्यवहाराश्रयत्वं, अर्थप्रपञ्चस्तु भूम्यादिरूपो यस्येश्वरसृष्टद्वैतमिति व्यवहाराश्रयत्वं तत्र जीवप्रपञ्च एव पुंसां बन्धकं, न त्वीश्वरसृष्टप्रपञ्च इति ।

अत्राह रामानुजीयः—

त्वदन्यश्शरणं नास्ति त्वमेव शरणं मम ।
तस्मात्कारुण्यभावेन रक्ष रक्ष जनार्दन ॥

इत्येवं निश्चयरूपं प्रपत्तिमतमिहोपदिश्यते भगवता—तत्र मामिति विष्णुः प्रपत्तव्य इति, एवेति न देवतान्तरं प्रपत्तव्यमिति, प्रपद्यन्त इति भक्तिज्ञानादिभ्यः प्रपत्तिरेव गरीयसी कर्तव्येति बहुवचनेन जीवभेद, मां प्रपद्यन्त इति प्रपत्तिक्रियाकर्तृकर्मणोर्जीवेश्वरयोर्भेद 'मायामेतां तरन्ति त' इति प्रपन्नानामेव मोक्षलाभो मायानिवृत्तिपूर्वक इति च सिद्धम् । तदेवं स्वरसतः सिद्धमर्थं विहाय शाङ्करी कुकल्पना अनादरणीयेति ।

उच्यते— नेदं प्रपत्तिप्रकरणं- 'ज्ञानं तेऽहं सविज्ञानमिदं वक्ष्याम्यशेषतः' इति (गी ७ २) प्रक्रम्य 'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न'(भग- ७-२)मित्युपसंहारप्रमाणत्वात् । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थ'मिति

यदि त्वां प्रपन्ना मायामेतां तरन्ति कस्मात्त्वामेव सर्वे न प्रपद्यन्त इत्युच्यते—नेति ।

न मां दुष्कृतिनो मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः ।
माययाऽपहृतज्ञाना आसुरं भावमाश्रिताः ॥१५॥

न मां परमेश्वरं नारायणं दुष्कृतिनः पापकारिणः मूढाः प्रपद्यन्ते नराधमाः नराणां मध्ये अधमा निकृष्टाः । ते च मायया अपहृतज्ञानाः सम्मुषितज्ञाना आसुरं भावं हिंसानृतादिलक्षणमाश्रिताः ॥१५॥

(भग- ७-१७) 'ज्ञानवान् मां प्रपद्यत' इति (भग- ७-१९) च ज्ञानस्यैव मध्ये कीर्तितत्वादसङ्गतं । नच ज्ञानिन एव प्रपत्तिरुपदिश्यत इति वाच्यं, ज्ञानिनः स्वात्मन एवेश्वरत्वेन स्वात्मातिरिक्तप्रपत्तव्येश्वराभावात् । उक्तं हि- सर्वभूतस्थमात्मानं' (भग- ६-२९) इत्यादिना ईश्वरस्यात्मत्वम् । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'(भग- ७-१८)मिति भगवता चेहैवोक्तम् । ईश्वरस्य चान्तर्यामित्वादात्मव्यतिरिक्तस्यान्तर्यामिणश्चादर्शनात् , आत्मेश्वरयोर्भेदे ईश्वरस्यासर्वात्मत्वप्रसङ्गात् , प्रपद्यन्त इति बहुवचनस्य उपाधिभेदबोधकत्वात् । सोपाधिकस्यात्मनः प्रपत्तृत्वान्निरुपाधिकस्य तस्यैव प्रपत्तव्यत्वात् , मामित्यस्मच्छब्दस्य स्वभावादेवात्मपरत्वादात्मनोऽन्यस्य दैवतस्यैवाभावात् , सर्वदेवशरीरोपहितात्मन एकत्वात् , विष्णोश्चात्मत्वाच्छरीरस्य चानात्मत्वेनाविष्णुत्वात् , मामित्यनेनात्मपरिग्रहे तु वसुदेवात्मजकृष्णशरीरस्यैव वक्तुः परिग्राह्यत्वात्तस्य च नष्टस्य प्रपत्तेरधुनातनानां पूर्वकालिकानां च कर्तुमशक्यत्वादसम्भावितत्वाच्च, अनात्मोपासनया मायातरणासम्भवाच्च, मायायाश्चात्माश्रयाया आत्मसाक्षात्कारं विनाऽनिवृत्तेरिति ।

आत्मप्रपदनं च- 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः ॥' इत्युक्तलक्षणब्रह्माभ्यास एव- ब्रह्मण एवात्मत्वात् । अयं च ब्रह्माभ्यासो न धर्मान्तरसक्तस्य सुलभ इत्यत आह—सर्वधर्मान्परित्यज्येति ।

अनेन चात्मप्रपत्तौ सन्न्यासिनामेवाधिकारो न तु गृहस्थानामिति सूचितम् । तस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासविधानेन सर्वधर्मपरित्यागसम्भवात् । न हि परित्यक्तसर्वधर्मो गृहस्थो भवितुमर्हति सर्वधर्मकर्तृत्वस्यैव गृहस्थलक्षणत्वात् । न चायमंशो भाष्ये क्वाप्यनुक्त इति शङ्क्यम् , ज्ञाननिष्ठायास्सन्न्यास्येकविषयत्वस्य भाष्ये स्फुटमुक्तत्वादात्मप्रपत्तेश्च ज्ञाननिष्ठारूपत्वात् । ब्रह्मणि स्थितिर्हि ज्ञाननिष्ठा । ब्रह्म त्वात्मैव खलु तस्मादात्मप्रपत्तिः ब्रह्मनिष्ठा ज्ञानयोग आत्मसमाधिरित्येतच्छब्दाः पर्याया एव, न त्वतिरिक्तार्थबोधकाः । तदेवं ये सन्न्यस्य मां प्रपद्यन्ते त एव मायां तरन्तीति बोधयितुमेव सर्वधर्मान् परित्यज्येति भाषितमाचार्यैः । ततश्च मायातरणात्मकसंसारनिवृत्तिकामैर्मायानिवर्तकात्मसाक्षात्कारावश्यं सन्न्यासाश्रमः स्वीकर्तव्यो विवेकवद्भिरिति सिद्धम् । अत एव ज्ञानिनां सन्न्यास एवाधिकार इति, गृहस्थानां न ज्ञानयोगेऽधिकार इति चासकृदुक्तं भाष्यकारैः ॥१४॥

नेति । दुष्कृतिनो मूढा नराधमाः मायया अपहृतज्ञाना अत एवासुरं भावमाश्रितास्सन्तः मां न प्रपद्यन्ते, जन्मान्तरदुष्कृतवशान्मायया आत्मानात्मविवेकेऽपहृते सति देहादिष्वात्माभिमानमन्ना-

ये पुनर्नरोत्तमाः पुण्यकर्माणः,

चतुर्विधा भजन्ते मां जनास्सुकृतिनोऽर्जुन !

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ! ॥१६॥

चतुर्विधा इति । चतुर्विधाः चतुष्प्रकारा भजन्ते सेवन्ते मां जनाः सुकृतिनः पुण्यकर्माणः हे अर्जुन! आर्तः आर्तिपरिगृहीतः तस्करव्याघ्ररोगादिना अभिभूतः आपन्नः, जिज्ञासुर्भगवत्तत्त्वं ज्ञातुमिच्छति यः, अर्थार्थी धनकामः, ज्ञानी विष्णोः तत्त्ववित्च हे भरतर्षभ!

स्सन्तः देहादिविलक्षण आत्मा नास्ति न भातीत्येवं ब्रुवाणाश्शिश्नोदरपरायणाः 'आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया' इत्यादि(भग-१६-१५)वक्ष्यमाणासुरसम्पच्छालिनस्संसरन्तीत्यर्थः ॥१५॥

चतुर्विधा इति । चतस्रो विधाः प्रकारा रीतयो तेषां ते चतुर्विधाः, सुकृतं जन्मान्तरार्जितं पुण्यकर्म येषामस्ति ते सुकृतिनः 'अत इनि ठना'विती निप्रत्ययः । सुकृतिनां चातुर्विध्यमेव दर्शयति—आर्त इत्यादिना । आर्तिः पीडा दुःखमिति यावत् । आपन्न आपदं प्राप्तः, अतएव- 'विपदस्सन्तु नश्शश्वत्तासु संकीर्त्यते हरिः' इति भागवते कुन्ती प्राह । धनकाम इत्युपलक्षणं- पुत्रादिकामानाम् । अमीषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी साक्षादात्मानं मत्वा वासुदेवं भजते, अन्ये त्रयस्त्वीश्वरं परोक्षं मत्वेति विवेकः ।

यद्यपि ज्ञान्येक एवात्मानमेव भजते, अन्ये त्वार्तादयः रोगादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानार्थं धनाद्यर्थं वा औषधादिकं कर्म योगादिकं कृष्यादिकं वा सेवन्ते, देवतान्तराणि वा भजन्ते, वासुदेवं वा भजन्ते नतु तत्र नियमः; तथापि आर्तादिषु सुकृतिनो वासुदेवं भजन्ते, अन्ये तु भेषजादिकमिति बोध्यम् । अत एव सुकृतिन इत्युक्तम् ।

यद्वा ये आर्तिहरणाद्यर्थं देवतान्तरादिकं भजन्ते तेऽपि वासुदेवमेव भजन्ते- वासुदेवस्य सर्वात्मत्वात् । 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकम्' इति नवमाध्याये (श्लो २३) वक्ष्यमाणत्वात् ।

ऐश्वर्यादिमदमत्तास्तु दुष्कृतिनो न मां कथञ्चिदपि कथमपि भजन्त इति सूचयितुमार्तग्रहणमर्थार्थिग्रहणं च ।

अनेन श्लोकेन आर्तिनिवारणार्थं दारापत्यधनादिसिद्ध्यर्थं ज्ञानार्थं मोक्षार्थं च भगवानेक एव नृणां सेव्य इत्युपदिष्टम् । सोपाधिकं निरुपाधिकं वा यस्येश्वरभजनं नास्ति स नराधमः पापश्शोच्य एवेति भावः ।

ननु 'पूर्वजन्मकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते' इति शास्त्रात्पापफलस्य व्याधेः कथं सुकृत्याश्रयत्वमेवं दारिद्र्यप्रयुक्तस्य धनार्थित्वस्य वा कथं सुकृत्याश्रयत्वं दारिद्र्यस्य पापफलत्वादिति चेत्, मैवम्—मनुष्यजन्मनः पुण्यपापमिश्रफलत्वात्पापफलं व्याध्यादिकमनुभवन्नपि पुरुषः कृतपुण्य एव तन्निवृत्त्यर्थं भगवन्तं भजते, भगवद्भजनस्य सुकृतं विना दुर्लभत्वात् । नच धनिकस्यार्तस्य धनभोगेन सुकृतस्य

> तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते ।
> प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः ॥१७॥

तेषामिति । तेषां चतुर्णां मध्ये ज्ञानी तत्त्ववित् तत्त्ववित्त्वान्नित्ययुक्तो भवति; एकभक्तिश्च । अन्यस्य भजनीयस्यादर्शनादतः स एकभक्तिर्विशिष्यते विशेषमाधिक्यमापद्यते; अतिरिच्यत इत्यर्थः । प्रियो हि यस्मादहमात्मा ज्ञानिनः, अतस्तस्याहमत्यर्थं प्रियः; प्रसिद्धं हि लोके, 'आत्मा प्रियो भवति' इति । तस्मात् ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियो भवतीत्यर्थः । स च ज्ञानी मम वासुदेवस्य आत्मैवेति मम अत्यर्थं प्रियः ॥१७॥

क्षीणत्वादीश्वरभजनं न स्यादिति वाच्यं, सुकृतकर्मणां विचित्रत्वेनानन्तत्वेन च धनभोगप्रदसुकृतकर्मणो धनभोगप्रदानेन क्षीणत्वेऽपीश्वरभजनप्रदसुकृतकर्मणोऽक्षीणत्वात्तस्माच्चतुर्विधास्सुकृतिनः परोक्षमपरोक्षं वाऽऽत्मानमीश्वरं भजन्त इति स्थितम् ।

भरतवंश्या राजानो भरताः तेषामृषभः श्रेष्ठो भरतर्षभः तत्सम्बुद्धिः । कृष्णार्जुनयोर्नरनारायणावतारत्वान्नरावतारस्यार्जुनस्य भरतर्षभत्वमिति भावः । शौर्यधैर्यादिसम्पन्नत्वादिति वा ।

अनेन च श्लोकेन शत्रवाभिभूतिरूपविपदं प्राप्तस्य तत्त्वजिज्ञासोः राज्यकामस्य च तव सुकृतिनो मद्भजनमवश्यं कर्तव्यं, तच्च मद्भजनं तवानभिसंहितफलस्वधर्मयुद्धानुष्ठानरूपमेवेत्यर्जुनस्य उपदेशस्सूच्यते ॥

तेषामिति । ननु किमार्तादयश्चत्वारः समाः, उत तेषां मध्ये कश्चिद्विशिष्यत इत्यत्र आह—तेषामिति । तेषां मध्ये इत्यर्थः । नित्ययुक्तः सदाप्यात्मनि चित्तसमाधानवान् भवति; कुतस्तत्त्ववित्त्वादात्मयाथात्म्यवित्त्वादात्मत्वादेवेत्यर्थः । भज्यते सेव्यत इति भक्तिः; भक्तिरिति पाणिनिसूत्रात् । एक आत्मेत्यर्थः । भक्तिर्यस्य स एकभक्तिः । एकस्मिन्नात्मनि भक्तिः स्नेहविशेषो यस्य एकभक्तिरिति वा; आत्मैकभजनतत्पर इत्यर्थः । एवं ज्ञानी नित्ययुक्तत्वादेकभक्तित्वाच्च तेषां मध्ये विशिष्यते । अत इति । यस्मादहं ज्ञानिन आत्मा तस्मादित्यर्थः । मम ज्ञानिन आत्मत्वादिति यावत् । अत्यर्थं भृशं आत्मा प्रियो भवतीति लोके प्रसिद्धं शास्त्रे च- 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव'तीति परमप्रेमास्पदत्वात्प्रियतमत्वमात्मनः प्रसिद्धम् । तस्माच्छब्दार्थं स्वयमेवाह—ज्ञानिन आत्मत्वादिति । ज्ञानिनो वासुदेवः प्रियो भवति आत्मत्वाद्वासुदेवस्येत्यन्वयः । स च ज्ञानी मम प्रिय इत्यत्र हेतुमाह—आत्मैवेत्यत इति । आत्मैवेति हेतोरित्यर्थः । आत्मत्वादिति यावत् । यथा ज्ञानिन आत्मत्वाद्वासुदेवः प्रियः तथा वासुदेवस्यात्मत्वाद्ज्ञानी प्रियः ज्ञानिवासुदेवयोरेकात्मरूपत्वादिति भावः ।

हि यस्मान्नित्ययुक्त एकभक्तिर्ज्ञानी तेषां विशिष्यते तस्मादहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः; स च मम प्रिय इत्यन्वयः । ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिरत एव तेषां विशिष्यते । हि यस्मादहं ज्ञानिन आत्मा तस्मादहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः । स च मम आत्मत्वात्प्रिय इति वा- 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' अत एवेति शेषः । अहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः; स च मम प्रियो भवति । हिः प्रसिद्धौ इति वा । 'तेषां ज्ञानी नित्ययुक्त एकभक्तिर्विशिष्यते' अहमात्मत्वादिति शेषः । ज्ञानिनोऽ-

त्यर्थं प्रियः भवामि; स चात्मत्वान्मम प्रियो भवतीति वा । न चात्मपदाध्याहारे नास्ति प्रमाणमिति वाच्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति (भग- ७-१८) वक्ष्यमाणवाक्यस्यैव प्रमाणत्वात् । यद्वाऽहं ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियः, स च मम प्रिय इत्येवान्वयः । तत्र हेतुस्तु 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति वक्ष्यते । अतएव तत्कस्मादित्याहेत्यवतारित ज्ञानी त्वात्मैवेति वाक्य भाष्यकारैः । अत्रात्मत्वहेतूपन्यासस्तु वक्ष्यमाणश्लोकसिद्धार्थस्यैव स्पष्टार्थमनुवाद इति बोध्यम् ।

यत्तु रामानुजः—ज्ञानिनो मदेकप्राप्यस्य मया योगो नित्य मय्येकस्मिन्नेव भक्तिः, अतस्स एव विशिष्यते । अत्यर्थमत्यभिधेयं ज्ञानिनोऽहं यथा प्रियस्तथा सर्वज्ञेन सर्वशक्तिना मयाऽप्यभिधातुं न शक्यत इत्यर्थ इति, इतरयोस्तु यावत्स्वाभिलषितप्राप्ति मया योगः; स्वाभिलषिते तत्साधनत्वेन च मयि भक्तिरिति च, तदसत्—सति जीवस्येश्वरेण नित्ययोगे नित्यप्राप्त एवेश्वर इति कथं तस्य प्राप्यत्वम् ? अप्राप्तस्य हि प्राप्यत्वं सम्भवति । कथं वा परोक्षेण परमपदवैकुण्ठनिलयेनेश्वरेण जीवानां नित्ययोगः ? कथं परोक्षेणान्तर्यामिणा वा ? न हि त्वमेवं कुर्विति प्रेरकः कश्चिद्धृदये कस्यापि प्रत्यक्षः, किं त्वनुमेय एव- जीवपारतन्त्र्यादिलिङ्गात् । न च 'अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति, आदित्यवर्णः' इत्यादिश्रुत्या हृदि साकार ईश्वरोऽस्तीति वाच्यं, निरवयवाणुप्रायजीवान्तरपरमाणुभूतेश्वरस्य भवदभिमतस्य साकारत्वायोगात्, 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुतिविरोधाच्च, अंगुष्ठमात्रत्वादेः कल्पितरूपत्वाच्च । न च कल्पितेश्वररूपेण नित्ययोगो विवक्षित इति वाच्यं, वास्तवस्वरूपपरित्यागे कारणाभावात्, रूपं कल्पयित्वाऽहं भजनीय इतीहेश्वरेणानुक्तत्वात्तत्त्वकथनप्रकरणत्वाच्च ।

तथा एकभक्तिशब्देनापि नात्मातिरिक्तपरोक्षेश्वरभक्तिरुच्यते, किं तर्हि आत्मभक्तिरेव । वस्तुस्वरूपदर्शनं विना वस्तुनि प्रीत्यात्मकभक्त्ययोगात् । कल्पितार्चादिस्वरूपी त्वज्ञजनविषये ज्ञानिनः प्रीत्ययोगात् । 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वाऽर्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः ॥' इति भागवते व्यासेन मौढ्यादिति मूढजनविषयोऽर्चाभजनादिरिति दर्शितत्वात्तत्त्वविद एव ज्ञानित्वात्सच्चिदानन्दरूपस्य च तत्त्वत्वादतो न ज्ञानिनः कल्पितेश्वराकारे प्रीतिरुपपद्यते ।

अहं ज्ञानिनोऽभिधेयमतिक्रम्य प्रिय इति वाक्यस्यानन्वितत्वात्, अभिधेयमतिक्रम्येत्यस्मादभिधातुं न शक्यत इत्यर्थालाभात्, अभिधानमतिक्रम्येत्यस्मादेव तादृशार्थलाभसम्भवात्, प्रसिद्धभूतार्थपरित्यागे कारणाभावात् ।

विषयगतप्रियत्वस्यापीयत्तारहितत्वेनेश्वरप्रियत्वस्येयत्तारहितत्ववचनस्यानर्थकत्वात्, विषयप्रियत्वं सातिशयमीश्वरप्रियत्वं तु निरतिशयमित्येव वक्तव्यत्वात्, ईश्वरस्य चानात्मत्वे निरतिशयप्रियत्वायोगात्,

आत्मनो निरतिशयप्रियत्वस्य च श्रुत्यादिसिद्धत्वात्, आत्माभिरपिन्नप्रदानादिनैव परोक्षेश्वरस्य प्रियत्वव्यवहार इति परोक्षेश्वरस्याप्यात्मशेषत्वात्, 'स त्वासक्तमतिः कृष्णे दश्यमानो महोरगैः । न विवेदात्मनो गात्रं तत्स्मृत्याह्लादसंस्थित.' इति प्रह्लादस्य कृष्णस्मरणजन्यानन्दस्तु आत्मानन्द एव,

न ह्यार्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया न, किं तर्हि ?

उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम् ।
आस्थितस्स हि युक्तात्मा मामेवानुत्तमां गतिम् ॥१८॥

उदारा इति । उदाराः उत्कृष्टाः सर्व एवैते, त्रयोऽपि मम प्रिया एवेत्यर्थः । न हि कश्चिद्भक्तो मम वासुदेवस्य अप्रियो भवति । ज्ञानी त्वत्यर्थं प्रियो भवतीति विशेषः । तत्कस्मादित्यत आह—ज्ञानी त्वात्मैव नान्यो मत्त इति मे मम मतं निश्चयः । आस्थित

नातिरिक्तः- कृष्णस्यात्मत्वात् । साकारेश्वरध्यानजन्योऽप्यानन्दः चूतफलाद्यनुभवजन्यानन्दवदात्मानन्द-प्रतिबिम्बानन्द एव, न त्वतिरिक्तः । तेन च प्रतिबिम्बानन्दापेक्षया मुख्यत्वं बिम्बानन्दस्यास्त्येवेति सातिशय एव प्रह्लादस्य कृष्णस्मरणजन्यानन्दः, यदि कृष्णस्साकार ईश्वरः ।

एवमीश्वरस्मरणाद्भक्तस्य निरतिशयानन्दलाभेन प्रियतमत्वमीश्वरस्य यथा तथा भक्तस्मरणादपीश्वरस्य निरतिशयानन्दलाभेन प्रियतमत्वं भक्तस्येत्येतदप्यपहासास्पदम् । परिपूर्णानन्दस्येश्वरस्य भक्तस्मरणादधिकानन्दलाभ इति, तदभावे आनन्दनाश इति च कल्पनस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्च, ईश्वरेणाप्यानन्दार्थं भक्तस्य स्मरणीयत्वापत्तेः, सर्वसेव्यस्यापीश्वरस्य स्वभक्तसेवकत्वदोषापत्तेः ।

आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी चेति चतुर्विधान् सुकृतिन उपक्रम्य, तत्र ज्ञानी विशिष्यत इत्युक्त्या इतरेषु तेष्विति वक्तव्ये इतरयोस्त्विति वचनमयुक्तम् । नचार्तस्यार्थार्थिनश्चैकाधिकारित्वादेकत्वमिति वाच्यं, अनार्तस्यार्थार्थित्वादर्थानर्थिन आर्तत्वाच्च । नच व्याधिनिवृत्तिरूपं धनादिरूपं वा अर्थं प्रयोजनमर्थयते आर्तोऽर्थार्थी वेत्यस्त्युभयत्रार्थार्थित्वरूपमेकत्वमिति वाच्यं, तथासति ज्ञानार्थित्वरूपमर्थार्थित्वं जिज्ञासावप्यस्तीति, आर्तजिज्ञास्वर्थार्थिनां त्रयाणामप्येकत्वापत्तेः । ज्ञानस्यापि प्रयोजनरूपार्थत्वाविशेषात् । आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थीति त्रयाणां पृथगुपदेशानर्थक्याच्च । जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानीति त्रिविधास्सुकृतिनो मां भजन्त इति अर्थार्थी ज्ञानीति द्विविधा इति वा वक्तव्यत्वापत्तेः । तस्मादितरयोस्त्विति वचनमयुक्तमेव ॥१७॥

उदारा इति । ननु सर्वसमस्य वासुदेवस्य कुतो ज्ञान्येव प्रियः, इतरे त्रयो न प्रिया इति शङ्कायामाह—**न हीति** । अर्तादयस्त्रयो वासुदेवस्य प्रिया न हीति न, किं तर्हि ? किंतु सर्वशब्दः पूर्वोक्तत्रित्वपर इत्याह—**त्रयोऽपीति** । उदारशब्दस्य फलितार्थमाह—**प्रिया एवेति** । यथा राजभक्तो राज्ञः प्रियस्तद्वदिति भावः । तत्र ज्ञानिनोऽत्यर्थं प्रियत्वमित्यर्थः । कस्माद्धेतोरित्यपेक्षायामाह—**भगवानिति शेषः** । आत्मैवाहमेवेत्यर्थः । एवकारार्थमाह—**नान्य इति** । पञ्चम्यास्तसिः मत्त इति ।

ननु 'विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि । शुनि चैव श्वपाके च पण्डितास्समदर्शिनः' इति (भग- ५ ५८) त्वदुक्तरीत्या तव सर्वसमस्य सर्वमप्यात्मैवेति कुतो ज्ञान्येवात्मा नेतरे त्रयः, इत्यत आह—**आस्थितस्सहीत्यादि** । हि सः युक्तात्मा सन् मामेवानुत्तमां गतिमास्थितः- आस्थित

आरोढुं प्रवृत्तः स ज्ञानी, हि यस्मात् 'अहमेव स भगवान् वासुदेवः नान्योऽस्मि' इत्येवं युक्तात्मा समाहितचित्तस्सन्मामेव परं ब्रह्म गन्तव्यं अनुत्तमां गतिं गन्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः॥१८॥

आरोढुं प्रवृत्त इत्यस्य फलितार्थमाह—**गन्तुं प्रवृत्त इति** । युक्तस्समाहित आत्मा मनो यस्य स युक्तात्मा । अस्यैव चित्तसमाधानस्याकारमाह—**अहमेवेत्यादि** । स भगवान् वासुदेवोऽहमेव । अहं वासुदेवादन्यो नास्मि न भवामि । अहं ब्रह्मास्मीति महावाक्यार्थजन्यं ज्ञानमिदमिति भाव । गम्यते प्राप्यत इति गतिः, न विद्यते उत्तमा यस्याःसा अनुत्तमा सर्वोत्तमेत्यर्थः । परब्रह्मण आत्मन एव परमप्राप्यत्वादनुत्तमगतित्वमिति भाव । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति (तै- आ- ९-१) 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'-तीति च श्रुतेरिति भावः ।

अयमाशयः—यद्यप्यार्तादयस्सर्वेऽप्यात्मभूता एव, तथापि योऽहं ब्रह्मास्मीति वेद स एवाहं 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते । यस्तु नाहं ब्रह्मेति वेद स नैवाहं, ब्रह्मविद आत्मत्वादब्रह्मविदोऽनात्मत्वाच । ब्रह्मविद्धि कूटस्थमात्मानं मन्यते, स च कूटस्थो ब्रह्मैव चिन्मात्रत्वात् । अब्रह्मवित्तु अकूटस्थं कर्तारं भोक्तारं च जीवमात्मानं मन्यते, स चाकूटस्थो न ब्रह्मविकारित्वादकूटस्थस्य ब्रह्मणश्चाविकारित्वात् । तथा च आर्तादिभिरात्मत्वेनाभिमतस्संसारी जीवो नाहमित्यार्तादयो नाहम् । ज्ञानिना कूटस्थश्चिदात्मैवात्मत्वेनाभिमत इति स चिदात्माहमेवेति ज्ञानी त्वहमेव । तस्मादार्तादयस्संसारिणश्चिदाभासा मत्प्रिया एव । ज्ञानी तु चिदात्मा कूटस्थोऽहमेवेति स्थितम् ।

ननु अहमेव स भगवान् वासुदेवो नान्योऽस्मीत्येवासमाहितचित्तो ज्ञानी चिदात्मत्वात्परं ब्रह्म प्राप्त एवेति कथमुच्यते ? परं ब्रह्म गन्तुं प्रवृत्त इति चेदुच्यते—यः परं ब्रह्मात्मानं गतः स हि केवलानुभवानन्दरूपेणैवावतिष्ठते, न त्वहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्धत्ते- सर्वोपाधिलयेन तादृशानुसन्धानहेतोश्चितोपाधेरभावात् । तस्माद्यो ब्रह्मात्मनाऽवस्थास्यति स युक्तात्मा भवतीत्यभिप्रायाद्गन्तुं प्रवृत्त इत्युक्तम् ।

न च चिदात्मनो ज्ञानिनः कथं गन्तुं प्रवृत्तिरिति वाच्यं, चिदात्मापि मायया बुद्ध्यादितादात्म्यं प्रतिपद्य संसारी भूत्वा शनैस्तत्तादात्म्यं विहाय कूटस्थात्मस्वरूपानुसन्धानेन स्वचिदात्मत्वं पुन प्राप्तुं प्रवृत्त इव प्रतिभाति । सर्वस्य बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मायामयत्वाद्दूषणस्तदसिद्धेरस्माकमलङ्कार एवेति ।

ननु त्रिगुणात्मिका देवेन विष्णुना क्रीडार्थं निर्मिता प्रकृतिर्माया । अस्या मायाशब्दवाच्यत्वमासुरराक्षसास्त्रादीनामिव विचित्रकार्यकरत्वेन । यथा च- 'ततो भगवता तस्य रक्षार्थं चक्रमुत्तमम् । आजगाम समाज्ञप्तं ज्वालामालि सुदर्शनम् ॥ तेन मायासहस्रं तच्छम्बरस्याशुगामिना । बालस्य रक्षता देहमेकैकश्येनसूदित'मित्यादौ । अतो मायाशब्दो न मिथ्यार्थवाची । इन्द्रजालिकादिष्वपि केनचिन्मन्त्रौषधादिना मिथ्यार्थविषयाया पारमार्थिक्या एव बुद्धेरुत्पादकत्वेन मायावीति प्रयोगः । तथा मन्त्रौषधादिरेव च तत्र माया । सर्वप्रयोगेष्वनुगतस्यैकस्यैव शब्दार्थत्वात् । तत्र मिथ्यार्थेषु मायाशब्दप्रयोगो मायाकार्यबुद्धिविषयत्वेनौपचारिक. । मञ्चाः क्रोशन्तीतिवत् । अत सत्यैव माया 'मायां तु

प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतेः । 'त्वं हि लोकगतिर्देव न त्वां केचित्प्रजानते । ऋते मायां विशालाक्षीं तव पूर्वपरिग्रहाम् ॥ योगनिद्रा महामाया' इत्यादिप्रयोगाच्च । प्रकृतितत्त्वाभिमानि-देवता वा माया । उभयथापि सत्यैव माया, न मिथ्येति कृत्वा कथं बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मिथ्यात्वं, तद्धेतुमायाया वेति रामानुजीयपूर्वपक्षः ।

अत्रोच्यते—एषा गुणमयी पारमार्थिकी भगवन्मायैवेति मायायाः पारमार्थिकत्वं सत्यत्वं ब्रूते स्म रामानुजः । किमिदं मायानिष्ठं सत्यत्वमविनाशित्वरूपम् ? यद्वा अर्थक्रियाकारिविचित्रकार्य-जनकत्वरूपम् ?

नाद्यः- प्रकृतिपुरुषयोः परमात्मनि लयस्य त्वयैवोपन्यस्तत्वात् । 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किञ्चित्क्वचित्कदाचिद्द्विज वस्तुजातम्, सद्भाव एवं भवतो मयोक्तो ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यत्', 'अनाशी परमार्थश्च प्राज्ञैरभ्युपगम्यते । तत्तु नाशि न सन्देहो नाशि द्रव्योपपादितम् ॥ यत्तु कालान्तरे-णापि नान्यसंज्ञामुपैति वै । परिणामादिसम्भूतां तद्वस्तु नृप तच्च कि'मिति पराशरेणोक्तमिति त्वयै-वोदाहृतत्वान्नासत इति श्लोकव्याख्यानावसरे नाशिद्रव्योपपादितस्य नाशित्वेन नाशिनो जगत उपा-दानस्य प्रकृतेरपि नाशवत्त्वेन भाव्यत्वात्प्रकृतेरसत्यत्वे तदुपपादितस्य जगतोऽपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्यदित्यात्मनो ज्ञानाकारस्यैकस्यैव सत्यत्वमन्यस्य प्रकृतित्वादेरज्ञानस्य चासत्यत्वं स्फुट-मुक्तं हि पराशरेण । तस्मान्नास्ति मायाया अविनाशित्वरूपं सत्यत्वं त्वन्मतेनापि ।

न द्वितीयः- अर्थक्रियाकारिकार्यजनकत्वस्य सत्यत्वे निद्राया अपि सत्यत्वप्रसङ्गात् । सा हि स्वाप्नप्रपञ्चं सृजति माया यथा जाग्रत्प्रपञ्चं, रज्जुसर्पभ्रमजनकाविद्यापि सत्या स्यादर्थक्रियाकारिकार्य-जनकत्वात् । न च रज्जुसर्पादिर्नार्थक्रियाकारीति वाच्यं, भ्रमकम्पादिकारित्वात् । भवतु वा प्राति-भासिकरजतस्य व्यावहारिकरजतवत्कटकाद्यर्थक्रियाकारित्वाभावः, न तावता व्यावहारिकरजतस्य पार-मार्थिकसत्यत्वम् । परमार्थतो रजतस्यैवाभावात् । न हि सुषुप्तावात्मनि रजतादिप्रपञ्चः प्रतिभाति । तस्मादर्थक्रियाकारिविचित्रकार्यजनकत्वमात्रेण न मायायाः पारमार्थिकत्वं- परमार्थतो मायाया अभावात् । न हि विनाशि वस्तु परमार्थतोऽवतिष्ठते- परमार्थतोऽवस्थानविनाशयोर्विरुद्धत्वात् । यच्च विनाशि वस्तुतस्तु तन्मिथ्यैव- यथा घटो यथा वा रज्जुसर्पः । तस्माद्विनाशित्वान्मायाऽपि मिथ्यैव । अविना-शित्वमेव सत्यत्वप्रयोजकं- नार्थक्रियाकारित्वादिकमिति सिद्धान्तात् ।

अथ यदीश्वरस्याविनाभूता शक्तिर्माया सत्यैवेश्वरवदित्युच्यते, तच्चासत्—'जहात्येनां भुक्त-भोगामजोऽन्यः' इतीश्वरेण प्रकृतेः त्यक्तत्वश्रवणात् । न ह्यविनाभूता त्यक्तुं शक्यते, नापि सत्येनेश्व-रेण त्यक्ता माया सत्या भवितुमर्हति- मायायाः सत्यत्वे च 'मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते' (भग- ७-१४) इति मायायास्तर्तव्यत्ववचनं च न सङ्गच्छते । न च सत्यस्यापि नदीजलस्य बाहुभ्यां तरणवत्सत्याया अपि मायायाः प्रपदनेन तरणमुपपद्यत इति वाच्यं, नाशरहितत्वेन मायायाः पारायोगात् । पारमात्रेरेव तरणत्वात् । पारस्य च नाशरूपत्वात् । नहि पारे नदीस्वरूपमस्ति । नदीस्वरूपाभावस्यैव पारता-

सद्भिन्मायाया अपि पारो नाश एव। नच संसारमण्डले मायास्ति, विष्णुपदे तु नास्ति, अतो मायातरणमुपपद्यत इति वाच्यं, सत्याया विष्णुपदे सत्त्वायोगात्। 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सतः' (भग- २-१६) इति ह्युक्तं भगवता। तथा विष्णुपदे अविद्यमानाया मायायास्सत्त्वं चायुक्तम्। अत एव माया मिथ्येत्युक्तमस्माभि । या हि सर्वत्र नास्ति सा मिथ्या यथा घटः। व्यतिरेकेण यथा आत्मा। आत्मा हि सर्वत्रास्ति। अत एव तस्य न कदाचिदप्यभावः। अत एव स सत्यः। उक्तं हि पराशरेणापि- 'ज्ञानं सत्यमसत्यमन्य'दिति। तस्मान्माया विनाशित्वान्मिथ्यैव न सत्या।

विचित्रकार्यकरत्वेनास्या मायाशब्दवाच्यत्वमित्येतदस्माकमिष्टमेव-ऐन्द्रजालिकशक्तेरपि विचित्रकार्यकारिण्या मायाशब्दवाच्यत्वात्। सर्वस्यापि प्रपञ्चस्य मायामयत्वे राक्षसास्त्रादीनां मायामयत्वमस्माकमिष्टमेव। शम्बरस्य मायासहस्रमित्यत्रापि मायाशब्दो मिथ्यार्थ पर एव चक्रनाश्यत्वलक्षणमिथ्यात्वस्य सत्त्वात्। किंचासुरकल्पिता मायाः प्रातिभासिक्य एव रज्जुसर्पादिवत्. पुनर्व्यावहारिक्योपि, ऐन्द्रजालिकादयश्च प्रातिभासिक्य एव।

यदुक्तमैन्द्रजालिकमणिमन्त्रादिकल्पितार्थानां मिथ्यात्वेऽपि मणिमन्त्रादिरूपा माया सत्यैवेति तदपहासास्पदम्। सर्वत्र शक्तेरेव मायापदवाच्यत्वादीश्वरशक्तिर्मायेति त्वयाऽप्यभ्युपगम्यत्वात्, मणिमन्त्रादिगतविचित्रशक्तेश्च मायाया विचित्रकार्यानुमेयायास्सत्यत्वस्य दुर्वचत्वात्, मिथ्याकार्यजनकशक्तेरमिथ्यात्वस्यासम्भवात्, शक्तेरसत्यत्वे तत्कार्यस्यापि सत्यत्वापत्तेः, गन्धर्वनगरादिकार्यानुमेयाया मणिमन्त्रादिशक्तेः कार्यकाल एव सत्त्वेन कार्यकालात्प्रावप्रश्चाचाभावेन रज्जुसर्पस्येव प्रातिभासिकत्वसिद्धेः; प्रातिभासिकत्वस्यैव मिथ्यात्वात्। इन्द्रजालशक्तिमत्सु मणिमन्त्रादिषु मायाशब्दवाच्यत्वे सति ऐन्द्रजालिकेपि तद्वाच्यत्वप्रसङ्गात्, लोके तथा प्रसिद्ध्यभावात्, न ह्यैन्द्रजालिकं तन्मण्यादिकं वा लोको मायेति प्रपद्यते, किं तर्हीन्द्रजालमेव। मण्यादिकं तु मायासाधनमिति प्रत्येति। पिञ्छाभ्रमणमात्रेण ऐन्द्रजालिको गगने गन्धर्वनगरं निर्मातीत्युक्तौ पिञ्छभ्रमणपदस्य मायेत्यर्थ इति नहि कोपि विवेकी ब्रूते, किं तर्हि मायामयत्वाद्गन्धर्वनगरमेव मायेति वक्ति। पिञ्छाभ्रमणं तु तादृशमायाजननसाधनमिति। तथा च मणिमन्त्रादयो मायावत्पदार्था एव, नतु माया। मणिमन्त्रादिशक्तिस्तु माया, सा तु मणिमन्त्रादेस्सकाशात्पृथक्सत्त्वासत्त्वाभ्यां दुर्निरूपेति मिथ्यैव।

यच्चार्थस्य मिथ्यात्वेपि तद्विषयबुद्धिः पारमार्थिकीति, तदसत्—बुद्धेः पारमार्थिकत्वव्यावहारिकत्वप्रातिभासिकत्वानां विषयाधीनत्वात्। ब्रह्मेति बुद्धिः पारमार्थिकी विषयस्य ब्रह्मणः पारमार्थिकत्वात्। घट इति बुद्धिर्व्यावहारिकी विषयस्य घटस्य व्यावहारिकत्वात्। रज्जौ सर्प इति बुद्धिः प्रातिभासिकी— विषयस्य रज्जुसर्पस्य प्रातिभासिकत्वादिति सिद्धान्तात्। विषयस्यैव मिथ्यात्वे तद्विषयकविज्ञानस्य सत्यत्वं त्वयुक्तम्। अन्यथा भ्रमप्रमाज्ञानयोरैक्यप्रसङ्गात्। नच भ्रान्तिज्ञानमपि स्वरूपतः सत्यमिति वाच्यं, रज्ज्वामयं सर्प इति ज्ञाने विषयस्य सर्पस्यासत्यत्वे अयं सर्प इति ज्ञानस्य कथं सत्यत्वम्? यत्तु विषयातिरिक्तं शुद्धं ज्ञानस्वरूपं तदात्मैव तस्य चोत्पादकं किमपि नास्ति- अजत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनः; अतो न

ज्ञानी पुनरपि स्तूयते—

बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते ।
वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभः ॥१९॥

बहूनामिति । बहूनां जन्मनां ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामन्ते समाप्तौ ज्ञानवान् प्राप्तपरि-

मिथ्यार्थविषयस्य ज्ञानस्य पारमार्थिकत्वं तदभाववति तत्प्रकारकानुभवोऽयथार्थानुभव इति न्यायशास्त्राच, विषयसत्यत्वासत्यत्वयोरेव ज्ञानसत्यत्वासत्यत्वप्रयोजकत्वस्य लोकतस्सिद्धत्वाच । एवं मिथ्यार्थविषयज्ञानस्यापि सत्यत्वे अग्निना सिञ्चेदिति वाक्यजन्यज्ञानस्यापि सत्यत्वापत्तेरप्रामाण्यमेव स्यात्सर्वस्य ।

तस्मादनिर्वचनीयेश्वरशक्तिरेव माया- इन्द्रजालशक्तिवदेवमनिर्वचनीयत्वादेव मायाकार्ये जगत्यपि मायात्वव्यवहारः (अनिर्वचनीयत्वं मिथ्यात्वस्य लक्षणम्) ।

न चैवं 'ऋते मायां विशालाक्षी'मित्यादिप्रयोगानिर्वाह इति वाच्यं, मायावत्यां विशालाक्ष्यां मायाशब्दप्रयोगात् । अन्यथा लक्ष्म्याद्याकारपरिणतमायावच्छिन्नचैतन्ये कथं मायाशब्दप्रयोगस्स्यात् ? न हि लक्ष्म्यादयश्चैतन्यशून्यजडप्रकृतिरूपाः । न च प्रकृतिरपि चेतनैवेति वाच्यं, 'ईक्षतेर्नाशब्द'(ब्र- सू- १-१-५)मिति प्रकृतेरचेतनत्वस्य शारीरकसूत्रे सिद्धान्तितत्वात् । लक्ष्मीपार्वत्यादीनां ब्रह्मविष्ण्वादीनां वा शरीरगत एव स्त्रीत्वपुंस्त्वभेदो न त्वात्मगत इति कथं लक्ष्म्यादीनां स्त्रीणां प्रकृतित्वं, ब्रह्मादीनां पुंसामीश्वरत्वं च ? न कथमपि । जगन्नियमनादिकं तु विष्णोरिव लक्ष्म्या अपि सङ्गच्छत एवात्मत्वात्, अतो विष्णुरिव लक्ष्मीरपीश्वर एव, न माया । एवं ईश्वरत्वेन मायावत्त्वादेव लक्ष्म्यां मायाशब्दप्रयोगः । यदा तु लक्ष्म्या ईश्वरशक्तित्वेन परिग्रहस्तदा लक्ष्मीर्माया एव, न त्वीश्वरः- विवक्षाधीनत्वाच्छब्दप्रवृत्तेः ।

कथमन्यथा 'तव पूर्वपरिग्रहा'मित्युच्येत ? पूर्वपरिग्रहत्वं लक्ष्म्या विष्णोरनपायिन्याः परिग्रहात्साग्विष्णोर्मायावित्वासिद्धेः । नच प्रकृतिर्देहाद्याकारपरिणता, माया तु तदभिमानिदेवता लक्ष्मीरिति वाच्यं, देहाद्याकारपरिणतप्रकृतेरेव मायात्वात्, अग्न्यादीनां वागाद्यभिमानिदेवतात्वात्, विराट्पुरुषस्यैव कृत्स्नप्रपञ्चाभिमानिदेवतात्वात्, लक्ष्म्या एव विराट्पुरुषत्वे तल्लाभेऽपि मायात्वालाभात् । सति तु मायात्वे लक्ष्म्या अपि मिथ्यात्वापत्तेः । न हि निर्विशेषचैतन्यरूपा लक्ष्मीर्माया भवितुमर्हति, किं तु मायाविन्येव जगज्जननादिसामर्थ्यरूपमायाया लक्ष्म्यामपि सत्त्वात् ।

तस्माल्लक्ष्म्यादशक्तिरेव माया, न तु लक्ष्मीः । सा च शक्तिः 'निस्तत्त्वा कार्यगम्याऽस्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिव'दिति पञ्चदश्युक्तरीत्या निस्तत्त्वा मिथ्यैव । तदेवं मायामयत्वाद्बन्धमुक्त्यादिव्यवहारस्य मिथ्यात्वं सुस्थितम् ॥१८॥

बहूनामिति । पुरुषः बहूनां जन्मनामन्ते वासुदेवस्सर्वमिति ज्ञानवान् सन् मां प्रपद्यते । यद्वा पुरुषः बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् सन् वासुदेवस्सर्वमिति मां प्रपद्यते । अथ वा बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् पुरुषः वासुदेवस्सर्वमिति मां प्रपद्यते । स महात्मा सुदुर्लभः ।

पशुपक्ष्यादिबहुजन्मान्त इति भ्रान्तिवारणायाह—ज्ञानार्थसंस्काराश्रयाणामिति । आत्म-

पाकज्ञानः मां वासुदेवं प्रत्यगात्मानं प्रत्यक्षतः प्रपद्यते । कथम्? वासुदेवस्सर्वमिति । य एवं

साक्षात्कारजनकयोगादिसुकृतजन्यसंस्काराश्रयाणामित्यर्थः । अनेकेषु सहस्रेषु मनुष्यजन्मसु प्रायोगी कर्मी वा भूत्वा वेदान्तविचारं वा कृत्वा ज्ञानार्थसंस्कारमुपचित्येदानीं जन्मनि तत्संस्कारवशाद्वेदान्तविचारे प्रवृत्त्य ज्ञानं प्राप्तवानित्यर्थः । किं तद्ज्ञानमत आह—**परिपाकेति** । फलभूतमात्मसाक्षात्कारात्मकं ज्ञानं प्राप्त इत्यर्थः । आत्मैवेदं सर्वमित्यादिकां ज्ञानस्य परां काष्ठां प्राप्त इति वा । प्रपद्यते निरन्तरं भजते साक्षात्करोतीति वा ।

कथं प्रपद्यत इत्याक्षिपति—**कथमिति** । कथं ज्ञानवानिति वाऽऽक्षिपति—**कथमिति** । सर्वस्य वासुदेवत्वे स्वस्यापि वासुदेवत्वं सिद्धमिति भावः । यद्वा सर्वमप्यहमेव ममैव वासुदेवत्वात्सर्वस्य च वासुदेवमयत्वादिति भावः । *वसति सर्वभूतेष्विति वासुः, दीव्यति स्वयं प्रकाशत इति देवः,* वासुश्चासौ देवो वासुदेव आत्मा- आत्मन एव सर्वान्तरत्वात् स्वयंप्रभत्वाच्च । दीपादिप्रातिलोम्येनाञ्चति *भासत इति प्रत्यक्, दीपादयो हि स्वात्मानमन्यांश्च परस्मै भासयन्ति । आत्मा तु स्वात्मानमन्यांश्च* स्वस्मै भासयतीति दीपादिप्रातिलोम्यादात्मा प्रत्यक्छब्दवाच्यः । यद्वा प्रति सर्वमञ्चति गच्छति *व्याप्नोति जानातीति वा प्रत्यक्, सर्वव्यापी सर्वसाक्षी चेत्यर्थः । अतति सर्वं व्याप्नोतीत्यात्मा, उभयोः* कर्मधारयः । प्रत्यगात्मा अहंशब्दलक्ष्यार्थः कूटस्थः; तच्छब्दलक्ष्यार्थस्तु परमात्मा; उभयोश्च चिन्मात्रत्वादेकत्वं 'तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मी'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । अतएव भाष्ये क्वचिद्वासुदेवं परमात्मानं क्वचित्प्रत्यगात्मानं च प्रतिपादयति भाष्यकारः । प्रत्यगात्मपरमात्मशब्दयोरेकार्थवाचित्वाभिप्रायात् ।

स इति तच्छब्दार्थमाह—**य इति** । सर्वेषामात्मा सर्वात्मा तं सर्वभूतात्मभूतमित्यर्थः । नारायणं परमात्मानं वासुदेवमेवमुक्तरीत्या वासुदेवस्सर्वमिति विषयेत्यर्थः । यः प्रपद्यते स इत्यर्थः ।

महात्मा समाभ्यधिकरहितः, समाभ्यधिकराहित्यं हि महत्त्वं; तच्चात्मनः स्वतस्सिद्धमेव । आत्मान्यस्य सर्वस्य मिथ्यात्वेन तस्य समाभ्यधिकवस्तुरहितत्वात् । आत्मान्यं वस्तु तु जगदस्त्येव यावद्व्यवहारम् । व्यवहारेऽपि आत्मनस्समधिकं वा वस्तु नास्ति । आत्मन एकस्यैव चेतनत्वादीश्वरत्वाच्च । आत्मान्यस्य जगतोऽचेतनत्वात्परतन्त्रत्वाच्चेति भावः । अत उक्तं 'न तत्समोऽन्योऽस्त्यभ्यधिको'वेति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेरिति भावः । न च ईश्वरपरा सा श्रुतिर्न ज्ञानिपरेति वाच्यं, ज्ञानिन आत्मत्वादात्मन ईश्वरत्वाच्च सर्वासामपीश्वरपरश्रुतीनां ज्ञानिनि समन्वयलाभात् । यथा अज्ञानिनि जीवे सर्वजीवश्रुतिसमन्वयलाभः ।

नन्वज्ञस्य जीवत्वमनुभवसिद्धं, प्राज्ञस्येश्वरत्वं तु नानुभवसिद्धं, यस्मिन् कस्मिन्नपि ज्ञानिनि सर्वज्ञत्वसत्यकामत्वादीश्वरधर्माणामनुपलम्भादिति चेत्, उच्यते—सर्वं ब्रह्मेति ज्ञानमेव सर्वज्ञत्वं, न तु सर्वप्रपञ्चद्रष्टृत्वम् । तथा सत्ये आत्मनि काम एव सत्यकामत्वं, न त्वमोघतृष्णत्वम् । तच्च ज्ञानिनि दृश्यत एवेति ।

अथ वा ये सर्वज्ञत्वादयो धर्मा भवद्भिरीश्वरे दृश्यन्ते न ते धर्मा ईश्वरगताः, किं तु मायागता एव- सच्चिदानन्दा एवेश्वरगतधर्माः । ते तु ज्ञानिन्यपि सन्तीति ।

यद्वा विष्ण्वादिशरीरोपाधिके आत्मनि ये सर्वज्ञत्वादिधर्मास्सन्ति ते ज्ञानिशरीरोपाधिकेऽप्यात्मनि सन्त्येव- आत्मन एकत्वात् । नचैवमज्ञानिशरीरोपाधिकेऽप्यात्मनि सन्तीति वाच्यं, इष्टापत्तेः । परं तु अज्ञ आत्मानं न वेत्तीत्यत उक्तम्—ज्ञानिशरीरोपाधिकेति । तथा च एकस्यैवात्मन ईश्वरस्य विष्ण्वादिशरीरप्रदेशेषु सर्वज्ञत्वाद्युपलम्भः । अस्मदादिशरीरदेशेषु तु किञ्चिद्ज्ञत्वाद्युपलम्भः । इयं च निष्प्रदेशे आत्मनि प्रदेशकल्पना मायिक्येव । यथा एकस्मिन्नेव गगने कचित्प्रदेशे बहुजलमेघोपलम्भः, कचिन्निर्जलमेघोपलम्भः तद्वत् । अतो न जीवेश्वरभेदावकाशः सर्वज्ञत्वादिधर्मनिमित्तः कल्पयितुं शक्यते आत्मनि पूर्णे एकरूपे ।

वस्तुनस्तु हिरण्यगर्भचतुर्भुजत्रिलोचनषडाननगजाननलक्ष्मीपार्वतीसरस्वतीप्रभृतयः इन्द्रयमवरुणादयः आदित्यचन्द्राग्न्यादयः पितरो वसवस्सिद्धसाध्यादयो मनुष्याः पशुपक्षिसरीसृपकीटादयः व्रीहिवृक्षलतादयः स्थावराश्च सर्वेऽपि प्राणिनः जीवा एव- 'जीवप्राणधारणे' इति धातोः प्राणित्वस्य प्राणधारणस्य जीवधर्मत्वात् । 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र'• इति श्रुत्या ईश्वरस्याप्राणत्वाच्च । न चाप्राणाः पाषाणादय ईश्वर इति वाच्यं, तेषां शुभ्रत्वभारूपत्वाद्यभावात् । हिरण्यगर्भादीनां जीवत्वस्य सूत्रभाष्यादिसिद्धत्वात् । 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इति श्रुत्या हिरण्यगर्भस्यैव प्रथमजीवस्योक्तत्वात् । चतुर्भुजादीनां सर्वेषां हिरण्यगर्भसन्ततिगतत्वात् । विराट्पुरुषस्यापि हिरण्यगर्भपुत्रत्वात् । हिरण्यगर्भश्च सत्यलोकस्वामी ब्रह्मा । ईश्वरो हि स्वयमविकारी सन् हिरण्यगर्भादिद्वारेण सृष्ट्यादिकं करोति । अत एव 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वमुपपद्यते ।

एवं चतुर्भुजत्रिलोचनयो रक्षकत्वनाशकत्वे । त्रयोऽपीमे सत्यलोकाधिपतय एवेति केचित् । एकस्यैव सत्यलोकस्य सत्यवैकुण्ठकैलासात्मना भेदादिति । यथैकैव भूः भारतादिखण्डभेदभिन्ना । वैकुण्ठकैलासौ सत्यादर्वाक्तनावित्यन्ये । अयमेव सत्यलोकः सगुणमुक्तिक्षेत्रमिति व्यवह्रियते । इमे ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयोऽपि स्वयम्भुव इति केचित् । हिरण्यगर्भ एव स्वयम्भूः विष्णुरुद्रौ तत्पुत्राविति परे । विष्णुः स्वयम्भूः, ब्रह्मा तत्पुत्रो रुद्रस्तु तत्पौत्र इत्यपरे । रुद्रस्स्वयम्भूः, ब्रह्मविष्णू तत्पुत्रावित्यन्ये । स्वयं प्रभवत्वेऽपि मायाया इवैषामुत्पत्तिलक्षणो विकारोऽस्त्येव । स्वयं भवति जायत इति स्वयम्भूरिति व्युत्पत्तेः । -मायामयत्वाच्च तद्वन्महादीनाम् । ततश्च सर्वथा शरीरेन्द्रियप्राणमनोभृत एते त्रयोऽपि कार्यत्वाज्जीवा एव । एक एव ह्यज ईश्वरः- अशरीरत्वात्तस्य जन्मायोगात् । सशरीराणां च जन्ममरणयोरवर्जनीयत्वाज्जन्ममरणादिविकारशालिनो ये ते जीवास्संसारिण एवेति सिद्धान्तात् । हिरण्यगर्भस्य द्विपरार्धावसायित्वेन नाशश्रवणात् । तस्मादर्वाक्तनानां ब्रह्मदिनप्रलयादिष्वेव नाशसम्भवात् । एवं हिरण्यगर्भस्यैव जन्ममृत्युमत्त्वेन जीवत्वे तत्स्रष्टानामिन्द्रादीनां देवानां दक्षादीनां प्रजापतीनां सनकादीनां परमहंसानां नारदादीनामृषीणां पितृसिद्धसाध्यादीनां मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां वृक्षादीनां वा

न्ममृत्युग्रस्तानां जीवत्वे का विप्रतिपत्तिः ? न कापीत्यर्थः । एवं रामकृष्णाद्यवताराश्च वैष्णवास्शरीरित्वेन जन्मजरामरणसुखदुःखादिविकारमत्त्वाज्जीवा एव । विष्णोरेव शरीरित्वेन लक्ष्मीवियोगसंयोगादिसुखदुःखादिमत्त्वेन च जीवत्वे का पुनस्तदवताराणां जीवत्वे विप्रतिपत्ती रामकृष्णादीनाम् ? तथा च जन्मादिविकारवत्त्वस्य जीवलिङ्गत्वात्सशरीरस्य च जन्मादिविकारवत्त्वात्सशरीरा ब्रह्मविष्ण्वादयस्सर्वेऽपि जीवा एव । अशरीर एक एवात्मा । एवंस्थिते जीवेश्वरविभागे ये सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वोपलक्षितेश्वरत्वेन त्वदान्यस्य वा अभिमताः ब्रह्मविष्णुरुद्रादयस्ते सर्वेऽपि जीवा एवेति कथं जीवस्यासार्वज्ञत्वासर्वशक्तित्वासम्भवः ? कथं वा निर्विकारे ईश्वरे निर्धर्मके सर्वज्ञत्वादिसम्भवः ? तस्मात् किंचिद्ज्ञत्वादिगुणवानिव सर्वज्ञत्वादिगुणवानपि जीव एवेश्वरः । ब्रह्मादिष्वीश्वरत्वव्यवहारस्तु भूपालादिषु नृणामीश्वरत्वव्यवहारवत् । जीवोपि भूपालो यथा प्रजाः पालयन्नीश्वर इत्युच्यते, तथा ब्रह्मादिरपि लोकान् सृजन् अवन् हरंश्चेश्वर इत्युच्यते । नच 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुत्या सृष्टिस्थितिलयानामीश्वरधर्मत्वमुक्तमिति वाच्यं, अस्मदादिशरीरसृष्टिस्थितिलयहेतुब्रह्मादिजीवसृष्टिस्थितिलयहेतुत्वेन परमकारणत्वादीश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिव्यवहारः । यथा पुत्रदेहसृष्टिहेतुं पितृदेहं सृष्टवतः पितामहदेहस्य पुत्रदेहस्रष्टृत्वं तद्वत् । यथा वा भूखण्डपालकराजाधिराजस्य भूपालकत्वं तद्वत् । यथा प्रजापतिद्वारा हिरण्यगर्भस्य जगत्स्रष्टृत्वं तथा हिरण्यगर्भद्वारा जगत्स्रष्टृत्वमीश्वरस्येति बोध्यम् । हिरण्यगर्भाद्याकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वाद्वा हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तजगदाकारेण विवर्तमानत्वाद्वा । तस्माद्धिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तयावच्छरीरिजातस्य सिद्धं जीवत्वम् । तत्र केषांचित्सर्वज्ञत्वं केषां चित् किञ्चिद्ज्ञत्वं च तरतमभावेन सिद्धम् । अतो न ज्ञानिन्यात्मनीश्वरधर्मसर्वज्ञत्वाद्यसम्भवदोषः- सर्वज्ञत्वादीनामीश्वरधर्मत्वाभावात्, जीवधर्मत्वाच्च । बुद्धिधर्मा हि ते । साभासबुद्ध्यश्च जीवास्संसारिणः । नच 'सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुतिविरोधः, सर्वावभासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वस्य तत्र विवक्षितत्वात् ।

अथ वा क्षेत्रशब्दवाच्यं सर्वं जगदात्मैक एव जानातीति स क्षेत्रज्ञस्सर्वज्ञ एव । य एनं क्षेत्रज्ञमात्मानं वेद स ज्ञान्यपि सर्वज्ञ एव । एवं क्षेत्रज्ञात्मवित्त्वादेव हिरण्यगर्भादीनां सर्वज्ञेश्वरत्वम् । न च हिरण्यगर्भादयो जीवा इति पूर्वोक्तविरोधः, कार्यकरणसङ्घाताभिमानिदृष्ट्या तेषां जीवत्वमात्मदृष्ट्या त्वीश्वरत्वमिति सिद्धान्तेनाविरोधात् । यं कार्यकरणसङ्घातं चतुर्मुखत्वचतुर्भुजत्वत्रिलोचनत्वद्विभुजत्वचतुष्पात्त्वादिविशेषवन्तं त्वं ब्रह्मविष्णुरुद्रमनुष्यपश्वादिं मन्यसे, स सर्वोपि जीव एव विकारित्वात् । यस्तु तस्य सर्वस्यान्तर आत्माऽदृश्यस्य द्रष्टा क्षेत्रज्ञ आत्मा ईश्वरः, स चैक एवेति ज्ञानी ईश्वर एवात्मत्वात् । अज्ञास्तु जीवा एवानात्मत्वात् । कार्यकरणसङ्घातं हि ते अनात्मानमात्मानं मन्यन्ते । श्रुतयश्च- हिरण्यगर्भादीन् क्वचिदीश्वरान् ब्रुवन्ति आत्मदृष्ट्या, क्वचिज्जीवान् ब्रुवन्ति सङ्घातदृष्ट्येति न विरोधः ।

नन्वेवं संसारिजीवस्यासंसार्यात्मनश्च भेदे सिद्धे कथमद्वैतसिद्धिरिति चेदुच्यते—यस्सङ्घातमात्मानं मन्यते स सङ्घाताभिमानी जीव एव वेदान्तश्रवणादिना ज्ञातविवेकस्सन् सङ्घातातिरिक्तक्षेत्रज्ञमेवात्मानं मन्यते । स च क्षेत्रज्ञ आत्मैव भवति । तथा च जीवस्यैव वस्तुतः क्षेत्रज्ञत्वादद्वैतसिद्धिः ।

सर्वात्मान मां नारायणं प्रपद्यते स महात्मा, न तत्समोऽन्योस्ति, अधिको वा । अतः सुदुर्लभः, 'मनुष्याणां सहस्रे'ष्विति हि उक्तम् ॥१९॥

आत्मैव सर्वं वासुदेव इत्येवमप्रतिपत्तौ कारणमुच्यते—

कामैस्तैस्तैर्हृतज्ञानाः प्रपद्यन्तेऽन्यदेवताः ।
तं तं नियममास्थाय प्रकृत्या नियतास्स्वया ॥२०॥

कामैरिति । कामैस्तैस्तैः पुत्रपशुस्वर्गादिविषयैर्हृतज्ञानाः अपहृतविवेकविज्ञानाः, प्रपद्यन्ते अन्यदेवताः प्राप्नुवन्ति वासुदेवादात्मनः अन्याः देवताः, तं तं नियमं देवताराधनाय प्रसिद्धो

ननु यस्सङ्घात क्षेत्रज्ञं वा आत्मानं मन्यते स किमात्मा ? उतान्य ? नाद्य - आत्मनस्तथाविध मननासम्भवात् । नान्त्य - अन्यस्य आत्मबुद्ध्ययोगात् क्षेत्रज्ञे । तद्योगे वा तद्बुद्धेर्भ्रान्तिरूपत्वादिति चेन्नैवम्—आत्मैव मायया प्राप्तजीवभावस्सन्नात्मानं मायया सङ्घातं मन्यते, विद्यया त्वात्मानं क्षेत्रज्ञं कूटस्थमिति । यथा पुरुष आत्मानं निद्रया हस्त्यादिरूपं मन्यते, प्रबोधे तु यथापूर्वं मनुष्यं तद्वत् । नच कथमपि कार्यात्मन माययापि विकारिजीवत्वमिति वाच्यं, मायाया तर्काद्यसम्भवात् । रज्ज्वादेरपि मायया सर्पाद्याकारेण प्रतीयमानत्वात् । वस्तुत आत्मनि जीवत्वासम्भवस्य चास्माकमलङ्कारत्वात् ।

तस्मादेक एवात्मा क्षेत्रज्ञ ईश्वर मायया हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तशरीरिजीवभावमापन्नस्सन् बद्ध इव मुमुक्षुरिव मोक्षाय यतमान इव प्रतिभाति, मुक्त इति च व्यवह्रियते, वस्तुतस्तु नात्मनि बद्धमुक्तादिव्यवहार - 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो नच साधक । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थ'तेति शास्त्रात् । य एवमात्मतत्त्ववित्स ज्ञानी सर्वज्ञ ईश्वर आत्मा नारायण एव ।

एवंविधश्च ज्ञानी दुर्लभ एवेत्याह—अत इति । अनेकजन्मसञ्चितज्ञानार्थसंस्कारपरिपाकजन्यत्वादात्मज्ञानस्येत्यर्थ । स ज्ञानी सुन्दु दुर्लभ. प्राप्तुमशक्य । अस्य दुर्लभत्वे पूर्वोक्तगीतावाक्यमेव प्रमाणयति—मनुष्याणामिति । अनेकसहस्रेष्वपि मनुष्येषु तत्त्वविदेकोपि लभ्येत वा नवेति भाव । एवं ज्ञानिदौर्लभ्योक्त्या आत्मतत्त्वज्ञानस्य दुर्लभत्वं सिद्धं, तेन च आत्मनो दुर्लभत्वं सिद्ध्यति । इदं चात्मनो दुर्लभत्वमाश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनमिति प्रागेवोक्तम् । अहो भगवन्माया ! यत्र सर्वात्मभूतत्वेन सर्वप्रत्यक्षं सर्वसुलभमपि कूटस्थचैतन्यमासीत्परोक्षं सुदुर्लभम् । यतश्चात्मन्यप्यनात्मभ्रमोऽनात्मन्यप्यात्मभ्रमो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां सर्वेषां जीवानाम् ॥१९॥

कामैरिति । ननु सर्वोपि आत्मैव वासुदेवस्सर्वमिति कुतो न प्रतिपद्यत इत्याशङ्कते— आत्मैवेति । वासुदेव आत्मैव सर्वमित्येवमप्रतिपत्तौ प्रतिपत्त्यभावे, सर्वस्येति शेष । अन्यदेवता इति किमपेक्षयान्यत्वमत आह—आत्मनो वासुदेवादिति । देवता इत्येतावति मनुष्यादवदेवदेवतानाम प्यनात्मत्व देवत्वादेरशरीरधर्मत्वात् । अन्यशब्दस्तु स्पष्टार्थ । आत्मनस्सकाशादनात्मानो देवा अन्या इति देवतानामनात्मतां स्फुटयितुमन्यशब्दप्रयोग इति भाव ।

यो यो नियमस्तं तं आस्थाय आश्रित्य अधिष्ठाय प्रकृत्या स्वभावेन जन्मान्तरार्जितसंस्कारविशेषेण नियताः नियमिताः, स्वया आत्मीयया ॥२०॥

यो यो यां यां देवता जन्मान्तरे आराधितवान् तत्संस्कारवशादिह जन्मनि स स तां तां भजत इत्याह—**प्रकृत्या नियाः स्वयेति** ।

अत्र रामानुजः—प्रकृत्या पापवासनया नियता अन्यदेवता विष्णुव्यतिरिक्तेन्द्रादिदेवता आश्रित्यार्चयन्ते इति,

तदसत्—पापवासनया नियतानां देवताभजनायोगात्, देवतानाराधकानां नास्तिकानां पापिनां सत्त्वात्, विष्णुदेवाराधनवदिन्द्ररुद्रादिदेवाराधनस्यापि पुण्यवासनाप्रयुक्तत्वात्, इन्द्रादिदेववद्विष्णुदेवस्यापि देवत्वजातिमत्त्वेन तदाराधकस्य रुद्रादिदेवाराधकेभ्य उत्कर्षस्य दुर्वचत्वात् । यथा विष्णुविग्रहश्शुद्धसत्त्वमयस्तथा शिवविग्रहोऽपि शुद्धसत्त्वमय एव । एवं ब्रह्मादिविग्रहा अपि सत्त्वमया एवेति वैष्णवशैवहैरण्यगर्भकौमारशाक्तेयादिप्रवादात्, नृसिंहाद्यवतारेषु विष्णोरपि तमोगुणदर्शनात्, दक्षिणामूर्त्याद्यवतारेषु शिवस्यापि सत्त्वगुणदर्शनात् ।

एकस्यैवेश्वरस्यात्मनः मायाविनः मायानिष्ठसत्त्वादिगुणभेदेन स्रष्टृत्वविवक्षायां ब्रह्मेति, पालकत्वविवक्षायां विष्णुरिति, संहर्तृत्वविवक्षायां रुद्र इति च नामभिर्व्यवहारः, न तु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां शरीरिणामीश्वरत्वं शरीरित्वेश्वरत्वयोर्विरुद्धत्वादिति सिद्धान्तेन विष्णुदेवस्य सत्त्वमयत्वं, ब्रह्मदेवस्य राजसत्वं, रुद्रदेवस्य तामसत्वं वा कल्पयितुमशक्यं हि- सर्वेषामपि देवानां सात्त्विकत्वान्मनुष्याणां राजसत्वाद्वृक्षादीनां तामसत्वाच्च सत्त्वगुणोद्रेकं विना देवजन्मायोगात् ।

मलिनसत्त्वात्मिकाऽविद्या हि जीवोपाधिश्शुद्धसत्त्वात्मिका तु मायेश्वरोपाधिरिति स्थिते कथं मायोपाधिकयोर्ब्रह्मरुद्रयो राजसतामसत्वे ? कथं वा एकस्येश्वरस्य त्रित्वप्रसक्तिः ? तस्मान्न ब्रह्मविष्णुरुद्रास्त्रयोऽपि शरीरिण ईश्वरभूताः, किं तर्हि एकस्यैवेश्वरस्य ब्रह्मविष्णुरुद्रनामानि सृष्टिस्थितिसंहारप्रयुक्तानि । ततश्च अन्यदेवतापदेनैव विष्णुदेवोऽपीन्द्ररुद्रब्रह्मादिदेववद्गृह्यते देवत्वात् । तस्य च विष्णुदेवस्यान्यत्वमात्मापेक्षयास्ति । अनात्मत्वाद्देवस्य मनुष्यादिवत् । एवमात्मनोऽन्यान्विष्णुं रुद्रं ब्रह्माणमन्यं वा यो य उपास्ते स सर्वोऽपि तत्कामहृतज्ञान एव- यो निष्कामो मोक्षकामो वा स एकं एवात्मानमुपास्ते प्रपद्यते वा; ये तु चित्तशुद्ध्यर्थं निष्कामा अपि विष्ण्वादीनुपासते ते तु मध्यस्था एव, न त्वज्ञानाः प्राज्ञा इति बोध्यम् । साकारब्रह्मोपासनत्वाचस्य ।

न च 'मोक्षमिच्छेज्जनार्दना'दिति स्मरणाद्विष्णूपासनं मोक्षप्रदमिति वाच्यं, तत्र जनार्दनशब्दस्यात्मवाचित्वात् । अथ वा चित्तशुद्धिद्वारा विष्णूपासनं ज्ञानप्रदत्वान्मोक्षप्रदमिति । एवं 'ज्ञानं महेश्वरादिच्छे'दिति महेश्वरोपासनस्यापि ज्ञानप्रदत्वमुक्तमेव ।

किं बहुना ! निष्कामस्सन् यं कमपि देवं सर्वेश्वरत्वेनोपास्ते चेत्तेन चित्तशुद्धिर्भवेदेव, न तु विष्णुमेवेत्यादिर्नियमः- निर्गुणब्रह्मणि कल्पितानां सर्वासां व्यक्तीनां सगुणब्रह्मत्वेन व्यपदेशात्- मायया

तेषां च कामिनाम्—

> यो यो यां यां तनुं भक्तः श्रद्धयार्चितुमिच्छति ।
> तस्य तस्याचलां श्रद्धां तामेव विदधाम्यहम् ॥२१॥

य इति । यो यः कामी यां यां देवतातनुं श्रद्धया संयुक्तः भक्तश्च सन्नर्चितुं पूजयितुमिच्छति, तस्य तस्य कामिनः अचलां स्थिरां श्रद्धां तामेव विदधामि स्थिरीकरोमि॥२१॥

शरीरेन्द्रियादियुक्तं ब्रह्म हि सगुणब्रह्म । इदं सगुणब्रह्मत्वं पाषाणदार्वादिष्वप्यस्ति । कथमन्यथा श्रीरङ्गनायकजगन्नाथस्वाम्यादीनां सगुणब्रह्मत्वम् ? परंत्वज्ञा पाषाणादिकं सगुणब्रह्मेति न जानन्ति, किं तु पाषाणत्वादिरूपेणैव प्रतिपद्यन्ते । अत एव 'वासुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदुर्लभ' इत्युक्तम् ।

न च निर्गुणब्रह्मविदेव महात्मेति वाच्यं, निर्गुणब्रह्मविदेव सगुणब्रह्मविच्च । न हि निर्गुणत्वसगुणत्वयोर्भेदेऽपि ब्रह्मभेदः । निर्गुणमेकमेव ब्रह्म सर्वजगद्रूपेण सगुणं सत्परिणतं माययेति यो वेद स एव हि ब्रह्मवित् । स एव महात्मा ।

तस्मादिन्द्रादिदेववद्विष्णुदेवोऽप्यनात्मैव । अथ वा विष्णुदेववदिन्द्रादिदेवोऽपि सगुणब्रह्मैवेति न रुद्रादिदेवोपासनापेक्षया विष्णुदेवोपासनस्य प्राशस्त्यं, किं तु सर्वदेवभजनापेक्षया आत्मभजनमेव प्रशस्तमिति स्थितम् ॥२०॥

यो य इति । तेषां च कामिनां मध्ये तनुं देवतामित्यर्थः । आत्मनि देवतात्वादिजात्यभावात् । शरीर एव तत्सत्त्वात् । अनेन च ये देवतोपासकास्ते अनृतजडदुःखात्मकशरीरोपासका एव, न त्वात्मोपासका इति स्पष्टम् । यो यो भक्तः यां यां तनुं श्रद्धया अर्चितुमिच्छति तस्य तस्य तामेव श्रद्धामहमचलां विदधामि; तामेव तत्तद्देवताविषयामेवेत्यर्थः ।

अत्र रामानुजः—यां यामादित्यादिरूपामन्तर्यामिणो मम तनुमिति । 'य आदित्ये तिष्ठन् यस्यादित्यश्शरीर'मिति श्रुतेरित्याह । तदस्मन्मतरीत्या युक्तमपि त्वन्मतरीत्या विरुद्धमेव ।

तथाहि- चिदचिद्विशिष्टस्सकलकल्याणगुणनिलयः दिव्यमङ्गलविग्रहो हि विष्णुः शङ्खचक्रादिदिव्यायुधधरः परमेश्वरस्तव मते, तस्य कथमन्तर्यामित्वम् ? कथं वा आदित्यादिशरीरवत्त्वम् ? आदित्यादिशरीराणि हि तत्तदभिमानिजीवसम्बन्धीनि, तत्तच्छरीरसम्बन्धादेवादित्यादीनां जीवत्वव्यवहारात् । जीवस्य च शरीरकत्वस्य शारीरकसूत्रभाष्यादौ स्थापितत्वात् ।

न चादित्यादिशरीरेषु आदित्यादिजीवास्सन्ति, तेष्वीश्वरोऽस्तीति वाच्यं, अणुपरिमाणेषु निरवयवेषु च जीवेषु दिव्यमङ्गलविग्रहस्येश्वरस्य सत्तायोगान्मध्यमपरिमाणस्य चिदचिद्विशिष्टस्य च चिदन्तःस्थित्ययोगात् ।

अस्मन्मतरीत्या तु सर्वात्मन ईश्वरस्य सर्वमपि शरीरभूतमेवेति सर्वमेतदनुपपत्ति. । नैवं सर्वस्यापीश्वरशरीरत्वे अशरीरेश्वरश्रुतिविरोध इति वाच्यं, वस्तुतोऽशरीरस्यापीश्वरस्य मायया शरीरत्वमिति सिद्धान्तात् । न च माययाप्यशरीरस्य कथं शरीरत्वमत इति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवात् । असम्भावितसर्वसम्भावनस्यैव मायात्वात् ॥२१॥

यथैव पूर्वं प्रवृत्तः स्वभावतः यो यः यां यां देवतातनुं श्रद्धया अर्चितुमिच्छति—

स तया श्रद्धया युक्तस्तस्याराधनमीहते ।
लभते च ततः कामान् मयैव विहितान्हितान् ॥२२॥

स इति । स तया मद्विहितया श्रद्धया युक्तस्सन्, तस्याः देवतातन्वाः राधनं आराधनमीहते चेष्टते लभते च; ततस्तस्या आराधिताया देवतातन्वाः कामान् ईप्सितान् मयैव परमेश्वरेण सर्वज्ञेन कर्मफलविभागज्ञतया विहितान्निर्मितान् हि यस्माच्ते भगवता विहिताः कामाः तस्मात्तानवश्यं लभत इत्यर्थः। 'हिता'निति पदच्छेदे हितत्वं कामानामुपचरितं कल्प्यम्; न हि कामा हिताः कस्यचित् ॥२२॥

स इति । मद्विहितया मया स्थिरीकृतयेत्यर्थः । नतु मयोत्पादितयेति स्वभावत एवोत्पन्नत्वात् । देवतातन्वाः देवतारूपायास्तन्वा इत्यर्थ. । देवतायाः कार्यकरणसङ्घाताभिमानीन्द्रादिजीवस्य तनुश्शरीरं तस्या इति वा । चेष्टते करोति तस्यास्सकाशात् राधनमाराधनं पूजामिति यावत् । स्वाभाविकश्रद्धया देवतामर्चितुमिच्छति । मत्स्थिरीकृतश्रद्धया तु देवतामर्चतीति विवेक. । विहितान्निर्मितान्न तु दत्तानित्यर्थः । एतद्देवतोपासकस्य एतत्कामलाभ इति सव्यवस्थं निर्मितानित्यर्थः । एतेनेश्वरकृतां व्यवस्थामनतिक्रम्यैव तत्तद्देवतास्तं तं कामं तस्मै तस्मै सेवकाय दिशन्ति, नतु स्वातन्त्र्येणेति सर्वस्येश्वरपारतन्त्र्यं सूचितम् । स तया श्रद्धया युक्तस्सन् तस्याराधनमीहते मयैव विहितान् तान् कामान् ततो लभते च ।

हिशब्दस्य शेषपूरणेन वाक्यान्तरत्वं दर्शयति— हि यस्मादिति । यस्माच्ते कामा मयैवैतदर्थं विहितास्तस्मादेते तान् कामान् लभन्ते तत्तद्देवताद्वारेणेत्यर्थः । हिशब्दमात्रस्य वाक्यान्तरीकरणमस्वरसमित्यभिप्रेत्याह—हितानिति । हितप्रायानित्यर्थः । कामिभिर्हि तत्त्वेनाभिप्रेतानिति यावत् । उपचरितमारोपितमित्यर्थः । गौणोऽयम् । कामेषु हितत्वव्यवहारो न मुख्य इति भावः । तत्रोपपत्तिमाह—*न हीति । प्रिया एव कामा न तु हितास्संसारबन्धहेतुत्वादिति भावः ।*

हि तानिति पदच्छेदेऽपि हिशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थमुक्त्वा एकवाक्यान्वयस्सुकर एव, परं तु ईश्वरो देवतोपासकार्थं कामान्निर्मितवानिति कोऽपि न वेदेति तदर्थस्याप्रसिद्धत्वाद्धिशब्दस्यात्र प्रसिद्ध्यर्थकथनमनुपपन्नमिति भाष्यकारहृदयम् । मयैव विहितानिति पदाभावे तु उपासको देवतायास्सकाशात्कामान् लभत इत्येतावत उक्तौ हिशब्दस्य प्रसिद्ध्यर्थत्वमुपपद्यत एव- तदर्थस्य सर्वविदितत्वात् ।

रामानुजस्तु- तत्तद्देवताराधकस्यापि तत्तत्कर्मानुगुणः तत्तत्फलप्रदोऽहमेवेति व्याचख्यौ; तदपि युक्तमेव—तत्तत्फलप्रदद्देवताकारपरिणतमायाधिष्ठानस्येश्वरस्य तत्तत्फलप्रदत्वमिति । वस्तुतः फलप्रदत्वं तु विरुद्धमेव निर्धर्मकत्वादात्मन· ॥२२॥

यस्मादन्तवत्साधनव्यापारा अविवेकिनः कामिनश्च ते, अतः—

अन्तवत्तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ।
देवान् देवयजो यान्ति मद्भक्ता यान्ति मामपि ॥२३॥

अन्तवदिति । अन्तवद्विनाशि तु फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसां अल्पप्रज्ञानाम् । देवान् देवयजो देवान् यजन्त इति देवयजः, ते देवान् यान्ति । मद्भक्ता यान्ति मामपि । एवं समानेऽप्यायासे मामेव न प्रपद्यन्ते अनन्तफलाय । अहो ! खलु कष्टतरं वर्तते इत्यनुक्रोशं दर्शयति भगवान् ॥२३॥

किं निमित्तं मामेव न प्रपद्यन्ते इत्युच्यते—

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानन्तो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥२४॥

अव्यक्तमिति । अव्यक्तमप्रकाशं व्यक्तिमापन्नं प्रकाशं गतमिदानीं मन्यन्ते मां नित्यप्रसिद्धमीश्वरमपि सन्तं अबुद्धयो अविवेकिनः परं भावं परमात्मस्वरूपमजानन्तोऽविवेकिनः ममाव्ययं व्ययरहितमनुत्तमं निरतिशयं मदीयं भावमजानन्तो मन्यन्त इत्यर्थः ॥२४॥

अन्तवदिति । अन्तवान् साधनव्यापारः कारकव्यापारो येषां ते अन्तवत्साधनव्यापाराः । अतः कामिनामन्तवत्साधनव्यापारत्वादित्यर्थः । अल्पमेधसां 'नित्यमसिच्प्रजामेधयो'रित्यसिच् । यजन्ते पूजन्ते । यजदेवपूजादिष्विति धातुपाठः । मद्भक्ता आत्मसेविनः, मामात्मानमनादिमनन्तं सच्चिदानन्दमयमीश्वरं परब्रह्म यान्ति; मुच्यन्त इति यावत् । आयासो भजनश्रमः । इदं च देवयजनात्मभजनक्लेशसाम्यप्रतिपादनं स्थूलदृष्ट्यैव । सूक्ष्मदृष्ट्या तु अनेककारणोपसंहारपूर्वकदेवयजनमेवातिक्लेशावहमात्मयजनं तु सुलभमेव ।

'आत्मत्वात्सर्वभूतानां सिद्धत्वादिह सर्वत्र' इति प्रह्लादेनोक्तत्वाद्भागवते कारकोपसंहाराभावाच्च न कश्चिदपि क्लेशः । किंतु विषयप्रवणस्य मनस आत्मन्यवस्थापनमेवेह क्लेशः । तथाविरक्तानां दुष्करमपि विरक्तानामभ्यासवशेन सुकरमेव । विरक्तानां सन्न्यासिनामेव चात्मभजनेऽधिकार इति प्रागेवोक्तम् । तथाच देवयजने वाचिककायिकमानसिकक्लेशास्त्रयस्सन्ति, आत्मभजने तु मानसिकक्लेश एक एव । तस्मादात्मभजने देवयजनवन्नातीवायास इति बोध्यम् ।

अनन्तफलाय मोक्षायात्मसायुज्यायेति यावत् । कष्टतरमतिकष्टं वर्तते जनानामिति शेषः । अल्पमेधसां तेषां तु तत्फलमन्तवद्भवति । तुशब्दात्माज्ञानां निष्कामानां मद्भक्तानामनन्तं फलं भवतीति सूच्यते ॥२३॥

अव्यक्तमिति । नन्वनन्तफलाय किमिति सर्वे परमात्मानमेव न प्रतिपद्यन्त इत्याक्षेपसङ्गतिं पूर्वोत्तरश्लोकयोर्दर्शयति—किंनिमित्तमिति । केन निमित्तेनेत्यर्थः । अबुद्धयः ममाव्ययमनुत्तमं परं भावमजानन्तस्सन्तः मामव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते । व्यक्तमिति भावेक्तः । व्यक्तिः प्रकाश इति

यावत् । तन्न विद्यते यस्य तमव्यक्तम्; प्रकाशोऽत्र ज्ञानम्; तथा चाव्यक्तमज्ञातमिति फलितार्थः । व्यक्तिमापन्नं व्यक्तं ज्ञातमिति यावत् । मन्यन्ते सम्भावयन्ति उत्प्रेक्षन्त इति यावत् । नित्यप्रसिद्धं सदाप्यपरोक्षमात्मत्वादिति भावः । परमुत्कृष्टं भावं स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं रूपमित्यर्थः । व्ययो नाशो विकार इति वा । न विद्यते उत्तमो यस्मात्तमनुत्तमम् ।

मदीयं ममेदं 'वृद्धाच्छ॰' राहोश्शिर इतिवद्भेदनिर्देश औपचारिकः । ईश्वरस्यैव सच्चिदानन्द-रूपत्वेन सच्चिदानन्दानामीश्वरीयत्वायोगात् । अत एव हि आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः । अपृथक्त्वेपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति प्रोक्तमार्यैः । विषयानुभवश्चैतन्यं, नित्यत्वं सचेति विवेकः ।

आत्मैवेश्वर इत्यविदित्वा परोक्षमीश्वरं वैकुण्ठादिगतं विष्ण्वादिकं मन्यमानाः परोक्षो विष्णु-रीश्वरोऽधुना श्रीकृष्णरूपेण भक्तानुग्रहार्थं दुष्टशिक्षणार्थं चावतीर्ण इति आत्मानात्मविवेकशून्या ईश्वर-तत्त्वमविद्वांसो मूढा जना मन्यन्त इति निर्गलितार्थः । एतेनात्मपरमात्मभेदवादिनो द्वैतिनो विशिष्टा-द्वैतिनश्च निरस्ताः ।

न च सर्वेश्वरो विष्णुरजहत्स्वभाव एव; वसुदेवसूनुरवतीर्ण इति ममैवं परं भावमजानन्तः प्राकृतराजसूनुसमानमिव पूर्वमनभिव्यक्तमिदानीं कर्मवशाज्जन्मविशेषं प्राप्य व्यक्तिमापन्नं मामबुद्धयो मन्यन्त इति रामानुजभाष्यात्कथमनेन श्लोकेन विशिष्टाद्वैतिनिरास इति वाच्यं, अयुक्तत्वात्तद्भाष्यस्य ।

तथाहि- कृष्णावतारस्येतः पूर्वमनभिव्यक्तत्वमिदानीं व्यक्तत्वं च सर्वविदितमेवेति कुतस्तद्ज्ञान-स्याज्ञविषयत्ववर्णनम् ? न हि त्रेतायुगे कृष्णावतारोऽस्ति; न वा कलियुगे, किं तु द्वापरान्त एव । ततश्च तस्य पूर्वमव्यक्तत्वं मध्ये व्यक्तिमापन्नत्वं च सिद्धमेव, एवं तस्य व्ययोऽपि सिद्ध एव- द्वाप-रावसाने कृष्णावतारनाशेन कलियुगे तददर्शनात् । अत. कथमव्ययत्वं कृष्णावतारस्य ?

न च लीलावशाद्व्यक्तिमापन्नं मां कर्मवशाद्व्यक्तिमापन्नं यतो मन्यन्ते ततस्ते अबुद्धय इति वाच्यं, मूले कर्मवशादिति पदाभावात्तन्निर्मूलपदकल्पनस्य चाप्रमाणत्वात् । कल्पनेऽपि स्वेष्टासिद्धेः ।

तथाहि- भागवते विदुरमैत्रेयसंवादे भगवद्बादरायणेन कश्चिदस्मदोदग्रन्थः कृतः; तं तावच्छृणु—

'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः । लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः ॥
क्रीडायामुद्यमोऽर्भस्य कामश्चिक्रीडिषाऽन्यतः । स्वतस्तृप्तस्य च कथं निवृत्तस्य सदा स्वतः ॥
अस्राक्षीद्भगवान् विश्वं गुणमय्यात्ममायया । तया संस्थापयत्येतद्भूयः प्रत्यभिधास्यति ॥
देशतः कालतो योऽसाववस्थातस्स्वतोऽन्यतः । अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम् ॥
भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित । अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुतः ॥
एतस्मिन् मे मनो विद्वन् खिद्यते ज्ञानसङ्कटे । तन्मे पराणुद विभो कश्मलं मानसं महत् ॥
स इत्थं चोदित क्षत्त्रा तद्विजिज्ञासुना मुनिः । प्रत्याह भगवच्चित्तः स्मयन्निव गतस्मयः ॥
सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुद्ध्यते । ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम् ॥

यथार्थेन विना पुंसो मृषैवात्मविपर्यय । प्रतीयन उपद्रष्टु स्वशिरश्छेदनादिना ॥
यथा जले चन्द्रमस कम्पादिस्तत्कृतो गुण. । दृश्यते सन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुण ॥'

इति चिन्मात्रस्याविकारिणो निर्गुणस्येश्वरस्य कथ लीलयापि गुणक्रियासम्बन्ध ? देशकालादिभिरलुप्तज्ञानस्य तस्य कथ प्रकृतिसम्बन्ध ? भगवतस्तस्य कथं दुर्भगत्वकर्मक्लेशौ भवत इति प्रश्ननिष्कर्ष । मायया सर्वमप्युपपद्यते यथा निद्रया जीवस्य स्वशिरश्छेदनादिक, यथा जलचलनवशाच्चन्द्रप्रतिबिम्बस्य चलनादिक तद्वदात्मन्यसन्नप्यनात्मगुणो मायावशात्प्रतिभातीत्युत्तरमन्यार्थ —

एव स्थिते निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरस्य कथं लीलया वापि जन्मादिसम्बन्ध ? कथ वा कर्मवशात्तस्य जन्म नेत्यपि वक्तु शक्यते ? दैत्यहननार्थं भृगोर्भार्यां हत्वा तेन 'अहमिव त्वमपि भार्यावियोगमनुभ'वेति दत्तशापस्सन् विष्णु तच्छापनिर्वहणार्थं तत्पापक्षयार्थं च श्रीरामरूपेणावतीर्य सीतावियोग मनुनभूव हि । तथा रामावतारे निगूढस्सन् वालिन हत्वा तत्पापफलभूत किरातशरताडनकृत शरीरवियोग कृष्णावतारेऽनुबभूव हि । तथा च जन्मान्तरार्जितसुकृतदुष्कृतप्रयुक्तसुखदु खफलानुभवशालिन कृष्णावतारादे कथमकर्मप्रयुक्तत्वम् ? कथ वा लीलया स्वदु खप्रयोजककर्मकरणम् ? न हि कोऽपि लीलयाऽग्नौ पतति । लीलाप्रयुक्ते वा कर्मप्रयुक्ते वा जन्मजरामरणसुखदु खादिविकारजाते सति कथमीश्वरत्वमीश्वरस्य ? निर्विकारो हीश्वर- 'अजो नित्य' इत्यादिश्रुते । तस्मादीश्वरस्य लीलया कर्मणा वा न कृष्णावतारपरिग्रहस्सम्भवति । नच माययापि न सम्भवतीति वाच्यं, मायाया सर्वसम्भवात् ईश्वरस्य न वस्तुतो जन्मादिविकार , किंतु मायया जन्मादियुक्त इवास्माकं प्रतिभातीति हि तदर्थ ।

तस्मान्नित्यशुद्धबुद्धसिद्धमुक्तस्वभावमात्मानमीश्वरं ये कृष्णात्मनाऽवतीर्णं परोक्षमीश्वरं मन्यन्ते त एवाबुद्धय । यद्यपि मायामय कृष्णावतारं प्राकृतराजसूनुसम ते मन्यन्ते तेऽप्यबुद्धय एव । तथापि तदपेक्षयाप्यबुद्धय पूर्वोक्ता इति बोध्यम् । आत्मानात्मविवेकशून्या पूर्वोक्ता , अनात्मस्वेव तारतम्यज्ञानशून्या एते इति भेदात् ।

ननु यथा राजसूनव प्राकृता मायामयास्तथा कृष्णोऽपीति कथ कृष्ण एव मायामय इत्युच्यत इति चेत् , उच्यते—यथा व्यावहारिकसर्पस्यापि प्रातिभासिकसर्पवन्मायामयत्वे सत्यपि प्रातिभासिकसर्पमेव मायामय ब्रुवन्ति लोका , तथा लोकदृष्ट्या कृष्णस्यैव मायामयत्वमिति ।

मायाकार्यभूतपरिणामत्वाद्भौतिकत्वेन प्राकृतत्वं राजसूनूना, कृष्णशरीरस्य तु साक्षान्मायाकार्यत्वमेव, नतु भूतपरिणामत्वमित्यभौतिकत्वादप्राकृतत्वेन मायामयत्वेन च व्यपदेश ।

एवं च गगनगन्धर्वनगरादितुल्य कृष्णावतार । साक्षाद्गन्धर्वनगरादितुल्यास्तु प्राकृतराजसूनव इति सिद्धम् । गन्धर्वनगरादीनामिन्द्रजालकल्पितानामिव मायाकल्पितस्य कृष्णावतारस्य प्रातिभासिकत्वेन मायामयत्वम् ।

एवमभौतिकत्वेन मायामयत्वादेव कृष्णावतारस्य गोवर्धनोद्धरणादिलोकातिगचेष्टासम्भव । यथा वा निद्राजन्यस्य स्वाप्नगजादे पर्वतोद्धरणादिचेष्टासम्भव ।

इयं च माया आत्मन ईश्वरस्य स्वभाव एवेति बहुवारमुक्तम् । अत एव रामकृष्णादीनामीश्वरावतारत्वव्यवहारः । आत्ममायाकार्यत्वाद्रामकृष्णादिशरीराणाम् ।

यद्यप्येक एवात्मा स्वमायया रामकृष्णादिरूपेणेव मनुष्यपश्वादिरूपेणापि परिणत एवेति रामकृष्णादीनामिव देवमनुष्यपश्वादीनां सर्वेषामपीश्वरावतारत्वमेव सुवर्चं, तथापि आत्मा साक्षात्स्वमायया रामकृष्णादिरूपेण परिणतः, महदहङ्कारभूतादिद्वारा तु मनुष्यादिरूपेण परिणत इति न मनुष्यादीनामीश्वरावतारत्वव्यवहारः ।

नच साक्षान्मायापरिणामस्य महत्तत्त्वस्येश्वरावतारत्वव्यवहारापत्तिरिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । हिरण्यगर्भात्मकत्वाच्च महत्तत्त्वस्य । हिरण्यगर्भो हीश्वरस्य प्रथमावतारः । तस्यैव प्रथमत्वाज्जीवानाम् । तथा रुद्रमयस्याहङ्कारस्यापीश्वरावतारत्वमेव । तस्मादभौतिकत्वात्साक्षान्मायामया ईश्वरावताराः, अन्ये तु भौतिकत्वात्प्राकृता जीवावतारा इति स्थितम् ।

ननु दृश्यत्वजडत्वस्थूलत्वाद्यंशेष्वविशेषादेते देहा ईश्वरावताराः, एते पुनर्जीवनामिति कथं सुज्ञेयमिति चेदुच्यते—लोकातिगप्राभववशादिति ।

येषु येषु देहेषु लोकातिगं चरित्रं दृश्यते ते ते ईश्वरदेहाः । यथा समुद्रपानहालाहलपानपर्वतोत्क्षेपणदावानलकबलनसेतुनिर्माणस्तम्बोद्गमनमृत्युद्धरणवेदाहरणत्रिलोकाभिव्यापनादिलोकातिगकर्मभिः अगस्त्यशम्भुहनूमत्कृष्णदाशरथिनरसिंहवराहमत्स्यवामनादीनामीश्वरावतारत्वम् । लोकसामान्यचरित्रास्तु जीवदेहाः- यथा मनुष्यादयः ।

अमुमेव भौतिकाभौतिकरूपजीवेश्वरदेहभेदमवलम्ब्य भौतिकदेहस्थमात्मानं जीव इति, अभौतिकदेहस्थमात्मानमीश्वर इति च व्यवहरन्ति । देहभेदाज्जीवांश्चानेकान् वदन्ति । ईश्वरं च देहभेदादेवानेकविधं ब्रुवन्ति स्वस्वमतरीत्या तत्तद्देहावच्छिन्नमीश्वरं पृथक्पृथग्वदन्ति ।

अयमेव जीवेश्वरव्यवहारः श्रुतिभिरप्यनूद्यते स्वमतमद्वैतं सिद्धान्तयितुम् । नहि पूर्वपक्षानुवादं विना सिद्धान्तस्सुकरः । नैतावता जीवेश्वरविभागः श्रुत्यभिमत इति भ्रमितव्यमनुवादमात्रत्वात्तस्य । श्रुत्यभिमतमतं तु दर्शितमेव- आत्मैक एवेश्वर इति, तद्भिन्नास्सर्वे अनात्मान इति, तत्र कल्पना इति च ।

तथा च य एवमात्मानात्मविवेकशून्याः प्राकृताः ते हि रामकृष्णशङ्करागस्त्यहनूमदादींस्तत्तत्कार्यकरणसङ्घातविशेषात्मकानीश्वरत्वेन प्रतिपद्यन्ते । ये तु विवेकिनः ते हि विध्वस्तनिखिलोपाधिकं निरस्ताशेषविशेषं सच्चिदानन्दं सर्वभूतान्तरस्थमात्मानमेकमेवेश्वरं प्रतिपद्यन्ते । इति सिद्धं ज्ञानिनामद्वैतमज्ञानां च द्वैतम् ।

विशिष्टाद्वैतं तु सङ्कराणामेव- अर्थान्तरत्वाद्विशिष्ट द्वैतपदस्य । विशिष्टत्वाद्वैतत्वयोस्सामानाधिकरण्यायोगाच्च । प्रतिपादितमिदं विस्तरेण मयैव सिद्धान्तबिन्दुव्याख्यानभूते सिद्धान्तसिन्धुनामके ग्रन्थे इत्यत इहोपरम्यते ।

तदेवमज्ञानसिद्धो द्वैतव्यवहारो मुमुक्षुभिर्नादरणीयः- द्वैतस्य भयहेतुत्वात् 'द्वितीयाद्वै भयं भव'-

तदज्ञानं किं निमित्तमित्युच्यते—

नाहं प्रकाशस्सर्वस्य योगमायासमावृतः ।
मूढोऽयं नाभिजानाति लोको मामजमव्ययम् ॥२५॥

नेति । नाहं प्रकाशः सर्वस्य लोकस्य; केषांचिदेव मद्भक्तानां प्रकाश अहमित्यभिप्रायः । योगमायासमावृतः योगः गुणानां युक्तिर्घटनं सैव माया योगमाया, तया योगमायया समावृतः; संछन्न इत्यर्थः । अत एव मूढो लोकोऽयं नाभिजानाति मामज-

---

तीति श्रुतेः । अतश्चाभयकामेनाद्वैतमाप्यमेव श्रोतव्यं, तदर्थश्च मन्तव्यो, निदिध्यासितव्यः, ब्रह्मभूतत्वात्तदर्थस्य ॥२४॥

नेति । कुत एवं परमात्मनस्तत्र स्वरूपं सर्वैरविदितमित्याक्षिपति—**तदज्ञानं किंनिमित्तमिति** । किं निमित्तं यस्य तत्किंनिमित्तं; केन निमित्तेन भवतीत्यर्थः । इत्यस्याक्षेपस्य समाधानमुच्यते—**नाहमिति श्लोकेन** । अहं सर्वस्य प्रकाशो न भवामि, अयं योगमायासमावृतो मूढो लोकः अजमव्ययं मां नाभिजानाति ।

प्रकाशत इति प्रकाशः प्रत्यक्ष इत्यर्थः । सर्वस्याप्यप्रकाशकत्वे तु ज्ञानमार्गसम्प्रदायस्यैवाप्रवृत्तिस्स्यादत आह—**केषांचिदिति** । ममात्मनो भक्ता मद्भक्ता आत्मरतास्तत्त्वविद इति यावत् । आत्मतत्त्वविदामेव आत्मनि भक्तिः- यथा स्त्रीसौन्दर्यविदामेव स्त्रियां भक्तिः । सच्चिदानन्दलक्षणात्मस्वरूपवेदनाभावादेव लोकस्य नात्मरतिरिति भावः ।

गुरुशास्त्रादिना आत्मतत्त्वे ज्ञाते सति पुंसामात्मनि रतिर्भवति, तत आत्मसाक्षात्कारो जायते; एवंविधास्तु पुरुषास्सुदुर्लभा इति प्रागेवोक्तमत एवाह—**केषांचिदेवेति** । अत्यल्पसङ्ख्यानामेवेत्यर्थः । द्वित्रादीनामेवेति भावः ।

ननु केचिदेव त्वां जानन्ति, न तु सर्वे इत्यत्र को हेतुरत आह—**योगमायेति** । केषांचिदेव शङ्करसनकनारदादीनां योगमाययाऽनावृतानामहं प्रकाशः, न तु सर्वस्य लोकस्य- योगमायासमावृतत्वात्सर्वस्येत्यर्थः ।

काऽसौ योगमायेत्यत आह—**योग इति** । गुणानां सत्त्वादीनां युक्तिर्योगः । युक्तिशब्दार्थमाह—**घटनमिति** । सैवेति युक्तिरेवेत्यर्थः । योग एव माया योगमायेति समास इति भावः । 'त्रिभिर्गुणमयैर्भावैरेभिस्सर्वमिदं जगत् । मोहितं नाभिजानाति मामेभ्यः परमव्ययम् ॥' इति पूर्वमेवोक्तं लोकस्य योगमायासमावरणप्रयुक्तमोहवत्त्वं सत्त्वादिगुणत्रयसंयोगवशाल्लोकस्य बुद्धिर्मोहमापद्यते सुखदुःखनिद्रादिलक्षणं, ततश्चैवं मूढो लोको मां नाभिजानाति; एवं गुणसंयोगमूढबुद्धित्वाल्लोकस्याहमप्रकाश इति भावः ।

(योगमायाशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथ या भगवत इति । चित्तस्य समाधानं समाधि; प्रणिधानं चिन्तनं सङ्कल्प इति यावत् । भगवतस्सङ्कल्प इत्येव पादान्तरम् । तत्कृता माया अविवेकः योगकृता माया योगमायेति मध्यमपदलोपसमासः ।

मव्ययम्। यया योगमायया समावृतं मां लोको नाभिजानाति नासौ योगमाया मदीया सती मम ईश्वरस्य मायाविनो ज्ञानं प्रतिबध्नाति; यथान्यस्यापि मायाविनो माया तद्वत् ॥२५॥

अथ वा स कृतो यया सा तत्कृता योगहेतुरित्यर्थ । योगहेतुर्माया योगमायेति समासः । स्वतो निर्विशेषस्य ब्रह्मणः मायायोगादेव सङ्कल्पः जगत्सर्गादिविषय. सम्भवति । अस्मिन् पक्षे मायानामाऽज्ञानमेव भावरूपमिति ।)

लोकश्चात्र चिदाभास एव प्रमातृनामकः, न तु साक्षी प्रत्यगात्मा- साक्षिण एवावृतत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । मामनात्मविलक्षणं स्वात्मभूतं परमात्माभिन्नं प्रत्यञ्चं नाभिजानाति ।

ननु यथा लोको योगमायासमावृतज्ञानस्सन् त्वा न वेत्ति, तथा त्वमप्यात्मानं न वेत्सि किमित्यत आह---**ययेति** । मम स्वाधीनमायत्वान्मायायाश्च मदीयत्वान्ममैव मायाप्रेरकत्वान्मत्परतन्त्रा मन्नियाम्या मद्वशक्तिर्माया मां मोहयितुं न क्षमत इत्यर्थः ।

मदीया सतीति मदीया भूत्वेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह---**यथेति** । अन्यस्येति ऐन्द्रजालिकादेरित्यर्थः । *यथा ऐन्द्रजालिकप्रयुक्ता माया द्रष्टृनेव मोहयति, न त्वैन्द्रजालिकं तद्वदित्यर्थः ।* एवं मायाऽमोहितत्वादेवेश्वरस्येश्वरत्वमिति भाव. ।

अत्र लोकस्य योगमायासमावृतत्वं नाम घटादिवन्नाज्ञानविषयत्वं चैतन्यवन्नाज्ञानाश्रयत्वं, किं तु योगमायाप्रतिबद्धज्ञानत्वमेव परमेश्वरस्य ज्ञानं माया न प्रतिबध्नातीति वाक्यानुसारात् । व्यतिरेकदृष्टान्तो हि जीवस्येश्वरः ।

इदं च मायया प्रतिबद्धं ज्ञानं जीवस्य न स्वरूपचैतन्यं- तस्यावरणे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । व्यापकस्य तस्य व्याप्यया माययाऽऽवृतत्वासम्भवान्मायाया अपि भासकत्वाच्च चैतन्यस्य । किं तर्हि वृत्तिज्ञानमेव । मायया जीवावच्छेदकान्त करणस्य सत्यावृतत्वे वृत्तिज्ञानस्य प्रतिबन्धो भवति । अन्त करणे योगमायासञ्छन्ने सति अहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिज्ञान नोदेतीत्यर्थः ।

इदं च जीवावच्छेदकान्त.करणगत मायावृतत्वं जीवेऽध्यस्तमित्यभिप्रेत्योक्तम्---**योगमायासमावृतो लोक इति** । योगमायासमावृतान्त करण इत्यर्थः । योगमायाप्रतिबद्धज्ञान इति फलितार्थकथनम् । अन्त.करणावरणपूर्वकत्वाद्ज्ञानप्रतिबन्धस्य ।

न च ज्ञानमेव मायाऽऽवृतमिति किमिति नोच्यत इति वाच्यं, उत्पन्नस्य ज्ञानस्य मायावरणासम्भवात् । अत एवोक्तं ज्ञानं न प्रतिबध्नातीति न त्वावृणोतीत्युक्तम् ।

न चेश्वरस्यान्त करणाभावेन वृत्तिज्ञानस्यैवाभावात्कुत उक्तं परमेश्वरस्य ज्ञानं न प्रतिबध्नाति मायेति अप्रसक्तस्य निषेधो ह्यनर्थक इति वाच्यं, मायावृत्तिज्ञानसत्त्वादीश्वरस्य ।

न चेश्वरीयापि माया कुत ईश्वरज्ञानं न प्रतिबध्नातीति वाच्यं, ईश्वरावच्छेदकमायाया मायावरणाभावेन तदीयज्ञानस्य मायाप्रतिबन्धाभावात् । न हि माया स्वयमेव स्वमावृणुयात्, स्ववृत्तिं वा प्रतिबध्नीयात् ।

यत एवं अतः—

वेदाहं समतीतानि वर्तमानानि चार्जुन !
भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चन ॥२६॥

वेदेति । अह तु वेद समतीतानि समतिक्रान्तानि भूतानि, वर्तमानानि चार्जुन !

तस्मादीश्वरोपाधेरनावृतत्वादीश्वरस्य ब्रह्माहमस्मीति सदापि ज्ञानमस्ति । जीवोपाधेरावृतत्वाज्जीवस्य ज्ञानं प्रतिबद्धमिति सिद्धम् ।

ननु यदि जीवेश्वरयोस्स्वरूपचैतन्यमनावृतं तर्हि तस्य कुतो न भानमिति चेदुक्तमेव जीवान्तःकरणस्यावृतत्वादिति ।

ननूक्तमेव परं तु तदयुक्तमन्यस्यावरणमन्यस्याप्रकाश इति चेन्नायं दोषः—चक्षुष आवरणे घटस्याप्रकाशदर्शनात् । न च घटोऽप्यज्ञानावृत एवेति वाच्यं, चक्षुषोऽन्तःकरणस्य वांगुलिनाऽज्ञानेन वावृतत्वे सति घटाप्रकाशसिद्धौ घटावारकज्ञानान्तराभ्युपगमस्य व्यर्थत्वात् । तस्मान्न चैतन्यस्यावरणम् ।

ननु यद्येवं जीवेश्वरयोर्मायावृतत्वानावृतत्वाभ्यां भेदस्तर्हि कथमद्वैतसिद्धिरिति चेदुच्यते—यावद्व्यवहारं सत्यप्यौपाधिके भेदे परमार्थतश्चैतन्यैकरसत्वेन तयोरेकत्वाज्जीवेश्वरयोश्चैतन्यात्मना अद्वैतसिद्धिरिति ॥२५॥

वेदेति,' यत इति । यस्मादेवं पूर्वोक्तरीत्या परमेश्वरस्य ज्ञानं माययाऽप्रतिबद्धं; लोकस्य ज्ञानं तु मायया प्रतिबद्धमतः एवं ममामायावृतत्वाल्लोकस्य च मायावृतत्वादित्यर्थः ।

हे अर्जुन ! अहं समतीतानि वर्तमानानि भविष्याणि च भूतानि वेद, मां तु कश्चन न वेद । अहं त्विति तुशब्दो जीववैलक्षण्यार्थः । प्रत्यगभिन्नः परमात्मा परमेश्वरोऽहंशब्दार्थः ।

नच मायावच्छिन्नचैतन्यस्य परमेश्वरस्य अन्त.करणोपहितचैतन्यस्य प्रत्यगात्मनश्च कथमभेद इति वाच्यं, मायावच्छिन्नेश्वरस्य मायोपहितब्रह्मणश्चैक्यं तावत्सर्वविदितमवच्छिन्नत्वोपहितत्वयोर्भेदेऽपि मायाया अभेदेनेश्वरब्रह्मणोरप्यभेदात् । एवं मायोपहितान्त करणोपहितयोः प्रत्यग्ब्रह्मणोरप्यभेद एव-उपाध्योर्भेदेऽप्युपहिताभेदात् । तथा मायावच्छिन्नान्तःकरणोपहितयोरप्यभेद एव- उपाध्योर्भेदेऽप्युपहिताभेदात् । यदेव चैतन्यं मायावच्छिन्नं मायोपहितं च तदेवान्त.करणोपहितमपीति । नचैवमन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमपि तदेवेति जीवोपि प्रत्यगीश्वरब्रह्माभिन्न एवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।

तर्हि लोको मां न वेदाहं सर्वं वेदेति कुतो भेदेन निर्देशो जीवेश्वरयोरिति चेदुच्यते—उपाधिकृताज्ञत्वप्राज्ञत्वसंसारित्वासंसारित्वादिभेदादिति ।

न चैवं प्रत्यग्ब्रह्मणोरभेदेप्यस्ति प्रत्यगीश्वरयोर्भेद इति वाच्यं, जीवस्येवेश्वरस्यापि स्वरूपत्वात्प्रत्यगात्मनः । नच ब्रह्मैवेश्वरस्य स्वरूपमिति वाच्यं, प्रतीच एव ब्रह्मत्वात्, ब्रह्मणोऽन्त करणप्रदेशोपलभ्यमानत्वमात्रेण प्रत्यक्त्वस्योक्तत्वात् । तस्मात्प्रत्यगभिन्न एव परमेश्वरः ।

भविष्याणि च भूतानि वेदाहं; मां तु वेद न कश्चन मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा; मत्तत्त्व-वेदनाभावादेव न मां भजते ॥२६॥

भविष्याणीति । भविष्यन्तीत्यर्थः । **भूतानीति** । प्राणिन इत्यर्थः । वेद जानामि; स्वरूप-चैतन्येन मायावृत्त्या वेति भावः- सृष्टेः प्रागीश्वरस्य मायावृत्तिरूपेण सद्भावश्रवणात् । मां तु कश्चना-प्यविद्वान् प्राणी न वेद न जानाति । अविदुषामीश्वरस्यानात्मत्वेन परोक्षत्वादित्यभिप्रायः ।

न चाविद्वानिति किं, सर्वोपि न वेदैवेति वाच्यं, सर्वस्याप्यनीश्वरत्वे शास्त्रप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहीश्वरमविद्वांस आचार्यव्यासादयश्शुकादिभ्यश्शिष्येभ्य ईश्वरतत्त्वमुपदिशेयुः । अत एवाह—**मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वेति** । आत्मभक्त आत्मैकशरणश्च स एक एव मां वेद, तस्यात्मतत्त्वज्ञत्वान्न ह्यात्मतत्त्वज्ञानं विना पुंसामात्मरत्यादिकं भवितुमर्हति- तस्य चात्मज्ञस्येश्वरोऽपरोक्ष एवात्मत्वादीश्वरस्य।

यद्यपि विदुषामिवाविदुषामपीश्वर आत्मैव, तथाप्यविद्वांस ईश्वरमात्मानं न मन्यन्ते, किं त्वन्यमेवेत्यत उक्त विदुषामात्मैवेश्वरो न त्वविदुषामिति । अविद्वांसो ह्यनात्मन्यन्त करणादा-वात्मबुद्धिं दधत इति तेषामन्त करणादिरेवात्मेत्यन्तःकरणादिसङ्घाता एवाविद्वांसः प्राणिनः । विद्वांस्तु आत्मनीश्वरे एवात्मबुद्धिं धत्त इति विदुष ईश्वर एवात्मेति विद्वानात्मैवेश्वरः । ननु कार्यकरणसङ्घात-रूपः प्राणी । तथा च विद्वानात्मैव- मामात्मानं वेत्ति न त्वन्यः कोऽपि प्राणीति युक्तमुक्तम्——**मां तु वेद न कश्चनेति** ।

सर्वाणि भूतानि अहमेव वेद, मामप्यहमेव वेद, किमपि भूतं मां न वेद, यो विद्वान्मां वेद स विद्वानात्माहमेवेति न ममान्यवेद्यत्वसम्भव इति फलितार्थः ।

'चक्षुषश्चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं यन्मनसा न मनुते, येनाहुर्मनो मतं, विज्ञातारमरे केन विजानीयात्' इति श्रुतिभ्यः ज्ञातात्मा केनापि न दृश्यते ।-दृश्यत्वे सति घटस्येवात्मनो जडत्वमिथ्यात्वादिप्रसक्तेः—दृग्रूपेणात्मना कार्यकरणसङ्घाताद्यात्मकसर्वप्रपञ्चस्य भास्यमानत्वेनैव सर्वस्य दृश्यत्वात् । 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेः । प्रपञ्चावभासकादित्यादिज्योतिषामपि तेनैव भास्यमानत्वात्तस्य चानन्य-भास्यत्वादत एव स्वयंज्योतिष्ट्वप्रसिद्धिः, प्रत्यक्त्वप्रसिद्धिश्च । दीपादिप्रातिलोम्येन सर्वं जगदात्मानं चात्मने भासयतीति प्रत्यक्पदनिरुक्तेर्दर्शितत्वात् । अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वस्य स्वयंज्योति-र्लक्षणत्वात्, स्वयंज्योतिषि दीपादौ दर्शितलक्षणसमन्वयात्, अनन्यभास्यत्वे सत्यात्मने सर्वावभासकत्वस्य प्रत्यक्स्वयंज्योतिर्लक्षणत्वात् । अथ वा अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमित्येव प्रत्यक्स्वयंज्योति-र्लक्षणम् । दीपादीनां च चक्षुरादिभास्यत्वसत्त्वान्न तत्रातिव्याप्तिर्लक्षणस्य । प्रकृतश्लोकेन च मां तु वेद न कश्चनेत्यनेनानन्यभास्यत्वस्य, अहं सर्वं वेदेत्यनेन सर्वावभासकत्वस्य चोक्तत्वात्प्रत्यक्स्वयंज्योतिर्लक्षण-पर एवायं श्लोकः ।

ननु अनन्यभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमित्येतदात्मनो लक्षणमसम्भवि- आत्मनि 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति बुद्धिवेद्यत्वश्रवणादिति चेन्नैवम्—विचारात्मिकया बुद्ध्या आत्मतत्त्वमीदृशमिति

ानमात्रं जायते, न त्वात्मसाक्षात्कारः- तस्यानन्याधीनत्वादिति । कथमन्यथा 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यादिश्रुतिविरोधनिरासः ।

अथ वा जाग्रत्स्वप्नवद्विक्षेपशून्यायां सुषुप्तिवल्लयशून्यायां च शान्तायामेकाग्रायां बुद्धौ पूर्वोक्तलक्षणस्वयम्प्रभ आत्मा स्फुरतीति बुद्धिवेद्यत्वोपचार आत्मन इति बोध्यम् ।

इदं चैतच्छ्लोकोक्तमनन्यावभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वमात्मनो लक्षणं द्वैतादिमतेषु न सिद्ध्यति- भिन्नयोर्जीवेश्वरयोः परस्परवेद्यत्वसत्त्वेनानन्यावभास्यत्वाभावात् ।

न चेश्वरावभास्यत्वस्य जीवे सत्त्वेन जीवे प्रकृतिलक्षणासम्भवेऽपीश्वरे जीवावभास्यत्वाभावाल्लक्षणसङ्गतिरिति वाच्यं, 'तमेवं विदित्वातिमृत्युमे'तीत्यादिना जीवज्ञेयत्वसत्त्वादीश्वरे । 'यततामपि कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इतीहैवोक्तत्वात् । मुक्तौ जीवानामीश्वरसाक्षात्कारसत्त्वाच्च ।

अस्मन्मते त्वात्मन एव वेदितृत्वाद्वेद्यत्वाच्च न लक्षणानुपपत्तिः- आत्मावभास्यत्वस्यान्यावभास्यत्वप्रतियोगित्वात् । आत्मा खल्वन्यप्रतियोगी; न ह्यन्यं यः कोऽप्यात्मत्वेन प्रत्येति । न चैकस्यैव कर्तृकर्मत्वं कथमिति वाच्यं, मायया तदुपपत्तेः । न चास्त्यन्तर्यामिण ईश्वरस्य जीवानवभास्यत्वमिति वाच्यं, सुतरामन्तर्यामिण ईश्वरस्य जीवप्रमाऽविषयत्वे अन्तर्यामिण एवासिद्धेः ।

मां तु वेद न कश्चनेत्युक्तं; तस्य फलमाह—मत्तत्त्वेति । आत्मज्ञानं विना आत्मभजनासम्भवादिति भावः ।

नन्वयं श्लोक ईश्वरपर एव- सर्वज्ञेश्वरश्रीकृष्णपरमात्मना अहमिति मामिति चोक्तत्वात् । अत एव अतीतानागतवर्तमानसर्वभूतज्ञानरूपसर्वज्ञत्वोपपत्तिरिति चेन्नेति केनोक्तम् ?

न च प्रत्यगात्मपर इति त्वयोक्तमिति वाच्यं, प्रत्यगात्मा हीश्वरः । न चान्तःकरणावच्छिन्नः प्रत्यगात्मा, मायावच्छिन्नः परमात्मेश्वर इति वाच्यं, कृष्णस्यापि तच्छरीरान्तरान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन प्रत्यगात्मत्वान्न हि कृष्णशरीरेऽन्तःकरणाभावः, न वा तदवच्छिन्नप्रत्यगात्माभावः । कथमेवं प्रत्यगात्मनः कृष्णस्यापीश्वरत्वम् ? यदि प्रत्यगात्मा जीवः स्यात् । न च कृष्णशरीरगतान्तःकरणं साक्षान्मायापरिणामत्वान्मायैवेति वाच्यं, महत्तत्त्वात्मकस्याऽस्मदन्तःकरणस्यापि साक्षान्मायापरिणामत्वेन मायात्वापत्तेः । न च शुद्धसत्त्वात्मकत्वात्कृष्णान्तःकरणं मायेति वाच्यं, योगिचित्तस्यापि शुद्धसत्त्वमयत्वेन मायात्वापत्तेः । न च कृष्णस्य सर्वभूतसाक्षात्काररूपसर्वज्ञत्ववत्त्वादीश्वरत्वमिति वाच्यं, वसिष्ठादियोगिनामपि जीवानां तद्वत्त्वेनेश्वरत्वापत्तेः । न च योगाद्यजन्यं सर्वज्ञत्वं कृष्णस्यास्तीति कृष्णस्सर्वज्ञ ईश्वर इति वाच्यं, तत्रापि कृष्णशरीरान्तरान्तःकरणावच्छिन्नप्रत्यगात्मन एव सर्वज्ञत्वेनेश्वरत्वात् । आत्माभासवशादेवान्तःकरणस्यापि ज्ञातृत्वलाभात् । न च यदि कृष्णोऽपि प्रत्यगात्मा नस्मदादिवत्ससर्वज्ञ एव स्यान्न हि प्रत्यगात्मनामस्माकं सर्वज्ञत्वमनुभवसिद्धम् । न ह्यनुभवसिद्धं प्रत्यगात्मनामसार्वज्ञ्यं शास्त्रशतेनापि निराकर्तुं शक्यते, तस्मात्सर्वज्ञः कृष्ण परमात्मैव, न प्रत्यगात्मेति वाच्यं, यदि प्रत्यगात्मनां किंचिज्ज्ञत्वं स्वाभाविकं स्यात्तर्हि सदैकरूपमेव स्यात्किंचिज्ज्ञत्वं; न तु तथा दृश्यते ।

बालस्यांकाराद्यक्षरापरिज्ञानात्तस्यैव तरुणस्य वेदवेदाङ्गादिवित्त्वात्तस्यैव वृद्धस्य पुनस्तद्विस्माराच्च । किंच सुषुप्तावपि तत्किञ्चिद्ज्ञत्वं दृश्येत, न तु दृश्यते । तस्मादन्त करणधर्म एव किञ्चिद्ज्ञत्वमन्त करणं च संकोचविकासादिकं प्राप्नोति । लीने चास्मिन्नन्त.करणे सुषुप्तौ नास्ति किञ्चिद्ज्ञत्वोपलम्भः । एवमन्त करणे सति किञ्चिद्ज्ञत्वसत्त्वं, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां किञ्चिद्ज्ञत्वस्यान्त.करणधर्मत्व स्थितम् । यथा किञ्चिद्ज्ञत्वं तथा सर्वज्ञत्वमप्यन्त करणधर्म एव । योगाभ्यासादिना योगन्तः-करणस्य विकसितस्य सर्वज्ञत्वसम्भवाद्वशिष्ठविश्वामित्राद्यन्तःकरणस्य सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वादिश्रवणात् ।

अन्त करणस्य चायं धर्मः केवलं जडस्य चित्प्रतिबिम्बसम्बन्धकृत एवेति तद्धर्म आरोप्यते चिति सर्वज्ञ आत्मा किञ्चिद्ज्ञ आत्मेति । वस्तुतस्त्वात्मनः अन्त.करणादिसर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञत्वं, सर्वज्ञस्य किञ्चिद्ज्ञस्य वा अन्त.करणस्य सर्वस्यापि साक्षी खल्वात्मा । तथा च सर्वज्ञान्त.करणसाक्षित्वात्प्रत्यगात्मनि सर्वज्ञत्वोपचारः, किञ्चिद्ज्ञान्त.करणसाक्षित्वात्किञ्चिद्ज्ञत्वोपचारश्च ।

नचैवमनन्यावभास्यत्वे सति सर्वावभासकत्वलक्षणस्य सर्वज्ञान्त करणेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यं, तस्य साक्षिभास्यत्वेनानन्यभास्यत्वाभावात् । सर्वावभासकत्वं स्वतस्सर्वावभासकत्वमिति विवक्षितम् । तथा चान्त.करणस्य चित्प्रतिफलनसामर्थ्यादेव भासकत्वं, नतु स्वत इति न तत्रातिव्याप्तिरिति वा ।

अनेन च सर्वज्ञान्त करणेनात्मनस्तादात्म्याध्यासात्सर्वज्ञ परात्मेति, किञ्चिद्ज्ञान्त.करणेनात्मनस्तादात्म्याध्यासात्किञ्चिद्ज्ञ· प्रत्यगात्मेति च भ्रान्ता व्यवहरन्ति । विवेकिनस्तु आत्मान्त.करणयोस्तादात्म्याध्यासं निरस्य अन्त करणादिसर्वसाक्षित्वेन सर्वावभासकत्वात्प्रत्यगात्मानमेव सर्वज्ञमीश्वरं वदन्तीति स्थितम् ।

नन्वेवमीश्वरस्य कृष्णस्य स्वाभाविकानवधिकातिशयासङ्ख्येययोगविभववदन्त·करणत्वात्सर्वज्ञत्वमर्जुनादीनां तु तादृशान्त.करणराहित्यादसर्वज्ञत्वमितीमं व्यवहारसिद्धमेव जीवेश्वरभेदमाश्रित्य अहं सर्वाणि भूतानि वेद मां तु न कश्चनेत्युक्तं कृष्णेन; न तु तत्त्वदृष्ट्या- तत्त्वत आत्मनि सर्वभूतज्ञानादिरूपान्त करणधर्मसर्वज्ञत्वाभावादिति चेन्मैवम्—तत्त्वकथनसमये शास्त्रदृष्टेरेव आश्रयणीयत्वेन लोकदृष्टेरनाश्रयणीयत्वात् । तादृशान्त.करणादिसहितेश्वरस्य साकारस्य रामकृष्णादेस्सर्वविदित्वेन मां तु वेद न कश्चनेति वचनस्यायुक्तत्वात् ।

न च प्रत्यगात्मनः परिच्छिन्नस्य सर्वभूतसाक्षात्कारो न सम्भवतीति वाच्यं, प्रत्यगात्मनः परिच्छिन्नत्वे घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् । 'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातन' इति वाक्यविरोधात् । परिपूर्ण एव प्रत्यगात्मा । स च सर्वगतत्वात्सर्वं वेदैव; तदन्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात्स एव सर्वं वेद; तं तु कोऽपि न वेद' तदाभासयुक्तमप्यन्त करणं तत्रैव भासयेन्न हि सूर्यादिप्रतिबिम्बं सूर्यादिकं भासयति । इदं चान्त करणगतं वेत्तृत्वं तदन्तर्गतचिदाभासस्यैवेति चिद्धर्म एवायमिति न जडस्यान्त.करणस्य वेत्तृत्वप्रसङ्गः । तस्मात्स्वतो नास्त्येवान्त करणस्य किञ्चिद्ज्ञत्वं, सर्वज्ञत्वं वा जडस्येति सिद्धमात्मन एव सर्वद्रष्टृत्वम् ।

'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टेति श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह- अतोऽस्मादात्मनोऽन्यो द्रष्टा नास्तीति श्रुत्यर्थः। यदि श्रुतिगतस्यात इत्यस्य जीवोऽर्थः तर्हि द्रष्टुरीश्वरस्य जीवादन्यस्य सिद्धत्वेन तदपलापः सम्भवति। यदि त्वीश्वरोऽर्थस्तर्हीश्वरादन्यस्य जीवस्य द्रष्टुरपलापः। अथ वा जीवस्य दृश्यत्वेन जडत्वमनित्यत्वं चेति द्वैतिमते न श्रुत्युपपत्तिः। एवं श्रुतिविरुद्धत्वादेव तार्किकादिद्वैतमतान्यप्रमाणानि। श्रुतेरेव प्रबलप्रमाणत्वात्तदनुग्रहादेव स्मृतीनां प्रामाण्यात्। एवं प्रत्यगभिन्नपरमात्मन एकस्यैव सर्वद्रष्टृत्वं, तदन्यस्यान्तःकरणादिसर्वप्रपञ्चस्यापि दृश्यत्वमिति सिद्धम्।

न च भूतानि प्रत्यगात्मानः, अहंशब्दार्थस्तु परमात्मेति वाच्यं, कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनः स्तदात्मकास्साभासबुद्धयः प्राणिनो जीवा एवेह भूतानीति सिद्धान्तात्। भवन्तीति भूतानीति हि व्युत्पत्तिः। प्रत्यगात्मनोऽन्यत्सर्वमपि जगत्कार्यत्वेन भूतशब्दवाच्यं हि। प्रत्यगात्मा तु अजो नित्य इति मन्त्रान्न कार्यभूतः। स एवेहाहंशब्दार्थः- तदन्यस्य परमात्मनोऽभावात्। स चैक एव- द्रष्ट्रन्तरनिषेधश्रवणात्। स एव सर्वज्ञः- क्षेत्रज्ञत्वात्सर्वस्य च क्षेत्रत्वात्। आभासोऽपि चित्कार्यत्वान्मिथ्यात्वाच्च क्षेत्रमेव बुद्ध्यादिवत्।

आभासस्सत्य एव चिद्रूपत्वात्तस्य च चिद्भेदः कल्पित इति केचित्, तन्मते तु आभासोऽपि प्रत्यगात्मैवेति न तस्य क्षेत्रत्वं बुद्ध्यादय एव क्षेत्रम्।

नच चिच्चिदाभासयोरुभयोः कथं प्रत्यगात्मत्वमिति वाच्यं, चिच्चिदाभासभेदस्य कल्पितत्वेन तदभेदस्य सिद्धत्वादेकैव चिदुपाधिवशाद्बिम्बप्रतिबिम्बाभावेन दृश्यते। यथा एकमेव मुखं दर्पणोपाधिवशादिति बिम्बप्रतिबिम्बभावस्यौपाधिकत्वेनावास्तिकत्वादिति।

अत्र च एकस्मिन्नेवाज्ञाने चित्प्रतिफलति; तत्र बिम्बभूता चिदीश्वरः; प्रतिबिम्बभूता तु जीव इति बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोः कल्पितं भेदमाहुः। एकस्मिन्नेवान्तःकरणे चित्प्रतिफलति। तत्र बिम्बभूता चित्कूटस्थः प्रत्यगात्मा, प्रतिबिम्बभूतस्तु जीव इति केचित्।

अमुं च बिम्बभूतं प्रत्यगात्मानमीश्वरं वक्ष्यति कृष्णएव 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'-तीति प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति तदर्थात्।

सर्वथापि बिम्बचैतन्यमीश्वरः, प्रतिबिम्बचैतन्यं जीवः।

श्लो॥ 'त्वत्प्रभुजीवप्रियमिच्छसि चेन्नरहरिपूजां कुरु सततं
प्रतिबिम्बालंकृतिधृतिकुशलो बिम्बालंकृतिमादधते।
भव मरुभूमौ विरसायां त्वं चेतोभृङ्ग भ्रमसि वृथा
भज भज श्रीलक्ष्मीनरसिंहानघपदसरसिजमकरन्दम्॥' इति शङ्कराचार्योक्तेश्च।

अयं च प्रतिबिम्बो जीवः उपाधिभूतबुद्धिधर्मान् कर्तृत्वादीनात्मन्यध्यस्य संसरतीव, यथा सूर्यप्रतिबिम्बस्तज्जलचलनाच्चलतीव। बिम्बस्य तूपाधिसंयोगाभावादुपाधिसंयोगे सति प्रतिबिम्बस्यैवोदयान्नोपाधिधर्मसम्बन्ध इति प्रत्यगात्मेश्वरो निर्विकारः। प्रतिबिम्बोऽपि वस्तुतो बिम्बाभिन्नत्वादविकार एव- उपाधितादात्म्यभ्रमात्तु विकारी चेति सिद्धं जीवस्यास्य संसारित्वमीश्वराभेदश्च।

अयं च प्रतिबिम्ब बुद्धितादात्म्याध्यासात् क्षेत्रत्वं प्रत्यग्बिम्बतादात्म्यात्तु क्षेत्रज्ञत्वं च प्रतिपद्यत इति प्रतिबिम्बस्य भूतत्वेन प्रत्यक्त्वेन च निर्देशस्सङ्गच्छते विवक्षाभेदात् ।

तथा च य प्रतिबिम्ब आत्मानं चिद्रूपं वेद स ज्ञानी प्रत्यगात्मैव; यस्तु प्रतिबिम्ब आत्मानं कर्तारं भोक्तारं च वेद बुद्धितादात्म्याध्यासात्सोऽविद्वान् जीव एव, न प्रत्यगात्मा- केवलप्रतिबिम्बस्य जीवत्वाभावेपि उपाधिधर्माध्यस्तप्रतिबिम्बस्य संसारित्वेन जीवत्वात् ।

अमुमेव जीवेश्वरविभागमाश्रित्य प्रवृत्तोऽय श्लोक —वेदाहमिति । बिम्बभूत ईश्वरोऽहं प्रत्यगात्मा सर्वाणि वेद भूतानि । य प्रतिबिम्बो बिम्बप्रतिबिम्बैक्यरूप तत्त्वं वेत्ति स च प्रत्यगात्मैवेति सर्वाणि वेद भूतानि, मा च वेद स्वाभिन्नमात्मानम् । यस्तूपाधितादात्म्यमापन्नः प्रतिबिम्बस्स सर्वाणि वेद, मां च न वेदेत्यर्थ. ।

य प्रतिबिम्ब एवं प्रत्यगात्मानं न वेद स किञ्चिद्‌ज्ञ ; यस्तु प्रतिबिम्ब आत्मानं वेद स सर्वज्ञ इति सिद्धं बिम्बस्येव प्रतिबिम्बस्यापि सर्वज्ञत्वम् । बिम्बैक्येऽपीमे प्रतिबिम्बा अनेकान्त.करणानामनेकत्वात् । सूर्यैक्येपि तत्प्रतिबिम्बानेकत्ववत् । अत एवैक ईश्वरो जीवा अनेके इति व्यवहार ।

वस्तुतस्तु बिम्बप्रतिबिम्बैक्याज्जीवेश्वरयो रभेद एव । कृष्णश्च वसिष्ठादिवदस्मदादिवच्च प्रतिबिम्ब एव । परं तु वसिष्ठादिवद्बिम्बतादात्म्यमापन्न , न त्वस्मदादिवद्बुद्धितादात्म्यमापन्न अतएव बिम्बाभेदमात्मनि सिद्धवत्कृत्य सर्वेश्वर सर्वज्ञं प्रत्यगात्मानमहमित्यात्मत्वेन व्यवहरति । एव वामदेवोऽप्यह मनुरभवमित्यादि मोवाच । प्रह्लादश्च 'मत्तस्सर्वमहं सर्वं मयि सर्वं सनातन' इति ।

यस्तु बिम्बभूत ईश्वरस्स शुद्धचैतन्यं ब्रह्मैव, तस्य नास्ति वक्तृत्वादिव्यवहार - शरीराद्यभावात् । परं तु सर्वं केवलं वेद- चैतन्यरूपत्वात् । 'न तस्य कार्यं करण च विद्यते, स सर्वज्ञस्सर्ववि'दिति श्रुते । तस्मात्सिद्धं प्रत्यगात्मन ईश्वरस्य सर्वज्ञत्वमनन्यवेद्यत्वं च । नच ज्ञानिप्रतिबिम्बजीववेद्यत्वमस्तीति वाच्यं, तस्य बिम्बानन्यत्वाद्‌ज्ञानिन प्रतिबिम्बस्य ।

एतेनान्त करणादावहमभिमानी प्रतिबिम्बो जीव किञ्चिद्‌ज्ञ परतन्त्र संसारी, बिम्बस्तु सर्वज्ञ ईश्वर प्रत्यगात्मेत्यौपाधिकजीवेश्वरभेद । तत्प्रयुक्त सर्वव्यवहार । वस्तुतो जीवेश्वरैक्यादद्वैत चेति सर्वमनवद्य सिद्धम् ।

यथा मुखमेव दर्पणवशात्प्रतिमुखत्वेन प्रतीयते तथा चैतन्यमेवोपाधिवशा.ज्जीवत्वेन प्रतीयते, न तु वस्तुतो जीवोऽस्ति, यथा प्रतिमुख वस्तुतो नास्ति । तथा च ब्रह्मैव मायया प्राप्तजीवभावं सत्संसरति, विद्यया च विमुच्यत इव । न तु मायाद्युपाधिषु नीरूपेषु ब्रह्मणो नीरूपस्य कश्चिदस्ति प्रतिबिम्ब - असम्भवात् । तदेव परमार्थदृष्ट्या जीवस्यैव ब्रह्मत्वाज्जीव एव प्रत्यगात्मा सर्वज्ञश्च । तदन्यत्सर्वं जडं दृश्यं च । अत एवोक्तं सर्वमह वेद मां तु वेद न कश्चनेति ।

य एवमात्मानं न वेद स ब्रह्मापि जीव किञ्चिद्‌ज्ञोऽज्ञ एव । स चोपाधिभेदादनेक एव, तस्यैवेह भूतशब्देन ग्रहणम् । अयं हि कार्यकरणसङ्घाते भूतशब्दवाच्येऽहमभिमानी ।

केन पुनर्मत्तत्त्ववेदनप्रतिबन्धेन प्रतिबद्धानि सन्ति जायमानानि सर्वभूतानि मां न विजानन्तीत्यपेक्षायामिदमाह—

इच्छाद्वेषसमुत्थेन द्वन्द्वमोहेन भारत !
सर्वभूतानि संमोहं सर्गे यान्ति परन्तप ! ॥२७॥

इच्छेति । इच्छाद्वेषसमुत्थेन इच्छा च द्वेषश्च इच्छाद्वेषौ ताभ्यां समुत्तिष्ठतीति इच्छाद्वेषसमुत्थस्तेन इच्छाद्वेषसमुत्थेन, केनेति विशेषापेक्षायामिदमाह—द्वन्द्वमोहेनेति । द्वन्द्वनिमित्तो मोहो द्वन्द्वमोहः तेन, तावेव इच्छाद्वेषौ शीतोष्णवत् परस्परविरुद्धौ सुखदुःखतद्धेतुविषयौ यथाकालं सर्वभूतैस्सम्बध्यमानौ द्वन्द्वशब्देन अभिधीयेते । तत्र यदा इच्छाद्वेषौ

यश्चैवमात्मानं वेद स जीवोऽपि ब्रह्मैव- तस्य च पूर्णत्वादात्मन एकत्वं ब्रह्मगः । तस्मात्तत्त्वविद्दृष्ट्या एक एवात्मा सर्वज्ञ ईश्वरः । अतत्त्वविद्दृष्ट्या त्वीश्वराद्भिन्ना अनेके जीवास्संसारिणः । तदनुसारेण चायं श्लोकः तत्त्वविदां सर्वज्ञ आत्मान्येस्त्वनात्मानो जडाः प्राणिन इति वाक्यार्थमतत्त्वविदां तु सर्वज्ञ ईश्वरो जीवास्तु किञ्चिद्ज्ञा नेश्वरज्ञा इति वाक्यार्थं च जनयतीति युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—मां कृष्णं कश्चनापीश्वरमवतीर्णं न वेदेति, तदसत्—मां न वेदेत्येव मूले स्थितत्वेन ईश्वरमवतीर्णमिति मूलाद्बहिः कल्पनस्याप्रमाणत्वात् । मां कृष्णं न वेदेति वर्णनं त्वयुक्तं- कृष्णस्य सर्वतात्कालिकजनविदितत्वात् ॥२६॥

इच्छेति । पूर्वस्मिन् श्लोकभाष्ये मद्भक्तं मच्छरणमेकं मुक्त्वा मां कोऽपि न जानातीत्युक्तम् । तत्र शङ्कते—त्वद्भक्तानां त्वदशरणानां च कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां जीवानां त्वत्तत्त्ववेदने कः प्रतिबन्ध इति केनेत्यादिना—यद्यपि योगमायाप्रतिबन्ध इति प्रागुक्तं, तथापि प्रतिबन्धान्तरं पृच्छति—पुनरिति, जायमानानीति । कार्यकरणसङ्घाततादात्म्याध्यासाच्छरीरेषु जायमानेषु जीवा अपि जायमाना इव प्रतिभान्तीति भावः । सर्वभूतानीति कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनश्चिदाभासाः, साभासबुद्धय इति वा । मामात्मानं न विजानन्ति, शरीरादिकं तेऽपि विजानन्त्येवेति मामित्युक्तम् ।

उक्तं हि भागवते बादरायणेनैव-- 'न यस्य सख्यं पुरुषो वै विसख्युस्सखा वसन् संवसतः पुरेऽस्मिन् । गुणो यथा गुणिनोऽव्यक्तदृष्टेस्तस्मै महेशाय नमस्करोमि' इति कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां जीवानामन्तर्यामी सङ्घातप्रवर्तकत्वात्सखा; तस्य च तादृशं सख्यं जीवो न वेत्ति । यथा शरीरादिकं जीवस्येति श्लोकार्थः ।

तथा च शरीरादिवेत्तृत्वादजडा जीवाः किमिति स्वमात्मानमेवेश्वरं न जानन्तीत्याक्षेपार्थः । इच्छा इष्टविषयेषु रागः; द्वेषोऽनिष्टविषयेष्वप्रीतिः; समुत्तिष्ठति जायते द्वन्द्वनिमित्तो द्वन्द्वजन्यः; द्वन्द्वं निमित्तं यस्य स इति बहुव्रीहिः । इच्छाद्वेषरूपद्वन्द्वनिमित्तमोहेनेत्यर्थः । तावेव पूर्वोक्तावेवेत्यर्थः । इच्छाद्वेषसमुत्थेनेत्यत्रोक्तावेवेति यावत् । प्रीतिरूपस्य रागस्य द्वेषस्य चाप्रीतिरूपस्य परस्परविरोधमाह—परस्परविरुद्धाविति । तत्र दृष्टान्तमाह—शीतोष्णवदिति । सुखे सुखहेतुस्रगन्धादौ चेच्छा जायते, दुःखे दुःखहेतुचोरसर्पादौ च द्वेषो जायते पुंसामिति कृत्वाह—सुखदुःखतद्धेतुविषयाविति ।

चित्तास्सन्तो यतन्ति प्रयतन्ते ये ते यत् परं ब्रह्म तद्विदुः, कृत्स्नं समस्तमध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्तु तद्विदुः, कर्म चाखिलं समस्तं विदुः ॥२९॥

यत्पर ब्रह्म तद्विदुरिति । ब्रह्मशब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वभ्रमव्युदासायाह भाष्यकार — **पर ब्रह्मेति ।** परं सर्वजगद्विलक्षणं सर्वोत्कृष्ट वा । अध्यात्ममात्मनीति विभक्त्यर्थेऽव्ययीभाव । सप्तम्यास्तु विषयत्वमर्थ इत्याह— **प्रत्यगात्मविषयमिति ।** किं तदात्मविषयं कृत्स्नं यद्विदुरित्युच्यतेऽत आह— **वस्त्विति ।** तत्त्वमित्यर्थ । सच्चिदानन्दरूपं सर्वज्ञत्वसर्वान्तरत्वादिरूपं वा कर्म यज्ञादिलक्षणम् । एकविज्ञानेन सर्वविज्ञान प्रतिज्ञाय श्रुत्या ब्रह्मणि विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्तत्वात् । आत्मनश्च ब्रह्माभिन्नत्वात्सर्वस्य च ब्रह्मकार्यत्वादात्मज्ञानाद्ब्रह्मज्ञान सर्वज्ञानं च सम्भवति । जरामरणमोक्षश्च पुरुषार्थसिद्ध्यतीत्यर्थ ।

नन्वात्मविदामपि शुकादीनां मरणश्रवणाद्वसिष्ठादीना च जरादर्शनात्कथं जरामरणमोक्ष ? स ह्यमृतपान विष्ण्वादिवरदानप्रयुक्त एव देवाना, विभीषणमार्कण्डेयादीना च जरामरणराहित्यदर्शनात्पुराणेष्विति चेन्मैवम्—देवादीनामपि ब्रह्मदिनप्रलये मरणसद्भावान्नामृतपानादिना मरणाभाव । पर तु जरामरणधर्मवद्देहतादात्म्याभावादेव । न ह्यात्मनोऽजस्य नित्यस्याविकारस्य जन्मादिसम्भव, येनात्मविदो जराद्यापत्ति । आत्मविद्ध्यात्मा । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुते, भविष्यतीत्यनुक्त्वा भवतीति वर्तमाननिर्देशाच्च ।

यस्तु शुकादीनां देहत्याग स ह्यज्ञदृष्ट्यैव कल्पित । यद्यात्मन पूर्णस्यासङ्गस्य शरीरसंयोगोऽस्ति तर्हीदानीं तद्वियोगो भवतु नतु सोऽस्ति- विरोधात् । तस्माल्लोकदृष्ट्यैव शुकादीनां मुक्तिरपि । उक्तं हि प्रागेव बन्धमुक्त्यादिसर्वव्यवहार आध्यासिक इति । इह त्वात्मविद आत्मज्ञानाज्जरामरणादिविकारवदनात्मतादात्म्याध्यासनिवृत्तिरेवोच्यते, नतु मोक्ष । आत्मनो नित्यमुक्तत्वात् ।

अथ वा ज्ञानिनोऽपि प्रारब्धदेहधर्माणां जरामरणादीनामनुभवस्यावर्जनीयत्वादेतद्देहपरित्यागानन्तरमज्ञस्येव पुनर्देहसम्बन्धाभावान्नास्ति पुनर्जरामरणप्रसक्तिरित्यभिप्रेत्योक्त जरामरणमोक्षार्थमिति । पुनर्जन्मनिवृत्त्यर्थमिति यावत् ।

नच 'तत्त्वविद प्राणा नोत्क्राम'न्तीति श्रुते प्राणोत्क्रमणस्यैव मरणत्वात्कथं ज्ञानिनो मरणमिति वाच्यं, प्राणोत्क्रमणाभावेऽपि प्राणत्यागोऽस्त्येव तत्त्ववित्प्राणादीना वाय्वादिषु लयश्रवणात् । 'मृङ् प्राणत्याग' इति मरण वा प्राणत्याग । न चैवमज्ञस्य सप्राणस्यैव लोकान्तरगमनात्कथं मरणमिति वाच्यं, शरीरात्माभिमानिनोऽज्ञस्य शरीरप्राणवियोगरूपप्राणत्यागसद्भावात् ।

यद्वा जरे त्युपलक्षण रोगादीना, जरारोगादिसयुक्तस्य प्राणोत्क्रमणलक्षणस्य मरणस्य मोक्षार्थमित्यर्थ । तत्त्वविद एव हि प्राणोत्क्रमणासम्भव । परिपूर्णस्य तस्य लोकान्तरगमनासम्भवात् । तस्मादात्मभजनस्य जरामरणमोक्ष परब्रह्मादिज्ञान च फलम् ॥१०॥

साधिभूताधिदैवं मां साधियज्ञं च ये विदुः ।
प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतसः ॥३०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ज्ञानविज्ञानयोगो-
नाम सप्तमोऽध्यायः ।

साधिभूतेति । साधिभूताधिदैवं अधिभूतं चाधिदैवं च अधिभूताधिदैवं, तेन सहाधिभूताधिदैवेन वर्तत इति साधिभूताधिदैवं च मां ये विदुः, साधियज्ञं च साधियज्ञेन साधियज्ञं ये विदुः प्रयाणकाले मरणकालेऽपि च ते मां विदुर्युक्तचेतसः समाहितचित्ता इति ॥३०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्य
श्रीमच्छङ्करभगवत्पादकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये ज्ञान-
विज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

साधिभूतेति । ये मद्भक्ता अधिभूताधिदैवाधियज्ञसहितं मां विदुः ते युक्तचेतसः प्रयाणकालेऽपि मां विदुश्च । जीवद्दशायां दृढाभ्यासविषयस्यैव वस्तुनो मरणकालेऽपि स्मरणसम्भवात् । तथा च 'यान्ते मतिस्सा गति'रिति न्यायेनान्ते नारायणस्मरणसिद्ध्यर्थं जीवद्दशायां नारायणभजनमवश्यं कर्तव्यं विषयेषु सङ्गं त्यक्त्वा मुमुक्षुभिः । भरतो हि मृगसङ्गेनान्ते मृगं स्मरन् न मुक्तिं ययावपि तु मृगजन्मैव । अतः परब्रह्मसायुज्यायान्ते नारायणस्मरणमावश्यकं पुंसाम् । तच्च नारायणस्मरणं नारायणनामोच्चारणमात्रं न, किं तर्हि प्रत्यगात्मनो नारायणस्य यत्तत्त्वं सच्चिदानन्दलक्षणं तस्य स्मरणं सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीति । तच्च विषयेषु रागद्वेषौ विहाय प्रत्यगात्मनि मनसस्समर्पणं विना न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—युक्तचेतस इति ।

येषां तु सन्निपातादिना मरणकाले चित्तसमाधानं दुर्लभं ते हि पुनर्जन्म प्रतिपद्य पूर्वाभ्यासवशेन पुनरात्मभजने यतन्ते- सर्वथाप्यन्ते नारायणस्मरणं विना न मुक्तिरिति स्थितम् ।

'काश्यां तु मरणान्मुक्ति'रिति तु काश्यामन्तकाले शङ्करेण तारकमन्त्रे उपदिष्टे सति पुनर्जन्मनि तारकोपासनपूर्वकमात्मज्ञानं लब्ध्वा मुच्यते जन्तुरित्यभिप्रायगर्भं वाक्यम् । न च ज्ञानान्मुक्तिरिति श्रुतिविरोधः, अन्तकालोपलक्षितज्ञानान्मुक्तिरिति तदर्थात् । ज्ञानाज्जीवन्मुक्तिरिति वा ।

वस्तुतस्तु नित्यमुक्तस्यात्मनो न कोऽपि बन्धो मोक्षो वा । ज्ञानी त्वात्मैवेति न तस्यान्तकाले जीवद्दशायां वा किञ्चिदात्मस्मरणादिकं मुक्तये कर्तव्यमस्ति- ज्ञानादेव कृतकृत्यत्वात् । येषां तु नास्ति तादृशं निश्चयज्ञानं तेषामन्तकाले नारायणस्मरणं कर्तव्यमिति बोध्यम् ॥३०॥

इति श्रीवेलंकोण्डोपनामकरामकविकृते श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम सप्तमोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

अष्टमोऽध्यायः ।

'ते ब्रह्म तद्विदुः कृत्स्न'मित्यादिना भगवताऽर्जुनस्य प्रश्नबीजान्युपदिष्टानि; अतस्तत्प्रश्नार्थमर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच— किं तद्ब्रह्म किमध्यात्मं किं कर्म पुरुषोत्तम ।
अधिभूतं च किं प्रोक्तमधिदैवं किमुच्यते ॥१॥
अधियज्ञः कथं कोऽत्र देहेऽस्मिन्मधुसूदन ।
प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभिः ॥२॥

किं तद्ब्रह्मेति ॥१॥ अधियज्ञ इति ॥२॥

एषां प्रश्नानां यथाक्रमं निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— अक्षरं ब्रह्म परमं स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते ।
भूतभावोद्भवकरो विसर्गः कर्मसंज्ञितः ॥३॥

अक्षरमिति । अक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं पर आत्मा, 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि

हे पुरुषोत्तम! यदात्मभक्ता विदुरित्युक्तं तद्ब्रह्म किम् ? तत्कर्म किम् ? अधिभूतं किम् ! प्रोक्तं शास्त्रज्ञैः अधिदैवं च किमुच्यते ? अधिभूतं किम् ? अधिदैवं च किमित्यर्थः । किं किं वस्तु ब्रह्माध्यात्मादिशब्दैरुच्यत इत्यर्थः ॥१॥

अधियज्ञ इति । हे मधुसूदन! अस्मिन् देहे कोऽधियज्ञः ? कथं चिन्तनीय इति शेषः । प्रयाणकाले च त्वं नियतात्मभिः कथं ज्ञेयोऽसि ॥२॥

अक्षरमिति । परममक्षरं ब्रह्मेत्युच्यते । क्षरति नश्यति । अक्षरशब्दस्य परमात्मवाचित्वे श्रुतिं प्रमाणयति—एतस्येति । यद्वा अक्षरस्य ब्रह्मत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—एतस्येति । ईश्वरस्यैव सर्वनियन्तृत्वेन सर्वप्रशासकत्वादीश्वरस्य प्रशासने सूर्यचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः। हेगार्गि इति सम्बोधनम्। विधृतावन्तर्यामिणा तेनैव विशेषेण धृतौ सन्तौ तस्यैव शासने तिष्ठतः । ईश्वराज्ञापरतन्त्रौ सूर्यचन्द्रमसौ दिवारात्री कुरुत इत्यर्थः । 'भीषास्माद्वातः पवते, भीषोदेति सूर्य' इति श्रुतेः ।

सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः । ओङ्कारस्य 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इति परेण विशेषणादग्रहणम् । परममिति च निरतिशये ब्रह्मणि अक्षरे उपपन्नतरं विशेषणम् । तस्यैव परस्य ब्रह्मणः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मभावः स्वभावः- स्वो भावस्स्वभावः, अध्यात्ममुच्यते आत्मानं देहमधिकृत्य प्रत्यगात्मतया प्रवृत्तं परमार्थब्रह्मावसानं वस्तु स्वभावोऽध्यात्ममुच्यते; अध्यात्मशब्देनाभिधीयते । भूतभावोद्भवकरः भूतानां भावो भूतभावः तस्योद्भवो भूतभावोद्भवः तं

ननु ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुत्या ओंकारस्याप्यक्षरत्वाद्ब्रह्मत्वाच्च अक्षरं ब्रह्मेत्यस्य ओंकारो ब्रह्मेत्यर्थः किं न स्यादित्यत आह—**ओंकारस्येति** । ओंकारस्याग्रहणमित्यन्वयः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेतिश्रुत्या ओंकारस्येहाक्षरशब्देनाग्रहणमप्रतिपादनम् । तत्र हेतुमाह—**परमेण विशेषणादिति** । 'अक्षरं ब्रह्म परम'मिति परमत्वविशेषणसत्त्वादक्षरस्यात्र नोंकारग्रहणमित्यर्थः ।

ननु ओंकारस्य वेदादित्वेनोत्कृष्टत्वात्परममक्षरमोंकारोऽपि भवितुमर्हतीत्यत आह—**परममिति** । परं उत्कृष्टो मा न विद्यते यस्मात्तदिति व्युत्पत्त्या परमशब्दस्य निरतिशयवाचित्वाद्ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यापि सातिशयत्वादोंकारस्य च वर्णात्मकस्य जडस्य कार्यस्य सातिशयत्वात्परमं निरतिशयमक्षरं ब्रह्मैव, न त्वोंकार इति भावः । निरतिशये अक्षरे ब्रह्मणि परममिति विशेषणमुपपन्नतरमित्यन्वयः ।

एवमक्षरं ब्रह्म परममिति प्रथमपादं व्याख्याय 'स्वभावोऽध्यात्ममुच्यत' इति द्वितीयपादं व्याख्यातुमारभते—**तस्यैवेति** । स्वभावः स्वस्य परब्रह्मणो भावः प्रतिदेहं प्रत्यगात्मरूपेण भवनं स्वभावः । ब्रह्मणः प्रत्यग्रूपेण देहे देहे अवस्थानमिति यावत् । स्वो भावस्स्वभाव इति समासे तु तस्येति ब्रह्मवाचिपदाध्याहारप्रसङ्गः । अध्यात्ममित्युच्यते- आत्मन्यध्यात्ममिति । नात्र विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावसमासो ग्राह्यः । तस्य तत्सम्यर्थपर्यवसानादित्यभिप्रेत्याह—**आत्मानं देहमिति** । अधिकृत्याधिष्ठित्य प्रवृत्तं स्थितं परमार्थब्रह्मावसानं परमार्थं सत्यं यद्ब्रह्म पूर्वोक्तं परं ब्रह्म तदेवावसानं समाप्तिर्यस्य तत्तथोक्तं, परमार्थब्रह्मरूपेण पर्यवसितमित्यर्थः । परमार्थब्रह्मभूतमिति यावत् । एवंविधं वस्तु स्वभावशब्दार्थः ।

निरुपाधिकं चैतन्यं मायोपाधिकं चैतन्यं वा ब्रह्म; प्रतिदेहं प्रत्यग्रूपेण स्थितमन्तःकरणोपाधिकं चैतन्यं स्वभावशब्दवाच्यमध्यात्ममिति यावत् । परमात्मा ब्रह्म, प्रत्यगात्मा त्वध्यात्ममिति फलितार्थः ।

ननु अध्यात्मं प्रत्यगात्मविषयं वस्त्विति पूर्वं भाषितमधुना तु प्रत्यगात्मैवेत्युच्यते, अतः कथं पूर्वोक्तविरोधपरिहार इति चेदुच्यते—पूर्वं कृत्स्नपदानुगुण्येन वस्त्विति पदमध्याहृत्याध्यात्ममित्यव्ययीभावसमास उक्त इदानीं तु समासान्तरमिति । यद्वा प्रत्यगात्मविषयं प्रत्यगात्मशब्दप्रयोगविषयमर्थात्प्रत्यगात्मैवेति; इत्यध्यात्ममित्यस्य पूर्णमित्यर्थः ।

अध्यात्ममुच्यत इत्यस्यार्थमाह—**अध्यात्मशब्देनाभिधीयत इति** । अध्यात्ममित्युच्यत इत्यन्वयादेतदर्थलाभः ।

करोतीति भूतभावोद्भवकरः; भूतवस्तूत्पत्तिकर इत्यर्थः। विसर्गो विसर्जनं देवतोद्देशेन चरुपुरोडाशादेर्द्रव्यस्य परित्यागः; स एव विसर्गलक्षणो यज्ञः कर्मसंज्ञितः कर्मशब्दित इत्येतत्। एतस्माद्धि बीजभूताद्वृष्ट्यादिक्रमेण स्थावरजङ्गमानि भूतान्युद्भवन्ति ॥३॥

एवं किं तद्ब्रह्म किमध्यात्ममिति प्रश्नद्वयस्य पादद्वयेनोत्तरद्वयं दत्वा, किं कर्मेति प्रश्नस्य पादद्वयेनोत्तरमाह—**भूतेति**। भूतानां प्राणिनां भावस्सत्ता, तस्योद्भव उत्पत्तिर्भूतभावोद्भवः, तस्य करः कर्ता उत्पत्तेः प्रागपि सिद्धानां भूतानामभिव्यक्त्यभावादसत्प्रायाणामुत्पत्तिरस्सत्ता सिद्ध्यति—जन्माधीनत्वात्सत्तायाः। जन्मानन्तरभावी खलु सत्ताख्यो विकारः। पुत्रो जातः, जातः पुत्रोऽस्तीति व्यवहारात्। फलितमाह—**भूतवस्तूत्पत्तिकर इति**। भूतानां सिद्धानामेव वस्तूनां प्राणिनां देहसङ्घटनद्वारा उत्पत्तिकर इत्यर्थः।

लिङ्गशरीरावच्छिन्ना जीवा अनादिकालमारभ्य स्थिताः प्रलयेऽप्येषां न नाशः। मोक्ष एव लिङ्गभङ्गाख्यो नाशः। अमी हि स्थूलशरीरसंयोगाख्यमुदयं तद्वियोगाख्यं नाशं च कर्मवशात्प्राप्नुवन्ते। तत्र स्थूलशरीरसंयोगाख्य उदय इह भूतभावोद्भवशब्देनोच्यत इति भावः।

यद्वा भवन्तीति भूतानीति, भूतशब्दः कार्यमात्रपरः। भूतानां कार्यकरणसङ्घातादिरूपाणां कार्याणां भावस्य सत्ताया उद्भवकरः- कार्यनिष्ठसत्ताया जन्माधीनत्वात्। जन्मनः प्राक्कार्यस्य चाभावासत्त्वे च पुनरुदयायोगात्सद्वस्तुनः जन्मनः प्रागभावायोगाच्च जन्माधीनसत्ताकान्येव कार्याणीत्यभिप्रेत्य भूतसत्ताया उत्पत्तिकर इत्यस्य भूतवस्तूत्पत्तिकर इति फलितार्थ उक्तो भाष्यकृद्भिः। भूतवस्तूनि कार्यपदार्थाः कार्यमात्रं सर्वमित्यर्थः। तदुत्पत्तिकरः तत्सत्तासम्पादको जन्मद्वारेति यावत्।

विसर्गो यज्ञः। यज्ञस्य विसर्गलक्षणत्वादित्याह—**स एवेति**। यज्ञो यजनं देवपूजा, सा च हविरर्पणरूपेति यज्ञस्य विसर्ग एव लक्षणं स्वरूपमिति भावः। एवं विसर्गलक्षणस्य यज्ञस्य क्रियात्वात्कर्मशब्दवाच्यत्वमित्याह—**कर्मसंज्ञित इति**। कर्मेति संज्ञा कर्मसंज्ञा सास्य सञ्जातेति कर्मसंज्ञितः। तारकादित्वादितच्। यावदर्थमाह—**कर्मशब्दित इति**। कर्मशब्दप्रतिपाद्य इत्यर्थः। वृष्ट्यादिक्रमेणेति। 'यज्ञाद्भवति पर्जन्यः पर्जन्यादन्नसम्भवः, अन्नाद्भवन्ति भूता'नीति क्रमः प्रागुक्तः।

ननु 'अन्नाद्भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसम्भवः, यज्ञाद्भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भव' इति तृतीयाध्याये यज्ञस्य कर्मसमुद्भवत्वमुक्तमिदानीं तु कर्मत्वमेवोच्यत इति पूर्वोत्तरविरोध इति चेत्, मैवम्—यज्ञशब्दस्यापूर्वमिति कर्मेति चार्थद्वयसत्त्वाद्यज्ञोऽपूर्वमिति कर्मेति च मतभेदेन व्यवहारात्, यज्ञोऽपूर्वमिति मते यज्ञोत्पादककर्मणि यज्ञशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात्, यज्ञः कर्मेति मते कर्मजन्ये अपूर्वे यज्ञशब्दप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वात्, यज्ञशब्दस्य मुख्यवृत्त्या प्रागपूर्वत्वमुक्तं, गौणवृत्त्या त्विदानीं कर्मत्वमुक्तम्। यद्वा गौणवृत्त्या प्रागपूर्वत्वमुक्तमिदानीं मुख्यवृत्त्या कर्मत्वमुक्तमिति पूर्वोत्तरविरोधपरिहारात्।

अधिभूतं क्षरो भावः पुरुषश्चाधिदैवतम् ।
अधियज्ञोऽहमेवात्र देहे देहभृतां वर ॥४॥

अधिभूतमिति । अधिभूतं प्राणिजातं अधि भवतीति । कोऽसौ ? क्षरः क्षरतीति क्षरः विनाशी भावो यत्किञ्चिज्जनिमद्वस्त्वित्यर्थः । पुरुषः पूर्णमनेन सर्वमिति, पुरि शयनाद्वा पुरुषः, आदित्यान्तर्गतो हिरण्यगर्भः सर्वप्राणिकरणानामनुग्राहकः । सोऽधिदैवतमधियज्ञः सर्वयज्ञाभिमानिनी देवता विष्णवाख्या 'यज्ञो वै विष्णु'रिति श्रुतेः । स हि विष्णुरहमेवात्रास्मिन्देहे यो यज्ञस्तस्याहमधियज्ञः । यज्ञो हि देहनिर्वर्त्यत्वेन देहसमवायीति देहाधिकरणो भवति, देहभृतां वर ! ॥४॥

एवं च क्रमरूपाद्यज्ञादपूर्वयज्ञं, तस्माद्वृष्टि, तस्मादन्नं, तस्मात्प्रजा इत्यपि क्रमः सिद्धः । भाष्ये तु वृष्टेरेवादित्यमुक्तम् । तत्तु कर्मापूर्वयोरेकयज्ञशब्दवाच्यत्वलक्षणैकव्यवहारादिति बोध्यम् । एतस्मादिति वाक्यं विसर्गस्य भूतभावोद्भवकरत्वं स्फुटयितुं निबद्धमिति बोध्यम् ॥३॥

अधिभूतमिति । भूतशब्दार्थमाह—प्राणिजातमिति । प्राणिसमूह, भूतशब्दाद्भूतत्वमरणेन तत्समूहलाभ । अधिशब्दार्थमाह—अधि भवतीति । अधिकृत्य भवतीत्यर्थ । कोऽसौ यो भूतजातमधि भवतीत्युच्यत इति पृच्छति—कोऽसाविति । उत्तरयति—क्षरो भाव इति । क्षरति नश्यतीति क्षर, भवति जायत इति भाव । 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति सिद्धान्तादाह—जनिमदिति । जनेरुक्तत्वे विनाश उक्तप्राय इति भाव । उत्पत्तिविनाशवदिति यावत् । भूतशब्देन सर्वप्राणिग्रहणात्तदधिकृत्य सम्भवात्प्राणिपदार्थजातमेव क्षरो भाव । स च देहादिरूप शीतोष्णादिरूपश्चेति बोध्यम् ।

पूर्णं व्याप्तम् । पुरि शरीरे शयनादासनात् । पुरं चादित्यशरीरं हिरण्यगर्भस्य तत्र स्थितत्वात्पुरुषशब्दवाच्यस्य । आदित्यान्तर्गतस्सूर्यमण्डलमध्यस्थ हिरण्यगर्भ हिरण्मय हिरण्यश्मश्रुत्वादिगुणक ईश्वर सर्वेषां प्राणिनां करणानामिन्द्रियाणामनुग्राहक शक्तिप्रद, देवनैव दैवतमादित्यस्य च देवजातित्वाद्दैवतत्वं तदधिकृत्य स्थित वस्त्वधिदैवतम् ।

यज्ञमधिकृत्य वर्तमानोऽधियज्ञ सर्वेषु यज्ञेष्वभिमानवान् । विष्णोर्यज्ञाभिमानित्वे श्रुतिं प्रमाणयति—यज्ञो वै विष्णुरिति । यज्ञाभिमानित्वादेव यज्ञशब्दवाच्यत्वमिति भाव । कोऽसौ विष्णुरत आह—अहमेवेति । कृष्ण एवेत्यर्थ । विष्णुत्वावतारत्वात्कृष्णस्येति भाव । तस्यादेहमधियज्ञ तस्य देहाश्रयस्य यज्ञस्याधि ज्ञोऽभिमानी अहम् । देहं समवैति सम्बद्ध इति देहसमवायी देहसम्बद्ध, देहाधिकरण देह अधिकरणमाधारो यस्य स, देहभृत प्राणिनस्तेषां वर श्रेष्ठ तस्यामन्त्रण श्रेष्ठत्वात्तव इदमुच्यते मयेति भाव ।

अधिदैवतमधियज्ञ यद्यपि प्रमाणा नैव, आदित्यदेहो विराड्विष्णुदेहोऽधियज्ञ । तथापि तयोरीश्वरशरीरोपाधिकत्वेन पृथङ्निर्देश मत्स्वरूपतया जीवशरीरात्पृथक्त्वात् ।

एवं ब्रह्माध्यात्माधिदैवाधियज्ञानामेकत्वं सिद्ध- आत्मस्वाच्चतुर्णाम् । अत आत्मज्ञानेन तद्ज्ञान-सिद्धिरिति कृत्वा ते ब्रह्म तद्विदुरध्यात्मं विदुः स धिदैवं साधियज्ञं च मां विदुरिति पूर्वोक्त सुसङ्गतम् ।

अथ यज्ञस्य कर्मण अधिभूतस्य कार्यजातस्य आत्मकार्यत्वादात्मज्ञानेन तद्ज्ञानसिद्धि मृद्ज्ञानेन मृत्कार्यघटादिज्ञानवदिति कृत्वा ते साधिभूतं मा विदुः कर्म च विदुरिति पूर्वोक्त सुसङ्गतम् ।

अत रामानुजः—क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपं प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं ब्रह्म; आत्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकं प्रकृतिस्स्वभाव; मनुष्यादिभावोद्भवकरो योषित्पुरुषसंसर्गजो रेतोविसर्जनं कर्म; शब्दस्पर्शादिस्साश्रयः क्षरो भावोऽधिभूतं; इन्द्रप्रजापतिकृत्स्नदैवनोपरि वर्तमानो विलक्षणशब्दादिभोक्ता पुरुषोऽधिदैवतं; अधियज्ञैराराध्यनया वर्तमान इन्द्रादौ मम शरीरभूते आत्मतयाऽवस्थितोऽहमेवाधियज्ञः; तत्र मुमुक्षुभिः प्राप्यतया ब्रह्म, त्याज्यतयाध्यात्मं, उद्वेजनीयतया परिहरणीयतया च कर्म ज्ञातव्यं; ऐश्वर्यार्थिभि प्राप्यतयाधिभूतमधिदैवतं च ज्ञातव्यं; महायज्ञादिनित्यनैमित्तिकानुष्ठानवेलायां त्रयाणामधिकारिणामधियज्ञोऽनुसन्धेय इति प्राह,

अत्रोच्यते—क्षेत्रज्ञस्यैकत्वेन तावत् क्षेत्रज्ञसमष्टिर्नास्ति 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति वक्ष्यमाणत्वात् । अन्तःकरणभेदात्क्षेत्रज्ञभेदोपचारपक्षेऽपि तत्र मते चिदचिच्छरीरकत्वेनेश्वरस्य क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपत्वं न सम्भवति- न हि क्षेत्रज्ञसमष्टिरीश्वर' क्षेत्रज्ञशरीरस्स्यात् । नापि क्षेत्रज्ञसमष्टिर्ब्रह्म, ईश्वरस्त्वन्य श्चिदचिच्छरीरक इति वाच्यं, ब्रह्मण ईश्वरशरीरत्वापत्ते ।

ननु ब्रह्मणः परमात्मनोऽन्यैव क्षेत्रज्ञसमष्टिरिह ब्रह्मशब्देनोच्यते गौणवृत्त्येति चेन्नैवम्—मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । अक्षरं ब्रह्म परममिति परमं ब्रह्मेति शब्दद्वयस्य परमात्मनि योगरूढत्वात् । नच परममित्यस्य प्रकृतिविलक्षणमित्यर्थ इति वाच्य, तथात्वेऽपि प्रकृतिविलक्षणस्य परब्रह्मण एव ग्राह्यत्वात् । ब्रह्मणश्च क्षेत्रज्ञादन्यत्वे जडत्वापत्तेः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञोभयातिरिक्तस्य वस्तुन एवाभावान्न क्षेत्रक्षेत्रज्ञविलक्षणब्रह्मसिद्धि । ब्रह्मसधर्मत्वात्क्षेत्रज्ञो ब्रह्मेति वक्तव्ये तथोक्ते चाक्षरं ब्रह्म परममिति तद्विहाय क्षेत्रज्ञसमष्टिपर्यन्तार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात्, अयुक्तत्वाच्च । नहि परमाक्षरसमष्टिर्ब्रह्मेत्युक्तं मूलकर्त्रा- येन क्षेत्रज्ञसमष्टिरुच्येत । नच क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपमात्मस्वरूपमित्यपि युक्तं, आत्मन एव क्षेत्रज्ञत्वेन तस्यैव तत्समष्टिरूपत्ववर्णनस्यायुक्तत्वात् । नचात्मना स्वरूपं क्षेत्रज्ञसमष्टिरूपमिति वाच्यं, व्रीहीणामिवात्मनां राश्यभावात् । नच क्षेत्रज्ञसम[illegible]स्वरूपं पर[illegible]मित्यर्थ इति वाच्यं, परमात्मशरीरत्वे आत्मन. विनाशित्वापत्ते । [illegible] हि शरीर[illegible] [illegible]रीरत्वमात्मन इति वाच्यं, अद्वितीये आत्मनि नि[illegible] [illegible] [illegible] ।

व्यवहारकाले त [illegible]

त्मता । सुषुप्तौ चिदाभासत्वसाक्षी आत्मा कथं चिदाभासस्स्यात् । चिदाभासो ह्यनात्मा । आत्मा हि स्वयम् । य प्रमातृत्वरहित प्राज्ञ सुषुप्तिसिद्ध आत्मा स एव हि प्रबोधे स्वानुभूतमज्ञानमानन्दं च स्मरति 'सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिष'मिति । कथमन्यानुभूतार्थस्यान्यस्मरणम् ? अत प्रत्यगात्मैव स्वयं चिदाभासतादात्म्यमापद्य संसारमापद्यत इवेति न प्रत्यगात्मप्रमात्रोर्भेद । चिदाभासस्य वास्तवं रूपं चिदेव, अन्त करणविशिष्टचैतन्यलक्षणप्रमातुर्वास्तव रूप चैतन्यमेवेति प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं चैतन्यं प्रत्यगात्मैव । ननु चिदाभासत्वप्रमातृत्वविशिष्टचैतन्यस्य प्रकृतिविनिर्मुक्तत्व प्रकृतिपरिणामान्त करणविशिष्टत्वात् ।

तस्मात्प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं चैतन्यमेव एव क्षेत्रज्ञत्वात्क्षेत्रज्ञमेव, निरुपाधिकत्वादेकमेव, द्वैताभावादद्वितीयमेव । नहि प्रकृतिविनिर्मुक्ते वस्तुनि उपाधिर्द्वैत वा भवितुमर्हति- सर्वस्यापि द्वैतस्य प्रकृतितत्कार्यरूपत्वात् । एवविधं च चैतन्यं सच्चिदानन्दलक्षण परं ब्रह्मैवेति सिद्धमक्षरं परमं ब्रह्मेत्यस्य भगवत्पादोक्त एवार्थो ब्रह्म, ननु तदतिरिक्त कश्चिज्जीव सर्वे जीवा वा । ब्रह्मानतिरिक्तस्यैव जीवस्यात्मन प्रकृतिविनिर्मुक्तत्व, तदतिरिक्तस्य तु प्रकृतिसंसृष्टत्वमेवेति ।

तथा आत्मनि सम्बध्यमानं भूतसूक्ष्मतद्वासनादिकमित्यप्ययुक्तम्—असङ्गे आत्मनि भूतसूक्ष्मादिसम्बन्धायोगात् । 'असङ्गोऽह्ययं पुरुष' इति हि श्रुति । नच मायया तत्सम्बन्धोपपत्ति , तव मते भूतसूक्ष्मादेस्सत्यत्वेन मायिकत्वाभावात् । एव सत्यया प्रकृत्या आत्मस्वरूपस्य विनिर्मुक्तिरपि न सम्भवति, नहि सत्यं निवर्तमानं क्वापि दृष्ट श्रुतं वा । यदि सत्यापि प्रकृतिरीश्वरसेवया निवर्तते तर्हि कथमीश्वरस्य चिदचिद्विशिष्टत्वम् । नचेश्वरस्य प्रकृत्यनिवृत्तिरिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव प्रकृत्यनिवृत्तौ कथं तत्सेविना तन्निवृत्तिरुपपद्यते ? यदि प्रकृतिसङ्गो दोषस्तर्हि कथं स ईश्वरस्य हेयप्रत्यनीकस्य भवितु मर्हति ? यदि तु गुणस्तर्हि कथ मुमुक्षोस्त्याज्य ? न चेश्वरस्य प्रकृतिसङ्गो गुण , जीवस्य तु दोष इति वाच्यं, जीवेश्वरयोरुभयोरपि ज्ञानैकाकारत्वेन समानधर्मत्वाच्चैकस्मिन् प्रकृतिसङ्गो गुणोऽन्यस्मिन् दोष इति कल्पयितुमनुचितत्वादप्रमाणत्वाच्च ।

नच शुद्धप्रकृतिसङ्ग ईश्वरस्य गुण , अशुद्धप्रकृतिसङ्गो जीवस्य दोष इति वाच्यं, मुक्तस्य जीवस्येश्वरसाधर्म्याङ्गीकारात् । तस्य शुद्धप्रकृतिसङ्गोऽवश्य स्यादिति कथं मुमुक्षुभि प्रकृतिविनिर्मुक्त मात्मस्वरूपं प्राप्य स्यात् ? नचाशुद्धप्रकृतिविनिर्मुक्तं शुद्धप्रकृतिसंसृष्टमात्मस्वरूपं प्राप्यमिति विवक्षित मिति वाच्यं, तथात्वे आत्मस्वरूपस्य नित्यसिद्धत्वेनाप्राप्यत्वाच्छुद्धप्रकृतिरेव प्राप्येति कृत्वा प्राप्यतयात्र ज्ञातव्या प्रकृतिरेव, न त्वात्मस्वरूपम् ।

तथा चाक्षरं ब्रह्म परममित्यस्य परम शुद्धमक्षरं प्रकृतिर्ब्रह्मेत्यर्थो वाच्य , ननु प्रकृतिविनिर्मुक्तमात्मस्वरूपं ब्रह्मेति । नच तथैवोच्यत इति वाच्यं, शुद्धाशुद्धप्रकृतिद्वयसाधारणस्य स्वभावशब्दस्य अशुद्धप्रकृतिपरत्वे प्रयोजकाभावात् । न चाक्षर ब्रह्म परममित्यनेन शुद्धाया उक्तत्वात्स्वभावशब्देन पारिशेष्यन्यायेनाशुद्धोच्यत इति वाच्यं, ईश्वरश्शुद्धप्रकृतिविशिष्ट एवेत्युक्तौ अशुद्धप्रकृतेरीश्वरासम्बन्धित्वप्रसक्ते । नचेष्टापत्ति - सर्वमपीश्वरस्य शरीरभूतमिति तवाभ्युपगमात् ।

भूतसूक्ष्मादीना जीवप्रकृतिकार्यत्वे जीवस्यैव जगत्स्रष्टृत्वापत्ते, ईश्वरप्रकृतिकार्यत्वे जीवस्य तत्सम्बन्धायोगात्। ईश्वरस्यैव तत्सम्बन्धापत्ते, तन्मोक्षार्थमीश्वरस्यापीश्वरान्तरभजनप्रसक्ते, सर्वजग त्सृष्ट्यादिहेतो प्रकृतेरेकत्वेन प्रकृतिद्वयकल्पनस्यायुक्तत्वात्। जीवानामनेकत्वेनाशुद्धप्रकृतीनामनेकानामपि कल्पनीयत्वापत्ते।

किं चेश्वरप्रकृते 'दैवी ह्येषा गुणम'यीति गुणमयत्वेन शुद्धत्वस्याप्यसम्भवात्। शुद्धसत्त्वात्म कत्वं हि प्रकृतेरीश्वरसम्बन्धिन्याश्शुद्धत्वम्। कथं त्रिगुणमयप्रकृतेश्शुद्धसत्त्वात्मकत्वम्? कथ वा शुद्धसत्त्वात्मिकाया ईश्वरप्रकृतेस्सकाशत्तामसपृथिव्यादिभूतोत्पत्ति?

न हि महाभूतस्रष्टृत्वं जीवस्योचित 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिश्रुतिविरोधात्। 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुत्यन्तरसवादेनात्मशब्दस्येह परमात्मपरत्वावधारणात्। तस्मादेकैव गुणमयी प्रकृति, ययेद सृष्ट यया मुह्यन्ति भूतानि च।

न चेश्वरस्यैव शुद्धेत्यशुद्धेति च प्रकृतिद्वयमस्ति, तत्राशुद्धप्रकृत्या जगत्सृष्ट्यादिकं करोति; शुद्धा तु ईश्वरस्य दिव्यमङ्गलविग्रहभूतेति वाच्यं, ईश्वरविग्रहस्याप्राकृतत्ववर्णनात्। न च अप्राकृतत्वं नामाशुद्धप्रकृत्यकार्यत्वमिति वाच्य, तथा कल्पने प्रमाणाभावात्। ईश्वरस्य जीवभूतप्रकृतिरेका, भूम्याद्युपादानभूता प्रकृतिरन्येतीहैवोक्तत्वेन तृतीयप्रकृतिकल्पनस्याप्रमाणत्वात्तद्विरुद्धत्वाच्च। 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इत्यादिना ईश्वरस्य सशरीरत्वनिषेधेन विग्रहाभावाच्च सच्चिदानन्दमयेश्वरस्वरूप मुक्त्वा सर्वस्यापि प्राकृतत्वेन तस्यैकस्यैवाप्राकृतत्वादप्राकृत दिव्यमङ्गल च स्वरूपमीश्वरस्य सच्चिदानन्दमेव न त्वन्यत्।

यस्तु वैकुण्ठादौ विष्ण्वादिदेहसङ्घस्स मायामय एव दृश्यत्वाज्जडत्वाच्च। तदुपासकाना च तत्सधर्मदेहप्राप्तिर्भवत्येव, न तु मुक्ति। अशरीरस्यैव मुक्तित्वात्। लिङ्गभङ्गो हि मोक्ष। तथा रेतो विसर्जन कर्म मुमुक्षुभि ज्ञातव्यमिति यदुक्त तद्विदुषा श्रवणानन्दायते। क्रिमिकीटपक्षिपश्वादिभिरपि स्वत एव ज्ञातस्य मैथुनस्य मुमुक्षुभिरपि ज्ञान यत्ववचनात्। 'जरामरणमोक्षाय मामाश्रित्य यतन्ति ये। ते ब्रह्म तद्विदु कृत्स्नमध्यात्म कर्म च खिल'मिति भगवद्वक्तामेव ब्रह्मज्ञानवन्मैथुनकर्मज्ञान नेतरेषामिति श्रीकृष्णाशय वर्णितवतस्तव पाण्डित्यमहो! वस्तुतस्त्वेषाश एवासि। कथमन्यथा तवेदृशं पाण्डित्यम्? अथ वा मैथुनप्रियाणा भवता मध्याना चेद वचन युक्तमेव शिष्यस्त्रीबाहुमूलयोश्शङ्खचक्राङ्कनवत्।

यच्च रेतोविसर्जनस्यैव भूतभावोद्भवकरत्व, तदप्ययुक्तम्—जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जाख्य चतुर्विधप्राणिमध्ये जरायुजाण्डजयो रेतोजत्वेपि स्वेदजोद्भिज्जयोस्तदभावात्। तथा अत्र देहे इति प्रत्यक्षदृश्यमानार्जुनादिदेहवाचिनोऽत्रेतिशब्दस्य इन्द्रादिवाचित्वमप्ययुक्तम्—इन्द्रादीना परोक्षत्वात्। इन्द्रादिदेह इवार्जुनादिदेहेऽप्यात्मतयाऽवस्थितत्वेनेश्वरस्य तत्परित्यागे कारणाभावात्।

अधिदैवतशब्दस्य अधिदैवतशब्दवद्देवतोपरीत्यर्थसिद्धिरप्ययुक्ता—अधियज्ञ इत्यस्य च यज्ञाराध्य इत्यर्थोऽप्ययुक्तः—उपर्यर्थे आराध्यार्थे वाधिशब्दप्रयोगाभावात्।

'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ। चतुर्विधा भजन्ते मा'मिति भगवद्वचने चतुर्णामधिकारिणा सत्त्वेन त्रयाणामिति कथनं न्यूनमेवेति प्रागेवोक्तम् ॥४॥

अन्तकाले च मामेव स्मरन्मुक्त्वा कलेवरम् ।
यः प्रयाति स मद्भावं याति नास्त्यत्र संशयः ॥५॥

अन्तकाल इति । अन्तकाले च मरणकाले मामेव परमेश्वरं विष्णुं स्मरन् मुक्त्वा परित्यज्य कलेवरं शरीरं, यः प्रयाति गच्छति, स मद्भावं वैष्णवं तत्त्वं याति; नास्ति न विद्यतेऽत्रास्मिन्नर्थे संशयो याति वा नवेति ॥५॥

अन्तकाल इति । 'प्रयाणकालेऽपि च मां ते विदुर्युक्तचेतस' इति भगवतोक्ते 'प्रयाणकाले च कथं ज्ञेयोऽसि नियतात्मभि'रित्यर्जुनेन पृष्टं, तत्रोत्तरमाह—अन्तकाल इति । परमेश्वरं विष्णुं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्म; आत्मन एव व्यापकत्वाद्विष्णुत्वं, निरतिशयैश्वरत्वाच्च परमेश्वरत्वमिति विवेकः ।

स्मरन् अहं ब्रह्मास्मीत्यनुसन्दधानस्सन्मनसेत्यर्थः । केवलमात्मस्वरूपं चिन्तयन्निति वा । मनो निर्वृत्तिकं विधाय तूष्णीमात्मानमनुभवन्निति वा । प्रयाति गच्छति म्रियत इति यावत् । स्थूलशरीरत्यागपूर्वकप्रयाणस्यैव मरणत्वात् ।

ननु तत्त्वविदः प्राणोत्क्रमणाभावेन गमनाभावात्प्रयातीत्ययुक्तमिति चेदुच्यते—प्रयातीति लोकसिद्धार्थानुवादमात्रम् । तथा च यस्तत्त्वविच्छरीरं मुक्त्वा प्रयातीति लोकैर्मन्यते स क्वापि न प्रयाति, किं तु सर्वतः पूर्णस्य निर्विशेषचिन्मात्रस्य ममात्मनो भावं तत्त्वं सच्चिदानन्दरूपं यातीति ।

यद्वा शरीरं मुच्यतीत्यतोऽनतिरिक्तार्थमेव शरीरं मुक्त्वा प्रयातीति वाक्यम् । न च पुनरुक्तिः, वाचं वदति कार्यं करोतीत्यादिवददुष्टत्वात् । तथा च शरीरं मुक्त्वा यः प्रयातीत्यस्य यो म्रियत इत्येतावानेवार्थ इति सिद्धम् ।

अथ वा प्रयातीत्यस्य म्रियत इत्यर्थः । प्रयाणकाल इत्यत्रत्यप्रयाणशब्दस्य मरणार्थदर्शनात् । मरणं च प्राणत्यागः । तथा च प्रयाति प्राणांस्त्यजतीति यावत् । लिङ्गशरीरात्मकत्वात्प्राणा उपलक्षणं लिङ्गशरीरस्य । एवं प्राणत्यागो लिङ्गशरीरत्याग इति सिद्धम् । तथा च यः कलेवरं स्थूलं मुक्त्वा प्रयाति लिङ्गं परित्यजति स मद्भावं ब्रह्मसायुज्यं याति निरुपाधिकस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वम् । न च कारणशरीरसत्त्वात्कथं निरुपाधिकत्वमिति वाच्यं, कारणशरीरस्याज्ञानस्य नाशं विना लिङ्गनाशाभावाल्लिङ्गनाशेनैव कारणनाशस्य सिद्धत्वात् । नच स्थूलशरीरनाशादेव सूक्ष्मदेहसत्त्वेपि वैष्णवपदप्राप्तिर्भवतीति वाच्यं, 'स्वधर्मनिष्ठश्शतजन्मभिः पुमान्विरिञ्चितामेति ततः परं हि माम् । अव्याकृतं भागवतोऽथ वैष्णवः पदं यथाऽहं विबुधाः कलात्यये' इति भागवते रुद्रवचनात् । कलात्ययो लिङ्गभङ्गः तस्मिन् सत्येव वैष्णवपदप्राप्तिः । किंच सति लिङ्गशरीरे तत्तादात्म्याध्यासः स्यात्तत्श्च संसारित्वं स्यात्, तस्मात्तन्नाशं विना कथमसंसारिब्रह्मभावप्राप्तिः ?

न च सलिङ्गा एव मुक्तिक्षेत्रं वैकुण्ठलोकं गच्छन्तीति वाच्यं, तस्य वैकुण्ठस्य सगुणमुक्तिक्षेत्रत्वात्सत्यलोकत्वात् । नच सगुणमुक्तिरेवेह विवक्षितेति वाच्यं, मद्भावमिति ब्रह्मसायुज्यरूपनिर्गुणमुक्तिवर्णनात् । नच मद्भावो मत्स्वभावो मदाकार इति वाच्यं, निराकारस्येश्वरस्याकाराभावात् । नच

न मद्विषय एवायं नियमः किं तर्हि ?—

यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवरम् ।
तं तमेवैति कौन्तेय सदा तद्भावभावितः ॥६॥

यं यमिति । यं यं वापि यं यं भावं देवताविशेषं, स्मरन् चिन्तयन्, त्यजति परित्यजत्यन्ते प्राणवियोगकाले कलेवरं शरीरं तं तमेव स्मृतं भावमेवैति नान्यं; कौन्तेय! सदा सर्वदा, तद्भावभावितस्तस्मिन् भावस्तद्भावः स भावितः स्मर्यमाणतया अभ्यस्तो येन स तद्भावभावितस्सन् ॥६॥

निराकारमपीश्वरमात्मानं यदाकारोपहितं स्मरति तदाकारं प्राप्नोतीति वाच्यं, तत्त्वविदा निराकारस्यै-वात्मनस्सच्चिदानन्दरूपस्य स्मर्यमाणत्वात् । अतत्त्वविदो हि साकारमीश्वरं कल्पयित्वा ध्यायन्ति स्वा-रसिद्धे रूपे सति कल्पितरूपध्यायिनामतत्त्ववित्त्वं सर्वसम्प्रतिपन्नम् । नहि रज्जुं सर्पत्वेन ध्यातवान् पुरुषः रज्जुतत्त्वविदिति वक्तुं शक्यते । वास्तवस्वरूपवेतृत्वं हि तत्त्ववित्त्वम् । वास्तवं रूपं चात्मन-स्सच्चिदानन्दमेव ।

तस्मात्साकारेश्वरध्यायिनां वैकुण्ठादिलोकगमनसम्भवेऽपि निराकारप्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मध्यायिनां न वैकुण्ठादिलोकगमनसम्भवः-- श्रुतिस्मृत्यादिविरोधात्तथा च मरणकाले आत्मस्वरूपचिन्तकास्तत्त्वविदो मद्भावं ब्रह्मत्वमेव प्रयान्ति, न तु लोकान्तरम् ।

मद्भावमित्यत्रत्यस्य भावशब्दस्य च रूपार्थवर्णनमयुक्तं- भावशब्दादाकारार्थालाभात्, धर्म-वाचित्वाद्भावशब्दस्य । न च निर्धर्मकस्यात्मनः कथं धर्म इति वाच्यं, स्वरूपस्यैव धर्मत्वादत्र । अत एव हि वैष्णवं तत्त्वमित्युक्तं भाष्यकृद्भिः । विष्णोरात्मन इदं वैष्णवं तत्त्वं स्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं याति ब्रह्मैव भवतीत्यर्थः ।

ननु पूर्वमेव ब्रह्मणस्सत आत्मनः कथं पुनर्ब्रह्मभाव इति चेन्नैवम्—पूर्वं नाहं ब्रह्मेति विप-रीतज्ञानसत्त्वात्तस्य समूलस्य निवृत्तेरेवेह ब्रह्मभावप्राप्तित्वेन विवक्षितत्वात् ॥५॥

यं यमिति । मद्विषय एव आत्मविषय एव, भावः पदार्थः, देवताविशेष इन्द्ररुद्रादिः । प्रायेणास्तिकानामिन्द्रादिरुद्रादिदेवतोपासकत्वादिदमुक्तम् । वस्तुतस्तु यं यं भावं पदार्थमात्रमित्येवार्थः । अन्ते मृगस्मरणेन भरतस्य मृगजन्मप्राप्तिदर्शनात् । कोऽसावन्तकालोऽत आह—प्राणवियोगकाल इति । प्राणवियोगोपलक्षितकाले इत्यर्थः । वस्तुतः कालस्यानन्तत्वादियमुक्तिः । परमार्थदशायामेव हि कालस्य नाशः । शरीरं स्थूलमित्यर्थः । एवकारार्थमाह—नान्यमिति । कौन्तेयेति सम्बुद्धिरि-त्याह—हे कौन्तेयेति । स्त्रीभ्यो ढक् । कुन्त्या अपत्यं कौन्तेयः । तस्मिन्निन्द्रादिदेवताविशेषे भाव-श्चित्तासक्तिः । भावितो वासितः । आहिताग्न्यादित्वाद्भावितशब्दस्य परनिपातः । भावितनद्भाव इत्यर्थः । सदा तद्भावभावितस्सन्नन्त एव अन्ते यं यं भावं वापि स्मरन् कलेबरं त्यजति हेकौन्तेय! तं तमेवैति । सदा तद्भावभावनां विना अन्ते तद्भावस्मरणं न भवतीत्यत उक्तम्—सदा तद्भावभावित इति ।

न तु स्मृतभावप्राप्तौ सदा तद्भावभावनाकारणम्। यद्यन्ते भावनावशात्सुकृतवशाद्दुष्कृतवशाद्वा इन्द्रादिदेवतास्मरणं स्त्रीपश्वादिस्मरणं वा जायते पुंसस्तर्हीन्द्रादिलोकं प्राप्नोति स्त्र्यादिजन्म वा प्राप्नोतीति निष्कर्षः। न त्विन्द्रादिदेवभावापत्तिः- अनेकेन्द्रादिप्रसङ्गात्। एतेनान्ते विष्णुमूर्तिस्मरणाद्वैकुण्ठलोकप्राप्तिरित्यपि सिद्धम्। एतेन 'आक्रुश्य पुत्रमघवान्यदजामिलोऽपि नारायणेति म्रियमाण उपैति मुक्ति'मित्यत्र मुक्तिशब्दो वैकुण्ठलोकपर एव, न तु ब्रह्मसायुज्यपर इति च सिद्धम्।

ननु ब्रह्मसायुज्यमिति काचन मुक्तिर्नास्त्येव; वैकुण्ठलोकप्राप्तिरेव मुक्तिः; तत्र स्थितानामनन्तगरुडादिसूरीणां नित्यमुक्तत्वात्तल्लोकप्राप्तानामेव शुकादीनां मुक्तत्वव्यवहारात्। ब्रह्मसायुज्ये तु ब्रह्मणि जीवानां लयात्स्वनाशस्तस्यापुरुषार्थत्वमेव स्यात्; नापि नित्यानां जीवानां लयो भवितुमर्हति- 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुतेर्ब्रह्मसाम्यमेव जीवानां, न तु सायुज्यं; साम्यं च सच्चिदानन्दत्वात्मकं शुद्धसत्त्वात्मकशरीरवत्त्वं सर्वज्ञत्वादिकं चेति द्वैतिनां पूर्वपक्षः।

अत्रोच्यते—मुक्तिर्नाम मोक्षः; परित्याग इति यावत्। कस्येत्याकांक्षायां न स्थूलशरीरस्य--तथात्वे नीवीमोक्षस्यापि मोक्षत्वापत्तेः। किं तु प्रियाप्रियस्पर्शस्य सुखदुःखादिद्वन्द्वस्येति यावत्। स च सशरीरस्य न सम्भवति- 'अशरीरं वा वसन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति श्रुतेः। न च स्थूलशरीररहितस्य सम्भवतीति वाच्यं, स्वप्ने स्थूलशरीराभावेऽपि द्वन्द्वदर्शनात्। सुषुप्तौ स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयाभावे द्वन्द्वादर्शनाच्च। शरीरद्वयरहितस्यैव तत्सम्भवः। न हि मनःप्राणयोस्सतोः मनोधर्माणां कामसुखदुःखादीनां, प्राणधर्माणां क्षुत्तृडादीनां भवेदननुभवो स्मरणं वा। प्रियाप्रिययोरनुभववत्स्मरणमपि हि सुखदुःखावहम्। यद्यपि वैकुण्ठलोके अप्रियानुभवो नास्ति, तथाऽप्यप्रियस्यानुभूतस्य स्मरणमस्त्येव- मनसस्सत्त्वादिति कथं वैकुण्ठलोकस्य मुक्तिक्षेत्रत्वम्? सगुणमुक्तिक्षेत्रमिति तु सुखातिशयसद्भावादुपचारादुक्तम्। एवं वैकुण्ठलोके स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयसत्त्वेन जीवस्याशरीरत्वाभावात्प्रियाप्रियस्पर्शमोक्षो नास्त्येव। तव मते ब्रह्मसायुज्यं तु नास्त्येव। अथ 'अशरीरं वा वसन्त'मिति श्रुतेर्विषयाभावादप्रामाण्यमेव प्राप्तम्। तद्वयमुक्तमास्तिकानां तस्माच्छ्रुतिप्रामाण्यादस्ति तावदशरीरत्वं जीवानां, तदेवाशरीरत्वं ब्रह्मसायुज्यमित्युच्यते- शरीरासंस्पृष्टशुद्धचैतन्यस्यैव ब्रह्मत्वात्।

नच जीवस्य ब्रह्मणि लयोऽपुरुषार्थ इति वाच्यं, चैतन्यरूपे जीवे अन्तःकरणविशिष्टत्वरूपजीवत्वस्यैव नाशः, नतु जीवस्येति स्वनाशाभावात्। अन्तःकरणराहित्यस्यैव ब्रह्मसायुज्यत्वान्न जीवानित्यत्वदोषप्रसक्तिः। ब्रह्माभिन्नत्वाज्जीवस्य। ब्रह्म हि नित्यमिति सम्प्रतिपन्नम्।

'निरञ्जनः परमं साम्य'मित्यत्र च परमं निरतिशयं निरुपाधिकं वा साम्यं समत्वमेकत्वमभेदमिति यावत्, उपैतीत्यर्थात्। यत्सर्वदैकरूपं तद्धि समं, यदनेकरूपं तद्विषममिति समत्वस्यैकत्वात्। तस्माद्घटाकाशस्येव घटनाशेन महाकाशसाम्यं जीवस्याप्युपाधिनाशेन ब्रह्मसाम्यमिति सिद्धं ब्रह्मसायुज्यम्। नहि पूर्णस्य चैतन्यस्यावच्छेदकान्तःकरणनाशे जीवेश्वरभेदो भवितुमर्हति, येन जीवस्य ब्रह्मसायुज्यं न सिद्ध्येत्।

नच कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवश्च प्रोक्त इति वाच्यं, कर्तृत्वाभिमानादिपूर्वककर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठायाश्चैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवस्यास्माभिरुक्तत्वात्, कर्तृत्वाभिमानादिरहितकर्मणामकर्मत्वस्यैव प्रत्युतोक्तत्वात्। तस्मात्तत्त्वविदाऽर्जुनेन जनकादिना वा क्रियमाणं कर्म न कर्म, वासुदेवेन क्रियमाण कर्मैवेति नास्ति कर्मज्ञानसमुच्चय ।

एतावताऽर्जुनं प्रति कृष्णस्यायमुपदेशस्सिद्ध - भो अर्जुन! त्वं यद्यतत्त्ववित्तर्हि कर्मण्येव तवाधिकार इति कुरु स्वधर्मं युद्धम् । यदि तत्त्ववित्तर्हि मत्तत्त्वस्मरणमविहायैव लोकसंग्रहार्थं युद्धं कुरु स्वधर्मं जनकादिवदिति ।

नचार्जुनस्यासन्न्यासिन कथमात्मभजनमिति वाच्यं, क्षत्रियाणा सन्न्यासाश्रमस्वीकारस्यानावश्यकत्वाज्जनकादे सन्न्यासं विनापि ज्ञाननिष्ठत्वदर्शनाच्च ।

नच तत्त्वविदोऽर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारात्कर्मण्यनधिकाराद्युद्धय चेत्युक्तिरयुक्तेति वाच्यं, फलाभिसन्ध्यहङ्काररहितस्य युद्धस्याकर्मत्वेनास्मिन्नर्जुनस्याधिकारसत्त्वात् । नच तूष्णींभाव एवाकर्मेति वाच्यं, तस्यापि कर्मत्वस्य स्थापितत्वात्कर्मण्यकर्म य पश्येदिति श्लोके ।

नचैव ब्राह्मणानामपि गृहस्थानामस्त्यधिकारो ज्ञाननिष्ठायामिति वाच्यं, ब्राह्मणाना ज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्ध्यर्थमेव सन्न्यासस्य श्रुतिभिर्विहितत्वात् ।

नच 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'त्यर्जुनस्यापि सन्न्यासो विहित इति वाच्यं, सर्वपरिग्रहपरित्यागमात्रस्यैव तेन विधानात् । नच तं विनापि ज्ञाननिष्ठासिद्धौ तस्य विधान व्यर्थमिति वाच्यं, सति राज्यादिपरिग्रहे विषयव्याकुलचित्तस्यात्मनि मनस्समाधानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य तद्विधानात् । नच प्रकृते परिग्रहपरित्याग विनापि ज्ञाननिष्ठोपदिष्टेत्ययुक्तमिति वाच्यं, सत्यपि परिग्रहे जनकादिवच्चित्तविक्षेपाभावे परिग्रहपरित्यागस्यानावश्यकत्वात् । देहभृतावरेत्यादिसम्बोधनैरर्जुनस्य स्वोपदेशमहिम्ना जनकादितौल्यप्राप्तिरासीदिति भगवद्धृदयस्य ज्ञायमानत्वात् ।

भो अर्जुन! यदि त्वं जनकादिवद्दृढबोधस्तर्हि सर्वधर्मपरित्यागमकृत्वैव मामनुस्मर युद्धय च, यद्यदृढबोधस्तर्हि तावद्युद्धय, पश्चात्सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज- इत्यर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशसिद्धे ।

नचार्जुन तत्त्वविद मत्वैव मामनुस्मर युद्धय चेत्युक्तं कृष्णेनेत्युक्तं प्रागिदानीं तु अदृढबोधं मत्वा सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युच्यत इत्युच्यते कथमिद विरुद्धमिति वाच्यं, अर्जुनं निमित्तीकृत्य सर्वलोकोपकारार्थमस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् क्वचिदर्जुनस्य दृढबोधत्वेन क्वचिददृढबोधत्वेन च निर्देशस्सम्भवत्येव । दृढबोधानामदृढबोधाना च पुंसा शास्त्राधिकारिणा सत्त्वात् ।

तस्मात्तत्त्वविज्जनकादिदृष्टान्तोक्तमिदं मामनुस्मर युद्धय चेति । यथा भगवता नारायणेन चतुर्मुखाय मामनुस्मरन् सृष्टिं कुरु भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति र्हिचिदित्युक्त तद्वत् । अनन्तत्त्वविद क्षत्रियस्यार्जुनस्य ज्ञाननिष्ठाया स्थितस्यापि युद्धे प्रवृत्तिसम्भवत्येव जनकादिवद्ब्रह्मादिवच्च ।

यस्मादेवमन्त्या भावना देहान्तरप्राप्तौ कारणम्—

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः ॥७॥

तस्मात्सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर यथाशास्त्रं, युध्य च युद्धं च स्वधर्मं कुरु, मयि वासुदेवे अर्पिते मनोबुद्धी यस्य तव स त्वं मय्यर्पितमनोबुद्धिस्सन् मामेव यथास्मृतमेष्यस्यागमिष्यसि, असंशयः न संशयोऽत्र विद्यते ॥७॥

द्वैतिना तु नास्त्येव ब्रह्मसायुज्यं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति ज्ञानाभावात्तेषाम् । अत एव ते स्वदृष्ट्या ब्रह्मसायुज्याभावं ब्रुवन्ति यथा नास्तिका स्वदृष्ट्या ब्रह्माभावमिति संक्षेप ॥६॥

तस्मादिति । तस्माच्छब्दार्थमाह—**यस्मादित्यादिना** । अन्त्यभावना मरणकालिकं स्मरणमित्यर्थ. । यं यं वापि स्मरन्निति पूर्वोक्तानुगुण्यात् । अनुभवजन्य स्मृतिहेतु संस्कारो भावनेति न्यायशास्त्रम् । भावनाजन्यत्वाच्च स्मरणस्य भावनात्वेन व्यपदेश इह कृत ।

यद्वा अन्तकाले स्थिता वासना स्मरणद्वारा देहप्राप्तौ कारणमिति बोध्यम् । **तस्मादिति** । अन्तकालोपलक्षितमत्स्मरणस्य मत्सायुज्यहेतुत्वादित्यर्थ । **सर्वेषु कालेष्विति** । अहोरात्रादिविभागापेक्षया बहुत्वम् । सर्वदापीत्यर्थ । सर्वदापि मयि भावे सत्येवान्ते मत्स्मरण लभ्यते, नतु यदा कदापि वेति भाव । एव मत्स्मरणमपरित्यजन्नेव शास्त्रविहित स्वधर्मं युद्ध कुर्वित्याह—**मय्यर्पितमनोबुद्धिर्युध्य चेति** । शास्त्रमनतिक्रम्य यथाशास्त्र शास्त्रसिद्धमित्यर्थ । शास्त्र च दर्शितं- 'श्रेयान् स्वधर्मो विगुण परधर्मा'दिति, क्षत्रियस्य युद्ध स्वधर्म इति च ।

नतु आत्मभजनलक्षणज्ञाननिष्ठाया सन्न्यासिनामेवाधिकाराद्ज्ञानिना कर्मण्यनधिकाराच्च कथमर्जुनायोभयं कर्तव्यतयोपदिश्यते भगवता कर्म च ज्ञानं च सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेति, युद्ध्येति च । भिन्नपुरुषानुष्ठेयत्वं हि कर्मज्ञाननिष्ठयोर्दर्शित प्राक् । नचैककालावच्छेदेन न दर्शित तदिति वाच्यं, सर्वेषु कालेष्विति युद्धकालेऽपि भगवद्भजनस्य प्रोक्तत्वात् । नच युद्धातिरिक्तेषु सर्वकालेष्वित्युच्यत इति वाच्यं, मय्यर्पितमनोबुद्धिस्सन् युद्ध्येत्युक्तत्वात् युद्धकालेऽपि भगवद्भजनस्य कर्तव्यत्वापत्ते । किंच कुरु कर्मैव तस्मात्त्वमिति पूर्वमुक्त्वा कथमधुना मामनुस्मर युद्ध्य चेति चकारेण कर्मज्ञानसमुच्चय उच्यते भगवता वा ? तस्मात्समुच्चयो भगवदभिमत एवेत्यनेन ज्ञायते मामनुस्मर युद्ध्य चेति विधानेनेति चेत्, मैवम्—अर्जुनमतत्त्ववित्त्वाद्ज्ञाननिष्ठायामनधिकारिणमभिप्रेत्य 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मित्युक्तं प्राक् । इदानीं तु स्वोपदेशमहिम्ना तत्त्वविद्प्रेसरमर्जुनं मत्वा जनकादिवत्त्वं लोकसंग्रहार्थं कर्म कुरु, ज्ञाननिष्ठायां च वर्तस्वेत्युच्यते भगवतेति न पूर्वापरविरोध । नाप्यनेन कर्मज्ञानसमुच्चयसिद्धि - मोक्षाय त्वं युध्य चेत्यनुक्तत्वात् । कर्मज्ञानसमुच्चय एव मोक्षफलको नतु केवलं ज्ञानमित्याकारकसमुच्चयवादो ऽस्माभिर्निराकृत ।

नच कर्मज्ञानयोरेकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवश्च प्रोक्त इति वाच्यं, कर्तृत्वाभिमानादिपूर्वककर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठायाश्चैकपुरुषानुष्ठेयत्वासम्भवस्यास्माभिरुक्तत्वात् , कर्तृत्वाभिमानादिरहितकर्मणामकर्मत्वस्यैव प्रत्युतोक्तत्वात् । तस्मात्तत्त्वविदाऽर्जुनेन जनकादिना वा क्रियमाणं कर्म न कर्म, वासुदेवेन क्रियमाणं कर्मैवेति नास्ति कर्मज्ञानसमुच्चयः ।

एतावताऽर्जुनं प्रति कृष्णस्यायमुपदेशस्सिद्धः- भो अर्जुन ! त्वं यद्यतत्त्ववित्तर्हि कर्मण्येव तवाधिकार इति कुरु स्वधर्मं युद्धम् । यदि तत्त्ववित्तर्हि मत्तत्त्वस्मरणमविहायैव लोकसंग्रहार्थं युद्धं कुरु स्वधर्मं जनकादिवदिति ।

नचार्जुनस्यासन्न्यासिनः कथमात्मभजनमिति वाच्यं, क्षत्रियाणां सन्न्यासाश्रमस्वीकारस्यानावश्यकत्वाज्जनकादेः सन्न्यासं विनापि ज्ञाननिष्ठत्वदर्शनाच्च ।

नच तत्त्वविदोऽर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारात्कर्मण्यनधिकाराद्युद्धय चेत्युक्तिरयुक्तेति वाच्यं, फलाभिसन्ध्यहङ्काररहितस्य युद्धस्याकर्मत्वेनास्मिन्नर्जुनस्याधिकारसत्त्वात् । नच तूष्णींभाव एवाकर्मेति वाच्यं, तस्यापि कर्मत्वस्य स्थापितत्वात्कर्मण्यकर्म यः पश्येदिति श्लोके ।

नचैवं ब्राह्मणानामपि गृहस्थानामस्त्यधिकारो ज्ञाननिष्ठायामिति वाच्यं, ब्राह्मणानां ज्ञाननिष्ठाधिकारसिद्ध्यर्थमेव सन्न्यासस्य श्रुतिभिर्विहितत्वात् ।

नच 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रजे'त्यर्जुनस्यापि सन्न्यासो विहित इति वाच्यं, सर्वपरिग्रहपरित्यागमात्रस्यैव तेन विधानात् । नच तं विनापि ज्ञाननिष्ठासिद्धौ तस्य विधानं व्यर्थमिति वाच्यं, सति राज्यादिपरिग्रहे विषयव्याकुलचित्तस्यात्मनि मनस्समाधानं दुर्लभमित्यभिप्रेत्य तद्विधानात् । नच प्रकृते परिग्रहपरित्यागं विनापि ज्ञाननिष्ठोपदिष्टेत्ययुक्तमिति वाच्यं, सत्यपि परिग्रहे जनकादिवच्चित्तविक्षेपाभावे परिग्रहपरित्यागस्यानावश्यकत्वात् । देहभृतांवरेत्यादिसम्बोधनैरर्जुनस्य स्वोपदेशमहिम्ना जनकादितौल्यप्राप्तिरासीदिति भगवद्धृदयस्य ज्ञायमानत्वात् ।

भो अर्जुन ! यदि त्वं जनकादिवद्दृढबोधस्तर्हि सर्वधर्मपरित्यागमकृत्वैव मामनुस्मर युद्धय च, यद्यदृढबोधस्तर्हि तावद्युद्धय, पश्चात्सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज- इत्यर्जुनं प्रति कृष्णोपदेशसिद्धेः ।

नचार्जुनं तत्त्वविदं मत्वैव मामनुस्मर युद्धय चेत्युक्तं कृष्णेनेत्युक्तं प्रागिदानीं तु अदृढबोधं मत्वा सर्वधर्मान्परित्यज्येत्युच्यत इत्युच्यते कथमिदं विरुद्धमिति वाच्यं, अर्जुनं निमित्तीकृत्य सर्वलोकोपकारार्थमस्य शास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात् क्वचिदर्जुनस्य दृढबोधत्वेन क्वचिददृढबोधत्वेन च निर्देशसम्भवस्यैव । दृढबोधानामदृढबोधानां च पुंसां शास्त्राधिकारिणां सत्त्वात् ।

तस्मात्तत्त्वविज्जनकादिदृष्टयोक्तमिदं मामनुस्मर युद्धय चेति । यथा भगवता नारायणेन चतुर्मुखाय मामनुस्मरन् सृष्टिं कुरु भवान् कल्पविकल्पेषु न विमुह्यति कर्हिचिदित्युक्तं तद्वत् । अतस्तत्त्वविदः क्षत्रियस्यार्जुनस्य ज्ञाननिष्ठायां स्थितस्यापि युद्धे प्रवृत्तिसम्भवस्यैव जनकादिवद्ब्रह्मादिवच्च ।

न चैतावता कर्मज्ञाननिष्ठयोर्युगपदेकपुरुषानुष्ठेयत्वमागतमिति वाच्यं, ज्ञाननिष्ठपुरुषकृतकर्मणां कर्मत्वाभावात्। यथा सन्न्यासिकृतानां भिक्षाटनादिकर्मणां यथा वा वासुदेवकृतानां, दुष्टशिक्षणादिकर्मणामिति।

न चाहमकर्तास्मीति स्मरतः कथं कर्मसु प्रवृत्तिरिति वाच्यं, 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्मा'-णीति पूर्वोक्तत्वेन प्रकृतिगुणैरेव कर्मणां क्रियमाणत्वान्न कर्मसु तत्त्वविदः प्रवृत्तिः। तत्त्वविद्धि आत्मा, आत्मा हि पूर्णोऽचलः प्रवृत्तिनिवृत्त्यविषयः। अज्ञो वा तत्त्वविदि तद्देहाद्याश्रयं कर्मारोपयति, यथा आत्मनि स्वदेहाश्रयं भोजनादिकर्म। नैतावता कर्तृत्वप्रसक्तिस्तत्त्वविदः, न ह्यज्ञजनारोपितनैल्येन गगनस्य नीलत्वं प्रसज्यते। य एवंवित् स देहादिभिः कर्म कुर्वन्नप्यकर्तैव। 'कुर्वन्नपि न लिप्यते' इतीहैवोक्तं हि। अत एव तत्त्वविदा कृतं कर्माप्यकर्मैव- अबन्धकत्वादिति न तत्त्वविदः कर्मण्यधिकार इति।

ननु अन्तकालोपलक्षितात्मस्मरणस्यैव मुक्तिहेतुत्वात्तस्य च सार्वकालिकात्मभजनलभ्यत्वान्मुमुक्षवे अर्जुनाय सर्वेषु कालेषु मामनुस्मरेत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु युध्य चेति युद्धकरणस्यान्तकालिकात्मस्मरणाहेतुत्वादिति चेदुच्यते—नेह युद्धं कर्तव्यतयोपदिश्यते, किं तु युद्धादुपरमं माकार्षीरिति युद्धादुपरमस्याकर्तव्यत्वमुपदिश्यते निवृत्तिलक्षणत्वाद्गीताशास्त्रस्य। तस्माद्युध्यस्व विगतज्वर इत्यत्राचार्यैरेवैनद्धापितम्।

नन्वेवमपि अन्तकाले आत्मस्मरणलाभार्थं सर्वदा मामनुस्मरेत्येतावदेव वक्तव्यं, न तु युद्धादुपरमोऽकर्तव्य इति चेत्सत्यं, आत्मस्मरणलाभार्थं युध्य चेति नोक्तं, किं तु सर्वदाप्यात्मानं स्मरतोऽपि तव युद्धादुपरमादनुपरम एव श्रेयानैहिकप्रतिष्ठाहेतुत्वादित्युच्यते- 'शरीरयात्रापि च ते न प्रसिद्ध्येदकर्मणः' इति हि प्रागेवोक्तम्।

न च मुमुक्षोस्तत्त्वविदः किमैहिकप्रतिष्ठयेति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थं मुमुक्षुणा तत्त्वविदापि प्रतिष्ठैव सम्पादनीया, न त्वप्रतिष्ठा, अन्यथा अल्पज्ञोऽपि तत्त्ववित्त्वमात्मनि सम्भाव्य विड्वराहादिवदभक्ष्यभक्षणादिकं कुर्यात्तेन चाधःपतेदेवं च लोकोपद्रवकारिण्येव स्यात्तत्त्वविदः प्रवृत्तिः। लोकानुग्रह एव कर्तव्यस्तत्त्वविदा वासुदेववत्।

न चैवं तत्त्वविदा ब्राह्मणेन गृहस्थेन लोकसंग्रहार्थं कर्मैव कर्तव्यं, न तु सन्न्यसितव्यमिति वाच्यं, लोकसंग्रहार्थं सन्न्यासस्यैव स्वीकर्तव्यत्वात्। उन्मार्गान्निवर्त्य शास्त्रविहितमार्गे प्रवर्तनं हि लोकस्य लोकसंग्रहः। सन्न्यासस्तु नोन्मार्गः, किं तु विहितमार्ग एव- 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिभ्यः। स च सन्न्यासः ज्ञानार्थमेव मुमुक्षोर्ब्राह्मणस्य विहित इति कृत्वा जन्मान्तरीयसन्न्यासाश्रमसामयिकवेदान्तश्रवणादिजन्यलब्धतत्त्वज्ञानोऽपि वामदेवादिवत्तत्त्वविद्गृहस्थः लोकसंग्रहार्थं सन्न्यासाश्रमं स्वीकृत्य वेदान्तश्रवणं गुरुसन्निधौ कुर्यादेव। यथा वा भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्यास्तत एव तत्त्वविदोऽपि सन्न्यस्य श्रीभगवत्पूज्यगोविन्दपादगुरुसन्निधौ वेदान्तश्रवणमकुर्वन् तद्वदिति।

किंच—

अभ्यासयोगयुक्तेन चेतसा नान्यगामिना ।
परमं पुरुषं दिव्यं याति पार्थानुचिन्तयन् ॥८॥

अभ्यासेति। अभ्यासयोगयुक्तेन मयि चित्तसमर्पणाविषयभूते एकस्मिन् तुल्यप्रत्य-

---

न च क्षत्रियादीनां विनैव सन्न्यासं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिर्ब्राह्मणस्य तु नेति किमपराद्धं ब्राह्मणेनेति वाच्यं, अतीव जन्मान्तरार्जितपुण्यातिशयवल्लभ्यत्वाद्ब्राह्मणत्वस्य महापुण्यो हि ब्राह्मणः । अत एव तस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारयोग्यता । सन्न्यासाश्रमो हि सर्वलोकवन्द्यः- यथा ब्राह्मणस्सर्ववर्णवन्द्यः । तत्त्वज्ञानमसम्पाद्य मृतस्याप्यस्य न यमदर्शनं, किं त्विन्द्रदर्शनमिति स्वर्गप्राप्तिरेव । अथ वा पुनर्ब्राह्मणजन्मप्राप्तिः, तत्त्वज्ञानसम्पादने च सन्न्यासाश्रमस्वीकारोऽन्तरङ्गसाधनं सति परिग्रहे चित्तविक्षेपाद्वेदान्तश्रवणासिद्धे-रिति मुमुक्षोः परिग्रहपरित्याग आवश्यक एवेति कृतं ब्राह्मणेन महदेव सुकृतं न त्वपराद्धं- यत्सन्न्यासाश्रमस्वीकारयोग्यता ब्राह्मणस्य ।

यस्तु ब्राह्मणस्सन्नपि परिग्रहपरित्यागं नेच्छति वैराग्याभावात्तस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारयोग्यतैव नास्ति । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दिति वैराग्यस्यैव सन्न्यासं प्रति हेतुत्वम् । एवं वैराग्यहीनत्वादिहामुत्रफलभोगकामपरवशस्य गृहस्थस्य कुतः पुनर्वेदान्तश्रवणप्रसक्तिः ? 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति साधनचतुष्टयसम्पन्नस्य हि ब्रह्मविचारेऽधिकार इत्युक्तं बादरायणेन ।

य एवं गृहस्थश्शमदमादिसम्पत्त्यभावेऽपि कथञ्चित्कुतूहलितया वेदान्तश्रवणे प्रवर्तते, स हि स्वयमुन्मार्गे प्रवर्तमानः लोकं चोन्मार्गे प्रवर्तयतीति न तस्याचार आस्तिकैर्गृहीतुमुचितः । न च कुतूहलकृतमपि वेदान्तश्रवणमनर्थकमिति वाच्यं, वेदपाठवत्सुकृतहेतुत्वादेतत्संस्कारेण जन्मान्तरेऽपि सन्न्यासाश्रमस्वीकारसम्भवात् । सन्न्यासस्वीकारप्रतिबन्धकपापस्य निष्कामकर्मादिना नाशे सति सन्न्याससम्भवात् ।

तस्मान्मुमुक्षोर्गृहस्थस्य ब्राह्मणस्य सन्न्यासाश्रमस्वीकारपूर्वकमेव ज्ञाननिष्ठायामधिकारः, सन्न्यासाभावे तु कर्मनिष्ठायामेव । क्षत्रियादीनां तु तत्त्वविदां विनापि सन्न्यासं ज्ञाननिष्ठायां कर्मनिष्ठायां वा स्वार्थे लोकसंग्रहार्थे वाऽधिकार इति सुस्थम् ॥७॥

अथ यश्चाधिदैवतं पुरुषं चिन्तयति स तं यातीत्युच्यते—श्लोकद्वयेनाभ्यासेनेति, कविमिति च । हेपार्थ ! यः अभ्यासयोगयुक्तेन नान्यगामिना चेतसा परम पुराणं कविं दिव्यं सर्वस्यानुशासितारं धातारमणोरणीयांसमादित्यवर्णं तमस. परस्तात्स्थितमिति शेषः । अचिन्त्यरूपं पुरुषमनुस्मरेत्, स तमनुचिन्तयन् याति; यः परमत्वादिविशेषणविशिष्टं पुरुषमनुध्यायति स तमेव पुरुषं यातीत्यर्थः ।

अस्य च पुरुषस्येश्वरत्वादाह— मयीति: पुरुषे इत्यर्थः । समर्पणा समर्पणं विलक्षणप्रत्ययैर्विसजातीयज्ञानैरनन्तरित· अव्यवहितः तुल्यप्रत्ययानां सजातीयज्ञानानामावृत्तिरभ्यास एव लक्षणं स्वरूपं यस्य सः विलक्षणप्रत्ययानन्तरिततुल्यप्रत्ययावृत्तिरभ्यास ! सच प्रकृते पुरुषविषय इत्यभिप्रेत्योक्तं—मयीति ।

यावृत्तिलक्षणो विलक्षणप्रत्ययानन्तरितोऽभ्यासः । स चाभ्यासो योगः तेन युक्तं तत्रैव व्यापृतं योगिनश्चेतः तेन चेतसा नान्यगामिना नान्यत्र विषयान्तरे गन्तु शीलं अस्येति नान्यगामि तेन नान्यगामिना, परम निरतिशय पुरुष दिव्यं दिवि सूर्यमण्डले भवं, याति गच्छति, हेपार्थ ! अनुचिन्तयन् शास्त्राचार्योपदेशमनुध्यायन्नित्येतत् ॥८॥

किं विशिष्टं च पुरुषं यातीत्युच्यते—

कविं पुराणमनुशासितारमणोरणीयांसमनुस्मरेद्यः ।
सर्वस्य धातारमचिन्त्यरूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥९॥

कविमिति । कविं क्रान्तदर्शिनं सर्वज्ञ पुराण चिरन्तन अनुशासितारं सर्वस्य जगतः प्रशाशितारं, अणोस्सूक्ष्मादप्यणीयांस सूक्ष्मतर, अनुस्मरेदनुचिन्तयेद्यः कश्चित्, स सर्वस्य कर्मफलजातस्य धातार विधातार विचित्रतया प्राणिभ्यो विभक्तार, अचिन्त्यरूपं नास्य रूपं नियतं विद्यमानमपि केनचिच्चिन्तयितु शक्यत इति अचिन्त्यरूपः तं, आदित्यवर्णं आदित्यस्येव

योगश्चित्तसमाधानमभ्यासरूपो योगोऽभ्यासयोग । तेन युक्तमभ्यासयोगयुक्तं तेन, आभ्यासयोगे व्यापृतेनेत्यर्थ इत्याह—तत्रैवेति । न अन्यगामि नान्यगामि नञर्थकनशब्देन समास , नञा सह समासे तु अनन्यगामीति स्यात् । अनुचिन्तयन्ननुसृत्य ध्यायन् । किमनुसृत्येत्यत आह—शास्त्राचार्योपदेशमिति । क्रान्तदर्शिनं दूरदर्शिन, फलितमाह—सर्वज्ञमिति । चिरन्तनमनादिमनुशासितारं नियन्तारम् ।

सूक्ष्माद्दुर्ज्ञेयादित्यर्थ । न त्वणुपरिमाणात्सूक्ष्मं परमाणुभूतमित्यर्थः । तथात्वे परमात्मनो विष्णोर्व्यापकत्वभङ्गप्रसङ्गात् । 'अणोरणीयान् महतो महीया'निति श्रुतिविरोधात् । न चाणोर्जीवात्सूक्ष्मतरमणीयासमिति वाच्यं, जीवस्याणुत्वे सावयवत्वप्रसङ्गात्ततश्चानित्यत्वप्रसङ्गात्सर्वगतत्वासम्भवप्रसङ्गाच्च । निराकृत एवायं प्रागेव जीवाणुत्ववाद । ईश्वरस्य परमाणुप्रायत्वे महतो महीयानिति श्रुतिविरोध , सर्वव्यापित्वाद्यनुपपत्तिश्चेत्यनुपदमेवोक्तम् ।

विचित्रतया विलक्षणत्वेन परस्परं भिन्नत्वेनेत्यर्थ । विभक्तारं विभज्य कृतवन्तम् । अयं प्राणी अस्मात्कर्मण इदं फलमनुभवत्विति व्यवस्थापूर्वकं कर्मफलानि निर्मितवन्तमित्यर्थः । अचिन्त्यरूपं चिन्तयितुमशक्यमचिन्त्यं रूपं विग्रहो यस्य तं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविलक्षणसंस्थानविग्रहत्वात्केन चिच्चिन्तयितुं न शक्यते रूपमस्येत्यर्थ । प्रत्यक्षदृष्टं वस्तु चिन्तयितुं शक्यते, अदृष्टमपि दृष्टसरूपम् । इदं तु हिरण्यगर्भस्य रूपं शास्त्रैकगम्यत्वाद्दृष्टविलक्षणत्वाच्च चिन्तयितुं न शक्यत इत्यभिप्राय ।

न तु रूपस्याभावादचिन्त्यत्वमित्याह—विद्यमानमपीति । चैतन्यप्रकाश चैतन्यवत्सर्वमादित्यादिकं प्रकाशयतीति चैतन्यप्रकाश । यथा चैतन्यं सर्वं बोधयति तथा पुरुषस्य वर्णो हिरण्मयत्वात्सर्वं भासयति प्रदीपादिवदित्यर्थ । यथा आदित्यस्य वर्णस्सर्वजगदवभासक प्रत्यक्ष तथा पुरुषस्यापीत्यर्थ ।

नित्यचैतन्यप्रकाशो वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं, तमसः परस्तादज्ञानलक्षणात् मोहान्धकारात् परं तं, अनुचिन्तयन् यातीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥९॥

अज्ञानमूढहृदयस्य पुरुषध्यानासम्भवादाह—तमसः परस्तात् स्थितमिति । न चेश्वरस्य पुरुषस्य कथं रूपसद्भाव इति वाच्यं, मायया तत्सद्भावात् ।

अथ वा अस्मद्देहस्थित आत्मा यथा प्रत्यगात्मेति व्यवह्रियते, तथा देवस्य सूर्यस्य मण्डले स्थित आत्मा परमात्मेति व्यवह्रियते । अतोऽस्य परमपुरुषत्वं, प्रतीचस्तु पुरुषत्वमेवं सति सूर्यमण्डलान्तरस्थस्य पुरुषस्याधिदैवतस्य यद्वास्तवं रूपं नित्यचैतन्यात्मकं तदेवेह ध्येयत्वेन प्राप्तत्वेन चोच्यते । न तु कल्पितं हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टं रूपम् । न चैवमचिन्त्यरूपमिति विरुद्ध्येदिति वाच्यं, यदस्य पुरुषस्य विद्यमानं पारमार्थिकं रूपं सच्चिदानन्दात्मकं तत्केनापि चिन्तयितुमशक्यमवाङ्मनसगम्यत्वादित्यविरोधात् । अत एवेदं तमसः परस्तात् स्थितम् । अज्ञानपारगमनं विना चैतन्यसाक्षात्कारासम्भवात् । अज्ञानमत्र समुद्रस्थानीयं, तन्नाशस्तु परपारस्थानीयः । यथा अन्धकारावृतचक्षुषो घटादिरप्रत्यक्षः तथा अज्ञानावृतचेतसः पुरुषोऽप्रकाशः । अत उक्तमज्ञानात्परतः स्थितमिति । पुरुषस्य स्वरूपमाह—**आदित्यवर्णमिति** । यथा आदित्यस्य वर्णोऽस्ति तथा पुरुषस्य नित्यचैतन्यप्रकाशोऽस्तीत्यर्थः । यथा आदित्यस्सर्वजगदवभासकत्वेन प्रकाशात्मकवर्णशाली तथा पुरुषस्सर्वजगदवभासकत्वेन प्रकाशात्मकचैतन्यशालीति यावत् । आदित्यस्य प्रकाशो दीप्तिः, पुरुषस्य प्रकाशस्तु चैतन्यं ज्ञानमिति विवेकः । अत एवोक्तं नित्यचैतन्यप्रकाश इति; नित्यचैतन्यात्मकः प्रकाश इत्यर्थः । अस्य परमपुरुषस्य चैतन्यरूपस्य कर्मफलविधातृत्वादिकं तु माययोपपद्यते । सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरत्वं चास्मिन्नुपपन्नतरम् । हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टपुरुषे तु नातीवोपपद्यते साकारस्य दुर्ज्ञेयत्वासम्भवात् । अणोरणीयानिति श्रुतिश्च चैतन्यपरैव साकारस्य पुरुषस्य महतो महीयस्त्वासम्भवात् । न चैवमध्यात्माधिदैवतयोरेकत्वमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः । एक एव ह्यात्मा सूर्यमण्डलमध्यस्थः पुरुषोऽधिदैवतमिति, अस्मदादिदेहस्थः प्रत्यगात्माऽध्यात्ममिति चोच्यत इत्यौपाधिक एव ह्यध्यात्माधिदैवतयोर्भेदः ।

न च स्वान्तरस्थमात्मानं विहाय सूर्यान्तरस्थस्यात्मनश्चिन्तनं व्यर्थमिति वाच्यं, न व्यर्थम् । यस्सूर्ये भक्तः तस्य सूर्यभक्तिरूपप्रतिबन्धसद्भावात्प्रत्यगात्मोपासनं न घटते । स्वात्मभक्तस्यैव हि स्वात्मोपासनं घटते । तस्य सूर्यभक्तस्य मुमुक्षोरात्मनि प्रीतिं जनयितुं हितैषिणी श्रुतिः सूर्यबिम्बोपाधिकपुरुषोपासनं विहितवती । यथा महिषीस्नेहप्रतिबद्धस्य भिक्षोर्महिष्युपाधिकं ब्रह्मोपदिश्य गुरुस्तं भिक्षुमात्मनि व्युत्पन्नं चकार तद्वदिति । एतेन मुक्तिकामानां विष्णुरुद्रादिभक्तानामपि विष्णुरुद्रादिशरीरावच्छिन्न आत्मैवोपास्य; न तु शरीरमिति सिद्धम् ।

एवं सूर्यमण्डलस्थे पुरुषे चिन्त्यमाने सति तत्स्वरूपसाक्षात्कारो जायते, ततश्च स एव पुरुषस्सर्वगत इति स्वात्मनस्तत्पुरुषस्य चाभेदनिश्चयो जायते, ततश्च प्रत्यगभिन्नपरमात्मसाक्षात्काराद्ब्रह्मसायुज्यं प्राप्नोतीति भावः ।

किंच—

प्रयाणकाले मनसाऽचलेन भक्त्या युक्तो योगबलेन चैव ।
भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य सम्यक् स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥१०॥

प्रयाणेति । प्रयाणकाले मरणकाले मनसाऽचलेन चलनवर्जितेन भक्त्या युक्तः भजनं भक्तिः तया युक्तो योगबलेन चैव योगस्य बलं योगबलं समाधिजसंस्कारप्रचयजनितं चित्तस्थैर्यलक्षणं योगबलं तेन च युक्त इत्यर्थः । पूर्वं हृदयपुण्डरीके वशीकृत्य चित्तं तत ऊर्ध्वगामिन्या नाड्या भूमिजयक्रमेण भ्रुवोर्मध्ये प्राणमावेश्य स्थापयित्वा सम्यगप्रमत्तस्सन्, स एवं विद्वान् योगी 'कविं पुराण'मित्यादिलक्षणं तं परं परतरं पुरुषमुपैति प्रतिपद्यते दिव्यं द्योतनात्मकम् ॥१०॥

योगमार्गानुगमनेनैव ब्रह्मविद्यामन्तरेणापि ब्रह्माप्यत इत्येवं प्राप्ते, इदमुच्यते—पुनरपि वक्ष्यमाणेनोपायेन प्रतिपिपत्सितस्य ब्रह्मणो वेदविद्वदनादिविशेषणविशेष्यस्याभिधानं करोति भगवान्—

यदक्षरं वेदविदो वदन्ति विशन्ति यद्यतयो वीतरागाः ।
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण प्रवक्ष्ये ॥११॥

यदिति । यदक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं अविनाशि वेदविदो वेदार्थज्ञाः, वदन्ति 'तद्वा एत

अत्रायं विवेकः—यः परमात्मानं प्रत्यग्रूपेण भजमानस्सदा मरणकाले स्मरति, यश्च सूर्यमण्डलमध्यस्थपुरुषरूपेण स एवाहमिति भजमानोऽन्ते स्मरति तावुभावपि तत्त्वविदौ ब्रह्मभावं प्राप्नुतः यस्तु परमात्मान हिरण्यश्मश्रुत्वादिविशिष्टसूर्यबिम्बस्थपुरुषरूपेण भजमानोऽन्ते स्मरति स हिरण्यगर्भलोकं प्राप्नोतीति ॥८-९॥

प्रयाणेति । एवं ज्ञानिनोऽन्ते कर्तव्यं प्रदर्श्य योगिनः प्रदर्शयति—प्रयाणेत्यादिना भजनमात्मस्वरूपानुसन्धानं पूर्वमादौ ततः पश्चान्नाड्या सुषुम्नया भूमिजय आसनजयः तत इन्द्रियप्राणमनोजयाः क्रमशब्दार्थः । न केवलयोगिनः परमपुरुषसायुज्यप्राप्तिरित्याह—विद्वान् योगीति दीव्यतेर्द्योतनार्थकत्वादाह—दिव्यं द्योतनात्मकमिति । चैतन्यरूपमित्यर्थः । यद्यपि रोगार्तस्य म्रियमाणस्य योगिनो दुर्लभोऽयं योगस्तथापि योगिनो योगाभ्यासेन नीरोगत्वान्मृत्युहेतोः कस्यचिद्रोगस्योत्पत्तेः प्राक्स्वयमेव मरणाय यतेत योगीति बोध्यम् । स्वाधीनमरणत्वाद्योगिनो न रोगोत्पत्तिरिति वा ॥१०॥

यदिति । वक्ष्यमाणेति सर्वद्वाराणीति श्लोकद्वये इति भावः । प्रतिपत्तुमिष्टं प्रतिपिपत्सितस्य विशेष्यस्य ब्रह्मणोऽभिधानमिति सम्बन्धः । विशेष्यस्य विशिष्टस्येत्यर्थः । अभिधानं नाम बोधित्वेनदिति भावः । वेदविदां वदनं वचनमादिशब्दाद्यतिविशनब्रह्मचर्यचरणयोर्ग्रहणम् । 'स्थाणुर्भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थ'मिति श्रुतेः । अध्ययनविधेः फलवदर्थावबोधपर्यन्तत्वादाह— वेदार्थज्ञा इति । 'सर्वे वेदा यत्पदमामन'न्तीति श्रुतेर्वेदार्थो ब्रह्म; तद्ज्ञा ब्रह्मविद इ

दक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति' इति श्रुतेः, सर्वविशेषनिवर्तकत्वेन अभिवदन्ति 'अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घ'मित्यादिश्रुतेः । किंच विशन्ति प्रविशन्ति सम्यग्दर्शनप्राप्तौ सत्यां यद्यतयः यतनशीलाः सन्न्यासिनो वीतरागाः वीतो विगतः रागो येभ्यस्ते वीतरागाः । यच्चाक्षरमिच्छन्तः ज्ञातुमिति वाक्यशेषः । ब्रह्मचर्यं गुरौ चरन्ति आचरन्ति, तत् ते पदं तदक्षराख्यं पदं पदनीयं ते तव, संग्रहेण संग्रहः संक्षेपः तेन संक्षेपेण प्रवक्ष्ये कथयिष्यामि ॥११॥

'स यो ह वै तद्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं वाव स तेन लोकं जयतीति, तस्मै स होवाच एतद्वै सत्यकाम परं चापरं च ब्रह्म यदोङ्कार' इत्युपक्रम्य 'यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत' इत्यादिना वचनेन 'अन्यत्र

यावत् । हेगार्गि ! तत्प्रसिद्धमक्षरमेतत्पूर्वोक्तं ब्रह्मैवेति ब्राह्मणाः ब्रह्मवेत्तारोऽभिवदन्ति अभितो वदन्तीति श्रुत्यर्थः । सर्वेभ्यो विशेषेभ्यो निवृत्तं निर्गतं सर्वे विशेषा निवृत्ता यस्मात्तदिति वा सर्वविशेषनिवृत्तं तत्त्वेन निर्विशेषत्वेनेत्यर्थः । निर्विशेषत्वे ब्रह्मणः श्रुतिं प्रमाणयति—अस्थूलमिति । स्थौल्यसौक्ष्म्यह्रस्वत्वदीर्घत्वादिरहितमित्यर्थः । प्रविशन्ति सायुज्यं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । कदेत्यत आह—सम्यग्दर्शनप्राप्ताविति । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे सतीत्यर्थः । मोक्षाय यतनशीलत्वमिहामुत्रार्थफलभोगविरक्तानामेव सम्भवति, न त्वविरक्तानाम् । ते च विरक्तास्सन्न्यासिन एवेत्यभिप्रेत्याह—सन्न्यासिन इति । रागो दृष्टश्रुतविषयासक्तिः । वाक्यशेष इति । यदक्षरमिच्छन्त इति वाक्ये ज्ञातुमिति शेष इत्यर्थः । ब्रह्मचर्यं वेदाध्ययनादिकं गुरौ गुरुसन्निधावित्यर्थः । चरन्ति, अर्थाद्ब्रह्मचारिण; यद्वा ब्रह्मजिज्ञासव । पदनीयं प्राप्यं ब्रह्मेति यावत् । तस्यैवापुनरावृत्तित्वेन मुमुक्षुभिः प्राप्यत्वात् । प्रवक्ष्ये इत्युत्तमपुरुषनिर्देशादहमित्यस्याक्षेपः । कथयिष्यामीति पर इत्यादिश्लोकद्वयेनेति भाव । वेदविदो यदक्षरं वदन्ति वीतरागा यतयो यद्विशन्ति यदिच्छन्तः कुशला ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्पदं ते संग्रहेण प्रवक्ष्ये इत्यन्वयः ॥११॥

ननु प्रत्यग्रूपेण पुरुषरूपेण च परमात्मनो भजनमुक्तं, प्रयाणकाले च तत्स्मरणात्सायुज्यलाभश्चोक्तः तस्मात्सर्वद्वाराणीत्याद्युत्तरग्रन्थारम्भो व्यर्थ इति शङ्कायां, न व्यर्थः- उत्तमाधिकारिणां पूर्वोक्तविधया ब्रह्मप्रतिपत्तिसम्भवेऽपि मन्दमध्यमाधिकारिणां तदसम्भवात्तेषां गतिप्रदर्शनार्थोऽयमुत्तरग्रन्थ इत्याह—स य इत्यादिना ।

'स य इत्यादिरुपनिषत् । अस्या अयमर्थः-- हे भगवन् मनुष्येषु मध्ये यः प्रायणान्तं मरणावधि ओंकारमभिध्यायीत स तेन ओंकारध्यानेन कतमं लोकं जयति साधयति ? प्राप्नोतीति यावत् । तस्मै एवं पृष्टवते शिष्याय स गुरुरुवाच- हे सत्यकाम ! ओंकार इति यत्तदेतत्परं ब्रह्म अपरं ब्रह्म च भवतीति शेषः । इत्युपक्रम्य आरभ्य यः पुनरेतं परं पुरुषं त्रिमात्रेण अकारोकारमकाररूपमात्रात्रयवता प्लुतस्वरेणेति ओमित्येकेनाक्षरेण वर्णेन अभिध्यायीत स सामभिः ब्रह्मलोकमुन्नीयते प्राप्यते । अन्यत्र धर्माद्धर्मरहितमन्यत्राधर्मादधर्मरहितम् । आमनन्ति वदन्ति तपोभिः कृच्छ्रचान्द्रायणादिभिश्चित्तशुद्धिद्वारा

-धर्मादन्यत्राधर्मा'दिति चोपक्रम्य 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति, यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं संग्रहेण ब्रवीम्योमित्येतत्' इत्यादिभिश्च वचनैः परस्य ब्रह्मणो वाचकरूपेण प्रतिमावत्प्रतीकरूपेण च परब्रह्मप्रतिपत्तिसाधनत्वेन मन्दमध्यमबुद्धीनां विवक्षितस्योङ्कारस्योपासनं कालान्तरे मुक्तिफलमुक्तं यत्तदेवेहापि 'कविं पुराणमनुशासितारं' 'यदक्षरं वेदविदो वदन्ति' इति चोपन्यस्तस्य च परस्य ब्रह्मणः पूर्वोक्तरूपेण प्रतिपत्त्युपायभूतस्योङ्कारस्य कालान्तरमुक्तिफलमुपासनं योगधारणासहितं वक्तव्यं प्रसक्तानुप्रसक्तं च यत्किञ्चिदित्येवमर्थ उत्तरो ग्रन्थ आरभ्यते—

सर्वद्वाराणि संयम्य मनो हृदि निरुध्य च ।
मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणमास्थितो योगधारणाम् ॥१२॥

सर्वेति । सर्वद्वाराणि सर्वाणि च तानि द्वाराणि च सर्वद्वाराणि उपलब्धौ, तानि सर्वाणि सयम्य संयमनं कृत्वा, मनो हृदि हृदयपुण्डरीके निरुध्य निरोधं कृत्वा- निष्प्रचारमापाद्य, तत्र वशीकृतेन मनसा हृदयादूर्ध्वगामिन्या नाड्या ऊर्ध्वमारुह्य मूर्ध्न्याधायात्मनः प्राणं आस्थितः प्रवृत्तः योगधारणां धारयितुम् ॥१२॥

ब्रह्मज्ञानसम्भवात्तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्तीत्युक्तं किं तत्पदमत आह श्रुतिः—ओमित्येतदिति । वाचकरूपेणेति । वाचकत्वरूपेणेत्यर्थः । प्रतीकरूपेणेति । प्रतीकमारोपालम्बनं तद्रूपेणेत्यर्थः । यथा प्रतिमा विष्ण्वादिदेवतारोपालम्बनं तद्वदोंकारोऽपि परब्रह्मारोपालम्बनमित्यर्थः । ब्रह्मणो वाचकत्वात्प्रतीकत्वाच्च मन्दमध्यमबुद्धीनां ब्रह्मप्रतिपत्तौ साधनमोंकार इति तस्योपासनं च ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिफलकमिति च श्रुत्योक्तम् । यत् तदेव इहापि गीताशास्त्रेऽपीत्यर्थः । श्रुत्यर्थविवरणपरत्वाद्गीताशास्त्रस्येति भावः । पूर्वोक्तरूपेण श्रुत्युक्तरूपेणेत्यर्थ । वक्तव्यं भगवतेति शेषः । अयं भावः—ओमित्येतत् शब्दतोऽर्थतश्च परमपरं चेति द्विविधं ब्रह्म; तत्र शब्दतोऽपरं ब्रह्म, अर्थतस्तु परं ब्रह्मेति विवेकः । शब्दस्य ब्रह्मप्रतीकत्वादपरब्रह्मत्वमर्थस्य ब्रह्मत्वात्परब्रह्मत्वम् । तत्र ओमित्येतस्य परब्रह्मणो भजनं सायुज्यलाभश्च पूर्वमुक्तं तच्चोत्तमाधिकारिविषयम् । अथ ओमित्येतस्य अपरब्रह्मणो ब्रह्मवाचकस्य त्रिमात्रस्योंकारस्य शब्दस्य भजनं ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा क्रममुक्तिश्च वक्ष्यते । तच्च मन्दमध्यमाधिकारिविषयमिति ।

प्रसक्तानुप्रसक्तं प्रसङ्गादागतमित्यर्थः । किञ्चिदिति । ब्रह्मभुवनादयः पुनरावर्तिन इत्यादिकमित्यर्थः ।

सर्वेति । द्वाराणि साधनानि करणानीति यावत् । कुत्र तदाह—उपलब्धाविति । विषयानुभवे इत्यर्थः । रूपशब्दादिविषयानुभवसाधनचक्षुश्श्रोत्रादिद्वाराणि नियम्येति यावत् । हृदयपुण्डरीके पुण्डरीकाकारे हृदयकोशे निष्प्रचारमापाद्य निर्वृत्तिकं विधाय तत्र हृदि वशीकृतेन स्थिरीकृतेनेत्यर्थः । मनसा मेहेति शेषः । मूर्ध्नि ब्रह्मरन्ध्रे आधाय निधाय आस्थितः धारयितुं प्रवृत्तः ॥१२॥

तत्रैव च धारयन्—

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्मामनुस्मरन् ।
यः प्रयाति त्यजन् देहं स याति परमां गतिम् ॥१३॥

ओमिति । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ब्रह्मणोऽभिधानभूतमोङ्कारं व्याहरन् उच्चारयन् तदर्थभूतं मामीश्वरमनुस्मरन् अनुचिन्तयन् यः प्रयाति म्रियते स त्यजन् परित्यजन् देहं शरीरं 'त्यजन् देह'मिति प्रयाणविशेषणार्थं देहत्यागेन प्रयाणमात्मनः, न स्वरूपनाशेनेत्यर्थः । स एवं याति गच्छति परमां प्रकृष्टां गतिम् ॥१३॥

किंच—

अनन्यचेताः सततं यो मां स्मरति नित्यशः ।
तस्याहं सुलभः पार्थ नित्ययुक्तस्य योगिनः ॥१४॥

अनन्येति । अनन्यचेताः नान्यविषये चेतो यस्य सोऽयमनन्यचेताः, योगी सततं सर्वदा यो मां परमेश्वरं स्मरति नित्यशः । सततमिति नैरन्तर्यमुच्यते; नित्यश इति दीर्घ-

---

ओमिति । तत्रैव मूर्ध्न्येव धारयन् प्राणानिति शेष. । ब्रह्मवाचके ओंकारे ब्रह्मशब्दो लाक्षणिक इत्याह—ब्रह्मणोऽभिधानभूतमिति । वस्तुतो ब्रह्मणि वाच्यवाचकभावाभावादाह—अभिधानभूतमिति । अभिधानतुल्यमित्यर्थः । ब्रह्मणो वाचकमिव स्थितमिति यावत् । तदर्थभूतमोंकारवाच्यम् । प्रयाणविशेषणार्थमिति देहत्यागरूपं मरणं प्रपद्यत इत्यर्थः । तदेवाह—देहेति । देहत्यागेनैवात्मनो मरणं, न तु स्वरूपनाशेन- यथा देहस्य स्वरूपनाशेन मरणं तद्वन्नेत्यर्थः । स एवं मृत इति शेषः । गम्यत इति गतिः प्राप्यस्थानं हिरण्यगर्भलोकमिति यावत् । स्वर्गादिलोकापेक्षया तस्य प्रकृष्टत्वं बोध्यम् । अथ वा हिरण्यगर्भलोकप्राप्तिद्वारा प्रकृष्टां गतिं मुक्तिं यातीति- कालान्तरमुक्तिफलत्वादोंकारोपासनस्य । न च ओंकारोपासकस्यापीश्वरस्मरणसत्त्वान्मुक्तिरेव स्यादिति वाच्यं, परोक्षेश्वरस्मरणमेव तस्य, न प्रत्यगभिन्नेश्वरस्मरणमिति कृत्वा भिन्नेश्वरस्मरणस्य मुक्त्यहेतुत्वात् । मामनुस्मरन्निति निर्देशादयं योगी ओंकारं वाचकरूपेणोपास्ते, न तु प्रतीकरूपेणेति ज्ञायते । यः प्रतीकरूपेणोपास्ते ओंकारं तस्य हि ओंकार एव ब्रह्मबुद्धिः । अन्नादौ सालग्रामादौ वा ब्रह्मबुद्धिवद्विष्ण्वादिबुद्धिवच्चेति न तस्यास्त्योंकारातिरिक्तेश्वरस्मरणम् ।

सर्वद्वाराणि संयम्य मनः हृदि निरुध्य च आत्मनः प्राणं मूर्ध्न्याधाय योगधारणामास्थितस्सन् अथ ओमित्येकाक्षरं व्याहरन् मामनुस्मरन् यः देहं त्यजन् प्रयाति स परमां गतिं यातीति श्लोकद्वयस्यान्वयः । अक्षरशब्दोऽत्र वर्णवाच्येव- प्रणवाभिधायकत्वादिति ॥१३॥

अनन्येति । अन्यस्मिन् विषये चेतो यस्य सोऽन्यचेताः स न भवतीत्यनन्यचेताः; विषयानासक्तचित्त इत्यर्थः । नित्यश इत्यनेन षण्मासान् संवत्सरं वेति दीर्घकालत्वं नोच्यत इत्यन्वयः ।

कालत्वमुच्यते । न षण्मासं संवत्सरं वा, किं तर्हि ? यावज्जीवं नैरन्तर्येण यो मां स्मरतीत्यर्थः । तस्य योगिनः, अहं सुलभः सुखेन लभ्यः, हे पार्थ ! नित्ययुक्तस्य सदा समाहितचित्तस्य योगिनः । यत एवमतः अनन्यचेतास्सन् मयि सदा समाहितो भवेत् ॥१४॥

यत एवमिति । यस्मादेव नित्यशो मां स्मर्तुमदेकतानचित्तस्य योगिनस्सुलभोऽहमतस्तस्मादित्यर्थः । अनन्यचेता विषयानासक्तचित्तः । समाहितो मदेकतानचित्तः भवेन्मुमुक्षुरिति शेषः ।

एतच्छ्लोकोक्तमीश्वरस्मरणं यद्यहं ब्रह्मास्मीत्याकारकं तर्हि साक्षान्मुक्तिरेव स्मर्तुः, यदि तु परोक्षेश्वरस्मरणं तर्हि क्रममुक्तिरिति बोध्यम् ।

यद्वा मन्दबुद्धीनामोङ्कारोपासनं कालान्तरमुक्तिफलकं सर्वद्वाराणीति श्लोकद्वयेनोक्तम् । मध्यमबुद्धीनां तु अहं ब्रह्मास्मीत्युपासनमिदं विधीयते, यस्य मुमुक्षोर्बहुवारं वेदान्तश्रवणे कृतेऽपि अहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानं न जायते प्रतिबन्धादिबाहुल्यात् स सर्वदाप्यहं ब्रह्मास्मीति जपेन्मन्त्रवत् । तेन च सर्वप्रतिबन्धक्षये इहैव जन्मनि मुक्तिर्भवेत्प्रतिबन्धशेषे तु कालान्तरे मुक्तिः । यस्य मुमुक्षोर्बुद्धिमान्द्याद्वेदान्तश्रवणेपि नाधिकारस्स ओङ्कारोपासनं कुर्यादिति भावः ।

एवं मन्दाधिकारिणा मध्यमाधिकारिणा च ब्रह्मप्राप्त्युपायतया ओङ्कारोपासनमहं ब्रह्मास्मीत्युपासनं च यथाप्रतिज्ञमुपदिष्टं भगवता ।

यत्तु रामानुजः—अभ्यासयोगयुक्तेनेत्यादिना ऐश्वर्यार्थिनामुपासनप्रकारोऽन्त्यप्रत्ययप्रकारश्चोक्तः, यदक्षरमित्यादिना कैवल्यार्थिनां, अनन्यचेता इत्यनेन तु ज्ञानिनामिति, तत्तुच्छम्—ऐश्वर्यार्थिनां परमपुरुषप्राप्त्यसम्भवात्, परमं पुरुषं दिव्यं यातीति स तं परं पुरुषमुपैति दिव्यमिति च परमपुरुषप्राप्तेरुक्तत्वात् । नच परमपुरुषप्राप्तिरिह परमपुरुषैश्वर्यप्राप्तिरेवेति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागस्यान्याय्यत्वाल्लाक्षणिकार्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अमीषां श्लोकानामैश्वर्यार्थिपरत्वे प्रमाणाभावात् । ऐश्वर्यार्थी भगवद्भक्तः परं पुरुषमुपैतीति मूले सति ऐश्वर्यार्थिनः परमपुरुषप्राप्त्यभावरूपमुख्यार्थबाधेन तादृशलाक्षणिकार्थः कल्प्येत, नतु तथा मूलमस्ति ।

किंच- ऐश्वर्यार्थिनः पुनरावृत्तिं स्वयमेव वक्ष्यति परमपुरुषश्चाय विष्णुरेव । दिव्यं मामिति वचनादिति त्वयैवोक्तत्वात् । विष्णोरैश्वर्यप्राप्तिश्च विष्णुसारूप्यं मत्समानाकारो भवतीति त्वयैवोक्तत्वात् । इदं च सारूप्यं विष्णुलोकं गतानामेव भवितुमर्हति- तत्र स्थितानामेव पुरुषाणां शङ्खचक्रचतुर्भुजादिमत्त्वश्रवणात् । सच विष्णुलोकोऽपुनरावर्त्यंव तव मते इति कथमैश्वर्यार्थिनां विष्णुभक्तानां विष्णुसारूप्यं गतानां पुनरावृत्तिः । तव मते सायुज्यस्याभावात् । सालोक्यसारूप्यसामीप्यानामेव मुक्तित्वाद्यदि सारूप्यं प्राप्तस्य पुनरावृत्तिस्तर्हि सालोक्यं सामीप्यं च प्राप्तानां पुनरावृत्तिस्स्यादित्यपुनरावृत्तिपदस्यैवाभावप्रसङ्गः ।

मामुपेत्य तु कौन्तेयस्य मत्सायुज्यं प्राप्तस्येत्यर्थवादे तव स्वमतभ्रंशः, परमतप्रवेशश्च । मल्लोकमुपेत्येत्यर्थवादे विष्णुसारूप्यं प्राप्तानामैश्वर्यार्थिनां पुनरावृत्तिर्न स्यादिति व्याघातः । अत उभयतः पाशा रज्जुरिव तव । विष्णुलोकस्यापि पुनरावर्तित्वे 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः' इति न सङ्गच्छते । ब्रह्म-

लोकादुपरितनस्यापि विष्णुलोकस्य पुनरावर्तित्वात् । न चैश्वर्यार्थिनश्चतुर्मुखादिलोकान् प्राप्य पुनरावर्तन्त इति वाच्यं, ऐश्वर्यार्थिनामपि विष्णूपासकानां चतुर्मुखादिलोकप्राप्तेरयुक्तत्वात्परमं पुरुषं दिव्यं यातीति विष्णुलोकप्राप्तेरेव युक्तत्वात्, त्वया तथैवोक्तत्वात् ।

तस्माद्विष्णुभक्तानामप्यैश्वर्यार्थिनां न विष्णुलोकप्राप्तिः, नापि विष्णुसारूप्यप्राप्तिः, किं तर्हि मनुष्यलोकप्राप्तिरथ वा स्वर्गलोकप्राप्तिः । ततश्च पुनरावर्तितैव तेषाम् ।

यदि तु वैकुण्ठैश्वर्यार्थिनस्ते तर्हि तेषां विष्णुलोकप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्च । इदमेतेषां वैकुण्ठैश्वर्यार्थित्वं न सकामत्वरूपं मोक्षकामत्ववत्, किं तर्हि निष्कामत्वरूपमेव । एवं निष्कामानां मोक्षकामानां विष्णुलोकप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चोचितैव । एत एव हि कैवल्यार्थिनः । कैवल्यं हि मोक्षः । मोक्षश्च वैकुण्ठप्राप्तिरेव तव मते । ज्ञान्यपि कैवल्यार्थ्येवेति न तयोः पृथक्करणमुचितम् ।

नच कैवल्यमात्मस्वरूपं तत्कैवल्यार्थिभिः प्राप्यते, ज्ञानिना तु परमात्मा प्राप्यत इति भेदोऽस्तीति वाच्यं, यत्कैवल्यार्थिना प्राप्यते तदात्मस्वरूपं कैवल्यार्थ्येवेति कथमात्मन एव प्राप्तृत्वप्राप्यत्वे ? कथं वा नित्यसिद्धस्यात्मस्वरूपस्य पुरुषार्थत्वम् ? कथं वा केवलस्यात्मनः परमात्मभेदः ? कथं वा ज्ञानिनः परमात्मप्राप्तिः ? सत्यात्मपरमात्मभेदे ।

नच क्षीरनीरन्यायेनात्मपरमात्मनोस्संयोग इति वाच्यं, निरवयवत्वादुभयोः । अवयवसंयोगपूर्वको ह्यवयविसंयोगः । नापि क्षीरनीरयोरिवात्मपरमात्मनोर्ज्ञानैकाकारयोरस्ति कश्चिद्विशेषः, येनायमात्माऽयं परमात्मेति व्यवहारः स्यात् । यदि क्षीरे नीरमिव परमात्मन्यात्मा निलीय वर्तेत तर्हि जीवस्यासौ निलयनावस्थानपुरुषार्थः- स्वरूपस्यैव लीनत्वात् ।

नच जीवः परमात्मनि प्रविश्यानन्दमनुभवतीति वाच्यं, परिपूर्णेऽनवकाशे चैतन्यघने परमात्मनि जीवस्य प्रवेष्टुमवकाशस्यैवाभावात् । सावकाशत्वे तु परमात्मनोऽपूर्णत्वं चलनं च स्यात् । तदेतदखिलं श्रुतिविरुद्धं गीताशास्त्रविरुद्धं च । 'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते' 'अचलोऽयं सनातन' इत्यादिशास्त्रात् ।

तस्माद्ज्ञानिकैवल्यार्थिनोर्नास्ति फलतः कश्चिदपि भेदः । ब्रह्मण एव तदुभयप्राप्यत्वात् । नच नित्याप्तस्य ब्रह्मणः कथं प्राप्यत्वमिति वाच्यं, हिरण्यनिधिदृष्टान्तेन नित्याप्तमपि ब्रह्म माययाऽप्राप्तमिव भाति यस्मात्तस्माद्ज्ञानेन तत्प्राप्तिव्यपदेशः ।

किंच- 'आब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन !, मामुपेत्य तु कौन्तेय ! पुनर्जन्म न विद्यत' इति भगवत्प्राप्तेरेवापुनरावर्तित्वमुक्तं न स्वात्मप्राप्तेः । यदि भगवद्भिन्न आत्मा तर्हि तत्प्राप्तिः पुनरावर्तिन्येव स्यात् ।

न 'चाव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिं, यं प्राप्य न निवर्तन्ते' इत्यात्मप्राप्तेरपुनरावर्तित्वं वक्ष्यत इति वाच्यं, परमात्मवाचित्वादक्षरशब्दस्य- 'एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ! सूर्याचन्द्रमसौ

तत्र सौलभ्येन किं स्यादित्युच्यते, शृणु तन्मम सौलभ्येन यद्भवति—

मामुपेत्य पुनर्जन्म दुःखालयमशाश्वतम् ।
नाप्नुवन्ति महात्मानः संसिद्धिं परमां गताः ॥१५॥

मामिति । मामीश्वरमुपेत्य मद्भावमापद्य पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिं नाप्नुवन्ति । न प्राप्नु-

---

विधृतौ तिष्ठत' इति श्रुतेः, 'यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम' इति वाक्यशेषाच्च विष्णुधाम्न एवापुनरावर्तित्वम् ।

अपि च यथा शत्रुभिरपहृतं राज्यं राजा पुनर्भगवदनुग्रहादिना प्राप्नोति तथा कामक्रोधादिभिरपहृतमात्मस्वरूपं भगवदनुग्रहादिना जीवः पुनः प्राप्नोतीति हि तवाशयः । स न सङ्गच्छते- राज्ञः पृथग्राज्यमिव जीवात्पृथगात्मस्वरूपं यदि स्यात्तर्ह्ययमुपपद्येत, न त्वेतदस्ति- अपृथक्सिद्धं ह्यात्मनः सच्चिदानन्दात्मकं स्वरूपं सच्चिदानन्दातिरिक्तस्यात्मवस्तुन एवाभावात् । अत एव हि तस्य स्वरूपमिति निर्देशः । यथा घटस्य कम्बुग्रीवत्वादिकं स्वरूपं तत्स्वरूपव्यतिरेकेण घटाभावश्च । राज्ञो राज्यं तु न स्वरूपं, किं तु अतिरिक्तमेव । तस्मान्नात्मस्वरूपस्यान्येनापहरणमपहृते तस्मिन्नात्मनाशप्रसङ्गात् । नापि पुनस्तत्प्राप्तिः अनित्यत्वप्रसङ्गात् । यद्धि प्राप्यते तदुपायसाध्यत्वादनित्यमेव- कार्यानित्यत्वस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् ।

न च प्रकृतिसंसृष्टेनात्मना प्रकृतिवियुक्तत्वमाप्यत इति वाच्यं, असङ्गस्य प्रकृतिसंसृष्टत्वस्यैवाभावात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुषः' इति हि श्रुतिः, 'नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातनः' इति गीता च । न हि संसृष्टस्य सर्वगतत्वं, येन संसृष्टस्तद्गतत्वासम्भवात्, नापि बुद्ध्यादिसंसृष्टस्य सर्वगतत्वं परिच्छिन्नत्वात् ।

किं च यः प्रकृतिवियोगः परमात्मनैव दुर्लभः कथं स जीवेनाप्येत ? न च परमात्मा प्रकृतिवियुक्त एवेति वाच्यं, चिदचिद्विशिष्टस्य परमात्मत्वात् । न च विशिष्टोऽपि वियुक्त एवेति वाच्यं, विशिष्टत्ववियुक्तत्वयोर्वैयधिकरण्यात् । एवं प्रकृतिविशिष्टे परमात्मनि क्षीरनीरन्यायेन ज्ञानिजीवानां निलीयावस्थानमप्ययुक्तं प्रकृतेरैक्यविरोधिन्यास्सत्त्वात् ।

अपि च सगुणमुक्तिर्निर्गुणमुक्तिरिति द्विविधैव मुक्तिश्शारीरकशास्त्रसिद्धा । तत्र निर्गुणमुक्तिर्ब्रह्मसायुज्यं, सगुणमुक्तिस्सत्यलोकप्राप्तिरेवस्थिते त्वया अक्षरप्राप्तिरिति तृतीया मुक्तिः कल्प्यते, तद्धि शास्त्रविरुद्धम् ।

अपि च अक्षरं प्राप्ता अमी जीवाः प्रकृतिवियुक्तास्सन्तः परमात्मानमप्राप्य कथं वर्तेरन् ? पूर्णो हि परमात्मा सर्वेषामाधारः । न हि गगनमप्राप्य घटो वर्तेत । यद्यमी परमात्मन्येव स्थितास्तर्हि प्राप्त एव परमात्मेति को भेदो ज्ञानिकैवल्यार्थिनोः ? यदि तु ज्ञानिनोऽपि वैकुण्ठलोकप्राप्तिस्तर्हि ऐश्वर्यार्थिकैवल्यार्थिनोरेकत्वमिति नात्राधिकारित्रयकल्पनोचिता रामानुजीया ॥१४॥

मामिति । 'तस्याहं सुलभः पार्थ' इत्यत्राक्षिपति—तत्रेति । किं फलं स्यात् ? मद्भावे

वन्ति। किं विशिष्टं पुनर्जन्म न प्राप्नुवन्तीति, तद्विशेषणमाह—दुःखालयम्। दुःखानामाध्यात्मिकादीनां आलयमाश्रयं आलीयन्ते यस्मिन् दुःखानीति दुःखालयं जन्म न केवलं दुःखालयं, अशाश्वतं अनवस्थितस्वरूपं च नाप्नुवन्ति ईदृशं पुनर्जन्म, महात्मानो यतयः संसिद्धिं मोक्षाख्यां परमां प्रकृष्टां गताः प्राप्ताः। ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते ॥१५॥

मत्सायुज्यमिति यावत्। आदिपदादाधिदैविकाधिभौतिकग्रहणम्। दुःखालयमित्यस्यार्थान्तरमाह—आलयमिति। आलयं लयपर्यन्तं तस्मिन् पुनर्जन्मनि दुःखानि सन्तीत्यर्थः। दुःखान्यालयं यस्मिन् तद्दुःखालयमिति समासः। अनवस्थितं नैकरूपं स्वरूपं यस्य तत्। देवमनुष्याद्यनेकाकारत्वाज्जन्मन इति भावः। एतेन ब्रह्मणोऽदुःखालयत्वं शाश्वतत्वं च सूच्यते। मोक्षाख्यां सिद्धमिति शेषः। गतमिति वा। मामुपेत्य न प्राप्नुवन्तीत्यनेन सिद्धमर्थमाह—ये पुनरिति। पुनरावर्तन्ते पुनर्जन्म प्राप्नुवन्तीत्यर्थः। महात्मानः परमां संसिद्धिं गता अत एव मामुपेत्य अशाश्वतं दुःखालयं पुनर्जन्म नाप्नुवन्ति।

ननु मामुपेत्येत्यनेनैव संसिद्धिं गता इति सिद्धत्वात्तदुक्तिः पुनरुक्तिरेवेति चेन्मैवम्—संसिद्धिं गता इत्यत्र प्रतीयमानस्य सगुणमुक्तिमन्यद्वा चित्तशुद्ध्यादिकं गता इत्यर्थस्य व्यावृत्तये मामुपेत्येत्युक्तम्। मामुपेत्येत्यस्य मां सेवित्वेत्याद्यर्थस्य प्रतीयमानस्य व्यावृत्तये संसिद्धिं गता इत्युक्तमित्यदोषात्। तस्मान्मम सौलभ्ये पुंसामपुनरावृत्तिस्स्यादिति भावः।

अयं श्लोकः सायुज्याभाववादिनां कण्ठपाशायते-मामुपेत्येति सायुज्यश्रवणात्। न च मामित्यस्य मत्सालोक्यं मत्सामीप्यं मत्सारूप्यं वेत्यर्थ इति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागे लाक्षणिकार्थकल्पने च कारणप्रमाणाभावात्। न च राजानमुपेत्येत्यादाविव मामुपेत्येत्यत्रापि सन्निधिप्राप्तिरेव मुख्यार्थ इति वाच्यं, राजानमुपेत्येत्यादौ साक्षात्प्राप्तेर्बाधितत्वेन सन्निधिप्राप्तिकल्पना, न तु प्रकृते मुख्यार्थस्य बाध इति कथं तत्कल्पना ? तस्मात्सन्निधिप्राप्तिर्न मुख्यार्थः।

न च कान्तां प्राप्येत्यत्रेव मामुपेत्येत्यत्रापि जीवेश्वरयोस्संयोगोऽर्थ इति वाच्यं, सावयवद्रव्ययोरवयवसंयोगद्वारा संयोगसम्भवेऽपि निरवयवयोस्संयोगासम्भवात्। जीवेश्वरयोर्निरवयवत्वं च सम्प्रतिपन्नम्। अत एवेश्वरस्य चिद्वैशिष्ट्यासम्भवाच्चिदचिद्विशिष्ट ईश्वर इति वादोऽस्यात्यन्तमयुक्तः।

न च लक्ष्मीवदनन्तवद्वा जीवस्सशरीरस्सशरीरमीश्वरं संश्लिष्यास्ते इति वाच्यं, औपाधिकस्य तादृशसंश्लेषस्यानित्यत्वात्। विश्लेषस्यापि सम्भवात्। मामुपेत्य न पुनरावर्तत इति वक्तुमयुक्तत्वात्। लक्ष्म्या अपि विष्णुं विहाय क्षीरसमुद्रे पुनर्जातत्वात्। सशरीराणामनन्तानां जीवानां मुक्तानां परिच्छिन्नविष्णुशरीरसंश्लेषस्याप्यसम्भवात्। गरुडविष्वक्सेनादीनां विश्लेषेणैव सत्त्वात्। एवंविधसशरीरेश्वरस्यैव रामकृष्णादिरूपेण पुनरावृत्तौ तद्भक्तानां पुनरावृत्तेः पुनः कैमुतिकन्यायसिद्धत्वात्।

तस्मादशरीर एवेश्वरः, न तु विशिष्टः। जीवश्चाविद्यया सशरीरोऽपि विद्यया शरीरबन्धान्निर्मुक्त ईश्वरभावमशरीरत्वं मोक्षमापद्यते, न पुनरावर्तत इति स्थितम् ॥१५॥

किं पुनस्त्वत्तोऽन्यत्प्राप्ताः पुनरावर्तन्त इत्युच्यते—

आ ब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनोऽर्जुन ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म न विद्यते ॥१६॥

आ ब्रह्मेति । आ ब्रह्मभुवनात् भवन्त्यस्मिन् भूतानीति भुवनं, ब्रह्मणो भुवनं ब्रह्मभुवनं; ब्रह्मलोक इत्यर्थः । आ ब्रह्मभुवनात्सह ब्रह्मभुवनेन, लोकास्सर्वे पुनरावर्तिनः पुनरावर्तनस्वभावाः;

आ ब्रह्मेति । त्वत्तोऽन्यत्किं वा पदं प्राप्ता पुनरावर्तन्त इति प्रश्ने उच्यते—आ ब्रह्मेति । आ इति छेदः । अभिविध्यर्थकोऽयमाङ् । आ ब्रह्मभुवनाद्ब्रह्मभुवनमभिव्याप्य । फलितमाह—सह-ब्रह्मभुवनेनेति । सर्वेषां लोकानामुपरि वर्तमानः ब्रह्माण्डाद्बहिस्स्थः हिरण्यगर्भस्वामिकः द्विपरार्धाव-सानः सगुणमुक्तिक्षेत्रमर्चिरादिमार्गावधिः सत्यलोको ब्रह्मभुवनम् । 'स एतान् ब्रह्म गमय'तीति, तान् वैद्युतान् पुरुषोऽमानव एत्य ब्रह्मलोकान् गमयति, 'ते तेषु लोकेषु पराः परावतो वसन्ति' इति च श्रुतेः । बहुवचनं तु तदवान्तरकैलासवैकुण्ठलोकसंग्रहार्थम् ।

ननु आ ब्रह्मभुवनादित्यत्राङो मर्यादार्थकत्वमुचितं- ब्रह्मलोकस्यार्चिरादिमार्गावधेरपुनरावर्तित्वात् । 'शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते । एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुन'रितीहैव वक्ष्य-माणत्वात् । 'अनावृत्तिः शब्दात्' इति शारीरकसूत्रेणापि ब्रह्मलोकस्यानावृत्तित्वस्य सिद्धान्तितत्वादिति चेन्नैवम्—यदनित्यं तत्पुनरावर्तीति, यन्नित्यं तदपुनरावर्तीति व्याप्तिद्वयस्य सम्प्रतिपन्नत्वात् पुनराव-र्तिनस्स्वर्गादेरनित्यत्वदर्शनादपुनरावर्तिनः परब्रह्मण नित्यत्वदर्शनाच्च यदि सत्यलोकोऽपुनरावर्ती स्यात्तर्हि नित्यः स्यात् , न चेष्टापत्तिः ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वात् । 'ततस्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेः । नित्यत्वे च 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुत्युक्तब्रह्माद्वैतस्य बाधात् । अद्वितीयं स्वसमानाधिकवस्तु-रहितमित्यर्थवर्णनस्याप्रमाणत्वादयुक्तत्वाच्च । न हीश्वरसमानाधिकवस्तुसद्भावशङ्का कस्यापि जायते, येन तन्निवृत्त्यर्थं श्रुतिरद्वितीयं ब्रह्मेति ब्रूयात् । एकमेवेति पदद्वयानर्थक्याच्च ।

किं च 'ब्रह्मणा सह ते सर्वे सम्प्राप्ते प्रतिसञ्चरे । परस्यान्ते कृतात्मानः प्रविशन्ति परं पद'-मिति स्मृतेः महाप्रलये ब्रह्मणा हिरण्यगर्भेण सह सर्वेऽपि ज्ञानिनस्सन्तः परं पदं प्रविशन्तीति साधिपस्य सलोकस्य सत्यलोकस्य नाशसम्भवात् ।

पूर्वोत्तरवाक्यविरोधपरिहारस्त्वेवं नेयः- तथा हि, अस्मिन्महाप्रलये ब्रह्मलोकोऽयं नश्यति; प्रल-यावसाने पुनर्ब्रह्मलोको जायते; अतोऽस्ति ब्रह्मलोकस्य पुनर्जन्मेति पुनरावृत्तिस्वभाववानेव ब्रह्मलोकः ।

यद्यपि यो ब्रह्मलोको नष्टस्स एव पुनर्जात इति वक्तुं न शक्यते, तथापि अत्यन्तसादृश्यात्सेयं दीपज्वालेतिवत्सोऽयं ब्रह्मलोक इति प्रत्यभिज्ञया तथोच्यते । यद्वा अत्यन्तासतो जन्मायोगाच्छशशृङ्गादे-र्जन्मादर्शनाद्ब्रह्मलोकः स्वकारणे मायायां निलीय वर्तमानः पुनर्जायत इति । अथ वा स्वकारणभूत-मायाद्वारा सोऽयं ब्रह्मलोक इति निर्देशः- कारणभेदं विना कार्यभेदस्य दुर्वचत्वात् । वस्तुतस्तु नष्टस्य

हे अर्जुन! मामेकमुपेत्य तु कौन्तेय! पुनर्जन्म पुनरुत्पत्तिः न विद्यते ॥१६॥

ब्रह्मलोकस्य पुनरागमनं मास्तुनाम, यज्जन्मनाशवत्तत्पुनरावर्तीतीह विवक्षितम् । तथा च ब्रह्मलोकस्यापि जन्मनाशवत्त्वात्पुनरावर्तित्वमिति ।

अथ शुक्लयार्चिरादिकया गत्या ब्रह्मलोकं गतानां जीवानामपुनरावृत्तिस्तु ब्रह्मलोके नष्टे तत्र स्थिता जना न पुनस्संसाराय स्वर्गभूम्यादिकमायान्ति प्रलयावसानेऽपि, परं तु ब्रह्मणा सहैव मुच्यन्त इत्यभिप्रायेणोक्ता । अत एव 'अनावृत्तिश्शब्दा'दिति 'कार्यात्यये तदध्यक्षेण सहातः परमभिधाना'दिति च सूत्रसाङ्गत्यम् ।

न च ब्रह्मलोकस्यैव पुनरावर्तित्वे तद्गतजनानां कुतः पुनरपुनरावर्तित्वमिति वाच्यं, विद्यावैभवा-दिति । न च लोकनाशे लोकस्थजननाशाल्लोकवल्लोकस्थजनोऽपि पुनरावर्त्यैवेति वाच्यं, नाशमात्रं न पुनरावृत्तिकारणं, किं तु जन्महेतुर्नाशः । तथा च ब्रह्मलोकस्थजनानामुपाधिपरित्यागरूपो नाशः न पुनर्जन्महेतुः । ब्रह्मलोकस्य तु मायानिलयनरूपो नाशः पुनर्जन्महेतुरिति न कश्चिद्दोषः । **एतेन ब्रह्म-लोकं प्राप्तानां स्वर्गादिप्राप्तवदवर्जनीयनाशत्वाच्च ब्रह्मलोकस्य पुनरावर्तित्वमिति सिद्धम् ।**

यद्यपि स्वर्गादिलोकाऽऽगता इव ब्रह्मलोकं गता अपि उपाधिपरित्यागरूपं नाशं प्रपद्यन्ते, तथापि उपाध्यन्तरस्वीकाररूपं जन्म न प्रपद्यन्त इति कृत्वा 'अनावृत्तिशब्दा'दित्युक्तं सूत्रकृता । एतेन प्रति-पद्यमाना 'इमं मानवमावर्तं नावर्तन्त' इति श्रुत्या च 'एकया यात्यनावृत्ति'मिति गीतया च ।

तस्माद्ब्रह्मलोकं गतानां पुनर्जन्माभावेऽपि ब्रह्मलोकः पुनरावर्त्यैव । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह भगवान् भाष्यकारः—**सहब्रह्मभुवनेनेति, पुनरावर्तनस्वभावा इति च ।** ब्रह्मलोकस्यापि जन्म-नाशवत्त्वात्पुनरावर्तनस्वभाववत्त्वं तस्मान्नश्वरत्वात्सर्वेऽपि लोकाः पुनरावर्तिन एव ।

किं तदपुनरावर्ति पदमत आह—**मामिति** । तुशब्दो ब्रह्मलोकादिवैलक्षण्यार्थः । तेन च मामे-वेत्यवधारणं फलति । मामुपेत्य मत्सायुज्यं प्राप्य स्थितस्येति शेषः । ब्रह्मभूतस्येत्यर्थः । पुनर्जन्म न विद्यते । ननु ब्रह्मलोकं प्राप्तानामपि पुनर्जन्म न विद्यत एवेति कृत्वा मामेकमुपेत्येति कथमुक्तमत आह—**पुनरावर्तिन इति** । जन्मनाशावावृत्तिशब्दार्थः । मद्गतानां न जन्मनाशरूपपुनरावृत्तिरित्यर्थः ।

यद्वा ब्रह्मलोकं गतानां जीवानां तत्र दिव्यशरीरपरिग्रहरूपं जन्मास्तीति विद्यत एव पुनर्जन्म, तत्परित्यागप्रयुक्तो नाशश्च । परब्रह्मगतानां तु न शरीरसम्बन्धो नापि तन्नाश इति भगवन्तमाप्तानां गतस्यैव न पुनर्जन्म । न च कैवल्यं गतस्यापि शरीरत्यागनाशोऽस्तीति वाच्यं, शरीरं त्यक्त्वैव भगवत्प्राप्तत्वान्न पुनश्शरीरत्याग इति । तस्मान्निर्गुणं ब्रह्म गतवत एवाऽपुनरावृत्तिः ।

न च 'अनावृत्तिश्शब्दा'दिति सूत्रविरोधः, सगुणमुक्तिक्षेत्रं गतस्याप्यपुनरावृत्तिदर्शनादिति वाच्यं, सगुणमुक्तिं गतस्य तात्कालिकशरीरपरित्यागानन्तरं पुनश्शरीरपरिग्रहाभाव इत्यभिप्रायेण तत्सूत्रप्रवृत्तेरिति ।

ननु भगवन्तं गतानां पुनर्जन्माभावे को हेतुरिति चेदुक्त एव उपाध्यभावादिति । एतेन ब्रह्मलोकं गतानामपि स्वर्गादिलोकं गतानामिवोपाधिसद्भावात्पुनर्जन्माद्यस्त्यनस्तीति सूचितम् ।

नैतावता ब्रह्मलोकं गतानां पुनर्जन्मसद्भावशङ्कय.- तत्र सम्यग्दर्शनेन तेषामज्ञानस्य समूलस्य नष्टत्वात् । अत एव 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः' इति श्रुतिः ब्रह्मज्ञानं मनुष्यलोकएव सम्पादनीयं, नतु स्वर्गादिलोकेषु- तेषां मोहातिशयजनकत्वात् , यद्यपि ब्रह्मलोके सुसम्पादं, तथापि तल्लोकप्राप्तिर्दुस्सम्पादेत्यवोचत् । अथ वा पुनरावृत्तिवाचिना पुनर्जन्मशब्देन तद्धेतुभूतस्थानभ्रंशो लक्ष्यते; न हि पत्तनं गतस्य तत्स्थानभ्रंशं विना मार्गं प्रति पुनरावृत्तिस्सम्भवति । स्थानभ्रंशश्च स्थानत्यागः । एवं स्वर्गादिमिव ब्रह्मलोकं गतस्यापि स्थानभ्रंशोऽस्ति- ब्रह्मलोकत्यागपूर्वकत्वात्परमपदप्रवेशस्य । ब्रह्म प्राप्तानां तु न स्थानभ्रंश. । अतएव सर्वे लोकाः पुनरावर्तिन', ब्रह्मैकमेवापुनरावर्ति । अनावृत्तिश्शब्दादिति सूत्रं तु ब्रह्मलोकं प्राप्तः पुनस्संसारमण्डलं प्रति नावर्तत इत्यभिप्रायेणोक्तं बादरायणेनेति बोध्यम् ।

तस्मात् ये स्वर्गादिलोकान् गतास्ते पुनस्संसारं प्रतिपद्यन्त इति हेतोः पुनरावर्तिन इत्युच्यन्ते । ये ब्रह्मलोकं गतास्ते स्वाश्रयलोकस्य पुनरावर्तित्वात्, स्वेषामुपाधिमत्त्वात्स्वोपाधिनाशस्यावर्जनीयत्वाद्वा पुनरावर्तिन इत्युच्यन्ते । यस्तु परं ब्रह्म प्राप्तस्स यया कयापि विधया पुनरावर्तीति वक्तुं न शक्यत इति कृत्वा ये पुनर्मां न प्राप्नुवन्ति ते पुनरावर्तन्ते, मामेकमुपेत्य तु पुनरावृत्तिर्न विद्यत इति भाषितमाचार्यैः । अर्चिरादिकया गत्या ब्रह्मलोकं प्राप्तो न पुनरावर्तत इति तु पुनस्संसारं न प्रतिपद्यत इत्यभिप्रायगर्भं इति न कोऽपि व्याघातः ।

अनित्यत्वात्स्वर्गादिलोकवद्ब्रह्मलोक पुनरावर्ती, ब्रह्मलोकं गताना ब्रह्मकृतमहावाक्योपदेशजन्यब्रह्मात्मैक्यज्ञानवत्तया ब्रह्मभूतत्वान्न पुनरावृत्तिरिह लोकेऽपरोक्षीकृतात्मतत्त्वशुकवामदेवादिवदिति निष्कर्षः ।

तस्मात्- 'आब्रह्मभुवनाल्लोका' पुनरावर्तिनोऽर्जुन !' इति, 'तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जना ' इति, 'एकया यात्यनावृत्ति'मिति, 'तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तत' इति च सर्ववाक्यानि निर्विरोधानीति संक्षेप' ।

यत्तु रामानुजः—मा सत्यसङ्कल्पं सर्वज्ञमुपेत्येति, तदसत्—जीवेश्वरभेदकमायोपाधिसत्त्वे जीवेश्वरसायुज्यायोगात् , मायाऽभावे सङ्कल्पाद्ययोगात् ।

नच विद्यया जीवोपाधेरविद्याया नाशेऽपीश्वरोपाधेर्मायाया अनाशादस्त्येवोपाधिरीश्वरस्य, सोपाधिकेऽपीश्वरे निरुपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशस्सम्भवति लवणोदके शुद्धोदकस्येव, उभयोरप्युपाधिसत्त्व एव प्रवेशासम्भव इति वाच्यं, जीवस्यैव स्वविद्यया स्वाविद्यां नाशयितुं शक्तत्वे किमीश्वरस्य स्वविद्यया स्वमायां नाशयितुं नासीच्छक्तिः । मायाया अनाश्यत्वे तु सोपाधिकादीश्वरान्निरुपाधिको जीव एवाधिकं निरुपाधिकत्वेन जीवस्य ब्रह्मत्वादिति कथं जीवस्येश्वरप्राप्ति' ।

मायोपाधिकमेव ब्रह्मेत्युक्तौ तु जीव एव सर्वाधिकस्स्यात , सोपाधिकाद्घटाकाशान्निरुपाधिको हि महाक शोऽधिक , उपाधिना ह्युपहित' परिच्छिद्यते । अन्यथा उपाधेरुपाधित्वस्यैवाभावात् ।

नच मायायास्सर्वव्यापित्वात्तदुपाधिकेश्वरस्यापि व्यापित्वमेव, नतु परिच्छिन्नत्वमिति वाच्यं, निरुपाधिकेषु जीवेषु मायाव्याप्तेरभावेन मायायास्सर्वव्यापित्वाभावात् ।

एवमुपाधिपरिच्छिन्ने ईश्वरे निरुपाधिकस्य जीवस्य प्रवेशोऽपि न सम्भवति- उपाधेस्तत्प्रवेशप्रतिबन्धकत्वात् । नहि घटाकाशे महाकाशः प्रविशेत् ।

नच जीवस्याणुत्वात्प्रवेश उचित इति वाच्यं, जीवस्याणुत्वे कृत्स्नशरीरव्यापिवेदनोपलम्भाभावप्रसङ्गात्, परिमाणे द्रव्यस्य घटादेरनित्यत्वदर्शनेन जीवस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । मायाया व्यवहितमीश्वरमणुरपि जीवः प्रवेष्टुं न शक्नुयाच्च ।

नच मायायामेव प्रविशेदिति वाच्यं, प्रलयेऽपि मायाप्रवेशसत्त्वेन ज्ञानयोगाद्यानर्थक्यप्रसङ्गात्, सुषुप्तिवन्मुक्तावपि जीवस्याज्ञानाभिभूतत्वप्रसङ्गाच्च । माया ह्यज्ञानम् । एवं मायां प्रविष्टस्य पुनस्संसारं प्रत्यावृत्तिप्रसङ्गाच्च । मायां गतो हि प्रलये प्रपञ्चदशायां पुनरावर्तते । ततश्च 'मामुपेत्य तु कौन्तेय । पुनर्जन्म न विद्यत' इति वचो व्याहन्येत ।

नच मायां भित्वा तदन्तर्गतमीश्वरचैतन्यं प्रविशेज्जीव इति वाच्यं, मायाया अनवकाशत्वादभेद्यत्वाच्च । भेद्यत्वे कथमीश्वर एनां न भिन्द्यात् ? मायाया बहिरीश्वरस्य सत्त्वे सर्वव्यापित्वभङ्गप्रसङ्गात् । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेः । मायाया अन्तरपीश्वरचैतन्यस्य व्यापित्वे निरवकाशत्वेन जीवप्रवेशायोगात् । सावकाशत्वे तु व्यापित्वायोगात् । चैतन्याद्बहिरेव मायायास्सत्त्वे मायायामेव कारणभूतायां कार्यप्रपञ्चसत्त्वेन चैतन्ये प्रपञ्चसत्त्वायोगात् । प्रपञ्चस्य चेश्वरे सत्त्वश्रवणात् । 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति श्रुतेः ।

नचाद्वैतमतेऽपि चैतन्ये निरवकाशे कथं प्रपञ्चसत्त्वमिति वाच्यं, मायया तदुपपत्तेः । नच मायायाः कथं सत्त्वमिति वाच्यं; मायात्वादेव । नातिशङ्कनीया हि सा माया । अतिशङ्कायां मायास्वरूपस्यैवासिद्धेः । तस्मान्मामित्यस्य प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेत्येवार्थः ।

नन्वेवं सर्वत्र मामित्येव किमिति वचनं, त्वामिति कुतो न ब्रूयात् ? त्वच्छब्दार्थस्यापि प्रत्यगभिन्नब्रह्मत्वादिति चेन्नैवम्—वक्तुर्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण स्वात्मनि ब्रह्मत्वनिश्चयान्मामित्युक्तिः । श्रोतुश्च तदभावे स्वात्मनि जीवत्वनिश्चयात्त्वामित्यनुक्तिरिति ।

न च वक्तुः कृष्णस्य परमात्मत्वेन मामित्युक्तिरिति वाच्यं, स्कान्दपुराणे माघमाहात्म्ये केनचिद्विप्रेण भार्यां प्रति तत्त्वोपदेशसमये- 'मयि सर्वाणि भूतानि तेषु चाहमवस्थितः । मत्तः परतरं नैव विद्यतेऽस्मनः पर'मित्युक्तम् । कोऽत्र मच्छब्दार्थः ? न च जीव एवेति वाच्यं, जीवस्य सर्वभूताधारत्वसर्वभूतान्तरात्मत्वसर्वपरतरत्वनिरतिशयत्वानामीश्वरधर्माणामसिद्धेः । न ह्येकस्मिन् भूते मनुष्यादिदेहे वर्तमानस्य जीवस्याणोस्सर्वभूताश्रयत्वसर्वान्तरत्वे सम्भवतः । जीवादधिकस्येश्वरस्य सत्त्वेन जीवस्य सर्वाधिकत्वनिरतिशयत्वे वा न सम्भवतः । तस्मान्मच्छब्दोऽत्र परमात्मैव । न हि वक्ता विप्रमात्रः परमात्मा भवितुमर्हति वासुदेववत्, येन त्वदुक्तरीत्या मच्छब्दार्थः परमात्मेति वक्तुं शक्येत । तस्माद्व्यासस्सर्वोऽपि तत्त्ववित्परमात्मैव । परमात्मन एवात्मत्वात्तत्त्वविदश्चात्मत्वात् । अतो नात्र गीताशास्त्रे

ब्रह्मलोकसहिता लोकाः कस्मात् पुनरावर्तिनः? कालपरिच्छिन्नत्वात्। कथम्?—

सहस्रयुगपर्यन्तमहर्यद्ब्रह्मणो विदुः।
रात्रिं युगसहस्रान्तां तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥१७॥

सहस्रेति। सहस्रयुगपर्यन्तं सहस्रं युगानि पर्यन्तः पर्यवसानं यस्याह्नस्तदहः सहस्रयुगपर्यन्तं, ब्रह्मणः प्रजापतेः विराजो विदुः। रात्रिमपि युगसहस्रान्ताम् अहःपरिमाणमेव। के विदुरित्याह—अहोरात्रविदः कालसङ्ख्याविदो जना इत्यर्थः। यत एवं कालपरिच्छिन्नास्ते, अतः पुनरावर्तिनो लोकाः ॥१७॥

श्रीकृष्णोक्तस्य मच्छब्दस्य क्वापि जीवभिन्नेश्वरपरत्वमर्थ इति भ्रमितव्यं, प्रत्युत प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मैवार्थ इति ज्ञातव्यमित्यलम् ॥१६॥

सहस्रेति। कस्माल्लोकाः पुनरावर्तिन इति प्रश्नः। कालपरिच्छिन्नत्वादित्युत्तरम्। कथं कालपरिच्छिन्ना इति पुनः प्रश्नः। सहस्रयुगेत्यादिकमुत्तरमिति विवेकः।

अस्माके प्रसिद्धा अहोरात्रविदो जनाः, ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याहस्सहस्रयुगपर्यन्तं, रात्रिं युगसहस्रान्तां च विदुः, तस्मादाब्रह्मभुवनाल्लोकाः पुनरावर्तिनः।

युगशब्दोऽत्र चतुर्युगसमाहारात्मकमहायुगपरः 'चतुर्युगसहस्राणि ब्रह्मणो दिनमुच्यते' इति स्मृत्यन्तरसंवादात्। यद्यपि ब्रह्मणो दिनान्ते स्वर्गादिलोकान्तराणामेव नाशो न तु ब्रह्मलोकस्य, तथापि एवंविधब्रह्मदिनानां पञ्चचत्वारिंशते(?) ब्रह्मणस्संवत्सरो भवति। तादृशसंवत्सराणामर्धशते परार्धं ब्रह्मणो भवति। द्विपरार्धावसानं ब्रह्मणः परमायुः। द्विपरार्धावसाने ब्रह्मलोकस्यापि नाशः। अतः कालपरिच्छिन्न एव स्वर्गादिलोकवद्ब्रह्मलोकोऽपि। यस्यायुः कालः क्षपयति स कालपरिच्छिन्न इत्युच्यते।

एवंविधकालपरिच्छेदरहितस्त्वेक एवेश्वर आत्मा जन्मनाशरहितत्वेन नित्यत्वादात्मनः। स चात्मा नित्यमशरीर एव शरीरित्वे शरीराधीनजन्मनाशवत्त्वप्रसङ्गात्।

न च ज्ञानात्प्रागशरीर एवात्मेति वाच्यं, तदापि सशरीरत्वस्य मायिकत्वात्। न हि निर्विकारस्यात्मनः सदैकरूपस्य कदाचित्सशरीरत्वं कदाचिदशरीरत्वं च भवितुमर्हति।

एतेन सशरीरा विष्णुरुद्रगणपतिकुमारादयस्तत्तद्वादिभिरीश्वरत्वेनाभ्युपगताः सर्वेऽपि शरीरिणो देवाः कालपरिच्छिन्ना नश्वरा जीवा एवेति सिद्धम्, अशरीरस्यैकस्यैवात्मन ईश्वरत्वात्। यदि तु विष्ण्वादिशब्दैस्तत्तच्छरीरान्तरस्सर्वव्यापी आत्मा विवक्षितस्तर्हि स ईश्वर एवेत्यदोषः।

तस्मात् ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति स्थितम्। ब्रह्मभिन्नानां सर्वेषां लोकानां लोकस्थानां लोकपालानां च कालावच्छिन्नत्वेन नश्वरत्वाद्ब्रह्मण एकस्यैवाकालावच्छिन्नत्वेन नित्यत्वान्नश्वरत्वस्यैव त्रिकालमध्यस्वरूपस्य मिथ्यात्वलक्षणत्वं त्रिकालाबाध्यत्वरूपनित्यत्वस्यैव सत्यत्वलक्षणत्वाच्च।

अत एव ये नित्यमात्मानं प्रपद्यन्ते ते न पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्ते, ये त्वनित्यान् ब्रह्मलोकादीन् प्राप्नुवन्ति ते पुनर्जन्म प्रतिपद्यन्त इति सिद्धम् ॥१७॥

प्रजापतेरहनि यद्भवति रात्रौ च तत् उच्यते—

अव्यक्ताद्व्यक्तयस्सर्वाः प्रभवन्त्यहरागमे ।
रात्र्यागमे प्रलीयन्ते तत्रैवाव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

अव्यक्तादिति । अव्यक्तादव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्था तस्मादव्यक्ताद्व्यक्तयः व्यज्यन्त इति व्यक्तयः स्थावरजङ्गमलक्षणास्सर्वाः प्रजाः प्रभवन्ति अभिव्यज्यन्ते, अह्न आगम अहरागमः, तस्मिन्नहरागमे काले ब्रह्मणः प्रबोधकाले । तथा रात्र्यागमे ब्रह्मणः स्वापकाले प्रलीयन्ते सर्वाः व्यक्तयः तत्रैव पूर्वोक्तेऽव्यक्तसंज्ञके ॥१८॥

अव्यक्तादिति । श्लोकस्यार्थं संक्षेपत आह—प्रजापतेरिति । यज्जगदित्यर्थः । स्वपतो निद्राणस्य, स्वापावस्था निद्रावस्था । अज्ञानमिति यावत् । समष्टिरूपमिति भावः । व्यष्टिरूपमज्ञानं तु अस्मन्निद्रारूपम् । इदं च समष्ट्यज्ञानं नाव्याकृतं तद्धीश्वरोपाधिः ।

अत्रेदं बोध्यम्—यत्रैकमेव लिङ्गं निलीयते तद्व्यष्ट्यज्ञानं प्राज्ञस्योपाधिः । यत्र सर्वाणि लिङ्गानि निलीयन्ते महाभूतानि तु न लीयन्ते तत्समष्ट्यज्ञानं हैरण्यगर्भस्वापाख्यं प्राज्ञसमष्ट्युपाधिः । प्राज्ञभेदप्रयोजकाभावात्प्राज्ञस्योपाधिरिति वा । यत्र सर्वाणि लिङ्गानि पञ्चभूतैस्समं निलीयन्ते तदव्याकृतमीश्वरोपाधिः । इदं चाव्याकृतं महाप्रलये वर्तते तदानीमेव मूर्तामूर्तसर्वदृश्यलयात् । मोक्षे त्वव्याकृतस्यापि नाश इति ।

एवं सति अव्यक्तशब्दो यद्यप्यव्याकृतपरस्तथापि नेहाव्यक्तशब्देनाव्याकृतं गृहीतमुचितमहरागमे रात्र्यागमे इति लिङ्गात् । प्रजापतेर्हिरण्यगर्भस्य अहोरात्रिसद्भावः । यत्र प्रजापतिर्जागर्ति तदहः, यत्र स्वपिति सा रात्रिरिति, न हीश्वरस्य जाग्रदाद्यवस्थास्सन्तीति ।

नन्वेवमव्याकृतोपाधिकस्यैवेश्वरत्वे तस्य महाप्रलय एव सत्त्वेन कालत्रयव्यापकत्वमीश्वरस्य न स्यादिति चेन्नैवम्—यदेव चैतन्यमव्याकृतेनोपहितं तदेव प्रपञ्चमूर्तामूर्ताभ्यामुपहितं, तदेव चेश्वर इति नेश्वरस्य कालत्रयाव्यापकत्वं, तदुपाध्यव्याकृतमपि मूर्तामूर्तात्मना परिणतं सदवतिष्ठत इति वा नाव्याकृतस्येदानीमभावः ।

यद्वा मृदि घटादिवदव्याकृतोपहिते ईश्वरे मूर्तामूर्तजगदिदं कल्पितमिति कृत्वा घटादौ सत्यपि यथा मृदस्ति तथा जगति सत्यपि अव्याकृतमस्त्येवेति न कश्चिद्दोषः ।

नचाव्याकृतमपि न कालत्रयव्यापकं मुक्तावसत्त्वादिति वाच्यं, मुक्तौ कालस्यैवाभावात् । जगतः प्राक्, जगतः पश्चात्, जगतः स्थितौ च कालत्रयव्यवहारात् । अव्याकृतस्य च तत्र त्रयेपि सत्त्वादिति ।

अत्राव्यक्तशब्दः कारणवाची कार्यस्याव्यक्तं रूपं कारणात्मकमिति श्रीधरः । कार्यं हि सृष्टेः प्रागनभिव्यक्तं सत्कारणात्मना वर्तत इति तस्याशयः । अस्मिन्पक्षे व्यक्तीनां भौतिकीनां कारणमव्यक्तं भूतजातमेवेह ग्राह्यं, ब्रह्मदिनप्रलये भूतजातस्य सत्त्वात् । व्यक्तस्य तु भूतजातस्याव्यक्तमव्याकृतं कारणं तत्तु ब्रह्मप्रलय इति बोध्यम् ।

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं विधिनिषेधबन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्च अवशः भूतग्रामो भूत्वाभूत्वा प्रलीयतेत्यतस्संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदमाह—

भूतग्रामस्स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ! प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

भूतग्राम इति । भूतग्रामः भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत्स एवायं नान्यः । भूत्वाभूत्वा अहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमे । अह्नः क्षये अवशः अस्वतन्त्र एव, हे पार्थ! प्रभवति जायते अवश एवाहरागमे ॥१९॥

ननु अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्तीत्युक्तं, किमिमा व्यक्तयः प्रभवात्पूर्वं सन्ति? उत न? आद्ये—उत्पत्तिवैयर्थ्यम् । अन्त्ये- असत्कार्यवादापत्तिरिति चेन्मैवम्—आद्यपक्षस्यैव परिग्रहात् । नचोत्पत्तिवैयर्थ्यं, सूक्ष्मावस्थावस्थितानां व्यक्तीनां स्थूलावस्थाप्राप्तेरेवोत्पत्तित्वात् ।

ननु प्रलये सूक्ष्मावस्थावस्थिता व्यक्तयस्सर्वा हिरण्यगर्भोपाधावज्ञाने निलीय वर्तन्ते, प्रपञ्चे तु स्थूलावस्थावत्त्वेन तत आगच्छन्तीत्युक्तं, तत्र व्यक्तीनां सूक्ष्मावस्था किं प्राथमिकी? उत स्थूलावस्थेति चेन्मैवम्—अनादित्वात् ॥१८॥

भूतेति । ननु अव्यक्तात्प्रभूता व्यक्तयः पुनरव्यक्तं प्रविष्टाः प्रलये । प्रलयावसाने तु पुनरन्या एव व्यक्तय प्रभवन्ति । ततश्च पूर्वकल्पस्था व्यक्तयः स्वकृतं कर्म साकल्येनानुपभुज्यैव प्रकृतौ लीना इति कृतहानदोष एक· । प्रलयावसाने पुनरव्यक्तादुद्भूता व्यक्तय अकृतकर्मफलं भुञ्जत इत्यकृताभ्यागमदोषो द्वितीय । न हीमा पूर्वकल्पे कर्मकृतवत्य·, किं तु पूर्वकल्पस्थाभ्यो व्यतिरिक्ता एवैता इति विनैव शास्त्राचार्योपदेशादिकं प्रलये अवलेशेनैव सर्वे जीवा मुच्यन्त इति सर्वमुक्तिरूपो दोषस्तृतीय·, विहितानुष्ठातारो निषिद्धानुष्ठातारश्च स्वर्गिणो नारकिणश्च सर्वेऽप्यविशेषेण प्रलयेऽव्यक्ते लीयन्त इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यदोषश्चतुर्थः । एतद्दोषचतुष्टयपरिहारार्थं उत्तरश्लोक इत्याह भाष्यकारः—अकृतेति ।

फलान्तरमाह—अविद्यादीति । आदिपदाद्रागद्वेषादयः । अविद्यादीनां क्लेशानां मूलभूतं कर्म । जीवादृष्टं स्वयुक्त आशयोऽन्तःकरणं तद्वशात् । अविद्यादिक्लेशकर्माशयैरपरामृष्टस्त्वीश्वर एक एवेति भावः ।

भूत्वाभूत्वा कल्पेकल्पे इति भाव । कार्यकरणसङ्घातात्मको भूतग्रामः । स्थावरजङ्गमशरीराभिमानी सामासबुद्धिरूपजीवसमुदाय इत्यर्थः । अयं हि लिङ्गशरीरी जीवसमुदायः कल्पेकल्पे जायते स्थावरजङ्गमात्मकस्थूलशरीरसंयोगात् । तद्वियोगाच्च प्रलये प्रलये म्रियते ।

एतेन य पूर्वकल्पस्थो भूतग्रामस्स एवायं वर्तमानकल्पस्थो न त्वन्य इति न कृतहानाकृताभ्यागमदोषद्वयप्रसङ्ग· । स्थूलशरीरनाशेऽपि लिङ्गशरीरस्य प्रलयेऽप्यज्ञाने निलीय वर्तमानत्वेन न

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः- 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिना । अथेनीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्विवक्षयेदमुच्यते, अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

पर इति । परः व्यतिरिक्तो भिन्नः; कुतः? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भाव अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तः

प्रलये जीवानां मुक्तिरिति न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तत्तज्जीवान्तःकरणेषु तत्तज्जीवकृतसुकृतदुष्कृतकर्मवासनासत्त्वात्, तद्वासनावशेन पुनः प्रपञ्चे तत्तदुचितपुण्यपापशरीरभोगसत्त्वाच्च न विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यम् । गुरुशास्त्रोपदेशं विना लिङ्गशरीरस्य कालतो नाशाभावान्न मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति सिद्धम् ।

अव्यक्तं चतुर्मुखस्य शरीरमिति रामानुजः, तदयुक्तम्—चतुर्मुखस्य स्थूलशरीरे जीवानां प्रवेशायोगादत एव ततो निर्गमायोगाच्च । न च पितृदेहात्पुत्रदेह इव चतुर्मुखदेहाद्भूतग्राम उदेतीति वाच्यं, चतुर्मुखस्य मनसैव प्रायेण सर्वप्रपञ्चस्य जातत्वात् । सङ्कल्पपूर्विका हि सृष्टिः । सनकादीनां ब्रह्ममानसपुत्रत्वेन ब्रह्मशरीरजत्वाभावाच्च । चतुर्मुखदेहात्प्रजापत्यादिदेहानां जातत्वेऽप्यस्मदादिदेहानामजातत्वाच्च ।

तत्तद्व्यष्टिशरीरे तत्तज्जीव इव ब्रह्मशरीरे सर्वजीवानां सत्त्वमित्यप्ययुक्तम्—तथासति ब्रह्मशरीरे सर्वेषां स्वीयत्वाभिमानस्य भवितव्यत्वात् । निद्रावस्थायामभिमानाभावेऽपि प्रलयावसानोत्तरक्षणे तत्सद्भावात् । न चोत्तरक्षण एव तत आविर्भवन्तीत्यदोष इति वाच्यं, उत्तरक्षण एव सर्वस्थूलशरीरस्थप्रभावाधेन तत उत्तिष्ठेरन्, प्रजापत्यादिक्रमेण चिरकालाय हि प्रपञ्चसृष्टिः । न च तत्रैवाज्ञाने निलीय वर्तन्त इति वाच्यं, तथासति लाघवादज्ञानमेवाव्यक्तमिति वक्तव्यत्वात्, किंपुनर्ब्रह्मशरीरपरिग्रहेण ॥१९॥

पर इति । वृत्तमनुवदति—यदिति । यदक्षरं वेदविदो वदन्तीति यदक्षरमुपन्यस्तं तस्याक्षरस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ उपायसाधनं निर्दिष्टं ओंकारोपासनरूपः विष्णुस्मरणरूपश्च । आदिपदादनन्यचेता इति श्लोकस्य संग्रहः । मामुपेत्येत्यादिकं तु प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

अथ अक्षरस्य प्राप्त्युपायनिर्देशानन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्य उपेयस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । एवकाराश्च त्वन्यस्येति भावः । स्वरूपस्य निर्वक्तुमिच्छा निर्विवक्षा तया । इदं पद्यद्वयं उक्तिप्रकारमेव दर्शयति—अनेनेति । अनेनोक्तेन योगमार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मेदमित्युच्यते । पर इति । पृथग्भूत इत्यर्थः । घटात्पटवदिति भावः ।

ननु घटाद्भिन्नोऽपि पटो दृश्यत्वजडत्वादिधर्मैर्घटसलक्षण एवेति तद्वदव्यक्ताद्भिन्नोऽप्यक्षरो न किमव्यक्तसलक्षण इति शङ्कते—व्यतिरिक्तत्वे सत्यपीति । तद्विनिवृत्त्यर्थमव्यक्तसालक्षण्यप्रसङ्गनिरा-

अकृताभ्यागमकृतविप्रणाशदोषपरिहारार्थं विधिनिषेधबन्धमोक्षशास्त्रप्रवृत्तिसाफल्यप्रदर्शनार्थमविद्यादिक्लेशमूलकर्माशयवशाच्च अवशः भूतग्रामो भूत्वाभूत्वा प्रलीयतेत्यतस्संसारे वैराग्यप्रदर्शनार्थं च इदमाह—

भूतग्रामस्स एवायं भूत्वा भूत्वा प्रलीयते ।
रात्र्यागमेऽवशः पार्थ! प्रभवत्यहरागमे ॥१९॥

भूतग्राम इति । भूतग्रामः भूतसमुदायः स्थावरजङ्गमलक्षणो यः पूर्वस्मिन् कल्पे आसीत्स एवायं नान्यः । भूत्वाभूत्वा अहरागमे, प्रलीयते पुनः पुनः रात्र्यागमे । अह्नः क्षये अवशः अस्वतन्त्र एव, हे पार्थ! प्रभवति जायते अवश एवाहरागमे ॥१९॥

ननु अव्यक्ताद्व्यक्तयः प्रभवन्तीत्युक्तं, किमिमा व्यक्तयः प्रभवात्पूर्वं सन्ति? उत न? आद्ये—उत्पत्तिवैयर्थ्यम् । अन्त्ये- असत्कार्यवादापत्तिरिति चेन्नैवम्—आद्यपक्षस्यैव परिग्रहात् । नचोत्पत्तिवैयर्थ्यं, सूक्ष्मावस्थावस्थितानां व्यक्तीनां स्थूलावस्थाप्राप्तेरेवोत्पत्तित्वात् ।

ननु प्रलये सूक्ष्मावस्थावस्थिता व्यक्तयस्सर्वा हिरण्यगर्भोपाध्यावज्ञाने निलीय वर्तन्ते, प्रपञ्चे तु स्थूलावस्थावत्त्वेन तत आगच्छन्तीत्युक्तं, तत्र व्यक्तीनां सूक्ष्मावस्था किं प्राथमिकी? उत स्थूलावस्थेति चेन्नैवम्—अनादित्वात् ॥१८॥

भूतेति । ननु अव्यक्तात्प्रमूता व्यक्तयः पुनरव्यक्तं प्रविष्टाः प्रलये । प्रलयावसाने तु पुनरन्या एव व्यक्तयः प्रभवन्ति । ततश्च पूर्वकल्पस्था व्यक्तयः स्वकृतं कर्म साकल्येनानुपभुज्यैव प्रकृतौ लीना इति कृतहानदोष एक· । प्रलयावसाने पुनरव्यक्तादुद्भूता व्यक्तय अकृतकर्मफलं भुञ्जत इत्यकृताभ्यागमदोषो द्वितीय । न हीमा पूर्वकल्पे कर्मकृतवत्य·, किं तु पूर्वकल्पस्थाभ्यो व्यतिरिक्ता एवैता इति विनैव शास्त्राचार्योपदेशादिकं प्रलये अवलेशेनैव सर्वे जीवा मुच्यन्त इति सर्वमुक्तिरूपो दोषस्तृतीयः, विहितानुष्ठातारो निषिद्धानुष्ठातारश्च स्वर्गिणो नारकिणश्च सर्वेऽप्यविशेषेण प्रलयेऽव्यक्ते लीयन्त इति विधिनिषेधशास्त्रवैयर्थ्यदोषश्चतुर्थः । एतद्दोषचतुष्टयपरिहारार्थं उत्तरश्लोक इत्याह भाष्यकारः—अकृतेति ।

फलान्तरमाह—अविद्यादीति । आदिपदाद्रागद्वेषादयः । अविद्यादीनां क्लेशानां मूलभूतं कर्म । जीवादृष्टं स्वयुक्त आशयोऽन्तःकरणं तद्वशात् । अविद्यादिक्लेशकर्माशयैरपरामृष्टस्त्वीश्वर एक एवेति भावः ।

भूत्वाभूत्वा कल्पेकल्पे इति भाव. । कार्यकरणसङ्घातात्मको भूतग्रामः । स्थावरजङ्गमशरीराभिमानी सामासबुद्धिरूपजीवसमुदाय इत्यर्थः । अयं हि लिङ्गशरीरी जीवसमुदायः कल्पेकल्पे जायते स्थावरजङ्गमात्मकस्थूलशरीरसंयोगात् । तद्वियोगाच्च प्रलये प्रलये म्रियते ।

एतेन यः पूर्वकल्पस्थो भूतग्रामस्स एवायं वर्तमानकल्पस्थो न त्वन्य इति न कृतहानाकृताभ्यागमदोषद्वयप्रसङ्गः । स्थूलशरीरनाशेऽपि लिङ्गशरीरस्य प्रलयेऽप्यज्ञाने निलीय वर्तमानत्वेन न

यदुपन्यस्तमक्षरं तस्य प्राप्त्युपायो निर्दिष्टः- 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म' इत्यादिना । अथे-
दानीमक्षरस्यैव स्वरूपनिर्विवक्षयेदमुच्यते, अनेन योगमार्गेण इदं गन्तव्यमिति—

परस्तस्मात्तु भावोऽन्योऽव्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः ।
यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

पर इति । परः व्यतिरिक्तो भिन्नः; कुतः? तस्मात्पूर्वोक्तात् । तुशब्दोऽक्षरस्य विवक्षितस्याव्यक्ताद्वैलक्षण्यविशेषणार्थः । भाव अक्षराख्यं परं ब्रह्म । व्यतिरिक्तत्वे सत्यपि सालक्षण्यप्रसङ्गोऽस्तीति तद्विनिवृत्त्यर्थमाह—अन्य इति । अन्यो विलक्षणः स चाव्यक्तः

प्रलये जीवानां मुक्तिरिति न सर्वमुक्तिप्रसङ्गः । तत्तज्जीवान्तःकरणेषु तत्तज्जीवकृतसुकृतदुष्कृतकर्म-
वासनासत्त्वात्, तद्वासनावशेन पुनः प्रपञ्चे तत्तदुचितपुण्यपापशरीरभोगसत्त्वाच्च न विधिनिषेधशास्त्र-
वैयर्थ्यम् । गुरुशास्त्रोपदेशं विना लिङ्गशरीरस्य कालतो नाशाभावान्न मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यमिति सिद्धम् ।

अव्यक्तं चतुर्मुखस्य शरीरमिति रामानुजः, तदयुक्तम्—चतुर्मुखस्य स्थूलशरीरे जीवानां प्रवेशायोगादत एव ततो निर्गमायोगाच्च । न च पितृदेहात्पुत्रदेह इव चतुर्मुखदेहाद्भूतग्राम उदेतीति वाच्यं, चतुर्मुखस्य मनसैव प्रायेण सर्वप्रपञ्चस्य जातत्वात् । सङ्कल्पपूर्विका हि सृष्टिः । सनकादीनां ब्रह्ममानसपुत्रत्वेन ब्रह्मशरीरजत्वाभावाच्च । चतुर्मुखदेहात्प्रजापत्यादिदेहानां जातत्वेऽप्यस्मदादिदेहाना-
मजातत्वाच्च ।

तत्तद्व्यष्टिशरीरे तत्तज्जीव इव ब्रह्मशरीरे सर्वजीवानां सत्त्वमित्यप्ययुक्तम्—तथासति ब्रह्मशरीरे सर्वेषां स्वीयत्वाभिमानस्य भवितव्यत्वात् । निद्रावस्थायामभिमानाभावेऽपि प्रलयावसानोत्तरक्षणे तत्स-
द्भावात् । न चोत्तरक्षण एव तत आविर्भवन्तीत्यदोष इति वाच्यं, उत्तरक्षण एव सर्वस्थूलशरीरस्य-
प्यभावापत्तेन तत उत्तिष्ठेरन्, प्रजापत्यादिक्रमेण चिरकालाय हि प्रपञ्चसृष्टिः । न च तत्रैवाज्ञाने निलीय वर्तन्त इति वाच्यं, तथासति लाघवादज्ञानमेवाव्यक्तमिति वक्तव्यत्वात्, किंपुनर्ब्रह्मशरीरपरिग्रहेण ॥१९॥

पर इति । वृत्तमनुवदति—यदिति । यदक्षरं वेदविदो वदन्तीति यदक्षरमुपन्यस्तं तस्याक्षरस्य ब्रह्मणः प्राप्तौ उपायसाधनं निर्दिष्टं ओंकारोपासनरूपः विष्णुस्मरणरूपश्च । आदिपदादनन्यचेता इति श्लोकस्य संग्रहः । मामुपेत्येत्यादिकं तु प्रसङ्गादुक्तमिति भावः ।

अथ अक्षरस्य प्राप्त्युपायनिर्देशानन्तरमित्यर्थः । अक्षरस्य उपेयस्य ब्रह्मण इत्यर्थः । एवकारान्न त्वन्यस्येति भावः । स्वरूपस्य निर्वक्तुमिच्छा निर्विवक्षा तया । इदं पद्यद्वयं उक्तिप्रकारमेव दर्शयति—
अनेनेति । अनेनोक्तेन योगमार्गेण गन्तव्यं ब्रह्मेदमित्युच्यते । पर इति । पृथग्भूत इत्यर्थः । घटा-
त्पटवदिति भावः ।

ननु घटाद्भिन्नोऽपि पटो दृश्यत्वजडत्वादिधर्मैर्घटसलक्षण एवेति तद्वदव्यक्ताद्भिन्नोऽप्यक्षरो न भि-
न्नमव्यक्तसलक्षण इति शङ्कते—व्यतिरिक्तत्वे सत्यपीति । तद्विनिवृत्त्यर्थमव्यक्तसालक्षण्यप्रसङ्गनिवृ-

अनिन्द्रियगोचरः। 'परस्तस्मा'दित्युक्तं; कस्मात् पुनः परः? पूर्वोक्तात्भूतग्रामबीजभूतादविद्यालक्षणादव्यक्तात् । सनातनः चिरन्तनः यः स भावः सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिषु नश्यत्सु न विनश्यति ॥२०॥

सार्थम् । विलक्षणः विभिन्नलक्षणः । दृश्यत्वजडत्वमिथ्यात्वप्रमुखलक्षणवदव्यक्तं, द्रष्टृत्वचिदात्मत्वसत्यत्वप्रमुखलक्षणवानक्षर इति भावः ।

नेन्द्रियगोचर इति । एतेन संस्कृतमनोगोचरत्वं सिद्धम् । मनसोऽनिन्द्रियत्वात् । यद्वा मतभेदेन मनसोऽपीन्द्रियत्वादगोचर इत्येवार्थः । वाङ्मनसाविषयत्वाद्ब्रह्मणः । न च सुतरामगोचरत्वे शून्यवादापत्तिरिति वाच्यं, साक्षिचैतन्येन स्वेनैव स्वस्य भास्यत्वाच्छून्यस्यापि साक्षिभास्यत्वादभास्यत्वे शून्यस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तस्मादत्यन्तागोचरोऽप्यात्मत्वादेवाक्षरस्सिद्ध्यति- आत्मन एवासिद्धौ सर्वासिद्धिप्रसङ्गात् ।

तस्मात्पूर्वोक्तादित्यर्थः । ननु पूर्वमुक्तो भूतग्राम एवेत्यत आह—भूतग्रामबीजभूतादिति । एतेन भूतग्रामादपि वैलक्षण्यमुक्तप्रायम्- भूतग्रामस्याप्यव्यक्तकार्यत्वेन मृत्कार्यस्य घटस्य मृदात्मत्वमिवाव्यक्तात्मत्वात् । जलादेर्मृद्वैलक्षण्ये उक्ते सति अनुक्तस्यापि घटवैलक्षण्यस्य सिद्धत्वात् ।

न च अव्यक्तस्याऽचिद्रूपत्वाद्भूतग्रामस्य चिदचिदात्मकत्वाच्च कथमेकात्मत्वमिति वाच्यं, भूतग्रामस्य चिदचिदात्मकत्वे अव्यक्तप्रभवत्वस्यैवासम्भवप्रसङ्गात् । न ह्यज्ञानाद्ज्ञानं जायते, नापि नित्यं ज्ञानं कथमपि जायते, तस्मादेक एवाक्षरश्चिदात्मकः, तस्मादन्यस्सर्वोऽपि भूतग्रामोऽचिदात्मक एव । अविद्यालक्षणादज्ञानस्वरूपात् ब्रह्मादिषु हिरण्यगर्भादिस्तम्बान्तेषु कार्यकरणसङ्घातात्मकेषु भूतेषु प्राणिषु नश्यत्सु सत्सु, यस्तस्मादव्यक्तात्परोऽन्यस्सनातनोऽव्यक्तो भावः स तु सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति । भवति सर्वत्र सर्वदास्तीति भावः- सद्रूप; अत एवोक्तमक्षराख्यं परं ब्रह्मेति । ब्रह्मण एकस्यैव सद्रूपत्वादन्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् ।

स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यतीत्यनेन 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मिति पूर्वोक्तं स्मारितम् । यस्स इत्येकत्वनिर्देशेन चात्मन एकत्वं स्थापितम् । न च सर्वेषु भूतेषु जीवेषु नश्यत्सु परमात्मा नश्यतीति वाच्यं, 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति पूर्वोक्तविरोधात् ।

यदि तु जीवास्सचिदाभासा बुद्धय इति विवक्षितं तर्हि संसारिणस्ते अनन्ता नश्वरा एव- तेऽपि मुक्तावेव नश्यन्ति, न तु प्रलये । अन्यथा प्रलये सर्वमुक्तिप्रसङ्गात् । न चैवं सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्विति कथमुक्तमिति वाच्यं, स्थूलदेहनाशाभिप्रायात् । लोके स्थूलदेहनाशादेव हि 'मृतो देवदत्त' इत्यादिप्रतीतिः । सूक्ष्मदेहश्चाविद्याया निलीय संस्कारात्मना वर्तत इति तस्य नाश औपचारिकः । कारणदेहस्त्वविद्यैव । सा चाविद्या विक्षेपशक्तिं संकोच्य केवलामावरणशक्तिमवलम्ब्य जीवान्मोहयन्ती वर्तते प्रलये सुषुप्तौ निद्रेव । एवमव्यक्तस्य प्रलये नाशाभावादेव भूतेषु नश्यत्स्वित्युक्तम् । न त्वव्यक्ते नश्यतीति । न चैवमव्यक्तस्य नित्यत्वप्रसङ्गः, मुक्तौ तन्नाशात् ।

अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तस्तमाहुः परमां गतिम् ।
यं प्राप्य न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥२१॥

अव्यक्त इति । योऽसावव्यक्त अक्षर इत्युक्तः, तमेवाक्षरसंज्ञकमव्यक्तं भावमाहुः परमां प्रकृष्टां गतिम् । यं परं भावं प्राप्य गत्वा न निवर्तन्ते संसाराय, तद्धाम तत् स्थानं परमं प्रकृष्टं मम; विष्णोः परमं पदमित्यर्थः ॥२१॥

ननु अव्यक्तं प्रजापतेः स्वापावस्थेत्युक्तं, कथं तत्र ब्रह्मणोऽपि नाशः? येन ब्रह्मादिष्वित्युच्यते इति चेन्नायं दोषः—यदेवाज्ञानं प्रजापतेर्निशायां वर्तते तदेव प्रजापतेर्मरणेऽपीति । नित्यनैमित्तिकमहाप्रलयेषु त्रिष्वप्यव्यक्तमेकमेव । सत्यप्यवान्तरविशेषे वस्त्वैक्यात् । तस्मात्प्रजापतेः स्वापावस्थेव मरणावस्थाप्यव्यक्तमेवेति ।

एवं महाप्रलये स्थावरजङ्गमात्मकब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वस्थूलदेहानां स्वरूपतो नाशात् सूक्ष्मदेहानामविद्यायां स्वरूपनाशादेक एवाक्षर आत्मा तमसः परः तमसस्साक्षी सन्वर्तत इत्यविनाशी । एवं स्थिते कोऽत्र जीवेश्वरभेदस्य जीवभेदस्यावकाशो वा ? न कोऽपि ।

यत्तु रामानुजः—अव्यक्तोऽयमक्षरो जीवः, जात्येकत्वादेकत्वनिर्देश इति, तत्तुच्छम्—प्राणधारणस्य जीवलिङ्गत्वात्प्राणिनां जीवानामव्यक्तप्रभवत्वेनाव्यक्तात्परान्यत्वाभावात्, नश्वरत्वेन चाविनाशित्वाभावात् । त्वदभिमतानाममीषां जीवानां सर्वभूतशब्दवाच्यत्वेन सर्वेषु भूतेषु नश्यत्स्वित्यनेन परामृष्टत्वादक्षरस्य चामीभ्यो विलक्षणत्वात्, लिङ्गिनां जीवानां प्रमाणव्यक्तत्वेनाव्यक्तत्वायोगात् । सर्वोपाधिविनिर्मुक्तस्याक्षरस्य प्राणाभावेन प्राणधारणप्रयुक्तजीवत्वाभावात्, भेदकाभावेन भेदाभावात्, भेदकसत्त्वे सर्वोपाधिविनिर्मुक्तत्वाभावात्, अक्षरादधिकस्य परमपुरुषस्य सत्त्वे 'पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गति'रिति श्रुतिविरोधात् । तस्मादव्यक्तोऽयमक्षरः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव ॥२०॥

अव्यक्त इति । तमेवाक्षरसंज्ञकं भावं परमां गतिमाहुरित्यन्वयः । भावः परब्रह्म । गम्यत इति *गतिः प्राप्यस्थानम् । पदमिति यावत् । कस्मादव्यक्तस्य प्रकृष्टगतित्वमत आह*—**यं प्राप्य न निवर्तन्त इति** । अपुनरावर्तित्वादव्यक्तोऽयमात्मा परमं पदमन्यत्सर्वं पुनरावर्तित्वात्परमं पदं न भवति स्वर्गादिकमिति भावः । संसाराय संसारमनुभवितुमित्यर्थः । तदिति विधेयप्राधान्यात्क्लीबत्वम् । तन्मम विष्णोः परमं धामेत्यन्वयः । धामशब्दार्थमाह—**स्थानमिति** । यावदर्थमाह—**पदमिति** । स्वरूपमिति फलितार्थः । नहि सर्वव्यापिनो विष्णोः किञ्चित् स्थानं भवितुमर्हति । न वा विष्णोरक्षरस्य स्थानमक्षर एव भवितुमर्हति । **एतेनाक्षरस्य** स्वरूपं निरुक्तमव्यक्तात्परत्वं तदन्यत्वं, सनातनत्वमव्यक्तत्वमविनाशित्वं सर्वभूतविनाशसाक्षित्वं तद्विष्णोः परमं पदमिति श्रुत्युक्तपरमपदत्वमपुनरावर्तित्वं भावत्वं चेत्येवं रूपम् । ततश्च सच्चिदानन्दरूपत्वं **सिद्धम्** । नचानन्दरूपत्वमसिद्धमिति वाच्यं, अव्ययस्य दुःखात्मत्वेन तद्विलक्षणत्वेन तत्सिद्धेः ।

तल्लब्धेरुपाय उच्यते—

पुरुषस्स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया ।
यस्यान्तःस्थानि भूतानि येन सर्वमिदं ततम् ॥२२॥

पुरुष इति । पुरुषः पुरि शयनात् पूर्णत्वाद्वा, स परः पार्थ!, परो निरतिशयः यस्मात्पुरुषान्न परं किंचित् । स भक्त्या लभ्यस्तु ज्ञानलक्षणया अनन्यया आत्मविषयया ।

यत्तु रामानुजः—अचेतनप्रकृतिरेकं नियमनस्थानं जीवप्रकृतिर्द्वितीयं मुक्तस्वरूपं तु परं नियमनस्थानमिति, तदल्पम्—मुक्तात्मस्वरूपस्य स्वाभिन्नत्वेन स्वनियाम्यत्वाभावात् । यदि मुक्तस्यापि नियमनं तर्हि मुक्तत्वस्यैवासिद्धिः नियमनस्य दुःखहेतुत्वात् । नहि मुक्तौ लेशतोऽपि दुःखसद्भावः । सत्यप्यनात्मन्यन्तःकरणे तत्तादात्म्याध्यासस्याभावमात्रेण सुषुप्तावेव नास्ति किञ्चिदपि नियमनं जीवस्येति स्थिते कथं पुनस्सर्वोपाधिनाशेऽपि जीवस्य नियमनं भवेत्? तस्माज्जीववास्तवस्वरूपापरिज्ञानमूलकमिदं रामानुजभाष्यम् ।

यत्तु धाम तेज इत्यस्यैव व्याख्यानान्तरं, तद्युक्तमेव, परं तु विष्णुशेषत्वमक्षरस्यायुक्तम्—अक्षरस्यैवात्मत्वेन सर्वशेषित्वादात्मन एव व्यापकत्वेन विष्णुत्वाच्च । प्रकृतिवियुक्तज्ञानैकाकारयोरात्मपरमात्मनोश्शेषशेषिभावकल्पनाऽयोगाच्च । मुक्तस्याप्यपरिच्छिन्नज्ञानरूपत्वेन विष्णोस्तद्वैलक्षण्यायोगाच्च । अपरिच्छिन्नज्ञाने परिच्छेदकाभावेन जीवेश्वरभेदानवकाशाच्च । परिच्छेदकसत्त्वेऽपरिच्छिन्नज्ञानरूपालाभाच्च । ज्ञानबहुत्वे एकस्य ज्ञानस्य ज्ञानान्तरेणैव परिच्छेदलाभेनापरिच्छिन्नत्वासम्भवाच्च॥२१॥

पुरुष इति । भूतानि यस्यान्तस्स्थानि सर्वमिदं येन ततं स परः पुरुषस्तु हे पार्थ! अनन्यया भक्त्या लभ्यः भवतीति शेषः । पुरि देहे शेत इति पुरुषः । पिपर्ति पूरयति सर्वमिति वा पुरुषः । परिपूर्णस्यापि देहान्तरावस्थितिर्घटते पूर्णस्याकाशस्येव घटान्तरवस्थितिः । घटकत्वं तु मायाया एव—नह्यन्यस्यैवंविधशक्तिः । एवं पूर्णत्वादेव परः । नहि परिपूर्णादधिकं वस्तु किञ्चिद्भवितुमर्हति । पूर्णादन्येषां सर्वेषामपूर्णानामल्पत्वात् ।

पुरुषस्य परत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—पुरुषादिति । 'इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः । मनसस्तु परा बुद्धिर्बुद्धेरात्मा महान्परः ॥ महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः । पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥' इति यस्माच्छ्रुत्युक्तं तस्मात्पुरुषः पर इत्यर्थः । महान्महत्तत्त्वमव्यक्तं प्रकृतिर्माया । पुरुष आत्मा, पूर्वोक्तोऽव्यक्तोऽक्षर इति विवेकः ।

भक्तिरत्र ज्ञानमेवेत्याह—ज्ञानलक्षणमिति । अद्वितीये आत्मनि सेवाद्ययोगादिति भावः । अनन्यया अनन्यविषययेत्यर्थः । फलितमाह—आत्मविषययेति । आत्मविषयया भक्त्या आत्मज्ञानेनेति सिद्धम् । 'ज्ञानादेव तु कैवल्य'मित्यादिशास्त्रादिति भावः ।

नच निरवकाशे आत्मनि कथं भूतानि सन्तीति वाच्यं, मायया निरवकाशेऽप्यात्मनि भूतानामवकाशलाभात् । सत्स्वपि भूतेषु आत्मनो निरवकाशत्वाभङ्गाच्च । ननु भूतानां कुतः पुरुष-

यस्य पुरुषस्यान्तरस्थानि मध्यस्थानि भूतानि कार्यभूतानि, कार्यं हि कारणस्यान्तर्वर्ति भवति। येन पुरुषेण सर्वमिदं जगत् ततं व्याप्तं आकाशेनेव घटादि ॥२२॥

स्यान्तरवस्थितिरत आह—कार्यभूतानीति । कार्यत्वाद्भूतानां कारणे पुरुषेऽवस्थितिरुचितेत्यर्थः । औचित्यमेव दर्शयति—कार्यं हीति । हिः प्रसिद्धौ । घटादेर्मृदादौ रजतादेः शुक्तिकादौ च सत्त्वादिति भावः । विवर्तजगदधिष्ठानत्वाज्जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वाद्वा पुरुषस्य भूताधिष्ठानत्वोपपत्तिः ।

न केवलं भूतानामन्तरवस्थितत्वेन भूतेभ्यो बहिरेव पुरुषोऽस्ति, किन्त्वन्तरपीत्याह—येन सर्वमिदं ततमिति । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुतेरिति भावः । अत एव पूर्णत्वात्पुरुषत्वं पुरुषस्य ।

नचैवं पुरुषे भूतसत्त्वे पुरुषस्य सद्वितीयत्वापत्तिरिति वाच्यं, मृदि घटसत्त्वे घटेन मृदस्सद्वितीयत्वादर्शनात् । शुक्तिकायां रजतसत्त्वे रजतेन शुक्तिकायाः सद्वितीयत्वादर्शनाद्गगने नैल्यसत्त्वे नैल्येन गगनस्य सद्वितीयत्वादर्शनाच्च । नहि मायामयैर्वस्तुभिस्सत्यस्य सद्वितीयत्वं- मरीचिकाजलैर्भूमेः पंकिलत्वादर्शनात् । नच मायया सद्वितीयत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मिथ्यात्वात् । नहि परमार्थतो मायास्ति ।

एतेन भूतानां यत्प्रदेशे सत्त्वं तत्प्रदेशस्यात्मनाऽव्याप्यत्वादपूर्णत्वमात्मन इति शङ्कापि प्रत्युक्ता । वस्तुतः पुरुषे भूतानामसत्त्वात् । मृदि घटाकारस्येव घटनाम्न इव च पुरुषे भूतनामाकारयोः कल्पितत्वात् ।

तस्मादेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म पुरुषः । स च ज्ञानैकलभ्यः । पुरुषस्वरूपज्ञानपूर्वकत्वात्पुरुषस्वरूपलाभस्य । नच नित्यसिद्धस्वरूपस्य कः पुनरपरो लाभ इति वाच्यं, नित्यसिद्धेऽप्यर्थेऽज्ञातेऽलब्धत्वव्यवहारात् । यो हि घटस्वरूपं न जानाति स पुरः स्थितमपि घटं नैव लभेतेति ।

यत्तु रामानुजः—परः पुरुषः परमपुरुषो विष्णुः, नतु प्रत्यगात्मा । तस्य पुरुषत्वेन परमपुरुषत्वाभावात् ; स च भक्त्या लभ्य इति, तन्मन्दं— उक्तलक्षणपुरुषाधिकस्य परमपुरुषशब्दवाच्यस्य कस्यचिदभावात् । 'पुरुषान्न परं किञ्चि'दिति श्रुत्या पुरुषाधिकस्य निरस्तत्वाच्च । मत्तः परतरं नान्य'दिति गीतया च मत्तः पुरुषात्परतरं नान्यदस्तीत्येव श्रुत्यनुसारेणोक्तत्वाच्च । 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं तत'मिति श्लोकस्य भवतापि पुरुषपरत्वेन व्याख्यातत्वात्कुतोऽयं पुरुषः परो न भवेत् ? पुरुषस्यैव सर्वव्यापकत्वे परमपुरुषकल्पनं व्यर्थं, यदि तु पुरुषो न सर्वव्यापकस्तर्हि पुरुषत्वमेव पुरुषस्य भज्येत, अविनाशिश्लोकोक्तं 'येन सर्वमिदं तत'मित्येतद्विरुद्ध्येत । नच तत्र सर्वपदस्य देहादिपरत्वेन संकोच इति वाच्यं, मानाभावात् । व्यष्टिदेहव्यापित्वेनैव पुरुषस्य पूर्णत्वे घटोदरव्यापित्वेन जलस्यापि पूर्णत्वप्रसङ्गात् । किं च तव मते पुरुषस्याणुत्वे सुतरां पूर्णत्वानुपपत्तिः । नचात एव पुरुषोत्र परमपुरुष इत्युक्तमिति वाच्यं, अविनाशीति श्लोके पुरुषस्यैवोक्तत्वात् । तस्माज्जीवेश्वरयोर्द्वयोस्सर्वव्यापित्वमनुपपन्नम् । उक्तं तु द्वयोरपि सर्वव्यापित्वमविनाशीति । पुरुषस्स इति च श्लोकद्वयेन भगवतैवेत्येनदनुपपत्तिपरिहाराय जीवेश्वरयोरभेदोऽवश्यमभ्युपगन्तव्यो भवता ।

प्रकृतानां योगिनां प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनां कालान्तरमुक्तिभाजां ब्रह्मप्रतिपत्तये उत्तरो मार्गो वक्तव्य इति 'यत्र काले' इत्यादिविवक्षितार्थसमर्पणार्थमुच्यते; आवृत्तिमार्गोपन्यास इतरमार्गस्तुत्यर्थः—

यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिनः ।
प्रयाता यान्ति तं कालं वक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥२३॥

यत्रेति । यत्र काले प्रयाता इति व्यवहितेन सम्बन्धः । यत्र यस्मिन् काले त्वनावृत्तिं अपुनर्जन्म आवृत्तिं तद्विपरीतां चैव । योगिन इति । योगिनः कर्मिणश्चोच्यन्ते, कर्मिणस्तु गुणतः- 'कर्मयोगेन योगिना' मिति विशेषणात् योगिनः । यत्र काले प्रयाता योगिनः अनावृत्तिं यान्ति, यत्र काले च प्रयाता आवृत्तिं यान्ति तं कालं प्रवक्ष्यामि भरतर्षभ ! ॥२३॥

तस्मान्नास्ति पुरुषातिरिक्तः परमपुरुषो यो भक्त्या लभ्यः । परमशब्दसाहचर्यं विनापि पुरुषशब्दस्यैव परमात्मनि प्रयोगदर्शनाच्च । तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वं 'सहस्रशीर्षा पुरुषः' इत्यादिश्रुतिषु । न चैव परमात्मैव पुरुषः जीवस्तु पुरुषशब्दवाच्यो नैवेति वाच्यं, जीवस्य पुरुषत्वस्य सर्वसम्प्रतिपन्नत्वेन तत्र विप्रतिपत्तेरेवाभावात् ।

ननु अव्यक्तोऽक्षर इति श्लोकोक्तादस्य पुरुषस्य वैलक्षण्यमक्षरपुरुषयोर्जीवेश्वरत्वरूपे भेदे सत्येव सिद्ध्यति न त्वन्यथेति कृत्वा जीवोऽक्षरः, ईश्वरस्तु परमपुरुष इति चेन्मैवम्—अव्यक्तश्लोकेन पुरुषस्य स्वरूपमुक्तमनेन पुरुषस्य प्राप्त्युपाय उच्यत इत्येतद्वैलक्षण्यार्थकत्वात्तुशब्दस्य । अन्यथा प्रकृतिविविक्ताद्ज्ञानैकाकाराज्जीवात्तादृशस्यैवेश्वरस्य कीदृशं वैलक्षण्यं स्यात् । न च ज्ञानबलैश्वर्यादाधिक्यरूपं तस्योपाधिधर्मत्वादुपाधेश्च मुक्तौ नष्टत्वात् । न चेश्वरस्यास्त्युपाधिरिति वाच्यं, जीवो निरुपाधिकः ईश्वरस्तु सोपाधिक इति वाक्यस्य वक्तुर्लज्जावहत्वात् । निरुपाधिकं हि चैतन्यं ब्रह्म । ईश्वरस्तु न ब्रह्म सोपाधिकत्वाज्जीवस्तु ब्रह्मैव निरुपाधिकत्वादिति । यदुपासनया जीवस्यैव ब्रह्मत्वं किं तस्येश्वरस्याब्रह्मत्वं न्याय्यम् ? तस्मादव्यक्ताद्विलक्षणोऽक्षरः पुरुषः प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव । तल्लाभोपायश्च ज्ञानमेव । न भक्तिः भक्तेर्द्वैतविषयत्वाद्द्वैतस्य च भयहेतुत्वेन मुक्त्यनुपायत्वात् ॥२२॥

यत्रेति । यत्र काले तु प्रयाता योगिनः अनावृत्तिमावृत्तिं चैव यान्ति हे भरतर्षभ ! तं कालं वक्ष्यामि—प्रणवावेशितब्रह्मबुद्धीनामिति । प्रणवे ओङ्कारे आवेशिता आहिता ब्रह्मबुद्धिर्ब्रह्मेति दृष्टिर्यैस्तेषां तथोक्तानाम्; प्रणवं ब्रह्मदृष्ट्योपासमानानामित्यर्थः । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्' इति श्लोकोक्तरीत्येति भावः । ब्रह्मप्रतिपत्तये हिरण्यगर्भलोकप्राप्तये । ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारा परमात्मप्राप्तय इति वा । उत्तरमार्गोऽर्चिरादिमार्गः । विवक्षितार्थ अपेक्षितार्थः । तत्समर्पणार्थमुत्तरमार्गो वक्तव्य इत्येतदर्थं यत्र काल इत्याद्युच्यत इत्यन्वयः । ननु तर्हि उत्तरमार्ग एवोच्यतामत आह—आवृत्तीति । ज्ञानिस्तुत्यर्थमज्ञानिचरित्रकथनवदिति भावः ।

यत्र काले यस्मिन्मार्गे इत्यर्थः । कालशब्दस्यात्र लक्षणया कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्ग-

परत्वम्। 'एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुन'रिति वक्ष्यमाणश्लोकार्थानुगुण्येन सावृत्तित्वानावृत्तित्वयोर्मार्गधर्मत्वेन कालधर्मत्वाभावात्। प्रयाता मृता. स्थूलशरीरवियोगात्मकं मरणं प्राप्य प्रयाणं कृतवन्त इत्यर्थः। तं कालं तं मार्गमित्यर्थः। यत्र मार्गे प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति तं दक्षिणमार्गं च तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः। श्रोतुस्सावधानत्वापादनाय वक्ष्यामीत्युक्तिः।

नच कालशब्दस्य मार्गार्थकथनं भाष्यविरुद्धमिति वाच्यं, तत्र प्रयाता गच्छन्तीत्यादौ भाष्य एव तत्रेत्यस्य मार्गार्थदर्शनात्। तदनुसारेणात्रापि मार्गार्थकथनस्यैवोचितत्वात्।

ननु भाष्यमपि मूलविरुद्धमेव, मूले कालशब्दस्यैव दर्शनात्। दक्षिणायने शरतल्पं गतस्य भीष्मस्य स्वच्छन्दमरणस्य उत्तरायणपुण्यकालनिरीक्षणाचेति चेन्नैतत्—'शुक्लकृष्णे गती ह्येते' इति, 'एते सृती पार्थ जान'न्निति च गत्योरेव परामृष्टत्वात्।

न चोत्तरायणे शुक्लपक्षे अह्नि मृता उत्तरमार्गेण यान्ति; दक्षिणायने कृष्णपक्षे रात्रौ मृता दक्षिणमार्गेण यान्तीत्येतदर्थं कालमार्गावुभावपि वक्तव्याविति वाच्यं, तथामति उत्तरायणे यस्यकस्यापि पापिनो मृतिर्न स्यात्, दक्षिणायने यस्यकस्यापि सुकृतिनो मृतिर्न स्यात्। न त्वेवं व्यवस्था दृश्यते; क्रिमिकीटपशुपक्ष्यादीनां स्थावराणां च उत्तरायणेऽपि मरणदर्शनात्। ब्रह्मविदादीनां दक्षिणायनेऽपि मरणदर्शनाच।

किं च उत्तरायणे कृष्णपक्षेऽह्नि मृतानां तत्रैव शुक्लपक्षे रात्रौ मृतानां वा नोत्तरमार्गगतिस्स्यात्; तथा दक्षिणायने शुक्लपक्षे रात्रौ मृतानां तत्रैव कृष्णपक्षेऽह्नि मृतानां वा न दक्षिणमार्गगतिस्स्यात्। न चैवंविधानां प्रयाणार्थः कश्चिद्दक्षिणोत्तरान्तरालमार्गः श्रूयते। न चाधोगतिरिति वाच्यं, पापिनामेव तत्र गतिसद्भावात्। न चामी पापिन एवेति वाच्यं, विहिताचरणानामपि तथा मृतिदर्शनात्।

अपि च दक्षिणायने कृष्णपक्षे निशायामेव मृतानां चन्द्रलोकप्राप्तौ किंपुनरुत्तरायणे कृष्णपक्षे निशायां मृतानां किं वा पुनर्दक्षिणायने शुक्लपक्षेऽह्नि मृतानामित्यर्थापत्तेश्च स्यादेव चन्द्रलोकप्राप्तिः। न चेष्टापत्तिः, 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णष्षण्मासा दक्षिणायन'मिति तत्रैव मृतानां चन्द्रलोकप्राप्तिवर्णनात्।

किं च अहोरात्रिशुक्लकृष्णपक्षोत्तरायणदक्षिणायनव्यतिरिक्तकालस्यैवाभावात्, तेषां च कालानां सुकृतिमृतिविषयत्वान्नारकिणां मृतिकाल एव नास्ति यत्र मृताः पापिनो नरकं गच्छेयुः।

अपि चास्तु अहरादीनां कालपरत्वं कथंपुनरग्निर्ज्योतिर्धूमानाम्? न ह्यग्निरिति ज्योतिरिति धूम इति च कश्चन कालविशेषोऽस्ति। एवमकालवाच्यग्न्यादिशब्दसाहचर्यादहरादिशब्दानामप्यकालवाचित्वमेवोचितं, न तु कालवाचित्वम्। तस्मादग्न्यादिशब्दा देवतावाचका एव। देवताश्चेमा अर्चिरादिमार्गे यथाक्रमं सन्ति। योगिनमतिवाहयितुं सम्पिण्डितकरणमानत्वेन स्वतो गन्तुमशक्यम्।

ननु अहरादय कालवाचिन एव न चोक्तदोषापत्तिः। यत्र प्रयाता योगिन एव ब्रह्मलोकादिकं गच्छन्ति, न त्वन्ये इति चेन्नैतत्—ब्रह्मोपासकानां योगिनां दक्षिणायने मृतानां चन्द्रलोकप्राप्ते रनिष्टत्वात्। अयोगिनां सोऽन्यत्रोत्तरायणे दक्षिणायने वा मृतानां चन्द्रलोकप्राप्त्यसम्भवात्।

न च कर्मयोगिनोऽपि योगिन एवेति वाच्यं, तथासति उत्तरायणे मृताना कर्मयोगिना तेषा चन्द्रलोकप्राप्त्यसम्भवात्। न चैव भीष्मस्योत्तरायणकालविक्षर्ग व्यर्थमिति वाच्यं, न व्यर्थं लोकसंग्रहार्थत्वात्। 'सम्पद्यमानमाज्ञाय भीष्मं ब्रह्मणि निष्कले' इति भागवताद्भीष्मस्य ब्रह्मसायुज्यं प्राप्तस्य उत्तरमार्गेणापि गमनासम्भवात्। न हि परिपूर्णब्रह्मभावापन्नस्य गत्यागती स्त।

ननु कोऽसौ लोकसंग्रह इति चेदुच्यते—योगिना स्वाधीनमरणत्वात्सर्वैरास्तिकैर्योगित्वेन भवितव्यं, ते च योगिन उत्तरायणपुण्यकाले एव म्रियेरन्, उत्तरायणे मृताना तेषा पुत्रैर्विधीयमानं श्राद्धादिकमप्युत्तरायण एव भवेत्तेन च तच्छ्राद्धादेर्महाफलत्वं तत्कर्तुश्च महाफललाभ इति।

अथ वा प्रायेण पुण्यकाले मृतानामेव पुण्यलोकावाप्तिरित्येतत्प्रदर्शनार्थं भीष्मस्य तादृशाचरणम्। यद्वा स्वच्छन्दमरणोऽहमिति दर्शयितु लोकस्येति।

ननु तत्त्वविदो गत्यागत्यभावात्कालापेक्षाभावेऽपि चन्द्रलोकं ब्रह्मलोकादिकं वा जिगमिषोरस्ति कालापेक्षा- पुण्यकाले मृतानामेव पुण्यलोकावाप्तिरिति चेन्नैवम्—शारीरकशास्त्रविरोधात्।

तथाहि- (सू- तदोकोऽग्रज्वलनं तत्प्रकाशितद्वारो विद्यासामर्थ्यात्तच्छेषगत्यनुस्मृतियोगाच्च हार्दानुगृहीतश्शताधिकया ४ २ १७) तस्य म्रियमाणस्य जीवस्य ओक आयतनं हृदयं तस्याग्र नाडीमुखं तस्य ज्वलन भाविफलस्फुरण प्रद्योताख्य तेन प्रकाशितद्वार विद्यासामर्थ्यात्, विद्याशेषगत्यनुस्मृतियोगाच, हार्दानुगृहीत हृदयालयेन सूपासितेन ब्रह्मणा हार्देनानुगृहीत, शताधिकनाड्या मूर्धस्थानादेव विद्वान्निष्कामति, अन्ये तु स्थानान्तरेभ्य। 'शत चैका च हृदयस्य नाड्य, तासामूर्धानमभि निस्सृतैका, तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्वङ्ङन्या उत्क्रमणे भवन्तीति श्रुते। अन्या अन्येषामविदुषा मुत्क्रमणे विष्वङ् नानाविधा नाड्यो भवन्तीत्यर्थं। सुषुम्नाख्या नाडी हृदयान्निर्गता दक्षिणतालु कण्ठान्तस्तननासिका मध्यभिद्विद्वारा ब्रह्मरन्ध्र प्राप्ता सूर्यरश्मिभिरेकीकृता। ब्रह्मलोकमार्गस्सगुणब्रह्मोपासकस्य विदुष इति भाव।

(सू- रश्म्यनुसारी ४ २-१८) तस्माच्छताधिकया सुषुम्नाख्यनाड्या निष्कामन् पुरुषो रश्म्यनुसारी निष्कामति, सूर्यरश्मिसम्बद्धत्वात्सुषुम्नानाड्या इति तस्माच्छब्दार्थ।

(सू- निशि नेति चेन्न सम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वाद्दर्शयति च ४ २-१९) तत्किमविशेषेणैवाहनि रात्रौ वा म्रियमाणस्य रश्म्यनुसारित्वम्? आहोस्विदहन्येवेति सशय, अहन्येवेति पूर्वपक्ष, तेन रात्रौ मृतस्य रश्मिप्राप्त्यर्थं सूर्योदयप्रतीक्षास्ति पूर्वपक्षे। इदमेवाह— निशि नेति। निशि मृतस्य सूर्यरश्म्यनुसारित्व नेति चेन्न, नाडीरश्मिसम्बन्धस्य यावद्देहभावित्वात्। यावद्देहभावी हि नाडीरश्मिसम्बन्ध। दर्शयति चैतमर्थं श्रुति- 'अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते ता आसु नाडीषु सृप्ता आभ्यो नाडीभ्य प्रतायन्ते अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता' इति। अमुष्मादादित्यात्प्रतायन्ते विस्तरेण निर्गच्छन्ति या रश्मय ता आसु नाडीषु देहस्थासु सृप्तास्सम्बद्धा भवन्ति। आभ्यो नाडीभ्यो या प्रतायन्ते ता अमुष्मिन्नादित्ये सृप्ता भवन्तीत्यर्थ। निदाघसमये च निशास्वपि किरणानुवृत्तिरुपलभ्यते—आपादि-

कार्यदर्शनात्। स्तोकानुवृत्तेस्तु दुर्लक्ष्यत्वम्। यदि तु रात्रौ प्रेतो दिनैव रश्म्यनुसारेणोर्ध्व आक्रमेत रश्म्यनुसारानर्थक्यं स्यात्, न ह्येतद्विशिष्याभिधीयते- यो दिवा प्रैति स रश्मीनपेक्ष्योर्ध्व आक्रमते, यस्तु रात्रौ सोऽनपेक्ष्यैवेति। अथ तु विद्वानपि रात्रिप्रायणापराधमात्रेण नोर्ध्व आक्रमेत, तर्हि पाक्षिकफला विद्येति अप्रवृत्तिरेव तस्यां स्यात्, मृत्युकालानियमात्। अथापि रात्रौ प्रेतोऽहरागमं निरीक्षेत, अहरागमेऽप्यस्य कदाचिद्रश्मिसम्बन्धानर्हं शरीरं स्यात्, पावकादिसम्पर्कात्। 'स यावत् क्षिप्येन्मनस्तावदादित्यं गच्छति' इति श्रुतिरनुदीक्षां दर्शयति। क्षिप्येन्म्रियेत। तस्मादविशेषेणैवेदं रात्रिं दिवं रश्म्यनुसारित्वम्।

(सू. अतश्चायनेपि दक्षिणे ४-२-२०) अत एवचो दीक्षानुपपत्तेः। विद्याया अपाक्षिकफलत्वाच्च। दक्षिणायनेऽपि म्रियमाणो विद्वान् प्राप्नोत्येव ब्रह्मलोकं- उत्तरायणमरणप्राशस्त्यप्रसिद्धेः भीष्मस्य च प्रतीक्षादर्शनात्। आपूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासानिति च श्रुतेरपेक्षितव्यमुत्तरायणमितीयमाशङ्का सूत्रेणानेन परिहृता। षडुदङ्मासानेतीति श्रुत्यन्वयः। प्राशस्त्यप्रसिद्धिरविद्वद्विषया। भीष्मस्य तु विदुषोऽप्युत्तरायणप्रतीक्षणमज्ञानामुत्तरायणे देवान्मरणं चेत्प्रशस्तमित्यभिज्ञाभिवदनरूपाचारपरिपालनार्थमिति। एतेनाविदुषामेवोत्तरायणमरणं परलोकसुखावहत्वेन प्रशस्तं, विदुषां तु दहराद्युपासकानां दक्षिणायनमरणमपि ब्रह्मलोकप्रापकमेव- अर्चिरादिमार्गस्यायनद्वयेऽप्यनावृतत्वादिति स्थितम्। श्रुतिरपि- 'तेऽर्चिषमभिसम्भवन्ति, अर्चिषोऽहः, अह्न आपूर्यमाणपक्षमापूर्यमाणपक्षाद्यान् षडुदङेति मासांस्तान्मासेभ्यः संवत्सरं संवत्सरादादित्य'मित्यर्चिरहरादीनां प्राप्यत्वेन देवतारूपत्वमेव ब्रूते, न तु कालविशेषात्मकत्वं- न ह्यह्नि मृतोऽहरशुक्लपक्षं शुक्लपक्षान्मासान्वा प्राप्नुयात्। श्रुत्यन्तरमपि- 'स एतं देवयानं पन्थानमापद्याग्निलोकमागच्छति, स वायुलोकं स वरुणलोकं स इन्द्रलोकं स प्रजापतिलोकं स ब्रह्मलोकमिति, इमे चार्चिरादयो गन्तॄणां नेतार' इति। 'आतिवाहिकास्तल्लिङ्गा'दिति (४-३-४) सूत्रेणापि सिद्धान्तितम्। तस्माद्ब्रह्मलोकादिकं प्रेप्सोर्विदुषो नास्ति कालापेक्षा।

अथ वा योगिनः प्रति चायमहरादिकालविनियोगोऽनावृत्तये स्मर्यते, स्मार्ते चैते योगसाङ्ख्येन श्रौते- 'सू. योगिनः प्रति च स्मर्यते स्मार्ते चैते' (४-२-२१) सूत्रात्। तथा च यः श्रुत्युक्तो दहराद्युपासको विद्वान् तस्य नास्ति कालनियमः। यस्तु स्मृत्युक्तः- 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः। स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्न चाक्रिय' इत्युक्तनिष्कामकर्मानुष्ठानलक्षणो योगस्तद्वतः अकर्तृत्वानुभवरूपम्। 'इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारयन्' इति स्मृत्युक्तं यत्साङ्ख्यं तद्वत्साङ्ख्ययोगिनश्च कालापेक्षास्ति। अत एव 'यत्र काले त्वनावृत्तिमावृत्तिं चैव योगिन' इत्युक्तं, न तु यत्र मार्गे इति। तथा च प्रकृतश्लोकस्थयोगिशब्दस्य निष्कामकर्मानुष्ठातृपरत्वमकर्तृत्वानुसन्धातृपरत्वं च वक्तव्यं, न तु दहराद्युपासकपरत्वमिति सिद्धम्।

वस्तुतस्तु नायमनुपदोक्तः पक्षस्समीचीनः- श्रुतिस्मृत्योर्भिन्नार्थत्वस्यायुक्तत्वात्- 'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लः षण्मासा उत्तरायणम्। धूमो रात्रिस्तथा कृष्णः षण्मासा दक्षिणायन'मिति श्रौतयोरेव देवयान-

तं कालमाह—

अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् ।
तत्र प्रयाता गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

अग्निर्ज्योतिरिति । अग्निः कालाभिमानिनी देवता, तथा ज्योतिरपि देवतैव कालाभिमानिनी । अथ वा अग्निज्योतिषी यथाश्रुत एव देवते । भूयसां तु निर्देशः

पितृयाणयोरत्र स्मर्यमाणत्वात् । यदा पुन स्मृतावप्यग्न्याद्या देवता एवातिवाहिक्यो गृह्यन्ते, तदा न कश्चिद्विरोध इति भाष्याच्च कालशब्दो मार्गपर एव । न च कालशब्दो देवतापर इति भाष्यरत्नप्रभायां दृश्यत इति वाच्यं, मार्गस्यापि देवतामयत्वात् । यत्रार्चिरादिदेवता आतिवाहिक्यस्स एव हि मार्ग तस्माद्यत्र काल इत्यस्य यस्मिन्मार्ग इत्येवार्थ ।

योगिनस्सर्वद्वाराणि सयम्येत्युक्तलक्षणयोगशालिन, ध्यायिन इति यावत् । अमीषां धूमादिमार्गपथिकत्वाभावादाह—**कर्मिणश्चेति** ।

ननु योगिशब्दात्कथ कर्म्यर्थलाभोऽत आह—**गुणत इति** । गौण्या वृत्त्येत्यर्थ । गौण्या कर्मिणि योगशब्दप्रवृत्तौ प्रयोग प्रमाणयति—**कर्मयोगेनेति** । कर्मैव योग कर्मयोग । न हि कर्मयोगयोस्सादृश्यं विना कर्मणि योगत्वरूपणं सम्भवति । मुख इव करे चन्द्रत्वरूपणाभावादिति भाव ।

चित्तशुद्धिहेतुत्वादिक तु कर्मयोगयोस्सादृश्य तद्द्वारा कर्मयोगिनोरपि सादृश्यात्कर्मिणि योगिशब्दप्रयोग । यद्वा कर्मिणि योगिशब्दप्रवृत्तौ गीतां प्रमाणयति—**'कर्मयोगेन योगिना'मिति** । योगिनामिति पदस्य तत्र हि कर्मिणामित्यर्थ । ध्यायिनीव कर्मिण्यपि चित्तसमाधानसत्त्वाद्योगिशब्दप्रयोग इति भाव ।

एतेन योगिनामेव देवयानेन ब्रह्मलोकप्राप्त्याऽपुनरावृत्ति, कर्मिणां तु पितृयाणेन चन्द्रलोकप्राप्त्या पुनरावृत्तिरेवेति **सिद्धम्** ।

यत्र काले प्रयाता योगिनोऽनावृत्तिं यान्ति तं कालं, यत्र काले प्रयाता योगिन आवृत्तिं यान्ति तं कालं च वक्ष्यामि हे भरतर्षभ ! शृणु इत्यन्वय । भरतर्षभेति सम्बोधनेन श्रोतुं योग्यत्वमस्त्यर्जुनस्येति सूच्यते ॥२३॥

अग्निरिति । तत्रेत्यनेन यत्रेत्यस्याक्षेप । यत्र अग्नि ज्योति अह शुक्ल षण्मासा उत्तराय चास्तीति शेष । तत्र प्रयाता ब्रह्मविदो जना ब्रह्म गच्छन्तीत्यन्वय । यथाश्रुते अग्निर्देवता ज्योति र्देवता चेत्यर्थ ।

ननु कालशब्दस्य कालाभिमानिदेवतोपलक्षितमार्गपरत्वमुक्तमिति कृत्वा नास्मिन्मार्गे कालाभिमानिभिन्नदेवतासत्त्वमुचितं, यदि तथा भिन्नदेवतासत्त्वमपीष्यते तर्हि कालशब्दस्य तादृशार्थवर्णनमनुचितमित्यत आह—**भूयसामिति** । भूयसा बहूना कालाभिमानिदेवाना सत्त्वादिति शेष । य काले तं कालमिति निर्देश ।

'यत्र काले' 'तं कालं' इति आम्रवणवत् । तथा अहर्देवता अहरभिमानिनी; शुक्लः शुक्लपक्षदेवता; षण्मासा उत्तरायणं; तत्रापि देवतैव । मार्गभूता इति स्थितोऽन्यत्रायं न्यायः । तत्र तस्मिन् मार्गे प्रयाता मृताः गच्छन्ति ब्रह्म ब्रह्मविदः ब्रह्मोपासकाः ब्रह्मोपासनपरा जनाः

अस्मिन्मार्गे कालाभिमानिदेवतानां भूयसीनां सत्त्वादस्य मार्गस्य कालशब्देन व्यवहारः । अग्न्यादिरूपा कालाभिमान्यल्पसङ्ख्याकदेवतावत्त्वेऽपि अहरादिरूपकालाभिमानिबहुसङ्ख्याकदेवतासत्त्वादयं मार्गः काल इत्युच्यत इत्यर्थः ।

तत्र दृष्टान्तमाह—आम्रवणवदिति । यथा आमलक्याद्यल्पसङ्ख्याकवृक्षान्तरवदपि वनमाम्रबाहुल्यवत्त्वादाम्रवणमित्युच्यते तद्वदित्यर्थः । प्रनिरन्तरिति सूत्रेणात्र णत्वम् ।

ननु मार्गचिह्नानां भोगभूमीनां वा तत्तच्छब्दैरुपादानसम्भवे किमिति देवताग्रहणमग्न्यादिशब्दैरित्याशङ्क्याह—**मार्गभूता इति, अयं न्याय इति** । आतिवाहिककथनात्मको न्याय इत्यर्थः । उक्तं हि सूत्रभाष्ये । तथा च लोकप्रसिद्धेष्वप्यातियात्रिकेष्वेवंजातीयक उपदेशो दृश्यते । गच्छ त्वमितो बलवर्माणं ततो जयसिंहं ततः कृष्णगुप्तमिति ।

ननु प्रकृतश्लोकोक्ता अग्न्यादयः किं मार्गचिह्नानि? उत भोगभूमयः? अथ वा नेतारो गन्तॄणामिति संशयः । तत्र मार्गचिह्नानीति पूर्वपक्षः । तत्स्वरूपत्वादुपदेशस्य । यदा हि कश्चिल्लोके ग्रामं नगरं वा प्रतिष्ठासमानोऽनुशिष्यते गच्छेतः त्वममुं गिरिं ततो न्यग्रोधं ततो नदीं ततो ग्रामं ततो नगरं वा प्राप्स्यसीति एवमिहाप्यर्चिषोऽहरह्न आपूर्यमाणपक्षमिति । यद्वा भोगभूमय इति पूर्वपक्षः । तथा हि लोकशब्देनाग्न्यादीनुपनिबध्नाति—अग्निलोकमागच्छतीत्यादि । लोकशब्दश्च प्राणिनां भोगायतनेषु भाष्यते- मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति च । अहोरात्रेषु ते लोकेषु सज्जन्त इत्यादि । तस्मान्नातिवाहिका अर्चिरादयः । अचेतनत्वादप्येतेषामातिवाहिकत्वानुपपत्तिः । लोके हि चेतना एव पुरुषा राजनियुक्ता दुर्गेषु मार्गेष्वतिवाह्यानतिवाहयन्तीत्येवं प्राप्ते आहाचार्यः (आतिवाहिकास्तल्लिङ्गादिति ४-३-४ सूत्रम्) । अर्चिरादिका आतिवाहिका एव- तल्लिङ्गात् । चन्द्रमसो विद्युतः तत्पुरुषोऽमानवः स एनान् ब्रह्म गमयतीति, अमानवस्यातिवाहिकत्वस्य सिद्धत्वात्तल्लिङ्गेनार्चिरादीनामप्यातिवाहिकत्वसिद्धिः । यद्यर्चिरादिषु पुरुषा गमयितारः प्राप्तास्ते च मानवास्ततो युक्तं तन्निवृत्त्यर्थं पुरुषविशेषणममानव इति ।

ननु लिङ्गमात्रमगमकं न्यायाभावात्, नैष दोषः । (सू- उभयव्यामोहात्तत्सिद्धेः ५) एतावदर्चिरादिमार्गगास्ते देहवियोगात्सम्पिण्डितकरणग्रामा इत्यस्वतन्त्राः, अर्चिरादीनामप्यचेतनत्वादस्वातन्त्र्यमित्यतोऽर्चिराद्यभिमानिनश्चेतना एव देवताविशेषा अतियात्रायां नियुक्ता इति गम्यते । लोके च मत्तमूर्च्छितादयः सम्पिण्डितकरणग्रामाः परप्रयुक्तवर्त्मानो भवन्ति । अनवस्थितत्वादप्यर्चिरादीनां न मार्गलक्षणत्वोपपत्तिः । नहि रात्रौ प्रेतस्याह्नः स्वरूपाभिसम्भव उपपद्यते । नच प्रतिपालनमस्तीत्युक्तं पुरस्तात्,

'क्रमेण' इति वाक्यशेषः । नहि सद्योमुक्तिभाजां सम्यग्दर्शननिष्ठानां गतिः आगतिर्वा

ध्रुवत्वात्तु देवतात्मनां नायं दोषो भवितुमर्हति । अर्चिरादिशब्दता चैषामर्चिराद्यभिमानादुपपद्यते । सम्पिण्डितकरणग्रामत्वादेव गन्तॄणां न तत्रोपभोगस्सम्भवति । लोकशब्दस्त्वनुपभुञ्जानेष्वपि गन्तृषु गमयितुं शक्यते । अन्येषां तल्लोकवासिनां भोगभूमित्वात् । अतोऽग्निस्वामिकं लोकं प्राप्तोऽग्निनातिवाह्यते, वायुस्वामिकं लोकं प्राप्तो वायुनेत्येवं योजयितव्यमिति ।

अथार्चिरादिमार्गं व्याख्यास्यामः—वशीकृतप्राणा योगिनस्सन्निहितमृत्युं विदित्वा निश्श्रेणिकया प्रासादमिव सुषुम्नया मूर्धानमधिरुह्य तं भित्त्वा सुषुम्नाग्रसम्बद्धसूर्यरश्मिषु प्रविश्य तदनुसारेण तावदग्निलोकं गच्छन्ति । तत्रैवाग्निलोके ज्योतिर्देवताको ज्योतिर्लोक इति कश्चिदवान्तरलोकोऽस्ति । तं च गच्छन्ति । अग्निर्ज्योतिरिति द्वयोर्निर्देशात् । श्रुतौ तु 'तेऽर्चिषमभिसंभव'न्तीत्यग्निलोक एक एवोक्तः ज्योतिर्लोकस्याग्निलोकेऽन्तर्भावाशयेन । एतेनाग्निरूपं ज्योतिरिति वेदान्तदेशिकोक्तं परास्तम् । तथासत्यग्नेरेव ज्योतिष्ट्वेन ज्योतिःपदवैयर्थ्यात् । तेन चाग्निना ज्योतिषा वा अतिवाहितास्सन्तः अहर्लोकं गच्छन्ति; यस्य चाहरभिमानिदेवताविशेषः प्रभुः । तेन चातिवाहिताश्शुक्ललोकं गच्छन्ति; यस्य शुक्लपक्षदेवताभिमानी प्रभुः । तेन चातिवाहितास्तत उत्तरायणलोकं गच्छन्ति । तेन चातिवाहितास्संवत्सरलोकं गच्छन्ति । तेन चातिवाहिताः पुनर्देवलोकं गच्छन्ति । ततः तेन चातिवाहिता वायुलोकं गच्छन्ति । वायुनातिवाहिता आदित्यलोकं गच्छन्ति । आदित्येनातिवाहिताश्चन्द्रमोलोकं गच्छन्ति । पितृयाणप्राप्यचन्द्रलोकादपरोऽयम् । अत एव ज्योतिश्शास्त्रेषु चन्द्रादुपरि सूर्य इति, भागवतादिषु सूर्यादुपरि चन्द्र इति च द्वेधा निर्देशस्सङ्गच्छते- चन्द्रद्वयसद्भावात् । तेन चन्द्रमसातिवाहिता विद्युल्लोकं, ततस्तु अमानवः पुरुषः कश्चन हिरण्यगर्भनियुक्त एत्य विद्युल्लोकाद्वरुणलोकं वरुणलोकादिन्द्रलोकमिन्द्रलोकात्प्रजापतिलोकं प्रजापतिलोकाद्ब्रह्मलोकं गमयति । इति- ब्रह्मलोको व्याख्यातः । अयमर्चिरादिमार्ग उत्तरदिक्स्थत्वादुत्तरमार्गः । देवलोकविषयत्वाद्देवयानमिति चोच्यते ।

अत्रापि मार्गे ये ब्रह्मलोकं गतास्त एवापुनरावर्तिनः । ततोऽर्वाक्तनलोकगतास्तु पुनरावर्तिन एव । न चार्वाक्तनलोकाप्राप्तिरिति वाच्यं, अग्निवाय्वाद्युपासकानामग्न्यादिलोकप्राप्तेः । अत एव हीन्द्रलोकं स्वर्गं गतानामपि पुनरावृत्तिः । तस्मान्नोत्तरमार्गप्राप्तिमात्रेण पुंसामपुनरावृत्तिः, किंतु ब्रह्मलोकप्राप्तिवशादेवेति स्थितम् ।

ननु ब्रह्म ब्रह्मविदो गच्छन्तीत्यत्र यथाश्रुतं ब्रह्मविदस्सायुज्यप्राप्तिरूपमर्थं विहाय ब्रह्मोपासनपराः क्रमेण ब्रह्म गच्छन्तीत्यर्थकल्पनमन्याय्यमित्यत आह—**न हीति, सद्योमुक्तिभाजामिति ।** 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः । ब्रह्मज्ञानमन्वेव तेषां मुक्तिरित्यर्थः ।

अथ वा 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये, अथ सम्पत्स्ये' इति श्रुतेः ज्ञानिनां देहपातमन्वेव मुक्तिरित्यर्थः ।

कश्चिदस्ति 'न तस्य प्राणा उत्क्रामन्ति' इति श्रुतेः। ब्रह्मसंलीनप्राणा एव ते ब्रह्ममया ब्रह्मभूता एव ते। क्रमेण तु गच्छन्ति ब्रह्मविदो जनाः ॥२४॥

धूमो रात्रिस्तथा कृष्णःषण्मासा दक्षिणायनम्।
तत्र चान्द्रमसं ज्योतिर्योगी प्राप्य निवर्तते ॥२५॥

धूम इति। धूमो रात्रिः धूमाभिमानिनी रात्र्यभिमानिनी च देवता। तथा कृष्णः कृष्णपक्षदेवता। षण्मासा दक्षिणायनमिति च पूर्ववद्देवतैव। तत्र चन्द्रमसि भवं चान्द्रमसं ज्योतिः फलमिष्टाधिकारी योगी कर्मी प्राप्य भुक्त्वा तत्क्षयादिह पुनः निवर्तते ॥२५॥

गतिरागतिर्वा नास्तीति। 'तत्त्वविदः प्राणा नोत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्ते' इति श्रुतेः। न हि परिपूर्णस्य ब्रह्मणः क्वापि गमनं कुतश्चिदागमनं वा सम्भवतीति भावः। न च मुक्तोऽयं ब्रह्मविदेव, न ब्रह्मेति। वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः।

एतेन जीवाणुत्ववादः परास्तो जीवमध्यमपरिमाणत्ववादश्च। अणोर्जीवस्य पूर्णब्रह्मत्वायोगात्, मध्यमपरिमाणस्य जीवस्य नित्यब्रह्मत्वायोगाच्च। न च ब्रह्माप्यपूर्णमेवेति वाच्यं, बृहत्यर्थानुगमात्। अपूर्णस्य न हि निरतिशयवृद्धिः। ब्रह्मशब्दस्य ब्रह्मणि प्रयोगे निरतिशयवृद्धिर्हि प्रवृत्तिनिमित्तम्। वृद्धिमात्रस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वे तु देहादिरपि ब्रह्म भवेदिति।

अत्र ब्रह्मविदो जना ब्रह्म हिरण्यगर्भं गच्छन्तीत्यप्यर्थः प्रतिभाति, परं तु साक्षाद्धिरण्यगर्भप्राप्त्ययोगात् ब्रह्मपदस्य ब्रह्मलोक इति लाक्षणिकार्थः कल्पनीयः स्यादिति तदुपेक्षितं भाष्यकारैः।

ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेत्यादिना ब्रह्मोपासकस्य प्रकृतत्वान्मार्गस्य चास्य ब्रह्मोपासकपरत्वाद्ब्रह्मविद् इत्यस्य ब्रह्मोपासनपरा इत्युक्तम्। ब्रह्मबुद्ध्या प्रणवादिकं दहरादिकं वोपासमाना इत्यर्थः। एतेन कर्मिणां क्रमेणापि ब्रह्मप्राप्त्यभावसिद्धः- तेषां मार्गान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात् ॥२४॥

धूम इति। यत्र 'धूमो रात्रिस्तथा कृष्णःषण्मासा दक्षिणायन'मित्येतेनाऽसन्ति तत्र मार्गे योगी गत्वा चान्द्रमसं ज्योतिः प्राप्य निवर्तते, षण्मासा दक्षिणायनमिति षण्मासात्मको यो दक्षिणायनकालस्तदभिमानिदेवतेत्यर्थः। चान्द्रमसं चन्द्रलोकस्थम्। ज्योतिषो भोग्यत्वाभावादाह—फलमिति। इष्टं यागः, तत्राधिकारी इष्टाधिकारी सोमयाजीत्यर्थः। फलितमाह—कर्मीति। अपिशब्दात्पूर्ताधिकारिग्रहणम्। कर्मिशब्देनेष्टाधिकारिग्रहणात्।

ये शास्त्रसिद्धं स्वस्ववर्णाश्रमविहितं यज्ञादिलक्षणं कर्म सकाममाचरितवन्तः ते, ये वा वापीकूपादिपुण्यकर्माणि कृतवन्तस्ते चैते उभे अपि चन्द्रलोकं पितृयाणेन गत्वा तत्र स्वकृतकर्मफलं भुक्त्वा पुनरिह जन्मने प्रति निवर्तन्त इति परमार्थः।

'अथ य इमे ग्राम इष्टापूर्ते दत्तमित्युपासते ते धूममभिसम्भवन्ति' इत्यादिश्रुतिरत्रानुसन्धेया ॥२५॥

शुक्लकृष्णे गती ह्येते जगतश्शाश्वते मते ।
एकया यात्यनावृत्तिमन्ययाऽऽवर्तते पुनः ॥२६॥

शुक्लकृष्णे इति । शुक्लकृष्णे शुक्ला च कृष्णा च शुक्लकृष्णे, ज्ञानप्रकाशकत्वाद् शु
तदभावात् कृष्णा; एते शुक्लकृष्णे हि गती जगत इत्यधिकृतानां ज्ञानकर्मणोः, ज
सर्वस्यैव एते गती सम्भवतः । शाश्वते नित्ये, संसारस्य नित्यत्वात्, मते अभिप्रे
तत्रैकया शुक्लया यात्यनावृत्तिं, अन्यया इतरया आवर्तते पुनः भूयः ॥२६॥

नैते सृती पार्थ! जानन् योगी मुह्यति कश्चन ।
तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तो भवार्जुन! ॥२७॥

नेति । एते यथोक्ते सृती मार्गौ पार्थ! जानन् संसाराय एका, अन्या मोक्षाय इ
योगी न मुह्यति कश्चन कश्चिदपि । तस्मात्सर्वेषु कालेषु योगयुक्तस्समाहितो भव अर्जुन

शुक्लेति । देवयानस्य शुक्लत्वे पितृयाणस्य कृष्णत्वे च हेतुमाह—ज्ञानेति । ब्रह्मल
प्राप्तानां सम्यग्दर्शनसम्भवाद्ब्रह्मलोकप्रापकमार्गस्य ज्ञानप्रकाशकत्वमिति भावः । तदभावादज्ञानप्रकाश
भावात् शुक्लस्य चन्द्रादितेजसः घटादिपदार्थप्रकाशकत्वं, नीलस्य तमसस्तदप्रकाशकत्वं च प्रसिद्धमि
प्रकाशकत्वगुणयोगाच्छुक्लत्वं देवयानस्य, तदभावात्कृष्णत्वं पितृयाणस्येति तत्त्वम् ।

शुक्लपक्षसम्बन्धात्कृष्णपक्षसम्बन्धाच्च देवयानपितृयाणयोस्तत्तच्छब्दवाच्यत्वमिति केचित् ।
न्मन्दम्—सत्स्वहरादिषु शुक्लकृष्णयोरेव ग्रहणे हेत्वभावात् । आद्यमर्चिषमन्त्यं ब्रह्माणं वाऽवलम्ब
वक्तव्यत्वात् । तथैवार्चिरादिमार्गो धूमादिमार्ग इति च प्रसिद्धत्वादिति ।

जगच्छब्दार्थमाह—ज्ञानकर्मणोरधिकृतानामिति । प्रपञ्चस्याग्रहणे हेतुमाह—नेति
पापिनां नारकगत्यन्तरसद्भावादिति भावः । कथं गत्योर्नित्यत्वमत आह—संसारस्येति । यावद्ब्
नित्यत्वादित्यर्थः । प्रवाहरूपेणानाद्यनन्तत्वमिति वा । पूर्वपूर्वसंसारादुत्तरोत्तरसंसार इति संसारो ह
मनादिरनन्तश्च । एतेन परमार्थतः स्वरूपतश्च संसारवद्गत्योरपि तदन्तरस्थयोर्न नित्यत्वमिति सिद्ध
तत्र गतिद्वयमध्ये याति पुरुषोऽधिकृत इति शेषः ।

ननु तैत्तिरीयकश्रुतिप्रामाण्यात् धूमादिमार्गेण पितृणामेव महिमानं गत्वा चन्द्रलोकं प्राप्तो
दक्षिणायने मृतो विद्वान् सोऽपि ब्रह्मलोकं गत्वा नावर्तत एवेति कृत्वा कथमुक्तमन्ययाऽऽवर्तत
चेन्नैष दोषः, अविद्वान् चन्द्रलोकं गत आवर्तत इति तदर्थात् । विदुषश्चन्द्रलोकं गतस्यापि प्रारब्
वसाने देवयानेन पुनर्ब्रह्मलोकप्राप्तिस्सम्भवत्येवेति ॥२६॥

नेति, न मुह्यतीति । धूमादिमार्गेण चन्द्रलोकं गत्वा तत्र भोगान् भुञ्जीयेति, इन्द्रलोका
देवयानेन गत्वा वा तत्र भोगान् भुञ्जीयेति मोहं नापद्यते । अशाश्वतत्वात्तद्भोगानां पुनरावर्ति
स्तस्य । ततश्च न कर्मस्विष्टापूर्तेषु प्रवर्तते । परं तु मोक्षप्रदं ब्रह्मलोकं प्रणवाद्युपासनद्वारेण देवया

शृणु तस्य योगस्य माहात्म्यम्—

वेदेषु यज्ञेषु तपस्सु चैव दानेषु यत्पुण्यफलं प्रदिष्टम् ।
अत्येति तत्सर्वमिदं विदित्वा योगी परं स्थानमुपैति चाद्यम् ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णा-
र्जुनसंवादे तारक(अक्षर)ब्रह्मयोगोनामाष्टमोऽध्यायः ।

वेदेष्विति । वेदेषु सम्यगधीतेषु, यज्ञेषु च साद्गुण्येनानुष्ठितेषु, तपस्सु च सुतप्तेषु, दानेषु च सम्यग्दत्तेषु एतेषु यत्पुण्यफल प्रदिष्ट शास्त्रेण, अत्येत्यतीत्य गच्छति तत्सर्वं फलजातं, इद विदित्वा सप्तप्रश्ननिर्णयद्वारेण उक्तमर्थं सम्यक् अवधार्य अनुष्ठाय योगी पर उत्कृष्टमैश्वर स्थानमुपैति च प्रतिपद्यते, आद्यं आदौ भव कारण ब्रह्म इत्यर्थः ॥२८॥

इति श्रीपरमहसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीम-
च्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये अष्टमोऽध्यायः ।

गन्तुमेव प्रवर्तत इत्यर्थ । तस्मादिति । यस्मान्मार्गद्वयज्ञो योगी न मुह्यति तस्मादित्यर्थ । स्वोपदेशेन सविद्वय जानतोऽप्यर्जुनस्य चित्तसमाधानाभावे मोह स्यादित्यत आह—योगयुक्तो भवार्जुनेति ॥२७॥

वेदेष्विति । साक्षाद्वेदादिषु पुण्याभावादाह—सम्यगन्तेष्वित्यादीनि विशेषणानि । सम्यगन्तास्सम्यक्परिसमाप्ता तेषु, दानेषु दीयन्त इति दानानि सुवर्णादीनि तेषु, सर्ववेदपारायणात्साद्गुण्येन यज्ञानुष्ठानात्तप करणात्पुण्यक्षेत्रेषु द्रव्यविनियोगाच्च यत्फल भवति पुंसामिति शास्त्रेणोच्यत इत्यर्थ । योगी इद विदित्वा तत्सर्वं फलजातमत्येति ततोऽधिक लभत इत्यर्थ । न केवल वेदनमात्रात्किं तर्हि एतदनुष्ठानादेवेत्याह—उक्तमर्थमिति । सप्त प्रश्ना - किं ब्रह्म ? किमध्यात्मम् ? किं कर्म ? किमधिदैवम् ? किमधिभूतम् ? कोऽधियज्ञ ? प्रयाणकाले कथं ज्ञेय ईश्वर इति । ऐश्वरमीश्वरस्येदं वैष्णव मित्यर्थ । स्थानं स्वरूपमित्यर्थ । आदौ सर्वस्य जगत आदौ भवति भवति प्रकाशत इति वा भवं, 'सदेव सोम्येदमग्र आसी'दिति श्रुतेरिति भाव । कार्यस्य पश्चाद्भवत्वादाह—आद्यं कारणमिति । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते'त्यादिना । ब्रह्मण एव परमकारणत्वादाह—ब्रह्मेति । ईश्वरस्वरूपभूतं सच्चिदानन्दं ब्रह्म प्राप्नोतीत्यर्थः; मुक्तो भवतीति यावत् । सति सम्यग्दर्शने साक्षात्तदभावे ब्रह्मलोकप्राप्तिद्वारेण वा सायुज्यं लभत इति भाव ।

यत्तु रामानुजः— परं स्थानं परं पदं वैकुण्ठमिति— तदयुक्त, वैकुण्ठस्य सत्यलोकावान्तरविशेषस्य सादित्वेनानादित्वाभावादाद्यमनादिमिति तेन व्याख्यातत्वाच्च । ननु 'तदक्षरे परमे व्योमन्' इति श्रुते परमव्योमरूपवैकुण्ठलोकोऽनादिरिति वाच्य, ब्रह्मण एवाक्षरपरमव्योमत्वात् । भूताकाशातिरिक्तश्चिदाकाशो हि परमव्योम । स चाविनाशित्वादक्षर । चित आकाशत्वं च निष्प-

स्वरूप निर्लेपत्वादिरूपं वा । यदि त्वात्मातिरिक्तं परमव्योमेति किञ्चिद्वस्तु स्यात्तर्हि तन्निलयस्तदाधेय आत्मा ब्रह्म तन्न्यून एव स्यात्– आधेयस्य न्यूनत्वादाधारात् । तथायुक्तं निरतिशयत्वाद्ब्रह्मण । नहि गुणत एव निरतिशय आत्मा, किं तु स्वरूपतोऽपि । अन्यथा निरतिशयत्वस्यार्धजरतीयत्वापत्ते । सर्वाधारस्य परस्य ब्रह्मणो व्योमाधेयत्वे सति सर्वाधारत्वभङ्गाच्च । परमव्योमान्तरस्य तस्य सर्वव्यापित्वाभावप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सर्वव्यापिनस्सर्वाधारस्य सर्वात्मनो विष्णोर्नास्ति किञ्चिन्नियतं स्थानं, यद्योगी प्रयायात् । सति तु तस्मिन् स्थाने विष्णुत्वस्यैव भङ्गप्रसङ्गादित्यलम् ।

अक्षरपरब्रह्मयोग इति । अक्षरस्याविनाशिन परब्रह्मण परमात्मान. योगस्सम्बन्धो यस्मिन् स तथोक्त । अक्षरपरब्रह्मस्वरूपतत्प्राप्त्युपायादेरस्मिन्नध्याये प्रोक्तत्वात् ॥२८॥

अमू अर्चिरादिसंग्रहश्लोकौ—

'अग्निर्ज्योतिरहश्शुक्लष्षण्मासा उत्तरायणम् । संवत्सरो देवलोको वायुलोकस्तत पर ॥
आदित्यश्चन्द्रमाविद्युल्लोकश्च वरुणालय । इन्द्र प्रजापतिर्ब्रह्मा विद्युतोऽमानव पुमान् ॥'

अग्न्यादयश्चतुर्दश लोका । अग्न्यादिलोकेषु अग्न्यादय मानवा एव पुरुषा आतिवाहिका, विद्युल्लोकादनन्तरेषु तु अमानव पुरुष आतिवाहिक । अग्निर्ज्योतिरुभावप्येक एवार्चिर्लोक इति बोध्यम् ।

'धूमो रात्रि कृष्णपक्षष्षण्मासा दक्षिणायनम् । संवत्सर पितृलोक आकाशश्चन्द्रमण्डलम् ॥'

इत्यय धूमादिमार्गसंग्रहश्लोक ।

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृते श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
ज्ञानविज्ञानयोगो नाम अष्टमोऽध्याय ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

नवमोऽध्यायः ।

अष्टमे नाडीद्वारेण धारणायोगः सगुण उक्तः; तस्य च फलमग्न्यर्चिरादिक्रमेण कालान्तरे ब्रह्मप्राप्तिलक्षणमेव अनावृत्तिरूपं निर्दिष्टं; तत्र 'अनेनैव प्रकारेण मोक्षप्राप्तिफलमधिगम्यते, नान्यथा' इति तदाशङ्काव्याविवृत्सया श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— इदं तु ते गुह्यतमं प्रवक्ष्याम्यनसूयवे ।
ज्ञानं विज्ञानसहितं यज्ज्ञात्वा मोक्ष्यसेऽशुभात् ॥१॥

इदमिति । इदं ब्रह्मज्ञानं वक्ष्यमाणमुक्तं च पूर्वेष्वध्यायेषु । तद्बुद्धौ सन्निधीकृत्येदमित्याह । तुशब्दो विशेषनिर्धारणार्थः । इदमेव तु सम्यग्ज्ञानं साक्षान्मोक्षप्राप्तिसाधनं 'वासुदेवस्सर्वमिति', आत्मैवेदगँ सर्वं', 'एकमेवाद्वितीय'मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यः; नान्यत्, 'अथ येऽन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भव'न्तीत्यादिश्रुतिभ्यश्च । ते तुभ्यं गुह्यतमं

वृत्तं कीर्तयन् पूर्वाध्यायस्यास्य च सङ्गतिं दर्शयति—अष्टमे इति । नाडी सुषुम्ना । धारणा प्राणानां नियमनम् । अनेनैव सगुणोपासनेनैव । नान्यथा । सम्यग्दर्शनेन न । व्याविवृत्सया व्यावर्तयितुमिच्छया । सन्निहिते वस्तुनीदंशब्दप्रयोगादाह—बुद्धौ सन्निधीकृत्येति । पूर्वेष्वध्यायेषूक्तमुत्तरत्र वक्ष्यमाणं च तत्सर्वं ब्रह्मज्ञानं बुद्धौ सन्निहितं कृत्वा इदमित्याह विशेषार्थः । पूर्वोक्तायोगादन्यज्ञानस्य वैलक्षण्यं द्योतयितुं तुशब्द इत्यर्थः । तमेव विशेषं दर्शयति इदमेवेत्यादिना—साक्षादिति । योगस्तु क्रमेणेति भावः । किं तत्सम्यग्ज्ञानमत आह—वासुदेवस्सर्वमित्यादि । 'वासुदेवस्सर्वमिति, स महात्मा सुदुर्लभ' इति गीतावाक्यं स्मृतिः । 'आत्मैवेदगँ सर्वं, एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, तदिदं सर्वं यदयमात्मा' इत्यादेरादिपदाद्ग्रहणम् । दर्शितश्रुतिस्मृतिसिद्धं सर्वं ब्रह्म । अहं ब्रह्मास्मीत्येवं रूपं ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमित्यर्थः । अन्यद्ज्ञानान्तरं तु सम्यग्ज्ञानं न भवति । मोक्षप्राप्तिसाधनं न भवतीति वा ।

उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—अथ य इति । अथशब्दः अविद्याप्रकरणोपक्रमार्थः । ये अतोऽस्मादुक्तात्सर्वं ब्रह्मेत्येवं प्रकारादन्यथा प्रकारान्तरेण जीवोऽहमीश्वरोऽन्य इत्यादिरूपेण विदुस्तत्त्वमिति शेषः । अन्यराजानः अन्य इन्द्ररुद्रादिः राजा प्रभुरुपास्य इति यावत्; येषां तेऽन्यराजानः । भिन्नदेवतोपासका इत्यर्थः । तेऽनित्यांशः क्षय्यलोकाः क्षय्याः क्षयवन्तः स्वर्गादयो लोकाः प्राप्या येषां ते क्षय्यलोका भवन्ति । ज्ञानाभावाद्यज्ञादिकर्मसु प्रवर्त्य तत्फलं स्वर्गादिलोकं गच्छन्तीत्यर्थः ।

गोप्यतम प्रवक्ष्यामि कथयिष्यामि अनसूयवेऽसूयारहिताय । किं तत्? ज्ञानं; किं विशिष्टम्? विज्ञानसहितं अनुभवयुक्तम् । यद्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मोक्ष्यसे अशुभात्संसारबन्धनात् ॥१॥

तच्च स्तौति —

राजविद्या राजगुह्यं पवित्रमिदमुत्तमम् ।
प्रत्यक्षावगमं धर्म्यं सुसुखं कर्तुमव्ययम् ॥२॥

राजविद्येति । राजविद्या विद्यानां राजा दीप्त्यतिशयवत्त्वात् । दीप्यते हि इयमतिशयेन ब्रह्मविद्या सर्वविद्यानाम् । तथा राजगुह्यं गुह्यानां राजा । पवित्रं पावनमिदमुत्तमं सर्वेषां पावनानां शुद्धिकारणमिदं ब्रह्मज्ञानमुत्कृष्टतमम् । अनेकजन्मसहस्रसञ्चितमपि धर्माधर्मादि समूलं कर्म क्षणमात्रादेव भस्मीकरोति यतोऽतः किं तस्य पावनत्वं वक्तव्यम् । किंच- प्रत्यक्षावगम प्रत्यक्षेण सुखादेरिव अवगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमम् । अनेकगुणवतोपि धर्मविरुद्धत्वं दृष्ट, न तथा आत्मज्ञानं धर्मविरोधि, किंतु धर्म्यं धर्मादनपेतम् । एवमपि स्या-

---

यद्ज्ञात्वेति वाक्यस्याकाङ्क्षामाह—**किं तद्ज्ञानमिति** । विज्ञानसहितमित्यस्याकांक्षामाह— **किं विशिष्टमिति** । केन विशिष्ट किं विशिष्ट मोक्ष्यसे मुक्तो भविष्यसि । किं तदशुभमत आह— **ससारबन्धनादिति** । पापं पापवत्पुण्यस्यापि बन्धकत्वादिति भाव. ॥१॥

राजेति । 'राजृदीप्तौ' राजते दीप्यत इति राजा, प्रसिद्धो राजापि हि सर्वेषु पुरुषेषूत्कर्षेण भाति; यथा सर्वपुरुषाणां मध्ये दीप्त्यतिशयवत्त्वेन भूपस्य राजत्वं तथा सर्वविद्यानां मध्ये ब्रह्मविद्याया दीप्त्यतिशयवत्त्वेन राजत्वमितीयं ब्रह्मविद्या राजविद्या । गुह्यानां गोप्यानां राजा राजगुह्यं परमगुह्यमित्यर्थः । कथमस्योत्तमपवित्रत्वमत आह—**सर्वेषां पावनानामिति** । सर्वपावनपावनत्वादुत्तमपवित्रत्वमित्यर्थ । अस्य च सर्वपावनपावनत्वं कैमुतिकन्यायसिद्धमित्याह—**अनेकेति** । समूलं साज्ञानम् ।

लोके पापपरिहारकस्याग्निजलादेः पावनत्वं प्रसिद्धं, दुःखहेतोर्विप्रस्वापहरणादेः पापत्वं च, तथा धर्मस्य यज्ञादिलक्षणस्य स्वर्गादिसुखहेतुत्वेन पावनत्वमधर्मस्य चापावनत्वं दुःखहेतुत्वेन प्रसिद्धमेव । अयं च पावनोऽपि धर्म शास्त्रदृष्ट्या संसारहेतुत्वेन पाप एव । ततश्च दुःखहेत्वधर्मनिरासकधर्मस्य यथा पावनत्व तथा दुःखहेतुधर्माधर्मनिरासकज्ञानस्य पावनत्वम् । संसारैकदेशनरकनिवर्तकधर्माणामेव पावनत्वे स्वर्गनरकाद्यात्मकसर्वसंसारनिवर्तकज्ञानस्य परमपावनत्वमर्थात्सिद्धमिति भाव । प्रत्यक्षेणावगमो यस्य तत्प्रत्यक्षावगमं, सुखादिवत्प्रत्यक्षानुभवविषयमित्यर्थ ।

धर्म्यमिति । ननु धर्माधर्मादिविध्वंसकस्य ज्ञानस्य कथं धर्माविरोधित्वमिति, चेदुच्यते— धर्मशास्त्रं यथाधर्ममित्यादिप्रयोगात् । 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यःश्रोतव्य' इति शास्त्रविहितत्वाद्ज्ञानस्य धर्म्यत्वम् । अनेन भस्मीक्रियमाणो धर्मस्तु पुण्यादृष्टसुकृतादिपर्यायजन्मान्तरकृतसत्कर्मजन्यसद्वासनाविशेष । स हि जन्मप्रदत्वेन बन्धहेतुत्वाद्ज्ञानेन मुक्तिप्रदेन भस्मीक्रियते । नच पुराकृतसुकृतलभ्यस्य

द्दुःखसम्पाद्यमित्यत आह—सुसुखं कर्तुं यथा रत्नविवेकविज्ञानम् । तत्र अल्पायासानां कर्मणां सुखसम्पाद्यानामल्पफलत्वं दृष्टं, दुष्कराणां च महाफलत्वं दृष्टमितीदं तु सुखसम्पाद्यत्वात् । फलक्षयात् व्येतीति प्राप्तमत आह—अव्ययमिति । न अस्य फलतः कर्मवद्व्ययोऽस्तीत्यव्ययम् । अतः श्रद्धेयमात्मज्ञानम् ॥२॥

ये पुनः—

> अश्रद्दधानाः पुरुषा धर्मस्यास्य परन्तप ।
> अप्राप्य मां निवर्तन्ते मृत्युसंसारवर्त्मनि ॥३॥

अश्रद्दधाना इति । अश्रद्दधानाः श्रद्धाविरहिता आत्मज्ञानस्य धर्मस्यास्य स्वरूपे तत्फले च नास्तिकाः पापकारिणः, असुराणामुपनिषदं देहमात्रात्मदर्शनमेव प्रतिपन्नाः

ज्ञानस्य कथं सुकृतनाशकत्वमिति वाच्यं, प्रारब्धसुकृतविशेषलभ्यस्य ज्ञानस्य सञ्चितसुकृतनाशकत्वे बाधकाभावात् । प्रारब्धस्य भोगं विना ज्ञानेन क्षयाभावाच्च ।

सुसुखं सुष्ठु सुखमनायासमित्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । इदं रत्नं अप्रजातीयमिदं स्वजातीयमित्येवंविधरत्नविवेकज्ञानं यथा सुसुखं तद्वदित्यर्थः । अयमात्मा इदमनात्मेति विवेकज्ञानस्य बुद्धिसाध्यत्वेन शरीरादिसाध्येषु कर्मस्विव श्रमाभावादिति भावः ।

तत्रेति । व्यवहारभूमावित्यर्थः । व्येति विकारं प्राप्नोति नश्यतीति यावत् । इति प्राप्ते पूर्वपक्षे इति शेषः । आह उत्तरम्—अव्ययमिति । न विद्यते व्ययोऽस्येत्यव्ययम् । यथा कर्मणः फलतः क्षयस्तथा नास्येत्यर्थः । कृतं हि कर्म तत्फलं स्वर्गादिकमनुभाव्य क्षीयते, न तथा ज्ञानं नित्यफलत्वाद्ज्ञानस्य । यद्वा कर्मणां स्वरूपतः क्षयः कर्मसमाप्तावेव भवति- यज्ञादिकर्मणां यूपपादिदिनानन्तरमदर्शनात् । तत्फलं तु किञ्चित्कालमेव तिष्ठति; न सर्वदेति फलतोऽप्यस्ति कर्मणां क्षयः । अहंब्रह्मेत्यात्मज्ञानस्य तु वृत्तिरूपस्य क्षणिकत्वेऽपि तत्फलस्य ब्रह्मणश्शाश्वतत्वान्न ज्ञानस्य फलतः क्षय इति फलतः अक्षयफलत्वाद्ज्ञानस्याव्ययत्वम् । क्षयफलत्वात्तु कर्मणो नाव्ययत्वमिति भावः । एतेन वृत्तिज्ञानस्य कर्मवत्स्वरूपतः क्षयोऽस्त्येवेति सिद्धम् ।

शास्त्रैकगम्याद्दुष्करात् क्षयफलाच्च यज्ञादिलक्षणधर्माद्प्रत्यक्षगम्यं सुकरमव्ययफलं नेदं ज्ञानं सर्वस्य विश्वसनीयमित्याह—अत इति । ज्ञानस्य राजविद्यात्वाद्राजगुह्यत्वात्परमपवित्रत्वात्प्रत्यक्षावगम्यत्वाद्धर्म्यत्वात्सुकरत्वादव्ययफलत्वाच्चेत्यतश्शब्दार्थः ।

न च 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृतं भवति' इति श्रुतेः कर्मफलमप्यक्षयमेवेति वाच्यं, कर्मप्रशंसापरत्वात्तच्छ्रुतेः 'दधानो दिव मिस्वा ते दधिम्वत' इति वाक्यवत्प्ररोचनमात्रं हि तत् । कर्मफलस्य स्वर्गादेरनित्यत्वं हि श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धम् ॥२॥

अश्रद्दधाना इति । अस्य धर्मस्येत्यत्र ज्ञाने धर्मत्वारोपः श्रुतिविहितत्वगुणनिमित्तः । ज्ञानस्य स्वरूपे फले चाश्रद्दधाना इत्यत आह—स्वरूपे तत्फले चेति अस्य धर्मस्य स्वरूपे फले चाश्रद्दधाना

असुतृपः पापाः पुरुषाः अश्रद्दधानाः परन्तप ! अप्राप्य मां परमेश्वरं मत्प्राप्तौ नैव आशङ्का इति मत्प्राप्तिमार्गसाधनभेदभक्तिमात्रमपि अप्राप्य इत्यर्थः । निवर्तन्ते निश्चयेन वर्तन्ते; क ? मृत्युससारवर्त्मनि मृत्युयुक्तस्ससारो मृत्युससारः तस्य वर्त्म नरकतिर्यगादिप्राप्तिमार्गः, तस्मिन्नेव वर्तन्त इत्यर्थः ॥२॥

इति सम्बन्ध । के ते अत आह—**नास्तिका इति** । नास्ति दिष्ट मतिर्येषा ते नास्तिका, देवो नास्ति, परलोको नास्ति, धर्मो नास्ति इत्येव प्रतिपन्ना बौद्धा इत्यर्थ । कुत एषा नास्तिकत्वमत आह—**पापकारिण इति** । जन्मान्तरे पाप कृतवन्त इदानीमपि तत्संस्कारवशात्पापकरणस्वभाववन्तश्चेत्यर्थ ।

नास्तिकाना मतं सक्षेपेणाह—**असुराणामिति** । देहमात्रात्मदर्शनरूपामसुराणा विरोचनादीनामुपनिषद विद्या प्रतिपन्ना प्राप्ता असुरवद्देह एवात्मेति मन्वाना इत्यर्थ । देह एवात्मेत्यमीषा मतमिति भाव ।

अस्मिन्मते कर्तुर्देहस्यात्मन इहैव नष्टत्वान्न स्वर्गनरकादिभोगप्रसङ्ग । नापि पुनर्जन्मप्रसङ्ग । निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरुत्पत्त्यदर्शनात् । एवं चैहिकभोगएव भोग । स च जारत्वचोरत्वादिनापि सम्पादनीय जन्मान्तराभावेन विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यात् । अत एवामी असुतृप प्राणतर्पणपरायणा, येन केनाप्युपायेनोदरम्भरय, परदारगमनादिना मनइन्द्रियतर्पणपराश्च । देहपातमेव मोक्ष मन्यन्ते, परदारगमनादिकमेव रम्भासम्भोगादिरूप स्वर्गं मन्यन्ते । ऐहिकमेव दु ख नरकं मन्यन्ते । यत्प्रत्यक्षप्रमाणसिद्ध तदेव वस्तु; अन्यत्सर्वं तु नास्त्येवेति मतमेषाम् । अत एव पापा अमी वेदशास्त्रस्वर्गादिषु विश्वासरहितत्वदात्मज्ञाने तत्फले च विश्वासरहिता ।

न चाद्वैतिनोऽप्येवविधा एव- ब्रह्मान्यस्मिन्नविश्वासादिति वाच्यं, न वय वेदशास्त्रादिकं नास्तीति ब्रूम, किं तर्हि परमार्थतो नास्तीति ब्रूम । ततश्च यावद्व्यवहार पुण्यपापसुखदु खस्वर्गनरकवेदशास्त्रगुरुशिष्यजन्ममरणबन्धमोक्षादिसर्वद्वैतमस्त्येवेति ।

अमीषा नास्तिकाना गतिमाह—**अप्राप्येति श्लोकार्धेन** । ननु मामप्राप्येत्युक्तिरयुक्ता—बौद्धाना भगवत्प्राप्तिर्भवेद्वा न वेति शङ्काया उदये तत्परिहारार्थं मामप्राप्येति वक्तव्यं, प्रकृते तु तच्छङ्काया एवानुदयादित्यक्षिप्य मामप्राप्येत्यस्य मद्भक्तिमप्यप्राप्येत्यर्थमाह भाष्यकार —**मत्प्राप्तावित्यादिना** । मत्प्राप्तौ ये मार्गास्तद्भेदस्तद्विशेषरूपाया भक्ते तन्मात्रमपि । मात्रमपीत्यनेन ज्ञानोपासनादिमार्गभेदप्राप्तौ का कथेति सूचितम् । निर्गुणस्य भक्त्यविषयत्वेऽपि सगुणस्य भक्तिविषयत्वमस्तीति भक्तीत्युक्तम् । अथ वा आत्मन उपासनादिकं मास्तां, आत्मनि प्रीतिरपि तेषां नास्ति, सत्यां प्रीतौ आत्मदर्शनसाधनान्वेषणादि स्यादिति प्रीतेरप्यात्मप्राप्त्युपायत्वमुक्तम् ॥२॥

इति ज्ञानस्तुत्या अर्जुनमभिमुखीकृत्याह—

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।
मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थितः ॥४॥

मयेति । मया मम यः परो भावः तेन ततं व्याप्तं सर्वमिदं जगत् अव्यक्तमूर्तिना न व्यक्ता मूर्तिः स्वरूपं यस्य मम सोऽहमव्यक्तमूर्तिः तेन मया अव्यक्तमूर्तिना, करणागोचरस्वरूपेणेत्यर्थः । तस्मिन्मय्यव्यक्तमूर्तौ स्थितानि मत्स्थानि सर्वभूतानि ब्रह्मादीनि स्तम्बपर्यन्तानि । नहि निरात्मकं किंचिद्भूतं व्यवहारायावकल्पते । अतो मत्स्थानि मया

मयेति । इदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना मया ततम् । सर्वभूतानि मत्स्थानि भवन्ति । अहं तेषु नचावस्थितः । भावः स्वरूपम् । ईश्वरस्य परमपरं चेति स्वरूपद्वयमस्ति । तत्र परं स्वरूपं ब्रह्म सच्चिदानन्दं, अपरं तु आध्यासिकमोङ्कारादिरूपं बहुविधम् । तत्र परेण भावेन जगतो व्याप्तिरित्याह—मयेत्यादि । मया प्रत्यगभिन्नेन परमात्मनेति यावत् । ततमिति । परमात्मनस्सच्चिदानन्दरूपत्वात्तेनैव रूपेण व्याप्तं जगदिदं सर्वं- जगदस्ति, जगद्भाति, जगत्प्रियमिति प्रतीतिभिर्जगति सच्चिदानन्दान्वयदर्शनात् । जगति परमात्मनोऽव्याप्तौ तु नैताः प्रतीतय उपपद्येरन् । कार्ये हि घटे कारणमृदंशव्याप्त्यैव हि मृद्घट इति प्रतीतिः । जगतश्च ब्रह्मकार्यत्वं स्पष्टम् । कीदृशस्तव परो भावोऽत आह—अव्यक्तमूर्तिनेति । यदि मनइन्द्रियात्मककरणगोचरस्तर्हीदृश इति वक्तुं शक्येत, ननु तथा करणगोचर इति नास्त्यस्मिन्नीदृक्ता- निर्विशेषचिन्मात्रत्वात् । करणागोचरेण सच्चिदानन्दात्मकेन मम परस्वरूपेण जगदिदं सर्वं व्याप्तमिति निष्कृष्टार्थः । करणागोचरत्वं चास्य 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

न चानन्दः मनःकरणगोचर इति वाच्यं, वैषयिकसुखस्यैव तद्गोचरत्वादिति । तस्मिन्पूर्वोक्ते सच्चिदानन्दरूपे ब्रह्मणि मयि ब्रह्मादीनि सर्वाणि भूतानि कार्यकरणसङ्घातात्मकानि स्थितानि रज्जौ सर्पवदित्यर्थः । मय्येव भूतानां मायया कल्पितत्वादिति भावः । कुतस्त्वयि स्थितानीत्यत आह—न हीति । निरधिष्ठानभ्रमायोगाद्भ्रमस्य चाधिष्ठानात्मकत्वान्निरात्मकं किंचिदपि वस्तु न व्यवहारयोग्यं भवति । अन्यथा शशशृङ्गादेरपि व्यवहारार्हत्वापत्तेरिति भावः । निरात्मकं निस्तत्त्वं स्वरूपशून्यमिति यावत् । शशशृङ्गादिरूपमिति भावः । नच रज्जुसर्पादिरूपमिति वाच्यं, रज्जुस्वरूपेणैव रज्जुसर्पस्य स्वरूपवत्त्वेन भ्रमस्य सर्पाधिष्ठानभूतरज्ज्वात्मत्वेन सात्मकत्वात् । भ्रमस्य ह्यधिष्ठानमेव स्वरूपमधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपाभावात् । नचाऽयं न्यायो भ्रमस्थले एव, किंतु कार्यमात्रेऽपि- मृत्कार्यस्य घटस्य स्वाधिष्ठानमृद्रूपातिरिक्तरूपाभावेऽपि मृद्रूपेणैव सद्रूपत्वदर्शनात् । तस्माद्भ्रमरूपं प्रमारूपं वा सर्वमपि कार्यं स्वाधिष्ठानभूतकारणात्मकत्वेन न निरात्मकं, किंतु शशशृङ्गादिकमेव निरात्मकमिति स्थितम् । कार्यस्य च कारणमेवाधिष्ठानं मृद्येव घटदर्शनादिति च स्थितम् । एवं सति सर्वेषां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां भूतानां ब्रह्मकार्यत्वाद्ब्रह्मण्येव स्थितिः । ब्रह्माधिष्ठानत्वाच्च ब्रह्मात्मकत्वं, ब्रह्मात्मकत्वादेव व्यवहारयोग्यत्वमिति

आत्मना आत्मवत्त्वेन स्थितानि, अतः मयि स्थितानीत्युच्यन्ते । तेषां भूतानामहमेवात्मा इत्यतः तेषु स्थित इति मूढबुद्धीनामवभासते; अतः ब्रवीमि न चाहं तेषु भूतेषु अवस्थितः मूर्तवत्संश्लेषाभावेन आकाशस्यापि अन्तरतमो ह्यहम् । न ह्यसंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयभावेन अवस्थितं भवति ॥४॥

सिद्धम् । तथा च व्यवहारयोग्यानां ब्रह्मकार्याणां ब्रह्मात्मकानां चामीषां भूतानां ब्रह्मणि स्थितिरुचिता·· जलाहरणादियोग्यस्य मृत्कार्यस्य मृदात्मकस्य घटस्य मृदि स्थितिवदिति भावः ।

अत इति । व्यवहारयोग्यस्य जगतस्सात्मकत्वेन भाव्यत्वादित्यर्थः । ननु कुण्डे बदराणामिव कारणे मृदादौ कार्यस्य घटादेः स्थित्यदर्शनात्कथं भूतानां त्वत्स्थत्वमत आह—मयेति । आत्मना स्वरूपभूतेन मया भूतानामात्मवत्त्वेन स्वरूपवत्त्वेन हेतुना स्थितान्यासन्नित्यतो हेतोर्मयि स्थितानी- त्युच्यन्ते । यथा मृत्स्वरूपेणैव स्वरूपवत्त्वाद्घटस्य मृदि स्थितत्वं, तथा मत्स्वरूपेणैव स्वरूपवत्त्वा- द्भूतानां मयि स्थितत्वमिति भावः ।

नचानृतजडदुःखात्मकानां भूतानां कथं परमात्मस्वरूपत्वमिति वाच्यं, सर्पस्य रज्जुस्वरूपत्व- दर्शनान्नैल्यस्य गगनस्वरूपत्वदर्शनादुदकस्य किरणस्वरूपत्वदर्शनाच्च सच्चिदानन्दलक्षणपरमात्मस्वरूपस्य भूतेष्वप्यन्वयदर्शनाच्च, मृदंशातिरिक्तघटस्येव सच्चिदानन्दांशातिरिक्तभूतपदवाच्यस्यादर्शनाच्च सच्चिदानन्दा- त्मकान्येव भूतानि । तेषु च भूतेषूपलभ्यमानोऽनृताद्यंशो मायाकार्यं नामाकारौ च मायाकार्यमेव । मृदि कम्बुग्रीवाद्याकारघटनाम्नोरिव ब्रह्मणि मनुष्यत्वाद्याकारमनुष्यादिनाम्नां मायया कल्पितत्वात् । तत्रापि नामाकारयोर्वर्तमानसत्ताद्यंशो ब्रह्मधर्म एवेति नामाकारयोरप्यस्ति ब्रह्मात्मकत्वम् । तस्मादुक्त मुक्तं सच्चिदानन्दांशातिरिक्तं भूतपदवाच्यं किमपि वस्तु नास्तीति ।

एवं भूतानां सच्चिदानन्दब्रह्मात्मकत्वेन ब्रह्मणि स्थितत्वमुचितम् । एवं सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वादेव 'सर्वं ब्रह्म' इति श्रुत्युपपत्तिः । 'वासुदेवस्सर्व'मिति गीतोपपत्तिश्च । नचैवं 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्यस्य विरोध इति वाच्यं, जगतः स्वेन रूपेण मिथ्यात्वात्कारणभूतब्रह्मरूपेण सत्यत्वाच्च । यथा घटः स्वेन रूपेणासत्योऽपि कारणमृद्रूपेण सत्यः । उक्तं हि श्रुत्या—'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिके- त्येव सत्य'मिति ।

एवं मृदात्मकानां घटानां यथा मृदेव स्वरूपं तथा ब्रह्मात्मकानां भूतानां ब्रह्मैव स्वरूपमिति भूतानामात्मा ब्रह्म; आत्मा हि स्वरूपम् । एवं भूतानामात्मत्वादेव ब्रह्म भूतेषु स्थितम् । यथा घटाना- मात्मा मृदंशो घटेषु स्थित इत्याह—तेषामित्यादि । इतीति भूतानामात्मत्वाद्भूतेष्वहं स्थित इतीतिशब्दार्थः । मूढबुद्धीनामल्पज्ञानामवभासते प्रतिभाति । एवंविधभ्रान्तिज्ञानवन्तस्ते इत्यर्थः । अत एवं मूढानामवभासमानत्वादित्यर्थः । ब्रवीमि तद्भ्रान्तिनिरासार्थमिति भावः । अहं तेषु भूतेषु नैवावस्थित इति ब्रवीमि । तत्र हेतुमाह—मूर्तवत्संश्लेषाभावेनेति । पृथिव्यादीनां मूर्तत्वात्परस्परं

संश्लेषोऽस्तीति पृथिव्यां जलं जले पृथिवी वा वर्तत इति यथा वक्तुं शक्यते तथा नाहं क्वचिद्वर्त इति वक्तुं शक्यः । अमूर्तत्वादिति भावः ।

नन्वमूर्तोऽप्याकाशो घटेऽस्ति, घटश्चाकाश इत्यमूर्तस्याप्यस्ति संश्लेषः खलु मूर्तेनेत्यत आह--आकाशादप्यत्यन्तं विलक्षणतमो ह्यहमिति । सुतराममूर्तश्चेदाकाशश्चक्षुरिन्द्रियाविषय एव स्यात्, तथा अविषयत्वे 'अयमाकाश' इति प्रतीतिरेव न स्याद्दृश्यते त्वाकाशः । इदं चाकाशस्य चक्षुर्विषयत्वं स्वावसृष्टप्रकाशप्रयुक्तमथ वा स्वावसृष्टतमःप्रयुक्तम् ? न हि तमःप्रकाशान्यतरातिरिक्तः कश्चनाकाश इति पदार्थः केनापि दृश्यते । तदेवं वस्तुतोऽमूर्तत्वेऽपि तमःप्रकाशान्यतरसंश्लेषेण मूर्तत्वादाकाशस्य भवेदेव घटेन संश्लेषः । न चामूर्तस्याकाशस्य तमःप्रकाशसंश्लेषो वा कथमिति वाच्यं, तमःप्रकाशाभिव्याप्तत्वस्यैव तमःप्रकाशसंश्लेषत्वात् । सा चाभिव्याप्तिः प्रत्यक्षसिद्धेति न तत्रातिशङ्क्यम् । तस्मादाकाशस्य तमःप्रकान्यतराभिव्याप्तेरपरिहार्यायास्सत्त्वेन मूर्तत्वाद्भवेदेव घटेन संश्लेषः । न तथा मम सुतराममूर्तस्य । एवमाकाशस्यापि घटादिसङ्गसद्भावादेवासङ्गोऽहमकाशादप्यत्यन्तविलक्षणः ।

न च तवाप्यस्त्यज्ञानसङ्ग इति वाच्यं, चैतन्यस्याप्यज्ञानावृतत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतिविरोधाच्च । तस्मादज्ञानमप्यसङ्गे मयि असंसृष्टमेव वर्तते· यथा भूतानि । न चात्र विप्रतिपत्तव्यं, मायया सर्वस्याप्युपपत्तेः ।

ननु भवतु तवामूर्तत्वात्केनापि संश्लेषाभावः, किं ततोऽत आह--न हीति । असंसर्गि वस्तु क्वचिदाधेयाभावेन स्थितं न हि भवति । आधाराधेयभावस्य संसर्गिवस्तुविषयत्वादिति भावः । क्वचित्कुत्र चिदाधारे इत्यर्थः । आधेयभावेन कुत्रचित्सत्त्वे तस्य तेनैव संसर्गसम्भवेनासंसर्गित्वभङ्गप्रसङ्गादिति भावः ।

आकाशस्याप्यन्तरतमो ह्यहमिति पाठान्तरम् । तत्पक्षे नन्वाकाश एवामूर्तो न त्वमित्यत आह--आकाशस्याप्यन्तरतम इति । अव्याकृतकार्यत्वात्तावदाकाशस्याव्याकृतमन्तरं कारणं हि कार्यस्यान्तरं भवति । कारणव्याप्तत्वात्कार्यस्य । तच्चाव्याकृतं चैतन्यस्योपाधित्वाच्चैतन्येन व्याप्तमेव, यथा आकाशस्योपाधिर्घट आकाशेन व्याप्तः । व्यापकं हि वस्तु व्याप्यस्यान्तरं भवति । किं च चैतन्येऽध्यस्तत्वादपि चैतन्येन व्याप्तमेवाव्याकृतं, यथा रज्जावध्यस्तस्सर्पो रज्जुना व्याप्तः । अपि च यः प्रकृतौ तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणमपि चैतन्यस्याव्याकृतान्तस्स्थत्वं वदति प्रकृतेरेवाव्याकृतत्वात् । अत एवाव्याकृताच्चैतन्यं परमिति वदति श्रुतिः- 'अव्यक्तात्पुरुषः पर' इति । अव्यक्तमव्याकृतं पुरुषः पूर्णः चैतन्यमेवेति । तस्मादाकाशान्तरस्याप्यव्याकृतस्यान्तरत्वादाकाशस्यान्तरतमः परमात्मा । तथा च आकाशस्यैवामूर्तत्वे तदन्तरतमस्य परमात्मनश्चैतन्यस्यामूर्तत्वं किं वक्तव्यमिति भावः ।

न चाव्याकृतस्याप्यन्तर इति कुतो न भाषितमाचार्यैरिति वाच्यं, अव्याकृतस्य सर्वजनविदितत्वात् । अमूर्त आकाश इति सार्वजनीनत्वाच्च आकाशस्याप्यन्तरतम इति भाषितम् । आकाश-

अत एव असंसर्गित्वात् मम—

न च मत्स्थानि भूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।
भूतभृन्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥५॥

नेति । न च मत्स्थानि भूतानि ब्रह्मादीनि । पश्य मे योगं युक्तिं सङ्घटनं, मे मम

स्यैवामूर्तत्वे आकाशस्याप्यतिशयेनान्तर. परमात्मा अमूर्त इति किं वक्तव्यमिति भावं द्योतयितुं येऽन्या-कृतपदार्थानभिज्ञास्तेषाम् । न चात्मन आकाशान्तरत्वे विवदितव्यं, आकाशशरीरं ब्रह्म । 'य आकाशे तिष्ठ'न्नित्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुतेराकाशस्यात्मकार्यत्वेनात्मन आका-शान्तरत्वाच्च ।

न चाव्याकृतशरीरस्याव्याकृतकार्यस्य चाकाशस्य कथमात्मशरीरत्वमात्मकार्यत्वं चेति वाच्यं, अव्याकृतोपहितस्य ब्रह्मणश्शरीरं कार्यं चाकाश इत्यदोषात् । अव्याकृतद्वारा आत्मनः कार्यं शरीरं चाकाश इति वा । आत्मशरीरभूतस्य कार्यभूतस्य चाव्याकृतस्य शरीरभूतं कार्यभूतं चाकाशमात्मन-श्शरीरभूतं कार्यभूतं च भवत्येव परम्परयेति वा इति ।

हिशब्दो हेत्वर्थे । हि यस्मादहमाकाशस्याप्यन्तरतमः तस्मादिति शेषः । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । सा चाकाशशरीरं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिस्मृतिसिद्धेति भाव इति व्याख्येयम् ॥४॥

नेति । अत एवेति तस्यार्थमाह— असंसर्गित्वान्ममेति । भूतानि मत्स्थानि न भवन्ति, भूतानामपि नाहमाधार । असंसर्गिवस्तुन आधारत्वस्याप्ययोगादिति भावः । एतेन मत्स्थानि सर्व-भूतानीति पूर्वोक्तमपि मूढदृष्ट्यैव न विद्वद्दृष्ट्येति सिद्धम् । अन्यथा पूर्वोत्तरविरोधात्- न ह्येक एव वक्ता भूतानि मत्स्थानीति, न मत्स्थानीति च ब्रूयादनुन्मत्तः । तस्मान्मयि भूतानि सन्तीति, भूतेष्वह-मवस्थित इति च मूढानामेव प्रतिभाति, नतु तत्त्वविदामसङ्गस्य ममाधाराधेयभावायोगादिति स्थितम् ।

नन्वेवं 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि, ईक्षते योगयुक्तात्मा' इत्यादिकं पूर्वमुक्तं विरुद्धयेतेति चेन्नैवम्—विद्यातारतम्येन विद्वत्तारतम्याद्विदुषां ब्रह्मविद्ब्रह्मविद्वरब्रह्मविद्वर्यब्रह्मविद्वरिष्ठत्व-रूपभेदस्य प्रसिद्धत्वात् । ये सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि पश्यन्ति ते ब्रह्मविदः, नाहं भूतानामाधारः, भूतानि च न ममेति ये पश्यन्ति ते ब्रह्मविद्वरिष्ठा, एतद्दृष्ट्या तु पूर्वोक्तब्रह्मविदः मूढा एव । अतो न विरोध इति ।

ननु यथान्यायं पूर्वमुपपादितस्य मतस्य कथं प्रतिक्षेप इति चेदुच्यते—ब्रह्मण्यसङ्गस्वप्रकाशे कालत्रयेपि कार्यैस्सह माया नास्त्येव- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन' इत्यादिशास्त्रात् । नच ज्ञानकाल एव नास्ति अज्ञानकाले त्वस्त्येव, यथा रज्जुसर्पोऽध्यासकालेऽस्ति, रज्जुयाथात्म्य-ज्ञानकाल एव नास्तीति वाच्यं, ब्रह्मणो विकारित्वापत्तेः । प्रपञ्चसद्भावाभावाभ्यां हि विकारः प्राप्तो ब्रह्मणः । स हि न युज्यते । सदैकरूपस्याविक्रियस्य ब्रह्मण. विकारित्वे त्वनित्यमेव स्याद्ब्रह्म लोके

विकारिणो घटादेरनित्यत्वदर्शनात् । नित्यं हि ब्रह्म, सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यमविक्रियं निर्विशेषचिन्मात्रमसङ्गं च । कथं तत्राज्ञानकाले वा प्रपञ्चस्य सद्भावः ?

रज्जुसर्पदृष्टान्तोऽपि न युक्तः- रज्जौ सर्पस्यापि कालत्रयेऽभावात् । न ह्यध्यासात्प्राक्काले पश्चात्काले चासन् सर्पः अध्यासकाले भवितुमर्हति, यस्य रज्जौ सर्पभ्रम आसीत्स एव भ्रमनिवृत्त्यनन्तरं रज्जुरेवायं न सर्पः; केवलमहं भ्रान्तोस्मीति हि प्रत्येति । नच भ्रमकाले रज्जुस्सर्पाकारेण परिणत एवेति वाच्यं, क्षीरस्य दध्यात्मनेव रज्जोस्सर्पाकारेण परिणन्तुं सामर्थ्याभावात् । सति तु तत्सामर्थ्ये भ्रमं विनापि परिणतैव भवेत् । नहि क्षीरं दध्यात्मना भ्रमकाले परिणमते, किंतु प्रमाकाल एव- दध्नः प्रमात्वात् । नापि भ्रमकाले रज्जावपूर्वस्सर्प उदेतीति वाच्यं, सर्पोदयस्यैव भ्रमत्वात् ।

न च माध्यमिकवच्छून्यवादापत्तिः, सत्यब्रह्माभ्युपगमात् । न च रज्जावपूर्वस्सर्प उदेतीति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इति वाच्यं, तस्याप्यत्रैव तात्पर्यात् । भ्रान्तदृष्ट्या सर्प उदेतीत्युक्तं, न त्वभ्रान्तदृष्ट्येति सिद्धान्तात् ।

न चैवं प्रपञ्चस्यात्यन्तापलापे विज्ञानवादापत्तिः, क्षणिकविज्ञानवादिनां तेषां सत्यज्ञानवादिनामस्माकं च भेदात । बुद्धिस्थः प्रपञ्चो बहिस्स्थ इवावभातीति विज्ञानवादिनः; वयं तु प्रपञ्चो न बुद्धिस्थः, नापि बहिस्स्थः, किं तु भ्रान्तदृष्ट्या बहिस्स्थ इव प्रतिभातीति वदामः । तस्मादस्माकं न विज्ञानवादापत्तिः ।

न च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' इति श्रुतिविरोधः- यद्रजतं सा शुक्तिरितिवद्भ्रान्तदृष्ट्या प्रतीयमानमिदं जगन्न जगत्, किं तु ब्रह्मैव- ब्रह्मण्येव तेषां जगद्भ्रान्त्युदयाद्रज्जौ सर्पभ्रान्त्युदयवदिति श्रुतितात्पर्यात् ।

न चैवं प्रपञ्चस्यात्यन्तासत्त्वे शशशृङ्गवत्प्रपञ्चो व्यवहारयोग्यो न भवेदेवेति वाच्यं, व्यवहारस्यैवासत्त्वेन तद्योग्यत्वस्य का कथा ? भ्रान्तदृष्ट्या तु व्यवहारोऽस्ति, तद्योग्यं जगच्चास्ति, न विद्वद्दृष्ट्या । शशशृङ्गादिकं तु भ्रान्तदृष्ट्यापि नास्तीति कथं तस्य भ्रान्तदृष्टिसिद्धव्यवहारयोग्यत्वम् ? यो यद्दृष्टिसिद्धस्स हि तद्व्यवहारयोग्यः, यथा स्वप्नद्रष्टृदृष्टिसिद्धस्स्वाप्नप्रपञ्चस्स्वप्नद्रष्टृव्यवहारयोग्य इति ।

तस्माद्ब्रह्मणि निष्प्रपञ्चे कालत्रयेऽपि प्रपञ्चो नास्त्येव । एवं प्रपञ्चस्याभावादेव प्रपञ्चे ब्रह्मास्तीति वक्तुं न शक्यते । न हि शशशृङ्गे किमपि वस्तु वर्तेत; शशशृङ्गं वा कस्मिंश्चिद्वस्तुनि । विद्वद्दृष्ट्या खलु शशशृङ्गतुल्यः प्रपञ्चः । भ्रान्तदृष्ट्या तु रज्जुसर्पतुल्यः । 'वन्ध्याकुमारवचने भीतिश्चेदस्ति किञ्चन, शशशृङ्गेण नागेन्द्रो मृतश्चेज्जगदस्ति त'दिति तेजोबिन्दूपनिषत्प्रसिद्धेः । उक्तं चेदं गीतायामेव— 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति ।

ततश्च एकस्मिन्काले सतो वस्तुनः कालान्तरेऽभावो न युक्तः- नाभावो विद्यते सत इत्युक्तत्वात् । तथा एकस्मिन्कालेऽसतो वस्तुनः कालान्तरे भावोऽपि न युक्तः- नाऽसतो विद्यते भाव इत्युक्तत्वात् । तदेवं ज्ञानकालेऽसतः प्रपञ्चस्य अज्ञानकाले चासत्त्वमयुक्तम् । न हि सत्यं ब्रह्म ज्ञान-

ऐश्वरं ईश्वरस्य इममैश्वरं, असङ्गतां दर्शयति—'असङ्गो न हि सज्ज'तेति। इदं चाश्चर्यमन्यत् पश्य! भूतभृदसङ्गोऽपि सन् भूतानि बिभर्ति; न च भूतस्थः यथोक्तेन न्यायेन

कालेऽस्ति, अज्ञानकाले नास्तीति वक्तुं शक्यते। अत एव हि ब्रह्मैव सत्, अन्यदसत्, इति 'अविनाशि तु तद्वि'द्धीत्यत्र प्रतिपादितम्। 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतिश्च।

तस्मादज्ञानकालेऽपि नास्त्येव प्रपञ्चः। तत्सत्त्वं तु भ्रान्तिसिद्धमेव- निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि प्रपञ्चायोगादिति स्थितम्। आध्यासिकः कश्चन प्रपञ्चो ब्रह्मण्यस्तीति पूर्वमतसंग्रहार्थः। सोऽपि नास्तीत्युत्तरमतसंग्रहार्थः। ब्रह्मण्याध्यासिकप्रपञ्चसत्त्ववादिनामेव मूढबुद्धित्वे कृष्णशङ्कराभ्युपगते सति वास्तवप्रपञ्चसत्त्ववादिनां द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मूढबुद्धित्वं किं वक्तव्यम्?

न चायं वादश्श्रीमदचलमतगुरुशिवरामदीक्षितीय इति वाच्यं, तन्मते अब्रह्मत्वादात्मनः। स्वरूपनाशस्यैव जीवस्य पुरुषार्थत्वप्रसङ्गाच्च। अहं ब्रह्मास्मीति श्रुतिविरुद्धं हि तत्। किं च परिपूर्णं माया चेति तत्त्वद्वयमभ्युपगतवन्तस्ते। वयं तु परिपूर्णमेकमेवेति भेदात्।

न च दृग्दृश्यमिति पदार्थद्वयं भवद्भिरप्यभ्युपगतमिति वाच्यं, मूढबुद्धिविषयत्वात्तदभ्युपगमस्य। न हि तत्त्वविद्दृष्ट्या दृश्यं तत्त्वं भवितुमर्हति शशशृङ्गतुल्यम्।

न च बन्धमोक्षादिव्यवस्थानुपपत्तिः, इष्टापत्तेः। उक्तं हि कैवल्योपनिषदि- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति। बद्धदृष्ट्यैव बन्धमुक्तिव्यवस्था, न तु विद्वद्दृष्ट्या- नित्यमुक्ते निष्प्रपञ्चे ब्रह्मणि तदयोगात्।

न च गुरुशिष्यादिसम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गश्शास्त्रवैयर्थ्यं वा, अतिगुह्यस्यास्यार्थस्य गुरुशास्त्रे विना दुर्ज्ञेयत्वात्। 'गुरुशास्त्रे विनात्यन्तं गम्भीरं ब्रह्म वेत्ति कः' इत्युक्तं हि विद्यारण्यगुरुभिः।

न च वेदशास्त्रवैयर्थ्यं तदर्थयज्ञाद्यनुष्ठानाभावादिति वाच्यं, मूढार्थं तस्यावश्यकत्वात्। 'त्रैगुण्यविषया वेदा' इत्युक्तमत्रैव। तस्मादात्मा न भूतस्थः; नापि भूतान्यात्मस्थानि; भूतानामभावादिति स्थितम्।

कस्मादभावो भूतानामिति चेदसंसर्गित्वादेवात्मनः। सत्सु भूतेषु तैरस्यादात्मनो हि संसर्गः कयापि विधया। असंसर्गित्वे श्रुतिं प्रमाणयति- 'असङ्गो न हि सज्जत' इति। आत्मेति शेषः।

मे ऐश्वरं योगं पश्य! ईश्वरस्य मम सम्बन्धिनं योगं पश्येत्यर्थः। योगशब्दस्य फलितार्थमाह—याथात्म्यमिति। 'न च मत्स्थानि भूतानि न चाहं तेष्ववस्थित' इत्युक्तं निष्प्रपञ्चत्वरूपं मत्तत्त्वं पश्येत्यर्थः।

पश्येति क्रियापदं पुनराकृष्याह—इदं चाश्चर्यमन्यत्पश्येति। वाक्यशेषोऽयम्। अन्यदित्यनेन पूर्वोक्तमेकमाश्चर्यमिति सूचितम्। प्रत्यक्षादिबहुप्रमाणगम्यस्य प्रपञ्चस्य सशास्त्रं सयुक्तिकं सानुभवमभावस्य प्रदर्शितत्वात्तस्याश्चर्यत्वमिति भावः। असङ्गोऽपि सन् भूतभृद्भूतानि बिभर्तीति व्युत्पत्तिः। एवं भूतभृत्सन्नपि न च भूतस्थः। यथोक्तेन पूर्वोक्तेन न्यायेन भूतस्थत्वानुपपत्तेर्दर्शितत्वादित्यन्वयः। असंसर्गिणः कस्यचिदप्याधेयभावेनावस्थितिर्न सम्भवतीति पूर्वोक्तन्यायः।

दर्शितत्वात् भूतस्थत्वानुपपत्तेः । कथं पुनरुच्यते 'असौ मम आत्मा' इति विभज्य देहादिसङ्घातं तस्मिन्नहङ्कारमध्यारोप्य लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति- 'मम आत्मा' इति, न पुनरात्मनः आत्मा अन्य इति लोकवदवजानन् । तथा भूतभावनः भूतानि भावयति उत्पादयति वर्धयतीति वा भूतभावनः ॥५॥

ननु स्वस्यैवात्मत्वान्ममात्मा भूतभावन इति कथमुच्यत इत्याक्षिपति—कथमिति । समाधत्ते—विभज्येति । देहादिसङ्घातं विभज्यात्मनः पृथक्कृत्य तस्मिन् सङ्घाते अहंकारमध्यारोप्य अहंबुद्ध्यध्यासं कृत्वा लोकबुद्धिमनुसरन् व्यपदिशति- यथा लोकस्सङ्घातेऽहंबुद्ध्या अहं मनुष्य इति व्यवहरति तादृशसङ्घाताद्विलक्षणं चात्मानं ममात्मेति तद्वदित्यर्थः । लोकदृष्ट्या ममात्मेति निर्देश इत्यर्थः ।

ननु लोकबुद्धिमनुसरन्निति कथमुच्यते, स्वबुद्ध्यैवोक्तवानित्यत आह—न पुनरिति । न हि सर्वज्ञः कृष्णः लोकवदजानन्नात्मतत्त्वमविदन् ममात्मेति ब्रूयात् । लोकस्याज्ञानमेवाभिनीय दर्शयति—आत्मन आत्माऽन्य इति । मम पुस्तकमितिवन्ममात्मेति वचनं ह्यात्मनो मच्छब्दवाच्यादन्य आत्मा पुस्तकवदिति भेदज्ञानपूर्वकम् । तस्मान्ममात्मेत्यस्य अहमात्मेत्येवार्थः ।

असङ्गस्यात्मनो युक्तमेवाभूतस्थत्वं, भूतभृत्त्वं तु विरुद्धमिति विरोधादाश्चर्यमिदमिति भावः । यद्वा भूतभृतोऽपि ममाभूतस्थत्वं विरुद्धं भूतान्यन्तःप्रविश्य बिभर्तीति हि भूतभृत् । न चान्तस्थस्य कथं भरणमिति वाच्यं, प्राणस्यान्तस्स्थस्यापि देहभरणदर्शनात् । तस्माद्विरुद्धमिदमाश्चर्यमिति भावः । अथ वा अभूतस्थस्य मम भूतभृत्त्वं विरुद्धं- भूतान्तस्स्थितिप्रयुक्तत्वाद्भूतभरणस्येति ।

अस्य च विरोधस्य परिहारश्चेत्थं-- असङ्गोऽप्ययं मायया भूतभृदिति, मायया भूतभृदप्यहं वस्तुतो न भूतस्थ इति । अभूतस्थोऽप्यहं मायया भूतभृदिति, तत्त्वविद्दृष्ट्या न भूतस्थोऽपि मूढदृष्ट्या भूतस्थत्वाद्भूतभृदहमिति वा ।

तथा असङ्गाक्रियोऽपीत्यर्थः । वस्तुतो भूतानामेवाभावे इदं भूतभावनत्वं चात्मनि मायया प्रतिभाति मूढदृष्टीनाम् । नच विदुषामप्यस्ति प्रपञ्चसाक्षात्कार इति वाच्यं,

'मध्याह्नार्कमरीचिकास्विव पयःपूरो यदज्ञानतः
खं वायुर्ज्वलनो जलं क्षितिरिति त्रैलोक्यमुन्मीलति ।
यत्तत्त्वं विदुषां निमीलति पुनः स्रग्भोगिभोगोपमं
सान्द्रानन्दमुपास्महे हृदि सदा वामार्धजानिं शिवम् ॥'

इति कृष्णमिश्रोक्तेः । 'मालाफणीव च निलीयति यत्प्रबोधा'दित्यन्यत्राप्युक्तेः । ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशालिनां नास्ति पुनः प्रपञ्चसाक्षात्कारः- यथा सुषुप्तौ सर्वेषां यथा वा समाधौ योगिनामिति ।

न च यावत्प्रारब्धं विदुषामपि देहादिप्रपञ्चोऽस्त्येवेति वाच्यं, 'यथा रज्जुं परित्यज्य सर्पं गृह्णाति वै भ्रमात् । तद्वत्सत्यमविज्ञाय जगत्पश्यति मूढधीः ॥ रज्जुखण्डे परिज्ञाते सर्परूपं न तिष्ठति । अधिष्ठाने तथा ज्ञाते प्रपञ्चे शून्यतां गते ॥ देहस्यापि प्रपञ्चत्वात्प्रारब्धावस्थितिः कुतः । अज्ञानजनबोधार्थं प्रारब्धमिति चोच्यते ॥' इति नादबिन्दूपनिषदि दर्शनान्नास्ति विदुषः प्रारब्धादिकमिति ॥५॥

यथोक्तेन श्लोकद्वयेन उक्तमर्थं दृष्टान्तेनोपपादयन्नाह—

यथाकाशस्थितो नित्यं वायुस्सर्वत्रगो महान् ।
तथा सर्वाणि भूतानि मत्स्थानीत्युपधारय ॥६॥

यथेति । यथा लोके आकाशस्थितः आकाशे स्थितः नित्य सदा वायुः सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगो महान् परिमाणतः, तथा आकाशवत्सर्वगते मयि असंश्लेषेणैव स्थितानीत्येवमुपधारय विजानीहि ॥६॥

यथेति । नन्वसङ्गस्य तव वस्तुतोऽभूतस्थत्वेऽपि मायया वा कथ तदुपपत्तिरित्यमूमाशङ्कां दृष्टान्तेन परिहरतीत्याह—यथेति, उक्तमर्थमिति । असङ्गित्वभूतभृत्त्वादिरूपम् । महानिति । महत्परिमाण इत्यर्थ । न तु निरतिशयमहत्त्वं ब्रह्मनिष्ठत्वात्तस्येति सूचयितुमाह—परिमाणत इति । न तु स्वरूपत इति भाव । आकाशगस्य वायोर्यथा आकाशेन न सश्लेष तथा मत्स्थाना भूतानां मया न सश्लेष । तथा च मायया मयि भूताना सत्त्वेऽपि न ममासङ्गित्वस्य क्षति कापीति भाव । मूढदृष्टिमभ्युपेत्येदमुक्तं, वस्तुतस्तु मयि भूतानि माया वा कालत्रयेऽपि न सन्त्येव अद्वितीयत्वान्ममासङ्गत्वाच्च ।

यत्तु रामानुजः—अन्तर्यामिणा मया सर्वं ततं मदधीनस्थितिकत्वात्सर्वं मयि स्थितं तदधीनस्थितिकत्वाभावादह न तेषु स्थित । घटे जलानीव मयि भूतानि न स्थितानि निरालम्बनेऽप्याकाशे मयैव धृतस्सन् वायुर्यथा तिष्ठति तद्वत्सर्वमपीति,

तदसत्—अन्तर्यामी हि सर्वस्य जगतोऽन्तरेव व्याप्तुमीष्टे, न तु बहि - अन्तर्यामित्वादेव । इयं चान्तरेवेश्वरस्य व्याप्तिश्श्रुतिविरुद्धा 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्थित' इति श्रुते । सर्वव्यापिन ईश्वरस्यान्तरेव व्याप्तिरिति व्याप्तिसङ्कोचस्यान्याय्यत्वाच्च । न चान्तर्यामिणोऽन्य कश्चन बहिर्व्यापी विद्यते, तथासति कश्चिदीश्वरोऽन्तर्यामी कश्चित्तु बहिर्व्यापीतीश्वरद्वित्वप्रसङ्गात् ।

नाप्यन्तर्याम्यधीनस्थितिकानि स्थावरजङ्गमात्मकभूतानि- तेषा जीवाधीनस्थितिकत्वात् । 'जीवापेतं वा व किल शरीरं म्रियत' इत्यादिशास्त्रात् । न चान्तर्याम्यपगमादेव शरीरमरणमिति वाच्य, अचेतनेष्वप्यन्तर्यामिणस्सत्त्वेन मृतशरीराद्गमनो वान्तर्यामिणोऽपगत्यसम्भवात् । 'य पृथिव्यां तिष्ठन्' इत्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणात् ।

न च जीवोऽप्यन्तर्याम्यधीनस्थितिक इति वाच्य, नित्यस्य जीवस्य पराधीनस्थितिकत्वायोगात् । न च जीव परतन्त्र इति वाच्य, जीवगतपारतन्त्र्यस्य बुद्धिधर्मत्वात् । अचेतनं हि चेतनपरतन्त्रं, चेतनस्तु स्वतन्त्र एव- चेतनत्वादेव ।

किं च यदि मूलकर्तुरीदृगर्थविवक्षा तर्हि 'मद्वशानि तु भूतानि न चाहं तद्वश पुन' इत्येव ब्रूयात । घटे जलानीव मयि भूतानि न स्थितानीत्येतदप्ययुक्तं- विश्वरूपे तस्मिन् तथैव भूतानां सत्त्वात् ।

तथा विश्वरूपस्य दर्शयिष्यमाणत्वात् । तव मते चिदचिद्विशिष्टस्य साकारस्यैवेश्वरत्वेन विश्वरूपस्यापीश्वरत्वात् ।

तथा सर्वाधारस्य स्वयमाधारान्तरानपेक्षस्य वायोर्निरालम्बनेऽप्याकाशे स्थितिसम्भवात्किमीश्वरधृतत्ववर्णनेन ? यदि वायुरीश्वरेणाधृतस्स्यात्तर्हि निरालम्बने आकाशे अस्थित्वा क वर्तेत ? तद्ब्रूहि । येन वायोराकाशस्थित्यर्थमीश्वरधृतत्वमुच्येत ।

यथा वायुराकाशस्थितस्तथा भूतानि मत्स्थानीत्येतावत एव मूलस्य स्थिते मयैव धृत इति मूलातिरिक्तांशकल्पनं तव हि निर्मूलमप्रमाणमयुक्तं च- मया धृतो यथा खस्थो वायुरिति मूलस्याभावात् । दार्ष्टान्तिकेऽपि तथा मत्स्थानि भूतानि मद्धृतानीति भावयेति मूलस्याभावात् । आकाशस्थितस्य वायोरीश्वरधृतत्ववदीश्वरस्थितस्य जगत ईश्वरधृतत्वमिति वचनस्याप्ययुक्तत्वात् । न हि दृष्टान्ते ईश्वरधृतो वायुरीश्वरे स्थितः, किं तु ईश्वरादन्यस्मिन्नाकाशे एव । दार्ष्टान्तिके तु ईश्वरधृतानि भूतानीश्वर एवेति कथमनयोरर्थयोर्दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकभावः ? अन्तरेणेश्वरेण धृतानां कथं वेश्वरे स्थितिः ? बहिरीश्वरस्यैवाभावात् । उक्तं हि प्राक्त्वया- अन्तर्यामिणा मया ततमिति । यदि तु बहिरप्यस्तीश्वरस्तर्हि स भवेदेव भूतानामाधारो वायोरिवाकाश इति किमीश्वरधृतत्ववर्णनेन ?

किं च ईश्वरेण धृतत्वादेव वायुराकाशे वर्तते इत्युक्तं, स चाकाशः केन धृतः ? कुत्र वर्तते ? स एव ह्यज्ञातांशः पुनर्वक्तव्यः सर्वज्ञेन । वायोराकाशसत्त्वं तु सर्वविदितमेव प्रत्यक्षत्वात् । यदि त्वाकाश ईश्वरेण धृत ईश्वरे वर्तत इति मतं, तर्हि स एवार्थ इह दृष्टान्तीकर्तव्यः- दार्ष्टान्तिकानुरोधात् । तत्परित्यागे कारणं नोपलभामहे ।

यदप्यनेनोक्तम्—ममात्मा मम सङ्कल्प इति, तदप्यसत्—आत्मशब्दस्य मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । भूतभावनक्रियां प्रति कर्ता ह्यात्मा, सङ्कल्पस्तु हेतुरेवेति कर्तारमात्मानं विहाय सङ्कल्पस्य भूतभावनकर्तृत्ववर्णनं चायुक्तं-- सत्यामेतद्विवक्षायां व्यासो ब्रूयादात्मना भूतभावन इति ।

न च मत्सङ्कल्प एव भूतभावनः, किंपुनरहमित्यर्थापत्तिसूचनाय ममात्मा भूतभावन इत्युक्तमिति वाच्यं, सङ्कल्पातिरेकेणेश्वरस्य भूतभावनत्वासिद्धेः । 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेये'ति सङ्कल्पपूर्वकत्वश्रवणात्स्पष्टेः । न हीश्वरः कुलाल इव दण्डचक्रादिव्यापारेण घटं केन चिद्व्यापारेण जगन्निर्माति, किं तु सङ्कल्पादेव । येन मम सङ्कल्प एव भूतभावनः किंपुनरहमित्युच्येत । सङ्कल्पेनैवाहं भूतभावन इत्युक्तेऽपि तादृशार्थापत्तेस्सुलभत्वाच ।

तस्मान्मम वसुदेवसुतस्य दृश्यमानावयवसन्निवेशवतः पुरुषस्य आत्मा स्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं परमात्मेति शङ्करोक्त एव समीचीनार्थः । न च षष्ठ्यनुपपत्तिः- कृष्णस्यैवात्मत्वादिति वाच्यं, दर्शितविषया तत्परिहारात । कार्यकरणसङ्घातात्मत्वेन सच्चिदानन्दात्मकत्वेन च विवक्षाभेदेन ममात्मेति षष्ठ्यन्तप्रथमान्तपदद्वयनिर्देशादिति ॥६॥

एवं वायुः आकाश इव मयि स्थितानि सर्वभूतानि स्थितिकाले; तानि—

सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम् ।
कल्पक्षये पुनस्तानि कल्पादौ विसृजाम्यहम् ॥७॥

सर्वेति । सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं त्रिगुणात्मिकां अपरां निकृष्टां यान्ति मामिकां मदीयां; कल्पक्षये प्रलयकाले । पुनर्भूयस्तानि भूतानि उत्पत्तिकाले कल्पादौ विसृजामि उत्पादयाम्यहं पूर्ववत् ॥७॥

एवमविद्यालक्षणम्—

प्रकृतिं स्वामवष्टभ्य विसृजामि पुनः पुनः ।
भूतग्राममिमं कृत्स्नमवशं प्रकृतेर्वशात् ॥८॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं स्वां स्वीयामवष्टभ्य वशीकृत्य विसृजामि पुनः पुनः प्रकृतितो जातं भूतग्रामं भूतसमुदायमिमं वर्तमानं, कृत्स्नं समस्तं, अवशं अस्वतन्त्रं अविद्यादिदोषैः

सर्वेति । प्रकृतिं यान्ति मायायां निलीयन्त इत्यर्थः । हे कौन्तेय! सर्वभूतानि कल्पक्षये मामिकां प्रकृतिं यान्ति, कल्पादावहं पुनस्तानि विसृजामि ।

ननु यस्य यत्र लयस्तस्य तस्मादेवोदयस्तत्रैव स्थितिरिति निष्कर्षः घटस्य मृदि लयस्थित्योर्मृद उदयस्य च दर्शनात् । प्रकृते तु भूतानां प्रकृतौ लयः परमात्मनि स्थितिरिति चोच्यते, कथं पुनरस्य विरोधस्य परिहार इतिचेत्, उच्यते—भूतानां परमात्मनि स्थितिर्मायाद्वारैव, नतु स्वतः—निष्प्रपञ्चत्वात्तस्य । तथा च परमात्मनि मायास्ति; तस्यां तु भूतानि स्थितानि; तस्यामेव लीयन्ते; तस्या एव जायन्त इत्यविरोधः ।

न च मायायास्सत्त्वे ब्रह्मणस्सद्वितीयत्वापत्तिः अग्निशक्त्याग्नेरिव मायया स्वशक्त्या परमात्मनस्सद्वितीयत्वायोगात् । यदि ब्रह्मणः पृथङ्निरूपयितुं शक्या स्यान्माया तर्हि तया सद्वितीयत्वं स्याद्ब्रह्मणः नतु तदस्ति ।

नचैवं मायाया एव जगज्जन्मस्थितिलयहेतुत्वे 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतिर्ब्रह्मलक्षणं न स्यादिति वाच्यं, जगदाकारपरिणतमायाधिष्ठानत्वेन ब्रह्मणि लक्षणसमन्वयात् ।

एवं मायाद्वारेणैवेश्वरस्य मूलाधारत्वं, नतु स्वत इति कृत्वैव मत्स्थानि भूतानीति, नच मत्स्थानि भूतानीति च प्रोक्तम् ॥७॥

प्रकृतिमिति । अहं स्वां प्रकृतिमवष्टभ्य प्रकृतेर्वशादवशमिमं कृत्स्नं भूतग्रामं पुनः पुनर्विसृजामि । कुतः प्रकृतिमवष्टभ्य विसर्जनं भूतग्रामस्यात आह—प्रकृतितो जातमिमि । इदमुपलक्षणं प्रकृत्यां लीनस्थितस्य भूतग्रामलयोदययोः - प्रकृत्याधारत्वात्प्रकृत्याश्रयणं विना नेश्वरस्य भूतग्रामसर्जनं सम्भवतीति भावः । नचैवमीश्वरस्येश्वरत्वभङ्गः प्रकृतिवशीकरणस्यैवेश्वरत्वात् । जीवो हि प्रकृतिपरतन्त्रः । तस्मादीश्वर

परवशीकृतं, प्रकृतेर्वशात् स्वभाववशात् ॥८॥

तर्हि तस्य ते परमेश्वरस्य, भूतग्राममिमं विषमं विदधतः, तन्निमित्ताभ्यां धर्माधर्माभ्यां सम्बन्धस्स्यादित्यत इदमाह भगवान्—

न च मां तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ।
उदासीनवदासीनमसक्तं तेषु कर्मसु ॥९॥

नेति । नच मामीश्वरं तानि भूतग्रामस्य विषमसर्गनिमित्तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनंजय ! । तत्र कर्मणामसम्बन्धित्वे कारणमाह—उदासीनवदासीनं यथा उदासीन उपेक्षकः कश्चित् तद्वदासीनं, आत्मनोऽविक्रियत्वादसक्तं फलसङ्गरहितं, अभिमानवर्जितं, 'अहं करोमि'

स्वमायया सर्वं जगत्प्रतिकल्पं पुनःपुनरुत्पादयति प्रतिप्रलयं च पुनःपुनर्मायायां विलापयति । एवमपि विचित्रप्राणिसर्गप्रयुक्तवैषम्यनैर्घृण्ये नेश्वरस्येत्याह—प्रकृतेर्वशादवशमिति । प्रकृतिः स्वभावो धर्माधर्मसंस्कारः प्राक्तनजन्मार्जित आत्मनिष्ठः कर्मपर्यायः । स्वस्वकर्मानुगुणं सृजत ईश्वरस्य न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरिति भावः ॥८॥

नेति । ननु चौर्यसेवादिकर्मानुगुणचोरभृत्यादिशिक्षणरक्षणादिवशाद्राज्ञ इव कर्मानुगुणविषमभूतसृष्टिवशादीश्वरस्य धर्माधर्मादिसम्बन्धः स्यादिति शङ्कते—तर्हीति । विषममिति क्रियाविशेषणम् । तन्निमित्ताभ्यां विषमभूतसर्गनिमित्ताभ्याम् । हे धनञ्जय ! उदासीनवदासीनं तेषु कर्मस्वसक्तं मां तानि कर्माणि नच निबध्नन्ति; नच नैवेत्यर्थः । तानि कानीत्यत आह—भूतेति । विषमसर्गस्य निमित्तानि भूतग्रामस्य सम्बन्धीनि कर्माणि पूर्वप्रपञ्चार्जितानि अदृष्टानि पुण्यापुण्यरूपाणि मां परमेश्वरं न निबध्नन्ति, किंतु भूतग्राममेव निबध्नन्ति । सुखदुःखादिसंसारसम्पादनद्वारेति भावः ।

यद्यप्यन्यदीयकर्मभिरन्यस्य बन्धश्शंकितुमयुक्तः, तथापि अन्यदीयकर्मानुगुणस्वव्यापारैस्स्वस्य बन्ध स्यादिति शङ्कयेदमुक्तम् । ततश्च भूतग्रामसम्बन्धिकर्माणि तदनुगुणविषमसृष्टिद्वारा नेश्वरस्य बन्धकानीति सिद्धम् । पूर्वप्रपञ्चार्जितभूतग्रामकर्मानुगुणानि विषमाणि भूतग्रामसृष्ट्यादीनि कर्माणि नेश्वरं निबध्नन्तीति परमार्थः ।

तत्र एवंसति कर्मणां सृष्ट्यादिकर्मणां सृष्ट्यादिव्यापारहेतुभूतग्रामादृष्टाख्यकर्मणामिति वा । अबन्धकत्वे धर्माधर्मादिसंसारासम्पादकत्वे । उदासीनवदासीनमित्यनेन न तूष्णीं स्थितिर्विवक्षिता—निष्क्रिये आत्मनि तूष्णीमासनरूपक्रियाया अप्ययोगात् । किं तु यथा द्वयोर्विवदमानयोश्चित्तक्षोभादिकं विकारं भजमानयोस्सतोरुदासीनोऽन्यस्तत्र न कञ्चिद्विकारं भजते तद्वदीश्वरोऽपीत्ययमर्थोऽत्र विवक्षित इत्याह—आत्मनोऽविक्रियत्वादिति । अविक्रियात्मस्वरूपाभिज्ञत्वादविक्रियमित्यर्थः । अनेन च ईश्वरस्येव जीवस्यापि यद्यप्यात्माऽविक्रियस्तथापि जीवस्तदनभिज्ञत्वाद्विक्रियत इवेति सूचितम् ।

असक्तमिति । कर्मस्वासङ्गो हि द्विविधः- फलाऽऽसङ्गरूपः, कर्तृत्वाभिमानरूपश्च । तदुभयरहितमित्याह—फलेति । अभिमानस्याकारं दर्शयति—अहं करोमीति । तेषु कर्मस्वहं करोमी-

इति तेषु कर्मसु; अतोऽन्यस्यापि कर्तृत्वाभिमानाभावः फलासङ्गाभावाश्चासम्बन्धकारणम्। अन्यथा कर्मभिर्बध्यते मूढः कोशकारवदित्यभिप्रायः ॥९॥

तत्र 'भूतग्राममिमं विसृजामि' 'उदासीनवदासीन'मिति च विरुद्धमुच्यते, इति तत्परिहारार्थमाह—

मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्।
हेतुनानेन कौन्तेय जगद्विपरिवर्तते ॥१०॥

मयेति। मयाऽध्यक्षेण सर्वतो दृशिमात्रस्वरूपेण अविक्रियात्मना अध्यक्षेण मया मम माया त्रिगुणात्मिका अविद्यालक्षणा प्रकृतिः सूयते उत्पादयति सचराचरं जगत्। तथ च मन्त्रवर्णः—'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा, कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधि

त्यभिमानवर्जितमित्यन्वय.। कर्मस्विति। सृष्ट्यादिव्यापारेषु। अत इति। कर्मस्वसक्तत्वेनेश्वरस्य कर्मबन्धाभावादित्यर्थः। असम्बन्ध धर्माधर्मादिसंसारासम्बन्धः।

अन्यथेति। कर्मस्वसङ्गाभाव इत्यर्थः। कर्मसु सङ्गसत्त्वे इति वा। बध्यते संसारं प्राप्यत इत्यर्थ। मूढ आत्मस्वरूपानभिज्ञः। अनात्मन्यात्माभिमानशालीति वा। कोशकारवदिति। कोशकारः कीटविशेषः (आन्ध्रे गव्वपुरुगु) स हि स्वबन्धकं कोशं तनोति, रन्ध्राभावाच्चत्रैव कोशे म्रियते तद्वज्जीव कर्मसु सङ्गं कुरुते संसारमापद्यते च ॥९॥

मयेति। ननु भूतग्रामस्य विषमोऽपि सर्ग आत्मनोऽविक्रियत्वज्ञमीश्वरं न निबध्नातीत्युक्तं न युक्तं, आत्मनस्सत्यविक्रियत्वे ईश्वरो भवत्यात्मनोऽविक्रियत्वज्ञः। तदेव न सम्भवति- भूतग्राममिमं कृत्स्नं विसृजामीति भूतसर्जनरूपविकारस्यात्मनि प्रोक्तत्वात्। न हि क्रियावानात्मा विकाररहित स्यात्। उदासीनेऽपि विवादादिक्रियाराहित्यं हि विकाराभावे हेतु·। तस्मादविक्रियत्वं भूतसर्गादिकर्तृत्वं चेति विरुद्धधर्मद्वयस्यात्मनि सामानाधिकरण्यं न सङ्गच्छत इत्याक्षिपति—तत्रेति। तत्र पूर्वोक्तार्थे।

मया अध्यक्षेण सता प्रकृतिस्सचराचरं सूयते। हे कौन्तेय! अनेन हेतुना जगद्विपरिवर्तते। दृशिमात्रं चैतन्यमेव स्वरूपं यस्य तेन दृशिमात्रस्वरूपेण। अध्यक्ष प्रभुस्साक्षीति यावत्।

यथा देहे गच्छति सति देहधर्मं गमनं देहिन्यारोप्य देही गच्छतीति मन्यते लोकस्तथा प्रकृत्यां सृष्टिं कुर्वाणायां प्रकृतिधर्मं सर्गं प्रकृतिमति मायिनीश्वरे आरोप्य सृजति जगदीश्वर इति वदति शास्त्रविज्जन। तथा च प्रकृत्यामेव क्रिया न त्वात्मनीति क्रियाभावादात्मा भवत्यविक्रिय। एवमविक्रियमात्मानं वेत्तीतीश्वरो भवत्युदासीनवदासीन। स्रष्टृप्रकृतिसाक्षित्वादीश्वरस्य स्रष्टृत्वव्यपदेशश्चेति न कश्चिद्विरोध इति समाधानार्थ·। सूयते—उपलक्षणमिद रक्षतिहरत्योः। चराणि जङ्गमानि मनुष्यादीनि अचराणि स्थावराणि तर्वादीनि तत्सहितं सचराचरं सृष्ट्यादिषु ईश्वरः साक्ष्येव न कर्ता। प्रकृतिरेव कर्त्रीत्युक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—एक इति। गूढ दुर्विज्ञेयत्वेन स्थितः कर्माध्यक्षः अकर्म-

वासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इति हेतुना निमित्तेनानेन अध्यक्षत्वेन कौन्तेय! जग-

वश्यः । अधिवास आधारः चेता चेतनः । चकारान्निष्क्रियः । अनेन मन्त्रवर्णेन साक्षित्वे सिद्धे परमेश्वरस्य अगतिकत्वात्कर्तृत्वं पतितं प्रकृत्यामिति बोध्यम् । 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीँ सरूपा'मित्यादयस्तु साक्षात्कर्तृत्वं बोधयन्ति प्रकृत्या इति वेद्यम् ।

ननु यद्येवं जगज्जन्मादिहेतुत्वं प्रकृतेः स्यात्तर्हि 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इति श्रुतेः प्रकृतेरेव लक्षणं स्यात्, न चेष्टापत्तिः- 'ईक्षतेर्नाशब्द'मिति प्रकृतेस्तन्निरासात् । 'मूलप्रकृतिरविकृति'-रिति साङ्ख्यशास्त्रस्यैव सिद्धान्तत्वप्रसङ्गाच्च । उक्तं हि तत्र प्रकृतेर्जगत्कर्तृत्वं पुरुषस्यौदासीन्यं चेति चेत्, मैवम्—ईश्वराधिष्ठितप्रकृतेः प्रकृतिसंसृष्टेश्वरस्य वा जगज्जन्मादिहेतुत्वं भवितुमर्हति, न तु केवलप्रकृतेः, केवलेश्वरस्य वा- तस्या जडत्वात्तस्य चिन्मात्रत्वाच्च । न हि जडायास्सङ्कल्परूपं ज्ञानं सम्भवति; नापि चिन्मात्रस्य मायावृत्तिरूपस्सङ्कल्पस्सम्भवति ।

तत्र साङ्ख्याः केवलप्रकृतेरेव जगद्धेतुत्वं वदन्तीति नास्माकं साङ्ख्यमतप्रवेशदोषः; केव-लेश्वरस्य सृष्ट्यादिहेतुत्वं वयं निषेधाम इति न श्रुतिविरोधश्च । यतो वेति श्रुतिर्हि मायिनमीश्वरं जगद्धेतुं ब्रूते । न च मायाद्वारा ब्रह्मापि जगत्कारणं ब्रूते श्रुतिरिति वाच्यं, तस्यास्माकमिष्टत्वात् । ब्रह्मणि केवले सृष्ट्यादिक्रियाऽयोगादेव हि मायाया द्वारकारणत्वमभ्युपेयते ।

तस्मादीश्वरप्रकृत्योरविवेके एव ईश्वरस्य जगत्कर्तृत्वं, यथा देहदेहिनोरविवेके एव देहिनो गन्तृत्वम् । सति तु विवेके ईश्वरो नैव कर्ता, यथा देही नैव गन्ता । प्रकृतिरेव कर्त्री, यथा देह एव गन्ता इति स्थितम् ।

न च मायावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वात्प्रकृतिविवेकेन सिद्ध्येदीश्वर एवेति वाच्यं, मायाव-च्छिन्नस्वरूपेश्वरत्वस्यासिद्धावपि चैतन्यरूप ईश्वरस्सिद्ध एवेति, ईश्वरस्य स्वस्वरूपं हि चैतन्यमात्रमेव । मायावच्छिन्नत्वं त्वाध्यासिकरूपमेव- मायायाश्चैतन्ये अध्यस्तत्वात् । जीवस्यापि चैतन्यमेव स्वस्व-रूपम् । अन्तःकरणावच्छिन्नत्वं त्वाध्यासिकमेव- अन्तःकरणस्य चैतन्येऽध्यस्तत्वात् ।

एवं चैतन्यमात्ररूपत्वादेव जीवेश्वरयोरैक्यं ब्रुवन्ति श्रुतयः तत्त्वमस्यादयः । अत एवेहापि एको देव इत्युक्तम् । एक एव हि जीवेश्वरयोरात्मा चैतन्यलक्षण आत्मा हि स्वरूपम् ।

तस्माच्चैतन्यलक्षणस्यात्मनोऽकर्तृत्वेनाविक्रियत्वादुदासीनवदासीन एवेश्वरः । जगत्कर्तृत्वं तु प्रकृतिगतं प्रकृतिसङ्गादात्मनीश्वरेऽध्यस्तमेवेति स्थितमीश्वरस्याविक्रियत्वमात्मनः ।

श्लोकस्योत्तरार्धं व्याख्याति—हेतुनेति, अध्यक्षत्वेनेति । ईश्वरस्याध्यक्षत्वेनेत्यर्थः । इदानीं जगद्व्यक्तात्मकं स्फुटस्वरूपं, प्रलये त्वस्फुटत्वादव्यक्तात्मकम् । अनेन च प्रलयेऽपि न नाशः सम्भवति भूतग्रामस्येति सूचितं- सूक्ष्मरूपेण तदानीमपि सत्त्वादिति ।

विपरिवर्तते विशेषेण परिवृत्तिं परिभ्रमणं प्रतिपद्यते । व्यक्तावस्थं जगदव्यक्तावस्थं भवति; तच्च पुनर्व्यक्तावस्थं भवतीत्येवं कुलालचक्रवज्जगत्परिभ्रमतीत्यर्थः ।

रसचराचर व्यक्ताव्यक्तात्मक विपरिवर्तते सर्वावस्थासु । दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हि जगतस्सर्वा प्रवृत्तिः 'अहमिदं भोक्ष्ये, पश्यामीद, शृणोमीद, सुखमनुभवामि, दुःखमनुभवामि, तदर्थमिदं करिष्ये, इद ज्ञास्यामि' इत्याद्या अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानैव । 'यो

केवलाया प्रकृतेर्जडत्वेन जगद्विपरिवर्तनासम्भवात्साक्षिण्यध्यक्षे मयि प्रकृतिमधितिष्ठति सति प्रकृतिर्जगद्विपरिवर्तयतीति परमार्थ ।

चित्प्रतिबिम्बसहिता बुद्धिर्यथा जडापि चेतनीभूय पश्यामि शृणोमीत्येव व्यवहरति तद्वच्चित्प्रतिबिम्बसहिता प्रकृतिर्जडापि चेतनीभूय सृष्ट्यादिव्यवहार करोतीति भाव । समष्ट्यज्ञानं प्रकृति, व्यष्ट्यज्ञानं तु बुद्धि । अत एव सर्वव्यापिनी प्रकृति, परिच्छिन्ना तु बुद्धिरिति विवेक ।

एतेनेश्वरस्याध्यक्षत्व नाम प्रकृतौ प्रतिफलनमिति सिद्धम् । ईश्वरे प्रकृत्या प्रतिफलत्येव प्रकृतेस्सृष्ट्यादिसामर्थ्यसम्भवस्योक्तत्वात् ।

यद्वा अध्यक्षत्व प्रेरकत्व, तच्च लोहायस्कान्तन्यायेनेति नेश्वरस्य विकारप्रसङ्ग । इद च प्रेरणमन्त प्रवेशपूर्वकमेव य प्रकृतौ तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणात् । इद चेश्वरस्य प्रकृत्यामन्त प्रवेश प्रतिबिम्बरूपेणैव स्वस्वरूपेण तु प्रवेशात्प्रागेव सिद्धत्वात् । परिपूर्णं हि चैतन्य सर्वव्यापि । एवं च ईश्वर प्रतिबिम्बरूपेण प्रकृत्या प्रविश्य ता सृष्ट्यादिषु नियमयतीत्यध्यक्षस्तस्या इति फलितम् ।

अथ वा अध्यक्षत्वं प्रभुत्व; प्रकृतिं सर्वेश्वरीं स्ववशीकृत्य राज्यश्रियमिव राजा तया सृष्ट्यादिलीला निर्वर्तयतीति प्रकृत्यध्यक्ष ईश्वर ।

यद्वा अध्यक्षयति प्रत्यक्षीकरोति सर्वं स्वत एवेत्यध्यक्षस्साक्षी, ईश्वरो हि मायया सर्वं साक्षात्करोति, मायां तु स्वरूपभूतचैतन्येनैव । अज्ञानस्य साक्षिप्रत्यक्षसिद्धत्वात् । सुषुप्तावज्ञानस्य साक्षिणानुभूयमानत्वादिति सिद्धमीश्वरस्य मायासाक्षित्वम् ।

एवमीश्वरे साक्षित्वेन तिष्ठति सत्येव माया जगद्व्यापार विधत्ते, यथा राजनि साक्षित्वेन तिष्ठति सति सेना युद्धव्यापार विधत्ते तद्वत् । जडत्वेन स्वतोऽसमर्थाया मायाया ईश्वरसाक्षात्कारवशाच्चैतन्यलाभेन सृष्ट्यादिसामर्थ्यसिद्धिरिति भाव ।

अथ वा अध्यक्षत्वमधिष्ठातृत्वं; जडापि प्रकृतिरीश्वराधिष्ठानवशाज्जगद्विधत्ते; यथा जडोऽपि देहो जीवाधिष्ठानवशाद्गमनादिकं कर्म, यथा वा जडोऽपि खड्गो भटाधिष्ठानवशात् छेदनमिति ।

ननु प्रकृतेर्जगद्व्यापारं प्रतीश्वरस्याध्यक्षत्वं निमित्तमस्तु नाम, जगतो विपरिवर्तनं प्रति कथ तन्निमित्तमत आह—सर्वेति । सर्वासु बाल्यादिषु जन्मादिषु सुखित्वादिषु चावस्थासु । दृशिर्ज्ञान क्रिया तन्निरूपितकर्मत्वं दृशिकर्मत्वं दृश्यत्व तस्यापत्ति प्राप्ति सा निमित्त यस्यास्सा दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता; हि प्रसिद्धौ । जगतस्सर्वावस्थासु सर्वा प्रवृत्तिर्दृशिकर्मत्वापत्तिनिमित्ता हीत्यन्वय । प्रवृत्तिमेवाभिनीय दर्शयति—अहमिदं भोक्ष्य इत्यादिना । इत्याद्येत्याद्यपदाद्घ्राणनादानविसर्गादिक्रियान्तरसंग्रह । अस्याश्च जगत्प्रवृत्तेरात्मैव निष्ठा पर्यवसान चेत्याह—अवगतिनिष्ठा अवगत्यवसानेति ।

अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्' इत्यादयश्च मन्त्रा एतमर्थं दर्शयन्ति। ततश्च एकस्य देवस्य अवगतिः ज्ञानमात्मा- तस्यैव सर्वाधारत्वात्सर्वशेषित्वाच्चेति भावः । तदेवमवगतिनिष्ठत्वादवगत्यवसानत्वाच्च जगत्प्रवृत्तेरवगतिकर्मत्वापत्तिनिमित्तकत्वमित्यवगतेरेव जगद्विपरिवर्तनं प्रति हेतुत्वादीश्वरस्याध्यक्षत्वं जगद्विपरिवर्तनं प्रति निमित्तमेव । अवगतेरेवेश्वरत्वादध्यक्षत्वाच्चेति सिद्धम् ।

अयमाशयः—ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तचराचरात्मकजगत्पदवाच्यभूतग्रामस्य सर्वापि प्रवृत्तिश्चेतनपरतन्त्रैव- जडस्य तस्य स्वतः प्रवृत्त्ययोगात् । जडस्य चेतनपारतन्त्र्यं च चेतनकटाक्षाधीनशक्तिमत्त्वं- स्वत एव शक्तिमत्त्वे पारतन्त्र्यायोगात् । तथा च चेतनेनात्मना दृश्यमानस्सन्नेव भूतग्रामोऽहमिदं भोक्ष्य इत्यादिकं व्यवहारं करोति, न तु स्वतस्तस्याचेतनत्वात् । तस्मादचेतनानां देहेन्द्रियान्तःकरणानां भोजनदर्शनमननादिप्रवृत्तीः प्रति चेतनात्मदृश्यमानत्वमेव निमित्तम् । इदमेव चेतनकर्तृकमचेतनकर्मकं दर्शनं नियमनमिति प्रेरणमिति च वदन्ति । यस्मादेवमचेतनस्य जगतस्सर्वासु प्रवृत्तिषु चेतनकर्तृकं दर्शनं निमित्तं तस्माज्जगद्विपरिवर्तनं प्रत्यपि तदेव निमित्तं साक्षित्वं च साक्षाद्दर्शनमेव । यद्वा विपरिवर्तत इत्यस्य विविधं प्रवर्तत इत्यर्थः । अन्यत्तुल्यम् । एवं जगत्प्रवृत्तेश्चेतनकर्तृकदर्शनहेतुकत्वाचेतनस्येश्वरस्याध्यक्षत्वं जगत्प्रवृत्तिषु निमित्तं भवति, यथा प्रकृतिप्रवृत्तिष्विति स्थितम् ।

एवमीश्वरस्य जगत्प्रकृत्योरध्यक्षत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—**यो अस्याध्यक्ष** इति । अस्य जगतस्सकारणस्येत्यर्थः । अध्यक्षस्साक्षी । परमे व्योमन् परमाकाशे स्थित इति शेषः । व्योमन्नित्यत्र 'सुपां सुलुक्' इति सप्तम्यालुक् । स्वे महिम्नि व्यवस्थित इतिवत्परमव्योमरूपस्यापि परमात्मनः परमव्योमस्थितिरुक्ता । न तु परमेश्वरस्सर्वाधारो निराधारश्च कुत्रचित्त्वेतराधारे स्थातुमुचितः । यद्वा अव्याकृतं परमं व्योम- 'एतस्मिन् खल्वक्षरे गार्ग्याकाश' इति श्रुतेः ।

अथ वा हृदयाकाश एव परमव्योम- 'यो वै स बहिर्धा पुरुषादाकाशो यो वै सोऽन्तः पुरुष आकाशो योऽयमन्तर्हृदय आकाश' इति श्रुते. । ईश्वरस्य प्रकृतिबुद्ध्यन्तस्स्थत्वं चान्तर्यामिब्राह्मणप्रसिद्धम् । मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणो हीश्वर ईश्वरत्वेन रूपेण प्रकृतौ, प्रत्यक्त्वेन रूपेण बुद्धौ च वर्तत इति सिद्धान्तात् ।

ननु यो बुद्धौ स्थितः प्रत्यगात्मा स न जगतोऽध्यक्षः, किं तु स्वोपाधिबुद्धीन्द्रियादीनामेव- अपरिपूर्णत्वात्, पूर्णो हि परमात्मा; परिच्छिन्नस्तु प्रत्यगात्मा; किं चास्ति प्रत्यक्परयोर्महान् भेदः- प्रत्यक्त्वाप्रत्यक्त्वरूपस्सद्वितीयत्वाद्वितीयत्वरूपश्च- तदुक्तं वाक्यवृत्तौ- 'आलम्बनतया भाति योऽस्मत्प्रत्ययशब्दयोः । अन्तःकरणसम्भिन्नबोधस्स त्वंपदाभिध. ।। मायोपाधिर्जगद्योनिस्सर्वज्ञत्वादिलक्षणः । पारोक्ष्यशबलस्सत्याद्यात्मकस्तत्पदाभिधः ॥ प्रत्यक्परोक्षतैकस्य सद्वितीयत्वपूर्णते । विरुद्ध्येते यतस्तस्माल्लक्षणा सम्प्रवर्तते ॥' इति । एवं विरोधादेव हि तत्त्वमस्यादिस्थले लक्षणास्वीकारः । तथोक्तं तत्रैव 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे । मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥ तत्त्व-

सर्वाध्यक्षभूतचैतन्यमात्रस्य परमार्थतः सर्वभोगानभिसम्बन्धिनोऽन्यस्य चेतनान्तरस्याभावे

मस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा । सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव ना परा' इति । तस्मान्न प्रत्यगात्मन परमात्मधर्मो जगदध्यक्षत्वं, नापि परमात्मनो बुद्धिस्थत्वमिति चेत्, मैवम्—यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेत्यपरोक्ष एव परमात्मा । 'येन सर्वमिदं ततं'मिति गीतावचनात्परिपूर्ण एव प्रत्यगात्मा; बुद्धौ चैतन्यस्याभिव्यक्तत्वादुबुद्ध्यवच्छिन्नमित्युच्यते चैतन्यं न तु बुद्धिपरिच्छिन्नत्वादन्यथा परिच्छिन्नत्वे जडत्वानित्यत्वाद्यापत्ते. घटादिवदिति ।

तस्मादेक एवात्मा जगद्धेतुत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन परमात्मेति, बुद्ध्यभिव्यक्तत्वादिधर्मवैशिष्ट्येन प्रत्यगात्मेति चोच्यत इति कृत्वा य परमात्मा स एव बुद्धिस्थित, यो बुद्धिस्थितः प्रत्यगात्मा स एव जगदध्यक्ष परमात्मा चेति स्थितम् ।

न च वाक्यश्रुतिविरोध- अज्ञा हि प्रत्यगात्मानं परिच्छिन्नं परमात्मानं परोक्षं च मन्यन्त इति तद्दृष्ट्या तद्वाक्यप्रणयनात् । कथमन्यथा तैरेवाचार्यैरुपनिषद्भाष्यारम्भे याथात्म्यं चात्मनश्शुद्धत्वापापविद्धत्वैकत्वनित्यत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वादीत्युच्येत ।

नच परमार्थतोऽभेदेऽपि यावद्व्यवहारमस्त्यैवौपाधिको भेदो जीवेश्वरयोरिति वाच्यं, औपाधिकभेदस्योपाधिगतत्वेनात्मगतत्वासम्भवात । कथमन्यथा 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठ'तीति ब्रूयात्? ईश्वरो हि व्यवहारदशाया प्रत्यग्रूपेण भूतानां हृद्देशे तिष्ठतीति हि तदर्थः । परमार्थदशाया भूतादेरेवाभावात् । तस्माद्यावद्व्यवहारमपि न प्रत्यगात्मपरमात्मभेद. । ईश्वरस्यैव प्रत्यगात्मत्वात् ।

न च निरीश्वरसाङ्ख्यमतप्रवेशापत्तिर्वि इति वाच्यं, जगद्धेतोरीश्वरस्याभ्युपगतत्वादस्माभि. । न हि बुद्धिसृष्टेः प्राग्बुद्ध्यभिव्यक्तत्वलक्षणं प्रत्यक्त्वमस्ति परमात्मनः, येन प्रत्यगात्मैक एवास्ति, न परमात्मेत्युच्येत साङ्ख्यैरिवास्माभिः ।

नापि द्वैतमतप्रवेश —परमात्मनोऽन्य. प्रत्यगात्मेत्यनभ्युपगमात् । अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म, स आत्मा' इत्यादिश्रुतिभिरात्मभेदो निषिद्ध । न केवलं श्रुतिभिर्युक्तिभिश्चात्मभेदो न स्यात्यति ।

तथाहि- किमात्मभेद केनापि ज्ञायते ? उत न ? आद्ये- किमात्मना ? उतानात्मना ? नात्मना—आत्मद्वयस्यात्मभेदस्य श्वेतपीतादेरिवात्मधर्मत्वायोगात् , नानात्मना- तस्य जडत्वात् । यदि न ज्ञायते तर्हि शशशृङ्गवन्नैवास्ति । किंच किमात्मभेद आत्मनो भिन्न उताभिन्न ? आद्ये- अनात्मधर्म एव सः । द्वितीये- आत्मव्यतिरेकेण निरूपणासम्भवाद्भेदस्यात्मन एकत्वमेव स्यात् । न च आत्मानो बहव, तथा च एकात्मभेद अन्यात्मना न गृह्यत इति वाच्यं, 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा' इति श्रुते । आत्मभेदं विना आत्मबहुत्वस्यासिद्धेश्च । तदिदं सर्वमभिप्रेत्याह—एकस्येति ।

सर्वाध्यक्षभूतेति । साक्षित्वस्यापि परमार्थत आत्मन्यसम्भवादुक्तं भूतेति । साक्षिवत् स्थितमित्यर्थ. । चैतन्यमेव चैतन्यमात्रम् । सर्वभोगानभिसम्बन्धिन सर्वभोगसम्बन्धरहितस्य । असङ्गत्वाद्द्वितीयत्वाच्चेति भाव ।

भोक्तुरन्यस्याभावात् किं निमित्ता इयं सृष्टिरित्यत्र प्रश्नप्रतिवचने अनुपपन्ने, 'को अद्धा वेद क इह प्रवोचत्, कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः' इत्यादिमन्त्रवर्णेभ्यः । दर्शितं च भगवता—'अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तव' इति ॥१०॥

एवं मां नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावं सर्वज्ञं सर्वजन्तूनामात्मानमपि सन्तम्—

अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ।
परं भावमजानन्तो मम भूतमहेश्वरम् ॥११॥

अवजानन्तीति । अवजानन्ति अवज्ञां परिभवं कुर्वन्ति मां मूढा अविवेकिनः मानुषीं मनुष्यसम्बन्धिनीं तनुं देहमाश्रितं, मनुष्यदेहेन व्यवहरन्तमित्येतत् । परं प्रकृष्टं भावं परमात्मतत्त्वमाकाशकल्पमाकाशादप्यन्तरतममजानन्तो मम भूतमहेश्वरं सर्वभूतानां महान्तमीश्वरं स्वात्मानम् ॥११॥

नन्वेवंविधस्येश्वरस्य सृष्टिर्न स्वार्था- स्वस्यासङ्गत्वादविक्रियत्वाच्च, नापि परार्था- अन्यस्याभावादित्यक्षिपति—ततश्चेत्यादिना । भोक्तृत्वस्य चेतनधर्मत्वेनाचेतनस्य भोक्तृत्वायोगात् । चेतनस्य चैकत्वेन चेतनान्तराभावात्तस्य च चेतनस्याविक्रियत्वेन भोक्तृत्वायोगात्व्यर्थेयं सृष्टिरिति प्रष्टुराशयः । इत्यत्र- इत्यस्मिन्नाक्षेपे ।

परिहरति—प्रश्नप्रतिवचनेऽनुपपन्ने इति । तत्र श्रुतिमेव प्रमाणयति—को अद्धेति । अद्धा साक्षात्को वेद, न कोऽपीत्यर्थः । इहास्मिन्नर्थे कः प्रवोचत् को वदेन्न कोऽपीत्यर्थः । आ इत्याश्चर्ये । इयं विसृष्टिर्विसर्गः कुतो जाता कस्माद्धेतोर्जाता, कुतः कस्मादुपादानादिति । यद्वा कुतः कुत इति सम्भ्रमादौ द्विरुक्तिः । ईश्वरस्य परिपूर्णकामस्याविक्रयस्य प्रपञ्चसृष्टौ निमित्तं कोऽपि न वेदेति श्रुत्यर्थः ।

नच लीलैव प्रयोजनमिति वाच्यं, चिन्मात्रे लीलाया अप्ययोगात् । एवं कर्तुरीश्वरस्य प्रपञ्चसृष्टौ प्रयोजनाभावादपि मायामय्येव सृष्टिरेष्टव्या । सर्वमप्यसङ्गतं मायया हि सङ्गतमिव भवति ।

उक्तार्थे गीतां प्रमाणयति—अज्ञानेनेति । कृत्स्नजगदाकारपरिणतमायया आत्मानात्मविवेकज्ञानमावृतं, तेन हेतुना आत्मस्वरूपविज्ञानाभावाज्जन्तवो मुह्यन्ति । आत्मानात्मतादात्म्याध्यासं प्रतिपद्यानात्मगतं कर्तृत्वादिकमात्मन्यारोप्य आत्मा कर्तेति मोहं प्रपद्यन्ते । वस्तुतस्त्वकर्ताऽविक्रिय एवात्मेश्वरः । सृष्ट्यादिव्यापारस्तु प्रकृत्या एव । दर्शनश्रवणादिव्यापारस्तु जगत एव । जगतः प्रकृतेश्चेयं प्रवृत्तिस्सर्वापीश्वरकटाक्षलब्धैवेत्यनवद्यम् ॥१०॥

अवजानन्तीति । नित्यमविनाशिनं भूतग्रामस्तु निराशीति भावः । शुद्धं निर्मलं बुद्धं ज्ञातारम् । मूढाः मम भूतमहेश्वरं परं भावमजानन्तस्सन्तः मानुषीं तनुमाश्रितं मामवजानन्ति । आकाशकल्पमाकाशतुल्यं तद्वन्निर्लेपमित्यर्थः । आकाश एव किं न स्यादत आह—आकाशादपीति । आकाशमभिव्याप्य वर्तमानमित्यर्थः । सर्वभूतानामीश्वर आत्मा परमपुरुषः परमार्थसत्यः श्रीनारायण एवायं

वासुदेव , न तु मनुष्यमात्र इत्येव रूप मत्तत्त्वमविद्वासो मूढा मां मनुष्यं मत्वा तिरस्कुर्वन्तीति पर्यव-सन्नोऽर्थ । मनुष्योऽयं गोपोऽयं यादवोऽयमित्येवमवज्ञा कुर्वन्तीति यावत् ।

अत्र मानुषीं तनुमित्युपलक्षणं- तेन क्रिमिकीटपक्षिपश्वादिषु सर्वेषु देहेषु सन्तमात्मानमीश्वर श्रीकृष्णं पर ब्रह्माविदित्वा जीव मत्वा तत्रापि क्रिम्यादिरूप मत्वा क्रिम्यादिदेहानामात्मनश्च तादात्म्या-ध्यासेन क्रिमिरयमात्मा कीटोयमात्मा- इत्यादिविषया स्वात्मानमेव तिरस्कुर्वन्ति आत्मानात्मविवेक शून्या मूढा इति सिद्धम् ।

ततश्च विवेकिभिरात्मानमनात्मभ्यो विविच्य सच्चिदानन्देश्वररूपतया प्रतिपत्तव्यमित्युपदिष्टप्रायम् ।

यत्तु रामानुजः—असक्तं तेषु कर्मस्वित्यत्र तत्र वैषम्ये प्रयोजकत्वरूपसम्बन्धरहितमिति, मयाध्यक्षेणेत्यत्र सत्यसङ्कल्पेन मयाध्यक्षेणेक्षितेति, पश्य मे योगमैश्वरमित्यत्र मम वसुदेवसूनोस्सत्य सङ्कल्पत्वं नैर्घृण्यादिदोषरहितत्वमित्यादिकं योग पश्येति, प्रकृतश्लोके च भूतमहेश्वर मा मनुष्यतन्वा श्रयणमात्रेण ममापारकारुण्यौदार्यसौशील्यवात्सल्यादिनिबन्धनं मनुष्यत्वसमाश्रयणलक्षणमिम पर भाव मजानन्तो मूढास्तिरस्कुर्वन्तीति चोचत् ।

तदेतत्सर्वं मन्दम्— तेषु कर्मस्विति शब्दद्वयात्तत्र वैषम्य इत्यर्थावगमो न सम्भवतीति सर्व विदितम् । नच तेषु कर्मसु यद्वैषम्य तत्रासक्तमित्यर्थ इति वाच्य, वैषम्यपदाध्याहारगौरवात्तस्याप्रमाण-त्वाच्च । सर्वान्तर्यामिण ईश्वरस्य विषमकर्मगतवैषम्यप्रयोजकत्वस्यापि सम्भवात्कथं तत्सम्बन्धराहित्यसिद्धि ?

तथा सत्यसङ्कल्पेनेक्षिता प्रकृतिरित्यप्ययुक्त प्रकृतिं विना ईश्वरस्य सङ्कल्पायोगात् । मायावृत्ति खलु सङ्कल्प - यथा मनोवृत्ति ।

तथा वसुदेवसूनोर्ममेत्यप्ययुक्तं देहस्यैव वसुदेवसूनुत्वादात्मनश्च तद्विलक्षणत्वादीश्वरस्यात्मत्वा त्कृष्णस्य विवेकेन आत्मनि वसुदेवसूनुदेहतादात्म्याभिमानस्यायुक्तत्वात्प्रकृतानुपयोगाच्च ।

तथा मामित्यस्य व्यवहितेन भूतमहेश्वरमित्यनेन सम्बन्धकल्पनमन्याय्यं- परं भावमित्यस्य मनु-ष्यत्वसमाश्रयणलक्षण भावमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्त मनुष्यत्वसमाश्रयणस्य परभावत्वायोगात् । अप्राकृत दिव्यविग्रहसमाश्रयणं हि परो भाव । अन्यथा अस्मदादीनामपि मनुष्यत्वसमाश्रयणस्य परभावत्वापत्ते । नचेश्वरीयमनुष्यत्वसमाश्रयणस्य वात्सल्यादिनिबन्धनत्वात्परभावत्वमिति वाच्यं, अशरीरस्येश्वरस्य वात्सल्यादिनापि मनुष्यत्वाश्रयणायोगात् । मनुष्यत्व हि देहाश्रयम् । ईश्वरस्य मनुष्यदेहाश्रयणमपि न परभाव , किंतु मायिकभाव एव । सच्चिदानन्दरूपत्वमेव हीश्वरस्य परो भाव । अन्यत्सर्वमपरो भाव एव अनुत्कृष्टत्वात् ।

नचेश्वरस्य मायया मनुष्यदेहाश्रयणं परो भाव इति वाच्यं, परमव्योमनिलयेश्वरीयाप्राकृतदेह-स्यापरभावत्वापत्ते । मायया सर्वचराचरदेहजालाश्रयस्येश्वरस्य मनुष्यदेहाश्रयणमात्र कथ वा परो भावो भवितुमर्हति ? मानुषीं तनुमाश्रितमिति कण्ठोक्तस्य मनुष्यतन्वाश्रयणस्य पर भावमिति शब्दाभ्यां गूढं पुनर्वचनस्य व्यर्थत्वात्क्लिष्टत्वाच्च पूर्वोक्तार्थपरामर्शकस्य तदिदमाद्यन्यतमशब्दस्याभावाच्च मूले इति ॥११॥

ततश्च तस्य ममावज्ञाभावनेन हताः ते वराकाः। कथम्?—

मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः।
राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः॥१२॥

मोघेति। मोघाः वृथा आशा आशिषः येषां ते मोघाशाः, तथा मोघकर्माणः यानि चाग्निहोत्रादीनि तैरनुष्ठीयमानानि कर्माणि तानि च, तेषां भगवत्परिभवात्, स्वात्मभूतस्य अवज्ञानात्, मोघान्येव निष्फलानि कर्माणि भवन्तीति मोघकर्माणः। तथा मोघज्ञानाः मोघं निष्फलं ज्ञानं येषां ते मोघज्ञानाः, ज्ञानमपि तेषां निष्फलमेव स्यात्। विचेतसः विगतविवेकाश्च ते भवन्तीत्यभिप्रायः। किंच ते भवन्ति राक्षसीं रक्षसां प्रकृतिं स्वभावं आसुरीं असुराणां च प्रकृतिं मोहिनीं मोहकरीं देहात्मवादिनीं श्रिता आश्रिताः। 'छिन्धि, भिन्धि, पिब, खाद, परस्वमपहर' इत्येवं वदनशीलाः क्रूरकर्माणो भवन्तीत्यर्थः। 'असुर्या नाम ते लोका' इति श्रुतेः॥१२॥

ये पुनः श्रद्दधाना भगवद्भक्तिलक्षणे मोक्षमार्गे प्रवृत्तास्ते—

महात्मानस्तु मां पार्थ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः।
भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम्॥१३॥

महात्मान इति महात्मानोऽक्षुद्रचित्ता मामीश्वरं पार्थ! दैवीं देवानां प्रकृतिं शमदमदयाश्रद्धादिलक्षणां आश्रितास्सन्तो भजन्ति सेवन्तेऽनन्यमनसोऽनन्यचित्ताः, ज्ञात्वा भूतादिं भूतानां वियदादीनां प्राणिनां चादिं कारणमव्ययम्॥१३॥

मोघाशा इति। अवज्ञाभावनं तिरस्कारकरणम्। वराका नीचाः। भगवदनुग्रहाभावे जन्तूनामाशीःप्राप्तिरेव तावन्न भवेत्, कथंचित्तत्प्राप्तावपि वैयर्थ्यमेव तासां स्यादित्याह—मोघाशा इति। भगवत्परिभवादिति पदं स्वयमेव व्याख्याति—स्वात्मभूतस्य चावज्ञानादिति। भगवतः स्वात्मभूतस्येश्वरस्य परिभवादवज्ञानादिति। ज्ञानं शास्त्रार्थपाण्डित्यम्। न त्वात्मानात्मविवेकः। विचेतस इति विवेकाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्। राजसतामसभेदेन राक्षसासुरप्रकृत्योर्भेदः। यद्वा एकैव प्रकृती राक्षसानसुरांश्चाश्रित्य वर्तत इति तदर्थमुभयग्रहणम्। प्रकृतिमेव दर्शयति—छिन्धीत्यादिना। छिन्धि-भिन्धि प्राणिनश्छेदय भेदय पिब मदिरामिति रक्तमिति वा शेषः। खाद भक्षय मांसमिति शेषः। परस्वं परकीयं धनम्। वदनं भाषणं शीलं स्वभावः येषां ते वदनशीलाः। क्रूराणि लोकद्रोहकारीणि कर्माणि येषां ते क्रूरकर्माणः। एतेन राक्षसासुरप्रकृतिसम्मूढानामेव जन्तूनां भगवत्परिभव इति सिद्धम्। भगवदवज्ञाकराः प्राणिनः। मोघाशाः मोघकर्माणः मोघज्ञाना विचेतसश्च भवन्ति राक्षसीमासुरीं च प्रकृतिं श्रिता भवन्त्येवेत्यन्वयः॥१२॥

महात्मान इति। हे पार्थ! महात्मानस्तु दैवीं प्रकृतिमाश्रितास्सन्तोऽनन्यमनसो भूत्वा भूतादिमव्ययं मां ज्ञात्वा भजन्ति। मामीश्वरं स्वात्मभूतमिति भावः। 'आत्मन आकाशस्सम्भूत'

कथम् ?—

सततं कीर्तयन्तो मां यतन्तश्च दृढव्रताः ।
नमस्यन्तश्च मां भक्त्या नित्ययुक्ता उपासते ॥१४॥

सततमिति । सततं सर्वदा भगवन्तं ब्रह्मस्वरूपं मां कीर्तयन्तः, यतन्तश्च इन्द्रियोपसंहारशमदमदयाहिंसादिलक्षणैर्धर्मैः प्रयतन्तश्च, दृढव्रता दृढं स्थिरमचाल्यं व्रतं येषां ते दृढव्रता नमस्यन्तश्च मां हृदयेशयमात्मानं भक्त्या नित्ययुक्तास्सन्त उपासते सेवन्ते ॥१४॥

केन केन प्रकारेण उपासत इत्युच्यते—

ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥१५॥

ज्ञानेति । ज्ञानयज्ञेन ज्ञानमेव भगवद्विषयं यज्ञः तेन ज्ञानयज्ञेन, यजन्तः पूजयन्तो मामीश्वरं चाप्यन्ये अन्यामुपासनां परित्यज्योपासते । तच्च ज्ञानं- 'एकत्वेनैकमेव परं ब्रह्म' इति परमार्थदर्शनेन यजन्त उपासते; केचिच्च पृथक्त्वेन- आदित्यचन्द्रादिभेदेन स एव भगवान् विष्णुरवस्थित इत्युपासते, केचित्- 'बहुधा अवस्थितः स एव भगवान् सर्वतोमुखः विश्वतोमुख'मिति तं विश्वरूपं सर्वतोमुखं बहुधा बहुप्रकारेणोपासते ॥१५॥

इत्यादिश्रुतिभ्य आत्मनो भूतादित्वम् । न व्येति विक्रियत इत्यव्ययः, तम् । आत्मैवेश्वरो भूतादिरव्ययश्चेति ज्ञात्वा स्वात्मानं महात्मानो भजन्तीत्यर्थः ॥१३॥

सततमिति, नमस्यन्त इति । नमस्कुर्वन्तः । नन्वादित्यचन्द्रादिरूपस्येश्वरस्य नमस्कार्यत्वमस्तु नाम, कथं पुनरात्मन इति चेदुच्यते—परोक्षमीश्वरं यथा द्वैतिनो नमस्कुर्वन्ति तद्वदद्वैतिन आत्मानमिति । भक्त्या नित्ययुक्तास्सर्वदा सहिताः सदा भक्तियुक्ता इत्यर्थः । यद्वा नित्ययुक्ता अनवरतसमाहिताः । भक्तिः प्रीतिः । आत्मन उपासनं नाम- आत्मस्वरूपानुसन्धानमेवेति बोध्यम् ॥१४॥

ज्ञानेति । अन्ये मोघाशेति श्लोकोक्तेभ्य इतरे । महात्मान इत्यर्थः । मां ज्ञानयज्ञेन यजन्तस्सन्त उपासतेऽपि च अपिचेत्यस्य एवेत्यर्थः । तत्र केचिदेकत्वेन मामुपासते, परे पृथक्त्वेन मामुपासते, इतरे विश्वतोमुखं मामुपासते । एवं महात्मानो मां बहुधोपासते- इत्यन्वयः । ईश्वरं चापीत्यनेनान्योपासनायाः प्राप्तत्वादाह—अन्यामुपासनां परित्यज्येति । ईश्वरमेवेत्यर्थः । नत्वीश्वरमन्यं चेति । अन्योपासना चेह यक्षरक्ष पिशाचाद्युपासनेति बोध्यम् । क्षुद्रकामार्थं हि ते तैरुपास्यन्ते क्षुद्रैः । तथेश्वरविषयं ज्ञानं बहुविधमिति शेषः । एवं ज्ञानस्य बहुविधत्वाद्ज्ञानयज्ञेन यजनं च बहुविधमिति भावः ।

तत्र एकमेव परं ब्रह्मेति परमार्थदर्शनलक्षणः प्रधानः कश्चिद्ज्ञानयज्ञः । तत्रोत्तमानां ज्ञानिनामधिकारः, एकमेव ब्रह्म चन्द्रादित्यादिदेवतारूपेण पृथक्त्वेन स्थितमिति यद्ज्ञानं तल्लक्षणोऽन्यो ज्ञान-

यज्ञः । तत्र मध्यमानामधिकारः । एकमेव ब्रह्म विश्वरूपेण स्थितमिति यद्ज्ञानं तल्लक्षणोऽपरो ज्ञानयज्ञः । तत्र मन्दानामधिकारः । विश्वरूपध्यानस्य मन्दाधिकारिविषयत्वात् ।

यत्तु रामानुजः—महात्मानस्ते भूतादिमव्ययं वाङ्मनसागोचरनामकर्मस्वरूपं परमकारुणिकतया साधुपरित्राणाय मनुष्यत्वेनावतीर्णं मां ज्ञात्वेति, आत्मानं महात्मव्यवसायिनो मामुपासत इति, बहुधा पृथक्त्वेन विश्वतोमुखं जगदाकारेण विश्वप्रकारमवस्थितं मामेकत्वेनोपासत इति च, तदसर्वं मन्दम्—महात्मानः कृष्णावतारमुपासत इत्युक्तौ रामावतारोपासकानां क्षुद्रात्मत्वं स्यात् । यदि महात्मानो रामकृष्णादिमनुष्यावतारमुपासत इत्युच्यते तर्हि मत्स्याद्यवतारोपासकानां क्षुद्रात्मत्वं स्यात् । अथ यदि महात्मानोऽवतारमुपासत इत्युच्यते तर्हि पर--व्यूह--विभव--अन्तर्यामि--अर्चात्मकतया पञ्चधावस्थितस्येश्वरस्य विभवोपासका एव महात्मानः, अन्ये तु पराद्युपासकाः क्षुद्रा इत्येवोक्तं स्यात् । परो नित्यविभूतिर्नारायणः, व्यूहः वासुदेवसङ्कर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः, विभवा रामकृष्णाद्यवताराः, अन्तर्यामी हृद्देशस्थ ईश्वरः, अर्चा वेङ्कटेश्वरश्रीरङ्गभद्राद्रिरामप्रभृतय इति विवेकः ।

ननु महात्मानः कृष्णावतारमेवोपासत इति नास्माभिरुच्यते, किं तर्हि महात्मान एव कृष्णावतारमुपासत इति चेन्मैवम्—क्षुद्राणामपि कृष्णोपास्तिदर्शनात् । न च महतामेव कृष्णे ईश्वरबुद्धिरिति वाच्यं, क्षुद्राणामपि तद्दर्शनात् ।

ननु ये कृष्णमवजानन्ति त एव क्षुद्राः, येषां कृष्णे ईश्वरत्वबुद्धिः ते महान्त एवेति चेन्नैतदपि युज्यते—श्रीरामनरसिंहगणपतिकुमारशङ्करपार्वत्यादीन् येऽवजानन्ति ते न क्षुद्राः, येषां तेषु नेश्वरत्वबुद्धिस्ते महान्त इत्यस्यापत्तेः । न चेष्टापत्तिः- पाषण्डिनस्तत्त्वेष्टापत्तावपि वैदिकानामस्माकं तस्यानिष्टत्वात् । शिवविष्णुगणपतिकुमारादीनां सर्वेषामीश्वरावतारत्वाविशेषात् ।

तस्मादवतारिणमीश्वरं विहायावतारस्य कृष्णस्य भजनवर्णनमिहायुक्तमेव । न चावतार एवेह प्रकृत इति वाच्यं, सर्वभूतानीत्यादिना ईश्वरस्यैव प्रकृतत्वात् ।

मां भूतादिमव्ययं ज्ञात्वेत्यस्य वाङ्मनसेत्याद्यर्थवर्णनं सुतरामयुक्तं, तच्छब्दाभ्यां तदर्थानागमात् । न च लक्षणया तदर्थागम इति वाच्यं, अभिधेयपरित्यागे कारणाभावात् ।

किं च यो मनुष्यत्वेनावतीर्णस्तस्य देह एव नेश्वर इति मनुष्यदेहे ईश्वरबुद्धिशालिनस्ते न महात्मानः, किं तु क्षुद्रात्मान एव । क्षुद्राणामेव बौद्धादीनां देहात्मबुद्धिदर्शनात् ।

न च यः कृष्णदेहमहमित्यभिमन्यते तस्मिन्नीश्वरबुद्धिर्महतामिति वाच्यं, देहात्मभ्रमवतस्सर्वेश्वरत्वायोगात् । अनीश्वरे तस्मिन्नीश्वरबुद्धिमतां महत्त्वायोगाच्च । नापि महतां कृष्णदेहे ईश्वरदेहबुद्धिरिति वाच्यं, सर्वेष्वपि देहेष्वीश्वरस्यान्तर्यामित्वेन सर्वदेहानामीश्वरदेहत्वात् । न च कृष्णदेहे ईश्वरावतारबुद्धिर्महतामिति वाच्यं, ईश्वरस्य चिद्रूपस्य देहत्वेनावतारायोगात् । न च कृष्णदेहावच्छिन्नचैतन्ये महतामीश्वरांशत्वेनेश्वरावतारबुद्धिरिति वाच्यं, ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तनिखिलचराचरदेहावच्छिन्न-

यदि बहुभिः प्रकारैरुपासते, कथं त्वामेवोपासत इत्यत आह—

अहं क्रतुरहं यज्ञः स्वधाहमहमौषधम् ।
मन्त्रोऽहमहमेवाज्यमहमग्निरहं हुतम् ॥१६॥

अहमिति । अहं क्रतुः श्रौतकर्मभेदोऽहमेव, अहं यज्ञः स्मार्तः । किं च स्वधाऽन्नमहं

चैतन्यस्य- 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इतीश्वरांशत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न च कृष्ण-देहान्तरचैतन्ये महतामीश्वरबुद्धिरिति वाच्यं, सर्वदेहान्तरचैतन्यस्यापीश्वरत्वात् ।

तस्माच्चिन्मयस्येश्वरस्य न मनुष्यत्वेनावतार , नापि कृष्णशरीरावच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्येश्वरत्वम् । न च कृष्णशरीरस्य मायामयत्वात्तदवच्छिन्न चैतन्यं सर्वेश्वर इति वाच्यं, सर्वस्यापि मायामयत्वात् । अवच्छेदकाना भेदेऽपि चैतन्यस्यैकत्वात्परिपूर्णत्वाच्च ।

तस्मात्सर्वत्रावस्थितं परिपूर्णं चिन्मयमीश्वरमात्मानं मा ज्ञात्वेत्येवार्थस्समीचीनः । तथा सत्येव मूलावव्ययपदार्थानुगुण्यलाभात् ।

तथा आत्मानं दासमित्यप्ययुक्त—आत्मन एवेश्वरत्वेन सर्वशेषित्वात्कथमात्मनोऽन्यशेषत्व-सम्भव इति ।

तथा पृथक्त्वेनावस्थितस्य विश्वतोमुखस्यैकत्वेनोपासनमित्यप्ययुक्तं-- तादृशोपासनस्य भ्रान्ति-रूपत्वात् ।

न च घटशरावादिपृथक्त्वेनावस्थिताया मृद एकत्वेन मृत्त्वेनोपासनवदिदं न भ्रान्तिरूपमिति वाच्यं, अविकारस्येश्वरस्य मृद इव परिणामायोगात् । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्येश्वरस्य स्थूलजगदाकारपरिणामोऽस्तीति वाच्य, तत्रापि विशेषणांशस्यैव सूक्ष्मस्य स्थौल्यप्राप्तिरूपपरिणामो न तु विशेष्यांशस्येश्वरस्येति कृत्वा ईश्वरस्य स्थूलजगदाकारपरिणामाभावात् । न च स्थूलजगच्छरीरकत्वमीश्वरस्य पृथक्त्वमिति वाच्यं, शरीराणां पृथक्त्वेऽपीश्वरस्य शरीरिण पृथक्त्वायोगात् । अन्यथा सूक्ष्मशरीराणामपि पृथक्त्वेन तद्विशिष्टेश्वरस्यापि पृथक्त्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्ति - एकत्वेनेश्वरस्योपासनासम्भवात् ।

तस्मात् स्थूलजगदाकारेण सूक्ष्मजगदाकारेण वा बहुधा पृथक्त्वेन परिणामः प्रकृत्या एव नेश्वरस्येति नेश्वरः पृथक्त्वेन स्थित ।

अस्मन्मते तु माययेश्वरस्य विश्वरूपत्वं घटते- मायायां सर्वसम्भवात् । न च सर्वेष्वपि शरीरेषु एक एवेश्वर पृथक्त्वेन स्थित इति वाच्यं, एकस्य पृथक्त्वस्थितेर्भ्रान्तिरूपत्वाद्घटपृथक्त्वस्याकाशाभेदकत्ववच्छरीरपृथक्त्वस्येश्वराभेदकत्वात् । अत एव हीश्वरस्यात्मन एकत्वमेको देव इत्यादिश्रुतिसिद्धम् ।

यदि तु सर्वशरीरावस्थितमीश्वरमेकत्वेनोपासन इत्युच्यते तत्सम्मतमेव- मूलात्तु नैतादृशार्थलाभ । न च पृथक्त्वेनेत्यस्य सर्वशरीरावस्थितत्वेनेति लाक्षणिकार्थ इति वाच्यं, लाक्षणिकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । न हि मुख्यार्थस्य बाध , येन लक्षणाश्रयणम् ॥१५॥

अहमिति । ननु तव परब्रह्मत्वादेकत्वेनोपासकानां त्वदुपासकत्वमस्तुनाम, कथं पुनरादित्य-चन्द्रादिदेवतान्तरोपासकानां विश्वरूपोपासकानां च त्वदुपासकत्वमित्याक्षेपसङ्गतिं पूर्वोत्तरश्लोकयोर्दर्शि-

पितृभ्यो यद्दीयते । अहमौषधं सर्वप्राणिभिर्यद्दधते तदौषधशब्दशब्दितं व्रीहियवादिसाधारणम् । अथ वा स्वधेति सर्वप्राणिसाधारणमन्नं, औषधमिति व्याध्युपशमनार्थे भेषजम् । मन्त्रोऽहं, येन पितृभ्यो देवताभ्यश्च हविर्दीयते । अहमेवाज्यं, हविश्च । अहमग्निः, यस्मिन् हूयते हविः सोऽग्निरहम् । अहं हुतं हवनकर्म च ॥१६॥

किंच—

पिताऽहमस्य जगतो माता धाता पितामहः ।
वेद्यं पवित्रमोङ्कार ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

पितेति । पिता जनयिताऽहमस्य जगतः, माता जनयित्री, धाता कर्मफलस्य प्राणिभ्यो विधाता, पितामहः पितुः पिता, वेद्यं वेदितव्यं, पवित्रं पावनमोङ्कारः, ऋक्साम यजुरेव च ॥१७॥

यति—यदिति । सर्वस्यापि जगतो मयि कल्पितत्वात्कल्पितस्याधिष्ठानानतिरेकात्सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति श्रुतेश्च सर्वमप्यहमेव । *यत्त्वादित्यादिदेवताशरीरावच्छिन्नं चैतन्यं तस्य मद्रूपत्वादादित्यादयोऽप्यहमेव ।* ततश्चेश्वरबुद्ध्याऽऽदित्याद्युपासने विश्वोपासने वेश्वरोपासनमेव कृतं भवतीति भावस्समाधानस्य । अहं क्रतुर्भवामीति शेषः । एवमुत्तरत्रापि । ओषध्यः फलपाकान्ता व्रीह्यादयः तासामिदमौषधमन्नं हुतं हवनाख्यं कर्म क्रिया ॥१६॥

पितेति । "मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह"मिति, अहं बीजप्रदः, पितेति च वचनाज्जगतः पितृत्वमीश्वरस्य । जगन्मातुः प्रकृत्या ईश्वरेऽध्यस्तत्वादीश्वरस्य प्रकृतिरूपत्वेन जगन्मातृत्वम् । पितामहो हिरण्यगर्भस्तस्यापीश्वरे कल्पितत्वादीश्वरस्य पितामहत्वम् । यद्वा पितैव हिरण्यगर्भः, पितामहस्त्वीश्वर इति । *अथ वा पुत्रं प्रति पिता यथा निमित्तकारणं,* माता तूपादानकारणं तद्वज्जगत्प्रतीश्वरस्य निमित्तत्वादुपादानत्वाच्च पितृत्वं मातृत्वं च । (मातुरुदरात्पुत्रोत्पत्तिदर्शनात् 'जनिकर्तुः प्रकृति'रिति मातुरुपादानत्वं, तत्र पितुर्निमित्तत्वान्निमित्तकारणत्वमिति विवेकः ।) यद्येवमीश्वरो जगतः पिता तर्हि, कः पुनरीश्वरस्य पितेत्यत आह—पितामह इति । ईश्वरस्य पितेश्वर एव न त्वन्यः कश्चिदस्ति अजत्वात्तस्येति भावः ।

रामानुजस्तु—जगति तत्र तत्र देवदत्तादीन् पुत्रान् प्रति पितृत्वेन ये विष्णुमित्रादयस्सन्ति मातृत्वेन च याः कलावत्यादयः पितामहत्वेन च ये यज्ञदत्तादयः धातृत्वेन च ये उपपतयश्शम्भुदत्तादयः ते सर्वेऽपीश्वर एव ईश्वरशरीरत्वात्तेषामीश्वरस्य च तदन्तर्यामित्वादित्याह, तन्मन्दम्—जगतः पितेति कृत्स्नजगतोऽपत्यस्थानीयत्वेन तत्प्रति विष्णुमित्रादीनां पितृत्वासम्भवात्, सत्यां मूलकर्तुरिदं विवक्षायां पिताऽहमत्र जगतीत्येव ब्रूयान्न तु पिताऽहमस्य जगत इति ।

वेद्यं ज्ञेयं वस्त्वहमेव, पवित्रं पावनं वस्त्वहमेव । यद्वा वेद्यं यत्पवित्रं तद्वस्त्वहमेव, ओङ्कारोऽहमेव, ऋक्सामयजुरात्मको वेदोऽहमेव । ऋगहमेव, सामाहमेव, यजुरहमेवेति प्रत्येकान्वयो वा ॥१७॥

किंच—

गतिर्भर्ता प्रभुस्साक्षी निवासश्शरणं सुहृत् ।
प्रभवः प्रलयस्स्थानं निधानं बीजमव्ययम् ॥१८॥

गतिरिति । गतिः कर्मफलं, भर्ता पोष्टा, प्रभुः स्वामी, साक्षी प्राणिनां कृताकृतस्य, निवासः यस्मिन्प्राणिनो निवसन्ति शरणमार्तानां प्रपन्नानामार्तिहरः । सुहृत् प्रत्युपकारानपेक्षस्सन्नुपकारी, प्रभव उत्पत्तिर्जगतः, प्रलयः प्रलीयतेऽस्मिन्निति, तथा स्थानं तिष्ठत्यस्मिन्निति निधानं निक्षेपः कालान्तरोपभोग्यं प्राणिनां बीजं, प्ररोहकारणं प्ररोहधर्मिणां, अव्ययं यावत्संसारभावित्वादव्ययं, न ह्यबीजं किंचित्प्ररोहति, नित्यं च प्ररोहदर्शनाद्बीजसन्ततिः न व्येतीति गम्यते ॥१८॥

किंच—

तपाम्यहमहं वर्षं निगृह्णाम्युत्सृजामि च ।
अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ॥१९॥

तपामीति । तपाम्यहमादित्यो भूत्वा, अहं वर्षं कैश्चिद्रश्मिभिरुत्सृजामि चतुरो मासान् । उत्सृज्य पुनर्निगृह्णामि कैश्चिद्रश्मिभिरष्टभिर्मासैः पुनरुत्सृजामि प्रावृषि । अमृतं

गतिरिति । अत्र जगत इति पूर्वश्लोकस्थस्य पदस्यानुवृत्तिः । जगतो गतिरहं जगतो भर्ताहमित्याद्यूह्यम् । साक्षी साक्षाद्द्रष्टा । कृतं सत्कर्म, अकृतं दुष्कर्म । यद्वा कृतं विहितमकृतमविहितम् । कृतं चाकृतं च कृताकृते तयोस्समाहारः कृताकृतं तस्य । कृताकृतयोरित्यर्थः । निवासो निलयः । निवसन्त्यस्मिन्निति निवासः । प्रभवत्यस्मादिति प्रभव उपादानम् । प्रभवस्थानप्रलयशब्दैः सृष्टिस्थितिलयहेतुत्वमुच्यते । अव्ययं यावत्संसारमविनाशीत्यर्थः । अबीजं बीजरहितं किञ्चित्सस्यादि न हि प्ररोहति । प्ररोहदर्शनादिति । संसाररूपाङ्कुरस्येति भावः । बीजसन्ततिः पुण्यपापादिलक्षणकर्मसन्ततिरिति भावः । न व्येति व्ययं नैति ।

अत्रापि जगति या यास्स्वर्गादिगतयः धारयितारश्शासितारः साक्षिणो वेश्मानि शरण्यपुरुषाः हितैषिणः । प्रभवप्रलयस्थानं घटादेः कार्यस्योत्पत्तिप्रलययोर्यत् स्थानं मृदादि तत् निधानमुत्पाद्यमुपसंहार्यं च घटादि । अव्ययानि कारणानि च तत्सर्वमहमेवेति रामानुजः—इदं च भाष्यं पूर्वोक्तदोषादेवोपेक्ष्यम् ॥१८॥

तपामीति । अहं तपामि, अहं वर्षं निगृह्णामि; अहं वर्षमुत्सृजामि च । केन रूपेण तपसीत्यत आह—आदित्यो भूत्वेति । वर्षोत्सर्जननिग्रहणेऽप्यादित्यरूपेणैवेत्यभिप्रेत्याह—कैश्चिद्रश्मिभिरिति । 'याभिरादित्यस्तपति रश्मिभि'रित्यादिश्रुतेरिति भावः । सूर्यरश्मीनामेव कार्त्स्न्येन पर्जन्यरूपत्वाद्वर्षोत्सर्जनं रश्मीनाम् । चतुरो मासानिति । आषाढादिमासचतुष्कमित्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अष्टभिर्मासैरिति । अष्टमासानित्यर्थः । पुनरिति । अनेन वर्षोत्सर्जननिग्रहणयो

चैव देवानां, मृत्युश्च मर्त्यानां सदसद्यस्य यत्सम्बन्धितया विद्यमानं तत्सत्, तद्विपरीतमसदे-वाहमर्जुन! । न पुनरत्यन्तमेवासद्भगवान्, स्वयं कार्यकारणे वा सदसती ये पूर्वोक्तैर्विश्वृत्ति-प्रकारैरेकत्वपृथक्त्वादिविज्ञानैर्यज्ञैर्मां पूजयन्त उपासते ज्ञानविदः, ते यथाविज्ञानं मामेव प्राप्नुवन्ति ॥१९॥

ये पुनरज्ञाः कामकामाः—

त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते ।
ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान् ॥२०॥

त्रैविद्या इति । त्रैविद्याः ऋग्यजुस्सामविदः मां वस्वादिदेवरूपिणं सोमपाः सोमं पिबन्तीति सोमपाः, तेनैव सोमपानेन पूतपापाः शुद्धकिल्बिषाः, यज्ञैरग्निष्टोमादिभिरिष्ट्वा पूजयित्वा, स्वर्गतिं स्वर्गमनं स्वरेव गतिः स्वर्गतिः तां प्रार्थयन्ते । ते च पुण्यं पुण्यफल-मासाद्य सम्प्राप्य सुरेन्द्रलोकं शतक्रतोः स्थानमश्नन्ति भुंजते दिव्यान् दिवि भवानप्राकृतान् देवभोगान् देवानां भोगा देवभोगास्तान् ॥२०॥

भवाद्दानादित्वं द्योत्यते बीजांकुरवत् । अमृतं मृत्यभावस्तस्य देवधर्मत्वादाह—देवानामिति । यद्वा मरणाभावहेतुम्सुधाऽमृतम् । मृत्युर्मरणं मरणहेतुर्देवनाविशेषो वा । मृत्युदेवता हि प्रसिद्धा । यस्य पुत्रादेदेः यत्सम्बन्धितया विद्यमानं पित्रादिरूपं वस्तु तदहमेव । तद्विपरीतमिति सम्बन्धितया अविद्य-मानमित्यर्थः । असम्बन्धितया विद्यमानमिति यावत् । विद्यमानं वस्तु सत् । अविद्यमानं तु असत् । इत्युक्तौ शशशृङ्गादेरपि भगवद्रूपत्वं स्यात् । तच्चानिष्टं सद्रूपस्य भगवतश्शशशृङ्गादिरूपत्वासम्भवादि-त्याह—न पुनरिति । यद्वा सत् व्यक्तत्वात् स्फुटं कार्यम् । असदव्यक्तत्वादस्फुटं कारणमित्याह—कार्येति ।

यत्तु रामानुजः—सद्वर्तमानमसदतीतमनागतं चेति, तन्मन्दम्—येन केनापि रूपेण सर्वस्य सर्वदापि वर्तमानत्वेनातीतानागतयोरपि वर्तमानत्वात् ॥१९॥

त्रैविद्या इति । तिस्रो विद्या अधीयते विदन्ति वा त्रैविद्याः । शुद्धं निरस्तं किल्बिषं येषां ते शुद्धपापा निष्पापा इत्यर्थः । स्वरित्यव्ययं स्वर्गे वर्तते । तस्य गतिस्स्वर्गतिः स्वर्गं प्रति गमनमि-त्येकोऽर्थः । अर्थान्तरमाह—स्वरेव गतिरिति । गम्यत इति गतिः प्राप्यस्थानम् । त्रैविद्यास्सोमपाः पूतपापा मां यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते याचन्ते । ते पुण्यं सुरेन्द्रलोकमासाद्य दिवि दिव्यान् देव-भोगानश्नन्ति । सुरेन्द्रलोकस्य साक्षात्पुण्यत्वाभावादाह—पुण्यफलमिति । पुण्यशब्दोऽत्र लक्षणया पुण्यफलपरः । पुण्यं ज्योतिष्टोमादिजन्यमदृष्टाख्यं सत्कर्म । इदमेवापूर्वमित्युच्यते । जीवनिष्ठं चेदम् । ज्योतिष्टोमादिलक्षणः कर्मविशेषो धर्माख्यो वा पुण्यम् । शतक्रतोरिन्द्रस्य स्थानं स्वर्गं यदर्चिरादिमार्ग-पर्वभूतम् । दिव्यानिति पदं व्याख्याति—दिवि भवानिति । भवार्थे यत्प्रत्ययः । दिवि स्वर्गे । अप्राकृतानिति । अभौमानित्यर्थः । ननु प्रकृत्यजन्यानिति सर्वस्यापि जगतः प्राकृतत्वात् । भोगा इति । भुज्यन्त इति भोगाः; ये भोगास्सुधारम्भादयो देवैर्भुज्यन्ते तानेवैते भुञ्जत इत्यर्थः ॥२०॥

ते तं भुंक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति ।
एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्ते ॥२१॥

ते इति । ते तं भुंक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं विस्तीर्णं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकमिमं लोकं विशन्त्याविशन्ति । एवं यथोक्तेन प्रकारेण । त्रयीधर्मं केवलं वैदिकं कर्माऽनुप्रपन्ना गतागतं गतं चागतं च गतागतं गमनागमनं, कामकामाः कामान् कामयन्त इति कामकामा लभन्ते गतागतमेव, न तु स्वातन्त्र्यं क्वचिल्लभन्त इत्यर्थः ॥२१॥

ये पुनर्निष्कामास्सम्यग्दर्शिनः—

अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम् ॥२२॥

अनन्या इति । अनन्या अपृथग्भूताः परं देवं नारायणं मामात्मत्वेन गतास्सन्त-

---

त इति । ते स्वर्गं गताः पुरुषाः स्वर्गलोकं भुंक्त्वा तल्लोकस्थान् भोगाननुभूयेत्यर्थः । पुण्ये स्वर्लोकभोगप्रदमारब्धकर्मविशेषे क्षीणे भोगवशान्नष्टे सति मर्त्यलोकं विशन्ति- मुद्गरमुसलप्रहारादिभिरिन्द्रचोदितैराजानिकैर्देवैर्निहतास्सन्तो देवदेहं विहाय पुनर्मनुष्यदेहं प्रपद्यन्त इत्यर्थः । त्रयीधर्ममनुप्रपन्नाः कामकामा एवं गतागतं लभन्ते । त्रयी वेदत्रयं तत्प्रतिपादितो धर्मः ज्योतिष्टोमादिकर्मरूपः, तं त्रयीधर्ममेवानुप्रपन्ना नतु निवृत्तिधर्मम् । शमदमादियुक्तसन्न्यासमित्याह—केवलमिति । वैदिकं वेदोक्तं कर्म- प्रवृत्तिमार्गमिति भाव. । अनुप्रपन्नाऽनुसृत्य प्राप्ताः प्रवृत्तिमार्गनिरतान् पूर्वान्मरीच्यादीननुसृत्य स्वयमपि तत्र प्रवृत्ता इत्यर्थ. । पूर्वपूर्वजन्मकृतकर्मवासनामनुसृत्य तत्रैव प्रवृत्ता इति वा । गतं गमनं स्वर्गप्रतीति भाव । आगतमागमनं मर्त्यलोकंप्रतीति भाव. । गतागतयोस्समाहारो गतागतं गतागत इत्यर्थ. । जन्ममरणलक्षणस्संसारस्तेषामवर्जनीय इति भाव. । एवकारार्थमाह—न त्विति । क्वचिदपि लोके स्वातन्त्र्यं स्वतन्त्रेणावस्थानं नैव लभन्ते । अहो ! कामकामानां कर्मिणां दुरवस्थेति भावः ॥२१॥

नन्वन्येषामपि भक्तानां योगक्षेमं वहत्येव भगवान् । सत्यं वहत्येव; किं त्वयं विशेषः—अन्ये ये भक्तास्ते आत्मार्थं स्वयमपि योगक्षेममीहन्ते; अनन्यदर्शिनस्तु नात्मार्थं योगक्षेममीहन्ते; न हि ते जीविते मरणे वा आत्मनो गर्धिं कुर्वन्ति; केवलमेव भगवच्छरणास्ते; अतो भगवानेव तेषां योगक्षेमं वहतीति—

अनन्या इति । मत्तोऽन्यो न भवन्तीत्यनन्या मदभिन्ना इत्यर्थः । कथमभेदो जीवेश्वरयोरत्यन्तविलक्षणयोरत आह—**आत्मत्वेनेति ।** यदेव जीवस्य स्वरूपभूतं चैतन्यं तदेवेश्वर इति जीव-

श्चिन्तयन्तो मां ये जनाः सन्न्यासिनः पर्युपासते, तेषां परमार्थदर्शिनां नित्याभियुक्तानां सतताभियोगिनां योगक्षेमं योगोऽप्राप्तस्य प्रापणं, क्षेमस्तद्रक्षणं, तदुभयं वहामि प्रापयाम्यहं 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्', 'स च मे प्रियः' यस्मात्तस्मात्ते ममात्मभूताः प्रियाश्चेति ॥२२॥

स्यात्मैवेश्वरः । स्वात्मा हि स्वस्मादपृथग्भूतः- स्वस्यैवात्मत्वात् । तथा चेश्वरस्य जीवात्मत्वाज्जीवेश्वरयोरपृथग्भाव इति भावः ।

गताः प्राप्ताः । नारायण ईश्वरोऽहमेवेति प्रत्ययं प्रतिपन्ना इत्यर्थः । सन्न्यासिन इति । त्यक्तसर्वकर्माण इत्यर्थः । कर्मिणामात्मस्वरूपचिन्तनानधिकारात्तेषां तदसम्भवाच्चेति भावः । पर्युपासते परितस्सर्वतस्सर्वावस्थास्वित्यर्थः । उपासते भजन्ते; आत्मारामा भवन्तीत्यर्थः । अभियोग आत्मनि चित्तसमाधानम् । तद्रक्षणं प्राप्तस्य परिरक्षणम् । यदणिमाद्यैश्वर्यं ज्ञानिभिर्ज्ञानान्न प्राप्तं तदीश्वरस्स्वयमेव ज्ञानिनः प्रापयति; यत्तु ज्ञानं तैः प्राप्तं तच्च परिरक्षति विस्मरणाद्यजननद्वारेति भावः ।

कुत ईश्वरो ज्ञानिनां योगक्षेमं वहतीत्यत आह—ज्ञानी त्विति । ज्ञानिनामीश्वरात्मत्वेनेश्वरस्य प्रियत्वादित्यर्थः । आत्मनः प्रियत्वं च प्रसिद्धम् । न च जीवस्यैवेश्वर आत्मेति कथमीश्वरस्य जीव आत्मा स्यादिति वाच्यं, एकमेव चैतन्यं जीवस्येश्वरस्य च स्वरूपमितीश्वरस्याप्यात्मा जीव एव । आत्मा हि स्वरूपम् । तस्माच्चैतन्यरूपा ज्ञानिन ईश्वरस्यात्मभूता एव । चैतन्यरूप ईश्वरश्च ज्ञानिनामात्मभूत एव । अत एव 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तमत्रैव । आत्मा हि प्रिय इति । न चाऽज्ञा अपि चैतन्यरूपत्वात्प्रिया एवेश्वरस्येति वाच्यं, अज्ञानां देहादेरेवात्मत्वेनाभिमतत्वेन तस्याचैतन्यरूपत्वान्नेश्वरप्रियत्वमिति ।

नन्वीश्वरो ज्ञानिनामेव योगक्षेमं वहतीति कथमुच्यते ? भक्तानामपि तं वहत्येवेत्याक्षिपति—नन्विति । अन्येषामिति ज्ञानिभिन्नानामित्यर्थः । आत्मार्थे स्वार्थम् । ईहन्ते वाञ्छन्ति । गर्धिं कांक्षाम् । 'गृधु अभिकांक्षाया'मिति धातुः । भावार्थे क्तिन् । हिशब्दः 'नाभिनन्देत मरणं नाभिनन्देत जीवितम् । कालमेव प्रतीक्षेत निर्देशं भृतको यथा' इति नारदपरिव्राजकोपनिषत्प्रसिद्धिं दर्शयति । भगवान् शरणमाश्रयो येषां ते भगवच्छरणाः । आत्मैकनिरता इत्यर्थः । न तु भक्तवद्योगक्षेमादिनिरता इति भावः । ज्ञानिभिरकांक्षितमपि योगक्षेमं भगवान् स्वयमेव वहति; भक्तैस्तु कांक्षितमेव वहति भगवानित्ययं विशेष इति फलितार्थः ।

तथा च भक्ता भगवता स्वयोगक्षेमं वाहयन्ति, न तु भगवान् स्वयमेव भक्तानां योगक्षेमं वहति । ज्ञानिनस्तु न भगवता तं वाहयन्ति, किं तु भगवानेव ज्ञानिनां तं वहतीति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः—मद्भाकानां मत्प्राप्तिरूपं योगमपुनरावृत्तिलक्षणं क्षेमं च वहामीति, तन्मन्दम्—ईश्वरस्य परिपूर्णचैतन्यरूपस्यात्मनः नित्याप्तत्वेनाप्राप्तत्वाभावात् । ईश्वरं प्राप्तानां पुनरावृत्तिशङ्काया एवाभावेनापुनरावृत्तिं वहामीति वचनस्य व्यर्थत्वेनायुक्तत्वात् ॥२२॥

नन्वन्या अपि देवताः त्वमेव चेत्, तद्भक्ताश्च त्वामेव भजन्ते, सत्यमेवम्—

येऽप्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥२३॥

य इति । येऽप्यन्यदेवताभक्ता अन्यासु देवतासु भक्ता अन्यदेवताभक्तास्सन्तः यजन्ते पूजयन्ति श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विता अनुगताः, तेऽपि मामेव कौन्तेय! यजन्त्यविधिपूर्वकं, अविधिरज्ञानं तत्पूर्वकं यजन्त इत्यर्थः ॥२३॥

कस्माच्चेऽविधिपूर्वकं यजन्त इत्युच्यते: यस्मात्—

अहं हि सर्वयज्ञानां भोक्ता च प्रभुरेव च ।
न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेनातश्च्यवन्ति ते ॥२४॥

अहमिति । अहं हि सर्वयज्ञानां श्रौतानां स्मार्तानां च सर्वेषां यज्ञानां देवतात्वेन भोक्ता च प्रभुरेव च । मत्स्वामिको हि यज्ञः- 'अधियज्ञोऽहमेवात्र' इति ह्युक्तम् । तथा न तु मामभिजानन्ति तत्त्वेन यथावत् । अतश्चाविधिपूर्वकमिष्ट्वा यागफलाच्च्यवन्ति प्रच्यवन्ते ते ॥२४॥

येऽप्यन्यदेवताभक्तास्तत्त्वेनाविधिपूर्वकं यजन्ते, तेषामपि यागफलमवश्यम्भावि । कथम् ?—

यान्ति देवव्रता देवान् पितॄन् यान्ति पितृव्रताः ।
भूतानि यान्ति भूतेज्या यान्ति मद्याजिनोऽपि माम् ॥२५॥

यान्तीति । यान्ति गच्छन्ति देवव्रता देवेषु व्रत नियमो भक्तिश्च येषां ते देवव्रता

य इति । नन्वादित्यादीना त्वद्रूपत्वस्योक्तत्वादादित्यादिचिन्तकानामपि योगक्षेमं त्वयैव वहनीयमादित्यादिभक्तानामपि त्वद्भक्तत्वाविशेषादित्याक्षिपति—नन्विति । येऽप्यन्यदेवताभक्ताश्श्रद्धयान्वितास्सन्तोऽन्यदेवता यजन्ते तेऽपि मामेव यजन्ते ममैवान्यदेवतारूपत्वात् । किं त्वविधिपूर्वकं यजन्ते । नहि तेषामादित्यादिभक्तानामादित्यादिदेवता ईश्वरात्मिका इति ज्ञानमस्तीति भाव ॥२३॥

अहमिति, देवतात्वेनेति । इन्द्रादिदेवतारूपत्वेनेत्यर्थः । यज्ञेषु हविर्भागभोक्तारो ये इन्द्रादित्यशङ्करादयो देवास्ते सर्वे मयीश्वरे स्वात्मनि कल्पिता इति मदात्मका एव । इन्द्रादिदेवताशरीरावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वादिन्द्रादीनामीश्वरात्मकत्वमिति वा । अहं स्वामी प्रभुर्यस्य स मत्स्वामिक । मम विष्णोरधियज्ञत्वाद्यज्ञस्याहं प्रभुरित्याह—अधियज्ञ इति, यथावदिति । एक एवेश्वर इन्द्रादिसर्वदेवतात्मकस्सर्वयज्ञात्मकस्सर्वयज्ञप्रभुरित्यादिरूपेणेत्यर्थ । च्यवन्ति भ्रश्यन्ति । कस्मादपादानादित्यत आह—यागफलादिति । ज्ञानादिलक्षणादिति भाव । न तु स्वर्गादिलक्षणात्- तस्य तेषामवश्यम्भावित्वस्य वक्ष्यमाणत्वात् । ये तु ज्ञानिनस्सर्वात्मकमीश्वरं ज्ञात्वा यत्किञ्चिदपि फलमनभिसन्धाय केवलं यज्ञादिकर्म कुर्वन्ति ते ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षं लभन्ते, न स्वज्ञा इति भाव ॥२४॥

यान्तीति । देवान् यान्ति देवलोकं गच्छन्तीत्यर्थ । एवमुत्तरत्रापि । वैष्णवा विष्णोरीश्वर-

देवान् यान्ति । पितॄनग्निष्वात्तादीन्यान्ति पितृव्रताः श्राद्धादिक्रियापराः पितृभक्ताः । भूतानि विनायकमातृगणचतुर्भगिन्यादीनि यान्ति भूतेज्या भूतानां पूजकाः । यान्ति मद्याजिनो मद्यजनशीला वैष्णवा मामेव यान्ति, एवं समानेऽप्यायासे मामेव भजन्तेऽज्ञानात्, तेन तेऽल्पफलभाजो भवन्तीत्यर्थः ॥२५॥

न केवलं मद्भक्तानामनावृत्तिलक्षणमनन्तफलं, सुखाराधनश्चाहम् । कथम् ?—

पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ।
तदहं भक्त्युपहृतमश्नामि प्रयतात्मनः ॥२६॥

पत्रमिति । पत्रं पुष्पं फलं तोयमुदकं यो मे मह्यं भक्त्या प्रयच्छति, तदहं पत्रादि भक्त्योपहृतं भक्तिपूर्वकं प्रापितं भक्त्युपहृतमश्नामि गृह्णामि, प्रयतात्मनः शुद्धबुद्धेः ॥२६॥

यत एवमतः—

यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् ।
यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणम् ॥२७॥

यदिति । यत्करोषि स्वतः प्राप्तं यदश्नासि यच्च जुहोषि हवनं निर्वर्तयसि श्रौतं स्मार्तं वा, यद्ददासि प्रयच्छसि ब्राह्मणादिभ्यो हिरण्यान्नाज्यादि, यत्तपस्यसि तपः चरसि

स्यात्मनो भक्ताः । मां यान्ति; ईश्वरसायुज्यं लभन्त इत्यर्थः । ते देवादिभक्ता अल्पफलं क्षुद्रफलं स्वर्गादिकं- नश्वरत्वात्तस्य । अनेन विष्णुभक्तानां विष्णुसायुज्यरूपमहाफलप्राप्तिरिति द्योतितम् ।

यत्तु रामानुजः—देवव्रता देवान् यजामह इति सङ्कल्पशालिनः देवान् यान्त्यातीदि, तन्मन्दम्—सङ्कल्पमात्रेण क्रियाकरणं विना फलसिद्ध्ययोगात् । अन्यथा 'अहं काशीं गमिष्या'मीति सङ्कल्पवशादेव काशीगमनं विनापि गङ्गास्नानविश्वेश्वरदर्शनादिजन्यफलसिद्धिप्रसङ्गात् ॥२५॥

पत्रमिति । न केवलमित्यस्यानन्तफलमित्यनेन सम्बद्धः, किंतु मदाराधने सुखमनायासोऽप्यस्तीत्याह—सुखाराधन इति । सुखेनाराधनं यस्य स सुखाराधनः; सुखेनाराध्य इत्यर्थः । कथं तव सुखाराधनत्वमित्याक्षिपति—कथमिति । यो मे भक्त्या पत्रं पुष्पं फलं तोयं प्रयच्छति प्रयतात्मनो भक्त्युपहृतं तदहमश्नामि-- शुद्धबुद्धेस्सम्बन्धीति शेषः । मे मह्यं हृदयेशयात्मने सर्वव्यापिने परमात्मन इति वा । आदित्यमण्डलस्थाय पुरुषायेति वा । ईश्वराय पत्राद्युपहरणं च मानसिकमिति बोध्यम् ।

ननु अभोक्तुरीश्वरस्य कथं पत्राद्यशनमिति चेदत एव गृह्णामीति व्याख्यातमश्नामीतिपदं भाष्यकारैः । ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वेन सर्वसंस्रष्टत्वात्सर्वं तेन स्वीकृतमेवेति भावः ।

काल्यादिदेवताराधने तु रक्तमांसादिवस्तुसम्पादनप्रयासः, ईश्वराराधने तु पत्रपुष्पादीनां सर्वसुलभत्वान्न तत्सम्पादनप्रयास इति सुखाराधन ईश्वर इति श्लोकस्यान्वयः ॥२६॥

यदिति । यत एवं भक्तकर्तृकपत्राद्युपहरणेनापीश्वरस्तुष्टस्तस्मै भक्ताय महाफलं प्रददे तस्मादित्यर्थः । यद्युद्धादिकं गमनादिकं वा कर्म करोषि स्वतो यदृच्छया प्राप्तं यदन्नं व्रीह्यादिकमश्नासि यदाज्यादिकं जुहोषि अग्नौ प्रक्षिपसि । इदमेवाह—श्रौतं स्मार्तं वा हवनं निर्वर्तयसीति । श्रुति-

कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पणं मत्समर्पणम् ॥२७॥

एवं कुर्वतस्तव यद्भवति तच्छृणु—

शुभाशुभफलैरेवं मोक्ष्यसे कर्मबन्धनैः ।
सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि ॥२८॥

शुभेति। शुभाशुभफलैः शुभाशुभे इष्टानिष्टे फले येषां तानि कर्माणि शुभाशुभफलानि तैः शुभाशुभफलैः कर्मबन्धनैः कर्माण्येव बन्धनानि कर्मबन्धनानि तैः कर्मबन्धनैः, एवं मदर्पणं कुर्वन् मोक्ष्यसे। सोऽयं सन्न्यासयोगोनाम सन्न्यासश्चासौ मत्समर्पणतया कर्मत्वाद्योगश्चासाविति तेन सन्न्यासयोगेन युक्त आत्मान्तःकरणं यस्य तव स त्वं सन्न्यासयोगयुक्तात्मामन्, विमुक्तो कर्मबन्धनैः जीवन्नेव पतिते चास्मिन् शरीरे मामुपैष्यस्यागमिष्यसि॥

रागद्वेषवान् तर्हि भगवान्, यतो भक्तानतुगृह्णाति, नेतरानिति, तन्न—

समोऽहं सर्वभूतेषु न मे द्वेष्योऽस्ति न प्रियः ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाऽप्यहम् ॥२९॥

सम इति। समः तुल्योऽहं सर्वभूतेषु। न मे द्वेष्योस्ति न प्रियः। अग्निवदहं-दूरस्थानां यथाग्निः शीतं नापनयति, समीपमुपसर्पतामपनयति; तथाहं भक्तानतुगृह्णामि,

---

स्मृतिसिद्धां होमक्रियां निष्पादयसीत्यर्थः। मदर्पणमिति। ईश्वरार्पणमस्त्विति मनश्शुद्धिपूर्वकं मह्यं समर्पयेत्यर्थः। एवं सति फलसङ्गत्यागो भवतीति भावः ॥२७॥

तमेव भावं स्फुटयति—शुभाशुभेति, एवं कुर्वत इति। सर्वमपीश्वरार्पणं कुर्वत इत्यर्थः। फलसङ्गे सति कर्माणि शुभाशुभफलैर्बध्नन्ति पुरुषं, तत्त्यागे तु नास्त्यस्य कर्मबन्धः। तत्त्यागश्च तस्येश्वरार्पणाद्भवतीति सर्वमीश्वरायार्पयितव्यमिति भावः। मोक्ष्यसि त्यक्ष्यसे निर्मुक्तकर्मबन्धनो भविष्यसि मुक्तो भविष्यसीति यावत्। सोऽयं पूर्वोक्त ईश्वरार्पणबुद्ध्या कर्मकरणात्मकः सन्न्यासयोगः। ईश्वरार्पणतया फलसङ्गत्यागात्सन्न्यासः। सन्न्यासशब्दस्य त्यागार्थकत्वात्। कर्मानुष्ठानरूपत्वाद्योग इत्याह—कर्मत्वादिति। जीवन्नेव बन्धनैः कर्मभिर्विमुक्तस्सन् जीवन्मुक्तिं प्राप्तस्सन्नित्यर्थः। सति कर्मसु कर्तृत्वाभिमाने फलसङ्गे च तत्सिद्ध्यसिद्धिभ्यां हर्षशोकादिविकारस्स्यात्, तदभावे तु विकाराभावाज्जीवन्मुक्तिरिति भावः। निर्विकारतयावस्थानस्यैव जीवन्मुक्तिरूपत्वात्। पतिते मृते सति— मामुपैष्यसि मत्सायुज्यं प्राप्स्यसि; ब्रह्मैव भविष्यसीत्यर्थः ॥२८॥

सम इति, रागद्वेषवानिति। भक्तेषु रागः, अभक्तेषु द्वेषः। तावस्य स्त इति रागद्वेषवान्। प्राकृतराजादिवदिति भावः। तन्न भगवतो रागद्वेषवत्त्वं न। सम इति। सर्वभूतेष्वात्मन एकरूपत्वेन; सर्वघटेष्वाकाशस्येव स्थितत्वादिति भावः। एवं सर्वत्रैकरूपत्वादविक्रियत्वाच्चात्मनो न कश्चिद्द्वेष्यः, न कश्चित्प्रियश्चास्ति। प्रीतिद्वेषयोर्निर्धर्मके आत्मन्ययोगादिति भावः। अस्य सर्वसमत्वे दृष्टान्तमाह—अग्निवदिति। दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति।

नेतरान् । ये भजन्ति तु मामेश्वरं भक्त्या मयि ते- स्वभावत एव, न मम रागनिमित्तं-- वर्तन्ते । तेषु चाप्यहं स्वभावत एव वर्ते, नेतरेषु । नैतावता तेषु द्वेषो मम ॥२९॥

अग्नेश्शीतापनयनं स्वभावः, स चाग्निः स्वसमीप प्राप्तानां सर्वेषामप्यविशेषेणैव शीतमपनयति; स्वसमीपमगतानां तु न; नैतावताग्ने रागद्वेषरूपः पक्षपातः; किं त्वग्निसमीपाप्राप्तिः पुरुषस्यैवापराधः । यदि समीपं प्राप्तानां मध्ये केषांचिच्छीतमपनीय केषांचिन्नापनयेत्तर्हि स दोषः स्यादग्नेः । न त्वेत-दस्ति । तस्मादग्निर्यथा सर्वसमः तथा परमेश्वरोऽपि स्वमाश्रितानुनुगृह्णाति, नेतरानिति कृत्वा भगव-दनाश्रयणं पुरुषस्यैव दोषः, न तु भगवत इति ।

ननु अग्नेः परिच्छिन्नत्वाद्दूरस्थानामग्निसेवा न स्यादात्मनस्तु सर्वव्यापिनः कथं कैश्चिदसे-व्यत्वमिति चेन्नैष **दोषः**—सेवाया ज्ञानपूर्वकत्वात्सर्वव्यापिनमप्यात्मानं ये न विदन्ति त आत्मना नित्यसङ्गा अप्यात्मानं नैव सेवन्ते; यथा स्वगृहस्थमपि निधिं ये न विदन्ति ते तं न भजन्त एव । यथा वा स्वकण्ठगतमपि चामीकरं ये विस्मृतवन्तस्ते तं न भजन्त एव- तद्वदिति ।

भक्तानामीश्वरे वर्तनमीश्वरस्य भक्तेषु वर्तनं च अग्नेरौष्ण्यवत्स्वभाव एवेत्याह—**ये भज-न्तीति** । स्वभावत एवेत्येवकारार्थमाह—**न मम रागनिमित्तमिति** । भक्तानां मयि वर्तने मम भक्तेषु वर्तने वा मम भक्तानां वा रागो न निमित्तं, किंतु स्वभाव एवेत्यर्थः ।

तथाऽभक्तानां मय्यवर्तने ममाभक्तेष्ववर्तने मम भक्तानां वा द्वेषो न निमित्तं, किंतु स्वभाव एवेत्याह—**नैतावतेति** । भक्तानामीश्वरे वर्तनं नाम ईश्वरपरायणत्वं; तस्य च भक्तेषु वर्तनं भक्त-परायणत्वमिति बोध्यम् ।

न च ज्ञानिनां स्वात्मपरायणत्वेन भवितव्यत्वात्कथमीश्वरपरायणत्वमीश्वरस्य वा आत्मारामस्य कथं भक्तपरायणत्वमिति वाच्यं, ज्ञानिनामात्मन एवेश्वरत्वादीश्वरस्य च भक्तानामेवात्मत्वात् । भक्तोऽत्र ज्ञानी प्रकरणादात्मभक्तेश्च ज्ञानसाध्यत्वात् ।

तथा च ज्ञानिनाऽऽत्मत्वेनाभिमतं यच्चैतन्यं तस्येश्वरत्वात् ज्ञानिनि वर्तमान ईश्वर आत्मनि वर्तमान एव । ईश्वरे वर्तमानो ज्ञानी च स्वात्मनि वर्तमान एवेति ज्ञानीश्वरावुभावप्यात्मनि वर्तना-दात्मपरायणावेवेति नात्र जीवेश्वरभेदः प्रसञ्जनीयः । मयीश्वरे स्वात्मभूते ते वर्तन्ते, तेषु च स्वात्म-भूतेषु ज्ञानिष्वहं वर्ते इत्यर्थात् । न च ज्ञानिनामीश्वरात्मत्वे विवदितव्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'-मित्यत्रैवोक्तत्वात् ।

ननु मयि ते तेषु चाहमिति अस्मत्तच्छब्दाभ्यां जीवेश्वरयोर्भेदेन निर्देशाज्जीवानां च बहुत्वेन निर्देशात्कथं जीवानामेकेश्वराभेद इति चेदुच्यते—सप्तम्यन्तयोरस्मत्तच्छब्दयोर्लक्षणया चैतन्यमात्र-वाचित्वात्प्रथमान्तयोरभिधया प्रमातृवाचित्वात्प्रमातॄणां च बहुत्वाज्जीववदीश्वरस्यापि प्रमातृत्वस्याध्यासि-कत्वात्प्रमातुरीश्वरात्सर्वज्ञात्प्रमातारो जीवाः किञ्चिद्ज्ञा भिन्ना एव, बहव एव च । पारमार्थिकं तु जीवानामीश्वरस्य च स्वरूपं चैतन्यमेवेति सिद्धो जीवेश्वराभेदश्चेति ।

शृणु मद्भक्तेर्माहात्म्यम्—

अपि चेत्सुदुराचारो भजते मामनन्यभाक् ।
साधुरेव स मन्तव्यस्सम्यग्व्यवसितो हि सः ॥३०॥

अपि चेदिति । अपिचेद्यपि सुदुराचारः सुष्ठु दुराचारः अतीव कुत्सिताचारोऽपि भजते मामनन्यभगनन्यभक्तिस्सन्, साधुरेव सम्यग्वृत्त एव स मन्तव्यः; सम्यग्यथावत् व्यवसितो हि सः; यस्मात्साधुनिश्चयस्सः ॥३०॥

उत्सृज्य बाह्यां दुराचारतामन्तस्सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्—

क्षिप्रं भवति धर्मात्मा शश्वच्छान्तिं निगच्छति ।
कौन्तेय! प्रतिजानीहि न मे भक्तः प्रणश्यति ॥३१॥

क्षिप्रमिति । क्षिप्रं शीघ्रं भवति धर्मात्मा धर्मचित्त एव । शश्वन्नित्यं शान्तिमुपशमं निगच्छति प्राप्नोति । शृणु परमार्थं वचः; हे कौन्तेय! प्रतिजानीहि निश्चितां प्रतिज्ञां कुरु; न मे मम भक्तो मयि समर्पितान्तरात्मा मद्भक्तः न प्रणश्यतीति ॥३१॥

किंच—

मां हि पार्थ व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः ।
स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेऽपि यान्ति परां गतिम् ॥३२॥

मामिति । मां हि यस्मात् पार्थ! व्यपाश्रित्य मामाश्रयत्वेन गृहीत्वा येऽपि स्युः

यत्तु वेदान्तदेशिकः—अह च ते चान्योन्यं पित्रादिष्विव न्यस्तभरा इति पिण्डितार्थं इति, तत्तुच्छम्—ईश्वरे जीवानां न्यस्तभरत्वेऽपि जीवेष्वीश्वरस्य न्यस्तभरत्वानुपपत्तेः । ईश्वरो हि स्वतन्त्रः सर्वरक्षकश्चेति नाम्येतरकर्तृकरक्षापेक्षा, यथेश्वरः स्वरक्षाभरं जीवे न्यसेत् । जीवस्तु परतन्त्र आत्मानं रक्षितुमक्षमश्चेति स्वरक्षाभरमीश्वरे विन्यसेत् । अत एव हि जीवानामीश्वरशरणागतिर्न तु जीवशरणागतिरीश्वरस्य । अन्यथा ईश्वरस्येश्वरत्वमेव नश्येदिति ॥२९॥

अपि चेदिति । सुदुराचारोऽप्यनन्यभावस्सन्मां भजते चेत् स साधुरेवेति मन्तव्यः, हि स सम्यग्व्यवसितः । सुष्ठु दुष्ट आचारो यस्य स सुदुराचारः । अन्यं न भजत इत्यनन्यभाक् । व्यवसितो निश्चितो निश्चयवानिति यावत्, सम्यक्साधु व्यवसितं निश्चयो यस्य स सम्यग्व्यवसित इत्येकं पदं वा ।

ब्रह्मैवाहमिति यस्य निश्चयज्ञानं तत्सामर्थ्यात्स पुरुषो दुराचारोऽपि साधुरेव- देहाद्यनात्मधर्मत्वादाचारस्य, न तेनात्मज्ञानिनः कापि क्षतिरात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपत्वात्, ज्ञानिनश्चात्मत्वादिति भावः ॥३०॥

क्षिप्रमिति । दुराचारोऽपि सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्साधुरेवेत्युक्तं यत्तत्प्रौढ्योक्तमेव । वस्तुतस्तु सम्यग्व्यवसायसामर्थ्यात्स दुराचारमुत्सृज्य सदाचार एव भवतीत्याह—उत्सृज्येति । धर्मे आत्मा चित्तं यस्य स धर्मात्मा; निगच्छति प्राप्नोति ॥३१॥

मामिति । ये पापयोनयः स्युः ते स्त्रियो वैश्याश्शूद्रा अपि हे पार्थ! मां व्यपाश्रित्य परां गतिं यान्ति । हि यस्मादेवं तस्मादीश्वरभक्तो न प्रणश्यतीति त्वमेव प्रतिजानीहि । शूद्राणां वेदेषु

भवेयुः पापयोनयः पापा योनिर्येषां ते पापयोनयः पापजन्मानः । के ते इति, आह—स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्राः तेऽपि यान्ति गच्छन्ति परां प्रकृष्टां गतिम् ॥३२॥

किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्या भक्ता राजर्षयस्तथा ।
अनित्यमसुखं लोकमिमं प्राप्य भजस्व माम् ॥३३॥

किं पुनरिति । किं पुनर्ब्राह्मणाः पुण्याः पुण्ययोनयो भक्ता राजर्षयः, तथा राजनश्च ते ऋषयश्च राजर्षयः । यत एवमतः । अनित्यं क्षणभंगुरमसुखं च सुखवर्जितमिमं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्य पुरुषार्थसाधनं दुर्लभं मनुष्यत्वं लब्ध्वा भजस्व सेवस्व माम् ॥३३॥

कथम् ?—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानं मत्परायणः ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे राजविद्या-
राजगुह्ययोगो नाम नवमोऽध्यायः ।

मन्मना इति । मन्मना मयि वासुदेवे मनो यस्य तव स त्वं मन्मना भव । तथा

वैदिकेषु कर्मसु चानधिकारत्वात्पापजन्मत्वम् । वैश्यानां द्विजत्वेन तत्राधिकारेऽपि धान्यादिक्रयविक्रय-वृत्त्या पापित्वं तेषाम् । कलौ वैश्यानां शूद्रप्रायत्वादिति वा ॥३२॥

किं पुनरिति । पापयोनय. स्त्रीवैश्यशूद्रा अपि भगवद्भक्ताश्चेत्परां गतिं यान्ति; किंपुन; पुण्ययोनयो *ब्राह्मणा राजर्षयश्च भगवद्भक्ताः परां गतिं यान्तीति वक्तव्यमित्यर्थः* । *अर्थापत्तिरितिरियं* कैमुत्येनार्थसाधनात् ।

यत एवमिति । भगवद्भजनान्मनुष्याणां परमपदप्राप्तिर्यस्माद्भवति तस्मादित्यर्थः । क्षणभंगुरं क्षणादेव भङ्गशीलं नित्यं मृत्योस्सन्निहितत्वादिति भाव । एतेन भगवन्तं श्वो भजिष्यामीत्येवं कालयापना न कर्तव्येति सिद्धम् । असुखमिति । रोगादिभूयिष्ठत्वान्मनुष्यदेहस्येति भाव । एतेन विषयेषु न सक्तव्यमिति सूचितम्- तत्र सुखलेशस्याप्यभावात् । इदंशब्दस्य सन्निहितवाचित्वादाह—मनुष्यलोकमिति । मनुष्यदेहं प्राप्येत्यर्थः । लोक्यते ज्ञायत इति लोको देह इति व्युत्पत्ते. । नच किमनित्येन मानवदेहेनेत्युपेक्षितव्यमित्याह—पुरुषार्थसाधनमिति । न हि पशुपक्ष्यादय पुरुषार्थं मोक्षं साधयितुमर्हन्ति तेषां विवेकाभावादिति भाव । ननु यनत्वयं मनुष्यदेह· पुनर्मनुष्यदेहान्तरप्राप्तौ पुरुषार्थाय यतिष्य इत्यत आह—दुर्लभमिति । अतीतानेकजन्मार्जितसुकृतपरिपाकवशादेतन्मनुष्य-देहलाभ, अस्य नाशे तु पुनरेतादृशदेहप्राप्तिर्दुष्प्रापैवेत्यर्थः । अत एव भागवते प्रह्राद.—'कौमार आचरेत्प्राज्ञो धर्मान् भागवतानिह । दुर्लभं मानुषं जन्म तदप्यध्रुवमर्थद'मित्युक्तवान् । मनुष्यत्वं लब्ध्वा मनुष्यजन्म प्राप्येत्यर्थः । वर्तमान इति शेष । राजर्षित्वमिति च । मामीश्वरमात्मानं भजस्व ॥३३॥

मन्मना इति । मन्मना भव मद्भक्तो भव । मद्याजी भव । मां नमस्कुरु । एवं युक्त्वा

मद्भक्तो भव। मद्याजी मद्यजनशीलो भव। मामेव च नमस्कुरु। मामेवेश्वरमेष्यस्यागमिष्यसि युक्त्वा समाधाय चित्तम्। एवमात्मानं; अहं हि सर्वेषां भूतानामात्मा, परा च गतिः परमयनं तं मामेवम्भूतमेष्यसीत्यतीतेन सम्बन्धः। मत्परायणस्सन्नित्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पादपूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
नवमोऽध्यायः।

मत्परायणस्सन्नात्मानं मामेवैष्यसि। युक्त्वेत्यस्यार्थमाह—**चित्तं समाधायेति**। कुतस्तवात्मत्वम् आह—**अहं हीति**। सर्वभूतात्मत्वान्ममात्मत्वमित्यर्थः। मत्परायण- अहं परमयनं परा गतिर्यस्य स तथोक्तः। इदमेवाह—**अहं परा च गतिरिति**। गतिः प्राप्यः। परायणशब्दगतपरपदार्थमाह- **अनन्तमिति**। अयनविशेषणत्वात्क्लीबत्वम्। परमनन्तमयनं गतिः परायणं, अहमेव परायणं यस्य स मत्परायण। **एवम्भूतमिति**। सर्वभूतानामात्मानं परायणं चेत्यर्थः। **अतीतेनेति**। युक्त्वैष्यसीत्यस्यातीतत्वम्। एष्यसि प्राप्स्यसि।

यद्वा मत्परायण इत्यस्य मामेवैष्यसीत्यतीतेन सम्बन्धः- मत्परायणस्त्वं मामेवैष्यसीति। तदेवाह—**मत्परायणस्सन्नित्यर्थ इति**। एवं युक्त्वाऽऽत्मानं मामेवैष्यसि मत्परायणश्च भविष्यसीति वाक्यद्वयान्वयभ्रमन्युदासायोक्तमतीतेन सम्बन्ध इति।

वाक्यद्वयान्वये तु ईश्वरसायुज्यप्राप्त्यनन्तरमपि मुक्तस्येश्वरपरायणत्वरूपकर्तव्यशेषसम्भव इत्येष दोषः। मुक्तस्य कृतकृत्यत्वप्रसिद्धेः।

नच मामेवैष्यसि युक्त्वैवमात्मानमिति समाप्तस्य वाक्यार्थस्य मत्परायण इति पुनरादानात्समाप्तपुनरादानदोषापत्तिरिति वाच्यं, एवं मत्परायण एव मामेवैष्यसि, नोचेन्नेतीश्वरसायुज्यप्राप्तिं प्रतीश्वरपरायणत्वस्याकाङ्क्षितत्वेन तद्दोषाप्रसक्तेः।

ईश्वरपरायणत्वं नामानवरतमीश्वरस्वरूपानुसन्धानरूपतदेकनिष्ठत्वमिति बोध्यम्। तस्मात्त्वमीश्वरार्पणबुद्ध्या स्वधर्ममिमं संग्रामं निरभिमानस्सन् तावत्कृत्वा पश्चात्सर्वकर्माणि सन्न्यस्य सम्यग्दर्शनं सम्पाद्य स्वात्मस्वरूपानुसन्धानपरो भव। तथा सति तव ब्रह्मभावो भविष्यतीति पर्यवसन्नार्थः ॥३४॥

राजविद्या च तद्राजगुह्यं च राजविद्याराजगुह्यं, तस्य योगोऽत्रेति राजविद्याराजगुह्ययोगः।

इति श्री वेल्लङ्कोण्डोपनामक रामकविकृते श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीता-
भाष्यार्कप्रकाशे नवमोऽध्यायः।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

दशमोऽध्यायः ।

सप्तमेऽध्याये भगवतस्तत्त्वं विभूतयश्च प्रकाशिता नवमे च । अथेदानीं येषु येषु भावेषु चिन्त्यो भगवान् ते ते भावा वक्तव्याः, तत्त्वं च भगवतो वक्तव्यमुक्तमपि दुर्विज्ञेयत्वादित्यतः श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—भूय एव महाबाहो! शृणु मे परमं वचः ।
यत्तेऽहं प्रीयमाणाय वक्ष्यामि हितकाम्यया ॥१॥

भूय इति । भूय एव भूयः पुनः हे महाबाहो! शृणु मे मदीयं परमं प्रकृष्टं निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकं वचः वाक्यं, यत्परमं ते तुभ्यं प्रीयमाणाय मद्वचनात् प्रीयसे त्वमतीवामृतमिव पिबन्, ततो वक्ष्यामि हितकाम्यया हितेच्छया ॥१॥

किमर्थमहं वक्ष्यामीत्यत आह—

न मे विदुः सुरगणाः प्रभवं न महर्षयः ।
अहमादिर्हि देवानां महर्षीणां च सर्वशः ॥२॥

नेति । न मे विदुराजानन्ति सुरगणा ब्रह्मादयः किं ते न विदुर्मम प्रभवं प्रभावं प्रभुशक्त्यतिशयं, अथ वा प्रभवं प्रभवनमुत्पत्तिम् । नापि महर्षयो भृग्वादयो विदुः ।

वृत्तं कीर्तयति—सप्तम इति । सप्तमेऽष्टमे नवमे चाध्याये भगवतस्तत्त्वं प्रकाशितं, विभूतयश्च प्रकाशिताः । भावाः पदार्थाः । ननु तत्त्वस्योक्तत्वात्कुतः पुनर्वचनमत आह—उक्तमपीति । दुःखेन विज्ञातुं शक्यं दुर्विज्ञेयं ज्ञातुमशक्यमित्यर्थः । महान्तौ दीर्घावाजानुलम्बिनौ बाहू यस्य तत्सम्बुद्धिर्महाबाहो । अनेन भगवद्दर्शनसम्भृतत्वात्त्वं भगवद्वाक्यश्रवणार्ह इति सूच्यते । वचसः परमत्वं कथमत आह—निरतिशयवस्तुनः प्रकाशकमिति । निरतिशयं वस्तु ब्रह्म तस्य परमत्वात्प्रकाशकस्य वचसोऽपि परमत्वमिति भावः । प्रतिपाद्यमहिम्नैव वाक्यस्य गौरवादिति तत्त्वम् । प्रीयसे प्रीतिं गच्छसि— प्रीयमाणाय प्रीतिं गच्छते । यथा सुधां पिबन् पुरुषः प्रीयते तथा मद्वचः शृण्वन् त्वं प्रीयसे । अत एवं प्रीयमाणत्वात्तव; हितं संसारनिवर्तनात्मकं; तवेति शेषः । तवैव हिताय मया वक्ष्यते न तु मदर्थं— मम पूर्णकामत्वादिति भावः ॥१॥

नेति । नन्विन्द्रादयो देवाः कश्यपादयो ऋषयो वा मह्यं भगवतः तत्त्वं ब्रूयुरेवेत्यत्राह— किमर्थमहमिति । मे प्रभवं सुरगणा न विदुर्महर्षयश्च न विदुः । अतो न ते तुभ्यं तत्त्वं कर्तुं

कस्मात्ते न विदुरित्युच्यते—अहमादिः कारणं हि यस्माद्देवानां महर्षीणां च, सर्वशः सर्वप्रकारैः ॥२॥

शक्नुयुः। ततश्चाहमेव ते वक्ष्यामि। एतेनेश्वरस्यैकस्यैव सर्वज्ञत्वमन्येषां सर्वेषां किञ्चिद्ज्ञत्वमेवेति सिद्धम्।

नन्वहं सर्वज्ञत्वात्सर्वं वक्ष्यामीति येन प्रतिज्ञातं स किमात्मा? उत प्रमाता? नाद्यः- अविक्रियस्यात्मनो वक्तृत्वादिविकारायोगात्। नान्त्यः- प्रमातुर्जीवत्वेनाऽसर्वज्ञत्वादिति चेत्, मैवम्—यथा जीवस्य वास्तवमाध्यासिकं चेति रूपद्वयमस्ति, तथा ईश्वरस्याप्यस्ति। तत्र जीवेश्वरयोर्वास्तवं रूपं चैतन्यलक्षण आत्मैव। तदेकरूपमेव। आध्यासिकं रूपं तु प्रमातृत्वं, तज्जीवेश्वरयोर्भिन्नमेव। जीवानां च परस्परं भिन्नमेव। तथासति यथा जीवो व्यवहारतः प्रमाता तथा ईश्वरोऽपि प्रमातैव। यथा जीवेषु परस्परं ज्ञानतारतम्यमस्ति तथा जीवेश्वरयोरस्त्येव। तत्र प्रमाता जीवः किञ्चिद्ज्ञः- तदुपाध्यज्ञानस्य परिच्छिन्नत्वात्। प्रमाता ईश्वरस्तु सर्वज्ञः- तदुपाध्यज्ञानस्यापरिच्छिन्नत्वात्। बुद्धिर्जीवोपाधिर्माया त्वीश्वरोपाधिरिति प्रागेवोक्तम्। बुद्धेः परिच्छिन्नत्वं मायाया अपरिच्छिन्नत्वं च शास्त्रादिसिद्धम्। एवंसति यः कृष्णशरीरावच्छिन्नः प्रमाता स मायोपिक ईश्वर इति सिद्धम्। तस्य सर्वज्ञत्वमिन्द्रादिशरीरावच्छिन्ना. प्रमातारस्तु बुद्ध्युपाधिका जीवा इति सिद्धं- तेषां किञ्चिद्ज्ञत्वम्। एवं जीवेश्वरयोः प्रमातृत्वांशे किञ्चिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्वरूपभेदसद्भावेनैक्यायोगादेव तत्त्वमसीत्यादौ लक्षणा चैतन्यमात्रविषया स्वीकृता। नच श्रीकृष्णशरीरे मायावच्छिन्नचैतन्यमस्ति, अस्मदादिशरीरेष्वविद्यावच्छिन्नचैतन्यमस्तीत्यत्र किं नियामकमिति वाच्यं, सर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वादेरेव नियामकत्वात्। ततश्च यावद्व्यवहारं प्रमात्रोर्जीवेश्वरयोः प्रमातॄणां जीवानां वा नैक्यमिति कृष्ण ईश्वर एव, इन्द्रादयस्तु जीवा एवेति स्थितम्। परमार्थतस्तु सर्वः प्रमातृवर्गो जीवगण एव। आत्मैक एवेश्वर इति बोध्यम्। एवं प्रमातुरपीश्वरस्य सर्वज्ञत्वसिद्धेरुचितैव प्रतिज्ञा तस्य।

आदिरिति। यथा पुत्रस्य प्रभवं पिता वेत्ति, पितुः प्रभवं तु न पुत्रः तद्वत्सर्वकारणत्वात्सर्वमीश्वरो वेत्ति, तं तु न सर्वः सर्वस्य तत्कार्यत्वादिति भावः। ईश्वरस्य सर्वादित्वं च 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतिसिद्धम्।

ननु यदीश्वराज्जीवा जायेरन् तर्हि जीवादित्वमीश्वरस्य स्याद्यदेव नास्ति- जीवानामजत्वेनानादित्वात्। उक्तं हि पूर्वमेव- 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणः', 'अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते' इति श्रुतेश्च। भूतोत्पत्तिश्रुतिस्तु भूतशब्दस्य देहाद्यर्थपरत्ववर्णनेन नेयेति चेत्, सत्यम्—इन्द्रादयो हि जीवा देहादिसङ्घातमेवात्मत्वेनाभिमन्यमाना देवोऽहं मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्येवं प्रतियन्ति,. देहे जाते सत्यात्मानं जातं देहे नष्टे सत्यात्मानं नष्टं च मन्यन्त इति तद्दृष्ट्योक्त'महमादिर्हि देवाना'मिति।

देहेन्द्रियादिसङ्घातस्य कार्यत्वेन तत्तादात्म्याध्यासादिन्द्रादिजीवानां कार्यत्वेन सादित्वमीश्वरस्य तु तदभावादनादित्वम्। वस्तुतस्तु जीवोऽपीश्वरवदनादिरेवेति भावः।

किंच—

यो मामजमनादिं च वेत्ति लोकमहेश्वरम् ।
असम्मूढस्स मर्त्येषु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥३॥

य इति । यो मामजमनादिं च, यस्मादहमादिर्देवानां महर्षीणां च, न ममान्यो आदिर्विद्यते, अतोऽहमजोऽनादिश्च, अनादित्वमजत्वे हेतुः, तं मामजमनादिं च यो वेत्ति विजानाति लोकमहेश्वरं लोकानां महान्तमीश्वरं तुरीयमज्ञानतत्कार्यवर्जितमसम्मूढस्सम्मोहवर्जितः स मर्त्येषु मनुष्येषु सर्वपापैः सर्वैः पापैर्मतिपूर्वामतिपूर्वकृतैः प्रमुच्यते प्रमोक्ष्यते ॥३॥

इमे च देवत्वमनुष्यत्वादिजातिविशिष्टदेहा ईश्वरादेव जायन्त इति यतो वेति श्रुत्युपपत्तिः, अहमादिर्हि देवानामिति गीतोपपत्तिश्च ।

किं चायमीश्वरः स्वयं देहरहितस्सन्नेवाकाशादिभूतोत्पादनद्वारा भौतिकान्युत्पादयति सङ्कल्पवशादेव । यद्वा भूतानि भौतिकानि च युगपदेवोत्पादयति । अथ वा हिरण्यगर्भमादावुत्पाद्य तद्द्वारा भूतभौतिकोत्पत्तिं निर्वर्तयति । यद्वा स्वयमपि मायया कंचिद्देहमधिष्ठाय वर्तमानस्सन्नेव तन्नाभीकमलाद्ब्रह्माणमुत्पाद्य तेन सर्वं जगदुत्पादयतीति वा । एवमादयो बहवस्सृष्टिप्रकाराः श्रुतिसूत्रपुराणादिषु दृश्यन्ते ।

सर्वथा चेश्वर एव देवादिजगत्कर्तेत्याह—सर्वप्रकारैरिति । एवं देवा महर्षयश्च कार्यभूतदेवत्वमनुष्यत्वादिविशिष्टदेहादिसङ्घाताभिमानित्वात्सादय एवेति तेषामहमेवादिर्मत्कार्यत्वाद्देहादिसङ्घातानाम् ॥२॥

य इति । ननु देवानां महर्षीणां च त्वमादिर्भवसि, तव पुनः क आदिरत आह—य इति । अहमेव सर्वस्य जगत आदिः, न मम कोऽप्यादिः । अन्यथा तस्याप्यन्य आदिरित्यनवस्थादोषापत्तेः । एवमनादित्वादेवाहमजः जन्मरहितः- उत्पादकाभावेनोत्पत्त्यभावात् । एवमजत्वेनाकार्यत्वादेवानन्याधीनस्थितिकोऽहं, कार्यं हि कारणाधीनस्थितिकम् । ततस्स्वतन्त्रत्वादहं सर्वलोकमहेश्वरो यस्यान्य ईश्वरो नास्ति स महेश्वरः यथा महाराजः । य एवंभूतं मामसंमोह ईश्वरो मत्तोऽन्य इत्याकारकमोहरहितस्सन् वेत्ति स्वात्मत्वेन जानाति मर्त्येषु मध्ये स एव विद्वान् सर्वपापैः प्रमुच्यते । ज्ञानान्तरभावित्वात्पापप्रहाणस्याह—प्रमोक्ष्यत इति । पापपदमुपलक्षणं पुण्यानामपि- तेषामपि बन्धकत्वेन पापत्वात्पापशब्दवाच्यत्वमिति वा । ततश्च संसारान्मोक्ष्यत इत्यर्थः । 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति श्रुतेः ।

---

१ न चात्र भिन्नेश्वरज्ञानादेव पुंसां पापक्षयो भविष्यतीति कथमभिन्नेश्वरज्ञानमवधारितं त्वयेति वाच्यं, ईश्वरतत्त्वज्ञानादेव पापक्षयः, न त्वीश्वरभ्रान्तिज्ञानादिति सिद्धान्तात् । ईश्वरतत्त्वस्य च जीवाभिन्नत्वेन भिन्नेश्वरज्ञानस्य भ्रान्तिज्ञानत्वेन पापनिवर्तनाक्षमत्वात् । प्रत्युत पापस्यैव वर्धकत्वात् । जीवरूपेण वर्तमानस्येश्वरस्य नित्यस्याजस्य जन्ममृत्युप्रमुखविकारसम्पादनस्य दोषावहत्वात् ।

नच कथमीश्वरस्य जीवरूपत्वमिति वाच्यं, 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' 'ईश्वरो जीवक प्रविष्टो भगवा'निति, 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति, 'भगवानेक एवैष सर्व ष्ववस्थितः। अमुष्य दुर्भगत्वं वा क्लेशो वा कर्मभिः कुत' इति- एवमादिश्रुतिस्मृतिपुराणप्रामाण

नच मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य कथं बुद्ध्यवच्छिन्नजीवत्वमिति वाच्यं, यदेव चैतन्यं मायावा तदेव बुद्ध्यवच्छिन्नम्। चैतन्यस्यैकत्वादितीश्वरस्यैव जीवत्वोपपत्तेः। यथा महाकाशस्यैव घटा त्वोपपत्तिः। एवमीश्वरस्यैव जीवत्वा'दजो नित्यश्शाश्वत' इतीश्वरधर्मोणामजत्वनित्यत्वादीनां प्रसञ्जनं प्रावकृतमिहैव ग्रन्थे। न चाजत्वादीनामीश्वरधर्मत्वे विवदितव्यं, 'यो मामजमनादि इतीहैवोक्तत्वात्।

न चेश्वरवज्जीवोऽज्ञो नित्यश्चेत्येतावन्मात्रेण कथं जीवेश्वराभेदः? किञ्चिद्ज्ञत्वसर्वज्ञत्व बहुवैलक्षण्यसत्त्वादिति वाच्यं, किञ्चिद्ज्ञत्वादीनामाध्यासिकधर्मत्वात्। अविक्रिये निर्धर्मके बो आत्मनि किञ्चिद्ज्ञत्वादिविक्रियाऽयोगाज्जीवस्याप्यविक्रियात्मत्वस्य प्रागेवोक्तत्वात्। तस्माज्जीव न्नेश्वरज्ञानमेव यथार्थज्ञानत्वेन पापनिवर्तनक्षमं पुंसामिति स्थितम्।

अत एवोक्तं श्रुत्या-- 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद पशु'रिति, 'योऽन्यथा सन्तमात्मानमन्यथा प्रतिपद्यते। किं तेन न कृतं पापं चोरेणात्मापहारि इति भारतेन च।

तस्माद्भिन्नेश्वरज्ञानिन आत्मानं यथावन्नैव विदन्ति। प्रत्युतान्यथैव विदन्तीति पापका एव ते- नतु निष्पापाः। तथा च पापैः प्रमुच्यत इति लिङ्गाच्च जीवाभिन्नेश्वरज्ञानमेवेह विव मिति ज्ञायते।

ननु इन्द्रादयो जीवास्सादय इति पूर्वश्लोकेनोक्त्वा इहाहमेवानादिरितीश्वरस्याना चोक्त्वा कथं जीवेश्वराभेदः प्रतिपाद्यतेऽनुन्मत्तेन व्यासेनेति चेत्, मैवं वादीः—देहादिसङ्घातव देवादीनां सादित्वं पूर्वमुक्तं, तद्विलक्षणस्यात्मनस्त्वीश्वराभेद इहोच्यत इत्यदोषात्। देहादिसं विलक्षणस्सच्चिदानन्द आत्मैव हीश्वरो नित्योऽजश्च। न ह्यात्मनोऽन्यः कश्चिदीश्वरो नामास्ति।

यत्तु रामानुजः—चेतनान्तरसजातीयो भगवानित्याकारकमोहरहितस्सन् यो मां चि द्विलक्षणतया निखिलहेयप्रत्यनीकानन्तकल्याणगुणनिलयं कर्मकृताचित्संसर्गरूपजन्मरहितत्वेन जीवविलक्षणमादिमदजत्ववतो मुक्तात्मनश्च विलक्षणमजमनादिमीश्वरं जानाति स सर्वपापैः प्रमुच्यत तत्तुच्छम्—चिद्रूपस्येश्वरस्य चिद्विलक्षणत्वायोगात्। 'केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुत्युक्तनिर्गुणस्य निलयत्वायोगात्। जायमानदेहसंसर्गस्यैव जन्मरूपत्वेन कर्मकृताचित्संसर्गो जन्मेति वक्तुमयुक्तत्वा च गौरवत्वात्। ईश्वरस्याप्येतादृशजन्मसद्भावेनाजत्वाभावात्। बद्धजीववैलक्षण्यासिद्धेः। अ मत्त्वाजत्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्र सामानाधिकरण्यायोगेन मुक्तात्मनानादिमदजत्वसिद्धेः। यज्जायते द्ध्यादिमत्, यथा घटः। यत्तु न जायते कथं तस्यादिमत्त्वम्। किंच मुक्तस्येश्वरसायुज्यमाप कथमीश्वराद्भेदः? येन मुक्तवैलक्षण्यमीश्वरस्य स्यात्। न चेश्वरसायुज्ये विवदितव्यं- 'ब्रह्मवि

इतश्चाहं महेश्वरो लोकानाम्—

बुद्धिर्ज्ञानमसम्मोहः क्षमा सत्यं दमश्शमः ।
सुखं दुःखं भवोऽभावो भयं चाभयमेव च ॥४॥

बुद्धिरिति । बुद्धिरन्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यं, तद्वन्तं बुद्धिमानिति हि वदन्ति । ज्ञानमात्मादिपदार्थानामवबोधः । असम्मोहः- प्रत्युत्पन्नेषु बोद्धव्येषु विवेकपूर्विका प्रवृत्तिः । क्षमा आकृष्टस्य ताडितस्य वा अविकृतचित्तता । सत्यं- यथादृष्टस्य यथाश्रुतस्य च आत्मानुभवस्य परबुद्धिसंक्रान्तये तथैवोच्चार्यमाणा वाक् सत्यमित्युच्यते । दमः- बाह्येन्द्रियोपशमः । शमः- अन्तःकरणस्योपशमः । सुखमाह्लादः । दुःखं सन्तापः । भव उद्भवः । अभावस्तद्विपर्ययः, भयं च त्रासः, अभयमेव च तद्विपरीतम् ॥४॥

अहिंसा समता तुष्टिस्तपो दानं यशोऽयशः ।
भवन्ति भावा भूतानां मत्त एव पृथग्विधाः ॥५॥

अहिंसेति । अहिंसा अपीडा प्राणिनाम् । समता समचित्तता । तुष्टिः सन्तोषः पर्याप्तबुद्धिर्लाभेषु । तप इन्द्रियसंयमपूर्वकं शरीरपीडनम् । दानं यथाशक्ति संविभागः ।

भव'तीति श्रुतेः । अपि च 'साक्षी चेता' इति श्रुत्युक्तस्य चेतनस्यैकस्येश्वरस्य, कथं चेतनान्तरविसजातीयत्वम् । नहि चेतनान्तरमस्ति येन तद्विसजातीयत्वं स्यादीश्वरस्य । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुत्या हि चेतनान्तरं निषिध्यते- इति । उक्तमपीदं पुनःपुनरुच्यते मन्दमत्यनुग्रहार्थम् ॥३॥

बुद्धिरिति, इतश्चेति । मम सर्वादित्वेन अनादित्वेन, सुरगणमहर्ष्याद्यविदितप्रभावत्वेन च केवलं न महेश्वरत्वं, किंतु हेत्वन्तरादपीत्यर्थः । बुद्धिर्नान्तःकरणं तस्य द्रव्यत्वेन ज्ञानादिगुणसहपाठायोगादित्यभिप्रेत्याह— अन्तःकरणस्येति । बुद्धिशब्दस्य तत्र प्रयोगे लोकप्रसिद्धिं दर्शयति— तद्वन्तमिति । तच्छब्दस्यान्तःकरणस्य सूक्ष्माद्यर्थावबोधनसामर्थ्यमर्थः । बुद्धिमानिति । अन्यथा सर्वस्याप्यन्तःकरणवत्त्वाविशेषादेकस्मिन् पुरुषे बुद्धिमत्त्वप्रसिद्धिर्न सङ्गच्छेतेति भावः । वदन्ति लोका इति शेषः । बोद्धुं शक्येषु बोद्धव्येषु बोद्धुं योग्येष्विति वा; विज्ञेयेष्वित्यर्थः । प्रत्युत्पन्नेषूत्पन्नेषूत्पन्नेषु सर्वेषु कार्येष्वित्यर्थः । प्रतेर्वीप्सार्थकत्वात् । 'सप्तम्या बहुलम्भाव' इति बहुलग्रहणान्नाम्भावः । देहेन्द्रियादिसर्वपदार्थेष्विति यावत् । विवेकपूर्विका आत्मानात्मविवेकपूर्विकेत्यर्थः । उत्पन्नानीमानि सर्वाण्यपि कार्याणि देहादीन्यनात्मान एवेत्याकारको विवेकः । स पूर्वः प्रथमो यस्यास्सा विवेकपूर्विका विवेकपुरस्सरेत्यर्थः । मतिप्रवृत्तिः बुद्धिप्रवृत्तिः । असम्मोह इत्युच्यते । अनात्मस्वात्मेति मोहाभाव इति यावत् । आत्मानुभवस्य स्वानुभवसिद्धार्थस्येत्यर्थः । बाह्येन्द्रियाणि चक्षुरादीनि । अन्तःकरणमन्तरिन्द्रियं मनः । उपशमो निर्व्यापारता । तद्विपर्यय उत्पत्तिविपर्ययो नाश इति यावत् । तदभावो भयाभावः ॥४॥

अहिंसेति । सन्तोषमेव विवृणोति—पर्याप्तेति । लभ्यन्त इति लाभास्तेषु पर्याप्तबुद्धि-

यशो धर्मनिमित्ता कीर्तिः । अयशस्त्वधर्मनिमित्ताऽकीर्तिः । भवन्ति भावा यथोक्ता बुद्ध्यादयो भूतानां प्राणिनां मत्त एवेश्वरात् पृथग्विधा नानाविधाः स्वकर्मानुरूपेण ॥५॥

किं च—

महर्षयस्सप्त पूर्वे चत्वारो मनवस्तथा ।
मद्भावा मानसा जाता येषां लोक इमाः प्रजाः ॥६॥

महर्षय इति । महर्षयस्सप्त भृग्वादयः पूर्वेऽतीतकालसम्बन्धिनः, चत्वारो मनवः तथा सावर्णा इति प्रसिद्धाः, ते च मद्भावा मद्गतभावना वैष्णवेन सामर्थ्येनोपेताः, मानसा मनसैवोत्पादिता मया जाता उत्पन्नाः, येषां मनूनां महर्षीणां च सृष्टिर्लोके इमाः स्थावरजङ्गमलक्षणाः प्रजाः ॥६॥

एतां विभूतिं योगं च मम यो वेत्ति तत्त्वतः ।
सोऽविकम्पेन योगेन युज्यते नात्र संशयः ॥७॥

एतामिति । एतां यथोक्तां विभूतिं विस्तारं योगं च युक्तिं चात्मनो घटनं, अथ वा योगैश्वर्यसामर्थ्यं सर्वज्ञत्वं योगजं योग उच्यते, मम मदीयं योगं यो वेत्ति तत्त्वतः तत्त्वेन यथावदित्येतत् । सोऽविकम्पेनाप्रचलितेन योगेन सम्यग्दर्शनस्थैर्यलक्षणेन युज्यते सम्बध्यते । नात्र संशयो नाऽस्मिन्नर्थे संशयोऽस्ति ॥७॥

रलम्बुद्धि । तृप्तिरिति यावत् । संयमो नियमनम् । शरीरपीडनमुपवासादिनेति भाव । शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति । संविभागो धनधान्यादेरर्थिभ्यो विभजनम् । अधर्मो निमित्तं यस्यास्साऽधर्मनिमित्ता अकीर्तिर्दुष्कीर्ति । भूतानां पृथग्विधा भावा मत्त एव भवन्ति । नन्वेकस्य क्षमादिसद्गुणसर्जनादन्यस्याकीर्त्यादिदुर्गुणसर्जनाच्चेश्वरस्य वैषम्यदोषप्रसक्तिरत आह—स्वकर्मानुरूपेणेति । स्वेषां भूतानां यानि कर्माणि पुण्यपापादिलक्षणान्यदृष्टानि तदनुरूपेण ॥५॥

महर्षय इति । एवं लोकमहेश्वरत्वे हेत्वन्तरमुक्त्वा स्वप्रभावमेव दर्शयति पुनरित्याह—किंचेति । मद्भावा पूर्वे सप्त महर्षय । तथा चत्वारो मनवो मानसास्सन्तो जाता । मद्भावा मानसाश्च सन्तो जाता इति वा । यद्यपि मनवश्चतुर्दश, तथापि तत्रैकस्मिन् मन्वन्तरे चतुर्णामेव प्रजासृष्टिहेतुत्वादुक्तं चत्वार इति । ब्रह्मसावर्णो रुद्रसावर्णो धर्मसावर्णो दक्षसावर्ण इति तेषां नामानि । मयि भावना येषां ते मद्भावा मच्चित्ता इत्यर्थ । मम विष्णोर्भावस्सामर्थ्यं येषां त इति वा मद्भावा । लोके जगति इमा दृश्यमाना प्रजा भूतानि ॥६॥

एतामिति । विस्तर जगद्रूपमिति भाव । आत्मनो मम घटनं सङ्घटनं पितृपितामहादिरूपेण प्रजानां जगति कल्पनमिति यावत । किं तत्सामर्थ्यमत आह— सर्वज्ञत्वमिति । ननु योगसामर्थ्ये कथं योगशब्दप्रवृत्तिरत आह—योगजमिति । उच्यते लक्षणयेति शेष । कोऽसौ योगोऽत आह—सम्यगिति । सम्यग्दर्शनमहं ब्रह्मेति ज्ञानं तस्य स्थैर्यं दृढता तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तेन तथोक्तेन । • अहं ब्रह्मेत्याकारकदृढज्ञानमेव योग, तेन युज्यते युक्तो भवति ।

कीदृशेनाविकम्पेन योगेन युज्यत इत्युच्यते—

अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तः सर्वं प्रवर्तते ।
इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥८॥

अहमिति । अहं परं ब्रह्म वासुदेवाख्यं सर्वस्य जगतः प्रभव उत्पत्तिः । मत्त एव स्थितिनाशक्रियाफलोपभोगलक्षणं विक्रियारूपं सर्वं जगत् प्रवर्तते, इत्येवं मत्वा भजन्ते सेवन्ते मां बुधा अवगतपरमार्थतत्त्वाः, भावसमन्विता भावो भावना परमार्थतत्त्वाभिनिवेशः तेन समन्विताः संयुक्ता इत्यर्थः ॥८॥

ननु ईश्वरविभूत्यादिज्ञानाद्विदुषः कथमहंब्रह्मेतिज्ञानमिति चेदुच्यते—परब्रह्मण ईश्वरस्यैव स्वात्मत्वादिति ।

अस्मिन्नर्थे ईश्वरतत्त्वज्ञानाद्ब्रह्माहमिति सम्यग्दर्शनस्थैर्यं भवतीत्युक्तार्थे संशयो नास्ति- ईश्वरेण मयैव साक्षादुक्तत्वादिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—विभूतिमैश्वर्यं, योगं कल्याणगुणगणं, योगेन भक्तियोगेनेति, तन्मन्दम्—ईश्वरे तदैश्वर्याद्यनभिज्ञस्यापि भक्तियोगदर्शनात् । तदभिज्ञस्य तस्मिन् भक्तियोगोत्पत्तेर्लोकत एव सिद्धत्वेन वचनस्य व्यर्थत्वाच्च । राजगतैश्वर्यादिगुणाभिज्ञा हि राजानं भजन्ते । योगशब्दस्य कल्याणगुणार्थप्रतिपादनमपि लोकशास्त्रविरुद्धम् ॥७॥

विदुषां सम्यग्दर्शनमेव दर्शयतीत्याह—कीदृशेनेति, अहमिति । अस्मच्छब्दोऽत्र लक्षणया चिन्मात्रपर इत्याह—परं ब्रह्मेति । वासुदेवशब्दो वसन्ति जगन्त्यस्मिन्निति व्युत्पत्त्या परमात्मपरः । वसति जगतीति व्युत्पत्त्या प्रत्यगात्मपरश्च । तथा च प्रत्यगभिन्नः परमात्मा वासुदेव इति वासुदेवाख्यः । प्रभव उपादानमुपचिहेतुरिति यावत् । मत्त एवेति वासुदेवाख्यात्परब्रह्मण एवेत्यर्थः । जगतः स्थितिनाशादयोऽपि मत्त एव भवन्तीत्यर्थः । मामात्मानम् ।

अयमाशयः—ईश्वराज्जगज्जन्मस्थितिलया भवन्तीति श्रूयते, स चेश्वरः सर्वेषु क्षेत्रेषु प्रत्यग्रूपेण वर्तत इति च श्रूयते, ततश्चाहमेवेश्वरः, मत्त एव सर्वं जगज्जायते वर्धते लीयते च, एवमीश्वरमात्मत्वेन मत्वा बुधास्स्वात्मानमेवेश्वरं भजन्त इति । यद्वा परब्रह्मणस्सकाशाज्जगज्जन्मादयो भवन्तीति ज्ञात्वा तमेव परमात्मानं स्वात्मभूतं बुधा भजन्त इति ।

परमार्थतत्त्वाभिनिवेश इति । परमार्थतत्त्वं ब्रह्म तस्मिन्नभिनिवेशोऽहमिति निश्चयः । अहं ब्रह्मेति दृढज्ञानमिति यावत् ।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरः श्रीकृष्णो जगत्सृष्ट्यादिहेतुरिति ज्ञात्वा श्रीकृष्णाख्यं मम बुधा भक्तियुक्ता भजन्त इति, तन्मन्दम्—श्रीकृष्णावतारात्पूर्वोत्तरकालस्थानां कृष्णावतारेऽपि दूरस्थानां श्रीकृष्णभजनाऽसम्भवात्, सन्निहितानामपि विदुषां श्रीकृष्णदेहे ईश्वरबुद्ध्ययोगात्, आत्मनश्च सर्वव्यापित्वादिति ॥८॥

किंच—

मच्चित्ता मद्गतप्राणा बोधयन्तः परस्परम् ।
कथयन्तश्च मां नित्यं तुष्यन्ति च रमन्ति च ॥९॥

मच्चित्ता इति । मच्चित्ता मयि चित्तं येषां ते मच्चित्ताः, मद्गतप्राणा मां गताः प्राप्ताः चक्षुरादयः प्राणा येषां ते मद्गतप्राणाः, मयि उपसंहृतकरणा इत्यर्थः । अथ वा मद्गतप्राणा मद्गतजीवना इत्येतत् । बोधयन्तोऽवगमयन्तः परस्परमन्योन्यं, कथयन्तश्च ज्ञानबलवीर्यादिधर्मैर्विशिष्टं मां, तुष्यन्ति च परितोषमुपयान्ति च, रमन्ति च रतिं च प्राप्नुवन्ति प्रियसङ्गत्येव ॥९॥

ये यथोक्तैः प्रकारैर्भजन्ते मां भक्ताः सन्तः—

तेषां सततयुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम् ।
ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते ॥१०॥

तेषामिति । तेषां सततयुक्तानां नित्याभियुक्तानां निवृत्तसर्वबाह्यैषणानां भजतां सेवमानानाम् । किमर्थित्वादिना कारणेन ? नेत्याह— प्रीतिपूर्वकं प्रीतिः स्नेहः तत्पूर्वकं मां

मच्चित्ता इति । देहगतानां प्राणानां चित्प्रतिबिम्बग्रहणासमर्थानामात्मगतत्वासम्भवादाह— चक्षुरादय इति । प्राणिति चेष्टते देह एभिरिति प्राणा इति व्युत्पत्त्या प्राणशब्दश्चक्षुरादिकरणपर इति भावः । चक्षुरादिविषयव्यापाराविषयत्वादात्मनः कथं तेषामात्मगतत्वमत आह— मय्युपसंहृतेति । आत्मनि चक्षुरादीनामुपसंहारो नाम निर्व्यापारत्वमेवेति बोध्यम् । मद्गतजीवना इति । आत्मस्वरूपानन्दानुभवसुधयैव जीवन्त इत्यर्थः । आत्मस्वरूपानुसन्धानं विना क्षणमपि प्राणधारणामलभमाना इति यावत् । बोधयन्तो ज्ञापयन्तः । किं तदत आह— तत्त्वमिति । आत्मानमिति यावत् । रमन्ति रमन्ते परस्मैपदमार्षम् । दृष्टान्तमाह— प्रियसङ्गत्येवेति । इष्टवस्तुसङ्गमादविद्वांसो यथा रमन्ते तद्वदिति । यद्वा, प्रियस्य सङ्गत्या कामिन्यो यथा रमन्ते तद्वदिति । अनेन श्लोकेन ब्रह्माभ्यास उक्तः- 'तच्चिन्तनं तत्कथनमन्योन्यं तत्प्रबोधनम् । एतदेकपरत्वं च ब्रह्माभ्यासं विदुर्बुधाः' इति तल्लक्षणात् ।

तुष्यन्तीति । कृतकृत्यतोच्यते- अकृतकृत्यस्य कर्तव्यशेषवत्त्वेन तुष्ट्ययोगात् । इयं च कृतकृत्यता गृहस्थस्य दुर्लभा- तस्य कृत्यशेषसद्भावात् । अतस्सन्न्यासिविषयमेवैतत् । तत्रापि परमहंसविषयमेव- अन्येषां सन्न्यासिनां दण्डतर्पणादिकृत्यसद्भावात् । एवं कृतकृत्यत्वादेवैते आत्मारामा भवन्ति- तेषां विषये प्रयोजनाभावात् । विषयसुखस्य क्षुद्रत्वादात्मानन्दस्य शाश्वतत्वाच्चेति ॥९॥

तेषामिति । सततयुक्तानां नित्यमात्मनि चित्तसमाधानशालिनाम् । किमिदमात्मभजनं सोपाधिकमित्याक्षिपति— किमिति । अर्थित्वमर्थादिकाङ्क्षित्वम् । आदिशब्दादार्तिपरिहारादिकं ग्राह्यम् । प्रीतिपूर्वकमिति आत्मनि निरतिशयप्रीतेस्स्वतस्सिद्धत्वानात्मप्रीतिर्बलात्कारेण सम्पाद्यतेति बोध्यम् ।

भजतामित्यर्थः। ददामि प्रयच्छामि बुद्धियोगं बुद्धिः सम्यग्दर्शनं मत्तत्त्वविषयं तेन योगो बुद्धियोगः तं बुद्धियोगं, येन बुद्धियोगेन सम्यग्दर्शनलक्षणेन मां परमेश्वरमात्मभूतमात्मत्वेनोपयान्ति प्रतिपद्यन्ते, के ते? ये मच्चित्तत्वादिप्रकारैर्मां भजन्ते ॥१०॥

किमर्थं, कस्य वा, त्वत्प्राप्तिप्रतिबन्धहेतोर्नाशकं बुद्धियोगं तेषां त्वद्भक्तानां ददासीत्यपेक्षायामाह—

तेषामेवानुकम्पार्थमहमज्ञानजं तमः।
नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता ॥११॥

तेषामिति। तेषामेव कथं नु नाम श्रेयः स्यादित्यनुकम्पार्थं दयाहेतोरहमज्ञानजमविवेकतो जातं मिथ्याप्रत्ययलक्षणं मोहान्धकारं तमो नाशयामि, आत्मभावस्थः—

भजतामिति। प्रमातॄणामिति भावः। ददामीति। अहमात्मेति शेषः। 'मत्तः स्मृतिः ज्ञानमपोहनं' चेति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः। नच निर्विक्रियस्यात्मनः कथं दातृत्वविकार इति वाच्यं, आत्मस्वरूपानुसन्धानवशात्पुंसामात्मैवाहंपरब्रह्मेति सम्यग्दर्शनं जायत इत्यभिप्रायेणात्मज्ञानं ददातीत्युक्तत्वात्। न हि मुख्यमत्र दानं विवक्षितं, येनोक्तदोषः स्यात्। योगस्संयोगः। प्रतिपद्यन्ते निश्चयेन जानन्तीति यावत्। अथ वा प्राप्नुवन्तीत्येव। ब्रह्मैव भवन्तीति यावत्। ज्ञानिनस्सम्यग्दर्शनेन स्वस्मिन् प्रमातृत्वबुद्धिं विहायात्मत्वनिश्चयं प्रतिपद्य ब्रह्मस्वरूपेणैव तिष्ठन्तीति परमार्थः ॥१०॥

तेषामिति। ननु किं बुद्धियोगदानेन? साक्षात्सायुज्यमेव भक्तानां देहीति शङ्कायां बुद्धियोगं विना मत्प्राप्तिप्रतिबन्धस्याज्ञानस्य नाशो न स्यादिति भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञाननाशनार्थं बुद्धियोगदानमावश्यकमित्युत्तरमुच्यते। किंच भक्तानां बुद्धियोगदानेन तव किं वा फलमिति शङ्कायां कृपैव फलमित्युत्तरं चोच्यते श्लोकेनानेनेत्याह—किमर्थमिति। अनुकम्पाया आकारं दर्शयति—कथन्विति। ननु निर्विकारस्यात्मनः कथं भक्तश्रेयोऽभिलाषित्वमिति चेन्नैषदोषः—मायया तदुपपत्तेः।

अयं भावः—यावज्जीवानामस्त्यज्ञानं तावत्परोक्ष एवात्मापीश्वरः। स च मायावच्छिन्न एव। जीवाज्ञानस्यैव मायायाः तदवच्छेदकत्वात्। अस्य च मायावच्छिन्नस्येश्वरस्य मायया कृपालुत्वादिकमुचितमेव। यदा पुनर्ज्ञानेन तदज्ञानं नाशितं तदा त्वपरोक्ष एवेश्वर आत्मा। स चानवच्छिन्न एव। मायाया अभावात्। तस्य तु निर्विकारत्वेन कृपालुत्वादिकमयुक्तमिति यावदज्ञानमात्मनोऽपीश्वरस्य भक्तश्रेयोऽभिलाषित्वमुपपद्यत एवेति।

ननु यो बुद्धियोगेन भक्तानामज्ञानं नाशयत्यनुकम्पार्थं स किं मायावच्छिन्न उतान्तःकरणावच्छिन्नः? नाद्यः- तस्यात्मभावस्थत्वाभावात्। नान्त्यः- तस्य परिच्छिन्नत्वेन सामर्थ्याभावादिति चेत्, मैवम्—मायावच्छिन्नस्सर्वव्यापी य एवेश्वरः तस्यैवान्तःकरणावच्छिन्नत्वेन आत्मभावस्थत्वसम्भवात्। अन्यथा ईश्वरस्य सर्वव्यापित्वस्यैव नाशप्रसङ्गात्। अत एव 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति' इति वक्ष्यते भगवतैव। नचेश्वरस्यान्तःकरणत्वावच्छिन्नत्वे सति परिच्छिन्नत्वेनासर्वज्ञत्वादिकं

आत्मनो भावोऽन्तःकरणाशयः तस्मिन्नेव स्थितः सन् ज्ञानदीपेन विवेकप्रत्ययरूपेण भक्तिप्रसादस्नेहाभिषिक्तेन मद्भावनाभिनिवेशवातेरितेन ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवत्प्रज्ञावर्तिना विरक्तान्तःकरणाधारेण विषयव्यावृत्तचित्तरागद्वेषाकलुषीकृतनिवातापवरकस्थेन नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता ज्ञानदीपेनेत्यर्थः ॥११॥

सम्भवेदिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नस्यापि सिद्धान्तेऽपरिच्छिन्नत्वाभ्युपगमात् । परिच्छिन्नत्वे तु जीवस्य घटवदनित्यत्वादिप्रसङ्गात् । नचान्तःकरणावच्छिन्ने आत्मनीश्वरे सार्वज्ञ्यं नोपलभ्यत इति वाच्यं, उपलभ्यत एव तदीश्वरेण । न त्वज्ञेन त्वया, अज्ञत्वादेव तव । नचान्तःकरणावच्छिन्नादन्य एव मायावच्छिन्नः कश्चिदीश्वरो हृद्देशे तिष्ठतीति वाच्यं, प्रमाणाभावादनुभवाभावात् । ईश्वरस्यैव जीवरूपेण क्षेत्रेष्वनुप्रवेशश्रवणात् । नच 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यं, चिदाभासप्रत्यगात्मपरत्वात्तच्छ्रुतेः, अथ वा बुद्धिचिदात्मपरत्वात् । नच चिदाभास एव जीवः, प्रत्यगात्मा त्वीश्वर इति वाच्यं, सुषुप्तौ चिदाभासलयस्य त्वयैवानुभायमानत्वेन तव प्रत्यगात्मत्वात् । चिदाभासो हि संसारी । न हि सुषुप्तौ स दृश्यते- 'अन्धोऽप्यनन्धो भवति' इत्यादिश्रुतेश्च ।

तस्मात्प्रत्यग्रूपेण हृद्देशस्थित ईश्वर एव यावदज्ञानं परोक्षस्सन् भक्तानां बुद्धियोगं ददाति माययेति सर्वमनवद्यम् ।

अविवेक आत्मानात्मविवेकाभावः । मिथ्याप्रत्ययोऽनात्मनि देहादावहंबुद्धिः । मोह एवान्धकारः तं मोहान्धकारं तमोमोह एव तमोऽन्धकार इति श्लिष्टरूपकमिति भावः । आत्मभाव आत्मनोऽन्तःकरणस्य भाव आशय आत्माकारवृत्तिविशेष इत्यर्थः । यद्वा आत्मनस्स्वस्य भावोऽन्तःकरणाशयः । बुद्धिवृत्तिरित्यर्थः । तस्मिन् स्थितस्सन् प्रतिफलनरूपेणेति भावः । विषयत्वेन रूपेणेति वा । ज्ञानमात्मानात्मविवेकबुद्धिः, तदेव दीपः तेन ज्ञानदीपेन मोहेऽन्धकारत्वरूपणाद्ज्ञाने दीपत्वरूपणम् । एवं ज्ञानदीप इति रूपणादेव तम इत्यत्र श्लिष्टरूपकमुक्तम् । मूले ज्ञानदीप इत्येकदेशविवर्तिरूपकमुक्तं तदेव सावयवरूपकतया निर्दिशति भाष्यकारः—भक्तिस्नेहेत्यादिना ।

भक्तिरात्मप्रीतिरेव स्नेहस्तैलं तेन सिक्तेन । मद्भावनाभिनिवेशो मद्भावनाग्रह एव वातः स्वल्पवायुः तेनेरितेन । अत्यन्ते वाताभावेऽधिकवातसत्त्वे वा दीपस्थित्ययोगादिति भावः । ब्रह्मचर्यादिसाधनसंस्कारवती या प्रज्ञा सैव वर्तिर्यस्य तेन । विरक्तं यदन्तःकरणं तदेवाधारः पात्रं यस्य तेन, विषयेभ्यो व्यावृत्तमत एव रागद्वेषादिभिरकलुषीकृतं चित्तं तदेव निवातापवरकं वातरहितं निकेतनं तत्र तिष्ठतीति तत्स्थं तेन, चित्तान्तःकरणयोरेकात्मकत्वेऽपि व्यापारभेदात्पृथङ्निर्देशः । अन्तःकरणं मनः, चित्तं बुद्धिरिति विवेक इति रूपणम् ।

अथ भास्वतेति विशेषणं व्याकरोति— नित्येति । नित्यं सदा प्रवृत्तं यदेकाग्रं ध्यानं तस्माज्जनितमुदितं यत्सम्यग्दर्शनं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारस्तदेव भाः दीप्तिस्तद्वता नित्यप्रवृत्तैकाग्र्यध्यानजनितसम्यग्दर्शनभास्वता । भा अस्यास्तीति भास्वानिति 'तदस्यास्त्यस्मि'न्निति मतुप् ।

यथोक्तां भगवतो विभूतिं योगं च श्रुत्वाऽर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच— परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
पुरुषं शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुम् ॥१२॥

परमिति । परं ब्रह्म परमात्मा परं धाम परं तेजः पवित्रं पावनं, परमं प्रकृष्टं भवान्। पुरुषं शाश्वतं नित्यं दिव्यं दिवि भवं आदिदेवं सर्वदेवानामादौ भवमादिदेवमजं विभुं विभवनशीलम् ॥१२॥

ईदृशम्—

आहुस्त्वामृषयस्सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा ।
असितो देवलो व्यासस्स्वयं चैव ब्रवीषि मे ॥१३॥

आहुरिति । आहुः कथयन्ति त्वां ऋषयः वसिष्ठादयः, सर्वे देवर्षिर्नारदस्तथा । असितो देवलोऽपि एवमेवाह, व्यासश्च, स्वयं चैव त्वं च ब्रवीषि मे ॥१३॥

सर्वमेतदृतं मन्ये यन्मां वदसि केशव ।
न हि ते भगवन् व्यक्तिं विदुर्देवा न दानवाः ॥१४॥

सर्वमिति । सर्वमेतद्यथोक्तं ऋषिभिस्त्वया च एतदृतं सत्यमेव मन्ये, यन्मां प्रवि वदसि भाषसे हे केशव! न हि ते तव भगवन् व्यक्तिं प्रभवं विदुः न देवाः, न दानवाः ॥१४॥

अहं तेषामेवानुकम्पार्थमात्मभावस्थस्सन् भास्वता ज्ञानदीपेनाज्ञानजं तमो नाशयामि । अहमनुकम्पार्थं तेषामेवेति वा । तस्मादीश्वरदत्तबुद्धियोगस्य भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकाज्ञाननाशनमेव कृत्यमिति सिद्धम् ॥११॥

परमिति । भवान् परमं पवित्रं परं धाम परं ब्रह्म भवति । देवर्षिर्नारदः । असितः, देवलः, व्यासः, एवमाद्यास्सर्वे ऋषयः त्वां शाश्वतं दिव्यमादिदेवमजं विभुं पुरुषमाहुः । स्वयं चैव मे ब्रवीषीति श्लोकद्वयान्वयः-। ब्रह्मशब्दस्य प्रकृत्यादिपरत्वात्तद्व्युदासाय परत्वविशेषणम् । धामशब्दस्य दीपादिपरत्वात्तद्व्युदासाय परत्वविशेषणम् । धाम चात्र ज्ञानम् । चिन्मयस्येश्वरस्य अग्न्यादितेजोरूपत्वाभावात् । गङ्गादीनामपि पवित्रत्वात्तद्व्युदासाय परमत्वविशेषणम् । दिवि हृदयाकाशे भवतीति दिव्यः, देवानामादिरादिदेवः; आदिश्चासौ देवः आदिदेव इति वा समासः । अर्थस्त्वेक एव । विभवनं व्यापनं नियमनं वा शीलं यस्य तं विभवनशीलम् ।

अत्र सर्वे ऋषयः त्वां शाश्वतत्वादिविशेषणविशिष्टमाहुः । देवर्षिर्नारदस्तथाऽऽह । असितो देवलोऽप्येवमाह । व्यासश्चैवमाहेत्यप्यन्वयो भाष्याभिमत इति बोध्यम् ।

भवानित्यस्य त्वामित्यस्य च श्रीकृष्णशरीरावच्छिन्नं चैतन्यमर्थः । तस्यैव परब्रह्मत्वादिविशेषणविशिष्टत्वात् । यद्यप्यर्जुनशरीरावच्छिन्नं चैतन्यमप्येवंविधमेव । तथापि नार्जुनस्यैतावताप्यात्मनीश्वरप्रत्यय आसीदिति बोध्यम् । अथ वा भवानित्यस्य त्वामित्यस्य च चिन्मय आत्मेत्येवार्थः ॥१२-१३॥

सर्वमिति । हे केशव! त्वं मां प्रति यद्वदसि तदेतत्सर्वमृतं मन्ये । हे भगवन्! देवा

यतः त्वं देवादीनामादिः, अतः—

स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ त्वं पुरुषोत्तम !
भूतभावन ! भूतेश ! देवदेव ! जगत्पते ! ॥१५॥

स्वयमिति । स्वयमेवात्मनाऽऽत्मानं वेत्थ जानासि, त्वं निरतिशयज्ञानैश्वर्यबलादिशक्तिमन्तमीश्वरं पुरुषोत्तम । भूतानि भावयतीति भूतभावनः, तस्य सम्बुद्धिः हे भूतभावन! भूतेश भूतानामीशो भूतेशः, तस्य सम्बुद्धिः हे भूतेश ! हे देवदेव ! जगत्पते ! ॥१५॥

वक्तुमर्हस्यशेषेण दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
याभिर्विभूतिभिर्लोकानिमांस्त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

वक्तुमिति । वक्तुं कथयितुमर्हस्यशेषेण । दिव्या हि आत्मविभूतयः, आत्मनो विभूतयो याः ताः वक्तुमर्हसि । याभिर्विभूतिभिरात्मनो माहात्म्यविस्तरैरिमान् लोकान् त्वं व्याप्य तिष्ठसि ॥१६॥

दानवाश्च ते व्यक्तिं न विदुर्हि । हिः प्रसिद्धौ । प्रभवमादिं न विदुः । तवाऽनादित्वेनादेरभावादिति भावः ॥१४॥

स्वयमिति । हे पुरुषोत्तम ! हे भूतभावन ! हेभूतेश ! हे देवदेव ! हे जगत्पते ! त्वं स्वयमेवात्मनात्मानं वेत्थ । आत्मस्वरूपज्ञानेनैवेत्यर्थः । पुरुषोत्तमशब्दं भगवान् स्वयमेव व्याख्यास्यति-- 'यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः । अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम' इति । अतो नात्र व्याख्यात आचार्यैः ।

सर्वाणि भूतानि प्रकृतिश्च पुरुषशब्दवाच्याः, तेभ्यः पुरुषेभ्य उत्तमः पुरुषोत्तमः । यद्वा पुरुषश्चासावुत्तमश्च पुरुषोत्तमः; क्षराक्षराभ्यामुत्तमः पुरुषोऽयमित्यर्थः । पूर्णत्वात्पुरि शयनाद्वा पुरुष इति निरुक्तिः पुरुषशब्दस्य पुरैव दर्शिता । पुरुषेभ्यो जीवेभ्यस्संसारिभ्यश्चिदाभासेभ्य उत्तमः । असंसारित्वादात्मनः पुरुषोत्तम इति वा ।

भावयत्युत्पादयति ईशित. नियामक प्रभो इति यावत् । देवानामपि देवः प्रभुर्देवदेवस्तत्सम्बुद्धिः । जगतः पतिः प्रभुः पालक· जगत्पतिः तत्सम्बुद्धि· ।

यस्मात्त्वमुत्तमः पुरुष , यस्माच्च जगत्सृष्ट्यादिहेतु·, यस्माच्च जगन्नियामकः, यस्माच्च देवानामधिपतिस्तस्मात्त्वमेव त्वां वेत्सि, न त्वन्यः कोऽपि प्राणी त्वां वेद । त्वज्जन्यत्वात्त्वत्परतन्त्रत्वाच्च सर्वस्येति भावः ॥१५॥

वक्तुमिति । यत एवं ततः । या दिव्या आत्मविभूतयस्ता अशेषेण वक्तुमर्हसि हि । त्वमिमान् लोकान् याभिर्विभूतिभिर्व्याप्य तिष्ठसि । यद्वा याभिर्विभूतिभिस्त्वमिमान् लोकान् व्याप्य तिष्ठसि । याश्च दिव्या आत्मविभूतयस्ता अशेषेण वक्तुमर्हसि हि ॥१६॥

कथं विद्यामहं योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् ।
केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि भगवन्मया ॥१७॥

कथमिति । कथं विद्यां विजानीयामहं हे योगिन् त्वां सदा परिचिन्तयन् केषु केषु च भावेषु वस्तुषु चिन्त्योऽसि ध्येयोऽसि भगवन् मया ॥१७॥

विस्तरेणात्मनो योगं विभूतिं च जनार्दन ।
भूयः कथय तृप्तिर्हि शृण्वतो नास्ति मेऽमृतम् ॥१८॥

विस्तरेणेति । विस्तरेणात्मनो योगं योगैश्वर्यशक्तिविशेषं विभूतिं च विस्तरं ध्येयपदार्थानां हे जनार्दन ! अर्दतेः गतिकर्मणो रूपमसुराणां देवप्रतिपक्षभूतानां जनानां नरकादिगमयितृत्वात् जनार्दनः, अभ्युदयनिःश्रेयसपुरुषार्थप्रयोजनं सर्वैर्जनैः याच्यत इति वा । भूयः पूर्वमुक्तमपि कथय, तृप्तिः परितोषः हि यस्मान्नास्ति मे मम शृण्वतः त्वन्मुखनिःसृतं वाक्यामृतम् ॥१८॥

श्रीभगवानुवाच—हन्त ते कथयिष्यामि दिव्या ह्यात्मविभूतयः ।
प्राधान्यतः कुरुश्रेष्ठ नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे ॥१९॥

हन्तेति । हन्त ! इदानीं ते तव दिव्या दिवि भवा आत्मविभूतयो आत्मनो मम

कथमिति । हे योगिन् ! त्वां सदा कथं परिचिन्तयन्नहं विद्याम् ? हे भगवन् ! त्वं मया केषु केषु च भावेषु चिन्त्योऽसि । योगः सम्यग्दर्शनमणिमाद्यैश्वर्ययोगो वाऽस्यास्तीति योगी तत्सम्बुद्धिः ॥१७॥

विस्तरेणेति । हे जनार्दन ! आत्मनो योगं विभूतिं च विस्तरेण भूयः कथय । हि अमृतं शृण्वतो मे तृप्तिर्नास्ति । नन्वुक्त एव मम योगो विस्तरश्चेत्यत आह—विस्तरेणेति । संक्षेपेणोक्तावस्मान्नास्ति मम तृप्तिरिति भावः । कोऽसौ योगोऽत आह—ऐश्वर्यशक्तिविशेषमिति । विस्तरं समृद्धिम् । केषां विस्तरोऽत आह—ध्येयेति । ध्येयाश्चिन्त्याः । पदार्था आदित्यादयः । येषु भावेषु भगवांश्चिन्त्यस्तेऽपि भावा भगवदाश्रयत्वेन चिन्त्या एवेति भावः ।

गतिकर्मण इति । गतिर्गमनं कर्म क्रिया धात्वर्थ इति यावत् । यस्य तस्य तथोक्तस्य, अर्दते'रर्द गतियाचनयो'रिति धातोः रूपमर्दनमिति । अर्दयति गमयतीत्यर्दनः । जनानामर्दनो जनार्दनः । कान् किं गमयतीत्यत आह—असुराणां नरकादिगमयितृत्वादिति । आदिपदात्पातालादिग्रहणम् । असुराणामिति कर्मणि षष्ठी । देवप्रतिपक्षत्वादसुरान्नरकादि गमयतीत्याह—देवेति । भगवतो देवपक्षपातित्वाद्राक्षसान्तकत्वाच्चेति भावः । शमदमदयादिसद्गुणसम्पत्तिमत्सु भगवतः प्रीतिस्तादृशाश्च देवा एवेति बोध्यम् । अर्दतेर्याच्ञार्थत्वाद्व्युत्पत्त्यन्तरमाह—अभ्युदयेति । जनैर्भक्तैरर्द्यते याच्यते अभ्युदयरूपं निःश्रेयसरूपं वा पुरुषार्थनामकं प्रयोजनमिति जनार्दनः । याचतेर्द्विकर्मकत्वादभ्युदयेत्यादिकमुक्तम् । जना अभ्युदयादिकमेनं भगवन्तं याचन्त इत्यर्थः । किं तदमृतमत आह—वाक्यामृतमिति । वाक्यरूपममृतमित्यर्थः ॥१८॥

हन्तेति । हन्तेत्याश्चर्ये । दिव्या इति । दिवि आकाशतुल्ये ब्रह्मणि भवन्तीति भवाः

विभूतयो याः ताः कथयिष्यामीत्येतत् । प्राधान्यतो यत्र यत्र प्रधाना या या विभूतिः तां तां प्रधानां प्राधान्यतः कथयिष्याम्यहं कुरुश्रेष्ठ! अशेषतस्तु वर्षशतेनापि न शक्या वक्तुं, यतो नास्त्यन्तो विस्तरस्य मे मम विभूतीनामित्यर्थः ॥१९॥

तत्र प्रथममेव तावच्छृणु—

अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थितः ।
अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च ॥२०॥

अहमिति । अहमात्मा प्रत्यगात्मा गुडाकेश! गुडाका निद्रा तस्याः ईशो गुडाकेशः, जितनिद्र इत्यर्थः । घनकेश इति वा । सर्वभूताशयस्थितः सर्वेषां भूतानामाशयेऽन्तर्हृदि स्थितोऽहमात्मा प्रत्यगात्मा नित्यं ध्येयः । तदशक्तेन चोत्तरेषु भावेषु चिन्त्योऽहं, चिन्तयितुं शक्यो यस्मादहमेवादिर्भूतानां कारणं तथा मध्यं च स्थितिरन्तः प्रलयश्च ॥२०॥

ब्रह्मण्यधिष्ठाने मायया कल्पिता इति भावः । यत्रयत्र जातौ या या व्यक्तिः प्रधाना तां तामात्मविभूतिं कथयिष्यामीत्यर्थः । **विभूतीनामिति** । भगवत्यात्मनि ब्रह्मणि कल्पिता मायया चराचरात्मकास्सर्वे पदार्था विभूतिशब्देनोच्यन्ते । विशेषेण भूतिर्भवनं विभूतिरिति व्युत्पत्तेः । एकरूपेण स्थितो ह्यात्मा मायया बहुरूपो भवति । अन्तोऽवधिः, नतु नाशः- विभूतीनां नश्वरत्वात् ॥१९॥

अहमिति । केषु केषु भावेषु कथं वा तव चिन्तनमित्यर्जुनस्य यः प्रश्नस्तत्रोत्तरं तावद्वक्ष्यतीत्याह—**तत्रेति** । हेगुडाकेश! सर्वभूताशयस्थित आत्माऽहमेव । भूतानामादिर्मध्यमन्तश्चाहमेव ।

'निद्रालस्ये गुडाके स्या'दित्यभिधानादाह—**गुडाका निद्रेति, जितनिद्र इति** । परिभूततमोगुण इत्यर्थः । अतएव जितालस्योऽपि गुडाकेश इत्युच्यते । निद्रालस्ययोस्तमोगुणकार्यत्वात् । अर्थान्तरमाह—**घनेति** । वनवासादिषु तपश्चर्यया जटीभूतत्वेन गुडवद्घनाः केशा यस्य स गुडाकेशः । गुडकेश इति भवितव्ये पृषोदरादित्वादाकार ।

हृदि पदार्थे प्रत्यग्रूपेणेश्वरो नित्यं ध्येय इत्ययं प्रथमः पक्षः । अत एव लीलाशुकः—'उपासतामात्मविदः पुराणाः परं पुमांसं निहितं गुहायाम् । वयं यशोदाशिशुबाललीलाकथासुधासिन्धुषु लीलयाम' इत्यवोचत् ।

तदशक्तेनेति । तस्मिन् प्रत्यगात्मध्यानेऽशक्तेनासमर्थेन तूत्तरेषु वक्ष्यमाणेष्वादित्यादिष्वित्यर्थः । **ननु** कुतस्त्वमेव चिन्त्य इत्यत आह—**अहमिति** । मत्त एव भूतानि जायन्ते, मय्येव लीयन्ते, भूतानामन्तश्चाहमेव स्थित इत्यहमेव ध्येयः । कश्चिद्ध्येयः कारणं तु ध्येय इति श्रुतेः । मम कारणत्वान्मद्भिन्नस्य सर्वस्य मदात्मकत्वाच्चेति भावः ।

रामानुजस्तु—अहमात्मतया सर्वभूताशयस्थित इति वदन् प्रत्यगात्मनोऽप्यन्तस्स्थितोऽयं परमात्मेति मन्यते । यस्सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् य आत्मनि तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणमत्र प्रमाणत्वेनोप-

एवं च ध्येयोऽहम्—

आदित्यानामहं विष्णुर्ज्योतिषां रविरंशुमान् ।
मरीचिर्मरुतामस्मि नक्षत्राणामहं शशी ॥२१॥

आदित्यानामिति । आदित्यानां द्वादशादित्यानां विष्णुर्नामाऽऽदित्योऽहं, ज्योतिषां रविः प्रकाशयितॄणामंशुमान्रश्मिमान् । मरीचिर्नाम मरुतां मरुद्देवताभेदानामस्मि । नक्षत्राणामहं शशी चन्द्रमाः ॥२१॥

वेदानां सामवेदोऽस्मि देवानामस्मि वासवः ।
इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥२२॥

वेदानामिति । वेदानां मध्ये सामवेदोऽस्मि । देवानां रुद्रादित्यादीनां वासव

न्यन्तवांश्च, तदेतन्मन्दम्—प्रत्यगात्मनोऽन्यस्य परमात्मनो हृद्देशेऽनुपलम्भात् । मनआदिसर्वप्रपञ्चाभावसाक्षित्वेन स्वस्य प्रत्यगात्मन एव स्फुरणात्समाधौ । निरन्तरप्रज्ञानघने आत्मन्यन्यस्य वस्तुमनवकाशाच्च । ब्राह्मणे तु भूतशब्दः प्राणिपरः, आत्मशब्दस्तु बुद्धिपर इति न तस्योक्तार्थे प्रामाण्यम् ॥२०॥

आदित्यानामिति । अनेन च विष्ण्वादयो मद्विभूतय इति कथनेन विष्ण्वादिभावेष्वीश्वरस्य ध्येयत्वं तेषां भावानां चेश्वरात्मकतया ध्येयत्वं सूच्यते । आदित्यानां विष्णुरहं भवामीति शेषः । तथा च विष्ण्वाख्यादित्ये ध्येय ईश्वरो हिरण्मयपुरुषरूपेणेति द्योत्यते । 'ध्येयस्सदा सवितृमण्डलमध्यवर्ती नारायणस्सरसिजासनसन्निविष्ट' इति स्मृतेः । ज्योतिषां नक्षत्रादीनां मध्ये अंशुमान् रविरहम् । अनेन च रवेस्तन्मण्डलस्थपुरुषस्य च ध्येयत्वं सूच्यते । मरुतां मरुदात्मकदेवताविशेषाणां मध्ये मरीचिरहम् । अनेन च मरीचेस्तदन्तरपुरुषस्य च ध्येयत्वं सूच्यते । नक्षत्राणां मध्ये शश्यहम् । अनेन चन्द्रस्य तन्मण्डलस्थहयग्रीवस्य च ध्येयत्वं सूच्यते । एवमुत्तरत्राप्यूह्यम् ।

ननु चन्द्रस्य नक्षत्रजातीयत्वाभावात्कथं निर्धारणे षष्ठीति चेत्, उच्यते—भगोलगतानां निशि भासमानानां ज्योतिःपिण्डानां नक्षत्रपदवाच्यत्वाच्चन्द्रोऽपि तादृश एवेति नक्षत्रत्वमस्ति चन्द्रस्य । परं तु स्थूलस्य ज्योतिःपिण्डस्य चन्द्रपदवाच्यत्वं, सूक्ष्माणां तु तेषां नक्षत्रपदवाच्यत्वं च लोकप्रसिद्धमिति । यद्वा नक्षत्राणामित्यस्य निशि भगोले भासमानानां ज्योतिःपिण्डानामित्येवार्थो वाच्यः ।

वस्तुतस्तु 'यो वा इह यजमानोऽमुं लोकं नक्षते तत्क्षत्राणां नक्षत्रत्व'मिति श्रुतेर्यजनानेन पुण्यफलभोगार्थं देहान्ते गन्तव्या लोका नक्षत्राणीत्युच्यन्ते । श्रुतौ नक्षत्र इत्यस्य गच्छतीत्यर्थः । नक्षते गच्छति यजमान एनदिति नक्षत्रमिति व्युत्पत्तिः । तथा च शशी च नक्षत्रमेव इष्टाधिकारिगन्तव्यलोकत्वाविशेषेण इति ।

न च नक्षत्राणामधिपतिः शश्यहमिति व्याख्येयमिति वाच्यं, प्रकरणविरोधात् । आदित्यानामहं विष्णुरित्यादिषु निर्धारणषष्ठ्या एव प्रकृतत्वात् ॥२१॥

वेदानामिति । यद्यपि मन इन्द्रियं नेति वेदान्तिनामभ्युपगमः तदेकदेशिभिर्मनस इन्द्रियत्व-

इन्द्रोऽस्मि । इन्द्रियाणामेकादशानां चक्षुरादीनां मनश्चास्मि, सङ्कल्पविकल्पात्मकं मनश्चास्मि । भूतानामस्मि चेतनाः कार्यकरणसङ्घाते नित्याभिव्यक्ता बुद्धेर्वृत्तिः चेतना ॥२२॥

रुद्राणां शङ्करश्चास्मि वित्तेशो यक्षरक्षसाम् ।
वसूनां पावकश्चास्मि मेरुश्शिखरिणामहम् ॥२३॥

रुद्राणामिति । रुद्राणामेकादशानां शङ्करश्चास्मि, वित्तेशः कुबेरो यक्षरक्षसां यक्षाणां रक्षसां च । वसूनामष्टानां पावकश्चास्म्यग्निः । मेरुः शिखरिणां शिखरवतामहम् ॥२३॥

पुरोधसां च मुख्यं मां विद्धि पार्थ! बृहस्पतिम् ।
सेनानीनामहं स्कन्दस्सरसामस्मि सागरः ॥२४॥

पुरोधसामिति । पुरोधसां राजपुरोहितानां च मुख्यं प्रधानं मां विद्धि विजानीहि हे पार्थ! बृहस्पतिम् । सहि इन्द्रस्येति मुख्यस्स्यात्पुरोधाः । सेनानीनां सेनापतीनामह

स्याभ्युपगतत्वादेकादशेन्द्रियाणीत्युक्तम् । मनस इन्द्रियत्वे च प्रमाणमिदमेव गीतावचनं भाष्यवचनं च । न्यायादिमतानुरोधेन मनस इन्द्रियत्वमत्रोक्तमिति मनसोऽनिन्द्रियत्ववादिन आहुः ।

मनःपूर्वकत्वाच्चक्षुरादिव्यापारस्य मनस उत्कृष्टत्वमिन्द्रियाणाम् । भूतानां सर्वप्राणिसम्बन्धि परिणामानां मध्ये चेतना बुद्धेस्स्पष्टा वृत्तिरहमस्मि । भूतानां कार्यकरणानां देहादीनां मध्ये चेतना स्पष्टवृत्तिमती बुद्धिरहमस्मीति च वक्तुं शक्यम् । 'प्रेक्षोपलब्धिश्चित्संवित्प्रतिपद्ज्ञप्तिचेतना' इति बुद्धि पर्यायत्वाच्चेतनाशब्दस्य । अत एव बुद्धिश्चेतनेति भाष्ये पाठान्तरम् । उपलब्धिचित्संविदादिशब्दाना-मपि ज्ञानमात्रे प्रसिद्धप्रयोगसत्त्वात्तत्साहचर्येण चेतनाशब्दस्यापि तत्रैव प्रयोग उचितः । अमरस्तु लक्षणया बुद्धेः ज्ञानवत्त्वाच्चेतनादिशब्दानां बुद्धिपर्यायत्वमूचे । तथा च चेतनाशब्दस्य स्पष्टबुद्धिवृत्ति रेवाभिधया सिद्धोऽर्थ इति श्रीशङ्कराचार्यहृदयम् ।

सङ्घात इति । तन्मध्ये इत्यर्थः । व्यक्तेति । जाग्रदादाविति भावः । सुषुप्तौ तु अस्पष्ट-बुद्धिवृत्तिरस्ति, तामेवाविद्यावृत्तिमाहुः । तस्यास्तु ज्ञानत्वेन व्यवहाराभावादुक्तं व्यक्तत्वविशेषणम् । भूतानां चेतनावतां सम्बन्धिनी चेतनाऽहमस्मीति रामानुजभाष्यं प्रकरणविरोधादुपेक्ष्यम् । निर्धारणे षष्ठी हि प्रकृता ॥२२॥

रुद्राणामिति । वित्तेशस्य यक्षत्वाद्राक्षसत्वयक्षत्वयोरवान्तरभेदे सत्यप्येकजातित्वाद्यक्षरक्षसां वित्तेश इत्युक्तम् । यद्वा एकस्मादेव सन्ध्यारूपात्पितामहशरीराद्यक्षरक्षसां जातत्वादुभयोरेकत्वेन निर्देशः । सशिखरा अशिखराश्चेति द्विविधाः पर्वताः । तत्र सशिखराणां पर्वतानां मध्ये मेरुरहं, अशिखराणां मध्ये उत्कृष्टस्तु हिमालयः । स च स्थावराणां हिमालय इतीश्वरत्वेन वक्ष्यते ॥२३॥

पुरोधसामिति । पुरोऽग्रे हितं दधत इति पुरोधसः पुरोहिताश्शतानन्दादयः । कुतो बृह-स्पतेः प्राधान्यमत आह— स हीति । इन्द्रस्य त्रिलोकाधिपतित्वेन महाराजत्वात्तत्पुरोहितस्योत्कृष्टत्व

स्कन्दः देवसेनापतिः । सरसां यानि देवखातानि सरांसि तेषां सरसां सागरोऽस्मि भवामि ॥

महर्षीणां भृगुरहं गिरामस्म्येकमक्षरम् ।
यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि स्थावराणां हिमालयः ॥२५॥

महर्षीणामिति । महर्षीणां भृगुरहम् । गिरां वाचां पदलक्षणानामेकमक्षरमोङ्कारोऽस्मि । यज्ञानां जपयज्ञोऽस्मि । स्थावराणां स्थितिमतां हिमालयः ॥२५॥

अश्वत्थस्सर्ववृक्षाणां देवर्षीणां च नारदः ।
गन्धर्वाणां चित्ररथस्सिद्धानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

अश्वत्थ इति । अश्वत्थः सर्ववृक्षाणाम् । देवर्षीणां च नारदः देवा एव सन्तः ऋषित्वं प्राप्ता मन्त्रदर्शिनो देवर्षयः, तेषां नारदोऽस्मि । गन्धर्वाणां चित्ररथोनाम गन्धर्वोऽस्मि । सिद्धानां जन्मनैव धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्यातिशयं प्राप्तानां कपिलो मुनिः ॥२६॥

राजपुरोहितानां मध्ये इति भावः । पृथग्जनपुरोहितापेक्षया राजपुरोहितस्योत्कृष्टत्वादुक्तम् । राजपुरोहितानामिति । सेनां नयन्ति स्ववशमापादयन्तीति सेनानयः । स्कन्दस्य देवसेनापतित्वात्प्राधान्यमिति सूचनायामाह—देवसेनापतिरिति । वापीकूपतटाकादयो मनुष्यैः खाताः तेभ्यो देवखातानि सरांस्युत्कृष्टानि, 'तेषां च सरसां मध्ये सगरैः खातस्सागर उत्कृष्टः । यद्यपि मनुष्यखातस्सागरस्तथापि गङ्गाजलभरितत्वेन, अपारजलवत्त्वेन, सगराणां देवाधिकप्रभावयुक्तत्वेन वा सागरस्योत्कृष्टत्वमिति बोध्यम् । अथ वा सगरैः खातादन्य एव ब्रह्मसृष्टस्समुद्र इह सागरशब्देन प्रतिपाद्यत इति देवाधिकत्वाद्ब्रह्मणस्तदीयस्सागर उत्कृष्ट इति बोध्यम् ॥२४॥

महर्षीणामिति । महर्षयो मरीच्यादयः, तन्मध्ये भृगोरुत्कर्षः, पादे शिवफालनेत्रसमावापहारिनेत्रवत्त्वात्, त्रिलोकजनन्या लक्ष्म्या एतस्मादाविर्भावाद्वा । ओंकारस्य पदत्वेन वाक्यत्वाभावाद्वाचां निर्धारणमस्य न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—पदलक्षणानामिति । पदस्वरूपाणां गिरां पदानामित्यर्थः । गीर्यन्ते उच्यन्त इति गिर इति व्युत्पत्त्या गीश्शब्दस्यापि पदवाचकत्वादिति भावः । 'ओमित्येकाक्षरं ब्रह्मेति श्रुतेरेकमक्षरं प्रणव एवेत्याह—ओंकार इति । ओंकारस्य शब्दत्वाच्छब्दानां मध्ये निर्धारणमस्येति बोध्यम् । ब्रह्मप्रतीकत्वाद्ब्रह्मवाचकत्वाच्च प्राशस्त्यमोंकारस्येति भावः । यज्ञा द्रव्ययज्ञादयः; जपयज्ञः प्रणवजपादिलक्षणयज्ञः । तस्य चित्तशुद्धिं प्रत्यन्तरङ्गत्वेन हिंसारहितत्वेन द्रव्यार्जनादिकायक्लेशाभावत्वेन च प्राशस्त्यम् । स्थावराश्शिखरसहिताः पर्वताः ॥२५॥

अश्वत्थ इति । 'मूलतो ब्रह्मरूपाय मध्यतो विष्णुरूपिणे । अग्रतः शिवरूपाय वृक्षराजाय ते नमः' इति भजनीयत्वादश्वत्थस्योत्कृष्टत्वम् ॥२६॥

उच्चैःश्रवसमश्वानां विद्धि माममृतोद्भवम् ।
ऐरावतं गजेन्द्राणां नराणां च नराधिपम् ॥२७॥

उच्चैःश्रवसमिति उच्चैःश्रवसमश्वानामुच्चैःश्रवा नामाश्वराजः तं मां विद्धि विजानीह्यमृतोद्भवममृतनिमित्तमथनोद्भवम् । ऐरावतं इरावत्या अपत्यं गजेन्द्राणां हस्तीश्वराणां, 'तं मां विद्धी'त्यनुवर्तते । नराणां च मनुष्याणां नराधिपं राजानं मां विद्धि जानीहि ॥२७॥

आयुधानामहं वज्रं धेनूनामस्मि कामधुक् ।
प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥२८॥

आयुधानामिति । आयुधानामहं वज्रं दधीच्यस्थिसम्भवम् । धेनूनां दोग्ध्रीणामस्मि कामधुक् वसिष्ठस्य सर्वकामानां दोग्ध्री, सामान्या वा कामधुक् । प्रजनः प्रजनयिताऽस्मि कन्दर्पः कामः । सर्पाणां सर्पभेदानामस्मि वासुकिः सर्पराजः ॥२८॥

उच्चैःश्रवसमिति । क्षीरसमुद्रजातत्वेन्द्रवाहनत्वादिभिरुच्चैःश्रवस उत्कर्षः । अमृतोद्भवमितिपदं काकाक्षिन्यायेन उच्चैःश्रवऐरावतयोरन्वेति । तच्च प्राशस्त्यहेतुगर्भं विशेषणम् । अत्रामृतपदममृतनिमित्तमथनलक्षकमित्याह—अमृतनिमित्तमथनोद्भवमिति । अमृतं सुधा तदुपादानं समुद्रोऽपि लक्षणयाऽमृतमित्युच्यते । अमृतोद्भवं क्षीरसमुद्रजातमित्यर्थः । अमृतं मथ्यमानावस्था सुधा तदुद्भवमिति वा वक्तुं शक्यते । इरा आपः, ता अस्यास्सन्तीतीरावती गजीरूपिणी मेघमाला ॥२७॥

आयुधानामिति । आयुधानां खड्गादीनां मध्ये । किं तद्वज्रमत आह—दधीचीति । तथा च तपस्सारभूतत्वाद्वज्रस्योत्कर्षः । दुहन्तीष्टानि दिशन्तीति दोग्ध्र्यः, कामदायिन्यो धेनवः । तासां मध्ये वसिष्ठसम्बन्धिनी समुद्रमथनोद्भवा कामधेनुरहमस्मि । विश्वामित्रसैन्यनिषूदनसमये म्लेच्छाद्युत्पादनरूपस्य वसिष्ठधेनुसामर्थ्यस्य प्रसिद्धत्वादिति भावः । सामान्येति । क्षीराब्धेरजातेति भावः । अस्मिन्पक्षे धेनवः पयोदोग्ध्र्यः गावः तन्मध्ये कामदोग्ध्रृत्वात्कामधुग्धेनुरुत्कृष्टा । जनयितॄणामिति शेषः । प्रजनः कन्दर्पोऽहमस्मि । तपआदिद्वारा प्रजासर्जकेभ्यो दक्षादिप्रजापतिभ्यः मैथुनद्वारा प्रजासर्जकः कन्दर्प उत्कृष्टः । मैथुनेनैव प्रजावृद्धेर्जातत्वात्मैथुनस्य च कन्दर्पाधीनत्वात् । नहि निष्कामस्य मैथुनप्रवृत्तिः । इदमेव प्रजनयितेति शब्देन सूचितवान् भाष्यकारः । प्रकर्षेण विस्तरेण जनयिता प्रजनयितेति व्युत्पत्तेः । सृष्टिहेतूनामपि अविद्याकालकर्मादीनां मध्ये कन्दर्पश्श्रेष्ठः । ईश्वरसङ्कल्पस्यैव कामत्वात्, तस्यैव सृष्टौ प्रधानहेतुत्वाच्च । 'तदैक्षत बहुस्या'मिति श्रुतेः । सृष्टेस्सङ्कल्पपूर्वकत्वात् । एवं कन्दर्पस्य सृष्टिं प्रति प्रकृष्टहेतुत्वादेव प्रकर्ष इति सूचयितुं प्रजन इति विशेषणम् । प्रकर्षेण जनयतीति प्रजन इति वा । कामानां मध्ये प्रजनः प्रजनयिता पुत्रोत्पत्त्यर्थः कन्दर्पः कामोऽहमस्मीति वा । यद्वा सुन्दराणामिति शेषः । जयन्तवसन्तनलकूबरादीनां मध्ये कन्दर्पस्य श्रेष्ठत्वं प्रजनयितृत्वात् । कन्दर्पो हि स्त्रीपुरुषयोर्मोहको घटयिता च । सर्पभेदानामिति । एकशिरसामित्यर्थः । सविषाणामिति श्रीधरः । वासुकेरेकशिरस्कत्वात्सर्पजातीयत्वम् ॥२८॥

अनन्तश्चास्मि नागानां वरुणो यादसामहम् ।
पितॄणामर्यमा चास्मि यमस्संयमतामहम् ॥२९॥

अनन्त इति । अनन्तश्चास्मि नागानां नागविशेषाणां नागराजश्चास्मि । वरुणो यादसामहमब्देवतानां राजा; अहं पितॄणामर्यमा नाम पितृराजश्चास्मि । यमः संयमतां संयमनं कुर्वतामहम् ॥२९॥

प्रह्लादश्चास्मि दैत्यानां कालः कालयतामहम् ।
मृगाणां च मृगेन्द्रोऽहं वैनतेयश्च पक्षिणाम् ॥३०॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादो नाम चास्मि दैत्यानां दितिवंश्यानाम् । कालः कलयतां कलनं गणनं कुर्वतामहम् । मृगाणां च मृगेन्द्रः सिंहो व्याघ्रो वाऽहम् । वैनतेयश्च गरुत्मान् विनतासुतः पक्षिणां पतत्रिणाम् ॥३०॥

पवनः पवतामस्मि रामश्शस्त्रभृतामहम् ।
झषाणां मकरश्चास्मि स्रोतसामस्मि जाह्नवी ॥३१॥

पवन इति । पवनो वायुः पवतां पावयितॄणामस्मि; रामो शस्त्रभृतामहं शस्त्राणां

अनन्त इति । नागभेदानां बहुशिरसामित्यर्थः । निर्विषाणामिति श्रीधरः । शेषस्य सहस्रशिरस्कत्वात्तज्जातीयत्वं तत उत्कर्षश्च । यादसां जलजन्तूनां वरुणस्यापि जलस्थित्या जलजन्तुत्वात्तत उत्कर्षस्तस्य कृतः । कोऽसौ वरुणोऽत आह—अब्देवतानां राजेति । अबभिमानिन्यो देवता अब्देवता गङ्गाकृष्णादयः, तासां राजा प्रभुः । समुद्रस्य नदीपतित्वात्समुद्रस्यापि पतिरयं वरुणो गङ्गादिदेवताप्रभुरेवेति भावः । यद्यपि यादश्शब्दोऽभिधया मत्स्यादिजलजन्तुवाची, वरुणश्च देवजातीयः । तथापि यादश्शब्दो लक्षणया जलवासिप्राणिवाचीति बोध्यम् । पितॄणामग्निष्वात्तादीनां मध्ये अर्यमा तन्नामकः पितृराजोऽहमस्मि । संयमनं दण्डशिक्षेति यावत् । यमो यमधर्मराजः । अप्रतिहतदण्डो हि स उत्कृष्टः ॥२९॥

प्रह्लाद इति । प्रह्लादस्य भगवद्भक्त्यादिगुणयोगित्वादुत्कर्षः । कालो हि संवत्सराद्यात्मकः । सुखेन सर्वप्राणिनां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानामायुष्यं गणयतीति द्रव्यादिगणनाकारिभ्यस्सांख्यगणकादिभ्य उत्कृष्टत्वं कालस्य । मृगा अरण्यचारिणः पशवः । हरिणगजवराहशरभादयः । सिंहव्याघ्रयोरप्यरण्यचारिपशुत्वाविशेषान्मृगजातीयत्वम् ॥३०॥

पवन इति । पवतां जगत्परिशुद्धिहेतूनां जलाग्न्यादीनां मध्ये वायुरुत्कृष्टः । तस्य निखिलगगनभागचारित्वेन सर्वव्यापित्वात्सर्वपावनत्वमिति । राम इति परशुरामबलरामयोर्व्युदासायाह—दाशरथिरिति । नच दाशरथेरेव कथमुत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, रामबाणस्य सप्तसालपर्वतभूमीनां युगपत् क्षणादेव भेदकत्वेन, अमोघत्वेन च रामस्यापि सर्वक्षत्रियहन्तृपरशुरामजेतृत्वेन च राम उत्कृष्टश्शस्त्रधारिष्विति । यद्यपि परशुरामोऽप्युत्कृष्टस्तथापि तस्मादपि राम उत्कृष्ट इति दाशरथिरिह निर्दिष्टः ।

धारयितॄणां दाशरथी रामोऽहम् । झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम् । स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥३१॥

शस्त्रभृतश्शस्त्रादिभिर्युद्धकारिणो वीरपुरुषा भीष्मद्रोणाश्वत्थामकर्णार्जुनरावणकुम्भकर्णादयः । रामस्यापि शस्त्रभृत्त्वात्तदन्तःप्रवेशः । शस्त्रभृत्त्वमत्र जातिः । रामस्तु व्यक्तिरिति विवेकः । अतो राम एवात्र विभूतिः; न तु शस्त्रभृतः । शस्त्रभृतां वृक्षादिस्थानीयत्वाद्रामस्य चाश्वत्थस्थानीयत्वात्तत्तज्जातीयोत्कृष्टपदार्थस्यैव विभूतित्वात् ।

नच रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वात्कथं विभूतित्वमिति वाच्यं, योऽत्र दशरथादुत्पन्ने कार्यकरणसङ्घातात्मके देहे स्फुरति तस्य चिन्मयस्यात्मनो रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वेऽपि सङ्घातस्य जडस्यानित्यस्य कार्यस्य सविकारस्य भगवत्त्वाभावात् । भगवति परमात्मनि मायया देवादिसङ्घातानामिव तत्सङ्घातस्यापि कल्पितत्वात् । तस्यैव सङ्घातस्य भूतशब्दवाच्यस्य प्राणिन इह दाशरथिरामत्वेन विवक्षितत्वात् । तस्य च भगवति कल्पितत्वेन भगवद्विभूतित्वात् । नच चिन्मय एव विवक्षित इति वाच्यं, चिन्मयस्य शस्त्रभृज्जातीयत्वायोगात् । शस्त्रभृतो हि प्राणिनः । प्राणिहस्तधार्यत्वाच्छस्त्राणाम् ।

एतेन रामानुजोक्तं शस्त्रभृत्त्वं विभूतिरर्थान्तराभावादिति भाष्यं, अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्यात्रासम्भवादिति वेदान्तदेशिकव्याख्यानं च प्रत्याख्यातम् ।

शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्य दाशरथिशरीरेऽहमित्यभिमन्यमानस्य कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य प्राणिनश्चिन्मयादात्मनोऽन्यस्य प्रमातुरीश्वरस्य सत्त्वात् । अचिद्विशेषस्य रामदेहस्यैव साक्षाच्छस्त्रसम्बन्धसत्त्वात्, चेतनस्य चिदाभासस्य च देहद्वारा शस्त्रसम्बन्धसत्त्वादस्त्येव शस्त्रभृत्, देहरूपश्चिदाभासरूपो वा । अस्मदादिशरीरेषु वर्तमानश्चिदाभासो जीवः, रामकृष्णादिशरीरेषु वर्तमानस्तु ईश्वर इति व्यवहारविवेकः ।

नचेश्वरस्य चिदाभासत्वमयुक्तं- चिदाभासस्य संसारित्वादिति वाच्यं, जीवेश्वराबाभासेन करोतीति श्रुत्यैव जीववदीश्वरस्यापि चिदाभासत्वस्योक्तत्वात् । मायायां चित्प्रतिबिम्बो हीश्वरः । आभासश्च प्रतिबिम्ब एवेति चिदाभासस्यापीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादात्मस्वरूपज्ञत्वाच्च न संसारित्वं, यथा वा जीवस्यापि ज्ञानिन इति । तस्मान्मायिकत्वाद्रामावतारो विभूतिरेव, न तु भगवान् ।

नच रामः परमात्मेति व्यवहारविरोध इति वाच्यं, तत्र रामशब्देन चिन्मयस्यैव विवक्षितत्वात् । न चात्रापि सैव विवक्षेति वाच्यं, शस्त्रभृत्त्वस्य तद्विवक्षाऽभावगमकत्वादित्युक्तत्वात् ।

किंच आदित्यादयः क्षेत्रज्ञा ईश्वरशरीरत्वाच्छस्त्रभृत्स्थानीया रामस्त्वीश्वरस्स्वयमेवेति यदुक्तं रामानुजेन तचासत्—शस्त्रभृतां जीवानां मध्ये शस्त्रभृतो जीवस्यैवोत्कृष्टस्य भगवद्विभूतित्वेन वक्तव्यत्वात् प्राकरणिकमर्थं विहाय जीवेभ्य ईश्वर उत्कृष्ट इति शस्त्रभृद्भ्योऽशस्त्रभृत ईश्वरस्योत्कृष्टीकरणमिहानुचितमिति ।

मकर इति । तस्य जलजन्तुषु मत्स्येषूत्कृष्टत्वं बलक्रौर्यादिमत्त्वेन । अत एव तस्य मत्स्यराजत्वव्यपदेशः । स्रवन्त्यो नद्यः । विष्णुपादोद्भवत्वादिना गङ्गायाः प्राशस्त्यम् ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

सर्गाणामिति । सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहं

सर्गाणामिति । सृष्टयः क्रिया इति यावत् । तासां मध्ये उत्पत्त्यादिक्रियात्रयमीश्वरविभूतिः । गमनभाषणादयः क्रियान्तराणि । ताभ्य उत्कृष्टास्सर्जनरक्षणहरणक्रियाः । नच 'उद्भवश्च भविष्यता'मित्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्रोद्भवशब्दस्याभ्युदयार्थकत्वात् ।

यत्तु सृज्यन्त इति सर्गास्तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुभूतास्तत्र तत्र स्रष्टारः पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति रामानुजः, तन्मन्दम्—निर्धारणालाभात् । नच प्राणिनां मध्ये स्रष्टार. पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति निर्धारणसिद्धिरिति वाच्यं, स्रष्टृत्वादिधर्मत्रयान्यतमरहितप्राणिमात्रस्यैवाभावात् । तृणादीनामपि कीटकादिस्रष्टृत्वपश्वादिपालकत्वसंहर्तृत्वदर्शनात् । आदिरन्तो मध्यमित्येकवचनशब्दप्रयोगाच्च । पालननाशवाचिनोर्मध्यान्तशब्दयोः पालकहारकेषु लक्षणयास्स्वीकरणीयत्वात्सम्भवति मुख्यार्थे लक्षणास्वीकारस्यान्याय्यत्वाच्च ।

ननु सर्गाणां प्राणिनां सृष्टिस्थितिलयानामहमेव हेतुरिति श्लोकार्थ इति चेन्नैवम्—निर्धारणालाभाद् । अहमादिश्च मध्यं चेति पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वाच्च ।

ननु इममेव पुनरुक्तिदोषं भूतानां जीवाविष्टानामेवादिरन्तश्चेत्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्य सर्गमात्रस्यैवेति विशेष इति परिहरतो भाष्यकारस्य सर्गाणां सर्वेषां गगनादिपदार्थानां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थ इत्याशय इति निश्चीयत इति चेत्तर्हि निर्धारणमत्राविवक्षितमिति स्रष्टृत्वरक्षकत्वसंहर्तृत्वान्येव विभूतिरिति च वक्तव्यं स्यात्, एतच्छ्लोकमारभ्यैव तत्रतत्र 'तेजस्तेजस्विनामह'मित्यादौ निर्धारणस्यादर्शनादित आरभ्य निर्धारणस्य प्रकरणसिद्धस्यापि भङ्ग इति बोध्यम् ।

नचैवं नक्षत्राणां शशीत्यत्रापि निर्धारणभङ्ग इति वाच्यं, तत्र निर्धारणस्य सम्भवात् । अगतिकस्थलेष्वेव तद्भङ्गाभ्युपगमात् । नच प्रकरणभङ्गो वक्तुर्दोषावह इति वाच्यं, भगवतस्सर्वज्ञस्य प्रकरणभङ्गादिदोषदूरत्वात् । न हि वेदेष्वार्षेषु वा ग्रन्थेषु छन्दोभङ्गादयो दोषत्वेन गृह्यन्ते विद्वद्भिः । तस्मात्प्रकरणभङ्गोऽप्यमार्षत्वादुपेक्ष्यः ।

अथ वा आदित्यानामित्यारभ्य जाह्नवीत्येतदन्तमेव निर्धारणषष्ठीप्रकरणम् । सर्गाणामित्यारभ्य तु शेषषष्ठ्यपि प्रवृत्तैवेति निर्धारणषष्ठीवत् शेषषष्ठीप्रयोगेऽपि न प्रकरणभङ्गो दोषः ।

यद्वा विष्ण्वादयो मद्विभूतय इत्येतावदेव भगवता विवक्षितं न त्वादित्यादिमध्ये विष्ण्वादय इति । विष्ण्वादीनामादित्यादिषूत्कृष्टत्ववर्णनस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात् । नचैवं नक्षत्राणां पतिरिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं, नक्षत्रेषूत्कृष्टत्ववर्णनस्याप्यसिद्धेस्तदेति ।

धारयितॄणां दाशरथी रामोऽहम्। झषाणां मत्स्यादीनां मकरो नाम जातिविशेषोऽहम्। स्रोतसां स्रवन्तीनामस्मि जाह्नवी गङ्गा ॥३१॥

शस्त्रभृतश्शस्त्रादिभिर्युद्धकारिणो वीरपुरुषा भीष्मद्रोणाश्वत्थामकर्णार्जुनरावणकुम्भकर्णादय । रामस्यापि शस्त्रभृत्त्वात्तदन्तःप्रवेश । शस्त्रभृत्त्वमत्र जाति । रामस्तु व्यक्तिरिति विवेक । अतो राम एवात्र विभूति, नतु शस्त्रभृत । शस्त्रभृतां वृक्षादिस्थानीयत्वाद्रामस्य चाश्वत्थस्थानीयत्वात्तज्जातीयोत्कृष्टपदार्थस्यैव विभूतित्वात्।

नच रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वात्कथं विभूतित्वमिति वाच्यं, योऽत्र दशरथादुत्पन्ने कार्यकरणसङ्घातात्मके देहे स्फुरति तस्य चिन्मयस्यात्मनो रामस्य साक्षाद्भगवत्त्वेऽपि सङ्घातस्य जडस्यानित्यस्य कार्यस्य सविकारस्य भगवत्त्वाभावात्। भगवति परमात्मनि मायया देवादिसङ्घातानामिव तत्सङ्घातस्यापि कल्पितत्वात्। तस्यैव सङ्घातस्य भूतशब्दवाच्यस्य प्राणिन इह दाशरथिरामत्वेन विवक्षितत्वात्। तस्य च भगवति कल्पितत्वेन भगवद्विभूतित्वात्। नच चिन्मय एव विवक्षित इति वाच्य, चिन्मयस्य शस्त्रभृज्जातीयत्वायोगात्। शस्त्रभृतो हि प्राणिन । प्राणिहस्तधार्यत्वाच्छस्त्राणाम्।

एतेन रामानुजोक्तं शस्त्रभृत्त्वं विभूतिरर्थान्तराभावादिति भाष्य, अचिद्विशेषस्य चेतनान्तरस्य वा शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्यात्रासम्भवादिति वेदान्तदेशिकव्याख्यानं च प्रत्याख्यातम्।

शस्त्रभृच्छब्दवाच्यस्य दाशरथिशरीरेऽहमित्यभिमन्यमानस्य कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य प्राणिनश्चिन्मयादात्मनोऽन्यस्य प्रमातुरीश्वरस्य सत्त्वात्। अचिद्विशेषस्य रामदेहस्यैव साक्षाच्छस्त्रसम्बन्धसत्त्वात्, चेतनस्य चिदाभासस्य च देहद्वारा शस्त्रसम्बन्धसत्त्वादस्यैव शस्त्रभृत्, देहरूपश्चिदाभासरूपो वा। अस्मदादिशरीरेषु वर्तमानश्चिदाभासो जीव, रामकृष्णादिशरीरेषु वर्तमानस्तु ईश्वर इति व्यवहारविवेक।

नचेश्वरस्य चिदाभासत्वमयुक्तं चिदाभासस्य संसारित्वादिति वाच्य, जीवेश्वरावाभासेन करोतीति श्रुत्यैव जीववदीश्वरस्यापि चिदाभासत्वस्योक्तत्वात्। मायाया चित्प्रतिबिम्बो हीश्वर। आभासश्च प्रतिबिम्ब एवेति चिदाभासस्यापीश्वरस्य सर्वज्ञत्वादात्मस्वरूपज्ञत्वाच्च न संसारित्व, यथा वा जीवस्यापि ज्ञानिन इति। तस्मान्मायिकत्वाद्रामावतारो विभूतिरेव, न तु भगवान्।

नच राम परमात्मेति व्यवहारविरोध इति वाच्य, तत्र रामशब्देन चिन्मयस्यैव विवक्षितत्वात्। न चात्रापि सैव विवक्षेति वाच्य, शस्त्रभृत्त्वस्य तद्विवक्षाऽभावगमकत्वादित्युक्तत्वात्।

किंच आदित्यादय क्षेत्रज्ञा ईश्वरशरीरत्वाच्छस्त्रभृत्स्थानीया रामस्त्वीश्वरस्स्वयमेवेति यदुक्तं रामानुजेन तदसत्—शस्त्रभृतां जीवानां मध्ये शस्त्रभृतो जीवस्यैवोत्कृष्टस्य भगवद्विभूतित्वेन वक्तव्यत्वात् प्राकरणिकमर्थं विहाय जीवेभ्य ईश्वर उत्कृष्ट इति शस्त्रभृद्भ्योऽशस्त्रभृत ईश्वरस्योत्कृष्टीकरणमिहानुचितमिति।

मकर इति। तस्य जलजन्तुषु मत्स्येषूत्कृष्टत्वं बलशौर्यादिमत्त्वेन। अत एव तस्य मत्स्यराजत्वव्यपदेश। स्रवन्त्यो नद्य। विष्णुपादोद्भवत्वादिना गङ्गाया प्राशस्त्यम् ॥३१॥

सर्गाणामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमर्जुन !
अध्यात्मविद्या विद्यानां वादः प्रवदतामहम् ॥३२॥

सर्गाणामिति। सर्गाणां सृष्टीनामादिरन्तश्च मध्यं चैवाहमुत्पत्तिस्थितिलया अहं

सर्गाणामिति। सृष्टयः क्रिया इति यावत्। तासां मध्ये उत्पत्त्यादिक्रियात्रयमीश्वरविभूतिः। गमनभाषणादयः क्रियान्तराणि। ताभ्य उत्कृष्टास्सर्जनरक्षणहरणक्रियाः। नच 'उद्भवश्च भविष्यता'मित्यनेन पौनरुक्त्यं, तत्रोद्भवशब्दस्याभ्युदयार्थकत्वात्।

यत्तु सृज्यन्त इति सर्गास्तेषां सृष्टिस्थितिलयहेतुभूतास्तत्र तत्र स्रष्टारः पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति रामानुजः, तन्मन्दम्—निर्धारणालाभात्। नच प्राणिनां मध्ये स्रष्टारः पालयितारस्संहर्तारश्चाहमेवेति निर्धारणसिद्धिरिति वाच्यं, स्रष्टृत्वादिधर्मत्रयशून्यनमरहितप्राणिमात्रस्यैवाभावात्। तृणादीनामपि कीटकादिस्रष्टृत्वपश्वादिपालकत्वसंहर्तृत्वदर्शनात्। आदिरन्तो मध्यमित्येकवचनशब्दप्रयोगाच्च। पालननाशव।चिनोर्मध्यान्तशब्दयोः पालकहारकेषु लक्षणायास्स्वीकरणीयत्वात्सम्भवति मुख्यार्थे लक्षणास्वीकारस्यान्याय्यत्वाच्च।

ननु सर्गाणां प्राणिनां सृष्टिस्थितिलयानामहमेव हेतुरिति श्लोकार्थ इति चेन्नैवम्—निर्धारणालाभात्। अहमादिश्च मध्यं चेति पूर्वमेवास्यार्थस्योक्तत्वाच्च।

ननु इममेव पुनरुक्तिदोषं भूतानां जीवानिष्टानामेवादिरन्तश्चेत्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्य सर्गमात्रस्यैवेति विशेष इति परिहरतो भाष्यकारस्य सर्गाणां सर्वेषां गगनादिपदार्थानां सृष्टिस्थितिलयहेतुरहमेवेत्यर्थ इत्याशय इति निश्चीयत इति चेत्तर्हि निर्धारणमत्राविवक्षितमिति स्रष्टृत्वरक्षकत्वसंहर्तृत्वाख्यैव विभूतिरिति च वक्तव्यं स्यात्, एतच्छ्लोकमारभ्यैव तत्रतत्र 'तेजस्तेजस्विनामह'मित्यादौ निर्धारणस्यादर्शनादित आरभ्य निर्धारणस्य प्रकरणसिद्धस्यापि भङ्ग इति बोध्यम्।

नचैवं नक्षत्राणां शशीत्यत्रापि निर्धारणभङ्ग इति वाच्यं, तत्र निर्धारणस्य सम्भवात्। अगत्यतिस्थलेष्वेव तद्भङ्गाभ्युपगमात्। नच प्रकरणभङ्गो वक्तुर्दोषावह इति वाच्यं, भगवतस्सर्वज्ञस्य प्रकरणभङ्गादिदोषदूरत्वात्। न हि वेदेष्वार्षेषु वा ग्रन्थेषु छन्दोभङ्गादयो दोषत्वेन गृह्यन्ते विद्वद्भिः। तस्मात्प्रकरणभङ्गोऽप्यार्षत्वादुपेक्ष्यः।

अथ वा आदित्यानामित्यारभ्य जाह्नवीत्येतदन्तमेव निर्धारणषष्ठीप्रकरणम्। सर्गाणामित्यारभ्य तु शेषषष्ठ्यपि प्रवृत्तैवेति निर्धारणषष्ठीवत् शेषषष्ठीप्रयोगेऽपि न प्रकरणभङ्गो दोषः।

यद्वा विष्ण्वादयो मद्विभूतय इत्येतावदेव भगवता विवक्षितं न त्वादित्यादिमध्ये विष्ण्वादय इति। विष्ण्वादीनामादित्यादिषूत्कृष्टत्ववर्णनस्य स्वरूपकथनमात्रपरत्वात्। नचैवं नक्षत्राणां पतिरिति व्याख्यानं युक्तमिति वाच्यं, नक्षत्रेषूत्कृष्टत्ववर्णनस्याप्यसिद्धेस्तदेति।

हे अर्जुन! भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवादिरन्तश्चेत्युक्तमुपक्रमे, इह तु सर्वस्यैव सर्गमात्रस्येति

नन्वेवं सर्गाणामिति- श्लोके कापि न विभूतिरुक्तेति वाच्यं, सृष्टिस्थितिलयहेतोरीश्वरस्यैव विभूतेरुक्तत्वात्। न चेश्वरो भगवानेवेति कथं तस्य विभूतित्वमिति वाच्यं, जीववदीश्वरस्यापि मायया परमात्मनि कल्पितत्वेन ईश्वरस्यात्मविभूतित्वादिति।

प्रकृतत्वान्निर्धारणषष्ठी नैव त्याज्येति मते, सर्गाणां भूतानां मध्ये सृष्टिस्थितिलयहेतुरीश्वराख्यः प्राण्यहमित्यप्यर्थ आपतति, 'अहमादिश्च मध्यं च भूतानामन्त एव च' इति श्लोकस्यापि निर्धारणषष्ठीप्रकरणान्तर्भावेऽभिप्रेते तु, पुनरुक्तिस्स्यात्। अतस्तत्परिहारायाह—भूतानामिति।

भूतशब्देन सजीवा विवक्षितास्सर्गशब्देन तु सजीवनिर्जीवरूपं कार्यमात्रमिति। तनश्च प्राणिनां मध्ये ईश्वराख्यः प्राण्यहं, कार्याणां मध्ये चेश्वराख्यं कार्यमहमिति। न चेश्वरस्य कार्यत्वे विवदितव्यं, 'जीवेशावाभासेन करो'तीति श्रुतेः।

न चेश्वरस्य पुनरपि निर्धारणात्पुनरुक्तिरिति वाच्यं, निर्धार्यमाणस्येश्वरस्याभेदेऽपि निर्धारणाश्रयाणां भूतानां सर्गाणां च भेदात्।

यद्वा प्राणिनां मध्ये हिरण्यगर्भाख्य ईश्वर उत्कृष्टः, सर्गाणां मध्ये तु मायाप्रतिबिम्ब, ईश्वर इति निर्धार्यमाणभेदोऽपीति।

वस्तुतस्तु भगवद्विभूतेर्भगवन्माहात्म्यरूपयोगस्य च जिज्ञासितत्वादर्जुनेन श्रीकृष्णेनापि विभूतिकथनमध्येऽपि योग उक्तः प्रकृतत्वात्तस्य चेति बोध्यम्।

तथा च अहमादिश्चेतिश्लोकवत्सर्गाणामित्येषोऽपि भगवन्माहात्म्यप्रदर्शनपर एव। विभूतिश्लोकेषु तु निर्धारणषष्ठी प्रकृता, नतु योगे। अतो नात्र सर्गाणामिति निर्धारणषष्ठी, नापि नक्षत्राणामित्यत्र शेषषष्ठी।

नन्वेवमहमादिरित्यनेनास्य पुनरुक्तमत आह—भूतानां जीवाधिष्ठितानामेवेति। एवकारान्न तु निर्जीवानाम्। सृज्यत इति सर्गः कार्यं तन्मात्रम्। नचैवं सर्गाणामित्यस्य सृष्टीनामिति प्रतिपदमयुक्तमिति वाच्यं, सृष्टीनामित्यस्य सृष्टिविषयाणामित्यर्थात्। उत्पत्तिस्थितिलयास्तद्धेतुरित्यर्थः। अथ वा जन्मस्थितिभङ्गाः क्रिया एवार्थः।

अहमादिश्चेतिश्लोकेन तु भूतानामुत्पत्तिस्थितिलयहेतुरीश्वरोऽहमित्युक्तमिह तु सर्गाणामुत्पत्तिस्थितिलया एवाहमित्युच्यते। अतो न पुनरुक्तिदोषावकाशः।

नन्वेवं पुनरुक्तिशङ्काया एवानवकाशे इह तु सर्गमात्रस्येति विशेष इति कुत उक्तमाचार्यैरिति चेदुच्यते—इति विशेष इत्यस्या इत्यपि विशेष इत्यर्थः।

अयमाशयः—आदिरन्तो मध्यमिति शब्दत्रयस्य द्विः श्रवणाच्छ्रोतॄणां पुनरुक्तिदोषशङ्का स्यात्तन्निरासे च हेतुद्वयमस्ति, तत्रैकः- आदिमध्यान्तशब्दानां दर्शितार्थभेदरूपः, द्वितीयस्तु भूतसर्गशब्दयोरर्थभेदरूपश्चेति।

एवमेव सृष्टय क्रिया इत्यस्मिन्मतेऽपि पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गस्तद्धेतुराशयानुगुण्येन प्रसञ्जनीयः। परिहारस्य भाष्ये कण्ठत एवोक्तत्वादिति।

विशेषः । अध्यात्मविद्या विद्यानां मोक्षार्थत्वात्प्रधानमस्मि । वादोऽर्थनिर्णयहेतुत्वात्प्रवदतां प्रधानम् । अतः सोऽहमस्मि । प्रवक्तृद्वारेण वदनभेदानामेव वादजल्पवितण्डानामिह ग्रहणं प्रवदतामिति ॥३२॥

अक्षराणामकारोऽस्मि द्वन्द्वस्सामासिकस्य च ।
अहमेवाक्षयः कालो धाताऽहं विश्वतोमुखः ॥३३॥

अक्षराणामिति । अक्षराणां वर्णानामकारो वर्णोऽस्मि । द्वन्द्वः समासोऽस्मि सामासिकस्य समाससमूहस्य । किंचाहमेवाक्षयोऽक्षीणः कालः प्रसिद्धः क्षणाद्याख्यः, अथ वा परमेश्वरः कालस्यापि कालोऽस्मि । धाताऽहं कर्मफलस्य विधाता सर्वजगतो विश्वतोमुखः सर्वतोमुखः ॥३३॥

विद्यानां वेदवेदाङ्गादीनाम् । मोक्षार्थत्वादिति । अन्यास्तु धर्मकामादिफलिका इति भावः । प्रवदतां प्रवक्तॄणां यः प्रधानभूतो वादस्सोऽहमस्मीति तेजस्तेजस्विनामितिवत्प्रधानमात्रनिर्देशः ।

ननु वादस्य विभूतित्वाद्विभूतिषु निर्धारणषष्ठ्या एव प्रकृतत्वात्कथं शेषषष्ठीग्रहणमत आह—प्रवक्त्रिति ।

तर्हि निर्धारणषष्ठ्येवाश्रयतां, तथा च प्रवदतामित्यस्य लक्षणया प्रवक्तृधर्माणां वादजल्पवितण्डानामित्यर्थः । तन्मध्ये वादस्योत्कर्षे हेतुमाह—अर्थनिर्णयहेतुत्वादिति । वदनभेदानां वचनविशेषाणाम् ।

प्रमाणफलतत्त्वबुभुत्सोः कथा वादः; उभयसाधनवती विजिगीषुकथा जल्पः; स्वपक्षस्थापनाहीना परपक्षविदलनमात्रावसाना वितण्डा । इहोपात्तानां त्रयाणां वचनभेदानां भेदान्तरोपलक्षणत्वात् छलजात्यादिग्रहणम् । अभिप्रायान्तरेण प्रयुक्तस्याभिप्रायान्तरेण दूषणं छलं; असदुत्तरं जातिः; इत्याद्यन्यतो ग्राह्यम् ॥३२॥

अक्षराणामिति । अक्षराण्यचो हलश्च, तेषां मध्ये आद्यक्षरमकारोऽहम् । अकारो हि सर्ववर्णादित्वात्प्रणवाद्यवयवत्वात्सर्ववर्णप्रकृतित्वाच्चोत्कृष्टः । अकारस्य सर्ववर्णप्रकृतित्वं च- 'अकारो वै सर्वा वा'गिति श्रुतिसिद्धम् । द्वन्द्वस्य स्वघटकोभयपदार्थप्रधानत्वात्प्राधान्यम् । पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव; उत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुष; अन्यपदार्थप्रधानो बहुव्रीहिरुभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति मायो वादः ।

'अक्षीण इति । प्रवाहनित्य इत्यर्थः' । अहमेवेत्यादिपादत्रयेण कालादय ईश्वरविभूतय इत्येतावदेवेह विवक्षितं, नतु निर्धारणं षष्ठ्यन्तपदादर्शनात् ।' न च विभूतिषु' निर्धारणषष्ठी 'प्रकृतेति वाच्यं, सत्यां षष्ठ्यां निर्धारणं प्रकृतं तदभावे तु कथमिति ।

अथ वा नित्यानित्यलक्षणकालद्वयमध्येऽक्षयः कालोऽहम् । अनित्यः काल: क्षणादिरूपः, नित्यस्त्वीश्वर एवेति सिद्धान्तात् । तदेवाह—परमेश्वरो वेति ।

कुतस्तस्य कालत्वमत आह—कालस्यापीति । कलयति परिच्छिनत्ति क्षणादिरूपेण जन्यं कालमिति कालः परमेश्वरः । परमेश्वरेण हि सूर्यगत्यादिद्वारा काल. परिच्छिद्यते ।

मृत्युस्सर्वहरश्चाहमुद्भवश्च भविष्यताम् ।
कीर्तिश्श्रीर्वाक्च नारीणां स्मृतिर्मेधा धृतिः क्षमा ॥३४॥

मृत्युरिति । मृत्युर्द्विविधः धनादिहरः प्राणहरश्च, तत्र यः प्राणहरः स सर्वहः इत्युच्यते, सोऽहमित्यर्थः । अथ वा पर ईश्वरः प्रलये सर्वहरणात्सर्वहरः सोऽहम् । उद्भः

यद्वा माहात्म्यपरमिदं वाक्यत्रयम् । तथा च कालस्यापि कालोऽहं धाताऽहं मृत्युरहमिति भगवन्माहात्म्यकथनम् । सर्वतोमुखत्वं सर्वव्यापित्वं सर्वद्रष्टृत्वं वा । विश्वतोमुखेन मयैव सर्वस्य जगत कर्मफलं विधीयत इति भगवन्माहात्म्यकथनमिदम् । सर्वेषां तत्तत्कर्मानुगुण्येन फलविधानसामर्थ्यमीश्वरस्यास्तीति द्योतनाय विश्वतोमुख इत्युक्तम् ।

अत्रापि—'धाता धातॄणां भुवनस्य गोप्ता' इति श्रुते धातॄणां मध्ये विश्वतोमुखो धाताऽहमिति निर्धारणं सुवचम् । रथादिनिर्मातारो धातार, तदपेक्षया कर्मफलविधातुरीश्वरस्योत्कृष्टत्वम् । नचेश्वर एव कथमीश्वरस्य विभूतिरिति वाच्यं, धातृस्वरूपेण विभूतित्वादेवं कालत्वादिना चेति बोध्यम् ।

विश्वतोमुखश्चतुर्मुखो धाता हिरण्यगर्भोऽहमेवेति वा । विश्वामित्रादिभ्यस्तस्योत्कृष्टत्वादीश्वरविभूतित्वमिति बोध्यम् ॥३३॥

मृत्युरिति । मृत्युद्वयस्य मध्ये सर्वहरो मृत्युरहम् । मृत्युद्वयं दर्शयति—धनादिहरः प्राणहरश्चेति । तत्र कस्सर्वहरोऽत आह—य इति । प्राणहर एव सर्वहर इत्युच्यत इत्यर्थ ।

यद्वा मृत्युर्द्विविध प्रपञ्चे सर्वप्राणिजीवितहर एको यमनामको मृत्युदेवतेति वा । प्रलये सर्वजगन्नाशक ईश्वरोऽन्य । तयोर्मध्ये यस्सर्वहर ईश्वरस्सोऽहमित्याह—अथ वेति । अयं चेश्वरो मायातमोगुणावच्छिन्नो रुद्रनामक इति बोध्यम् । तथा च रुद्र ईश्वरविभूतिरिति सिद्धम् । ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणामीश्वरे ब्रह्मणि कल्पितत्वेन विभूतित्वात् ।

अथ वा एकस्यैवेश्वरस्य मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य स्रष्टृत्वरक्षकत्वसंहर्तृत्वगुणयोगाद्ब्रह्मविष्णुरुद्रशब्दवाच्यत्वम् । तत्र संहर्तृत्वगुणयोगी य परमेश्वर सोऽहम् । अस्य च सगुणेश्वरस्य निर्गुणब्रह्मत्वायोगात्तद्विभूतित्वमेव ।

यत्तु वेदान्तदेशिकः—यमादेशकारिप्राणहरणाधिकृत पुरुषविशेषो मृत्युरिति, तन्मन्दम्—तादृशस्याप्रमाणत्वात् । यमदूतानां च बहुत्वात् । नच मृत्युदेवतैवेति वाच्यं, तस्या भगवदाज्ञापरतन्त्रत्वेन यमादेशकारित्वाभावात् ।

ननु भूतानामन्त एव चेत्यनेन लयहेतोरीश्वरस्योक्तत्वादत्र मृत्युरीश्वर इति व्याख्यानं पुनरुक्तमिति चेन्नैवम्—तत्र लयस्थानमात्रस्यैवोक्तत्वात् । अहमादिरिति श्लोकस्य भगवन्माहात्म्यकथनपरत्वेन विभूतिपरत्वाभावाच्च ।

नच सर्गाणामिति श्लोकार्धेन पुनरुक्तमिति वाच्यं, सृष्टिस्थितिलयत्रितयहेतुत्वेन तत्रेश्वरो निर्धारित । अत्र तु केवललयहेतुत्वेनेति भेदात्, सर्गेषु तत्रेश्वरो निर्धारित मृत्युद्वये त्वत्रेति भेदादिति वा।

बद्धो वेदभागो ऋगित्युच्यते। गायत्रीऋक् गायत्रीछन्दोविशिष्टा ऋक्। गायत्रीछन्दस्तु षडक्षरपादबद्धम्। यथा 'मारायुधभूता बाला शफराक्षी कान्तं हरिमागाल्लक्ष्मीस्तनुमध्या' इति श्लोकः। एवं षटक्षरैश्चतुर्भिः पादैः बद्धा ऋक् गायत्रीछन्दोविशिष्टः।

ननु यद्येवं लोकवद्वेदेऽपि षडक्षरपादचतुष्टयवत एव छन्दसो गायत्रीसंज्ञत्वं तर्हि तत्सवितुरिति मन्त्रस्य गायत्रीछन्दस्कत्वं न स्यात्, तत्सवितुरित्यस्य मन्त्रस्य विश्वामित्रऋषिस्सवितादेवता गायत्री छन्द इति तु मन्त्रशास्त्रे प्रसिद्धम्। तथा 'उदुत्यं जातवेदस'मित्यादिमन्त्राणां च गायत्रीछन्द इति प्रसिद्धम्। एवं गायत्री त्रिपदेत्यपि प्रसिद्धं- गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा त्रिपदा षट्कुक्षिरिति मन्त्रप्रयोगे दर्शनात्। तस्माद्वेदेऽष्टाक्षरपदत्रयैव गायत्री। एवंभूतगायत्रीछन्दोविशिष्टत्वादपि तत्सवितुरित्यस्य गायत्रीमन्त्रत्वव्यवहारः।

न तत्सवितुर्वरेण्यमिति सप्ताक्षरमेव प्रथमपाद इति वाच्यं, णियमित्यक्षरद्वयपाठात्। नच परोरजसि सावदोमिति चतुर्थपादोऽप्यस्तीति वाच्यं, तस्य मन्त्रान्तरत्वात्। त्रिपदाया एव गायत्र्यास्सर्वत्रोपदेशादिषु प्रसिद्धत्वात्।

एवमुदुत्यं जातवेदसमित्यादिऋक्ष्वपि त्रिपदैवैकैका ऋक्, 'उदुत्यं जातवेदसं देवं वहन्ति केतवः, दृशे विश्वाय सूर्य'मित्यस्या एकऋक्त्वात्। नचापत्ये तायवो यथेत्येतदप्यस्या एव पादभूतमिति वाच्यं, नवाद्या गायत्री छन्द इति वचनानुरोधेन उदुत्यं जातवेदसमिति मन्त्रे नव गायत्री ऋचां भवितव्यत्वात्। सप्तविंशतिपादानां दृश्यमानत्वाच्च। एकैकस्या ऋचः पादत्रयात्मकत्वेन भवितव्यत्वात्। तस्मादष्टाक्षरत्रिपदैव गायत्री।

लोके तु चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री षडक्षरपादचतुष्टयवत्त्वेन पिङ्गलमुनिना कल्पिता, चतुष्पात्त्वेपि चतुर्विंशत्यक्षरसङ्ख्यायास्सत्त्वाद्गायत्रीत्वम्। नच लोकवद्वेदेऽपि चतुर्विंशत्यक्षरामृचं चतुर्धा विभज्य षड्भिरक्षरैरेकः पाद इति कल्प्यतामिति वाच्यं, उदुत्यं जातवेदसमित्यत्र उदुत्यं जातवे इति पादविभागस्य कर्तुमशक्यत्वात्। न ह्येकस्मिन्पदे यतिविच्छेदः स्यात्। तर्हि लोक एवाष्टाक्षरं पादत्रयं गायत्रीछन्दसः कल्प्यतामिति वाच्यं, लोके श्लोकानां चतुष्पात्त्वनियमेन भाव्यत्वात्। तस्मात्षडक्षरमेव गायत्रीपादः।

नच गायत्र्यनुष्टुप्छन्दसोरसाङ्कर्यमिति वाच्यं, गायत्र्यास्त्रिपदत्वादनुष्टुभश्चतुष्पदत्वाच्च। गायत्र्याश्चतुर्विंशत्यक्षरत्वादनुष्टुभो द्वात्रिंशदक्षरत्वाच्च वैलक्षण्यात्।

तथा च त्रिष्टुभादिच्छन्दोबद्धानामृचाम्मध्ये गायत्रीछन्दोबद्धैव ऋगुत्कृष्टा। सा च ऋग्दर्शिता। 'तत्सवितुर्वरेण्यं, भर्गो देवस्य धीमहि, धियो यो नः प्रचोदया'दिति।

अयं च मन्त्रस्य गायत्रीदेवताकत्वाद्गायत्रीछन्दोबद्धत्वाच्च गायत्रीति व्यपदेशः। उदुत्यं जातवेदसमित्यादीनां तु गायत्रीछन्दस्कत्वेऽपि गायत्रीदेवताकत्वं नास्तीति नास्ति तेषां गायत्रीमन्त्रव्यवहारः।

एवं गायत्रीछन्दोविशिष्टऋचामपि गायत्रीमन्त्र एवोत्कृष्ट इति त्रिष्टुभादिच्छन्दोविशिष्टानामृचां मध्येऽपि गायत्रीमन्त्र एवोत्तमोत्तम इति गायत्रीशब्देनात्र गायत्रीमन्त्र एव गृहीतुमर्हः 'न गायत्र्याः परो मन्त्र' इत्यनेन गायत्रीमन्त्रस्य प्राशस्त्यं स्फुटमुच्यते ।

ननु काऽसौ गायत्रीदेवतेति चेत्सवितुर्वरेण्यं यत्तेजस्तदेव । किं ज्योतिः न, चैतन्यमेव । सूर्यमण्डलावच्छिन्नं चैतन्यं गायत्रीत्युच्यते । सूर्यस्य तावत्सर्वसाक्षित्वेनेश्वरत्वप्रसिद्धेस्तस्यापि सूर्यस्य यदन्तरं चैतन्यं तदेवेश्वरो गायत्रीत्युच्यते । नैनावताऽस्मदादिशरीरावच्छिन्नस्यानवच्छिन्नस्य वा चैतन्यस्य गायत्रीत्यवहाराभावः चिच्छक्तेरेव गायत्रीत्वात् । तस्माच्चैतन्यं परं ब्रह्मैव गायत्री । न च स्त्रीलिङ्गप्रयोगात्कालीसरस्वत्यादिशक्तिर्गायत्रीति वाच्यं, चैतन्ये निर्विशेषे आत्मेति ब्रह्मेति पुंनपुंसकशब्दयोरिव गायत्रीति स्त्रीलिङ्गस्यापि प्रयोगसम्भवात् । एवं ब्रह्मपरत्वाज्जीवब्रह्माभेदरूपतत्त्वार्थबोधकत्वाच्च गायत्रीमन्त्रस्सर्वमन्त्रोत्कृष्टः ।

अयं गायत्रीमन्त्रार्थः—यः ईश्वरो नः जीवानां धियः प्रचोदयात्प्रेरयति- 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति । भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति वचनात्, 'यो भूतेषु तिष्ठ'- नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणाच्च । यच्छब्दात्तच्छब्दाध्याहारः । तस्य सवितुः- मायया जगत्सृष्टिस्थितिलयहेतुभूतस्य देवस्य क्रीडत ईश्वरस्य सम्बन्धि, तत्स्वरूपभूतं, वस्तुत ईश्वरस्यैव ब्रह्मत्वादिति भावः । बिम्बभूतमिति वा । जीवेश्वरयोर्मायाविद्योपाधिद्वयप्रतिफलितब्रह्मचैतन्यप्रतिबिम्बरूपत्वादिति भावः । तत् नित्यापरोक्षतया सच्चिदानन्दरूपतया प्रसिद्धमिति वा । वरेण्यमुत्कृष्टं तेजः ज्ञानं; चैतन्यमिति यावत् । ब्रह्मेति भावः । धीमहि सोऽहमिति प्रत्यगभिन्नत्वेन पश्याम इति ।

गायत्रीछन्दसामहं मन्त्राणां मध्ये गायत्रीमन्त्रोऽहमित्यर्थः । ऋचां मन्त्रत्वात् । एवंसति गायत्रीत्येकवचनमपि स्वरसतस्सङ्गच्छते- गायत्रीमन्त्रस्यैकत्वात् ।'

यद्वा गायत्रीछन्दोविशिष्टाया ऋचः उदुत्यं जातवेदसमित्यादयः तास्सर्वा अप्यहमेव । जात्यभिप्रायाद्गायत्रीत्येकवचनम् । गायत्रीछन्दस एकत्वादिति वा । छन्दोवाचिना हि गायत्रीशब्देन तद्विशिष्टा ऋग्लक्षिता ।

तदेवं गायत्रीमन्त्रस्य गायत्रीछन्दोविशिष्टमन्त्राणां वा भगवद्विभूतित्वमिति सिद्धम् । नच गायत्रीछन्दोबद्धमन्त्राणां कुत उत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, तज्जातौ गायत्रीमन्त्रस्य पठितत्वादिति ।

यद्वा 'अग्रं वै छन्दसां गायत्री' इति श्रुतेर्गायत्र्याश्छन्दसामग्रत्वादुत्कृष्टत्वम् । न च 'उक्तात्युक्ता तथा म'ध्येति पिङ्गलवचनादुक्तैव छन्दः प्रथममिति वाच्यं, 'अग्निमीळे पुरोहित'मिति ऋच एव सर्ववेदानामादित्वात्तस्याश्च ऋचो गायत्रीछन्दोबद्धत्वात् । अग्निमीळ इति मन्त्रस्य अग्निर्देवता, गायत्री छन्द इति मन्त्रपाठे दर्शनात् ।

ननु गायत्रीछन्दोबद्धमन्त्राणामितरछन्दोबद्धमन्त्रेभ्य उत्कृष्टत्वे यदि गायत्रीछन्दोबद्धत्वमेव हेतुस्तर्हि छन्दसां मध्ये गायत्रीछन्दस उत्कृष्टत्वं सिद्धमेवेति गायत्रीछन्दसामहमित्यस्याभिधासिद्ध

द्यूतं छलयतामस्मि तेजस्तेजस्विनामहम् ।
जयोऽस्मि व्यवसायोऽस्मि सत्त्वं सत्त्ववतामहम् ॥३६॥

द्यूतमिति । द्यूतमक्षदेवनादिलक्षणं छलयतां छलस्य कर्तृणामस्मि । तेजस्विनां तेजोऽहम् । जयोऽस्मि जेतृणां, व्यवसायोऽस्मि व्यवसायिनां, सत्त्वं सत्त्ववतां सात्त्विकानामहम् ॥३६॥

एवार्थो वाच्य· । त्रिष्टुभादिच्छन्दसां मध्ये गायत्रीछन्दोऽहमिति । यथा च भाषितं रामानुजेन । तद्विहाय किमिति लाक्षणिकार्थकल्पनाक्लेश आचार्याणामिति चेत्, उच्यते—पादाक्षरसङ्ख्याविशेषनियमस्य छन्दश्शब्दार्थत्वात्तन्मात्रस्य नोत्कृष्टत्वं, किंतु तद्विशिष्टस्य शब्दसमूहस्यैवेति । न च श्रुतिविरोध, तत्रापि छन्दोविशिष्टाना मध्ये गायत्रीछन्दोविशिष्टैवोत्कृष्टेति विवक्षयाऽविरोधात् । तादृशस्यैव मन्त्रस्य 'अग्निमील' इत्यस्य वेदादौ स्थितत्वेनाम्नत्वाच्च ।

ननु अग्निमील इति मन्त्रस्य वेदादौ स्थितस्य गायत्रीछन्दोविशिष्टत्वेन गायत्रीछन्दोविशिष्टा ऋच उत्कृष्टा इति यथोच्यते तथा वेदादावग्निमील इति मन्त्रे गायत्रीछन्दसो वर्तमानत्वाद्गायत्रीछन्दोऽपि छन्दसामुत्कृष्टमिति वक्तुं शक्यमेवेति चेत्, सत्यम्—उक्तन्यायेन वेदादावग्नेस्सत्त्वादग्निरेव देवोत्कृष्ट इति वक्तुमपि शक्यत्वात् । नचेष्टापत्ति.- 'देवानामस्मि वासव' इति गीताविरोधात् । 'अग्निर्वै देवानामवमो विष्णु परम इति श्रुतिविरोधाच्च ।

ननु श्रुतिस्मृतिविरोधादग्नेर्वेदादिस्थितिप्रयुक्तमुत्कृष्टत्वं मास्तुनाम, तदविरोधाद्गायत्रीछन्दसो वेदाद्यमन्त्रस्थितिप्रयुक्त उत्कर्षस्स्यादिति चेत्, मैवम्—अग्निशब्दोत्तरद्वितीयाविभक्तेरग्निशब्दस्य वा वेदादिगतत्वेनोत्कृष्टत्वमिति वक्तव्यत्वात् ।

अथ वा भवतु छन्दोमात्रस्यापि तस्योत्कर्ष, तथापि यन्मन्त्राधीनश्छन्दोमात्रस्योत्कर्षः स एव मन्त्र इहोत्कृष्टत्वेन ग्राह्यो लाघवात् । तज्जातीयत्वादन्ये च तादृशा इति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु ऋगतिरेकेण छन्दसोऽभावादृक्सत्तयैव छन्दसस्सत्तावत्त्वं, नतु छन्दसः स्वातन्त्र्येण सत्तेति कृत्वा छन्दश्शब्देनेह स्वच्छन्दसत्ताशालिनी ऋगेव ग्राह्येति बोध्यम् । तस्मान्नात्र गायत्रीछन्दस ईश्वरविभूतित्वं प्रतिपादितम् ।

मार्गशीर्षस्य सस्यादिसम्पत्तिहेतुत्वात्, व्रताद्युचितकालत्वाद्वा उत्कृष्टत्वम् । वसन्तस्य तु 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति ज्योतिष्टोमकालत्वात्पुष्पसमृद्धिमत्त्वेन प्राणिसुखकरत्वादिति वा उत्कृष्टत्वम् ॥

द्यूतमिति । छलं कुर्वन्तीति छलयन्त. तेषां छलयता लक्षणया छलानां मध्ये द्यूतमस्मि । द्यूतलक्षणमाह—अक्षदेवनादिलक्षणमिति । क्रयविक्रयऋणदायसंवित्सङ्करादयश्छलानि- वञ्चनास्पदत्वात्तेषाम् । द्यूतस्य सर्वाधिकत्वं च क्षणादेव धर्मराजादीनां द्यूते पराजयेन निःस्वभवनाद्दुर्योधनदीनां च राजराजीभवनाज्जयेनेति बोध्यम् । एवं धनापहरणफलकेषु वञ्चनाविषयेषु क्रयविक्रयादिसर्वच्छलेषु द्यूतस्य मुख्यत्वादेव- 'अक्षैर्मा दीव्य' इति श्रुतिर्द्यूतं निषेधति । तेजस्विनां

वृष्णीनां वासुदेवोऽस्मि पाण्डवानां धनंजयः ।
मुनीनामप्यहं व्यासः कवीनामुशना कविः ॥३७॥

वृष्णीनामिति । वृष्णीनां यादवानां वासुदेवोऽस्मि, अयमेवाहं त्वत्सखा । पाण्डवानां धनंजयः त्वमेव । मुनीनां मननशीलानां सर्वपदार्थज्ञानिनामप्यहं व्यासः; कवीनां क्रान्तदर्शिनां उशना कविरस्मि ॥३७॥

यत्प्रधानं तेज. जेतॄणां य प्रधानो व्यवसाय सत्त्ववतां यत्प्रधानं सत्त्वं तत्सर्वमहमस्मि । नात्र निर्धारणं, किंतु विभूतिमात्रकथनमेव ।

यद्वा तेज औदार्यवैभवादिगुणानां मध्ये 'तेजोऽहं, जयापजययोर्मध्ये जयोऽहं, सन्धिविग्रहयानयुद्धजयादिषु जेतृधर्मेषु जयोऽहमिति वा । व्यवसाय उद्योगः । उद्योगानुद्योगयोरुद्योगोऽहं; 'उद्योगिनं पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी'रित्युद्योगस्य प्रशंसितत्वात् । सङ्कल्पविकल्पनिश्चयादीनां मध्ये उद्योग उत्कृष्ट इति वा । अहमेवं करिष्यामीत्यादिसङ्कल्पादिभ्यः कर्मसु प्रवृत्तिरूपस्योद्योगस्य फलहेतुत्वेन प्रकृष्टत्वमिति बोध्यम् ।

सत्त्ववतां सत्त्वं सामर्थ्यं, तच्च वाक्कायेन्द्रियमनोविषयत्वभेदेन चतुर्विधम् । ततश्च वाक्पाटवकायपाटवेन्द्रियपाटवमन.पाटवानां मध्ये सत्त्वं मन.पाटवमहमस्मि ।' मन.पाटवस्यैव विद्यामोक्षादिहेतुत्वेनोत्कृष्टत्वात् ।

यद्वा सात्त्विकानां धर्मेषु सत्त्वादिषु सत्त्वमहं, सत्त्वं शमदमादिलक्षणम् । आदिपदाद्यज्ञादिधर्मा ग्राह्याः ।

अथ वा सत्त्वरजस्तमसां मध्ये सात्त्विकानां गुणो यस्सत्त्वं सोऽहमेवेत्यर्थ । सत्त्वस्य च शमदमज्ञानादिहेतुत्वादुत्कृष्टत्वम् ॥३६॥

वृष्णीनामिति । वृष्णयो यादवाः । कोऽसौ वासुदेवोऽत्र आह—अयमेवेति । तव यस्मिन् सखेति बुद्धिस्स वसुदेवसूनुरित्यर्थः । रामावतारवत्कृष्णावतारस्यापीश्वरे कल्पितत्वादीश्वरविभूतित्वम् । धनं जयतीति धनञ्जय इति व्युत्पत्त्या निखिलराजविजयित्वरूपोत्कर्षप्रसिद्धोऽर्जुनस्येति द्योत्यते । कृष्णार्जुनयोर्नरनारायणावतारत्वेन कृष्णस्येवार्जुनस्यापि विष्ण्ववतारत्वाद्वोत्कर्षः । नरनारायणौ हि विष्णुवंशसम्भूतावृषी ।

अत्र वृष्णीनामहमिति पाण्डवानां त्वमिति चोक्तेऽस्मत्त्वच्छब्दाभ्यां ग्रहणमात्मनस्स्यात्, वासुदेवो धनञ्जय इत्युक्ते तु यो वसुदेवाज्जातस्स कार्यकरणसङ्घात एव वासुदेवशब्देन, येन शत्रूणां धनं जितं स सङ्घात एवार्जुनशब्देन च ग्राह्यः स्यात्, तयोश्च सङ्घातयोरीश्वरविभूतित्वं युक्तमीश्वरे कल्पितत्वादात्मनस्तु न युक्तमात्मन एवेश्वरत्वादिति बोध्यम् ।

मुनयो मननशीलाः सर्वपदार्थज्ञा वा । तेषां मध्ये व्यास उत्कृष्टः । आत्मस्वरूपमननशीलत्वात्सूत्रपुराणादिप्रबन्धकर्तृत्वेन वेदविभाजनेन च सर्वज्ञत्वाच्च । वेदान्व्यस्यति विभजतीति हि व्यास इति

दण्डो दमयतामस्मि नीतिरस्मि जिगीषताम् ।
मौनं चैवास्मि गुह्यानां ज्ञानं ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

दण्ड इति । दण्डो दमयतां दमयितॄणामस्म्यदान्तानां दमनकारणम् । नीतिरस्मि जिगीषतां जेतुमिच्छताम् । मौनं चैवास्मि गुह्यानां गोप्यानाम् । ज्ञान ज्ञानवतामहम् ॥३८॥

यच्चापि सर्वभूतानां बीजं तदहमर्जुन ।
न तदस्ति विना यत्स्यान्मया भूतं चराचरम् ॥३९॥

यदिति । यच्चापि सर्वभूतानां बीजं प्ररोहकारणं तदहमर्जुन । प्रकरणोपसंहारार्थं विभूतिसंक्षेपमाह—न तदस्ति भूतं चराचरं चरमचरं वा । मया विना यत्स्याद्भवेत्, मयाऽप्रविष्टं परित्यक्तं निरात्मकं शून्यं हि तत्स्यात् । अतो मदात्मकं सर्वमित्यर्थः ॥३९॥

व्युत्पत्ति । 'व्यासो नारायणो हरि'रिति नारयणांशत्वाद्वा व्यासस्योत्कर्षः । क्रान्तदर्शिनो दूरदृष्टय । भूतभविष्यद्वृत्तान्तवेदनशीला इति यावत् । उशना शुक्रः कविरिति पर्यायाः । उशनाभिध कविश्शुक्रोऽहमित्यर्थ । शुक्रस्य विपश्चित्प्राथम्यं तु 'न कश्चिन्नोपनयते पुमानन्यत्र भार्गवात् । शेषसम्पत्तिपतिस्तु बुद्धिमत्स्ववतिष्ठत' इति प्रसिद्धम् । नीतिशास्त्रादिकर्तृत्वाच्च ॥३७॥

दण्ड इति । दमयता धर्मेषु वादिप्रतिवादिवाक्यश्रवणसाक्षिविचारणादिषु शिक्षणरूपो यो दण्डस्सोऽहमस्मि । कुतस्तस्य श्रेष्ठत्वमत आह—अदान्तानामिति । अदान्तानामपि दमेन दान्तत्वं भवतीति दमस्योत्कृष्टत्वम् । यद्वा दमयतां राजगुर्वादीनां दमयितव्येषु भृत्यशिष्यादिषु कर्तव्या ये भावा नयभयदयादय, तेषा मध्ये दम एवोत्कृष्ट । दमादेव भृत्यादीना दान्तीभूतत्वादिति । निर्धारणानाग्रहे तु दमयतां यः प्रधानो दण्डस्सोऽहमस्मीति बोध्यम् । एवमुत्तरत्रापि । जिगीषता ये शौर्यधैर्यादयो गुणास्तेषां मध्ये नीतिरस्मि । नीतिपूर्वकत्वाज्जयलाभस्य । गुह्यानां गोप्यानां धनकनकौषधादीना गोपना ये वस्त्रपेटिकादयः तेषा मध्ये मौनमुत्कृष्टमहमस्मि । तथा च गुह्यशब्दोऽत्र लक्षणया गुह्यगोपनपर । वस्त्रादिभिर्गोपितमपि वस्तु सुवर्णादिकं मौनाभावे विवृतमेव स्यात् । मद्गूढमन्त्रौ रूपिकारतीति वाचैव गोप्यवस्तुन स्फुटीकृतत्वसम्भवात् । तथा पेटिकादिभिर्गोपयितुमशक्यमपि रहस्यं वाङ्मौनेन गोपयितुं शक्यत एव । तस्मान्मौनस्य गोपनेषूत्कृष्टत्वम् । ज्ञानवतां ये ज्ञानशमदमसुखादयो गुणास्तेषां मध्ये ज्ञानमहमस्मि । ज्ञानवतां यत्प्रधानं ज्ञानं तदहमस्मीति वा ॥३८॥

यदिति । बीजाना मध्ये यत्सर्वभूतानां बीजं तदहमस्मि । सर्वभूतबीजं तु प्रकृतिरिति बोध्यम् । एतेन प्रकृतेरपीश्वरविभूतित्वं सिद्धम् । प्रकृतेस्सूक्ष्मावस्थापन्नायाः स्थूलावस्थजगद्रूपं प्रति बीजत्वं यथा बीजस्य वृक्षादिप्रतीति बोध्यम् । विस्तरेणोक्तां विभूतिं संक्षेपेण वदति—नेति । य चराचरं भूतं मया विना स्यात्तन्नास्ति । चरमचरं वा किमपि भूतं मया विना नास्त्येवेत्यर्थः । मया विनेत्यस्यार्थमाह—मयाऽप्रविष्टमिति । सच्चिदानन्दरूपेण सर्वव्यापिना सर्वस्यात्मभूतेन मयाऽव्याप्तमित्यर्थ ।

नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां परन्तप !
एष तूद्देशतः प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

नेति । नान्तोऽस्ति मम दिव्यानां विभूतीनां विस्तराणां परन्तप! । न हीश्वरस्य सर्वात्मनो दिव्यानां विभूतीनामियत्ता शक्या वक्तुं ज्ञातुं वा केनचित् । एष तूद्देशतः एकदेशेन प्रोक्तो विभूतेर्विस्तरो मया ॥४०॥

यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं श्रीमदूर्जितमेव वा ।
तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोंशसम्भवम् ॥४१॥

यद्यदिति । यद्यल्लोके विभूतिमद्विभूतियुक्त सत्त्वं वस्तुजातं श्रीमदूर्जितमेव वा श्रीर्लक्ष्मीः तया सहितमुत्साहोपेतं वा, तत्तदेवावगच्छ त्वं जानीहि ममेश्वरस्य तेजोंश-

---

कल्पितस्याधिष्ठानात्मकत्वात्कार्यस्य च कारणात्मकत्वात्सर्वं जगदीश्वरात्मकमेवेति जगतस्स्वरूपमीश्वर एव । यथा घटस्य मृत् । यथा वा सर्पस्य रज्जु । ईश्वरस्य जगत्यप्रवेशे तु जगतः स्वरूपस्यैवाभावाच्छून्यत्वम् । किंच सच्चिदानन्देश्वरस्याप्रवेशे जगदस्ति जगद्भाति जगत्प्रियमिति व्यवहारो न सिद्ध्येत, सच्चिदानन्दानामीश्वरधर्मत्वेन जगति तत्संक्रमणं विना तादृशव्यवहारासम्भवात् । तथा च शशशृङ्गादिवज्जगन्नास्ति, न भाति, न प्रियमित्येव प्रतीयेतेति शून्यमेव स्याज्जगदिति ।

ननु सर्वव्यापीश्वरस्य कथं जगत्यप्रवेश स्सम्भाव्येतेति चेदुच्यते—ईश्वरस्य जगतश्च पृथक्करणमेव जगतीश्वरस्याप्रवेशत्वेन विवक्षितम् । पृथक्करणं च जगति दृश्यमानानां सत्ताजाड्यादिधर्माणां विवेचनम् । अयमीश्वरधर्मः, अयं जगद्धर्म इति बुद्ध्या जगतस्सकाशादीश्वरधर्माणां विवेचने कृते सति अनृतमेव जगत्सिद्ध्यति; अनृतस्य च शशशृङ्गादिवच्छून्यत्वमेवेति । एतेन सर्वस्यापि जगत ईश्वरे कल्पितत्वादीश्वरविभूतित्वमिति सिद्धम् ॥३९॥

नेति । अन्तोऽवधिः- इयत्तेति यावत् । घटोऽहं पटोऽहमश्माहं मृत्तिकाऽहमित्येवं मम विभूतीस्सर्वा वक्तुमहमपि न शक्नोमि । अनन्तत्वाद्विभूतीनाम् । परं तु सर्वा अहं जानामि सर्वज्ञत्वात् । अन्ये तु ज्ञातुमपि न शक्नुवन्ति किंचिद्ज्ञत्वादिति भावः । एकदेशेनेति । कासांचित्प्रधानविभूतीनां ग्रहणेनेति भावः । -विभूतेरिति जात्येकवचनम् । विभूतीनामित्यर्थः ॥४०॥

यदिति । लोके यद्यत्सत्त्व विभूतिमत् श्रीमत, ऊर्जितमेव वा भवति तत्तत्सत्त्वं त्वं मम तेजोंशसम्भवमेवावगच्छ । विभूतिरैश्वर्यं सामर्थ्यमिति यावत् । श्रीस्सम्पत् । तेजोंशः ज्ञानैकदेशः । यद्यपि- 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति वचनात्सर्वेऽपीश्वरांशसम्भवा एव । तथापि साधारणप्राणिषु ईश्वरीयसर्वज्ञत्वरूपज्ञानधर्मैकदेशो नास्ति, विभूतिभूतेषु तु तदस्तीति विभूतीनामीश्वरतेजोंशसम्भवत्वम् । तेजश्चात्रोपलक्षणं बलक्रिययोः । ईश्वरस्य स्वाभाविको या ज्ञानबलक्रियास्तदंशसम्भवमित्यर्थः । अत एवेश्वरविभूतिषु रामकृष्णमहेन्द्रादिषु ज्ञानबलक्रियाविशेषदर्शनम् ।

भवं तेजसोंश एकदेशः सम्भवो यस्य तत्तेजोंशसम्भवमित्यवगच्छ त्वम् ॥४१॥

अथ वा बहुनैतेन किं ज्ञानेन तवार्जुन !
विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जगत् ॥४२॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विभूति-
योगोनाम दशमोऽध्यायः ।

अथ वेति । अथ वा बहुना एतेनैवमादिना किं ज्ञातेन तवाऽर्जुन स्यात्सावशेषेण । अशेषतस्त्वमिममुच्यमानमर्थं शृणु । विष्टभ्य विशेषतः स्तम्भनं दृढं कृत्वा इदं कृत्स्नं

यद्वा तेजश्शब्दोऽत्र भगस्योपलक्षणम् । ऐश्वर्यवीर्ययशश्श्रीज्ञानवैराग्याणि भग इत्युच्यन्ते । तदेकदेशसम्भवमिति । जीवा ईश्वरचैतन्यांशभूता, विभूतयस्तु ईश्वरचैतन्यांशभूताः तद्गुणांशयुक्ताश्चेति भावः । अतो नात्र तेजश्शब्दस्स्वरूपचैतन्यपर इति बोध्यम् ।

यद्वा जीवा. प्रत्यगात्मान परब्रह्मणश्चैतन्यस्यांशभूताः । महाकाशस्येव घटाकाशाः । रामकृष्णादिविभूतयस्तु सर्वज्ञत्वादिगुणविशिष्टस्य मायिन ईश्वरस्यांशभूता । अत एव विभूतिष्वीश्वरगुणैकदेशोपलम्भ । अस्मिन्पक्षे ममेश्वरस्य यत्तेजस्सर्वज्ञत्वादिगुणयोगिचैतन्यं तदंशसम्भवमित्यर्थः ।

नच ममैवांश इतीश्वरांशत्वमुच्यते जीवानामिति वाच्यं, तत्र ममेत्यस्य परब्रह्मण इत्यर्थात् । ईश्वरेण प्रयुक्तो ह्यस्मच्छब्दो लक्षणया परमात्मानं वक्ति, जीवेन प्रयुक्त इवास्मच्छब्दो लक्षणया प्रत्यगात्मानम् ।

यत्तुरामानुजः—मम तेजस्सामर्थ्यं नियमनशक्तिरिति, तन्मन्दम्—ईश्वरांशेषु मनुष्य नियमनशक्तिदर्शनेऽपि ज्ञानिविरक्तादिषु तददर्शनात् ।

अथ तेजस्सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वादिरूपं सामर्थ्यमित्युच्यते, तर्हि तत्तेजो भगरूपमेव । एवं च तेजश्शब्दस्य उपलक्षणत्वं विनैव भगवाचकत्वं सम्भवतीति समीचीनमेवेदं व्याख्यानम् । अवगच्छ विद्धि ॥४१॥

अथ वेति । ननु न तदस्ति विनेत्यनेन सर्वस्य जगत ईश्वरविभूतित्वस्योक्तत्वाव विभूतिमन्तश्श्रीमन्त ऊर्जिता एव मत्तेजोंशसम्भवत्वान्मद्विभूतय । अनीश्वरा दरिद्रा निरुत्साहास्तु मत्तेजोंशासम्भवत्वान्न मद्विभूतय इति वचनं विरुद्धमिति शङ्कायां मत्तेजोंशसम्भवं विभूत्यादिगुणयुक्तं भूतं मद्विभूतिरिति प्राधान्येनोक्तं ध्येयत्वार्थम् । वस्तुतस्तु सर्वं जगन्मद्विभूतिरेव मत्तो जातत्वान्मय्येव कल्पितत्वात्सर्वस्य मदात्मकत्वादित्याह—अथ वेति । अथ वेति पक्षान्तरे ।

बहुनेति । आदित्योऽहमश्वत्थोऽहमिन्द्रोऽहं चन्द्रोऽहमित्येवमादिभिर्बहुभिर्ज्ञातैः किं फलं तव- न किमपीत्यर्थ । तत्र हेतुमाह—सावशेषेणेति । अशेषतो विभूतीनां वक्तुमशक्यत्वात्प्रत्येकविषयेति भाव । अहमिदं कृत्स्नं जगदेकपादेन विष्टभ्य स्थितः । स्तम्भनं कृत्वेति । अभिव्याप्ये-

जगदेकांशेन एकावयवेनैकपादेन सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतत् । तथा च मन्त्रवर्णः 'पादोऽस्य विश्वा भूतानि' इति स्थितोऽहमिति ॥४२

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये विभूति-
योगोनाम दशमोऽध्यायः ।

त्यर्थ । आक्रम्येति वा नियम्येति वा । सर्वथापि सर्वं जगत्स्वस्यैकस्मिन्नेव पादे यथास्यात्पादान्तरे यथा न स्यात्तथा कृत्वेत्यर्थ ।

एतेन इदं सर्वं जगदात्मगर्भे धर्तुं भगवानीश्वर कथं शक्नुयादिति शङ्का परास्ता । भगवन् पादमात्रमेव स्वान्तस्सर्वं जगद्बिभर्ति किं पुनश्चतुष्पाद्ब्रह्मेत्यर्थापत्ते ।

तथा सर्वस्मिन् ब्रह्मणि जगतस्सत्त्वे मुक्तप्राप्यब्रह्माभावप्रसङ्ग इति शङ्का च प्रत्युक्ता—मुक्तप्राप्यस्य त्रिपाद्ब्रह्मणस्सत्त्वात् ।

ननु निरंशस्येश्वरस्य कुतोंऽशित्वमत आह—तथा चेति । श्रुतिप्रामाण्यान्निरंशस्यापि सांशत्वमभ्युपेयमिति भाव । अस्येश्वरस्य विश्वा सर्वाणि भूतानि पाद एकोंऽश । अस्यैक पादो जगति वर्तत इत्यर्थ । अस्यैकपादे जगद्वर्तत इति वा । अस्यैक पादो जगद्रूपेण वर्तते इति वा । अस्यैक पादो जगद्रूपेण दृश्यत इति वा । अत एवोक्तं सर्वभूतस्वरूपेणेत्येतदिति भाष्यकारै ।

ननु श्रुत्युक्तस्यापि विरुद्धार्थस्य कथं ग्राह्यत्वमिति चेन्मैवम्—निरंशस्यापि मायया सांशत्वसम्भवात् । माया हि ब्रह्मण एकदेशे स्थिता यथा घटशक्तिर्मृद एकदेशे स्निग्धमृदि । नच मायापि कथं ब्रह्मण एकदेशं विभज्य तत्र स्थितवतीति वाच्यं, मायाकृत्यस्यानिर्वचनीयत्वेन तत्रातिशङ्कानवकाशात् । अयमेव सर्वभूतात्मको ब्रह्मण एक पादो मायीनीश्वर इति चोच्यते । मायाशबलितस्य मायावच्छिन्नस्य ब्रह्मण एवेश्वरत्वात् । निर्मायं तु शुद्धचैतन्य परमेव । तदेव तत्त्व मायाया अतात्त्विकत्वेन समायस्याप्यतात्त्विकत्वात् । तथा मायामयानि भूतान्यप्यतात्त्विकान्येव । तदेव तत्त्व प्रत्यगात्मेति सिद्धं जीवेश्वरैक्यम् ।

यत्तु रामानुजः—मम महिम्नोऽयुतायुतांशेन विष्टभ्येति, तन्मन्दम्—एकांशेनेति पदाद्युतायुतांशेनेत्यर्थालाभान्महिम्न इति पदस्यासत्त्वाच्च । सर्वस्य जगतो भगवद्विभूतित्वे वक्तव्ये जातियमनस्य वस्तुमनुचितत्वाच्च ।

तस्माच्छङ्करोक्त एवार्थस्साधुरिति । विभूतीना योगस्सम्बन्धो यस्मिन् स विभूतियोगो नामाध्याय ॥४२॥

इति श्रीवेङ्कटोण्डोपनाक रामकविकृते श्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
विभूतियोगो नाम दशमोऽध्याय ।

श्रीलक्ष्मीशार्पणमस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

एकादशोऽध्यायः ।

भगवतो विभूतय उक्ताः, तत्र च 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति भगवताऽभिहितं श्रुत्वा यज्जगदात्मस्वरूपमाद्यमैश्वरं तत्साक्षात्कर्तुमिच्छन्नर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसञ्ज्ञितम् ।
यत्त्वयोक्तं वचस्तेन मोहोऽयं विगतो मम ॥१॥

मदिति । मदनुग्रहाय मदनुग्रहार्थं परमं निरतिशयं गुह्यं गोप्यमध्यात्मसञ्ज्ञितमात्मानात्मविवेकविषयं यत्त्वयोक्तं वचो वाक्यं, तेन ते वचसा मोहोऽयं विगतो मम । अविवेकबुद्धिरपगतेत्यर्थः ॥१॥

पूर्वाध्यायान्ते विष्टभ्याहमित्यनेन भगवता जगदात्मको मदेकांश इत्युक्तं, स्वस्य जगदात्मकत्वं तदेव प्रधानमीश्वरस्यैश्वर्यं तद्दिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इत्याह—भगवतेति ।

ननु भगवति ब्रह्मणि सर्वं जगत्कल्पितमिति भगवतो जगदात्मत्वमुक्तं, तच्च दृश्यत एव, आकाशादिजगतो दर्शनादिति चेन्नैवम्—केवलं जगद्दृश्यते न त्विदं जगद्ब्रह्मणि वर्तमानत्वेन दृश्यत इति ।

ननु जगतो ब्रह्मणि वर्तमानत्वं द्रष्टुमशक्यं ब्रह्मदर्शनं विना तदयोगात्, ब्रह्म च दृग्रूपत्वान्न दृश्यं, ततश्च जगतो ब्रह्मणि वर्तमानत्वं शास्त्रैकवेद्यमेवेति चेत्, सत्यम्—ब्रह्मणि वर्तमानत्वेन जगतो दुर्दर्शत्वेऽपीश्वरे वर्तमानत्वेन सुदर्शमेव । ईश्वरस्य मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्य माययैव जगन्मयशरीरोपपत्तेः ।

अयं भावः—ईश्वरस्य बहूनि रूपाणि सन्ति, तत्र प्रधानं रूपं चैतन्यं ब्रह्म- तत्त्वस्वाचस्य । द्वितीयं तु मायावच्छिन्नचैतन्यं, तृतीयमन्तःकरणावच्छिन्नं, चतुर्थं विराड्रूपम् । ततः पद्मनाभरामकृष्णादीनि; तत्र ब्रह्मरूपेणेश्वरस्य जगदात्मत्वं शास्त्रैकवेद्यं मायावच्छिन्नचैतन्यरूपेण च । अनुमानमप्यत्र प्रमाणमेव । अन्तःकरणावच्छिन्नमात्मत्वान्नित्यापरोक्षमेव । विराड्रूपेण जगदात्मत्वं तु प्रत्यक्षप्रमाणवेद्यमेवेतीश्वरस्य विराड्रूपदिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इति ।

ननु विश्वरूप ईश्वरोऽपि नित्यापरोक्ष एव; विश्वस्य चक्षुरादिप्रमाणवेद्यत्वादिति चेत्, सत्यम्—विश्वरूपस्येश्वरस्य विश्वमेव रूपं; तत्तु सर्वं न कस्य चित्प्रत्यक्षं किं त्वणुमात्रमेव । अतस्साकल्येन विश्वस्य दिदृक्षया पृच्छत्यर्जुन इति ।

किंच—

भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया ।
त्वत्तः कमलपत्राक्ष! माहात्म्यमपि चाव्ययम् ॥२॥

भवेति । भव उद्भव उत्पत्तिरप्ययः प्रलयस्तौ भवाप्ययौ हि भूतानां श्रुतौ विस्तरशो मया न संक्षेपतः त्वत्तो त्वत्सकाशात्कमलपत्राक्ष! कमलस्य पत्रं कमलपत्रं तद्वदक्षिणी यस्य तव स त्वं कमलपत्राक्षः, हे कमलपत्राक्ष! महात्मनो भावो माहात्म्यमपि चाव्ययमक्षयं श्रुतमित्यनुवर्तते ॥२॥

एवमेतद्यथात्थ त्वमात्मानं परमेश्वर !
द्रष्टुमिच्छामि ते रूपमैश्वरं पुरुषोत्तम! ॥३॥

एवमिति । एवमेतन्नान्यथा यथा येन प्रकारेणात्थ कथयसि त्वमात्मानं परमेश्वरं, तथापि द्रष्टुमिच्छामि ते तव ज्ञानैश्वर्यशक्तिबलवीर्यतेजोभिस्सम्पन्नमैश्वरं वैष्णवं रूपं पुरुषोत्तम! ॥३॥

अथ वा विश्वं प्रत्यक्षं भवतु नाम, विश्वेन रचितावयवसन्निवेश ईश्वरविग्रहस्त्वप्रत्यक्ष इति तद्दर्शनाय पृच्छत्यर्जुनः ।

न चेश्वरेण तादृशं रूपं ममास्तीत्युक्तं येनार्जुनस्य प्रश्नावकाशः स्यादिति वाच्यं, विष्टभ्याहमित्यनेनोक्तत्वात् । नच ब्रह्मण्येकदेशे जगदस्तीति हि तच्छ्लोकार्थ इति वाच्यं, यत्र जगदस्ति तस्यैव ब्रह्मपादस्येश्वरमूर्तत्वात् ।

अथ वा यदि त्वमेव जगदात्मकस्त्वय्येव जगदस्ति तर्हि तादृशं तव रूपं दर्शय, तव च तादृग्रूपमस्तीति यशोदादिभिरुच्यत इति पृच्छत्यर्जुन इति ।

मदनुग्रहायेति । प्रथमपादेऽक्षराविषयमार्षम् । आत्मानमधिकृत्य वर्तमानमध्यात्मं तदिति संज्ञाऽस्य सञ्जातमित्यध्यात्मसंज्ञितम् । आत्मानात्मविवेको विषयः प्रतिपाद्यं यस्य तदात्मानात्मविवेकविषयम् । त्वया मदनुग्रहाय परमं गुह्यमध्यात्मसंज्ञितं यद्वच उक्तं तेन ममायं मोहो विगतः ॥१॥

भवेति । हे कमलपत्राक्ष! मया त्वत्तो भूतानां भवाप्ययौ विस्तरशः श्रुतौ, अव्ययं माहात्म्यं च श्रुतम् ॥२॥

एवमिति । हे परमेश्वर! त्वं यथाऽऽत्मानं कथयस्येतदेवमेव । हे पुरुषोत्तम! ते ऐश्वरं रूपं द्रष्टुमिच्छामि । ते ऐश्वरमीश्वरस्य विष्णोस्तव सम्बन्धि रूपं विश्वरूपमित्यर्थः । ईश्वरेण मायया कल्पितमिति भावः ॥३॥

मन्यसे यदि तच्छक्यं मया द्रष्टुमिति प्रभो !
योगेश्वर! ततो मे त्वं दर्शयात्मानमव्ययम् ॥४॥

मन्यस इति। मन्यसे चिन्तयसि यदि मयाऽर्जुनेन तच्छक्यं द्रष्टुमिति प्रभो स्वामिन् योगेश्वर योगिनो योगास्तेषामीश्वरो योगेश्वरः, हे योगेश्वर! यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुं ततस्तस्मान्मे मदर्थं दर्शय त्वमात्मानमव्ययम् ॥४॥

एवं चोदितोऽर्जुनेन भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— पश्य मे पार्थ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः।
नानाविधानि दिव्यानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पश्येति। पश्य मे मम पार्थ! रूपाणि शतशोऽथ सहस्रशः, अनेकश इत्यर्थः। तानि च नानाविधान्यनेकप्रकाराणि दिवि भवानि दिव्यान्यप्राकृतानि नानावर्णाकृतीनि च नानाविधलक्षणा नीलपीतादिप्रकारा वर्णास्तथाऽऽकृतयश्चावयवसंस्थानविशेषा येषां रूपाणां तानि नानावर्णाकृतीनि च ॥५॥

पश्यादित्यान्वसून् रुद्रानश्विनौ मरुतस्तथा।
बहून्यदृष्टपूर्वाणि पश्याश्चर्याणि भारत! ॥६॥

पश्येति। पश्यादित्यान्द्वादश, वसूनष्टौ, रुद्रानेकादश, अश्विनौ द्वौ, मरुतस्सप्त सप्तगणा ये तान्। तथा च बहून्यन्यान्यप्यदृष्टपूर्वाणि मनुष्यलोके त्वया, त्वत्तोऽन्येन वा केनचित्, पश्याश्चर्याण्यद्भुतानि भारत! ॥६॥

मन्यस इति। हे प्रभो! तद्रूपं मया द्रष्टुं शक्यमिति मन्यसे यदि ततस्तर्हि हे योगेश्वर! अव्ययमात्मानं मे त्वं दर्शय। योगिन इति जात्येकवचनम्। योगिनामित्यर्थः। योगा इति चित्तसमाधानविशेषा अणिमादयो वा। तेषामीश्वरः प्रभुर्नियन्ता। एतेन सर्वा अपि योगशक्तय ईश्वरपरतन्त्रा इति सूचितम्। योगिनो योगा इति पाठान्तरे योगशब्दस्य योगिपरत्वमर्श आद्यजन्तत्वादिति बोध्यम्।

तत इत्यस्य तर्हीत्यर्थमनाश्रित्य तस्मादिति कारणार्थत्वमाश्रित्य यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यत इतिपदमध्याहृत्य पदान्तराध्याहारेण वाक्यं सृजति—यस्मादहमतीवार्थी द्रष्टुमिति। अर्थी कांक्षावान्। मदर्थमिति मद्वाञ्छापरिपूरणार्थमेव, नतु नटस्य रामादिवेषपरिदर्शनमिव तव विश्वरूपसन्दर्शनं स्वप्रयोजनार्थमिति भावः। अव्ययमविरहितमित्यर्थः। आत्मानं जगन्मयं स्वामित्यर्थः ॥४॥

पश्येति। भगवतो विश्वरूपत्वे विश्वगतानां सर्वेषामपि भगवद्रूपत्वस्यागतत्वात्सर्वाण्यपि तानि भगवद्रूपाण्येवेति कृत्वा प्राह—भगवान्मे रूपाणि शतशस्सहस्रशः पश्येति। शतसहस्रशब्दौ सङ्ख्यावाचिनौ न। किं त्वमितवाचिनावित्याह—अनेकश इति। असङ्ख्येयानीत्यर्थः। दिव्यानि परमाकाशे भवान्यप्राकृतानि मायामयानि ॥५॥

पश्येति। तत्र कानिचिद्रूपाणि नामभिर्निर्दिशति—पश्यादित्यानिति ॥६॥

न केवलमेतावदेव—

इहैकस्थं जगत्कृत्स्नं पश्याद्य सचराचरम् ।
मम देहे गुडाकेश! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि ॥७॥

इहेति । इहैकस्थमेकस्मिन्नेव स्थितं जगत्कृत्स्नं समस्तं पश्य । अद्येदानीं सचराचरं सह चरेणाचरेण च वर्तते मम देहे गुडाकेश! यच्चान्यज्जयपराजयादि, यत् शङ्कसे- 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु'रिति यदवोचः तदपि द्रष्टुं यदिच्छसि ॥७॥

किंतु—

न तु मां शक्यसे द्रष्टुमनेनैव स्वचक्षुषा ।
दिव्यं ददामि ते चक्षुः पश्य मे योगमैश्वरम् ॥८॥

नेति । न तु मां विश्वरूपधरं शक्यसे द्रष्टुमनेनैव प्राकृतेन स्वचक्षुषा स्वकीयेन चक्षुषा येन तु शक्यसे द्रष्टुं दिव्येन, तद्दिव्यं ददामि ते तुभ्यं चक्षुः । तेन पश्य मे मम योगमैश्वरमीश्वरस्य ममैश्वरं योगं योगशक्त्यतिशयमित्यर्थः ॥८॥

संजय उवाच—एवमुक्त्वा ततो राजन्! महायोगेश्वरो हरिः ।
दर्शयामास पार्थाय परमं रूपमैश्वरम् ॥९॥

एवमिति । एवं त यथोक्तेन प्रकारेणोक्त्वा ततोऽनन्तरं राजन् हे धृतराष्ट्र! महायोगेश्वरो महांश्चासौ योगेश्वरश्च हरिर्नारायणो दर्शयामास दर्शितवान् पार्थाय पृथासुताय परमं रूप विश्वरूपमैश्वरम् ॥९॥

अनेकवक्त्रनयनमनेकाद्भुतदर्शनम् ।
अनेकदिव्याभरणं दिव्यानेकोद्यतायुधम् ॥१०॥

अनेकेति । अनेकवक्त्रनयनमनेकानि वक्त्राणि नयनानि च यस्मिन् रूपे तदनेकवक्त्रनयनं, अनेकाद्भुतदर्शनमनेकान्यद्भुतानि विस्मापकानि दर्शनानि यस्मिन् रूपे तदनेकाद्भुतदर्शनं रूपं, तथाऽनेकदिव्याभरणमनेकानि दिव्यान्याभरणानि यस्मिन् तदनेकदिव्याभरणं, तथा दिव्यानेकोद्यतायुधं दिव्यान्यनेकान्यस्यादीन्युद्यतान्यायुधानि यस्मिन् तद्दिव्यानेकोद्यतायुधं, 'दर्शयामास' इति पूर्वेण सम्बन्धः ॥१०॥

इहेति । अथ सचराचरं सर्वं जगदिहास्मद्देहे एकस्थमेकदेशस्थं पश्य । एकस्थं जगत्पश्येति वा । हे गुडाकेश! यच्चान्यद्द्रष्टुमिच्छसि तत्सर्वमपि मम देहे पश्य ॥७॥

नेति । प्राकृतेन मांसमयेनेत्यर्थ. । स्वस्य तव चक्षुस्स्वचक्षुस्तेन । दिव्यमप्राकृतं मन्मायया कल्पितं तेजोमयमित्यर्थ. ॥८॥

एवमिति । हरत्याश्रितानां संसारमिति हरिः परमात्मा । परमं परमधिकं मा नास्ति यस्मात्परमं सर्वाधिकं विश्वमयमिति यावत् ॥९॥

अनेकेति । विश्वरूपमेव विशिनष्टि— अनेकेति । दृश्यन्त इति दर्शनानि, दृश्यानि विषया

किंच—

दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यगन्धानुलेपनम् ।
सर्वाश्चर्यमयं देवमनन्तं विश्वतोमुखम् ॥११॥

दिव्येति । दिव्यमाल्याम्बरधरं दिव्यानि माल्यानि पुष्पाण्यम्बराणि वस्त्राणि च ध्रियन्ते येनेश्वरेण तं दिव्यमाल्याम्बरधरं, दिव्यगन्धानुलेपनं दिव्यं गन्धानुलेपनं यस्य तं दिव्यगन्धानुलेपनं, सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रायं, देवमनन्तं नास्यान्तोऽस्तीत्यनन्तः तमनन्तं, विश्वतोमुखं सर्वतोमुखं सर्वभूतात्मभूतत्वात्, तं दर्शयामास 'अर्जुनः ददर्श' इति वा अध्याह्रियते ॥११॥

या पुनर्भगवतो विश्वरूपस्य भाः, तस्या उपमोच्यते—

दिवि सूर्यसहस्रस्य भवेद्युगपदुत्थिता ।
यदि भाः सदृशी सा स्याद्भासस्तस्य महात्मनः ॥१२॥

दिवीति । दिव्यन्तरिक्षे तृतीयस्यां वा दिवि सूर्याणां सहस्रं सूर्यसहस्रं तस्य युगपदुत्थितस्य सूर्यसहस्रस्य या युगपदुत्थिता भाः, सा यदि सदृशी स्यात्तस्य महात्मनो विश्वरूपस्यैव भासः । यदि वा न स्यात्ततो विश्वरूपस्यैव भाः अतिरिच्यत इत्यभिप्रायः॥१२॥

इति यावत् । अनेकानामद्भुतानां दर्शनं यस्मिन् तदिति वा । उद्यतान्युद्धृतानि । शत्रुमारणे उद्युक्तानीति वा । दिव्यत्वमप्राकृतत्वं मायामयत्वमिति यावत् ॥१०॥

दिव्येति । धरतीति धरः, दिव्यमाल्याम्बराणां धरो दिव्यमाल्याम्बरधर इति समासः । गन्धानुलेपनं गन्धचर्चा । सर्वाण्याश्चर्याणि प्रकृतमुच्यन्ते यस्मिन् तं सर्वाश्चर्यमयं सर्वाश्चर्यप्रचुरमित्यर्थः । सर्वतोमुखमिति । अनेकमुखमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—सर्वभूतेति । एकैकभूतस्यैकैकं मुखमिति सर्वभूतानामनन्तमुखानि सन्ति, तानि सर्वाण्यपि मुखानीश्वरमुखान्येव । ईश्वरस्य सर्वभूतरूपत्वादिति भावः ॥११॥

दिवीति । उपमीयतेऽनयेत्युपमा उपमानम् । दिवि सूर्यसहस्रस्य भा युगपदुत्थिता स्याच्चेत्सा तस्य महात्मनो भासस्सदृशी स्यात् । सम्भावितोपमालङ्कारः । दिव्येक एव सूर्योऽधुनास्ति, न तस्य भगवद्विश्वरूपसमानकान्तिः, किं तर्हि तादृशास्सूर्यासहस्रं दिवि स्युः, ते च सहता भवेयुः, न तु व्यस्ताः व्यस्तत्वे कान्त्युत्कर्षालाभात् । तथा च परस्परसंश्लिष्टसहस्रसूर्यसदृशकान्ति भगवद्विश्वरूपमिति सिद्धम् । तृतीयस्यामिति । मर्त्यपातालापेक्षया स्वर्गस्य तृतीयत्वादिति भावः । सूर्यसहस्रस्य युगपदुत्थानं विना तद्भाया युगपदुत्थानं न सम्भवतीत्यभिप्रेत्याह—युगपदुत्थितस्येति, महात्मन इति । महत्परिमाणदेहस्येत्यर्थः । यावदर्थमाह—विश्वरूपस्येति । पक्षान्तरमाह—यदि वा न स्यादिति । यद्वा सा सदृशी न स्यादित्यर्थः । फलितमाह—तत इति । सूर्यसहस्रभास इत्यर्थः । अतिरिच्यत इति । उत्कृष्टा भवतीत्यर्थः ॥१२॥

किंच—

तत्रैकस्थं जगत्कृत्स्नं प्रविभक्तमनेकधा ।
अपश्यद्देवदेवस्य शरीरे पाण्डवस्तदा ॥१३॥

तत्रेति । तत्र तस्मिन् विश्वरूपे एकस्मिन् स्थितमेकस्थं जगत्कृत्स्नं, प्रविभक्तमनेकधा देवपितृमनुष्यादिभेदैरपश्यद्दृष्टवान् देवदेवस्य हरेश्शरीरे पाण्डवोऽर्जुनः तदा ॥१३॥

ततस्स विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा धनंजयः ।
प्रणम्य शिरसा देवं कृतांजलिरभाषत ॥१४॥

तत इति । ततः तं दृष्ट्वा स विस्मयेनाविष्टो विस्मयाविष्टः हृष्टानि रोमाणि यस्य सोऽय हृष्टरोमा चाभवत् । धनंजयः प्रणम्य प्रकर्षेण नमनं कृत्वा प्रह्वीभूतः सन् शिरसा देवं विश्वरूपधरं कृतांजलिः नमस्कारार्थं संपुटीकृतहस्तस्सन्नभाषतोक्तवान् ॥१४॥

कथम् ? यत्त्वया दर्शितं विश्वरूपं तदहं पश्यामीति स्वानुभवमाविष्कुर्वन्नर्जुन उवाच—

अर्जुन उवाच—पश्यामि देवांस्तव देव! देहे सर्वांस्तथा भूतविशेषसङ्घान् ।
ब्रह्माणमीश कमलासनस्थमृषींश्च सर्वानुरगांश्च दिव्यान् ॥१५॥

पश्यामीति । पश्याम्युपलभे हे देव! तव देहे देवान् सर्वान्, तथा भूतविशेषसङ्घान् भूतविशेषाणां स्थावरजङ्गमानां नानासंस्थानविशेषाणां सङ्घा भूतविशेषसङ्घाः तान्, किंच--ब्रह्माणं चतुर्मुखमीशमीशितारं प्रजानां कमलासनस्थं पृथिवीपद्ममध्ये मेरुकर्णिकासनस्थमित्यर्थः । ऋषींश्च वसिष्ठादीन् सर्वानुरगांश्च वासुकिप्रभृतीन् दिव्यान् दिवि भवान् ॥१५॥

तत्रेति । तदा पाण्डवो देवदेवस्य तत्र शरीरे एकस्थमनेकधा प्रविभक्तं कृत्स्नं जगदपश्यत् । एकस्थमेकदेशस्थम् ॥१३॥

तत इति । ततस्स धनञ्जय. विस्मयाविष्टो हृष्टरोमा चाभवत् । भूत्वेति वा शेष । शिरसा देवं प्रणम्य कृताञ्जलिपुरस्सन्निदमभाषत ॥१४॥

पश्यामीति । हे देव ! तव देहे सर्वान्देवान्पश्यामि; तथा भूतविशेषसङ्घान्पश्यामि, ईशं कमलासनस्थं ब्रह्माणं पश्यामि, सर्वान् ऋषींश्च पश्यामि; दिव्यानुरगांश्च पश्यामि । यद्वा पश्यामीत्येकक्रिययैव सर्वद्वितीयान्तपदानामन्वय । भूतविशेषसङ्घानिति । नानाविधसंस्थानविशेषविशिष्टचराचरात्मकभूतसमूहानित्यर्थः । संस्थानमवयवसन्निवेश , ईशिता प्रभुर्नियन्तेति यावत् । तत्तत्कर्मानुगुणं तं त प्राणिनं नियमयतीति भाव ।

ननु ब्रह्मणो महात्मन कथं पद्ममध्यस्थितिर्भृङ्गस्येव क्षुद्रस्येत्यत आह—पृथिवीति । पृथिव्येव पद्मं, तन्मध्यस्थमेरुरेव कर्णिका; मेरुशिखरे सत्यलोके वर्तनाद्ब्रह्मण कमलासनस्थत्वमिति भाव । अत एव 'धाताब्जयोनिर्द्रुहिणो विरिञ्चि. कमलासन' इति कमलासनशब्दस्य ब्रह्मदेवत्वाचित्वमुक्तममरादिभि· कोशकारै. । मत्र श्रीविष्णुमूर्तिनाभीपद्मप्रभवत्वादस्य कमलासनत्वमिति वाच्यं, विष्णोर्जगन्मयविग्रहस्य

किंच—

अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वां सर्वतोऽनन्तरूपम् ।
नान्तं न मध्यं न पुनस्तवादिं पश्यामि विश्वेश्वर! विश्वरूप! ॥१६॥

अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं- अनेके बाहव उदराणि वक्त्राणि नेत्राणि च यस्य तव स त्वमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रः तमनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रं पश्यामि त्वा त्वां सर्वतः सर्वत्राऽनन्तरूपमनन्तानि रूपाण्यस्येत्यनन्तरूपः तमनन्तरूपम् । नान्तं, अन्त अवसानं, न मध्यं, मध्यं नाम द्वयोः कोटयोरन्तरं, न पुनः तवादिं तव देवस्य नान्तं पश्यामि, न मध्यं पश्यामि, न पुनरादिं पश्यामि, हे विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! ॥१६॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रिणं च तेजोराशिं सर्वतो दीप्तिमन्तम् ।
पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं समन्ताद्दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयम् ॥१७॥

किरीटिनमिति । किरीटिन किरीटं नाम शिरोभूषणविशेषः । तदस्यास्तीति स

पादस्थानीयं पातालं नाभिस्थानीयं भूतलं शिरस्स्थानीयं तु सत्यतलमिति प्रसिद्ध्या भूपद्मस्यैव विष्णुनाभीपद्मत्वात् । यद्वा ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य विष्णुनाभीपद्मे विलक्षणे स्थितिः प्रलयकाल एव न त्वधुनेति कृत्वा अधुना ब्रह्मणः कमलासनं मेरुशिखररूपमेवेति बोध्यम् । नच पद्माकार आसनविशेषः पद्मासनमित्युच्यते भद्रासनस्वस्तिकासनाद्यन्तर्गतः, तस्मिन्नासने स्थितत्वात्कमलासनस्थ इति सुवचमिति वाच्य, विश्वरूपदर्शनक्षुभिताशयस्य चतुर्मुखस्य तदानीं नैश्चल्येन पद्मासने स्थित्ययोगात् ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्माणमण्डाधिपतिं चतुर्मुखं, तथा कमलासने ब्रह्मणि स्थितमीशं चेति, तदसत्—ब्रह्मणि स्थितस्य चिन्मात्रस्य चक्षुरविषयत्वात् । नीरूपो ह्यन्तर्यामी । नच ब्रह्मणो गते स्थितमीशं रुद्रमित्यर्थ इति वाच्यं, कमलासनस्थशब्देन कमलासनगतस्थमित्यर्थस्याप्रतीयमानत्वात् ।

ननु ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रिमूर्तित्वेऽपि विष्णोस्साक्षान्नारायणत्वात्तद्देहे ब्रह्मेव शिवोऽप्यस्तीति कमलासनस्थं ब्रह्माणं, तथा ईशं शिवं च पश्यामीति व्याख्येयमिति चेत्, नैवम्—सर्वान्देवानित्यनेन रुद्रादित्यादिसर्वदेवानां प्रतिपादितत्वादीश्वरस्य शम्भोश्च रुद्रगणान्तःपातित्वाच्च पृथक्कथनावसर इति ।

कमलासनस्थं कैलासगिरौ पद्मासनसमासीनमीशं शिवं चापश्यदिति व्याख्यानेऽपि नास्माकं कापि क्षतिः । विष्णुशिवयोश्चैतन्यात्मनाऽभेदेऽपि सङ्घातात्मना भेदसद्भावात् । विष्णोरेवावतारविशेषत्वाद्विष्णुशिवविग्रहयोर्दिवि पातालस्वर्गे भवा दिव्यास्तान् ॥१५॥

अनेकेति । अनेकबाहूदरवक्त्रनेत्रमनन्तरूपं त्वा सर्वतः पश्यामि । हे विश्वेश्वर ! विश्वरूप ! तव पुनरन्तं न पश्यामि; मध्यं न पश्यामि; आदिं च न पश्यामि; त्वामेव सर्वत्र पश्यामि, न तु तवादिमध्यावसानानीति परमार्थः । द्वयोः कोटयोराद्यन्तयोरित्यर्थः ॥१६॥

किरीटिनमिति । किरीटमिति जात्येकवचनमनेककिरीटयुक्तमित्यर्थः । अनेकशिरस्कत्वा-

किरीटी तं किरीटिनं, तथा गदिनं गदाऽस्य विद्यत इति गदी तं गदिनं, तथा चक्रिणं च चक्रमस्यास्तीति चक्री त चक्रिणं च, तेजोराशिं तेजःपुंजं सर्वतोदीप्तिमन्तं सर्वतोदीप्तिर्यस्यास्तीति स सर्वतोदीप्तिमान् तं सर्वतोदीप्तिमन्तं, पश्यामि त्वां दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्ष्यो दुर्निरीक्ष्यः तं दुर्निरीक्ष्यं, समन्तात्समन्ततः सर्वत्र दीप्तानलार्कद्युतिमनलश्चार्कश्चानलार्कौ दीप्तावनलार्कौ तयोर्दीप्तानलार्कयोः द्युतिरिव द्युतिः तेजो यस्य तव स त्वं दीप्तानलार्कद्युतिः तं त्वां दीप्तानलार्कद्युतिमप्रमेयं न प्रमेयमप्रमेयम् । अशक्यपरिच्छेदमित्येतत् ॥१७॥

इत एव ते योगशक्तिदर्शनादनुमिनोमि—

त्वमक्षरं परमं वेदितव्यं त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
त्वमव्ययश्शाश्वतधर्मगोप्ता सनातनस्त्वं पुरुषो मतो मे ॥१८॥

त्वमिति । त्वमक्षरं न क्षरतीत्यक्षरं परमं ब्रह्म वेदितव्यं ज्ञातव्यं मुमुक्षुभिः । त्वमस्य विश्वस्य समस्तस्य जगतः परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन्निति निधानं पर आश्रय इत्यर्थः । किंच त्वमव्ययः न तव व्ययो विद्यत इत्यव्ययः, शाश्वतधर्मगोप्ता शश्वद्भवः शाश्वतो नित्यो धर्मो तस्य गोप्ता शाश्वतधर्मगोप्ता । सनातनो चिरन्तनः त्वं पुरुषः परमो मतोऽभिप्रेतो मे मम ॥१८॥

किंच—

अनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यमनन्तबाहुं शशिसूर्यनेत्रम् ।
पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं स्वतेजसा विश्वमिदं तपन्तम् ॥१९॥

अनादीति । अनादिमध्यान्तमादिश्च मध्यं चान्तश्च न विद्यते यस्य सोऽयमनादिमध्यान्तः तं त्वामनादिमध्यान्तमनन्तवीर्यं न तव वीर्यस्यान्तो विद्यत इत्यनन्तवीर्यः तं त्वामनन्तवीर्यं, तथाऽनन्तबाहुमनन्ता बाहवो यस्य तव स त्वमनन्तबाहुः तं त्वामनन्तबाहुं, शशिसूर्यनेत्रं शशिसूर्यौ नेत्रे यस्य तव स त्वं शशिसूर्यनेत्रस्तं त्वां शशिसूर्यनेत्रं चन्द्रादित्य-

---

द्विराट्पुरुषस्य । गदाचक्रयोस्तु प्राधान्येन निर्देशः । गदाचक्रशङ्खासिधनुराद्यनन्तायुधविशिष्टमित्यर्थः । तेजसां राशिः पुञ्जो यस्य तं तेजोराशिमनन्तमित्यर्थः । यद्वा तेजोराशिमिति तेजोराशिस्वरूपणं 'स राशिरासीन्महसां महोज्ज्वल' इतिवत् । सर्वतो दीप्तिमन्तं यस्य दीप्तिस्सर्वतः सर्वत्रास्ति तं, तेजः प्रभापिण्ड, दीप्तिस्तु प्रभेति विवेकः । अग्नितत्प्रभावत् । दुर्निरीक्ष्यं दुःखेन निरीक्षितुं शक्यं निरीक्षितुमशक्यमित्यर्थः । प्रमातुं परिच्छेत्तुमशक्यमप्रमेयम् ॥१७॥

त्वमिति । त्वं वेदितव्यमक्षरं परममसि । त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमसि । त्वं शाश्वतधर्मगोप्ताऽव्ययोऽसि । त्वं सनातनः पुरुष इति मे मतोऽसि । अक्षरमविनाशि परमं निरतिशयम् । फलितमाह—ब्रह्मेति । तस्यैव सर्वातिशयत्वेन निरतिशयत्वात् । कैर्वेदितव्यमत आह—मुमुक्षुभिरिति । तेषामेव मुक्त्यर्थं ब्रह्मजिज्ञासुत्वादिति भावः । सनातनः पुराणः ॥१८॥

नयनं पश्यामि त्वां दीप्तहुताशवक्त्रं दीप्तश्चासौ हुताशश्च तद्वद्वक्त्रं यस्य तत्र स त्वं दीप्तहुताशवक्त्रस्तं त्वां दीप्तहुताशवक्त्र, स्वतेजसा विश्वमिदं समस्तं तपन्तं सन्तापयन्तम् ॥१९॥

द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि व्याप्तं त्वयैकेन दिशश्च सर्वाः ।
दृष्ट्वाऽद्भुतं रूपमिदं तवोग्रं लोकत्रयं प्रव्यथितं महात्मन्! ॥२०॥

द्यावापृथिव्योरिति । द्यावापृथिव्योरिदमन्तरं हि अन्तरिक्षं व्याप्तं त्वयैकेन विश्वरूपधरेण दिशश्च सर्वा व्याप्ताः । दृष्ट्वोपलभ्याद्भुतं विस्मापकं रूपमिदं तवोग्रं क्रूरं लोकानां त्रयं लोकत्रयं प्रव्यथितं भीतं प्रचलितं वा हे महात्मन्! अक्षुद्रस्वभाव! ॥२०॥

अथेदानीं पुरा 'यद्वा जयेम यदि वा नो जयेयु'रित्यर्जुनस्य यो संशय आसीत्तन्निर्णयाय पाण्डवजयमैकान्तिकं दर्शयामीति प्रवृत्तो भगवान् तं पश्यन्नाह- किंच—

अमी हि त्वा सुरसङ्घा विशन्ति केचिद्भीताः प्रांजलयो गृणन्ति ।
स्वस्तीत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः ॥२१॥

अमीति । अमी हि युध्यमाना योद्धारः त्वा त्वां सुरसङ्घा येऽत्र भूभारावतरणायावतीर्णाः वस्वादिदेवसङ्घा मनुष्यसंस्थानाः त्वां विशन्ति प्रविशन्तो दृश्यन्ते । तत्र केचिद्भीताः प्रांजलयः सन्तो गृणन्ति स्तुवन्ति, त्वामन्ये पलायनेऽप्यशक्ताः सन्तः, युद्धे प्रत्युपस्थिते उत्पातादिनिमित्तान्युपलक्ष्य स्वस्त्यस्तु जगत इत्युक्त्वा महर्षिसिद्धसङ्घा महर्षीणां सिद्धानां च सङ्घा महर्षिसिद्धसङ्घाः स्तुवन्ति त्वां स्तुतिभिः पुष्कलाभिः सम्पूर्णाभिः ॥२१॥

अनादीति । अनादित्वादिविशेषणविशिष्टं त्वा पश्यामीत्यन्वय ॥१९॥

द्यावापृथिव्योरिति । एकेन त्वया इदं द्यावापृथिव्योरन्तरं व्याप्तं, सर्वा दिशश्च व्याप्ता., हे महात्मन्! उग्रं तवेदं रूपं दृष्ट्वा लोकत्रयं लक्षणया तद्वर्तिनो जनाः । न च प्रतिकूलानुकूलमध्यस्थरूपजनत्रयमित्यभिधासिद्ध एवार्थो ग्राह्य इति वाच्यं, लोकशब्दस्य लक्षणयैव जनार्थे प्रवृत्तिर्न त्वभिधयेति तदर्थस्यापि लाक्षणिकत्वात् । प्रतिकूलत्वादिविशेषणकल्पने प्रमाणाद्यभावाच्च । प्रव्यथितं भवतीति शेष ॥२०॥

•अमीति । अमी सुरसङ्घास्त्वा विशन्ति हि । केचिद्भीता अतएव प्राञ्जलयस्सन्तो गृणन्ति । महर्षिसिद्धसङ्घास्त्वां स्वस्तीत्युक्त्वा पुष्कलाभिस्स्तुतिभिस्स्तुवन्ति । अमी इत्यस्यार्थमाह—युध्यमाना इति । प्रत्यक्षेण दृश्यमाना युद्धं कुर्वन्तो भीष्मादयो योद्धार. । ननु कथमेषां सुरसङ्घत्वमत आह—ये त्विति । मनुष्याणामिव संस्थानमाकारोऽवयवसन्निवेशो येषां ते मनुष्यसंस्थाना । मनुष्यजात्यवतीर्णा इत्यर्थ. । विशन्तीति । अनेन भगवतैव भीष्मादयस्संह्रियन्त इति सूच्यते । इदमेवामी च त्वेति श्लोकेन स्फुटं वक्ष्यते ॥२१॥

किं चान्यत्—

रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या विश्वेऽश्विनौ मरुतश्चोष्मपाश्च ।
गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा वीक्षन्ते त्वां विस्मिताश्चैव सर्वे ॥२२॥

रुद्रेति । रुद्रादित्या वसवो ये च साध्या रुद्रादयो गणा विश्वेऽश्विनौ विश्वे देवा अश्विनौ च द्वौ देवौ मरुतश्च वायव उष्मपाश्च पितरः, गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घा गन्धर्वा हाहाहूहूप्रभृतयो, यक्षाः कुबेरप्रभृतयः, असुरा विरोचनप्रभृतयः, सिद्धाः कपिलादयस्तेषां सङ्घा गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः, ते वीक्षन्ते पश्यन्ति त्वां विस्मिता विस्मयमापन्नाः सन्तः ते एव सर्वे ॥२२॥

यस्मात्—

रूपं महत्ते बहुवक्त्रनेत्रं महाबाहो बहुबाहूरुपादम् ।
बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथितास्तथाऽहम् ॥२३॥

रूपमिति । रूपं महदतिप्रमाणं, ते तव, बहुवक्त्रनेत्रं बहूनि वक्त्राणि मुखानि नेत्राणि चक्षूंषि च यस्मिन् तद्रूपं बहुवक्त्रनेत्र, हे महाबाहो! बहुबाहूरुपादं बहवो बाहव ऊरवः पादाश्च यस्मिन् रूपे तद्बहुबाहूरुपादं, किंच बहूदरं बहून्युदराणि यस्मिन्निति बहूदरं, बहुदंष्ट्राकरालं बह्वीभिः दंष्ट्राभिः करालं विकृतं तद्बहुदंष्ट्राकरालं, दृष्ट्वा रूपमीदृशं लोका लौकिकाः प्राणिनः, प्रव्यथिताः प्रचलिता भयेन, तथाऽहमपि ॥२३॥

तत्रेदं कारणम्—

नभःस्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रम् ।
दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा धृतिं न विन्दामि शमं च विष्णो! ॥२४॥

नभःस्पृशमिति । नभःस्पृशं द्युःस्पृशमित्यर्थः । दीप्तं प्रज्ज्वलितं, अनेकवर्णमनेकवर्णा

रुद्रेति । ये च रुद्रादित्याः, ये च वसवः, ये च साध्याः, ये विश्वेदेवाः, यौ चाश्विनौ, ये च मरुतः, ये चोष्मपाः, ये च गन्धर्वयक्षासुरसिद्धसङ्घाः, ते ते सर्वे लोका विस्मितास्सन्तः त्वां वीक्षन्त एव । रुद्राश्चादित्याश्च रुद्रादित्याः ॥२२॥

रूपमिति । हे महाबाहो! बहुवक्त्रनेत्रं बहुबाहूरुपादं बहूदरं बहुदंष्ट्राकरालं महत् ते रूपं दृष्ट्वा लोकाः प्रव्यथिताः । तथाऽहमपि प्रव्यथितः । लोकशब्दो लक्षणया लोकस्थपर इत्याह—लौकिकाः प्राणिन इति । नच 'लोकस्तु भुवने जने' इति कोशादभिधयैव तदर्थागम इति वाच्यं, शब्दस्यानेकार्थत्वस्यान्याय्यत्वात् । एक एवाभिधेयोऽर्थः, अन्ये तु लाक्षणिका एव, लाक्षणिका अर्था अपि कोशेऽभिधेयैस्सह संगृहीताः नानार्थत्वरक्षायेति । 'व्यथभयचलनयो'रिति धातुः । तत्र चलनार्थमाश्रित्याह—प्रचलिता इति । तत्र हेतुमाह—भयेनेति । भयार्थाश्रयणे तु भीता इत्येव सिद्ध्यति, नतु भीत्या चलिता इति । अत आश्रितश्चलनार्थ इति बोध्यम् । तथा लोकवदित्यर्थः ॥२३॥

नभस्स्पृशमिति । हे विष्णो! नभस्स्पृशं दीप्तमनेकवर्णं व्यात्ताननं दीप्तविशालनेत्रं त्वां दृष्ट्वा

भयङ्करा नानासंस्थाना यस्मिन् त्वयि तं त्वामनेकवर्णं व्यात्ताननं व्यात्तानि निवृतान्यान-नानि मुखानि यस्मिन् त्वयि तं त्वां व्यात्ताननं, दीप्तविशालनेत्रं दीप्तानि प्रज्वलितानि विशालानि विस्तीर्णानि नेत्राणि यस्मिन् त्वयि तं त्वां दीप्तविशालनेत्रं, दृष्ट्वा हि त्वां प्रव्यथितान्तरात्मा प्रव्यथितः प्रभीतोऽन्तरात्मा मनो यस्य मम सोऽहं प्रव्यथितान्तरात्मासन् धृतिं धैर्यं न विन्दामि न लभे, शमं चोपशमनं मनस्तुष्टिं हे विष्णो! ॥२४॥

कस्मात्—

दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि ।
दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश! जगन्निवास! ॥२५॥

दंष्ट्रेति । दंष्ट्राकरालानि दंष्ट्राभिः करालानि विकृतानि ते तव मुखानि दृष्ट्वैवोपलभ्य कालानलसन्निभानि प्रलयकाले लोकानां दाहकोऽग्निः कालानलः तत्सदृशानि कालानल-सन्निभानि मुखानि दृष्ट्वेत्येतत् । दिशः पूर्वापरविवेकेन न जाने दिङ्मूढो जातोऽस्मि । अतो न लभे च नोपलभे च शर्म सुखम् । अतः प्रसीद प्रसन्नो भव हे देवेश जगन्निवास! ॥

येभ्यो मम पराजयाशङ्का प्रागेवासीत्सा चापगता यतः—

अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्रास्सर्वे सहैवावनिपालसङ्घैः ।
भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रस्तथासौ सहास्मदीयैरपि योधमुख्यैः ॥२६॥

अमीति । अमी च त्वां धृतराष्ट्रस्य पुत्राः दुर्योधनप्रभृतयः- 'त्वरमाणाः विशन्ति' इति व्यवहितेन सम्बन्धः । सर्वे सहैव सहिताः अवनिपालसङ्घैरवनिं पृथिवीं पालयन्ती-

---

प्रव्यथितान्तरात्मा सन् धृतिं शमं च न विन्दामि हि । ननु नभसः सर्वसंस्पृष्टत्वाद्व्यर्थं नभस्स्पृशमिति विशेषणम् । क्षुद्राणामपि तथात्वादत आह—द्युस्पृशमिति । अन्तरिक्षलोकस्पृशमित्यर्थः । स्वर्ग-लोकस्पृशमिति वा । व्याप्तमहाकाशमिति यावत् । त्वद्रूपगता नभोव्यापित्वव्यात्ताननत्वदीप्तविशाल-नेत्रत्वदीप्तत्वानेकवर्णत्वरूपा धर्मा लोकत्रयस्य मम च प्रव्यथितत्वे कारणम् । एवं सर्वलोकभीति-करत्वादेवैवंविधत्वद्दर्शनात्प्रव्यथितं मनो मे । भीते च मनसि कथं धैर्यशमयोरवस्थानम् ? न कथ-मपीत्यर्थः ॥२४॥

दंष्ट्रेति । ननु कस्मात्तव धृतिशमयोरप्राप्तिरिति शङ्कायां तव रूपस्य भीषणत्वादेवेत्याह—दंष्ट्रेति । यद्यपि पूर्वश्लोके स्वेनैवोक्तमिदं तथाऽप्यर्जुनोऽव्यवस्थितचित्तत्वात्सम्भ्रमेणोक्तमेव पुनरपि वदतीति बोध्यम् । हे देवेश! जगन्निवास! दंष्ट्राकरालानि कालानलसन्निभानि ते मुखानि दृष्ट्वैव दिशोऽहं न जाने । शर्म च न लभे । तस्मात्प्रसीद । पूर्वापरविवेकेनेति । इयं दिक्पूर्वा, इयं तु पश्चिमेत्येवं विवेकेनेत्यर्थः । दिग्भ्रान्तज्ञानाभावे दिशो न जाने इति वक्तुमेवासङ्गतत्वादिति भावः । दिङ्मूढः दिङ्मोहमापन्नः ॥२५॥

अमी चेति । अमी सर्वे च धृतराष्ट्रस्य पुत्रा अवनिपालसङ्घैस्सहैव । दंष्ट्राकरालानि भयान-

त्यवनिपालाः तेषां सङ्घैः, किंच भीष्मो द्रोणः सूतपुत्रः कर्णः तथाऽसौ सहास्मदीयैरपि धृष्टद्युम्नप्रभृतिभिर्योधमुख्यैर्योधानां मुख्यैः प्रधानैः सह ॥२६॥

किंच—

वक्त्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलग्ना दशनान्तरेषु सन्दृश्यन्ते चूर्णितैरुत्तमाङ्गैः ॥२७॥

वक्त्राणीति । वक्त्राणि मुखानि ते तत्र त्वरमाणास्त्वरायुक्तास्सन्तो विशन्ति, किं विशिष्टानि मुखानि ? दंष्ट्राकरालानि भयानकानि भयङ्कराणि; किंच केचिन्मुखानि प्रविष्टानां मध्ये विलग्नानां दशनान्तरेषु मांसमिव भक्षितं सन्दृश्यन्ते उपलभ्यन्ते चूर्णितैः चूर्णीकृतैः, उत्तमाङ्गैः शिरोभिः ॥२७॥

कथं प्रविशन्ति मुखानीत्याह—

यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगास्समुद्रमेवाभिमुखा द्रवन्ति ।
तथा तवामी नरलोकवीरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति ॥२८॥

यथेति । यथा नदीनां स्रवन्तीनां बहवोऽनेकेऽम्बूनां वेगा अम्बुवेगास्त्वराविशेषा समुद्रमेवाभिमुखाः प्रतिमुखा द्रवन्ति प्रविशन्ति तथा तद्वत् तवामी भीष्मादयो नरलोकवीरा मनुष्यलोके शूरा विशन्ति वक्त्राण्यभिविज्वलन्ति प्रकाशमानानि ॥२८॥

ते किमर्थं प्रविशन्ति, कथं चेत्याह—

यथा प्रदीप्तं ज्वलनं पतङ्गा विशन्ति नाशाय समृद्धवेगाः ।
तथैव नाशाय विशन्ति लोकास्तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

यथेति । यथा प्रदीप्तं ज्वलनमग्निं पतङ्गाः पक्षिणो विशन्ति नाशाय विनाशाय समृद्धः उद्भूतो वेगो गतिर्येषां ते समृद्धवेगाः, तथैव नाशाय विशन्ति लोकाः प्राणिनः तवापि वक्त्राणि समृद्धवेगाः ॥२९॥

कानि ते वक्त्राणि त्वरमाणास्सन्त एव विशन्ति । तथाऽसौ भीष्मो द्रोणस्सूतपुत्रश्चैते । अस्मदीयैरपि योधमुख्यैस्सह दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ते वक्त्राणि त्वरमाणा विशन्ति ॥२६॥

वक्त्राणीति । केचिच्चूर्णितैरुत्तमाङ्गैरुपलक्षिता दशनान्तरेषु विलग्नास्सन्तो मया संदृश्यन्ते । ननु दशनान्तरेषु केचित्किमिव विलग्ना अत आह—भक्षितं मांसमिवेति । यथा भक्षितमांसविशेषो दन्तान्तरे लगति तद्वदित्यर्थः ॥२७॥

यथेति । कथं विशन्तीति धार्तराष्ट्रादय इति पर्तुश्शेषः । यथा नदीनां बहवोऽम्बुवेगास्समुद्रमभिमुखा एव द्रवन्ति तथाऽमी नरलोकवीरा अभिविज्वलन्ति तव वक्त्राणि विशन्ति । समुद्रे नदीनामम्बुवेगा इव तव वक्त्रेषु धार्तराष्ट्रादयो विशन्तीत्यर्थः । समुद्रस्थानीयं विराड्रूपं, नदीसङ्गमस्थलस्थानीयानि मुखानि, नदीजलस्थानीयास्तु धार्तराष्ट्रादय इति श्लोकः ॥२८॥

यथेति । प्रवेशमात्रे दृष्टान्तः पूर्वश्लोकेनोक्तः, अनेन तु नाशाय प्रवेशो दृष्टान्त इति

त्वं पुनः—

लेलिह्यसे ग्रसमानस्समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनैर्ज्वलद्भिः ।
तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रं भासस्तवोग्राः प्रतपन्ति विष्णो! ॥३०॥

लेलिह्यस इति । लेलिह्यसे आस्वादयसि ग्रसमानोऽन्तःप्रवेशयन् समन्तात् समन्ततो लोकान् समग्रान् समस्तान् वदनैर्वक्त्रैर्ज्वलद्भिर्दीप्यमानैस्तेजोभिरापूर्य संव्याप्य जगत्समग्रं सहाग्रेण समस्तमित्येतत् । किंच भासो दीप्तयो तवोग्राः क्रूराः प्रतपन्ति प्रतापं कुर्वन्ति हे विष्णो व्यापनशील! ॥३०॥

यत एवमुग्रस्वभावोऽतः—

आख्याहि मे को भवानुग्ररूपो नमोऽस्तु ते देववर! प्रसीद ।
विज्ञातुमिच्छामि भवन्तमाद्यं न हि प्रजानामि तव प्रवृत्तिम् ॥३१॥

आख्याहीति । आख्याहि कथय मे मह्यं को भवानुग्ररूपः अतिक्रूराकारः । नमोऽस्तु ते तुभ्यं हे देववर! देवानां प्रधान! प्रसीद प्रसादं कुरु । विज्ञातुं विशेषेण ज्ञातुमिच्छामि

विशेषसद्भावान्न पुनरुक्तिः । यद्वा अबुद्धिपूर्वकप्रवेशे नदीवेगो दृष्टान्त उक्तः, बुद्धिपूर्वकप्रवेशे तु पतङ्ग इति विवेकः । यथा पतङ्गास्समृद्धवेगास्सन्तो नाशाय प्रदीप्तं ज्वलनं विशन्ति तथैव लोकास्समृद्धवेगास्सन्तो नाशायैव तवापि वक्त्राणि विशन्ति । ज्वलनं दीपज्वालादिरूपमग्निम् ॥२९॥

लेलिह्यस इति । त्वं तु समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैस्समग्रान् लोकान् ग्रसमानस्सन् लेलिह्यसे । हे विष्णो ! तवोग्रा भासः तेजोभिस्समग्रं जगदापूर्य प्रतपन्ति । भासो दीपादिस्थानीयास्सान्द्रास्तेजांसि तु प्रभास्थानीया विरला इति विवेकः ।

भाष्यकाराभिमतान्वयस्तु—त्वं समग्रं जगत्तेजोभिरापूर्य समन्ताज्ज्वलद्भिर्वदनैस्समग्रान्लोकान् ग्रसमानो लेलिह्यसे । हे विष्णो ! तवोग्रा भासस्तु प्रतपन्तीति । अस्मिन्नन्वये तु भासां तेजसां चैकार्थ्येऽप्यनन्वयदोषो नास्तीति बोध्यम् ।

नच तेजोभिरापूर्य जगत्समग्रमित्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तपुनरादानदोष इति वाच्यं, अनाकांक्षितविशेषणस्यैव बहिर्भूतत्वे स दोषः, न त्वकांक्षितविशेषणस्येति सिद्धान्तात् । न चेदं तेजोभिर्जगत आपूर्णं विश्वरूपस्य नाकांक्षितमेव विशेषणमिति वाच्यं, तेजोभिर्जगत आपूर्णं विना लोकग्रसनाद्यसम्भवेन तस्याकांक्षितत्वात् । व्याघ्रादयोऽपि स्वतेजसा मृगादीन् परिभूय हि ग्रसन्ते, आस्वादयन्ति च । तद्वदीश्वरोऽपि स्वतेजसा जगत्परिभूयैव ग्रसते आस्वादयति च । तेजसा जगद्व्याप्तिर्हि जगत्परिभवः । येन जगदाक्रान्तं तस्य तेजस उत्कर्षः । तेजो यज्जगदाचक्राम तस्य जगतोऽपकर्षश्चेति । प्रतपन्तीत्यत्र कर्मादर्शनात्किमत्र कर्मेति सन्दिहानंप्रति धात्वर्थसंगृहीतकर्मत्वादकर्मकोऽयं धातुरिति बोधयितुमाह—प्रेत्युपसर्गयुक्तस्य तपतेरर्थं सन्तापमिति ॥३०॥

आख्याहीति । उग्ररूपो भवान् कः ? मे आख्याहि हे देववर ! ते नमोऽस्तु प्रसीद आद्यं

भवन्तमाद्यमादौ भवमाद्यं, न हि यस्मात्प्रजानामि तव त्वदीयां प्रवृत्तिं चेष्टाम् ॥३१॥
श्रीभगवानुवाच—कालोऽस्मि लोकक्षयकृत्प्रवृद्धो लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तः।
ऋतेऽपि त्वा न भविष्यन्ति सर्वे येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेषु योधाः ॥३२॥

काल इति। कालोऽस्मि लोकक्षयकृल्लोकानां क्षयं करोतीति लोकक्षयकृत् प्रवृद्धो वृद्धिं गतो यदर्थं प्रवृद्धः तच्छृणु—लोकान् समाहर्तुं संहर्तुमिहास्मिन् काले प्रवृत्तः। ऋतेऽपि विनापि त्वा त्वां न भविष्यन्ति भीष्मद्रोणकर्णप्रभृतयस्सर्वे येभ्यस्तवाशङ्का येऽवस्थिताः प्रत्यनीकेष्वनीकमनीकं प्रत्यनीकेषु प्रतिपक्षभूतेष्वनीकेषु योधा एव योद्धारः ॥३२॥

भवन्तं विज्ञातुमिच्छामि। हि तव प्रवृत्तिं न प्रजानामि मया तव विश्वरूपं जिज्ञासितं प्रार्थितं च। त्वया तु व्यात्ताननत्वादिभिरतिघोरं रूपं दर्शितं, तत्र पृच्छामि कस्त्वमिति। किं विश्वरूपस्य एवायं त्वं, यद्वा तवेदं विश्वरूपादन्यद्रूपमथ वा त्वत्तोऽयमन्यः पुरुषः कश्चिद्घोराकृतिः। तव सौम्यपुरुषत्वादिति। चेष्टामिति। एवं घोरं रूपं धृत्वा त्वया किं वा चिकीर्षितं तदहं न जाने इत्यर्थः ॥३१॥

काल इति। लोकान् समाहर्तुमिह प्रवृत्तो लोकक्षयकृत्प्रवृद्धः कालोऽहमस्मि। प्रत्यनीकेषु ये योधा अवस्थितास्ते सर्वे त्वा ऋतेऽपि न भविष्यन्त्येव। मया त्वत्प्रार्थनामनुसृत्य विश्वरूपमेव दर्शितम्। तद्धि विश्वरूपमनेकवक्त्रनयनत्वादिना स्वत एव घोरम्। तत्र च भूभारसञ्जिहीर्षयेश्वरस्य ममाधुना रयव्यग्रत्वान्मम चेदं रूपमतिघोरं व्यात्ताननत्वदशनान्तरविलग्नयोधत्वदंष्ट्राकरालत्वादिभिः। तस्मादेवं घोररूपोऽहमीश्वरः काल एव।

किं कालो यमस्त्वम्? नेत्याह—लोकक्षयकृदिति। सर्वेषां लोकपाललोकस्थजनसहितानां भूरादिलोकानां क्षयकृत्- नाशकारी। यमस्यापि यमोऽहमीश्वर एव, न तु यम इति भावः।

यद्वा कालस्संवत्सराद्यात्मकः किम्? नेत्याह—लोकक्षयकृदिति। संवत्सरचक्रप्रवर्तकस्य सूर्यस्यापि क्षयकृत्त्वान्नाहं जन्यकाल, किंतु नित्यकाल ईश्वर एवेति भावः।

कीदृश. कालोऽत आह—प्रवृद्ध इति। विश्वरूप ईश्वरोऽहमित्यर्थ.। किमर्थं विश्वरूपधारणमिदमत आह—लोकानिति। अस्मिन्लोकेऽस्मिन्काले, एतान्लोकान्भीष्मद्रोणादीन्जनान् समाहर्तुं गिलितुं नाशयितुमिति यावत्। प्रवृत्तो विश्वरूपधारणे प्रवृत्त, यद्वा लोकसमाहरणे प्रवृत्तः। एवमत्र प्रवृत्तोऽहमिति ते दर्शयितुं प्रवृद्धः। अथ वा प्रवृद्धो प्रवृत्तोन्मुखावस्थः।

प्रत्यनीकेषु प्रतिसैन्यमुभयसैन्ययोरित्यर्थः। यद्वा सेनां सेना प्रत्यवस्थिता.। उभयसेनयोरवस्थिता इत्येव यावत्। प्रतिपक्षभूतेष्विति। परस्परमिति शेषः। अन्योन्यं प्रतिपक्षभूतयोर्द्वयोः सेनयोरिति प्रत्यनीकेष्वित्यस्यार्थ। यद्वा प्रत्यनीकेषु शात्रवसैन्येषु तेषामेव प्रतिकूलसैन्यत्वेन प्रत्यनीकत्वादिदमेवाह—प्रतिपक्षभूतेष्विति। नन्वेवं प्रतिकूलान्यनीकानि प्रत्यनीकानीति न मापिनमावादिति देहर्टि, वीप्सायामेव प्रतिरात्र सर्वसैन्येष्वित्यर्थ.। इमानि च सर्वसैन्यानि शात्रवाण्येवेत्याह—प्रतिपक्षभूतेष्विति ॥३२॥

यस्मादेवम्---

तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ यशो लभस्व जित्वा शत्रून् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धम् ।
मयैवैते निहताः पूर्वमेव निमित्तमात्रं भव सव्यसाचिन् ! ॥३३॥

तस्मादिति । तस्मात्त्वमुत्तिष्ठ । 'भीष्मप्रभृतयोऽतिरथा अजेया देवैरपि, अर्जुनेन जिता' इति यशो लभस्व । केवलं पुण्यैर्हि तत्प्राप्यते जित्वा शत्रून् दुर्योधनप्रभृतीन् भुंक्ष्व राज्यं समृद्धमसपत्नमकण्टकम् । मयैव एते निहता निश्चयेन हताः प्राणैर्वियोजिताः पूर्वमेव । निमित्तमात्रं भव त्वं हे सव्यसाचिन् ! सव्येन वामेन हस्तेन शराणां क्षेप्ता सव्यसाचीत्युच्यतेऽर्जुनः ॥३३॥

द्रोणं च भीष्मं च जयद्रथं च कर्णं तथाऽन्यानपि योधवीरान् ।
मया हतांस्त्वं जहि मा व्यथिष्ठा युध्यस्व जेतासि रणे सपत्नान् ॥३४॥

द्रोणमिति । द्रोणं च येषु येषु योधेष्वर्जुनस्याशङ्का तांस्तान्व्यपदिशति भगवान्, मया हतानिति । तत्र द्रोणभीष्मयोस्तावत्प्रसिद्धमाशङ्काकारणम् । द्रोणस्तु धनुर्वेदाचार्यो दिव्यास्त्रसम्पन्नः, आत्मनश्च विशेषतो गुरुर्गरिष्ठः; भीष्मश्च स्वच्छन्दमृत्युर्दिव्यास्त्रसम्पन्नश्च परशुरामेण द्वन्द्वयुद्धमगमत्, नच पराजितः । तथा जयद्रथः, यस्य पिता तपश्चरति 'मम पुत्रस्य शिरो भूमौ निपातयिष्यति यस्तस्यापि शिरः पतिष्यति' इति । कर्णोऽपि वासवदत्तयाऽमोघया शक्त्या सम्पन्नस्सूर्यपुत्रोऽयं कानीनः, अतस्तन्नाम्नैव निर्देशः । मया हतान् त्वं जहि निमित्तमात्रेण । मा व्यथिष्ठाः तेभ्यो भयं माकार्षीः । युध्यस्व जेतासि दुर्योधनप्रभृतीन् रणे युद्धे सपत्नान् शत्रून् ॥३४॥

यस्मादेवं मयैव कालेनैते हनिष्यन्ते तस्मादित्यर्थः । तस्मात्त्वं युद्धायोत्तिष्ठ; यशो लभस्व; शत्रून् जित्वाऽकण्टकं राज्यं भुंक्ष्व, शत्रून् जित्वा यशो लभस्वेति वा काकाक्षिन्यायेन द्वयोस्सम्बन्धत इति वा । एते धार्तराष्ट्रादय मयैव पूर्वमेव त्वद्धननात्प्रागेवेत्यर्थः । निहताः । तच्च दर्शितं तवेति भाव. । हे सव्यसाचिन् ! त्वं निमित्तमात्रं भव दैवं तवानुकूलं, तेषां तु प्रतिकूलमतस्तवैव जयस्स्यात् । तथापि न त्वयोदासितव्यं, पौरुषं विना केवलदैवालम्बनस्य क्षुद्रजनविषयत्वादयशस्कत्वाच्चेति भावः । तस्मादुत्तिष्ठ सव्यसाचिनस्तवापि न दुष्करमिदं युद्धं, किंतु सुकरमेवेति भावः ॥३३॥

द्रोणमिति । त्वं मया हतं द्रोणं भीष्मं जयद्रथं कर्णं च जहि । तथा मया हतानन्यानपि योधवीरान् जहि । माव्यथिष्ठा. । युद्ध्यस्व । रणे सपत्नान् जेतासि । आशङ्का मयैते न हनिष्यन्ते एतएव मां हनिष्यन्तीत्येवमाकारिका । जयद्रथ सैन्धव । यस्येति । यो मम पुत्रस्य शिरो भूमौ निपातयिष्यति तस्यापि शिरो भूमौ पतत्वित्यभिसन्धिमत्तप यस्य पिता चरति चराचरेत्यर्थः । एवं च जीवतास्य दुर्जयत्वं सिद्धम् । सूर्यपुत्र इति । सूर्यस्य प्रसिद्धतेज आदिगुणवत्त्वात्तत्पुत्रस्य कर्णस्यापि पितृसमानगुणवत्त्वेन दुर्जयत्वमिति भाव । कथमयं सूर्यपुत्रोऽत्र आह---कानीन इति । कन्यायां

संजय उवाच—एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य कृतांजलिर्वेपमानः किरीटी ।
नमस्कृत्वा भूय एवाह कृष्णं सगद्गदं भीतभीतः प्रणम्य ॥३५॥

एतदिति । एतच्छ्रुत्वा वचनं केशवस्य पूर्वोक्तं कृतांजलिस्सन् वेपमानः कम्पमानः किरीटी नमस्कृत्वा भूयः पुनरेवाह उक्तवान् कृष्णं सगद्गदं भयाविष्टस्य दुःखाभिघातात्स्नेहाविष्टस्य च हर्षोद्भवादश्रुपूर्णनेत्रत्वे सति श्लेष्मणा कण्ठावरोधः । ततश्च वाचोऽपाटवान्मन्दशब्दत्वं यत्तद्गद्गदस्तेन सह वर्तत इति सगद्गदं वचनमाहेति वचनक्रियाविशेषणमेतत् । भीतभीतः पुनःपुनर्भयाविष्टचेतास्सन् प्रणम्य प्रह्वीभूत्वा 'आह' इति व्यवहितेन सम्बन्धः ।

अत्रावसरे संजयवचनं साभिप्रायम् । कथम् ? द्रोणादिष्वर्जुनेन निहतेषु चतुर्षु तथा अन्येषु च निराश्रयो दुर्योधनो निहत एवेति मत्वा धृतराष्ट्रो जयंप्रति निराशस्सन् सन्धिं करिष्यति; ततश्शान्तिरुभयेषां भविष्यतीति । तदपि नाश्रौषीद्धृतराष्ट्रो भवितव्यवशात् ॥

अर्जुन उवाच—स्थाने हृषीकेश! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यत्यनुरज्यते च ।
रक्षांसि भीतानि दिशो द्रवन्ति सर्वे नमस्यन्ति च सिद्धसङ्घाः ॥३६॥

स्थान इति । स्थाने युक्तं; किं तत् ? तव प्रकीर्त्या त्वन्माहात्म्यकीर्तनेन श्रुतेन

अपत्यं कानीनः । 'कन्यायाः कनीन च' इति कनीनादेशः । सूर्यात्कन्यायां कुन्त्यां जात इत्यर्थः । अनेन च कुन्त्याः प्रथमं प्रसूतोऽयं महासत्त्व इति सूच्यते । जेतासीति लुट्प्रयोगः । जेष्यसीत्यर्थः ॥

एतदिति । केशवस्यैतद्वचनं श्रुत्वा वेपमानः किरीटी कृताञ्जलिस्सन् नमस्कृत्वा भीतभीतस्सन् प्रणम्य कृष्णंप्रति सगद्गदं भूय एवाह ।

ननु सञ्जय उवाचेति वचनमत्र व्यर्थं, कृष्णार्जुनप्रश्नोत्तरिकाया असमाप्तत्वादित्यत्राह— अत्रेति, संजयवचनमिति । एतच्छ्रुत्वेत्यादिश्लोकरूपमित्यर्थः ।

अयं भावः—श्रीभगवानुवाच जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं वाक्यजातं, ततस्त्वर्जुन उवाचेत्यर्जुनवचनमेव निबद्धव्यं नत्वनवसरं सञ्जयवचनमिति । ततश्च कृष्णार्जुनप्रश्नोत्तरिकाया मध्ये सञ्जयवचननिबन्धनं कालोऽस्मीत्यारभ्य जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं श्रीकृष्णवाक्यं श्रुत्वा सन्धिं करिष्यति धृतराष्ट्र इत्याशया धृतराष्ट्रं प्रति सञ्जयो जेतासि रणे सपत्नानित्यन्तं ग्रन्थमुक्त्वा तूष्णीं बभूव क्षणकालं, तथापि धृतराष्ट्रे सन्धावप्रवृत्तेसति पुनस्सञ्जयो वक्तुं प्रवृत्ते इत्येतद्वृत्तान्तसूचनाय सञ्जय उवाचेति सञ्जयवचनमिह निबद्धं भगवता बादरायणेनेति ।

नाश्रौषीदिति । त्वदुक्तविधया सन्धिमहं करिष्यामीति नाङ्गीचकारेत्यर्थः । नन्विदमश्रवणं कस्य दोषोऽत आह—भवितव्येति । 'यद्भावि तद्भवत्येव यदभावि न तद्भवे'दिति न्यायात् भवितव्यं कुरुपाण्डवयुद्धमवश्यं भवत्येव, न त्वभवितुं शक्नोतीति भावः ॥३५॥

स्थान इति हे हृषीकेश! तव प्रकीर्त्या जगत्प्रहृष्यति, अनुरज्यते च । तदेतत्स्थाने ।

हे हृषीकेश! यज्जगत्प्रहृष्यति प्रहर्षमुपैति तत्स्थाने युक्तमित्यर्थः। अथ वा विषयविशेषणं स्थाने इति। युक्तो हर्षादिविषयो भगवान् यत ईश्वरः सर्वात्मा सर्वभूतसुहृच्चेति। तथाऽनुरज्यतेऽनुरागं चोपैति; तच्च विषये इति व्याख्येयम्। किं च रक्षांसि भीतानि भयाविष्टानि दिशो द्रवन्ति गच्छन्ति तच्च स्थाने विषय इति; सर्वे नमस्यन्ति नमस्कारं कुर्वन्ति च, सिद्धसङ्घाः सिद्धानां सङ्घाः समुदायाः कपिलादीनां तच्च स्थान इति ॥३६॥

अतश्च भगवतो हर्षादिविषयत्वे हेतुं दर्शयति—

कस्माच्च ते न नमेरन्महात्मन्! गरीयसे ब्रह्मणोऽप्यादिकर्त्रे।
अनन्त! देवेश! जगन्निवास! त्वमक्षरं सदसत्तत्परं यत् ॥३७॥

कस्मादिति। कस्माच्च हेतोस्ते तुभ्यं न नमेरन् न नमस्कुर्युः हे महात्मन्! गरीयसे गुरुतराय, यतो ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्याप्यादिकर्ता कारणम्। अतस्तस्मादादिकर्त्रे कथमेते न नमस्कुर्युः? अतो हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थाने त्वमर्हो विषय इत्यर्थः। हे अनन्त! देवेश! हे जगन्निवास! त्वमक्षरं तत्परं, यद्वेदान्तेषु श्रूयते। किं तत्? सदसदिति। तत्सद्-

रक्षांसि भीतानि सन्ति दिशो द्रवन्ति। सर्वे सिद्धसङ्घाश्च नमस्यन्ति तच्च स्थाने। यद्वा विषय इति शेषः। तद्भगवान् स्थाने विषयः। एवमुत्तरत्रापि।

अत्र चत्वारि वाक्यानि चतुर्ष्वपि स्थानेपदस्यानुवृत्तिः। तत्पदस्य विषयपदस्य च चतुर्ष्वपि शेष इति च बोध्यम्। तद् जगतः प्रहर्षणं स्थाने युक्तम्। तज्जगतोऽनुरञ्जनं च स्थाने युक्तम्। तद्रक्षसां पलायनं स्थाने। तत्सिद्धसङ्घनमस्करणं स्थाने। एवं तत्तस्माद्भगवान् स्थाने युक्तो विषय इति। कस्य भगवान्युक्तो विषयोऽत आह—हर्षादीति। आदिपदादनुरागपलायननमस्कारग्रहणम्। हर्षादीनां विषयो हर्षादिविषयः भगवतो हर्षादिविषयत्वं युक्तमित्यर्थः।

नन्वीश्वरस्य परस्य कीर्तौ श्रुतायां कुतो जगतः प्रहर्षोऽत आह—सर्वभूतसुहृदिति। यतो भगवानीश्वरस्सर्वभूतसुहृत्, तस्मात्स्वसुहृद ईश्वरस्य कीर्तिश्रवणाज्जगतः प्रहर्षमुचितमेवेति भावः।

इदं च सर्वभूतसुहृत्त्वमुपलक्षणं सर्वभूतात्मत्वस्य। स्वसुहृदः स्वात्मभूतस्य चेश्वरस्य कीर्तिश्रवणाज्जगतः प्रहर्षणमनुरञ्जनं च युक्तमेवेति भावः। के ते सिद्धा अत आह—कपिलादीनामिति ॥३६॥

कस्मादिति। हर्षादीनां विषयो हर्षादिविषयः। तत्त्वे भगवत्कीर्तिश्रवणादिना जगतो हर्षादिलाभाद्भगवान् हर्षादिविषय इत्युच्यते। कथमेते न नमस्कुर्युः? अपि तु सर्वथापि नमस्कुर्युरेवेत्यर्थ। अत इति। यस्मादेवं सर्वे त्वामेव नमस्कुर्युस्तस्मादित्यर्थः। त्वमेव हर्षादीनां नमस्कारस्य च स्थाने विषयः। स्थानेपदार्थमाह—अर्ह इति। प्रजापतिद्वारा सर्वजगत्स्रष्टुर्ब्रह्मणोऽपि प्रधानजीवस्य य उत्पादकस्स हि सर्वाधिक इति हर्षादेर्मुख्यविषय इत्यर्थः। एतेन क्षुद्रदेवतादीनां हर्षाद्यनर्हविषयत्वं सूचितम्।

द्विद्यमानमसच्च यत्र नास्तीति बुद्धिस्ते उपधानभूते सदसती यस्याक्षरस्य यद्द्वारेण सदसदित्युपचर्यते । परमार्थतस्तु सदसतोः परं तदक्षरं, यदक्षरं वेदविदो वदन्ति तत्त्वमेव, नान्यदित्यभिप्रायः ॥३७॥

पुनरपि स्तौति—

त्वमादिदेवः पुरुषः पुराणस्त्वमस्य विश्वस्य परं निधानम् ।
वेत्तासि वेद्यं च परं च धाम त्वया ततं विश्वमनन्तरूप ॥३८॥

त्वमिति । त्वमादिदेवः- जगतः स्रष्टृत्वात् । पुरुषः पुरि शयनात्पुराणश्चिरन्तनः

यत्सदसत्, यच्च तत्परं तदक्षरं त्वमेवेत्यन्वयः । वर्तमानकालोपलक्षितं जगत्सत्, भूतं भविष्यच्चासत् । वर्तमान एव पुत्रादावस्तीति प्रत्येति लोकः; नतु नष्टे, नाप्युत्पत्स्यमाने । यद्वा व्यावहारिकं जगत्सत् प्रातिभासिकं त्वसत्- रज्ज्वादौ सद्बुद्धिदर्शनात्, रज्जुसर्पादौ स्वाप्निकरथादौ चासद्बुद्धिदर्शनात् । अथ वा स्थूलावस्थं कार्यं सत्, सूक्ष्मावस्थं कारणं त्वसत् । प्रपञ्चे जगदस्तीति प्रलये सूक्ष्मतया विद्यमानेऽपि जगति नास्तीतिबुद्धिरस्त्येव प्राणिनाम् । तथा च प्रपञ्चदशापन्नप्रकृतिस्सत्, प्रलयदशापन्नप्रकृतिरसदिति सिद्धम् ।

अनयोश्च सदसतोरक्षरोपाधिभूतत्वादक्षरमपि सदसदित्युपचर्यत इत्याह—ते इति । ते सदसती उपधानभूते उपाधिभूते । वस्तुतोऽक्षरस्य निरुपाधिकत्वादुपभूतेत्युक्तम् । यद्द्वारेणेति । सदसदुपाधिद्वारेत्यर्थः । उपचर्यते लक्षणयोच्यते ।

ननु अक्षरं लक्षणया सदसदित्युच्यत इत्युक्तं मुख्यवृत्त्या किमित्युच्यतेऽत आह—परमार्थतस्त्विति । उपचारं विनेत्यर्थः । परं विलक्षणं सदसतोर्जडत्वाद्दृश्यत्वाद्विकारित्वादनित्यत्वादसत्यत्वाच्च, अक्षरस्य चिन्मात्रत्वाद्द्रष्टृत्वादविकारित्वान्नित्यत्वात्सत्यत्वाच्च सदसद्वैलक्षण्यमक्षरस्य । यदक्षरमिति । ब्रह्मविद्भिर्यद्वस्त्वक्षरत्वेन निर्णीयोच्यते तद्वस्तु ब्रह्मेति यावत् । त्वमेवान्यत्तु त्वन्न भवतीत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः— अक्षरं जीवस्स त्वमेव, सत्कार्यावस्थप्रकृतिस्त्वमेव, असत्कारणावस्थप्रकृतिस्त्वमेव, ताभ्यां प्रकृतिपुरुषाभ्यां परं मुक्तजीवस्वरूपं यत्तदपि त्वमेवेति, तन्मन्दम्—अनेकवाक्यकल्पनाया गौरवादप्रमाणत्वाच्च, वायुर्यम इति श्लोकार्धेन विभूतिनिर्देशोऽप्यन्यत्र तदभावेनात्रापि विभूतिनिर्देशकल्पनाया अनुचितत्वात्, स्वरूपकथनपरत्वादस्योत्तरश्लोकस्य च, बद्धात्ममुक्तात्मनोः स्वरूपैकत्वेन तद्भेदकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ॥३७॥

त्वमिति । त्वमादिदेवः पुराणः पुरुषोऽसि । त्वमस्य विश्वस्य परं निधानमसि । त्वं वेत्तासि । त्वं वेद्यं च । त्वं परं धामासि । हे अनन्तरूप ! त्वया विश्वं ततम् ।

देवानामादिरादिदेवः, आदिश्चासौ देवश्चादिदेव इति वा । यो हि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तदेवमनुष्यादिभेदभिन्नचराचरप्राणि... जातस्य प्राणिजातस्य च जगतस्स्रष्टा स आदिदेवः ईश्वरः परमात्मा ।

त्वमेवास्य विश्वस्य परं प्रकृष्टं निधानं निधीयतेऽस्मिन् जगत्सर्वं महाप्रलयादाविति । किंच वेत्तासि वेदितासि सर्वस्यैव वेद्यजातस्य । यच्च वेद्यं वेदनार्हं तदपि त्वं परं च धाम परमं पदं वैष्णवम् । त्वया ततं व्याप्तं विश्वम् । हे अनन्तरूप ! अन्तो न विद्यते तव रूपाणाम् ॥

किंच—

वायुर्यमोऽग्निर्वरुणश्शशाङ्कः प्रजापतिस्त्वं प्रपितामहश्च ।
नमो नमस्तेऽस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते ॥३९॥

वायुरिति । वायुस्त्वं यमश्चाग्निश्च वरुणोऽपांपतिः, शशाङ्कश्चन्द्रमाः, प्रजापतिस्त्वं कश्यपादिः, प्रपितामहश्च पितामहस्यापि पिता प्रपितामहः, ब्रह्मणोऽपि पितेत्यर्थः । नमो नमस्ते तुभ्यमस्तु सहस्रकृत्वः पुनश्च भूयोऽपि नमो नमस्ते । बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यासावृत्तिगणनं कृत्वसिचोच्यते । 'पुनश्च भूयोऽपि' इति श्रद्धाभक्त्यतिशयादपरितोषमात्मनो दर्शयति ॥३९॥

अयमेव प्रत्यगात्माऽपीत्याह—पुराणः पुरुष इति । प्रत्यगात्माऽप्यनादिरेवेति सूचयितुमाह—चिरन्तन इति । नच परमात्मैक एवानादिरिति वाच्यं, परमात्मन एव सर्वव्यापिनश्शरीरे प्रत्यग्रूपेण स्थितत्वादिति । नन्वस्य जगत्स्रष्टृत्वे जगन्नाशकः क इत्यत आह—त्वमस्येति । आदिपदादन्तर प्रलयसंग्रहः । सर्वं जगत्प्रलये स्वात्मन्युपसंहरतीति लयहेतुरयमेवेत्यर्थः । अत्र जगत आत्मनि स्थिति कथनान्मध्येऽपि जगदात्मन्येव वर्तत इति स्थितिहेतुरप्ययमेवेति सिद्धम् ।

ननु प्रपञ्चप्रलययोर्द्वयोरपि यदि जगदात्मन्येव वर्तते तर्हि को भेदः प्रपञ्चप्रलययोरिति चेत् उच्यते—प्रपञ्चदशायामात्मनि जगत्प्रविभक्तनामरूपं स्फुटं वर्तते । प्रलये तु नामरूपविभागानां सूक्ष्मत्वादस्फुटं निलीय सुषुप्तावात्मन्यन्तःकरणवदिति ।

वेत्तेति । सर्वसाक्षित्वेन सर्वज्ञत्वादिति भावः । वेद्यमिति । ननु घटादयो वेत्तुं शक्यत्वाद्वेद्या, अयं तु वेत्तुं योग्यत्वाद्वेद्य । संसारनिवर्तकत्वादस्य वेदनं योग्यमत एव श्रुतिरपि 'तमेवैकं जानथ आत्मान'मिति वदति । तस्मादयमेक एव मुमुक्षुभिः ज्ञेयस्संसारनाशायेत्याह—तदपीति । ब्रह्मापीत्यर्थः । तस्यैव वेदनार्हत्वात् । नचैकस्यैव ज्ञानक्रियायाः कर्मकर्तृविरोधो, वेत्तेति वेद्यमिति चोक्तं वाच्यं, जगतो वेत्ता प्रमातृभिर्वेद्यश्चेत्यदोषात् ।

वैष्णवं विष्णोः परमात्मनः स्वरूपभूतं धाम तेजः स्थानमिति वा । पद्यते गम्यत इति पदं स्वरूपं स्थानं वा । मुक्तजीवानां प्रवेशभूमित्वाद्ब्रह्मणः स्थानत्वव्यपदेशः ॥ ३८॥

वायुरिति । वाय्वादयः प्रजापत्यन्ता विभूतयः । प्रपितामह इति माहात्म्यकथनम् । तत्पितामहस्तु विभूतिरेव । यदि तु ब्रह्मायं नाभिकमलात्प्रसूतस्य पद्मनाभो विग्रहविशेष इह विवक्षित इत्युच्येत तर्हि प्रपितामहः पद्मनाभोऽपि विभूतिरेव । ब्रह्मणि तस्यापि कल्पितत्वात् ।

ननु सङ्ख्यायाः क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुच्प्रत्ययस्य विहितत्वात्सहस्रकृत्व इत्यनेनैव बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यावृत्तेरुक्तत्वात्पुनश्च भूयोऽपीत्यादिर्व्यर्थ इत्याशङ्क्य समाधत्ते—बहुश इति । यथा

तथा—

नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्वत एव सर्व ।
अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वः ॥४०॥

नम इति । नमः पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि तुभ्यम् । अथ पृष्ठतस्ते पृष्ठतोऽपि ते नमोऽस्तु । ते सर्वत एव सर्वासु दिक्षु सर्वत्र स्थिताय हे सर्व ! अनन्तवीर्यामितविक्रमोऽनन्तं वीर्यमस्यामितो विक्रमोऽस्य । वीर्यं सामर्थ्यं विक्रमः पराक्रमः । वीर्यवानपि कश्चिच्छत्रुवधादिविषये न पराक्रमते, मन्दपराक्रमो वा । त्वं त्वनन्तवीर्योऽमितविक्रमश्चेत्यनन्तवीर्यामितविक्रमः । सर्वं समस्तं जगत्समाप्नोषि सम्यगेकेनात्मना व्याप्नोषि यतः । ततस्तस्मादसि भवसि सर्वः त्वं, त्वया विना भूतं न किंचिदस्तीत्यभिप्रायः ॥४०॥

यतोऽहं त्वन्माहात्म्यापरिज्ञानादपराद्धोऽतः—

सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अजानता महिमानं तवेदं मया प्रमादात्प्रणयेन वापि ॥४१॥

सखेति । सखा समानवया इति मत्वा ज्ञात्वा विपरीतबुद्ध्या प्रसभमभिभूय प्रसह्य यदुक्तं 'हे कृष्ण ! हे यादव ! हे स'खेति च अजानता अज्ञानिना मूढेन । किमजानतेत्याह—महिमानं माहात्म्यं तवेदमीश्वरस्य विश्वरूपम् । 'तवेदं महिमान तमजानता' इति

तथाप्योऽस्शेष । यद्यपि बहुशो नमस्कारक्रियाभ्यावृत्तिगणनं कृतमृचा उच्यते, तथापि पुनश्च भूयोऽपीति श्रद्धाभक्त्यतिशयादात्मनोऽपरितोषं दर्शयति । यद्वा श्रद्धाभक्त्यतिशयादुच्यत इति शेष । तेन चात्मनोऽपरितोषं दर्शयतीति । अपरितोषं नमस्कारक्रियायामसन्तुष्टिम् । तृप्त्यभावमिति यावत् । बहुवारं नमस्कुर्वतोऽप्यर्जुनस्य पुन पुनस्त्वं नमस्कुर्यामित्येव बुद्धिरास तृप्त्यभावाद्यथा वा बहुवारं प्रेक्षमाणस्यापि कामिनीं कामुकस्य पुन पुनस्तां पश्येयमित्येव बुद्धिस्तद्वदिति भाव ॥३९॥

नम इति । पृष्ठत पश्चिमदिशीत्यर्थ । हे सर्व ते सर्वत एव नमोऽस्तु । पूर्वपश्चिमातिरिक्तदिक्षट्कग्रहणं सर्वतश्शब्दादिह । हे सर्व सर्वात्मकेत्यर्थ । सर्वतस्स्थितायेति शेष । ते नम इति वाऽन्वय । ननु कुतोऽहं सर्वोऽस्मि आह—अनन्तेति । यत इति शेष । अनन्तवीर्यामितविक्रमस्त्वं सर्वं समाप्नोषि ततस्सर्वोऽसि । अनन्तं वीर्यं यस्य सोऽनन्तवीर्य । अमितो विक्रमो यस्य सोऽमितविक्रम । द्वयो कर्मधारय । अमितविक्रमपदवैयर्थ्यं वारयति—वीर्यवानपीति । मन्दपराक्रमो वा भवेदिति शेष । एकेनात्मनेति स्वस्वरूपेणेत्यर्थ । चैतन्यरूपेणेति यावत् । व्याप्नोषीति । चैतन्यस्य सर्वव्यापित्वादिति भाव । आत्मभूतेन त्वया सर्वस्य व्याप्तत्वेन सर्वात्मा त्वं सर्वशब्दवाच्योऽसीत्यर्थ । अत इति । सर्वव्यापित्वात्त्वेत्यर्थ ॥४०॥

सखेति, अपराद्ध इति । अपराधं कृतवानस्मि । इदमित्यस्य महिमानमित्यस्य च क्लीब

वैयधिकरण्येन सम्बन्धः। 'तवेम'मिति पाठो यद्यस्ति तदा सामानाधिकरण्यमेव। मया प्रमादाद्विक्षिप्तचित्ततया प्रणयो नाम स्नेहनिमित्तो विस्रम्भः। तेनापि कारणेन यदुक्तवानस्मि ॥४१॥

यच्चावहासार्थमसत्कृतोऽसि विहारशय्यासनभोजनेषु।
एकोऽथ वाऽप्यच्युत तत्समक्षं तत्क्षामये त्वामहमप्रमेयम् ॥४२॥

यदिति। यच्चावहासार्थं परिहासप्रयोजनायासत्कृतः परिभूतोऽसि भवसि त्वं, क्व? विहारशय्यासनभोजनेषु विहरणं विहारः पादव्यायामः, शयनं शय्या, आसनमास्थायिका भोजनमदनमित्येतेषु विहारशय्यासनभोजनेषु एकः परोक्षस्सन्नसत्कृतोऽसि परिभूतोऽसि अथ वाऽपि हे अच्युत! तत्समक्षं तच्छब्दः क्रियाविशेषणार्थः। प्रत्यक्षं वा असत्कृतोऽसि तत्सर्वमपराधजातं क्षामये क्षमां कारये त्वामहमप्रमेयं प्रमाणातीतम् ॥४२॥

यतस्त्वम्—

पितासि लोकस्य चराचरस्य त्वमस्य पूज्यश्च गुरुर्गरीयान्।
न त्वत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्यो लोकत्रयेऽप्यप्रतिमप्रभाव ॥४३॥

पितेति। पिताऽसि जनयिताऽसि लोकस्य प्राणिजातस्य चराचरस्य स्थावरजङ्गमस्य।

पुंस्त्वभेदेन भिन्नलिङ्गत्वादाह—वैयधिकरण्येनेति। इदं विश्वरूपं तव त्वदीयं भवति। तं विश्वरूपत्वाख्यं महिमानमजानतेतीदंमहिमपदयोर्वैयधिकरण्येन सम्बन्धः। तवेदं विश्वरूपं तदेव महिमानमिति व्यस्तरूपके तु सामानाधिकरण्यमपि सिद्ध्येदेवेति बोध्यम्। तवेदं महिमानमजानता मया सखेति मत्वा प्रमादात्प्रणयेन वापि प्रसभं हे कृष्ण! हे यादव! हे सखे! इति यदुक्तं, हे सखे! इतीत्यत्र हे सख इति भवितव्ये हे सखेति वचनमार्षम्। सामानाधिकरण्यमिति। इदमहिमशब्दयोरेकाश्रयवृत्तित्वम्। इमं महिमानमिति पदयोर्विशेषणविशेष्यभावेनान्वय इति यावत्। प्रमादोऽनवधानता। चित्तैकाग्र्याभाव इत्याह—विक्षिप्तचित्ततेति। प्रविलम्भो वञ्चना। मया यदुक्तमिति कर्मणिप्रयोगं कर्तरिप्रयोगेण विनिमयति यदुक्तवानस्मीति। अहमिति शेषः ॥४१॥

यच्चेति। मयैकस्सन् त्वमपहासार्थं विहारशय्यासनभोजनेष्वसत्कृतोऽसीति यच्च, अथ वा हे अच्युत! तत्समक्षमसत्कृतोऽसीति यत्, तत्समस्तमप्रमेय त्वामहं क्षामये। आस्थायिका उपवेशनम्।

समक्षमिति। वक्ष्यमाणत्वादेकशब्दः परोक्षवाचीत्याह—एकः परोक्ष इति। एकत्वस्यैव परोक्षत्वप्रयोजकत्वादिति भावः। गृहे स एको वर्तत इत्यनेन गृहवर्तिपुरुषस्य पुरुषान्तरप्रत्यक्षत्वाभावो ऽेकत्वेन सूच्यते। द्वयोस्सत्त्वे तु परस्परं प्रत्यक्षत्वं स्यादित्येकत्वमेव परोक्षत्वप्रयोजकम्।

तदित्यस्य तथेत्यर्थ इत्याह—क्रियाविशेषणेति। अप्रमेयमपरिच्छिन्नम्। यन्मया प्रणयादिना राघवादे यादवेत्यादिकमुक्तं, यच्च मया विहारादिषु तव पारोक्ष्ये परिहासार्थमसत्कृतं, यच्च तव समक्षमसत्कृतं तत्सर्वं क्षमस्वेति त्वां प्रार्थये इत्यर्थः ॥४२॥

पितेति। ननु त्वादृश एवाहमपीति किं मत्क्षमाप्रार्थनया तवेत्यत आह—पितेति। त्व

न केवलं त्वमस्य जगतः पिता, पूज्यश्च पूजार्हः । यतो गुरुर्गरीयान् गुरुतरः कस्माद् गुरुतरस्त्वमित्याह—न त्वत्समः त्वत्तुल्यो नास्ति । नहीश्वरद्वयं सम्भवति । अनेकेश्वरत्वे व्यवहारानुपपत्तेः । त्वत्सम एव तावदन्यो न सम्भवति कुत एवान्योऽभ्यधिकस्स्याल्लोकत्रयेऽपि सर्वस्मिन् ? अप्रतिमप्रभाव! प्रतिमीयते यया सा प्रतिमा, न विद्यते प्रतिमा यस्य तत्र प्रभावस्य स त्वमप्रतिमप्रभावः, हे अप्रतिमप्रभाव! निरतिशयप्रभावेत्यर्थः ॥४३॥

यत एवम्—

तस्मात्प्रणम्य प्रणिधाय कायं प्रसादये त्वामहमीशमीड्यम् ।
पितेव पुत्रस्य सखेव सख्युः प्रियः प्रियायार्हसि देव! सोढुम् ॥४४॥

तस्मादिति । तस्मात्प्रणम्य नमस्कृत्य प्रणिधाय प्रकर्षेण नीचैः धृत्वा कायं शरीरं

चराचरस्यास्य लोकस्य पितासि पूज्यश्चासि गरीयान् गुरुश्चासि । हे अप्रतिमप्रभाव! लोकत्रयेऽपि त्वत्समो न ह्यस्ति । अभ्यधिकोऽन्यः कुतः ?

अतिशयेन गुरुर्गरीयान् गुरूणामपि गुरुरित्यर्थः । गुरुर्गरीयानित्यस्य गुरूणामपि ये गुरवो ब्रह्मादयस्तेषामपि गुरुः परमगुरुः । यस्येतरो गुरुर्नास्ति स इत्यर्थः । चतुर्मुखस्यापि वेदोपदेष्टृत्वादिति भावः । यद्वा अतिशयेन महत्तरः 'महतो महीया'निति श्रुतेः ।

न त्वत्सम इति । ननु कुतो मत्समो नास्ति ब्रह्मविष्णुरुद्राणां त्रयाणां परस्परं समत्वादत आह—न हीति । ईश्वरस्य किमीश्वरान्तरं समः ? यद्वा जीवः ? नाद्यः- ईश्वरद्वयाभावात ; नान्त्यः- जीवस्यासर्वज्ञत्वादसर्वकर्तृत्वादिभ्यश्च.। तस्मादसम एवेश्वरः । ब्रह्मविष्णुरुद्रनामभिस्तु स एक एवेश्वरो व्यवह्रियते, चतुर्मुखरुद्रौ तु जीवावेव । एक एव विष्णुर्मायी मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षण ईश्वरः । अतो नास्य समं वस्त्वस्ति ।

ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रगणपतिकुमारवाय्वादित्यमहेन्द्रादयोऽनेके ईश्वरास्सन्तु, को दोषस्तत्राह—अनेकेति । यदि बहव ईश्वरास्तर्हि, एकस्य यदा सृष्टीच्छा तदैवान्यस्य संहारेच्छा स्यात्, न चेष्टापत्तिः । प्रपञ्चस्यैवासम्भवप्रसङ्गात् । तथा च प्रपञ्चसृष्ट्यादिसर्वव्यवहाराणामनुपपत्तिस्स्यात् ।

न चैवमेकेश्वरत्वे कथं चतुर्मुखादीनां बहूनामीश्वरत्वव्यवहार इति चेदुच्यते । तत्तच्चतुर्मुखादिशरीरावच्छिन्नसर्वज्ञचैतन्यदृष्ट्येति ।

ये तु चतुर्मुखादिसङ्घातेऽहमभिमानिनस्ते जीवा एव, यस्तेषामान्तरः कूटस्थस्स त्वीश्वरः स चैक एवेति चतुर्मुखादीनां कूटस्थदृष्ट्या ईश्वरत्वं सङ्घाताभिमानिप्रमातृदृष्ट्या तु जीवत्वमिति भावः ।

न चैवं सर्वेऽपि चैतन्यदृष्ट्या ईश्वरा एवेति वाच्यमिष्टापत्तेः । चैतन्यमेव हि सर्वत्रापीश्वर इति साक्षीति कूटस्थ इति आत्मेति चोच्यते । अत एव हि सर्वात्मत्वमीश्वरस्य ।

प्रतिमीयत इति । सदृशीक्रियत इत्यर्थः । प्रतिमा उपमेत्यर्थः । उपमानमिति यावत् । एवमप्रतिमप्रभावत्वादेवेश्वरस्य निरतिशयत्वं सर्वातिशयत्वं च ॥४३॥

तस्मादिति । यस्मादेवं सर्वोत्कृष्टत्वं तस्मादित्यर्थः । तस्मात्प्रणम्य कायं प्रणिधाय ईश-

प्रसादये प्रसादं कारये त्वामहमीशमीशितारं ईड्यं स्तुत्यम्। त्वं पुनः पुत्रस्यापराधं पिता यथा क्षमते सर्वं सखेव सख्युरपराधं यथा वा प्रियः प्रियायाः अपराधं क्षमत एवमर्हसि हे देव! सोढुं प्रसहितुं क्षन्तुमित्यर्थः ॥४४॥

अदृष्टपूर्वं हृषितोऽस्मि दृष्ट्वा भयेन च प्रव्यथितं मनो मे।
तदेव मे दर्शय देव! रूपं प्रसीद देवेश! जगन्निवास! ॥४५॥

अदृष्टेति। अदृष्टपूर्वं न कदाचिदपि दृष्टपूर्वमिदं विश्वरूपं तव मयाऽन्यैर्वा तदहं दृष्ट्वा हृषितोस्मि। भयेन च प्रव्यथितं मनो मे। अतः तदेव मे दर्शय हे देव! रूपं यन्मत्सखम्। प्रसीद देवेश! जगन्निवास! जगतो निवासः जगन्निवासः हे जगन्निवास! ॥४५॥

किंच—

किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां द्रष्टुमहं तथैव।
तेनैव रूपेण चतुर्भुजेन सहस्रबाहो! भव विश्वमूर्ते! ॥४६॥

किरीटिनमिति। किरीटिनं किरीटवन्तं तथा गदिनं गदावन्तं चक्रहस्तमिच्छामि त्वां प्रार्थये त्वां द्रष्टुमहं तथैव पूर्ववदित्यर्थः। यत एवं तस्मात्तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण चतुर्भुजेन, सहस्रबाहो! वार्तमानिकेन विश्वरूपेण, भव विश्वमूर्ते! उपसंहृत्य विश्वरूपं, तेनैव रूपेण वसुदेवपुत्ररूपेण भवेत्यर्थः ॥४६॥

मीड्यं त्वामहं प्रसादये। हे देव! पुत्रस्यापराधं पितेव सख्युरपराधं सखेव प्रियाया अपराधं प्रिय इव ममापराधं सोढुमर्हसि।

प्रियाया अर्हसीति पठितव्ये प्रियायार्हसीत्यकारलोपपाठ आर्षः। त्वा प्रसादये त्वत्प्रसादं प्रार्थयामीत्यर्थः। प्रसादः प्रसन्नता। पितेत्यादिदृष्टान्तत्रयं साभिप्रायम्।

अयमभिप्रायश्च— जगतस्स्रष्टृत्वात्पालकत्वाच्चेश्वरस्य पितृत्वं, कार्यत्वात्पाल्यत्वादर्जुनस्य पुत्रत्वम्। तथा करणप्रेरकत्वादिना ईश्वरस्य सर्वभूतसखत्वात्सखित्वमर्जुनस्य च तत्प्रीतिकारित्वात्सखित्वम्। निरतिशयप्रेमास्पदत्वादानन्दमयेश्वरस्य प्रियत्वं, तत्परतन्त्रत्वादर्जुनस्य प्रियात्वमिति। एवं च पितृत्वात्सखित्वात्प्रियत्वाच्च त्वं ममापराधं क्षन्तुमर्हसीति।

अत्र प्रियस्त्वं प्रियाय मे इति रामानुजव्याख्या न युक्ता सा— पितेव पुत्रस्येति दृष्टान्तानुरोधेन प्रियस्य ममेति वक्तव्यत्वात्। नच मे प्रियाय मम प्रीत्यर्थमित्यर्थ इति वाच्यं, तथापि दृष्टान्ताननुरोधात्। नच दृष्टान्तेऽपि पुत्रस्य प्रियाय पितेवेति वाच्यं, पुत्रस्य प्रियाय पुत्रस्यापराधं पितेवेति पुत्रशब्दस्यावृत्तिप्रसङ्गात्। स्वप्रीत्यर्थमेव पिता पुत्रापराधं सहते, न तु पुत्रप्रीत्यर्थमिति सिद्धान्तात्। 'आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भव'तीति श्रुतेः ॥४४॥

अदृष्टेति। हृषितो हृष्टः ॥४५॥

किरीटिनमिति। अहं तथैव किरीटिनं गदिनं चक्रहस्तं त्वा द्रष्टुमिच्छामि। हे सहस्रबाहो!

अर्जुनं भीतमुपलभ्य, उपसंहृत्य विश्वरूपं, प्रियवचनेनाश्वासयन् श्रीभगवानुवाच—
श्रीभगवानुवाच- मया प्रसन्नेन तवार्जुनेदं रूपं परं दर्शितमात्मयोगात्।
तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं यन्मे त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

मयेति। मया प्रसन्नेन प्रसादो नाम त्वय्यनुग्रहबुद्धिः, तद्वता प्रसन्नेन मया तव हे अर्जुन! इदं परं रूपं विश्वरूपं दर्शितमात्मयोगादात्मन ऐश्वर्यस्य सामर्थ्यात्। तेजोमयं तेजःप्रायं विश्वं समस्तमनन्तमन्तरहितमादौ भवमाद्यं यद्रूपं मे मम त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन केनचिन्न दृष्टपूर्वम् ॥४७॥

आत्मनो मम रूपदर्शनेन कृतार्थ एव त्वं संवृत्त इति, तत् स्तौति—
न वेदयज्ञाध्ययनैर्न दानैर्न च क्रियाभिर्न तपोभिरुग्रैः।
एवं रूपश्शक्य अहं नृलोके द्रष्टुं त्वदन्येन कुरुप्रवीर! ॥४८॥

नेति। न वेदयज्ञाध्ययनैश्चतुर्णामपि वेदानामध्ययनैर्यथावद्यज्ञाध्ययनैश्च- वेदाध्ययनैरेव यज्ञाध्ययनस्य सिद्धत्वात् पृथग्यज्ञाध्ययनग्रहणं यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थम्। तथा न दानैः तुलापुरुषादिभिः, नच क्रियाभिरग्निहोत्रादिभिश्श्रौतादिभिः, नापि तपोभिरुग्रैश्चान्द्रायणादिभिर्घोरैः। एवंरूप एवंप्रकारेण दर्शितं विश्वरूपं यस्य सोऽहमेवंरूपः न शक्योऽहं नृलोके मनुष्यलोके द्रष्टुं त्वदन्येन त्वत्तोऽन्येन कुरुप्रवीर! ॥४८॥

मा ते व्यथा मा च विमूढभावो दृष्ट्वा रूपं घोरमीदृङ्ममेदम्।
व्यपेतभीः प्रीतमनाः पुनस्त्वं तदेव मे रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

मेति। मा ते व्यथा माभूत्ते भयं, मा च विमूढभावः विमूढचित्तता, दृष्ट्वोपलभ्य रूपं घोरमीदृग्यथा दर्शितं ममेदं, व्यपेतभीर्विगतभयः प्रीतमनाश्च सन् पुनर्भूयस्त्वं तदेव

विश्वमूर्ते! तेनैव चतुर्भुजेन रूपेणोपलक्षित इति शेषः। भव। यद्यपि वसुदेवपुत्ररूपं द्विभुजमेव, तथापि चतुर्भुजत्वस्य कादाचित्कत्वात्तत्रापि तथोक्तमिति बोध्यम् ॥४६॥

मयेति। हे अर्जुन! प्रसन्नेन मया आत्मयोगात्तवेदं तेजोमयं विश्वमनन्तमाद्यं परं तद्रूपं दर्शितम्। मे यद्रूप त्वदन्येन न दृष्टपूर्वम्। आत्मयोग ईश्वरसामर्थ्यं, तस्मात् ॥४७॥

नेति। हे कुरुप्रवीर! नृलोके एवंरूपोऽहं त्वदन्येन द्रष्टुं वेदयज्ञाध्ययनैर्न शक्यः। दानैर्न शक्यः, क्रियाभिश्च न शक्यः, उग्रैस्तपोभिर्न शक्यः, मनुष्याणां तपआदिभिर्मद्विश्वरूपसाक्षात्कारो न स्यात्त्वैकस्यैव मदनुग्रहाज्जात एवं यतस्ततस्त्वं कृतार्थ एव जात इति भावः।

ननु वेदाध्ययनादेव वेदगतयज्ञभागाध्ययनमपि सिद्धमिति किमर्थं पृथग्यज्ञाध्ययनमुक्तमित्याशङ्क्य यज्ञविज्ञानोपलक्षणार्थं तदिति परिहरति—वेदाध्ययनैरेवेति। यज्ञानां विशेषेण ज्ञानं विज्ञानं तःयोपलक्षणार्थमिति। वेदाध्ययनैर्यज्ञविज्ञानैश्चेत्यर्थः। यज्ञविज्ञानं नाम यथायथा यज्ञाः कर्तव्यास्तथा-तथा तद्विशेषज्ञानम्। नृशब्दग्रहणाद्देवानां ब्रह्मादीनामेवेदं विश्वरूपं द्रष्टुं शक्यमिति ज्ञायते ॥४८॥

चतुर्भुजं रूपं शङ्खचक्रगदाधरं तवेष्टं रूपमिदं प्रपश्य ॥४९॥

संजय उवाच—इत्यर्जुनं वासुदेवस्तथोक्त्वा स्वकं रूपं दर्शयामास भूयः।
आश्वासयामास च भीतमेनं भूत्वा पुनस्सौम्यवपुर्महात्मा ॥५०॥

इतीति। इत्येवमर्जुनं प्रति वासुदेवस्तथाभूतं वचनमुक्त्वा स्वकं वसुदेवगृहे जातं रूपं दर्शयामास दर्शितवान्। भूयः पुनः। आश्वासयामास चाश्वासितवांश्च भीतमेनम्। भूत्वा पुनस्सौम्यवपुः प्रसन्नदेहो महात्मा ॥५०॥

अर्जुन उवाच—दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं तव सौम्यं जनार्दन!
इदानीमस्मि संवृत्तस्सचेताः प्रकृतिं गतः ॥५१॥

दृष्ट्वेति। दृष्ट्वेदं मानुषं रूपं मत्सखं प्रसन्नं तव सौम्यं जनार्दन! इदानीमधुनाऽस्मि संवृत्तः संजातः। किं सचेताः प्रसन्नचित्तः प्रकृतिं स्वभावं गतश्चास्मि ॥५१॥

श्रीभगवानुवाच—सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम।
देवा अप्यस्य रूपस्य नित्यं दर्शनकांक्षिणः ॥५२॥

सुदुर्दर्शमिति। सुदुर्दर्शं सुष्ठु दुःखेन दर्शनमस्येति सुदुर्दर्शमिदं रूपं दृष्टवानसि यन्मम, देवा अप्यस्य मम रूपस्य नित्यं सर्वदा दर्शनकांक्षिणः; दर्शनेप्सवोऽपि न त्वमिव दृष्टवन्तः, न द्रक्ष्यन्ति चेत्यभिप्रायः ॥५२॥

कस्मात्?—

नाहं वेदैर्न तपसा न दानेन न चेज्यया।
शक्य एवंविधो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा ॥५३॥

नेति। नाहं वेदैः ऋग्यजुस्सामाथर्ववेदैश्चतुर्भिरपि, न तपसा उग्रेण चान्द्रायणादिना, न दानेन गोभूहिरण्यादिना, न चेज्यया यज्ञेन पूजया वा शक्य एवंविधो यथादर्शितप्रकारो द्रष्टुं दृष्टवानसि मां यथा त्वम् ॥५३॥

मेति। ईदृग्घोरं ममेदं रूपं दृष्ट्वा ते व्यथा मास्तु। विमूढभावश्च मास्तु। त्वं व्यपेतभीः भीतमनाश्च सन् तदेवेदं मे रूपं प्रपश्य प्रकर्षेण पश्य ॥४९॥

इतीति। वासुदेव इति तथाऽर्जुनं प्रत्युक्त्वा भूयः स्वकं रूपं दर्शयामास। महात्मा पुनस्सौम्यवपुर्भूत्वा भीतमेनमाश्वासयामास च। महात्मा वासुदेव इति वा ॥५०॥

दृष्ट्वेति। हे जनार्दन! इदानीं तव सौम्यं मानुषमिदं रूपं दृष्ट्वा सचेताः प्रकृतिं गतः संवृत्तोऽस्मि ॥५१॥

सुदुर्दर्शमिति। त्वं यन्मम रूपं तदिदं रूपं नृणामिति शेषः। सुदुर्दर्शम्। यतो देवा अपि नित्यमस्य रूपस्य दर्शनकांक्षिण ॥५२॥

नेति। त्वं मां यथा दृष्टवानसि तथा द्रष्टुमेवंविधोऽहं वेदैर्न शक्यः। तथा एवंविधोऽहं वेदैर्द्रष्टुं न शक्य इति वा। तपसा न शक्यः, दानेन न शक्यः, इज्यया च न शक्यः ॥५३॥

कथं पुनश्शक्य इत्युच्यते—

भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!
ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप! ॥५४॥

भक्त्येति। भक्त्या तु किंविशिष्टयेत्याह—अनन्ययाऽपृथग्भूतया, भगवतोऽन्यत्र पृथक् न कदाचिदपि या भवति सा त्वनन्या भक्तिः। सर्वैरपि करणैर्वासुदेवादन्यन्नोपलभ्यते यया सा अनन्या भक्तिः, तयाऽनन्यया भक्त्या शक्योऽहमेवंविधो विश्वरूपप्रकारः हे अर्जुन! ज्ञातुं शास्त्रतः। न केवलं ज्ञातुं शास्त्रतः, द्रष्टुं च साक्षात्कर्तुं तत्त्वेन तत्त्वतः, प्रवेष्टुं च मोक्षं च गन्तुं परन्तप! ॥५४॥

अधुना सर्वस्य गीताशास्त्रस्य सारभूतोऽर्थो निःश्रेयसार्थोऽनुष्ठेयत्वेन समुच्चित्योच्यते—

मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः।
निर्वैरस्सर्वभूतेषु यस्समामेति पाण्डव! ॥५५॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे विश्वरूपसन्दर्शनयोगो नामैकादशोऽध्यायः।

मत्कर्मकृदिति। मत्कर्मकृत् मदर्थं कर्म मत्कर्म, तत् करोतीति मत्कर्मकृत्। मत्परमः करोति भृत्यः स्वामिनः कर्म, न त्वात्मनः परमा प्रेत्य गन्तव्या गतिरिति स्वामिनं प्रतिपद्यते; अयं तु मत्कर्मकृत् मामेव परमां गतिं प्रतिपद्यत इति मत्परमोऽहंपरमः, परमा गतिर्यस्य सोऽयं मत्परमः। तथा मद्भक्तो मामेव सर्वप्रकारैः सर्वात्मना सर्वोत्साहेन च भजत इति मद्भक्तः। सङ्गवर्जितो धनपुत्रमित्रकलत्रबन्धुवर्गेषु सङ्गवर्जितः सङ्गः प्रीतिः स्नेहः,

---

भक्त्येति। हे परन्तप! अर्जुन! एवंविधोऽहं ज्ञातुं द्रष्टुं तत्त्वेन प्रवेष्टुं च ज्ञातुं तत्त्वेन द्रष्टुं प्रवेष्टुं चेति वा। तत्त्वेन ज्ञातुं द्रष्टुं प्रवेष्टुं चेति वा। अनन्यया भगवदेकपरयेत्यर्थः। भगवद्भक्तानां भगवदनुग्रहाद्भगवद्विश्वरूपपरिज्ञानदर्शने मोक्षश्चेत्येते भवन्ति। ननु वैदिकास्तपस्विनो दातारस्सोमयाजिनो वा मद्रूपज्ञानादौ प्रभवन्तीति परमार्थः। तत्त्वेनेति। यथावदित्यर्थः।

ननु केऽमी भक्ताः कीदृशममीभिर्दृश्यं विश्वरूपमिति चेत्, उच्यते—ईश्वरं परोक्षत्वेन ये प्रपद्यन्ते, आत्मत्वेन प्रपद्यन्ते ये ते च द्विविधा अपि भक्ता इहोच्यन्ते। तत्रात्मतत्त्वविदो मायिकमिदं विश्वरूपमिति विलासार्थं तत्पश्यन्ति। परोक्षेश्वरज्ञास्तु विश्वरूपमत्यद्भुतं भगवत इति साभिलाषमत्यादरेण पश्यन्तीति विवेकः ॥५४॥

मत्कर्मेति। निःश्रेयसार्थो मोक्षफलकः। समुच्चित्य निश्चित्य। मत्कर्मकृदीश्वरप्रीत्यर्थं नित्यनैमित्तिकादिविहितकर्मकारी। आसन्न्यासं कर्मणामत्यक्तत्वादिति भावः।

ननु भृत्योऽपि स्वाम्यर्थं कर्म युद्धादिकं करोति, न स्वात्मार्थमत आह—मत्परम इति। या प्रेत्य

तद्वर्जितः । निर्वैरो निर्गतवैरः, सर्वभूतेषु शत्रुभावरहितः, आत्मनोऽत्यन्तापकारप्रवृत्तेष्वपि। य ईदृशः स मद्भक्तो मामेति । अहमेव तस्य परा गतिः, नान्या गतिः काचिद्भवति। अयं तवोपदेश इष्टो मयोपदिष्टः हे पाण्डवेति ॥५५॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
एकादशोऽध्यायः ।

गन्तव्या सा परमा गतिः । भृत्यस्तु प्रेत्य न स्वामिनं प्रतिपद्यत इति भृत्यस्य न स्वामी परमा गति. । भक्तस्तु प्रेत्य भगवन्तमेतीति भगवान् भक्तस्य परमा गतिः । एवं यतोऽहं भक्तस्य परमा गतिरतो भक्तो मत्परम इत्युच्यते ।

अनेन च श्लोकेन त्वमपि मद्भक्त्यादिविशिष्टस्सन्मदर्थं युद्धाख्यं नित्यं कर्म कुरु । मत्परमो भविष्यसि, मामेवैष्यसि ज्ञानोत्पत्तिद्वारा मोक्ष्यस इति यावत् । इत्युपदेशोऽर्जुनस्य सूच्यते ॥५५॥

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीमद्भगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
विश्वरूपसन्दर्शनयोगो नाम एकादशोऽध्यायः ।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

द्वादशोऽध्यायः ।

द्वितीयाध्यायप्रभृतिषु विभूत्यन्तेष्वध्यायेषु परमात्मनो ब्रह्मणोऽक्षरस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्योपासनमुक्तं; सर्वयोगैश्वर्यज्ञानशक्तिमत्सत्त्वोपाधेरीश्वरस्य तव चोपासनं तत्र तत्रोक्तं; विश्वरूपाध्याये तु ऐश्वरमाद्यं समस्तजगदात्मस्वरूपं विश्वरूपं त्वदीयं दर्शितमुपासनार्थमेव त्वया । तच्च दर्शयित्वोक्तवानसि 'मत्कर्मकृ'दित्यादि । अतोऽहमनयोरुभयोः पक्षयोर्विशिष्टतरबुभुत्सया त्वां पृच्छामीत्यर्जुन उवाच--

---

एवं कीर्तयित्वा तत्र प्रश्नसङ्गतिमर्जुनस्य दर्शयति--विभूत्यन्तेष्विति । विभूत्यध्यायान्तेष्वित्यर्थः । दशमाध्यायावसानेष्विति यावत् । अध्यायेष्विति नवस्विति भावः । विध्वस्ता निरस्तास्सर्वे उपाधिविशेषा यस्य तस्य विध्वस्तसर्वोपाधिविशेषस्य निरुपाधिकस्य शुद्धस्येति यावत् । तव चेति । मायाशबलितब्रह्मण इत्यर्थः । उभयोरिति । निर्गुणसगुणब्रह्मोपासनयोरित्यर्थः । नच निर्गुणसगुणोपासनयोः फलभेदादन्यतरस्योत्कृष्टत्वं सुबोधमिति वाच्यं, फले भेदाभावादुभयस्यापि सायुज्यफलश्रवणात् । नच निर्गुणोपासनस्यैव सायुज्यं फलमिति वाच्यं, मत्कर्मकृदित्यादिना सगुणोपासनस्यापि सायुज्यफलकथनादित्यभिप्रेत्याह--मत्कर्मकृदित्याद्युक्तवानसीति, अत इति । फलैकत्वादित्यर्थः । ये भक्ता एवं सततयुक्तास्सन्तः त्वां पर्युपासते, ये चाप्यव्यक्तमक्षरं पर्युपासते तेषां मध्ये के योगवित्तमाः । अयमाशयः--सर्वत्र लोके आस्तिकानां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्चेति मार्गद्वयमेवास्ति । तथा च दर्शितं भाष्यारम्भे भाष्यकृद्भिः । तदेव मार्गद्वयम्-- 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ । ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति श्रीकृष्णेनाप्युक्तम् । निवृत्तिर्ज्ञानयोगः, प्रवृत्तिस्तु कर्मयोग इति विवेकः । इयमेव प्रवृत्तिः कर्मफलासङ्गादित्यागद्वारा कर्मयोगीभूय मुमुक्षून् संसारात्तारयति । तदत्यागात्तु संसारिणस्संसारयतीति बोध्यम् । इदं च मार्गद्वयं भिन्नाधिकारिविषयं एकस्य युगपन्मार्गद्वयप्रवृत्त्यसम्भवात् । तत्र ज्ञानिनां निवृत्तिर्विषयः- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना'मित्युक्तत्वात् । 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ कं घातयति हन्ति क'मिति ज्ञानिनस्सर्वकर्माभावस्योक्तत्वाच्च । अमी च ज्ञानिनस्सन्न्यासिन एव- तेषामेव कर्मपरित्यागसम्भवात् । अग्निहोत्रादिकं सर्वं कर्म परित्यज्य व्रजति हि परिव्राट् । कर्मिणस्तु परिशेषाद्ब्रह्मचारिगृहस्थवानप्रस्था कर्मीणां प्रवृत्तिरेव विषयः । एवंस्थिते ये निर्गुणं सत्यज्ञानादिलक्षणं परमात्मानमुपासते तेषां

ज्ञानिनां सन्न्यासिनां विश्वरूपोपासनमिदं विधीयते किम् ? यद्वा कर्मिणाम् ? नाद्यः- निर्गुणोपासकानां सगुणोपासनाया असम्भवात् । मत्कर्मकृदित्यादिना विश्वरूपोपासकानां भक्तानां कर्मविधानाच्च । न हि सन्न्यासिनां कर्म सम्भवति । तस्मात्कर्मिणामेव विश्वरूपोपासनम् । एवं कर्मयोगिनां विश्वरूपादिसगुणोपासकानामिह भक्तशब्देन व्यवहारः । अन्येषां तु ज्ञानिशब्देनेति विवेकः । नच कर्मिभ्यो ज्ञानिभ्यश्चान्य एव भक्ता इति वाच्यं, 'ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवं प्रति' इति स्मरणात् । लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठेति निष्ठाद्वैविध्यस्यैवेहाप्युक्तत्वेन निष्ठात्रैविध्यकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । तस्मात्स्ववर्णाश्रमधर्माचरणमेव भक्तिः । नच पूज्येषु प्रीतिर्भक्तिरिति वाच्यं, पूज्यप्रीतिकारित्वस्यापि धर्म एवान्तर्भावात् । नच सगुणस्य साकारस्य भगवत उपासनं भक्तिरिति वाच्यं, तस्या अपि कर्मस्वेवान्तर्भावात् । ब्राह्मणानां विहितेषु षट्कर्मसु देवार्चनं ह्येकं कर्म । तस्मान्न कर्मयोगाद्भिन्नो भक्तियोग । नच बहि प्रतिमादौ देवार्चनस्य कर्मत्वेऽपि मनसि भगवद्विमहार्चनस्याकर्मत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मानसिकक्रियात्वेन कर्मत्वात् । अहमिदानीं भगवतः स्नानं कल्पयामि, प्रागदन्तधावनं कल्पितमथ वस्त्रबन्धं कल्पयिष्यामीत्येवं हि बहिरिव मनस्यप्यनुसन्धत्ते भक्त । एवं मानसिकैरप्यनेकैर्वस्त्राभरणाद्युपकरणैस्साध्यस्य भगवन्मानसिकार्चनस्य कथमकर्मत्वम् ? कारकव्यापारतन्त्रं हि कर्म । तस्माद्भक्तियोग कर्मयोगादनन्य इति स्थितम् । अनयोश्च योगयोः क उत्तम इति पृच्छत्यर्जुनः ।

ननु कर्मयोगाद्ज्ञानयोग उत्तम इति कृष्णेनोक्तमर्जुनेनावधारितं च, 'ज्यायसीचेत्कर्मणस्ते मता बुद्धिर्जनार्दन' इत्युक्तत्वादर्जुनेन । ज्ञानयोगिनां साक्षान्मोक्षः कर्मयोगिनां तु ज्ञानद्वारेति फलभेदोऽप्युक्तः, चित्तशुद्धेरेव कर्मफलत्वात् । ततश्च योगद्वारा योगिनश्चोत्कर्षसिद्धेर्ज्ञानयोगिन उत्कर्ष इति ज्ञात एवांशे नास्त्यर्जुनस्य प्रश्नावकाश. । नच कर्मिभ्यो ज्ञानिनामुत्कृष्टत्वेऽर्जुनेन ज्ञातेऽपि भक्तेभ्यो ज्ञानिनामुत्कृष्टत्वं न ज्ञातमिति वाच्यं, कर्मिणामेव भक्तत्वात् इति चेदुच्यते—कर्मयोगाद्भक्तियोगोऽनतिरिक्त इति नार्जुनो वेत्ति- ज्यायसी चेदिति प्रश्नात्प्राग्भक्तियोगस्तु नोक्त, ततश्च सगुणब्रह्मोपासनं विना ये फलाभिसन्धिं त्यक्त्वा यज्ञादिकर्माणि कुर्वन्ति तेभ्यः कर्मिभ्य उत्तमा भवन्तु ज्ञानिन. । ये सगुणब्रह्मोपासनं कुर्वन्त एव कर्मयोगे स्थितास्तेभ्यः किं ज्ञानिन उत्तमा उत नेति संशयादर्जुनस्य प्रश्न उपपद्यत इति । नच सगुणब्रह्मोपासन एव स्थिताः कर्मयोगे त्वस्थिता एते कर्मिभ्योऽन्ये भक्ता इति वाच्यं, मत्कर्मकृदिति कर्मकरण एव भक्तिमार्गस्योपसंहृतत्वात् । एवं सततयुक्ता इत्येवंशब्देनातीतानन्तरश्लोकेन मत्कर्मकृदित्यादिना प्रोक्तस्यैवार्थस्य परामर्शनात् । न हीश्वरभक्त ईश्वरार्थं कर्म करोति, स्वामिभक्तस्यैव भृत्यस्य स्वामिकार्यकरणदर्शनात् । नापि ज्ञानी कर्म करोति त्यक्तसर्वक्रियत्वात्सन्न्यासिनस्तस्य । तस्मात्कर्मयोग्येव भक्त । एतदज्ञानात्त्वर्जुनस्य प्रश्न । यद्वा कर्मयोगाद्ज्ञानयोग उत्तम इति श्रीकृष्णेनादावुक्तमर्थं श्रीविश्वरूपसन्दर्शनसंक्षुब्धान्तरङ्गतया विस्मृत्यार्जुनः पृच्छति-- ये विश्वरूपोपासकास्त्वदर्थकर्मकृतो भक्तास्तेऽपि त्वामेव यान्ति, मत्कर्मकृदिति यस्स मामेतीति चोक्तत्वात् । ये च शुद्धं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मोपासते तेऽपि त्वामेव यान्ति, 'अनन्यचेतास्सततं

अर्जुन उवाच—एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥

एवमिति । एवमित्यतीतानन्तरश्लोकेनोक्तमर्थं परामृशति 'मत्कर्मकृ'दित्यादिना ।

यो मां स्मरति नित्यशः । तस्याहं सुलभः पार्थ!' इत्यादिदर्शनात् । अतो नानयोः फलतो वैलक्षण्यं ज्ञातुं शक्यते । तस्मादहं पृच्छामि भक्तज्ञानिनोर्मध्ये क उत्तम इति ।

ननु भगवतापि कथमुक्तं कर्मणस्साक्षात्कैवल्यं यस्स मामेतीति चेन्नैवम्—यस्स ज्ञानद्वारा मामेतीति भगवदाशयात् । तदाशयापरिज्ञानात्त्वर्जुनस्य प्रश्नः ।

यत्तु रामानुजः—विश्वरूपेश्वरोपासका भक्ताः, प्रत्यगात्मोपासकास्तु ज्ञानिनस्तदुभयतारतम्य-जिज्ञासया प्रश्नोऽर्जुनस्येति, तन्मन्दम्—किमयं प्रत्यगात्मा जीव उतेश्वरः ? आद्ये- जीवादीश्वर-स्योत्कृष्टत्वेन जीवोपासकादीश्वरोपासकस्योत्कृष्टत्वसिद्धेः प्रश्नस्यैवानवकाशः । द्वितीये- स्वमतत्यागः परमतप्रवेशश्च । किंच अन्योपासकानां तदन्यप्राप्तिर्विरुद्धा । जीवोपासकानां त्वीश्वरप्राप्तिर्वक्ष्यते । ये त्वक्षरं पर्युपासते तेऽपि मामेव प्राप्नुवन्तीति वक्ष्यमाणत्वात् । नच मां प्राप्नुवन्तीत्यस्य मत्समा-नाकारमसंसारिणमात्मानं प्राप्नुवन्तीत्यर्थ इति वाच्यं, मुख्यार्थपरित्यागे कारणाभावात् । लक्षणाश्रयण-स्याप्रमाणत्वात् । न हि मामितिशब्दो मत्समानाकारमित्यमुमर्थं शक्त्या बोधयितुमीष्टे । तस्माद्ब्रह्म-प्राप्तिश्रवणाद्ब्रह्मोपासकानामेव ब्रह्मप्राप्तिसम्भवादक्षरोपासका एते ब्रह्मोपासका एव। तच्च प्रत्यगभिन्नमेव।

किंच ईश्वरस्य सोपाधिकं निरुपाधिकं चेति रूपद्वयमस्ति, तत्र सच्चिदानन्दलक्षणं चैतन्यं निरुपाधिकं रूपं, विश्वरूपादिकं तु सोपाधिकमित्यस्यार्थस्य सम्प्रतिपन्नत्वात्सोपाधिकेश्वरोपासकानां चोभयेषामपीश्वरोपासकत्वेन साम्यादमीषां के योगवित्तमा इत्यर्जुनस्य जिज्ञासया प्रश्न उपपद्यते । न त्वन्यथेत्येवं प्रश्नोपपत्तेश्चाक्षरमिह ब्रह्मैव- नतु तद्भिन्नः प्रत्यगात्मा । नच सोपाधिकोपासकानां न साक्षान्मोक्ष इति सिद्धत्वेऽपि विवेकोऽर्जुनस्य प्रश्नं विनापीति वाच्यं, यस्स मामेतीति, सोपाधिकोपास-कस्यापि साक्षान्मोक्षस्योक्तत्वात् । नच विरुद्धार्थः कथमुक्तो भगवतेति वाच्यं, स कर्मी मां ज्ञान-द्वारेतीति श्रीकृष्णाशय इति पूर्वमेवोक्तत्वात् ।

ननु यदि विश्वरूपोपासकानां न साक्षान्मोक्षस्तर्हि, भगवता कृष्णेनार्जुनप्रश्नानन्तरमपि न भक्तानामस्ति साक्षान्मोक्षः, परं तु ज्ञानिनामेवेति कुतो नोक्तमिति चेदुच्यते—उक्तमेव भगवता व्यङ्ग्यमर्यादया । कथं मय्यावेश्येति भक्तानां युक्ततमत्वमित्येवोक्तं, नतु मां प्राप्नुवन्तीति भगव-त्प्राप्तिः । अक्षरोपासकानां तु ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति भगवत्प्राप्तिरेवोक्ता, नतु युक्ततमत्वादिकम् । अनेन च ज्ञानिनामेव साक्षान्मोक्ष, भक्तानां तु ज्ञानद्वारेति भगवदाशय इति ज्ञायते ।

रामानुजभाष्यरीत्या त्वीश्वरोपासकानां- युक्ततमत्वं जीवोपासकानामीश्वरप्राप्तिरिति महानयं विरोध इति ।

तस्मात्सगुणनिर्गुणब्रह्मोपासकयोर्योगित्वाद्धयोरन्यतरमाश्रयितुमुत्सुकतया पृच्छत्यर्जुनः— एवं सततेति ।

एवं सततयुक्ताः, नैरन्तर्येण भगवत्कर्मादौ यथोक्तेऽर्थे समाहितास्सन्तः प्रवृत्ता इत्यर्थः। ये भक्ता अनन्यशरणास्सन्तः त्वां यथादर्शितं विश्वरूपं पर्युपासते ध्यायन्ति, ये चान्येऽपि त्यक्तसर्वैषणास्सन्न्यस्तसर्वकर्माणो यथाविशेषितं ब्रह्माक्षरं निरस्तसर्वोपाधित्वादव्यक्तमकरणगोचरं- यद्धि लोके करणगोचरं तद्व्यक्तमुच्यते, अञ्जेर्धातोस्तत्कर्मकत्वादिदं त्वक्षरं तद्विपरीतं; शिष्टैश्चोच्यमानैर्विशेषणैर्विशिष्टं तद्ये चापि पर्युपासते तेषामुभयेषां मध्ये के योगवित्तमाः ? के अतिशयेन योगविद इत्यर्थः ॥१॥

सततं नैरन्तर्येण युक्तास्समाहितास्सततयुक्ताः। कामीषां योगोऽत आह—भगवत्कर्मादाविति। भगवदर्थानि कर्माणि भगवत्कर्माणि यज्ञादीनि नित्यनैमित्तिकानि। आदिपदाद्विश्वरूपध्यानादिकं गृह्यते। भक्तेः परां काष्ठामाह—अनन्यशरणा इति। न विद्यते ईश्वरादन्यश्शरणं रक्षिता येषां ये तथोक्ताः। ईश्वरमेव सर्वात्मना शरणं गता इत्यर्थः। एतेनानन्यशरणत्वं भक्तेर्लक्षणमिति सिद्धम्।

यथेति। दर्शितं विश्वरूपमनतिक्रम्य यथादर्शितविश्वरूपम्। त्वां पर्युपासते तव विश्वरूपं ध्यायन्तीत्यर्थः। एषणा दारधनपुत्रविषयाः। त्रयोऽभिलाषाः। यथा विशेषितमिति। यथोक्तविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। अक्षरस्य विशेषणानि तु 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा। कर्माध्यक्षस्सर्वभूताधिवासस्साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धानि इहापि तत्र तत्रोक्तानि बोध्यानि। यद्वा अव्यक्तत्वरूपविशेषणविशिष्टमित्यर्थः। अव्यक्तत्वे हेतुमाह—निरस्तेति। उपाधीनां करणविषयत्वान्निरुपाधिकचैतन्यस्य तदविषयत्वाच्चेति भावः। करणानि मनआदीन्द्रियाणि। तत्कर्मकत्वादिति। तत्करणगोचरं वस्तु कर्म यस्य तत्त्वात्। सकर्मकोऽयं व्यजिधातुः प्रकटनार्थकः। गोपी भावं व्यञ्जयतीत्यादिप्रयोगात्। कर्म चास्य प्रकटीकरणयोग्यमेव भवति- अप्रकटीकरणीयस्य प्रकटीकरणासम्भवात्। करणमाह्यमेव प्रकटीकरणीयमकरणग्राह्यस्य प्रकटनायोगात्। व्यङ्ग्यं हि घटादिकं व्यञ्जकैश्चक्षुरादिभिर्व्यज्यते। तस्माद्व्यजिधातोश्चक्षुरादिकर्मकत्वात्तस्याकर्मभूत एवात्माऽव्यक्तः। अथ वा तत्कर्मकत्वात्तत्करणगोचरीकरणमेव कर्मक्रिया अर्थ इति यावत्। यस्य तत्त्वात्।

करणगोचरीकरणं प्रकटीकरणं प्रकटनमिति यावत्। यथाविशेषितमित्येतस्यार्थमाह—विशिष्टैरिति। विशिष्टैरसाधारणैः। चकारादुक्तैरित्यर्थः। वक्ष्यमाणैरिति च। उभयेषां विश्वरूपोपासकानामक्षरोपासकानां चेत्यर्थः। योगवित्तमा योगं कर्मयोगं ज्ञानयोगं च विदन्ति भजन्त इति योगविदः- योगिनो ज्ञानिनश्च। तमप्प्रत्ययार्थमाह—अतिशयेनेति। तेषां के योगवित्तमाः। तेषां योगविदामुभयेषां मध्ये के उत्तमा इत्यर्थः। यद्यपि तमप्प्रत्ययो विच्छब्देनान्वयी, तथापीह योगशब्देनान्वेतव्यः। ततश्च तेषां मध्येऽतिशयितं योगं के भजन्तीति फलितार्थः। यदाश्रितो योगोऽतिशयितस्तेऽतिशयितयोगवत्त्वाद्योगवित्तमा इत्युच्यन्ते। यद्वा योगमतिशयेन विदन्तीति योगवित्तमा

श्रीभगवानुवाच—ये त्वक्षरोपासकास्सम्यग्दर्शिनो निवृत्तैषणास्ते तावत्तिष्ठन्तु, तान् प्रति यद्वक्तव्यं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः। ये त्वितरे—

श्रीभगवानुवाच—मय्यावेश्य मनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
श्रद्धया परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥

मयीति। मयि विश्वरूपे परमेश्वरे आवेश्य समाधाय मनः, ये भक्तास्सन्तो मां सर्वयोगेश्वराणामधीश्वरं सर्वज्ञं विमुक्तरागादिक्लेशतिमिरदृष्टिं नित्ययुक्ता अतीतानन्तराध्यायान्ते उक्तश्लोकार्थन्यायेन सततयुक्तास्सन्त उपासते श्रद्धया परया प्रकृष्टयोपेता ये ते मे मम मता अभिप्रेता युक्ततमा इति। नैरन्तर्येण हि ते मच्चित्ततया अहोरात्रमतिवाहयन्त्यतो युक्तं तान् प्रति युक्ततमा इति वक्तुम् ॥२॥

योगस्य परां काष्ठां गतवन्त इत्यर्थः। कर्मयोगज्ञानयोगयोरुभयोरपि योगत्वात्तत्र कर्मिणां ज्ञानिनां वा योगपरा काष्ठा सिद्ध्यतीति प्रश्नः। किं विश्वरूपोपासनं योगस्य परा काष्ठा ? उत परब्रह्मोपासनमिति यावत्। नच विदन्तीत्यस्य भजन्तीति व्याख्यानमयुक्तमिति वाच्यं, धातूनामनेकार्थकत्वात्कर्मयोगादीनामनुष्ठानं विना ज्ञानमात्रात्फलाभावाच्च ॥१॥

मयीति। ये परया श्रद्धयोपेता मयि मन आवेश्य नित्ययुक्तास्सन्तो मामुपासते ते युक्ततमा मे मताः। उक्तश्लोकेति। 'मत्कर्मकृन्मत्परमो मद्भक्तस्सङ्गवर्जितः। निर्वैरस्सर्वभूतेषु' इति न्यायेनेत्यर्थः। अतिशयेन युक्ता युक्ततमाः। युक्तास्समाहिताः। कुतोऽमीषां भक्तानां युक्ततमत्वमत आह—नैरन्तर्येणेति। अतिवाहयन्ति गमयन्ति।

अयं भावः—ये तु विश्वरूपोपासनशून्याः केवलं कर्मयोगिनस्ते युक्ताः, ये तु विश्वरूपोपासकाः कर्मयोगिनस्ते युक्ततमा इति। न चाक्षरोपासकेभ्योऽपि कर्मयोगिन उक्तलक्षणा उत्कृष्टा इति युक्ता ज्ञानिनः, युक्ततमास्तु भक्ता इति वाच्यं, कर्मज्ञानयोगयोः ज्ञानयोगस्य प्रशस्ततरत्वस्य प्रागेव बहुशः प्रपञ्चितत्वात्। मोक्षं प्रत्यव्यवहितो हि ज्ञानयोगः। इहाप्ययमर्थो वक्ष्यते- 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति।

ननु सगुणोपासकानां निर्गुणोपासकानां च मध्ये के युक्ततमा इत्यर्जुनप्रश्नस्य केवलकर्मिणां सगुणोपासकानां च मध्ये सगुणोपासका युक्ततमा इति श्रीकृष्णोत्तरमननुरूपमिति चेन्मैवम्—किं सगुणोपासका युक्ततमाः ? उत निर्गुणोपासका इत्यर्जुनप्रश्नस्यानुरूपमेव श्रीकृष्णोत्तरं सगुणोपासका एव युक्ततमा इति।

तर्हि निर्गुणोपासकाः किं युक्ता अतो वक्ष्यति- 'ते प्राप्नुवन्ति मामेव' इति। निर्गुणोपासका न युक्ता नापि युक्ततमाः, किंतु साक्षादहमेव ते। 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत' मित्युक्तत्वादिति तदाशय।

ननु यद्येवं तर्हि तेषां मध्ये के अतिशयेन योगविद इति प्रश्नोऽनुपपन्न इति चेन्मैवम्—तथाप्यत्रैव तात्पर्यात्। यद्यपि तेषां मध्ये के युक्ततमा इति प्रश्नेन के पुनर्युक्ता इति प्रश्नान्तरं

गम्यते, तथापि न तदिहानुसंहितम्। यद्वा भवतु प्रश्नान्तरमिहानुसंहितं, तथापि नानुपपत्तिः- तेषां मध्ये न केऽपि युक्ताः, किंतु भक्ता युक्ततमा एव, ज्ञानी त्वहमेव, युक्तास्तु केवलं कर्मिण एवेत्युत्तरकल्पनोपपत्तेः।

ननु उभयेषां योगिनां मध्ये के पुनरुत्तमा इति प्रश्नार्थो वर्णितः पूर्वमिदानीमुत्तरं त्वन्यथाऽवतारितमितिचेत्, मैवम्—ते प्राप्नुवन्ति मामेवेत्यनेन ज्ञानिनामेवोत्तमत्वमिति सिद्धत्वादुत्तरस्य। नच ते मे युक्ततमा मता इति साक्षादुत्तमत्वं भक्तानमेवोक्तमिति वाच्यं, युक्ततमा इत्यस्योत्तमा इत्यर्थालाभात्। नच योगवित्तमा इत्यनेनाभिन्नार्थक एव युक्ततमा इत्ययंशब्द इति वाच्यं, वक्तृविवक्षयाऽर्थभेदसम्भवाच्छब्दद्वयस्य।

तथाहि सगुणोपासकानामक्षरोपासकानां च मध्ये के पुनरुत्तमा इति विवक्षया के योगवित्तमा इत्युक्तमर्जुनेन, उत्तमानामेव योगवित्तमत्वादित्याशयात्। भगवांस्तु तद्विवक्षां ज्ञात्वापि तेषां मध्ये के पुनर्युक्ततमा इत्यमुमेव यथाश्रुतार्थं गृहीत्वा उत्तरयामास- भक्ता एव युक्ततमा इति। एतावता श्रीकृष्णोत्तरवाक्येनाऽर्जुनस्य स्वविवक्षानुसारेण भक्ता एवोत्तमा इति कृष्णेनोत्तरमुक्तमिति प्रत्ययः स्यात्, तन्निरासाय च वक्ष्यति ज्ञानिनो मामेव प्राप्नुवन्ति, ममैव ज्ञानित्वादतो न युक्तो नापि युक्तमो ज्ञानी, किं त्वहमेवेति।

ततश्चार्जुनविवक्षितप्रश्नस्यापि दत्तमुत्तरं भवति। तदेवमर्जुनहृद्गतार्थस्य भक्तज्ञानिनोः क उत्तम इत्यस्यार्जुनप्रश्नवाक्यलभ्यस्य के युक्ततमा इत्यस्य च भगवता दत्तमुत्तरद्वयमिति बोध्यम्।

वस्तुतस्तु तेषां के योगवित्तमा इत्यस्य यथाश्रुत एवार्थः। भक्तानां ज्ञानिनां चोभयेषां मध्ये के युक्ततमा इति। युक्ततमज्ञाने सति परिशेषाद्युक्तज्ञानं भवेदिति के वा युक्ता इति न पृष्टमर्जुनेन। आवां रामलक्ष्मणावित्युक्ते कोऽनयो राम इति प्रश्नवत्। भगवांश्च प्रश्नानुरूपं प्रतिवचनं ददौ—भक्ता युक्ततमा इति। ततः परिशेषन्यायेन ज्ञानिनां युक्तत्वे सिद्धे सत्याह भगवान्—'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति। ज्ञानिनो न युक्ता नापि युक्ततमाः किं त्वहमेवेति। तथा च ते मे युक्ततमा मता इति भगवदुत्तरश्रवणाज्जातोऽर्जुनस्य भक्ता युक्ततमत्वाद्ज्ञानिभ्यो युक्तेभ्य उत्तमा इत्याकारकः प्रत्ययः ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति वचनश्रवणान्निर्मूलं नष्ट आसीत्। परं तु ज्ञानिनो भगवदात्मत्वादुत्तमाः। भक्तास्तु भगवदभिमतत्वात्तेभ्योऽपकृष्टा इति प्रत्यय आसीत्। तस्मात्केवलकर्मयोगिनो युक्ता, भक्तियोगसहितकर्मयोगिनस्तु युक्ततमाः, सम्यग्दर्शिनस्तु भगवानेवेति कृत्वा नात्र युक्ततमा इत्यनेन ज्ञान्यपेक्षया भक्तानामुत्तमत्वमर्थ इति अभितव्यम्। ज्ञानस्य मोक्षंप्रति साक्षात्साधनत्वाद्भक्तेर्ज्ञानद्वारेति परंपरासाधनत्वाच। भक्तियोगो हि कर्मयोगादनतिरिक्तः। कर्मणश्च ज्ञानादपकृष्टत्वं बहुशः प्रपञ्चितं प्रागेव।

तस्मादत्र ज्ञान्यपेक्षया भक्ता युक्ततमत्वादुत्तमा इति, भक्ता मोक्षं शीघ्रं गच्छन्तीति च रामानुजव्याख्यानं नादर्तव्यम्। भक्तानां परम्परया मोक्ष इति, ज्ञानिनां साक्षान्मोक्ष इति च सिद्धान्ति-

किमितरे युक्ततमा न भवन्ति ? न; किंतु तान्प्रति यद्वक्तव्यं तच्छृणु—

ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते ।
सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् ॥३॥

ये त्विति । ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तत्वादशब्दगोचरमिति न निर्देष्टुं शक्यते, अतोऽनिर्देश्यमव्यक्तं न केनापि प्रमाणेन व्यज्यत इत्यव्यक्तं पर्युपासते परि समन्तादुपासते । उपासनं नाम यथाशास्त्रमुपास्यस्यार्थस्य विषयीकरणेन सामीप्यमुपगम्य तैलधारावत्समानप्रत्ययप्रवाहेण दीर्घकालं यदासनं तदुपासनमाचक्षते । अक्षरस्य विशेषणमाहो-

---

त्वेन ज्ञानिनामेव शीघ्रं मोक्षलाभात् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये' इत्यादिश्रुतिभ्यः ।

तस्माद्भक्ता भगवतो युक्ततमत्वेनाभिमताः । ज्ञानिनस्तु साक्षादात्मत्वेनाभिमता इति ज्ञानिन एवोत्तमाः ॥२॥

य इति । ये त्विन्द्रियग्रामं सन्नियम्य सर्वत्र समबुद्धयस्सर्वभूतहिते रताश्च सन्तोऽनिर्देश्यमव्यक्तं सर्वत्रगमचिन्त्यं कूटस्थमचलं ध्रुवमक्षरं पर्युपासते ते मामेव प्राप्नुवन्तीति श्लोकद्वयान्वयः ।

निर्देष्टुं प्रतिपादयितुम् । यदि शब्देन प्रतिपाद्येत, तर्हि शब्दगोचरत्वाद्व्यक्तमेव भवेत् । ननु यदि शब्दागोचरं ब्रह्म तर्हि प्रत्यक्षाद्यविषयत्वाद्धर्मादिवच्छास्त्रप्रमाणाविषयत्वाच्चासदेव भवेदिति चेत्, मैवम्—अनुभवैकवेद्यत्वादात्मत्वेन सर्वप्रत्यक्षत्वात्तद्विषयत्वेनैव सर्वस्य सत्तालाभाच्च ।

नन्वत्यन्तं शब्दागोचरत्वे कथं ब्रह्मणो व्यवहार्यत्वम् ? कथं वा शास्त्रसम्प्रदायप्रवृत्तिः ? कथं वा शास्त्रयोनित्वाधिकरणसङ्गतिः ? कथं वा श्रुतिगीतोपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—सुखतापादिवदनुभवैकवेद्यमेव ब्रह्म । न हि मम सुखमीदृशं ताप ईदृश इति कोऽपि वक्तुं क्षमते । तद्वद्ब्रह्मेदृशमिति कोऽपि वक्तुं नेष्टे । एवं दुर्वचत्वादेव तस्य शब्दागोचरत्वं, न तु ब्रह्मादिशब्दानां तद्वाचकत्वाभावात् । यद्वा ब्रह्मादिशब्दा अभिधया न ब्रह्म बोधयन्ति, किंतु लक्षणया । एवमभिधाऽविषयत्वादेव ब्रह्मणश्शब्दागोचरत्वमिति ।

वस्तुतस्तु अद्वितीये ब्रह्मणि शब्दाद्यभावात्कथं शब्दगोचरत्वं ब्रह्मणः ? व्यवहारस्तु माययोपपद्यते । माया हि शब्दागोचरे ब्रह्मणि शब्दादीन् कल्पयित्वा तद्गोचरत्वमपि कल्पयति । तस्माच्छब्दागोचरस्यापि ब्रह्मणो मायया भवति व्यवहार्यत्वमिति ।

उपासत इति । अहं ब्रह्मास्मीत्याकारेणेति भावः । यथाशास्त्रं शास्त्रोक्तविषयेत्यर्थः । उपास्यस्यार्थस्य प्रकृते परमात्मनः । अन्यत्र तु विधरूपरामकृष्णादिरूपादिकमुपास्यार्थ इति बोध्यम् ।

विषयीकरणं गोचरीकरणं साक्षात्कार इति यावत् । उपगम्येति । मनस इति कर्तुर्लोपः । समानोऽभिन्नः प्रत्ययानां प्रवाहस्तेन तैलधारावदविच्छिन्नेनेत्यर्थः । आसनं स्थितिः । मनस इत्यस्याध्याहृतस्यानेनान्वयः । यन्मनम आमनमिति । ब्रह्माद्युपास्यविषयकमानसिकदीर्घकालावच्छिन्न-

पास्यस्य—सर्वत्रगं व्योमवद्व्याप्यचिन्त्यं च अव्यक्तत्वादचिन्त्यम् । यद्धि करणगोचरं तन्मनसापि चिन्त्यं, तद्विपरीतत्वादचिन्त्यमक्षरं कूटस्थं दृश्यमानगुणमन्तर्दोषं वस्तु कूटं कूटरूपम् । 'कूटसाक्ष्य'मित्यादौ कूटशब्दः प्रसिद्धो लोके । तथा चाविद्याद्यनेकसंसारबीज-

---

प्रत्ययप्रवाह उपासनमित्युच्यत इत्यर्थः । उपास्यविषयकनिरन्तरप्रत्ययप्रवाहोपलक्षिततया मनस उपास्यसमीपे आसनमुपासनमिति निरुक्तेरिति भावः । मनस उपास्यसमीपे स्थितिस्सुषुप्तावपि सम्भवति, मनसस्तदा ब्रह्मण्येव लयादत आह—प्रत्ययप्रवाहेणेति । सत्यप्यहंब्रह्मास्मीति वाचिकप्रत्ययप्रवाहे विषयान्तरसङ्गेन मनसो ब्रह्मणो दूरत· स्थितावुपासनं न सम्भवतीत्यत आह—सामीप्यमुपगम्येति । निर्विकल्पकसमाधौ ब्रह्मणस्समीपे स्थितस्यापि मनसः प्रत्ययाभावान्नोपासनमित्यत आह—प्रत्ययप्रवाहेणेति । कथं मनस उपास्यसामीप्योपगतिरत आह—विषयीकरणेनेति । वृत्तिद्वारा मनो विषयसमीपं गच्छतीति भावः । उपास्यस्याक्षरस्य विशेषणम् । जात्येकत्वाद्विशेषणान्याह—सर्वत्रगमित्यादीनि ।

इमान्येव विशेषणानि विशिष्टैर्विशेषणैरुच्यमानैरित्यनेन संगृहीतानि प्राग्भाष्ये । 'एको देव' इत्यादिश्रुतिसिद्धानि चेमान्येव । सर्वत्र गच्छतीति सर्वत्रगं सर्वव्यापीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—व्योमवदिति । तद्विपरीतत्वात्करणागोचरत्वादित्यर्थः । अनिर्देश्यं वाचा वक्तुमशक्यमचिन्त्यं मनसा चिन्तयितुमशक्यमिति न पौनरुक्त्यम् । नच मनसाप्यचिन्त्यत्वे 'मनसैवाऽऽनुद्रष्टव्य'मिति श्रुतिविरोध इति वाच्यं, मनसा इदमीदृशमिति चिन्तयितुमशक्यमित्यर्थाद्ब्रह्मणि चेदन्तया अभावान्निर्विशेषचिन्मात्रे । दृश्यमाना बहिरुपलभ्यमाना गुणा यस्य तद्दृश्यमानगुणम् । अन्तर्गर्भे दोषा यस्य तदन्तर्दोषं वस्तु कृत्रिममैन्द्रजालादिकं मिथ्यावस्त्वित्यर्थ. । कूटरूपकमिति । रूपकं रूप्यं रजतमिति यावत् । रजतवद्बहिरवभासमानं वस्तुतो रजतगुणरहितं च रङ्गादिकं वस्तु रजतत्वेन व्यवह्रियमाणं सत्कूटरूपकमित्युच्यते । नेदं यथार्थरूपकं रजतगुणराहित्यात् । नापि शुक्तिरजतवत्प्रातिभासिकं कटकाद्युपयोगित्वात् । किंतु विलक्षणं कृत्रिमं कूटरूपकमेव । इदमधुना द्रुपद्रूपकमिति व्यवह्रियते । कूटसाक्ष्यमिति । कूटं च तत्साक्ष्यं च कूटसाक्ष्यम् । साक्षिणो भावो धर्मो वा साक्ष्यम् । कौटसाक्ष्यमिति पाठे तु कूटसाक्षिणो भावो धर्मो वा कौटसाक्ष्यम् । यथार्थवाक्यवदवभासमानं वस्तुतोऽयथार्थं वाक्यं कूटसाक्ष्यमयथावृत्तं वाक्यमित्यर्थः ।

प्रसिद्ध इति । अनृतार्थवाचित्वेन प्रसिद्ध इत्यर्थ । ननु लोके बहिस्सत्यवस्तुवदवभासमाना वस्तुतस्त्वसत्याः कूटरूपककूटसाक्ष्यादिपदार्था. कूटशब्दवाच्या भवन्तु नाम, प्रकृते कूटशब्दवाच्यं वस्तु किमत आह—तथा चेति । अविद्या तूलाज्ञानमादिपदादस्मितारागद्वेषादिग्रहणम् । अविद्यादीन्यनेकानि संसारबीजानि यत्र तत्तथोक्तम् । अत एवान्तर्दोषं मायाव्याकृतकूटेत्यत्रादिपदाच्छक्तिप्रकृत्यज्ञानादिपरिग्रहः । एवमाद्यनेकशब्दवाच्यतया प्रसिद्धम् ।

मन्तदोषवन्मायाऽव्याकृतादिशब्दवाच्यतया 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्', 'मम माया दुरत्यया' इत्यादौ प्रसिद्धं यत्तत्कूटं, तस्मिन्कूटे स्थितं कूटस्थं तदध्यक्षतया।

क प्रसिद्धमत आह—मायां रित्यादि । यद्वस्तु तत्कूटमित्युच्यते । ननु दृश्यमानगुणत्वं नोक्तमिति चेत्सुग्रहत्वधिया नोक्तं भाष्यकारैः । सत्यत्वप्रियत्वादयो दृश्यमानगुणाः । तदेवं वस्तुतो दोषवदापाततो गुणवच्चाज्ञानं कूटमित्युच्यत इति सिद्धम् ।

इदं हि स्वकार्यैरसहानृतजडदुःखात्मकमपि सच्चिदानन्दमिव प्रतिभाति, तथा व्यवह्रियते च । यथा कूटरूपकं यथार्थरूपकवत् । नच कूटरूपकं यथार्थरूपकवत्कूटमज्ञानं यथार्थज्ञानवत्प्रतिभातीति वक्तव्यं, न चेष्टापत्तिः- यथार्थज्ञानस्याभावात्सत्त्वेऽद्वैतहानेश्च । तथा यथार्थज्ञानस्याभावे तु इदमज्ञानं कूटाज्ञानं भवितुं नार्हतीति वाच्यं, अनृतजडदुःखात्मकतया सच्चिदानन्दमिदमज्ञानं सच्चिदानन्दब्रह्मवदस्ति भाति प्रियमिति सच्चिदानन्दत्वेन व्यवह्रियत इत्यस्याज्ञानस्य कूटवस्तुत्वसिद्धेः ।

वस्तुतोऽरजतमपि रजतत्वेन प्रतिभासमानं कटकाद्युपयोगि हि वस्तु कूटरजतमिति । एतेन अज्ञानस्यानृतत्वे कथमर्थक्रियाकारित्वं, तज्जन्यप्रपञ्चस्य वा कथं तदिति शङ्का प्रत्युक्ता । अनृतस्यापि कूटरूपकस्य अर्थक्रियाकारित्वदर्शनात् । तस्मात्सत्यवदवभासमानं वस्तुतस्त्वसत्यमज्ञानं कूटमेव ।

ननु कूटरूपकपदवाच्यं द्रुपदादिरूपं किञ्चिद्वस्त्वस्त्येव, परं तु तद्वस्तु स्वस्वरूपेणाव्यवह्रियमाणमन्यरूपेण व्यवह्रियमाणं च सत्कूटशब्दवाच्यं भवति, तद्वदिहाप्यज्ञानमिति किञ्चिद्वस्त्वस्ति वा, न वा ? आद्ये- अद्वैतहानिः, द्वितीये- कस्य कूटत्वमज्ञानस्यैवाभावादिति चेत्, मैवम्—ब्रह्मण्यध्यस्तत्वात्सप्रपञ्चमिदमज्ञानं ब्रह्मैव । आरोप्यस्याधिष्ठानात्मकत्वात् । तथा च वस्तुतोऽज्ञानपदवाच्यं वस्तु ब्रह्मैव । तद्ब्रह्मैकमेवास्ति । कालत्रयेऽपि नान्यदिति नाद्वैतहानिः । तदेव सच्चिदानन्दं ब्रह्म- अनृतजडदुःखात्मकाज्ञानस्वरूपेण गृह्यमाणं सत्कूटमित्युच्यते । तथा च सच्चिदानन्दात्मकस्वरूपेणागृह्यमाणमनृतजडदुःखरूपेण च गृह्यमाणं कूटशब्दवाच्यमज्ञानशब्दवाच्यं च वस्त्वस्त्येव ब्रह्मेति न कश्चिद्दोषः ।

न चैवं कूटरूपकसत्यरूपकवत्कूटाज्ञानसत्याज्ञानयोरभावेऽपि कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणोस्सद्भावस्सिद्ध्यति, तथाविधं क्वापि ब्रह्मणः कूटत्वाश्रवणादिति वाच्यं, कार्यब्रह्मकारणब्रह्मशब्दाभ्यां कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणोरेवाभिधीयमानत्वात् । *ब्रह्मकार्यं अज्ञानं कार्यब्रह्मेति हि व्यवह्रियते- अकार्यत्वाद्ब्रह्मणः ।*

न चाज्ञानप्रतिफलितश्चिदाभास ईश्वरः कार्यब्रह्मेति वाच्यं, तस्यापि चिदाभासस्य मिथ्यात्वेन कूटत्वात् । अज्ञानप्रतिफलितचिदाभासवत्साभासाज्ञानस्यापीश्वरत्वाच्च । तस्मात्कार्यब्रह्म कूटब्रह्मैव । कार्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वेन कूटत्वात् । तच्च कूटब्रह्म अज्ञानं, तस्यैव परिणामो जगदिति जगदप्यज्ञानमेव । नच ब्रह्मद्वयमप्रसिद्धमिति वाच्यं, बाढं· द्वे ब्रह्मणीति भाष्यकारैरुक्तत्वात् । 'एतद्वै सत्यकाम परं चापरं' चेति श्रुत्यापि परापरब्रह्मद्वयस्योक्तत्वात् । एतत्कार्यापरब्रह्मव्यावृत्तय एव परं ब्रह्मेति ब्रह्मणः परत्वविशेषणदानाच्च तत्र तत्र ।

एवमज्ञानस्य कूटब्रह्मत्वादेव ब्रह्मशब्दवाच्यत्वमपि । मम योनिर्महद्ब्रह्मेत्यादिप्रयोगदर्शनात् । तस्मात्कूटरूपकसत्यरूपकवत्कूटब्रह्मसत्यब्रह्मणी द्वे स्तः । तत्र कूटब्रह्म दृश्यमानादिकं, सत्यब्रह्म तु

अथ वा राशिरिव स्थितं कूटस्थम्। अत एवाचलं, यस्मादचलं तस्माद्ध्रुवं नित्यमित्यर्थः॥३॥

दृगात्मेति विवेकः। तस्मिन्नित्यज्ञाने इत्यर्थः। किमज्ञानेऽस्य स्थितिः कुण्डे बदरवदत आह—तदध्यक्षतयेति। अज्ञानस्य साक्षित्वेन स्थितमित्यर्थः। अज्ञानसाक्षिणमिति कूटस्थशब्दस्य यावदर्थः। नच साक्षित्वेनापि कथमज्ञाने ज्ञानस्य स्थितिरिति वाच्यं, चैतन्यरूपज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्। अज्ञानमस्ति, अज्ञानं भाति, अज्ञानं प्रियमिति प्रतीतनामज्ञाने ब्रह्मण्यापि विनाऽसम्भवात्। अत एव ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वं- सच्चिदानन्दरूपेण सर्वत्र व्याप्य स्थितत्वात्।

कूटस्थशब्दस्यार्थान्तरमाह—अथ वेति। कूटो राशिस्स इव तिष्ठतीति कूटस्थं यथा व्रीह्यादिराशिः स्वोचितं देशमवष्टभ्य निरन्तरमवतिष्ठते तद्वन्महतो महानयमात्मा सर्वं जगदवष्टभ्य निरन्तरं तिष्ठतीत्यर्थः। अत एवेति। राशिवत्स्थितत्वादेवेत्यर्थः। नहि राशिश्चलति। यद्वा अत एव मायाध्यक्षत्वादेवेत्यर्थः। मायायास्सर्वव्यापित्वेन तदध्यक्षस्यापि सर्वव्यापित्वात्परिपूर्णत्वेन तस्याचलत्वं युक्तमिति भावः। अचलं न चलतीत्यचलः तं चलनरहितमित्यर्थः। अपरिपूर्णस्य परिच्छिन्नस्य चलनसम्भवात्तादृशस्य चानित्यत्वादचलोऽयं नित्य इत्याह—ध्रुवं नित्यमिति। नहि परिपूर्णं वस्तु क्वापि चलितुमर्हति, येन तस्यानित्यत्वं स्यात्। अस्माद्देशात्क्वापि गतं हि वस्तु नष्टमित्युच्यते। यथा देवदत्तादिः स्वर्गादिकम्।

अत्र रामानुजः—*अक्षरं प्रत्यगात्मस्वरूपं, अनिर्देश्यं देहादन्यतया देवादिशब्दानिर्देश्यं,* सर्वत्रगं देवादिदेहेषु वर्तमानं कूटस्थं सर्वसाधारणमचलमप्रच्युताकारमिति।

तत्तुच्छम्—यदि देवादिशब्दैरनिर्देश्यतया स्यादक्षरमनिर्देश्यं तर्हि ब्रह्मानन्दादिशब्दैरनिर्देश्यतया स्याद्देहोऽप्यनिर्देश्यः। 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं, यतो वाचो निवर्तन्ते' इत्यादिश्रुतयस्त्वात्मन एवानिर्देश्यत्वं ब्रुवन्ति, नतु देहस्येति। कथमयं श्रुतिविरुद्धार्थः परिगृहीत? तथा तव मते अण्वात्मनां कथं देवाद्यनेकदेहवृत्तिः? न चैकस्मिन् देहे एक आत्मेत्येव सर्वदेहस्थमिति वाच्यं, तथासति एकदेहस्थ एक एवात्मेति स्यादात्मन एकदेहस्थत्वादेकदेशस्थमेव, नतु सर्वत्रगत्वम्। सर्वशब्दस्य देवादिदेहपरतया सङ्कोचोऽप्ययुक्तः- पाषाणादिसर्वपरिग्रहस्य युक्तत्वात्। पाषाणादिपरिग्रहे तु पाषाणादावचेतने चेतनस्याक्षरस्याभावान्न स्यात्सर्वत्रगत्वमक्षरस्य।

नन्तु एक एवात्मा कालभेदेन देवादिशरीरपरिग्रहाद्देवादिशरीरेषु सर्वत्रास्तीति सर्वत्रग इत्युच्यत इति चेन्नैवम्—वर्तमानमित्यनेन कालविशेषस्योक्तत्वात्। वर्तमानकाले एकस्य देहिनो देहान्तरेषु स्थित्ययोगात्। कायव्यूहविद्या तु मायामयी नेहोदाहरणमर्हति। अस्मिन्मतेऽपि सर्वशब्दसङ्कोचदोषस्तदवस्थ एव, तथा सर्वसाधारणः कूटस्थ इत्यप्ययुक्तं-- सर्वसाधारणत्वस्य कूटस्थत्वे पृथिव्यादिपदार्था अपि कूटस्थाः स्युः। तेऽपि हि पशुपक्षिमनुष्यादिसर्वसाधारणा भवन्ति। जलं हि पानार्थं सर्वसाधारणं पृथिवी च निवासार्थं वायुश्च प्राणनार्थं गगनं चावकाशार्थं तेजश्च शीतापनयनार्थम्।

तेषां फलमाह—

सन्नियम्येन्द्रियग्रामं सर्वत्र समबुद्धयः ।
ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः ॥४॥

सन्नियम्येति । सन्नियम्य सम्यङ्नियम्योपसंहृत्य, इन्द्रियग्राममिन्द्रियसमुदायं, सर्वत्र सर्वस्मिन्काले, समबुद्धयः समा तुल्या बुद्धिर्येषामिष्टानिष्टप्राप्तौ ते समबुद्धयः । ते ये एवंविधास्ते प्राप्नुवन्ति मामेव सर्वभूतहिते रताः । ननु तेषां वक्तव्यं किंचित् 'मां ते प्राप्नुव'-

---

किं चात्मनो भोगायतनत्वाद्देहोऽपि सर्वात्मसाधारण इति सोऽपि कूटस्थ एव स्यात् । नच सर्वसाधारणत्वं नाम तत्तद्देवाद्यसाधारणाकारासम्बद्धमित्यर्थ इति वाच्यं, एवंविधमप्यसाधारणत्वं जलादीनामस्त्येव । नहि जलादयो देवाद्यसाधारणाकारसम्बद्धाः । नच जलादिषु रसत्वाद्यसाधारणाकारसम्बन्धोऽस्तीति वाच्यं, जीवेऽपि चेतनत्वाद्यसाधारणाकारसम्बन्धसद्भावात् । नच निराकारस्यैव सर्वसाधारणत्वं, नतु साकारस्येति वाच्यं, वाय्वाकाशयोरपि कूटस्थत्वप्रसङ्गात्, मनइन्द्रियादीनां च निराकाराणाम् ।

एवं कूटस्थशब्दस्याभिधेयमर्थं विहाय लाक्षणिकस्य सर्वसाधारणत्वरूपार्थस्य कल्पनमयुक्तमप्रमाणं च । तथा अचलमित्यस्य अप्रच्युताकारमित्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं- आकारान्न चलतीत्यचल इत्याकारस्यापादानस्य कल्पनस्यायुक्तत्वात् । न चलतीत्यचल इत्यपादानं विनैव निरुक्तिसिद्धेः । अपादानस्य स्वकपोलकल्प्यत्वात् । घटोऽपि मृत्स्वरूपान्न चलतीत्यचलत्वं स्याद्घटस्यापि । नचोत्क्रान्तिमतो जीवस्य स्पन्दनिषेधादेरनुपपन्नत्वाच्चलनरहित इति त्वदुक्तार्थोऽप्ययुक्त एवेति वाच्यं, सर्वव्यापकस्याचलस्याप्यात्मनः बुद्धितादात्म्याध्यासेनोत्क्रान्त्यादिसिद्धेः 'ध्यायतीव लेलायती'वेति श्रुतेः । बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीव, तस्यामुत्क्रामन्त्यामात्मोत्क्रामतीव । नतु स्वत इति युक्तमचलत्वं चलनरहितत्वादात्मनः ॥३॥

सन्नियम्येति । समेति हर्षोद्वेगादिरहिता एकरूपेत्यर्थः । सर्वेषां भूतानां हिते हितकरणे तत्त्वोपदेशादिद्वारेति भावः । हिते आत्मनीति वा । रता आसक्ताः । मां परमात्मानमेव प्राप्नुवन्ति, न त्वन्यमित्येवकारार्थः । मां प्राप्नुवन्त्येवेत्यप्यन्वयः । एवकारान्नाप्राप्तिशङ्केति भावः । सर्वं वाक्यं सावधारणमिति न्यायात् । त एव मामेव प्राप्नुवन्त्येवेति वान्वयः । त एवेत्येवकारान्न तु कर्मयोगिन इत्यर्थः । यद्वा न तु भक्ता इत्यर्थः । भक्तानां साक्षान्मोक्षाभावादिति भावः ।

ननु मां ते प्राप्नुवन्तीति यदुक्तं तन्नोपपद्यते, तथाहि- किमप्राप्तस्य तव प्राप्तिरिति विवक्षितं? यद्वा नित्यप्राप्तस्येति? नाद्यः- अप्राप्तत्वेन प्राप्यत्वे परमात्मनः कार्यत्वादनित्यत्वं स्यात्, सर्वव्यापकत्वं च न स्यात्, सर्वेण सर्वदा सम्बद्धं हि वस्तु सर्वव्याप्युच्यते । न द्वितीयः- नित्यप्राप्तस्य पुनः प्राप्त्ययोगादिति शङ्कामभ्युपेत्य समाधत्ते—न त्विति । यत्त्वया आशङ्कितं तत्सत्यमेव, अत एव ते मां प्राप्नुवन्तीति तेषां पुरतो नैव वक्तव्यम् । किंतु ते अहमेवेति वक्तव्यं, तर्हि कृष्णेन कुतस्तथा

न्तीति । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति ह्युक्तम् । न हि भगवत्स्वरूपाणां सतां युक्ततमत्वमयुक्ततमत्वं वा वाच्यम् ॥४॥

किंतु—

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् ।
अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥५॥

क्लेश इति । क्लेशोऽधिकतरः; यद्यपि मत्कर्मादिपराणां क्लेशोऽधिकतरस्त्वक्षरात्मनां परमात्मदर्शिनां देहाभिमानपरित्यागनिमित्तः । अव्यक्तासक्तचेतसामव्यक्ते आसक्तं चेतो

नोक्तमत आह—ज्ञानी त्विति । तथा च 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति पूर्वोक्तवाक्यानुसारादिहापि तथैव वक्तव्यं, ननु ते मां प्राप्नुवन्तीति वक्तव्यम् । तर्हि कृष्णेन कुत उक्तं ते मां प्राप्नुवन्तीति चेत्, उच्यते—हिरण्यनिधिदृष्टान्ताद्विस्मृतकण्ठचामीकरन्यायाच्च नित्याप्तोऽप्यात्मा अज्ञानादनाप्त इव प्रतीतः, ज्ञानात्तदज्ञाननाशे तु प्राप्त इवेति नित्याप्तस्यापि प्राप्तिरुपपद्यत इति ।

ननु तेषां के योगवित्तमा इति भगवतोऽर्जुनेन पृष्टस्य ज्ञानिनो मामेव प्राप्नुवन्तीत्युत्तरमयुक्तं, किं तर्हि ज्ञानिनो युक्ता इत्येव वक्तव्यं, भक्तानां युक्ततमत्वस्योक्तत्वादत आह—न हीति । भगवानेव स्वरूपं येषां तेषां भगवत्स्वरूपाणां निर्विशेषचिन्मात्रस्सदाशिवोऽहमिति भगवति चैतन्यरूपे आत्मबुद्धिशालिनामित्यर्थः । सतां विदुषां युक्ततमत्वं युक्तत्वं वा न हि वाच्यं, अक्षरोपासकाः कर्मयोगिन इव न युक्ताः, विश्वरूपोपासका इव न युक्ततमाः, किं तर्हि साक्षाद्भगवानेव ते । प्रत्यगभिन्नत्वात्परमात्मनः 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति भगवद्वचनाच्चेति भावः ॥४॥

क्लेश इति । अव्यक्तासक्तचेतसां तेषामधिकतरः क्लेशो भवतीति शेषः । हि अव्यक्ता गतिर्देहवद्भिर्दुःखमवाप्यते । दुःखं कृच्छ्रेणेति क्रियाविशेषणम् । अधिकतर इति द्वयोर्निर्धारणे डतरच् । कस्मात्पुनरधिकादयमधिकतर इत्यत आह—मत्कर्मादिपराणामिति । भक्तानां क्लेशोऽधिकः ज्ञानिनां तु तस्मादधिकतर इत्यर्थः । 'अक्षरात्मनामित्यव्यक्तासक्तचेतसामित्यस्य प्रतिपदम् । तस्यार्थमाह—परमात्मदर्शिनामिति । परमात्मानं प्रत्यगभिन्नं द्रष्टुं शीलं येषां तेषां तथोक्तानाम् । कस्मान्निमित्तादेषामधिकतरः क्लेशोऽत आह—देहेति । देहाभिमानपरित्याग एव ज्ञानिक्लेशस्य भक्तक्लेशादधिकतरत्वे निमित्तम् ।

एतेन भक्तानां देहाभिमानोऽस्तीति सिद्धम् । पुंसामनादिकालादारभ्य देहाभिमानोऽस्ति, तस्य परित्यागस्त्वधिकक्लेशावहः । परित्यागस्य दुष्करत्वात् । देहाभिमानेऽपरित्यक्ते तु परमात्मन्यात्मबुद्धिर्न स्यादतो निर्गुणोपासकैर्देहाभिमानस्तावत् कृच्छ्रेण त्याज्यः । भक्तास्तु विश्वरूपे देहे ईश्वरबुद्धिं, स्वमनुष्यादिदेहे च जीवबुद्धिं कुर्वन्तीति न तेषां देहाभिमानत्यागप्रयुक्तक्लेशोऽस्तीति भावः । अव्यक्ते आत्मनीत्यर्थः आ समन्तात्सक्तमासक्तम् । गम्यत इति गतिः । प्राप्यं वस्तु-

येषां ते अव्यक्तासक्तचेतसः तेषामव्यक्तासक्तचेतसाम् । अव्यक्ता हि यस्मात् या गतिरक्षरात्मिका दुःखं सा देहवद्भिर्देहाभिमानवद्भिरवाप्यते, अतः क्लेशोऽधिकतरः ॥५॥

अक्षरोपासकानां यद्वर्तनं तदुपरिष्टाद्वक्ष्यामः—

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः ।
अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते ॥६॥

ये त्विति । ये तु सर्वाणि कर्माणि मयीश्वरे सन्न्यस्य मत्परा अहं परो येषां ते मत्परास्सन्तोऽनन्येनैवाविद्यमानमन्यदालम्बनं विश्वरूपं देवमात्मानं मुक्त्वा यस्य सोऽनन्यः तेनानन्येनैव केन योगेन समाधिना मां ध्यायन्तः चिन्तयन्त उपासते ॥६॥

त्यर्थः । काऽसौ गतिरत आह—अव्यक्तेति । तदर्थमाह—अक्षरात्मिकेति । आत्मस्वरूपेत्यर्थः । आत्मैव गतिरिति यावत् । आत्मान्यस्य स्वर्गादेस्सर्वस्यापि प्राप्यस्य व्यक्तत्वेनाव्यक्तत्वाभावात् । आत्मरूपैव गतिरव्यक्ता । आत्मनोऽव्यक्तत्वं तु प्रागेव दर्शितम् । अव्यक्तेत्यस्य करणागोचरेति यथाश्रुतार्थः; अक्षरात्मिकेति तु फलितार्थः ।

ननु सर्वेषां देहोऽस्त्येवात आह—देहाभिमानवद्भिरिति । अनादिकालादारभ्यानेकजन्मस्वभ्यस्तस्य देहाभिमानस्य परित्यागो दुष्करः, तत्परित्यागं विना आत्मा दुर्लभः, तस्मादक्षरोपास्तौ क्लेशोऽधिकतर इति भावः । अत इति । देहाभिमानिभिरात्मनो दुरवापत्वाद्देहाभिमानस्य च दुस्त्यजत्वादित्यर्थः । यस्मादात्मा देहाभिमानिभिर्दुर्लभः, यस्माच्च देहाभिमानो दुस्त्यजः, तस्मादात्मलाभार्थमक्षरोपासकानामधिकतरः क्लेश इति परमार्थः ।

ननु आत्मप्राप्तेर्दुर्लभत्वे देहाभिमानिनामात्मोपासनं सुलभमेवेति चेन्नैवम्—अहं ब्रह्मेत्यक्षरोपासनस्यापि नाहं देह इति देहाभिमानत्यागपूर्वकत्वात् ।

नच ज्ञानादेव कैवल्यसिद्धेः किमक्षरोपासनेनेति वाच्यं, ये तु श्रवणादिनैवात्मानं ब्रह्मेति विदितवन्तस्तेषां ज्ञानादेव कैवल्यमिति नोपासनेन फलं, ये तु प्रतिबन्धबाहुल्याद्बहुशश्श्रवणादिनापि नात्मानं विदुस्तेषामक्षरोपासनमिदं विहितम् । ततश्चोपासनावेषामात्मनि ब्रह्मबुद्धिर्भवति । उपासनमहिम्ना प्रतिबन्धक्षयात् । इदं च यावदात्मसाक्षात्कारं कर्तव्यं, नतु पश्चात्फलाभावात् । नीरलाभानन्तरं खनित्रपरित्यागवदिति बोध्यम् ॥५॥

ये त्विति । अयं श्लोको भक्तविषय इत्याह—अक्षरेति । वर्तनं प्रवृत्तिर्व्यवहरणमिति यावत् । स्थितिरिति वा । उपरिष्टादिति । 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मिति श्लोकमारभ्येति भावः । इदानीं तु भक्तानां वर्तनं वच्मीति भावः । अहं पर उत्कृष्ट ईश्वर इति वा येषां ते मत्पराः । मयि परमेश्वरत्वबुद्धिमन्त इत्यर्थः । योऽयं विश्वरूपस्स एव परमेश्वर इति कृतनिश्चया इत्यर्थः । अनन्येनेति । अन्यालम्बनरहितेनेत्यर्थः । विश्वरूपैकालम्बनेनेति यावत् । आलम्बनमिति । मनस इति भावः ॥६॥

तेषां किम्—

तेषामहं समुद्धर्ता मृत्युसंसारसागरात् ।
भवामि न चिरात्पार्थ! मय्यावेशितचेतसाम् ॥७॥

तेषामिति । तेषां मदुपासनैकपराणामहमीश्वरः समुद्धर्ता । कुत इत्याह—मृत्युसंसार-

---

तेषामिति । हे पार्थ! अहं मय्यावेशितचेतसां तेषां मृत्युसंसारसागरान्न चिरात्समुद्धर्ता भवामि । मय्यावेशितचेतसस्तान् भक्तानहं मृत्युसंसारसागरान्न चिरादेवोद्धारयिष्यामीत्यर्थः । न चिरान्न चिरादिति नशब्देन समास । अतो न नलोप । मदुपासनेति । मम विश्वरूपस्योपासन मदुपासनं तदेवैकं परं प्रधानं येषां तेषां तथोक्ताना मदुपासने एकस्मिन्नेव पराणामासक्तानामिति वा । भक्तानामिति यावत् । समुद्धर्ता उद्धारक । ज्ञानप्रदानद्वारेति भाव । न हि ज्ञानं विना मोक्ष सम्भवति ।

न चेश्वरस्स्वयमेव भक्ताना स्वस्वरूपं मोक्ष दिशतीति वाच्य, मोक्षस्य नित्यसिद्धत्वेनादेयत्वात् । देयत्वे च धर्मादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् , नित्यो हि मोक्ष । न चेश्वरानुग्रहाज्जीवस्येश्वरसायुज्य भवतीति वाच्यं, ईश्वरसायुज्यस्यापि नित्यसिद्धत्वादीश्वर परमात्मैव हि जीव प्रत्यगात्मा ।

न चेश्वरानुग्रहाद्दु खध्वसलक्षणो मोक्ष स्याज्जीवानामिति वाच्य, असङ्गस्यानन्दस्य जीवस्य दु खसम्बन्धासम्भवात् । सुखदु खादीना मनोधर्मत्वाच्च । 'कामस्सङ्कल्पे'ति श्रुते । नच निरतिशयब्रह्मानन्दप्राप्तिरिति वाच्य, तस्यापि स्वतस्सिद्धत्वेन ब्रह्मानन्दस्यानागन्तुकत्वात् । नच स्वस्वरूपेण तिष्ठतीति वाच्यं, प्रागपि जीवस्य स्वस्वरूपाच्च्युत्यभावात् । अविक्रियो हि जीव प्रत्यगात्मा । 'अजो नित्य' इत्यादिमन्त्रात् । कथ तर्हीश्वरस्य ससारसागराज्जीवोद्धारणम् ? उच्यते—ज्ञानप्रदानद्वारेति । अज्ञानाज्जीव आत्मानं देहादिरूपं मत्वा ससारसागरे पतितस्स एवेश्वरानुग्रहादात्मानं देहादिविलक्षण सच्चिदानन्दं ज्ञात्वा संसारसागरादुत्तीर्णो भवति । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवासना' इति स्मरणादीश्वरानुग्रहो ज्ञानप्रयोजक एव, नतु मोक्षप्रयोजक - मोक्षस्याप्रयोज्यत्वात् । अज्ञानमूलो हि सर्परज्जुभ्रमो रज्जुतत्त्वज्ञानादेव निवर्तते, न त्वन्यस्माद्यथा तथा अज्ञानमूलो जीवस्यात्मनि संसारित्वभ्रमो जीवतत्त्वज्ञानादेव निवर्तते नान्यथा । तथा चेश्वरमाययापहृतविवेकाननात्मतादात्म्याध्यासमापद्य ससरतो जीवान् भगवान् भक्त्या तोषितश्चेद्विवेकिन कृत्वाऽनात्मतादात्म्याध्यास नाशयित्वा आत्मसाक्षात्कार तेभ्यो दिशति, ततश्च ते मुच्यन्ते अत उक्तमीश्वरो भक्तान् संसारसागरात्तारयतीति ।

एवमीश्वराधीनस्थितिकत्वादेव भक्तानां मार्जारकिशोरन्यायोऽमीषु सञ्चारित पूर्वं । मार्जारो हि स्वशिशु स्वयमेव वक्त्रेण गृहीत्वा स्थलान्तरं नयति, तद्वदीश्वरोऽपि भक्तान् स्वयमेव ज्ञानप्रदानद्वारा संसारात्तारयतीति । ज्ञानिनस्तु नेश्वरस्तारयति, किं तर्हि त एव तरन्ति स्वयम् । अहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मापरोक्षज्ञानादेव भास्करालोकात्तिमिरस्येव सर्वसंसारस्याज्ञानमयस्य समूलस्य निवृत्ते । अत एवामीषु

मर्कटकिशोरन्यायस्सञ्चारितः पूर्वैः- मर्कटकिशोरो हि स्वयमेव मर्कटोदरं परिरभ्य वृक्षान्तरं गच्छति। तथा ज्ञान्यपि स्वयमेवेश्वरमात्मानं साक्षात्कृत्य ब्रह्मसायुज्यं प्रतिपद्यत इति।

अनेन स्वतस्संसारसागरोत्तरणक्षमा ज्ञानिनः तदक्षमेभ्यो भक्तेभ्य उत्कृष्टा इति सूचितम्। यस्मादहमेव भक्तानां ससारसागरादुद्धर्ता ततस्संसारसागरतरणे भक्तानां न कश्चित्क्लेशः। ज्ञानिनस्तु स्वयमेव संसारसागरं तरन्तीति तेषामस्ति संसारसागरतरणे क्लेशोऽधिक इति भावोऽत्र गम्यते।

यद्यपि भक्ता अपीश्वरानुग्रहाद्ज्ञानं लब्ध्वा तेनैव ज्ञानप्लवेन संसारसागरं स्वयमेव तरन्ति, पूर्वं भक्तानामेवेदानीं ज्ञानित्वात्। ततश्च भक्तानामीश्वरः संसारसागरात्समुद्धर्तेति वक्तुं न शक्यं, तथापि भक्तानां समुद्धर्तेश्वर इत्यस्य भक्तानामीश्वरस्संसारसागरोत्तारकं ज्ञानं दिशतीत्येतावत एवार्थस्येह विवक्षितत्वात्। ज्ञानिनां तु न कश्चित्संसार, नापि तदुद्धारक, ज्ञानिन एवेश्वरत्वादिति।

अथ वा ये सगुणब्रह्मोपासकास्तानहं संसाराद्ज्ञानप्रदानद्वारा उद्धारयामि, ये तु निर्गुणोपासकास्ते स्वयमेवात्मानं साक्षात्कृत्य संसारं तरन्तीति। नहि सगुणोपासका निर्गुणोपासकीभूय मुक्ता भविष्यन्तीति स्थितं, येन पूर्वं भक्तानामेवेदानीं ज्ञानित्वादितिवद्वक्तुमत्र शक्येत। नहि निर्गुणोपासनं ज्ञानं, किं तर्हि निर्गुणब्रह्मसाक्षात्कार एव। तदेवं सगुणोपासकान्मार्जारकिशोरन्यायेनाहं संसारात्तारयामि, निर्गुणोपासकास्तु मर्कटकिशोरन्यायेन स्वयमेव तरन्ति, ज्ञानिनां तु न कश्चित्संसारः, नापि तत्तरणमिति विवेकस्सिद्धः।

न चैवमव्यक्तोपासका ज्ञानित्वेनेतःप्राग्व्यवहृता इति तद्विरोध इति वाच्यं, आत्मानात्मविवेकरूपज्ञानवत्त्वेन तेषां ज्ञानित्वव्यवहारात्।

नन्वेवं सगुणोपासका अपीश्वरानुग्रहादात्मसाक्षात्कारं लब्ध्वाऽऽत्मानमेव प्रतिपद्यन्ते, अव्यक्तोपासकाश्चात्मसाक्षात्कारं लब्ध्वात्मानं प्रतिपद्यन्ते। ततश्च 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति ज्ञानिनः प्रति, 'ते मे युक्ततमा मता' इति भक्तान्प्रति च यदुक्तमीश्वरेण तत्रसङ्गच्छत इतिचेत्, मैवम्— अक्षरोपासकानां तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागपि तत्त्वस्य परोक्षं ज्ञानमस्ति, ततश्च ज्ञानिनोऽमी सच्चिदानन्दमीश्वरमेवात्मत्वेन प्रतिपद्यन्ते, भक्तानां तु तदपि नास्ति- आत्मानात्मविवेकस्यैवाभावात्। तदेवं परोक्षज्ञानिनोऽक्षरोपासनवशादपरोक्षमीश्वरं प्राप्नुवन्तीति 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेत्युक्तम्। तत्त्वसाक्षात्कारलक्षणेश्वरप्राप्तिरूपफलादन्यस्य अक्षरोपासनजन्यस्य फलस्याभावात्। भक्तास्तु ईश्वरोपासनवशात्तावद्विवेकं प्रतिपद्य पश्चात्परोक्षज्ञानं प्रतिपद्य ततस्तत्त्वसाक्षात्कारं प्रतिपद्यन्त इति कृत्वा भक्तानामीश्वरप्राप्तिरूपफलादन्यफलयोः प्राप्तव्ययोर्विवेकज्ञानयोरसत्त्वाद्भक्ता मां प्राप्नुवन्तीति नोक्तं, भक्तानां विवेकादिप्राप्तेरपि सद्भावात्। किंतु युक्ततमा इत्युक्तं- विवेकादिप्राप्तिद्वारा तेषामपि क्रमेण मोक्षसद्भावात्। तथा च विवेकविज्ञानशून्येभ्यो भक्तेभ्यः तद्युक्ता ज्ञानिन उत्तमा इति सिद्धम्।

तदेवं सगुणोपासकान् विवेकविज्ञानहीनान् भगवान् स्वयं तत्प्रदानद्वारा संसारात्तारयति, विवेकविज्ञानवन्तस्त्वक्षरोपासकास्स्वयमेव विवेकादिसाधनैस्तरन्तीति नाक्षरोपासकानामीश्वरानुग्रहापेक्षा।

यत एव तस्मात्—

मय्येव मन आधत्स्व मयि बुद्धिं निवेशय ।
निवसिष्यसि मय्येव अत ऊर्ध्वं न संशयः ॥८॥

मयीति । मय्येव विश्वरूपे ईश्वरे मनः सङ्कल्पविकल्पात्मकं आधत्स्व स्थापय । मय्येवाध्यवसायं कुर्वतीं बुद्धिमाधत्स्व निवेशय । ततस्ते किं स्यादिति शृणु—निवसिष्यसि निवत्स्यसि निश्चयेन मदात्मना मयि निवासं करिष्यस्येवातश्शरीरपातादूर्ध्वम् । न संशयः संशयोऽत्र न कर्तव्यः ॥८॥

भक्तानां तु ज्ञानद्वारा क्रमेणेति भवतामेव चिरेण मोक्षलाभ इति सिद्धान्तात् । न चैवं नचिरादित्यपार्थमिति वाच्यं, केवलकर्मयोग्यपेक्षया नचिरादित्युक्तत्वात् । यज्ञयागादिकर्मानुष्ठात्रपेक्षया विश्वरूपोपासकानां द्रुतं चित्तशुद्धिर्भवति, ततो ज्ञानप्राप्तिरिति भावः ॥७॥

मयीति । यत एवं मय्यावेशितचेतसां तेषामहं मृत्युसंसारसागरात्समुद्धर्ता तस्मादित्यर्थः । मनोबुद्ध्योरपौनरुक्त्यायाह—**सङ्कल्पेति** । एकमेवान्तःकरणं संशयनिश्चयगर्वस्मरणात्मकचतुर्विधवृत्तिभेदात्क्रमेण मनोबुद्ध्यहङ्कारचित्तशब्दैरुच्यते, तत्र सङ्कल्पविकल्पौ संशयः, बुद्धिमिति निश्चयात्मिकामित्यर्थः । इदमेवाह—**अध्यवसायं कुर्वतीमिति** । अध्यवसायो निश्चयः । **तत इति** । मयि मनोबुद्ध्योर्निवेशनादित्यर्थः । अत ऊर्ध्वं मय्येव निवसिष्यसि ।

ननु कथमाधाराधेयभाव एकस्यैवात्मन इत्यत आह—**मदात्मनेति** । मत्स्वरूपेण तव स्थितिरेव मयि वासस्तवेति विवक्षितेति भावः । यद्यपि देहपातात्प्रागपीश्वरस्वरूपेणैव जीवः स्थितः जीवेश्वरयोश्चैतन्यरूपत्वात्तथापि जीवन्मुक्तिदशायां कदाचिद्देहादितादात्म्याध्यासः स्यादिति न सर्वदा जीवस्येश्वरात्मना स्थितिः, विदेहकैवल्ये तु देहाद्यभावात्, अज्ञानस्य च नष्टत्वान्न देहाद्यभिमान इति तदा सर्वदापि जीवस्येश्वररूपेण स्थितिः स्यात् । अत एव विदेहकैवल्यस्यापुनरावर्तित्वम् । अयं चार्थ एवकारेण ज्ञाप्यते । अत ऊर्ध्वं मयि निवसिष्यस्येव, नतु पुनरागमिष्यसीत्यर्थात् । यद्वा मय्येव निवसिष्यसि, नतु देहादिसंसारे इत्यर्थात् । तथा चात ऊर्ध्वं सर्वदापि मय्येव निवसिष्यस्येवेति फलितार्थः ।

संशय इति । निवसिष्यसि वा न वेत्याकारक इति भावः । निवसिष्यामि नवेत्याकारक इति वा । विश्वरूपे ईश्वरे मनोबुद्ध्योराधानाच्चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा परमात्मसायुज्यं स्यादिति परमार्थः ।

नच विश्वरूपोपासनमात्रादेव परमपदप्राप्तिरत्राभिधीयत इति वाच्यं, ज्ञानादेव मुक्तिरित्येतदर्थप्रतिपादकश्रुतिस्मृत्यादिविरोधात् । अज्ञानकृतस्य संसारस्य ज्ञानं विना नाशायोगात् । ईश्वरोपासनस्य च क्रियात्वेनाज्ञानाविरोधित्वाद्विश्वरूपेश्वरोपासकानां नाहं ब्रह्मेत्यहमज्ञ इत्यहंमनुष्यस्संसारीति चाज्ञानदर्शनात् । विश्वरूपे च देहे तेषामीश्वरभ्रान्तिदर्शनात् । तस्माद्विश्वरूपोपासकानामपि ज्ञानद्वारैव मोक्षः ॥८॥

अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम् ।
अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनंजय! ॥९॥

अथेति । अथ त्वं यथाऽवोचं तथा मयि चित्तं समाधातुं स्थापयितुं स्थिरमचलं कर्तुं न शक्नोषिचेत्ततः पश्चादभ्यासयोगेन चित्तस्यैकस्मिन्नालम्बने सर्वतस्समाहृत्य पुनःपुनः स्थापनमभ्यासः, तत्पूर्वको योगस्समाधानलक्षणस्तेनाभ्यासयोगेन मां विश्वरूपमिच्छ प्रार्थयस्व आप्तुं प्राप्तुं हे धनंजय! ॥९॥

अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव ।
मदर्थमपि कर्माणि कुर्वन् सिद्धिमवाप्स्यसि ॥१०॥

अभ्यास इति । अभ्यासेऽप्यसमर्थोस्यशक्तोऽसि तर्हि मत्कर्मपरमो भव मदर्थं कर्म

अथेति । अथ त्वं मयि चित्तं स्थिरं यथातथा समाधातुं न शक्नोषि चेत् हे धनञ्जय! ततो मामभ्यासयोगेनाप्तुमिच्छ । **यथाऽवोचमिति** । यथाहमुक्तवानस्मि तथा मदुक्तप्रकारेण मयि विश्वरूपे । अभ्यासपदार्थमाह—**चित्तस्येति** । स्वाभिमते सुन्दरे कस्मिंश्चित्पद्मादिवस्तुनि विषयान्तराच्चित्तमानीय स्थापयेत् । तच्चेच्चित्तं सहजचापल्याद्विषयान्तरं गच्छति तर्हि पुनरपि तदानीय पद्मादिवस्तुनि स्थापयेत् । एवं प्रत्यहं बलादपि चित्तमेकस्मिन्वस्तुनि स्थापयेच्चिरम् । एवंकरणमभ्यास । अनेन चाभ्यासेन चित्तसमाधाने पुरुषश्शक्तो भवति । चित्तसमाधानं नाम चित्तस्य स्वाभिमतेऽर्थे चिरं स्थापनम् । ततश्च पद्मादाविव विश्वरूपेऽपीश्वरे चित्तसमाधानं स्यादिति भवेत्तस्य विश्वरूपप्राप्तिरिति । **मां विश्वरूपं प्राप्तुमिति** । विश्वरूपं मां साक्षात्कर्तुमित्यर्थः । विश्वरूपे मनः स्थापयितुमिति यावत् । विश्वरूपात्मना मनः परिणमयितुमिति फलितार्थः । ध्यानेन हि ध्यातुर्ध्येयात्मता स्यादिति ।

यद्वा अभ्यासयोगेन निमित्तेन मनसा करणेन मामाप्तुमिति । मां ध्यातुमित्यर्थः । विषयीकर्तुमिति यावत् । मनसो मद्रूपत्वमापादयितुमिति फलितार्थः । मनो हि वृत्त्या बहिर्घटादिरूपं प्राप्नोति यथा तथाऽन्तरपि वृत्त्या विश्वरूपभगवद्रूपं प्राप्नुयात । एवं विश्वरूपात्मना मनसोऽवस्थानं यदि त्वं प्रार्थयसि तर्हि पद्माद्यात्मना मनसोऽवस्थापनं तावदभ्यसेः । यथा स्थूलप्रस्तरमुद्धारिष्यन् पुरुषस्तावत्सूक्ष्मप्रस्तरोद्धारणमभ्यस्यति तद्वत् ॥९॥

अभ्यास इति । मत्कर्म परमं प्रधानं यस्य स मत्कर्मपरम ईश्वरार्पणबुद्ध्या यज्ञादिविहितकर्मकारीत्यर्थः । सहजचपलस्य चित्तस्यैकत्रावस्थानरूपाभ्यासस्यापि दुष्करत्वाच्चित्तसमाधानं विनैव यज्ञादिकर्मणां सुकरत्वादभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तम् । कर्मणां बन्धकत्वादुक्तं मत्कर्मेति । कर्माणि हि फलद्वारा बध्नन्ति पुरुषं, यदि कर्मणां फलमीश्वरे समर्पितं तर्हि कर्माणि नैव बध्नन्ति तम् ।

ननु विश्वरूपोपासनादभ्याससाध्याद्भवति पुंसां सिद्धिः, किंपुनस्त्वत्कर्मकरणादत आह—**मदर्थमिति** । मदर्थं कर्माणि कुर्वन्नपि सिद्धिमवाप्स्यसि । अपिशब्दात्किंपुनर्मद्विश्वरूपोपासक इति

मत्कर्म तत्परमो मत्कर्मपरमो भव मत्कर्मप्रधान इत्यर्थः। अभ्यासेन विना मदर्थमपि कर्माणि केवलं कुर्वन् सिद्धिं सत्त्वशुद्धिं योगज्ञानप्राप्तिद्वारेणावाप्स्यसि ॥१०॥

अथैतदप्यशक्तोऽसि कर्तुं मद्योगमाश्रितः ।
सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान् ॥११॥

अथेति। अथ पुनरेतदपि यदुक्तं मत्कर्मपरमत्वं तत्कर्तुमशक्तोऽसि यदि मद्योगमाश्रितः मयि क्रियमाणानि कर्माणि सन्न्यस्य यत्करणं तेषामनुष्ठानं स मद्योगः, तमाश्रितस्सन् सर्वकर्मफलत्यागं सर्वेषां कर्मणां फलसन्न्यासं सर्वकर्मफलत्यागं ततोऽनन्तरं कुरु यतात्मवान् संयतचित्तस्सन्नित्यर्थः ॥११॥

द्योत्यते। अभ्याससापेक्षत्वादीश्वररूपोपासनं दुष्करं, तन्निरपेक्षत्वात्कर्म सुकरमिति सूचनायाह— **अभ्यासेन विनेति**। केवलमिति फलसङ्गादिराहित्येनेत्यर्थः।

यद्वा केवलं भक्तियोगासंस्पृष्टत्वेनेत्यर्थः। अथ वा विवेकादिराहित्येनेत्यर्थः। काऽसौ सिद्धिरत आह—**सत्त्वेति**। चित्तशुद्धिमित्यर्थः। अर्थान्तरमाह—**मुक्तिमिति**। कथं कर्मकरणान्मुक्तिरत आह—**योगेति**। चित्तसमाधानं योग. ॥१०॥

अथेति। अथ एतदपि कर्तुमशक्तोऽसि यदि तर्हि यतात्मवान् मद्योगमाश्रितश्च सन् सर्वकर्मफलत्यागं कुरु। एतच्छब्दार्थमाह—**मत्कर्मपरमत्वमिति**। ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानमित्यर्थः। मद्योगशब्दार्थमाह—**मयीति**। क्रियमाणानि कर्माणि मयि सन्न्यस्य तेषां यत्करणं स मद्योग इत्यन्वयः। मयि योगो मद्योगो मदाधारको मद्विषयो वा कर्मयोगः। ईश्वरे कर्मणां सन्न्यासो नाम तत्फलपरित्यागः। सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति वक्ष्यमाणत्वात्। नच पुनरुक्तिः, ईश्वरे सर्वकर्मफलसमर्पणात्मकं मद्योगमाश्रितत्वादेव त्वं सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति हेतुहेतुमद्भावात्।

ननु मदर्थं कर्माणि कुर्विति पूर्वोक्तस्य मयि सन्न्यस्य कर्माणि कुर्वित्यधुनोक्तस्य चार्थस्य को भेद इति चेदुच्यते—ईश्वरार्थं यः कर्म करोति तेन कर्मणि कर्तृत्वाभिमानोऽपि न कर्तव्यः, ईश्वरयोगाश्रितो यः कर्म करोति तेन फलत्यागमात्रमेव कर्तव्यमिति। तत्र कर्तृत्वाभिमानपरित्यागस्य दुष्करत्वात्तदपेक्षया सुकरोऽयं मार्ग उपन्यस्त. फलपरित्यागरूपो भगवता दयालुना श्रीकृष्णेनेति बोध्यम्।

यद्वा ईश्वरेण यज्ञादिकर्मणां विहितत्वात्तानि केवलं मया कर्तव्यानि राज्ञा विहितानि कर्माणि भृत्येनेव, अकरणे नरकपातादिलक्षणप्रत्यवायादिति मत्वा य. कर्म करोति स ईश्वरार्थं कर्म कर्तेत्युच्यते। ईश्वराज्ञानिर्वर्तितया ईश्वरप्रीत्यर्थतया च तत्कर्मण ईश्वरार्थत्वात्। नच निष्कामस्य पूर्णकामस्य चेश्वरस्य राज्ञ इव सकामस्य भृत्यकर्मणा जीवकर्मणा कोऽर्थः? येनेश्वरस्य प्रीतिः स्यादिति वाच्यं, फलाभावेऽपि स्वाज्ञानुसारेण कर्माणि कृतानीति तत्कर्तरि प्रीयते महेश्वरः, यथा विद्यां सम्पादयेति स्वाज्ञया गुरुकुलं प्रविश्य विद्यामधीयाने पुत्रे प्रीयते पिता तद्वत्।

अथ वा मदीयकर्मकरणद्वारा चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिक्रमेण जीवा एते मुच्यन्त इति तेषु प्रीतिर्भगवतः । यथा तत्त्वविदो गुरोः शिष्ये । एवमेते ईश्वरार्थं कर्म केवलं कुर्वन्ति, अन्ये तु कृतकर्मफलमीश्वरे समर्पयन्तीति भेदः ।

अथ वा यज्ञादिकर्मभिरीश्वर एवाराध्यत इतीश्वराराधनबुद्ध्या कृतानि कर्माणीश्वरार्थकर्माणि, इन्द्रचन्द्रादित्यगणपत्यादयो देवता मया कर्मभिराराध्यन्ते, यत्त्वमीषामाराधनजन्यं फलं तन्न मम, किं त्वीश्वरस्यैवेति बुद्ध्या यानि कृतानि कर्माणि तानि तु नेश्वरार्थानि, किं तर्हि तत्फलमेवेश्वरार्पितमिति मत्कर्मकृतां फलत्यागिनां च भेदः । सर्वाणि कर्माणि विधाय ब्रह्मार्पणमस्त्विति तत्फलपरित्यागस्सुकरः । इमानि सर्वकर्माण्यपीश्वराराधनार्थानीत्यनुसन्धानं तु दुष्करमिति पक्षद्वयमुपन्यस्तम् ।

यत्तु रामानुजः—मदर्थं कर्माणि मदीयानि । आलयनिर्माणोद्यानकरणदीपारोपणमार्जनाभ्युक्षणोपलेपनपुष्पाहरणपूजाप्रवर्तननामसङ्कीर्तनप्रदक्षिणस्तुतिनमस्कारादीनि; सर्वकर्मफलत्यागस्तु यज्ञादिकर्मफलस्वर्गादिपरित्याग इति, तत्तुच्छम् —यज्ञादिकर्मणामपीश्वराराधनरूपत्वेनालयनिर्माणादिवदीश्वरार्थकर्मत्वात् । अन्यथा ह्यालयनिर्माणादिकर्माण्येव विदध्याच्छ्रुतिरपि न तु यज्ञादीनि । 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते' इत्यादिनेहापि यज्ञादीनामीश्वराराधनरूपत्वस्योक्तत्वात् । किंच यज्ञाद्यपेक्षया पुष्पाहरणादिकर्मणां सुकरत्वेन यज्ञाद्यशक्तस्यैव पुष्पाहरणादिकर्माधिकारात् । 'अथैतदप्यशक्तोऽसी'ति पुष्पाहरणादिकर्माशक्तस्य यज्ञादिकर्मफलत्यागविधानमयुक्तम् । अपि च आलयनिर्माणादीनां पूर्तकर्मत्वेन पूर्तकर्मणश्च चन्द्रलोकभोगफलकत्वेन फलत्यागस्य चाहितत्वेन न तेषां सत्त्वशुद्धिरपि सिद्ध्येत्, किं पुनर्मोक्षः ?

अपि च 'अहरहस्सन्ध्यामुपासीत, वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेत्यादिश्रुतिसिद्धसन्ध्यायज्ञादिकर्मपरित्यागे आलयनिर्माणादिकर्मस्वीकारे च परित्यक्तभर्तृकायास्स्वीकृतजाराया जारिण्या इव तवापि दुर्गतिरेव स्यात् ।

नच सन्ध्यायज्ञादिकर्मसु स्थित्वैवालयनिर्माणादीनि कुर्यादिति वाच्यं, एकत्र कर्मणि व्यापृतस्य कर्मान्तरे प्रवृत्त्यसम्भवात् । यज्ञादिकर्मानधिकारिणामद्विजानां परलोकभोगायैव पूर्ताख्यकर्मणामीश्वरेण निर्मितत्वात् । 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् । हित्वार्चां भजते मौढ्याद्भस्मन्येव जुहोति सः' इति प्रतिमायां भगवदाराधनस्य निन्दितत्वात् । प्रतिमार्चनस्य स्त्रीशूद्रादिसर्वसुकरत्वेन महानुभावं पार्थं प्रति 'अथैतदप्यशक्तोऽसी'ति वक्तुमयुक्तत्वात् । प्रतिमार्चनापेक्षया यज्ञादिकर्मफलत्यागस्य सुकरत्वं विदुषामपहासास्पदमेवेति हेतोश्च ।

यच्च मद्योगं मद्भक्तियोगमाश्रितस्सन्नेतत्कर्तुमशक्तोऽसीत्यन्वयस्तेन दर्शितः, तदप्यसत्—मद्योगमाश्रित इत्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तपुनरादानदोषात् । यद्यार्षेषु ग्रन्थेषु तादृशा दोषा नाश्रयन्ते तर्हि मद्योगमित्यस्य मद्भक्तियोगमित्यर्थश्च लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः । मयि योगश्चित्तसमाधानमर्थाद्भक्तिरेवेति न लक्षणा दोषः इत्यभ्युपगमेऽपि भगवति चित्तं समाधातुमशक्तस्यैव मदर्थं कर्माणि कुर्वित्युप-

इदानीं सर्वकर्मफलत्यागं स्तौति ।

श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते ।
ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तरम् ॥१२॥

श्रेय इति । श्रेयो हि प्रशस्यतरं ज्ञानम् । कस्मात्? अविवेकपूर्वकादभ्यासात् ।

दिष्टत्वेनेश्वरकर्मपरस्येश्वरे चित्तसमाधानाभावान्मद्योगमाश्रितो मदर्थं कर्माणि कर्तुमशक्तोऽसीति वर्णनमयुक्तमेवेति ।

अत्र मद्योगमाश्रितस्सन्नेतदपीत्यन्वयोऽपि गम्यते । मद्योगशब्दस्य तु शङ्करोक्त एवार्थ । तथा चेश्वरे कर्तृत्वादिसन्न्यासपूर्वकमीश्वरार्थं कर्म कर्तुं यो न शक्नोति तेन कर्मफलपरित्याग कर्तव्यो नियतात्मनेति सिद्ध्यति निरवद्य. पन्था. । मास्तु ममैतत्कर्मफलमित्यनुसन्धानमात्रमेवास्य फलत्यागिन. कर्तव्य. । ईश्वरार्थं कर्मकृतस्तु ईश्वराराधनायैतत्कर्म मया क्रियत इति, अनेन कर्मणा मयेश्वर एक एवाराध्यत इति वा, ईश्वरप्रीतये एतत्कर्म क्रियत इति वा, न मया कर्म क्रियते, किं त्वीश्वरेणैवेति वा, न मया कर्म क्रियते किंतु प्रकृत्यैवेति वा । एवमाद्यनुसन्धानं कर्तव्यमिति दुष्करमीश्वरकर्मप्रधानत्वं कर्मफलत्यागापेक्षयेति भाव ॥११॥

श्रेय इति । अभ्यासादनुष्ठानात्कर्मणा मत्कर्मपरमो भवेत्युक्तलक्षणाद्ज्ञानं शास्त्रार्थपाण्डित्यमात्मानात्मपदार्थज्ञानमिति यावत् । श्रेय. प्रशस्यतरं हि, हिः प्रसिद्धौ । ज्ञानाच्च तस्माद्ध्यानं विश्वरूपोपासनं विशिष्यते, ध्यानात्तस्मात्सर्वकर्मफलत्यागो विशिष्यते, यद्यपीश्वरार्थकर्मकरणाशक्तस्यैव फलत्यागो विहितस्तथापि फलत्यागस्सर्वोत्कृष्ट एव । कुत. ? त्यागाच्छान्तिरनन्तरं त्यागादनन्तरमेव यस्माच्छान्ति स्यात्तस्मात्त्यागो विशिष्यते ज्ञानविशिष्टादपि ध्यानादिति ।

यद्यपि पूर्वं विश्वरूपोपासन-अभ्यास-मत्कर्मपरमत्व फलत्यागरूपाश्चत्वार उपाया उक्तास्त एवेहापि वक्तव्या. तेषा मध्ये कर्मफलत्याग उत्कृष्ट इति तस्य स्तवनीयत्वात्तथापि चित्तस्यैकत्रावस्थापनलक्षणाभ्यासो नेह गृहीत - अभ्यासस्य विश्वरूपोपासनहेतुत्वेन साक्षान्मोक्षमार्गत्वाभावात् । विश्वरूपध्यानसामर्थ्याय ह्यभ्यासो विहित । ज्ञानं तु पूर्वमनुक्तमप्युक्तमिह तस्यापि मोक्षमार्गत्वेन तदपेक्षयापि फलत्यागस्य प्राशस्त्यस्य वक्तव्यत्वात् ।

न चैवं ज्ञानयोगादप्यस्य प्राशस्त्यं वक्तव्यमेवेति तस्यापीह ग्रहण भवेदिति वाच्यं, अज्ञविषयत्वादस्य श्लोकस्य । अज्ञस्य ज्ञानयोगानधिकारेण ज्ञानयोगो हि न तस्य मोक्षमार्गः । न चाज्ञस्य कथं शास्त्रार्थपरिज्ञानमिति वाच्यं, सुतरामज्ञत्वावैदिकस्य नास्तिकस्य कर्मण्यप्यनधिकारेणात्मयाथार्थ्यज्ञानशून्यस्यैवेहाज्ञत्वेन विवक्षितत्वात् । शास्त्रार्थविदोऽपि सम्यग्दर्शनशून्या ह्यज्ञा इति ।

यद्वा अभ्यासाच्चित्तस्यैकत्र स्थापनलक्षणात् ज्ञानं शास्त्रार्थपरिज्ञानं श्रेय, अभ्यासस्तु ईश्वरकर्मपरमत्वाच्छ्रेयानिति बोध्यम् । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । मत्कर्मपरमत्व अभ्यास-शास्त्रार्थज्ञान-ध्यान-फलत्यागाना मध्ये फलत्याग उत्कृष्ट इति ।

अथ वा अभ्यासाच्चित्तस्यैकत्र स्थापनलक्षणादृज्ञानं शास्त्रार्थयज्ञादिकर्मपरिज्ञानं लक्षणया तत्प्रयुक्तमीश्वरार्थकर्मपरत्वं श्रेयः, अन्यत्पूर्ववत्। यद्यप्यभ्यासेऽप्यसमर्थस्येश्वरार्थकर्मपरत्वं विहितं, तथापि 'अभ्यासादविवेकपूर्वकात् श्रेय एव ज्ञानपूर्वकमीश्वरकर्मपरत्वम्। विश्वरूपोपासनं प्रति त्वन्तरङ्गहेतुत्वाद्विश्वरूपोपासनानन्तरमभ्यास उक्त इति बोध्यम्। विश्वरूपोपासनाभ्यास, मत्कर्मपरमत्व, फलत्यागानां मध्ये फलत्याग एवोत्कृष्ट इति भावः।

अत्र अभ्यासाद्विश्वरूपोपासनात्मकादृज्ञानं ज्ञानयोग आत्मानात्मविवेचनरूप इति भावः। श्रेयस्तस्माच्च ज्ञानात्परोक्षात् श्रवणादिलक्षणाद्ध्यानं तादृशज्ञानपूर्वकमात्मोपासनं विशिष्यते। ध्यानात्सर्वकर्मफलत्यागः सर्वकामप्रहाणं भवतीति शेषः। आत्मोपासकानामात्मैककामत्वेन कामान्तराभावादिति भावः।' त्यागाच्छान्तिरनन्तरं भवतीत्यर्थोऽप्यापपतति- स त्वप्रकृतत्वादुपेक्ष्यः, अनात्मविदां कर्मफलत्यागस्यात्र स्तूयमानत्वात्, तस्यैव प्रकृतत्वात्, अथैतदप्यशक्तोऽसीति, कुरु कर्मफलत्यागमिति च पूर्वमुक्तत्वात्।

यत्तु रामानुजः—अभ्यासाद्भगवति स्मृत्यभ्यासादृज्ञानमात्मापरोक्ष्यज्ञानं श्रेयः आत्मविहितत्वे विशिष्यते, ज्ञानाद्ध्यानं विशिष्यते, ध्यानात्फलत्यागेनानुष्ठितं कर्मैव विशिष्यते, तदनन्तरं निरस्तपापतया मनसश्शान्तिर्भविष्यति, शान्ते मनस्यात्मध्यानं सम्पत्स्यते, ध्यानाच्चात्मापरोक्ष्यं, तदापरोक्ष्यात्परा भक्तिरिति भक्तियोगाभ्यासाशक्तस्यात्मनिष्ठैव श्रेयसी, आत्मनिष्ठस्याप्यशान्तमनसो निष्ठाप्राप्तयेऽन्तर्गतात्मज्ञानानभिसंहितफलकर्मनिष्ठैव श्रेयसीत्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—'क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्तचेतसा'मित्यात्मनिष्ठाया एव भक्तियोगाद्विश्वरूपोपासनात्मकादधिकक्लेशावहत्वस्योक्तत्वात्, युक्तं चेदम्—ज्ञानयोग एव भक्तियोगाद्दुष्कर इति ज्ञानयोगाशक्तस्यैव भक्तियोगेऽधिकारः। ज्ञानयोगिनो ह्यात्मानात्मविवेकः, अनात्मस्वात्माभिमानत्याग उन्मेषनिमेषादिसर्वकर्मसु देहादेः कर्तृत्वं न ममेति स्वस्याकर्तृत्वानुसन्धानं दृश्यमानसर्वप्रपञ्चमिथ्यात्वनिश्चय एवमादयो बहवो गुणा आवश्यकाः। तदभावे ज्ञानयोगासिद्धेः। तस्माद्दुष्करोऽज्ञस्य ज्ञानयोगः। भक्तियोगस्तु ब्राह्मणोऽहं विष्णुशर्मा मोक्षाय भगवन्तं रामचन्द्रं भजामीत्यनुसन्धानसाध्य इति न तत्र देहाभिमानत्यागः, नाप्यात्मानात्मविवेकः, नापि कर्तृत्वाभिमानत्यागः। तस्मात्सुकरो भक्तियोगः।

नच पत्रपुष्पाद्युपकरणसम्पादनक्लेशाद्दुष्करो भक्तियोग इति वाच्यं, तथासति बहूपकरणसाध्यः कर्मयोग एव दुष्कर इति कर्मयोगाशक्तस्यैव भक्तियोगाधिकार इति वक्तव्यत्वात्। तस्मान्मनःक्लेश एव क्लेशः, नतु कायक्लेशः क्लेशः। अन्यथा कर्मयोगापेक्षया कृषेरेव दुष्करत्वापत्तेः।

एवं ज्ञानयोगस्य दुष्करत्वादेव ज्ञानिनां स विहितः। 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ। ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति। भक्तियोगो हि कर्मयोगान्तर्गत एवेत्युक्तं प्राक्। निष्ठाद्वयस्यैव भगवता प्रोक्तत्वेन तृतीयनिष्ठाकल्पनस्यायुक्तत्वात्। तस्मात्कर्मयोगस्तदन्तर्गतभक्तियोगो वा ज्ञानयोगाशक्तस्याज्ञस्यैव श्रेयःप्राप्तिहेतुत्वेन विहित इति भक्तियोगाशक्तस्य ज्ञानयोगः,

ज्ञानयोगाशक्तस्य तु कर्मयोग इति न वक्तुं शक्यते। भक्तियोगकर्मयोगयोरेकत्वेन ज्ञानयोगं प्रत्यु-त्कर्षापकर्षयोरेकस्यैव दुर्वचत्वात्।

तथा आत्मापरोक्ष्यात्परा भक्तिस्यादित्यप्ययुक्तम्—अपरोक्षीकृतात्मस्वरूपस्य विदुष आत्मन एवेश्वरत्वेनात्मभिन्नेश्वरस्यैवाभावात्कुतो भक्तिमार्गावकाशः? सहि सेव्यसेवकद्वयाश्रयः। प्रकृते तु आत्मेश्वरभेदाभावात्कथं सेव्यसेवकभावः? नच भिन्न एवात्मन ईश्वर इति वाच्यं, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मित्युक्तत्वादीश्वरस्य च सर्वात्मत्वात्सर्वभूतानां हृद्देशे आत्मन एवावस्थानादीश्वरस्य च सर्वान्त-रत्वेनात्मत्वात्। 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते, अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति भिन्नात्मज्ञानस्य श्रुत्यैव निन्दितत्वात्। तस्मादज्ञविषय एवायं भिन्नात्मज्ञानप्रयुक्तो भक्तियोगः। 'तरति शोकमात्मवि'दित्यात्मापरोक्ष्यज्ञानादेव सर्वसंसारनिवृत्तिश्रवणात्कथं भक्तेर्ज्ञानात्परत्वम्? किन्त्वव-रत्वमेव। ज्ञानं विना भक्त्या संसारस्यानिवृत्तेः। संसारो ह्यज्ञानकृतत्वाद्ज्ञानैकनाश्यः। नचात्म-ज्ञानादात्मानन्दलाभ एव, भक्त्या तु ब्रह्मानन्दलाभ इति वाच्यं, आत्मानन्दस्यैव ब्रह्मानन्दत्वात्। भक्तस्य ब्रह्मानन्दालाभाच्च। स्वकल्पितविश्वरूपानुभवजन्यानन्द एव हि भक्तस्य भक्तिदशायां स्फुरति। स च मायिक एव। तस्मादनित्य एव च। नित्यो हि ब्रह्मानन्दः। ब्रह्मणस्तस्य नित्यत्वात्। एवं फलतोऽधिकत्वादेव दुष्करेऽपि ज्ञानयोगे ज्ञानिनः प्रवर्तन्ते, दुष्करत्वादेव च ज्ञानिविषयोऽयम्। अज्ञा हि न दुष्करं कर्तुमर्हन्ति, किंतु प्राज्ञा एव। ततश्च ज्ञानिविषयात् ज्ञानयोगादज्ञविषयस्य भक्ति-योगस्य कथमपि नास्त्युत्कर्षः, किन्त्वपकर्ष एवेति ज्ञानयोगाशक्तस्य अज्ञस्यैव भक्तियोग इति स्थितम्।

अथ आत्मनिष्ठस्यापि कर्मनिष्ठैव श्रेयसीति यदुक्तं तदयुक्तम्—आत्मनिष्ठाकर्मनिष्ठयोरेक-त्रावस्थानायोगात्। त्यक्तसर्वकर्मण एवात्मनिष्ठायामधिकारात्सन्न्यासिनः पुनः कर्मनिष्ठाप्राप्त्ययोगात्। आत्मनिष्ठाप्राप्त्यनर्हस्यैव विक्षिप्तचित्तस्याज्ञस्य चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मनिष्ठाया विहितत्वात्। आत्मनिष्ठ-स्यात्मनिष्ठयैव कृतकृत्यत्वात्। ज्ञानिन एवात्मनिष्ठत्वेन तस्य कर्मानधिकारस्य पूर्वमेव स्थापितत्वा-द्वेदाविनाशिनमिति श्लोकभाष्यादौ। तस्मादज्ञस्यात्मनिष्ठाप्राप्त्यनर्हस्यैव कर्मनिष्ठा श्रेयसीति स्थितम्।

यच्चानेनोक्तं—फलत्यागान्मनश्शान्तिर्मनश्शान्तेरात्मध्यानमात्मध्यानादात्मापरोक्ष्यमात्मापरोक्ष्या-द्भक्तिश्च भविष्यतीति, तत्रात्मापरोक्ष्याद्भक्तिरिति निरस्तम्। आत्मापरोक्ष्यानन्तरं कृतकृत्यत्वेन प्राप्त-प्राप्यत्वेन च कर्तव्यस्य प्राप्यस्य वा अभावात्। आत्मसाक्षात्कार एव हि सर्वावधिः। आत्मध्यानादे-वात्मापरोक्ष्यमिति तु नियन्तुं न शक्यते। आत्मोपासनं विनापि श्रवणादिना आत्मसाक्षात्कार-सम्भवात्। श्रवणाद्यशक्तस्य अनुसमर्यैवात्मध्यानस्य विहितत्वादुत्तमाधिकारिणां श्रवणादेरेव विहि-तत्वात्। मूले त्यागाच्छान्तिरनन्तरमितिवच्छान्तेरनन्तरं ध्यानं ध्यानादनन्तरं ज्ञानमिति क्रमस्यादर्श-नात्। किंच त्यागशान्त्योरिव ज्ञानध्यानयोरुपायोपेयभावः कार्यकारणभावो वा विवक्षितः स्याद्यदि तर्हि उपेयात् ज्ञानादुपायस्य ध्यानस्य शान्तिद्वारा उपायस्य त्यागस्य ध्यानादुपेयाच्च श्रेष्ठत्ववचनमयुक्तं स्यात्। उपायादुपेयं हि प्रशस्यतरम्। उपेयस्य प्रशस्तत्वादेवोपेयप्राप्त्यनन्तरमुपायपरित्यागः।

तस्मादपि ज्ञानात् ज्ञानपूर्वकं ध्यानं विशिष्यते, ज्ञानवतो ध्यानादपि कर्मफलत्यागो विशिष्यत इत्यनुपपद्यते । एवं कर्मफलत्यागात् पूर्वोक्तविशेषणवतः शान्तिरुपशमः सहेतुकस्य संसारस्यानन्तरमेव स्यात्, न तु कालान्तरमपेक्षते ।

अज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य पूर्वोपदिष्टोपायानुष्ठानाशक्तौ सर्वकर्मणां फलत्यागः श्रेयस्साधनमित्युपदिष्टं- न प्रथममेव, अतश्च 'श्रेयो हि ज्ञानमभ्यासात्' इत्युत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेन सर्वकर्मफलत्यागः स्तूयते, सम्पन्नसाधनानुष्ठानाशक्तावनुष्ठेयत्वेन श्रुतत्वात् । केन

उपायस्यैव प्रशस्तत्वे तु उपेयप्राप्तिकामो नैव स्याज्जनानाम् । नाप्यभ्यासं प्रति ज्ञानस्योपायत्वं सङ्गच्छते- अविवेकपूर्वकत्वादभ्यासस्य ज्ञानस्य चाविवेकनाशकत्वात् ।

नहि भक्तिमार्गे विश्वरूपं दृश्यमानमेवेश्वरम्मन्यमानानां तद्विविक्तस्य द्रष्टुरीश्वरस्यात्मनो ज्ञानं भवितुमर्हति । सति स्वनात्मविविक्तद्रष्टारमज्ञाने । नह्यनात्मनि देहे विश्वात्मके रज्येरन् ते । किंतु सच्चिदानन्दे स्वात्मन्येवेश्वरे । तस्मान्नास्त्यभ्यासे आत्मानात्मविवेक इति । तस्मादज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य ज्ञानमार्गेऽनधिकाराद्विश्वरूपोपासनाभ्यासेश्वरकर्मपरत्वरूपोपायानुष्ठानाशक्तेश्च कर्मफलत्याग एव सुकरत्वाच्छान्तिहेतुत्वाच्च श्रेयानिति यथोक्त एवार्थः ।

अथ भाष्यं व्याख्यायते—'प्रशस्यस्य श्र' इति आदेशः । तरबर्थे ईयसुन् प्रत्ययश्चेत्यभिप्रेत्याह—प्रशस्यतरमिति । अभ्यासाद्ज्ञानस्योत्कृष्टत्वे हेतुमाह—अविवेकपूर्वकादिति । ज्ञाने तु विवेकोऽस्तीति भावः । ज्ञानवत इति । ज्ञानयुक्तादित्यर्थः । पूर्वोक्तविशेषणवत इति । ध्यानोत्कृष्टत्वरूपविशेषणयुक्तादित्यर्थः । उपशमो निवृत्तिः । सहेतुकस्याज्ञानस्य- संसारं प्रत्यज्ञानस्यैव हेतुत्वात् । अनन्तरमेवेति । यदा फलत्यागस्तदैवेत्यर्थ. । एवकारार्थमाह—नतु कालान्तरमिति । प्रकृतश्लोकोपदिष्टार्थमाह—अज्ञस्येति । अज्ञोऽपि सन्न्यस्य यमनियमाद्यनुतिष्ठेदित्यत आह—कर्मणि प्रवृत्तस्येति । गृहस्थस्येत्यर्थः । पूर्वोपदिष्टोपायानां विश्वरूपोपासनाभ्यासेश्वरकर्मपरत्वानामनुष्ठानस्याशक्तौ सामर्थ्याभावे—न प्रथममेवेति । शक्त्यशक्त्यवेक्षणं विनैव कर्मफलत्यागश्श्रेयस्साधनमज्ञस्येति न वक्तव्यमित्यर्थः ।

एतेनाशक्तस्यैवाज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य कर्मफलत्यागश्श्रेयस्साधनं, नतु शक्तस्याज्ञस्य, नापि कर्मण्यप्रवृत्तस्याज्ञस्येति किंपुनः प्राज्ञस्य सन्न्यासिन इत्यर्थात्सूच्यते । अतश्चेति । अशक्तस्य कर्मिणः कर्मफलत्यागस्यैव श्रेयस्साधनत्वादित्यर्थः । उत्तरोत्तरविशिष्टत्वोपदेशेनेति । उत्तरस्योत्तरस्य ज्ञानध्यानादेः पूर्वस्मात्पूर्वस्मादभ्यासज्ञानादेर्विशिष्टत्वस्योत्कृष्टत्वस्योपदेशेन कथनेन सर्वकर्मफलत्यागः सर्वोत्कृष्ट इति स्तूयते । अभ्यासात ज्ञानस्य ज्ञानाद्ध्यानस्य च विशिष्टत्वं वस्तुस्वभावसिद्धमेव, न तद्वचनं स्तुतिः । किंतर्हि सर्वकर्मफलत्यागस्य अभ्यासज्ञानध्यानासमर्थाज्ञकर्मिविषयस्य अभ्यासज्ञानध्यानेभ्य उत्कृष्टत्वकथनमेव स्तुतिः, अयथार्थवर्णनस्य स्तुतित्वात् । यथा राजानं प्रति त्वमिन्द्रस्त्वं चन्द्र इति वचनस्य स्तुतित्वम् ।

साधर्म्येण स्तुतित्वम् ? 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते' इति सर्वकामप्रहाणादमृतत्वमुक्तं, तत्प्रसिद्धं कामाश्च सर्वे श्रौतस्मार्तसर्वकर्मणां फलानि, तत्त्यागेन च विदुषो ध्याननिष्ठस्यानन्तरमेव शान्तिरिति सर्वकामत्यागसामान्यमन्यकर्मफलत्यागस्याप्यस्तीति तत्सामान्यात् सर्वकर्मफलत्यागस्तुतिरियं प्ररोचनार्था। यथा चागस्त्येन ब्राह्मणेन समुद्रः पीत इति इदानींतना

नन्वेवं शक्ताज्ञविषयेभ्योऽभ्यासादिभ्यः परमशक्ताज्ञविषयत्वेन निकृष्टस्य फलत्यागस्य कुत उत्कृष्टत्वप्रतिपादनमत आह—**सम्पन्नेति**। सम्पन्नानामुत्तमानां साधनानां विश्वरूपोपासनादीनामुपायानामनुष्ठानाशक्तौ। **तेन धर्मेणेति**। अशक्तानुष्ठेयस्वरूपधर्मेणेत्यर्थः। स्तुतित्वं कर्मफलत्यागो विशिष्यत इति। वचनस्येति शेषः। यद्वा स्तूयत इति स्तुतिः स्तुत्यं वस्तु तद्भावः स्तुतित्वं स्तुतिरिति यावत्। कर्मफलत्यागस्येति भावः। अशक्ताज्ञकर्मिविषयत्वेनासुलभत्वात्कर्मफलत्यागस्सर्वोत्कृष्ट इति कथ्यते, नतु वस्तुतो ज्ञानादिभ्य उत्कृष्टत्वादिति भावः।

नन्वेवमज्ञाशक्तकर्मिजनसुलभत्वादेव कर्मफलत्यागो विशिष्ट इति स्तूयतां, त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति शान्तिहेतुत्वात्कर्मफलत्यागस्योत्कृष्टत्वमिति तु न युक्तं वक्तुं, कर्मफलत्यागसंसारोपरमयोः कार्यकारणभावाभावेन यदनन्तरन्यायाभावात्। कर्मफलत्यागाच्चित्तशुद्धिः, ततो ज्ञानं, ततस्संसारोपरम इति क्रमात्। तस्मात्कथमज्ञकर्मिविषयात्कर्मफलत्यागात्संसारनाशोऽत आह—**यदेति**। 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि स्थिताः' इत्यनेन सर्वकामत्यागादमृतत्वं मोक्षः स्यादित्युक्तं, तत्सर्वकामप्रहाणादमृतत्वं प्रसिद्धं च शास्त्रे। चकारादनुभवाच्च। निष्कामस्य सुखदर्शनादिति भावः।

काम्यन्त इति कामा इति व्युत्पत्त्या आह—**फलानीति**। स्वर्गादीनीत्यर्थः। **ज्ञाननिष्ठस्येति**। सन्न्यासिन आत्मनिष्ठस्येत्यर्थः। **अनन्तरमेवेति**। कामत्यागानन्तरक्षण एवेत्यर्थः। **शान्तिरिति**। तत्प्रसिद्धं चेत्यन्वयः। ननु भवतु विदुषां सर्वकामत्यागादनन्तरमेव शान्तिः, प्रकृते अज्ञानां कथं कर्मफलत्यागादनन्तरमेव शान्तिरित्युक्तमत आह—**सर्वकामेति**। विदुषां सर्वकामत्याग इवाविदुषां कर्मफलत्यागोऽपि त्यागात्मक एवेति भवति त्यागांशे सादृश्यमुभयोः।

यद्वा विदुषां सर्वकामत्यागे इवाविदुषां कर्मफलत्यागेपि सर्वकामत्यागत्वरूपं सर्वकामत्यागसामान्यमस्ति। कर्मफलानामेव कामत्वात्त्यागस्य चोभयत्रैकत्वात्। भवतु किं तत आह—**तत्सामान्यादिति**। विद्वत्सर्वकामत्यागसादृश्यादित्यर्थः। सर्वकामत्यागत्वरूपजातिवशादिति वा। इयं त्यागाच्छान्तिरनन्तरमित्येषेत्यर्थः। स्तुतेः फलमाह—**प्ररोचनार्थमिति**। कर्मफलत्यागे रुच्युत्पादनार्थमज्ञस्य कर्मिण इति भावः। अज्ञा उपासनाद्यशक्ता मुमुक्षवः। हा! धिगस्मान् कास्माकं गतिरिति खिद्यमाना भगवतैवं कृपालुना समुपलाल्यन्ते- 'मास्तु वः खेदः, कर्मफलत्यागो युष्माकं सुकरः, स च न निकृष्टः पन्थाः, किं तूत्कृष्ट एव। कर्मफलत्यागादनन्तरमेव युष्माकं मोक्षलाभः' इति। एवं भगवद्वचनमधिगत्य क्षिप्रमेवास्माकं फलत्यागान्मोक्षो भवेदन्येषां तु चिरादेवेति मन्यमाना उत्साहात्कर्मफलत्यागे प्रवर्तन्ते ते, ततश्च चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा क्रमेणैव मुच्यन्त इति भावः। प्ररोचनार्थत्वे दृष्टान्तमाह—**यथेति**। शूद्रादीनां ब्राह्मणेषु भक्त्यादिप्रजननार्थं ब्राह्मणाः स्तूयन्ते

अपि ब्राह्मणाः ब्राह्मणत्वसामान्यात् स्तूयन्ते, एवं कर्मफलत्यागात् कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमभिमतम् ॥१२॥

शास्त्रकृद्भिः- किमिति ? 'अहो ! ब्राह्मणानां महिमा ! यैः पीतस्समुद्रः, शायितो विन्ध्याद्रिः, म्रियते च दक्षिणभूमण्डल'मित्येवम् '। इदं हि स्तुतिवचनमेव, न यथार्थवचनमाधुनिकब्राह्मणानां समुद्रपानाद्यभावात् । किं तर्ह्येकेनैवागस्त्येन समुद्रपानादिकं कृतं, अगस्त्यस्यैवेदानींतनानामपि विष्णुशर्मादीनां ब्राह्मणत्वात्तेन ब्राह्मणत्वसामान्येन स्तूयन्ते आधुनिकाः । अगस्त्यब्राह्मणस्थानीयः विद्वत्सर्वकामत्यागः, आधुनिकब्राह्मणस्थानीयः सर्वकर्मफलत्यागः । ब्राह्मणत्वस्थानीयं तु त्यागसामान्यम् । विद्वत्कामत्यागस्य शान्तिहेतुत्वादविद्वत्कर्मफलत्यागोऽपि शान्तिहेतुत्वादविद्वत्कर्मफलत्यागोऽपि शान्तिहेतुरिति स्तूयते कर्मफलत्यागेऽज्ञजनप्रवर्तनार्थं, यथा पीतार्णवागस्त्यब्राह्मणस्य महानुभावत्वात्तादृशा अपि ब्राह्मणा महानुभावा इति कीर्त्यन्ते ब्राह्मणपूजादौ शूद्रादीनां प्रवर्तनार्थं तद्वदिति भावः ।

एतेन ब्राह्मणजातेरगस्त्याश्रयेणेव त्यागस्य विद्वदाश्रयेणोत्कृष्टत्वं प्राप्तं, तच्च ब्राह्मणजातेरुत्कृष्टत्वमाधुनिकविष्णुशर्माद्याश्रयेऽपि न नष्टम् । आधुनिकब्राह्मणानामप्युत्कृष्टत्वेन कीर्त्यमानत्वात् । यथा तथा त्यागस्य विद्वदाश्रयलब्धमुत्कृष्टत्वमविद्वदाश्रयादपि न नष्टमिति त्यागस्स्तूयते—त्यागाच्छान्तिरनन्तरमिति । **एवमिति** । त्यागस्योत्कृष्टत्वादेवेत्यर्थः । कर्मफलत्यागाद्धेतोः कर्मयोगस्य श्रेयस्साधनत्वमज्ञानामिति शेषः ।

ननु शान्तिशब्दस्य संसारोपरमार्थमुक्त्वा कर्मफलत्यागस्य शान्तिहेतुत्वासम्भवं मत्वा विद्वत्त्यागस्य शान्तिहेतुत्वात्तत्साम्येनाविद्वत्त्यागोऽपि शान्तिहेतुरिति स्तूयत इति किमनया कल्पनया फलम् ? शान्तिश्चित्तशुद्धिरित्यर्थो दर्श्यतां, तथासति अविद्वत्कर्मफलत्यागस्य चित्तशुद्धिहेतुत्वसम्भवात्सर्वं वाक्यं यथार्थमेव स्याद्युक्तमेवेदं यथार्थवादिन ईश्वरस्येतिचेत्, मैवम्— चित्तशुद्धिहेतोः फलत्यागस्य चित्तशुद्धिसाध्यध्यानादुत्कृष्टत्ववर्णनायोगात् । नच सुलभत्वमेवोत्कृष्टत्वमिति वाच्यं, तर्हि 'सुलभं ज्ञानमभ्यासात् ज्ञानाद्ध्यानं च भारत ! ध्यानात्कर्मफलत्यागस्त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मित्येव ब्रूयाद्वेदव्यासः । नच ध्यानात्फलत्याग एव सुलभः, अभ्यासात् ज्ञानं तु विशिष्टमेव, तथा ज्ञानाद्ध्यानमपि विशिष्टमेवेति वाच्यं, ज्ञानध्यानयोः प्रकृतस्य विशिष्टत्वस्य त्यागे भङ्गायोगात् ।

नन्वेवं ध्यानादुत्कृष्टो यो विद्वत्कर्तृकस्सर्वकामत्यागस्स एवेहोच्यतां, तथसति त्यागात्तस्मात्संसारोपरमलक्षणशान्तिर्भवितुमर्हतीति चेत्, मैवम्—अप्रकृतत्वात्तस्य । 'अथ चित्तं न शक्नोषि समाधातुं मयि स्थिर'मित्यादिना अशक्ताज्ञगतिप्रदर्शनस्य प्रकृतत्वात् । अद्वेष्टेत्यादिना विदुषः प्रदर्शयिष्यमाणत्वाच्चाज्ञपरत्वादस्य श्लोकस्य । तस्मात्सर्वकामत्यागस्य शान्तिहेतुत्वात्सर्वकर्मफलत्यागोऽपीह शान्तिहेतुत्वेन स्तुत प्ररोचनार्थमिति युक्तमुक्तम्—**शान्तिश्च संसारोपरम इति** ।

वस्तुतश्चित्तशुद्धिहेतोरपि कर्मफलत्यागस्य त्यागसामान्येन सर्वकामत्यागाभेदात्संसारोपरमहेतुत्वेन ध्यानादुत्कृष्टत्वं, ध्यानज्ञानयोस्तु ज्ञानाभ्यासाभ्यां स्वत एव मुख्यमुत्कृष्टत्वमिति वस्तुगतिः । एवं कर्म-

अत्र चात्मेश्वरभेदमाश्रित्य विश्वरूपे ईश्वरे चेतस्समाधानलक्षणो योग उक्तः, ईश्वरार्थं कर्मानुष्ठानादि च । 'अथैतदप्यशक्तो'सीत्यज्ञानकार्यस्य सूचनात् नाभेददर्शिनो

फलत्यागे सर्वकामत्यागाभेदारोपपूर्वक संसारोपरमहेतुत्वकथनं तु कर्मफलत्यागप्ररोचनार्थम् । सुलभोऽयं कर्मफलत्यागो निष्फल इति न तत्र प्रवृत्तिस्स्यादज्ञानामिति कृत्वा तत्र तेषां प्रवर्तनार्थं नायं सुलभोऽपि निष्फलः, किंतर्हि सर्वोत्कृष्टफलमेव संसारोपरमस्याऽनन्तरमेव हेतुत्वादित्युक्तं भगवता ।

ननु य एव सर्वकामत्यागस्स एव कर्मफलत्याग इति को भेदो विद्वदविद्वदाश्रययोस्तयोः ? उच्यते—क्रियमाणकर्मणां फलत्यागः कर्मफलत्यागस्स विदुषां न सम्भवति, तेषां कर्मण्यनधिकारात् । ऐहिकामुष्मिकसर्ववस्तुविषयकामनापरित्यागस्सर्वकामत्याग. । सचाविदुषां न सम्भवति- तेषां जीवितहेतौ जलान्नादौ कर्मनिर्वर्तकेषु समित्कुशादिषु च कामसत्त्वादिति ।

नन्वेवमपि विज्ञानादनन्तरमेव संसारोपरम इति वक्तव्ये कथं त्यागादित्युक्तं, नहि सर्वकामत्यागादप्यनन्तरमेव स्यात्संसारोपरम इति चेत् , मैवम्—आत्मस्वरूपसाक्षात्कारं विना विदुषामपि सर्वकामत्यागो न सम्भवति, उत्कृष्टं वस्तु लब्ध्वैव हि अपकृष्टे वस्तुनि कामनां त्यजति लोकः । परमानन्दमये आत्मस्वरूपे अधिगते सत्येव क्षुद्रसुखहेतुष्वन्नादिषु कामनात्यागः ।

नन्वेवं 'तरति शोकमात्मवि'दिति ज्ञानसंसारयोर्यदनन्तरन्याय उक्तस्स न सिद्ध्येत्, मध्ये कामत्यागेन व्यवधानादितिचेत् , मैवमपि—यदैवात्मसाक्षात्कारस्तदैव सर्वकामत्यागस्संसारोपरमश्च भवतीति ज्ञानानन्तरं न सर्वकामत्यागात्मकं किंचित्कृत्यं कर्तव्यमस्ति, येन तद्व्यवधानं स्यात् ।

यद्वा ज्ञानयोगे प्रवृत्तस्य विदुषः यदा सर्वकामत्यागस्तदा ज्ञाननिष्ठापरिपाक इति ज्ञायते । अपरिपक्वज्ञानस्य सर्वकामत्यागासम्भवात् । ज्ञानस्य परिपाक आत्मतत्त्वसाक्षात्कार एव । तथा च त्यागादनन्तरं जातायाश्शान्तेर्न त्याग एव हेतुः, किं तर्हि त्यागसहकृतं ज्ञानमेवेति न तरति शोकमात्मविदिति श्रुतिविरोधः, नापि ज्ञानशान्त्योर्मध्ये त्यागाख्यस्य किंचित्कृत्यस्य कर्तव्यतेति ।

अथ वा त्यागादनन्तरमेव शान्तिर्भवेदिति न त्यागशान्त्योः कार्यकारणभावः । किं तर्हि लक्ष्मणादनन्तरमेव शत्रुघ्नो जात इतिवद्ज्ञानादादौ त्यागो जातोऽनन्तरमेव शान्तिरिति ज्ञानत्यागयोरिव ज्ञानशान्त्योरपि कार्यकारणभाव इति । नचैवमपि ज्ञानशान्त्योर्मध्ये त्यागाख्यं किंचित्कर्तव्यमस्तीति वाच्यं, त्यागेनैव ज्ञानं परिपक्वमित्यनुमीयमानत्वात् । यथा ज्ञानादनन्तरं संसारोपरमस्याकर्तव्यत्वं, तथैव त्यागस्यापीति बोध्यम् । तस्माद्विदुषां यदैवात्मसाक्षात्कारस्तदैव सर्वकामप्रहाणं तदैव सर्वसंसारोपरमः- कामपूर्वत्वात्संसारस्येति स्थितम् ॥१२॥

ननु अविदुषामेव कर्मयोग कर्मफलत्यागाच्छ्रेयस्साधनमिति कथमुच्यते, विदुषामपि स एवेत्यत आह—अत्र चेति । अत्र प्रकरणे । आत्मेश्वरभेदमात्मनस्सकाशादीश्वरस्य भेदमज्ञानकार्यमिदं भेददर्शनमिति भाव । कर्मानुष्ठानादि चेति । उक्तमिति शेष. । आदिपदात्फलत्यागस्य ग्रहणम् ।

अक्षरोपासकस्य कर्मयोग उपपद्यत इति दर्शयति, तथा कर्मयोगिन अक्षरोपासनानुपपत्तिं दर्शयति भगवान्—'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेत्यक्षरोपासकानां कैवल्यप्राप्तौ स्वातन्त्र्यमुक्त्वा इतरेषां पारतन्त्र्यादीश्वराधीनतां दर्शितवान् 'तेषामहं समुद्ध'र्तेति । यदि हि ईश्वरस्यात्म-

नच भेदमाश्रित्योक्तमिति कथं वक्तुं शक्यत इति वाच्यं, उपास्यस्य विश्वरूपस्य उपासकस्य स्वस्य च भेदं विना उपासनायोगात् । विश्वरूपे देवे ईश्वरभ्रमं, मनुष्यदेहे जीवभ्रमं च विधाय हि विश्वरूपं भक्तो ध्यायति, यज्ञादिकं कर्मापीन्द्रादिराराध्यदेवता मत्तोऽन्यः, आराधको ब्राह्मणोऽहमन्य इति भेदबुद्धिना हि क्रियते । तस्माज्जीवेश्वरभेदमाश्रित्यैव विश्वरूपध्यानादिकमत्रोक्तम् । सच भेदोऽज्ञविषय इति प्रकृतवचनान्यप्यज्ञविषयाण्येव । किमत्र लिङ्गमत आह—अथैतदिति । अशक्तिर्हज्ञान-कार्यम् । किमनेनाशक्तिवचनेन सूचितमत आह—नेति । अज्ञस्याक्षरोपासनं विज्ञस्य कर्मयोगश्च नोपपद्यत इति सूचितं भगवतेत्यर्थः । अशक्तस्याज्ञस्यैव योगादिविधानात् । शक्तस्य विज्ञस्य तन्न विहितमिति गम्यत इति भावः ।

युक्तमेवेदं कर्मयोगस्य भक्तियोगस्य वा जीवेश्वरभेदबुद्धिसाध्यत्वाद्ज्ञानयोगस्य चाभेदबुद्धि-साध्यत्वादज्ञानामभेदबुद्ध्ययोगाद्ज्ञानिनां च भेदबुद्ध्ययोगादिति । न चात्मेश्वरभेदवादिनोऽपि ज्ञानिन एवेति वाच्यं, 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति भेदवादिनां पशुत्वस्य श्रुत्यैवोक्तत्वात् । 'य उदरमन्तरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति, द्वितीयाद्वै भयं भव'तीत्यादिश्रुतिभ्यः भिन्नात्मज्ञानस्य निन्दितत्वाच्च । तस्मादज्ञविषयमेवेदं प्रकरणमिति ।

ननु कर्मयोगस्याज्ञविषयत्वेऽपि तदन्तर्गतो भक्तियोगो नाज्ञविषयः, किंतर्हि प्राज्ञविषय एव । एवं प्राज्ञत्वादेव भक्तानामपि मोक्षलाभो ज्ञानिवदिति शङ्कायामाह—त इत्यादिना । यद्यक्षरोपासका इव विश्वरूपोपासका अपि ज्ञानिनस्स्युः, तर्हि अक्षरोपासकानामिव भक्तानामपि स्वतन्त्र एव मोक्षः स्यात्, नचेष्टापत्तिः- ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति, तेषामहं समुद्धर्तेति च भगवतैवाक्षरोपासकानां मोक्षे स्वातन्त्र्यं, भक्तानां मोक्षे पारतन्त्र्यं चोक्तमिति भगवद्वचनविरोधात् । तस्मात्करतलामलकवत् स्वतन्त्रं कैवल्यमक्षरोपासकानाम् । भक्तानां तु ईश्वरायत्तमिति न भक्ता ज्ञानिनः ।

ननु ईश्वराधीनकैवल्यत्वमात्रेण कथं भक्तानामज्ञत्वं, स्वाधीनकैवल्यत्वमात्रेण कथं वा अक्षरो-पासकानां विज्ञत्वमत आह—यदि हीति । यदि हीत्यस्य यस्माच्चेत्यर्थः । ते ज्ञानिन ईश्वरस्यात्म-भूता मताः । 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मित्युक्तत्वात् । तस्मादात्मेश्वरयोरभेददर्शित्वादीश्वरस्वरूपा एव ते ज्ञानिनः । अतस्तान्प्रति समुद्धरणकर्मविषयवचनं समुद्धरणमिति कर्मक्रिया तद्विषयं वचनं ज्ञानिन ईश्वरस्समुद्धरतीत्याकारकं वचनमित्यर्थः । अपेशलमसुन्दरमयुक्तमिति यावत् । एव स्यात्र तु पेशलम् । ज्ञानिन एवेश्वरस्यात्मत्वादिति भाव । समुद्धरणक्रिया हि समुद्धर्तृसमुद्धार्यवस्तुद्वयकर्त्रा । उद्धर्तु-रभावे उद्धार्यस्याभावे वोद्धारणासम्भवात् । प्रकृते तु वस्तुद्वयं नास्ति- उद्धर्तुरीश्वरस्यैवोद्धार्यात्मत्वात् । न चैकस्यैवोद्धर्तृत्वमुद्धार्यत्वं च सम्भवति- कर्मकर्तृन्यायविरोधात् । तथा च समुद्धरणक्रियानिरूपित-

भूताः ते मता अभेददर्शित्वादक्षरस्वरूपा एव ते इति समुद्धरणकर्मविषयवचनमेव तान् प्रति अपेशलं स्यात्, यस्माचार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्य सम्यग्दर्शनानागन्धितं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोपदिशति। न चात्मानमीश्वरं प्रमाणतो बुध्वा कस्यचिद्गुणभावं

कर्मत्वं ज्ञानिनां, ज्ञानिकर्मकसमुद्धरणक्रियानिरूपितं कर्तृत्वमीश्वरस्य च नोपपद्यते। ज्ञानीश्वरयोरेकात्मत्वात्। य एवमात्मानमेवेश्वरं मन्यन्ते ते कथमीश्वरेण वयमुद्धरिष्यामह इति भ्रमं प्रतिपद्येरन्? कथं वेश्वरोऽपि ज्ञानिनमात्मत्वेन मन्यमानो ज्ञानिनमहं मृत्युसंसारसागरादुद्धरिष्यामीति ब्रूयात्? न कथमपि। अत एव भक्तानामहं समुद्धर्तेत्युक्तमीश्वरेण, नतु ज्ञानिनां समुद्धर्तेति। ज्ञानिनस्तु स्वात्मानं मां स्वयमेव प्राप्नुवन्तीत्युक्तमीश्वरेण- 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'वेति। तस्मादात्मनस्सकाशाद्भिन्न ईश्वर इति ये मन्यन्ते तेषामीश्वराधीनकैवल्यानामज्ञानामज्ञत्वं सुप्रसिद्धमेव। भिन्नेश्वरज्ञानस्याज्ञानकार्यत्वात्। भिन्नेश्वरज्ञानं विनास्माकं कैवल्यमीश्वराधीनमिति भ्रमायोगात्।

ये त्वात्मानमेवेश्वरं मन्यन्ते ते मुक्ता एव नित्यमिति स्वतन्त्रमेव कैवल्यं तेषामिति न तेषामीश्वराधीनं कैवल्यमिति भ्रमः। ततश्च तेषामहं समुद्धर्तेति यान्प्रत्युक्तं ते भक्ता अज्ञा एव। अज्ञानामेवेश्वराधीनं कैवल्यमिति भ्रमात्। ते प्राप्नुवन्ति मामेवेति यान्प्रत्युक्तं ते तु प्राज्ञा एवाक्षरोपासकाः। प्राज्ञानामेवेश्वरात्मैक्यज्ञानेन नित्यसिद्धो मोक्ष इति मोक्षस्वातन्त्र्यज्ञानात्।

तस्मादज्ञानामेव भक्तिमार्गादावधिकारः। ज्ञानिनां त्वक्षरोपासन एवेति भक्तियोगस्याज्ञविषयत्वं स्थितम्। युक्तं चेदं कर्मयोगान्तर्गतत्वेनास्यापि भक्तियोगस्य कर्मयोगवदज्ञविषयत्वम्। कर्मयोगो ह्यज्ञविषयः। 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्युक्तत्वात्। आत्मानात्मविवेकज्ञानवन्तः साङ्ख्या इति साङ्ख्यशब्दार्थो ग्रन्थारम्भे भाष्ये एव दर्शित आचार्यैः। तद्विपरीतत्वाद्योगिन अज्ञा एव।

अथ अद्वेष्टेत्याद्युत्तरग्रन्थस्य भूमिकामारचयति—यस्मादिति। ननु अर्जुनस्यात्यन्तहितैषिणा भगवता य एवोत्तमः पन्थास्स एवोपदेष्टव्यः, न त्वन्य, प्रकृते च कर्मयोग एवोपदिष्ट इत्युत्तम एव कर्मयोगो ज्ञानयोगात्। मय्येव मन आधत्स्व, अभ्यासेन मामाप्तुमिच्छ, मत्कर्मपरमो भव, सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति ह्युपदिष्टमिति शङ्कायां भेददृष्टिमतोऽज्ञस्यैव मया कर्मयोगो हिततम इत्युक्तं, प्राज्ञस्याभेददर्शिनस्तु ज्ञानयोग एव हिततमः, स एव कर्मयोगादुत्तमः, एवमुत्तमत्वादेव ज्ञानयोगस्य 'ज्ञानिनो मम प्रिया इति वक्तुमारभते भगवानद्वेष्टेत्यादिनोत्तरग्रन्थेन यावदध्यायपरिसमाप्तीतीममर्थमाह भाष्यकारः—यस्माच्चेत्यादिना। यस्माच्चार्जुनस्यात्यन्तमेव हितैषी भगवान् तस्मादक्षरोपासकानां साक्षादमृतत्वकारणं धर्म्यामृतं वक्ष्यामीति प्रवर्तत इत्यन्वयः।

तर्हि कर्मयोगोपदेशः किमर्थोऽत आह—तस्येति। सम्यग्दर्शनानागन्धितं सम्यग्दर्शनगन्धशून्यं कर्मयोगं भेददृष्टिमन्तमेवोद्दिश्य तस्योपदिशति।

नन्वभेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य नोपदिशतीति कथं ज्ञायतेऽत आह—नचेति। कश्चित्प्राज्ञ आत्मान

जिगमिषति कश्चिद्विरोधात्। तस्मादक्षरोपासकानां सम्यग्दर्शननिष्ठानां सन्न्यासिनां त्यक्तसर्वैषणाना'मद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिधर्मपूगं साक्षादमृतत्वकारणं वक्ष्यामीति प्रवर्तते—

मीश्वरं प्रमाणतः तत्त्वतो बुद्ध्वा ज्ञात्वा कस्यचिदन्यस्य गुणभावं शेषत्वं जिगमिषति प्राप्तुमिच्छति। नच जिगमिषतीत्यन्वयश्चकार एवार्थकः, कुतो नैवेच्छतीत्यत आह—विरोधादिति। ईश्वरोन्यस्सर्वज्ञत्वादिगुणयुक्तः, अहमीश्वरादन्यः किञ्चिदूज्ञत्वादिगुणयुक्त इति यो मन्यते स एवेश्वरं भक्त्या भजते राजानमिव भृत्यः। शेषिणस्तस्येश्वरस्य स्वयं शेषभूतश्च भवति, शेषी स्वतन्त्रः, शेषस्त्वस्वतन्त्र इति विवेकः।

यः पुनरीश्वरोऽहमित्यात्मानमेवेश्वरं मन्यते स हि नेश्वरं भक्त्या भजते- स्वस्यैवेश्वरत्वात्। सेव्यसेवकभावो हि द्विनिष्ठः। अतो ज्ञानी आत्मानं शेषिणमेव मन्यते, नतु शेषभूतं कस्यचित्। तस्मान्नाभेददृष्टिमतो विश्वरूपोपासनादिकर्मयोगसम्भवः। अभेदज्ञानस्य शेषशेषिभावस्य च विरोधात्। तस्मादिति। भेददृष्टिमन्तंप्रति कर्मयोगस्यैवार्जुनायोपदिष्टत्वादर्जुनहितैषिणा भगवतेत्यर्थः।

इत्यादीति। इत्यादिश्लोकोक्तमित्यर्थः। सर्वभूताद्वेषादिरूपमिति यावत्। आदिशब्दान्मैत्रकरणादिसंग्रहः। साक्षादिति। भक्तानां धर्मपूगस्तु क्रमेण मोक्षकारणं, नतु साक्षादिति भावः। मोक्षंप्रति ज्ञानस्यैवान्तरङ्गत्वात्। न हि ज्ञानोदयानन्तरं मुमुक्षुणा मोक्षंप्रति किञ्चित्कर्तव्यमस्ति। कर्मयोगस्तु भक्त्यादिलक्षणो बहिरङ्गः, कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षहेतुत्वेन भक्तानां ज्ञानार्थं श्रवणादेः कर्तव्यत्वादिति।

एवमर्जुनस्यात्यन्तं हितैषिणा भगवताऽर्जुनायाज्ञविषयः कर्मयोगः प्राज्ञविषयो ज्ञानयोगश्चेति द्वयमुपदिष्टम्। यद्यर्जुनः प्राज्ञस्तर्हि ज्ञानयोगमभ्यसेत्, यदि त्वज्ञस्तर्हि कर्मयोगमभ्यसेदिति दृष्टया। अत एव मय्येव मन आधत्स्वेति भक्तियोगमुपदिश्य तावत्पश्चादथैतदप्यशक्तोसीत्यशक्तत्वमर्जुने सम्भाव्य अभ्यासयोग उक्तः। ततोऽभ्यासेऽप्यर्जुनस्याशक्तत्वं सम्भाव्य ईश्वरकर्मपरमत्वमुक्तं- 'अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसी'त्यादिना। ततश्च तत्राप्यशक्तं सम्भाव्य कर्मफलत्याग उक्तः, अनेन च किं ज्ञायते? अक्षरोपासनाशक्तिमर्जुने सम्भाव्यैव विश्वरूपोपासनमादावुक्तमिति। अक्षरोपासनस्य दुष्करत्वं च क्लेशोऽधिकतर इत्यनेन सूचितम्।

वस्तुतस्तु न ह्येकस्यैवार्जुनस्य विश्वरूपोपासनाभ्यासादौ शक्तत्वमशक्तत्वं च भवितुमर्हति न वार्जुनस्य शक्तिविषयमिदमिति सर्वज्ञो भगवान् वेदेति वक्तुमुचितं, येन तत्राप्यशक्तोऽसीति पक्षान्तरमुपदिश्येत भगवता।

तस्मादर्जुनं निमित्तीकृत्य भगवता सर्वलोकहिताय शास्त्रमिदमुच्यते। तत्र यः प्राज्ञस्सोऽक्षरोपासनं कुर्यात्, यस्त्वज्ञस्स विश्वरूपोपासनं, यस्तत्राप्यशक्तस्सोऽभ्यासं, य पुनस्तत्राप्यशक्तस्स

अद्वेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः करुण एव च ।
निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमी ॥१३॥

अद्वेष्टेति । अद्वेष्टा सर्वभूतानां सर्वेषां भूतानां न द्वेष्टा, आत्मनो दुःखहेतुमपि न

मत्कर्मपरमस्त्वं, यस्तत्राप्यशक्तस्स फलत्यागं कुर्यात् । अतो नार्जुनस्यैतेषु सर्वेष्वधिकारप्रसङ्गः । तस्मा दर्जुनस्य हितैषिणापि भगवता सर्वलोकहितार्थं भेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य कर्मयोगमुपदिश्याभेददृष्टिमन्तमुद्दिश्य ज्ञानयोगोऽप्युपदिश्यत इति ज्ञानयोग एवोत्तमः- प्राज्ञविषयत्वात् । उत्तमो हि मार्गः प्राज्ञैराश्रियते, उत्तममार्गाश्रयणं प्राज्ञत्वलक्षणमिति ।

यद्वा यदर्जुनेन पृष्टं तदुत्तरितं भगवता- 'ते मे युक्ततमा मता' इति, 'ते प्राप्नुवन्ति मामे'-त्रेति च । तत्र कर्मयोगे स्वल्पः क्लेश, ज्ञानयोगे त्वधिक इति कर्मयोगस्य सौकर्यमुक्तम् । भक्तिमार्गेऽप्यशक्तानां गत्यन्तराणि च दर्शितानि । अतस्समाप्तो ग्रन्थ । ततश्चाद्वेष्टेत्याद्युत्तरग्रन्थारम्भानवकाश इति शङ्कायामाह—यस्माच्चेति । लोके हितैषिणो हि पुरुषा यस्य हितमिच्छन्ति तेन पृष्टं सर्वमप्युत्तरयन्ति, अत्यन्तहितैषिणस्तु पृष्टादन्यदपि ब्रुवन्ति । प्रष्टुर्हितकरत्वात्स्वोक्तार्थस्य । तथा भगवानप्यर्जुनस्यात्यन्तहितैषित्वादपृष्टमप्यर्थं हितायार्जुनस्योपदिशतीत्याह—यस्माच्चेति । श्रुते त्वक्षरोपासकानां धर्मपूगे क्लेशाधिक्ये सत्यप्यमीषां मार्ग एव सर्वाधिक इति ज्ञानमर्जुनस्य स्यात्, तनश्च क्लेशाधिक्यमभ्युपगम्याप्यर्जुन प्रविशेदेव ज्ञानमार्गे । ततश्च स्वाधीन एव स्यादर्जुनस्यापि मोक्ष इति भगवत आशय । अत एवात्यन्तमर्जुनस्य हितैषी भगवान् अर्जुनं ज्ञानमार्गे प्रवर्त्य स्वाधीनमोक्षं तं कर्तुमिच्छुत्वात् ।

अथ वा अर्जुनस्य ज्ञानमार्गे प्रवेशो माभून्नाम, ज्ञानिना धर्मपूगश्रवणादर्जुनस्य ज्ञानिष्वीश्वर बुद्धिर्भवेत्तनश्च ज्ञानिनां सतां सङ्गादिषु प्रवर्तेत । सत्सङ्गो हि ज्ञानलाभहेतु । तत्प्रवृत्तिवशाद्ज्ञानी भूत्वा मुच्येतेति भगवदाशय । एवमर्जुनस्यात्यन्तहितैषित्वादेव भगवानर्जुनस्याज्ञविषयं कर्मयोगमुपदिश्य प्राज्ञाना धर्मपूगं वक्ष्यामीति प्रवर्तते । अन्यत्तुल्यमिति ।

एतेनाद्वेष्टेत्यारभ्य ज्ञानयोगप्रकरणमिति प्रकरणभेद फलितः—अतो न कर्मिणा ज्ञानिना वक्ष्यमाणधर्मसाहित्यम् ।

अद्वेष्टेत्यादि । य कोऽपि सर्वभूतान्यद्वेष्टैव, केषाचिद्द्वेष्टुमशक्यत्वात्केषाचिद्योग्यत्वा बेत्यत आह—आत्मन इति । आत्मनस्सुखहेतुं प्राणिनमज्ञोऽपि न द्वेष्टि, दु खहेतुं तु द्वेष्टि सर्पादिकं, प्राज्ञस्तु दु खहेतुमपि न द्वेष्टि, किंपुनस्सुखहेतुमित्युच्यते—अद्वेष्टा सर्वभूतानामिति । कुतो न द्वेष्टीत्यत आह—सर्वभूतानीति । 'मयि सत्यसुखाम्भोधौ बहुधा विश्ववीचय । उत्पद्यन्ते विलीयन्ते मायामारुतसम्भ्रमा'दिति शास्त्रादात्मन्येव सर्वभूतानां मायया कल्पितत्वात्सर्वेषु भूतेषु चात्मन एव

किञ्चिद्द्वेष्टि सर्वभूतान्यात्मत्वेन हि पश्यति । मैत्रः मित्रो मित्रतया वा वर्तत इति स मैत्रः । करुण एव च, करुणा कृपा दुःखितेषु दया तद्वान् करुणः सर्वभूताभयप्रदः सन्न्यासीत्यर्थः । निर्ममो ममप्रत्ययवर्जितः । निरहङ्कारो निर्गताहंप्रत्ययः । समदुःखसुखः समे

सर्वत्रानुगतत्वाच्च सर्वभूतान् स्वात्मेत्येव पश्यति प्राज्ञः 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वं खल्विदं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभ्यः । आत्मनश्च परमप्रेमास्पदत्वं प्रसिद्धमिति नोचित आत्मनि द्वेषो मूर्खस्यापि । न हि मूर्खोऽप्यात्मत्वेनाभिमतं स्वदेहमग्न्यादिना तापयति । तथा प्राज्ञोऽप्यात्मत्वेनाभिमतं दुःखहेतुमपि सर्पादिभूतं न द्वेष्टि । नच प्राज्ञस्सर्पादिदेहमात्मत्वेन कथं प्रत्येति ? यस्स्वदेहमेवात्मत्वेन न पश्यति । देहाद्भिन्नं ह्यात्मानमीश्वरं मन्यत इति वाच्यं, भूतानामात्मनि कल्पितत्वेन कल्पितस्याधिष्ठानात्मकत्वाद्भूतान्यात्मत्वेन गृह्णाति प्राज्ञः ।

यद्वा आत्मनो भूतान्तरत्वादिति । ननु मूर्खवद्देहमात्मत्वेन गृह्णातीति । एवं सर्वात्मदर्शिनः प्राज्ञस्य सर्वस्याप्यात्मत्वान्न कस्मिंश्चिदपि द्वेषः । अयं हि सर्वभूताद्वेषस्सर्वात्मज्ञानप्रयुक्तत्वादज्ञेषु कर्मिषु भक्तेषु वा स्वप्नेऽपि सम्भवेत् , अतः प्राज्ञधर्म एवायम् ।

मैत्र इति । मित्रस्य भावो मैत्री, मैत्री अस्यास्तीति मैत्रः 'अर्श आद्यजन्तः' मित्रतया मैत्र्या वर्तत इति मैत्र इति तु फलितार्थकथनम् । इयं च सर्वभूतमैत्री प्राज्ञधर्म एव । यस्य सर्वात्मभावस्तस्यैव सर्वत्र मैत्री नेतरस्य । एवं करुणापि । विशेषणत्रयस्य फलितार्थमाह—सर्वभूतेति । सर्वेषामपि भूतानामभयप्रदोऽभयमेव प्रदत्ते, नतु भयम् । द्वेषाभावान्मैत्रीकरुणयोस्सत्त्वाच्चेति भावः । क एवंविधोऽत आह—सन्न्यासीति । सन्न्यासिनामेव रागद्वेषयोस्समूलनाशादिति भावः । नच मैत्रीकरुणाभ्यां भूतेषु तस्य रागस्स्यादिति वाच्यं, रागंविनापि दुःखितेषु शुनकादिषु करुणादिदर्शनान्महताम् । करुणाभावे तु दुःखितशिष्यदुःखापनोदनार्थं गुरुर्न प्रयतेत, शास्त्रसम्प्रदायश्च विच्छिद्येत, नैर्घृण्यदोषश्च गुरोस्स्यात् । अतएवहीश्वरोऽपि दयासमुद्र इति गीयते । मैत्री तु स्नेहः सर्वभूतेष्वात्मत्वेन प्रीतिः । तेषां हितैषित्वं वा । असन्न्यासिनं कर्मिणमज्ञं दृष्ट्वा भूतानि बिभ्यति- छेत्स्यत्यस्मानिति सोमलतापश्वादयः, निरसिष्यत्यस्मानिति भूतप्रेतराक्षसादयः, अर्थं याचिष्यत्यस्मानिति राजादय इन्द्रादयश्च, क्रूरेष्वारोप्य पीडयिष्यन्त्यस्मानिति दारापत्यसोदरादयः । सन्न्यासिनं दृष्ट्वा तु न कोऽपि प्राणी बिभेत्यत उक्तम्—सर्वभूताभयप्रद इति । एतेन सर्वभूतभयप्रदस्य सर्वात्मज्ञानशून्यस्याज्ञस्य कर्मिणो भक्तस्य वा अद्वेषमैत्रीकरुणा भूतेषु न भवन्तीति सिद्धम् । सत्सु तेषामेतेषु धर्मेषु पशुलतापुष्पफलादिच्छेदनाद्ययोगात् । तस्मादद्वेषमैत्रीकरुणावान् सन्न्यास्येव न कर्मी ।

ममप्रत्यय इति । देहादौ ममायमिति ज्ञानम् । अहंप्रत्यय इति । देहादावहमित्यभिमानः । इदं द्रव्यं ह्यस्माकमस्ति, ब्राह्मणोऽहं ज्योतिष्टोमं करोमीति, मम हस्ते कृष्णमृगशृङ्गोऽस्तीति च

दुःखसुखे द्वेषरागयोरप्रवर्तके यस्य स समदुःखसुखः। क्षमी क्षमावान् आक्रुष्ट अभिहतो वा अविक्रिय एवास्ते ॥१३॥

सन्तुष्टस्सततं योगी यतात्मा दृढनिश्चयः ।
मय्यर्पितमनोबुद्धिर्यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१४॥

सन्तुष्ट इति । सन्तुष्टस्सततं नित्यं देहस्थितिकारणस्य लाभे अलाभे च उत्पन्नालम्प्रत्ययः, तथा गुणवल्लाभे तद्विपर्यये च सन्तुष्टः, सततं योगी समाहितचित्तः, यतात्मा संयतस्वभावः, दृढनिश्चयः दृढः स्थिरः निश्चयोऽध्यवसायो यस्य आत्मतत्त्वविषये स दृढ-

तेषां प्रत्ययात् । सन्न्यासी तु नाहं देहादिः, न मम देहादिना कोऽपि सङ्गोऽसङ्गस्येति च प्रत्येतीति तद्द्वयरहितः । समेति । द्वेषजनकं दुःखं, रागजनकं सुखं- दुःखजनके द्वेषाभावः, सुखजनके रागाभावश्च यस्य स उच्यते समदुःखसुख इति । द्वेषप्रवर्तकं दुःखं रागप्रवर्तकं सुखं च स्वनिष्ठद्वेषप्रवर्तकत्वरागप्रवर्तकत्वरूपविरुद्धधर्मप्रहाणेन परस्परं समं भवति । द्वेषजनकत्वरहिते दुःखे रागजनकत्वरहिते सुखे च गुणस्वरूपस्य वस्तुस्वरूपस्य वा समानस्यैव धर्मस्य सत्त्वादत्र उक्तम्—समदुःखसुख इति । समे तुल्ये द्वेषप्रवर्तकत्वरागप्रवर्तकत्वरूपधर्माभावात्पदार्थत्वरूपेण परस्परं समाने सुखदुःखे यस्य स समदुःखसुखः । इदं चोक्तं प्राक् 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनास्सुखेषु विगतस्पृहः' इति । इदं च समदुःखसुखत्वं सर्वं मिथ्येति, निर्विशेषचिन्मात्रोऽहमिति च ज्ञानाभावे न सिद्ध्येदेवेति ज्ञानिन एवायं धर्मः ।

आक्रुष्टोऽधिक्षिप्तः अभिहतस्ताडितो वा योऽविक्रिय आस्ते स क्षमीत्युच्यते । अयं च देहाद्यहङ्कारममकारशून्यस्य ज्ञानिन एव धर्मः । सति त्वभिमाने ताडनादिजन्यदुःखादिविकारः स्यादेव । अभिमानाभावे तु वल्मीकत्यक्तसर्पनिर्मोकताडनादिना यथा सर्पस्य न कोपादिविकारः तथाऽमुष्यापि । सर्पस्य निर्मोक इव ज्ञानिनो देहेऽपि अहम्ममाभिमानाभावस्य तुल्यत्वात् । कर्मिणस्तु अभिमानसत्त्वान्न क्षमा ॥१३॥

सन्तुष्ट इति । सततशब्दः काकाक्षिन्यायेनोभयान्वयी सततं सन्तुष्टस्सततं योगीति । देहस्थितिकारणस्यान्नादेर्लाभे जीविताशाभावादिति भावः । देहादावभिमानाभावादिति वा । यो हि देहमात्मानमात्मीयं वा मन्यते स देहस्थित्यर्थमन्नादिलाभे तुष्यति, तदलाभे च खिद्यते । यस्तु देहादिविलक्षणमसङ्गमात्मानं वेत्ति किं तस्यान्नादिना देहस्थितिहेतुना ? अतस्तस्य तत्रालम्बुद्धिरुचितेति भावः ।

एतेन सन्तोषोऽयं कर्मिणो न सम्भवतीति सूचितम् । तथा सततं समाहितचित्तः, चित्तविक्षेपहेत्वभावात् । देहाद्यभिमानो हि चित्तविक्षेपहेतुः- तत्पूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । सुषुप्तौ ह्यभिमाना-

निश्चयः, मय्यर्पितमनोबुद्धिः सङ्कल्पविकल्पात्मकं मन अध्यवसायलक्षणा बुद्धिः, ते मय्येवार्पिते स्थापिते यस्य सन्न्यासिनः स मय्यर्पितमनोबुद्धिः। य ईदृशो मद्भक्तस्स मे प्रियः 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति सप्तमेऽध्याये सूचितं, तदिह प्रपंच्यते ॥१४॥

भावाद्व्यवहाराभावो दृश्यते। यद्यपि कर्मी कदाचिच्चित्तसमाधानं कुर्यात्तथापि न सर्वदा कर्तुं क्षमते। अत उक्तं सततं योगीति।

यद्वा फलत्यागात्कर्मणश्चित्तसमाधानलाभो यद्यपि भवेत्तथापि देहाद्यभिमानात्यागाच्चित्तसमाधानं नावतिष्ठते। देहाद्यभिमानपूर्वकं समित्कुशादिबहूपकरणसम्पादनस्य कर्तव्यत्वात्कथं कर्मिणश्चित्तसमाधानगन्धः? फलत्यागप्रयुक्तं चित्तसमाधानं तु फलसिद्ध्यसिद्ध्यादिसम्भावनाप्रयुक्तविकारराहित्यमात्रमेवेति बोध्यम्।

संयतो नियतः स्वभावः प्रकृतिर्येन स संयतस्वभावः। बलात्कारेण धर्माधर्मादिलक्षणं स्वस्वभावमपि नियमितवानित्यर्थः। इदं च स्वभावनियमनमीश्वरस्यासाधारणो गुणो वशीकृतप्रकृतित्वादीश्वरस्य ज्ञानिनश्चेश्वरत्वादुपपद्यत इति बोध्यम्।

नच 'स्वभावो दुरतिक्रम' इति वाच्यं, पुरुषकारस्य व्यर्थत्वापत्तेः। अथ वा नियत आत्मचिन्तनादिलक्षणस्स्वभावो यस्य स तथोक्तो नियमेन स्वविहिते श्रवणादौ वर्तमान इत्यर्थः।

ननु कर्म्यपि नियमेन कर्मणि प्रवृत्त एवेति चेन्मैवम्—श्रवणादिप्रवृत्तेरेवेह स्वभावत्वेन विवक्षितत्वात्। अथ वा यतात्मा निश्चलस्वभावः, स्वभावः कार्यकरणसङ्घात इत्यानन्दगिरिः। दृढो निश्चयोऽहं ब्रह्मेत्याकारको यस्य स दृढनिश्चयः। कर्मिणां तु नास्त्यहं ब्रह्मेति निश्चयः। देहाभिमानानाशात्, आत्मज्ञानाभावाच्च।

मय्येवेति। स्वात्मन्येवेश्वर इत्यर्थः। ननु विश्वरूपे मयीति तस्याज्ञविषयत्वादस्य च ज्ञानप्रकरणत्वात्। मद्भक्त इति। आत्मनिष्ठ इत्यर्थः। ज्ञानप्रकरणत्वादस्य। विश्वरूपोपासक[illegible] भक्तस्य प्रागुक्तधर्मायोगाच्च। स ह्यज्ञो विश्वरूपदेहे ईश्वराभिमानित्वात्।

ननु 'यो मद्भक्तस्स मे प्रिय' इत्यस्य 'ज्ञानी यस्स मे प्रिय' इत्यर्थवर्णनमयुक्तम् [illegible] प्रिय इति। सप्तमाध्यायस्ववाक्यविरोधादिह मद्भक्तो ज्ञान्येव, तत्र ज्ञानी मम प्रिय [illegible] भक्तो मम प्रिय इत्युक्तौ स्ववाक्यव्याघातात्। सूचितमिति। संक्षेपत उक्तमित्यर्थः। [illegible] माध्यायस्थात्प्रियो हि ज्ञानिन इति वचनादिहापि मद्भक्त इत्यस्य ज्ञानीत्येवार्थ इति [illegible] एवं च 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्यनेनैकवाक्यत्वान्मद्भक्तो मे [illegible] ज्ञानी मम प्रिय इत्येवार्थस्स्वीकर्तव्य इति सिद्धम्।

यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥१५॥

यस्मादिति । यस्मात्सन्न्यासिनो न उद्विजते उद्वेगं न गच्छति न सन्तप्यते न संक्षुभ्यति लोकः, तथा लोकान्नोद्विजते च यः, हर्षामर्षभयोद्वेगैः हर्षश्चामर्षश्च भयं चोद्वेगश्च तैः हर्षामर्षभयोद्वेगैर्मुक्तः, हर्षः प्रीतिः प्रियलाभे अन्तःकरणस्योत्कर्षः रोमांचनाश्रुपातादिलिङ्गश्च, अमर्षः अभिलषितप्रतिघाते असहिष्णुता, भयं त्रासः, उद्वेग उद्विग्नता, तैर्मुक्तो यस्स च मे प्रियः ॥१५॥

यद्वा प्रियो हि ज्ञानिन इत्यत्रैव ज्ञानिनो भगवत्प्रियत्वमुक्तमिति पुनरत्र तद्वचनं पुनरुक्तिदोषावहमेवेत्यत आह—प्रिय इति । सप्तमाध्याये सूचितं संक्षेपन उक्तमेव ज्ञानिन ईश्वरप्रियत्वं, तदिह प्रपंच्यते विस्तरेणोच्यते, तस्मान्न पुनरुक्तिदोष इति भाव. ।

यत्तु रामानुजः—कर्मनिष्ठस्योपादेया गुणा अद्वेष्टेत्यादिनोच्यन्त इति, तत्तुच्छम्—कर्मयोगिनां निर्ममत्वाद्यसम्भवस्य दर्शितत्वात् । ब्राह्मणोऽहमित्याद्यभिमानं विना कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । मद्भक्त इत्यस्य मां कर्मयोगेन भजमान इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तम्—कर्मयोगेनेति निर्मूलार्थकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । ज्ञानी मम प्रिय इति सप्तमाध्यायोक्तात्स्ववाक्यादेव कर्मी मम प्रिय इत्यस्यार्थस्य व्याघातात् । सततं योगीत्यस्य प्रकृतिविविक्तात्मानुसन्धानपर इत्यर्थकथनमप्ययुक्तम्— प्रकृतिविविक्तात्मानुसन्धानस्याक्षरोपासकज्ञानविषयस्य कर्मिष्वसम्भवात् । कर्मानुष्ठानात्मानुसन्धानयोर्युगपदेकपुरुषकर्तृकत्वानुपपत्तेः । अत एव- 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयानघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति निष्ठाद्वयमधिकारिद्वयस्य विविच्योक्तं भगवतैव । अत्रापि प्रकरणे 'एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते । ये चाप्यक्षरमव्यक्तं तेषां के योगवित्तमा' इति कर्मयोगस्य, अक्षरात्मानुसन्धानस्य चाधिकारिद्वयनिष्ठत्वं दर्शितं- भक्तानामात्मोपासकानां च कक्षद्वयेन निर्देशात् । यदि भक्तानां कर्मयोगिनामेवात्मानुसन्धानात्मकमक्षरोपासनमपि स्यात्तर्ह्यात्मोपासकानां भक्तानां च मध्ये के योगवित्तमा इति कथं प्रष्टुं शक्यतेऽर्जुनेन ? तस्माद्भिन्नैरेव कर्मिभ्यो भविष्यमात्मानुसन्धानपरैः । प्रपञ्चितं चैतद्बहुशः पूर्वं कर्मज्ञानसमुच्चयवादनिराकरणप्रसङ्गे ॥१४॥

यस्मादिति । उद्वेगस्सन्तापः संक्षोभ इति यावत् । प्रियस्य वस्तुनो लाभे सति जायमानोऽन्तःकरणस्योत्कर्षो हर्ष इत्युच्यते । रोमांचनाश्रुपातादयो हर्षस्य लिङ्गानीत्याह—रोमांचनेति । रोमांचनाश्रुपातादयो लिङ्गानि यस्य स इति बहुव्रीहिः । उद्विग्नस्संक्षुब्धः । एवंविधो यस्सन्न्यासी स च मे प्रियः । चकारात्सन्न्यासिनः पूर्वश्लोकोक्ता एतच्छ्लोकोक्ताश्च गुणा आवश्यका इति सूच्यते समुच्चयार्थात् । एवमुत्तरश्लोकेषु वक्ष्यमाणा अपीति बोध्यम् । कर्मी तु धनधान्याहरणयाचनला-

अनपेक्षश्शुचिर्दक्ष उदासीनो गतव्यथः ।
सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१६॥

अनपेक्ष इति । अनपेक्षो देहेन्द्रियविषयसम्बन्धादिष्वपेक्षा यस्य नास्ति सोऽनपेक्षो निस्पृहः, शुचिः बाह्येनाभ्यन्तरेण च शौचेन सम्पन्नः, दक्षः प्रत्युत्पन्नेषु कार्येषु सद्यो यथावत्प्रतिपत्तुं समर्थः, उदासीनो न कस्यचिन्मित्रादेः पक्षं भजते य स उदासीनो यतिः, गतव्यथः गतभयः, सर्वारम्भपरित्यागी आरभ्यन्त इत्यारम्भा इहामुत्रफलभोगार्थानि कामहेतूनि कर्माणि सर्वारम्भाः, तान् परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी यो मद्भक्तस्स मे प्रियः ॥१६॥

पश्वादिच्छेदनादिना लोकक्षोभकः, नास्तिकप्रायाल्लोकात्स्वयमप्युद्विजते, कर्मसिद्ध्या हर्षः, स्वाधिककर्मकर्तृष्वमर्षः, प्रायश्चित्तादेर्भयमनशनादिक्लेशादुद्विग्नतेति नामी कर्मिधर्माः किंतु ज्ञानिन एव । अत एव एवंविधो ज्ञानी भगवतः प्रियः । 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इत्युक्तत्वात् ॥१५॥

अनपेक्ष इति । देहश्चेन्द्रियाणि च विषयाश्शब्दादयश्च देहेन्द्रियविषयाः, तेषां सम्बन्धादिषु आदिपदाद्वृद्ध्यादिग्रहणम् । देहादिसम्बन्धो मम स्यात्स च चिरमवतिष्ठेदित्याद्यपेक्षारहितोऽनपेक्षः । अथ वा विषयसम्बन्धो विषयप्राप्तिः देहश्चेन्द्रियाणि च विषयसम्बन्धश्च देहेन्द्रियविषयसम्बन्धाः, आदिपदाज्जरारोगाद्यभावादिग्रहणम् । अयं न कर्मिणस्सम्भवति- कर्मणो देहादिसाध्यत्वेन तस्य देहादिपाटवापेक्षत्वात् ।

शौचं परिशुद्धिः बाह्यं स्नानादिजन्यम् । आभ्यन्तरं तु मानसिकं शमदमादिजन्यमविक्षिप्तचित्तत्वं हि चित्तस्य शुद्धिः । सन्न्यासिनस्तु चित्तविक्षेपाभावादुपपद्यते आभ्यन्तरशुद्धिः । कर्मिणस्तु नोपपद्यते- कर्मतत्साधनसम्पादनादिना चित्तविक्षेपात्तस्य ।

प्रत्युत्पन्नेष्विति । उत्पन्नेषूत्पन्नेषु प्रत्युत्पन्नेषु सर्वेष्वपि प्राप्तेष्वित्यर्थः । यथावत्प्रतिपत्तुमिति । मिथ्यात्वेन ज्ञातुमित्यर्थः । कार्यमात्रं हि मिथ्या तस्य मिथ्यात्वमेव याथार्थ्यं कार्यमात्रस्य । नैवं प्रतिपत्तुं कर्मी क्षमते ज्ञानाभावात्, कर्मणो मिथ्यात्वज्ञाने तत्र प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च । स यतिरुदासीन इत्यन्वयः । कर्मिणा तु मित्रादयस्सत्कार्याः, कर्मनिर्वर्तनार्थमिति भावः ।

गतभय इति । द्वितीयवस्त्वभावात् । 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुतिः । अद्वितीयात्मैव सर्वमिति हि प्रत्येति विद्वान् । अतः कथं तस्य भयम् ? उक्तं हि मुरारिणापि- 'भयमिति किमेव द्वाक्षण'स्येति । कर्मिणस्तु द्वैतसद्भावादस्त्येव भयमिति भावः ।

किंच—

यो न हृष्यति न द्वेष्टि न शोचति न कांक्षति ।
शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ॥१७॥

य इति । यो न हृष्यतीष्टप्राप्तौ, न द्वेष्ट्यनिष्टप्राप्तौ, न शोचति प्रियवियोगे, न चाप्राप्तं कांक्षति, शुभाशुभे पुण्यपापे कर्मणी परित्यक्तुं शीलमस्येति शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः ॥१७॥

समश्शत्रौ च मित्रे च तथा मानावमानयोः ।
शीतोष्णसुखदुःखेषु समस्सङ्गविवर्जितः ॥१८॥

सम इति । समश्शत्रौ च मित्रे च, तथा मानावमानयोः पूजापरिभवयोः, शीतोष्णसुखदुःखेषु समः सर्वत्र च सङ्गवर्जितः ॥१८॥

अत्र गतव्यथो गतदुःख इत्यपि वक्तुं शक्य- कर्मिण कर्मनिर्वर्तकसाधनादिसम्पादनप्रयुक्तबहुक्लेशसद्भावात्र गतव्यथत्वं, सन्न्यासिनस्तु नास्ति कश्चिदपि क्लेश इति गतव्यथत्वमिति भाव ।

सर्वारम्भा सर्वकर्माणि इहामुत्रफलाना पशुपुत्रस्वर्गादिलक्षणाना भोग्याना भोगा अनुभवा एवार्था प्रयोजनानि येषा तानीहामुत्रफलभोगार्थानि कामाना हेतूनि यज्ञादीनि, इद हि सर्वकर्मपरित्यागित्वं सन्न्यासिन एव लक्षणमिति सुविदित कर्मिण कर्मत्यागायोगात् । य एवविधो मद्भक्त ज्ञानी स मे प्रियो भवति ॥१६॥

य इति । न हृष्यति, कर्मी तु कर्मपरिकरादिप्राप्तौ हृष्यत्येव, प्रायश्चित्तानिष्टप्राप्तौ द्वेष्ट्येव, कर्मभ्रंशे शोचत्येव, कर्मपरिसमाप्त्यादिक काङ्क्षत्येव, अशुभं कर्म त्यजन्नपि शुभ कर्म न त्यजत्येव, कर्मत्यागे कर्मित्वासिद्धे , य एवंविधो भक्तिमान् ज्ञानवान् स मे प्रिय ॥१७॥

सम इति । कर्मविधातुकेषु शत्रुषु कर्मिणो द्वेषात्तदुपकारिषु मित्रेषु प्रीतेश्च न शत्रुमित्रसमत्वं भवितुमर्हति । प्राज्ञस्य तु शत्रुमित्रयोरेकात्मबुद्ध्या समत्वम् । मानावमानयोर्देहादिगोचरतयाऽऽत्मविषयत्वाभावं य पश्यति स ज्ञानी मानावमानयोस्सम । यस्त्वहं ब्राह्मणस्सोमयाजीत्यभिमन्यते स हि कर्मी मानं गृह्णात्यवमानं न सहत इति बोध्यम् ।

शीतोष्णयोस्सुखदुःखयोश्च समोऽविकृतचित्त - शीतोष्णयोर्देहधर्मत्वं सुखदुःखयोर्मनोधर्मत्वं च पश्यन् ज्ञानी न तत्र विक्रियते । कर्मी तु देहाद्यभिमानाच्छीतादिप्राप्तौ विक्रियत इति भाव ।

सर्वत्रेति । देहे तदनुबन्धिषु दारापत्यपशुमित्रगृहधनधान्यादिषु च सङ्गो नास्ति सन्न्यासिन - त्यक्तसर्वसङ्गत्वाच्चास्य । सर्वं परित्यज्य हि स गत । देहस्तु तत्राहम्ममाभिमानाभावात्त्यक्तप्राय एव । कर्मी तु ससङ्ग एव असङ्गत्वे कर्मण एवासिद्धे ॥१८॥

किंच—

तुल्यनिन्दास्तुर्मौनी सन्तुष्टो येन केनचित् ।
अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । तुल्यनिन्दास्तुतिर्निन्दा च स्तुतिश्च निन्दास्तुती ते तुल्ये यस्य स तुल्यनिन्दास्तुतिः, मौनी मौनवान् संयतवाक्, सन्तुष्टो येन केनचित् शरीरस्थितिहेतुमात्रेण, तथाचोक्तं- 'येन केन चिदाच्छन्नो येन केनचिदाशितः । यत्र क्वचन शायी स्यात्तं देवा ब्राह्मणं विदु'रिति । किंच- अनिकेतो निकेत आश्रयो निवासो नियतो न विद्यते यस्य सोऽनिकेतः 'अनगार' इत्यादिस्मृत्यन्तरात् । स्थिरमतिः स्थिरा मतिः परमार्थवस्तुविषया यस्य स स्थिरमतिः भक्तिमान्मे प्रियो नरः ॥१९॥

तुल्येति । निन्दास्तुत्योर्देहविषयत्वमेव न त्वात्मविषयत्वमिति पश्यन् ज्ञानी तदुभयत्र तुल्यबुद्धिर्भवति । कर्मी तु मामयं निन्दतीति द्वेष्टि, मामयं स्तौतीति हृष्यति च- देहाभिमानादिति भावः ।

संयता नियमिता वागवागिन्द्रियं येन स तथोक्तः । मितभाषीत्यर्थ. । अत्यन्ताभाषित्वे शिष्योपदेशाद्यसिद्धेरिति भाव. । कर्मिणा तु बहुभाषिणा भवितव्यं- त्वमेवं कुरु त्वमेवं कुरु त्वमेतद्देहीत्याद्यनेकवाक्यप्रयोगस्यावश्यकत्वात्तस्य । येन केनचित्कौपीनादिना क्षुद्रपरिधानेनाच्छन्नः, येन केनचिच्छाकफलादिना आशितो भोजित., यत्र क्वचन भूम्यादौ शायी शयितश्च स्यात्, य एवंभूतस्स सन्न्यासी तं देवा ब्राह्मणं विदुः ।

एतेन ब्राह्मणशब्दस्सन्न्यासिनि सार्थक इति सिद्धम् । अत एव ब्राह्मणस्सन्न्यासीत्युक्तं भाष्यकारैर्ब्राह्मणस्य विजानत इत्यत्र । यो हि ब्रह्मज्ञानी आत्मनिष्ठस्स ब्राह्मणः, सन्न्यास्येव तादृशः-- अन्यस्यात्मनिष्ठायामनधिकारात् । स च सन्न्यासी देहाद्यभिमानाभावाद्ब्रह्मात्मज्ञानाच्च कौपीनच्छन्नं पीताम्बरच्छन्नं च देहं सममेव पश्यति, तथा मृष्टान्नममृष्टान्नं च सममेव पश्यति, हंसतूलिकातल्पं भूतलं च सममेव पश्यति । नतु कर्मी तस्य देहाभिमानात्यागाद्ब्रह्मात्मज्ञानाभावाच्चेति भाव. ।

आश्रय इति । गृहदेवालयादिरित्यर्थः । ननु सन्न्यास्यपि क्वचन देवालयादौ वर्तत इत्यत आह—नियत इति । गृहस्थवदिति भावः । ग्रामैकरात्रन्यायेन यतेस्सञ्चारादिति तत्त्वम् । अनिकेतशब्दस्योक्तार्थपरत्वे प्रमाणमाह---अनगार इति । स्मृत्यन्तरेऽनगारत्वस्योक्तत्वादिह तदनुक्तेरनिकेतत्वस्यैवोक्तत्वादुभयोरैकार्थ्येन भाव्यमिति भाव· ।

स्थिरमतिरिति । ब्रह्मैव परमार्थवस्तु, तच्चाहमेवेति दृढबुद्धिः कर्मिणस्स्वप्नेऽपि न स्यात्-- कर्तृत्वादिमत्संसार्यात्मज्ञानवत एव कर्मित्वात् । य एवंविधो भक्तिमान् ज्ञानी स नरो मे प्रिय. । मनुष्यं पार्थमुद्दिश्योच्यमानत्वान्नर इत्युक्तम् ॥१९॥

'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिना अक्षरोपासकानां निवृत्तसर्वैषणानां सन्न्यासिनां परमार्थज्ञाननिष्ठानां धर्मजातं प्रक्रान्तमुपसंहरति--

ये तु धर्म्यामृतमिदं यथोक्तं पर्युपासते ।
श्रद्दधाना मत्परमा भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीता-
सूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे
भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ।

य इति । ये तु सन्न्यासिनो धर्म्यामृतं धर्मादनपेतं धर्म्यं च तदमृतं च धर्म्यामृतं, तदमृतत्वहेतुत्वादिदं यथोक्तं- 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिना, पर्युपासतेऽनुतिष्ठन्ति, श्रद्दधानास्सन्तो मत्परमा यथोक्तोऽहमक्षरात्मा परमो निरतिशया गतिर्येषां ते मत्परमाः, मद्भक्ताश्चोत्तमां परमार्थज्ञानलक्षणां भक्तिमास्थिताः, तेऽतीव मे प्रिया भवन्ति । 'प्रियो हि ज्ञानिनोत्यर्थ'मिति यत्सूचितं तद्व्याख्यायेहोपसंहृतं 'भक्तास्तेऽतीव मे प्रिया' इति । यस्माद्धर्म्यामृतमिदं यथोक्तमनुतिष्ठन् भगवतो विष्णोः परमेश्वरस्यातीव मे प्रियो भवति तस्मादिदं धर्म्यामृतं मुमुक्षुणा यत्नतोऽनुष्ठेयं प्रियं विष्णोः परं धाम जिगमिषुणा इति वाक्यार्थः ॥२०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये
भक्तियोगोनाम द्वादशोऽध्यायः ।

य इति । ये तु श्रद्दधाना मत्परमाश्च सन्त इदं यथोक्तं धर्म्यामृतं पर्युपासते ते भक्ता मे अतीव प्रियाः । धर्म्यं धर्मान्निवृत्तिलक्षणादनपेतं धर्म्यम् । अमृतशब्दोऽत्रोपचारादमृतहेतुपर इत्याह—अमृतत्वहेतुत्वादिति । अमृतत्वं मोक्ष, अमृतं शाश्वतं सुखात्मकं वा ब्रह्म तद्भावोऽमृतत्वमिति व्युत्पत्ते । ब्रह्मभावो हि मोक्ष । यथोक्तं पूर्वोक्तमित्यर्थ । योग्ययुक्तमिति वा । केनोक्तमत आह—अद्वेष्टेति । भक्ता इत्यस्यार्थमाह—भक्तिमास्थिता इति । केयं भक्तिरत आह—परमार्थज्ञानलक्षणामिति । इयमेवोत्तमेत्याह—उत्तमामिति ।

ननु विश्वरूपोपासनात्मिका भक्तिरेवेह गृह्यतामत आह—प्रियो हीति । यद्ज्ञानिन· प्रियत्व संक्षेपत प्रागुक्तं तदेवेह विस्तरेणोच्यत इति नात्र भक्तानामवकाश इति भाव । फलितार्थमाह—यस्मादित्यादिना । विष्णो परं धाम जिगमिषुणा मुमुक्षुणा इत्यन्वय । यो हि विष्णोः प्रियस्स एव विष्णो. परं धाम प्रपद्येत न त्वन्य । न ह्यप्रियस्य कोपि स्वकं धाम दिशेदिति भाव ।

वस्तुतस्तु ज्ञानिन आत्मत्वादेव विष्णो प्रियत्वमिति यो विष्णो प्रिय आत्मा ज्ञानी स विष्णोरात्मन एव स्वस्वरूपं सच्चिदानन्दात्मकं प्राप्नोतीति भाव । य एवं ज्ञानी विष्णो प्रिय आत्मत्वात्स ज्ञानी आत्मा साक्षाद्विष्णुरेव भवति- विष्णोरेवात्मत्वात् । ज्ञानी विष्णुश्चेत्युभयमप्येक एव ह्यात्मा । तस्माद्ज्ञान्येव विष्णुरात्मेति सिद्धान्तः ।

यत्तु रामानुजः—अद्वेष्टेत्यादिना कर्मयोगिधर्मा उक्ता, ये त्वित्यनेन तु भक्तियोगिधर्म उच्यत इति, तत्तुच्छम्—सर्वारम्भपरित्यागस्य कर्मणि सुतरामप्यसम्भवस्य सर्वजनविदितत्वात् । नच विहितेतरकर्मपरित्यागीत्यर्थ इति वाच्य, सर्वशब्दसङ्कोचानुपपत्ते । सत्या तद्विवक्षाया व्यास निषिद्धकर्मसंत्यागीत्येव ब्रूयात् । तथा अनिकेतत्वमपि गृहिण कर्मिणो न सम्भवति ।

नच निकेतादिष्वसक्त इति तदर्थ इति वाच्य, सङ्गवर्जित इत्यनेन पौनरुक्त्यादस्य तदर्थस्य च लाक्षणिकत्वात् । आत्मनि स्थिरमतिरित्यप्ययुक्तं कर्मिणोऽज्ञस्यात्मचिन्तनासम्भवात् । तथा ये त्विति श्लोक भक्तविषय इत्यपि न युक्तं- धर्म्यामृतमिदमिति पूर्वोक्तार्थस्येदशब्देन परामर्शात् । पूर्वोक्ता-र्थस्य च कर्मिधर्मत्वेन त्वदभिमतत्वात् ।

नच ये त्विति तुशब्दादतीव मे प्रिया इत्यतीवशब्दप्रयोगाच्च पूर्वोक्ताधिकारिणस्सकाशाद्भिन्न एवेह ग्राह्य इति वाच्यं, तुशब्दस्य विश्वरूपोपासकेभ्यो ज्ञानिवैलक्षण्यद्योतनार्थत्वात् । ज्ञानिनस्त्व प्रियत्वे कस्तर्हि तव प्रियतम इति शङ्काया ज्ञान्येव मम प्रियतम, न त्वन्य इत्येतदर्थमतीवशब्दस्येह प्रयोगात् । न हि ज्ञान्यपेक्षया कश्चित्प्रियोऽस्तीश्वरस्य । ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्युक्तत्वादात्मनश्च प्रियत्वं सुप्रथितम् । तस्मात्प्रियप्रियतरप्रियतमत्वभेदो नेह सञ्चारयितव्य । ज्ञानिन एकस्यैव विष्णो प्रियत्वेन तस्यैव प्रियतमत्वादिव्यपदेश इति कृत्वा य एव मम प्रिय इत्युक्तं संक्षेपविस्त-राभ्या स एव ज्ञानी ममातीव प्रिय, न त्वन्य प्रिय प्रियतमो वेत्येतदर्थमिहातीवशब्दस्य प्रयु-क्तत्वात् । नच ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमित्यनेनापि भक्तस्यैव प्रियतमात्मत्वमभिहितमिति वाच्यं, ज्ञानीति कण्ठत एवोक्तत्वात् । नच भक्ता इतीह कण्ठोक्तमिति वाच्यं, पूर्वोक्तस्य ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं, स च मम प्रिय इत्यस्यार्थस्याविरोधायेहापि ज्ञानिन एव भक्तशब्देन ग्राह्यत्वात् ।

नच कथं भक्ते ज्ञानत्वमिति वाच्यं, भक्ति पुंसि रति पुमान् स भगवान् य केवलात्मास्ति व तत्साक्षात्कृतिरेव ते किल मते ज्ञान तदेकं न द्वयमिति मदुक्तविषया केवलात्मनीश्वरे रतेरेव ज्ञान-त्वाद्भक्तित्वाच्च । उक्तं हि भाष्यकारैरपि- 'परमार्थज्ञानलक्षणामुत्तमा भक्ति'मिति । एवेन चोत्तम शब्देन विश्वरूपोपासनादिलक्षणभक्तेरधमत्वं प्रतीयते । युक्तं चैतत् - भेदबुद्धिमन्तरत्वात्तस्या ।

आत्मेश्वरभेदबुद्धिर्हि श्रुत्यादिभिर्निन्दिता । तस्माद्येत्विति श्लोकेनाद्वेष्टेत्यादिना प्रक्रान्तो ज्ञानिधर्मपूग एवोपसंह्रियत इत्यनवद्यम् ॥२०॥

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीमगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
भक्तियोगो नाम द्वादशोऽध्याय ।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

भक्तियोग इति । भक्तेर्विश्वरूपोपासनात्मिकायाऽनुत्तमाया, अक्षरोपासनात्मिकाया उत्तमायाश्च योगस्सम्बन्धोऽत्रेति भक्तियोग । सगुणनिर्गुणेश्वरभक्तिद्वयप्रतिपादकोऽध्याय इत्यर्थ इति । भक्तिर्भजनमुपासनमिति यावत् । सगुणस्य निर्गुणस्य चेश्वरस्य । तदिह प्रोक्तमिति भक्तियोगोऽयमध्याय इति ।

इति मध्यम षट्कम् ।

प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञं एव च ।
एतद् वेदितुं इच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव

ॐ

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

त्रयोदशोऽध्यायः ।

अव. व्या— प्रकृतिपुरुषादिपदार्थानां पूर्वाध्यायेषु तत्तत्रोक्तत्वात्तद्याथात्म्यबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनः प्रकृतिमिति । हे केशव! प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च ज्ञानं ज्ञेयं चेत्येतद्वेदितुमिच्छामि । का प्रकृतिः? कः पुरुषः? किं क्षेत्रं? कः क्षेत्रज्ञः? किं ज्ञानं? किं ज्ञेयं? इति पृच्छामीत्यर्थः । इत्यर्जुनेन पदार्थषट्कं पृष्टम् , प्रकृतिक्षेत्रज्ञयोः पुरुषक्षेत्रज्ञयोः चैक्यज्ञानाभावप्रयुक्तोऽयं पदार्थषट्कप्रश्नः ।

यद्वा कार्यकरणसङ्घातलक्षणं शरीरं क्षेत्रं चराचरात्मकं, तस्य पाषाणादेरचेतनस्य गगनादीनां च हेतुर्मायाप्रकृतिः, ततश्च पटात्तन्तोरिव क्षेत्रात्प्रकृतेर्भेदात् , क्षेत्रप्रकृती द्वौ पदार्थौ- सङ्घाताकारपरिणतक्षेत्रातिरिक्तायाः पाषाणाद्याकारेण परिणतायाः कार्यावस्थप्रकृतेः कारणावस्थप्रकृतेश्चापरिणतायास्सत्त्वात् ।

एवं क्षेत्रज्ञस्संसारी प्रमाता—तस्यैव ज्ञातृत्वात् । पुरुषस्तु साक्षी- उदासीनत्वादिति पुरुषक्षेत्रज्ञावपि द्वौ पदार्थावित्यभिप्रायात्पदार्थषट्कप्रश्नोऽर्जुनस्य युक्त इति ।

एवमर्जुनप्रश्नानुरोधेन भगवतापि पदर्थषट्कमेवोक्तं च- इदं शरीरं क्षेत्रमिति, एतद्यो वेत्ति स क्षेत्रज्ञ इति, तत्त्वार्थज्ञानदर्शनमेतद्ज्ञानमिति प्रोक्तमिति, भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयमिति 'पुरुषं प्रकृतिं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति च वक्ष्यमाणत्वात् ।

यद्वा, पदार्थचतुष्टयमेवार्जुनेन पृष्टम् ; प्रकृतिं प्रकृतिशब्दाभिधेयं क्षेत्रं, पुरुषं पुरुषशब्दाभिधेयं क्षेत्रज्ञं, ज्ञानं, ज्ञेयं चाहं वेदितुमिच्छमीत्यर्थात् । अत एव भगवतापि पदार्थचतुष्टयमेव निरूपितं च । 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः । एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यते ॥' इत्युपसंहारात् । क्षेत्रज्ञस्योक्तत्वेन क्षेत्रज्ञश्चोक्त इति तत्र बोद्धव्यम् । नचैवमुपसंहारानन्तरं 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि' इति प्रकृतिपुरुषावपि निरूपिताविति वाच्यं, इदं शरीरं क्षेत्रमितिवदियं प्रकृतिरयं पुरुष इत्यनिरूपितत्वात् । पूर्वं निरूपितयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रकृतिपुरुषशब्देन परामर्शनादिति ।

नच क्षेत्रज्ञानज्ञेयज्ञानफलकीर्तनमेव, प्रकृतिपुरुषज्ञानफलमपि कीर्तयिष्यति भगवान्—'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ।' इति । ततश्च प्रकृतिपु-

रुषावपि पृथग्ज्ञातव्यावेवेति वाच्यं, फलैकत्वेन ज्ञानैकत्वात् ज्ञेयैकत्वमपीति। नहि क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञाना-तिरिक्तमस्ति प्रकृतिपुरुषज्ञानम्। परन्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञावेव प्रकृतिपुरुषौ, तद्ज्ञानेन मोक्षस्स्यादित्युक्त एवार्थोऽनुवाद्यते दार्ढ्याय।

नच क्षेत्राद्भिन्ना प्रकृतिरस्ति घटभिन्नमृद्वदिति वाच्यं, 'महाभूतान्यहङ्कार' इत्यष्टधा भिन्नायाः प्रकृतेरपि क्षेत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्। नच क्षेत्रज्ञात्संसारिणः पुरुषो भिन्न इति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्यैव साक्षित्वात्साक्ष्येव हि सर्वार्थद्रष्टृत्वेन ज्ञाता उदासीनश्च। संसारित्वं तु तस्याहङ्कारतादात्म्याध्यासजन्यं; तस्मात्क्षेत्रज्ञः पुरुष एव। प्रमाता संसारी त्वहङ्कार एव। तस्मात्पदार्थचतुष्टयमेवार्जुनेन पृष्टम्।

अथ वा प्रकृतिं क्षेत्रं, पुरुषं क्षेत्रज्ञं, ज्ञेयं ज्ञानं चेत्येतद्वेदितुमिच्छामीति पदार्थत्रिकमेवार्जुनेन पृष्टं, कृष्णेन पदार्थत्रिकस्यैव निरूपयिष्यमाणत्वात्- 'इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासत' इति।

यद्वा सप्तमाध्याये ईश्वरस्य प्रकृतिद्वयमस्तीत्युक्तं, ततः पृच्छत्यर्जुनः प्रकृतिमिति। क्षेत्रं क्षेत्रलक्षणामष्टधा भिन्नामपरां प्रकृतिं पुरुषं क्षेत्रज्ञं तल्लक्षणां परां प्रकृतिं ज्ञेयं तत्प्रकृतिद्वयवन्तमीश्वरं ज्ञानं च वेदितुमिच्छामीति पदार्थचतुष्टयप्रश्नः। तथैव भगवदुत्तरं च। क्षेत्रज्ञलक्षणायाः प्रकृतेः ज्ञेयाद्ब्रह्मणोऽनन्यत्वा'दिति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासत' इत्युक्तमिति।

ननु पदार्थद्वयमेव प्रष्टव्यं- दृग्दृश्ययोर्द्वयोरेव पदार्थत्वात्। तथा च प्रकृतिं क्षेत्रं ज्ञेयं दृश्यं वस्तु, पुरुषं क्षेत्रज्ञं ज्ञानं दृग्वस्तु च वेदितुमिच्छामीत्यन्वयः। प्रकृत्यादिशब्दप्रतिपाद्यं दृश्यं पुरुषादि-शब्दप्रतिपाद्यं दृग्वस्तु च ज्ञातुमिच्छामीत्यर्थ इतिचेत्, मैवम्—भगवता पदार्थत्रिकस्योक्तत्वात्। नच ज्ञानस्य भगवदुक्तस्य क्षेत्रेऽन्तर्भाव इति वाच्यं, क्षेत्रं सर्वमुक्त्वा पश्चात्पृथक् ज्ञानस्योक्तत्वात्। 'एतद्ज्ञानमिति प्रोक्त'मिति निरूपितत्वात्। अन्यथा- 'एतत्क्षेत्रं समासेन' इत्येतत्प्रागेव ज्ञानमपि महाभूतादिषु ब्रूयात्, 'एतद्ज्ञानमिति प्रोक्त'मिति च न-ब्रूयात्। यद्यपि वस्तुतो ज्ञानमपि तत्त्वार्थ-दर्शनादिलक्षणं बुद्धिधर्मत्वात् क्षेत्रमेव, तथापि तस्यावश्यसम्पादनीयत्वद्योतनाय पृथक्प्रश्नानुसारेण च पृथगुक्तः क्षेत्रादिति मन्तव्यमिति।

वस्तुतस्तु अर्जुनेनाज्ञत्वात्स्वस्य अज्ञत्वमात्मन्यारोप्याज्ञदृष्ट्या वा अज्ञजनबोधनार्थं पदार्थषट्क-मेव पृष्टं, न ह्यज्ञो वेद प्रकृतिक्षेत्रयोः पुरुषक्षेत्रज्ञयोः क्षेत्रज्ञब्रह्मणोर्वैक्यम्। सति तु तद्वेदने प्रश्नस्यै-वायोगात्। अज्ञातार्थज्ञानाय हि प्रश्नः। भगवांस्तु तदाशयमालक्ष्य मैवं पदार्थषट्कभ्रमं कार्षीः, किंतु प्रकृतिपुरुषावेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञावित्युच्येते। अतः पदार्थचतुष्टयमेव तुभ्यं मया निरूपयिष्यत इति सूचयन् प्रत्युत्तरं वक्तुमारब्धवान्—इदं शरीरमित्यादिना। कथमन्यथा प्रश्नक्रमं विहाय क्षेत्रमादौ निरूपयेद्भगवान्? कथं वा ततः क्षेत्रज्ञं? प्रकृतिर्ह्यादौ निरूपयितव्या, पश्चात्पुरुष इति क्रमात्।

नचैवं पदार्थचतुष्टयं निरूप्यापि पदार्थत्रयमेव मया निरूपितं त इति कुत उपसंहारवाक्ये भगवानुक्तवानिति वाच्यं, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति क्षेत्रज्ञज्ञेयब्रह्मणोरेकत्वस्योक्तत्वादिति संक्षेपः।

वस्तुतस्तु प्रक्षिप्त एवायं श्लोकः श्रीशङ्करानन्दगिरिश्रीधरमधुसूदनरामानुजादिभिरव्याकृतत्वात्, नागरग्रन्थेष्वसत्त्वाच्च।

सप्तमेऽध्याये द्वे प्रकृती सूचिते परमेश्वरस्य—त्रिगुणात्मिका अष्टधा भिन्ना अपरा संसारहेतुत्वात्, परा चान्या जीवभूता क्षेत्रज्ञलक्षणा—याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिलयहेतुत्वं प्रतिपद्यते । तत्र क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणप्रकृतिद्वयनिरूपणद्वारेण तद्वत ईश्वरस्य तत्त्वनिर्धारणाय क्षेत्राध्याय आरभ्यते । अतीतानन्तराध्याये च 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यादिना यावदध्यायपरिसमाप्तिस्तावत्तत्त्वज्ञानिनां सन्न्यासिनां निष्ठा यथा ते वर्तन्ते इत्येतदुक्तम् । 'केन पुनस्ते तत्त्वज्ञानेन युक्ता यथोक्तधर्माचरणाद्भगवतः प्रिया भवन्ती'त्येवमर्थश्चायमध्याय आरभ्यते । प्रकृतिश्च त्रिगुणात्मिका सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यते सोऽयं सङ्घात इदं शरीरं तदेतद्भगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते ।
एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥१॥

इदमिति । इदमिति सर्वनाम्नोक्तं विशिनष्टि—शरीरमिति । हेकौन्तेय! क्षतत्राणात्,

---

अष्टधेति । प्रकृतिमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्ररूपेणेत्यर्थः । अपरा निकृष्टा । तत्र हेतुमाह—संसारहेतुत्वादिति । अज्ञानतत्कार्यप्रयुक्तो हि संसारः । क्षेत्रज्ञविवर्तत्वान्मायापरिणामत्वाच्च जगत ईश्वरस्य स्वतो मायाधिष्ठानद्वारेण च जगज्जन्मादिहेतुत्वमित्याह—याभ्यामिति, तद्वत इति । प्रकृतिद्वयवत इत्यर्थः । सच्चिदानन्दलक्षणो मायालक्षणश्चेत्युभौ स्वभावौ स्तः परमेश्वरस्येति भावः । यावदध्यायपरिसमाप्तिर्भवति तावदध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः । यथा ते सन्न्यासिनो वर्तन्ते तथा सन्न्यासिनां निष्ठोक्तेत्यन्वयः । सन्न्यासिनस्ते केन वा तत्त्वज्ञानेन युक्ताःसन्तो यथोक्तधर्माचरणेन भगवतः प्रिया भवन्तीत्येतदुक्तमित्येवमर्थं एतत्प्रश्नोत्तरार्थ इत्यर्थः । ईश्वरतत्त्वनिर्धारणार्थेन सहास्य समुच्चयार्थश्चकारः । सप्तमाध्याये संक्षेपेणोक्तानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वराणां याथात्म्यनिर्धारणार्थं सन्न्यासिनां ज्ञाननिरूपणार्थं पूर्वाध्यायोक्तधर्मवतां चायमध्याय आरभ्यते भगवता बादरायणेनेत्यर्थः ।

क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्सन्न्यासिनां क्षेत्रादियाथार्थ्यविदां ज्ञानं चेति पदार्थचतुष्टयमस्मिन्नध्याये निरूप्यत इति भावः । प्रकृतिपुरुषकथनं तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञनिरूपणादनन्यमेवेति न प्रकृतिपुरुषयोर्निरूपणमपीह क्रियत इत्युक्तम् ।

इदमिति । इदं प्रत्यक्षादिप्रमाणैरुपलभ्यमानमित्यर्थः । शीर्यत इति शरीरं । किं तदत आह—प्रकृतिश्चेति । सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणता त्रिगुणात्मिका प्रकृतिः पुरुषस्य भोगापवर्गार्थकर्तव्यतया हेतुना देहेन्द्रियाद्याकारेण संहन्यत इत्यन्वयः । महाभूतानि पञ्चाहङ्कारो बुद्धिरिति प्रकृतिविकृतयस्सप्त कार्यशब्देनोच्यन्ते, इन्द्रियाणि दश मन एकं च करणशब्देन, इन्द्रियगोचराश्शब्दादयः पञ्च विषयशब्देनेति विवेकः । तथा च त्रयोविंशतितत्त्वाकारेण परिणामात्सर्वकार्यकरणविषयाकारेण परिणतेत्युक्तम् ।

क्षयात्, क्षरणात्, क्षेत्रवद्वा अस्मिन् कर्मफलनिष्पत्तेः क्षेत्रमिति। इतिशब्द एवंशब्दपदार्थकः।

त्रयो गुणास्सत्त्वादयः, प्रकृतिर्मूलप्रकृतिर्माया; पुरुषस्य जीवस्य भोगापवर्गरूपावर्थौ कर्तव्यौ सम्पादयितव्यौ यस्यास्तया। भोगापवर्गसम्पादनार्थमित्यर्थः। शरीरं विना जीवस्य भोगमोक्षयोरसिद्धेः। अतएव ह्यात्मनो भोगायतनं शरीरमिति शरीरस्य लक्षणमुक्तं तार्किकैः। तत्र च मनुष्यशरीर एव जीवेन मोक्षस्सम्पादयितव्यः। कीटादिशरीरेषु ज्ञानाभावेन तदयोगादिति बोद्धव्यम्। इदम्पदेन चात्र मनुष्यशरीरमेव निर्दिष्टमिति ज्ञायते। भोगस्तु सर्वशरीरसाधारणः। अत एव भोगायतनत्वमात्रमेव शरीरस्य लक्षणम्। इह तु मनुष्यशरीरस्य भगवता विवक्षितत्वाद्भोगापवर्गार्थिकर्तव्यतयेत्युक्तं भाष्यकारैः। देहेन्द्रियाद्याकारेण, आदिपदाद्विषयग्रहणम्। पञ्चीकृतपञ्चभूतकार्यं देहः, स च चराचरभेदेन द्विविधः। इन्द्रियादिसमवेतदेहाकारेणेत्यर्थः।

यद्वा, देहः स्थूलशरीरं- 'दिह उपचये' इति धातोः स्थूलस्यैव उपचयापचयदर्शनाच्च। इन्द्रियाणि दश, आदिपदात्प्राणपञ्चकं मनश्च गृह्यते। तद्धि षोडशकं सूक्ष्मशरीरम्। तथा च स्थूलसूक्ष्मशरीराकारेणेत्यर्थः। संहन्यते संहता भवति। त्रयोविंशतितत्त्वसम्मेलनजन्यत्वाद्देहस्येति भावः। इदं च तत्त्वानां संहतत्वमीश्वरानुग्रहादेवेति भागवते प्रसिद्धम्। नहि जडा प्रकृतिस्संहन्तुमीष्टे- सोऽयमिति। मायापरिणामदेहेन्द्रियादिसङ्घात इत्यर्थः।

शरीरस्य क्षेत्रशब्दवाच्यत्वे हेतुमाह— क्षतत्राणादिति। क्षतात्त्रायत इति क्षेत्रं ज्ञानोत्पादनद्वारा नरकपातादिलक्षणात् क्षतात्त्रायते हि पुमांसं शरीरम्। यद्वा भोगायतनत्वाच्छरीरस्य एतदभावे भोगक्षतिः स्यात्पुंस इति भोगक्षतिरूपात् क्षतात् पुमांसं त्रायते शरीरं भोगप्रदानद्वारेति। अथ वा यथा चर्मादिलक्षणः कवचश्शरीरं क्षतात् त्रायते शरीरावरणत्वात्तस्य तथा शरीरस्यापि जीवावरणत्वात् स्वान्तस्स्थितं शरीरिणं त्रायते क्षतादिदं शरीरमत एव स्वताडनायागतं प्रबलं दृष्ट्वा नेत्रे निमीलयति पुरुषः। ताड्यन्तांनाम शरीरं मम पुनस्ताडनं माभूदिति भ्रमेण। नच कुतस्तत्प्रत्ययस्य भ्रमत्वमिति वाच्यं, ताडनाद्यविषयत्वाज्ज्ञोरूपस्यात्मनः। हेत्वन्तरमाह— क्षयादिति। क्षीयत इति क्षेत्रं, क्षयो वृद्धिप्रतियोगी नाशो वा। सहि सर्वानुभवसिद्धः। व्युत्पत्त्यन्तरमाह— क्षरणादिति। क्षरतीति क्षेत्रं क्षरणं स्वस्वरूपात्प्रच्युतिः। शरीरं हि नैकरूपेणावतिष्ठते भस्मादिरूपेण शरीरस्य परिणामात्।

हेत्वन्तरमाह— क्षेत्रवदिति। क्षेत्रतुल्येऽस्मिन् शरीरे क्षेत्रशब्दप्रयोग औपचारिक इति भावः। क्षेत्रतौल्ये हेतुमाह— कर्मफलेति। यथा प्रसिद्धे व्रीह्यादिक्षेत्रे व्रीह्यादिसस्यफलसिद्धिः तथा कर्मफलानां रोगारोग्यसुखदुःखादीनामस्मिन्निष्पत्तेरिदं शरीरं क्षेत्रमित्युच्यते। पृषोदरादित्वाद्रूपसिद्धिः। इतिशब्दार्थमाह— एवंशब्दपदार्थक इति। एवंशब्दस्य यो विषयः पदार्थस्स एवेतिशब्दस्येत्यर्थः। तथा च क्षेत्रमित्यभिधीयत इत्यस्य क्षेत्रशब्देनोच्यत इत्यर्थः। स्वाभाविकेन ज्ञानेनापादतलमस्तकं विषयीकरोतीति वेत्तिशब्दार्थः। यस्य ज्ञाने शरीरमिदमापादतलमस्तकं विषयो भवतीत्यर्थः। ज्ञानं

क्षेत्रमित्येवमभिधीयते कथ्यते । एतच्छरीरं क्षेत्रं यो वेत्ति विजानाति, आपादतलमस्तकं ज्ञानेन विषयीकरोति स्वाभाविकेनौपदेशिकेन वा वेदनेन विषयीकरोति विभागशः तं वेदितारं प्राहुः कथयन्ति क्षेत्रज्ञ इति । इतिशब्द एवंशब्दपदार्थक एव पूर्ववत् । क्षेत्रज्ञ इत्येवमाहुः । के तद्विदः तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ ये विदन्ति ते तद्विदः ॥१॥

विषयी, ज्ञेयास्तु विषया इति प्रसिद्धम् । आपादतलमस्तकमिति । पादतलादारभ्य मस्तकमभिव्याप्येत्यर्थः । पादतलं मस्तकं चेत्युभयमभिव्याप्येति वा । सर्वैरप्यवयवैस्सहेत्यर्थः । सर्वमपीति यावत् । पश्वादयोऽपि हि स्वाभाविकेन ज्ञानेन स्वं शरीरं सर्वं विदन्ति- पुच्छादौ ताडितस्यापि पशोः भयचलनादिदर्शनात् । एवं मनुष्योऽपि पादतले कण्टकेन विद्धस्सन् शिरसि केशेनाकृष्टस्संश्च युगपच्छोचति । तस्मात्सर्वमपि शरीरं विषयीकरोत्येव स्वाभाविकज्ञानेन शरीरी, सर्वशरीरव्यापित्वादापादतलमस्तकं शरीरं व्याप्य हि शरीरी वर्तते । कथमन्यथा शिरसि मे वेदना, पादे मे कण्टक इति युगपदेव जानीयाच्छरीरी ? अतो विभुरेव जीवः । अणुत्वे तु नैतत्सिद्ध्येत्- अणोस्सर्वशरीरव्यापिवेदनोपलम्भासम्भवात् । मध्यमपरिणामत्वे तु मनुष्यशरीरिणः पापवशात्कीटशरीरप्राप्तौ कीटशरीरे मनुष्यशरीरादुत्क्रान्तो जीवो न मायात्, शरीरसमपरिमाणस्य शरीरादुत्क्रान्तिरपि न सिद्ध्येत्- नासारन्ध्रादेरुत्क्रान्तिमार्गस्य सूक्ष्मत्वात् । शरीरादुत्क्रममाणश्च मध्यमपरिमाणश्चेज्जीवस्सर्वैः पार्श्वस्थैर्दृश्येत च, नतु तथा दृश्यते । तस्माद्विभुरेवायम् । तथा औपदेशिकेन ज्ञानेन वा शरीरं विभागशो विषयीकरोतीति वेत्तिशब्दस्यान्योऽर्थः । उपदेशाद्गुरोर्लब्धमौपदेशिकं तेन ज्ञानेन विभागश आत्मानात्मविवेकपूर्वकम् । अहमात्मा इदमनात्मेति विवेकेनेत्यर्थः । इदं शरीरमिदमिन्द्रियमयं विषय इति विवेकेनेति वा । नतु करचरणविभागात् तस्य स्वाभाविकज्ञानविषयत्वात् । तं वेदितारमिति । विविच्याविविच्य वा शरीरस्य ज्ञातारमित्यर्थः ।

अविद्वद्वचनस्याप्रमाणत्वादाह—तद्विद इति । एतेन शरीरं क्षेत्रं, शरीरी क्षेत्रज्ञ इति सिद्धमिमावेव प्रकृतिपुरुषावपि । देहेन्द्रियादिसङ्घाताकारपरिणतप्रकृतेरेव क्षेत्रत्वादेतस्मिन् क्षेत्रे पुरि शयनात्क्षेत्रज्ञस्य पुरुषत्वाच्च । एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेव प्रकृतिपुरुषत्वात्प्रकृतिपुरुषौ न पृथङ्निरूपितौ श्रीकृष्णेन ।

ननु शरीरमेव क्षेत्रमित्युक्तं, क्षेत्रस्य प्रकृतिकार्यत्वेऽपि कार्यादन्यत्वात्कारणस्य क्षेत्रादन्यैव प्रकृतिः । अतो न क्षेत्रनिरूपणेन प्रकृतिनिरूपितेति वक्तुं शक्यत इतिचेत्,

मैवम्—इदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तं, न त्विदं शरीरमेव क्षेत्रमिति । ततश्च शरीरादन्योऽपि क्षेत्रपदार्थः कश्चन भवितुमर्हत्येव । अत एव 'महाभूतान्यहङ्कार इत्यदिना क्षेत्रपदार्थं वक्ष्यति भगवान् । तथा च शरीरात्मना परिणता, पृथिव्यादिभूताद्यात्मना परिणता, अपरिणता मूलप्रकृतिश्च क्षेत्रमेवेति सर्वापि प्रकृतिः क्षेत्रमेव- या ईश्वरस्यापरप्रकृतित्वेन सप्तमाध्याये निर्दिष्टा सा । इदं शरीरं क्षेत्रमिति तु शरीरस्य सर्वजनप्रसिद्धत्वाच्छरीरादेव शरीरिणो विविच्य ज्ञातव्यत्वान्मुमुक्षुणा, शरीरस्य क्षेत्रत्वं

एवं क्षेत्रक्षेत्रज्ञावुक्तौ; किमेतावन्मात्रेण ज्ञानेन ज्ञातव्यावितिति? नेत्युच्यते—

क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम ॥२॥

क्षेत्रज्ञमिति । क्षेत्रज्ञं यथोक्तलक्षणं चापि मां परमेश्वरमसंसारिणं विद्धि विजानीहि।

तावद्दर्शितं श्रीकृष्णेन । शरीरात्माभिमानो हि संसारस्य प्रथमं कारणं दारापत्याद्यभिमानानां शरीराभिमानमूलकत्वात् । शरीरशरीरिविवेचने कृते तु तन्नाशात्सर्वसंसारनाश इति शरीरशरीरिणावेव विविच्य ज्ञातव्यौ मुमुक्षुणा तावत् । तत्र च शरीरमेव तावत् ज्ञातव्यं यत्र स्वस्याभिमानः, तद्विवेकज्ञाने सति तु आत्मविवेकज्ञानं सुलभम् । आरोप्यसर्पमिथ्यात्वज्ञानपूर्वकत्वादधिष्ठानरज्जुयाथार्थ्यज्ञानस्य । शरीरं हि क्षेत्रज्ञमाययाऽध्यस्तम् । अत एव शरीरमादौ निर्दिष्टम् । तच्चेदंशब्देन विशेषितम् । तेन च किं ज्ञायते? स्थूलं सूक्ष्मं कारणं वा सर्वमपि शरीरमिदम्प्रत्ययविषयत्वान्नैवात्मा; आत्मात्वहंप्रत्ययविषयः । अहमिदं जानामीति सर्वैरहंप्रत्ययविषयत्वेन वेदितुरात्मनो गृह्यमाणत्वादिति । अतएव युष्मदस्मत्प्रत्ययगोचरयोरिति युष्मदस्मत्प्रत्ययविषयत्वमपि देहजीवयोर्विवेकायोपन्यस्तं भाष्यकारैः सूत्रभाष्यारम्भे । एतद्यो वेत्तीत्यनेन च वेदितुर्विषयिण आत्मनो विषयाद्वेद्याच्छरीराद्वैलक्षण्यं दर्शितमत एव विषयविषयिणोरिति विषयविषयित्वरूपं वैलक्षण्यं दर्शितमाचार्यैर्देहजीवयोस्सूत्रभाष्ये । शरीरमित्यनेन च विनाशित्वमुक्तमिति विनाशिनश्शरीराज्जीवस्याविनाशित्वलक्षणं वैलक्षण्यं सूच्यते । किंचात्मान्यस्य सर्वस्याप्यनित्यत्वाच्छरीरशब्देन क्षेत्रशब्दवाच्यतया वक्ष्यमाणं महाभूताद्यात्मकं सर्वं जगत्तद्धेतुः प्रकृतिश्च गृहीतुं शक्यत एव। अपि च ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वादीश्वरस्य च सर्वव्यापित्वात्सर्वमपीश्वरशरीरमेवेति शरीरशब्देन सर्वं सुग्रहमेवेति ज्ञायते । केवलयोगेन शरीरशब्दस्य सर्वानात्मवाचित्वेऽपि योगरूढ्या देहवाचित्वादुक्तं सङ्घात इति भाष्यकृद्भिरिति ॥१॥

क्षेत्रज्ञमिति, एतावन्मात्रेणेति । शरीरं क्षेत्रं तद्ज्ञः क्षेत्रज्ञ इत्याकारेणेत्यर्थः । इतिशङ्कायामिति नेत्युच्यते तावन्मात्रज्ञानस्य फलाभावादिति भावः । युक्तं चैतत्- इदं शरीरं क्षेत्रमेतद्ज्ञोऽहं क्षेत्रज्ञ इति वेदनमात्रेणाहंब्रह्मेति सम्यग्दर्शनासम्भवाद्ब्रह्मात्मज्ञानं विना संसारभयानिवृत्तेः । 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुतेः । उदल्पमप्यन्तरं जीवेश्वरयोर्यः कुरुते तस्य भिन्नात्मज्ञानिनो भयं भवति । एवमीश्वरोऽन्यः, अहमन्य इति भेदज्ञानादेव 'भीषास्माद्वातः पवते' इत्यादिश्रुतिप्रतिपादितविधया वाय्वादीनामीश्वराद्भीतिः । ईश्वरो हि जीवादन्यत्वेनाभिमतश्चेज्जीवान्नियमयति यथा भृत्यादन्यत्वेनाभिमतो राजा भृत्यान् । अत एवेश्वरस्य स्वातन्त्र्यं, जीवानां पारतन्त्र्यं च । अभेदज्ञानिनस्तु नैतदस्ति, ईश्वरस्यैवात्मत्वात्क नियम्यनियामकभावः ? क वा ईश्वराज्ज्ञातिक्रमादिजन्यभयावकाशः ? अस्माच्च सम्यग्दर्शनाज्जीवस्य सर्वसंसारनिवृत्तिरिति कृत्वा क्षेत्रज्ञ ईश्वराभेदेन ज्ञातव्य इत्ययमर्थोऽर्जुनेन श्लोकेनोच्यत इति भावः । नचेश्वराभेदज्ञानिनो यमादिभ्योऽस्ति भयमिति वाच्यं, ईश्वरपरतन्त्रत्वाद्यमादीनां स्वस्य चेश्वरत्वात् । यद्वा ईश्वरस्य सर्वात्मत्वात्स्वस्य चेश्वरत्वा-

सर्वक्षेत्रेषु यः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानेकक्षेत्रोपाधिप्रविभक्तः तं निरस्तसर्वोपाधिभेदं सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं विद्धीत्यभिप्रायः । हे भारत! यस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यति-

---

यमादीनामप्यात्मत्वेन नास्य भीतिः कुतश्चिदिति । अथ वा ईश्वरे सर्वस्य कल्पितत्वाद्यमादीनामपि भूतानां कल्पितत्वेन मिथ्यात्वात्स्वस्य चात्मन ईश्वराभिन्नत्वेन सर्वाधिष्ठानत्वात्सत्यत्वान्नित्यत्वाच्च न मिथ्याभूतेभ्यो यमादिभूतेभ्यो भयमद्वैतिनः । मरीचिकोदकाद्भूमेः पङ्किलत्वभयाभावात् । तस्मात्सर्वसंसारनिबर्हणाय जीवेश्वराभेदो ज्ञातव्यो मुमुक्षुणा । ईश्वरे असंसारित्वनिश्चयात्तस्य । जीवोऽहं संसारी ईश्वर एक एवासंसारीति प्रत्येति सर्व आस्तिकजनः ।

ननु संसार्यसंसारिणोर्जीवेश्वरयोरेकत्वज्ञानस्य भ्रमत्वात्कथं तादृशादपि ज्ञानान्मुमुक्षोस्संसारनिवृत्तिरितिचेत्, **नैवम्**—जीवे संसारस्य देहादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वात् । जीवस्स्वस्वरूपस्य च सच्चिदानन्दलक्षणस्य परमेश्वरत्वादिति । तस्मात्क्षेत्रज्ञ ईश्वराभेदेन ज्ञातव्य इत्येवमर्थमयं क्षेत्रज्ञश्लोक आरभ्यते—सर्वक्षेत्रेषु वर्तमानं क्षेत्रज्ञं च मामपि मामेव विद्धि । अपिरेवार्थे । ईश्वर एव सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञरूपेण वर्तत इति विद्धीत्यर्थः । सर्वक्षेत्रेष्विति बहुवचनात् क्षेत्रज्ञमित्येकवचनाच्च शरीरानेकत्वं जीवैकत्वं च बोध्यत इत्यभिप्रायादाह—**ब्रह्मादीति** । ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वादीश्वरस्य चैकत्वात् क्षेत्रज्ञ एक एव । स च महाकाशो घटाद्युपाधिभिरिव ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तैरनेकैः क्षेत्रलक्षणोपाधिभिः प्रकर्षेण विभक्तः । अत एव नानाजीवभ्रमो लौकिकानां तार्किकादीनां च ।

नह्युपाधिभेदादुपहितस्य वास्तवो भेदो भवितुमर्हति । अत एव 'न त्वेवाहं जातु नास'मिति श्लोकभाष्ये भाष्यकारैरुक्तं, 'देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्रायेण' इति । **तमिति** । यः प्रविभक्तस्तं क्षेत्रज्ञमित्यर्थः । निरस्तसर्वोपाधिभेदं सर्वोपाधिविशेषविनिर्मुक्तमित्यर्थः । अत एव सदसदादिशब्दप्रत्ययागोचरं यदिन्द्रियादिगोचरं तद्वस्तु सदित्युच्यते । आत्मा त्वव्यक्तत्वान्न सच्छब्दज्ञानविषयः, यदविद्यमानं तदसदित्युच्यते । आत्मा तु विद्यमानत्वादसच्छब्दप्रवृत्त्यविषयः । आदिपदाद्द्रष्टृदृश्यादिशब्दग्रहणम् । आत्मा न द्रष्टा- निर्धर्मकत्वाद्दृश्याभावाच्च । नापि दृश्यमनुपलभ्यमानत्वादिति बोध्यम् ।

नच कथमुपाधिप्रविभक्तमुपाधिरहितत्वेन जानीयाद्विद्वानिति वाच्यं, उपाधीनां मायया कल्पितत्वेनोपाधिप्रविभक्तत्वस्य वस्तुतः क्षेत्रज्ञे अभावात् । तथा च मायया उपाधिप्रविभक्तत्वेन हेतुना नानात्वेन संसारित्वेनानीश्वरत्वेन च प्रतीयमानोऽयं क्षेत्रज्ञः । वस्तुत एक एवेश्वरो निरुपाधिकः परमात्मेति ज्ञातव्य इति सिद्धम् ।

श्लोकस्योत्तरार्धकथने हेतुमाह—**यस्मादिति** । क्षेत्रं च क्षेत्रज्ञेश्वरश्च क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरौ तयोर्याथात्म्यं तत्त्वम् । यद्वा क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरश्चेति त्रयाणां द्वन्द्वः । अज्ञदृष्ट्या क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्द्वयोर्ग्रहणम् । ज्ञानगोचरं ज्ञानविषयं ज्ञेयमिति यावत् । अन्यन्नास्ति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषयोरीश्वरदृशोर्द्वयोरेव

रेकेण न ज्ञानगोचरमन्यदवशिष्टमस्ति, तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः ज्ञेयभूतयोः यद्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ येन ज्ञानेन विषयीक्रियेते तत् ज्ञानं सम्यग्ज्ञानमिति मतमभिप्रेतमित्यभिप्रायो ममेश्वरस्य विष्णोः।

ननु—सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरो नान्यस्तद्व्यतिरिक्तो भोक्ता विद्यते चेत्तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तं; ईश्वरव्यतिरेण वा संसारिणोऽन्यस्याभावात्संसाराभावप्रसङ्गः। तच्चोभयमनिष्टं, बन्धमोक्षतद्धेतुशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात्, प्रत्यक्षादिप्रमाणविरोधाच्च। प्रत्यक्षेण तावत्सुखदुःख-

---

पदार्थत्वेन तृतीयपदार्थाभावादिति भावः। अथ वा इदं क्षेत्रं शरीरमनात्मा, क्षेत्रज्ञोऽहमीश्वर आत्मेति ज्ञानात्सर्वसंसारनिवृत्तेस्संसारनाशायान्यद्ज्ञातव्यं नास्तीति भावः। **तस्मादिति**। क्षेत्रक्षेत्रज्ञेश्वरयाथात्म्यव्यतिरिक्तज्ञातव्यांशाभावादित्यर्थः। **ज्ञेयभूतयोरिति**। ज्ञानस्वरूपोऽपि क्षेत्रज्ञो ज्ञेय एव- 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेः, 'शास्त्रयोनित्वात्' इत्यधिकरणाच्च। ज्ञेयत्वस्य मायया कल्पितत्वादिति भावः। येन ज्ञानेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञौ विषयीक्रियेते तद्ज्ञानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानमित्युच्यत इत्यन्वयः। यस्मिन् ज्ञाने क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्च विषयौ भवतः तद्ज्ञानमित्यर्थः। क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयकं ज्ञानमिति यावत्। इदं क्षेत्रमिति, अहं क्षेत्रज्ञ ईश्वर इति च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यदपरोक्षज्ञानं तदिति भावः। ननु यत् क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं तद्ज्ञानमिति सर्वस्यापि मतमेवेति कृत्वा किं मम मतमित्युच्यतेऽत आह—**सम्यग्ज्ञानमिति**। संसारनिवर्तकत्वं ज्ञानस्य सम्यक्त्वम्। क्षेत्रक्षेत्रज्ञज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानमिति मम मतं, नतु घटपटादिज्ञानम्।

तार्किकादयस्तु घटादिज्ञानमपि सम्यग्ज्ञानमिति मन्यन्ते। यद्वा इदं क्षेत्रमहं क्षेत्रज्ञेश्वर इति यद्ज्ञानं तदेव सम्यग्ज्ञानमिति मम मतं, अन्येषां तु भिन्नात्मज्ञानमेव सम्यग्ज्ञानमिति मतमिति भावः।

ननु यथा तार्किकादिमतं तवाग्राह्यं, तथा तवापि मतं तेषामग्राह्यमत आह—**ममेश्वरस्य विष्णोरिति**। ईश्वरस्य मम यदेव मतं तदेव सर्वैर्ग्राह्यमिति भावः। नन्वीश्वरोक्तोऽप्यसङ्गतार्थः कथं स्वीकार्योऽस्माभिरिति तदुक्तार्थासाङ्गत्यमेव दर्शयति—**नन्वित्यादिना**। 'द्वा सुपर्णा सयुजा सखायौ, समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशी'तीति श्रुत्या स्मृत्यनुभवाभ्यां च जीवास्संसारिणः कर्मफलभोक्तारः, ईश्वरस्त्वसंसारी साक्षीति स्थितायां वस्तुगतौ तां विहाय सर्वक्षेत्रेष्वेक एवेश्वरः क्षेत्रज्ञोऽस्ति, न तद्व्यतिरिक्तः कश्चन भोक्ता संसारी जीवोऽस्तीत्युक्तौ तत ईश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमीश्वरव्यतिरेकेण संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गो वा प्राप्तः। नचेष्टापत्तिरित्याह—**तच्चोभयमनिष्टमिति**। तत्र हेतुमाह—**बन्धेति**। नित्यमुक्तस्येश्वरस्यैव संसारित्वेन बद्धत्वे तदन्यस्य च जडत्वे मोचकस्य चेतनान्तरस्याभावान्मुक्त्यनुपपत्तिः। ईश्वरस्य च स्वतन्त्रत्वेन भाव्यत्वाद्बन्धानुपपत्तिः। नहि स्वतन्त्रः कश्चित्स्वयं बन्धमनुभवति। अस्वतन्त्रस्य च नेश्वरत्वोपपत्तिः। ईश्वरात्परस्यान्यस्याभावादीश्वरस्य पारतन्त्र्यानुपपत्तिश्च।

तद्धेतुलक्षणस्संसार उपलभ्यते; जगद्वैचित्र्योपलब्धेश्च धर्माधर्मनिमित्तस्संसारोऽनुमीयत इति सर्वमेतदनुपपन्नमात्मेश्वरैकत्वे ।

न, ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेनोपपत्तेः- 'दूरमेते विपरीते विषूची, अविद्या या च विद्येति

नच प्रकृतिपरतन्त्रत्वमीश्वरस्येति वाच्यं, प्रकृतेरेवेश्वरपरतन्त्रत्वाज्जडवस्तु हि चेतनपरतन्त्रं लोके दृश्यते, प्रकृतिश्च जडा, ईश्वरश्चेतनः तस्मादीश्वरपरतन्त्रैव प्रकृतिरिति नेश्वरस्य पारतन्त्र्योपपत्तिरीश्वरत्वस्यैवाभावप्रसङ्गात् । तथा संसाराभाववादे च बन्धमोक्षयोरनुपपत्तिरेव । नच संसाराभाववादे बन्धस्यैवानुपपत्तिरिति वाच्यं, बन्धपूर्वकत्वेन मोक्षस्य बन्धाभावे मोक्षाभावात् । पश्वादिर्हि बद्ध एव मुच्यते, न त्वबद्ध इति । एवं बन्धमोक्षयोरसिद्धौ तद्धेतुशास्त्रस्यापि वैयर्थ्यमेव प्रसज्यते । ततश्च मूलच्छेदप्रसङ्गः— वेदान्तशास्त्रस्यैवानवतारात् । एवं व्यर्थशास्त्रकर्तृत्वेनेश्वरस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गश्च । संसाराभावप्रसङ्गे दोषान्तरमाह— प्रत्यक्षेति । तत्र प्रत्यक्षप्रमाणविरोधं दर्शयति— प्रत्यक्षेणेति । उपलभ्यतेऽनुभूयत इत्यर्थः । सुखदुःखे तद्धेतूनि शीतोष्णादीनि तल्लक्षणः । प्रत्यक्षादीत्यादिपदगृहीतानुमानप्रमाणं दर्शयति— जगदिति । जगद्वैचित्र्यान्यथानुपपत्त्या लिङ्गेन धर्माधर्मनिमित्तसंसरोऽनुमीयते, धनिकत्वदारिद्र्यतरुणत्वनीरोगत्वसुखित्वदुःखित्वराजत्वभृत्यत्वभार्यात्वभर्तृत्वप्रमुखं जगद्वैचित्र्यम् । तद्धि धर्माधर्मप्रयुक्तं धर्मवशाद्धनिकत्वादिरधर्मवशाद्दारिद्र्यादिश्च भवतीत्याभ्यामेव धर्माधर्माभ्यां सुखदुःखादिलक्षणस्संसारः ।

अत्रायं प्रयोगः— धर्माधर्मनिमित्तस्संसारोऽस्ति, धर्माधर्मकृतजगद्वैचित्र्योपलब्धेः- इति । यद्वा धर्माधर्मौ स्तः, धर्माधर्मप्रयुक्तजगद्वैचित्र्योपलम्भादिति धर्माधर्मावनुमाय, संसारोऽस्ति तद्धेतुधर्माधर्मसत्त्वादिति संसारोऽनुमेयः । जगद्वैचित्र्यलक्षणकार्याद्धर्माधर्मानुमानं, धर्माधर्मलक्षणकारणात्संसारानुमानमिति भावः । तस्मात्क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वे एतत्पूर्वोक्तं सर्वमनुपपन्नमनुपपत्तिकरमिति जीवेश्वराभेदवादो न युक्तः । भेदवादे तु न कोऽपि दोषः- असंसारिणस्संसारिजनमोचकाच्चेतरेषां संसारिणां बद्धजीवानां सत्त्वेन बन्धमोक्षाद्युपपत्तेरिति द्वैतिनां पूर्वः पक्षः । उक्तं पूर्वपक्षं दूषयति— नेति । आत्मेश्वराभेदवादे न किमप्यनुपपन्नमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह— ज्ञानाज्ञानयोरिति । ज्ञानाज्ञानयोरन्यत्वेन भिन्नत्वेन हेतुना उपपत्तेः बन्धमोक्षादेः सर्वस्योपपन्नत्वादित्यर्थः । आत्मेश्वरैकत्वाश्रयो ज्ञानमार्गः, तदनेकत्वाश्रयोऽज्ञानमार्गः, तौ परस्परं भिन्नावज्ञानमार्गे एव जीवेश्वरयोर्भेदो जीवस्य बन्धः, ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वं जीवमोचकत्वं च जीवनानात्वं तदाश्रयस्सर्वसंसारः । ज्ञानमार्गे तु जीव एवेश्वरः । स च सच्चिदानन्दलक्षणः, तस्य न कोऽपि बन्धः, नापि ततो मोक्षः, नापि संसारः- बन्धादीनां सर्वेषां मिथ्यात्वादात्मन एकस्यैव सत्त्वात् । एवं मार्गद्वये सति नेश्वरस्य संसारित्वं, नापि संसारस्य सुतरामभावः ।

ज्ञानिदृष्ट्या संसारस्यैवाभावादीश्वरस्य जीवत्वेऽपि न संसारित्वमज्ञानिदृष्ट्या तु संसारस्य सत्त्वेऽपि जीवादीश्वरस्य भिन्नत्वेन नेश्वरस्य संसारित्वं जीवस्य संसारिणस्सत्त्वान्न बन्धमोक्षादिशास्त्रा-

ज्ञाता' तथा तयोर्विद्याविद्याविषययोः फलभेदोऽपि विरुद्धो निर्दिष्टः- 'श्रेयश्च प्रेयश्च' इति, विद्याविषयः श्रेयः, प्रेयस्त्वविद्याकार्यमिति । तथा च व्यासः- 'द्वाविमावथ पन्थाना'-

---

नर्थक्यमिति भावः । नच ज्ञानिदृष्ट्या संसाराभावे बन्धमोक्षादिशास्त्रानर्थक्यं तत्र प्राप्तमिति वाच्यं, तद्दृष्ट्या शास्त्राणामेवाभावात् । तद्दृष्ट्या ब्रह्मैकमेव ह्यस्ति- 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति ह्युक्तं श्रुत्या । नच परमार्थदशामधिकृत्य तथोक्तं श्रुत्येति वाच्यं, ज्ञानमार्गस्य परमार्थदशात्वात् , अज्ञानमार्गस्य व्यवहारदशात्वाच्च ।

अथ वा वासनावशात् ज्ञानिदृष्ट्या शास्त्राणि सन्तुनाम, तथापि तानि मिथ्याभूतान्येवेति तदानर्थक्यमिष्टमेव । नचोपजीव्यविरोधस्यान्याय्यत्वाच्छास्त्रादेव ज्ञानं लब्धवतः पुरुषस्य शास्त्रनिराकरणमयुक्तमिति वाच्यं, नीरलाभानन्तरं खनित्रस्यानर्थक्यवत् ज्ञानलाभानन्तरं शास्त्रं व्यर्थमेवेति का तन्मिथ्यात्वज्ञानेन क्षतिः ? यदि ज्ञानी शास्त्रं संसारनिवर्तकज्ञानप्रदं नेति ब्रूयात्तर्हि स्यादुपजीव्यविरोधदोषः, परं तु शास्त्रोक्तविधयैव गुरुशास्त्रादिकं सर्वं मिथ्येति वदति, अतो न दोषः । किंच यदि ज्ञानी शास्त्रमधिगत्यापि सर्वं द्वैतं सत्यमिति ब्रूयात्तदैव शास्त्रविरोधी स्यात्- 'ब्रह्म सत्यं, जगन्मिथ्या' इति हि शास्त्रम् । एवं यश्शास्त्रविरुद्धार्थं ब्रूयात्स एवेश्वरस्यापि विरोधी, ईश्वराज्ञारूपत्वाच्छास्त्रस्य । तस्माद्द्वैतिन एव शास्त्रविरोधिनः- शास्त्रानभिमतत्वाद्भिन्नात्मज्ञानस्य । यत एवं मार्गद्वयमस्ति ततो नेश्वरसंसारादिदोषप्रसङ्गः ।

ननु ज्ञानमार्ग एवात्मेश्वरैकत्वं नाज्ञानमार्ग इत्येतत्स्वकपोलकल्पितमिति शङ्कायां नेत्याह— दूरमिति । एते विषूची मार्गौ दूरं विपरीते अतीव परस्परं विलक्षणे । के ते विषूची अत आह— अविद्या या च विद्येति, ज्ञातेति । या अविद्येति ज्ञाता, या च विद्येति ज्ञाता ते इत्यन्वयः । अविद्यामार्गो विद्यामार्गश्चेत्यर्थः । अज्ञानमार्गे जीवस्संसारी नाना भिन्न ईश्वरादीश्वरस्त्वसंसारी एकः । ज्ञानमार्गे तु जीवोऽसंसारी एक ईश्वरः, संसारस्तु मिथ्यैवेति मार्गद्वयस्यातीव वैलक्षण्यमिति भावः । दक्षिणोत्तरदिगभिमुखमार्गद्वयवदिति । न केवलं स्वरूपत एव तयोर्भेदः, किंतु फलतोऽपीत्याह—तथेति, विरुद्ध इति । परस्परं भिन्नः । अविद्याफलस्य स्वर्गादेर्बन्धहेतुत्वात् ज्ञानफलस्य च मोक्षत्वादिति भावः । फले एव दर्शयति—श्रेयश्चेति । 'श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेत' इति कठोपनिषत् । श्रेयोऽभिवृद्धिः स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षण इति भ्रमनिरासायाह—विद्याविषय इति । आत्यन्तिकपुरुषार्थस्यैव श्रेयस्त्वाद्विद्याविषयो मोक्षश्श्रेयः । आपाततः प्रियत्वेन भासमानत्वात् स्वर्गपशुपुत्रादिलक्षणं प्रेयः फलमविद्यायाः । प्रेयसस्स्वर्गादेर्जन्यत्वादविद्याकार्यमित्युक्तम् । मोक्षस्य च नित्यत्वेनाजन्यत्वाद्विद्याविषयश्श्रेय इत्युक्तम् । विद्याविषयः विद्यागोचरः । विद्यया प्राप्य इति यावत् । नच मोक्षस्य नित्यप्राप्तस्य ब्रह्मभावरूपस्य कथं प्राप्यत्वमिति वाच्यं, हिरण्यनिधिदृष्टान्तेन प्राप्यत्वोपचारात् । एवं मोक्षस्य विद्याफलत्वमप्यौपचारिकमेव- बन्धनिवृत्तेरेव विद्याफलत्वात् । ततश्च बन्धहेतोरविद्याफलाद्बन्धनिवृत्तिर्विद्याफलमतीव विलक्षणमिति भावः ।

वित्यादि, 'इमौ द्वावेव पन्थानौ' इत्यादि च । इह च द्वे निष्ठे उक्ते- अविद्या च सहकार्येण विद्यया हातव्येति श्रुतिस्मृतिन्यायेभ्योऽवगम्यते ।

श्रुतयस्तावत्- 'इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः', 'तमेवं विद्वानमृत इह भवति, नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय', आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्च'नेति । अविदुषस्तु- 'अथ तस्य भयं भवति', 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः', 'ब्रह्म

एवं श्रुतिं प्रमाणीकृत्य स्मृतिं प्रमाणयति— द्वाविमाविति । भोगमोक्षप्रापकौ द्वौ मार्गावित्यर्थः । बन्धमोक्षप्रापकाविति वा । भोगस्यैव बन्धत्वात् । गीतामपि प्रमाणयति—इह चेति । 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति ज्ञानकर्ममार्गद्वयस्योक्तत्वादिति भावः । नच कर्ममार्ग एव दर्शितो न त्वज्ञानमार्ग इति वाच्यं, कर्ममार्गस्यैवाज्ञविषयत्वेनाज्ञानमार्गत्वात् ।

✓ ननु कर्ममार्गवद्ज्ञानमार्गोऽपि व्यवहारदशायामेवास्ति, नतु परमार्थतः- परमार्थदशायामात्मध्यानाद्ययोगात् ; तथा च ज्ञानमार्गो न परमार्थदशेति कृत्वा ज्ञानिदृष्ट्याप्यस्त्येव संसार इति कथं त्वया संसाराभावः प्रतिपादित इतिचेत् , उच्यते— यो हि ज्ञानयोगेऽधिकृतस्स हि संसारं मिथ्येति पश्यति, यस्तु परमार्थदशायामवस्थितस्स संसारं नैव पश्यतीति ज्ञानमार्गः परमार्थदशायास्सन्निहितोऽत उक्तमुपचारात् ज्ञानमार्गः परमार्थदशेति । अत एवाथवेति पक्षान्तरमारब्धम् । तस्माद्व्यवहारदशायामेव मार्गद्वयमिदमस्ति । नचैवं ज्ञानिदृष्ट्यापि संसारोऽस्तीति वाच्यं, असंसारिब्रह्मात्मदर्शनस्यैव ज्ञानत्वात् । नच ज्ञानमार्गपरिपाकदशायामेवात्मसाक्षात्कारात्संसाराभाव इति वाच्यं, तत्प्रारम्भेपि संसारे तस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन संसाराभावात् । अथ वा यस्य ज्ञानमार्गः परिपक्वस्स एव ज्ञानी, तद्दृष्ट्यैव संसाराभाव इत्युच्यत इति । एवं मार्गद्वयोपन्यासेन च किं ज्ञायते ? अविद्ययेश्वरस्य बन्धः, विद्यया तु तन्मुक्तिरिति । अज्ञानवशादेवेश्वरं बद्धं संसारिजीवं मन्यते लोकः । विद्ययाऽज्ञाननाशे तु नित्यमुक्त एवेश्वरो जीव इति प्रत्येतीति च । अविद्यावस्थायामेव सर्वस्संसारो नतु विद्यावस्थायामिति च । यस्मादेवमविद्ययैव सर्वस्संसारस्तस्मात्त्यक्तव्येयमविद्येत्याह— अविद्येति । सह कार्यै रागद्वेषादिभिस्सह ।

नन्वविद्या हातव्येत्ययमर्थः कुतोऽवगम्यतेऽत आह— श्रुतीति । अवगतिप्रकारमेव दर्शयति— श्रुतय इत्यादिना । इह जीवद्दशायां जन्मनीति वा । अवेदीद्ब्रह्म जानीयाच्चेदथ सत्यं ब्रह्म मोक्ष इति यावदस्ति सिद्ध्यति, ब्रह्मैव भवतीति वा । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुत्यन्तरात् । इह ब्रह्म नावेदीचेत् महती अधिका विनष्टिर्नाशः स्थावरादिजन्मनरकादिप्राप्तिलक्षण इति भावः । भवेदिति शेषः । तं परमात्मानमेवात्माभेदेन विद्वान् जानन् पुरुषः इहैवामृतो मुक्तो भवति । अयनाय मोक्षाय अन्यः पन्था न विद्यते । ब्रह्मणः आनन्दमिति राहोश्शिर इतिवन्निर्देशः । आनन्दस्वरूपं ब्रह्मेत्यर्थः । विद्वानात्माभेदेन जानन् पुरुषः कुतश्चन कस्माच्चिदपि रोगव्याघ्रसर्पादिलक्षणाद्भयहेतोस्सकाशान्न बिभेति । स्वस्य ब्रह्मत्वादिति भावः । तस्येति । अनात्मज्ञस्येत्यर्थः । 'अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः

वेद ब्रह्मैव भवति', अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम्', 'आत्मविदः स इदं सर्वं भवति', यदा चर्मवदाकाश'मित्याद्याः सहस्रशः। स्मृतयश्च- अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः', इहैव तैर्जितस्सर्गो येषां साम्ये स्थितं मनः', समं पश्यन् हि सर्वत्र' इत्याद्याः।

न्यायतश्च- 'सर्पान् कुशाग्राणि तथोदपानं ज्ञात्वा मनुष्याः परिवर्जयन्ति। अज्ञानतस्तत्र पतन्ति केचित् ज्ञाने फलं पश्य यथा विशिष्टम्' तथा च- देहादिष्वात्मबुद्धिरविद्वान्

पण्डितम्मन्यमानाः, जङ्घन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धा' इति। जङ्घन्यमानाः भृशं पीड्यमानाः परियन्ति विभ्रमन्तीति मुण्डकपाठः। दन्द्रम्यमाणा इति कठपाठः। दन्द्रम्यमाणा अत्यर्थं कुटिलामनेकरूपां गतिं गच्छन्त इत्यर्थः।

अन्योऽसाविति। असावीश्वरोऽन्यो भिन्नः। देवानामिति। स कर्मी देवानां पशुः पशुवद्भोग्य इत्यर्थः। यथा मनुष्यस्य गवादिपशुर्भोग्यस्तद्वदिति भावः। यस्य मूढस्य इदं सर्वं जगद्भवति। प्राज्ञस्य तु ब्रह्मैकमेवास्ति- सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वेनाभावात्। भावे वा सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात्सर्वं ब्रह्मैव भवति। 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति' इति। यथा चर्म वेष्टयन्ति तथा आकाशं मानवाः यदा वेष्टयिष्यन्ति तदा देवं परमात्मानं प्रत्यगभिन्नमविज्ञाय दुःखस्य संसारस्यान्तो भविष्यतीत्यर्थः। आकाशवेष्टनवत् ब्रह्मवेदनं विना संसारनाशनमशक्यमिति भावः। तेनेति। अज्ञानेन ज्ञानस्यावृतत्वेन हेतुना जन्तवो मुह्यन्ति। वयं संसारिण ईश्वराद्भिन्ना इत्यादिमोहं यान्ति। न्यायतश्चेत्यस्यावगम्यत इत्यनेनान्वयः। सर्पानिति। मनुष्याः कुशलाः केचित्। सर्वान् सर्वाणीत्यर्थः। कुशाग्राणि दृष्ट्वेति शेषः। तथा उदपानं ज्ञात्वा परिवर्जयन्ति। अज्ञानत उदपानमिति ज्ञानाभावात्तु केचिदविवेकिनस्तत्र तृणच्छन्नकूपे पतन्ति। तस्माद्ज्ञाने विशिष्टं फलं यथा यथावत्पश्य। एवमज्ञानं संसारकूपपतनहेतुः पुंसां, ज्ञानं तु तत्परिहारहेतुरिति भावः। इदमेवाह—तथा चेति। रागद्वेषादिप्रहाणमपेक्षत इति रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षस्तस्मात्। धर्माधर्मप्रवृत्तिः- धर्माधर्मार्थकर्मप्रवृत्तिः। तदुपशमस्तन्निवृत्तिः। तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासादित्यर्थः। हेतुरयं मुक्तिप्रति। देहादिष्वात्मबुद्धौ सत्यां देहादिसुखहेतुषु चन्दनादिषु रागः, तद्दुःखहेतुषु शीतवाततपादिषु द्वेषः, ताभ्यां च रागद्वेषाभ्यां हेतुभ्यां सुखार्थं दुःखनिवृत्त्यर्थं च धर्माननुतिष्ठति, दुःखहेतुशत्रुसर्पचोरादिनिवृत्त्यर्थमधर्मं च हिंसादिलक्षणमनुतिष्ठति। एवं धर्माधर्मानुष्ठानवशात्सुकृतदुष्कृतफले स्तः। तद्भोगार्थं देवमनुष्यपश्वादिरूपेण जायते, पुनर्धर्माधर्मादिलक्षणं कर्म कुरुते, प्रारब्धावसाने म्रियते, पुनः कर्मफलानुभवार्थं जायते, पुनः कर्म कुरुते, पुनरपि म्रियत इत्येवमवर्जनीयसञ्चारं जन्ममरणलक्षणं संसारचक्रं प्रतिपद्याज्ञः खिद्यते। यथावेक्षुखण्डः प्रसिद्धं चक्रमिति। एवं च जन्ममरणलक्षणसंसारस्य धर्माधर्मानुष्ठानं हेतुः, तस्य च रागद्वेषादिकं हेतुः, तस्य च देहादिष्वात्मबुद्धिर्हेतुरिति सर्वानर्थमूलकन्दं देहादिष्वात्मभ्रमं त्यजेद्विद्वानित्याह—देहादीति। देहादिष्वात्मबुद्ध्यभावे

रागद्वेषादिप्रयुक्तो धर्माधर्मानुष्ठानकृज्जायते म्रियते चेत्यवगम्यते; देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिनो रागद्वेषादिप्रहाणापेक्षाद्धर्माधर्मप्रवृत्त्युपशमान्मुच्यन्त इति न केनचित् प्रत्याख्यातुं शक्यं न्यायतः । तत्रैवं सति क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽविद्याकृतोपाधिभेदः संसारित्वमिव भवति, यथा देहाद्यात्मत्वमात्मनः । सर्वजन्तूनां हि प्रसिद्धो देहादिष्वनात्मस्वात्मभावो निश्चितोऽविद्याकृतः, यथा स्थाणौ पुरुषनिश्चयः । नचैतावता पुरुषधर्मः स्थाणोर्भवति, स्थाणुधर्मो वा पुरुषस्य; तथा न चैतन्यधर्मो देहस्य, देहधर्मो वा चैतन्यस्य; सुखदुःखमोहात्मकत्वादिरात्मनो न युक्तः; अविद्याकृतत्वाविशेषात् जरामृत्युवत् ।

रागद्वेषाभावः, ततो धर्माधर्मानुष्ठानाभावः, ततस्संसाराभाव इति सोयमर्थो न केनचित्प्रत्याख्यातुं शक्यः । तस्मादज्ञस्यैव संसारो न प्राज्ञस्येति कथमीश्वरस्य संसारित्वम्? कथं वा संसराभावस्संसारिणामज्ञानां सत्त्वादितीममर्थमाह—**तत्रेत्यादिना** । तत्रेति व्यवहारभूमावित्यर्थः ।

एवं सतीति । देहाद्यभिमानिन एव संसारो नतु देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शिन इति स्थिते सतीत्यर्थः । **ईश्वरस्यैवेति** । असंसारिण एवेत्यर्थः । अविद्याकृतमज्ञानकृतम् । ननु कथमसंसारिणः क्षेत्रज्ञस्याविद्यावशादपि संसारित्वमित्यतो दृष्टान्तमाह—**यथेति** । आत्मनो यथा देहादिरूपत्वमविद्याकृतं तद्वदिति भावः । ननु नास्त्यात्मनो देहाद्यात्मत्वमत आह—**सर्वेति** । सर्वजन्तूनां सर्वप्राणिनामनात्मसु देहादिष्वविद्याकृतो निश्चित आत्मभावः प्रसिद्धो हि । देवोऽहं, मनुष्योऽहं, काणोऽहं, बधिरोहमित्यादिव्यवहारादिति भावः । तत्रापि दृष्टान्तमाह—**यथा स्थाणाविति** । मन्दान्धकारे दृष्टे स्थाणौ यथाऽविवेकिनः पुरुष इति निश्चयः तद्वदित्यर्थः । ईश्वरमेव सन्तं क्षेत्रज्ञमज्ञानादज्ञास्संसारिणं मन्यन्ते तार्किकादयः । यथा वा बौद्धादयः देहमेवात्मानं, यथा वा कुदृष्टयः स्थाणुमेव पुरुषमिति यावत् ।

ननु सर्वजन्तुप्रसिद्धनिश्चयबलात्संसार्येव क्षेत्रज्ञ इत्यत आह—**नचेति** । एतावता अज्ञानकृताज्ञजननिश्चयमात्रेणेत्यर्थः । यथा अज्ञजननिश्चयमात्रेण स्थाणुः पुरुषो न भवति, पुरुषो वा स्थाणुर्न भवति, तथा अज्ञजननिश्चयमात्रेण देह आत्मा न भवति, आत्मा वा देहो न भवति । नच आत्मा देहो माभून्नाम, संसारी तु भवेदेव देहातिरिक्तस्याप्यात्मनस्संसारोपलम्भादिति तार्किकादिदृष्टिमाश्रित्य वाच्यं, देहधर्मत्वात्संसारस्य । नच सुखदुःखादयो न देहधर्माः, किंतु मनोधर्मा एवेति वाच्यं, मनसोऽपि सूक्ष्मदेहत्वात् । तस्मात्सुखदुःखमोहादिलक्षणस्संसारो देहधर्म एवेति नात्मनो युक्तः, आत्मनस्तु चैतन्यमेक एव धर्मः । सच न देहस्य युक्तः, जडत्वात् । तस्माद्देह एव संसारी नात्मा- देहात्मनोरविवेकात्तु देहधर्मस्संसार आत्मन्यध्यस्त इति, संसार्यात्मेति मन्यन्ते मूढाः । देहं च चेतन इति । तस्मात्तार्किकाद्यभिमतदेहभिन्नत्वादेवासंसार्यात्मेति सिद्धम् ।

ननु स्थाणुपुरुषयोरितरेतरधर्माध्यासो युक्त एव भवतु, देहात्मनोस्तु न भवतीत्यत आह—**अविद्येति** । अज्ञानकृतत्वांशे भेदाभावाद्युक्त एवेत्यर्थः ।

नाऽतुल्यत्वादिति चेत्- स्थाणुपुरुषौ ज्ञेयावेव सन्तौ ज्ञात्राऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावविद्यया देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्तः, अतो देहधर्मो ज्ञेयोऽपि ज्ञातुरात्मनो भवतीति चेन्न, अचैतन्यादिप्रसङ्गात् । यदि हि ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छाद्वेषादयो ज्ञातुरात्मनो भवन्ति, तर्हि तद्ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य धर्माः केचि-

---

ननु कुतस्संसार आत्मनो न युक्त इत्यत्र दृष्टान्तमाह—जरामृत्युवदिति । आस्तिका हि सर्वे देहभिन्नमात्मानं मन्वाना जरामृत्यू देहधर्माविव, न त्वात्मधर्माविति प्रतियन्ति । कथमन्यथा देहे मृतेऽपि देहिनः श्राद्धादिकं कुर्युः ? कथं वा स्वर्गादिफललोभेन यज्ञादिकं कुर्युः ? तथा च यथा जरामृत्यू स्थूलदेहधर्मौ तथा सुखदुःखादयस्सूक्ष्मदेहधर्मा एव । अतस्तेषां नात्मधर्मत्वं युक्तमिति भावः ।

नातुल्यत्वादितिचेदिति पूर्वपक्षः । तं स्वयमेव व्याख्याति—स्थाण्विति । ज्ञेयावेव सन्तौ स्थाणुपुरुषौ ज्ञात्राऽविद्ययाऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तावित्यन्वयः । अतुल्यत्वात्स्थाणुपुरुषदृष्टान्तो न युक्त इति चेदिति संक्षिप्तप्रश्नार्थः । विस्तृतप्रश्नार्थस्तु स्फुट एव । यस्य स्थाणौ पुरुषनिश्चयस्स हि स्थाणुपुरुषाभ्यामन्य एव, प्रकृते तु यस्य देहे आत्मबुद्धिस्स आत्मैव, नतु देहात्मनोरन्य इति कृत्वा स्थाणुपुरुषवद्देहात्मनोरितरेतराध्यास इति वक्तुं न युक्तमिति भावः । अन्यस्मिन्नन्य इति भ्रमो भवेदेव । स्वस्मिन्पुनरन्य इति भ्रमः, अन्यस्मिन् स्वयमिति भ्रमश्च भवितुं नार्हति- स्वस्य नित्यापरोक्षत्वादेव । न हि स्वकरस्थं दण्डं कोऽपि पुरुषत्वेन सर्पत्वेन वा अध्यसेत् । तस्मादात्मनि देह इति, देहे आत्मेति च भ्रमो न युक्त आत्मनः । देहस्य तु सुतरां न युक्तः- जडत्वात् । न हि स्थाणुरहं पुरुष इति, पुरुषो वा स्थाणुरहमिति क्वापि भ्राम्येदित्याशयः । अत इति । देहात्मनोरितरेतराध्यासायोगादित्यर्थः । सत्य एवायमज्ञनिश्चयो न भ्रम इत्याह—देहेति । देवोऽहं, मनुष्योऽहं, काणोऽहं, बधिरोऽहं, सुख्यहं, दुःख्यहमित्यादिप्रतीतयो न भ्रमाः, किंतु प्रमा एव- देहाद्याश्रयमात्रेण देहधर्माणामपि जीवे संक्रमात् । यथा पृथिवीसंयोगाज्जलस्य गन्धगुणसंक्रमः । तस्मात्संसार्येवात्मेति पूर्वपक्षः ।

परिहरति—नेति । हेतुमाह—अचैतन्यादिप्रसङ्गादिति । यदि देहधर्मा आत्मनः स्युस्तर्हि देहधर्मो जाड्यमपि स्यादात्मनः । आदिपदाद्विकारित्वानित्यत्वादिसंग्रहः । नचेष्टापत्तिः- 'अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिशास्त्रविरोधात् । जीवस्यापि जडत्वे जगदान्ध्यप्रसङ्गात् । ननु देहधर्मास्सर्वे जीवस्य भवन्तीति नास्माभिरुच्यते, किंतु सुखदुःखमोहादय एव भवन्ति, जरामरणजाड्यादयस्तु न भवन्तीति पूर्वपक्षमुद्भाव्य परिहरति—यदि हीत्यादिना । ज्ञेयश्च क्षेत्रस्य केचिद्धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छाद्वेषादयो ज्ञातुरात्मनो भवन्ति, ज्ञेयस्य क्षेत्रस्य केचिद्धर्मा अविद्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु ज्ञातुरात्मनो न भवन्तीति पूर्वपक्ष इति यद्युच्यते तर्हि विशेषहेतुर्वाच्य इति पृच्छति सिद्धान्ती । देहधर्माणां मध्ये केचिदेवात्मनो भवन्ति, केचिन्न भवन्तीत्येवं रूपविशेषस्य को हेतुरित्यर्थः ।

दात्मनो भवन्त्यविद्यारोपिताः, जरामरणादयस्तु न भवन्तीति विशेषहेतुर्वाच्यः 'न भवन्ती' त्यस्त्यनुमानमविद्याध्यारोपितत्वाज्जरामरणादिवदिति, हेयत्वादुपादेयत्वाच्चेदित्यादि । तत्रैवं सति कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्संसारो ज्ञेयस्थो ज्ञातर्यविद्याध्यारोपित इति न तेन ज्ञातुः किंचिद्दुष्यति, यथा बालैरध्यारोपितेनाकाशस्य तलमलिनत्वादिना ।

एवं च सति सर्वक्षेत्रेष्वपि सतो भगवतः क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य संसारित्वगन्धमात्रमपि न शक्यं वक्तुम् । न हि क्वचिदपि लोकेऽविद्याध्यस्तेन धर्मेण कस्यचिदुपकारोऽपकारो वा दृष्टः।

ननु सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीति तव पक्षेऽपि विशेषहेतुर्नास्तीत्याशङ्क्य परिहरति—नेति । सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीत्यत्र विशेषहेतुरनुमानमस्तीत्यर्थः । तदेवानुमानं दर्शयति—अविद्येति । सुखादय आत्मधर्मा न भवन्तीत्यविद्याध्यारोपितत्वाज्जरादिवदिति प्रयोगः । अनुमानान्तरमाह—हेयत्वादिति । आत्मन्यविद्याध्यारोपिता एव सुखदुःखादयो देहधर्माः- हेयत्वादुपादेयत्वाच्च जरामरणादिवदिति प्रयोगः । यदि सुखदुःखादय आत्मधर्मास्तर्हि आत्मना ते हातुं न शक्याः । नहि चैतन्यानन्दादय आत्मना त्यक्तुं शक्यन्ते । यदि त्वात्मन्यनध्यस्ताः केवलमनात्मधर्मास्तर्ह्युपादातुं न शक्यन्ते । न ह्यन्यधर्मोऽन्येनोपादीयते । इमे तु सुखदुःखादयो ज्ञानिना त्यजन्ते, अज्ञानिना तूपादीयन्ते । यथा देहधर्मौ जरामरणे ज्ञानिना त्यजेते । नाहं जीर्णो नापि मृतः, किंतु देह एव जीर्णो मृतश्चेति हि ज्ञानिनः प्रत्ययाः । अज्ञेन तूपादीयेते- 'जीर्णोऽहं मृतोऽहं मरिष्येऽह'मिति तत्प्रत्ययात् । तस्मादात्मन्युपलभ्यमानास्सर्वेऽपि सुखदुःखजरामरणादिदेहधर्मा आत्मन्यध्यस्ता एवाविद्यया न त्वनध्यस्ता नाप्यात्मानः स्वाभाविका वा भवन्तीति स्थितम् ।

ज्ञेयस्थः देहेन्द्रियादिक्षेत्रस्थः; ज्ञातरि क्षेत्रज्ञे । अनेनाविद्यया आत्मनि; देहधर्मसंसारारोपणेनेत्यर्थः । किंचिदपि न दुष्यति, नास्त्यात्मनः कियानपि संसारदोष इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । बालैरध्यारोपितेन तलमलिनत्वादिना आकाशस्य न कोऽपि लेपो यथा तद्वदित्यर्थः । तलमिन्द्रनीलकटाहः तद्वन्मलिनं तलमलिनं तद्भावस्तत्त्वमादिपदात्पीतत्वश्वेतत्वादिग्रहणम् । नीरूपमप्याकाशं बाला नीलमिति, सन्ध्याम्बुदावरणे सति पीतमिति, शारदमेघावरणे सति श्वेतमिति च मन्यन्ते । न तावता गगनस्य नैल्यादिसम्बन्धः । एवमसंसारिणमप्यात्मानं संसारिणं मन्यन्तेऽज्ञास्तावता नात्मनः कोऽपि संसार इति भावः । एवं च सतीति । अविद्याकृतदेहादितादात्म्याध्यासजन्य एवात्मनस्संसारो न तु स्वत इति स्थिते सतीत्यर्थः । भगवत इति । 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित' इति भागवतादिति भावः । गन्धो लेशः । कुतो न शक्यमत आह—न हीति । अविद्यया रज्ज्वाद्यधिष्ठाने आरोपितेन सर्पादिधर्मेण रज्ज्वादेर्न कोऽप्युपकारः, नापि कश्चिदपकारो दृष्टः । नहि सर्पाध्यासमात्रेण रज्जोर्विषदंष्ट्रादिमत्त्वं स्यात् । नहि मध्याह्नार्ककिरणव्याप्तमरुभूमौ जलाध्यासमात्रेण भूमेर्द्रवत्वादिलाभः । न हि च शुक्तिकायां रजताध्यासमात्रेण शुक्तिकायाः कटकाद्युपयोगित्वलाभः । तद्वदात्मनि देहधर्माध्यासमात्रेण न स्यादेवात्मनस्संसार इति भावः ।

यत्तूक्तं— न समो दृष्टान्त इति, तदसत्। कथम्? अविद्याध्यासमात्रं हि दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्साधर्म्यं विवक्षितं, तन्न व्यभिचरति। यत्तु ज्ञातरि व्यभिचरतीति मन्यसे तस्याप्यनैकान्तिकत्वं दर्शितं जरादिभिः।

अविद्यावत्त्वात्क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वमिति चेन्न, अविद्यायास्तामसत्वात्। तामसो हि प्रत्ययः आवरणात्मकत्वादविद्या विपरीतग्राहकः, संशयः तदुपस्थापको वा अग्रहणात्मको वा;

ननु ज्ञेयौ स्थाणुपुरुषावविद्यया ज्ञाताऽन्योन्यस्मिन्नध्यस्तौ, देहात्मनोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोरेवेतरेतराध्यास इति न समो दृष्टान्त इति पूर्वपक्षस्य किमुत्तरमत आह—**यत्तूक्तमिति**। असदयुक्तमित्यर्थः। ननु कुतस्तद्वचनस्यायुक्तत्वमत आह—**अविद्येति**। तत्साधर्म्यमित्यर्थः। न व्यभिचरति नैकत्वाव्याप्तिं भजत इत्यर्थः। ननु ज्ञातर्यविद्यया ज्ञेयधर्माध्यासो न सम्भवतीत्यत आह—**यत्त्विति**। तस्यापि जरादिभिर्नैकान्तिकत्वं दर्शितमित्यन्वयः। तस्यापि ज्ञातर्यविद्यया ज्ञेयधर्माध्यासो न सम्भवतीत्यस्यापीत्यर्थः। नैकान्तिकत्वं व्यभिचारः।

अयं भावः—ज्ञेयज्ञात्रोरितरेतराध्यासो न भवतीति यदुक्तं त्वया तद्वाक्यमपि सव्यभिचारत्वाद्दुष्टमेव। नच तस्य व्यभिचाराभावश्शङ्क्यः, ज्ञेयदेहधर्माणां जरामरणादीनां ज्ञातर्यध्यासदर्शनात्। नच तथाऽध्यासो नास्तीति वाच्यं, जातोऽहं, वृद्धोऽहं, जीर्णोऽहं, मृतोऽहं, मरिष्येहमित्यादिप्रतीतिभिरेव तदध्याससिद्धेः। तस्माद्ज्ञेयज्ञात्रोरितरेतराध्याससम्भवाद्देहधर्मस्य संसारस्य जीवेऽध्यासस्सम्भवत्येवेति। ज्ञेययोः स्थाणुपुरुषयोरपीतरेतराध्यासो न ज्ञात्रा कृतः, किंत्वविद्यैव। तथा ज्ञेयज्ञात्रोरप्यविद्यया क्रियत इति कृत्वा स्वस्मिन्नन्य इति भ्रमः, अन्यस्मिन् स्वयमिति भ्रमो वाऽविद्यावशादुपपद्यत एव। ब्राह्मणस्य विष्णुशर्मणः स्वप्ने क्षत्रियः कृष्णवर्माहमिति भ्रमदर्शनात्। तस्माद्ज्ञेययोरिव ज्ञेयज्ञात्रोरप्यविद्ययेतरेतराध्यासस्सम्भवत्येवेति न कोऽपि दोषः। ज्ञेयज्ञातृव्यतिरिक्ताया एवाविद्याया अध्यासकल्पकत्वादिति भावः।

ननु यद्यविद्यया स्थाणौ पुरुषधर्माध्यास इव जीवे देहधर्मसंसाराध्यासः कृतः, तर्हि साऽविद्या क्षेत्रज्ञे वर्तत इति कृत्वा तयैवाविद्यया क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं प्राप्तमविद्यावत एव संसारित्वदर्शनादिति पृच्छति—**अविद्यावत्त्वादिति**। परिहरति—**नेति**। तत्र हेतुमाह—**अविद्यायास्तामसत्वादिति**। कथमविद्या तमोगुणमयीत्यत आह—**तामस इति**। तामसः प्रत्यय एवावरणात्मकत्वादविद्येत्युच्यते यस्मात्तस्मात्तमोगुणमय्येवाविद्या। तूलाज्ञानस्याविद्यात्वादिति भावः। कः पुनस्स तामसः प्रत्ययोऽत आह—**विपरीतेति**। विपरीतग्राहकः, संशयोपस्थापकः, अग्रहणात्मकश्चेति त्रिविधः प्रत्ययोऽविद्येत्युच्यते। अविद्याकार्यत्वात्संशयविपर्ययाग्रहणानामविद्यात्वमिति भावः। स्थाणुर्वा पुरुषो वेति ग्रहणं संशयः, नायं स्थाणुः किंतु पुरुष एवेति स्थाणोः पुरुषत्वेन ग्रहणं विपर्ययः, नास्ति स्थाणुरिति

विवेकप्रकाशभावे तदभावात् तामसे चावरणात्मके तिमिरादिदोषे सत्यग्रहणादेरविद्यात्रयस्योपलब्धेः।

अत्राह—एवं तर्हि ज्ञातृधर्मो अविद्या न, करणे चक्षुषि तैमिरिकत्वादिदोषोपलब्धेः।

स्थाण्वज्ञानमग्रहणमिति विवेकः। एवं प्रकृते च आत्मा किं देह उत देहादन्य इति संशयः, देह एवात्मेति विपर्ययः, नास्त्यात्मेति कश्चिदित्यग्रहणम्। एतत्त्रिविधतामसप्रत्ययप्रयुक्त एव संसार इति संसारोऽविद्याकार्यमेव।

नन्विदं प्रत्ययत्रयं विद्यैवास्तु, अत आह—**विवेकेति**। विवेकप्रकाशे सति प्रत्ययत्रयाभावाद्विवेकप्रकाशाभाव एतत्सद्भावान्नास्य विद्यात्वम्। विद्या हि प्रमाज्ञानम्। यथा स्थाणोः स्थाणुत्वेन ग्रहणम्। एवमात्मन आत्मत्वेन ग्रहणमेव विद्या। इदं च प्रमाज्ञानमात्मानात्मादिपदार्थविवेकप्रयुक्तम्। अग्रहणादिस्तु विवेकाभावप्रयुक्त इत्यग्रहणादिरेवाऽविद्या। कस्मात्पुनर्विद्याविद्ययोरिदं वैलक्षण्यमत आह—**आवरणात्मकत्वादिति, विद्याप्रकाशेति** च। अविद्या ह्यावरणात्मिका। विद्या तु प्रकाशात्मिका। ततश्चाऽविद्यया स्थाण्वादिपदार्थ आव्रियते पटेनेव रूपिका। यद्वा अन्धकारेणेव घटः। विद्यया तु स्थाण्वादिपदार्थः प्रकाश्यते, दीपेनेव घटः। तस्मादन्धकारवदावरणात्मिकाऽविद्या, दीपवत्प्रकाशात्मिका विद्या। अन्धकारे एव स्थाणोरग्रहणविपरीतग्रहणसंशया न तु प्रकाशे। तथा अविद्यायामेवात्मनोऽग्रहणविपरीतग्रहणसंशया न तु विद्यायामित्यविद्याकृत एव संसारः।

नन्वविद्यावशादेवाग्रहणादिकमित्यत्र किं निदर्शनमत आह—**तामस इति**। तामसे तमोगुणमये आवरणात्मके च तिमिरादिदोषे; चक्षुष इति शेषः। सत्येव अग्रहण, विपरीतग्रहण, संशयात्मकाऽविद्यात्रयस्योपलब्धेरिति। यथा तामसत्वादावरणात्मकत्वाच्च तिमिरादिदोषः स्थाण्वादिपदार्थाग्रहण, विपरीतग्रहण, संशयात्मकत्रिविधप्रत्ययजनकः पुंसां, तथा तामसत्वादावरणात्मकत्वाच्चाऽविद्यारूपो दोषस्त्रिविधप्रत्ययजनक इति भावः। संसारहेतूनामग्रहणादितामसप्रत्ययानामविद्याकार्यत्वात्तामसाऽविद्याकार्यमेव संसार इत्यविद्याया एव संसारो न तु क्षेत्रज्ञस्येति भावः।

अत्राह- पूर्वपक्षीति शेषः। किमाह तद्दर्शयति—**एवमिति**। एवं संसारोऽविद्यायाश्चेदित्यर्थस्तर्हि सा अविद्या ज्ञातृधर्म एवेति पुनः क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं प्राप्तमित्याशयेनाह—**ज्ञातृधर्मोऽविद्येति**। लोके चक्षुषस्तिमिरादिदोषवशादपि द्रष्टुरेवाग्रहणादिकर्तृत्वदर्शनात्- यस्स्थाणुं न गृह्णाति विपर्ययेण वा गृह्णाति संशयेन वा गृह्णाति तस्यैव हि धर्मास्तदग्रहणादयः। तद्वदविद्यावशाद्यः पुमान् क्षेत्रज्ञस्संशयादिकं प्रतिपद्यते तस्यैव धर्मास्ते संशयादय इति संशयादिप्रयुक्तस्संसारः क्षेत्रज्ञस्यैवेति पूर्वपक्षाशयः।

परिहरति—**नेति**। अविद्या ज्ञातृधर्मो न भवतीत्यर्थः। कुतस्तदाह—**करणेति**। तिमिरादिदोषोऽग्रहणादिहेतुः करणस्य चक्षुष एव धर्मः, न तु कर्तुरात्मनः- चक्षुष्येव करणे तद्दोषदर्शनात्। एवमग्रहणादिहेतुरविद्याऽपि करणस्यैव धर्मो नतु कर्तुरात्मनः। इदमेव संक्षिप्तमर्थं विस्तरेण वक्ति—

यत्तु मन्यसे ज्ञातृधर्मो अविद्या तदेव चाविद्याधर्मवत्त्वं क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं; तत्र यदुक्तं- 'ईश्वर एव क्षेत्रज्ञो न संसारी' इत्येतदयुक्तमिति तन्न; यथा करणे चक्षुषि विपरीतग्राहकादि-दोषस्य दर्शनात् न विपरीतादिग्रहणं तन्निमित्तो वा तैमिरिकत्वादिदोषो ग्रहीतुः, चक्षुषः संस्कारेण तिमिरेऽपनीते ग्रहीतुरदर्शनात् न ग्रहीतृधर्मो यथा तथा सर्वत्रैवाग्रहणविपरीतसंशय-प्रत्ययास्तन्निमित्ताः करणस्यैव कस्यचिद्भवितुमर्हन्ति, न ज्ञातुःक्षेत्रज्ञस्य। संवेद्यत्वाच्च तेषां प्रदीपप्रकाशवत् न ज्ञातृधर्मत्वं- संवेद्यत्वादेव स्वात्मव्यतिरिक्तस्य संवेद्यत्वं; सर्वकरणवियोगे च कैवल्ये सर्ववादिभिरविद्यादिदोषवत्त्वानभ्युपगमात्। आत्मनो यदि क्षेत्रज्ञस्य संसारित्व-मग्न्युष्णत्ववत्स्वधर्मः, ततो न कदाचिदपि तेन वियोगस्स्यात्। अविक्रियस्य च व्योमव-

---

यत्त्वित्यादिना। अविद्याया ज्ञातृधर्मत्वादविद्यावत्त्वस्यैव संसारित्वात्क्षेत्रज्ञस्संसार्येवेति कृत्वा तस्याऽ-संसारीश्वरत्वकथनमयुक्तमिति यत्पूर्वपक्षिणोक्तं तन्न। कुतः? करणे चक्षुष्येव विपरीतग्राहकसंशयोत्थाप-काऽग्रहणात्मकतिमिरादिदोषदर्शनात्। ग्रहीतुर्विपरीतादिग्रहणं न; तन्निमित्तभूतस्तिमिरादिदोषोऽपि न। कुतो नेत्यत आह—**चक्षुष इति**। चक्षुषस्संस्कारेण हेतुना चक्षुषस्सकाशात्तिमिरादिदोषेऽपनीते सति ग्रहीतुस्तद्दोषस्य तत्प्रयुक्ताग्रहणादेर्वाऽदर्शनात्। तस्मात्तिमिरादिदोषो न ग्रहीतुर्धर्मः, किंतु करणचक्षुर्धर्म एव।

एवं दृष्टान्तमुपपाद्य दार्ष्टान्तिकमुपपादयति—**तथेति, सर्वत्रेति**। सर्वव्यवहारेष्वित्यर्थः। अग्रहण, विपरित, संशयात्मकाः प्रत्ययास्सनिमित्तास्सकारणाः कस्यचित्करणस्यैव धर्मा भवितुमर्हन्ति, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य धर्मा भवितुं नार्हन्ति। यथा प्रदीपप्रकाशो न द्रष्टृपुरुषधर्मस्तथा तेषामग्रहणादीनां न ज्ञातृधर्मत्वं संवेद्यत्वात्, ज्ञेयत्वात्। ज्ञाता हि ज्ञायन्ते ते। येन यद्ज्ञायते स हि तस्मा-द्भिन्नः; यथा पुरुषो घटात्। न चास्य लक्षणस्य व्यभिचारश्शङ्क्यस्सुखादिषु- सुखादीनां मनआदि-धर्मत्वात्। नापि सत्यत्वानन्दादिषु- तेषामात्मानन्यत्वाभ्युपगमात्। निर्धर्मकत्वाच्चात्मनः। नच तेषां संवेद्यत्वे विप्रतिपत्तव्यमित्याह—**संवेद्यत्वादेवेति**। स्वात्मव्यतिरिक्तस्य सर्वस्यापि जगत्संवेद्यत्वादविद्या-दयोऽप्यात्मव्यतिरिक्तत्वेन संवेद्या एव।

किंचाऽविद्यादीनामात्मधर्मत्वाभ्युपगमो द्वैतिनामपि विरुद्ध इत्याह—**सर्वकरणेति**। कैवल्ये मोक्षे चक्षुरादिकरणवियोगे सति सर्ववादिभिरात्मनोऽविद्यादिदोषवत्त्वस्यानभ्युपगमादिति। नन्वात्म-धर्मस्सन्नप्यविद्याग्रहणादिः मुक्तौ तस्मादपैतीत्यत आह—**यदीति**। अग्नेरुष्णत्ववद्यदि क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वं स्वधर्मः स्यात्तर्हि तेन धर्मेण तस्य धर्मिणः कदाचिदपि वियोगो न स्यात्, नहि उष्णत्व-मग्नेरपैति क्वापि। यदा त्वपैति तदाऽग्निरेव नश्यति। दोषान्तरमप्याह—**अविक्रियस्येति**। अविक्रियस्य धर्मसंयोगवियोगात्मिका विक्रिया नोपपद्यते। व्योमवत्सर्वगतस्य चात्मनः केनचिदपूर्वः संयोगः, केनचिद्वियोगश्च नोपपद्यते, तथाऽमूर्तस्याप्यात्मनः। लोके हि मूर्तस्य परिच्छिन्नस्य सवि-क्रियस्यैव वस्तुनो घटादेः केनचित्संयोगवियोगौ दृश्येते। तस्मात्क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वमसंसारित्वं

त्सर्वगतस्यामूर्तस्यात्मनः केनचित्संयोगवियोगानुपपत्तेस्सिद्धं क्षेत्रज्ञस्य नित्यमेवेश्वरत्वं; 'अनादित्वान्निर्गुणत्वा'दित्यादीश्वरवचनाच्च ।

नन्वेवं सति संसारसंसारित्वाभावे शास्त्रानर्थक्यादिदोषः स्यादिति चेन्न; सर्वैरभ्युपगतत्वात् । सर्वैर्ह्यात्मवादिभिरभ्युपगतो दोषो नैकेन परिहर्तव्यो भवति । कथमभ्युपगत इति ? मुक्तात्मनां हि संसारसंसारित्वव्यवहाराभावः सर्वैरेवात्मवादिभिरिष्यते । नच तेषां शास्त्रानर्थक्यादिदोषप्राप्तिरभ्युपगता । तथा नः क्षेत्रज्ञानामीश्वरैकत्वे सति शास्त्रानर्थक्यं भवत्वविद्याविषये चार्थवत्त्वं- यथा द्वैतिनां सर्वेषां बन्धावस्थायामेव शास्त्राद्यर्थवत्त्वं, न मुक्तावस्थायामेवम् ।

सिद्धम् । नित्यमित्यनेन द्वैतमत इव मुक्तावेवासंसारित्वं क्षेत्रज्ञस्येति नोच्यते, किंतु सर्वदापि मुक्त एव क्षेत्रज्ञः नित्यमुक्तत्वादीश्वरस्येत्युच्यत इति गम्यते ।

नच कथं बन्धदशायामप्यसंसारित्वमिति वाच्यं, बन्धस्य संसारस्य अविद्यादिधर्मत्वेन व्यवस्थापितत्वात् । ननु तिमिरादिदोषः करणस्य चक्षुषो धर्मो यथा तथाऽग्रहणादिदोषः कस्यचित्करणस्य धर्म इत्युक्तं, तच्च करणं न दर्शितमिति चेदुच्यते—ज्ञेयस्य देहादेः क्षेत्रस्य धर्मास्सुखदुःखमोहेच्छादय इति प्रागेवोक्तं भाष्यकृद्भिरिति । देहेन्द्रियमनांसि हि करणानि । नचेन्द्रियमनसां करणत्वेऽपि देहस्य न करणत्वमिति वाच्यं, गमनादिक्रियासु पादादिद्वारा देहस्यापि करणत्वदर्शनात् । तेषु चाविद्याग्रहणादिदोषा अन्तःकरणधर्माः । तस्मादविद्याकृतस्सर्वोऽपि संसारोऽन्तःकरणस्यैव । अन्तःकरणादविद्यायां विद्ययाऽपनीतायां सत्यामात्मनस्संसारादर्शनादिति सिद्धं क्षेत्रज्ञस्यासंसारीश्वरत्वम् ।

उक्तार्थे गीतां प्रमाणयति—अनादित्वादिति । नहि निर्गुणस्य संसारधर्मप्रसक्तिरिति भावः । एतावता ग्रन्थसन्दर्भेणेश्वरस्य संसारित्वं प्राप्तमिति प्रश्नस्समाधापितः । एतेन वशीकृतप्रकृतेस्स्वतन्त्रस्येश्वरस्य कथं जीवत्वप्रयुक्तस्संसार इति शङ्कापि प्रत्युक्ता । अज्ञानकृतत्वाज्जीवस्य संसारित्वव्यवहारस्य ।

अथ संसाराभावप्रसङ्गश्चेति दोषं परिहर्तुमारभतेऽनुवादपूर्वकं—नन्वेवमित्यादिना । संसारित्वं संसारः । दोषः स्यादित्यन्तमनुवादः । नेति परिहार इति विवेकः । तत्र हेतुमाह—सर्वैरिति । तस्यार्थमाह—सर्वैरिति । देहादन्य आत्मास्तीति वदन्त आस्तिका आत्मवादिनः । संसारस्संसारित्वव्यवहारश्च तयोरभावः । संसारे सति संसारित्वव्यवहारः स्यात्संसाराभावात्तद्व्यवहाराभावः । एवं संसाराभावादेव तेषां मुक्तत्वव्यवहारः । तेषां मुक्तात्मनामित्यर्थः । तेषां शास्त्रानर्थक्यादिकं यद्यपि प्राप्तं, तथापि न तद्दोषतयाऽभ्युपगतम् । नहि शास्त्रादिना मुक्तानां कोप्यर्थः, येन मुक्तान्प्रति शास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्यात् । आदिपदाद्बन्धमुक्तिव्यवस्थाभावादिर्गृह्यते । ईश्वरैकत्वे सतीति । विद्यावस्थायामित्यर्थः । अर्थवत्त्वमिति । शास्त्रस्येति शेषः । एवमिति । अविद्यावस्थायामेव शास्त्रादेरर्थवत्त्वं, नतु विद्यावस्थायामित्यर्थः । द्वैतमते यथा जीवस्य मुक्तिदशायां शास्त्राद्यानर्थक्यं तथाऽद्वैतमते

नन्वात्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते द्वैतवादिनां सर्वेषां, अतो हेयोपादेयतत्साधनसद्भावे शास्त्राद्यर्थवत्त्वं स्यात्, अद्वैतिनां पुनर्द्वैतस्यापरमार्थत्वादविद्याकृतत्वाद्बन्धावस्थायाश्चात्मनोऽपरमार्थत्वे निर्विषयत्वाच्छास्त्राद्यानर्थक्यमिति चेन्न; आत्मनोऽवस्थाभेदवत्त्वानुपपत्तेः। यदि तावदात्मनो बन्धमुक्तावस्थे युगपत्स्यातां, क्रमेण वा युगपत्तावद्विरोधान्न सम्भवतः स्थितिगती इवैकस्मिन् क्रमभावित्वे च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गः।

जीवस्य विद्यादशायां शास्त्राद्यानर्थक्यम्। द्वैतमते यथा जीवस्य संसारदशायां शास्त्राद्यर्थवत्त्वं तथाऽद्वैतमते जीवस्याविद्यादशायां शास्त्राद्यर्थवत्त्वमिति तुल्यमिति भावः।

द्वैती पुनः पूर्वपक्षयति—**नन्वित्यादिना चेदित्यन्तेन ग्रन्थेन**। सर्वेषां द्वैतवादिनां मते आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे परमार्थत एव वस्तुभूते स्तः। परमार्थभूते एव भवत इत्यर्थः। नतु मिथ्याभूते इत्येवकारार्थः। अत एवमात्मनो बन्धमुक्तावस्थयोर्वास्तवत्वात् हेयस्य संसारस्य तद्धेतुकामादिदोषस्य च, उपादेयस्य मोक्षस्य, तद्धेतुशमदमज्ञानादेश्च सद्भावे सति शास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्यात्। अपरमार्थत्वान्मिथ्यात्वात्। आत्मनो बन्धावस्थायाश्चाविद्याकृतत्वाद्धेतोरपरमार्थत्वे सति निर्विषयत्वाद्विषयाभावाद्बन्धस्यैवाभावादित्यर्थः। **शास्त्रानर्थक्यं स्यादिति**। अयं भावः—सर्पस्य सत्यत्वे तत्ताडनदण्डादेरर्थवत्त्वं स्यात्, सर्पस्यैव मिथ्यात्वे किं दण्डादिना? स्वप्नोपलब्धपश्वादेः सत्यत्वे तत्पोषणार्थे तृणाद्याहरणश्रमोऽर्थवान्स्यात्। तस्यैव मिथ्यात्वे किं श्रमेण? मनोरथोपलब्धकान्तायास्सत्यत्वे तद्भोगयाचनादिश्रमोऽर्थवान्स्यात्, तस्या एव मिथ्यात्वे किं याचनादिना? एवं जीवस्य बन्धस्सत्यो यदि तन्मोक्षाय गुरुशास्त्रादेरर्थवत्त्वं स्याद्बन्धस्यैवासत्यत्वे किं गुरुशास्त्रादिना? तस्माद्द्वैतमते शास्त्राद्यर्थवत्त्वमस्ति, न त्वद्वैतमत इति। परिहरति—**नेति**। हेतुमाह—**आत्मन इति**। अवस्थाभेदोऽवस्थाविशेषो बन्धादिरूपः। तद्वत्त्वस्यानुपपत्तेः। अनुपपत्तिमेव दर्शयति—**यदीति**। यदीति प्रश्नार्थे। तावच्छब्दो निश्चयार्थे। आत्मनो बन्धमुक्तावस्थे तावद्यथार्थतो युगपत्स्यातां यदि- भवेतां किम्? उद्वा क्रमेणेति विकल्पः। तावत्तत्र स्थितिगती इव बन्धमोक्षौ युगपदेकस्मिन्नात्मनि न सम्भवतः- गतिनिवृत्तिगमने यथैकस्मिन्पुरुषे युगपन्न सम्भवतः तथा बन्धमुक्तावस्थे एकस्मिन्नात्मन्युगपन्न सम्भवत इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—**विरोधादिति**। स्थितिगत्योरिव बन्धमोक्षयोः परस्परविरोधात्। न हि विरुद्धार्थयोः सामानाधिकरण्यं यौगपद्येन सम्भवति- शीतोष्णयोस्सुखदुःखयोश्च युगपत्सामानाधिकरण्यादर्शनाच्च। इदानीं सुखमनुभवन्नपि पुरुषः क्षणान्तरे वृश्चिकदंशनादिना दुःखमनुभवतीति युगपदित्युक्तम्। एवमिदानीं तिष्ठन्नपि पुरुषः क्षणान्तरे गच्छेदित्युगपदित्युक्तं भाष्येऽपि। तथा इदानीं बद्धस्यात्मनः कालान्तरे मुक्तिः स्यादिति युगपदित्युक्तम्।

अथ द्वितीयं विकल्पं दूषयति—**क्रमेति**। क्रमेणात्मनो बन्धमोक्षौ स्त इति पक्षेपि किं निर्निमित्ते भवतः? उत सनिमित्ते? इति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—**निर्निमित्तत्व इति**। यदि निमित्तं

अन्यनिमित्तत्वे च स्वतोऽभावादपरमार्थत्वप्रसङ्गः । तथा च सत्यभ्युपगमहानिः ।

विनाप्यात्मनः क्रमेण बन्धमोक्षौ स्यातां, तर्हि मुक्तस्याप्यात्मनो निमित्तं विना पुनर्बन्धः स्यादिति मोक्षाभावस्स्यादात्मनः । द्वितीयं दूषयति—**अन्यनिमित्तत्व इति** । यद्यात्मनो बन्धमोक्षौ प्रत्यविद्यारागादिकं विद्याशमादिकं वा किञ्चिन्निमित्तमस्ति, तर्हि तेनैव निमित्तेनात्मनो बन्धमोक्षौ भवतः । न तु स्वत इत्यपरमार्थत्वमेव बन्धमोक्षयोरापतितम् । यत्स्वतो नास्ति तद्ध्यपरमार्थं वस्त्विति लोकस्थितिः । यथा स्वतोऽविद्यमानरज्जुसर्प-शुक्तिरजतादेरपरमार्थत्वम् । न हि रज्जुसर्पादिकं कोऽपि द्वैती सत्यं मन्यते, किं तु मिथ्याभूतमेव । चक्षुर्गतकाचकामलादिदोषनिमित्तकत्वाद्रज्जुसर्पादेः । सत्यसर्पस्तु न काचादिदोषनिमित्तक इति निर्निमित्त एवेति परमार्थभूत एव । तस्मान्निर्निमित्त एव पदार्थस्सत्यः, सनिमित्तस्त्वसत्य एव । न च सत्यसर्पोऽप्यज्ञाननिमित्तकत्वात्सनिमित्त एवेत्यसत्य एवेति वाच्यं, अद्वैतिमते तथैव- ब्रह्मान्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् । द्वैतिमते तु सत्यसर्पो निमित्तत्वेन सत्य इत्यभ्युपगम्यत इति तन्मतानुसारेणेयमुक्तिः । यद्वा अद्वैतिनोपि काचादिदोषाप्रयुक्तं सर्पं व्यावहारिकसत्यं मन्यन्ते; रज्जुसर्पं तु दोषप्रयुक्तं व्यवहारतोप्यसत्यं मन्यन्त इति तावन्मात्रेणेयमुक्तिः ।

ननु भवत्वात्मनो बन्धमोक्षयोरपारमार्थ्यं, किं ततोऽत आह—**तथा चेति** । बन्धमोक्षयोरपरमार्थत्वे सतीत्यर्थः । अभ्युपगमहानिः-बन्धमोक्षौ सत्याविति द्वैतिभिरभ्युपगताविति बन्धमोक्षसत्यत्वाभ्युपगमस्य हानिः क्षतिः । स्वमतप्रच्युतिरूपदोष इत्यर्थः ।

ननु सर्वमपि जगत्सनिमित्तत्वादेव सत्यं, निर्निमित्तस्य गन्धर्वनगरस्वप्नरथादेरसत्यत्वात् । सर्पान्निमित्ताज्जातो हि सर्पस्सत्यः । सर्पादजातत्वादेव रज्जुसर्पोऽसत्य । यस्य कार्यस्य यत्कारणं निमित्तत्वेन प्रसिद्धं तस्मान्निमित्ताज्जातं तद्वस्तु सत्यमिति हि लोकव्यवहारः । न हि निर्निमित्तं वस्तु जगति किञ्चिदप्यस्ति । रज्जुसर्पादयस्तु प्रसिद्धसर्पादिनिमित्तादनुद्भूता इति, अप्रसिद्धरज्ज्वादिनिमित्तादुद्भूता इति चाऽसत्या इत्यभ्युपगम्यन्ते । तस्माद्विपरीतनिमित्तादुद्भूतमेव वस्त्वपरमार्थं, नतु सनिमित्तं वस्त्विति सनिमित्तौ बन्धमोक्षौ परमार्थावेवेति चेत्—

नैवम्—"वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्" इति श्रुत्या कारणमेव सत्यं, कार्यं तु मिथ्यैव । न हि कारणमृदादिव्यतिरेकेण कार्यस्य घटादेरुपलम्भः । तस्मादनिमित्तं निमित्तमेव वस्तु सत्यम् । अत एव 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" इत्यद्वैतभ्युपगमः । "ततोऽन्यदार्तं" इति श्रुतेश्च । मृदादिकमपि घटादीन्प्रति निमित्तमपि जलादिजन्यत्वादनिमित्तं न भवतीति नैव सत्यं, मृत्तिकेत्येव सत्यमेति तु घटादिविकारदृष्ट्या प्रोक्तम् । एवं सर्वं जगदपि कार्यत्वान्निमित्तं न भवतीत्यसत्यमेव । ब्रह्म तु सर्वस्य निमित्तं- "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" इति श्रुतिः । अकार्यत्वादनिमित्तं च (निमित्तं यस्य नास्ति तदनिमित्तम्) । अत एव हि- 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो' इत्यादिसमन्वयः । नहि सनिमित्तं वस्त्वजं स्यात, न वा नित्यम् । अत एवानादिरात्मेत्याद्यपि सङ्गच्छते । तथा चानिमित्तं निमित्तं वस्तु सत्यमिति लक्षणस्य ब्रह्मण्येव समन्वयादन्यत्राप्रवृत्तेश्चा-

किंच बन्धमुक्तावस्थयोः पौर्वापर्यनिरूपणायां बन्धावस्था पूर्वं प्रकल्प्या, अनादिमत्यन्तवती च; तच्च प्रमाणविरुद्धं; तथा मोक्षावस्थाऽऽदिमत्यनन्ता च प्रमाणविरुद्धैवाभ्युप-

---

व्यभिचारित्वं स्थितम् । एवं स्थिते सनिमित्तत्वेन भवदभिमतस्य सर्वस्यापि द्वैतस्यासत्यत्वं दुष्परिहारमेव, किंपुनर्दुर्निमित्तस्य रज्जुसर्पादेरिति ।

ननु भवतु नाम वस्तुतोऽसत्यत्वं जगतः, यावद्व्यवहारं तु तत्सत्यमेव । तथा च सनिमित्तौ बन्धमोक्षौ यावद्व्यवहारं सत्यावेवेति **चेन्नेति को वदेत्**? अज्ञानाश्रयो हि बन्धमुक्त्यादिसर्वव्यवहारः, ततश्चाज्ञानदशायामात्मनो बन्धमोक्षौ स्त एव, विद्यावस्थायामेव हि तदभावोऽस्माभिरुच्यते । नचैवमात्मनो बन्धमुक्त्यवस्थावत्त्वं सिद्धमिष्टमिति भ्रमितव्यं, विद्यावस्थायां तदभावादेव वस्तुतस्तदभाव इति सिद्धत्वात् । तस्मान्नास्त्यात्मनः परमार्थतो बन्धमुक्तावस्थे । अत एव- 'न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः, न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति श्रुतिरुपपद्यते ।

यद्येवमात्मनः परमार्थतो बन्धमुक्तावस्थे न स्त इति नाभ्युपगम्यते, तर्ह्यनित्यत्वमप्यात्मनः स्यादित्याह—**किं चेति** । बन्धं विना मुक्त्ययोगान्मुक्तिर्बन्धपूर्विका, तस्य च बन्धस्यान्ताभावे मुक्त्ययोगाद्बन्धावस्था सान्ता, आद्यदर्शनादनादिश्च । **तच्चेति** । अनादिस्सान्तो बन्ध इति कल्पनं तच्छब्दार्थः । **प्रमाणविरुद्धमिति** । अनादेरनन्तत्वेन भाव्यत्वादिति भावः । सादिरनन्ता च मोक्षावस्थेत्यप्रमाणमेवेत्याह— **तथेति** । सादेस्सान्तत्वेनैव भाव्यत्वादिति भावः । तस्मात्सान्तस्य बन्धस्यानादित्वं सादेर्मोक्षस्यानन्तत्वं चेत्युभयं प्रमाणविरुद्धमेव । अनादित्वानन्तत्वयोर्वैयधिकरण्यादर्शनात् । यस्यादिरस्ति तस्यान्तोऽप्यवश्यमस्ति । यस्यान्तोऽस्ति तस्यादिरप्यवश्यमस्ति- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'-रित्यादिगीतावचनादनुभवाच्चात्मैक एवानादिरनन्तश्च । तदन्यत्सर्वं जगत्सादि सान्तं च ।

ननु आद्यन्तयोर्वैयधिकरण्यमस्ति- प्रागभावस्यानादित्वात्सान्तत्वाच्च, प्रध्वंसाभावस्य सादित्वादनन्तत्वाच्चेति चेत्, **मैवम्**—तस्य तार्किकसमयस्याप्रमाणत्वात् । नच अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वादज्ञानस्यानादित्वं सान्तत्वं चास्तीति वाच्यं, अज्ञानस्यापि सादित्वात्- 'माया चाविद्या च स्वयमेव भवति' इति श्रुतेः । अनादित्ववचनं तु इदमिदानीं जातमिति वक्तुमशक्यत्वाभिप्रायकम् । यथाऽविद्याकार्यस्यापि संसारस्य प्रवाहानादित्वादनादित्वव्यपदेशः । इदं चाज्ञानमात्मन्यध्यस्तत्वादात्मकार्यमेव । यथा जगदविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तं सदात्मकार्यमित्युच्यते । एवं कार्यत्वात्साद्येवाज्ञानमिति तस्य सान्तत्वं युक्तम् । ननु निर्धर्मकस्यात्मनः कर्तृत्वासम्भवादात्मा नाज्ञानं सृजति, जगत्तु सृजत्यज्ञानमात्माश्रयं सत्, अतः कथमविद्यायाः कार्यत्वमिति चेदविद्यां न कोपि सृजति, किंतु सा स्वयमेव भवति-'माया चाऽविद्या च स्वयमेव भवति' इतिश्रुतेः । तस्मात्सान्तो बन्धस्सादिरेव भवितुमर्हति । सादिश्च मोक्षस्सान्त एव । नचेष्टापत्तिः, बन्धस्य सादित्वे बन्धात्प्रागसंसारित्वादात्मनः । तदा मोक्षशास्त्राद्यानर्थक्यम् । मोक्षस्य सान्तत्वे पुनर्बन्धप्रसङ्गः; ततश्च शास्त्रस्य शास्त्राद्यानर्थक्यं-नित्यपुरुषार्थ

गम्यते । नचावस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतो नित्यत्वमुपपादयितुं शक्यम् । अथानित्यत्वदोषमोक्षं मत्वा हि धनधान्यप्रासादादिकं सर्वमुत्सृज्य मोक्षमार्गे प्रयतते विद्वान्, मोक्षस्यापि स्वर्गादिवदनित्यत्वे व्यर्थोयं मोक्षमार्गप्रवृत्तिप्रयास इति न मोक्षशास्त्रे कोपि प्रवर्तेतेति ।

ननु—प्रमाणविरुद्धार्थोऽप्यभ्युपगम्यतां, को दोषस्तत्राह—नचेति । अवस्थावतोऽवस्थान्तरं गच्छतः पदार्थस्य नित्यत्वमुपपादयितुं न शक्यम् । घटत्वावस्थावतो कपालत्वावस्थां गच्छतो घटस्याऽनित्यत्वदर्शनात् । अवयवित्वावस्थावतो भस्माद्यवस्थां गच्छतश्शरीरस्य चानित्यत्वदर्शनात् । एवं बद्धत्वावस्थावतो मुक्तावस्थां गच्छत आत्मनः स्यादेवानित्यत्वम् ।

ननु—सत्कार्यवादेऽवस्थानामेवानित्यत्वमवस्थावतो द्रव्यस्य तु नित्यत्वमेव, मृद्द्रव्यं हि घटत्वकपालत्वचूर्णत्वाद्यवस्था अनुभवादपि मृद्रूपेण नित्यमेवास्ति, घटत्वाद्यवस्थास्तु नश्यन्ति, जायन्ते च । अतोऽवस्था एवानित्याः । एवं बद्धमुक्त्यन्यतरावस्थावानात्मा नित्य एव- अवस्थाद्वयेऽप्यात्मन एकस्यैवानुगमात् । बन्धमुक्त्यवस्थे त्वनित्ये- बन्धदशायां मुक्त्यभावान्मुक्तिदशायां बन्धाभावाच्च । तस्मादवस्थावतोऽप्यात्मनस्स्यादेव नित्यत्वमिति चेत्—

नैवम्— असत्कार्यवादस्येव सत्कार्यवादस्यापि दूषितत्वात् । कार्यं पूर्वमसदेव कारकव्यापारेणाविर्भवतीत्यसत्कार्यवादः । यद्यसत एवोत्पत्तिस्तर्हि शशशृङ्गमप्याविर्भवेदिति कृत्वा कार्यं पूर्वं सदेव कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इति सत्कार्यवादः । यदि कार्यं पूर्वमेवास्ति तर्हि कारकव्यापारवैयर्थ्यमेवेति कृत्वा कार्यं न सत् नाप्यसत् किंतु मिथ्यैवेति मिथ्यावादः । एवंस्थिते यदि घटत्वाद्यवस्था घटाद्युत्पत्तेः प्रागेव मृदस्सन्ति, तर्हि कुलालव्यापारानर्थक्यं, पिण्डाकारमृद्यपि घटोपलब्धिप्रसङ्गः । यदि प्राक् न सन्ति, तर्हि शशशृङ्गवत् घटस्याप्यनुदयप्रसङ्गः । तस्मान्मृदो घटत्वाद्यवस्था मिथ्याभूता एव ।

तथा प्रकृतेप्यात्मनो बन्धमुक्तावस्थे मिथ्याभूते एव—बन्धात्प्रागेव बन्धसत्त्वे रागादिदोषानर्थक्यप्रसङ्गात्, तदसत्त्वे शशशृङ्गवदनुत्पत्तिप्रसङ्गात, तथा मुक्तेः प्रागेव मुक्तिसत्वे गुरुशास्त्राद्यानर्थक्यप्रसङ्गः, तदसत्त्वे शशशृङ्गवन्मुक्तेरनुत्पत्तिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं मिथ्याकार्यवादेप्यवस्था एव मिथ्याभूताः, नतु अवस्थावद्द्रव्यमिति कृत्वा बन्धमुक्त्यवस्थयोरेव मिथ्यात्वमात्मा तु नित्य एव सत्यत्वान्मृद्द्रव्यवदिति चेत्— नैवम् । अवस्थानां मिथ्यात्वे तद्वतो द्रव्यस्यापि मिथ्यात्वात् । तथाहि पिण्डाद्यवस्थानापन्नं मृद्द्रव्यं किं सावस्थमुत निरवस्थम् ? आद्ये- मृद्द्रव्यगतायास्तस्या अपि गन्धवत्त्वाद्यवस्थाया मिथ्यात्वमेव स्यादवस्थात्वात्पिण्डाद्यवस्थावत् । द्वितीये- निरवस्थं तन्मृद्द्रव्यं किं रूपमनिर्वाच्यमेव । नच मृद्रूपमिति वाच्यम् । मृदि मृत्त्वावस्थायास्सत्त्वेन मृद्रूपं सावस्थमेवेति मृत्त्वावस्थाया अभावे तस्य मृद्रूपत्वस्यैवासिद्धेः । एवं सावस्थादेव मृद्द्रव्यान्मृत्त्वावस्थाया मिथ्याया अपगमे सति मृद्द्रव्यमेव तावन्न सिद्ध्येदिति मिथ्यैव मृद्द्रव्यम् ।

परिहाराय बन्धमुक्तावस्थाभेदो न कल्प्यतेऽतो द्वैतिनामपि शास्त्रानर्थक्यादिदोषोऽपरिहार्य एव; इति समानत्वान्नाद्वैतवादिना परिहर्तव्यो दोषः।

नच शास्त्रानर्थक्यं यथा प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छास्त्रस्य। अविदुषां हि फलहेत्वोरनात्मनोरात्मदर्शनं, न विदुषां; विदुषां हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सति तयोरहमित्यात्मदर्शनानुपपत्तेः। न ह्यत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वा

नहि घटाद्घटत्वे पृथक्कृते सति घटपदार्थः कश्चिदुपलभ्येत। ननु घटाद्घटत्वेऽपनीते मृदवशिष्यते, मृदो मृत्त्वेऽपनीते तु जलमवशिष्यते, जलजन्यत्वान्मृद इति चेत्तर्हि, तस्मादपि जलात्सावस्थाज्जलत्वावस्थायां मिथ्याभूतायामपनीतायां जलमपि मिथ्यैव भवेत्। किन्तु तेजोरूपेण वर्तेत। एवं तेज आदिष्वपि द्रष्टव्यम्। तथाच सति घटत्वादिवन्मृत्त्वजलत्वादीनामप्यवस्थानां मिथ्यात्वेन मृज्जलादीनामप्यवस्थावतां द्रव्याणां मिथ्यात्वमेव। तेन च यद्यदवस्थावत्तत्तन्मिथ्येति व्याप्तिस्सिद्ध्यति। यद्यात्माऽवस्थावान् स्यात्तर्हि मिथ्यैव स्यादित्यवस्थावत्त्वेन स्यादनित्यत्वदोष आत्मनः। अत इति। आत्मनो बन्धमुक्त्यवस्थाभावादित्यर्थः।

ननु तर्हि द्वैतिनामिवाऽद्वैतिनां मतमपि दोषग्रस्तमेव--शास्त्रानर्थक्यादिति शङ्कायां स्वमते दोषाभावं साधयति—नचेति। अद्वैतिमत इति शेषः। शास्त्रानर्थक्यं नास्ति। तत्र हेतुमाह—यथेति। यथेत्यस्य तावदित्यर्थः। शास्त्रस्य प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषविषयत्वात्—शास्त्रस्य विधिप्रतिषेधात्मकस्य देहाद्यभिमानित्वेन प्रसिद्धाविद्वत्पुरुषगोचरत्वात्। अविद्वांसः पुरुषा अज्ञानादात्मानं ब्राह्मणं कर्तारं मन्यमानाः स्वर्गादिफलप्राप्तये नरकाद्यनिष्टनिरासाय च विधिप्रतिषेधशास्त्रेऽधिक्रियन्त इति नाऽस्मन्मते शास्त्रानर्थक्यमविदुषां शास्त्राधिकारिणां सत्त्वादिति भावः।

ननु शास्त्रस्याविद्वद्विषयत्वं कुतो नियम्यते, विद्वद्विषयत्वमप्यस्त्वत आह—अविदुषामिति। अविदुषामेवानात्मनोः फलहेत्वोरात्मदर्शनं भवति, न तु विदुषामिति। फलं देवशरीरादिकं, हेतुर्मनुष्यशरीरेन्द्रियादिकं वाङ्मनःकायनिर्वर्त्यत्वाद्वाचिकमानसिककायिककर्मणां, तयोरनात्मनोरात्मदर्शनमहमिति बुद्धिः। मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहं कर्म करोमि, देवो भूत्वाऽहं स्वर्गमनुभविष्यामीत्यादिप्रतीतेरज्ञानाम्। देहभिन्नात्मदर्शिनां विदुषां तु फलहेत्वोर्नास्त्यात्मबुद्धिः। कुतो नास्त्यत आह—न हीति। अत्यन्तमूढः- विवेकशून्यत्वं मूढत्वं, तद्व्यात्मनात्मगोचरं स्वपरविवेकादिशून्यत्वं त्वत्यन्तमूढत्वम्। मूढो-ह्यात्मानात्मविवेकशून्यत्वात्फलहेत्वोरनात्मनोरात्मनश्चैकत्वं पश्यति। एवमस्यात्मानात्मैकत्वदर्शने आत्मानात्मविवेकशून्यत्वमेव हेतुः। सति तद्विवेके तदेकत्वदर्शनानुपपत्तेः। यथाऽत्यन्तमूढ उन्मत्तादिरपि जलाग्न्योः छायाप्रकाशयोर्वा एकात्मतां न पश्यति, कुतः? जलाग्निविवेकस्य छायाप्रकाशविवेकस्य च सत्त्वात्तस्य। इदं जलमयमग्निरिति विवेकाभावे तु तदेकत्वं पश्येदेव। नच पश्यत्येवेति वाच्यं, तथा सति दर्शने उन्मत्तः पिपासोपशमायाग्निं भक्षयेत्। तापोपशमाय चाग्नौ पतेत्। नत्वेवं दृश्यते। तस्माज्जलाग्न्योश्छायाप्रकाशयोर्वा विवेकवानत्यन्तमूढोऽपि यथा तयोरेकत्वं न पश्यति, तथा आत्मा-

एकात्मतां पश्यति; किमुत विवेकी। तस्मान्न विधिप्रतिषेधशास्त्रं तावत्फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शिनो भवति। न हि 'देवदत्त! त्वमिदं कु'र्विति कस्मिंश्चित्कर्मणि नियुक्ते, विष्णुमित्रः- 'अहं नियुक्त' इति तत्रस्थो नियोगं शृण्वन्नपि प्रतिपद्यते; नियोगविषयविवेकाग्रहणात्तूपपद्यते प्रतिपत्तिः; तथा फलहेत्वोरपि।

ननु प्राकृतसम्बन्धापेक्षया युक्तैव प्रतिपत्तिश्शास्त्रार्थविषया- फलहेतुभ्यामन्यात्मविषयदर्शनेऽपि सति इष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मि, अनिष्टफलहेतोश्च निवर्तितोऽस्मीति; यथा पितृ-

---

नात्मनोर्विवेकवान्पुरुषस्तयोरेकत्वं न पश्यतीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः। आत्मानात्मविवेकशून्यो मूढस्तु तयोरेकत्वं पश्येदेव।

तस्मादिति। यस्माच्छास्त्रमविवेकिविषयं तस्मादित्यर्थः। यद्वा यस्माच्छास्त्रं फलहेत्वोरात्मदर्शिनो विषयस्तस्मादित्यर्थः। फलहेतुभ्यामिति पञ्चमी। यजेतेत्यादि विधिशास्त्रं, न परदारान् गच्छेदित्यादि प्रतिषेधशास्त्रं, तदुभयमप्यनात्मभ्यो विविच्यात्मानं यः पश्यति तस्य न भवति। कुतो न भवतीत्यतो दृष्टान्तमाह—न हीति, नियुक्ते इति। यज्ञदत्तेन नियुक्ते सति देवदत्ते इत्यर्थः। तत्रस्थो विष्णुमित्रः नियोगं शृण्वन्नहं नियुक्त इति नैव प्रतिपद्यते मन्यते। यद्वा शृण्वन्नपि नियोगं न प्रतिपद्यते न प्राप्नोति। यज्ञदत्तेन देवदत्ताय नियुक्तं जलाहरणादिकं कर्म विष्णुमित्रस्सन्निहितोऽपि न करोति। तन्नियोगस्य देवदत्तविषयत्वेन स्वविषयत्वाभावात्। यदि विष्णुमित्रस्य किं देवदत्तोऽस्मिन् कर्मणि नियुक्त उताहमिति संशयस्तदा नियोगविषयविवेकज्ञानाभावाद्विष्णुमित्रस्य देवदत्तकर्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते। प्रतिपत्तिर्नियोगप्राप्तिर्नियुक्तकर्मणि प्रवृत्तिरिति यावत्। अथ वा प्रतिपत्तिरहमत्र नियुक्त इति ज्ञानमुपपद्यते। तथा- यथा नियोगविषयविवेकाग्रहणाद्देवदत्तेन कर्तव्ये कर्मणि विष्णुमित्रस्य प्रवृत्तिस्तथेत्यर्थः। फलहेत्वोरनात्मनोरात्मनश्च यस्य नास्ति विवेकस्तस्यैव विधिप्रतिषेधशास्त्रानुसारेण कर्मसु प्रवृत्तिरुपपद्यत इत्यर्थः। यद्वा देवदत्तनियोगे विष्णुमित्रस्य स्वनियोग इति भ्रमाद्यथा प्रवृत्तिर्न तथा फलहेत्वोरनात्मनोरात्मेति भ्रमात्कर्मसु प्रवृत्तिरविदुषामिति।

ननु फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वदर्शने सत्यपि विदुषां प्राकृतसम्बन्धापेक्षया 'शास्त्रार्थविषयाप्रतिपत्तिर्युक्तैव- देहान्यात्मदर्शिनामपि देहे ज्वरग्रस्ते सति तापोपलम्भात्। अस्ति हि देहे देहिनः प्राकृतस्सम्बन्धः प्रकृतेर्जातो ममाभिमानरूपः। यथा गृहे गृहिणः, गृहे दग्धे सति गृहाद्भिन्नस्यापि गृहिणो दाहदुःखाद्युपलम्भस्तद्वत्प्रकृतेऽपि। इममेव प्राकृतसम्बन्धमपेक्ष्य विद्वानपीष्टफलहेतौ प्रवर्तितोऽस्मीति, अनिष्टफलहेतौ निवर्तितोऽस्मीति च मन्यमान इष्टे प्रवर्तते, अनिष्टान्निवर्तते। देहसौख्येनात्मसौख्यस्य देहासौख्येनात्मासौख्यस्य चानुभवात्तथैव स्वर्गे कमपि दिव्यं देहमाश्रित्य सुखमनुभविष्यामीति यातनादेहाश्रयणप्रयुक्तं दुःखं मम माभूदिति च प्रतिपद्य विहितं करोत्यविहितं च परित्यजतीति विदुषामपि विहिताविहितपरिज्ञानार्थं शास्त्रमावश्यकमेव। ततश्च विद्वद्विषयत्वमपि शास्त्रस्य सम्भवेदेव। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। पितुरन्यः पुत्रोऽहमिति पुत्रादन्यः पिताहमिति ज्ञाने सत्यपि

पुत्रादीनामितरेतरात्मान्यत्वदर्शने सत्यप्यन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्थप्रतिपत्तिः। न, व्यतिरिक्तात्मदर्शनप्रतिपत्तेः प्रागेव फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात्। प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थो

पितुर्नियोगे पुत्रः प्रवर्तते। तस्य सुखादिसम्पादनार्थं पिता च पुत्रमविहितात्प्रतिषेधति- पुत्रस्य नरकदुःखाद्यभावार्थं तद्वदिति। पितृपुत्रयोरितरेतरात्मान्यत्वदर्शिनोरपि ममाभिमानलक्षणप्राकृतसम्बन्धापेक्षया परस्परनियोगप्रतिषेधार्था प्रतिपत्तिर्यथोपपद्यते, तथाऽऽत्मानात्मनोरितरेतरभिन्नत्वदर्शने सत्यपि प्राकृतसम्बन्धस्यापेक्षया विधिप्रतिषेधार्था प्रवृत्तिरुपपद्यत इति भावः। इतरस्मादितरस्यात्माहमन्य इति दर्शनमितरेतरात्मान्यत्वदर्शनम्। आत्मनोऽन्यत्वमात्मान्यत्वमितरस्यात्मान्यत्वमितरात्मान्यत्वमितरस्मादितरात्मान्यत्वमितरेतरात्मान्यत्वमिति समासः। इतरस्मात्पित्रादेरितरस्य पुत्रादेरित्यर्थः। अन्योन्यस्य नियोगप्रतिषेधावर्थौ यस्यास्साऽन्योन्यनियोगप्रतिषेधार्था। प्रतिपत्तिर्ज्ञानं; प्रवृत्तिरिति यावत्।

ननु पितुरन्योऽहं पुत्र इति ज्ञानवान् पुत्रः पित्रर्थमात्मार्थं नियोगप्रतिषेधौ प्रतिपद्यतांनाम, ममायं जनक इति प्राकृतसम्बन्धात्। देहादन्योऽहमिति ज्ञानवांस्तु देहार्थमात्मार्थं वा न विधिनिषेधयोः प्रतिपत्तिं भजते- देहस्येहैव नाशादात्मनश्चासङ्गाविक्रियत्वादिति चेत्, मैवम्—देहादन्योऽहमिति ज्ञानवानपि देहो ममेति प्राकृतसम्बन्धादेतद्देहे वर्तमानः कर्म कुर्यादेव स्वर्गे मम कश्चिद्दिव्यदेहः स्यादित्यात्मार्थमेव मम क्षुद्रदेहो माभूदिति निषिद्धाचरणाच्च निवर्तत इति। विवेकिनां फलहेत्वोरनात्मनोरात्मबुद्ध्यभावेऽप्यात्मीयबुद्धिसत्त्वाच्छास्त्रार्थविषयप्रवृत्तिरुपपद्यत एवेति पूर्वपक्षाशयः। परिहरति—नेति; हेतुमाह—व्यतिरिक्तेति। व्यतिरिक्तस्य देहादिभिन्नस्यात्मनो दर्शनं ज्ञानं तस्य प्रतिपत्तेः प्राप्तेः प्रागेव। देहाद्भिन्नोऽहमात्मेति ज्ञानोदयात्पूर्वमेवेत्यर्थः। फलहेत्वोरात्माभिमानस्य सिद्धत्वात्। प्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधार्थं फलहेतुभ्यामन्यत्वमात्मनः प्रतिपद्यते। न तु नियोगप्रतिषेधप्रतिपत्तेः पूर्वमेव फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यत इति। अयमर्थः—अनादिकालादारभ्य फलहेत्वोरात्मेत्यभिमानस्तावत्सिद्धः प्राणिनाम्। तेनैवाभिमानेन नियोगप्रतिषेधौ प्रतिपद्यते ब्राह्मणोऽहं स्नानसन्ध्यादेवार्चनादिषु नियुक्तश्शास्त्रेणेश्वरेण वा, मद्यपानादिभ्यश्च प्रतिषिद्ध इति विहिते कर्मणि प्रवर्तते निषिद्धात्तु निवर्तते। एवं प्रतिपद्य पश्चाच्चिन्तयति विवेकी यदि देह एवाहं, तर्हि देहस्येहैव नाशाद्व्यर्थेयं प्रवृत्तिर्विहिते निषिद्धाच्च निवृत्तिरिति। ततश्च शास्त्रप्रामाण्यादास्तिकोऽयं देहादन्यमात्मानं मन्यते। इदं चास्य देहाद्भिन्नात्मज्ञानं स्वप्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधसिद्ध्यर्थमेव। देहाद्भिन्नस्यात्मनस्सत्त्वादिहानुष्ठितकर्मफलं परलोके आत्मना भुज्यत इति निश्चयेन स्वप्रतिपन्ननियोगप्रतिषेधयोर्निर्वर्तनात्। तस्माद्देहाद्भिन्नः कर्ता भोक्ता चात्मास्तीत्येवंरूपमज्ञस्य कर्मणि प्रवृत्तस्य यद्ज्ञानं तत्स्वाचर्यमाणकर्मनिर्वर्तनार्थमेव नतु मोक्षार्थम्। यद्ययं कर्मणि प्रवृत्तेः प्रागेव देहाद्भिन्नमात्मानं मनुयात्तर्हि कर्मणि नैव प्रवर्तेत- स्वस्मिन् कर्तृत्वभोक्तृत्वनिश्चयानुदयात्तस्य। ततश्च देहादावात्माभिमानात्कर्मणि प्रवृत्तस्य देहविलक्षणात्मज्ञाने पश्चाज्जातेऽपि तद्ज्ञानं स्वानुष्ठीयमानकर्मफलभोक्त्रात्मसम्पादनद्वारा कर्मनिर्वर्तनार्थकमेव, नतु कर्मसन्न्यासार्थकमिति स्थितम्।

हि फलहेतुभ्यामात्मनोऽन्यत्वं प्रतिपद्यते, न पूर्वम् । तस्माद्विधिप्रतिषेधशास्त्रमविद्वद्विषयमिति सिद्धम् ।

ननु 'स्वर्गकामो यजेत, न कलंजं भक्षये'दित्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनामप्रवृत्तौ

नन्वेतेन प्रकृतप्रश्नस्य किमुत्तरमायातमिति चेदुच्यते—यस्याज्ञस्य देहादावहमित्यभिमानस्तस्यैव कर्मणि प्रवृत्तस्य देहान्यात्मदर्शने सति देहादौ ममेत्यभिमानः, कर्ताहं भोक्ताहमित्यभिमानश्च । तथा च देहभिन्नात्मदर्श्यप्ययं कर्तृत्वाद्यभिमानसद्भावादज्ञ एव । यस्तु कर्मण्यप्रवृत्तो देहान्यात्मदर्शी, यश्च कर्मणि प्रवृत्तोऽपि देहान्याकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शी स विद्वान् देहादिकं तदाश्रयं कर्म तत्फलादिकं वा ममत्वेन न पश्यति- असङ्गत्वादकर्तृत्वादभोक्तृत्वान्निर्विकारत्वाच्चात्मनः । तस्मात्प्राकृतसम्बन्धापेक्षया शास्त्रार्थविषयप्रतिपत्तिर्देहभिन्नात्मदर्शिनोऽपि कर्तृभोक्त्रात्मदर्शिनो देहादिसम्बद्धात्मदर्शिनश्चाज्ञस्यैव भवति । न त्वकर्त्रभोक्त्रसङ्गात्मदर्शिनः प्राज्ञस्य- तस्य देहादौ ममाभिमानस्याप्यभावात् । न देहादिभिर्विदुषः प्राकृतोऽपि सम्बन्धगन्धः कश्चिदस्ति । अज्ञानकृतो हि प्राकृतस्सम्बन्धः ।

तस्मादिति । यस्माद्देहादावहंममाभिमानवतः कर्तृभोक्त्रात्मदर्शिन एव शास्त्रं प्रवर्तकं, निवर्तकं न तु देहादावहंममाभिमानरहितस्यासङ्गाकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शिनस्तस्मादित्यर्थः । अविद्वांसोऽविद्यावन्तः । अनात्मसु देहादिष्वहंममाभिमानहेतुरज्ञानमविद्या । अविद्याकार्यत्वात्तदभिमानोऽप्यविद्यैव । अविद्वांसो विषयश्शास्त्रार्थप्रतिपत्त्यर्हत्वेन गोचरो यस्य तदविद्वद्विषयम् । अविद्वदधिकारिकमिति यावत् । नच विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यार्थवत्त्वेऽप्यविद्वद्विषयत्वेन मोक्षशास्त्रं तु व्यर्थमेव- तत्राविदुषामप्यधिकाराभावादिति वाच्यं, अविद्वांसो ह्यात्मानं संसारिणं बद्धं मन्यमानास्तन्मोचनाय गुरोस्सकाशाच्छास्त्रमधिगत्य शमदमादिसम्पादनद्वारा ज्ञानं सम्पाद्य मुच्यन्त इति न मोक्षशास्त्रस्याप्यनर्थकत्वं- तस्याप्यविद्वद्विषयत्वात् । तस्मात्सर्वाण्यपि विधिप्रतिषेधमोक्षशास्त्राण्यविद्वद्विषयाण्येव । तत्र विधिप्रतिषेधशास्त्रं सकामाज्ञविषयं, मोक्षशास्त्रं तु निष्कामाज्ञविषयमिति विवेकः । नच मोक्षकामिविषयमिति वाच्यं, मोक्षकामस्य कामाभावरूपत्वात् । निष्कामो हि मुमुक्षुः । यः पुंसां बन्धहेतुस्स एव कामो न त्वन्य इति सिद्धान्तात् ।

ननु 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति व्यासेन शास्त्रस्यार्थवत्त्वं साधितं कर्तुस्सत्त्वात् । प्रकृते तु कर्तुरभावाच्छास्त्रं व्यर्थमेवेत्यापतितम् । अतस्सूत्रविरोध इत्याक्षिपति—**नन्विति** । शास्त्रार्थयज्ञाद्यनुष्ठाने अज्ञा न प्रवर्तन्ते- तेषां देहात्मवादित्वाद्देहस्य चेहैव नाशात्स्वर्गादिफलभोक्तुरभावाद्देहस्यैव कर्तृत्वाद्व्यर्थं कर्मानुष्ठानमिति दृष्ट्या । तथा प्राज्ञा अपि न प्रवर्तन्ते- देहव्यतिरिक्ताऽकर्त्रभोक्त्रात्मदर्शित्वात्तेषाम् । तस्मात् 'स्वर्गकामो यजे'तेत्यादिविधिशास्त्रं, 'न कलञ्जं भक्षये'दित्यादिप्रतिषेधशास्त्रं च व्यर्थमेव- शास्त्रार्थानुष्ठातुरभावादित्यर्थः । देहात्मदृष्टीनां चेत्यनन्तरमप्रवृत्ताविति शेषः । यद्वेत्यादावात्मव्यतिरेकदर्शिनां केवलं देहात्मदृष्टीनां चाप्रवृत्तावित्यन्वयः ।

केवलदेहाद्यात्मदृष्टीनां च। अतः कर्तुरभावाच्छास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न; यथाप्रसिद्धित एव प्रवृत्तिनिवृत्त्युपपत्तेः। ईश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी ब्रह्मवित्तावन्न प्रवर्तते, तथा नैरात्म्यवाद्यपि नास्ति परलोक इति न प्रवर्तते। यथाप्रसिद्धितस्तु विधिप्रतिषेधशास्त्रश्रवणान्यथानुपपत्त्यानुमितात्मास्तित्व आत्मविशेषानभिज्ञः कर्मफलसंजाततृष्णः श्रद्दधानतया च प्रवर्तत इति सर्वेषां नः प्रत्यक्षम्। अतो न शास्त्रानर्थक्यम्।

विवेकिनामप्रवृत्तिदर्शनात्तदनुगामिनामप्रवृत्तौ शास्त्रानर्थक्यमिति चेन्न; कस्यचिदेव विवेकोपपत्तेरनेकेषु हि प्राणिषु कश्चिदेव विवेकी स्यात्; यथेदानीं न च विवेकिनमनुवर्तन्ते

अत इति। अज्ञानां विज्ञानां च शास्त्रार्थानुष्ठानाप्रवृत्तेरित्यर्थः। कर्तुः-शास्त्रार्थानुष्ठातुः। कर्तुरभावे- त्वमेवं कुरु, त्वमेवं मा कुरु- इति शासनस्य व्यर्थत्वादिति भावः। परिहरति—**नेति**। यथाप्रसिद्धे पूर्वोक्तरीत्या देहादन्य आत्मा कर्ता भोक्ता चास्तीति ज्ञानवत्त्वेन प्रसिद्धे पुरुषे एव प्रवृत्तिनिवृत्त्योरुपपत्तेः। संग्रहोक्तं वाक्यमेव विवृणोति—**ईश्वरेति**। ईश्वरक्षेत्रज्ञयोरेकत्वं द्रष्टुं शीलमस्येतीश्वरक्षेत्रज्ञैकत्वदर्शी। ब्रह्मवित्कर्मणीति शेषः। तावन्न प्रवर्तते नैव प्रवर्तते। नैरात्म्यवादी शून्यवादी- देहात्मवादीति यावत्। बौद्धादिर्नास्तिक इति भावः। परलोको नास्तीति बुद्ध्या कर्मणि न प्रवर्तते। उभयातिरिक्तः कर्मितया प्रसिद्ध आस्तिकस्तु वैदिकः शास्त्रप्रामाण्यनिश्चयाद्विधिप्रतिषेधशास्त्रस्यान्यथानुपपत्त्या देहातिरिक्तस्य कर्तुरात्मनोऽभावे प्रामाण्यानुपपत्त्या हेतुना अनुमितात्मास्तित्वः- अनुमितमात्मास्तित्वं येन स तथोक्तः। देहातिरिक्तः कश्चिदात्मास्ति कर्ता भोक्ता च, शास्त्रप्रामाण्यस्यान्यथानुपपत्तेरित्यनुमानेनैवात्मानं ज्ञातवानित्यर्थः। अत एवात्मविशेषानभिज्ञः- अकर्त्रभोक्तृसच्चिदानन्दलक्षण आत्मेत्येवं विशेषाकारेणात्मानं नाभिजानातीत्यर्थः। अत एवात्मनो भोक्तृत्वभ्रमात्कर्मफले स्वर्गादौ सञ्जाता तृष्णाऽभिलाषो यस्य स तथोक्तः। एवंविधः पुरुषः श्रद्दधानस्सन् कर्मणि प्रवर्तत इत्येतत्सर्वेषां नः प्रत्यक्षमनुभवसिद्धम्।

अत इति। देहातिरिक्तकर्तृभोक्त्रात्मवादिनः कर्मिणोऽज्ञस्य सत्त्वात्कर्तुरित्यर्थः। शास्त्रानर्थक्यं न- उक्तलक्षणं कर्तारमुपलभ्यैव 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्युक्तं व्यासेनेति न सूत्रविरोधः। नापि शास्त्रानर्थक्यदोषोऽस्माकमिति भावः। नन्वेवंविधस्य कर्तुर्दुर्लभत्वाच्छास्त्रस्यानर्थक्यमेवेत्याक्षिपति—**विवेकिनामिति**। विवेकिनां ब्रह्मविदां कर्मणि प्रवृत्त्यदर्शनात्। 'यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरे जना' इति न्यायेनाविवेकिनामपि विवेक्यनुसारिणां कर्मण्यप्रवृत्तौ सत्यां शास्त्रानर्थक्यं यथाप्रसिद्धस्य कर्तुर्दुर्लभत्वादिति भावः।

परिहरति—**नेति**। कर्तार एव सुलभाः, विवेक्येव दुर्लभः। कुतः? कस्यचिदेव सुकृतिनः- 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान् मां प्रपद्यत' इति न्यायेन विवेकस्य ज्ञानस्योपपत्तेः प्राप्तेः। इदमेव प्रक्रियान्तरेणाह—**अनेकेष्विति**। 'मनुष्याणां सहस्रेषु कश्चिद्यतति सिद्धये। यततामपि सिद्धानां कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वत' इति गीतावचनादिति भावः।

मूढाः, रागादिदोषतन्त्रत्वात्, प्रवृत्तेरभिचारादौ च प्रवृत्तिदर्शनात्, 'स्वाभाव्याच्च प्रवृत्तेः— 'स्वभावस्तु प्रवर्तत' इति ह्युक्तम् ।

तस्मादविद्यामात्रं संसारो यथादृष्टविषय एव । न क्षेत्रज्ञस्य केवलस्याविद्या तत्कार्यं च । न च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु दूषयितुं समर्थम् । नह्यूषरदेशं स्नेहेन पङ्कीकर्तुं

ननु भवतु कश्चिदेव विवेकी, तदनुवर्तिनस्तु बहवः स्युरत आह—यथेति । मूढा विवेकिनमिदानीं यथा नानुवर्तन्ते तथा पूर्वमपि भविष्यत्कालेऽपीत्यर्थः । यद्वा यथेत्यस्य तावदित्यर्थः । इदानीं विवेकिनं मूढा नैवानुवर्तन्ते । तत्र हेतुमाह—रागादीति । प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वात् । रागादिदोषदूषिता मूढा विवेकिनं नैवानुवर्तन्ते, किंतु रागादिदोषवशात्कर्मण्येव प्रवर्तन्ते ।

ननु रागादिदोषवशात्कर्मणि न प्रवर्तन्ते मूढाः, किंतु श्रेष्ठाचरणदर्शनादेव । श्रेष्ठा हि जनकादयः कर्मणि प्रवृत्ताः । उक्तं च भगवतापि 'वर्त एव च कर्मणि, मम वर्त्मानुवर्तन्ते मनुष्याः पार्थ ! सर्वश' इत्यत आह—अभिचारेति । अभिचारश्शत्रुमारणकर्म । आदिपदात्परदारगमनादिकम् । मूढा इदानीं हिंसादिकर्मणि प्रवर्तमाना दृश्यन्ते, किं ते श्रेष्ठाचरणानुसारात्तत्र प्रवृत्ताः ? उत रागादिदोषवशात् ? नाद्यः- श्रेष्ठानां हिंसादिनिषिद्धकर्मस्वप्रवृत्तत्वात् । अतः परिशेषाद्रागादिदोषवशादेव । तथा च य एव दोषोऽभिचारादौ पुंसां प्रवर्तकः स एव रागादिदोषो यज्ञादिकर्मस्वपि प्रवर्तक इत्यवश्यमभ्युपेयं- प्रवृत्त्यैक्यात् । एकत्र दृष्टस्यैव कारणस्येतरत्राभ्युपगमनीयत्वात् । रागादिदोषोऽज्ञानां कर्मणि प्रवर्तकः- प्रवृत्तिहेतुत्वादभिचारादावित्यनुमानात् । न हि कोऽपि जनकेन कर्म कृतं मया कर्तव्यमिति कुरुते, किंतु कर्मणा स्वर्गादिफलं स्यादिति स्वर्गादिफलरागेणैव । यथा शत्रौ द्वेषेणाभिचारं करोति तद्वदिति ।

नच श्रीकृष्णवाक्यविरोधः, रागादिदोषात्स्वत एव कर्मणि प्रवृत्तानामपि विहितकर्मसु रुच्युत्पादनार्थं तथोक्तत्वात् । न केवलं प्रवृत्तेः रागादिदोषतन्त्रत्वं, किंतु स्वभावत्वमपीत्याह—स्वाभाव्याच्चेति । स्वभावत एव पुंसां प्रवृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तत्र गीतां प्रमाणयति—स्वभावस्त्विति । धर्माधर्मलक्षणसंस्कारवशात्प्रवृत्तिस्वभावा एव सन्तो जायन्ते मूढा जन्मत आरभ्य भोजनादिकर्मसु प्रवर्तनस्वाभाव्यात्तथैव यज्ञादिकर्मस्वपि स्वभावत एव प्रवर्तन्त इति भावः ।

तस्मादिति । यस्मादविद्वद्विषयं शास्त्रं तदर्थानुष्ठानं च तस्मादित्यर्थः । अविद्यामात्रोऽविद्याकृत इत्यर्थः । यथादृष्टो यथाप्रसिद्धः कर्मी अज्ञः तद्विषय एव संसारः । एवकारार्थमाह—नेति । केवलस्य क्षेत्रज्ञस्याविद्यातत्कार्यं च नास्ति- विदुष आत्मत्वात् । क्षेत्रज्ञस्य विदुषो नास्त्यविद्यादिकमिति न विद्वद्विषयस्संसार इत्यर्थः । नन्वविवेकिभिरात्मनि कल्पितोऽप्यविद्यामयस्संसार आत्मानं बध्नीयादेवेत्यत आह—न चेति । मिथ्यात्वेन ज्ञायत इति मिथ्याज्ञानं मिथ्याभूतं वस्तु । प्रातिभासिकं गन्धर्वनगररज्जुसर्पस्वप्नरथादिकं, परमार्थवस्तु गगनरज्ज्वादिकम् । कर्म दूषयितुं स्वतादात्म्यमापादयितुमित्यर्थः । स्वस्वधर्मांस्तत्र प्रसञ्जयितुमिति यावत् । नैव समर्थम् । तत्र दृष्टान्तमाह—

शक्नोति मरीच्युदकम् । तथाऽविद्या क्षेत्रज्ञस्य न किञ्चित्कर्तुं शक्नोति । अतश्चेदमुक्तं—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'अज्ञानेनावृतं ज्ञान'मिति च ।

अथ किमिदं संसारिणामिव 'अहमेवं ममैवेद'मिति पण्डितानामपि, शृण्विदं

न हीति । मरीच्युदकं कर्तुं । स्नेहेन द्रवेण । ऊषरदेशं पङ्किलं कर्तुं नैव शक्नोति । यथार्थमुदकं मरुभूमिं प्रविष्टं चेत्स्वधर्मं द्रवं तस्यास्सम्पाद्य तां पङ्किलां करोति, मरीचिकोदकं तु न तथेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । अविद्या क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदपि संसारित्वं कर्तुं न शक्नोति- मिथ्यात्वादविद्यायाः । अनाद्युपादानत्वे सति मिथ्यात्वं ह्यविद्याया लक्षणम् । मिथ्यात्वं सदसदनिर्वाच्यत्वम् । तूलाज्ञानमविद्येति पक्षे तूपादानत्वे सति मिथ्यात्वमिति तल्लक्षणम् । उभयथापि मिथ्यैवाविद्या । अविद्याया एव मिथ्यात्वे तत्कार्यसंसारमिथ्यात्वे न विप्रतिपत्तिः । नच सत्यैवाविद्येति वाच्यं, 'नाऽसतो विद्यते भावो नाऽभावो विद्यते सत' इत्युक्तन्यायेन सत्याया अविद्याया ज्ञानेन निवृत्त्ययोगात् । नहि ज्ञाननिवर्त्यं वस्तु क्वापि सत्यं दृष्टं- रज्जुज्ञाननिवर्त्यसर्पादेर्मिथ्यात्वदर्शनात् । नाप्यत्यन्तमसत्या-शशशृङ्गवदप्रतीत्यभावात् । यस्मात्प्रतीयते बाध्यते च तस्मान्मिथ्यैवाविद्या रज्जुसर्पादिवदिति ।

न चेतिवाक्यस्यान्योऽप्यर्थः प्रतिभाति- तथाहि- मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं परमार्थवस्तु परमार्थसत्यं ब्रह्म दूषयितुं संसारीकर्तुं मिथ्याभूतं कर्तुं वा न समर्थं सत्यमिथ्यावस्तुनोरितरेतरतादात्म्याद्यनुपपत्तेरिति भाव इति ।

ननु मिथ्याज्ञानेनापि सत्यवस्तुनो दोषस्स्यादिति शङ्कायां लोकप्रसिद्धं दृष्टान्तमाह— नहीति । पुनरपि सुबोधाय दार्ष्टान्तिकमाह— तथेति । एतेनाज्ञैरात्मनि कल्पितेन संसारेण न कोपि लेपः क्षेत्रज्ञस्य यथाऽज्ञकल्पितमरीचिकोदकेन मरुभूमेर्द्रवाभाव इति सिद्धम् । यद्वा अविद्यया क्षेत्रज्ञे कल्पितेन संसारेण तस्य न कोपि लेपः, यथा अविद्यया मरुभूमौ कल्पितेन जलेन तस्याऽद्रवाभाव इति सिद्धम् । ततश्चाज्ञानादात्मानं क्षेत्रज्ञं संसारिणं मन्वन्तु नामाज्ञाः, न तावताऽज्ञप्रत्ययमात्रेणात्मनः कोपि संसारः। नहि गगनं नीलमिति बालप्रत्ययमात्रेण गगनस्य नैल्यसम्भवः । तस्मान्नास्ति क्षेत्रज्ञस्य किञ्चिदपि संसारित्वम् ।

अत इति । क्षेत्रज्ञस्य वस्तुतोऽसंसारित्वादित्यर्थः । क्षेत्रज्ञो वस्तुत ईश्वर एव, अज्ञानेन तद्ज्ञानस्यावरणात्क्षेत्रज्ञस्संसारीति जन्तवो मुह्यन्तीतीदमुक्तं भगवतेति शेषः । ननु यदि विद्वद्दृष्ट्याऽसंसार्येव क्षेत्रज्ञः, अविद्वद्दृष्ट्यैव संसारी, तर्ह्यज्ञानामिव विदुषामप्यनात्मनि देहादावहमिदमिति ममेदमिति च कोऽयमभिमानः ? संसारहेतुरयमभिमानोऽज्ञानप्रयुक्तो हि; अज्ञानं च न युक्तं विद्यावताम् । तस्माद्विदुषामप्यनात्मन्यहंममाभिमानसत्त्वाद्देहात्मनोस्संसर्गस्सत्य एवेति देहादिमत्त्वात्संसार्येव क्षेत्रज्ञ इत्याशयेन पृच्छति द्वैती— अथेति । आह सिद्धान्ती— शृण्विति । क्षेत्रे शरीरे एव यदात्मदर्शनमात्मेतिबुद्धिस्तदिदं तेषामहमिदं ममेदमित्यभिमानिनां पाण्डित्यं विद्वत्ता । अयं भावः—अत्यन्तं

तत्पाण्डित्यं, यत् क्षेत्र एवात्मदर्शनम् । यदि पुनः क्षेत्रज्ञमविक्रियं पश्येयुः ततो न भोगं कर्म वाऽऽकांक्षेयुः 'मम स्या'दिति । विक्रियैव हि भोगकर्मणी । अथैवं सति फलार्थित्वादविद्वान् प्रवर्तते, विदुषः पुनरविक्रियात्मदर्शिनः फलार्थित्वाभावात् प्रवृत्त्यनुपपत्तौ कार्यकरणसङ्घातव्यापारोपरमे निवृत्तिरुपचर्यते ।

इदं चान्यत्पाण्डित्यं केषां चिदस्तु-- क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव, क्षेत्रं च अन्यत् क्षेत्रज्ञस्यैव विषयः, अहं तु संसारी सुखी दुःखी च, संसारोपरमश्च मम कर्तव्यः, क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन

मूढा देहमेवात्मानं मन्यन्ते, आस्तिकास्तु देहादन्यं कर्तारं भोक्तारं चात्मानं मन्यन्त इत्यास्तिकानां देहेऽहमभिमानाभावेऽप्यन्तःकरणेऽहमभिमानोऽस्ति-- अन्तःकरणधर्माणां भोक्तृत्वादीनामात्मन्यध्यासात् । न ह्यन्तःकरणाद्विलक्षणमात्मानं ते विदुः । ततश्च देहे ममाभिमानस्तेषामिति । उक्तार्थानभ्युपगमे दोषमाह—यदीति । यदि तेषां वैदिकानामन्तःकरणे क्षेत्रेऽहंममाभिमानाभावस्तर्हि कर्तुर्भोक्तुश्चान्तःकरणाद्विलक्षणमविक्रियमेव क्षेत्रज्ञमात्मानं पश्येयुः; यदि तथा पश्येयुस्ततस्तर्हि ममायं भोगस्स्यादिति भोगं कर्म वा न कांक्षेयुः । हि यस्माद्भोगाः कर्माणि च विक्रियैव तस्माद्विक्रियारहिते आत्मनि भोगाद्ययोगान्नास्त्यविक्रियात्मदर्शिनां भोगादिकांक्षा । एवं सति अविक्रियात्मदर्शिनां भोगादिकांक्षाऽभावे सतीत्यर्थः । क्षेत्र एवात्मदर्शने सतीति वा । अविद्वान् क्षेत्रात्मदर्शी कर्ता भोक्ता चात्मेति प्रतिपद्यमान इत्यर्थः । फलार्थित्वाद्धेतोः प्रवर्तते कर्मणि प्रवृत्तो भवति । अविक्रियमात्मानं द्रष्टुं शीलमस्यास्तीत्यविक्रियात्मदर्शी, तस्य विदुषस्त्वात्मनोऽभोक्तृत्वेन फलार्थित्वाभावात्फलाकांक्षाऽभावाद्धेतोः प्रवृत्त्यनुपपत्तिः ।

ननु प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति 'कर्मण्यकर्म यः पश्ये'दिति श्लोकभाष्ये प्रोक्तत्वात्कथमकर्तुर्विदुषो निवृत्त्युपपत्तिरत आह—प्रवृत्त्यनुपपत्तौ सत्यां निवृत्तिरुपचर्यत इति । कार्यकरणसङ्घातस्य व्यापारः कर्म यज्ञादिलक्षणः तस्योपरमो निवृत्तिरित्युपचारादुच्यते । कार्यकरणसङ्घातव्यापारादुपरतो भवति । न त्वहं व्यापारोपरमं करोमीति मन्यते, येन निवृत्तिः कर्म स्यादिति भावः । तस्मात्कर्तृभोक्त्रन्तःकरणतादात्म्याध्यासशालिनां वैदिकानां सम्यग्दर्शनशून्यानामेवाहंममाभिमानो न तु तत्त्वविदाम् ।

अन्यदिति । पूर्वोक्तादितरत् । केषांचिदिति । द्वैतिनामित्यर्थः । तत्पाण्डित्यमेव दर्शयति—क्षेत्रज्ञ इत्यादिना, ईश्वर एवेति । नतु जीव इत्येवकारार्थः । स्वस्य संसारित्वात्क्षेत्रज्ञस्य चासंसारित्वादिति भावः । क्षेत्रज्ञस्य साक्षिण ईश्वरस्य विषयो गोचरः तत्प्रकाश्यमिति यावत् । क्षेत्रं चान्यत्क्षेत्रज्ञाज्जीवाच्च विलक्षणमेव । अहं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यस्संसारी जीवः । कुतः ? यतस्सुखी दुःखी च भवामि, क्षेत्रक्षेत्रज्ञविज्ञानेन ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेन । भ्रमरकीटन्यायादिति भावः । मम संसारोपरमः कर्तव्य इतीदमन्यत्पाण्डित्यं केषांचिदस्त्वित्यन्वयः । क्षेत्रज्ञमेव

ध्यानेन चेश्वरं क्षेत्रज्ञं साक्षात्कृत्वा तत्स्वरूपावस्थानेनेति। यश्चैवं बुध्यते यश्च बोधयति नासौ क्षेत्रज्ञ इति। एवं मन्वानो यस्स पण्डितापशदः संसारमोक्षयोश्शास्त्रस्य चार्थवत्त्वं करोमीत्यात्महा स्वयं मूढोऽन्यांश्च व्यामोहयति शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्, श्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च कुर्वन्। तस्मादसम्प्रदायवित् सर्वशास्त्रविदपि मूर्ख इवोपेक्षणीयः।

संसारिणं मन्यन्ते पूर्वोक्ताः। अमी तु क्षेत्रज्ञमीश्वरं मन्वानाः। तस्मादन्यमेव संसारिणमात्मानं मन्यन्त इति भेदः।

किमिदं पाण्डित्यं दुष्टमत आह—**यश्चेति**। यश्च बुध एवमुक्तरीत्या बुद्ध्यते वेत्ति यश्च गुरुः शिष्यानेवं बोधयति। किं बुद्ध्यते किं वा बोधयतीत्यत आह—**नासौ क्षेत्रज्ञ इति**। असौ जीवः क्षेत्रज्ञो न भवतीति। य एवं मन्वान एतादृशज्ञानवान् स पण्डितापशदो नीचपण्डितः। संसारमोक्षयोर्मिथ्यात्वे शास्त्रमनर्थकं स्यादिति तत्सत्यत्ववर्णनद्वारा शास्त्रस्यार्थवत्त्वं सम्पादयामीति प्रवृत्त इति शेषः। मन्यमान इति वा। अत एवात्मानं हन्ति नाशयति संसारादनिर्मोचनद्वारेत्यात्महा। एवंविधस्स पण्डितापशदः स्वयं मूढस्सन्नन्यांश्च व्यामोहयति। कुतः? शास्त्रार्थसम्प्रदायरहितत्वात्। शास्त्रस्य यस्सम्प्रदायसिद्धोऽर्थस्तद्ज्ञानशून्यः। स्वस्य सम्प्रदायविद्गुरूपदेशाभावादिति भावः। व्यासशुकादिगुरुशिष्यपरम्परा सम्प्रदाय इत्युच्यते। तं विन्दति भजत इति सम्प्रदायवित्। तत्परम्पराप्रविष्ट इति यावत्। स चासौ गुरुर्गोविन्दयोगीन्द्रः, तदुपदेशश्शङ्कराचार्यस्यास्तीति शङ्करोक्त एवार्थो ग्राह्यः। व्यासो हि मूलकर्ता स्वाभिप्रायं स्वशिष्याय स्वपुत्राय च यथावद्बोधयामास। स च शुको गौडपादाय शिष्याय, स च गौडपादो गोविन्दयोगीन्द्राय, स च शङ्करायेत्ययं गीतार्थसम्प्रदायः। अयं च शङ्करस्स्वाभिप्रायं सर्वजनसुलभं चकार भाष्यरचनाद्वारेति कृत्वा य एतद्भाष्यपाठकस्स च सम्प्रदायविद्गुरुरेव। अन्ये तु रामानुजादयो दर्शितसम्प्रदायशून्या एवेति कृत्वा तद्भाष्यपाठकोऽपि सम्प्रदायरहित एव। शास्त्रार्थस्य यस्सम्प्रदायो बोधकबोद्ध्यरूपगुरुशिष्यादिपरम्परा तद्रहितत्वात्तदन्तःप्रवेशाभावादित्यक्षरार्थः।

अस्माद्धेतोः श्रुतहानिं यथाश्रुतार्थपरित्यागमश्रुतकल्पनामयथाश्रुतार्थकल्पनां च कुर्वन्, शास्त्रस्य स्वातन्त्र्येण कञ्चिदपार्थं परिकल्पयन्नित्यर्थः। कुर्वन्सन्नन्यान्व्यामोहयतीति सम्बन्धः। **तस्मादिति**। यस्मादेवं पण्डितापशदः स्वयं मूढोऽन्यान् व्यामोहयति तस्मादित्यर्थः। यस्माच्छ्रुतहानिमश्रुतकल्पनां च करोति तस्मादिति वा। सर्वशास्त्रविदप्यसम्प्रदायवित्स पण्डितापशदो मूर्ख इवाज्ञ इवोपेक्षणीयः, नतु संसेव्यश्शिष्यैः- तदुपदिष्टार्थस्य प्रमाणविरुद्धत्वेनानर्थहेतुत्वाच्छिष्यस्य। कथमिति चेदुच्यते—'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते' इति शरीरस्य क्षेत्रत्वमुक्त्वा 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इति शरीरज्ञातुः क्षेत्रज्ञत्वमुक्तं भगवता। शरीरज्ञातृत्वं च शरीरिणो जीवस्य सर्वानुभवसिद्धं—मनुष्योऽहं स्थूलोऽहं ममाङ्गं मम हस्त इत्यादिप्रतीतेः। तस्य च क्षेत्रज्ञस्य- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इतीश्वरामेद उक्तः। मामित्यस्मच्छब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्येश्वरत्वस्य सर्वसम्मतत्वात्।

एवं यथाश्रुतमर्थं विहाय जीवो न क्षेत्रज्ञः, किन्त्वीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इत्यर्थवर्णनमश्रुतकल्पनमेव। क्षेत्रज्ञेश्वरादन्यस्य जीवस्य तद्ध्यानेन तत्स्वरूपावस्थितिरित्यप्ययुक्ता- अन्यस्यान्यस्वरूपापत्त्ययोगात्, विद्यमानरूपपरित्यागे जीवस्य नाशप्रसङ्गात्, रूपान्तरपरिग्रहे च जन्मप्रसङ्गात्, तथा च सति जीवस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। घटो हि कम्बुग्रीवादिस्वाकारपरित्यागे नष्ट इति, कपालात्मना जात इति च, ततोऽनित्य इति च प्रसिद्धम्। नच पूर्वरूपमपरित्यज्यैव जीव ऐश्वरं रूपं भजत इति वाच्यं, रूपद्वयसामानाधिकरण्यायोगात्, दृष्टान्ताभावाच्च। नच भ्रमरकीटन्यायोऽत्र दृष्टान्त इति वाच्यं, कीटस्यापि कीटरूपत्यागादेव भ्रमररूपप्राप्तेः। नहि कीटभ्रमररूपद्वयस्यैकत्रोपलम्भः, येन कीटः कीटरूपमपरित्यज्यैव भ्रमररूपं प्राप्त इत्युच्येत। कथं वा कीटस्य कीटरूपत्यागं विना भ्रमररूपप्राप्तिस्सम्भवेत? कीटभ्ररररूपयोरन्योन्यविलक्षणत्वात्। अविलक्षणत्वे च कीटोऽयं भ्रमरोऽयमिति विवेकव्यवहारानुपपत्तेः। नच घटरूपं परित्यज्य कपालरूपं प्राप्तस्य मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वदर्शनात्पूर्वरूपपरित्यागपूर्वकोत्तररूपस्वीकारेऽपि न जीवस्यानित्यत्वदोष इति वाच्यं, घटकपालद्वयानुगतस्य मृद्द्रव्यस्यैकत्वादस्तु नित्यत्वं, प्रकृते तु कीटभ्रमरयोरिव जीवेश्वरयोरेकात्मत्वाभावान्न भवेज्जीवस्य नित्यत्वम्। किंच मृद्द्रव्यस्य नित्यत्वेऽपि तद्विकारयोर्घटकपालयोरनित्यत्वमेव यथा तथा जीवेश्वरयोरनित्यत्वमेव स्यात्तदनुगतस्य यस्य कस्यापि वस्तुनस्सत्यत्वं नित्यत्वं च स्यात्। तच्चानुगतं वस्तु नास्त्येव तव मते। तत्सत्त्वे वा जीववदीश्वरोऽप्यनित्य एव स्यादिति हन्त! महदनिष्टं यज्जीवनित्यत्वं साधयतस्तवेश्वरानित्यत्वमपि प्राप्तम्।

यदि जीवेश्वरद्वयानुगतचैतन्यमेव नित्यं सत्यं च घटकपालद्वयानुगतमृद्द्रव्यवदित्यभ्युपैषि, तर्हि मृदात्मत्वेन घटकपालयोरिव चैतन्यात्मत्वेन जीवेश्वरयोरप्येकत्वं स्यादेवेति स्वमतभङ्गः, परमतस्वीकारश्च तव।

किंच जीवेश्वरयोः किं घटपटयोरिव रूपतो भेदः? यद्वा लवणकर्पूरयोरिव धर्मतः? यद्वा घटयोरिव व्यक्तितः? अथवा घटरूपयोरिव पदार्थतः? यद्वा वाय्वाकाशयोरिव गुणतः? अथवा घटकलशयोरिव नामतः? न तावदाद्यः- नीरूपत्वाद्द्वयोः। न द्वितीयः- निर्धर्मकत्वात्। न तृतीयः-- व्यक्तिद्वयानुपलम्भात्, अव्यक्तत्वेन व्यक्तेरेवाभावाच्च। न चतुर्थः- आत्मत्वेनोभयोरेकपदार्थत्वात्। न पञ्चमः- निर्गुणत्वात्। अतष्षष्ठः पक्षः परिशिष्टः। घट इति, कलश इति च यथैकस्यैव वस्तुनो नामद्वयं, तथा जीव इतीश्वर इति चैकस्यैव चैतन्यस्य नामद्वयमिति। तस्माज्जीवेश्वरयोर्भेदवादो नोपपद्यते। नचाभेदवादोऽप्ययुक्त एव- भेदप्रसक्तिं विना भेदनिषेधायोगात्, भेदस्याभावे प्रसक्त्ययोगाच्चेति वाच्यं, अज्ञदृष्ट्या जीवेश्वरभेदस्य प्रसक्तत्वादिति। नचान्तःकरणावच्छिन्नत्वमायावच्छिन्नत्वरूपविशेषणभेदाज्जीवेश्वरभेद इति वाच्यं, निर्विशेषचिन्मात्रे विशेषणायोगात्। अत एव हि निर्धर्मक आत्मेत्युच्यते। नच परिपूर्णं चैतन्यमन्तःकरणादिना परिच्छिद्यते। भवतु वा घटाकाशमठाकाशयोरिवौपाधिकभेदः, न स जीवेश्वरवास्तवभेदजननक्षमः- उपाधिभेदस्याप्रयोजकत्वात्। नहि घटमठभेदादाकाशस्य भेदः। नह्युपाधितो भिद्यमानं किंचन वस्तु दृश्यते। अत एव किं जीवेश्वरयो-

यत्तूक्तम्— 'ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञैकत्वे संसारित्वं प्राप्नोति क्षेत्रज्ञानां चेश्वरैकत्वे संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गः' इत्येतौ दोषौ प्रत्युक्तौ– 'विद्याविद्ययोर्वैलक्षण्याभ्युपगमा'-दिति। कथम्? अविद्यापरिकल्पितदोषेण तद्विषयं वस्तु पारमार्थिकं न दुष्यतीति।

रूपाधितो भेदो वेति न विकल्पितं प्राक्- दृष्टान्ताभावात्। नच घटाकाशमठाकाशौ दृष्टान्ताविति वाच्यं, तद्भेदस्यासम्प्रतिपन्नत्वात्। सम्प्रतिपन्नो हि दृष्टान्ततया स्वीकार्यः। तस्मादयुक्तोऽप्रमाणश्च जीवेश्वरभेदवादः। नच सप्रमाण एवेति वाच्यं, 'स आत्मा तत्त्वमसि' इत्यादिप्रमाणविरोधात्। नच 'द्वा सुपर्णा'विति श्रुतिः प्रमाणमिति वाच्यं, तस्य सत्त्वजीवपरत्वेन व्याख्यातत्वात्। यद्वा प्रमातृसाक्षिपरत्वात्। साक्षिण्येव कूटस्थे प्रमातृत्वस्य कल्पितत्वात्साक्ष्येव जीव इति न प्रमातृसाक्षिणोर्वास्तवः कश्चिद्भेदः। अमुमेव प्रमातारमध्यस्ताहङ्काररूपं जीवं मन्यन्तेऽविद्वांसः। नचाहङ्कारस्स एव जीव इति वाच्यं, अहङ्कारस्य सुषुप्तौ लयदर्शनाज्जीवस्यानित्यत्वापत्तेः, अहङ्कारलयसाक्षित्वेन सुषुप्तौ जीवस्य सत्त्वाच्च।

तस्मादप्रमाण एव जीवेश्वरभेदवादः। एवमप्रमाणत्वादयुक्तत्वादेव च- 'अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशु'रिति च भिन्नात्मज्ञानी निन्दितः श्रुत्या पशुरिति। इदमेवाभिप्रेत्य पशुत्वं मूर्ख इवेत्युक्तमाचार्यैः। एवं भेदवादिनः पशोर्मूर्खस्य दुर्वारं संसारभयम्। 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भव'तीति श्रुतेः। ईश्वरस्यासंसारित्वेन तस्माद्भिन्नस्य जीवस्य संसारित्वेनैव भाव्यत्वाच्च। तथा च संसारनिवर्तकसम्यग्दर्शनप्राप्तियोग्यं मनुष्यजन्म प्राप्यापि यस्सम्यग्दर्शनमसम्पाद्यात्मानं संसरान्न मोचयति स मनुष्यापशद आत्महा भवत्येव। आत्मानं हन्ति संसारपातनेन नाशयतीत्यात्महा इति व्युत्पत्तेः। अस्य च नरकप्राप्तिः श्रुत्यैवोक्ता- 'अन्धं तमः प्रपद्यन्ते ये के चात्महनो जना' इति। तस्मात्स्वयं नरकं गमिष्यन्नन्यानपि गमयतीत्ययमुपेक्षणीय एव- दुष्टं दूरतो वर्जयेदिति न्यायात्। अन्यथा एतदनुसारिणामन्येषामप्यन्धतमःप्राप्तेरवर्जनीयत्वात्। यद्यप्यात्मा न केनचिद्धन्यते- 'नायं हन्ति न हन्यत' इति गीतावचनात्तथापि अज्ञानकल्पितः प्रमातृलक्षण आत्मा हन्यत एवामीभिः- असंसार्यात्माहं ब्रह्मेतिज्ञानेन प्रमातुस्सकाशात्संसारनिवृत्तेः, एतद्‌ज्ञानाभावे तदनिवृत्तेश्च। अन्यथा शास्त्रमनर्थकमेव स्यात्। तस्मादयमात्महैव। अनेनात्मत्वेनाभिमतस्य प्रमातुस्संसारपतनरूपहानिसद्भावादिति। तस्मादसंसारीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इति स्थितम्।

एतावता ग्रन्थसन्दर्भेण किं लब्धं तदाह—यत्त्वित्यादिना। कुतः प्रत्युक्तावत आह—विद्येति। विद्याविद्ययोः परस्परं विलक्षणत्वाद्विद्यया असंसारीश्वरत्वमात्मनः क्षेत्रज्ञस्य, अविद्यया तु संसारित्वमिति भेदाभ्युपगमात्। ननु विद्यया संसाराभावेऽप्यात्मनोऽविद्यया संसारोऽस्त्येवेति संसारित्वं पक्षे प्राप्तमीश्वरस्येत्यत आह—अविद्येति। अविद्याकृतसंसारेण नात्मनः कोऽपि लेपो मरीच्युदकेन मरुदेशवदिति पूर्वोक्तार्थमाह—अविद्येति। नन्वेवं संसारिणोऽभावे संसाराभावप्रसङ्गः

तथा च दृष्टान्तो दर्शितो मरीच्यम्भसोषरदेशः नार्द्रीक्रियत इति । संसारिणोऽभावात्संसाराभावप्रसङ्गदोषोऽपि संसारसंसारिणोरविद्याकल्पितत्वोपपत्त्या प्रत्युक्तः ।

नन्वविद्यावत्त्वमेव क्षेत्रज्ञस्य संसारित्वदोषः, तत्कृतं च सुखित्वदुःखित्वादिप्रत्यक्षमुपलभ्यत इति चेन्न, ज्ञेयस्य क्षेत्रधर्मत्वात्, ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य तत्कृतदोषानुपपत्तेः । यावत्किञ्चित्क्षेत्रज्ञस्य दोषजातमविद्यमानमासंजयसि तस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः क्षेत्रधर्मत्वमेव न क्षेत्रज्ञधर्मत्वम् । न च तेन क्षेत्रज्ञो दुष्यति, ज्ञेयेन ज्ञातुः संसर्गानुपपत्तेः । यदि हि संसर्ग-

प्राप्तोऽत आह—सोपि दोषः प्रत्युक्त इति । तत्र हेतुमाह—संसारेति । संसारसंसारिणोरुभयोरप्यविद्याकल्पितत्वेन मिथ्यात्वाद्विदुषां तदभाव इष्ट एव- विद्यादशायां तदुभयादर्शनात् । नह्यन्तःकरणादात्मनि विवेचिते सति कोऽपि संसार्युपलभ्यते । अन्तःकरणतादात्म्याध्यासमापन्नो हि प्रमाता संसारसुखदुःखवत्त्वात् । नचान्तःकरणस्य संसार इति वाच्यं, आत्मतादात्म्याध्यासाभावे केवलान्तःकरणस्य जडत्वेन संसारानुपपत्तेः । नहि घटादीनां जडानां संसारो दृश्यते । तस्मादात्मान्तःकरणाविवेकमूलकस्संसारः । संसारी प्रमाता चेति नास्ति विवेकिदृष्ट्या कोऽपि संसारस्संसारी वेति स्थितम् ।

अविद्यावत्त्वात्संसारित्वं क्षेत्रज्ञस्येति पूर्वोक्तं परिहृतं च दोषं पुनरुत्थाप्य परिहरति स्थूणानिखननन्यायेन दोषपरिहारदृढीकारार्थं—नन्विति, तत्कृतमिति । अविद्यावत्त्वप्रयुक्तमविद्याकृतमिति यावत् । प्रत्यक्षमुपलभ्यते सर्वैरनुभूयत इत्यर्थः । परिहरति—नेति । हेतुमाह—ज्ञेयस्येति । ज्ञेयस्याविद्यावत्त्वस्य क्षेत्रधर्मत्वात् । अविद्या कस्यचित्करणस्यैव धर्म इति पूर्वमुक्तं करणस्य क्षेत्रत्वान्न तेनास्य व्याघातः । ननु ज्ञेयधर्मेणाप्यविद्यया ज्ञातुर्दोषस्स्यादत आह—ज्ञातुरिति । तत्कृतेति । ज्ञेयधर्माविद्याकृतेत्यर्थः । ज्ञेयघटधर्मो जाड्यादिर्न हि ज्ञातुः कमपि दोषमापादयन् दृष्ट इति भावः । दोष इत्युपलक्षणं गुणस्यापि । भाष्ये दोषशब्दस्तु संसाररूपदोषपर एव । ननु मास्तु संसारित्वदोषः क्षेत्रज्ञस्य, किंचिद्ज्ञत्वादिदोषस्त्वपरिहार्योऽत आह—यावदिति । यावत्किंचिदिति यत्किंचिदित्यर्थः । दोषजातं दोषगणं, आसञ्जयसि आ समन्तात्सङ्गतं करिष्यसि; सम्भावयसीति यावत् । तस्य सर्वस्यापि दोषजातस्य ज्ञेयत्वोपपत्तेः; ज्ञेयत्वादित्यर्थः । क्षेत्रधर्मत्वमेव । अत्र दोषशब्दो गुणस्याप्युपलक्षणं—गुणदोषशून्यत्वादात्मनः । 'अपदोषतैव विगुणस्य गुणः' इति माघोप्याह । यद्वा गुणा अपीह दोषत्वेनैव व्यपदिश्यन्ते- गुणानामपि ससारहेतुत्वेन दोषत्वात् । एवकारार्थमाह—न क्षेत्रज्ञधर्मत्वमिति । यो यो धर्मस्साक्षिणा क्षेत्रज्ञेन ज्ञायते स सर्वोपि क्षेत्रधर्म एव । अत एव निर्धर्मकस्साक्षीति सिद्धान्त इति भावः ।

ननु भवतु क्षेत्रधर्म एवाविद्या, तथापि तेन क्षेत्रधर्मेण क्षेत्रज्ञस्य भवतु संसारित्वदोषः, यथाऽग्निधर्मेणौष्ण्येन लोहस्य तापकत्वदोषोऽत आह—नचेति । तेन क्षेत्रधर्मेणाविद्ययेति यावत् । क्षेत्रज्ञो न दुष्यति दोषं न प्रतिपद्यते । हेतुमाह—ज्ञेयेनेति । अग्निलोहयोस्तु ज्ञेयत्वादुभयोस्संसर्गोऽस्तु, क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्तु ज्ञेयज्ञात्रोस्संसर्गो नोपपद्यत इत्यर्थः । उपपद्यत एवेति वदन्तं प्रत्याह—

स्स्यात् ज्ञेयत्वमेव नोपपद्येत। यद्यात्मनो धर्मोऽविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च कथं भोः! प्रत्यक्षमुपलभ्यते कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मः 'ज्ञेयं च सर्वं क्षेत्रं ज्ञातैव क्षेत्रज्ञ' इत्यवधारिते 'अविद्या-दुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं क्षेत्रज्ञधर्मत्वं तस्य च प्रत्यक्षोपलभ्यत्व'मिति विरुद्धमुच्यते अविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलम्।

यदि हीति। ज्ञातृज्ञेययोस्संसर्गस्स्याच्चेत्तर्हि ज्ञातुर्ज्ञातृत्वमेव नोपपद्यते। अग्निसंसर्गाल्लोहस्याग्न्यात्मत्वमिव ज्ञेयसंसर्गाद्ज्ञातुर्ज्ञेयात्मत्वप्राप्तौ कथं ज्ञातृत्वं तस्य स्यान्न कथमपीति भावः। एवं यो यो धर्मो ज्ञात्रा ज्ञायते स सर्वोऽपि ज्ञेयस्य धर्म एवेति स्थिते आह—यदीति। अविद्यावत्त्वं दुःखित्वादि च यद्यात्मनो धर्मस्तर्हि कथं भोः! कथं वा भोः! इति पूर्वपक्षिसम्बोधनं वा। प्रत्यक्षमुपलभ्यते ज्ञायते अविद्यावत्त्वं दुःखित्वं च कर्म। ज्ञेयं च तत्सर्वमविद्यावत्त्वादिकं कथं वा क्षेत्रज्ञधर्मस्स्यान्न कथमपीत्यर्थः। ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वं, क्षेत्रज्ञधर्मस्य च ज्ञेयत्वमित्युभयं विरुद्धमेवेति भावः।

इदमेवाह—क्षेत्रेति। क्षेत्रज्ञातैव क्षेत्रज्ञः, नतु क्षेत्रमित्येवकारार्थः। एवमवधारिते सति अविद्यादुःखित्वादेः क्षेत्रज्ञविशेषणत्वं, तस्य च क्षेत्रज्ञविशेषणस्य प्रत्यक्षोपलभ्यत्वमिति च विरुद्धमिदमविद्यामात्रावष्टम्भात्केवलमुच्यते। क्षेत्रज्ञस्य दुःखित्वादि प्रत्यक्षमुपलभ्यत इति ह्युक्तं पूर्वपक्षिणेति भावः। क्षेत्रज्ञविशेषणत्वमिति पदं स्वयमेव व्याख्याति—क्षेत्रज्ञधर्मत्वमिति। एवं विरुद्धार्थकथने हेतुरविद्यावष्टम्भमात्रमेव। अविद्या चेयं मायैव। नतु पूर्वोक्ततामसप्रत्ययः। माया च मूलाज्ञानम्। अवष्टम्भो नामावलम्बनम्।

नच क्षेत्रधर्मवत्क्षेत्रज्ञधर्मोऽपि क्षेत्रज्ञेन ज्ञायत एव, अन्यथा ज्ञानानन्दादिक्षेत्रज्ञधर्माणामभावापत्तेरिति वाच्यं, 'सच्चिदानन्दं ब्रह्म' इति श्रुत्या ज्ञानानन्दसद्रूपे क्षेत्रज्ञे ज्ञानानन्दादिधर्मायोगात्। ज्ञानानन्दादिरात्मनः स्वरूपमेव। अत एव निर्धर्मक आत्मेति सिद्धान्तः। नच ज्ञात्रानुभूयमानस्यानन्दस्य न ज्ञातृस्वरूपत्वमिति वाच्यं, अहमानन्दमनुभवामीति त्रिपुट्या अदर्शनात्। नहि सुप्तिमूर्छादौ त्रिपुटी दृश्यते, किंतु केवलमनुभव एव- तस्यैवानन्दरूपत्वात्सत्यत्वाच्च। अहं सुखमनुभवामीति तु अन्तःकरणधर्मस्य सुखस्यैवानुभवः, न त्वात्मानन्दस्य। तस्मादनुभव एवानन्दस्सन् च। स एव क्षेत्रज्ञः। नहि केवलेऽनुभवे यः कोऽपि धर्मोऽस्ति, येन क्षेत्रज्ञस्सधर्मकः स्यात्। तस्माद्ज्ञातुरात्मनस्स्वस्वरूपमेव ज्ञानमानन्दश्च नतु गुण इति सिद्धान्तः। एवं सति ज्ञानानन्दादेस्साक्षिरूपत्वेन स्वत एव भानमुपपद्यते। नच ज्ञानादीनामात्मधर्मत्वव्यवहारविरोध इति वाच्यं, आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति तद्धर्माः। अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात्पृथगिवावभासन्त इति वचनात्पृथगवभासप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य।

ननु सच्चिदानन्दानामात्मस्वरूपत्वमस्तुनाम, सर्वान्तरत्वसर्वनियामकत्वसर्वशेषित्वसर्वाधारत्वापहतपाप्मत्वादयो धर्मा आत्मनस्सन्ति वा न वा? आद्ये- ते धर्माः किमात्मना वेद्यन्ते उतान्येन? नात्मना- ज्ञातृधर्माणां ज्ञातृवेद्यत्वानुपपत्तेस्त्वयैवोक्तत्वात्। नान्येन- आत्मान्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात्।

अत्राह—साऽविद्या कस्येति । यस्य दृश्यते तस्यैव । कस्य दृश्यत इत्यत्रोच्यते—'अविद्या कस्य दृश्यते' इति प्रश्नो निरर्थकः । कथम् ? दृश्यते चेदविद्या तद्वन्तमपि पश्यसि । न च तद्वत्युपलभ्यमाने 'सा कस्य ?' इति प्रश्नो युक्तः । न हि गोमत्युपलभ्य-

---

द्वितीये- 'एको देव' इत्यादिश्रुतिविरोधः—तत्र सर्वान्तरत्वादिधर्माणामुक्तत्वात्, अनुभवविरोधश्चेति चेत्, **मैवम्**—यदि सर्वं सत्यं स्यात्तर्हि सर्वान्तरत्वादिधर्मा आत्मनस्सत्यास्स्युः; नतु सर्वस्य सत्यत्वं- 'तत्सत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव सत्यत्वात्तदन्यस्य सर्वस्यापि मिथ्यात्वात् । तस्मादविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिता एव सर्वान्तरत्वादिधर्मास्सर्वप्रपञ्चवत् । तथा तद्धर्माणां साक्षिभास्यत्वं च कल्पितमेवेति ज्ञातृधर्माणां ज्ञातृवेद्यत्वं, न वा ज्ञातृवेद्यानां ज्ञातृधर्मत्वम् । नचैवं ज्ञेयस्य तद्धर्माणां तस्य तेषां ज्ञातृवेद्यत्वस्यापि मायया कल्पितत्वमेवेति वाच्यं, इष्टापत्तेः ।

ननु सेयमविद्या किमात्मसम्बन्धिनी, उतानात्मसम्बन्धिनी ? नाद्यः- असङ्गस्वप्रकाशस्यात्मनोऽविद्यासम्बन्धायोगात् । नान्त्यः- अनात्मनो जडस्याज्ञानाश्रयत्वायोगात् । नच स्वतन्त्रैवेति वाच्यं, जडत्वेन पारतन्त्र्यादित्यभिप्रेत्याविद्याया आश्रयजिज्ञासया पृच्छति—**अत्रेति** । नच करणधर्मोऽविद्येति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं, तामसप्रत्ययरूपाविद्यायाः करणधर्मत्वस्य तत्रोक्तत्वान्मायारूपाविद्याया आश्रयस्य पृष्टत्वादिहेति । अत्रास्मिन्नंशे आह पूर्ववादीति शेषः । किमाहेत्यत आह—**सेति** । सा यदवष्टम्भात्केवलं विरुद्धमुच्यते सा अविद्या अनाद्यनिर्वाच्यं मायानामकं मूलाज्ञानम् । कस्येति सम्बन्धसामान्ये शेषषष्ठी । कस्य सम्बन्धिनीत्यर्थः । किमाश्रयेति यावत् ।

अथ सिद्धान्ती—किं त्वयाऽविद्याया आश्रयमात्रं पृच्छ्यते ? उत तद्विशेष इति विकल्प्य प्रथमे प्रश्नस्यानवकाशं मत्वाऽऽह—**यस्येति** । यस्याविद्या दृश्यते तस्यैव । यस्येति तस्येति च शेषषष्ठ्यौ । अविद्या यदाश्रयत्वेन दृश्यते स एवाविद्याया आश्रय इत्यर्थः । अयं भावः—किमविद्या दृश्या उताऽदृश्या ? दृश्यत्वेऽविद्यायाः पारतन्त्र्यात्किञ्चिन्निष्ठत्वेनैव तद्दर्शनादाश्रयमात्रं प्रष्टव्यमदृश्यत्वे त्वविद्याया अप्रकाशत्वादसिद्धिरेव स्यादिति ।

ननु मया अविद्याया आश्रयविशेषः पृच्छ्यते इत्याह पूर्ववादी—**कस्येति** । किमाश्रयाऽविद्या दृश्यत इत्यर्थः । अविद्याया आश्रयविशेषः क इति यावत् । अविद्याया दृश्यमानत्वादाश्रयविशेषस्यात्मनोऽपि स्वानुभवसिद्धत्वात्प्रश्नस्यानवकाशत्वमित्युत्तरमाह सिद्धान्ती—**अत्रेति** । अत्रास्मिन् प्रश्ने उच्यते उत्तरं मयेति शेषः । किमुच्यतेऽत आह—**अविद्येति** । कस्याविद्येति सम्बन्धः । किमाश्रया अविद्येत्यर्थः । कस्मात्प्रश्नो निरर्थक इति पृच्छति पूर्ववादी—**कथमिति** । प्रश्नानर्थक्यं स्फुटयति सिद्धान्ती—**दृश्यत इति** । त्वयेति शेषः । अविद्या दृश्यते चेत्तर्हीति शेषः । तद्वन्तमविद्यावन्तमपि पश्यसि जानासि । साश्रयस्य हि वस्तुनो दर्शनमाश्रयदर्शनं विना न सम्भवतीति कृत्वा कथं तवाविद्याश्रयवस्तुदर्शनं विनाऽविद्यादर्शनं जातमित्यर्थः । तथापि कथं प्रश्नवैयर्थ्यमत आह—**नचेति** । तद्वतीति अविद्यावतीत्यर्थः । **सेति** । अविद्येत्यर्थः । अविद्याया अविद्यावतश्च दर्शने

माने 'गावः कस्य ?' इति प्रश्नोऽर्थवान भवति । ननु विषमो दृष्टान्तः-- गवां तद्वतश्च प्रत्यक्षत्वात्तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष इति प्रश्नो निरर्थकः, न तथाऽविद्या तद्वांश्च प्रत्यक्षौ, यतः प्रश्नो निरर्थकस्स्यात्, अप्रत्यक्षणाविद्यावताऽविद्यासम्बन्धे ज्ञाते किं तव स्यात् ? अविद्याया अनर्थहेतुत्वात्परिहर्तव्या स्यात् । यस्याविद्या, स तां परिहरिष्यति । ननु ममैवाविद्या । जानासि तर्ह्यविद्यां तद्वन्तं चात्मानम् । जानामि, नतु प्रत्यक्षेण । अनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणम् ? नहि तव ज्ञातुः ज्ञेयभूतयाऽविद्यया तत्काले सम्बन्धो

सत्यविद्या कस्येतिप्रश्नो न युज्यत इति यावत् । तत्र दृष्टान्तमाह—नहीति । गावोऽस्य सन्तीति गोमान्, तस्मिन् गोमति पुरुषे गवां तद्वतश्च दर्शने सत्येव गोमान् ,देवदत्तो मया दृष्ट इति प्रत्येति विष्णुमित्रः, नतु तत्प्रत्ययानन्तरं कस्य गाव इति पृच्छति । विदितार्थे प्रश्नानवकाशादिति भावः । ननु गाव इव गोमानिव चाविद्या तद्वांश्च न मया प्रत्यक्षेण दृश्येते, येन प्रश्नो निरर्थकः स्यात्, किंतु अप्रत्यक्षेणैवेति कृत्वा न मम प्रश्नस्यानर्थक्यमित्याह पूर्ववादी—नन्विति । अविद्यायाः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेऽविद्यावतोऽपि प्रत्यक्षत्वमभ्युपगन्तव्यं स्यादिति कृत्वा उभावपि न प्रत्यक्षावित्युक्तम् । अविद्यावतः परोक्षत्वेऽपि प्रश्नो व्यर्थ एवेत्याह सिद्धान्ती—अप्रत्यक्षेणेति । अप्रत्यक्षेणाविद्यावता सहाविद्यासम्बन्धे ज्ञाते सिद्धे सति तव किं समाधानं स्यान्न किमपि । अविद्यावतोऽप्रत्यक्षत्वेऽपि तेनाऽविद्यासम्बन्धे सिद्धे प्रष्टुस्तव प्रश्नानर्थक्यसमाधानं न किमप्यस्तीत्यर्थः । अविद्यया सम्बन्धः कश्चिदस्तीति परोक्षज्ञाने सत्यपि कस्याविद्येति प्रश्नो निष्फल एवेति भावः । ननु दुष्टाविद्यापरिहारार्थत्वेन प्रश्नस्सफल एवेत्याह पूर्ववादी—अविद्याया इति । अनर्थश्शोकमोहादिलक्षणस्संसारः । परिहर्तव्येति । अविद्येति कर्तृपदशेषः । ननु य एवाविद्यावान् स एव स्वानर्थहेतुमविद्यां परिहरिष्यतीति कृत्वा किं तवाविद्याश्रयविशेषजिज्ञासाप्रयुक्तप्रश्नेन फलमित्याह सिद्धान्ती—यस्येति । त्वया परोक्षेण ज्ञातेयमविद्या यस्य सम्बन्धिनी स एवैनां परिहरिष्यतीति किं तवान्यदीयाविद्यापरिहारेणेति भावः । ननु नाहमन्यदीयाविद्यापरिहारार्थं पृच्छामि, किंतु मदीयाविद्यापरिहारार्थमेवेत्याह—नन्विति । ननु यदि त्वदीयैवाविद्या त्वया परिजिहीर्षिता तर्हि त्वमविद्यां तद्वन्तंचात्मानं जानास्येवेति कस्याऽविद्येति प्रश्नो व्यर्थ एवेत्याह सिद्धान्ती—जानासीति । ननु यद्यहं गोमन्तं देवदत्तमिवाऽविद्यावन्तमात्मानं प्रत्यक्षेण जानामि तर्हि व्यर्थ एव स्यात्प्रश्नः, नतु तथा जानामि; किंत्वहमविद्यावानविद्याकार्यशोकमोहादिमत्त्वाद्व्यतिरेकेण मुक्तात्मवदित्यनुमानेन जानामि; तस्मान्न प्रश्नानर्थक्यमित्याह पूर्ववादी—जानामीति । जानामि परोक्षेणेति शेषः । प्रत्यक्षेण तु न जानामीत्यन्वयः । अविद्यायास्तद्वतो मम चाऽप्रत्यक्षत्वात्पारोक्ष्येण तदुभयं विदित्वा कस्याऽविद्येति पृच्छामीति भावः । नन्वनुमानेन चेत्त्वमविद्यां तद्वन्तं च जानासि तर्हि तव कथं स्वस्याऽविद्यायाश्च वर्तमानस्य सम्बन्धस्य ग्रहणमित्याक्षिपति—अनुमानेनेति । नन्वनुमानेनैव सम्बन्धोपि गृह्यतां; का तत्रानुपपत्तिरित आह सिद्धान्ती—नहीति । तत्काल इति । यस्मिन्कालेऽविद्यां जानासि तस्मिन्काल इत्यर्थः । आत्माऽविद्याग्रहणसमयेऽविद्यासम्बन्धं गृहीतुं न

ग्रहीतुं शक्यते, अविद्याया विषयत्वेनैव ज्ञातुरुपयुक्तत्वात् । नच ज्ञातुरविद्यायाश्च सम्बन्धस्य यो ग्रहीता ज्ञानं चान्यत्तद्विषयं सम्भवति, अनवस्थाप्राप्तेः । यदि ज्ञातापि ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञायते अन्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, तस्याप्यन्यः तस्याप्यन्य इत्यनवस्था अपरिहार्या । यदि पुनरविद्या ज्ञेया अन्यद्वा ज्ञेयं ज्ञेयमेव, तथा ज्ञातापि ज्ञातैव, न ज्ञेयं भवति । यदा

शक्नोतीत्यत्र को हेतुरित्यत आह—अविद्याया इति । अविद्यां विषयत्वेनैव गृहीत्वा तद्ज्ञातृत्वेनैवोपयुक्तस्यात्मनो न सम्बन्धज्ञातृत्वसम्भव इत्यर्थः । ननु योऽविद्यां गृह्णाति तस्य ज्ञातुरात्मनोऽन्य एव ज्ञाता आत्माविद्यासम्बन्धं गृह्णातु को दोषस्तत्राह—नचेति । ज्ञातुरात्मनोऽविद्यायाश्च यत्सम्बन्धस्तस्य यो ग्रहीता स न सम्भवति; तद्विषयमविद्यात्मसम्बन्धविषयमन्यच्च ज्ञानं न सम्भवति । असम्भवे हेतुमाह—अनवस्थाप्राप्तेरिति । अनवस्थामेव दर्शयति—यदीति । ज्ञेयेन सम्बन्धो यस्य स ज्ञेयसम्बन्धो ज्ञातापि । यद्वा ज्ञाता ज्ञेयसम्बन्धश्चेत्यर्थः । ज्ञायेत यदि तर्ह्यस्य ज्ञानायान्यो ज्ञाता कल्प्यः स्यात्, अन्यं ज्ञातारं विना प्रकृतज्ञातुः ज्ञेयत्वायोगात् । स चान्यो ज्ञाता केनचिदपरेण ज्ञायेतैव प्रकृतज्ञातृवदिति कृत्वा अन्यज्ञातृज्ञानायापरो ज्ञाता कल्प्यः; स चान्यो ज्ञाता केनचिदितरेण ज्ञात्रा ज्ञायेतैव ज्ञातृत्वांशेऽविशेषात्प्रकृतान्ययोरस्य चेत्येतस्यापरस्य ज्ञातुः ज्ञानार्थमितरो ज्ञाता कल्प्य इत्यनवस्थाऽपरिहार्या स्यात् ।

नन्वेवं ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्ववचने भवत्यनवस्थादोष इति ज्ञातुः ज्ञेयत्वं माभून्नाम, अविद्यात्मसम्बन्धस्य ज्ञेयत्वे काऽनुपपत्तिरिति चेत्, मैवम्—ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्वं विना तन्निष्ठाविद्यासम्बन्धस्य ज्ञेयत्वायोगात् । आत्माविद्योभयपदार्थज्ञानाधीनं ह्यात्माविद्यासम्बन्धज्ञानमिति । अत एव ज्ञातुरात्मनः कर्मकर्तृत्वविरोधादपि नाविद्यात्मसम्बन्धस्य ज्ञेयत्वमित्यभियुक्ताः ।

ननु अविद्यावत आत्मनोऽनुमानवेद्यत्वं यथा दृष्टं तथा प्रत्यक्षवेद्यत्वमपि दृष्टमेवेति कृत्वाऽनुमानेन चेज्जानासि कथं सम्बन्धग्रहणमित्याचार्यैः कुतो भाषितमिति चेदुच्यते—स्वप्रकाशस्यात्मनः नित्यापरोक्षचैतन्यरूपत्वान्नास्त्यात्मनः प्रत्यक्षत्वे कापि विप्रतिपत्तिः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म' इति श्रुतेः, आत्मप्रत्यक्षस्य सार्वजनीनत्वाच्च । नहि कोऽपि ममाहमप्रत्यक्ष इति मन्यते । नचैतावन्मात्रेण ज्ञातुर्ज्ञेयत्वसम्भवः- प्रमाणव्यापारप्रयुक्तत्वाद्ज्ञेयत्वस्य । तथाहि चक्षुरादीन्द्रियव्यापारानन्तरं घटसुखादिप्रत्यक्षसम्भवाद्घटादेः ज्ञेयत्वमात्मा तु प्रमाणव्यापारात्प्रागेवास्तीति भातीति च कथं तस्य ज्ञेयत्वं ? न कथमपीति ।

एवमात्मनः प्रत्यक्षत्वेनाज्ञेयत्वे सिद्धे अविद्यायाश्च न जानामीत्यनुभवबलेन प्रत्यक्षत्वे सिद्धे तत्सम्बन्धोऽपि प्रत्यक्ष एवेति कृत्वा नास्त्यविद्यावत आत्मनः प्रत्यक्षत्वे कोऽपि दोष इति । ननु यद्येवं ज्ञातुर्ज्ञेयत्ववचनेऽनवस्थादोषस्तर्हि ज्ञातुर्ज्ञेयत्वं मास्त्वित्यत आह—यदीति । आत्मातिरिक्तं सर्वमप्यविद्यादिकं वस्तु जडत्वाद्ज्ञेयमेव न ज्ञातृ । आत्मैक एव चेतन-

चैवमविद्यादुःखित्वाद्यैर्न ज्ञातुः क्षेत्रज्ञस्य किंचिद्दुष्यति ।

नन्वयमेव दोषः - यद्दोषवत्क्षेत्रविज्ञातृत्वं, न विज्ञानस्वरूपस्यैवाविक्रियस्य विज्ञातृ-

---

त्वात् ज्ञातैव न ज्ञेय इत्यर्थः । ननु आत्मा ज्ञातैव भवतु, अविद्या ज्ञेयैव भवतु किमेतावता स्वप्रकाशासङ्गचिद्रूपस्य परमात्मनः कथमविद्यासङ्ग इत्यत्र समाधानमायातमित्यत आह—यदेति । यदा चैवमात्मा ज्ञातैव न ज्ञेयः, अविद्यादिकं ज्ञेयमेव न ज्ञातृ इति नियमस्सिद्धस्तदेति शेषः । किंचिदपि न दुष्यतीति । न कोपि दोष इत्यर्थः । आत्मन्यविद्यासम्बन्धस्याप्रामाणिकत्वादिति भावः ।

अत्रेदमाकूतम् --स्फीतालोकवति सूर्ये पेचकानुभवसिद्धान्धकारवदसङ्गस्वप्रकाशेऽप्यात्मन्यज्ञ-जनानुभवसिद्धमस्ति किञ्चिदज्ञानमप्रामाणिकं मिथ्याभूतमनिर्वाच्यम् । सूर्ये पेचकानुभवसिद्धं तम-इवात्मन्यज्ञानुभवसिद्धमज्ञानमपि कालत्रयेऽपि नास्तीति कृत्वा कथमात्मन्यविद्यासम्बन्ध इति प्रश्नो व्यर्थ एव । नहि वयमात्मन्यविद्यासम्बन्धं सत्यं ब्रूमः; अज्ञदृष्ट्या त्वात्मन्यविद्यासम्बन्धोऽस्त्येव कश्चि-न्मिथ्याभूतोऽप्रामाणिकः- अहमज्ञ इति तदनुभवस्य दुरपलापत्वात् । इदं चाज्ञानुभवसिद्धमात्माश्रय-मज्ञानं नातीव विचारणीयमविचारसिद्धत्वादस्येन्द्रजालादिवत् । एवमज्ञानस्यैवाविचारसिद्धत्वे कथं पुन-स्तस्यात्मनि सम्बन्धस्य विचारक्षमत्वं स्यात् ? न कथमपि । तस्मादात्मन्यविद्यासम्बन्धो दुर्निरूपः । एवमात्मन्यविद्यासम्बन्धस्यैव दुर्निरूपत्वे कथं पुनरविद्याकार्यदुःखादिसम्बन्धस्य सुनिरूपत्वं स्यात् ? न कथमपि । तस्मादसङ्गस्वप्रकाशचिद्रूप एवात्मा, न त्वविद्यादुःखादिसम्बद्धः ।

नचाज्ञोऽहं दुःख्यहमित्यादिप्रत्यक्षसिद्धस्य कथमज्ञानदुःखादिसम्बन्धस्यात्मन्यपलाप इति वाच्यं, प्रत्यक्षसिद्धस्यापि प्रमाणविरुद्धस्यार्थस्य रज्जुसर्पादेरिवापलापस्य सुशकत्वात्कर्तुम् । आत्मन्यज्ञानादि-सम्बन्धस्याप्रमाणिकत्वं तु दर्शितमेवाचार्यैः । तदेव पुनरपि सुखबोधाय दर्शयामि· आत्मनानुभूयमाना इमेऽज्ञानदुःखादयः किमात्मधर्माः ? उतानात्मधर्माः ? नाद्यः- आत्मधर्माणामात्मनानुभूयमानत्वायोगात्, आत्मधर्मानुभवितुरात्मान्तरस्य चाभावात्, सत्त्वे चानवस्थादोषात्, 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुतिविरोधाच्च । अतः परिशेषादनात्मनोऽन्तःकरणादेरेव धर्माः । तेषां चानात्मधर्माणां कथमात्मनि सम्बन्धः ? नहि घटधर्माणां कम्बुग्रीवादीनां द्रष्टर्यात्मनि सम्बन्धः । नचान्तःकरणस्याज्ञानाश्रयत्वं कथमचेतनस्येति वाच्यं, आत्मप्रतिबिम्बग्रहणेन तस्य सचेतनत्वात् । अमी चानात्मधर्मा अनादिमायया त्वात्मन्यध्यस्ता रज्जौ सर्पवदिति हेतोः प्रत्येति लोकोऽहमज्ञो दुःखी चेति । अमीभिश्चाध्यस्तैरविद्या-दुःखित्वाद्यैरात्मनो न कोऽपि दोषः । यथा बालेनाध्यस्तैस्तलमलिनत्वाद्यैर्गगनस्य न कोऽपि लेपः तद्वदिति । आत्मनानुभूयमाना चेयमनादिमाया नात्मधर्मः स्वानुभूतस्य स्वधर्मत्वायोगात् । नाप्यनात्म-धर्मः- मायाकार्यत्वादनात्मनः । तस्मादनिर्वाच्यैव धर्मत्वेन धर्मित्वेन वा मायेति ।

ननु क्षेत्रज्ञस्यात्मनोऽविद्यादुःखित्वादिभिरनात्मधर्मैर्मास्तु नाम कोऽपि दोषः, तैस्सह सङ्गा-भावात् । तथाप्यस्त्येव कश्चिद्दोष इत्याह पूर्ववादी—नन्विति । क्षेत्रं जानातीति क्षेत्रज्ञ इति

त्वोपचाराद्यथोष्णतामात्रेणाग्नेस्तप्तिक्रियोपचारः, तद्वत् । यथाऽत्र भगवता क्रियाकारक-व्युत्पत्तेः । आत्मनः क्षेत्रज्ञत्वात् क्षेत्रस्य चान्तःकरणशरीरादिलक्षणस्य दुःखजरादिदोषयुक्तत्वाद्दोषयुक्त-क्षेत्रदर्शनमात्मनो दोष एव- दुष्टभार्यापुत्रादिदर्शनवत् । क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रे स्वीयाभिमानसत्त्वादिति भावः । परिहरति सिद्धान्ती—नेति । आत्मनः क्षेत्रज्ञत्वलक्षणं ज्ञातृत्वमपि न तात्त्विकमविक्रियस्यात्मनो ज्ञातृत्वायोगात् । ज्ञातृत्वं हि विकारः । किंतु ज्ञानस्वरूप एवात्मा- 'सत्यं ज्ञान'मिति श्रुतेः ।

ननु ज्ञानस्यापि कथमविक्रियत्वम् ? घटज्ञानं पटज्ञानमित्यादिभेदरूपविकारदर्शनादिति चेत्, मैवम्—घटादिविषयाणामेव तत्र भेदः, नतु ज्ञानस्य । सर्वदाप्येकरूपैव हि संवित् । या स्वय-म्प्रभत्वादात्मानमन्यांश्चावभासयति सूर्यादिप्रकाशवत् । नहि घटप्रकाशकुड्यप्रकाशकुसूलप्रकाशादिषु घटादिभेदेपि प्रकाशभेदः- सर्वत्र प्रकाशस्यैकरूपत्वात् । नच घटज्ञानादयो वृत्तय इति वाच्यं, वृत्तीनां जडत्वेन ज्ञानत्वाभावात् । वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्य ज्ञानत्वेन वृत्तीनां ज्ञानत्वोपचारात् । तस्मादयं घट इत्यादिजन्यज्ञानहेतुभूतबुद्धिवृत्तिष्वनुगतं घटादीनां भेदेऽपि स्वयमभिन्नमत एवाविकारि यद्ज्ञानं तदेवात्मेति न ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः कोऽपि विकारः । नहि कामिनीकुचादिकं पश्यतः पुरुषस्य चित्त-क्षोभादिविकारे सत्यपि कामिनीकुचादिज्ञानस्य कोऽपि विकारः । तस्माद्ज्ञानस्वरूपस्याविक्रियस्यात्मन औपचारिकमेव ज्ञातृत्वं, न वास्तवमिति न तस्य ज्ञातृत्वप्रयुक्तदोषः ।

ननु कथं ज्ञानस्य ज्ञातृत्वोपचारोऽत्र आह दृष्टान्तम्—यथेति । अग्नेरुष्णतामात्रेण यथा तापक्रियोपचारः, अग्निः केवलमुष्ण एव, नतु तापक्रियाकर्ता । कर्तृत्वस्य चेतनधर्मत्वात् । नह्यचेतनं वस्तु क्वापि किमपि कर्म कुर्वद्दृश्यते । अग्नेरचेतनत्वं च प्रत्यक्षम् । अतो नाग्निस्तापकः । एव-मतापकत्वेऽप्यग्निर्दहतीति तापक्रियाकर्तृत्वमग्नावुपचर्यते- उष्णत्वात् । तस्मादुष्णत्वमात्रेण यथाऽचेत-नस्य तापकत्वरूपचेतनधर्मोपचारः- अग्निर्दहतीति तद्वत् । प्रकाशकत्वमात्रेण ज्ञानस्वरूपस्य क्षेत्रज्ञस्य ज्ञातृत्वोपचारः- क्षेत्रज्ञः क्षेत्रं जानातीति । एतेन क्षेत्रज्ञेश्वरस्य सर्वावभासकत्वलक्षणं सर्वज्ञत्वमिति सूचितम् । नच कथमेतत्क्षेत्रवर्तिनः क्षेत्रज्ञस्य सर्वावभासकत्वं सर्वस्यासन्निहितत्वादिति वाच्यं, य एवैतत्क्षेत्रे वर्तते स एव सर्वक्षेत्रेष्वपि- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !' इत्युक्त-त्वात् । तथा च सर्वक्षेत्रवर्तिनस्सर्वव्यापिनोऽस्य सर्वमपि सन्निहितमेवेति । सर्वावभासकत्वात्सर्वज्ञ एव क्षेत्रज्ञ ईश्वरः, नतु किंचिद्ज्ञो जीवः । नच क्षेत्रज्ञस्सर्वमवभासयन् सन् प्रत्यक्षो न भवतीति वाच्यं, अवभासयन् सन्नपि क्षेत्रज्ञः किं तव प्रत्यक्षः ? नाहं क्षेत्रज्ञं जानामीति तव प्रतीतेः । अत एव ह्यज्ञानवान् भवान् । यदि तव क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षं, तर्हि विद्वानेव भवेत् । नच जानाम्यहं क्षेत्रज्ञमिति वाच्यं, किं गुरुशास्त्रोक्त्या परोक्षेण जानासि ? यद्वा अपरोक्षेण ? आद्ये- तयैव सर्वज्ञमपि विद्धि । द्वितीये- क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारवतस्तव "सर्वमहं न जानामीति कथमज्ञानसद्भावः ! क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारेण सकार्यस्य सर्वस्याप्यज्ञानस्य नष्टव्यत्वात्, सूर्यसाक्षात्कारेण तिमिरस्येव । तस्मात्क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षं विना

फलात्मत्वाभाव आत्मनि स्वत एव दर्शितः—अविद्याध्यारोपित एव क्रियाकारकादिरात्मन्युपचर्यते; तथा तत्रतत्र 'य एनं वेत्ति हन्तारं', 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि

क्षेत्रज्ञधर्माणां सर्वज्ञत्वसर्वान्तिर्यामित्वादीनां प्रत्यक्षं नैव भवेत्तत्संशयो वा नैव निवर्तेतेति कुरु श्रवणमननादिकं क्षेत्रज्ञप्रत्यक्षार्थित्वं चेत्तव । श्रवणादावशक्तश्चेन्निर्विकल्पसमाधिं कुरु । तत्राप्यशक्तश्चेत्सविकल्पसमाधिं कुरु । तत्राप्यशक्तश्चेत्कर्मयोगमनुतिष्ठ । ननु क्षेत्रज्ञोऽसंसारीश्वरस्सर्वज्ञ इति भगवदुक्तार्थे संशयमकार्षीः । 'संशयात्मा विनश्यति' इति संशयात्मनस्संसारनरकादिलक्षणविनाशसम्भवात् । तस्मादास्तिकैस्सर्वैरपीश्वरवचनस्य ग्राह्यत्वादसंसारिसर्वज्ञेश्वर एव क्षेत्रज्ञः । तथैव विदुषामनुभवश्चेति संक्षेपः ।

ननु भगवता नायमर्थो दर्शित इत्यत्राह—यथाऽत्रेत्यादि । अत्रास्मिन्श्लोके अस्मिन्नध्याये वा अविद्याध्यारोपितमेव क्रियाकारकादि आत्मन्युचर्यते । स्वतस्तु आत्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव एवेति भगवता यथाऽत्र दर्शितं तथा तत्रतत्र भगवता दर्शितमित्यन्वयः । आत्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वमौपचारिकमेवाविद्याध्यारोपितत्वं, नतु वास्तवं- स्वतोऽभावात् । यद्धि स्वाभाविकं तद्वास्तवमिति, यदागन्तुकं तद्दोषादिजन्यत्वादवास्तवमिति हि प्रसिद्धम् । रज्जौ स्वाभाविकरज्जुत्वस्य वास्तवत्वदर्शनादागन्तुकसर्पत्वस्य मिथ्यात्वदर्शनाच्च । तस्मादात्मनि क्रियाकारकफलात्मत्वं मिथ्यैवेत्ययमर्थः कारुणिकेन भगवता बहुषु प्रदेशेषु प्रकृतस्थलवद्दर्शित एवेत्यर्थः । एतेन एतच्छ्लोकस्यापार्थकल्पने तत्तत्प्रकरणविरोध इति बहुप्रकरणसंवादित्वादस्य श्लोकस्यायमेवार्थस्समीचीन इति च ज्ञायते ।

क्रियाकारकफलात्मत्वाभाव इति । क्रियाया देहाश्रयत्वात्क्रियाशब्देन देहो लक्ष्यते, कारकाणि करणानि मन इन्द्रियाणि, फलं विषयश्शब्दादिः- तस्यैव भोग्यत्वेन फलत्वात् , स्वर्गादावपि तेषामेव शब्दादीनामनुभवात् । नहि विषयपञ्चकातिरिक्तं किंचिद्भोग्यमस्ति जगति । तानि क्रियाकारकफलानि आत्मा स्वरूपं यस्य तस्य भावः क्रियाकारकफलात्मत्वं, तस्याभावस्तथोक्तः । आत्मा न कार्यकरणसङ्घातरूपः, किंतु सच्चिदानन्दरूप एव- सच्चिदानन्दानामेवात्मनः स्वाभाविकत्वात् । क्रियाकारकफलानि त्वविद्यया आत्मन्यध्यस्तानि- रज्जौ सर्पवत् । अधिष्ठानस्याध्यस्तात्मत्वं तु क्वापि सत्यत्वेन न दृष्टं- रज्जोस्सर्पात्मत्वस्य सत्यत्वेनादर्शनात् । तस्मादधिष्ठानस्यात्मनोऽध्यस्तक्रियाकारकफलात्मत्वं कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादौपचारिकमेवेति भावः । उपचर्यत इति । अध्यस्यत इत्यर्थः । उपचारो ह्यध्यासः । अन्यत्रान्यधर्मारोपस्यैवोपचारत्वादिति । यथा माणवके सिंहत्वोपचारः । सिंहो माणवक इति ह्यौपचारिकः प्रयोगः । न चाविद्याध्यारोपितमुपचर्यत इति पौनरुक्त्यं शङ्क्यं, अविद्याध्यारोपितमित्यस्याविद्यया कृतमित्यर्थात् । अथवाऽध्यस्तमित्येवार्थोऽस्तु, न पुनरुक्तिः । अविद्यया तावदात्मनि क्रियाकारकादीनामध्यासः, पश्चात्क्रियाकारकादिधर्मस्यात्मन्यध्यास इति । अयमेवान्योन्याध्यास इत्युच्यते । अन्योन्यधर्माध्यासस्यैवान्योन्याध्यासत्वात् । तथा चाविद्याध्यारोपितमित्यनेन

सर्वशः', 'नादत्ते कस्य चित्पाप'मित्यादिप्रकरणेषु दर्शितः। तथैव च व्याख्यातमस्माभिः। उत्तरेषु च प्रकरणेषु दर्शयिष्यामः।

हन्त! तर्ह्यात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः स्वतोऽभावे, अविद्यया चाध्यारोपितत्वे कर्माण्यविद्वत्कर्तव्यान्येव न विदुषामिति प्राप्तम्। सत्यमेवं प्राप्तमेतदेव च 'नहि देहभृता

धर्म्याध्यासस्य उपचर्यत इत्यनेन धर्माध्यासस्य चोक्तत्वान्न पुनरुक्तिः। तत्र धर्म्यध्यासात्क्रियाकारकादिप्रतीतिः। धर्माध्यासात्तु मनुष्योऽहं, काणोऽहं, सुख्यहमित्यादिप्रतीतिरिति विवेकः। अज्ञानकार्योऽयमेवाध्यासस्सर्वसंसारहेतुरिति संक्षेपः।

तत्र तत्रेत्यस्यार्थमाह—**य एनमित्यादिप्रकरणेष्विति, तथैवेति**। यथा भगवता दर्शितं तथैवेत्यर्थः। एतेनान्येषां व्याख्यातॄणां भगवदनभिप्रेतार्थवर्णनं मूलस्येति सूच्यते। **दर्शयिष्याम इति**। इममेवार्थमिति शेषः। नन्वेवमात्मनि स्वतः क्रियाकारकफलात्मत्वाभावे विदुषां सर्वकर्माभावः प्राप्त इति पृच्छति—**हन्त! तर्हीति**। अविदुषामविद्यायास्सत्त्वादविद्यावस्थायामात्मनि क्रियाकारकफलात्मतायाः प्रतिभानादविद्वांसो ब्राह्मणोऽहं स्वर्गादिकं मे भूयादिति कर्मणि प्रवर्तन्ते- फलहेत्वोरात्माभिमानात्। विदुषां त्वविद्याया अभावाद्विद्यावस्थायामात्मनि क्रियाकारकफलात्मताया अप्रतीतेर्विद्वांसस्सच्चिदानन्दलक्षणोऽहमित्यात्मयाथात्म्यज्ञानेन फलहेत्वोरनात्मनोरात्माभिमानाभावाद्ब्राह्मणोऽहं स्वर्गादिकं मे भूयादिति कर्मणि नैव प्रवर्तन्ते। एवं विदुषां शास्त्रार्थे कर्मण्यप्रवृत्तौ शास्त्रस्यार्धजरतीयन्यायेन नैरर्थक्यमर्धांशतः प्राप्नोति। अथ वा मूढविषयत्वेन कृष्यादिवद्बुद्धागमादिवद्वा विद्वद्ब्राह्मणाग्राह्यत्वेन सर्वात्मना व्यर्थत्वमेव भवेत्। विद्वद्ग्राह्यमेव हि सार्थकम्। एवं शास्त्रानर्थक्यदोषः पुनः प्राप्त इति पूर्वपक्ष्याशयः। प्रश्नमङ्गीकरोति—**सत्यमिति, एतदेवेति**। विदुषां कर्माभावमेवेत्यर्थः। ये कर्मण्यधिकृता अज्ञास्ते शास्त्रार्थकर्मणि न प्रवर्तेरन्- यदि तर्हि शास्त्रमनर्थकं स्याद्विधिप्रतिषेधात्मकं- अज्ञार्थमेव तच्छास्त्रस्य प्रवृत्तत्वात्। नतु विदुषां प्रवृत्त्यभावेन शास्त्रस्यानर्थक्यं विद्वदर्थं शास्त्रस्याप्रवृत्तत्वात्। नहि नटार्थं निर्मितं भरतशास्त्रं ब्राह्मणादीनां तत्राप्रवृत्तिमात्रेण निरर्थकमिति वक्तुं शक्यते एकदेशेन सर्वात्मना वा। यद्यदर्थं निर्मितं तत्र ते यदि न प्रवर्तेरन् तर्हि तदनर्थकं स्यात्। न त्वन्येषामप्रवृत्त्या। यथा देवदत्तार्थे राज्ञा कारिते गृहे यदि देवदत्तो न निवसेत्तर्हि तदनर्थकं स्यात्- तद्वत्। नच विधिप्रतिषेधशास्त्रं विद्वदविद्वत्साधारण्येन प्रवृत्तमिति वाच्यं, 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम्। कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हन्ति कम्' इति विदुषां सर्वकर्माभावं वदन्नीश्वरः कथं विद्वदर्थे विधिप्रतिषेधशास्त्रं निर्मायात्? तस्माद्विद्वदर्थमीश्वरेण शास्त्रस्यानिर्मितत्वाद्विदुषां न तत्राप्रवृत्त्या न शास्त्रस्य सर्वात्मनाऽर्धांशेन वा नैरर्थक्यम्। नहि ब्राह्मणार्थं निर्मितेषु वैश्वदेवादिषु शूद्रादीनामप्रवृत्तौ शास्त्रस्यानर्थक्यम्। प्रत्युत प्रवृत्तावेवानर्थक्यम्। अन्यधर्मेऽन्यप्रवृत्तेर्नरकहेतुत्वात्। धर्माधर्मनिरूपणद्वारा लोकान्नरकादुद्धारयितुं हि शास्त्रमीश्वरेण निर्मितम्। तस्माद्विदुषां सर्वकर्मसन्न्यासिनां कर्मणि प्रवृत्तिर्नरकहेतुरेव। अविदुषां कर्मिणां कर्मण्यप्रवृत्तिरपि नरकहेतुरेव।

शक्य'मित्यत्र दर्शयिष्यामः । सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे च 'समासेनैव कौन्तेय निष्ठा ज्ञानस्य या परा' इत्यत्र विशेषतो दर्शयिष्यामः । अलमिह बहुप्रपञ्चनेनेत्युपसंह्रियते ॥२॥

य एतदजानन्तो मूढा विद्वदनुसारेण स्वयमपि कर्मसु न प्रवर्तन्ते, तेषामज्ञानामप्रवृत्त्यापि न शास्त्रस्य वैयर्थ्यमेकदेशेन प्राप्नोति । पुरुषापराधमात्रेण शास्त्रं न दुष्यतीति हेतोः । नहि रोगिनिन्दया सरसं कदलीफलं विरसं भवेत् । परं तु येऽविकृता अपि कर्मणि न प्रवर्तन्ते त एव दुष्यन्ति । ये यत्राधिकृतास्ते तत्राप्रवृत्त्या दुष्यन्ति, तच्छास्त्रं तु न दुष्यति- यथा जलाहरणकर्मण्यधिकृतस्तत्राप्रवृत्त्या दुष्टोऽयमिति स्वामिना हन्यते, नतु स्वाम्याज्ञा दुष्यति तद्वत् ।

तस्मात्कर्मण्यधिकृतैरेवाज्ञैः त्रैवर्णिकैः कर्म विहितं कार्यं निषिद्धं तु परित्याज्यं, नतु सन्न्यासिनो विधिनिषेधौ स्तः । यथा वा स्त्रीशूद्रादीनामिति । विदुषां सर्वकर्मसन्न्यास एव प्राप्तः । अयमर्थः पूर्वमपि बहुशः प्रपञ्चितश्शङ्कराचार्यैः । लोकानुग्रहार्थमुत्तरत्रापि वक्ष्याम इत्याह—**नहीति** । प्रकरणान्तरं दर्शयति—**सर्वेति** । 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति श्लोकव्याख्यानसमये इत्यर्थः । तस्यैव श्लोकस्य सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणत्वात् । ननु यदुत्तरत्र दर्शयिष्यते तदिहैव वक्तव्यमत आह—**अलमिति** । वाचामधिकविस्तारस्य जिज्ञासुजनमनःक्लेशावहत्वादिति भावः । उपसंह्रियते संक्षिप्यते समाप्यत इति यावदिति ।

अत्राह रामानुजः—क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति सामानाधिकरण्यदर्शनादीश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमिव भवति, तन्निवृत्त्यर्थश्चायमेकत्वोपदेशः, अनेन चाप्ततमभगवदुपदेशेन रज्जुरेषा न सर्प इत्याप्तोपदेशेन सर्पत्वभ्रमनिवृत्तिवत् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो निवर्तेत इति केचिदाहुरिति । आह वेदान्तदेशिकश्चार्थमस्य सर्वज्ञस्येश्वरस्यैव सतोऽज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वभ्रमो भवति, स एव चेश्वरः क्षेत्रज्ञायोपदिशतीति च व्याकुलभाषिणस्ते इति ।

अत्र विचार्यते—नाद्वैतिभिरस्माभिरीश्वरस्यैवाज्ञानात् क्षेत्रज्ञत्वमित्युक्तम् । किं तर्हीश्वरस्यैव सतः क्षेत्रज्ञस्याज्ञानात्संसारित्वमित्युक्तम् । तस्मान्नेश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वभ्रमः, किंत्वीश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वं प्रमैव-- ईश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञत्वात्तस्य चासंसारित्वात् । अतस्मिंस्तद्बुद्धिर्हि भ्रमः । ईशनक्षेत्रज्ञानरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदादीश्वरक्षेत्रज्ञशब्दद्वयवाच्यत्वमेकस्यैव सच्चिदानन्दस्य । तस्मादीश्वरस्येश्वरत्वमिव क्षेत्रज्ञत्वमपि न भ्रमः । ईश्वरस्य साक्षित्वं च श्रुतिसिद्धं- 'साक्षी चे'तेति मन्त्रात् । क्षेत्रज्ञत्वमेव हि साक्षित्वं साक्षात्पश्यति सर्वं साक्षीति व्युत्पत्तेः, ज्ञेयस्य सर्वस्यापि क्षेत्रत्वाच्च । उदासीनत्वे सति द्रष्टृत्वं हि लोकेऽपि साक्षित्वम् । तथा द्रष्टुरीश्वरस्योदासीनत्वादेवाविक्रियत्वम् । नहि विवदमानाविव साक्षी सुखदुःखादिविकारं प्राप्नोति । अत एव हि तस्योदासीनत्वम् । एवमविक्रियत्वादेवासंसारित्वमीश्वरस्य । सुखदुःखादिविकारस्यैव संसारत्वात् । तस्मादसंसारीश्वर एव क्षेत्रज्ञ इत्यस्माभिरुच्यते । सत्य एवायमर्थो नतु रज्जुसर्पवद्भ्रमः रज्जौ सर्पस्येव ईश्वरे क्षेत्रज्ञः कल्पित इत्यस्माभिरनुक्तत्वात् ।

एवं स्थिते य ईश्वरस्य क्षेत्रज्ञत्वभ्रम इत्यस्माभिरुक्तमिति मन्यन्ते त एव भ्रान्ताः, न त्वीश्वरः नापि वयम् । तेषां तु युष्माकं भ्रम उपपन्न एव- भ्रमहेतोरज्ञानस्य सत्त्वात् । अत एवाज्ञानाद्धि युष्माकं क्षेत्रज्ञादन्य ईश्वर इति क्षेत्रज्ञस्संसारी जीव इति च भ्रमः । तथा क्षेत्रज्ञं चापीति श्लोकस्यापार्थकल्पनं च । कथम् ? उच्यते- क्षेत्रज्ञं च मां मदात्मकं विद्धि अपिशब्दात् क्षेत्रमपि मदात्मकं विद्धीति । अस्मिंस्तव व्याख्याने क्षेत्रज्ञास्मच्छब्दयोः प्रतीयमानस्य मुख्यसामानाधिकरण्यस्य भङ्ग एको दोषः । मामित्यसमस्तपदस्य मदात्मकमिति समासकल्पनमन्यः । आत्मशब्दस्य स्वरूपार्थकत्वे स्वमतप्रच्युतिरपरः । यथा देहस्य जीवश्शरीरित्वादात्मा तथा जीवस्य शरीरस्य शरीरित्वादीश्वर आत्मेत्यात्मशब्दस्य शरीर्यर्थवर्णने नित्ये जीवे शीर्यत इति व्युत्पत्तिसिद्धशरीरशब्दप्रवृत्तिनिमित्ताभावोऽन्यः । एतद्दोषपरिहाराय अनित्यत्वस्वीकारे 'अजो नित्य' इति गीताविरोधोऽपरः । आत्मा शेषीत्यर्थवर्णने अनन्यशेषतया सर्वशेषितया च प्रसिद्धस्यात्मनो जीवस्य ईश्वरशेषत्वकल्पनमन्यः । देहो जीवस्येव जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणत्वादीश्वरात्मक इति वर्णने तु दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोरुभयोरप्यनुपपत्तिरेव- ज्ञेयज्ञात्रोर्देहजीवयोर्ममेदमित्यहमिति च पृथक्प्रतीयमानयोरपृथक्सिद्धत्वयोगात् । देहात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ बौद्धमताभ्युपगमप्रसङ्गः । देहात्मवादित्वात्तेषां बौद्धानाम् । जीवात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ देहस्य मरणाभावप्रसङ्गः- जीवापेतशरीरस्यैव मृतत्वव्यवहारात् । सर्वदापि जीवादपृथक्सिद्धत्वाच्च देहस्य । एवं जीवात्पृथगीश्वरस्यासिद्धावीश्वरस्य संसारित्वप्रसङ्गः । जीवेश्वराभेदस्वीकारेण स्वमतप्रच्युतिः, परमतप्रवेशश्च । सर्वदापीश्वरस्य जीववैशिष्ट्ये सत्यग्निसङ्गाल्लोहस्यौष्ण्यमिव जीवसङ्गादीश्वरस्यापि संसारित्वप्रसङ्गश्च । जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावाद्यसिद्धिश्च । ईश्वरात्पृथग्जीवस्यासिद्धौ जीवस्य संसारिणोऽभावप्रसङ्गः, संसाराभावप्रसङ्गश्च । ईश्वरनियाम्यत्वमेव जीवस्य स्वभाव इत्यप्ययुक्तम्— सुषुप्तौ जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावस्य चादर्शनात् । नहि सुषुप्तौ जीवः केनचिन्नियम्यमानो दृष्टः । नहि स्वभावः कचिदप्यपैति । किंच अध्यासं विना अन्येन केनापि हेतुना यदि जीवो देहात्मकः, देहो वा जीवात्मकः स्यात्तर्हि तद्दृष्टान्तेन जीवस्येश्वरात्मत्वमीश्वरस्य वा जीवात्मत्वमुच्येत । नतु तथास्ति । नहि विद्वान् कोऽपि स्वं देहात्मकं जानाति, देहं वा स्वात्मकम् । किंतु स्वस्मादन्यमेव देहं देहादन्यमेव स्वं च वेत्ति । य आत्मानं मनुष्यं वेद स अविद्वान् । भगवान् सर्वज्ञः कथमात्मानं जीवं जीवं वा आत्मानं विद्यात् ? येन जीवो मदात्मक इति ब्रूयात् । तस्माद्देहात्मनोर्जीवेश्वरयोर्वा सामानाधिकरण्यंप्रति नापृथक्सिद्धविशेषणत्वं हेतुः, किं त्वज्ञानमेव । दृश्यते तु- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति जीवेश्वरयोस्सामानाधिकरण्यं; तद्धेतुरज्ञानं तु ईश्वरे न सम्भवतीति दुष्टमेव तवेदं व्याख्यानम् । नहि त्वदुक्तविधया स्वापृथक्सिद्धविशेषणं जानन्नपि देहं विवेकी कोऽपि मनुष्यं मां विद्धीति ब्रूते, येनेश्वरस्सर्वज्ञो जीवं मां विद्धीति ब्रूयात् । यस्तु देवं मां विद्धीति ब्रूते तस्य देहात्माभिमानो नैव नष्टः- देवत्वमनुष्यत्वादेर्देहधर्मत्वेन जीवधर्मत्वाभावात् । एवमीश्वरस्यापि जीवे आत्माभिमानो न नष्ट इति यदि ब्रूषे तर्हि तस्यासर्वज्ञत्वप्रसङ्गः । यदि नष्ट इति

ब्रूषे तर्हि जीवं मां विद्धीत्युपदेशानुपपत्तिरिति । क्षेत्रस्य तु ईश्वरात्मत्वमस्त्येव- ईश्वरे तस्य कल्पितत्वेन ईश्वरस्वरूपत्वादधिष्ठानस्वरूपं ह्यध्यस्तं वस्तु । ईश्वरस्य क्षेत्रान्तरात्मत्वाच्चास्तु क्षेत्रस्येश्वरात्मत्वम् । तथापि अपिशब्दान्न सोऽर्थ इह व्यङ्ग्यतया विवक्षितः । सर्वक्षेत्रेष्विति कण्ठत एव ईश्वरस्य सर्वक्षेत्रान्तरात्मत्वस्योक्तत्वात् । क्षेत्रेषु वर्तमानो हि क्षेत्रान्तरात्मा । ईश्वरे कल्पितत्वात्क्षेत्रमीश्वरात्मकमिति तु न तव मतम् । अतस्तस्येह विवक्षितत्वं त्वया न वक्तव्यं स्वमतभ्रंशपरमतस्वीकारदोषापत्तेस्तव । तथा सर्वक्षेत्रेषु क्षेत्रज्ञमिति जात्येकवचनमिति तव वचनं चायुक्तम्—सर्वक्षेत्रेष्विति बहुत्वनिर्देशस्वारस्यभङ्गात् । जात्येकत्वस्वीकारे प्रमाणाभावात् । सत्यां तादृशविवक्षायां क्षेत्रज्ञानपि मां विद्धीत्येव ब्रूयाद्बादरायणः । नापि सच्चिदानन्दलक्षणे क्षेत्रज्ञे जातिः काचिदस्ति । किंच यदि व्यक्तिभेदस्स्यात्तर्हि जातिभेदो नास्तीति वक्तुमुचितं, नतु व्यक्तिभेदोऽस्ति । अव्यक्तत्वादक्षरस्य क्षेत्रज्ञस्य । नहि निराकारस्य वायोराकाशस्य वा व्यक्तिभेदोऽस्ति, येन निराकारस्य जीवस्य स स्यात् । तस्मात्क्षेत्रज्ञानेकत्वमप्रमाणमेव । नच सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गः- तस्यान्तःकरणधर्मत्वादन्तःकरणानां चानेकत्वात् । नापि विभोः क्षेत्रज्ञस्यानेकत्वं भवितुमर्हति- परिच्छिन्नानामिवान्तःकरणानाम् । नच क्षेत्रज्ञोपि परिच्छिन्न एवेति वाच्यं, तथा सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । एवं नित्याद्विभोः ज्ञातुश्च जीवादीश्वरस्य किंप्रयुक्तो भेदस्त्वया विवक्षितः ? अनित्यत्वपरिच्छिन्नत्वज्ञेयत्वप्रयुक्त इव देहस्य भेदः न किंप्रयुक्तोऽपि सत्यत्वादीनामीश्वरेऽपि सत्त्वात् । नच सर्वज्ञत्वादिप्रयुक्त इति वाच्यं, तस्य मायाधर्मत्वेनेश्वरधर्मत्वाभावात् । सर्वावभासकत्वलक्षणसर्वज्ञत्वस्य जीवेऽपि सत्त्वात् । तस्मान्न जीवेश्वरभेदः । नापि जीवानेकत्वम् । तादृशज्ञानस्य च संसारहेतुत्वेन न सम्यग्ज्ञानत्वमपीत्यलम् ।

अथ यदप्याह रामानुजः—अयमुपदेष्टा भगवान् वासुदेवः किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः, उत न ? आद्ये- निर्विशेषचिन्मात्रैकस्वरूपे आत्मन्यतद्रूपाध्यासासम्भावनया कौन्तेयादिभेददर्शनं, तान्प्रत्युपदेशादिव्यापाराश्च न सम्भवन्ति । अथात्मसाक्षात्काराभावादनिवृत्ताज्ञानश्चेत्तर्ह्यज्ञत्वादेवात्मज्ञानोपदेशासम्भव इति, तत्तुच्छम्—य आत्मानं निवृत्ताज्ञानमनिवृत्ताज्ञानं वा मन्यते स मूर्ख एव । आत्मनि कालत्रयेऽप्यज्ञानाभावात् । अज्ञानप्रसक्तिं विना तन्निवृत्त्ययोगाच्च । वासुदेवस्त्वात्मैवेति कृत्वा कथं तस्याज्ञानप्रसङ्गः, तन्निवृत्तिर्वा ? यश्चैनं वासुदेवं कौन्तेयाय कमप्यर्थमुपदिशन्तं मन्यते स आत्मतत्त्वयाथात्म्यगन्धशून्य एव । नहि निर्विशेषचिन्मात्र आत्मा कस्मैचित्किमप्युपदिशेत्- वागाद्यभावात् । यस्तूपदिशन् दृश्यते स कार्यकरणसङ्घात एव नात्मा । नहि ज्ञाता परमात्मा केनचिद्दृश्येत । कार्यकरणसङ्घातस्य च भेददर्शनोपदेशादिव्यापारा उपपद्यन्त एव । आत्मैकत्वेऽपि सङ्घातानामनेकत्वात्परस्परं भेदात्करणादिमत्त्वाच्च । नच जडत्वान्नोपपद्यन्त इति वाच्यं, आत्मप्रतिफलनेन चैतन्यलाभात्सङ्घातस्य । तस्माद्देहे गच्छति सति अहं गच्छामीति यथा अज्ञानां भ्रमस्तथा सङ्घाते वदति सति आत्मा वदतीति, सङ्घाते शृण्वति सति आत्मा शृणोतीति चाज्ञानां भ्रमः । एवमुपदेशके वसुदेवपुत्रे सङ्घातविशेषे, श्रोतरि च कौन्तेये सङ्घातविशेषे यस्यात्मेति भ्रमस्तस्य तव देहात्माभिमानिनः पाण्डित्यमहो !

ननु मास्त्वात्मन्युपदेशादिव्यवहारः, यस्सङ्घातविशेषमहमित्यभिमन्यते स वासुदेवः प्रमाता किमात्मयाथात्म्यसाक्षात्कारेण निवृत्ताज्ञानः ? उत न ? आद्ये- भेददर्शनाद्यनुपपत्तिः । द्वितीये-- उपदेशानुपपत्तिरिति, चेन्मैवमपि—आत्मैकत्वं प्रमातृभेदं च विदुषः कृष्णस्य भेददर्शनोपदेशाद्युपपद्यत एवेति । यदि प्रमातृभेदो न स्यात्तर्हि कौन्तेयादिभेददर्शनानुपपत्तिः स्यात् । यद्यात्मैकत्वदर्शनं न स्यात्तर्ह्यात्मोपदेशो न स्यात् । नत्वेतदस्ति । प्रमातृभेदस्य सत्त्वात्प्रमातृविशेषस्य च कृष्णस्यात्मैकत्वदर्शनसत्त्वादिति भावः ।

ननु यः प्रमाता आत्मानं सच्चिदानन्दमद्वितीयं ब्रह्म पश्यति स विद्वान् कृष्णः पुनरात्मानं प्रमातारं कथं जानीयात्कथं वा कौन्तेयायोपदिशेदिति चेत्, मैवमपि—व्यवहारपरमार्थदशयोर्भेदेन तदुपपत्तेः । यथा तव समाधिव्यवहारदशयोर्भेदः, यथा वा शूद्रादीनामतिमूर्खाणामपि निद्राव्यवहारदशयोर्भेदः । अथ वा निद्राजागरणदशयोः । प्रमाता यदा आत्मानं साक्षात्करोति, सा हि परमार्थदशा । न तथा कोऽपि वक्ता कोऽपि श्रोता कश्चिदुपदेशो वा विद्यते । यदा तूपदेशादिव्यवहारं करोति सा हि व्यवहारदशा; तदा वक्तृश्रोतृशास्त्राणि सन्त्येवेति न काप्यनुपपत्तिः ।

ननु व्यवहारदशायामपि विदुषः प्रमातुरहं ब्रह्मेति, ज्ञानमस्ति वा ? न वा ? आद्ये- अद्वितीयत्वाद्ब्रह्मण उपदेशानुपपत्तिः । द्वितीये- अज्ञत्वादेवोपदेशानुपपत्तिरिति चेत्, मैवमपि—व्यवहारदशायां ब्रह्मात्मज्ञानस्य परोक्षकल्पत्वेन भेददर्शनोपदेशयोरुपपत्तेः । अपरोक्षत्व एव भेददर्शनाभावः । परोक्षज्ञानस्याप्यभाव एवाज्ञत्वादुपदेशाभाव इति हेतोः । नचापरोक्षतया दृष्टस्यात्मनः कथं पुनः परोक्षत्वमिति वाच्यं, यावद्विदेहकैवल्यमविद्याया दग्धपटवत्सत्त्वात् । अविद्याऽऽवरणाद्ध्यात्मनः पारोक्ष्यम् । नच प्रकाशरूपस्यात्मनः कथमज्ञानावरणमिति वाच्यं, अहमज्ञ इत्यनुभवबला'दज्ञानेनावृतं ज्ञान'मित्यादिशास्त्रप्रामाण्याच्च । आत्मनोऽज्ञानावरणाभ्युपगमात् । तस्माद्व्यवहारदशायां गुरुशिष्यशास्त्रादिसर्वद्वैतसत्त्वाद्भेददर्शनादिकमुपपद्यत एव वसुदेवसूनोः प्रमातुः कृष्णस्येति स्थितम् ।

वस्तुतस्तु तव मत एवायमुपदेशानुपपत्तिदोषः, तथाहि- जीवान्तर्यामी जीवशरीरकः परमात्मा शरीरं जीवं स्वात्मकं जानन् कथं तस्मा उपदिशेत् ? जीवोऽन्योऽहमन्यस्तस्मान्न जीवो मदात्मक इति ज्ञाने सति ह्युपदेश उपपद्यते । नहि मनुष्योऽहमिति मन्यमानः कोऽपि मूढश्शरीराय स्वात्मकाय किमप्युपदिशति । देवदत्तोऽहमन्यः विष्णुमित्रोऽयमपरः, अतो नायं मदात्मक इति ज्ञानाद्धि देवदत्तो गुरुर्विष्णुमित्राय किमप्युपदिशति । नच जीवस्यान्तरात्माऽहं जीवादन्य इति ज्ञानादुपदिशतीति वाच्यं, देहादन्योऽहं देहस्यान्तरात्मेति ज्ञानादपि जीवस्य देहं प्रत्युपदेशादर्शनात् । नच देहस्याचेतनत्वादुपदेशानुपपत्तिरिति वाच्यं, जीवे सति देहस्य चेतनत्वात् । कथमन्यथा चेतनाचेतनव्यवहारः ? नहि गच्छन्तं वदन्तं वा देहं कोऽप्यचेतनं मन्यते । किंतु मृत्पाषाणादिकमेव । नापि जीवः स्वान्तरवस्थितं स्वस्मै कमप्युपदिशन्तं स्वस्मादन्यं स्वस्य शरीरिभूतं कञ्चन पश्यति, येन तदनुभवबलाद्वा स्वशरीराय जीवाय शरीरीश्वर उपदिशतीत्यभ्युपगम्येत ।

नच कृष्णार्जुनोपदेशदृष्टान्तबलादभ्युपगन्तव्यमिति वाच्यं, अर्जुनाद्बहिरुपलभ्यमानस्य कृष्णस्यार्जुनान्तःस्थितिप्रयुक्तान्तरात्मत्वायोगात् । नच य एव कृष्णशरीरान्तरात्मा स एवार्जुनशरीरान्तरात्मेति वाच्यं, एकात्मवादप्रसङ्गात् । अनेकात्मवादी हि भवान् । नचार्जुनशरीरे अन्तरात्मतया स्थितो यस्स एव कृष्णशरीरे प्रमातृतया स्थितस्सन्नर्जुनशरीरस्थप्रमात्रे उपदिशतीति वाच्यं, कृष्णशरीरप्रमातर्यप्यर्जुनशरीरप्रमातरीवान्तरात्मनोऽवश्यं स्थातव्यतयाऽर्जुनप्रमात्रन्तर्यामिणः कृष्णप्रमातृरूपत्वासम्भवात् । किंतु कृष्णप्रमात्रन्तर्यामिरूपत्वमेव तस्य । अन्यथा अन्तर्यामिणः प्रमातृरूपत्वेऽन्तर्यामित्वभङ्गप्रसङ्गात् । प्रमातुरन्तःस्थित्वा प्रमातारं यमयतीति ह्यन्तरात्मेत्युच्यते । कृष्णप्रमातुरेवार्जुनान्तर्यामित्वे कृष्णप्रमात्रन्तर्यामिणोऽर्जुनान्तर्यामिणोऽप्यन्तर्यामीति प्राप्तत्वाच्च । नचेष्टापत्तिः- अन्तर्यामिणोऽप्यन्तर्यामिणोऽन्यस्य कल्पने तस्याप्यन्यस्य कल्पनीयतयाऽनवस्थादोषात् । अन्तर्यामिब्राह्मणविरोधाच्च । तस्मादन्तर्यामिण ईश्वरस्य स्वशरीरभूतान् जीवानुद्दिश्योपदेशो नोपपद्यते । जीवानां स्वशरीरत्वेन स्वाभिन्नत्वात्स्वस्य च करणाभावादिति ।

यदपि तेनोक्तम्—एवमादिवादा अनाकलितश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्यायस्ववाग्विरोधैरज्ञानिभिर्जगन्मोहनाय प्रवर्तिता इति, तदप्ययुक्तम्—अत्राह वेदान्तदेशिको युक्तमेवेति । कथम् ? उच्यते—शङ्करमते भेदश्रुतयः, सगुणश्रुतयः, अन्तर्यामिश्रुतयः, प्रकृतिपुरुषनित्यत्वश्रुतयः तथाविधाश्च स्मृत्यादयो विरुद्धा एव । अभेदश्रुत्यादयश्च मुख्यार्थपरित्यागेन निर्विशेषलक्षकतया तैरेवाभ्युपगमान्मुख्यार्थप्रतिपादकाकारेण विरुद्धाः । विजयव्यवस्थादिभिर्विरोधपरिहारे सम्भवति सति बाध्यबाधकभावाभ्युपगमान्न्यायविरोधः । ब्रह्म निर्विशेषमेवंत्वादित्यत्र हेतुसाध्यधर्मान्वियावश्यम्भावात् । अनुभूतिरवेद्येत्यत्रानुभूतिशब्दबोध्यत्वादेरवश्याभ्युपगन्तव्यत्वाच्च स्ववचनविरोधः । एवं ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यादिष्वपि भाव्यमिति ।

अथ कथमयुक्तमिति चेदुच्यते—व्यवहारः परमार्थ इति, अविद्या च विद्या चेति चास्त्यवस्थाद्वयम् । तद्धि न स्वकपोलकल्पितं, किंतु श्रुतिसिद्धमेव । दर्शिताश्च श्रुतयः प्रकृतश्लोकभाष्ये एव शङ्कराचार्यैः । स्मृतिसिद्धं च । स्मृतीनामपि तत्रैव तैरेव दर्शितत्वात् । एवं पुराणादिष्वपि प्रसिद्धमेवानुभवसिद्धं च । एवं सति यावद्व्यवहारं यावदविद्यं वा जीवेश्वरभेदादय उपपद्यन्त एव । 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा। अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति वचनात् । व्यवहारदशायामविद्यावस्थायां जीवेश्वरभेदसत्त्वा'द्द्वा सुपर्णा' इत्यादिभेदश्रुत्युपपत्तिः । ईश्वरस्य सत्यकामत्वसर्वेश्वरादिगुणसत्त्वात्सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प इत्यादिसगुणश्रुत्युपपत्तिः । जीवेश्वरयोर्नियाम्यनियामकभावसत्त्वाद्य आत्मनि तिष्ठन्नित्याद्यन्तर्यामिश्रुत्युपपत्तिः । विद्यासूर्योदयपर्यन्तं प्रकृतिरूपान्धकारस्य सत्त्वात्प्रकृतेर्नित्यत्वव्यवहारः । यथा प्रलये नंक्ष्यमाणानामपि मृत्तिकादीनां यावत्प्रपञ्चं सत्त्वान्नित्यत्वव्यवहारः घटादीनां तथाऽसत्त्वादनित्यत्वव्यहारश्च तद्वत्प्रकृतेरपि सापेक्षनित्यत्वसत्त्वान्नित्यत्वश्रुत्यविरोधः । पुरुषस्यात्मनस्तु पारमार्थिकत्वेन निरपेक्षनित्यत्वमस्त्येवेति न पुरुषनित्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधोऽस्माकम् ।

एवं स्मृत्यादयोऽप्यविरुद्धा एव- तत्त्वमसीत्याद्यभेदश्रुतयस्तु परमार्थदशायां विद्यावस्थायां निर्विशेषं ब्रह्मैकमेवास्तीति लक्षणया प्रतिपादयन्तीति न तच्छ्रुतिविरोधः। नच मुख्यार्थपरित्यगाद्विरोध इति वाच्यं, सति तु मुख्यार्थबाधे लक्ष्यार्थस्यैव स्वीकार्यत्वात्। नच मुख्यार्थस्य बाधो नास्तीति वाच्यं, तत्पदमुख्यार्थस्य सर्वज्ञपरोक्षेश्वरस्य त्वंपदमुख्यार्थस्य किञ्चिद्ज्ञप्रत्यक्षजीवस्य च असिपदोक्तैक्यानुपपत्तेः। नच ईश्वरात्मको जीव इत्यर्थवर्णने मुख्यार्थस्याबाध इति वाच्यं, त्वं जारिणी माभूरिति वधूमनुशास्य श्वश्रूः स्वयं जारिण्यभूदिति लोकन्यायात् तव लक्ष्यार्थस्वीकारदोष इत्यस्मानाक्षिप्य त्वं लक्ष्यार्थमेव स्वीकरोषीत्यहो! तव विद्यावैभवम्। तत्पदस्येश्वरात्मक इत्यर्थो हि न मुख्यः। किमिति त्वया यथाश्रुतं जीवेश्वरयोर्मुख्यं सामानाधिकरण्यं नाभ्युपेयते। यदि विरोधादिति ब्रूषे तर्हि तथैवास्माकमपीति विद्धि। नच तत्पदे एकस्मिन्नेवास्माभिर्लक्षणा स्वीकृता, त्वया तु पदत्रयेऽपीति वाच्यं, यथैकस्मिन्पदे लक्षणा तव न दुष्यति तथा पदत्रयेऽप्यस्माकं नैव दुष्यतीति।

किंच लाक्षणिकोऽप्यस्मदुक्तार्थो निरवद्यः। त्वदुक्तस्तु सावद्य एव। तच्च दर्शितमिहैव मां मदात्मकमिति त्वदुक्तार्थविमर्शनप्रकरण इतीहोपरम्यते। 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च' इत्यादिनिर्गुणश्रुतयस्तु विद्यादशायां निर्गुण एवात्मेति बोधयन्तीति नास्माकं तद्विरोधः। निर्गुणशब्दस्य हेयगुणरहित इति त्वदुक्तार्थ एव दुष्टः। गुणशब्देन दोषप्रतिभटानामेव ग्रहीतुमुचितत्वात्- 'गुणदोषौ बुधो गृह्णन्नित्यादिप्रसिद्धेः। नचैवं तवापि मते निर्दोषत्वं न स्यादात्मन इति वाच्यं, निर्गुणश्चेति चकारेण अपहतपाप्मेति श्रुत्यन्तरेण वा निर्दोषत्वलाभात्। तथा अभेदश्रुतिभेदश्रुतीनां निर्गुणश्रुतिसगुणश्रुतीनां च विद्याऽविद्यारूपदशाभेदाद्विषयव्यवस्था कृतैवास्माभिः। बाध्यबाधकभावस्तु विद्यया अविद्याया बाध्यमानत्वाद्विद्याविषयाभिरभेदश्रुतिभिरविद्याविषयाः भेदश्रुतयो बाध्यन्त इत्यभिप्रायेणोक्तः। भेदश्रुतीनां बाधो नाम तदर्थस्य विद्यावस्थायामप्रामाण्यमेव। यथा रज्जुज्ञानेन सर्पज्ञानस्याप्रामाण्यं तद्वत्। नचैवमप्रमाणमर्थं कथं ब्रूयाच्छ्रुतिरिति वाच्यं, अविद्यावस्थायां प्रमाणत्वात्तदर्थस्य जीवेश्वरभेदादिरूपस्य। तस्मादविद्यावस्थाविषयजीवेश्वरभेदादिप्रतिपादकश्रुतीनां- 'द्वा सुपर्णा' इत्यादीनां, विद्यावस्थाविषयजीवेश्वराभेदादिप्रतिपादकश्रुतीनां तत्त्वमसीत्यादीनां च विभिन्नविषयत्वान्न कोऽपि बाध्यबाधकभावः कल्पयितुं शक्यते। तस्मान्नास्ति न्यायविरोधः।

ननु निर्विशेषं ब्रह्मेति स्ववचनं विरुद्धं, ब्रह्म निर्विशेषं चिन्मात्रत्वाव्यतिरेकेण घटवदिति ब्रह्मणि पक्षे निर्विशेषत्वचिन्मात्रत्वरूपसाध्यहेतुभूतयोर्धर्मयोरवश्यम्भावित्वान्निर्विशेषत्वचिन्मात्रत्वरूपधर्मद्वयात्मकविशेषवत्तो ब्रह्मणो निर्विशेषत्वासम्भवाच्चेति चेत्, मैवम्—सविशेषं ब्रह्मेति वदतस्तव मतेपि किं ब्रह्मणि वर्तमाना विशेषास्सविशेषरूपा उत निर्विशेषाः? आद्ये- तेष्वपि विशेषेषु वर्तमाना विशेषास्सविशेषा इत्येवमनवस्थादोषः। द्वितीये- निर्विशेषेषु ब्रह्मणि वर्तमानेषु विशेषेषु निर्विशेषत्वमस्ति वा नवा? आद्ये- अस्मासु पातितो दोषस्त्वय्यपि पतति। द्वितीये- निर्विशेषत्वाभावे कथं

निर्विशेषत्वं तेषाम् ? नहि घटत्वाभाववान् घटः स्यात्, येन निर्विशेषत्वाभाववद्वस्तु निर्विशेषं स्यात् । तस्मात्स्ववचनव्याघातदोषोऽपरिहार्य एवेति नात्र दोषेऽस्माभिस्समाधानं वक्तव्यम् । यो हि दोषस्तव मते न स्यात्, अस्मन्मते स्यात्स एवास्माभिः परिहर्तव्यः ।

नन्वस्मन्मते प्रसक्तोऽयं दोषः कथं परिहार्य इति यद्यस्मदीयः पृच्छेत्तर्हि ब्रूमः- निर्विशेषत्वं न विशेषरूपं, नापि सविशेषरूपं, विरोधात् । किंतर्हि निर्विशेषरूपमेव । यथा निर्धर्मत्वं न धर्मरूपं, किंतु निर्धर्मरूपमेव । नच दृष्टान्ते विवदितव्यं- निर्धर्मत्वस्य धर्मरूपत्वे निर्धर्मे धर्मायोगान्निर्धर्मत्वरूपधर्मवत्तद्वस्तु । निर्धर्मकं नैव स्यात्, नच सधर्मकमस्त्विति वाच्यं, निर्धर्मकस्य सधर्मकस्य च परस्परं विलक्षणत्वात् । निर्धर्मकं न स्वप्नेऽपि सधर्मकं भवितुमर्हति ।

ननु निर्धर्मकं निर्विशेषं निर्गुणं वा वस्त्वेव नास्ति, सर्वमपि वस्तु सधर्मकं सविशेषं सगुणमेवात एव निर्धर्मत्वनिर्विशेषत्वनिर्गुणत्वानां दुर्वचत्वादभाव इति चेत्, मैवम्—यावद्विशेषाभावो निर्विशेषत्वं, यावद्धर्माभावो निर्धर्मत्वं, यावद्गुणाभावो निर्गुणत्वमिति तेषां सुवचत्वात् । नच यावद्विशेषाभावोऽपि विशेषरूप एवेति वाच्यं, विशेषस्य भावरूपत्वाद्विशेषाभावस्य चाभावरूपत्वाद्विशेषाभावाभावस्यैव पुनर्भावरूपत्वाच्च न विशेषाभावो विशेषरूपः, किंतर्हि निर्विशेषरूप एव । एवं धर्माभावो निर्धर्मरूप एव, गुणाभावोऽपि निर्गुणरूप एव । तस्माद्विशेषाभाववति ब्रह्मणि न कोऽपि विशेष आसञ्जनीयः । विशेषविरोधिनस्तदभावस्य तत्र सत्त्वात् । नचैवं विशेषाभावरूपधर्मसत्त्वान्निर्धर्मकं ब्रह्म न भवेदिति वाच्यं, विशेषाभावस्याभावरूपत्वेन धर्मस्य च भावरूपत्वेन विशेषाभावस्य धर्मरूपत्वाभावात् । तस्मान्न्यायमते निर्विकल्पज्ञानवदस्मन्मते निर्विशेषब्रह्मणस्सिद्धिरिति ।

वस्तुतस्तु निर्विकल्पज्ञानमेव ब्रह्म । तार्किकास्तु नैतज्जानन्तीति बोध्यम् । तस्माद्ब्रह्म निर्विशेषं चिन्मात्रत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रयोगो निर्दुष्ट एव । नच विशेषाभावरूपत्वेन निर्विशेषत्वस्य विशेषरूपत्वाभावेऽपि चिन्मात्रत्वस्य भावरूपत्वेन विशेषरूपत्वाच्चिन्मात्रत्वरूपविशेषवतो ब्रह्मणः कथं निर्विशेषत्वमिति वाच्यं, चिन्मात्रत्वं चिदेवेत्यभ्युपगमात् । अन्यथा चिति चित्त्वमस्ति, चित्त्वे पुनश्चित्त्वत्वमस्ति, तस्मिंस्तु चित्त्वत्वत्वमस्तीत्येवं कल्पयितव्यत्वेनानवस्थापत्तेः । तस्माच्चिन्मात्रत्वं चिद्रूपमेव । नतु धर्मः, निर्धर्मिकायां चिति धर्मायोगात् ।

नचैवं चिति चित्त्वाभावे कथं चित्पदप्रयोगस्तस्मिन्निति वाच्यं, जाड्याभावरूपस्य चित्त्वस्य सत्त्वात् । अत एव सत्यज्ञानादिशब्दानां ब्रह्मणि लक्षणा स्वीकृता । अनृतत्वाभावजाड्याभावादिरूपप्रवृत्तिनिमित्तभेदेन ब्रह्मणि प्रयुक्तास्सत्यज्ञानादिशब्दाः केवलं चैतन्यं लक्षणया बोधयन्तीति । तस्माच्चिद्रूपं जाड्याभावरूपं वा चिन्मात्रत्वं न धर्म इति न चिन्मात्रत्वेन ब्रह्मणस्सविशेषत्वप्रसङ्ग इति सिद्धं निर्विशेषं ब्रह्मेति ।

तथा अनुभूतिशब्दबोद्धव्याया अनुभूतेः कथमवेद्यत्वमित्यपि न युक्तः प्रश्नः—अनुभूतेर्वेद्यत्वे

सति तदनुभूतिकर्मकस्य तद्वेदितृकर्तृकस्यानुभवस्य पुनर्वेद्यत्वं स्यादित्येवमनुभवपरंपरा प्रसज्यते, ज्ञानस्य च ज्ञेयत्वं विरुद्धम् । ज्ञानं हि विषयि, ज्ञेयं तु विषय इति भेदात् । नच ज्ञातुरात्मनो ज्ञानत्वमयुक्तमिति वाच्यं, अनुभवस्य वेद्यत्वाभावे सति स एव सर्ववेत्तेत्यनुभवस्यैव ज्ञातृत्वोपचारात् । सर्वमप्यनुभवे विषयीभवतीति युक्तमनुभवस्य विषयिण आत्मत्वम् । नचैवमनुभवशब्दवेद्येऽनुभवे कथमवेद्यत्वमिति वाच्यं, अनुभवशब्दो हि जडो नात्मानमनुभवं वेदितुमर्हति । नचावेद्यं वस्तु इदमनुभव इति वेदितुं कथं शक्यत इति वाच्यं, वेदनमात्रे वेद्यत्वस्योपचारात् । नचावेद्यवस्तुनः कथं सत्तानिश्चय इति वाच्यं, स्वप्रकाशत्वात् । नहि स्वप्रकाशे स्वात्मवस्तुनि सत्तासंशय उपपद्यते । नचावेद्यं वस्त्वनुभवशब्देन कथं बोधयितुं शक्यमिति वाच्यं, सर्वं वेत्त्यनुभवः न केनापि वेद्यत इति वक्तुं कः पुनस्तव वाग्बन्धः । तथा ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यपि न विरुद्धम् । नच ब्रह्मशब्देन स्वयं प्रतिपादयन्नपि ब्रह्म कथं शब्दप्रतिपाद्यं नेति ब्रूषे इति वाच्यं, ब्रह्म ब्रह्मशब्दलक्ष्यं वस्तु शब्दैस्सत्यब्रह्मादिशब्दैरभिधया न प्रतिपाद्यत इति तदर्थात् । ततश्च ब्रह्मादिशब्दानां लक्षणया तत्र प्रवृत्तिरिति ।

ननु किं तत् यत्र ब्रह्मादिशब्दानां लक्षणया प्रवृत्तिरिति चेदुच्यते—चैतन्यमिति । नच चैतन्यशब्दवाच्यत्वं कथं वा तस्येति वाच्यं, ब्रह्मणस्सुतरामपि शब्दाविषयत्वेऽव्यवहार्यत्वप्रसङ्गात् । 'शास्त्रयोनित्वा'दिति सूत्रविरोधात् । शास्त्रैकवेद्यत्वं हि ब्रह्मणस्तेनोच्यते- शास्त्रं हि शब्दात्मकम् । 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति वक्ष्यमाणगीताविरोधश्च । शब्दविषयत्वे च- 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते, यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतम्', 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह', 'ब्रह्मन् ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः, कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्सदसतः परे' इति, 'अव्यक्तोऽक्षर' इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणविरोधः । तस्मात्परमार्थत एव शब्दाविषयं ब्रह्म । तथा शब्दादीनामेवाभावात्कथं पुनस्तद्वेद्यत्वं ब्रह्मणः प्रसज्येत ? व्यवहारतस्तु शब्दविषयमेव- शास्त्रयोनित्वाद्ब्रह्मणः । अविद्यया कल्पितं हि ब्रह्मणि शास्त्रं यथा तथा शास्त्रवेद्यत्वमपि कल्पितमतएव ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमुपचारादित्युक्तम् ।

तस्माद्व्यवहारदशायां शब्दप्रतिपाद्यमेव ब्रह्म । अथवा शब्दैर्ब्रह्म इदमीदृशमिति प्रतिपादयितुं न शक्यते- निर्विशेषत्वादित्यभिप्रायेण ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्युक्तं, नतु ब्रह्मादिशब्दाविषयत्वादिति संक्षेपः ।

वस्तुतस्तु श्रुतिस्मृत्यादिविरोधा अशनय इव पतन्ति परेषामेव शिरस्सु । तथाहि- 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, स आत्मा, तत्त्वमसि', 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा', 'अयमात्मा ब्रह्म', 'प्रज्ञानं ब्रह्म', 'सच्चिदानन्दं ब्रह्म', 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म', 'निष्कलं निष्क्रियं शान्तं', 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म', 'मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति', 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथ तस्य भयं भवति', द्वितीयाद्वै भयं भवति', 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययम्', 'अथ योऽन्यां देवतामुपास्ते अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः', 'असङ्गो ह्ययं पुरुष', 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यत्

शृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्यम्', 'नेह नानास्ति किंचन', 'यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येत्', 'सदेव सोम्येदमग्र आसीत्', 'ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्तात्', 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यम्', 'यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते', 'अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम्' इत्यादिश्रुतयः, 'अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थितः', 'सर्वभूतस्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि', 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मतम्', 'वासुदेवस्सर्वमिति', 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम्', 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते', 'भूतभृन्नच भूतस्थो भूतात्मा भूतभावनः', 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः', 'अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते', 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थितः', 'अहमेवासमेकोऽग्रे नान्यद्यत्सदसत्परम्', 'ब्रह्मन् कथं भगवतश्चिन्मात्रस्याविकारिणः, लीलया वापि युज्येरन् निर्गुणस्य गुणाः क्रियाः', 'सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुद्ध्यते, ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धनम्', 'यथा जले चन्द्रमसः कम्पादिस्तत्कृतो गुणः, दृश्यतेऽसन्नपि द्रष्टुरात्मनोऽनात्मनो गुणः', 'देशतः कालतोयोऽसाववस्थातः स्वतोऽन्यतः, अविलुप्तावबोधात्मा स युज्येताजया कथम्' इति स्मृत्यादयश्च परमेश्वरं प्रकृत्यादिसङ्गरहितं ब्रुवन्तीति चिदचिद्विशिष्टेश्वरवादविरोधः। गुणक्रियादिरहितं ब्रुवन्तीति सगुणक्रियेश्वरवादविरोधः। जीवेश्वराभेदं ब्रुवन्तीति तद्भेदवादविरोधः। एकमात्मानं ब्रुवन्तीति नानात्मवादविरोधः। अद्वितीयं ब्रह्म ब्रुवन्तीति प्रकृतिपुरुषेश्वरत्रयनित्यत्ववादविरोधः। ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्येति ब्रुवन्तीति जगत्सत्यत्ववादविरोधः। चिद्रूपमेवेश्वरं ब्रुवन्तीति चिद्विशिष्टेश्वरवादविरोधः। ज्ञानानन्दस्वरूपमेवात्मानं ब्रुवन्तीति ज्ञानानन्दगुणकेश्वरवादविरोधः। कालत्रयेऽपीशितव्याभावं ब्रुवन्तीतीश्वरेशितृत्ववादविरोधः। ब्रह्मणोऽज्ञेयत्वं ब्रुवन्तीति ज्ञेयत्ववादविरोधः। ईश्वरस्यैवाज्ञानेन संसारित्वं ब्रुवन्तीति बद्धमुक्तजीवद्वयाभ्युपगमविरोधः। एवमादयश्शतशस्सहस्रशो वा सन्तीत्यलम्।

न्यायविरोधस्तु अद्वितीयादिशब्दानां स्वसमानद्वितीयवस्तुरहितत्वाद्यपार्थकल्पनादिभिः स्फुट एव। स्ववचनविरोधस्तु- एकमेवाद्वितीयमसङ्गं च ब्रह्म प्रकृतिपुरुषविशिष्टं, ज्ञानगुणक ईश्वरो ज्ञानस्वरूपः, आनन्दगुणक ईश्वर आनन्दस्वरूपः, अविक्रिय ईश्वरो जगद्रूपेण परिणतः, जीवरूप ईश्वरो जीवान्तरः, द्रष्टेश्वरो भक्तदृग्गोचरः, अनित्यं जगत्सत्यं, नित्यो जीवस्संसारी, सच्चिदानन्दाद्भिन्न ईश्वरस्सच्चिदानन्दः, चिद्रूपो जीवश्चिद्रूपेश्वरस्य शरीरं, अज्ञो जीवो ज्ञानरूपः, अणुर्जीवस्सर्वगतः, परिच्छिन्नो जीवो नित्य एवमादिः। एवं विरुद्धत्वादुपेक्ष्यं परेषां मतम्।

ननु श्रुत्याद्यविरुद्धमेवास्माकं दर्शनं, तथाहि- 'अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतदस्मिंश्चान्यो मायया सन्निरुद्धः', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वरम्', 'क्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः', 'क्षरात्मानावीशते देव एकः', 'प्रधानक्षेत्रज्ञपतिर्गुणेशः', 'पतिं विश्वस्यात्मेश्वरं शाश्वतं शिवमच्युतम्', 'ज्ञाज्ञौ

द्वावजावीशनीशौ', 'नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानाम्', 'भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं च मत्वा', 'पृथगात्मानं प्रेरितारं च मत्वा जुष्टस्ततस्तेनामृतत्वमेति', 'तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति', 'अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीगँ् सरूपां, अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते, जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः', 'गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी', 'समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह्यमानः', 'जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमस्य महिमानमिति वीतशोकः', 'य आत्मनि तिष्ठन्नात्मनोऽन्तरोऽयमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरम्', योऽक्षरमन्तरे सञ्चरन् यस्याक्षरं शरीरं यमक्षरं न वेद', 'एष सर्वभूतान्तरात्माऽपहतपाप्मा दिव्यो देव एको नारायणः', 'अन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनानागँ् सर्वात्मा', 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय', 'तत्तेजोऽसृजत', 'सोऽकामयत', 'स तपोऽतप्यत', 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभवत्' इत्याद्याः श्रुतयः, 'प्रकृतिं विद्धि मे परां जीवभूताम्', 'सर्वभूतानि कौन्तेय! प्रकृतिं यान्ति मामिकाम्', 'मयाध्यक्षेण प्रकृतिस्सूयते सचराचरम्', 'प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि', 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन्गर्भं दधाम्यहम्' इति स्मृतयः जीवेश्वरभेदादौ प्रमाणमितिचेत्, **मैवम्**—श्रुतीनां स्मृतीनां च त्वया कल्पितत्वाद्विरुद्धार्थस्य ।

तथाहि- 'अस्मान्मायी सृजत' इति श्रुतेः मायी ईश्वरो जगत्सृजति, अन्यो जीवस्तु मायया जगति निरुद्ध इति हि त्वयोच्यते- 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवा'णीति श्रुत्यन्तरात् । 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातन' इति स्मृतेश्च । ईश्वरांशो जीव इति तावदविरुद्धम् । ईश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वे तदंशस्य तत्र सन्निरोध इति तु विरुद्धम् । नह्यंशिन ईश्वरादन्यो भवितुमर्हत्यंशो जीवः । एवं सर्वांशसमष्टेरेवांशीश्वरत्वेन सर्वजीवसंसारोऽपीश्वरस्य प्राप्तः । नचांशादन्य एवांशीति वाच्यं, क्वाप्यंशिनोऽन्यस्यांशस्यादर्शनात् । नचैवमीश्वरादनन्य एव जीवः, किंतु जीवादेवेश्वरोऽन्य इति वाच्यं, तथा सति ईश्वरादनन्यत्वेन जीवस्याप्यसंसारित्वसर्वज्ञत्वादिप्रसङ्गात् । किंच चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्यांशोऽपि चिदचिद्विशिष्ट एव भवितुमर्हति । नचेष्टापत्तिः- चिदेव जीव इति तवाभ्युपगमात् । नच चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्य यश्चिदंशः स जीव इति वाच्यं, तथा सति अचितोपीश्वरांशापत्तेः । ईश्वरात्सकाशाच्चितोऽचितश्च पृथक्करणे ईश्वरस्यैवासिद्धेः । नच चिदचिदीश्वरनामकं पदार्थत्रयमस्तीति वाच्यं, तर्हीश्वरांशो जीवो नैव भवेत्- चिदचिद्विलक्षणत्वादीश्वरस्य ।

अपिच किमीश्वरः चिद्रूपः? यद्वा अचिद्रूपः? अथवा चिदचिद्रूपः? अथवा चिदचिदनिर्वाच्यः? नाद्यः- जीवत्वापत्तेः । न द्वितीयः- जडत्वापत्तेः । न तृतीयः- एकस्योभयरूपत्वायोगात् । न चतुर्थः- मिथ्यात्वापत्तेः । चित्त्वेनाचित्त्वेन वा अनिर्वाच्यं वस्तु हि मिथ्याभूतमेव । अथवा शशशृङ्गादिवदसदेव । तादृशवस्तुनोऽसम्भवात् । सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतिविरोधाच्चेश्वरस्य चिदचिद्विलक्षणत्वासिद्धिः । नचेश्वरस्य ज्ञातृत्वाच्चितो ज्ञानत्वाच्च न चिद्रूप ईश्वरः, किंतु चिद्युक्त इति वाच्यं,

तर्हि जीवस्यापि चियुक्तत्वमेव स्याद्ज्ञातृत्वात् । नचेष्टापत्तिः- जीवेश्वरवैलक्षण्यासिद्धेः । तस्मादीश्वरांशस्य जीवस्येश्वरादन्यत्वमसिद्धम् । नहि महाकाशांशस्य घटाकाशस्य महाकाशादन्यत्वम् । तथाच ईश्वरादनन्यो जीवः कथं मायया सन्निरुद्धयेत ? ईश्वरवत्तदंशोऽपि जीवो ह्यसंसारी भवितुमर्हति । महाकाशवत्तदंशो घटाकाशो निर्लेपो न दृश्यते किम् । नचैवं कथं श्रुतेरर्थवत्त्वमिति वाच्यं, मायया जीव ईश्वरादन्य इव सन्निरुद्ध इव च प्रतीयते, ननु वस्तुत इति तदर्थात् ।

एतेन ब्रह्मण एव जीवत्वमज्ञानादिति प्रलापो निर्मूलित' इति वेदान्तदेशिकप्रलापो **निर्मूलितः**। अज्ञानाद्गगनस्य नैल्यमिव रज्जोस्सर्पत्वमिव स्वपतो देशान्तरगन्तृत्वमिव ब्रह्मणो जीवत्वमुपपद्यत इति मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात् । नचेश्वरे कथमज्ञानमिति वाच्यं, एवंविधजीवत्वादिभ्रमजननशक्तेरेवाज्ञानत्वात् । एवं शक्तिमत्त्वादेव मायीत्युच्यत ईश्वरः ।

ननु कस्य भ्रम इति चेद्यस्यास्ति तस्यैव । ममैवास्तीतिचेत्तर्हि तवैवास्तु । कथमीश्वरांशस्य मम जीवस्य भ्रम इति चेत्स्वस्येश्वरांशत्वापरिज्ञानादेव । ननु जीवत्वभ्रमादीश्वरांशत्वापरिज्ञानं, तदपरिज्ञानाज्जीवत्वभ्रम इत्यन्योन्याश्रय इतिचेत् , मैवम्—अनादित्वात् । ननु मायानाम प्रकृतिरेव नार्थान्तरमिति चेत्सैव प्रकृतिरज्ञानमज्ञानस्यैव जगदुपादानत्वात् ।

ननु क्षरं प्रधानमक्षरः पुरुषस्तयोः पतिरीश्वर इति क्षरं प्रधानमिति श्रुत्योच्यत इति परस्परविलक्षणं त्रयमिति चेत, मैवम्—भोक्तुर्विकारिणो जीवस्याक्षरत्वायोगात् । भोक्ता हि भोगसिद्ध्यसिद्धिनाशादिना विक्रियते । 'कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इत्यविक्रियो ह्यक्षरः । सविक्रियो नश्यति घटादेस्सविकारस्य नाशदर्शनादक्षरस्त्वविनाशीति कथं भोक्तुरक्षरत्वं प्रकृतिपुरुषयोर्नित्यत्वेन प्रधानस्य कथं वा क्षरत्वम् ? क्षरति नश्यतीति हि क्षरं तस्मात्प्रधानपरिणामभूतं देहादिकं क्षरं- 'क्षरस्सर्वाणि भूता'-नीति स्मरणात् । सर्वेषां भूतानां प्रधाने लयदर्शनात्प्रधानमक्षरं, क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्तु- 'एको देव' इति बोध्यम् । यद्वा ज्ञाननाश्यत्वात्प्रकृतिः क्षरं, हरः परमात्मा अक्षरं, क्षरात्मानावित्यत्रात्मशब्दस्तु-- प्रकृतिवाची क्षरशब्दो भूतवाची ।

नच प्रकृतावात्मशब्दप्रयोगे विवदितव्यं, स्वभावे आत्मशब्दप्रयोगात् । स्वभावस्यैव प्रकृतित्वाच्च । ईश्वरस्य स्वभावो हि प्रकृतिः । नच 'प्रधानक्षेत्रज्ञपति'रिति श्रुत्यन्तरात्क्षरात्मानौ प्रधानक्षेत्रज्ञावेवेश्वरस्यैव तत्पतित्वमिति वाच्यं, प्रधानक्षेत्रज्ञपतिरिति श्रुतौ प्रधानशब्दः प्रकृतिवाची, क्षेत्रज्ञशब्दस्तु भूतशब्दवाचीत्यभ्युपगमात् । सचेतनानि हि भूतानि क्षेत्रं जानन्ति आत्मचैतन्यप्रतिफलनवशात् । नच 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ' इति गीताविरोधः, यस्य ज्ञातृत्वमेकमेवास्ति न ज्ञेयत्वं स एव क्षेत्रज्ञ इति वादात् । ब्रह्मादिभूतानि तु घटादिकं जानन्त्यपि ज्ञायन्त एवात्मना साक्षिणेति न मुख्यं ज्ञातृत्वं तेषाम् ।

यद्वा यस्स्वयमेव जानाति स क्षेत्रज्ञः । भूतानि तु न स्वतो ज्ञातुं क्षमन्ते- जडत्वात् । किं

त्वात्मप्रतिफलनवशादेवेति न क्षेत्रज्ञत्वं भूतानाम् । तस्माच्छ्रुतौ क्षेत्रज्ञशब्दो भूतपर एव । कूटस्थ आत्मा क्षेत्रज्ञस्तु गुणेशत्वान्निर्गुणश्च । नहि गुणानामीशो गुणवान्भवेत् । एवं निर्गुणत्वादेवाविक्रियः क्षेत्रज्ञ आत्मा ।

ननु गुणेश ईश्वर एव, न त्वात्मा- आत्मेश्वरमिति श्रुत्यन्तरादिति चेत्, मैवम्—आत्मनः प्रकृतेरीश्वर आत्मेश्वर इति तदर्थात् । आत्मा चेश्वरश्चात्मेश्वर इति वा । कथमन्यथा- 'अहमात्मा गुडाकेश!' इति स्मरणादात्मन एव सत ईश्वरस्य भवेदात्मेश्वरत्वमुपपन्नम् ।

ननु जीव आत्मा, ईश्वरस्तु- परमात्मा । अज्ञो जीवः, प्राज्ञ ईश्वरः । परतन्त्रो जीवः, स्वतन्त्र ईश्वरः । तथाच श्रुतिः- 'ज्ञाज्ञौ द्वा वजावीशनीशाविति' इति चेत्, मैवम्—यः प्रकृतिविविक्तमात्मानं वेत्ति स विद्वानात्मज्ञः, य एतं न जानाति सोऽज्ञः- आत्मविद एवात्मत्वात्स ईशः, अनात्मविदस्तु संसारित्वात्सोऽनीशः । उभावप्यजावेव अनात्मविदः प्रमातुरपि वस्तुत आत्मत्वात् । अनात्मतादात्म्याध्यासतदभावप्रयुक्तभेदेन तु द्वावित्युक्तं न त्वात्मभेदात् ।

नन्वात्मभेदोऽस्त्येव- 'नित्यो नित्याना'मिति श्रुतेः । तथा जीवेश्वरभेदोऽप्यस्ति- 'एको बहूनां यो विदधाति कामा' निति तत्रैव दर्शनादिति चेत्, मैवम्—कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्रमातॄणां वस्तुत आत्मत्वेन नित्यत्वान्नित्यानामित्युक्तं, व्यवहारतो बहुत्वाद्बहूनामित्युक्तम् । तेषां हि कामप्रदः क्षेत्रज्ञ ईश्वर आत्मैक एव । यद्वा कामप्रद ईश्वरोऽप्यत्र प्रमातैव—तस्य चात्मत्वेन नित्यत्वं, व्यवहारतो हि जीववदीश्वरः प्रमाता परमार्थतस्त्वीश्वरवज्जीव आत्मेति सिद्धान्तात् ।

ननु जीवो भोक्ता, प्रधानं भोग्यमीश्वरः प्रेरिता, पृथगीश्वरज्ञानादेव मुक्तिरिति भोक्ता भोग्यं प्रेरितारं चेत्यादि श्रुतिसिद्धमिति चेत्, मैवम्—अन्तःकरणतादात्म्याध्यासापन्नस्य प्रमातुर्भोक्तृत्वादात्मन एवायस्कान्तशिलालोहन्यायेनाविक्रियस्यैव प्रेरकत्वात् । भिन्नात्मज्ञानस्य भयादिहेतुत्वस्य श्रुतिसिद्धत्वेन भिन्नात्मज्ञानं मोक्षहेतुरित्यर्थवर्णनस्यायुक्तत्वात् । स्वस्माद्भिन्नमीश्वरं सर्वेऽपि मूर्खाः परोक्षत्वेन जानन्तीति तेषामपि तेन मोक्षप्रसङ्गात् । अपरोक्षत्वेन ज्ञानं तु न सम्भवति, द्रष्टुरीश्वरस्य जीवदृश्यत्वासम्भवात् । अपरोक्षेण परमात्मदर्शने सत्यपि राजदर्शनेन प्राकृतस्येव न दुःखनिवृत्तिः, किंतु तापातिशय एव- स्वस्मादुत्कृष्टदर्शनस्य तापहेतुत्वात् । नह्यसंसारीश्वरदर्शनेन जीवस्य स्यात्संसारनिवृत्तिः । नचार्थिना दृष्टो याचितश्च राजा यथा तस्य धनादिकं ददाति, तथा जीवेन दृष्टस्सेवितो याचितश्चेश्वरस्तस्य मोक्षं दिशतीति वाच्यं, मोक्षस्य देयत्वेन साध्यत्वेऽनित्यत्वप्रसङ्गात् । अविक्रियस्य चेश्वरस्य दातृत्वायोगात् । दातृत्वं हि विकारः ।

ननु साक्षिण ईश्वराद्भिन्न एव भोक्ता जीवः- 'तयोरन्य' इतिश्रुतेरिति चेत्, मैवम्—त्वया जीवत्वेनाभिमतस्य प्रमातुरेव भोक्तृत्वं, न त्वात्मनः- आत्मा हि साक्षी स एवेह अन्यस्त्वनश्नन्नभिचाक-

शीतीत्युच्यते । असावेवात्मा प्रमातुस्स्वरूपमिति वस्तुत आत्मभूत एव प्रमाता । कथमन्यथा साक्षिणा अनुभूतानां स्वापाज्ञानानन्दानां प्रमात्रा स्मर्यमाणत्वं सुखमहमस्वाप्सं न किंचिदवेदिषमिति ।

ननु न क्षेत्रज्ञ आत्मा साक्षी- सुषुप्तिमूर्छाप्रलयेषु तस्यात्यन्तमज्ञत्वेन साक्षित्वासम्भवादिति चेत्, मैवम्—अनुभवपूर्वकत्वेन स्मरणस्य दर्शितस्मरणेनानुभवस्य कल्प्यमानत्वात् । नच भ्रान्तिसिद्धमेव तदज्ञानं सुखमहमस्वाप्समितीति वाच्यं, सुषुप्तौ तवाज्ञत्वं किं त्वया वेद्यते ? उतान्येन ? न त्वया तव ज्ञानाभावात् । नान्येन- अन्यस्याभावात् । 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये' दिति श्रुत्या सुषुप्त्यादिषु सर्वद्वैताभावो हि प्रोच्यते । नचेश्वरेण वेद्यत इति वाच्यं, कथं तत्त्वया ज्ञातुं शक्यते । तस्मादसाक्षिकमिदमज्ञत्वमसिद्धमेव शशशृङ्गादिवत् । तथा सुषुप्तिरप्यसिद्धैव स्यात्तस्या अपि साक्षिणोऽभावात् । तवासाक्षित्वाच्च । किंच सुप्तादुत्थितो भवान् केनचिदसुप्तेन किं त्वयैतावन्तं कालमनुभूतमिति पृष्टः किमुत्तरं ब्रूते ? न किंचिदपीति ब्रूषे त्वम् । तच्चोत्तरमयुक्तं स्यात्, यत्किञ्चिद्ज्ञानं मम नास्तीत्याकारकज्ञानस्याप्यज्ञस्य तवायोगात् । तस्मात्स्वापादिषु तवाज्ञानाद्यनुभवोऽस्त्येवेति साक्ष्येवात्मा। साक्षिरूपेणानुभूतस्याज्ञानादेस्तव साक्षिणोऽन्यस्य प्रमातुः स्मरणायोगात्प्रमाता साक्षिणो नात्यन्तं भिन्नः, नाप्यभिन्नः, प्रमातृसाक्षिणोस्संसारतदभावप्रयुक्तभेददर्शनात् । एवं साक्षिणस्सकाशाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन वा प्रमातुर्दुर्वचत्वान्मिथ्यात्वमेव । अज्ञानेन तु साक्षिण्यात्मनि कल्पितं प्रमातृत्वम् । अत एव अज्ञानी संसरति, ज्ञानी तु नेतीममर्थमाह श्रुतिः- 'अजामेका'मिति ।

नच जीवः प्रकृतिं जुषमाणस्संसरतीश्वरस्तु भुक्तभोगां तां जहातीति श्रुत्यर्थ इति वाच्यं, ईश्वरस्य नित्यमुक्तत्वेन पूर्वं प्रकृतिभोगात्संसार इति वक्तुमयुक्तत्वात् । प्रकृतिभोगाभावे भुक्तभोगामिति वचनविरोधात् । प्रकृतिं भुञ्जानस्य बद्धस्येश्वरस्य मोचकान्तराभावेन मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । नच जीवैर्भुक्तभोगामिति वाच्यं, भुक्तेति भूतार्थक्तप्रत्ययश्रवणात् । जीवा इदानीमपि प्रकृतिं भुञ्जते हि । तस्माद्विद्वदविद्वत्परैवेयं श्रुतिः । विद्वान् हि विद्योदयात्प्राक्प्रकृतिं भुक्त्वा विद्योदयानन्तरं जहातीति । नचैकस्यैवात्मनः कथं विद्वदविद्वद्भेद इति वाच्यं, प्रमातृभेदप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य । अथवा उपाधिभेदादिति ।

ननु विदुषापि कथं प्रकृतिस्त्यक्तुं शक्यते ? अन्ताभावात् । तथा च श्रुतिः- 'गौरनाद्यन्तवती' इति चेत्, मैवम्—यावद्व्यवहारं यावद्विद्योदयं वा तस्या अन्ताभावस्य विवक्षितत्वात् । 'ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मन' इत्यज्ञानस्य ज्ञाननाश्यत्वस्मरणात् । ज्ञानाज्ञानविरोधस्य सम्मतत्वाच्च । नच ज्ञानाभाव एवाज्ञानमिति वाच्यं, अहं ज्ञानाभाववानिति प्रतीत्यभावात् । ज्ञानाभावस्याभावरूपत्वेन ज्ञानावरणतायोगात् । नच तेजोऽभावरूपस्य तमस इवावरणत्वं सम्भवतीति वाच्यं, तमसोऽपि भावरूपत्वाभ्युपगमात् । तमो द्रव्यमावरकत्वात्कुड्यादिवदित्यनुमानात् । अन्धकारस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वाच्च घटवत् । नच घटाभावोऽपि चक्षुर्ग्राह्य एवेति वाच्यं, घटाभावाधिकरणस्य भूतलस्यैव चक्षुर्ग्राह्यत्वात् । तस्मात्तमोवदज्ञानं भावरूपमेव । अत एव 'अज्ञानेनावृतं ज्ञान'मित्यादि सङ्गच्छते ।

ननु 'अजो ह्येक' इति श्रुतेर्विद्वदविद्वद्विषयत्वस्य वक्तुं शक्यत्वेऽपि समाने वृक्षे इति श्रुतेः तत्त्वं वक्तुमशक्यं- समान इति दर्शनात् । समानो हि वृक्ष एकं शरीरम् । तत्र निमग्नः पुरुषो जीवो मुह्यमानोऽसामर्थ्याच्छोचति ईश्वरं तन्महिमानं च यदा पश्यति तदा जीवो वीतशोको भवतीतिश्रुत्यर्थादतो जीवेश्वरौ भिन्नावेवेतिचेत्, मैवम्—प्रमातृसाक्षिपरत्वादेतच्छ्रुतेः । प्रमाता हि शरीरतादात्म्याध्यासं प्रपद्य शरीरे निमग्नः, साक्षी तु तदभावादनिमग्नः । सुषुप्तौ साक्षिणो नहि शरीरतादात्म्याध्यासो दृश्यते, तद्वज्जागरस्वप्नयोरपीति मन्तव्यम् । अविकारित्वेन ज्ञातृत्वस्यैव साक्षिलक्षणत्वात् । जागरादावपि वृत्त्यभावदशायां साक्षिस्वरूपं बोद्धुं शक्यमेवासंसारित्वरूपम् । अयं च साक्षिप्रमातुरात्मैव । ततश्च यदा प्रमाता अहं ब्रह्मास्मीतिविद्याबलादात्मानं साक्षिणं स्वयम्प्रकाशत्वादिरूपं तन्महिमानं च पश्यति, तदा नाहं संसारी मम साक्षित्वादिति निश्चित्य वीतशोको भवति । ननु स्वान्येश्वरज्ञानात्स्वस्य संसारनिवृत्तिः- रङ्गनायकाद्यर्चादर्शनेन संसारनिवृत्त्यदर्शनात् । तव मते अर्चा अपीश्वरस्वरूपभूता हि । तस्मान्नेयं श्रुतिर्जीवेश्वरभेदं साधयितुं क्षमते ।

नन्वेवं य आत्मनि 'तिष्ठन्नित्यन्तर्यामिब्राह्मणं भेदं साधयतीति चेन्मैवमपि—आत्मशब्दस्य तत्र बुद्ध्याद्यन्यार्थत्वात् । नच साक्षिपर एवेति वाच्यं, साक्षिण एव सर्वान्तरत्वेन सर्वात्मभूतत्वात्साक्षिण आन्तरस्यान्यस्य साक्षिणोऽदर्शनात् । तत्कल्पने तस्याप्यन्यस्साक्षी तस्याप्यन्यस्साक्षी कल्प्येतेत्यनवस्थादोषात् । 'नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा' इति श्रुत्या साक्ष्यन्तरनिषेधात् । साक्षी चेतेति श्रुत्या ईश्वरस्यैव साक्षित्ववचनान्न साक्षिणः पर ईश्वरः, किंतु साक्षी क्षेत्रज्ञ एवेश्वरः । नचेश्वर एव साक्षी, नतु क्षेत्रज्ञ इति वाच्यं, असाक्षिणः क्षेत्रज्ञत्वायोगात् । नहि स्वविकारं स्वयं पश्येत् । अतः प्रमातुर्विकारिणः स्वविकारदर्शनासम्भवात्प्रमातृविकाराभिज्ञः प्रमातुरन्य एव क्षेत्रज्ञस्साक्षीति ।

ननु जीवसाक्षिणः परिच्छिन्नस्याक्षरादिसर्वान्तरात्मत्वं न सम्भवति । तस्मात्सर्वभूतान्तरात्मा नारायण एव, नतु साक्षी क्षेत्रज्ञ इति चेत्, मैवमपि—'चेतनाचेतनभिदा कूटस्थात्मकृता नहि । किंतु बुद्धिकृताभासकृतैवेत्यवगम्यता'मितिवचनादचेतनेष्वपि साक्ष्यस्त्येव, प्रमाता तु नास्ति । तथाच प्रमातैव परिच्छिन्नः, साक्षी तु पूर्ण एव । अत एवायमेकः साक्षिभेदे मानाभावात् । ज्ञातृत्वादेव देवः स्वयम्प्रकाशः सर्वप्रमात्रन्तर्यामित्वान्नारायणश्च । देहेषु मृतेष्वपि प्रमातारो न रीयन्ते न क्षीयन्त इति नरास्सर्वभूतानि तेषां समूहो नारं तदयनं स्थानं यस्य स नारायण इति व्युत्पत्तेः । एवं सर्वत्रावस्थितस्यापि साक्षिणस्सर्वेण सह सङ्गाभावादाकाशवदपहतपाप्मत्वम् । पाप्मशब्दस्सर्वविकारोपलक्षकः—विकाराणां दोषत्वात्पाप्मत्वमिति ।

नन्वेवं साक्षिणस्सर्वशासनं न घटते- ईश्वरधर्मत्वाच्छासनस्य । साक्षिणश्चाविक्रियत्वादितिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि । साक्षी चेतेतिश्रुतिप्रामाण्यादीश्वरस्य साक्षित्वं त्वयाभ्युपगतमेवेति कथमीश्वरस्यापि साक्षिणश्शासनसम्भव इति । तर्हि कथं श्रुत्युपपत्तिरिति यदि ब्रूयादस्मदीयस्तर्हि ब्रूमः—

अयस्कान्तशिलालोहन्यायेनाविक्रियस्यैव साक्षिणश्शास्तृत्वोपपत्तिरिति । गमनादिविक्रियारहितैव ह्ययस्कान्तशिला लोहमाकर्षति । तस्मा'दन्तःप्रविष्टश्शास्ता जनाना'मिति श्रुतिरपि साक्षिपरैव । तस्यैव सर्वात्मत्वात् । सर्वेषां प्रमातृणां जनानामात्मा हि सः । एवं शास्तृत्वादेव साक्षिण ईश्वरशब्दवाच्यत्वमपि सङ्गच्छते ।

नन्वस्य साक्षिणस्स्रष्टृत्वं नोपपद्यते- स्रष्टृत्वस्य सङ्कल्पपूर्वकत्वात्सङ्कल्पस्य मनोधर्मत्वात्साक्षिणो मनोऽभावादितिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि । नहीश्वरस्य मनोऽस्ति- महाभूतसत्त्वांशप्रकृतिकस्य मनसः कथं महाभूतसृष्टेः प्राक्सत्त्वं स्यात् ? नचेश्वरस्य मायया सङ्कल्पोपपत्तिरिति वाच्यं, तयैव साक्षिणोपि तदुपपत्तेः । नच कथं ज्ञानस्वरूपस्य साक्षिणोऽज्ञानसम्बन्ध इति वाच्यं, यथा तवेश्वरस्य सर्वज्ञस्याज्ञानसम्बन्धस्तथैवेति । साक्षिस्वरूपभूतज्ञानस्याज्ञानाविरोधित्वात्प्रत्युताज्ञानस्यापि भासकत्वात्साक्षिणोऽप्यज्ञानसम्बन्ध इत्यस्मदीयान्प्रत्युत्तरम् । सच साक्ष्यज्ञानयोस्सम्बन्धः जगद्रूपकार्यान्यथानुपपत्त्या कल्पित एवेति न वस्तुतोऽस्ति- जगत एव वस्तुतोऽभावात् । अत एवासङ्गाद्वितीयत्वमात्मनः । नच पारमार्थिकमेवेदं जगदिति वाच्यं, सुषुप्तिप्रलयादावसत्त्वात् । नच सूक्ष्मरूपेण प्रलयादावप्यस्तीति वाच्यं, मुक्तौ सूक्ष्मरूपेणाप्यसत्त्वात् । नच किं तत्र मानमिति वाच्यं, 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये'-दित्यादिश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । नच सुषुप्तौ अज्ञानादिकमस्त्येवेति तथैव मुक्तावपीति कल्प्यत इति वाच्यं, मुक्तावज्ञानसत्त्वे सुप्तवन्मुक्तस्यापि पुनरावृत्तिप्रसङ्गात् ।

ननु सुप्तदृष्ट्या जगत इव मुक्तदृष्ट्या अज्ञानस्याप्यभावेऽपि तदितरदृष्ट्या तदस्त्येवेति कथमज्ञानाभाव इति चेत्, मैवम्—मुक्तदृष्ट्या अज्ञानाभावस्यैव अस्माभिरुच्यमानत्वात् । वस्तुतस्तु यदेव मुक्तदृष्ट्यास्ति तदेव सर्वदाप्यस्ति मुक्तस्य विद्वत्त्वात् । न ह्यविदुषो मुक्तिः, विदुषश्चात्मत्वान्मुक्त आत्मैव । तद्दृष्ट्या तु किमपि नास्त्येव- आत्मन एकस्यैव सत्त्वात्तस्मात्कालत्रयेऽपि परमार्थतो जगदज्ञानं वा नास्त्येव, तत्प्रतीतिस्तु मिथ्यैव । अत एव ब्रह्मण एकत्वाद्युपपत्तिः ।

ननु निर्गुणस्य साक्षिणः कामायोगा'त्सोऽकामयते'तिश्रुतिस्सगुणमीश्वरं ब्रूत इति कृत्वा सगुण एवेश्वरः, नतु निर्गुणसाक्षी भवेदीश्वर इतिचेत्, मैवम्—निर्गुणस्यापि साक्षिणो मायया कामोपपत्तेः । यथा जीवस्य मनोधर्माः कामसङ्कल्पादयः तथा ईश्वरस्य मायाधर्माः कामादयः । मायी खल्वीश्वरस्साक्षी ।

ननु 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति श्रुत्युक्तोऽनुप्रवेशः पूर्णस्य साक्षिणो न घटत इतिचेत्समानोऽयं दोषस्तवापि पूर्णत्वेनाभिमतत्वादीश्वरस्य त्वया । नच जीवरूपेणेश्वरस्यानुप्रवेशस्सम्भवतीति वाच्यं, जीवाद्विलक्षणस्येश्वरस्य जीवरूपानुप्रवेशासम्भवात् । नच अन्तर्यामिरूपेणानुप्रवेश इति वाच्यं, प्रवेशात्प्रागेव तत्र सत्त्वादन्यथा अपूर्णत्वापत्तेः । अस्मदीयान्प्रति तु पूर्णस्यापि साक्षिणोऽन्तःकरणोपहितत्वेन रूपेणान्तःप्रवेशोपपत्तिरित्युत्तरम् । नच अन्तःकरणोपहित एव साक्षीति वाच्यं, अन्तःकर-

णोपहितोऽपि साक्षीति वक्तव्यम् । अविद्योपहितस्य अथवा मायोपहितस्यापि साक्षित्वात् । अविद्येति मायेति च पर्यायशब्दौ । नच अविद्योपहितस्य कथमन्तःकरणोपहितत्वमिति वाच्यं, मठोपहितस्याप्याकाशस्य मठान्तस्थघटोपहितत्वदर्शनात् । नच अविद्यान्तःकरणभेदात्तदुपहितयोरपि भेद इति वाच्यं, औपाधिकभेदस्याप्रयोजकत्वात् । नहि घटमठभेदेऽप्याकाशो भिद्यते । नन्वन्तःकरणावच्छिन्नो जीवः, तदुपहितो जीवसाक्षी, मायावच्छिन्न ईश्वरस्तदुपहित ईश्वरसाक्षीति वेदान्तपरिभाषायां दृश्यत इतिचेत्तस्य मतान्तराभिप्रायत्वान्न तद्विरोधोऽस्य । 'साक्षी चे'तेति श्रुत्या ईश्वरस्यैवेह सक्षित्वेन प्रतिपादनान्नेश्वरादन्यः कश्चन साक्षी कल्प्यः, तस्यैव साक्षिणोऽन्तःकरणोपहितत्वसम्भवान्न साक्ष्यन्तरकल्पना युक्ता ।

नन्वेवं साक्ष्येकत्वे श्रुत्युपपत्तावपि नानुभवोपपत्तिः- देवदत्तयज्ञदत्तयोस्साक्ष्येकत्वे सति देवदत्तसाक्ष्यनुभूतस्यापादीनां देवदत्तप्रमात्रेव यज्ञदत्तप्रमात्रापि स्मर्यमाणत्वापत्तेरिति चेन्नायं दोषः—साक्षी यदन्तःकरणोपहितस्सन्यदनुभूतवान् तदन्तःकरणावच्छिन्नेनैव तत्स्मर्यत इति कल्पनेनादोषात् ।

ननु 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'दिति कथं भूतपञ्चकात्मत्वं साक्षिणो ज्ञानस्वरूपस्य ? (वाय्वाकाशावमूर्तौ सच्छब्दवाच्यौ, तेजोजलपृथिव्यस्तु त्यच्छब्दवाच्या इति विवेकः) नच तव मतेऽप्यस्त्ययं दोष इति वाच्यं, मम मते ईश्वरस्य चिदचिद्विशिष्टत्वेनाचिदंशप्रयुक्तभूतात्मत्वसम्भवादिति चेन्मैवम्—साक्षिणोऽपि मायया जगदात्मत्वोपपत्तेः । स्थाणोः पुरुषात्मत्वस्य रज्जोस्सर्पात्मत्वस्य गगनस्य नीलात्मत्वस्य च दर्शनात् । नच अचिद्रूपमायायाः कथं चिति साक्षिणि सम्भव इति वाच्यं, चिच्छक्तेरेव मायात्वात् । हन्त ! तर्हि अचिद्विशिष्ट एव साक्षी कथं चिन्मात्र इति चेत्, मैवम्—'निस्तत्त्वा कार्यगम्यास्य शक्तिर्मायाग्निशक्तिव'दिति कार्यगम्याया मायाशक्तेरग्निशक्तिवन्मिथ्यात्वात् । नह्यग्नेः पृथगपृथग्वा अग्निशक्तिर्दृश्यते, नाप्यग्निशक्त्या सद्वितीयत्वमग्नेः । अग्निरेकः तच्छक्तिरन्येति पदार्थद्वयत्वेनाग्रहणात् । तद्वत्साक्षिणः पृथङ्मायाशक्तिरपीति । तस्मान्न मिथ्याभूतया मायया साक्षिणः स्याद्वैशिष्ट्यं गन्धर्वनगरेणेव गगनस्य । अतश्चिन्मात्र एव साक्षी ।

अत्रेदं रहस्यम्—रज्जुस्वरूपेऽज्ञाते सति सर्पभ्रमोदयवत्साक्षिस्वरूपसाक्षात्काराभावे जगद्भ्रमोदय इति हेतोस्साक्षी मायया जगत्सृजतीत्युच्यते, नतु वस्तुतस्साक्षी जगज्जनयति । अविक्रिये तस्मिन् स्रष्टृत्वायोगात् । अत एव न तत्र कापि माया विद्यते । सर्जनशक्तेरेव मायात्वात् । अत एव एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यस्साक्षीत्युच्यते श्रुत्या । चेतनान्तराभावात्सजातीयभेदाभावः । अचेतनाभावाद्विजातीयभेदाभावः । वृद्ध्यादिविकाराभावात्स्वगतभेदाभाव इत्यद्वैतं ब्रह्म । तस्मिन्न कोऽपि जीवेश्वरादिभेदः प्रसञ्जयितुं शक्यते श्रुत्यादिविरोधादिति । प्रकृतिं विद्धीत्यादिस्मृतयस्तु शङ्कराचार्यैरेवाद्वैतपरतया व्याख्याता इति नेह तासां पुनर्व्याख्यानं क्रियते । तस्माच्छ्रुतयः स्मृतयो वा जीवेश्वरभेदादौ न प्रमाणं, किंत्वज्ञानमेकमेव ।

वस्तुतस्तु द्वैतिनां जीवेश्वरभेदवादिन्यः श्रुतयः प्रमाणमभेदवादिश्रुतयस्तु कण्ठपाशाः, अद्वैतिनां तु व्यवहारदशायां भेदश्रुतयः, परमार्थतस्त्वभेदश्रुतयश्च प्रमाणमिति न श्रुतिविरोधलेशोऽपि ।

विशिष्टाद्वैतिनां तु श्रुतिसामञ्जस्यं मनागपि नास्ति । विशिष्टाद्वैतस्य क्वापि श्रुतावदर्शनात् । एवंस्थिते भेदाभेदश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहाराय प्रवृत्तमस्मदीयं मतमिति ब्रुवाणा वैष्णवा अवैदिकैरेव सम्मान्याः । नच श्रुतिविरुद्धमपि न्यायाविरुद्धमस्मद्दर्शनमिति वाच्यं, विशिष्टत्वद्वैतत्वयोरेकत्वासम्भवेन विशिष्टाद्वैत-शब्दप्रयोगस्यैवान्याय्यत्वात् । नच विशिष्टं च तदद्वैतं च विशिष्टाद्वैतमिति नास्माभिरुच्यते, किंतर्हि विशिष्टयोरद्वैतमित्युच्यत इति वाच्यं, विशिष्टयोरभेदासम्भवात् । नहि दण्डविशिष्टपुरुषः पटविशिष्ट-पुरुषादनन्यो भवेत् । नच सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्येश्वरस्य स्थूलचिदचिद्विशेष्टेश्वरस्य चाद्वैतमुच्यतेऽ-स्माभिरिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्मयोः परस्परविरुद्धयोरद्वैतायोगात् । नच विशेषणांशपरित्यागेन विशेष्य-स्यैक्यमुच्यत इति वाच्यं, अस्मन्मतप्रवेशप्रसङ्गात् । तत्त्वमसीत्यत्रैवमेव अस्माभिरुच्यते । नच न वयं जीवेश्वरभेदं ब्रूमः, येन युष्मन्मतप्रवेशः स्यात् । किंतु ईश्वरस्यैवेति वाच्यं, ईश्वरस्यैकस्य भेदप्रसक्तेरेवाभावेन तन्निषेधायोगात् । किंच श्रीरामपरशुराममयोरिव सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टस्थूलचिदचि-द्विशिष्टयोर्द्वयोरुपलम्भे सति ईश्वरत्वेनाभेदश्शक्यते वक्तुं तयोः, न तथास्ति । प्रलयकाले सूक्ष्मोपाधेः प्रपञ्चे स्थूलोपाधेश्चोपलम्भात् । नच य एव प्रलये सूक्ष्मोपाधिविशिष्टस्स एवाधुना स्थूलोपाधिविशिष्ट इत्युच्यते । यथा य एव पूर्वं दशरथादवतीर्णस्स एवेदानीं वसुदेवादितिवदिति वाच्यं, स्थूलसूक्ष्म-रूपेणोपाधौ विक्रियमाणायामप्युपहितो नैव विक्रियत इत्यविकारीश्वरप्रतिपादनेनैवाभीष्टे सिद्धे विशिष्टा-द्वैताख्याश्रौतमतान्तरकल्पनस्यायुक्तत्वात् । एवं य एव कीटशरीरगस्स एवेदानीं मनुष्यशरीरग इत्येवं जीवानामपि विशिष्टाद्वैतकल्पनप्रसङ्गादिति ।

यच्च रामानुजेनोक्तं—नास्मन्मते यः कश्चिदपि विरोधः, तथाहि- अनेन जीवेनात्मनानु-प्रविश्येति जीवस्य यच्छ्रुतं ब्रह्मात्मकत्वं तदात्मशरीरभावनिबन्धनमेव । 'तदनुप्रविश्य सच्च त्यच्चाभव'-दित्यनेनैकार्थ्यात् । कार्यावस्थः कारणावस्थश्च स्थूलसूक्ष्मचिदचिद्वस्तुशरीरः परमात्मैवेति कारणा-त्कार्यस्यानन्यतया एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं चोपपद्यते, सर्वे वाचकाश्शब्दाश्चिदचिद्विशिष्टपरमात्म-वाचका इति सर्ववेदवेद्यत्वं मुख्यं ब्रह्मणस्सिद्ध्यति । स्थूलसूक्ष्मभेदाद्ब्रह्मैव चिदचिद्विशिष्टं कार्यं, कारणं चेति सङ्घातस्योपादानत्वेऽपि चिदचिद्ब्रह्मणां न स्वभावसङ्करः । परस्य ब्रह्मणः कार्यानुप्रवेशेऽपि स्वरूपान्यथाभावादविकृतत्वमुपपन्नतरम् । स्थूलावस्थस्य नामरूपविभागविभक्तस्य चिदचिद्वस्तुनः आत्म-तयावस्थानात्कार्यत्वमप्युपपन्नं ब्रह्मणः । अवस्थान्तरापत्तिरेव हि कार्यता । निर्गुणवादश्च परस्य ब्रह्मणो हेयगुणसम्बन्धादुपपद्यते । ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादश्च सर्वज्ञेश्वरस्य स्वरूपं ज्ञानैकनिरूपणीयं स्वप्रकाश-तया ज्ञानस्वरूपं चेत्यभ्युपगमादुपपन्नतरः । नेह नानास्तीत्यादिना तु अब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वं प्रति-षिध्यते । ब्रह्मण एव नानाप्रकारेणावस्थितत्वात् । एवं चिदचिदीश्वराणां स्वरूपतस्स्वभावतश्च भेदाभेदवादोपपत्तिरिति ।

तत्सर्वं तुच्छं—तथाहि- 'अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये'तिश्रुतेर्जीवशरीरेणानुप्रविश्येति हि

तवाभिमतोऽर्थः । आत्मशब्दस्य शरीरवाचित्वदर्शनादिति तन्न सङ्गच्छते- चिदचिद्विशिष्टेश्वरस्य चिच्छरीरेण प्रवेशायोगात् ।

ननु ईश्वरस्य शरीरं चिदचिन्मिश्रमिति नास्माभिरुच्यते, किं तर्हि चिदेकं शरीरमचिदन्यच्छरीरमीश्वरस्येत्युच्यते इति चेन्नैतदपि युक्तम्—अचिदमिश्रितस्य चिन्मात्रस्येश्वरशरीरस्यादर्शनात् । जीवो ह्यन्तःकरणाद्यचिन्मिश्रितः । चिन्मिश्रितस्याचितो देहस्येश्वरशरीरत्वानुपपत्तेश्च ।

ननु ईश्वरस्य पाषाणादिकमचेतनं शरीरं, चेतनो जीवश्च शरीरं जीवशरीरत्वाद्देहश्च जीवद्वारा शरीरमिति चेन्नैतदपि युक्तम्—देहे स्वत ईश्वराभावप्रसङ्गात् । समाने वृक्ष इति श्रुत्या जीववदीश्वरस्यापि देहे सत्त्वश्रवणाच्च । जीवे देहादुत्क्रान्ते सति ईश्वरस्यापि जीवद्वारा उत्क्रान्तत्वेन मृते तस्मिन्नचेतने शरीरे ईश्वरासत्त्वेन सर्वमचिद्वस्त्वीश्वरशरीरमित्यभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गाच्च । अथ, जीवे देहे मृदादौ चास्तीश्वर इति वर्णने देहे ईश्वरद्वयसत्त्वप्रसङ्गात् । देहे कश्चिदीश्वरः देहान्तस्थजीवे कश्चनेश्वर इति ।

ननु देहे पररूपेण जीवेऽन्तर्यामिरूपेण चास्तीश्वर इति चेन्नैतदपि युक्तम्—जीववदीश्वरस्यापि देहित्वप्रसङ्गात् । देहे वर्तमाने परे जीवो वर्तत इति जीवस्य परान्तर्यामित्वप्रसङ्गाच्च । किंच यदि चिदचिच्छरीरो भवेदीश्वरस्तर्हि चिदचित्पदार्था ईश्वरो न भवन्ति । तथाच दृश्यमानं चिदचिदात्मकं सर्वमपि जगदीश्वरो न भवति । नचेष्टापत्तिः- सर्वं ब्रह्मेति श्रुतिविरोधात् । वासुदेवस्सर्वमिति गीताविरोधात् । सर्वशरीरकं ब्रह्मेत्यर्थवर्णने तु सर्वशब्दे लक्षणास्वीकारदोषात् । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुत्या जगतो बहिर्वर्तमानस्य ब्रह्मणः जगच्छरीरत्वाद्ब्रह्मशरीरकं जगदिति वक्तुं शक्यत्वात । 'पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यत' इति परमात्मनः श्रुत्युक्तपरिपूर्णत्वभङ्गप्रसङ्गाच्च । नहि ब्रह्मातिरिक्तस्य कृत्स्नस्य जगतः सत्त्वे ब्रह्मणः स्यात्पूर्णत्वम् । एवं चिदचिदात्मकस्य सर्वस्य जगतोऽब्रह्मत्वे कथं ब्रह्मणस्सर्वशब्दवाच्यत्वमपि भवेत् । सर्वशरीरत्वात्सर्वशब्दवाच्यत्वमिति तु न युक्तं- जीवे मनुष्यादिशब्दवाच्यत्वव्यवहारवदीश्वरे सर्वशब्दवाच्यत्वव्यवहारस्याप्यविवेकमूलत्वापत्तेः । नहि शरीराज्जीवं विविच्य जानन् कोऽपि विद्वान् जीवं मनुष्यं पशुं वा ब्रूयात । नचैवमविवेकादेव सर्वशब्दवाच्यत्वमस्तीश्वरस्येति वाच्यं, 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति कथं सर्वज्ञेश्वरस्य स्वस्मिन् सर्वशब्दवेद्यत्वभ्रमः ? (वेदाः खलु शब्दात्मकाः) ।

किंच यदि घटपटादयस्सर्वे शब्दा ईश्वरमेव ब्रूयुस्तर्हि घटपटादिपदार्थवाचकशब्दानामेवाभावात्सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः । घटशब्दस्य घटान्तर्यामिशब्दस्य चैकेश्वरवाचकत्वं विरुद्धम् । सर्वे वाचकाश्शब्दाश्चिदचिद्विशिष्टपरमात्मवाचका इति स्ववचोविरोधश्च । चिदचिद्विशिष्टसमासगतचिदचिच्छब्दयोः परमात्मवाचित्वे परमात्मविशिष्टपरमात्मेत्यपार्थप्रसङ्गात् । परमात्मावाचित्वे सर्वे शब्दाः परमात्मवाचका इत्यस्यासिद्धेः ।

किंच परमात्मवाचका इत्ययं शब्दः परमात्मानं वक्ति वा न वा? आद्ये- तस्य शब्दविशेषणत्वासिद्धिः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। अपिच अपरमात्मेति शब्दः परमात्मानं वक्ति वा न वा? आद्ये- नञ्समासविरोधः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। किंच नास्तीत्ययं शब्द ईश्वरं ब्रूते वा न वा? आद्ये- ईश्वरस्य सद्रूपत्वासिद्धिः। द्वितीये- सर्वशब्दवाच्यत्वभङ्गप्रसङ्गः। तथा शब्दावाच्य इति शब्द ईश्वरं ब्रूते वा न वा? आद्ये- शब्दवाच्यत्वविरोधः। द्वितीयेऽपि- स एव। तथा चिच्छब्देनेश्वर उच्यते वा लक्ष्यते वा? नाद्यः- चितो जीवस्यानीश्वरत्वात्। अन्त्ये तु सर्वे शब्दाः परमात्मवाचका इत्यभ्युपगमविरोधः। तस्माच्चिदचिदादिशब्दानां तद्विशिष्टेश्वरे त्वया लक्षणैवावश्यं स्वीकर्तव्या। तस्मान्न मुख्यं सर्वशब्दवाच्यत्वमस्ति ब्रह्मणः। नापि शरीरशरीरिभावनिबन्धनं जीवस्य ब्रह्मात्मकत्वम्। नच 'सच्च त्यच्चाभव'दित्यनेनैकार्थ्यभङ्गप्रसङ्गः, मायया ईश्वरस्य जगद्रूपत्वसिद्धेः।

ननु जीवब्रह्मणोश्शरीरशरीरिभावनिबन्धनभेदासत्त्वे कथं मुख्याभेदः? कथं वा आत्मनेति श्रुत्युपपत्तिरिति चेदुच्यते—जीवब्रह्मणोस्सच्चिदानन्दरूपत्वान्मुख्य एवाभेदः। सति मुख्यस्याभेदस्य सम्भवे लाक्षणिकशरीरशरीरिभावादिप्रयुक्ताभेदकल्पनं चानर्थ्यम्। आत्मनेत्यस्य तु शरीरेणेति नार्थः, किंतु स्वरूपेणेति। जीवेन स्वरूपेण प्रविश्येत्यर्थः। अन्तःकरणोपहितत्वेन रूपेण प्रविश्येति यावत्। अन्तःकरणोपहितचैतन्यस्यैव जीवत्वात्। परिपूर्णस्येश्वरस्य यदन्तःकरणोपहितत्वं तदेव जीवरूपानुप्रवेश इतीहोच्यते। नहि मुख्यः प्रवेशस्सम्भवति- प्रवेशात्प्रागेव तत्र सत्त्वात्पूर्णस्य चैतन्यस्य ब्रह्मण इति।

अथ यदुक्तं कार्यावस्थः कारणावस्थश्च परमात्मैवेति, तदयुक्तम्—परमात्मनोऽविक्रियस्यावस्थाऽयोगात्। सविक्रियस्य हि देहस्य बाल्याद्यवस्था दृष्टा।नाविक्रियस्यात्मनः। नच स्वशरीरयोश्चिदचितोर्ये कार्यकारणावस्थे ते परमात्मन उच्येत इति वाच्यं, किं विवेकेनोच्येते यद्वा अविवेकेन? नाद्यः- शरीरशरीरिविवेके सति शरीरावस्थानां शरीरिण्ययोगात्। द्वितीये तु- अविवेकमूलकं त्वद्वचनमप्रमाणमेव। नहि देहदेहिविवेकप्रयुक्तः देही जीर्णो जातो मृत इति व्यवहारः प्रमाणं स्यात्। नचैवमेकविज्ञानेन सर्वविज्ञानोपपत्तिः, सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानस्य स्थूलचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानवत्सर्वविज्ञानरूपत्वेनैकविज्ञानरूपत्वाभावात्। यद्वा स्थूलचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानस्य सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टेश्वरज्ञानवत्सर्वविज्ञानरूपत्वाभावादिति कारणज्ञानेन हि कार्यज्ञानं प्रतिज्ञायते। ईश्वरस्तु कारणमेवेति कथं तस्य कार्यत्वम्?

ननु सूक्ष्मयोश्चिदचितोः कारणत्वं, स्थूलयोस्तु कार्यत्वमिति चेन्नैवमपि—ईश्वरस्येश्वरं प्रतीव चिदचितोः चिदचितौ प्रति कारणत्वाद्ययोगात्। नहि पटः पटं प्रति तन्तुस्तन्तुं प्रति वा कारणं कार्यं वा स्यात्। नच स्थूलं वृक्षं प्रति सूक्ष्मस्य बीजस्य कारणत्ववत् स्थूलौ चिदचितौ प्रति सूक्ष्मचिदचितोः कारणत्वमिति वाच्यं, बीजांकुरयोरिव कार्यकारणयोर्नामभेदेन भवितव्यत्वात्प्रकृते चिदचितोरेव कार्य-

त्वेन कारणत्वेन च नामभेदादर्शनात् । नहि सूक्ष्मावस्था मृत् स्थूलावस्थां मृदं प्रति कारणमिति कोऽपि वदेत् । किंतु घटं प्रति मृत्कारणमिति । रूपभेदनामभेदौ हि कार्यकारणयोरावश्यकौ । नीरूपत्वाच्चिति रूपभेदस्तुतरां नास्त्येव । तस्मात्कारणस्य परमात्मनो ज्ञानेन कार्यस्य जगतो ज्ञानमित्येवावश्यं वाच्यं, एवं परमात्मनः कारणत्वे सति अजस्य जीवस्य कार्यत्वायोगाज्जीवपरमात्मनोरभेदसिद्धिः । कारणात्कार्यस्यानन्यत्वेन कारणपरमात्मज्ञानात्कार्यजगद्ज्ञानसिद्धिरिति । नच कार्यस्य मुख्यमेव ब्रह्मत्वमस्तीति वाच्यं, सर्वकारणस्य निष्कारणस्य ब्रह्मणः कार्यत्वायोगात् । कार्यत्वे सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्कारणमेव ब्रह्म न कार्यं, जगत्कार्यमेव न कारणम् ।

ननु कारणभूतमृद एव घटरूपेण कार्यत्वदर्शनाद्ब्रह्मैव कार्यमिति चेन्मैवम्—मृदो घटात्मनेव ब्रह्मणो जगद्रूपेण परिणामाभावात् । नहि मृद्घटयोरिव जगद्ब्रह्मणोरेकद्रव्यत्वं, येन कार्यकारणयोरैक्यं मुख्यं स्याज्जगद्ब्रह्मणोः । ब्रूषे हि त्वमपि चेतनाचेतनात्मकाज्जगतो विलक्षणं ब्रह्मेति । नह्येकद्रव्यत्वे सति वैलक्षण्यं वक्तुमुचितम् । वयमपि ब्रूमोऽचितो जगतस्सकाशादत्यन्तविलक्षणं चिद्रूपं ब्रह्मेति । नचाज्ञानविशिष्टं ब्रह्म जगद्रूपेण परिणतमिति भवति ब्रह्मणः कारणत्वं कार्यत्वं चेति वाच्यं, अज्ञानस्यैव तत्रापि जगद्रूपेण परिणामो नतु ब्रह्मण इति; जगदज्ञानयोरेव कार्यकारणभावात् । न ह्यविक्रियस्य ब्रह्मणः कार्यरूपेण परिणाम उपपद्यते । नच सूक्ष्मे अज्ञाने स्थूलजगदाकारेण परिणते सति तदान्तरं ब्रह्मापि सौक्ष्म्यं विहाय स्थौल्यं भजत इति वाच्यं, ब्रह्मण्यविक्रिये नित्ये स्थूलत्वसूक्ष्मत्वयोरयोगात् । एकामवस्थां विहायान्यामवस्थां गच्छद्धि वस्तु लोकेऽनित्यं दृश्यते । यथा बाल्यावस्थां विहाय यौवनावस्थां गच्छतो देहस्यानित्यत्वम् । तस्मान्नास्ति ब्रह्मणोऽवस्थान्तरप्राप्तिः । तस्मादज्ञानगते एव सौक्ष्मस्थौल्ये अविवेकाद्ब्रह्मण्यध्यस्येते । नतु वस्तुतस्सूक्ष्मं स्थूलं वा ब्रह्म- परिपूर्णत्वादविक्रियत्वात्सदैकरूपत्वान्नित्यत्वाच्च ब्रह्मणः । नच चितोऽपि सौक्ष्म्यस्थौल्यावस्थे स्त इति वाच्यं, तत्सत्त्वे जीवस्याप्यनित्यत्वप्रसङ्गात् । नित्यो जीवोऽविक्रियश्चेति हीहापि प्रतिपादितं गीतायाम् ।

नच स्थूलावस्थस्याचिद्वस्तुन आत्मतयावस्थानात्कार्यत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, मनुष्यादिशरीरेष्वात्मतया अवस्थानाज्जीवस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात् । एवंविधकार्यत्वस्य च आत्मानात्मविवेकप्रयुक्तत्वेनाग्राह्यत्वात् । नहि देहस्य जन्मवत्त्वेन कार्यत्वे जीवस्यापि कार्यत्वं मुख्यं भवितुमर्हति । आदिमतो हि वस्तुनः कार्यत्वं मुख्यम् । अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च न ब्रह्म जीवो वा कार्यं भवितुमर्हति । नच न निर्गुणं ब्रह्म, किंतु सगुणं निर्दोषमेवेति वाच्यं, ब्रह्मणि वर्तमानानां गुणानां ब्रह्मभास्यत्वायोगात्साक्ष्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्थादोषात् । गुणस्य गुण्यन्तरत्वेन ब्रह्मणोऽपि सगुणत्वे ब्रह्मान्तरत्वाद्गुणस्य सर्वान्तरत्वं ब्रह्मणो न स्यात् । ज्ञानस्वरूपत्वाच्च ब्रह्मणो न सगुणत्वोपपत्तिः ।

नच ज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति वादः ब्रह्मणो ज्ञानैकनिरूपणीयत्वाभिप्रायक इति वाच्यं, सर्वस्यापि वस्तुनो ज्ञानैकनिरूपणीयत्वेन ज्ञानस्वरूपत्वप्रसङ्गात् । अयं घट इति ज्ञानेन हि घटोऽपि निरूप्यते ।

नच ज्ञानगुणकत्वाद्ज्ञानैकनिरूपणीयत्वमिति वाच्यं, मनसोऽपि ज्ञानगुणकत्वात्कामसङ्कल्पादिज्ञानानि हि मनसो गुणाः । ततश्च मनोऽपि ज्ञानस्वरूपं स्यात् । स्वप्रकाशतया ज्ञानस्वरूपत्वमिति तु युक्तमेव । ज्ञानस्यैव स्वप्रकाशत्वात् । ज्ञानं हि न परप्रकाश्यं प्रकाशवत् । सर्वस्यापि ज्ञानप्रकाश्यत्वात्सर्वावभासकं च ज्ञानं प्रकाशवत् । यदि ज्ञानप्रकाशकमन्यत्स्यात्तर्हि किं तद्ज्ञानमुताज्ञानम् ? नहि ज्ञानाज्ञानातिरिक्तं किंचिद्वस्त्वस्ति । आद्ये- तस्याप्यन्यदित्यनवस्था । द्वितीये- अज्ञानस्य ज्ञानावभास्यस्य ज्ञानावभासकत्वविरोधः । तस्मिंश्च सदैकरूपे ज्ञाने ब्रह्मणि कालत्रयेऽपि जगदभावादद्वितीयं ब्रह्म । नच 'नेह नाना'स्तीतिश्रुत्या अब्रह्मात्मकवस्तुनानात्वं प्रतिषिध्यत इति नाद्वैतत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, ब्रह्मणश्चिदचिद्विलक्षणत्वेन चिदचितोर्ब्रह्मरूपत्वाभावात्कथं तयोर्ब्रह्मात्मकत्वम् । नच ब्रह्म आत्मा यस्य तद्ब्रह्मात्मकमिति व्युत्पत्त्या सर्वं जगद्ब्रह्मात्मकमेव- ब्रह्मणस्सर्वान्तरात्मत्वादिति वाच्यं, एवंविधवस्तुनानात्वप्रतिषेधे कतिपयवस्तुसत्त्वस्य सिद्धत्वात् । श्रुतौ नानेति किंचनेति च पदयोरेव दर्शनेन अब्रह्मात्मकेति स्वकपोलकल्पितपदस्याप्रमाणत्वात् । अथवा तवेदं युक्तमेव- अद्वितीयमित्यस्य स्वसमानद्वितीयरहितमिति, ज्ञानमानन्दमित्यस्य ज्ञानगुणकमानन्दगुणकमिति, तत्त्वमित्यस्य त्वच्छरीरकं तदिति च कल्पयितुः । नहि यथाश्रुतार्थस्वीकारस्तवोचितो विशिष्टाद्वैताख्यमश्रौतं मतं कल्पयितुः ।

यच्चोक्तं—ब्रह्मैव नानाप्रकारमवस्थितमिति, तदप्ययुक्तम्—निष्प्रकारे ब्रह्मणि नानाप्रकारायोगात् । नच प्रकृतेर्नानाप्रकारत्वाद्ब्रह्मापि नानाप्रकारमिति वाच्यं, घटकरकादिनानाप्रकारावस्थितायां मृदि वर्तमाने आकाशे नानाप्रकारादर्शनात् । सर्वत्राप्येकरूपमेव हि ब्रह्म गगनवत् । अनेकरूपत्वे तु सविक्रियत्वेनानित्यमेव स्यात् । नहि त्वदभिमतजीवोऽपि पक्षिपशुकीटमनुष्यादिनानाविधशरीरानुगतोऽपि भजते नानाप्रकारतां किंपुनर्ब्रह्म । नचाविवेकाज्जीवो नानाप्रकारतां भजत इति वाच्यं, अविवेकादप्यन्यस्य वस्तुनोऽन्यवस्तुत्वासम्भवात् । नह्यविवेकादप्यग्निर्जलं भवति । यद्वा शीतो भवति । नच मनुष्योऽहमित्यभिमानाद्भवति जीवो मनुष्य इति वाच्यं, तथासति मनुष्यदेहस्येहैव नाशाज्जीवस्यापि नाशः स्यात् । नहि रज्जौ सर्पोऽयमिति भ्रमाद्रज्जुस्सर्पो भवति । तस्मादन्यत्रान्यबुद्धिर्भ्रम एव । तादृशभ्रममात्रेणान्यस्यान्यत्वं न भवतीति जीवे मनुष्यत्वादिदेहप्रकाराः । एवं मनुष्यत्वादिप्रकारशून्यं जीवं दर्शयितुं हीदं गीताशास्त्रं प्रवृत्तं 'न हन्यते हन्यमाने शरीरे' इत्यादिदर्शनात् । देहात्मभ्रमेण शोचतोऽर्जुनस्य शोकापनोदो हि देहविलक्षणात्मस्वरूपकथनसाध्यः । नत्वविवेककृतमनुष्यत्वादिप्रकारवज्जीवकथनसाध्यः । तस्माद्देहादत्यन्तविलक्षणे जीवे देहप्रकारः कोऽपि न सम्भवति यथा तथा जगतोऽत्यन्तविलक्षणे ब्रह्मणि जगत्प्रकारः कोऽपि न सम्भवत्येव । जीवस्य देह इव ब्रह्मणो जगत्सर्वमपि शरीरमिति हि त्वयैवोच्यते । नह्यविवेकं विना शरीरधर्माश्शरीरिणि सम्भवन्ति । एवं जगद्धर्माणामनृतत्वनश्वरत्वजडत्वादीनां ब्रह्मण्यसम्भवे देहधर्माणां जरामरणादीनां सूक्ष्मदेहधर्माणां सुखदुःखादीनां कारणदेहधर्माणां मोहादीनां च जीवेऽसम्भवे ब्रह्मणो जीवस्य च स्वरूपं चैतन्यमात्रमेवावशिष्टम् । तस्य च कालत्रया-

'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयते' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य संग्रहश्लोकोऽयमुपन्यस्यते- 'तत्क्षेत्रं यच्च' इत्यादि व्याचिख्यासितस्य हि अर्थस्य संग्रहोपन्यासः न्याय्य इति—

तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत् ।
स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु ॥३॥

तदिति । यत् निर्दिष्ट'मिदं शरीर'मिति तत् । तच्छब्देन परामृशति । यच्चेदं निर्दिष्टं क्षेत्रं यत् यादृक् यादृशं स्वकीयैर्धर्मैश्चशब्दस्समुच्चयार्थः । यद्विकारि यो विकारो

बाध्यत्वात्सत्यत्वं परमप्रियत्वादानन्दरूपत्वमिति सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव जीवः निष्प्रकारकत्वेन परिपूर्णत्वेन च चैतन्यस्य भेदकप्रकाराभावान्न भेदः कश्चिदपीति स्थितमद्वैतम् ।

अत एवोक्तम्—'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!' इति । एतदद्वैतज्ञानस्यैव जीवे कल्पितसर्वसंसारतमोनिरसनभास्करत्वात्सम्यग्ज्ञानत्वम् । यद्धि सर्वानर्थनिबर्हणक्षमं तद्धि सम्यग्ज्ञानम् । अस्य च सम्यग्ज्ञानत्वं न मन्दप्रज्ञपुरुषकल्पितं, किंतु सर्वज्ञेश्वरोक्तमेवेति सत्यमेव । एतदभिप्रायेणैवोक्तम्—'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्ज्ञानं यत्तज्ज्ञानं मतं मम' इति ॥२॥

तदितिश्लोकमवतारयति—इदमिति । व्याचिख्याचितस्य ह्यर्थस्य संग्रहोपन्यासो न्याय्य इति हेतोः 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयत' इत्यादिश्लोकोपदिष्टस्य क्षेत्राध्यायार्थस्य 'तत्क्षेत्रं य'च्चेत्यादिरयं संग्रहश्लोक उपन्यस्यत इत्यन्वयः । व्याख्यातुमिष्टस्य व्याचिख्यासितस्य वक्ष्यमाणस्येत्यर्थः । संग्रहेण संक्षेपेणोपन्यासः कथनं संग्रहोपन्यासः । न्यायादनपेतो न्याय्यः । इत्यादीत्यादिपदात्-- 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इत्यस्य ग्रहणम् । क्षेत्राध्यायार्थस्य- प्रकृतक्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगाख्यत्रयोदशाध्यायार्थस्येत्यर्थः । इत्यादीत्यादिपदात् 'यादृक्च यद्विकारि यतश्च यत्, स च यो यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे शृणु' इत्यस्य ग्रहणम् । संग्रहश्लोक इति । संगृह्यते संक्षेपेणोच्यतेऽध्यायार्थोऽस्मिन्निति संग्रहः स चासौ श्लोकः संग्रहेणाध्यायार्थप्रतिपादकः श्लोक इत्यर्थः । अयमिति । प्रकृत इत्यर्थः । उपन्यस्यते उच्यते । पूर्वश्लोके इदं शरीरमिति यन्निर्दिष्टं तदिह तच्छब्देन परामृश्यत इत्याह—यदिति । यच्चेत्यस्यान्वयमाह—इदं निर्दिष्टमिति । इदंशब्देन निर्दिष्टमित्यर्थः । इदमित्यनुकरणशब्दः । इदमा निर्दिष्टमिदंनिर्दिष्टमिति समासः । अध्याहारोऽयम् । यच्चेदं निर्दिष्टं तत् क्षेत्रं यादृक्च यद्विकारि यतश्च यदुत्पद्यते । यः क्षेत्रज्ञ इति निर्दिष्टः स च यत्प्रभावश्च तत्समासेन मे वाक्यत इति शेषः । शृणु !

यादृशमिति । यद्धर्मकमित्यर्थः । उक्तानुक्तसंग्राहकश्चकार इत्याह—चशब्द इति । यादृक्चेत्यस्य यद्विकारित्वादिना सह समुच्चयार्थ इति वा । यश्चासौ विकारो यद्विकारः सोऽस्यास्तीति यद्विकारि ।

यस्य तद्यद्विकारि, यतो यस्माच्च यत्कार्यमुत्पद्यत इति वाक्यशेषः । स च यः क्षेत्रज्ञो निर्दिष्टः स यत्प्रभावो ये प्रभावा उपाधिकृताः शक्तयो यस्य स यत्प्रभावश्च । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः याथात्म्यं यथाविशेषितं समासेन संक्षेपेण मे मम वाक्यतः शृणु, तच्छ्रुत्वाऽवधारयेत्यर्थः ॥३॥

मत्वर्थीय इनिः । यद्विकारकमित्यर्थः । यस्माच्चोपादानादित्यर्थः । यच्छब्दार्थमाह— **कार्यमिति, उत्पद्यत इति वाक्यशेष इति ।** प्रकृतवाक्ये उत्पद्यत इति क्रियापदस्य शेष इत्यर्थः । यत्कार्यं यदुपादानकमिति वाक्यार्थः । उपाधिकृतादशक्तयश्चक्षुराद्युपाधिकृता दर्शनादिशक्तयः । **यथाविशेषितमिति ।** यथोक्तविशेषणमित्यर्थः । वाक्यतः शृण्वित्यस्यानन्वयादाह— **श्रुत्वेति ।** अवधारय निश्चिनु । निश्चयेन विद्धीत्यर्थः ।

क्षेत्रस्य के धर्माः के विकाराः क्षेत्रशब्दवाच्यानां पदार्थानां मध्ये कस्य कार्यस्य किमुपादानं, क्षेत्रज्ञस्य के प्रभावाः ? इति प्रश्नचतुष्टयस्येहोत्तरमुच्यते संक्षेपेणेत्यर्थः । क्षेत्रस्य धर्मा विकारा उपादानं क्षेत्रज्ञप्रभावश्चेहोच्यन्ते संक्षेपेणेति यावत् । नच ज्ञानज्ञेययोः प्रकृतिपुरुषयोश्च वक्ष्यमाणत्वात्कथमिह संक्षेपश्लोके तदग्रहणमिति वाच्यं, ज्ञानप्रकृत्योः क्षेत्रत्वात्, ज्ञेयपुरुषयोः क्षेत्रज्ञत्वाच्च । न चात्रापि विवदितव्यं, 'बुद्धिरव्यक्तमेव च' इत्यव्यक्तस्य प्रकृतेस्साक्षादेव क्षेत्रत्वस्य वक्ष्यमाणत्वाद्ज्ञानस्य बुद्धिधर्मत्वाच्च । 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन् पुरुषः पर' इति पुरुषस्य ज्ञेयपरमात्मत्वकथनात्क्षेत्रज्ञस्य पुरि सत्त्वेन पुरुषत्वस्य सम्मतत्वाच्च ।

यत्तु रामानुजः— तत् क्षेत्रं यच्च यद्द्रव्यम् । यादृक्च येषामाश्रयभूतं यद्विकारि ये चास्य विकाराः यतश्च यतो हेतोरिदमुत्पन्नं यस्मै प्रयोजनायोत्पन्नमित्यर्थः । यत् यत्स्वरूपं चेदं स च यः स च क्षेत्रज्ञो यः यत्स्वरूपो यत्प्रभावश्च ये चास्य प्रभावाः तत्सर्वं समासेन संक्षेपेण मे मत्तः शृण्विति, तन्मन्दम्— शब्दादिगुणानामपि क्षेत्रत्वेन क्षेत्रं द्रव्यमेवेति नियमाभावात् । नच जडाजडद्रव्यमध्ये किं द्रव्यमित्यर्थ इति वाच्यं, उभयविधद्रव्यस्यापि क्षेत्रत्वाक्रान्तत्वात् । चेतनानि मनुष्यादिभूतान्यचेतनानि मृत्पाषाणादीन्यपि ज्ञेयत्वात्क्षेत्रशब्दवाच्यान्येव हि । न चात्माऽजडद्रव्यं तदन्यत्सर्वं जडद्रव्यं परमात्मा तूभयविलक्षण इति वाच्यं, आत्मनो द्रव्यत्वे मानाभावात् । नच तर्कशास्त्रं मानमिति वाच्यं, तद्रीत्या परमात्मनोऽप्यजडद्रव्यत्वात् । नच वेदान्ताः प्रमाणमिति वाच्यं, तत्र चिद्रूपः परमात्मेति दर्शनात् । जीवस्यापि चिद्रूपत्वदर्शनाच्च । नच ज्ञानगुणकत्वाज्जीवो द्रव्यमिति वाच्यं, परमात्मनोऽपि तव मते ज्ञानगुणकत्वेन चिद्द्रव्यापत्तेः ।

तस्मादचिद्वस्त्वेव द्रव्यं गुणवत्त्वात् । न तु चिद्वस्तु द्रव्यं निर्गुणत्वादिति स्थिते कथं क्षेत्रस्य द्रव्यविशेषनिर्धारणार्थः प्रथमयच्छब्द इति कल्पयितुं शक्येत ? नच पृथिव्यप्तेजआदिषु किं द्रव्यं क्षेत्रमित्युच्यत इति वाच्यं, न्यायशास्त्रपठितात्मव्यतिरिक्ताष्टद्रव्याणामपि क्षेत्रत्वेन तद्विशेषनिर्धारणालाभात् ।

तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्याथात्म्यं विवक्षितं स्तौति श्रोतृबुद्धिप्ररोचनार्थम्—

ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥४॥

ऋषिभिरिति । ऋषिभिर्वसिष्ठादिभिर्बहुधा बहुप्रकारं गीतं कथितम् । छन्दोभिः छन्दांसि ऋगादीनि तैश्छन्दोभिर्विविधैर्नानाभावैर्नानाप्रकारैः पृथग्विवेकतो गीतं, किंच ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव ब्रह्मणः सूचकानि वाक्यानि ब्रह्मसूत्राणि तैः पद्यते गम्यते ज्ञायते ब्रह्मेति तानि तानि पदान्युच्यन्ते तैरेव च क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं गीतमित्यनुवर्तते । 'आत्मेत्येवोपासी'तेत्येवमादिभिः ब्रह्मसूत्रपदैरात्मा ज्ञायते, हेतुमद्भिर्युक्तियुक्तैः विनिश्चितैः निस्संशयरूपैः निश्चयप्रत्ययोत्पादकैरित्यर्थः ॥४॥

किंच 'इदं शरीरं कौन्तेय! क्षेत्रमित्यभिधीयत' इति शरीरस्य क्षेत्रत्वस्योक्तत्वाच्छरीरस्य चाचित्त्वात् किंचिद्द्रव्यं क्षेत्रमुताचिद्द्रव्यमिति शङ्काया एवानुदयात्कथमत्र क्षेत्रस्य यद्द्रव्यत्ववादः । एवं यत्स्वरूपं चेदमित्यप्यनर्थकमेव । इदंशरीरमित्यनेन स्वरूपस्याप्युक्तत्वात् । तथा स च क्षेत्रज्ञो य इत्यप्यपार्थं-- 'एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विद' इत्युक्तत्वाज्जीवः क्षेत्रज्ञ इति । नच क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपमनुक्तमिति वाच्यं, एतद्यो वेत्तीत्यनेन ज्ञानस्वरूपत्वस्योक्तत्वात् । मे इत्यस्य मत्त इत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं, पञ्चम्यां म इत्यादेशाभावादस्मच्छब्दस्येति ॥३॥

ऋषिभिरिति । पूर्वश्लोकोक्तं तत्पदमिहानुवर्तते । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यं बहुधा ऋषिभिर्गीतम् । विविधैश्छन्दोभिः पृथग्गीतं विनिश्चितैर्हेतुमद्भिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव गीतमित्यन्वयः । यद्वा तत् ऋषिभिः विविधैश्छन्दोभिः विनिश्चितैर्हेतुमद्भिर्ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव बहुधा पृथग्गीतमित्यन्वयः । वसिष्ठादिभिरित्यादिपदाद्विश्वामित्रयाज्ञवल्क्यादिग्रहणम् । बहुप्रकारमिति । एक एवार्थो बहुभिः प्रकारैरुक्त इत्यर्थः । ऋगादीनीत्यादिपदाद्यजुरादिग्रहणम् । विवेकत इत्यात्मानात्मविवेकादित्यर्थः । ब्रह्मसूत्राणि शारीरकसूत्राणि, तानि च तानि पदानि च ब्रह्मसूत्रपदानि ब्रह्मप्रतिपादकानि सूत्रभूतानि वाक्यानीत्यर्थः । पद्यते ब्रह्म एभिरिति पदानि । ननु कानि तानि ऋगादीनि क्षेत्रक्षेत्रज्ञयाथात्म्यप्रतिपादकानीत्यत आह—'आत्मेत्येवोपासीत' इत्येवमादिभिरिति । आदिपदात्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इत्यादिश्रुतिग्रहणम् । वसिष्ठसंहितादिषु तु वसिष्ठाद्युक्तश्लोका ज्ञेयाः- 'ज्ञोऽत एव'ेत्यादिब्रह्मसूत्राणि तद्ग्रन्थे द्रष्टव्यानि ।

ननु पद्यते एभिर्ब्रह्मेति पदत्वमुक्तं ब्रह्मसूत्राणां तत्कुतोऽत आह— ब्रह्मसूत्रेति । आत्मा ज्ञायत इति । अनात्मविवेकादिति भावः । हेतवो युक्तयस्सन्त्यत्रेति हेतुमन्ति तैर्हेतुमद्भिः । अत एव विनिश्चितैरिति । युक्तियुक्तत्वेन निश्चयप्रत्ययोत्पादकत्वाद्ब्रह्मसूत्रैरात्मा ज्ञायत इति ब्रह्मसूत्राणां पदत्वं युक्तमिति भावः । निश्चयप्रत्यय इति । आत्मा देहादिभ्यो विलक्षणस्सच्चिदानन्दब्रह्मरूप इति निश्चयज्ञानमित्यर्थः । तस्मान्मद्वक्ष्यमाणार्थस्य श्रुतिस्मृतिन्यायसिद्धत्वाच्च प्रामाण्यत्वमिति भावः ॥४॥

स्तुत्या अभिमुखीभूतायार्जुनायाह भगवान्—

महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरव्यक्तमेव च ।
इन्द्रियाणि दशैकं च पञ्च चेन्द्रियगोचराः ॥५॥

महाभूतानीति । महाभूतानि महान्ति च तानि भूतानि च महाभूतानि, तेषां महत्त्वं सर्वविकारव्यापकत्वात् द्रष्टव्यम् । तानि भूतानि च सूक्ष्माणि न स्थूलानि । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देन अभिधायिष्यन्ते । अहङ्कारो महाभूतकारणं अहम्प्रत्ययलक्षणः । अहङ्कारकारणं बुद्धिरध्यवसायलक्षणा ; तत्कारणमव्यक्तमेव च, न व्यक्तमव्यक्तं अव्याकृतमीश्वरशक्तिः- 'मम माया दुरत्य'येत्युक्तम् । एवशब्दः प्रकृत्यवधारणार्थ उक्तः । एतावत्येवाष्टधा भिन्ना प्रकृतिः । चशब्दो भेदसमुच्चयार्थः । इन्द्रियाणि दश श्रोत्रादीनि पञ्च बुद्ध्युत्पादकत्वात् बुद्धीन्द्रियाणि; वाक्पाण्यादीनि पञ्च कर्मनिर्वर्तकत्वात् कर्मेन्द्रियाणि; तानि दश एकं च; किं तत् ? मन एकादशं सङ्कल्पाद्यात्मकं, पञ्च चेन्द्रियगोचराः शब्दादयो विषयाः तान्येतानि साङ्ख्याश्चतुर्विंशतितत्त्वान्याचक्षते ॥५॥

महाभूतानीति । सर्वविकारास्सर्वकार्याणि । सूक्ष्माणीत्यपञ्चीकृतानीत्यर्थः । प्रकृत्यवधारणार्थ इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—एतावत्येवेति । भेदसमुच्चयः प्रकृत्यवान्तरभेदसमुच्चय इत्यर्थः । बुद्ध्युत्पादकत्वात् ज्ञानजनकत्वात् । शब्दादय इति । शब्दादिगुणकपञ्चस्थूलभूतानीत्यर्थः । स्थूलानि त्विन्द्रियगोचरशब्देनाभिधास्यन्त इत्युक्तत्वात् । स्थूलसूक्ष्मभेदाद्भूतानि दश, ज्ञानकर्मभेदादिन्द्रियाणि दश, मनोबुद्ध्यहङ्कारभेदादन्तःकरणत्रयं, प्रकृतिरेका मिलित्वा चतुर्विंशतिः । कपिलावतारोक्तसाङ्ख्याद्भिन्नमस्ति किञ्चित्साङ्ख्यं नाम मतम् । यत्रायं तत्त्वसंग्रहश्लोकः—'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति । सप्तमहदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणि । षोडश इन्द्रियदशकं स्थूलभूतपञ्चकं मनश्च । अत्र महत्तत्त्वं बुद्धिरिति विवेकः । पुरुषस्तु पञ्चविंश आचक्षत इति कथयन्ति । साङ्ख्या आचक्षत इत्यनेन न वेदान्तमते तत्त्वत्वमेतेषामिति सूचितं- ब्रह्मभिन्नस्य सर्वस्याप्यतत्त्वत्वात् । 'तत्त्वं नारायणः पर' इति श्रुतेः ।

ननु इदं शरीरं क्षेत्रमिति पूर्वमुक्तमिदानीं तु महाभूतानीत्याद्यन्यदुच्यत इति कथं स्ववचोव्याघाताभाव इति चेत्, नैष दोषः—दर्शितचतुर्विंशतितत्त्वात्मकत्वात्त्रिविधस्य शरीरस्य । तथाहि—अव्यक्तं मूलप्रकृतिरज्ञानं कारणशरीरम् । मनोबुद्ध्यहङ्काराः पञ्चतन्मात्राणि दशेन्द्रियाणि च लिङ्गशरीरम् । स्थूलभूतानि पञ्च तु स्थूलशरीरं स्थूलभूतकार्यत्वादस्येति । एतच्छरीरत्रयातिरिक्तपदार्थाभावादिदं शरीरं क्षेत्रमित्युक्तम् । चतुर्विंशतितत्त्वानि हि शरीरत्रयम् । चतुर्विंशतितत्त्वसमष्टिसङ्घातरूपमिदं शरीरं चतुर्विंशतितत्त्वानि च क्षेत्रमिति फलितार्थः ।

ननु इन्द्रियगोचरशब्देन यदि शब्दादिविषया गृह्यन्ते तर्हि स्थूलभूतपञ्चकस्याक्षेत्रत्वं; यदि स्थूलभूतानि गृह्यन्ते तर्हि शब्दादिविषयाणामक्षेत्रत्वमिति चेत् , नैष दोषः— शब्दादिविषयपञ्चकाति-

अथेदानीमात्मगुणा इति यानाचक्षते वैशेषिकाः तेऽपि क्षेत्रधर्मा एव, नतु क्षेत्रज्ञस्येत्याह भगवान्—

इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखं सङ्घातश्चेतना धृतिः ।
एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारमुदाहृतम् ॥६॥

इच्छेति । इच्छा यज्जातीयं सुखात्मकमर्थमुपलब्धवान् पूर्वं पुनस्तज्जातीयं समुपलभमानस्तमर्थं समादातुमिच्छति सुखहेतुरिति; सेयमिच्छान्तःकरणधर्मः ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम् । तथा द्वेषः यज्जातीयमर्थं दुःखहेतुत्वेनानुभूतवान् पुनस्तज्जातीयमर्थमुपलभमानः तं द्वेष्टि, दुःखहेतुरिति सोऽयं द्वेषो ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । तथा सुखमनुकूलं प्रसन्नं सत्त्वात्मकं ज्ञेयत्वात्क्षेत्रमेव । दुःखं प्रतिकूलात्मकं; ज्ञेयत्वात्तदपि क्षेत्रम् । सङ्घातो देहेन्द्रियाणां संहतिः । तस्यामभिव्यक्तान्तःकरणवृत्तिः तप्त इव लोहपिण्डे अग्निरात्मचैतन्याभासरसविद्धा चेतना सा च क्षेत्रं ज्ञेयत्वात् । धृतिः यया अवसादप्राप्तानि देहेन्द्रियाणि विष्टभ्य ध्रियन्ते सा च

रिक्तस्थूलभूतपदवाच्यवस्तुन एवाभावात् । नहि गन्धरसाद्यतिरिक्तपृथिवीजलादिसद्भावः । बुद्ध्या पृथिवीजलादिभ्यस्सकाशाद्गन्धरसादिषु विवेचितेषु सत्सु पृथ्व्यादीनां निस्तत्त्वत्वसिद्धेः । अत एव साङ्ख्यैरपि पृथिव्यादयः पञ्च शब्दादयः पञ्च च पृथङ्न गृहीताः । तस्माच्छब्दादय एव शब्दादिगुणकपञ्चभूतानीति स्थितम् । ततश्च शब्दादिगुणानां गगनादिद्रव्याणां च क्षेत्रत्वमिति सिद्धम् । नच प्राणस्य पृथगनुक्तिरिति वाच्यं, तस्यान्तरवायुत्वेन वायावन्तर्भावादिति ॥५॥

इच्छेति । यज्जातीयमिति । यस्यां जातौ भवमित्यर्थः । सुखात्मकं सुखहेतुभूतमित्यर्थः । अर्थं पदार्थं चूतफलादिकमिति भावः । उपलब्धवाननुभूतवान् । समुपलभमानः पश्यन् । सुखहेतुरितिहेतोः पुनस्तमर्थं समादातुमिच्छतीत्यन्वयः । सेयमिति । पूर्वानुभूतसजातीयसुखहेतुपदर्थादानकामना इच्छेत्युच्यते । इच्छा अन्तःकरणस्य धर्मः ज्ञेयत्वात्सुखादिवदिति । इच्छा क्षेत्रं ज्ञेयत्वाद्देहादिवदिति च प्रयोगौ सूचयति अन्तःकरणस्येत्यादिना—तथेति । पूर्ववाक्यार्थसमासिद्योतकमव्ययम् । अनुकूलमिति । यस्मिन्ममेदमनुकूलमिति बुद्धिः पुंसां तत्सुखं किं स्वरूपं तदित्यत आह--सत्त्वात्मकमिति । अन्तःकरण.सत्त्वगुणपरिणामविशेष एव सुखमित्यर्थः । एतद्विपरीतं दुःखमित्याह--प्रतिकूलात्मकमिति । सङ्घाते या चेतना सा च क्षेत्रमेव । सङ्घातशब्दार्थमाह—देहेति । संहतिः संश्लेषः । तस्मिन् तप्ते लोहपिण्डेऽग्निरिव अभिव्यक्ता आत्मचैतन्याभासरसविद्धा अन्तःकरणवृत्तिः चेतना । अभिव्यक्ता प्रकटीभूता तत्तादात्म्यं प्राप्तेति यावत् । आत्मनो यश्चैतन्याभासः चित्प्रतिफलनं स एव रसः तेन विद्धा व्याप्ता । अन्तःकरणस्य वृत्तिः परिणामविशेषः । स्थूलोऽहं, काणोऽहं, सुख्यहमित्याद्याकारिका सा चेतनेत्युच्यते । धृतिर्धैर्यम् । अवसादं शैथिल्यात्मकं नाशं विष्टभ्य संस्तभ्य ।

ज्ञेयत्वात्क्षेत्रम्। सर्वान्तःकरणधर्मोपलक्षणार्थमिच्छादिग्रहणम्। यदुक्तं तदुपसंहरति- एतत्क्षेत्रं समासेन सविकारं सह विकारेण महदादिनोदाहृतमुक्तम्। यस्य क्षेत्रभेदजातस्य संहतिः 'इदं शरीरं क्षेत्र'मित्युक्तं, तत्क्षेत्रं व्याख्यातं महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तम् ॥६॥

ननु इच्छाद्वेषादीनामेव क्षेत्रत्वे कामसङ्कल्पश्रद्धाह्रीभीत्यादीनां किं न क्षेत्रत्वमत आह— **सर्वेति**। इच्छादयः केचिदन्तःकरणधर्मा इहोपात्ता अमी चोपलक्षणतया सर्वानप्यन्तःकरणधर्मान् क्षेत्रमिति ज्ञापयन्तीत्यर्थः।

ननु इच्छादयः क्षेत्रधर्मा एव, नतु क्षेत्रज्ञधर्मा इत्यवतारिकायामुक्तमिदानीं त्विच्छादयः क्षेत्रमित्येवोच्यते; अतो विरोध इति **चेन्नैवम्**—अन्तःकरणादिवदन्तःकरणादिधर्माणामपि क्षेत्रत्वेनाविरोधात्। नहि क्षेत्रक्षेत्रज्ञातिरिक्तं क्षेत्रधर्मात्मकं किञ्चिद्वस्त्वस्ति। दृग्दृश्ययोर्द्वयोरेवास्मिन्मते पदार्थत्वात्। दृगेव क्षेत्रज्ञः, दृश्यं तु क्षेत्रमिति विवेकः। **महदादिनेति**। आदिपदात्सांख्योक्ताहङ्कारतन्मात्रादिग्रहणम्। तेषां सर्वेषामपि मूलप्रकृतिकार्यत्वेन विकारत्वात्। **क्षेत्रमिति**। प्रकृतिलक्षणमिति भावः। तस्या एव महदादिविकारसहितत्वात्। मूलप्रकृतिः महदादिविकारा इच्छादितद्धर्मा एतत्सर्वमपि दृश्यं क्षेत्रमेवेति निर्गलितार्थः।

ननु इदंशरीरं क्षेत्रमिति पूर्वमुक्तमिदानीं तु महाभूतानीत्यादिना ततोऽन्यदेव क्षेत्रमित्युच्यते; **अत आह— यस्येति, क्षेत्रभेदजातस्येति**। क्षेत्रशब्दवाच्यप्रकृतिमहदादिभेदसमूहस्य। इह व्यष्ट्या निर्दिष्टानां महाभूतादीनां क्षेत्रभेदानां समष्टिरेव शरीरं पूर्वं क्षेत्रमित्युक्तमिति न विरोध इति भावः। महाभूतादिभेदभिन्नं धृत्यन्तं तत् क्षेत्रं व्याख्यातमिति सम्बन्धः।

यत्तु रामानुजः—इच्छा द्वेषस्सुखं दुःखमिति क्षेत्रकार्याणि क्षेत्रविकारा उच्यन्ते, यद्यप्येतानीच्छादीन्यात्मधर्मभूतानि, तथाप्यात्मनः क्षेत्रसम्बन्धप्रयुक्तानीति क्षेत्रकार्यतया क्षेत्रविकारा उच्यन्त इति इति, **तत्तुच्छम्**—कामस्सङ्कल्प इत्यारभ्य तत्सर्वं मन एवेति मनोधर्मत्वश्रवणादिच्छादीनाम्। आत्मधर्मत्वे सुषुप्तौ मनसि लीने सति तद्दर्शनप्रसङ्गात्। इच्छादिविकाराणामात्मनि सत्त्वे सविक्रियत्वप्रसङ्गादात्मनस्तेन चानित्यत्वदोषप्रसङ्गात्। स्वधर्मस्य स्ववेद्यत्वानुपपत्त्या आत्मना वेद्यमानानामिच्छादीनामात्मधर्मत्वायोगाच्च। न च 'स यदि पितृलोककामो भवति सङ्कल्पादेवास्य पितरस्समुत्तिष्ठन्ति' इति मुक्ताश्रितत्वेन कामसङ्कल्पयोश्श्रवणादात्मधर्मावेवैताविति वाच्यं, सगुणमुक्तिप्राप्तपुरुषविषयत्वात्तच्छ्रुतेः। सगुणमुक्तौ हि हिरण्यगर्भलोके मनआदयस्सन्ति। नहि कैवल्ये कामादिसद्भावः। नच तत्रापि विवदितव्यं- सुप्तिमृतिमूर्च्छासु कामाद्यदर्शनादात्मनस्तेन न्यायेन मुक्तावपीत्यनुमानात्। 'स्वाप्ययसम्पत्त्यो'रिति सूत्रेण 'तत्र केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतेः सुषुप्तिमुक्तिविषयत्वस्य स्थापितत्वात्। तच्छ्रुतौ च श्रवणदर्शनादिविज्ञाननिषेधाच्च। न च सुखादय आत्मधर्मभूतज्ञानावस्थाविशेषा इति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानस्वरूपस्य धर्मभूतज्ञानस्यैवाभावात्। नहि स्वरूपभूते ज्ञाने धर्मभूतं किञ्चिद्ज्ञानान्तरं

भवितुमर्हति । तस्यापि धर्मभूतज्ञानस्य ज्ञानस्वरूपत्वे तस्मिन्नपि धर्मभूतज्ञाने ज्ञानान्तरमित्येवमनवस्था-दोषात् । ज्ञानस्वरूपत्वाभावे ज्ञानत्वस्यैवासिद्धेः । नच धर्मधर्मिणोरुभयोरेकमेव ज्ञानं स्वरूपमिति वाच्यं, धर्मधर्मिभेदासिद्धेः । नच सोऽकामयतेतीश्वरस्य करणरहितस्य कामः श्रूयत इति 'कामादय आत्मधर्मा इति वाच्यं, मायया ईश्वरस्य कामसङ्कल्पसम्भवान्मायाधर्मावेव कामसङ्कल्पौ जगत्सृष्टि-विषयाविति । नच मुक्तिकालिकब्रह्मानन्दानुभवरूपसुखस्य मुक्तात्मधर्मत्वात्तत्साजात्येन सुखं सर्वम-प्यात्मधर्म एवेति वाच्यं, तत्सुखस्यात्मस्वरूपत्वेनात्मधर्मत्वायोगात् । सच्चिदानन्दं हि ब्रह्म । ब्रह्मा-नन्दानुभवोऽप्यात्मानन्दान्नातिरिच्यते । लौकिकसुखानुभवस्तु सुखादतिरिच्यते । सुखस्य विषयत्वात् ज्ञानस्य विषयित्वाच्च । नह्यानन्दानुभवादन्यः कोऽपि मुक्तावस्ति । अनुभवितुरन्यस्य सत्त्वे त्रिपुट्या-- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म' इति श्रुतिविरोधात् । आत्मनो ज्ञानस्वरूपत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्च ।

ननु ज्ञानत्वेन प्रसिद्धाः कामसङ्कल्पादयो यदि मनोधर्मत्वेन मनोवृत्तिरूपाः स्युः तर्हि वृत्तीनां जडत्वाद्ज्ञानत्वप्रसिद्धिविरोधः, विषयप्रकाशनासामर्थ्यं च । नच वृत्तीनां चैतन्यसम्बन्धेन विषयप्रका-शनसामर्थ्यमिति वाच्यं, निर्विशेषचैतन्यस्य सर्वविषयविमुखस्य विषयप्रकाशायोग्यत्वेन तत्साहाय्यस्य शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायेन विषयप्रकाशसामर्थ्यानापादकत्वात् । निर्विशेषचैतन्यस्य तद्योगत्वे तेनैव प्रकाशोपपत्तौ वृत्त्यवच्छेदकल्पनाया अनर्थकत्वात् । नच संसारदशायां संकुचितस्य तस्य विषय-व्यवस्थौपयिकतया साफल्यमिति वाच्यं, तस्य सङ्कोचाङ्गीकारे निर्विकारत्वादिप्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधा-च्चक्षुरादिवृत्तिभिरेव विषयव्यवस्थोपपत्तेश्च । धर्मभूतज्ञानस्य च विकारोऽङ्गीकृत एवेति न किंचिदनुप-पन्नमस्माकमिति चेत्, मैवम्—यद्यात्मा ज्ञानस्वरूपो न स्यात्तर्हि विषयप्रकाशो न स्यात्, ज्ञान-स्वरूपत्वं तु श्रुत्यादिसिद्धम् । नच निर्विशेषत्वेन निर्धर्मके आत्मनि प्रकाशकत्वधर्मायोग इति वाच्यं, अप्रकाशकत्वस्याप्ययुक्तत्वात् । प्रकाशकत्वस्य प्रकाशादनतिरिक्तत्वाद्ज्ञानस्य च प्रकाशात्मकत्वात् । व्यापकत्वाच्च साक्षिचैतन्यस्य न विषयवैमुख्यम् । अविद्यान्तःकरणादीनां साक्षिभास्यत्वेऽपि घटादीनां वृत्तिभास्यत्वान्न वृत्तिवैयर्थ्यम् । अन्तःकरणोपहितस्य साक्षिचैतन्यस्य चक्षुरादिद्वारा वृत्तिनिर्गमनं विना घटादिबाह्यविषयसंसर्गाभावान्न साक्षिभास्यत्वं घटादीनाम् ।

वस्तुतस्तु--साक्षिणाप्यविद्यादयोऽविद्याकारवृत्त्यैवावभास्यन्त इति बोध्यम् । तप्तलोहस्याग्नितादात्म्या-दौष्ण्यमिव वृत्तेश्चित्प्रतिफलनाद्भासकत्वं सम्भवति । अन्तःकरणोपहितत्वेन हेतुना साक्षिचैतन्यस्य स्वतस्सर्वविषयानवभासकत्वेऽपि न सङ्कोचः । यथा घटोपहितत्वेन हेतुना घटाकाशस्य सर्वव्यापित्वा-भावेऽपि न सङ्कोचः- दृश्यमानसङ्कोचस्यातात्त्विकत्वादौपाधिकत्वेन । यद्धि स्वाभाविकं तद्धि तात्त्विकम् । यथा गगनस्य नीरूपत्वम् । तस्मान्नात्मनः कोऽपि विकारः । वस्तुतस्तु चैतन्य-स्यान्तःकरणेन निरवयवस्य परिच्छेदायोगात्पूर्णमेव साक्षिचैतन्यमिति बोध्यम् । धर्मभूतज्ञानं तु नास्त्यात्मन इति प्रागेव निराकृतम् । वृत्तिज्ञानं तु मनोधर्म एव नात्मधर्मः, निर्धर्मकत्वादात्मन इति संक्षेपः ॥६॥

क्षेत्रज्ञः वक्ष्यमाणविशेषणः । यस्य स प्रभावस्य क्षेत्रज्ञस्य परिज्ञानादमृतत्वं भवति, तं- 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि' इत्यादिना सविशेषणं स्वयमेव वक्ष्यति भगवान् । अधुना तु तद्ज्ञानसाधनगणममानित्वादिलक्षणं यस्मिन् सति तद्ज्ञेयविज्ञाने योग्योऽधिकृतो भवति । यत्परस्सन्न्यासी ज्ञाननिष्ठ उच्यते, तममानित्वादिगणं ज्ञानसाधनत्वाद्ज्ञानशब्दवाच्यं विदधाति भगवान्—

अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम् ।
आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रहः ॥७॥ २।४८२

अमानित्वमिति । अमानित्वं मानिनो भावो मानित्वमात्मनः श्लाघनं, तदभावोऽमानित्वम् । अदम्भित्वं- स्वधर्मप्रकटीकरणं दम्भित्वं, तदभावोऽदम्भित्वम् । अहिंसा- अहिंसनं प्राणिनामपीडनम् । क्षान्तिः परापराधप्राप्तावविक्रिया । आर्जवं- ऋजुभावोऽवक्रत्वम् । अचार्योपासनं मोक्षसाधनोपदेष्टुराचार्यस्य शुश्रूषादिप्रयोगेण सेवनम् । शौचं कायमलानां मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं; अन्तश्च मनसः प्रतिपक्षभावनया रागादिमलानामपनयनं शौचम् । स्थैर्यं स्थिरभावः, मोक्षमार्गे एव कृताध्यवसायत्वम् । आत्मविनिग्रह आत्मन उपकारतयाऽपकारकस्य आत्मशब्दवाच्यस्य कार्यकरणसङ्घातस्य विनिग्रहः, स्वभावेन सर्वतः प्रवृत्तस्य

अमानित्वमिति, वक्ष्यमाणेति । अनादिमत्परं ब्रह्मेत्यादिनेति भावः । अमृतत्वं मोक्षः । तं क्षेत्रज्ञम् । नच ज्ञेयं ब्रह्म वक्ष्यतीति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्यैव ज्ञेयत्वात् । उक्तं हि 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इति । अमानित्वादिलक्षणं तद्ज्ञानसाधनगणं क्षेत्रज्ञज्ञानसाधनचयं भगवान्विदधातीत्यन्वयः । मुमुक्षुणा क्षेत्रज्ञसाक्षात्कारायामानित्वादयो गुणा आत्मनस्सम्पाद्या इति भगवता विधीयत इत्यर्थः । विदधातीत्यनेन यथाऽज्ञस्य चित्तशुद्धये कर्मयोगो विहितः तथा मुमुक्षोरमानित्वादिगुणयोगो विहित इति ज्ञायते । ननु ज्ञानमेवार्जुनेन पृष्टमिति तदेव वाच्यमित्यत आह—ज्ञानसाधनत्वाद्ज्ञानशब्दवाच्यमिति । आत्मसाक्षात्काररूपे ज्ञाने ज्ञातव्यविशेषाभावेन प्रश्नायोगाद्ज्ञानसाधनविशेषजिज्ञासयैव ज्ञानप्रश्नोऽर्जुनस्यापीति बोध्यम् ।

परापराधेति । परकर्तृकापराध इत्यर्थः । अविक्रियेति । स्वापराधकर्तृषु कोपादिविकाराभावः । अवक्रत्वमकौटिल्यम् । यः शास्त्रार्थं स्वयमाचरन्नन्यानप्याचरयति स विद्वानाचार्य इत्युच्यते । सच शास्त्रार्थः प्रकृते मोक्षसाधनान्येवेत्यभिप्रेत्याह—मोक्षेति । श्रोतुमिच्छा शुश्रूषा, तत्प्रयुक्तगुरुकार्यकरणमपि शुश्रूषेत्युच्यते । आदिशब्देन नमस्कारादिग्रहणम् । प्रयोगः करणम् । तेन रूपेण सेवनमुपासनमित्युच्यते । शौचं शुचित्वं तद्द्विविधं- कायिकं मानसिकं चेत्याह—कायेति । प्रतिपक्षाणां वैराग्यशान्त्यादीनां भावनया आत्मनि सम्पादनेनेत्यर्थः । कृताध्यवसायत्वं कृतनिश्चयत्वम् । आत्मनः क्षेत्रज्ञस्य निग्रहाद्यविषयत्वादाह—कार्यकरणसङ्घातस्येति । ननु कथं तस्यात्मशब्दवाच्यत्वमत आह—आत्मन उपकारतयेति । यद्यपि क्षेत्रज्ञस्य न कोऽप्युपकारोऽपकारो वा तथापि

सन्मार्गे एव निरोध आत्मविनिग्रहः ॥७॥

किंच—

इन्द्रियार्थेषु वैराग्यमनहङ्कार एव च ।
जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

इन्द्रियार्थेष्विति । इन्द्रियार्थेषु शब्दादिषु दृष्टादृष्टेषु भोगेषु विरागभावो वैराग्यं, अनहङ्कारोऽहङ्काराभाव एव च । जन्ममृत्युजराव्याधिदुःखदोषानुदर्शनं- जन्म च मृत्युश्च जरा च व्याधयश्च दुःखानि च तेषु जन्मादिषु दुःखान्तेषु प्रत्येकं दोषानुदर्शनम् । जन्मनि

साधनानुष्ठातॄणां प्रमातर्येवात्माभिमानादुक्तमात्मन उपकारतयेति । प्रमातुर्हि पश्वादिशरीराणि ज्ञानसाधनानुष्ठानायोग्यानीति तद्योग्यत्वान्मनुष्यशरीरमुपकारकं- मनुष्यशरीरे एव मनसोऽपि विवेकादिज्ञानलाभान्मनुष्यशरीरस्थस्यैव लिङ्गशरीरस्यापि प्रमात्रुपकारकत्वम् ।

तस्मात् स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयस्य कार्यकरणसङ्घातनामकस्य विनिग्रहः कर्तव्यो मुमुक्षुणा । सर्वत इति । सर्वविषयेष्वित्यर्थः । सन्मार्ग एवेति । मोक्षमार्गे एव निरोधः प्रवर्तनं स्थापनमिति यावत् । देहादिभिर्मोक्षसाधनान्येव यथाऽनुष्ठीयेरन् ऐहिकामुष्मिकफलहेतूनि नरकहेतूनि वा विहितानि निषिद्धानि च कर्माणि यथा नानुष्ठीयेरन् तथा प्रयतनमात्मविनिग्रह इति भावः ॥७॥

इन्द्रियेति । इन्द्रियाणां करणानामर्था विषया इन्द्रियार्थाश्शब्दादयः । आदिपदात्स्पर्शरूपरसगन्धग्रहणम् । ते चेष्टानिष्टभेदेन द्विविधाः, पुनश्च दृष्टादृष्टभेदेन द्विविधाः । दृष्टा ऐहिकाः, अदृष्टा आमुष्मिकाः । तत्र दृष्टानिष्टविषयेष्वदृष्टानिष्टविषयेषु च पुंसां स्पृहैव नास्तीति तद्वैराग्यप्रतिपादनं व्यर्थमित्यभिप्रेत्याह—दृष्टादृष्टेष्टविषयभोगेष्विति । भुज्यन्त इति भोगाः । दृष्टाश्चादृष्टाश्च दृष्टादृष्टाः ते च ते इष्टा विषया भोगाश्च तेषु । यद्वा भोगा अनुभवा दृष्टादृष्टेष्टविषयाणां भोगा इति समासः, तेषु । लाक्षणिकोऽयमर्थः- इन्द्रियार्थशब्दद्वयेन्द्रियार्थभोगरूपार्थवर्णनात् । स्त्रीपुत्रपशुगृहादिषु रम्भादिषु चेति भावः । विगतो रागः स्पृहा यस्मात्स विरागः, तस्य भावो वैराग्यं रागाभाव इति यावत् । न अहङ्कारोऽनहङ्कार इति नञ्समासः । नञोऽभावार्थकत्वादाह—अहङ्काराभाव इति । देहादिष्वहमित्यभिमानाभावः । अहङ्कारस्य बलवदनिष्टहेतुत्वादावश्यकोऽस्य परित्याग इत्याह—एव चेति । वसत्यस्मिन्निति वासो गर्भः कुक्षिःस चासौ वासो गर्भवासः तस्माद्योनिद्वारेण निस्सरणं बहिर्निर्गमनम् । यद्वा गर्भे वासो निवासो गर्भवासः, स च योनिद्वारनिस्सरणं च तयोस्समाहारो गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणं, मलमूत्रादिदुर्गन्धप्रचुरे करचरणचालनाद्यवकाशशून्ये मातृकुक्षौ विष्ठायां क्रिमिरिव निवास एको दोषः, सूक्ष्मान्मूत्रक्लिन्नाच्च योनिद्वारान्निस्सरणमन्यो दोष इति जन्मनि द्विविधदोषानुदर्शनमित्यर्थः । उपलक्षणमिदमन्येषामपि दोषाणां सत्त्वात् । मातृभुक्तकट्वम्लरसपानजन्यसन्तापः, उच्छ्वासनिश्वासनिरोधः, करणानामस्वातन्त्र्यमित्यादयः । यद्वा गर्भवासशब्देनैव तत्प्रयुक्तसर्वदोषग्रहणमिति । आलोचनमिति । अनेन मम पुनर्जन्म भूयाद्विषयसुखलाभार्थमिति पुरुषस्य कामना निवर्तेत इति

गर्भवासयोनिद्वारनिस्सरणं दोषः, तस्यानुदर्शनमालोचनम् । तथा मृत्यौ दोषानुदर्शनं, तथा जरायां प्रज्ञाशक्तितेजोनिरोधदोषानुदर्शनं परिभूतता चेति । तथा व्याधिषु शिरोरोगादिषु दोषानुदर्शनम् । तथा दुःखेष्वाध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकनिमित्तेषु । अथ वा दुःखान्येव दोषो दुःखदोषः । तस्य जन्मादिषु पूर्ववदनुदर्शनं दुःखं जन्म दुःखं मृत्युः दुःखं जरा दुःखं व्याधयः दुःखनिमित्तत्वाज्जन्मादयो दुःखम् । न पुनः स्वरूपेणैव दुःखमित्येवं जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनाद्देहेन्द्रियादिविषयभोगेषु वैराग्यमुपजायते । ततः प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिः करणानामात्मदर्शनाय । एवं ज्ञानहेतुत्वाद्ज्ञानमुच्यते जन्मादिदुःखदोषानुदर्शनम् ॥८॥

भावः । मृत्यौ प्राणोत्क्रमणकफरज्जुकण्ठबन्धनश्वासनिरोधादयो दोषाः, तेषामालोचनेन यदि मम पुनर्जन्म स्यात्तर्हि पुनरपि मृत्युस्स्यात्स च मृत्युर्बहुदोषग्रस्तत्वान्मम माभूदिति जन्ममृत्युहरमोक्षाय यतत इति भावः । प्रज्ञानिरोधो बुद्धिमान्द्यं, शक्तिनिरोधश्चक्षुरादीनां पादादीनां च रूपादिग्रहणेषु गमनादिषु चासामर्थ्यं, तेजोनिरोधो निर्वीर्यत्वम् । दारापत्यादितिरस्कृतत्वमप्यन्यो दोषो जरायामित्याह—परिभूतता चेति । पुत्रादयो हि धनधान्यार्जनाद्यसमर्थं वृद्धमधिक्षिपन्ति । तदधिक्षेपो दुस्सह इति भावः । व्याधिषु शिरोरोगादिषु तापाशक्तिमनःक्षोभादिदोषानुदर्शनम् । तेन च रोगनिलये शरीरे स्पृहाभावस्सिद्ध्यतीति भावः । आत्मनि सङ्घाते भवा आध्यात्मिका ज्वरादयः, आधिभौतिका वाताग्न्यादिभूतप्रयुक्ताः, आधिदैविका दैवादापतिताः; ते त्रयो निमित्तानि येषां तेषु तथोक्तेषु दुःखेषु मनःक्षोभादिदोषानुदर्शनम् । अर्थान्तरमाह—अथ वेति । दुःखस्यैव दोषत्वाद्दुःखे पुनर्दोषदर्शनमित्यस्वरसादर्थान्तरं वर्णितमाचार्यैरिति बोध्यम् । जन्मादिषु दुःखरूपदोषस्यानुदर्शनमित्यर्थः । जन्मादिषु दुःखहेतुत्वरूपदोषदर्शनमिति यावत् । दुःखस्य स्वरूपत एकत्वेऽपि विषयभेदाद्बहुत्वमित्यभिप्रेत्याह—दुःखान्येव दोष इति । अनुचिन्तनप्रकारमेव दर्शयति—दुःखं जन्मेत्यादिना । ननु दुःखहेतूनां जन्मादीनां कथं दुःखस्वरूपत्वमत आह—दुःखनिमित्तत्वादिति ।

ननु जन्मनि दुःखं मृत्यौ दुःखमित्येवं दोषानुदर्शनमिति कुतो नोक्तमिति चेदुच्यते— जन्मनि दुःखमस्तीत्येवमुक्तौ दुःखादन्यस्यापि कस्यचित्सत्ता प्रतीयते । जन्म दुःखमित्युक्तौ तु दुःखमेव तत्रास्ति न त्वन्यत्किमपीति प्रतीयत इति । अत एव स्मृत्यन्तरेऽपि- 'जन्म दुःखं जरा दुःखं जाया दुःखं पुनः पुन'रिति दृश्यते । जन्मादिषु दुःखदोषानुदर्शनस्य संसारे वैराग्योत्पत्तिः फलमित्याह—जन्मादिष्विति । वैराग्यस्य फलमाह—तत इति । वैराग्यादित्यर्थः । आत्मदर्शनाय करणानां प्रत्यगात्मनि प्रवृत्तिर्भवतीत्यन्वयः ।

यद्यपि संस्कृतस्य मनस एकस्यैव करणस्यात्मनि प्रवृत्तिस्तथापि मनोऽधीनत्वात्सर्वकरणानां करणानामित्युक्तम् । अन्तःकरणस्यात्मनि प्रवृत्तिश्चक्षुरादीनां तु विषयेष्वप्रवृत्त्या आत्मनि प्रवृत्तिरुपचर्यत इति भावः । एवमिति । वैराग्योत्पादनद्वारा आत्मन्यन्तःकरणस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेनेत्यर्थः । ज्ञानहेतुत्वादिति । आत्मसाक्षात्कारसाधनत्वात् । ज्ञानमुच्यते ज्ञानमित्युच्यते । उपचारेणेति भावः ॥८॥

किंच—

असक्तिरनभिष्वङ्गः पुत्रदारगृहादिषु ।
नित्यं च समचित्तत्वमिष्टानिष्टोपपत्तिषु ॥९॥

असक्तिरिति । असक्तिस्सक्तिः सङ्गनिमित्तेषु विषयेषु प्रीतिमात्रम् ; तदभावोऽसक्तिः । अनभिष्वङ्गोऽभिष्वङ्गाभावः । अभिष्वङ्गो नाम आसक्तिविशेष एवानन्यात्मभावनालक्षणः । यथाऽन्यस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा 'अहमेव सुखी दुःखी च' जीवति वा मृते वा 'अहमेव जीवामि मरिष्यामि' चेति । क्वेत्याह—पुत्रदारगृहादिषु- पुत्रेषु दारेषु गृहेष्वादिग्रहणादन्ये- ष्वप्यत्यन्तेष्टेषु दासवर्गादिषु । तच्चोभयं ज्ञानार्थत्वाद्ज्ञानमुच्यते । नित्यं च समचित्तत्वं तुल्यचित्तता । केष्वित्याह—इष्टानिष्टोपपत्तिषु- इष्टानामनिष्टानां चोपपत्तयः सम्प्राप्तयस्ता- स्विष्टानिष्टोपपत्तिषु नित्यमेव तुल्यचित्तता । इष्टोपपत्तिषु न हृष्यति न कुप्यति चानिष्टोप- पत्तिषु । तच्चैतन्नित्यं समचित्तत्वं ज्ञानम् ॥९॥

किंच—

मयि चानन्ययोगेन भक्तिरव्यभिचारिणी ।
विविक्तदेशसेवित्वमरतिर्जनसंसदि ॥१०॥

मयीति । मयि च ईश्वरेऽनन्ययोगेनापृथक्समाधिना 'नान्यो भगवतो वासुदेवा- त्परोऽस्ति, अतस्स एव नो गति'रित्येवं निश्चिताऽव्यभिचारिणी बुद्धिरनन्ययोगः तेन भजनं भक्तिर्न व्यभिचरणशीला अव्यभिचारिणी । सा च ज्ञानं विविक्तदेशसेवित्वं—

असक्तिरिति । सक्तिस्सङ्गः, न सक्तिरसक्तिः । **प्रीतिमात्रमिति** । प्रीतिविशेषस्यानन्यात्मभावना- लक्षणस्याभिष्वङ्गशब्देन वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । सङ्गनिमित्तात्पुत्रादिविषयादात्मनोऽनन्यत्वेन भावनाऽ- नन्यात्मभावना । अनन्योऽनतिरिक्तः स चासावात्मा तस्य भावनेति समासः । भावना चिन्तनम् । अनन्यात्मभावनामेव दर्शयति—**यथेति** । अन्यस्मिन् स्वस्मादितरस्मिन् दारापत्यमित्रादौ सुखिनि सति 'अहमेव सुखी'ति, तस्मिन् दुःखिनि सति 'अहमेव दुःखी'ति, तस्मिन् जीवति सति 'अहमेव जीवा'मीति, तस्मिन् मृते सति 'अहमेव मरिष्या'मीति च । एवंरूपः प्रत्ययोऽनन्यात्मभावनेत्युच्यते । अहमेव मृत इति प्रतीत्ययोगान्मरिष्यामीत्युक्तमिति बोध्यम् । **उभयमिति** । असक्तिरनभिष्वङ्गश्चे- त्यर्थः । तुल्यमविकृतत्वादेकरूपं चित्तं यस्य तस्य भावस्तुल्यचित्तता । **ज्ञानमिति** । ज्ञानहेतुत्वाद्ज्ञान- मित्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् ॥९॥

मयीति । अनन्योऽपृथग्भूतस्स चासौ योगोऽनन्ययोगस्तेन । व्यभिचरितुं शीलमस्या अस्तीति व्यभिचारिणी सा न भवतीत्यव्यभिचारिणी । व्यभिचारोनाम एकत्र स्थिताया अन्यत्र गमनम् । वासु- देवभजनस्य देवतान्तरविषयत्वं व्यभिचार इति भावः । न चानन्ययोगेनेत्यनेन पुनरुक्तिरव्यभिचारित्वस्य—

विविक्तस्स्वभावतः संस्कारेण वाऽशुच्यादिभिः सर्पव्याघ्रादिभिश्च रहितोऽरण्यनदीपुलिनदेव-गृहादिभिर्विविक्तो देशः तं सेवितुं शीलमस्येति विविक्तदेशसेवी तद्भावो विविक्तदेशसेवित्वं; विविक्तेषु हि देशेषु चित्तं प्रसीदति यतस्ततः आत्मादिभावना विविक्ते उपजायते। अतो विविक्तदेशसेवित्वं ज्ञानमुच्यते। अरतिररमणं; क्व? जनसंसदि; जनानां प्राकृतानां संस्कार-शून्यानामविनीतानां (कलहोन्मुखितचित्तानां) संसत्समवायो जनसंसत्; न संस्कारवतां विनीतानां संसत्- तस्याः ज्ञानोपकारकत्वादतः प्राकृतजनसंसद्यरतिर्ज्ञानार्थत्वाद्‌ज्ञानम् ॥१०॥

किंच—

अध्यात्मज्ञाननित्यत्वं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनम्।
एतद्‌ज्ञानमिति प्रोक्तमज्ञानं यदतोऽन्यथा ॥११॥

अध्यात्मेति। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वमात्मादिविषयं ज्ञानमध्यात्मज्ञानं, तस्मिन् नित्यभावः नित्यत्वम्। अमानित्वादीनां ज्ञानसाधनानां भावना परिपाकनिमित्तं तत्त्वज्ञानम्।

बुद्धिगतत्वेन भक्तिगतत्वेन च भेदात्। बुद्धिर्ज्ञानमात्मतत्त्वस्य। तच्च दर्शितं नान्यो भगवत इत्यादिना। भक्तिरात्मचिन्तनमिति विवेकः। ध्यानमिति यावत्। मानसी क्रियेयम्। मलमूत्रादयोऽशुचिपदार्थाः। आदिशब्दात्कण्टकादिग्रहणम्। भयशब्दस्सर्पचोरव्याघ्रत्रयान्वयी- सर्पभयं चोरभयं व्याघ्रभयमिति। आदिपदात्पिशाचभयादिग्रहणम्। ग्राम्यजनसञ्चारादिग्रहणं च। अरण्यं नदी पुलिनं देवतागृहमादिपदात्पर्वतदर्यादिग्रहणम्। विविक्त इति। विजनः परिशुद्धश्चेत्यर्थः। प्रसीदति प्रसादमधिगच्छति। अन्यत्र तु क्षोभं प्राप्नोतीति भावः। तत इति। चित्तप्रसादादित्यर्थः। आत्मादीत्यादिपदादनात्म-ग्रहणम्। अनात्मानोऽपि भावयितव्या एव त्याज्यत्वार्थमिति भावः। अथ वा परमात्माऽऽदिपदार्थः। प्रत्यगात्मपरमात्मनोरेकत्वेन चिन्तनमात्मपरमात्मभावना। प्राकृता विषयप्रवणा ग्राम्या मूर्खास्तेषां सभायां हि स्त्रीद्यूतपानादिप्रसङ्ग एव, नतु भगवत्कथेतिहेतोस्तत्रारतिरावश्यकी। संस्कारश्शास्त्रार्थपरि-ज्ञानं शमदमादिश्च तद्वतां सतां सभायां हि भगवत्कथा प्रस्तूयत इति न तत्रारतिः कार्या। अतएव--'सत्सङ्गत्वे निस्सङ्गत्वं निस्सङ्गत्वे निर्मोहत्वम्। निर्मोहत्वे निश्चलतत्त्वं निश्चलतत्त्वे जीवन्मुक्ति'रिति सत्सङ्गस्स्तूयते ॥१०॥

अध्यात्मेति। आत्मन्यध्यात्ममात्मविषयमित्यर्थः। आत्मशब्दस्योपलक्षणत्वमभिप्रेत्याह— आत्मादिविषयमिति। यद्वा आत्मानं देहमधिकृत्य वर्तमानं सर्वमध्यात्ममित्युच्यते, तस्याध्यात्म-स्यात्मादेर्ज्ञानम्। आदिपदादनात्मनां परमात्मनो वा ग्रहणं पूर्ववत्। अध्यात्मज्ञानं तस्मिन् नित्यत्वं नित्यमपि स्थितिरित्यर्थः। सर्वदाध्यात्मादिभावनेत्यर्थः। न त्वध्यात्मज्ञाने नित्यत्वबुद्धिः। आत्मान्य-स्यानित्यत्वेन तद्बुद्धेरप्रमात्वादनुपयुक्तत्वाच्चेति भावः। भावनायाः परिपाकस्य निमित्तं कारणमि-त्यध्यात्मज्ञाननित्यत्वस्य विशेषणम्। अध्यात्मज्ञाननित्यत्वादमानित्वादिभावनापरिपाको भवतीत्यर्थः।

तस्य अर्थः मोक्षः संसारोपरमः; तस्य आलोचनं तत्त्वज्ञानार्थदर्शनं; तत्त्वज्ञानफलालोचने हि तत्साधनानुष्ठाने प्रवृत्तिः स्यादिति । एतदमानित्वादितत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तमुक्तं ज्ञानमिति प्रोक्तं, ज्ञानार्थत्वात् । अज्ञानं यत् अतः अस्मात् यथोक्तादन्यथा विपर्ययेण मानित्वं दम्भित्वं हिंसा अक्षान्तिरनार्जवमित्याद्यज्ञानं विज्ञेयं परिहरणाय संसारप्रवृत्तिकारणत्वादिति ॥

तस्मात्तत्परिपाकार्थमध्यात्मज्ञाननित्यत्वमावश्यकं मुमुक्षोरिति भावः । तत्त्वज्ञानमात्मसाक्षात्कारः । तस्यार्थः फलं मोक्षः । मोक्षशब्दार्थमाह—**संसारोपरम** इति । बन्धाभावस्य मोक्षत्वादिति भावः । **आलोचनमिति** । तत्त्वज्ञानादेव मोक्षो भवति नान्यस्मादित्येवंरूपमिति भावः । **तत्साधनेति** । तत्त्वज्ञानसाधनेत्यर्थः । यथा कर्मफलस्वर्गाद्यालोचनं विना कर्मण्यप्रवृत्तिस्तथेति भावः । एतत्पूर्वोक्तं तदेवाह—**अमानित्वादीति** । अमानित्वमादिर्यस्य तदमानित्वादि । तत्त्वज्ञानार्थदर्शनमन्तो यस्य तत्तत्त्वज्ञानार्थदर्शनान्तं गुणवृन्दमिति विशेष्यशेषः ।

ननु गुणवृन्दस्य कथं ज्ञानत्वप्रवचनमत आह—**ज्ञानार्थत्वादिति** । ज्ञानमर्थः फलं यस्य तत्त्वात् । ज्ञानायेदं ज्ञानार्थं तत्त्वादिति वा । **यथोक्तादिति** । पूर्वोक्तादित्यर्थः । विपर्ययेणेत्यनन्तरं भातीति शेषः । यदतोऽन्यथा भाति तदज्ञानमित्यन्वयः । किं तद्यदतो विपर्ययेण भातीत्यत आह—**मानित्वेति** । मानित्वादयोऽज्ञानकार्यत्वादज्ञानत्वेन विज्ञेया इत्यर्थः । ननु ज्ञानाभावरूपत्वेन- ज्ञानाभावस्याभावत्वेनैव मानित्वादिभावकारणत्वायोगात् । मानित्वादीनां च लोके ज्ञानत्वेनैव व्यवहारो नतु ज्ञानाभावरूपत्वेनेति न मानित्वादिकं ज्ञानाभावः ।

ननु- अमानित्वादेर्विज्ञेयत्वमस्तुनाम अनुष्ठानार्थं मानित्वादेः कुतो विज्ञेयत्वमत आह—**संसारस्य परिहरणायेति** । यथाऽनुष्ठानाय धर्मः, परिहरणायाधर्मश्च शास्त्रेण विज्ञेयस्तथाऽमानित्वादिकमनुष्ठानाय, मानित्वादिकं परिहरणाय च विज्ञेयमिति भावः । मानित्वादौ परिहृते सति संसारः परिहृतो भवतीति संसारपरिहरणाय मानित्वादिपरिहारः कर्तव्य इति तत्त्वम् ।

ननु संसारपरिहाराय मानित्वादिपरिहारः किमिति कार्योऽत आह—**प्रवृत्तिकारणत्वादिति** । मानित्वादेरिति शेषः । आत्मश्लाघादम्भादिहेतोर्हि यज्ञादिषु प्रवर्तते मूढजनः ।

यत्तु रामानुजः—तत्त्वज्ञानार्थचिन्तनमितिपाठं परीकल्प्य, तत्त्वज्ञानप्रयोजनं यच्चिन्तनं तन्निरतत्वमित्यवोचत , **तत्तुच्छम्**—तत्त्वज्ञानार्थचिन्तननिरतत्वमितिपदाभावात् । लाक्षणिकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वात् । किं तत्त्वज्ञानार्थं चिन्तनमिति प्रश्नस्योद्भूतत्वेन तदुत्तरस्यादर्शनान्मुमुक्षूणां कथं प्रवृत्तिः स्यात् ? न ह्यविदितेऽर्थे कस्यापि प्रवृत्तिर्भवेत् । एवं सङ्घाते चेतना धृतिरित्यत्रापि सङ्घातश्चेतनाधृतिरिति पाठं प्रकल्प्य चेतनस्य जीवस्याधृतिराधारस्सङ्घातः शरीरमिति यद्व्याचख्यावयं, तच्च तुच्छम्—इदं शरीरं क्षेत्रमिति पूर्वं सौलभ्येनोक्तस्यार्थस्य सङ्घातश्चेतना धृतिरिति क्लेशेन कथनं हि दुष्टं पुनरुक्तं च ॥११॥

यथोक्तेन ज्ञानेन ज्ञातव्यं किम्? इत्याकांक्षायामाह—'ज्ञेयं यत्त'दित्यादि। ननु यमा नियमाश्च अमानित्वादयः, न तैर्ज्ञेयं ज्ञायते। न ह्यमानित्वादि कस्यचिद्वस्तुनः परिच्छेदकं दृष्टम्। सर्वत्रैव च यद्विषयं ज्ञानं तदेव तस्य ज्ञेयस्य परिच्छेदकं दृश्यते। नह्यन्यविषयेण ज्ञानेनान्यदुपलभ्यते, यथा घटविषयेण ज्ञानेनाग्निः। नैष दोषः— ज्ञाननिमित्तत्वाद्ज्ञानमुच्यत इति हि अवोचाम। ज्ञानसहकारिकारणत्वाच्च—

ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्यामि यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते।
अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥१२॥

ज्ञेयमिति। ज्ञेयं ज्ञातव्यं यत्तत्प्रवक्ष्यामि प्रकर्षेण यथावत् वक्ष्यामि। किं फलं

ज्ञेयमिति। यत् ज्ञेयं ज्ञातुं योग्यं मुमुक्षुभिर्विद्वद्भिरिति वा। यत् ज्ञात्वा विद्वानमृतं मोक्षमश्नुते प्राप्नोति, तद्वस्तु प्रवक्ष्यामि। अनादिमत्परं ब्रह्म ज्ञेयं, तत्परं ब्रह्म सदिति नोच्यते, असदिति च नोच्यते। पूर्वोक्तस्य चास्य च सङ्गतिं दर्शयति—यथोक्तेनेति, ज्ञानेनेति। ज्ञानसाधनैरित्यर्थः। तेषामेव पूर्वोक्तत्वात्। ज्ञानसाधनानां ज्ञेयज्ञापकत्वं नास्तीत्याक्षिपति—नन्विति। अमानित्वादयो, यमनियमाश्च पूर्वोक्ता इति शेषः। यमनियमादिभिरात्मविनिग्रहो भवतीत्यात्मविनिग्रहशब्देन यमनियमादयो लक्ष्यन्त इति बोध्यम्। आदिपदादासनप्राणायामादिग्रहणम्। परिच्छेदकं भेदकम्। नन्वमानित्वादेः कुतो वस्तुपरिच्छेदकत्वाभावोऽत आह—सर्वत्रेति। तदेव तद्विषयं ज्ञानमेव। ननु कोऽयं नियमोऽत आह—नहीति। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। एतेन ज्ञेयस्य ज्ञानोपलभ्यमानत्वात् ज्ञानपरिच्छेद्यत्वमिति सूचितम्। घट इहास्तीतिज्ञानं हि पटादिभ्यः देशान्तरकालान्तरवर्तिघटेभ्यश्च परिच्छिद्य घटं प्रकृतमुपलम्भयति।

ननु घटे वर्तमानश्शुक्लगुणो नीलघटात्प्रकृतघटं परिच्छिद्य बोधयत्येव। कथमन्यथा विशेषणस्योपाधेर्वा व्यावर्तकत्वं लक्षणं स्यात्तस्माद्ज्ञानमेव वस्तुनः परिच्छेदकमिति नियमस्यासिद्धिरिति चेत्, नैवम्—तत्रापि घटश्शुक्ल इति शुक्लगुणज्ञानस्यैव परिच्छेदकत्वात्। न ह्यज्ञातश्शुक्लगुणो घटं परिच्छेत्तुं क्षमते। तस्माद्विशेषणज्ञानस्योपाधिज्ञानस्य च वस्तुपरिच्छेदकत्वमिति कृत्वा ज्ञायमानस्यैव विशेषणस्योपाधेर्वा व्यावर्तकत्वं लक्षणम्। उपाधिविशेषणयोर्ज्ञानेनैव परिच्छेददर्शनाच्च। कथमन्यथा विशेषणमिदमुपाधिरयमिति व्यवहारस्स्यात्? तस्माद्ज्ञानमेव ज्ञेयपरिच्छेदकं नामानित्वादिकमिति कृत्वा कथमुक्तममानित्वादिना ज्ञातव्यमिति पूर्वपक्षः।

परिहरति तं सिद्धान्ती—नैष दोष इति। यथोक्तेन ज्ञानेनेत्यस्य अमानित्वादिसाधनजन्येनेत्यमानित्वादिसाधनसहकृतेनेति वा ज्ञानेनेत्यर्थात्पूर्वोक्तदोषाभाव इति भावः। प्रेत्युपसर्गस्यार्थमाह—प्रकर्षेणेति। यावदर्थमाह—यथावदिति। तत्प्रवचनं किं फलं- किं फलं यस्य तदिति बहुव्रीहिः। इति शङ्कायां प्ररोचनेनोपच्छन्दयन्नेन। मृतं मृतिः तदभावोऽमृतमित्यभिप्रेत्याह—

तदिति प्ररोचनेन श्रोतुरभिमुखीकरणायाह—यद्ज्ञेयं ज्ञात्वाऽमृतममृतत्वमश्नुते, पुनर्न म्रियत इत्यर्थः। अनादिमत्- आदिरस्यास्तीत्यादिमत्,न आदिमत् अनादिमत्। किं तत्? परं 'निरतिशयं ब्रह्म' ज्ञेयमिति प्रकृतम्।

अत्र केचित्—'अनादि मत्परं' इति पदं छिन्दन्ति, बहुव्रीहिणा उक्तेऽर्थे मतुप आनर्थक्यमनिष्टं स्यादिति। अर्थविशेषं च दर्शयन्ति—अहं वासुदेवाख्या परा शक्तिर्यस्य तन्मत्परमिति। सत्यमेवमपुनरुक्तं स्यादर्थश्चेत्सम्भवति। नतु अर्थस्सम्भवति, ब्रह्मणः सर्वविशेष-

अमृतमिति। प्रकृतदेहपरित्यागरूपमरणस्यावर्जनीयत्वादाह—पुनर्न म्रियत इति। मुच्यत इति यावत्। पुनर्जन्मप्रयुक्तत्वात्पुनर्मरणस्य मुक्तौ पुनरावृत्त्यभावेन पुनर्जन्माभावाच्चेति भावः।

आदिः कारणं, तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि आदिमत्। ततो नञ्समासे अनादिमत्। कारणरहितमित्यर्थः। अजमिति यावत्। ज्ञेयमिति। क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्मैवात्र ज्ञेयमित्युच्यत इत्यर्थः। 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इति श्रुतेरिति भावः।

ननु क्षेत्रज्ञो ज्ञातैवेति पूर्वमुक्तं, कथमधुना तस्य ज्ञेयत्वमिति चेत्, नैष दोषः—ज्ञानस्वरूपे क्षेत्रज्ञे ज्ञातृत्वस्याप्ययुक्तत्वात्तद्वत् ज्ञेयत्वस्याप्यौपचारिकत्वात्।

ननु नान्योतोऽस्तीति द्रष्टेति द्रष्टृन्तरनिषेधादेकस्यैवात्मनः कथं ज्ञातृत्वं ज्ञेयत्वं च कर्तृकर्मविरोधादिति चेत्, मैवम्—ज्ञाता प्रमाता, सहि स्वस्वरूपमात्मानं क्षेत्रज्ञं ज्ञानस्वरूपं संस्कृतमनसा जानातीत्येकस्यैवात्मनोऽन्तःकरणावच्छिन्नत्वरूपेण ज्ञातृत्वमन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नत्वरूपेण ज्ञानकरणत्वमन्तःकरणोपहितत्वरूपेणाविद्योपहितत्वरूपेण वा ज्ञेयत्वं, स्वतस्तु ज्ञानत्वमित्यभ्युपगमात्। तस्मात्प्रमात्रा संस्कृतमनसा ज्ञातव्यमेव क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्म। ज्ञेयमिति प्रकृतमिति। अस्मिन् प्रकरणे ज्ञेयत्वेन निर्दिष्टमित्यर्थः।

ननु न आदिर्यस्य तदनादीति बहुव्रीहिणैव मतुबर्थस्योक्तत्वा'न कर्मधारयान्मत्वर्थीय' इति शास्त्रात् व्यर्थोऽत्र मतुप्प्रत्ययः। 'तत्पुरुषस्समानाधिकरणः कर्मधारय' इति यत्र समानाधिकरणं पदद्वयमस्ति तत्र कर्मधारयसमासमकृत्वा बहुव्रीहिसमासे कृते सत्येव मत्वर्थलाभात्कर्मधारयान्मत्वर्थीयप्रत्ययो न कर्तव्यः, यथा पीताम्बर इति बहुव्रीहिणैव पीताम्बरवत्त्वरूपेऽर्थे सिद्धे सति, पीतं च तदम्बरं च पीताम्बरमिति कर्मधारयं कृत्वा, पीताम्बरमस्यास्तीति पीताम्बरवानिति मतुब्विधानं व्यर्थं तद्वत् न आदिरनादिरनादिरस्यास्तीत्यनादिमदिति मतुब्विधानं व्यर्थमिति भावः। इमं दोषमपाकर्तुं च अनादीत्येवपदविभागः कर्तव्य इत्याक्षिपति—अत्र केचिदिति।

ननु मत्परमित्यस्य कोऽर्थस्त्वन्मतेऽत आह—अर्थविशेषमिति। तमेव दर्शयति—अहमिति। अहं परा यस्य तन्मत्परमम्। वासुदेव ईश्वरः। सहि ब्रह्मण ईशनरूपा पराशक्तिः। ब्रह्मण एव सशक्तिकस्येश्वरत्वादीश्वरस्य ब्रह्मशक्तित्वेन निर्देशः। परिहरति सिद्धान्ती—सत्यमिति।

प्रतिषेधेनैव विजिज्ञापयिषितत्वात् । 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति विशिष्टशक्तिमत्त्वप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्च इति विप्रतिषिद्धम् । तस्मान्मतुपः बहुव्रीहिणा समानार्थत्वेऽपि प्रयोगः श्लोकपूरणार्थः । अमृतत्वफलं ज्ञेयं मयोच्यत इति प्ररोचनेनाभिमुखीकृत्याह— न सत् तत् ज्ञेयमुच्यत इति नाप्यसत् तदुच्यते ।

ननु महता परिकरबन्धेन कण्ठरवेणोद्घुष्य 'ज्ञेयं प्रवक्ष्यामि' इति, अननुरूपमुक्तं- 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति न, अनुरूपमेवोक्तम् । कथं ? सर्वासु ह्युपनिषत्सु ज्ञेयं ब्रह्म- 'नेति नेति' 'अस्थूलमनणु' इत्यादिविशेषप्रतिषेधेनैव निर्दिश्यते । 'न इदं तत्' इति वाच अगोचरत्वात् ।

ननु न तदस्ति, यद्वस्तु अस्तिशब्देन नोच्यते, अथ अस्तिशब्देन नोच्यते, नास्ति

मत्परमित्यस्य त्वदुक्तार्थस्सम्भवति चेत्तव मते पुनरुक्तिदोषो न स्यात् । अर्थस्तु नैव सम्भवति । तत्र हेतुमाह—ब्रह्मण इति । निर्विशेषस्यैव ब्रह्मण इह ज्ञापयितुमिष्टत्वादिति । कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—न सदिति । सत्त्वासत्त्वविशेषशून्यस्यैव ब्रह्मण इहोच्यमानत्वादित्यर्थः ।

ननु निर्विशेषमेव ब्रह्म मत्परं भवतु को दोषस्तत्राह—विशिष्टेति । ईश्वराख्यशक्तिमत्त्वरूप-विशेषप्रदर्शनं विशेषप्रतिषेधश्चेति विप्रतिषिद्धं विरुद्धम् । तस्मादिति । त्वदुक्तार्थस्य विरुद्धत्वे-नासम्भवादित्यर्थः । अनादि परं ब्रह्मेत्युक्तौ श्लोको न पूर्येताष्टाक्षरपादत्वादनुष्टुभ इति हेतोरनादि-मत्परं ब्रह्मेत्युक्तम् ।

न चानादि परमं ब्रह्मेत्युक्तौ श्लोकः पूर्येतेति वाच्यं, आर्षेयग्रन्थेषु स्थितस्य गतिश्चिन्तनीयेति न्यायेन पाठान्तरकल्पनाशङ्काया अकर्तव्यत्वात् । परं ब्रह्मेत्यनेनैवाभीष्टसिद्धौ परमं ब्रह्मेतिपाठस्यापि गौरवावहत्वेन दुष्टत्वाच्च । अमृतत्वं मोक्षः फलं यस्मात्तदमृतत्वफलं यद्ज्ञानादमृतत्वं भवति तदित्यर्थः । अभिमुखीकृत्वेमि । श्रोतारमिति शेषः । आह भगवानिति शेषः । ज्ञेयं प्रवक्ष्यामीत्युद्घुष्येत्यन्वयः । उद्घोषं कृत्वा उद्घुष्य । न सत्तन्नासदुच्यत इत्यननुरूपमुक्तमिति पूर्वपक्षः । नेति परिहारः । कथमिति । कथमनुरूपमुक्तमिति प्रश्नः । उत्तरमाह— सर्वास्विति । हि यस्मात्सर्वासूपनिषत्सु निर्विशेषमेव ब्रह्म निर्दिश्यते । श्रुतिमेव दर्शयति— नेतीति । विशेषाः स्थूलत्वाणुत्वह्रस्वत्वादयः । तेषां प्रतिषेधेन निषेधमुखेनेत्यर्थः । इदं तदिति तु न निर्दिश्यते- कुतः ? अगोचरत्वादविषयत्वाद्वाचः, 'यतो वाचो निवर्तन्ते' इति श्रुतेरिति भावः ।

अननुरूपत्वमेव स्फुटयति पूर्ववादी—नन्विति । यद्वस्त्वस्तीतिशब्देनोच्यते तद्वस्त्वस्ति विद्यत एव । तत् विद्यमानं वस्तु नास्तीति ज्ञेयमिति च विप्रतिषिद्धम् । तथा ज्ञेयं तदस्ति । अस्ति-शब्देन नोच्यत इति च विप्रतिषिद्धम् । अयमर्थः—यत्परं ब्रह्म ज्ञेयमिति वदसि तद्वस्त्वस्ति वा न वा ? अस्तित्वे सच्छब्दवाच्यस्य ज्ञेयस्य तस्य ब्रह्मणः कथं सच्छब्दाविषयत्वम् ? वदसि हि त्वं न सदिति । द्वितीये- असतस्तस्य ब्रह्मणः कथं ज्ञेयत्वम् ? न हि शशशृङ्गादिकं ज्ञातुं शक्यते

तदृज्ञेयम्। विप्रतिषिद्धं च 'ज्ञेयं तत्' 'अस्तिशब्देन नोच्यते' इति च। न तावन्नास्ति, नास्तिबुद्ध्यविषयत्वात्।

ननु सर्वा बुद्धयः अस्तिनास्तिबुद्ध्यनुगता एव, तत्रैवं सति ज्ञेयमपि अस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्, न; अतीन्द्रियत्वेन उभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वात्। यद्धीन्द्रियगम्यं वस्तु घटादिकं तदस्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात, नास्तिबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं वा स्यात्। इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन शब्दैकप्रमाणगम्यत्वान्न घटादिवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयमित्यतः- 'न सत्तन्नास'दित्युच्यते।

युज्यते वा। तस्माद्यदि ज्ञेयं ब्रह्मास्ति तर्हि सच्छब्देनोच्यत एव, यदि ब्रह्म नास्ति तर्हि तदृज्ञेयं न भवत्येवेति कथं ज्ञेयस्य ब्रह्मणोऽस्तिशब्दाविषयत्वं, कथं वाऽसतो ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमिति।

परिहरति—नेति। ब्रह्मण इति शेषः। अस्तिनास्तिबुद्ध्योरविषयत्वादगोचरत्वात्। ब्रह्म हि घटवदस्तीति वा शशशृङ्गमिव नास्तीति वा वक्तुं न शक्यते- सदसद्बुद्ध्यविषयत्वात्। एवं सत्त्वासत्त्वरहितत्वादेव निर्विशेषत्वं ब्रह्मणः। अन्यथा घटवत्सविशेषमेव स्यात्सच्छब्दवाच्यत्वे सति ब्रह्म। ननु यद्यस्तिबुद्धेर्नास्तिबुद्धेश्चाविषयं ब्रह्म तर्हि ब्रह्मबुद्धेरप्यविषयमेव। अस्तिनास्तिबुद्ध्यननुगतबुद्धेरेवाभावादिति शङ्कते—नन्विति। सर्वत्र सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयमेवोपलभ्यते, घटबुद्धिपटबुद्धिकुड्यबुद्धिकुसूलबुद्धिशशशृङ्गबुद्धिनरशृङ्गबुद्ध्यादयस्तु सद्बुद्धिविशेषा असद्बुद्धिविशेषा वा भवन्तीति सद्बुद्ध्या असद्बुद्ध्या वानुगतत्वं घटबुद्ध्यादीनाम्। एवं सति ब्रह्मबुद्धिरपि सद्बुद्ध्यनुगता वा स्यादसद्बुद्ध्यनुगता वा स्यान्न त्वतिरिक्ता। सदसद्बुद्ध्यननुगतबुद्धेरेवाभावात्। तथा च ज्ञेयं ब्रह्मापि सद्बुद्ध्यनुगतब्रह्मबुद्धिविषयं वा स्यादसद्बुद्ध्यनुगतब्रह्मबुद्धिविषयं वा स्यादिति कृत्वा सद्बुद्धेरसद्बुद्धेर्वा विषयमेव स्याद्ब्रह्म न त्वविषयम्। अन्यथा ब्रह्मबुद्धेरप्यविषयत्वेन ज्ञेयं ब्रह्मेति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः।

अमुं पूर्वपक्षं परिहरति—नेति। अतीन्द्रियत्वेनेन्द्रियागोचरत्वेन हेतुना। उभयबुद्धी सदसद्बुद्धी तदनुगतः प्रत्ययो ब्रह्मबुद्धिः। तस्या अविषयत्वात्। तदेवोपपादयति—यदिति। हिः प्रसिद्धौ। यदिन्द्रियगम्यं घटादिकं वस्तु तदस्तिबुद्ध्यनुगतस्य सद्बुद्ध्यनुगतस्य प्रत्ययस्य घटादिबुद्धेर्विषयं वा स्यात्। नास्तिबुद्धिरसद्बुद्धिः। तदनुगतस्य प्रत्ययस्य घटादिबुद्धेर्विषयं वा स्यात्। घटस्य भावाभावाभ्यामुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयत्वमिति भावः। इदं तु ज्ञेयमतीन्द्रियत्वेन हेतुना घटवदुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययविषयं न भवति। अस्यातीन्द्रियत्वे हेतुमाह—शब्दैकप्रमाणगम्यत्वादिति। 'शास्त्रयोनित्वा'दित्यधिकरणे स्थापितं ब्रह्मणश्शब्दप्रमाणैकवेद्यत्वम्। अत इति। सदसद्बुद्ध्यनुगतप्रत्ययाविषयत्वाद्ब्रह्मण इत्यर्थः। तद्ब्रह्म सदिति नोच्यते, असदिति च नोच्यते, सद्बुद्धि-

विषयं हि वस्तु सदित्युच्यते, असद्बुद्धिविषयं त्वसदित्युच्यते, उभयबुद्ध्यविषयत्वाद्ब्रह्म नोभयधोच्यत इति भावः।

ननु ज्ञेयं ब्रह्म किं ब्रह्मबुद्धिविषयमुत तदविषयम्? आद्ये- सद्बुद्धिविषयत्वमसद्बुद्धिविषयत्वं वा प्राप्तं ब्रह्मणः। द्वितीये- ब्रह्मबुद्ध्यविषयं तद्वस्तु ब्रह्म कथं स्यात्? न हि घटबुद्ध्यविषयं वस्तु पटः घटस्स्यादिति चेत्, उच्यते— यदि ब्रह्म इन्द्रियगम्यं स्यात्तर्हि ब्रह्मबुद्धिरुभयबुद्ध्यनुगतप्रत्ययः स्यात्। नतु तथास्ति। तस्मान्न सद्बुद्धिविशेषो नाप्यसद्बुद्धिविशेषो भवति ब्रह्मबुद्धिरिति ब्रह्मबुद्धिविषयं तद्वस्तु ब्रह्म भवत्येवेति।

ननु यद्वस्तु सद्बुद्धेरसद्बुद्धेश्चाविषयं तद्वस्तु मिथ्याबुद्धिविषयमेव, सदसदनिर्वचनीयत्वस्यैव मिथ्यात्वादिति किं ब्रह्म मिथ्याबुद्धिविषयं मायादिवदितिचेत्, मैवम्— मिथ्याबुद्धेरपि वस्तुतोऽसद्बुद्धिविशेषत्वात्। यद्वा मिथ्याबुद्धेरप्यविषयमेव ब्रह्म- ब्रह्मबुद्धेर्मिथ्याबुद्धित्वाभावात्तद्विशेषत्वाभावाच्च।

ननु नासत इतिश्लोकभाष्ये सर्वत्र सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयोपलब्धेरित्युक्तमाचार्यैः, इह तु सद्बुद्धिरसद्बुद्धिर्ब्रह्मबुद्धिर्मिथ्याबुद्धिरिति बुद्धिचतुष्टयमुच्यते त्वया परस्परानुगतं, तत्र एको विरोधः। सर्वं जगदसद्बुद्धिविषयं, ब्रह्मैकमेव सद्बुद्धिविषयमित्यविनाशिश्लोकभाष्ये आचार्यैरुक्तं; तैरेवेह न सद्बुद्धिविषयं ब्रह्मेत्युच्यत इति द्वितीयः। घटादेस्सद्बुद्धिविषयत्वमुच्यत इति तृतीयः। 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति मनइन्द्रियगम्यस्य ब्रह्मणो धर्मादिवदतीन्द्रियत्वमुच्यत इति चतुर्थः। यद्यतीन्द्रियत्वेन ब्रह्म सदसद्बुद्ध्यविषयं स्यात्तर्हि धर्मादपि शास्त्रैकप्रमाणत्वेनातीन्द्रियत्वात्सदसद्बुद्ध्यविषयमेव स्यादिति ब्रह्मणोऽसदृशस्य धर्मादिसादृश्यं स्यादिति पञ्चमः। सद्रूपस्य ब्रह्मणस्सच्छब्दावाच्यत्वमुच्यत इति षष्ठः। 'अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेनं ततो विदु'रित्यादिश्रुतिविरोधस्सप्तम इतिचेत्, उच्यते— यत्कालत्रयाबाध्यं नित्यं वस्तु तत्सत्, अन्यदसदितिबुद्ध्या नासत इत्यादौ ब्रह्मैव सत्, जगदसदित्युक्तम्। तथैव सद्बुद्धिरसद्बुद्धिश्चेति बुद्धिद्वयमेवोपलभ्यत इत्युक्तम्। दृग्दृश्यमूर्तब्रह्मजगदतिरिक्तपदार्थासत्त्वात्तद्विषयस्य बुद्धिद्वयस्यैवोपलम्भात्- मिथ्याबुद्धेश्चासद्विषयत्वादसद्बुद्धित्वमेव। ब्रह्मबुद्धेश्च सद्विषयत्वात्सद्बुद्धित्वमेव। ततो न बुद्धिचतुष्टयप्रसङ्गः। विषयचतुष्टयाभावात्। इदमेवाभिप्रेत्य श्रुत्यापि ब्रह्मणोऽस्तित्वमुच्यते सद्रूपत्वं च। इह तु यदिन्द्रियगम्यं तदेव वस्तु सद्वाऽसद्वा भवतीत्युच्यते। तथा च त्रिकालाबाध्यत्वरूपपूर्वोक्तसत्तात इन्द्रियगम्यत्वरूपा इहोक्ता सत्ता भिद्यत एव। इन्द्रियगम्यत्वरूपाया एतत्सत्ताया ब्रह्मण्यभावाद्घटादिषु सत्त्वाच्च ब्रह्मणस्सद्बुद्ध्यविषयत्वं घटादेस्तद्विषयत्वं चोच्यत इति न पूर्वोत्तरविरोधः। मनसोऽनिन्द्रियत्वादिन्द्रियत्वे वाऽसंस्कृतमनसो ब्रह्मदर्शनेऽकरणत्वाच्चातीन्द्रियत्वमुच्यते ब्रह्मणः। धर्मादेरतीन्द्रियत्वांशे ब्रह्मसादृश्ये सत्यपि त्रिकालाबाध्यत्वांशे तन्नास्तीति न ब्रह्मणोऽसदृशत्वभङ्गप्रसङ्गः।

नहि शास्त्रैकवेद्यत्वे सति ब्रह्मसदृशस्स्यादिति स्वर्गादिलोकोऽस्माकमिन्द्रियागोचरो भवितुमर्हति। इन्द्रियगम्यवस्तुवाचिना सच्छब्देनातीन्द्रियं ब्रह्म नोच्यत इति न ब्रह्मणस्सद्रूपत्वासम्भवः-

यत्तूक्तम्—विरुद्धमुच्यते- 'ज्ञेयं तत्', 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति, न विरुद्धम्—'अन्यदेव तद्विदितादथोऽविदिताद'धीति श्रुतेः। श्रुतिरपि विरुद्धार्था इतिचेत्- यथा यज्ञाय शालामारभ्य 'को हि तद्वेद यद्यमुष्मिन् लोकेऽस्ति वा न वे'तीत्येवमितिचेत्, न; विदिताविदिताभ्यामन्यत्वश्रुतेरवश्यविज्ञेयार्थप्रतिपादनपरत्वात् । 'यद्यमुष्मि'न्नित्यादि तु विधि-

त्रिकालाबाध्यचैतन्यवाचिना सच्छब्देनोच्यमानत्वाद्ब्रह्मण इति । ननु तन्नास्ति ज्ञेयं, भवति ज्ञेयं, तदस्ति हि अस्तिशब्देन नोच्यत इति विप्रतिषिद्धमिति यदुक्तं तस्य का गतिरित्यत आह—यत्त्विति । ज्ञेयं तन्न सत्तन्नासदुच्यत इति विरुद्धमुच्यत इति यत्तूक्तं तन्न विरुद्धमित्यन्वयः । अविरुद्धत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—अन्यदिति । तद्ब्रह्म विदितादन्यदविदिताच्चान्यदित्यर्थः । विदिताविदिताभ्यां तत्पृथग्बोधस्वरूपकमिति भावः । अतीन्द्रियत्वेनास्तिनास्तिशब्दाभ्यां यन्नोच्यत इति वयं ब्रूमः तद्ब्रह्म यदि ज्ञेयं स्यात्तर्हि विरुद्धवादः स्यात् । नतु तद्ज्ञेयं, किंतु ज्ञानमेव । ज्ञेयत्वे सति ब्रह्मणः केनचिद्विदितत्वमेव स्यादथवा केनचिदविदितत्वं स्यात् । यथा ज्ञेयो घटः केनचिद्विदितः केनचिदतिबालेनाविदितश्च भवति । ब्रह्म तु न केनापि विदितं नाप्यविदितं तस्मान्न ज्ञेयं ब्रह्म । अत्रास्य ज्ञेयत्ववचनं त्वौपचारिकमित्यभिसन्धिः । एवं ब्रह्मणो ज्ञेयत्वेऽसिद्धे अविद्यमानस्य कथं ज्ञेयत्वम्? ज्ञेयस्य वा कथमविद्यमानत्वमिति विरोधद्वयमपास्तम् । अनया चान्यदेवेतिश्रुत्या अतीन्द्रियत्वेन सदसच्छब्दवाच्यमपि तद्ब्रह्म ज्ञानस्वरूपत्वाद्विद्यमानमेव । ज्ञानं हि त्रिकालाबाध्यमिति ज्ञायते । नच यदि ज्ञानं सर्वदास्ति तर्हि घटादयस्सर्वदा भासेरन्निति वाच्यं, ज्ञानं हि स्वविषयं सर्वमवभासयत्सत्स्वयमवभासते । घटादयो विषयास्तु न सर्वदा ज्ञानस्य विषया भवन्ति, येन सर्वदा घटादिस्फुरणं स्यात् । किंतु कदाचित्किञ्चिदेव ज्ञानस्य विषयो भवति । यथेदानीं घटः क्षणान्तरे पटः क्षणान्तरे पुस्तकं निद्रायामज्ञानमित्येवम् । तस्माद्विषयाणां क्षणिकत्वेऽपि विषयिणो ज्ञानस्य त्रिकालाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वमस्त्येव । अत एव- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यते । तदेव ज्ञानं ब्रह्म । नतु ज्ञेयमिति ।

ननु विरुद्धार्थत्वाच्छ्रुतिरप्यप्रमाणमेवेति शङ्कते—श्रुतिरपीति । यज्ञाय शालामारभ्य प्रवृत्ता अन्तर्हितो हि देवलोको मनुष्यलोकादस्माल्लोकात्प्रेतव्यमिवेत्याहुः- 'कोहि तद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा नवे'तीतिश्रुतिस्संशयात्मकत्वाद्विरुद्धार्था यथा तद्वदन्यदेवेतिश्रुतिरपि विरुद्धार्थेति चेन्नैवं वक्तव्यमिति शेषः । ब्रह्म प्रतिपादयितुं प्रवृत्तत्वात्प्रकृतश्रुतेरित्याह—विदितेति । अवश्यविज्ञेयार्थो ब्रह्म । ननु यद्यमुष्मिन्निति श्रुतिरपि ज्ञेयार्थप्रतिपादनपरैवेत्यत आह—यदीति । विधेर्यज्ञविधेश्शेषभूतोऽर्थवादः । प्रधानो विधिः यजेतेत्यादिः । अर्थवादस्त्वप्रधानत्वात्तच्छेषभूतः । विधिशेषत्वेनैवार्थवादानामुपयोगो नतु स्वातन्त्र्येणेति अवान्तरार्थवादवाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावादप्रामाण्यम् । प्रकृतश्रुतिस्तु ब्रह्मप्रतिपादनपरत्वात्प्रधानवाक्यमेवेति न दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तिरिति भावः ।

शेषोऽर्थवादः। उपपत्तेश्च सदसदादिशब्दैर्ब्रह्म नोच्यत इति। सर्वो हि शब्दोऽर्थप्रकाशनाय प्रयुक्तः श्रूयमाणश्च श्रोतृभिर्जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्केतग्रहणं सव्यपेक्षोऽर्थं प्रत्याययति; नान्यथा- अदृष्टत्वात्। तद्यथा- 'गौः' 'अश्व' इति वा जातितः, 'पचति' 'पठति' इति वा क्रियातः, 'शुक्लः' कृष्ण' इति वा गुणतः, 'धनी' 'गोमान्' इति वा सम्बन्धतः। नतु ब्रह्म जातिमत्, अतो न सदादिशब्दवाच्यम्। नापि गुणवत् येन गुणशब्देनोच्येत निर्गुणत्वात्। नापि क्रियाशब्दवाच्यं निष्क्रियत्वात्- 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेः। नच सम्बन्धि एकत्वादद्वयत्वादविषयत्वादात्मत्वाच्च। न केनचिच्छब्देनोच्यते इति युक्तं; 'यतो वाचो निवर्तन्त' इत्यादिश्रुतिभ्यश्च ॥१२॥

न केवलं श्रुतिरेव प्रमाणं, किंतूपपत्तिरपीत्याह— **उपपत्तेश्चेति**। उपपत्तिर्युक्तिः। ज्ञेयमपि ब्रह्म सदादिशब्दैर्नोच्यत इत्यत्रोपपत्तेश्च सत्त्वान्न विरुद्धवादप्रसङ्ग इत्यर्थः। चकारो दर्शितश्रुतिसमुच्चयार्थः। उपपत्तिमेव दर्शयति— **सर्व इत्यादिना युक्तमित्यन्तेन**। अर्थप्रकाशनार्थाय वक्तृभिरिति शेषः। प्रयुक्तः श्रोतृभिः श्रूयमाणस्सर्वशब्दः जातिक्रियागुणसम्बन्धद्वारेण सङ्गतिग्रहणसव्यपेक्षस्सन्नर्थं प्रत्याययति न त्वन्यथा। **(लोके) अन्यथा अदृष्टत्वादिति**। अर्थो घटादिः तत्प्रकाशनमेवार्थः प्रयोजनं तस्मै। तदर्थमित्यर्थः। सर्वश्शब्दस्सर्वविषयशब्दः; सर्वे शब्दा इति यावत्। जात्येकत्वम्। सव्यपेक्षस्सापेक्षः प्रत्याययति बोधयति। अन्यथा जात्यादिद्वारेण सङ्गतिग्रहणनिरपेक्षस्सन्नित्यर्थः। न अर्थं न प्रत्याययतीत्यर्थः। अदृष्टत्वादनुपलभ्यमानत्वादित्यर्थः। गोत्वाश्वत्वादिकं जातिः। अनेकव्यक्तिष्वनुगतो धर्मो जातिः। कर्मेन्द्रियनिर्वर्त्या क्रिया पचनपठनादिः। शुक्लकृष्णादयो गुणाः। स्वस्वामिभावादयस्सम्बन्धाः। निर्धर्मकत्वाद्ब्रह्मणि न जातिः, निष्क्रियत्वान्न क्रिया, निर्गुणत्वान्न गुणः, एकत्वान्न सम्बन्ध इति ब्रह्म जात्यादिमन्न भवति। **अत इति**। जात्यादिशून्यत्वाद्ब्रह्मण इत्यर्थः। ब्रह्म सदसदादिशब्दवाच्यं न भवति। सच्छब्दो हि सत्तारूपजातिमद्वस्तुवाची। आदिपदादसच्छब्दग्रहणम्। सच असत्त्वरूपधर्मवद्वस्तुवाची। ब्रह्मणि तु न सत्ता विद्यते, नाप्यसत्त्वमिति कृत्वा सदिति असदिति वा वक्तुं ब्रह्म न शक्यते। **नापि गुणवदिति**। ब्रह्मेति शेषः। **येनेति**। गुणवत्त्वेनेत्यर्थः। **गुणशब्देनेति**। शुक्लकृष्णादिना कुतो न गुणवद्ब्रह्मात आह— **निर्गुणत्वादिति**। शुक्लं ब्रह्म कृष्णं ब्रह्मेत्येवं वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः। क्रियाशब्दः क्रियावाचिशब्दः। सम्बन्धोऽस्यास्तीति सम्बन्धि। कस्मान्न सम्बन्धि ब्रह्मेत्यत आह— **एकत्वादिति**। ननु एकमेव ब्रह्मास्तु, अनेकब्रह्माणि न सन्तु, घटपटादिवस्तुभिरन्यसम्बन्धित्वं स्यादेवेत्यत आह— **अद्वयत्वादिति**। द्वितीयं वस्तु नास्ति ब्रह्मणः- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति श्रुतेरिति भावः। **एतेन** शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जातिगुणक्रियासम्बन्धानां ब्रह्मण्यभावाद्ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमिति **सिद्धम्**। अस्यैव ब्रह्मगतशब्दाप्रतिपाद्यत्वस्य। हेत्वन्तरमाह— **अविषयत्वादिति**। वाचामगोचरत्वादित्यर्थः। नच ब्रह्मापि विषय एवेति वाच्यं, विषयित्वात्तस्य। कुतोऽस्य विषयित्वमत आह— **आत्मत्वादिति**। आत्मनो विषयित्वमनात्मनां सर्वेषां

विषयित्वं च- 'विषयविषयिणो'रिति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । ज्ञानस्वरूपत्वादात्मा विषयी, ज्ञेयत्वादन्यत्सर्वं विषय इति । यद्वा शब्दप्रवृत्तिनिमित्तानां जात्यादीनामभावेन सदादिशब्दावाच्यत्वेऽपि ब्रह्मणस्संज्ञामात्रप्रयोजकयदृच्छाशब्दवाच्यत्वं स्यादित्यत आह—अविषयत्वादिति । संज्ञासंज्ञिसम्बन्धवत्येव वस्तुनि डित्थडवित्थादिसंज्ञाशब्दाः प्रवर्तन्ते, ब्रह्म न च सम्बन्धीत्युक्तं तस्माद्यदृच्छाशब्दानामप्यविषयमेव ब्रह्म । 'न नामरूपे गुणदोष एव वा' इति ब्रह्मणि नाम्नोऽप्यभावादिति ।

एवं ब्रह्मणस्सर्वशब्दाविषयत्वे हेत्वन्तरमाह—आत्मत्वाच्चेति । येनात्मना सर्वे शब्दाः प्रकाश्यन्ते तमात्मानं पुनः कश्शब्दः प्रकाशयेत् ? शब्देन ह्यर्थः प्रकाश्यते । अर्थप्रकाशकत्वमेव हि शब्दस्य शक्तिः । तद्रहितस्तु भेर्यादिशब्दवच्छ्रोत्रप्रवेशमात्रफलकत्वाद्व्यर्थ एव । इयं च शब्दशक्तिर्ब्रह्मणि विधुरैव- 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति च श्रुतेः । सर्वावभासके ब्रह्मणि शब्दावभास्यत्वासम्भवात् । य आत्मा घटोयं पटोयमितिवच्छब्दोऽयमिति जानाति स आत्मा घटेनेव शब्देन कथं बोध्येत ? न कथमपीत्यर्थः ।

ननु जडेन शब्देन यदि घटो बोध्येत तर्ह्यात्मा न बोध्यत इति वक्तुं युक्तं तदेव न सम्भवतीतिचेत्, मैवम्—घट इतिशब्दो जडत्वात्स्वयं घटं न वेत्तुनाम, अन्यस्मै पुरुषाय तु घटं बोधयत्येव । आत्मा तु नैवं घटवच्छब्देन बोध्यत इत्यदोषात् ।

ननु आत्मशब्दोऽप्यात्मानं बोधयत्येव घटमिवेति चेत्सत्यं बोधयति, कस्मै बोधयतीति वक्तव्यम् । न तावदात्मने- बोधनात्प्रागप्यपरोक्षत्वादात्मनः । आत्मा हि स्वयम् । नहि स्वस्य स्वयं परोक्षः कदाचिदपि । नाप्यन्यस्मै- आत्मान्यस्य सर्वस्यापि जडत्वात् । न च प्रमात्रे इति वक्तव्यं, तस्यापि वस्तुत आत्मत्वादिति । तदेवमात्मत्वान्न शब्दप्रतिपाद्यत्वं ब्रह्मण इति स्थितम् ।

ननु यदि ब्रह्म शब्दाप्रतिपाद्यमिन्द्रियागम्यं च तर्हि तुच्छमेवेति चेत्, मैवम्—आत्मत्वेन नित्यापरोक्षत्वात् । तुच्छं हि न प्रतिभाति कदाचिदपि शशशृङ्गवत् । ननु यद्येवमतीन्द्रियं शब्दाविषयमपि ब्रह्म नित्यापरोक्षमात्मत्वादिति न तत्र चक्षुरादेरिव शब्दस्यापि कोऽप्युपकारस्तर्हि व्यर्थं शास्त्रमितिचेन्न व्यर्थम्—अतीन्द्रियश्शब्दाविषयो नित्यापरोक्षश्चिन्मयरूप आत्मैव ब्रह्मेत्येतदर्थज्ञानाय शास्त्रस्यावश्यकत्वात् । न हि शास्त्रं गुरूपदेशं वा विना औत्पत्तिकेन ज्ञानेन यः कोऽपि यथोक्तमर्थं जानीयात् । गुरुशास्त्रसत्त्वेऽपि यः कश्चिन्महामतिरेव यथोक्तमर्थं वेत्ति- 'श्रुत्वाप्येनं वेद न चैव कश्चि'दित्युक्तत्वात् । न पुनस्सर्वे श्रोतारश्शास्त्रस्य । किंपुनर्गुरुशास्त्राभावे । सर्वो ह्यौत्पत्तिकेन ज्ञानेनात्मानं मनुष्यं जातं वृद्धं सुखिनं दुःखिनं वा मन्यते । न त्वविक्रियं सच्चिदानन्दं ब्रह्म ।

नच कोऽयमात्मन्येवान्यभ्रम इति वाच्यं, नहि दृष्टेऽनुपपत्तिरिति न्यायात् । अयुक्तोऽप्यात्मन्यन्यभ्रमो नापलापयितव्योऽनुभवबलात् । नापि तद्धेतुविचारः कर्तव्यः । किंतु केवलं परिहर्तव्यः । रोगिणा हि स्वानुभवसिद्धस्य रोगस्य नाशायैव यतितव्यं, न तु रोगहेतुत्वादिविचारः कर्तव्यः निष्फ-

त्त्वादिति। यथा रोगस्य भेषजं प्रसिद्धं तथा प्रकृतसंसारभ्रमस्य तत्त्वज्ञानं नाशकत्वेन प्रसिद्धम्। तच्च शास्त्रतो गुरूपदेशाद्वा सम्पाद्यमिति महाफलमेव वेदान्तशास्त्रं साक्षादात्मबोधनाशक्तत्वेऽप्यात्मनि कल्पितसर्वभ्रमनिवृत्तिकरतत्त्वज्ञानजनकत्वादिति।

ननु शास्त्रे श्रूयमाणात्मब्रह्मसच्चिदादिशब्दाः किमात्मानं बोधयन्तस्सन्तस्संसारभ्रमं निवर्तयन्ति? उताबोधयन्तः? आद्ये- ब्रह्म न शब्दप्रतिपाद्यमित्यस्य विरोधः। द्वितीये- आत्माबोधने कथं संसारभ्रमनिवृत्तिः? न हि कल्पितसर्पभ्रमनिवृत्तिरधिष्ठानरज्जुतत्त्वज्ञानं विना सम्भवतीतिचेत्, मैवम्—आत्मब्रह्मादिशब्दा आत्मानमिदं तदिति न प्रतिपादयन्ति, किं त्वनात्माब्रह्मासदादिभ्यो विलक्षणत्वेन केवलं प्रतिपादयन्ति। ततश्च श्रोतुरात्मन्यनात्माब्रह्मासदादिभ्रमो निवर्तते। अहमात्मा ब्रह्म सच्चिदानन्दमिति ज्ञानं जायते। ततस्संसारो निवर्तत इति। न चेदं तदिति कुतो न प्रतिपादयन्तीति वाच्यं, अविषयत्वादात्मनः। इदंशब्दो हि विषयमभिधत्ते। चाक्षुषश्रावणादिप्रत्यक्षविषये वस्तुन्येवेदंशब्दप्रयोगात्। आत्मा तु विषय्येवेति न विषयः। नहि चाक्षुषादिप्रत्यक्षविषय आत्मा—अतीन्द्रियत्वात्। अनुभवरूपो ह्यात्मा अनुभवश्च स्वैकवेद्य इति सम्प्रतिपन्नमिति।

ननु आत्मशब्द आत्मानं न प्रतिपादयतीति विरुद्धं- यथा घटशब्दो घटं न प्रतिपादयतीति चेन्न विरुद्धम्—घटं न प्रतिपादयतीत्यत्र घटशब्देन किं त्वया विवक्षितम्? कम्बुग्रीवाद्याकारवन्मृत्पिण्डविशेषो विवक्षितः। स चेन्द्रियगोचर एवेति युक्तं तस्य घटशब्देन प्रतिपादनम्। आत्मानं न प्रतिपादयतीत्यत्र आत्मशब्देन किं त्वया विवक्षितम्? यद्विवक्षितं तद्यदि त्वं शब्देन प्रतिपादयेः, तर्ह्यात्मशब्दोऽन्यो वा प्रतिपादयेदेवात्मानम्। न तु त्वमात्मशब्देन मया विवक्षितमिदमिति वक्तुं क्षमसे निर्विशेषत्वात्तस्येति। तस्मात्केनचिच्छब्देनाप्यात्मा नोच्यत इति युक्तम्।

ननु पुरुषबुद्धितन्त्रत्वादुपपत्तिर्न प्रमाणमत आह—यत इति। श्रुतिमूलत्वादुपपत्तिः प्रमाणमेवेति भावः। इत्यादीत्यादिपदात्- 'यद्वाचानभ्युदित'मित्यादिग्रहणम्। चकारात्- 'ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः। कथं चरन्ति श्रुतयस्साक्षात्सदसतः पर' इत्यादिस्मृतिग्रहणमनुभवस्य च ग्रहणम्। एवं श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वाच्छङ्कराचार्योक्त एवार्थो ग्राह्यः। अतीन्द्रियत्वाद्ब्रह्म घटवत् न सत्, शब्दैकवेद्यत्वादशून्यत्वादात्मत्वाच्च शशशृङ्गवत् न चासत्, निर्विशेषत्वाद्ब्रह्म सदसच्छब्दवाच्यं न भवति घटादिवत्। ज्ञानस्वरूपत्वाद्ब्रह्म ज्ञेयं न भवति घटवत्। ब्रह्म परमनादिमत्वाद्घटवत्। क्षेत्रज्ञ एव परं ब्रह्म अद्वितीयज्ञानस्वरूपत्वाद्घटवत्। क्षेत्रज्ञाभिन्नं ब्रह्मैव मुमुक्षुभिर्ज्ञेयं ब्रह्मात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वाद्घटवत्। इति व्यतिरेकदृष्टान्तोपनिबद्धाः प्रयोगा इह सूच्यन्ते।

न चान्वयदृष्टान्ताः किमिति न दर्शिता इति वाच्यं, ब्रह्मण एकस्यैव निर्विशेषसत्यज्ञानानन्दरूपत्वेन तदन्यस्य सर्वस्यापि सविशेषानृतजडदुःखरूपत्वेन चान्वयदृष्टान्ताभावादिति संक्षेपः।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मभिन्नस्य क्षेत्रज्ञस्य स्वरूपमिह विशोध्यते, अमानित्वादिसाधनैः ज्ञेयं प्राप्यं यत्प्रत्यगात्मस्वरूपं तत्प्रवक्ष्यामि, यद्ज्ञात्वाऽमृतं जन्ममरणादिरहितमात्मानं प्राप्नोति । अनादि, तत एवानन्तं च । मत्परमहमेव परश्शेषी यस्य तत् । ब्रह्म बृहत्त्वगुणयोगि । शरीरादर्थान्तरभूतं स्वतः शरीरादिभिः परिच्छेदरहितं क्षेत्रज्ञतत्त्वमित्यर्थः । 'ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च' इत्यादिषु ब्रह्मशब्द आत्मन्यपि प्रयुज्यते । न सत्तन्नासदुच्यते । कार्यकारणरूपावस्थाद्वयरहिततया सदसच्छब्दाभ्यामात्मस्वरूपं नोच्यत इति, तत्तुच्छम्—किं प्रत्यगात्मस्वरूपं प्रत्यगात्मनो भिन्नमुताभिन्नम् ? नाद्यः- स्वस्मात्स्वस्वरूपस्य भिन्नत्वायोगात् । न द्वितीयः- अभिन्नत्वे प्राप्तुः प्रत्यगात्मनः स्वस्वरूपस्य प्राप्यत्वायोगात् । तथा ज्ञाधातोः ज्ञानार्थकत्वस्य प्रसिद्धत्वेन तद्विहाय प्राप्त्यर्थकल्पनं चायुक्तम्—ज्ञेयं प्राप्यमिति । अनादीत्यनेनैव कार्यावस्थारहितत्वस्योक्तत्वेन न सदुच्यत इत्यस्य पुनरुक्तिः । अणोर्जीवस्य बृहत्त्वगुणस्तावदयुक्तः, येन ब्रह्मशब्दवाच्यस्स्याज्जीवः ।

नच मुक्तौ स्वरूपाविर्भावदशायां बृहत्त्वं स्यादिति वाच्यं, मुक्तौ पूर्वमवस्थितात्स्वरूपात्किमन्यदाविर्भवति ? उत तदेव ? आद्ये- पूर्वस्थितस्वरूपत्यागाज्जीवस्य मरणं, स्वरूपान्तराविर्भावात्तु जन्मेति जन्ममरणवाननित्य एव स्याज्जीवः । तच्चाविर्भूतं स्वरूपमनित्यमेव स्यात् । यद्यत्सादि तत्तत्सान्तमिति व्याप्तेः । द्वितीये- पूर्वमेवावस्थितस्य पुनराविर्भावोऽयुक्तः- आविर्भावात्प्रागेव स्थितत्वात् । तथा बृहत्त्वमपि किमपूर्वमाविर्भवति ? उत पूर्वमेवावस्थितम् ? नाद्यः- बृहत्त्वस्याविर्भावेऽस्यानित्यत्वप्रसङ्गात् । आविर्भावात्प्रागेव स्थितत्वे पुनराविर्भावायोगाच्च । किंचाविर्भवदिदं बृहत्त्वं जीवस्याणुत्वमपहृत्याविर्भवति वा ? उतानपहृत्य ? आद्ये- जीवस्य नाशप्रसङ्गः- अणुस्वरूपत्वाज्जीवस्य । द्वितीये- बृहत्त्वस्यासिद्धिः- बृहत्त्वविरोध्यणुत्वस्य वर्तमानत्वात् ।

किंच यदि स्वभावादणुरपि मुक्तौ बृहत्त्वमापद्येत जीवस्तर्हि जीवस्सावयव एव स्यात् । न ह्यणुपरिमाणं वस्तु बह्वणुसंयोगं विना मध्यमपरिमाणमपि भवेत्किं पुनर्महत्परिमाणम् । सावयवत्त्वे चानित्य एव स्यात् । निरवयवो जीव इति तवाप्यभिमतत्वेन तद्विरोधश्च । नच संसारदशायां शरीरादिपरिच्छेदाज्जीवस्याणुत्वं, मुक्तौ तु तद्राहित्याद्बृहत्त्वमिति वाच्यं, अपरिच्छेद्यस्य जीवस्य परिच्छेदायोगात् । परिच्छेद्यत्वे च घटादिवदनित्यत्वप्रसङ्गात् ।

किंच शरीरादिना कस्य परिच्छेदः ? न जीवस्य- परिच्छिन्नस्यैव जीवत्वेन परिच्छेदात्प्रागजीवस्यैवाभावात् । भावे त्वपरिच्छिन्न एव सः । नचेष्टापत्तिः- अपरिच्छिन्नस्याणुत्वासम्भवात् । नापि परमात्मनः- तस्य परिच्छेदे सति जीवत्वप्रसङ्गात् । परमात्मनस्सकाशाद्भिन्नो हि तव मते जीवः ।

ननु मास्तु बृहत्त्वगुणयोगः, रूढ्यैव ब्रह्मशब्द आत्मवाची- ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेतिप्रयोगादिति चेत्, मैवम्—तत्रापि ब्रह्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वस्यैव वक्ष्यमाणत्वात् । परमात्मन्येव रूढत्वाच्च ।

प्रत्यगात्मनि तु परमात्माभेदाद्ब्रह्मशब्दप्रयोगः। नच ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठेत्यत्र ब्रह्मशब्दस्य परमात्मवाचित्वे कथं स्वस्य स्वयमेव प्रतिष्ठा स्यादिति वाच्यं, परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा इति वक्ष्यमाणत्वात्।

तथा मत्परमित्यप्ययुक्तं-- बन्धदशायां जीवस्येश्वरशेषत्वेऽपि मुक्तौ न तच्छेषत्वं कल्पयितुं शक्यम्। ईश्वरवज्जीवस्यापि मुक्तस्य बृहत्त्वात्सच्चिदानन्दरूपत्वाच्च तव मतानुसारेणापि। मुक्तौ हि जीवस्येश्वरसाधर्म्यं भवतीति वदति भवान्। 'मम साधर्म्यमागता' इति गीतां च तत्र प्रमाणयति। नहि समानधर्मवतोर्वस्तुनोः परस्परं शेषशेषिभावः कल्पयितुं शक्यते। धनिकत्वदारिद्र्याद्यसमानधर्मकयोर्हि राजभृत्ययोश्शेषशेषिभावो दृश्यते लोके। राज्ञोरपि सार्वभौममण्डलाधिपयोरसमानधर्मकयोरेव शेषशेषिभावः। दम्पत्योरपि भार्यात्वभर्तृत्वरूपासमानधर्मकयोरेव। एवं पुत्रपित्रादीनामपि पाल्यपालकत्वादिरूपासमानधर्मकाणामेवेति न समानधर्मकयोः कचिदपि शेषशेषिभावः। नच जीवादीश्वर उत्कृष्टधर्मक इति वाच्यं, 'मम साधर्म्यमागता' इति गीताविरोधात्।

ननु जीवेश्वरयोरुभयोरपि सच्चिदानन्दरूपत्वेऽपि जीवस्य मुक्तस्य न जगद्व्यापारः, ईश्वरस्य तु सोऽस्तीति जीवादुत्कृष्ट एवेश्वर इतिचेत्, **नैवम्**—सगुणमुक्तिक्षेत्रे हिरण्यगर्भलोके प्रविष्टानामेव जीवानां जगद्व्यापाराभाव इति सूत्रकाराभिमतत्वेन तेषां शरीरादिपरिच्छेदसत्त्वात्परिच्छिन्नानां तेषां मुक्तानामपरिच्छिन्नेश्वरसाधर्म्यासम्भवात्। नच मुक्तजीववदीश्वरोऽपि सशरीर एवेति वाच्यं, सशरीरस्य तस्य हिरण्यगर्भस्य विष्णोश्शिवस्यान्यस्य वा जीवत्वेनेश्वरत्वाभावात्। अशरीरो हीश्वरः। ईश्वरस्य बृहत्त्वेन शरीरादिपरिच्छेदासम्भवात्। 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिना परमात्मनोऽशरीरत्वप्रतिपादनाच्च। नच मुक्तजीव ईश्वरवदशरीर एवेति वाच्यं, शरीराभावे जीवेश्वरभेदकोपाध्यभावेन जीवेश्वरभेदस्य दुर्वचत्वात्। न ह्यपरिच्छिन्नं बृहत्त्वगुणयोगि परिपूर्णं वस्तुद्वयं भवितुमर्हति। जीववस्तुना ईश्वरस्य, ईश्वरवस्तुना जीवस्य च परिच्छेदसम्भवेनापरिच्छिन्नत्वायोगात्। अत एव बृहत्त्वपूर्णत्वयोरप्ययोगात्। देशतः कालतो वस्तुतश्च परिच्छेदशून्यं हि वस्त्वपरिच्छिन्नं ब्रह्मेत्युच्यते। नच ब्रह्मणस्स्वशरीरभूतेन जीवेन नास्ति परिच्छेद इति वाच्यं, जीवस्यापि शरीरेण परिच्छेददर्शनात्। शरीरशरीरिणौ किं पदार्थद्वयमुतैकः पदार्थः ? आद्ये- परस्परपरिच्छेदस्सिद्ध एव। द्वितीये- शरीरशरीरिभावस्यैवासिद्धिः।

तस्माद्यदि जीवेश्वरौ द्वौ स्तस्तर्हि जीवेन परिच्छेदादीश्वरस्यैव पूर्णत्वलक्षणं बृहत्त्वमसिद्धमितीश्वर एव न ब्रह्म, किंपुनर्जीवः। अहो! तव पाण्डित्यप्रकर्षः! येन जीवस्य ब्रह्मत्वं साधयिष्यता त्वया ब्रह्मण एव ब्रह्मत्वं लोपितम्। **एतेन** मुक्तिदशायां प्रकृतिसत्त्वमप्यपास्तम्—सत्यां प्रकृतौ ब्रह्मणः प्रकृतितः परिच्छेदसम्भवात्। तस्मात्परमार्थतो न जीवेश्वरभेदोऽस्ति, नापि प्रकृतिस्तत्कार्यं जगद्वाऽस्ति। अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यत इति स्थितमद्वैतम् ॥१२॥

सच्छब्दप्रत्ययाविषयत्वादसत्त्वाशङ्कायां ज्ञेयस्य सर्वप्राणिकरणोपाधिद्वारेण तदस्तित्वं प्रतिपादयन् तदाशङ्कानिवृत्त्यर्थमाह—

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम्।
सर्वतःश्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥१३॥

सर्वत इति। सर्वतः पाणिपादं सर्वतः पाणयः पादाश्चास्य इति सर्वतःपाणिपादं तत् ज्ञेयम्। सर्वप्राणिकरणोपाधिभिः क्षेत्रज्ञस्यास्तित्वं विभाव्यते। क्षेत्रज्ञश्च क्षेत्रोपाधित उच्यते. क्षेत्रं च पाणिपादादिभिरनेकधा भिन्नम्। क्षेत्रोपाधिभेदकृतं विशेषजातं मिथ्यैव क्षेत्रज्ञस्येति, तदपनयनेन ज्ञेयत्वमुक्तम्- 'न सत्तन्नासदुच्यते' इति। उपाधिकृतं मिथ्या-

---

सर्वत इति। पूर्वोत्तरश्लोकयोश्शङ्काद्वारेण सङ्गतिं दर्शयति—सच्छब्देति। ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सच्छब्दप्रत्ययाविषत्वादसत्त्वाशङ्कायां प्राप्तायां सत्यां तदस्तित्वं ज्ञेयस्य सत्त्वम्। यद्यपि न सत्तदुच्यत इत्यनेन प्राप्ता तदसत्त्वशङ्का नासत्तदुच्यत इत्यनेन निराकृतैव, तथापि सच्छब्दप्रत्ययाविषयस्य तस्य कथमसच्छब्दवाच्यत्वाभाव इति प्राप्तैव पुनस्तदसत्त्वाशङ्केति बोध्यम्। सर्वतः पाणिपादमित्याद्यस्त्रयोऽलुक्समासाः 'हलदन्तात्सप्तम्यास्संज्ञाया'मित्यसंज्ञात्वेऽप्यत्र प्रयोगस्त्वार्षः। तत्सर्वतः पाणिपादं सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमच्च भवति। तल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। यद्वा सर्वतः पाणिपादं, सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतश्श्रुतिमत्तत्। लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति। सर्वतः सर्वत्र। ननु कथं ब्रह्मणो निराकारस्य सर्वतः पाणिपादत्वमत आह—सर्वप्राणिकरणोपाधिभिरिति। सर्वेषां प्राणिनां यानि करणानीन्द्रियाणि पाण्यादीनि तान्येवोपाधयस्तैः। सर्वप्राण्यन्तरात्मनः क्षेत्रज्ञस्य सर्वक्षेत्रोपाधिकत्वात्सर्वक्षेत्रगतास्सर्वेऽपि पाणयः पादा उपाधय एवेत्यौपाधिकमस्य सर्वतः पाणिपादत्वं, न तु स्वाभाविकमिति भावः। अमीभिरेवोपाधिभिरुपहितस्य क्षेत्रज्ञस्यास्तित्वं निश्चीयत इत्याह—सर्वप्राणीति। उपाधीनामिन्द्रियगम्यत्वेन सत्त्वात्। सद्भिरमीभिरात्माऽनुमीयते- उपहितपरतन्त्रत्वादुपाधीनाम्। आत्मा तावदस्ति पाण्याद्युपाधिमत्त्वाद्घटोपाधिकाकाशवदिति। पाण्याद्युपाधयः कस्यचित्परतन्त्रा उपाधित्वात्कुण्डलवतिदि च प्रयोगादिति भावः।

ननु सर्वप्राणिकरणानां कुतः क्षेत्रज्ञोपाधित्वमत आह—क्षेत्रज्ञस्येति। क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्राणि सर्वाण्युपाधयः। तद्द्वारा पाण्यादयोऽप्युपाधय एव। पाण्यादीनां क्षेत्रपदवाच्यशरीरावयवत्वादिति भावः। यद्वा सङ्घातश्शरीरं यथा क्षेत्रं तथा पाण्यादयोऽपि क्षेत्रमेव; ज्ञेयत्वादितिकृत्वा क्षेत्रोपाधिकत्वात्क्षेत्रज्ञस्य पाण्यादय उपाधय एवेति भावः। इदमेवाह—क्षेत्रं चेति। आदिपदाच्छिरोऽक्ष्यादिग्रहणम्। अनेकधेति। अष्टधा भिन्ना प्रकृतिस्तावत्क्षेत्रमित्युक्तं, तत्प्रकृतिविकारभूतं सर्वमपि दृश्यं तथैव क्षेत्रं ज्ञेयत्वादिति।

ननु किमिदमौपाधिकं सर्वतः पाणिपादत्वादिकं क्षेत्रज्ञस्य सत्यमत आह—तदिति। क्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रोपाधिकृतं च तत्सर्वं विशेषजातं सर्वतः पाणिपादत्वादिधर्मजातं मिथ्यैव। उपाधिधर्माणामुपहिते

रूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयधर्मवत्परिकल्प्योच्यते- 'सर्वतः पाणिपाद'मित्यादि । तथाहि-

वस्तुतोऽसम्भवादिति भावः । इत्येवं मिथ्यात्वाद्धेतोः । तदपनयनेन मिथ्याभूतोपाधिकृतविशेषसमुदायापनयनेन । सर्वविशेषप्रतिषेधेनेत्यर्थः । ज्ञेयत्वमुक्तं क्षेत्रज्ञस्येति शेषः । निर्विशेषं ब्रह्म ज्ञेयमित्यर्थः । केनोक्तमित्यतस्तद्वाक्यमेव दर्शयति—न सदिति । ननु न सदित्यादिना निर्विशेषब्रह्मणो ज्ञेयत्वमुक्त्वा कथमिह सर्वतःपाणिपादमित्यौपाधिकं सविशेषत्वमुच्यते तस्य ब्रह्मण इत्यत आह—उपाधीति। अस्तित्वाधिगमाय ज्ञेयस्य सद्भावज्ञानायेत्यर्थः । ज्ञेयधर्मवदिति । ननु वस्तुतो ज्ञेयधर्म इति भावः । सर्वतः पाणिपादमित्याद्युच्यत इत्यन्वयः । औपाधिकं सर्वतः पाणिपादत्वादिलक्षणं मिथ्यारूपं ज्ञेयधर्मत्वेन परिकल्प्य ज्ञेयस्यास्तित्वाधिगमायोच्यत इत्यर्थः । निर्विशेषचिन्मात्रस्य स्वस्वरूपेण बोधयितुमशक्यत्वात्तत्र कल्पितमौपाधिकं मिथ्यारूपमाश्रित्य तत्सद्भावं प्रतिपादयति भगवान्सर्वतःपाणिपादमित्यादिनेति भावः । उक्तार्थे वृद्धसम्मतिं दर्शयति—तथा हीति । निष्प्रपञ्चं निर्विशेषं ब्रह्म अध्यारोपापवादाभ्यां प्रपंच्यते प्रतिपाद्यत इत्यर्थः । अध्यारोपो निर्विशेषे ब्रह्मणि केषांचिद्विशेषाणां कल्पनम् । अपवादः कल्पिततद्विशेषाणां निरसनमिति विवेकः । अत एव विद्यारण्यगुरुभिरप्युक्तम् - 'अवाङ्मानसगम्यं तं श्रुतिर्बोधयितुं गिरा । जीवमीशं जगद्वापि समाश्रित्य प्रबोधये'दिति । अवाङ्मानसगम्यस्य वस्तुन इदं तदिति वक्तुमशक्यत्वात्तत्र जीवेशत्वादिविशेषान्परिकल्प्य तन्निरसनद्वारा तद्वस्तु प्रतिपादयितुं शक्यत इति तदाशयः । यथा गगनस्वरूपानभिज्ञेन पृष्टः कश्चिद्विद्वान् किं गगनमिति । तं प्रत्युत्तरयति- यदुपरि नीलं दृश्यते तद्गगनमिति । तस्य श्रोतुर्नीलं गगनमिति प्रत्ययजननानन्तरं तु गगनं न नीलं, किंतु नीरूपमेव नैल्यं कल्पितं तत्रेति बोधयति । एवं बोधने तु मिथ्याभूतं नैल्यं त्यक्त्वा वस्तुभूतं गगनं प्रत्येति स श्रोता, तथा किं ब्रह्मेत्यविदुषा पृष्टो विद्वान् तं प्रत्युत्तरयेत् - 'अन्नं ब्रह्म, कं ब्रह्म, खं ब्रह्म, मनो ब्रह्म, जीवो ब्रह्म, ईशो ब्रह्म, सर्वं ब्रह्मे'ति । तस्य श्रोतुरिदं सर्वं ब्रह्मेति प्रत्ययजननानन्तरं तु न ब्रह्मान्नत्वादिविशेषवत्, किंतु निर्विशेषमेव । अन्नादयः कल्पितास्तत्रेति बोधयेत् । एवं बोधने तु मिथ्याभूतं विशेषजातं त्यक्त्वा वस्तुभूतं ब्रह्म निर्विशेषं प्रतिपद्यते स श्रोता। अयं चाध्यारोपापवादन्यायः अन्नं ब्रह्मेत्यादिभिर्नेतिनेतीत्यादिभिश्च श्रुतिभिस्सूचितः । ता हि श्रुतयो ब्रह्मण्यन्नादिकं परिकल्प्य नेतिनेतीत्यनेन सर्वं विशेषजातं निरस्यन्ति । एवं प्रकृतेऽपि सर्वतःपाणिपादमित्यादिना ज्ञेयब्रह्मणि पाणिपादादीनध्यारोप्य (परिकल्प्य) पश्चात् न सत्तन्नासदुच्यत इति कल्पितविशेषजातनिरसनमुखेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपादयति भगवानिति ।

ननु नात्राध्यारोपापवादन्यायः प्रवर्तते, अध्यारोपात्प्रागेवापवादस्योक्तत्वादिति, चेन्नैष दोषः- 'सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जित'मिति पश्चादप्यपवादस्य वक्ष्यमाणत्वात् । न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यनेन निर्विशेषं ब्रह्म केवलमुपक्षिप्तम् । तस्य च ज्ञेयत्वाद्यर्थं सर्वतः पादत्वादयो विशेषाः परिकल्पितास्तस्मिन् सर्वतःपाणिपादमितिश्लोकेन । एवं कल्पितविशेषजातनिरसनमुखेन निर्विशेषं ब्रह्म प्रतिपाद्यते सर्वेन्द्रियेत्युत्तरश्लोकेनेत्यत्र क्रमो ज्ञेय इति । उपाधिकृतं मिथ्यारूपमप्यस्तित्वाधिगमाय ज्ञेय-

सम्प्रदायविदां वचनं-'अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपंच्यते' इति। सर्वत्र सर्वदेहावयवत्वेन गम्यमानाः पाणिपादादयः ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि--'ज्ञेयस्य' इत्युपचारत उच्यन्ते । तथा व्याख्येयमन्यत् । सर्वतः पाणिपादं तत् ज्ञेयम् । सर्वतोऽक्षिशिरोमुखं सर्वतः अक्षीणि शिरांसि मुखानि च यस्य तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतश्श्रुतिमत् श्रुतिः श्रवणेन्द्रियं, तद्यस्य तच्छ्रुतिमत्, लोके प्राणिनिकाये सर्वमावृत्य संव्याप्य तिष्ठति स्थितिं लभते ॥१३॥

धर्मवत्परिकल्प्योच्यते सर्वतः पाणिपादमित्यादीति यदुक्तं तदेव विशदयति—सर्वत्रेति । सर्वत्र जगतीत्यर्थः । सर्वेषां देहानां मनुष्यादिशरीराणामवयवत्वेन रूपेण गम्यमानाः प्रतीयमानाः पाणिपादादयः, आदिपदाच्छिरोऽक्ष्यादिग्रहणम् । ज्ञेयस्य ब्रह्मणश्शक्तयो ज्ञानबलक्रियात्मिकाः, तासां सद्भावोऽस्तित्वं निमित्तं येषां तानि स्वकार्याणि ग्रहणादीनि येषां ते ज्ञेयशक्तिसद्भावनिमित्तस्वकार्या इति हेतोः ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सद्भावे लिङ्गानि ज्ञापकानि साधनानीति यावत् । वह्नेस्सद्भावे धूमवदिति भावः । एवं ज्ञेयसद्भावं प्रति लिङ्गभूताः पाणिपादादयो ज्ञेयस्यावयवा इति शेषः । सम्बन्धिन इति वा । उपचारत उच्यन्त इति ।

अयमर्थः— चक्षुश्श्रोत्रपाणिपादादिषु दृश्यमानाः ज्ञानक्रियादिशक्तयः स्वकारणशक्तिपूर्विकाः--कार्यशक्तेः कारणशक्तिपूर्वकत्वात् मृच्छक्तिपूर्वकघटशक्तिवदित्यनुमानेन चक्षुरादिशक्तिभिर्ब्रह्मशक्तयोऽनुमीयन्ते । शक्तयश्शक्तिमद्द्रव्याश्रया गुणत्वाच्छुक्लादिवदिति प्रयोगाच्छक्तिभिश्शक्तिमद्वस्तु ज्ञाप्यते । एवं सति पाणिपादादयस्स्वशक्त्यनुमितकारणशक्तिद्वारा शक्तिमद्ज्ञेयं ब्रह्म गमयन्तीति पाणिपादादयो ज्ञेयसद्भावे लिङ्गानि । अमीभिश्च लिङ्गैः पाण्यादिभिः ज्ञेयब्रह्मसत्त्वं ज्ञाप्यते, यथा धूमलिङ्गेन पर्वते वह्निसत्त्वं तद्वदिति ।

तथेति । यथा सर्वतःपाणिपादमित्येतद्व्याख्यातं तथा अन्यत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखमित्याद्यपि व्याख्येयमित्यर्थः । अत्र पाणिपादादिशब्दैरिन्द्रियाणामेव ग्रहणम् । तानि चेन्द्रियाणि मनोरूपान्तरिन्द्रियगम्यान्येवेतीन्द्रियाणां नातीन्द्रियत्वप्रसङ्गः । निकायस्समूहः । स्थितिं गतिनिवृत्तिं 'ष्ठा गतिनिवृत्ता'विति धात्वर्थपाठात् । न चलतीति, परिपूर्णत्वादिति भावः । अनेन च तिष्ठतीत्यनेन ज्ञेयस्य ब्रह्मणस्सद्भावस्सूच्यते । नहि शशशृङ्गं तिष्ठतीत्युच्यते । न चलतीत्यनेन च त्रैकालिकी ब्रह्मणस्सूच्यते सत्ता । नहि चलतो घटस्य त्रैकालिकी सत्ता दृश्यते । तस्मान्निर्विशेषं परिपूर्णं ब्रह्मैकमेव सदिति पर्यवसन्नार्थः ।

यत्तु रामानुजः— तत्परिशुद्धात्मस्वरूपं सर्वतःपाणिपादादिकार्यशक्तं- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति श्रुत्या परमात्मनस्तथात्वान्मुक्तजीवस्यापि तत्साम्यापत्त्या तथात्वमिति, लोके यद्वस्तुजातं तत्सर्वं व्याप्य तिष्ठति देशादिपरिच्छेदरहिततया सर्वगतमित्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—अकर्तुरात्मनः

उपाधिभूतपाणिपादादीन्द्रियाध्यारोपणाज्ज्ञेयस्य तद्वत्ताशङ्का माभूदित्येवमर्थः श्लोकारम्भः—

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् ।
असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥१४॥

सर्वेति । सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वाणि च तानि इन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि बुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रियाख्यानि, अन्तःकरणे च बुद्धिमनसी, ज्ञेयोपाधित्वस्य तुल्यत्वात्सर्वेन्द्रियग्रहणेन

पाणिपादादिकार्यकर्तृत्वायोगात् । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतेरात्मनि ग्रहणादिक्रियायोगात् । श्रुतिस्तु- सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुणजवनादिशक्तिमत् ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्था । ईश्वरशक्त्यैव हि सर्वाणि करणानि सशक्तिकानि । जीवस्याणोर्बृहता परमात्मना साम्यकथनं तु विदुषां हासायैव । एवमणोः परिच्छिन्नस्य देशादिपरिच्छेदराहित्यं, तत्प्रयुक्तं सर्वगतत्वं च सुतरामयुक्तम् ।

यत्तु मुक्तिदशायामपि जीवोऽणुस्वरूप एव, अन्यथा अणुत्वपरित्यागपूर्वकबृहत्त्वाविर्भावे स्वरूपविकारप्रसङ्गेन निर्विकारश्रुतिविरोधादिति वेदान्तदेशिको वदन् धर्मभूतज्ञानद्वारा जीवस्य सर्वव्यापित्वमुक्तवान्, तच्चायुक्तम्—मूलेऽसतो धर्मभूतज्ञानाख्यद्वारस्य कल्पनं न न्याय्यमिति । निर्धर्मकज्ञानस्वरूपजीवे धर्मभूतज्ञानासम्भवस्तु प्रागेव प्रतिपादितः । नापि मुक्तस्य परमपदनिलयस्य धर्मभूतज्ञानेनापि सर्वव्याप्तिः । सर्वस्य वस्तुजातस्य ब्रह्माण्डान्तर्गतत्वात्परमपदस्य च ब्रह्माण्डाद्बहिस्थत्वात् । नच गृहाद्बहिस्थः पुरुषश्चक्षुषा गृहान्तरस्थं घटमिव ब्रह्माण्डान्तस्स्थमपि सर्वं धर्मभूतज्ञानेन व्याप्नोतीति वाच्यं, तथासति संसारदुःखाकुलानेकप्राणिदर्शनप्रयुक्तदुःखस्य मुक्तेष्वपि सम्भवप्रसङ्गात् । स्वरूपज्ञानस्य निर्विकारत्वेऽपि धर्मज्ञानस्य सुखदुःखाद्यनेकविषयकत्वेन सविकारत्वाज्जीवस्य धर्मतस्सविकारत्वप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु त्वदुक्तधर्मज्ञानस्यान्तःकरणधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वप्रसङ्गात् । अस्मन्मते तु त्वदुक्तधर्मज्ञानस्यान्तःकरणधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वं जीवस्य । एवमीश्वरीयसर्वविषयकज्ञानस्यापि मायाधर्मत्वेन न धर्मतस्सविकारत्वमीश्वरस्य । किंच धर्मभूतमिदं वृत्तिज्ञानं क्षणिकमिति कथं तस्य सर्वव्यापित्वम् ? न ह्येतस्मिन् क्षणे वर्तमानस्सुखादिपदार्थः क्षणान्तरे वर्तते । ततः क्षणान्तरीयज्ञानस्य कथमेतत्क्षणवर्तिसुखादिव्यापित्वम् ? तस्माज्जीवस्याणोर्येनकेनापि प्रकारेण सर्वगतत्वं न सिद्ध्येदिति सर्वगतत्वाद्देशाद्यपरिच्छिन्नं परिपूर्णं ब्रह्मैव जीव इति स्थितमद्वैतम् ॥१३॥

सर्वेति । पूर्वोत्तरश्लोकयोश्शङ्काद्वारा सङ्गतिं दर्शयति—उपाधीति । तद्वत्ताशङ्का पाणिपादादियुक्तत्वशङ्का । अन्तःकरणस्यैकत्वेऽपि मनोबुद्धिभेदेन द्विविधत्वादाह—अन्तःकरणे चेति । अन्तःकरणभूत इत्यर्थः । यथेन्द्रियाणि दश प्रसिद्धानि ज्ञेयस्य क्षेत्रज्ञस्योपाधयस्तथा बुद्धिमनसी अपि ज्ञेयस्योपाधित्वात्सर्वेन्द्रियशब्देन प्रतिपाद्येते इत्यर्थः । मनइन्द्रियं न भवतीति मतमाश्रित्येदमुक्तं, मनोऽपीन्द्रियमेवेति मते तु न काप्यनुपपत्तिः ।

गृह्यन्ते । अपि च अन्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनामप्युपाधित्वमित्यतोऽन्तःकरणबहिष्करणोपाधिभूतैः सर्वेन्द्रियगुणैरध्यवसायसङ्कल्पश्रवणवचनादिभिरवभासत इति सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियव्यापारैः व्यापृतमिव तद्ज्ञेयमित्यर्थः । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः । कस्मात् पुनः कारणान्न व्यापृतमेवेति गृह्यत इत्यत आह—सर्वेन्द्रियविवर्जितं सर्वकरणरहितमित्यर्थः । अतो न करणव्यापारैर्व्यापृतं तद्ज्ञेयम् । यस्त्वयं मन्त्रः 'अपाणिपादो

ननु दशेन्द्रियाण्येव ज्ञेयस्योपाधिः, मनोबुद्धी तु नैवोपाधिरित्युच्यतामत आह—अपि चेति । इन्द्रियप्रवृत्तेर्मनःप्रवृत्तिपूर्वकत्वेनान्तःकरणोपाधिद्वारेणैव श्रोत्रादीनि ज्ञेयस्योपाधयः, न तु स्वत इत्यर्थः । आत्मनोऽन्तःकरणमुपाधिः, अन्तःकरणस्य तु श्रोत्रादीनीत्यन्तःकरणोपहितस्यैवात्मनश्श्रोत्रादीन्युपाधिर्न केवलात्मनः । आत्मेन्द्रिययोरन्तःकरणेन व्यवधानादिति भावः । आत्मनि तावदन्तःकरणमध्यस्यते, पश्चात्त्विन्द्रियाणीति कृत्वाऽन्तःकरणस्यात्मनस्सन्निहितोपाधित्वमिन्द्रियाणां तु व्यवहितोपाधित्वमिति तत्त्वम् ।

अत इति । सर्वेन्द्रियग्रहणेन दशेन्द्रियाणां मनोबुद्ध्योरपि ग्रहणादित्यर्थः । सर्वेन्द्रियशब्दवाच्यानामन्तःकरणबहिष्करणानां मनोबुद्धिज्ञानकर्मेन्द्रियाणामुपाधिभूता गुणास्सर्वेन्द्रियगुणाः । यथा आत्मनोऽन्तःकरणमुपाधिरन्तःकरणस्य च श्रोत्रादीनि तेषां गुणा अपि तथैवोपाधय इत्यर्थः । उपाधिलक्षणस्य व्यावर्तकत्वस्य गुणेष्वपि सत्त्वात् । अध्यवसायरूपो हि गुणो बुद्धिं सङ्कल्पगुणवतो मनसो व्यावर्तयति । तथा च परम्परयेन्द्रियवत्तद्गुणा मनोबुद्धिगुणाश्चात्मन उपाधिभूता एव । यद्वाऽध्यवसायाद्यतिरेकेण बुद्ध्याद्यभावादन्तःकरणात्मकोपाधिभूता बहिष्करणात्मकोपाधिभूताश्च गुणा एव ।

गुणानेव दर्शयति—अध्यवसायेति । अध्यवसायो बुद्धेर्गुणस्सङ्कल्पो मनसश्श्रवणं श्रोत्रस्य वचनं वाचः । आदिपदाद्दर्शनग्रहणादिग्रहणम् । कथमवभासतेऽत आह—सर्वेति । तद्ज्ञेयं सर्वेन्द्रियव्यापारैरध्यवसायश्रवणादिभिर्व्यापृतमिव सव्यापारमिवावभासत इति शेषः । उपाधिभूतेष्वन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियतद्गुणेष्वात्मन्यध्यस्तेषु सत्स्वात्मा सव्यापार इव भातीत्यर्थः । तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—ध्यायतीवेति । बुद्धौ ध्यायन्त्यां ध्यायतीव, तस्यां चलन्त्यां लेलायति चलतीव । आत्मेति शेषः । इवशब्दान्न वस्तुतो ध्यायति लेलायति वेत्यर्थः । व्यापृतमिवेत्यत्रेवशब्दाच्च न वस्तुतो व्यापृतमित्यर्थः । कुतो ब्रह्म वस्तुतो न व्यापृतमित्याक्षिपति—कस्मादिति । सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यत्रापीन्द्रियशब्दोऽन्तरिन्द्रियबहिरिन्द्रियोभयपर इत्याह—सर्वकरणरहित इति । अन्तःकरणबहिष्करणरहित इत्यर्थः । अतस्सर्वकरणराहित्यादित्यर्थः । यदि करणान्यात्मनस्सन्ति तर्हि करणव्यापारैरात्मनो व्यापारवत्त्वं स्यात् । न तु तथा । करणरहितत्वादात्मन इति भावः । न च करणानि कर्तृपरतन्त्रत्वात्कर्तुरेव, कर्ता चात्मैवेति कथं करणाभाव आत्मन इति वाच्यं, अकर्तृत्वादात्मनः । यः करणैर्व्याप्रियते स कर्ता प्रमातैव ।

जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इत्यादिस्स सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजन-शक्तिमत् तद्ज्ञेयमित्येवं प्रदर्शनार्थः। नतु साक्षादेव जवनादिक्रियावत्त्वप्रदर्शनार्थः। 'अन्धो मणिमविन्दत्' इत्यादिमन्त्रार्थवत् । तस्य मन्त्रस्य अर्थः । यस्मात् सर्वकरणवर्जितं ज्ञेयं, तस्मादसक्तं सर्वसंश्लेषवर्जितम् । यद्यप्येवं तथापि सर्वभृच्च एव । सदास्पदं हि सर्वं सर्वत्र

ननु करणाभावेऽप्यात्मनस्सव्यापारत्वं ब्रूते श्रुतिरिति कथमव्यापृतत्वमात्मन इत्याक्षेपं हृदि निधाय समाधत्ते—**यस्त्विति**। मन्त्रश्श्रुतिः। पादरहितोऽप्यात्मा जवनो वेगशीलः; पाणिरहितोऽपि ग्रहीता सर्वं गृह्णाति; अचक्षुरपि पश्यति; स आत्माऽकर्णोऽपि शृणोतीत्यादिः। यो मन्त्रस्सोऽयं मन्त्रस्तु ज्ञेयं ब्रह्म सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्यभजनशक्तिमदित्येवं प्रदर्शनार्थो बोधनफलको भवतीति शेषः। सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानां गमनग्रहणादीनामानुगुण्यस्य भजनमेव शक्तिर्यस्य तद्भजने शक्तिर्यस्य तदिति वा। तथोक्तम् । तस्मात्सर्वेन्द्रियानुग्राहकसर्वशक्तिमत्त्वस्य माययाऽऽत्मनि सम्भवादुच्यते आत्मा- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुस्स शृणोत्यकर्ण' इति । न तु निष्क्रियत्वादात्मन-स्साक्षादेव तस्मिन् ग्रहणादिक्रियास्सम्भवन्तीत्येवमसम्भवार्थवर्णनं श्रुतेरपि घटत इत्याह—**न त्विति**। यदि साक्षादात्मनि गमनादिक्रियास्स्युस्तर्हि 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुतिविरोधः। तस्मा-च्छ्रुत्यन्तराविरोधाय प्रकृतमन्त्रस्यार्थवत्तार्थे च प्रकृतमन्त्रार्थ एवं वर्णनीयः। सर्वेन्द्रियोपाधिगुणानुगुण्य-भजनशक्तिमानात्मेति।

ननु मुख्यार्थपरित्यागेन तदन्यार्थकल्पनं श्रुतौ क्वापि न दृष्टमत आह—**अन्ध इति**। 'अन्धो मणिमविन्दत्, तमनङ्गुलिरावयत, अग्रीवःप्रत्यमुञ्चत, तमजिह्वा असश्चत' इत्यरुणम्। अस्य हि मन्त्रस्य यथाश्रुतार्थः प्रत्यक्षादिप्रमाणविरुद्धः। 'पंगुः पर्वतशृङ्गमेति बधिरो गाथां शृणोत्यादरा'दिति लौकिकवाक्यवत। नहि चक्षुरंगुलिग्रीवाजिह्वारहितानां मणिदर्शनतद्ग्रहणतद्धारणतद्गुणनानि सम्भवन्ति, पंगुबधिरयोः पर्वतशृङ्गारोहणगाथाश्रवणवत्। तस्मादन्ध इति मन्त्रस्य प्रत्यक्षाद्यविरुद्धः कोऽप्यर्थोऽवश्यं वाच्यः। अन्यथा निरर्थकत्वे विरुद्धार्थकत्वे वा वेदस्याप्रामाण्यापत्तेः। कथमिति चेदुच्यते—अन्धा-दयस्स्वप्ने मणिदर्शनादिकं कृतवन्त इति, मनसा कृतवन्त इति वा। कथमन्यथाऽन्धादीनां मणिदर्श-नादिकं सम्भवेत ? कथं वा सर्वतः परिपूर्णस्यात्मनश्चलनं, सर्वेण सर्वदा सम्बद्धस्य च ग्रहणादिकं वोपपद्येत ? इति बोध्यम्।

अत्र 'अन्धो मणिमविन्द'दितिमन्त्रो यथाऽर्थशून्यस्तथाऽपाणिपाद इति मन्त्रोऽप्यर्थशून्य एव-'पंगुः पर्वतशृङ्गमे'तीति लौकिकवाक्यवदिति केचिद्वदन्ति, तत्तु भाष्याननुगुणं, वेदस्य निरर्थकत्वेनापा-माण्यापादनं चेत्युपेक्ष्यम्। संश्लेषस्सम्बन्धस्सङ्ग इति यावत्। 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेरिति भावः। यदि करणयुक्तं स्यात्तर्हि परिच्छिन्नमेव स्यात, करणवतो देहस्य परिच्छेददर्शनादित्यभि-सन्धिः। **एवमिति**। असङ्गमित्यर्थः। **तथापीति**। असक्तत्वेऽपीत्यर्थः। कथमस्य सर्वभृत्त्वमत

सद्बुद्ध्यनुगमात् । नहि मृगतृष्णिकादयोऽपि निरास्पदा भवन्ति । अतस्सर्वभृत्सर्वं बिभर्तीति स्यादिदं चान्यद्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं- निर्गुणं सत्त्वरजस्तमांसि गुणास्तैः वर्जितं तद्ज्ञेयं, तथापि गुणभोक्तृ च गुणानां सत्त्वरजस्तमसां शब्दादिद्वारेण सुखदुःखमोहाकारपरिणतानां भोक्तृ च उपलब्धृ तद्ज्ञेयमित्यर्थः ॥१४॥

आह—सदिति । हि यस्मात्सर्वं सदास्पदं सदाश्रयं सति कल्पितमिति यावत् । सदास्पदत्वे हेतुमाह—सर्वत्रेति । यथेदमर्थे कल्पिते सर्परजतादाविदंबुद्धिरनुगता इदं रजतमयं सर्प इति, तथा सन् घटस्सन् पट इति प्रतीतिदर्शनादिति भावः ।

ननु जलादीनां सदास्पदत्वेऽपि मृगतृष्णिकादीनां निरास्पदत्वमेव मिथ्यात्वात्तेषामित्यत आह—नहीति । मरुभूम्यवच्छिन्नसद्वस्त्वास्पदैव मृगतृष्णिका । आदिपदाद्रज्जुसर्पशुक्तिरजतादिग्रहणम् । तेऽपि रज्जुशुक्त्याद्यवच्छिन्नसदास्पदा एव । अत एव मृगतृष्णिकास्तीत्येवं सत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिः । अत इति । एवं सर्वस्य सति कल्पितत्वेन सदास्पदत्वादेवेत्यर्थः । सर्वं बिभर्तीति सर्वभृत् । सर्वस्य स्वस्मिन् कल्पितत्वेन मिथ्यात्वादेव न तेन सर्वेण क्षेत्रज्ञस्य सद्वितीयत्वादिकमिति बोध्यम् । अन्यथा असक्तसर्वभृत्त्वयोर्विरुद्धधर्मयोरेकत्र सामानाधिकरण्यायोगात् । वस्तुतोऽसक्तमपि मायया सर्वभृदिति भावः । एवं क्षेत्रज्ञस्य सर्वभृत्त्वात् सर्वोपाधिभिरस्यास्तित्वं विभाव्यते । अथास्यास्तित्वाधिगमे द्वारान्तरं दर्शयतीत्याह—स्यादिति । इदं चान्यद्ज्ञेयस्य सत्त्वाधिगमद्वारं स्यात् । तदेव द्वारान्तरं दर्शयति—निर्गुणमित्यादिना । निर्गुणस्याप्यस्य क्षेत्रज्ञस्य यद्गुणभोक्तृत्वमस्ति तेन लिङ्गेन ज्ञेयस्य सत्त्वमधिगम्यत इत्यर्थः । नच सत्त्वादिगुणाभावेऽपि कल्याणगुणास्सन्तीति कथं निर्गुणत्वं ब्रह्मण इति वाच्यं, सत्त्वात्मकत्वात्कल्याणगुणानाम् । एतेन सत्त्वादिगुणाभावेऽपि कल्याणगुणास्सन्तीति निर्गुणश्रुतिस्सत्त्वादिगुणराहित्यप्रदर्शनपरैवेति परोक्तमपास्तम् ।

कथं गुणानां भोग्यत्वमत आह—शब्दादीति । शब्दादयो विषयास्स्वसंसर्गेण पुरुषस्य सुखं दुःखं मोहं च जनयन्तीति शब्दादिद्वारा सुखाद्यात्मना सत्त्वादीनां परिणाम इति सत्त्वादिगुणपरिणामास्सुखदुःखमोहा भोग्या एवेति गुणानां भोग्यत्वमुक्तम् । उपलब्धृ ज्ञातृ । एतेन भोक्तृत्वलक्षणोऽपि विकारो नास्ति क्षेत्रज्ञस्येति सूचितम् । ज्ञातृत्वरूपभोक्तृत्वस्यैवेहोक्तत्वात् । ज्ञातृत्वं च साक्षित्वम् । तच्चोदासीनत्वे सति साक्षाद्द्रष्टृत्वरूपम् । उदासीनस्य ह्यविक्रियत्वं लोकतश्च सिद्धम् । नहि सुखादिकं साक्षात्पश्यन्नात्मा सुखादिना विक्रियते । अन्तःकरणं हि सुखादिना विक्रियमाणं दृश्यते साक्षिणा । कथं साक्षिणा दृश्यमानास्सुखादयस्साक्षिधर्मास्साक्षिभोग्या वा भवेयुः ? तस्मात्सुखादिसाक्ष्येवात्मेह गुणभोक्तृत्वेनोच्यते ।

नन्वेवं सुखदुःखादिज्ञातृत्वं कथं ज्ञेयस्य सद्भावं प्रतिपादयेदिति चेत्, उच्यते—सुखादयस्सज्ञातृकाः ज्ञेयत्वाद्घटवदितिप्रयोगात् ज्ञेयैस्सुखादिभिः ज्ञाता क्षेत्रज्ञोऽनुमीयत इति । एवंविधं सद्रूपं क्षेत्रज्ञलक्षणं ब्रह्म ज्ञेयमित्याह—तदिति । अर्थ इति । प्रकृतश्लोकस्येति भावः ।

किंच—

बहिरन्तश्च भूतानामचरं चरमेव च ।
सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् ॥ १५॥

बहिरिति । बहिः त्वक्पर्यन्तं देहमात्मत्वेनाविद्याकल्पितमपेक्ष्य तमेवावधिं कृत्वा

यत्तु रामानुजः—सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियवृत्तिभिरपि विषयान् ज्ञातुं समर्थं स्वभावतस्सर्वेन्द्रियविवर्जितं विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वं जानाति । असक्तं स्वभावतो देवादिदेहसङ्गरहितं सर्वभृत्सर्वदेहभरणसमर्थं निर्गुणं स्वभावतस्सत्त्वादिगुणरहितं गुणानां सत्त्वादीनां भोक्तृभोगसमर्थं चेति, तत्तुच्छम्—आत्मनस्स्वभावतः सर्वेन्द्रियविवर्जितत्वमसक्तत्वं निर्गुणत्वं चेत्युक्तौ सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वं सर्वभृत्त्वं गुणभोक्तृत्वं चेत्येतत्त्रयं स्वभावतो नास्तीति सिद्धम् ।

ननु तर्हि किं तत्त्रयं स्वरूपतोऽस्ति, यद्वा उपाधितः ? नाद्यः स्वरूपे तदयोगात् । नान्त्यः—परिशुद्धात्मस्वरूपस्येहोच्यमानत्वेनौपाधिकधर्मकथनायोगात् । निरुपाधिकं हि परिशुद्धात्मस्वरूपम् । उपाधिरहितत्वस्यैव परिशुद्धत्वरूपत्वात् । इन्द्रियवृत्तीनामेवोपाधित्वेनोपाधित इन्द्रियवृत्तिभिर्विषयान् ज्ञातुं समर्थमित्यप्ययुक्तम् । आत्मन इन्द्रियवृत्तिभिर्विषयज्ञानसामर्थ्यमस्तीत्याबालगोपालं प्रसिद्धत्वेन तत्कथनमपि व्यर्थत्वेन शास्त्रस्याप्रामाण्यापादकमित्ययुक्तमेव । अज्ञातार्थज्ञापनं हि शास्त्रस्य प्रामाण्यावहम् । सर्वेन्द्रियगुणैराभासो ज्ञानं यस्येति समासेनेन्द्रियवृत्तिभिर्विषयान् जानातीत्येव सिद्धत्वेन विषयज्ञानसमर्थमिति समर्थपदस्य मूलाद्बहिःकल्पनं चायुक्तम् । निरिन्द्रियपरिशुद्धमुक्तात्मस्वरूपस्येन्द्रियवृत्तिभिर्विषयज्ञानसामर्थ्यमस्ति वा नवेति सन्देहोऽतिमूढानामपि न जायत इति व्यर्थमेवैतत्कथनम् ।

सर्वेन्द्रियविवर्जितमित्यस्य यथाश्रुतमिन्द्रियरहितत्वरूपमर्थं विहाय विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वं जानातीत्यर्थवर्णनमप्ययुक्तं- लाक्षणिकत्वात् । सर्वावभासकस्य स्वप्रकाशस्यात्मनो विनैवेन्द्रियवृत्तिभिस्सर्वज्ञानकथनमप्यकिञ्चित्करम् । आत्मनस्सर्वदेहभरणसामर्थ्यस्य जीवापाये शरीरपतनदर्शनेन सर्वैर्विदितमेवास्तित्वैरिति तत्कथनं चानर्थकम् । एकैकदेहभरणसमर्थ एवात्मा, नतु युगपत्सर्वदेहभरणसमर्थ इति तत्कथनमयुक्तं च । मृत्पाषाणाद्यशेषदृश्यवस्तुवाचिनस्सर्वशब्दस्य देहपरत्वेन सङ्कोचोऽप्ययुक्तः । देवादिदेहसङ्गरहितस्य देवादिदेहभरणसामर्थ्यमस्ति वा न वा ? इति सन्देहस्यैवानुदयेन तत्सामर्थ्यप्रतिपादनं चायुक्तम् । देहानामेवोपाधित्वेनोपाधितो देहभरणसमर्थमित्यप्ययुक्तम् । सर्वभृच्छब्दस्य सर्वं बिभर्तीत्येव यथाश्रुतार्थत्वेन तं विहाय सर्वभरणसमर्थमित्यर्थकथनं चायुक्तम् । एवं गुणभोक्तृशब्दस्यापि गुणभोगसमर्थमित्यर्थकथनमयुक्तम् । मुक्तात्मस्वरूपस्य परिशुद्धस्य निर्गुणत्वेन गुणभोगसामर्थ्यमस्यास्ति वा नवेति शङ्काया एवानुदयेन तत्कथनं चानर्थकम् । बद्धदशायामिव मुक्तदशायामप्यात्मनो देहादिसत्त्वे सर्वदापि देहादिसङ्गोऽस्त्येवात्मन इति कथमसक्तत्वं स्वभावतोऽपि स्यादात्मनः ? गुणभोगसत्त्वे वा कथमविक्रियत्वम् ? जक्षणादिश्रुतिस्तु हिरण्यगर्भलोकप्राप्तजीवपरैव न मुक्तात्मपरा ॥ १४॥

बहिरिति । नात्र बहिश्शब्देन गृहादिभ्यो बहिर्भावो विवक्षितः, किं तु देहादेवेत्याह—

बहिरुच्यते। तथा प्रत्यगात्मानमपेक्ष्य देहमेवावधिं कृत्वाऽन्तरुच्यते- 'बहिरन्त'श्चेत्युक्ते मध्येऽभावे प्राप्त इदमुच्यते- अचरं चरमेव च, यच्चराचरं देहाभासमपि तदेव ज्ञेयं, यथा रज्जुसर्पाभासः। यद्यचरं चरमेव च स्याद्व्यवहारविषयं सर्वं ज्ञेयं, किमर्थं 'इद'मिति सर्वैर्न विज्ञेयत्वमिति।

अविद्ययाऽऽत्मत्वेन गृहीतं, यद्वाऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पितं तयैवात्मत्वेन गृहीतमिति शेषः। कल्पनेऽविद्या कर्त्री, ग्रहणे तु हेतुरिति विवेकः। त्वच एव देहपदार्थमांसाद्यपेक्षया बाह्यत्वादाह—त्वक्पर्यन्तमिति। तमेव देहमेव। अन्तश्शब्देन देहादन्तर्भावो विवक्षित इत्याह—तथेति। प्रत्यगात्मन एव सर्वान्तरत्वेन तमपेक्ष्येत्युक्तम्। भूतानां कार्यकरणसङ्घातात्मकानां ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानां प्राणिनां देहाद्बहिः, देहेन्द्रियप्राणमनोऽज्ञानानां स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरभूतानामन्तश्च तद्ज्ञेयं वर्तत इति शेषः। प्रत्यग्रूपेणान्तः पररूपेण बहिश्चेति विवेकः। अन्तःकरणोपहितत्वं चैतन्यस्य प्रत्यक्त्वं, मायोपहितत्वं तु परत्वं, चैतन्यमेव क्षेत्रज्ञ इति बोध्यम्।

प्रत्यगात्मपरमात्मभेदवादिनां तु नैतत्सिद्ध्येत्- यदात्मनो बहिरन्तर्व्याप्तिः- अन्तस्स्थितस्य प्रतीचो बहिस्स्थित्ययोगाद्बहिस्स्थितस्य परस्यान्तस्स्थित्ययोगात्। एवं क्षेत्रज्ञस्यान्तर्बहिर्व्यापकत्वादेव सर्वव्यापकत्वमेकत्वं च श्रुतिसिद्धं सङ्गच्छते। तथाहि श्रुतयः- 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थितः, एको देवस्सर्वभूतेषु गूढस्सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे'त्याद्याः।

ननु देहादन्तर्बहिरेवास्ते क्षेत्रज्ञः, नतु देहः क्षेत्रज्ञ इति कथं सर्वव्यापित्वं क्षेत्रज्ञस्य? कथं वा सर्वं ब्रह्मेति श्रुत्युपपत्तिरिति शङ्कते—बहिरिति। मध्य इति। अन्तर्बहिःप्रदेशयोर्मध्यप्रदेश इत्यर्थः। यत्र देहोऽस्ति तत्रेति भावः। अभावे क्षेत्रज्ञस्यासत्त्वे प्राप्ते सति। अचरं चरमेव चेतीदमुत्तरमुच्यते-- यच्चरं जङ्गममचरं स्थावरं तरुगुल्मलतादिकं तदपि ज्ञेयमेव। कथं चराचरस्य ब्रह्मत्वमत आह—देहाभासमिति। देहरूपेणापाततोऽविचारतो भासत इति देहाभासम्। अज्ञानादेव चराचरस्य देहत्वेन प्रतीतिः, विचारात्तु चराचरं सर्वमपि ब्रह्मैवेति मध्येऽपि ब्रह्मैवास्तीत्यर्थः। ब्रह्मणि कल्पितस्य देहाभासस्य (देहभ्रमस्य) अधिष्ठानरूपत्वादिति भावः। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। रज्जौ कल्पितस्सर्पाभासो यथा रज्जुरूप इति शेषः। नच ज्ञेये ब्रह्मणि चराचरस्याविद्याकल्पितत्वे विवदितव्यं- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतिभ्यः, स्वप्नदशायामात्मनि रथादिकल्पनस्य दर्शनाच्च। कारणव्यतिरेकेण कार्यं नास्ति। मृद्व्यतिरेकेण घटादर्शनाद्रज्जुव्यतिरेकेण सर्पादर्शनाच्चेत्यादियुक्तिभ्यश्च।

ननु यदि व्यवहारविषयं चराचरं सर्वमपि ब्रह्मैव, तर्हि कुतोऽस्य इदन्त्वेनाविज्ञेयत्वमित्याक्षिपति—यदीति। व्यवहारविषयं चरमचरं च सर्वं ज्ञेयमेव स्याद्यदीत्यन्वयः। किमर्थमिदं ब्रह्मेति सर्वैर्न विज्ञेयमिति प्रश्नः। विज्ञेयत्वे हेतुप्रदर्शनायाह—व्यवहारविषयमिति। मनुष्योऽयं ब्राह्मणोऽयमित्यादिप्रतीतिगोचरमित्यर्थः। चराचरस्येदंतदितिव्यवहारविषयत्वाच्चराचरात्मकं ब्रह्मापि इदंतदितिव्यवहारविषयं स्यादेव- यथा रज्जुसर्पाभासवद्रज्जुरपि व्यवहारविषयस्तद्वदिति भावः। उच्यते उत्तरमिति शेषः। सत्यं युक्त एव प्रश्न इत्यर्थः। यद्यपि ब्रह्मेति पदद्वयस्य शेषः- सर्वाभासं सर्वजगद्रूपे-

मित्युच्यते- सत्यं सर्वाभासं, तत्तथापि व्योमवत्सूक्ष्मम् । अतस्सूक्ष्मत्वात्स्वेन रूपेण तद्ज्ञेयमप्यविज्ञेयमविदुषाम् । विदुषां तु 'आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्व'मित्यादि प्रमाणतो नित्यं विज्ञातम् । अविज्ञाततया दूरस्थं वर्षसहस्रकोट्याप्यविदुषामप्राप्यत्वात् । अन्तिके च तदात्मत्वादविदुषाम् ॥१५॥

णापाततो भासत इति सर्वाभासं, तथापि सर्वाभासत्वेऽपीत्यर्थः । सूक्ष्मत्वे दृष्टान्तमाह—व्योमवदिति । सर्वव्यापकं वाय्वादिसर्वजगदधिष्ठानं च व्योम यथा सूक्ष्ममतीन्द्रियत्वात्तद्वद्ब्रह्मापीत्यर्थः । नच सर्वैश्चक्षुषा गृह्यमाणस्य व्योम्नः कथमतीन्द्रियत्वमिति वाच्यं, यच्चक्षुषा गृह्यते न तद्व्योम, किंतु तदावारकं तेजस्तमो वा । नहि नीरूपं व्योम चक्षुषा ग्रहीतुं शक्यते । रूपग्राहकमेव हि चक्षुः । शब्दादिरूपत्वाभावान्नापि श्रोत्रादिभिर्गृह्यते व्योम । एवमतीन्द्रियत्वादेव व्योम्नस्साक्षिभास्यत्वमभ्युपेयते । नच वायुरपि तादृश एवेति वाच्यं, नीरूपोऽपि वायुस्त्वगिन्द्रियेण गृह्यत एव स्पर्शात्मकत्वात् ।

नचैवं शब्दात्मकत्वाद्व्योमापि श्रोत्रेण गृह्यत इति वाच्यं, श्रोत्रेण भेर्यादिशब्दं प्रतिपद्यमानो यः कोऽप्यनुन्मत्तः पुरुषो न मया व्योम प्रतिपन्नमिति वेत्ति । प्रतिध्वनिरेव हि व्योम्नो गुणः । नच सर्वे जना अवकाशं व्योमेति प्रतिपद्यन्त एवेति कथं तस्य सूक्ष्मत्वमिति वाच्यं, औपाधिकमेव व्योम्नो रूपं सर्वे व्योमत्वेन प्रतिपद्यन्ते नतु निरुपाधिकम् । व्योम्न उपाधिस्तु तेजस्तमसोरन्यतरदित्युक्तमेव । किंच नावकाशमात्रस्य व्योमत्वमवकाशस्य धर्मत्वादाकाशस्य चावकाशधर्मकत्वेन द्रव्यत्वात् । स चावकाशो न चक्षुर्ग्राह्यो नीरूपत्वात् । किं तर्हि अवकाशस्यावधिभूता ये भित्त्यादयः पदार्थास्त एव चक्षुषा गृह्यन्ते । तस्मादवकाशस्याकाशस्य वा नेन्द्रियगम्यत्वमित्यतीन्द्रियत्वात्सूक्ष्ममेव व्योम । नचैवं व्योमैव क्षेत्रज्ञ इत्युच्यतामिति वाच्यं, जडत्वात्साक्षिभास्यत्वा'दात्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुत्या कार्यत्वात्सावकाशत्वाद्व्योम्नः । ज्ञानस्वरूपत्वात्स्वप्रकाशत्वात्सर्वावभासकत्वादनादित्वान्निरवकाशत्वाच्च क्षेत्रज्ञस्य ।

अत इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—सूक्ष्मत्वादिति । तद्ज्ञेयं स्वेन रूपेणाविदुषामविज्ञेयमपि विदुषां नित्यविज्ञातमेवेत्यन्वयः । सूक्ष्मार्थदर्शिनो हि विद्वांसः । ननु कथं विदुषामप्यतीन्द्रियार्थदर्शित्वमत आह—आत्मैवेदं सर्वमित्यादिप्रमाणत इति । अतीन्द्रियार्थदर्शने शास्त्रमेव करणं, तच्च शास्त्रं विदुषामस्तीति विदुषां नित्यापरोक्षमेव ब्रह्म स्वात्मत्वादिति भावः । ननु अविदुषामपि प्रत्यक्षमेव ब्रह्म जगद्रूपत्वाद्ब्रह्मण इत्यत्राह—स्वेन रूपेणेति । सच्चिदानन्दादिरूपेणेत्यर्थः । नतु कल्पितजगद्रूपेणेति भावः । सर्पाभासाधिष्ठानं रज्जुरिन्द्रियगम्यत्वात्सर्वैर्विज्ञेयैव । जगदाभासाधिष्ठानं ब्रह्म तु सूक्ष्मत्वात्सर्वैरविज्ञेयमेव । नचैवं शून्यत्वप्रसङ्गः, विद्वद्भिः ज्ञेयत्वाद्ब्रह्मणः । अविद्वद्भिरपि जगद्रूपेण विज्ञेयत्वादिति तत्त्वम् । एवं सूक्ष्मत्वेनाविदुषामविज्ञाततया दूरस्थं तदित्याह—अविज्ञाततयेति । 'दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च' इति मुण्डकश्रुतिरिहानुसन्धेया ।

नन्वविज्ञातत्वमात्रेण कथं सर्वव्यापिन आत्मनो दूरस्थत्वमत आह—वर्षेति । यो हि ग्रामादि

गन्त्रा बहुभिर्वत्सरैः प्राप्यते स तस्य गन्तुर्दूरस्थ इति प्रसिद्धं, यस्तु बहुभिरपि वत्सरैर्नैव प्राप्यते तस्य दूरस्थत्वं किंपुनर्वक्तव्यम् ? अत्र तु कोटिसङ्ख्याकवर्षसहस्रैरपि अविद्वद्भिर्नैव प्राप्यत इति कृत्वाऽतीव दूरस्थमविदुषामित्यर्थः । यद्यपि शतसंवत्सरा एव नृणां परमायुः, तथाप्यनेकजन्मगतायुःपरिगणनया कोटिसङ्ख्याकवर्षसहस्रसिद्धिरिति बोद्धव्यम् । यद्वा देवानामनेकसंवत्सरपरिमितायुष्कत्वात्तद्दृष्ट्योक्तमिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु अपरिमितसंवत्सराभिप्रायेणैव वर्षसहस्रकोट्येत्युक्तः, नतु सङ्ख्याविशेषे वक्तुस्तात्पर्यम् । ततश्चाविदुषामतीव दुर्लभं ब्रह्मेति फलितार्थः । अविदुषां दूरस्थमपि तद्ब्रह्म विदुषामन्तिके समीपे एव वर्तत इति शेषः । तत्र हेतुमाह—**आत्मत्वादिति** । आत्मा हि स्वयम् । नचाविदुषां कुतस्तन्नात्मेति वाच्यं, यद्यप्यविदुषामप्यात्मैव, तत्तथापि अविद्वांसस्तदात्मत्वेन न जानन्ति- देहात्मभ्रमजीवेश्वरभेदभ्रमादिदूषितहृदयत्वात् । अत एवाविदुषां तत्परोक्षमिव भाति । यथा निधिज्ञस्य सन्निहितोऽपरोक्षोऽपि निधिस्तदविज्ञस्य दूरस्थः परोक्षश्च तद्वदात्मज्ञस्य सन्निहितो नित्यापरोक्षोऽप्यात्मा अनात्मज्ञस्य दूरस्थः परोक्षश्चेति भावः । एतेनैकस्यैव ब्रह्मणः कथं दूरस्थत्वान्तिकस्थत्वरूपविरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यमिति **प्रत्युक्तम्**—विद्वदविद्वद्विषयभेदेन तदुपपत्तेर्दर्शितत्वादिति ।

यत्तु रामानुजः—पृथिव्यादीनि भूतानि परित्यज्याशरीरो बहिर्वर्तते, तेषामन्तश्च वर्तते, स्वभावतोऽचरं देहित्वे चरं च, एवं सर्वशक्तियुक्तं सर्वज्ञं तदात्मतत्त्वमस्मिन् क्षेत्रे वर्तमानमप्यतिसूक्ष्मत्वात्संसारिभिरविज्ञेयमिति, **तत्तुच्छम्**—किं मुक्तिदशावस्थितं परिशुद्धात्मस्वरूपं सशरीरमुताशरीरम् ? यद्वोभयात्मकम् ? आद्ये- शरीराद्बहिर्वृत्तिरसिद्धा । द्वितीये- तदन्तर्वृत्तिरयुक्ता । तृतीये-- सशरीरत्वाशरीरत्वयोर्विरुद्धयोस्सामानाधिकरण्यायोगस्स्फुट एवेति नोभयात्मकत्वसिद्धिः । नच कदाचित्सशरीरमशरीरं च कदाचिदिति वाच्यं, परिशुद्धात्मस्वरूपस्य कादाचित्कसशरीरत्वाद्ययोगात् । उपाधिकृतं हि सशरीरत्वमात्मनस्स्वाभाविकं त्वशरीरत्वमेव । नहि सशरीरत्वमशरीरत्वं चेत्युभयं स्वाभाविकं भवितुमर्हति । यद्धि स्वाभाविकं तद्धि परिशुद्धं रूपमात्मनः । औपाधिकस्योपाधिप्रयुक्तत्वेनापरिशुद्धत्वात् । एवमशरीरस्य परिशुद्धात्मस्वरूपस्य कथं भूतानामन्तर्वृत्तिः ? सत्यां ह्यन्तर्वृत्तौ सशरीरत्वं स्यात्तस्य । परिशुद्धात्मस्वरूपकथनप्रकरणे देहित्वे चरं चेति कथमुच्यते ? नहि परिशुद्धमात्मस्वरूपं देहवद्भवति । देहवत्त्वस्यापरिपशुद्धिहेतुत्वात् ।

किंच- आत्मनस्स्वाभाविकमचरत्वंप्रति किं पूर्णत्वं हेतुः ? उत करणराहित्यम् ? नाद्यः-- अणोस्तस्य पूर्णत्वायोगात् । पूर्णस्य च तस्य देहेन परिच्छेदायोगाच्च । नान्त्यः- 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति श्रुत्या करणाभावेऽपि गमनादिक्रियावत्त्वप्रतिपादनात् । एवं निर्हेतुकाचरत्वासिद्धौ चरत्वमेव स्वाभाविकमिति सिद्धमात्मनः । ततश्च श्रुतिस्मृत्यादिविरोधः । किञ्चिज्ज्ञोऽल्पशक्तिर्जीवस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिरीश्वर इति जीवेश्वराभेदासिद्ध्यर्थं ब्रुवताममीषां सर्वज्ञं सर्वशक्तियुक्तं परिशुद्धात्मस्वरूपमिति प्रवचनं विरुद्धम् । यद्येवं जीवस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिश्च स्यात्तर्हि किमर्थं जीवादन्येश्वरकल्पनम् ? जगत्सृष्ट्या-

किंच—

अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ।
भूतभर्तृ च तज्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च ॥१६॥

अविभक्तमिति । अविभक्तं च प्रतिदेहं व्योमवत्तदेकम् । भूतेषु सर्वप्राणिषु विभक्तमिव च स्थितं देहेष्वेव विभाव्यमानत्वात् । भूतभर्तृ च भूतानि बिभर्तीति तज्ज्ञेयं भूतभर्तृ च स्थितिकाले । प्रलयकाले च ग्रसिष्णु ग्रसनशीलम् । उत्पत्तिकाले प्रभविष्णु च प्रभवनशीलम् । यथा रज्ज्वादिः सर्पादेर्मिथ्याकल्पितस्य ॥१६॥

व्यर्थे हीश्वराभ्युपगमः । तच्च जगत्सृष्ट्यादिकं सर्वज्ञसर्वशक्तिमत्पुरुषसाध्यमिति जीवादेव सृष्ट्यादिसम्भवः । इदं चेश्वरादन्यस्य जीवस्य सर्वज्ञत्वादिप्रवचनं श्रुतिविरुद्धम् । 'स सर्वज्ञस्सर्ववित्' 'परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयत' इतीश्वरस्यैव तद्धर्मवत्त्वश्रवणात् । जीवस्य किञ्चिद्ज्ञत्वादेरनुभवसिद्धस्य दुरपलापत्वाच्च । किं चान्तर्बहिश्च भूतानामिति मूलस्य कदाचिदन्तः कदाचिद्बहिरित्यर्थकल्पनं चायुक्तं--कदाचित्पदाध्याहारे प्रमाणाभावात् । भूतानां बहिरित्यस्य पृथिव्यादिभूतानि परित्यज्येत्यप्ययुक्तं--आकाशपरित्यागस्य दुष्करत्वात् । आकाशो हि सर्वव्यापकः । ब्रह्माण्डाद्बहिरप्यवकाशसत्त्वेनाकाशसत्त्वात् । नहि त्वदभिमते वैकुण्ठलोकेऽप्यवकाशाभावो येनाकाशाभावस्स्यात्, अवकाशवान् आकाश इति ॥१५॥

अविभक्तमिति । अविभक्तं विभागरहितम् । किंप्रयुक्तोऽस्य विभागोऽत आह—**प्रतिदेहमिति** । देहे देहे प्रतिदेहं, देहभेदेऽपि नात्मभेद इत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**व्योमवदिति** । यथा व्योम प्रतिघटं न भिद्यते तथाऽयमात्मा प्रतिदेहं न भिद्यत इत्यर्थः । अत एव तद्ब्रह्मैकम् । एवं स्वतोऽविभक्तत्वेऽप्यज्ञानाद्विभक्तमिव भातीत्याह—**भूतेष्विति** । ननु सर्वव्यापिनः कथं भूतेष्वेव स्थितिरुच्यतेऽत आह—**देहेष्विति** । विभाव्यमानत्वादुपलभ्यमानत्वात् । अन्तर्मुखानां विदुषां देह एवात्मसाक्षात्कारसम्भवाद्देहेषु स्थितमित्युच्यत इति भावः । विभक्तमिवेतीवशब्दान्न वस्तुतोऽस्य परिपूर्णस्य विभागसम्भव इति सूच्यते । बिभर्ति धरति । प्रकर्षेण बहुधा भवनं प्रभवनं 'तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेय' इति श्रुतिसिद्धबहुभवनमित्यर्थः । भूतानां सर्वेषां सृष्टिस्थितिलयकारणमिति पदत्रयार्थः—'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत्प्रयन्त्यभिसंविश'न्तीति श्रुतेरिति भावः । आत्मन्येवाविद्याकल्पितं भूतजातं तत्रैव वर्तते, तत्रैव लीयते चेति परमार्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । मिथ्याकल्पितस्य सर्पादेः रज्ज्वादिर्यथा स्थित्यादिहेतुस्तद्वदित्यर्थः । रज्जावज्ञानात्सर्पो जायते, तत्रैव वर्तते, पुनस्तत्रैव लीयते; एवं शुक्तिकायां रजतं जायते, वर्तते, लीयते च यथा तद्वदिति भावः । एतेन जगतस्सृष्टिस्थितिलयहेतुः क्षेत्रज्ञादन्यः कश्चनेश्वर इत्यपास्तम् ।

यत्तु रामानुजः—अविभक्तं ज्ञानैकाकारतया जातित एकं, अविदुषां देवोऽयं मनुष्योऽयमिति विभक्तमिव स्थितं, भूतभर्तृ शरीरं बिभर्ति, ग्रसिष्णु अन्नादिकमत्ति, प्रभविष्णु ग्रस्तानामन्नादीनां

किंच सर्वत्र विद्यमानमपि सन्नोपलभ्यते चेत्, ज्ञेयं तमस्तर्हि, न, किं तर्हि ?

ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते।
ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् ॥१७॥

ज्योतिषामिति। ज्योतिषामादित्यादीनामपि तद्ज्ञेयं ज्योतिः। आत्मचैतन्य-

---

रेतोरक्तादिरूपेण परिणामहेतुरिति, तत्तुच्छम्—अव्यक्तस्यात्मनो व्यक्तितो नानात्वायोगात्कथं जात्येकत्वम् ? निर्धर्मके आत्मनि धर्मायोगात्कथं वा जात्येकत्वम् ? सति व्यक्तितो नानात्वे विदुषामपि विभक्तत्वेन प्रतिभायादेवेति कथमविदुषां विभक्तमिवेत्युच्यते ? विदुषां देवत्वादिभ्रमाभावेऽप्यहमिति स इति त्वमिति देवदत्त इति च प्रमा भवत्येव हि। यथा देवत्वादिस्स्थूलदेहधर्म इति त्वं जानासि तथा सुखित्वादिकं सूक्ष्मदेहधर्म इति मोहः कारणदेहधर्म इति च जानीहि। एवं शरीरत्रयमात्मनस्सकाशाद्विवेचिते तु किमात्मनो भेदकं स्याद्येनात्मनो नानात्वं स्याद्व्यक्तितः। तस्मात्त्वमहमित्यादिभेदोऽपि भ्रम एव, न प्रमा।

नच 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपा' इतीश्वरेणैवोक्तत्वात्प्रमैवेति वाच्यं, लोकदृष्ट्या तथोक्तत्वात्। यदुक्तमात्मा शरीरं बिभर्तीति तदयुक्तं- प्राणादीनामेव शरीरभर्तृत्वात्। एवं ग्रसनादिकमपि प्राणादिधर्म एव नात्मधर्मः। अन्यथा सविकारत्वप्रसङ्गादात्मनः। न ह्यात्मा किञ्चिद्ग्रसितुं क्षमतेऽन्नादिकं करणरहितत्वात्। किंतु प्राणाधिष्ठितं शरीरमेव मुखेन गिलति। शरीरमेव च तदन्नादे रक्ताद्यात्मना परिणामहेतुश्च। न च मृतशरीरं किमपि न ग्रसेदिति वाच्यं, प्राणाधिष्ठितं शरीरमित्युक्तत्वात्। न च जीवापेतस्य शरीरस्य ग्रसनाद्यदर्शनाज्जीवधर्मा एव ग्रसनादय इति वाच्यं, जीवस्य क्षेत्रज्ञलक्षणस्य परिपूर्णत्वेनापगमासम्भवात्। यस्तु शरीरादपैति स लिङ्गशरीरावच्छिन्नः प्रमातैव। तस्य च न स्वतो ग्रसनकर्तृत्वं- शरीरस्यैव स्थूलस्य भोगायतनत्वेन तं विना ग्रसनासम्भवात्। नापि केवलशरीरस्य तदस्ति- सुषुप्तिमूर्छादौ तदर्शनात्। किं तर्हि लिङ्गशरीरस्थूलशरीरोभयावच्छिन्नस्यैव प्रमातुश्शरीरावयवद्वाराऽन्नादिग्रसनं, मनोद्वारा सुखाद्युपभोगश्चेति कृत्वा प्रमात्रधिष्ठितशरीरस्यैवान्नग्रसनादिकं, नतु क्षेत्रज्ञस्यात्मनः। तस्य शरीरात्प्रमातुश्च विलक्षणत्वादिति ॥१६॥

ज्योतिषामिति। सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमित्यनेन सर्वत्र विद्यमानं सदपि ज्ञेयं सर्वैर्नोपलभ्यत इत्युक्तत्वेन। तत्राक्षिपति—सर्वत्रेति। सर्वत्र विद्यमानं सदपि ज्ञेयं नोपलभ्यते चेत्तर्हि ज्ञेयं तमोऽज्ञानमेवेति प्रश्नः। नेति परिहारः। तर्हि किमिति पुनः प्रश्नः ? ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरित्युत्तरम्। अज्ञानं ह्यतीन्द्रियत्वात्सर्वैर्नोपलभ्यते। किं त्वहमज्ञ इत्यनुभवबलादेवाध्यवसीयते। ततः किमज्ञानस्वरूपं ब्रह्मेति प्रष्टुराशयः। अज्ञानस्यावरणस्वभावत्वाद्ब्रह्मणश्च सर्वावभासनस्वभावत्वान्नाज्ञानस्वरूपं ब्रह्म, किंतु ज्योतीरूपमेवेत्युत्तरयितुराशयः।

ननु यदि ब्रह्म तेजोरूपं तर्हि किमादित्यादितेजो ब्रह्मेत्यत आह—ज्योतिषामपि तज्ज्योतिरिति। आदित्यादयो हि घटादिपदार्थानवभासयन्तीति ज्योतिश्शब्देनोच्यन्ते। भासकत्वस्य ज्योति-

ज्योतिषा इद्धानि ह्यादित्यादीनि ज्योतींषि दीप्यन्ते- 'येन सूर्यस्तपति तेजसेद्धः', 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीत्यादिश्रुतिभ्यः। स्मृतेश्चेहैव- 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादेः। तमसोऽज्ञानात्परमसंस्पृष्टमुच्यते ।

॰ ज्ञानादेर्दुःखसम्पादनबुद्ध्या प्राप्तावसादयोस्तम्भनार्थ- लक्षणत्वात् । तेऽप्यादित्यादय आत्मचैतन्येन भास्यन्त इति ज्योतिषामपि ज्योतिर्ब्रह्मेत्युच्यते। अज्ञानेन तु घटादिपदार्था आव्रियन्त एवेति सर्वावभासकस्य ब्रह्मणो नाज्ञानरूपत्वं, नापि कतिपय- पदार्थावभासकतेजोरूपत्वं, किंतु चैतन्यरूपत्वमेवेति भावः ।

ननु भासकानामादित्यादिज्योतिषां कुतः पुनर्भास्यत्वमित्यतः श्रुत्यादीन् प्रमाणयति- ज्योतिषे- त्यादीन् । ज्योतिषा चैतन्येनेद्धानि भासितानि सन्ति दीप्यन्ते भासन्ते आदित्यादिज्योतींषीति शेषः। येन चैतन्यलक्षणेन तेजसा इद्धो दीप्तस्सन् सूर्यस्तपति । तस्यात्मनो भासा स्वरूपचैतन्येन सर्वमिदं जगद्विभाति। स्मृतेश्चेति चकारादनुभवग्रहणम्। आत्मना हि सूर्यचन्द्रनक्षत्राग्निविद्युद्दीपादिज्योतींषि दृश्यन्ते । अत आत्मभास्यत्वं तेषाम् ।

ननु सूर्यादिभिर्घटादयः प्रकाशिता एव, नतु विदिताः, आत्मना तु घटादिर्विदित एव, नतु प्रकाशित इति कथं वेदितुरात्मनो भासकत्वमिति चेत्, **मैवम्**—सूर्यादिज्योतींषि जडत्वाद्घटादीं- श्चेतनेभ्यः प्रकाशयन्ति, आत्मा तु चेतनत्वात्सर्वमात्मने प्रकाशयतीति सर्वत्र ज्ञानजनकत्वमेव प्रकाश- कत्वम् । ततश्चात्मविदिता घटादय आत्मप्रकाशिता एव । सूर्यादिभिः पुरुषेभ्यो बोधिता घटादयश्च सूर्यादिप्रकाशिता एव । अयं घट इति बोधजनकत्वाद्धि दीपेन घटः प्रकाशित इत्युच्यते। तदजन- कत्वाच्च तमसा घट आवृत इत्युच्यते । तस्मात्प्रकाशनवेदनयोरेकार्थत्वमेव । लौकिकास्तु परस्मै बोधनं प्रकाशनं- यथा दीपो घटं पुरुषाय बोधयति, स्वयं- बोधनं तु वेदनं- यथा आत्मा घटं बुद्ध्यत इति भेदं परिकल्प्य व्यवहरन्ति । तस्माद्घटादिवत्सूर्यादिज्योतींष्यपि ज्ञेयत्वादात्मभास्यान्येवेति ज्योतिषामपि ज्योतिरेव तत् । नच ज्ञेयस्यापि सूर्यादिवदन्यावभास्यत्वं शङ्क्यं, स्वप्रकाशज्ञानस्वरूपत्वा- त्तस्य । अन्यथा अनवस्थादोषापत्तेः ।

ननु 'ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसोऽपि तमः किमु' इति शङ्कायां 'तमसश्चापि तज्ज्योति- रित्याह भगवान् हरिः', 'तमसः परमुच्यत' इति । अज्ञानवाची तमश्शब्दस्तत्कार्यमोहादेरप्युपलक्षक इत्याह—**अज्ञानादेरिति** । परं विप्रकृष्टम् । फलितमाह—**असंस्पृष्टमिति** । तमसेति शेषः। तमस्संस्पर्शरहितमित्यर्थः । यद्वा संस्पृष्टमिति भावे क्तः । संस्पर्श इत्यर्थः । न विद्यते संस्पृष्टं यस्य तदसंस्पृष्टं तमसः परमसंस्पृष्टं संस्पर्शरहितमिति स एवार्थः । उच्यते शास्त्रेणेति शेषः । ज्योतिषामिव तमसोऽप्यवभासकं ज्योतिर्भिरिव तमसाप्यसंस्पृष्टं तदित्यर्थः । नच भासकस्य भास्येन संसर्गाभावे भासनं न स्यादिति वाच्यं, भासकस्य दीपज्वालादेर्घटादिना सति संसर्गे घटादिभानासम्भवात् । घटा- द्यसंस्पृष्टस्यैव हि दीपस्य घटादिभासकत्वम् । चक्षुरपि न स्वसंस्पृष्टं करतलादिकं भासयति, किंतु व्यवहितमेव । एवमात्मापि सूर्यादिभिरसंस्पृष्ट एव तान् भासयति, नतु संस्पृष्ट इति । यद्वा ननु

सूर्यादिज्योतींष्यज्ञानेनावृतानि- चक्षुर्वृत्त्या सूर्याद्यावारकाज्ञाननाशे सत्येव सूर्यादिभानात् । घटाज्ञाननाशे घटभानवत् । नहि चक्षुषि निमीलिते सूर्यादयो ज्ञायन्ते केनचित् । एवं ज्योतिषां ज्योतिस्तदपि किमज्ञानेनावृतमिति शङ्कायामाह भगवान्— **तमसः परमुच्यत** इति । सूर्यादीनामिवात्मनो नास्त्यज्ञानसंसर्गः, येनात्मनस्सूर्यादीनामिव तम आवरणं स्यात् । नन्वेवमावृतत्वे सत्यात्मनस्सदापि भानं स्यादिति चेत्सत्यं- सर्वदापि भात्येव तत् । नहि कोऽपि घटो न भातीतिवदहं न भामीति मन्यते । नित्यापरोक्षो ह्यात्मा सर्वस्य । अत एव नात्मभानार्थं चक्षुरादीनां करणत्वं, नहि कोऽपि सूर्यमिवात्मानं चक्षुषा पश्यति ।

किंच येनेदं सर्वं ज्ञायते तमात्मानं केन विजानीयात्- 'विज्ञातारमरे केन विजानीया'दित्यादिश्रुतेश्च नात्मनो भास्यत्वं, येन तस्याज्ञानावरणत्वं स्यात् । सूर्यादयो घटादिभासका अपि चक्षुरादिभास्या इति भास्यत्वाद्भवति तेषामज्ञानावरणं, न त्वात्मनस्सर्वविभासकस्य स्वप्रकाशस्य अनन्याविभास्यस्य । यद्येवंविध आत्माप्यावृतस्स्यात्तर्हि तं कः पुनर्भासयेत् । सर्वेऽप्यात्मचैतन्याभासलब्धज्ञानशक्तयो हि मन आदिपदार्थाः स्वतस्तु जडा एव । तस्माज्जगदान्ध्यप्रसङ्ग एवेति ।

किंच यद्यात्माऽऽवृतस्स्यात्तर्हि तदात्मन आवरणं केन भास्येत ? न तावदात्मना तस्यावृतत्वात् । नाप्यन्येन- तस्य जडत्वात् । एवमसाक्षिकमात्मावरणं कथमभ्युपगन्तुं युज्यते । तस्मादनावृतस्स्वप्रकाश एवात्मेति सिद्धान्तः । नचैवमात्मसाक्षात्कारार्थिकाया अहं ब्रह्मास्मीतिबुद्धिवृत्तेरनावश्यकत्वाच्छास्त्रं व्यर्थमिति वाच्यं, यद्यपि सर्वे आत्मानं विदन्ति, तथापि न सच्चिदानन्दरूपत्वेन विदन्ति, किं तु देवोऽहं मनुष्योऽहमित्याद्याकारेण विदन्ति- यथा बालास्सूर्यं विदन्त्येव, नतु प्रकाशात्मकत्वेन विदन्ति, किंतु फलत्वेन विदन्ति तद्वत् । तस्य च भ्रमस्य निवृत्त्यर्थं शास्त्रमावश्यकं- यथा बालस्य पित्राद्युपदेशः- 'यस्त्वया फलत्वेन ज्ञायते सोऽसौ न फलं, किं तु प्रकाशात्मकस्सूर्य ए'वेति तद्वत् । 'भो शिष्य ! यस्त्वया मनुष्याद्यात्मत्वेन ज्ञायते नासौ त्वं, किंतु सच्चिदानन्दं ब्रह्मैव त्वम'सीति गुरुकर्तृकश्शास्त्रोपदेश आवश्यक इति भावः । नच नित्यापरोक्षे आत्मनि कथं देहादिभ्रमसम्भव इति वाच्यं, किमस्माकं भ्रमकारणविचारेण ? भ्रमस्य सार्वजनीनस्य दुरपलापत्वात्तन्निरासायैव यतितव्यं येन केनापि हेतुना । शिरोरोगे सति तन्निरासायाजामोदगन्धस्तत्र लिप्यते, न तु कुत इदं जातमिति विचारेण किमपि फलमिति । अथापि वक्तव्यमिति यद्याग्रहस्तर्हि ब्रवीमि- बुद्धिगताज्ञानदोष इति । यथा चक्षुर्गततिमिरादिदोषो द्विचन्द्रभ्रमस्य । यथा वा निद्रादोष आत्मनि शिरश्छेददर्शनभ्रमस्य । कस्य भ्रम इति चेद्यो भ्रान्तस्तस्यैव । प्रपञ्चितं चैतत्प्रागित्युपरम्यत इह । यद्यात्मनि कथंचिदपि भ्रमाज्ञानाद्ययोग इति तवाग्रहस्तदयोगोऽस्माकमलङ्कारायैव । नहि वयं भ्रमादिकमात्मनि युक्तमिति ब्रूमः, किंत्वयुक्तमित्येव । अयुक्तस्यापि प्रतीतिर्गगननैल्यादिप्रतीतिवदुपपद्यत एव मायावशान्नतु वस्तुत इति संक्षेपः । तस्मादनावृतमेव तद्ब्रह्म ।

ननु यथोक्तममानित्वादिकं दुःखेनापि सम्पादयितुमशक्यमिति कोऽपि विद्वानमानित्वादिसम्पादने न प्रयतते । अविदुषां तु नात्र शास्त्रार्थेऽधिकारः- तेषां कर्मण्येवाधिकारात् । तस्मादयमोऽयं

माह— ज्ञानममानित्वादि । ज्ञेयं 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्या'मीत्यादिनोक्तम् । ज्ञानगम्यं ज्ञेयमेव ज्ञातं सद्ज्ञानफलमिति ज्ञानगम्यमुच्यते; ज्ञायमानं तु ज्ञेयम् । तदेतत्त्रयमपि हृदि बुद्धौ सर्वस्य प्राणिजातस्य विष्ठितं विशेषेण स्थितम् । तत्रैव हि त्रयं विभाव्यते ॥१७॥

शास्त्रार्थ इति शङ्कते— ज्ञानादेरिति । विदुषां तु ज्ञानादेर्दुःखसम्पादनबुद्ध्या तत्रेति शेषः । अवसादस्य प्राप्तौ सत्यामित्यन्वयः । तुशब्दोऽविद्वद्वैलक्षण्यार्थः । अविदुषामत्रानधिकारादिति भावः । ज्ञानादेरित्यादिपदाद्ज्ञेयग्रहणम् । सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयमिति ज्ञेयस्यापि दुर्विज्ञेयत्वेन तत्सम्पादनमपि दुष्करमिति भावः । दुःखेन सम्पादनं यस्य तद्दुःखसम्पादनं, दुस्सम्पादमित्यर्थः । तदिति बुद्धिर्दुःखसम्पादनबुद्धिस्तया तत्र ज्ञानादिसम्पादने प्राप्तावसादस्य प्राप्तशैथिल्यस्य निरुद्योगस्येत्यर्थः । उत्तम्भनार्थमुत्साहजननार्थमित्यर्थः । आह भगवान् ज्ञानं ज्ञेयमित्यादिश्लोकोत्तरार्धमिति शेषः । उक्तमिति । ब्रह्मेति शेषः । ज्ञेयस्य ज्ञानगम्यस्य च ब्रह्मत्वात्पुनरुक्तप्राप्तौ तन्निरासायाह— ज्ञेयमेवेत्यादि । ज्ञायमानं ब्रह्म ज्ञेयम् । ज्ञातं ब्रह्म तु ज्ञानगम्यमिति न पौनरुक्त्यं- ज्ञायमानत्वज्ञातत्वोपाधिभेदेनैकस्यापि ब्रह्मणो भेदेन निर्देशात् । कथं ज्ञातस्य ब्रह्मणो ज्ञानगम्यत्वमत आह— ज्ञानफलमिति । फलं हि साधनेन गम्यते (प्राप्यते), ब्रह्म च ब्रह्मज्ञानेन गम्यत इति ब्रह्मज्ञानस्य फलं ब्रह्मैवेत्यर्थः । ब्रह्मणो नित्याप्तत्वात्कथं तस्य फलत्वमत आह— ज्ञातं सदिति । नित्याप्तमपि ब्रह्म ज्ञातं सदेव फलं भवति । अज्ञातस्य ज्ञातत्वेऽप्यनाप्तस्य फलत्वायोगात् । स्वगृहस्थो हि निधिर्नित्याप्तोऽप्यज्ञातत्वान्न फलम् । परगृहस्थो निधिर्ज्ञातोऽप्यनाप्तत्वान्न फलमिति भावः । **एतेन नित्याप्तस्य ब्रह्मणो ज्ञानं निष्फलमिति शङ्का परास्ता ।**

ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं चेत्येतत्त्रयं सर्वस्य हृदि विष्ठितमित्यन्वयः । हृच्छब्दो न हृत्पुण्डरीकपरः-- तत्र यथोक्तत्रयस्यासत्त्वात्किन्तु बुद्धिपर इत्याह— हृदि बुद्धाविति । प्राणिजातस्य प्रमातृवर्गस्येत्यर्थः । कथं बुद्धावपि तत्त्रयस्य स्थितिरत आह— तत्रैवेति । बुद्धावेवेत्यर्थः । विभाव्यते ज्ञायत इत्यर्थः । विचार्यत इति वा । स्वबुद्धिस्थत्वेन ज्ञानादिसम्पादनस्य सुलभत्वाद्विदुषां न तत्रावसादः कर्तव्य इति भावः । नच अमानित्वादेर्बुद्धिगम्यत्वेऽपि- 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेर्मनसोऽप्यगोचरस्य ब्रह्मणः कथं बुद्धिगम्यत्वमिति वाच्यं, 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रितिश्रुतेर्ब्रह्मणो बुद्धिगम्यत्वात् । असंस्कृतमनसोऽगोचरत्वेन पूर्वश्रुत्यविरोधाच्च । वस्तुतस्तु अमानित्वादिज्ञानसम्पादनमेव दुष्करं, ज्ञेयं तु नित्याप्तत्वात्सुलभमेवेति न तत्सम्पादने कोपि विदुषामवसाद इति बोध्यम् ।

रामानुजस्तु— तदात्मस्वरूपं ज्ञानं ज्ञानैकाकारमिति ज्ञेयं, तच्च ज्ञानगम्यमिति व्याचख्यौ, **तन्मन्दम्**— 'ज्योतिषामपि तज्ज्योति'रित्यनेन ज्ञानैकाकारत्वस्योक्तत्वाद्ज्ञानमित्यस्य पुनरुक्तेः । इतिशब्दाध्याहारगौरवाच्च । तद्ज्ञानं ज्ञानगम्यं चेत्येतावतैव विवक्षितार्थसिद्धौ ज्ञेयमित्यस्यानर्थकत्वाच्च । ज्ञानमिति ज्ञेयमितिवद्ज्ञानगम्यमिति ज्ञेयमित्यपि वक्तव्यत्वापत्तेश्च ॥१७॥

यथोक्तार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोक आरभ्यते—

इति क्षेत्रं तथा ज्ञानं ज्ञेयं चोक्तं समासतः ।
मद्भक्त एतद्विज्ञाय मद्भावायोपपद्यते ॥१८॥

इतीति । इत्येवं क्षेत्रं महाभूतादि धृत्यन्तं तथा ज्ञानममानित्वादि तत्त्वज्ञानार्थदर्शनपर्यन्तं ज्ञेयं च- 'ज्ञेयं यत्तत्प्रवक्ष्या'मीत्यादि 'तमसः परमुच्यत' इत्येवमन्तमुक्तं समासतस्संक्षेपतः । एतावान् हि सर्वो वेदार्थो गीतार्थश्चोपसंहृत्योक्तः । अस्मिन् सम्यग्दर्शने कोऽधिक्रियत इत्युच्यते—मद्भक्तो मयि परमेश्वरे सर्वज्ञे परमगुरौ वासुदेवे समर्पितसर्वात्मभावः । यत्पश्यति शृणोति स्पृशति वा 'सर्वमेव भगवान्वासुदेव' इत्येवंग्रहाविष्टबुद्धिर्मद्भक्तस्स एतद्यथोक्तं सम्यग्दर्शनं विज्ञाय मद्भावाय मम भावो मद्भावः परमात्मभावस्तस्मै मद्भावायोपपद्यते मोक्षं गच्छति ॥१८॥

इतीति । यथोक्तार्थस्य पूर्वोक्तार्थस्य उपसंहार एवार्थः फलं यस्य स यथोक्तार्थोपसंहारार्थः । उपसंहृत्य संक्षिप्य क्रोडीकृत्येति वा । गुरूणामपि गुरुः परमगुरुः । वासुदेवे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि । सर्वमात्मेति भावो बुद्धिस्सर्वात्मभावः । सर्वात्मभावस्य वासुदेवे समर्पणप्रकारमेव दर्शयति—यत्पश्यतीत्यादिना । वाशब्दाद्यज्जिघ्रति यदास्वादयति यत्सङ्कल्पयति यन्निश्चिनोति यदनुभवतीत्यादिग्रहणम् । तत्सर्वं शब्दस्पर्शरूपरसगन्धसुखदुःखादिकं विषयजातमुपलक्षणमिदं येन पश्यति येन जिघ्रतीत्यादेश्चक्षुरादिकरणजातस्य अहङ्कारस्य च कर्तुः । अनात्मजातं सर्वमपीति भावः । भगवान्वासुदेव एव—'सर्वं ब्र'ह्मेतिश्रुतेः । 'वासुदेवस्सर्व'मिति गीतायाश्च । सर्वस्य वासुदेवे कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानात्मकत्वादिति भावः । ग्रहो ज्ञानं बुद्धिरन्तःकरणम् । यस्सर्वं वासुदेव इति प्रत्येति स ज्ञानी मद्भक्त इत्यर्थः । मद्भावायेति । मम परमात्मनस्सच्चिदानन्दलक्षणो यो भावस्स मद्भावः तस्मै । ब्रह्मभूयायेत्यर्थः । उपपद्यते युज्यते । कल्पत इति यावत् । मद्भावं प्रतिपद्यत इत्यर्थः । फलितमाह—मोक्षं गच्छतीति ।

ननु मुक्तौ सर्वेन्द्रियनिषेधेन तदधीनज्ञानाभावात्पाषाणकल्पत्वमात्मन इति कोऽस्मै स्थावरत्वरूपमुक्तये स्पृहयेद्विना त्वादृशं मूढम्? नच कोऽपि न स्पृहयेत् को दोष इति वाच्यं, मुमुक्षोरेवाभावेन शास्त्रापिकार्यलाभाच्छास्त्रमनर्थकमेवेति चेत्, मैवम्—सुषुप्तौ सर्वेन्द्रियनिषेधेन तदधीनज्ञानाभावेऽपि स्वस्य पाषाणकल्पत्वं जानन्नपि त्वं सुषुप्तिं न स्पृहयसि किम्? यदि न स्पृहयसि तर्हि कतिपयदिनैरेव संसिद्धिं गमिष्यसि । यदि स्पृहयसि तर्हि तथैव मुक्तिं वयं स्पृहयामहे । नच सुषुप्तावानन्दोऽस्ति स चाविद्यावृत्तिभिरनुभूयते जीवेनेति वाच्यं, अज्ञानवत्यामेव सुषुप्तावानन्दसद्भावे तद्रहितायां मुक्तावानन्दो नास्ति किम्? नच विद्यमानोऽप्यानन्दः करणाभावान्नानुभूयते मुक्ताविति वाच्यं, अननुभूतानन्दस्य कथं सद्भावाभ्युपगमः? यो हि जडाभिरपि वृत्तिभिरानंदमनुभवति स

किं स्वत आनंदमनुभवितुं न शक्नुयात् ? भवतु वा वृत्तिभिरानंदस्यानुभवः तासां वृत्तीनां केनानुभवः ? यदि वृत्तयः केनापि नानुभूयन्ते तर्हि तद्वृत्तिसत्त्वे किं प्रमाणम् ? न ह्यसाक्षिकं किमपि वस्त्वभ्युपगम्यते । घटमनुभवन्ती हि चक्षुर्वृत्तिः किं त्वया नानुभूयते ? अनुभूयते चेत्तथैवाविद्यावृत्तिरप्यनुभूयत एवात्मनेति विद्धि । यथा सुखरूपान्तःकरणवृत्तिरात्मनानुभूयते तद्वत् । यस्सुखरूपवृत्तिप्रतिफलितमात्मानन्दं सुखरूपवृत्तीश्चानुभवति स आत्मा किं स्वरूपानन्दं नानुभवेत् ? वस्तुतस्तु मुक्तावानन्दस्याननुभाव्यत्वमस्तु नाम, अनुभवरूपत्वं केन वार्यते ? अनुभवरूपो ह्यानन्द आत्मा । एवमननुभाव्यत्वादेव ह्यात्मानन्दस्यानुभवरूपत्वम् । नहि स्वप्रकाशोऽनुभवः केनाप्यनुभूयते । अनुभवस्यानुभाव्यत्वायोगात्, तद्योगे वाऽनवस्थादिदोषापत्तेः । अयं चानुभवरूपो बिम्बभूत आत्मानन्दस्सर्वैरप्याकांक्ष्यत एव विद्वद्भिर्ये सुषुप्तौ स्वपिति बिम्बानन्दमनुभूय स्वापानन्तरं सुखमहमस्वाप्समिति स्मरन्ति, कथं तैरज्ञानसम्बन्धरहितोऽपरिच्छिन्नो बिम्बानन्दो न कांक्ष्येत ? सुषुप्तावज्ञानसत्त्वाद्धि तदानीन्तनानन्दाप्रकाशः । एवमप्रकाशमानेऽपि सौषुप्तानन्दे येषां स्पृहा तेषां कथं प्रकाशमानमोक्षानन्दे न स्यात्स्पृहा ? येषां प्रकाशमाने परिच्छिन्ने क्षणिके विषयानन्दे स्पृहा तेषां कथं प्रकाशमानेऽपरिच्छिन्ने शाश्वते ब्रह्मानन्दे न स्पृहा ? तस्मान्न मुक्तात्मनः पाषाणकल्पता, किं तु स्वस्वरूपानन्दानुभवरूपतैव । पाषाणस्य जडत्वादात्मनश्च ज्ञानानन्दरूपत्वादिति ।

ननु सुषुप्तावानन्दस्याप्रकाशमानत्वमज्ञानादित्युक्तं यत्तन्न सङ्गच्छते- आत्मन्यज्ञानावरणाभावस्य दर्शितत्वादिति चेन्नैष दोषः—ज्ञानानन्दोभयरूप आत्मा, तत्र ज्ञानस्वरूपत्वस्यानावृतत्वेऽपि सुखरूपत्वस्यावृतत्वमेवेति । सर्वो हि जन आत्मानं ज्ञातारं वेत्ति, न तु सुखरूपम् । ततश्चानुभवबलादुक्तार्थः कल्प्यत इति नातिशङ्कनीयम् । अनुभवावसानत्वात्सर्वस्य । यद्वा सुषुप्तावविद्यावृत्तिप्रतिफलित एवानन्दोऽनुभूयत इति स आवृत एव । बिम्बभूतात्मानन्द एवानावृतः । न चानावृतस्य बिम्बभूतानन्दस्य संसारदशायामपि स्फुरणप्रसङ्ग इति वाच्यं, स्फुरतोऽपि तस्यानन्दस्य विषयव्यापृतायां बुद्धावभानमत एव समाधौ तस्य स्फुरणमिति । नहि भासमानमपि सूर्यं मलदूषितादर्शो गृह्णीयात्तिमिरदूषितं चक्षुर्वा । न चात्मनैव गृह्यतां किं बुद्ध्येति वाच्यं, आत्मा सदा स्वानन्दमनुभवन्नेव वर्तते । देहात्माभिमानिनस्तु नैतज्जानन्ति । किंतु बुद्ध्यनुभूतं सुखाभासमेव वयं सुखमनुभवाम इति मन्यन्ते । बुद्धावात्माभिमानात्तेषाम् । तस्मात्पिण्डं समुत्सृज्य करं लेढीतिन्यायेन मूढा आत्मानन्दानुभवं विहाय विषयसुखानुभवमिच्छन्ति । प्राज्ञास्तु विषयसुखं विहायात्मानन्दमनुभवन्ति समाधौ यथा तथा प्राज्ञा अद्वैतिनो ब्रह्मानन्दमिच्छन्ति, मूढास्तु वैकुण्ठादिलोकगतं विषयसुखमेवेति युक्तं ब्रह्मविदां ब्रह्मानन्दानुभवलक्षणो मोक्षो निरतिशयफलमिति । विज्ञाय मद्भावायेत्यनेन च मोक्षस्य ज्ञानमेव साधनं न त्वन्यदिति स्थापितम् । 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेः । एतेन कर्मज्ञानसमुच्चयो मोक्षसाधनमित्यपास्तम् ।

यत्तु रामानुजः—मद्भावायोपपद्यतेऽहमिवासंसारी भवतीति, तन्मन्दम्—सति जीवेश्वरभेदे तत्प्रयुक्तसंसारानिवृत्तेः । औपाधिको हि संसारः । जीवेश्वरभेदश्चोपाधिकृत एवेति । जीव-

तत्र सप्तमेऽध्याये ईश्वरस्य द्वे प्रकृती उपन्यस्ते- परापरे क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणे, 'एतद्योनीनि भूता'नीति चोक्तम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वं कथं भूतानामिति ? अयमर्थोऽधुनोच्यते--

प्रकृतिं पुरुषं चैव विद्ध्यनादी उभावपि ।
विकारांश्च गुणांश्चैव विद्धि प्रकृतिसम्भवान् ॥१९॥

प्रकृतिमिति । प्रकृतिं पुरुषं चैवेश्वरस्य प्रकृती तौ प्रकृतिपुरुषावुभावप्यनादी विद्धि । न विद्यते आदिर्ययोस्तावनादी; नित्यत्वादीश्वरस्य तत्प्रकृत्योरपि युक्तं नित्यत्वेन भवितुं;

स्यान्तःकरणमुपाधिरीश्वरस्याज्ञानमिति सत्यज्ञानादौ कथं तत्प्रयुक्तसंसाराभावः ? निरुपाधिकत्वे च शुद्धचैतन्यस्य भेदकाभावाद्भेदाभाव एवेति ॥१८॥

प्रकृतिमिति । 'प्रकृतिं पुरुषं चैव क्षेत्रं क्षेत्रज्ञमेव च । एतद्वेदितुमिच्छामि ज्ञानं ज्ञेयं च केशव !' इत्यर्जुनेन पृष्टानां मध्ये क्षेत्रं क्षेत्रज्ञो ज्ञानं ज्ञेयं चेति चतुष्टयं निरूपितं कृष्णेन । अथ प्रकृतिपुरुषौ निरूपयितुमारभते—प्रकृतिमित्यादिना । नच तत्क्षेत्रं यच्चेति स च यो यत्प्रभावश्चेति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवेह वक्ष्यमाणत्वेन प्रतिज्ञातत्वाद्‌ज्ञानज्ञेययोः प्रकृतिपुरुषयोश्च निरूपणमसङ्गतमिति वाच्यं, ज्ञानप्रकृत्योः क्षेत्रत्वात्पुरुषज्ञेययोः क्षेत्रज्ञत्वाच्च स्वप्रतिज्ञातक्षेत्रक्षेत्रज्ञनिरूपणान्तर्गतमेव ज्ञानादिचतुष्टय-निरूपणमिति ।

हे अर्जुन ! ये त्वया षट्पदार्थाः पृष्टास्ते वस्तुतः पदार्थद्वयमेव-- क्षेत्रं क्षेत्रज्ञश्चेति । तत्र क्षेत्र-स्यैवावान्तरभेदो ज्ञानममानित्वादिलक्षणम् । तच्चोक्तम् । क्षेत्रं च महाभूतादिकं निरूपितं क्षेत्रज्ञ एव ज्ञेयं ब्रह्म तच्चोक्तम् । यस्त्वव्यक्तलक्षणः क्षेत्रविशेषस्स एव प्रकृतिरित्युच्यते । यः पुनः क्षेत्रज्ञस्स एव पुरुषः । तावेव क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणौ प्रकृतिपुरुषौ पुनर्निरूपयामि यत्किञ्चिद्धर्मविशेषप्रदर्शनार्थं शृण्वि-त्यभिप्रायेणाह भगवान्—प्रकृतिमित्यादि । ननु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्निरूपितत्वात्पुनः प्रकृतिपुरुषनिरूपणं व्यर्थमिति शङ्कायां न व्यर्थं- भूतयोनित्वादिप्रदर्शनार्थत्वादित्याह भाष्यकारः—तत्रेति । तत्र पूर्वोक्त इत्यर्थः । कथं भूतानां क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वययोनित्वमिति प्रश्नस्यायमुत्तरभूतोऽर्थोऽधुनोच्यते ।

ननु प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वे नित्यत्वे तद्विशिष्टत्वे चेश्वरस्य प्रकृतिपुरुषेश्वराख्यत्रयोऽपि नित्या एवेतीश्वरः प्रकृतिपुरुषविशिष्ट एवेति च यत्परमतं तत्र प्रविष्टः किल भवन्मताचार्यश्शङ्करभगवत्पाद इति चेत् , मैवम्—ईश्वरस्य स्वरूपभूता जीवलक्षणा प्रकृतिः, स्वभावभूता तु क्षेत्रलक्षणेति सप्तमाध्याय एवोक्तत्वाज्जीवलक्षणस्वरूपातिरिक्तेश्वरस्यैवाभावात् जीवलक्षणेश्वरप्रकृतेर्नित्यत्वं तावदविवादमनादित्वा-दनन्तत्वाच्च तस्याः । क्षेत्रलक्षणप्रकृतेस्तु यावद्विद्योदयं नित्यत्वात्सापेक्षमेव नित्यत्वं, न तु निरपेक्षं सान्तत्वात्क्षेत्रप्रकृतेः । अस्या अनादित्वं च पराधीनजन्माभावरूपत्वमेव । न ह्यात्मन आकाश आकाशाद्वायुरितिवदात्मनोऽन्यस्माद्वा प्रकृतिर्जायत इति क्वापि श्रूयते । न च सुतरां जन्माभाव इति वाच्यं, 'माया चाविद्या च स्वयमेव भव'तीति जन्मश्रवणात् । न च जीवेशावाभासेन करोतीति तयो-

प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरस्येश्वरत्वं याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिस्थितिप्रलयहेतुः ते द्वेऽनादी सत्यौ संसारस्य कारणम् ।

मायावशं जन्म श्रूयत इति वाच्यं, ब्रह्मणि निर्गुणे जीवत्वेश्वरत्वयोरौपाधिकत्वेन मायाकृतत्ववर्णनात् । एवं प्रकृतेस्सादित्वादेव सान्तत्वमनित्यत्वं च । नच सत्याविल्येवोक्तमाचार्यैरिति वाच्यं, व्यावहारिकसत्यत्वं प्रकृतेः, पारमार्थिकसत्यत्वं पुरुषस्येत्यदोषात् । इदं च पुरुषशब्दवाच्यं जीवलक्षणं चैतन्यमीश्वरस्य स्वरूपमितीश्वरस्य तद्वत्त्वमुच्यते । राहोश्शिर इति शिरोवत्त्वमिव राहोः । यद्वा महाकाशस्य घटाकाश इव जीव ईश्वरस्यांश इति तद्वत्त्वमीश्वरस्योक्तम् । तस्मान्नाचार्यस्य परमतप्रवेशप्रसङ्गः । ते हि पुरुषेश्वरयोस्स्वरूपतस्स्वभावतश्च भेदं वर्णयन्ति पुरुषस्य चेश्वरशेषत्वं प्रकृतेश्च मुक्तावपि सत्त्वमिति ।

ननु प्रकृतिद्वयवत्त्वस्यैवेश्वरत्वान्मुक्तौ तदभावे ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गस्स्यादथ वा ईश्वराभावप्रसङ्ग इति चेत्, **मैवम्**—मुक्तावीशितव्याभावेनेश्वरत्वाभावस्यास्माकमिष्टत्वान्निर्विशेषचिन्मात्रस्यैवेश्वरत्वादीश्वराभावप्रसङ्गस्तु न ।

हन्त तर्हि, ईश्वरस्य नित्यत्वात्तत्प्रकृत्योरपि नित्यत्वेन भवितुं युक्तं, प्रकृतिद्वयवत्त्वमेव हीश्वरत्वमिति भाष्यविरोधस्तवेति चेत्, **मैवम्**— व्यवहारदशामाश्रित्योक्तत्वादस्यार्थस्य । यावद्व्यवहारं हि प्रकृतिपुरुषेश्वरास्त्रयोऽपि नित्याः । पुरुषेश्वरयोर्भेदश्च नित्यः । परमार्थतस्त्वीश्वर एक एव नित्यः । तस्य पुरुषाद्भेदश्च मिथ्या । प्रकृतिश्च मिथ्यैवेति । अत एव हि 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति ज्ञाता' इति श्रुतिर्विद्याऽविद्यामार्गद्वयस्यात्यन्तवैलक्षण्यं ब्रूते । न च विद्यादशायां द्वैतमस्ति- 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, नेह नानास्ति किञ्च'नेत्यादिश्रुतिभ्यः । अविद्यया हि ब्रह्मणि जीवत्वेश्वरत्वजगन्ति कल्पितानि । कथं तानि विद्यायामुपलभ्येरन् ? अत एव 'यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा, यो वै भूमा तदमृत'मिति, 'तत्र केन कं पश्ये'दित्याद्याश्श्रुतयश्चोपपद्यन्ते । एवं जीवेशत्वादिरहितं चिन्मात्रमेव हि लक्षणया तत्त्वमस्यादिमहावाक्यान्यपि बोधयन्ति । तस्माद्ब्रह्मणः प्रकृतिद्वयवत्त्वरूपमीश्वरत्वमविद्यावस्थायामेव, प्रकृतेश्च नित्यत्वं सत्यत्वं च व्यावहारिकमेव । एक एवेश्वरः परमार्थतो नित्यस्सत्यश्च । प्रपञ्चितश्चायमर्थोऽविनाशि तु तद्विद्धीत्यादौ । भाष्यकृतश्चायमेवाभिप्रेतोऽर्थः । अन्यथा स्ववचोविरोधात् । प्रकृते च याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगदुत्पत्तिप्रलयहेतुरिति वचनात् । नहि परमार्थतो जगदस्ति, येन तदुत्पत्त्यादिकं पारमार्थिकं स्यात् । तद्धेतुत्वं चेश्वरस्य सत्यं स्यात् । तस्माद्व्यावहारिकमेव जगज्जन्मादिहेतुत्वं, तत्प्रयुक्तमीश्वरत्वं च ब्रह्मण इति स्थितम् । प्रकृतेर्जगद्रूपेण परिणामाज्जगद्धेतुत्वं पुरुषस्य तु विवर्तनादिति विवेकः । पुरुषस्य भोक्तृत्वात्प्रकृतेश्च सुखाद्यात्मना परिणामात्संसारकारणत्वं वक्ष्यत इति तदभिप्रायादाह—**संसारकारणे इति** । पुरुषस्य पारमार्थिकसत्यत्वात्प्रकृतेश्च व्यावहारिकसत्यत्वादुक्तम्—**सत्याविति** । ननु प्रकृतिरपि परमार्थतस्सत्येति भ्रमितव्यं, विद्यादशायां तदभावात् । देहादिप्रपञ्चस्तु सादित्वाद्यावद्व्यवहारमप्यस्थिरत्वान्न सत्य इति भावः ।

न आदी अनादीति तत्पुरुषसमासं च केचिद्वर्णयन्ति । तेन हि किलेश्वरस्य कारणत्वं सिद्ध्यति । यदि पुनः प्रकृतिपुरुषावेव नित्यौ स्यातां तत्कृतमेव जगन्न ईश्वरस्य जगतः कर्तृत्वम् । तदसत् प्राक्प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेरीशितव्याभावादीश्वरस्यानीश्वरत्व-

---

ननु यद्यनादी प्रकृतिपुरुषौ स्यातां, तर्हि तावेव जगत्कारणभूतौ भवत इति कथमीश्वरस्य जगत्कारणत्वम् ? नच प्रकृतिद्वारा जगत्कारणत्वमीश्वरस्येति वाच्यं, अनाद्योस्तयोर्मुख्यकारणत्वमेवोच्यतां किमिति द्वारकारणत्वं, तदतिरिक्तेश्वरकल्पनं वा किमर्थम् ? नच जडायाः प्रकृतेरीक्षणायोगात्पुरुषस्य चोदासीनत्वादीश्वरस्य जगत्कारणत्वमुक्तमिति वाच्यं, पुरुषसंयोगवशेन जडाया अपि प्रकृतेरीक्षणसम्भवाद्यथा जीवचैतन्याभासेन मनस्सङ्कल्पसम्भवः । तौ च प्रकृतिपुरुषौ प्रतीश्वरस्य कारणत्वाभावेनेश्वरस्य सर्वकारणत्वासम्भवाच्च । तस्मान्न प्रकृतिपुरुषावनादी, किंतु सादी एव भवतः । नच प्रकृतिगीतागतानादिवचनविरोधः, न आदी अनादीति तत्पुरुषसमासेन तयोस्सादित्वलाभात् । यद्धि कारणं न भवति तद्धि कार्यमेव भवेत्- कारणभिन्नस्य कार्यत्वात् । आदिपदस्य कारणवाचित्वान्नञश्च तदन्यवाचित्वादिति पूर्वपक्षमुद्भावयति— **न आदीति, तेनेति** । तत्पुरुषसमासवर्णनेनेत्यर्थः । किलेत्यनेन तद्वर्णनस्यायुक्तत्वं सूच्यते । **नेश्वरस्येति** । नित्याभ्यामेव प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगत्सृष्ट्यादिसम्भवादिति भावः ।

नच सादित्वे तयोः कथं जगत्कर्तृत्वाभाव इति वाच्यं, यस्तयोरादिस्तस्यैव जगत्कर्तृत्वाभ्युपगमः । यथा सादेराकाशस्य वायुकारणत्वेऽपि यदाकाशस्य कारणं तदेव वायोरपीत्यभ्युपगम्यते तद्वत् । परमकारणस्यैवेश्वरस्य कारणत्वं नावान्तरकारणयोः प्रकृतिपुरुषयोराकाशादेरिवेति न प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वं सादित्वे स्यादिति भावः । परिहरति— **तदसदिति** । प्रकृतिपुरुषयोरुत्पत्तेः प्रागीशितव्यवस्त्वभावादीश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गः । तदुत्पत्तेः पश्चात्तु तयोरेवेशितव्ययोस्सत्त्वात्स्यादीश्वरत्वमीश्वरस्येति कृत्वा प्रागित्युक्तम् ।

ननु तव मतेऽपि प्रकृतेस्सम्भूतिश्रवणेन सादित्वात्पुरुषस्यानादित्वेऽपीश्वरादभिन्नत्वात्प्रकृत्युत्पत्तेः प्रागीशितव्याभावेनेश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गोऽस्त्येवेति चेत्, **मैवम्**— प्रकृतेस्सम्भूतिश्रवणेऽपीदमिदानीं सम्भूतेति वक्तुमशक्यत्वेनानादित्वात् । पुरुषस्येश्वरादभेदेऽपि तद्भेदस्याविद्यया कल्पितस्य पूर्वोक्तन्यायेनैवानादित्वात् । 'जीव ईशो विशुद्धा चित्तथा जीवेशयोर्भिदा । अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति वचनात्प्रकृतिपुरुषयोः प्रागिति वक्तुं न शक्यते । तस्माद्यावदविद्यमनादिकालादारभ्य सर्वदापीशितव्यसत्त्वान्नास्मन्मते ईश्वरस्यानीश्वरत्वप्रसङ्गः । किमीश्वरः प्रकृतिपुरुषौ प्रपञ्चं वा स्वेच्छया सृजति ? उत यत्किञ्चिन्निमित्तमाश्रित्य ? आद्ये- ईश्वरीयेच्छाया नित्यत्वेन सर्वदापि प्रकृतिपुरुषप्रपञ्चसद्भाव एवेति न संसारनिवृत्तिः । द्वितीये- यन्निमित्तं तद्वक्तव्यं- न तावज्जीवादृष्टाख्यं कर्म- तस्य प्रकृत्यन्तःपातित्वाज्जीवस्य सादित्वेन सान्तत्वाच्चत्कर्मणो निराश्रयस्य सत्त्वायोगात् । जीवस्योत्पत्तेः प्राक्कर्मण एवासम्भवाच्च । कर्ता हि जीवः स्वयमुत्पन्नः कर्म कुर्यान्न त्वनुत्पन्नः । नाप्यज्ञानं- तस्य प्रकृति-

प्रसङ्गात्संसारस्य च निर्निमित्तत्वेऽनिर्मोक्षप्रसङ्गाच्छास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गाद्बन्धमोक्षाभावप्रसङ्गाच्च । नित्यत्वे पुनरीश्वरस्य प्रकृत्योस्सर्वमेतदुपपन्नं भवेत्कथम् ?

त्वात् । एवमनिमित्तस्यापि कार्यस्याभ्युपगमे निर्निमित्तस्संसारो नैव निवर्तेत । विद्यमानसंसारस्य ज्ञानान्निवृत्तावपि निर्निमित्तस्संसारः पुनरन्य आपतेदेव । नच कथं भवेदिति वाच्यं, निर्निमित्तसंसारं प्रति कथमिति निमित्तप्रश्नायोगात् ।

ननु मास्तु संसारस्यानिवृत्तिः को दोषस्तत्राह—**शास्त्रेति** । संसारनिवृत्त्यर्थं हि वेदान्तशास्त्रं भगवता निर्मितं, तन्निवृत्त्यभावे किमर्थं तच्छास्त्रं ? व्यर्थमेवेत्यर्थः । निर्निमित्तस्य कार्यस्य दुरभ्युपगमत्वात्संसारो निर्निमित्तः कदापि न स्यादेवेति बन्धाभावप्रसङ्गः । बन्धपूर्वकत्वान्मोक्षस्य मोक्षाभावप्रसङ्गश्चेत्याह—**बन्धमोक्षेति** । बन्धमोक्षयोरभावप्रसङ्गादिति समासः । नच ईश्वरस्य निमित्तस्य सत्त्वान्न निर्निमित्तत्वमिति वाच्यं, ईश्वरस्य मुख्यकारणत्वेन निमित्तकारणत्वायोगात् । प्रकृतिपुरुषावेव हि संसारस्य निमित्तकारणे । तयोश्च तव मते सादित्वान्न कारणत्वमिति ।। नच प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वेऽपि भवेयुरमी दोषा इति वाच्यमित्याह—**नित्यत्वे त्विति** । एतत्पूर्वोक्तं सर्वमिति शास्त्रसार्थक्यं बन्धमोक्षौ चेत्यर्थः । प्रकृतिपुरुषयोस्संसारनिमित्तयोस्सत्त्वान्न निर्निमित्तत्वं संसारस्य । प्रकृतेर्ज्ञानेन नाशान्न पुनस्संसारप्रसङ्गः- निमित्ताभावात् ; पुरुषस्यैकस्य संसारं प्रत्यनिमित्तत्वात् । ज्ञानजनकत्वेन च शास्त्रं सार्थकम् । प्रकृतेरनादित्वेन सर्वदापि सत्त्वात्तत्कृतो बन्धोऽस्ति । बन्धस्य सद्भावादेव तन्निवृत्तिरूपो मोक्षोऽप्यस्तीति न काचिदनुपपत्तिरिति भावः ।

नच प्रकृतिपुरुषयोरनादित्वे ईश्वरस्य जगत्कारणत्वासिद्धिः, प्रकृतिपुरुषाभ्यां निमित्ताभ्यामेवेश्वरस्य जगत्कारणत्वात् । वस्तुतो निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरस्य जगत्कारणत्वासम्भवात् । नच प्रकृतिपुरुषयोरेव मुख्यकारणत्वमस्त्विति वाच्यं, प्रकृतेर्जडत्वात्पुरुषस्य चोदासीनत्वात् । नच पुरुषसंसर्गात्प्रकृतेः प्रकृतिसम्बन्धात्पुरुषस्य वा ईक्षणसम्भवात्तयोरेव मुख्यकारणत्वमिति वाच्यं, असङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतिसंसर्गायोगात् । प्रकृतिसंसृष्टस्य वा प्रकृतिपरवशत्वेन पुरुषस्य परिच्छिन्नज्ञानस्य सृष्टिसङ्कल्पायोगात् । तादृशपुरुषसम्बन्धेन प्रकृतेर्वा सृष्टिसङ्कल्पायोगात् । ईश्वरस्य तु वशीकृतमायत्वादपरिच्छिन्नज्ञानस्य सृष्टिसङ्कल्पोपपत्तिः । प्रकृतेरीश्वरचैतन्याभासेन वृत्तिसम्भवेऽपि न सङ्कल्पयितृत्वं तस्याः-- चेतनधर्मत्वादीक्षणस्य । सति मुख्येक्षणे ईश्वरीये प्राकृतगौणेक्षणस्वीकारस्यान्याय्यत्वाच्च । यदुक्तं— प्रकृतिपुरुषौ प्रत्यकारणत्वादीश्वरस्य सर्वकारणत्वासिद्धिरिति, तन्न—सर्वं कार्यजातं प्रत्येव सर्वकारणत्वादीश्वरस्येति ।

नन्वसङ्गेश्वरस्य कथं मायित्वम् ? ईश्वरस्यैव पुरुषत्वेन कथमीश्वरस्यापरिच्छिन्नज्ञानत्वम् ? जीवस्य परिच्छिन्नज्ञानत्वं च ? इति चेन्नैष दोषः—विद्यावस्थायामेवेश्वरः पुरुषो वाऽसङ्गः । अविद्यावस्थायां तु माय्येवेश्वरो मायापरतन्त्र एव जीवश्च । विद्यावस्थायामेव पुरुष ईश्वरः, अविद्याव-

विकारांश्च गुणांश्चैव वक्ष्यमाणान् विकारान् बुद्ध्यादिहेन्द्रियान्तान् गुणांश्च सुखदुःखमोहप्रत्ययाकारपरिणतान् विद्धि विजानीहि प्रकृतिसम्भवान्- प्रकृतिरीश्वरस्य विकारकारणशक्तिस्त्रिगुणात्मिका माया, सा सम्भवो येषां विकाराणां गुणानां च तान् विकारान् गुणांश्च विद्धि प्रकृतिसम्भवान् प्रकृतिपरिणामान् ॥१९॥

स्थायां तु पुरुष ईश्वराद्भिन्न एव । न चाविद्ययापि कथमीश्वरस्य जीवत्वमिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादिति न्यायात् । यदि वस्तुतो वयमीश्वरस्य जीवत्वं ब्रूमस्तर्हि कथमीश्वरस्य जीवत्वमिति चोद्येत, नतु तथा ब्रूमः, नहि रज्जोरविद्यया सर्पत्वं दृश्यमानं विप्रतिषिद्धं, येनेश्वरस्याविद्यया दृश्यमानं जीवत्वं विप्रतिषिद्धं स्यात् । तस्मादनादिरपि प्रकृतिर्न जगत्कारणं जडत्वात्- 'ईक्षतेर्नाशब्द'मिति सूत्राच्च । तथाऽनादिरपि जीवो न जगत्कारणं- प्रकृतिपरतन्त्रत्वेनानीश्वरत्वात् । किं त्वीश्वर एव वशीकृतप्रकृतिस्सर्वज्ञस्सर्वशक्तिर्जगत्कारणं यतो वेत्यादिश्रुतेर्जन्माद्यस्य यत इति स्मृतेश्च । एवं जगत्सृष्ट्यादिसमर्थत्वादेवास्येश्वरत्वव्यवहारः । ईश्वरो हि समर्थः । ईष्ट इतीश्वर इति व्युत्पत्तेः । अत एव निरीश्वरसाङ्ख्यवादस्याश्रौतत्वादप्रामाण्यमयुक्तत्वाच्च ।

न चैवं भिन्नेश्वरयोगवादः प्रमाणमिति वाच्यं, जीवेश्वरभेदस्याविद्यया कल्पितत्वेनातात्त्विकत्वादद्वैतस्यैव श्रौतत्वाद्युक्तत्वाच्च । तस्मादद्वैतवाद एव श्रुतियुक्त्यनुभवसिद्धत्वात्प्रमाणमिति संक्षेपः ।

नन्वीश्वरप्रकृत्योर्नित्यत्वे कथं सर्वमेतदुपपद्यत इत्याक्षिपति—**कथमिति** । तयोरेव संसारकारणत्वात्सर्वमुपपद्यत इत्यभिप्रेत्य तत्संसारकारणत्वमेव दर्शयति—**विकारांश्चेत्यादिना** । विकारांश्च गुणांश्चैव प्रकृतिसम्भवान्विद्धि- प्रकृतिर्मूलप्रकृतिः; विकारा महदादिप्रकृतिकार्याणि; बुद्धिशब्देन महत्तत्त्वस्य ग्रहणम् । आदिपदादहङ्कारपञ्चतन्मात्रदशेन्द्रियप्राणपञ्चकमनसां ग्रहणम् । देहस्स्थूलस्तेन पञ्चभूतग्रहणम् । पञ्चभूतात्मकत्वात्तस्य । प्रतीयन्त इति प्रत्यया विषयाः, प्रत्यया ज्ञानानि वृत्तय इति यावदिति वा । **वक्ष्यमाणानिति** । कार्येत्युत्तरश्लोकेनेति भावः । सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पत्तिहेतुरित्यर्थः । प्रकृतेस्सकाशात्सम्भव उत्पत्तिर्येषां तानित्यपि वक्तुं शक्यम् । कथं प्रकृतिसम्भवत्वं तेषामत आह—**प्रकृतिपरिणतानिति** । मूलप्रकृतिरेकैव । मृद्द्रव्यमेकं घटकपालकरकाद्याकारेणेव बुद्ध्यादिविकाराकारेण सुखदुःखादिगुणाकारेण च परिणतेत्यर्थः । गुणानां स्वरूपेण दुर्ज्ञेयत्वादाह—**सुखाद्याकारपरिणतानिति** । एतेन 'तत्क्षेत्रं यच्च यादृक्च यद्विकारि यतश्च य'दितिश्लोकप्रतिज्ञातार्थ उक्तप्रायः । सर्वविकारयुक्तं सर्वगुणयुक्तं च प्रकृतिलक्षणं क्षेत्रमेव । सर्वं कार्यं प्रकृतित एव जायत इति चेद्योक्तत्वात् । महाभूतानीतिश्लोकेन तु सार्धेन क्षेत्रं पूर्वमेव दर्शितमिति बोध्यम् ।

नचैवं सर्वस्य जगतः प्रकृतिसम्भवत्वे कथमीश्वरस्य जगत्कर्तृत्वमिति वाच्यं, ईश्वरसङ्कल्पवशादेव तदीया प्रकृतिरियं जगदाकारेण परिणतेति जगत्कर्तृत्वमीश्वरस्य । यथा कुलालसङ्कल्पकृतिभ्यां घटाद्याकारपरिणामवत्यामपि मृदि घटादिकर्तृत्वं कुलालस्य तद्वत् । नचैवं प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वे

के पुनस्ते विकारा गुणाश्च प्रकृतिसम्भवाः ?

कार्यकरण(कारण)कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।
पुरुषस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥२०॥

कार्येति । कार्यकरणकर्तृत्वे- 'कार्यं शरीरं, करणानि च तत्स्थानि त्रयोदश । देहस्यारम्भकाणि भूतानि पञ्च, विषयाश्च प्रकृतिसम्भवा विकाराः पूर्वोक्ता इह कार्यग्रहणेन

ईश्वरस्याभिन्ननिमित्तोपादानत्वं न सङ्गच्छत इति वाच्यं, जगद्विवर्ताधिष्ठानत्वेन तादृशप्रकृत्यधिष्ठानत्वेन वा ईश्वरस्य कर्तृत्वोपादानत्वयोस्सिद्धेः । अत एव याभ्यां प्रकृतिभ्यामीश्वरो जगत्सृष्ट्यादिहेतुरिति भाषितमाचार्यैः ।

ननु ईश्वरस्य जगत्सृष्ट्यादिहेतुत्वे प्रकृतिरेवोपयुज्यते प्रकृतिपरिणामत्वाज्जगतः । ननु पुरुष इति कथं याभ्यां प्रकृतिभ्यामित्युक्तमिति चेत् , मैवम्—भोक्तुरभावे भोग्यस्य जगतोऽप्यभावप्रसङ्गात्पुरुषस्य भोक्तृत्वं भोग्यजगत्सद्भावं प्रति निमित्तमिति पुरुषस्यापि द्वारकारणत्वमुक्तमिति । ईश्वरः प्रकृतिद्वारा जगत्सृजति, तच्च सृष्टं जगत्पुरुषद्वारा भुंक्त इति प्रकृतिपुरुषाभ्यां जगद्धेतुत्वमीश्वरस्येति भावः । यद्वा यत्पुरुषस्य स्वरूपभूतं कूटस्थचैतन्यं तत्रैव देहादिप्रपञ्चस्याविद्यया कल्पितत्वात्पुरुषस्यापि जगद्धेतुत्वमिति । नचैवमीश्वरस्य जगद्धेतुत्वाभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गः ईश्वरस्यैव कूटस्थत्वात् । अथवा देहादिरूपव्यष्टिप्रपञ्चाधिष्ठानं कूटस्थचैतन्यमन्तःकरणोपहितत्वात्तस्य । समष्टिप्रपञ्चाधिष्ठानं तु ईश्वरचैतन्यं मायोपहितत्वात्तस्य । तथा च ईश्वरस्य स्वतस्सर्वजगदधिष्ठानत्वं, कूटस्थपुरुषद्वारा तु तत्तद्व्यष्टिदेहाद्यधिष्ठानत्वमिति नेश्वरस्य जगद्धेतुत्वाभ्युपगमविरोधः । नापि पुरुषस्य द्वारकारणत्वाभ्युपगमविरोध इति ।

यत्तु रामानुजः— विकारानिच्छाद्वेषादीन् गुणानमानित्वादींश्चेति, तदयुक्तम्—इच्छादीनामपि गुणत्वादमानित्वादीनामपि विकारत्वाच्चान्यतरशब्देनैव तदुभयग्रहणसम्भवेनान्यतरशब्दनैरर्थक्यात् ॥१९॥

कार्येति । शरीरं स्थूलम् । करणान्यन्तःकरणबहिष्करणानि । त्रयोदशेति मनोबुद्ध्यहङ्कारैस्सह ज्ञानकर्मेन्द्रियाणि दशेत्यर्थः । एकस्यैवान्तःकरणस्य मनआदिभेदेन त्रिविधत्वात्त्रयाणां तेषामन्तःकरणत्वेन ग्रहणम् । साधकतमं करणं, श्रवणादिगमनादिमननादिक्रियासु प्रकृष्टोपकारकत्वाच्छ्रोत्रादिपादादिमनआदीनां करणत्वम् । एतेषां त्रयोदशानामपि प्रकृतिकार्यत्वेन करणत्वेऽपि कार्यशब्देन ग्रहणमुपपन्नम् । भूतानि पृथिव्यादीनि । विषयाश्शब्दादयः । एते प्रकृतिसम्भवा विकाराः विकारांश्चेति पूर्वश्लोकोक्ताः । त एव विकारा इह कार्यशब्देन गृह्यन्ते, गृह्यतेऽनेनेति ग्रहणं शब्दः । प्रकृतिसम्भवा गुणाः पूर्वश्लोकोक्तास्सुखादय इह करणशब्देन गृह्यन्ते लक्षणयेत्याह—गुणाश्चेति । पूर्वोत्तरश्लोकयोस्समानार्थत्वेन भाव्यत्वादिति भावः । अन्यथा कार्यशब्देन देहग्रहणे करणशब्देनेन्द्रियग्रहणे च सति विषयादिविकारग्रहणं सुखादिग्रहणं च न स्यात् । नचेष्टापत्तिः- पूर्वश्लोके तेषां सर्वेषामपि

गृह्यन्ते । गुणाश्च प्रकृतिसम्भवास्सुखदुःखमोहात्मकाः करणाश्रयत्वात्करणग्रहणेन गृह्यन्ते । तेषां कार्यकरणानां कर्तृत्वमुत्पादकत्वं यत्तत्कार्यकरणकर्तृत्वं तस्मिन्कार्यकरणकर्तृत्वे हेतुः कारणमारम्भकत्वेन प्रकृतिरुच्यते । एवं कार्यकरणकर्तृत्वेन संसारस्य कारणं प्रकृतिः, कार्यकारणकर्तृत्वे इत्यस्मिन्नपि पाठे, कार्यं यद्यस्य विपरिणामस्तत्तस्य कार्यं विकारो विकारि कारणं तयोर्विकारविकारिणोः कार्यकारणयोः कर्तृत्व इति । अथ वा षोडश विकाराः कार्यं, सप्त प्रकृतिविकृतयः कारणं, तान्येव कार्यकारणान्युच्यन्ते । तेषां कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते आरम्भकत्वेनैव । पुरुषश्च संसारस्य कारणं यथा स्यात्तदुच्यते—पुरुषो जीवः क्षेत्रज्ञो भोक्तेति पर्यायस्सुखदुःखानां भोक्तृत्वे उपलब्धृत्वे हेतुरुच्यते ।

प्रकृतिसम्भवत्वेनोक्तत्वादिहापि तत्कर्तृत्वे प्रकृतिर्हेतुरिति वक्तव्यत्वात् । तदनुक्तौ सुखादीनां प्रकृत्यन्यकर्तृकत्वप्रसङ्गात् । कथं करणग्रहणेन गुणग्रहणमत आह—करणाश्रयत्वादिति । सुखादयो ह्यन्तःकरणाश्रयाः । सुखादिवृत्तीनामन्तःकरणपरिणामविशेषरूपत्वात् । उत्पादकत्वं जननमिति यावत् । केन हेतुना कारणत्वमत आह—आरम्भकत्वेनेति । तन्तुः पटस्येव मृद्घटस्येवेति भावः । कर्तृत्वे हेतुत्वमित्यस्य कर्तृत्वमित्येव पर्यवसन्नार्थत्वादाह—कार्यकरणकर्तृत्व इति । अत एव- 'कार्यकरणकर्तृत्वे कारणं प्रकृतिं विदु'रिति भागवतं च ।

प्रकृतिपुरुषावनादी संसारकारण इति पूर्वमुक्तं, कथं तयोस्संसारकारणत्वमिति प्रश्ने विकारांश्चेत्यादिकमुक्तम् । तेन च प्रकृतेस्तावत्संसारकारणत्वं सिद्धमित्याह— संसारकारणमिति । देहादिप्रपञ्चस्यैव संसारत्वात्तत्प्रपञ्चारम्भकप्रकृतिस्संसारकारणमित्यर्थः । यद्यस्य परिणामस्तत्तस्य कार्यं, तत्र प्रथमान्तपदार्थः कार्यं विकारः । षष्ठ्यन्तपदार्थः कारणं विकारि । यथा मृदः परिणामो घटो मृदः कार्यमिति कार्यं घटो विकारः, कारणं मृत्तु विकारि । ताभ्यां च विकारविकारिवाचिभ्यां कार्यकारणशब्दाभ्यां पूर्वोक्तान्येव कार्यकरणानि विकारा गुणाश्चोच्यन्ते । ततश्च कार्यकारणकर्तृत्व इति पाठेऽपि स एवार्थः । महदादीनामहङ्कारादीन् प्रति कारणत्वात्प्रकृत्यादीन् प्रति कार्यत्वाच्च कार्यकारणशब्दाभ्यां तद्ग्रहणसम्भवादिति भावः । अस्मिन्नेव पाठेऽर्थान्तरमाह—अथवेति । 'मूलप्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृतिविकृतयस्सप्त । षोडशकश्च विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति साङ्ख्योक्तदिशा षोडशविकाराणां दशेन्द्रियभूतपञ्चकमनसां कार्यशब्देन ग्रहणम् । मूलप्रकृतिं प्रति विकृतित्वेनेन्द्रियादीन् प्रति प्रकृतित्वेन च प्रकृतिविकृतिभूतानां महदहङ्कारपञ्चतन्मात्राणां सप्तानां कारणशब्देन ग्रहणम् । तेषां कर्तृत्वे सृष्टौ तु मूलप्रकृतिर्हेतुरित्यर्थः । केन रूपेणेत्यत आह—आरम्भकत्वेनैवेति । ननु प्रकृतिवत्पुरुषोऽपि किमारम्भकत्वेन संसारस्य कारणम्? यद्वा विवर्ताधिष्ठानत्वेनेति शङ्कायां विवर्ताधिष्ठानत्वेन सर्पस्य रज्जुवत्संसारस्य पुरुषः कारणं भवत्येव । इह तु भोक्तृत्वेनापि कारणमेवेत्युच्यत इत्याह—पुरुषश्चेति । उपलब्धृत्वे ज्ञातृत्व इति यावत् । भोक्तृत्वे हेतुर्भोक्तेत्यर्थः । ज्ञातेति यावत् । सुखदुःखयोर्विषयभेदाद्धेतुत्वमित्यभिप्रेत्य सुखदुःखानामित्युक्तम् । भोक्तुरभावे भोग्याभावाद्भोक्ता पुरुषस्संसारकारणमिति भावः ।

कथंपुनरनेन कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च प्रकृतिपुरुषयोस्संसारकारणत्वमुच्यत इति, अत्रोच्यते—कार्यकरणसुखदुःखरूपेण हेतुफलात्मना प्रकृतेः परिणामाभावे पुरुषस्य च चेतनस्यासति तदुपलब्धृत्वे कुतस्संसारस्स्यात् ? यदा पुनः कार्यकरणसुखदुःखस्वरूपेण हेतुफलात्मना परिणतया प्रकृत्या भोग्यया पुरुषस्य तद्विपरीतस्य भोक्तृत्वेनाविद्यारूपस्संयोगस्स्यात्, तदा संसारस्स्यादिति। अतो यत्प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमुक्तम्। कः पुनरयं संसारोनाम ? सुखदुःखसम्भोगस्संसारः पुरुषस्य च सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमिति ॥२०॥

ननु कार्यकरणकर्तृत्वमात्रेण प्रकृतेर्भोक्तृत्वमात्रेण पुरुषस्य च कथं संसारकारणत्वमित्याक्षिपति—कथमिति। समाधानं शङ्कायाः प्रवदामीति प्रतिजानाति—अत्रोच्यत इति। हेतवः कार्यकरणानि। फलानि सुखदुःखानि, सुखदुःखहेतुभूतकार्यकरणात्मना कार्यकरणफलभूतसुखदुःखात्मना चेत्यर्थः। भोक्तृभोग्ययोरुभयोरभावे संसाररूपभोगस्य कुतस्सद्भावः ? न कुतोऽपीत्यर्थः। यद्यपि देहादिप्रपञ्च एव संसारस्तथापीह तद्भोगस्संसार इत्युच्यते। ततश्च देहादिप्रपञ्चरूपसंसारं प्रति प्रकृतेरारम्भकत्वेन पुरुषस्य विवर्ताधिष्ठानत्वेन च कारणत्वमस्तुनाम। देहादिप्रपञ्चकृतसुखदुःखभोगरूपसंसारं प्रति कथं प्रकृतिपुरुषयोः कारणत्वमत आह—यदेति, तद्विपरीतस्येति। प्रकृतेः परस्येत्यर्थः। भोक्तृत्वेन रूपेण संयोगः।

सोऽयमसङ्गस्य पुरुषस्य कथमित्यत आह—अविद्यारूप इति। मिथ्याभूत इत्यर्थः। मायामयत्वादिति भावः। भोग्यभोक्तृभूतयोः प्रकृतिपुरुषयोस्संयोगस्य भोगरूपसंसारं प्रति निमित्तत्वात् प्रकृतिवत्पुरुषोऽपि संसारस्य कारणमेवेत्यर्थः। प्रकृतिपुरुषयोः कार्यकरणकर्तृत्वेन सुखदुःखभोक्तृत्वेन च यत्संसारकारणत्वमुक्तं तद्युक्तमेवोक्तमित्यन्वयः। कः पुनरयं संसारः यत्कारणत्वं प्रकृतिपुरुषयोरिति पृच्छति—क इति। उत्तरमाह—संसारो नाम सुखदुःखसम्भोग इति। उक्तलक्षणसंसारवत्त्वादेव पुरुषस्य संसारित्वव्यहार इत्याह—पुरुषस्येति। सुखदुःखभोगरूपसंसारवत्त्वात्पुरुषस्संसारीत्युच्यत इत्यर्थः। न चाविक्रियस्य पुरुषस्य कथं भोक्तृत्वमिति वाच्यं, मिथ्याभूतभोक्तृत्वे विवादायोगात्। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यसंसारित्वं चात्मनस्तत्त्वमित्युक्तम्।

यत्तु रामानुजः—कार्यकरणानां क्रियाकारित्वे पुरुषाधिष्ठिता प्रकृतिरेव हेतुरिति, तत्तुच्छम्—प्रकृतिपरिणामभूतानां कार्यकरणानामेव पुरुषाधिष्ठितानां क्रियाकारित्वे सम्भवति सति कोऽर्थः पुरुषाधिष्ठितप्रकृतेस्तद्धेतुत्ववर्णनेन ? नच पुरुषाधिष्ठिता बुद्धिस्तद्धेतुरिति वाच्यं, तस्या अप्यन्तःकरणत्वेन करणान्तर्गतत्वात्। नच पुरुषाधिष्ठिताज्ञानं तद्धेतुरिति वाच्यं, सुषुप्तावपि पुरुषाधिष्ठिताज्ञानसत्त्वेन कार्यकरणानां क्रियाकारित्वप्रसङ्गात्। किं च प्रकृतेः क्रियाकारित्वे यदेव हेतुस्तदेव पुरुषाधिष्ठितत्वं कार्यकरणानां क्रियाकारित्वेऽपि हेतुरिति कृत्वा अधिष्ठाता पुरुष

यत्पुरुषस्य सुखदुःखानां भोक्तृत्वं संसारित्वमित्युक्तं तस्य तत्किंनिमित्तमित्युच्यते—

पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् ।
कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्मसु ॥२१॥

पुरुष इति । पुरुषो भोक्ता प्रकृतिस्थः प्रकृतावविद्यालक्षणायां कार्यकारणरूपेण परिणतायां स्थितः प्रकृतिस्थः; प्रकृतिमात्मत्वेन गत इत्येतत् । हि यस्मात्तस्माद्भुंक्ते उपलभत इत्यर्थः । प्रकृतिजान् प्रकृतितो जातान् सुखदुःखमोहाकाराभिव्यक्तान् 'सुखी दुःखी

एव कार्यकरणानां क्रियाकारित्वे हेतुस्स्यात् । नचेष्टापत्तिः- कर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिर्भोक्तृत्वे हेतुः पुरुष इति मूलोक्तार्थविरोधात् । न च सत्यपि मूलविरोधे 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति सूत्रानुसारादयमर्थः कल्प्यत इति वाच्यं, 'प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः । यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति' इति, 'प्रकृत्या क्रियमाणानि गुणकर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इत्यादिशास्त्रादकर्तुरात्मनः कर्तृत्वं प्रतिपादयितुं न तत्सूत्रं शक्नुयात् , किं त्वहङ्कार एव कर्तेति सूत्रकारस्याप्याशयः । सूत्रकारगीताकारयोरेकत्वेन विरुद्धार्थकथनासम्भवात् । तस्मात्प्रकृतिरेव कर्त्री, पुरुष एव भोक्तेति स्थितम् ।

नच जडायाः प्रकृतेः कथं कर्तृत्वमिति वाच्यं, ईश्वरेक्षणवशात्तस्याः कर्तृत्वलाभात् । नचाविकारस्य पुरुषस्य कथं भोक्तृत्वमिति वाच्यं, साक्षित्वरूप भोक्तृत्वस्याविकारत्वात् । ननु सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगस्याविकारत्वेऽपि सुखदुःखानुभवरूपभोगस्य सुख्यहं दुःख्यहमिति प्रतीतिसिद्धस्य कथं विकारत्वाभाव इति चेत्सत्यं विकार एव सः- अविकारेऽपि पुरुषे सविकारोऽविद्यावशात्सम्भवत्येव-- गगने नैल्यमिव । यथा अकर्तर्यपि पुरुषे गन्ताहं ग्रहीताहमित्यादिप्रतीतिसिद्धं कर्तृत्वमज्ञानात्सम्भवति तद्वत् । अयमेवार्थ उत्तरश्लोके स्फुटीभविष्यति ॥२०॥

पुरुष इति । यद्यस्मादित्यर्थः । तस्मादिति शेषः । तस्य पुरुषस्य तत्संसारित्वं प्रति किं वा निमित्तम् । यद्वा तत्संसारित्वं किंनिमित्तं किंहेतुकमिति बहुव्रीहिः । इतिशङ्कायां प्राप्तायां सत्यामिति शेषः । उच्यते उत्तरमिति शेषः । हि यस्मात्पुरुषः प्रकृतिस्थो भवति तस्मात्प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्ते अनुभवति । कथं पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वमत आह—प्रकृतिमिति । गतः प्राप्तः । अहमेव प्रकृतिरिति प्रकृतितादात्म्यमापन्न इत्यर्थः । यद्यपि पुरुषस्य प्रकृतौ तत्कार्ये वा न साक्षादात्मभावस्तथापि अहमज्ञ इति, अहं कर्तेति, अहं मनोमीति, अहं निश्चिनोमीति, अहं पश्यामीति, अहं स्पृशामीति, अहं वदामीति, अहं जिघ्रामीति, अहं गच्छामीत्येवमादिरूपेण तद्धर्मानात्मन्यध्यस्यतीति बोध्यम् । क्वचित्कार्यविशेषे देहादौ तु साक्षादेवात्मभावोऽध्यस्यते । देवोऽहं मनुष्योहमित्यादिप्रतीतेः । एवमनात्मभिः प्रकृतितत्कार्यादिभिस्तद्धर्मैश्च आत्मन्यध्यस्तैर्भवत्यात्मनस्संसारो मिथ्याभूत इति सिद्धमध्यासस्य संसारनिमित्तत्वम् । शरीरादेरन्नादिभोगवन्नात्मनस्सुखादिभोगः, किं तर्हि चक्षुरादेर्घटाद्युपलब्धिवदात्मनः सुखाद्युपलब्धिरेवेत्याह— उपलभत इत्यर्थ इति । जानातीति यावत् । वस्तुतस्सुखादि-

मूढः पण्डितोऽहमित्येवम् । सत्यामप्यविद्यायां सुखदुःखमोहेषु गुणेषु भुज्यमानेषु यस्सङ्ग आत्मभावस्संसारस्य स प्रधानं कारणं जन्मनः- 'स यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति' इत्यादिश्रुतेः। तदेतदाह—कारणं हेतुः, गुणसङ्गो गुणेषु सङ्गः। अस्य पुरुषस्य भोक्तुस्सदसद्योनिजन्मसु-- सत्यश्चासत्यश्च योनयस्सदसद्योनयस्तासु सदसद्योनिषु जन्मानि सदसद्योनिजन्मानि तेषु सदसद्योनिजन्मसु विषयभूतेषु कारणं गुणसङ्गः। अथ वा सदसद्योनिजन्मसु-- अस्य संसारस्य कारणं गुणसङ्ग इति संसारपदमध्याहार्यम् । सद्योनयो देवादियोनयः,

---

साक्षिभूतस्यात्मनस्सुखादिभोगासम्भवादिति भावः । सुखाकारेण सत्त्वगुणस्य दुःखाकारेण रजोगुणस्य मोहाकारेण तमोगुणस्य च परिणामात्सुखादीनां प्रकृतिजगुणत्वेन व्यवहारः ।

पण्डित इति । सत्त्वगुणपरिणामः पाण्डित्यमिति बोध्यम् । यद्यपि सुखदुःखादिसाक्षात्कर्ता हि पुरुषः सुखमहं जानामि दुःखमहं जानामीत्येवं प्रतीयात्, नतु सुख्यहं दुःख्यहमित्येवं- सुखदुःखादेरन्तःकरणधर्मत्वेन पुरुषस्य तद्वत्ताऽभावात् । तथाप्यनात्मतादात्म्याध्यासवशात्सुख्यहं दुःख्यहमित्येवं प्रत्येति । नतु सुखमहं जानामीत्येवमिति भावः । यद्वा भुंक्ते उपलभते अनुभवतीति यावत् । अनुभवप्रकारमेव दर्शयति—सुखीत्यादिना । सुखी दुःखी मूढः पण्डितोऽहमित्येवं प्रकृतिजान् गुणान् भुंक्त इत्यन्वयः । पुरुषस्य संसारं प्रति नाविद्यामात्रं कारणं, नापि तत्कार्यभूतास्सुखदुःखादयः कारणं, नापि तत्साक्षात्कारः कारणं, सुषुप्तौ यथोक्तसर्वसत्त्वेऽपि पुरुषस्य संसारादर्शनात् । किंतु अध्यास एव कारणमित्याह—सत्यामित्यादिना । अविद्यायां सत्यामपि न सा प्रधानकारणं, किंत्वन्यदेवेत्येतदर्थमपि शब्दग्रहणम् । भुज्यमानेषु ज्ञायमानेषु गुणेषु यः पुरुषस्य आत्मभावरूपस्सङ्गस्स पुरुषस्य जन्मनस्संसारस्य प्रधानं कारणमविद्यादयस्त्वप्रधानं कारणमिति भावः । अविद्याद्यभावेऽध्यासायोगात् । आत्मभाव आत्मबुद्धिः । ममेमे गुणा इति गुणानामात्मन्यध्यास इति यावत् । आत्मशब्दोऽत्रात्मीयवाची । इयं च गुणेष्वात्मीयबुद्धिरुपलक्षणं- गुणवत्यन्तःकरणे आत्मबुद्धेः । धर्माध्यासवद्धर्म्यध्यासस्यापि संसारकारणत्वाद्धर्म्यध्यासपूर्वकत्वाच्च धर्माध्यासस्य । किंतु सच धर्म्यध्यास इह न साक्षादुपलभ्यते।।।।अहं मन इति प्रतीत्यभावात् । ततश्च धर्माध्यासेनानुमीयत । अत एव धर्माध्यास एव साक्षादुपलभ्यमानस्संसारहेतुत्वेन भाष्ये निर्दिष्ट इति बोध्यम् ।

सङ्गस्य संसारहेतुत्वे श्रुतिं प्रमाणयति—स इति । स पुरुषो यथाकामो यादृशकामो भवति तत्क्रतुस्तादृशकामप्रदक्रतुकर्ता भवति । स्वर्गकामो ज्योतिष्टोमं कुर्वीत पशुकामः कारीरेष्टिमित्येवं काम्येषु स्वर्गादिषु यः पुरुषस्य ममायं भूयादिति सङ्गः, स एव यज्ञाद्यनुष्ठापनद्वारा देवादिजन्मप्राप्तिलक्षणसंसारहेतुरिति श्रुत्यभिप्रायः । अस्य सदसद्योनिजन्मसु गुणसङ्गः कारणम् । सदुत्कृष्टं देवादिशरीरं, असन्निकृष्टं पश्वादिशरीरं, तयोर्योनय उपस्थेन्द्रियाधिष्ठानानि गुदानि । तद्युक्ता गर्भकोशा वा तासु जन्मान्युत्पत्तयः । तेष्विति विषयसप्तमी । अस्येति । पुरुषानुभवसिद्धस्येत्यर्थः । गुणसङ्गस्सत्त्वादिगुणयुक्तस्सङ्गः कामः । सत्त्वगुणवशात्पुरुषो मम देवयोनिजन्म भूयादिति कामयते,

असद्योनयः पश्वादियोनयः । सामर्थ्यात्सदसद्योनयो मनुष्ययोनयोऽप्यविरुद्धा द्रष्टव्याः ।

एतदुक्तं भवति—प्रकृतितत्त्वाख्याऽविद्या, गुणेषु च सङ्गः कामस्संसारस्य कारणमिति । तच्च परिवर्जनायोच्यते- अस्य च निवृत्तिकारणं ज्ञानं सवैराग्यसन्न्यासं गीताशास्त्रे प्रसिद्धम् । तच्च ज्ञानं पुरस्तादुपन्यस्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयम् । 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इत्युक्तं चान्यापोहेनातद्धर्माध्यारोपेण च ॥२१॥

रजोगुणवशात्तु मम मनुष्यजन्म भूयादिति, तमोगुणवशात्तु मम पशुजन्म भूयादिति, गुणपरतन्त्रो ह्यज्ञो जीवस्स्वानिष्टमपि कांक्षत्येव तत्रेष्टबुद्ध्या- यथा कर्मपरतन्त्रः पुरुषस्स्वानिष्टमपि परद्रव्यापहारादिकं कांक्षति, यथा वा रुग्णस्स्वानिष्टमपि चूतफलादिकं तद्वत् । एवं कामयमानश्च स स्वकामानुगुण्येन तत्तज्जन्म प्रतिपद्यत इति गुणप्रयुक्तो देवादियोनिजन्मसङ्ग एव पुरुषस्य संसारकारणमित्यर्थः । पुण्यमयत्वाद्देवादियोनयस्सद्योनयः । पापमयत्वात्पश्वादियोनयोऽसद्योनयः । पुण्यपापोभयात्मिकास्तु मनुष्ययोनयः । सदसद्योनिष्विव मनुष्ययोनिष्वपि सङ्गसम्भवात्तासामपीह ग्रहणमित्याह—सामर्थ्यादिति । सदसद्योनिग्रहणबलादित्यर्थः ।

यद्वा समस्तपदसामर्थ्यादिति । सच्च तदसच्च सदसद, तस्य योनिस्सदसद्योनिरिति समासे कृते उभयात्मकमनुष्ययोन्यर्थलाभादिति भावः । अविरुद्धा इति । पुण्यपापोभयात्मकत्वादिति भावः । पुण्ययोनयः पापयोनयश्च परस्परं विरुद्धाः पुण्यपापयोर्विरुद्धत्वात् । मनुष्ययोनयस्त्वविरुद्धा इत्यभिसन्धिः । यद्वाऽविरुद्धा नोत्कृष्टा नाप्यपकृष्टाः, किंतु समाना इत्यर्थः । फलितं वदामीत्याह—एतदिति । प्रकृतिस्थत्वमात्मानात्मनोस्तादात्म्याध्यासः । अविद्या गुणेषु सङ्गः । आत्मन्यनात्मधर्माध्यासः । कामस्स्वर्गादिकामना । इत्येतच्चतुष्टयं संसारस्य कारणमित्येतदुक्तं भवतीत्यन्वयः । गुणसङ्गशब्दस्य द्वेधाऽर्थवर्णनाद्धर्माध्यासकामयोस्सिद्धिः । प्रकृतिस्थ इति पदेन प्रकृतेरपि कारणत्वस्य सूचितत्वाद्धर्म्यध्यासाविद्ययोस्सिद्धिरिति विवेकः । ननु किमर्थमुक्तं संसारकारणमत आह—तच्चेति । संसारकारणं तच्छब्दार्थः । अस्य च संसारस्येत्यर्थः । सवैराग्यसन्न्यासं वैराग्यसन्न्याससहितं ज्ञानं निवृत्तिकारणम् ।

किं तद्ज्ञानमत आह—गीताशास्त्रे प्रसिद्धमिति । गीताशास्त्रे कुत्र प्रकरणे प्रसिद्धमत आह—पुरस्तादिति । किं विषयं तद्ज्ञानमत आह—क्षेत्रेति । ननु पुरस्तादुपन्यस्तस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञविषयस्य ज्ञानस्य संसारनिवृत्तिकारणत्वं कुत्रोक्तमत आह—यद्ज्ञात्वेति । अमृतं मोक्षो हि संसारनिवृत्तिः । दृश्यं क्षेत्रं नाहं क्षेत्रज्ञ ईश्वर एवाहमिति ज्ञानात्सर्वसंसारनिवृत्तिरविद्याकल्पितत्वात्संसारस्य पुरुषे रज्जौ सर्पवदिति भावः । यद्ज्ञात्वेति ज्ञेयं कथमुक्तमत आह—अन्यापोहेनेति । अन्यापोहोऽन्यनिरसनं तेन 'न सत्तन्नासदुच्यत' इति निषेधमुखेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरमाह—तद्धर्मेति । सर्वतः पाणिपादं तदित्यादिरूपेणेति भावः ।

यत्तु रामानुजः—प्रकृतिसंसर्गवशात्पुरुषस्य सत्य एव बन्धः, प्रकृतिसंसर्गस्य गुणसङ्गो हेतुः। स च बीजांकुरन्यायात्प्रवाहानादिः। अमानित्वादिभिस्तु गुणसङ्गो निवर्तत इति, तत्तुच्छम्—'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुतेरसङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतिसङ्गस्सत्यः कथं भवितुमर्हति? किं व्योम्नस्सत्यस्स्यान्नैल्यगुणसङ्गः? यदि प्रकृतिस्सत्या स्यात्तर्हि पुरुषस्य तत्सङ्गस्सत्यस्स्यात्। नहि प्रकृतिस्सत्या- 'एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म'ेति श्रुत्या, 'नेह नाना' इत्यादिश्रुत्या च ब्रह्मणि द्वितीयवस्त्वभावात्। कथं प्रकृतेरेवासत्यत्वे तत्सङ्गस्सत्यस्स्यात्? एवं प्रकृतिसङ्गस्यैवासत्यत्वे तत्प्रयुक्तगुणसङ्गस्य बन्धस्य वा कथं सत्यत्वम्? किंच प्रकृतिसङ्गप्रयुक्तस्य गुणसङ्गस्य प्रकृतिसङ्गं प्रति हेतुत्वं तु सुतरामयुक्तम्। न च बीजांकुरादिप्रसङ्गः। प्रकृतिसङ्गस्यानादित्वाद्गुणसङ्गस्य सादित्वाच्च। न च प्रकृतिरेवानादिः, तत्सङ्गस्तु सादिरेवेति वाच्यं, अनाद्योः प्रकृतिपुरुषयोरन्योन्यसङ्गरहितयोस्सत्त्वे प्रमाणाभावात्। सत्त्वे वा पश्चात्तत्सङ्गहेत्वभावेनासिद्धेस्सङ्गस्य। न चाज्ञानं सङ्गहेतुरस्तीति वाच्यं, अज्ञानस्यैव प्रकृतित्वात्। प्रकृतेरन्यत्वे चाज्ञानस्य तदज्ञानपुरुषयोस्सङ्गोऽस्ति वा न वा? आद्ये कस्तत्सङ्गहेतुः? द्वितीये- सङ्गहेत्वभावे सङ्गरूपकार्यस्य सिद्धिः कथम्? यद्यज्ञानपुरुषयोरन्यस्सङ्गहेतुस्स्यात्, तेन सह पुरुषस्य सङ्गे को हेतुः? एवमनवस्थादोषप्राप्तिः। नच तत्परिहारायाज्ञानपुरुषयोस्सङ्गं प्रत्यज्ञानमेव हेतुरिति वाच्यं, स्वसङ्गं प्रति स्वस्यैव हेतुत्वे आत्माश्रयादिदोषप्रसङ्गात्। तस्मादनादिरेव प्रकृतिपुरुषसङ्गः। उक्तं हि- 'अविद्यातच्चितोर्योगष्षडस्माकमनादय' इति। एवमनादिरयं प्रकृतिसङ्गो गुणसङ्गस्य हेतुरेव। प्रकृतिपुरुषसङ्गजन्यत्वाद्गुणानां तद्द्वारा तत्सङ्गस्य च तज्जन्यत्वात्। एवं सति गुणसङ्गः प्रकृतिपुरुषसङ्गहेतुरिति कथनं तु मृदुत्पत्तिं प्रति घटो हेतुरितिवाक्यवत्परिहासास्पदमेव।

यच्चानेनोक्तम्—अमानित्वादिभिस्सत्योऽपि बन्धो निवर्तेत इति, तदयुक्तम्—सत्यस्य क्वापि निवृत्त्यदर्शनान्निवर्तमानस्य सत्यत्वादर्शनाच्च। नच दण्डप्रतिहत्या सत्योऽपि सर्पो निवर्तत एव- तथा तस्य मरणदर्शनादिति वाच्यं, तत्सर्पसत्यत्वस्य विप्रतिपन्नत्वात्। सम्प्रतिपन्नं हि दृष्टान्ततया वाच्यम्। नच तव मते ब्रह्मान्यस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वाद्दृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यं, तथा दृष्टान्ताभावादेव सर्वं मिथ्येत्यस्माभिरुच्यमानत्वात्। श्रुतियुक्त्यनुभवविरुद्धस्य चार्थस्याग्राह्यत्वात्। श्रुतिस्तावत्- 'यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्य'मिति, 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि', 'अतोऽन्यदार्त'मिति च ब्रह्मणस्सत्यत्वमन्यस्य च मिथ्यात्वं ब्रूते। युक्तिश्च- ब्रह्म सत्यं त्रिकालाबाध्यत्वाद्व्यतिरेकेण घटवत्, अतोऽन्यन्मिथ्या प्रतीतिसमयनियतसत्ताकत्वात्स्वप्नरथादिवदिन्द्रजालादिवच्चेति व्यतिरेकदृष्टान्तप्रयोगात्मिका बोध्या। इति स्वन्दद्दृष्टान्ते सम्प्रतिपन्ने 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्ये'त्यस्मदभ्युपगमो व्याहन्येत। न च जगत्सत्यं प्रतीयमानत्वाद्ब्रह्मवदिति वाच्यं, ब्रह्मणि हेत्वसिद्धेः। नहि ब्रह्मणो ज्ञेयत्वमस्ति- ज्ञानस्वरूपत्वात्तस्य। धर्मादिवच्छास्त्रैकगम्येऽतीन्द्रिये ब्रह्मवस्तुनि प्रतीयमानत्वायोगात्। यदिन्द्रियगम्यं तद्धि प्रतीयमानं सुखादिकं घटादिकं च। ब्रह्म तु न चक्षुरादिभिर्दृश्यते, नापि मनसा चिन्त्यते, 'अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः, 'यत्तदद्रेश्यमग्राह्य'मिति श्रुतेश्च। तस्मात्प्रतीतिरूपे ब्रह्मणि हेत्वसिद्धिः।

तस्यैव पुनस्साक्षान्निर्देशः क्रियते—

उपद्रष्टाऽनुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।
परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परः ॥२२॥

उपद्रष्टेति । उपद्रष्टा समीपस्थस्सन् द्रष्टा स्वयमव्यापृतः । यथा ऋत्विग्यजमानेषु

ननु जगत्सत्यं त्रिकालाबाध्यत्वाद्ब्रह्मवदिति प्रयोगः । नच हेत्वसिद्धिः पक्षे- प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण जगतस्सत्त्वादिति चेन्मैवमपि—किं स्थूलं जगत्त्रिकालाबाध्यमुत सूक्ष्मम्? नाद्यः- तस्य प्रलयेऽसत्त्वात् । नान्त्यः तस्य प्रपञ्चकालेऽसत्त्वात् । नच स्थूलसूक्ष्मोभयात्मकं जगत्सत्यमिति वाच्यं, उभयात्मकजगत एवासिद्धेः । नहि स्थूलं जगत्सूक्ष्मात्मकं सूक्ष्मं जगत् स्थूलात्मकं वा भवेत् । स्थूलसूक्ष्मत्वयोर्विरुद्धधर्मयोर्युगपत्सामानाधिकरण्यायोगात् । नच प्रकृतिस्सत्या त्रिकालाबाध्यत्वाद्ब्रह्मवदिति वाच्यं, तत्रापि किं स्थूला प्रकृतिस्सत्या? उत सूक्ष्मा? आद्ये- प्रलये तदभावान्न सत्यत्वम् । द्वितीये— प्रपञ्चे तदभावादिति । नचैवं स्थूलं ब्रह्म सत्यं किं सूक्ष्ममिति विकल्प्यत इति वाच्यं, ब्रह्मणि स्थूलत्वाद्यभावात् । 'अस्थूलमनण्वह्रस्व'मिति श्रुतेः ।

वस्तुतस्तु मुक्तौ प्रकृतेस्तत्कार्यस्य वा असत्त्वान्न कालत्रयाबाध्यत्वलक्षणं सत्यत्वं तस्यास्तस्य वेति बोध्यम् । एवं प्रकृतितत्कार्ययोरसत्यत्वे सिद्धे तत्प्रयुक्तगुणसङ्गस्य बन्धस्य वा सिद्धमेवासत्यत्वमेवं बन्धस्यासत्यत्वादेव ज्ञानात्तन्निवृत्तिः । 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इति ह्युक्तम् । नहि ज्ञानेन निवर्तमानस्य क्वापि सत्यत्वं दृष्टम् । त्वदभिप्रायानुसारेणापि सत्यसर्पस्य ज्ञानादनिवृत्तेः रज्जुसर्पस्यैव रज्जुज्ञानान्निवृत्तेः । नचामानित्वादिसाधनैर्निवर्तत इति वाच्यं, अमानित्वादयो हि ज्ञानसाधनानि, नतु मोक्षसाधनानि । ततश्चामानित्वादिसाधनजन्यज्ञानादेव बन्धनिवृत्तिः । 'एतद्विज्ञाय मद्भक्तो मद्भावायोपपद्यत' इति ह्युक्तम् ।

यदप्यनेनोक्तम्—सदसद्योनिजन्मस्वित्यस्य साध्वसाधुषु योनिष्विति, तदप्ययुक्तम्—योनिगतसाधुत्वासाधुत्वयोर्योन्याश्रयशरीरगतसाधुत्वासाधुत्वप्रयुक्तत्वेन तद्विहायैतत्कल्पनस्यायुक्तत्वात् । नहि योनीनां स्वतस्साधुत्वासाधुत्वे स्तः । मनुष्यपश्वादियोनीनां सर्वासामपि मलादिदूषितत्वांशे एकत्वादिति ॥२१॥

उपद्रष्टेति । तस्यैव पुरुषस्य पुनस्साक्षात्त्वेन रूपेणेत्यर्थः । एतेन पुरुषस्य पूर्वश्लोकोक्तं संसारित्वमाध्यासिकरूपमेव, नतु स्वाभाविकमिति सूचितम् । निर्देशः प्रतिपादनं क्रियते- उपद्रष्टेति श्लोकेनेति भावः । अस्मिन् देहे वर्तमानः परः पुरुषः उपद्रष्टेति, अनुमन्तेति, भर्तेति, भोक्तेति, महेश्वर इति, परमात्मेति चापि श्रुताविति शेषः । उक्तो भवति । उप समीपे पश्यतीत्युपद्रष्टा । ननु किमपि करोतीत्याह—स्वयमिति । अव्यापृतः व्यापाररहितः । उदासीनत्वे सति द्रष्टृत्वमुपद्रष्टृत्वं साक्षित्वमिति यावदिति भावः । नच सन्निहितत्वमपि लक्षणे निवेशनीयमिति वाच्यं, असन्निहितस्य दर्शनायोगात् । आत्मनश्च नित्यसन्निहितत्वात् । एवंविधस्योपद्रष्टृत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । तटस्थ-

यज्ञकर्मव्यापृतेषु तटस्थोऽन्योऽव्यापृतो यज्ञविद्याकुशलः ऋत्विग्यजमानव्यापारगुणदोषाणामीक्षिता । तद्वच्च कार्यकरणव्यापारेष्वव्यापृतोऽन्यस्तद्विलक्षणस्तेषां कार्यकरणानां सव्यापाराणां सामीप्येन द्रष्टोपद्रष्टा । अथ वा देहचक्षुर्मनोबुद्ध्यात्मानो द्रष्टारः, तेषां बाह्यो द्रष्टा देहः, तत आरभ्यान्तरतमश्च प्रत्यक्समीपे आत्मा द्रष्टा यतः परोऽन्तरतमो नास्ति द्रष्टा;

स्वसमीपस्थः । यज्ञकर्मस्वव्यापृत इति यावत् । क्रियानन्वयित्वं हि तटस्थत्वम् । तटस्थशब्दार्थं स्वयमेवाह—अव्यापृत इति ।

यद्वा समीपस्थत्वमात्रमेव तटस्थत्वमिह विवक्षितं, ततो नाव्यापृतपदस्य पुनरुक्तिः । यज्ञदर्शनार्थमागतस्यालोकजनस्याज्ञस्य व्यावृत्तये आह—यज्ञेति । ऋत्विजो यजमानस्य च ये व्यापारास्तेषु वर्तमानानां गुणानां दोषाणां चेक्षिता ज्ञाता । एवंविधो यथा यज्ञकर्मण्युपद्रष्टा तद्वत्प्रकृतमाह—कार्येति । अन्यः कार्यकरणेभ्यः ऋत्विग्यजमानस्थानीयेभ्यः परः । तेभ्यः कार्यकरणेभ्यो विलक्षणः । सामीप्येन समीपस्थित्येत्यर्थः । द्रष्टा साक्षात्कर्ता । कार्यकरणेषु कर्मसु व्यापृतेषु सत्सु स्वयं समीपस्थस्सन् तत्सर्वं साक्षात्करोतीत्यर्थः । सूर्यस्सव्यापारं जगदिवेति भावः ।

अर्थान्तरमाह—अथवेति, तेषामिति । मध्य इति शेषः । तत आन्तरं द्रष्टृ चक्षुः, तत आन्तरतरं मनः, तत आन्तरतमा द्रष्ट्री बुद्धिः, ततोऽप्यतिशयेनान्तरतमः प्रत्यगात्मा । न तस्यान्तरोऽस्त्यन्तः तस्यैव सर्वान्तरत्वात् । न चान्तर्यामीश्वरोऽस्तीति वाच्यं, 'एष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति प्रत्यगात्मन एवान्तर्यामित्वात् । न च त इति प्रतीचो निर्देश इति वाच्यं, प्रमातृवाचित्वात्तस्य । प्रमातुर्हि स्वस्वरूपं प्रत्यगिति तस्यात्मत्वेन व्यपदेशः । तस्मादन्तर्यामिब्राह्मणं सर्वमपि प्रत्यगात्मपरमेव । परमात्माभिन्नत्वाच्च प्रत्यगात्मनः । एवं सर्वान्तरत्वादेव प्रत्यगात्मनस्समीपद्रष्टृत्वादुपद्रष्टृत्वम् । नच कस्य समीप इति वाच्यं, स्वस्यैवेति । आत्मा आत्मानो निरतिशयसमीपस्थः । स्वेन स्वस्य नित्यासत्वेन दूरस्थत्वासम्भवात् । नच स्वस्यैव कथं स्वसमीपस्थत्वमिति वाच्यं, आरोपात् । स्वस्मिन्नेव स्वसमीपस्थत्वं आरोप्यते । ममात्मा सन्निहित इति व्यवहारात् । प्रत्यगपेक्षया तु बुद्धिः किञ्चिद्दूरस्था- अनात्मत्वात्तस्याः । तदपेक्षया मनः पुनः किञ्चिद्दूरस्थं- बुद्ध्या व्यवधानात् । तदपेक्षया चक्षुर्दूरस्थं- मनोबुद्धिद्वयव्यवधानात् । तदपेक्षया देहोऽतिदूरस्थः- मनोबुद्धिचक्षुस्त्रयव्यवधानात् । तदपेक्षया घटादयो यद्यपि दूरस्थास्तथापि न ते द्रष्टारः, किंतु दृश्या एव । यद्यपि बुद्ध्यादयोऽपि दृश्या एव, तथापि तेषां द्रष्ट्रात्मतादात्म्याध्यासाद्द्रष्टृत्वसम्भवः । ब्राह्मणोऽहं जानामि, घटमहं पश्यामि, अहमिदं मनोमि, अहमिदं निश्चिनोमीत्येवं प्रतीतेः । चक्षुश्शब्दश्च ज्ञानेन्द्रियपञ्चकोपलक्षणार्थः । अहं शृणोमीत्येवं श्रोत्रादेरपि द्रष्टृत्वप्रतीतिदर्शनात् ।

ननु मनोबुद्ध्योरेकान्तःकरणात्मकयोः कथमन्तर्बहिर्भाव इति चेदुच्यते—मनोमयकोशाद्विज्ञानमयकोशस्यान्तरत्वेन श्रुतिप्रतिपादनात् । न च प्राणमयानन्दमयकोशयोः कस्मान्नेह ग्रहणमिति

सोऽतिशयसामीप्येन द्रष्टृत्वादुपद्रष्टा स्यात् । यज्ञोपद्रष्टृवद्वा सर्वविषयीकरणादुपद्रष्टा । अनुमन्ता चानुमोदनमनुमननं कुर्वत्सु तत्क्रियासु परितोषस्तत्कर्ताऽनुमन्ता च । अथ वा अनुमन्ता कार्यकरणप्रवृत्तिषु स्वयमप्रवृत्तोऽपि प्रवृत्त इव तदनुकूलो विभाव्यते तेनानुमन्ता । अथ वा प्रवृत्तान्स्वव्यापारेषु तत्साक्षिभूतः कदाचिदपि न निवारयतीत्यनुमन्ता । भर्ता भरणं नाम देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां संहतानां चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तभूतेन चैतन्याभासानां

वाच्यं, तयोर्द्रष्टृत्वप्रतीत्यदर्शनात् । नच श्रुतावपि मनोमयाद्विज्ञानमयकोशस्य बुद्धेरान्तरत्वप्रतिपादनं कुत इति वाच्यं, सङ्कल्पपूर्वकत्वान्निश्चयस्य । पूर्वं सङ्कल्प्य हि पश्चान्निश्चिनोति । एवं निश्चयस्य सङ्कल्पादान्तरत्वाद्बुद्धेरान्तरत्वम् । निश्चयात्मिका हि बुद्धिः, सङ्कल्पात्मकं हि मनः । एवं देहादिबुद्ध्यन्तसर्वद्रष्ट्रान्तरत्वादात्मन उपद्रष्टृत्वम् । अर्थान्तरमाह—यज्ञेति । उपद्रष्टृशब्दोऽत्र तत्सदृशे लाक्षणिकः । सिंहो माणवक इत्यत्र सिंहशब्दवत् । तथाच उपद्रष्टा यज्ञे प्रसिद्धः तत्तुल्यत्वादात्माप्युपद्रष्टेत्युच्यते । उपद्रष्टृतुल्य इत्युपद्रष्टृशब्दस्य पर्यवसन्नार्थः । आत्मन उपद्रष्टृतौल्यं च प्रागेव प्रतिपादितम् ।

तदेव संक्षेपेण पुनराह—सर्वेति । सर्वेषां कार्यकरणतद्व्यापाराणामन्यत्र ऋत्विग्यजमानव्यापाराणां विषयीकरणं साक्षात्कारः तस्मात्सर्वविषयीकरणात् । अयं हेतुरथवेति पक्षान्तरेऽप्यन्वेति । सर्वेषां देहादिबुद्ध्यन्तानां द्रष्ट्राभासानां दृश्यानां विषयीकरणाद्दर्शनादिति । सर्वथापि साक्षित्वमुपद्रष्टृत्वमिति सिद्धम् । एवमुपद्रष्टृशब्दं व्याख्यायाथानुमन्तृशब्दं व्याख्याति—अनुमन्ता चेति, कुर्वत्स्विति । अन्येषु क्रियाः कुर्वत्सु सत्स्वित्यर्थः । तत्क्रियासु विषय इति विषयसप्तमी । परितोषस्सन्तोषः । तत्कर्ता अनुमननकर्ता । कार्यकरणादिषु कर्मव्यापृतेषु सत्सु स्वयमकुर्वन्नपि कृतकृत्य इव तृप्यतीत्यर्थः । नित्यतृप्तत्वादात्मन आनन्दरूपत्वाच्चेति भावः । नचैवं तेष्वकुर्वत्सु सत्स्वपरितोष आत्मन इति वाच्यं, आनन्दरूपे आत्मनि दुःखहेतोरपरितोषस्यायोगात् । कार्यकरणानां देहेन्द्रियमनसां प्रवृत्तयो व्यापाराः गमनदर्शनमननादयस्तासु कार्यकरणप्रवृत्तिषु तदनुकूलस्तत्प्रवृत्त्यनुकूलः विभाव्यते ज्ञायते । तेन तथाविभावनेन हेतुना । स्वव्यापारेष्विति । कार्यकरणानां ये नियतव्यापारास्तेष्वित्यर्थः । प्रवृत्तान् कार्यकारणात्मकान् कर्तॄनिति भावः । न निवारयतीति । नच प्रेरयतीति शङ्क्यम् । प्रवृत्तेस्तेषां स्वाभाविकत्वेन परप्रेरणायोगत् । आत्मनश्चोदासीनस्य प्रेरकत्वासम्भवाच्च ।

भर्ता भरणकर्ता । किं तद्भरणं यत्कर्तृत्वेनात्मा भर्ता स्यादत आह—भरणं नामेति । देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां स्वरूपधारणं भरणं, देहादीनि स्वस्वरूपं स्वयं धर्तुं न क्षमन्ते, किं त्वात्मानुग्रहादेव । आत्मानुग्रहश्चात्मचैतन्यस्य देहादिषु प्रतिफलनं देहादीनां स्वरूपं च चैतन्याभासः । चेतनवदाभासन्ते हि देहादयः । तदेतदाह—देहेति । संहतानामन्योन्यं मिलितानां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेत्यन्वयः । कीदृशानां देहादीनामत आह—चैतन्याभासानामिति ।

यत्स्वरूपधारणं तच्चैतन्यात्मकृतमेवेति भर्ताऽऽत्मा इत्युच्यते । भोक्ता- अग्न्युष्णवन्नित्य-चैतन्यस्वरूपेण बुद्धेस्सुखदुःखमोहात्मकाः प्रत्ययास्सर्वविषयविषयाश्चैतन्यात्मग्रस्ता इव जायमाना विभक्ता विभाव्यन्त इति भोक्ताऽऽत्मा उच्यते । महेश्वरस्सर्वात्मत्वात्स्वतन्त्रत्वाच्च

चैतन्यस्याभासः प्रतिफलनं यासु तेसां तथोक्तानाम् । किं तत्र निमित्तमत आह— चैतन्येति । पारमार्थ्येन परमार्थसता निमित्तभूतेन चैतन्यात्मना चैतन्यस्वरूपेणेति । मुखं मुकुरस्थप्रतिमुखस्येव पारमार्थिकात्म-चैतन्यं देहादिगतात्मचैतन्याभासस्य निमित्तमित्यर्थः । देहादिस्वरूपभूतचैतन्याभासस्य बिम्बभूतात्म-चैतन्यनिमित्तकत्वाद्देहादिस्वरूपधारणरूपभरणकर्ता आत्मेति फलितार्थः । आत्मचैतन्यप्रतिफलनवशादेव देहादयश्चेतनवदाभासन्त इति कृत्वा देहादीनां चेतनीकरणरूपं भरणमात्मायत्तमेवेति भर्तृत्वमात्मन इति भावः ।

ननु उपाधेर्दर्पणस्य यदि मुखाभासः स्वरूपं स्यात तदा देहाद्युपाधीनां चैतन्याभासः स्वरूपं स्यात् । न तु तथास्ति । ततः कथमुक्तं देहादीनां चैतन्याभासः स्वरूपमिति चेदुच्यते—केवलदर्पणस्य मृदात्मकस्य मुखाभासस्वरूपाभावेऽपि साभासदर्पणस्य मुखाभासस्वरूपमेव । मृदंशस्येवाभासस्यापि दर्पणे दर्शनात् । आभासस्थले मृदंशादर्शनाच्च । तत्रापि मृदंशदर्शने आभासाभावप्रसङ्गात् । एवं साभासानां देहादीनामाभासः स्वरूपमेव । चेतनोऽहं मनुष्य इत्यादिव्यवहारेण मनुष्यदेहादेश्चैतन्य-वत्त्वोपलम्भात्तस्य च चैतन्यस्य चैतन्याभासरूपत्वाच्चेति । नहि स्वप्रतिफलितचैतन्यस्य स्वस्वरूपत्वे-नाग्रहणे चेतनोऽहं मनुष्य इत्यादिव्यवहार उपपद्यते । न च चेतनोऽहं मनुष्य इति व्यवहरतोऽज्ञस्य कथमीदृशं ज्ञानमिति वाच्यं, आत्मचैतन्याभासवानहं मनुष्य इति ज्ञानाभावेऽपि चेतनोऽहं मनुष्य इति ज्ञानसत्त्वात्तदभिमतमनुष्यचैतन्यस्य च चैतन्याभासरूपत्वादिति । बालाः खलु दर्पणप्रतिफलितमपि मुखाभासं मुखत्वेनैव गृह्णन्ति । किं तावता प्रतिबिम्बस्य बिम्बत्वं स्यात् ? तस्मादज्ञा देहादिगतं चैतन्यं स्वरूपचैतन्यमेव मन्यन्ते । वस्तुतस्तु तत्प्रतिफलितचैतन्यमेवेति देहादिगतचैतन्याभासस्यात्म-चैतन्यनिमित्तकत्वाद्देहादिस्वरूपभूतचैतन्याभासधारणमात्मनस्सम्भवत्येवेति युक्तमुक्तमात्मा भर्तेति ।

यद्वा साभासानां देहादीनां यत्स्वरूपं तस्य धारणमात्मकृतमेव । आत्मसत्तास्फुरणानुगमादेव देहादिस्वरूपस्य सत्तास्फूर्तिलाभात् । तस्मात्स्वसत्तया स्फुरणेन च देहादीन् संहतान् साभासान् बिभर्तीति भर्तायमात्मा । चैतन्यात्मपारार्थ्येनेति पाठे तु देहादीनां चैतन्याभासत्वं चैतन्यात्मपारार्थ्येन निमित्तेन जातमिति । अयमाशयः—लोके चैतन्यत्वेनाभिमता देहादयः न चेतनाः- चैतन्यात्मपरार्थ-त्वात । नहि देवदत्तपरार्थस्य घटस्य चेतनत्वं दृष्टं लोके । नहि घटो जलादिकं स्वार्थं बिभर्ति, किंतु पुरुषार्थमेवेति सर्वमपि परार्थं वस्तु जडमेव । स च परश्चैतन्यात्मैक एवेति देहादयश्चैतन्यात्मपरार्था एव । आत्मनस्सुखदुःखादिभोगावच्छेदकत्वे देहादीनामेवं सति देहादीनां चैतन्यमाभासमात्रमेवेति तत्स्वरूपधारणमात्मकृतमेव । भोक्तेति । बुद्धेर्जायमानास्सर्वविषयविषया विभक्तास्सुखदुःखमोहात्मकाः

महानीश्वरश्चेति महेश्वरः । परमात्मा देहादीनां बुद्ध्यन्तानां प्रत्यगात्मत्वेन कल्पिताना-
चैतन्यात्मग्रस्ता इव स्थिताः प्रत्यया अग्न्युष्णवन्नित्यचैतन्यस्वरूपेण विभाव्यन्त इति हेतोरात्मा भोक्ते-त्युच्यत इत्यन्वयः । बुद्धेस्सकाशाज्जायमाना उत्पद्यमानास्सर्वे विषयास्स्रक्चन्दनरोगादयो विषया येषां ते तथोक्ताः । इष्टानिष्टविषयप्राप्त्यादिजन्या इत्यर्थः । विभक्ताः परस्परमसंकीर्णाः सुखादि-स्वरूपाः प्रत्यया वृत्तिज्ञानानि । चैतन्यात्मना चैतन्यस्वरूपेण स्वरूपचैतन्येनेति यावत् । ग्रस्ता इव गिलिता इव स्थिताः । चैतन्याभासरसविद्धत्वाद्वृत्तीनां गिलितत्वोत्प्रेक्षेयम् । अत एव वृत्तीनां जडानामपि ज्ञानत्वेन व्यवहार इति भावः । अग्नेरुष्णवदात्मनस्स्वरूपभूतं नित्यचैतन्यं तेन विभाव्यन्ते ज्ञायन्ते । साक्षिचैतन्येनैव वृत्तीनामवभास्यमानत्वात् । घटादीनामिव सुखादिवृत्तीनामपि वृत्त्यन्तर-भास्यत्वाऽभ्युपगमेऽनवस्थादोषप्रसङ्गात् । अविद्यान्तःकरणादिवद्वृत्तयस्साक्षिभास्या एव । अग्न्युष्णव-दिति दृष्टान्तेन चैतन्यमात्मन एव स्वरूपं, बुद्ध्यादेस्तु अग्नितादात्म्याल्लोहादेरिव आत्मतादात्म्या-ध्यासप्रयुक्तमिति गम्यते । साभाससुखादिबुद्धिवृत्तिसाक्षात्कारादात्मनो भोक्तृत्वमिति फलितार्थः । एतेन सुखादिभोगस्तत्प्रयुक्तो विकारो वा बुद्धेरेव, नत्वात्मन इति सिद्धम् । एतद्बुद्धितादात्म्या-ध्यासात्तत्पूर्वकबुद्धिधर्माध्यासाच्चात्मनस्संसारित्वं, नतु स्वत इति भावः । 'साभासबुद्धेः कर्तृत्वमव-च्छिन्नेऽविकारिणि । साक्षिण्यारोप्यते भ्रान्त्या जीवत्वं च तथाऽबुधैः' रिति स्मृत्यन्तराच्च । जीवत्वं संसा-रित्वमित्यर्थः । बुद्धिधर्मस्तदिति भावः । नच उपद्रष्टृभोक्तृपदयोः पुनरुक्तिस्साक्षित्व एव पर्यवसाना-त्पदद्वयस्येति वाच्यं, कार्यकरणतद्व्यापारद्रष्टृत्वेन, बुद्धिवृत्तिद्रष्टृत्वेन च भेदात् । सर्वान्तरतमद्रष्टृत्वेन, बुद्धिवृत्तिद्रष्टृत्वेन वा भेदात् । एकस्यैव साक्षित्वस्य विषयभेदाद्द्वेधा निर्देशोऽपि न पुनरुक्तिरिति भावः ।

महेश्वर इति । स्वतन्त्रस्य राजादेरीश्वरत्वं तावत्प्रसिद्धमिति स्वातन्त्र्यमेवेश्वरत्वम् । तेऽपि राजादय ईश्वरा देवादिपरतन्त्रा एवेति न महेश्वराः । यस्मादधिको नास्त्यन्य ईश्वरः, यस्य वा नास्तीश्वरो नियामको स हि महेश्वरः । ब्रह्मादयोऽपि कालादिपरतन्त्रा एवेति न महेश्वराः, किं तु पुरुष एक एव महेश्वरः । न चास्य नियामकः कश्चिदस्ति सर्वात्मत्वादस्य । एक एव हि पुरुषः क्षेत्रज्ञो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु सर्वक्षेत्रेषु वर्तत आत्मत्वेन सर्वेषां भूतानामात्मनि कल्पितत्वेन कल्पिताना-मधिष्ठानरूपत्वेन च सर्वभूतानामधिष्ठानभूतो हि सर्वात्मा पुरुषः ।

नच कथमन्तःकरणोपहितत्वेन परिच्छिन्नस्य पुरुषस्य सर्वाधिष्ठानत्वमिति वाच्यं, अन्तःकरण-स्यापि पुरुषे कल्पितत्वेन तस्य कल्पितान्तःकरणस्य पुरुषपरिच्छेदकत्वासम्भवात् । परिच्छिन्नं हि पुरुषमन्तःकरणं परिच्छेत्तुं न क्षमते- पुनरुक्त्यादिदोषात् । किं त्वपरिच्छिन्नमेव । अपरिच्छिन्नस्य च तस्य वस्तुतोऽन्तःकरणपरिच्छेदासम्भवात्कथं परिच्छिन्नत्वं पुरुषस्य ? तस्मादपरिच्छिन्न एव पुरुषेऽ-न्तःकरणादिकं सर्वं जगत्कल्पितमिति सर्वाधिष्ठानत्वं पुरुषस्य सिद्धम् । अत एवास्य प्रत्यगात्मनोऽपि परमात्मत्वमिहैवोच्यते- 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति ।

मविद्यया परम उपद्रष्टृत्वादिलक्षण आत्मेति परमात्मा। सोऽन्तः 'परमात्मे'त्यनेन शब्देन

ननु कूटस्थे व्यष्टिदेहादिरध्यस्तः, परमात्मनि तु सर्वं जगदिति पूर्वमुक्तं त्वयेति चेन्नैष **दोषः**—कूटस्थपरमात्मनोरन्तःकरणोपहितत्वमायोपहितत्वरूपकल्पितभेदमाश्रित्य तथोक्तत्वात्। कथमन्यथा तत्त्वमस्यादिना कूटस्थपरमात्माभेदः प्रतिपाद्येत ?

ननु किं भिन्नयोः कूटस्थपरमात्मनोरभेदः प्रतिपाद्यते, उताभिन्नयोः ? नाद्यः- भिन्नयोरभेदासम्भवात्। नान्त्यः- अभेदे कूटस्थपरमात्मनोरिति भेदेन निर्देशायोगादिति चेत्, **मैवम्**—एकस्मिन्नेवात्मनि लौकिकैस्तार्किकादिभिश्च प्रसञ्जितस्य कूटस्थपरमात्मत्वरूपभेदस्य तत्त्वमसीत्यनेन निरस्यमानत्वादिति। एवं सर्वात्मत्वादेव स्वतन्त्रत्वं च पुरुषस्य। सति हि परवस्तुनि तत्तन्त्रत्वं स्यात्पुरुषस्य। तदेव नास्ति- पुरुषात्मकत्वात्सर्वस्य। सच्चिदानन्दरूपपुरुषस्य सर्वस्मात्पृथक्करणे पटात्तन्तोरिव सर्वस्यैवाभावप्रसङ्गात्पटाभावप्रसङ्गवत्। अत एव तन्तुपरतन्त्रपटवत्सर्वमपि पुरुषपरतन्त्रमेव। तस्मात्पुरुष एव महेश्वर इत्याह सर्वात्मत्वादित्यादिना—**परमात्मेति**। परम उत्कृष्टश्चासावात्मेति परमात्मा।

ननु किमयमात्मनां मध्ये उत्कृष्ट आत्मा ? उतानात्मनां मध्ये ? नाद्यः- अनेकात्माभावात्। नान्त्यः- अनात्मनां मध्येऽनात्मन एव कस्यचिन्निर्धारणीयत्वेनात्मनिर्धारणायोगात्। न हि मनुष्याणामुत्तमस्सुर इति वक्तुमुचितम्। अत आह—**देहादीनामिति**। अविद्यया प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानां देहादीनामव्यक्तान्तानां मध्ये परम इति। अज्ञानाद्बौद्धादयः केचिद्देहमेवात्मानं मन्यन्ते, केचिदिन्द्रियाणि, केचित्प्राणं, केचिन्मनः, केचिद्बुद्धिं, प्राज्ञास्तु देहादिविलक्षणमेव प्रत्यञ्चमित्येवं स्थिते अज्ञप्राज्ञाभ्यामात्मत्वेन गृह्यमाणानां देहेन्द्रियमनोबुद्धिपुरुषाणां मध्ये पुरुषस्य परमत्वं निर्धार्यते परमात्मेतिशब्देनेति। अव्यक्तशब्दोऽत्र बुद्धिपरः। प्रकृतेस्साक्षादात्मत्वेनाग्रहणात्। यदि काणोऽहमितिवदज्ञोऽहमित्यात्मनीन्द्रियधर्मवत्प्रकृतिधर्मस्याध्यासः धर्म्यध्यासं सूचयतीत्यात्मनि प्रकृत्यध्यासोऽप्यस्तीत्युच्यते, तर्ह्यव्यक्तशब्दः प्रकृतपर एव।

वस्तुतस्तु अव्यक्तशब्दोऽत्र प्रत्यगात्मपर एव- करणागोचरत्वलक्षणाव्यक्तत्वस्यात्मनि दर्शितत्वात्- 'अव्यक्तोऽक्षर उच्यत' इत्युक्तत्वात्। एवमव्यक्तशब्देन पुरुषग्रहणे सत्येव निर्धारणमुपपद्यते पुरुषस्य। कथमन्यथा देहादीनामनात्मभूतानां मध्ये निर्धारणं स्यादात्मनः ? देहादिमध्ये तस्यासत्त्वात्। यद्येवं तर्हि प्रत्यगात्मत्वेन कल्पितानामित्यस्य कथमव्यक्ते समन्वयः पुरुषे इति चेन्नैष **दोषः**—छत्रिणो गच्छन्तीतिवल्लक्षणयाऽकल्पितेऽपि पुरुषे तदन्वयात्। यद्वा प्रत्यगात्मसहितानामिति शेषः। ततश्च देहादयो बुद्धिपर्यन्ता ये कल्पितात्मानः, यश्च कल्पितः प्रत्यगात्मा तेषां सर्वेषां मध्ये प्रत्यगात्मा परम इति। सत्यसर्पमिथ्यासर्पयोर्यथा सत्यसर्प उत्कृष्टस्तथाऽकल्पितात्मकल्पितात्मनोर्मध्ये अकल्पितात्मोत्कृष्ट इति भावः। किंलक्षणोऽयमकल्पितात्मेत्यत आह—**उपद्रष्टृत्वादिलक्षण इति**।

चाप्युक्तः कथितश्श्रुतौ । कासौ ? अस्मिन्देहे पुरुषः परोऽव्यक्तात्, 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इति यो वक्ष्यमाणः 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्युपन्यस्तो व्याख्यायोपसंहृतश्च ॥२२॥

यद्वा कुतः प्रत्यगात्मनः परमत्वमत आह—उपद्रष्टृत्वेति । हेतुगर्भमिदं विशेषणम् । तथा चोपद्रष्टृत्वादिलक्षणवत्त्वात्परमः पुरुष इत्यर्थः । देहादयस्तु दृश्यत्वविकारित्वप्रमुखासल्लक्षणत्वादनुत्कृष्टा इति भावः । स पुरुष इत्यर्थः । कुत्रोक्तोऽत आह—श्रुताविति । श्रुतिमेव दर्शयति—अन्यःपरमात्मेति । श्लोकस्थेतिशब्दार्थमाह—अनेन शब्देनेति । श्रुतिसिद्धत्वादयमर्थस्सर्वैरास्तिकैर्ग्राह्य इति भावः । किं चोक्त इत्यनेन कर्तुरीश्वरस्याक्षेपः । येनेश्वरेण वेदे प्रोक्तस्सोऽयमर्थस्तेनैव गीतायामप्युच्यत इति भावः । देहपदान्वयायाकांक्षामुद्भावयति—कासाविति । असौ पुरुषः कास्तीत्यर्थः । देहेऽस्मिन्निति । अस्मिन् दृश्यमाने मनुष्यपश्वादिलक्षणे देहे । जात्येकवचनं सर्वक्षेत्रेष्वित्युपक्रमे प्रोक्तत्वात् । वर्तमान इति शेषः । यद्वा कासावुपलभ्यत इति शेषः । अस्मिन्देहे बुद्ध्यादिसाक्षित्वेनोपलभ्यमान इत्यर्थः । 'मनीषिणोऽन्तर्हृदि सन्निवेशितं स्वशक्तिभिर्नवभिश्च त्रिवृद्भिः । वह्निं यथा दारुषु पाञ्चदश्यं मनीषया निष्कर्षन्तीह गूढ'मिति भागवतात् । इह देह इत्यर्थः । एतेन सर्वव्यापिनः पुरुषस्य कथं देहेऽस्मिन्नित्युक्तिरिति शङ्का परास्ता । पर इति । अन्य इत्यर्थः । विलक्षण इति यावत् । कस्मादित्यत आह—अव्यक्तादिति । प्रकृतेः परत्वे प्रोक्ते सति तत्कार्येभ्योऽपि परत्वं सिद्ध्यतीति भावः । यद्वा कार्यात्मना परिणताच्चाव्यक्तात्पर इति । कोऽसौ पुरुषोऽत आह—उत्तम इति । 'क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इति पूर्वार्धे, कूटस्थोऽव्यक्तम् । अन्यः क्षराक्षराभ्यां भूततत्प्रकृतिभ्यामितरः । एतेनाव्यक्तादिति स्वेनाध्याहृतं गीतासिद्धमेवेति सूचितम् । अतो न स्वकपोलकल्पनप्रसङ्गः । वक्ष्यमाण इति । पञ्चदशाध्याय इति भावः । न केवलं वक्ष्यमाणः, किं तूक्त एवापीत्याह—क्षेत्रज्ञं चेति । उपन्यस्त उदाहृतः । एतेन पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भानुगुणेन मध्येऽपि स एवार्थो ग्राह्य इति सूचितम् । ततश्च पुरुषस्याभ्यासस्सूचितः । असकृद्वचनं ह्यभ्यासः । एवं पुरुषस्य परमात्मत्वमसकृदुक्तमिति जीवेश्वराभेद एव प्रमाणं, नतु तद्भेद इति भेदवादस्याप्रमाणत्वं सिद्धम् । यो वक्ष्यमाणो यश्चोपन्यस्तस्स एव पुरुष इह व्याख्यायोपसंहृत इति व्याख्याय प्रतिपाद्य उपसंहृत इत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अस्मिन्देहेऽवस्थितो यः पुरुषो देहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पादिरूपेण देहस्योपद्रष्टाऽनुमन्ता च भवति, तथा देहस्य भर्ता देहप्रवृत्तिजनितसुखदुःखयोर्भोक्ता च भवति, एवं देहनियमनेन देहभरणेन देहशेषित्वेन च देहेन्द्रियमनांसि प्रति महेश्वरो भवति, देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमात्मेति चाप्युक्तः, पुरुषः परोऽपरिच्छिन्नज्ञानशक्तिः, अनादिप्रकृतिसम्बन्धकृतगुणसङ्गादेतद्देहमात्रमहेश्वरो भवति, देहमात्रपरमात्मा च भवतीति, तदेतत्सर्वमतितुच्छम्—स्थूलदेहप्रवृत्त्यनुगुणसङ्कल्पस्य सूक्ष्मदेहभूतमनोधर्मत्वेन पुरुषस्य सङ्कल्पायोगात् । न ह्यन्यधर्मोऽन्यस्य सम्भवति विनाऽ-

ध्यासात् । स चाध्यासस्त्वया नाङ्गीकृत एव, परमेश्वरस्यापि स्वाभाविकमेवेक्षणमिति वदसि हि त्वं । किं पुनर्जीवस्य । यदि जीवस्य सङ्कल्पस्स्वाभाविक एव स्यादग्न्युष्णवत्तर्हि सुषुप्तावपि स दृश्येत । मूर्छादिष्वपि दृश्येत । नतु तथा दृश्यते । तस्मान्न पुरुषधर्मस्सङ्कल्पः । तथा सुखदुःखभोगस्य बुद्धिधर्मत्वेन न पुरुषस्य सुखदुःखभोक्तृत्वं संसारलक्षणं सम्भवति । 'अविकार्योऽयमुच्यत' इति ह्युक्तमत्रैव । तत्कथमस्य विकारस्स्यात्सुखादिभोगरूपः ?

नच गुणसङ्गाद्भवतीति वाच्यं, 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्युक्तासङ्गपुरुषस्य गुणसङ्गासम्भवात् । तथा प्रकृतिसङ्गोऽपि नार्ह आत्मनः । अस्मन्मते तु सङ्गस्य मिथ्याभूतत्वादात्मनि सङ्गोपपत्तिः । त्वं हि सङ्गं सत्यं ब्रवीषि, त्वादृशो हि विद्वांसः पुरुषगतेश्वरत्वस्य सङ्कोचं सम्भावयेयुरिति मत्वैव भगवता बादरायणेन महेश्वरशब्दः प्रयुक्तः । तथापि यदि सङ्कोचं त्वं ब्रवीषि देहादीन् प्रति महेश्वर इति कस्तर्हि तव शासिता ? एवं महच्छब्दस्यानर्थक्यसम्पादनेन स्फुटं तव मूलच्छेदपाण्डित्यम् । 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनं तु महेश्वर'मिति श्रुतिसंवादी हि महेश्वरशब्दस्यात्र प्रयोगः । देहेन्द्रियमनांसि प्रतीति कथं मूलाद्बहिः कल्पनं तव ? ईश्वरे योगरूढयोर्महेश्वरपरमात्मशब्दयोस्सति जीवेश्वरभेदे कथं प्रयोगस्स्याज्जीवविषयः ? देहमात्रमहेश्वर इति देहमात्रपरमात्मेति च किं गीताशास्त्रे क्वापि प्रयोगोऽस्ति ? येन तदनुरोधेन महेश्वरपरमात्मशब्दयोस्तादृशार्थकथनं युज्येत ।

किञ्च कर्माधीनकरणप्रवृत्तेरस्य जीवस्य संसारिणः कथं देहमात्रं प्रत्यपीश्वरत्वम् ? व्याधिग्रस्तो हि पदमपि चालयितुं न क्षमते । यदि देहस्वतन्त्रस्स्यात्तर्हि कथं सर्वेऽपि जीवा देहं परित्यज्य परमप्रेमास्पदं गच्छेयुः कालवशाद्यमलोकादिकम् ? तस्मात्कालकर्मादिपरतन्त्रे देहे न स्वातन्त्र्यं जीवस्य । एवं देहमात्रं प्रत्यपीश्वरत्वस्यैवासिद्धौ कुतः पुनर्महेश्वरत्वसिद्धिः पुरुषस्य ? 'देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव' वेति हि भागवते स्मर्यते । अन्नदातृपितृमातृभार्याराजशुनकाग्न्यादयो हि बहवस्सन्ति देहस्येश्वराः । यस्य पुनरज्ञस्यैतद्देहेऽहमभिमानस्सोऽप्यन्नदात्रादिपरतन्त्र एव । भृत्यादीनां राजादिपारतन्त्र्यस्य दर्शनात् । देहस्य राजचोदितक्रियाकारित्वेन हि भृत्यस्य राजपारतन्त्र्यम् । तस्माद्यो देहस्वाभिमानेन जीवमपि परतन्त्रयति तद्देहे कथं जीवस्य स्वातन्त्र्यम् ? जीवस्य गमनादिसङ्कल्पेऽपि न स्वातन्त्र्यं- कर्माधीनत्वात्सङ्कल्पस्य । नहि कोऽपि स्वानिष्टं संसारं स्वेच्छया सङ्कल्पयेत् । 'मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इति स्मरणादीनां भगवदायत्तत्वं च वक्ष्यति भगवानेवहैव । एवं संसारिणो जीवस्य यत्रकुत्रापि स्वातन्त्र्याभावादेव ह्यनीश्वरत्वमुच्यते- 'ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशनीशौ' इति श्रुत्या यस्त्वहंसंसारी जीवः प्राज्ञस्स सर्वं प्रत्यपीश्वर एवेति कथं तस्य देहमात्रेश्वरत्वं वक्तुं शक्यते ? नच कथमीश्वरं प्रत्यपि जीवस्येश्वरत्वमिति वाच्यं, ईश्वरस्यैव जीवत्वात् । उक्तं हि- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति । त्वदभिमतेश्वरस्तु जीवस्याज्ञस्यापि परतन्त्र एव । करणकलेबरादिमतां श्रीरामादीनां च दशरथादिजीवाज्ञापरिपालकत्वेन तत्पारतन्त्र्यं प्रसिद्धमेव । यः पुनरीश्वरस्सर्वान्तरोऽशरीरस्स एव

तमेतं यथोक्तलक्षणमात्मानम्—

य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह ।
सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते ॥२३॥

य इति । य एवं यथोक्तप्रकारेण वेत्ति पुरुषं साक्षादात्मभावेनायमहमिति प्रकृतिं च यथोक्तामविद्यालक्षणां गुणैस्स्वविकारैस्सह निवर्तितामभावमापादितां विद्यया सर्वथा सर्व-

स्वतन्त्रस्सर्वशेषी । सच प्रत्यगात्मैव- तस्यैव सर्वान्तरत्वादिति युक्तं महेश्वरत्वं प्रत्यगात्मनः । न च प्रत्यगात्मा परमात्मपरतन्त्र एवेति वाच्यं, यः परमात्मपरतन्त्रस्सोऽज्ञः प्रमातैव, न कूटस्थः । यः कूटस्थस्स परमात्मैव न परतन्त्र इति । नचानुभवसिद्धस्य राजादिपारतन्त्र्यस्य जीवगतस्य कथमपलाप इति वाच्यं, य आत्मानं राजादिपरतन्त्रं मन्यते स देहाद्यात्माभिमानवानेव, नतु तद्विलक्षणमात्मानं वेत्ति । नहि देहादिविलक्षणस्य राजादिपारतन्त्र्यं वक्तुं शक्यते । किं सुप्तिमृतिमूर्छासु स्वस्य राजादिपारतन्त्र्यानुभवः ? किंच राजभृत्ययोः प्रमातृभेद एव न त्वात्मभेदः । आत्मनस्सर्वैकत्वादिति कथमात्मनः पारतन्त्र्यप्रसक्तिरेकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मण आत्मनः ? नचैवमात्मनोऽपरतन्त्रत्वेऽपि न सर्वं प्रति स्वातन्त्र्यमिति वाच्यं, आत्मनश्चेतनत्वादन्यस्य च जडत्वाज्जडस्य च चेतनपारतन्त्र्यस्य सर्वविदितत्वादिति । एवमात्मनोऽन्यस्य तत्समस्य तदधिकस्य वा अभावात्सर्वं प्रत्यात्मा परमात्मैव, नतु देहमात्रप्रति । 'न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते' इति श्रुतेः । नच श्रुतिरीश्वरपरेति वाच्यं, ईश्वरस्यैवात्मत्वादिति संक्षेपः ॥२२॥

य इति । य एवं पुरुषं गुणैस्सह निवर्तितामिति शेषः । प्रकृतिं च वेत्ति स सर्वथा वर्तमानोऽपि भूयो नाभिजायते । कथं पुरुषस्य वेदनमत आह—साक्षादात्मभावेनेति । तदेवाभिनीय दर्शयति—अयमहमस्मीति । अयं प्रत्यगभिन्नः परमात्मा पुरुषोऽहमस्मीत्यर्थः । 'अहं ब्रह्मास्मीति, अयमात्मा ब्रह्मेति च श्रुतेरिति भावः । कृतात्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । अयं घट इति यथा घटमपरोक्षीकृतवांस्तथा स्वात्मानमप्ययमहमस्मीति साक्षात्कृतवानिति यावत् । कया निवर्तितामत आह—विद्ययेति । विद्यया ब्रह्मात्मसाक्षात्कारेण । सत्यात्मसाक्षात्काररूपसूर्योदये सकार्यमविद्यालक्षणं तमो निवर्तत इत्यर्थः । नच नाशमापादितायाः प्रकृतेः कथं ज्ञानमिति वाच्यं, निवृत्तप्रकृतेः ज्ञानाविषयत्वेऽपि प्रकृतिनिवृत्तेर्ज्ञानविषयत्वेन तथोक्तत्वात् ।

ननु गुणैस्सह प्रकृतिं वेदेत्येव मूले स्थितत्वान्निवर्तितामिति पदाध्याहारो निर्मूलत्वादप्रमाण इति चेत्, नैवम्—सत्यात्मसाक्षात्कारे वेद्यानां प्रकृतितद्गुणानामभावेन तद्दर्शनासम्भवात् । आत्मसाक्षात्कार एव हि प्रकृतितत्कार्यानुभवात्मकसंसारस्यावधिः । यथा सूर्यसाक्षात्कारो निशायास्तत्कार्यपिशाचादीनां च दर्शनस्यावधिः । आत्मसाक्षात्काररूपविद्यावस्थायां हि- 'यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्ये'दिति श्रुत्या सर्वद्वैतदर्शनाभावः प्रतिपादितः । तस्मान्निवर्तितामिति पदमवश्यमध्याहर्तव्यमन्यथाऽर्थानुपपत्तेः । स इति । य आत्मसाक्षात्कारेणाज्ञानतत्कार्येस्स इत्यर्थः । न च

प्रकारेण वर्तमानोऽपि स भूयः पुनः पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे देहान्तराय नाभिजायते नोत्पद्यते, देहान्तरं न गृह्णातीत्यर्थः । अपिशब्दात्किमु वक्तव्यं स्ववृत्तस्थो न जायत इत्यभिप्रायः ।

कृतात्मसाक्षात्कार इत्यनेनैव निवृत्ताज्ञानत्वस्य लाभात्प्रकृतिं च गुणैस्सहेत्युक्तिर्व्यर्थेति वाच्यं, आत्मसाक्षात्कारानन्तरमपि प्रकृतितत्कार्यसद्भावशङ्का कस्यचित्स्यादिति तन्निरासाय तद्वचनात् । अथ वा, आत्मसाक्षात्कारो द्विविधः- परोक्षोऽपरोक्षश्चेति । तत्र परोक्षात्मज्ञानान्न प्रकृत्यादिनिवृत्तिः, किं त्वपरोक्षात्मसाक्षात्कारादेवेति कृत्वा य एवं वेत्ति पुरुषमित्यनेनापरोक्षात्मसाक्षात्कार एव विवक्षित इति सूचनाय प्रकृतिं च गुणैस्सहेत्युक्तम् । सर्वप्रकारेणेति । स्नानसन्ध्यादिकं विहाय बालोन्मत्तपिशाचादिवदवधूतमार्गेणेत्यर्थः । 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध' इति शुकवचनादिति भावः । विद्यमानो वर्तमान इत्यर्थः । मुक्तिं यास्यतीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः । एतेनावधूतमार्गसञ्चारे विदुषा नाऽभिनिवेशः कर्तव्य इति सूचितम् । सर्वथेत्यनेन च विहितमार्गेऽपि नाभिनिवेशः कार्य इति, ततश्च यथाप्रारब्धं विदुषां कार्यकरणानि देवार्चनस्नानशौचभिक्षादौ विहिते प्रवर्तन्तामथवा अवधूतमार्गे । उभयथापि न विदुषः कापि क्षतिः- कार्यकरणेषु तस्याहंममाभिमानाभावादिति सिद्धम् ।

भूयो नाभिजायते पुनर्जन्म न प्रतिपद्यत इत्यर्थः । तदेवाह—**पतित इति** । अस्मिन् प्रारब्धे विदुषश्शरीरे प्रारब्धावसानात्पतिते मृते सति अन्यो देहो देहान्तरं तस्मै । देहान्तरं परिगृहीत्यर्थः । फलितमाह—**देहान्तरमिति** । जीवस्याजस्य ज्ञानात्प्रागपि न जन्मसम्भवः । किंपुनर्ज्ञानात्पश्चादिति भावः ।

नन्वेवं भूयो नाभिजायत इत्ययुक्तम्—भूय इत्यनेनेतःप्राग्जन्मसद्भावसूचनादजस्य कदापि जन्मायोगाच्चेति चेत्सत्यमत एव देहान्तरं न गृह्णातीति तदर्थ उक्तः । विद्यमाने देहे नष्टे सति जीवो मृत इति, देहान्तरपरिग्रहे जीवो जात इति चाज्ञाः पश्यन्ति देहजन्मनाशावात्मनि । देहे जाते मृते वा जीवो जातो मृत इति लोकव्यवहारदर्शनात् । इमौ चाज्ञानमूलौ जन्मनाशौ जीवस्य न स्त इत्यज एव जीवः । अपि तु अज्ञानवशाद्देही प्रकृतदेहं परित्यज्य देहान्तरं परिगृह्णात्यनादिकालादारभ्य तस्मिंश्चाज्ञाने नष्टे देहान्तरं न परिगृह्णाति, ज्ञानोदयात्प्राक्परिगृहीतं देहं तु त्यजतीति । अयं च प्रकृतदेहत्यागस्सर्वव्यापिन आत्मनो न सम्भवत्येव, तथापि विद्वद्देहाश्रयप्राणादीनां वाय्वादिषु लयान्निष्प्राणं विद्वद्देहं विदुषात्मना त्यक्त इति लोका मन्यन्ते । यथा वा निष्प्राणं पाषाणादिकमविद्वांस आत्मरहितं मन्यन्ते ।

नच विदुषोऽपि प्राणोत्क्रमणमस्त्येवेति कथं तलय इति वाच्यं, 'तत्त्वविदः प्राणा नोत्क्रामन्ति, अत्रैव समवलीयन्त' इति श्रुतेः । प्राणादिष्वात्माभिमानिनि प्रमातरि विद्यया ब्रह्मभावं गते सति चैतन्याभासशून्याः प्राणादयः स्वस्वकार्येषु लीयन्त एव, नतूत्क्रमणादिषु क्षमन्ते । चैतन्याभासप्रयु-

नन्‌ु यद्यपि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः, तथापि प्राग्ज्ञानोत्पत्तेः कृतानां कर्मणामुत्तरकालभाविनां च यानि चातिक्रान्तानेकजन्मकृतानि तेषां च फलमदत्त्वा नाशो न युक्त इति स्युस्त्रीणि जन्मानि, कृतविप्रणाशो हि न युक्त इति। यथा फले प्रवृत्तानामारब्ध-

कत्वात्प्राणादीनामुत्क्रमणादिसामर्थ्यस्येति भावः। नच विद्यमानचैतन्याभासे नष्टेऽपि पुनश्चैतन्याभासान्तरं गृह्णीयुरेव प्राणाद्युपाधयः बिम्बचैतन्यस्य सर्वव्यापिनस्सन्निहितत्वादिति वाच्यं, चैतन्याभासनाशसमकालमेव प्राणाद्युपाधिविनाशात्। यद्वा प्राणाद्युपाधीनां चैतन्याभासान्तरग्रहणशक्तिनाशात्। अथवा प्राणाद्युपाधिविनाशानन्तरमेव चैतन्याभासस्य चैतन्येनैक्यप्राप्तिः, नाशसमकालमेवेति वा। दर्पणनाशे मुखप्रतिबिम्बस्य मुखैक्यप्राप्तिवत्। प्राणादीनामुपाधीनां लयं प्रति तु प्रारब्धनाशसहकृत आत्मसाक्षात्कारो हेतुरिति। एवं विद्वच्छरीरात्प्राणोत्क्रमणासम्भवादेव शरीरे पतित इत्युक्तं, नतूत्क्रान्तप्राण इति। शरीरस्य पतनं नाम प्राणनादिक्रियाशून्यत्वम्। मृत्पाषाणादिवदचेतनत्वेन भूमौ पतनमिति वा। तस्मादात्मसाक्षात्कारनिवृत्ताज्ञानतत्कार्यः प्रमाता ब्रह्मभावं गच्छति। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति', 'तरति शोकमात्मवित्' इत्यादिश्रुतेरिति स्थितम्।

ननु विद्यया प्रकृतितद्गुणेषु नाशमापादितेषु सत्सु कथं विदुषस्सर्वथा वर्तनं सम्भवेत्सत्सु देहेन्द्रियादिषु? कथं वा प्रकृतितद्गुणानां नाशस्सम्भवेद्विदुष इति चेन्नैष दोषः—प्रकृतितद्गुणानां नाशापादनं नामात्मैवेदं सर्वं नात्मव्यतिरेकेण किंचिदस्तीत्यनुसन्धानम्। तेन हि प्रकृतितद्गुणानामप्रतीतिः, किंतु ब्रह्मण एकस्यैव प्रतीतिः। नच प्रतीत्यभावमात्रेण कथं स्वरूपतः प्रकृतितद्गुणानां नाश इति वाच्यं, सुषुप्तौ जगतोपि प्रतीत्यभावमात्रेण नाशसम्भवात्। नहि विद्यमानमपि देहादिजगत् सुप्तपुरुषदृष्ट्या अस्ति। एवं विद्वद्दृष्ट्या नास्त्येव जगत्। सर्वथा वर्तनं च विदुषो न स्वदृष्ट्या सम्भवति, किंतु लोकदृष्ट्या। लोको हि कार्यकरणेषु व्यापृतेषु व्यापृत आत्मेति मन्यन्तेऽविद्यावशात्। एवं विदुषः प्राणोत्क्रमणाद्यभावश्च लोकदृष्ट्यैवोक्तं, नतु विद्वद्दृष्ट्या- 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्र' इति न सन्ति हि विदुषः प्राणादयः। आत्मा हि विद्वान्। आत्मनि हि बन्धमोक्षादयो न सन्तीति प्रागेव बहुशः प्रतिपादितम्। तस्मादविदुषो बन्धव्यवहारवद्विदुषो मोक्षव्यवहारश्च लोकस्याविद्याकृत एव। तस्माद्विदुष आत्मनः प्रकृतितद्गुणदेहेन्द्रियादयो नैव सन्तीति कुतस्सर्वथावर्तनसम्भवः न कुतोऽपि। लोकदृष्टिमाश्रित्य तु 'सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते' इत्युक्तमिति सर्वमनवद्यम्।

नन्विति। 'न स भूयोऽभिजायत' इत्युक्तमिदं वचनमयुक्तं, तेन वाक्येन हि ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं पुनर्जन्माभाव उक्तः। विचार्यमाणे तु विदुषोऽपि पुनर्जन्माभावो न सम्भवति। न हि विद्योदयसमकालमेव विद्वान् शरीरं परित्यजति, किं तर्हि प्रारब्धावसान एव- 'प्रारब्धं भोगतो नश्ये'दिति शास्त्रात्, 'देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रति समीक्षत एव सासु'रिति भागवताच्च। स्वारम्भकं कर्म प्रारब्धकर्मेत्यर्थः। येन प्रकृतदेह आरब्धस्तत्कर्म प्रारब्धमित्युच्यत इति भावः। यथा सत्यान पे

जन्मनां कर्मणाम् । न च कर्मणां विशेषोऽवगम्यते । तस्मात्त्रिप्रकाराण्यपि कर्माणि त्रीणि जन्मान्यारभेरन्; संहतानि वा सर्वाण्येकं जन्मारभेरन् । अन्यथा कृतविप्रणाशे सति सर्वत्रानाश्वासप्रसङ्गः, शास्त्रानर्थक्यं च स्यादित्यत इदमयुक्तमुक्तं- 'न स भूयोऽभिजात' इति, न; 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणि, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तस्य तावदेव चिरं, इषीकातूलवत्सर्वाणि कर्माणि प्रदूयन्त' इत्यादिश्रुतिशतेभ्य उक्तो विदुषस्सर्वकर्मदाहः । इहापि चोक्तः--

---

विद्यायां प्रारब्धं स्वं फलमदत्त्वा न नश्यति तथा सञ्चितकर्माण्यागामिकर्माणि च स्वं स्वं फलमदत्त्वा नैव नश्यन्ति । इह जन्मनि पूर्वजन्मसु वा ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानि कर्माण्यनारब्धकार्याणि सञ्चितानीत्युच्यन्ते । तेषां सञ्चितानां द्विविधत्वमिह जन्मकृतत्वेन, पूर्वजन्मकृतत्वेन च । ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकालमिह जन्मनि कृतान्यनारब्धकार्याणि कर्माण्यागामीनीत्युच्यन्ते । अमीषां त्रिविधकर्मणामफलप्रदत्वेन नाशो न युक्त इति त्रीणि जन्मानि स्युरेव विदुषः । नहि कृतविप्रणाशो युक्तः । कृतस्य कर्मणः फलमदत्त्वा नाशः कृतविप्रणाश इत्युच्यते । फले फलदाने । आरब्धं जन्म यैस्तेषामारब्धजन्मनां कर्मणां, प्रारब्धानामित्यर्थः । विशेषो भेदः । आगामीनि सञ्चितानि च कर्माणि फलमदत्त्वा न नश्यन्ति प्रारब्धकर्मवत्कर्मत्वादिति कृतविप्रणाशस्यायुक्तत्वादिति वा प्रयोगः ।

त्रिप्रकाराणीति । त्रिविधानि, अतिक्रान्तानेकजन्मकृतानि, इह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतान्यनन्तरं कृतानि चेति । ननु त्रिप्रकाराणामपि कर्मणामेकस्मिन्नेव जन्मनि फलदानेन विप्रणाशोऽस्तु, किमिति जन्मत्रयाभ्युपगम इति शङ्कायां सत्यमित्याह—संहतानि वेति । सर्वाणि कर्माणि मिलितानि भूत्वा एकं जन्मारभेरन् । ननु कृतविप्रणाशमात्रेण विदुषः पुनर्जन्मसम्भवप्रतिपादनमयुक्तमित्यत आह—अन्यथेति । तस्यैवार्थमाह—कृतविप्रणाश इति । सतीति शेषः । सर्वत्रापि यज्ञादिवैदिककर्मस्वनाश्वासप्रसङ्गो यथा नास्तिकानाम् । सत्यनाश्वासे न कोऽपि तत्र प्रवर्तेतास्तिकोऽपि । मया क्रियमाणेनानेन कर्मणा मम स्वर्गादिकं स्यादिति निश्चयपूर्विका हि कर्मणि प्रवृत्तिरज्ञानां वैदिकानाम् । भवत्वप्रवृत्तिः किं तत इत्यत आह—शास्त्रेति । यज्ञादिकर्तृपुरुषाभावे यज्ञादिप्रतिपादकं शास्त्रं व्यर्थमेव स्यात् । न च शास्त्रस्य वैयर्थ्यमिष्टमीश्वराज्ञारूपत्वात् । तन्न्यायेन प्रकृतगीताशास्त्रस्यापि व्यर्थत्वप्रसङ्गात् । इतिशब्दः पूर्वपक्षोपपादनसमाप्तौ । अत इति । कृतविप्रणाशस्यायुक्तत्वेन विदुषः पुनर्जन्मसम्भवादित्यर्थः । पूर्वपक्षं परिहरति—नेति । विदुषा प्रारब्धफलमेव भोक्तव्यं, न त्वागामिसञ्चितकर्मफलमित्ययं विशेषश्शास्त्रादेवावगम्यते । तथाहि—

श्रुतयस्तावत्- अस्मिन् परावरे परे ब्रह्मादयोऽवरे यस्मात्तस्मिन् परावरे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते सति, अस्य साक्षात्कर्तुः कर्माणि क्षीयन्ते- फलमप्रदायैव नश्यन्ति । यो ब्रह्माहमस्मीति वेद स ब्रह्मैव भवति न तु पुनर्जन्म प्रतिपद्यत इत्येवकारार्थः । तस्य विदुषस्तावदेव प्रारब्धावसानमेव चिरं विलम्बो मोक्षं प्रतीति शेषः । यावन्न विमोक्ष्ये प्रकृतिशरीरं न त्यजति । अथ

'यथैधां'सीत्यादिना सर्वकर्मदाहः । वक्ष्यति च । उपपत्तेश्च-- "अविद्याकामक्लेशबीजनिमित्तानि हि कर्माणि जन्मान्तरांकुरमारभन्ते; इहापि च 'साहङ्काराभिसन्धीनि कर्माणि फलारम्भकाणि, नेतरा'णीति । तत्र तत्र भगवतोक्तम् । 'बीजान्यग्न्युपदग्धानि न रोहन्ति यथा पुनः । ज्ञानदग्धैस्तथा क्लेशैर्नात्मा सम्पद्यते पुन'रिति च । "अस्तुतावद्ज्ञानोत्पत्तेरुत्तरकालकृतानां कर्मणां ज्ञानेनैव दाहः ज्ञानसहभावित्वात् । न त्विह जन्मनि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक्कृतानां कर्मणामतीतजन्मकृतानां च दाहो युक्तः । न, 'सर्वकर्मा'णीति विशेषणात् ।

शरीरपतनानन्तरं सम्पत्स्यते मुक्तिं यास्यतीत्यर्थः । इषीका मुञ्जान्तर्गतसूक्ष्मावयवस्तन्तुरूपः । तद्वत्तूलवच्च सर्वाणि कर्माणि विदुष इति शेषः । प्रदूयन्ते प्रकर्षेण विनाश्यन्ते । ज्ञानाग्निनेति शेषः । 'यथैधांसि समिद्धोऽग्निर्भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन ! । ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथा' आदिपदात् - 'ज्ञानाग्निदग्धकर्माणं तमाहुः पण्डितं बुधा' इत्यादिग्रहणम् । सर्वकर्मदाह उक्त इत्यन्वयः । वक्ष्यति च ज्ञानात्कर्मक्षयमिति भावः । उपपत्तिमेव दर्शयति—अविद्येति । अविद्याकामक्लेशा एव बीजानि चूतादिफलान्तर्गतसारांशाः । तान्येव निमित्तं येषां तानि तथोक्तानि । कर्माणि चूतादिफलस्थानीयानीति भावः । जन्मान्तररूपमंकुरमारभन्ते । जनयन्तीति यावत् । इहजन्मन्यपि साहङ्काराभिसन्धीनि- अहंकरोमीत्यहङ्कारः कर्तृत्वाभिमानरूपोऽभिसन्धिः फलाकांक्षा, तद्युक्तानि कर्माणि कृष्यादीनि फलारम्भकाणि सस्यादिफलं जनयन्ति । इतराण्यहङ्काराभिसन्धिरहितानि कर्माणि ग्रामं गच्छतस्तृणस्पर्शनादीनि फलारम्भकाणि न भवन्ति । तथाऽहङ्कारफलाभिसन्धिरहितानि विदुषः कर्माण्यपि जन्मान्तररूपफलारम्भकाणि न भवन्ति । तत्सहितान्यविदुषः कर्माण्येव जन्मान्तरमारभन्ते । यथा निर्बीजानि फलानि नांकुरमारभन्ते तथाऽविद्याकामादिरहितानि विदुषः कर्माणि पुनर्जन्म नारभन्ते । यथा सबीजानि फलान्यंकुरमारभन्ते तथाऽविद्याकामादिसहितान्यविदुषः कर्माणि जन्मान्तरमारभन्त इति फलितार्थः । इतीत्यस्योपपत्तेश्चेत्यनेनान्वयः । भगवताऽप्युपपत्तिवचनं दर्शितमित्याह—तत्र-तत्रेति । यथा अग्न्युपदग्धानि बीजानि व्रीह्यादीनि पुनर्न प्ररोहन्त्यंकुररूपेण न प्रादुर्भवन्ति नांकुरमारभन्त इति यावत् । तथा ज्ञानदग्धैः क्लेशैः क्लेशहेतुभिः कर्मभिर्निमित्तैरात्मा जीवः पुनर्न सम्पद्यते जन्म न प्राप्नोति । अग्निना बीजगतरोहणशक्तिरिव ज्ञानेन कर्मगतपुनर्जन्मप्रदानशक्तिर्दह्यत इति भावः ।

ननु ज्ञानात्प्राक्कृतानां कर्मणां साहङ्कारफलाभिसन्धिकत्वादविद्यादिमत्त्वाच्च पुनर्जन्मप्रदानशक्तिरस्त्येव, ज्ञानादनन्तरमेव हि विद्वानभिमानाभिसन्धिराहित्येन कर्माणि कुरुते, ततश्चागामिकर्मणामेव ज्ञानेन पुनर्जन्मप्रदानशक्तिनाश इत्याक्षिपति—अस्त्वित्यादिना । ज्ञानेन सह भवन्तीति ज्ञानसहभावीनि, तेषां भावस्तत्त्वं तस्माद्ज्ञानसहभावित्वात् । ज्ञानसहितत्वादित्यर्थः । ज्ञानपूर्वकत्वादिति यावत् । ज्ञानेनैव कर्मणां दाहोऽस्तु इत्यन्वयः । नत्विति । दाहो न युक्त इत्यन्वयः । ज्ञानसहभावित्वाभावादिति भावः । परिहरति— नेति । हेतुमाह—सर्वेति । 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसा-

ज्ञानोत्तरकालभाविनामेव सर्वकर्मणामितिचेत्, न; सङ्कोचे कारणानुपपत्तेः। यत्तूक्तं- 'यथा वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि न क्षीयन्ते फलदानाय प्रवृत्तान्येव सत्यपि ज्ञाने, तथाऽनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त' इति, तदसत्- कथम्? तेषां मुक्तेषुवत्प्रवृत्तफलत्वात्। यथा पूर्वं लक्ष्यवेधाय मुक्त इषुर्धनुषो लक्ष्यवेधोत्तरकालमप्यारब्धवेगक्षयात्पतनेनैव निवर्तते, एवं शरीरारम्भकं कर्म शरीरस्थितिप्रयोजने निवृत्तेऽप्यासंस्कारवेगक्षयात्पूर्ववत्प्रवर्तत एव। यथा स एवेषुः प्रवृत्तिनिमित्तानारब्धवेगस्त्वमुक्तो धनुषि प्रयुक्तोऽ-

---

ऽकुरुते तथा' इति श्लोके कर्मशब्दस्य सर्वशब्देन विशेषणादित्यर्थः। सर्वाणि कर्माणीति विशेषणादिति पाठे इषीकातूलवदिति श्रुताविति बोध्यम्।

ननु ज्ञानोत्तरकालभाविकर्मणां निरवशेषत्वसिद्धये सर्वपदविशेषणमस्त्वित्याक्षिपति—ज्ञानेति। परिहरति—नेति। सर्वशब्दस्य ज्ञानोत्तरकालभाविकर्मपरत्वेन सङ्कोचे कारणं नास्तीत्यर्थः। ननु यदि सर्वशब्दसङ्कोचो न न्याय्यः, तर्हि प्रारब्धकर्माण्यपि गृह्यन्तां, यदि प्रारब्धकर्मग्रहणं तव नेष्टं, तर्हि तद्वत्सञ्चितकर्मग्रहणं मम नेष्टमित्याक्षिपति—यत्त्विति, उक्तमिति। यथा फले प्रवृत्तानामारब्धजन्मनां कर्मणामित्यनेनेति भावः। सत्यपि ज्ञाने फलदानाय प्रवृत्तानि वर्तमानजन्मारम्भकाणि कर्माणि यथा न क्षीयन्ते तथा अनारब्धफलानामपि कर्मणां क्षयो न युक्त इति यत्तूक्तमित्यन्वयः। प्रारब्धकर्मणामिव सञ्चितागामिकर्मणामपि भोगं विना क्षयो न युक्त इत्यर्थः। परिहरति—तदसदिति। कथमसदित्याक्षिपति—कथमिति। हेतुमाह—तेषामिति। तेषां प्रारब्धकर्मणां मुक्तेषुवत्प्रयुक्तबाणानामिव प्रवृत्तफलत्वात्। प्रवृत्तमारब्धं फलं यैस्तानि प्रवृत्तफलानि तत्त्वात्। दृष्टान्तं विवृणोति—यथेति। पूर्वमादौ लक्ष्यवेधाय लक्ष्यस्य मृगादेर्वेधाय हिंसनाय धनुषस्सकाशान्मुक्तः धनुषा मुक्त इति वा पाठः। धानुष्केण प्रयुक्त इति यावत्। इषुः लक्ष्यवेधोत्तरकालमपि आरब्धवेगक्षयाद्धेतोः पतनेन भुवि पतनेनैव निवर्तते। मृगशरीरं भित्वा स्ववेगानुगुणं किञ्चिद्दूरं गत्वा वेगे नष्टे सति भुवि पततीत्यर्थः। नतु सति वेगे मृगशरीरभेदनसमकालमेव पततीति भावः। दार्ष्टान्तिकमाह—एवमिति। आसंस्कारवेगक्षयात्संस्कारवेगनाशपर्यन्तमित्यर्थः। पूर्वेति। शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्तेः पूर्वं यद्ज्ञानमहमिदं ममेदमित्याकारकं तेन संस्कृतेनान्तःकरणेन हेतुना विदुषां ज्ञानोत्पत्त्यनन्तरं शरीरस्थित्या न किञ्चित्प्रयोजनमस्ति- कर्मकरणाद्यभावात्। तथापि शरीरं न पतति- प्रारब्धकर्मावसानाभावात्। मुक्तेषुस्थानीयं प्रारब्धकर्म। लक्ष्यवेधस्थानीया शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्तिः। आरब्धवेगक्षयस्थानीयस्संस्कारक्षयः। लक्ष्यवेधोत्तरकालशरगमनस्थानीया शरीरस्थितिप्रयोजननिवृत्त्युत्तरकाल(ज्ञानोत्पत्त्युत्तरकाल)देहादिप्रवर्तकत्वरूपकर्मप्रवृत्तिरिति विवेकः। पूर्वज्ञानसंस्कृतेनेत्यनेन संस्काररूपं तद्ज्ञानं दग्धपटवद्बन्धकमिति गम्यते। अथागामिसञ्चितकर्मणोः प्रारब्धकर्मवैलक्षण्यं सदृष्टान्तमाह—स एवेति। प्रवृत्तिनिमित्तं लक्ष्यं तस्मत्यनारब्धवेगः कुतो वेगस्यानारम्भक इत्यत आह—अमुक्त इति। मुक्तत्वं प्रारब्धवेगत्वम्। कुत्र स्थितोऽत आह—धनुषि प्रयुक्त इति। अनुसंहित इत्यर्थः। उपसंह्रियते

ष्युपसंह्रियते तथाऽनारब्धफलानि कर्माणि स्वाश्रयस्थान्येव ज्ञानेन निर्बीजीक्रियन्त इति, पतितेऽस्मिन् विद्वच्छरीरे 'न स भूयोऽभिजायत' इति युक्तमेवोक्तमिति सिद्धम् ॥२३॥

धानुष्केणेति शेषः । धनुषो मुक्तस्तु नोपसंहर्तुं शक्यत इति भावः । दार्ष्टान्तिकमाह—तथेति । स्वाश्रयमन्तःकरणं तत्स्थान्येव निर्बीजीक्रियन्ते पुनर्जन्मजननासमर्थानि क्रियन्त इत्यर्थः । धानुष्क-स्थानीयो विद्वान् धनुस्स्थानीयमन्तःकरणं तत्स्थेषुस्थानीयानि तत्स्थकर्माणि, उपसंहारस्थानीयं तु निर्बीजीकरणमिति विवेकः । ज्ञानात्प्रावफलाभिसन्ध्यादिमन्त्यपि कर्माणि सञ्चितानि ज्ञानादनन्तरं फलाभिसन्ध्यादिपरित्यागे सति स्वं फलं प्रदातुं न क्षमन्त इति भावः ।

नन्वेतेन कृतविप्रणाशदोषः कथं परिहृत इति चेदुच्यते—अविद्वद्विषय एव कृतविप्रणाशो दोषश्शास्त्रानर्थक्यापादकत्वादविद्वांसो हि शास्त्रार्थाधिकारिणः, विद्वद्विषयस्तु कृतविप्रणाशो गुण एव मोक्षप्रदत्वेन मोक्षशास्त्रसार्थक्यावहत्वात् ।

ननु यद्यविद्वद्विषयाण्येव कर्माणि, तर्हि विदुषामागामिकर्मोपन्यासः कथमिति चेन्नैष दोषः—सर्वथा वर्तमान इत्यनेन सूचितानामवधूतचेष्टानां कर्मत्वेनोपन्यासात् । यद्वा जनकादीनां विदुषा-मागामिकर्मसत्त्वादिति । प्रपञ्चितं चैतदादावेव जनकादीनां कर्म न कर्म फलाभिसन्ध्याद्यभावाद्वासुदेव-कर्मवदिति । तस्मादस्मिन् विद्वच्छरीरे पतिते सति स विद्वान् भूयो नाभिजायते । प्राणाद्युपाधीनां स्वकारणेषु लीनत्वादिति भावः । लिङ्गशरीरसत्त्वप्रयुक्तं हि पुनर्जन्म । तच्च नष्टमिति न विदुषः पुनर्जन्मप्रसङ्गः ।

यत्तु रामानुजः—सर्वथा वर्तमानोऽपि देवमनुष्यादिदेहेष्वतिमात्रक्लिष्टप्रकारेण वर्तमानोऽपि स प्रकृतिपुरुषविवेकसम्पन्नो भूयो नाभिजायते, प्रकृत्या सम्बन्धं नार्हति, आत्मानं प्राप्नोतीति, तन्मन्दम्—विदुषो देवादिदेहस्थितिप्रयुक्तक्लेशायोगात् । अविदुषः प्रकृतिपुरुषविवेकायोगाच्च । न ह्यसङ्गं सच्चिदानन्दमद्वितीयं परं ब्रह्मात्मानं विदुषः कोऽपि क्लेशो भवितुमर्हति । न ह्यानन्दे आत्मनि क्लेशो युज्यते । क्लेशो हि दुःखम् । अपरिच्छिन्नस्य पूर्णस्यात्मनः कथं शुकस्येव पञ्जरे देहे वर्तनं क्लेशकारणं स्यात् ? किमाकाशो घटे क्लिष्टस्सन्वर्तते ? सरूपस्य हि वस्तुनः करचर-णादिचालनाक्षमस्वल्पावकाशवद्वस्तुनि स्थितिः क्लिष्टा स्यात् । न तु नीरूपस्य तत्रापि निरवयवस्य । आत्मा हि नीरूपो निरवयवश्च । न हि सर्वव्यापी विभुरात्मा देह एव वर्तेत । निर्विकारे चात्मनि कथं क्लेशरूपविकारसद्भावः ? 'अविकार्योऽयमुच्यते' इति ह्युक्तम् । एवं स्थिते य आत्मानं देहपरिच्छिन्नं देहेऽतिमात्रक्लेशेन वर्तमानं मन्यते स मूर्ख एवेति कथं तस्य प्रकृतिपुरुषविवेक-सद्भावः ? असङ्गस्य पुरुषस्य प्रकृतितो विवेचितस्य विवेचनात्प्राक्पश्चाद्वा कथं प्रकृतिसङ्गः ? कथं वा गुणसङ्गः । एवं प्रकृत्यादिसङ्गरहितस्य कथं वा क्लेशः ? कथं वा देहस्थितिः ? देहे स्थितस्य क्लेशमनुभवतो मम देहो देहेऽहमित्यभिमन्यमानस्य कथं वा पुनर्देहाप्राप्तिः ? पुनर्जन्महेत्वोरज्ञानाभि-मानयोस्सत्त्वात् । एवंविधस्य कथमात्मप्राप्तिर्न कथमपीति ॥२३॥

अत्रात्मदर्शने उपायविकल्पा इमे ध्यानादय उच्यन्ते—

ध्यानेनात्मनि पश्यन्ति केचिदात्मानमात्मना ।
अन्ये साङ्ख्येन योगेन कर्मयोगेन चापरे ॥२४॥

ध्यानेनेति । ध्यानेन ध्यानं नाम शब्दादिभ्यो विषयेभ्यश्श्रोत्रादीनि करणानि मनस्युपसंहृत्य, मनश्च प्रत्यक्चेतयितर्येकाग्रतया यच्चिन्तनं तद्ध्यानं; तथा ध्यायतीव बकः, ध्यायतीव पृथिवी, ध्यायन्तीव पर्वता इत्युपमोपादानात् । तैलधारावत्सन्ततोऽविच्छिन्नप्रत्ययो ध्यानं; तेन ध्यानेनात्मनि बुद्धौ पश्यन्त्यात्मानं प्रत्यक्चेतनमात्मना स्वेनैव प्रत्यक्चेतनेन ध्यानसंस्कृतेनान्तःकरणेन केचिद्योगिनः । अन्ये साङ्ख्येन योगेन । साङ्ख्यं नाम 'इमे सत्त्वरजस्तमांसि गुणा मया दृश्या अहं तेभ्योऽन्यस्तद्व्यापारसाक्षिभूतो नित्यो गुणविलक्षण आ'त्मेति चिन्तनम् । एष साङ्ख्यो योगस्तेन 'पश्यन्त्यात्मानमात्म'नेति वर्तते । कर्मयोगेन

ध्यानेनेति । आत्मदर्शनमात्मसाक्षात्कारः । तस्मिन्विषये । विषयेभ्यः प्रत्याहृत्येति शेषः । उपसंहृत्येति । निर्व्यापारीकृत्येत्यर्थः । मनोव्यापारपूर्वकत्वाच्छ्रोत्रादिव्यापारस्य श्रोत्रादीनां मनस्युपसंहार उक्तः । चेतयति स्वाभासेन बुद्ध्यादिकं देहान्तं चेतनीकरोतीति चेतयिता- आत्मा, प्रत्यक्चेतयिता प्रत्यगात्मा, तस्मिन् मनश्चोपसंहृत्य मनोऽपि निर्व्यापारीकृत्वेत्यर्थः । यच्चिन्तनं तद्ध्यानमित्युच्यते । चिन्तने करणं तु संस्कृतमन्तःकरणमेव- तद्धर्मत्वाद्ध्यानस्य । एवमेकाग्रात्मचिन्तनस्य ध्यानत्वे प्रमाणमाह—ध्यायतीवेति । निर्व्यापारेषु बकादिषु ध्यायतीवेति ध्यातृसादृश्यप्रतिपादनान्नहि बकादीनां वस्तुतो ध्यानप्रसक्तिः, बकस्य मत्स्यग्रहणप्रवणस्य प्रत्यक्चिन्तनासम्भवात् , पृथिवीपर्वतयोरचेतनत्वाच्च- किंतु यथा निर्विकल्पसमाधिस्था योगिनः प्रत्यगात्मानं ध्यायन्ति तथेमे बकादयोऽपि ध्यायन्त इव निर्व्यापारतया वर्तन्त इति । तस्मात्कार्यकरणानां निर्व्यापारत्वे सति यदेकाग्रं चिन्तनं तद्ध्यानमेवं निर्विकल्पसमाधेर्ध्यानत्वं प्रदर्श्य सविकल्पसमाधेस्तत्प्रदर्शयति— तैलधारावदिति । सन्ततोऽविच्छिन्नश्च यः प्रत्ययोऽहंब्रह्मेति बुद्धिवृत्तिस्तद्ध्यानम् । तेन निर्विकल्पेन सविकल्पेनापि द्विविधेन ध्यानेनेत्यर्थः । आत्मनि बुद्धावधिष्ठाने । आत्मस्वरूपाभिव्यक्तिस्थानत्वं बुद्धेरिति भावः । केन पश्यन्तीत्यत आह— ध्यानेनेति । ध्यानेन संस्कृतेन निश्चलीकृतेनान्तःकरणेन 'मनसैवानुद्रष्टव्य'मिति श्रुतेरिति भावः ।

के ते केचिदत आह—योगिन इति । साङ्ख्यं नाम चिन्तनमित्यन्वयः । चिन्तनप्रकारमेव दर्शयति—इम इति । य इमे गुणास्सत्त्वरजस्तमांसीति ये च तद्व्यापारास्सुखदुःखमोहात्मकवृत्तयस्तेषां साक्षिभूतः । अत एव तेभ्यो गुणेभ्यो विलक्षणः । अत एव नित्यः । एवंविध आत्मेति यच्चिन्तनं तत्साङ्ख्यमित्युच्यते । एष आत्मज्ञानात्मको योगस्साङ्ख्ययोगः । तेनात्मनात्मानं पश्यन्ति । एते योगिभ्योऽन्ये साङ्ख्या इत्यर्थः । कर्मयोगेनेति । चित्तसमाधानात्मकयोगत्वं कथं कर्मणोऽत

कर्मैव योग ईश्वरार्पणबुद्ध्याऽनुष्ठीयमानं घटनरूपं योगार्थत्वाद्योग उच्यते गुणतः; तेन सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तिद्वारेण चापरे ॥२४॥

अन्ये त्वेवमजानन्तश्श्रुत्वाऽऽन्येभ्य उपासते ।
तेऽपि चातितरन्त्येव मृत्युं श्रुतिपरायणाः ॥२५॥

अन्येत्विति । अन्ये त्वेतेषु विकल्पेष्वन्यतमेनाप्येवं यथोक्तमात्मानमजानन्तोऽन्येभ्यः, आचार्येभ्यश्श्रुत्वा 'इदमेव चिन्तयत' इत्युक्ता उपासते श्रद्दधानास्सन्तश्चिन्तयन्ति; तेऽपि चातितरन्त्येवातिक्रामन्त्येव मृत्युं मृत्युयुक्तं संसारमित्येतत् । श्रुतिपरायणाश्श्रुतिश्श्रवणं परमयनं गमनं मोक्षमार्गप्रवृत्तौ परं साधनं येषां ते श्रुतिपरायणाः । केवलं परोप-

---

आह—योगार्थत्वादिति । चित्तसमाधानार्थत्वादित्यर्थः । योगार्थं कर्म योग इति कथमुच्यतेऽत आह—गुणत इति । उपचारादित्यर्थः । लक्षणयेति यावत् । ननु कर्मानुष्ठानेन कथमात्मदर्शनमत आह—सत्त्वेति । सत्त्वमन्तःकरणं तस्य शुद्धिर्नैर्मल्यं विक्षेपाभाव इति यावत् । ततो ज्ञानोत्पत्तिः तद्द्वारेण । अपरे कर्मिण इत्यर्थः । अनेन श्लोकेन ध्यानयोगः कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति त्रय उपाया आत्मदर्शने प्रोक्ताः । तत्राप्रतिबन्धसन्न्यासिरूपोत्तमाधिकारिविषयस्साङ्ख्ययोगः, सप्रतिबन्धसन्न्यासिरूपमध्यमाधिकारिविषयो ध्यानयोगः, असन्न्यासिविषयस्तु कर्मयोग इति विवेकः । ध्यानयोग एवोत्तमाधिकारिविषयः, ज्ञानयोगस्तु मध्यमविषय इति केचित् ।

रामानुजस्तु—निष्पन्नयोगानां ध्यानयोगे, अनिष्पन्नयोगानां ज्ञानयोगे, उत्तमानां कर्मयोगे चाधिकार इत्युवाच । तदसत्—विदुषामुत्तमानां सन्न्यास एवाधिकार इति स्थापितत्वात्पूर्वमेव । न ह्यात्मानं सच्चिदानन्दलक्षणमविक्रियमकर्तारं पश्यन्तो विद्वांसः कर्म कुर्युः- देहाद्यभिमानपूर्वकत्वात्कर्मयोगस्य । असमाहितचित्तानां यदि ज्ञानयोगेऽधिकारस्स्यात्तर्हि विन्ध्यः प्लवेत्सागरे । चित्तसमाधानपूर्वको ह्यात्मानात्मविवेकः । आत्मा हि निरतिशयसूक्ष्मः । कथं तद्ज्ञानं विक्षिप्तचित्तस्य सम्भवेत् ? असमाहितचित्तो हि बाह्यं घटादिवस्त्वपि न सम्यग्ग्रहीतुं शक्नुयात्किंपुनरन्तरात्मानमणोरणीयांसम् । ये तु समाहितचेतसः प्राज्ञास्तेषां चित्तविक्षेपादिरूपप्रतिबन्धाभावेन सुलभ एवात्मसाक्षात्कार इति किमर्थस्तेषां ध्यानयोगो यमनियमादिसाधनसापेक्षत्वेन क्लेशावहः ॥२४॥

अन्ये त्विति । एवमजानन्तः अन्ये तु अन्येभ्यः श्रुत्वा उपासते । श्रुतिपरायणास्ते चापि मृत्युमतितरन्त्येव । एतेषु पूर्वोक्तेषु विकल्पेषु ध्यानयोगज्ञानयोगकर्मयोगाख्येषूपायविकल्पेष्वन्यतमेन । बहूनां निर्धारणे डतमच् । येनकेनापि योगेनात्मानमजानन्तो ज्ञातुमसमर्था इत्यर्थः । अहं ब्रह्मास्मीत्युपदेशं श्रुत्वा । फलितार्थमाह—इदमेव चिन्तयतेत्युक्ता इति । आचार्यैरिति शेषः । आत्मानं ब्रह्मत्वेन न जानन्ति । किंतु अहं ब्रह्मास्मीतीदं त्वं सर्वदा चिन्तय (सततमविच्छिन्नं यथातथा आवर्तय) इति गुरुभिरुपदिष्टास्सन्तश्श्रद्धया ये यथोपदिष्टमुपासते तेऽपि मोक्षं यास्यन्तीत्यर्थः । श्रुतिपरायणा इत्यस्य फलितार्थमाह—केवलमिति । परोपदेश एव प्रमाणं येषां ते परोपदेशप्रमाणकाः । विवेक

देशप्रमाणकास्स्वयं विवेकरहिता इत्यभिप्रायः। किमु वक्तव्यं प्रमाणं प्रति स्वतन्त्रा विवेकिनो मृत्युमतिक्रामन्तीत्यभिप्रायः ॥२५॥

क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं मोक्षसाधनं 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इत्युक्तं, तत् कस्माद्धेतोरिति, तद्धेतुप्रदर्शनार्थं श्लोक आरभ्यते—

यावत्संजायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् ।
क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ ! ॥२६॥

यावदिति। यावद्यत्किञ्चित्संजायते समुत्पद्यते सत्त्वं वस्तु। किं विशेषेण ? नेत्याह—स्थावरजङ्गमं स्थावरं च जङ्गमं च, क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तज्जायत इत्येवं विद्धि विजानीहि हे भरतर्षभ !

कः पुनरयं क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्संयोगोऽभिप्रेतः ? न तावद्रज्ज्वेव घटस्यावयवसंश्लेषद्वारकस्सम्बन्धविशेषस्संयोगः क्षेत्रेण क्षेत्रज्ञस्य सम्भवति- आकाशवन्निरवयवत्वात्। नापि

आत्मानात्मविवेकः। तेऽपीत्यपिशब्दसूचितामर्थापत्तिमाह—किमिति। प्रमाणं शास्त्रं प्रति स्वतन्त्राः। शास्त्रार्थपरिज्ञानक्षमा इत्यर्थः। अतिक्रामन्तीति किमु वक्तव्यमित्यन्वयः।

यत्तु रामानुजः—येऽन्येभ्यः श्रुत्वा कर्मयोगादिकमुपासते ते, ये च श्रुतिपरायणास्ते च मृत्युमतितरन्तीत्यवदत्, तत्तुच्छम्—यतच्छब्दद्वयाध्याहारपूर्वकवाक्यभेदकल्पनस्यायुक्तत्वात्। नच श्रुत्वेत्यस्य श्रुतिपरायणा इत्यस्य च पौनरुक्त्यदोषनिरासाय वाक्यभेद आवश्यक इति वाच्यं, श्रुतिपरायणत्वादेव श्रुत्वोपासत इति हेतुहेतुमद्भावेनापौनरुक्त्यात् ॥२५॥

यावदिति, अत्रेति। अस्मिन्नध्याय इत्यर्थः। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीति, क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वविषयं ज्ञानं 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुत' इति मोक्षसाधनमित्युक्तम्। कस्माद्धेतोस्तद्ज्ञानं मोक्षसाधनमिति शङ्कायां तद्धेतुप्रदर्शनार्थमयं यावदितिश्लोक आरभ्यते। स्थावरजङ्गमं यावत्किञ्चित्सत्त्वं सञ्जायते तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जायत इति विद्धि। यावच्छब्दस्य यदित्यर्थः। किं विशेषेणेति। कीदृशं तद्वस्त्वित्यर्थः। कश्चासौ विशेषः किंविशेषस्तेन युक्तं सत्त्वमित्यक्षरार्थः। स्थावरं तरुगुल्मादिकं, जङ्गमं पशुपक्ष्यादिकं च चेतनजातमित्यर्थः। अचेतनजातं तु मृत्पाषाणादिकं क्षेत्रमेवेति भावः।

नन्वसङ्गस्य क्षेत्रज्ञस्य कथं क्षेत्रेण सह संयोग इत्यभिप्रेत्याक्षिपति—कः पुनरिति। रज्जुघटयोर्हि परस्परावयवसंश्लेषद्वारा संयोगाख्यः कश्चित्सम्बन्धविशेषोऽस्ति, न तादृशः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्भवितुमर्हति- क्षेत्रस्य सावयवत्वेऽपि क्षेत्रज्ञस्य निरवयवत्वात्। नहि घटरज्ज्वोरिव घटाकाशयोस्संयोगस्स्यात्। नच मृद्घटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोस्समवायस्सम्बन्धः, क्षेत्रज्ञादुपादानात्क्षेत्रं जातमिति, क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञो जात इति वा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमात्। इतरस्य क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्यतरस्य इतरमन्यतरं प्रति कार्यकारणभावस्यानभ्युपगमात्। न च 'यतो वा इमा'नीति श्रुत्या क्षेत्रज्ञस्येश्वरस्य

समवायलक्षणः- तन्तुपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरितरेतरकार्यकारणभावानभ्युपगमादिति, उच्यते-- क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्विषयविषयिणोर्भिन्नस्वभावयोरितरेतरतद्धर्माध्यासलक्षणस्संयोगः क्षेत्रक्षेत्रज्ञस्वरूपविवेकाभावनिबन्धनः, रज्जुशुक्तिकादीनां तद्विवेकज्ञानाभावादध्यारोपितसर्परजतादिसंयोगवत् । सोऽयमध्यासस्वरूपः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो मिथ्याज्ञानलक्षणः । यथा शास्त्रं क्षेत्रक्षेत्रज्ञलक्षणभेदपरिज्ञानपूर्वकं प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात् मुंजादिव इषीकां यथोक्तलक्षणं क्षेत्रज्ञं

क्षेत्रं प्रति कारणत्वमस्तीति वाच्यं, परिणाम्युपादानत्वलक्षणकारणत्वाभावात् । परिणाम्युपादानकारणस्यैव कार्येण सह समवायसम्बन्धाभ्युपगमात् । क्षेत्रज्ञस्तु विवर्तोपादानं सर्पाभासस्य रज्जुवत् । नहि रज्जुसर्पाभासयोर्लोके समवायसम्बन्धो दृश्यते । तस्मात्संयोगलक्षणस्समवायलक्षणो वा सम्बन्धो नास्ति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति कथमुक्तं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादिति । एवं संयोगासम्भवादेव हि 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इति श्रुत्युपपत्तिः । तस्माच्छ्रुतिविरुद्धो निरुपपत्तिश्च प्रकृतगीतोक्तार्थोऽप्रमाण एवेति पूर्वपक्षः ।

समाधानमुच्यतेऽस्य मयेति प्रतिजानाति—**उच्यत इति** । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरध्यासरूपस्संयोगोऽस्तीति न काचिदनुपपत्तिः । अध्यासरूपसंयोगस्य मिथ्यात्वेन नासङ्गश्रुतिविरोध इत्याह—**क्षेत्रेत्यादिना** । विषयो ज्ञेयं, विषयि ज्ञानं ज्ञानस्वरूपत्वादात्मनः । भिन्नस्वभावयोस्सच्चिदानन्दस्वभाव आत्मा, अनृतजडदुःखात्मकं क्षेत्रमिति भावः । इतरस्मिन् क्षेत्रे इतरस्य क्षेत्रज्ञस्य तद्धर्माणां चैतन्यादीनां चाध्यासः । तथेतरस्मिन् क्षेत्रज्ञ इतरस्य क्षेत्रस्य तद्धर्माणां सुखादीनां चाध्यासः । यथा देवोऽहं मनुष्योऽहमिति धर्म्यध्यासः, सुख्यहं दुःख्यहं पश्याम्यहमित्यादिर्धर्माध्यासः । स लक्षणं यस्य स तथोक्त इति संयोगविशेषणम् । एतस्याध्यासस्य किंनिमित्तमत आह—**क्षेत्रक्षेत्रज्ञेति** । इदं क्षेत्रमयं क्षेत्रज्ञ इति क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यस्स्वरूपविवेकस्तदभाव एव निबन्धनं निमित्तं यस्य स तथोक्तः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग इहाभिप्रेत इति शेषः । तत्र दृष्टान्तमाह—**रज्ज्विति** । तच्छब्दस्य रज्जुशुक्तिकादिस्वरूपाण्यर्थः । तेषां विवेकरूपस्य विज्ञानस्याभावाद्धेतोरध्यारोपितैस्सर्परजतादिभी रज्जुशुक्तिकादीनां यथा संयोग इतरेतराध्यासलक्षणस्तद्वदिति । रज्जुसर्पयोरिव शुक्तिकारजतयोरिव च स्वरूपविवेकाभावेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः, इतरेतरतादात्म्याध्यासलक्षणस्संयोग उपपद्यत इत्यर्थः । रज्जौ सर्पस्येव शुक्तिकायां रजतस्येव च क्षेत्रज्ञे क्षेत्रस्याविद्यया कल्पितत्वेनारोप्याधिष्ठानयोस्संयोगादिरूपसम्बन्धाभावेऽप्यध्यासरूपसम्बन्धसत्त्वात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगोऽध्यासरूप एवेति भावः ।

अस्य चाध्यासरूपसम्बन्धस्य किं लक्षणमत आह—**सोऽयमिति** । मिथ्याज्ञानं भ्रमस्तदेव लक्षणं यस्य स तथोक्तः । अतस्मिंस्तद्बुद्धेरध्यासरूपत्वाद्भ्रम एवाध्यास इति भावः । एतेन क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो भ्रान्तिसिद्ध एव, न तात्त्विक इति सिद्धम् । यद्वा मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं, तदेव लक्षणं स्वरूपं यस्य स मिथ्याज्ञानलक्षणः । कार्यस्य कारणस्वरूपत्वादज्ञानकारणस्याध्यासस्याज्ञानमेव स्वरूपं घटस्य मृदिवेति भावः । एतेनाविद्याकृतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो रज्जुसर्पसंयोगव-

प्रविभज्य 'न सत्तन्नासदुच्यत' इत्यनेन निरस्तसर्वोपाधिविशेषं ज्ञेयं ब्रह्म स्वरूपेण यः पश्यति क्षेत्रं च मायानिर्मितहस्तिस्वप्नदृष्टवस्तुगन्धर्वनगरादिवत् 'असदेव सदिवावभासत' इति । एवं निश्चितविज्ञानो यः तस्य यथोक्तसम्यग्दर्शनविरोधादपगच्छति मिथ्याज्ञानम् । तस्य जन्म-

दिति अविद्याया मिथ्यात्वात्तत्कृतसंयोगोऽपि मिथ्यैवेति सूचितम् । एतदर्थमेव हि मिथ्यापदेन विशेषितमज्ञानमाचार्यैः ।

एतस्य चाध्यासरूपस्य मिथ्याज्ञानस्य निवृत्त्युपायं दर्शयति यथाशास्त्रमित्यारभ्य मिथ्याज्ञान-मित्यन्तेन ग्रन्थेन । यथाशास्त्रं वेदान्तशास्त्रमनतिक्रम्य तदुक्तविधयेत्यर्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यो लक्षणभेद-स्सत्यत्वमिथ्यात्वादिस्वरूपभेदः, तत्परिज्ञानं पूर्वं यस्य तत्तथेति प्रविभज्यमानमित्यस्य विशेषणम् । प्राग्दर्शितमहङ्कारादिकं रूपं यस्य तस्मात्प्राग्दर्शितरूपात्क्षेत्रात्सकाशान्मुञ्जात्सकाशादिषीकामिव प्रवि-भज्यमानं विविच्य गृह्यमाणमित्यर्थः । यथोक्तानि लक्षणान्यनादित्वसाक्षित्वादीनि यस्य तं यथोक्त-लक्षणं क्षेत्रज्ञं ब्रह्मस्वरूपेण यः पश्यतीत्यन्वयः । कीदृशं क्षेत्रज्ञमत आह—निरस्तसर्वोपाधिविशेष-मिति । केनोक्तं तत्राह- न सत्तन्नासदुच्यत इत्यनेन वाक्येनोक्तं ज्ञेयत्वेनोक्तश्चायमेवेत्याह—ज्ञेय-मिति । क्षेत्रं चासदेव सदिवावभासत इति यः पश्यतीत्यन्वयः ।

कथमसतस्सद्रूपेण भानमित्यतो दृष्टान्तान्याह—मायेति । मायया इन्द्रजालेन निर्मिता हस्तिहर्म्यादयस्तद्वत् । स्वप्ने दृष्टानि वस्तूनि रथादयस्तद्वत् । तानि हि निद्रया मायाशक्त्या कल्पि-तानि । गगने कल्पितगन्धर्वनगरादिवच्चेति । ननु भुवि मूर्तिमत्यां मायया हस्त्यादिनिर्माणं भवतु नाम, कथं पुनरमूर्ते ब्रह्मणीत्यत आह—गगने गन्धर्वनगरादिवदिति । नन्वनात्मनि गगने गन्धर्वनगरादिनिर्माणं मायया क्रियेत नाम, कथं पुनरात्मन्येवेत्यत आह—स्वप्नदृष्टवस्तुवदिति । स्वप्नपदार्था हि निद्रयाऽऽत्मन्येव कल्पिताः ।

एतेन क्षेत्रज्ञे क्षेत्रमिदं मायया कल्पितमिति सूचितम् । यथा मायामयहस्तिहर्म्यादिपदार्था असन्तोऽपि सन्त इव प्रतिभान्ति तद्वत्क्षेत्रमसदपि सदिवावभासत इत्यर्थः । एतेन क्षेत्रस्य शश-शृङ्गादिसाम्यं निरस्तं प्रतीयमानत्वात् । न हि शशशृङ्गादिकं प्रतीयते केनापि । ब्रह्मवत्सत्यत्वं च निरस्तं बाध्यमानत्वात् । यथा प्रबोधादिना स्वप्नपदार्थादयो बाध्यन्ते तथा क्षेत्रमपि विद्यया बाध्यत इति । एवं प्रतीयमानत्वाद्बाध्यमानत्वाच्च क्षेत्रमिदमसदिति सदिति वा वक्तुं न युज्यते, किं तु मिथ्येत्येव वक्तुं युज्यते । प्रतीयमानत्वे सति बाध्यमानत्वं हि मिथ्यात्वं- रज्जुसर्पादावुक्तलक्षण-दर्शनात् । रज्जुसर्पादयो हि मिथ्यात्वेन सम्प्रतिपन्नाः । नच विद्यादशायामपि क्षेत्रमस्तीति वाच्यं, 'नेह नाना'स्तीति श्रुतिविरोधात् । तस्माद्ब्रह्मैकमेव प्रत्यगभिन्नं सत्यं, क्षेत्रं मिथ्यैव । एवं यो निश्चित-विज्ञानः, निश्चितं विज्ञानं ब्रह्माहमस्मीति ज्ञानं यस्य स तथोक्तः । तस्य मिथ्याज्ञानमपगच्छती-त्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—यथोक्तेति । सम्यग्दर्शनेन हि ब्रह्मात्माभेदरूपेण मिथ्याज्ञानं बाध्यो

हेतोरपगमात्- 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह' इत्यनेन 'विद्वान् भूयो नाभिजायत' इति यदुक्तं तदुपपन्नमुक्तम् ॥२६॥

सूर्येण तम इव । ननु मूलाज्ञाननाशं विना कथं मिथ्याज्ञाननाशोऽत आह—तस्येति । मिथ्याज्ञानस्य जन्महेतोर्मूलाज्ञानस्यापगमादिति । अहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्दर्शनेन मूलाज्ञानं सकार्यं निवर्तत इत्यर्थः । अज्ञानकार्यं अध्यासरूपं मिथ्याज्ञानं, मिथ्या च तद्ज्ञानं च मिथ्याज्ञानमितीह समासः । भ्रमरूपं ज्ञानमिति यावत् । अविद्याकृतः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो विद्यया निवर्त्यते । अविद्याकृतो रज्जुसर्पाभाससंयोगो यथा रज्जुयाथात्म्यज्ञानेन निवर्त्यते । आत्मयाथात्म्यज्ञानमेव हि विद्या, न तर्कव्याकरणादिपाण्डित्यम् । आत्मनि चाविद्यया कृते क्षेत्रे विद्यया नाशिते सति क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगोऽपि नष्ट एव क्षेत्रस्यैवाभावात् । इयं च विद्या बुद्धिवृत्तिरूपा क्षेत्रं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति- कतकरजो यथा जलगतं मालिन्यं नाशयित्वा स्वयमपि नश्यति तद्वत् । तस्मादात्मनो विद्यया च न द्वैतप्रसङ्ग इति स्थितमद्वैतम् । सम्यग्ज्ञानादज्ञानतत्कार्यनिवृत्त्या मुक्तिरिति स्थिते फलितमाह—य एवमिति । उपपन्नं युक्तम् ।

यत्तु रामानुजः—यावत्सत्त्वं जायते तावत्संयोगादेव जायते संयुक्तमेव जायत इति, तदयुक्तम्—यावच्छब्दस्य साकल्यार्थमुक्त्वा तावच्छब्दाध्याहारस्य गौरवावहत्वात्तावच्छब्दार्थस्यापि साकल्यत्वेन पुनरुक्तत्वाच्च । किंचित्त्वसकलत्वयोरेकत्र स्थातुमयुक्तत्वाच्च । उत्तरवाक्यगततच्छब्दान्वयाय यच्छब्दस्याध्याहर्तव्यापत्तेश्च । सकलं सत्त्वं सञ्जायते सकलं संयोगाज्जायत इति वाक्यद्वयकल्पनं चायुक्तं- सकलं सत्त्वं संयोगाज्जायत इत्येकवाक्यस्यैव न्याय्यत्वात् ।

तच्छब्दो जन्मपरामर्शीति वेदान्तदेशिकोक्तिश्चायुक्ता —मूलस्थस्य सञ्जायत इति पदस्यैवात्रापि वाक्ये समन्वये नेष्टसिद्धौ तद्विहाय तत्सत्त्वजन्म भवतीति क्रियान्तराध्याहारस्यायुक्तत्वात् । न च यावच्छब्दो यच्छब्दार्थवाचक इति वाच्यं, तच्छब्दप्रतिद्वन्द्वितया यावच्छब्दनिर्देशस्यैव यावच्छब्दस्य यच्छब्दार्थकत्वगमकत्वात् । नच न निघण्टुप्रमाणमस्तीति वाच्यं, महर्षिप्रयोगस्यैव निघण्टुत्वात् । तस्माद्यत्किञ्चित्सत्त्वं जायते तत्सर्वं संयोगादेव जायत इति व्याख्येयम् । यत्किञ्चिच्छब्दद्वयसामर्थ्यात्सर्वसिद्धिरिति न यच्छब्दस्य मन्दप्रयोजनत्वशङ्कापि । यच्च संयोगात्सञ्जायत इत्यस्य संयुक्तमेव जायत इत्यर्थ इति, तच्चायुक्तम्—तस्माद्वाक्यात्तादृशार्थालाभात् । संयोगो हि सत्त्वं प्रति कारणतया निर्दिष्टम् । अन्यथा सर्वं सत्त्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तमित्येव ब्रूयान्न तु संयोगाज्जायत इति । किंच यत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तमेव जायत इति त्वं वदसि किं तद्वस्तु ? नच सत्त्वमिति वाच्यं, नहि तत्संयुक्तत्वप्रयोजकक्षेत्रक्षेत्रज्ञाभ्यामन्यत् । यो हि यत्संयुक्तस्स हि तस्मादन्यः । यथा रज्जुसंयुक्तो घटो रज्जोरन्यः । नच क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्त ईश्वर इति वाच्यं, तस्य जन्मायोगात् ।

तस्मात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तस्य ताभ्यामन्यस्य जायमानस्य वस्तुनोऽभावात्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयुक्तं सत्त्वं जायत इत्ययुक्तम् । नच क्षेत्रक्षेत्रज्ञद्वयमितरेतरसंयुक्तं सञ्जायत इत्यर्थ इति वाच्यं, जन्मनः प्रागेव सिद्धयो-

'न स भूयोऽभिजायत' इति सम्यग्दर्शनफलमविद्यादिसंसारबीजनिवृत्तिद्वारेण जन्माभाव उक्तः। जन्मकारणं चाविद्यानिमित्तकः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग उक्तः; अतस्तस्या अविद्याया निवर्तकं सम्यग्दर्शनमुक्तमपि पुनः शब्दान्तरेणोच्यते—

समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम्।
विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥२७॥

सममिति। समं निर्विशेषं, तिष्ठन्तं स्थितिं कुर्वन्तं, क? सर्वेषु समस्तेषु भूतेषु

रन्योन्यसंयुक्तयोः कथं पुनर्जन्म देहदेहिनोः? नच जन्मनः प्राक् सूक्ष्मरूपेण स्थितयोरसंयुक्तयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोः स्थूलरूपापत्तिरूपं जन्म भवतीति वाच्यं, क्षेत्रज्ञस्याविकारस्य स्थूलसूक्ष्मत्वविकारायोगात्। नापि सूक्ष्मरूपावस्थितक्षेत्रसंयुक्तः क्षेत्रज्ञः स्थूलरूपावस्थितक्षेत्रसंयुक्तत्वरूपेण जायत इति वाच्यं, प्रकृतश्लोकादुक्तार्थालाभात्।

ननु तव पक्षेऽपि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जायमानं तत्सत्त्वं किं तदुभयात्मकमुत न? आद्ये- जन्मनः प्रागेव सिद्धस्योभयात्मकस्य तस्य कथं पुनर्जन्म? अन्त्ये अनुभयात्मकं हि सत्त्वं नास्तीति चेत्, मैवम्—अष्टधा परिणता प्रकृतिः क्षेत्रं क्षेत्रज्ञ ईश्वरः तयोर्य आध्यासिकसम्बन्धस्स सर्वभूतोत्पत्तिं प्रति निमित्तम्। पुरुषाधिष्ठितमहाभूतादिलक्षणक्षेत्रकार्यत्वाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तभौतिकप्राणिजातस्य। नहि केवलप्रकृतेः केवलेश्वराद्वा जगज्जायते, किंतु प्रकृतिसंयुक्तात्पुरुषात्पुरुषाधिष्ठितायाः प्रकृतेर्वा सकाशाद्भवति जगत्। तस्मात्प्रकृतिपुरुषसंयोगस्सर्वप्राण्युत्पत्तिनिमित्तमिति।

यद्वा क्षेत्रं मूलप्रकृतिः, क्षेत्रज्ञ ईश्वरस्तदुभयसंयोगान्महदहङ्काराद्युत्पत्तिद्वारा सर्वभूतोत्पत्तिरिति। कार्यकरणसङ्घातात्मकं चरमचरं च प्राणिजातं क्षेत्रपरिणामभूतं क्षेत्रज्ञादन्यदेवेति युक्तं तस्य जन्म। तदेवेह सत्त्वशब्देन गृह्यते, नतु क्षेत्रज्ञस्तस्य जन्मायोगात्। 'अजो नित्य' इति दर्शितत्वात्। अस्मिंश्च सत्त्वे चैतन्याभासदर्शनाच्चैतन्याभासस्य च चैतन्यांशत्वात्कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिव कार्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरपि अध्यासलक्षणसम्बन्धोऽस्तीति कृत्वा सोऽयं कार्यक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगः कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगपूर्वक एवेति कारणक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाच्चिदाभाससंयुक्तस्य कार्यक्षेत्रस्य जन्म भवतीति भावः। एतेन प्रकृतिः पुरुषस्तत्संयोगश्चेति त्रयं भूतोत्पत्तिं प्रति निमित्तमिति सिद्धम्। नच प्रकृतिपुरुषसंयोग एक एवेह निमित्तमित्युक्तमिति वाच्यं, भूतोत्पत्तिं प्रति तत्संयोगस्य कारणत्वेऽपि संयोगं प्रति तयोः कारणत्वादिति। यद्वा संयोगद्वारा प्रकृतिपुरुषद्वयं निमित्तम्। अथवा प्रकृतितत्संयोगद्वारा पुरुष एक एव निमित्तम्। यतोवेत्यादिश्रुत्यनुसारेण पुरुष एवेश्वरो जगत्कारणमिति वक्तव्ये तद्विहाय प्रकृतिपुरुषसंयोगः कारणमिति कथनं तु अज्ञानमूलकप्रकृतिपुरुषसंयोगस्य जगत्कारणत्वेन, ज्ञानात्तत्संयोगनिवृत्तौ सर्वसंसारनिवृत्तिः स्यादिति सूचनार्थमिति बोध्यम् ॥२६॥

सममिति। वृत्तवर्तिष्यमाणयोस्सङ्गतिसूचनाय वृत्तमनुवदति—न स भूय इत्यादिना- उक्त इत्यन्तेन ग्रन्थेन। सम्यग्दर्शनफलं ज्ञानफलभूतो जन्माभाव उक्तः। अत इति। अविद्या-

ब्रह्मादिस्थावरान्तेषु प्राणिषु; कम् ? परमेश्वरं देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तात्मनः अपेक्ष्य परम-श्चासावीश्वरश्चेशनशीलश्चेति परमेश्वरः; तं सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तम् । तानि विशिनष्टि-विनश्यत्सु इति, तं च परमेश्वरमविनश्यन्तमिति, भूतानां परमेश्वरस्य च अत्यन्तवैल-क्षण्यप्रदर्शनार्थम् । कथम् ? सर्वेषां हि भावविकाराणां जनिलक्षणः भावविकारो मूलं च;

निमित्तकक्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्य जन्मकारणत्वादित्यर्थः । तस्या इति । जन्मकारणभूतसंयोगकारण-भूताया इत्यर्थः । जन्मनः परमकारणभूताया इति यावत् । अविद्याया निवृत्तौ क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो निवर्तते, ततश्च जन्म निवर्तत इति तावदविद्यैव विद्यया निवर्तनीयेति भावः । उक्तमपि सुबोधाय पुनरुच्यत इत्याह—उक्तमपीति । एतेन ज्ञानस्य दुर्बोधत्वं सूचितम् । न ह्यात्मन्यनादिकाला-भिरूढोऽनात्माभिमानस्संसारित्वभ्रमश्च सुखेन निवर्तते । नापि तदनिवृत्तिं विना ब्रह्माहमस्मीति निरूढं ज्ञानं भवति । तस्मात्पुनःपुनरुच्यते आत्मतत्त्वं कृपालुना भगवता भक्तानुग्रहार्थमिति भावः । शब्दान्तरेणेति । भङ्ग्यन्तरेणेत्यर्थः । यः विनश्यत्सु सर्वेषु भूतेषु समं तिष्ठन्तमविनश्यन्तं परमेश्वरं पश्यति स एव पश्यति । निर्विशेषं यथातथेति स्थितिक्रियाविशेषणम् । एकरूपेणेत्यर्थः । सच्चिदा-नन्दस्वरूपेणेति यावत् । निर्विशेषमिति परमेश्वरविशेषणं वा । सर्वेषु तिष्ठन्तमित्यनेनात्मभेद-स्याप्रामाण्यं सूचितम् । आधारबहुत्वस्याधेयैकत्वस्य च बहुवचनैकवचनाभ्यामुक्तत्वात् । ततश्चौपा-धिकभेदोऽप्यात्मन्यप्रमाण इति सिद्धम् । स्थितिं गतिनिवृत्तिं कुर्वन्तं, न हि परिपूर्णमचलं वस्तु क्वापि गच्छेदिति भावः । एतेन सर्वव्यापित्वलक्षणं विभुत्वं सिद्धम् । ब्रह्मा हिरण्यगर्भः । प्राणिनः कार्य-करणसङ्घातात्मकाः । परम उत्कृष्टः । किमपेक्षयास्योत्कर्षोऽत आह—देहेति । आत्मत्वेनाविद्यया परिकल्पितेभ्यो देहात्मेन्द्रियात्ममनआत्मबुद्ध्यात्माव्यक्तात्मभ्य उत्कृष्टः । अहमज्ञ इतिप्रतीत्याऽज्ञानस्या-प्यात्मत्वमवगम्यत इत्यभिप्रेत्योक्तमव्यक्तात्मेति । न त्वज्ञानमहमिति साक्षादज्ञाने आत्मत्वप्रतीतिः कस्यापि । काणोऽहं बधिरोऽहमित्यादिप्रतीत्या त्विन्द्रियस्यात्मत्वमिति बोध्यम् । नहि कोऽपि चक्षु-रहं श्रोत्रमहमिति प्रत्येति । देहो हि घटपटादीनामीशनशीलः । देहपरतन्त्रत्वात्तेषाम् । स चेन्द्रिय-परतन्त्र इन्द्रियव्यापारपूर्वकत्वाद्देहव्यापारस्येति देहस्येशनशीलानीन्द्रियाणि । तेषां मन ईश्वरं तस्य बुद्धिरीशनशीला । तस्या अज्ञानममीषां सर्वेषामपीशनशील आत्मेति परमेश्वरत्वमात्मन इति भावः । न चाज्ञानस्येशनशीलः परमात्मैव न त्वात्मेति वाच्यं, आत्मन एव परमात्मत्वात्, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति ह्युक्तम् । तं चेति । विशिनष्टीति शेषः ।

ननु भूतानां विनश्यत्स्विति विशेषणदानं परमेश्वरस्याविनश्यन्तमिति विशेषणदानं च व्यर्थमि-त्यत आह—भूतानामिति । वैलक्षण्यं भेदः । एतेन भूतानि प्राणिनो जीवा आत्मशब्दवाच्या एवेत्यपास्तम् । भूतविलक्षणपरमेश्वरस्यैवात्मत्वात् । भूतानामनात्मत्वात्तत्र दृश्यमानचैतन्यस्य चाभास-भूतत्वादिति । कथं वैलक्षण्यप्रदर्शनमित्याक्षिपति—कथमिति । तदेवोपपादयति—सर्वेषामिति । भवन्तीति भावाः पृथिव्यादिपदार्थाः । तेषां विकाराः--जायते--अस्ति--वर्धते--विपरिणमते--अपक्षीयते--

जन्मोत्तरकालभाविन अन्ये सर्वे भावविकाराः विनाशान्ताः; विनाशात्परो न कश्चिदस्ति भावविकारः, भावाभावात्सति हि धर्मिणि धर्माः भवन्ति; अतोऽत्यन्तभावविकाराभावानुवादेन पूर्वभाविनः सर्वे भावविकाराः प्रतिषिद्धा भवन्ति सह कार्यैः। तस्मात्सर्वभूतवैलक्षण्य-

---

नश्यति--इति षट्। तेषां मध्ये जनिलक्षणो भावविकारो मूलमादिः प्रथम इत्यर्थः। अन्ये सत्त्वादि-विनाशान्तास्सर्वे पञ्चेत्यर्थः। भावविकारा जन्मोत्तरकाले भवन्तीति जन्मोत्तरकालभाविनः। जातस्यैव देहादिभावस्य सत्तावृद्धिपरिणामापक्षयनाशदर्शनाज्जनिरूपविकार एव तेषामादिरित्यर्थः। ननु नाशानन्तरं कोऽप्यस्तु विकार इति विकाराणां विनाशान्तत्वकथनमयुक्तमित्यत आह—**विनाशादिति**। विनाशोऽदर्शनं तं प्राप्तस्यासतो वस्तुनश्शशशृङ्गादितुल्यस्य कथं पुनर्भावविकारप्राप्तिः? भावो हि सत्पदार्थः। तद्विकाराश्च सत एव वस्तुनो भवितुमर्हन्ति- न त्वसत इति भावः। इदमेवाह—**भावाभावादिति**। भावस्य सत्पदार्थस्याभावात्। नन्वसतोऽपि विकारा भवन्त्वत आह—**सतीति**। धर्मिणि देहादिभावपदार्थे सति धर्मा भवन्ति। धर्मिण एवाभावे कथं धर्मभवनं, न कथमपीत्यर्थः।

ननु 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्युर्ध्रुवं जन्म मृतस्य च' इति गीतावचनादेव नष्टस्य पुनर्जन्मरूपविकार उपलभ्यते, दृश्यते च नष्टस्यापि देहस्य भस्मात्मना जन्म। घटस्य च कपालाद्यात्मनेति तस्मान्नान्त्यविकारो नाश इति चेत्, मैवम्—यदि निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरागमनं भवेत्तर्हि नष्टं पुनर्जायेत। गीतावचनं तु देहजन्मनाशप्रयुक्तजन्मनाशवन्तं जीवमभिप्रेत्य प्रवृत्तं मृतस्य देहादुत्क्रान्तस्य प्राणोपाधिकस्य जीवस्य देहान्तरप्राप्तिरूपं जन्म ध्रुवमिति, प्रकृतदेहत्यागरूपं मरणं च तस्य ध्रुवमिति। देहे भस्मतामापन्ने सति देहो जात इति व्यवहाराभावान्न देहस्य भस्मात्मना जन्म, किंतु भस्मतापत्त्या देहस्य नाश एव। करचरणादिमत्पिण्डविशेषो हि देहः। यदि स देहस्याकारो भस्मनि दृश्येत, तर्हि देहः पुनर्जात इति वक्तुमुचितम्। यो यस्य नियत आकारस्तन्नियताकारादर्शनमेव हि तस्य नाशः। तस्माद्भस्मीभूतस्य देहस्य पुनर्जन्म भवेद्यदि निर्वाणस्य प्रदीपस्य पुनरागमनं भवेदेव। सत्कार्यवादिनापि देहारम्भकपृथिव्यादिद्रव्यस्य देहरूपत्वं विहाय भस्मरूपप्राप्तिरिति वदतापि देहरूपस्य नष्टत्वमवश्यमभ्युपेयमेवेति देहो नष्ट एव। न हि करचरणाद्यवयवसन्निवेशात्मकमाकारं विहाय कश्चिद्देहपदार्थोऽस्ति। स च देहे भस्मीभूते सति नैव दृश्यत इति देहस्यादर्शनरूपो नाशो युक्त एव। तस्य चादर्शनं गतस्य देहस्य नष्टदीपवन्नास्ति पुनरुदयः। न हि भस्मीभवनात्पूर्वं दृष्टः पित्रादिदेहाकारः पुत्रादिना पुनर्दृश्यते, येन नाशानन्तरं द्रव्यस्य पुनर्जन्मविकारापत्तिः। नच दीपो नष्टः पुनरुदेत्येवाग्निसंयोगाद्वर्तेरिति वाच्यं, नष्टादन्यस्या एव दीपज्वालायाः पुनरुदयात्। सोऽयं दीप इति प्रत्यभिज्ञा तु भ्रम एव, न प्रमा। नष्टस्य पुनरुदितस्य च दीपस्य भेदात्। तस्मान्नष्टस्य करचरणाद्याकारवतो देहस्य कम्बुग्रीवाद्याकारवतो घटस्य वा न पुनर्जन्म। ये तु दृश्यन्ते भस्मकपालादयस्ते न देहघटादिपदार्थाः। भस्मनि कपालादौ वा देह इति घट इति च लोकानां प्रत्ययादर्शनात्। अनुभवविरुद्धार्थो हि न ग्राह्यः। नापि नष्टस्य पुनर्जन्म शास्त्रसिद्धं जीवस्यैव नित्यस्य देहान्तरप्राप्तिरूपं पुनर्जन्म

शास्त्रसिद्धं न त्वनित्यस्य देहस्य । अत एव ह्यनित्यत्वं देहस्य । यत्पुनरदर्शनं- तस्मान्नाशानन्तरं भावस्यैवाभावाद्भावस्य सत्त्वे नाशस्यैवायोगान्नास्ति कोऽपि भावविकार इति भावविकाराणां नाश एव परमावधिः । अत इति । नाशात्परस्य भावविकारस्याभावादित्यर्थः । आत्मन इति शेषः । अन्त्यभावविकारस्य नाशस्याभावानुवादेनाभावस्य पूर्वं बहुवारं प्रतिपादितत्वादिह तत्प्रतिपादनमनुवादभूतमेवेति भावः । तत्पूर्वभाविनः नाशात्प्राक्तनास्सर्वे जन्मादयो विकारास्तत्कार्यैस्सह प्रतिषिद्धा भवन्ति ।

ननु अविनश्यन्तमित्यनेन नाशाभाव एव प्रतिपादित इति कथं जन्मादिविकाराभावसिद्धिरिति चेदुच्यते—यस्य नाशो नास्ति तस्य जन्मापि नास्ति । जन्मपूर्वकत्वान्नाशस्य । जातस्य हि घटस्य नाशो दृश्यते, न त्वजातस्य । न ह्यजातस्य शशशृङ्गस्य नाशप्रतीतिः । यद्धि जन्मना दृष्टिपथं गतं तदेव हि प्राप्तुमर्हत्यदर्शनरूपं नाशम् । आत्मा न जायते, नाशरहितत्वाद्यन्नाशवत्तदेव जायते, यथा घट इति प्रयोगः । नच जन्मवानपि भूम्याकाशादिर्नित्यः- तस्य नाशादर्शनादिति वाच्यं, येनाकाशादेर्नाशो न दृष्टः तेन त्वया किमाकाशादेर्जन्म दृष्टम् ? तव स्वादृष्टे भूम्यादिनाशे यथा अप्रत्ययः तथा स्वेनादृष्टे भूम्यादिजन्मन्यप्रत्ययो युक्त एव । ओमितिचेत्तर्हि भूम्यादेर्जन्माभावादेव नाशाभाव इत्यभ्युपगच्छ । यदि शास्त्रान्निश्चेतुमिच्छसि, तर्हि 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिशास्त्रादाकाशादीनां जन्म, तत्प्रयुक्तं नाशं च प्रत्येहि । न चाकाशादिनाशे शास्त्रं प्रमाणं नास्तीति वाच्यं, 'यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति' इत्यादि शास्त्रस्य सत्त्वात् । तस्माच्छास्त्रादुपपत्तेश्च जन्मनाशयोर्न क्वापि सामानाधिकरण्यव्यभिचारः । एवं नाशाभावेन जन्माभावे सिद्धे सत्तावृद्ध्यादीनां जन्मपूर्वकाणां भावविकाराणामभावोऽपि सिद्ध्यति । नहि जन्मरहितस्य सत्तावृद्ध्यादयो दृश्यन्ते । जातस्यैव देहादेस्ते दृश्यन्ते ।

नुन वृद्धिपरिणामादीनां विकाराणां जन्मपूर्वकत्वेऽपि सत्तारूपविकारस्य न जन्मपूर्वकत्वं, जन्मरहितेऽपि ब्रह्मणि सत्ताया दर्शनात् । सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति हि श्रूयते- 'अविनाशि तु तद्विद्धी'ति च स्मर्यते, सत्त्वं ब्रह्मण इति चेत्, मैवम्—किं देहादयो जन्मनः प्राक् सन्ति ? उत पश्चात् ? नाद्यः- जन्मनः प्राग्देहोऽस्तीति व्यवहारादर्शनात्, किंतु पश्चादेव । तस्माद्देहादिगतं सत्त्वं जन्मरूपविकारपूर्वकमेव । ब्रह्मगतं तु सत्त्वं न जन्मपूर्वकं- जन्माभावाद्ब्रह्मणः । अत एव हि कालत्रयाबाध्यं ब्रह्म । नहि जन्मनः प्रागसद्वस्तु कालत्रयाबाध्यं भवितुमर्हति । असत्त्वादेव जन्मनः प्राक्काले । तथाच त्रिकालाबाध्यत्वलक्षणं ब्रह्मगतं सत्त्वं न विकारः- अकार्यत्वात्तस्य । कार्यं हि विकारः । देहादिगतं सत्त्वं तु इन्द्रियगोचरत्वलक्षणं तद्धि विकारः- जन्मान्तरभावित्वेन कार्यत्वात् । इन्द्रियगोचरत्वाद्धि जातं देहमस्तीति प्रत्येति लोकः । देहस्तावज्जायते समनन्तरमेवेन्द्रियगोचरो भवतीति जन्मपूर्वकत्वं सत्तायाः । नहि जन्मनः प्रागिन्द्रियगोचरत्वं देहस्य । तस्मादिन्द्रियगोचरत्वरूपसत्ताविकारो वृद्ध्यादिविकारवज्जन्मपूर्वक एव । अमी एवेन्द्रियगोचरीभवनयोग्याः पदार्था भावशब्देनोच्यन्ते देहादयः । तेषां चामी विकारा जन्मादयस्सम्भवन्ति । आत्मा त्वतीन्द्रियः । न तस्य कोऽपि भावविकारः ।

मत्यन्तमेव परमेश्वरस्य सिद्धं, निर्विशेषत्वमेकत्वं च । य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स पश्यति ।

ननु सर्वोऽपि लोकः पश्यति किंविशेषणेनेति । सत्यं पश्यति; किंतु विपरीतं पश्यति । अतो विशिनष्टि स एव पश्यतीति । यथा तिमिरदृष्टिरनेकं चन्द्रं पश्यति, तमपेक्ष्य एकचन्द्रदर्शी विशिष्यते- स एव पश्यतीति; तथैवेहापि एकमविभक्तं यथोक्तमात्मानं यः पश्यति स विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिभ्यः विशिष्यते- स एव पश्यतीति । इतरे पश्यन्तोपि

एवमविकारस्य परमेश्वरस्य सर्वभूतवैलक्षण्यमत्यन्तं सिद्धमेव । सविकारत्वाद्भूतानाम् । भूतानि हीन्द्रियगोचराणि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि द्विपरार्धशतसंवत्सरादिपरिमितायुष्कालानि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाज्जातानि वर्धमानानि विपरिणममानान्यपक्षीयमाणानि चेति षड्भावविकारवन्त्येव- 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इत्यादिश्रुतेः । तस्मात्सविकारेभ्यो भूतेभ्यो निर्विकारः सर्वभूतान्तरात्मा परमेश्वरोऽत्यन्तं विलक्षण एव । एवं निर्विकारत्वादेव निर्विशेषः । विशेषो हि विकारः । एवं सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपविशेषाभावादेव एकश्चेत्याह—निर्विशेषत्वमेकत्वं चेति । सिद्धमिति शेषः । पश्यति जानाति दृशेः ज्ञानार्थकत्वस्यापि सत्त्वात् । स पश्यतीति । स विद्वानित्यर्थः ।

ननु सर्वोऽपि लोकः परमेश्वरं पश्यत्येव- आत्मत्वात्तस्य । आत्मा ह्यात्मनः नित्यापरोक्षः, आत्मा हि स्वयम् । नहि स्वस्य स्वयं कदाचिदपि परोक्षस्स्यात्तस्माद्यः पश्यति स एव पश्यतीत्युक्तमयुक्तमित्याक्षिपति—नन्विति । विशेषणं पृथक्कथनम् । तेन पूर्वपक्षमङ्गीकरोति—सत्यमिति, पश्यतीति । सर्वलोक आत्मानं परमेश्वरं पश्यत्येव, किंतु विपरीतं यथातथा पश्यति, आत्मानं विपरीतलक्षणं पश्यतीति वा । अत इति । सर्वलोकस्य विपरीतात्मदर्शित्वादित्यर्थः । विशिनष्टीति । यथोक्तात्मदर्शिनं विशिष्य कथयति । कथं विशिनष्टीत्यत आह—स एव पश्यतीति । य आत्मानं परमेश्वरं पश्यति स एव विद्वान्, अन्ये तु विपरीतदर्शिनो मूढा एवेत्यर्थः ।

यद्वा य आत्मानं परमेश्वरं पश्यति स एव परमेश्वरं पश्यति । अन्ये तु परमेश्वरं नैव पश्यन्ति । आत्मभिन्नत्वात्परमेश्वरस्य तद्दृष्ट्या । अथवा य एवं यथोक्तं परमेश्वरं पश्यति स एव सम्यक्पश्यति । अन्ये तु मिथ्यैव पश्यन्तीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति । तिमिरोपहतदृष्टिश्चन्द्रं पश्यति, निर्दोषदृष्टिश्च चन्द्रं पश्यति । तत्र तिमिरदृष्टिश्चन्द्रमनेकत्वेन पश्यति । अन्यस्तु यथावदेकत्वेन पश्यति । एवं सति यश्चन्द्रमेकं पश्यति स एव पश्यति, न त्वन्ये, तेषामनेकचन्द्रदर्शित्वादिति विशिष्यते उत्कृष्टत्वेन कथ्यत इत्यर्थः ।

अविभक्तमिति । उपाधिकृतविभागरहितमित्यर्थः । विभक्ता उपाधित इत्यर्थः । अनेके चात्मान इति ये विपरीतं पश्यन्ति ते विभक्तानेकात्मविपरीतदर्शिनः । एतेनात्मनो ये किलौपाधिकं नानात्वं वदन्ति, त एव विपरीतदर्शिन इत्युक्तौ किंपुनस्स्वत एव नानात्ववादिन इत्यर्थापत्तिस्सूच्यते ।

न पश्यन्ति, विपरीतदर्शित्वादनेकचन्द्रदर्शिवदित्यर्थः ॥२७॥

यद्वा विभक्तास्स्वत एव परस्परं भिन्ना अत एवानेके आत्मान इति विपरीतं पश्यन्ति ये ते तथोक्ताः । स एव पश्यतीति विशिष्यत इत्यन्वयः । इतरे भिन्नानेकात्मदर्शिनः पश्यन्तोऽप्यात्मानं न पश्यन्ति । कुतः ? विपरीतदर्शित्वात् । तत्र दृष्टान्तमाह—अनेकचन्द्रदर्शिवदिति । यथा चन्द्रं पश्यन्तोऽप्यनेकचन्द्रदर्शिनो नैव पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः । प्रत्यक्षेऽपि चन्द्रे एकस्मिन् तिमिरोपहतदृष्टीनां यथा नानाचन्द्रबुद्धिर्नित्यापरोक्षेऽप्येकस्मिन्नात्मनि निर्विशेषेऽविद्यादूषितबुद्धीनां नानात्मबुद्धिस्संसार्यात्मबुद्धिरीश्वराद्भिन्नात्मबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिश्चेति भावः ।

यत्तु रामानुजः—एवमितरेतरयुक्तेषु सर्वेषु भूतेषु देवादिविषयाकाराद्विविक्तं तत्रतत्र तत्तद्देहेन्द्रियमनांसि प्रति परमेश्वरत्वेन स्थितमात्मानं ज्ञातृत्वेन समानाकारं तेषु देहादिषु विनश्यत्सु विनाशानर्हस्वभावेनाविनश्यन्तं यः पश्यति स आत्मानं यथावस्थितं पश्यतीति, तत्तुच्छम्—सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तमिति पदत्रयस्यैकवाक्यत्वेन प्रतीयमानस्य सर्वेषु भूतेषु देवादिविषमाकाराद्विविक्तमिति सर्वेषु भूतेषु स्थितमिति च वाक्यद्वयत्वेन व्याख्यानस्याप्रमाणत्वात् । देवादिविषमाकाराद्विविक्तमिति वाक्याध्याहारस्यान्याय्यत्वात् । सर्वेषु भूतेष्विति पदस्य त्रेधाऽऽवृत्तौ प्रमाणाभावात्सर्वेषु भूतेषु विविक्तं, सर्वेषु भूतेषु स्थितः, सर्वेषु भूतेषु विनश्यत्स्वविनश्यन्तमिति कथनमयुक्तमेव । तथा परमेश्वरमित्यस्य तत्तद्देहेन्द्रियमनांसिप्रति परमेश्वरत्वेनेत्यप्ययुक्तम्—मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनस्यायुक्तत्वात्परमेश्वरमित्यस्यैव विशेष्यत्वेन तद्विशेषणीकरणस्यात्मानमितिपदाध्याहारस्य चाप्रमाणत्वात् । सममित्यस्य ज्ञातृत्वेन समानाकारमित्यप्ययुक्तं- मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनस्यात्रापि सत्त्वात् ।

नच श्लोकस्य सूत्रवत्स्थितत्वात्तद्गतपदान्वयाय मूलाद्बहिर्बहुपदकल्पनं न्याय्यमिति वाच्यं, तद्विनाप्यन्वयसम्भवस्य दर्शितत्वात्तत्कल्पनस्यान्याय्यत्वमेवेति । नच शब्दतोऽन्याय्यत्वेऽपि न्याय्यमेवार्थत इति वाच्यं, अर्थतोऽप्यन्याय्यत्वात् । तथाहि- यद्यात्मा देवादिविषमाकारैस्संयुक्तस्स्यात्तदोच्येत विविक्त इति । न ह्यास्तिकः कोऽपि देहादिविलक्षणं कर्तारं भोक्तारं चात्मानं विदन् करचरणादिमन्तमात्मानं जानीयाद्बौद्धवत् । किंतु मम देह इत्येव प्रत्येति । स च प्रत्ययो देवादिविषमाकाराद्वियुक्त आत्मेत्युपदेशान्नैवापगच्छति । गृहाकाराद्विविक्तस्यापि बौद्धाभिमतदेहात्मनो गृहे ममत्वप्रत्ययस्य सत्त्वात् । देहादीन्प्रति परमेश्वरत्वं तु महेश्वर इत्यत्र निरस्तम् । ज्ञातृत्वेन समानाकारमात्मानमित्यप्ययुक्तं, केनास्यात्मनस्समानाकारता ? न तावदनात्मना- तस्य जडत्वात् । नाप्यात्मना-- स्वस्यैवात्मत्वात् । न च परमात्मनेति वाच्यं, सर्वज्ञेश्वरगतसर्वज्ञत्वरूपज्ञातृत्वस्य किञ्चिद्ज्ञजीवगतकिञ्चिद्ज्ञत्वरूपज्ञातृत्वस्य च भेदात् । नाप्यन्येनात्मनेति वाच्यमात्मानमित्येकत्वेनैवानेकात्मवादस्य निर्मूलितत्वात् । न चात्मानमिति जात्येकत्वमिति वाच्यं, आत्मनि जातेरेवाभावात् । किंच भवतु वाऽज्ञानकृत आत्मकृत आत्मभेदः, तथापि नात्मनां परस्परं साम्यं- तर्कशास्त्रवित्त्वरूपज्ञातृत्वस्य

व्याकरणशास्त्रवित्त्वरूपज्ञातृत्वस्य च पुरुषद्वयनिष्ठस्य भेदेन ज्ञातृत्वसाम्याभावात् । यदि तु ज्ञानमात्रमेव ज्ञातृत्वमिति गृह्यते, तर्हि तस्य निरुपाधिकस्य ज्ञानस्य भेदकाभावात्सिद्धमेवैकत्वं ज्ञानस्वरूपस्यात्मनः ।

यच्च वेदान्तदेशिकेनोक्तम्—क्षेत्राकारपरिणतप्रकृतिबहुत्वात्तच्छरीरसंयुक्ताः पुरुषा अप्यनेक एव । सर्वत्र पार्थक्येन सुखदुःखाद्युपलब्धेः । नच निरवयवस्यात्मनः कथं संयोग इति वाच्यं, युतसिद्धयोस्सम्बन्धस्संयोग इति लक्षितसंयोगस्य निरवयवेऽपि सम्भवात् । निरवयवयोर्निरवयवसावयवयोस्सावयवयोश्च संयोगस्सम्भवत्येव । आत्मन्यध्यासलक्षणस्सम्बन्धो नोपपद्यत एवेति, तत्तुच्छम्—युतसिद्धयोस्सावयवयोरेव सम्बन्धस्संयोग इति लक्षणात् । अन्यथा निरवयवयोर्निरवयवसावयवयोर्वा सम्बन्धस्यैवाभावेन तल्लक्षणस्य दुष्टत्वप्रसङ्गात् । नहि कपिना वृक्षस्संयुक्त इतिवदाकाशेन वृक्षस्संयुक्त इति लोके कोऽपि प्रत्येति । घटाकाशो वा मठाकाशेन संयुक्त इति च प्रत्येति । संयुक्तव्यवहारहेतुर्हि संयोगः । नच विभुराकाशः, विभुत्वं च सर्वमूर्तद्रव्यसंयोगित्वमित्यस्त्येव निरवयवस्याप्याकाशस्य घटादिसंयोगः । तथाऽऽत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेणेत्यात्मादीनां निरवयवानामेव संयोग इति वाच्यं, उक्ततर्कशास्त्रस्याप्रमाणत्वात् । अत एव हि तर्कशास्त्रमधीयानो गर्दभात्मना पुनर्जायत इति स्मर्यते । 'असङ्गो ह्ययं पुरुष' इत्यादिश्रुतिविरुद्धं ह्यात्ममनस्संयोगप्रतिपादनादिकम् । घटाकाशयोस्संयुक्तत्वव्यवहाराभावेनाकाशस्य मूर्तद्रव्यसंयोगित्वरूपविभुत्वं चायुक्तम् । नच गुणगुणिनोरिव समवायसम्बन्धोऽस्तु क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति वाच्यं, गुणिनि गुण इव निर्विशेषे क्षेत्रज्ञे कालत्रयेऽपि क्षेत्ररूपविशेषसत्त्वायोगात् । सत्त्वे पुनर्गुणाद्गुणिन इव क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञस्य विभाग एव न सिद्ध्येत् । न चेष्टापत्तिः, प्रकृतिवियुक्तमात्मानं प्रपद्यत इति त्वयैवोच्यमानत्वात् । एवमसङ्गस्य पूर्णस्य चैतन्यस्य क्षेत्रज्ञस्य भेदकोपाधिसम्बन्धासम्भवादेक एवात्मा । तस्मिन्ननेकत्वबुद्धिस्त्वध्यासकृतैव । न चात्मनि कथमध्यास इति वाच्यं, रज्जौ सर्पस्येवात्मनि संसारस्याध्यासस्सम्भवत्यविरोधयुक्तत्वात् । नच द्रष्टुर्दृश्ये रज्ज्वादौ सर्पादिभ्रमस्स्यान्नाम, कथं पुनर्द्रष्टुर्येव स्वस्मिन् देवादिभ्रम इति वाच्यं, नहि वयं द्रष्टुरात्मनः क्षेत्रज्ञस्य स्वस्मिन्ननात्मभ्रमो भवतीति वदामः, किंतु प्रमातुरात्मन्यनात्मभ्रम इति ब्रूमः । नच प्रमातैव क्षेत्रज्ञ आत्मेति वाच्यं, सत्यं प्रमातैव क्षेत्रज्ञो ज्ञातृत्वात्तथापि यावत्पर्यन्तं प्रमाता संसारिणमात्मानं मन्यते तावत्पर्यन्तं क्षेत्रज्ञोऽपि सन् प्रमाता क्षेत्रज्ञाद्भिन्न इव, विद्यावस्थायामेव प्रमातुः क्षेत्रज्ञात्मत्वमविद्यावस्थायां तु संसारित्वमेवेति युक्तस्संसारिणः प्रमातुरात्मन्यप्यनात्मभ्रमः । अविद्यावत्त्वान्निद्रावतो ब्राह्मणस्यात्मनि क्षत्रियभ्रमवदिति ।

यच्चानेनोक्तमविनश्यन्तमितिविशेषणं जीवपरत्व एव घटते, न त्वीश्वरपरत्वे- देहाभिमानिनो हि जीवं विनश्यन्तं मन्यन्ते, न त्वीश्वरमिति विनाशप्रसक्तेरेवाभावादीश्वरस्य तन्निषेधो व्यर्थ इति, तत्तुच्छम्—आस्तिका एवात्राधिकारिणो न तु नास्तिक इति तावदविवादम् । अधीतवेदवेदान्ता-

यथोक्तस्य सम्यग्दर्शनस्य फलवचनेन स्तुतिः कर्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् ।
न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥२८॥

सममिति । सम पश्यन्नुपलभमानः हि यस्मात्सर्वत्र सर्वभूतेषु समवस्थितं तुल्यतयाऽवस्थितमीश्वरमतीतानन्तरश्लोकोक्तलक्षणमित्यर्थः । सम पश्यन् किम्? न हिनस्ति हिंसां न करोति, आत्मना स्वेनैव स्वमात्मानम् । ततो तदहिंसनाद्याति परां प्रकृष्टां गतिं मोक्षाख्याम् ।

मेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारात् । ते चास्तिका देहादिविलक्षणं नित्यमेवात्मानं मन्यन्ते । अन्यथा स्वर्गादिफलभोगाय यज्ञादिकर्मसु तेषामप्रवृत्त्यापत्तेः । मृतं पित्रादिकं प्रति पिण्डप्रदानाद्ययोगाच्च । तस्मात्कथं जीवेऽपि नाशप्रसक्तिः? यदि देहनाशाज्जीवनाशमेते मन्यन्ते, तर्हि श्रीरामस्य श्रीकृष्णस्य वा परमेश्वरत्वेनाभिमतस्य देहनाशदर्शनादीश्वरस्यापि नाशं ते किमिति न मन्येरन्? ये तु नास्तिकास्ते जीवमिवेश्वरमपि नाभ्युपगच्छन्त्येवेति कथं तद्दृष्ट्या ईश्वरनित्यत्वम्? तस्मादीश्वरवज्जीवेऽपि नाशप्रसक्त्यभावाद्व्यर्थ एव तन्निषेधः । अत एवाविनश्यन्तमित्यस्य निर्विकारत्वप्रतिपादनं फलमित्युक्तमाचार्यैः । न च षड्भावविकाराभाव एव प्रतिपादित इति वाच्यं, यस्य षड्भावविकारास्तस्यैव तदतिरिक्तविकारा अपि । सुखदुःखादिविकाराः खलु जन्मादिविकारप्रयुक्ताः । अत एव सह तत्कार्यैः प्रतिषिद्धा भवन्तीत्युक्तम् । न चात्मनि नाशवद्विकारित्वस्याप्यप्रसक्तिरिति वाच्यं, आस्तिकैरपि कर्ता भोक्तात्मेति गृह्यमाणत्वात् । कर्तृत्वादिकं हि विकारः । तस्मादीश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्याविनश्यन्तमिति विशेषणदानं युक्तमेव । मूढैरास्तिकैर्विपरीतत्वेन (विकारिजीवत्वेन) गृह्यमाणो यः क्षेत्रज्ञस्स वस्तुतो निर्विकारः परमेश्वर एवेति जीवेश्वराभेदरूपमहावाक्यार्थबोधसम्भवात् । न च निर्विकारत्ववचनमात्रेण कथं परमेश्वरत्वं जीवस्येति वाच्यं, निर्विकारित्वप्रतिपादनेनासंसारित्वलाभादसंसारित्वस्य चेश्वरधर्मत्वात् । यो हि सुखदुःखादिभिर्विक्रियते स हि संसारी जीव इति हि सर्वेषामास्तिकानां प्रत्ययः । तस्मान्निर्विकारोऽसंसारी क्षेत्रज्ञ ईश्वर एव, न तु तद्भिन्नः- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि' इत्युपक्रमादिति ॥२७॥

सममिति । हि सर्वत्र समं यथा तथाऽवस्थितमीश्वरं पश्यन् हि पुरुषः, आत्मना आत्मानं न हिनस्ति । ततः परां गतिं याति । **स्तुतिरिति** । त्वमिन्द्र इत्यादिवन्मिथ्यार्थप्रवचनरूपा स्तुतिर्नेह ग्राह्या, किंतु यथार्थकथनरूपैव । पश्यन्नित्यनेन चक्षुर्व्यापारो न विवक्षितः- अतीन्द्रियत्वादात्मनः, किंतु बुद्धिव्यापार एवेत्याह —**उपलभमान इति** । विदन्नित्यर्थः । 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रिति श्रुतेरिति भावः । हिशब्दार्थमाह—**यस्मादिति** । अस्य ततस्तस्मादित्युत्तरेणान्वयः । तुल्यतयेत्येकरूपेणेत्यर्थः । अवस्थानक्रियाया विशेषणमिदम् । पक्षान्तरमाह—**समं पश्यन्निति** । दर्शनक्रियाया विशेषणमिति भावः । तस्माद्धेतोरित्यर्थः । हेतुमेव दर्शयति —**अहिंसना-**

ननु नैव कश्चित् प्राणी स्वयं स्वं हिनस्ति, कथमुच्यते अप्राप्तं- न हिनस्ति' इति ? यथा 'न पृथिव्यामग्निश्चेतव्यो नान्तरिक्षे' इत्यादि । नैष दोषः- अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः । सर्वो ह्यज्ञोऽत्यन्तप्रसिद्धं साक्षादपरोक्षादात्मानं तिरस्कृत्यानात्मानमात्मत्वेन परिगृह्य तमपि धर्माधर्मौ कृत्वोपात्तमात्मानं हत्वान्यमात्मानमुपादत्ते, नवं तं चैवं हत्वाऽन्यमेवं

दिति । यद्यपि यो हेतुरहिंसने स एवेह तच्छब्देन ग्राह्यः, तथापि तत्कार्यभूतमहिंसनमिह गृहीतं कार्ये कारणभावोपचारादिति । अहिंसने हेतुस्तु ईश्वरसमदर्शनम् । यस्मादीश्वरं समं पश्यति तस्मादात्मानं न हिनस्ति । तस्मादहिंसनात्परां गतिं यातीति परमार्थः । एतेन विषमेश्वर(भिन्नेश्वर)दर्शनस्य आत्महिंसाहेतुत्वं सूचितम् । ते च द्वैतिनः आत्महिंसकत्वादन्धं तम एव प्रपद्यन्ते । 'अन्धं तमः प्रपद्यन्ते ये के चात्महनो जना' इति श्रुतेः । भिन्नेश्वरज्ञानिनामेवात्महत्वे किं पुनर्निरीश्वरवादिनां साङ्ख्यानां देहात्मवादिनां बौद्धादीनां वेत्यर्थापत्तिरसूच्यते ।

ईश्वरसमदर्शिभ्योऽन्येषामात्महत्वमेव दर्शयितुं पूर्वपक्षमुद्भावयति—नन्विति । यः कोऽप्यतिमूर्खोऽपि प्राणी स्वयं स्वमात्मानं नैव हिनस्ति । न ह्यात्मनि कस्यापि द्वेषः, येनात्महिंसनं स्यात् । आत्मसुखविघातुकेऽन्यस्मिन्नेव सर्वस्य द्वेषः, तद्धिंसनं च- शत्रुहिंसाया दर्शनात् । आत्मोपभोगार्थमप्यन्यमेव पश्वादिकं हिंसन्ति, न त्वात्मानमात्मार्थमन्यार्थं वा । एवं सत्यप्रसक्तस्य निषेधायोगात्कथमप्राप्तमात्महिंसनमुच्यते न हिनस्तीति निषेधकथनद्वारा ? न हिनस्तीति निषेधो ह्यात्मनि हिंसनं प्रसञ्जयित्वा निषेधति । तस्मादप्रसक्तस्य हिंसनस्यात्मनि प्रसञ्जनमयुक्तम् । इदं चात्मानं न हिनस्तीति वचनं पृथिव्यामग्निर्न चेतव्य इति प्राप्तिद्वारा निषेधवन्नान्तरिक्षे न दिवीति प्राप्त्यभावाच्चाऽयं निषेधो मुख्यो नेष्यते यथा तद्वदिहापि प्राप्तिं विना हिंसाया आत्मनि निषेधो न युक्त इत्याह—यथेति । न चायुक्तोऽयं पूर्वपक्षः- राजादिभीत्या स्वशिरश्छेदकानां जलेऽग्नौ वा स्वयमेव निपत्य मृतानां दृश्यमानत्वादिति वाच्यं, तत्रापि देहादन्येनैव देहिना देहस्य हिंसितत्वादिति । पूर्वपक्षं परिहरति—नैष दोष इति । एष अप्राप्तात्महिंसननिषेधो दोषो न भवति । कुतः ? अज्ञानामात्मतिरस्करणोपपत्तेः ।

संग्रहोक्तं विवृणोति—सर्व इति । हिः प्रसिद्धौ, यस्मादिति वा । हन्तीत्यनन्तरं तस्मादिति शेषः कर्तव्यः । यस्माद्धन्ति सर्वोऽज्ञ आत्मानं तस्मात्सर्वोऽज्ञ आत्महेत्यन्वयः । तिरस्कृत्येति । तमात्मत्वेनापरिगृह्येत्यर्थः । अनात्मानं देहं स्थूलमात्मत्वेन परिगृह्य देहमेवात्मानं मत्वेत्यर्थः । धर्माधर्मौ कृत्वा जन्मान्तर इति भावः । उपात्तं स्वीकृतं तमपि देहं मानुषं हत्वा भोगेन प्रारब्धकर्मणोऽवसादनापादनद्वारा नाशयित्वा सञ्चितकर्मप्रयुक्तं नवं नूतनमन्यं देवमनुष्यतिर्यगादिलक्षणं देहमात्मत्वेनोपादत्ते । तमपि पूर्वोक्तविधया हत्वा तस्मादन्यं देहं नवमात्मत्वेनोपादत्ते । एवमात्मत्वेनोपात्तमात्मानं देहात्मानं हन्तीत्यात्महा । अयमर्थः—यद्यपि जीवो 'न जायते म्रियते'वेति, 'नायं हन्ति न हन्यत' इति च शास्त्रान्नित्य एव, तथापि मूढो जनः देहादन्यमात्मानं न वेद, किंतु देहमेवात्मानं वेद ।

तमपि हत्वा अन्यमित्येवमुपात्तमुपात्तमात्मानं हन्तीति आत्महा सर्वोऽज्ञः । यस्तु परमार्थात्मा असावपि सर्वदाऽविद्यया हत इव विद्यमानफलाभावादिति सर्वे आत्महन एवा-

स्थूलोऽहं कृशोऽहं रुग्णोऽहं वृद्धोऽहं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात् । एवं देहात्माभिमानादेव राजादिभीत्या देहात्मानमवसादयितुं मूर्खाः शिरश्छेदजलाग्निपातादिकं कुर्वन्ति । राजा च देहात्मानमवसादयितुमेव सापराधस्य शिरच्छेदादिदण्डं विधत्ते । एवं देहात्मघातुका आत्महनस्तावत्सर्वत्र विदिता एव । नच जीवेन देहो नाश्यत इति वाच्यं, हस्तेन खड्गेन वा देहस्य नाश्यमानत्वेन देहस्य जीवनाश्यत्वादर्शनात् । नहि स्वहस्तमन्यहस्तं वा छिन्दन् मूर्खो जीवो हस्तं छिनत्तीति मन्यते, किं स्वहमेव ममैव शत्रोरेव वा हस्तं छिनत्तीति मन्यते । अतो न मूर्खस्य जीवे आत्मबुद्धिः, किंतु देह एवात्मबुद्धिरिति ।

एवं लोकतः प्रसिद्धमेव तावदात्महिंसनम् । अथ शास्त्रादपि तत्प्रसिद्धमेव । शास्त्रेण हि पूर्वोत्तरजन्मनी प्रसाधिते कृतविप्रणाशाकृताभ्यागमरूपदोषद्वयनिरासाय दृश्यमानधनिकत्वदरिद्रत्वरुग्णत्वनीरोगत्वादिभोगवैचित्र्यनिर्वाहाय च । तच्च जन्म कर्माधीनं विचित्रकर्मकृतत्वात्पश्वादिविचित्रदेहानाम् । तच्च कर्म कर्त्रधीनं कृष्यादिकर्मणः कर्त्रधीनत्वदर्शनात् । सच कर्ता देहात्मैव । देहस्यैव स्नानादिकर्मसु व्यापृतिदर्शनात् । इन्द्रियात्ममन आत्मबुद्ध्यात्मानस्तु देहात्मन एवानुग्राहकाः । तांश्चेन्द्रियाद्यात्मनो मूढो न जानातीति देहात्मैव सर्वविदितः कर्ता । अयं हि देहात्मा प्रारब्धं कर्म सुखदुःखादिभोगेन नाशयित्वा देहात्मान्तरोत्पादकं च कर्म कृत्वा प्रकृतदेहात्मानमुत्तरजन्मनि फलोपभोगार्थं नाशयति । एवमनादिकालादारभ्य कोटिशो देहात्मनो नाशितवानयमज्ञः, उत्तरत्र च कोटिशो देहात्मनो नाशयिष्यति च । अतोऽयमात्महेत्युच्यते, आत्मत्वेन गृहीतानां देहानां नाशकत्वात् । नच देहानां नाशोऽपि कथमात्मनाश इति वाच्यं, आत्मत्वेन गृहीतत्वाद्देहस्य तन्नाशे आत्मनाशस्तज्जन्मन्यात्मजन्म च सम्भवत्यज्ञदृष्ट्या । अज्ञो हि देहात्माभिमानाज्जातोऽहं मरिष्येऽहमिति मन्यते ।

ननु आत्मत्वेन गृहीतस्यापि देहस्यानात्मत्वान्न देहात्महिंसको भवत्यात्महेत्यत आह—यस्त्विति । देहात्मादयो मिथ्यात्मानः- वस्तुतोऽनात्मत्वात् । प्रत्यगात्मा तु परमार्थात्मा- वस्तुत आत्मत्वात्, सत्यत्वाच्च । य इत्युपक्रमात्स इति शेषः । सोऽसावपीति । सोऽपीति वा पाठः । अविद्यया सर्वदा हत एव । अविद्यया परमार्थात्मानमपि हिंसन्त्येवाज्ञा इत्यर्थः । कथमविद्याहतत्वं परमार्थात्मानः- 'नायं हन्ति न हन्यते' इत्युक्तलक्षणस्येत्यत आह—विद्यमानेति । विद्यमानफलं सत्त्वस्य फलमित्यर्थः । तदभावात् । यो हि निध्यादिः पदार्थः स्वगतधनादिना लोकं तर्पयति स निध्यादिर्विद्यत इत्युच्यते । यस्त्वन्यः पिशाचाद्याक्रान्तस्स न लोकोपकारक इति विद्यमानोऽपि न विद्यत इत्येवोच्यते । तथा विद्यमानोऽपि स्वर्गादिरनुपलभ्यमानत्वादविद्यमान इव भात्येव । एवं विद्यमानोऽप्यात्मा सच्चिदानन्दमयः अविद्ययावृतत्वाद्दर्शनोपलभ्यते, नापि तेषां स्वानन्दानुभवं प्रदत्त इत्यविद्य-

विद्वांसः। यस्तु इतरः यथोक्तात्मदर्शी स उभयथाप्यात्मनात्मानं न हिनस्ति न हन्ति, ततो याति परां गतिं, यथोक्तं फलं तस्य भवतीत्यर्थः ॥२८॥

सर्वभूतस्थमीश्वरं समं पश्यन्न हिनस्त्यात्मनाऽऽत्मानमित्युक्तम्। तदनुपपन्नं स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नेष्वात्मस्वित्येतदाशङ्क्याह—

प्रकृत्यैव च कर्माणि क्रियमाणानि सर्वशः।
यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति ॥२९॥

प्रकृत्येति। प्रकृत्या प्रकृतिः भगवतो माया त्रिगुणात्मिका 'मायां तु प्रकृतिं विद्या'दिति मन्त्रवर्णात्। तया प्रकृत्यैव च नान्येन महदादिकार्यकरणाकारपरिणतया कर्माणि वाङ्मनःकायारभ्याणि क्रियमाणानि निर्वर्त्यमानानि सर्वशः सर्वप्रकारैः यः पश्यति उपलभते

मान इव निरर्थक एव। तथा चाज्ञाः विद्यमानस्य सच्चिदानन्दरूपस्याप्यात्मनोऽविद्यया हेतुना अविद्यमानत्वनिरर्थकत्वकल्पका इति कृत्वा सर्वेऽविद्वांस आत्महन एव। आत्मत्वेन परिगृहीतस्य देहात्मनः परमार्थात्मनश्च दर्शितविधया नाशकत्वादिति भावः। **उभयथापीति**। आत्मत्वेन परिगृहीतस्य देहात्मनः क्षयापादनरूपेण परमार्थात्मनो नैरर्थक्यापादनरूपेण च मार्गद्वयेनेति भावः। **आत्मानमिति**। देहात्मानं प्रत्यगात्मानं चेति भावः। अपि चानात्मानं देहान्तःकरणादिकमात्मत्वेन परिगृह्य आत्मनस्संसारित्वकल्पनं परमेश्वरे आत्मनीश्वरभिन्नजीवत्वकल्पनं ज्ञानसम्पादनयोग्यं मानुषादिजन्म प्राप्याप्यनादिकालादारभ्याज्ञानादात्मनि प्रसक्तस्य संसारस्य ज्ञानेनानिर्मूलनं चेत्येवमादीन्यात्महिंसनान्यज्ञानां विपरीतज्ञानां च सम्भवन्तीति बोध्यम्। यथोक्तफलं मोक्षः।

यत्तु **रामानुजः**—न हिनस्ति रक्षति संसारान्मोचयति। ततः परां गतिमात्मानं यातीति, **तन्मन्दम्**—संसारान्मोचयतीत्यनेनैवात्मप्राप्तेस्सिद्धत्वेन पौनरुक्त्यात्। न ह्यात्मा नाम कश्चिदप्राप्तः प्राप्यते, किंतु प्राप्त एवात्मनि प्रकृतिसङ्गप्रयुक्तस्संसारो नश्यतीति ॥२८॥

प्रकृत्येति। स्वेषामात्मनां गुणास्सत्त्वादयस्तत्प्रयुक्ता अन्ये च ज्ञानादयः। कर्माण्यदृष्टाख्यानि। तेषां वैलक्षण्यं वैषम्यं तत्प्रयुक्तो यो भेदस्तेन भिन्नेषु। भिन्ना एवात्मानः, परस्परभिन्नगुणकर्माश्रयत्वाद्घटादिवदिति प्रयोगः। एवं भिन्नेष्वात्मसु विषये एकेश्वरात्मदर्शनं पूर्वोक्तमयुक्तमेव। मिथ्याज्ञानरूपत्वादिति भावः। सर्वशः कर्माणि प्रकृत्यैव च क्रियमाणानि यः पश्यति स तदात्मानमकर्तारं पश्यति। तदेतिपदच्छेदे यदेति शेषः। भगवतः प्रत्यगभिन्नपरमात्मनस्सम्बन्धिनी। प्रकृत्यैवेत्येवकारार्थमाह—**नान्येनेति**। नात्मनेत्यर्थः। प्रकृत्यात्मभ्यामन्यस्याभावात्। ननु देहादिभिः कर्मणां क्रियमाणत्वात्कथं प्रकृत्येत्युक्तमत आह—**महदिति**। महत्त्वबुद्धिः। आदिपदान्मनइन्द्रियदेहग्रहणम्। महदादीनि च कार्यकरणानि च महदादिकार्यकरणानि तेषामाकारस्स्वरूपं तेन परिणतया परिणामं प्राप्तया। कार्यकरणसङ्घातात्मिकयेति यावत्। स्थूलसूक्ष्मशरीरद्वयरूपप्रकृत्येति भावः। कर्माणि त्रिविधानि वाचिकमानसिककायिकभेदादित्यभिप्रेत्याह—**वागिति**। वाचा मनसा कायेन

तथाऽऽत्मानं क्षेत्रज्ञमकर्तारं सर्वोपाधिविवर्जितं पश्यति स परमार्थदर्शीत्यभिप्रायः; निर्गुणस्याकर्तुर्निर्विशेषस्याकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तिरित्यर्थः ॥२९॥

पुनरपि तदेव सम्यग्दर्शनं शब्दान्तरेण प्रपञ्चयति—

यथा भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति ।
तत एव च विस्तारं ब्रह्म सम्पद्यते तदा ॥३०॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले भूतपृथग्भावं भूतानां पृथग्भावं पृथक्त्वमेकस्मिन्नात्मनि

चारब्धुं शक्यानि योग्यानि वा वाङ्मनःकायारभ्याणि भाषणमननगमनादीनि । सर्वप्रकारैरिति । सर्वथेत्यर्थः । सर्वविधानीति यावत् । बहुभिर्ज्ञानसाधनमार्गैरिति वोपलभते जानाति । स पूर्वोक्तश्चासावात्मा तदात्मा तं तदात्मानम् । कुतो ह्यकर्तृत्वमत आह—सर्वोपाधिविवर्जितमिति । मनोवागाद्युपाधिप्रयुक्तत्वान्मननादिकर्तृत्वस्येति भावः । परमार्थं सत्यमात्मानं द्रष्टुं शीलमस्येति परमार्थदर्शी । आत्मविदिति यावत् । यथार्थदर्शीति वा । ये त्वात्मानं कर्तारं पश्यन्ति ते तु विपरीतदर्शिन एवेति भावः । निर्गुणस्य सत्त्वादिगुणरहितस्य । अत एवास्य गुणप्रयुक्तो भेदो न सम्भवतीति भावः । अकर्तुरिति । अत एवास्य कर्मप्रयुक्तो भेदो न सम्भवतीति भावः । नापि स्वरूपप्रयुक्तो भेदोऽस्येत्याह—निर्विशेषस्येति । एवंविधस्यात्मन आकाशस्येव भेदे प्रमाणानुपपत्तेः प्रमाणाभावादित्यर्थः । भेदे यत्प्रमाणं परैरुपन्यस्तमसच्छास्त्रादिरूपं तस्यानुपपत्तेरयुक्तत्वादिति वाऽर्थः । तस्मान्नास्ति स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नत्वमात्मनः, प्राकृतगुणादीनामात्मसम्बन्धित्वाभावात् ।

अत्र वैलक्षण्यशब्दस्य विशेषार्थकत्वमङ्गीकृत्य गुणानां कर्मणां वैलक्षण्यानां च भेद इत्यपि व्याख्यानं सम्भवति । निर्विशेषस्येत्युपसंहारभाष्यानुसारात् । एवं निरुपाधिकस्यात्मनो गुणकर्मादिप्रयुक्तभेदाभावात्सिद्धमेकेश्वरत्वम् । नच पार्थक्येनोपलभ्यमानानां गुणादीनां का गतिरिति वाच्यं, प्रकृतिरेव गतिरिति दर्शितत्वाद्भगवता । नच कर्मणामेव प्रकृत्याश्रयत्वं दर्शितमिति वाच्यं, गुणप्रयुक्तत्वात्कर्मणां गुणानां च प्रकृत्याश्रयत्वस्य भाष्ये दर्शितत्वात्त्रिगुणात्मिका मायेति । विशेषाणां च गुणकर्मप्रयुक्तत्वात्प्रकृत्याश्रयत्वमेव । स्वरूपप्रयुक्तविशेषाणां च प्रकृतिस्वरूपप्रयुक्तत्वात्प्रकृत्याश्रयत्वमेव । तथा च स्वगुणकर्मवैलक्षण्यभेदभिन्नत्वं कार्यकरणसङ्घाताकारपरिणतप्रकृतेरेव, न तु मूलप्रकृतेस्तस्या अभिन्नत्वात् । नाप्यात्मनस्तस्य गुणादिरहितत्वात् । एवं च सति, अज्ञानान्मूढाः प्रकृतिं तद्धर्मांश्चात्मन्यध्यस्य सगुणः कर्ता सविशेषो बहुविध आत्मेति प्रतियन्ति द्वैतिनस्तार्किकादयः । यथा वा तेभ्योऽप्यतिमूढा देवो मनुष्यः पशुरात्मेति । तस्मात्स्थितमद्वैतम् ॥२९॥

यदेति । यदा विद्वानिति शेषः । भूतपृथग्भावमेकस्थमनुपश्यति तत एव च विस्तारं पश्यति । तदा ब्रह्म सम्पद्यते । एकस्थं यथातथेति क्रियाविशेषणम् । एकस्थं भूतपृथग्भावमिति वा । भूतान्येव पृथग्भूतानि न त्वात्मा । तच्च भूतपृथक्त्वमात्मन्यध्यस्तमविद्ययेत्येकस्थमित्युच्यते । सर्वेषां भूतानामात्मनि कल्पितत्वाद्यद्भूतं पृथक्त्वमात्मन्यध्यस्तमिति भावः । अनुपश्यतीत्यत्रोपसर्गार्थमाह—

स्थितमेकस्थमनुपश्यति शास्त्राचार्योपदेशं, अनु आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यति- 'आत्मैवेदं सर्वे'मिति, तत एव च तस्मादेव च विस्तारमुत्पत्तिं विकासं 'आत्मतः प्राण आत्मत आशा आत्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावा-वात्मतोऽन्न'मित्येवमादिप्रकारैः विस्तारं यदा पश्यति, ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्मैव भवति तदा तस्मिन्काल इत्यर्थः ॥३०॥

शास्त्रेति। अनुसृत्य पश्यत्यनुपश्यति। आत्मस्थभूतपृथग्भावदर्शनेनात्मदर्शनं सिद्धमित्यभिप्रेत्याह— **आत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यतीति**। घटस्थं जलमिति दर्शनस्य यथा जलाधिकरणघटदर्शनायत्तत्वं तथा भूतपृथग्भाव आत्मस्थ इति दर्शनस्य पृथग्भूतभूताधिकरणात्मसाक्षात्कारायत्तत्वमिति भावः।

कथमात्मनः प्रत्यक्षत्वेन दर्शनमत आह—**आत्मैवेदं सर्वमिति**। 'आत्मैवेदं सर्व'मिति श्रुत्युक्तविधयाऽऽत्मानं प्रत्यक्षत्वेन पश्यतीत्यर्थः। इदं रजतं शुक्तिरितिवदिदं सर्वमात्मेति बाधसामानाधिकरण्यमुपपद्यत इति भावः। तस्मादेवेत्यात्मनस्सकाशादेवेत्यर्थः। **उत्पत्तिविकासमिति**। भूतानामिति भावः। विकाशोऽतिशयः। आत्मन एव सर्वभूतोत्पत्तिंप्रति हेतुत्वे श्रुतिमाह—आत्मतः प्राणो भवतीति शेषः। आत्मतो मनो भवति। आत्मत आकाशो भवति। आत्मत इति पञ्चम्यास्तसिः। आत्मन इत्यर्थः। स्मरः कामो भवति। आत्मतस्तेजो भवति। आत्मत आपो भवन्ति। आत्मत आविर्भावतिरोभावौ जन्मनाशौ भूतानामिति शेषः। भवतः। आत्मतोऽन्नं भवति। सर्वाणि भूतान्यात्मनस्सकाशादेव भवन्ति। आत्मन्येव वर्तन्ते। आत्मन्येव लीयन्ते। यथा सर्पाभासो रज्जोरेव भवति रज्जावेव वर्तते रज्जावेव लीयते। तस्माद्यथा सर्पाभासो रज्जुरेव तथा जगत्सर्वमात्मैव। इति यस्यात्मतत्त्वसाक्षात्कारस्स ब्रह्म सम्पद्यते ब्रह्म प्राप्नोति। फलितमाह—ब्रह्मैव भवतीति। यद्वा ब्रह्मेति प्रथमान्तं सम्पद्यतेर्भवत्यर्थः। आत्मन एव ब्रह्मत्वादित्यभिप्रायः। 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीतिश्रुतेः।

यत्तु रामानुजः—भूतानां देवत्वमनुष्यत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वादिलक्षणं पृथग्भावमेकस्थं प्रकृतिस्थं यदा पश्यति नात्मस्थं तत एव प्रकृतित एवोत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिभेदविस्तारं च यः पश्यति स ब्रह्म सम्पद्यते अनवच्छिन्नं ज्ञानैकाकारमात्मानं प्राप्नोतीत्यर्थ इति, **तन्मन्दम्**—भूतानामेव प्रकृतित्वा-देवत्वादिकं भूतगतमेव नात्मगतमित्यनुसन्धानेनेष्टसिद्धौ देवत्वादिकस्य प्रकृतिगतत्वानुसन्धानेन फलाभावात्। तथा आधुनिकप्रपञ्चस्य प्रकृतिपरिणामत्वानुसन्धानेनैवेष्टसिद्धौ उत्तरोत्तरपुत्रपौत्रादिप्रपञ्चप्रकृतिपरिणामत्वानुसन्धानेन फलाभावाच्च। स्वमते अणोरात्मनः परिच्छिन्नत्वेनापरिच्छिन्नत्वासम्भवाच्च। संसारदशायामणुत्वेऽपि मुक्तौ विभुत्वमिति वादेऽणुत्वपरित्यागविभुत्वस्वीकाररूपविकारप्रसङ्गादात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गाच्च। यदितु संसारदशायामात्मपरिच्छेदकस्य बुद्धिरूपोपाधेर्मुक्तौ नष्टत्वाद्विभुरेवात्मेत्यभ्युपगम्यते, तर्हि औपाधिकमेवाणुत्वं जीवस्य, न स्वाभाविकमिति कृत्वा विभुरेव जीव इत्यभ्युपगच्छ। एवं विभुत्वे सिद्धे ईश्वरत्वं च सिद्धमेव। सर्वव्यापित्वस्येश्वरलक्षणत्वात्। नच जीवो नेश्वरः, किंतु ईश्वरवद्विभुरिति वाच्यं, एकस्यैव व्यापित्वं सम्भवति नानेकेषामिति। अनेकसत्त्वे नैकस्यापि सर्वव्यापित्वं सम्भवति परस्परव्याप्त्यभावात्परस्परस्येति ॥३०॥

एकस्यात्मनस्सर्वदेहात्मत्वे तद्दोषसम्बन्धे प्राप्त इदमुच्यते —

अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः।
शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते ॥३२॥

अनादित्वादिति। अनादित्वादनादेर्भावोऽनादित्वं, आदिः कारणं तद्यस्य नास्ति तदनादि। यद्ध्यादिमत्तत्स्वेनात्मना व्येति; अयं त्वनादित्वान्निरवयव इति कृत्वा न

अनादित्वादिति। सर्वदेहात्मत्वे सर्वेषां देहानां भूतानामात्मत्वे अन्तरात्मत्वेसति तदन्तः-स्थितौ सत्यामित्यर्थः। तेषां भूतानां ये दोषास्सुखदुःखादिविकारास्तेषां सम्बन्धे आत्मनः प्राप्ते सति अनादित्वादितीदं पद्यमुच्यते- आदिमत्कार्यमित्यर्थः। तद्घटादिरूपं कार्यं स्वेनात्मना स्वस्वरूपेण व्येति विकारमाप्नोति, घटादेः कपालत्वादिप्राप्तिरूपविकारदर्शनादिति भावः। यदादिमत् तद्व्येति सावय-वत्वाद्यथा घटः। अनादिमानात्मा तु न व्येति निरवयवत्वात्। आदिमत्त्वसावयवत्वविकारित्वानां न क्वापि वैयधिकरण्यलक्षणो व्यभिचारः। यत्सावयवं वस्तु तस्यावयवसङ्कोचविकासाद्यात्मकः स्वरूपविकारः स्यात्, स कथं निरवयवस्य? यच्च सावयवं वस्तु तस्य द्व्यणुकत्र्यणुकादिक्रमेणोत्पत्तिः स्यात्, सा चोत्पत्तिः कथं निरवयवस्य? तस्मान्निरवयवस्यात्मनो न कार्यत्वं, नापि विकारित्वं- सावयवस्यैव देहादेस्तदुभयमपीति कृत्वा अनादित्वादित्यनेन निरवयवत्वं तत्पूर्वकं निर्विकारत्वं चात्मनस्सिद्धमि-त्यभिप्रायः। एतेनाकाशादिलक्षणं यत्किञ्चिज्जायमानं वस्तु तत्सर्वं सावयवमेव सादित्वादिति सिद्धम्। सूक्ष्मावस्थावस्थितद्रव्यस्य स्थूलावस्थाप्राप्तिरेवोत्पत्तिर्बीजांकुरवन्मृत्पिण्डघटवच्च। साचावयवविकासं विना न घटत इति कृत्वा यत्कार्यं तत्सावयवमिति व्याप्तेर्न क्वापि व्यभिचारः।

ननु कार्येऽप्याकाशे निरवयवत्वदर्शनादस्ति व्यभिचारः- उक्तं हि भाष्यकृद्भिरेवाकाशवन्निर-वयवत्वादिति चेत्, मैवम्—निर्धान्ये घटे यावानाकाशोऽस्ति तावानाकाशस्तस्मिन्नेव सधान्ये घटे न दृश्यते, तस्मिन्नेव पुनर्धान्यपरिपूर्णे घटे नैवोपलभ्यते कियानप्याकाशः। अयं चोपलभ्यमानो घटा-काशस्य सङ्कोचनाशादिराकाशावयवनाशं विना न घटते। तस्मात्सावयव एवाकाशः। एवं मठाकाशोपि सावयव एव। निर्जने मठे यावानाकाशस्तावान्न हि सजने तस्मिन्नेव मठे उपलभ्यते। तथा महा-काशोऽपि सावयव एव। गृहादिरहिते बहिर्यावानाकाश उपलभ्यते तत्रैव बहिर्गृहादिनिर्माणे सति तावत आकाशस्यानुपलम्भात्। नचावकाशस्यैव वृद्धिक्षयौ नाशस्येति वाच्यं, अवकाशातिरिक्तस्या-काशस्यैवादर्शनात्। एवं सावयवत्वादे'वात्मन आकाशस्सम्भूत' इति सम्भवश्रवणमाकाशस्योप-पद्यते। नच भाष्यविरोधः- मतान्तराभिप्रायेण तद्वचनस्योपपत्तेः। कथमन्यथा घटादिभिराकाशस्य परिच्छेदस्स्यात्? घटादयो हि स्वावयवैराकाशमाक्रम्य तत्राकाशबुद्धिं निरस्य घटादिबुद्धिं जनयन्ति। अत एव हि घटादीनामाकाशपरिच्छेदकत्वम्। नचैवमात्मनोऽप्यहङ्कारादिपरिच्छेदसत्त्वात्सावयवत्व-मेवेति वाच्यं, यदि सर्पेण रज्जोः परिच्छेदस्स्यात्तर्ह्यहङ्कारादिभिस्स्यादात्मनोऽपि परिच्छेदः। नहि

व्येति । तथा निर्गुणत्वात्सगुणो हि गुणव्ययाद्व्येति; अयं तु निर्गुणत्वाच्च न व्येतीति

सर्प इव कालत्रयेऽप्यसत्यात्मन्यहङ्कारादिकं जगत्, येन जगता परिच्छेदस्स्यादात्मनः । अत एव हि जगतो मिथ्यात्वं ब्रवीति श्रुतिः- 'अतोऽन्यदार्त'मिति ।

नहि मिथ्यावस्तुना सत्यवस्तुनः कोऽपि परिच्छेदादिस्सम्भवति- मृगतृष्णोदकेन भूमेः पङ्किलत्वादर्शनात् । अत एव 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति श्रुतिरुपपद्यते । तस्मादपरिच्छिन्नो निरवयवोऽनादिरविकार्येवात्मा । गगनादिकं तु परिच्छिन्नं सावयवं सादि सविकारं च । नच महाकाशोऽपरिच्छिन्न एवेति वाच्यं, घटमठादिभिः परिच्छेदाभावेऽपि महाकाशस्य ब्रह्माण्डकर्परपरिच्छेदोऽस्त्येव । भूतलमारभ्य ब्रह्माण्डोर्ध्वकर्परपर्यन्तं व्याप्य वर्तमानो ह्याकाशो महाकाश इत्युच्यते । तस्माद्भूतलब्रह्माण्डोर्ध्वकर्पराभ्यां परिच्छिन्न एव महाकाशः । एवं परिच्छिन्नत्वादेव सावयवः । एवं सावयवत्वादेव सादिः । एवं सादित्वादेव सविकारश्च । अत एव दृश्यत्वमनात्मत्वं चाकाशस्य । अन्यथा आकाश एव स्यादात्माऽऽधुनिकाचलमतरीत्येति संक्षेपः ।

नन्वेवं सावयवत्वेसत्याकाशस्य घटादिभिस्संयोगस्स्यादेव तस्येति कथमुक्तमाकाशस्य न घटादिसंयोग इति ? कथं वा घटसंयुक्त आकाश इत्याकाशसंयुक्तो वा घट इति व्यवहाराभावः ? भूतलं घटसंयुक्तमितिवदिति चेदुच्यते—आकाशस्य सूक्ष्मत्वात्तदवयवा अप्यतिसूक्ष्मा इति, तेषामाकाशावयवानां घटावयवसंयोगो दुर्विज्ञेयः । एवमाकाशावयवानां तत्संयोगस्य च दुर्विज्ञेयत्वादेव सावयव आकाश इति घटसंयुक्त आकाश इति वा न लोकव्यवहारः । अमुमेव लोकव्यवहारमाश्रित्याकाशवन्निरवयवत्वादित्युक्तमाचार्यैः । लोकप्रसिद्धं हि दृष्टान्ततया वक्तव्यम् । शास्त्रदृष्ट्या तु सावयव एवाकाशः । घटादिभिस्तस्य परिच्छेददर्शनादिति ।

नन्वेवं निरवयवस्यात्मनः क्षेत्रसंयोगो नास्तीत्यत्र किं दृष्टान्तम् ? न हि दृष्टान्तशून्योऽर्थो ग्राह्यः । न ह्यात्मनोऽन्यन्निरवयवं किञ्चिदस्ति- यस्य दृष्टान्तत्वेन स्वीकार्यत्वं स्यादिति चेत्, मैवम्—अन्वयदृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकदृष्टान्तसत्त्वेन तदर्थस्य ग्राह्यत्वात् । आत्मनः क्षेत्रसंयोगो नास्ति- निरवयवत्वाद्व्यतिरेकेण घटादिवदिति प्रयोगसिद्धेः । एवमन्वयदृष्टान्ताभावादेव 'न तत्समोऽस्त्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति श्रुत्युपपत्तिः । ननु स्वरूपतो विकाराभावेऽप्यात्मनो गुणतो विकारस्स्यादत आह—निर्गुणत्वादिति । नीलगुणवतश्चूतफलादेः परिणामावस्थायां नीलगुणनाशपूर्वकपीतगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते । तथा काठिन्यगुणतस्तण्डुलसञ्चयस्य पाकवशात्काठिन्यगुणनाशपूर्वकमृदुत्वगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते । तथा निद्रादशायां तमोगुणवतोऽन्तःकरणस्य प्रबोधे तमोगुणनाशपूर्वकरजोगुणाविर्भावरूपगुणविकारो दृश्यते । एवं यस्य कस्यापि गुणस्य क्षेत्रज्ञेऽभावान्न विकारित्वप्रसङ्गस्तस्येति भावः । व्यय इति । विकार इत्यर्थः । अयं परमात्माऽव्ययः- अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्च । यद्धि सादि सगुणं च तद्विक्रियते यथा घट इति ।

परमात्माऽयमव्ययः; नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः। यत एवमतश्शरीरस्थोऽपि शरीरेष्वात्मन उपलब्धिर्भवतीति शरीरस्थ उच्यते, तथापि न करोति। तदकरणादेव तत्फलेन न लिप्यते। यो हि कर्ता स कर्मफलेन लिप्यते। अयं त्वकर्ता, अतो न फलेन लिप्यत इत्यर्थः।

कः पुनर्देहेषु करोति लिप्यते च ? यदि तावदन्यः परमात्मनो देही करोति लिप्यते च, तत इदमनुपपन्नमुक्तं क्षेत्रज्ञेश्वरैकत्वं 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादि। अथ नास्तीश्वरादन्यो देही कः करोति लिप्यते च ? इति वाच्यं, परो वा नास्तीति सर्वथा

यद्वाऽयं परमात्मा स्वरूपतोऽविक्रियः- अनादित्वाद्व्यतिरेकेण घटवत्। अयं परमात्मा गुणतश्चाव्ययः- निर्गुणत्वाद्घटवदिति। यत एवमव्ययः परमात्मा तत इति शेषः। शरीरस्थ इति। ननु सर्वत्रावस्थितस्यात्मनः कथं शरीर एव स्थितिरत आह—शरीरेष्विति। उपलब्धिस्साक्षात्कारः। बुद्धौ खलु विदुषामात्मसाक्षात्कारस्सा च बुद्धिस्सूक्ष्मशरीरभूता स्थूलशरीरस्था चेति बुद्धिस्थस्यात्मनश्शरीरस्थत्वव्यपदेश इति भावः। केन न लिप्यतेऽत आह—तत्फलेनेति। न लिप्यते न सम्बद्ध्यत इत्यर्थः। कर्तुरेव कर्मफलसङ्गरूपो लेपः, न त्वकर्तुः। न ह्येकस्मिन् भोजनादिकर्म कुर्वति सति तस्मादन्योऽकर्ता तत्फलेन क्षुधापनयनादिना लिप्यते। तस्मादकर्तुरात्मनो न कर्मफललेपः। एवं कर्मफललेपाभावादेव निर्विकारत्वमात्मनः। नहि कर्मफलमननुभवतो भवेद्विकारित्वं क्वापि सुखदुःखकामक्रोधजन्मवृद्ध्यादीनां कर्मफलानामनुभवस्यैव विकारत्वात्। तस्मादविकारित्वादात्मनो न कर्मकर्तृत्वं तत्फलभोक्तृत्वं वा सम्भवति विरोधात्। ततश्चाकर्तुरविकारस्यात्मनश्शरीरादिदोषसम्बन्धप्रसक्तिर्नास्ति। सति दोषसम्बन्धे आत्मनस्सविकारत्वप्रसङ्गात्। सति चाकर्तृत्वे आत्मनश्शरीरादिकर्मकृतदोषसम्बन्धायोगाच्च। तस्मादकर्ताऽभोक्ता निर्विकारो निर्गुणोऽनादिरेक आत्मेति सिद्धान्तः।

ननु यदि देहस्थ आत्मा न करोति लिप्यते न च तर्हि कोऽन्यो देहेऽस्मिन्नहं कर्ता सुखादिभोक्ता चेत्यभिमन्यमानः ? इत्याक्षिपति—कः पुनरिति। किं देहेऽकर्तुरभोक्तुश्चात्मनः कश्चिदन्यो देही विद्यते उत न ? आद्ये- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीत्यादिशास्त्रविरोधः। द्वितीये तु—अनुभवविरोध इति भावः। तस्मात्पर ईश्वरादन्यस्संसारी जीवो नास्तीति न वाच्यं, ईश्वरस्य संसारित्वायोगात्। उपलभ्यमानसंसारस्य दुरपलापत्वेनेश्वराद्भिन्नस्य संसारिणो जीवस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वाच्चेति भावः। एवं पूर्वपक्षयद्भिर्वैशेषिकैस्साङ्ख्यैर्हतबौद्धैश्च भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तमित्यन्वयः। वैशेषिकास्सगुणमीश्वराद्भिन्नं चात्मानं वदन्ति। साङ्ख्यास्तु नास्त्येवेश्वर इति वदन्ति। दैवादज्ञानाद्वा हता नाशिताः पुरुषार्थाद्भ्रंशिता बौद्धास्तु देहमेवात्मानं वदन्ति।

तस्मादमीभिश्श्रीकृष्णेन सर्वज्ञेश्वरेण भ्रमप्रमादादिदोषगन्धशून्येन प्रोक्तमुपनिषत्सम्मतं च दर्शनं ज्ञानं मतमिति वा जीवेश्वराभेदरूपमिति भावः। परित्यक्तमेव। दर्शितपूर्वपक्षस्य स्वयं समाधानमनुपलभमानत्वादिति भावः। किमिति परित्यक्तमत आह—सर्वथेति। दर्शनमेतो कर्तुरत्रान्वयः।

दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भगवत्प्रोक्तमौपनिषदं दर्शनं परित्यक्तं वैशेषिकैस्साङ्ख्यैर्हतबौद्धैश्च। तत्रायं परिहारो भगवता स्वेनैवोक्तः 'स्वभावस्तु प्रवर्तते' इति। अविद्यामात्रस्वभावो हि करोति लिप्यत इति व्यवहारो भवति, न तु परमार्थत एकस्मिन् परमात्मनि तदस्ति।

दर्शनं सर्वथा दुर्विज्ञेयं विज्ञातुमशक्यम्। ननु स्वदुर्विज्ञेयत्वमात्रेण किं दर्शनं दुष्यतीत्यत आह—दुर्वाच्यं चेति। वक्तुमशक्यमित्यर्थः। अस्मिन्दर्शने दर्शितपूर्वपक्षस्य समाधानमस्माकं स्वयं दुर्विज्ञेयं समाधाता चान्यो नास्ति समाधानस्य दुर्वचत्वात्। अत एव दर्शनमपि दुर्विज्ञेयं दुर्वाच्यं चेति भावः। यद्वा परो नास्तीति न वाच्यम्। ननु कुतो न वाच्यं, सुवचमेव परो नास्तीत्यत आह—सर्वथेति। अस्य समाधानमिति शेषः। दर्शितपूर्वपक्षस्य समाधानमस्माकं दुर्विज्ञेयमन्यस्य च दुर्वाच्यं च। इति मत्वेति शेषः। वैशेषिकादिभिर्दर्शनं परित्यक्तमित्यन्वयः।

ननु किं वैशेषिकाद्यभिमतरीत्या नास्त्यत्र परिहारोऽत आह—तत्रेति। उक्तपूर्वपक्ष इत्यर्थः। परिहारमेव भगवदुक्तं दर्शयति—स्वभाव इति। तमेव विवृणोति—अविद्येति। अविद्या अज्ञानं तदेवाविद्यामात्रं तदेव स्वभावोऽविद्यामात्रस्वभावः। अविद्यामात्रमित्यर्थः। स्वभावशब्दस्येहाविद्येत्यर्थ इति भावः। परमात्मनस्स्वभावभूतत्वादविद्यायाः। करोति कर्म लिप्यते च तत्फलेनेतिहेतोरहं कर्ताऽहं भोक्तेतिव्यवहारो भवति। कर्ताऽहं भोक्ताऽहमित्यनुभवसिद्धः कर्तृत्वभोक्तृत्वलक्षणस्संसारः परमात्मनोऽविद्याकृत एवेत्यर्थः। स्वभावस्त्विति तुशब्दार्थमाह—नत्विति। तदिति कर्तृत्वं भोक्तृत्वं चेत्यर्थः। न त्वस्तीत्यन्वयः।

अयं भावः—किमविद्यावस्थायां देहे कः करोति लिप्यते चेति त्वं पृच्छसि? उत विद्यावस्थायाम्? आद्ये- अविद्यया आत्मनि कल्पितस्य साभासाहङ्कारस्य कर्तुर्भोक्तुश्च सत्त्वाद्यावदविद्यं जीवेश्वरभेदस्यास्माभिस्स्वीकृतत्वादस्त्येवेश्वराद्भिन्नो जीवस्संसारी आत्माऽहङ्कारान्योन्याध्यासलक्षणः कर्ताऽहं भोक्ताहमित्यभिमन्यमानः। तदाश्रयश्च सर्वोऽपि व्यवहार इति नाज्ञानुभवविरोधः। नहि प्राज्ञस्य कर्ताऽहं भोक्तेत्यनुभवः। किं त्वज्ञानामेव। अज्ञविषया ह्यविद्यावस्था। अस्यां चावस्थायां भगवता न जीवेश्वरैक्यमुच्यत इति न गीताशास्त्रस्याविद्वदनुभवस्य च परस्परं विरोधः- विभिन्नविषयत्वात्। क्षेत्रज्ञं चापीत्यादिकं हि विद्यादशावस्थितं जीवेश्वराद्वैतं ब्रूते। तस्मादविद्यावस्थायां देहे देही करोति लिप्यते च। द्वितीये-- न कोऽपि करोति लिप्यते च। विद्यया अविद्यायां नाशितायां तत्कृताध्यासस्यापि नाशादसंसारीश्वर एव जीव इति कर्तारं भोक्तारं च अहङ्कारमात्मन्यध्यस्य हि कर्ताऽहं भोक्ताऽहमित्यभिमन्यतेऽज्ञः। अध्यासाभावे कथं कर्तृत्वादिकम्? मुमुक्षौ जीवस्याध्यासाभावेन संसारादर्शनात्। अयं चाध्यासोऽज्ञानमूल इति नष्टेऽज्ञाने ज्ञानेन कथमध्यासस्स्यात्? तस्मान्नास्ति विद्यावस्थायां कर्ता भोक्ता चेश्वरादन्यो जीवः। किं त्वकर्तृभोक्त्रीश्वर एव जीवः। नचानुभवविरोधः- कर्ताऽहं भोक्तेति विद्वदनुभवाभावात्। नचाविद्वदनुभव-

अत एतस्मिन्परमार्थसाङ्ख्यदर्शने स्थितानां ज्ञाननिष्ठानां परमहंसपरिव्राजकानां तिरस्कृता विद्याव्यवहाराणां कर्माधिकारो नास्तीति तत्र तत्र दर्शितं भगवता ॥३१॥

विरोधः- अविद्यादशाविषयत्वादविद्वदनुभवस्य । नहि विभिन्नविषययोर्बाधः- विद्वदनुभव एव विद्यादशाविषयः विद्याविद्यादशयोर्भेदात् । विदुषां चाविद्यादशाऽयोगादविदुषां च विद्यादशायोगात् । इमामेव दशामधिकृत्य- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'ति गीताशास्त्रं प्रवर्तितं भगवता । तस्मात्परमार्थतोऽसंसारीश्वर एव जीवः । अज्ञानात्तु जीवस्संसारी भिन्न ईश्वरादिति मूढानां व्यवहारः । यथा परमार्थतो नीरूपमेव गगनं बालानां स्वज्ञानान्नीलं गगनमितिव्यवहार इति । **अत एवेति** । परमार्थत आत्मनि कर्तृत्वाद्यभावादेवेत्यर्थः । **एतस्मिन्निति** । प्रकृतगीताशास्त्रोक्त इत्यर्थः ।

परमार्थसाङ्ख्यदर्शन इति । साङ्ख्यं द्विविधं परमार्थसाङ्ख्यमपरमार्थसाङ्ख्यं चेति । कपिलेन देवहूतये प्रोक्तं तत्त्वमसीत्याद्युपनिषत्सिद्धं च जीवेश्वराभेदविषयमात्मज्ञानं परमार्थसाङ्ख्यं तदेवेहाप्युच्यते । तत्त्वसङ्ख्यानात्मकं निरीश्वरं साङ्ख्यं त्वपरमार्थम् । तत्र यत्परमार्थसाङ्ख्यरूपं दर्शनं मतमद्वैतमिति यावत् । **ज्ञानमिति वा** । तत्र स्थितानामत एव ज्ञाननिष्ठानां ज्ञाने ब्रह्मात्मदर्शन एव निष्ठा नितरां सर्वदा स्थितिर्येषां तेषामत एव तिरस्कृतस्सर्वोऽपि कर्तृत्वादिलक्षणोऽविद्याव्यवहारो यैस्तेषां विद्यया नाशितत्वादविद्यायास्तत्प्रयुक्तस्य सर्वव्यवहारस्यापि तिरस्कारो लोप इति यावत् ।

परमहंसपरिव्राजकानां कुटीचकबहूदकहंसपरमहंसाख्यचतुर्विधपरिव्राजकमध्ये तुरीयाणां सन्न्यासिनामित्यर्थः । **एतेन कुटीचकादीनां** दण्डकमण्डलुतर्पणादिलक्षणं किञ्चित्कर्मास्तीति **सूचितम्** । **कर्माधिकारो नास्तीति** । अनेनासंन्यस्तानां श्रौतस्मार्तविहितकर्मपरित्यागो नरकावह इति सूचितं-- तेषां तत्राधिकारसत्त्वात् । येषां यत्राधिकारस्तैस्तत्रावश्यं प्रवर्तितव्यमन्यथा नरकादिदुःखं स्यात्- यथा येषां मन्त्रिभृत्यादीनां यत्र मन्त्रसेवादौ राजविहिते कर्मण्यधिकारस्तैस्तत्र प्रवर्तितव्यमन्यथा राजदण्डदुःखं स्यात्तद्वदिति भावः । **भगवतेति** । य एव प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं च मार्गद्वयं निर्माय तच्च वेदेन प्राकट्य तदनुविधायिभ्यो भक्तेभ्योऽभ्युदयं निश्श्रेयसं च फलं वितरन् तदननुविधायिनो नरकपातनादिना शिक्षयन् सर्वेश्वरस्सर्वनियन्ता सर्वज्ञस्सर्वविच्च भवति, यस्माद्भीत्यैव 'भीषास्माद्वातः पवत' इत्यादिश्रुत्युक्तविधया वातसूर्यचन्द्राग्नीन्द्रब्रह्मादयस्स्वं स्वमधिकारं निर्वर्तयन्ति यस्माद्भीत्या मृत्युरपि धावति, तेन भगवता दर्शितमिदं शास्त्रं केनापि नातिवर्तनीयमित्यभिप्रायाद्भगवता दर्शितमित्युक्तम् । **तत्रतत्रेति** । 'वेदाविनाशिन'मित्यादिप्रकरणेष्वित्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अयं परमात्मा देहान्निष्कृष्टस्वभावेन निरूपितः शरीरस्थोऽप्यनादित्वादनारभ्यत्वादव्ययो व्ययरहितः । निर्गुणत्वात्सत्त्वादिगुणरहितत्वान्न करोति, न लिप्यते देहस्वभावैर्न लिप्यत इति, **तत्तुच्छम्**--- देहाद्यपेक्षयैवास्य परमात्मत्वं, न त्वीश्वरापेक्षया । प्रत्युत ईश्वर एव जीवात्मापेक्षया परमात्मेति धिगस्य दर्शनम् । किं भगवतो व्यासस्य जीवात्मानं निरूपयिष्यतः प्रत्य-

गात्मेति जीवात्मेति वा पदं नाम्फुरयेन परमात्मेत्यसकृद्ब्रूयादपरमात्मानं किं वा प्रत्यगात्मेति जीवात्मेति वा कथने जीवस्य देहाद्यपेक्षया न सिद्ध्यत्युत्कर्षः ? देहापेक्षया जीवस्योत्कृष्टत्वं बौद्धातिरिक्तसर्वजनविदितमेवेति किं तत्प्रतिपादनेन फलं वा ? न करोतीतिपदसन्निधानसामर्थ्यान्न लिप्यत इत्यस्य कर्मफललेपेऽर्थे सिद्धे तं विहाय देहस्वभावैरिति कथं स्वकपोलकल्पितं देहान्निष्कृष्टस्वभावस्य देहस्वभावालेपस्सिद्ध एवेति किमर्थं तद्वचनम् ? न हि गृहस्थस्य गृहस्वभावलेपः प्राप्नोति, येन शरीरस्थस्य शरीरस्वभावलेपः प्राप्नोतीति तत्प्रतिषेधाय देहस्वभावैर्न लिप्यत इति वक्तव्यं स्यात् । न ह्यप्राप्तप्रतिषेधो न्याय्यः ।

यच्च वेदान्तदेशिकः—ज्ञानसङ्कोचरूपव्ययस्य ज्ञानादिगुणानां देहादिप्रेरणरूपकर्तृत्वस्य चात्मनि सत्त्वादिति, तदप्ययुक्तम्—ज्ञानसङ्कोचादिसत्त्वेऽविकारत्वहानेः । न हि स्वरूपत एव विकाराभाव आत्मनो न तु धर्मत इति सङ्कोचः कल्पयितुमुचितः । तथासति पक्षेणाविकारत्वमिव पक्षेण सविकारत्वप्रसङ्गात् । नहि श्रुतिः क्वाप्यात्मानं सविकारं ब्रूते—सविकारत्वेसत्यनित्यत्वापत्तेः । ज्ञानेच्छादयोऽन्तःकरणगुणा एव, न त्वात्मन इति प्रागेव स्थापितं । सत्त्वादिगुणप्रयुक्ताश्च ज्ञानादिगुणाः । 'तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशक'मित्यादेर्वक्ष्यमाणत्वात् । मूलभूतसत्त्वादिगुणनिषेधे कथं तत्कार्यभूतज्ञानादिगुणवत्त्वमात्मनस्स्यात् ? न कथमपि । यद्यात्मनः प्रेरणकर्तृत्वं स्यात्तर्हि न करोतीत्ययुक्तं स्याद्वचनम् । नहि प्रेरणं कुर्वन्नात्मा न करोतीत्युच्येत । नहि न करोतीत्यस्य प्रेरणादेरन्यत्र करोतीति सङ्कोचः कल्पयितुमुचितः । तथासति देहोऽपि न करोतीति वक्तुं शक्यत्वात् । नहि देहेनापि सर्वं कर्म क्रियते पर्वतोत्क्षेपणवायुस्तम्भनादेरशक्यत्वाद्देहस्य । न चैवमात्मनः प्रेरकत्वाभावेऽन्तर्यामिश्रुतिविरोध इति वाच्यं, अयस्कान्तशिलालोहन्यायेनाकर्तुरप्यात्मनस्सकाशाच्छरीरादिप्रेरणसम्भवात् । न ह्यस्मद्धृदि यः कोऽपि त्वमेवं कुरु- इति प्रेरणं कुर्वन्नुपलभ्यते । नापि करणरहितस्येश्वरस्य प्रेरणमपि सम्भवति- करणव्यापारत्वात्प्रेरणस्य वाचिकादिरूपस्य । अथ वाऽऽत्माश्रया मायैव प्रेरयति देहादिकं तच्च मायाकर्तृकं प्रेरणमात्मन्युपचर्यतेऽज्ञानात् । यथा देहे गच्छति सति देही गच्छतीति । एवंभूतानि मयायां प्रेरयन्त्यां सत्यां मायी प्रेरयतीश्वर इति व्यवहारः । इदमेव वक्ष्यति भगवानिहैव गीताशास्त्रे 'भ्रामयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि माय'येति । नच माया करणमेव भ्रामणं प्रति न कर्त्री, किं त्वीश्वर एव कर्तेति वाच्यं, 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यत' इति शास्त्रादीश्वरस्य करणरहितत्वात् । माया हीश्वरस्य शक्तिर्न तु करणम् । न ह्यग्निशक्तिरग्नेः करणम् । तस्मादीश्वरशक्तिभूतमायानिष्ठं प्रेरणरूपं कर्मेश्वरेऽध्यस्तमिति नेश्वरः प्रेरणकर्ता । किं त्वकर्तैवेश्वर आत्मा । 'प्रकृत्यैव च कर्माणीति ह्युक्तम् । यद्यत्कर्मतया प्रसिद्धं लोके यो यश्च गुणतया प्रसिद्धस्तत्सर्वमपि प्रकृतिगतमेव । अत एव 'केवलो निर्गुणश्च, निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुत्युपपत्तिः । नच देहाद्याकारपरिणतप्रकृतिकार्यमेव कर्म न मूलप्रकृतिकार्यमिति वाच्यं, गमनादिकर्मणां परिणतप्रकृतिकार्यत्वेऽपि प्रेरणरूपं कर्म मूलप्रकृतिकार्यमेवेति । तत्र च देहप्रेरणमिन्द्रियाकारप्रकृतिकार्यमिन्द्रियप्रेरणं मनःप्रकृतिकार्यं

किमिव न करोति न लिप्यत इत्यत्र दृष्टान्तमाह—

यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते ।
सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

यथेति । यथा सर्वगतं व्याप्यपि सत्सौक्ष्म्यात्सूक्ष्मभावादाकाशं खं नोपलिप्यते न सम्बध्यते; सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥३२॥

किंच—

यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः ।
क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत! ॥३३॥

यथेति । यथा प्रकाशयत्यवभासयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविस्सविताऽऽदित्यः, तथा तद्वन्महाभूतादिधृत्यन्तं क्षेत्रमेकस्सन्प्रकाशयति । कः? क्षेत्री परमात्मेत्यर्थः । रविदृष्टान्तोऽत्रात्मन उभयार्थोऽपि भवति रविवत्सर्वक्षेत्रेष्वेक एवात्मा, अलेपकश्चेति ॥३३॥

मनःप्रेरणं च बुद्धिप्रकृतिकार्यं बुद्धिप्रेरणं च मायाकार्यमिति मायायाः परमप्रेरकत्वं सिद्ध्यति । नच जडाया मायायाः कथं प्रेरकत्वम्? तद्धि चेतनधर्म इति वाच्यं, ईश्वरचैतन्याभाससत्त्वेन मायायास्तदुपपत्तेः । तस्मान्मायाद्वारेणैव प्रेरकत्वमीश्वरस्य स्रष्टृत्वादिवन्न तु स्वत इत्यकर्तैवेश्वर आत्मेति संक्षेपः । हे कौन्तेय! अनादित्वान्निर्गुणत्वाच्चाव्ययोऽयं परमात्मा शरीरस्थोऽपि न करोति न लिप्यत इत्यन्वयः ॥३१॥

यथेति । सर्वगतमप्याकाशं सौक्ष्म्याद्धेतोर्यथा नोपलिप्यते तथा सर्वत्र देहेऽवस्थितोऽप्यात्मा नोपलिप्यते—न सम्बद्ध्यत इति । घटादिदोषैरिति भावः । सर्वत्र देहे सर्वेषु देहेष्वित्यर्थः । नोपलिप्यते देहादिगतकर्तृत्वभोक्तृत्वादिदोषैर्न सम्बध्यते । देहाद्याश्रयकर्मणा बुद्धिभोग्यकर्मफलेन च नात्मनः कोऽपि सम्बन्धगन्ध इति भावः । देहादिभिर्नित्यसंयुक्तत्वमात्मनो यदिहोक्तं रामानुजेन तत्प्रागेव निरस्तमसङ्गे निरवयवे आत्मनि देहादिसङ्गासम्भवादिति ॥३२॥

यथेति । एको रविर्यथाकृत्स्नमिमं लोकं प्रकाशयति हे भारत! क्षेत्री तथा कृत्स्नं क्षेत्रं प्रकाशयति । यथा सूर्यः प्रतिपुरुषं दृश्यमानोऽप्येकस्सन्नेव समस्तं जगदवभासयति तथा क्षेत्रज्ञ ईश्वरः प्रतिदेहं दृश्यमानोऽप्येकस्सन्नेव समस्तं क्षेत्रं प्रकाशयति । तस्मात् द्रष्टृपुरुषभेदेऽपि सूर्यैकत्ववद्देहभेदेप्यात्मैकत्वमेव । तत्रानेकत्वबुद्धिस्तु भ्रम एव- 'एको देवस्सर्वभूतेषु गूढ' इति मन्त्रवर्णाच्च । तथा सर्वावभासकस्यापि सूर्यस्य यथा न सर्वदोषलेपस्तथा सर्वावभासकस्य सर्वज्ञस्य क्षेत्रज्ञस्य न क्षेत्रदोषलेपश्चेति भावः । उभयथापीत्युक्तमेवार्थं प्रपञ्चयति—रविवदिति । सर्वक्षेत्रेष्वात्मन एकत्वे अलेपत्वे च रविर्दृष्टान्तभूत इत्यर्थः । अलेपक इति । लेपकरहित इत्यर्थः । अमुं लेपयितुं कोऽपि न शक्नोतीत्यर्थः । लेपकाभावादेव लेपरहित इति भावः । अलेप इति बहुव्रीहेः कप्रत्यय इति वा ।

समस्ताध्यायार्थोपसंहारार्थोऽयं श्लोकः—

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा ।
भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परम् ॥३४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे प्रकृतिपुरुषविवेक-
योगोनाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरिति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्यथाव्याख्यातयोरेवं यथा प्रदर्शितप्रकारेणान्तरमितरेतरवैलक्षण्यविशेषं ज्ञानचक्षुषा शास्त्राचार्यप्रसादोपदेशजनितमात्मप्रत्यायिकं ज्ञानं चक्षुस्तेन ज्ञानचक्षुषा भूतप्रकृतिमोक्षं च, भूतानां प्रकृतिरविद्यालक्षणाऽव्यक्ताख्या तस्या भूत-

---

लेपरहित इत्यर्थः । प्रकाशयतीत्यनेन च भासकस्य भास्यगुणदोषसम्बन्धो नास्तीति सूच्यते । दीपचक्षुस्सूर्यादीनां घटादिगतनैल्यादिगुणदोषसम्बन्धादर्शनादिति भावः । अत एवासङ्गस्स्वप्रकाश आत्मा सत्त्वादिगुणादिसङ्गस्तस्मिन्नविद्ययाध्यस्त एव, न तात्त्विक इति सिद्धमसंसारीश्वरत्वं क्षेत्रज्ञस्य । यत्किलोपन्यस्तमादौ- क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धीति तदिह समापितम् ।

रामानुजस्तु-- एकैकं क्षेत्रमेकैकः क्षेत्रज्ञो भासयतीत्युवाच, तदसत्—कृत्स्नं क्षेत्रमिति कृत्स्नत्वविशेषणसङ्कोचायोगात । आपादतलमस्तकं सर्वं शरीरं भासयतीत्यर्थो हि क्षेत्रं भासयतीत्यनेनैव सिद्ध्येत् । नच प्रतिदेहं भिन्ना एवात्मानः- अन्यथा सुखादिव्यवस्थाऽसिद्धेरिति वाच्यं, सुखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेनान्तःकरणानां भेदेन च तद्व्यवस्थोपपत्तेः । नच साक्ष्येकत्वे चैत्रसाक्ष्यनुभूतस्य मैत्रान्तःकरणेनानुसन्धानप्रसङ्ग इति वाच्यं, साक्षिणा यदन्तःकरणावच्छेदेन यदनुभूतं तेनैवान्तःकरणेन तत्स्मर्यत इत्यतिप्रसङ्गाभावात् ॥३३॥

क्षेत्रेति । एवं ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुस्ते परं यान्ति । समस्तेति । समस्तस्याध्यायार्थस्य क्षेत्रज्ञाध्यायार्थस्य उपसंहारोऽर्थः प्रयोजनं यस्य सोऽयं तथोक्तश्श्लोकः । क्षेत्रज्ञस्यातीन्द्रियत्वेन घटपटयोरिव क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरं द्रष्टुं मांसमयं लोकप्रसिद्धं चक्षुरिन्द्रियं न प्रभवतीत्यभिप्रेत्याह भगवान्—ज्ञानचक्षुषेति, आत्मप्रत्यायिकमिति । आत्मप्रत्ययजनकमित्यर्थः । येन ज्ञानेनायमात्मा ब्रह्मेतिनिश्चयो भवति तदित्यर्थः । चक्षुर्वदर्थावभासकत्वाद्ज्ञाने चक्षुष्ट्वारोपः । भूतानां कार्याणां प्रकृतिः कारणं मायेत्यभिप्रायादाह—अविद्येति । अविद्या अज्ञानं लक्षणं स्वरूपं यस्यास्सा । अव्यक्तमित्याख्या नाम यस्यास्सा अव्यक्ताख्या । तस्या इति षष्ठी । अभावगमनं नाशापादनं तावत् ज्ञानचक्षुषा क्षेत्रात्क्षेत्रज्ञं विविच्य ज्ञात्वा पश्चात् क्षेत्रज्ञात्सकाशात् क्षेत्रं विवेचयेत । एवं विविच्यमाने तु क्षेत्रे क्षेत्रं शनैरभावमेव प्राप्नोति- निस्तत्त्वत्वात् । क्षेत्रस्याभावापादनं च ये विदुः ।

प्रकृतेर्मोक्षणमभावगमनं च ये विदुर्विजानन्ति, यान्ति गच्छन्ति ते परं परमार्थतत्त्वं ब्रह्म, न पुनर्देहमाददत इत्यर्थः ॥३४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये प्रकृतिपुरुष-
विवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

यद्वा गमनं प्राप्तिमित्येवार्थः । क्षेत्रज्ञाद्विवेचितं क्षेत्रं स्वयमेवाभावं गच्छतीत्यर्थः । इतीममर्थं ये विदुः कालत्रयेऽपि क्षेत्रज्ञ एक एवाहं ब्रह्मास्मि, क्षेत्रं तु कदाचिदपि नास्तीति ये विदुरिति यावत् । ते परं ब्रह्म यान्ति प्राप्नुवन्ति । नित्याप्तस्य ब्रह्मणः कथं पुनः प्राप्तिरत आह—न पुनर्देहमाददत इति । पुनर्जन्म न भजन्त इत्यर्थः । देहस्वीकारस्यैव जन्मत्वादिति भावः । संसारान्मुच्यन्त इति यावत् । विदेहकैवल्यं प्राप्य परब्रह्मस्वरूपेण वर्तन्ते न पुनस्संसारायागच्छन्तीति फलितार्थः । क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरन्तरदर्शनं विवेचनप्रकारश्चोक्तोऽपि पुनरुच्यतेऽलसानुग्रहार्थम् । तथाहि- दृश्यं सगुणं सक्रियं सविकारमनित्यं क्षेत्रं तद्यदिदन्तयोपलभ्यते, द्रष्टा निर्गुणो निष्क्रियो निर्विकारो नित्यः क्षेत्रज्ञः । योऽस्मिन्देहेऽहमिति स्फुरत्यहङ्कारसाक्षित्वेन सच क्षेत्रज्ञस्सच्चिदानन्दरूपः । तच क्षेत्रमनृतजडदुःखात्मकं क्षेत्रमस्ति भाति प्रियं चेति व्यवहारसिद्धानां सत्ताभानानन्दानां क्षेत्रज्ञकारणधर्माणां क्षेत्रकार्ये संक्रान्तानां पृथक्करणे तु क्षेत्रशब्दवाच्यं किमपि नावशिष्यते । नचैवं क्षेत्रज्ञादपि सत्तादिपृथक्करणे किमपि नावशिष्यत इति वाच्यं, यः पृथक्करोति तस्यैव क्षेत्रज्ञस्यावशिष्टत्वात्तस्य च सच्चिदानन्दरूपत्वेन तस्मात्तेषां पृथक्करणायोगाच्च । तथा चैक एव क्षेत्रज्ञोऽहं ब्रह्मास्मि- मयि कालत्रयेऽपि क्षेत्रं नास्ति- मिथ्यात्वात् क्षेत्रस्येति य आत्मवित्स शोकं तरति । 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेः । स ब्रह्म भवति 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति श्रुतेरिति भावः ।

यत्तु रामानुजः—भूतप्रकृतिमोक्षं भूतमय्याः प्रकृतेर्भूतानां जीवानां प्रकृतेर्वा मोक्षसाधनममानित्वादिकमवगम्याचरन्ति ते परं निर्मुक्तबन्धनमात्मानं यान्तीति, तत्तुच्छम्—ये विदुरिति मूलस्य ये विदित्वा आचरन्तीत्यर्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । अज्ञानातिरिक्तप्रकृतिनामकतत्त्वान्तराभ्युपगमस्य, असङ्गपुरुषस्य तत्प्रकृतिकृतसत्यसङ्गाभ्युपगमस्य, संसारदशायामिव मुक्तिदशायामपि प्रकृतिरस्ति, तत्सङ्गस्तु नास्ति पुरुषस्येति कल्पनस्य, मुक्तिदशायामपि न जीवस्य ब्रह्मभावप्राप्तिः, किंतु स्वरूपप्राप्तिरेवेति वर्णनस्य च श्रुतिस्मृतिन्यायादिविरुद्धत्वात् । नहि श्रुतौ प्रधानमिति किंचित्तत्त्वान्तरं श्रूयते—'ईक्षतेर्नाशब्द'मित्यशब्दं हि तत् । श्रुत्यसिद्धत्वाद्धि तस्याशब्दत्वं व्यासेनैव प्रतिपादितम् । नापि तत्सत्त्वे श्रुत्यतिरिक्तं किंचित्प्रमाणं पश्यामः । अपरमार्थसाङ्ख्यबुद्धिपरिकल्पितं हि तत् । तत एवानुमानिकत्वं तस्य । तच्चानुमानिकाधिकरणे निराकृतं भगवता व्यासेनैव । तया च प्रकृत्या असङ्गपुरुषस्संसृष्ट इति कथनं महद्विचित्रं- न ह्यसङ्गो निरवयवः पुरुषः केनचित्संसृज्यते । संसृष्टत्वे पुनरसङ्गत्व-

स्वरूपस्यैव नाशप्रसङ्गात् । यदि संसार इव मुक्तावपि प्रकृतिस्स्याचर्हि तया संसृज्येतैव पुरुषः । विभुत्वात्पुरुषस्य व्यापित्वात्प्रकृतेश्च । निरर्थकतत्सद्भावकल्पनस्य चाप्रमाणत्वात् । पुरुषस्य संसारयितृत्वं प्रकृतिसद्भावस्य फलम् । नच सत्त्वादिगुणरहिता परिशुद्धप्रकृतिर्मुक्तविषयेति वाच्यं, निर्गुणप्रकृतेरेवाभावान्निर्गन्धपृथिवीवत् । एवं प्रकृतिमुक्तस्य ब्रह्मभावाप्राप्तिश्च विरुद्धा— प्रकृतिविमोक्षेन तत्कार्यमहदादिसर्वोपाधिविनाशान्निरुपाधिकस्य चापरिच्छिन्नस्यात्मनः परिपूर्णचैतन्यरूपत्वेन ब्रह्मभूतत्वाच्च । यद्यात्मा सावयवस्स्यात्तर्हि राहुणा चन्द्रस्येव प्रकृत्या तस्य ग्रासरूपो बन्धः स्यात् । तत्प्रयुक्तो मोक्षश्च स्यात् । सावयवत्वे चात्मनोऽनित्यत्वं स्यात् । अनित्यस्यात्मनो नित्यमोक्षो नैव युज्यते । किंच तव मते ईश्वरस्यैव प्रकृतिमोक्षो नास्तीति किं पुनर्जीवस्य । प्रकृतिपुरुषसंसृष्टो हीश्वरः । य ईश्वरस्स्वस्यैव प्राप्तं प्रकृतिसङ्गं निवारयितुं नेष्टे स कथमन्यस्य जीवस्य तं निराकुर्यात् ? प्रकृतिमुक्तस्य वा जीवस्य प्रकृतिसंयुक्तेश्वरसङ्गो दुर्वार इतीश्वरद्वारा पुनः प्राप्तश्च मुक्तावपि जीवस्य प्रकृतिसङ्गः । पटसंयुक्तघटसंयोगाद्भूतलस्येव पटसङ्गः । नचेश्वरस्य यत्रांशे प्रकृतिसङ्गस्तत्रांशे न पुरुष- सङ्गः, किं त्वन्यांश एवेति वाच्यं, निरवयवेश्वरस्य निरंशस्यांशकल्पनायोगात् । सांशत्वे चानित्यत्व- प्रसङ्गाद्घटादिवदीश्वरस्य । निष्कलश्रुत्या चेश्वरस्य सांशत्वं प्रतिषिद्धमसङ्गश्रुत्या च प्रकृत्यादिसङ्ग'मेक- मेवाद्वितीय'मिति श्रुत्या च प्रकृत्यादिद्वैतं, तत्त्वमस्यादिश्रुत्या च जीवेश्वरद्वैतमशब्दमितिसूत्रेण च प्रकृते- रज्ञानातिरिक्ततत्त्वान्तरत्वं 'यो वै भूमा तदमृत'मिति श्रुत्या ब्रह्मण एकस्यैव नित्यत्वं सत्यत्वं च 'अतोऽन्यदार्त'मित्यनया सर्वद्वैतस्यासत्यत्वमनित्यत्वं च । उक्तार्थप्रतिपादिकास्स्मृतयस्तु 'मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय!' इत्याद्या इहैव ग्रन्थे द्रष्टव्याः । तस्माद्विरुद्धं परेषां दर्शनमग्राह्यमेव । श्रुतिस्मृत्याद्यनुगृहीतमद्वैतदर्शनमेकमेव ग्राह्यं मुमुक्षुभिरिति सर्वं शिवम् ॥३४॥

इति श्रीबेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृते श्रीमच्छङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे प्रकृतिपुरुषविवेकयोगो नाम त्रयोदशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु ।

चतुर्दशोऽध्यायः ।

सर्वमुत्पद्यमानं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं- तत्कथमिति तत्प्रदर्शनार्थं 'परं भूय' इत्यादिरध्याय आरभ्यते । अथ वा ईश्वरपरतन्त्रयोः क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोर्जगत्कारणत्वं, न तु साङ्ख्यानामिव स्वतन्त्रयोरित्येवमर्थं; प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु च सङ्गस्संसारकारणमित्युक्तम् ।

उत्पद्यमानं सर्वं क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगादुत्पद्यत इत्युक्तं- 'यावत्सञ्जायते किञ्चित्सत्त्वं स्थावरजङ्गमम् । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगात्तद्विद्धि भरतर्षभ !' इति श्लोकेनेति भावः । तत्क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगाद्भूतानां जननमित्यर्थः । कथमितिशङ्कायां तत्प्रकारं प्रदर्शयितुं चतुर्दशाध्याय आरभ्यते भगवतेति शेषः । सङ्गत्यन्तरं दर्शयति—अथ वेति । ननु प्रकृतिपुरुषसंयोगाज्जगज्जायत इत्युक्तं; 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धी'त्यादिना पुरुष एवेश्वर इति चोक्तं; ततश्च सिद्धमद्वैतस्य निरीश्वरसाङ्ख्यत्वं पुरुषातिरिक्तेश्वरानभ्युपगमादद्वैतमतेऽपीति शङ्कायां न वयं साङ्ख्या इव प्रकृतिपुरुषयोस्स्वतन्त्रयोरेव जगत्कारणत्वं ब्रूमः, किं त्वीश्वरपरतन्त्रयोरेव । यद्यपि साङ्ख्याः 'न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुष' इति पुरुषस्य जगत्कारणत्वं स्वातन्त्र्येण पारतन्त्र्येण वा न प्रतिपादयन्ति, किंतु स्वतन्त्रायाः प्रकृतेरेव तत्प्रतिपादयन्ति । तथापि छत्रिन्यायेन द्वयोरपीत्युच्यत इति बोध्यम् । एवमद्वैतमते क्षेत्रस्यैवेश्वरपरतन्त्रत्वात्क्षेत्रज्ञस्य चेश्वरत्वेन स्वतन्त्रत्वादुभयोरीश्वरपारतन्त्र्यकथनमपि छत्रिन्यायेनैवेति बोध्यम् ।

अयं चेश्वरः क्षेत्रज्ञ उदासीनो न जगत्कारणं, किंतु प्रकृतिस्थो गुणसक्तश्चेत्यस्ति साङ्ख्याद्वैतमतयोर्महद्वैषम्यम् । साङ्ख्यमते प्रकृतिस्स्वतन्त्रा जगद्धेतुः पुरुषस्तूदासीनो न जगद्धेतुरिति । अद्वैतमते ईश्वरपरतन्त्रा प्रकृतिः, तत्संयुक्तः क्षेत्रज्ञश्चोभयं जगत्कारणमिति चाभ्युपगमात् । यद्वा विद्यादशायामेव क्षेत्रज्ञस्येश्वरैकत्वमद्वैतिनो वदन्ति, न त्वविद्यादशायाम् । अविद्यादशायां हि प्रकृतिस्थो गुणयुक्तश्च क्षेत्रज्ञ ईश्वरपरतन्त्र एव प्रकृतिवदिति कृत्वा ईश्वरपरतन्त्रयोः प्रकृतिपुरुषयोर्जगत्कारणत्वं वदतां सेश्वरसाङ्ख्यानामद्वैतिनां, प्रकृतिपुरुषौ स्वतन्त्रौ प्रकृतिश्च जगत्कारणमिति वदतां निरीश्वरसाङ्ख्यानां च महदस्ति वैलक्षण्यमित्येवं प्रदर्शनार्थमेव क्षेत्रज्ञस्य प्रकृतिस्थत्वं गुणेषु सङ्गश्च संसारकारणमित्युक्तम् । 'पुरुषः प्रकृतिस्थो हि भुंक्ते प्रकृतिजान् गुणान् । कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्म'स्विति श्लोकेनेति भावः । न चेश्वरस्यैव क्षेत्रज्ञस्य कथमीश्वरपारतन्त्र्यमिति वाच्यं, वस्तुत ईश्वरोऽपि क्षेत्रज्ञो मायया प्रकृतिस्थत्वादिना जीवभावमापन्नस्सन्नीश्वरपरतन्त्रो भवतीति । न च माययापि कथमयुक्तार्थस्योपपत्तिरिति वाच्यं, मायायां सर्वसम्भवादितिन्यायात्का नामानुपपत्तिः ? मायया हि रज्जुरपि सर्पो भवति; गगनमपि नीलं भवति; मरुभूमिरपि जलप्रायप्रदेशो भवति; तल्पे

कस्मिन्गुणे कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं वा ते बध्नन्तीति ? गुणेभ्यश्च मोक्षणं कथं स्यात् ? मुक्तस्य च लक्षणं वक्तव्यमित्येवमर्थं च श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच— परं भूयः प्रवक्ष्यामि ज्ञानानां ज्ञानमुत्तमम् ।
यद्ज्ञात्वा मुनयस्सर्वे परां सिद्धिमितो गताः ॥१॥

परमिति । परं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः । भूयः पुनः पूर्वेषु सर्वेष्वध्याये-ष्वसकृदुक्तमपि प्रवक्ष्यामि । तच्च परं परवस्तुविषयत्वात् । किं तत् ? ज्ञानं सर्वेषां ज्ञानाना-मुत्तमं, उत्तमफलत्वात् । ज्ञानानामिति नाऽमानित्वादीनां किं तर्हि यज्ञादिज्ञेयवस्तुविषयाणा-मिति । तानि न मोक्षाय, इदं तु मोक्षायेति परोत्तमशब्दाभ्यां स्तौति श्रोतृबुद्धिरुच्युत्पाद-

---

शयानोऽपि देशान्तरे रथादिभिर्व्याप्रियते; स्वं छिन्नं शिरः स्वयमेव पश्यति; मृतोऽहमिति स्वयमेव रोदिति निद्रायां; चक्षुषस्तिमिरदोषादप्येकं चन्द्रमनेकत्वेन पश्यति; इन्द्रजालेनापि गगने हस्ति-हर्म्यादयः कल्प्यन्ते दृश्यन्ते चास्मदादिभिः । तस्मादीश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य मायया पारतन्त्र्यादिकं घटत एव । अघटितघटनापटीयस्त्वान्मायाया इति ।

ननूक्तमेव किं तत इत्यत आह— कस्मिन्निति । तत्रेति शेषः । कस्मिन् गुणे क्षेत्रज्ञस्य कथं सङ्गः ? के वा गुणाः ? कथं क्षेत्रज्ञं बध्नन्ति ? कथं क्षेत्रज्ञस्य गुणेभ्यो मोक्षणं स्यात् ? मुक्तस्य च किं लक्षणम् ? इति प्राप्तानां प्रश्नानामुत्तरप्रदानार्थं चायमध्याय आरभ्यते—परमिति । अहमिति शेषः । भूयस्त इति शेषः । ज्ञानानां मध्ये उत्तमं परं तद्ज्ञानं प्रवक्ष्यामि । सर्वे मुनयो यद्ज्ञात्वा इतः परां सिद्धिं गताः । भूय इत्यनेन पूर्वमस्योक्तत्वमवगम्यत इत्यभिप्रेत्याह—पूर्वेष्विति । तत्त्वस्य दुर्बोधत्वात्पुनःपुनश्शब्दान्तरेण प्रतिपादनमिति भावः । प्रवक्ष्यामीति । प्रकर्षेण यथावद्वक्ष्यामि । परवस्तु ब्रह्म । तद्विषये ज्ञानेऽपि परत्वमुपचारादित्याह—परवस्तुविषयत्वादिति । यद्वा ज्ञान-स्योत्कर्षापकर्षौ ज्ञेयाधीनौ, न तु स्वत इत्यभिप्रेत्य परवस्तुविषयत्वादित्युक्तम् । ननु प्रथमान्तं ज्ञानं ब्रह्मविषयं, षष्ठ्यन्तज्ञानानि किंविषाणीत्यत आह— यज्ञादीति । यज्ञ आदिर्येषां तानि यज्ञादीनि, तानि च तानि ज्ञेयवस्तूनि यज्ञादिज्ञेयवस्तूनि विषया येषां तानि तथोक्तानि । यज्ञयागपूर्तादिधर्म-विषयाणीत्यर्थः । ननु षष्ठ्यन्तज्ञानशब्देन पूर्वाध्यायोक्ता अमानित्वादयो गृह्यन्तां, ते हि ज्ञानत्वेन प्रतिपादिता अत आह— नत्विति । ज्ञानसाधनान्येवामानित्वादीनि, न तु ज्ञानानीति भावः । ननु यद्ब्रह्मविषयं, यच्च धर्मविषयं तदुभयमपि सविषयज्ञानत्वेन तुल्यमेव । निर्विषयं चैतन्यरूपज्ञानमेवोत्तममत आह— उत्तमफलत्वादिति । ननु यज्ञादयोऽप्युत्तमफलान्येव स्वर्गादीनि दिशन्तीत्यत आह— तानि न मोक्षायेति । यज्ञादिविषयज्ञानानि यज्ञाद्यनुष्ठापनद्वारा स्वर्गादीन्येव दिशन्ति, न तु मोक्षं, निरतिशयपुरुषार्थो हि मोक्ष उत्तमफलम् । ननु ब्रह्मज्ञानमपि तादृशमेवेत्यत आह— इदं त्विति । ब्रह्मज्ञानं तु मोक्षाय भवतीति शेषः । अनुष्ठानापेक्षाऽभावश्चाधिकोऽत्र गुणोऽस्तीति बोध्यम् ।

अयं चार्थः परोत्तमशब्दाभ्यां सिद्ध इत्याह—परेति । परविषयमुत्तमफलकं च ज्ञानमपर-

नार्थम् । यद्ज्ञात्वा यद्ज्ञानं ज्ञात्वा प्राप्य मुनयस्सन्न्यासिनो मननशीलास्सर्वे परां सिद्धिं मोक्षाख्यामितोऽस्माद्देहबन्धनादूर्ध्वं गताः प्राप्ताः ॥१॥

अस्याश्च सिद्धेरैकान्तिकत्वं दर्शयति—

इदं ज्ञानमुपाश्रित्य मम साधर्म्यमागताः ।
सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये न व्यथन्ति च ॥२॥

इदमिति । इदं ज्ञानं यथोक्तमुपाश्रित्य ज्ञानसाधनमनुष्ठायेत्येतत् । मम परमेश्वरस्य

विषयेभ्योऽनुत्तमफलकेभ्यो ज्ञानेभ्य उत्कृष्टमिति भावः । इदं ज्ञानं परापरवस्तुविषयाणां ज्ञानानां मध्ये परमुत्तमं च परवस्तुविषयत्वान्मोक्षाख्योत्तमफलवत्त्वाच्च । यत्परवस्तुविषयमुत्तमफलवच्च न भवति तद्ज्ञानमपरमनुत्तमं च, यथा घटज्ञानमिति प्रयोगः । पूर्वार्धोक्तस्य ज्ञानस्यैवेह यच्छब्देन ग्राह्यत्वात् । ज्ञानस्य च स्वप्रकाशस्य ज्ञानान्तरवेद्यत्वासम्भवात् तत्कल्पने चानवस्थादोषादाह—प्राप्येति । असन्न्यासिनां श्रवणमननाधनधिकाराद्गृहदारापत्यादिपोषणादिव्यग्रतया मननावकाशासम्भवाच्च मुनयो मननशीलास्सन्न्यासिन इत्युक्तम् । तत्त्वविदस्सकाशाद्ज्ञानं प्राप्य श्रुत्वेति यावत् । पश्चात्स्वयं मननं कृत्वेत्यर्थः । यत इमे सन्न्यासिनो मननशीलास्तत एव श्रुत्वा मननं कुर्वन्तीति भावः । यद्वा ज्ञानं प्राप्य; श्रवणमननादिना ज्ञानं लब्ध्वेत्यर्थः । सर्वे प्राचीना याज्ञवल्क्यादयः । देहबन्धनादिति । देहबन्धनं विहायेति ल्यब्लोपे पञ्चमी ।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वादिगुणविषयमिदं ज्ञानं प्रकृतिपुरुषविषयज्ञानानामुत्तममित्याह—तत्तुच्छम्—सत्त्वादिगुणविषयज्ञानस्य प्रकृतिविषयज्ञानाद्भिन्नत्वासिद्धेः । प्रकृतेरेव हि गुणास्सत्त्वादयः । सत्त्वादिगुणवती हि प्रकृतिः । पुरुषविषयज्ञानस्य मोक्षप्रदस्य परमात्मवस्तुविषयस्य च कथं सत्त्वादिगुणविषयज्ञानापेक्षया भवेदनुत्तमत्वं, न कथमपीति । यच्च यद्ज्ञानं ज्ञात्वेति, तदप्यसत्—ज्ञानस्य ज्ञेयत्वायोगात् । ज्ञानं हि विषयि, ज्ञेयं तु विषयः । न हि विषयि विषयो भवेत् । अन्यथा घटज्ञानमपि घटो भवेत् ॥१॥

इदमिति । तेषां मोक्षं गतानां किं फलं, को लाभ इति शङ्कायामिदमिति पद्यमुच्यते । तस्याश्च मोक्षाख्यायास्सिद्धेर्गतरैकान्तिकत्वं ध्रुवत्वं चोच्यते इदमितिपद्येन । इदं वक्ष्यमाणं परवस्तुविषयं ज्ञानमुपाश्रित्य प्राप्य मम साधर्म्यमागताः, मुक्ता इति यावत् । मुनय इति शेषः । सर्गेऽपि नोपजायन्ते प्रलये च न व्यथन्ति । मुक्तानामपुनरावृत्तिः फलमिति भावः । एतेन मोक्षस्य ध्रुवत्वं सिद्धम् । यदेव वक्ष्यमाणं तदेव पूर्वोक्तं चेत्यभिप्रेत्याह—यथोक्तमिति, ज्ञानमिति । अहं ब्रह्मास्मीत्याकारकमिति भावः । तत्प्राप्तौ साधनं दर्शयति—ज्ञानसाधनमनुष्ठायेति । ज्ञानसाधनाऽमानित्वाद्यनुष्ठानद्वारा ज्ञानं प्राप्येति यावत् ।

यद्वा इदं पूर्वोक्तं ज्ञानं ज्ञानसाधनममानित्वादिकमुपाश्रित्यानुष्ठाय । ततस्सम्यग्दर्शनप्राप्तिद्वारा मम साधर्म्यं समानोऽभिन्नो धर्मस्सच्चिदानन्दलक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य भावः साधर्म्यं मत्स्वरूपतां मदभिन्न-

साधर्म्यं मत्स्वरूपतामागताः प्राप्ता इत्यर्थः । न तु समानधर्मतां साधर्म्यं क्षेत्रज्ञेश्वरयोर्भेदानभ्युपगमाद्गीताशास्त्रे । फलवादश्चायं स्तुत्यर्थमुच्यते । सर्गेऽपि सृष्टिकालेपि नोपजायते नोत्पद्यन्ते । प्रलये ब्रह्मणोऽपि विनाशकाले न व्यथन्ति च व्यथां नापद्यन्ते- न च्यवन्तीत्यर्थः ॥२॥

क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग ईदृशो भूतकारणमित्याह —

मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यहम् ।
सम्भवस्सर्वभूतानां ततो भवति भारत ! ॥३॥

ममेति । मम सर्वभूता मदीया माया त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्योनिस्सर्वभूतानां

स्वरूपत्वं मद्भावमिति यावत् । आगता ब्रह्मभूता इत्यर्थः । समानधर्मतेति । तुल्यधर्मत्वमित्यर्थः । ननु स्वत एव ब्रह्मभूतस्य कथं पुनः ब्रह्मभावप्राप्तिरुच्यतेऽत आह—स्तुत्यर्थ इति । नतु वस्तुतो मोक्षाख्यं स्वरूपातिरिक्तं ज्ञानप्राप्यं किंचित्फलमस्तीति भावः । ब्रह्मण इति । हिरण्यगर्भस्य विनाशकाले द्विपरार्धावसाने । बहुवचनप्रयोगस्तु लोकव्यवहारसिद्धोपाधिभेदाभिप्रायेण, नत्वात्मभेदाभिप्रायेण । लोके हि शुको मुक्तो वामदेवो मुक्तो जनको मुक्त इत्येवं व्यवहारो दृश्यते । सच शुकत्ववामदेवत्वजनकत्वादिश्शरीरगत एव, न त्वात्मगतः- नामरूपाद्यभावादात्मनि ।

यत्तु रामानुजः—साधर्म्यं सादृश्यमिति, तत्तुच्छम्—सर्वज्ञसर्वेश्वरसर्वशक्तिसर्वनियामकसर्वजगत्सृष्टिस्थितिसंहारकर्तृसर्वगकल्याणगुणनिलयपरमात्मसादृश्यस्य किंचिद्ज्ञपरतन्त्राल्पशक्तिनियाम्याजगत्कर्तृनिर्गुणाणुस्वरूपजीवेऽसम्भवात् । नहि मुक्तावप्यणोर्जीवस्यासर्वगस्य भवितुमर्हति सर्वज्ञत्वसर्वान्तर्यामित्वादीश्वरधर्मसञ्चयः । नच मुक्तौ सर्वव्याप्येव जीव इति वाच्यं, तथासति बहूनां मुक्तजीवानां सर्वव्यापिनां सत्त्वेन सर्वभूतानां हृद्देशे ईश्वरवत्ते सर्वे जीवा अपि वर्तेरन् । नचेष्टापत्तिः- 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठ'तीति वक्ष्यमाणत्वेन सर्वे मुक्तजीवा हृद्देशे तिष्ठन्तीति क्वाप्यप्रतिपादनेनान्तर्यामिब्राह्मणादिषु एकस्यैवेश्वरस्य सर्वभूतस्थितिप्रतिपादनेन च विरोधात् । बहुषु नियामकेषु सत्सु एको बद्धजीवः केन नियमितं कुर्यात् ? बहूनां नियामकेश्वराणां सत्त्वे कथमेकेश्वरत्वव्यवहारः ? नच मुक्तजीवास्सर्वव्यापिनस्सन्तोऽप्यनियामकास्सन्तस्तूष्णीं वर्तन्त इति वाच्यं, तथासतीश्वरसाधर्म्यायोगात् । एतेषां मुक्तजीवानामीश्वरानियाम्यत्वे ईश्वरस्य सर्वेश्वरत्वाभावप्रसङ्गात् । तन्नियाम्यत्वे च बन्धमुक्त्योरविशेषात् । अस्मदादृदीश्वरसत्त्वं नियमनलिङ्गेनानुमीयते, अनन्तमुक्तजीवसत्त्वं तु केन प्रमाणेन वेद्यते ? न केनापि । नच शास्त्रेणेति वाच्यं, शास्त्रे अनन्ता मुक्तजीवा भूतानां हृदि वर्तन्ते ईश्वरवदिति क्वाप्यप्रतिपादनात् । किंच यत्प्रदेशे जीवास्सन्ति तत्प्रदेशे नेश्वर इति न स्यादीश्वरस्य सर्वव्यापित्वमपि । प्रकृतिपुरुषसंयुक्तेश्वरस्य प्रकृतिवियुक्तपुरुषस्य वा कथं साम्यम् ? यदि मुक्तजीवेश्वरयोः कश्चिदंशे साम्यं कश्चिदंशे वैषम्यमित्युच्यते तर्हि बद्धजीवेश्वरयोरपि ज्ञातृत्वनित्यत्वाद्यंशे साम्यमस्त्येवेति व्यर्थं स्या'न्मम साधर्म्यमागता' इति वचनम् । आगतेः प्रागेव साधर्म्यसत्त्वादिति ॥२॥

ममेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगो भूतकारणमित्युक्तं पूर्वाध्याये । स कीदृशस्संयोग इति शङ्काया-

कारणम् । सर्वकार्येभ्यो महत्त्वाद्भरणाच्च स्वविकाराणां महद्ब्रह्मेति योनिरेव विशिष्यते । तस्मिन् महति ब्रह्मणि योनौ गर्भं हिरण्यगर्भस्य जन्मनो बीजं सर्वभूतजन्मकारणं बीजं दधामि निक्षिपामि । क्षेत्रक्षेत्रज्ञप्रकृतिद्वयशक्तिमानीश्वरोऽहं, अविद्याकामकर्मोपाधिस्वरूपानुविधायिनं क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्यर्थः । सम्भव उत्पत्तिस्सर्वभूतानां हिरण्यगर्भोत्पत्तिद्वारेण ततस्तस्माद्गर्भाधानाद्भवति हे भारत ! ॥३॥

मीदृश इत्युच्यते ममेतिश्लोकेनेत्याह—क्षेत्रेति, स्वभूतेति । ईश्वरस्य सच्चिदानन्दत्वं मायित्वं चेत्यस्ति रूपद्वयम् । वस्तुतस्सच्चिदानन्दो व्यवहारतस्तु मायीति । तत्र व्यवहारत ईश्वरस्य स्वकीयत्वात्स्वभूतैव माया । ईश्वरशक्तेरेव मायात्वादिति भावः । नच स्वभूतेत्यत्र स्वशब्द आत्मवाची किं त्वात्मीयवाच्येवेत्याह—मदीयेति । ननु अव्यक्तस्य कथ महत्त्वं, व्यक्ते हि वस्तुनि महत्त्वमल्पत्वं वा निश्चेतुं शक्यमत आह—सर्वकार्येभ्य इति । सर्वकार्यापेक्षयाधिकत्वात्कारणस्य महत्त्वं प्रकृतेरिति भावः । ननु मिथ्याभूतायाः प्रकृतेः कथं ब्रह्मत्वम् ? सत्यं हि ब्रह्मेत्यत आह—स्वविकाराणामिति । महदहङ्कारभूताद्यात्मविकाराणां बृंहणत्वाद्वर्धकत्वाद्ब्रह्मत्वं प्रकृतेः । बृंहणाद्ब्रह्मेति व्युत्पत्तेरिति भावः । योनिरेवेति । प्रकृतिरेवेत्यर्थः । योनिप्रकृतिशब्दयोर्द्वयोरपि कारणवाचित्वात्प्रकृतौ योनिशब्दप्रयोगः ।

सर्वेति । सर्वेषां भूतानां प्रजापतीन्द्रादीनां प्राणिनां जन्मनः कारणं सृष्टिकर्तेत्यर्थः । यः हिरण्यगर्भः ब्रह्मा तस्य जन्मन उत्पत्तेर्बीजं कारणं क्षेत्रज्ञमिति यावत् । निक्षिपामीति । यथा पिता पुत्रजन्मनः कारणं रेतोरूपं गर्भं स्त्रीयोनौ निक्षिपति- तद्वदिति भावः ।

क्षेत्रे क्षेत्रज्ञं निक्षिपामीत्युक्तवाक्यतस्सिद्धमर्थमाह—क्षेत्रेति । क्षेत्रक्षेत्रज्ञ एव प्रकृतिद्वयं, तदेव शक्ती चिच्छक्तिर्जडशक्तिश्चेति यस्य स तथोक्तोऽहमीश्वरः । अविद्याकामकर्माण्येवोपाधयः तेषां स्वरूपमनुविधातुं शीलमस्येति तं तथोक्तमविद्याकामकर्मरूपोपाधितादात्म्याध्यासमापन्नमित्यर्थः । अविद्याकामकर्मयुक्तमिति यावत् । संसारस्य बीजानीमानि त्रीणीति भावः । अविद्या अज्ञानं, काम इच्छा, कर्मादृष्टं जन्मान्तरीयमिति विवेकः । केवलक्षेत्रज्ञस्य क्षेत्रसंयोगासम्भवादिदं विशेषणमुक्तम् । एतेन वस्तुत ईश्वरस्यापि क्षेत्रज्ञस्य जीवभावः प्राप्तोऽविद्ययेति सिद्धम् । अत एवास्येश्वरपारतन्त्र्यं प्रकृतिपारतन्त्र्यं च । एवंविधं जीवं क्षेत्रेण प्रकृत्या संयोजयामीत्येवं प्रकृत्या पुरुषे संयोजिते सतीश्वरेण ततो हिरण्यगर्भशरीरं जायते, तेन च तच्छरीराभिमानिना हिरण्यगर्भेण सर्वाणि भूतानि सृज्यन्त इत्याह—सम्भव इति ।

अयमभिप्रायः—प्रपञ्चावसाने क्षेत्रज्ञः स्थूलशरीरोपाधीनां सर्वेषां नाशे सति कारणोपाधिभिरविद्याभिस्सूक्ष्मशरीरोपाधिभिः कामाद्याश्रयैर्मनोबुद्ध्याद्यात्मकैर्लिङ्गैश्च सहितस्सन्नीश्वरप्रकृतौ मूलाज्ञाने निलीय वर्तते प्रलयावसानपर्यन्तं, ततः प्रलयावसाने स एव सोपाधिकः क्षेत्रज्ञ ईश्वरसङ्कल्पवशात्पुनः स्थूलशरीरैस्संयुज्यते; तानि च स्थूलशरीराणि न युगपदेवाविर्भवन्ति पूर्वमपि युगपदनष्टत्वात्, किंतु क्रमेणैव । तत्र चादौ हिरण्यगर्भाख्यं स्थूलशरीरं जायते, ततः क्रमेण प्रजापतिमन्वादय इति । अत

एव 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे' इति श्रुतिः । पितृदेहात्पुत्रदेहवद्धिरण्यगर्भदेहात्प्रजापत्यादिदेहसम्भवा-द्धिरण्यगर्भस्य जगत्स्रष्टृत्वव्यपदेशश्चेति ।

ननु क्षेत्रज्ञं लिङ्गिनं क्षेत्रेण संयोजयति, ततो हिरण्यगर्भो जायत इत्ययुक्तं, हिरण्यगर्भस्य स्थूलशरीरस्य जन्मनः प्राक्तेन सह क्षेत्रस्य संयोगासम्भवादिति चेत्, नैष दोषः—स्थूलशरीराकारपरिणामोन्मुखप्रकृतिरिह क्षेत्रशब्दार्थः । तेन लिङ्गिनं योजयति, लिङ्गिसंसृष्टं च तत्क्षेत्रं स्थूलशरीराकारपरिणतं भवति । यथा सजीवं जातं शरीरं पुनर्वृद्ध्या स्थौल्यं भजते तद्वदिति ।

ननु प्रपञ्चदशायां स्थूलोपाधिप्रयुक्त इव प्रलयदशायां सूक्ष्मोपाधिप्रयुक्तोऽस्त्येव क्षेत्रज्ञभेदः, तथाच क्षेत्रज्ञं क्षेत्रेण संयोजयामीत्युक्तिरयुक्तेति चेत्, नैवम्—उपाधिभेदस्य क्षेत्रज्ञभेदाप्रयोजकत्वान्न हि घटाद्युपाधिभेद आकाशं भेदयेत् । ननु मास्तु क्षेत्रज्ञभेदः, लिङ्गिभेदस्त्वस्त्येव- लिङ्गिनां परस्परभेदस्य सम्मतत्वात् । अन्यथाऽन्तःकरणाभेदे सुखदुःखादिसाङ्कर्यप्रसङ्गात् । अमी च लिङ्गिनस्सर्वे प्रलये ईश्वरप्रकृतौ निलीय वर्तन्त इत्युक्तं, तत्र कं लिङ्गिनं केन क्षेत्रेण संयोजयतीश्वरः प्रलयावसाने, इति चेदुक्तमेव भाष्यकारैर्हिरण्यगर्भजन्मनो बीजमिति । यस्य हिरण्यगर्भशरीरप्राप्तिहेतुभूतमदृष्टमस्ति, तं लिङ्गिनं हिरण्यगर्भशरीराकारपरिणामोन्मुखप्रकृत्या संयोजयति तावदीश्वरः । ततस्सचेतनं हिरण्यगर्भशरीरं जायते, स च तच्छरीराभिमानी हिरण्यगर्भस्स्वयमन्यान् लिङ्गिनः क्षेत्रान्तरैस्संयोजयति, एवं सर्वभूतसम्भवो भवति- 'धाता यथापूर्वमकल्पय'दिति श्रुतेः । धाता विधाता हिरण्यगर्भो ब्रह्मा । न चैवं हिरण्यगर्भकर्तृके जगति कथमीश्वरस्य स्रष्टृत्वमिति वाच्यं, जगत्स्रष्टुर्हिरण्यगर्भस्यापि स्रष्टृत्वेनेश्वरस्य जगत्स्रष्टृत्वमिति । यथा पितृस्रष्टा पितामहः पौत्रस्यापि स्रष्टा तद्वत् । अत एव परमकारणत्वमीश्वरस्येति ।

एतावता परमेश्वरः स्वप्रकृतौ निलीय वर्तमानं ब्रह्माधिकारप्राप्तियोग्यादृष्टशालिनं लिङ्गिनं क्षेत्रज्ञं स्वसङ्कल्पवशाद्धिरण्यगर्भशरीराकारपरिणामोन्मुखया प्रकृत्या संयोजयतीति फलितार्थस्सिद्धः 'मम योनिर्महद्ब्रह्म तस्मिन् गर्भं दधाम्यह'मित्यस्य । प्रकृत्या क्षेत्रज्ञस्य संयोजनंनाम तत्तादात्म्याध्यासापादनमध्यासलक्षणस्संयोग इति दर्शितत्वादाचार्यैः । अयं चाध्यासोऽविद्याकृत एवेति दर्शितं च । तस्मादविद्यामय एव सर्वस्सृष्ट्यादिव्यवहारः ।

रामानुजस्तु—अचेतनेऽपरप्रकृतिभूते महति ब्रह्मणि योनिभूते परप्रकृतिभूतं चेतनपुञ्जरूपं गर्भं दधामि, भोगक्षेत्रभूतयाऽचेतनप्रकृत्या भोक्तृवर्गपुञ्जभूतां चेतनप्रकृतिं संयोजयामीत्यर्थः । ततः संयोगाद्ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तसर्वप्राण्युत्पत्तिरिति जगाद, तन्मन्दम्—चेतनपुञ्जस्य युगपदेव प्रकृतिसंयोजने सति युगपदेव ब्रह्मादिसर्वजगदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । पुराणादिसिद्धब्रह्मप्रजापत्यादिपुत्रपौत्रादिक्रमविरोधाच्च । चेतनोपाधिभूतलिङ्गशरीरपुञ्जस्यापरप्रकृतित्वेन चेतनपुञ्जस्य परप्रकृतित्वमात्रासम्भवाच्च । न हि निरुपाधिकचैतन्यस्य पुञ्जत्वं सम्भवतीति । अन्वयस्तु मम मदीया योनिः प्रकृतिर्महद्ब्रह्मेत्युच्यत इति शेषः । तस्मिन्महति ब्रह्मणि । अन्यत्सुगमम् । मम मदीयं योनिः कारणभूतं महद्ब्रह्म प्रकृतिस्तस्मिन्निति रामानुजीयान्वयः ॥३॥

सर्वयोनिषु कौन्तेय! मूर्तयस्सम्भवन्ति याः ।
तासां ब्रह्म महद्योनिरहं बीजप्रदः पिता ॥४॥

सर्वयोनिष्विति । सर्वयोनिषु देवपितृमनुष्यपशुमृगादिसर्वयोनिषु हे कौन्तेय! मूर्तयो देहसंस्थानलक्षणा मूर्छिताङ्गावयवा मूर्तयस्सम्भवन्ति यास्तासां मूर्तीनां ब्रह्म महत्सर्वावस्थं योनिः कारणमहमीश्वरो बीजप्रदो गर्भाधानस्य कर्ता पिता ॥४॥

के गुणाः कथं निबध्नन्तीति, उच्यते—

सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवाः ।
निबध्नन्ति महाबाहो! देहे देहिनमव्ययम् ॥५॥

सत्त्वमिति । सत्त्वं रजस्तम इत्येवं नामानः । गुणा इति पारिभाषिकश्शब्दः, न

सर्वेति । हे कौन्तेय! सर्वयोनिषु या मूर्तयस्सम्भवन्ति तासां महद्ब्रह्म योनिर्भवति । अहं बीजप्रदः पिता भवामि । सर्वयोनिष्वित्यत्रत्यसर्वशब्दार्थमाह—देवेति । आदिपदात्पक्षिसर्पादिग्रहणम् । योनयो जातयः । मूर्छिताः प्रवृद्धा अङ्गानि करचरणादीन्येवावयवा यसां ता मूर्छिताङ्गावयवाः स्थावरजङ्गमात्मका देहा मूर्तय इति यावत् । सर्वावस्थं सर्वकार्यावस्थमत एव महद्ब्रह्म प्रकृतिः । बीजं गर्भे क्षेत्रज्ञलक्षणं प्रदत्त इति बीजप्रदः गर्भाधातेत्यर्थः । पितेति । यः प्राकृतः पिता स्त्रीयोनौ गर्भाधातृत्वेन प्रसिद्धस्स न गर्भाधाता, किंतु रेतोनिधातैव । स्त्रीयोन्याकारेणावस्थितायां प्रकृतौ बीजलक्षणगर्भाधाता तु परमेश्वर एव । यद्वा नार्या गर्भाधाता पुरुषः, पुरुषस्य गर्भाधाता तु परमेश्वरः । नहि केवलरेतोनिधनमात्रेण नार्या गर्भो जायते । तस्मात्परमेश्वरः रेतोरूपेणावस्थितायां प्रकृतौ क्षेत्रज्ञलक्षणं बीजं निदधाति, तेन पुरुषस्तावद्गर्भवान् भवति, पश्चात्स्वेन धृतं सजीवरेतोरूपं गर्भे पुरुषः स्त्रीयोनौ निक्षिपति । सा च तेन गर्भवती भवति । एवं स्थिते गर्भाधाता परमेश्वर एव जायमानस्य पिता । अन्यः पिता त्वौपचारिक एवेति कृत्वा अहं बीजप्रदः पितेत्युक्तं भगवता । एतेन पुत्रोत्पत्तिं प्रति प्रकृतपितरौ नैव प्रधानकारणमिति सिद्धम् । अयं चेश्वरः कर्मसापेक्षस्सन्नेव गर्भं दधातीति न वैषम्यादिदोषप्रसक्तिरीश्वरस्य ।

ननु यद्येवं परमेश्वर एव सर्वत्र गर्भाधाता, तर्हि हिरण्यगर्भस्य स्रष्टृत्वाभ्युपगमो व्यर्थ इति चेन्न—हिरण्यगर्भाख्यजीवस्वरूपावस्थितपरमेश्वरसङ्कल्पायत्तः क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोग इत्यभ्युपगमात् । यद्वा राजचोदितभटकृतशत्रुविजये यथा राजकृतत्वव्यपदेशस्तथा परमेश्वरचोदितहिरण्यगर्भकृतभूतसृष्टौ परमेश्वरकृतत्वव्यपदेशः । अथ वा भूतसृष्टौ परमेश्वर एव मुख्यं कारणं, हिरण्यगर्भस्तु द्वारकारणमिति ॥४॥

सत्त्वमिति । हे महाबाहो! प्रकृतिसम्भवास्सत्त्वं रजस्तम इति गुणा देहेऽव्ययं देहिनं निबध्नन्तीव । ननु रूपसङ्ख्यापरिमाणसंयोगविभागादिवत्सत्त्वादिगुणत्रयस्येन्द्रियवेद्यत्वाभावादीश्वरशक्ति-

रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणाः। न च गुणगुणिनोरन्यत्वमत्र विवक्षितम्। तस्माद्गुणा इव

भूतायाः प्रकृतेश्चाग्निशक्तेरिव द्रव्यत्वाभावाद्द्रव्याश्रितत्वस्य च गुणलक्षणत्वात्कथं प्रकृत्याश्रयाणां सत्त्वादीनां गुणत्वव्यवहारोऽत आह—गुणा इति, पारिभाषिकश्शब्द इति। वेदान्तशास्त्रसङ्केतसिद्धसत्त्वादीनां गुणा इति संज्ञेत्यर्थः। एवं सत्त्वादीनां गुणसंज्ञायाः पारिभाषिकत्वादेव रूपादीनामिव द्रव्याश्रितत्वलक्षणं गुणत्वं नास्तीत्याह—नेति। सत्त्वादय इति शेषः। रूपादिवद्द्रव्याश्रिता गुणा न भवन्ति। प्रकृतेरद्रव्यत्वात्सत्त्वादीनां चातीन्द्रियत्वादिति भावः। तस्मादिति। सत्त्वादीनां रूपादिवद्गुणत्वाभावादित्यर्थः। गुणगुणिनोः सत्त्वादिगुणानां तदाश्रयप्रकृतेश्चेत्यर्थः। अत्र शास्त्रेऽन्यत्वं न विवक्षितम्।

यद्वा गुणगुणिनोः रूपघटयोरिव सत्त्वादिगुणत्रयप्रकृत्योरन्यत्वमत्र न विवक्षितम्। गुणाः प्रकृतिसम्भवा इति सत्त्वादित्रयप्रकृत्योः कार्यकारणभावस्योच्यमानत्वात्कार्यकारणयोश्चानन्यत्वाद्द्रव्यगुणयोश्चानन्यत्वादिति भावः। तथाहि- कारणतन्तुनाशे कार्यपटनाशात्तन्तुव्यतिरेकेण पटादर्शनाच्च कारणस्यैव कार्यात्मना परिणामदर्शनाच्च कार्यकारणयोरनन्यत्वं स्फुटम्। अन्धेनापि त्वगिन्द्रियेण रूपव्यतिरेकेण घटस्य गृह्यमाणत्वात्पृथिवीं विनापि घ्राणेन गन्धस्य गृह्यमाणत्वाच्च। आमचूतफले समवेतस्य नीलरूपस्य पाकदशायां फलनाशेऽपि नाशसम्भवात्। पीतरूपान्तरस्य फलानुदयेऽप्युत्पत्तिदर्शनाच्च गुणगुणिनोरन्यत्वं स्फुटम्। तस्माद्घटस्य रूपमिव सत्त्वादयो न प्रकृतेर्गुणाः, किं तु प्रकृतेः परिणामा एव मृदः परिणामो घट इव। अमीषु च प्रकृतिपरिणामेषु सत्त्वादिषु गुणव्यवहारः पारिभाषिकः।

नन्वेवं गुणवती प्रकृतिरिति कथं भाष्यते तत्र तत्र भाष्यकारैरेवेति चेदुच्यते—घटवती मृत्तिकेतिवद्गुणवती प्रकृतिरिति व्यवहारात्। कारणे हि कार्यं वर्तते। कारणद्रव्यस्याकारान्तरस्यैव कार्यत्वात्। यथा मृद्द्रव्यस्य कम्बुग्रीवाद्याकारः कार्यं घट इत्युच्यते। एवं कार्यकारणयोरनन्यत्वादेव कार्यमिथ्यात्वं कारणसत्यत्वं च श्रुत्युक्तमुपपद्यते। कारणव्यतिरेकेण कार्यस्यासत्त्वं हि कार्यमिथ्यात्वम्। तस्मात्प्रकृतेरनन्यास्सत्त्वादयः प्रकृतिकार्यभूता न प्रकृतिगुणा इति सत्त्वादिगुणवत्त्वप्रयुक्तं द्रव्यत्वं न प्रकृतेः। प्रकृतिरूपद्रव्याश्रितत्वप्रयुक्तं गुणत्वं च न सत्त्वादीनामिति स्थितम्। यदि जाड्यादिगुणवत्त्वात्पृथिव्यादिद्रव्योपादानत्वाच्च प्रकृतिर्द्रव्यमेवेत्यामहस्तर्हि ज्ञानादिगुणवत्त्वादन्तःकरणाद्युत्पत्तिप्रति हेतुत्वाच्च सत्त्वादयोऽपि द्रव्याण्येव स्युरिति कथं सत्त्वादीनां गुणत्वं न कथमपीत्यर्थः।

नन्वेवं सत्त्वादीनां गुणा इत्येव संज्ञा किमिति कल्पिता डित्थादिसंज्ञाः किमिति न कल्पिता अत आह—गुणा इवेति। यद्वा गुणा इति पारिभाषिकश्शब्द इत्येकः पक्ष उक्तः। अथ गुणा इत्यौपचारिकः प्रयोग इति पक्षमन्यमाह—गुणा इवेति। 'गुणस्त्वावृत्तिशब्दादिज्येन्द्रियामुख्यतन्तु'- ष्विति कोशादप्रधाने गुणशब्दो वर्तते। परतन्त्राणां चाप्रधानत्वं प्रसिद्धम्। प्रधानो हि राजादि-

नित्यपरतन्त्राः क्षेत्रज्ञं प्रत्यविद्यात्मकत्वात्क्षेत्रज्ञं निबध्नन्तीव । तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्त इति निबध्नन्तीत्युच्यते । ते च प्रकृतिसम्भवा भगवन्मायासम्भवा निबध्नन्तीव हे महाबाहो ! महान्तौ समर्थतरावाजानुप्रलम्बौ बाहू यस्य स महाबाहुः, तस्य सम्बुद्धिः हे महाबाहो ! देहे शरीरे देहिनं देहवन्तमव्ययं, अव्ययत्वं चोक्तम्-- 'अनादित्वा'दित्यादि-

---

स्वतन्त्रः । गृहे स्वतन्त्रो हि यजमानः प्रधान इत्युच्यते । यथा रूपादिगुणा नित्यमपि द्रव्यमेवाश्रित्य वर्तन्ते न हि घटादिकं विना रूपादिगुणाः पृथगुपलभ्यन्ते ततस्ते द्रव्यपरतन्त्रा एव । द्रव्यसत्ताभानाधीनसत्त्वाभानवत्त्वाद्गुणानां तथा सत्त्वादयोऽपि क्षेत्रज्ञं प्रति नित्यपरतन्त्रा एव नित्यं क्षेत्रज्ञपरतन्त्रा इत्यर्थः । एवं परतन्त्रत्वात्सत्त्वादयो गुणा इत्युच्यन्त उपचारादिति भावः ।

ननु सत्त्वादीनां कुतः क्षेत्रज्ञपरतन्त्रत्वमत आह—अविद्यात्मकत्वादिति । अविद्या प्रकृतिरात्मा स्वरूपं येषां तत्त्वात् । कार्यस्य कारणात्मकत्वादविद्याकार्याणि सत्त्वादीन्यविद्यात्मकान्येव । अविद्या चाचेतनत्वाच्चेतनपरतन्त्रैव- दण्डादिवदित्यविद्यात्मका गुणा अपि चेतनपरतन्त्रा एवेति भावः । यद्वा अविद्यात्मकत्वान्मिथ्याभूतत्वादित्यर्थः । अविद्याया हि मिथ्यात्वं स्वरूपं तदात्मकानां सत्त्वादीनां च तदेवेति । एवं मिथ्याभूतास्सत्त्वादयः क्षेत्रज्ञे कल्पितत्वेन तत्सत्ताभानाधीनसत्ताभानवत्त्वात्तत्परतन्त्रा एव । यथा रज्जुकल्पितसर्पाभासो रज्ज्वधीनसत्त्वादिमत्त्वाद्रज्जुपरतन्त्रस्तद्वदिति भावः । एतेन सत्त्वादिपारतन्त्र्यप्रतिपादनं क्षेत्रज्ञस्याज्ञानविलसितमेवेति सिद्धम् ।

नचानुभवसिद्धस्य जीवपारतन्त्र्यस्य कथमपलाप इति वाच्यं, नहि वयमज्ञानुभवसिद्धं जीवपारतन्त्र्यमपलपामः, किंतु विद्वदनुभवसिद्धं जीवपारतन्त्र्याभावं प्रतिपादयाम इति । ननु यद्येवं स्वतन्त्र ईश्वरः क्षेत्रज्ञस्तत्परतन्त्राश्च गुणास्सत्त्वादयः कथं तर्हि ते तं निबध्नन्तीत्यत आह—तमिति । तं गुणकल्पनाधिष्ठानभूतं क्षेत्रज्ञमास्पदीकृत्य आधारीकृत्य आत्मानं स्वरूपं प्रतिलभन्ते प्राप्नुवन्ति । गुणा इति कर्तृपदम् । निरधिष्ठानभ्रमायोगात् । यथा सर्पाभासो रज्जुमास्पदीकृत्य स्वप्रतिष्ठां लभते तद्वदिति भावः । अविद्यया क्षेत्रज्ञे कल्पिता गुणास्तेनैव भास्यमानाश्च सन्तः गुणास्सन्तीति भान्तीति च प्रतिष्ठां लभन्ते । कथमन्यथा जडा मिथ्याभूताश्चेमे गुणा आत्मानं प्रख्यापयेयुरिमे वयं स्म इति । तस्माद्गुणानां सत्तास्फुरणे क्षेत्रज्ञाधीन एवेत्यभिसन्धिः ।

ननु क्षेत्रज्ञमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभन्त इति हेतोः कथं निबध्नन्तीत्युच्यत इति चेदुच्यते—आत्मनि कल्पितत्वेन गुणानामात्मस्वरूपावरणद्वारा तद्बन्धकत्वमिति । कल्पितेन ह्यधिष्ठानस्वरूपं तिरोधाप्यते- सर्पाभासेन रज्जुस्वरूपवत् । तमास्पदीकृत्यात्मानं प्रतिलभमानत्वेन तस्मिन्कल्पितास्ते गुणास्तत्स्वरूपावरकत्वात्तं निबध्नन्तीत्युच्यत इति भावः । नचात्मभास्या गुणाः कथमात्मस्वरूपावरका इति वाच्यं, सूर्यभास्यस्य राहोर्मेघस्य वा सूर्यस्वरूपावरकत्वदर्शनात् ।

ननु यद्यात्मनि कल्पितैर्गुणैरात्मस्वरूपमाव्रियते, तर्हि लिप्त एव गुणैरात्मेति कृत्वा कथमुक्तं

श्लोकेन। ननु 'देही न लिप्यत' इत्युक्तं तत्कथमिह निबध्नन्तीत्यन्यथोच्यते ? परिहृतमस्माभिरिवशब्देन निबध्नन्तीवेति ॥५॥

'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यत' इत्येवमाक्षिपति— नन्विति, इवशब्देनेति। वस्तुत आत्मानं न निबध्नन्ति, किं तु निबध्नन्त इव दृश्यन्तेऽज्ञैः। न हि परिपूर्णस्वप्रकाशासङ्गाद्वितीयचिद्रूपात्मनि गुणास्तत्प्रयुक्तावरणादीनि वा भवितुमर्हन्ति। तस्मात्सर्वमिदं मायामयमेव, नतु तात्त्विकमिति भावगर्भेणेवशब्देन परिहृतं तद्यदाक्षिप्तं पूर्ववादिभिरिति भाव:। निबध्नन्तीवेतीवशब्देनेत्यन्वय:। न चायं परिहार आचार्यैस्स्वकपोलकल्पित:, किंतु- 'सेयं भगवतो माया यन्न येन विरुध्यते, ईश्वरस्य विमुक्तस्य कार्पण्यमुत बन्धन'मिति भागवते बादरायणेनैव भगवता दर्शित इति बोध्यम्। तस्मात्कालत्रयेऽप्यात्मन्यविद्यागुणसङ्गसंसारादिकं नास्त्येवेति परमार्थ:।

यत्तु रामानुज:—सत्त्वरजस्तमांसि त्रयो गुणा: प्रकृते: स्वरूपानुबन्धिन: स्वभावविशेषा: प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीया: प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूतास्तद्विकारेषु महदादिषूद्भूता: देहिनमेनमव्ययं स्वतो गुणसम्बन्धानर्हं देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीति, तत्तुच्छम्—यदि प्रकृतेस्स्वरूपानुबन्धिनस्ते, तर्हि प्रकृतिं कदाचिदपि न त्यजेयु:। प्रकृत्यवस्थायामनुद्भूता इति त्वयैवोच्यते। अत: कथमयं विरोध: परिह्रियेत ? नच गुणसाम्यावस्था हि प्रकृत्यवस्था, तस्यां साम्येन वर्तन्त एव सत्त्वादय:, विषमतया तु महदादिषूद्भूता इति चेत्, मैवम्—घटकपालकरकादयस्सर्वेऽपि मृदि साम्येन वर्तन्त एवेतिवदप्रमाणत्वात्तद्वचनस्य। सत्त्वादीनामन्योन्यवैषम्यं हि स्वरूपं, तेषां साम्यं तु घटकपालादीनामिव स्वरूपनाशे सत्येव सम्भवति, नतु स्वरूपे सति। प्रकाशकत्वरञ्जकत्वमोहकत्वरूपविरुद्धधर्माश्रयाणां तेषां कथं साम्यं स्यात् ? दर्शितधर्मरहितायां प्रकृत्यवस्थायां कथं धर्मिसत्त्वमनुमातुं शक्यम् ?

न च महदादिकार्यगतसत्त्वादिभिस्तत्कारणप्रकृतिगतसत्त्वाद्यनुमानमिति वाच्यं, घटादिकार्यगतकम्बुग्रीवाद्याकारैर्मृद्यपि कम्बुग्रीवाद्याकाराणामनुमेयत्वापत्ते:। न चेष्टापत्ति:, प्रत्यक्षविरोधात्। नच कारणगुणानामेव कार्ये संक्रमणान्महदादिगतसत्त्वादिगुणा: प्रकृतिगुणा एवेति वाच्यं, समवायिकारणगुणानां रूपादीनामेव कार्ये संक्रमणमिति सिद्धान्तात्। नहि रूपादिगुणेषु सत्त्वादय: पठिता:। नाप्यतीन्द्रियाणां तेषां रूपाद्यनुप्रवेशनं न्याय्यम्। रूपादीनामिन्द्रियगम्यत्वात्। किंच प्रकाशादिकार्यैकनिरूपणीयत्वान्महदादिषु सत्त्वादयस्सन्तु नाम, कथं पुन: प्रकृत्यवस्थायां तत्सत्त्वं तत्प्रयुक्तप्रकाशादिकार्याभावात्। महदादिद्वारा प्रकृतेस्तद्वत्तासाधनं तु गौरवावहं व्यर्थं च। सत्त्वादिगुणोत्पादनशक्तियुक्तत्वमात्रेण तु प्रकृतेर्गुणसाम्यावस्थात्वप्रतिपादनं, न तु त्रयो गुणास्तत्र साम्येन सन्तीति। तथा सति प्रकाशकत्वादितद्धर्माणामपि साम्येन प्रतीतिप्रसङ्गात्।

किंच सत्त्वादीनामुद्भूतत्वं वदता त्वया कार्यत्वमवश्यमभ्युपेयं, ब्रूहि कस्य कार्याणि सत्त्वादीनि ? न तावत्प्रकृतिकार्याणि- प्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वात्तेषां गन्धवत्त्वमिव पृथिवीस्वरूपानुबन्धि

स्वरूपनिरूपकधर्मा हि धर्मिणं कदाचिदपि न त्यजन्तीति वेदान्तदेशिकेनैवोक्तत्वादिह । न ह्युत्पत्तेः प्रागसतां सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपानुबन्धित्वं सम्भवति, प्रकृतिरनादिर्हि । नापि पुरुषकार्याणि- तस्याकर्तृत्वात् । नापीश्वरकार्याणि- प्रकृतिपुरुषद्वारैवेश्वरस्य कर्तृत्वाभ्युपगमात् । न चैवं सत्त्वादयोऽनादय इति वाच्यं, 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इतीहैवोच्यमानत्वात् । नच प्रकृतौ साम्येन वर्तमाना गुणा वैषम्येण ततो जायन्त इति वाच्यं, साम्येन गुणवर्तनस्य निराकृतत्वात् । समास्सत्त्वादिगुणा अनादयः, विषमास्तु सादय इति क्वापि शास्त्रेऽदर्शनात् । न च समास्सत्त्वादिगुणा एव प्रकृतिरिति वाच्यं, तथा सति सत्त्वादिगुणातिरिक्तप्रकृतिकल्पनस्य प्रकृतिर्धर्मिपदार्थः, सत्त्वादयस्तु तद्धर्मा इति वादस्य चायुक्तत्वात् ।

तस्माद्यदि प्रकृतिस्वरूपानुबन्धिस्वभावविशेषास्सत्त्वादयस्तर्हि तेषां प्रकृतेस्सकाशात्सम्भवकथनं विरुद्ध्यते । न हि धर्मिणस्सकाशाज्जायमानः क्वापि धर्मो दृश्यते । तथा सति धर्मोत्पत्तेः प्राग्धर्मिण एव धर्मित्वस्याभावप्रसङ्गात् । उत्पत्तेः प्रागपि धर्मस्य सत्त्वे तदुत्पत्त्ययोगाच्च । घटास्सकाशाद्रूपस्योत्पत्तिप्रसङ्गाच्च । धर्मिपरतन्त्रस्य धर्मस्य केवलं जन्मायोगाच्च । नहि निराश्रयो रूपादिः क्वाप्युपलभ्यते । अथ यदि प्रकृतेस्सकाशाद्गुणानां सम्भवो यथोक्तोऽभ्युपेयते, तर्हि मृदो घट इव प्रकृतेस्सत्त्वादयः परिणामा एव, नतु स्वरूपानुबन्धिधर्मविशेषाः । एवं प्रकृतिपरिणामत्वे सति सत्त्वादीनां द्रव्यत्वमेव स्यान्महदादिवत् । युक्तं च द्रव्यत्वं सत्त्वादीनां ज्ञानादिगुणवत्त्वात् । गुणवत्त्वं हि द्रव्यस्य लक्षणम् ।

ननु प्रकृतेर्द्रव्यात्सकाशाज्जायमानास्सत्त्वादयो न द्रव्याणि, किं तु गुणा एव, यथाऽन्तःकरणाद्द्रव्याज्जायमानास्सुखदुःखादयो न द्रव्याणि, किंतु गुणा एव तद्वत् । ततश्च सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्ववत्सत्त्वादीनां प्रकृतिधर्मत्वं सिद्ध्यतीति चेत्, मैवम्—न वयं द्रव्याद्गुणा न जायन्त इति ब्रूमः, किं तर्हि- ययोर्गुणगुणिनोस्समवायस्सम्भवस्स गुणस्तस्माद्गुणिनो न जायत इति ब्रूमः । 'सत्त्वात्सञ्जायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च । प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥' इति सत्त्वादिभ्योऽपि ज्ञानादयो भवन्तीति वक्ष्यमाणत्वाच्च । सुखादीनामन्तकरणधर्मवद्ज्ञानादीनां सत्त्वादिधर्मत्वाच्च प्रकृतेस्सकाशाज्जायमानास्सत्त्वादयोऽन्तःकरणादिवद्द्रव्याण्येव, न गुणा गुणवत्त्वादिति ।

ननु यदि सत्त्वादयो द्रव्याणि तर्हि किमिति नोपलभ्येरन्निति चेन्नायं नियमः—यद्द्रव्यं तदुपलभ्यमिति । प्रकृतेरप्यनुपलभ्याया द्रव्यत्वाभ्युपगमाच्च । यथा महदादिकार्यानुमेया प्रकृतिस्तथा प्रकाशादिकार्यानुमेयास्सत्त्वादय इति । यदि व्यक्तान्येव द्रव्याणीत्युच्येत तर्हि प्रकृतिवत्सत्त्वादिरपि द्रव्यं माभूदव्यक्तत्वात् । न चैवं सत्त्वादीनां द्रव्यत्वे कुतो महदादिषु तदनुप्रवेश इति वाच्यं, यथा प्रकृतिर्द्रव्यमपि महदादिषु स्वकार्येष्वनुगता तद्वदिति ।

ननु द्रव्यपरतन्त्रत्वात्सत्त्वादयो गुणा एव नतु द्रव्याणि, शुद्धसत्त्वगुणा माया मलिनसत्त्वगुणा अविद्या । अहङ्कारस्त्रिविधः सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति । पञ्चभूतसत्त्वांशसमष्टिकार्यं मन इत्यादि-

व्यवहारादिति चेत्, मैवम्—परिणामिनः परिणामवत्त्वमुचितं मृद इव घटवत्त्वम्। तथा च घटो मृदीव प्रकृतौ सत्त्वादयश्शुद्धा अशुद्धा वा वर्तन्त एव। तेन शुद्धसत्त्वा माया मलिनसत्त्वाऽविद्येति व्यवहार उपपद्यते। सत्त्वस्य शुद्धिर्नाम रज आद्यनभिभूतत्वं, तदभिभूतत्वं त्वशुद्धत्वमिति विवेकः। एवमुद्भूतगुणा माया महदाद्यात्मना परिणतेत्यहङ्कारस्य त्रिविधत्वं युक्तम्। तथा भूतानां च सत्त्वादि-गुणवत्त्वं युक्तमिति।

ननु घटात्मना परिणताया मृत्तिकाया अन्यैव मृत्तिका करकात्मना परिणमते। ननु घटाकार-वती सैव मृत्तिका घटाकारानुपमर्देन करकाद्याकारं भजते यथा तथा सत्त्वाद्याकारपरिणतायाः प्रकृते-रन्यैव महदाद्याकारेण परिणमेत। ननु सैव सत्त्वादिगुणाकारानुपमर्देन महदाद्याकारं भजते। एवंसति महदादिकार्याणां प्रकृतिमयत्वे सत्यपि न सत्त्वादिमयत्वं स्यादिति चेत्, मैवम्—जलसंयोगात्पिण्डा-कारेण परिणतो यश्चूर्णपुञ्जस्स एव घटाद्याकारेण परिणमते न त्वपिण्डाकारः। एवमीश्वरसङ्कल्पा-त्सत्त्वादिगुणत्रयाकारेण परिणामं प्राप्ता या प्रकृतिस्सैव महदाद्याकारेण परिणमते, न त्वन्या। प्रलयेपि प्रपञ्चप्रसङ्गात्। प्रलये ह्यपरिणता सत्त्वादिरूपेण प्रकृतिरस्ति। अत एव गुणसाम्यावस्था प्रकृतिरिति प्रवादः। तदानीं सत्त्वादिगुणाभावात्प्रकृतौ। एवं गुणत्रयाकारपरिणतप्रकृतिपरिणामत्वान्महदादीनां गुणत्रयवत्त्वमिति। नच पिण्डाकारपरिणतमृत्कार्येष्वपि घटादिषु पिण्डवत्त्वं नोपलभ्यत इति वाच्यं, चूर्णपुञ्जमेलनविशेषो हि पिण्डः। किं घटे अमिलितश्चूर्णपुञ्जः क्वापि दृश्यते? किंतु मिलित एव। तादृशमिलितचूर्णपुञ्जवत्त्वमेव पिण्डवत्त्वं घटस्येति। तस्मात्प्रकृतेः प्रथमो विकारस्सत्त्वादिगुणत्रयम्। सत्त्वादिरूपविकृतप्रकृतिविकारास्तु महदादय इति सिद्धं सत्त्वादित्रयस्य प्रकृतिविकारत्वेन प्रकृतिव-द्द्रव्यत्वम्। अत एवोक्तं- 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इति। कथमन्यथा सत्त्वादिसमवेतप्रकृतिकार्यत्वं स्यात्सत्त्वादेः रूपसमवेतघटकार्यत्वमिव रूपस्य। तस्मात्सिद्धं सत्त्वादीनां रूपादिवद्गुणत्वम्। यदि सत्त्वादिषु गुणत्वलोभेन प्रकृतिसमवेतत्वं त्यज्यते तर्हि सत्त्वादीनां प्रकृतिस्वरूपनिरूपकधर्मत्वं नैव स्यात्। नहि कपिसंयोगो वृक्षस्य स्वरूपनिरूपकधर्मः स्यात्, येन सत्त्वादिगुणसंयोगः प्रकृतेः स्वरूपनिरूपकधर्मः स्यात्।

नन्वेवं मूलप्रकृतेर्महदाद्याकारपरिणामवत्सत्त्वाद्याकारपरिणामे सति- 'मूलप्रकृतिरविकृति'रिति साङ्ख्यकारिकायां सत्त्वादयः कुतो नोक्ता इति चेत्, पृच्छ साङ्ख्यम्—नहि वयं साङ्ख्याः। एव-मादिदोषवशादेव हि साङ्ख्यदर्शनमप्रमाणमिति वयं ब्रूमः। नच सत्त्वाद्याकारपरिणतप्रकृतिरेव मह-दादिहेतुत्वेन मूलप्रकृतिरितिग्रहणे साङ्ख्यमतं न दुष्यतीति वाच्यं, तादृशप्रकृतेर्विकृतित्वेनाविकृतित्वा-भावा'न्मूलप्रकृतिरविकृति'रिति विशेषितत्वाच्च। तस्मात्प्रकृत्यज्ञानाव्यक्तशक्त्यविद्यामायादिपर्यायवत ईश्वरस्वभावस्य परिणामविशेषा एव सत्त्वादयो नतु गुणाः।

नन्वन्तःकरणपरिणामसुखादिवृत्तीनां गुणत्वात्प्रकृतिपरिणामसत्त्वादित्रयस्य गुणत्वमस्त्विति चेत्, मैवम्—दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः। न ह्यन्तःकरणपरिणामा वृत्तीर्वयं गुणा इति ब्रूमः, किं तर्ह्यन्तःकर-

तत्र सत्त्वादीनां सत्त्वस्यैव तावल्लक्षणमुच्यते—

तत्र सत्त्वं निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानघ ! ॥६॥

तत्रेति । निर्मलत्वात्स्फटिकमणिरिव प्रकाशकमनामयं निरुपद्रवं सत्त्वं बध्नाति ।

णात्मकत्वाद्द्रव्याण्येव । नहि द्रव्यस्य क्वापि गुणाकारेण परिणाम उचितः । कार्यकारणयोस्सालक्षण्यनियमात् ।

नन्वेवं शुक्लादिगुणाः किं कस्यापि विकारा उत न ? आद्ये- यस्य विकारास्ते तत्किं द्रव्यमुतान्यत् ? द्रव्यत्वे कथं द्रव्यस्य गुणरूपेण परिणामः ? अन्यत्तु नास्त्येव । द्वितीये- रूपादीनां जायमानत्वेन प्रसिद्धानामनादित्वमयुक्तमप्रमाणं चेति चेत्, मैवम्—शुक्लादिगुणा द्रव्याश्रितास्सन्त एव जायन्ते, नतु पृथक् । तथा सति वाय्वाकारपरिणतप्रकृतेस्सकाशात्तेजोद्रव्यं जायते, तच्च सरूपं जायत इति नात्र कार्यकारणवैलक्षण्यप्रसङ्गः । वायुतेजसोर्द्रव्यत्वादुभयोरपि । नच सरूपत्वनीरूपत्वाभ्यां वैलक्षण्यमिति वाच्यं, अत्यन्ताभेदे कार्यकारणयोः कार्यकारणभावस्यैवाभावप्रसङ्गात् । कारणे आकाशेऽविद्यमानस्यापि स्पर्शगुणस्य कार्ये वायौ प्रादुर्भावदर्शनाच्च ।

नन्वेवं नीरूपद्रव्यस्य सरूपद्रव्याकारपरिणामेऽपि द्रव्यस्य गुणाकारपरिणामस्सिद्ध इति चेत्, मैवम्—अत्र द्रव्यांश एव परिणतत्वं, गुणांशे तु विवर्तत्वमेवेति । नच कारणे वाय्वादावप्यनुद्भूतरूपमस्तीति वाच्यं, अनुद्भूतत्वेनादृश्यमानस्य रूपस्य सत्त्वे मानाभावात् । एवमात्मन्यप्यनुद्भूतरूपसत्त्वकल्पनप्रसङ्गात् । तस्य च 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिशास्त्रविरोधात् । अनुद्भूतरूपाभ्युपगमेपि तस्यैवोद्भूतरूपत्वेन परिणामो नतु द्रव्यस्येति सिद्धत्वाच्च । तस्मान्न सत्त्वादयो गुणाः, किंतु महदादिवत्प्रकृत्यवस्थाविशेषा एव ।

यच्च सत्त्वादीनामगुणत्वे गुणशब्दप्रसिद्धिर्विरुद्धेति वेदान्तदेशिकः, तदयुक्तम्—गुणशब्दप्रसिद्धेः पारिभाषिकत्वेनैवोपपन्नत्वात् । शास्त्रं ह्यनादिकालात्प्रवृत्तं तद्बलाच्च सत्त्वादीनां गुणशब्दप्रसिद्धिः । यथा मायायाः प्रकृत्यादिशब्दप्रसिद्धिः । नहि शास्त्रं विना मायायाः प्रकृत्यादिशब्दप्रसिद्धिमपि जानीयुः केपि ? तस्माच्छास्त्रसिद्ध एवायमिति नाप्रसिद्धः ।

यच्च देहे वर्तमानत्वोपाधिना निबध्नन्तीति, तदप्ययुक्तम्—घटे वर्तमानत्वोपाधिना गगनस्य घटकृतबन्धाभावाज्जीवस्यापि देहाश्रयगुणकृतबन्धायोगात् । स्वतो बन्धानर्हमिति हि त्वयैवोच्यते । शरीरस्थत्वं च न बन्धहेतुरिति- 'शरीरस्थोपि कौन्तेय ! न करोति न लिप्यत' इत्यनेनोक्तं भगवतैव । तस्मादलेपकस्य बद्धत्वं दुर्घटमेव ॥५॥

तत्रेति । हे अनघ ! तत्र निर्मलत्वात्प्रकाशकमनामयं सत्त्वं सुखसङ्गेन ज्ञानसंगेन च देहिनं बध्नाति । तत्र सत्त्वादीनां मध्य इत्यर्थः । तावदादावित्यर्थः लक्षणमिति । स्वरूपमित्यर्थः ।

कथम्? सुखसङ्गेन 'सुख्यह'मिति विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनि संश्लेषापादनं मृषैव सुखे संजनमिति सैषाविद्या, न हि विषयधर्मो विषयिणो भवति। इच्छादि च धृत्यन्तं क्षेत्रस्यैव विषयस्य धर्म इत्युक्तं भगवता। अतोऽविद्ययैव स्वकीयधर्मभूतया विषयविषय्यविवेकलक्षणयाऽस्वात्मभूते सुखे संजयतीव सक्तमिव करोति, असङ्गं सक्तमिव करोति,

---

येनोक्तेन धर्मजातेन सत्त्वं लक्ष्यते तदिति वा। प्रकाशकत्वे सत्यात्मनि ज्ञानसुखासञ्जकत्वं सत्त्वस्य लक्षणम्। आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेष्यदलम्। अविद्यायामतिव्याप्तिवारणाय प्रकाशकत्वे सतीति विशेषणम्। यदि सत्त्वमप्यविद्यैवेति मतं, तर्हि स्वरूपकथनमात्रपरमेव, तत्र व्यावर्तकमिति बोध्यम्। सत्त्वस्य प्रकाशकत्वे हेतुर्निर्मलत्वादिति। सत्त्वं प्रकाशकं निर्मलत्वात्स्फटिकमणिवदिति। एवं प्रकाशकत्वादेवाऽनामयं, निर्गच्छत्युपद्रवो यस्मात्तन्निरुपद्रवम्। सत्त्वं निरुपद्रवं प्रकाशकत्वादातपवद्व्यतिरेकेणान्धकारवच्च। सत्त्वे प्रवृद्धे सति शमदमादिद्वारा ज्ञानं सम्पादयितुं शक्यत इति हेतोर्निरुपद्रवत्वमुक्तं सत्त्वस्य।

एतेन प्रकाशकत्वं, निरुपद्रवत्वं, ज्ञानसुखासञ्जकत्वं चेति त्रीणि सत्त्वस्य लक्षणभूता धर्मा इति सिद्धम्। बध्नाति देहिनमिति शेषः। बन्धनप्रकारं दर्शयितुमाक्षिपति—**कथमिति, सुखसङ्गेनेति।** सुखसञ्जननेनेत्यर्थः। इदमेवाह—**सुखस्य संश्लेषापादनेनेति।** कीदृशस्य सुखस्य कुत्र संश्लेषापादनमत आह—**विषयभूतस्य सुखस्य विषयिण्यात्मनीति।** कथं विषयभूतत्वं सुखस्येत्यत आह—**सुख्यहमिति।** सुख्यहमिति प्रतीतौ हि सुखं विषयभूतमात्मा तु विषयिभूत इति भावः। आत्मवेद्यत्वात्सुखस्यात्मविषयत्वं, सुखवेदितृत्वादात्मनस्सुखविषयित्वं चेति बोध्यम्।

संश्लेषापादनमेवाभिनीय दर्शयति—**ममैवं सुखं संजातमिति।** यथा पुरुषस्य ममैव सुखं सञ्जातमिति प्रत्ययस्स्यात्तथा पुरुषे विषयिणि विषयभूतं सुखमासञ्जयतीति भावः। किमिदमासञ्जनं सत्यमत आह—**मृषैवेति।** सत्त्वकर्तृकमात्माधिष्ठानकं सुखासञ्जनं मिथ्यैवेत्यर्थः। एवं मिथ्यात्वादेव सुखासञ्जनमविद्येत्याह—**सैषेति।** विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम्। तदिदं सुखसञ्जनमविद्येत्यर्थः। यद्वा ममैव सुखं सञ्जातमिति सैषा प्रतीतिरविद्येत्यर्थः। तदेवोपपादयति—**नहीति।** विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मस्सुखं विषयिणो न भवति हि। विषयस्य घटस्य धर्मो यथा जाड्यादिर्विषयिणो द्रष्टुर्न भवति तद्वदिति भावः।

ननु सुखं न विषयधर्मः, किंतु विषयिधर्म एव। सुख्यहमिति प्रतीतेरत आह—**इच्छादीति।** अतस्सुखसञ्जनस्य मृषात्वादित्यर्थः। सत्त्वमिति कर्तृशेषः। अविद्ययैव सुखे आत्मानं सञ्जयतीवेत्यन्वयः। सञ्जनहेतुरविद्या। किमियमविद्या मूलाज्ञानमुत तूलाज्ञानमत आह—**स्वकीयधर्मभूतयेति।** स्वशब्दस्सत्त्वगुणपरः। अविद्याया लक्षणमाह—**विषयेति।** विषयविषयिणोर्मन आत्मनोरविवेको विवेकाभाव एव लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तया तथोक्तया। कीदृशं सुखमत आह—**अस्वात्मभूत इति।**

असुखिनं सुखिनमिव। तथा ज्ञानसङ्गेन च, ज्ञानमिति सुखसाहचर्यात्क्षेत्रस्यैव विषयस्यान्तःकरणस्य धर्मः, नात्मनः। आत्मधर्मत्वे सङ्गानुपपत्तेः, बन्धानुपपत्तेश्च। सुख इव ज्ञानादौ सङ्गो मन्तव्यः। हे अनघ! अव्यसन! ॥६॥

रजो रागात्मकं विद्धि तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवम्।
तन्निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन देहिनम् ॥७॥

रज इति। रजो रागात्मकं रंजनाद्रागो गैरिकादिवद्रागात्मकं विद्धि विजानीहि।

अस्वधर्मभूत इत्यर्थः। अस्वरूपभूत इति वा। नेदं सुखमात्मनः स्वरूपभूत आनन्दः, किंतु मनोवृत्तिप्रतिफलितानन्द एवेति भावः। सञ्जयतेरर्थमाह—असङ्गं सक्तमिति। इवशब्दात्त्र वस्तुत इति भावः। निर्धर्मकेऽसङ्गे आत्मनि सुखसङ्गायोगादिति भावः। कथमसङ्गं सक्तमिव करोतीत्यत आह—असुखिनं सुखिनमिवेति। असुखिनं सुखरहितमात्मानं सुखिनमिव करोति। सत्त्वं कर्तृ।

अयमर्थः—सत्त्वगुणप्रयुक्तादात्मानात्मविवेकादनात्मधर्मं सुखमात्मन्यध्यस्य सुख्यहमिति प्रत्येत्यविद्वानिति। ततश्च बद्ध इव भवतीति ज्ञानमत्र न चैतन्यं तस्यात्मधर्मत्वेन मनोधर्मसुखसाहचर्येण्मनोधर्मवृत्तिज्ञानस्यैव ग्राह्यत्वेन च चैतन्याग्रहणात्। साहचर्यादिति। सहचरितासहचरितयोस्सहचरितस्यैव ग्रहणमिति न्यायादिति भावः। क्षेत्रस्यैव विषुयस्य जडस्यान्तःकरणस्य धर्मो वृत्त्यात्मकं ज्ञानमित्यन्वयः। अन्तःकरणस्य विषयात्मना परिणामो वृत्तिः। एवकारार्थमाह—नात्मन इति। आत्मनो धर्मभूतं चैतन्यं नेह ज्ञानशब्देनोच्यत इत्यर्थः। वृत्त्यात्मकं ज्ञानमन्तःकरणस्यैव धर्मो नात्मन इति वा। कुतो वृत्तिज्ञानस्य नात्मधर्मत्वमत आह—आत्मेति। यदि वृत्तिज्ञानमप्यात्मधर्मः स्यात्तर्हि तेनात्मनस्सङ्गो न स्यात्। सङ्गात्प्रागेव तस्य सिद्धत्वात्। नहि वृक्षस्य कपिसङ्गवशाच्छाखासङ्गोऽस्तीति वक्तुं शक्यते। तथाऽन्यधर्मस्यान्यत्राध्यासाद्बन्धः, नतु स्वधर्मस्य क्वापि बन्धकत्वमित्याह—बन्धानुपपत्तेश्चेति।

एतेन ज्ञानशब्देन चैतन्यग्रहणे चैतन्येन सहात्मनस्सङ्गानुपपत्तिः। चैतन्यस्य बन्धकत्वाभावाद्बन्धानुपपत्तिश्चेति सूचितम्। नन्वनात्मधर्मेण ज्ञानेन कथमात्मनस्सङ्गोऽत आह—सुख इवेति। आध्यासिक एव सङ्गो न तात्त्विक इति भावः। आदिपदाद्रागादिग्रहणम्। सत्त्वगुणप्रयुक्तादात्मानात्माविवेकादनात्मधर्मं ज्ञानमात्मन्यध्यस्य ज्ञान्यहमिति प्रत्येत्यविद्वांस्ततश्च बद्ध इव भवतीतीहाप्यर्थो बोद्धव्यः।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वं पुरुषस्य ज्ञानसुखयोस्सत्यमेव सङ्गं जनयतीति, तदयुक्तम्—निर्धर्मकेऽसङ्गे चात्मनि सत्यसुखज्ञानसङ्गासम्भवात्। नच मिथ्याभूतोऽपि सङ्गो न युक्त इति वाच्यं, गगने नीरूपेपि नैल्यस्य मिथ्याभूतस्य दर्शनात् ॥६॥

रज इति। रजो रागात्मकं विद्धि। तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवं तत्कर्मसङ्गेन देहिनं निबध्नाति। यद्वा रजो रागात्मकं तृष्णासङ्गसमुद्भवं च विद्धि। तृष्णासङ्गसमुद्भवं रजो रागात्मकं विद्धीति वा।

तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवं तृष्णाऽप्राप्ताभिलाषः, आसङ्गः प्राप्ते विषये मनसः प्रीतिलक्षणसंश्लेषः, तृष्णाऽऽसङ्गयोस्समुद्भवं तृष्णाऽऽसङ्गसमुद्भवम्। तन्निबध्नाति तद्रजो निबध्नाति कौन्तेय! कर्मसङ्गेन दृष्टादृष्टार्थेषु कर्मसु संजनं तत्परता कर्मसङ्गः, तेन निबध्नाति रजो देहिनम् ॥७॥

तमस्त्वज्ञानजं विद्धि मोहनं सर्वदेहिनाम्।
प्रमादालस्यनिद्राभिस्तन्निबध्नाति भारत! ॥८॥

तम इति। तमःतृतीयो गुणोऽज्ञानजमज्ञानाज्जातमज्ञानजं विद्धि, मोहनं मोहकर-

---

रागात्मकं रजो तृष्णासङ्गसमुद्भवं विद्धीति वा। राग आत्मा स्वरूपं यस्य तद्रागात्मकम्। रागशब्द-व्युत्पत्तिमाह—रंजनाद्राग इति। दृष्टान्तमाह—गैरिकादिवदिति। यथा गैरिकादिधातुरसः पटादे रञ्जकस्तद्वदयं मनस इति भावः। रञ्जकत्वे सति देहिनो कर्मासञ्जकत्वं रजसो लक्षणम्। कथं रञ्जकत्वमत आह—तृष्णेति। तृष्णासङ्गजननद्वारा रञ्जकत्वं रजस इत्यर्थः। अप्राप्ते वस्तुन्यभिलाषस्तृष्णा। प्राप्ते वस्तुनि मनसः प्रीतिलक्षणस्संश्लेष आसङ्ग आसक्तिरिति यावत्। दृष्टा पशुपुत्रादयः, अदृष्टास्स्वर्गादयश्च दृष्टाऽदृष्टा अर्थाः फलानि येषां तेषु दृष्टादृष्टादिषु दृष्टार्थेष्वदृष्टार्थेषु चेत्यर्थः। कर्मसु कृष्यादिषु इष्ट्यादिषु च यस्सङ्गस्सञ्जनं सक्तिस्तात्पर्यमेति यावत्। सकर्मसङ्गः, तेन कर्मसङ्गेन कर्मसु सक्तिजननद्वारेत्यर्थः। अन्वयं दर्शयति—निबध्नाति रजो देहिनमिति। रजो देहिनं निबध्नातीवेत्यर्थः। रजोगुणप्रयुक्तादात्मानात्मविवेकान्मनोधर्मौ तृष्णाऽऽसङ्गावात्मन्यध्यस्य देहाद्याश्रयं कर्म चात्मन्यध्यस्यास्मै फलायाहमिदं करोमीति प्रत्येत्यविद्वान्। ततश्च तत्फलमनुभवन् बद्ध इव भातीति परमार्थः।

रामानुजस्तु—रागो योषित्पुरुषयोरन्योन्यस्पृहा, तद्धेतुत्वाद्रागात्मकः। तृष्णा शब्दादिसर्वविषयस्पृहा, सङ्गो पुत्रमित्रादिषु सम्बन्धिषु संश्लेषस्पृहा, तथा देहिनं कर्मसु स्पृहाजननद्वारेण रजो निबध्नातीति, तन्मन्दम्—एकस्या एव स्पृहाया विषयभेदेन बहुधा निर्देशस्य फलाभावात्। शब्दादिसर्वविषयस्पृहातिरिक्तयोषित्पुरुषान्योन्यस्पृहाद्यभावाच्च ॥७॥

तम इति। अज्ञानजं तमस्तु सर्वदेहिनां मोहनं विद्धि। तमस्त्वज्ञानजं सर्वदेहिनां मोहनं च विद्धीति वा। तत्प्रमादालस्यनिद्राभिर्देहिनं निबध्नाति। अज्ञानं ज्ञानाभावः, नतु प्रकृतिः। सत्त्वरजसोरपि प्रकृतिजत्वांशेऽविशेषात्। 'गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इति ह्युक्तम्। नचाभावात्कथं भावस्योत्पत्तिरिति वाच्यं, ज्ञानाभाववत्प्रकृतिजत्वेन ज्ञानाभावजत्वव्यपदेशात्। यद्वा चिदाभासशून्यमज्ञानं केवलमिहाज्ञानशब्देन विवक्षितं, सत्त्वरजसोः कारणमज्ञानं तु चिदाभाससहितम्। कथमन्यथा सत्त्वरजसोरपि चिदाभाससाहित्यप्रयुक्तं ज्ञानं स्यात्। नच सत्त्वादेव ज्ञानं न तु रजस इति वाच्यं, तृष्णादीनामपि ज्ञानविशेषत्वात्। नचैवं ज्ञानसङ्गेन देहिबन्धकत्वं रजसोऽप्यस्तीति वाच्यं, ज्ञानसङ्गप्रयुक्तकर्मसङ्गेन बन्धकत्वं रजस इति विशेषात्। तृष्णासङ्गव्यतिरिक्तज्ञानसङ्गेन सत्त्वं बध्नातीति विशेषादिति वा।

मविवेककरं सर्वदेहिनां सर्वेषां देहवताम् । प्रमादालस्यनिद्राभिः प्रमादश्चालस्यं च निद्रा च प्रमादालस्यनिद्राः, ताभिः प्रमादालस्यनिद्राभिस्तत्तमो निबध्नाति हे भारत! ॥८॥

पुनर्गुणानां व्यापारस्संक्षेपत उच्यते—

सत्त्वं सुखे संजयति रजः कर्मणि भारत!
ज्ञानमावृत्य तु तमः प्रमादे संजयत्युत ॥९॥

सत्त्वमिति । सत्त्वं सुखे संजयति संश्लेषयति, रजः कर्मणि हे भारत! संजयतीत्यनुवर्तते । ज्ञानं सत्त्वकृतं विवेकमावृत्याच्छाद्य तु तमस्स्वेनावरणात्मना प्रमादे संजयति; उत प्रमादोनाम प्राप्तकर्तव्याकरणम् ॥९॥

वस्तुतस्तु आवरणात्मक आवरणशक्तिप्रधानो वा प्रकृत्यंशोऽत्राज्ञानशब्देन विवक्षित इति वेद्यम् । **मोहनमिति** । आत्मानात्माविवेको मोहः । ननु सत्त्वरजसोरप्यस्त्येवेदं मोहकत्वमिति चेत्सत्यमस्ति । किं त्वयमात्माऽयमनात्मेति विवेकाभावसत्त्वादिप्रयुक्तः । आत्मानात्माख्यपदार्थज्ञानाभावस्तु तमःप्रयुक्त इति भेदः । **अविवेककरमिति** । ज्ञानाभावजनकमित्यर्थः । मोहनं भ्रान्तिजनकमिति श्रीधरः । प्रमादोऽनवधानता । आलस्यं मान्द्यम् । निद्रा सुप्तिः । मोहकत्वे सति प्रमादालस्यनिद्राभिरात्मनो बन्धकत्वं तमसो लक्षणम् । तमोगुणप्रयुक्तादविवेकादनात्मधर्मान् प्रमादालस्यनिद्रा आत्मन्यध्यस्य प्रमत्तोऽहमलसोऽहं सुप्तोऽहमिति प्रत्येत्यविद्वान्, ततश्च बद्ध इव भवतीति परमार्थः । प्रमादालस्यनिद्राश्चान्तःकरणधर्मा इति बोध्यम् । नच निद्रायामन्तःकरणस्यैवाभावात्कथं निद्रायास्तद्धर्मत्वमिति वाच्यं, अन्तःकरणस्य प्रकृतौ निलीयावस्थानस्यैव निद्रात्वेन अन्तःकरणनिलयनावस्था निद्रा अन्तःकरणधर्म एवेति ।

श्लोकत्रयस्यायमभिप्रायः—प्रकृतिकार्येऽन्तःकरणे सत्त्वादिगुणत्रयमनुगतमस्ति । तत्रान्तःकरणे गुणत्रयवति यस्सत्त्वांशः तत्कार्ये सुखज्ञाने ते चाविद्यया आत्मन्यध्यस्ते भूत्वा बन्धके भवत इवात्मनः । यो रजोंशः तत्कार्ये तृष्णाऽऽसङ्गौ तत्प्रयुक्तं कर्म च तत्कार्यं तत्त्रयमप्यविद्यया आत्मन्यध्यस्तं सद्बन्धकमिवात्मनः । यश्च तमोंशः, तत्कार्याणि मोहप्रमादालस्यनिद्राः ताश्चाविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तास्सत्य आत्मनो बन्धका इवेति । सर्वोऽप्ययमात्मबन्धोऽविद्यामयत्वान्मृषैव, न वास्तव इतीवशब्दाभिप्राय इति ॥८॥

सत्त्वमिति । देहिनमिति शेषः । सत्त्वं सुखे सञ्जयति । रजः कर्मणि सञ्जयति । तमस्तु ज्ञानमावृत्य प्रमादे सञ्जयत्युत संश्लेषयति; सङ्गमयतीवेत्यर्थः । केनावृत्येत्यत आह—**स्वेनेति** । किंरूपेण स्वेनेत्यत आह—**आवरणात्मनेति** । स्वस्वरूपेणैवावृत्येत्यर्थः । आवारकत्वात्स्वस्वरूपस्य तमस इति भावः । आवरणात्मकं हि तमः, प्रकाशात्मकं तु सत्त्वं, रागात्मकं तु रज इति बोध्यम् । प्रमादशब्दार्थमाह—**प्राप्तेति** । प्राप्तं शास्त्रादज्ञस्य प्राप्तं यत्कर्तव्यं कर्म तस्याकरणं प्रमाद इत्युच्यते ।

उक्तं कार्यं कदा कुर्वन्ति गुणा इति, उच्यते—

रजस्तमश्चाभिभूय सत्त्वं भवति भारत !
रजस्सत्त्वं तमश्चैव तमस्सत्त्वं रजस्तथा ॥१०॥

रज इति । रजस्तमश्चोभावप्यभिभूय सत्त्वं भवत्युद्भवति वर्धते यदा तदा लब्धात्मकं सत्त्वं स्वकार्यं ज्ञानसुखादि आरभते हे भारत! तथा रजोगुणस्सत्त्वं तमश्चैवोभावप्यभिभूय वर्धते यदा तदा कर्म कृष्यादि स्वकार्यमारभते । तम आख्यो गुणस्सत्त्वं रजश्चोभावप्यभिभूय तथैव वर्धते यदा तदा ज्ञानावरणादि स्वकार्यमारभते ॥१०॥

यदा यो गुण उद्भूतो भवति, तदा तस्य किं लिङ्गमिति, उच्यते—

सर्वद्वारेषु देहेऽस्मिन् प्रकाश उपजायते ।
ज्ञानं यदा तदा विद्याद्विवृद्धं सत्त्वमित्युत ॥११॥

सर्वेति । सर्वद्वारेष्वात्मन उपलब्धिद्वाराणि श्रोत्रादीनि सर्वाणि करणानि तेषु द्वारेष्वन्तःकरणस्य बुद्धेर्वृत्तिः प्रकाशो देहेऽस्मिन्नुपजायते । तदेव ज्ञानं यदैवं प्रकाशो

इदमेव ह्यनवधानंनाम यत्कर्तव्यस्य कर्मणोऽकरणम् । कर्तव्यात्कर्मणोऽन्यत्र प्रवृत्तिहेतुभूतमनवधानं प्रमाद इति रामानुजः, तन्मन्दम्—कर्तव्याकरणस्यैवानवधानत्वेन तदन्यत्र प्रवृत्तिहेतुरनवधानमेति कल्पनस्यान्याय्यत्वात् । यो ह्यनवहितचित्तस्स प्राप्तमेव न करोति, किं पुनरप्राप्तं न करोतीति ॥९॥

रज इति । हे भारत! सत्त्वं कर्तृ रजस्तमश्चाभिभूय भवति । रजः कर्तृ सत्त्वं तमश्चाभिभूय भवति । तथा तमः कर्तृ सत्त्वं रजश्चाभिभूय भवति । यदा तदा सत्त्वादयस्स्वंस्वं कार्यमारभन्त इति वाक्यशेषः । अभिभूय तिरस्कृत्य । उद्भवतीति । ननु प्रागेव सिद्धस्य कथं पुनरुद्भवोऽत आह—वर्धत इति । लब्धात्मकं प्राप्तप्रतिष्ठम् । आरभते जनयति ।

रामानुजस्तु—सत्त्वादयः प्रकृतिसंसृष्टात्मस्वरूपानुबन्धिन इत्युक्तवान्, तत्तु देहाकारपरिणतप्रकृतिस्वरूपानुबन्धिनस्सत्त्वादयो गुणा इति तदीयेनैव वचनेन पराहतम् । न हि प्रकृतिस्वरूपानुबन्धिनो गुणाः प्रकृतिविलक्षणात्मस्वरूपानुबन्धिनो भवितुमर्हन्ति । नाप्यात्मस्वरूपस्य प्रकृतिसंसृष्टत्वमस्ति- असङ्गत्वादात्मनो निरवयवत्वाच्च ॥१०॥

सर्वेति । उद्भूतः प्रवृद्धस्तस्य प्रवृद्धगुणस्य गुणवृद्धेरिति वा । लिङ्गं चिह्नं ज्ञापकमिति यावत् । इति शङ्कायामुच्यते सर्वद्वारेष्विति श्लोकः । यदाऽस्मिन्देहे सर्वद्वारेषु प्रकाशो ज्ञानमुपजायते तदा सत्त्वं विवृद्धमिति विद्यादुतोपलब्धिर्घटादिज्ञानं, तद्द्वाराणि चक्षुरादिद्वारेण निर्गतान्तःकरणवृत्त्या हि घटादिकं विषयमुपलभत आत्मा प्रमाता । सर्वेषु द्वारेष्विति न युगपत्, किं तु क्रमेणेति भावः । न ह्येकमेवान्तःकरणं युगपत्सर्वद्वारेभ्यो निर्गत्य शब्दस्पर्शादिसर्वविषयाकारेण परिणन्तुमीष्टे । युगपत्सर्वेन्द्रियज्ञानानुत्पत्तिर्हि मनसो लिङ्गमिति वृद्धव्यवहारात् ।

प्रकाशशब्दार्थमाह—बुद्धेर्व्याप्तिरिति, तदेवेति । प्रकाश एवेत्यर्थः । क्लीबत्वं तु

ज्ञानाख्य उपजायते, तदा ज्ञानप्रकाशेन लिङ्गेन विद्याद्विवृद्धमुद्भूतं सत्त्वमित्युतापि ॥११॥

रजस उद्भूतस्येदं चिह्नम्—

लोभः प्रवृत्तिरारम्भः कर्मणामशमस्स्पृहा ।
रजस्येतानि जायन्ते विवृद्धे भरतर्षभ! ॥१२॥

लोभ इति । लोभः परद्रव्यादित्सा, प्रवृत्तिः प्रवर्तनं सामान्यचेष्टा, आरम्भ उद्यमः, केषाम्? कर्मणाम् । अशमोऽनुपशमो हर्षरागादिप्रवृत्तिः, स्पृहा सर्वसामान्यवस्तुविषया तृष्णा- रजसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे भरतर्षभ! ॥१२॥

अप्रकाशोऽप्रवृत्तिश्च प्रमादो मोह एव च ।
तमस्येतानि जायन्ते विवृद्धे कुरुनन्दन! ॥१३॥

अप्रकाश इति । अप्रकाशोऽविवेकः, अत्यन्तमप्रवृत्तिश्च प्रवृत्त्यभावः, तत्कार्यं प्रमादः, मोह एव चाविवेको मूढतेत्यर्थः । तमसि गुणे विवृद्धे एतानि लिङ्गानि जायन्ते हे कुरुनन्दन! ॥१३॥

सामान्यात् । प्रकाश इति यद्वस्तु तदेवेति वा । प्रकाशनमेवेति वा । ज्ञानमिति । वृत्तिज्ञानमित्यर्थः । ज्ञानप्रकाशेनेति । ज्ञानाख्यप्रकाशेनेत्यर्थः सूर्यादिप्रकाशव्यावृत्त्यर्थं ज्ञानविशेषणम् । प्रकाशो बुद्धिव्याप्तिस्स एव ज्ञानमिति, ज्ञानस्य प्रकाशविशेषणं तु चैतन्यव्यावृत्त्यर्थमिति बोध्यम् । तस्मान्नान्यतरवैयर्थ्यमन्यतरवैयर्थ्यमेव हि पुनरुक्तिदोषबीजं तस्मान्न पौनरुक्त्यम् । उतेत्यव्ययस्यार्थमाह—अपीति । चेत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—वस्तुयाथात्म्यप्रकाशो ज्ञानमुपजायत इति, तन्मन्दम्—वस्तुयाथात्म्यप्रकाशस्यैव ज्ञानत्वेन ज्ञानप्रकाशयोराधाराधेयभावायोगाद्विषयविषयिभावायोगाच्च ॥११॥

लोभ इति । हे भरतर्षभ! रजसि विवृद्धे सति लोभः प्रवृत्तिः कर्मणामारम्भोऽशमः स्पृहा इत्येतानि जायन्ते । लिप्सा लब्धुमिच्छा । आरम्भप्रवृत्त्योस्सामान्यविशेषभावाद्भेद इत्याह—सामान्यचेष्टेति । गमनादिसामान्यव्यापारः प्रवृत्तिः, यज्ञादिकर्मविशेषव्यापार आरम्भ इति विवेकः । कर्मणामिति । यज्ञादीनामित्यर्थः । उपशमो निवृत्तिः, तदभावोऽनुपशमः । फलितार्थमाह—हर्षेति । हर्षरागादिविषयेषु प्रवृत्तिरशम इत्यर्थः । सर्वसामान्यवस्तूनि शब्दादयः । येषु सर्वेषां जन्तूनामभिलाषः । लिङ्गानीति । ज्ञापकानि कार्याणीत्यर्थः । कार्येण हि कारणमनुमीयत इति कारणस्य कार्यं लिङ्गं वह्नेर्धूमवत् । लोभः स्वकीयद्रव्यस्यात्यागशीलतेति रामानुजः । तत्तु- 'कामस्यान्तं तु क्षुत्तृड्भ्यां क्रोधस्यान्तं फलोदयात् । नरो याति न लोभस्य जित्वा भुक्त्वा दिशो भुव' इति भागवतविरुद्धत्वादुपेक्ष्यम् ॥१२॥

अप्रकाश इति । हे कुरुनन्दन! तमसि विवृद्धे सत्यप्रकाशोऽप्रवृत्तिः, प्रमादो मोह एव चेत्यादीनि जायन्ते । अत्यन्तमविवेकः स्वपरज्ञानाभावः । तत्कार्यमिति । तमःकार्यमित्यर्थः । एवं तत्कार्य इत्यत्रापि । मोहशब्दार्थमाह—अविवेक इति । फलितमाह—मूढतेति । अप्रकाशमोहयो-

मरणद्वारेणापि यत्फलं प्राप्यते तदपि सहेतुकं सर्वं गौणमेवेति दर्शयन्नाह—

यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तु प्रलयं याति देहभृत् ।
तदोत्तमविदां लोकानमलान्प्रतिपद्यते ॥१४॥

यदेति । यदा सत्त्वे प्रवृद्धे तूद्भूते तु प्रलयं मरणं याति प्रतिपद्यते देहभृदात्मा, तदोत्तमविदां महदादितत्त्वविदामित्येतत् । लोकानमलान्मलरहितान्प्रतिपद्यते प्राप्नोतीत्येतत् ॥

रजसि प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते ।
तथा प्रलीनस्तमसि मूढयोनिषु जायते ॥१५॥

रजसीति । रजसि गुणे प्रवृद्धे प्रलयं मरणं गत्वा प्राप्य कर्मसङ्गिषु कर्मासक्तियुक्तेषु मनुष्येषु जायते । तथा तद्वदेव प्रलीनो मृतस्तमसि प्रवृद्धे मूढयोनिषु पश्वादियोनिषु जायते ॥१५॥

स्सुतरांज्ञानाभावाल्पज्ञानसत्त्वाभ्यां भेदः । अप्रकाशो ज्ञानाभावः, मोहस्तु विपरीतज्ञानमिति रामानुजः, तदयुक्तम्—विपरीतज्ञानस्य रजआद्युद्रेकदशायामपि सत्त्वात् ॥१३॥

यदेति । तदपि फलं सहेतुकं सकारणं गौणं सत्त्वादिगुणयुक्तमेवेत्यर्थः । यदा देहभृत्सत्त्वे प्रवृद्धे सति तु प्रलयं याति तदा अमलानुत्तमविदां लोकान्प्रतिपद्यते । आत्मेति । अनात्मन्यात्माभिमानवानज्ञ इत्यर्थः । यद्वा आत्मा प्रलयं यातीव लोकान् प्रतिपद्यत इवेति बोध्यम् । नहि वस्तुत आत्मनो मरणादिसम्भवः । उत्तमविदां तत्त्वविदां लोकान्समूहान् प्रतिपद्यते, आत्मविदां कुलेषु जायत इत्यर्थ इति रामानुजः, तन्मन्दम्—लोकशब्दस्य प्रसिद्धं भुवनार्थं त्यक्त्वा अप्रसिद्धसमूहार्थकल्पनं, तत्रापि समूहान् प्रतिपद्यत इत्यस्य कुलेषु जायत इत्यर्थवर्णनं चायुक्तमिति ॥१४॥

रजसीति । देही रजसि प्रवृद्धे सति प्रलयं गत्वा कर्मसङ्गिषु जायते । तथा तमसि प्रवृद्धे सति प्रलीनस्सन् मूढयोनिषु जायते । मनुष्येष्विति देवादीनां कर्माधिकाराभावादिति भावः । एतेन सत्त्वे प्रवृद्धे मृतानां देवादिजन्मप्राप्तिरिति सिद्धम् ।

यत्तु रामानुजः—सत्त्वे प्रवृद्धे मृत इहैव मनुष्येषु तत्त्ववित्सु जातस्सन् पुण्यकर्मस्वधिकरोति । रजसि तु स्वर्गादिकर्मस्विति, तत्तुच्छम्—स्वर्गादिकर्मणामपुण्यकर्मत्वस्यान्याय्यत्वात् । नचात्मयाथात्म्यज्ञानसाधनानि कर्माणि पुण्यकर्माणीति वाच्यं, यज्ञादीनामपि तथात्वात् । नच फलाभिसन्धिरहितानि पुण्यकर्माणीति वाच्यं, तेषां पुण्यपापोभयातिरिक्तत्वात् । पापकर्मवत्पुण्यकर्मापि देवादिजन्मप्रदानद्वारा बन्धकं हि । तस्माद्यानि पुण्यकर्माणि स्वर्गादिसाधनानि तान्येव यज्ञादीनि फलाभिसन्धिरहितानि ज्ञानसाधनानीति नास्ति यज्ञाद्यतिरिक्तं ज्ञानसाधकं पुण्यकर्म । किंच कर्मसङ्गिषु जायत इति रजसि मृते विषय एव स्मर्यते, नतु सत्त्वे मृते विषय इति कथं सत्त्वे मृतानां कर्मसङ्गित्वं कल्पयितुं शक्यमनुच्छृङ्खलप्रवृत्तिमिः केनापि? ॥१५॥

अतीतश्लोकार्थस्यैव संक्षेप उच्यते—

कर्मणस्सुकृतस्याहुस्सात्त्विकं निर्मलं फलम् ।
रजसस्तु फलं दुःखमज्ञानं तमसः फलम् ॥१६॥

कर्मण इति । कर्मणस्सुकृतस्य सात्त्विकस्येत्यर्थः । आहुश्शिष्टास्सात्त्विकमेव निर्मलं फलमिति । रजसस्तु फलं दुःखं राजसस्य कर्मण इत्यर्थः । कर्माधिकाराात्फलमपि दुःखमेव, कारणानुरूप्याद्राजसमेव । तथाऽज्ञानं तमसस्तामसस्य कर्मणोऽधर्मस्य फलं पूर्ववत् ॥१६॥

किंच गुणेभ्यो भवति—

सत्त्वात्संजायते ज्ञानं रजसो लोभ एव च ।
प्रमादमोहौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च ॥१७॥

सत्त्वादिति । सत्त्वाल्लब्धात्मकात्संजायते समुत्पद्यते ज्ञानं, रजसो लोभ एव च, प्रमादमोहौ चोभौ तमसो भवतोऽज्ञानमेव च भवति ॥१७॥

कर्मण इति । सुकृतस्य कर्मणस्सात्त्विकं निर्मलं फलमाहुः । रजसस्तु दुःखं फलमाहुः । तमसस्त्वज्ञानं फलमाहुः । सात्त्विकस्य सत्त्वगुणप्रयुक्तस्य । सात्त्विकं सत्त्वप्रधानमत एव निर्मलं फलं देवत्वादिलक्षणं सुखहेतुभूतम् । रजस इति । कर्मप्रकरणादत्र न गुणग्रहणं युक्तमित्याह—राजसस्येति । कर्माधिकारादिति । "रजः कर्मणि भारत !" इत्युक्तत्वादिति भावः । फलमपीति । यथा कर्म उपकरणादिसम्पादनादिना दुःखं तद्वत्तत्फलमपीत्यपेरर्थः । दुःखं दुःखकरमेवेत्यर्थः । तच्च फलं राजसमेव । कुतः ? कारणानुरूप्यात् । कारणस्य कर्मणो राजसत्वात्तत्फलस्यापि राजसत्वमिति भावः । अधर्मस्येति । हिंसादिलक्षणस्येत्यर्थः । एतेन राजसं कर्म धर्मरूपमिति सूचितम् । पूर्ववदिति । तामसमेवेत्यर्थः । सात्त्विकं कर्म कृत्वा देवत्वादिलक्षणं सुखादिलक्षणं ज्ञानलक्षणं वा फलं लभन्ते । राजसं कर्म कृत्वा मनुष्यत्वलक्षणं विहितानुष्ठानरूपं दुःखात्मकं वा फलं लभन्ते । तामसं कर्म कृत्वा पशुत्वादिलक्षणं मोहाद्यात्मकं फलं लभन्ते । तत्र फलाभिसन्धिरहितं कर्म सात्त्विकं, तद्युक्तं विहितं कर्म राजसं, हिंसादिरूपं तु तामसमिति विवेकः ॥१६॥

सत्त्वादिति । सत्त्वाद्ज्ञानं सञ्जायते, रजसो लोभ एव सञ्जायते च, तमसः प्रमादमोहौ भवतः- अज्ञानमेव भवति च । प्रवृद्धेभ्य एव सत्त्वादिभ्य उक्तकार्यसम्भव इत्यभिप्रेत्याह—लब्धात्मकादिति । रजस्तमोभिभवपूर्वकं प्राप्तप्रतिष्ठादित्यर्थः । एवं लब्धात्मकाद्रजसो लब्धात्मकात्तमसश्चेत्यपि बोध्यम् । अज्ञानं निद्रादिरूपं मूलाज्ञानम् । ज्ञानाभाव इति रामानुजः—अभावस्य जनिलक्षणभावविकारायोगात्तदुक्तमुपेक्ष्यम् ॥१७॥

किंच—

ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राजसाः ।
जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥१८॥

ऊर्ध्वमिति । ऊर्ध्वं गच्छन्ति देवलोकादिषूत्पद्यन्ते सत्त्वस्थास्सत्त्वगुणवृत्तस्थाः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येषूत्पद्यन्ते राजसाः । जघन्यगुणवृत्तस्थाः जघन्यश्चासौ गुणश्च जघन्यगुणो तमः, तस्य वृत्तं निद्रालस्यादि, तस्मिन् स्थिता जघनन्यगुणवृत्तस्था मूढा अधो गच्छन्ति पश्वादियोनिषूत्पद्यन्ते तामसाः ॥१८॥

पुरुषस्य प्रकृतिस्थत्वरूपेण मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य भोग्येषु गुणेषु सुखदुःखमोहात्मकेषु 'सुखी दुःखी मूढोऽहम'स्मीत्येवंरूपो यस्सङ्गस्तत्कारणं पुरुषस्य सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य संसारस्येति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणाः प्रकृतिसम्भवा' इत्यत आरभ्य गुणस्वरूपं गुणवृत्तं स्ववृत्तेन च गुणानां बन्धकत्वं गुणवृत्तनिबन्धनस्य च पुरुषस्य या गतिरित्येतत् । सर्वं मिथ्याज्ञानमज्ञानमूलं च बन्धकारणं विस्तरेणोक्त्वा, अधुना सम्यग्दर्शनान्मोक्षो वक्तव्य इत्याह भगवान्—

नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टाऽनुपश्यति ।
गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति ॥१९॥

नेति । नान्यं कार्यकरणविषयाकारपरिणतेभ्यो गुणेभ्यः कर्तारमन्यं यदा द्रष्टा

ऊर्ध्वमिति । ये आमरणं सत्त्वस्थास्ते मरणानन्तरमूर्ध्वं गच्छन्ति । ये त्वेवमामरणं रजस्स्थास्ते मरणानन्तरं पुनरपि मध्य एव तिष्ठन्ति । ये त्वामरणं तमस्स्थास्ते मरणानन्तरमधो गच्छन्ति । उत्पद्यन्त इति । देवादिजन्म लभन्त इत्यर्थः । सत्त्वगुणस्य या वृत्तयस्तासु स्थिताः । सात्त्विककार्यपरा इत्यर्थः । मध्ये तिष्ठन्ति मनुष्येष्वेवोत्पद्यन्ते । राजसा रजोगुणवृत्तिस्थाः । राजसकर्मकर्तार इत्यर्थः । तामस इति । तमोगुण इत्यर्थः । स्वार्थेऽण् । उत्कृष्टत्वाद्देवादिजन्मन ऊर्ध्वस्थत्वमपकृष्टत्वात्पश्वादिजन्मनोऽधस्स्थत्वमुत्कर्षापकर्षरहितत्वान्मनुष्यजन्मनो मध्यस्थत्वमिति भावः । पुण्यप्रयुक्तत्वाद्देवजन्मोत्कृष्टं, पापप्रयुक्तत्वात्पश्वादिजन्मापकृष्टमुभयात्मकत्वान्मनुष्यजन्म मध्यस्थमिति बोध्यम् ।

ऊर्ध्वं गच्छन्ति मुच्यन्त इति रामानुजः, तदयुक्तम्—'नास्त्यकृतः कृते'नेति श्रुत्या सात्त्विककर्मकरणादपि मुक्त्यसम्भवात् । मुक्तेर्ब्रह्मभावलक्षणाया ऊर्ध्वस्थत्वासम्भवाच्च । परिपूर्णं हि ब्रह्म ॥१८॥

नेति । वर्तिष्यमाणसङ्गतये वृत्तं कीर्तयति—पुरुषस्येत्यादिना । पुरुषस्य गुणेषु यस्सङ्गः तत्संसारस्य कारणमिति समासेन पूर्वाध्याये यदुक्तं तदिह विस्तरेणोक्त्वा, इति वृत्तानुकथनम् । कीदृशस्य पुरुषस्य ? मिथ्याज्ञानेन युक्तस्य । किं तन्मिथ्याज्ञानम् ? प्रकृतिसत्त्वरूपं प्रकृतिरस्तीत्येवंरूपं कालत्रयेऽप्यविद्यमानायां प्रकृतौ यदस्तित्वज्ञानं तन्मिथ्याज्ञानं, यथा मरुमरीचिकास्वविद्यमाने जलेऽस्तित्वज्ञानम् । एवं प्रकृतावस्तित्वभ्रमो भवतीति भावः ।

विद्वान् सन् नानुपश्यति, गुणा एव सर्वावस्थास्सर्वकर्मणां कर्तार इत्येवं पश्यति, गुणेभ्यश्च

कीदृशेषु गुणेषु ? भोग्येषु सुखदुःखमोहात्मकेषु सत्त्वादिगुणत्रयकार्यत्वात्सुखदुःखमोहानां गुणत्वव्यवहार औपचारिकः। यद्वा द्रव्याश्रितत्वरूपं गुणत्वलक्षणमिह बोध्यं, सुखादीनामन्तःकरणद्रव्याश्रितत्वाद्गुणत्वमिति। यद्वा सुखदुःखमोहात्मना परिणतत्वात्सत्त्वादिगुणा एव सुखदुःखमोहात्मका इतीहोच्यन्ते घटरूपा मृदितिवत्। कीदृशस्सङ्गः ? सुख्यहं दुःख्यहं मूढोऽहमित्येवंरूपः। अनात्मधर्माणां सुखदुःखमोहानामात्मन्यध्यासरूपोऽयं सङ्ग इति भावः। **तदिति**। स सङ्ग इत्यर्थः। सामान्ये नपुंसकं, विधेयप्राधान्यादिति वा।

कीदृशस्य संसारस्य ? सदसद्योनिजन्मप्राप्तिलक्षणस्य। सद्योनयो देवादयः, असद्योनयः पश्वादयः, सदसद्योनयो मनुष्याः; तासु योनिषु जन्मप्राप्तिरेव लक्षणं स्वरूपं यस्य तस्य तथोक्तस्य। समासेन संक्षेपेण। **यदुक्तमिति**। 'कारणं गुणसङ्गोऽस्य सदसद्योनिजन्म'स्वितिश्लोकेनेति भावः। तदिहेत्यत्रत्यतच्छब्दार्थमाह—**एतत्सर्वं मिथ्याज्ञानमिति**। किं तत्सर्वमत आह—**गुणस्वरूपमित्यादि**। गुणानां सत्त्वादीनां स्वरूपं प्रकाशकत्वरञ्जकत्वमोहकत्वात्मकं गुणानां वृत्तिं व्यापारं ज्ञानलोभप्रमादाद्यात्मकं गुणानां स्ववृत्तेन स्वीयव्यापारेण पुरुषस्य बन्धकत्वं गुणवृत्तिरेव निबन्धनं बन्धकं यस्य तस्य। गुणवृत्तिभिर्निबन्धनं बन्धो यस्य तस्येति वा। गुणेषु वृत्तिः प्रवृत्तिरेव स्थितिरेवेति वा। निबन्धनं बन्धो यस्य तस्येति वा। गुणवृत्तनिबद्धस्येति नागरपुस्तकपाठः। तदा तृतीयातत्पुरुषः। पुरुषस्य या गतिर्मरणानन्तरं यत्प्राप्यमित्यर्थः। तामिति शेषः।

पूर्वाध्याये यत्समासेनोक्तमिहाध्याये तदेतत्सर्वं मिथ्याज्ञानं विस्तरेणोक्त्वेत्यन्वयः। कीदृशं मिथ्याज्ञानमत आह—**अज्ञानमूलबन्धकारणमिति**। अज्ञानं मूलं यस्य सोऽज्ञानमूलस्स चासौ बन्धस्तस्य कारणमज्ञानात्प्रपञ्चस्य जातत्वेन, जाते प्रपञ्चे सुखाद्यात्मके पुरुषस्य ममाहमिति प्रत्ययस्य बन्धहेतुत्वेन च। अज्ञानं मिथ्याज्ञानं चेत्युभयं बन्धकारणमित्यर्थः। अज्ञानमूलं च तद्बन्धकारणं चेति वा समासः। मिथ्याज्ञानस्याज्ञानं कारणं तच्च मिथ्याज्ञानं बन्धस्य कारणमित्यर्थः। तस्य च बन्धस्य मोक्षोपायो ज्ञानं वक्तव्यं बन्धं श्रुत्वा भीतानां श्रोतॄणां माभैष्ट- इत्यभयप्रदानार्थमित्यभिप्रयन्नाह—**मोक्षो वक्तव्य इति, अत इति**। मोक्षस्य ज्ञानस्य वा तदुभयस्य वा वक्तव्यत्वादित्यर्थः।

यदा द्रष्टा गुणेभ्योऽन्यं कर्तारं नानुपश्यति, गुणेभ्यश्च परमात्मानं वेत्ति स तदा मद्भावमधिगच्छति। प्रकृतिस्तावद्गुणत्रयाकारेण परिणता। सा च त्रिगुणात्मिका प्रकृतिर्देहेन्द्रियविषयाकारेण परिणतेति कृत्वा कार्यकरणविषयाकारेण परिणतेभ्यो गुणेभ्य इत्युक्तम्। **एतेन** प्रकृतेर्गुणत्रयद्वारेणैव जगदात्मना परिणामो नतु स्वत इति **सिद्धम्**।

गुणा एवेति। कार्यकरणाद्यात्मना परिणतास्सत्त्वादय एवेत्यर्थः। **सर्वावस्थास्विति**। जाग्रदादिष्वित्यर्थः। सुखित्वदुःखित्वाद्यवस्थास्विति वा। **सर्वकर्मणामिति**। वाचिककायिक-

परं गुणव्यापारसाक्षिभूतं वेत्ति; मद्भावं मम भावं स द्रष्टाऽधिगच्छति ॥१९॥

कथमधिगच्छतीत्युच्यते—

गुणानेतानतीत्य त्रीन् देही देहसमुद्भवान् ।
जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तोऽमृतमश्नुते ॥२०॥

गुणानिति । गुणानेतान् यथोक्तानतीत्य जीवन्नेवातिक्रम्य मायोपाधिभूतान् त्रीन्

मानसिकानां विहितानां प्रतिषिद्धानां सामान्यानां वा सर्वेषां कर्मणाम् । पश्यति जानाति, अनुसन्धत्त इति यावत । परमन्यं विलक्षणं वा । परत्वमेव दर्शयितुमाह—**गुणव्यापारसाक्षिभूतमिति ।** गुणानां तद्व्यापाराणां च साक्षाद्द्रष्टारं गुणानां ये व्यापारास्तेषां साक्षाद्द्रष्टारमिति वा । तच्च साक्षित्वं निर्धर्मके आत्मनि कल्पितमेवेति सूचयितुमाह—**साक्षिभूतमिति ।** न तु वस्तुतस्साक्षिगमित्यर्थः । आत्मानमिति शेषः । वेत्ति जानाति । साक्षात्करोतीति यावत् । परोक्षज्ञानात्संसारस्यानिवृत्तेरिति भावः । वासुदेवत्वं ब्रह्मभावम् । कैवल्यमिति यावत् । य एवं वेद तस्यैव वासुदेवस्सर्वमिति सर्वात्मज्ञानं तदेव मोक्षकारणमित्याह—**वासुदेव इति ।** सत्यात्मस्वरूपसाक्षात्कारे सर्वस्यात्मनि कल्पितत्वात्सर्वमात्मैवेति ज्ञानं जायते; ततश्च सर्वं ब्रह्मस्वरूपेणैव भाति; ब्रह्मातिरिक्तं किञ्चिदपि न भाति; ततः केवलात्मस्वरूपेण जीवद्दशायामेव तिष्ठति विद्वानिति भावः । **एतेन** विद्वान्मद्भावमधिगच्छतीति वर्तमानक्रियानिर्देशाज्जीवत एव कथं केवलात्मभावप्राप्तिरिति शङ्का **परास्ता ।** सर्वस्य ज्ञानिदृष्ट्या मिथ्यात्वेनात्मनः केवलत्वादिति । अत्र वासुदेवत्वमधिगच्छतीत्युक्ते कथं जीवत एव वासुदेवत्वप्राप्तिरिति शङ्कायां तदपनोदनायाह—**वासुदेवस्सर्वमिति, पश्यन्निति ।** इति व्याख्येयम् ।

एतच्छ्लोकस्य जीवन्मुक्तिपरत्वं चोत्तरश्लोकभाष्ये स्फुटीभविष्यति । वर्तमानधात्वर्थनिर्देश एव भाष्यस्यापि लिङ्गमिति बोध्यम् । अन्यथा हि मद्भावं सोऽधियास्यतीति ब्रूयात् । अस्योत्तरश्लोकस्य च जीवन्मुक्तिपरत्वादेवार्जुनस्त्रीन्गुणानतिवर्तत इति जीवत एव गुणातिवर्तनं कथमिति प्रवक्ष्यति । अतिवर्तत इति वर्तमानधात्वर्थनिर्देशात्तत्रापि ।

यत्तु रामानुजः— सत्त्वस्थानामूर्ध्वगमनप्रकार एवानेन श्लोकेनोच्यत इति, **तत्तुच्छम्**— सत्त्वस्थानां ज्ञान्यहं सुख्यहमिति सत्त्वकार्यज्ञानादेरात्मन्यध्यासात् । कथमन्यथा तेषां सत्त्वस्थत्वं स्यात् ? ये तु नाहं सुखीत्यादिप्रकारेणानुसन्दधते ते गुणाऽतीता एव । उक्तं हि 'निस्त्रैगुण्यो भवार्जु'नेति । तस्माद्ज्ञानिविषयमेवेदम् । नच पूर्वं सात्त्विका एवेदानीं ज्ञानिनो जाता इति ज्ञानिविषयमपीदं सात्त्विकविषयमेवेति वाच्यं, पूर्वं गृहिण एवेदानीं सन्न्यासिनो जाता इति सन्न्यासिविषया दण्डकमण्डलुशिखायज्ञोपवीतत्यागादयः किं गृहिविषया भवन्ति ? तस्मात्सात्त्विकेभ्योऽन्य एवैते ज्ञानिन इति स्थितम् ॥१९॥

गुणानिति । देही देहसमुद्भवानेतान् त्रीन् गुणानतीत्य जन्ममृत्युजरादुःखैर्विमुक्तस्सन्नमृत-

देही देहसमुद्भवान् देहोत्पत्तिबीजभूतान् जन्ममृत्युजरादुःखैः- जन्म च मृत्युश्च जरा च दुःखानि च जन्ममृत्युजरादुःखानि, तैर्जीवन्नेव विमुक्तस्सन् विद्वानमृतमश्नुते । एवं मद्भावमधिगच्छतीत्यर्थः ॥२०॥

मश्नुते । जीवन्नेवेति । अश्नुत इति वर्तमानधातुनिर्देशादधिगच्छत्यतिवर्तत इति पूर्वोत्तरग्रन्थसन्दर्भाच्च जीवन्नेवेत्युक्तम् । मायोपाधिभूतानिति । मायापरिणामत्वाद्गुणा मायाया उपाधिभूता यथा मृदो घटाकार उपाधिः । यद्वा मिथ्याभूताऽऽत्मन उपाधय इति वा । देहस्य समुद्भवो येभ्यस्तान्देहसमुद्भवान् । सत्त्वादिगुणपरिणामत्वाद्देहस्येति भावः । देहस्योत्पत्तिं प्रति बीजभूतान् कारणभूतान् । यद्यपि जन्मादयो दुःखहेतुत्वाद्दुःखानि, तथापि तदतिरिक्तरोगादिसंग्रहाय दुःखग्रहणम् । यद्वा जन्ममृत्युजरादुःखहेतवः । दुःखं तु तज्जन्यं रोगादिजन्यं च । एवं दुःखतत्कारणोभयसंग्राहार्थं जन्ममृत्युजरादुःखैरित्युक्तिः । अथ वा येऽन्ये दुःखहेतवस्ते सर्वे जन्ममृत्युजराप्रयुक्ता एवेति दुःखतद्धेतुजन्मादित्रयरूपकार्यकारणविमुक्तिकथनाय जन्ममृत्युजरादुःखैरित्युक्तम् ।

ननु यदि जीवन्नेव मृत्युना विमुच्येत, तर्हि जीवन्मुक्तस्य विदेहकैवल्यं न स्यादेव । तथा जरया विमुच्येत चेज्जीवन्मुक्तस्सदापि तरुण एव भवेन्न तु वृद्धः । द्वयमपीदमनुपपन्नं जीवन्मुक्तस्यापि वृद्धत्वमृतत्वयोर्दर्शनादिति चेत्, **मैवम्**—नाहं देहादिः, किं तु ब्रह्मैवाहमस्मीति जानतो जीवन्मुक्तस्य देहाद्याश्रयजन्मादिभिः कथं सङ्गस्स्यात् ? न कथमपि । देहादितादात्म्याध्यासाद्धि जातोऽहं जीर्णोऽहं मरिष्येऽहमिति प्रत्येत्यविद्वान् । तस्मादविद्ययाऽऽत्मन्यध्यस्तैरनात्मधर्मैर्जन्मादिभिराध्यासिको य आत्मनस्सम्बन्धस्तं विद्यया विद्वान् परिहरतीति जन्मादिभिर्विमुक्त इत्युच्यते विद्वान् । न हि विदुष्यात्मनि जन्मादयस्सन्ति, येन जीवन्मुक्तस्यात्मनो जरामृत्यू पुनस्स्याताम् । विद्वद्देहस्य च जरामृत्यू अवर्जनीये एवेति स्यादेव विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तस्य । अस्य च विदुषो जीवन्मुक्तत्वं विदेहमुक्तत्वं च न स्वदृष्ट्या- विद्वद्दृष्ट्या बन्धमोक्षादिद्वैताभावात् । 'न निरोधो न चोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः । न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थता' इति श्रवणात् । किं त्वज्ञदृष्ट्यैव । अज्ञो हि विद्वच्छरीरे प्राणान् धरति सति विद्वान् जीवन्मुक्त इति, अप्राणे सति विदेहमुक्त इति च प्रत्येति । तस्मान्न कोऽपि दोषः । अमृतं ब्रह्म, अश्नुते प्राप्नोति । इयमेव ब्रह्मप्राप्तिर्मद्भावमधिगच्छतीति पूर्वश्लोकेनोक्तेत्याह—एवमिति ।

यत्तु रामानुजः—अमृतमात्मानमनुभवत्येष मद्भाव इत्यर्थ इति, **तत्तुच्छम्**—आत्मेश्वरयोर्भिन्नत्वेन कथमात्मप्राप्तेर्भगवद्भावत्वम् ? नच यथाऽहमीश्वर आत्मानमनुभवामि तथा जीवोऽप्यात्मानमनुभवतीत्यर्थ इति वाच्यं, मद्भावशब्दादुक्तार्थालाभात् । नच 'मम साधर्म्यमागता' इति पूर्वोक्तानुगुण्येनेहापि मद्भाव इत्यस्य मत्साधर्म्यमित्यर्थ इति वाच्यं, मद्भावपदानुरोधेन मम साधर्म्यमित्यस्यापि मदभेद इत्येवार्थ इति वक्तुं शक्यत्वात् । नापि 'परमं साम्यमुपै'तीति श्रुतिप्रामाण्यान्मद्भाव इत्यस्य मत्साम्यमित्यर्थ इति वाच्यं, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीत्यादिश्रुत्यन्तरानुरोधेन 'परमं साम्यमुपै'तीति श्रुते-

जीवन्नेव गुणानतीत्यामृतमश्नुत इति प्रश्नबीजं प्रतिलभ्यार्जुन उवाच—

कैर्लिङ्गैस्त्रीन्गुणानेतानतीत्य भवति प्रभो !
किमाचारः कथं चैतांस्त्रीन्गुणानतिवर्तते ॥२१॥

कैरिति । कैर्लिङ्गैः चिह्नैः त्रीनेतान्व्याख्यातान्गुणानतीतोऽतिक्रान्तो भवति हेप्रभो ! किमाचारः कोऽस्याचार इति किमाचारः, कथं केन च प्रकारेणैतान् त्रीन्गुणानतिवर्ततेऽतीत्य वर्तते ॥२१॥

रपि ब्रह्माभेदप्राप्तिपरत्वनिश्चयात् । न च 'यथोदके शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम!' इति श्रुतिरिह प्रमाणमिति वाच्यं, शुद्धस्योदकस्येव शुद्धस्यात्मनो न भेदः । यस्तूपाधिप्रयुक्तो भेदस्स उपाधिनाशान्नष्ट इति जीवस्य ब्रह्माभेद एव तच्छ्रुतितात्पर्यात् । कलशे गृहीतं गङ्गोदकं गङ्गायां पुनः कलशादवतारितं चेद्गङ्गाऽभेदमेवाप्नोति । गङ्गातः कलशोदकस्य यो भेदकः कलशात्मक उपाधिस्तस्य त्यागात् । नतु गङ्गासाम्यं प्रयाति- साम्यस्य तत्रादर्शनात् । साम्यं हि वस्तुद्वयोपलब्ध्यधीनम् । प्रकृते तु जलरूपमेकमेव वस्तूपलभ्यत इति कथं साम्यावकाशः ? एवमीश्वरचैतन्याज्जीवचैतन्यस्य यो भेदक उपाधिरन्तःकरणात्मकस्तस्य विद्यया नाशे सति जीवचैतन्यमीश्वरचैतन्याभेदमेव प्रपद्यते, न तु साम्यं भेदकाभावेन भेदाभावात् । न ह्यन्तःकरणनाशानन्तरं चैतन्यद्वयोपलम्भः, येन साम्यस्यावकाशस्स्यात् । तस्मादुपाधिसद्भावदशायामेव जीवेश्वरयोस्साम्यं ज्ञातृत्वादिरूपं, न तूपाधिराहित्य इति न प्रकृतश्रुतेर्जीवेश्वरसाम्यप्रतिपादकत्वं, किं तु तदभेदप्रतिपादकत्वमेव । नहि घटे नष्टे सति घटाकाशमहाकाशयोस्साम्यं भवितुमर्हति, किं त्वभेद एव । न च तादृगेवेति तादृक्छब्दस्वारस्यात्साम्यपरत्वं श्रुतेरिति वाच्यं, तादृक्छब्दस्यापि तदभेद एव तात्पर्यान्न हि न्यायविरुद्धमर्थं श्रुतिरप्यभिप्रेयात् । नापि 'परेण परधर्मा च भवत्येव समेत्य वै' इति वसिष्ठसंहितानुसारात्साम्यस्वीकार इति वाच्यं, किमुपाधिं परित्यज्य परेण समेति जीव उतापरित्यज्य ? यदि परित्यज्य समेति तर्हि परधर्मा भवतीत्यस्य पराभेदं प्राप्नोतीत्येवार्थः । द्वितीये तु- परसदृशधर्म इत्येवार्थः । अस्मिन्पक्षे तु समेत्येत्यस्यानुपपत्तिः । सति भेदकोपाधौ तत्सङ्गत्ययोगात् । न च घटपटयोरिव सङ्गतिरिह वाच्या- निरवयवासङ्गचैतन्यस्य तादृशसङ्गायोगात् ।

यदि तु शङ्खचक्रादिमानीश्वरोऽत्र परशब्देन विवक्षितस्तर्हि समेत्येत्यस्य सान्निध्यं प्राप्येत्यर्थः । सगुणमुक्तश्चायं जीवः करणकलेबरादिमानेवेति स्वयमपि शङ्खचक्रादिमत्स्वरूपमीश्वरसाधर्म्यं प्राप्नुयादेव । तस्मान्नेयं स्मृतिर्जीवेश्वराभेदं श्रुतिशतसिद्धं निरोद्धुमीष्ट इति । किं च 'यो वै भूमा तदमृत'मिति श्रुतेरमृतशब्दस्य भूमब्रह्मवाचित्वे सति तमर्थं विहाय जीवब्रह्मभेदं कल्पयित्वा जीवरूपमर्थं वर्णयतस्तव साहसिक्यं प्रति कोनाम बुधो न विस्मयेतेति ॥२०॥

कैरिति, प्रश्नबीजमिति । जीवन्मुक्तेः प्रोक्तत्वाज्जीवन्मुक्तस्य लक्षणादिजिज्ञासा जाताऽर्जुनस्येति भावः । एतान् त्रीन्गुणानतीतो विद्वान् कैर्लिङ्गैरुपलक्षितो भवति ? किमाचारश्च भवति ?

गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्टोऽस्मिन्श्लोके प्रश्नद्वयार्थं प्रतिवचनं भगवानुवाच । यत्तावत्- 'कैर्लिङ्गैः युक्तो गुणातीतो भवति' तच्छृणु !—

श्रीभगवानुवाच—

प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव !
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि निवृत्तानि न कांक्षति ॥२२॥

प्रकाशमिति । प्रकाशं च सत्त्वकार्यं, प्रवृत्तिं च रजःकार्यं, मोहमेव च तमःकार्यमित्येतानि न द्वेष्टि । सम्प्रवृत्तानि सम्यग्विषयभावेनोद्भूतानि- 'मम तामसः प्रत्ययो जातः, तेनाऽहं मूढः; तथा राजसी प्रवृत्तिः ममोत्पन्ना दुःखात्मिका, तेनाऽहं रजसा प्रवर्तितः प्रचलितः स्वरूपात्, कष्टं मम वर्तते योऽयं मत्स्वरूपावस्थानात् भ्रंशः, तथा सात्त्विको

विद्वानेतान् त्रीन्गुणान् कथं चातिवर्तते ? गुणातीतस्य कानि लक्षणानीति प्रथमः प्रश्नः । क आचार इति द्वितीयः । गुणातिक्रमणे किं साधनमिति तृतीयः । तत्राचारप्रश्नस्यापि लक्षणे पर्यवसानं बोध्यम् । आचारविशेषस्यापि जीवन्मुक्तचिह्नत्वात् । ततश्च प्रश्नद्वयमेवेह पर्यवसन्नम् । अत एव गुणातीतस्य लक्षणं गुणातीतत्वोपायं चार्जुनेन पृष्ट इति वक्ष्यति भाष्यकारो भगवान् ॥२१॥

प्रकाशमिति, प्रश्नद्वयार्थमिति । प्रश्नद्वयस्येत्यर्थः । तावदादौ कैर्लिङ्गैर्युक्तो गुणातीतो भवतीति यत्पृष्टं तच्छृणु- तस्योत्तरं शृण्वित्यर्थः । सम्प्रवृत्तानि प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव चेत्येतानि न द्वेष्टि जीवन्मुक्त इति शेषः । गुणातीत इति वा । निवृत्तानि च तानि न कांक्षति । प्रकाशो ज्ञानं प्रवृत्तिः कर्मसु प्रवर्तनं मोहोऽविवेकः । न द्वेष्टि तेष्वप्रीतिं न करोतीत्यर्थः । 'द्विष अप्रीता'- विति धातुपाठात् । सम्यक्प्रवृत्तानि सम्प्रवृत्तानि । सम्यक्छब्दार्थमाह—**विषयभावेनेति** । विषयत्वेन गोचरत्वेनेति यावत् ।

प्रवृत्तशब्दार्थमाह—**उद्भूतानीति** । विषयभूतानीति यावत् । घटनिरूपणाद्धि घटाभावो ज्ञातुं शक्यते । एवं द्वेषाभावप्रदर्शनाय गुणकार्येषु द्वेषप्रकारं तावद्दर्शयति—**ममेत्यादिना** । मम तामसस्तमोगुणजन्यः प्रत्ययोऽविवेको जातो हिंसादिबुद्धिर्जातेति वा । तेन प्रत्ययेन प्रत्ययजन्मनेति वा । अहं मूढ आसं भवामीति वा । राजसी दुःखात्मिका कर्मसु प्रवृत्तिर्ममोत्पन्ना, तेन रजसा प्रवर्तितोऽहं- स्वरूपात्प्रच्यावितः । हा ! कष्टं मम वर्तते । किं तत्कष्टमत आह—**योऽयमिति** । योऽयं स्वरूपावस्थानाद्भ्रंशः स्वरूपस्थितेः प्रच्युतिः तदिदं महत्कष्टमित्यर्थः ।

नन्वेवं तमोरजसोर्द्वेष उचित एव कष्टहेतुत्वात्कुतः पुनस्सत्त्वे द्वेषोऽत आह—**तथेति** । प्रकाशात्मा सात्त्विको गुणः मां विवेकित्वमापादयन् मम शब्दस्पर्शादिविषयज्ञानं जनयन्सन्मां सुखेन चासञ्जयन्सन्मां बध्नाति । एवं बन्धहेतुत्वात्सत्त्वेऽपि द्वेष उचित एवेति भावः । इत्येवं गुणांस्तत्कार्याणि च न द्वेष्टि ।

गुणः प्रकाशात्मा मां विवेकित्वमापादयन् सुखे च संजयन् बध्नाति' इति तानि द्वेष्टि सम्यग्दर्शित्वेन। तदेवं गुणातीतो न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि। यथा च सात्त्विकादिः पुरुषः सत्त्वादिकार्याण्यात्मानं प्रति प्रकाश्य निवृत्तानि कांक्षति, न तथा गुणातीतो निवृत्तानि कांक्षतीत्यर्थः। एतन्न परप्रत्यक्षं लिङ्गं, किं तर्हि स्वात्मप्रत्यक्षत्वादात्मार्थमेवैतल्लक्षणम्। न हि स्वात्मविषयं द्वेषमाकांक्षां वा परः पश्यति ॥२२॥

अथेदानीं 'गुणातीतः किमाचारः?' इति प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यते।
गुणा वर्तन्त इत्येव योऽवतिष्ठति नेङ्गते ॥२३॥

उदासीनवदिति। उदासीनवद्यथोदासीनः न कस्यचित्पक्षं भजते, तथाऽयं गुणा-

---

कुतो न द्वेष्टीत्यत आह—**सम्यग्दर्शित्वेनेति**। अहं ब्रह्मास्मि, सर्वं ब्रह्मेत्येवंरूपेण ज्ञानेन सत्त्वादिभ्रमनाशादिति भावः। तत्तस्मात्सम्यग्दर्शित्वादित्यर्थः। एवमुक्तरीत्या गुणातीतस्सम्प्रवृत्तानि प्रारब्धवशात्प्राप्तानि पूर्वोक्तानि प्रकाशादीनि न द्वेष्टि, निवृत्तानि च तानि न कांक्षति। क इव न कांक्षतीत्यतो व्यतिरेकदृष्टान्तमाह—**यथा चेति**। सात्त्विकादिरित्यादिपदाद्राजसतामसग्रहणम्। आत्मानं प्रति सात्त्विकादिपुरुषंप्रतीत्यर्थः। प्रकाश्य स्वस्वरूपं प्रकटयित्वा निवृत्तानि सत्त्वादिकार्याणि सात्त्विकादिः पुरुषो यथा च कांक्षतीत्यन्वयः। **एतदिति**। प्रवृत्तेषु सत्त्वादिकार्येष्वद्वेषणं निवृत्तानां तेषामकांक्षणं चेत्यर्थः। परस्य जीवन्मुक्तादन्यस्य लोकस्य प्रत्यक्षं लिङ्गं चिह्नं जीवन्मुक्तस्येति शेषः। न भवति। परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वाज्जीवन्मुक्तगतमिदं लिङ्गं परो न जानीयादिति नेदं जीवन्मुक्तलिङ्गं परप्रत्यक्षमित्यर्थः। स्वात्मनस्स्वस्य स्वहृदयस्येति वा प्रत्यक्षं स्वात्मप्रत्यक्षं तत्त्वात्। स्वैकवेद्यत्वादित्यर्थः। **आत्मार्थमेवेति**। स्वार्थमेव। अहं जीवन्मुक्तो वा न वेति स्वात्मानं जीवन्मुक्तत्वेन निश्चेतुमिदं लिङ्गमुक्तमित्यर्थः। अहं जीवन्मुक्तः प्रवृत्ताद्वेषित्वान्निवृत्तानाकांक्षित्वादिति वेत्तुमित्यर्थ इति यावत्। कुतो नेदं परार्थमत आह—**नहीति**। स्वात्मविषयं स्वहृदयगोचरं द्वेषं कांक्षां वा परो न हि पश्यति। अस्य हृदयेऽमीषु प्राप्तेषु विषयेषु द्वेषोऽस्ति, अमीषु निवृत्तेषु विषयेषु कांक्षास्तीति परहृदयं प्रविश्य को जानीयान्न कोऽपीत्यर्थः। परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वादिति भावः।

यत्तु रामानुजः—सम्प्रवृत्तान्यनिष्टानि न द्वेष्टि, निवृत्तानीष्टानि न कांक्षतीति, **तदयुक्तम्**—इष्टानिष्टपदाभावान्मूले। यानि प्रकाशादिकार्याणीष्टत्वेनाभिमतान्यज्ञानां तेषु प्राज्ञस्येष्टप्रत्ययाभावात्। बन्धहेतुत्वात्तान्यप्यनिष्टान्येव हि प्राज्ञस्य। नहि कस्यापि मोह इष्टस्स्यात्। येन निवृत्तमिष्टं मोहमज्ञोऽपि कांक्षेत्। नह्यप्रसक्तस्य निषेध उचित इति ॥२२॥

उदासीनेति। जीवन्मुक्तलक्षणप्रश्नान्तर्गतमेवाचारप्रश्नमुत्तरयतीत्याह—**अथेति, उदासीनवदिति**। ननु जीवन्मुक्तस्यौदासीन्यं विधेयं चेच्छ्रीकृष्णव्यासशुकशङ्करादीनां जीवन्मुक्तानामुदासीनत्वे सति

तीतत्वोपायमार्गेऽवस्थित आसीन आत्मविद्गुणैर्यस्सन्न्यासी न विचाल्यते विवेकदर्शना-

वेदान्तशास्त्रस्यैव समूलोच्छेदप्रसङ्गः । अत एव हि- 'स्वयं तीर्णः परांस्तारये'दिति शास्त्रं जीवन्मुक्तस्य स्वयंतीर्णस्य परेषां तारणं विधत्ते । नच शिष्योपदेशादिव्यतिरिक्तविषयमौदासीन्यमिति वाच्यं, बौद्धादिभिस्सह शङ्कराचार्यादीनां विवादायोगात् । नच शिष्योपदेशादीत्यादिपदादद्वैतमतस्थापनं ग्राह्यं, ततश्च तत्स्थापनार्थं बौद्धादिविवादो युक्त एवेति वाच्यं, तथा दुष्टशिक्षणार्थं कृष्णस्य युद्धव्यापारोऽपि युक्त एव । एवं क्रमक्रमेण सर्वे व्यापारा अपि जीवन्मुक्तस्य प्राप्नुवन्त्येवेति कथमौदासीन्यमिति चेत्सत्यमत एव उदासीनवदित्युक्तम् । तेन च उदासीनवदासीनं नाम न कर्मस्वप्रवृत्तिः, किंतु कुर्वन्नपि न लिप्यत इत्युक्तलक्षणं गुणकर्मसु कर्तृत्वाभिमानादिराहित्यरूपमेव । तथाहि चित्रदीपिकायां विद्यारण्यगुरुभिरुक्तम्—

'यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयग्रन्थयस्त्विति । कामा ग्रन्थिस्वरूपेण व्याख्याता वाक्यशेषतः ॥
अहङ्कारचिदात्मानावेकीकृत्याविवेकतः । इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीच्छाः कामशब्दिताः ॥
अप्रवेश्य चिदात्मानं पृथक्पश्यन्नहंकृतिम् । इच्छंस्तु कोटिवस्तूनि न बाधो ग्रन्थिभेदतः ॥
ग्रन्थिभेदेऽपि सम्भाव्या इच्छाः प्रारब्धदोषतः । बुद्ध्वापि पापबाहुल्यादसन्तोषो यथा तव ॥
अहङ्कारगतेच्छाद्यैर्देहव्याध्यादिभिस्तथा । वृक्षादिजन्मनाशैर्वा चिद्रूपात्मनि किं भवेत् ॥
ग्रन्थिभेदात्पुराप्येवमिति चेत्तन्न विस्मर । अयमेव ग्रन्थिभेदस्तव तेन कृती भवान् ॥
नैवं जानन्ति मूढाश्चेत्सोयं ग्रन्थिर्न चापरः । ग्रन्थितद्भेदमात्रेण वैषम्यं मूढबुद्धयोः ॥
प्रवृत्तौ वा निवृत्तौ वा देहेन्द्रियमनोधियाम् । न किञ्चिदपि वैषम्यमस्त्यज्ञानिविबुद्धयोः ॥
व्रात्यश्रोत्रिययोर्वेदपाठापाठकृता भिदा । नाहारादावस्ति भेदस्सोऽयं न्यायोऽत्र योज्यताम् ॥
न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि कांक्षति । उदासीनवदासीन इति ग्रन्थिभिदोच्यते ॥
औदासीन्यं विधेयं चेद्वच्छब्दो व्यर्थतामियात् । न शक्ता अस्य देहाद्या इति चेद्रोग एव सः ॥
तत्त्वबोधं क्षयव्याधिं मन्यन्ते ये महाधियः । तेषां प्रज्ञाऽतिविशदा किं तेषां दुश्शकं वद ॥
भरतादेरप्रवृत्तिः पुराणोक्तेति चेत्तदा । जक्षन् क्रीडन् रतिं विन्दन्नित्यश्रौषीर्न किं श्रुतिम् ॥
न ह्याहारादि सन्त्यज्य भरताद्याः स्थिताः क्वचित् । काष्ठपाषाणवत्किं तु सङ्गभीता उदासत' इति ।

उदासीन इवोदासीनवत् । 'तेन तुल्यं क्रिया चे'दिति वतिरौपम्ये पर्यवस्यति । उदासीनतत्त्वविदोस्साम्यमेव दर्शयति—**यथेति, कस्यचिदिति** । विवदमानयोर्मध्ये कस्यापीत्यर्थः । तथा गुणातीतत्वोपायमार्गे स्थितोऽयमात्मविदपि न कस्य चित्पक्षं भजत इत्यर्थः । आसीन इत्यस्यैव व्याख्यानं स्थित इति । क्व स्थित इति शङ्कायां गुणातीतत्वोपायमार्ग इत्युक्तम् । कोऽसावासीनोऽत आह—**आत्मविदिति** । यथोदासीनः पक्षद्वयस्थेषु मिथःकलहायमानेषु स्वयमविकृतो वर्तते, तथा कार्यकरणेषु स्वस्वव्यापारान् कुर्वत्सु सत्सु जीवन्मुक्तस्स्वयमविकृतो वर्तत इति भावः । न विचाल्यते

वस्थाया: । तदेतत् स्फुटीकरोति गुणाः कार्यकरणविषयाकारपरिणता अन्योन्यस्मिन्वर्तन्त इति योऽवतिष्ठति । छन्दोभङ्गभयात्परस्मैपदप्रयोगः । यो नितिष्ठतीति पाठान्तरम् । नेङ्गते न चलति स्वरूपावस्थ एव भवतीत्यर्थः ॥२३॥

किंच —

समदुःखसुखस्स्वस्थस्समलोष्टाश्मकाञ्चनः ।
तुल्यप्रियाप्रियो धीरस्तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

समेति । समदुःखसुखः- समे दुःखसुखे यस्य स समदुःखसुखः, स्वस्थः- स्वे आत्मनि स्थितः प्रसन्नः, समलोष्टाश्मकाञ्चनः- लोष्टं च अश्मा च काञ्चनं च समानि यस्य स समलोष्टाश्मकाञ्चनः, तुल्यप्रियाप्रियः- प्रियं चाप्रियं च प्रियाप्रिये तुल्ये समे यस्य स तुल्यप्रियाप्रियः, धीरो धीमान्, तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः- निन्दा च आत्मसंस्तुतिश्च तुल्ये निन्दात्मसंस्तुती यस्य यतेस्स तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः ॥२४॥

न भ्रश्यते । कस्मादपादानादत आह—विवेकदर्शनावस्थाया इति । विवेक आत्मनात्मविवेकः । 'गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जत' इति पूर्वोक्तमनुसृत्याह—अन्योऽन्यस्मिन्निति, अवतिष्ठतीति । विवेकदर्शनावस्थायामेव तिष्ठतीत्यर्थः । न तु कर्मस्वहं वर्त इति मन्यत इत्यर्थः ।

ननु 'समवप्रविभ्यस्स्थ' इति शास्त्रादवतिष्ठत इत्यात्मनेपदेन भाव्यमत आह—छन्दोभङ्गभयादिति । योऽवतिष्ठते नेङ्गत इति पाठे छन्दोभङ्गदोषः स्यादिति भावः । नितिष्ठतीति । नितरां तिष्ठति । निष्ठितो भवतीत्यर्थः । आत्मदर्शन एव निष्ठां प्राप्नोतीति यावत् । स्वरूप एवावतिष्ठत इति स्वरूपावस्थः । स्वस्वरूपदर्शन एव स्थित इति यावत् । य उदासीनवदासीनोऽत एव गुणैर्न विचाल्यते । यो गुणा वर्तन्त इत्येवावतिष्ठति नेङ्गते । अत्र यच्छब्दस्य गुणातीतस्स उच्यत इति तच्छब्देनान्वयः । अयं यच्छब्दः पूर्वश्लोकेऽप्यनुवर्त्य यः प्रकाशादीनि सम्प्रवृत्तानि न द्वेष्टि निवृत्तानि च न कांक्षति स गुणातीत उच्यत इत्युत्तरेणान्वय इति व्याख्यानं साधीय इव भाति॥२३॥

समेति । य इति शेषः । समदुःखसुखः स्वस्थः समलोष्टाश्मकाञ्चनः तुल्यप्रियाप्रियः धीरः तुल्यनिन्दात्मसंस्तुतिः मानावमानयोस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोस्तुल्यः सर्वारम्भपरित्यागी च भवति स गुणातीत इत्युच्यत इति श्लोकद्वयान्वयः । दुःखसुखयोस्साम्यं नाम यथा सुखमन्तःकरणधर्मस्तथा दुःखमपीत्यनुसन्धानेन स्वस्य निर्विकारत्वम् । स्वस्थ आत्मानुसन्धानतत्परः । अर्थान्तरमाह—प्रसन्न इति । क्षोभरहित इत्यर्थः । समानि लोष्टमश्मा काञ्चनं चेत्येतानि यस्य स तथोक्तः । लोष्टादौ न त्याज्यताबुद्धिः काञ्चने नोपादेयताबुद्धिश्चास्येति भावः । प्रियमिष्टं स्रक्चन्दनादिकमप्रियमनिष्टं दुर्गन्धादिकं तदुभयमपि पूर्वोक्तरीत्या तुल्यमस्य प्रियमिति स्रक्चन्दनादिकं न गृह्णाति, अप्रियमिति दुर्गन्धादिकं न परित्यजतीति भावः । धीमान् पण्डितः निन्दा आत्मदूषणमात्मसंस्तुतिस्स्वभूषणं तयोस्तुल्यत्वं च निन्दास्तुती देहादिगोचर एव न त्वात्मगोचर इत्यनुसन्धानान्निन्दायां द्वेषबुद्धेः स्तुतौ प्रीतेश्चाकरणम् ॥

किंच—

मानावमानयोस्तुल्यस्तुल्यो मित्रारिपक्षयोः ।
सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतः स उच्यते ॥२५॥

मानावमानयोरिति । मानावमानयोः तुल्यस्समो निर्विकारः; तुल्यो मित्रारिपक्षयोः, यद्यप्युदासीना भवन्ति केचित्स्वाभिप्रायेण, तथापि पराभिप्रायेण मित्रारिपक्षयोरिव भवन्तीति तुल्लो मित्रारिपक्षयोरित्याह । सर्वारम्भपरित्यागी—दृष्टादृष्टार्थानि कर्माण्यारभ्यन्त इत्यारम्भाः, सर्वानारम्भान्परित्यक्तुं शीलमस्येति सर्वारम्भपरित्यागी, देहधारणमात्रनिमित्तव्यतिरेकेण सर्वकर्मपरित्यागीत्यर्थः । गुणातीतस्स उच्यते । 'उदासीनव'दित्यादि 'गुणातीतस्स उच्यत' इत्येतदन्तमुक्तं, यावद्यत्नसाध्यं तावत्सन्न्यासिनाऽनुष्ठेयं गुणातीतत्वसाधनं मुमुक्षोः; स्थिरीभूतं तु स्वसंवेद्यं सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवतीति ॥२५॥

मानेति । मानः पूजा, अवमानस्तिरस्कारस्तयोस्तुल्यस्समः । साम्यमेवाह—निर्विकार इति । मानप्रयुक्तश्चित्तस्य हर्षः, अवमानप्रयुक्तः खेदश्च नास्त्यस्येत्यर्थः । ननूदासीनस्य कथं मित्रारिपक्षसद्भावः ? पक्षद्वयप्रवेशराहित्यं ह्यौदासीन्यमत आह—यद्यपीति । परेष्वन्येषु जनेषु विषये मित्रारिभावो ममायं मित्रमयमरिरिति प्रत्ययोऽस्य तत्त्वविदो यद्यपि नास्ति, तथापि परेषां प्रतिभासः प्रतीतिस्सम्भवतीत्यन्वयः । प्रतिभासमेव दर्शयति—वयमिति । अस्य तत्त्वविदो वयं मित्राणि, अस्य वयमरातयश्शत्रव इति । तदभिप्रायेणेति । अन्यजनदृष्ट्येत्यर्थः । आरभ्यन्ते क्रियन्त इत्यारम्भा दृष्टादृष्टार्थानि कर्माणि । ननु भोजनादिकर्मपरित्यागे शरीरमेव पतेदत आह—देहेति । देहधारणमात्रं निमित्तं प्रयोजनं येषां तेषां कर्मणां तेभ्यः कर्मभ्य इति वा, व्यतिरेकेण तान्यविहायेत्यर्थः । देहधारणमात्रनिमित्तकर्मेतरसर्वकर्मपरित्यागीति यावत् ।

ननु यदुक्तमुदासीनत्वादिधर्मजातं तत्किं गुणातीतत्वसाधनम् ? यद्वा गुणातीतस्य लक्षणमिति शङ्कायामाह—उदासीनवदित्यादि । उदासीनवदिति श्लोकमारभ्येत्यर्थः । गुणातीतस्स उच्यत इत्येतदन्तमुक्तं धर्मजातं यावत्पर्यन्तं यत्नसाध्यं भवति तावत्पर्यन्तं सन्न्यासिनाऽनुष्ठेयं सन्मुमुक्षोर्गुणातीतत्वसाधनं भवति । तदेव धर्मजातं स्थिरीभूतं स्वसंवेद्यं स्वानुभवैकसिद्धं सद्गुणातीतस्य यतेर्लक्षणं भवतीत्यन्वयः । भगवतोक्तमौदासीन्यादिधर्मजातं साध्यावस्थापन्नं सन्मुमुक्षोस्सन्न्यासिनो गुणातीतत्वसाधनं भवति । सिद्धावस्थासम्पन्नं सत्तु गुणातीतस्य लक्षणं भवतीतिकृत्वा एकस्मिन्नेव धर्मजातेऽवस्थाभेदेन साधनत्वलक्षणत्वसम्भव इत्यर्थः । दर्शितधर्मजातस्स्वस्मिन् स्थिरीभूतो वा न वेति वेदनं कथमिति शङ्कायामाह—स्वसंवेद्यमिति । स्वानुभवेनैव तद्वेदनमित्यर्थः । यस्यौदासीन्यादिकं दर्शितं धर्मजातं स्थिरीभूतं स गुणातीत इत्युच्यत इति परमार्थः ॥२५॥

अधुना 'कथं च त्रिगुणानतिवर्तत' इत्यस्य प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह—

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीत्यैतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥२६॥

मामिति । मां चेश्वरं नारायणं सर्वभूतहृदयाश्रयं यो यतिः कर्मी वा, अव्यभिचारेण न कदाचिद्यो व्यभिचरति, भक्तियोगेन- भजनं भक्तिस्सैव योगस्तेन विवेकविज्ञा-

---

मामिति । विशिष्टतर उत्कृष्टतरः । पूर्वस्मात्पूर्वोक्तादुदासीनत्वादिधर्मजातादित्यर्थः । योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन मां च सेवते स एतान् गुणानतीत्य ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यन्वयः । चकारोऽवधारणार्थः । मां च मामेवेति । कस्त्वमत आह—ईश्वरं नारायणमिति । कुतो नारायणस्त्वमत आह—सर्वभूतहृदयाश्रयमिति । नराणां भूतानां समूहो नारं, तदयनं स्थानं यस्य स नारायण इति व्युत्पत्तेः ।

यद्वा कासीत्यत आह—सर्वभूतेति । सर्वात्मभूतत्वादिति भावः । एतेनेश्वरभजनस्य सौलभ्यं सूचितम् । यतिः कर्मी वेति । औदासीन्यसमलोष्टाश्मकाञ्चनत्वाद्यात्मकं पूर्वोक्तं गुणातीतत्वसाधनं सन्न्यासिविषयमेव ; सर्वारम्भपरित्यागस्य सन्न्यासरूपत्वात् । न ह्यसन्न्यस्तस्य यज्ञादिविहितकर्मपरित्यागो युक्तः प्रत्यवायावहत्वात् । न च सर्वारम्भपरित्यागित्वं नाम सांसारिकसर्वकर्मपरित्यागित्वमेव, न तु चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिहेतुकर्मपरित्यागित्वमिति वाच्यं, सांसारिकत्वविशेषणकल्पनस्याप्रमाणत्वात्सर्वपदस्वारस्यभङ्गात् । गृहस्थेन सांसारिककृष्यादिजीवनहेतुकर्मपरित्यागस्यापि दुष्करत्वात् । नहि गृहस्थस्य भिक्षाटनेऽधिकारः, येन कृष्यादिसांसारिकं कर्म विहाय जीवेत्सन्न्यासिवत् । किंच यान्येव विहितानि कर्माणि तान्येव सांसारिकाणि चित्तशुद्ध्यादिसम्पादकानि च भवन्ति फलाभिसन्धितदभावाभ्यामिति कथं तत्कर्मपरित्यागस्स्याद्गृहस्थस्य कर्मस्वधिकृतस्याज्ञस्य ?

अपि च यदपि मैथुनाख्यं सांसारिकं कर्म तस्य वा कथं परित्यागो गृहस्थस्य ? 'ऋतौ भार्यामुपेया'दिति हि श्रूयते । स्वस्थस्य ऋतौ भार्यामुपेक्षितवतः प्रत्यवायश्च स्मर्यते । तस्मात्संसारिणो गृहस्थस्य न सांसारिककर्मपरित्यागित्वमपि सम्भवतीति सन्न्यासिविषयमेव तत् । सन्न्यासिनामेव धर्माधर्माख्यद्विविधकर्मपरित्यागात्मकं भिक्षाटनादिजीवनहेतुकर्मसु गुणकृतत्वानुसन्धानेन तत्परित्यागात्मकं च सन्न्यसनमुपपद्यत इति । तस्मादुदासीनवदित्यादिश्लोकत्रयं सन्न्यासिविषयमेव । मां चेतिश्लोकस्यापि सन्न्यासिविषयत्वशङ्कायां प्राप्तायामाह भाष्यकारः—यतिः कर्मी वेति । एतच्छ्लोकोक्तं भगवद्भजनं सन्न्यास्यसन्न्यास्युभयपरमुभयोरपि तत्राधिकारादिति भावः ।

ननु नैतद्युक्तं, कर्मात्मके भक्तियोगे सन्न्यासिनां, ज्ञानात्मके भक्तियोगे गृहिणां चानधिकारात् । नच कर्मात्मकभक्तियोगो नास्तीति वाच्यं, 'ये वर्णाश्रमधर्मस्थास्ते भक्ताः केशवं प्रती'ति हारीतस्मृतेः । अत्रोक्तो भक्तियोगस्तु ज्ञानात्मक एव । 'मां यो भजत' इति मूलात् । 'विवेकविज्ञानात्मके'नेति भाष्याच्च । कथमत्र ज्ञानयोगे भक्त्यात्मके कर्मिणामधिकारः ? 'लोकेऽस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति ह्युक्तं भगवता ।

विदुषां सन्न्यासिनां ज्ञानयोग एवाधिकारः; अविदुषां कर्मिणां तु कर्मयोगाधिकार इति तत्रतत्र भाष्यकारैरेव व्यवस्थापितं हि । तस्मात्कथं तैरेव भाष्यकारैरिह स्वोक्तविरुद्धार्थः प्रोच्यते । यतिः कर्मी वेति ?, इतिचेदुच्यते—यो विद्वानपि प्रारब्धादिवशात्सन्न्यासमनुपेत्य कर्मण्येव फलाभिसन्ध्यादिराहित्येन प्रवर्तते जनकादिवत्स इह कर्मीत्युच्यते, न त्वज्ञः- तस्य विवेकविज्ञानासम्भवात् । न ह्यज्ञत्वविवेकज्ञानयोर्विरुद्धयोरेकत्र स्थितिः स्यात् । अयं च जनकादिः कर्मयोग्यपि वस्तुतस्साङ्ख्य एवेति साङ्ख्यस्यास्य कर्मिणो ज्ञानयोगेन निष्ठा स्यादेवेति । न हि कर्तृत्वाद्यभिमानरहितं कर्म कर्म भवति । न चैवं योगिनां ज्ञानयोगे साङ्ख्यानां कर्मयोगे चाधिकारः प्राप्तो भगवन्नियमविरुद्ध इति वाच्यं, अतत्त्वविदां योगिनां ज्ञानयोगे साङ्ख्यानां कर्मयोगे चाधिकारस्य भगवदनभिमतत्वात् । तत्त्वविदां साङ्ख्यानां कर्मयोगाधिकारस्येति ।

अयं भावः—असन्न्यासिनो योगिनः, सन्न्यासिनस्तु साङ्ख्याः । सन्न्यासिनां साङ्ख्यानामिति तत्रतत्र भाष्यकारैरेवोक्तत्वात् । तत्र योगिनो यदि योगवशात्तत्त्वविदो भवेयुस्तर्हि ते प्रारब्धवशात्सन्न्यासं वा स्वीकुर्युः, राज्यं वा पालयेयुः, अवस्थाद्वयेऽप्यहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानात्मकं भगवद्भजनं न जहति । तत्त्ववित्त्वात्तेषाम् । इदमेव हि तत्त्ववित्त्वं यदहं ब्रह्मास्मीति निश्चयज्ञानम् । साङ्ख्यास्तु श्रवणादिवशात्तत्त्वज्ञानं प्राप्यापि स्वसन्न्यासं त्यक्त्वा पुनर्गार्हस्थ्यं स्वीकृत्य कर्म कर्तुं नार्हन्ति- वान्ताशनवत्सन्न्यासिनां गार्हस्थ्यस्वीकारस्य दुष्टत्वात् । एवं सति तत्त्वविदामतत्त्वविदां वा साङ्ख्यानां ज्ञानयोग एवाधिकारः, न कर्मयोगे । अतत्त्वविदां योगिनां तु कर्मयोग एवाधिकारः । तत्त्वविदां योगिनां तु यथाप्रारब्धमुभयत्रापि ।

नन्वेवं तत्त्ववित्साङ्ख्यापेक्षया तत्त्वविदो योगिन एव विशृङ्खलत्वं सिद्धमिति चेत्सिध्यतुनाम—तत्त्ववित्त्व एवास्माकमभिनिवेशो नतु साङ्ख्यतत्त्ववित्त्वे । ननु यदि योगिनोऽपि तत्त्वविदस्तर्ह्यसन्न्यासिनामपि वेदान्तशास्त्राधिकारः प्राप्तस्तच्चायुक्तं- 'शान्तो दान्त उपरत' इति श्रुत्या उपरतस्य सन्न्यासिन एव तत्राधिकारस्य विहितत्वात् । 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रभाष्येऽप्येतदर्थस्यैव प्रपञ्चितत्वादिति चेत्सत्यम्—सन्न्यासिनामेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारः, ये त्वसन्न्यासिनोऽपि प्रारब्धवशाद्वामदेवादिवच्छ्रवणादिकं विनैव तत्त्वविदो जातास्तेषां वेदान्तशास्त्रेऽधिकारनिषेधेन तत्प्रतिपादनेन वा किं फलं स्यान्न किमपि । नहि भुक्तवन्तंप्रति माभुंक्ष्वेति वचनं सार्थकं स्यात् । तस्मादतत्त्वविदामसन्न्यासिनामेव वेदान्तशास्त्रेऽधिकारः श्रुत्या प्रतिषिध्यते । नतु तत्त्वविदामसन्न्यासिनां, नाप्यतत्त्वविदां सन्न्यासिनामिति सिद्धम् । कश्चित्तु अतत्त्वविदामप्यसन्न्यासिनां द्विजानां वेदाधिकारसत्त्वाद्वेदान्तश्रवणाधिकारोऽप्यस्तीति दृश्यतेऽलमतिप्रसङ्गेन । यो यतिः तत्त्ववित्कर्मी वाऽव्यभिचारेण ध्रुवेणान्यदेवताविषयत्वमनापन्नेनेति वा । विवेकविज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपं ज्ञानं तदेवात्मा स्वरूपं यस्य तेन भगवदनुग्रहाद्यः प्रसादश्चित्तशुद्धिस्तस्माज्जायत इति तथोक्तः । चित्तशुद्धिपूर्वकत्वाद्ज्ञानस्येति भावः । भवनं स्थितिः, सत्त्वमिति यावत् । ब्रह्मणो भवनं ब्रह्मभवनं तस्मै ब्रह्मभवनाय ब्रह्मस्वरूपेणावस्थानाये-

नात्मकेन भक्तियोगेन सेवते, स गुणान्समतीत्यैतान्यथोक्तान्ब्रह्मभूयाय भवनं भूयो ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय मोक्षाय कल्पते समर्थो भवतीत्यर्थः ॥२६॥

कुत एतदिति, उच्यते—

ब्रह्मणो हि प्रतिष्ठाहममृतस्याव्ययस्य च ।
शाश्वतस्य च धर्मस्य सुखस्यैकान्तिकस्य च ॥२७॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

ब्रह्मण इति । ब्रह्मणः परमात्मनो हि यस्मात्प्रतिष्ठाऽहं प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठाऽहं प्रत्यगात्मा कीदृग्भूतस्य ब्रह्मणः ? अमृतस्याविनाशिनोऽव्ययस्याविकारिण-

---

त्यर्थः । फलितमाह—**मोक्षायेति** । कल्पते 'क्लृपू सामर्थ्ये' इति धातुपाठादाह—**समर्थो भवतीति**, समर्थी भवतीति पाठे, असमर्थस्समर्थो भवति समर्थीभवति । ज्ञानात्प्राग्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थातुमसमर्थ इदानीं तु समर्थो भवतीत्यर्थः । वस्तुतो ब्रह्मभूतस्याप्यस्याज्ञानाद्ब्रह्मस्वरूपेणावस्थातुमसामर्थ्यमासीदिव ज्ञानेन तु तदज्ञाने नाशिते सति सामर्थ्यं पुनरासीदिवेत्यर्थः । नहि वस्तुतो बन्धमोक्षौ स्तश्चिन्मात्रे केवले सदाशिवे आत्मनि ॥२६॥

ब्रह्मण इति । ननु 'गुणातीतस्स उच्यत' इति, 'ब्रह्मभूयाय कल्पत' इति च साध्यमेकमेव निर्दिष्टं गुणातीतं ब्रह्मेति गुणातीतत्वस्य ब्रह्मभावत्वात् । अतस्तत्साधनतारतम्यमयुक्तं फलभेदस्यैव साधनतारतम्यप्रयोजकत्वात् । त्वया त्वौदासीन्यगुणकर्तृत्वानुसन्धानाद्यपेक्षया भगवद्भजनमेव विशिष्टमित्युच्यते, तदेतत्कुतो हेतोरिति पृच्छति—**कुत एतदिति** । उत्तरं वच्मीति प्रतिजानाति—**उच्यत इति** । एतत्कुत इति शङ्कायामिदं पद्यमुच्यत इत्यर्थः ।

यद्वा यो मां भजते स ब्रह्मभूयाय कल्पत इति यदुक्तं तदेतत्कुत इत्यत्रोच्यत इत्यर्थः । **अहममृतस्याव्ययस्य च शाश्वतस्य धर्मस्य सुखस्य ऐकान्तिकस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठा**, यस्मादहमीदृशस्य ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तस्मान्मद्भक्तो ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्येतदुक्तमित्यर्थः । यस्मादहं ब्रह्मणः प्रतिष्ठा तस्मान्मद्भजनं गुणातीतत्वप्राप्तौ विशिष्टं साधनमिति वाऽर्थः । प्रतिष्ठाऽऽधारः । स्वरूपमिति यावत् । स्वरूपे हि स्वयं तिष्ठति यथा स्वरूपभूतमृदि घटस्तस्मात्स्वस्य स्वरूपमेवाधारः । 'स्वे महिम्नि प्रतिष्ठित'मिति श्रुतेश्च । महिम्नि स्वरूप इत्यर्थः । अनेन च स्वस्य स्वरूपमेवाधार इति प्रतिपादनेन स्वरूपातिरिक्तः कोऽपि नास्याधार इति स्वरूपस्य स्वस्मादनतिरिक्तत्वेन स्वस्य स्वयमेवाधार इति च ज्ञायते । ततश्च स्वरूपत्वमाधारस्य सिद्धं भवति । अत एवोक्तमाधारस्स्वरूपमिति यावदिति । वक्ष्यति च सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते प्रत्यगात्मेति भाष्यकार इहैव ।

ननु कोऽसौ यो ब्रह्मणः प्रतिष्ठेत्युच्यतेऽत आह—**अहमिति** । तदर्थमाह—**प्रत्यगात्मेति** । अहंशब्दलक्ष्यार्थत्वात्प्रतीच इति भावः ।

श्शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य धर्मज्ञानस्य ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्य सुखस्यानन्दरूपस्य

ननु वक्तुरीश्वरत्वेन कृष्णस्य तल्लक्ष्यार्थः परमात्मैव भवेन्न तु प्रत्यगात्मेतिचेत्, मैवम्—देहत्रयान्तरचैतन्यस्य प्रत्यगात्मत्वं, तद्बाह्यचैतन्यस्य परमात्मत्वमिति व्यवहारात्। अयं च व्यवहारोऽविद्याकल्पित इति नातिशङ्कनीयम्। एवं प्रत्यगात्मनः परमात्माधारत्वं चाविद्याकृतमेव। नहि विद्यादशायां प्रत्यगात्मेति परमात्मेति च भेदव्यवहारस्सम्भवति। भेदव्यवहारहेतुभूतदेहाद्युपाध्यभावात्। देहादौ सति हि देहादेरिदमान्तरमिदं बाह्यमिति वक्तुं शक्यते। तस्माद्देहत्रयान्तरं प्रत्यक्चैतन्यं तदेव परमात्मनस्स्वरूपत्वात्प्रतिष्ठाभूतमिति कृत्वा ब्रह्मणोऽहं प्रतिष्ठेत्युच्यते।

ननु घटाकाशस्य महाकाश एव प्रतिष्ठा, नतु महाकाशस्य घटाकाशः- विरुद्धत्वात्तथा परमात्मैव प्रत्यगात्मनः प्रतिष्ठा- अपरिच्छिन्ने परमात्मन्यन्तःकरणपरिच्छिन्नस्य प्रत्यगात्मनः कल्पितत्वादथवा सत्त्वादिति चेत्, मैवम्—परमात्मवत्प्रत्यगात्मनोऽप्यपरिच्छिन्नत्वादन्यथा परिच्छिन्नत्वे सत्यनित्यत्वप्रसङ्गात्। यदि देहादिभिरान्तरस्य प्रतीचः परिच्छेदस्स्यात्तर्हि तैरेव बाह्यस्य परमात्मनोपि परिच्छेदस्स्यादेव। देहाद्बहिर्वर्तमानत्वोपाधिपरिच्छिन्नत्वात्परमात्मनः। नहि स परमात्मा देहादन्तर्वर्तते येन पूर्णः स्यात्। अन्तर्बहिर्मध्ये च व्याप्तो हि परिपूर्ण इत्युच्यते। 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेश्च। अत एव हि प्रत्यक्परभेदो निषिध्यते। तस्मादपरिच्छिन्न एव प्रत्यगात्मा। तस्यान्तरत्वकथनं तु हृद्देशोपलब्धिप्रयुक्तम्। हृदि ह्युपलभ्यते प्रत्यगात्मा मनीषिभिरहङ्कारसाक्षित्वेन। साक्षिणा ह्यन्तःकरणादिकं भास्यते। स च साक्षी स्वयमेव स्फुरति स्वप्रकाशत्वात्। एतत्साक्षिभास्यत्वादेव सर्वं जगत्साक्ष्याश्रयमित्युच्यते। भासको हि भास्यस्याधारः। भासकाधीनसत्ताभानवत्त्वाद्भास्यस्य। नहि भासकाभावे भास्यं स्फुरेत्। नहि दीपाद्यभावे घटस्स्फुरति न वाऽस्तित्वं प्रतिपद्यते। यथा जगदिदं साक्षिभास्यं तथा जगदाश्रयब्रह्मचैतन्यमपि साक्षिभास्यमेव। न ह्यन्तस्साक्षी यथाऽहमिति स्फुरति तथा बहिर्ब्रह्मचैतन्यमहमिति स्फुरति। अहङ्काराश्रयत्वप्रयुक्तं हि साक्षित्वं सुषुप्तावपि हि सूक्ष्मरूपेणाहङ्कारोऽस्ति। मृतिमूर्छादिषु तदहङ्काराभावादेव हि साक्षित्वस्याप्यभावः। साक्ष्यस्य सत्त्वे हि साक्षित्वं स्यादात्मनः। अहङ्काराभावसाक्षित्वं तु चैतन्यरूपमेव। निर्धर्मकं हि चैतन्यम्। तस्मादहङ्काराश्रयेणैव साक्षिणा जगदधिष्ठानं ब्रह्म ज्ञायत इति परमात्मनः प्रत्यगात्मैव प्रतिष्ठेत्युक्तम्। न चैतावता ब्रह्मणो ज्ञेयत्वापत्तिः, स्वभास्यत्वप्रयुक्तं ज्ञेयत्वं यथा नास्ति साक्षिणस्तथैव स्वाभिन्नसाक्षिभास्यत्वप्रयुक्तमपि ज्ञेयत्वं न ब्रह्मण इति।

यद्यपि परमात्मा स्वरूपचैतन्येन मायावृत्तिभिर्वा सर्वमवभासयति सर्वज्ञत्वादिति सर्वसाक्ष्येव। तथापि परमात्मनिष्ठं तद्भासनं नास्माकं प्रत्यक्षं, प्रत्यगात्मनिष्ठं तु प्रत्यक्षमिति तथोक्तम्। यद्वा सर्वावभासकोऽपि परमात्मा साक्षिभास्य एव। यथा साक्ष्यपि प्रत्यगात्मा प्रमातृभास्यः। तस्मात्परमात्मावभासकत्वात्परमात्मनः प्रतिष्ठा भवति प्रत्यगात्मा। प्रत्यगात्मना हि वेद्यते परमात्मा।

अविनाशिन इति। विनाशाभावादेव जन्मादिविकाराभाव इत्याह—**अविकारिण इति।** अत एव नित्यत्वमस्येत्याह—**नित्यस्येति, धर्मस्येति।** धर्मप्राप्ये ब्रह्मणि धर्मत्वमुपचारात्।

ऐकान्तिकस्याव्यभिचारिणः, अमृतादिस्वभावस्य परमानन्दस्वरूपस्य परमात्मनः प्रत्यगात्मा प्रतिष्ठा सम्यग्ज्ञानेन परमात्मतया निश्चीयते, तदेतत्- 'ब्रह्मभूयाय कल्पत' इत्युक्तम्। यया चेश्वरशक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय ब्रह्मप्रतिष्ठते प्रवर्तते सा शक्तिर्ब्रह्मैवाहं, शक्तिशक्तिमतोरनन्यत्वादित्यभिप्रायः। अथ वा ब्रह्मशब्दवाच्यत्वात्सविकल्पकं ब्रह्म तस्य ब्रह्मणो

सच धर्मो ब्रह्मप्रापको ज्ञानयोगरूप एवेत्यभिप्रेत्याह—**ज्ञानयोगधर्मप्राप्यस्येति, अव्यभिचारिण इति।** सत्यस्येत्यर्थः। **अमृतादिस्वभावस्येति।** अमृतत्वाव्ययत्वशाश्वतत्वज्ञानप्राप्यत्वसत्यत्वस्वभावस्येत्यर्थः। सुखं तु न स्वभावः, किंतु स्वरूपमेवेत्याह—**परमानन्देति।** निरतिशयं सर्वातिशयं निरुपाधिकं च यत्सुखं शाश्वतं तद्धि परमानन्दः। 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति श्रुतेस्तदेव ब्रह्मस्वरूपं च। प्रत्यगात्मा परमात्मनः प्रतिष्ठेत्युक्तत्वाद्विद्वान् प्रत्यगात्माऽहं परमात्मस्वरूप एवेति निश्चिनुयात्। ततश्च निश्चयात्स ब्रह्मभूयाय कल्पत इत्यर्थः।

यद्वा अहमित्यस्य वक्ता कृष्ण ईश्वर एवार्थः। ततश्चाहमीश्वरो ब्रह्मणः प्रतिष्ठा। प्रतितिष्ठतेऽस्मादिति प्रतिष्ठा। प्रवृत्तिसाधनभूत इत्यर्थः। इदमेवाह—**ययेति।** ब्रह्म यया ईश्वराख्यया शक्त्या भक्तानुग्रहादिप्रयोजनाय प्रतितिष्ठते सा शक्तिरहं ब्रह्मैव। कथं शक्तेर्ब्रह्मत्वमत आह—**शक्तीति। अयमर्थः**—निर्विशेषं ब्रह्मैव मायोपाधिकं सदीश्वर इत्युच्यते- मायावच्छिन्नचैतन्यस्येश्वरत्वात्। तत्र चैतन्यांशस्य ब्रह्मत्वेन मायाया एवेश्वरांशत्वं सिद्धम्। अतो नास्ति मायातिरिक्तः कश्चनेश्वरः। एवमन्तःकरणातिरिक्तो जीवोऽपि नास्त्येव। अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीव इति लक्षणे चैतन्यांशस्य ब्रह्मत्वात्। अत एव 'न जीवो नामान्योऽस्त्यनुभवमयान्तःकरणतो न मायातश्चेशो नहि चिदपरूपा प्रतिफले' दिति हयग्रीवस्तुतिर्मदीयैव सङ्गच्छते। अनुभवमयेति हयग्रीवस्य ब्रह्मणस्सम्बोधनम्। सा चेश्वरशब्दवाच्या मायाख्या शक्तिरेवेति ब्रह्मणोऽनन्यैव यथाऽग्निशक्तिरग्नेरनन्या। तस्मादीश्वरोऽहं ब्रह्मैवेतीश्वरं मां ब्रह्मत्वेन जानीयादिति। एवं ज्ञानात्फलं तु प्रत्यगात्मनः परमात्माभेदनिश्चयात्परमात्मशक्तेरीश्वरस्य प्रत्यगात्मशक्तेर्जीवस्य चाभेदसिद्धिः। यद्वा स्वशक्तिभूतादीश्वरात्स्वस्य प्रतीचः भीत्यभावः फलम्। अभयं हि मोक्षः।

पक्षान्तरमाह—**अथ वेति।** ब्रह्मणस्सविकल्पकस्य निर्विकल्पकोऽहं प्रतिष्ठा। कथं सविकल्पकत्वं ब्रह्मणोऽत आह—**ब्रह्मशब्दवाच्यत्वादिति।** ब्रह्मशब्दवाच्यत्वरूपधर्मस्य ब्रह्मणि सद्भावादन्यथा ब्रह्मशब्दावाच्यत्वापत्तेरिति भावः। अहंशब्दस्तु लक्षणया निर्विकल्पकं वस्तु बोधयतीति कृत्वा अहंशब्दलक्ष्यार्थभूतो निर्विकल्पकस्त्ववाच्य एव। इदं निर्विकल्पकं वस्तु भवतीति वक्तुमशक्य इत्यर्थः। नचैवं निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वं तत्राप्यस्तीति वाच्यं, निर्विकल्पकशब्दवाच्यत्वस्य निर्विकल्पकत्वप्रयोजकत्वेन सविकल्पकत्वानावहत्वात्। नचाहंशब्दलक्ष्यत्वरूपविकल्पोऽस्तीति वाच्यं, अहंशब्दलक्ष्यत्वमित्यस्यावाच्यत्वमित्येवार्थात्। नचावाच्यत्वरूपो विकल्पोऽस्तीति वाच्यं, अवाच्यत्वविकल्पस्य वक्तुमशक्यत्वेन तस्य विकल्पत्वानभ्युपगमात्। यो हि विकल्पत्वेन वक्तुं शक्यस्स एव हि विकल्प

निर्विकल्पकोऽहमेव नान्यः प्रतिष्ठाऽऽश्रयः। किंविशिष्टस्य? अमृतस्यामरणधर्मकस्य। अव्ययस्य च व्ययरहितस्य। किंच शाश्वतस्य च नित्यस्य धर्मस्य ज्ञाननिष्ठालक्षणस्य सुखस्य तज्जनितस्य ऐकान्तिकस्य च 'प्रतिष्ठाऽह'मिति वर्तते ॥२७॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये गुणत्रय-विभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः ।

इत्युच्येत । तस्मात्सविशेषस्य ब्रह्मणो निर्विशेषं प्रतिष्ठा । प्रतितिष्ठत्यस्मिन्निति प्रतिष्ठेति व्युत्पत्ति-मभिप्रेत्याह—**आश्रय इति**। निर्विशेषे वस्तुनि मायया विशेषस्य कल्पितत्वात्सविशेषं ब्रह्मापि कल्पितमेव । विशेष्यांशस्य चैतन्यस्याकल्पितत्वेपि विशेषणांशस्य कल्पितत्वेन विशिष्टस्यापि कल्पि-तत्वव्यवहारात् । यथा घटाकाशस्य महाकाशे कल्पितत्वम् ।

ननु सविशेषे ब्रह्मणि के विशेषास्सन्ति कल्पिता अविद्ययेति पृच्छति—**किं विशिष्टस्येति**। **कै**र्विशेषैर्विशिष्टस्येत्यर्थः । अमृतत्वमव्ययत्वं चेति द्वाभ्यां विशेषाभ्यां विशिष्टस्येत्यर्थः । किं तत्सवि-शेषं ब्रह्मेत्यत आह—**मोक्षाख्यस्येति** । हि यस्मान्मदाश्रयं निर्विकल्पकवस्त्वाश्रयं बहुव्रीहिः । अनन्तमव्ययममृतं ब्रह्म मुमुक्षुभिः प्राप्यते, तस्मादस्यापि मोक्षाख्यस्य सविशेषस्य ब्रह्मणोऽहं निर्विशेष-चैतन्यं प्रतिष्ठा ।

अयमर्थः—यन्निर्धर्मकं चैतन्यं तन्न केनापि प्राप्तुमर्हति- निर्धर्मके तस्मिन् प्राप्यत्वरूप-धर्मायोगात् । यत्तु मुमुक्षुभिः प्राप्यते तन्मोक्षाख्यं ब्रह्म सधर्मकमेव । अमृतत्वाव्ययत्वरूपधर्मवत्त्वा-त्तस्य । मोक्षो हि शाश्वतो निर्विकारश्च । शुद्धचैतन्ये बन्धवन्मोक्षस्याप्यभावात् । निर्विकारश्शाश्वतो मोक्षः कल्पित एवाविद्यया चैतन्ये । निर्विकारत्वादिधर्माणां चैतन्ये कल्पितत्वात्तद्वतो मोक्षस्यापि कल्पितत्वमिति भावः । ज्ञाननिष्ठालक्षणधर्मस्य नित्यत्वं च नित्यफलवत्त्वरूपं यावद्विदेहकैवल्यमव-स्थितत्वरूपं वा ।

सुखस्येति । जीवन्मुक्तिसुखस्येत्यर्थः । मोक्षसुखस्य ब्रह्मण इत्यनेनोक्तत्वात् । एकान्तनियत-स्याव्यभिचारिणः । सर्वदापि स्थायिन इत्यर्थः । यावद्विदेहकैवल्यं जीवन्मुक्तिसुखस्य विदुषां स्थायित्वा-दिति भावः । अहं निर्विकल्पकं चैतन्यं प्रतिष्ठाऽऽश्रय इति प्रवर्तत इति । विद्वानिति शेषः । विद्वदात्मन एव निर्विकल्पकचैतन्यत्वादिति भावः । य एवं प्रवर्तते स ब्रह्मभूयाय कल्पते ।

अनेन च श्लोकेन निर्विकल्पकं चैतन्यमेवात्मा, तत्रैव बन्धवद्बन्धमोक्षरूपं ब्रह्म जीवन्मुक्ति-सुखं तत्साधनज्ञानयोगश्चेत्येतत्सर्वं कल्पितं, तथा प्रत्यगात्मपरमात्मभेदः, प्रत्यगात्मनि जीवः, पर-मात्मनीश्वरश्च कल्पितः । ततश्च भक्तानुग्रहादि सर्वं द्वैतं तत्रैव कल्पितम् । तथा प्रत्यगात्मपरमात्मनो-र्ज्ञातृत्वज्ञेयत्वप्रयुक्त आधाराधेयभावश्च तत्रैव कल्पितः । तदेतत्सर्वं कल्पनकुशला चाघटितघटनापटीयसा

माया। सा चाहं ब्रह्मास्मीति ज्ञानादेव निवर्तते। य एवं विद्वानात्मानं नारायणं भक्तियोगेन भजते स तदैव ब्रह्मभूयाय कल्पते। औदासीन्यादिसाधनसम्पन्नस्तु क्रमेण ब्रह्मभूयाय कल्पते। तस्मादात्मभजनमेव जीवन्मुक्तिविदेहमुक्तिद्वयसाधनमिति सिद्धम्।

यदुत्तमं ज्ञानं प्रवक्ष्यामीति भगवता प्रोक्तमादौ तदुक्तं प्रकाशं चेत्यारभ्य यावदध्यायपरिसमाप्तिग्रन्थेन। अथ वा, उत्तमज्ञानसाधनमुक्तं प्रकाशं चेत्यादिना। ज्ञानं तु साक्षाद्ब्रह्मणोऽहमिति श्लोकेनोक्तमिति बोध्यम्। इदमेवात्मज्ञानमुत्तराध्याये विस्तरेण वक्ष्यति च।

यत्तु रामानुजः—अहमव्यभिचारिभक्तियोगेन सेवितोऽमृतस्याव्ययस्य च ब्रह्मणः प्रतिष्ठेति, जीवस्य फलदशाभावित्वेन निर्दिष्टं रूपमिह ब्रह्मशब्देनोपचर्यत इति देशिकश्च, **तन्मन्दम्**—जीवस्य यदि फलदशायां विद्यमानरूपादन्यद्रूपं भवति तर्हि जीवस्सविकार एव स्यात्। पूर्वरूपपरित्याग उत्तररूपस्वीकारश्च विकारो हि। ततश्चानित्यत्वं स्यात्। अणोर्जीवस्य बृहत्त्वप्राप्तावणुत्वनाशेन नाशप्रसङ्गात्, बृहत्त्वजन्मना जन्मप्रसङ्गाच्च। ज्ञानधर्मबृहत्त्वं तु निरस्तं बहुशः पूर्वम्। तच्च फलदशाभाविजीवस्य बृहत्त्वं जीवाश्रयमेवेति न तस्य ब्रह्माश्रयत्वं च सम्भवति। येन बृहत्त्वमधिगतं सहि बृहत्त्वस्याश्रयः। नचेश्वरगतं बृहत्त्वं जीवस्यागतमिति वाच्यं, ईश्वरस्याब्रह्मत्वप्रसङ्गात्। नापीश्वरगतबृहत्त्वतुल्यं बृहत्त्वं जीवस्य प्रादुर्भूतमिति वाच्यं, तथासति जातस्य तस्य बृहत्त्वस्य- 'जातस्य हि ध्रुवो मृत्यु'रिति शास्त्रान्नाशस्यावश्यम्भावित्वेन मोक्षस्यानित्यत्वप्रसङ्गात्। तस्माद्बन्धदशायां विद्यमानमेवाज्ञानतिरोहितत्वेनाविद्यमानतुल्यं बृहत्त्वं मोक्षदशायामज्ञानावरणनाशात्पुनः स्फुरतीति ब्रह्मैव जीवः, तस्य च ब्रह्मभूतजीवस्य ब्रह्मणः, प्रतिष्ठात्वं तु पूर्वोक्तविधया कल्पितमेवाविद्ययेति बोध्यम्।

नच विद्यामविद्या कथं कल्पयेदिति वाच्यं, विद्याया बुद्धिवृत्तिविशेषात्मिकाया अविद्याकल्पितबुद्धिपरिणामात्मकत्वेनाविद्याकल्पितत्वसम्भवात्। न हि परमार्थदशायां विद्या विद्यते, येन कथं विद्याया अविद्याकल्पितत्वमिति शङ्क्येत। किं सुप्तिमूर्छादौ परमार्थदशायां केनापि विद्याऽनुभूयते? तस्मात्परमार्थत एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म बन्धमोक्षविद्यादयस्सर्वेऽप्यविद्याभूमावेवेति स्थितमद्वैतम् ॥२७॥

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक **रामकविकृतौ** श्रीभगवद्गीताशाङ्करभाष्यार्कप्रकाशे
गुणत्रयविभागयोगोनाम चतुर्दशोऽध्यायः।
श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

पञ्चदशोऽध्यायः ।

यस्मान्मदधीनं कर्मिणां कर्मफलं ज्ञानिनां च ज्ञानफलमतो भक्तियोगेन मां ये सेवन्ते ते मम प्रसादाद्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता मोक्षं गच्छन्ति, किमु वक्तव्यमात्मनः तत्त्वमेव सम्यग्विजानन्त इत्यतो भगवानर्जुनेनापृष्टोऽध्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुरुवाच 'ऊर्ध्वमूल'मित्यादिना । तत्र तावद्वृक्षरूपकल्पनया वैराग्यहेतोस्संसाररूपं वर्णयति—विरक्तस्य हि संसाराद्भगवतस्तत्त्वज्ञानेऽधिकारः, नान्यस्येति—

श्रीभगवानुवाच—

ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमश्वत्थं प्राहुरव्ययम् ।
छन्दांसि यस्य पर्णानि यस्तं वेद स वेदवित् ॥१॥

ऊर्ध्वमूलमिति । ऊर्ध्वमूलं कालतः सूक्ष्मत्वात्कारणत्वान्नित्यत्वान्महत्त्वाच्चोर्ध्वं,

---

यस्मात्प्राणिनां कर्मिणां कर्मफलं, ज्ञानिनां ज्ञानफलं च मदधीनमीश्वरायत्तमतस्तस्माद्भक्तियोगेन ये मां सेवन्ते ते मम प्रसादाद्ज्ञानप्राप्तिक्रमेण गुणातीता जीवन्मुक्तास्सन्तो मोक्षं गच्छन्ति । यस्मादेवं मां केवलं भजन्त एव मोक्षं गच्छन्ति तस्मादात्मनो ममैवं वक्ष्यमाणविधं तत्त्वं सम्यग्विजानन्तो मोक्षं गच्छन्तीति किमु वक्तव्यम् । इत्यतः भगवत्तत्त्वज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वादित्यर्थः । अर्जुनेनापृष्टमध्यात्मनस्तत्त्वं विवक्षुस्सन् भगवानुवाच- ऊर्ध्वमूलमित्यादिपञ्चदशाध्यायम् । **तत्रेति** । अध्याये । **तावदिति** । आदौ वैराग्यहेतोर्वैराग्यार्थं वृक्षरूपकल्पनया संसाररूपं वर्णयति । संसारवृक्षं कथयतीत्यर्थः । किं फलं वैराग्यादत आह—**विरक्तस्येति** । संसाराद्विरक्तस्यैव भगवत्तत्त्वज्ञाने ऽधिकारः, अन्यस्य संसारासक्तस्य नाधिकारः । अत एव हि संसारं परित्यज्य व्रजन्ति परिव्राजकास्तत्त्वज्ञानलाभार्थम् । गृहिणां हि कुटुम्बपोषणासक्तचेतसां पुत्रादिजन्ममरणादिप्रयुक्तसुखदुःखविक्षिप्तचेतसां च कामातुराणां कथं वेदान्तश्रवणादिकं सम्भवेन्न कथमपीति भावः ।

ऊर्ध्वमूलमिति । यं संसारवृक्षमिति शेषः । ऊर्ध्वमूलमधश्शाखमव्ययमश्वत्थं प्राहुः श्रुतयः वेदविदो वा । यं संसारमिति वा । यं संसारमश्वत्थमूर्ध्वमूलमधश्शाखमव्ययं प्राहुरिति वा ।

उच्यते ब्रह्माव्यक्तं मायाशक्तिमत्तन्मूलमस्येति सोऽयं संसारवृक्ष ऊर्ध्वमूलः। श्रुतेश्च— 'ऊर्ध्वमूलोऽवाक्छाख एषोऽश्वत्थस्सनातन' इति। पुराणे च– 'अव्यक्तमूलप्रभवस्तस्यै-

यस्य छन्दांसि पर्णान्याहुः। भवन्तीति वा। तं संसारवृक्षं यो वेद स वेदविद्भवति। यथा वृक्षस्समूलस्सशाखस्सपर्णो बीजांकुरभावेन प्रवाहानादिः प्रवाहानन्तश्चेत्यन्वयः। तथा संसारोऽयं समूलस्सशाखस्सपर्णः प्रवाहतोऽनादिरनन्तश्चेत्यव्ययश्चेति साधर्म्यसत्त्वात्संसारे वृक्षत्वारोपणमिति बोध्यम्। अव्यक्तमायाशक्तिमद्ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते। कुत उच्यतेऽत आह—**सूक्ष्मत्वादिति**। किमपेक्षयाऽत आह—**कालत इति**। कालो हि सूक्ष्मः तस्मादपि ब्रह्म सूक्ष्मम्। संवत्सरादिलक्षणकालस्य विज्ञेयत्वेन स्थूलत्वेपि कलाकाष्ठादिलक्षणकालस्य दुर्विज्ञेयत्वेन सूक्ष्मत्वं, ब्रह्मणश्चातीन्द्रियस्य दुर्विज्ञेयत्वं स्फुटमेव। ऊर्ध्वस्थस्य च नक्षत्रादेस्सूक्ष्मत्वदर्शनात्सूक्ष्मत्वादिदं ब्रह्माप्यूर्ध्वमित्युच्यते। तथा **कारणत्वादिति**। 'यतो वा इमा'नीत्यादिश्रुतेर्ब्रह्म जगत्कारणम्। कारणं च वस्तु कार्यादूर्ध्वमिति प्रतीतिः। एवं कारणत्वाद्ब्रह्मोर्ध्वमित्युच्यते। **नित्यत्वादिति**। अनित्यं संसारमण्डलमतीत्य वर्तते नित्यत्वाद्ब्रह्मेत्यूर्ध्वमित्युच्यते। तथा **महत्त्वादिति**। उत्कृष्टत्वादूर्ध्वत्वं ब्रह्मण इति भावः।

यद्वा ऊर्ध्वं ब्रह्म सूक्ष्मत्वादिहेतुचतुष्टयेन मूलमित्युच्यते, वृक्षस्यापि हि बीजं मूलमल्पपरिमाणत्वात्सूक्ष्मं वृक्षोदयं प्रति हेतुत्वात्कारणम्। अंकुरात्मना पुनर्बीजात्मना पुनरंकुरात्मनेत्येवं परिणममानत्वात्प्रवाहनित्यं कार्यमहत्त्वान्महच्च। एवं ब्रह्मापि- 'अणोरणीयान्महतो महीया'निति श्रुत्या ब्रह्मणस्सूक्ष्मत्वमहत्त्वे 'यतो' वेत्यादिश्रुत्या कारणत्व'मजो नित्य' इत्यादिश्रुत्या नित्यत्वं चेति बोध्यम्। निर्विशेषस्य ब्रह्मणस्संसारमूलत्वायोगादाह—**अव्यक्तेति**। अव्यक्तं, माया, शक्तिश्चेति पर्याया अव्यक्तमायाशब्दद्वयवाच्या या शक्तिस्तद्युक्तमित्यर्थः। मायाशबलितमीश्वराख्यं ब्रह्म जगद्धेतुत्वात्संसारवृक्षस्य मूलमित्युच्यत इति परमार्थः।

ननु यथोक्तं संसारवृक्षस्योर्ध्वमूलत्वमत आह—**ऊर्ध्वमूलो हीति** श्रुतिम्। **एष इति**। संसाररूप इत्यर्थः। सनातनोऽनादिः। **अव्यक्तेति**। अव्यक्तं माया, तदेव मूलं तस्मात्प्रभवतीत्यव्यक्तमूलप्रभवः। तस्यैवाव्यक्तमूलस्यानुग्रहादुच्छ्रितः प्रवृद्धः। बुद्धिरेव स्कन्धः प्रकाण्डो बुद्धिस्कन्धस्तन्मयो बुद्धिस्कन्धमयः। वृक्षस्य स्कन्धाच्छाखा इव संसारस्य बुद्धेस्सकाशान्नानाविधपरिणामा भवन्तीतीयमुक्तिः। इन्द्रियान्तराण्येव कोटरा यस्य स इन्द्रियान्तरकोटरः। इन्द्रियाणां रन्ध्राभावेऽपि तदधिष्ठानचक्षुश्श्रोत्रादीनां सरन्ध्रत्वादियमुक्तिः। महाभूतान्येव विशाखा विविधाश्शाखा यस्य स महाभूतविशाखः। विषयैश्शब्दादिभिः पत्रवान् पत्राण्यस्य सन्तीति तथोक्तः, विषया एव पत्राणीत्यर्थः। धर्माधर्मावेव सुपुष्पाणि यस्य स धर्माधर्मसुपुष्पः। सुखदुःखयोरेव फलानामुदयो यस्मात्स उदयोऽभिवृद्धिर्यस्य स इति वा सुखदुःखफलोदयः। सर्वभूतानां सर्वेषां प्राणिनां मनुष्यादीनामन्यत्र काकादीनां चाऽऽजीव्य उपजीव्य आश्रय इति यावत्। एवंविधस्सनातनो बीजांकुरन्यायादनादिर्ब्रह्म-

वानुग्रहोच्छ्रितः । बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥ महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रशाखवान् । धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥ आजीव्यस्सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षस्सनातनः । एतद्ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माचरति नित्यशः ॥ एतच्छित्त्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना । ततश्चात्मरतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुन'रित्यादि । तमूर्ध्वमूलं संसारं मायामयं वृक्षमधश्शाखं महदहङ्कारतन्मात्रादयश्शाखा इवास्याधो भवन्तीति सोऽयमधश्शाखस्तमधश्शाखम् । न श्वोऽपि स्थाता इत्यश्वत्थः, तं क्षणप्रध्वंशिनमश्वत्थं प्राहुः कथयन्ति । अव्ययं- संसार-

---

वृक्षः । ब्रह्म प्रकृतिस्तत्कार्यत्वात्संसारोऽपि ब्रह्म, तदेव वृक्षोऽश्वत्थः । ब्रह्मणा परमात्मनाऽधिष्ठितो वृक्षो ब्रह्मवृक्ष इति वा ।

एतद्ब्रह्मवनमित्येकं पदमेतस्यास्य ब्रह्मणो जीवरूपस्य वनं भजनीयं भोग्यमिति यावत् । ब्रह्म परमात्माऽत्र साक्षिवदाचरति ब्रह्मैव साक्षिभूतमित्यर्थः । निर्विशेषे ब्रह्मणि वस्तुतस्साक्षित्वस्याप्ययोगात्साक्षिवदाचरतीत्युक्तम् । अहं ब्रह्मास्मीत्याकारेण ज्ञानेनैव परमेणासिना खड्गेन । एतद्देहरूपं वृक्षम् । सामान्ये क्लीबत्वम् । एतद्ब्रह्मवनमिति वा । छित्त्वा भित्त्वा च । देहस्य छेदनं भेदनं च तत्राहङ्कारममकारयोरकरणमेव । अकृते च तदभिमानद्वये छिन्नभिन्नवृक्ष इव देहो हि नश्यति । ज्ञानेनाज्ञानं नाशयित्वेति वा । नाशिते त्वज्ञाने देहभ्रंशः स्यादिति भावः । अज्ञानमूलत्वाद्देहवृक्षस्य । न हि वृक्षस्य मूले छिन्ने सति वृक्षो जीवेत्, ततश्चाज्ञाननाशानन्तरमात्मगतिमात्मरूपां गतिं प्राप्य तस्मादात्मरूपान्मोक्षात्पुनर्नावर्तते तद्ब्रह्मरूपेणैव तिष्ठतीत्यर्थः ।

कोऽसावूर्ध्वमूलोऽत आह—**संसारमिति** । संसरति देही एतत्तादात्म्याद्यध्यासेनेति संसारो देहादिप्रपञ्चः । नायं सत्य इत्याह—**मायामयमिति** । मायाकार्यत्वान्मायावन्मिथ्याभूतमित्यर्थः । अधोभूताश्शाखा यस्य सोऽधश्शाखः । कास्ताश्शाखा अत आह—**महदिति** । कारणत्वाद्ब्रह्मण ऊर्ध्वत्वं कार्यत्वान्महदादीनामधस्स्थत्वमिति बोध्यम् । अस्य संसारवृक्षस्योर्ध्वभूतं ब्रह्म मूलमधोभूता महदादयस्तु शाखा इति परमार्थः । एतेन वृक्षस्य कथं मूलमूर्ध्वं स्याच्छाखाः कथमधो भवेयुरिति शङ्कापि प्रत्युक्ता । अत्रोर्ध्वाधश्शब्दाभ्यां ब्रह्मणो महदादीनां चोच्यमानत्वात् । न हि ब्रह्ममूलो महदादिशाखश्च संसार इति वृक्षरूपणे कोऽपि विरोधः । अथ वोर्ध्वशब्दस्यैवात्र ब्रह्मपरत्वमधश्शब्दस्तु शाखाविशेषणभूत एव । शाखाशब्दात्तु निगीर्णातिशयोक्त्या तत्तुल्यमहदादिग्रहणमिति स्वीकारेऽपि न दोषश्शाखानां वृक्षस्य पत्रपुष्पाद्यपेक्षयाऽधस्स्थत्वात् ।

अश्वत्थशब्दं निर्वक्ति—**न श्वोऽपीति** । फलितमाह—**क्षणप्रध्वंसिनमिति** । यद्यपि देहादय एतत्क्षणे दृष्टाः क्षणान्तरे पुनर्दृश्यन्त एव न क्षणप्रध्वंसस्तेषां, तथापि क्षणान्तरेऽवश्यं दृश्यन्त इति वक्तुं न शक्यते मरणसम्भवात्तस्मात् क्षणप्रध्वंसशीला एव देहादय इत्यभिप्रेत्य क्षणप्रध्वंसिनमित्युक्तमत एव ताच्छील्ये णिनिः प्रयुक्तः प्रध्वंसिनमिति । वृक्षोऽप्यश्वत्थसंज्ञः प्रसिद्ध एव ।

मायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वात्, सोऽयं संसारवृक्षोऽव्ययः, अनाद्यन्तदेहादिसन्तानाश्रयो हि सुप्रसिद्धः, तमव्ययं; तस्यैव संसारवृक्षस्येदमन्यद्विशेषणम्—छन्दांसि यस्य पर्णानि, छन्दांसि छादनादृग्यजुस्सामलक्षणानि यस्य संसारवृक्षस्य पर्णानीव पर्णानि यथा वृक्षस्य परिरक्षणार्थानि पर्णानि तथा वेदास्संसारवृक्षपरिरक्षणार्थाः, धर्माधर्मतद्धेतुफलप्रदर्शनार्थत्वात्। यथाव्याख्यातं संसारवृक्षं समूलं- 'यस्तं वेद स वेदवित्' वेदार्थविदित्यर्थः। नहि समूलात्संसारवृक्षादस्माद्ज्ञेयोऽन्योऽणुमात्रोऽप्यवशिष्टोऽस्तीत्यतः सर्वज्ञस्सर्ववेदार्थविदिति समूलसंसारवृक्षविज्ञानं स्तौति ॥१॥

अव्ययमिति । ननु क्षणप्रध्वंसिनस्संसारस्य कथमव्ययत्वमत आह—**मायाया इति**। नन्वनादिकालमारभ्य प्रवृत्तत्वे मायैवाव्यया स्यात्कथं पुनस्तत्कार्यसंसारोऽव्ययोऽत आह—**अनादीति**। न विद्येते आद्यन्तौ यस्य सोऽनाद्यन्तस्स चासौ देहादिसन्तानस्स आश्रयो यस्य स तथोक्तः। बीजांकुरन्यायेन प्रवाहाकारेण पूर्वपूर्वदेहादेरुत्तरोत्तरदेहादिर्भवन् सन्न कदाप्युपरमत इत्यनन्तत्वं देहादिसन्तानस्य। प्रलयेऽपि सूक्ष्मरूपेण सत्त्वादयमिदानीमारब्ध इति वक्तुमशक्यत्वादनादित्वं च।

एवमस्यानादित्वे हेतुर्मायाया एतन्मूलभूताया अनादित्वमेवेति मायाया अनादिकालप्रवृत्तत्वादित्युक्तम्। तथा मायाया अनन्तत्वमेव देहादिसन्तानस्यानन्तत्वे कारणमेवंविधसन्तानाश्रयत्वादेव संसारस्याप्यनाद्यनन्तत्वमिति युक्तमव्ययत्वं संसारस्येति भावः। एवं सुखदुःखसम्भोगरूपसंसारस्य तु स्वत एवाव्ययत्वं स्थूलदेहस्य नश्यत्वेऽपि सूक्ष्मदेहस्याविनाशित्वात्प्रपञ्चरूपसंसारस्य त्वव्ययत्वं स्फुटमेव। प्रलयेऽपि जगतस्सूक्ष्मरूपेण सत्त्वात्। तस्मात्सर्वथाऽप्यव्यय एव संसारो यावदविद्यम्। **अन्यदिति**। विलक्षणमित्यर्थः। अन्यद्विशेषणं विशेषणान्तरम्।

छन्दश्शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—**छादनादिति**। रक्षणादिति यावत्। छादनपूर्वकत्वाद्रक्षणस्य। कवचो हि देहमाच्छाद्य रक्षति शस्त्रादेस्सकाशात्। अथर्वणवेदस्य ऋगादिवेदत्रयान्तःपातित्वादाह—**ऋग्यजुस्सामात्मकानीति**। पर्णशब्दोऽत्र लक्षणया तत्सदृशपरः। छन्दसां प्रसिद्धपर्णत्वासम्भवादित्याह—**पर्णानीवेति, रक्षणार्थानीति**। पर्णानि हि वृक्षमाच्छाद्य वातातपादिभ्यो रक्षन्ति। एवं संसारवृक्षं वेदाः परिरक्षन्ति। तत्र हेतुमाह—**धर्मेति**। धर्माधर्मयोस्तद्धेतूनां विहितप्रतिषिद्धकर्मणां तत्फलस्य स्वर्गनरकादेश्च प्रकाशनं प्रतिपादनमर्थः प्रयोजनं येषां तत्त्वात्। धर्मो यागादिजन्यमपूर्वं सुकृतात्मकमात्मनिष्ठम्। अधर्मो हिंसादिजन्यं दुष्कृतमिति विवेकः। विद्वांसोऽपि वेदप्रामाण्याद्यज्ञादिकमनुष्ठाय स्वर्गादिकं प्राप्य तत्पुण्यक्षयात्पुनर्भुवि मनुष्यात्मना प्रजाय पुनः कर्माणि कुर्वन्तीति विदुषामपि जन्ममरणादिलक्षणोऽयं संसारो वेदमूलक एव। नास्तिका अपि हिंसादिलक्षणं कर्म विधाय तत्फलानुभवाय नरकं पश्वादिजन्म च प्राप्य पुनर्म्रियन्ते पुनरुत्पद्यन्त इत्ययमर्थोऽपि वेदादेव ज्ञायत इति तेषां संसारोऽपि वेदमूल एव। तस्माद्वेदैस्संसारः परिरक्ष्यत इति भावः। अत एव 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जुन!' इत्युक्तं भगवता।

समूलमिति । मूलेन ब्रह्मणा मायिना सहेत्यर्थः । केवलसंसारवेदनेन फलाभावादिति भावः । ब्रह्मज्ञानाद्धि मोक्षः । ननु सर्वेऽपि वेदविद एव वेदपाठका इत्यत आह—**वेदार्थविदिति** । वेदान् प्रायशः पठन्त्येव ब्राह्मणाः, परं तु तदर्थं ते न जानन्ति । अर्थज्ञानशून्याश्च वैदिका वेदेनैव निन्दिताः- 'स्थाणुरयं भारवाहः किलाभूदधीत्य वेदं न विजानाति योऽर्थ'मिति । तस्माद्वेदपाठकानां वेदार्थज्ञानमावश्यकं, तद्ज्ञानादेव दर्शितसमूलसंसारज्ञानसम्भवात् ।

ननु यस्समूलं संसारं वेद स कथं सर्ववेदार्थविद्भवेत् ? अन्यस्याविज्ञेयस्य बहुधा सत्त्वादत आह—**न हीति** । दृग्दृश्याभ्यां पदार्थाभ्यामन्यत्किमपि नास्ति । तत्र ब्रह्म दृक्; माया, तत्कार्यं सर्वं जगद्दृश्यम् । एवं स्थिते मूलस्य मायावतो ब्रह्मणो वृक्षस्य जगद्रूपसंसारस्य च ज्ञाने सति किं पुनरवशिष्येत ज्ञेयतया ? न किमपि- ताभ्यामन्यस्याभावात् । वेदार्थानां यज्ञादिकर्मणां ब्रह्माद्युपासनानां च सर्वेषां संसारान्तःपातित्वाद्वेदान्तार्थस्य च ब्रह्मत्वेन मूलान्तःपातित्वाच्चेति भावः । **अत इति** । समूलात्संसारवृक्षादन्यस्य ज्ञेयस्याभावादित्यर्थः । सर्ववेदार्थवित्त्वस्स सर्वज्ञ एवेति समूलस्य वृक्षस्य संसारस्य विज्ञानं स्तौति- समूलवृक्षविज्ञानिनां सर्वज्ञत्वे सति तद्विज्ञानस्य सर्वोत्कर्षः प्राप्नोति । यथा धनवतः पुरुषस्य कीर्तनीयत्वे सति धनस्याप्युत्कर्षस्तद्वत् । धर्मोत्कर्षपूर्वकत्वाद्धर्म्युत्कर्षस्येति भावः ।

यत्तु रामानुजः—सप्तलोकोपरि निविष्टचतुर्मुखादित्वेन तस्योर्ध्वमूलत्वं, पृथिवीनिवासिसकलनरपशुमृगक्रिमिकीटपतङ्गस्थावरान्ततयाऽधश्शाखत्वम् । संसारस्यावेदत्वेऽपि संसारविद्वेदविदेव । वेदो हि संसारवृक्षच्छेदोपायं वदति । छेद्यवृक्षस्वरूपज्ञानं छेदनोपायज्ञानोपयोगीति वेदविदित्युच्यत इति, **तत्तुच्छम्**— चतुर्मुखः किं जगद्रूपसंसारस्यादिरुत देहरूपस्याऽथवा सुखदुःखसम्भोगरूपस्य ? नाद्यः- 'जन्माद्यस्य यत' इति सूत्रेणेश्वरस्यैव जगत्कारणत्वेन जगदादित्वस्य स्थापितत्वात् । आदिर्हि कारणम् । न द्वितीयः- देवमनुष्यादिदेहान्प्रति चतुर्मुखस्यादित्वेऽपि चतुर्मुखदेहंप्रति चतुर्मुखस्यादित्वाभावात् । नहि पुत्रदेहस्यादिः पिता पितृदेहस्याप्यादिर्भवति । न तृतीयः- चतुर्मुखस्यापि सुखदुःखसम्भोगसत्त्वेन तदादित्वाभावात्तस्य । नहि स्वानर्थकरं संसारं चतुर्मुखस्स्वयं सृजति ।

ननु आदिर्न कारणं, किं त्वाद्यवयवः, यथा वृक्षस्यादिमध्यान्तावयवास्सन्ति भूसन्निहितभाग आदिर्वृक्षस्य चरमभागोऽन्तः, स्कन्धादिभागस्तु मध्यः, तथा जगद्रूपसंसारस्य चतुर्मुख आदिभागः, पृथिवीनिवासिनो मनुष्यादयो मध्यभागः, पातालवासिनोऽन्तभाग इति चेत्, **नैतदप्युचितम्**— तथा सति चतुर्मुखस्यैकस्यैव कथमादित्वम् ? तल्लोकवासिनस्सर्वेऽप्यादिभूता एव । किंच वृक्षाश्रयपक्षिकीटादिप्राया जगदाश्रयचतुर्मुखादिप्राणिनः, न तु स्कन्धशाखादिस्थानीयाः । सत्यादिलोका एव तत्स्थानीयाः- लोकात्मकत्वाज्जगतः । तथा च जगतस्सत्यलोक आदिः, भूलोको मध्यः, पाताललोकोऽन्तः । यद्वा स्वर्गलोक आदिर्मर्त्यलोको मध्यः पाताललोकोऽन्त इति सत्यलोकादित्वं स्वर्गलोकादित्वं वा जगद्वृक्षस्य वक्तव्यमिति कथं चतुर्मुखादित्वं तस्य ? अपि च यद्यत्रोर्ध्वशब्देनाद्यवयवो

तस्यैव संसारवृक्षस्याऽपराऽवयवकल्पना उच्यते—

अधश्चोर्ध्वं प्रसृतास्तस्य शाखा गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाः ।
अधश्च मूलान्यनुसन्ततानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके ॥२॥

अधश्चेति । अधो मनुष्यादिभ्यो यावत्स्थावरमथ ऊर्ध्वं च यावद्ब्रह्मणो विश्वसृजो धाम इत्येतदन्तं यथाकर्म यथाश्रुतं ज्ञानकर्मफलानि तस्य वृक्षस्य शाखा इव शाखाः प्रसृताः

विवक्षितस्स्यात्तर्ह्यधश्शब्देन किं मध्यावयवो विवक्षितः ? यद्वाऽन्तावयवः ? अथ वोभयम् ? नाद्यः-- स्थावरान्ततयेति स्ववचोविरोधात् । न द्वितीयः- नहि पृथिवी तन्निवासिनस्स्थावराः पर्वतादयो वा जगद्वृक्षस्यान्तभागः स्यात् । न तृतीयः- तद्विवक्षानुसारेण त्वया पृथिवीनिवासिमनुष्यादिमध्यतया पातालनिवासिसर्पाद्यन्ततया चाधश्शाख इत्युच्यत इत्यनुक्तत्वात् । किं च 'अव्यक्तमूलप्रभव' इति पुराणं च । प्रकृतगीतामूलभूतश्रुतिगतोर्ध्वमूलपदस्य मायाकारणकत्वरूपार्थमेव प्रतिपादयतीति तद्विरोधश्च तव । तस्मादूर्ध्वं ब्रह्म मूलं कारणमस्येत्यूर्ध्वमूलमित्येव व्याख्येयम् । न च ब्रह्मणः कारणत्वप्रतिपादकस्य तवापि मायाकारणत्वप्रतिपादकपुराणविरोध इति वाच्यं, शक्तिशक्तिमतोरभेदात् । केवलाव्यक्तस्य केवलब्रह्मणो वा कारणत्वाभावात् । अव्यक्तशक्तिमद्ब्रह्म ब्रह्माश्रयमव्यक्तं वा जगतः कारणमिति न कश्चिद्विरोधः ।

यच्चानेनोक्तं संसारो न वेद इति, तदप्ययुक्तम्—वेदस्यापि संसारपदवाच्यजगदन्तःपातित्वेन संसारस्यापि वेदत्वात् । यज्ञादिसंसारस्य वेदार्थत्वेन च वेदस्य संसारप्रतिपादकत्वात्संसारस्य वेदत्वमिति वा । प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोरभेदात् । यच्च वेदस्संसारवृक्षच्छेदोपायं वदतीति, तदप्ययुक्तम्—यज्ञादिप्रतिपादकवेदभागस्य संसारप्रवृद्ध्युपायप्रतिपादकत्वात् । वेदार्थो हि यज्ञादिस्संसारं वर्धयतीति ॥१॥

अध इति । अपरेति छेदः । पूर्वोक्तादन्येत्यर्थः । गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाश्च तस्य शाखा अधश्चोर्ध्वं च प्रसृता भवन्ति । कर्मानुबन्धीनि तस्य मूलान्यधश्च मनुष्यलोकेऽनुसन्ततानि भवन्ति । अधश्शब्दार्थमाह—मनुष्यादीति । मनुष्यो मानवदेह आदिर्यस्य तन्मनुष्यादि । यावत्स्थावरं स्थावरान्तमित्यर्थः । मनुष्यपशुपक्षिसरीसृपकृमिकीटमत्स्यकच्छपतरुगुल्मलतादिकमिह दृश्यमानं भुवि सर्वं चराचरजन्तुजातमधश्शब्दार्थः । मनुष्यादिभ्य इति पाठे मनुष्यादिभ्य आरभ्येति शेषः । आदिपदात्पश्वादिग्रहणम् । ऊर्ध्वशब्दार्थमाह—अत इति । मनुष्यलोकादित्यर्थः । ऊर्ध्वं वर्तमाना गरुडगन्धर्वयक्षरक्षःपितृमातृगणसिद्धसाध्यचारणदेवदानवादयश्चतुर्मुखेन सह सर्वेऽपि प्राणिन ऊर्ध्वशब्दार्थः । इदमेवाह—यावदिति । ब्रह्मणो हिरण्यगर्भस्य । धाम लोकः । तत्र वर्तमानसनकादिसर्वप्राणिसंग्रहाय धामशब्दग्रहणम् । एतदन्तमिति । चतुर्मुखान्तमित्यर्थः । चतुर्मुखजन्मनोऽपि ज्ञानकर्मफलत्वादिति भावः ।

प्रगता गुणप्रवृद्धा गुणैस्सत्त्वरजस्तमोभिः प्रवृद्धास्स्थूलीकृता उपादानभूतैः; विषयप्रवालाः- विषयाश्शब्दादयः प्रवाला इव देहादिकर्मफलेभ्यश्शाखाभ्योंकुरीभवन्तीव, तेन विषय-

---

यद्वैतस्मिन्प्रपञ्चे प्रकृतचतुर्मुखादन्यस्य चतुर्मुखस्यासम्भवाच्चतुर्मुखलोकप्राप्तिरेव फलमेति विवक्षणे एतदन्तमित्यस्य चतुर्मुखधामान्तमित्येवार्थः । एवमधऊर्ध्वशब्दाभ्यां ब्रह्मादिस्थावरान्तचराचरसर्वप्राणिसंग्रहः कृतः । अमूनि हि चराचरजन्तुजालानि कर्मानुसारेण शास्त्रानुसारेण च ज्ञानकर्मफलानीत्याह—**यथाकर्मेति** । ज्ञानमुपासनादिकं, नतु तत्त्वज्ञानं मोक्षस्यैव तत्प्राप्यत्वात् । कर्म यज्ञादिकं फलाभिसन्धिपूर्वकं तद्रहितं च । फलाभिसन्धिरहितकर्मकृदपि तत्त्वविदां कुलेषु जायत इत्युक्तत्वात् । तयोः फलानि तत्प्राप्याणीत्यर्थः । 'देवान् देवयजो यान्ती'त्यादिना देवयजनादीनां देवत्वादिप्राप्तिहेतुत्वस्योक्तत्वादिति भावः । इमानि भूतानि संसारवृक्षस्य शाखास्थानीयानीत्याह—**तस्येति** । प्रगता व्याप्ता इति यावत् । स्थूलीकृतास्स्थौल्यं प्रापिताः । यथा प्रवालाः पल्लवाश्शाखाशालाशिफाजटाभ्योंकुरीभवन्ति तथा कर्मफलेभ्यश्चराचरेभ्यो देहेभ्यश्शब्दादयो जायन्त इति विषयेषु प्रवालत्वारोपणमित्याह—**विषया इत्यादिना** । देहादीत्यादिपदादिन्द्रियादिग्रहणम् । गुणप्रवृद्धा विषयप्रवालाश्च मनुष्यादिस्थावरान्ता ब्रह्मादिमनुष्यान्ताश्च सर्वे भूतसङ्घाश्शाखा इव संसारवृक्षस्याधश्चोर्ध्वं च प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । **एतेन** तन्त्रादिनाऽधश्शब्दस्योर्ध्वशब्दस्य च भूतपरत्वे भूताश्रयदेशपरत्वेन च द्वेधा व्याख्यानं कृतमिति **सिद्धम्** ।

यद्वा शाखारूपविषयनिर्देशेन ब्रह्मादिस्थावरान्तसर्वप्राणिनिकायरूपविषयो लक्ष्यते । ततश्च वृक्षतुल्यस्यास्य संसारस्य प्रवालतुल्यविषयोपलक्षिताः, जलादितुल्यगुणप्रवृद्धाश्च शाखातुल्यास्सर्वभूतसङ्घा अधश्चोर्ध्वं च प्रसृता भवन्तीत्यर्थः । मनुष्यादिस्थावरान्तजन्तुसन्ततिर्यत्रास्ति सोऽधश्शब्दार्थः । ब्रह्मादिमनुष्यान्तजन्तुसन्ततिर्यत्रास्ति स ऊर्ध्वशब्दार्थः । मनुष्यादीति तद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । मनुष्यान्तेति त्वतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । स्वविवरभूतपाताललोकसहिता पृथिवी अधश्शब्दार्थः । सत्यादिलोकसहितस्स्वर्गलोक ऊर्ध्वशब्दार्थ इति यावत् । एवं चाधो मर्त्यलोकपाताललोकयोरूर्ध्वे स्वर्गलोके च ये प्राणिनो ब्रह्मादिस्तम्बान्तास्ते संसारवृक्षस्याधोभागोर्ध्वभागद्वयव्यापिन्यश्शाखा इत्युच्यन्त इति परमार्थः ।

ननु कोऽयं संसारः ? यस्य प्राणिनश्शाखाः । न तावत्प्रपञ्चः- तस्य लोकानामेव शाखात्वेन भवितव्यत्वात् । लोकमयो हि प्रपञ्चः, प्राणिनस्तु पक्षिप्राया एव । नापि देहः- तस्य सर्वभूतशाखावत्त्वासम्भवत्वात् । नापि सुखदुःखादिसम्भोगः- तस्य प्राण्याश्रयकत्वेन प्राणिमत्त्वासम्भवादिति चेत्, उच्यते—जन्ममरणादिलक्षणस्सुखदुःखादिसम्भोग एव संसारः, सर्वेपि संसारिणः प्राणिनोऽमुमेव संसारमाश्रयन्त इति प्राणिनामाश्रय एव संसारः शाखानां वृक्ष इव । प्राणिनां संसारस्य चेतरेतराश्रयाश्रयिभावात्प्राणिन आश्रित्य वर्तमानोऽपि संसारः प्राणिनामाश्रयो भवति, यथा भर्तृभार्ये परस्परम् । यद्वा अविद्यामयोऽयं संसारोऽविद्यायाश्च सर्वप्राण्याश्रयत्वात्संसारस्य च तथात्वमिति ।

प्रवालाश्शाखाः। संसारवृक्षस्य परं मूलमुपादानं कारणं पूर्वमुक्तम्। अथेदानीं कर्मफलजनितरागद्वेषादिवासनामूलानीव धर्माधर्मप्रवृत्तिकारणान्यवान्तरभावीनि तानि, अधश्च देवाद्यपेक्षया मूलान्यनुसन्ततान्यनुप्रविष्टानि; कर्मानुबन्धीनि- कर्म धर्माधर्मलक्षणमनुबन्धः पश्चाद्भावी येषामुद्भूतिमनूद्भवति तानि कर्मानुबन्धीनि मनुष्यलोके विशेषतः। अत्र हि मनुष्याणां कर्माधिकारः प्रसिद्धः ॥२॥

अथवा प्रपञ्च एवेह संसारः। सहि यथा लोकमयस्तथा भूतमयश्च। तथा च लोका इव लोकस्थप्राणिनोऽपि तस्य शाखा इव भवन्तीति। यद्वा सर्वे प्राणिनस्स्वाश्रयलोकद्वारेण संसारवृक्षस्य शाखा इव भवन्तीति। यद्वा प्रपञ्चो वृक्षो लोकाश्शाखा याः स्कन्धादुपरि प्रादुर्भूताः स्थूलाः, ये तु शाखासुद्भूताश्शालाशिफाजटाशब्दैरुच्यमानास्सूक्ष्मसूक्ष्मतरसूक्ष्मतमवृक्षावयवास्तत्स्थानीयास्तु प्राणिन इति। परं प्रधानमित्यर्थः। **पूर्वमिति**। ऊर्ध्वमूलमित्यनेनेत्यर्थः। धर्माधर्मयोर्यज्ञादिर्हिंसादि विहितनिषिद्धकर्मणोः प्रवृत्तौ प्रवर्तने कारणानि पुंसामिति भावः। **अवान्तरभावीनीति**। अप्रधानानीत्यर्थः। अवान्तरे मध्ये भवन्तीत्यवान्तरभावीनि। **अधश्चेति**। मनुष्यलोक इत्यस्य विशेषणम्। कथमस्याधस्त्वमत आह—**देवाद्यपेक्षयेति**। स्वर्गाद्यपेक्षयेत्यर्थः। कर्मेत्यनुबन्धः कर्मानुबन्धस्स एषामस्तीति कर्मानुबन्धीनि। रागद्वेषादिवासनाप्रयुक्तत्वात्कर्मणः क्रियमाणस्य वासनापेक्षया पश्चाद्भावित्वमिति भावः। येषां रागद्वेषादिसंस्काराणामुद्भूतिमुत्पत्तिमनुसृत्योद्भवति कर्मेति शेषः। तानि कर्मानुबन्धीनीत्युच्यन्ते। मनुष्यलोके भूलोके।

ननु पशुलोक इत्युक्तेऽपि भूलोक एव सिध्यति किमिति मनुष्यशब्दोपादानमत आह—**विशेषत इति**। अत्र हि भूलोके मनुष्याणां विशेषतः कर्माधिकारः प्रसिद्धः। विशेषत इत्यनेन पश्वादीनामपि सामान्यतो मैथुनादिकर्माधिकारोऽस्तीति सूच्यते। अथवा मनुष्यलोको मनुष्यसमूहः। किमिति मूलानि मनुष्यसमूहेऽनुसन्ततानीत्यत आह—**विशेषत इति**। अत्र प्रपञ्च इत्यर्थः। विशेषत इत्यनेन देवादीनां काचित्कः कर्माधिकार इति सूच्यते। मनुष्येषु वर्तमानास्तत्तत्कर्मानुमेया जन्मान्तरकृतकर्मप्रयुक्ता रागद्वेषादिवासनास्संसारवृक्षस्यावान्तरमूलानि मनुष्याणामधस्स्थत्वादिमानि मूलानि चाधश्चेत्युक्तानि वृक्षस्यापि ह्यवान्तरमूलान्यधोव्यापीनि सन्ति। अज्ञानमूलकः पूर्वपूर्वकर्मवासनाभिरभिवर्धितश्च जन्ममरणादिप्रयुक्तसुखदुःखसम्भोगात्मकः प्राणिनां संसार इति श्लोकद्वयस्य फलितार्थः।

रामानुजस्तु—अधश्शाखमिति पूर्वश्लोकपदस्य यमर्थमाह· मनुष्यपश्वादयश्शाखा इति तमेवार्थमत्राप्याहेति पुनरुक्तिस्तन्मते। नच शङ्करमते पूर्वापरविरोधः, संसारवृक्षस्य महदादयश्शाखा इति पूर्वमुक्त्वा मनुष्यादयश्शाखा इत्यधुनोक्तत्वादिति वाच्यं, महदादयस्तत्सङ्घातात्मकमनुष्यादयश्चास्य शाखा इत्यदोषात् ॥२॥

यस्त्वयं वर्णितस्संसारवृक्षः—

न रूपमस्येह तथोपलभ्यते नान्तो न चादिर्न च सम्प्रतिष्ठा ।
अश्वत्थमेनं सुविरूढमूलमसङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्वा ॥३॥

नेति । न रूपमस्येह यथोपवर्णितं तथा नैवोपलभ्यते, स्वप्नमरीच्युदकमायागन्धर्वनगरसमत्वात् । दृष्टनष्टस्वरूपो हि स इति, अत एव नान्तो न पर्यन्तो निष्ठा परिसमाप्तिर्वा

नेति । अस्य रूपमिह यथावर्णितमिति शेषः । तथा नोपलभ्यते । अस्यान्तो नास्त्यादिर्नास्ति, सम्प्रतिष्ठा च नास्ति । सुविरूढमूलमेनमश्वत्थं दृढेनासङ्गशस्त्रेण छित्वा । ततो यस्मिन्गता भूयो न निवर्तन्ति तत्पदं परिमार्गितव्यम् । **नोपलभ्यत इति** । संसारस्य रूपं न दृश्यत इत्यर्थः । विद्यावस्थायामिति भावः । अविद्यावस्थायामस्य सर्वैर्दृश्यमानत्वेनादृश्यमानत्वोक्तेर्विरुद्धत्वात् । यद्वा अस्य रूपं यथा सत्यमिवोपवर्णितं तथा सत्यतया नोपलभ्यते, किंतु मिथ्यात्वेनैव दृश्यते । किमिवोपलभ्यतेऽत आह—**स्वप्नेति** । यद्वा विद्यावस्थायां कुतो नोपलभ्यतेऽत आह—**स्वप्नेति**। स्वप्नस्थरथादयस्स्वप्नपदार्थाः । माया ऐन्द्रजालिकेन दर्शितो विग्रहादिः । कुतस्संसारस्य स्वप्नादिसाम्यमत आह—**दृष्टेति** । हि यस्मात्स संसारो दृष्टनष्टस्वरूपो यदा दृष्टं तदैव नष्टं पूर्वं दृष्टं पश्चान्नष्टं वा दृष्टनष्टं स्वरूपं यस्य स तथोक्तः । प्रतिभानसमयनियतसत्ताक इत्यर्थः । स्वप्नादयश्च तादृशा एवेति स्वप्नादिसाम्यं संसारस्येति भावः । अत एव मिथ्यात्वादेवेत्यर्थः । व्यावहारिकसत्यस्य वस्तुनः स्वरूपं हि परिनिष्ठितं घटस्सर्वथा सर्वदा च घट एव, नतु पट इति । प्रातिभासिकस्तु सर्पाभासादिः कदाचित्सर्पत्वेन दृश्यते, कदाचिद्दण्डत्वेन कदाचिद्रज्जुत्वेनेति न तस्य परिनिष्ठितं स्वरूपमस्ति । तथा घटस्य मुद्गरप्रहारादिना समाप्तिरस्ति, सर्पाभासस्य तु न समाप्तिः । तदानीं रज्जुज्ञानेन समाप्तावपि पुनर्मन्दान्धकारे सा रज्जुः क्षिप्तोरगी भवेदेव । तथा व्यावहारिकस्य घटस्यादिरस्ति । अयं घट इदानीं कुलालेन कृत इति दर्शनात् । स्वाप्निकस्य तु नादिरुपलभ्यते । तथा व्यावहारिकस्य मध्य उपलभ्यते, प्रातिभासिकस्य तु न, आद्यन्तज्ञानप्रयुक्तत्वान्मध्यज्ञानस्य ।

एवं प्रातिभासिकस्य आद्यन्तमध्यानामनुपलम्भेनाभावे सिद्धे संसारस्यापि स सिध्यति प्रातिभासिकत्वात् । अयं संसारोऽनुपलभ्यमानादिमध्यान्तः प्रातिभासिकत्वात्स्वप्नपदार्थवदिति प्रयोगः । संसारः प्रातिभासिकः दृष्टनष्टस्वरूपत्वात्स्वप्नादिवदिति च । नच व्यावहारिकसंसारस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यं, व्यवहारप्रतीत्योरविशेषात् । प्रातिभासिकत्वादेव हि संसारस्य सुषुप्तौ प्रातिभासाभावादभावः । नचैवं सर्पाभासवत्सर्वस्यापि प्रातिभासिकत्वे भ्रमप्रमाविवेकानुपपत्तिरिति वाच्यं, सिद्धान्ते सर्वस्यापि भ्रमत्वात् । अज्ञदृष्ट्या तु कल्पितः प्रातिभासिकव्यावहारिकभेदः, तत्त्वविद्दृष्ट्या तु ब्रह्मणोऽन्यस्य सर्वस्यापि कल्पितत्वेन प्रातिभासिकत्वमेवेति न कश्चिद्दोषः ।

ननु अयं देह इदानीं जात इदानीं वर्धत इदानीं मृत इति देहस्याद्यन्तमध्योपलम्भात्कथं प्रातिभासिकत्वमितिचेत्, उच्यते—संसारस्य वयमादिमध्यान्तानुपलम्भं ब्रूमः, नतु देहस्य । पूर्व-

विद्यते। तथा न चादिः 'इत आरभ्यायं प्रवृत्त' इति न केनचिदवगम्यते। न च सम्प्रतिष्ठा स्थितिर्मध्यमस्य न केनचिदुपलभ्यते। अश्वत्थमेनं यथोक्तं, सुविरूढमूलं- सुष्ठु विरूढानि विरोहं गतानि सुदृढानि मूलानि यस्य तमेनं सुविरूढमूलं, असङ्गशस्त्रेण- असङ्गः पुत्रमित्रवित्तलोकैषणेभ्यो व्युत्थानं तेनासङ्गशस्त्रेण, दृढेन परमात्माभिमुख्यनिश्चयदृढीकृतेन पुनःपुनर्विवेकाभ्यासाश्मनिशितेन, छित्वा संसारवृक्षं सबीजमुद्धृत्य ॥३॥

पूर्वकर्मवशादुत्तरोत्तरदेहजन्ममरणलक्षणस्संसारो ह्यनादिरनन्तश्च। अत एवामध्यश्च। नचैवं व्यावहारिकदेहस्य कथं प्रातिभासिकत्वमिति वाच्यं, दृष्टनष्टस्वरूपत्वाद्देहस्य प्रातिभासिकत्वं, न त्वादिमध्यांतानुपलम्भात्। नचानन्तस्य संसारस्य कथं देहवद्दृष्टनष्टस्वरूपत्वमिति वाच्यं, संसारस्य सुषुप्त्यादौ नाशदर्शनेन तथात्वात्। नच प्रबोधे पुनर्दृश्यत एवेति वाच्यं, प्रबोधे दृश्यमानस्य संसारान्तरत्वात्। पूर्वानुभूतसंसारो हि सुषुप्तौ नष्टः। सोऽयं संसार इति प्रत्यभिज्ञा तु सेयं दीपज्वालेतिवत्साजात्यादिति। नन्वज्ञानमूलोऽयं संसारः कथमनादिस्स्यादत आह—इत आरभ्येति। नास्य संसारस्य जन्माभावप्रयुक्तमनादित्वं वयं ब्रूमः, किं तर्ह्यज्ञायमानजन्मकालवत्त्वरूपमनादित्वमेवेति।

ननु न केनचिदवगम्यत इत्ययुक्तमीश्वरेण तस्यावगम्यमानत्वादन्यथा तस्यासर्वज्ञत्वापत्तेरिति चेत्, मैवम्—किमयमीश्वरश्चिन्मात्र उत मायामयः? यं त्वं सर्वज्ञं ब्रूषे। आद्ये- निर्धर्मकस्य न तस्य ज्ञातृत्वधर्मप्रसङ्गः। द्वितीये- सोऽपि कल्पित एव, मायया संसारवदिति कथं तस्य मायामयसंसारादिपरिज्ञातृत्वम्? (संसारस्यादिर्जन्मेत्यर्थः) नचैवमीश्वरस्य सर्वज्ञत्वभङ्गप्रसङ्गः, यद्ज्ञातुं शक्यते तदपरिज्ञानस्यैव सर्वज्ञत्वभङ्गहेतुत्वात्। नच संसारस्रष्टुरीश्वरस्य कथं तदाद्यपरिज्ञातृत्वमिति वाच्यं, पूर्वपूर्वं संसारं दृष्ट्वा उत्तरोत्तरं संसारं सृष्टवानीश्वर इत्यदोषात्। अन्यथा हि विषमसृष्टिप्रयुक्तवैषम्यादिदोषप्रसक्तिस्स्यादीश्वरस्य।

किंच अज्ञानादपि वासनारूपेणाज्ञानेऽवस्थित एव संसारो जायते, नापूर्व इति कृत्वा कथमज्ञानमूलकत्वमात्रेणेश्वरेण संसारस्यादिर्ज्ञातुं शक्येत? अभावादेवादेः। न ह्यविद्यमानशशशृङ्गापरिज्ञानमात्रेणेश्वरस्य सर्वज्ञत्वहानिः। एतत्संसारस्य हेतुस्तु न केवलमविद्या, किंतु चिदविद्यासंयोगः। उक्तं हि क्षेत्रक्षेत्रज्ञसंयोगस्संसारस्य कारणमिति। स च संयोगोऽनादिरिति तत्प्रयुक्तस्संसारोऽप्यनादिरेव। यदैव संयोगस्तदैव हि संसारः प्रवृत्तः। तस्मात्कार्यत्वेऽप्यनादिरेव संसारः। ज्ञाननाश्यत्वादस्यानन्तत्वं तु व्यवहारसापेक्षमथवाऽविद्यासापेक्षमिति बोध्यम्।

मूलानि रागद्वेषादिवासनाः। रागादिप्रयुक्तो हि संसारः। अथ वाऽज्ञानप्रयुक्तो रागद्वेषाद्यभिवर्धितश्च संसारः। मित्रशब्देन भार्या गृह्यते। भार्या हि भर्तुर्मित्रमिवेष्टप्रापिका, अनिष्टनिवारिका च। लोकैषणं नाम स्वर्गादिलोकप्राप्त्याशा। तेभ्यो व्युत्थानं नाम तत्परित्यागः। सन्न्यास इति यावत्। 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चर'न्तीति श्रुतेः। गृहस्थस्य हि पुत्रादिसङ्गो दुष्परि-

हर इति भावः । परमात्माभिमुख्यं परमात्मानुसन्धानप्रावण्यं तस्मिन् यो निश्चयोऽध्यवसायः तेन दृढीकृतेन । पुनःपुनर्विवेकाभ्यास आत्मानात्मविवेकस्यासकृदावर्तनमहमात्मा इदमनात्मेत्येवंरूपं तदेवाश्मा शाणोपलस्तेन निशितेन तीक्ष्णीकृतेन । सबीजं साज्ञानमूलमुद्धियोच्चैर्भित्त्वा सन्न्यासाश्रमं स्वीकृत्य वैराग्यशमदमादिभी रागद्वेषादीनि संसारवृक्षमूलानि छित्त्वा, आत्मानात्मविवेकज्ञानेन संसारवृक्षप्रधानमूलमज्ञानं च छित्त्वेत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—अस्य वृक्षस्य चतुर्मुखादित्वेनोर्ध्वमूलत्वं, तत्सन्तानपरम्परया मनुष्याग्रत्वेनाधश्शाखत्वं, मनुष्यत्वे कृतैः कर्मभिर्मूलभूतैः पुनरप्यधश्चोर्ध्वं च प्रसृतशाखत्वमिति यथेदं रूपं निर्दिष्टं न तथा संसारिभिरुपलभ्यते । मनुष्योऽहं देवदत्तस्य पुत्रो यज्ञदत्तस्य पिता तदनुरूपपरिग्रहश्चेत्येतावन्मात्रमुपलभ्यते । तथाऽस्य वृक्षस्यान्तो विनाशोऽपि गुणमयभोगेष्वसङ्गकृत इति नोपलभ्यते । तथाऽस्य गुणसङ्ग एवादिरिति नोपलभ्यते । तस्य प्रतिष्ठा चानात्मन्यात्माभिमानरूपमज्ञानमिति नोपलभ्यते । प्रतितिष्ठत्यस्मिन्नेवेति ह्यज्ञानमेवास्य प्रतिष्ठेति, तन्मन्दम्—यदि संसारवृक्षस्य चतुर्मुख आदिस्स्यात्तर्हि स्थावरमेवाग्रं स्यान्न तु मनुष्यः । तस्य ब्रह्मादिस्थावरान्तप्राणिवर्गमध्यस्थत्वात् । नच स्थावराणां ब्रह्मसन्तानपरम्परान्तःपातित्वं नास्तीति वाच्यं, ब्रह्मणस्स्रष्टृत्वसङ्कोचस्यान्याय्यत्वात् । सर्वं जगत्सृष्टं हि चतुर्मुखेन प्रजापत्यादिद्वारा । नच मनुष्यत्वकृतकर्मवशादेव पश्चाद्यधश्शाखप्रसार इति वाच्यं, मनुष्यसृष्टेः प्रागपि पश्वादिसृष्टिसम्भवात् । तथा संसारिभिरस्य रूपं नोपलभ्यते यथोक्तमित्यप्ययुक्तम्—किमिमे संसारिणो वेदवेदाङ्गाध्ययनसम्पन्ना उत मूर्खाः ? आद्ये तैरेतद्‌ज्ञायत एव । द्वितीये- किं नास्तिकजनमतस्येह वर्णनेन फलम् ? नच वेदवेदाङ्गादिविदो न संसारिण इति वाच्यं, यज्ञादिकर्मप्रवृत्त्यादिरूपसंसारस्य तेषु दर्शनात् । न चास्तिकेष्वप्यवेदविदो नैतज्जानन्तीति वाच्यं, किं तदपरिज्ञानप्रतिपादनादिह फलम् ? तेभ्योऽप्यत्यन्तमूढो बालो ह्यात्मानं मनुष्य इति देवदत्त इत्यपि च न जानातीति कथमुक्तं मनुष्य इत्यादिकमुपलभ्यत इति ? तथा नान्त इत्यस्यान्तो गुणमयभोगासङ्गकृत इति नोपलभ्यत इत्यर्थस्य कथमागमः ? नच तथेत्यस्यात्राप्यन्वयात्तदर्थागम इति वाच्यं, यथोक्तं तथेति हि तथाशब्दार्थः । रूपं तु पूर्वमुक्तमिति तत्र तथाशब्दान्वयो न्याय्यः । न हीह गुणमयभोगासङ्गादिकं वर्णितं, प्राग्येनास्य तथाशब्देन ग्रहणं स्यात् । नच त्रयोदशाध्यायोक्तार्थस्येह ग्रहणं न्याय्यं व्यवहितत्वात् । तत्रापि गुणसङ्गस्संसारकारणमित्येवोक्तं, न त्वसङ्गस्तन्नाशकारणमिति । तत्त्विहैवोच्यते- 'असङ्गशस्त्रेण दृढेन छि'त्त्वेति । न चादिरित्यत्र तथाशब्दानुवर्तनेऽपि गुणसङ्ग आदिरित्यर्थस्यासिद्धिरेव । गुणसङ्गपदार्थवाचकत्वाभावात्तथाशब्दस्य । तथाशब्दो हि प्रकारवाची गुणसङ्गं न बोधयेत् । गुणसङ्ग इतिपदस्याध्याहारस्त्वप्रमाणः । तं विनाऽप्यन्वयसम्भवे तदध्याहारस्यायुक्तत्वाच्च । सम्प्रतिष्ठेत्यत्राप्यज्ञानमेवेति पदकल्पनस्यापि मूलाद्बहिर्भूतत्वादप्रमाणत्वाच्च ।

ततः पदं तत्परिमार्गितव्यं यस्मिन्गता न निवर्तन्ति भूयः ।
तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्ये यतः प्रवृत्तिः प्रसृता पुराणी ॥४॥

तत इति । ततः पश्चाद्यत्पदं वैष्णवं तत्परिमार्गितव्यं परिमार्गणमन्वेषणं ज्ञातव्यमित्यर्थः । यस्मिन्पदे गताः प्रविष्टा न निवर्तन्ति नाऽऽवर्तन्ते भूयः पुनस्संसाराय । कथं परिमार्गितव्यमित्याह— तमेव च यः पदशब्देनोक्त आद्यमादौ भवमाद्यं पुरुषं प्रपद्य इत्येवं परिमार्गितव्यं तच्छरणतयेत्यर्थः । कोऽसौ पुरुष इत्युच्यते- यतो यस्मात्पुरुषात्संसारमायावृक्षप्रवृत्तिः प्रसृता निस्सृता ऐन्द्रजालिकादिव माया पुराणी चिरन्तनी ॥४॥

एवमन्त इति, आदिरिति, सम्प्रतिष्ठेतीतीतिशब्दत्रयकल्पनमपि गौरवावहत्वादयुक्तमेव । न ह्यन्तो नोपलभ्यत इति लघुवाक्यान्वयं विहाय गुणमयभोगासङ्ग एवान्त इति नोपलभ्यत इति गुरुवाक्यान्वयकल्पनं युक्तमिति कोऽपि विद्वान् प्रत्येति । युक्त एवायं रामानुजस्य यथाश्रुतार्थपरित्यागोऽपार्थकल्पनं च विशिष्टाद्वैताख्याश्रौतमताभिमानपिशाचग्रस्तस्येति ॥३॥

तत इति, पश्चादिति । संसारनाशाच्चित्ते शुद्धे सतीत्यर्थः । संसारो हि चित्तविक्षेपकः । वैष्णवं पदं विष्णोरात्मनः स्वरूपं सच्चिदानन्दाख्यं परिमार्गितव्यमन्वेष्टव्यम् । 'सोऽन्वेष्टव्यस्स विजिज्ञासितव्य' इति श्रुतेरिति भावः । परिमार्गशब्दार्थमाह—**अन्वेषणमिति** । ज्ञानमिति यावत् । परिमार्गितव्यस्य फलितार्थमाह—**ज्ञातव्यमिति, प्रविष्टा इति** । यत्सायुज्यं प्राप्ता इत्यर्थः । न निवर्तन्तीति परस्मैपदमार्षम् । किमर्थं नावर्तन्तेऽत आह—**संसारायेति** । संसरणायेत्यर्थः । पुनस्संसारं न प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । यथा स्वर्गादिपदे प्रविष्टाः पुनरावर्तन्ते न तथेति भावः । अदौ सृष्टेः प्रागपि भवत्यस्तीति, आदौ भव आद्यः- अनादिरित्यर्थः । पुरुषं पूर्णमात्मानं प्रपद्ये स एवाहमस्मीति भज इत्यनुसन्धानवान् सन् विद्वान् पदं परिमार्गयेदित्याह—**इत्येवमिति** । एवमहं ब्रह्मास्मीति तत्त्वज्ञानात्परमपदप्राप्तिर्भवेद्विदुष इति भावः । यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य इत्यन्वयः । कस्य प्रवृत्तिरत आह—**संसारेति** । संसाराख्यमायावृक्षस्य प्रवृत्तिं प्रवर्तनं प्रसृता जातेति यावत् । अनादिरयं संसारवृक्षो यस्मान्मायिनः परमेश्वरात्प्रवृत्तस्सोऽयं परमात्मेह पुरुष इत्युक्त इत्यर्थः ।

प्रपद्येदिति रामानुजीयपाठस्तु पद्यतेः परस्मैपदित्वस्यापाणिनीयत्वादुपेक्ष्यः । **यच्चानेन**—प्रपद्ये यत इति पाठेऽपि प्रपद्य इ यत इति छित्वा तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य शरणमुपगम्य इ यतोऽज्ञाननिवृत्त्यादेः कृत्स्नस्यैतस्य साधनभूता प्रवृत्तिः पुराणी पुरातनी प्रसृता, पुरातनानां मुमुक्षूणां प्रवृत्तिः पुराणी पुरातना हि मुमुक्षवो मामेव शरणमुपगम्य निर्मुक्तबन्धास्सञ्जाता इत्यर्थ इत्युक्तं, **तच्चासत्**—या प्रसृता सा न शरणं प्रपन्ना, किंतु पुरातना मुमुक्षव एवेति समानकर्तृकत्वाभावेन प्रपद्येति ल्यपोऽनुपपत्तेः । पुराणानामियं प्रवृत्तिः पौराणीति तस्येदमित्यणि टिड्ढाणेति ङीपा भाव्यत्वेन पुराणीति

कथंभूतास्तत्पदं गच्छन्तीति, उच्यते—

निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामाः ।
द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैर्गच्छन्त्यमूढाः पदमव्ययं तत् ॥५॥

निर्मानमोहा इति । निर्मानमोहाः- मानश्च मोहश्च मानमोहौ, तौ निर्गतौ येभ्यस्ते निर्मानमोहा मानमोहवर्जिताः; जितसङ्गदोषाः- सङ्ग एव दोषस्सङ्गदोषः, जितः सङ्गदोषो यैस्ते जितसङ्गदोषाः; अध्यात्मनित्याः परमात्मस्वरूपालोचननित्यास्तत्पराः; विनिवृत्तकामाः- विशेषतो निर्लेपेन निवृत्ताः कामा येषां ते विनिवृत्तकामा यतयस्सन्न्यासिनः, द्वन्द्वैः प्रियाप्रियादिभिर्विमुक्तास्सुखदुःखसंज्ञैः परित्यक्ता गच्छन्ति, अमूढा मोहवर्जिताः पदमव्ययं तद्यथोक्तम् ॥५॥

तदेवं पदं पुनर्विशिष्यते —

न तद्भासयते सूर्यो न शशाङ्को न पावकः ।
यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम परमं मम ॥६॥

नेति । तद्धामेति व्यवहितेन धाम्ना सम्बध्यते । तद्धाम तेजोरूपं पदं न भासयते

रूपासिद्धेः । इ यतः प्रवृत्तिरित्यस्य इ यतस्साधनभूता प्रवृत्तिरिति कल्पनं चान्याय्यं, इ यत इत्यस्याज्ञाननिवृत्त्याद्यर्थश्च स्वकपोलकल्पितत्वादुपेक्ष्यः । नहि यच्छब्दादभिधया तादृगर्थलाभस्सम्भवति । नच शङ्करमतेऽपि प्रपद्ये इत्युत्तमपुरुषस्य वाक्यानन्वय इति वाच्यं, तं प्रपद्य इति तत्पदं परिमार्गितव्यमिति वाक्यान्वयलाभात् । यतः पुराणी प्रवृत्तिः प्रसृता तमेव चाद्यं पुरुषं प्रपद्य इति यस्मिन्गता भूयो न निवर्तन्ति तत्पदं ततः परिमार्गितव्यमिति श्लोकस्यान्वयः पर्यवसन्नः ॥४॥

निर्मानेति । निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा अमूढा यतय इति शेषः । सुखदुःखसंज्ञैर्द्वन्द्वैर्विमुक्तास्सन्तः तदव्ययं पदं गच्छन्ति । मानोऽहंममाभिमानः । मोहोऽज्ञानम् । मूढोऽविवेकी तद्भिन्ना अमूढा विवेकिन इत्यर्थः । निर्लेपेन निश्शेषेणेत्यर्थः । गृहिणां दारापत्यादिसङ्गस्यावर्जनीयत्वादुक्तम्—यतय इति । अध्यात्ममात्मनि नित्या आसक्ता आत्मन्यासक्तिर्नामात्मस्वरूपालोचनासक्तिरित्यभिप्रेत्याह—परमात्मेति । इदं मे स्यादिदं मे स्यादितीच्छाः कामाः । प्रियमिष्टं सुखसंज्ञं सुखे तद्धेतौ च सर्वेषामिच्छास्ति हि । अप्रियमनिष्टं दुःखसंज्ञं दुःखे तद्धेतौ च सर्वेषामकामोऽस्ति हि । आदिपदात् स्तुतिनिन्दादिद्वन्द्वग्रहणम् । यद्यपि शीतोष्णमानावमानादयस्सर्वे द्वन्द्वपदार्थाः प्रियाप्रियद्वन्द्वेऽन्तर्भूतास्तथापि तद्विशेषसंग्रहायादिपदनिर्देशः कृत इति बोध्यम् । 'सह वै स शरीरस्य प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति, अशरीरं वा सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इति श्रुतेरशरीरत्वं प्राप्नुवन्तीत्यर्थः । पद्यते गम्यत इति पदं स्वरूपं ब्रह्मेति यावत् ॥५॥

नेति । तत्सूर्यो न भासयते, शशाङ्को न भासयते, पावको न भासयते यद्गत्वा न निवर्तन्ते

सूर्य आदित्यस्सर्वावभासनशक्तिमत्वेऽपि सति; तथा न शशाङ्कश्चन्द्रः; न पावको नाग्निरपि। यद्धाम वैष्णवं पदं गत्वा प्राप्य न निवर्तन्ते, यच्च सूर्यादिर्न भासयते, तद्धाम पदं परमं मम विष्णोर्यद्गत्वा न निवर्तन्त इत्युक्तम् ॥६॥

तद्धाम मम परमं पदमिति शेषः। यद्वा यद्गत्वा न निवर्तन्ते तद्धाम मम परमं पदम्। तद्धाम सूर्यो न भासयते, शशाङ्को न भासयते, पावको न भासयते। तेजो ज्ञानं, न त्वालोकः। तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वादात्मा हि द्रष्टा। ननु घटः पटं न भासयत इतिवत्सूर्यस्तन्न भासयत इत्यनेन धाम्नः क उत्कर्षो लब्धोऽत आह—**सर्वेति**। अह्नि यस्सर्वं जगदवभासयितुमीष्टे स सूर्योऽपि तन्नावभासयत इत्यर्थः। तथा निशि यस्सर्वावभासकश्चन्द्रस्सोऽपि तन्नावभासयते। यश्च सन्ध्ययोस्सर्वावभासकोऽग्निर्यश्चान्तर्गृहे सर्वावभासको दीपादिः स चाग्निर्न तद्भासयितुमीष्टे। आत्मभास्या हि ते कथमात्मानं भासयेरन्? अयं सूर्योऽयमिन्दुरयमग्निरयं दीप इति क्षेत्रज्ञ एव सूर्यादीन् जानातीति सूर्यादीनामवभासकः। सूर्यादयस्तु जडा एव, ते हि स्वात्मानमेव न विदुरहं रविरहं दीप इत्येवं किं पुनरन्यानवभासयेरन्। नच सूर्यादयश्चेतना एवेति वाच्यं, यस्सूर्यादिमण्डलान्तर्वर्ती पुरुषो देहवर्ती पुरुष इव स एक एव चेतनो द्रष्टा क्षेत्रज्ञश्च। तदतिरिक्तं मण्डलं तु देहवज्जडमेवेति।

नन्वेवं जडस्य सूर्यादेः कथं सर्वावभासनशक्तत्वमिति चेदुच्यते—देहान्तर्वर्ती प्रत्यगात्मा यथा बाह्यघटाद्यवभासने चक्षुर्वृत्त्यादिकमपेक्षते तथा सूर्यादिज्योतिरप्यपेक्षत एव। अज्ञानेनेवान्धकारेणापि घटादेरावृतत्वात्। अज्ञाननिरसनाय चक्षुर्वृत्तिः, अन्धकारनिरसनाय सूर्यादितेजश्च क्षतन इति।

यद्वा अज्ञानेनावृतो घटः पुनरन्धकारेणाप्यावृतः। पटेन वेष्टितं वस्तु पेटिकयेव। तस्य चान्धकारस्यापगमनाभावे चक्षुर्वृत्तेर्घटाज्ञानसम्बन्धो न स्यात्। न हि बाध्यबाधकयोस्सम्बन्धं विना बाधकेन बाध्यं नाश्येत। तस्माच्चक्षुर्वृत्तिरेव सूर्यादिज्योतिरपेक्षते; क्षेत्रज्ञस्तु वृत्तिमपेक्षत इति। तथा चान्धकारनाशकत्वलक्षणं सर्वावभासकत्वं सूर्यस्य, अज्ञाननाशकत्वलक्षणं भासकत्वं चक्षुर्वृत्तेश्चास्तीति सूर्यादिरप्यवभासक एव वृत्तिवत्।

न चैवमन्धकारे सूर्यादितेजसा नाशिते अज्ञाने वृत्त्या नाशिते च घटस्स्वयमेव स्फुरेदिति किं क्षेत्रज्ञेनेति वाच्यं, जडत्वाद्धटस्य। न हि स्फुरणं स्वयं सम्भवति तस्य। न हि घटोऽहमिति घट आत्मानं वेत्ति; नापि पटोऽयमिति पटं वा वेत्ति। तस्मादयं घट इति घटे ज्ञातत्वरूपं भास्यत्वं जीवप्रयुक्तमेवेति जीव एव भासकः। न हि वृत्तिरप्ययं घट इति जानाति जडत्वात्तस्याश्च। तस्माद्धटादिभासने करणभूतं चक्षुरपि सूर्योऽपीदं चक्षुरयं सूर्य इति जीवेन ज्ञायेत एवेति सर्वावभावकत्वं जीवस्य सिद्धं सर्वज्ञातृत्वलक्षणं, न त्वन्धकारनिरसनरूपं, नाप्यज्ञाननिरसनरूपमिति बोध्यम्।

न चैवं जीवस्य सर्वावभासकत्वे विवदितव्यं 'साक्षी चे'तेति श्रुत्यैव साक्षित्वलक्षणसर्वावभासकत्वस्योक्तत्वात्। नच जीवो घटादिमिवात्मानमपि वृत्त्यादिसापेक्षस्सन्नेव भासयतीति पराधीन-

ननु सर्वा हि गतिरागत्यन्ता 'संयोगा विप्रयोगान्ता' इति प्रसिद्धं, कथमुच्यते-- 'तद्धाम गतानां नास्ति निवृत्ति'रिति ? शृणु तत्र कारणम्—

ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः ।
मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि प्रकृतिस्थानि कर्षति ॥७॥

ममेति । ममैव परमात्मनो नारायणस्यांशो भागोऽवयव एकदेश इत्यनर्थान्तरं

प्रकाश एवेति भास्य एवेति वाच्यं, अन्धकारे स्वप्ने सुषुप्त्यादौ च सूर्यादिज्योतिरभावेऽपि वृत्त्यभावेऽपि जीवस्य स्वत एव भासमानत्वादत एव हि स्वयंज्योतिरित्युच्यत आत्मा । तस्मात्सूर्यादयस्सर्वेऽपि भासकत्वेन प्रसिद्धा आत्मभास्या एवेति न तं भासयितुं सूर्यादिः कोऽपि शक्नोति । पदस्य पूर्वश्लोके प्रकृतत्वादुक्तं पदमिति । यत्सर्वविभासकमनन्यावभास्यं च तेजस्तदेव मम पदं, तदेव गत्वा न पुनरावर्तन्ते मुक्ता इति परमार्थः ।

यत्तु **रामानुजः**—तद्धामात्मज्योतिर्मम मदीयं ममैवांश इत्यर्थ इति, **तन्मन्दम्**—अंशांशिभावस्यात्राविवक्षितत्वात् । उत्तरश्लोकेन तस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ॥६॥

ममेति । ननु 'सर्वे क्षयान्ता निचयाः पतनान्तास्समुच्छ्रयाः, संयोगा विप्रयोगान्ता मरणान्तं हि जीवित'मिति संयोगस्य वियोगान्तत्वप्रसिद्धेः सर्वापि गतिरागत्यन्तैवेति कृत्वा, 'यद्गत्वा न निवर्तन्त' इत्युक्तमयुक्तमित्याक्षिपति—**नन्विति** । गतिः प्राप्तिस्संयोग आगतिरागमनं वियोगः येन यद्गम्यते तेन तत आगम्यते । यथा कर्मिणा स्वर्गो गम्यते तत आगम्यते च । तथा मुमुक्षुणा यद्धाम गम्यते तद्धाम्नः पुनस्स आगच्छत्येव ।

ननु ग्रामान्तरं गतः कश्चित्पुनस्स्वग्रामं प्रत्यागच्छति कश्चित्तत्रैव तिष्ठतीति कथमुच्यते आगच्छत्येवेति चेत्, **मैवम्**—यावज्जीवं तत्र स्थित्वापि मरणानन्तरं तत्परित्यज्यान्यत्र गच्छत्येवेति । नहि वयं यस्माद्गतः तत्पुनः प्राप्नोतीति ब्रूमः, किं तर्हि यं गतः तं परित्यज्यागच्छतीत्येव ब्रूमः । येन यद्गम्यते तेन तत्त्यज्यत इत्येव व्याप्तिनियम इति भावः । निवृत्तिः पुनरावृत्तिः । तद्धामपरित्याग इति यावत् । जीवलोके प्रसिद्ध इति शेषः । सनातनो जीवभूतो ममैवांशः प्रकृतिस्थानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । यद्वा सनातनो ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः । स इति शेषः । प्रकृतिस्थानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । **अनर्थान्तरमिति** । अंशभागावयवैकदेशाख्यं पदचतुष्टयमर्थान्तररहितमेकस्मिन्नेवार्थे वर्तते । अभिन्नार्थकमिति यावत् । पर्यायपदानि चत्वारीति भावः ।

यद्वा अर्थान्तरं तत्त्वान्तरं न भवति । अहं परमात्मैव जीवः, नतु मदर्थान्तरं जीवः- मदंशत्वाज्जीवस्य । कोसावंशोऽत आह—**भाग इति** । तदर्थमाह—**अवयव इति** । तस्यापि फलितमाह—**एकदेश इति** । यथा जलस्य तटाकगतस्यांश एकदेशो जलादर्थान्तरं तद्वज्जीवोऽपीति भावः । यद्वा ममैवांश इत्यत्रैवकारार्थमाह—**अर्थान्तरमिति** । ममैवांशो न त्वर्थान्तरं मत्त इत्यर्थः । जीवेन

जीवलोके जीवानां लोके संसारे जीवभूतः कर्ता भोक्तेति प्रसिद्धः, सनातनश्चिरन्तनः; यथा जलसूर्यकस्सूर्यांशो जलनिमित्तापाये सूर्यमेव गत्वा न निवर्तते तथाऽयमप्यंशस्तेनैवात्मना सङ्गच्छत्येवमेव। यथा वा घटाद्युपाधिपरिच्छिन्नो घटाद्याकाशः, आकाशांशस्सन् घटादिनिमित्तापाये आकाशं प्राप्य न निवर्तत इत्येवमत उपपन्नमुक्तं- 'यद्गत्वा न निवर्तन्त' इति। ननु निरवयवस्य परमात्मनः कुतोऽवयव एकदेशोंऽश इति? सावयवत्वे च विनाशप्रसङ्गोऽव-

लोक्यते दृश्यत इति जीवलोक इति व्युत्पत्त्याऽऽह—**संसार इति**। जगतीति यावत्। अत्रा वैदिकास्तार्किकादयश्च कर्तारं भोक्तारं जीवं मन्यन्त इत्यत आह—**कर्ता भोक्तेति**। कर्ता भोक्तेति वैदिकादयो यं व्यवहरन्ति स जीवो ममैवांश इत्यर्थः। **एतेन** यथाऽहमकर्ताऽभोक्तेति प्रसिद्धस्तथा मदंशोऽप्यकर्ताऽभोक्ता चैव, तस्मिन्कर्ता भोक्तेति प्रत्ययस्तु भ्रम एव, न प्रमेति **सिद्धम्**। जीवो भूतो जातो जीवभूतः। **अनेन च** भूतशब्दनिर्देशेन न वस्तुतः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रयुक्तजीवत्वं मदंशस्येति **सूच्यते**।

ननु भवतु तवांशो जीवः, किं तावता तव पदं गतानामपुनरावृत्तौ कारणं सिद्धमत आह—**यथेति**। जलसूर्यको जले सूर्यप्रतिबिम्बः। सूर्य इव सूर्यकः 'इवे प्रकृतिता'विति कन्। प्रतिबिम्बो हि बिम्बस्यांश इति सूर्यांश इत्युक्तम्। जलमेव निमित्तं प्रतिबिम्बभावं प्रति कारणं तस्यापाये नाशे सति। ततस्सूर्यात्। तथा चिदाभासो जीवोऽपि चिद्रूपपरमात्मनः प्रतिबिम्बत्वेन तदंशः। प्रतिबिम्बनिमित्तस्याविद्याया अन्तःकरणस्य वा ज्ञानान्नाशे सति परमात्मचैतन्यं तत्पदं गत्वा ततो न निवर्तत इति प्रतिबिम्बपक्षानुसारेणोत्तरमुक्तमाचार्यैः।

अथावच्छेदपक्षानुसारेणाह—**यथा वेति**। घटादीत्यादिपदात्करकमठादिग्रहणम्। एवमन्तःकरणावच्छिन्नोऽविद्यावच्छिन्नो वा चैतन्यरूपो जीवः स्वोपाधिभूताविद्यान्तःकरणनाशे सत्यपरिच्छिन्नं परिपूर्णं परमात्मचैतन्यं प्राप्य न ततो निवर्तते। एकमेव चैतन्यं पूर्णं महाकाश इवोपाधिवशात्परिच्छिन्नमिव प्रतिभाति, तदुपाधिनाशे तु परिपूर्णं सदेवावतिष्ठत इति कथं पूर्णचैतन्यस्य महाकाशस्येव गमनादिकमिति भावः। अयं चोपाधिपरिच्छेदः परिपूर्णस्याज्ञानकृत एवेति तदज्ञाननाशे कथं पुनरुपाधिपरिच्छेददर्शनं स्यान्न कथमपीत्यभिसन्धिः।

अत इति। जलसूर्यकघटाकाशदृष्टान्तद्वयेन परमात्मांशस्य जीवस्य परमात्मप्राप्तौ सत्यां पुनरावृत्त्यभावस्य स्थापितत्वादित्यर्थः। उपपन्नं युक्तं सदृष्टान्तत्वाद्युक्तिमदित्यर्थः। उक्तमेव स्मारयति—**यद्गत्वा न निवर्तन्त इति**। परिपूर्णचैतन्यस्य स्वरहितस्वप्रतिफलनयोग्यदेशाभावात्। मुखं हि स्वरहितेऽत एव स्वप्रतिफलनयोग्ये दर्पणप्रदेशे प्रतिफलति। अपरिच्छिन्नस्य निरवयवस्य निरवकाशस्य चैतन्यस्य चोपाधिपरिच्छेदायोगात्सावयवस्य सावकाशस्य हि महाकाशस्य घटादिपरिच्छेदः। चैतन्यप्रतिफलनं चैतन्यपरिच्छेदश्चेत्युभयमपि भ्रान्तिसिद्धमेव, न वास्तवमिति तत्त्वम्। इदमेव प्रटकयितुं पूर्वपक्षयति—**नन्विति, निरवयवस्येति**। सावयवस्यैव सांशत्वान्निरवयवोऽयं निरंश एवेति कथ-

मस्यावयवोंशो वा सिध्येन्न कथमपि । एवमंशाभावादेवैकदेशस्याप्यभावः । अंशो ह्येकदेशः । यथा मृदंशो मृदवयवस्त्र्यणुकादिर्मृद एकदेशः ।

यद्येवं निरवयवस्यांशासिद्धिस्तर्हि ममैवांश इति प्रकृतगीताप्रामाण्यादस्तु परमात्मनस्सावयवत्वमत आह—सावयवत्वे चेति । विनाशाख्यदोषप्रसङ्गात् । सावयवो हि घटादिर्नश्यन्दृष्टः । कुतस्सावयवस्य विनाशोऽत आह—अवयवविभागादिति । घटो ह्यवयवी कपालाद्यवयवविश्लेषाद्विनश्यति । एवमनन्तानां जीवरूपाणामवयवानां परमात्मनस्सकाशाद्वियोगे सति नश्येत्परमात्मेत्यर्थः । नच परमात्मनो विनाशित्वं युक्तमिति वाच्यं, अविनाशित्वस्य पूर्वं प्रतिपादितत्वात । 'अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा' इति श्रुतेश्च । नच जीव एवाविनाशी परमात्मा तु विनाश्येवेति वाच्यं, अवयविन एवानित्यत्वे तदवयवानां नित्यत्वस्यायुक्तत्वात् । अवयविनो देहस्य घटस्य तटाकजलस्य वाऽनित्यस्यावयवाः करचरणादयः कपालादयो बिन्द्वादयश्च नित्यत्वेन किं दृश्यन्ते ? नित्यत्वे चावयवानां कथमवयविनस्स्यादनित्यत्वम् ?

नन्ववयविनां द्व्यणुकादीनामनित्यत्वस्यावयवस्य परमाणोर्नित्यत्वस्य च शास्त्रान्तरसिद्धत्वात्कथमित्थमुच्यत इति चेत्, मैवम्—अण्ववयवस्य निरवयवस्य परमाणोरस्माभिरनभ्युपगतत्वात् । नहि वयं परमात्मनोऽन्यत्किमपि निरवयवं नित्यं वा ब्रूमः । 'यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्य'मितिश्रुतेः, 'तत्सत्यं, स आत्मा, अतोऽन्यदार्त'मितिश्रुतेश्चैकमेव ब्रह्म सत्यं नित्यं च; ततोऽन्यदनित्यं मिथ्यैवेति ह्यस्माकमभ्युपगमः । शास्त्रान्तरं तु नास्माकं प्रमाणमसच्छास्त्रत्वात्तस्य । वेदान्तशास्त्रमेकमेव हि प्रमाणं- यथावस्थितवस्तुतत्त्वप्रतिपादकत्वात् । अन्यानि सर्वाणि तु मिथ्याभूतवस्तुप्रतिपादकान्येवेत्यप्रमाणान्येव । श्रुतयो हि सर्वेषामास्तिकानां प्रमाणं, तत्सम्मतं च वेदान्तशास्त्रम् ।

किंच वेदान्ता एवास्माकं शास्त्रं ते चापौरुषेयत्वात्स्वतः प्रमाणं, तस्मात्तार्किकाद्यभिमतनिरवयवपरमाणुकल्पनाऽयुक्ता । न चाणोस्सावयवत्वात्तदवयवस्य निरवयवत्वेन भवितव्यमनवस्थादोषादन्यथेति वाच्यं, निरवयवस्य परमाणुद्वयस्य परमाणुसहस्रस्य वा संयोगान्न भवेदणूत्पत्तिः प्रथिमानुपपत्तेः । सावयवस्य हि वस्तुनोऽवयवान्तरसंयोगात्प्रथिमा जायते । निरवयवस्य च संयोग एव तावन्न सम्भवति । अवयवसंश्लेषरूपत्वात्संयोगस्य । तस्मादीश्वरसङ्कल्पात्सावयवा एवाणवस्तावज्जाताः । तदणुद्वयादिसंयोगाद्द्व्यणुकाद्युत्पत्तिरिति । ते चानित्या अणवस्सावयवत्वात् । अवयविनोऽणोस्तु पृथङ्नावयवोपलम्भः । सति तदुपलम्भेऽणोरेवासिद्धेः । सावयवस्यैवोपलभ्यमानत्वं, न तु निरवयवस्येति कृत्वाऽण्ववयवोपलम्भासम्भवाच्च ।

ननु यद्यणुस्सावयवस्स्यात्तर्हि स्वघटकीभूतैः कैरवयवैरणोस्सावयवत्वमुच्यते ? नहि परमाणवोऽनभ्युपगता भवद्भिरितिचेत्, उच्यते—निरवयवे ब्रह्मणि मायया सावयवा अणवः कल्पिताः । अणुत्वात्मकं सावयवत्वं कल्पितमित्यर्थः । तस्मिंश्चाणुत्वावच्छिन्ने ब्रह्मणि तथा द्व्यणुकादयः कल्पिताः । एवंसत्यणूनामवयवा मायामया एवेति सिद्धम् ।

यवविभागात्। नैष दोषः- अविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्न एकदेशोंऽश इव कल्पितो यतः। दर्शितश्चायमर्थः क्षेत्राध्याये विस्तरशः। स च जीवो मदंशकत्वेन कल्पितः कथं संसरत्युत्क्रामतीति चेति, उच्यते—मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि श्रोत्रादीनि प्रकृतिस्थानि स्वस्थाने कर्णशष्कुल्यादौ प्रकृतौ स्थितानि कर्षत्याकर्षति ॥७॥

ननु सर्वमपि जगन्मायामयमेवेतिकृत्वा किं विशेषेणाणूनामवयवा मायामया इति कथनेनेति-चेत्, मैवम्—अवयवद्वयसंयुक्तो हि तव मतेऽणुः। स च संयोगात्प्राक् नैव सिध्यति। संयोगापूर्वकत्वात्संयुक्तस्य। अवयवद्वयं हि संयुक्तं सदणुमुत्पादयति। स चाणुद्वयं प्रति कारणभूतः, परमाणुरवयव इति सम्मतं तव। अत एव हि निरवयवः परमाणुरित्यभ्युपगमः। स च परमाणुः कस्यावयवः? न तावदणोरवयवः परमाणुद्वयसंयोगात्प्रागणोरभावात्। नापि परमाणोः- स्वस्य स्वयमेवावयव इति वचनस्यायुक्तत्वात्। नापि ब्रह्मणः- तस्य सावयवत्वप्रसङ्गादनित्यत्वप्रसङ्गाच्च। तस्मान्मायाया एवावयवः परमाणुरिति सिद्धम्। एवं मायाया अवयवः परमाणुरित्यपि न निश्चेतुं क्षमं- मायाया निरवयवत्वेन सावयवत्वेन वा निरूपयितुमशक्यत्वात्। अव्यक्ता हि मिथ्याभूता माया। तस्मात्परमाणुत्वेनाभिमता इमे अवयवा मायाकार्यत्वान्मायामयाः। अतीन्द्रियत्वान्मिथ्याभूतत्वाच्च मायावन्निरवयवत्वेन सावयवत्वेन वा निरूपयितुमशक्याः। तस्मान्निरवयवपरमाणुकल्पनं तार्किकादीनामयुक्तैव। परमाणवो हि न निरवयवाः, नापि सावयवाः, किं त्वनिर्वाच्या एवेति। यद्यप्येवं जगदपि सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्यं, तथापि सावयवत्वेन निर्वाच्यमेवेति जगतः परमाणूनां च भेदोऽवगन्तव्यः। तस्मात्सावयवस्याणोर्येऽवयवास्ते सावयवत्वेन निरवयवत्वेन वा निरूपयितुं न शक्या इति निरवयवपरमाणुसिद्धिः, नापि नित्यपरमाणुसिद्धिः, किंतु निरवयव एक एव नित्य आत्मेति कथं निरवयवस्य परमात्मनो ममैवांश इत्यंशः प्रोक्त इति पूर्वपक्षः।

परिहरति तं—नैष दोष इति। निरवयवस्यांशवत्त्वकथनं न दोष इत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अविद्येति। यतो यस्मादविद्याकृतोपाधिपरिच्छिन्नः परमात्मन एकदेशोंऽश इव कल्पितस्तस्मान्नैष दोष इत्यर्थः। अपरिच्छिन्नेऽप्यात्मनि माययाऽन्तःकरणाद्युपाधिपरिच्छेदः कल्पितः। तस्माच्च परिच्छेदादंशसिद्धिः। यथाऽपरिच्छिन्नस्याप्याकाशस्य घटाद्युपाधिपरिच्छेदः। तस्माच्च घटाकाशाद्यंशसिद्धिस्तद्वदिति भावः। निरंशस्यापि परमात्मनो मायया जीवरूपोंऽशः कल्पितो न वस्तुतोंऽशोऽस्तीति न कोऽपि दोषः। यदि मरीच्युदकेन मरुभूमेः पङ्किलत्वं स्यात्तर्हि मायाकल्पितांशेन परमात्मनस्सांशत्वं स्यादिति भावः। कल्पित इति। माययेति शेषः। या माया निरंशेऽप्यंशं कल्पितवती सैवासंसारिण्यपि तस्मिन्नंशे जन्ममरणादिलक्षणं संसारं च कल्पितवतीत्याह—मन इति मूलम्। संसरतीति। सुखदुःखादिकमनुभवतीत्यर्थः। उत्क्रामति म्रियते मरणलक्षणं संसारमनुभवतीत्यर्थः। मनष्षष्ठानीत्यर्धश्लोकेन सह शरीरं यदवाप्नोतीत्युत्तरश्लोको जीवस्य जन्ममरण-

लक्षणसंसारप्रकारं दर्शयति । श्रोत्रमितिश्लोकस्तु सुखदुःखसम्भोगात्मकसंसारप्रकारं दर्शयतीति विवेकः ।

प्रकृतिस्स्वस्थानं; तच्च षोढा भिन्नं; तत्र मनसो हृत्पुण्डरीकं, श्रोत्रस्य कर्णशष्कुली, चक्षुषो नेत्र-गोलकं, स्पर्शनस्य त्वक्, रसनस्य जिह्वाग्रं, घ्राणस्य नासिकाग्रमिति विवेकः ।

यत्तु रामानुजः—मद्विभूतिभूतो मदंश इति, यच्च वेदान्तदेशिकः—'पादोऽस्य विश्वा-भूतानि', 'तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्', 'यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युचरन्त्येवमेवास्मा-दात्मनस्सर्वे एवात्मानो व्युचर'न्तीत्यादिश्रुतिप्रतीतांशत्वं विशिष्टे विशेषणांशत्वयेति, 'अंशो नानाव्यप-देशा'दित्यधिकरणे 'प्रकाशादिवत्तु नैवं पर' इति सूत्रे स्थापितम् । अतोऽनेकेष्वेव केनचिदुपाधिना एकतयाऽभिमतेषु कश्चिन्निरूप्यमाणोंश इति व्यपदिश्यते । एवमेव हि पटादिराश्यादिष्वपि । तच्च विशेषणविशेष्यभावेनावस्थितेष्वपि विशिष्टैक्ये विशेषणांश इत्यादिव्यपदेशेषु तुल्यम् । तस्मादत्रात्यन्त-भिन्नयोर्जीवपरयोर्विभूतितद्वद्भावेन विशिष्टैक्याद्विशेषणभूतो जीवो निष्कृष्य व्यपदिश्यमानः प्रधा-नापेक्षतयांश इति व्यपदिश्यत इति भाव इति, तत्सर्वं तुच्छम्—तथाहि- यदि विशिष्टस्य विशे-षणमंशस्स्यात्तर्हि धनिकस्य धनमंशः, दण्डिनः पुरुषस्य च दण्डोंशस्स्यात् । नैवं लोके प्रतीतिरस्ति । नहि यः कोऽपि रूपिकां दण्डं वा दृष्ट्वा पुरुषांशोऽयमिति प्रत्येति । एवं प्रकृतिपुरुषविशिष्टेश्वरस्य पुरुषवत्प्रकृतिरप्यंश एव स्याद्विशेषणत्वांशेऽभेदात् । न चेष्टापत्तिः- ममैवांशो जीवभूत इतिवन्ममै-वांशः प्रकृतिभूत इति काप्यप्रतिपादनात् । ईश्वरांशात्प्रधानादीश्वरांशस्य जीवस्य निष्कर्षणासम्भवाच्च । यद्धि विशेषणं धर्मभूतं तत्तु विशिष्टस्यांश इति वक्तुं शक्यते । यथा ज्ञानवान्पुरुषः । ज्ञानं हि पुरुषधर्मत्वात्पुरुषांशः । न चापृथक्सिद्धविशेषणमंश इत्युच्यत इति कृत्वा ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेष-णत्वादंशभूतो जीव इति वाच्यं, ईश्वरात्पृथक्सिद्धत्वाज्जीवस्य । कथमन्यथा जीवेश्वरयोरत्यन्तं भेदः स्यात् ? नहि घटादत्यन्तं भिन्नः पटो घटस्यापृथक्सिद्धविशेषणांशस्स्यात् । गुणिनो घटस्य तु गुणो रूपमपृथक्सिद्धविशेषणं स्यात् । द्रव्यात्पृथग्रूपस्यानुपलम्भात् । ईश्वरात्पृथग्जीवोऽहं संसारीत्युपलभ-मानो जीवः कथं तदपृथक्सिद्धविशेषणं स्यात् ? कथं वाऽनन्यशेषतयाऽहमिति स्फुरन् जीवो विशेष्य-भूतः परमात्मनो विशेषणं स्यात् ?

नच भार्या भर्तुरिव जीव ईश्वरस्य शेषतया विशेषणमिति वाच्यं, यथा भार्या भर्तुश्शेषः तथा भर्ता भार्याया अपि शेषभूत एव । विनिगमनाभावाच्च नैकतरस्यापि शेषत्वं, किंत्वात्मशेषत्वमेवो-भयोरपि । नहि भर्तृसुखार्थं भार्या भर्तारं सेवते, नापि भार्यासुखार्थं भर्ता भार्यां पोषयति, किंत्वात्म-सुखार्थमेवेत्यात्मा शेष्येव, न कस्यापि शेषः । तस्मान्न परमात्मन आत्मा विशेषणभूतः । किंच दण्डी पुरुषो नीलमुत्पलमित्यादौ विशेषणविशेष्योभयांशप्रतीतिरस्ति । एवं प्रकृतिपुरुषवानीश्वर इत्यत्रापि तदुभयांशप्रतीतिरावश्यकी । तत्र प्रकृतिपुरुषौ विशेषणांशः । कः पुनर्विशेष्यांशः ? न त्वीश्वरः- तस्य

प्रकृतिपुरुषविशिष्टत्वरूपत्वात् । यदि तु प्रकृतिपुरुषविलक्षणः कश्चन विशेष्यांश ईश्वराख्योऽस्ति तर्हि तत्पृथक्सिद्धावेव प्रकृतिपुरुषौ । स चेश्वरांशो वक्तव्यः; किं सच्चिदानन्दरूप उतान्यः ? आद्ये- जीवोपि तादृश एव । 'निरञ्जनः परमं साम्यमुपै'तीति हि त्वयापि जीवेश्वरयोः परमं सादृश्यमभ्युपेयते ज्ञानैकाकारत्वादिरूपम् । तथा च परस्परसदृशयोर्जीवेश्वरयोः कथं विशेषणविशेष्यभावः ? द्वितीये-- सच्चिदानन्दरूपादन्यो जडस्वरूप एव स्यादिति कथं तथापि प्रकृतीश्वरयोर्विशेषणविशेष्यभावः ? विशेषणविशेष्ययोर्हि वैलक्षण्येन भाव्यं, तच्च न दृश्यते- प्रकृतिवैलक्षण्ये सति पुरुषसालक्षण्यापत्तेः । तदुभयवैलक्षण्यस्य च दुर्वचत्वात् ।

तस्मादीश्वरशक्तित्वेनेश्वरवत्सच्चिदानन्दस्वरूपाभावेन च प्रकृतेरीश्वरापृथक्सिद्धविशेषणत्वमस्तु । अग्नेः पृथगग्निशक्तेरिवेश्वरात्पृथगीश्वरशक्तेर्मायाया असिद्धत्वादीश्वरस्वभावत्वेनेश्वरविशेषणत्वाच्च । पुरुषस्तु नेश्वरशक्तिर्नाप्यसच्चिदानन्दस्वरूप इति कथं तस्येश्वराऽपृथक्सिद्धविशेषणत्वं भवेत् ? यदि जीव ईश्वराद्भिन्नस्तर्हि तत्पृथक्सिद्ध एव । यदि त्वभिन्नस्तर्हीश्वरस्याविशेषणभूत एव । यद्यद्धस्तु पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपं तद्धि तदपृथक्सिद्धविशेषणम् । यथा अग्निशक्तिरग्नेः पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपेत्यग्नेरग्निशक्तिरपृथक्सिद्धविशेषणम् । यथा वा नीलो गुण उत्पलात्पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूप इति नील उत्पलस्यापृथक्सिद्धविशेषणम् । एवमीश्वरशक्तिर्माया ईश्वरात्पृथक्त्वेनापृथक्त्वेन वा दुर्निरूपेति भवतु सा ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणम् । पुरुषस्तु नैवं- ईश्वरात्पृथगहमज्ञस्संसारीति जीवस्योपलम्भात् । तस्मात्त्वदुक्तविधया प्रकृतेरेवेश्वरांशत्वं प्राप्तं, नतु पुरुषस्येत्यहो ! मूलच्छेदी तव पाण्डित्यप्रकर्षः !

नन्वेश्वरस्याचिदिव चिदपि प्रकृतिरेवेति प्रकृतिवत्पुरुषोऽपीश्वरशक्तिरेवेति वाच्यं, ईश्वरस्याचिद्रूपत्वाभावादचित्प्रकृतिरीश्वरशक्तिस्स्यात् । चिद्रूपत्वसत्त्वात्तु कथं चित्प्रकृतेः पुरुषस्येश्वरशक्तित्वम्? नहि चितश्चिदेव शक्तिरिति वक्तुमुचितं- नहि स्वस्य स्वयमेव शक्तिस्स्यात् । नचैवं चिदचिद्विलक्षण ईश्वरश्चिद्रूपो नेति वाच्यं, 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मे'त्यादिश्रुतिभिरीश्वरस्य चिद्रूपत्वप्रतिपादनात् । नहि दृग्दृश्याभ्यामन्यद्यत्किञ्चिदपि वस्त्वस्ति लोके । यदीश्वर इति त्वयोच्येत । नच ज्ञातृज्ञानज्ञेयाख्यानि त्रीणि वस्तूनि सन्ति, तत्र ज्ञाता ईश्वरः, ज्ञानं जीवः, ज्ञेयमव्यक्तमिति वाच्यं, जीवो ज्ञातेति तवाभ्युपगमात् । ज्ञानस्वरूप ईश्वर इति च । नचेदानीं सोऽभ्युपगमः परित्यज्यत इति वाच्यं, श्रुत्यादिविरोधात् । नहि ज्ञानस्वरूपत्वाभावं ज्ञातृत्वाभावं वा श्रुत्यादयो ब्रुवन्ति जीवस्येश्वरस्य वा । तस्माद्ज्ञातुर्जीवस्येश्वरस्य वा ज्ञानमेव स्वरूपमिति दृग्दृश्याख्यं पदार्थद्वयमेवेति दृश एव दृग्विशेषणमिति वादोऽयुक्तः । नच दृग्रूपत्वेऽपि जीवेश्वरयोर्धर्मभूतज्ञानसुखादिषु तारतम्यसत्त्वाद्वैलक्षण्यमस्त्येवेति वाच्यं, निर्विशेषज्ञाने विशेषापादकधर्मायोगाद्यत्किञ्चिद्धर्मजातमासञ्जयसि त्वं तत्र । तत्सर्वं मायाकल्पितमेवेत्यभ्युपगमाच्च । तस्मान्निर्विशेषचिन्मात्र एव जीव ईश्वरश्चेति कथं तयोरन्योन्यविशेषण-

विशेष्यभावसिद्धिः? अथवा भवत्वल्पज्ञो जीवस्सर्वज्ञ ईश्वरश्च । तथापि न तवेष्टसिद्धिः- ज्ञातृत्वस्य (ज्ञानस्य) एवोभयोराकारत्वाद्ज्ञानैकाकारौ हि जीवेश्वरौ श्रुत्यनुभवादिभ्यः । ततश्च धर्मतो वैलक्षण्ये सत्यपि स्वरूपतो वैलक्षण्याभावादेकस्वरूपयोर्जीवेश्वरयोः कथं विशेषणविशेष्यभावः? न ह्यल्पो घटाकाशो महाकाशस्य विशेषणं भवति । नाप्यल्पं करतलगृहीतं जलं महतो गङ्गाजलस्य विशेषणं भवति। तुष्यतु दुर्जन इति न्यायेनैकस्वरूपयोरेव घटाकाशमहाकाशयोरल्पत्वमहत्त्वाभ्यां विशेषणविशेष्यभावाङ्गीकारेऽपि कथमस्मदुक्तांशासिद्धिः? स्वरूपैक्ये सति महतो हि वस्तुनोऽल्पं वस्त्वंश इत्यस्माभिरुच्यते । तदेव विशेषणमिति त्वयोच्यते । एवं च विशेषणांशशब्दयोरेव भेदः, न त्वर्थभेद इति कृत्वा कथमुच्यते विशेषणांश एव न स्वरूपांश इति ।

नच निरंशस्येश्वरस्य स्वरूपांशासम्भवाद्विशेषणांश इत्युक्तमिति वाच्यं, निरंशस्य स्वरूपांशवन्निर्विशेषस्य विशेषणांशोऽपि न सम्भवत्येवेति विशेषणांश इतिवदस्यापि स्वरूपांश इत्येव फलितार्थसिद्धेश्च दर्शितत्वात् । नचांशी ईश्वरः, दण्डी पुरुष इत्यत्र पुरुष इव विशेष्यमंशो जीवस्तु दण्डवद्विशेषणमिति विशेषणांश एव जीव ईश्वरस्य न स्वरूपांश इति वाच्यं, दण्डव्यतिरिक्तपुरुषवदंशव्यतिरिक्तांशीश्वरानुपलम्भात् । यद्युपलभ्यते तर्हि स नांश्येव । यथाऽवयवी देहः करचरणाद्यवयवातिरेकेण न दृश्यते । यदि दृश्यते तर्हि देहोऽपि निरवयव एव स्यात् । ततश्च करचरणादयोऽवयवा देहस्य स्वरूपांशभूता एव, नतु विशेषणांशभूताः । तद्वदीश्वरांशा जीवा अप्यंशिन ईश्वरस्य स्वरूपांशा एव, नतु विशेषणांशा इति ।

तस्मादंशांशिभावो विशेषणविशेष्यभावादतिरिक्त एव । नचेश्वरात्पृथग्जीवस्योपलम्भाज्जीवो नेश्वरस्यांशः, किंतु दण्डः पुरुषस्येव विशेषणभूत एव । अत एव निरंशस्येश्वरस्य कथमंशित्वमिति चोद्यमपि नात्र प्रवर्तत इति वाच्यम् । महाकाशात्पृथग्घटाकाशस्येवेश्वरात्पृथग्जीवस्योपलम्भोऽविद्योपाधिकृत एव, नतु तात्त्विक इत्यसकृदुक्तत्वात् । तथा निरंशस्यांशित्वं चाविद्योपाधिकृतमेव, न तात्त्विकम् । तस्मान्निरंशस्यापीश्वरस्य चैतन्यरूपस्य चैतन्यरूपो जीवो भवति स्वरूपांश एवाविद्योपाधिवशाद्घटाद्युपाधिवशाद्घटाद्याकाशो यथा महाकाशस्य स्वरूपांश इत्यनवद्यम् । पादोऽस्येतिश्रुतेस्तु निर्विशेषे आत्मन्येकदेशे सर्वं चराचरं जगद्वर्तते माययेति ब्रूते । ननु जीवा ईश्वरस्य अपृथक्सिद्धविशेषणानीति । तत्र तदर्थाप्रतीतेः । नहि श्रुतौ क्वापि जीव ईश्वरस्यापृथक्सिद्धविशेषणमिति दृश्यते । तस्मादियमश्रौतकल्पनैव । तस्यावयवभूतैरित्यत्र तु अवयवैरिति स्फुटमुक्तमेव जीवस्येश्वरांशत्वम् । अंशो ह्यवयवः । यथा देहस्यैवांशः करादिरवयवः । न ह्यवयवशब्दोऽपृथक्सिद्धविशेषणार्थवाची, येन तवेष्टसिद्धिः । अग्नेरिति वाक्यमपि महतोऽग्नेरल्पाः स्फुलिङ्गा यथा अंशभूतास्तथैव परमात्मनोंशा जीवा इति प्रतिपादयति । उपाधिभेदात्त्वात्मान इति बहुवचननिर्देशः । नहि निरुपाधिक आत्मा अंशो भवितुमर्हति । उपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्यांशत्वात् । एव'मंशो नानाव्यपदेशा'दित्यधिकरणेऽपि शङ्कराचार्यैरंशांशिभाव एव जीवेश्वरयोर्मायामयस्साधित इति न सूत्रसामञ्जस्यं तवास्ति ।

कस्मिन्काले ?—

शरीरं यदवाप्नोति यच्चाप्युत्क्रामतीश्वरः ।
गृहीत्वैतानि संयाति वायुर्गन्धानिवाशयात् ॥८॥

शरीरमिति । यच्चापि यदा चापि उत्क्रामतीश्वरो देहादिसङ्घातस्वामी जीवः, तदा 'कर्ष'तीति श्लोकस्य द्वितीयपादोऽर्थवशात्प्राथम्येन सम्बध्यते । यदा च पूर्वस्माच्छरीराच्छरीरान्तरमाप्नोति तदा गृहीत्वैतानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि संयाति सम्यग्याति गच्छति । किमिवेत्याह—वायुः पवनो गन्धानिवाशयात्पुष्पादेः ॥८॥

यदप्युक्तं नीलपीतरक्ताद्यनेकपटेषु पटस्वरूप एक उपाधिरंश इत्युच्यत इति, तच्च न दृष्टान्तभावमर्हति- पटानेकत्ववदात्मानेकत्वस्यासम्प्रतिपन्नत्वात् । पटा हि नीलपीतादिगुणवशादनेके भवन्ति । कथं निर्गुणात्मानेकत्वम् ? 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मित्यादिश्रुतयो हि निर्गुणमात्मानं ब्रुवन्ति । नच नीलपीतादिगुणवत्त्वेन जीवो येन केनाप्यनुभूयते । नच सुखदुःखाद्यनुभववैचित्र्यादात्मानेकत्वमिति वाच्यं, सुखदुःखादिवैचित्र्यस्यान्तःकरणानेकत्वप्रयोजकत्वात् । अन्तःकरणधर्माः खलु सुखदुःखादयः । सुखादीनामात्मधर्मत्वे तु मूर्छादिष्वपि तदुपलम्भः स्यात् । प्रकृतगीताशास्त्रविरोधश्च । इच्छाद्वेषसुखादेः क्षेत्रत्वस्य प्रतिपादनादस्मिन् । तस्मादुपाधित एवात्मानेकत्वमाकाशानेकत्ववन्न तूपाधित इकत्वमात्मन इति बोध्यम् ॥७॥

शरीरमिति । ईश्वरो यच्चाप्युत्क्रामति तदा प्रकृतिस्थानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणि कर्षति । ईश्वरो यच्छरीरमवाप्नोति तदा वायुराशयाद्गन्धानिवैतानि गृहीत्वा संयाति । ननु लिङ्गशरीरोपाधिपरिच्छिन्नस्य स्थूलशरीरादुत्क्रममाणजीवस्य कथमीश्वरत्वमपरिच्छिन्नो हीश्वरोऽत आह—**देहादीति ।** वस्तुतो निरुपाधिकत्वेनापरिच्छिन्नेश्वरोऽपि जीवोऽविद्यया सोपाधिकत्वेन परिच्छिन्नस्सन् देहादिसङ्घातस्वामित्वरूपमीश्वरत्वं भजत इत्यर्थः ।

यद्वा कस्यायमीश्वरः क्षेत्रज्ञोऽत आह—**देहादीति ।** क्षेत्रस्येश्वर इत्यर्थः । नहि क्षेत्रक्षेत्रज्ञातिरिक्तं किञ्चिदपि वस्त्वस्ति, यस्यायं क्षेत्रज्ञो भवेदनीश्वरः । तस्मात्सर्वस्यापीश्वर एव जीव इति न जीवेश्वरभेदावकाशः, नापि जीवगतेश्वरत्वसङ्कोचः । कर्षतीति पूर्वेणान्वय इति शेषः । तृतीयः पादो गृहीत्वैतानि संयातीत्ययमित्यर्थः । प्राथम्येन शरीरं यदवाप्नोतीत्यनेनेत्यर्थः । प्रथम एव प्राथम्यमिति चतुर्वेदादित्वात्स्वार्थे ष्यञ् । सम्बध्यतेऽन्वितो भवति । तमेवान्वयं दर्शयति—**यदा चेति ।** यदित्यस्य यदेत्यर्थः । लिङ्गशरीरावयवभूतानि मनष्षष्ठानीन्द्रियाणीति बोध्यम् । वस्तुतोऽपरिच्छिन्नेश्वरस्यापि जीवस्य सूक्ष्मशरीरोपाधिवशात्प्रकृतशरीरादुत्क्रमणं शरीरान्तरप्राप्तिश्च भवतीति परमार्थः ।

यच्छरीरमवाप्नोति यस्माच्छरीरादुत्क्रामतीति **रामानुजः, तन्मन्दम्**—यच्छरीरमवाप्नोति तच्छरीरं संयातीतिवचनस्य पुनरुक्तिदोषग्रस्तत्वात् । यच्चेत्यस्य यस्माच्चेत्यर्थकल्पनस्याप्ययुक्तत्वाच्च । नहि प्रथमान्ताद्द्वितीयान्ताद्वा पञ्चम्यन्तार्थलाभः । श्रीशङ्करमते तु यदित्यव्ययमिति न दोषः ॥८॥

कानि पुनस्तानीत्याह—

श्रोत्रं चक्षुस्स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च ।
अधिष्ठाय मनश्चायं विषयानुपसेवते ॥९॥

श्रोत्रमिति । श्रोत्रं चक्षुः स्पर्शनं च त्वगिन्द्रियं रसनं जिह्वा घ्राणमेव च मनश्च षष्ठं प्रत्येकमिन्द्रियेण सहाधिष्ठाय देहस्थो विषयान् शब्दादीनुपसेवते ॥९॥

एवं देहगतं देहात्—

उत्क्रामन्तं स्थितं वापि भुंजानं वा गुणान्वितम् ।
विमूढा नानुपश्यन्ति पश्यन्ति ज्ञानचक्षुषः ॥१०॥

उत्क्रामन्तमिति । उत्क्रामन्तं देहं पूर्वोपात्तं परित्यजन्तं स्थितं देहे वापि तिष्ठन्तं भुंजानं वा शब्दादींश्चोपलभमानं गुणान्वितं सुखदुःखमोहाद्यैर्गुणैरन्वितमनुगतं संयुक्तमित्यर्थः । एवम्भूतमप्येनमत्यन्तदर्शनगोचरप्राप्तं विमूढा दृष्टादृष्टविषयभोगबलाकृष्टचेतस्तया अनेकथा मूढा नानुपश्यन्ति । अहो! कष्टं वर्तते इत्यनुक्रोशति च भगवान् । ये तु पुनः प्रमाणजनितज्ञानचक्षुषस्ते एनं पश्यन्ति, ज्ञानचक्षुषो विविक्तदृष्टय इत्यर्थः ॥१०॥

श्रोत्रमिति । अयं श्रोत्रं चक्षुस्स्पर्शनं च रसनं घ्राणमेव च मनश्चाधिष्ठाय विषयानुपसेवते । इन्द्रियाणि प्रत्येकमधिष्ठाय । तत्तत्प्रत्येकेन्द्रियेण सह मनश्चाधिष्ठाय देहस्थस्सन्नपि जीवश्शब्दादिबाह्यविषयाननुभवतीत्याह—प्रत्येकमिति । युगपत्सर्वैरिन्द्रियैश्शब्दादिसर्वविषयानुभवासम्भवात्प्रत्येकमित्युक्तम् । मनस्यन्यत्र गते सति शब्दादिविषयग्रहणासम्भवादिन्द्रियेण सह मनश्चाधिष्ठायेत्युक्तम् । विनापीन्द्रियसाहित्यं मनसा सुखादेरनुभवान्मनश्चाधिष्ठायेत्युक्तम् । जीवस्य मनष्षष्ठेन्द्रियाधिष्ठानं नाम मनइन्द्रियतद्धर्माणामात्मन्यध्यास एव । तथा च मनोधर्माध्यासात्सुख्यहं दुःख्यहमिति चक्षुरादीन्द्रियधर्माध्यासात्पश्यामि शृणोमि स्पृशामि जिघ्रामि स्वादयामि चेति प्रत्येत्यविद्यावान् जीवः । एवमज्ञानकृतानात्मतद्धर्माध्यासवशाज्जीवस्य सुखदुःखादिसम्भोगलक्षणस्संसारस्सम्भवतीत्यभिप्रायः ।

अधिष्ठाय स्वस्वविषयवृत्त्यनुगुणानि कृत्वेति रामानुजः, तन्मन्दम्—चक्षुषो रूपग्रहणे पक्ष्मोन्मीलनरूपपुरुषप्रयत्नसापेक्षत्वेऽपि त्वगादीनां स्पर्शादिग्रहणे तन्नैरपेक्ष्यात् ॥९॥

उत्क्रामन्तमिति । गुणैस्सत्त्वादिगुणकार्यैरित्यर्थः । संयुक्तमिति । अन्तःकरणतादात्म्याध्यासादिति भावः । एनं जीवमत्यन्तं दर्शनगोचरं ज्ञानविषयं प्राप्तं ज्ञानविषयभूतमित्यर्थः । सुज्ञेयमिति यावत् । दृष्टविषयभोगश्शब्दादिविषयाणामनुभवः, अदृष्टविषयभोगस्स्वर्गादिविषयकाम इति विवेकः । न ह्यदृष्टानां विषयाणामनुभवस्सम्भवतीहैव । अथ वाऽस्मिन् जन्मनि दृष्टविषयभोगः परेत्य देवादिलोके उद्भूय तत्रादृष्टविषयभोग इति बोध्यम् । दृष्टाश्चादृष्टाश्च विषया दृष्टादृष्टविषयास्तेषां भोगानुभवस्तद्बलेनाकृष्टं चेतो येषां तेषां भावस्तत्ता, तया हेतुना । अनेकथा विमूढा विमोहं प्राप्ताः । आत्मानात्मविवेकशून्या इत्यर्थः । नानुपश्यन्ति न जानन्ति ।

केचित्तु—

यतन्तो योगिनश्चैनं पश्यन्त्यात्मन्यवस्थितम् ।
यतन्तोऽप्यकृतात्मानो नैनं पश्यन्त्यचेतसः ॥११॥

यतन्त इति । यतन्तः प्रयत्नं कुर्वन्तो योगिनश्च समाहितचित्ता एनं प्रकृतमात्मानं

अयं भावः—यो देहादुत्क्रामति स न देहो यथा गृहान्निष्क्रामन् पुरुषो न गृहं भवति । यश्च देहे तिष्ठति सोऽपि न देहः । यथा गृहे तिष्ठन् पुरुषो न गृहम् । एवमनात्मनः स्थूलदेहस्य जीवस्य च विवेके सुकरे सति मूढा इमं विवेकमकृत्वा स्थूलोऽहं कृशोऽहं मनुष्योऽहमिति व्यवहरन्ति । तथा यश्चक्षुरादिभी रूपादीन्विषयाननुभवति मनसा च सुखादीन्स हि चक्षुरादिभ्यो भिन्न एव । करणाद्भिन्नत्वात्कर्तुः । लवित्रादिवच्छेदक इति सूक्ष्मशरीरात्पृथग्विविच्य ग्रहीतुं शक्यमपि जीवं मूढा न जानन्ति । किंतु सूक्ष्मशरीरस्य जीवस्य च विवेकमकृत्वा काणोऽहं बधिरोऽहं सुख्यहं दुःख्यहमिति व्यवहरन्ति । तथाऽहमज्ञ इति योऽज्ञानमनुभवति, नाहं किञ्चिदवेदिषमिति योऽनुसन्धत्ते स ह्यज्ञानाद्भिन्नः । नहि घटमनुभवन् पुरुषो घटो दृष्टः । अनुभूताद्ध्यनुभविता भिन्न इति कारणशरीरात्पृथग्विविच्य ग्रहीतुं शक्यमपि जीवं मूढा न जानन्ति । किंतु कारणशरीरस्य जीवस्यास्य चाविवेकं कृत्वा, अहमज्ञ इति व्यवहरन्ति । तथा यस्य येन सहाध्यासिकस्सम्बन्धस्स वस्तुतस्तेन रहित एव । यथा गगनस्य नीलेन सहाध्यासिकस्सम्बन्ध इति गगनं वस्तुतो नीलगुणरहितमेव । एवं सुखादिभिर्गुणैर्जीवस्याध्यासिकस्सम्बन्ध इति जीवो वस्तुतस्सुखादिरहित एव । एवं निर्गुणत्वेन सुग्रहमपि जीवं मूढा न जानन्ति, किंतु सगुणमेव प्रतिपद्य सुख्यहं दुःख्यहं मूढोऽहमिति व्यवहरन्ति । यद्वा यो येन संयुक्तस्स तस्य न स्वाभाविको धर्मः । संयोगस्य वियोगपूर्वकत्वाद्वियोगावसानत्वाच्च । स्वभावसिद्धस्य वियोगानर्हत्वाच्च । यथा पटेन संयुक्तस्य घटस्य न पटस्स्वाभाविको धर्मः । घटपटयोर्वियोगसम्भवात् । अग्नेरौष्ण्यं तु स्वाभाविको धर्मः । न ह्यग्न्यौष्ण्ययोर्वियोगः । न ह्यग्निरौष्ण्येन संयुक्त इति व्यवहारः । एवं सुखादिगुणसंयुक्तस्य जीवस्य सुखादिगुणा न स्वाभाविकाः । निर्गुणत्वमेव तस्य स्वाभाविकं, ते च जीवेऽध्यस्ता गुणा अन्यदीया एवेति मूढा न जानन्ति ।

एवमविदुषां मूढानां संसारदुःखमवर्जनीयमिति भगवत एतेष्वनुक्रोशस्सूच्यत इत्याह—अहो इति । कष्टं दुःखं वर्तते । मूढानामिति शेषः । अनुक्रोशो दया । प्रमाणं वेदान्तशास्त्रं तज्जनितं यद्ज्ञानमात्मानात्मविवेकरूपं तदेव चक्षुर्येषां ते तथोक्ता ज्ञानचक्षुषः । फलितार्थमाह—विविक्तदृश इति । विविक्तं यथा तथा पश्यन्तीति विविक्तदृशः । विविक्तमात्मानं पश्यन्तीति विविक्तदृश इति वा । आत्मानात्मविवेकसम्पन्ना इत्यर्थः । ते एनमात्मानं पश्यन्ति । अनात्मभ्यो देहेन्द्रियान्तःकरणेभ्यो विवेकेन जानन्तीत्यर्थः ॥१०॥

यतन्त इति । यतन्तो योगिनश्चात्मन्यवस्थितमेनं पश्यन्ति । अकृतात्मानोऽचेतसस्तु यतन्तोऽ-

पश्यन्ति- 'अयमहमस्मी'त्युपलभन्ते आत्मनि स्वस्यां बुद्धाववस्थितम्। यतन्तोपि शास्त्रादि-प्रमाणैरकृतात्मानोऽसंस्कृतात्मानः तपसा इन्द्रियजयेन च दुश्चरितादनुपरता अशान्तदर्पाः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽपि नैनं पश्यन्त्यचेतसोऽविवेकिनः ॥११॥

यत्पदं सर्वस्यावभासकमप्यग्न्यादित्यादिकं ज्योतिर्नावभासयते, यत्प्राप्ताश्च मुमुक्षवः पुनस्संसाराभिमुखा न निवर्तन्ते, यस्य च पदस्योपाधिभेदमनुविधीयमाना जीवा घाटाकाशादय इवाकाशस्यांशास्तस्य पदस्य सर्वात्मत्वं सर्वव्यवहारास्पदत्वं च विवक्षुः चतुर्भिश्श्लोकैर्विभूतिसंक्षेपमाह भगवान्—

यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम्।
यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ॥१२॥

यदिति। यदादित्यगतं आदित्याश्रयम्। किं तत्? तेजो दीप्तिः प्रकाशो जग-

---

प्येनं न पश्यन्ति। केचिन्निति। ज्ञानचक्षुषः पश्यन्तीति पूर्वमुक्तत्वात्तेभ्योऽन्ये योगिन इमेऽपि पश्यन्तीत्युच्यत इत्यर्थः। उत्तमानां श्रवणादिवशादेवात्मसाक्षात्कारः, मन्दबुद्धीनां तु योगवशादात्मसाक्षात्कार इत्याह—यतन्तो योगिन इति। चशब्दो ज्ञानिसमुच्चयार्थः। योगोऽत्र न कर्मयोगः-- तस्यात्मसाक्षात्कारं प्रति व्यवहितसाधनत्वात्किन्तु ध्यानयोग एवेत्याह—समाहितचित्ता इति। ध्यानादिना येषां चितमात्मप्रवणं जातं त इत्यर्थः। चित्तसमाधानं चाभ्याससाध्यमित्यभिप्रेत्याह—यतन्त इति। प्रयत्नोऽभ्यासः। कथं पश्यन्तीत्यत आह—अयमिति। उपलभन्ते साक्षात्कुर्वन्ति। जानन्तीति यावत्। आत्मानमिति भावः। स्वस्यामिति। स्वकीयायामित्यर्थः। यदवच्छिन्नोऽयमात्मा तद्बुद्धावित्यर्थः। कैरकृतात्मत्वमत आह—शास्त्रादिप्रमाणैरिति। शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिभिर्येषां मनस्संस्कृतं न भवति तेऽकृतात्मानः। अत एवाचेतसः- आत्मानात्मविवेकविधुराः, ते यतन्तोऽपि। केन साधनेन यतनमत आह—तपसेति। कीदृशं तपोऽत्र आह—इन्द्रियजयेनेति। इन्द्रियाणां जयो विषयेष्वप्रवृत्तिर्यस्माद्भवति तदिन्द्रियजयं तेन तपसा। तपसा इन्द्रियजयेनेति साधनद्वयं वा। तपः कृच्छ्रचान्द्रायणादिकं, इन्द्रियाणि विषयेभ्यस्समाकृष्य बलादात्मवश्यानि कुर्वन्नप्ययमविवेकी शास्त्रादिसंस्काररराहित्येन चित्तशुद्ध्यभावाद्दुश्चरितान्नोपरमते। नाप्यस्य मनसि कामक्रोधादिदर्पश्शाम्यतीत्यभिप्रेत्याह—दुश्चरितादिति। दुष्टं च तच्चरितं प्रवृत्तिश्च दुश्चरितं तस्मात्। अनुपरता मनसा स्वभावानुगुणं दुष्टमेव ध्यायन्तीत्यर्थः। तत्र हेतुमाह—अशान्तदर्पा इति। अशान्तो दर्पः कामक्रोधाद्युद्भवो वेगो येषां ते तथोक्ताः। एवंविधाः प्रयत्नं कुर्वन्तोऽप्येनं न पश्यन्ति। किं पुनः प्रयत्नमकुर्वन्त इत्यपिशब्दार्थः। तस्मान्मुमुक्षुर्यथाधिकारं श्रवणादौ योगे वा प्रवर्तेतात्मसाक्षात्कारार्थमिति सिद्धम्। अत्र मत्प्रपत्तिपूर्वकं यतन्त इति रामानुजः, तत्तु तदभिप्रायेण दुष्टमेव—अहमीश्वरादन्यः, मामीश्वरो रक्षत्वित्यभिसन्धेः प्रपत्तित्वमिति तदभ्युपगमात्। एतदभिप्रायेण मत्प्रपत्तिपूर्वकमिति मूलाद्बहिःकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ॥११॥

यदिति। आकाशस्य घटाकाशादय इव यस्य पदस्य जीवा अंशा इत्यन्वयः। के ते जीवा

द्भासयते प्रकाशयत्यखिलं समस्तं; यच्चन्द्रमसि शशभृति तेजोऽवभासकं वर्तते, यच्चाग्नौ हुतवहे तत्तेजो विद्धि विजानीहि मामकं मदीयं मम विष्णोस्तज्ज्योतिः । अथवा यदादित्यगतं तेजश्चैतन्यात्मकं ज्योतिः, यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ वर्तते तत्तेजो विद्धि मामकं मदीयं विष्णोस्तज्ज्योतिः ।

ननु स्थावरेषु जङ्गमेषु च तत्समानं चैतन्यात्मकं ज्योतिस्तत्र कथमिदं विशेषणं-- 'यदादित्यगत'मित्यादि ? नैष दोषः, सत्त्वाधिक्यादाविस्तरत्वोपपत्तेः । आदित्यादिषु हि सत्त्वमत्यन्तप्रकाशमत्यन्तभास्वरं; अतस्तत्रैवाविस्तरं ज्योतिरिति तद्विशिष्यते, नतु तत्रैव

अत आह—उपाधिभेदमनुविधीयमाना इति । अन्तःकरणाद्युपाधिभेदमनुसृत्य भिन्ना इव प्रतीयमाना इत्यर्थः । मायया भिन्ना इव क्रियमाणा इति वा । सर्वस्यात्मा सर्वात्मा तत्त्वं सर्वात्मत्वम् । सर्वव्यवहारास्पदत्वं सूर्यचन्द्रादिसर्वजगदधिष्ठानत्वमित्यर्थः । भासनधारणपचनादिसर्वव्यवहाराधिष्ठानत्वमिति वा । तत्पदमेव सर्वस्यात्मेति तस्मिन्नेव पदे सर्वं जगत्सर्वो व्यवहारश्च कल्पित इति विवक्षुरित्यर्थः । आदित्यगतं यत्तेजोऽखिलं जगद्भासयते, चन्द्रमसि वर्तमानं यत्तेजोऽखिलं जगद्भासयते, अग्नौ वर्तमानं यत्तेजोऽखिलं जगद्भासयते तत्तेजो मामकं विद्धि । यद्वाऽऽदित्यगतं यत्तेजोऽखिलं जगद्भासयते, चन्द्रमसि यत्तेजो वर्तते, अग्नौ च यत्तेजो वर्तते तत्तेजो मामकं विद्धि । सूर्यचन्द्राग्निषु यस्तेजोरूपः प्रधानांशस्स मदीय एवेत्यर्थः । मन्मायामयत्वात्तस्येति भावः । ममैव मायाशक्तिविशेषः सूर्यादिषु तेजोरूपेण स्थित्वा सर्वं जगदवभासयतीति परमार्थः ।

यद्वाऽहमेव मायया सूर्यादिषु तेजोरूपेण वर्तमानस्सन् सर्वं जगदवभासयामीति । सर्वथापि सूर्यादिगता या जगदवभासनशक्तिस्सा मदीयैव, नतु सूर्यादिसम्बन्धिनी । सर्वत्रापि शक्तेर्मत्स्वभावत्वान्ममैव शक्तिमदीश्वरत्वाच्च । ईश्वरात्सकाशात्सूर्यादीनां पृथक्करणे सति तेषां निस्तत्त्वत्वापत्तेश्च । नहि सूर्योऽस्ति सूर्यो भातीत्यत्र सूर्यात्सकाशादस्तिभात्योः पृथक्करणे सूर्यशब्दवाच्यं किमप्यवशिष्यते । तस्मात्सूर्यावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठैव जगदवभासनशक्तिश्शक्तेरीश्वरोपाधित्वात् । एतेन यत्र क्वापि वस्तुनि यत्कियती शक्तिरुपलभ्यते सा सर्वापि तत्तद्वस्त्ववच्छिन्नचैतन्यनिष्ठैवेति सिद्धम् ।

ननु नीरूपस्येश्वरस्य कथं तेजोवत्त्वम् ? तेजो हि सरूपमतः, कथमुक्तं मदीयं तेज इति शङ्कायां सत्यपि समाधाने मायया तेजोवत्त्वमित्येवमादिरूपे निश्शङ्कमर्थं दिदर्शयिषुराह—अथ वेति, विष्णोस्तज्ज्योतिरिति । परमात्मनोंशभूतं चैतन्यमित्यर्थः । आविस्तरेति । अतिशयेनाविर्भवतीत्याविस्तरं प्रकटतरमित्यर्थः । सत्त्वं गुणः । अत्यन्तं प्रकाशत इत्यत्यन्तप्रकाशम् । तस्यैवार्थमाह—अत्यन्तभास्वरमिति । अत्यन्तप्रकाशनशीलमित्यर्थः । सत्त्वस्य प्रकाशात्मकत्वात् । अत इति । आदित्यादिषु सत्त्वाधिक्यादित्यर्थः । आदित्यादिषु सत्त्वस्यात्यन्तभास्वरत्वादिति वा । सर्वत्र भास्वरस्यापि सत्त्वस्यादित्यादिष्वत्यन्तभास्वरत्वं रजस्तमसोरत्यल्पत्वप्रयुक्तमित्यवगन्तव्यम् । श्रीकृष्णाद्यवतारेषु तु

तदधिकमिति। यथा हि लोके तुल्येऽपि मुखसंस्थाने न काष्ठकुड्यादौ मुखमाविर्भवति, आदर्शादौ तु स्वच्छे स्वच्छतरे च तारतम्येनाविर्भवति; तद्वत् ॥ २॥

सूर्यादिभ्योऽपि सत्त्वाधिक्यमिति बोध्यम्। तत्रैवेति। सूर्यादिष्वेवेत्यर्थः। तज्ज्योतिरित्यर्थः। विशिष्यते उत्कृष्टतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। आदित्यादिषु चैतन्यस्य सत्त्वाधिक्यप्रयुक्तं प्रकटतरत्वमेव, नतु स्वरूपत आधिक्यमित्याह—न त्विति। तत्रैव सूर्यादिष्वेवेत्यर्थः। न तु स्थावरादिष्वित्येवकारार्थः। चेतनाचेतनेषु सर्वेष्वपि चैतन्यमेकरूपमेव, निर्विशेषचैतन्ये न्यूनाधिकभावायोगात्। किंतु यत्र चेतनेषु त्रिगुणात्मिका बुद्धिरस्ति, तत्र चैतन्यं स्फुटं भाति। तन्मध्येपि यत्रादित्यादिषु सत्त्वगुणप्रचुरा बुद्धिस्तत्र चैतन्यं स्फुटतरमवभासते। यत्र च श्रीकृष्णादिषु शुद्धसत्त्वप्रधाना बुद्धिरस्ति, तत्र चैतन्यं स्फुटतममवभासते। तथा च मनुष्याद्यपेक्षया सूर्यादिगतचैतन्यस्य स्फुटतरत्वाद्यदादित्यगतं तेज इत्याद्युक्तमित्यर्थः।

उक्तार्थे दृष्टान्तमाह—यथा हीत्यादिना। मुखसंस्थाने मुखाकारे। स्वच्छे आदर्शे स्वच्छतरे मणौ च मुखं तारतम्येनाविर्भवति, प्रतिफलतीति यावत्। काष्ठादर्शदर्पणेषु यथा मुखं क्रमेण न प्रतिफलति, प्रतिफलत्यतिशयेन प्रतिफलति तथा मृत्पाषाणादिषु, स्थावरजङ्गमादिषु आदित्यादिषु च चैतन्यं न प्रतिफलति, प्रतिफलत्यतिशयेन प्रतिफलति चेत्यर्थः। नचैवमचेतनेषु, चैतन्यप्रतिफलनाभावात्काष्ठेषु मुखमिव तत्र चैतन्यं नास्तीति वाच्यं, चैतन्यप्रतिफलनस्यैवाभावः, नतु चैतन्यस्येति। नहि मुखमिव चैतन्यं परिच्छिन्नं, येन काष्ठादौ मुखमिव चैतन्यं मृदादौ न स्यात्। अपरिच्छिन्नं परिपूर्णं हि चैतन्यम्। नच प्रतिफलनात्प्रागपि चेतनेषु चैतन्यसत्त्वे कथं पुनःप्रतिफलनमिति वाच्यं, मायया प्रतिफलनसम्भवात्। यथा नीरूपस्यापि चैतन्यस्य प्रतिफलनसम्भवः। तस्मात्सूर्यादिदेवेषु सत्त्वाधिक्याच्चैतन्यस्य स्फुटतरमवभासः। चैतन्यस्यावभासनं नाम प्रतिफलनमेव। एवं स्फुटतरचैतन्यावभासवत्त्वादेव सूर्यादिदेवानां सर्वजगदवभासकत्वरूपं सर्वज्ञत्वं च शास्त्रोक्तं सङ्गच्छते। परमेश्वरापेक्षया सूर्यादीनामल्पज्ञत्वेऽप्यस्मदाद्यपेक्षया सर्वज्ञा हि ते। कथमन्यथा सूर्याद्युपास्तिश्श्रुतिभिरुच्येत? इति।

यद्वा आदित्यादिदेवानामन्तःकरणेषु प्रतिफलितं यत्तेजश्चैतन्यं वर्तते तन्मामकमेव। आनन्दं ब्रह्मण इतिवद्राहोश्शिर इतिवच्चाभेदेऽपि भेदेन निर्देशो मम चैतन्यमिति। बिम्बभूतमीश्वरचैतन्यमादित्याद्यन्तःकरणेषु प्रतिबिम्बरूपेण वर्तत इत्यर्थः। अयं च चेतनप्रतिबिम्बो न मृदादिष्वस्ति। अन्तःकरणोपाध्यभावात्तत्र। एवं चैतन्यप्रतिबिम्बसत्त्वासत्त्वप्रयुक्तैव चेतनाचेतनभिदा। नतु कूटस्थचैतन्यकृता- तस्य सर्वव्यापित्वात्। ननु मास्तुनाम मृदादौ चैतन्यप्रतिबिम्बः, स्थावरपश्वादिष्वस्त्येवेति कथमादित्यगतमित्याद्युक्तमित्याक्षिपति—ननु स्थावरेष्वित्यादिना। अन्यत्सर्वं समानम्।

नन्वेवं प्रतिबिम्बजीवपक्षे उपाधिप्रयुक्तप्रतिफलनतारतम्यादादित्यादीनामस्तूत्कर्षः, कथं पुनरवच्छेदपक्षे उपपत्तिरिति चेत्, उच्यते—उपाधिधर्मास्सुखादयो यथोपहितेऽध्यस्यन्ते मायया, यथा च

किंच—

गामाविश्य च भूतानि धारयाम्यहमोजसा ।
पुष्णामि चौषधीस्सर्वास्सोमो भूत्वा रसात्मकः ॥१३॥

गामिति । गां पृथिवीमाविश्य प्रविश्य च धारयामि भूतानि जगदहमोजसा बलेन यद्बलं कामरागविवर्जितमैश्वरं रूपं जगद्विधारणाय पृथिव्यां प्रविष्टं येन पृथिवी गुर्वी न

ब्रह्मेन्द्रदेवाद्यन्तःकरणगतसत्त्वशुद्धितारतम्यप्रयुक्तमानन्दतारतम्यमप्युपहिते माययाऽध्यस्यते 'स एको मानुष आनन्द' इत्यादिश्रुत्या, तथा आदित्यादिदेवान्तःकरणगतसत्त्वशुद्धिविशेषप्रयुक्तज्ञानाधिक्यमप्युपहिते चैतन्ये माययाऽध्यस्यत इति । आदित्यादीनां सत्त्वादिगुणोत्कर्षप्रयुक्तं वृत्तिज्ञानाधिक्यमेव यत्सर्वज्ञत्वप्रयोजकं, नतु चैतन्याधिक्यं निर्विशेषत्वाच्चैतन्यस्येति भाव इति ।

रामानुजस्तु मामकं तेजो मया तेभ्यो दत्तमित्याह, तन्मन्दम्—ममेदं मामकमिति व्युत्पत्तिस्वारस्यभङ्गात् । न ह्यन्यस्मै दत्तां गां कोऽपि मामिकेयं गौरिति ब्रूते । स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकपरकीयत्वानुकूलव्यापारो हि दानम् । ततश्च दत्ते वस्तुनि कथमीश्वरस्य स्वत्वम् ? येन ममेदं तेज इति ब्रूयात् । नच भूतपूर्वगत्या मामकमित्युक्तमिति वाच्यं, पूर्वं मामकमिति साक्षादेव तत्कथनस्य न्याय्यत्वात् । तत्पूर्वं विद्धि मामकमिति हि श्लोकः कर्तुं शक्यते । किंच सूर्यादिभ्यस्तेजोदानात्प्राक्किमयमीश्वरस्तेजस्वी उत न ? आद्ये- 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मिति श्रुतिविरोधः । द्वितीये-- स्वस्यैव तेजोऽभावे कथमन्यस्मै प्रदानं तस्य सम्भवति ? किंच भगवतस्सकाशात्तेजसः प्राप्तेः प्राक्किं सूर्यादयस्तेजोमया उत जलमयाः ? अथ वा पृथिवीमया यद्वा वायुमया उत स्विदाकाशमयाः ? नाद्यः- तेजसः प्राप्तेः प्राक्तेजोमयत्वायोगात् । न द्वितीयतृतीयौ- प्रमाणाभावात् । न चतुर्थपञ्चमौ-- नीरूपत्वप्रसङ्गात् । यद्यपि चन्द्रस्य जलमयत्वं वक्तुं शक्येत । सूर्याग्न्योस्तु न तद्वक्तुं शक्यमिति बोध्यम् । अपि च यदि सूर्यादीनां प्रकाशस्स्वाभाविकधर्मो न स्यात्तर्हि कदाचिदप्रकाशस्स्यादेव तेषाम् । संयोगस्य वियोगान्तत्वेन संयुक्तधर्मस्य विनाशसम्भवात् । नहि प्रकाशात्मकानां सूर्यादीनां स्वरूपनाशं विना प्रकाशनाशस्सम्भवति । मेघाद्यावरणात्त्वस्माकमेव सूर्यादिप्रकाशादर्शनं, नतु तेषां प्रकाशनाशः । तस्मात्प्रकाशात्मका एव सूर्यादयो भगवता सृष्टा मायया । नतु सूर्यादीन् सृष्ट्वा पश्चात्तेभ्योऽदिशत्तेजः । यथा रसगन्धाद्यात्मकजलपृथिव्यादय इति स्थितम् ॥१२॥

गामिति । अहं गामाविश्य च ओजसा भूतानि धारयामि । अहं रसात्मकस्सोमो भूत्वा सर्वाश्चौषधीः पुष्णामि । अहमोजसा गामाविश्य च भूतानि धारयामीति वा । चैतन्यरूपेण सर्वत्र सममवस्थितोऽपीश्वरः तत्तद्विशिष्टशक्तिमत्त्वेन रूपेण पुनः प्रविष्ट इव । तत आह—गामाविश्येति । ओजसा रूपेण गामाविश्येत्यन्वये तु न काप्यनुपपत्तिः । किं तदोजोऽत आह—यद्बलमिति । 'बलं बलवतामस्मि कामरागविवर्जित'मिति पूर्वमुक्तत्वादिति भावः । ऐश्वरं रूपमिति । ईश्वरीय-

अधःपतति न विदीर्यते च । तथा च मन्त्रवर्णः- 'येन द्यौ रुग्रा पृथिवी च दृढे' इति, 'स दाधार पृथिवी'मित्यादिश्च । अतो गामाविश्य च भूतानि चराचराणि धारयामीति युक्त-मुक्तम् । किंच पृथिव्यां जाता ओषधीस्सर्वा व्रीहियवाद्याः पुष्णामि पुष्टिमतीः रसस्वादुमतीश्च करोमि, सोमो भूत्वा रसात्मकस्सोमः सर्वरसात्मको रसस्वभावः सर्वरसानामाकरस्सोमः । सहि सर्वा ओषधीः स्वात्मरसाननुप्रवेशयन् पुष्णाति ॥१३॥

किंच—

अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितः ।
प्राणापानसमायुक्तः पचाम्यन्नं चतुर्विधम् ॥१४॥

अहमिति । अहमेव वैश्वानर उदरस्थोऽग्निर्भूत्वा- 'अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः

मायाशक्तिविशेष इत्यर्थः । नहि सच्चिदानन्दस्येश्वरस्य बलं रूपं भवितुमर्हतीति भावः । **येनेति** । बलेनेत्यर्थः । **अध इति** । समुद्रजल इति भावः । विदीर्यते भिद्यते येनैश्वरबलरूपेण द्यौरुग्रा पृथिवी च द्वे दृढे भवत इति शेषः । दार्ढ्यं च जगद्धारणसामर्थ्यमविदीर्यमाणत्वं च । स पृथिवी-मिमां द्यामुत द्यां च दाधार दधार दीर्घश्छान्दसः । स ईश्वर इत्यर्थः । **अत इति** । ईश्वरानुप्रवेशे-नैव पृथिव्या जगद्धारणादिशक्तिमत्त्वादिति भावः । धारयामि धरामीत्यर्थः । पृथिव्या धारयामीति वा । **एतेन** पृथिवीनिष्ठत्वेन दृश्यमाना सर्वजगद्धारणशक्तिरीश्वरशक्तिरेवेति **सिद्धम्** । अहमेव बलरूपेण पृथिव्यां वर्तमानस्सन् जगदिदं सर्वं धारयामीति परमार्थः । **अनेन** च पृथिव्यां बलमहमस्मीति प्रति-पादनेन सर्वेषु वस्तुषु दृश्यमानं यत्किञ्चिद्बलमप्यहमेवेति सिद्धं भवति ।

रस इति । यो जलस्य गुणस्स रसः । चन्द्रस्य च जलमयत्वाद्रसस्वभावत्वम् । **सर्वरसाना-मिति** । सर्वेषां व्रीह्यादिगतानां रसानामाकरो निलयः । रसस्यैकत्वेऽप्युपाधिनानात्वात्सर्वरसेत्युक्तिः । **स्वात्मरसानिति** । स्वगतं रसमित्यर्थः । यद्यपि जलगतरसेनैव वर्धन्ते व्रीह्यादयः फलन्ति च । तथापि चन्द्र एव तत्पोषकः, ओषधीशत्वात्तस्य । चन्द्रकरसम्पर्कद्वारा तद्गतं रसं पीत्वा हि सर्वा ओषधयः परिपुष्टा रसवत्यश्च भवन्ति । नहि चन्द्रकरसम्पर्करहितो व्रीह्यादिर्गृहे जलेन सिक्तोऽपि वर्धते फलति वा । तस्मात्सोमगता सर्वौषधिपोषणशक्तिरीश्वरशक्तिरेव । ईश्वर एव सोमे रसस्वरूपेण वर्तमानस्सन् पुष्णा-त्योषधीरिति च सिद्धम् ।

एतेन जलादिगतो रसोऽपीश्वरात्मक एवेति सूच्यते । एवं श्लोकद्वयेन तेजोबलरसानां त्रयाणामीश्वरविभूतित्वमिति फलितम् । सोमो भूत्वेत्यनेन तु न केवलं रस एवेश्वरः, किंतु तदाश्रय-स्सोमोऽपीश्वर एवेति प्रतिपाद्यते । अनेनैव न्यायेन सूर्याग्निभूमीनामपीश्वरविभूतित्वं गम्यते । ततश्च सूर्यादयः तद्गततेज आदयः । तद्गतभासकत्वादयश्चेत्येतत्सर्वमपीश्वरविभूतिरेव कल्पितत्वान्माया सर्व-स्यास्येश्वरे इति फलति ॥१३॥

अहमिति । अहं वैश्वानरो भूत्वा प्राणिनां देहमाश्रितस्सन् प्राणापानसमायुक्तश्च सन् चतु-

पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते' इत्यादिश्रुतेः। वैश्वानरस्सन्प्राणिनां प्राणवतां देहमाश्रितः प्रविष्टः प्राणापानसमायुक्तः प्राणापानाभ्यां समायुक्तस्संयुक्तः पचामि पक्तिं करोम्यन्नमशनं चतुर्विधं चतुष्प्रकारं भोज्यं भक्ष्यं चोष्यं लेह्यं च, भोक्ता वैश्वानरोऽग्निर्भोज्यमन्नं सोमः, तदेतदुभयमग्नीषोमौ सर्वमिति पश्यतोऽन्नदोषलेपो न भवति ॥१४॥

विधमन्नं पचामि। न केवलं बाह्याग्निरेवाहं, किंतु जाठराग्निरप्यहमेवेत्याह—**अहमिति**। यद्वा बाह्याग्निगतसर्वावभासकत्वशक्तिरेव नास्मदीया, किंतु जाठराग्निगतान्नपचनशक्तिरप्यस्मदीयैवेत्याह—**अहमिति**। जाठराग्नेर्वैश्वानरत्वे प्रमाणमाह—**अयमिति**। अन्तःपुरुषे शरीरमध्ये योऽयमग्निरस्ति सोऽयं वैश्वानर इत्युच्यते। येनान्तस्स्थाग्निनेदं भुक्तमन्नं पच्यते, बाह्याग्निस्तण्डुलानामेव पचने प्रभवति, नतु भुक्तस्यान्नस्य बाह्याग्निसंयोगाभावात्तस्य। अपक्वस्य त्वन्नस्य रक्तादिरूपेण परिणामो न सम्भवति। तस्माद्भुक्तान्नपरिणामहेतुरस्ति जठरे कश्चिदग्निर्वैश्वानर इति। मृतशरीरे जठराग्न्यभावादाह—**प्राणिनामिति**। अन्तःकरणादेर्जठराग्न्याश्रयत्वाभावादाह—**देहमिति**। स्थूलशरीरमित्यर्थः। **प्रविष्ट इति**। देहान्तस्स्थत्वरूपमाश्रयत्वमिहोक्तं, नतु देहाद्बहिः पटादिवद्वर्तमानत्वरूपमिति भावः। बाह्योऽप्यग्निर्वातसंयुक्त एव ज्वलतीत्यत आह—**प्राणापानसमायुक्त इति**।

यद्यपि प्राण एव जठराग्निवर्धकः, तथाऽप्यपानेन मलानिस्सारणे सति नहि प्राणोऽग्निं ज्वलयितुमीष्ट इत्यत उक्तम्—**प्राणापानसमायुक्त इति**। पक्तिं पाकं परिणामं रक्ताद्यात्मनेति यावत्। भोज्यं प्रधानमन्नं शाल्यादि। भक्ष्यं माषवटकादि। चोष्यमिक्षुखण्डादि। लेह्यं पायसादि। चतस्रो विधा रीतयो यस्य तच्चतुर्विधम्। **एतेन** जठराग्नेस्तद्गतपचनशक्तेश्चेश्वरविभूतित्वं **सिद्धम्**। एवं तेजोऽन्नात्मिकाया अवान्तरप्रकृतेरीश्वरविभूतित्वमिति फलितम्। सूर्यादेस्सोमस्य पृथिव्याश्चेश्वरविभूतित्वस्योक्तत्वात्। (अन्नं पृथिवी) ततश्च त्रिवृत्कृततेज आदिभूतत्रयकार्यस्य सर्वस्यापि जगतो भगवद्विभूतित्वं फलति।

प्रसङ्गादत्र विशेषमाह—**भोक्तेति**। उभयमग्न्यन्नद्वयमग्नीषोमावित्युच्यते। 'ईदग्नेस्सोमवरुणयो'रितीत्वम्। इदमुभयं सर्वमिति पश्यतः पुरुषस्यान्नदोषलेपोऽन्नदोषसम्बन्धो न भवति। अन्नस्य हि पाकादिसामयिककिमिकीटादिनाशप्रयुक्ताः कुट्टनीपेषण्यादयो दोषास्सन्ति, यन्निरसनाय हि वैश्वदेवो विहितः। तद्दोषसम्बन्धस्तु वैश्वदेवविहीनस्यापि दर्शितज्ञानवतो न भवति।

ननु कुतो न भवति? इदमन्नं सोमः, अयमग्निर्भोक्ता वैश्वानर इति ज्ञानमात्रेणेति चेत्, उच्यते—यो ह्यन्नमत्ति, तस्यान्नदोषो भवति, न त्वनश्नतः। अन्यथाऽतिप्रसङ्गात्। नहि चैत्रभुक्तान्नगतगुणदोषप्रसक्तिर्मैत्रस्य। अन्यथा चैत्रे भुक्तवति सति अभुक्तवतोपि मैत्रस्य क्षुन्निवृत्तिस्स्यात्। एवं सति योऽन्नमत्ति स वैश्वानरोऽग्निरेव, नत्वहं ममाभोक्तृत्वादिति यो वेत्ति कथं तस्यान्नदोषलेपो भवतुमर्हति? न कथमपि। किंच योऽस्मद्देहेऽन्नमत्ति सोऽग्निस्सक्षाद्भगवद्रूपो वैश्वानर एव।

किंच—

सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तस्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च।
वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यो वेदान्तकृद्वेदविदेव चाहम् ॥१५॥

सर्वस्येति। सर्वस्य प्राणिजातस्याहमात्मा सन् हृदि बुद्धौ सन्निविष्टः। अतो मत्त

यश्चेदमन्नं तच्च साक्षाद्भगवद्रूपस्सोम एव। सोमो भूत्वेति, वैश्वानरो भूत्वेति च सोमवैश्वानरयोर्भगवद्रूपत्वप्रतिपादनादिति यो जानाति कथं तस्यान्नदोषगन्धसम्बन्धः? न कथमपि। अन्नस्य भगवदात्मकत्वानुसन्धानेन सर्वदोषप्रहाणात्।

नन्वन्नस्य कथं सोमत्वं, व्रीह्यादिपोषको हि सोम इति चेत्, उच्यते—सोमपुष्टव्रीह्यादिमयत्वादन्नस्य सोमत्वं, सोमरसमयत्वाद्वा सोमदेवताकत्वादिति वा। एवमग्नीषोमदर्शनस्यान्नदोषनाशकत्वादेव तत्प्रतिपादकोऽयं श्लोक परिषेचनकाले स्मार्तैः पठ्यते ॥१४॥

सर्वस्येति। अहं सर्वस्य हृदि सन्निविष्टश्च। मत्तस्सर्वज्ञस्य स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च भवति। अहमेव सर्वैर्वेदैश्च वेद्यः। अहमेव वेदान्तकृत्। अहमेव वेदविच्च भवामीति शेषः। सन्निविष्टस्सम्यङ्निविष्टः प्रविष्टः प्रविश्य स्थित इति यावत्। ननु सर्वव्यापिनश्चैतन्यरूपेश्वरस्य कः पुनरपरः प्रवेशइत्यत आह—आत्मा सन्निति। आत्मरूपेणेत्यर्थः। 'अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य' इति श्रुतेरिति भावः। शुद्धचैतन्यात्मना सर्वत्रावस्थितोऽपीश्वर अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यरूपेण प्रतिबिम्बरूपेण वा प्राणिनां बुद्धौ प्रविष्ट इति तत्त्वम्। एतेनेश्वरादर्थान्तरं जीव इति परास्तम्। नचान्तर्यामिरूपेणेश्वरो जीवस्य बुद्धौ प्रविष्ट इति, जीवादर्थान्तरमेवेश्वर इति वाच्यं, हृदि प्रविष्टस्य जीवान्येश्वरस्यानुपलम्भात्। नच नियमनादिभिर्लिङ्गैरनुमेय इति वाच्यं, प्रतीच एव नियमनादिसम्भवात्। नच स्वयमेव स्वस्य कथं नियामक इति वाच्यं, प्रत्यगात्मनः प्रमातृनियमनसम्भव इत्यदोषात्। नच प्रत्यगात्मैव प्रमातेति वाच्यं, अन्तःकरणोपहितस्य प्रत्यगात्मत्वं, तदवच्छिन्नस्य (तद्विशिष्टस्य) चैतन्यस्य प्रमातृत्वमिति कल्पितभेदसत्त्वात्। नच विशेष्यचैतन्यांशेऽभेद एवेति वाच्यं, तत्र नियमनादेरप्यभावात्। नच प्रत्यगात्मैवान्तर्यामीश्वरो जीवाद्भिन्न इति वाच्यं, जीवस्यैव स्वस्वरूपत्वात्प्रत्यगात्मनः। 'नच गुहां प्रविष्टौ परमे परार्ध्ये' इति, 'द्वा सुपर्णा'विति, ज्ञाज्ञौ द्वावजाविति च श्रुतयो जीवेश्वरयोर्द्वयोर्गुहाहितत्वं ब्रुवन्तीति वाच्यं, एकस्यैव चैतन्यस्यान्तःकरणे उपहितत्वरूपेण विशिष्टत्वरूपेण द्वेधा प्रवेशः।

अथवा बिम्बत्वरूपेण प्रतिबिम्बत्वरूपेण द्वेधा प्रवेश इति विवक्षितत्वात्। नच केनचित्स्वस्मादन्येनेश्वरेण प्रयुक्त इव जीवोऽनुभवति संसारमिति वाच्यं, अविद्यावस्थायां जीवो नात्मानं प्रत्यञ्चं मन्यते। असंसारी हि प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञः, किंतु संसारिणं प्रमातारमेव मन्यते। ततश्च साक्षिणा स्वेनैव प्रत्यगात्मना नियमितोऽपि परेण नियमितोऽहमिति प्रत्येति। स्वयमपि प्रत्यगात्मा हि जीवस्याज्ञानतः परोक्षकल्पतयाऽवतिष्ठते। अत एव स्वात्मभूतमपि प्रत्यञ्चं परोक्षेश्वरं मन्यन्ते मूढा द्वैतिनश्च तार्किकादयः। तस्मात्प्रत्यगात्मनः क्षेत्रज्ञादर्थान्तरं न भवत्यन्तर्यामीश्वरः। यमन्तर्यामि-

ब्राह्मणादयः प्रतिपादयन्ति । इयं जीवरूपा प्रकृतिरीश्वरस्य परा विभूतिः । क्षेत्रलक्षणा अपरा विभूतिस्तु पूर्वश्लोकत्रयेण प्रतिपादिता । नच कथमीश्वरस्यैव सतो जीवस्य कथमीश्वरविभूतित्वमिति वाच्यं, अन्तःकरणाद्युपाधिप्रयुक्तत्वाज्जीवस्येश्वरविभूतित्वव्यवहारस्य । निरुपाधिकचैतन्यस्य हि सोपाधिकचैतन्यं विभूतिः । विशेष्यांशस्याविभूतित्वेऽपि विशेषणांशस्योपाधेर्विभूतित्वेन विशिष्टस्याऽपि विभूतित्वव्यवहारात् ।

नच यदादित्यगतमितिश्लोकेनैव जीवविभूतिरुक्तेति वाच्यं, तत्रादित्यादित्रयगतस्यैव जीवचैतन्यस्य विभूतित्वेन प्रतिपादनमिह तु सर्वगतस्येति भेदात् । यथा 'आदित्यानामहं विष्णु'रित्यादिकं प्रतिपाद्य विशेषतः, अन्ते 'विष्टभ्याहमिदं कृत्स्नमेकांशेन स्थितो जग'दिति सामान्यतः प्रतिपादितं तद्वदिति । अथ वाऽऽदित्यादिगतप्रमातृचैतन्यस्य भगवद्विभूतित्वं पूर्वमुक्तं, इदानीं तु साक्षिचैतन्यस्येति भेदः । नच साक्षिचैतन्यं शुद्धमेवेति कथं विभूतित्वं तस्येति वाच्यं, शुद्धचैतन्ये साक्षित्वधर्मायोगात् । साक्षिचैतन्यं सोपाधिकमेव । अन्तःकरणोपहितं हि चैतन्यं साक्षीत्युच्यते । तस्मादीश्वरादनर्थान्तरमपि साक्षी प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञो जीव ईश्वरस्य निरुपाधिकचैतन्यस्य विभूतिभूत एव । अत इति । बुद्धौ मम सन्निविष्टत्वादेवेत्यर्थः । मत्त इति । अस्मच्छब्दलक्ष्यार्थभूतादात्मन इत्यर्थः । अथ वा प्रत्यग्रूपेणावस्थितात्परमेश्वरान्मत्त इत्यर्थः । स्मृतिरनुभूतार्थस्मरणं, ज्ञानमनुभवः, अपोहनं तदुभयस्य नाशः एतत्त्रयं भवति ।

तथाहि- यः पूर्वेद्युर्घटमनुभूतवान् प्रमाता स तन्निशि ब्रह्मणि सम्पन्नत्वान्नष्ट एव । 'प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्व'क्तेति, 'सति सम्पद्यत' इति च श्रुतेः । प्रमाता हि सुप्तावन्तःकरणतादात्म्याध्यासं विहाय कूटस्थात्मनाऽवतिष्ठते । अतस्तदा चैतन्यस्य प्रमातृत्वनाशात्प्रमाता नष्ट एव । सुप्त्यनन्तरं ब्रह्मणस्सकाशादज्ञानकर्मवशात्पुनरुत्थितः परेद्युः, प्रमाता तु पूर्वस्मात्प्रमातुरन्य एवेति कथं तस्य पूर्वदिनानुभूतघटस्मरणं सम्भवेत्साक्ष्यनुग्रहं विना ? न कथमपि । न चैवं प्रतिसुषुप्तिप्रमातृनाशे प्रतिजागरं प्रमात्रन्तरोदये च कृतहानाकृताभ्यागमदोषप्रसङ्ग इति वाच्यं, प्रमातृनाशेऽप्युपाध्यनाशादुपाध्याश्रयत्वाच्च कर्मणः ।

नचान्तःकरणं नश्यत्येवेति वाच्यं, अविद्यायाः कारणशरीरस्य तूलाज्ञानस्योपाधेरनाशात्, तन्नाशस्यैव मोक्षत्वात्तत्सत्त्वादेव पुनरावृत्तिप्रसङ्गात् । नचोपाध्यनाशे कथमुपहितनाश इति वाच्यं, प्रमात्रुपाधेरन्तःकरणस्य नाशेन प्रमातृनाशात् । अविद्या हि प्राज्ञस्योपाधिः । नच प्रमातुर्नष्टस्य दीपस्येव निर्वाणस्य कथं पुनरावृत्तिरिति वाच्यं, यदन्तःकरणावच्छिन्नः पूर्वः प्रमाता तदन्तःकरणावच्छिन्न एवायमुत्तरः प्रमातेति प्रमात्रभेदेन पुनरावृत्तिसम्भवात् ।

अथ वा अज्ञाने निलीय वर्तमानस्यान्तःकरणस्य ततः पुनरागमनात्तादात्म्याध्यासमापन्नः प्रमातापि पुनरागत इत्युच्यते । नचैवं प्रमातापि निलीय वर्तत एव, सुषुप्तौ न नष्ट इति वाच्यं, तस्यैव निलयनस्य नाशत्वेनास्माभिर्विवक्षितत्वात् । यद्वाऽन्तःकरणमज्ञाने संस्काररूपेण वर्तते, इदमेव

निलीय वर्तनमन्तःकरणस्य। सच संस्कारोऽन्तःकरणमिव न प्रमातृत्वमावहति कूटस्थस्येति न सुषुप्तौ प्रमातृसद्भावः। यदि सुषुप्तौ संसारस्स्यात्तर्हि संसारी प्रमातापि स्यात्। नतु तथा दृश्यते। तस्मात्सुषुप्तौ प्रमाता नष्ट एव। कूटस्थात्मना तु तस्य नित्यत्वप्रतिपादनम्। एवं सति योऽहं पूर्वेद्युर्घटमद्राक्षं सोऽहमिदानीं स्मरामीति स्मरणं प्रमातुः स्मर्तुरनुभवितुरन्यस्य कथं सम्भवेत्? नहि चैत्रानुभूतोऽर्थो मैत्रेण स्मर्यते, अनुभवजन्यसंस्कारकार्यत्वात्स्मरणस्य। तच्च स्मरणमनुभवसिद्धं दुरपलापमिति कूटस्थानुग्रहकृतमेव स्मरणम्। कूटस्थ एव पूर्वदिनावस्थितप्रमातृरूपेण घटमनुभूतमुत्तरदिनावस्थितप्रमातृरूपेण स्मरति यथा प्रमाता चक्षुषा दृष्टं करेण स्पृशति तद्वदिति भावः।

अपि च साक्षिणानुभूतस्य सुषुप्तिगतस्यानन्दस्याज्ञानस्य च प्रबोधे प्रमात्रा स्मरणं दृश्यते सुखमहमस्वाप्सं, न किञ्चिदवेदिषमिति। तद्धि स्मरणं साक्ष्यनुग्रहादेवेति स्फुटम्। तथाऽनुभवश्च साक्षिणस्सकाशादेव भवति। साक्षिचैतन्यप्रतिफलनप्रयुक्तत्वाद्वृत्तिज्ञानस्य। प्रमातृभावमापन्नं हि साक्षिचैतन्यं विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभिन्नं सदनुभव इत्युच्यते। अत एव हि- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभाति' इति श्रुतिरुपपद्यते। तस्य साक्षिणो भासा स्वरूपचैतन्येन सर्वमिदं जगद्विभातीति श्रुत्यर्थः। साक्षिणोऽन्यस्य सर्वस्य जडत्वात्साक्ष्यनुग्रहादेवान्तःकरणस्य ज्ञानलाभ इति तत्त्वम्। तथाऽपोहनं च साक्षिणस्सकाशादेव भवति। सूर्ये तिमिरेण तिरोहिते सति यथा घटादिप्रकाशाभावः, एवं साक्षिण्यज्ञानेनाच्छादिते सति ज्ञानस्मरणाभावः। अन्तःकरणस्य तमोगुणोद्रेके सति प्रमाता न किञ्चिदनुभूयते, न किञ्चित्स्मर्यते, किंतु निद्रादिकं प्रपद्यते। तत्र च कारणं तमोमयेऽन्तःकरणे साक्षिचैतन्यस्य स्फुटमस्फुरणमेव। अत्यन्तास्फुरणे तु मान्द्याद्यनुभवोपि न स्यात्।

अथवाऽत्यन्तं तमसा दूषितेऽन्तःकरणे नैव प्रतिफलति साक्षिचैतन्यं काष्ठादाविव मुखं कर्दमच्छन्नदर्पणे मुखमिव च। तदैव निद्राति प्रमाता, सच निद्रानुभवस्साक्षिण एव न प्रमातुः। एवमन्तःकरणे तमसो दूषिते सति साक्षी अज्ञानेनावृत इव भवति। नतु वस्तुतस्तस्यावरणं जगदान्ध्यप्रसङ्गात्। अत उक्तं ज्ञानस्मरणाभावोऽपि साक्षिण एवेति सूर्यादेव घटादिप्रकाशाभाव इतिवत्। सूर्यानुदयप्रयुक्तो घटाद्यप्रकाशो यथा सूर्याद्भवतीत्युच्यते, तथासाक्ष्यप्रतिफलनप्रयुक्तो ज्ञानाद्यभावस्साक्षिणस्सकाशाद्भवतीत्युच्यते। राजानुग्रहाभावकृतमर्थिनां दारिद्र्यं राजकृतमिति यथोच्यते तद्वच्चेति भावः।

अथवा वृत्तय इव वृत्त्यन्तराला वृत्त्यभावाश्च साक्षिणा भास्यन्त इति सिद्धान्ताद्ज्ञानाद्यभावोऽपि साक्षिभास्यत्वेन साक्षिणो भवतीत्युच्यते। नह्यभास्यमसाक्षिकं वस्तु किञ्चिदप्यस्तीति प्रतिपत्तुमर्हम्। अन्यथा शशशृङ्गादेरप्यस्तित्वप्रतीतिप्रसङ्गात्। तस्मात्साक्ष्यभास्यत्वे ज्ञानाभावस्य स्वरूपासिद्धिरेवेत्युपपन्नमुक्तं साक्षिणोऽपोहनमिति। ननु यद्येवं तर्ह्यात्मन ईश्वरस्य वैषम्यादिप्रसङ्गः। केचित्किञ्चिज्जानन्ति, केचिदधिकं जानन्ति, केचिद्ज्ञातं विस्मरन्ति, केचित्स्मरन्ति चेत्येवमादे-

आत्मनस्सर्वप्राणिनां स्मृतिर्ज्ञानं तदपोहनं चापगमनं च; येषां पुण्यकर्मणां च पुण्यकर्मानुरोधेन ज्ञानस्मृती भवतः, तथा पापकर्मणां पापकर्मानुरूपेण स्मृतिज्ञानयोरपोहनं चापायनमपगमनं च। वेदैश्च सर्वैरहमेव परमात्मा वेद्यो वेदितव्यः। वेदान्तकृद्वेदान्तार्थसम्प्रदायकृदित्यर्थः। वेदविद्वेदार्थविदेव चाहम् ॥१५॥

वैषम्यस्य साक्षिप्रयुक्तत्वादत आह—**येषामिति**। पुण्यपापकर्मप्रयुक्तसत्त्वादिगुणन्यूनाधिकभावकृतान्तःकरणशुद्ध्यशुद्धितारतम्यकृतमेव साक्षिप्रतिफलनवैचित्र्यं, नतु साक्षिस्वरूपकृतं- यथा दर्पणगतस्वच्छत्वास्वच्छत्वादितारतम्यकृतं मुखप्रतिफलनवैचित्र्यं, नतु मुखस्वरूपकृतं तद्वदिति न साक्षिणो वैषम्यावकाश इत्यर्थः।

यद्वा स्मृतिश्शास्त्राचार्योपदेशाद्याहितसंस्कारजनितं स्मरणं, ज्ञानं कार्याकार्यविषयविवेकः, अपोहनं तदुभयभ्रंशः। ननु एकस्यैव प्राणिनः कथं स्मृतिर्ज्ञानवत्त्वं तद्भ्रंशवत्त्वं चेत्यत आह—**येषामिति**। पुण्यकर्मणां सर्वप्राणिनां पुण्यकर्मानुसारेण स्मृतिज्ञाने जायमानेऽपि मत्त एव भवतः। तथा पापकर्मणां सर्वप्राणिनां पापानुरोधेन जायमानमपि स्मृतिर्ज्ञानापोहनं मत्त एव भवति। ईश्वरस्य कर्मादिसाक्षित्वान्मत्त एवेत्युक्तम्। पूर्वोक्तविधया साक्षिप्रतिफलनतदभावयोर्ज्ञानतदभावहेतुत्वादिति वा। पुण्यकर्मणां पुण्यानुरोधेन, पापकर्मणां पापानुरोधेन च तत्तत्फलभूतं स्मरणं ज्ञानमपोहनं चाहमेव साक्षी परमेश्वरः प्रत्यगात्मा क्षेत्रज्ञः प्रदिशामि; मन्मायाकृतत्वात्सर्वव्यवहारस्येति परमार्थः। अपगमनं नाशः। 'सम्मोहात्स्मृतिविभ्रमः, स्मृतिभ्रंशाद्बुद्धिनाश' इति पूर्वमुक्तम्। सच सम्मोहोऽज्ञानकार्यमेव, तच्चाज्ञानमीश्वरस्योपाधिरेवेति भगवन्माययैव प्राणिनामपोहनसम्भव इति भावः।

वेदैरिति। 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति' इति श्रुतेरिति भावः। यद्यपि यज्ञादिप्रतिपादका अपि सन्ति वेदास्तथापि यज्ञादेस्सर्वस्य जगतो भगवति परमात्मनि कल्पितत्वेन भगवदात्मकत्वात्तत्प्रतिपादका अपि वेदाः परमात्मप्रतिपादका एव। 'वासुदेवस्सर्व'मिति ह्युक्तमत्रैव। 'सर्वं खल्विदं ब्र'ह्मेति श्रुतिश्च। वेदैश्चेति चकारास्स्मृत्यादिग्रहणम्। किं बहुना अकारादिपञ्चाशन्मातृकाक्षरान्यतमघटितास्सर्वेऽपि घटपटविष्णुशङ्करादिशब्दास्तत्तद्घटाद्यर्थबोधकतया लौकिकैर्गृह्यमाणा अपि वस्तुतो घटाद्यवच्छिन्नचैतन्येश्वरवाचिन एवेति बोध्यम्। नन्वेवं 'यतो वाचो निवर्तन्त' इति श्रुतिविरोधः, निर्विशेषचैतन्यपरत्वाच्च श्रुतेः। सविशेषं हि चैतन्यं सर्वे शब्दाः प्रतिपादयन्तीति वयं ब्रूमः।

परमात्मेति। सर्वजगदाश्रयचैतन्यमित्यर्थः। परमात्मचैतन्ये हि सर्वं जगत्कल्पितं मायया। प्रत्यगात्मा तु सर्वान्तर इति न सर्वशब्दप्रतिपाद्यः- तत्र सर्वस्याकल्पितत्वात्। अत उक्तं परमात्मेति। परमात्माभेदेन तु प्रत्यगात्मनस्सर्वात्मत्वकथनं सर्वाधिष्ठानकल्पनं चेति बोध्यम्। नहि प्रत्यगात्मपरमात्मनोर्वास्तवो भेदोऽस्ति, किं त्वौपाधिक एव। देहाद्युपाधिप्रयुक्तो हि पूर्णचैतन्यस्यान्तरत्वबाह्यत्वरूपो भेदः। तस्मात्प्रत्यगभिन्नः परमात्मैव सर्ववेदवेद्यः। वेदान्तकृदिति 'तेने ब्रह्म हृदा य आदिकवये' इति भागवतान्नारायणः परमेश्वरो ब्रह्मणे चतुर्मुखाय तावद्वेदान्तार्थमुपदिदेश, सच

भगवत ईश्वरस्य नारायणाख्यस्य विभूतिसंक्षेप उक्तो विशिष्टोपाधिकृतः 'यदादित्यगतं तेज' इत्यादिना। अथ अधुना तस्यैव क्षराक्षरोपाधिप्रविभक्ततया निरुपाधिकस्य केवलस्य तत्त्वनिर्दिधारयिषया उत्तरे श्लोका आरभ्यन्ते। तत्र सर्वमेवातीतानागताध्यायार्थजातं त्रिधा राशीकृत्याह—

द्वाविमौ पुरुषौ लोके क्षरश्चाक्षर एव च ।
क्षरस्सर्वाणि भूतानि कूटस्थोऽक्षर उच्यते ॥१६॥

द्वाविति। द्वाविमौ पृथग्राशीकृतौ पुरुषावित्युच्येते; लोके संसारे, क्षरश्च- क्षरतीति

सनकादिभ्यस्ते नारदाय, स व्यासाय, स शुकायेत्येवं वेदान्तार्थसम्प्रदायप्रवर्तक इत्यर्थः। केवलवेदवित्त्वस्याधुनिकब्राह्मणेष्वपि सत्त्वाद्वेदार्थविदित्युक्तं वेदार्थश्च ब्रह्म सर्वस्यापि ब्रह्मत्वात्। ब्रह्मविदित्यर्थः। सर्वज्ञ इति यावत्। नतु मदन्यः कश्चित्सर्वज्ञोऽस्ति। मदन्यस्य सर्वस्य जडत्वात्। क्षेत्रज्ञस्य च मदात्मकत्वादित्यभिप्रायः।

यत्तु रामानुजः—सर्वस्य चेति चशब्दात्सोमवैश्वानरयोर्ग्रहणमिति, देवमनुष्यादिशब्दैर्जीवात्मैव सूर्यादिशब्दैस्तदन्तर्यामीश्वरः प्रतिपाद्यत इति, वेदानामन्तःफलं तत्कृत्तत्प्रदातेति च, तन्मन्दम्—सर्वशब्देनैव सोमादेरपि ग्रहणे सति तत्समुच्चायकत्वेन चशब्दस्य व्यर्थत्वात्। वैश्वानरस्य जठराग्नेर्जडत्वेन तदन्तरीश्वरप्रवेशासम्भवाच्च। जीवरूपेणेश्वरप्रवेशो ह्यत्र विवक्षितः। अन्तर्यामिरूपेणापि नहि जडे ईश्वरस्य प्रवेशः फलाभावात्। नहि जडमीश्वरेण नियम्यते। एतेन सूर्यादिशब्दैस्तदन्तर्यामीश्वरप्रतिपादने सम्भवत्यपि यूपादिशब्दैस्तदसम्भवादनया विधया सर्ववेदवेद्यत्वं नास्तीश्वरस्येति सिद्धम्। किंच देवमनुष्यादिशब्दा देवादिदेहतादात्म्याध्यासमापन्नं जीवं प्रतिपादयन्तु नाम। कथं पुनरीश्वरमध्यासशून्यं प्रतिपादयेयुः? यदीश्वरोऽप्यध्यासवान् तर्ह्यज्ञ एव स्यात्सोऽपि जीववत्। न चेश्वरस्याध्यासाभावेऽपि वेदानां तत्सत्त्वात्प्रतिपादनं सम्भवतीति वाच्यं, तथासति वेदानामज्ञत्वेनाप्रमाणत्वापत्तेः। नहि देवोऽहं मनुष्योऽहमिति जीवस्याज्ञस्य वचनं प्रमाणं, येन तादृशं सूर्य ईश्वरश्चन्द्र ईश्वर इति वेदवचनं प्रमाणं स्यात्। किंच जडस्य वेदस्य कथमध्याससम्भवः? नहि घटस्याध्यासो दृष्टः। वेदपुरुषस्तु सर्वज्ञ एवेति कथं तस्याध्यासस्सम्भवति?

वेदान्तकृदित्यस्यापि वेदफलप्रदातेत्यर्थोऽप्ययुक्त एव- वेदोक्तकर्मफलप्रदातेत्यर्थस्य लाक्षणिकत्वात्। केवलवेदस्य फलाभावाच्च। 'वेदाक्षराणि यावन्ति पठितानि द्विजोत्तमैः। तावन्ति हरिनामानि कीर्तितानि न संशय' इतिस्मृतेश्चोच्चार्यमाणवेदस्यैव फलवत्त्वप्रतिपादनपरत्वं, न केवलवेदस्य। किंच करोतीति कृदित्यस्य दातेत्यर्थवर्णनमपि व्याकरणविरुद्धम्। यच्च वेदान्तशब्दस्योपनिषत्परत्वे प्रकृतासङ्गतमिति वेदान्तदेशिकः, तदसत्—विभूतिकथनप्रस्तावे वेदान्तसम्प्रदायकृत्त्वविभूतिवर्णनस्यापि सङ्गतत्वात् ॥१५॥

द्वाविति। विशिष्टोपाधयस्तेजोबलादयस्तत्तदुपाधयः परस्परं भिन्नाः। तत्कृतो भगवतो

क्षरो विनाशीत्येको राशिः, अपरः पुरुषोऽक्षरस्तद्विपरीतो भगवन्मायाशक्तिः क्षराख्यस्य पुरुषस्योत्पत्तिबीजमनेकसंसारिजन्तुकामकर्मादिसंस्काराश्रयः, अक्षरः पुरुष उच्यते। कौ ते पुरुषावित्याह स्वयमेव भगवान्—क्षरस्सर्वाणि भूतानि, समस्तं विकारजातमित्यर्थः। कूटस्थः कूटो राशी राशिरिव स्थितः। अथवा कूटो माया वञ्चना जिह्मता कुटिलतेति पर्याया अनेकमायावञ्चनादिप्रकारेण स्थितः कूटस्थः, संसारबीजानन्त्यान्न क्षरतीत्यक्षर उच्यते ॥१६॥

विभूतिसंक्षेपो यदादित्यगतं तेज इत्यादिना ग्रन्थेनोक्तः। प्रकर्षेण विभक्तः प्रविभक्तः प्रविविक्तः तद्भावेन प्रविभक्ततया क्षराक्षरोपाधिद्वयाद्विविच्येत्यर्थः। निरुपाधिकस्योपाधिरहितस्य निर्विशेषस्येति यावत्। अत एव केवलस्यैकस्यात्मनश्चिन्मात्रस्येति वा। तत्त्वं याथार्थ्यं स्वरूपमिति यावत्। तस्य निर्धारयितुमिच्छया निर्धारयिषया। त्रिधा राशीकृत्येति। राशित्रयीकृत्येत्यर्थः। लोके क्षरश्चाक्षर एव चेतीमौ द्वौ पुरुषावित्युच्येते। सर्वाणि भूतानि क्षर इत्युच्यन्ते। कूटस्थोऽक्षर इत्युच्यते। संसारस्सुखदुःखसम्भोगः। तस्मिन् तदाश्रयभूतावित्यर्थः।

अथवा संसारो व्यवहारः, तस्मिन्विषये व्यवहारगोचरावित्यर्थः। पुरुषोत्तमो ह्यव्यवहार्यः- 'यत्तद्द्रेश्यमग्राह्य'मित्यादिश्रुतेः। लोके जगतीति तु नोक्तमाचार्यैः क्षराक्षरयोरेव जगत्पदार्थत्वेन क्षराक्षरातिरिक्तजगत्पदार्थाभावात्। क्षरति नश्यतीति क्षरः। एको राशिरेका कोटिरित्यर्थः। तद्विपरीतः क्षराद्विलक्षणोऽविनाशित्वादिति भावः। भगवन्मायाशक्तिरेवाक्षरः पुरुष इत्युच्यते। अनेकेषां संसारिणां जन्तूनां प्राणिनां ये कामकर्मादिसंस्कारास्तेषामाश्रयः। प्रलयदशायां सुषुप्तौ च संस्काररूपेण हि तत्तज्जीवोपाध्यन्तःकरणानि प्रकृतौ निलीय वर्तन्ते। तानि च प्रलयावसाने पुनः प्रादुर्भवन्ति प्रकृतेस्सकाशादिति प्रकृतिर्भूतोत्पत्तिबीजम्। वृक्षोत्पत्तिं प्रति बीजस्येव भूतोत्पत्तिं प्रति प्रकृतेः कारणत्वेन बीजत्वात्। विकारजातं कार्यवर्गं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तश्चेतनवर्गः। मृत्पाषाणाद्यचेतनवर्गश्चेत्यर्थः। भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्दस्य कार्यमात्रपरत्वादिति भावः।

अन्यथा रामानुजोक्तविधया चेतनवर्गमात्रग्रहणेऽचेतनवर्गस्य राशित्रयाद्बहिर्भूतत्वं स्यात्। न चेष्टापत्तिः- भगवता राशिचतुष्टयस्याप्रतिपादितत्वात्। क्षराक्षरपुरुषोत्तमाख्यं राशित्रयं हीह प्रतिपादितम्। क्षराक्षराभ्यामन्यस्य पुरुषोत्तमस्याचेतनत्वं च स्यात्। चेतनवर्गात्कूटस्थाच्चाचेतनवर्गो ह्यन्य इति। राशिरिवेति। अप्रकम्प्यस्वभाव इत्यर्थः। कूट इव तिष्ठतीति कूटस्थः। कूटरूपेण तिष्ठतीति च कूटस्थ इति व्युत्पत्त्यन्तरमाश्रित्याह—अथ वेति। एकमेवाज्ञानं मायावञ्चनाजिह्मताकुटिलताशब्दैरुच्यत इति मायादिप्रकारेण स्थितमित्यर्थः। माया इन्द्रजालादिः। वञ्चना प्रतारणं पश्यतो हरणादिकम्। जिह्मता कपटस्वभावः। कुटिलता कौटिल्यमित्येतेषामवान्तरस्वरूपभेदसत्त्वान्मायावञ्चनादिप्रकारेणेत्युक्तम्। चतुर्णामप्यज्ञानपदार्थत्वात्पर्याया इत्युक्तम्। ननु ज्ञाननाश्यायाः प्रकृतेः कथमक्षरकूटस्थत्वमत आह—संसारेति। संसारबीजानां कामकर्माविद्यानामानन्त्याद्बीजाङ्कुर-

न्यायेनानन्तत्वात्तदाश्रया प्रकृतिरप्यनन्तैव । न ह्याश्रयस्य सान्तत्वे तदाधेयस्यानन्तत्वं स्यात् । एवमनन्तत्वात्प्रकृतिर्न क्षरति न नश्यतीत्यक्षर इत्युच्यते । यावद्ज्ञानोदयमक्षरत्वस्य विवक्षितत्वात्सापेक्षं नित्यत्वमस्ति मायाया इति भावः । एवं सर्वं कार्यजातमेकः पुरुषो विनाशिस्वभावात्, कारणं माया त्वन्यः पुरुषोऽविनाशिस्वभावात् । अतः कार्यं जगत्क्षरपदार्थः । कारणमज्ञानं माया त्वक्षरपदार्थः । इति राशिद्वयमनेन श्लोकेन प्रतिपादितम् । तृतीयराशिं तु पुरुषोत्तमाख्यमुत्तरश्लोकेन प्रतिपादयिष्यति ।

यत्तु रामानुजः—तत्र क्षरशब्दनिर्दिष्टः पुरुषो जीवशब्दाभिलपनीयब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तक्षरणस्वभावाचित्संसृष्टसर्वभूतानि, अचित्संसर्गवियुक्तस्वेन रूपेणावस्थितो मुक्तात्माऽक्षरः पुरुषः; एकत्वनिर्देशस्त्वचिद्वियोगरूपैकोपाधिनाऽभिहित इति, **तत्तुच्छम्**—किमिह जीव ईश्वरश्च विविच्य प्रदर्श्यते उताविविच्य ? आद्ये- अचित्संसृष्टो जीवः क्षर इत्ययुक्तम् । द्वितीये- ईश्वरोऽप्यचिद्विशिष्ट एवेति क्षर एव स्यादिति कथं तस्य क्षरादन्यत्वम् ? तथा चिद्विशिष्ट एवेति कथमक्षरादन्यत्वं च तस्य ? अचिद्विविक्तचित्प्रदर्शनं च कूटस्थोऽक्षर इति कथम् ? नच जीव प्रकृतेर्विविच्याविविच्य च द्वेधा प्रदर्श्यते । ईश्वरस्तु विविच्यैव प्रदर्श्यत इति न दोष इति वाच्यं, किं बद्धजीवो विविच्याविविच्य च प्रदर्श्यते उत मुक्तजीवः ? नाद्यः- तस्य विविच्य प्रदर्शनायोगात् । विवेचिते सति बद्धत्वस्यैवापायात् । नान्त्यः- तस्याविविच्य प्रदर्शनायोगात् । विविक्त एव हि मुक्तः । तथा किं विशिष्टेश्वरो विविच्य प्रदर्श्यते ? उत शुद्धचिन्मात्रः ? नाद्यः- विशिष्टस्य विवेचनायोगात् । नान्त्यः- तव मते निर्विशेषचिन्मात्रेश्वरानभ्युपगमात् । नच जीवो बन्धदशायां क्षरणस्वभावाचिद्वैशिष्ट्यात्क्षरः । मुक्तिदशायां तद्वियोगादक्षर इति । प्रकृतिपुरुषविशिष्टोऽपीश्वरः प्रकृतिपुरुषाभ्यामन्य एव दण्डविशिष्टः पुरुषो दण्डादिवेति चोच्यत इति वाच्यं, किं जीवस्य स्वभावतः क्षरणं धर्मः ? उताक्षरणम् ? आद्ये-- कथमक्षरत्वं तस्य ? द्वितीये- कथं क्षरत्वम् ? नच स्वभावतोऽक्षरोऽपि जीवोऽचिद्वैशिष्ट्यात्क्षर इति वाच्यं, स्वभावसिद्धस्य धर्मस्य स्वरूपनाशं विना विनिमयायोगात् । न ह्यग्निरुष्णस्वभावश्शीतस्वभावो भवति विना स्वरूपनाशम् । न चाचिद्विशिष्टे जीवेऽचिद्गतं क्षरणमारोप्यत इति वाच्यं, स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गात् । नच विशेष्यस्य बाधे सति विधिनिषेधौ विशेषणमुपसंक्रामत इति न्यायेनाचिद्विष्टो जीवः क्षर इत्युक्तेऽचित एव विशेषणांशस्य क्षरत्वमापततीति वाच्यं, तथासत्यचित्पदार्थः क्षरः, चित्पदार्थोऽक्षर इत्येव वक्तव्यं, किमनयाऽचिद्विशिष्टो जीवः क्षर इति कुकल्पनया ? नच मूलकर्तुरेवायं दोषः, न ममेति वाच्यं, अहो ! तव पाण्डित्यप्रकर्षः ! येन भगवत्यपि पराशरसूनौ दोषमासञ्जयसि ।

सर्वाणि भूतानीत्यस्य सर्वमचिद्द्रव्यमित्यर्थवर्णने सति किं तव रसना विदीर्यते ? अपि च तव मते प्रकृतेरपि नित्यत्वेन कथं क्षरणस्वभावमचिद्द्रव्यं भवेत् ? नच कारणप्रकृतिरेव नित्या,

आभ्यां क्षराक्षराभ्यामन्यो विलक्षणः क्षराक्षरोपाधिद्वयदोषेणास्पृष्टो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः—

उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।
यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वरः ॥१७॥

उत्तम इति । उत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषस्त्वन्योऽत्यन्तविलक्षणः, आभ्यां परमात्मेति

तत्परिणामास्तु देहादयोऽनित्या एवेति वाच्यं, तथासति सर्वं कार्यजातं क्षर इति श्रीशङ्करभगवत्पादाचार्यप्रोक्तार्थ एव घट्टकुटीप्रभातन्यायेन तत्रापि पर्यवसानात् । एवं क्षरशब्देन विनाश्यचिद्द्रव्यप्रतिपादने सत्यविनाश्यचिद्द्रव्यप्रतिपादनस्याप्यावश्यकत्वादिह केन वाक्येन पुनस्तदविनाश्यचिद्द्रव्यं प्रतिपादितम् । नच 'कूटस्थोऽक्षर उच्यत' इति वाक्येनेति वाच्यं, अन्यथा व्याख्यातत्वात्तद्वचनस्य त्वया । नच तत्प्रतिपादनमनावश्यकमिति वाच्यं, विनाशी अविनाशी चेति द्वावेव हि पदार्थौ । तदतिरिक्तपदार्थाभावात् । नहि विनाशाविनाशावेकस्मिन् स्तः, येन तदुभयात्मकं पदार्थान्तरं स्यात् । तत्र कार्यजातं सर्वं विनाशिपदार्थः । स क्षरस्सर्वाणि भूतानीत्यनेनोक्तः । अविनाशी तु द्विविधः- चिदचिद्भेदात् । नहि चेतनादचेतनाच्चान्यद्वस्त्वस्ति, तदुभयात्मकं तदुभयविलक्षणं वा । नच तदुभयविलक्षण ईश्वरोऽस्तीति वाच्यं, चेतनत्वेनेश्वरस्य तद्विलक्षणत्वासम्भवात् । द्रष्टा हीश्वरस्त्वयाप्यभ्युपगतः । कथमचेतनस्य द्रष्टृत्वम् ? तस्मादविनाशी द्विविध एव- चिदचिद्भेदात् । तत्र चोत्तम इति श्लोकेन चित्प्रतिपाद्यते । अचित्तु न केनापीति कृत्वा प्रतिपाद्यस्याप्रतिपादनं दोष एव ।

तथा एक एव चित्पदार्थः कूटस्थ इति वाक्येनापि प्रतिपाद्येत चेत्पुनरुक्तिदोषश्च । नच न पुनरुक्तिदोषः, यथाऽविनाशी पदार्थो द्विविधः तथा चित्पदार्थोऽपि द्विविध एव जीवेश्वरभेदात् । तत्र जीवः कूटस्थवाक्येनेश्वरः परमात्मवाक्येन च प्रतिपाद्यत इति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः पर' इति परमात्मवाक्यस्यापि जीवप्रतिपादकत्वात् । कूटस्थवाक्यस्यापि निर्विकारेश्वरप्रतिपादकत्वाच्च । 'एतस्य वाऽक्षर'स्येति श्रुतिर्ह्यक्षरशब्दमीश्वरं परं ब्रूते । नच तत्तत्प्रकरणादिवशात्तत्तच्छब्दानां तत्तदर्थविशेषवाचकत्वमिति प्रकृतेऽक्षरशब्दः कूटस्थशब्दश्च जीवपर एव । परमात्मशब्दस्तु ईश्वरपर एवेति वाच्यं, चित्पदार्थस्येश्वरस्याचित्पदार्थाद्वैलक्षण्यसत्त्वेऽपि चित्पदार्थाज्जीवाद्वैलक्षण्यस्य दुर्वचत्वेन 'उत्तमः पुरुषस्त्वन्य' इति कथनस्यासङ्गतत्वापत्तेः । नच ज्ञानैकाकारयोरपि जीवेश्वरयोर्धर्मतो भेदोऽस्तीति वाच्यं, निर्धर्मकत्वाच्चैतन्यस्य जीवेश्वरस्वरूपभूतस्य । प्रकृतिवियुक्तं हि मुक्तप्राप्यमात्मस्वरूपं सच्चिदानन्दं सुखादिसंसाररहितं सर्वज्ञं चेति त्वयाप्यभ्युपगमः । तस्मान्न सर्वज्ञत्वकिञ्चिद्ज्ञत्वप्रयुक्तोपि जीवेश्वरभेदोस्ति । नच सर्वज्ञं यदि चैतन्यं तर्हि सधर्मकमेवेति वाच्यं, सर्वज्ञत्वं सर्वावभासनं तच्चानुभवमात्रं चैतन्यमेवेत्यभ्युपगमात् । तस्मादिह कूटस्थवाक्यमविनाश्यचिद्द्रव्यमेव प्रतिपादयति, न त्वात्मानं ।तस्योत्तरवाक्येन प्रतिपादयिष्यमाणत्वादिति नात्र जीवेश्वरभेदकल्पनं न्याय्यमिति स्थितमद्वैतम् ॥१६॥

उत्तम इति । सोऽन्य उत्तमः पुरुषस्तु परमात्मेत्युदाहृतः । अव्यय ईश्वरो यः लोकत्रय-

परमश्चासौ देहाद्यविद्याकृतात्मभ्यः, आत्मा च सर्वभूतानां प्रत्यक्चेतन इत्यतः परमात्मेत्युदाहृत उक्तो वेदान्तेषु। स एव विशिष्यते। यो लोकत्रयं भूर्भुवस्सुवराख्यं स्वकीयया चैतन्यबलशक्त्याऽऽविश्य प्रविश्य बिभर्ति स्वरूपसद्भावमात्रेण बिभर्ति धारयति। अव्ययः-

मा विश्य बिभर्ति। अन्यत्वपूर्वोक्तक्षराक्षरापेक्षयेत्याह—आभ्यामिति। उपाधिसंसृष्टस्योपाध्यन्यत्वायोगादाह—अस्पृष्ट इति। निरुपाधिक इत्यर्थः। कार्योपाधिकारणोपाधिद्वयरहित इति यावत्। अत एव नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावः; अत एव पूर्वोक्तपुरुषद्वयादयमुत्तमः पुरुष इत्याह—उत्तम इति। पूर्णत्वात्पुरि देहे शयनाद्वा पुरुषः। क्षराक्षरयोरुपाध्योस्तु पुरुषभोग्यत्वात्पुरुषत्वम्। नच पुरुषशब्दस्य जीववाचित्वाद्बद्धमुक्तजीवौ द्वावेव क्षराक्षरपुरुषाविति वाच्यं, 'सवा एष पुरुषोऽन्नरसमय' इति श्रुत्या देहस्यापि पुरुषत्वस्योक्तत्वात्। अस्यां पुर्युपाधौ शेते परमात्मेति, पुरुष इति व्युत्पत्त्या च पुरुषशब्दः क्षराक्षरोपाधिपरः। अत्यन्तेति। प्रकृतेस्तत्कार्यस्य च जडत्वादनृतत्वाद्दुःखत्वाच्च परमात्मनश्चेतनत्वात्सत्यत्वादानन्दत्वाच्च वैलक्षण्यमत्यन्तमित्यर्थः। सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेरिति भावः।

देहादीति। देहादिरूपेभ्योऽविद्याकृतेभ्य आत्मभ्य आत्माभासेभ्य इत्यर्थः। देहात्मेन्द्रियात्म मनआत्म बुद्ध्यात्माव्यक्तात्मभ्य इति यावत्। परम उत्कृष्ट अकल्पितत्वादिति भावः। आत्मा सर्वभूतानामन्तरात्मा। केन रूपेणेत्यत आह—प्रत्यक्त्वेनेति। कथमात्मत्वमत आह—चेतन इति। आत्मा हि सर्वं चेतयति, स्वभासा चेतयितृत्वस्यैवात्मधर्मत्वात्। 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेः। ननु परमात्मशब्दादभिधया अक्लेशेन परिपूर्णचैतन्येश्वरवाचिनः क्लेशेन प्रत्यगात्मार्थाकर्षणमयुक्तमिति चेत्, मैवम्—'परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः पर' इति पूर्वानुरोधात्। परिपूर्णचैतन्यस्यैव प्रत्यगात्मत्वाच्चोपाधिवशात्। किंच 'यो लोकत्रयमाविश्'येति सर्वभूतान्तःप्रवेशेन लिङ्गेन सर्वान्तरचैतन्यमेवेह गृहीतुमुचितम्। क्वोदाहृतोऽत आह—वेदान्तेष्विति, विशिष्यत इति। विशेषणविशिष्टतया प्रतिपाद्यत इत्यर्थः। तस्यैव कश्चिद्विशेषणविशेषः(धर्मविशेषः) कथ्यत इति यावत्। स्वकीयया स्वाभाविक्येत्यर्थः। मायामय्येति यावत्। बलशक्त्या सहेति शेषः।

अयम्भावः—परमात्मा निर्विशेषचिन्मात्रोऽपि मायया ज्ञानबलक्रियाशक्तियुक्तप्रत्यग्रूपेण सर्वान्तरात्मा सन् ज्ञानशक्त्या सर्वं चेतयति, बलशक्त्या सर्वं बिभर्ति, यथा अपतितं स्यात्तथा बिभर्तीत्यर्थः। क्रियाशक्त्या तु सर्वं कर्म कारयतीति। तत्र बलशक्तिकार्यमिहोच्यते- 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्त्यव्यय ईश्वर' इति। कथं बिभर्तीत्यत आह—स्वरूपेति। बिम्बप्रतिबिम्बभावविशिष्टमन्तःकरणावच्छिन्नं वा चैतन्यमिह स्वरूपशब्दार्थः, नतु शुद्धं तस्य मृतशरीरेऽपि सत्त्वात्तेन मृतशरीरस्याधृतत्वाच्च। एतेनौपाधिकमेवेदं लोकत्रयभरणमात्मन इति सिद्धम्। मात्रपदाद्राष्ट्रभरणे राज्ञ इव लोकत्रयभरणेनात्मनः कोऽपि प्रयत्नादिरिति सूच्यते। ततश्च निर्विकारत्वं सिध्यति।

नास्य व्ययो विद्यत इत्यव्ययः। कः ? ईश्वरस्सर्वज्ञो नारायणाख्य ईशनशीलः ॥१७॥

यथा व्याख्यातस्येश्वरस्य पुरुषोत्तम इत्येतन्नाम प्रसिद्धं तस्य नामनिर्वचनप्रसिद्ध्या अन्वर्थत्वं नाम्नो दर्शयन् 'निरतिशयोऽहमीश्वर' इत्यात्मानं दर्शयति भगवान्—

यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः।
अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तमः ॥१८॥

यस्मादिति। यस्मात्क्षरमतीतोऽहं संसारमायावृक्षमश्वत्थाख्यमतिक्रान्तः; अहमक्षरादपि संसारमायावृक्षबीजभूतादपि चोत्तम उत्कृष्टतम ऊर्ध्वतमो वा। अतस्ताभ्यां क्षराक्ष-

नच लोकत्रयवर्तिचराचरभूतसङ्घात एव प्रत्यगात्मना ध्रियते नतु लोकत्रयमिति वाच्यं, लोकत्रयशब्दस्यात्र तद्वर्तिभूतसङ्घाते लाक्षणिकत्वात्। नच चतुर्दशलोकसत्त्वात्कथं लोकत्रयमिति वाच्यं, सर्वेषां त्रिष्वेवान्तर्भावात्। अव्ययोऽविक्रिय इत्यर्थः। ईश्वरशब्दार्थमाह—ईशनशील इति। ईशनं नियमनं तस्य च ज्ञानपूर्वकत्वादाह—सर्वज्ञ इति। सर्वावभासक इत्यर्थः। मायया सर्वं वेत्तीति वा। तस्य च प्रसिद्धं नाम निर्दिशति—नारायणाख्य इति। नारस्य भूतसङ्घस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स नारायणः। प्रत्यगात्मना विधृत एव सन् भूतसङ्घः प्रवर्तते हि। इदमेवोक्तं- 'यो लोकत्रयमाविश्य बिभर्ती'ति। तस्मात्प्रत्यगात्मैव नारायणः। नारस्यायनं स्थितिर्यस्मिन्स नारायण इति व्युत्पत्त्या तु परमात्मापि नारायण एव। अत एव 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेः। एवं नारायणाख्यं परिपूर्णमेकमेव चैतन्यं सर्वं भूतसङ्घं प्रत्यग्रूपेण प्रविश्य बलशक्त्या धारयत्सत् क्षराक्षरविलक्षणपुरुषोत्तमशब्दवाच्यं भवतीति फलितोऽर्थः। कार्यप्रकृतिः क्षरपुरुषः, कारणप्रकृतिरक्षरपुरुषः, प्रत्यगभिन्नः परमात्मा तूत्तमपुरुष इति विवेकः। श्लोकस्यान्यः परमात्मा तूत्तमः पुरुष इत्युदाहृत इत्यप्यन्वयस्सम्भवति।

यत्तु रामानुजः—क्षराक्षरशब्दनिर्दिष्टाभ्यां बद्धमुक्तपुरुषाभ्यामन्यः पुरुषोत्तम ईश्वरः परमात्मा, अचेतनं बद्धमुक्तजीवौ चेति लोकत्रयं य आत्मतयाऽऽविश्य बिभर्ति, अव्ययत्वादीश्वरत्वाद्व्यापकत्वाद्भर्तृत्वाच्च लोकत्रयादर्थान्तरभूत ईश्वर इति, तत्तुच्छम्—असङ्गपुरुषस्याचित्संयोगवियोगाद्ययोगेन बद्धत्वमुक्तत्वावस्थयोरसम्भवात्। निरुपाधिकस्य च मुक्तात्मनस्सव्ययत्वानीश्वरत्वाद्ययोगात्। ज्ञानैकाकारयोर्जीवेश्वरयोरेकपदार्थत्वेन पदार्थद्वित्वायोगाज्जीवादीश्वरो नार्थान्तरभूतः। अत एवोक्तं हि 'ममैवांशो जीव' इति भगवता। यश्च तस्यापि रामानुजेन दर्शितोऽपार्थस्स तत्रैव परिहृतः ॥१७॥

यस्मादिति। अहं यस्मात्क्षरमतीतो यस्माच्चाक्षरादप्युत्तमः, अतोऽहं लोके वेदे च पुरुषोत्तम इति प्रथितोऽस्मि। ऊर्ध्वमूलमित्युपक्रमादुपसंहारेऽपि तं स्मारयति—संसारेति। सर्वभूतमयस्संसारवृक्षः क्षरपदार्थः, तमतीतोऽतिक्रान्तः क्षरादुत्तम इत्यर्थः। बीजेति। यद्यप्यूर्ध्वमूलमिति साव्यक्तं ब्रह्मैव मूलमित्युक्तं, तथापि तत्र मायांशस्यैव बीजत्वमिति बोध्यम्। निर्विशेषचिन्मात्रस्य जगद्धेतुत्वा-

राभ्यामुत्तमत्वादस्मि भवामि। लोके वेदे च प्रथितः प्रख्यातः पुरुषोत्तम इत्येवं मां भक्तजना विदुः। कवयः काव्यादिषु चेदं नाम निबध्नन्ति पुरुषोत्तम -इत्यनेनाभिधानेनाभिगृणन्ति ॥१८॥

अथेदानीं यथानिरुक्तमात्मानं यो वेद तस्येदं फलमुच्यते—

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम्।
स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत! ॥१९॥

य इति। यो मामीश्वरं यथोक्तविशेषणमेवं यथोक्तेन प्रकारेणासम्मूढः सम्मोहवर्जितस्सन् जानाति 'अयमहम'स्मीति पुरुषोत्तमं स सर्ववित्सर्वात्मना सर्वं वेत्तीति सर्वज्ञः सर्वभूतस्थं भजति मां सर्वभावेन सर्वात्मचित्ततया हे भारत! ॥१९॥

भावादक्षराद्व्यक्तादित्यर्थः। उत्कृष्टतम इति। सच्चिदानन्दरूपत्वादिति भावः। ऊर्ध्वतम इति। 'तमसः परस्ता'दिति श्रुतेरिति भावः। सबीजात्संसारमण्डलादुपरि वर्तते, नतु तदन्तर्देहादिपदार्थवदिति परमार्थः। अत इत्यस्यार्थं स्वयमेवाह—ताभ्यामिति। पुरुषाभ्यां द्वाभ्यां क्षराक्षराभ्यामुत्तमः पुरुषोत्तम इति निरुक्तिः। पुरुषेषु क्षराक्षरपरमात्मसु त्रिषु मध्ये उत्तमः पुरुषोत्तम इति निरुक्तिरप्यस्ति, तस्या अप्यत्रैव पर्यवसानं बोध्यम्। लोके प्रसिद्धिं दर्शयितुं कवय इत्यादिकमुक्तम्। सच 'तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तम' इत्यादिकाव्ये प्रयोगः ॥१८॥

य इति। य एवमसम्मूढस्सन् मां पुरुषोत्तमं जानाति, हे भारत! स सर्वविद्भवति, मां सर्वभावेन भजति। सम्मोह आत्मानात्माऽविवेकः। ज्ञानप्रकारं दर्शयति—अयमहमस्मीति। पुरुषोत्तमं प्रत्यगभिन्नं परमात्मानं परमात्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमिति वा, क्षराक्षरविलक्षणं चैतन्यमिति परमार्थः। सर्वभावेनेति। आत्मैवेदं सर्वमिति बुध्येत्यर्थः। सर्वात्मकतयेति। सर्वात्मभावेनेत्यर्थः। मां परमात्मानं भजति प्राप्नोति, परमात्मसायुज्यं लभते। निर्मुक्तोपाधिस्सन् परिपूर्णचैतन्यात्मनाऽवतिष्ठत इति यावत्। यः परमात्माभिन्नं प्रत्यगात्मानमयमहमस्मीति साक्षात्कुरुते तस्य ज्ञातव्यांशशेषाभावात्सर्ववित्त्वं देहावसाने परमात्मसायुज्यं च भवतीति फलितार्थः। यद्वा भजति सेवते, तथा च य एवमात्मानमपरोक्षतया वेद स विद्वान् यावद्देहापायं सर्वं विषयजातं सेवमानोऽपि स्वसेव्यमानं सर्वं तद्ब्रह्मैवेति वेदेति ब्रह्मैव सेवते। ब्रह्म हि सर्वात्मकं 'सर्वं ब्र'ह्मेति श्रुतेरिति फलितार्थः।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरं पुरुषोत्तमं ज्ञात्वा सर्वप्रकारैर्भजते जीव इति, तन्मन्दम्—अज्ञैरपीश्वरस्य सेव्यमानत्वात् ॥१९॥

अस्मिन्नध्याये भगवत्तत्त्वज्ञानं मोक्षफलमुक्त्वा, अथेदानीं तत्स्तौति—

इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ !
एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत! ॥२०॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे पुरुषोत्तमप्राप्तियोगो
नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

इतीति । इत्येतद्गुह्यतमं गोप्यतममत्यन्तरहस्यमित्येतत् । किं तत् ? शास्त्रम् । यद्यपि गीताख्यं समस्तं 'शास्त्र'मुच्यते; तथाप्ययमेवाध्याय इह 'शास्त्र'मित्युच्यते स्तुत्यर्थं प्रकरणात् । सर्वो हि गीताशास्त्रार्थोऽस्मिन्नध्याये समासेनोक्तः, न केवलं गीताशास्त्रार्थ एव । किंतु सर्वश्च वेदार्थ इह परिसमाप्तः 'यस्तं वेद स वेदवित्', 'वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य' इति चोक्तम् । इदमुक्तं कथितं मया हे अनघ ! अपाप ! एतच्छास्त्रं यथादर्शितार्थं बुध्वा बुद्धिमान् स्याद्भवेन्नान्यथा । कृतकृत्यश्च भारत ! कृतं कृत्यं कर्तव्यं येन स कृतकृत्यः; विशिष्टजन्मप्रसूतेन ब्राह्मणेन यत्कर्तव्यं तत्सर्वं भगवत्तत्त्वे विदिते कृतं भवेदित्यर्थः । न

इतीति । हे अनघ ! इतीदं गुह्यतमं शास्त्रं मयोक्तम् । हे भारत ! मुमुक्षुरेतद्बुध्वा बुद्धिमान् कृतकृत्यश्च स्यात् । मोक्षः फलं यस्य तन्मोक्षफलम् । ननु गीताशास्त्रे असमाप्ते सत्येव कथमुक्तमिति शास्त्रमितीर्यत आह—यद्यपीति । ननु कथमस्याध्यायस्यैकस्य शास्त्रत्वमत आह—सर्वो हीति । क्षराक्षरपरमात्मव्यतिरिक्तगीताशास्त्रार्थाभावादिति भावः । इहास्मिन्नध्याये । कुतः परिसमाप्तोऽत आह—यस्तमिति । समूलसंसारविद एव वेदार्थवित्त्वाद्वेदार्थस्य समूलसंसारस्येहोक्तत्वाच्चेति भावः । कारणान्तरमाह—वेदैश्चेति । सर्ववेदवेद्यस्य सर्ववेदार्थभूतस्य परमात्मन इह प्रतिपादितत्वादिति भावः । तव निष्पापत्वादेतच्छ्रवणं जातमित्याह—हे अनघेति । यथादर्शितार्थं यथोक्तार्थकमित्यर्थः । दर्शितमर्थमनतिक्रम्येति वा । बुद्धिमान् सदसद्विवेकशालीत्यर्थः । पण्डित इति यावत् । अनात्मविवेकेनात्मविदिति परमार्थः । अन्यथेति । एतच्छास्त्रमविदित्वेत्यर्थः । एतच्छास्त्रार्थमन्यथा विदित्वेति वा । विशिष्टजन्म सद्वंशः । ब्राह्मणेनेति । सन्न्यासिनेत्यर्थः । 'ब्राह्मणस्य विजानत' इत्यत्र तथा व्याख्यातत्वादाचार्यैः । सन्न्यासिनामेव गीताशास्त्रेऽधिकाराच्च । यत्कर्तव्यमिति । स्वाश्रमविहितं कर्मेत्यर्थः । यद्वा सन्न्यासाश्रमस्वीकारात्प्राग्यत्कर्तव्यं यज्ञादिकमस्ति तत्सर्वं सन्न्यासाश्रमं स्वीकृत्य प्रकृतशास्त्रार्थवेदने सति तेन कृतमेव भवतीत्यर्थः ।

अथवा कलियुगे क्षत्रवैश्ययोश्शूद्रप्रायत्वाद्ब्राह्मणेनेत्युक्तं, ततश्च ब्राह्मणेन द्विजेन यत्कर्तव्यं यज्ञादिकं तत्सर्वं सन्न्यासाश्रमस्वीकारद्वारा वेदान्तश्रवणं कृत्वा भगवत्तत्त्वे विदिते सति कृतं भवे-

चान्यथा कर्तव्यं परिसमाप्यते कस्यचिदित्यभिप्रायः 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यत' इति चोक्तम्। 'एतद्धि जन्मसामग्र्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः। प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इति च मानवं वचनम्। यत एतत्परमार्थतत्त्वं मत्तश्श्रुतवानसि; ततः कृतार्थस्त्वं भारत! इति ॥२०॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये पुरुषोत्तमप्राप्तियोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः।

दित्यर्थः। **एतेन** ब्राह्मणस्यैव गीतास्वधिकारो नान्येषां, नापि स्त्रीणामिति **सिद्धम्**। असन्न्यासिनामपि ब्राह्मणानां कचिद्वेदान्तशास्त्रेऽधिकारदर्शनाद्गृहस्थादीनामपि ब्राह्मणानां वेदान्तपाठ इव गीतापाठेऽप्यस्त्यधिकारः, तदर्थविचारे च। भाष्यकाराणां तु वेदान्तानां गीतानां वा पाठमात्र एवासन्न्यासिनामधिकारः, अर्थविचारे तु सन्न्यासिनामेवेति मतम्। स्त्रीशूद्रादीनां पाठमात्रेऽपि गीतानां वेदानामिव नाधिकार इति सर्वेषां सम्मतं- 'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति स्मरणात्त्रयीतुल्यत्वाच्च गीतायाः, भगवद्गीतासूपनिषत्स्विति ह्युच्यते।

अन्यथेति। भगवत्तत्त्ववेदनं विनेत्यर्थः। ज्योतिष्टोमादौ कृतेऽपि चयनादेः कर्तव्यस्यावशिष्यमाणत्वादिति भावः। उक्तार्थे गीतामेव प्रमाणयति—**सर्वमिति**। मनुस्मृतिं च प्रमाणयति—**एतदिति**। यद्विष्णोर्लिङ्गधारणमिति पाठान्तरम्। विष्णोर्लिङ्गं सन्न्यासस्तद्धारणमिति यत्तदेतदेव जन्मसामग्र्यं जन्मनस्सामग्र्यं साफल्यं यस्मात्तथोक्तं सन्न्यासिनां तत्त्वविदामेव जन्मफलमन्येषां तु पश्वादिजन्मवद्व्यर्थमेवेत्यर्थः। अकृतकृत्यत्वादज्ञानामिति भावः। एतत्तत्त्वश्रवणादर्जुनोपि कृतकृत्य एवेत्याह-- **यत इति**। **एतेन** येषामेतदध्यायार्थश्रवणं भवति, ते सर्वेपि कृतार्था एवार्जुनवदिति सूच्यते।

इदं च भारतेति सम्बोधनसूचितमिति न निर्मूलं भाष्यम्। क्षत्रियाणामसन्न्यासिनामपि गीतार्थश्रवणाधिकारोऽस्तीति भगवताऽर्जुनाय गीतार्थस्योपदेश एव सूचयतीति कृत्वा कथमर्जुनाय कृष्णेनोक्तमिति न शङ्कनीयमिति। अयं चाध्यायस्सर्वगीतार्थवेदार्थपरिसमाप्तिमत्त्वेनोत्कृष्ट इति कृत्वा सर्वगीताशास्त्रपारायणासमर्थाश्शिष्टा इममध्यायमन्वहं पठन्ति। एतत्पाठवशाच्च सर्वपापविनिर्मुक्ता इहजन्मनि जन्मान्तरे वा शमदमादिपूर्वकं सन्न्यासमुपलभ्य वेदान्तश्रवणादिना तत्त्वं ज्ञात्वा मुक्तिं यास्यन्तीति कृत्वा एतत्पाठोऽपि क्रमेण कृतकृत्यताहेतुरेव। तस्मात्सर्वैरपि मुमुक्षुभिः पठनीयोऽयमध्यायस्सर्वथा श्रोतव्यश्चास्यार्थश्चिन्तनीयश्च। धन्योऽस्म्यहं यदेतदध्यायभाष्यार्थविवरणं लब्धं मम। ये चैतत्पश्यन्ति, वदन्ति, शृण्वन्ति तेच धन्या एव। एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्चेत्युक्तत्वेन ज्ञानमात्रमेव कृतकृत्यत्वकारणं, नतु कर्मज्ञानसमुच्चय इति सूचितम्। ततश्च- 'तरति शोकमात्मवि'दिति

श्रुत्यनुसारो गीतायास्सिध्यति । अत एवोपनिषत्त्वौरथं गीताया उपनिषदभेदश्च । उपनिषदर्थप्रतिपादकत्वाद्गीताया इति ॥२०॥

पुरुषोत्तमप्राप्तिः- परमात्मस्वरूपप्रतिपादनमिति यावत् । पुरुषोत्तमस्य प्राप्तिर्यस्मात्तत्पुरुषोत्तमप्राप्तिज्ञानं तस्य योगस्सम्बन्धो यत्र स पुरुषोत्तमप्राप्तियोगः । पुरुषोत्तमप्राप्तिर्मोक्षः, तत्प्रदायकः प्रकृताध्यायार्थश्च पुरुषोत्तमप्राप्तिरुच्यत इति वा; ये गत्यर्थास्ते ज्ञानार्थका इति प्राप्तिर्ज्ञानमित्यर्थ इति वा । क्षराक्षरपुरुषाभ्यामुत्तमस्य पुरुषस्य परमात्मन इह प्रतिपादितत्वादस्याध्यायस्य पुरुषोत्तमप्राप्तियोग इति नामकृतमिति भावः ।

इति श्रीबेल्लङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे

पुरुषोत्तमप्राप्तियोगो नाम पञ्चदशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

सौम्यचैत्रबहुलचतुर्दशी ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

षोडशोऽध्यायः ।

दैवी आसुरी राक्षसी चेति प्राणिनां प्रकृतयो नवमेऽध्याये सूचिताः । तासां विस्तरेण प्रदर्शनाय 'अभयं सत्त्वसंशुद्धि'रित्यादिरध्याय आरभ्यते । तत्र संसारमोक्षाय दैवी प्रकृतिः, निबन्धायासुरी, राक्षसी चेति दैव्या आदानाय प्रदर्शनं क्रियते; इतरयोः परिवर्जनाय च—

श्रीभगवानुवाच—

अभयं सत्त्वसंशुद्धिर्ज्ञानयोगव्यवस्थितिः ।
दानं दमश्च यज्ञश्च स्वाध्यायस्तप आर्जवम् ॥१॥

अभयमिति । अभयमभीरुता, सत्त्वसंशुद्धिः सत्त्वस्यान्तःकरणस्य संशुद्धिस्संव्यवहारेषु परवञ्चनामायानृतादिपरिवर्जनं शुद्धसत्त्वभावेन व्यवहार इत्यर्थः । ज्ञानयोगव्यवस्थितिर्ज्ञानं शास्त्रत आचार्यतश्चात्मादिपदार्थानामवगमः; अवगतानामिन्द्रियाद्युपसंहारेणैकाग्रतया स्वात्म-

---

प्रकृतयस्स्वभावाः । नवम इति । 'मोघाशा मोघकर्माणो मोघज्ञाना विचेतसः । राक्षसीमासुरीं चैव प्रकृतिं मोहिनीं श्रिताः ॥ महात्मानस्तु मां पार्थ ! दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः । भजन्त्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्यय'मिति तत्रोक्तत्वादिति भावः । संक्षेपेणोक्तार्थस्य विस्तरेण कथनमिह सङ्गतिरिति बोध्यम् । किमर्थं तत्प्रदर्शनमत आह—तत्रेति । प्रकृतित्रयमध्य इत्यर्थः । संसारेति । 'दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी म'तेति वक्ष्यमाणत्वादिहैवेति भावः । आदानायेति । धर्मवत्स्वीकारायेत्यर्थः । इतरयो राक्षस्या आसुर्याश्चेत्यर्थः । परिवर्जनायेति । अधर्मवदिति भावः । दैवी विज्ञाता ग्रहणायोग्या, आसुरी राक्षसी च विज्ञाता परित्यागयोग्येति तद्विज्ञानमावश्यकमिति तद्विज्ञानार्थमाह भगवानिममध्यायं षोडशमिति भावः । अभयमिति । 'द्वितीयाद्वै भयं भव'तीति श्रुतेरद्वितीयब्रह्मज्ञानसाध्यमिदमभयं भयाभावः । देहादिकं सर्वमनित्यमिति निश्चयाद्व्याध्यादिभ्यो भयाभावोऽभयमिति वा । ननु नास्तिकवन्नरकादेर्भयाभाव इहाभयमित्युक्तमिति भ्रमितव्यं- तस्यासुरसम्पद्विषयत्वात् । शुद्धसत्त्वभावेनेति । निष्कापट्येनेत्यर्थः । अन्तरेकमर्थं निधाय बहिरन्यार्थस्य कथनं कपटस्वभावः, तद्विपरीतोऽयं शुद्धसत्त्वस्वभावः । यदन्तर्बहिश्चैकरूप्येण वर्तनम् । स्वात्मसंवेद्य-

संवेद्यतापादनं योगः। तयोर्ज्ञानयोगयोर्व्यवस्थितिर्व्यवस्थानं तन्निष्ठता। एषा प्रथाना दैवी सात्त्विकी सम्पत्। यत्र येषामधिकृतानां या प्रकृतिस्सम्भवति सात्त्विकी सा उच्यते। दानं यथाशक्तिसंविभागोऽन्नादीनाम्। दमश्च बाह्यकरणानामुपशमः, अन्तःकरणस्योपशमं शान्तिं वक्ष्यति। यज्ञश्च श्रौतोऽग्निहोत्रादिः, स्मार्तश्च देवयज्ञादिः; स्वाध्याय ऋग्वेदाध्ययनमदृष्टार्थं; तपो वक्ष्यमाणं शारीरादि; आर्जवमृजुत्वं सर्वदा ॥१॥

किंच—

अहिंसा सत्यमक्रोधस्त्यागश्शान्तिरपैशुनम्।
दया भूतेष्वलोलुप्त्वं मार्दवं ह्रीरचापलम् ॥२॥

अहिंसेति। अहिंसाऽहिंसनं प्राणिनां पीडावर्जनम्। सत्यमप्रियानृतवर्जितं यथाभूतार्थवचनम्। अक्रोधः परैराक्रुष्टस्याभिहतस्य वा प्राप्तस्य क्रोधस्योपशमनम्। त्यागः

तापादनं स्वानुभवापादनम्। **एषेति**। अभयादित्रिकमित्यर्थः। का दैवीत्यत आह—**सात्त्विकीति**। सात्त्विकीं लक्षयति—**यत्रेति**। यत्र च ब्रह्मचर्याग्निहोत्रादौ येषां ब्रह्मचारिगृहस्थादीनां, यत्र च इज्याध्ययनयुद्धादौ येषां ब्राह्मणक्षत्रियादीनामिति वा। या प्रकृतिस्स्वभावः प्रवृत्तिरिति यावत्। सम्भवति सा सात्त्विकीत्युच्यते। स्वस्ववर्णाश्रमविहितानुष्ठानं सात्त्विकी प्रकृतिरित्यर्थः। शक्तिमनतिक्रम्य यथाशक्ति, स्वशक्त्यनुगुणमित्यर्थः। अन्नादीनामन्नधान्यधनादीनां संविभागोऽर्थ्यादिभ्यो यथार्हं विभजनम्। उपरमो निर्व्यापारता। **वक्ष्यतीति**। शान्तिरित्यनेनेति भावः। **अदृष्टार्थमिति**। आमुष्मिकफलकमित्यर्थः। इदं विशेषणं स्वाध्याये तपसि चान्वेति। **शारीरादिति**। 'देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम्। ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥ अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत्। स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥ मनःप्रसादस्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः। भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते' इत्यनन्तराध्याये वक्ष्यति। ऋजुत्वमवक्रत्वं, समस्वभाव **इति यावत्** ॥१॥

अहिंसेति। न हिंसाऽहिंसा हिंसाभावः। **अप्रियानृतवर्जितमिति**। अप्रियानृताभ्यामन्यदित्यर्थः। यदप्रियं न भवति, यच्चानृतं न भवति तदिति यावत्। प्रियं नामात्र हितं, न त्विष्टं यथाभूतार्थवचनस्यापि केषाञ्चित्पिशुनादीनामनिष्टत्वात्। अनिष्टमपि हितमेव चोरस्यापि सत्यवचनं राजदण्डनेन पापक्षयादिति। यद्वा अप्रियानृतवर्जितमप्रियत्वानृतत्वरहितम्। तथा च स्मर्यते 'सत्यं ब्रूयात्प्रियं ब्रूयान्न ब्रूयात्सत्यमप्रियम्। प्रियं च नानृतं ब्रूयादेष धर्मस्सनातन' इति। **यथाभूतार्थवचनमिति**। यथाभूतप्रियार्थवचनमित्यर्थः। योऽर्थो यथाभूतस्तस्यार्थस्य प्रियस्य तथैव कथनमिति यावत्। यथाभूतस्याप्यप्रियस्य वर्जनाय प्रियस्येत्युक्तम्। प्रियस्याप्यनृतस्य वर्जनाय यथाभूतार्थस्येत्युक्तम्। यथाभूतप्रियार्थवचनं यथाभूतहितार्थवचनं वा सत्यमिति फलितार्थः। अप्रियानृतवर्जितं वचनं सत्यमित्यु-

सन्न्यासः; पूर्वं दानस्योक्तत्वात् । शान्तिरन्तःकरणस्योपशमः । अपैशुनमपिशुनता- परस्मै पररन्ध्रप्रकटीकरणं पैशुनं, तदभावोऽपैशुनम् । दया कृपा भूतेषु दुःखितेषु । अलोलुप्त्वमिन्द्रियाणां विषयसन्निधावविक्रिया । मार्दवं मृदुताऽक्रौर्यम् । ह्रीर्लज्जा । अचापलमसति प्रयोजने वाक्पाणिपादादीनामव्यापारयितृत्वम् ॥२॥

किंच—

तेजः क्षमा धृतिश्शौचमद्रोहो नातिमानिता ।
भवन्ति सम्पदं दैवीमभिजातस्य भारत ! ॥३॥

तेज इति । तेजः प्रागल्भ्यं न त्वग्गता दीप्तिः । क्षमाऽऽकृष्टस्य ताडितस्य वाऽन्तर्विक्रियानुत्पत्तिः, उत्पन्नायां विक्रियायामुपशमनमक्रोध इत्यवोचाम । इत्थं क्षमाया अक्रोधस्य च विशेषः । धृतिर्देहेन्द्रियेष्ववसादं प्राप्तेषु तस्य प्रतिषेधकोऽन्तःकरणवृत्तिविशेषः, येनोत्तम्भितानि करणानि देहश्च नावसीदन्ति । शौचं द्विविधं- मृज्जलकृतं बाह्यमाभ्यन्तरं

च्यते । अप्रियानृतवर्जितमित्यस्यैव व्याख्यानं यथाभूतार्थवचनमिति विवेकः । अन्यथाऽनृतवर्जितमित्यनेनैव यथाभूतार्थसिद्धौ यथाभूतेत्यस्य पुनरुक्तिस्स्यात् । यथाभूतेत्यनेनैवानृतवर्जितत्वसिद्धावनृतवर्जितमित्यस्य वा पुनरुक्तेः । अप्रियवर्जितं यथाभूतार्थकथनमिति भाष्यपाठस्तु निरवद्यः । यथाभूतप्रियार्थकथनं सात्त्विकस्वभावः । तेन यस्सात्त्विकीं दैवीं सम्पदमिच्छति प्राप्तुं स पुरुषो यथाभूतप्रियार्थमेव ब्रूयात् ।

रामानुजेनाप्युक्तं सत्यं- यथादृष्टार्थगोचरभूतहितवाक्यमिति । यद्यपि यथाभूतार्थवचनेनैव सत्यवादी भवति, तथापि सत्यं भूतहितं प्रोक्तमिति नियमात्तथाभूतोक्तिरिति वेदान्तदेशिकेनाप्युक्तम् । परं तु वाक्यमिति कथनमयुक्तं रामानुजस्य । वाक्यप्रयोगस्यैव सात्त्विकपुरुषधर्मत्वं ननु वाक्यमिति । आकृष्टस्याधिक्षिप्तस्याभिहतस्य ताडितस्य वा सतः स्वस्य यः प्राप्तः क्रोधस्तस्योपशमनमक्रोधः । सन्न्यासः कर्मणां तत्फलस्य वा परित्यागः । ननु द्रव्यत्याग इत्याह—पूर्वमिति । पिशुनस्सूचकः । रन्ध्राणि दोषाः । लज्जेति । आत्मगुणश्रवणादिष्विति भावः । अकार्यकरण इति रामानुजः, तदसत्—अकार्यकरणेच्छाप्रसक्तेरप्यभावात्सात्त्विकपुरुषस्य । अव्यापारयितृत्वं वचनादिव्यापाराजनकत्वम् ॥२॥

तेज इति । प्रागल्भ्यं पराभिभवनसामर्थ्यं प्रौढत्वमिति यावत् । ननु देहकान्तिरित्याह—नेति । अन्तर्विक्रिया मनोविकारो दुःखामर्षादिः । उत्पन्नविकारोपशमनमक्रोधः; विकारानुत्पत्तिः क्षमेति विवेकमाह—उत्पन्नायामिति । सत्यामिति शेषः । उपशमनमिति । विक्रियाया इति शेषः । उत्पन्नाया विक्रियाया उपशमनमिति भाष्यपाठस्समीचीनः । अवसादं शैथिल्यं तस्यावसादस्य । उत्तम्भितान्युच्छ्रितानि करणानीन्द्रियाणि समनस्कानि नावसीदन्ति; देहश्च नावसीदति । द्विविधमिति । बाह्यमाभ्यन्तरं चेति भावः । माया वञ्चनादिः; रागः कामः; आदिशब्दात्क्रोधादे-

मनोबुद्ध्योर्नैर्मल्यं मायारागादिकालुष्याभावः, एवं द्विविधं शौचम्। अद्रोहः परजिघांसाभावोऽहिंसनम्। नातिमानिताऽत्यर्थं मानोऽतिमानः, स यस्य विद्यते सोऽतिमानी, तद्भावोऽतिमानिता, तदभावो नातिमानिता; आत्मनः पूज्यतातिशयभावनाभाव इत्यर्थः। भवन्त्यभयादीन्येतदन्तानि सम्पदमभिजातस्य। किं विशिष्टां सम्पदम्? दैवीं देवानां या सम्पत्तामभिलक्ष्य जातस्य देवविभूत्यर्हस्य भाविकल्याणस्येत्यर्थः। हे भारत! ॥३॥

अथेदानीमासुरी सम्पदुच्यते—

दम्भो दर्पोऽतिमानश्च क्रोधः पारुष्यमेव च।
अज्ञानं चाभिजातस्य पार्थ! सम्पदमासुरीम् ॥४॥

दम्भ इति। दम्भो धर्मध्वजित्वम्। दर्पो विद्याधनस्वभिजनादिनिमित्त उत्सेकः। अतिमानः पूर्वोक्तः। क्रोधश्च। पारुष्यमेव च परुषवचनं यथाकाणं चक्षुष्मान् विरूपं रूपवान् हीनाभिजनमुत्तमाभिजन इत्यादि। अज्ञानं चाविवेकज्ञानं मिथ्याप्रत्ययः। कर्तव्याकर्तव्यादिविषयमभिजातस्य पार्थ! किमभिजातस्येत्याह—सम्पदमासुरीमसुराणां सम्पदासुरी तामभिजातस्येत्यर्थः ॥४॥

ग्रहणम्। अहिंसेत्यनेन परद्रोहः प्रतिषिद्धः। अद्रोह इत्यनेन परद्रोहेच्छैव प्रतिषिध्यत इति भेदः। अतिमानिताया अभावो नातिमानिता, पूज्यतातिशयस्य भावनं प्रकटनं तदभाव आत्मश्लाघाराहित्यमित्यर्थः। अभिलक्ष्योद्दिश्य, भावि भविष्यत्कल्याणं देवस्वरूपं यस्य तस्य भाविकल्याणस्य। अभयादय एते देवधर्मा यस्य सात्त्विकपुरुषस्य सन्ति स एतद्देहावसाने देवो भविष्यतीत्यर्थः।

यद्वा कल्याणं स्वर्गापवर्गान्यतरात्मकम्। तथा च यस्याभयादयस्सन्ति स देवविभूतिप्राप्त्यर्हस्सम्यग्दर्शनानुदये देवत्वं प्राप्स्यति। तदुभये च मुक्तिं प्राप्स्यतीत्यर्थः। अथ वा कल्याणं मोक्ष एव 'दैवी सम्पद्विमोक्षा'येति वक्ष्यमाणत्वात्। देवविभूत्यर्होऽप्ययमभयादिगुणवान् सात्त्विकः पुरुषस्सम्यग्ज्ञानान्मोक्ष्यत इत्यर्थः। एतेन यथा दिवि देवा राक्षसाश्चेति द्वेधा पुरुषास्सन्ति; शान्ताः क्रूराश्च तथा भुव्यपि मनुष्येषु देवा राक्षसाश्चेति द्विविधास्सन्ति। तत्राभयाद्युक्तगुणवन्तः पुरुषा मनुष्या देवाः। दम्भादिवक्ष्यमाणगुणशालिनस्तु मनुष्या राक्षसा असुराश्चेति सिद्धम्। दैवीमभिजातस्येत्यस्य भगवदाज्ञां निर्वर्तयितुं जातस्येति रामानुजोऽर्थमाह- नेदं सम्यक्—हिरण्याक्षादिराक्षसानामपि भगवदाज्ञानिर्वर्तनायैव जातत्वात्। यथाश्रुतार्थं विहायैतल्लाक्षणिकार्थकल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ॥३॥

दम्भ इति। धर्मध्वजित्वं- धर्म एव ध्वजो धर्मध्वजः सोऽस्यास्तीति धर्मध्वजी तत्त्वम्। यथा पार्थादीनां कप्यादयो ध्वजास्तथास्य धर्म एव ध्वज इत्यर्थः। यथा राजानो ध्वजैस्स्वप्रतिष्ठां प्रख्यापयन्ति तथाऽयं धर्मेण स्वप्रतिष्ठां प्रख्यापयतीति भावः। धार्मिकत्वप्रख्यापनाय धर्मानुष्ठानं दम्भ इति यावत्। स्वभिजनस्सत्कुलोत्पत्तिः। आदिपदाद्रूपादिग्रहणम्। उत्सेको गर्वः। पूर्वोक्त इति।

अनयोस्सम्पदोः कार्यमुच्यते—

दैवी सम्पद्विमोक्षाय निबन्धायासुरी मता।
मा शुचस्सम्पदं दैवीमभिजातोऽसि पाण्डव! ॥५॥

दैवीति। दैवी सम्पद्या सा विमोक्षाय संसारबन्धनात्। निबन्धाय नियतो बन्धो निबन्धः तदर्थमासुरी सम्पन्मताऽभिप्रेता। तथा राक्षसी च। तत्रैवमुक्ते अर्जुनस्यान्तर्गतं भावं 'किमहमासुरसम्पद्युक्तः? किं वा दैवसम्पद्युक्तः?' इत्येवमालोचनारूपमालक्ष्याह भगवान्—मा शुचः शोकं माकार्षीः। सम्पदं दैवीमभिजातोऽस्यभिलक्ष्य जातोऽसि; भाविकल्याणस्त्वमसीत्यर्थः। हे पाण्डव! ॥५॥

द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मिन् दैव आसुर एव च।
दैवो विस्तरशः प्रोक्त आसुरं पार्थ! मे शृणु ॥६॥

द्वाविति। द्वौ द्विसङ्ख्याकौ भूतसर्गौ भूतानां मनुष्याणां सर्गौ सृष्टी भूतसर्गौ सृज्येतेति सर्गौ भूतान्येव सृज्यमानानि दैवासुरसम्पद्द्वययुक्तानीति द्वौ भूतसर्गावित्युच्येते। 'द्वया ह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्चे'ति श्रुतेः। लोकेऽस्मिन् संसार इत्यर्थः। सर्वेषां द्वैवि-

आत्मनः पूज्यतातिशयभावनेत्यर्थः। क्रोध इष्टवस्तुविघातादजन्यो मनोविकारः प्रसिद्धः। येन कर्तव्याकर्तव्यविमूढस्सन् मातरं पितरं भ्रातरं सुतं वा हन्ति। परुषवचनं कटुवाक्प्रयोगः। तदेव दर्शयति—यथेति। चक्षुष्मान् काण इति, रूपवान्निरूप इति, उत्तमाभिजनो हीनाभिजन इति च यदुच्यते तद्वचनं परुषमित्यर्थः। गुणवत्यपि पुरुषे दोषमारोप्य दूषणं पारुष्यमिति यावत्। मिथ्याप्रत्ययो भ्रमः; कर्तव्ये विषये अकर्तव्यबुद्धिः, अकर्तव्ये च कर्तव्यबुद्धिरित्यर्थः। आसुरीमित्युपलक्षणं राक्षस्याश्च। असुराणामियमासुरी ॥४॥

दैवीति। ननु दैवी मोक्षहेतुरासुरी संसारहेतुश्चेत्युक्तं, नतु राक्षसी कस्यापि हेतुरिति, अत आह—राक्षसी चेति। राक्षसी च संसारहेतुरेवेत्यर्थः ॥५॥

द्वाविति। अस्मिन्लोके दैव आसुर एव चेति द्वौ भूतसर्गौ स्तः। तत्र मया दैवो भूतसर्गो विस्तरशः प्रोक्तः। हे पार्थ! आसुरं भूतसर्गं मे वचनाद्विस्तरशः शृणु। आसुरराक्षसयोरभेदाद्द्वावित्युक्तिः। भूतानां सृष्टिर्द्विविधा- दैवी आसुरी चेति। अयं च सृष्टिभेदस्सृज्यमानभूतभेदप्रयुक्त एवेति बोध्यम्। सर्गशब्दस्य भावव्युत्पत्त्या सृष्ट्यर्थमभिधाय कर्मव्युत्पत्त्या अर्थान्तरमाह—सृज्येत इति। भूतान्येव सर्गौ भूतसर्गौ। सृज्यमानदेवासुरसम्पद्द्वययुक्तभूतानीत्यर्थः। सृज्यमानभूतानि द्विविधानि- देवसम्पद्युक्तान्यसुरसम्पद्युक्तानि चेति भावः। तत्र श्रुतिं प्रमाणयति—द्वया हीति। देवाश्चासुराश्चेति प्राजापत्या द्वया हि। प्रजापतिर्ब्रह्मा, तेन सृष्टाः प्राणिनः प्राजापत्याः। द्वया द्विविधाः, हिः प्रसिद्धौ। ननु जगति देवासुरसम्पद्द्वयरहितपृथिव्यादिभूतसर्गस्याप्यचेतनस्य सत्त्वात्कथं 'द्वौ भूतसर्गौ लोकेऽस्मि'न्नित्युक्तमत आह— संसार इति। संसारेवेत्यभूतौ भूतसर्गौ

ध्योपपत्तेः। कौ तौ भूतसर्गावित्युच्यते—प्रकृतावेव दैव आसुर एव च। उक्तयोरेव पुनरनुवादे प्रयोजनमाह—दैवो भूतसर्गः 'अभयं सत्त्वसंशुद्धि'रित्यादिना विस्तरशो विस्तरप्रकारैः प्रोक्तः कथितः; न त्वासुरो विस्तरशः, अतस्तत्परिवर्जनार्थमासुरं हे पार्थ! मे मम वचनादुच्यमानं विस्तरशश्शृण्ववधारय! ॥६॥

आऽध्यायपरिसमाप्तेरासुरी सम्पत्प्राणिविशेषणत्वेन प्रदर्श्यते, प्रत्यक्षीकरणेन च शक्यते तस्याः परिवर्जनं कर्तुमिति—

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुराः।
न शौचं नापि चाचारो न सत्यं तेषु विद्यते ॥७॥

प्रवृत्तिमिति। प्रवृत्तिं च प्रवर्तनं यस्मिन् पुरुषार्थसाधने कर्तव्ये या प्रवृत्तिस्तां निवृत्तिं चैतद्विपरीतां यस्मादनर्थहेतोर्निवर्तितव्यं सा निवृत्तिस्तां च जना आसुरा न विदुर्न जानन्ति। न केवलं प्रवृत्तिनिवृत्ती एव ते न विदुः, न शौचं, नापि चाचारः, न सत्यं तेषु विद्यते; अशौचा अनाचारा मायाविनोऽनृतवादिनो ह्यासुराः ॥७॥

द्वावेव। अचेतनानां संसाराविषयत्वादिति भावः। सर्वेषामिति। संसाराश्रयाणां सर्वचेतनानामित्यर्थः। देवासुरसम्पदन्यतररहितः कोऽपि प्राणी नास्तीति द्वैविध्यमेव भूतानामिति भावः। कौ तौ भूतसर्गाविति शङ्कायामाह भगवान्—दैव आसुर एव चेति। तौ च नापकृताविस्याह भगवान् भाष्यकारः—प्रकृतावेवेति। दैवासुरसम्पत्प्रदर्शनप्रकरणत्वादस्याध्यायस्येति भावः। तत्परिवर्जनार्थमिति, आसुरसम्पत्परित्यागार्थमिति। आसुरसर्गस्य विस्तरेण कथनार्थं दैवासुरयोरिह पुनरनुवादः कृतः। तच्च कथनमसुरसम्पत्परिवर्जनार्थमिति भावः ॥६॥

आ अध्यायपरिसमाप्तेरिति छेदः। अध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमसुरसम्पदिह वर्ण्यत इत्यर्थः। प्रवृत्तिमिति। प्राणिविशेषा आसुरसम्पच्छालिन इत्यर्थः। तथा प्रदर्शने फलमाह—प्रत्यक्षेति। तस्या आसुरसम्पदः प्रत्यक्षेण ज्ञाताद्यसुरसम्पत्त्यक्तुं शक्यते पुरुषेणेत्यर्थः। आसुरा जनाः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च न विदुः। शौचं च न विदुः। तेष्वाचारोऽपि न विद्यते। सत्यं च न विद्यते। यज्ञादिविहितकर्मणि प्रवृत्तिं हिंसादिनिषिद्धकर्मणो निवृत्तिं च न विदुरित्याह—यस्मिन्निति। पुरुषार्थस्य स्वर्गादेस्साधने कर्तव्ये यज्ञादिकर्मणि विहिते या प्रवृत्तिः प्रवर्तनं तां तत्कर्मविषयतत्प्रवृत्तिमित्यर्थः। तद्विपरीतामिति। प्रवृत्तिविपरीतामित्यर्थः। अनर्थहेतोर्नरकादिदुःखहेतोरधर्मान्निवर्तितव्यं पुरुषेणेति शेषः। स्वेनेति वा। सा तस्मान्निवर्तनमित्यर्थः। विधेयप्राधान्यात्स्त्रीत्वम्। निवृत्तिरित्युच्यत इति शेषः। तां च निवृत्तिमनर्थहेतोर्निषिद्धकर्मणो निवर्तनमित्यर्थः। आसुरा असुरसम्पच्छालिनोऽसुरांशजा वेति यावत्। न विदुरिति। अज्ञानादेव विहिते कर्मणि न प्रवर्तन्ते, निषिद्धान्नैव निवर्तन्त इत्यर्थः। न केवलमिति वाक्यस्यानन्तरं किं त्विति शेषः। एवंविधजनानामासुरत्वे को हेतुरत आह—अनाचारा इति। मायाविनः परवञ्चकाः। जनाश्चासुराः स्वर्गो नास्ति नरकं नास्ती-

किंच—

असत्यमप्रतिष्ठं ते जगदाहुरनीश्वरम् ।
अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुकम् ॥८॥

असत्यमिति । असत्यं यथा वयमनृतप्रायास्तथेदं जगत्सर्वमसत्यमप्रतिष्ठं च नास्य धर्माधर्मौ प्रतिष्ठाऽतोऽप्रतिष्ठं चेति ते आसुरा जना जगदाहुरनीश्वरं, नच धर्माधर्मसव्यपेक्षमस्य शासिता ईश्वरो विद्यत इत्यतोऽनीश्वरं जगदाहुः । किंचापरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम् । न यदि किमन्यत्कामहैतुकं कामहेतुकमेव

त्येवं वदन्तः परेषामपि बुद्धिं भेदयन्ति । हिः प्रसिद्धौ । हि यस्मादिति वा । यस्मादसुरा एवंविधास्तस्मादासुरा जनास्तादृशा इत्यर्थः ॥७॥

असत्यमिति । ते जगदसत्यमप्रतिष्ठमनीश्वरं चाहुः । अपरस्परसम्भूतं किंचिन्न । कामहेतुकम् । असत्यप्राया अनृतप्रचुराः । असत्यं सत्यरहितम् । आत्मवन्मन्यते जगदिति न्यायादिति भावः । जगतोऽसत्यत्वं तद्गतप्राणिद्वारेति बोध्यम् । जगति कोपि प्राणी सत्यवान्न भवतीत्यर्थः । अप्रतिष्ठं धर्माधर्माख्यप्रतिष्ठारहितं धर्माधर्मपरतन्त्रं न भवतीत्यर्थः । जन्मान्तरकृतधर्माधर्मवशात्प्राणिनां सुखदुःखसम्भव इति वचनमयुक्तं, किंतु स्वाभाविक एव सुखदुःखानुभवं प्राणिनामिति भावः । धर्माधर्मसव्यपेक्षं धर्माधर्मसापेक्षं यथातथा अस्य प्राणिवर्गस्य शासिता शिक्षकः कश्चिदीश्वरो न विद्यत इत्यन्वयः । ईश्वरेऽभ्युपगते सति धर्माधर्माभ्युपगमस्स्यात् । ततश्चाधर्मानुष्ठानान्नरकादिभयमाशङ्क्येतेति कृत्वा तावदीश्वरमेव नाभ्युपगच्छन्त्यासुरा जना इति भावः ।

नन्वेवमीश्वराभावे कथं जगदुत्पत्तिरत आह—अपरस्परसम्भूतमिति । अत्रायं भाष्यपाठः—अपरस्परसम्भूतं न किंचिद्दृष्टं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतं न यदि कर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः । किमस्य कारणं कामहेतुकं कामहेतुरेव, कामहेतुकं न किञ्चित्कारणान्तरं न किञ्चन कामान्यकारणं स्याद्दृष्टं काम एव प्राणिनां कारणमिति लोकायतिकदृष्टिरियम् । अस्येदं व्याख्यानम्—परस्परो मिथुनम् । अन्योन्यवाचिनः परस्परशब्दस्यात्र परस्परसंयुक्तमिथुनपरत्वमुपचारतस्तस्मादसम्भूतमपरस्परसम्भूतं किंचिदपि सत्त्वमिति शेषः । न दृष्टं नोपलभ्यते । पशुपक्षिमनुष्यादयस्सर्वेपि प्राणिनः परस्परसङ्गतात् स्त्रीपुरुषमिथुनादेव जाताः, नत्वीश्वरादिति भावः । नेदं बौद्धमतं समीचिनमिति भ्रमितव्यं, क्षित्यादीनामप्राणिनां स्वेदजादीनां प्राणिनां चापरस्परसम्भूतानां सत्त्वेन तदर्थमीश्वरस्यावश्यमभ्युपगन्तव्यत्वात् । तात्पर्यार्थमाह—कामप्रयुक्तयोरिति । कामस्सुरतेच्छा तेन प्रयुक्तयोः प्रेरितयोस्सङ्गतयोर्वा स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगान्मिथुनीभावान्निमित्तात्सर्वं जगत्सम्भूतम् । कर्मादिकारणान्तराज्जगन्नोद्भूतमिति फलितार्थः । ननु यदि जगतः कर्मादिकारणान्तरं न विद्यते तर्हि किमस्य जगतः कारणमिति पृच्छति—न यदीति । समाधत्ते—कामहैतुकमिति ।

कामहैतुकं किमन्यज्जगतः कारणम्? न किञ्चिददृष्टं धर्माधर्मादि कारणान्तरं विद्यते जगतः- 'काम एव प्राणिनां कारण'मिति लोकायतिकदृष्टिरियम्॥८॥

स्वार्थे क इत्याह —**कामहेतुकमेवेति**। काम एव हेतुः कामहेतुः, स एव कामहेतुकम्। क्लीबत्वं सामान्यात्। न चापरस्परसम्भूतमित्यस्मादेव पदादयमर्थस्सिद्ध इति वाच्यं, अपरस्परसम्भूतं न किंचिदस्तीत्यनेन स्त्रीपुरुषसंयोगो जगतो निमित्तमित्युक्तं, तस्य च संयोगस्य को हेतुरित्यत उक्तम्—**कामहेतुकमिति**। एतस्य कामहेतुकमित्यस्याप्यर्थस्य संग्रहादुक्तं भाष्यकारैः कामप्रयुक्तयोरिति बोध्यम्। नच स्त्रीपुरुषसंयोगं प्रत्येव कामः कारणं न जगत इति वाच्यं, संयोगद्वारा कामस्य जगतोपि कारणत्वात्। संयोगस्य कारणत्वं कामस्य परमकारणत्वमिति वा।

एवं न किंचित्कामहेतुकमिति पाठमाश्रित्य भाष्यं विधायाऽथ न किंचित्कारणान्तरमिति पाठमाश्रित्य भाष्यं रचयति भाष्कारः—**न किंचिदिति**। न किंचिदित्यस्यावृत्तिः। अपरस्परसम्भूतं किंचिन्नास्ति। कारणान्तरं किंचिन्नास्तीति। अपरस्परसम्भूतमित्यनेन स्वर्थास्सिद्धं कामकारणकत्वं जगतः। अत उक्तम्—**कामान्यकारणमिति**। किंच नापि कामान्यकारणं दृष्टं न स्यादित्यन्वयः। कामादन्यत्किमपि कारणं नोपलभ्यत इत्यर्थः। फलितमाह—**काम एवेति, कारणमिति**। उत्पत्तिं प्रति हेतुरित्यर्थः। स्त्रीपुरुषसंयोजनद्वारेति भावः। केषां मतमिदमत आह—**लोकायतिकदृष्टिरिति**। बौद्धमतमित्यर्थः।

अत्र 'अपरस्परसम्भूतं किमन्यत्कामहैतुक'मिति नागरपुस्तकेषु पाठः। भाष्यपाठस्तु अपरस्परसम्भूतं कामप्रयुक्तयोः स्त्रीपुरुषयोरन्योन्यसंयोगाज्जगत्सर्वं सम्भूतम्। किमन्यत्कामहैतुकं कामहेतुकमेव कामहैतुकं किमन्यज्जगतः कारणं न किंचिददृष्टं धर्माधर्मादिकारणान्तरं विद्यते जगतः काम एव प्राणिनां कारणमिति। अस्येदं व्याख्यानम्—अपरश्च परश्चेत्यपरस्परमन्योन्यं स्त्रीपुरुषमिथुनमित्यर्थः। तस्मात्सम्भूतमपरस्परसम्भूतमित्यभिप्रेत्याह—**कामप्रयुक्तयोरित्यादि**। काम एव हेतुर्यस्य तत्कामहेतुकं तदेव कामहैतुकं कामातिरिक्तकारणशून्यमित्यर्थः। अपरस्परसम्भूतं जगत्कामहैतुकं भवतीत्यन्वयः। जगदपरस्परसम्भूतमत एव कामहैतुकं भवतीति वा।

अथ किमन्यदित्येतद्व्याख्याति—**किमन्यज्जगत इति**। जगतः कामादन्यत्कारणं किमस्तीत्याक्षेपः। फलितमाह—**न किञ्चिदिति**। कामरूपे दृष्टकारणे सम्भवति धर्माधर्मादिलक्षणादृष्टकारणकल्पनानवकाशादिति भावः। धर्माधर्मादीत्यादिपदादीश्वरस्यापि ग्रहणम्। सिद्धमर्थमाह—**काम एवेति**। अस्मिन्पक्षे तु अपरस्परसम्भूतं कामहैतुकमिति वाक्यान्तरे किमन्यदिति वाक्यान्तरकल्पनमयुक्तं न ह्यपरस्परसम्भूतं कामहैतुकं किमन्यदिति मूलमस्ति येनादोषस्स्यात्। अत एव श्रीधरः— जगदपरस्परसम्भूतं भवति किमन्यत्कारणमस्य नास्त्यन्यत्किञ्चित्, किंतु कामहैतुकमेव जगदिति शेषः। स्त्रीपुरुषयोः काम एव प्रवाहरूपेण हेतुरस्येत्यर्थ इति व्याचख्यौ। अस्मिंश्च व्याख्याने

एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धयः ।
प्रभवन्त्युग्रकर्माणः क्षयाय जगतोऽहिताः ॥९॥

एतामिति । एतां दृष्टिमवष्टभ्याश्रित्य नष्टात्मानो नष्टस्वभावा विभ्रष्टपरलोकसाधना

अनेकवाक्यकल्पनं बहुपदाध्याहारश्च । नच न किञ्चिदिति पाठपक्षेपि नास्त्येकवाक्यतेति वाच्यं, कामहेतुकमपरस्परसम्भूतं किञ्चिन्नेत्येकवाक्यतायास्सत्त्वात् । नच कामहेतुकमित्यस्य पूर्ववाक्यान्वये समाप्तपुनराख्यातदोष इति वाच्यं, साकांक्षत्वात्तस्य हेतुगर्भविशेषणं हि तत् । कामहेतुकत्वादपरस्परसम्भूतं किमपि नास्तीति । नच भाष्यकारैरेवमेकवाक्यतया न व्याख्यातमिति वाच्यं, प्रौढ्या तथा तैर्व्याख्यातत्वात् । अस्मन्मते कामो हेतुर्यस्य तत्कामहेतुकमिति बहुव्रीहिरेव । 'शेषाद्विभा'षेति कः । तस्मादपरस्परसम्भूतं न किञ्चित्कामहेतुकमित्येव साधीयान् पाठः । अत्र परश्च परश्च परस्परः 'कर्मव्यतिहारे सर्वनाम्नो द्वे वाच्ये' इति परशब्दस्य द्विर्भावः । समासवच्च बहुलमिति बहुलग्रहणादन्यपरयोर्न समासवद्भावः । असमासवद्भावात्सोरलुक् । परसु परसु इत्यलौकिकविग्रहः । सोरुः रोर्विसर्गः विसर्गस्य कस्कादित्वात्सः परस्परः क्लीबे स्त्रियां च परस्परमिति रूपम् । लक्षणया द्वयोरेकस्मिन्देहिनि स्त्रीत्वविवक्षया च प्रकृते मिथुनमिति तस्यार्थः । अपरश्च परश्चेति विग्रहे तु अपरस्परमिति रूपस्यासिद्धिरेव । अपरपरशब्दयोस्समासे सोर्लुकि विसर्गाभावेन सत्त्वाभावात् । नचायं कर्मव्यतिहारे सर्वनामद्विर्भावः । अपरपरशब्दयोर्भेदेन द्विर्भावाभावात् । नचापरश्चापरश्चेति विग्रहं ब्रूम इति वाच्यं, तथाप्यसमासवद्भावाभावात् । अन्यपरयोर्ह्यसमासवद्भावः । किंच द्वितीयस्यापरशब्दस्य कथमकारलोपः ? नाप्यपरश्च परश्च तयोस्समाहारोऽपरस्परमिति ब्रूम इति वाच्यं, सुड्विधानाभावेनापरस्परमित्येव भवितव्यत्वात् । नचापरस्परा इति निपातनात्सुट्सिद्धिरिति वाच्यं, क्रियासातत्य एव तन्निपातनात् । बहुत्वे चेति संक्षेपः ।

रामानुजस्तु -अपरस्परसम्भूतमन्यत्किमुपलभ्यते ? अतस्सर्वमिदं जगत्कामहेतुकमिति व्याचख्यौ, तन्मन्दम्—कुतो मन्दत्वमिति चेदुच्यते- अपरस्परसम्भूतं किमित्येतावतैवाभीष्टार्थसिद्धौ अन्यदिति व्यर्थमसङ्गतं च । अन्यदित्यनेन कस्मादन्यत्वं कस्यान्यत्वं वा विवक्षितम् । यदि परस्परसम्भूतादन्यत्वं विवक्षितं तर्हि अपरस्परसम्भूतमित्यनेनैव परस्परसम्भूतान्यार्थसिद्धेरन्यत्पदस्य पौनरुक्त्यम् । तदन्यत्वं हि नञोऽर्थः । कस्यान्यत्वं तु नैव विवक्षितुं शक्यं, यस्यान्यत्वं विवक्षितं तस्य सत्त्वेऽपरस्परसम्भूतं नास्तीति वचनस्यायुक्तत्वात् । तस्यासत्त्वे अप्रसक्तनिषेधायोगेन तन्निषेधायोगाच्च । तथा कामहेतुकमित्यस्यान्वयाय सर्वमिदं जगदिति पदाध्याहारोऽप्ययुक्त एव मूलाद्बहिः कल्पनस्याप्रमाणत्वात् । श्लोकपूर्वार्धस्थजगत्पदस्येहाकर्षणमप्ययुक्तं व्यवहितत्वादिति ॥८॥

एतामिति । जना इति शेषः । आसुरा जना इति प्रकरणात् । एतां दृष्टिमवष्टभ्य नष्टात्मानोऽल्पबुद्धय उग्रकर्माणो जगतोऽहिताश्च सन्तो जगतः क्षयाय प्रभवन्ति । एतां पूर्वोक्तां दृष्टिं लोकायतिकदर्शनमवष्टभ्य । नष्टोऽदर्शनं गतश्शून्य इति यावत् । स्वभावो ज्ञानात्मको येषां ते नष्ट-

अल्पबुद्धयो विषयविषया अल्पैव बुद्धिर्येषां तेऽल्पबुद्धयः प्रभवन्त्युद्भवन्त्युग्रकर्माणः क्रूरकर्माणो हिंसात्मकाः। क्षयाय जगतः प्रभवन्तीति सम्बन्धः। जगतोऽहिताश्शत्रव इत्यर्थः॥

ते च—

काममाश्रित्य दुष्पूरं दम्भमानमदान्विताः।
मोहाद्गृहीत्वाऽसद्ग्राहान् प्रवर्तन्तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

काममिति। काममिच्छाविशेषमाश्रित्यावष्टभ्य दुष्पूरमशक्यपूरणं, दम्भमानमदान्विता दम्भश्च मानश्च मदश्च दम्भमानमदास्तैरन्विता दम्भमानमदान्विता मोहादविवेकतो गृहीत्वोपादायासद्ग्राहानशुभनिश्चयान् प्रवर्तन्ते लोकेऽशुचिव्रता अशुचीनि व्रतानि येषां तेऽशुचिव्रताः ॥१०॥

किंच—

चिन्तामपरिमेयां च प्रलयान्तामुपाश्रिताः।
कामोपभोगपरमा एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

चिन्तामिति। चिन्तामपरिमेयां च न परिमातुं शक्यते यस्याश्चिन्ताया इयत्ता

स्वभावा नष्टज्ञाना इत्यर्थः। चेतनानां हि ज्ञानं स्वभावः। ज्ञानशून्याः पाषाणकल्पा इति यावत्। अर्थान्तरमाह—**विभ्रष्टेति**। आत्मशब्दस्य यत्नार्थवाचित्वाद्भ्रष्टपारलौकिकप्रयत्ना इत्यर्थः। बुद्धेरल्पत्वं नाम विषयविषयत्वमेवेत्यभिप्रेत्याह—**विषयविषयैवेति**। विषयाश्शब्दादयो विषया गोचरा यस्यास्सा विषयविषया विषयासक्तेत्यर्थः। बुद्धिरन्तःकरणावस्थाविशेषः, नतु ज्ञानम्। उद्भवन्ति जायन्ते। जन्मना सहैव जायते एतेषामियमासुरी प्रवृत्तिरिति भावः। **हिंसात्मका इति**। हिंसायामेवात्मा मनो येषां ते हिंसात्मका घातुका इत्यर्थः। **क्षयायेति**। लोकायतिकदृष्टयवलम्बानामत एव नष्टात्मनामल्पबुद्धीनामुग्रकर्मणां जगदहितानां जनानां जन्म जगतः क्षयायैव भवति। अत एवैते लोकशत्रवः।

ननु कुतः क्षयायेति **चेदुच्यते**—असुरप्रवृत्तयो हीमे जनाः प्राणिनो हिंसन्ति। वैदिकमार्गात्स्वयं भ्रष्टा अन्यानपि बलात्कारोपदेशादिना भ्रंशयित्वा यज्ञाद्यभावेन वर्षाद्यभावपूर्वकं क्षामाद्युपद्रवेण लोकं हिंसन्ति चेति ॥९॥

काममिति। विशेष्यपदमाह—**ते चेति**। आसुरा जना इत्यर्थः। ते दुष्पूरं काममाश्रित्य दम्भमानमदान्विता अशुचिव्रताश्च सन्तो मोहादसद्ग्राहान् गृहीत्वा प्रवर्तन्ते। **दुष्पूरमिति**। 'न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति। हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एवाभिवर्धते' इतिवचनादिति भावः। गृह्यन्ते ज्ञायन्ते एभिर्ज्ञेया इति ग्रहा ज्ञानानि त एव ग्राहाः स्वार्थेऽण्। असन्तश्च ते ग्राहाश्चासद्ग्राहास्तानसद्ग्राहान्। क्व प्रवर्तन्तेऽत आह—**लोक इति** ॥१०॥

चिन्तामिति। आसुरा जना अपरिमेयां प्रलयान्तां चिन्तां चोपाश्रिताः, कामोपभोगपरमा

साऽपरिमेया तामपरिमेयां प्रलयान्तां मरणान्तामुपाश्रिताः सदा चिन्तापरा इत्यर्थः । कामोपभोगपरमाः- काम्यन्त इति कामा विषयाश्शब्दादयस्तदुपभोगपरमाः 'अयमेव परमः पुरुषार्थो यः कामोपभोग' इत्येवं निश्चितात्मान एतावदिति निश्चिताः ॥११॥

आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणाः ।
ईहन्ते कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयान् ॥१२॥

आशापाशेति । आशापाशशतैराशा एव पाशास्तच्छतैर्बद्धा नियन्त्रितास्सन्तस्सर्वत आकृष्यमाणाः कामक्रोधपरायणाः कामक्रोधौ परमयनमाश्रयो येषां ते कामक्रोधपरायणाः, ईहन्ते चेष्टन्ते कामभोगार्थं कामभोगप्रयोजनाय न धर्मार्थं, अन्यायेन परस्वापहरणादिनेत्यर्थः । किम् ? अर्थसञ्चयानर्थप्रचयान् ॥१२॥

ईदृशश्च तेषामभिप्रायः—

इदमद्य मया लब्धमिदं प्राप्स्ये मनोरथम् ।
इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम् ॥१३॥

इदमिति । इदं द्रव्यमद्येदानीं मया लब्धम् । इदं चान्यत्प्राप्स्ये मनोरथं मनस्तुष्टि-

---

एतावदिति निश्चिता आशापाशशतैर्बद्धाः कामक्रोधपरायणास्सन्तः कामभोगार्थमन्यायेनार्थसञ्चयानीहन्ते । इयत्ता परिमितिः । **मरणान्तामिति** । आमरणमित्यर्थः । फलितमाह—**सदेति** । चिन्ता विषयानुध्यानम् । प्रलयः प्राकृतप्रलय इति **रामानुजः, तदयुक्तम्**—देहत्यागरूपप्रलयातिक्रमणे कारणाभावात् । चिन्तादीनां मरणावधिकत्वस्य लोकव्यवहारसिद्धत्वाच्च । कामोपभोगो विषयानुभवः परमः प्रधानो येषां ते कामोपभोगपरमाः । एतावच्छब्दार्थमाह—**अयमेवेति** । निश्चिता निश्चयवन्तः । फलितमाह—**निश्चितात्मान इति** । निश्चितबुद्धय इत्यर्थः ॥११॥

आशेति, सर्वत इति । सर्वेषु विषयेष्वित्यर्थः । **आकृष्यमाणा इति** । आशापाशशतैरिति कर्तृ । तत्तद्विषयविषयास्तास्ता आशाः पुरुषं तत्तद्विषयान् प्रत्याकर्षन्तीत्ययमाशापाशबन्धो जीवस्येत्यर्थः । पुरुषस्य चेदमाकर्षणमन्तःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तमिति मन्तव्यम् । कामभोगो विषयानुभवः तस्मै कामभोगार्थम् । किमीहन्त इति पृच्छति—**किमिति** । प्रचया राशयः । अर्था धनानि । अर्थसञ्चयान् प्रतीहन्त इत्यन्वयः । अर्थसञ्चयसंग्रहार्थं व्याप्रियन्त इत्यर्थः । यद्वा सञ्चयाः प्रचयाः सञ्चयनानीत्यर्थः । अर्थान् सञ्चेतुं व्याप्रियन्त इत्यर्थः । ईहन्ते इच्छन्तीत्यर्थे त्विच्छामात्रमेव; न तु तत्र प्रवृत्तिरिति सिध्येत्तचानिष्टमिति बोध्यम् । कामोपभोगार्थमपि नामी न्यायेन कृष्यादिना धनं सञ्चिन्वन्तीत्याह—**अन्यायेनेति** । कञ्चिदन्यायविशेषं दर्शयति—**परस्वेति** । परस्वं परधनं तदपहरणं चौर्यादिना परस्वापहरणमादिपदात्परक्षेत्रापहरणादिसंग्रहः ॥१२॥

इदमिति । आसुरा जनाः । अद्य मयेदं लब्धं, इमं मनोरथं प्राप्स्ये । इदं धनमपि ।

करम्। इदं चास्तीदमपि मे भविष्यत्यागामिनि संवत्सरे पुनर्धनं, तेनाहं धनी विख्यातो भविष्यामीति ॥१३॥

असौ मया हतश्शत्रुर्हनिष्ये चापरानपि।
ईश्वरोऽहमहं भोगी सिद्धोऽहं बलवान् सुखी ॥१४॥

असाविति। असौ देवदत्तनामा मया हतो दुर्जयश्शत्रुः। हनिष्ये चापरानन्यान् वराकानपि। किमेते करिष्यन्ति तपस्विनः? सर्वथापि नास्ति मत्तुल्यः। कथं? ईश्वरोऽहं, अहं भोगी, सर्वप्रकारेण च सिद्धोऽहं सम्पन्नः पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिर्न केवलं मानुषैर्बलवान् सुखी चाहमेव; अन्ये तु भूमिभारायावतीर्णाः ॥१४॥

आढ्योऽभिजनवानस्मि कोऽन्योऽस्ति सदृशो मया।
यक्ष्ये दास्यामि मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिताः ॥१५॥

आढ्य इति। आढ्यो धनेनाभिजनवान् सप्तपुरुषं श्रोत्रियत्वादिसम्पन्नः। तेनापि न मत्तुल्योऽस्ति कश्चित्। कोऽन्योऽस्ति सदृशस्तुल्यो मया? किंच यक्ष्ये यागेनाप्यन्या-

---

पुनरिदं धनं मे भविष्यति, असौ शत्रुर्मया हतः, अपरानपि शत्रून्हनिष्ये च, अहमीश्वरः, अहं भोगी, अहं सिद्धः, बलवान् सुखी च भवामीति शेषः। अहमाढ्योऽभिजनवांश्चास्मि। मया सदृशोऽन्यः कोऽस्ति। अहं यक्ष्ये, दास्यामि, मोदिष्य इत्यज्ञानविमोहिता अनेकचित्तविभ्रान्ता मोह-जालसमावृताः कामभोगेषु प्रसक्ताश्च सन्तः, अशुचौ नरके पतन्तीति श्लोकचतुष्टयान्वयः। प्राप्स्ये प्राप्स्यामि। भविष्यतीति भविष्यदर्थनिर्देशादाह—**आगामिनि संवत्सर इति**। तदन्तर्गतं भाव-माह—**तेनेति**। विख्यातः प्रसिद्धो लोक इति शेषः ॥१३॥

असाविति। तपस्विनो दीना एते शत्रवः, सिद्धस्सम्पन्नः। कैरित्यत आह—**पुत्रैरिति**। पुत्रैः पौत्रैर्नप्तृभिश्चाहं सिद्धः; मानुषैर्मनुष्यैस्सिद्धः। पुत्रादिभिः केवलं न, किंतु बलसुखाभ्यामपि सिद्ध एवेत्याह—**बलवान् सुखी चेति** ॥१४॥

आढ्य इति। 'इभ्य आढ्यो धनी स्वामी'ति कोशादाह—**धनेनेति**। यद्वा आढ्य-श्श्लाघ्यः। केनास्य श्लाघ्यत्वमत आह—**धनेनेति**। अभिजनस्सत्कुलप्रसूतिः। सद्वंश इत्येव वा। कथं वंशस्य सत्त्वमत आह—**सप्तेति**। यस्य प्राचीनाः पितृपितामहादयस्सप्त पुरुषाः श्रोत्रियाः। 'श्रोत्रियश्छन्दोऽधीते' इति निपातनाद्वेदाध्यायिनः। उपलक्षणमिदं- वेदार्थानुष्ठानस्य चेति वेदार्था-नुष्ठातारश्च। स सप्तपुरुषश्रोत्रियः, तस्य भावस्तत्त्वमादिपदाद्याजनाध्यापनादिग्रहणम्। अथवा मातृ-वंशशुद्ध्यादिग्रहणम्। तेन सम्पन्नः। **एतेन** सप्तपुरुषश्रोत्रियत्वादिकमभिजनशब्दार्थ इति **सिद्धम्**। यक्ष्ये यागं करिष्यामि। ननु दैवविभूतिरेव यागानुष्ठानमत आह—**यागेनेति**। न चित्तशुद्ध्या-द्यर्थममीभिर्यागो विधीयते येनैतद्यागस्य दैवविभूतित्वं स्यात्। किंतु पराभिभवार्थमेवेति यागोऽय-

नभिभविष्यामि, दास्यामि नटादिभ्यः; मोदिष्ये हर्षं चातिशयं प्राप्स्यामीत्येवमज्ञानविमोहिता अज्ञानेन विमोहिता विविधमविवेकभावमापन्नाः ॥१५॥

अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमावृताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकेऽशुचौ ॥१६॥

अनेकचित्तेति । अनेकचित्तविभ्रान्ताः, उक्तप्रकारैरनेकैश्चित्तैर्विविधं भ्रान्ता अनेकचित्तविभ्रान्ताः, मोहजालसमावृताः- मोहोऽविवेकोऽज्ञानं तदेव जालमिवावरणात्मकत्वात्तेन समावृताः, प्रसक्ताः कामभोगेषु तत्रैव निषण्णास्सन्तस्तेनोपचितकल्मषाः पतन्ति नरकेऽशुचौ वैतरण्यादौ ॥१६॥

आत्मसम्भाविताःस्तब्धा धनमानमदान्विताः ।
यजन्ते नामयज्ञैस्ते दम्भेनाविधिपूर्वकम् ॥१७॥

आत्मेति । आत्मसम्भाविताः सर्वगुणविशिष्टतयाऽऽत्मनैव सम्भाविता आत्मसम्भाविताः, न साधुभिः; स्तब्धा अप्रणतात्मानः, धनमानमदान्विताः- धननिमित्तो मानो मदश्च

मासुरविभूतिरेव । एवं यागस्यासुरविभूतित्वं प्रदर्शयितुमेव यागेनाप्यन्यानभिभविष्यामीत्यर्थो लक्षणया दर्शितो यक्ष्य इति पदस्याचार्यैः । अपिशब्दादभिजनेनाहमन्यानभिभूतवानेवेति गम्यते ।

दास्यामीति । ननु दानं दैवविभूतौ कथितमत आह—नटादिभ्य इति । पात्रदानमेव दैवविभूतिरिदमपात्रदानं त्वासुरविभूतिरेवेति भावः । आदिपदाद्विटगायकादिग्रहणम् । इदं च नटादिभ्यो दानं न परलोकापेक्षया अमीभिः क्रियते, किंतु नटादय एते मां धनिकं दातारं प्रभुं च कीर्तयेयुरिति बुद्ध्यैवेति बोध्यम् । मोदिष्य इति । मोदं हर्षातिशयं प्राप्स्यामि । कीर्तिस्तुत्यादिश्रवणादिति भावः । कामभोगादिनेति वा । इति पूर्वोक्तविषयेत्यर्थः । विविधो मोह एषां सञ्जात इति विमोहिताः । मोहोऽविवेकः । अविवेकभावमिति । विवेकाभावमित्यर्थः । न विद्यते विवेको एषां तेऽविवेकाः, तेषां भावमविवेकभावमविवेकत्वमापन्नाः प्राप्ताः ॥१५॥

अनेकेति । चित्तैर्ज्ञानैरित्यर्थः । यद्वा मनोभिरित्येवार्थः । विषयभेदादेकस्यापि मनसो नानात्वम् । भ्रान्ता भ्रमं प्राप्ताः । जालं मत्स्यादिबन्धनयन्त्रविशेषः । तद्धि मत्स्यादीनावृत्य बध्वा सूनकस्य हस्ते निधत्ते । एवमज्ञानमपि जनानावृत्य बध्वा नरके क्षिपति, अत उक्तम्—मोहजालमिति, तेनेति । कामभोगप्रसङ्गेनेत्यर्थः । उपचितं वर्धितं सञ्चितं वा कल्मषं नरककारणं पापं यैस्तेऽपचितकल्मषाः । पतन्ति देहत्यागानन्तरं पतिष्यन्तीत्यर्थः । वैतरणीति नरकविशेषः । आदिपदाद्रौरवादिग्रहणम् ॥१६॥

आत्मेति । आत्मसम्भाविताः स्तब्धाः धनमानमदान्वितास्ते दम्भेनाविधिपूर्वकं नामयज्ञैर्यजन्ते । आत्मसम्भाविता इति । सर्वगुणविशिष्टोऽहमिति स्वयमेव स्वात्मानं श्लाघन्त इत्यर्थः । आत्मनैव स्वेनैव । सम्भाविताः श्लाघिताः । अप्रणतात्मानः अप्रणताः प्रकर्षेणानत आत्मा मनो

ताभ्यां धनमानमदाभ्यामन्विताः, यजन्ते नामयज्ञैः- नाममात्रैर्यज्ञैस्ते दम्भेन धर्मध्वजितयाऽविधिपूर्वकं विधिविहिताङ्गेतिकर्तव्यतारहितम् ॥१७॥

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिताः ।
मामात्मपरदेहेषु प्रद्विषन्तोऽभ्यसूयकाः ॥१८॥

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमहङ्करणमहङ्कारः, विद्यमानैरविद्यमानैश्च गुणैरात्मन्याध्यारोपितैर्विशिष्टमात्मानमहमिति मन्यते सोऽहङ्कारोऽविद्याख्यः कष्टतमः सर्वदोषाणां मूलं सर्वानर्थप्रवृत्तीनां च । तं तथा बलं पराभिभवनिमित्तं कामरागान्वितम् । दर्पं दर्पो नाम यस्योद्भवे धर्ममतिक्रामति सोऽयमन्तःकरणाश्रयो दोषविशेषः । कामं स्त्र्यादिविषयम् । क्रोधमनिष्टविषयम् । एतानन्यांश्च महतो दोषान् संश्रिताः । किंच ते मामीश्वरमात्मपरदेहेषु स्वदेहे परदेहेषु च तद्बुद्धिकर्मसाक्षिभूतं मां प्रद्विषन्तो मच्छासनातिवर्तित्वं प्रद्वेषस्तं कुर्वन्तोऽभ्यसूयकास्सन्मार्गस्थानां गुणेष्वसहमानाः ॥१८॥

देहो वा स्वभावो वा येषां ते तथोक्ताः । स्वप्नेपि नामीषां नम्रतेत्यर्थः । **नाममात्रैरिति** । धर्मतो नास्ति तेषामासुरजनक्रियमाणयज्ञानां यज्ञत्वं, किंतु नामत एवेत्यर्थः । नाममात्रस्वरूपैरिति यावत् । विधिश्शास्त्रं तेन विहिता अङ्गानां यज्ञाङ्गानां यूपादीनां या इतिकर्तव्यता, इदमित्थं कर्तव्यमिति विधिस्तया रहितं यथातथेति क्रियाविशेषणम् । विधिमतिक्रम्येति यावत् । स्वेच्छया अश्रद्धया यथाकथञ्चिद्यजन्त इति भावः ॥१७॥

अहङ्कारमिति । ते अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं च संश्रिता अत एव आत्मपरदेहेषु सन्तं मां द्विषन्तोऽभ्यसूयकाश्च भवन्ति । आत्मनि स्वस्मिन् । **मन्यत इति** । येन मन्यते सोऽहङ्कार इत्यन्वयः । मन्यत इति यस्सोऽहङ्कार इति वा । अहं सर्वोत्कृष्ट इत्यभिमानोऽहङ्कार इत्यर्थः । अविद्याप्रयुक्तत्वादस्याहङ्कारस्याप्यविद्येति व्यवहार इत्याह—**अविद्याख्य इति** । अतिदुःखहेतुत्वादयं कष्टतमः । सर्वेषां कामक्रोधादिदोषाणां सर्वासामप्यनर्थहेतूनां हिंसादिप्रवृत्तीनां च मूलं कारणभूतः । पराभिभवनस्य निमित्तं कारणं नहि दुर्बलः परानभिभवेत् ।

कामरागविवर्जितबलस्येश्वरविभूतित्वादाह—**कामरागान्वितमिति** । काम इच्छा । स्त्र्यादीत्यादिपदात् स्रक्चन्दनादिविषयग्रहणम् । उक्तानुक्तसमुच्चयार्थकस्य क्रोधं चेति चकारस्यार्थमाह—**अन्यांश्चेति** । महतः प्रबलान् । सर्वात्मभूतस्य तव प्रद्वेषणं कथमत आह—**मच्छासनातिवर्तित्वमिति** । ईश्वराज्ञारूपवेदशास्त्रोक्तविधिमतिक्रम्य प्रागुक्तरीत्या वर्तनमेवेश्वरप्रद्वेषः । ईश्वर एव जीवभावेन सर्वत्र सममवस्थित इतीममर्थमविदित्वा शत्रुरयं मम देवदत्तो हन्तव्यः, धिक् शत्रुभिः पराजितं मां जीवन्तमित्येवं मत्वा स्वपरदेहहिंसादिकं यः करोति सोऽपीश्वरप्रद्वेषकार्येव । एवंविधप्रवर्तनस्यापीश्वरशासनातिक्रमरूपत्वादिति बोध्यम् ॥१८॥

तानहं द्विषतः क्रूरान् संसारेषु नराधमान् ।
क्षिपाम्यजस्रमशुभानासुरीष्वेव योनिषु ॥१९॥

तानिति । तानहं सन्मार्गप्रतिपक्षभूतान् साधुद्वेषिणो द्विषतश्च मां क्रूरान् संसारेष्वेवानेकनरकसंसरणमार्गेषु नराधमानधर्मदोषवत्त्वात्क्षिपामि प्रक्षिपाम्यजस्रं सन्ततमशुभानशुभकर्मकारिण आसुरीष्वेव क्रूरकर्मप्रायासु व्याघ्रसिंहादियोनिषु क्षिपामीत्यनेन सम्बन्धः ॥१९॥

आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनिजन्मनि ।
मामप्राप्यैव कौन्तेय ! ततो यान्त्यधमां गतिम् ॥२०॥

आसुरीमिति । आसुरीं योनिमापन्नाः प्रतिपन्ना मूढा अविवेकिनो जन्मनिजन्मन्यविवेकिनः प्रतिजन्म तमोबहुलास्वेव योनिषु जायमाना अधो गच्छन्तो मूढा मामीश्वरमप्राप्यानासाद्यैव हे कौन्तेय! ततस्तस्मादपि यान्त्यधमां निकृष्टतमां गतिम्। 'मामप्राप्यै'वेति न मत्प्राप्तौ काचिदप्याशङ्काऽस्ति । ततो मच्छिष्टसाधुमार्गमप्राप्येत्यर्थः ॥२०॥

तानिति । अहं द्विषतः क्रूरानशुभान् तान्नराधमानजस्रं संसारेष्वासुरीषु योनिष्वेव क्षिपामि । द्विषत इत्यस्य साधूनिति मामिति वा कर्मेत्याह—**साधुद्वेषिण इति, मां च द्विषत इति** । संसारशब्दस्तद्धेतुवाची उपचारात्संसारकारणभूतास्वित्यर्थः । ननु दैवयोनयोपि संसारहेतव एवेत्यत आह—**नरकेति** । अनेकनरकदुःखात्मकसंसारकारणभूतास्वित्यर्थः । मार्गशब्दः कारणवाची । यद्वा द्वारवाची । अनेकनरकदुःखानुभवद्वारभूतास्वित्यर्थः । योनिष्वित्यस्य विशेषणमिदम् । नरेष्वधमा नीचा नराधमाः । कुत एषामधमत्वमत आह—**अधर्मदोषवत्त्वादिति** । अशुभत्वमेषां स्वरूपतोऽभावादाह—**अशुभकर्मकारिण इति** । अविद्यमानशुभानित्यर्थकथने तु शुभाभाव एवेति सिध्यति, नतु शुभसत्त्वमिति बोध्यम् । कास्ता आसुरयोनयोऽत आह—**व्याघ्रेति** । किमासामासुरत्वमत आह—**क्रूरप्रायास्विति** । क्रूरस्वभावास्वित्यर्थः । असुराः खलु क्रूराः । **क्षिपामीति** । उत्पादयामीत्यर्थः ॥

आसुरीमिति । किं तत्र क्षेपणेन फलमत आह—**आसुरीमिति । हे कौन्तेय! मूढा** जन्मनि जन्मन्यासुरीं योनिमापन्नास्सन्तो मामप्राप्यैव ततोऽधमां गतिं यान्ति । मनुष्या असुरसम्पदा व्याघ्रादियोनावुद्भूय ततः क्रमेण स्थावरत्वलक्षणामधोगतिं प्रपद्यन्त इत्यर्थः । तमोबहुलासु तमःप्रायासु सर्पादियोनिषु जायमानास्सन्त एवाधो गच्छन्तः पूर्वपूर्वस्मादुत्तरोत्तरं निकृष्टं जन्म प्रपद्यमानास्सन्त इत्यर्थः । **तस्मादपीति** । सर्पादिजन्मनोऽपीत्यर्थः । **निकृष्टतमामतिनिकृष्टां** स्थावरत्वलक्षणामित्यर्थः । गतिं जन्मेत्यर्थः । ननु निकृष्टं जन्म गच्छतः कथमीश्वरप्राप्तिशङ्का ? येन मामप्राप्येत्युच्यते अत आह—**मच्छिष्टेति** । मच्छिष्टं मया शासितं साधूनां मार्गं साधुमार्गमप्यप्राप्य मच्छिष्टानां साधूनां मार्गमिति वा । **एतेन** मामप्राप्येत्यस्य मच्छिष्टसाधुमार्गमप्यप्राप्येत्यर्थो लाक्षणिक इति **सिद्धम्**॥२०॥

सर्वस्या आसुर्यास्सम्पदस्संक्षेपोऽयमुच्यते, यस्मिन्त्रिविधे सर्वे आसुरीसम्पद्भेदोऽनन्तोऽप्यन्तर्भवति, यत्परिहारेण परिहृतश्च भवति यन्मूलं सर्वस्यानर्थस्य, तदेतदुच्यते—

त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशनमात्मनः ।
कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् ॥२१॥

त्रिविधमिति । त्रिविधं त्रिप्राकरं नरकद्वारं नरकस्य प्राप्ताविदं द्वारं नाशनमात्मनः, यद्द्वारं प्रविशन्नेवात्मा नश्यति; कस्मैचित्पुरुषार्थाय योग्यो न भवतीत्येतत् । उच्यते— 'द्वारं नाशनमात्मन' इति । किं तत् ? कामः क्रोधस्तथा लोभः । तस्मादेतत्त्रयं त्यजेत् । यत एतद्द्वारं नाशनमात्मनस्तस्मात्कामादित्रयमेतत्त्यजेत् ॥२१॥

त्यागस्तुतिरियम्— एतैर्विमुक्तः कौन्तेय! तमोद्वारैस्त्रिभिर्नरः ।
आचरत्यात्मनश्श्रेयस्ततो याति परां गतिम् ॥२२॥

एतैरिति । एतैर्विमुक्तः कौन्तेय! तमोद्वारैस्तमसो नरकस्य दुःखमोहात्मकस्य द्वाराणि कामादयस्तैः, एतैस्त्रिभिर्विमुक्तो नर आचरत्यनुतिष्ठति । किम् ? आत्मनश्श्रेयः । यत्प्रतिबद्धः पूर्वं नाचचार तदपगमादाचरति । ततस्तदाचरणाद्याति परां गतिं मोक्षमपीति ॥

सर्वस्यैतस्यासुरीसम्पत्परिवर्जनस्य श्रेय आचरणस्य च शास्त्रं कारणं, शास्त्रप्रमाणादुभयं शक्यं कर्तुं; नान्यथा । अतः—

यश्शास्त्रविधिमुत्सृज्य वर्तते कामकारतः ।
न स सिद्धिमवाप्नोति न सुखं न परां गतिम् ॥२३॥

य इति । यश्शास्त्रविधिं शास्त्रं वेदस्तस्य विधिं कर्तव्याकर्तव्यज्ञानकारणं विधिप्रतिषे-

---

त्रिविधमिति । अनन्तोऽपि सर्वं आसुरीसम्पद्भेदः त्रिविधे यस्मिन्नन्तर्भवति । आसुर्यः असुरप्रकृतयस्तासां सम्पत्समृद्धिः । तद्भेदस्तद्विशेषः । आसुरसम्पदिति भाष्ये तु आसुरी च सा सम्पदासुरसम्पदासुरस्वभाव इत्यर्थः । **यत्परिहारेणेति** । यस्य त्रिविधस्यासुरस्वभावस्य परिहारेण । **परिहृत इति** । सर्वोप्यासुरसम्पद्भेद इति शेषः । सर्वस्यानर्थस्य नरकादिसंसारस्य यत्त्रिविध आसुरसम्पद्भेदो मूलं कारणं भवति । कामः क्रोधस्तथा लोभ इति त्रिविधमिदमात्मनो नाशनं नरकस्य द्वारं भवति । तस्मान्मुमुक्षुरेतत्त्रयं त्यजेत् । **आत्मा नश्यतीति** । देहेन्द्रियादितादात्म्याध्यासवान् पुरुषो नश्यतीत्यर्थः । आत्मनः पुरुषार्थप्राप्त्यनर्हत्वमेव नाश इत्याह—**आत्मा नेति** । तस्माच्छब्दार्थमाह—**यत इति** । आत्मनाशननरकद्वारत्वादित्यर्थः ॥२१॥

एतैरिति । नरस्तमोद्वारैरेतैस्त्रिभिर्विमुक्तस्सन्नात्मनः श्रेय आचरति; ततः परां गतिं याति । यत्प्रतिबद्धः यैः कामादिभिः प्रतिबद्धः तत् श्रेयः । तदपगमात्कामादिप्रतिबन्धापगमात् । आचरति श्रेय इति शेषः । तत इत्यस्यार्थमाह— **तदाचरणादिति** । श्रेयोऽनुष्ठानादित्यर्थः । परामुत्तमां गतिं देवत्वादिकं याति, मोक्षं च यातीत्याह—**मोक्षमपीति** । श्रेयोऽनुष्ठानस्य ज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षस्यापि हेतुत्वादिति भावः ॥२२॥

य इति, उभयमिति । आसुरसम्पत्परिवर्जनं श्रेय आचरणं चेत्यर्थः । यश्शास्त्रविधिमुत्सृज्य

धार्ष्ट्यमुत्सृज्य त्यक्त्वा वर्तते कामकारतः कामप्रयुक्तस्सन् न स सिद्धिं पुरुषार्थयोग्यतामवाप्नोति, नाप्यस्मिन्लोके सुखं, नापि परां प्रकृष्टां गतिं स्वर्गं मोक्षं वा ॥२३॥

तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ ।
ज्ञात्वा शास्त्रविधानोक्तं कर्म कर्तुमिहार्हसि ॥२४॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे दैवासुरसम्पद्विभाग-
योगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

तस्मादिति । तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ज्ञानसाधनं ते तव कार्याकार्यव्यवस्थितौ कर्तव्याकर्तव्यव्यवस्थायाम् । अतो ज्ञात्वा बुध्वा शास्त्रविधानोक्तं विधिर्विधानं शास्त्रेण विधानं शास्त्रविधानं 'कुर्यान्न कुर्या'दित्येवं लक्षणं, तेनोक्तं स्वकर्म यत्तत्कर्तुमिहार्हसि; इहेति कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमिति ॥२४॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीमद्गोविन्दभगवत्पूज्यपाद-
शिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीता-
भाष्ये षोडशोऽध्यायः ।

कामकारतो वर्तते स सिद्धिं नावाप्नोति, सुखं नावाप्नोति, परां गतिं नावाप्नोति । कामकारतः कामकारेण स्वेच्छाचारेणेत्यर्थः । फलितमाह—कामप्रयुक्त इति । पुरुषार्थयोग्यतां पुरुषार्थप्राप्त्यर्हताम् ॥

तस्मादिति । तस्मात्ते कार्याकार्यव्यवस्थितौ शास्त्रं प्रमाणं भवति । इह शास्त्रविधानोक्तं कर्म ज्ञात्वा कर्तुमर्हसि । कार्याकार्यव्यवस्थितिरिदं कार्यमिदमकार्यमिति निर्णयः । तस्यां विषये । शास्त्रविधानोक्तमिति । शास्त्रेण कृतं विधानं शासनं शास्त्रविधानं तेनोक्तं विधिप्रतिषेधात्मकशास्त्रेण विहितमित्यर्थः । किं तत्कर्मेत आह—स्वकर्मेति । स्ववर्णाश्रमविहितं कर्मेत्यर्थः । तच्चार्जुनस्य क्षत्रियस्य युद्धमेव । 'क्षत्रियस्य विजितव्य'मित्यादिशास्त्रादिति भावः । इहास्यां कर्मभूमावित्यर्थः । कुरुक्षेत्रादिभूमिविशेषे एव कर्माधिकारः, नतु सिंहलद्वीपादाविति भावः । इहेतिशब्दः कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थ इत्यन्वयः । इहशब्दप्रयोगस्य कर्माधिकारभूमिप्रदर्शनार्थमेव फलमित्यर्थः । इतिशब्दः प्रकृताध्यायभाष्यसमाप्तिवाचकः ॥२४॥

इति श्रीवेलङ्कोण्डोपनामक रामकविकृतौ श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
दैवासुरसम्पद्विभागयोगो नाम षोडशोऽध्यायः ।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु ।

सौम्यवैशाखशुद्धचतुर्थी ।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

सप्तदशोऽध्यायः ।

'तस्माच्छास्त्रं प्रमाणं ते' इति भगवद्वाक्याल्लब्धप्रश्नबीजोऽर्जुन उवाच—

ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विताः ।
तेषां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः ॥१॥

य इति । ये केचिदविशेषिताश्शास्त्रविधिं शास्त्रविधानं श्रुतिस्मृतिशास्त्रचोदनामुत्सृज्य परित्यज्य यजन्ते देवादीन् पूजयन्ति श्रद्धयाऽन्विताः श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्याऽन्विताः स्संयुक्तास्सन्तः-- श्रुतिलक्षणं स्मृतिलक्षणं वा कञ्चिच्छास्त्रविधिमपश्यन्तो वृद्धव्यवहारदर्शनादेव श्रद्दधानतया ये देवादीन् पूजयन्ति त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता' इति गृह्यन्ते । ये पुनः कञ्चिच्छास्त्रविधिमुपलभमाना एव तमुत्सृज्य यथाविधि देवादीन् पूजयन्ति; त इह 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्त' इति न परिगृह्यन्ते । कस्मात् ? श्रद्धयाऽन्वितत्वविशेषणात् । देवादिपूजाविधिपरं किञ्चिच्छास्त्रं पश्यन्त एव

लब्धप्रश्नबीज इति । तव शास्त्रं प्रमाणमित्युक्तत्वेन केषांचिच्छास्त्रं प्रमाणं न भवत्येवेति सिद्धत्वात्तदीयगतिं प्रष्टुमर्जुनस्यावकाश आसीदिति भावः । ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य श्रद्धयाऽन्वितास्सन्तो यजन्ते हे कृष्ण ! तेषां तु निष्ठा का ? किं सत्त्वं निष्ठा ? आहो रजः ? यद्वा तमः ? अवशेषिताः पूर्वमनुक्ता इत्यर्थः । यज देवपूजेति धातुपाठादाह— **देवादीनिति, वृद्धेति** । यथा वृद्धाः प्राचीना येषु येषु कर्मसु प्रवृत्तास्तान् दृष्ट्वा श्रुत्वा वा स्वयमपि तथा तेषु तेषु प्रवृत्ताश्श्रद्धायुक्तास्सन्त इत्यर्थः ।

ननु शास्त्रविधिमुत्सृज्य देवादीन् यजमाना इमे किं शास्त्रविदोऽप्यासुरसम्पत्प्रयुक्ततया शास्त्रविधिं त्यक्तवन्तः ? किं वाऽशास्त्रविदोऽज्ञा विध्यपरिज्ञानाच्छास्त्रविधिं त्यक्तवन्तः ? इति शङ्कायां द्वितीयविकल्पं परिगृह्य समाधत्ते— **श्रुतीति** । इति गृह्यन्त इतीतिवाक्येन प्रतिपाद्यन्त इत्यर्थः । प्रथमं विकल्पं निराचष्टे— **ये पुनरिति** । तत्र हेतुं पृच्छति— **कस्मादिति** । उत्तरयति— **श्रद्धयेति** । तदेव संग्रहभूतं हेतुवाक्यं विवृणोति— **देवादीति** । शास्त्रविधिं विद्वांसोऽपि ये परित्यजन्ति तेषां तत्परित्यागे कारणं शास्त्रविधौ श्रद्धाऽभाव एव । शास्त्रविधिमविदुषां तत्परित्यागे तु शास्त्रविधि-

तदुत्सृज्याश्रद्दधानतया तद्विहितायां देवपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति न शक्यं कल्पयितुं यस्मात्तस्मात्पूर्वोक्ता एव 'ये शास्त्रविधिमुत्सृज्य यजन्ते श्रद्धयाऽन्विता' इत्यत्र गृह्यन्ते। तेषामेवम्भूतानां निष्ठा तु का कृष्ण ! सत्त्वमाहो रजस्तमः, किं सत्त्वं निष्ठाऽवस्थानं, आहोस्विद्रजः, अथ वा तम इति। एतदुक्तं भवति—या तेषां देवादिविषया पूजा, सा किं सात्त्विकी, आहोस्विद्राजसी, उत तामसीति ॥१॥

सामान्यविषयोऽयं प्रश्नो नाप्रविभज्य प्रतिवचनमर्हतीति श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

त्रिविधा भवति श्रद्धा देहिनां सा स्वभावजा ।
सात्त्विकी राजसी चैव तामसी चेति तां शृणु ! ॥२॥

त्रिविधेति। त्रिविधा त्रिप्रकारा भवति श्रद्धा, यस्यां निष्ठायां त्वं पृच्छसि, देहिनां शरीरिणां सा स्वभावजा; जन्मान्तरकृतो धर्मादिसंस्कारो मरणकालेऽभिव्यक्तस्स्वभाव उच्यते। ततो जाता स्वभावजा। सात्त्विकी सत्त्वनिर्वृत्ता देवपूजादिविषया; राजसी रजोनिर्वृत्ता यक्षरक्षःपूजादिविषया; तामसी तमोनिर्वृत्ता प्रेतपिशाचादिपूजाविषया। एवं त्रिविधां तामुच्यमानां श्रद्धां शृण्ववधारय ! सैव त्रिविधा भवति ॥२॥

ज्ञानाभाव एव कारणं, नतु श्रद्धाऽभावः। नच शास्त्रविधिमविदुषां कुतस्तस्मिन् श्रद्धावकाश इति वाच्यं, वृद्धव्यवहारदर्शनानुमिते यत्किञ्चिद्विधौ तेषां श्रद्धायास्सत्त्वादिति। अश्रद्दधानतया तदुत्सृज्येत्यन्वयः। तदित्यस्य शास्त्रमित्यर्थः। तद्विहीनायां शास्त्रविधिरहितायां देवादिपूजायां श्रद्धयाऽन्विताः प्रवर्तन्त इति कल्पयितुं यस्मान्न शक्यमित्यन्वयः। तस्मादेवं कल्पयितुं न शक्यत्वादित्यर्थः। पूर्वोक्ता एवेति। अशास्त्रविद एवेत्यर्थः। शास्त्रविधिमविद्वांसोऽप्यज्ञाः श्रद्धया देवादिपूजायां प्रवर्तमाना दृश्यन्ते। तेषां सा प्रवृत्तिः किं सत्त्वकृता ? उत रजःकृता ? अथ वा तमःकृता ? इति प्रश्ननिष्कर्षः।

सत्त्वं निष्ठेति। नितिष्ठति प्रतिष्ठत्यस्यामिति निष्ठा प्रतिष्ठा। आश्रय इति यावत्। अवतिष्ठत्यस्मिन्नित्यवस्थानं, यद्वा भावार्थवाची निष्ठाशब्दः। निष्ठाऽवस्थानं स्थितिरिति यावत्। औपचारिकोऽयं प्रयोगः। निष्ठेति निष्ठाश्रये वस्तुनि। किं ते सत्त्वे तिष्ठन्ति ? उत रजसि ? यद्वा तमसि ? इति फलितार्थः। एवं श्लोकार्थस्य दुर्बोधत्वादाह—एतदुक्तं भवतीति। तेषामित्यविदुषामित्यर्थः। अविद्वत्त्वयोत्सृष्टशास्त्रविधीनामिति वा ॥१॥

त्रिविधेति। सामान्यविषयोपि प्रश्नः प्रविभज्य विशिष्य प्रतिवचनमर्हतीति न्यायाच्छ्रद्धयान्विता इति सामान्येनोक्तेऽप्यर्जुनेन भगवान् तां प्रविभज्य उत्तरयति—त्रिविधेत्यादिना, यस्यामिति। श्रद्धायामित्यर्थः। यद्यपि सत्त्वादिनिष्ठैवार्जुनेन पृष्टा, तथापि तत्प्रश्नस्य श्रद्धानिष्ठायामेव पर्यवसानमिति बोध्यम्। स्वभावशब्दार्थमाह—जन्मान्तरेति। अतीतानेकजन्मकृतानां बहूनां धर्माधर्माणां संस्कारा अविद्यायामन्तःकरणे वा वर्तमानास्सन्तः कर्मशब्देनोच्यन्ते। तत्र यत्कर्म मरण-

सत्त्वानुरूपा सर्वस्य श्रद्धा भवति भारत !
श्रद्धामयोऽयं पुरुषो यो यच्छ्रद्धस्स एव सः ॥३॥

सत्त्वानुरूपेति। सत्त्वानुरूपा विशिष्टसंस्कारोपेतान्तःकरणानुरूपा सर्वस्य प्राणिजातस्य श्रद्धा भवति हे भारत! यद्येवं ततः किं स्यादित्युच्यते—श्रद्धामयोऽयं श्रद्धाप्रायः पुरुषस्संसारी जीवः। कथम्? यो यच्छ्रद्धो या श्रद्धा यस्य जीवस्य स यच्छ्रद्धस्स एव तच्छ्रद्धानुरूप एव स जीवः ॥३॥

ततश्च कार्येण लिङ्गेन देवादिपूजया सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमेयेत्याह—

यजन्ते सात्त्विका देवान् यक्षरक्षांसि राजसाः।
प्रेतान्भूतगणांश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

यजन्त इति। यजन्ते पूजयन्ति सात्त्विकास्सत्त्वनिष्ठा देवान्, यक्षरक्षांसि राजसाः, प्रेतान् भूतगणांश्च सप्तमातृकादींश्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥४॥

कालेऽभिव्यज्यते तदेवोत्तरजन्मारम्भकत्वात्प्रारब्धमित्युच्यते, तदेवेह स्वभावशब्देनोच्यत इति। देहिनां श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति, सा स्वभावजा भवति। तां शृणु इत्यन्वयः। देहिनां स्वभावजा सा श्रद्धा सात्त्विकी राजसी तामसी चेति त्रिविधा भवति, तां शृणु इति वा। प्रारब्धवशात्केषांचिद्देहिनां सात्त्विकी श्रद्धा भवति, केषांचिद्राजसी, केषांचित्पुनस्तामसी। इयं श्रद्धा सात्त्विकी, पुनरियं राजसी, पुनरियं तामसीति ज्ञानोपायं सूचयति देवपूजादिविषयेत्यादिविशेषणदानेन। प्रारब्धवशात्केचित्सात्त्विकश्रद्धया देवादीन् यजन्ते, केचिद्राजसश्रद्धया यक्षरक्षःप्रमुखान्, केचित्तामसश्रद्धया प्रेतपिशाचादीनिति परमार्थः। सैवमिति। सा श्रद्धा एवमुक्तरीत्या।

अत्र शास्त्रीयश्रद्धात्रैविध्यं तावदाहेति रामानुजः, तदयुक्तम्—देहिनामित्यविशेषेण निर्देशात्। अशास्त्रीयश्रद्धाया अपि सात्त्विकादित्रैविध्यसम्भवाच्च ॥२॥

सत्त्वेति। हे भारत! सर्वस्य सत्त्वानुरूपा श्रद्धा भवति। अयं पुरुषः श्रद्धामयो भवति। यो यच्छ्रद्धस्स स एव भवति। सत्त्वमन्तःकरणम्। कीदृशमिदमत आह—विशिष्टेति। तत्तत्पुरुषनियतधर्माधर्मादिसंस्कारोपेतमित्यर्थः। तस्यानुरूपा सत्त्वानुरूपा। श्रद्धाप्रायः प्रचुरश्रद्धः। प्राचुर्ये मयड्विधानात्। श्रद्धा प्रकृतमुच्यते यस्मिन् स श्रद्धामय इति समासः। अन्नमयो यज्ञ इतिवत्। असंसार्यसङ्गात्मनः कथं श्रद्धासङ्गोऽत आह—संसारीति, स एवेति। तच्छ्रद्ध एवेत्यर्थः। यो जीवो यच्छ्रद्धस्स तच्छ्रद्ध एव। किमनेनाभिप्रेतमत आह—तच्छ्रद्धानुरूप एवेति। तच्छ्रद्धानुगुणप्रवृत्तिरित्यर्थः। सर्वे पुरुषाः स्वस्वसात्त्विक्यादिश्रद्धानुसारेण देवपूजादिषु प्रवर्तन्त इत्यर्थः। श्रद्धामय इत्यत्र विकारार्थे मयटमभिप्रेत्य श्रद्धापरिणाम इत्याह रामानुजः, तन्मन्दम्—पुरुषस्य श्रद्धाविकारत्वासम्भवात् ॥३॥

यजन्त इति। ततश्चेति। श्रद्धानुरूपत्वात्पुरुषप्रवृत्तेरित्यर्थः। कार्येणेति। सत्त्वादिनिष्ठा

एवं कार्यतो निर्णीतास्सत्त्वादिनिष्ठाश्शास्त्रविध्युत्सर्गे । तत्र कश्चिदेव सहस्रेषु देवपूजादितत्परस्तत्त्वनिष्ठो भवति, बाहुल्येन तु रजोनिष्ठास्तमोनिष्ठाश्चैव प्राणिनो भवन्ति । कथम् ?—

अशास्त्रविहितं घोरं तप्यन्ते ये तपो जनाः ।
दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताः ॥५॥

अशास्त्रेति । अशास्त्रविहितं न शास्त्रविहितमशास्त्रविहितं घोरं पीडाकरं प्राणिनामात्मनश्च तपस्तप्यन्ते निर्वर्तयन्ति ये तपो जनाः; ते च दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः- दम्भश्चाहङ्कारश्च दम्भाहङ्कारौ ताभ्यां संयुक्ता दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः, कामरागबलान्विताः- कामश्च रागश्च कामरागौ तत्कृतं बलं कामरागबलं तेनान्विताः कामरागबलैर्वाऽन्विताः ॥५॥

कर्शयन्तश्शरीरस्थं भूतग्राममचेतसः ।
मां चैवान्तश्शरीरस्थं तान्विद्ध्यासुरनिश्चयान् ॥६॥

कर्शयन्त इति । कर्शयन्तः कृशीकुर्वन्तश्शरीरस्थं भूतग्रामं करणसमुदायमचेतसोऽविवेकिनो मां चैव तत्कर्मबुद्धिसाक्षिभूतमन्तश्शरीरस्थं नारायणं कर्शयन्तः, मदनुशासनाकरणमेव मत्कर्शनं, तान् विद्धि, आसुरनिश्चयान्- आसुरो निश्चयो येषां ते आसुरनिश्चयास्तान् परिहरणार्थं विद्धीत्युपदेशः ॥६॥

कार्यभूतया देवादिपूजयैव लिङ्गेन कारणभूता सत्त्वादिनिष्ठाऽनुमातुं शक्याऽनुमेया । अस्य सत्त्वनिष्ठाऽस्ति देवपूजकत्वाद्यस्सत्त्वनिष्ठस्स देवान् पूजयति, यो नैवं स नैवं, यथा रजोनिष्ठस्तमोनिष्ठश्च देवान्न पूजयति, एवमादिप्रयोगा ऊह्याः । सत्त्वनिष्ठा इति । सात्त्विकश्रद्धायुक्ता इत्यर्थः । स्वधर्मात्प्रच्युता विप्रादयो देहपातादूर्ध्वं वायवीयं देहमापन्नाः प्रेता इत्युच्यन्ते ॥४॥

अशास्त्रेति । ये जना अचेतसो दम्भाहङ्कारसंयुक्ताः कामरागबलान्विताश्च सन्तश्शरीरस्थं भूतग्राममन्तश्शरीरस्थं मां चैव कर्शयन्तस्सन्तश्चाशास्त्रविहितं घोरं तपस्तप्यन्ते तानसुरनिश्चयान्विद्धि । शास्त्रविध्युत्सर्ग इति । शास्त्रविधिसामान्ये । तत्रेति । एवं निर्णीते सति । देवपूजादितत्परो देवब्राह्मणगुरुपित्रादिपूजासक्तः । सत्त्वे निष्ठा यस्य स सत्त्वनिष्ठः ॥५॥

कर्शयन्त इति । कृशीकुर्वन्तः पीडयन्तस्स्वस्वव्यापारनिर्वर्तनाक्षमं कुर्वन्त इत्यर्थः । न हीन्द्रियाणां शरीरस्येव स्वरूपतः कार्श्यं सम्भवति । शरीरस्थत्वविशेषणादाह—भूतग्रामं करणसमुदायमिति । करणानि समनस्कानीन्द्रियाणि । अचेतस इति । चेतनानां चेतो राहित्यासम्भवादाह—अविवेकिन इति, साक्षिभूतमिति । साक्षितया प्रत्यग्रूपेण स्थितमित्यर्थः । नारायणमिति । परमात्मानम् । आसुरनिश्चयानिति । दम्भाहङ्कारपरपीडनादीनामसुरधर्मत्वादिति भावः । आसुरनिश्चयानिति रामानुजीयपाठस्तु अणो वैयर्थ्यादुपेक्ष्यः ॥६॥

आहारादीनां च रस्यस्निग्द्धादिवर्गत्रयरूपेण भिन्नानां यथाक्रमं सात्त्विकराजसतामस-पुरुषप्रियत्वप्रदर्शनमिह क्रियते। यतो रस्यस्निग्धादिष्वाहारविशेषेष्वात्मनः प्रीत्यतिरेकेण लिङ्गेन सात्त्विकत्वं राजसत्वं तामसत्वं च बुध्वा रजस्तमोलिङ्गानामाहाराणां परिवर्जनार्थं सत्त्वलिङ्गानां चोपादानार्थम्। तथा यज्ञादीनामपि सत्त्वादिगुणभेदेन त्रिविधत्वप्रतिपादनमिह 'राजसतामसान्बुध्वा कथं नु नाम परित्यजेत्, सात्त्विकानेवानुतिष्ठे'दित्येवमर्थं चाह—

आहारस्त्वपि सर्वस्य त्रिविधो भवति प्रियः।
यज्ञस्तपस्तथा दानं तेषां भेदमिमं शृणु! ॥७॥

आहार इति। आहारस्त्वपि सर्वस्य भोक्तुः प्राणिनस्त्रिविधो भवति प्रिय इष्टः, तथा यज्ञः, तथा तपः, तथा दानम्। तेषामाहारादीनां भेदमिमं वक्ष्यमाणं शृणु! ॥७॥

आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः।
रस्यास्स्निग्धास्स्थिरा हृद्या आहारास्सात्त्विकप्रियाः ॥८॥

आयुरिति। आयुश्च सत्त्वं च बलं चारोग्यं च सुखं च प्रीतिश्चायुस्सत्त्वबलारोग्य-सुखप्रीतयस्तासामायुस्सत्त्वादीनां विवर्धना आयुस्सत्त्वबलारोग्यसुखप्रीतिविवर्धनाः, ते च रस्या रसोपेताः, स्निग्धास्स्नेहवन्तः, स्थिराश्चिरकालस्थायिनो देहे, हृद्या हृदयप्रियाः, आहारास्सात्त्विकप्रियास्सात्त्विकस्येष्टाः ॥८॥

कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः।
आहारा राजसस्येष्टा दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

कट्विति। कट्वम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिन इत्यत्रातिशब्दः कट्वादिषु सर्वत्र योज्यः, अतिकटुरतितीक्ष्ण इत्येवम्। कटुश्चाम्लश्च लवणश्चात्युष्णश्चातितीक्ष्णश्च रूक्षश्च

आहार इति। कथं नु नामेति। अतिप्रयासेनेत्यर्थः। सर्वस्यापि त्रिविध आहारस्तु प्रियो भवति। त्रिविधो यज्ञः प्रियो भवति। तथा त्रिविधं दानं प्रियं भवति। इमं तेषां भेदं शृणु! ॥७॥

आयुरिति। आयुश्शरीरे प्राणवायुसञ्चारः। सत्त्वं गुणविशेषः। बलं शरीरेन्द्रियपाटव-मारोग्यमरोगता। विशेषेण वर्धयन्तीति विवर्धनाः। रसोपेता इति। नतु नीरसा इत्यर्थः।

मधुरसोपेता इति रामानुजः, तदयुक्तम्—केवलमधुरसाहारस्यापि रोगादिहेतुत्वात्। स्नेहो द्रवः। चिरकालं स्थातुं शीलं येषां ते चिरकालस्थायिनः। क्वेत्यत आह—देहे इति। रक्त-मांसादिरूपेणेति भावः। स्थिरपरिणामा इति रामानुजार्थस्तु लाक्षणिकत्वादुपेक्ष्यः ॥८॥

कट्विति। कट्वादिरसानां सर्वात्मनाऽभावस्यारुच्यादिहेतुत्वात्सात्त्विकस्यापि कट्वादिरससेवा आवश्यकयेवेत्यत आह—अतिशब्द इति। कटुस्तिक्तः कटुरसस्य तीक्ष्णशब्देनोक्तत्वात्। अतिकटु-र्निम्बादिः। अत्याम्लातिलवणौ प्रसिद्धौ। अत्युष्णः पाकोत्तरक्षणकालिकान्नादिः अतितीक्ष्णः श्लेष्म-

विदाही च कट्वाम्ललवणात्युष्णतीक्ष्णरूक्षविदाहिनः, एवंविधा आहारा राजसस्येष्टाः, दुःख-शोकामयप्रदाः- दुःखं च शोकं चामयं च प्रयच्छन्तीति दुःखशोकामयप्रदाः ॥९॥

यातयामं गतरसं पूति पर्युषितं च यत् ।
उच्छिष्टमपि चामेध्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥१०॥

यातयाममिति । यातयामं मन्दपक्वं निर्वीर्यस्य गतरसशब्देनोक्तत्वात् । गतरसं रसवियुक्तं, पूति दुर्गन्धि, पर्युषितं च पक्वं सद्रात्र्यन्तरितं च यत्, उच्छिष्टमपि भुक्तशिष्ट-मुच्छिष्टं, अमेध्यमयज्ञार्हं, भोजनमीदृशं तामसप्रियम् ॥१०॥

प्रकोपकः मरिचादिः । अतिरूक्षश्शोषकरो वातप्रकोपः कोद्रवादिः । अतिविदाही तापकरः; पित्त-प्रकोपकस्सर्षपादिः । आमयं रोगम् । 'प्राग्रा'ध्मेति दाणो यच्छादेशादाह—प्रयच्छन्तीति ॥९॥

यातयाममिति । यातो यामः पाकस्य नियमो यस्य तद्यातयामं यावत्कालं यस्य पाकः कर्तव्यस्तावत्कालं तस्य पाकेऽकृते सति तदन्नं यातयाममित्युच्यते । इदमेवाह—मन्दपक्वमिति । मन्दमल्पं यथातथा पक्वं मन्दपक्वम् । 'पचो व' इति निष्ठायां वः । नचानुपसृष्टस्य यमधातोर्नियमार्थो नास्तीति वाच्यं, द्योतकत्वनियमादुपसर्गाणां धातूनामेवानेकार्थत्वात् । ननु यातो यामश्श्रेष्ठांशो यस्य तद्यातयामं निर्वीर्यमित्यक्लिष्टार्थस्य कुतः परित्यागोऽत्र आह—निर्वीर्यस्येति । आहारस्य रसो हि वीर्यम् ।

ननु यातयामं यातप्रहरं चिरकालावस्थितमिति रामानुजार्थस्ससमीचीन इति चेत्, मैवम्—पर्युषितमित्यनेन चिरकालावस्थितस्योक्तत्वात् । रात्र्यन्तरितं हि पर्युषितं यातयामं चिरकालावस्थितं भवति । नच कालातिपत्त्या रसान्तरापन्नं पर्युषितं कालातिक्रममात्रदुष्टं यातयाममिति भेदोस्तीति वाच्यं, रसान्तरापत्त्यादिकं विना कालातिक्रममात्रेण यस्य कस्याप्याहारस्य दुष्टत्वाभावात् । नहि रात्र्यन्तरितं गङ्गाजलं कूपजलवद्दुष्टं भवति । नापि रात्र्यन्तरितं माषवटकादिभक्ष्यमन्नादिवद्दुष्टं भवतीति । दुर्गन्धि दुष्टो गन्धो दुर्गन्धः, सोऽस्यास्तीति दुर्गन्धि । पर्युषितमिति । यत्पक्वं सद्रा-त्र्यन्तरितं तत्पर्युषितं यातयामाद्भिदप्रदर्शनार्थं पक्वं सदिति । पक्वस्यापि दुष्टत्वप्रदर्शनार्थं रात्र्यन्तरित-मिति । भुक्तशिष्टमिति । भुक्तावशेष इत्यर्थः ।

रामानुजस्तु—गुर्वादिभ्योऽन्येषां भुक्तशिष्टमित्याह, तदयुक्तम्—शिष्याय श्रोत्रियाय स्वभुक्तावशेषप्रदानेन गुरोर्दोषप्रसङ्गात् । तथोपनीताय पुत्रायोच्छिष्टप्रदानेन पितुर्दोषप्रसङ्गाच्च । तथा शिष्टाचारादर्शनाच्च । यदि वैष्णवादीनामयं गुर्वाद्युच्छिष्टान्नभोजनं शिष्टाचारस्तर्हि चक्राङ्कनादिशिष्टा-चारसम्पन्नानां तेषां तदपि शिष्टाचार एव भवतु, स्मार्तानां तु न तथा । नह्यत्र गुर्वादिभिन्नोच्छिष्ट-मिति मूलं दृश्यते, किंतूच्छिष्टमित्येव । तस्य चैवं सङ्कोचनमन्याय्यमिति स्फुटम् ।

अमेध्यमशुद्धमपवित्रमिति यावत् । पवित्रं हि पुरोडाशादिकं यज्ञायार्हतीत्यत आह—अयज्ञार्हमिति । अयज्ञशिष्टमिति तु रामानुजः, तदयुक्तम्—सात्त्विकराजसयोरप्ययज्ञशिष्टान्नस्य

अथेदानीं यज्ञस्त्रिविध उच्यते—

अफलाकांक्षिभिर्यज्ञो विधिदृष्टो य इज्यते ।
यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय स सात्त्विकः ॥११॥

अफलेति । अफलाकांक्षिभिरफलार्थिभिर्यज्ञो विधिदृष्टश्शास्त्रचोदनादृष्टो यो यज्ञ इज्यते निर्वर्त्यते, यष्टव्यमेवेति यज्ञस्वरूपनिर्वर्तनमेव कार्यमिति मनस्समाधाय नानेन पुरुषार्थो मम कर्तव्य इत्येवं निश्चित्य स सात्त्विको यज्ञ उच्यते ॥११॥

अभिसन्धाय तु फलं दम्भार्थमपि चैव यत् ।
इज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसम् ॥१२॥

अभिसन्धायेति । अभिसन्धाय तुद्दिश्य फलं दम्भार्थमपि चैव यदिज्यते भरतश्रेष्ठ ! तं यज्ञं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वर्त्यं राजसं जानीहि ॥१२॥

विधिहीनमसृष्टान्नं मन्त्रहीनमदक्षिणम् ।
श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते ॥१३॥

विधीति । विधिहीनं यथाचोदितविधिविपरीतं, असृष्टान्नं- ब्राह्मणेभ्यो न सृष्टं न दत्तमन्नं यस्मिन्यज्ञे सोऽसृष्टान्नस्तमसृष्टान्नं, मन्त्रहीनं- मन्त्रतस्स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तं मन्त्रहीनं, अदक्षिणमुक्तदक्षिणारहितं, श्रद्धाविरहितं यज्ञं तामसं परिचक्षते तमोनिर्वृत्तं कथयन्ति ॥

भक्षणदर्शनात् । नहि ये अयज्ञशिष्टान्नं भुञ्जते ते तामसा एवेति नियन्तुं शक्यते; सात्त्विकश्रेष्ठैरपि पक्वचूतफलादीनामयज्ञशिष्टानामद्यमानत्वात् । भोजनमाहारोऽन्नादिकं भुज्यते आह्रियत इति, भोजनमाहार इति च व्युत्पत्तेः । तामसप्रियं तामसस्येष्टम् ॥१०॥

अफलेति । अफलाकांक्षिभिः यष्टव्यमेवेति मनस्समाधाय विधिदृष्टो यो यज्ञ इज्यते स सात्त्विकः । यजेतेत्यादिविधिदर्शनात्केवलं मया यष्टव्यं, नतु फलमाकांक्षितव्यमिति मनोनिश्चयपूर्वकं यथाविधि क्रियमाणो यज्ञस्सात्त्विक इत्युच्यत इत्यर्थः ॥११॥

अभिसन्धायेति । हे भरतश्रेष्ठ ! फलमभिसन्धाय दम्भार्थमपि चैव इज्यत इतियत् तं यज्ञं राजसं विद्धि । यदिज्यते तमिति वा । यदिति सामान्ये नपुंसकं य इत्यर्थः । यथाविधि फलाभिसन्धिमता क्रियमाणः यथाविधि दाम्भिकेन क्रियमाणश्च यज्ञो राजस इत्युच्यत इत्यर्थः ॥१२॥

विधिहीनमिति । चोदितमनतिक्रम्य वर्तमानं यथाचोदितं तस्माद्विपरीतं यथाचोदितविपरीतं विधिविरुद्धमित्यर्थः । मन्त्रहीनमिति । मन्त्रान् यद्यपि पठन्ति तथापि स्वरवर्णविपर्ययेण पठन्ति, अत उक्तम्—मन्त्रहीनमिति । स्वरवर्णविपर्ययरहितमन्त्ररहितमित्यर्थः । इदमेवाह—स्वरतो वर्णतश्च वियुक्तमिति । मन्त्रशब्दोऽत्र तद्गतस्वरवर्णपरः । यद्वा स्वरवर्णातिरिक्तमन्त्रपदार्थाभावात्स्वरयुक्तवर्णसमुदायो मन्त्रः । तेन हीनोऽयं यज्ञः स्वरतो वर्णतश्च वियुक्त इति । श्रद्धाविरहितमिति । तामसश्रद्धावत्त्वेऽप्येषां तामसश्रद्धाया देवपूजायामनुपयुक्तत्वात्सात्त्विकश्रद्धायाश्चाभावादिति भावः । यद्वा भूतप्रेतादिपूजायामेवैषां तामसी श्रद्धा, नतु यज्ञे इति भावः ॥१३॥

अथेदानीं तपस्त्रिविधमुच्यते—

देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं शौचमार्जवम् ।
ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं तप उच्यते ॥१४॥

देवेति । देवाश्च द्विजाश्च गुरवश्च प्राज्ञाश्च देवद्विजगुरुप्राज्ञास्तेषां पूजनं देवद्विजगुरुप्राज्ञपूजनं, शौचमार्जवमृजुत्वं ब्रह्मचर्यमहिंसा च शारीरं शरीरनिर्वर्त्यं शारीरं शरीरप्रधानैस्सर्वैरेव कार्यकरणैः कर्त्रादिभिस्साध्यं शारीरं तप उच्यते । 'पञ्चैते तस्य हेतव' इति हि वक्ष्यति ॥१४॥

अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् ।
स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

अन्विति । अनुद्वेगकरं प्राणिनामदुःखकरं वाक्यं सत्यं प्रियं हितं च यत्प्रियहिते दृष्टादृष्टार्थे, अनुद्वेगकरत्वादिभिर्धर्मैर्वाक्यं विशिष्यते । अविशेषेण धर्मसमुच्चयार्थश्चकारः ।

देवेति । तपस्तावत्त्रिविधं- शारीरवाचिकमानसिकभेदात् । पुनस्त्रिविधं- सात्त्विकराजसतामसभेदात् । तत्र प्राथमिकभेदत्रयं दर्शयति श्लोकत्रयेण । देवा आदित्यचन्द्रादयः । द्विजा अतिथ्यादयः । गुरवः पितृविद्यामन्त्रोपदेष्टारः । 'जनिता चोपनेता च यश्च विद्यां प्रयच्छति । श्वशुराश्चाग्रजो भ्राता पञ्चैते गुरवस्स्मृता' इत्युक्ता वा । प्राज्ञाः पण्डिताः ब्रह्मचर्यं स्त्रीसम्भाषणाद्यभावः । निर्वर्त्यं साध्यम् । ननु शरीरेण जडेन कथं निर्वर्त्यतेऽत आह—शरीरप्रधानैरिति । शरीरं प्रधानं येषां तैश्शरीरप्रधानैः कर्त्रादिभिरिति । कर्ताऽहङ्कार आदिपदात्करणानां ग्रहणम् । कर्ता शरीरतादात्म्याध्यासमापन्नस्सन् शरीरतादात्म्याध्यासवद्भिरेवेन्द्रियैर्देवादिपूजां कुर्वन् सन्, 'ब्राह्मणोऽहमादित्यं हस्ताभ्यां नमस्करोमि, रुद्रं हस्तेन वारिणा अभिषिञ्चा'मीत्येवं मन्यत इत्यस्य तपसश्शारीरत्वमुक्तमिति भावः । ननु क्वोक्तं शरीरस्य कर्मसाधनत्वमत आह—पञ्चेति । अधिष्ठानं तथा कर्तेति श्लोकेनेति भावः । यद्वा कर्त्रादिभिरित्यादिपदादधिष्ठानमिति श्लोकोक्तकरणादिग्रहणं, तथा च पञ्चभिः कर्तृकरणशरीरचेष्टादैवैः क्रियमाणमपि देवद्विजादिपूजनादिकं शरीरेणैव कृतमिति शारीरमित्युच्यते । कुतः? प्रकृततपसि शरीरस्यैव प्रधानत्वात् । इन्द्रियाद्यधिष्ठितदेहव्यापारो हि पूजादिः ॥१४॥

अनुद्वेगेति । अनुद्वेगकरं सत्यं प्रियहितं च यद्वाक्यं तत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव वाङ्मयं तप इत्युच्यते । प्रियं च तद्धितं च प्रियहितम् । दृष्टार्थं प्रियमदृष्टार्थं हितं यद्धीहैव सुखं जनयति तत्प्रियमिष्टं, यत्तु नरकादिदुःखं निवारयति तद्धितममुत्रोपकारकम् । प्रियहितं चेति चकारस्यार्थमाह—अविशेषेणेति । अनुद्वेगकरत्वसत्यत्वप्रियत्वहितत्वाख्यधर्मचतुष्टयस्याविशेषेण समुच्चयार्थश्चकारः । नामीषामन्यतमस्य न्यूनाधिकभावः । किंतु चतुरोऽप्यमी धर्मास्साम्येन वर्तितव्या वाक्य इति बोधनार्थश्चकार इत्यर्थः । तेन च यत्र वाक्ये चत्वारस्ते धर्मास्सन्ति तदेव वाचिकं तपः । यत्र तु तेषां मध्ये

परप्रत्ययाय प्रयुक्तस्य वाक्यस्यानुद्वेगकरस्य सत्यप्रियहितानुद्वेगकरत्वादीनामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा हीनता स्याद्यदि न तद्वाङ्मयं तपस्तथा सत्यवाक्यस्येतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनतायां न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा प्रियवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । तथा हितवाक्यस्यापीतरेषामन्यतमेन द्वाभ्यां त्रिभिर्वा विहीनस्य न वाङ्मयतपस्त्वम् । किंपुनस्तत्तपः ? यत्सत्यं वाक्यमनुद्वेगकरं प्रियं हितं च, यत्तत्परमं तत्तपो वाङ्मयम् । यथा 'शान्तो भव वत्स ! स्वाध्यायं योगं चानुतिष्ठ; तथा ते श्रेयो भविष्य'तीति । स्वाध्यायाभ्यसनं चैव यथाविधि वाङ्मयं तप उच्यते ॥१५॥

मनःप्रसादस्सौम्यत्वं मौनमात्मविनिग्रहः ।
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

मन इति । मनःप्रसादः मनसः प्रशान्तिस्स्वच्छतापादनं प्रसादः, सौम्यत्वं यत्सौम-

---

त्रयो द्वौ एको वा धर्मोऽस्ति तद्वाक्यं नैव तप इति सिद्ध्यति । इदमेवाह—परेति । परप्रत्ययार्थं परविश्वासार्थं परेषां ज्ञानार्थमिति वा । अनुद्वेगकरस्य वाक्यस्य विहीनस्य सतो वाङ्मयतपस्त्वं नेत्यन्वयः । इतरेषामिति, अनुद्वेगकरप्रियहितानामिति । अन्यत्र, अनुद्वेगकरसत्यहितानामिति । अपरत्र अनुद्वेगकरसत्यप्रियाणामिति चार्थः ।

वाङ्मयमित्यस्याकांक्षामाह—किं पुनस्तत्तप इति । वाङ्मयं वाग्विकारः वाक्साध्यमिति यावत् । अस्मिन्तपसि वागेव प्रधाना, अन्तःकरणादयस्त्वप्रधानाः । अत उक्तम्—वाङ्मयमिति । नह्यत्र देवपूजादाविव शरीरव्यापारः कश्चिदस्ति, किंतु वाग्व्यापार एव । जिह्वादयस्तु वाचोऽधिष्ठानभूता एवेति बोध्यम् । अनुद्वेगकरत्वादिधर्मचतुष्टययुक्तं वाक्यमेव किंचिदुदाहरति—यथा शान्त इति । हे वत्स ! शान्तो भव, कामादिविकारशून्यचित्तो भव । सति चित्तविक्षेपे स्वाध्याययोगाभ्यसनादिति भावः । स्वाध्यायं योगं कर्मयोगं चानुतिष्ठ । यथैतदुभयं करोषि तथा तव श्रेयो भविष्यति । इति स्वाध्यायाभ्यसनस्यापि श्रेयोहेतुत्वप्रतिपादनात् स्वाध्यायाभ्यसनमपि वाङ्मयं तप इत्युच्यते । कीदृशमत आह—यथाविधीति । विधिमनतिक्रम्येत्यर्थः । स्नानसन्ध्यागुरुध्यानादयः स्वाध्यायस्य विषयः । स्वाध्यायो वेदः सच यस्य शाखिनो यो विहितस्स एव । तेन स्वशाखां परित्यज्यान्यशाखां योऽभ्यस्यति स शाखारण्डस्सर्वकर्मबहिष्कृत एवेति न परशाखाध्ययनं वाङ्मयं तप इत्युच्यते । इदमेव सूचयितुं स्वाध्याय इत्युक्तम् । अधीयत इत्यध्यायो वेदः । स्वः स्वीयश्चासावध्यायः स्वस्याध्याय इति वा स्वाध्याय इति व्युत्पत्तेः । एवं स्वाध्यायस्य वाङ्मयतपस्त्वादेव । 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इति विधिर्दृश्यते । नहि निष्फलः कोऽपि विधिस्सर्वज्ञेनेश्वरेण विधीयते । तथा सत्यनर्थकत्वेनेश्वरस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गात् ॥१५॥

मन इति । स्वच्छता कामादिकालुष्याभावः । सौम्यत्वं सौमनस्यं, तस्य च लिङ्गं मुखादि-

नस्यमाहुः— मुखादिप्रसादादिकार्योन्नेयाऽन्तःकरणस्य वृत्तिः । मौनं वाङ्नियमोऽपि मनस्संयमपूर्वको भवतीति कार्येण कारणमुच्यते मनस्संयमो मौनमिति । आत्मविनिग्रहः- मनोनिरोधस्सर्वतस्सामान्यरूप आत्मविनिग्रहः, वाग्विषयस्यैव मनसस्संयमो मौनमिति विशेषः । भावसंशुद्धिः परैर्व्यवहारकालेऽमायावित्वं भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मानसमुच्यते ॥१६॥

यथोक्तं कायिकं वाचिकं मानसं च तपस्तप्तं नरैस्सात्त्विकत्वादिभेदेन कथं त्रिविधं भवतीत्युच्यते—

श्रद्धया परया तप्तं तपस्तत्त्रिविधं नरैः ।
अफलाकांक्षिभिर्युक्तैस्सात्त्विकं परिचक्षते ॥१७॥

श्रद्धयेति । श्रद्धयाऽऽस्तिक्यबुद्ध्या परया प्रकृष्टया तप्तमनुष्ठितं तपस्तत्प्रकृतं त्रिविधं त्रिप्रकारं त्र्यधिष्ठानं नरैरनुष्ठातृभिरफलाकांक्षिभिः फलाकांक्षारहितैर्युक्तैस्समाहितैः— यदीदृशं तपः, तत्सात्त्विकं सत्त्वनिर्वृत्तं परिचक्षते कथयन्ति शिष्टाः ॥१७॥

प्रसादः । भ्रूविक्षेपनेत्रारुणत्वादिभिर्लिङ्गैः क्रुद्धं पितरं ज्ञात्वा पुत्रस्स्वापराधक्षमापणं स्तुतिनमस्कारादिभिः कुर्वन् मुखप्रसादादिना तं पुनस्सौम्यत्वमापन्नं निश्चित्य कृतार्थोऽहमिति मन्यते । सेयं मुखप्रसादादिकार्योन्नेया अन्तःकरणवृत्तिस्सौम्यत्वमित्युच्यते । स्वानुभवैकवेद्यो मनःप्रसादः, परप्रत्यक्षं तु सौम्यत्वमिति विवेकः ।

मनसः परेषामभ्युदयप्रावण्यं सौम्यत्वमिति **रामानुजः**—सौम्यत्वमापन्नो हि राजा अर्थिभ्यः किमपि धनादिकं ददाति । मनसः क्रोधाद्यभावः प्रसादः; अनुग्रहरूपान्तःकरणवृत्तिस्सौम्यत्वमिति विवेक इति भावः । **अन्तःकरणवृत्तिरिति** । अन्तःकरणस्य सात्त्विकः परिणामविशेष इत्यर्थः । अन्तःकरणं यदा सत्त्वमयं वर्तते तदा मुखप्रसादादिर्भवति । मौनं वाक्यनियमः । वाक्योपरम इति यावत् । वाचामप्रयोग इति भावः । सहि वाङ्मयस्तप एवेत्यत आह— **मनस्संयमेति** । मनसो विवक्षाव्यापारोपरमे सत्येव वाचो निर्व्यापारत्वं मनोव्यापारपूर्वकत्वादिन्द्रियव्यापारस्य । कार्येण मौनेन कारणं मनस्संयम उच्यते । उपचारादिति भावः । उक्तप्रकारमेव दर्शयति— **मनस्संयमो मौनमिति** । मौनशब्दस्यात्र मौनहेतुभूतो मनस्संयमोऽर्थः । तस्य च मानसिकतपस्त्वमुचितमिति भावः । **मनोनिरोध इति** । ननु मनस्संयमशब्देनोक्त एवायमर्थ इत्यत आह— **सर्वत इति** । सर्वविषयेभ्यस्सामान्येन मनसो निरोध आत्मविनिग्रहः । वाग्विषयादेव मनसो निरोधो मनस्संयम इति मौनात्मविनिग्रहयोर्भेद इत्यर्थः । सामान्यविशेषभावेन द्वेधा निर्देशान्न पौनरुक्त्यमिति भावः । अमायावित्वं निष्कापट्यम् ॥१६॥

श्रद्धयेति । नरैः परया श्रद्धया तप्तं तत्तपस्त्रिविधं भवति । अफलाकांक्षिभिर्युक्तैस्तप्तं तपस्सात्त्विकं परिचक्षते । यथोक्तं पूर्वोक्तं । **कथमिति** । पुनः कथं त्रिविधं भवतीति शङ्कायामुच्यते— **अधिष्ठानमिति** । वाङ्मनोदेहनिर्वर्त्यमित्यर्थः । तपोऽनुष्ठातारोऽत्र नराः, ननु केवलमनुष्या इत्याह— **अनुष्ठातृभिरिति** । समाहितैस्समाहितचित्तैः । फलाभिसन्धिरहितं योगयुक्तं तपस्सात्त्विकमित्यर्थः ॥

सत्कारमानपूजार्थं तपो दम्भेन चैव यत् ।
क्रियते तदिह प्रोक्तं राजसं चलमध्रुवम् ॥१८॥

सत्कारेति । सत्कारस्साधुकारः 'साधुरयं तपस्वी ब्राह्मण' इत्येवमर्थं, मानो माननं प्रत्युत्थानाभिवादनादिस्तदर्थं, पूजापादप्रक्षालनार्चनातिशयितृत्वादिस्तदर्थं च तपस्सत्कारमानपूजार्थं, दम्भेन चैव यत्क्रियते तपस्तदिह प्रोक्तं कथितं राजसं चलं कादाचित्कफलत्वेनाध्रुवम् ॥१८॥

मूढग्राहेणात्मनो यत्पीडया क्रियते तपः ।
परस्योत्सादनार्थं वा तत्तामसमुदाहृतम् ॥१९॥

मूढग्राहेणेति । मूढग्राहेणाविवेकनिश्चयेनात्मनः पीडया यत्क्रियते तपः परस्योत्सादनार्थं विनाशार्थं वा तत्तामसं तप उदाहृतम् ॥१९॥

इदानीं दानत्रैविध्यमुच्यते—

दातव्यमिति यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे ।
देशे काले च पात्रे च तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

दातव्यमिति । दातव्यमित्येवं मनः कृत्वा यद्दानं दीयतेऽनुपकारिणे प्रत्युपकारासमर्थाय, समर्थायापि निरपेक्षं दीयते, देशे पुण्यदेशे कुरुक्षेत्रादौ, काले संक्रान्त्यादौ, पात्रे च षडङ्गविद्वेदपारग इत्यादौ तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् ॥२०॥

सत्कारेति । यत्तपस्सत्कारमानपूजार्थं दम्भेन चैव क्रियते नरैरिति शेषः । चलमध्रुवं तत्तप इह राजसमिति शिष्टैः प्रोक्तम् । मया तपसि कृते सति मां जनास्तपस्विनं मत्वा मम सत्कारमानपूजाः कुर्युरिति बुद्ध्या धार्मिकोऽहमिति प्रख्यापनार्थं च यत्तपः क्रियते तद्राजसमित्यर्थः । साधुकारस्साधुवादः । तमेव दर्शयति—साधुरिति, तदर्थमिति । तस्मा इदं तदर्थं तत्फलायेत्यर्थः । अभिवादनं नमस्कारः । आदिपदात्स्तुत्यादिग्रहणम् । पादप्रक्षालनार्चनादीत्यादिपदात्पीठोपवेशनादिग्रहम् । इह शास्त्रे ॥१८॥

मूढग्राहेणेति । मूढग्राहेणात्मनः पीडया परस्योत्सादनार्थं वा यत्तपः क्रियते नरैस्तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैः । मूढैरविवेकनिश्चयेन कृतं स्वशरीरेन्द्रियादिपीडकं परनाशफलकं च तपस्तामसमित्यर्थः । अविवेकनिश्चयो मनुष्योऽहं ब्राह्मणोऽहमित्यादिरूप आत्मन आत्मत्वेन गृहीतस्य शरीरेन्द्रियादेः । वाशब्दो विकल्पार्थः । आत्मपीडाकरत्वेन परनाशकरत्वेन च तामसतपसो द्वैविध्यात् ॥१९॥

दातव्यमिति । दातव्यमिति मत्वा देशे काले पात्रे चानुपकारिणे यद्दानं दीयते तद्दानं सात्त्विकं स्मृतम् । अनुपकारिण इति । इतः प्रावस्वस्योपकारमकृतवते । पश्चादप्यात्मन उपकर्तुमक्षमाय । समर्थत्वेऽपि त्वमिदं द्रव्यं गृहीत्वा काले मम प्रत्युपकारं कुर्वित्येवं वाचा स्वेनानुक्ताय मनसाप्ययमुद्देशो न कार्य इत्याह—निरपेक्षमिति, पात्र इति । पात्रभूतायानुपकारिण इत्यर्थः ॥

यत्तु प्रत्युपकारार्थं फलमुद्दिश्य वा पुनः ।
दीयते च परिक्लिष्टं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

यदिति । यत्तु दानं प्रत्युपकारार्थं काले त्वयं मां प्रत्युपकरिष्यतीत्येवमर्थं, फलं वाऽस्य दानस्य मे भविष्यत्यदृष्टमिति, तदुद्दिश्य पुनर्दीयते च परिक्लिष्टं खेदसंयुक्तं तद्दानं राजसं स्मृतम् ॥२१॥

अदेशकाले यद्दानमपात्रेभ्यश्च दीयते ।
असत्कृतमवज्ञातं तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

अदेशकाल इति । अदेशकालेऽदेशेऽपुण्यदेशे म्लेच्छाऽशुच्यादिसङ्कीर्णे, अकाले पुण्यहेतुत्वेनानाख्यातेऽप्रख्याते संक्रान्त्यादिविशेषरहितेऽपात्रेभ्यश्च मूर्खतस्करादिभ्यः, देशादिसम्पत्तौ वाऽसत्कृतं प्रियवचनपादप्रक्षालनपूजादिरहितमवज्ञातं पात्रपरिभवयुक्तं च यत्तद्दानं तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यज्ञदानतपःप्रभृतीनां साद्गुण्यकरणायायमुपदेश उच्यते—

ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधस्स्मृतः ।
ब्राह्मणास्तेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः पुरा ॥२३॥

ओं तत्सदिति । ओं तत्सदित्येवं निर्देशो निर्दिश्यतेऽनेनेति निर्देशः, त्रिविधो नामनिर्देशो ब्रह्मणस्स्मृतश्चिन्तितो वेदान्तेषु ब्रह्मविद्भिः । ब्राह्मणास्तेन निर्देशेन त्रिविधेन वेदाश्च यज्ञाश्च विहिता निर्मिताः पुरा पूर्वमिति निर्देशस्तुत्यर्थमुच्यते ॥२३॥

यत्त्विति । यत्तु प्रत्युपकारार्थं दीयते, यत्पुनः फलमुद्दिश्य वा दीयते, यच्च परिक्लिष्टं यथातथा दीयते तद्दानं राजसमुदाहृतम् । अदृष्टं स्वर्गादिरूपम् ॥२१॥

अदेशेति । यद्दानमदेशकालेऽपात्रेभ्यश्च दीयते, यच्चासत्कृतमवज्ञातं तद्दानं तामसमुदाहृतम् । अदेशो दानानुचितदेशः । स च कीदृशोऽत आह—म्लेच्छेति । अनाख्यातशब्दं स्वयमेव व्याख्याति—अप्रख्यात इति । अप्रसिद्ध इत्यर्थः । देशकालपात्ररूपसम्पद्यपि सत्यां यदसत्कृतं दीयते, तद्दानं च तामसमित्याह—देशादीति, असत्कृतमिति । न विद्यते सत्कृतं सत्कारः पादप्रक्षालनपूजादिरूपो यस्मिन्कर्मणि तद्यथातथा । यदवज्ञातं दीयते तच्च दानं तामसम् । पात्रपरिभवयुक्तं यथातथेति क्रियाविशेषणम् । दीयत इति दानं द्रव्यं, नतु वितरणक्रियामात्रं- दीयत इत्यनेनानन्वयात् । वितीर्यमाणद्रव्यत्रैविध्यकथनाद्वितरणत्रैविध्यसिद्धिः । यद्वा दानं दीयत इति यद्द्रव्यं वितीर्यत इति यत्तद्दानं तद्वितरणमिति व्याख्येयम् । अथ वा यद्दानं वितरणं दीयते क्रियते धातूनामनेकार्थत्वात्तद्दानं वितरणमिति ॥२२॥

ओमिति । साद्गुण्यं सद्गुणत्वं गुणवत्तातिशय इति यावत् । ब्रह्मण ओं तत्सदिति त्रिविधो निर्देशस्स्मृतः । पुरा तेन ब्राह्मणा वेदाश्च यज्ञाश्च विहिताः । निर्देशो नाम, यद्वा निर्दिशनम् । कस्य निर्देशोऽत आह—नामनिर्देश इति । त्रिविधो नामनिर्देशः—ब्रह्मणस्स्मृत इति । ब्रह्मणस्त्रिविधं

तस्मादोमित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः ।
प्रवर्तन्ते विधानोक्तास्सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥२४॥

तस्मादिति । तस्मात् 'ओ'मित्युदाहृत्योच्चार्य यज्ञदानतपःक्रिया यज्ञादिस्वरूपाः क्रियाः प्रवर्तन्ते विधानोक्ताश्शास्त्रचोदितास्सततं सर्वदा ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवदनशीलानाम् ॥

तदित्यनभिसन्धाय फलं यज्ञतपःक्रियाः ।
दानक्रियाश्च विविधाः क्रियन्ते मोक्षकांक्षिभिः ॥२५॥

तदिति । तदित्यनभिसन्धाय 'त'दिति ब्रह्माभिधानमुच्चार्यानभिसन्धाय च यज्ञादि-

---

नाम निर्दिष्टमित्यर्थः । क्वेत्यत आह—वेदान्तेष्विति । कैरित्यत आह—ब्रह्मविद्भिरिति । ब्रह्मणः परमात्मनः, ओमिति, तदिति, सदिति च नामत्रयनिर्देशश्शास्त्रप्रसिद्ध इत्यर्थः । ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म तत्त्वमसि; सच्चिदानन्दं ब्रह्मेत्यादिशास्त्रादिति भावः ।

यद्यपि चिदानन्दात्मादिनिर्देशान्तराण्यपि ब्रह्मणस्सन्ति । तथापि प्रकृतोपयोगात्प्रधानत्वाच्च नामत्रयनिर्देश एवेह गृहीत इति बोध्यम् । प्रकृतोपयोगित्वं चानुपदमेव दर्शयिष्यति । नामत्रयनिर्देशस्य नामरूपादिविहीनस्यापि ब्रह्मणः कल्पितमिदं नामनिर्देशत्रयमिति बोध्यम् । ब्राह्मणा इति । ननु ब्रह्मणैव सृष्टा ब्राह्मणादयः, ननु निर्देशेनेति चेत्सत्यम्—ब्रह्मणा हि मायाविनेश्वरेण ओं तत्सदिति निर्देशपूर्वकं ब्राह्मणादीनां सृष्टत्वात्तथोक्तिरिति ।

यत्तु रामानुजः—ब्रह्मणो वेदस्येति वैदिककर्मण इत्यर्थ इति तेन निर्देशेन युक्ता ब्राह्मणादयो मया पुरा विहिता इति च, तदयुक्तम्—परब्रह्मवाचिनो ब्रह्मशब्दस्य वेदपरत्वासम्भवात्तस्य च वैदिककर्मपरत्वस्य लाक्षणिकत्वेनायुक्तत्वाच्च । ओं तत्सदिति त्रिविधशब्दाभिलप्यत्वाभावाच्च वेदवैदिककर्मणोः । नच ओं तत्सदिति त्रिविधश्शब्दो वैदिककर्मान्वयी भवतीति वाच्यं, अन्वयीति मूलाद्बहिः पदकल्पनस्याप्रमाणत्वात् । किंच ब्राह्मणानां वेदानां यज्ञानां च वैदिकर्मणां त्रयाणामपि तन्निर्देशयुक्तत्वस्य ब्राह्मणास्तेनेति वाक्येन प्रोक्तत्वे सति वैदिकं कर्म तन्निर्देशयुक्तमिति पूर्ववाक्येन कथनं व्यर्थं पौनरुक्त्यावहं च । तेन विहिता इति साक्षाच्छ्रूयमाणं तच्छब्दनिष्ठं कर्तृत्वं परीत्यज्य तच्छब्दार्थस्याप्राधान्यं कल्पयित्वा मयैवेति कर्त्रन्तराध्याहारोऽप्ययुक्त एव । श्रुतहानाश्रुतकल्पनयोर्दुष्टत्वात् ॥

तस्मादिति । तस्माद्ब्रह्मवादिनां विधानोक्ता यज्ञदानतपःक्रियास्सततमोमित्युदाहृत्य प्रवर्तन्ते । तस्मादिति । ब्रह्मनिर्देशत्वादोंकारादित्रयस्येत्यर्थः । यज्ञश्च दानं च तपश्च यज्ञदानतपांसि, तान्येव क्रियाः यज्ञदानतपःक्रियाः । ब्रह्म वेदः तद्वदितुं शीलं येषां ते ब्रह्मवादिनः वैदिका इत्यर्थः । नात्र परब्रह्मवाची ब्रह्मशब्दः- परब्रह्मविदां कर्मप्रवृत्त्ययोगात् । प्रपञ्चितं चैतदधस्तात् । अत्र- 'ओमित्याश्रावयत्योमिति शꣳसत्योमित्युद्गाय'तीति छान्दोग्यमनुसन्धेयम् ।

यत्तु रामानुजः—वेदाश्चोमित्युदाहृत्यारभ्यन्ते । ओमितिशब्दान्वितवेदधारणात्तदन्वितयज्ञादिकर्मकरणाच्च ब्राह्मणानामप्योमिति शब्दान्वय इति तदेतन्मूलाद्बहिःकल्पितमित्युपेक्ष्यम् ॥२४॥

तदिति । ओमित्यस्य विनियोगं दर्शयित्वा तदित्यस्य दर्शयति । मोक्षकांक्षिभिरित्युक्त्वार्थ

कर्मणः फलं, यज्ञतपःक्रियाः- यज्ञक्रियाश्च तपःक्रियाश्च यज्ञतपःक्रियाः, दानक्रियाश्च विविधाः क्षेत्रहिरण्यप्रदानादिलक्षणाः क्रियन्ते निर्वर्त्यन्ते मोक्षकांक्षिभिर्मोक्षार्थिभिर्मुमुक्षुभिः ॥२५॥

ओं तच्छब्दयोर्विनियोग उक्तः। अथेदानीं सच्छब्दस्य विनियोग उच्यते—

सद्भावे साधुभावे च सदित्येतत्प्रयुज्यते ।
प्रशस्ते कर्मणि तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते ॥२६॥

सदिति । सद्भावे- असतस्सद्भावे यथाऽविद्यमानस्य पुत्रस्य जन्मनि, तथा साधुभावे चासद्वृत्तस्यासाधोस्सद्वृत्तता साधुभावस्तस्मिन् साधुभावे च सदित्येतदभिधानं ब्रह्मणः प्रयुज्यतेऽभिधीयते; प्रशस्ते कर्मणि विवाहादौ च तथा सच्छब्दः पार्थ ! युज्यते प्रयुज्यत इत्येतत् ॥२६॥

फलमनभिसन्धाय यज्ञतपःक्रिया विविधा दानक्रियाश्च क्रियन्ते । क्रियन्त इति क्रियाः कर्माणि, नतु करणं क्रिया क्रियत इत्यनेनानन्वयात् । मुमुक्षुभिरिति । चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षाभिलाषिभिरित्यर्थः । नहि मुमुक्षूणां विदुषां सन्न्यासिनां क्रियाधिकारोऽस्ति । श्लोकद्वयफलितार्थमाह— ओं तदिति ॥२५॥

सद्भाव इति । सद्भावस्सत्त्वम् । कस्येत्यत आह—असत इति । असतः कथं सत्त्वेत्यत आह—यथेति । जन्मनः प्रागसतः पुत्रस्य जन्मनि सदिति प्रयुज्यते । असतोऽपि जन्मना लब्धसत्ताकत्वात्पुत्रस्य सत्त्वं युक्तमत एव जन्मानन्तरं सन्पुत्र इति सच्छब्दप्रयोगः । साधुभावस्साधोर्भावः सद्वृत्तत्वं तस्मिन् । कस्य साधुभावोऽत आह—असद्वृत्तस्येति । असद्दुष्टं वृत्तं चरितं व्यापार इति यावत् । यस्य तस्यासद्वृत्तस्य । तदर्थमाह—असाधोरिति । असद्वृत्तत्वं ह्यसाधुत्वम् । सत् श्रेष्ठं वृत्तं यस्य स सद्वृत्तस्सद्भावस्सद्वृत्तत्वं साधुत्वम् । यः पूर्वमसद्वृत्तस्सन्निदानीं दैववशात्सद्वृत्तो जातस्तस्य तत्साधुत्वं सदित्युच्यत इत्यर्थः । असतःस्सद्भावे वक्तव्ये असाधोस्साधुभावे वक्तव्ये च सदित्येतत्पदं प्रयुज्यत इति श्लोकान्वयः ।

एतच्छब्दार्थमाह—ब्रह्मणोऽभिधानमिति । अभिधानं नामाभिधीयते उच्यते घटादिपदार्थोऽनेनेति घटादिशब्दस्याभिधानत्वम् । नाम्ना ह्यभिधेयं वस्तु निर्दिश्यते । घटमानयेत्युक्तो वृद्धेन तरुणो घटमानयतीति प्रत्यक्षं, तद्धि नाम्नो वस्तुनिर्देशं विना न सम्भवतीति । नच सन्पुत्र इति सद्भावे प्रयोगवत्साधुभावे प्रयोगो नास्तीति वाच्यं, साधुस्सन्निति प्रयोगसत्त्वात् । असाधुना राज्ञा स्वस्मै धनादिके दत्ते सति ब्राह्मणः प्रत्येति हि असाधुरयं दैवात्साधुस्सन् राजा मह्यमिदं धनादिकमदिशदिति । प्रशस्ते कर्मणीति । विवाहादिशुभकर्म हि सत्कर्मेत्युच्यते । आदिपदाद्वापीकूपतटाकादिपूर्तकर्मणामग्निष्टोमादीष्टकर्मणां च ग्रहणं, तानि हि सत्कर्माणीत्युच्यन्ते । एवं च यज्ञदानतपःक्रियाणां प्रशस्तानां सच्छब्दविषयत्वं सिद्धम् । सन् यज्ञस्सत्तपस्सद्दानमिति प्रयोगात् ॥२६॥

यज्ञे तपसि दाने च स्थितिस्सदिति चोच्यते ।
कर्म चैव तदर्थीयं सदित्येवाभिधीयते ॥२७॥

यज्ञ इति । यज्ञे यज्ञकर्मणि या स्थितिः, तपसि च या स्थितिः, दाने च या स्थितिः, सा सदिति चोच्यते विद्वद्भिः । कर्म चैव तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयम् । अथ वा यस्याभिधानत्रयं प्रकृतं तदर्थीयं यज्ञदानतपोर्थीयमीश्वरार्थीयमित्येतत्; सदित्येवाभिधीयते ।

यज्ञ इति । यज्ञे तपसि दाने च पुरुषस्येति शेषः । स्थितिस्सदित्युच्यते च । तदर्थीयं कर्म चैव सदित्यभिधीयत एव । स्थितिर्निष्ठाप्रवृत्तिरिति यावत् । यज्ञादिषु प्रवृत्तं पुरुषं दृष्ट्वा सत्स्थितिरयमिति प्रतियन्ति शिष्टाः । अतो यज्ञादिस्थितेस्सच्छब्दाभिधेयत्वमिति भावः । यज्ञादिविषयैव स्थितिस्सत्स्थितिरित्युच्यते, नान्यविषयेति कृत्वा यज्ञादिस्थितेस्सत्स्थितित्वमुचितमित्यभिसन्धिः । नात्र सच्छब्दस्य सद्भावस्साधुभावः प्राशस्त्यं वार्थः, किंतु यज्ञादिकर्मस्थितिरेवेति न पूर्वोक्तार्थसाङ्कर्यम् । नच यज्ञादिकर्मस्थितेरेव सच्छब्दार्थत्वे सत्स्थितिपदयोः पौनरुक्त्यमिति वाच्यं, मृत्युञ्जयशिव इतिवत्सती स्थितिरित्यस्योपपत्तेर्विशेष्यमपि विशेष्यान्तरे सति विशेषणभावे पर्यवस्यति हि । एवं यज्ञादिविषयस्थितिवाच्यपि सच्छब्दस्स्थितिशब्दप्रयोगे सति यज्ञादिविषयत्वमात्रे पर्यवस्यतीति ।

तदर्थीयमिति । तानि यज्ञदानतपांस्येवार्थाः प्रयोजनानि तदर्थाः, तेषामिदं तदर्थीयं तदर्थमित्यर्थः । यज्ञदानतपोनिर्वर्तकं धनार्जनादिकर्मेति भावः । एवं तच्छब्दस्य पूर्वोक्तयज्ञादिपरामर्शित्वमभ्युपेत्य व्याख्याय, अथ प्रकृतपरामर्शित्वमभ्युपेत्य व्याख्यानान्तरमाह—**अथ वेति** । प्रकृताभिधानत्रयवानीश्वर इह तच्छब्दार्थः । तस्यार्थः प्रयोजनं स्वाज्ञानिर्वर्तनं तस्येदं तदर्थीयम् । ईश्वराज्ञानिर्वर्तनमात्रफलकमित्यर्थः । फलाभिसन्ध्यादिरहितमिति यावत् । कर्तव्यमित्येव हि कुशलेन कर्म कार्यमिति प्राग्दर्शितम् । एतस्य चेश्वरार्थस्य कर्मणस्सत्त्वं बन्धाहेतुत्वाच्चित्तशुद्धिद्वारा ज्ञानप्राप्तिहेतुत्वादिप्रयुक्तमन्यद्धि बन्धहेतुत्वादिना दुष्टं कर्मासदेव यत्फलाभिसन्ध्यादिमत् । तस्मादीश्वरार्थं कर्म सदित्युच्यते । नेदं प्रशस्तकर्मत्वरूपं सत्कर्मत्वं पौनरुक्त्यात्किंतु ईश्वरार्थकर्मत्वरूपमेव । तस्मादीश्वरार्थे कर्मणि सत्कर्मेति प्रयोगः । श्रद्धापूर्वकं यथा तथेति प्रयोगक्रियाविशेषणम् । अभिधानत्रयमोंतत्सदिति नामत्रयं तस्य प्रयोगेणोच्चारणेन ।

ननु ओमित्युदाहृत्य तदित्युदाहृत्य चेतिवत्सदित्युदाहृत्येति नोक्तम् । प्रत्युत सच्छब्दस्य ब्रह्मणोऽन्ये सद्भावादय एवार्थाः प्रोक्ता इति कथमभिधानत्रयप्रयोगसम्भवः ? ओं तदिति ब्रह्माभिधानद्वयप्रयोग एव हि दर्शित इति चेत्सत्यम्—ब्रह्मवाचिन एव सच्छब्दस्य सद्भावादिष्वौपचारिकः प्रयोगो दर्शितः प्रशंसार्थः । ततश्च सदित्युदाहृत्यैव यज्ञदानतपःक्रियाः क्रियन्ते मुमुक्षुभिरिति बोध्यम् । यद्वा ओंतदित्युदाहृत्य फलमनभिसन्धाय ब्रह्मवादिनो मुमुक्षवः ईश्वरार्थीयमिदं कर्म सदिति मत्वा कुर्वन्ति । अन्येत्वेवमविद्वांसोऽपि ओंतत्सदिति ब्रह्माभिधानत्रयमुद्दृत्य कर्म कुर्युश्चेद्विगुणमपि तत्कर्म सगुणं भवतीति कर्मसाद्गुण्यापादनं ब्रह्माभिधानत्रयोच्चारणमिति भावः ।

ननु सच्छब्दस्य यज्ञादिक्रियावाचित्वं कण्ठोक्तम् । तदनुसारेण तच्छब्दस्यापि तदेव युक्तं, तथैव व्याख्यातं च रामानुजेन । फलमनभिसन्धाय यज्ञादिक्रियाः मुमुक्षुभिः क्रियन्ते, ताश्च क्रिया-

तदेतद्यज्ञदानतप आदिकर्मासात्त्विकं त्रिगुणमपि श्रद्धापूर्वकं ब्रह्मणोऽभिधानत्रयप्रयोगेण सगुणं सात्त्विकं सम्पादितं भवति ॥२७॥

तत्र च सर्वत्र श्रद्धाप्रधानतया सर्वं सम्पाद्यते यस्मात्तस्मात्—

अश्रद्धया हुतं दत्तं तपस्तप्तं कृतं च यत् ।
असदित्युच्यते पार्थ ! न च तत्प्रेत्य नो इह ॥२८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे श्रद्धात्रयविभागयोगो
नाम सप्तदशोऽध्यायः ।

अश्रद्धयेति । अश्रद्धया हुतं हवनं कृतं, अश्रद्धया दत्तं ब्राह्मणेभ्यः, तथाऽश्रद्धया

स्तदित्युच्यन्त इति । नच कथं ब्रह्मवाचितच्छब्दवाच्यत्वं क्रियाणामिति वाच्यं, ब्रह्मप्राप्त्युपायतया ब्रह्मवाचिना तदितिशब्देन निर्देश्याः क्रिया इति । तस्मात्तदित्युदाहृत्येति व्याख्यानमयुक्तमिति चेत्, मैवम्—तस्मादोमित्युदाहृत्येति पूर्वश्लोकानुसारेणेहापि तथैव तदित्युदाहृत्येति व्याख्यातव्यत्वात् । क्रियाणां तच्छब्दनिर्देश्यत्वमिवोङ्कारनिर्देश्यत्वस्यापि सम्पादयितुं शक्यत्वेनोमित्युदाहृत्य यज्ञादिक्रियाः वैदिकानां प्रवर्तन्ते, ताश्चोमित्युच्यन्त इति कुतो रामानुजेन न व्याख्यातम् ? यद्यधुना व्याख्यायत इति ब्रूषे तर्हि तथैव तदित्युदाहृत्य मुमुक्षुभिः क्रियाः क्रियन्त इति व्याख्याहि । तुल्यार्थत्वाच्छ्लोकद्वयस्य । एवं व्याख्याने च ताश्च क्रिया ओमित्युच्यन्ते तदित्युच्यन्त इति वाक्यद्वयमपि मूलबहिःस्वकपोलकल्पितमेव रामानुजस्येत्यप्रमाणं रामानुजव्याख्यानम् । यदि तु ओमित्युदाहृत्येतिश्लोके ओमित्यनेन क्रिया उच्यन्त इति न व्याख्यायते; तर्हीहापि न व्याख्याहि । नचोदाहृत्येति पदाभावादिहैवं व्याख्यायते, तत्र तु तत्सत्त्वान्नैवं व्याख्यायत इति वाच्यं, पूर्वश्लोकोक्तस्योदाहृत्येति पदस्येहाप्यन्वयसम्भवादध्याहारादिना । ताश्च क्रियास्तदुच्यन्त इति पदानामध्याहारस्त्वयुक्त एव । पूर्वश्लोकेऽपि तथाऽनुक्तत्वात् ।

तस्मात्तस्मादोमित्युदाहृत्येति पूर्वश्लोकवदिहापि तदित्युदाहृत्येत्येव व्याख्येयं, नतु ताश्च तदित्युच्यन्ते उपचारादिति व्याख्येयमयुक्तत्वात् । सच्छब्दानुसारस्तु न न्याय्यः । सच्छब्दस्य सद्भावसाधुभावाद्यर्थविशेषा यथा दर्शितास्तथा तच्छब्दस्यार्थविशेषाणामदर्शितत्वात् । तस्मादोङ्कारानुसार एव युक्तः- तच्छब्दवदोङ्कारस्याप्यर्थविशेषाणामदर्शितत्वात् । प्रत्युत ओमित्युदाहृत्य तदित्युच्चार्येतिवत्सदित्युदाहृत्येत्येव कल्पनमुचितं प्रकरणादिति संक्षेपः । **सात्त्विकमिति ।** ओं तत्सदितिनिर्देशेन कर्मण ईश्वरार्थीयत्वस्य जातत्वादिति भावः । अत एव सन्ध्यावन्दनादिकमपि कर्म कृत्वा वृद्धाः 'ओं तत्सद्ब्रह्मार्पणम'स्त्विति ब्रुवन्ति । ओं तत्सदिति निर्देशेन ब्रह्मार्पणेन च तत्कर्मणस्साद्गुण्यलाभार्थमिति बोध्यम् । तत्र चैवं सति सर्वत्र यज्ञादिकर्मसु सर्वं साद्गुण्यं सात्त्विकत्वं च श्रद्धया ओं तत्सदितिनिर्देशे कृते सति हि कर्मणस्साद्गुण्यादिसम्प्राप्तिः ॥२७॥

अश्रद्धयेति । तस्मादिति । श्रद्धापूर्वकत्वात्कर्मसाद्गुण्यस्येत्यर्थः । यदश्रद्धया हुतं यदश्रद्धया

तपस्तप्तमनुष्ठितं, तथाऽश्रद्धयैव कृतं च यत्स्तुतिनमस्कारादि, तत्सर्वमसदित्युच्यते, मत्प्राप्ति-साधनमार्गबाह्यत्वाद्धे पार्थ! नच तद्बहुलायासमपि प्रेत्यफलाय नोऽपीहार्थं, साधुभिर्निन्दितत्वादिति ॥२८॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये श्रद्धात्रय-विभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः।

दत्तं यत्तपोऽश्रद्धया तप्तं यच्चाश्रद्धया कृतं तत्सर्वमसदित्युच्यते। हे पार्थ! तत्प्रेत्यफलाय नो भवति; इह फलाय च नो भवति। कुतोऽस्यासत्त्वमत आह— **मत्प्राप्तीति** । मत्प्राप्तिसाधनभूतान्मार्गात्सन्मार्गात्कर्मयोगादिलक्षणाद्बाह्यं बहिर्भवं सुदूरमित्यर्थः। तत्त्वान्मत्प्राप्त्यहेतुत्वादित्यर्थः। प्रेत्यफलायामुष्मिकस्वर्गादिफलाय नो न भवति। आमुष्मिकफलदं न भवतीत्यर्थः। **इहार्थमिति** । ऐहिकफलायेत्यर्थः। कुतो नैहिकफलार्थत्वमत आह— **साधुभिरिति** । साधुनिन्दाया अकीर्तेरैहिकफलत्वाभावादिति भावः।

यद्वा कुतस्तत्प्रेत्यफलायेहफलाय च न भवतीत्यत आह— **साधुभिरिति** । यदि तदसत्कर्म फलदं स्यात्तर्हि तन्नैव निन्द्येत सद्भिः। अनर्थकं हि साधवो निन्दन्ति। तस्मात्साधुभिर्निन्दितमिदं कर्म नरकदुःखाकीर्त्यादिप्रदमेव, नतु फलप्रदमिति भावः। तस्मात्सर्वोऽपि कुशलस्सर्वं विहितं कर्म ब्रह्माभिधानत्रयप्रयोगपूर्वकं श्रद्धया युक्तस्सन् फलमनभिसन्धाय कर्तव्यमितिबुद्ध्या कुर्यात्तेन च कर्मयोगेन तत्कर्माकर्मेवाबन्धकं सच्चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षहेतुर्भवति यत एवं तस्मात्, हे पार्थ! त्वमपि युद्धं स्वकर्म श्रद्धया यथोक्तविधं कुरु। ततश्च संसारबन्धान्मोक्ष्यसे- इतीमं भावं सूचयितुमेव पार्थेति सम्बुद्धिः ॥२८॥

इति श्रीबेल्लङ्कोण्डोपनामक **रामकविकृतौ** श्रीभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे श्रद्धात्रयविभागयोगो नाम सप्तदशोऽध्यायः।

श्रीहयग्रीवार्पणमस्तु।

सौम्यवैशाखशुद्धषष्ठी।

श्रीहयग्रीवाय नमः ।

भाष्यार्कप्रकाशविलसित श्रीशाङ्करभाष्योपेतासु

श्रीभगवद्गीतासु

अष्टादशोऽध्यायः ।

सर्वस्यैव गीताशास्त्रस्यार्थोऽस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य सर्वश्च वेदार्थो वक्तव्य इत्येवमर्थोऽयमध्याय आरभ्यते । सर्वेषु ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यते । अर्जुनस्तु सन्न्यासत्यागशब्दार्थयोरेव विशेषं बुभुत्सुरुवाच—

अर्जुन उवाच—

सन्न्यासस्य महाबाहो ! तत्त्वमिच्छामि वेदितुम् ।
त्यागस्य च हृषीकेश ! पृथक्केशिनिषूदन ! ॥१॥

सन्न्यासस्येति । सन्न्यासस्य सन्न्यासशब्दार्थस्येत्येतत्, हे महाबाहो ! तत्त्वं तस्य

'प्रजहाति यदा कामान् सर्वान् पार्थ ! मनोगतान्', 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा', 'त्यक्त्वा कर्मफलासङ्गं नित्यतृप्तो निराश्रयः', 'निराशीर्यतचित्तात्मा त्यक्तसर्वपरिग्रहः', 'योगसन्न्यस्तकर्माणं', 'ज्ञेयस्स नित्यसन्न्यासी यो न द्वेष्टि न कांक्षति', 'सन्न्यासस्तु महाबाहो ! दुःखमाप्तुमयोगतः', 'ब्रह्मण्याधाय कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा करोति यः', 'युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठिकीम्', 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी', 'अनाश्रितः कर्मफलं कार्यं कर्म करोति यः, स सन्न्यासी च योगी च न निरग्निर्नचाक्रियः', 'यं सन्न्यास इति प्राहुर्योगं तं विद्धि पाण्डव ! न ह्यसन्न्यस्तसङ्कल्पो योगी भवति कश्चन', 'सर्वसङ्कल्पसन्न्यासी योगारूढस्तदोच्यते', 'सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा । सर्वानशेषतः', सन्न्यासयोगयुक्तात्मा विमुक्तो मामुपैष्यसि', ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्पराः', 'सर्वकर्मफलत्यागं ततः कुरु यतात्मवान्', 'सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तस्स मे प्रियः', 'शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यस्स मे प्रियः',' सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतस्स उच्यत' इति पूर्वाध्यायेषु तत्रतत्र सन्न्यासस्त्यागश्च निर्दिष्टः । तत्र सन्न्यासत्यागयोरेकात्मत्वमेवावगम्यते । सम्पूर्वस्तु न्यासशब्दस्त्यागार्थो न निक्षेपार्थ इति । सन्न्यस्येत्यस्य परित्यज्येत्यर्थाच्च । पारिव्राज्यस्य परित्यागस्य सन्न्यासत्वाच्च । परित्यज्य सर्वं व्रजतीति परिव्राडिति व्युत्पत्तेः । एवं सन्न्यासत्यागयोरेकात्मत्वे सिद्धे सति त्यागसन्न्यासयोर्मोक्षं प्रति मार्गद्वयत्वं शिष्टैरुच्यमानां;

'न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशुः', 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थास्संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः' इत्यादिशास्त्रप्रमाणकं च; जनकादयस्त्यागान्मुक्तिं गताः। याज्ञवल्क्यादयस्तु सन्न्यासादिति व्यवहारसिद्धं च कथं सङ्गच्छते? 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्वं सङ्गं त्यक्त्वा धनञ्जय!' इति च कथं भगवान्मह्यं युगपदेव कर्मानुष्ठानं त्यागं चोपदिष्टवान्? कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासौ हि विरुद्धौ। संन्यास एव हि त्यागः। अथ यदि सन्न्यासत्यागौ भिन्नाविति वेद्मि, तर्हि तद्भेदो नैवावगम्यते- अर्थभेदाभावात्। नहि शब्दभेदमात्रं प्रयोजकं, तथा सति पटवस्त्रयोरपि भेदप्रसङ्गात्। तस्मादर्थभेदाभावात्कथं त्यागसन्न्यासयोर्मार्गद्वयत्वम्? मम वा कथं कर्मत्यागयोरेवाधिकारो नतु सन्न्यासे? इत्याशङ्क्य सन्न्यासत्यागयोर्याथार्थ्यबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनः—सन्न्यासस्येति। परिज्ञाते तु त्यागसन्न्यासमार्गद्वयभेदयाथार्थ्ये यथास्वाधिकारमन्यतरमार्गे प्रवृत्तस्सन् संसारादहं मोक्ष्य इत्यर्जुनस्य हृदयम्।

यद्यपि 'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाच'नेति त्यागमार्ग एवोपदिष्टोऽर्जुनाय भगवता। तथापि तदुपदिष्टं तं मार्गं त्यागमार्ग इति विशिष्य न जानात्यर्जुनः। विशिष्यानुक्तत्वाद्भगवता पूर्वम्। नहि फलमनभिसन्धाय कर्मकरणं त्यागः, कर्मणां सर्वात्मना परित्यागस्सन्न्यास इति च पूर्वाध्यायेषु क्वाप्युक्तम्। किंतु फलमनभिसन्धाय कर्मकरणं योग इत्युक्तं, तं तु योगमनुष्ठानात्मकं त्यागत्वेन कथं प्रतीयादुपदेशं विनाऽर्जुनोऽन्यो वा? त्यागो हि परिवर्जनात्मकः। युज्यते क्रियत इति योगः कर्मानुष्ठानं, त्यजत इति तु त्यागः कर्मपरित्यागः। ततः कथं योगत्यागयोरेकात्मत्वप्रतिपत्तिस्स्यात्? नहि फलत्याग एव त्यागो नतु कर्मत्याग इति गुरूपदेशं विना कोऽपि स्वबुद्ध्या निश्चिनुयात्। तस्माद्यः पूर्वमुक्तस्साङ्ख्यमार्गो योगमार्गश्च तत्र योगमार्ग एव त्यागमार्गः, साङ्ख्यमार्ग एव सन्न्यासमार्गः, नतु त्यागसन्न्यासयोः परस्परविरुद्धयोरेकत्वं कर्मानुष्ठानकर्मसन्न्यासयोर्हि विरोधः स्फुटः। कर्मानुष्ठानफलत्यागयोस्तु न विरोधः। फलत्यागपूर्वकं कर्मणोऽनुष्ठातुं शक्यत्वात्। नतु कर्मत्यागपूर्वकं कर्मानुष्ठातुं शक्यते, येन योगसन्न्यासयोरविरोधस्स्यात्। तस्मात्साङ्ख्ययोगावेव सन्न्यासत्यागावित्यविदित्वा सन्न्यासत्यागयोरेकार्थकत्वेनाविशेषं मत्वा तद्विशेषबुभुत्सया पृच्छत्यर्जुनस्सन्न्यासस्येत्युपपन्नतरम्। अत एवातीताध्यायोक्त एवार्थोऽस्मिन्नध्यायेऽवगम्यत इत्याचार्यैरुक्तं, पूर्वाध्यायेषूक्तयोरेव साङ्ख्ययोगयोरिह सन्न्यासत्यागरूपत्वेन वक्ष्यमाणत्वात्। अर्जुनस्त्विति तुशब्दाच्छ्रीकृष्णोऽर्जुनेनापृष्टानप्यंशानिह वक्ष्यतीति ज्ञायते। नहि त्यागसन्न्यासविशेष एक एवेह प्रतिपाद्यते, किंतु ब्राह्मणादिवर्णधर्मादिकमन्यदपि। नच वर्णधर्माः पूर्वमनुक्ता इति वाच्यं, शमदमादयो धर्माः पूर्वमुक्ता एव। किं त्विमे ब्राह्मणधर्माः, इमे क्षत्रियधर्मा इत्येवं विशिष्य नोक्ताः। तदिह विशिष्योच्यन्त इति। अन्यथा ह्युक्तस्य तथैव पुनः कथने पुनरुक्तिस्स्यात्। सन्न्यासेति। सन्न्यासशब्दार्थस्य त्यागशब्दार्थस्य च यो विशेषो वैलक्षण्यं भेद इति यावत्। तस्य बोद्धुं ज्ञातुमिच्छुर्बुभुत्सुस्सन्नर्जुन उवाचेति सम्बन्धः। हे महाबाहो! हे हृषीकेश! हे केशिनिषूदन! सन्न्यासस्य त्यागस्य च तत्त्वं पृथग्वेदितुमिच्छामि। त्वं साक्षाद्भगवानेव भगवतो महापुरुषस्य यच्चिह्नं महा-

भावस्तत्त्वं याथात्म्यमित्येतत् । इच्छामि वेदितुं ज्ञातुं, त्यागस्य च त्यागशब्दार्थस्येत्येतत् । हृषीकेश ! पृथगितरेतरविभागतः केशिनिषूदन ! केशिनामा हयच्छद्मा कश्चिदसुरस्तं निषूदितवान् भगवान् वासुदेवस्तेन तन्नाम्ना सम्बोध्यतेऽर्जुनेन ॥१॥

सन्न्यासत्यागशब्दौ तत्र तत्र निर्दिष्टौ; न निर्लुठितार्थौ पूर्वेष्वध्यायेषु । अतोऽर्जुनाय पृष्टवते तन्निर्णयाय श्रीभगवानुवाच—

श्रीभगवानुवाच—

काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं कवयो विदुः ।
सर्वकर्मफलत्यागं प्राहुस्त्यागं विचक्षणाः ॥२॥

काम्यानामिति । काम्यानामश्वमेधादीनां कर्मणां न्यासं परित्यागं सन्न्यासं सन्न्यासशब्दार्थमनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानं कवयः पण्डिताः केचिद्विदुर्विजानन्ति । नित्य-

---

बाहुत्वं यो धर्मो दानवान्तकत्वं तदुभयस्य त्वयि दर्शनादिति सम्बुद्धिद्वयाभिप्रायः । त्वं साक्षादन्तर्यामी प्रत्यगभिन्नः परमात्मैवेति हृषीकेशसम्बुद्ध्यभिप्रायः । हृषीकाणामिन्द्रियाणामीशः प्रेरको हृषीकेशस्सर्वभूतेश्वर इति व्युत्पत्तेः । ततश्च सर्वं तत्त्वं यथावत्स्वयं वेत्तुमन्यस्मै बोधयितुमन्येन ग्राहयितुं च त्वमेव क्षमसे, अतस्त्वामेव पृच्छामीत्यर्जुनाशयः । वेदितुमिच्छामीत्येवोक्तं, नतु कथयेति । ततश्च सर्वेश्वरं भगवन्तं त्वां कथयेति नियन्तुं कोऽहम् ? परंतु ममेच्छा वर्तत एवमितीच्छामात्रं प्रदर्शयति-- सा चेच्छा सुहृदा त्वया परमकारुणिकेनावश्यं पूरयितव्यैवेत्यर्जुनाशयोऽवगम्यते । तस्येति । प्रकृतस्य सन्न्यासस्य त्यागस्य च भावो याथार्थ्यं तत्त्वम् । फलितार्थमाह—**याथात्म्यमिति, इतरेतरविभागत इति** । इतरस्येतरस्माद्विभागतो विवेकतो विविक्तं यथातथेत्यर्थः । हयच्छद्मा अश्वमिषः अश्वरूपीत्यर्थः । निषूदितवान्नाशितवान्, तन्नाम्ना केशिनिषूदनाभिधानेन ॥१॥

काम्यानामिति । कवयः काम्यानां कर्मणां न्यासं सन्न्यासं विदुः । विचक्षणाः सर्वकर्मफलत्यागं त्यागं प्राहुः । काम्यानां स्वर्गादिकामहेतूनां, काम्यन्त इति कामाः स्वर्गादिफलानि, तत्र साधूनि काम्यानि, नित्यनैमित्तिकान्यपि काम्यान्येव- तेषामपि फलवत्त्वात् । परन्तु येषामकरणे प्रत्यवायस्तानि नित्यानि नैमित्तिकानि च; येषामकरणे प्रत्यवायो नास्ति तानि काम्यानीति व्यवहारकृतो विवेकः । तत्र यान्यहरहः क्रियन्ते तानि नित्यानि, यानि निमित्ते सति कदाचित्क्रियन्ते तानि नैमित्तिकानि । यथा सन्ध्यावन्दनदेवर्षिपितृतर्पणादीनि नित्यानि, पितृश्राद्धकादीनि नैमित्तिकानीति विवेकः । एतेषां नित्यनैमित्तिककाम्यभेदभिन्नानां त्रिविधानामपि कर्मणां फलवत्त्वेन हेतुना काम्यानां परित्यागस्सन्न्यासशब्दार्थः ।

फलितमाह—**अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्याननुष्ठानमिति** । सन्न्यास इति शेषः । नह्यनुष्ठेयत्वेन काम्यकर्मैव प्राप्तं कर्मिणः, किंतु नित्यं नैमित्तिकमपि च । तस्मादनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य त्रिविधस्यापि

नैमित्तिकानामनुष्ठीयमानानां सर्वकर्मणामात्मसम्बन्धितया प्राप्तस्य फलस्य परित्यागस्सर्वकर्मफलत्यागस्तं प्राहुः कथयन्ति त्यागं त्यागशब्दार्थं विचक्षणाः पण्डिताः। यदि काम्यकर्मपरित्यागः फलत्यागो वाऽर्थो वक्तव्यः। सर्वथा परित्यागमात्रं सन्न्यासत्यागशब्दयोरेकोऽर्थस्स्यात्; न घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ।

ननु नित्यनैमित्तिकानां कर्मणां फलमेव नास्तीत्याहुः; कथमुच्यते ? तेषां फलत्याग इति। यथा वन्ध्यायाः पुत्रत्यागः। नैष दोषः—नित्यानामपि कर्मणां भगवता फलवत्त्वस्येष्टत्वात्। वक्ष्यति हि भगवान्- 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं' चेति, 'न तु सन्न्यासिना'-मिति च। सन्न्यासिनामेव हि केवलं कर्मफलासम्बन्धं दर्शयन्नसन्न्यासिनां नित्यकर्मफलप्राप्तिं 'भवत्यत्यागिनां प्रे'त्येति दर्शयति ॥२॥

कर्मणोऽननुष्ठानं सन्न्यास इत्युच्यते। अननुष्ठानमेव हि कर्मणः परित्यागः, नतु धनादेरिव कर्मणस्स्वरूपतः परित्यागः कर्तुं शक्यते। **नित्यनैमित्तिकानामिति**। उपलक्षणमिदं काम्यानामपि। काम्यान्यपि अश्वमेधादीनि कर्माणि चित्तशुद्ध्याद्यर्थं फलमनभिसन्धाय क्रियन्ते जनकादिभिः। यद्वा फलत्यागिनां काम्यकर्मकरणप्रसक्त्यभावात्तैः क्रियमाणानां कर्मणां च फलाभिसन्ध्यभावेनाकाम्यत्वादुक्तं नित्यनैमित्तिकानामिति। सन्न्यासिभिस्सर्वमपि कर्म परित्याज्यमेव। त्यागिभिस्तु काम्यकर्माण्येव स्वरूपतः परित्याज्यानि (अननुष्ठेयानीत्यर्थः)। नित्यनैमित्तिकानि तु कर्तव्यान्येव- तदकरणे प्रत्यवायात्। परं तु नित्यनैमित्तिकानां फलपरित्याग एव कर्तव्य इति भावः।

यदीति। यस्मादित्यर्थः। सन्न्यासत्यागशब्दयोः काम्यकर्मपरित्यागस्सर्वकर्मफलत्यागो वार्थो वक्तव्यस्तस्मादिति शेषः। परित्यागमात्रं तद्रूप इत्यर्थः। एकार्थस्स्यात्। घटपटशब्दाविव जात्यन्तरभूतार्थौ न सन्न्यासत्यागशब्दौ न भवत इत्यर्थः। यथा घटपटशब्दौ भिन्नजातिपदार्थाभिधायिनौ तथा सन्न्यासत्यागशब्दौ न भवतः- परित्यागमात्रवाचित्वादुभयोरपि। तस्मादेकार्थवाचिनोरपि सन्न्यासत्यागशब्दयोः कर्मतत्फलविषयत्वेन भेद इति भावः। अनुष्ठेयत्वेन प्राप्तस्य सर्वस्य कर्मणोऽननुष्ठानं सन्न्यासः, अनुष्ठीयमानस्य कर्मणः फलाननुसन्धानं त्याग इति निष्कर्षः। **फलवत्त्वस्येति**। दुरितक्षयादिरूपफलयुक्तत्वस्येत्यर्थः। 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु सन्न्यासिनां क्वचि'दिति वक्ष्यति। कर्मणस्त्रिविधस्येत्यर्थः। अत्यागिनां नित्यनैमित्तिकादिकर्मफलप्रतिपादनेन नित्यनैमित्तिकानां फलमस्तीति गम्यत इति भावः। अत्यागिनामित्यस्यासन्न्यासिनामित्यर्थः। नतु सन्न्यासिनामित्युत्तरवाक्यानुसारात्। ततश्च सन्न्यासिनामेव केवलं कर्मफलासम्बन्धः, असन्न्यासिनां तु कर्मानुष्ठानसत्त्वेन तत्फलसम्बन्धोऽस्त्येव। अत एवासन्न्यासिभिस्तत्फलपरित्यागः कर्तव्यः, सन्न्यासिनां तु कर्मानुष्ठानाभावान्न फलपरित्यागावकाश इति बोध्यम्। अत एव सन्न्यासिनामेव केवलमित्युक्तम्।

यत्तु रामानुजः—सन्न्यासत्यागौ पर्यायशब्दावेव, नतु तयोरर्थतोऽस्ति भेदः। परं तु केचि-

त्याज्यं दोषवदित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः ।
यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ॥३॥

त्याज्यमिति । त्याज्यं त्यक्तव्यं दोषवद्दोषोऽस्यास्तीति दोषवत् । किं तत् ? कर्म

एकवयः काम्यमेव कर्मानुष्ठेयं फलद्वारा मुमुक्षोर्बन्धकत्वात् । नित्यनैमित्तिके त्वनुष्ठेय एव- फलाभावात्तयोस्तदकरणे प्रत्यवायाचेत्याहुः । अन्ये विचक्षणास्तु काम्यमपि कर्म न परित्याज्यं, किं तु नित्यनैमित्तिकवत्कर्तव्यमेव । नच बन्धप्रसङ्गः- फलपरित्यागादिति कृत्वा त्रिविधमपि कर्तव्यं कर्म, तत्फलं तु परित्यक्तव्यमिति प्राहुः । नच नित्यनैमित्तिकयोः फलाभावश्चोदनीयः, 'प्राजापत्यं गृहस्थाना'मित्यादिना तयोरपि फलावगमादिति व्याचख्यौ, तदसत्—अर्जुनप्रश्नकृष्णप्रतिवचनयोरननुरूपत्वात् । सन्न्यासत्यागयोस्तत्त्वं पृथग्वेदितुमिच्छामीति ह्यर्जुनेन पृष्टं, नतु त्यागस्य विकल्पानहं वेदितुमिच्छामीति । प्रकृतश्लोकश्च कर्मन्यासं सन्न्यासं विदुरिति, कर्मफलत्यागं त्यागं विदुरिति च वक्ति; नतु कर्मसन्न्यासं केचिदुक्तमिति विदुः । कर्मफलत्यागं तु केचिदुक्तमिति विदुरिति वक्ति । तस्मात्कृष्णार्जुनप्रश्नप्रतिवचनश्लोकयोरनयोर्यथाश्रुतमर्थं विहायापार्थकल्पनमप्रमाणमेव । न ह्यत्र केचिद्विदुरिति, अन्ये प्राहुरिति च विकल्पबोधकं पदद्वयमप्यस्ति । नच 'त्याज्यं दोषवदित्येके' इत्युत्तरश्लोकानुसारादिहापि तत्पदद्वयमध्याहियत इति वाच्यं, तत्र कर्म त्याज्यमिति, न त्याज्यमिति च विकल्पार्थ एव वर्णित इति तदनुसारायोगादस्य । न ह्यत्र काम्यं कर्म त्याज्यमिति, न त्याज्यमिति विकल्पार्थो वर्णितः, येनोत्तरश्लोकानुसारस्स्यादस्य । किंच सन्न्यासत्यागावेकार्थाविति किमर्जुनो वेद, उत न वेद ? आद्ये- सन्न्यासस्य त्यागस्य च पृथक्त्वं वेदितुमिच्छमीति प्रश्नो न युज्यते । द्वितीये- कृष्णस्येदं प्रतिवचनं न युज्यते । त्वं हि सन्न्यासत्यागौ पृथगर्थाविति भ्राम्यसि, नतु तथा पृथगर्थौ । किं त्वपृथगर्थावेवेति वक्तव्यत्वात्कृष्णेनोत्तरस्य । नच 'निश्चयं शृणु मे तत्र त्यागे भरतसत्त'मेति त्यागशब्देनैव निर्णयवचनाद्यमर्थोऽवगम्यत इति वाच्यं, साक्षात्कण्ठोक्तमर्थं विहायाऽऽनुमानिकार्थकल्पनस्यायुक्तत्वात् । त्याज्यं दोषवदिति वक्ष्यमाणश्लोकोक्तविकल्पविषये त्यागे मम निश्चयं शृण्विति तदर्थाच्च । तस्माच्छ्रीशङ्कराचार्योक्त एव श्लोकस्य यथाश्रुतार्थः । अर्जुनप्रश्नानुरूपश्च । तत्प्रश्नमनुसृत्यैव सन्न्यासत्यागयोरिह तत्त्वस्य पृथङ्निर्दिष्टत्वात् ।

सर्वकर्मपरित्यागस्सन्न्यासः; सर्वफलत्यागस्तु त्याग इति- पृथगुभयोस्तत्त्वस्य निर्दिष्टत्वात् नच काम्यानामित्येवोक्तं नतु सर्वेषामिति वाच्यं, कामे साधूनि काम्यानीति व्युत्पत्त्या नित्यनैमित्तिककाम्यात्मकत्रिविधकर्मपरत्वात्काम्यशब्दस्य । तच्चोक्तं प्रागेव । न चैवं बादरायणेन सर्वेषां कर्मणां न्यासमिति कुतो नोक्तमिति वाच्यं, सर्वाण्यपि कर्माणि काम्यत्वेन परित्याज्यान्येवेति सूचयितुं काम्यानामित्युक्तत्वात् । अन्यथा 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'दित्यादिश्रुतिसिद्धस्य सर्वकर्मपरित्यागरूपस्य सन्न्यासस्य कुतो नेह प्रतिपादनं स्यादिति बोध्यम् ॥२॥

त्याज्यमिति । यदर्जुनेन पृष्टं तत्प्रत्युक्तं पूर्वश्लोकेन । अथ प्रसङ्गात्किमविदुषां सन्न्यास-

बन्धहेतुत्वात्सर्वमेव । अथ वा दोषो यथा रागादिस्त्यज्यते, तथा त्याज्यमित्येके कर्म प्राहुर्मनीषिणः पण्डितास्साङ्ख्या आत्मदृष्टिमाश्रिताः; अधिकृतानां कर्मिणामपीति । तत्रैव यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापरे ।

कर्मिण एवाधिकृतास्तानपेक्ष्यैते विकल्पाः, न तु ज्ञाननिष्ठान्व्युत्थायिनस्सन्न्या-

श्श्रेयस्करः, उत त्यागः ? इति शङ्कायां तावद्विकल्पं दर्शयति—**त्याज्यमिति** । न चाविदुषामपि कोऽयं नियमः ? विदुषामपि किं सन्न्यासश्श्रेयस्करः, उत त्यागः ? इति शङ्का भवत्येवेति वाच्यं, विदुषां कर्माधिकाराभावस्य पूर्वमेव बहुशः प्रतिपादितत्वात् । यद्यपि 'तयोस्तु कर्मसन्न्यासात्कर्मयोगो विशिष्यत' इति पूर्वमेवायमर्थ उक्तस्तथापि तस्यैवेह पुनर्विमर्शनं क्रियते स्पष्टावगमार्थमिति बोध्यम् । उक्तं हि भाष्यकृद्भिस्सर्वो ह्यतीतेष्वध्यायेषूक्तोऽर्थोऽस्मिन्नवगम्यत इति ।

यद्वा ये सन्न्यासाश्रमं स्वीकृतवन्तस्तैस्सर्वकर्मणां परित्यक्तत्वान्न तेषां पुनः कर्माधिकारः । अतो न तद्विषयः कर्मविकल्पः प्रकृतः । किं तु येऽसन्न्यस्यापि यज्ञादिषु न प्रवर्तन्ते तद्विषयः कर्म विकल्प इह प्रकृत इति बोध्यम् । एके मनीषिणो दोषवत्कर्म त्याज्यमिति प्राहुः । अपरे मनीषिणो यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति प्राहुः । कर्मणि दोषं दर्शयति—**बन्धहेतुत्वादिति** । **सर्वमेवेति** । नित्यं नैमित्तिकं काम्यं चेति त्रिविधमपि कर्मेत्यर्थः । कर्म त्याज्यं दोषवत्त्वात्- यद्दोषवत्तत्त्यज्यते यथा कीटादिदुष्टं फलादि । तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुपि दोषवच्छब्दार्थं दर्शयित्वा तेन तुल्यं क्रियाचेद्वतिरिति वतौ तं दर्शयति—**अथ वेति** । घनराग आदिपदात्क्रोधादिग्रहणम् । यद्वा स्त्रीरागादिग्रहणम् । अथ वा घनं रागश्चेति दोषद्वयं, घनं ह्यार्जनादिक्लेशहेतुत्वाद्दुष्टं, रागस्त्र्यादिविषयः कामः तस्य संसारानर्थहेतुत्वाद्दोषवत्त्वं स्फुटमेव । **त्यज्यत इति** । विदुषेति शेषः । **त्याज्यमिति** । मुमुक्षुभिरिति शेषः । क एवं वदन्तीत्यत आह—**साङ्ख्या इति** । कुतो वदन्तीत्यत आह—**आत्मदृष्टिमाश्रिता इति** । आत्मज्ञत्वादित्यर्थः । अकर्तारमभोक्तारमविक्रियमात्मानं विदन्तो हि ते साङ्ख्या आत्मनि क्रियाकारकफलाभावदर्शनान्नैव कार्यं कर्मेति ब्रुवन्तीत्यर्थः । केषां त्याज्यमत आह—**अधिकृतानां कर्मिणामपीति** । अज्ञा हि कर्मण्यधिकृतास्तैरपि कर्म न कर्तव्यम् । बन्धकत्वात्कर्मणः । किंतु तूष्णीं स्थातव्यं कर्माकरणस्य बन्धाहेतुत्वादिति भावः ।

तत्रैवेति । अधिकृतकर्मिविषय एवेत्यर्थः । यज्ञदानतपोरूपं कर्म यज्ञदानतपः कर्म । यज्ञो दानं तपश्चेत्येतत्त्रयमित्यर्थः । न त्याज्यं त्यक्तुं योग्यं न भवति । सकामानां बन्धहेतुत्वेऽपि निष्कामानां चित्तशुद्ध्यादिद्वारा मोक्षहेतुत्वादिति भावः । **एते विकल्पा इति** । एतौ विकल्पावित्यर्थः । एवमादयो विकल्पा इति वा । कर्मिण एवेत्येवकारार्थमाह —**नतु ज्ञाननिष्ठानिति** । व्युत्थायिनस्सर्वं परित्यज्य प्रयातानित्यर्थः । 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चर'न्तीति श्रुतेः । संसारिणो हि गृहिणस्संसारकूपे मग्नाः । एते तु संसारकूपादुद्धृता इति व्युत्थायिन इत्युक्तम् । व्युत्थातुं शीलं येषां ते

सिनोऽपेक्ष्य- 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां' निष्ठा मया पुरा प्रो'क्तेति कर्माधिकारादातपोद्धृता ये न तान्प्रति चिन्ता ।

ननु 'कर्मयोगेन योगिना'मित्यधिकृताः पूर्वं विभक्तनिष्ठा अपीह सर्वशास्त्रार्थोपसंहार-प्रकरणे यथा विचार्यन्ते, तथा साङ्ख्या अपि ज्ञाननिष्ठा विचार्यन्तामिति । न, तेषां मोह-(क्लेश)दुःखनिमित्तत्यागानुपपत्तेः; न कायक्लेशनिमित्तं दुःखं साङ्ख्या आत्मनि पश्यन्ति - इच्छादीनां क्षेत्रधर्मत्वेनैव दर्शितत्वात् । अतस्ते न कायक्लेशदुःखभयात्कर्म परित्यजन्ति; नापि ते कर्माण्यात्मनि पश्यन्ति; येन नियतं कर्म मोहात्परित्यजेयुः । गुणानां कर्म 'नैव किञ्चित्करो'मीति हि ते सन्न्यस्यन्ति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्ये'त्यादिभिर्हि तत्त्व-विदस्सन्न्यासप्रकार उक्तः । तस्माद्येऽन्येऽधिकृताः कर्मण्यनात्मविदो येषां च मोहनिमित्त-स्त्यागस्सम्भवति कायक्लेशभयाच्च, त एव तामसाः, त्यागिनो राजसाश्चेति निन्द्यन्ते

व्युत्थायिनः । के तेऽत आह—**सन्न्यासिन इति** । सन्न्यासिनां विदुषां ज्ञाननिष्ठा क्वोक्तेत्यत आह—**ज्ञानयोगेनेति** । तस्माद्ये कर्माधिकाररूपादातपादुद्धृतास्तान्प्रति किं कर्म कार्यमुत त्याज्यम् ? इति चिन्ता न भवति । आतपवत्तापहेतुत्वात्कर्माधिकारे आतपत्वरूपणम् । तत उद्धृताश्च विद्वांसस्सन्न्यासिन एव । अज्ञानामसन्न्यासिनां कर्मण्येवाधिकारादिति ।

ननु कर्मिणः प्रत्यपीयं चिन्ताऽनुचितैव । पूर्वमेव 'कर्मयोगेन योगिना'मिति कर्मयोगस्य कर्मिविषयस्य विचारितत्वादिति **चेत्सत्यम्**—तथापि सर्वशास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणत्वादस्याध्यायस्य पूर्वोक्त एवार्थ इहापि स्पष्टीक्रियत इति । नन्वेवं ज्ञानिनः प्रत्यपि चिन्तोचितैवेति शङ्कते—**नन्विति** । यदि ज्ञानिनः प्रत्यपि चिन्तोचिता स्यादिह तर्हि यज्ञदानतपः कर्म साङ्ख्यानामपि कार्यमेव भवेदिति सन्न्यासस्य समूलोच्छेदः पूर्वपक्ष्यभिमतस्सिध्येदिति बोध्यम् ।

परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**तेषामिति** । ज्ञाननिष्ठानां सन्न्यासिनां साङ्ख्यानां तेषां मोहदुःखनिमित्तकर्मत्यागस्यानुपपत्तेः । अनुपपत्तिमेव विवृणोति—**न कायेति** । साङ्ख्याः कायक्लेश-निमित्तं दुःखमात्मनि न पश्यन्ति । अतो दुःखनिमित्तत्यागो नोपपद्यते तेषाम् । कुतो न पश्यन्ती-त्यत आह—**इच्छादीनामिति** । आदिपदात्सुखदुःखादिग्रहणम् । **येनेति** । कर्मणामात्मनि दर्शने-नेत्यर्थः । **नियतमिति** । नित्यमित्यर्थः । मोहादज्ञानात् ।

ननु यदि साङ्ख्यानां मोहदुःखनिमित्तो न कर्मत्यागस्तर्हि किंनिमित्तोऽत आह—**गुणाना-मिति** । देहेन्द्रियाद्याकारपरिणतसत्त्वादिगुणानामेव कर्म, अहं तु किंचिदपि नैव करोमीति हि ते साङ्ख्यास्सन्न्यस्यन्ति कर्माणि । 'नैव किंचित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दित्युक्तत्वादिति भावः । **तस्मादिति** । साङ्ख्यानां सन्न्यासिनां कर्माधिकाराभावादित्यर्थः । अन्ये साङ्ख्येभ्य इतरे । के ते ? अत आह—**अधिकृताः कर्मणीति** । के ते ? अधिकृता अत आह—**अनात्मविद इति** । कायक्लेशभयाच्च त्यागस्सम्भवतीत्यन्वयः । **त एवेति** । कर्मण्यधिकृता अज्ञा एवेत्यर्थः । **त्यागिन-**

कर्मिणामनात्मज्ञानां कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थम् । 'सर्वारम्भपरित्यागी, मौनी सन्तुष्टो येन केनचित्, अनिकेतस्स्थिरमति'रिति गुणातीतलक्षणे च परमार्थसन्न्यासिनो विशेषितत्वात् । वक्ष्यति च- 'निष्ठा ज्ञानस्य या प'रेति । तस्माद्ज्ञाननिष्ठास्सन्न्यासिनो नेह विवक्षिताः । कर्मफलत्याग एव सात्त्विकत्वेन गुणेन तामसत्वाद्यपेक्षया सन्न्यास उच्यते, न मुख्यस्सर्वकर्मसन्न्यासः ।

सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवे च 'नहि देहभृता' इति हेतुवचनान्मुख्य एवेतिचेन्न; हेतु-

---

इति । कर्म त्यक्तवन्त इत्यर्थात्तामसा राजसाश्चेति तमोरजःप्रायस्स्वभावाः, नतु सत्त्विकाः । ते हि मोहाद्दुःखभयाद्वा कर्म न परित्यजन्ति, किंतु कर्म कृत्वा तत्फलमेव परित्यजन्ति । वक्ष्यते चायमर्थ उत्तरत्र । निन्द्यन्त इति । कुतो निन्दनमत आह— कर्मिणामिति । अनात्मज्ञानां कर्मिणां कर्मत्यागात्फलत्याग एवोचित इति फलत्यागस्तुत्यर्थं कर्मत्यागो निन्द्यत इत्यर्थः ।

नन्वात्मज्ञानां साङ्ख्यानां कर्मत्यागादनात्मज्ञानां कर्मिणां फलत्याग उत्कृष्ट इति कुतो नोच्यते ? अत आह— सर्वारम्भेति । गुणातीतस्य सर्वोत्कृष्टत्वं सर्वसम्मतं, गुणातीतश्च परमार्थसन्न्यासी विद्वान् साङ्ख्यः । सर्वारम्भपरित्यागो हि सर्वकर्मसन्न्यासो गुणातीतस्य प्रधानं लक्षणम् । एवं सति आत्मज्ञसाङ्ख्यकर्मसन्न्यासापेक्षया कथं फलत्यागस्योत्कृष्टत्वसिद्धिर्न कथमपीत्यर्थः । प्रत्युतात्मज्ञसाङ्ख्यकर्तृकसर्वकर्मसन्न्यास एव सर्वोत्कृष्ट इति भावः ।

सन्न्यास उच्यत इति, सन्न्यास इति । स्तूयत इत्यर्थः । 'यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत' इति वाक्येनेति भावः । ननु कर्मफलत्याग एव मुख्यस्सन्न्यासः, कर्मत्यागरूपसन्न्यासस्तु अमुख्य एवेत्यत आह—नेति । सर्वकर्मफलत्यागो मुख्यस्सर्वकर्मसन्न्यासो न भवति । सर्वकर्मसन्न्यास एव मुख्यः, फलत्यागस्त्वमुख्य एव; फलत्यागस्य सन्न्यासत्वं स्तुतिरेवेत्यर्थः ।

ननु 'न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः । यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयत' इति श्लोके यस्माद्देहधारिणा सर्वाणि कर्माणि त्यक्तुं न शक्यते तस्मात्फलत्याग्येव सन्न्यासीत्युक्तत्वान्मुख्यसन्न्यासित्वेन त्वदभिमतस्य सर्वकर्मसन्न्यासस्य सम्भवात्फलत्याग एव मुख्यस्सन्न्यास इत्याक्षिपति— सर्वेति । परिहरति— नेति । हेतुमाह— हेत्विति । यो हि देहात्माभिमानी अज्ञः कर्ताऽहमिति निश्चितप्रत्ययस्तस्यैव सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवः- देहभृतेत्युक्तत्वात् । तस्य च फलत्याग एव सन्न्यास इति स्तूयते । यदि पुनरात्मविदोपि सर्वकर्मसन्न्यासासम्भवस्तर्हि सर्वारम्भपरित्यागीत्यादिना पूर्वमुक्तस्सर्वकर्मसन्न्यासो निरालम्बनस्स्यात् । तस्मादनात्मज्ञस्य फलत्यग एवोचित इति स्तुत्यर्थमेव । नहि देहभृतेति हेतूपन्यासः, नत्वात्मज्ञस्य कर्मसन्न्यासात्फलत्याग उचित इति कथनार्थः । अकर्तर्यविक्रिये आत्मनि विदुषां कर्मादर्शनात्कथमात्मज्ञस्य कर्माधिकारः ? येन विहितं

वचनस्य स्तुत्यर्थत्वात् । यथा 'त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति कर्मफलत्यागस्तुतिरेव यथोक्तानेकपक्षानुष्ठानाशक्तिमन्तमर्जुनमज्ञं प्रति विधानात् । तथेदमपि 'न हि देहभृता शक्य'मिति कर्मफलत्यागस्तुत्यर्थं वचनम् । न 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्नकारयन्नास्त' इत्यस्य पक्षस्यापवादः केनचिद्दर्शयितुं शक्यः । तस्मात्कर्मण्यधिकृतान्प्रत्येवैष सन्न्यासत्यागविकल्पः । ये तु परमार्थदर्शिनस्साङ्ख्यास्तेषां ज्ञाननिष्ठायामेव सर्वकर्मसन्न्यासलक्षणायामधिकारः; नान्यत्रेति न ते विकल्पार्हाः । तच्चोपपादितमस्माभिः 'वेदाविनाशिन'मित्यस्मिन् प्रदेशे तृतीयादौ च ॥३॥

कर्म कृत्वा फलं परित्यजेदात्मज्ञः । नहि देहभृतेत्यस्य स्तुत्यर्थत्वे दृष्टान्तमाह—यथेति । नहि कर्मफलत्यागादनन्तरमेव शान्तिस्संसारोपरमस्स्यात्, ज्ञानपूर्वकत्वाच्छान्तेः । ज्ञानादेव हि संसारनिवृत्तिः । तस्मा'त्त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति वचनं स्तुतिवचनमेवेति तद्भाष्य एव स्फुटम् । ननु स्तुत्यर्थं कुतः फलत्यागस्य वचनमत आह—यथोक्तेति । असमर्थमज्ञमर्जुनमुद्दिश्य 'अथैतदप्यशक्तोऽ'सीति सर्वकर्मफलत्यागं कुर्विति विधानं, तथा विदधतस्तव त्यागादनन्तरमेव शान्तिर्भवतीति प्रतिपादनं स्तुत्यर्थमेव, नतु तत्त्वार्थमिति भावः । ननु त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मिति वचनमपि न स्तुत्यर्थं, भगवतोक्तत्वात्तस्य कर्मफलत्याग एव सर्वाधिक इति शङ्कायामाह—नेति । अस्य पक्षस्यापवादः केनचिदपि दर्शयितुं न शक्य इत्यन्वयः । अस्य पक्षस्येति । सर्वकर्मसन्न्यासस्येत्यर्थः । अपवादो बाधः । भगवतैव सर्वकर्मसन्न्यासस्य मुख्यस्य प्रतिपादितत्वात्कथं तेनैव फलत्यागरूपसन्न्यास एव मुख्य इति पुनः प्रतिपाद्येत ? एवं व्याहतवादिनो भगवतो वाक्यं किं वा कथं वा प्रमाणं स्यात् ? नचैवं सर्वकर्मसन्न्यास एव तत्र तत्र स्तुत इत्युच्यतामिति वाच्यं, आत्मनि कर्माद्यभावेनात्मविदामकर्त्रात्मदर्शिनां कर्माधिकारस्य दुस्सम्पादत्वादात्मज्ञानादपि फलत्याग एवोचित इति प्राप्तत्वाच । तस्मादिति । विदुषां सर्वकर्मसन्न्यासस्य मुख्यत्वादित्यर्थः । अविदुषां फलत्यागस्य स्तुत्यर्थं सन्न्यासत्वेनोक्तत्वादिति वा । विदुषां मुख्यस्य सर्वकर्मसन्न्यासस्य केनचिदपि प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादिति वा । सन्न्यासत्यागविकल्प इति । त्याज्यं दोषवदिति पूर्वार्थोक्तस्सन्न्यासः, यज्ञदानेत्युत्तरार्थोक्तस्तु त्याग इति विवेकः । तयोर्विकल्प एके इति, अपरे इति च शब्दाभ्यां दर्शित इति बोध्यम् । किमनात्मज्ञैः कर्मण्यधिकृतैः कर्मसन्न्यासः कार्य उत फलत्यागः ? इति विकल्प इति यावत् । न ते साङ्ख्या विकल्पार्हाः, किन्त्वात्मज्ञैस्साङ्ख्यैः कर्मसन्न्यासः कार्य उत फलत्याग इति विकल्पो न सम्भवतीत्यर्थः । तेषां कर्माधिकाराभावादिति भावः । तच्चेति । साङ्ख्यानां कर्माधिकारराहित्यमित्यर्थः । तृतीयादाविति । 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यते', 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देही नैव कुर्वन्न कारयन्', 'सर्वारम्भपरित्यागी गुणातीतस्स उच्यत' इत्यादिस्थलेष्वित्यर्थः ॥३॥

तत्रैतेषु विकल्पभेदेषु—

निश्चयं शृणु! मे तत्र त्यागे भरतसत्तम!
त्यागो हि पुरुषव्याघ्र! त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितः ॥४॥

निश्चयमिति। निश्चयं शृण्ववधारय! मे मम वचनात्तत्र त्यागे त्यागसन्न्यासविकल्पे यथादर्शिते भरतसत्तम! भरतानां साधुतम! त्यागो हि त्यागसन्न्यासशब्दवाच्यो हि योऽर्थस्स एक एवेत्यभिप्रेत्याह—त्यागो हीति। पुरुषव्याघ्र! त्रिविधस्त्रिप्रकारस्तामसादिप्रकारैस्सम्प्रकीर्तितश्शास्त्रेषु सम्यक्कथितः, यस्मात्तामसादिभेदेन त्यागसन्न्यासशब्दवाच्यार्थोऽधिकृतस्य कर्मिणोऽनात्मज्ञस्य त्रिविधस्सम्भवति, न परमार्थदर्शिन इत्ययमर्थो दुर्विज्ञानः, तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो वक्तुं समर्थः। तस्मान्निश्चयं परमार्थशास्त्रार्थविषयमध्यवसायमैश्वरं मे मत्तश्शृणु ॥४॥

निश्चयमिति। यदि केचिदज्ञानां कर्मत्याग उचित इति ब्रुवन्ति, परे फलत्याग उचित इति, तर्हि तत्र कः पक्षस्तवेश्वरस्याभिमत इत्यत आह—**निश्चयमिति, एतेष्विति।** उक्तानुक्तसर्वविकल्पापेक्षया बहुत्वम्। किमज्ञानां नित्यकर्मत्यागश्श्रेयानुत नैमित्तिकत्यागः? यद्वा काम्यत्यागः? आहोस्वित्सर्वकर्मत्यागः? यद्वा सर्वकर्मफलत्यागः? इत्यादयो विकल्पा ऊह्याः। सर्वेऽप्यमी विकल्पा दर्शितकर्मत्यागफलत्यागरूपविकल्पद्वय एवान्तर्भवन्तीति बोध्यम्। यद्वा तत्रेति त्यागविशेषणं, तस्मिन् त्याग इति त्यागशब्दस्य च त्यागसन्न्यासविकल्पोऽर्थः। तस्यैव प्रकृतत्वात्। परित्यागमात्रांशसाम्यादुभयोरपि त्यागशब्देन निर्देशः। तत्रशब्दार्थमाह—**यथादर्शित इति।** पूर्वश्लोकेनोक्त इत्यर्थः। विकल्पेन कर्मविषयः फलविषयश्च यस्त्यागः पूर्वश्लोकेन दर्शितस्तस्मिंस्त्यागे विषय इति यावत्। हि यस्मात्त्यागस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तितस्तस्मात्तत्र त्यागे निश्चयं मे मम वाक्याच्छृणु जानीहि। **तामसादिप्रकारैरिति।** वक्ष्यमाणतामसराजससात्त्विकप्रकारैरित्यर्थः।

परित्यागमात्रार्थकस्त्यागस्त्रिविधः। तामसो राजसस्सात्त्विकश्चेत्यर्थः। तिस्रो विधाः प्रकारा यस्य स त्रिविधः। क्व प्रकीर्तितोऽत्र आह—**शास्त्रेष्विति।** यस्मादयमर्थो दुर्विज्ञानस्तस्मादत्र तत्त्वं नान्यो (मत्तो) वक्तुं समर्थ इत्यन्वयः। **त्यागसन्न्यासशब्दवाच्योऽर्थ इति।** परित्यागरूप इत्यर्थः। **नेति।** परमार्थदर्शिनः कर्मसन्न्यास एव मुख्येऽधिकारान्न तस्य तामसादिभेदभिन्नत्रिविधत्यागविषयत्वमिति भावः। **अत्रेति।** अज्ञकर्मिविषयत्याग इत्यर्थः। तत्त्वं याथार्थ्यम्। **अन्य इति।** मत्तस्सर्वेश्वरादपर इत्यर्थः। **न समर्थ इति।** असर्वज्ञत्वादिति भावः। **तस्मादिति।** ममैव त्यागतत्त्वकथनसमर्थत्वादित्यर्थः। परमार्थशास्त्रं मोक्षशास्त्रं, तदर्थस्त्यागसन्न्यासादिः। तद्विषयं तद्गोचरमैश्वरमीश्वरस्य ममेदमैश्वरं मदीयं निश्चयं मत्त एव सकाशाच्छृणु।

निश्चयशब्दार्थमाह—**अध्यवसायमिति।** **अयं भावः**—केचित्कर्मत्यागं श्रेयांसमज्ञस्य वदन्ति, केचित्फलत्यागमिति, तदुभयं श्रुत्वा मुमुक्षो रज्ञस्य शङ्का जायते— किमत्र प्रमाणमिति? नच

शास्त्रात्तन्निर्णेतुं स शक्नोति द्विविधशास्त्रदर्शनात्तदुभयबलाबलनिर्णयाय तस्याशक्यत्वात् । ततश्च स मन्यते शास्त्रकर्तुरीश्वरस्य यः पक्षोऽभिप्रेतस्स समीचीन इति । तं चेश्वराभिमतं पक्षं वेत्तुं न कश्चिच्छक्नोति- परहृदयस्याप्रत्यक्षत्वात् । एवं सतीदमीश्वराभिमतं मतमितीश्वर एव साक्षाद्ब्रूयान्न कोऽपि ततोऽन्य इति स निश्चिनोति । स चाज्ञो मन्दभाग्यत्वात्तस्य नेश्वरप्रत्यक्षं सम्भवति । ततस्स पक्षद्वये कश्श्रेयानित्यधुनापि सन्देग्ध्येव । त्वं तु महाभाग्य इति तवाहमीश्वरः प्रत्यक्षतयाऽवस्थितस्सन्ब्रवीमि । ममायं निश्चितः पक्ष इति । ततस्त्वं मत्त इमं निश्चयं श्रुत्वाऽज्ञस्य कर्मत्यागफलत्यागयोश्श्रेयांसमन्यतरं पक्षं निश्चयेन जानीहीति ।

यत्तु रामानुजः—त्यागस्त्रिविधः- कर्मविषयः, फलविषयः, कर्तृत्वविषयश्चेति । ममेदं कर्मेति कर्मणि ममतायास्त्यागः कर्मत्यागः; मम फलं न स्यादिति फलत्यागः, ईश्वर एव कर्ता, न त्वहमिति कर्तृत्वत्यागः । सच पूर्वमेवोक्तः- 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्यस्याध्यात्मचेतसा । निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वर' इति, तन्मन्दम्—उदाहृतश्लोके त्यागस्त्रिविध इत्यर्थस्यानुक्तत्वात् । नच कण्ठोक्तत्वाभावेऽप्यर्थात्तत्सिद्धिरिति वाच्यं, 'यदृच्छालाभसन्तुष्टो द्वन्द्वातीतो विमत्सरः । समस्सिद्धावसिद्धौ च कृत्वापि न निबध्यत' इति श्लोकेन असन्तोषत्यागद्वन्द्वत्यागमात्सर्यत्यागसिद्ध्यसिद्धिप्रयुक्तहर्षविषादत्यागानामप्यर्थादुक्तत्वेन त्रिविधस्त्यागस्सम्प्रकीर्तित इति नियन्तुमशक्यत्वात् । एवं- 'यस्य सर्वे समारम्भाः कामसङ्कल्पवर्जिताः, नित्यतृप्तो निराश्रय' इत्यनेन च कामत्यागसङ्कल्पत्यागाश्रयत्यागानामप्यर्थात्सिद्धत्वात् । तथा- 'छित्त्वैनं संशयं योगमातिष्ठे'त्यनेन संशयत्यागस्याप्यर्थतस्सिद्धत्वात् । तदेवं बहूनां त्यागानां पूर्वं सम्प्रकीर्तितत्वात्कुतस्त्यागस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तित इत्युच्यते ? तस्मान्मयि सन्न्यस्येत्यादयश्श्लोकाः कर्मयोगमेव तैस्तैर्विशिंषन्ति विशेषणैर्नतु त्यागभेदान् प्रदर्शयन्ति । मयि कर्माणि सन्न्यस्य निराशीर्निर्ममश्च भूत्वा युध्यस्वेति कर्मयोगधर्मसमुच्चयदर्शनात् ।

किंच त्यागस्य कामसङ्कल्पममत्वादिविषयभेदाद्बहुविधत्वं पूर्वमुक्तमित्यवगम्यते, नतु स्वरूपतो भेदः। तथासत्येकेन त्यागभेदेन युक्ते कर्मणि द्वितीयस्य त्यागभेदस्यानवकाशप्रसङ्गात् । रूपं द्विविधं- उद्भूतरूपमनुद्भूतरूपं चेत्युक्ते नहि उद्भूतरूपवति वस्तुन्यनुद्भूतरूपप्रसङ्गः । स्पर्शो द्विविधः- शीतोष्णभेदादित्युक्ते नापि शीतस्पर्शवति वस्तुन्युष्णस्पर्शप्रसङ्गः । अत्र तु त्यागस्त्रिविध इति, स्वरूपतो भेद इव कण्ठोक्तः- रूपं द्विविधमित्यादिवत् । ते च भेदा वक्ष्यन्ते तामसो राजसस्सात्त्विकश्चेति । नहि तामसत्यागवति पुरुषे राजससात्त्विकत्यागयोः प्रसङ्गः । एवं राजसत्यागवति तामससात्त्विकत्यागयोर्नैव प्रसङ्गः । तथा सात्त्विकत्यागवति न राजसतामसयोः प्रसङ्गः । अत एव त्यागस्य त्रैविध्यकथनम् । यदित्वेकस्मिन्नेव पुरुषे युगपदेव त्यागत्रयं स्यात्तर्हि त्याग एकविध एव स्याद्भेदप्रमाणानुपपत्तेः- त्यागभेदानां परस्परसामानाधिकरण्याभावो हि त्यागभेदे प्रमाणम् (प्रयोजकम्) । अशीस्त्यागममतात्यागादीनां तु सामानाधिकरण्यमस्ति, अतो विषयभेदाद्भिन्न इव प्रतीयमानोपि स त्याग एकविध एव ।

कः पुनरसौ निश्चय इत्याह—

यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत् ।
यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥५॥

यज्ञेति । यज्ञो दानं तप इत्येतत्त्रिविधं कर्म न त्याज्यं न त्यक्तव्यं, कार्यं करणीयमेव तत् । कस्मात् ? यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि विशुद्धिकराणि मनीषिणां फलानभिसन्धीनामित्येतत् ॥५॥

अत्रोक्त एव त्यागस्त्रिविधः- स्वरूपभेदसद्भावात् । नहि सात्त्विकादित्यागभेदानां परस्परसाङ्कर्यं परस्परसामानाधिकरण्यं वा विद्यते । कण्ठोक्तश्चायमेवेति तुच्छमेव रामानुजव्याख्यानम् ।

किंच ईश्वर एव कर्ता, नाहं कर्तेत्यनुसन्धानं चायुक्तं- 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इति गुणेष्वेव कर्तृत्वारोपो न त्वीश्वरे, नाप्यात्मनि अविक्रियत्वादीश्वरस्यात्माभिन्नत्वाच्चेति । यदीश्वरे कर्तृत्वमारोपितं स्यात्तदात्मन्येव फलति, बिम्बे मुखे आरोपितस्तिलकः प्रतिबिम्बमुखवत् । तस्मान्नेवेश्वरे कर्तृत्वमारोपितव्यं, किंतु गुणेष्वेव । नच 'मयि सर्वाणि कर्माणि सन्न्य'स्येति वचनस्य का गतिरिति वाच्यं, ईश्वरार्थमहं कर्म करोमि, स्वाम्यर्थं भृत्य इवेत्यनुसन्धानस्यैवेश्वरे कर्मसमर्पणरूपत्वादिति । नच गुणेष्वेव कर्तृत्वमारोपितव्यमिति स्थिते कथमहं करोमीत्यनुसन्धानमिति वाच्यं, कर्माधिकृताऽनात्मविद्विषयत्वादेतद्वचनस्य । तत्त्वविद्धि गुणा एव कर्तारो न त्वहमिति मन्यते । तस्मादीश्वर एव कर्तेत्यनुसन्धानमतिमूढविषयमेवेति संक्षेपः ॥४॥

यज्ञेति । मनीषिणां यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यं, प्रत्युत तत्कार्यमेव । मनीषिणां यज्ञो दानं तपश्चेत्येतानि पावनान्येव । नन्वज्ञविषयमिदं प्रकरणमिति प्रागुक्तं कथं सङ्गच्छेत ? मनीषिणामिति पदस्य सत्त्वान्मनीषिणो हि विद्वांसोऽत आह— **फलानभिसन्धीनामिति** । कर्मण्यधिकृतेष्वज्ञेषु मध्ये फलानभिसन्धयो विद्वांसः, फलाभिसन्धयस्तु तदपेक्षया मूढाः । यथा वैदिकेषु वेदार्थविदः प्राज्ञाः, केवलवेदपाठरता मूढाः । यथा वा द्विजेषु वेदपाठरताः प्राज्ञाः, सन्ध्यावन्दनमात्रविदो मूढाः । यथा वा विद्यार्थिषु शास्त्राध्यायिनः प्राज्ञाः, काव्याध्यायिनो मूढाः । यथा वा बालेषु पदवाक्यपाठकाः प्राज्ञाः, अकाराद्यक्षराभ्यासिनो मूढास्तद्वदिति भावः । तस्मादनात्मविदः कर्मण्यधिकृतास्तत्फलाभिसन्धिराहित्येन मनीषिण इतीहोच्यन्ते स्तुत्यर्थमिति बोध्यम् । विशुद्धिश्चित्तशुद्धिः । अनेन च पावनानीतिवचनेन चित्तशुद्धिपर्यन्तमेव कर्मण्यधिकृतैरपि कर्म कार्यं, पश्चात्तु सन्न्यासस्स्वीकर्तव्य एवाश्रमविशेषस्तत्त्वज्ञानार्थकश्रवणाद्यर्थः 'अथातो ब्रह्मजिज्ञा'सेति सूत्रात् । न हि ज्ञानं विना मुक्तिः । कर्माणि चित्तशुद्धिफलकान्येव ह्यनभिसंहितफलानि । कर्मभिश्चित्ते शुद्धे सति विविदिषा जायते । 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेति श्रुतेः । जातायां च विविदिषायां तच्छेदनार्थं गृहादिकं परित्यज्य तत्त्वविरसकाशं यात्येवेति सिद्धस्सन्न्यासो मुमुक्षोर्विविदिषाजनकानां तु कर्मणां विविदिषाजननानन्तरं नोपयोगः- जलदर्शनानन्तरं खनित्रस्येव ।

एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च ।
कर्तव्यानीति मे पार्थ ! निश्चितं मतमुत्तमम् ॥६॥

एतानीति । एतान्यपि तु कर्माणि यज्ञदानतपांसि पावनान्युक्तानि, सङ्गमासक्तिं तेषु त्यक्त्वा फलानि च तेषां त्यक्त्वा परित्यज्य कर्तव्यानीत्यनुष्ठेयानीति मे मम निश्चितं मतमुत्तमम् । 'निश्चयं शृणु मे तत्र' इति प्रतिज्ञाय पावनत्वं च हेतुमुक्त्वा 'एतान्यपि कर्माणि कर्तव्यानी'त्येतत्, 'निश्चितं मतमुत्तम'मिति प्रतिज्ञातार्थोपसंहार एव । नापूर्वार्थं वचनं-- 'एतान्य'पीति प्रकृतसन्निकृष्टार्थत्वोपपत्तेः । ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतवः 'एतान्यपि कर्माणि मुमुक्षोः कर्तव्या'नीत्यपिशब्दस्यार्थः । न त्वन्यानि कर्माण्यपेक्ष्य 'एतान्यपी'-त्युच्यते ।

अन्ये तु वर्णयन्ति—नित्यानां कर्मणां फलाभावात् 'सङ्गं त्यक्त्वा फलानि' चेति नोपपद्यते । अतः- 'एतान्य'पीति यानि काम्यानि कर्माणि नित्येभ्योऽन्यानि, एतान्यपि कर्तव्यानि । किमुत यज्ञदानतपांसि नित्यानीति, तदसत्—नित्यानामपि कर्मणामिह

एवं सति आप्रायणादहरहः कर्म कार्यं मुमुक्षुभिरिति वर्णयतो रामानुजस्याहो ! पाण्डित्यम् ! आप्रायणादिति मूलाद्बहिःपदकल्पनात् । 'यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्', 'व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति', 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, शान्तो दान्त उपरत' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्य, सर्वारम्भपरित्यागी-त्यादिप्रकृतगीतासिद्धस्य च सर्वकर्मसन्न्यासस्य विद्वद्विषयस्य प्रत्याख्यानाच्च ॥५॥

एतानीति । हे पार्थ ! एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च त्यक्त्वा कर्तव्यानीति मे निश्चितमुत्तमं मतम् । क्व सङ्गमत आह—तेष्विति । यज्ञादिष्वित्यर्थः । हेतुमिति । यज्ञादीनां कर्तव्यत्वे हेतुमित्यर्थः । अपूर्वार्थवचनमिति । यज्ञादिभ्योऽन्यान्यपि कर्माणि कर्तव्यानीत्येवंरूपाऽ-पूर्वार्थवचनं न भवतीत्यर्थः । कुतो नापूर्वार्थवचनमत आह—एतान्यपीति । एतच्छब्दो हि प्रकृत-सन्निहितार्थवाची । ननु एतान्यपीत्यपिशब्दात्पूर्वोक्तकर्मभ्योऽन्यान्यप्येतानि कर्तव्यानीत्येवार्थोऽत्र आह—ससङ्गस्येति । ससङ्गस्य फलार्थिनो बन्धहेतून्यप्येतानि पूर्वोक्तकर्माणि मुमुक्षोरज्ञस्य कर्मण्यधिकृतस्य कर्तव्यानीत्यपिशब्दार्थः । ननु समुच्चयार्थोऽपिशब्दोऽत्रेत्याह—नत्विति । एतानि पूर्वोक्तकर्माणि कर्तव्यान्यपिशब्दादन्यान्यपि कर्तव्यानीति नार्थ इति भावः ।

एतेन सङ्गं त्यक्त्वा फलं त्यक्त्वा च कृतान्येव यज्ञदानतपांसि पावनानि, नतु सकामानीति सिद्धम् । अत एव मनीषिणां फलानभिसन्धीनामिति भाष्यकारैरुक्तम् । यदुक्तं नापूर्वार्थवचनमिति तत्र कैः कथमिहापूर्वार्थो वर्णित इति शङ्कायां तन्मतमुपन्यस्य दूषयति—अन्येत्विति, अत इति । नित्यकर्मणां यज्ञादीनां फलत्यागकथनस्यायुक्तत्वादित्यर्थः । एतान्यपीति । तान्येतान्यपीत्यर्थः । काम्यान्यपि कर्माणि फलं त्यक्त्वा कर्तव्यानीत्येतानि कर्माणि कर्तव्यानीत्यस्यार्थः । अपिशब्दार्थमाह—

फलवत्त्वस्योपपादितत्वात्- 'यज्ञो दानं तपश्चैव पावना'नीत्यादिना वचनेन। नित्यान्यपि कर्माणि बन्धहेतुत्वाशङ्कया जिहासोर्मुमुक्षोः कुतः काम्येषु प्रसङ्गः ? 'दूरेण ह्यवरं क'र्मेति च निन्दितत्वात्; 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्य'त्रेति च काम्यकर्मणां बन्धहेतुत्वस्य निश्चितत्वात्; 'त्रैगुण्यविषया वेदाः', 'त्रैविद्या मां सोमपाः', 'क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विश'न्तीति च दूरव्यवहितत्वाच्च न काम्येषु 'एतान्य'पीति व्यपदेशः ॥६॥

तस्माद्यज्ञस्याधिकृतस्य मुमुक्षोः—

नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते ।
मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तितः ॥७॥

नियतस्येति। नियतस्य तु नित्यस्य सन्न्यासः परित्यागः कर्मणो नोपपद्यते--अज्ञस्य पावनत्वस्येष्टत्वात्। मोहादज्ञानात्तस्य नियतस्य परित्यागः- नियतं चावश्यं

किमुतेति। यज्ञदानतपांसि कर्तव्यानीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः। **उपपादितत्वादिति**। केन वचनेनेत्यत आह—**यज्ञ इति**। पावनत्वफलस्योक्तत्वादिति भावः। 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फल'मित्यनेन वक्ष्यते चेति बोध्यम्। जिहासोर्हातुं त्यक्तुमिच्छोर्जिहासोः। कुतो न प्रसङ्गोऽत आह—**दूरेणेति**। 'दूरेण ह्यवरं कर्म बुद्धियोगाद्धनञ्ज'येति श्लोकेनेति भावः। ननु नित्यकर्मस्वेवास्य बन्धहेतुत्वशङ्का, नतु काम्यकर्मस्वित्यत आह—**यज्ञार्थादिति**। 'यज्ञार्थात्कर्मणोऽन्यत्र लोकोऽयं कर्मबन्धन' इति श्लोके ईश्वरार्थं कर्मैवाबन्धकं, काम्यं कर्म तु बन्धकमेवेति निश्चयेनोक्तत्वादिति भावः।

एवं काम्यकर्मणां बन्धकत्वादेव 'त्रैगुण्यविषया वेदा निस्त्रैगुण्यो भवार्जु'नेत्युक्तमित्याह—**त्रैगुण्येति**। कम्यकर्मणां यज्ञादीनां स्वर्गादिफलप्रदानद्वारा जन्ममरणादिसंसारहेतुत्वं च स्फुटमुक्तमित्याह—**त्रैविद्या इति**। 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विश'न्तीति। ननु काम्यानां कर्मणामिति प्रकृतत्वात्तत्परामर्श एतच्छब्दस्योचित इत्यत आह—**दूरेति**। अत्यन्तं व्यवहितत्वादित्यर्थः। अव्यवहितयज्ञादित्यागे कारणाभावाद्दूरव्यवहितकाम्यपरामर्शे प्रमाणाभावाच्चेति भावः। तस्मात्काम्येष्वेतान्यपीति न व्यपदेशः। एतान्यपीत्यनेन काम्यानि नोच्यन्त इत्यर्थः। तस्मादेतान्यपि यज्ञादिकर्माणि कर्तव्यानीत्येवार्थः। तुशब्दस्तु विशेषार्थः। फलाभिसन्धिरहितान्येव यज्ञादीनि कर्तव्यानि, नतु तत्सहितानीत्ययं विशेषस्तुशब्देनोच्यते; बन्धकान्यपि कर्तव्यान्येवेत्यपिशब्दार्थ इत्याचार्यैरेव दर्शितम्। **एतेन** 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर' इत्युक्तकर्मफलत्यागपक्ष एव श्रीकृष्णाभिमत इति **सिद्धम्** ॥६॥

नियतस्येति। अथ त्रिविधस्सम्प्रकीर्तित इत्युक्तत्यागत्रैविध्यं दर्शयन् त्याज्यं दोषवदिति कर्मसन्न्यासपक्षं दूषयति—**नियतस्येति**। नियतस्य कर्मणस्सन्न्यासस्तु नोपपद्यते। कस्य नियतं कर्मेत्यत आह—**अज्ञस्येति**। अज्ञोपि यः कर्मण्यधिकृतश्शूद्रादिर्यश्च द्विजोऽपि यमाद्यर्थं सन्न्यस्तवान्न

कर्तव्यं त्यज्यते चेति विप्रतिषिद्धम् । अतो मोहनिमित्तः परित्यागस्तामसः परिकीर्तितो मोहश्च तम इति ॥७॥

किंच—

दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयात्त्यजेत् ।
स कृत्वा राजसं त्यागं नैव त्यागफलं लभेत् ॥८॥

दुःखमिति । दुःखमित्येव यत्कर्म कायक्लेशभयाच्छरीरदुःखभयात्त्यजेत्परित्यजेत्,

---

तस्य नियतमित्याह—**अधिकृतस्येति** । कथमधिकृतोऽज्ञः कर्म नियतं त्यक्तुमिच्छतीत्यत आह—**मुमुक्षोरिति** । कर्मणो बन्धकत्वधिया बन्धान्मुमुक्षुर्नियतं कर्म परित्यजेदज्ञानादिति भावः । यस्मात्फलाभिसन्धिरहितं यज्ञादिकर्म पावनत्वात्कार्यमज्ञस्य तस्मादिति तस्माच्छब्दार्थः । **नित्यस्येति** । नैमित्तिकस्याप्युपलक्षणम् । यज्ञादीनि नित्यकर्माणि ब्राह्मणस्य देवयज्ञपितृयज्ञभूतयज्ञमनुष्ययज्ञब्रह्मयज्ञाख्यपञ्चयज्ञानामहरहः कर्तव्यत्वात् । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति ज्योतिष्टोमस्तु नैमित्तिकः । इज्याध्ययनदानानि त्रीणि ब्राह्मणस्य स्वधर्मतया विहितानीति । दानं च नित्यकर्मैव । अध्ययनं ब्रह्मयज्ञो यज्ञेष्वन्तर्भूतम् । इज्या देवपूजा वैश्वदेवादिर्यज्ञत्वेन प्रसिद्धैव । तप एकादश्युपवासादिः । तच्च नियतमेव, तदकरणे प्रत्यवायदर्शनात् । 'एकादश्यां न भुञ्जीत पक्षयोरुभयोरपि' इत्यादिधर्मशास्त्रात् ।

एवं नित्यस्य यज्ञादिरूपस्य कर्मणः परित्यागो मुमुक्षोर्नोपपद्यते, परित्यागे प्रत्यवायसम्भवात् । करणे च पावनत्वरूपफलसम्भवात् । ननु फलानभिसन्धीनां किं पावनत्वफलेनेत्यत आह—**तस्येति** । मुमुक्षोर्हि मोक्षफले तावदिच्छास्तीति मोक्षफलमिष्टं, तदर्थं ज्ञानं चेष्टं, ज्ञानं विना मोक्षासम्भवात् । ज्ञानार्थं च चित्तशुद्धिलक्षणं पावनत्वमिष्टं पावनत्वार्थं च, पावनं नित्यकर्मेष्टमिति, पावनस्य नित्यकर्मणो मुमुक्षोरिष्टत्वादित्यर्थः । नचैवं कथं फलाभिसन्धिराहित्यमिति वाच्यं, स्वर्गादितत्तन्नियतफलाभिसन्धिराहित्यस्यैव विवक्षितत्वात् । स्वर्गादिफलं हि बन्धकत्वादनपेक्षितव्यं, पावनत्वादिकं तु मोचकत्वादपेक्ष्यमेव । नहि फलस्य फलत्वेन रूपेण दोषवत्त्वं, किंतु बन्धकत्वेन रूपेणैव । अन्यथा मोक्षोऽपि फलत्वाद्दोष एव स्यात् ।

अज्ञानादिति । नित्यं कर्म फलाभिसन्धिरहितं चेन्न बन्धकं, त्यक्तं चेन्नरकावहमित्येवंरूपविवेकाभावादित्यर्थः । एतेनात्मविदामात्मज्ञानान्नियतकर्मत्याग उचित एवेति ज्ञायते । विप्रतिषिद्धं विरुद्धं कर्तव्यत्वत्याज्यत्वयोस्सामानाधिकरण्यासम्भवादिति भावः । **अत इति** । कर्तव्यकर्मत्यागस्य विरुद्धत्वादित्यर्थः । विदुषां सन्न्यासिनां तु नैव कर्तव्यं कर्मेति तत्त्यागो न विरुद्धः, प्रत्युत तत्करणमेव विरुद्धमिति भावः । **मोहनिमित्त इति** । मोहो निमित्तं कारणं यस्य स तथोक्तः । ननु विदुषां सन्न्यासिनामिवात्मज्ञाननिमित्त इति भावः । **तामस इति** । तमोगुणप्रवृत्तः । तमःकार्यत्वान्मोहस्येति भावः ॥७॥

दुःखमिति । यः कर्म दुःखमिति मत्वैव कायक्लेशभयात्त्यजेत्, स राजसं त्यागं कृत्वा

स कृत्वा राजसं रजोनिर्वृत्तं त्यागं नैव तत्त्यागफलं ज्ञानपूर्वकस्य सर्वकर्मत्यागस्य फलं मोक्षाख्यं न लभेन्नैव लभेत ॥८॥

कः पुनस्सात्त्विकस्त्यागः ? इत्याह—

कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन !
सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्सात्त्विको मतः ॥९॥

कार्यमिति । कार्यं कर्तव्यमित्येव यत्कर्म नियतं नित्यं क्रियते निर्वर्त्यतेऽर्जुन ! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव । एतन्नित्यानां कर्मणां फलवत्त्वे भगवद्वचनं प्रमाणमवोचाम । अथ वा यद्यपि फलं न श्रूयते नित्यस्य कर्मणः; तथापि नित्यं कर्म कृतमात्मसंस्कारं प्रत्यवायपरिहारं वा फलं करोत्यात्मन इति कल्पयत्येवाज्ञः । तत्र तामपि कल्पनां निवारयति- 'फलं त्यक्त्वा' इत्यनेन । अतस्साधु उक्तं- 'सङ्गं त्यक्त्वा फलं च' इति । स त्यागो नित्यकर्मसु सङ्गफलपरित्यागस्सात्त्विकस्सत्त्वगुणनिर्वृत्तो मत अभिप्रेतः ।

त्यागफलं नैव लभेत् । अज्ञानपूर्वकः कर्मत्यागस्तामसत्यागः, कायक्लेशभयदुःखपूर्वकः कर्मत्यागस्तु राजसत्यागः । अस्मिन्नेव त्यागद्वये 'त्याज्यं दोषवदिति पक्षोऽन्तर्भूतः । अतस्स पक्षो दुष्ट एव । अज्ञस्य कर्मण्यधिकृतस्य नियतकर्मपरित्यागेन प्रत्यवायसम्भवान्मोक्षासम्भवाच्च । तस्मादज्ञः कर्मण्यधिकृतो नियतं कर्मावश्यं कुर्यात् । अज्ञस्यापि सन्न्यस्तस्य न कर्माधिकारः । अधिकृतस्येति विशेषणात् । अतोऽज्ञस्य सन्न्यासिनोपि नियतकर्मत्यागो न प्रत्यवायावहः । परं तु अज्ञस्य तस्य सन्न्यासापेक्षया कर्मयोग एव समीचीनः- पावनत्वात्कर्मयोगस्य । 'कर्मयोगो विशिष्यत' इत्युक्तत्वाच्च । तस्मादयुक्त एवाज्ञस्य मोहात्कायक्लेशभयाच्च कर्मत्यागः । सर्वकर्मत्यागस्येति । परमार्थसन्न्यासस्येत्यर्थः । विद्वत्सन्न्यासस्येति यावत् ॥८॥

कार्यमिति । हेअर्जुन ! नियतं यत्कर्म सङ्गं त्यक्त्वा फलं च त्यक्त्वा कार्यमित्येव क्रियते स त्यागस्सात्त्विको मतः । आत्मसंस्कारं चित्तशुद्धिं । प्रत्यवायो नरकादिः । आत्मनस्स्वस्य । अज्ञ इति । आत्मतत्त्वानभिज्ञ इत्यर्थः । आत्मविद्धि स्वस्य चित्तस्य चासम्बन्धं पश्यन् कथं चित्तशुद्धिं कामयेत् ? कथं वा अपहतपाप्मन्यात्मनि प्रत्यवायपरिहारं कामयेत् ? नित्यकर्मस्विति । यत्कर्म क्रियत इति प्रागुक्तं तेष्वित्यर्थः । एवं च स इत्यस्य तन्नित्यकर्मविषय इत्यर्थ इति सिद्धम् । तन्नित्यकर्मगतसङ्गफलविषय इति वा । एतेन सर्वकर्मफलत्यागरूपो यस्सात्त्विकत्यागस्स एव- 'यज्ञदानतपःकर्म न त्याज्यमिति चापर' इति श्लोकपरार्धोक्तः पक्षस्स एव च भगवदभिमत इति सिद्धम् । ततश्च कर्मण्यधिकृतस्सर्वोऽप्यज्ञो नित्यं कर्म कृत्वा फलमेव परित्यजेत्, नतु कर्म सन्न्यसेदिति फलितम् ।

ननु त्यागस्त्रिविधस्सम्प्रकीर्तित इति त्यागशब्देन सन्न्यास एव ग्रहीतव्यः- 'नियतस्य तु सन्न्यास' इत्युत्तरानुरोधात् । सन्न्यासस्य प्रकृतत्वाच्च । तथा सति सन्न्यासः कर्मत्यागरूप एवेति

ननु कर्मपरित्यागस्त्रिविधः सन्न्यास इति च प्रकृतः । तत्र तामसो राजसश्च त्याग उक्तः । कथमिह सङ्गफलत्यागः तृतीयत्वेनोच्यते? यथा त्रयो ब्राह्मणास्समागताः, तत्र षडङ्गविदौ द्वौ, क्षत्रियस्तृतीय इति तद्वत् । नैष दोषः—त्यागसामान्येन स्तुत्यर्थत्वात् । अस्ति हि कर्मसन्न्यासस्य फलाभिसन्धित्यागस्य च त्यागत्वसामान्यम् । तत्र राजसतामसत्वेन कर्मत्यागनिन्दया कर्मफलाभिसन्धित्यागस्सात्त्विकत्वेन स्तूयते- 'स त्यागस्सात्त्विको मत' इति ॥९॥

यस्त्वधिकृतस्सङ्गं त्यक्त्वा फलाभिसन्धिं च कर्म नित्यं करोति, तस्य फलरागादिना अकलुषीक्रियमाणमन्तःकरणं नित्यैश्च कर्मभिः संस्क्रियमाणं विशुद्ध्यति, तद्विशुद्धं प्रसन्नमात्मालोचनक्षमं भवति । तस्यैव नित्यकर्मानुष्ठानेन विशुद्धान्तःकरणस्यात्मज्ञानाभिमुखस्य क्रमेण यथा तन्निष्ठा स्यात्तद्वक्तव्यमित्याह—

न द्वेष्टयकुशलं कर्म कुशले नानुषज्जते ।
त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयः ॥१०॥

नेति । न द्वेष्टयकुशलमशोभनं काम्यं कर्म शरीरारम्भद्वारेण संसारकारणं 'किमनेन?' इत्येवम् । कुशले शोभने नित्ये कर्मणि सत्त्वशुद्धिज्ञानोत्पत्तितन्निष्ठाहेतुत्वेन 'मोक्षकारणमिद'मित्येवं नानुषज्जते, तत्रापि प्रयोजनमपश्यन्ननुषङ्गं प्रीतिं न करोतीत्येतत् । कः पुनरसौ? त्यागी पूर्वोक्तेन सङ्गफलपरित्यागेन तद्वान् त्यागी यः कर्मणि सङ्गं त्यक्त्वा तत्फलं

कृत्वा कर्मत्यागविषया एषया एव त्रयः प्रकारा दर्शनीयाः, नतु कर्मत्यागविषयौ द्वौ फलत्यागविषय एकश्चेति । फलत्यागस्यासन्न्यासत्वात् । प्रकृते तु राजसतामसत्यागौ कर्मत्यागावेव दर्शितौ । सात्त्विकत्यागस्तु फलत्यागो दर्शित इति कथं सन्न्यासस्य कर्मत्यागरूपस्य त्रैविध्यमिति चोदयति—**नन्विति** । परिहरति—**नैष दोष इति** । हेतुमाह—**त्यागेति, त्यागसामान्येनेति** । परित्यागांशमात्रसादृश्येनेत्यर्थः । सन्न्यासत्यागयोरिति भावः । तदेव सामान्यं दर्शयति—**अस्ति हीति** । स्तुतिं दर्शयति—**तत्रेति** । सन्न्यासत्यागयोर्मध्य इत्यर्थः । राजसात्तामसाच्च कर्मत्यागात्सात्त्विकः फलत्याग उत्कृष्ट इति स्तुत्यर्थं फलत्यागस्यापि सन्न्यासभेदान्तःप्रवेशनमिति भावः ॥९॥

नेति । राजसतामसत्यागिनौ निन्दितौ । यस्तु सात्त्विकत्यागी तस्य परमार्थसन्न्यासज्ञाननिष्ठाप्राप्तिरनेन श्लोकेनोच्यत इत्याह—**तस्येति** । तन्निष्ठा आत्मज्ञाननिष्ठा । त्यागी सत्त्वसमाविष्टो मेधावी छिन्नसंशयश्च सन्नकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले कर्मणि नानुषज्जते । किं तदकुशलं कर्मेत्यत आह—**काम्यमिति** । कुतस्तस्याशोभनत्वमत आह—**शरीरेति** । शरीरारम्भकत्वात्संसारकारणमित्यर्थः । कथं द्वेष्टीत्यत आह—**किमनेनेत्येवमिति, अनुषङ्गं न करोतीति** । अनुषङ्गप्रकारं दर्शयति—**सत्त्वशुद्धीति** । संसारकारणमिदमिति काम्ये न द्वेषः, मोक्षकारणमिदमिति नित्ये नापि प्रीतिस्त्यागिन इत्यर्थः । द्विष अप्रीताविति धातोर्द्वेषोऽप्रीतिः । कर्तुस्त्यागिनमाकांक्षन्नाह—**कः पुन-**

च नित्यकर्मानुष्ठायी स त्यागी । कदा पुनरसावकुशलं कर्म न द्वेष्टि, कुशले च नानुषज्जत इति । उच्यते— सत्त्वसमाविष्टो यदा सत्त्वेनात्मानात्मविवेकविज्ञानहेतुना समाविष्टस्संव्याप्तः- सत्त्वसंयुक्त इत्येतत् । अत एव च मेधावी मेधयाऽऽत्मज्ञानलक्षणया प्रज्ञया संयुक्तस्तद्वान् मेधावी । मेधावित्वादेव छिन्नसंशयः- छिन्नोऽविद्याकृतस्संशयो यस्य 'आत्मस्वरूपावस्थान-मेव परं निश्श्रेयससाधनं, नान्यत्किंचि'दित्येवं निश्चयेन छिन्नसंशयः ।

योऽधिकृतः पुरुषः पूर्वोक्तेन प्रकारेण कर्मयोगानुष्ठानेन क्रमेण संस्कृतात्मा सन् जन्मादिविक्रियारहितत्वेन निष्क्रियमात्मानमात्मत्वेन सम्बुद्धस्स सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नासीनो नैष्कर्म्यलक्षणां ज्ञाननिष्ठामश्नुत इत्येतत् । पूर्वोक्तस्य कर्मयोगस्य प्रयोजनमनेनैव श्लोकेनोक्तम् ॥१०॥

रसाविति, त्यागेनेति । उपलक्षित इति शेषः । तद्वानिति । त्यागवानित्यर्थः । कोसौ त्यागी अत आह—य इति, नित्यकर्मानुष्ठायीति । नित्यकर्मानुष्ठानशील इत्यर्थः । सत्त्वेन गुण-विशेषेण । कीदृशेनेत्यत आह—आत्मेति । आत्मानात्मविवेकज्ञानस्य हेतुना कारणभूतेन । 'सत्त्वात्संजायते ज्ञान'मित्युक्तत्वादिति भावः । नित्यकर्मानुष्ठानेन चित्ते परिशुद्धे सति सत्त्वगुणोद्रेको भवतीत्यर्थः । यद्वा चित्तशुद्धिरेव सत्त्वोत्कर्षः । अत एवेति । सत्त्वनिष्ठत्वादित्यर्थः । मेधा अस्या-स्तीति मेधावी, 'अस्माया मे'धेति विनिः । मेधायास्स्वरूपमाह—आत्मज्ञानेति । आत्मज्ञानमिह मेधाशब्दार्थः । छिन्नस्संशयो यस्य स छिन्नसंशयः- नित्यकर्म बन्धकं वा नवेत्येवमादिरूपस्संशयः । यद्वा आत्मा कर्ता वा उताकर्तेत्येवमादिरूपः । केन कृतोऽयमत आह—अविद्याकृत इति । अज्ञान-जन्य इत्यर्थः । केन छिन्नोऽत आह—निश्चयेनेति । निश्चयज्ञानेनेत्यर्थः । निश्चयस्याकारमाह— आत्मेति । आत्मस्वरूपेणावस्थानमात्मज्ञाननिष्ठेति यावत् । एवकारार्थमाह—नान्यत्किञ्चिदिति । अन्यन्नित्यकर्मानुष्ठानादिकमित्यर्थः । फलितार्थमाह—य इति । यः कर्मण्यधिकृतोऽज्ञः पुरुषस्स पूर्वोक्तप्रकारेण कर्मयोगमनुष्ठाय तेन क्रमात्संस्कृतात्मा शुद्धचित्तस्सन् जन्मजरामरणादिविक्रियारहितत्वेन हेतुना निष्क्रियमात्मानं प्रत्यंचमेवात्मत्वेन सम्बुद्धो जानन् सन् सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य, किंचिदपि कर्म स्वयं नैव कुर्वन्नन्यैरपि न कारयन् तूष्णीमासीनस्सन्, नैष्कर्म्यलक्षणां परमार्थसन्न्यासस्वरूपां ज्ञाननिष्ठामश्नुते प्राप्नोति । इत्येतत्पूर्वश्लोकोक्तकर्मयोगस्य प्रयोजनमनेन श्लोकेनोक्तम् । पूर्वश्लो-कोक्तो यस्सात्त्विकत्यागस्स एव कर्मयोगः । यः पूर्वं 'सन्न्यासः कर्मयोगश्च निश्श्रेयसकरावुभा'-वित्यादिनोक्तः, तस्य च कर्मयोगस्य चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्तिद्वारा मोक्षः फलमिति तत्रैवोक्तम् । तदेव फलमिह साक्षादनेन श्लोकेनोक्तम् । किमिति ? त्यागात्सत्त्वसमावेशः, सत्त्वसमावेशादात्मज्ञानं; तस्माच्च संशयनिरासः, ततो नित्यकाम्यकर्मप्रीतिद्वेषाभावपूर्वकात्मज्ञाननिष्ठेति । एवं कर्मयोगिनः क्रमेण ज्ञाननिष्ठाप्राप्तौ सत्यां ज्ञाननिष्ठस्य यत्फलं पूर्वमुक्तं गुणातीतत्वं विदेहकैवल्यं च तदुभयमस्य भवतीति कर्मयोगिनः फलं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिद्वारा मोक्ष एवेति कृत्वा ज्ञाननिष्ठैव कर्मयोगस्य फलं, तच्चेह प्रतिपादितमिति भावः ॥१०॥

यः पुनरधिकृतस्सन् देहात्माभिमानित्वेन देहभृदज्ञोऽबाधितात्मकर्तृत्वविज्ञानतया 'अहं कर्ता' इति निश्चितबुद्धिस्तस्याशेषकर्मपरित्यागस्याशक्यत्वात्कर्मफलत्यागेन चोदितकर्मानुष्ठान एवाधिकारः, न तत्याग इत्येतमर्थं दर्शयितुमाह—

न हि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषतः।
यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते ॥११॥

नहीति। नहि यस्माद्देहभृता- देहं बिभर्तीति देहभृत्, देहात्माभिमानवान्देहभृदित्युच्यते, न विवेकी। सहि- 'वेदाविनाशिन'मित्यादिना कर्तृत्वाधिकारान्निवर्तितः। अतस्तेन देहभृताऽज्ञेन न शक्यं त्यक्तुं सन्न्यसितुं कर्माण्यशेषतो निश्शेषेण। तस्माद्य-

न हीति। हि देहभृताऽशेषतः कर्माणि त्यक्तुं न शक्यं, यस्तु कर्मफलत्यागी स त्यागीत्यभिधीयते शिष्टैः। अबाधितमात्मकर्तृत्वविज्ञानमहं कर्तेत्येवंरूपं ज्ञानं यस्य तत्तया हेतुना। तस्येति। कर्मण्यधिकृतस्य कर्तात्मदर्शिनोऽज्ञस्येत्यर्थः। **कर्मफलत्यागेनेति**। कर्मफलत्यागपूर्वकमित्यर्थः। **चोदितकर्मानुष्ठान एवेति**। विहितकर्मानुष्ठान इत्यर्थः। **तत्त्याग इति**। कर्मत्याग इत्यर्थः। **देहभृदिति**। न हि दण्डमिवात्मा देहं बिभर्ति येन देहभृदित्युच्येत, नापि पय इव घट आत्मा देहं बिभर्ति। किंतु ममायं देह इति मनुष्योऽहमिति चाहं ममाभिमानपूर्वकं देहं बिभर्त्यात्मा। यदा पुनरात्मनश्शरीरेऽहं ममाभिमानाभावः, तदा सुषुप्तौ शरीरं हि निश्चेष्टतया वर्ततेऽत आह—**देहात्माभिमानवान् देहभृदित्युच्यत इति**।

कः पुनर्नोच्यते देहभृदित्यत आह—**न विवेकीति**। नन्विह देहभृच्छब्देन विवेक्यप्युच्यतामत आह—**स हीति, अत इति**। विवेकिनः कर्माधिकाराभावादित्यर्थः। **तेनेति**। अविवेकिनेत्यर्थः। शक्यमिति नेत्यस्यात्रान्वयान्न शक्यमित्यर्थः। विवेकिना तु त्यक्तुं शक्यमेव। देहयात्रामात्रफलकभिक्षाटनादिकर्मणामपि गुणकृतत्वानुसन्धानेन त्यागोपपत्तेः। न ह्यज्ञ इव प्राज्ञोऽप्यहं करोमीति मन्यते- अकर्त्रभोक्तृविक्रियब्रह्माभिन्नात्मदर्शित्वं हि प्राज्ञत्वं। कथमकर्तारमात्मानं पश्यन्विद्वान् कर्ताहमिति मन्येत? यस्तु तथा मन्यते स नैव तत्त्ववित्। किंतु भ्रान्त एव रज्जुसर्पवत्। तस्माद्विवेकिना कर्म कर्तुमेव न शक्यते, नतु त्यक्तुम्। कर्मकरणस्य देहादिष्वनात्मस्वात्माध्यास एव हि हेतुः। सुषुप्तावध्यासाभावेन कर्माभावदर्शनात्। स चाध्यासो विवेकिनः कथं जीवनादिप्रवृत्तिरिति शङ्कायामुक्तं व्यासेनैव भागवते—'देहोऽपि दैववशगः खलु कर्म यावत्स्वारम्भकं प्रतिसमीक्षित एव सासु'रिति। इहाप्युक्तं- 'स्वभावस्तु प्रवर्तत' इति। तस्माद्देहाद्याकारपरिणतगुणा एव कर्मसु प्रवर्तन्ते तत्तादात्म्याध्यासेन चाविवेकिनः, नतु विवेकिनः। तस्यात्मत्वादात्मनश्चाकर्तृत्वादिति विवेकिनः कर्मकरणमेवासम्भवि, नतु निश्शेषतः कर्मत्यागः। देहादिभ्यो विलक्षणश्चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इति ज्ञानेन सर्वकर्मत्यागस्य सुकरत्वाद्देहादिगतकर्मणा सम्बन्धाभावाच्चात्मनो मेघगतजलेनेव गगनस्य।

स्त्वज्ञोऽधिकृतो नित्यानि कर्माणि कुर्वन् कर्मफलत्यागी कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्न्यासी स त्यागीत्यभिधीयते, कर्म्यपि सन्निति स्तुत्यभिप्रायेण । तस्मात्परमार्थदर्शित्वेनैवाऽदेहभृता देहात्मभावरहितेनैवाशेषकर्मसन्न्यासश्शक्यते कर्तुम् ॥११॥

किं पुनस्तत्प्रयोजनं यत्सर्वकर्मसन्न्यासात्स्यादित्युच्यते—

अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।
भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचित् ॥१२॥

अनिष्टमिति । अनिष्टं नरकतिर्यगादिलक्षणं, इष्टं देवादिलक्षणं, मिश्रमिष्टानिष्टसंयुक्तं मनुष्यलक्षणं च, तत्त्रिविधं त्रिप्रकारं कर्मणो धर्माधर्मलक्षणस्य फलं बाह्यानेककारकव्यापार-

---

अतस्सर्वं कर्म समूलं त्यक्तुं शक्यमेव विवेकिन इत्यविवेक्येवात्र देहभृच्छब्देन भाव्यः तस्यैव देहादितादात्म्याध्यासवतः कर्मत्यागासम्भवात् । नहि पक्ष्मादिषून्मेषनिमेषादिक्रियासु प्रवृत्तेषु सत्सु तत्तादात्म्याध्यासवानज्ञः कर्मत्यागं कर्तुं क्षमते । किं त्वहमेवोन्मिषामि निमिषामि चेति कर्मैव कुर्वन्निव वर्तते । उक्तं हि पञ्चमाध्याये 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, पश्यन्शृण्वन् स्पृशन् जिघ्रन्नश्नन्गच्छन्स्वपन्श्वसन् । प्रलपन् विसृजन्गृह्णन्नुन्मिषन्निमिषन्नपि ॥ इन्द्रियाणीन्द्रियार्थेषु वर्तन्त इति धारय'न्निति । तथा 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यत' इति च । तस्मादविवेकिन एव कर्मत्यागासम्भवः । नतु विवेकिन इति स्थितम् ।

कर्मफलाभिसन्धिमात्रसन्न्यासीति । कर्मफलाभिसन्धिमात्रमेव सन्न्यसितुं त्यक्तुं शीलमस्यास्तीति तथोक्तः । नतु कर्मसन्न्यासीति मात्रपदार्थः । ननु यः कर्म न त्यक्तवान्, फलमेव त्यक्तवान् कथं स त्यागीत्युच्यतेऽत आह—**स्तुत्यभिप्रायेणेति** । फलाभिसन्धिमात्रत्यागिनस्सन्न्यासित्वं स्तुतिसिद्धम् । ज्ञानपूर्वकसर्वकर्मसन्न्यासिनस्सन्न्यासित्वं तु पारमार्थिकं (मुख्यं) मोहपूर्वककर्मसन्न्यासिनो दुःखादिपूर्वककर्मसन्न्यासिनश्च सन्न्यासित्वं निन्द्यमिति भावः । कर्म्यपीत्यपिशब्दात्कर्मापरित्यागरूपसन्न्यासविरुद्धांशसत्त्वेऽपीति गम्यते । अत एव तस्य सन्न्यासित्वममुख्यम् ।

तस्मादिति । अविवेकिना देहभृता सर्वकर्मत्यागस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । अदेहभृतैव कर्मसन्न्यासः कर्तुं शक्यते । तत्र हेतुमाह—**परमार्थदर्शित्वेनेति** । अकर्त्रात्मज्ञानेनेत्यर्थः । अदेहभृतेतिपदं स्वयमेव व्याख्याति—**देहात्मभावरहितेनेति** । देहात्माभिमानवान्हि देहभृदित्युच्यते ॥११॥

अनिष्टमिति । अत्यागिनां प्रेत्य अनिष्टमिष्टं मिश्रं चेति त्रिविधं कर्मणः फलं भवति । सन्न्यासिनां तु क्वचिदपि तन्न भवति । यज्ञादिलक्षणं नित्यनैमित्तिककाम्यभेदभिन्नं धर्माख्यं कर्म यच्छास्त्रेण विहितं तस्य फलमिष्टं, यत्पुनर्हिंसादिलक्षणं शास्त्रेण प्रतिषिद्धं कर्माधर्माख्यं तस्य फलमनिष्टं, यत्कर्म धर्माधर्मोभयात्मकं तस्य फलं मिश्रम् । क्रियत इति कर्म । फलशब्दव्युत्पत्तिं दर्शयति—फल-

निष्पन्नं सदविद्याकृतमिन्द्रजालमायोपमं महामोहकरं प्रत्यगात्मोपसर्पीव फल्गुतया लय-मदर्शनं गच्छतीति फलमिति फलनिर्वचनम् । तदेतदेवंलक्षणं फलं भवति- अत्यागिना मज्ञानां कर्मिणामपरमार्थसन्न्यासिनां प्रेत्य शरीरपातादूर्ध्वं, न तु सन्न्यासिनां परमार्थ-सन्न्यासिनां परमहंसपरिव्राजकानां केवलज्ञाननिष्ठानां क्वचित् । न हि केवलसम्यग्दर्शन-निष्ठा अविद्यादिसंसारबीजं नोन्मूलयन्ति कदाचिदित्यर्थः । अत एव परमार्थदर्शिन एवाशेष-

---

मित्यादिना । फल्गुतया लीयत इति फलम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । फल्गुना तुच्छत्वं- मिथ्यात्व-मिति यावत् । कुतः फल्गुत्वमत आह—अविद्याकृतमिति । अविद्या हि मिथ्याभूतमज्ञानं तत्का-र्यत्वात्फलमपि मिथ्याभूतमेवेत्यर्थः । किमिव तुच्छमत आह—इन्द्रजालमायोपममिति । इन्द्र-जालाख्यमायाकृतगन्धर्वनगरादितुल्यमित्यर्थः । कुतोऽस्मिन् तुच्छे फले विदुषामप्यासक्तिरत आह—महामोहकरमिति ।

नन्वसङ्गस्यात्मनः फलेन सह सङ्गाभावात्कथमस्मिन् मोहोऽत आह—प्रत्यगात्मोपसर्पी-वेति । प्रत्यगात्मानमुपसर्पति सम्बध्नातीति प्रत्यगात्मोपसर्पि । तदिव भासमानमिति शेषः । आत्मसङ्गीव भातीत्यर्थः । कथमस्य फलस्य निष्पत्तिरत आह—बाह्येति । बाह्यानामनेकानां कारकाणां व्यापारैः क्रियाभिर्निष्पन्नं निर्वृत्तमत एव नेदं प्रत्यगात्मोपसर्पि । वस्तुत इति भावः । एवं तुच्छत्वादेवास्य लय-स्सर्पाभासादिवदित्याह— फल्गुतयेति । हेतौ तृतीया । लयशब्दार्थमाह—अदर्शनमिति । नाश-मिति यावत् । गच्छति प्राप्नोति । लीयत इत्यस्यार्थकथनमिदं लयं गच्छतीति । फलनिर्वचनं फलशब्दनिरुक्तिः । नचैवं मोक्षः फलं नैव भवतीति वाच्यं, इष्टत्वात् । नहि वयं मोक्षं ब्रह्मभाव-लक्षणं फलं ब्रूमः , किंतु नित्यसिद्ध एव स इति ब्रूमः । फलवत्प्राप्त इव भातीति फलत्वं मोक्षस्य । नतु वस्तुतः फलत्वम् । अत एव मोक्षस्य नित्यत्वव्यवहारस्सङ्गच्छते । नचैवं सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य हिरण्यगर्भलोकस्य कथं फलत्वमिति वाच्यं, तस्यापि मायामयत्वेन तुच्छत्वात्फलत्वमिति । तद्धि नित्यकर्मणः फलं- 'प्राजापत्यं गृहस्थाना'मिति शास्त्रात् । यद्वा सगुणोपासनस्य फलम् । उपासनं हि क्रियेति । कर्मणः फलमिष्टमेव सगुणमुक्तिक्षेत्रम् । अत्यागिनामिति । कर्मफलत्यागिनामिति भ्रम-व्युदासायाह—अपरमार्थसन्न्यासिनामिति । स्वर्गादिलक्षणकर्मफलमात्रत्यागिनामिहजन्मनि ज्ञान-निष्ठाया अप्राप्तौ जन्मान्तरस्यावश्यंभावितया स्यादेवेष्टं मिश्रं वा कर्मफलमिति भावः । नहि फलत्याग-मात्रान्मुक्तिः । नच 'त्यागाच्छान्तिरनन्तर'मित्युक्तमिति वाच्यं, स्तुतिपरत्वात्तस्य ।

कदा भवति कर्मिणां कर्मफलमत आह—प्रेत्येति । शरीरं विहायेत्यर्थः । फलितमाह—शरीरपातादूर्ध्वमिति । प्रकृतदेहत्यागानन्तरमित्यर्थः । कुतो न सन्न्यासिनां कर्मफलमित्यत आह—नहीति । आदिपदाद्रागादिग्रहणम् । कदाचिदपि न नोन्मूलयन्ति हि, किंतु सर्वदाप्यवश्यमुन्मूल-यन्त्येवेत्यर्थः । सम्भाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ नञौ । हिः प्रसिद्धौ । हि यस्मान्न नोन्मूलयन्ति तस्मान्न कर्मफलमिति वा । उन्मूलयन्ति समूलं नाशयन्ति । अत एवेति । धिया साङ्ख्यैरविद्यादिसंसार-

कर्मसन्न्यासित्वं सम्भवति, अविद्याध्यारोपितत्वादात्मनि क्रियाकारकफलानां, न त्वज्ञस्याधिष्ठानादीति क्रियाकर्तृकारकाण्यात्मत्वेन पश्यतोऽशेषकर्मसन्न्यासस्सम्भवति ॥१२॥

तदेतदुत्तरैश्श्लोकैर्दर्शयति—

पञ्चैतानि महाबाहो! कारणानि निबोध मे ।
साङ्ख्ये कृतान्ते प्रोक्तानि सिद्धये सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

पञ्चेति । पञ्चैतानि वक्ष्यमाणानि हे महाबाहो! कारणानि निर्वर्तकानि निबोध, मे ममेत्युत्तरत्र चेतस्समाधानार्थं, वस्तुवैषम्यप्रदर्शनार्थं च । तानि च कारणानि ज्ञातव्यतया स्तौति—साङ्ख्ये ज्ञातव्याः पदार्थास्सङ्ख्यायन्ते यस्मिन् शास्त्रे तत्साङ्ख्यं वेदान्तः कृतान्त इति तस्यैव विशेषणम् । कृतमिति कर्मोच्यते तस्यान्तःपरिसमाप्तिर्यत्र स कृतान्तः कर्मान्त इत्येतत् । 'यावानर्थ उदपाने, सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यत' इत्यात्मज्ञाने संजाते सर्वकर्मणां निवृत्तिं दर्शयति । अतस्तस्मिन्नात्मज्ञानार्थे साङ्ख्ये कृतान्ते वेदान्ते

बीजस्योन्मूलितत्वादेवेत्यर्थः । परमार्थदर्शिन एवेत्येवकारार्थमाह—न त्वज्ञस्येति । कस्मादज्ञस्य कर्मसन्न्यासो न सम्भवतीत्यत आह—अधिष्ठानादीति । अधिष्ठानमादिर्येषां तान्यधिष्ठानादीनि तानि च तानि क्रियाकर्तृकारकाणि च अधिष्ठानादिक्रियाकर्तृकारकाणि, अधिष्ठानं तथा कर्तेति श्लोकोक्तानि क्रियाकर्तृकारकाणीत्यर्थः । यद्यपि कर्तृकारकाणामहङ्कार मन इन्द्रियशरीराणामात्मत्वेन दर्शनं सम्भवति । अहं करोमि, स्पृशामि, जिघ्रामि, गच्छामि, स्थूलोऽहं कृशोऽहमित्यादिव्यवहारात् । क्रियाया आत्मत्वेन दर्शनं तु न सम्भवति । अहं गमनमित्यादिव्यवहाराभावात् । तथाप्यात्मीयत्वेन क्रियाया दर्शनसम्भवादुक्तं क्रियाकर्तृकारकाणीति । क्रियामात्मीयत्वेन कर्तृकारकाण्यात्मत्वेन च पश्यत इत्यर्थः । अशेषकर्मसन्न्यासो न सम्भवतीत्यन्वयः । तदेतदिति । अज्ञस्य कर्मसन्न्यासासम्भवं, प्राज्ञस्य तत्सम्भवं चेत्यर्थः ॥१२॥

पञ्चेति । हे महाबाहो! सर्वकर्मणां सिद्धये कारणानि कृतान्ते साङ्ख्ये प्रोक्तान्येतानि पञ्च कारणानि मे वाक्यान्निबोध । साङ्ख्यशब्दार्थमाह—ज्ञातव्या इति । ज्ञातव्याः पदार्थाः प्रकृतिमहदहङ्कारादयो यस्मिन्सङ्ख्यायन्ते गण्यन्ते तच्छास्त्रं साङ्ख्यमित्युच्यते । कापिलसाङ्ख्यनिरासायाह—वेदान्त इति । वेदान्तशास्त्रमित्यर्थः । उत्तरमीमांसेति यावत् । कथं कृतस्य साङ्ख्ये परिसमाप्तिरत आह—यावानिति । साङ्ख्यशास्त्रोक्तात्मज्ञाने सर्वकर्मसमाप्तिसद्भावाच्छास्त्रमपि कृतान्तमित्युच्यत इत्यर्थः । कर्मसमाप्तिमद्ज्ञानप्रतिपादकत्वात्साङ्ख्यशास्त्रस्य कृतान्तत्वमौपचारिकमिति भावः ।

कृतस्यान्तस्समाप्तिर्ज्ञाने भवतीत्ययमर्थो यत्र प्रतिपाद्यते तत्कृतान्तमित्युच्यते । ज्ञाने कर्मणः परिसमाप्तिं प्रतिपादयतीति साङ्ख्यशास्त्रं कृतान्तमित्युच्यत इति भावः । अत इति । ज्ञाने कर्मसमाप्तिप्रतिपादकत्वादित्यर्थः । तस्मिन् कृतान्ते साङ्ख्ये वेदान्ते । साङ्ख्यस्य फलितार्थमाह—

प्रोक्तानि कथितानि सिद्धये निष्पत्त्यर्थं सर्वकर्मणाम् ॥१३॥

कानि तानीत्युच्यते—

अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् ।
विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चमम् ॥१४॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमिच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानादीनामभिव्यक्तेराश्रयोऽधिष्ठानं शरीरम् । तथा कर्ता उपाधिलक्षणो भोक्ता, करणं च श्रोत्रादिशब्दाद्युपलब्धये पृथग्विधं नानाप्रकारं तद्द्वादशसङ्ख्यं, विविधा च पृथक्चेष्टा वायवीया प्राणापानाद्या, दैवं चैव दैवमेव चात्रैतेषु चतुर्षु पञ्चमं पञ्चानां पूरणमादित्यादिचक्षुराद्यनुग्राहकम् ॥१४॥

आत्मज्ञानार्थ इति । साङ्ख्यमात्मज्ञानं तत्प्रतिपादकत्वाच्छास्त्रमपि साङ्ख्यमित्युच्यत इत्यर्थः । आत्मज्ञानमेवार्थः फलमभिधेयो वा यस्य तदात्मज्ञानार्थं तस्मिन् । सिद्धय इति तादर्थ्ये चतुर्थीत्याह—निष्पत्त्यर्थमिति । सर्वकर्मणां निष्पत्तौ हेतुभूतानि साङ्ख्यशास्त्रप्रसिद्धानि पञ्च कारणानि सन्ति; तान्यहं वक्ष्यामि त्वं सावधानो भवेत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—सङ्ख्या बुद्धिस्तयानुसंहितस्साङ्ख्यः कृतान्तो निर्णय इति, तदसत्—साङ्ख्यशब्देनैव वैदिकबुद्ध्यनुसंहितवेदान्तशास्त्रसिद्धान्तरूपार्थस्य सिद्धत्वेन कृतान्तशब्दवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना'मिति वेदान्तशास्त्रस्य साङ्ख्यत्वप्रसिद्धेश्च । सेश्वरसाङ्ख्यं हि वेदान्तशास्त्रम् । तन्निष्ठत्वाच्च ज्ञानिनस्साङ्ख्या इत्युच्यन्ते । नच वेदान्तेष्वपि कर्मान्वयस्य स्थापितत्वान्नास्ति कृतान्तत्वं वेदान्तशास्त्रस्येति वाच्यं, वेदान्तेषु कर्मान्वयस्याङ्गपरत्वेनैव स्थापितत्वात् । नहि परमार्थसन्न्यासिनां साङ्ख्यानां कोऽपि कर्मान्वयः । 'सर्वारम्भपरित्यागी'त्यादेरुक्तत्वादिहैव । 'तत्र केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतेश्च । न चान्तशब्दस्य निर्णये रूढिरिति वाच्यं, 'मृताववसिते रम्ये समाप्तावन्त इष्यत' इति समाप्तावप्यन्तशब्दस्य रूढत्वात् । तस्मान्नात्र कृतान्तशब्दस्य निर्णयार्थवर्णनद्वारा वैयर्थ्यापादनं न्याय्यम् ॥१३॥

अधिष्ठानमिति । अधिष्ठानमाश्रयः । कस्याश्रयोऽत आह—इच्छेति । प्राणिनामिच्छादयो हि शरीरेऽभिव्यज्यन्ते भोगायतनत्वाच्छरीरस्य । सुषुप्तिमृतिमूर्छासु शरीररहितस्य जीवस्य सुखदुःखादिसम्भोगादर्शनात् । तस्मादिच्छाद्यभिव्यक्तिरूपसंसाराश्रयत्वादधिष्ठानं शरीरम् । उपाधिलक्षण इति । अन्तःकरणस्वरूपः । अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्विधा- तत्राहंवृत्तिर्विज्ञानमयो भोक्ता । इदंवृत्तिस्तु मनःकरणमिति विवेकः । तस्मादहङ्कारः कर्ता । तेन हि चिदाभाससंयुक्तेन देहादितादात्म्याध्यासात्कर्माणि क्रियन्ते तत्फलानि भुज्यन्ते चेति कर्ता भोक्ता च सः । तत्तादात्म्याध्यासात्तु प्रत्यगात्मनः कर्तृत्वभोक्तृत्वापत्तिः । शब्दाद्युपलब्धिश्शब्दस्पर्शरूपाद्यनुभवः । द्वादशसङ्ख्यमिति । दशेन्द्रियाणि मनोबुद्धिश्चेति । विविधा बहुविधा, पृथगसङ्कीर्णा, चेष्टा व्यापारः । कस्य चेष्टेत्यत आह— वायवीयेति । वायोः प्राणवायोरियं वायवीया । का सा चेष्टेत्यत

शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभते नरः ।
न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः ॥१५॥

शरीरेति । शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म त्रिभिरेतैः प्रारभते निर्वर्तयति नरः, न्याय्यं वा धर्म्यं शास्त्रीयं, विपरीतं वाऽधर्म्यमशास्त्रीयं यच्चापि निमेषादिकं चेष्टितादिजीवनहेतुः तदपि पूर्वकृतधर्माधर्मयोरेव कार्यमिति न्याय्यविपरीतयोरेव ग्रहणेन गृहीतम् । पञ्चैते यथोक्तास्तस्य सर्वस्यैव कर्मणो हेतवः कारणानि ।

नन्वेतान्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानि । कथमुच्यते- 'शरीरवाङ्मनोभि-

---

आह—प्रणापानाद्येति । प्राणः प्राणनमपानो विसर्जनमादिपदादुदानादिवायुचेष्टा गिलनादयो ग्राह्याः । अनेन च चेष्टापदेन तदाश्रयः प्राणवायुर्ग्राह्यः । यद्वा चेष्टयतेऽनयेति चेष्टा वायोर्भूतस्येमा वायवीया वायुविकाराः प्राणापानाद्याः प्राणापानादिवायवो विविधा च पृथक्चेष्टेत्यनेनोच्यन्त इत्यर्थः । अन्नमयोऽधिष्ठानं प्राणमयश्चेष्टा मनोमयः करणं विज्ञानमयः कर्तेति बोध्यम् । दैवमादित्यादि । आदिपदाद्दिग्वातप्रचेतोऽश्विवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रादिग्रहणम् । चक्षुरादीत्यादिपदाच्च श्रोत्रादिग्रहणम् । आदित्यादिदेवतानुग्रहादेव चक्षुरादयस्स्वस्वकार्यं निर्वर्तयन्तीत्यनुग्राहकत्वं चक्षुरादीनां दैवस्य ।

दैवमन्तर्यामीश्वर इति रामानुजः, तदसत्—अविक्रियप्रत्यगात्मस्वरूपत्वादन्तर्यामिणः । 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति हि श्रूयते । नच प्रेरणरूपा क्रियास्तीश्वरस्येति वाच्यं, त्वमिदं कुर्वितीश्वरेणान्तरेण प्रेर्यमाणस्य यस्य कस्याप्यदर्शनात् । अयस्कान्तलोहदृष्टान्तेनाविक्रियादेवेश्वरान्मनआदिप्रेरणसम्भवात् । अविक्रियस्यैव निधेः पुरुषप्रेरणसम्भवाच्च । नहि निधिः पुरुषं त्वं मदर्थे भूखननादिकं कुर्विति प्रेरयन् दृष्टः । तथापि निधिप्रेरित एव भूखननादौ प्रवर्तते पुरुषः । निध्यर्थे तस्य तत्र प्रवृत्तत्वात् । तस्मादविक्रियस्येश्वरस्य नात्र कर्महेतुत्वेन ग्रहणमुचितम् ॥१४॥

शरीरेति । नरश्शरीरवाङ्मनोभिर्न्याय्यं वा विपरीतं वा यत्कर्म प्रारभते तस्यैते पञ्च हेतवो भवन्ति । यत्कर्मेति । शारीरं वाचिकं मानसिकं वेत्यर्थः । ननु न्याय्यविपरीताभ्यां धर्माधर्माभ्यामन्यस्य निमेषादिकर्मणः का गतिरत आह—यच्चापीति । यच्च निमेषादिकं यच्च जीवनहेतुश्चेष्टितादिकं कृष्यादिव्यापारात्मकं तदपि न्याय्यविपरीतशब्दाभ्यामेव गृह्यते । धर्माधर्मकार्यत्वात्तस्येत्यर्थः ।

जन्मान्तरकृतपापवशेन निमेषादिचेष्टाप्रतिबन्धसम्भवादन्धादीनां तच्चेष्टा जन्मान्तरकृतधर्मकार्यभूता एवेति निश्चेतुं शक्यते । तथा पापवशात्कष्टजीवित्वस्य पुण्यवशात्सुखजीवित्वस्य च कृषीवलादिषु राजादिषु च दर्शनाज्जीवनहेतुकर्मविशेषोऽपि पुण्यपापप्रयुक्त एवेति भावः ।

ननु शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म क्रियते शारीरं वाचिकं मानसिकं वा तस्य कर्मणश्शरीरवाङ्मनांसि त्रीण्येव हेतवो ननु पञ्चाधिष्ठानादीनि पूर्वोक्तानि हेतव इति कृत्वा कथमुक्तं 'पञ्चैते तस्य हेतव' इति चेन्मैवम्—नरस्य कर्तुश्चतुर्थस्योक्तत्वाद्दैवस्य पञ्चमस्य गम्यमानत्वाच्चेति । नन्विति । एता-

यैत्कर्म प्रारभत' इति ? नैष दोषः—विधिप्रतिषेधलक्षणं सर्वं कर्म शरीरादित्रयप्रधानं तदङ्गतया दर्शनश्रवणादि च जीवनलक्षणं त्रिधैव राशीकृतमुच्यते शरीरादिभिरधिष्ठानादिभिरारभ्यत इति । फलकालेऽपि तत्प्रधानैस्साधनैर्भुज्यत इति पञ्चानामेव हेतुत्वं न विरुध्यत इति ॥१५॥

तत्रैवं सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः ।
पश्यत्यकृतबुद्धित्वान्न स पश्यति दुर्मतिः ॥१६॥

तत्रेति । तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यते । एवंसति- एवं यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सति कर्मणि । तत्रैवंसतीति दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेन सम्बध्यते । तत्र तेष्वात्मनोऽनन्यतमत्वे-

---

न्यधिष्ठानादीनि सर्वकर्मणां निर्वर्तकानीति पूर्वमुक्त्वा कथमिह शरीरवाङ्मनोभिर्यत्कर्म प्रारभत इत्युच्यत इति पूर्वपक्षः । परिहरति—नैष दोष इति । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकमपि विधिप्रतिषेधलक्षणं तदङ्गभूतदर्शनश्रवणादिरूपं जीवनलक्षणं च सर्वमपि कर्म शरीरादित्रयप्रधानं, ततश्च त्रिधैव राशीकृतं सच्छरीरादिभिरारभ्यत इत्युच्यते । यच्छारीरं कर्म गमनादिकं तदधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमपि शरीरप्रधानतया शरीरेणारभ्यत इत्युच्यते । तथा वाचिकं भाषणादिकं यत्तदप्यधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमेव । तथापि वाक्प्रधानतया वाचाऽऽरभ्यत इत्युच्यते, तथा मानसिकं मननादिकर्म यत्तदधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यमपि मनःप्रधानतया मनसाऽऽरभ्यत इत्युच्यते । एवं शारीरवाचिकमानसिकभेदात्त्रिविधमपि कर्म अधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वृत्तं भवतीति न कोऽपि दोष इत्यर्थः । न केवलं त्रिविधस्य कर्मणः करणकाल एव शरीरादित्रिकप्राधान्यं, किंतु फलकालेऽपीत्याह—फलकालेऽपीति, तत्प्रधानैरिति । प्रधानैस्तैस्त्रिभिरित्यर्थः । वागुपलक्षितैरिन्द्रियैश्शरीरेण मनसा च शब्दादिसुखादिविषयानुभवादिति भावः । तस्माच्छरीरादित्रयनिर्वर्त्यस्यापि कर्मणः पञ्चापि पूर्वोक्ता हेतवो भवन्त्येवेत्याह—पञ्चानामिति । न विरुध्यते विरुद्धं न भवति । अधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकमपि कर्म शरीरादिप्रधानतया शरीरादिभेदेन त्रिविधं भवतीति न कोऽपि विरोध इति भावः ॥१५॥

तत्रेति । एवं सति तत्र केवलमात्मानमकृतबुद्धित्वाद्यः कर्तारं पश्यति दुर्मतिस्स न पश्यति । कर्मणि निर्वर्त्ये सतीत्यन्वयः । दुर्मतित्वस्य हेतुत्वेनेति । आत्मनि कर्तृत्वदर्शनं दुर्मतित्वं- दुष्टबुद्धिर्हि अकर्तर्यात्मनि कर्तृत्वदर्शनम् । एवंविधदर्शनस्य दुष्टत्वं प्रति हेतुस्तु अधिष्ठानादिपञ्चकस्य कर्तृत्वमेव । अधिष्ठानादिपञ्चकं कर्त्रित्यविद्वान्हि कर्ताहमिति पश्यति । तस्मादधिष्ठानादिपञ्चके कर्तरि सति तत्तथाऽगृहीत्वा य आत्मानं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरेवेति दुर्मतित्वस्य हेतुभूतमेवं सतीति वाक्यम् ।

तत्रेति प्रकृतेन सम्बध्यत इत्युक्तं, तदेवाह—तेष्विति । प्रकृतेष्वधिष्ठानादिष्वित्यर्थः । आत्मनोऽनन्यतमत्वेनेति पदद्वयमध्याहर्तव्यं मूले इत्यभिप्रेत्य तथैवाध्याहृत्याह—आत्मन इति ।

नाविद्यया परिकल्पितैः क्रियमाणस्य कर्मणः 'अहमेव क'र्तेति कर्तारमात्मानं केवलं शुद्धं तु यः पश्यत्यविद्वान् । कस्मात् ? वेदान्ताचार्योपदेशन्यायैरकृतबुद्धित्वादसंस्कृतबुद्धित्वात्, योऽपि देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी आत्मानमेव केवलं कर्तारं पश्यति, असावप्यकृतबुद्धिरेव । अतोऽकृतबुद्धित्वान्न स पश्यत्यात्मनस्तत्त्वं कर्मणो वेत्यर्थः । अतो दुर्मतिः कुत्सिता विपरीता दुष्टाऽजस्रं जननमरणप्रतिपत्तिहेतुभूता मतिरस्येति दुर्मतिः । स पश्यन्नपि न पश्यति; यथा तैमिरिकोऽनेकं चन्द्रं, यथा वाभ्रेषु धावत्सु चन्द्रं धावन्तं, यथा वा वाहने उपविष्टोऽन्येषु धावत्स्वात्मानं धावन्तम् ॥१६॥

कथमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यत आह—**अहमेव कर्तेति** । कस्य कर्तेत्यत आह—**कर्मण इति** । कीदृशस्य कर्मणोऽत आह अविद्ययाऽऽत्मत्वेन परिकल्पितैस्तैरधिष्ठानादिभिः पञ्चभिः—**क्रियमाणस्येति** । शुद्धमविक्रियमित्यर्थः । ततश्च कर्तृत्वविकारस्तत्प्रयुक्तभोक्तृत्वविकारश्च नात्मनस्सम्भवतीति भावः । कस्मादयमज्ञः केवलमात्मानं कर्तारं पश्यतीति पृच्छति—**कस्मादिति** । उत्तरयति—**अकृतबुद्धित्वादिति** । अकृताऽसंस्कृता बुद्धिर्यस्य तत्त्वात् । कैरसंस्कृतेत्यत आह—**वेदान्तेति** । वेदान्तशास्त्रमाचार्योपदेशो न्यायश्चेत्येतैस्त्रिभिः, नतु तर्कव्याकरणादिभिरिति भावः ।

ननु ये देहाद्यात्मवादिनो बौद्धादयस्ते आत्मानं कर्तारं पश्यन्तु नाम, कथं पुनरास्तिका वैदिकादयोऽत आह—**योऽपीति** । देहादिव्यतिरिक्तात्मवादी योऽप्यास्तिको वैदिकादिस्सोपि केवलमात्मानं कर्तारं पश्यत्येव । तस्मादसावपि देहादिव्यतिरिक्तः कर्ताऽहमिति ज्ञानवानपीत्यर्थः । **अकृतबुद्धिरेवेति** । देहादिविलक्षणा कर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानाभावादिति भावः । किं न पश्यतीत्यत आह—**आत्मनस्तत्त्वमिति** । अर्थान्तरमाह—**कर्मणो वेति** । कर्मणस्तत्त्वं वेत्यर्थः ।

यद्वा वाशब्दस्समुच्चयार्थः । आत्मनः कर्मणश्च तत्त्वं न वेत्तीत्यर्थः । आत्मनस्तत्त्वमविक्रियत्वं, कर्मणस्तत्त्वं त्वधिष्ठानादिपञ्चकनिर्वर्त्यत्वमिति विवेकः । **अत इति** । अतत्त्ववित्त्वादित्यर्थः । दुष्टा मतिर्यस्य स दुर्मतिः । दुष्टशब्दार्थमाह—**कुत्सितेति** । फलितमाह—**विपरीतेति** । कुतोऽस्या मतेरहं कर्तेत्येवंरूपाया दुष्टत्वमत आह—**अजस्रमिति** । जननमरणप्रतिपत्तिस्संसारः । ननु पश्यन्नपि न पश्यतीति कथं विरुद्धमुच्यतेऽत आह—**यथेति** । तैमिरिकः तिमिरदोषदूषितनेत्र एकमेव चन्द्रमनेकचन्द्रत्वेन यथा पश्यन्नपि न पश्यतीत्युच्यते तद्वत् । यद्वा अकर्तारमात्मानं कुतः कर्तारं पश्यतीत्यत आह—**तैमिरिक इति** । अविद्याहतबुद्धिरयमकर्तारमप्यात्मानं कर्तारं पश्यति, यथा तैमिरिक एकमपि चन्द्रमनेकं पश्यति तद्वदित्यर्थः ।

ननु एकस्यैवात्मन अनेकत्वेन ग्रहणे भवतु स दृष्टान्तः; नत्विहेतिचेत्, **नैवम्**—यथावस्थितार्थस्यान्यथा ग्रहणांशे दृष्टान्तत्वात्तस्य । योग्यमेव दृष्टान्तान्तरमाह—**यथा वेति** । अभ्रेषु धावत्सु सत्स्वधावन्तमपि चन्द्रं धावन्तं यथा पश्यति, तथाऽधिष्ठानादिषु कर्माणि कुर्वत्सु सत्स्वकुर्वाणमप्यात्मानं कर्तारं पश्यतीति ।

ननु नायमपि दृष्टान्तस्समीचीनः, परस्मिन् परकार्यदर्शनं दृष्टान्तार्थः, आत्मन्येव परकार्यदर्शनं दार्ष्टान्तिकार्थ इति भेदादिति चेन्नैवम्—अक्रिये सक्रियत्वदर्शनस्यैवेह साम्यत्वेन विवक्षितत्वात् । योग्यमेव दृष्टान्तान्तरमाह—यथेति । वाहने शिबिकादावुपविष्टः पुरुषोऽन्येषु शिबिकावाहिषु धावत्सु सत्स्वात्मानमेव धावन्तं पश्यति । एवमन्येषु कुर्वत्सु सत्स्वात्मानमकर्तारमपि कर्तारं पश्यति । य एवं पश्यति स विपरीतबुद्धिरेव । यथावस्थितार्थादर्शनान्मिथ्यार्थदर्शनाच्चेति नास्य दुर्मतेस्सर्वकर्मत्यागस्सम्भवति । ननु तत्रेति निर्धारणे सप्तमी । ततश्च तत्र तेषां मध्ये आत्मानं केवलमात्मानमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिः । अधिष्ठानादिपञ्चकस्य कर्मनिर्वर्तकत्वेनात्मन एकस्यैव कर्तृत्वानुपपत्तेः । न चाधिष्ठानादिष्वात्माऽनुक्त इति वाच्यं, कर्तेत्यनेनोक्तत्वात् । 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दिति ह्यात्मनः कर्तृत्वं स्थापितं सूत्रकारैरिति द्वैतिनः पूर्वपक्षयन्ति ।

अत्रोच्यते—यदि कर्तेत्यनेन जीवात्मोच्यते तर्हि जीवात्मानं कर्तारं यः पश्यति स सुमतिरेवेति कथं दुर्मतित्वं तस्य ? न चात्मानमेकमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिः; अधिष्ठानादिपञ्चकस्यापि कर्तृत्वेन दर्शनीयत्वादिति वाच्यं, पूर्वं जीवस्यैव कर्तृत्वमुक्तं, न त्वधिष्ठानादेरिति । यद्यधिष्ठानादयः पञ्चापि कर्तारस्स्युस्तर्हि 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं' चेति कर्तृशब्देन कथं जीवस्यैव ग्रहणं स्यात् ? कथं वा सर्वसामान्येन कर्तृत्वेन तस्य निर्देशस्स्यात् ? अधिष्ठानं तथा जीवः करणं चेति हि नोक्तं व्यासेन । अधिष्ठानादयो हि कर्तुर्जीवस्य साहाय्यकारिण एव । यथा वास्यादयस्तक्ष्णः । तस्मादात्मैक एव कर्तेति कर्ताहमिति यः पश्यति स सुमतिरेव ।

नचाधिष्ठानादिसहित एवात्मा कर्ता, नतु केवल इति कृत्वा केवलमात्मानं कर्तारं यः पश्यति स दुर्मतिरेवेति वाच्यं, तथासत्यकर्तृत्वस्यैव प्राप्तत्वादात्मनः । नच शरीराधिष्ठातृत्वरूपं कर्तृत्वं स्वतोऽप्यस्तीति नाकर्ताऽऽत्मेति वाच्यं, तथासति केवलमात्मानं यः कर्तारं पश्यति स सुमतिरेव । अधिष्ठानादिसाहाय्यकं विनापि कर्तृत्वस्य सत्त्वादात्मनः । नच शरीराधिष्ठानकर्तृत्वादात्मा कर्तेति निर्दिष्टः । गमनादिकं कर्म तु नात्मा केवलो निर्वर्तयितुमीष्टे अत उक्तं शारीरादिकर्मत्रये यः केवलमात्मानं कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरिति वाच्यम् ।

किमयं दुर्मतिः क्रियमाणं कर्म शारीरं वाचिकं मानसिकं वेति वेद उत न ? आद्ये- शारीरमिदं कर्म शरीरप्रधानमिति जानन् कथमात्मानं शरीरसहायरहितं केवलं कर्तारं पश्येत् ? एवं वाचिकं मानसिकं चेन्द्रियप्रधानं मनःप्रधानमिति जानन् कथमात्मानमिन्द्रियमनस्सहायरहितं कर्तारं पश्येत् ? न कथमपि । द्वितीये- शरीरवाङ्मनांस्येवात्मत्वेन स वेदेति कथं शरीरादिविलक्षणे आत्मनि कर्तृत्वानुसन्धानं तस्य ? तस्मादहं कर्तेति यः प्रत्येति स यदि बौद्धादिर्नास्तिकस्तर्हि देहादिसङ्घातात्माभिमानित्वेन सङ्घातमेव कर्तारं पश्यति- न केवलमात्मानम् । स यद्यास्तिकस्तर्हि देहादिविलक्षणमात्मानं कर्तारं जानन्नपि न केवलमात्मानं कर्तारं जानाति, किंतु मनइन्द्रियादेहैः सह । स अहं कर्ता मन-

इन्द्रियादीनि करणानि शरीरेण मनसा वाचा चेदं करोमीति मन्यते । तस्मान्न सिध्येदेव तव मते दुर्मतिः । य आत्मानं केवलं कर्तारं पश्यत्यतो ऽयर्थ एव स्यात्सर्वोऽप्ययं श्लोकस्तव मते इत्यहो ! मूलच्छेदी तव पाण्डित्यप्रकर्षः !

यत्तु रामानुजः—एवं वस्तुतः परमात्मानुमतिपूर्वके जीवात्मनः कर्तृत्वे सति तत्र तत्र कर्मणि केवलमात्मानमेव यः कर्तारं पश्यति स दुर्मतिरिति, तत्तुच्छम्—पूर्वोक्तार्थपरामर्शिना एवंशब्देन वस्तुत इत्याद्यर्थप्रतिपादनासम्भवात् । नहि सोऽर्थः पूर्वमुक्तः । नच 'दैवं चैवात्र पञ्चम'मित्यनेनोक्त इति वाच्यं, 'पञ्चैते तस्य हेतव' इत्युक्तत्वाद्दैवस्येश्वरस्य, कर्तुर्जीवस्य च पञ्चकान्तःपातित्वेन कर्महेतुत्वांशेऽविशेषात् । परमात्मानुमत्यापि जीवात्मन एकस्यैव कर्तृत्वेन तद्ज्ञानस्यादुष्टत्वाच । कथमन्यथा 'अधिष्ठानं तथा क'र्तेति कर्तृशब्देन जीवग्रहणं स्यात् ? नच केवलमात्मानं कर्तारं पश्यतीत्यस्य परमात्मानुमतिं विनापि जीवं कर्तारं पश्यतीत्यर्थ इति वाच्यं, केवलशब्दादेतादृशार्थालाभात् । नच केवलं प्रेरकेश्वररहितमर्थादीश्वरप्रेरणरहितमिति वाच्यं, ईश्वरप्रेरितोऽहमिदं करोमीति जानन्नपि तत्फलमवश्यमनुभवेदेवेति किं फलं तद्ज्ञानस्य ? येन तद्ज्ञानरहितो दुर्मतिस्स्यात् । ईश्वरमभ्युपगच्छन्तस्सर्वेऽप्यास्तिकाः स्वस्येश्वरप्रेरणं जानीयुरेवेति किं फलं तत्प्रतिपादनस्येह वेदान्तशास्त्रे ? मोक्षाय हि वेदान्तशास्त्रं प्रवर्तितमिदमीश्वरेण । नहि स्वस्येश्वरप्रेरणज्ञानात्कस्यापि मोक्षः, नापि वैदिकैरविदितोऽयमर्थः । येनाज्ञातार्थज्ञापनं फलं स्यात् ।

नच नास्तिकस्य दुर्मतित्वमिहोच्यत इति वाच्यं, नास्तिको हि देहाद्यतिरिक्तं कर्तारमात्मानं न वेत्ति । येनेह स निन्द्येत । किंच यः परमात्मानुमत्या कर्म करोतीत्युच्यते स जीवः किं वस्तुतः कर्ता उतोदासीनोऽकर्ता ? आद्ये- किं परानुमत्या तस्य ? द्वितीये- कथमकर्तुर्वस्तुतः कर्तृत्वम् ? नह्यचल आकाश ईश्वरानुमत्यापि चलति । नच वस्तुतः कर्ता सन्नपि जीवस्तत्तत्कर्मविशेषे ईश्वरप्रेरितस्सन्नेव प्रवर्तते- राजचोदितभृत्यवदिति वाच्यं, तथासति परमात्मानुमतिपूर्वकं जीवात्मनः कर्तृत्वमिति वचनस्यायुक्तत्वात् । स्वाभाविकमेव हि जीवात्मनः तत्तत्कर्मकर्तृत्वमिति तद्वचनस्यार्थ इति वाच्यं, धर्माधर्मसंस्कारप्रयुक्तत्वात्तत्तत्कर्मकर्तृत्वस्य जीवात्मनः । नहि साक्षिभूतस्येश्वरस्यानुमतिरननुमतिर्वा कल्पयितुं शक्या । तथासति विकारित्वापत्तेः । साक्षित्वस्य निर्विकारस्वरूपत्वात् । हिंसादिकर्मसु प्रवर्तनोन्मुखस्य जीवस्यानुमतिप्रदानेनेश्वरस्य नैर्घृण्यादिदोषप्रसङ्गाच्च । नच प्राचीनेषु कर्मसु जीवं तत्रतत्र प्रेरयत्सु सत्सु ईश्वरोऽनुमन्यत इतीश्वरानुमत्यैव कर्मणां प्रेरकत्वमिति वाच्यं, ईश्वरानुमत्यभावे कर्मणामप्रेरकत्वप्रसङ्गेन तत्तद्दुष्टकर्मप्रेरकत्वप्रसङ्गेन तत्तद्दुष्टकर्मप्रेरकत्वरूपनैर्घृण्यस्य पुनरपीश्वरे प्रसङ्गात् । नच जडानां कर्मणां प्रेरकत्वासम्भवात्तत्तत्कर्मानुगुण्येनेश्वर एव प्रेरयतीति वाच्यं, जडाया अप्ययस्कान्तशिलाया लोहप्रेरणदर्शनात् । ईश्वरस्यापि करणरहितस्य राजभृत्यादिवत्प्रेरणासम्भवाच्च ।

तस्मादीश्वरे साक्षिभूते सति तत्तत्कर्माण्येव तं तं तत्र तत्र प्रेरयन्ति । तच्च प्रेरणं साक्षिण्यारोपितमज्ञानात्तदेवारोपणमन्तर्यामिब्राह्मणेनाप्यनुवदितम् । कथमन्यथा निर्विकारस्येश्वरस्य साक्षिणः प्रेर-

कः पुनस्सुमतिर्यस्सम्यक्पश्यतीत्युच्यते—

यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
हत्वापि स इमान् लोकान्न हन्ति न निबध्यते ॥१७॥

यस्येति । यस्य शास्त्राचार्योपदेशन्यायसंस्कृतात्मनो न भवति, अहंकृतः 'अहं क'र्तेत्येवंलक्षणो भावो भावनाप्रत्ययः, एत एव पञ्चाधिष्ठानादयोऽविद्ययाऽऽत्मनि कल्पितास्सर्वकर्मणां कर्तारो नाहमहं तु तद्व्यापाराणां साक्षिभूतः 'अप्राणो ह्यमनाश्शुभ्रो ह्यक्षरा-

कत्वरूपो विकारस्स्यात् ? एवं सति योऽहं कर्तेति मन्यते स दुर्मतिः । यः पुनरीश्वरप्रेरितोऽहं कर्तेति मन्यते सोऽतीव दुर्मतिरिति सिद्धम् । ईश्वरेपि प्रेरकत्वविकारस्यानेनारोपितत्वात् । अतः कथमुच्यते ? य ईश्वरानुमत्याऽऽत्मानं कर्तारं पश्यति स पश्यतीति । तस्माच्छङ्करभगवत्पादोक्तार्थ एवानवद्यः ।

ननु आत्मनोऽनन्यतमत्वेनेति मूलाद्बहिःपदकल्पनं तन्मतेप्ययुक्तमेवेति वाच्यं, शास्त्राद्यविरोधेन तत्कल्पनस्य युक्तत्वात् । यद्वा तत्रैवंसतीति मूलान्वयः । तत्र प्रकृते अधिष्ठानादिपञ्चके एवं सति पूर्वोक्तविधया सर्वकर्मकारणे सतीति । अथवा तत्र प्रकृते शारीरादिभेदभिन्ने सर्वस्मिन्कर्मण्येवंसति यथोक्तैः पञ्चभिर्हेतुभिर्निर्वर्त्ये सतीत्यर्थः । आत्मकर्तृत्वदर्शनस्य दुष्टत्वे हेतुकथनं तेष्वात्मनोऽनन्यतमत्वेनेति । यद्यधिष्ठानादिष्वन्यतमस्स्यादात्मा तर्हि तस्य कर्तृत्वदर्शनं युक्तमेव स्यान्नतु तथास्ति । अधिष्ठानादिष्वन्यतमत्वेनात्मा हि न निर्दिष्टः । अत एवात्मा केवलश्शुद्धः । नच कर्तेत्यनेनात्मा तेषु निर्दिष्ट इति वाच्यं, विज्ञानमयकोशस्योपाधिलक्षणस्य तत्र कर्तृत्वेन निर्देशात् । नच 'कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वा'दित्यधिकरणविरोधः । अहङ्कारतादात्म्याध्यासेन कर्तेति निर्दिष्टत्वात्तत्र । कथमन्यथा 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च', निष्कलं निष्क्रियं शान्तम्', 'अविकार्योऽयमुच्यत' इत्यादिश्रुतिस्मृतिविरुद्धमुच्येतात्मनः कर्तृत्वं परानुमतिपूर्वकं कर्मचोदनपूर्वकं वेति संक्षेपः ॥१६॥

यस्येति । यस्याहंकृतो भावो नास्ति, यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स इमान्हत्वापि न हन्ति न निबध्यते । अहंकृतभावाभावे हेतुप्रदर्शनाय यस्येत्येतद्विशिनष्टि—शास्त्रेति । अकृतबुद्धिर्दुर्मतिरिति पूर्वमुक्तत्वात्कृतबुद्धिस्सुमतिर्यच्छब्दार्थ इति भावः । प्रत्ययो ज्ञानं न भवति । अहं कर्तेति यो न प्रत्येतीत्यर्थः । तर्हि कः प्रत्ययस्तस्य भवतीत्यत आह—एत एवेति । यद्वाऽहं कर्तेति प्रत्ययः कुतोऽस्य न भवतीत्यत आह—एत एवेति ।

अथ वाऽहं कर्तेति प्रत्ययाभावमेवोपपादयति—एत एवेति । अविद्ययाऽऽत्मनि कल्पिता एते पूर्वोक्ता अधिष्ठानादयः पञ्चैव सर्वकर्मणां कर्तारो भवन्ति । हेतुत्वादिति भावः । अहं कर्ता न भवामि यस्मादहं तद्व्यापाराणामधिष्ठानादिकर्मणां साक्षिभूतः । नहि कर्तृव्यापारस्साक्षिणस्सम्भवतीति भावः । उपाध्यभावाच्च नाहं कर्तेत्याह—अप्राण इति । प्राणरहितो मनश्शून्यश्च, उपलक्षणमिद-

त्परतः परः, केवलोऽविक्रिय' इत्येवं पश्यतीत्येतत् । बुद्धिरन्तःकरणं यस्यात्मन उपाधिभूता न लिप्यते नानुशयनीभवती 'इदमहमकार्षं तेनाऽहं नरकं गमिष्या'मीत्येवं यस्य बुद्धिर्न लिप्यते स सुमतिः, स पश्यति । हत्वापि स इमांल्लोकान् सर्वानिमान्प्राणिन इत्यर्थः । न हन्ति हननक्रियां न करोति, न निबध्यते नापि तत्कार्येणाधर्मफलेन सम्बध्यते ।

मिन्द्रियादिराहित्यस्य । अत एव शुभ्रः । परतः कारणभूतादक्षरात्प्रकृतेः परो विलक्षणः । अत एव केवलः । अत एवाविक्रियश्च भवामीत्येवं पश्यतीत्येतज्जानातीति यावत् । यस्य बुद्धिरित्यात्मबुद्धयोः कस्सम्बन्धोऽत आह—उपाधिभूतेति । नानुशयनीभवति न तप्यत इत्यर्थः । तापप्रकारमेव दर्शयति—इदमिति । बुद्धिर्देहादिव्यतिरिक्तात्मदर्शित्वान्नैवं तप्यत इत्यर्थः ।

नन्वनात्मनो मास्तु लेपः कथं बुद्धेरपि लेपाभावस्सम्भवति ? कर्तृत्वाद्भोक्तृत्वाच्च बुद्धेरिति चेन्मैवम्—संस्कृता हि बुद्धिरात्मानमविक्रियं पश्यन्ती स्वयमपि तत्तादात्म्याध्यासेनाविक्रियैव वर्तते, नतु देहादितादात्म्याध्यासेनाहं करोमि भुञ्जामीति मन्यमाना सती विक्रियते । तस्माद्युक्त एव बुद्धेर्लेपाभावः । योऽहं करोमीति मन्यते तस्यैव बुद्धेर्लेपः । यो नाहं करोमीति मन्यते तस्य बुद्धिर्निर्लेपा स्वच्छैव परिशुद्धत्वादिति बोध्यम् ।

वस्तुतस्तु—यो नाहं करोमीति मन्यते स एव नाहं साध्वकरवमसाध्वेवाहमकरवं, ततो नरकं गमिष्यामीत्येवं न मन्यते । स चैवं मन्यमानः पदार्थो नात्मा- तस्य वृत्तिज्ञानायोगात् । किंतु बुद्धिरेव । इयं च बुद्धिः कदाचिदात्मतादात्म्याध्यासान्निर्लेपोऽहमिति मन्यते । कदाचित्पुनर्मम बुद्धिर्निर्लेपेति मन्यते । उक्तं हि- 'अहंवृत्तिरिदंवृत्तिरित्यन्तःकरणं द्वि'धेति । तस्मात्कर्तृभावापन्नस्य विज्ञानमयशब्दवाच्यस्यान्तःकरणस्य बुद्धिपर्यायस्य शास्त्रादिवशान्नाहं करोमीति प्रत्ययोत्पत्तिः । तस्यैव करणभावापन्नस्य मनोमयशब्दवाच्यस्यान्तःकरणस्य तापाभावश्चेत्युपपन्नम् ।

ततश्चाहं नरकं गमिष्यामीति तापाभावो बुद्धेरितिवचनात् । स तापोऽपि बुद्धेरेव न त्वात्मन इति सूचितं । तेन चाविक्रियत्वमात्मनः फलितम् । निरहङ्कारबुद्धितादात्म्याध्यासाद्यस्य नाहंकृतो भाव इत्युक्तम् । बुद्धावात्मीयत्वाध्यासात्तु यस्य बुद्धिर्न लिप्यत इत्युक्तमिति विवेकः । स इति । यस्यान्तःकरणं निरहङ्कारं निर्लेपं च स इत्यर्थः । नाहं करोमीति, नाहं लिप्त इति च मन्यमानेनान्तःकरणेन तादात्म्याध्यासं प्रपन्नो यस्स विद्वानिति यावत् । परिशुद्धान्तःकरणतादात्म्याध्यासं प्रपद्य नाहं कर्तेति, मम बुद्धिर्न लिप्तेति च यः प्रत्येति स विद्वानिति भावः ।

यद्वा यस्योपाधिभूता बुद्धिरहं करोमीति, अहं नरकं गमिष्यामीति च न मन्यते न तप्यते च स आत्मेत्यर्थः । अथ वा यस्यान्तःकरणावच्छिन्नस्य प्रमातुरहं कर्तेति न प्रत्ययः, नाप्यन्तःकरणस्यानुशयस्स प्रमातेत्यर्थः । न स पश्यति दुर्मतिरिति पूर्वमुक्तत्वादाह—स सुमतिस्स पश्यति चेति । स एव सम्यग्दर्शीत्यर्थः । लोक्यन्ते दृश्यन्त इति लोकाः प्राणिनः । तत्कार्येण प्राणिहनन-

नन्दु हत्वापि न हन्तीति विप्रतिषिद्धमुच्यते- यद्यपि स्तुतिः । नैष दोषः—लौकिक-पारमार्थिकदृष्ट्यपेक्षया तदुपपत्तेः । देहाद्यात्मबुद्ध्या 'हन्ताह'मिति लौकिकीं दृष्टिमाश्रित्य 'हत्वा'पीत्याह । यथादर्शितां पारमार्थिकदृष्टिमाश्रित्य 'न हन्ति न निबध्यत' इत्येतदुभय-मुपपद्यत एव ।

कार्येणाधर्मफलेन नरकदुःखेन न सम्बध्यते सम्बद्धो युक्तो न भवति । नास्य हननक्रियासम्बन्धः, नापि तत्फलसम्बन्ध इत्यर्थः । 'एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ! पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैता-नाततायिनः ।। स्वजनं हि कथं हत्वा सुखिनस्स्याम माधव !' इत्यर्जुनेन प्रथममुक्तत्वात्तत्प्रतिक्षेपायोक्तं भगवता—'हत्वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत' इति ।

नन्वु हत्वापि न हन्तीत्येतत्स्तुतिवचनमपि विरुद्धमेवेत्याक्षिपति—**नन्विति** । परिहरति—**नेति** । एष हन्तुरपि हननाभावप्रतिपादनं न दोषः । कुतः ? लौकिकी च पारमार्थिकी च लौकिक-पारमार्थिक्यौ, ते च ते दृष्टी दर्शने तयोर्लौकिकपारमार्थिकदृष्ट्योरपेक्षया तदुपपत्तेः । हत्वापि न हन्तीति-वचनस्योपपन्नत्वात् । तदेव विवृणोति—**देहादीति** । देहाद्यात्मा बुद्धिप्रयुक्तां हन्ताहमित्याकारिकां लौकिकदृष्टिं व्यवहारमिति यावत् । आश्रित्य हत्वापीत्याह भगवानिति शेषः । यथादर्शितां पूर्वं प्रपञ्चितां पारमार्थिकदृष्टिं सम्यग्दर्शनमाश्रित्य न हन्ति न निबध्यत इत्याह ।

तस्मादेतदुभयमप्युपपद्यत एव । देहेन्द्रियादिषु शत्रुहननक्रियां निर्वर्तयत्सु सत्सु गुणा एव हननक्रियाकर्तारो न त्वहमित्यनुसन्धानाद्विदुषो हननक्रियातत्फलाभ्यां न कोऽपि सम्बन्धगन्धः । परं तु प्राकृतजनाश्शत्रून् घ्नन्तं देहेन्द्रियादिसङ्घातं विदुषो दृष्ट्वा विद्वानयं शत्रून् हन्तीति मन्यन्तेऽवि-वेकात् । तेषां दृष्टिमाश्रित्य हत्वापि स इमान् लोकानित्युक्तम् । विदुषो दृष्टिं पारमार्थिकीमाश्रित्य तु न हन्ति न निबध्यत इत्युक्तं श्रीकृष्णेनेति भावः । हत्वापीत्यनेनापिशब्देन किंपुनर्भुक्त्वा गत्वा यष्ट्वा दृष्ट्वा वा न भुंक्ते न गच्छति न यजते न पश्यतीत्यादिकं वक्तव्यमिति सूच्यते । ततश्च विदुषस्सर्व-कर्मसन्न्यासस्तत्फलासम्बन्धश्च सिद्धः । अत एव 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इत्यत्र देहभृताऽज्ञेनेति व्याख्यातमाचार्यैः । प्रकृतश्लोकेन विदुषस्सर्वकर्मसन्न्याससम्भवो वक्ष्यत इत्यभिप्रायेण ।

नन्दु विदुषः कर्माधिकार एव नास्तीति पूर्वं प्रतिपादितं तत्र तत्र । कथमिदानीं 'हत्वापि स इमांल्लोका'नित्युच्यत इतिचेन्नैषदोषः—विदुषः कर्मसन्न्यास एवाधिकारो न तु कर्मणीति यदुक्तं तत्सत्यमेव । परं तु 'लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन्कर्तुमर्ह'सीति पूर्वोक्तविधया क्षत्रियस्यार्जुनस्य विदुषोपि जनकादेरिव लोकसंग्रहार्थं कर्मणि प्रवृत्तेरुचितत्वेन हत्वापीत्यादिकमुक्तम् ।

अयं भावः—यो देहादिविलक्षणब्रह्मात्मदर्शी विद्वान् स यदि ब्राह्मणस्तर्हि सर्वकर्मसन्न्यास एवाधिकारस्तस्य । 'ब्राह्मणो निर्वेदमाया'दित्यादिश्रुतेः । लोकसंग्रहार्थमपि तेन कर्मसन्न्यासस्यैव कर्तव्यत्वात् । स यदि क्षत्रियादिस्तर्हि लोकसंग्रहार्थं स्वधर्मयुद्धाद्यनुष्ठान एव तस्याधिकारः । अर्जु-नस्य तु क्षत्रियत्वेन विदुषोऽपि युद्ध एवाधिकारः, न तु सन्न्यास इत्यभिप्रेत्य तमुद्दिश्योक्तं—हत्वाऽ-

पीति। त्वं देहेन्द्रियादिषु कर्तृत्वमारोप्य नाहं कर्तेति मन्यमानस्सन् नरकमहं गमिष्यामीति खेदं स्वर्गमहं गमिष्यामीति मोदं च चित्तेऽकुर्वाणस्सन् स्वधर्मत्वेन प्राप्तमिमं सर्वशत्रुसंहारं कुरु। नानेन तव कोऽपि बन्धस्स्यादीश्वरेण मयोक्तश्चायमर्थो नान्यथा भवितुमर्हतीत्यर्जुनंप्रत्युपदेष्टुः कृष्णस्याशयः।

इमान्सर्वान् लोकानित्यस्य च धार्तराष्ट्राद्यानिमान् दृश्यमानान् सर्वान् शत्रूनित्यर्थः। अत्र च सर्वानित्यनेन न केवलं शत्रुहननादेव विदुषस्तव बन्धाभावः। किंतु मित्रादिसर्वप्राणिहननादपि बन्धाभाव एव- अहं कर्तेति प्रत्ययाभावात्। अहं करोमीति प्रत्ययो हि बन्धहेतुः। अन्यथा वासुदेवस्य जनार्दनस्य भूभारापहरणार्थमवतीर्णस्य मम च सर्वजगत्संहारात्सर्वशत्रुसंहारात्पुत्रमित्रादिस्वजनसंहाराच्च करिष्यमाणात्स्याद्धि महाननर्थः। तस्मान्नाहं कर्ता, गुणा एव कर्तार इतीमं विवेकमाश्रित्य यथाहं प्रलयादौ सर्वजगत्संहारादिकं कुर्वन्नपि न तत्फलेन सम्बध्ये। तथा त्वमपीमान् सर्वान् शत्रून् संहर दर्शितविवेकशाली सन्। ततो न त्वं तत्फलेन सम्बध्यसे। यो हि कर्ताहमिति मन्यते स बध्यते तत्फलेन। यो हि नाहं कर्तेति, गुणा एव कर्तार इति च मन्यते स न लिप्यते। कुर्वन्नपि न लिप्यत इति हि पूर्वमेवोक्तम्। तस्माद्विदुषोऽपि तव वासुदेववज्जनकादिवच्च नेदं हननादिकं बन्धकं, नापि हननाद्यभावो मोचकः। हननादिवत्तदभावोऽपि देहाद्याश्रयः कर्मैवेति कर्मण्यकर्मेतिश्लोके स्थापितत्वात्।

कर्मणो बन्धकत्वं हि तवाभिमतम्। तस्मान्न त्वं तूष्णींभावेन कर्मणा मुक्तिं यास्यसि 'नास्त्यकृतः कृतेनेति श्रुतेः। 'न कर्मणा न प्रज'येति श्रुतेश्च। किं तर्हि 'त्यागेनैकेऽमृतत्वमानशु'रिति श्रुतेस्त्यागेनैव तव मोक्षलाभः, पूर्वेषां जनकादीनां त्वदीयानां त्यागेनैव मुक्तत्वात्। सच त्यागो नाहं कर्तेत्यात्मकर्तृत्वपरित्यागरूपो गुणा एव कर्तार इति गुणेषु कर्तृत्वारोपरूपश्च। अयमेव त्यागस्सन्न्यासिनापि क्रियते। मोक्षहेतुश्च साक्षादयमेव; परमार्थसन्न्यासश्चायमेव। कर्मफलत्यागस्तु परंपरया मोक्षसाधनः; तच्च दर्शितं नद्वेष्टीतिश्लोकेन। यश्च मुण्डः काषायाम्बरभाग्दण्डी च स न परमार्थसन्न्यासी- सन्न्यास्यहं भिक्षामटामीत्यहङ्कारसत्त्वादस्य। यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते स सुमतिर्हि परमार्थसन्न्यासी। नच परमहंसपरिव्राजका एव परमार्थसन्न्यासिन इति वाच्यं, लक्ष्मीशगौरीशवागीशादीनामपरमार्थसन्न्यासित्वापत्तेः। तेषामपि परमार्थसन्न्यासस्य स्वीकर्तव्यस्यावशेषत्वेनाकृतकृत्यत्वापत्तेश्च।

तस्माद्ये परमहंसपरिव्राजका निवृत्तिमार्गस्थाः, कर्मण्यनधिकृतास्सनकादयस्ते, ये च सृष्ट्यादिकर्मस्वधिकृता यज्ञादिकर्मसु च, ब्रह्मादयो जनकादयस्ते च विद्वांसः परमार्थसन्न्यासिन एव- अहङ्काराभावस्य परमार्थसन्न्यासलक्षणत्वात्। यज्ञादिकर्मपरित्यागस्तु बाह्यसन्न्यासलक्षणम्। नच सर्वारम्भपरित्यागित्वं गुणातीतलक्षणमिति पूर्वमुक्तमिति वाच्यं, सर्वारम्भेषु देहाद्याश्रयेषु स्वस्य कर्तृत्वानुसन्धानस्यापि सर्वारम्भपरित्यागरूपत्वात्। कथमन्यथा निमेषोन्मेषाद्यारम्भपरित्यागित्वं स्यात्परमहंसपरिव्राजकस्यापि?

नन्वधिष्ठानादिभिस्सम्भूय करोत्येवात्मा 'कर्तारमात्मानं केवलं' त्विति केवलशब्दप्रयोगात्। नैष दोषः— आत्मनोऽविक्रियस्वभावत्वेऽधिष्ठानादिभिस्संहतत्वानुपपत्तेः। विक्रियावतो ह्यन्यैस्संहननं सम्भवति, संहत्य वा कर्तृकं स्यात्। न त्वविक्रियस्यात्मनः केनचित्संहननमस्तीति सम्भूय कर्तृत्वं नोपपद्यते। अतः केवलत्वमात्मनस्स्वाभाविकमिति

तस्माद्विदुषो ज्ञाननिष्ठस्य परमहंसपरिव्राजकस्य परमार्थसन्न्यासिनो न कर्माधिकारः। विदुषो ज्ञाननिष्ठस्य गृहस्थस्यापि परमार्थसन्न्यासिनः कर्तृत्वाभिमानपूर्वको न कर्माधिकारः। अत एव हि जनकादिभिः कृतं कर्म न कर्म, वासुदेवकृतसृष्ट्यादिकर्मवदिति पूर्वमुक्तम्। तस्मात्परमार्थसन्न्यास्यपि विद्वान् भवान् यतो न परमहंसपरिव्राजकस्तस्मात् हत्वापीमान् लोकान् न हन्ति न निबध्यते। भो पार्थ! तस्मात्त्वं निरहङ्कारो निस्तापश्च सन् युध्यस्व। उक्तं हीदं प्रागेव- 'युध्यस्व विगतज्वर' इति।

एतेन विदुषः कर्माधिारो नास्तीति कृत्वा कथमुच्यते हत्वापीतीयमाशङ्का समाधापिता। कथम्? विदुषः परमार्थसन्न्यासिनोऽप्यपरमहंसपरिव्राजकस्य स्वकर्माधिकारोऽस्तीति। विदुषः कर्तृत्वाभिमानपूर्वक एव कर्माधिकारो नास्ति, निरहङ्कारपूर्वकस्तु कर्माधिकारोऽस्तीति च विदुषा क्रियमाणं कर्माकर्मैवेति न तस्य कर्माधिकार इति च प्रोक्तत्वादिति संक्षेपः।

ननु कर्तारमात्मानं केवलं तु य इत्यस्य केवलमधिष्ठानादिभिरसंहतमात्मानं यः कर्तारं पश्यतीत्यर्थः। तथा च केवलात्मनोऽकर्तृत्वेऽपि अधिष्ठानादिसंहतात्मनः कर्तृत्वमस्त्येव। ततश्च संहतोऽयमात्मा हन्त्येवेति कथमुक्तं? न हन्तीति भगवानित्याक्षिपति—**नन्विति**। परिहरति—**नेति**। एष संहतस्यात्मनः कर्तुर्हननक्रियाकर्तृत्वाभावप्रतिपादनरूपो दोषो नास्ति। कुतः? **आत्मन इति**। आत्मनोऽधिष्ठानादिभिस्सह संहतत्वानुपपत्तेर्मिलितत्वायोगात्। तत्र हेतुमाह—**अविक्रियस्वभावत्वेनेति**। निर्विकारत्वेनेत्यर्थः।

हेतुमेव व्यतिरेकमुखेनोपपादयति—**विक्रियेति**। हि यस्मादित्यर्थः। प्रसिद्धौ वा हिशब्दः। विक्रियावतस्सविकारस्य वस्तुन अन्यैस्सह संहननं सम्भवति। संहत्य वा कर्तृत्वं सम्भवति विक्रियावत इत्येव। सावयवस्य सविक्रियत्वं, सविक्रियस्य संहतत्वं, संहतस्य च कर्तृत्वं प्रसिद्धं सम्भवि च। बहूनां संहतानां देहानां स्थूलोपलोत्क्षेपणादिकार्यकर्तृत्वस्य बहूनां संहतानां सूक्ष्ममृदवयवानां घटीभूतानामुदकाहरणकर्तृत्वस्य च दर्शनात्। बहूनां तन्तूनां पटात्मना संहतानां देहावरणशीतवारणादिकार्यकर्तृत्वदर्शनाच्च। तेषां च देहानां रेणूनां तन्तूनां च सविक्रियत्वं सावयवत्वं च प्रसिद्धमिति भावः।

तर्हि संहननादिकमसम्भवीत्यत आह—**न त्वात्मन इति**। तत्र हेतुमाह—**अविक्रियस्येति**। संहननं हि विक्रिया, कथमविक्रियात्मनि तत्सम्भवो न कथमपीति भावः। तन्तवो हि संहतास्सन्तः पटात्मना विक्रियमाणा दृष्टाः। यद्येवमात्मापि संहतस्स्यात्तर्हि तस्यापि केनचिद्रूपेण परिणामस्स्यादिति भावः। इतिहेतोस्संहननासम्भवादित्यर्थः। सम्भूय संहत्य। **अत इति**। सम्भूय कर्तृत्वानुपपत्ते-

केवलशब्दोऽनुवादमात्रम् । अविक्रियत्वं चात्मनश्श्रुतिस्मृतिन्यायप्रसिद्धं 'अविकार्योऽय-मुच्यते', 'गुणैरेव कर्माणि क्रियन्ते', 'शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करो'तीत्याद्यसकृदुपपादितं गीतास्वेव तावत् । श्रुतिषु च 'ध्यायतीव लेलायती'वेत्येवमाद्यासु । न्यायतश्च निरवयव-मपरतन्त्रमविक्रियमात्मतत्त्वमिति राजमार्गः । विक्रियावत्त्वाभ्युपगमेऽप्यात्मनस्स्वकीयैव विक्रिया स्वस्य भवितुमर्हति, नाधिष्ठानादीनां कर्माण्यात्मकर्तृकाणि स्युः । न हि परस्य

रित्यर्थः । केवलत्वं शुद्धत्वं स्वाभाविकमेवेति, नत्वागन्तुकमित्यर्थः । अधिष्ठानादिभिस्सह सम्भूयभाव-प्रयुक्तं नेति भावः । यद्यधिष्ठानादिभिस्सहात्मनस्सम्भूय कर्तृत्वं स्यात्तर्हि तन्निरासाय केवलमिति प्रयुज्येत, नतु तदस्तीत्यभिसन्धिः ।

नन्वेवं केवलशब्दो व्यर्थोऽत आह—**अनुवादमात्रमिति** । स्वतस्सिद्धस्वरूपानुवादपर इत्यर्थः । केवलो निर्गुणश्चेतिवदिति भावः । नन्वविक्रियत्वमात्मनोऽप्रमाणं येनात्मनस्सम्भूयापि कर्तृत्वं न स्यादत आह—**अविक्रियत्वं चेति** । स्मृतिप्रसिद्धं दर्शयति—**अविकार्य इति** । श्रुतिप्रसिद्धिं दर्शयति—**ध्यायतीवेति** । इवशब्दाद्ध्यानचलनादिविकारा नात्मनस्सन्तीति सूच्यते । न्यायप्रसिद्धिं दर्शयति—**निरवयवमिति** । आत्मतत्त्वमात्मस्वरूपं चैतन्यमात्मेति यावत् । राजमार्गो घण्टापथः । तद्वन्निरवद्यो महाजनैः क्षुण्णश्चायमर्थ इत्यर्थः । आत्मतत्त्वमविक्रियं निरवयवत्त्वाद्यत्सावयवं तत्सविक्रियं यथा घटः । आत्मतत्त्वमपरतन्त्रमविक्रियत्वाद्यत्सविक्रियं तत्परतन्त्रं यथा घटः । आत्मतत्त्वमपरतन्त्रं निरवयवत्त्वाद्यत्सावयवं तत्परतन्त्रं यथा घट इति च प्रयोगा ऊह्याः ।

तुष्यतु दुर्जन इतिन्यायेनाह—**विक्रियेति** । आत्मनो विक्रियावत्त्वं यद्यभ्युपगम्यते तर्हि तस्य तत्किमात्मनिष्ठैः कर्मभिर्भवत्युताधिष्ठानादिनिष्ठैः ? नाद्यः- आत्मनि कर्माभावात् । अधिष्ठानादिपञ्चकं हि कर्म कारणमित्युक्तं, तत्रैवंसतीत्यनेनाकर्तृत्वं ह्यात्मनः प्रतिपादितम् । तस्मादकर्तर्यात्मनि न कर्म-सम्भवः । द्वितीयं दूषयति—**स्वकीयैवेति** । कर्मभिरिति शेषः । न त्वधिष्ठानादिकर्मभिरित्याह—**नाधिष्ठानादीनामिति** । यद्यधिष्ठानादिकर्माण्यात्मकर्माणि स्युस्तर्ह्यधिष्ठानादिकर्मभिरात्मा विक्रियावान् कर्ता स्यात्, नतु तथा भवतीत्यर्थः ।

ननु परकर्म परस्य भवतु, को दोषस्तत्राह—**न हीति** । परेण कृतं कर्म परस्यागन्तुं नार्हति हि, अन्यथा चैत्रेण कृतस्य कर्मणः फलस्य मैत्रेणानुभवितव्यत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परकीयं धनं यथा चौर्यादिना परं प्रत्यागच्छति तथा न परकीयं कर्मागच्छति । 'सुकृतं दुष्कृतं चैव गच्छन्तमनुगच्छ'तीति वचनात् । तत्त्वविदः कर्म तु परं प्रत्यागच्छत्येव- 'सुहृत्साधुकृत्यां द्विषन्तः पापकृत्या'मिति श्रुतेः । न तदिहोदाहरणमर्हति । 'तद्विद्वान् पुण्यपापे विधूय' इति श्रुत्या विदुषा विधूतस्यैव कर्मणः परं प्रत्यागन्तुकत्वं, नतु परेण कृतस्येति । विद्वदविधूतस्यैव परेण कृतस्य कर्मणः परं प्रत्यनागन्तुकत्व-मिति विवक्षितत्वात् ।

कर्म परेणाकृतमागन्तुमर्हति; यत्त्वविद्यया गमितं न तत्तस्य भवति। यथा रजतत्वं न शुक्तिकायाः; यथा वा तलमलिनत्वं बालैर्गमितमविद्यया नाकाशस्य, तथाऽधिष्ठानादिविक्रियापि तेषामेव, नात्मनः। तस्माद्युक्तमुक्तं 'अहंकृतत्वबुद्धिलेपाभावे विद्वान्न हन्ति न निबध्यत' इति। 'नायं हन्ति न हन्यत' इति प्रतिज्ञाय 'न जायत' इत्यादिहेतुवचनेनाविक्रियत्वमात्मन उक्त्वा 'वेदाविनाशिन'मिति विदुषः कर्माधिकारनिवृत्तिं शास्त्रादौ संक्षेपत उक्त्वा मध्ये प्रसारितां च तत्र तत्र प्रसङ्गं कृत्वेहोपसंहरति शास्त्रार्थपिण्डीकरणाय 'विद्वान्न हन्ति न निबध्यत' इति। एवं च सति देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तावविद्याकृताशेषकर्मसन्न्यासोपपत्तेस्संन्यासिनामनिष्टादित्रिविधं कर्मणः फलं न भवतीत्युपपन्नम्। तद्विपर्ययाच्चेतरेषां भवतीत्येतच्चापरिहार्यमित्येष गीताशास्त्रार्थ उपसंहृतः। स एष सर्ववेद-

---

ननु परकृतमपि कर्म परस्य भवत्येवाज्ञानात्। अज्ञो हि देहादिकर्तृके कर्मणि स्वस्य कर्तृत्वं पश्यति गन्ताहं श्रोताहमिति। अत आह—**यत्त्विति**। अविद्यया गमितं प्रापितं तु यत्कर्म परकीयं तत्तस्य स्वकीयं न भवति। अविद्यया आत्मन्यारोपितं देहाद्याश्रयं कर्म नात्माश्रयं भवितुमर्हतीत्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। शुक्तिकायामविद्ययाध्यस्तं रजतत्वं यथा न शुक्तिकाया धर्मो भवति, तथा आत्मन्यविद्ययाध्यस्तं कर्तृत्वं नात्मन इत्यर्थः। ननु सरूपत्वाच्छुक्तिकायां रजतत्वाध्यासोऽस्तुनाम, कथं नीरूपे आत्मनीत्यत आह—**यथा वेति**। बालैरविद्यया गमितं तलमलिनत्वं यथा नाकाशस्य भवति तद्वदिति। दार्ष्टान्तिकमाह—**तथेति**। अधिष्ठानादिगता विक्रिया अधिष्ठानादीनामेव धर्मः, न त्वात्मधर्म इत्यर्थः।

तस्मादिति। स्वगतविकाराभावात्परगतविकारैस्स्वस्य विक्रियावत्त्वाभावाच्चेत्यर्थः। अहंकृतत्वमहंकर्तेत्यहङ्कारो बुद्धिलेपश्च। तयोरभावे सति विद्वानविक्रियात्मदर्शी। न हन्ति, न निबध्यत इति युक्तमुक्तम्। आत्मनि कर्तृत्वादिविक्रियायोगादिति भावः। पिण्डीकरणं क्रोडीकारः। नायं हन्ति न हन्यत इति यदादौ प्रतिज्ञातं तदिहोपसंहृतं न हन्ति न निबध्यत इति। उपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यस्यावश्यकत्वादिति भावः। 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम्। उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत' इत्यत्रायमित्यनेनात्मन उक्तत्वादिह स इत्यनेन विदुष उक्तत्वाच्च विद्वान्प्रमातैव, वस्तुतः प्रत्यगात्मेति सिद्धम्। ततश्च विदुषोऽविक्रियस्यात्मनः कर्माविकाराभावश्च सिद्धः। **एवं च सतीति**। विदुषोऽविक्रियात्मत्वेन कर्माविकाराभावे सतीत्यर्थः। सन्न्यासिनां ज्ञाननिष्ठानां विदुषां देहभृत्त्वाभिमानानुपपत्तौ सत्यामविद्याकृतानामशेषकर्मणां सन्न्यासस्योपपत्तेस्तेषां त्रिविधं कर्मफलं न भवतीत्युपपन्नम्। अत एव- 'अनिष्टमिष्टं मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम्। भवत्यत्यागिनां प्रेत्य नतु सन्न्यासिनां क्वचि'दित्युक्तमिति भावः। इतरेषामविदुषां तद्विपर्ययः कर्मसन्न्यासाभावः कर्मफलभोगश्चेत्यर्थः। **भवतीति, एतदिति**। उक्तं मतमित्यर्थः। उक्तार्थ इति यावत्। अपरिहार्यं न केनापि परिहर्तुं शक्यम्। **स एष इति**। विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासोऽविदुषस्तदसम्भवश्चेत्यर्थः। प्रतिपत्त्योः

वेदान्तार्थसारो निपुणतरमतिभिः पण्डितैर्विचार्य प्रतिपत्तव्य इति तत्र तत्र प्रकरणे विभागेन दर्शितोऽस्माभिश्शास्त्रन्यायानुसारेण ॥१७॥

अथेदानीं कर्मणां प्रवर्तकमुच्यते—

ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना ।
करणं कर्म कर्तेति त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं ज्ञायतेऽनेनेति सर्वविषयं ज्ञानमविशेषेणोच्यते । तथा ज्ञेयं ज्ञातव्यं, तदपि सामान्येनैव सर्वमुच्यते । तथा परिज्ञातोपाधिलक्षणोऽविद्याकल्पितो भोक्तेत्येतत्त्रयमेषामविशेषेण सर्वकर्मणां प्रवर्तिका त्रिविधा त्रिप्रकारा कर्मचोदना । ज्ञानादीनां हि त्रयाणां सन्निपाते हानोपादानोपेक्षाप्रयोजनस्सर्वकर्मारम्भस्स्यात् । ततः पञ्चभिरधिष्ठानादिभिरारब्धं वाङ्मनःकायाश्रयभेदेन त्रिधा राशीभूतं त्रिषु करणादिषु संगृह्यत इत्येत-

ज्ञातव्यः । इतिशब्दस्समाप्तौ । ननु न वयं विचारणे क्षमास्त्वमेव ब्रूहीत्यत आह—तत्रतत्रेति । वेदा विनाशिनमित्यादिस्थलेष्वित्यर्थः । **विभागेनेति** । अज्ञप्राज्ञविभागपूर्वकमित्यर्थः । न स्वबुद्ध्यनुसारेण दर्शित इत्याह—**शास्त्रेति** ।

ईश्वर एव करोति, नाहं करोमीति यो मन्यते स सुमतिरिति **रामानुजः, तदयुक्तम्**— 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मिति श्रुत्युक्ते निर्विकारे ब्रह्मणि कर्तृत्वदर्शनस्य रज्जौ सर्पत्वदर्शनस्येव मिथ्याज्ञानत्वात्तस्य च संसारानिवर्तकत्वात्तत्त्वज्ञानादेव मोक्षसम्भवात्, अविक्रियब्रह्मात्मदर्शनस्यैव तत्त्वज्ञानत्वाच्चेति ॥१७॥

ज्ञानमिति । कर्मचोदना ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेति त्रिविधा भवति । कर्मसंग्रहः करणं कर्म कर्तेति त्रिविधो भवति । ज्ञानमिह न चिन्मात्रमित्याह—**सर्वविषयमिति** । वृत्तिज्ञानमित्यर्थः । तद्द्विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्त्या हि ते ते विषया घटादयस्सर्वेऽवभास्यन्ते । **अविशेषेणेति** । ननु पुनरमानित्वमदम्भित्वमित्यादिवद्विशेषेणेत्यर्थः । **सामान्येनेति** । अविशेषेणेत्यर्थः । **सर्वमिति** । सर्वविषयजातमित्यर्थः । उपाधिलक्षणोऽन्तःकरणविशिष्टः, अविद्याकल्पितश्चिदाभासश्चोद्यतेऽनयेति चोदना कर्मणां चोदना कर्मचोदना, कर्मप्रवर्तिका ज्ञानादित्रयं कर्मणां प्रवर्तकमित्यर्थः । कथं त्रयस्य प्रवर्तकत्वमत आह—**ज्ञानादीनामिति** । सन्निपातस्सम्बन्धो मेलनमिति यावत् । हानं त्याग उपादानं स्वीकार उपेक्षा तदुभयाभावेन तूष्णींभावः । दुष्कृतादिहानार्थं सुकृताद्युपादानार्थमीश्वरार्पणबुद्ध्या च केवलं त्रेधा कर्मारभ्यते पुरुषैरिति कर्मारम्भस्य हानादित्रयं प्रयोजनम् ।

यद्वा प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेति प्रवृत्तेर्हानोपादाने प्रयोजने निवृत्तेस्तूपेक्षेति । अयं च कर्मारम्भकः पुरुषो जीवः । ज्ञेयं यज्ञादिस्वर्गादिकं शास्त्रादिजन्यज्ञानेन ज्ञात्वा कर्मारभत इति ज्ञानादित्रयसन्निपातः कर्मारम्भहेतुरित्यर्थः । **तत इति** । तस्मादित्यर्थः । **राशीभूतमिति** । कर्मेति शेषः ।

दुच्यते—करणं क्रियतेऽनेनेति बाह्यं श्रोत्रादि । अन्तस्स्थं बुद्ध्यादि, कर्मेप्सिततमं कर्तुः क्रियया प्राप्यमाणं, कर्ता करणानां व्यापारयुतोपाधिलक्षण इति त्रिविधस्त्रिप्रकारः कर्मसंग्रहः संगृह्यतेऽस्मिन्निति संग्रहः, कर्मणस्संग्रहः कर्मसंग्रहः; कर्म एषु हि त्रिषु समवैति, तेनायं त्रिविधः कर्मसंग्रहः ॥१८॥

करणादिषु करणकर्मकर्तृषु । उच्यत इति श्लोकस्योत्तरार्थेनेति शेषः । बाह्यं बहिर्विषयग्रहणसमर्थमित्यर्थः । कर्णशष्कुलीरसनात्वगादिबहिःप्रदेशस्थितमिति वा । अन्तस्स्थं हृत्पुण्डरीकस्थितं सुखाद्यन्तर्विषयग्रहणसमर्थत्वादिति भावः । बुद्ध्यादीत्यादिपदान्मनसो ग्रहणम् । कर्तुरीप्सिततमं कर्मेति पाणिनिना सूत्रितं कर्मेह कर्मशब्देन ग्राह्यमित्याह—**कर्मेति** । ईप्सिततमशब्दार्थमाह—**क्रियया प्राप्यमाणमिति** । स्वर्गादिरूपं फलमिति भावः । तद्धि द्वितीयान्तपदवाच्यं, ज्योतिष्टोमेन स्वर्गं गच्छतीति प्रसिद्धेः । कर्ता भोक्ता जीवः । व्यापाराश्रयत्वं कर्तृत्वं, तच्चात्मनि निरवयवे निष्क्रिये न सम्भवतीत्यत आह—**करणानां व्यापारयुत इति** । करणानां चक्षुरादीनां ये व्यापाराः क्रिया दर्शनादयस्तैर्युतः । जीवस्य स्वतो निर्व्यापारत्वेऽपि स्वाध्यस्तकरणव्यापारैस्सव्यापारत्वमिति भावः । एतेनाविद्यालक्षणमेव कर्तृत्वं जीवस्य, नतु स्वाभाविकमिति स्थितम् ।

इदमेव स्फुटयितुमाह—**उपाधिलक्षण इति** । उपाधिनाऽन्तःकरणेनाविद्यया वा लक्ष्यते युज्यत इत्युपाधिलक्षणः । उपाधितादात्म्याध्यासमापन्न इत्यर्थः । कथं करणादिषु कर्मणस्संग्रहोऽत आह—**कर्मेति** । समवैति सङ्गच्छते । कर्ता हि किञ्चित्फलमुद्दिश्य करणैः कर्मणि प्रवर्तत इति कर्तृकरणप्राप्यत्रयाधीनसत्ताकं यज्ञादिकर्मेति भावः । **तेनेति** । कर्मणस्त्रिषु समवायेनेत्यर्थः ।

अत्र ज्ञानं शास्त्रमिति शङ्कराचार्यैरुक्तमिति वेदान्तदेशिको बभ्राम । न ह्याचार्यैर्ज्ञानं शास्त्रमित्युक्तम् । अविवेकिनां ज्ञानमीदृशं दृश्यत इति वक्ष्यमाणानुरोधाद्बुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानम् । शास्त्रमपि बुद्धिवृत्तिविषयीकृतमेव सत्करणं भवति, नतु केवलमन्यथा अविद्वानपि पुस्तकेन ज्ञेयं जानीयात् । एवं चक्षुरादयोऽपि स्वद्वारा निर्गतबुद्धिवृत्त्यैव घटादिकमवभासयन्ति, नतु स्वत इति; चक्षुरादेरपि केवलस्य न करणत्वम् । तस्माद्ज्ञायतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या ज्ञानशब्दो बुद्धिवृत्तिमेवाभिधत्ते स्वरसत इति बोध्यम् । नच शास्त्रेण कर्मणश्चोदितत्वाच्चोदनालक्षणोऽर्थो धर्म इति सूत्रात्कर्मचोदनारूपं शास्त्रमेवेह ज्ञानशब्देन ग्राह्यमिति वाच्यं, शास्त्रविषयबुद्धिवृत्त्यैव कर्म चोद्यते, नतु केवलशास्त्रेण ज्ञायमानशास्त्रस्यैव चोदकत्वाभ्युपगमात् । अन्यथा पेटिकास्थमपि शास्त्रं पुरुषं चोदयेत् ।

नन्वेवमिह ज्ञानशब्देन ज्ञायमानशास्त्रमेव गृह्यताम् । तद्धि निषिद्धकर्मणां हाने विहितानामुपादाने निवृत्तौ च पुरुषस्योपकारकं भवति । शास्त्रेण हि विद्वान् वेद्यं विदित्वा विहितं करोति, निषिद्धं त्यजति तूष्णीमास्ते च । तत्र विधिनिषेधबोधकं प्रवृत्तिलक्षणं, शास्त्रमुपेक्षाबोधकं तु निवृत्तिलक्षणं, शास्त्रं प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेत्युक्तत्वादिह हानोपादानोपेक्षाप्रयोजनः कर्मारम्भ इत्युक्तं च भाष्यकृता ।

हानोपादानप्रयोजनः प्रवृत्तिकर्मारम्भः, उपेक्षाप्रयोजनो निवृत्तिकर्मारम्भ इति विवेकः । तथाच धर्माधर्मौ ब्रह्म च शास्त्रेण ज्ञायत इति प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं च शास्त्रं पूर्वोत्तरमीमांसारूपेण द्विविधमिह ज्ञानशब्देनोच्यत इतिचेन्मैवम्—शास्त्रीयकर्मारम्भे भवतु शास्त्रस्य करणत्वं, कथं पुनर्लौकिककर्मारम्भे ? नहि प्रकृतकर्मारम्भस्य शास्त्रीयकर्मारम्भपरत्वेन सङ्कोचनं न्याय्यं· सर्वविषयं ज्ञानमिति भाष्यगतसर्व-शब्दस्वारस्यभङ्गापत्तेः; तामसादिज्ञानस्याशास्त्रीयत्वाच्च । तस्मादिह ज्ञानशब्देन शास्त्रीयकर्मारम्भहेतुभूतं शास्त्रं न ग्राह्यं; किंतु सर्वकर्मारम्भहेतुभूता बुद्धिवृत्तिरेव ग्राह्या ।

ननु ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरेवेति कोऽयं नियमः ? करणमात्रं ज्ञानशब्देन गृह्यताम् । तथा चान्तःकरणमेकं, बहिःकरणानि पञ्च च श्रोत्रादीनि सुखादिशब्दादिविषयग्रहणसाधनत्वाद्‌ज्ञानशब्द-वाच्यान्येव । एतदभिप्रायेणैव सर्वविषयं ज्ञानमित्युक्तमाचार्यैरितिचेन्मैवम्—सर्वत्रापि विषयग्रहणे बुद्धिवृत्तेरेव करणत्वं, श्रोत्रादीनां तु द्वारत्वमेवेति पूर्वमेवोक्तत्वात् । बुद्धिर्हि चक्षुर्द्वारा निर्गत्य घटादिविषयदेशं गत्वा घटाद्याकारेण परिणमते स एष परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । तया च वृत्त्या घटा-द्यावरकमज्ञानं नाश्यते; ततः प्रत्यक्षं जायत इति सिद्धान्तात् ।

तस्मात्सुखाद्याकारेण शब्दाद्याकारेण वा परिणता बुद्धिवृत्तिरेव करणमिति गृह्यतां लाघवा-द्‌ज्ञानशब्देनेहेति बोध्यम् । अत एव सर्वविषयं ज्ञानमित्युक्तं, नतु सर्वविधं ज्ञानमित्याचार्यैः । न ह्येकस्य चक्षुरादिकरणान्यतमस्य ज्ञानस्य सर्वविषयत्वं सम्भवति- चक्षुषा शब्दादेरग्रहणात् । बुद्धिवृत्त्या तु सर्वं ग्रहीतुं शक्यमिति सर्वविषयं ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरेवेत्याचार्याभिमतमिति स्थितम् ।

नच करणं कर्म कर्तेतिवचनाद्‌ज्ञानं करणमेवेति वाच्यं, तथासति श्लोकस्य पूर्वार्धेनोक्तस्यार्थ-स्यैवोत्तरार्धेन पुनर्वचने पुनरुक्तिदोषप्रसङ्गात् । नच ज्ञेयकर्मणोः परिज्ञातृकर्त्रोश्चैकत्वाद्‌ज्ञानकरणयो-रप्येकत्वेन भाव्यमिति वाच्यं, ज्ञेयकर्मणोरप्येकत्वाभावात् । धर्मब्रह्माद्यात्मकं ज्ञातव्यं, सर्वं हि ज्ञेय-शब्दार्थः । तच्चोक्तमाचार्यैस्तदपि सामान्येन सर्वमुच्यत इति । कर्म तु क्रियया प्राप्यमाणं फलमेव, नतु क्रियामात्रमिति । ज्ञातृकर्त्रोरेकत्वेऽपि भोक्तृत्वकर्तृत्वांशाभ्यां भेद इह विवक्षित इति न परि-ज्ञातृकर्त्रोरपि पुनरुक्तिः । भोक्ता हि जीवः स्वभोगार्थं कर्म चोदयति । नतु कर्तेति जीवगतं भोक्तृत्व-मेव कर्मचोदकं, नतु कर्तृत्वम् । अत एवोक्तमाचार्यैः परिज्ञाता भोक्तेति ।

रामानुजस्तु—ज्ञेयं कर्मेति, कर्म यागादिकमिति चोक्तवांस्तन्मते ज्ञेयकर्मणोः पुनरुक्तिर्दुर्वा-रैव । वक्तव्यस्य फलस्यावचनमपि दोष एव । ननु ज्ञानमिहावगतिरेव, भावप्रत्ययान्तत्वेनैव ज्ञान-शब्दस्य प्रसिद्धप्रयोगत्वाल्लोके घटज्ञानं पटज्ञानमिति, नतु ज्ञानकरणं लाक्षणिकत्वापातादितिचेन्मैवम्—असङ्गचिदात्मरूपाया अवगतेर्ज्ञात्रादिसन्निपाताद्योगान्निर्धर्मकत्वेन कर्मचोदनायोगाच्च । घटज्ञानपट-ज्ञानादयस्तु सविशेषा ज्ञानाभासा एव, घटाद्याकारबुद्धिवृत्तिजन्यानि हि तानि घटज्ञानादीनि । अत एव तेषां वृत्तिज्ञानत्वेन व्यवहारः । न चेदमेव वृत्तिजन्यं ज्ञानमिह गृह्यतां किमिति वृत्तिरिति वाच्यं,

अथेदानीं क्रियाकारकफलानां सर्वेषां गुणात्मकत्वात्सत्त्वरजस्तमोगुणभेदतस्त्रिविधो भेदो वक्तव्य इत्यारभ्यते—

ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव गुणभेदतः ।
प्रोच्यते गुणसङ्ख्याने यथावच्छृणु तान्यपि ॥१९॥

ज्ञानमिति । ज्ञानं कर्म च, कर्म क्रिया, न कारकं पारिभाषिकमीप्सिततमं कर्म,

---

येनैकं भावमव्ययमीक्षत इति तृतीयान्तयच्छब्देन ज्ञानस्य परामर्शिष्यमाणत्वात् ; ईक्षत इत्यवगतेः पृथग्वक्ष्यमाणत्वाच्च । न चानुभवैकवेद्यमितिवदनुभवस्याप्यवगतिं प्रति करणत्वमस्तीति वाच्यं, एकस्यैवानुभवस्य वेदनत्ववेदनकरणत्वयोरयोगात् , अनुभवानेकत्वे मानाभावात् । घटानुभवः पटानुभव इति प्रतीयमानानुभवभेदस्य घटादिविषयगतत्वेनानुभवगतत्वाभावात् , अनुभवैकवेद्यमित्यस्य च शास्त्रादिभिरवेद्यमित्यर्थे तात्पर्यात् ।

ननु साक्षिभास्यत्वं सर्वस्य श्रुत्यादिसिद्धं; साक्षिणश्च ज्ञानस्वरूपत्वं तथैव । तथा च साक्षिणा सर्वं भास्यत इत्यस्य ज्ञानेन सर्वं ज्ञायत इत्येवार्थ इति कानुपपत्तिर्ज्ञानस्य तृतीयान्तयच्छब्देन परामर्शन इति चेदुच्यते—साक्षिणा भास्यत इत्यत्र कर्तरि तृतीया । येनेक्षत इति प्रकृते तु करणे तृतीया ; स्वप्रकाशस्यान्यावभासकस्य चानुभवस्य भानकर्तृत्वं स्यादेव, नतु भानकरणत्वमपरतन्त्रत्वादनुभवस्य । करणं हि कर्तृपरतन्त्रम् । नच भानस्वरूपस्य साक्षिणः कथं भानकर्तृत्वमिति वाच्यं, वृत्तिज्ञानात्मकजन्यज्ञान(ज्ञानाभास)कर्तृत्वस्य साक्षिण्युपपत्तेः । साक्षी हि नित्यज्ञानरूपः । न चैवं जन्यज्ञानस्यापि कर्तृत्वं स्यादिति वाच्यं, तस्य जडत्वात् । नच जन्यज्ञानस्य करणत्वे का विप्रतिपत्तिरिति वाच्यं, घटज्ञानस्य पटज्ञानं प्रति करणत्वादर्शनात् । नच सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञारूपं ज्ञानं देवदत्तानुभवकरणकमिति वाच्यं, प्रत्यभिज्ञाया ज्ञानत्वाभावात् । सत्यपि तस्मिन् देवदत्तानुभवकरणकत्वं नास्ति, किं त्वनुभवहेतुकत्वमेव । चक्षुरेव तत्रापि करणम् । नहि पूर्वानुभूतं देवदत्तं चक्षुषाऽनिरीक्ष्य सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिजानीयात्कोऽपि । तस्मान्नात्र ज्ञानशब्देन जन्यज्ञानं ग्रहीतुमुचितम् ।

यत्तु रामानुजः—कर्तव्यकर्मविषयं ज्ञानं ज्ञानमिति, तत्तुच्छम्—इह ज्ञानशब्देन कर्तव्यकर्मविषयज्ञानस्यैव ग्रहणे येनैकं भावमीक्षत इत्यत्राप्यस्यैव ग्राह्यत्वेनात्मविषयज्ञानस्य वक्ष्यमाणस्य कथं ज्ञानत्रैविध्यान्तःप्रवेशस्स्यात् ? नहि येनैकमितिश्लोके कर्मविषयज्ञानमुच्यते, किं त्वात्मविषयमेव । तस्मात्सर्वविषयं ज्ञानमेवेह ज्ञानशब्देन ग्राह्यम् । तच्च ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरूपमेव, नतु नित्यज्ञानरूपं, नापि जन्यज्ञानरूपमिति संक्षेपः ॥१८॥

ज्ञानमिति । गुणसङ्ख्याने ज्ञानं कर्म च कर्ता च त्रिधैव भवतीति प्रोच्यते । तान्यपि त्वं यथावच्छृणु ! अथेति । कर्मचोदनाकर्मसंग्रहयोस्त्रैविध्यप्रदर्शनानन्तरमित्यर्थः । क्रिया कर्म, कारकं

कर्ता च निर्वर्तकः क्रियाणां त्रिधैवावधारणं गुणव्यतिरिक्तजात्यन्तराभावप्रदर्शनार्थम्। गुणभेदतस्सत्त्वादिभेदेनेत्यर्थः। प्रोच्यते कथ्यते गुणसङ्ख्याने कापिले शास्त्रे तदपि गुणसङ्ख्यानशास्त्रं गुणभोक्तृविषये प्रमाणमेव। परमार्थब्रह्मात्मैकत्वविषये यद्यपि विरुध्यते, तथापि ते हि कापिला गुणगौणव्यापारनिरूपणेऽभियुक्ता इति, तच्छास्त्रमपि वक्ष्यमाणार्थस्तुत्यर्थत्वेनोपादीयत इति न विरोधः। यथावद्यथान्यायं यथाशास्त्रं शृणु! तान्यपि ज्ञानादीनि तद्भेदजातानि च गुणभेदकृतानि शृणु! वक्ष्यमाणेऽर्थे मनस्समाधिं कुर्वित्यर्थः ॥१९॥

ज्ञानं, फलं तद्भोक्ता, कर्ता तेषां क्रियाकारकफलानाम्। यद्वा फलशब्देन सुखग्रहणम्। सर्वेषामित्यनेन तु कर्तृबुद्धिधृतीनां ग्रहणम्। **ज्ञानमिति**। ज्ञानं ज्ञेयमितिश्लोकोक्तं बुद्धिवृत्तिरूपं कारकं ज्ञानकरणमिह ज्ञानशब्देनोच्यते। करणं कर्मेत्यत्रोक्तं कर्म नेह कर्मशब्देन ग्राह्यं, किंतु कर्मसंग्रह इति समागतकर्मैवेत्याह—**कर्मक्रियेति, कारकमिति**। द्वितीयाकारकमित्यर्थः। **पारिभाषिकमिति**। 'कर्तुरीप्सिततमं क'र्मेति व्याकरणपरिभाषासिद्धमित्यर्थः। यश्चोपाधिलक्षणो भोक्ता कर्ता च परिज्ञातेति, कर्तेति च निर्दिष्टः तस्यैव चिदाभासस्येह कर्तृशब्देन ग्रहणमित्याह—**कर्ता च निर्वर्तक इति**। कारकव्यापारो हि कर्तृपरतन्त्रः। जीवश्च चक्षुरादिभिर्दर्शनादिक्रिया निर्वर्तयतीति निर्वर्तकः क्रियाणाम्। **त्रिधैवेति**। सात्त्विकत्वराजसत्वतामसत्वरूपेणेत्यर्थः। **गुणव्यतिरिक्तेति**। सात्त्विकत्वादिव्यतिरिक्तेत्यर्थः। गुणानां सङ्ख्यानं यत्र तद्गुणसङ्ख्यानम्। ननु कापिलशास्त्रस्य कथं प्रमाणत्वमत आह—**तदपीति**। एकदेशे विरुद्धमप्यन्यदेशेऽविरुद्धमेव कापिलमपि शास्त्रं तर्कादिशास्त्रवत्। ततश्चाविरुद्धांशो ग्राह्य एवेति भावः। कापिलोत्तरमीमांसयोर्गुणभोक्तृविषयेऽविरोधः। सत्त्वादिगुणविशिष्टबुद्धिभोगस्यात्मन्यारोपादात्मनो भोक्तृत्वमिति सम्प्रतिपन्नत्वात्। क पुनर्विरोधोऽत आह—**परमार्थेति**। कापिलैर्ब्रह्मणोऽनभ्युपगतत्वान्न ब्रह्मात्मैकत्वदर्शनं तत्रास्तीति भावः। गुणभोक्तृविषय इत्यत्र गुणविषये भोक्तृजीवविषये चेति वार्थः।

ननु कुतः कापिलस्येहोपादानमत आह—**ते हीति**। अभियुक्ता विद्वांसः, कुशला इति यावत्। गुणानां गौणानां गुणमयबुद्ध्यादीनां च व्यापाराणां निरूपणं प्रतिपादनं तस्मिन्विषये। **स्तुत्यर्थमिति**। तन्त्रान्तरेऽपि प्रसिद्धमिदं न केवलमस्मिन्नेव तन्त्रे इति स्तुतिः। ज्ञानादीनीत्यादिपदात्कर्मादिग्रहणम्। भेदजातानि भेदसमूहान्। ननु स्वोक्तं सर्वं शृण्वन्तमर्जुनं प्रति पुनः शृण्वितिवचनं व्यर्थमत आह—**वक्ष्यमाण इति**। चित्तसमाधानार्थमिति शृण्वित्युक्तमित्यर्थः। **ननु** ज्ञानज्ञेयज्ञातृकरणकर्मकर्तॄणां षण्णां पूर्वमुक्तत्वेन तेषां सर्वेषामपि त्रैविध्यकथनं किमितीह न प्रतिज्ञातमितिचेत्, उच्यते— ज्ञेयकरणयोर्धर्माधर्मब्रह्मादिरूपत्वेन श्रोत्रादिरूपत्वेन च बहुविधयोर्गुणतस्त्रैविध्यस्य नियन्तुमशक्यत्वान्न तद्ग्रहणमिह कृतम्। ज्ञातृकर्तारौ त्वेक एव। कारकं कर्म तु सुखत्रैविध्ये कथ्यते? यद्वा स्वर्गादिरूपं तच्च फलं बहुविधमेवेति नेह त्रिविधत्वेन नियन्तुं शक्यते। तस्माद्ज्ञानकर्मकर्तॄणां त्रयाणामेवेह कथनं प्रतिज्ञातम्।

ज्ञानस्य तु तावत्त्रिविधत्वमुच्यते—

सर्वभूतेषु येनैकं भावमव्ययमीक्षते ।
अविभक्तं विभक्तेषु तद्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकम् ॥२०॥

सर्वभूतेष्विति । सर्वभूतेष्वव्यक्तादिस्थावरान्तेषु भूतेषु येन ज्ञानेनैकं भावमस्तु—भावशब्दो वस्तुवाची, एकमात्मवस्त्वित्यर्थः । अव्ययं न व्येति स्वात्मना स्वधर्मेण वा, कूटस्थनित्यमित्यर्थः । ईक्षते पश्यति येन ज्ञानेन, तं च भावमविभक्तं प्रतिदेहं विभक्तेषु देहभेदेषु न विभक्तं तदात्मवस्तु व्योमवन्निरन्तरमित्यर्थः । तद्ज्ञानं साक्षात्सम्यग्दर्शन-

---

रामानुजस्तु ज्ञेयमेव कर्मशब्देन परामृश्यत इत्याह, तत्तुच्छम्—कर्मैव ज्ञेयमिति नियन्तुमशक्यत्वेन ज्ञेयं कर्मेति व्याख्यानस्यायुक्तत्वात् । कर्म कर्मचोदनेत्येकस्यैव कर्मणश्चोद्यत्वचोदनत्वयोरयोगाच्च । यदप्यनेनोक्तं कर्मैव संग्रहः कर्मसंग्रहः । करणं द्रव्यादिकं, कर्म यागादिकं, कर्ता अनुष्ठातेति त्रिविधं बोद्धव्यरूपं कर्म संगृह्यत इति, तच्चायुक्तम्—क्रियाया एव कर्मत्वेन कर्तृकरणयोः कर्मभेदायोगात् । करणनिर्वर्त्यं कर्त्राश्रयं हि कर्म । छेदनं छेत्तृलवित्रच्छेदनात्मना त्रिविधमिति वक्तुं शक्यते केनाप्यनुन्मत्तेन । नच करणं कर्म कर्ता चेत्येतत्त्रयमिह ज्ञेयमिति वाच्यं, तादृशार्थालाभात् । ज्ञेयं कर्मेति त्वयैव पूर्वमुक्तत्वात् । नच करणकर्तृसहितं कर्म ज्ञेयमिति वाच्यं, परिज्ञातेत्यनेन कर्तुरुक्तत्वात् । नच करणसहितं कर्म ज्ञेयमिति वाच्यं द्रव्यादिकरणस्येहाप्रतिपाद्यमानत्वेन करणसाहित्यप्रतिपादनं कर्मणो व्यर्थमेवेति । तथा गुणसङ्ख्यानशब्दस्य गुणकार्यगणनमर्थ-इत्युक्तमनेन, तच्चायुक्तम्—गुणशब्दस्य गुणकार्यपरत्वे लाक्षणिकत्वापत्तेः । त्रिधैव प्रोच्यत इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ गुणकार्यगणने प्रोच्यत इत्यस्यानर्थकत्वाच्च । कापिलशास्त्रग्रहणे तूक्तार्थस्य प्रामाण्यसिद्धिः प्रसिद्धिश्च फलमिति बोध्यम् ॥१९॥

सर्वेति । विभक्तेषु सर्वभूतेष्वविभक्तमव्ययमेकं भावं येनेक्षते विद्वानिति शेषः । तद्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धि । अव्यक्तादीति । अव्यक्तमत्र हिरण्यगर्भशरीरं, नतु माया- तस्या एकत्वेन विभक्तत्वासम्भवात् । ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेष्विति सर्वशब्दार्थः । भूतशब्दार्थमाह —देहभेदेष्विति । देहेष्वित्यर्थः । विभक्तत्वविशेषणार्थमपि संगृह्योक्तम्—देहभेदेष्विति । कथं विभक्तेष्वत आह—प्रतिदेहमिति । परस्परं विलक्षणेष्वित्यर्थः । देहानां परस्परवैलक्षण्यस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादिति भावः । तदेवं गुणतः कार्यत आकारतः कालतो देशतश्च परस्परं भिन्नेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु चराचरात्मकेषु देहेष्विति विभक्तेषु सर्वभूतेष्वित्यस्यार्थस्सिद्धः । अत्राव्यक्तशब्दस्य मायापरत्वाग्रहेतुरव्यक्तमादिः कारणं येषां तेष्वव्यक्तादिषु मायाकार्येष्वित्यर्थः । ब्रह्मादिष्विति तु शेषः । यद्वा अव्यक्तमादिर्येषामित्यतद्गुणसंविज्ञानबहुव्रीहिः । ततश्च नाव्यक्तस्य भूतानुप्रवेशः । किंतु तज्जन्यानां ब्रह्मादिदेहानामेवेति ।

मद्वैतात्मविषयं सात्त्विकं विद्धीति । यानि द्वैतदर्शनान्यसम्यग्भूतानि राजसानि तामसानि चेति न साक्षात्संसारोच्छित्तये भवन्ति ॥२०॥

ननु ब्रह्मादिस्थावरान्तेष्विति ऋजु वक्तव्ये कथमव्यक्तादिस्थावरान्तेष्विति वक्रमुक्तमाचार्यैरितिचेन्नैष दोषः—भूतानां मायामयत्वस्फोरणायैवमुक्तत्वात् । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्दः कार्यपरः । भवत्यस्ति सर्वत्र देशेषु कालेषु वस्तुषु चेति भावस्सन् परमात्मेत्यर्थः । वस्तु सत्यमित्यर्थः । ब्रह्मेति यावत् । यद्वा भावो वस्तु पदार्थ इति यावत् । एकत्वादिविशेषणवशात्तु अस्य पदार्थस्यात्मलाभ इति बोध्यम् । इदमेवाह—**आत्मवस्त्विवत्यर्थ इति** । आत्मेति पदार्थ इति भावः । व्येति विकारं प्राप्नोति । विकारो द्विविधः- स्वरूपगतस्स्वभाव(स्वधर्म)गतश्चेति । तदुभयमात्मनो नास्तीत्याह—**स्वात्मना स्वधर्मेण वा न व्येतीति, कूटस्थमिति** । अविक्रियमित्यर्थः । सदैकरूपमिति यावत् । ज्ञानेन भावं पश्यतीत्युक्तं चोदयति—**कथमिति** । कथम्भूतं भावं पश्यतीत्यर्थः । प्रत्याह—**अविभक्तमिति** । तदर्थमाह—**निरन्तरमिति** । निर्भेदमित्यर्थः । दृष्टान्तमाह—**व्योमवदिति** । अविभक्तं यथातथाऽवस्थितमिति क्रियाविशेषणत्वेनापि व्याख्यातुं शक्यमिदं पदम् । परं तु अवस्थितशब्दाध्याहारो गौरवावहः । तद्ज्ञानमित्यस्यार्थमाह—**साक्षात्सम्यग्दर्शनमिति** । सम्यग्दृश्यते येन तत्सम्यग्दर्शनं बुद्धिवृत्तिरिति यावत् । सर्वभूतेष्वित्यादिना लब्धमर्थं क्रोडीकृत्य किंविषयं ज्ञानमिति शङ्कां निराकुर्वन्नाह—**अद्वैतात्मविषयमिति** । सर्वभूतात्मभूतमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्माहमित्याकारकं ज्ञानं सात्त्विकज्ञानमिति परमार्थः ।

ननु कुतोऽस्य ज्ञानस्य सम्यग्ज्ञानत्वमत आह—**यानीति** । साक्षात्संसारोच्छित्तिहेतुत्वादिदमद्वैतज्ञानं, सम्यग्ज्ञानमन्यानि तु द्वैतज्ञानानि वक्ष्यमाणानि न साक्षात्संसारोच्छित्तिहेतूनीति न सम्यग्ज्ञानानीत्यर्थः । साक्षादित्यनेन च केषांचिद्राजसज्ञानानां परम्परया मोक्षहेतुत्वमस्तीति गम्यते । भिन्नेश्वरभजनस्य चित्तशुद्ध्यादिहेतुत्वात्कर्मयोगवदिति भावः । तानि साक्षात्संसारोच्छित्तये न भवन्तीत्यन्वयः । न भवन्ति न शक्नुवन्तीत्यर्थः ।

यत्तु रामानुजः—ब्राह्मणक्षत्रियगृहस्थब्रह्मचार्यादिरूपेण विभक्तेषु सर्वेषु भूतेषु कर्माधिकारिषु येन ज्ञानेनैकमात्माख्यं भावं तत्राप्यविभक्तं ब्राह्मणत्वाद्यनेकाकारेष्वपि भूतेषु सितदीर्घादिविभागवत्सु ज्ञानाकार आत्मनि विभागरहितमव्ययं ब्राह्मणादिशरीरेषु व्ययस्वभावेष्वप्यविकृतं फलादिसङ्गानर्हं च कर्माधिकारवेलायामीक्षते तद्ज्ञानं सात्त्विकं विद्धीति, **तत्तुच्छम्**—सर्वशब्दस्य कर्माधिकारिपरतया सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्; सर्वविधविभागराहित्यप्रतिपादकाविभक्तशब्दस्य सितदीर्घादिविभागराहित्यपरतया सङ्कोचनस्याप्ययुक्तत्वात् । न ह्यविभक्तस्य विभक्तत्वमुचितम् । अद्वितीयत्वप्रतिपादकस्यैकशब्दस्य च ज्ञानैकाकारमित्यर्थवर्णनमयुक्तं- लाक्षणिकत्वादिदोषात् । नच जात्येकत्वमुक्तमिति वाच्यं, आत्मनि जात्यभावात् । कर्माधिकारवेलायामिति मूलाद्बहिःकल्पनं चाप्रमाणमसङ्गतं च । नहि ब्राह्मणत्वादिजात्यभिमानाद्यज्ञादिकर्मणि प्रसक्तः पुरुष एकं भावमीक्षितुं क्षमते विरोधात् । नापि ज्ञानैकाका-

पृथक्त्वेन तु यद्ज्ञानं नानाभावान् पृथग्विधान् ।
वेत्ति सर्वेषु भूतेषु तद्ज्ञानं विद्धि राजसम् ॥२१॥

पृथक्त्वेनेति । पृथक्त्वेन तु भेदेन प्रतिशरीरमन्यत्वेन यद्ज्ञानं नानाभावान्भिन्नानात्मनः पृथग्विधान् पृथक्प्रकारान् भिन्नलक्षणानित्यर्थः । वेत्ति विजानाति यद्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु ज्ञानस्य कर्तृत्वासम्भवाद्येन ज्ञानेन वेत्तीत्यर्थः । तद्ज्ञानं विद्धि राजसं रजोगुणनिर्वृत्तम् ॥२१॥

राध्यासज्ञात्मदर्शी ब्राह्मणोऽहं कर्तेति कर्मणि प्रवर्तते । तस्माद्विभक्तेषु भूतेष्विति बहुवचनप्रयोगादविभक्तमेकमित्येकवचनप्रयोगाच्च देहभेद एव नात्मभेद इति स्थितम् । अयमेवार्थः- 'न त्वेवाहं जातु नास'मितिश्लोकेनाप्यभिप्रेतो भगवतेति तद्भाष्ये भाषितमाचार्यैः । 'देहभेदानुवृत्त्या बहुवचनं नात्मभेदाभिप्राये'णेति । यदि भगवतस्तत्र सोऽभिप्रायो न स्यात्तर्हीहाप्यात्मभेदमेव ब्रूयान्मध्ये च । तत्र तत्रात्माभेद एवोक्त इत्युपक्रमोपसंहारैकवाक्याभ्यासादिभिरेक एवात्मेति गीताशास्त्रस्य निश्चितोऽर्थ इति स्थितम् ॥२०॥

पृथक्त्वेनेति । यद्ज्ञानं सर्वेषु भूतेषु पृथक्त्वेन पृथग्विधान्नानाभावान्वेत्ति तद्ज्ञानं राजसं विद्धि । प्रतिशरीरं भिन्ना आत्मानो भिन्नलक्षणा इति यद्द्वैतज्ञानं तद्राजसमित्यर्थः । नन्वौपाधिको भेदस्तत्वाप्यद्वैतिन इष्ट इत्यत आह—**प्रतिशरीरमिति** । शरीरे शरीरे प्रतिशरीरं ततश्चैकैकस्मिन् शरीरे एकैको जीवः परस्परं भिन्नो वर्तत इत्यर्थः । अद्वैतिनस्तु प्रतिशरीरमेक एव जीवो वर्तत इति वदन्तीति भावः । तच्चोक्तं पूर्वश्लोकेन । **एतेनाद्वैतिन एव सात्त्विकज्ञानवन्त इति सम्यग्दर्शित्वमद्वैतिनां सिद्धम्** ।

भावशब्दस्यात्मपरतया पूर्वं व्याख्यातत्वादाह—**भिन्नानात्मन इति** । भिन्नलक्षणं सुखदुःखादिकं येषां ते भिन्नलक्षणास्तान् । यदि सर्वशरीरेष्वेक एव जीवस्स्यात्तर्हि सर्वेषामेकदैव सुखं वा दुःखं वा स्याच्चैत्रानुभूतार्थस्य मैत्रेण स्मरणं स्याज्जीवे उत्क्रान्ते सति सर्वशरीराणामचेतनता स्याद्देवदत्तस्वचक्षुषेव मैत्रचक्षुषापि घटं पश्येदित्यादीन् दोषांस्तार्किकादयो मन्यन्त इति भावः । एकात्मवाद्यद्वैती तु सुखदुःखादीनामनात्मधर्मत्वान्न कोऽपि दोष इति वेत्ति । तथाहि सुखं दुःखं च मनोधर्मः- 'कामस्सङ्कल्प' इत्यादिश्रुतेः । स्मरणं चित्तधर्मः; उत्क्रान्तिर्बुद्धिधर्मः; यद्वा प्राणधर्मः; दर्शनस्पर्शनादिकमिन्द्रियधर्मः । इमानि च मनआदीनि प्रतिशरीरं भिन्नान्येवेति नानुभवसाङ्कर्यप्रसङ्गः । न चानुभवितुरेकत्वे कथमनुभवासाङ्कर्यमिति वाच्यं, अनुभवितुरपि प्रमातुरन्तःकरणावच्छिन्नस्य नानात्वात् । औपाधिकं हि प्रमातृत्वं चैतन्यस्य । वयं हि निरुपाधिकमेव चैतन्यमेकं ब्रूमः; नतु सोपाधिकम् । यद्वा विशेष्यचैतन्यमेवैकं ब्रूमः; नतु विशिष्टचैतन्यम् । चैतन्यमेव हि प्रमातुरात्मा । तस्मात्प्रमातृभेदेऽपि नात्मभेदः- प्रमात्रन्तःकरणभेदेऽपि प्रमातृचैतन्याभेदात् । तस्मादेक एवात्मा चैतन्यरूपः । ननु येन ज्ञानेनेक्षत इति पूर्वश्लोकवदिहापि येन वेत्तीत्येव वक्तव्ये कथमुक्तम् ? यद्वेत्तीति, तत्राह—**ज्ञानस्येति** । वृत्तिज्ञानस्येत्यर्थः । निर्वृत्तं सिद्धम् ।

यत्तु कृत्स्नवदेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकम् ।
अतत्त्वार्थवदल्पं च तत्तामसमुदाहृतम् ॥२२॥

यदिति । यत्तु ज्ञानं कृत्स्नवत्समस्तवत्सर्वविषयमिवैकस्मिन्कार्ये देहे बहिर्वा प्रतिमादौ सक्तं 'एतावानेवात्मा ईश्वरो वा नातःपरम'स्तीति । यथा नग्नक्षपणकादीनां शरीरानुवर्ती देहपरिमाणो जीवः, ईश्वरो वा पाषाणदार्वादिमात्रमित्येवमेकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकं

यत्तु रामानुजः—सितदीर्घादिपृथक्त्वेनात्मनो वेत्तीति, तत्तुच्छम्—नहि कोऽप्यास्तिकः कर्मठो देहभिन्नकर्तृभोक्त्रात्मवादी सन्नात्मानं सितं दीर्घं कृष्णं ह्रस्वं वा मन्यते । यस्तु देहात्मवादी बौद्धस्स भोक्त्रभावात्कर्म नैव करोति, मन्यते चात्मानं सितं दीर्घं कृष्णं ह्रस्वं स्थूलं कृशं चेत्येवम् । तस्माद्भिन्नात्मज्ञानमेव राजसम् । तच्च निन्द्यं त्याज्यं चेति स्थितम् ॥२१॥

यत्त्विति । एकस्मिन्कार्ये सक्तमहैतुकमतत्त्वार्थवदल्पं च कृत्स्नवद्यत्तु ज्ञानं तत्तामसमुदाहृतं शिष्टैरिति शेषः । देहात्मज्ञानमर्चेश्वरज्ञानं च तामसमिति फलितार्थः । कृत्स्नमस्यास्त्यस्मिन्नस्तीति वा कृत्स्नवत् । विषयिणि ज्ञाने विषयत्वेन सर्वमस्तीत्यर्थः । इदमेवाह—सर्वविषयमिति । भूतभौतिकादिसर्वजगद्विषयमित्यर्थः । न त्वेकात्मविषयमिति भावः । यथाऽद्वैतिन एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेति मन्यन्ते तथेमे दृश्यं सर्वं जगत्सत्यमेवेति मन्यन्त इति परमार्थः । तथा- एकस्मिन्कार्ये सक्तमिति । एककार्यविषयमित्यर्थः । किं तत्कार्यमत आह—देह इति । पक्षान्तरमाह—प्रतिमादाविति । एकशब्दश्च केवलवाचीत्याह—एतावानेवेति । देह एवात्मेति प्रतिमैवेश्वर इत्येतदेककार्यविषयं ज्ञानमित्यर्थः । एवकारार्थमाह—नातः परमस्तीति । अतोऽस्माद्देहात्प्रतिमादेर्वा परमात्माख्यमीश्वराख्यं वा वस्तु नास्तीत्यर्थः । के पुनरेवं मन्यन्ते ? अत आह—यथेति । नग्नका दिगम्बराः क्षपणकाः कापालिका बौद्धविशेषा एते । देहपरिमाण इति । यावत्परिमाणो देहस्तावत्परिमाण इत्यर्थः । अत एव शरीरानुवर्ती हस्तिमशकादिशरीरानुसारी । एतेन सावयवत्वमात्मनस्सिद्धम् । जीवस्य केषांचिदवयवानां नाशान्मशकादिदेहपरिमाणत्वं केषांचिल्लाभान्मनुष्यादिदेहपरिमाणत्वं चेति । यद्यपीमे न देहात्मवादिनस्तथापि सावयवात्मवादित्वाद्देहात्मवादितुल्या एवेति निदर्शनतयेहोपात्ता इति बोध्यम् । अनेन च देहपरिमाणो जीव इति ज्ञानस्यैव तामसत्वे किं पुनर्देह एव जीव इति ज्ञानस्येत्यर्थापत्तिस्सिध्यति ।

यद्वा एतावानेवेत्यस्य देहमात्रपरिमाण एवेति प्रतिमादिमात्र एवेति चार्थः । तथा च देहातिरिक्तात्मवादिनोऽप्येते देहपरिमाणात्मवादित्वात्तामसज्ञानवन्त इति निन्द्यन्ते । देहपरिमाणो जीव इति ज्ञानं, प्रतिमादिरूप ईश्वर इति ज्ञानं च तामसमिति श्लोकसारार्थः । ननु सर्वात्मकस्येश्वरस्य कुतः प्रतिमादिरूपत्वाभावोऽत आह—पाषाणदार्वादिमात्र इति । ये श्रीरङ्गजगन्नाथादिक्षेत्रेषु कल्पिताः पाषाणदार्वादिमया अर्चाविग्रहाः त एवेश्वरः, नतु घटपटादयः, नापि चैतन्यमिति मन्यन्त एत इति भावः । ननु यथोक्तं ज्ञानं सहेतुकत्वान्न त्याज्यमत आह—अहैतुकमिति । नापि यथार्थ-

हेतुवर्जितं निर्युक्तिकं, अतत्त्वार्थवदयथाभूतार्थवत् । यथाभूतार्थस्तत्त्वार्थः । सोऽस्य ज्ञेयभूत अस्तीति तत्त्वार्थवत्, न तत्त्वार्थवदतत्त्वार्थवत् । अहैतुकत्वादेवाल्पं चाल्पविषयत्वात्, अल्पफलत्वाद्वा तत्तामसमुदाहृतम् । तामसानां हि प्राणिनामविवेकिनां ज्ञानमीदृशं दृश्यते ॥

मित्याह—अतत्त्वार्थवदिति । अतत्त्वार्थविषयमित्यर्थः । कुत इदं ज्ञानं तामसमत आह—तामसानामिति, ईदृशमिति । सर्वं जगदसत्यं देह एव जीवो देहपरिमाणो जीव इति वा पाषाणदार्वादिमात्र ईश्वर इत्येवंरूपमित्यर्थः ।

ननु 'ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञाता त्रिविधा कर्मचोदना' इति कर्मचोदनत्वं ज्ञानस्य पूर्वमुक्तं, कथमिह ततोऽन्यदेव ज्ञानमुक्तमितिचेत्, नैष दोषः—प्रवृत्तिलक्षणं निवृत्तिलक्षणं चेति द्विविधं हि कर्म । तत्रोपेक्षाप्रयोजकं निवृत्तिलक्षणं कर्म चोदयति, सात्त्विकं ज्ञानं ब्रह्मात्मविदां सनकादीनां निवृत्तिमार्गनिष्ठत्वात्साङ्ख्यानां कर्मयोगेऽनधिकाराच्च । राजसतामसज्ञाने तु प्रवृत्तिलक्षणं कर्म चोदयत एव । भिन्नात्मदर्शिनां राजसानां कर्तृभोक्त्रात्मदर्शित्वात्कर्मणि प्रवृत्तिः । तामसानां च देहात्मवादिनामचैश्वरवादिनां कर्मणि प्रवृत्तिरुपपन्नैवेति । तस्मादुक्तं त्रिविधं ज्ञानं कर्मचोदनमेव । नच निवृत्तिर्नेकर्मेति वाच्यं, प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि कर्मैवेत्युक्तत्वात् ।

यद्वा ज्ञानं कर्मचोदनेति सामान्यत उक्तम् । तत्र राजसतामसज्ञानयोरेव कर्मचोदनत्वं, नतु सात्त्विकज्ञानस्येति बोध्यम् । वस्तुतस्तु ज्ञानं कर्मेतिश्लोकोक्तं कर्मचोदनं ज्ञानमन्यत् यत्क्रियाकारकफलादिसर्वद्वैतविषयम् । 'ज्ञानं कर्म च कर्ता' चेतिश्लोकोक्तं ज्ञानं तु ततोऽन्यत्- यज्जीवेश्वरविषयम् । अत एव ज्ञानं कर्म चेति श्लोकावतारभाष्यादौ, अथेदानीमित्यथशब्दः प्रयुक्तः । वक्ष्यमाणग्रन्थस्य प्रकरणान्तरत्वद्योतनायेति ।

एतेन ज्ञानं ज्ञेयं परिज्ञातेत्युक्ता एव पदार्था ज्ञानं कर्म च कर्ता चेत्यनेनानूद्यन्त इति वेदान्तदेशिकोक्तिः परास्ता । जीवेश्वरविषयज्ञानस्यैवेहोक्तत्वेनाकर्मविषयत्वादस्य । नच कर्मार्थमपि जीवेश्वरज्ञानमावश्यकमिति जीवेश्वरविषयं ज्ञानमपि कर्मचोदनमिति वाच्यं, उपमृदितक्रियाकारकफलादिसर्वद्वैतत्वादद्वितीयजीवेश्वरज्ञानस्य । नच प्रतीयमाने सर्वद्वैते कथमद्वैतसिद्धिरिति वाच्यं, प्रतीयमानेऽपि नैल्ये गगनस्य नीरूपत्वसिद्धेरिष्टत्वात् । तस्मादविद्यादशायामेव सर्वद्वैतोपलम्भः, नतु विद्यादशायाम् । नच विद्याविद्यादशाद्वयसत्त्वे प्रमाणाभाव इति वाच्यं, 'दूरमेते विपरीते विषूची, अविद्या या च वि'द्येतिश्रुतेरेव प्रमाणत्वात् । नच विद्यादशायां द्वैताभावोऽप्रमाण इति वाच्यं, 'यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये'दितिश्रुतेः सुषुप्तिमृतिमूर्छासमाध्यनुभवस्य च प्रमाणत्वादिति स्थितमद्वैतम् । एवं ज्ञानत्रैविध्यप्रदर्शनं तु सात्त्विकज्ञानस्य सम्पादनार्थमितरयोः परिवर्जनार्थं च । एवं कर्मादित्रैविध्यप्रदर्शनमपीति बोध्यम् । तस्मान्मुमुक्षुणा यथोक्तं सात्त्विकमद्वैतज्ञानमेव सम्पाद्यमिति संक्षेपः । प्रेतभूताद्याराधनविषयं ज्ञानं तामसमिति रामानुजः, प्रकृतश्लोकादेतादृशार्थालाभादात्मविषयज्ञानगतसात्त्विकत्वादिभेदकथनप्रसङ्गे एतदर्थस्याकथनीयत्वाच्चोपेक्ष्यं रामानुजव्याख्यानम् ॥२२॥

अथेदानीं कर्मणस्त्रैविध्यमुच्यते—

नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतम् ।
अफलप्रेप्सुना कर्म यत्तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

नियतमिति । नियतं नित्यं, सङ्गरहितमासक्तिवर्जितमरागद्वेषतः कृतं, रागप्रयुक्तेन द्वेषप्रयुक्तेन च कृतं रागद्वेषतः कृतं; तद्विपरीतं कृतमरागद्वेषतः कृतम् । अफलप्रेप्सुना फलं प्राप्तुमिच्छतीति फलप्रेप्सुः फलतृष्णः, तद्विपरीतेनाफलप्रेप्सुना कर्त्रा कृतं कर्म यत् तत्सात्त्विकमुच्यते ॥२३॥

यत्तु कामेप्सुना कर्म साहङ्कारेण वा पुनः ।
क्रियते बहुलायासं तद्राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

यदिति । यत्तु कामेप्सुना कर्मफलप्रेप्सुनेत्यर्थः । कर्म साहङ्कारेण वा साहङ्कारेण इति न तत्त्वज्ञानापेक्षया । किं तर्हि लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारापेक्षया यो हि परमार्थनिरहङ्कार आत्मवित्, न तस्य कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वप्राप्तिरस्ति । सात्त्विकस्यापि कर्मणोऽ-

---

नियतमिति । अथेति । ज्ञानप्रकरणं समाप्तमिति सूचयितुमथशब्दः । अफलप्रेप्सुना अरागद्वेषतः कृतं नियतं सङ्गरहितं यत्कर्म तत्सात्त्विकमुच्यते । नित्यमिति । 'अहरहस्सन्ध्यामुपासी'तेत्यादिश्रुतिसिद्धसन्ध्यावन्दनाग्निहोत्रादिकं यस्य चाकरणे प्रत्यवायः; नैमित्तिकस्याप्यत्रैवान्तर्भावः । अकरणे प्रत्यवायजनकत्वस्य नैमित्तिकेष्वपि श्राद्धादिषु सत्त्वात् । 'आसक्तिः प्रीतिविशेषः । रागः प्रीतिसामान्यम् । द्वेषोऽप्रीतिः । रागाद्द्वेषतो वा हेतोः कृतं रागद्वेषतःकृतं पञ्चम्या अलुगार्षः । रागद्वेषकृतमित्यर्थः । तन्न भवतीत्यरागद्वेषतःकृतम् । यद्वा रागद्वेषयोरभावोऽरागद्वेषः, तस्मादरागद्वेषत इति पृथक्पदं रागद्वेषाभावाद्धेतोरित्यर्थः । अथवा न विद्यते रागद्वेषौ यस्य सोयमरागद्वेषः, तेनारागद्वेषत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः । तृतीयायां विशेषणमिदमफलप्रेप्सुनेत्यस्य । रागप्रयुक्तेनेत्यादिभाष्यं तु फलितार्थकथनपरम् ॥२३॥

यदिति । कामेप्सुना साहङ्कारेण वा पुनर्बहुलायासं यत्तु कर्म क्रियते तद्राजसमुदाहृतम् । कामेप्सुना कृतं साहङ्कारेण कृतं च पुनर्बहुलायासं कर्म राजसमित्युच्यत इत्यर्थः । ननु अहं करोमीति कर्तृत्वाभिमानपुरस्सरं कर्मिणा कर्मणः क्रियमाणत्वात्कथं निरहङ्कारत्वं कर्मिणस्स्याद्येनोच्येत साहङ्कारेण यत्क्रियत इति । अत आह—नेति । तत्त्वज्ञानापेक्षया साहङ्कारेण वेति नोक्तं, निरहङ्कारतत्त्वविदपेक्षया साहङ्कारेणेतिनोक्तमित्यर्थः । अहंकरोमीत्याकारकोऽहङ्कारो नेह ग्राह्यः, किं तु वैश्वदेव्यहं सोमयाज्यहमाढ्योहऽमभिजनवानहमित्यादिरात्मोत्कर्षप्रधानोऽहङ्कारो ग्राह्य इति भावः । लौकिकोऽतत्त्ववित्, श्रोत्रियश्छान्दसः, निरहङ्कारोऽहमेवोत्कृष्ट इत्यहङ्काररहित इत्यर्थः । तदपेक्षयाऽयं कर्मी साहङ्कारः । य आत्मानं कर्मिषूत्कृष्टं मन्यते । ननु साहङ्कारप्रतियोगितया निरहङ्कारश्रोत्रियग्रहणमिति, किं निरहङ्कारस्तत्त्वविदेव गृह्यतामत आह—यो हीति । परमार्थ-

नात्मवित्साहङ्कारः कर्ता, किमुत राजसतामसयोः । लोके अनात्मविदपि श्रोत्रियो निरहङ्कार उच्यते 'निरहङ्कारोऽयं ब्राह्मण' इति । तस्मात्तदपेक्षयैव 'साहङ्कारेण' वेत्युक्तम् । पुनश्शब्दः पादपूरणार्थः । क्रियते बहुलायासं कर्त्रा महताऽऽयासेन निर्वर्त्यते तत्कर्म राजसमुदाहृतम् ॥२४॥

अनुबन्धं क्षयं हिंसामनवेक्ष्य च पौरुषम् ।
मोहादारभ्यते कर्म यत्तत्तामसमुच्यते ॥२५॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं पश्चाद्भावि यद्वस्तु सोऽनुबन्ध उच्यते, तं चानुबन्धम् । क्षयं यस्मिन्कर्मणि क्रियमाणे शक्तिक्षय अर्थक्षयो वा स्यात्, तं क्षयम् । हिंसां प्राणिबाधां चानवेक्ष्य च निरवेक्ष्य च; पौरुषं पुरुषकारं 'शक्नोमीदं कर्म समापयितु'मित्येवमात्मसामर्थ्यमित्येतान्यनुबन्धादीन्यनवेक्ष्य पौरुषान्तानि मोहादविवेकत आरभ्यते कर्म यत् तत्तामसं तमोनिर्वृत्तमुच्यते ॥२५॥

निरहङ्कार इति । अनात्मस्वात्माभिमानरूपवास्तवाहङ्कारशून्य इत्यर्थः । कामेप्सुत्वबहुलायासकर्तृत्वयोः प्राप्तिस्तस्य नास्ति । ततश्चाप्राप्तस्य निषेधायोगान्नेह निरहङ्कारस्तत्त्वविद्ग्राह्य इत्यर्थः ।

अयमाशयः—कामेप्सुना साहङ्कारेण वा कृतं बहुलायासं कर्म राजसमित्युक्तौ, अकामेप्सुना निरहङ्कारेण वा कृतमबहुलायासं कर्म न राजसमित्यापतितम् । ततश्च निरहङ्कारशब्देन तत्त्वविद्ग्रहणे तत्त्वविदः कामेप्सुत्वं बहुलायासकर्मकर्तृत्वं च न युक्तमिति सिध्यति, **तच्चायुक्तम्**—तत्त्वविदः कामेप्सुत्वबहुलायासकर्मकर्तृत्वयोः प्राप्त्यसम्भवेन निषेधायोगादिति । ननु कुतस्तत्त्वविदस्तत्प्राप्तिर्नास्तीत्यत आह—**सात्त्विकस्यापीति** । अनात्मविदिति छेदः । नतु निरहङ्कार आत्मवित्कर्तेत्यर्थः । नन्वेवं कर्ममात्रकर्तृत्वस्याहङ्कारपूर्वकत्वे कर्तुरनात्मविदश्च साहङ्कारत्वे कथं लौकिकश्रोत्रियनिरहङ्कारपुरुषसिद्धिः? यदपेक्षयेह साहङ्कारेण वेत्युक्तमत आह—**लौकिकैरिति, निरहङ्कार इति** । गर्वशून्य इति भावः ।

ननु वेत्यनेनैव पुनश्शब्दार्थलाभे कुतः पुनश्शब्दप्रयोगोऽत आह—**पुनरिति** । कामेप्सुकर्तृकं साहङ्कारकर्तृकं च बहुलायासं कर्म राजसमिति निष्कर्षः । कर्मणो राजसत्वे कामेप्सुकर्तृकत्वं साहङ्कारकर्तृकत्वं बहुलायासत्वं चेति हेतुत्रयं, तत्र कामेप्सुकर्तृकत्वबहुलायासत्वयोः साहङ्कारकर्तृकत्वबहुलायासत्वयोर्वा समुच्चयः । वाशब्दस्य चार्थाभ्युपगमे तु त्रयाणामपि समुच्चयः । पुनश्शब्दस्यापि विकल्पार्थाभ्युपगमे त्रयाणामपि प्रत्येकं हेतुत्वमिति बोध्यम् । एवं कर्मणस्सात्त्विकत्वे चाकामप्रेप्सुकर्तृकत्वं रागद्वेषादिप्रयुक्तत्वं सङ्गरहितत्वं नित्यत्वं चेति हेतुचतुष्टयं समुच्चित्य वा प्रत्येकं वेति बोध्यम् ॥२४॥

अनुबन्धमिति । अनुबन्धं क्षयं हिंसां पौरुषं चानवेक्ष्य कर्त्रा यत्कर्म मोहादारभ्यते तत्तामसमुच्यते । यद्वस्तु दुःखमित्यर्थः । दुःखहेतुरनर्थ इति वा । अनवेक्ष्य निरवेक्ष्य; अनालोच्येत्यर्थः ।

इदानीं कर्तृभेद उच्यते—

मुक्तसङ्गोऽनहंवादी धृत्युत्साहसमन्वितः ।
सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः कर्ता सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

मुक्तसङ्ग इति । मुक्तसङ्गो मुक्तः परित्यक्तस्सङ्गो येन स मुक्तसङ्गः । अनहंवादी

कर्मणस्तामसत्वेऽनुबन्धानवेक्षिकर्तृकत्वं क्षयानवेक्षिकर्तृकत्वं हिंसानवेक्षिकर्तृकत्वं पौरुषानवेक्षिकर्तृकत्वं मोहप्रयुक्तत्वं चेति हेतुपञ्चकं समुच्चित्य वा प्रत्येकं वेति बोध्यम् । अनुबन्धादिचतुष्टयानवेक्षित्वमित्येको हेतुरिति वा । ततश्च हेतुद्वयं समुच्चित्य प्रत्येकं वा भवतीति ।

ननु समुच्चयासमुच्चयपक्षद्वयमविशेषेण दर्शितं, तत्र कतरः पुनः पक्ष आश्रयणीय इतिचेत्, उच्यते—पक्षद्वयमप्याश्रयणीयमेवेति । कथम् ? नियतं कर्म सात्त्विकमित्युक्तौ सङ्गिना कृतस्यापि नियतकर्मणस्सात्त्विकत्वं स्यात् । तद्वारणाय नियतं सङ्गरहितं कर्म सात्त्विकमित्युक्तावसङ्गेनापि रागद्वेषवता कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यात् । तद्वारणाय नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः कृतं कर्म सात्त्विकं स्यादित्युक्तौ रागद्वेषसङ्गशून्येन फलकामिना कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यात्तद्वारणाय नियतं सङ्गरहितमरागद्वेषतः फलकामरहितेन कृतं कर्म सात्त्विकमिति वक्तव्यम् ।

तथा कामेप्सुना साहङ्कारेण च कृतं बहुलायासं कर्म राजसमित्युक्तौ कामेप्सुना निरहङ्कारेण कृतं बहुलायासं कर्म राजसं न स्यात् । कामेप्सुना साहङ्कारेण च कृतमबहुलायासं कर्म राजसं न स्याच्च । तथाऽनुबन्धादिचतुष्टयानवेक्षं मोहादारब्धं च कर्म तामसमित्युक्तौ अनुबन्धादिद्वयावेक्षं तत्त्रयावेक्षं तदेकावेक्षं वा मोहादारब्धं कर्म तामसं न स्यात् । तच्चतुष्टयावेक्षमपि मोहादनारब्धं कर्म तामसं न स्यात् । अतः पक्षद्वयाश्रयणमिति । नचैवं सात्त्विककर्मलक्षणे समुच्चयः, अन्यत्रासमुच्चयश्चाश्रयणीय इति वाच्यं, कामेप्सुना कृते बहुलायासे कर्मणि राजसत्वप्रयोजकस्यैकस्य हेतोर्निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन समुच्चयस्य वक्तव्यत्वात् । एवमनुबन्धादिचतुष्टयावेक्षे मोहादारब्धे कर्मणि तामसत्वप्रयोजकस्यैकस्य हेतोर्निश्चित्य वक्तुमशक्यत्वेन समुच्चयस्य वक्तव्यत्वाच्च ।

ननु तर्हि राजसलक्षणे तामसकर्मलक्षणे च पक्षद्वयमाश्रणीयं, कुतः पुनस्सात्त्विके कर्मणीतिचेदुच्यते—नियतत्वादिकं प्रत्येकमपि कर्मणस्सात्त्विकत्वे प्रयोजकमेवेति । नच नियतं कर्म सात्त्विकमित्युक्तौ कामेप्सुना कृतं नियतकर्म सात्त्विकं स्यादिति वाच्यं, कर्मणः कामेप्सुकृतत्वस्य राजसत्वसम्पादकत्वात् । राजसत्वस्य सात्त्विकत्वदूषकत्वादिति । वस्तुतस्तु नियतमितिश्लोके समुच्चयपक्षः, अन्यत्र पक्षद्वयं चेत्येतदेव साधीयः ।

अयं श्लोकत्रयनिष्कर्षः—मुमुक्षुः पुरुषः कर्माधिकारी रागद्वेषौ सङ्गं फलकामनां चाकृत्वा निरहङ्कारस्सन् निरायासं स्वशक्त्यनुगुणमदुःखोदर्कमहिंसात्मकमनाशकं नित्यं कर्म निर्मोहस्सन्कुर्यात् । एतद्विपरीतं तु परित्यजेदिति ॥२५॥

मुक्तेति । अनहंवदनशीलोऽहमाढ्य उत्कृष्टमिदं कर्माहं करोमीत्येवमहङ्कारगर्भवाक्यप्रयोगस्वभावरहित इत्यर्थः । धारणं शरीरेन्द्रियाद्यनवसादनम् । उद्यमो व्यापारः । निर्विकारो हर्षखेदरूप-

अनहंवदनशीलः, धृत्युत्साहसमन्वितः- धृतिर्धारणं उत्साह उद्यमस्ताभ्यां समन्वितस्संयुक्तो धृत्युत्साहसमन्वितः । सिद्ध्यसिद्ध्योः क्रियमाणस्य कर्मणः फलसिद्धावसिद्धौ च सिद्ध्यसिद्ध्योर्निर्विकारः, केवलं शास्त्रप्रमाणेन प्रयुक्तो न फलरागादिना यस्स निर्विकार उच्यते । एवम्भूतः कर्ता यस्स सात्त्विक उच्यते ॥२६॥

रागी कर्मफलप्रेप्सुर्लुब्धो हिंसात्मकोऽशुचिः ।
हर्षशोकान्वितः कर्ता राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

रागीति । रागी रागोऽस्यास्तीति रागी, कर्मफलप्रेप्सुः कर्मफलार्थीत्यर्थः । लुब्धः परद्रव्येषु संजाततृष्णः, तीर्थादौ स्वद्रव्यापरित्यागी वा; हिंसात्मकः परपीडाकरस्वभावः, अशुचिर्बाह्याभ्यन्तरशौचवर्जितः, हर्षशोकान्वित इष्टप्राप्तौ हर्षः, अनिष्टप्राप्ताविष्टवियोगे च शोकः ताभ्यां समन्वितस्संयुक्तः; तस्यैव च कर्मणस्सम्पत्तिविपत्तिभ्यां हर्षशोकौ स्यातां, ताभ्यां संयुक्तो यः कर्ता स राजसः परिकीर्तितः ॥२७॥

अयुक्तः प्राकृतस्तब्धश्शठो नैकृतिकोऽलसः ।
विषादी दीर्घसूत्री च कर्ता तामस उच्यते ॥२८॥

अयुक्त इति । अयुक्तो न युक्तः, न समाहितः, प्राकृत अत्यन्तासंस्कृतबुद्धिर्बालसमः, स्तब्धो दण्डवन्न नमति कस्मैचित् , शठो मायावी शक्तिगूहनकारी, नैकृतिकः परविभेदनपरः, अलसोऽप्रवृत्तिशीलः कर्तव्येष्वपि, विषादी विषादवान् सर्वदाऽवसन्नस्वभावः, दीर्घ-

---

विकाररहितः । कथं निर्विकारत्वसिद्धिरत आह—केवलमिति । यो हि फलरागादिना कर्मणि प्रवर्तते तस्य कर्मफलसिद्धौ हर्षः, तदसिद्धौ खेदश्च भवति । यः पुनश्शास्त्रप्रमाणेन कर्तव्यमित्येव कर्मणि प्रवर्तते, नतु फलमभिसन्धत्ते कथं तस्य फलसिद्ध्यसिद्धिप्रयुक्तहर्षखेदप्राप्तिः ? न कथमपीति भावः ॥२६॥

रागीति । हिंसात्मक इति । शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपी समास इत्याह—परपीडाकरस्वभाव इति । हिंसाकर आत्मा यस्य स इति समासः । हिंसा पीडनमेवात्मा स्वभावो यस्य स हिंसात्मक इत्यपि वक्तुं शक्यम् । तथा हिंसायामात्मा मनो यस्य स हिंसात्मक इत्यपि वक्तुं शक्यते । ननु हर्षशोकयोर्वस्त्वन्तरविषयत्ववर्णनं नातीव युक्तमत आह—तस्यैव चेति । तस्यैवारब्धस्य कर्मणस्सम्पत्तिविपत्त्योस्सिद्ध्यसिद्ध्योः ॥२७॥

अयुक्त इति । बालसम इति । विद्याविहीन इत्यर्थः । स्तब्धस्स्तम्भवत्स्थितः । यथा दण्डो(स्तम्भो)ऽनम्रस्सन्नेवावतिष्ठते तद्वदयमपीत्यर्थः । कस्मैचिदिति । पूज्यायेत्यर्थः । माया वञ्चना तस्यां शक्तिस्सामर्थ्यम् । तस्यागूहनकारी प्रच्छादकः । स्वयं मायावीसन्नप्यमायावीव नटितुं शीलवानित्यर्थः । 'गूढविप्रियकृच्छठ' इति शास्त्रान्तरादिति भावः । विभेदनं मर्मोद्घाटनं हिंसनमेव वा ।

सूत्री च कर्तव्यानां दीर्घप्रसारणः सर्वदा मन्दस्वभावः, यदद्य श्वो वा कर्तव्यं तन्मासेनापि न करोति; यश्चैवम्भूतः कर्ता स तामस उच्यते ॥२८॥

बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं शृणु ।
प्रोच्यमानमशेषेण पृथक्त्वेन धनंजय! ॥२९॥

बुद्धेरिति । बुद्धेर्भेदं धृतेश्चैव भेदं, गुणतस्सत्त्वादिगुणतस्त्रिविधं शृण्विति सूत्रोपन्यासः । प्रोच्यमानं कथ्यमानमशेषेण निरवशेषतो यथावत्पृथक्त्वेन विवेकतः । धनंजय! दिग्विजये मानुषं दैवं च प्रभूतं धनं जितवान्, तेनाऽसौ धनंजयः; तस्य सम्बुद्धिर्हेधनंजय अर्जुन! ॥२९॥

प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये ।
बन्धं मोक्षं च या वेत्ति बुद्धिस्सा पार्थ! सत्त्विकी ॥३०॥

प्रवृत्तिमिति । प्रवृत्तिं च प्रवृत्तिः प्रवर्तनं बन्धहेतुः कर्ममार्गः शास्त्रविहितविषयः; निवृत्तिं च निवृत्तिर्मोक्षहेतुस्सन्न्यासमार्गः; बन्धमोक्षसमानवाक्यत्वात् प्रवृत्तिनिवृत्ती कर्मसन्न्यासमार्गावित्यवगम्यते । कार्याकार्ये विहितप्रतिषिद्धे लौकिके वैदिके वा शास्त्रबुद्धेः कर्तव्याकर्तव्ये करणाकरण इत्येतत् । कस्य ? देशकालाद्यपेक्षया दृष्टादृष्टार्थानां कर्मणां

निकृतिर्निकारोऽपकारस्तया दीव्यतीति नैकृतिकः । विषादोऽस्यास्तीति विषादी । अत इनिः । अवसन्नः खिन्नः । दीर्घप्रसारणो दीर्घालोचन इत्येतत् । तदेव विवृणोति—सर्वदेति । मन्दो निरुद्यमस्स्वभावो यस्य स मन्दस्वभावः । अत एवाद्य वा श्वो वा कर्तव्यं यत्कर्म तन्मासेनापि न करोति । एतेन 'सहसा विदधीत न क्रियामविवेकः परमापदां पद'मिति भारविवचनादनालोच्य कर्मकरणमयुक्तमिति कृत्वा कथं दीर्घसूत्रिणमिह तामसत्वेन कथितमिति शङ्का परास्ता । आलोच्यैव सम्यग्यदा कर्तव्यं तत्तदैव कुर्यात्, नतु दीर्घमालोचयन्कर्तव्यकर्मकालमतिपातयेदिति सिद्धत्वात् ॥२८॥

बुद्धेरिति । हे धनञ्जय ! अशेषेण पृथक्त्वेन प्रोच्यमानं बुद्धेर्धृतेश्चैव गुणतस्त्रिविधं भेदं शृणु ! सूत्रोपन्यास इति । बुद्धिर्धृतिश्च गुणतस्त्रिविधेतीदं सूत्रभूतं वाक्यमित्यर्थः । प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेत्यादिवक्ष्यमाणग्रन्थस्तु तद्वृत्तिस्थानीय इति भावः । धनञ्जयेति सम्बुद्धिर्यथा बाह्यान्शत्रून् जित्वा त्वया धनं सम्पादितं, तथा कामादीनन्तश्शत्रूनपि जित्वा मोक्षस्सम्पादनीय इत्यभिप्रायगर्भा ॥२९॥

प्रवृत्तिमिति । हे पार्थ ! या बुद्धिः प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च कार्याकार्ये भयाभये बन्धं मोक्षं च वेत्ति सा सात्त्विकी भवति । बन्धहेतुरिति । देवत्वादिजन्मादिहेतुत्वादिति भावः । ननु प्रवृत्तिः प्रवर्तनं निवृत्तिर्निवर्तनमिति कुतो न व्याख्यायतेऽत आह—बन्धेति । बन्धं मोक्षं च या वेत्तीति वाक्येन समानवाक्यत्वात्प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च वेत्तीति वाक्यस्य बन्धमोक्षहेतुकर्मसन्न्यासमार्गपरत्वमिति भावः । करणं क्रिया । अकरणं तूष्णींभावः । कस्येमे करणाकरणे इति पृच्छति—कस्येति । समाधत्ते—

भयाभये बिभेत्यस्मादिति भयं चोरव्याघ्रादि, न भयमभयं, भयं चाभयं च भयाभये, भयाभययोर्दृष्टादृष्टयोरेव कारण इत्यर्थः । बन्धं सहेतुकं मोक्षं च सहेतुकं या वेत्ति विजानाति बुद्धिस्सा पार्थ सात्त्विकी । तत्र ज्ञानं बुद्धेर्वृत्तिर्बुद्धिस्तु वृत्तिमती । धृतिरपि वृत्तिविशेष एव बुद्धेः ॥३०॥

कर्मणामिति । यस्मिन्देशे यस्मिन्काले येषां कर्मणां शास्त्रतः करणमकरणं च युक्तं तत्सर्वं यथावद्वेत्तीत्यर्थः । भयाभयशब्दावत्र न धर्मपरौ । किंतु तद्धेतुपराविदयाह—**बिभेत्यस्मादिति भयमिति** । यस्माद्बिभेति तद्भयं, यस्मान्न बिभेति तदभयम् । किं तद्भयमत आह—**चोरेति** । आदिपदान्नरकादिग्रहणम् । अभयं पत्नीपुत्रसुकृतादि । **दृष्टादृष्टयोरेवेति** । दृष्टयोरदृष्टयोश्चेत्यर्थः । चोरव्याघ्रादिजन्यं भयं दृष्टं, नरकादिजन्यं त्वदृष्टं; तथा पत्न्यादिजन्यमभयं (भयराहित्यं) दृष्टं, सुकृतादिजन्यं त्वभयमदृष्टमिति विवेकः । तयोः कारणे । तेऽपि कारणे दृष्टादृष्टे एव । दृष्टभयहेतोश्चोरव्याघ्रादेर्दृष्टकारणत्वाददृष्टभयहेतोर्नरकादेरदृष्टभयकारणत्वाच्च । एवं दृष्टाभयहेतोः पुत्रमित्रादेर्दृष्टकारणत्वाददृष्टाभयहेतोस्सुकृतादेरदृष्टाभयकारणत्वाच्च । तदेवं भयाभये या वेत्तीत्यस्य दृष्टादृष्टभयाभयकारणे या वेत्तीत्यर्थः फलितः ।

यथाश्रुतार्थे तु इदं भयमिदमभयमिति भयाभयरूपधर्मज्ञानस्य सर्वसाधारणत्वेन न तस्य सात्त्विकबुद्धिधर्मत्वं स्यादिति बोध्यम् । **ननु** चोरव्याघ्रादीन् भयहेतव इति, पुत्रमित्रादीनभयहेतव इति च सर्वे विदन्त्येवेति चेन्मैवम्—सत्यपि सर्वेषां दृष्टभयाभयहेतुवेदनेऽदृष्टभयाभयहेतुवेदनाभावादिति । ननु संसारो बन्धस्तदभावो मोक्ष इति सर्वसामान्यमेव ज्ञानमत आह—**सहेतुकमिति** । अविद्यारागादयो बन्धहेतवः, भक्तिज्ञानादयो मोक्षहेतव इति विवेकः । बन्धहेतुर्भयहेतुश्च करणात्मकः प्रवृत्तिमार्गः । मोक्षहेतुरभयहेतुश्चाकरणात्मको निवृत्तिमार्ग इति या वेत्ति सा बुद्धिस्सात्त्विकीति परमार्थः । यद्वाऽयं प्रवृत्तिमार्गः, अयं पुनर्निवृत्तिमार्गः; अस्मिन्देशे कालेऽस्य कर्मणः करणं श्रेयः, अस्याकरणं श्रेयः, इदं भयकारणमिदमभयकारणमयं बन्धहेतुरयं मोक्षहेतुरयं बन्धोऽयमेव मोक्ष इति प्रवृत्त्यादीन्यथावद्वेत्ति सा बुद्धिस्सात्त्विकीति ।

ननु बुद्धिर्वेत्तीत्यस्य बुद्धिर्ज्ञानाश्रय इति ह्यर्थः । कर्तुः क्रियाश्रयत्वाद्वेदनकर्तृत्वाच्च बुद्धेः । कथं ज्ञानात्मिकायाः बुद्धेर्ज्ञानाश्रयत्वमत आह—**तत्रेति** । बुद्धिज्ञानयोर्मध्य इत्यर्थः । वेत्तीति धात्वर्थभूतं यद्ज्ञानं सा बुद्धेर्वृत्तिः । बुद्धिर्हि वेद्यात्मना परिणमते, सच परिणामो वृत्तिरित्युच्यते । सा च वृत्तिः क्रियैवेति विदिधात्वर्थज्ञानत्वं बुद्धिवृत्तेरेव क्रियावाचित्वाद्धातूनाम् । ननु यदि बुद्धिवृत्तिरेव ज्ञानं, नतु बुद्धिस्तर्हि बुद्धिः केत्यत आह—**बुद्धिस्त्विति** । वृत्तिमती बुद्धिः, नतु वृत्तिः । तथाच बुद्धेर्वृत्तिमत्या वृत्त्याश्रयत्वस्योचितत्वाद्बुद्धेर्ज्ञानाश्रयत्वं युक्तमेवेति बुद्धिर्वेत्तीति सम्यगुक्तमिति भावः । प्रवृत्त्यादिविषयाकारपरिणामवती बुद्धिस्सात्त्विकीति परमार्थश्श्लोकस्य ।

यया धर्ममधर्मं च कार्यं चाऽकार्यमेव च ।
अयथावत्प्रजानाति बुद्धिस्सा पार्थ ! राजसी ॥३१॥

ययेति । यया धर्मं शास्त्रचोदितमधर्मं च तत्प्रतिषिद्धं कार्यं चाकार्यमेव च पूर्वोक्ते एव कार्याकार्ये, अयथावन्न यथावत्सर्वतोऽनिर्णयेन न प्रजानाति या बुद्धिस्सा पार्थ राजसी ॥

अधर्मं धर्ममिति या मन्यते तमसाऽऽवृता ।
सर्वार्थान् विपरीतांश्च बुद्धिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३२॥

अधर्ममिति । अधर्मं प्रतिषिद्धं-विहितं धर्ममिति या मन्यते जानाति तमसाऽऽवृता सती, सर्वार्थान् सर्वानेव ज्ञेयपदार्थान् विपरीतांश्च विपरीतानेव विजानाति बुद्धिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३२॥

धृत्या यया धारयते मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः ।
योगेनाव्यभिचारिण्या धृतिस्सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥३३॥

धृत्येति । धृत्या ययाऽव्यभिचारिण्या इति व्यवहितेन सम्बन्धो धारयते । किम् ?

नच बुद्धेरन्तःकरणस्य कर्तृत्वमयुक्तमिति वाच्यं, परिणामक्रियां प्रति कर्तृत्वस्य युक्तत्वात् । करणमपि चक्षुःपरिणामक्रियायां भवति हि कर्तृ । चक्षुर्घटरूपेण परिणमत इति प्रयोगात् । एतेन बुद्धेः क्षेत्रस्य वेत्तृत्वं कथं तस्य क्षेत्रज्ञधर्मत्वादिति शङ्का प्रत्युक्ता । विषयाकारपरिणाममात्रमेव वेत्तृत्वं बुद्धेरिहोक्तं, नतु ज्ञातृत्वमिति । यथा चक्षुर्घटाकारपरिणतमपि घटं न वेद तथा बुद्धिः प्रवृत्त्यादिविषयाकारपरिणतापि प्रवृत्त्यादीन् न वेदैव, किं त्वात्मैव परिणतां तां वेद परिणतं चक्षुरिवेत्यात्मैव प्रवृत्त्यादीन् वेत्ति । बुद्धिस्तु करणमेव । बुद्धिवृत्त्यैवात्मना प्रवृत्त्यादीनां विदितत्वात् ।

नच बुद्धिवृत्तेरेव करणत्वं न बुद्धेरिति वाच्यं, वृत्तिवृत्तिमतोरैक्यात् । नहि शस्त्रधारया भिनत्तीत्युक्तौ शस्त्रधाराया एव करणत्वं, नतु शस्त्रस्येति वक्तुं शक्यते । तस्माद्यया प्रवृत्त्यादीन् यथावद्वेत्ति पुरुषस्सा बुद्धिस्सात्त्विकीति श्लोकसारार्थः । या वेत्तीति बुद्धेर्वेत्तृत्वकथनं त्वौपचारिकं करणे कर्तृत्वस्योपचरितत्वात् । ननु भगवता यया वेत्तीति साक्षादेव कुतो नोक्तमिति चेदुच्यते—बुद्ध्युपाधिकृतमेव वेत्तृत्वधर्म आत्मनि निर्धर्मक इति ज्ञापनार्थमिति । ननु ज्ञानं बुद्धिवृत्तिरस्तु, धृतिः पुनः केत्यत आह—धृतिरपीति ॥३०॥

ययेति । प्रजानातीति, पुरुष इति कर्तृश्शेषः । अत्र बुद्धेर्वेदनक्रियायां करणत्वमेवोक्तम्—ययेति । धर्माधर्मादिनिर्णयरहिता बुद्धी राजसीत्यर्थः ॥३१॥

अधर्ममिति । या तमसा आवृता अत एवाधर्मं धर्ममिति मन्यते सर्वार्थान् विपरीतांश्च मन्यते हे पार्थ ! सा बुद्धिस्तामसी । विपरीतबुद्धिस्तामसीत्यर्थः ॥३२॥

धृत्येति । पुरुष इति शेषः । योगेनाऽव्यभिचारिण्या यया धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः धारयते

मनःप्राणेन्द्रियक्रियाः- मनश्च प्राणश्चेन्द्रियाणि च मनःप्राणेन्द्रियाणि तेषां क्रियाश्चेष्टास्ता उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेर्धारयते धारयति, धृत्या हि धार्यमाणा उच्छास्त्रमार्गविषया न भवन्ति योगेन समाधिना, अव्यभिचारिण्या नित्यसमाध्यनुगतयेत्यर्थः। एतदुक्तं भवति— अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया धार्यमाणा योगेन धारयतीति यैवंलक्षणा धृतिस्सा पार्थ ! सात्त्विकी ॥३३॥

यया तु धर्मकामार्थान् धृत्या धारयतेऽर्जुन !
प्रसङ्गेन फलाकांक्षी धृतिस्सा पार्थ ! राजसी ॥३४॥

ययेति । यया तु धर्मकामार्थान्- धर्मश्च कामश्चार्थश्च धर्मकामार्थास्तान्धर्मकामार्थान् धृत्या यया धारयते मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपानवधारयति हे अर्जुन ! प्रसङ्गेन यस्य यस्य धर्मादेर्धारणप्रसङ्गः तेन तेन प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति यः पुरुषः तस्य या धृतिस्सा पार्थ ! राजसी भवति ॥३४॥

यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च ।
न विमुञ्चति दुर्मेधा धृतिस्सा पार्थ ! तामसी ॥३५॥

ययेति । यया स्वप्नं निद्रां भयं त्रासं शोकं विषादं विषण्णतां मदं विषयसेवा-

---

हे पार्थ ! सा सात्त्विकी भवति । धारयति नियमयतीत्यर्थः । कुत इत्यत आह—**उच्छास्त्रमार्गप्रवृत्तेरिति** । उत्सृष्टं शास्त्रं येन स उच्छास्त्रः, स चासौ मार्ग उच्छास्त्रमार्गः- शास्त्रविरोधिमार्ग इत्यर्थः। तत्र प्रवृत्तेस्सकाशादव्यभिचारिण्या व्यभिचारशून्यया । केनास्या आशङ्कितो व्यभिचारोऽत्र आह—**योगेनेति** । योगव्यभिचारशून्ययेत्यर्थः। फलितमाह—**नित्येति** । सदापि समाधानवत्येत्यर्थः। अव्यभिचारिण्या ध्रुवया, तत्र हेतुस्तु योगेनेति व्याख्यानान्तरम् । योगेन हेतुना अव्यभिचारिण्येत्यर्थः। अस्मिन्नेव व्याख्यानान्तरेऽभिप्रायमाह—**एतदुक्तमित्यादिना** । अव्यभिचारिण्या धृत्या मनःप्राणेन्द्रियक्रिया यथा धार्यमाणा भवेयुस्तथा योगेन धारयतीत्यन्वयः ॥३३॥

ययेति । हे अर्जुन ! पुरुषो यया धृत्या तु धर्मकामार्थान् धारयते, प्रसङ्गेन फलाकांक्षी च भवति हे पार्थ ! सा धृतिः राजसी भवति । अर्थो धनम् । प्रसङ्गेन धर्मादिधारणप्रसङ्गेनेत्यर्थः। फलाकांक्षी सन् धर्मकामार्थसिद्ध्यर्थं मन.प्राणेन्द्रियक्रिया यया धारयति पुरुषस्सा धृती राजसीत्यर्थः। नच धर्मकामार्थान्मनसि कर्तव्यरूपानवधारयतीत्येवाचार्यैर्भाषितमिति वाच्यं मनस्यवधारणस्यैव मानसिकचेष्टाधारणत्वात्तत्पूर्वकत्वाच्च प्राणेन्द्रियचेष्टाधारणस्य, तस्माद्भाष्यार्थसिद्ध एव मदुक्तार्थः ॥३४॥

ययेति । दुर्मेधा यया स्वप्नं भयं शोकं विषादं मदमेव च न विमुञ्चति हे पार्थ ! सा धृतिस्तामसी भवति । **विषयेति** । आत्मनो विषयसेवामेव बहुमन्यमानस्सन् येन मत्त इव भवति स मद इत्यर्थः । स्वप्नभयादय एव मया नित्यं कर्तव्या इति मनस्यनुसन्धाय तदर्थं मनःप्राणेन्द्रियक्रिया

मात्मनो बहुमन्यमानो मत्त इव मदमेव च मनसि नित्यमेव कर्तव्यरूपतया कुर्वन्न विमुञ्चति धारयत्येव दुर्मेधाः कुत्सितमेधाः पुरुषो यो तस्य धृतिर्या सा तामसी मता ॥३५॥

गुणभेदेन क्रियाणां कारकाणां च त्रिविधो भेद उक्तः। अथेदानीं सुखस्य च फलस्य च त्रिविधो भेद उच्यते—

सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु मे भरतर्षभ !
अभ्यासाद्रमते यत्र दुःखान्तं च निगच्छति ॥३६॥

सुखमिति। सुखं त्विदानीं त्रिविधं शृणु ! समाधानं कुर्वित्येतत्। मे मम भरतर्षभ! अभ्यासात्परिचयादावृत्तेः, रमते रतिं प्रतिपद्यते यत्र यस्मिन् सुखानुभवे दुःखान्तं च दुःखावसानं दुःखोपशमनं च निगच्छति निश्चयेन प्राप्नोति ॥३६॥

यत्तदग्रे विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्।
तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तमात्मबुद्धिप्रसादजम् ॥३७॥

यदिति। यत्तत्सुखमग्रे पूर्वं प्रथमसन्निपाते ज्ञानवैराग्यध्यानसमाध्यारम्भेऽत्यन्तायासपूर्वकत्वाद्विषमिव दुःखात्मकं भवति, परिणामे ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकजं सुखमम-

---

यया धारयति पुरुषस्सा धृतिस्तामसीत्यर्थः। एवंविधाया धृतेर्बुद्धिवृत्तेर्दुष्टत्वाद्दुर्बुद्धेः पुरुषस्यैवेदृशी धृतिरित्याह— दुर्मेधा इति। दुष्टा मेधा बुद्धिर्यस्य स दुर्मेधाः। 'नित्यमसिच् प्रजामेधयो'रित्यसिच्। फलमनभिसन्धाय स्वप्नभयादिकं विहाय मोक्षार्थं मन आदिक्रियाः पुरुषेण धृत्या धारयितव्या मुमुक्षुणेति श्लोकत्रयार्थः ॥३५॥

सुखमिति। सुखस्य च फलस्येति। फलभूतस्य सुखस्येत्यर्थः। हे भरतर्षभ! इदानीं त्रिविधं सुखं मे वाक्यादिति शेषः। शृण्ववधारय। ननु शृण्वित्युक्तिर्व्यर्थेत्यत आह— समाधानं कुर्विति। चित्तसमाधानार्थं वक्ष्यमाणार्थे शृणुशब्दप्रयोग इति भावः। तत्र सात्त्विकं सुखं लक्षयति सार्धश्लोकेन— अभ्यासादिति। पुरुष इति, चित्तमिति वा शेषः। यत्राभ्यासाद्रमते दुःखान्तं च निगच्छति, तद्यच्चाग्रे विषमिव भाति परिणामेऽमृतोपमं भवति तच्चात्मबुद्धिप्रसादजं सुखं सात्त्विकं प्रोक्तम्। आवृत्तेरिति। पुनःपुनरित्यर्थः। एतेन सुखस्यास्याक्षणिकत्वं गम्यते। नहि विषयसुखे क्षणिके असकृद्रतिरुपपद्यते। तस्माच्चिरकालावस्थायी स्वात्मसुखानुभव एवेह विवक्षित इति ज्ञेयम्। अत एव दुःखान्तप्राप्तिसम्भवात्। विषयसुखमनुभवन् हि पुरुषः दुःखाद्दुःखमेव गच्छति, नतु दुःखान्तम्। प्रारब्धविषयसुखनाशाद्दुःखान्तरालाभाच्च दुःखमेव हि स प्रपद्यते ॥३६॥

यदिति। यत्तदित्यत्र तच्छब्दः प्रसिद्धार्थकः। अग्रे इति। उत्पत्तेः प्रागित्यर्थः। तदेवाह— ज्ञानेति। ज्ञानं श्रवणादिकं वैराग्यं विषयासक्त्यभावः। ध्यानमुपासनं, समाधिश्चित्तैकाग्र्यम्। तेषामारम्भदशायाम्। दुःखात्मकं दुःखस्वभावं दुःखस्वरूपं वा, कष्टसाध्यत्वादिति भावः। इदमेवाह— अत्यन्तेति। परिणामः फलदशा। तदैव सुखस्य जातत्वादाह— ज्ञानवैराग्यादिपरिपाकज-

तोपमं तत्सुखं सात्त्विकं प्रोक्तं विद्वद्भिः । आत्मनो बुद्धिरात्मबुद्धिः, आत्मबुद्धेः प्रसादो नैर्मल्यं सलिलस्येव स्वच्छता; ततो जातमात्मबुद्धिप्रसादजमात्मविषया वाऽऽत्मावलम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिः तत्प्रसादप्रकर्षाद्वा जातमित्येतत् । तस्मात्सात्त्विकं तत् ॥३७॥

विषयेन्द्रियसंयोगाद्यत्तदग्रेऽमृतोपमम् ।
परिणामे विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

विषयेति । विषयेन्द्रियसंयोगाज्जायते यत्सुखं तत्सुखमग्रे प्रथमक्षणेऽमृतोपममृतसमं परिणामे विषमिव बलवीर्यरूपप्रज्ञामेधाधनोत्साहहानिहेतुत्वादधर्मतज्जनितनरकादिहेतुत्वाच्च परिणामे तदुपभोगविपरिणामान्ते विषमिव तत्सुखं राजसं स्मृतम् ॥३८॥

मिति । कस्मादिदं जायते अत आह—**आत्मबुद्धीति** । ज्ञानादिभिरात्मोपाधिभूतबुद्धेः प्रसादे जाते सति तत इदं जायत इत्यर्थः ।

आत्मबुद्धेरित्यस्यार्थान्तरमाह—**आत्मेति** । आत्मैव विषयो गोचर आत्मविषयः तदाकारा अखण्डज्ञानाकारेत्यर्थः । अर्थान्तरमाह—**आत्मविषयालम्बनेति** । आत्मैव विषय आत्मविषयस्स आलम्बनं यस्यास्सा तथोक्ता । आत्मनिष्ठेत्यर्थः । आत्मोपाधिभूता आत्माकारा आत्मालम्बना वा बुद्धिरात्मबुद्धिरित्यर्थत्रयं फलितम् । **तस्मादिति** । आत्मबुद्धिप्रसादजातत्वादित्यर्थः । बुद्धिप्रसादस्य सत्त्वगुणमयत्वादिति भावः । **एतेन** ज्ञानादिसाधननिर्मलीकृतात्मबुद्धिगोचरात्मसुखं सात्त्विकमिति **सिद्धम्** ॥३७॥

विषयेति । यद्विषयेन्द्रिसंयोगाज्जायत इति शेषः । तत्सुखमग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषमिव भवति तत्सुखं राजसं स्मृतम् । अग्रेऽमृतोपमं परिणामे विषायितं च विषयेन्द्रियसंयोगजं सुखं राजसमित्यर्थः । विषयानुभवसुखं राजसमिति यावत् । विषयाणामिन्द्रियैस्सह संयोगः विषयैस्सहेन्द्रियाणां संयोगः विषयाणामिन्द्रियाणां च परस्परं संयोग इति वा विषयेन्द्रियसंयोगः । श्रोत्रादिभिरिन्द्रियैश्शब्दादिषु विषयेष्विष्टेषु गृह्यमाणेषु सत्सु यत्सुखं बुद्धौ जायते तदित्यर्थः । **प्रथमक्षण इति** । उत्पत्तिक्षण इत्यर्थः । अमृतोपमममृततुल्यम् । **बलेति** । विषयसुखविशेषस्य स्त्रीसम्भोगजसुखस्य बलादिनाशहेतुत्वं प्रसिद्धमेवेति भावः । बलं देहशक्तिः; वीर्यमिन्द्रियशक्तिः; रूपं सौन्दर्यं; प्रज्ञा सदसद्विवेचनचातुर्यं ग्रहणशक्तिर्वा; मेधा धारणशक्तिः; धनं प्रसिद्धमुत्साह उद्यमः; एतेषां हानिं प्रति हेतुत्वात् । दृश्यन्ते हि स्त्रीलम्पटा बलवीर्यादिरहिताः । एवं बलवीर्यादिनाशकत्वेन विषतौल्यमुक्त्वा प्रकारान्तरेण विषतौल्यमाह—**अधर्मेति** । दुःखहेतुत्वरूपमपि विषतौल्यमस्तीत्यर्थः । परस्त्रीसम्भोगादिजन्यसुखस्य, दिवाऽऽद्दणामावास्यादिसामायिकस्वस्त्रीसम्भोगजन्यसुखस्य चाधर्मत्वेन नरकादिहेतुत्वमस्तीति भावः । नरकं यमलोकयातना । आदिपदात्स्थावरादिजन्मप्राप्तिः । **तदुपभोगेति** । विषयोपभोगेत्यर्थः । परिणामः परिपाकः; तद्रूपोऽन्तो नाशस्तस्मिन्परिणामान्ते । नचैवं स्त्रीसुखमेव राजसं,

यदग्रे चानुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्राऽऽलस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

यदिति । यदग्रे चानुबन्धे चावसाने चोत्तरकाले सुखं मोहनं मोहकरमात्मनः, निद्रालस्यप्रमादोत्थं- निद्रा चालस्यं च प्रमादश्चेत्येतेभ्यस्समुत्तिष्ठतीति निद्रालस्यप्रमादोत्थं तत्तामसमुदाहृतम् ॥३९॥

अथेदानीं प्रकरणोपसंहारार्थश्श्लोक आरभ्यते—

न तदस्ति पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनः ।
सत्त्वं प्रकृतिजैर्मुक्तं यदेभिस्स्यात्त्रिभिर्गुणैः ॥४०॥

नेति । न तदस्ति तन्नास्ति पृथिव्यां वा मनुष्यादिषु सत्त्वं प्राणिजातमन्यद्वाऽप्राणिजातं दिवि देवेषु वा पुनस्सत्त्वं प्रकृतिजैः प्रकृतितो जातैरेभिस्त्रिभिर्गुणैस्सत्त्वादिभिर्मुक्तं परित्यक्तं यत्स्याद्भवेन्न तदस्तीति पूर्वेण सम्बन्धः ॥४०॥

ननु विषयसुखसामान्यमिति वाच्यं, सर्वस्मिन्नपि विषयसुखे अग्रेऽमृतोपमत्वस्य परिणामे विषोपमत्वस्य विषयेन्द्रियसंयोगजन्यत्वस्य च सत्त्वात् । कथमिति चेदुच्यते —चक्षुषा रम्यं वस्तु पश्यन् पुरुष आदौ सुखमनुभवन् क्षणान्तर एव तद्वस्त्वलाभात्तद्वस्तुपारोक्ष्याच्च खिद्यते । एवं श्रोत्रेण गानं शृण्वन्नपि, तथा जिह्वया चूतफलादिरसमनुभवन् पुरुषोऽनुभवकाले सुखमनुभवन्नपि पश्चात्प्रकृतरसनाशाद्रसान्तरालाभाल्लाभे वा तदुपभोगशक्त्यभावात्, बलादत्यशनेऽजीर्णादिरोगसम्भवाच्च खिद्यते । एवं स्पर्शादिष्वप्यूह्यम् । तस्मात्सर्वमपि वैषयिकं सुखं राजसम् ॥३८॥

यदिति । निद्रालस्यप्रमादोत्थं यत्सुखमग्रे चानुबन्धे चात्मनो मोहनं तत्सुखं तामसमुदाहृतं शिष्टैरिति शेषः । मोहो वैचित्त्यम् । यत्सुखमनुभवन्नपि पुरुषोऽहमिदं सुखमनुभवामीति न प्रत्येति; पश्चाच्च नानुसन्धत्ते तत्सुखं तामसं, तच्च निद्रादिभिर्भवत्यात्मनः प्रमातुः, नतु चिन्मात्रस्य- तस्य मोहासम्भवात् । प्रमाता हि निद्रादिजं सुखमनुभवन्नचेतन इव भवति । नच निद्रासुखं ब्रह्मानन्द एवेति कथं तस्य तामसत्वमिति वाच्यं, अज्ञानावृतत्वात्तस्य । नहि समाधाविव निद्रायामनुभूयमानस्याप्यात्मानन्दस्य प्रकाशोऽस्ति । तस्मात्समाधौ प्रकाशमान आत्मानन्दस्सात्त्विकं सुखं निद्रादावप्रकाशमान आनन्दस्तामसं सुखमिति बोध्यम् । आलस्यं मान्द्यं तूष्णींभाव इति यावत् । तूष्णींभावसमये अन्तर्मुखमनोवृत्तावात्मानन्दः प्रतिफलति । तमानन्दमनुभवन्नपि सोऽलसोऽज्ञानादहमानन्दमनुभवमीति न प्रत्येति; किंतु मूढ इव वर्तते । प्रमादोऽनवधानता । चित्तेऽनवहिते सति कदाचिदात्मानन्दः प्रतिफलन्नपि न प्रकाशते । न चानुभवदशायां निद्रादिजन्यसुखस्य मोहनत्वमस्तु- नाम कथं पुनः परिपाकदशायामिति वाच्यं, निद्रोत्थितस्य पुरुषस्यापि किञ्चित्कालं मोहस्य दर्शनात् ॥

नेति । पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनर्यत्सत्त्वं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं स्यात्तन्नास्ति । यत्सत्त्वं प्रकृतिजैरेभिस्त्रिभिर्गुणैर्मुक्तं स्यात्तत्पृथिव्यां वा दिवि देवेषु वा पुनर्नास्तीति वा । पृथिव्यां

सर्वस्संसारः क्रियाकारकफललक्षणस्सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकोऽविद्यापरिकल्पितस्समूलोऽनर्थ उक्तः । वृक्षरूपकल्पनया च 'ऊर्ध्वमूल'मित्यादिना, तं च 'असङ्गशस्त्रेण दृढेन छित्त्वा ततः पदं तत्परिमार्गितव्य'मिति चोक्तम् । तत्र च सर्वस्य त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणनिवृत्त्यनुपपत्तौ प्राप्तायां यथा तन्निवृत्तिस्स्यात्तथा वक्तव्यम् । सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्यः । एतावानेव च सर्ववेदस्मृत्यर्थः पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय इत्येवमर्थं च 'ब्राह्मणक्षत्रियविशा'मित्यादिरारभ्यते—

ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च परन्तप !
कर्माणि प्रविभक्तानि स्वभावप्रभवैर्गुणैः ॥४१॥

ब्राह्मणेति । ब्राह्मणाश्च क्षत्रियाश्च विशश्च ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तेषां ब्राह्मणक्षत्रियविशां, शूद्राणां च शूद्राणामसमासकरणमेकजातित्वे सति वेदानधिकाराद्ध परन्तप ! कर्माणि

वर्तमानेषु मनुष्यादिषु प्राणिषु दिवि वर्तमानेषु देवेषु च सत्त्वादिगुणत्रयमुक्तः कोऽपि प्राणी नास्तीत्यर्थः । चराचरात्मकं देवमनुष्यपश्वाद्यात्मकं तृणवीरुद्गुल्माद्यात्मकं च सर्वमपि प्राणिजातं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सत्त्वादिगुणत्रययुक्तमेवेति भावः । वा पुनश्शब्दार्थमाह—अन्यद्वाऽप्राणिजातमिति । अचेतनेष्वपि मणिलोहपाषाणादिषु सात्त्विकत्वादिभेददर्शनादिति भावः । प्रकृतिर्मूलकारणं माया, त्रिगुणात्मिका वैष्णवी शक्तिः ॥४०॥

ब्राह्मणेति । अनर्थस्सर्वस्संसार उक्तः । वृक्षरूपकल्पनया चोर्ध्वमूलमित्यादिना संसार उक्तः । पञ्चदशाध्याय इति शेषः । तत्र चेति । एवंसतीत्यर्थः । सर्वस्येति । सर्वस्य जगतस्त्रिगुणात्मकत्वात्संसारस्यापि त्रिगुणात्मकत्वात्संसारकारणस्य गुणत्रयस्य तदात्मकाज्ञानस्य वा निवृत्तिः कथं स्यात् ? न कथमपीत्यर्थः । नच ज्ञानादिना स्यादिति वाच्यं, तस्यापि त्रिगुणात्मकत्वात् । नहि त्रिगुणात्मकं ज्ञानादिकं त्रिगुणात्मकं संसारं निवर्तयेति भावः । तन्निवृत्तिस्तदनुपपत्तिनिवृत्तिः । तद्वक्तव्यं तथा वक्तव्यमित्यर्थः । यथा येन कारणेन तन्निवृत्तिस्संसारनिवृत्तिस्स्यात्तत्कारणं वक्तव्यमिति वा । तद्वक्तव्यमित्येवमर्थं सर्वश्च गीताशास्त्रार्थ उपसंहर्तव्य इत्येवमर्थं पुरुषार्थमिच्छद्भिरनुष्ठेय एतावानेव सर्ववेदस्मृत्यर्थ इत्येवमर्थं च ब्राह्मणक्षत्रियविशामित्यादिर्ग्रन्थ आरभ्यते भगवतेति शेषः । हे परन्तप ! ब्राह्मणक्षत्रियविशां शूद्राणां च कर्माणि स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानि । विशो वैश्याः । ननु ब्राह्मणक्षत्रियविट्छूद्राणामिति समासः कुतो न कृतः ? चत्वारो हि मनुष्यजातीया अत आह—शूद्राणामिति । ब्राह्मणक्षत्रियविशो हि द्विजत्वाद्वेदाधिकारिणः । शूद्रास्तु न तथेत्यतश्शूद्राणां समासात्पृथक्करणमित्यर्थः । एकजातित्वे सतीति । वेदाधिकाराभावे हेतुः- 'जन्मना जायते शूद्रः कर्मणा जायते द्विज' इति स्मरणाच्छूद्रस्यैकजातित्वम् । एकं जन्मैव जातिर्येषां ते एकजातयः । द्वे जन्मकर्मणी जाती येषां ते द्विजातयः । तथा चैकजातेश्शूद्रस्योपनयनादिसंस्कारकृतकर्मरूपजन्माभावात्

प्रविभक्तानीतरेतरविभागेन व्यवस्थापितानि। केन ? स्वभावप्रभवैर्गुणैस्स्वभाव ईश्वरस्य प्रकृतिस्त्रिगुणात्मिका माया सा प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवास्तैः शमदमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि ब्राह्मणादीनाम्। अथ वा ब्राह्मणस्वभावस्य सत्त्वगुणः प्रभवः कारणं, तथा क्षत्रियस्वभावस्य सत्त्वोपसर्जनं रजः प्रभवः, वैश्यस्वभावस्य तम उपसर्जनं रजः प्रभवः, शूद्रस्वभावस्य रजउपसर्जनं तमः प्रभवः- प्रशान्त्यैश्वर्येहामूढस्वभावदर्शनाच्चतुर्णाम्। अथवा जन्मान्तरकृतसंस्कारः प्राणिनां वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तस्स्वभावः स प्रभवो येषां गुणानां ते स्वभावप्रभवा गुणाः, गुणप्रादुर्भावस्य निष्कारणत्वानुपपत्तेः।

वेदाधिकारः। उपनयनादिना संस्कृतो हि वेदेऽधिकरोति। अत एव स्त्रीणामपि न वेदाधिकारः-- उपनयनादिसंस्काराभावात्। अत एव स्मर्यते—'स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति। द्विजबन्धवस्तन्तुमात्रधरा रथकारादयः। **इतरेतरविभागेनेति**। परस्परासाङ्कर्येणेत्यर्थः। शमादीनीत्यादिपदाच्छौर्यकृषिसेवाग्रहणम्। यद्वा शमो दम इत्यादिश्लोकत्रयोक्तानां दमादीनां ग्रहणम्। ब्राह्मणादीनामित्यादिपदात्क्षत्रियविट्शूद्रग्रहणम्। सत्त्वादिगुणवशाद्ब्राह्मणादीनां शमादिकर्माणि पृथगवस्थितानीत्यर्थः। ननु गुणानां प्रकृतिप्रभवत्वकथनं व्यर्थं प्रसिद्धत्वादत आह—**अथ वेति**। स्वभावानां प्रभवाः कारणानि स्वभावप्रभवाः। ब्राह्मणादीनां चतुर्णां ये परस्परविलक्षणाश्चत्वारस्स्वभावाः। तद्धेतुभूता इत्यर्थः।

ननु त्रयाणां गुणानां कथं स्वभावचतुष्टयहेतुत्वमत आह—**ब्राह्मणेत्यादि**। सत्त्वगुणाद्ब्राह्मणस्वभावो जायते, सत्त्वोपसर्जनाद्रजोगुणात्क्षत्रियस्वभावः, तमोगुणोपसर्जनाद्रजोगुणाद्वैश्यस्वभावः, रजोगुणोपसर्जनात्तमोगुणाच्छूद्रस्वभाव इत्यर्थः। सत्त्वमुपसर्जनमप्रधानं यस्य तत्सत्त्वोपसर्जनम्। स्वो भावस्स्वभावः। स्वासाधारणो धर्मः। स्वभावानेव दर्शयति—**प्रशान्तीति**। प्रशान्तिस्वभावो ब्राह्मणस्य। ऐश्वर्यस्वभावः क्षत्रियस्य। ईहास्वभावो वैश्यस्य। मूढस्वभावश्शूद्रस्य इति विवेकः। ईहा धनार्जनप्रवृत्तिः। ननु ब्राह्मणादीनां गुणैः कर्माणि व्यवस्थापितानीत्यनेनैव तत्तत्स्वभावहेतुत्वस्य गुणानां सिद्धत्वाद्व्यर्थमेव स्वभावप्रभवत्वविशेषणमित्यतः पक्षान्तरमाह—**अथ वेति**। प्रारब्धं कर्मेह स्वभावशब्दार्थः। ब्राह्मणादीनां स्वस्वप्रारब्धकर्मवशात्सत्त्वादयो गुणाः प्रादुर्भवन्ति; तैश्च गुणैस्तत्तच्छमादिकर्माणि प्रविभक्तानीत्यर्थः। प्राणिनां जन्मान्तरकृतसंस्कारो वर्तमानजन्मनि स्वकार्याभिमुखत्वेनाभिव्यक्तस्सन् स्वभाव इत्युच्यते। सञ्चितकर्मव्यावृत्त्यर्थं सन्नन्तम्। क्रियमाणस्य कर्मणस्समाप्त्यनन्तरमेव नाशात्संस्कार इत्युक्तम्। जन्मान्तरीययज्ञादिकर्मजन्यधर्मादिसंस्कार इत्यर्थः।

ननु गुणानां स्वभावप्रभवत्वं कुतो ज्ञायते ? अत आह—**गुणेति**। प्रादुर्भाव उत्पत्तिः। नहि कारणं विना गुणप्रादुर्भावो भवतीत्यर्थः। ब्राह्मणानां सत्त्वगुणप्रादुर्भावे, क्षत्रियादीनां रजआदिप्रादुर्भावे च नियामकः स्वभावविशेष एव; कथमन्यथा शूद्राणामपि सत्त्वगुणो नोदीयादिति भावः।

'स्वभावः कारण'मिति च कारणविशेषोपादानम्। एवं स्वभावप्रभवैः प्रकृतिप्रभवैस्सत्त्वरजस्तमोभिर्गुणैस्स्वकार्यानुरूपेण शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि।

ननु शास्त्रप्रविभक्तानि शास्त्रेण विहितानि ब्राह्मणादीनां शमादीनि कर्माणि कथमुच्यते सत्त्वादिगुणप्रविभक्तानीति? नैष दोषः-- शास्त्रेणापि ब्राह्मणादीनां सत्त्वादिगुणविशेषापेक्षयैव शमादीनि कर्माणि प्रविभक्तानि; न गुणानपेक्षयैवेति शास्त्रप्रविभक्तान्यपि कर्माणि गुणप्रविभक्तानीत्युच्यन्ते ॥४१॥

कानि पुनस्तानि कर्माणीत्युच्यन्ते—

शमो दमस्तपश्शौचं क्षान्तिरार्जवमेव च।
ज्ञानं विज्ञानमास्तिक्यं ब्राह्मं कर्म स्वभावजम् ॥४२॥

शम इति। शमो दमश्च यथाव्याख्यातार्थौ, तपो यथोक्तं शारीरादि, शौचं व्याख्यातं, क्षान्तिः क्षमा, आर्जवमृजुतैव च, ज्ञानं, विज्ञानं, आस्तिक्यमास्तिकभावश्श्रद्दधानताऽऽगमार्थेषु, ब्राह्मं कर्म ब्राह्मणजातेः कर्म ब्राह्मं कर्म स्वभावजम्। यदुक्तं स्वभावप्रभवैर्गुणैः प्रविभक्तानीति तदेवोक्तं स्वभावजमिति ॥४२॥

ननु गुणैः कर्माणि प्रविभक्तनीत्येवालं किमिति स्वभावप्रभवत्वनिर्देशेनेत्यत आह—स्वभावः कारणमिति। ब्राह्मणादीनां गुणैश्शमादिकर्मप्रविभागे को हेतुरिति कारणशङ्कायास्समाधानार्थं स्वभावप्रभवैरित्युक्तमिति भावः। यद्वा तादृशा गुणाः कुतः प्रादुर्भूता इत्यत उक्तम्—स्वभावप्रभवैरिति, स्वकारणानुरूप्येणेति। स्वकारणभूतस्वव्यापारानुसारेणेत्यर्थः। ननु ब्राह्मणानां शमादीनि कर्माणीत्येवं शास्त्रमेव तत्तद्वर्णानां तानितानि कर्माणि व्यवस्थापयतीति कृत्वा शास्त्रेणैव प्रविभक्तानीति वक्तव्ये कथमुक्तं गुणैः प्रविभक्तानीति पृच्छति—नन्विति। परिहरति—नेति। सत्त्वादिगुणप्रविभक्तान्येव कर्माणि शास्त्रं व्यवस्थापयतीति न दोष इत्यर्थः। सत्त्वगुणवशाद्ब्राह्मणस्य शमादीनि कर्माणि भवन्तीत्येवं शास्त्रं बोधयति सत्त्वादिगुणानपेक्ष्यैव, नतुताननपेक्ष्येति भावः।

गुणैस्सह कर्माणि शास्त्रैः प्रविभक्तानीति रामानुजः, तन्मन्दम्—शास्त्रैरिति मूलाद्बहिःकल्पनस्यायुक्तत्वात्। कर्मप्रविभाजकमुख्यकर्तृभूतगुणानामप्रधाने तृतीयाकल्पनस्य चायुक्तत्वात्॥४१॥

शम इति। शम इत्यादिकमास्तिक्यान्तं ब्राह्मं स्वभावजं कर्म भवति। ब्राह्मणस्य शमादीनि स्वाभाविकानि कर्माणीत्यर्थः। सत्त्वगुणप्रयुक्तत्वाच्छमादीनामिति भावः। शमोऽन्तरिन्द्रियनिग्रहः, दमो बहिरिन्द्रियनिग्रहः, तपः ब्रह्मचर्यस्वाध्यायाभ्यसनमनःप्रसादादिकं, शौचं मृज्जलाभ्यां प्रक्षालनं बाह्यशौचं, रागादिदोषापनयनमान्तरशौचं, ज्ञानमात्मादिपदार्थज्ञानं, विज्ञानं तस्यानुभवापादनम्। अस्ति दिष्टमिति मतिर्यस्य स आस्तिकः, तस्य भाव आस्तिक्यं; श्रद्दधानता श्रद्धालुता। आगमार्थे शास्त्रोक्तार्थे, शास्त्रं हि प्रमाणमास्तिकानाम्। 'ब्रह्मा विप्रः प्रजापति'रिति कोशाद्ब्रह्मा ब्राह्मणः तस्येदं ब्राह्मम् ॥४२॥

शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायनम् ।
दानमीश्वरभावश्च क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

शौर्यमिति । शौर्यं शूरस्य भावः, तेजः प्रागल्भ्यं, धृतिर्धारणं सर्वावस्थास्वनवसादो भवति यया धृत्योत्तम्भितस्य, दाक्ष्यं दक्षस्य भावस्सहसा प्रत्युत्पन्नेषु कार्येष्वव्यामोहेन प्रवृत्तिः, युद्धे चाप्यपलायनमपराङ्मुखीभावश्शत्रुभ्यः, दानं देयद्रव्येषु मुक्तहस्तता, ईश्वरभावश्चेश्वरस्य भावः प्रभुशक्तिप्रकटीकरणमीशितव्यान्प्रति, क्षात्रं कर्म क्षत्रियजातेर्विहितं कर्म क्षात्रं कर्म स्वभावजम् ॥४३॥

कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं वैश्यकर्म स्वभावजम् ।
परिचर्यात्मकं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं- कृषिश्च गौरक्ष्यं च वाणिज्यं च कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यं, कृषिर्भूमेर्विलेखनं, गौरक्ष्यं गा रक्षतीति गोरक्षस्तस्य भावो गौरक्ष्यं पाशुपाल्यमित्यर्थः । वाणिज्यं वणिक्कर्म क्रयविक्रयादिलक्षणं वैश्यकर्म वैश्यजातेः कर्म वैश्यकर्म स्वभावजम् । परिचर्यात्मकं शुश्रूषास्वभावं कर्म शूद्रस्यापि स्वभावजम् ॥४४॥

एतेषां जातिविहितानां कर्मणां सम्यगनुष्ठितानां स्वर्गप्राप्तिः फलं स्वभावतः- 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठाः प्रेत्य कर्मफलमनुभूय ततश्शेषेण विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुश्श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसो जन्म प्रतिपद्यन्त' इत्यादिस्मृतिभ्यः । पुराणे च वर्णिनामाश्रमिणां च लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । कारणान्तरात्त्विदं वक्ष्यमाणं फलमुच्यते—

स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः ।
स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा विन्दति तच्छृणु ! ॥४५॥

स्वे स्वे इति । स्वे स्वे यथोक्तलक्षणभेदे कर्मण्यभिरतस्तत्परः संसिद्धिं स्वकर्मानु-

---

शौर्यमिति । शौर्यं पराभिभवनसामर्थ्यं, तेजः परैरप्रधर्ष्यत्वम् । का सा धृतिरत आह—सर्वेति । उत्तम्भितस्योच्चैस्तम्भितस्य । अपराङ्मुखीभावः पृष्ठाप्रदर्शनमित्यर्थः । दानं द्रव्यत्यागः । प्रभुशक्तिर्नियमनशक्तिः । नन्वीश्वरधर्मोऽयं, न जीवधर्मोऽत आह—ईशितव्यान्प्रतीति । स्वपरिपाल्यप्रजाः प्रतीत्यर्थः । यद्वा स्वपूज्ये देवब्राह्मणेशनं कथं क्षत्रियस्येत्यत आह—ईशितव्यान्प्रतीति ॥

कृषीति । कृषिगौरक्ष्यवाणिज्यमिति समाहारद्वन्द्वः । विलेखनं हलादिना भेदनम् । परिचर्येति । पूर्वोक्तब्राह्मणादिवर्णत्रयशुश्रूषैव शूद्रस्य स्वाभाविकं कर्म ॥४४॥

स्वे स्व इति । उक्तवक्ष्यमाणयोस्सङ्गतिप्रदर्शनायाह—एतेषामिति । अनुष्ठातुः कर्तुः पुरुषस्य वर्णा ब्राह्मणादयः, आश्रमा ब्रह्मचर्यादयः, प्रेत्य प्रकृतशरीरं विहाय, कर्मफलं स्वर्गं, शेषेण सुकृतशेषेण, विशिष्टा उत्कृष्टाः; देशः काश्यादिः, जातिर्ब्राह्मणादिः, वित्तं धनं, मेधा बुद्धिः, विशिष्टा

ष्ठानादशुद्धिक्षये सति कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां संसिद्धिं लभते प्राप्नोति नरोऽधिकृतः पुरुषः । किं स्वकर्मानुष्ठानत एव साक्षात्संसिद्धिः ? न, कथं तर्हि ? स्वकर्मनिरतस्सिद्धिं यथा येन प्रकारेण विन्दति तच्छृणु ! ॥४५॥

यतः प्रवृत्तिर्भूतानां येन सर्वमिदं ततम् ।
स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः ॥४६॥

यत इति । यतो यस्मात्प्रवृत्तिरुत्पत्तिश्चेष्टा वा यस्मादन्तर्यामिण ईश्वराद्भूतानां प्राणिनां स्यात्, येनेश्वरेण सर्वमिदं जगत्ततं व्याप्तं स्वकर्मणा पूर्वोक्तेन प्रतिवर्णं तमीश्वरमभ्यर्च्य पूजयित्वाऽऽराध्य केवलं ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं विन्दति मानवो मनुष्यः ॥

देशादयो यस्य । तस्माद्विशिष्टदेशजातिकुलधर्मायुश्श्रुतवृत्तवित्तसुखमेधसः पुरुषात्सकाशाज्जन्म प्रतिपद्यन्ते जायन्ते लोकफलभेदविशेषस्मरणात् । लोकभेदस्स्वर्गादिः, फलभेदो देवत्वादिः, तद्विशेषाणां स्मरणात । एवं यथोक्तकर्मानुष्ठानात्स्वाभाविकं फलमनुष्ठातुः प्रदर्श्य प्रकृतमाह— **कारणान्तरात्त्विति** । तेषामेव कर्मणामीश्वराराधनबुध्या करणं कारणान्तरमिति बोध्यम् । संसिद्धिशब्दो न मोक्षपरः । 'नास्त्यकृतः कृतेन' इत्यादिश्रुतिभिः कर्मणस्साक्षान्मोक्षहेतुत्वस्य दूषितत्वात् । अतोऽर्थान्तरमाह— **ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणामिति** । ज्ञाननिष्ठायोग्यत्वमेव संसिद्धिरित्यर्थः । ननु किं सर्वोपि पुरुषश्शमाद्यनुष्ठानात्संसिद्धिं लभते ? नेत्याह— **अधिकृतपुरुष इति** । यो यो यत्रयत्राधिकृतस्स स तत्कर्म कृत्वा संसिद्धिं लभत इत्यर्थः । यद्वा किं सन्न्यासिनामपि कर्मानुष्ठानात्संसिद्धिः ? नेत्याह— **अधिकृतपुरुष इति** । सन्न्यासिनां हि ज्ञाननिष्ठायामेवाधिकारान्न तेषां कर्मप्रसङ्ग इति भावः ॥४५॥

यत इति । श्लोकमवतारयति । **किमिति** । ननु ज्ञाननिष्ठायोग्यत्वलक्षणसंसिद्धिरपि स्वकर्मानुष्ठानमात्रादेव भवति किमिति पृच्छति— **किं स्वकर्मेति** । लभत इति, पुरुष इति च शेषः । परिहरति— **नेति** । न लभत इत्यर्थः । तर्हि कथं लभत इति पृच्छति— **कथं तर्हीति** । स्वस्वविहितकर्मानुष्ठानमात्रादेव न संसिद्धिलाभः पुरुषस्य, किन्त्वीश्वराराधनबुध्या स्वस्वविहितकर्मानुष्ठानात्ससिद्धिलाभ इत्याह— **यत इति** । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त इति श्रुत्याऽऽह— **प्रवृत्तिरुत्पत्तिरिति** । भवन्तीति भूतानि कार्याणि पृथिव्यादीनि भौतिकानि च चेतनाचेतनानि सर्वाण्यपीत्यर्थः । प्रवृत्तिशब्दस्योत्पत्त्यर्थवर्णनं नातीव युक्तमित्यर्थान्तरमाह— **चेष्टेति** । अस्मिन्पक्षे भूतशब्दो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तप्राणिपर इत्याह— **प्राणिनामिति** । अन्तर्भूतानां हृदि स्थित्वा प्रत्यग्रूपेण यमयतीत्यन्तर्यामी । 'सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्टो मत्तः स्मृतिर्ज्ञानमपोहनं च' इत्युक्तत्वात् । 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेर्जुन ! तिष्ठति । भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया' इति वक्ष्यमाणत्वाच्च, 'यो विज्ञाने तिष्ठ'न्नित्याद्यन्तर्यामिब्राह्मणाच्च । ईश्वरप्रेरणवशादेव भूतानि तथातथा प्रवर्तन्त इत्यर्थः । **व्याप्तमिति** । अन्तःपुरुषरूपेण बहिः परमात्मरूपेण चेश्वरेण व्याप्तं समस्तं जगदित्यर्थः । 'अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणस्स्थित' इति श्रुतेः । यद्वा चैतन्यरूपेण येन व्याप्तमित्यर्थः । सर्व-

यत एवमतः—

श्रेयान्स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात् ।
स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषम् ॥४७॥

श्रेयानिति । श्रेयान्प्रशस्यतरः, स्वो धर्मस्स्वधर्मः, विगुणोऽपीत्यपिशब्दो द्रष्टव्यः, परधर्मात्स्वनुष्ठितात्, स्वभावनियतं स्वभावेन नियतं यदुक्तं स्वभावजमिति तदेवोक्तं स्वभावनियतमिति । यथा विषजातस्येव क्रिमेर्विषं न दोषकरं, तथा स्वभावनियतं कर्म कुर्वन्नाप्नोति किल्बिषं पापम् ॥४७॥

व्यापित्वाच्चैतन्यस्य सद्रूपस्य । एतद्व्याप्तिवशादेव हि सर्वस्यास्तिभातिव्यवहारः । प्रतिवर्णं वर्णो वर्णः ब्राह्मणादिचातुर्वर्ण्यमित्यर्थः । यद्वा वर्णेवर्णे प्रतिवर्णमिति पूर्वोक्तेनेत्यनेन सम्बन्धोऽस्य । प्रतिवर्णं विहितेनेत्यर्थः । शमदमादिलक्षणेन स्वस्ववर्णविहितकर्मणेति यावत् ।

ईश्वरमभ्यर्च्येति । ईश्वराज्ञां ब्राह्मणादिभिरिमानीमानि कर्माणि कर्तव्यानीत्येवंरूपां श्रुतिस्मृत्यात्मिकामनतिक्रम्य तदुक्तविधया फलाभिसन्धिं विहाय कर्तव्यानीत्येवं केवलं मत्वा स्वस्वकर्मानुष्ठानमेवेश्वरार्चनमिति बोध्यम् । लोकेपि राजाज्ञापरिपालनमेव राजार्चनमिति दृष्टत्वात् । अथवा स्वानुष्ठितकर्मफलस्य- ओं तत्सद्ब्रह्मार्पणमस्त्विति परमेश्वराय समर्पणमेव स्वकर्मणा परमेश्वराराधनमिति बोध्यम् । मानवो मनुष्यः कर्माधिकारित्वात्तस्येति भावः ॥४६॥

श्रेयानिति । विगुणोऽपि स्वधर्मस्स्वनुष्ठितात्परधर्माच्छ्रेयान् । स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् पुरुषः किल्बिषं नाप्नोति । सगुणस्यापि परधर्मस्यानुष्ठानापेक्षया विगुणस्यापि स्वधर्मस्यानुष्ठानं श्रेयः । यतो स्वधर्मानुष्ठानात्पुरुषस्य न किल्बिषप्राप्तिः, परधर्मानुष्ठानात्तु किल्बिषप्राप्तिर्भवतीत्यर्थः । नच परधर्मानुष्ठानात्किल्बिषप्राप्तिरित्यर्थः कथं सिध्यतीति वाच्यं, स्वभावनियतं कर्म कुर्वन् किल्बिषं नाप्नोतीत्यनेन तत्सिद्धेः । परधर्मो भयावह इति पूर्वमुक्तत्वाच्च । नियतं व्यवस्थापितम् । ननु स्वभावजस्यापि कर्मणः कथं किल्बिषाहेतुत्वं दुष्टस्येत्यत आह—**यथेति** । विषजातस्य विषादुद्भूतस्य । दोषो मृतिमूर्छातापादिः । यथा मनुष्यादेर्विषं दोषकरं तथा विषजातक्रिमेर्न दोषकरमित्यर्थः ।

अनेन श्लोकेन 'नच श्रेयोऽनुपश्यामि हत्वा स्वजनमाहवे । पापमेवाश्रयेदस्मान्हत्वैतानाततायिन' इति प्राणिहिंसालक्षणे स्वधर्मेऽपि युद्धे या आसीदर्जुनस्य पापमित्यश्रेय इति च बुद्धिः, 'श्रेयो भोक्तुं भैक्ष्यमपीह लोके' इति ब्राह्मणधर्मे भिक्षाटने याप्यासीच्छ्रेय इति बुद्धिस्तदुभयं निवारितम् । हिंसात्मकमपि क्षत्रियस्य तव स्वभावनियतं युद्धाख्यं कर्म न किल्बिषावहं, प्रत्युत श्रेयस्करमेव । यथा विषमपि विषजातक्रिमेर्न दोषावहं, प्रत्युतान्नत्वाच्छरीरादिवृद्धिकरं तद्वत् । अहिंसात्मकमपि ब्राह्मणस्वभावनियतं भिक्षाटनादिकं कर्म तव परधर्मत्वात्किल्बिषावहमश्रेयस्करं च; यथाऽमृतमपि विषक्रिमेर्दोषकरं तद्वदिति भावः ॥४७॥

स्वभावनियतं कर्म कुर्वाणो विषजात इव क्रिमिः किल्बिषं नाप्नोतीत्युक्तम् । परधर्मश्च भयावह इति; अनात्मज्ञश्च 'नहि कश्चित्क्षणमप्यकर्मकृत्तिष्ठ'तीत्यतः—

सहजं कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि न त्यजेत् ।
सर्वारम्भा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृताः ॥४८॥

सहजमिति । सहजं सह जन्मनैवोत्पन्नम् । किं तत् ? कर्म कौन्तेय ! सदोषमपि त्रिगुणात्मकत्वान्न त्यजेत् । सर्वारम्भाः- आरभ्यन्त इत्यारम्भाः सर्वकर्माणीत्येतत्प्रकरणाद्ये केचिदारम्भास्स्वधर्माः परधर्माश्च ते सर्वे हि यस्मात्त्रिगुणात्मकत्वमत्र हेतुः त्रिगुणात्मकत्वाद्दोषेण धूमेन सहजेनाग्निरिवावृताः । सहजस्य कर्मणः स्वधर्माख्यस्य परित्यागेन परधर्मानुष्ठानेऽपि दोषान्नैवमुच्यते, भयावहश्च परधर्मः । नच शक्यतेऽशेषतस्त्यक्तुमज्ञेन कर्म यतः

सहजमिति । ननु दुष्टस्स्वधर्मो दुष्टत्वादेव न कार्यः, शिष्टोपि परधर्मः परधर्मत्वादेव न कार्यः । तस्मादननुष्ठानमेव वरमित्यत आह—सहजमिति । दुष्टस्यापि स्वधर्मस्य किल्बिषानावहत्वात्परधर्मस्य च भयावहत्वादनात्मज्ञस्य चाननुष्ठानासम्भवात्स्वधर्मः कार्य एवाज्ञेनाधिकृतेनेति वक्ति भगवानित्याह— स्वभावेति, अनात्मज्ञश्चेति । 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति श्लोकव्याख्यानसमये प्रतिपादितमिदं विस्तरेण मयेति भावः । अत इति । स्वधर्मानुष्ठानस्यादुष्टत्वात्परधर्मानुष्ठानस्य दुष्टत्वादज्ञस्य कर्माकरणायोगाच्चेत्यर्थः । हे कौन्तेय ! सदोषमपि सहजं कर्म पुरुषो न त्यजेत्, हि सर्वारम्भाः दोषेणाग्निर्धूमेनेवावृताः । सह जायत इति सहजं, किं तत्सहजमिति पृच्छति—किमिति । उत्तरयति—कर्मेति । कथं सदोषत्वं कर्मणोऽत आह—त्रिगुणात्मकत्वादिति । गुणत्रयस्य संसारहेतुत्वेन सदोषत्वाद्गुणत्रयात्मकं कर्मापि दोषमेवेत्यर्थः । को न त्यजेदत आह—कुर्वन्निति । कर्मण्यधिकृतोऽज्ञ इत्यर्थः ।

आरम्भशब्दस्योपक्रमार्थत्वात्कथं कर्मार्थत्वमत आह—प्रकरणादिति; अत्रेति । दोषावृतत्व इत्यर्थः । दोषेणेति । बन्धकत्वरूपेणेत्यर्थः । सदोषत्वात्स्वधर्मं परित्यज्य निर्दोषः परधर्मः कार्य इति यदि त्वं मन्यसे तदपि न सिध्यति- स्वधर्मवत्परधर्मस्यापि सदोषत्वात् । यस्माद्धर्ममात्रं त्रिगुणात्मकं तस्मात्सदोषमेव । एवं च सति सदोषबुध्या स्वकर्म त्यक्तवतः पुरुषस्य परधर्मे प्रवृत्तस्य पुनस्तदेव सदोषं-कर्मानुष्ठाने प्राप्तं, नतु निर्दोषकर्मानुष्ठानं- निर्दोषस्य कर्मण एवाभावात् । तस्मात्सदोषपरधर्मानुष्ठानापेक्षया सदोषस्वधर्मानुष्ठानमेव श्रेयः । यथा कुरूपपरदारसङ्गापेक्षया कुरूपस्वदारसङ्ग एव श्रेयान् वंशानुच्छित्तिहेतुत्वात्तद्वदिति सदोषादपि स्वधर्मानुष्ठानाद्भवति हि स्वर्गफलं, नतु सदोषात्परधर्मानुष्ठानात् प्रत्युत नरकपातोपि । यथा परदारसङ्गाद्वंशप्रतिष्ठाऽलाभः, प्रत्युत ताडनाकीर्तिनरकाद्यनर्थप्राप्तिस्तद्वत् ।

तस्मात्सदोषमपि सहजं कर्म न परित्यजेदित्यभिप्रयन्नाह—सहजस्येति । नन्वेवं स्वधर्मः परधर्मश्चेत्युभयं न कार्यमत आह—न शक्यत इति । अज्ञेनाशेषतः कर्म त्यक्तुं न शक्यत इत्यन्वयः ।

तस्मान्न त्यजेदित्यर्थः।

किमशेषतस्त्यक्तुमशक्यं कर्मेति न त्यजेत्? किं वा सहजस्य कर्मणस्त्यागे दोषो भवतीति? किं चातः? यदि तावदशेषतस्त्यक्तुमशक्यमिति न त्याज्यं सहजं कर्म। एवं तर्ह्यशेषतस्त्यागे गुण एव स्यादिति सिद्धं भवति। सत्यमेवं; अशेषतस्त्याग एव नोपपद्यत इति चेत्, किं नित्यप्रचलितात्मकः पुरुषो यथा साङ्ख्यानां गुणाः? किं वा क्रियैव कारकं, यथा बौद्धानां स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः? उभयथापि कर्मणोऽशेषतस्त्यागो न

तस्मादिति। परधर्मस्यापि सदोषत्वात्कर्मत्यागस्य च दुष्करत्वादित्यर्थः। न त्यजेदिति। सहजं कर्मेति शेषः। सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं, तत्र हेतुं पृच्छति—किमिति। नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इति हेतोस्सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं किम्? यद्वा 'नियतस्य तु सन्यासः कर्मणो नोपपद्यत' इति हेतोरित्यर्थः। सन्दिग्धस्य प्रयोजनस्य विचार्यत्वादुक्ते सन्देहे प्रयोजनं पृच्छति—किंचात इति। तत्राद्यपक्षमनूद्य फलं दर्शयति—यदीति। अशक्यकरणस्य गुणत्वात्समुद्रचुलुकीकरणकालकूटभक्षणगोवर्धनोद्धरणादिवदिति भावः। भवत्वशेषकर्मत्यागस्य गुणत्वमित्यत आह—सत्यमिति। यद्यशेषतस्त्याग उपपद्यते तर्हि स गुणस्स्यात्स एव नोपपद्यते। तस्मात्सहजस्य कर्मणः परित्यागे दोषो भवतीति हेतोरेव सहजं कर्म न त्यजेदित्युक्तं, नतु कर्माशेषतस्त्यक्तुमशक्यमितिहेतोः। अशेषकर्मत्यागस्यैवासम्भवात्। यस्मादेवं तस्मात्सहजकर्मपरित्यागः परमहंसपरिव्राजकस्य नरकहेतुरेवेति पूर्वपक्षिहृदयम्। अशेषकर्मत्यागस्सम्भवत्येव, अज्ञस्य तु परं स कर्तुमशक्य इत्यभिप्रयन् पूर्वपक्षं निराकरोति—किमित्यादिना। अशेषतः कर्मणस्त्याग एव नोपपद्यत इत्युक्तं यत्त्वया तत्र को हेतुरिति पृच्छति—किमिति। पुरुषस्य नित्यप्रचलितात्मकत्वादशेषतः कर्मत्यागो न सम्भवतीत्येतदुक्तं किं त्वया? क्रियाया एव कारकत्वादिति वेत्यर्थः। पुरुषो जीवो नित्यप्रचलितात्मकः किम्? नित्यचलनस्वभावः किम्?

तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। साङ्ख्यानां मते गुणा यथा नित्यप्रचलितात्मकास्तद्वदित्यर्थः। प्रकाशात्मकस्य सवितुर्यथा प्रकाशत्यागानुपपत्तिस्तथा नित्यप्रचलितात्मकस्य पुरुषस्य कर्मत्यागानुपपत्तिश्चलनस्यैव कर्मत्वादिति भावः। क्रियैव कारकं किं वेति। कारकं कर्तृ- अस्मदस्त्वित्यर्थः। क्रियास्वरूप एव कर्ताऽऽत्मा किमित्यर्थः। तत्र दृष्टान्तमाह—यथेति। बौद्धानां मते क्रियाकारकभेदाभावात्कारका एव क्षणप्रध्वंसिनस्स्कन्धा यथा क्रियास्वरूपास्तद्वदित्यर्थः। रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञासंस्काराः पञ्च स्कन्धाः। तत्र विषयप्रपञ्चो रूपस्कन्धः, तद्‌ज्ञानप्रपञ्चो वेदनास्कन्धः, आलयविज्ञानसन्तानो विज्ञानस्कन्धः, नामप्रपञ्चस्संज्ञास्कन्धः, वासनाप्रपञ्चस्संस्कारस्कन्धः। एवं पञ्चधा परिवर्तमानो विज्ञानसन्तान एवात्मेति बौद्धदर्शनम्। विज्ञानानां च क्षणिकत्वात्स्कन्धानां क्षणप्रध्वंसित्वं विज्ञानसन्तानात्मकत्वात् स्कन्धानामिमानि च विज्ञानानि बुद्धिवृत्तिरूपाण्येवेति क्रिया एवेति स्कन्धाः क्षणप्रध्वंसिनः क्रियास्वरूपाश्चेति भावः।

सम्भवति । अथ तृतीयोऽपि पक्षः- यदा करोति तदा सक्रियं वस्तु; यदा न करोति तदा निष्क्रियं तदेव । तत्रैवं सति शक्यं कर्माशेषतस्त्यक्तुम् । अयं त्वस्मिन् तृतीये पक्षे विशेषः न नित्यप्रचलितं वस्तु; नापि क्रियैव कारकम् । किं तर्हि ? व्यवस्थिते द्रव्येऽविद्यमाना क्रियोत्पद्यते, विद्यमाना च विनश्यति । शुद्धं तद्द्रव्यं शक्तिमदवतिष्ठत इत्येवमाहुः काणादाः, तदेव च कारकमिति । अस्मिन्पक्षे को दोष इति । अयमेव तु दोषः- यतस्त्वभागवतं मतमिदम् । कथं ज्ञायते ? यत आह भगवान् 'नासतो विद्यते भाव' इत्यादि ।

उभयथापीति । पक्षद्वयेऽपीत्यर्थः । ननु दर्शितं पक्षद्वयमप्यस्माकमभिमतमेवेति शङ्कायां तन्निरासार्थं तृतीयः पक्षोऽस्तीत्याह—**अथेति** । तृतीयोऽपि पक्षोऽस्तीति शेषः । तमेव दर्शयति—**यदेति** । सक्रियं निष्क्रियं चात्मवस्तु कालभेदादिति तृतीयः पक्षः । तत्रेत्यस्यार्थमाह—**एवंसतीति** । तृतीयपक्ष इत्यर्थः । अशेषतः कर्म त्यक्तुं शक्यमेव । तृतीयं पक्षमुपपादयितुं भूमिकामारचयति—**अयं त्विति** । आत्मादिवस्तु न नित्यप्रचलितं, नापि क्रियास्वरूपं- सर्वदापि क्रियाऽदर्शनात् ; क्रियाश्रयस्य कर्तुः क्रियारूपत्वायोगाच्च । तस्मादशेषतः कर्मत्यागासम्भववाद्यभिमतं पक्षद्वयं दुष्टमेव । व्यवस्थिते द्रव्ये आत्मादिवस्तुनीत्यर्थः । उत्पन्ना च सा क्रिया न चिरं तिष्ठतीत्याह—**विद्यमाना चेति** । उत्पन्ना चेत्यर्थः । अत एव सक्रियत्वं निष्क्रियत्वं चात्मन इति भावः ।

ननु क्रियाया आगमापायित्वे क्रियावतो द्रव्यस्य कथं स्थायितेत्याशङ्क्याह—**शुद्धमिति** । ननु द्रव्यस्य क्रियाशक्तिमत्त्वेऽपि क्रियावत्त्वाभावे कथं कारकत्वं क्रियावद्धि कारकमत आह—**तदेवेति** क्रियाशक्तिमदेव कारकं, नतु क्रियाश्रयभूतमन्योन्याश्रयादित्यर्थः । अशेषतः कर्मणस्त्याग एव नोपपद्यत इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तत्परिहृतमेतावता काणादेन । कथमुच्यते—यद्यात्मा नित्यप्रचलितात्मकः स्याद्यदि वा क्रियास्वरूपस्स्यात्तर्हि कर्मणामशेषतस्त्यागो नोपपद्यतां, नतु तथाविध आत्मा । किंतु सक्रियो निष्क्रियश्च कर्तैवात्मा । अतः कर्तुरप्यात्मनो निष्क्रियत्वेनावस्थानं सम्भवत्येव । यथा तक्षकस्य तक्षणक्रियां परित्यज्य तूष्णीमासनं सम्भवति तद्वत् । तस्मादशेषतः कर्मत्याग उपपद्यत एवेति ।

नन्वेवं समीचीनमेवेदं काणाददर्शनमिति मत्वा कश्चित्पृच्छति—**अस्मिन्पक्षे को दोष इति** । उत्तरयति—**अयमेवेति** । अभागवतत्वमेव दोष इत्यर्थः । अभागवतं भगवतोऽनभिमतमित्यर्थः । ननु काणाददर्शनमिदं भगवतोऽनभिमतमिति कथं ज्ञायते त्वयेति पृच्छति कश्चित्—**कथमिति** । उत्तरयति—**यत इति** । असतो भावो न विद्यते सतश्चाभावो न विद्यत इति भगवतोक्तं, काणादैस्तद्विपरीतमुक्तं—असतो भावो विद्यते सतश्चाभावो विद्यत इति । तस्मादिदं काणादमतमभागवतम् । काणादानां ह्यसतो भावस्सतश्चाभाव इति मतमिति शेषः । निश्चय इति वा । न चासत्कार्यवादः काणादोक्तो भवतु नाम दुष्टः, सक्रियं निष्क्रियं चात्मवस्तु कारकमिति प्रकृतकाणादमतैकदेशस्य कथं दुष्टत्वमिति वाच्यं, शुद्धेऽप्यात्मवस्तुन्यविद्यमाना क्रियोत्पद्यत इत्यसत्कार्यवादस्य प्रकृतेऽपि प्रसारि-

काणादादीनां ह्यसतो भावस्सतश्चाभाव इतीदं मतमभागवतम् । अभागवतमपि न्यायवच्चेत्को दोष इतिचेदुच्यते—दोषवत्त्विदं सर्वप्रमाणविरोधात् । कथम् ? यदि तावद्‌द्व्यणुकादिद्रव्यं प्रागुत्पत्तेरत्यन्तमेवासत् , उत्पन्नं च स्थितं कञ्चित्कालं पुनरत्यन्तमेवासत्त्वमापद्यते, तथा च सत्यसदेव सज्जायते, सदेवासत्त्वमापद्यते । अभावो भावो भवति, भावश्चाभावो भवति । तत्राभावो जायमानः प्रागुत्पत्तेश्शशविषाणकल्पस्समवाय्यसमवायिनिमित्ताख्यं कारणमपेक्ष्य जायत इति । नचैवमभाव उत्पद्यते, कारणं चापेक्षत इति शक्यं वक्तुमसतां शशविषाणादीनामदर्शनात् । भावात्मकाश्चेद्‌घटादय उत्पद्यमानाः किञ्चिदभिव्यक्तमात्रे कारणमपेक्ष्योत्पद्यन्त

तत्त्वात् । शुद्धं निष्क्रियं ह्यात्मवस्त्वविद्यमानक्रियोत्पत्त्या सक्रियं भवतीत्यमीभिरुच्यते । तस्मादसत्कार्यवादसत्त्वात्सक्रियं निष्क्रियं चात्मवस्त्वित्येतत्काणादमतमभागवतत्वाद्दुष्टमेव ।

ननु न्याय्यस्य काणाददर्शनस्य भगवदनभिमतत्वमात्रेण कथं दुष्टत्वं शक्यते वक्तुमिति पृच्छति—**अभागवतत्वेऽपीति, इदमिति** । असतो भावस्सतश्चाभाव इत्येतत्काणादमतमित्यर्थः । **दोषवदिति** । दुष्टमेवेत्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**सर्वेति** । कथं सर्वप्रमाणविरोध इति पृच्छति—**कथमिति** । विरोधमेव दर्शयति—**यदीत्यादिना** । काणादाः प्रागभावं प्रध्वंसाभावं चाहुः कार्यस्य । घटस्योदयात्प्रागसत्त्वात्प्रागभावः, नाशादनन्तरमसत्त्वात्प्रध्वंसाभावः, मध्यकाले च सत्त्वाद्घटस्य सत्त्वं चाहुः । एवंसति प्रागसतो घटस्य भावः, मध्ये सतो घटस्य पश्चादभावश्चेत्यसतो भावस्सतश्चाभाव इत्युक्तं भवति । तत्र दोषान् दर्शयति—**यदीत्यादिना** ।

परमाणुद्रव्यस्य नित्यत्वादाह—**द्व्यणुकादीति** । कार्यमुत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्तं सत्सूक्ष्मरूपेण कारणे वर्तमानं च सदसदित्युच्यत इति मतव्यावृत्तये आह—**अत्यन्तमेवासदिति** । उत्पन्नं च द्रव्यं कञ्चित्कालं स्थितं सदित्यन्वयः । आपद्यते यदीत्यन्वयः । **तथाच सतीति** । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागत्यन्तासत्त्वे नाशानन्तरं चात्यन्तासत्त्वे सतीत्यर्थः । **असदेवेति** । कार्यकारणयोर्मृद्घटयोस्तन्तुपटयोश्चानन्यत्वदर्शनात्कारणमेव कार्यं भवतीति कृत्वाऽसदेव सज्जायते । तथा घटस्य नाशानन्तरं मृद्रूपत्वदर्शनात्कार्यं कारणमेव भवतीति कृत्वा सचासज्जायते । असत्कारणं सत्कार्यमिति ह्येषामभ्युपगमः । असदेवेति वाक्यद्वयस्य स्वयमेवार्थमाह—**अभाव इति** । द्व्यणुकादिप्रागभावो द्व्यणुकादिरूपो भावो भवति, द्व्यणुकादिरूपो भावश्च द्व्यणुकादिप्रध्वंसाभावरूपाभावो भवतीत्यर्थः । द्व्यणुकादिप्रागभावाद्‌द्व्यणुकादिभाव उत्पद्यते । द्व्यणुकादिभावश्च प्रध्वंसाभावं प्रपद्यत इत्यमीभिरुच्यमानत्वादिति भावः ।

तत्रेति । अभावो भावो भवतीत्यस्मिन्नंश इत्यर्थः । समवायिकारणं पटं प्रति तन्तुः, असमवायिकारणं तन्तुरूपं, निमित्तकारणं तुरीवेमादि । तदेतत्त्रिविधं कारणमपेक्ष्याभावो भावो भवतीति चैतैरुच्यते । नन्वभावो भावो भवतु, जायमानश्चाभावस्समवाय्यादिकारणत्रयमपेक्ष्य जायतां को दोषस्तत्राह—**न चेति** । अभाव उत्पद्यते भावरूपेण जायत इति । अभावस्स्वोदयं प्रति कारणमपेक्षत इति च वक्तुं न शक्यमित्यर्थः । कुतो न शक्यमत आह—**असतामिति, अदर्शनादिति** । उत्पत्तिकारणापेक्षत्वयोरदर्शनादित्यर्थः । उत्पत्तेः प्रागसतो घटस्य शशविषाणादितुल्यत्वादिति भावः ।

इति शक्यं प्रतिपत्तुम् । किं चासतश्च सद्भावे सतश्चासद्भावे न क्वचित्प्रमाणप्रमेयव्यवहारेषु विश्वासः कस्यचित्स्यात्- 'सत्सदेवासदसदेवे'ति निश्चयानुपपत्तेः ।

किं चोत्पद्यत इति द्व्यणुकादेर्द्रव्यस्य स्वकारणसत्तासम्बन्धमाहुः । प्रागुत्पत्तेश्चासत्, पश्चात्स्वकारणव्यापारमपेक्ष्य स्वकारणैः परमाणुभिस्सत्तया च समवायलक्षणेन सम्बन्धेन सम्बध्यते । सम्बद्धं सत्कारणसमवेतं सद्भवतीति । तत्र वक्तव्यं कथमसतस्स्वत्कारणं भवेत्, सम्बन्धो वा केनचित्स्यात् ? नहि वन्ध्यापुत्रस्य सता सम्बन्धो वा कारणं वा केनचित्प्रमाणतः कल्पयितुं शक्यते ।

ननूत्पत्तेः प्राग्घटस्य सत्त्वेऽपि कारणापेक्षानुपपत्तिस्तदवस्थैव व्यर्थत्वादित्यत आह—**भावात्मकाश्चेदिति** । उत्पत्तेः प्रागनभिव्यक्ततया स्थितत्वेन कार्यस्याभिव्यक्तिं प्रति कारणापेक्षा युक्तैवेत्यर्थः । तस्माद्भावात्मका एव घटादयः कारणमपेक्ष्योत्पद्यमानत्वात् । भावस्य ह्युत्पद्यमानत्वं कारणापेक्षत्वं चेत्युभयं सङ्गच्छत इति भावः । तस्मात्कार्यस्याभावात्मकत्वमयुक्तं- कार्यस्य कारणात्मकत्वादभावस्य च कारणत्वायोगात् । नहि शशविषाणादिकं कस्यचित्कारणं दृष्टम् ।

नन्वेवमभावो भावो माभून्नाम, भावः पुनरभावो भवत्येव; घटस्य नाशानन्तरं प्रध्वंसाभावदर्शनादितिचेत्, **मैवमपि**—नष्टस्यापि घटस्य कपालत्वचूर्णत्वादिलक्षणभावत्वमेव नाभावत्वमिति, उत्पत्तेः प्रागिव नाशादनन्तरमपि सूक्ष्मरूपेण स्वकारणमृद्येव घटस्य सत्त्वाभ्युपगमात् । तस्माद्भावात्मकस्य घटस्य नाभावात्मत्वप्राप्तिर्विरोधादिति भावश्चाभावो नैव भवति ।

दोषान्तरमाह—**किं चेति** । विश्वासो न स्यादित्यन्वयः । विश्वासाभावे हेतुमाह—**सत्सदेवेति** । यदि सदसत्स्यादसच्च सत्स्यात्तर्हि सत्सदेवासदसदेवेति निश्चयासम्भव एव । ततश्च सर्वोऽपि वैदिको लौकिकश्च प्रमाणप्रमेयव्यवहारोऽविश्वसनीय एव स्यात् । यन्मानेन सदसद्वा निर्णीतं तत्तथेति विश्वासाभावान्मानवैफल्यमित्यर्थः । दोषान्तरं दर्शयितुं तन्मतमनुवदति—**किं चेति, उत्पद्यत इति** । द्व्यणुकादिद्रव्यं कर्तृ । संग्रहवाक्यमेव विवृणोति—**प्रागिति** । उत्पत्तेः प्रागसद्द्व्यणुकादिरूपं द्रव्यं परमाणुभिस्सत्तया च समवायसम्बन्धेन सम्बध्यत इत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह—**कारकव्यापारमपेक्ष्येति** । स्वकारकव्यापारवशादित्यर्थः । एवं सम्बद्धं सत्तद्द्व्यणुकादिद्रव्यं सम्भवतीत्याह—**सम्बद्धमिति** । कारणसम्बन्धे सति कार्यस्य सत्तासम्बन्धो भवतीत्यर्थः । तदेव स्फुटयति—**कारणेति** । द्व्यणुकादिद्रव्यमित्येव कर्तृ कारणसमवेतमतएव सद्भवतीत्यन्वयः । उत्पत्तेः प्रागत्यन्तमसतोऽपि द्व्यणुकादिद्रव्यस्य परमाणुभिस्सह समवायाद्द्रव्यलाभः, परमाणुनिष्ठसत्तया सह समवायात्सत्त्वलाभश्च भवतीति भावः ।

एवं तन्मतमनूद्य निराकरोति—**तत्र चेत्यादिना** । वक्तव्यं प्रष्टव्यमित्यर्थः । **स्वमिति** । स्वस्वप्रतिनियतं मृदादिकमित्यर्थः । उत्पत्तेः प्रागसतो घटस्य मृदादिकं कथं कारणं स्यात् ? कथं वा तस्य केनचित्सम्बन्धस्स्यादित्यर्थः । कुतो न स्यादत आह—**नहीति, स्वमिति** । पित्रादिरूपमित्यर्थः । ननु सतोरेव कार्यकारणयोः पटतन्त्वोर्घटमृत्तिकयोश्च समवायं ब्रूमो वयं, नत्वभावभावयोरिति

ननु नैवं वैशेषिकैरभावस्य सम्बन्धः कल्प्यते। द्व्यणुकादीनां हि द्रव्याणां स्वकारणेन समवायलक्षणस्सम्बन्धस्सतामेवोच्यत इति न सम्बन्धात्प्राक्सत्त्वानभ्युपगमात्। न हि वैशेषिकैः कुलालदण्डचक्रादिव्यापारात्प्राग्घटादीनामस्तित्वमिष्यते। नच मृद एव घटाद्याकारप्राप्तिमिच्छन्ति; ततश्चासत एव सम्बन्धः पारिशेष्यादिष्टो भवति।

नन्वसतोऽपि समवायलक्षणस्सम्बन्धो न विरुद्धो न- वन्ध्यापुत्रादीनामदर्शनात्। घटादेरेव प्रागभावस्य स्वकारणसम्बन्धो भवतीति न वन्ध्यापुत्रादेरभावस्य तुल्यत्वेऽपीति विशेषोऽभावस्य वक्तव्यः। एकस्याभावः, द्वयोरभावः, सर्वस्याभावः, प्रागभावः, प्रध्वंसाभावः, इतरेतराभावः, अत्यन्ताभाव इति लक्षणतो न केनचिद्विशेषो दर्शयितुं शक्यः। असति च

शङ्कते—नन्विति। सतां द्रव्याणामिति सम्बन्धः। परिहरति—नेति। हेतुमाह—सम्बन्धादिति। परमाणुसत्तासम्बन्धात्प्राग्द्व्यणुकादिद्रव्यस्य सत्तानभ्युपगमादित्यर्थः। तदेव स्फुटयति—नहीति। उत्पत्तेः प्राग्घटादिकार्यस्यासत्त्ववादिनो हि वैशेषिकाः कुलालादिव्यापारात्प्राग्घटादिकार्यमसदित्यभ्युपगच्छन्ति। कुलालादिकारकव्यापारमपेक्ष्य हि परमाणुसत्तासम्बन्धो घटस्य। तस्माद्द्व्यणुकादीनां सतामेव स्वकारणेन समवायसम्बन्ध इति वक्तुं न शक्यते।

अयंभावः—किमुत्पन्नस्य सत एव द्रव्यस्य स्वकारणेन सत्तया च सह समवायसम्बन्ध इति ब्रूषे उतानुत्पन्नस्यासतः? नाद्यः- कारणसत्तासमवेतं सदेव कार्यं जायत इति कार्यजन्मानन्तरं कार्यकारणसमवायकल्पनस्यायुक्तत्वात्। यत्समवेतं कार्यमुत्पद्यते तत्समवायिकारणमिति हि त्वया लक्षितम्। नहि मृदसमवेतस्सन्नुत्पद्यमानो घटो दृष्टः, येनोत्पत्त्यनन्तरं घटस्य मृत्समवायस्स्यात्। द्वितीये- त्वभावस्य केनचित्सम्बन्धः कल्पित एवेति। ननूत्पत्तेः प्राग्घटो मृद्रूपेण वर्तत एवेति सत एव घटस्य मृदा सह समवायसम्बन्ध इत्यत आह—न चेति। वैशेषिका इति शेषः। नेच्छन्तीत्यन्वयः। तथाभ्युपगमे असत्कार्यवादभङ्गप्रसङ्गादिति भावः। सत्कार्यवादो हि सः। ततश्चेति। सम्बन्धात्प्राक्कार्यस्य सत्ताया अनभ्युपगमादित्यर्थः। पारिशेष्यादिति। पर्यवसानादित्यर्थः। सत्कार्यवादानभ्युपगमादिति वा।

ननूत्पत्तेः प्रागसतोऽपि घटस्य स्वकारणेन सह समवायसम्बन्धो न विरुध्यत इत्याक्षिपति—नन्विति। परिहरति—नेति। हेतुमाह—वन्ध्येति। आदिपदाच्छशविषाणादिग्रहणम्। नन्वभावस्य तुल्यत्वेपि घटादिप्रागभावलक्षणाभावस्यैव परमाण्वादिकारणसम्बन्धः, नतु वन्ध्यापुत्रशशविषाणादिलक्षणाभावस्येत्याह वैशेषिकः—घटादेरेवेति। तत्र विशेषहेतुं पृच्छत्यद्वैती—विशेष इति। तर्ह्यभावस्य विशेषो वक्तव्यः। ननु घटादिप्रागभावस्य सप्रतियोगिकत्वं वन्ध्यापुत्रादेर्नैवमित्यस्ति विशेष इत्याशङ्क्य दूषयति—एकस्येति। एकद्विसर्वादिप्रतियोगिवशादेवाभावस्य भेदः, नतु स्वरूपत इति कृत्वा वन्ध्यापुत्राद्यभावोऽपि सप्रतियोगिक एवेति न विशेष इति भावः। ननु माभूल्लक्षणतो भेदः, किं ततोऽत आह—असति चेति। घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटभावमापद्यते भावेन कपालरूपेण

विशेषे घटस्य प्रागभाव एव कुलालादिभिर्घटाभावमापद्यते सम्बध्यते च भावेन कपालाख्येन स्वकारणेन सम्बद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यश्च भवति। ननु घटस्यैव प्रध्वंसाभावोऽभावत्वे सत्यपीति प्रध्वंसाद्यभावानां न कश्चिद्व्यवहारयोग्यत्वं; प्रागभावस्यैव द्व्यणुकादिद्रव्याख्यस्योत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वमित्येतदसमंजसं अभावत्वाविशेषादत्यन्तप्रध्वंसाभावयोरिव ।

ननु नैवास्माभिः प्रागभावस्य भावापत्तिरुच्यते; भावस्यैव हि तर्हि भावापत्तिः, यथा घटस्य घटापत्तिः, पटस्य वा पटापत्तिः। एतदप्यभावस्य भावापत्तिवदेव प्रमाणविरुद्धम् । साङ्ख्यस्यापि यः परिणामपक्षस्सोऽप्यपूर्वधर्मोत्पत्तिविनाशाङ्गीकरणाद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते ।

स्वकारणेन सम्बध्यते, तेन सम्बद्धश्च सर्वव्यवहारयोग्यो भवति । एवकारार्थमाह—**नन्विति** । घटस्यैव प्रध्वंसाभावः कुलालादिभिर्घटभावं नापद्यते, भावेन न सम्बध्यते व्यवहारयोग्यश्च न भवति । **अभावत्वे सत्यपीति** । प्रध्वंसाभावस्य उत्पत्त्यादिव्यवहारानर्हत्वं प्रागभावस्यैव तदर्हत्वमित्येतद्वचनमसमञ्जसमयुक्तं, कस्मादसमञ्जसमत आह—**अभावत्वाविशेषादिति** । दृष्टान्तमाह—**अत्यन्तेति** । अत्यन्ताभावप्रध्वंसाभावयोरभावत्वाविशेषाद्यथा न कश्चिद्व्यवहारयोग्यत्वं तथा प्रागभावस्यापीति । तस्मादत्यन्ताभावप्रध्वंसाभाववत्प्रागभावस्यापि परमाण्वादिकारणसम्बन्धकल्पनमुत्पत्त्यादिव्यवहारार्हत्वकल्पनं चायुक्तमेव । प्रागभावो नोत्पत्त्यादिव्यवहारार्हः- अभावत्वात् । प्रध्वंसाभाववदत्यन्ताभाववच्चेति प्रयोगादिति भावः । तस्माच्छुद्धे शक्तिमति द्रव्ये आत्मन्यविद्यमाना क्रियोत्पद्यत इति यदा करोति तदा निष्क्रियं च वस्त्विति तृतीयः पक्षोपि काणादाभिमतो दुष्ट एव । एवमसत्कार्यवादे दूषिते सति लब्धावकाशस्सन् सत्कार्यवादी प्रत्यागत्य भवतु वैषिकैस्तैरभिमतोऽसत्कार्यवादो दुष्टः, अस्माभिस्तु सत्कार्यवादोऽभ्युपगतः, सच नैव दुष्ट इति चोदयति—**नन्विति** । अस्माभिस्सत्कार्यवादिभिः प्रागभावस्य भावापत्तिर्नैवोच्यते, किं तर्हि भावस्यैव भावापत्तिरुच्यते । तत्रोदाहरणमाह—**यथा घटस्येति** । स्वकारणे मृदि वर्तमानस्य घटस्यैव घटभावापत्तिरित्यर्थः । कार्यमुत्पत्तेः प्रागप्यस्तीति हि सत्कार्यवाद इति भावः । दूषयति—**एतदपीति** । भावस्य भावापत्तिरिति मतमपीत्यर्थः । **प्रमाणविरुद्धमिति** । यदि घट उत्पत्तेः प्रागप्यस्ति तर्हि कुलालादिकारकव्यापारवैयर्थ्यम् । पिण्डावस्थायामपि घटदर्शनप्रसङ्गः । किंच घटभावापत्तेः प्रागेव घटस्य सतो द्रव्यस्य पुनर्घटाभावापत्तिरित्ययुक्तम् । घटभावापत्तेः प्रागपि घटो वर्तत इति चायुक्तं, घटाभावापत्तेः प्राग्द्रव्यस्य घटस्यैवाभावादिति ।

नच घट उत्पत्तेः प्राक् मृद्रूपेण वर्तत इति सत्कार्यवादसिद्धिरिति वाच्यं, उत्पत्तेः प्राग्घटस्यैवानिष्पत्त्या कुतः पुनस्तस्य मृद्रूपेणावस्थानम् ? यं मृद्रूपेण वर्तत इति त्वं ब्रूषे नहि स घट उत्पत्तेः प्राक्सिद्धः । तस्माद्घटोत्पत्तेः प्राक् मृदेवास्ति, नतु मृद्रूपेण घट इति प्रमाणविरुद्ध एव सत्कार्यवादः ।

नन्वेवं सत्कार्यवाददूषणात्किं ते फलमिति चेदुच्यते—उत्पत्तेः प्रागप्यात्मवस्तुनि क्रियाऽस्तीति सक्रियस्यात्मनः कर्मणामशेषतस्त्यागासम्भव इत्येवंरूपसत्कार्यवादिहृदयस्य निर्भेदनमेव फलम् । एवं सत्कार्यवादे आरम्भवादं दूषयित्वा परिणामवादं दूषयति—**साङ्ख्यस्येति** । मृदेव कारकव्यापार-

अभिव्यक्तितिरोभावाङ्गीकरणेऽप्यभिव्यक्तितिरोभावयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधः। एतेन कारणस्यैव संस्थानमुत्पत्त्यादीत्येतदपि प्रत्युक्तम्। पारिशेष्या-

---

वशाद्धटात्मना परिणमत इति साङ्ख्याः। नास्मिन्मते आरम्भवादवत्कारकव्यापारनैरर्थक्यं, नाप्यसत्कार्यवादवदसतस्सद्भावापत्तिरूपो विरोध इति भावः। दूषयति—**सोऽपीति**। परिणामपक्षोऽपि वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते। कुतः? अपूर्वधर्मोत्पत्तितन्नाशाङ्गीकरणात्। अपूर्वधर्मो मृदो घटाद्याकारेण परिणामः पूर्वमविद्यमानः। तस्योदयनाशयोरङ्गीकारादसतस्सत्ता सतश्चासत्त्वेति दोषद्वयं प्राप्तमिति भावः। ननु कार्यं कारणात्मना प्रागपि सदेवाव्यक्तं कारकव्यापारेणाभिव्यज्यत इत्यत्राह—**अभिव्यक्तीति**।

अयं भावः—उत्पत्तेः प्रागपि घटः सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तनामरूपतया मृदस्त्येव। अनभिव्यक्तत्वादेव तदा तस्यादर्शनं तदभिव्यक्त्यर्थं च कारकव्यापार इति यदि ब्रूषे तर्हि कारकव्यापारवशात्सूक्ष्मेऽनभिव्यक्ते घटे जायमानोऽभिव्यक्तिरूपस्स धर्मः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति? आद्ये—उत्पत्तेः प्रागेव सतः पुनरुत्पत्त्ययोगः। द्वितीये- त्वसत्कार्यवादप्रसङ्गः। न च सोऽप्यभिव्यक्तिरूपधर्म उत्पत्तेः प्राक्सूक्ष्मरूपेणानभिव्यक्तस्सन्नस्तीति वाच्यं, अनवस्थादिदोषप्रसङ्गात्। एवं तिरोभावोऽप्यूह्यमिति।

ननु वैशेषिकपक्षादेव न विशिष्यत इति कुत उक्तं, सत्कार्यवादपक्षादपि न विशिष्यत इति वक्तव्यत्वादिति चेत्, **मैवम्**—सत्कार्यवादस्यापि वैशेषिकैकदेश्यभिमतत्वात्। अत एवोक्तं—**ननु नैवास्माभिरिति**। **ननु** न वयमपूर्वाभिव्यक्तिधर्मोत्पत्तिं ब्रूमः येनोक्तदोषस्स्यात्। किं तर्ह्यनभिव्यक्तितिरोभावं ब्रूम इतिचेत्, **मैवम्**—अभिव्यक्ते घटे जायमानस्सोऽप्यनभिव्यक्तितिरोभावः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति? आद्ये- उत्पत्तिवैयर्थ्यम्। द्वितीये तु- असत्कार्यवादप्रसङ्गः। न चानभिव्यक्तितिरोभावस्योत्पत्तेः प्रागसत्त्वेऽपि नासतस्सद्भावापत्तिरूपदोषप्रसङ्गः, कार्यकारणावस्थाद्वयेऽप्यसत्त्वादिति वाच्यं, अवस्थाद्वयेऽप्यसतोऽनभिव्यक्तितिरोभावस्य शशविषाणकल्पस्य सत्ताङ्गीकारे सर्वप्रमाणविरोधात्। तदनङ्गीकारेऽनभिव्यक्तितिरोभावस्यैवासिद्धेः।

ननु उदासीनपुरुषवादिनस्साङ्ख्यस्य मतं निष्क्रियात्मवादिनस्स्वस्योपयुक्तमेवेति कुतस्तत्खण्डनमिति चेदुच्यते—साङ्ख्याभिमतपरिणामपक्षाभ्युपगमे स्वात्मन्यनभिव्यक्ततया सूक्ष्मरूपेण वर्तमाना क्रिया कालादिवशादभिव्यज्यत इति सक्रियत्वमापद्येतात्मनः; ततश्च सर्वकर्मत्यागानुपपत्तिरिति। ननूत्पत्तिविनाशादयस्सतो द्रव्यस्यावस्थाविशेषाः, तन्तुप्रभृतीनि हि सन्त्येव द्रव्याणि रचनाविशेषयुक्तानि पटादीन्युच्यन्ते, तत्र पूर्वावस्थस्य द्रव्यस्योत्तरावस्थाप्राप्तिर्विनाशस्स्यैव तदवस्थस्योत्पत्तिरिति द्वैतिनो विशिष्टाद्वैतिनश्च ब्रुवन्ति; तन्मतस्य का गतिरत्र आह—**एतेनेति**। संस्थानमवस्थाविशेष आकारविशेष इति यावत्। उत्पत्त्यादीत्यादिपदान्नाशग्रहणम्। **प्रत्युक्तमिति**। किं पिण्डावस्थस्य मृद्द्रव्यस्य जायमाना घटावस्था प्रागुत्पत्तेरस्ति, उत नास्ति? आद्ये- सत्कार्यवादप्रोक्तकारकव्यापारवैयर्थ्यादि-

त्सदेकमेव वस्त्वविद्ययोत्पत्तिविनाशादिधर्मैरनेकधा नटवद्विकल्प्यत इति । इदं भागवतं मतमुक्तं- 'नासतो विद्यते भाव' इत्यस्मिंश्लोके- सत्प्रत्ययस्याव्यभिचारात् ; व्यभिचाराच्चेतरेषामिति ।

दोष प्रसङ्गः । द्वितीये तु- असत्कार्यवादप्रसङ्गः । तथा घटावस्थस्य मृद्द्रव्यस्य जायमानः कपालावस्थाप्राप्तिपूर्वको घटावस्थानाशः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति, उत नास्ति ? आद्ये- सत्कार्यवाददोषप्रसङ्गः । द्वितीये तु- असत्कार्यवादप्रसङ्ग इति भावः । अयमपि पक्षस्साङ्ख्यपक्षवद्वैशेषिकपक्षान्न विशिष्यते- घटादिसंस्थानविशेषोत्पत्तितन्नाशयोर्विद्यमानत्वाविद्यमानत्वनिरूपणे पूर्ववदेव प्रमाणविरोधात् । ततश्च सत्कार्यवादोऽसत्कार्यवादश्चेति पक्षद्वयमेव व्यवस्थितं- सर्वेषां पक्षानां तत्रैवान्तर्भावात् । अस्मिंश्च पक्षद्वये दूषिते सति परिशेषन्यायात्कार्यं मिथ्येतिपक्षस्तृतीयो निर्दुष्टस्सिद्ध इत्याह—**पारिशेष्यादिति** । **नटवदिति** । यथा नट एक एव धर्मार्जुनकृष्णरामादिवेषैरनेकधा विकल्प्यते तद्वदित्यर्थः ।

अयं भावः—सच्चिदानन्दे ब्रह्मणि प्रतीयमानमिदं जगदुत्पत्तेः प्रागसदित्यसदिति वा वक्तुमशक्यमेव । सदसदनिर्वाच्यत्वादेव जगन्मिथ्या । नचोत्पत्त्यनन्तरं जगदिदं सदिति निर्वाच्यमेवेति वाच्यं, तदापि मृद्व्यतिरेकेण घटस्येव कारणब्रह्मव्यतिरेकेण जगतोऽभावान्मिथ्यात्वमेव । यथा रज्जुव्यतिरेकेणासतस्सर्पाभासस्य मिथ्यात्वं सम्प्रतिपन्नं तद्वत् । एवं जगन्नाशोपि सदसदनिर्वाच्यः । ततश्च जगन्मिथ्या तदुदयनाशौ च मिथ्या, तदुभयपूर्वकवृद्ध्यादिविकारा अपि मिथ्या । जगतो वृद्धिः किमुत्पत्तेः प्रागस्ति उत नास्ति ? आद्ये- सत्कार्यवादप्रसङ्गः । द्वितीये- त्वसत्कार्यवादप्रसङ्ग इति वृद्ध्यादीनामपि मिथ्यात्वात् । इमे च जगदुदयविनाशादयो मिथ्याकार्यभूता धर्मा आत्मन्यविद्यया कल्पितास्सद्रूपे ब्रह्मणि नटे रामादिवेषा इव रज्जौ सर्पदण्डाद्याकारा इव च । तस्मादात्मनि प्रतीयमानं सर्वमपि कार्य(धर्म)जातं मिथ्यैव । आत्मैक एव सत्यः । 'सद्रूपत्वात्सदेव सत्य'मिति श्रुतेश्चेति भावः । नच ब्रह्मापि किमुत्पत्तेः प्रागस्ति उत नास्ति ? उभयथा च दोषो दर्शित एवेति मिथ्यैवेति वाच्यं, अकार्यत्वाद्ब्रह्मण उत्पत्त्याद्यभावात् । नित्यो हि निर्विकार आत्मा । नच सविकार इति वाच्यं, सविकारत्वे सति त आत्मविकाराः केनचिद्गृहीतव्याः स्युः । नचेष्टापत्तिः- स्वेन स्वविकाराणामग्राह्यत्वान्नात्मग्राह्यत्वमात्मविकाराणाम् । नाप्यनात्मग्राह्यत्वमनात्मनां जडत्वात् । नह्यसाक्षिका आत्मविकारा अभ्युपगन्तव्याः । तस्मान्निर्विकारस्सद्रूप एवात्मेति स एव सत्यः, अन्यत्सर्वं जगन्मिथ्यैव । श्रुतयोपि- 'तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि, यो वै भूमा तदमृतमथ यदल्पं तन्मर्त्य'मित्याद्या अमुमेवार्थं ब्रुवन्ति । स्मृतयश्च- 'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या' इत्यादयः कारणमेव सत्यं, कार्यं मिथ्यैवेति । 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्युपपत्तिमपि सदृष्टान्तं बोधयति श्रुतिः । ब्रह्मणः कारणत्वं जगतः कार्यत्वं च- यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते', आत्मन आकाशस्सम्भूत' इत्यादिश्रुतयो दर्शयन्ति । 'अहं सर्वस्य प्रभव' इत्यादिस्मृतयश्च । तस्मात्कारणं ब्रह्मैकमेव सत्सत्यं, कार्यं जगन्मिथ्यैवेतीदं भागवतं श्रीकृष्णाभिमतमद्वैतं मतम् ।

नन्वयमर्थः क्वोक्तः कृष्णेनेत्यत आह—**नासत इति** । किमुक्तमत आह—**सत्प्रत्ययस्येति** ।

कथं तर्ह्यात्मनोऽविक्रियत्वेऽविशेषतः कर्मणस्त्यागो नोपपद्यत इति ? यदि वस्तुभूता गुणाः, यदि वाऽविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म, तदात्मन्यविद्ययाऽध्यारोपितमेवेत्यविद्वान्- 'नहि कश्चित्क्षणमप्यशेषतस्त्यक्तुं शक्नो'तीत्युक्तं । विद्वांस्तु पुनर्विद्ययाऽविद्यायां निवृत्तायां शक्नोत्येवाशेषतः कर्म परित्यक्तुं- अविद्याध्यारोपितस्य शेषानुपपत्तेः । न हि तैमिरिकदृष्ट्याऽध्यारोपितस्य द्विचन्द्रादेस्तिमिरापगमेऽपि शेषोऽवतिष्ठते । एवं च सतीदं वचनमुपपन्नं- 'सर्वकर्माणि मन'सेत्यादि, 'स्वे स्वे कर्मण्यभिरतस्संसिद्धिं लभते नरः, स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च ॥४८॥

घटस्सन् पटस्सन्नित्येवं सर्वत्रानुगततया सत्प्रत्ययो न व्यभिचरति । घटादिप्रत्ययस्तु पटाद्यननुगतत्वाद्व्यभिचरति । यद्विषयः प्रत्ययो व्यभिचरति तन्मिथ्या, यद्विषयः प्रत्ययो न व्यभिचरति तत्सत्यम् । यथा सर्पाभासविषयप्रत्ययो व्यभिचरतीति सर्पाभासो मिथ्या, रज्जुविषयप्रत्ययो न व्यभिचरतीति रज्जुस्सत्या, तथा सद्बुद्धेरव्यभिचारात्सद्ब्रह्म सत्यं जगद्बुद्धेर्व्यभिचाराज्जगन्मिथ्येति भावः । ननु भवत्वेवं जगदुदयादिधर्माणां मिथ्यात्वादविक्रियत्वमात्मनस्सत्यत्वं च, किं तेन प्रकृते फलमत आह—कथमिति । तर्हीत्यस्यार्थमाह—आत्मनोऽविक्रियत्वे सतीति । अशेषतः कर्मणस्त्यागः कथं नोपपद्यत इत्यन्वयः । अपि तूपपद्यत एवेत्यर्थः । मिथ्याभूतानां क्रियाकारकफलानां कालत्रयेऽप्यात्मन्यभावादिति भावः । ननु यद्येवमशेषतः कर्मत्याग उपपद्यते तर्हि 'नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इति कुत उक्तमिति शङ्कायामविदुष एव सर्वकर्मत्यागासम्भवो नतु विदुष इत्याह—यदीति । यदि गुणास्सत्त्वादयोऽवस्तुभूता मिथ्याभूताः, यदिवाऽविद्याकल्पिताः, तद्धर्मः कर्म च यदि मिथ्या, यदि चाविद्याकल्पितं, तदा तर्ह्यात्मन्यविद्याध्यारोपितमेव तत्सर्वं गुणतत्कार्यजातमिति यो न वेत्ति सोऽविद्वान् कर्माशेषतस्त्यक्तुं न शक्नोति, तमुद्दिश्यैव 'नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृ'दिति, नहि देहभृता शक्यं त्यक्तुं कर्माण्यशेषत' इति चोक्तं भगवता ।

य इति । विद्वान् सतु पुनरविद्यानिवृत्तेरशेषतः कर्म त्यक्तुं शक्नोत्येव । कुतश्शक्नोति विद्वानत आह—अविद्येति । अविद्ययाऽध्यारोपणमात्मन्यध्यासो यस्य तस्य क्रियाकारकफलसमुदायस्येत्यर्थः । अविद्याकर्तृकक्रियाकारकफलाध्यारोपस्येति वा । अविद्यायां निवृत्तायां तत्कार्यस्यावशेषोऽनुपपन्न इत्यर्थः । अनुपपत्तिमेव दृष्टान्तप्रदर्शनेन स्फुटयति—नहीति । अवशेषो नावतिष्ठत इत्यन्वयः । यद्यवशेषोऽवतिष्ठेत तर्हि तिमिरेऽपनीतेऽपि द्विचन्द्रदर्शनं स्यात्, नतु तथास्ति । तथा सति तिमिरापगमस्यैवासिद्धेः । नन्वेवं विदुषः सर्वकर्मत्यागस्सम्भवतीति कुतो नोक्तं भगवतेत्यत आह—एवं चेति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते सुखं वशी । नवद्वारे पुरे देहे नैव कुर्वन्न कारय'न्निति सर्वकर्मत्यागः प्रोक्त एव भगवतेति भावः । नच तद्वचनं विद्वद्विषयमिति, नहि देहभृतेतिवचनमविद्वद्विषयमिति च कुतो ज्ञायत इति वाच्यं, वचनद्वयस्यैकाधिकारिपरत्वे व्याघाताद्भिन्नाधिकारिपरत्वं तावदवश्यमभ्युपेतव्यम् । तथा च सति अविद्यानिवृत्त्या विदुषः कर्मत्यागसम्भवः, तदनिवृत्त्या त्वविदुषस्तदसम्भव इति ज्ञायते । विद्यावान्हि विद्वान्; विद्या ह्यविद्याया निवर्तिका; अविद्यया ह्यात्मनि

या च कर्मजा सिद्धिरुक्ता ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणा, तस्याः फलभूता नैष्कर्म्यसिद्धिर्ज्ञाननिष्ठालक्षणा च वक्तव्येति श्लोक आरभ्यते—

असक्तबुद्धिस्सर्वत्र जितात्मा विगतस्पृहः ।
नैष्कर्म्यसिद्धिं परमां सन्न्यासेनाधिगच्छति ॥४९॥

असक्तबुद्धिरिति । असक्तबुद्धिः- असक्ता सङ्गरहिता बुद्धिरन्तःकरणं यस्य सोऽसक्तबुद्धिः, सर्वत्र पुत्रदारादिष्वासक्तिनिमित्तेषु, जितात्मा जितो वशीकृत आत्माऽन्तःकरणं यस्य स जितात्मा, विगतस्पृहः विगता स्पृहा तृष्णा देहजीवितभोगेषु यस्मात्स विगतस्पृहः, य एवंभूत आत्मज्ञस्स नैष्कर्म्यसिद्धिं- निर्गतानि कर्माणि यस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मसम्बोधात्स

क्रियाकारकादिभेदप्रतीतिः । सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमस्मीत्येषा हि विद्या । कर्ता भोक्ता संसारी भिन्न ईश्वरादहमित्येषा ह्यविद्या । एतदविद्यावान् पुरुषस्सहजं कर्म न त्यजेत्, विद्यावांस्तु त्यजेदेवेति सिद्धः परमहंसपरिव्राजकस्य सर्वकर्मणामशेषतस्त्यागः । आत्मस्वरूपस्य निष्क्रियत्वात्परमहंसपरिव्राजकस्य तत्त्वविदश्चात्मत्वात्तत्त्वविदस्सर्वकर्मपरित्यागोपपत्तिरिति ।

ननु स्वस्मिन्नात्मन्यसतामेव कर्मणां कुतस्त्यागस्तत्त्वविदोऽपि सम्भवेत् ? प्रसक्तिपूर्वको हि निषेध इतिचेत्, नैवम्—अविद्यया स्वात्मनि प्रसक्तानां कर्मणां विद्यया त्यागसम्भवादिति ।

यत्तु रामानुजः—ज्ञानयोग्योऽपि सहजं कर्मयोगं सदुःखमपि न त्यजेत् । ज्ञानारम्भाः कर्मारम्भाश्च दुःखेनावृता इति, तत्तुच्छम्—सर्वारम्भपरित्यागित्वं यदुक्तं गुणातीतलक्षणं तन्नैव सिद्ध्येद्यदि विद्वानपि कर्म न त्यजेत् । 'तरति शोकमात्मवि'दिति श्रुतेर्ज्ञानारम्भस्य सदुःखत्ववचनं चायुक्तम् । नच ज्ञानस्यादुःखत्वेऽपि तदारम्भस्य सन्न्यासादिलक्षणस्य सदुःखत्वमिति वाच्यं, तस्यापि त्यागरूपत्वेनादुःखत्वात् । न हि गृहं निर्मातुर्यश्श्रमः काष्ठादिसम्पादनरूपः स तत्परित्यक्तुर्भवेत् । नच विदुषोऽपि रागत्यागो दुष्कर इति वाच्यं, 'रसोऽप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तत' इत्युक्तत्वेनात्मनि दृष्टे सति विदुषः स्त्र्यादिरागस्य सुत्यजत्वात् । तस्माद्द्रव्यार्जनपरिकरसम्पादनादिना कर्मारम्भ एव सदुःखो नतु ज्ञानारम्भः । किंच गुणकर्मविभागप्रकरणेऽस्मिन् कोऽवकाशो ज्ञानयोगस्येति ॥४८॥

असक्तेति । ननु दर्शितविषयेश्वरार्पणबुद्ध्या स्वस्वनियतकर्म कुर्वाणस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यत्वलक्षणचित्तशुद्धिरूपसंसिद्धिर्भवतीत्युक्तम् । तथा सिद्धस्य पुनः किं भवतीत्यत आह—असक्तेति । कर्मसिद्धिः कर्मयोगफलं चित्तशुद्धिरिति यावत् । सर्वत्रासक्तबुद्धिर्जितात्मा विगतस्पृहश्च पुरुषस्सन्न्यासेन परमां नैष्कर्म्यसिद्धिमधिगच्छति । कर्मभिश्चित्ते शुद्धे सति पुरुषस्य पुत्रदारादिषु सर्वत्र बुद्धेरसङ्गो भवति; ततश्च मनसो वशीकरणं भवति; ततश्च देहजीवितादिषु निस्पृहत्वं सिध्यति; ततश्च सम्यग्दर्शनेन सर्वकर्मसन्न्यासं कृत्वा नैष्कर्म्यसिद्धिं प्राप्नोतीत्यर्थः । नैष्कर्म्यसिद्धिपदं व्याकरोति—**निर्गतानीत्यादिना** । निष्क्रियं ब्रह्मैवात्मेति बोधो यस्य स निष्क्रियब्रह्मात्मबोधस्तस्मान्निष्क्रियब्रह्मात्मबोधादिति यस्मादित्यस्य विशेषणम् । निष्क्रियब्रह्मात्मबोधाद्धेतोरिति वा । स इति । निष्क्रियब्रह्मात्म-

निष्कर्मा, तस्य भावो नैष्कर्म्यं, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्च सा नैष्कर्म्यसिद्धिः, निष्कर्मत्वस्य वा सिद्धिर्निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणस्य सिद्धिर्निष्पत्तिस्तां नैष्कर्म्यसिद्धिं, परमां प्रकृष्टां कर्मजसिद्धिविलक्षणां सद्योमुक्त्यवस्थानरूपां, सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेन तत्पूर्वकेण वा सर्वकर्मसन्न्यासेन, अधिगच्छति प्राप्नोति । तथा चोक्तम्—'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्य नैव कुर्वन्न कारयन्नास्त' इति ॥४९॥

बोधवान् पुरुष इत्यर्थः । नहि तूष्णींवर्तमानः पुरुषो निष्कर्मेत्युच्यते- तूष्णींवर्तनस्यापि क्रियात्वात् । किंतु निष्क्रियं ब्रह्मैवाहमिति य आत्मानं वेत्ति स तत्त्वविदेव निष्कर्मा- निष्क्रियस्यात्मन एव तत्त्ववित्त्वात्तत्त्वविद एव निष्क्रियात्मस्वरूपत्वाच्च । तस्य निष्कर्मणो निष्क्रियस्य तत्त्वविदो भावो नैष्कर्म्यं निष्क्रियात्मस्वरूपेणावस्थानमित्यर्थः । सिद्धिर्गतिः । फलमिति यावत् । नैष्कर्म्यरूपा सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिः, नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्चेति कर्मधारयः । नैष्कर्म्यमिति सिद्धिर्नैष्कर्म्यसिद्धिरिति सम्भावनापूर्वपदकर्मधारयमाहुरिममेव समासम् । नहि शास्त्रे 'विशेषणं विशेष्येण बहुल'मिति सूत्रकृतसमासातिरिक्तः कश्चन सम्भावनापूर्वपदोऽवधारणपूर्वपदो वा कर्मधारयोऽस्ति । तस्माद्विशेषणसमास एवायमत एवोक्तं- नैष्कर्म्यं च तत्सिद्धिश्चेत्याचार्यैः । नैष्कर्म्यरूपा तत्सिद्धिरिति तु फलितार्थकथनम् । समासान्तरमाह—**नैष्कर्म्यस्य सिद्धिरिति, निष्पत्तिरिति** । प्राप्तिरिति यावत् । उभयथापि निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानस्यैव फलत्वम् । नैष्कर्म्यसिद्धेः कुतः परमत्वमत आह—**कर्मजेति** । कर्मजसिद्धिश्चित्तशुद्धिस्तद्विलक्षणत्वादियं सिद्धिरुत्कृष्टेत्यर्थः ।

ननु मोक्षलक्षणसिद्धेरितोऽप्युत्कृष्टायास्सत्त्वात्कथमस्याः परमत्वमत आह—**सद्योमुक्तीति** । सद्य एव मुक्तिर्यस्मात्तत्सद्योमुक्ति, तच्च तदवस्थानं सद्योमुक्त्यवस्थानं तद्रूपाम् । निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानात्सद्य एव मुक्तिर्भवतीत्यर्थः । सद्योमुक्तिरूपं यदवस्थानं तद्रूपामिति वा । निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानमेव सद्योमुक्तिरित्यर्थः । सद्योमुक्तिर्जीवन्मुक्तिरित्यर्थः । सद्योमुक्तिरूपामिति पाठस्समीचीनः । धातूनामनेकार्थत्वादाह—**सन्न्यासेन सम्यग्दर्शनेनेति** । प्रसिद्धार्थपरित्यागोऽनुचित इत्याह—**सर्वकर्मसन्न्यासेनेति, तत्पूर्वकेणेति** । सम्यग्दर्शनपूर्वकेणेत्यर्थः । न ह्यविदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासस्सम्भवतीति भावः ।

ननु विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासेन नैष्कर्म्यसिद्धिरिति कुत्रोक्तमत आह—**तथा चोक्तमिति** । इहैवेति शेषः । आस्त इत्युक्तमित्यन्वयः । अनेन श्लोकेन गृहस्थः पुरुषः कर्मयोगादीश्वराराधनात्मकाच्चित्तशुद्धिं प्राप्य ततो दारापत्यगृहादिकं सर्वं परित्यज्य प्रव्रज्य तत्त्वविदस्समीपे वेदान्तशास्त्रश्रवणादिकं कृत्वा निष्क्रियं ब्रह्माहमस्मीति सम्यग्दर्शनं सम्पाद्य ततः परमहंसपरिव्राजको भूत्वा सर्वं कर्माशेषतस्सन्न्यस्य निष्क्रियात्मस्वरूपावस्थानलक्षणां सद्योमुक्तिं प्राप्य यावद्देहपातमात्मारामो वर्ततेति दर्शितम् । अस्य च जीवन्मुक्तस्य देहान्ते विदेहकैवल्यलक्षणब्रह्मप्राप्तिरुत्तरश्लोके वक्ष्यते । **ब्रह्म-प्राप्नोतीति** । एवं स्थिते कर्मयोगादेव ब्रह्मप्राप्तिरिति वदतो रामानुजस्याहो ! साहसम् ॥४९॥

पूर्वोक्तेन स्वकर्मानुष्ठानेनेश्वराभ्यर्चनरूपेण जनितां प्रागुक्तलक्षणां सिद्धिं प्राप्तस्योत्पन्नात्मविवेकज्ञानस्य केवलात्मज्ञाननिष्ठारूपा नैष्कर्म्यलक्षणा सिद्धिर्येन क्रमेण भवति, तद्वक्तव्यमित्याह—

सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म तथाप्नोति निबोध मे ।
समासेनैव कौन्तेय ! निष्ठा ज्ञानस्य या परा ॥५०॥

सिद्धिमिति । सिद्धिं प्राप्तस्स्वकर्मणेश्वरं समभ्यर्च्य तत्प्रसादजां कायेन्द्रियाणां ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां सिद्धिं प्राप्तः सिद्धिं प्राप्त इति तदनुवाद उत्तरार्थः । किं तदुत्तरं, यदर्थोऽनुवाद इत्युच्यते—यथा येन प्रकारेण ज्ञाननिष्ठारूपेण ब्रह्म परमात्मानं प्राप्नोति, तथा तं प्रकारं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमं मे मम वचनान्निबोध त्वं निश्चयेनावधारयेत्येतत् । किं विस्तरेण ? नेत्याह—समासेनैव संक्षेपेणैव हे कौन्तेय ! यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा निबोधेति । अनेन या प्रतिज्ञाता ब्रह्मप्राप्तिः, तामिदं तया दर्शयितुमाह—'निष्ठा ज्ञानस्य या प'रेति । निष्ठा पर्यवसानं परिसमाप्तिरित्येतत् । कस्य ? ब्रह्मज्ञानस्य या परा परिसमाप्तिस्तादृशी ? यादृशं परमात्मज्ञानं; कीदृशमात्मज्ञानम् ? यादृश आत्मा; कीदृक्सः ? यादृशो भगवतोक्तः; उपनिषद्वाक्यैश्च न्यायतश्च ।

सिद्धिमिति । श्लोकमवतारयति— पूर्वोक्तेनेति, प्रागुक्तलक्षणामिति । चित्तशुद्धिलक्षणामित्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यतालक्षणामिति यावत् । तद्वक्तव्यमिति । स क्रमो वक्तव्य इत्यर्थः । कर्मजसिद्धिं प्राप्तस्य नैष्कर्म्यसिद्धिप्राप्तिर्येन क्रमेण भवति तं क्रमं वक्ष्यामि शृणिवति प्रतिजानाति सिद्धिमितिश्लोकेन भगवानिति भावः । तदनुवादस्सिद्धिप्राप्त्यनुवादः । उत्तरार्थ इत्युक्ते पृच्छति— किं तदुत्तरमिति । प्रत्याह— यथेत्यादि । ब्रह्मप्राप्तिहेतुभूतज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रमप्रदर्शनमुत्तरं तदर्थं उत्तरार्थ इत्यर्थः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रम उत्तरमिति वा । तथापि पूर्वोक्त एव पर्यवसन्नोऽर्थः । इदं तयेति । इयं ब्रह्मप्राप्तिरिति बोधयितुमित्यर्थः । या ज्ञानस्य परा निष्ठा सेयमेव ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः । ब्रह्मज्ञानस्य मोक्षैकफलत्वान्मोक्षस्य च ब्रह्मप्राप्तिरूपत्वाद्ज्ञानस्य पर्यवसानं ब्रह्मप्राप्तिरेव साधनस्य साध्यं, फलमेव हि पर्यवसानमिति भावः । हे कौन्तेय ! सिद्धिं प्राप्तो यथा ब्रह्म प्राप्नोति तथा समासेनैव मे वचनान्निबोध । या ज्ञानस्य परा निष्ठा भवतीति श्लोकस्यान्वयः । कर्मजसिद्धिं प्राप्तस्य पुरुषस्य ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा ब्रह्मप्राप्तिर्यया ज्ञाननिष्ठया भवति सा नैष्कर्म्यलक्षणा ज्ञाननिष्ठा येन क्रमेण प्राप्यते तं ज्ञाननिष्ठाप्राप्तिक्रममहं वक्ष्यामि हे कौन्तेय ! त्वं सावधानो भवेति श्लोकस्य सारार्थः ।

ननु या ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा सैव ब्रह्मप्राप्तिरित्युक्तं, सा निष्ठा कीदृशीति पृच्छति—सा कीदृशीति । उत्तरयति —यादृशमिति । यादृशमात्मज्ञानं तादृशी ब्रह्मज्ञानस्य परा निष्ठा- ब्रह्म-

ननु विषयाकारं ज्ञानं न विषयः, नाप्याकारवानात्मेष्यते क्वचित्। ननु 'आदित्यवर्णं भारूपस्स्वयंज्योति'रित्याकारवत्त्वमात्मनः श्रूयते न, तमोरूपत्वप्रतिषेधार्थत्वात्तेषां

ज्ञानस्यैव ब्रह्मप्रातिरूपत्वादिति भावः। कीदृक्तदिति पृच्छति—**कीदृशमिति**। उत्तरयति —**यादृश आत्मेति**। आत्मा यादृश आत्मज्ञानं तादृशमेव ज्ञानस्य विषयाकारत्वादिति भावः। ननु कीदृश आत्मेति पृच्छत्युत्तरयति—**यादृश इति**। भगवता गीताभिरुपनिषद्वाक्यैश्चात्मा यादृश इत्युक्तो न्यायतश्चात्मा यादृश इति निर्णेतुं शक्यस्तादृश एवात्मेत्यर्थः। कूटस्थासङ्गस्वप्रकाशानन्दस्वरूप इति भावः।

ननु 'न जायते म्रियत' इत्यादिवाक्यैर्न्यायतश्चात्मनः प्रसिद्धावपि नात्मज्ञानस्य सिद्धिरात्मनोऽविषयत्वादनाकारत्वाच्चेति शङ्कते —**नन्विति**। ज्ञानं विषयाकारं विषयस्य घटादेराकार इवाकारो यस्य तत्तथोक्तं भवतीति शेषः। विषयाकारपरिणतबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्य ज्ञानत्वेन व्यवहारादिति भावः। भवतु किं तत इत्यत्राह—**नेति**। क्वचिदपि वेदान्तशास्त्रे आत्मा विषय इति नेष्यते, आकारवानित्यपि नेष्यते। आत्मनो विषयत्वाभावे हेतुप्रदर्शनार्थमाकारवान्नेत्युक्तमाचार्यैः। आकारविशिष्टं वस्तु ज्ञानस्य विषयो भवति। तद्विषयाकारं च ज्ञानं च भवतीति निराकारस्यात्मनः कथं ज्ञानविषयत्वम्? न कथमपीति नात्मज्ञानसिद्धिरिति भावः। नच 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र'ह्मेति श्रुतेर्ज्ञानाकारस्यात्मनः कथं निराकारत्वमिति वाच्यं, तत्र ज्ञानपदस्य लाक्षणिकत्वेन चैतन्यपरत्वादात्मस्वरूपभूतं चैतन्यं निराकारमेव, वृत्तिज्ञानमेव हि साकारम्। नच निराकारमपि चैतन्यं भवतु ज्ञानस्य विषय आकाशादिवदिति वाच्यं, आकाशादेरवकाशादिमत्त्वेन साकारत्वात्। नच चैतन्यमपि गुणवत्त्वेन साकारमिति वाच्यं, निर्गुणत्वात्- 'साक्षी चेता केवलो निर्गुण'श्चेति हि श्रूयते। नच सुतरां ज्ञानाविषयत्वे कथमात्मनस्सिद्धिरिति वाच्यं, स्वप्रकाशत्वेनैव तत्सिद्धेः। सर्वस्याप्यनात्मवर्गस्य सिद्धेरात्माधीनत्वाच्च। 'तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीतिश्रुतेः।

नच वृत्तिज्ञानमेव स्वप्रकाशं परप्रकाशकं चेति वाच्यं, वृत्तेर्जडत्वात्तत्प्रतिफलितचैतन्यस्य च बिम्बचैतन्यपरतन्त्रत्वात्; बिम्बप्रतिबिम्बाभेदपक्षे तु वृत्तिज्ञानगतज्ञानांशस्य चैतन्यरूपत्वेन स्वप्रकाशत्वं तस्येष्टमेव।

ननु यदि घट इति ज्ञानमपि चैतन्येन भास्यते तर्हि ज्ञानस्य ज्ञेयत्वमापतितं, तथानिष्टमनवस्थादिदोषादितिचेत्, मैवम्—चैतन्यावभासकस्यस्वन्तरानभ्युपगमेनानवस्थादोषाभावात्। चैतन्येतरस्य सर्वस्यापि ज्ञेयत्वाभ्युपगमाच्च, घट इति वृत्तिज्ञानस्यापि वृत्त्यंशे जडत्वेन ज्ञेयत्वसद्भावाच्च। तस्माच्चैतन्यैकस्वरूपत्वादात्मा निराकार एव। एवमात्मनो निराकारत्वमसहमानो द्वैती चोदयति—**नन्विति**। 'आदित्यवर्णं तमसः परस्ता'दिति श्रुतिः। आदित्यस्येव वर्णो यस्य तमादित्यवर्णं भारूपस्तेजोरूपः। स्वयंज्योतिस्स्वत एव भासमानः। आकारवत्त्वं तेजोमयाकार इत्यर्थः।

पूर्वपक्षं परिहरति—**नेति**। नास्त्याकारवत्त्वमात्मन इत्यर्थः। तर्हि का गतिश्श्रुतिवाक्याना-

वाक्यानाम् । द्रव्यगुणाद्याकारप्रतिषेधे आत्मनस्तमोरूपत्वे प्राप्ते तत्प्रतिषेधार्थानि 'आदित्यवर्ण'मित्यादीनि वाक्यानि । 'अरूप'मिति च विशेषतो रूपप्रतिषेधात्, अविषयत्वाच्च 'न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनं, अशब्दमस्पर्श'मित्याद्यैः । तस्मादात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नम् ।

कथं तर्ह्यात्मनो ज्ञानम्? सर्वं हि यद्विषयं यद्ज्ञानं तत्तदाकारं भवति । निराकारश्चात्मेत्युक्तम् । ज्ञानात्मनोश्चोभयोर्निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठा? इति न, अत्यन्त-

---

मत आह—**तम इति** । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**द्रव्येति** । तमोऽन्धकारः, अज्ञानं वा । कथमिदं ज्ञायतेऽत आह—**अरूपमिति** । अरूपमिति विशेषतो रूपं प्रतिषिध्यात्मनस्सैव श्रुतिः कथं तेजोरूपत्वं ब्रूयात्तस्यैव? रूपवद्द्रव्यं हि तेज इति भावः । हेत्वन्तरमाह—**अविषयत्वाच्चेति** । यद्यात्मा सरूपस्स्यात्तर्हि घटादिवच्चक्षुरादेर्विषय एव स्यान्न तु तथाऽस्तीति भावः । उक्तार्थे श्रुतिं प्रमाणयति—**नेति** । अस्यात्मनो रूपं दृशे दृग्विषये न सन्तिष्ठति । सन्दृशे सम्यग्दर्शनविषये इति वा । रूपं सच्चिदानन्दलक्षणं स्वरूपमित्यर्थः । ननु शुक्लकृष्णादि- तस्य दृग्विषयत्वाभावायोगात् । एनमात्मानं कश्चन कोपि चक्षुषा न पश्यति नीरूपत्वादिति भावः । कश्चनेत्यनेन मनुष्याणां तददर्शनेपि देवानां तद्दर्शनं स्यादित्यपास्तम् ।

नचैवं रूपाभावेन चक्षुरविषयत्वेपि शब्दादिसद्भावाच्छ्रोत्रादिविषयत्वं स्यादात्मन इत्यत आह—**अशब्दमिति** । 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं तथाऽरसं नित्यमगन्धवच्च'चेतिश्रुतेः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । ज्ञानस्याविषयत्वान्निराकारत्वाच्चात्मन इति तच्छब्दार्थः । आत्माकारं ज्ञानमित्यात्मन आकार इवाकारो यस्य तदात्माकारं ज्ञानमित्यनुपपन्नमयुक्तमात्मन आकाराभावेन ज्ञानस्यात्माकारत्वासम्भवादिति भावः ।

ननु ज्ञानस्यात्माकारत्वं मास्तु किं तत इत्यत आह—**कथमिति** । तर्हीत्यस्य ज्ञानस्यात्माकारत्वाभाव इत्यर्थः । आत्मनो ज्ञानं कथम्? ननु ज्ञानस्यात्माकारत्वाभावे आत्मज्ञानसिद्धेः कानुपपत्तिरत आह—**सर्वमिति** । हिः प्रसिद्धौ । हि यस्मादिति वा । यद्ज्ञानं यद्विषयं तत्सर्वं तदाकारं भवतीत्यन्वयः । घटविषयज्ञानस्य घटाकारत्वं पटविषयज्ञानस्य पटाकारत्वमित्येवं सर्वं ज्ञानं विषयाकारं भवतीत्यर्थः । तर्हि भवत्वेवमात्मविषयज्ञानमात्माकारमत आह—**निराकारश्चेति** । चकारादविषयत्वमप्यात्मन उक्तमित्यर्थः । ननु विषयस्य साकरत्वे ज्ञानस्य साकारत्वमिव विषयस्य निराकारत्वे ज्ञानस्यापि निराकारत्वमिति कृत्वा निराकारमेव स्यादात्मज्ञानमित्यत आह—**ज्ञानात्मनोरिति** । यद्यात्मा निराकारः, आत्मज्ञानं च निराकारं तर्हि तद्भावनानिष्ठा न सिध्येदित्यर्थः । तस्यात्मज्ञानस्य भावना पौनःपुन्येनानुसन्धानं तस्या निष्ठा समाप्तिरात्मसाक्षात्कारदार्ढ्यं तद्भावना निष्ठा । इतिशब्दः पूर्वपक्षसमाप्तवाची ।

निर्मलत्वातिस्वच्छत्वातिसूक्ष्मत्वोपपत्तेरात्मनः । बुद्धेश्चात्मवन्नैर्मल्याद्युपपत्तेरात्मचैतन्याकाराभासत्वोपपत्तिः- बुद्ध्याभासं मनः, तदाभासानीन्द्रियाणि, इन्द्रियाभासश्च देहः । अतो लौकिकैर्देहमात्र एवात्मदृष्टिः क्रियते ।

देहचैतन्यवादिनश्च लोकायतिकाः 'चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुष' इत्याहुः । तथा चान्य इन्द्रियचैतन्यवादिनः; अन्ये मनश्चैतन्यवादिनः; अन्ये बुद्धिचैतन्यवादिनः । ततोऽ-

---

पूर्वपक्षं परिहरति सिद्धान्ती—**नेति** । आत्मज्ञानस्यासिद्धिरिति न वक्तव्यमित्यर्थः । कुतो न वक्तव्यम् ? तत्राह—**अत्यन्तेति** । अत्यन्तनिर्मलोऽतिस्वच्छोऽतिसूक्ष्मश्चात्मा भवति; तथा बुद्धिरप्यत्यन्तनिर्मलाऽतिस्वच्छा सूक्ष्मा च भवति । आत्मनश्च चैतन्यमाकारः, नतु वृत्तिज्ञानं; बुद्धिश्चात्मचैतन्याकारेणाभासते, बुद्ध्यात्मनोरन्योन्यतादात्म्याध्यासाद्बुद्धावात्मचैतन्याकाराध्यासः । ततश्चात्मचैतन्याध्यासवशाद्बुद्धिश्चेतनेवाभाति, तथा बुद्धिधर्माध्यासान्मनश्च बुद्धिवदवभासत इति बुद्ध्याभासं भवति । तन्मनोधर्माध्यासादिन्द्रियाण्यपि मनोवच्चेतनानीवाभासन्त इति मनआभासानीन्द्रियाणि तदिन्द्रियधर्माध्यासाद्देहोऽपीन्द्रियवच्चेतन इवाभासत इतीन्द्रियाभासो देहः । **अत इति** । बुद्ध्यादिषु देहान्तेषु क्रमेण तारतम्येन चात्मचैतन्याकाराभासत्वादित्यर्थः । देह एवात्मेति प्रतिपद्यन्ते लौकिकाः स्थूलोऽहमित्यादिप्रतीतेः । न केवलं लौकिकाः; किं त्वागमविदोऽपि केचिदित्याह—**लोकायतिका इति** । बौद्धा इत्यर्थः । के तेऽत आह—**देहचैतन्यवादिन इति** । यच्चैतन्यमात्माकार इति वेदान्तिनो ब्रुवन्ति, तच्चैतन्यं देहस्यैवेति देहचैतन्यवादिन एते । तदेव स्फुटयन्नाह—**चैतन्येति** । चैतन्यविशिष्टो देह एवात्मेत्याहुः । मृतशरीरस्य पुरुषव्यवहाराभावादुक्तं चैतन्यविशिष्ट इति लौकिकापेक्षया । लोकायतिकानामयमेव विशेषः । केवलदेह एवात्मेति लौकिकाश्चैतन्यविशिष्टदेह एवात्मेति लोकायतिका इति । अन्ये पुनरिन्द्रियाण्येवात्मेत्याहुरित्याह—**तथा चेति** । यदि देह एवात्मा स्यात्तर्हि काणबधिरादिदेहस्यापि दर्शनश्रवणादिव्यवहारो भवेत् । तस्मान्न देह आत्मा; किं त्विन्द्रियाण्येवात्मेत्यमीषां भावः । अन्ये तु मन एवात्मेत्याहुरित्याह—**अन्य इति** । यदीन्द्रियसङ्घ एवात्मा स्यात्तर्हि मनस्यन्याक्रान्ते सत्यपीन्द्रियाणां दर्शनादिव्यवहारस्स्यात् । स्वप्नदशायामिन्द्रियाभावाद्रथगजदर्शनादिव्यवहारानुपपत्तिश्चेति नेन्द्रियाण्यात्मा, किंतु मन एवात्मेत्येतेषामाशयः । अन्ये तु बुद्धिरेवात्मेत्याहुरित्याह—**अन्ये बुद्धीति** । बुद्धेरेव चैतन्यमिति वदितुं शीलं येषां ते बुद्धिचैतन्यवादिनः । यदि मन एवात्मा स्यात्तर्ह्यध्यवसायदशायामपि सङ्कल्पविकल्पौ स्यातां मनोधर्मत्वात्तयोर्मनस एवात्मत्वाच्च, ततोऽध्यवसायानुपपत्तिश्च । तस्मान्न मन आत्मा, किंतु बुद्धिरेवात्मा बुद्धेरेवात्मनस्सङ्कल्पविकल्पकारणं, करणं तु मनः; यथा रूपाद्युपलब्धिकारणं करणं चक्षुरादिकं तद्वदिति भावः । अन्ये त्वव्यक्तमेवात्मेति वदन्तीत्याह—**ततोऽपीति** । केचिदव्यक्तमात्मत्वेन प्रतिपन्ना इत्यन्यः । अविद्यावस्थमज्ञानस्वरूपं कारणशरीरभूतकार्याज्ञानावस्थमिति वा । यदि बुद्धिरेवात्मा स्यात्तर्हि सुषुप्त्यनुभवो न स्यादात्मनो बुद्ध्यात्मनस्तदानीमभावादिति भावः । यद्यपि पूर्वं बुद्धेरेवादावात्मचैतन्याकाराभासत्वमुक्तं नाव्यक्तस्य ।

प्यान्तरमव्यक्तमव्याकृताख्यमविद्यावस्थमात्मत्वेन प्रतिपन्नाः केचित् । सर्वत्र हि बुद्ध्यादिदेहान्ते आत्मचैतन्याभासताऽऽत्मभ्रान्तिकारणमित्यतश्चात्मविषयं ज्ञानं न विधातव्यम् । किं तर्हि ? नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिरेव कार्या नात्मचैतन्यविज्ञानं कार्यं अविद्याध्यारोपितसर्वपदार्थाकारैरेव विशिष्टतया गृह्यमाणत्वादिति । अत एव हि विज्ञानवादिनो बौद्धा

तथाप्यव्यक्तस्यैवादावात्मचैतन्याध्यासाकारस्तदनन्तरं बुद्धेरिति बोध्यम् । यद्वाऽऽत्मन उपाधिरविद्येति मतमाश्रित्य केचिदव्यक्तमात्मचैतन्याभासाकारत्वादात्मेत्याहुरित्युक्तम् । आत्मन उपाधिर्बुद्धिरेवेति मतमाश्रित्य तु बुद्धावेवादावात्मचैतन्याकाराभास इत्युक्तमिति न विरोधः; अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यमात्मेति, अविद्यावच्छिन्नं चैतन्यमात्मेति च मतद्वयसत्त्वादिति भावः । अन्तःकरणस्यैवावस्थाविशेषौ बुद्धिर्मनश्चेति बोध्यम् ।

ननु कस्मादेवं विविधं प्रतिपन्ना एकमेवात्मानं वादिन इत्यत आह—**सर्वत्रेति** । बुद्ध्यादिदेहान्तेषु सर्वेष्वप्यनात्मसु तत्तद्वादिनां दर्शिताया आत्मभ्रान्तेः कारणमात्मचैतन्याभासतैव । आभासः प्रतिफलनमध्यासो वा । बुद्ध्यादिषु य आत्मचैतन्याकारस्याभासः पूर्वं दर्शितस्स एव तेष्वात्मेति भ्रमं जनयत्यविवेकिनामित्यर्थः । आत्मचैतन्यस्याभासो येषामस्ति, येष्वस्तीति वा आत्मचैतन्याभासास्तेषां भावस्तत्ता । आत्मचैतन्याभास इति यावत् । ननु भवत्वेवमज्ञानामनात्मस्वात्मभ्रमः किं तत्कथनेन प्रकृतपूर्वपक्षस्येतिचेत्, उच्यते—भ्रमेण तत्त्वेन वा कश्चिदात्मेति पदार्थस्सिद्ध एव ज्ञात इति सिद्धमात्मज्ञानमिति । अन्यथाऽज्ञातस्यात्मनः प्रसिद्ध्ययोगादिति । एवमात्मज्ञानस्य प्रसिद्धत्वादेव न विधेयत्वमित्याह—**अत इति, विधातव्यमिति** । विधातुमर्हं विधातव्यं विधिविषय इत्यर्थः । नचैवं श्रुत्या 'आत्मावाऽरे द्रष्टव्यश्श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य' इति विधीयते आत्मज्ञानं तव्यप्रत्ययान्तशब्दैरिति वाच्यं, विधिच्छायावचनत्वात्तेषाम् । ननु यद्येवमात्मज्ञानं न विधीयते तर्हि किं विधीयते श्रोतव्यादिवाक्यैरत आह—**किं तर्हीति** । आत्मन्यविद्यया कृतं यन्नामरूपाद्यनात्माध्यारोपणं तन्निवृत्तिरेव कार्या । एवकारार्थमाह—**नात्मचैतन्यविज्ञानं कार्यमिति** । कुतो निवृत्तिरेव कार्येत्यत आह—**अविद्येति** । अविद्यया आत्मन्यध्यारोपिता ये बुद्ध्यादिसर्वपदार्थाकारास्तैर्विशिष्टतयैवात्मचैतन्यस्य गृह्यमाणत्वाद्‌ज्ञायमानत्वात् ।

अयं भावः—लोकायतिकादयस्सर्वेऽप्यात्मचैतन्यं देहाद्याकारविशिष्टत्वेन रूपेण प्रतिपद्यन्त इत्यस्त्येव सर्वेषामात्मचैतन्यप्रतिपत्तिः । सुतरामात्मज्ञानाभावे चैतन्यविशिष्टः काय आत्मेत्येवं वक्तुमशक्यत्वात् । अतस्सिद्धमेवात्मज्ञानमिति नात्मज्ञानं साध्यम् । इदं चामीषामात्मज्ञानं भ्रान्तिरूपमेव, न प्रमारूपं निर्विशेषे आत्मनि सविशेष आत्मेति ज्ञानस्य भ्रमत्वात् । अयं तु भ्रमो नाशयितव्यः, अनर्थहेतुत्वादिति । निर्विशेषोऽप्यात्माऽविद्ययाऽध्यारोपिततत्तदाकारविशिष्टतयैव गृह्यतेऽतत्त्वविद्भिरित्यत्र विज्ञानवादिबौद्धभ्रान्तिं प्रमाणयति—**अत एवेति** । चैतन्यं केवलं केवलत्वादेव नोपलभ्यते । देहेन्द्रियादयस्तु जडत्वादेव नोपलभ्यन्ते, किं तर्हि देहेन्द्रियमनोबुद्ध्यव्यक्तैरुपलभ्यमानैस्सहैवोपलभ्यते

विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वेव नास्तीति प्रतिपन्नाः, प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च स्वसंविदितत्वा-

चैतन्यं नान्यथेति यस्मात्सिद्धं तस्मादेवेत्यर्थः । **प्रतिपन्ना इति ।** सर्वं ज्ञेयं ज्ञानव्याप्तिमेव गृह्यते, तेन ज्ञानातिरिक्तं नास्त्येव वस्तु । सम्मतं हि ज्ञानातिरिक्तं स्वप्नदृष्टं वस्तु नास्तीत्येवं विज्ञानवादिनो भ्रान्तिं प्रतिपन्ना इत्यर्थः । ननु ज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वाद्‌ज्ञातृवस्त्वन्तरमेष्टव्यमित्याशङ्क्याह—**प्रमाणेति ।** बौद्धा ज्ञानस्य प्रमाणान्तरनिरपेक्षतां च प्रतिपन्ना इत्यन्वयः । कथं प्रतिपन्ना इत्यत्राह—**स्वेति ।** ज्ञानस्य स्वसंविदितत्वाभ्युपगमेन स्वेनैव ज्ञेयत्वाङ्गीकारेण । ज्ञानं स्वैकवेद्यमत एव स्वप्रकाशं स्वतः प्रमाणं चेति न प्रमाणान्तरापेक्षास्ति ज्ञानस्येत्यर्थः ।

ननु ज्ञानस्य स्वतःप्रमाणत्वादिकं वेदान्तिभिरप्यभ्युपगतम् । 'तस्मान्न विज्ञानमृतेऽस्ति किंचित्क्वचित्कदाचिद्द्विज ! वस्तुजात'मिति पराशरमुनिना विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावोऽपीष्ट इति कृत्वा किमिति विज्ञानवादिनो बौद्धा भ्रान्ता इत्युच्यत इतिचेत्, उच्यते—शृणु तद्विवेकम् । विज्ञानं नित्यमखण्डमेकरूपं स्वप्रभं ब्रह्म 'सत्यं ज्ञानमनन्त'मिति श्रुतेः । तस्माच्च चैतन्याद्ब्रह्मणो नास्त्यन्यः पदार्थः कोऽपि 'सर्वं खल्विदं ब्र'ह्मेति श्रुतेस्सर्वस्य ब्रह्मणि कल्पितत्वात्कल्पितस्य चाधिष्ठानानतिरेकादिति पराशरमतं; नात्र मते बाह्यार्थस्यापलापः, किंतु प्रतिभासमाने सत्येव बाह्यार्थे घटादौ विज्ञानं चैतन्यं घटाद्याकारपरिणतबुद्धिवृत्तिप्रतिफलितं सद्घटाद्याकारं ज्ञानमित्युच्यते भ्रान्त्या, नतु वस्तुत इति पराशराद्यद्वैतिमतम् । विज्ञानवादिनां बौद्धानां तु क्षणिकमेव विज्ञानं तावद्वासनावैचित्र्याद्घटाकारमन्तर्जायते तदेव बहिर्विषयवदवभासते, नतु कोपि बाह्यार्थोस्ति स्वप्नवज्जागरेऽपीति मतम् ।

ननु कथमिदं बौद्धमतमवद्यमितिचेत्, उच्यते—क्षणिकस्य विज्ञानस्य स्वसंवेद्यत्वानुपपत्तिः । उत्पत्तेः पूर्वक्षणे नाशादुत्तरक्षणे च ज्ञानं नास्ति, मध्यक्षण एव वर्तत इति हि क्षणिकं विज्ञानमित्युच्यते । तौ च ज्ञानस्योत्पत्तिनाशौ किं ज्ञानेन वेद्येते उत न ? आद्ये- व्याघातः, स्वोत्पत्तिनाशयोस्स्वमाद्यस्वायोगात् । नहि तत्काले स्वमस्ति । नान्त्यः- अवेद्ययोस्तयोरसाक्षिकत्वेनाभ्युपगमायोगात् । नच ज्ञानान्तरेण वेद्यत इति वाच्यं, स्ववेद्यत्वापायात् । ज्ञानान्तरस्यापि क्षणिकत्वेन प्रकृतिज्ञानोदयनाशदर्शनासम्भवाच्च । तस्माद्यदि ज्ञानं क्षणिकमेवेत्यभिनिवेशस्तर्ह्यन्यावभास्यमेव । नचाद्वैतमतेऽपि कथं नित्यत्वं ज्ञानस्य ? घटज्ञानं मम नष्टं पटज्ञानं जातमिति व्यवहारसत्त्वादिति वाच्यं, घटादिविषयनाशादिप्रयुक्तत्वात्तद्व्यवहारस्य । एकस्मिन्नेवाखण्डे ज्ञाने एकस्मिन्क्षणे घटो विषयो भवति, क्षणान्तरे तु पट इति कृत्वा यदा घटो विषयस्तदा घटज्ञानं जातमिति च व्यवहार इति भावः ।

यद्वा वृत्तेः क्षणिकत्वाद्वृत्तिज्ञानस्य क्षणिकत्वव्यवहारः, वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यस्यैव वृत्तिज्ञानत्वात् । सा च वृत्तिस्साक्षिभास्यैवेति वृत्तिज्ञानमपि साक्षिभास्यमेवेति न स्वसंवेद्यं विज्ञानं त्वद्वैत्यभिमतं साक्षिभूतं चैतन्यमेवेति तस्य नित्यत्वमनन्यावभास्यत्वं च युक्तमेव । घटं विना तदाकारपरिणामाभावाद्बुद्धेर्वासनायाश्चायोगाद्बाह्यार्थापलापोऽप्ययुक्त इत्यवद्यं बौद्धमतम् ।

भ्युपगमेन । तस्मादविद्याध्यारोपणनिराकरणमात्रं ब्रह्मणि कर्तव्यं, नतु ब्रह्मविज्ञाने यत्नः-- अत्यन्तप्रसिद्धत्वात् । अविद्याकल्पितनामरूपविशेषाकारापहृतबुद्धीनामत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमप्यप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरमन्यदिव च प्रतिभात्यविवेकिनाम् । बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां तु लब्धगुर्वात्मप्रसादानां नातःपरं सुखं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरमस्ति । तथा चोक्तम्—'प्रत्यक्षावगमं धर्म्य'मित्यादि ।

तस्मादिति । आत्मज्ञानस्य सिद्धत्वेनाविधेयत्वादित्यर्थः । मात्रशब्दार्थमाह—नत्विति, यत्न इति । कर्तव्य इति शेषः । कस्मादात्मज्ञाने यत्नो न कर्तव्योऽत आह—अत्यन्तप्रसिद्धत्वादिति । ब्रह्मण इति शेषः । आत्मत्वादिति भावः । नहि देहातिरिक्तकर्तृभोक्त्रात्मवाद्यात्मज्ञाने यतते, नापि देहात्मवाद्यात्मानं ज्ञातुं यतते, तथा ब्रह्मात्मवाद्यपीति बोध्यम् । ननु यद्यत्यन्तं प्रसिद्धं ब्रह्म तर्हि सर्वैः कुतो न ज्ञायते ? किमर्थं च महतो वेदान्तशास्त्रस्याध्ययनादिकम् ? अत आह—अविद्येति । अत्यन्तप्रसिद्धं सुविज्ञेयमासन्नतरमात्मभूतमपि ब्रह्म, अविद्याकल्पितनामरूपविशेषापहृतबुद्धीनामप्रसिद्धं दुर्विज्ञेयमतिदूरस्थमन्यदिव च प्रतिभातीत्यन्वयः । अविद्यया ब्रह्मणि कल्पिता ये नामरूपविशेषाकारास्तैरपहृतबुद्धयः, अविद्यावन्तो मूढा अनात्मनो बुद्ध्यादीनात्मत्वेन प्रतिपन्नास्सन्तस्स्थूलोऽहं मनुष्योऽहं काणोऽहं सुख्यहं दुःख्यहमज्ञोऽहमित्येवं मन्यमानास्स्वात्मभूतमपि सच्चिदानन्दं ब्रह्म न विदुः । अत एवाविदुषां तेषां प्रसिद्धमपि ब्रह्माप्रसिद्धमिव भाति; सुविज्ञेयमपि दुर्विज्ञेयमिव भाति; आसन्नतरमपि दूरस्थमिव भाति; आत्मभूतमप्यनात्मभूतमन्यदिव भातीत्यर्थः ।

तर्हि केषां पुनरिदं ब्रह्म सुप्रसिद्धमत आह—बाह्येति । लब्धा गुर्वात्मप्रसादादयो यैस्तेषां लब्धगुर्वात्मप्रसादादीनां, गुरुप्रसादः तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदेशादिरूपः, आत्मप्रसाद ईश्वरानुग्रहश्चित्तपरिशुद्धिर्वा । आदिपदाद्विवेकादिग्रहणमत एव बाह्याकारनिवृत्तबुद्धीनां बाह्याकारेभ्य आत्मनि कल्पितेभ्यो बुद्ध्याद्याकारेभ्यो निवृत्ता बुद्धिर्येषां तेषां विदुषां तु । अतोऽस्माद्ब्रह्मणः परमन्यत्सुखमानन्दरूपं सुप्रसिद्धं सुविज्ञेयं स्वासन्नतरं च वस्तु नास्ति । तेषां सच्चिदानन्दं ब्रह्मैवाहमस्मीति ज्ञानसत्त्वादिति भावः । अयमेवार्थो भगवताऽप्युक्त इत्याह—तथा चेति । तस्मात्स्वस्यैवात्मत्वादात्मन एव ब्रह्मत्वात्तस्य च स्वप्रकाशत्वात्प्रमाणान्तरानपेक्षत्वाच्च कथमात्मनो ज्ञानमिति न चोदनीयम् । कुतो न चोदनीयमिति चेदुच्यते—न वयमात्मा ज्ञातव्य इति ब्रूमः, येन तथा चोद्येत; कुतो न ब्रूथेतिचेद्येनात्मा ज्ञातव्यस्तस्यैव ज्ञातुरात्मत्वात् । तर्हि किं ब्रूथेतिचेद्देहादिष्वनात्मस्वात्मत्वेन परिगृहीतेष्वात्मबुद्धिनिवृत्तिः कार्येति ब्रूमः । केन कार्येतिचेद्येनानात्मान आत्मत्वेन परिगृहीतास्तेन । केन परिगृहीता इतिचेदविदुषा । कोऽयमविद्वानिति चेद्यस्याविद्यास्ति सः । कस्याविद्यास्तीति चेद्योऽनात्मानमात्मेति प्रतिपद्यते तस्य । क एवं प्रतिपद्यत इति चेदुक्तमेवाविद्यावानिति ।

नन्वविद्यावतोऽनात्मन्यात्मबुद्धिरनात्मन्यात्मबुद्धिवतोऽविद्यावत्त्वमित्यन्योन्याश्रयः प्राप्त इति चेन्न प्राप्तः- अविद्याकार्यत्वादनात्मन्यात्मबुद्धेः । अनात्मन्यात्मबुद्धिरूपेण कार्यलिङ्गेनाविद्यावत्त्वरूपकारणस्य

गम्यमानत्वात् । ननु योऽनात्मानमात्मानं प्रतिपद्यते सोऽविद्यावानित्यहं जानाम्येव । परं त्वेवं प्रतिपद्यमानोऽविद्यावान्स क इति पृच्छामीति चेत्किं तव तत्प्रश्नेन ? नच तद्ज्ञानमेव फलमिति वाच्यं, प्रश्नात्प्रागेव त्वया तस्य ज्ञातत्वात् । यदि त्वं तथा प्रतिपद्यमानमविद्यावन्तं न जानासि तर्हि कथं मां पृच्छसि स क इति । तस्मादहमज्ञोऽहं मनुष्योऽहं संसारीति व्यवहारबलादविद्यावान् पुरुषस्सिद्धः, तेनात्मन्यनात्माध्यारोपणनिवृत्तिः कार्या । न चासङ्गस्य पुरुषस्य कथमविद्यासङ्ग इति वाच्यं, नातिशङ्कनीयत्वादविद्यावैचित्र्यविषये । असङ्गमपि ह्यविद्या ससङ्गं करोति पुरुषं यथा रज्जुमपि सर्पं गगनमपि नीलमिति ।

तस्माद्ज्ञानस्वरूपो ज्ञानाविषयश्चात्मेति स्थितम् । नच ज्ञानस्य साकारत्वात्कथं ज्ञानस्वरूपत्वं निराकारस्यात्मन इति वाच्यं, विज्ञानवादिबौद्धाभिमतक्षणिकविज्ञानस्यैव वृत्तिज्ञानरूपस्य साकारत्वं, नतु चैतन्यस्येति ।

ननु यदुक्तमविषयत्वमात्मनः पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चाभ्युपेतं तदयुक्तं बुद्धिविषयत्वादात्मनः 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येति श्रुतेश्च । तस्मादात्मनो ज्ञानं सम्भवत्येवेति कोऽयं विपरीतो भाष्यपथ इति चेन्मैवम्—'यत्तदद्रेश्यमग्राह्यं, यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा स'हेत्यादिश्रुतिभिरविषयत्वस्यैवात्मन उक्तत्वात् । बुद्धिविषयत्वकथनं तु बुद्धावेकाग्रतया स्थितायामात्मतत्त्वं स्वयमेव स्फुरतीति हेतोरुक्तम् । कथमन्यथा ज्ञातुरात्मनो ज्ञेयत्वं स्यात् ? 'यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो मतं, विज्ञातारमरे ! केन विजानीया'दिति श्रुतेश्च । 'यदोपरामो मनसो नामरूपरूपस्य दृष्टस्मृतसम्प्रमोषात्, य ईयते केवलया स्वसंस्थया हंसाय तस्मै शुचिषद्मने नम' इति भागवताच्च । तस्मान्निर्विशेषस्वप्रकाशचिन्मात्रस्यात्मनोऽविषयत्वं युक्तमेव ।

नन्वविषये प्रमाणान्तरानपेक्षे ब्रह्मणि कथं शास्त्रं प्रमाणम्? व्यासेनैवोक्तं हि- शास्त्रयोनित्वं ब्रह्मणः । एवं शास्त्रप्रमाणत्वाच्छास्त्रविषयस्य ब्रह्मणो विषयत्वकथनमयुक्तमेवेतिचेन्मैवम्—शास्त्रमपि न ब्रह्मेदंतया बोधयितुं शक्नोत्यविषयत्वात्किं तर्ह्यविद्याध्यारोपणनिरासमात्रमेव करोतीति तावतैव शास्त्रप्रमाणत्वोक्तेर्ब्रह्मण इति । अत एवोक्तं श्रुतिगीतासु- 'श्रुतयस्त्वयि हि फलंत्यतन्निरसनेन भवन्निधना' इति ।

ननु वेदान्तानां ब्रह्मणि द्विधा प्रवृत्तिस्साक्षाद्विधिमुखेन, निषेधमुखेन चेति । तत्र सच्चिदानन्दादीनां विधिमुखेन, अस्थूलमित्यादीनां निषेधमुखेनेति सम्प्रदायात्सच्चिदानन्दादिवाक्यानां कथं ब्रह्मण्यप्रवृत्तिर्येनाविषयत्वं स्याद्ब्रह्मण इतिचेन्मैवम् । सच्चिदानन्दादिवाक्यानामपि लक्षणयैव ब्रह्मणि प्रवृत्तिर्नाभिधयेति सिद्धान्तात् । ये त्वभिधयैव ब्रह्मणि स्थूलत्वादिनिषेधं कृतवन्तस्तेषां निषेधमुखेन प्रवृत्तिः, येतु लक्षणया असत्त्वजडत्वदुःखादिनिषेधं कृतवन्तस्तेषां विधिमुखेन प्रवृत्तिरित्यभ्युपगमात् । अत एव तात्पर्यवृत्त्या ब्रह्मणि पर्यवसानं श्रुतीनामित्युक्तं श्रुतिगीतासु । एवं शब्दगोचरत्वादिविशेषाभावादेव निर्विशेषं ब्रह्मेत्युक्तम् । अन्यथा हि सविशेषमेव स्यात् ।

केचित्तु पण्डितंमन्याः 'निराकारत्वादात्मवस्तु नोपैति बुद्धिः; अतो दुस्साध्या सम्य-

ननु निर्विशेषं (निराकारं) ज्ञानं क्वापि नास्ति ज्ञानमात्रस्य सविशेषत्वादितिचेन्मैवम्—निर्विकल्पज्ञानस्य तार्किकादिभिरप्यभ्युपगतत्वात् । तस्मान्निर्विशेषमेव चैतन्यरूपं ज्ञानं, यत्पुनर्विषयाकारं ज्ञानं तद्वृत्तिज्ञानमेव । वस्तुतस्तु विषयाकारपरिणता बुद्धिवृत्तिर्नैव ज्ञानं, किंतु तत्प्रतिफलितं चैतन्यमेव । वृत्तेर्ज्ञानत्वं तु चैतन्याभासप्रयुक्तमौपचारिकमेव बुद्ध्यादीनां चेतनत्ववत् । तस्माद्ज्ञानमात्रं निराकारमेव- यच्चैतन्यमात्मेत्युच्यते । बुद्धिवृत्तिरेव विषयाकारा । इयमेव क्षणिकविज्ञानमिति बौद्धैर्ज्ञानमिति तार्किकादिभिश्चोच्यते । एवं चोपासकस्याहं ब्रह्मास्मीति यदावर्त्यमानं ज्ञानं तदपि बुद्धिवृत्तिरेवेति बोध्यम् ।

ननु घटाकारा वृत्तिरिव ब्रह्माकारा वृत्तिः कथं जायेत ? नीरूपत्वाद्ब्रह्मणो ब्रह्माकारपरिणामासम्भवाद्बुद्धेरितिचेत्, मैवम्—नीरूपस्य गगनस्य सुखस्य च बुद्धिवृत्तिविषयत्वदर्शनात् । तस्माद्गगनाद्याकारेव ब्रह्माकारापि बुद्धिवृत्तिस्सम्भवत्येव ।

ननु तर्हि बुद्धिवृत्तिविषयत्वमात्मनस्सम्पन्नमेवेति कथमविषयत्वमितिचेत्, उच्यते—अयं घट इदं गगनमितिवदिदं ब्रह्मेति ज्ञातुमशक्यत्वाद्बुद्धिवृत्त्यविषयमेव ब्रह्म, अहं ब्रह्मास्मीत्युपासकस्य बुद्धिवृत्तिस्तु ब्रह्माकारपरिणामं विनापि भवत्येव- शब्दाकारपरिणामादेवेष्टसिद्धेः राममन्त्राकारपरिणतबुद्धिवृत्तिवत् । यथा राममन्त्रमुच्चारयत्यसकृत्तथैव ह्ययमहं ब्रह्मास्मीत्युच्चारयत्यसकृदुपासकः । ननूपासकस्याहं ब्रह्मास्मीति वृत्तिर्भवतु शब्दमयी यद्वा मनोमयी, समाहितस्य ज्ञानिनः कथमहं ब्रह्मास्मीति ब्रह्मसाक्षात्कारः ब्रह्माकारवृत्त्यभावे ? इतिचेत्, उच्यते—स्वात्मनि वृत्त्ययोगात् । आत्मसाक्षात्कारे वृत्त्यनपेक्षणात् । नहि देवदत्तो घटमिवात्मानं बुद्धिवृत्त्या जानाति, किंतु स्वत एव । एवं च समाधौ बुद्धेर्ब्रह्माकारवृत्तिर्नाम निर्विकल्पतयैकाग्रत्वेन बुद्धेरवस्थानमेव; तथासत्यात्मसाक्षात्कारसम्भवात् । नचैवं सुषुप्तावप्यात्मसाक्षात्कारप्रसङ्ग इति वाच्यं, तदानीं बुद्धेरेवासत्त्वात् । जाग्रत्स्वप्नयोस्तु बुद्धेर्विक्षिप्तात्वेकाग्रतयावस्थानम् । एवं बुद्ध्यैकाग्र्यस्यात्मसाक्षात्कारोपयोगित्वादेव दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्येत्युक्तं, नतु बुद्धिवेद्यत्वादिति । अत एव स्वसंवेद्योयमात्मा । नहि बुद्धिवेद्यत्वे सति स्वसंवेद्यत्वं सिध्यति-- बुद्धेरन्यत्वात् । नच स्वसंवेद्यत्वमपि कथं वेदितरीति वाच्यं, अनन्यवेद्यत्वे स्वसंवेद्यत्वस्य तात्पर्यात् । नचानुभवरूपस्यात्मनः कथं वेदितृत्वमिति वाच्यं, सर्वप्रकाशकत्वस्यैव वेदितृत्वात् । अनुभवरूपेण ह्यात्मना सर्वं प्रकाश्यते- 'तस्य भासा सर्वमिदं विभा'तीति श्रुतेः । तस्य भासेति राहोश्शिर इतिवद्भेदेन निर्देशः । आत्मचैतन्येनेत्यर्थः । तस्माद्ज्ञानस्वरूप एवात्मा ज्ञानाविषयश्च । आत्मत्वादेव स्वप्रकाशश्चेति नात्मा ज्ञातव्यः केनचित्प्रमाणेन सर्वप्रमाणानां तेनैव ज्ञायमानत्वादिति संक्षेपः ।

ज्ञानात्मनोरुभयोश्च निराकारत्वे कथं तद्भावनानिष्ठेति यदुक्तं पूर्वपक्षिणा तन्निराकृतमपि स्थूणानिखननन्यायेन तन्निराकरणं पुनस्स्थापयितुं भङ्ग्यन्तरेण तमेव पूर्वपक्षं पुनरुत्थापयति—केचित्त्विति । सगुणब्रह्मोपासनतत्परा इह केचिच्छब्देनोच्यन्ते । पण्डितमात्मानं मन्यन्त इति पण्डितं-

ग्ज्ञाननि'ष्ठेत्याहुः। सत्यं, एवं गुरुसम्प्रदायरहितानामश्रुतवेदान्तानामत्यन्तबहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेष्वकृतश्रमाणाम्। तद्विपरीतानां तु लौकिकग्राह्यग्राहकद्वैतवस्तुनि सद्बुद्धिर्नितरां दुस्सम्पाद्यात्मचैतन्यव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः। यथा च 'एतदेव-

मन्याः, नतु वस्तुतः पण्डिता इत्यर्थः। **निराकारत्वादिति**। आत्मन इति शेषः। आत्मवस्तुनस्सकाशाद्बुद्धिरपैति- अपगच्छति; नात्मनि निष्ठां लभत इत्यर्थः। **अत इति**। एवं बुद्धेरात्मनस्सकाशादपगमाद्धेतोरित्यर्थः। सम्यग्ज्ञाननिष्ठा केवलात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्या दुस्सम्पाद्येति केचिदाहुरित्यन्वयः।

अयममीषामाशयः—यद्यप्यनात्माकारनिवृत्त्याऽऽत्मज्ञानं सुलभं, तथाप्यात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्या। कुतः? ज्ञाननिष्ठा नाम ज्ञाने नितरां स्थितिः, सा च बुद्धेरेव धर्मः। ज्ञेये आत्मन्येव बुद्धेरवस्थानं चिरकालमिति यत्सैवात्मज्ञाननिष्ठेत्युच्यते। यथा विष्णुध्याननिष्ठा ध्येये शङ्खचक्रगदाधरे विष्णौ चिरकालं बुद्धेरवस्थितिर्विष्णुध्याननिष्ठेत्युच्यते तद्वत्। तथासति बुद्धेस्साकारमेव वस्तु चिरकालमवलम्बनं भवितुमर्हति, नतु निराकारं वस्तु। निराकारे आत्मवस्तुनि क्षणकालमेव बुद्ध्यवस्थापनस्य दुष्करत्वेन किंपुनर्बहुकालमिति दुस्साध्यैवात्मज्ञाननिष्ठेति।

एवमात्मनो निराकारत्वादेव तद्ज्ञाननिष्ठाया दुर्लभत्वे किंपुनर्ज्ञानस्यापि निराकारत्वे तस्या दुर्लभत्वं वक्तव्यमिति कैमुत्यन्यायोऽनेन द्योत्यते। शङ्खचक्रगदाधरोऽयं विष्णुरिति साकारज्ञानवन्निराकारज्ञानस्य चिरमवस्थातुमयोगात्। वस्तुतो निराकारज्ञानस्यैवाप्रत्यक्षत्वेनाप्रमाणत्वात्। न चायमात्मेति निराकारं ज्ञानमस्तीति वाच्यं, तस्यापि साकारत्वात्। विषयवत्त्वं हि ज्ञानस्य साकारत्वम्। तस्मान्निराकारस्य ज्ञानस्यैवासिद्धेः कथं पुनस्तन्निष्ठासिद्धिः? किं चायं घट इतिवदयमात्मेति ज्ञानं भवितुमेव नार्हति घटवदप्रत्यक्षत्वादात्मनः। न ह्यप्रत्यक्षं देशान्तरस्थं वस्तु रजतादिकमिदं रजतमिति ग्रहीतुं शक्यते। तस्मादात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्येति सिद्धान्ती 'किं विदुषामात्मज्ञाननिष्ठा दुस्साध्येति ब्रूषे, उताविदुषा'मिति विकल्प्य द्वितीयमङ्गीकरोति—**सत्यमिति**। सम्यक्प्रमाणेषु वेदान्तशास्त्रादिष्वित्यर्थः। आद्यं दूषयति—**तद्विपरीतानामिति**। तेभ्यः पूर्वोक्तेभ्यो विपरीतास्तद्विपरीताः, गुरुसम्प्रदायवतां श्रुतवेदान्तानां बहिर्विषयासक्तबुद्धीनां सम्यक्प्रमाणेषु कृतश्रमाणां चेत्यर्थः। लौकिकानि ग्राह्यग्राहकरूपाणि द्वैतवस्तूनि घटपटादीनि चक्षुरादीनि च तेषु बुद्धिर्नितरां दुस्सम्पाद्या, न त्वद्वैते आत्मनीति भावः। तत्र हेतुमाह—**आत्मेति**। विदुषां विज्ञानव्यतिरेकेण वस्त्वन्तरस्यानुपलब्धेः। 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, सर्वमात्मैवाभूद्विजानतः, वासुदेवस्सर्वमिति, मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्तीति, यत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्ये'दित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो विदुषां ब्रह्मव्यतिरेकेण किञ्चिदपि द्वैतं न भातीति द्वैतनिष्ठैव विदुषां दुस्सम्पाद्या- अनुपलभ्यमानत्वाद्द्वैतस्य।

न ह्यनुपलब्धे वन्ध्यापुत्रादौ कस्यापि बुद्धिस्स्यात्। अद्वैते आत्मनि तु बुद्धिनिष्ठा सुलभैव—नित्यापरोक्षत्वादात्मनः। आत्मा हि स्वयं, न हि स्वस्य स्वयं कदाचिदप्यप्रत्यक्षो भवेत्।

मेव, नान्य'थेत्यवोचाम । उक्तं च भगवता 'यस्यां जाग्रति भूतानि सा निशा पश्यतो मुने'रिति । तस्माद्बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेवात्मस्वरूपालम्बने कारणम् । न ह्यात्मा नाम

ननु यच्चक्षुरादिप्रमाणैरुपलभ्यते तदिदं द्वैतं नास्त्यनुपलब्धेरिति, यत्पुनरिन्द्रियाद्यविषयं तदात्मवस्त्वस्त्युपलब्धेरिति च विरुद्धमिदमुभयमितिचेद्विरुद्धमेवाज्ञानां, न तु विदुषाम् । गगनं नीलमिति मन्यमानानां बालानां नीरूपं गगनमिति वचो विरुद्धमेव, नतु गगनतत्त्वविदां तद्वत् ।

ननु 'नाभाव उपलब्धे'रिति सूत्रकारेणैव द्वैताभाववादो निरस्त इति कथं विदुषां न विरुद्धं तव वचनमितिचेत्, मैवम्—अविद्यादशायां द्वैताभावस्य सूत्रकारेण निन्दितत्वात् । नहि श्रुतिविरुद्धमर्थं सूत्रकारो ब्रूयात् । 'नेह नानास्ति किञ्चन, यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, यत्र तु सर्वमात्मैवाभूत्तत्र केन कं पश्येत्, मृत्योस्स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्य'तीत्यादिना विद्यादशायां सर्वद्वैताभावस्य, अविद्यादशायां द्वैतसत्त्वस्य, अद्वितीयात्मनि द्वैतज्ञाननिन्दायाश्च श्रुतिभिरुक्तत्वात् । 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेत्यद्वैतत्वमत एव हि ब्रह्मणस्सिद्ध्येत्कथमन्यथा विद्यादशायामपि द्वैतसत्त्वे ब्रह्माद्वितीयं स्यात् ?

तस्मादविद्यायामन्तरावर्तमानैर्बौद्धैरुक्तस्य द्वैताभावस्याविद्याविषयत्वेन तदानीं तदभावप्रतिपादनमयुक्तमिति निन्दितं तन्मतं सूत्रकारेणेति कृत्वा विद्वद्दृष्ट्या द्वैताभावस्सिद्ध एव- अनुपलब्धेर्द्वैतस्य विद्यादशायाम् । नहि सुषुप्तिमृतिमूर्छासु द्वैतोपलम्भो येन विद्यादशायां द्वैतोपलम्भस्स्याद्विदुषाम् । तस्मादविद्यादशायां द्वैतस्योपलब्धेर्हेतोरभावो न युक्तः; विद्यायामनुपलब्धेर्हेतोरभावो युक्त एव । ततश्च विद्यावतामात्मज्ञाननिष्ठा, अविद्यावतां द्वैतज्ञाननिष्ठेव सुलभैव । यथा चैतदेवमेव भवति, अन्यथा न भवति तथा पूर्वमेवावोचाम । नन्विदं तव कपोलकल्पितमेवेत्यत आह—उक्तं भगवतेति । यस्यामविद्यादशायां भूतानि जाग्रति व्यवहरन्ति सा पश्यतो मुनेर्विदुषो निशा निशेवाप्रकाशा । द्वैतानुपलब्धेर्विदुष इति भावः । तस्मादिति । विदुषां ज्ञाननिष्ठायास्सुलभत्वादित्यर्थः । बुद्धेरात्मस्वरूपावलम्बनं प्रति बाह्याकारभेदज्ञाननिवृत्तिरेव कारणं, न त्वात्मनस्साकारत्वमित्यर्थः ।

अयं भावः—निराकारत्वादात्मन्यालम्बने बुद्धिर्न चिरं तिष्ठतीति यदुक्तं तदयुक्तम् । साकारेऽपि विष्णुमूर्त्यालम्बने विषयलम्पटानां बुद्धिनिष्ठाऽदर्शनात् । तस्मादालम्बनविशेषे बुद्धिनिष्ठांप्रत्यालम्बनगतसाकारत्वं न प्रयोजकं, किं तु तदालम्बनातिरिक्तविषयानवगाहित्वमेव बुद्धेः । तथा चानात्माकारानवगाहित्वे सति बुद्धेरात्मस्वरूपावलम्बने निष्ठा सम्भवत्येव । यथा सगुणोपासकस्य शब्दादिविषयानवगाहित्वे सति बुद्धेर्विष्णुमूर्त्यालम्बने निष्ठा सम्भवति तद्वत् । ततश्चात्मज्ञाननिष्ठाकामेन पुरुषेण विदुषा बाह्याकारभेदबुद्धिनिवृत्तिरेव कार्या । तस्यां च कृतायां स्वत एव बुद्धिरात्मनि निष्ठिता भवति । सगुणोपासकस्य तु शब्दादिबाह्यविषयबुद्धिनिवृत्तिमात्रेण न विष्णुस्वरूपज्ञाननिष्ठा सम्भवति; किं तु शब्दादिभ्यो बुद्धिं प्रत्यावर्त्य मनसि विष्णुमूर्त्याकारं कल्पयित्वा तत्र बुद्धिर्बला-

कस्यचित्कदाचिदप्रसिद्धः प्राप्यो हेय उपादेयो वा; अप्रसिद्धे हि तस्मिन्नात्मनि स्वार्थाः

स्पवेशनीयेति श्लोकोऽधिकतर एव। तस्य च कल्पिताकारस्य चिरमवस्थापनमपि क्लेशावहमेव। तस्मात्साकारविष्ण्वादिमूर्तिध्याननिष्ठापेक्षयाऽऽत्मज्ञाननिष्ठैव सुलभा। बाह्याकारभेदज्ञानं त्यक्त्वा तूष्णीमवस्थितायां सत्यां बुद्धावात्मस्वरूपस्फुरणात्। न चैवं सकृत्स्फुरितेऽप्यात्मनि बुद्धिश्चिरं न तिष्ठति गुणाभावादिति वाच्यं, परमानन्दरूपत्वादात्मनः- 'सच्चिदानन्दं ब्र'ह्मेति श्रुतेः, 'आनन्दो ब्रह्मेति व्यजाना'दिति श्रुतेश्च; सुषुप्तौ सर्वप्राणिनामात्मानन्दानुभवाच्च; अभीष्टविषयसिद्धिवशादन्तर्मुख-मनोवृत्तौ प्रतिफलितस्यात्मानन्दस्यैव विषयानन्दत्वाच्च। यदि बुद्धिस्सकृदात्मानन्दमनुभवेत्तर्हि तं न परित्यजेदेव। किं निद्रासुखमनुभवन्तः पुरुषा निद्रां स्वेच्छया परित्यजन्तो दृश्यन्ते ? अत एव-- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः। आत्मन्येव च सन्तुष्टस्तस्य कार्यं न विद्यत' इत्युक्तम्। तस्मादकृतबुद्धेरेवात्मस्वरूपावलम्बनं दुर्लभं क्लेशावहं च, नतु कृतबुद्धेः।

नन्वविषयो ह्यात्मा कथं बुद्धेर्विषयस्स्यादिति चेत्, **मैवम्**—असंस्कृतबुद्धेरेवाविषय इत्युक्त-त्वात्। संस्कृतबुद्धिरपि नात्मानं विषयीकरोति बुद्धेरेवात्मना गृह्यमाणत्वात्किं तर्ह्येकाग्रा सत्यात्मानन्दं स्वप्रतिफलितमनुभवतीत्येतावतैव बुद्धिविषय आत्मेत्युच्यते। नच कथं बुद्धेर्जडाया आनन्दानुभवितृत्व-मिति वाच्यं, आत्मचैतन्यप्रतिफलनेन चेतनत्वाद्बुद्धेः। एतेनात्मनः स्वानन्दानुभवे किं बुद्ध्यैकाग्र्ये-णेति शङ्कापि परास्ता। प्रमातुस्स्वस्वरूपानन्दानुभवंप्रति बुद्ध्यैकाग्र्यस्य साधनत्वमिति। मोक्षे तु स्वरूपचैतन्येनैवात्मन आनन्दानुभवः, सुषुप्तौ त्वविद्यावृत्तिभिरिति विवेकः।

नन्वप्रसिद्धमिदं ब्रह्म कथं विदुषाप्युपलभ्येत ? येन तस्यात्मज्ञाननिष्ठा स्यादत आह—**न हीति**। कस्यचिदपि कदाचिदप्यात्मा नाप्रसिद्धः। आत्मत्वादेवेति भावः। अत एव प्राप्यो वा न भवति- नित्याप्तत्वादात्मन इति भावः। अत एव हेयो न भवति। हातुं त्यक्तुं शक्यो हेयः। हातुरेवात्मत्वादिति भावः। उपादेयोऽपि न भवति- उपादातुरेवात्मत्वादिति भावः। न चैवं प्रसिद्ध-मात्मानं कथं सर्वे सच्चिदानन्दं न विदुरिति वाच्यं, सर्वेषां सच्चिदानन्दरूपत्वेन न प्रसिद्धः; किं त्वात्म-त्वेन रूपेणैव। योऽयमात्मत्वेन प्रतिपद्यते तस्य स प्रसिद्धः। यथा देवदत्तो मनुष्यमात्मत्वेन प्रति-पद्यत इति मनुष्यदेहरूप आत्मा देवदत्तस्य प्रसिद्धः। विष्णुमित्रो मन आत्मत्वेन प्रतिपद्यत इति तस्य मन आत्मा प्रसिद्धः- सुख्यहं दुःख्यहमिति। विदुषां तु क्षेत्रज्ञ एवात्मत्वेन प्रसिद्ध इति ते सच्चिदानन्दं ब्रह्मैवात्मानं विदुः। अत एवाविद्वद्भिरात्मत्वेन गृहीतानामनात्मनामन्यत्वेन गृहीतस्य च ब्रह्मणो यथावद्ग्रहणार्थं वेदान्तशास्त्रं प्रवर्तितं कृपालुना भगवता, न त्वप्रसिद्धमात्मानं बोधयितुम्। येनात्मा बोद्धुमिष्टस्तस्यैवात्मत्वात्।

ननु मामहं न जानामीत्यनुभवादप्रसिद्ध एवात्मेत्यत आह—**अप्रसिद्धे हीति**। तस्मिन्नात्म-न्यप्रसिद्धे सति हि स्वार्थास्सर्वाः प्रवृत्तयो व्यर्थाः प्रसज्येरन्। यद्यप्रसिद्धस्स्यादात्मा तर्हि लौकिकै-

सर्वाः प्रवृत्तयो व्यर्थाः प्रसज्येरन् । नच देहाद्यचेतनार्थत्वं शक्यं कल्पयितुम् । नच सुखार्थं सुखं, दुःखार्थं वा दुःखमात्मावगत्यवसानार्थत्वाच्च सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्यथा स्वदेहस्य

वैदिकैश्चात्मार्थं क्रियमाणास्सर्वे व्यवहारा लुप्येरन्नेव । ममेदं सुखमिष्टं स्यान्ममेदमनिष्टं दुःखं माभूत्, अनेन भोजनेन मैथुनेन च मम सन्तोषस्स्यात्, अनेन यज्ञेन मम स्वर्गस्स्यादित्येवमभिसन्धाय हि पुरुषस्तेषु तेषु कर्मसु प्रवर्तते । स्वस्यैवाप्रसिद्धत्वे कथं तत्प्रवृत्तिः ? ननु देहाद्यर्था भोजनादिप्रवृत्तयो भोजने कृते देहादेर्वृद्धिस्तस्मिन्नकृते नाशश्च भवतीति । अत आह—न चेति । प्रवृत्तीनां देहाद्यचेतनार्थत्वं कल्पयितुं न शक्यं- देहादीनामचेतनत्वादनेन भोजनेन मम वृद्धिस्स्यादिति न देहादीनां ज्ञानसम्भवः- अचेतनत्वात् । एवं ज्ञानाभावादेव देहादीनां भोजनादेषु न प्रवृत्तिः । नच मम देहाभिवृद्धिस्स्यादिति भोजने प्रवर्तते देहीति देहार्थमेव प्रवृत्तिरिति वाच्यं, किं देहादन्यस्यात्मनो देहाभिवृद्ध्या ? तस्माद्देहाभिवृद्धिरप्यात्मसुखायैवाकांक्षितेत्यात्मार्थमेव देहाभिवृद्धिकरभोजनादौ प्रवृत्तिरपि, नतु देहार्थम् ।

ननु प्रवृत्तयो नात्मार्थाः, नापि देहाद्यर्थाः, किंतु सुखार्था एवेत्यत आह—**नच सुखार्थमिति** । प्रवृत्तयस्सुखार्था भवन्तुनाम, तच्च सुखं किमर्थमाकांक्ष्यते पुरुषेण? किमात्मार्थं ? यद्वा सुखार्थम् ? आद्ये- सुखस्यात्मार्थत्वात्सुखहेतुप्रवृत्तयोऽप्यात्मार्था एवेति सिद्धमात्मार्थत्वमात्मसुखार्थत्वात्प्रवृत्तीनाम् । द्वितीये सुखार्थं सुखं पुरुषेणाकांक्ष्यत इत्यनुपपन्नं व्याघातात्; सुखस्याचेतनत्वात् । फलभूतस्य साधनभूतस्य च सुखस्यैकत्वे आत्माश्रयात्; भिन्नत्वेऽनवस्थानात् । तस्मान्न सुखार्थं सुखमिष्यते। एवं दुःखार्थं च दुःखं नेष्यत इति दुःखहेतुप्रवृत्तयोपि न दुःखार्थाः, किंतु शत्रुशरीराद्यवच्छिन्नात्मार्था एव । तत्र हेतुमाह—**आत्मेति** । सर्वव्यवहारस्यात्मावगत्यवसानार्थत्वात् । आत्मावगतिरेवावसानार्थश्चरमार्थः पर्यवसानमिति यावत् । यस्य तत्त्वादात्मावगतिपर्यवसायित्वादित्यर्थः । आत्मावगत्यवसानं यस्य स आत्मावगत्यवसानः, अर्थः प्रयोजनं यस्य तत्त्वादिति वा । सर्वव्यवहारार्थस्यात्मप्राप्तिपर्यवसायित्वादित्यर्थः । सर्वस्यापि व्यवहारस्य यो योऽर्थः सुखदुःखसुकृतदुष्कृतादिः स सर्वोऽप्यात्मानमेवासाद्य नश्यति, नत्वन्यत्र गच्छतीत्यर्थः । तस्मादात्मन्यप्रसिद्धे सति कर्तुर्भोक्तुश्चाभावाद्व्यर्था एव स्युस्सर्वाः प्रवृत्तयो लुप्ताश्च । यो हि क्रियासु प्रवर्तते, यश्च क्रियाफलमनुभवति तस्यैवाप्रसिद्धत्वे कथं क्रियाणां सिद्धिः ? क्रिया हि कर्तृपरतन्त्रा, न स्वतस्सिद्ध्येत् । तस्माद्यः कर्म चिकीर्षति यश्च तत्फलमनुबुभूषति स आत्मा सुप्रसिद्ध एव । **तस्मादिति** । प्रसिद्धत्वादेवात्मन इत्यर्थः । परिच्छेदनाय ज्ञानायेति यावत् । प्रमाणेन चक्षुरादिना प्रमेयं घटादिकं परिच्छिद्यमानं दृश्यते लोके । एवं स्वदेहस्य केनापि प्रमाणेन परिच्छेदो न दृष्टः- प्रमाणव्यवहारात्प्रागेव सर्वस्य स्वदेहज्ञानसम्भवात् । नहि मनुष्यश्चक्षुषा मनुष्यमात्मानं जानाति, तथासति तमसि चक्षुर्व्यापाराभावान्मनुष्योऽहमिति ज्ञानासम्भवप्रसङ्गात् । नच देहस्य स्थौल्यकार्श्यादिपरिच्छेदनाय चक्षुरादिकमावश्यकमिति । सहि न देह-

परिच्छेदनाय न प्रमाणान्तरापेक्षा; ततोऽप्यात्मनोऽन्तरतमत्वादवगतिं प्रति न प्रमाणान्तरापेक्षेत्यात्मज्ञाननिष्ठा विवेकिनां सुप्रसिद्धेति सिद्धम्।

येषामपि निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षं, तेषामपि ज्ञानवशेनैव ज्ञेयाऽवगतिरिति ज्ञानमत्यन्तं

परिच्छेदः, किंतु गुणपरिच्छेद एवेति। एवं देहपरिच्छेदस्य प्रमाणान्तरानपेक्षत्वं प्रति हेतुरन्तरतमत्वमेव। अन्तरतमत्वं च नित्यसन्निहितत्वम्। नह्यसन्निहित इवामलके करतलामलकेपि प्रमाणापेक्षास्ति पुरुषस्य। तदेव करतलामलकं यदि कचित्क्षिप्तं स्यात्तर्हि तत्परिच्छेदनं पुनरावश्यकमेव। एवं च सति सन्निहितत्वासन्निहितत्व एव वस्तुनः परिच्छेदने प्रमाणापेक्षत्वतदपेक्षत्वयोः प्रयोजक इति सिद्धम्।

ततोपीति। देहादपीत्यर्थः। तदवगतिमात्मज्ञानं प्रति प्रमाणान्तरापेक्षा नास्ति। प्रमाणव्यापारात्प्रागेवात्मज्ञानसम्भवाद्यः प्रमाणव्यापारेणात्मानं बोद्धुमिच्छति- तस्यैवात्मत्वात्। प्रमातर्यपि प्रमाणव्यापार इत्यस्य विरुद्धत्वाच्चेति हेतोः विवेकिनामात्मज्ञाननिष्ठा सुप्रसिद्धा। न चात्मज्ञानसम्भवेपि तन्निष्ठा न सम्भवतीति वाच्यं, स्वस्मिन्कदाचिदपि संशयविपर्ययज्ञानानामसम्भवेन निष्ठाया अपि सुलभत्वात्। नह्यज्ञोपि मनुष्यत्वेनाभिमतमात्मानं कदाचित्किमहं मनुष्य उत पशुरिति, पशुरेवाहमिति, नाहं मनुष्य इति च प्रत्येत्येन संशयादिभिरहं मनुष्य इत्यात्मज्ञानस्य निष्ठा दुर्लभा स्यात्। तथा प्राज्ञोपि सच्चिदानन्दब्रह्मत्वेनाभिमतमात्मानं कदाचिदपि किमहं ब्रह्म, उत संसारीति, संसार्येवाहमिति, नाहं ब्रह्मेति च प्रत्येत्येन संशयादिभिरहं ब्रह्मेत्यात्मज्ञाननिष्ठा दुर्लभा स्यात्। नहि यथावद्ज्ञाते घटे वस्तुनि संशयाद्युपपत्तिर्येन घटोऽयमिति ज्ञानं निष्ठितं न भवेत्। नहि कोपि यथावद्ज्ञातं घटं पुनर्विस्मरत्येन तदविस्मरणाय घटो घट इत्येवं ज्ञानमभ्यस्येत। तस्मादात्मज्ञानं तन्निष्ठा च सुलभैव। येतु पुनरात्मानं ब्रह्मेत्यविदित्वा अन्नादिष्विवात्मनि ब्रह्मबुद्धिमध्यस्याहं ब्रह्मेत्युपासते तेषां भवत्वात्मध्याननिष्ठा दुर्लभा। बुद्धेरेवंविधध्याने चिरावस्थापनस्य दुश्शकत्वात्। 'चञ्चलं हि मनः कृष्ण!' इत्युक्तं प्रागेवार्जुनेन। तस्माद्विवेकिनां लब्धगुर्वादिप्रसादानामात्मज्ञाननिष्ठा सुलभैवेति सिद्धम्।

ननु निराकारोऽप्यात्मा भवतु प्रसिद्धः, नित्यापरोक्षत्वान्निराकारं ज्ञानं त्वप्रसिद्धमेवाप्रत्यक्षत्वादत आह—येषामिति। येषां वादिनां निराकारं ज्ञानमप्रत्यक्षमित्यभिमतं तेषामपि ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धमेवेत्यभ्युपगन्तव्यम्। कुतः? ज्ञानवशेनैव ज्ञेयावगतिरितिहेतोः। घटादयो हि ज्ञेयाज्ञानवशेनैवावगम्यन्ते ज्ञात्वा। नहि घटमानयेति पित्राऽऽदिष्टः पुत्रोऽयं घट इति ज्ञानाभावे घटमानयेत्। नचायं घट इति ज्ञानस्य साकारत्वात्प्रसिद्धत्वमिति वाच्यं, तत्रापि विषयांशो घट एव साकारः, नतु विषय्यंशो ज्ञानमिति। तथाहि- अयं घट इति ज्ञानस्य साकारत्वं किं त्वं घटशब्दवत्त्वाद्ब्रूषे उत घटवत्कम्बुग्रीवाद्याकारवत्त्वात्? नाद्यः- अयं घट इति वाक्य एव शब्दोऽस्ति, नतु तद्ज्ञान इति। अन्यथा अयं रामशब्द इति ज्ञानेऽपि रामशब्दस्स्यात्। नचेष्टापत्तिः- रामशब्दे रामशब्द इति

व्याघातात् । शब्दवतो वावयत्वेन ज्ञानस्यापि वावयत्वप्रसङ्गात् । ज्ञाने वर्तमानस्य शब्दस्य ग्रहणाय ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् । स्वेनैव स्वधर्मभूतशब्दग्रहणस्यासम्भवात् । यद्ययं घट इति ज्ञाने घटशब्दस्स्यात्तर्हीदं ज्ञानं घटशब्दयुक्तमिति ज्ञानं स्यात्, तच्च न दृश्यतेऽनुभवविरोधात् । नहि कोऽपीदं ज्ञानं घटशब्दवदिति प्रत्येति । तस्मान्न ज्ञाने घटशब्दोऽस्ति, नापि कम्बुग्रीवाद्याकारोऽस्ति ज्ञाने तददर्शनात् । यद्यस्ति तद्ग्रहणार्थं ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्वेनैव स्वाकारग्रहणायोगादिदं कम्बुग्रीवाद्याकारवद्ज्ञानमिति प्रतीत्यभावादिति । नच सविषयत्वादयं घट इति ज्ञानं साकारमिति वाच्यं, किं सविषये ज्ञाने घटो विषयः, उत निर्विषये? आद्ये- घटस्य ज्ञानविषयत्वापत्तेः प्राक्कथं ज्ञानस्य सविषयत्वम्? द्वितीये- सिद्धमेव निराकारं ज्ञानम् । नचोत्पन्ने ज्ञाने घटो न विषयो भवति, किंतूत्पद्यमानमेवं ज्ञानं सविषयमुत्पद्यत इति वाच्यं, ज्ञानस्य जन्मनाशयोरभावात् । भावे वा तद्ग्रहणार्थं ज्ञानान्तरापेक्षायां तस्यापि ज्ञानान्तरस्य जन्मनाशवत्त्वेन तद्ग्रहणार्थं ज्ञानान्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्, स्वेनैव स्वनाशोदयग्रहणासम्भवाच्च । नच ज्ञात्रा ज्ञानस्य जन्मनाशौ गृह्येते इति वाच्यं, ज्ञानस्यैव ज्ञातृत्वात् । नच ज्ञानं न ज्ञाता, किंतु ज्ञानाश्रयो ज्ञातेति वाच्यं, ज्ञानोदयात्प्राग्ज्ञाननाशानन्तरं च तस्य ज्ञातृत्वासिद्धेः । नचेष्टापत्तिः- स्वस्समीहितज्ञानोदयतन्नाशयोरेवासिद्धेः । कथम्? असाक्षिकयोर्ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसाभावयोरनभ्युपगन्तव्यत्वात् । नचात्मसाक्षिकावेवेति वाच्यं, ज्ञानप्रागभाववत्यात्मनि ज्ञानसत्त्वायोगात्, तत्सत्त्वे वा ज्ञानप्रागभावायोगात् । एवं ज्ञानप्रध्वंसानन्तरं ज्ञानसत्त्वयोगात्, तत्सत्त्वे ज्ञानप्रध्वंसायोगाच्च । तस्माद्ज्ञानप्रागभाववतो ज्ञानप्रध्वंसाभाववतश्चात्मनो ज्ञातृत्वमसम्भव्येव ।

ननु सविषयाण्युत्पद्यमानानि ज्ञानान्यनन्तानि तत्प्रागभावाश्चानन्तास्तत्प्रध्वंसाभावाश्चानेक इतिचेन्नैवम्—युगपदनन्तज्ञानसत्त्वे प्रमाणाभावात् । अयं घट इति ज्ञानसत्त्वे अयं पट इति ज्ञानान्तरानुदयात् । क्षणभेदाद्ज्ञानभेदाभ्युपगमे तु पूर्वोक्तदोषप्रसक्तिः । पटज्ञाननाशानन्तरं घटज्ञानोदयात्प्राक्च ज्ञानाभावादात्मनः पटज्ञाननाशो घटज्ञानोदयश्चासाक्षिकत्वान्नैव सिध्यत इति । नचायं घटप्रागभाव इति, अयं घटप्रध्वंसाभाव इति च ज्ञानमस्ति तदाप्यात्मन इति वाच्यं, तथाऽनुभवाभावात् । नच घटो नास्तीत्यनुभवोऽस्तीति वाच्यं, तद्ज्ञानेन घटज्ञानोदयतन्नाशयोर्ग्रहणायोगात् । घटाभाव एव हि तेन गृह्यते, अयं घटप्रागभाव इत्यनुभवसत्त्वेपि न तेन घटज्ञानोदयो गृह्यते । नाप्ययं घटप्रध्वंसाभाव इति ज्ञानेन घटज्ञाननाशः, किंतु घटाभाव एव गृह्यते । तस्मादयं घटज्ञानोदयः, अयं घटज्ञाननाश इति ज्ञानाभावादसाक्षिकावेव घटज्ञानस्यापि जन्मनाशौ । यदि घटज्ञानोदय इति ज्ञानमस्तीत्याग्रहस्तर्हि तस्यापि घटज्ञानोदयज्ञानस्य सादित्वेन घटज्ञानोदयज्ञानोदयार्थमन्यस्यापि ज्ञानस्याभ्युपगन्तव्यत्वादनवस्थादोषप्रसक्तिः ।

नन्वनुमानाद्घटज्ञानस्य जन्मनाशौ सिद्ध्यतः- अस्मिन्क्षणे घटज्ञानसत्त्वात्; क्षणान्तरे तदभावाच्चेति चेत्, मैवम्—क्षणान्तरे घटज्ञानाभावरूपहेतोरेवासाक्षिकत्वेनानुमानानवतारात् । तस्मान्नोदेति

प्रसिद्धं सुखादिवदेवेत्यभ्युपगन्तव्यं जिज्ञासानुपपत्तेश्च । अप्रसिद्धं चेद्ज्ञानं ज्ञेयवज्जिज्ञा-

नास्त्मेत्येषा संविदेका स्वयंप्रभा । न चैवं सदापि घटज्ञानमेव भवेदिति वाच्यं, ज्ञाने सदापि घटस्य विषयत्वाभावात् । तदभावे को हेतुरिति चेदुच्यते- न हि केवले आत्मस्वरूपभूते ज्ञाने घटादयो विषया भवितुमर्हन्ति- सुषुप्त्यादावपि तत्प्रसङ्गात् । किं तर्हि, बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्ते चैतन्य एव । सा च बुद्धिवृत्तिः क्षणिकेति न घटज्ञानस्य सदा सत्त्वप्रसङ्गः । न चैवं विषयाकारपरिणामरूपाया बुद्धिवृत्तेस्साकारत्वात्तदभिव्यक्तचैतन्यमपि साकारमेवेति सिद्धं ज्ञानस्य साकारत्वमिति वाच्यं, दर्पणाभिव्यक्तमुखस्य दर्पणाकारेण साकारत्वादर्शनात् । अन्यथाऽन्तःकरणप्रतिफलित आत्माऽप्यन्तःकरणाकारेण साकारस्स्यात् । जले प्रतिफलितं गगनमपि जलाकारेण साकारं स्यात् । तस्मात्प्रतिबिम्बस्य बिम्बाकारत्वमेव, नोपाध्याकारत्वमिति न बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यस्य बुद्धिवृत्त्याकारत्वं, किं तु बिम्बभूतचैतन्याकारत्वमेव । तच्च चैतन्यं निराकारमिति प्रतिबिम्बचैतन्यमपि निराकारमेव । बिम्बप्रतिबिम्बयोरौपाधिक एव भेदो न तात्त्विक इति न चैतन्यद्वित्वप्रसङ्गः ।

ननु यदा बुद्धिवृत्तिरस्ति तदा तत्प्रतिफलितचैतन्यमस्ति; यदा बुद्धिवृत्तिर्नास्ति तदा प्रतिबिम्बचैतन्यमपि नास्तीति वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं न नित्यमिति चेत्, मैवम्—यदि वृत्तिप्रतिफलितचैतन्यं बिम्बचैतन्यादतिरिक्तं स्यात्तर्हि भवेदेवानित्यं, नतु तथातिरिक्तम् । किंतु तदनतिरिक्तमेवेति नित्यमेव-- प्रतिफलनांशस्यानित्यत्वेऽपि चैतन्यांशस्य नित्यत्वात् । तस्मान्निराकारमेकं स्वप्रभं नित्यं च ज्ञानमिति स्थितम् । तदेवात्मस्वरूपमिति च । नच न ज्ञानमात्मेति वाच्यं, आत्मनो ज्ञानादन्यत्वे घटादिवद्भास्यत्वप्रसङ्गात् । घटादयो हि ज्ञानेन भास्यन्ते । नच सूर्यस्थानीय आत्मा, प्रकाशस्थानीयं ज्ञानमिति वाच्यं, प्रकाशातिरिक्तसूर्यपदार्थाभावात् । नच प्रकाशश्चूर्णस्थानीयः, पिण्डस्थानीयस्तु सूर्य इति वाच्यं, चूर्णस्यैव पिण्डीभूतत्वेन चूर्णात्मकत्वात्पिण्डस्य । नच घनीभूततेजःपरमाणुपुञ्जस्सूर्यः, विरलीभूतास्तु तेजःपरमाणवः प्रकाश इति वाच्यं, सूर्यस्य सावयवत्वेनैतत्कल्पनाया उपपत्तावपि निरवयवस्य नात्मन एतत्कल्पनोपपद्यते । घनीभूतज्ञानावयवपुञ्ज आत्मेति विरलीभूतज्ञानावयवा ज्ञानमिति च वक्तुमशक्यत्वात् । तस्माद्ज्ञानमेवात्मा ।

ननु यदि ज्ञानमेवात्मा तर्ह्यात्मनस्सुप्रसिद्धत्ववचनेनैव ज्ञानस्यापि सुप्रसिद्धत्वं सिद्धमिति कुतः पुनर्वचनं ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धमिति चेदुच्यते—ब्रह्मण आत्मत्वेन रूपेण सुप्रसिद्धिः पूर्वमुक्ता ज्ञानत्वेन रूपेणाधुनेति । तस्माद्ज्ञानस्याप्रसिद्धत्वे ज्ञानवशेन ज्ञेयावगतिर्नैव स्यादिति सर्वव्यवहारलोपप्रसङ्गः—ज्ञानपूर्वकत्वात्सर्वव्यवहारस्य । तस्माद्ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं किमिवेत्यत आह—**सुखादिवदिति** । नहि स्वानुभवसिद्धं सुखं केनापि प्रमाणान्तरेण बोद्धुमिच्छति पुरुषः । एवं प्रसिद्धत्वादेव सुखादिवद्ज्ञानस्यापि जिज्ञासानुपपत्तिरित्याह—**जिज्ञासानुपपत्तेश्चेति** । तदेव विवृणोति—**अप्रसिद्धमिति** । जिज्ञास्येत ज्ञातुमिष्येत । यथा ज्ञेयं घटादिविषयं ज्ञातुमिच्छति पुरुषः, तथा ज्ञानं ज्ञातुं नेच्छति ।

स्येत। यथा ज्ञेयं घटादिलक्षणं ज्ञानेन ज्ञाता व्याप्तुमिच्छति, तथा ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेण ज्ञाता व्याप्तुमिच्छेत्। न चैतदस्ति। अतोऽत्यन्तप्रसिद्धं ज्ञानं ज्ञाताप्यत एव प्रसिद्ध इति। तस्मादात्मज्ञाने यत्नो न कर्तव्यः; किं त्वनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तावेव। तस्माद्ज्ञाननिष्ठा सुसम्पाद्या ॥५०॥

कुतः? प्रसिद्धत्वादेव। अप्रसिद्धं हि जिज्ञासाविषयम्। ज्ञेयवदित्येतद्विवृणोति—**यथेति**। ज्ञेय-मित्यस्यैवार्थो ज्ञातव्यमिति। घटादिलक्षणं वस्तु यथा ज्ञानेनाप्तुमिच्छति ज्ञातुमिच्छतीत्यर्थः। तथा ज्ञातव्यं ज्ञानमपि ज्ञानान्तरेणाप्तुमिच्छेत्- ज्ञातव्यत्वाविशेषाद्ज्ञानघटयोः।

ननु ज्ञानमपि ज्ञेयमिव ज्ञातुमिच्छेत्को दोषस्तत्राह—**नचैतदस्तीति**। एतद्ज्ञानस्य जिज्ञास्यमानत्वं नैवास्ति ज्ञानेन घटमिव ज्ञानमप्याप्तुमिच्छतियदि तर्हि करणभूतं तद्ज्ञानं कर्मभूता-द्ज्ञानात्किं भिन्नमुताभिन्नम्? आद्ये- तदपि करणभूतं ज्ञानमाप्तुं ज्ञानान्तरं करणं स्यादित्येवमनवस्था। द्वितीये- स्वस्यैव करणत्वं कर्मत्वं चेति विरुद्धं, तस्मान्न ज्ञानस्य जिज्ञास्यमानत्वमस्ति। **अत इति**। ज्ञानस्य जिज्ञास्यत्वाभावादित्यर्थः। ज्ञानमत्यन्तप्रसिद्धं स्वप्रकाशत्वादिति भावः। **अत एवेति**। ज्ञानस्यातिप्रसिद्धत्वादेव ज्ञाता आत्मापि प्रसिद्धः- ज्ञानस्यैवात्मत्वादिति भावः। **तस्मादिति**। एव-मतिप्रसिद्धत्वाद्ज्ञानस्वरूपस्यात्मन इत्यर्थः।

नन्वात्मज्ञाने यदि प्रयत्नो न कर्तव्यस्तर्हि वेदान्तशास्त्रं वृथा आत्मज्ञानार्थत्वात्तस्येत्यत आह—**किं त्विति**। अनात्मन्यव्यक्तादिदेहान्तेष्वित्यर्थः। या आत्मबुद्धिरात्मेति भ्रम अविदुषामिति भावः। तन्निवृत्तावेव यत्नः कर्तव्यो मुमुक्षुणेति शेषः। **तस्मादिति**। अनात्मन्यात्मबुद्धिनिवृत्तौ सत्यां स्वत एवात्मस्वरूपस्य स्फुरणसम्भवादित्यर्थः। ज्ञाननिष्ठेत्यात्मज्ञाननिष्ठेत्यर्थः।

ननु आत्मज्ञाननिष्ठायास्सुसम्पाद्यत्वेऽपि न तया किमपि फलं, किंतु ब्रह्मज्ञाननिष्ठैव सम्पाद-नीया; मोक्षहेतुत्वात्सा च न सम्भवति- निराकारत्वाद्ब्रह्मणोऽप्रसिद्धत्वाच्चेतिचेन्, **मैवम्**—ब्रह्म-ण्यत्यन्ताप्रसिद्धे सति तद्ज्ञाननिष्ठाया एवानाकांक्ष्यत्वात्। ननु नात्यन्तमप्रसिद्धं ब्रह्म, किंत्वनुमाना-दिना किञ्चित्प्रसिद्धमेव, तत एव तज्जिज्ञासोपपत्तिरितिचेत्तर्हि शास्त्रेण तदेव ब्रह्म आत्मेति विदित्वा सुप्रसिद्धे ब्रह्मणि निष्ठां लभस्व। नच शास्त्रेण ब्रह्मात्माभेदे प्रोक्तेप्यनुभवविरोधात्कथं सोऽर्थोवसीयते? सुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणसंसारवानहं क? सच्चिदानन्दब्रह्माभेदो मम क? इति वाच्यं, कथं ज्ञायते संसार्यात्मेति। नच मयैवानुभूयते मम संसार इति वाच्यं, यस्त्वयाऽनुभूयते संसारस्स नानुभवितु-स्तव धर्मः, किंतु मन आद्यनात्मधर्म एव- स्वधर्मस्य स्वग्राह्यत्वासम्भवात्; जन्ममरणयोर्देहधर्मत्वस्य सुखदुःखयोर्मनोधर्मत्वस्य च दर्शनात्। नच सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं, अज्ञानकृताध्यास एव गतिरिति। यथा नास्तिकोऽनात्मदेहधर्मानात्मन्यध्यस्य जातो मृतस्थूलो मनुष्यः काणोऽहमिति मन्यते तथा आस्तिकश्चानात्ममनआदिधर्मानात्मन्यध्यस्य कर्ताऽहं, भोक्ताऽहं, सुख्यहं,

सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठोच्यते, कथं कार्येति—

बुद्ध्या विशुद्धया युक्तो धृत्याऽऽत्मानं नियम्य च ।
शब्दादीन्विषयांस्त्यक्त्वा रागद्वेषौ व्युदस्य च ॥५१॥

बुद्ध्येति । बुद्ध्याऽध्यवसायलक्षणया विशुद्धया मायारहितया युक्तस्सम्पन्नः, धृत्या धैर्येणात्मानं कार्यकरणसङ्घातं नियम्य च नियमनं कृत्वा वशीकृत्य शब्दादीन् शब्द आदि-

दुःख्यहमिति मन्यते । तस्मादविवेककृत एवायं व्यवहारः । यद्यात्मधर्मस्संसारस्स्यात्तर्हि सुषुप्तिमूर्छास्वपि स दृश्येत । नचानुभूयमानस्य ज्वरादितापस्य कथमपलाप इति वाच्यं, किं ज्वरादितापो देहादेरुतात्मनः ? आद्ये- सिद्धमसंसारित्वमात्मनः । द्वितीये- कथं सुषुप्तौ ज्वरादितापादर्शनम् ? कथं वा अनात्मचिकित्सया देहादितापनिवृत्तिः ? यद्ययमात्मतापस्तर्ह्यात्मैव चिकित्सितव्यः, नतु देहादिः- रोगभेषजयोर्वैयधिकरण्यायोगात् । अन्यथा पितरि रुग्णे सति पुत्रो भेषजं सेवेत । तस्मादात्मनानुभूयमानत्वादेव ज्वरतापादयो नात्मधर्माः, किंत्वनात्मधर्मा एवेत्यनुभवरूपोऽयमात्मा असंसार्येव सच्चिदानन्दं ब्रह्म । एवं ब्रह्मण आत्मत्वादेव ब्रह्मज्ञाननिष्ठा विदुषां सुसम्पाद्या । ये त्वविद्वांसः पण्डितंमन्याश्च नाहं ब्रह्मेति मन्यन्ते तेषां ब्रह्मज्ञाननिष्ठा दुस्सम्पाद्यैवेति सगुणब्रह्मोपासने, यद्वा कर्मयोगे ते यावज्जीवं प्रवर्तन्ताम् । 'अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गति'मिति गीतावचनादनेकजन्मभिस्ते ज्ञाननिष्ठायोग्यतालक्षणां संसिद्धिं प्राप्य सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठां सम्पाद्य सच्चिदानन्दं ब्रह्माहमिति सम्यग्ज्ञानान्मुच्यन्ते । येषां पुनर्जन्मान्तरानुष्ठितसुकृतप्रयुक्तेश्वरानुग्रहादद्वैतसिद्धिस्त इहैव जन्मनि मुच्यन्ते, अयमेव द्वैतिनामद्वैतिनां च विशेषो यत्परम्परया द्वैतिनां मुक्तिस्साक्षात्पुनरद्वैतिनामिति ॥५०॥

बुद्ध्येति । श्लोकमवतारयति—सेयमिति । सेयं ज्ञानस्य परा निष्ठा कथं कर्येत्यत्रेदमुच्यत इत्यन्वयः । कथं कार्येति । केनोपायेन सम्पाद्येत्यर्थः । मुमुक्षुभिरिति शेषः । विशुद्धया बुद्ध्या युक्तस्सन् धृत्या आत्मानं नियम्य च, शब्दादीन्विषयान्त्यक्त्वा रागद्वेषौ चोदस्य, विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः नित्यं ध्यानयोगपरश्च भूत्वा नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितस्सन् , अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहं च विमुच्य निर्ममश्शान्तश्च सन् ब्रह्मभूयाय कल्पत इति श्लोकत्रयान्वयः । विशुद्धया निष्कपटया बुद्ध्या सात्त्विकया प्रवृत्तिं च निवृत्तिं चेति श्लोकोक्तलक्षणया निश्चयात्मिकया युक्तस्सन् धृत्या सात्त्विकया पूर्वोक्तलक्षणयाऽऽत्मानमात्मत्वेनाभिमतं कार्यकरणसङ्घातं देहेन्द्रियसङ्घातं नियम्योत्पथान्निवर्त्य मनःप्राणेन्द्रियक्रियाणामुच्छास्त्रमार्गविषयान्निवर्तनस्य सात्त्विकधृतिकार्यत्वादिति भावः । यद्वा नियम्य स्वाधीनीकृत्य यथा स्वयमिन्द्रियादिपरतन्त्रो न स्यात्तथा कृत्वेत्यर्थः । अत एव शब्दस्पर्शादीन् विषयान् त्यक्त्वा, नहि चपलेन्द्रियस्य चपलचित्तस्य च विषयत्यागस्सम्भवति । तस्मान्मनइन्द्रियनिग्रहपूर्वकं शब्दादिविषयत्यागः कर्तव्य इति भावः ।

ननु यदि सर्वात्मना विषयत्यागस्तर्हि शरीरमेव पतेदन्नपानाद्यभावात् , ततश्च ज्ञानोदयो न

येषां तान् विषयान् त्यक्त्वा सामर्थ्याच्छरीरस्थितिमात्रहेतुभूतान् केवलान् मुक्त्वा ततोऽधिकान् सुखार्थान् त्यक्त्वेत्यर्थः । शरीरस्थित्यर्थत्वेन प्राप्तेषु रागद्वेषौ व्युदस्य च परित्यज्य च ॥५१॥

ततः—

विविक्तसेवी लघ्वाशी यतवाक्कायमानसः ।
ध्यानयोगपरो नित्यं वैराग्यं समुपाश्रितः ॥५२॥

विविक्तेति । विविक्तसेव्यरण्यनदीपुलिनगिरिगुहादीन् विविक्तान् देशान् सेवितुं शीलमस्येति विविक्तसेवी, लघ्वाशी लघ्वनशीलः- विविक्तसेवालघ्वनयोर्निद्रादिदोषनिवर्तकत्वेन चित्तप्रसादहेतुत्वाद्ग्रहणं; यतवाक्कायमानसः- वाक्च कायश्च मानसं च यतानि संयतानि यस्य ज्ञाननिष्ठस्य स ज्ञाननिष्ठो यतिर्यतवाक्कायमानसस्स्यात् । एवमुपरतसर्वकरणस्सन् ध्यानयोगपरः- ध्यानमात्मस्वरूपचिन्तनं योग आत्मविषये एकाग्रीकरणं तौ परत्वेन कर्तव्यौ यस्य स ध्यानयोगपरः, नित्यं नित्यग्रहणं मन्त्रजपाद्यन्यकर्तव्याभावप्रदर्शनार्थं, वैराग्यं विरागस्य भावो वैराग्यं दृष्टादृष्टेषु विषयेषु वैतृष्ण्यं, समुपाश्रितः सम्यगुपाश्रितो नित्यमेवेत्यर्थः ॥५२॥

स्यादारम्भदशायामेव मरणादत आह—**सामर्थ्यादिति** । ज्ञाननिष्ठाविधानसामर्थ्यादित्यर्थः । **शरीरस्थितिमात्रानिति** । तन्मात्रफलकानित्यर्थः । **केवलानिति** । न कामक्रोधादिहेतूनित्यर्थः । शरीरस्थितिमात्रफलकविषयातिरिक्तशब्दादिविषयांस्त्यक्त्वेत्यर्थः । ननु यदि शरीरस्थित्यर्थं विषयसेवा स्यात्तर्हि- अन्नपानादिविषयेषु रागः, अन्यत्र द्वेषश्च स्यादत आह—**रागद्वेषौ व्युदस्य चेति** । अनुप्राप्तेष्विति, विषयेष्विति च शेषः ॥५१॥

विविक्तेति । विविक्ता विजनाः पूताश्च । लघ्वाशी स्वल्पाहार इत्येतत् । ननु किमर्थं विविक्तसेवालघ्वशनयोर्ग्रहणमत आह—**निद्रादीति** । पत्तनादिजनसहितदेशसेवया ग्राम्यकथाप्रसङ्गस्स्यात्; सुरूपसुगन्ध्यादिद्रव्यदर्शनाच्चित्तेन्द्रियविक्षेपश्च स्यात् । बह्वशनात्तु निद्रामदादयस्स्युरिति भावः । **यतेति** । वाङ्नियमः कायनियमो मानसनियमश्चेति नियमत्रयमस्यावश्यकं वाचिककायिकमानसिकव्यापारनिवृत्त्यर्थम् । ततश्च मौनी जितासनो जितमानसश्च भूत्वेति सिद्धम् । अत एवाह—**एवमुपरतसर्वकरणस्सन्निति** । उपरतानि निर्व्यापाराणि सर्वाण्यन्तर्बहिस्स्थानि करणानि मनइन्द्रियाणि यस्य स तथोक्तः । ध्यानयोगौ परौ यस्य स ध्यानयोगपरः । परशब्दश्चात्र लक्षणया कर्तव्यपर इत्याह—**परत्वेनेति** । उत्कृष्टं हि कर्तव्यमिति मन्यते लोकः । योगशब्दार्थमाह—**आत्मेति** । आत्मनि विषये चित्तस्य यदेकाग्रीकरणं तद्योग इत्युच्यते । नित्यं सदापि ध्यानयोगपरः । सर्वदापि ध्यानयोगावेवास्य कर्तव्यौ, नतु मन्त्रजपादिकमिति भावः । तदेवाह—**नित्यग्रहणमिति** । नित्यमिति पदं काकाक्षिन्यायेन वैराग्येऽप्यन्वेतीत्याह—**नित्यमेवेति** । ननु कदाचिदपि दृष्टेष्वदृष्टेषु चेष्टेषु विषयेषु रागः कर्तव्य इत्यर्थः ॥५२॥

किंच—

अहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं परिग्रहम् ।
विमुच्य निर्ममश्शान्तो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥५३॥

अहङ्कारमिति । अहङ्कारमहङ्करणमहङ्कारो देहेन्द्रियादिषु तं, बलं सामर्थ्यं कामरागादियुक्तं नेतरच्छरीरादिसामर्थ्यं स्वाभाविकत्वेन तत्त्यागस्याशक्यत्वात्, दर्पं दर्पो नाम हर्षानन्तरभावी धर्मातिक्रमहेतुः- 'हृष्टो दृप्यति दृप्तो धर्ममतिक्राम'तीति स्मरणात्; तं च, काममिच्छां, क्रोधं द्वेषं, परिग्रहमिन्द्रियमनोगतदोषपरित्यागेऽपि शरीरधारणप्रसङ्गेन धर्मानुष्ठाननिमित्तेन वा बाह्यः परिग्रहः प्राप्तस्तं च, विमुच्य परित्यज्य परमहंसपरिव्राजको भूत्वा देहजीवनमात्रेऽपि निर्गतममभावः, निर्ममः, अत एव शान्त उपरतो यस्संहृतहर्षायासो यतिर्ज्ञाननिष्ठः, ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय, कल्पते समर्थो भवति ॥५३॥

अहङ्कारमिति । अहङ्करणमिति । अहमिदं करोमीत्यादिरूपम् । दर्पो गर्वः । इच्छामिष्टविषयेष्विति भावः । द्वेषमनिष्टविषयेष्विति भावः । यद्यपि रागद्वेषावुरस्य चेत्यनेन कामं क्रोधं विमुच्येति सिद्धम् । तथापि शरीरस्थितिहेतुभूतविषयगतरागद्वेषत्यागः पूर्वमुक्तः । इह त्विष्टानिष्टविषयगतरागद्वेषत्याग इति न पुनरुक्तिः । परिगृह्यत इति परिग्रहः । स द्विविधः- आन्तरो बाह्यश्चेति । आन्तरो रागादिः, बाह्यो वस्त्रादिः । तत्राहङ्कारं बलं दर्पं कामं क्रोधं त्यक्त्वेत्यनेनान्तरपरिग्रहत्याग उक्तः । बाह्यपरिग्रहत्यागस्तु परिग्रहं विमुच्येत्यनेनोच्यत इत्याह—इन्द्रियेति, धर्मेति । सन्न्यासिनोऽपि स्वाश्रमविहितकर्मणां कर्तव्यत्वादिति भावः ।

एतेन विविक्तसेवादयस्सन्न्यासिधर्मा एव, न गृहस्थधर्मा इति सिद्धम् । गृहे स्थितस्य तस्य वनादिस्थित्यसम्भवात् । सन्न्यासिन एव परमहंसाश्रमाधिकाराच्च । दण्डकमण्डलुकौपीनरहितः परमहंसपरिव्राजकः । निर्मम इति । ननु ममताविषयस्य गृहधनपश्वादेः प्रागेव परित्यक्तत्वात्परिग्रहं विमुच्येत्यनेन दण्डकौपीनादेरपि ममताविषयस्य परित्यक्तत्वकथनाद्व्यर्थमिदं निर्मम इति विधानमत आह—देहेति । मम देहश्चिरं जीवेदित्यप्यमन्वान इत्यर्थः । अपिशब्दात्परमप्रेमास्पदेऽपि स्वदेहजीवने यस्य न कर्तव्या ममता तस्य किं पुनर्वक्तव्यमतिरिक्तविषयेष्विति गम्यते । अत एवेति । विशुद्धबुद्धियोगादिसाधनसम्पन्नत्वादेवेत्यर्थः । निर्ममत्वादेवेति वा । उपरत इति । उपरतिमुपशमं चित्तस्य प्राप्तः । तदेवाह—संहृतहर्षायास इति । संहृतौ हर्षायासौ येन स तथोक्तः । हर्षायासरहित इत्यर्थः । आयासश्श्रमः । श्रमवद्धर्षोऽपि चित्तस्य विक्षेपकर एवेति हर्षस्यापि संहार उक्तः । य एवंविधस्स यतिर्ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभवनाय ब्रह्मप्राप्तये इति यावत् । कल्पते । कोऽसौ यतिरत आह—ज्ञाननिष्ठ इति । कृपूसामर्थ्ये इति धातुपाठादाह—समर्थो भवतीति । मोक्षार्हो भवतीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानार्हो भवतीति वा ॥५३॥

अनेन क्रमेण—

ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मा न शोचति न कांक्षति ।
समस्सर्वेषु भूतेषु मद्भक्तिं लभते पराम् ॥५४॥

ब्रह्मभूत इति । ब्रह्मभूतो ब्रह्मप्राप्तः प्रसन्नात्मा लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावो न शोचति किञ्चिदर्थवैकल्यमात्मनो वैगुण्यं चोद्दिश्य न शोचति न सन्तप्यते, न कांक्षति न ह्यप्राप्तविषयाकांक्षा ब्रह्मविद उपपद्यते । अतो ब्रह्मभूतस्यायं स्वभावोऽनूद्यते—न शोचति न कांक्षतीति । 'न हृष्य'तीति वा पाठान्तरम् । समस्सर्वेषु भूतेष्वात्मौपम्येन सर्वभूतेषु सुखं दुःखं वा सममेव पश्यतीत्यर्थः । नात्मसमदर्शनमिह तस्य वक्ष्यमाणत्वात् 'भक्त्या मामभिजाना'तीति । एवंभूतो ज्ञाननिष्ठो मद्भक्तिं मयि परमेश्वरे भक्तिं भजनं परामुत्तमां ज्ञानलक्षणां चतुर्थीं लभते 'चतुर्विधा भजन्ते मा'मित्युक्तम् ॥५४॥

ब्रह्मभूत इति, ब्रह्मप्राप्त इति । गुरुशास्त्रादिना पारोक्ष्येण ब्रह्मविदित्यर्थः । ब्रह्मापरोक्ष्यस्य 'भक्त्या मामभिजाना'तीति ब्रह्मप्राप्ते'र्ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति च वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । प्रसन्नात्मा प्रसन्न आत्मा मनो बुद्धिर्वा यस्य स प्रसन्नात्मा । लब्ध अध्यात्ममात्मनि प्रसादरूपस्स्वभावो येन स लब्धाध्यात्मप्रसादस्वभावः । न शोचतीति । किमुद्दिश्यास्य शोकप्रसङ्गोऽत आह—किंचिदिति । अर्थवैकल्यं पुरुषार्थभ्रंशः । वैगुण्यं विगुणत्वम् । न सन्तप्यते सन्तापं न प्राप्नोति । न कांक्षत्यप्राप्तं विषयविशेषं न वाञ्छति । ब्रह्मविदो ब्रह्मपारोक्ष्येण विदितवत इत्यर्थः । भक्त्या मामभिजानातीत्यपारोक्ष्यस्य वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । परिपूर्णं ब्रह्मैवाहमिति ज्ञाने सत्यप्राप्तविषयाभावात्कथं तदाकांक्षेति भावः । अत इति । ब्रह्मविदोऽप्राप्तविषयाकांक्षानुपपत्तेरित्यर्थः । ब्रह्मभूतस्य न शोचति न कांक्षतीत्ययं स्वभावोऽनूद्यते, नतु ब्रह्मभूतो न शोचेन्न कांक्षेदिति विधीयत इत्यर्थः । नच ब्रह्मापरोक्ष्यरहितस्य कथं ब्रह्मभूतत्वमिति वाच्यं, यो हि पारोक्ष्येणापि ब्रह्माहमिति वेत्ति स ब्रह्मभूत एव स्वस्मिन् ब्रह्मेति ज्ञानस्य सत्त्वादिति । सम इति । समदर्शीत्यर्थः । आत्मौपम्येनेति । यथा स्वस्य सुखमिष्टं दुःखमनिष्टं तथैव सर्वस्यापीति वेत्तीत्यर्थः । मम सुखमस्तु, अन्यस्य दुःखमस्त्विति नेच्छति; किंतु सर्वस्यापि सुखमस्त्वितीच्छतीति यावत् । 'आत्मौपम्येन सर्वत्र समं पश्यति योऽर्जुन ! सुखं वा यदि वा दुःखं स योगी परमो मत' इति षष्ठाध्याये प्रोक्तत्वादिति भावः ।

नन्वात्मानं समं पश्यतीति सम इति कुतो नोच्यतेऽत आह—नात्मेति । नात्मदर्शनमिह समशब्देनोच्यते- तस्यात्मदर्शनस्य वक्ष्यमाणत्वात् । केन वाक्येनेत्यत आह—भक्त्या मामभिजानातीति, मयीति । मद्विषयामित्यर्थः । ज्ञानलक्षणामिति । अहं ब्रह्मास्मीत्यखण्डचैतन्याकारबुद्धिवृत्तिलक्षणामित्यर्थः । ननु ज्ञानस्य कथं भजनत्वं, कथं वा ज्ञानलक्षणभक्तेश्चतुर्थत्वमत आह—चतुर्विधा इति । 'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ !' इति ज्ञानिनश्चतुर्थस्य भगवद्भक्तत्वकथनाद्ज्ञानं भगवद्भजनं भगवत्प्राप्तौ तुरीयोपायश्चेति भावः ॥५४॥

ततो ज्ञानलक्षणया—

भक्त्या मामभिजानाति यावान् यश्चास्मि तत्त्वतः।
ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरम् ॥५५॥

भक्त्येति। भक्त्या मामभिजानाति यावानहमुपाधिकृतविस्तरभेदः, यश्चाहमस्मि विध्वस्तसर्वोपाधिभेद उत्तमः पुरुष आकाशकल्पः तं मामद्वैतं चैतन्यमात्रैकरसमजमजरममरमभयमनिधनं तत्त्वतोऽभिजानाति। ततो मामेवं तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तरं मामेव ज्ञानानन्तरम्। नात्र ज्ञानानन्तरप्रवेशक्रिये भिन्ने विवक्षिते 'ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मिति। किं तर्हि? फलान्तराभावाद्ज्ञानमात्रमेव- 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीत्युक्तत्वात्।

भक्त्येति, तत इति। मद्भक्तिप्राप्त्यनन्तरमित्यर्थः। अहं यावानस्मि यश्चास्मि तं मां भक्त्या विद्वांस्तत्त्वतोऽभिजानाति। ततस्तत्त्वतो मां ज्ञात्वा तदनन्तरं मां विशते। **यावानिति**। यत्परिमाणः। ननु कथमात्मनो निर्विशेषस्य यावत्त्वमत आह— **उपाधीति**। उपाधिभिः कृतो विस्तार आधिक्यं येषां तैर्भेदैः। बहुभिरुपाधिविशेषैरित्यर्थः। **आकाशकल्प इति**। आकाशवत्सर्वगतत्वनिराकारत्वादिगुणयुक्त इत्यर्थः। **अद्वैतमिति**। द्वयोर्भावो द्विता द्वितैव द्वैतं भेद इति यावत्। तद्रहितमद्वैतम्। चैतन्यमेव चैतन्यमात्रं तदेवैको मुख्यः केवल इति वा रसो यस्य तं चैतन्यस्वरूपमित्यर्थः। रसशब्दादानन्दरूपमिति च। न जीर्यतीत्यजरः। जरारहित इति वा। निधनं नाशः। **तत इति**। तथेत्यर्थे। तत्त्वतो यथावत्। ज्ञात्वाऽऽपरोक्ष्येण विदित्वेत्यर्थः। तदनन्तरमित्यस्यार्थमाह—**ज्ञानानन्तरमिति**। विशते प्रविशति। प्राप्नोतीति यावत्। कं विशतेऽत आह—**मामेवेति**। परमात्मानं प्राप्नोति मुक्तो भवतीति यावत्। अखण्डचैतन्याकारबुद्धिवृत्त्या प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मसाक्षात्काराद्ब्रह्मसायुज्यं लभत इति भावः।

ननु मां ज्ञात्वा मां प्रविशतीति धातुद्वयेन ज्ञानप्रवेशात्मकक्रियाद्वयमभिधीयते। तत्र च ज्ञानक्रिया पूर्वभाविनी, पश्चाद्भाविनी तु प्रवेशक्रिया। यो यं जानाति, यं च प्रविशति स तस्माद्भिन्न एव भवितव्यः- ज्ञानक्रियायां प्रवेशक्रियायां वा कर्तृकर्मणोर्भेदेन भाव्यत्वात्। यथा गृहं जानाति, गृहं प्रविशति च पुरुष इति। तस्माद्ज्ञातुः प्रवेष्टुश्चात्मनस्सकाशाद्ज्ञेयं प्रवेश्यं च ब्रह्मभिन्नमेवेति कृत्वा कथमद्वैतसिद्धिरिति शङ्कायामाह—**नात्रेति**। ज्ञात्वा विशते तदनन्तरमित्यत्र वाक्ये ज्ञानप्रवेशक्रिये भिन्ने न विवक्षिते मूलकारेण। किं तर्हि? ज्ञानमात्रमेव विवक्षितम्। कुतः? फलान्तराभावात्। ब्रह्मज्ञानातिरिक्तब्रह्मप्रवेशरूपफलाभावादित्यर्थः। कुतः फलान्तराभावोऽत आह—**क्षेत्रज्ञं चापीति**। 'क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!' इतिश्लोकेन जीवब्रह्माभेदस्योक्तत्वान्न जीवाद्भिन्नं जीवेन प्राप्यं च ब्रह्मास्ति, येन तत्प्राप्तिरूपं फलं जीवस्य भवेत्। तस्मात्प्राप्तृप्राप्यपदार्थद्वयाभावाद्ज्ञानमात्रमेव विवक्षितमिति। न चैवं ज्ञानस्य वा कथं सिद्धिः? ज्ञातृज्ञेयपदार्थद्वयाभावादिति

ननु विरुद्धमिदमुक्तं 'ज्ञानस्य या परा निष्ठा तया मामभिजाना'तीति । कथं विरुद्धमितिचेदुच्यते—'यदैव यस्मिन्विषये ज्ञानमुत्पद्यते ज्ञातुः तदैव तं विषयमभिजानाति ज्ञाता' इति । न ज्ञाननिष्ठां ज्ञानावृत्तिलक्षणामपेक्षत इति । अतश्च ज्ञानेन नाभिजानाति, ज्ञानावृत्त्या तु ज्ञाननिष्ठयाऽभिजानातीति । नैष दोषः—ज्ञानस्य स्वात्मोत्पत्तिपरिपाकहेतुयुक्तस्य

वाच्यं, एकस्यैव चैतन्यस्य बुद्धिनादात्म्याध्यासाद्ज्ञातृत्वं, तमेवापेक्ष्य ज्ञेयत्वं, स्वतस्तु ज्ञानत्वमित्यविरोधात् ।

नन्वेवं ज्ञानमात्रस्यैव विवक्षितत्वे भक्त्या मामभिजानातीत्येतावदेव वक्तव्यं, नतु ज्ञात्वा तदनन्तरं विशत इतिचेन्**नैवम्**—भक्त्या मां जानातीत्येतावदुक्तौ किं त्वद्ज्ञानात्फलमित्याशङ्क्येत, तदाशङ्कापूरणार्थमुक्तं- ज्ञात्वा मामेव विशतीति । मद्ज्ञानस्याहमेव फलं, नतु मत्तः फलान्तरमस्तीति तदर्थात् । न चैवमपि ज्ञानातिरिक्तं फलं सिद्धमिति वाच्यं, सति ब्रह्मात्मसाक्षात्कारे ज्ञातव्यस्य प्राप्तव्यस्य वा वस्तुनोऽभावेन ज्ञानातिरिक्तफलासिद्धेः; ज्ञानस्वरूपत्वाच्च; ब्रह्मणस्तस्यैवात्मत्वाच्च । तस्माद्ब्रह्मज्ञानादनतिरिक्त एव ब्रह्मप्रवेशः ।

ननु कर्मयोगाच्चित्तशुद्धिं प्राप्तः पुरुषो विशुद्धबुद्धियोगादिक्रमेण ज्ञाननिष्ठां प्राप्य तया परया ज्ञाननिष्ठया ब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तं सिद्धिं प्राप्त इत्यारभ्य विशते तदनन्तरमित्यन्तेन ग्रन्थेन । सा च ब्रह्मप्राप्तिर्ब्रह्मज्ञानादनतिरिक्तेत्युक्तम् । तथा च ज्ञाननिष्ठया ब्रह्म जानातीति सिद्धम् । इयमेव ज्ञाननिष्ठा भक्त्या मामभिजानातीति भक्तिशब्देनोक्ता । ज्ञानलक्षणा चतुर्थी भक्तिरित्युक्तत्वाद्ज्ञाननिष्ठायाश्च ज्ञानलक्षणत्वात् । एवंसति भक्त्या ज्ञाननिष्ठया मां ब्रह्माभिजानातीति सिद्धत्वेनार्थाद्ज्ञानमात्रेण ब्रह्मज्ञानं न सिद्ध्यतीति सिद्धम् । ज्ञानेनैव ब्रह्मज्ञानसिद्धौ ज्ञाननिष्ठाविधानस्य व्यर्थत्वाद्ज्ञाननिष्ठा कथं कार्येति शङ्कायामेव बुद्ध्या विशुद्धया युक्त इत्यादिग्रन्थस्यावतारितत्वात् । तस्माद्ज्ञानेन ब्रह्म न जानाति; ज्ञाननिष्ठया तु ब्रह्म जानातीत्येतद्विरुद्धमिति पृच्छति—**नन्विति** । ज्ञाननिष्ठायास्स्वरूपमाह—**ज्ञानावृत्तिलक्षणामिति** । ज्ञानस्याहं ब्रह्मास्मीत्याकारकस्यावृत्तिरसकृदभ्यासो लक्षणं स्वरूपं यस्यास्तां तथोक्ताम् । ज्ञानेनैव ज्ञेयस्य साक्षात्कारो भवति । अन्यथा ज्ञानाभ्यासेन वाऽपि कथं ज्ञेयसाक्षात्कारः ? अयं घट इति ज्ञानेन घटस्यानवभास्यत्वे कथं पुनस्तदेव ज्ञानमावर्तितं भूत्वा तं घटमवभासयेत् ।

परिहरति—**नैष दोष इति** । ज्ञाननिष्ठया मामभिजानातीतिवचनं न दुष्टमित्यर्थः । तत्र हेतुमाह—**ज्ञानस्येति** । ज्ञानावृत्तिर्न ज्ञाननिष्ठा, किंतु ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं ज्ञाननिष्ठा । कीदृशस्य ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं भवति तत्राह—**स्वात्मेति** । स्वात्मनो ज्ञानस्वरूपस्य अहंब्रह्मास्मीत्यकारकस्योत्पत्तिपरिपाकयोर्जन्मनि दार्ढ्ये च ये हेतवो विशुद्धबुद्धियोगादयस्तैर्युक्तस्य । प्रतिपक्षाः ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकप्रतिबन्धभूता मानदम्भादयस्तैर्विहीनस्य च ज्ञानस्य यदात्मानुभवनिश्चय

प्रतिपक्षविहीनस्य यदात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य निष्ठाशब्दाभिलापात्। शास्त्राचार्योपदेशेन ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुं सहकारिकारणं बुद्धिविशुद्धत्वाद्यमानित्वादिगुणं चापेक्ष्य जनितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनसर्वकर्मसन्न्याससहितस्य स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेण यदवस्थानं सा परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते। सेयं ज्ञाननिष्ठाऽऽर्तादिभक्तित्रयापेक्षया परा चतुर्थी भक्तिरित्युक्ता, तया परया भक्त्या भगवन्तं तत्त्वतोऽभिजानाति; यदनन्तरमेवेश्वरक्षेत्रज्ञभेदबुद्धिरशेषतो निवर्तते। अतो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्या

आत्मानुभवरूपो निश्चयः। आत्मानुभवापादनमिति यावत्। स एवावसानं परिसमाप्तिर्यस्य तत्त्वमात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं तस्य। निष्ठाशब्दाभिलापान्निष्ठाशब्दाभिधेयत्वात्। इदमेव विवृणोति—**शास्त्रेति**। शास्त्राचार्योपदेशेन हेतुना। **गुणं चापेक्ष्येति**। ज्ञानोत्पत्तिपरिपाकहेतुभूतबुद्धिविशुद्धत्वादिगुणवशेन तत्सहकारिकारणभूतामानित्वादिगुणवशेन चेत्यर्थः। जनितस्य कर्तृत्वादिकारकभेदबुद्धिनिबन्धनानि यानि सर्वकर्माणि तत्सन्न्याससहितस्य क्षेत्रज्ञपरमात्मैकत्वज्ञानस्याहंब्रह्मास्मीतिज्ञानस्य परोक्षरूपस्येति भावः। आत्मानुभवनिश्चयरूपेणापरोक्षत्वरूपेणेति भावः।

अवस्थानमिति। यत्सैव परा ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते। **यदनन्तरमेवेति**। तत्त्वतो भगवद्ज्ञानानन्तरमित्यर्थः। **अशेषत इति**। एतेन परोक्षज्ञानवेलायां न तद्भेदबुद्धेरशेषतो निवृत्तिरिति गम्यते। **तत इति**। स्वात्मानुभवनिश्चयरूपेणावस्थितेनैव ज्ञानेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कारो न तु केवलज्ञानेनेतिहेतोरित्यर्थः। ज्ञानावृत्तेर्ज्ञाननिष्ठात्वाभावादिति वा। **ज्ञाननिष्ठालक्षणयेति**। नच ज्ञानलक्षणया भक्त्येति पूर्वोक्तव्याघात इति वाच्यं, स्वात्मानुभवनिश्चयरूपावस्थितज्ञानलक्षणयेति तदर्थात्। एवं ज्ञानलक्षणां चतुर्थीमित्यत्रापि बोध्यम्। यद्वा ज्ञाननिष्ठालक्षणां चतुर्थीमिति, ततो ज्ञाननिष्ठालक्षणया भक्त्येति च भाष्यं पाठ्यम्।

ननु ज्ञानमिति, ज्ञाननिष्ठेति, ज्ञाननिष्ठया मद्ज्ञानमिति च ज्ञानत्रयमिह दृश्यते। तत्र परोक्षज्ञानमिति, अपरोक्षज्ञानमिति च द्वयं प्रसिद्धं, तृतीयं कथमप्रसिद्धमवगन्तुं शक्यतइतिचेत्, **उच्यते**—बुद्धिवृत्तिरूपं तत्फलभूतानुभवरूपं चेत्यपरोक्षज्ञानं द्विविधं- तत्र बुद्धिवृत्तिर्ज्ञाननिष्ठा; तत्फलभूतोऽनुभवस्तु ब्रह्मज्ञानमिति। यद्वा परोक्षज्ञानमेव द्विविधं, तत्र श्रवणादुत्पन्नमहंब्रह्मास्मीतिज्ञानमेकं; मननादुत्पन्नं ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चयज्ञानमपरमिदमेव ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते। निदिध्यासादपरोक्षात्मसाक्षात्कारस्तु ब्रह्मज्ञानमिति ज्ञानत्रयम्। अथवा परोक्षमपरोक्षमनुभवश्चेति ज्ञानत्रयं, तत्र परोक्षज्ञानमपरोक्षज्ञानं चेति द्वयं ज्ञानकरणभूतं, करणभूतज्ञानस्य फलभूतस्त्वनुभवः। तत्र परोक्षज्ञानं गुरुशास्त्रादिकमपरोक्षज्ञानं ब्रह्माकारबुद्धिवृत्तिर्ज्ञाननिष्ठात्मकमनुभवस्तु ब्रह्मात्मसाक्षात्कार इति। यद्वा नाहंब्रह्मेतिविपर्ययनिवर्तकं ज्ञानमेकं यद्गुरुशास्त्रोपदेशजन्यम्। अहं ब्रह्म उत संसारीति संशयनिवर्तकं ज्ञानमन्यत्, यत्समाधिलभ्यं ज्ञाननिष्ठात्मकम्। अहं ब्रह्मैवेति निश्चयात्मको ब्रह्मात्मसाक्षात्काररूपं ज्ञानमेति ज्ञानत्रयमेति।

मामभिजानातीति वचनं न विरुध्यते । अत्र च सर्वं निवृत्तिविधायि शास्त्रं वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं न्यायप्रसिद्धमर्थवद्भवति-- 'विदित्वा....व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहुः, न्यास एवात्यरेचय'दिति; 'सन्न्यासः कर्मणां न्यासः, वेदानिमं च लोकममुं च परित्यज्य, त्यज धर्ममधर्मं' चेत्यादि । इह च प्रदर्शितानि वाक्यानि-- न च तेषां वाक्यानामानर्थक्यं युक्तं; न चार्थवादत्वं- स्वप्रकरणस्थत्वात्,

---

तत्र चेति । एवं सति ज्ञाननिष्ठया ब्रह्मज्ञानसम्भवे सतीत्यर्थः । निवृत्तिविधायि निवृत्तिमार्गविधायकं सन्न्यासविधायकमिति यावत् । वेदान्तेतिहासपुराणस्मृतिलक्षणं शास्त्रं न्यायप्रसिद्धं न्याय्यमर्थवच्च भवति । निवृत्तिमार्गनिरतसन्न्यास्यनुष्ठेयत्वाद्ज्ञाननिष्ठाया इति भावः ।

तदेव शास्त्रं दर्शयति—विदित्वेति । ब्रह्म पारोक्ष्येण विदित्वेत्यर्थः । नित्यानित्यवस्तुविवेकादिज्ञानवान् भूत्वेति वा । अथ वेदनानन्तरमभ्युत्थाय संसारादुत्थाय सन्न्यस्येति यावत् । भिक्षाचर्यं चरन्ति, भिक्षाटनं कुर्वन्ति, यद्वा विदित्वाऽभ्युत्थाय, अथाऽभ्युत्थानानन्तरं भिक्षाचर्यं चरन्ति, येषां तपसां मध्ये न्यासं सन्न्यासमतिरिक्तमुत्कृष्टमाहुः, न्यास एवात्यरेचयत्, अतिरिक्तमभवत् । नारायणीये—'सत्यं तपो दमश्शमो दानं धर्मः प्रजननमग्नयोऽग्निहोत्रं यज्ञो मानसं न्यास' इति द्वादशमुक्तिहेतूनुपन्यस्य- 'तानि वैतान्यवराणि तपांसि न्यास एवात्यरेचय'दित्युक्तम् । तथा तत्रैवानुवाकान्तरे सत्यादीन् न्यासान्तान् मोक्षोपायत्वेनोपन्यस्य 'तस्मान्न्यासमेषां तपसामतिरिक्तमाहु'रित्युक्तम् । किं चात्रैव 'न्यास इत्याहुर्मनीषिणो ब्रह्माण'मिति, पूर्वानुवाके- 'न्यास इति ब्रह्मा हि परः परो हि ब्र'ह्मेति च दृश्यते । न्यास इत्युक्तो यो मोक्षहेतुस्तं ब्रह्माणं हिरण्यगर्भरूपं मनीषिणस्स्मृतिकर्तार आहुः- 'सन्न्यासाद्ब्रह्मणस्स्थान'मिति स्मरणात् । हिरण्यगर्भप्राप्तेरन्तरङ्गसाधनत्वात्सन्न्यासस्य तद्रूपत्वम् । परो ब्रह्मा हिरण्यगर्भो न्यासो मोक्षहेतुरित्याह- स च ब्रह्मा परः परमात्मरूपो हीति श्रुत्यर्थः । एवं सर्वजीवाधिकहिरण्यगर्भमतत्वान्न्यास एव सर्वाधिकः । यदि सन्न्यास एव न स्यात्तर्हीमाश्श्रुतयो विरुध्येरन्निति भावः । कर्मणां न्यासस्सन्न्यास इत्युच्यते । वेदानिमं मनुष्यलोकममुं स्वर्गलोकं च परित्यज्य, धर्मं त्यज, अधर्मं त्यजेत्यादीत्यादिपदात् । 'अथ पुनरव्रती वा व्रती वा स्नातको वा अस्नातको वोत्सन्नाग्निरनग्निको वा यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजेत्, ब्रह्मचर्यं समाप्य गृही भवेत्, गृहाद्वनी भूत्वा प्रव्रजेत्', 'अनन्यचित्तता ब्रह्मनिष्ठा सा कर्मठे कथम् ? कर्मत्यागी ततो ब्रह्मनिष्ठामर्हति नेतरः ॥ त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तमम् । त्यजतैव हि तद्ज्ञेयं त्यक्तुः प्रत्यक्परं पदम् ॥ सशिखं वपनं कृत्वा बहिस्सूत्रं त्यजेद्बुधः । यदक्षरं परं ब्रह्म तत्सूत्रमिति धारयेत् ॥ कुटुम्बं पुत्रदारांश्च वेदाङ्गानि च सर्वशः । यज्ञं यज्ञोपवीतं च त्यक्त्वा गूढश्चरेन्मुनिः ॥ एतद्द्विजन्मसाफल्यं ब्राह्मणस्य विशेषतः । प्राप्यैतत्कृतकृत्यो हि द्विजो भवति नान्यथा' इत्यादि ग्राह्यम् ।

इह चेति । 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्य'स्येति, 'सर्वारम्भपरित्या'गीतीत्यादीनि । ननु सन्न्यासाश्रमविध्यभावेऽपि तद्वाक्यानां नानर्थक्यमर्थवादत्वादत आह—न चेति । विधिप्रकरणस्थ-

प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपनिष्ठत्वाच्च मोक्षस्य। नहि पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन

वाक्यानामर्थवादत्वमयुक्तमित्यर्थः। यदीमान्यर्थवादवाक्यानि स्युस्तर्हि विधिवाक्यान्यन्यत्रोपलभ्येरन्। विधिवाक्यस्तुतिपरत्वादर्थवादानां विधिवाक्यानि विनाऽर्थवादवाक्यानारम्भात्; नतु तथान्यत्र विधिवाक्यान्युपलभ्यन्ते। तस्मादिमानि नार्थवादवाक्यानि, किं तु विधिवाक्यान्येव। नन्वस्तु नाम सन्न्यासविधिर्न तु तस्य मोक्षहेतुत्वमत आह—प्रत्यगिति। प्रत्यगात्मनो यदविक्रियं स्वरूपं तस्मिन्निष्ठा यस्य तत्त्वान्मोक्षस्य निरतिशयानन्दलक्षणस्य। निरतिशयानन्दं हि प्रत्यगात्मनस्स्वरूपम्। यद्वा प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपमेव निष्ठा यस्य तत्त्वान्मोक्षस्य यन्निष्कृष्टं स्वरूपं तत्प्रत्यगात्मस्वरूपमेवेत्यर्थः। अथ वा निष्ठत्वादिति पाठः। प्रत्यगात्माऽविक्रियस्वरूपे या निष्ठा सैव मोक्षः। यद्वा प्रत्यगात्मनोऽविक्रियस्वरूपेण या निष्ठा सैव मोक्षः। अनात्मतादात्म्याध्यासहेतुत्वविद्यानिवृत्तेर्यदविक्रियात्मरूपेण स्थितिः पुरुषस्य सैव मोक्ष इत्यर्थः। अयं च मोक्ष आत्मज्ञाननिष्ठासाध्यः; सा च निष्ठा सर्वकर्मसन्न्याससाध्येति मोक्षस्य सन्न्यास एव हेतुरुत्तम इति भावः।

ननु मुमुक्षुणा मोक्षार्थं सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठैव किमेति कार्या? कर्मनिष्ठापि क्रियतामत आह—न हीति। स्वर्गाद्यभ्युदयार्थं प्रवृत्तिमार्गः कर्मिणां, मोक्षार्थं निवृत्तिमार्गस्सन्न्यासिनां च विभज्य पृथङ्निर्मित ईश्वरेणैव। तथा चोक्तं भाष्यारम्भे—'ईश्वरः प्रवृत्तिधर्मं प्रजापतीन् ग्राहयामास, निवृत्तिधर्मं सनकसनन्दनादी'निति। तत्र कर्मानुष्ठानात्मकः प्रवृत्तिमर्गः, कर्मसन्न्यासात्मको निवृत्तिमार्गः। यः पुनरज्ञस्स्वर्गं जिगमिषति स कर्ममार्गेणैव स्वर्गं गच्छेत्; नतु सन्न्यासमार्गेण सन्न्यासमार्गस्य स्वर्गाप्रापकत्वात्। यस्तु विद्वान् मोक्षं जिगमिषति स सन्न्यासमार्गेणैव मोक्षं गच्छेत्, नतु कर्ममार्गेण- तस्याऽमोक्षप्रापकत्वात्। एवमज्ञप्राज्ञयोर्विरुद्धफलकौ विपरीतौ द्वौ मार्गौ स्तः- 'दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या च या च विद्या' चेति श्रुतेः। तत्र प्रवृत्तिमार्गः कर्ममार्गोऽविद्यामार्ग इत्यर्थान्तरम्। निवृत्तिमार्गो ज्ञानमार्गो विद्यामार्गो मोक्षमार्ग इत्यप्यर्थान्तरम्। नच विद्यामर्ग एव मोक्षहेतुरिति कुत उच्यत इति वाच्यं, 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येति, 'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इत्यादिश्रुतिभ्यः। तस्मान्मोक्षार्थिना सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठैव कार्या। अभ्युदयार्थिना त्वसन्न्यस्य कर्मनिष्ठैव कार्या। यथा पूर्वसमुद्रं जिगमिषुस्सूर्योदयोपाधिकपूर्वदिशं प्रत्येव प्रयायात्। पश्चिमसमुद्रं जिगमिषुस्तु सूर्यास्तमयोपाधिकपश्चिमदिशं प्रत्येव प्रयायात्। न तूभयोरपि पूर्वदिशं प्रति पश्चिमदिशं प्रति वा एक एव मार्गोऽस्ति। एवं स्वर्गमोक्षार्थिनोरुभयोरपि नैकोऽस्ति मार्गः, किं तु भिन्न एव। फलभेदादनुष्ठानभेदाच्चेति। अक्षरार्थस्तु पूर्वसमुद्रं जिगमिषोर्गन्तुमिच्छोः पुरुषस्य प्रातिलोम्येन स्वप्रातिकूल्येन पश्चिमसमुद्रं जिगमिषुणा सह समानमार्गत्वमेकमार्गत्वं न हि नास्ति हि; तथा प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषोः प्रातिलोम्येन पूर्वसमुद्रं जिगमिषुणा सह समानमार्गत्वं न हि सम्भवतीति। तस्मान्मुमुक्षुणा विदुषा निवृत्तिमार्ग एव स्वीकर्तव्यः।

प्रत्यक्समुद्रं जिगमिषुणा समानमार्गत्वं सम्भवति । प्रत्यगात्मविषयज्ञानसन्तानकरणाभिनिवेशश्च ज्ञाननिष्ठा । सा च प्रत्यक्समुद्रगमनवत्कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । पर्वतसर्षपयोरिवाऽन्तरवान् विरोधः प्रमाणविदां निश्चितः । तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्धम् ॥५५॥

ननु पूर्वपश्चिमसमुद्रद्वयप्रापकमार्गद्वयवदिह परस्परप्रतिकूलं किं तन्मार्गद्वयमत आह—**प्रत्यगिति** । ज्ञाननिष्ठा ज्ञानमार्गः । तस्यास्स्वरूपमाह—**प्रत्यगात्मेति** । प्रत्यगात्मविषयं यद्ज्ञानमहं ब्रह्मास्मीत्याकारकं तस्य सन्तानकरणे आवृत्तौ योऽभिनिवेशस्स ज्ञाननिष्ठा । अहं ब्रह्मास्मीत्येवमसकृदभ्यसनं ज्ञाननिष्ठेत्यर्थः । न च ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयावसानत्वं ज्ञाननिष्ठेत्युक्तं प्रागिति तद्विरोध इति वाच्यं, ज्ञानस्यात्मानुभवनिश्चयापादनार्थमेव ज्ञानावृत्तेः कर्तव्यत्वात्ताद्दशज्ञाननिष्ठाहेतुत्वेन ज्ञानावृत्तिरपि ज्ञाननिष्ठेत्युच्यते उपचारादिति । सा च ज्ञानावृत्तिलक्षणा ज्ञाननिष्ठा कर्मणा सहभावित्वेन विरुध्यते । विरोधात्कर्मणा सह न भवतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—**प्रत्यगिति** । पूर्वसमुद्रं जिगमिषोः प्रत्यक्समुद्रगमनं यथा विरुध्यते तद्वदित्यर्थः । कर्ममार्गज्ञानमार्गयोर्न सहभावित्वं विरोधात् । यथा पूर्वपश्चिमसमुद्रप्रापकयोर्मार्गयोर्नैकदेशवृत्तित्वरूपं सहभावित्वं तद्वदिति भावः ।

ननु नास्ति ज्ञानकर्मणोर्विरोधोऽत आह—**पर्वतेति** । पर्वतसर्षपयोरिव ज्ञानकर्मणोरन्तरवान् बहुतारतम्यवान् महानिति यावत् । विरोधः प्रमाणविदां विदुषां निश्चितः । पर्वतसर्षपयोरिव ज्ञानकर्मणोर्महदस्ति तारतम्यमिति विदुषां निश्चितोऽयमर्थः । तथाहि- कर्मानुष्ठानात्मकः क्रियाकारकादिभेदबुद्धिप्रयुक्तः, स्वर्गप्रापकः, बन्धहेतुः, देहेन्द्रियव्यापारसाध्यः, अनात्मतादात्म्याध्यासमूलकः, वर्णाश्रमाद्यभिमानग्रस्तः, यज्ञाग्निहोत्राद्यनेकविधः, एवमादिलक्षणः कर्ममार्गः । कर्मत्यागात्मकः, उपमृदितक्रियाकारकादिभेदबुद्धिः, ब्रह्मप्रापकः, मोक्षहेतुः, देहेन्द्रियव्यापारोपरमसाध्यः, अनात्मतादात्म्याध्यासनिवृत्तिमूलकः, वर्णाश्रमाद्यभिमानरहितः, अहं ब्रह्मास्मीत्येवमेकविधः, एवमादिलक्षणो ज्ञानमार्गः । तस्मात्स्वरूपतः फलतश्च परस्परमत्यन्तविरुद्धं ज्ञानकर्ममार्गद्वयम् । अत एवाविद्वांसस्सकामाः कर्ममार्गेऽधिकुर्वन्ति । विद्वांसस्तु निष्कामा ज्ञानमार्ग इत्यधिकारिभेदश्च सङ्गच्छते । एवमधिकारिभेदादपि कर्मज्ञानयोर्विरोधः प्रसिद्धः । **तस्मादिति** । ज्ञाननिष्ठाया एव मुमुक्षुभिः कार्यत्वादित्यर्थः । सन्न्यासस्यैव ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वादिति वा । **सर्वकर्मसन्न्यासेनैवेति** । तत्पूर्वकमित्यर्थः । आदौ सर्वकर्मसन्न्यासं कृत्वा पश्चाद्ज्ञाननिष्ठा कार्येत्यर्थः । नच ज्ञाननिष्ठाप्राप्तेः प्रागविदुषः कथं सर्वकर्मसन्न्याससम्भवः ? विदुष एव सर्वकर्मसन्न्याससम्भवादिति वाच्यं, पारोक्ष्येण ब्रह्मविदस्सर्वकर्मसन्न्याससम्भवात् । पारोक्ष्येण ब्रह्मविद्धि सर्वं कर्म सन्न्यस्य ज्ञाननिष्ठामभ्यस्य तया परिपक्वया परं ब्रह्म जानाति ।

यत्तु रामानुजः—विशुद्धबुद्धियोगादिभिर्ब्रह्मप्राप्तिरात्मसाक्षात्कारो भवति; ततो भगवति पुण्डरीकनयने स्वस्वामिन्यत्यर्थप्रियानुभवरूपा भक्तिर्जायते; भक्त्या तत्त्वतो भगवन्तं जानाति; ततो

भक्तित एव भगवन्तं विशत इति, तत्तुच्छात्तुच्छतरम्—देहाद्यतिरिक्तात्मस्वरूपसाक्षात्कारानन्तरं पुण्डरीकनयनत्वाद्याकारवति देहे परमात्मभ्रान्त्युदयायोगात्। न ह्यात्मानमेव देहाद्यतिरिक्तं जानन् पुरुषः परमात्मानं देहात्मकं मन्येत; येन पुण्डरीकनयने तस्य भक्तिस्स्यात्। नापि तादृश्या भक्त्या देहेश्वरभ्रान्तिपूर्वकया परमात्मतत्त्वसाक्षात्कारः। सच्चिदानन्दं हि परमात्मनस्तत्त्वम्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' इति श्रुतेः। स च देहाद्यनात्मबुद्धिनिवृत्त्यैव भवितुमर्हति। ननु पुण्डरीकनयनोऽयं भगवानित्याकारकानात्मदेहेश्वरबुद्ध्या। यस्य देहो नात्मा, नापीन्द्रियाणि, नापि मनः, नापि बुद्धिः, नाप्यव्यक्तं; किंतु प्रत्यग्ज्योतिरेवात्मेति स्वात्मसाक्षात्कारादात्मज्ञाननिश्चयः तस्य कथं सर्वान्तरं स्वप्रभं सच्चिदानन्दं विहाय पुण्डरीकनयनोऽयं देहः परमात्मेति निश्चयो भवितुमर्हति ? इन्द्रियाद्यपेक्षया बाह्यो हि देहोऽत्यन्तम्। सर्वान्तरश्चात्मेति प्रसिद्धिः। 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यादिरन्तर्यामिब्राह्मणश्रुतिस्तत्र प्रमाणं हि। कथमेवं सर्वान्तरस्सर्वान्तर्यामी ज्ञानानन्दरूप ईश्वरस्सर्वबाह्यः पुरुषमनोधीनसत्ताकः (पुरुषबुद्धिकल्पितत्वाद्धृदये भगवद्विग्रहस्येति भावः) जडरूपश्च स्यात्। तस्मादनात्मविद एव सगुणब्रह्मणि भक्तिर्न स्वात्मविदः। आत्मविद्धि निर्गुणे ब्रह्मणि सच्चिदानन्दलक्षणे प्रत्यगभिन्ने परमात्मनि रमते- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्या'दिति स्मरणात्, 'आत्मरतिरात्मक्रीड' इति श्रुतेश्च। नच न प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मेति वाच्यं, प्रत्यग्भिन्नत्वे सति ब्रह्मणः ब्रह्मभिन्नत्वे सति प्रतीचो वा जाड्यादिप्रसङ्गात्। तस्मात्पुण्डरीकनयनत्वादिविशिष्टमानसिकबाह्यभगवद्विग्रहनिष्ठार्थप्रीतिरूपभगवद्भक्तिवशात्सच्चिदानन्दब्रह्मसाक्षात्कार इत्यनुपपन्नम्। यद्यपि तादृशभक्त्या चित्तशुद्ध्यादिपूर्वकं ज्ञानलाभाद्ब्रह्मसाक्षात्कारः। तथापि न साक्षाद्ब्रह्मानुभवहेतुत्वं भक्त्येति बोध्यम्। एवं भक्त्या ब्रह्म साक्षात्कृत्य भक्त्यैव ब्रह्म प्रविशतीत्यप्ययुक्तम्। सति ब्रह्मसाक्षात्कारे 'एकमेवाद्वितीयं ब्र'ह्मेति सर्वद्वैतनिवृत्त्या प्राप्तृप्राप्यद्वयाभावात्। नहि निराकारे परिपूर्णे निरवयवे निर्विशेषे ब्रह्मणि प्रवेशो घटते तदन्यस्य तदनन्यस्य वा जीवस्य। समुद्रे नदीजलवत्, निरवकाशत्वाद्ब्रह्मणः। सावकाशत्वे सति परिपूर्णत्वायोगात्। तव मते जीवब्रह्मणोस्सायुज्यायोगाच्च न सुतरां प्रवेशोपपत्तिः। नच लक्ष्ये शरवद्ब्रह्मणि जीवः प्रविशतीति वाच्यं, निरवयवत्वादुभयोर्निराकारत्वाच्च। न ह्येवमितः प्राक्तना मुक्ता ब्रह्मणि प्रविष्टाः पृथगुपलभ्यन्ते ब्रह्मसाक्षात्कारसमये विदुषा मधुपिष्टगतस्वर्णरेणुवत्। नच 'यथा नद्यस्स्यन्दमानास्समुद्रेऽस्तङ्गच्छ'न्तीति श्रुतिरेव प्रमाणमिति वाच्यं, नामरूपोपाधिप्रहाणपूर्वकं जीवो ब्रह्मात्मनावतिष्ठत इति तदर्थात्। नच ब्रह्मांशत्वाज्जीवानां पुनर्ब्रह्मप्रवेश उपपद्यत इति वाच्यं, निरंशस्य ब्रह्मणस्सांशत्वस्यैवायुक्तत्वात्। नच 'ममैवांश' इति गीतावचनाद्युक्तमिति वाच्यं, औपाधिकत्वादंशव्यवहारस्य। नच घटकाशो घटे नष्टे सति महाकाश इवाऽन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यमन्तःकरणे नष्टे सति निरवच्छिन्नचैतन्ये प्रविशतीति वाच्यं, घटनाशानन्तरं यदि घटाकाशस्स्यात्तर्हि स महाकाशं प्रविशेत्। ननु सोऽस्तीति कथं तस्य ब्रह्मप्रवेशः ? न चोपाधिनाशानन्तरं घटाकाशो जीवश्चास्तीति वाच्यं, तथा सति ब्रह्मप्रवेशस्यैवायोगात्। उपाधिं विनापि घटाकाशमहाकाशयोर्जीवेश्वरचैतन्ययोश्च भेदसत्त्वात्। उपाधिनाशानन्तरं

स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य सिद्धिप्राप्तिः फलं ज्ञाननिष्ठायोग्यता यन्निमित्ता ज्ञाननिष्ठा मोक्षफलावसाना स भगवद्भक्तियोगोऽधुना स्तूयते- शास्त्रार्थोपसंहारप्रकरणे शास्त्रार्थनिश्चयदार्ढ्याय—

सर्वकर्माण्यपि सदा कुर्वाणो मद्व्यपाश्रयः ।
मत्प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं पदमव्ययम् ॥५६॥

सर्वेति । सर्वकर्माण्यपि प्रतिषिद्धान्यपि सदा कुर्वाणोऽनुतिष्ठन्, मद्व्यपाश्रयः अहं वासुदेव ईश्वरो व्यपाश्रयो व्यपाश्रयणं यस्य स मद्व्यपाश्रयः; मय्यर्पितसर्वात्मभाव इत्यर्थः । सोऽपि मत्प्रसादान्मम परमेश्वरस्य प्रसादादवाप्नोति शाश्वतं नित्यं वैष्णवं पदमव्ययम् ॥

निरुपाधिकयोस्तयोर्घटाकाश इति जीव इति च व्यवहर्तुमशक्यत्वात् । उपाधिनाशानन्तरं महाकाशात्पूर्णचैतन्याच्च भेदेन ग्रहीतुमशक्यत्वाच्च । तथा सति प्रवेशानन्तरमपि भेदग्रहणप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः- घटनाशानन्तरं महाकाशे प्रविष्टस्य घटाकाशस्यादर्शनाच्च । तस्मादुपाधिसद्भावदशायामेव घटाकाशमहाकाशभेदव्यवहारः, न तूपाधिनाश इति घटाकाशमहाकाशयोरिव जीवेश्वरचैतन्ययोरसिद्धमद्वैतमिति न जीवचैतन्यस्येश्वरचैतन्ये प्रवेशप्रसङ्ग इति ॥५५॥

सर्वकर्माणीति । सदा सर्वकर्माणि कुर्वाणोऽपि मद्व्यपाश्रयः पुरुषो मत्प्रसादाच्छाश्वतमव्ययं पदमवाप्नोति । यस्येति शेषः । स्वकर्मणा भगवतोऽभ्यर्चनभक्तियोगस्य ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूपसिद्धिप्राप्तिः फलं- 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः' इत्युक्तत्वात् । यस्येश्वराराधनबुद्ध्याऽनुष्ठितस्वकर्मानुष्ठानात्मकभक्तियोगस्य ज्ञाननिष्ठायोग्यतारूपसिद्धिप्राप्तिः फलमित्यर्थः । यदिति । मोक्षफलमेवावसानं यस्यास्सा ब्रह्मप्राप्तिपर्यवसाना ज्ञाननिष्ठा यन्निमित्ता य एव भक्तियोगो निमित्तं हेतुर्यस्यास्सा तथोक्ता । स चेति । ज्ञाननिष्ठायोग्यताप्राप्तिहेतुः, तद्द्वारा ज्ञाननिष्ठाहेतुश्चेत्यर्थः । सर्वकर्माण्यपीत्यपिशब्दादाह—प्रतिषिद्धान्यपीति । किं पुनर्विहितानीत्यपेरर्थः । कुर्वाण इति । अज्ञ इति भावः । मयि अर्पितस्सर्वात्मेति भावो यस्य सः । सर्वात्मेश्वर इति बुद्धियुक्त इत्यर्थः ।

यद्वा सर्वेषामात्मनां देहेन्द्रियमनोबुद्धीनां ये ये भावा व्यापारास्ते सर्वे मयीश्वरे येनार्पितास्स मय्यर्पितसर्वात्मभावः । ईश्वरार्थमेव मया देहेन्द्रियादिभिस्तानि तानि सर्वाणि कर्माणि क्रियन्ते न मदर्थमिति निश्चयवानित्यर्थः । अथ वा सर्वोऽप्यात्मभावो मनसो भावना मय्यर्पितो येन स तथोक्तः । सर्वात्मना मामेवाश्रित इत्यर्थः । सर्वकर्माणि कुर्वाणस्यापि परमपदप्राप्तिं विदमेव निमित्तं यदीश्वरव्यपाश्रयत्वम् । पदमवाप्नोतीति । ज्ञानप्राप्तिद्वारेति भावः । ननु साक्षात् । अत एव भक्तियोगस्स्तूयत इत्युक्तम् । भक्तियोगात्परमपदप्राप्तिरितिवचनं स्तुतिर्हि- साक्षात्तस्मात्तत्प्राप्त्यभावात् । ज्ञानयोगात्परमपदप्राप्तिरितिवचनं तु यथार्थकथनं- साक्षात्तत्प्राप्तिसम्भवात् । अथ वा स्तूयत इत्यस्य कथ्यत इत्येवार्थः । मत्प्रसादाद्भक्तियोगानुष्ठाता परमं पदं प्राप्नोतीत्युक्तत्वात् । भक्तियोगस्येश्वरानुग्रहद्वारा परम-

यस्मादेवं तस्मात्—

चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परः ।
बुद्धियोगमुपाश्रित्य मच्चित्तस्सततं भव ॥५७॥

चेतसेति । चेतसा विवेकबुद्ध्या, सर्वकर्माणि दृष्टादृष्टार्थानि, मयीश्वरे, सन्न्यस्य 'यत्करोषि यदश्ना'सीत्युक्तन्यायेन, मत्परः अहं वासुदेवः परो यस्य तव स त्वं मत्परस्सन् मय्यर्पितसर्वात्मभावः, बुद्धियोगं समाहितबुद्धित्वं बुद्धियोगस्तं बुद्धियोगं, उपाश्रित्योपाश्रयोऽनन्यशरणत्वं, मच्चित्तः- मय्येव चित्तं यस्य तव स त्वं मच्चित्तः, सततं सर्वदा भव ॥

मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि मत्प्रसादात्तरिष्यसि ।
अथ चेत्त्वमहङ्कारान्न श्रोष्यसि विनंक्ष्यसि ॥५८॥

मच्चित्त इति । मच्चित्तस्सर्वदुर्गाणि सर्वाणि दुर्गाणि दुस्तराणि संसारहेतुजातानि मत्प्रसादात्तरिष्यस्यतिक्रमिष्यसि । अथचेद्यदि त्वं मदुक्तमहङ्कारात् 'पण्डितोऽह'मिति न श्रोष्यसि न ग्रहीष्यसि, ततस्त्वं विनंक्ष्यसि विनाशं गमिष्यसि ॥५८॥

पदप्राप्तिसम्भवादिति । ईश्वरानुग्रहश्च ज्ञानप्रदानलक्षणः । यः कर्मभिः परिशुद्धचित्तस्सन् ज्ञानं लभते स ईश्वरेणानुगृहीत इत्यनुमातुं शक्यत्वात् । 'ईश्वरानुग्रहादेव पुंसामद्वैतवास'नेति ह्युक्तम् । यद्वा मत्प्रसादाच्छाश्वतं पदं प्रत्यगभिन्नं ब्रह्मावाप्नोति जानाति, मदनुग्रहात्तस्य सम्यग्ज्ञानोदयो भवतीत्यर्थः ॥

चेतसेति । त्वं चेतसा सर्वकर्माणि मयि सन्न्यस्य मत्परस्सन् बुद्धियोगमुपाश्रित्य सततं मच्चित्तो भव । यस्मादेवमिति । यस्मादीश्वराराधनात्मककर्मयोगानुष्ठानादीश्वरानुग्रहात्परमपदप्राप्तिस्तस्मादित्यर्थः । दृष्टेति । ऐहिकान्यामुष्मिकाणि चेत्यर्थः । कथं सन्न्यासोऽत्र आह—यत्करोषीति । 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय! तत्कुरुष्व मदर्पण'मिति पूर्वोक्तरीत्येत्यर्थः । कर्मणामीश्वरार्पणमेवेह सन्न्यास इत्युच्यते- उपचारात् । नतु मुख्यः सन्न्यासः । सर्वकर्माणि कुर्वाण इति प्रकरणत्वादस्य पर उत्कृष्टः प्राप्य इति वा । बुद्धियोगमुपाश्रित्य बुद्धियोगोपाश्रयस्सन्नित्यर्थः । उपाश्रयं कृत्वोपाश्रित्य । उपाश्रयशब्दार्थमाह—अनन्यशरणत्वमिति । न विद्यतेऽन्यच्छरणं यस्य तत्त्वं बुद्धियोगैकशरणो भूत्वेति यावत् ॥५७॥

मच्चित्त इति । मच्चित्तस्सततं भवेत्युक्तं, किं तथा भवनेनेत्यत आह—मच्चित्त इति । त्वं मच्चित्तस्सन् मत्प्रसादात्सर्वदुर्गाणि तरिष्यसि । अथ त्वमहङ्कारान्मदुक्तमिति शेषः । न श्रोष्यसिचेत्तर्हि विनंक्ष्यसि । कीदृशोऽहङ्कारोऽत्र आह—पण्डितोऽहमिति । पण्डितस्य मम किं परोक्तश्रवणे नेत्यहङ्कारादिति भावः । न ग्रहीष्यसीति मदुक्तमनतिक्रम्य नाचरिष्यसिचेदित्यर्थः । न तु केवलश्रवणरूपग्रहणार्थोऽयं श्रोष्यसीतिशब्दः । श्रोत्रेन्द्रियवत्त्वेन शब्दश्रवणस्य जातत्वान्न श्रोष्यसीति वचनस्य व्यर्थत्वापत्तेः । विनाशं नरकादिरूपम् । तस्मान्मदुक्तविधया मदाराधनात्मकं स्वधर्मं युद्धं कुर्विति भावः । 'नियतं कुरु कर्म त्व'मित्येवं पूर्वमुक्तत्वात् ॥५८॥

इदं च त्वया न मन्तव्यं- 'स्वतन्त्रोऽहं, किमर्थं परोक्तं करिष्या'मीति—

यद्यहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे ।
मिथ्यैष व्यवसायस्ते प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

यदीति । यदि चेत्त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति न युद्धं करिष्यामीति मन्यसे चिन्तयसि निश्चयं करोषि, मिथ्यैष व्यवसायो निश्चयस्ते तव । यस्मात्प्रकृतिः क्षत्रियस्वभावस्त्वां नियोक्ष्यति ॥५९॥

यस्माच्च—

स्वभावजेन कौन्तेय! निबद्धस्स्वेन कर्मणा ।
कर्तुं नेच्छसि यन्मोहात्करिष्यस्यवशोऽपि तत् ॥६०॥

स्वभावजेनेति । स्वभावजेन शौर्यादिना यथोक्तेन कौन्तेय! अर्जुन! निबद्धो निश्चयेन बद्धस्स्वेनात्मीयेन कर्मणा कर्तुं नेच्छसि यत्कर्म मोहादविवेकतः करिष्यस्यवशोऽपि परवश एव तत्कर्म ॥६०॥

यदीति । यदीतिश्लोकमवतारयति—इदं चेति । स्वतन्त्रोऽहं किमर्थं परोक्तं करिष्यामीतीदं च त्वया न मन्तव्यमित्याह—यदीति । त्वमहङ्कारमाश्रित्य न योत्स्य इति मन्यसे यद्येष ते व्यवसायो मिथ्या भविष्यतीति शेषः । प्रकृतिस्त्वां कर्मणीति शेषः । नियोक्ष्यतीति, एष इति । 'नाहं युद्धं करिष्य' इत्येवंरूप इत्यर्थः । मिथ्या व्यर्थः । कुतो मिथ्या भविष्यतीत्यत आह—प्रकृतिरिति । यस्मात्प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, तस्मादेष मिथ्येति भाष्यान्वयः । नियोक्ष्यति नियुक्तं करिष्यति । कर्मणि युद्धे प्रवर्तयिष्यतीत्यर्थः ॥५९॥

स्वभावजेनेति । कथं प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्यत आह—स्वभावजेनेति । हे कौन्तेय! स्वभावजेन स्वेन कर्मणा निबद्धस्त्वं मोहाद्यत्कर्म कर्तुं नेच्छसि तदवशस्सन्नपि त्वं करिष्यसि । स्वभावः क्षत्रस्वभावः । तज्जेन स्वेन स्वकीयेन कर्मणा शौर्यादिना । 'शौर्यं तेजो धृतिर्दाक्ष्यं युद्धे चाप्यपलायन'मितिश्लोकोक्तेनेत्याह—यथोक्तेनेति, मोहादिति । न तु सम्यग्ज्ञानादिति भावः । तत्त्वविदः प्रकृतिपरवशत्वासम्भवात् । अवशोऽस्वाधीनः । फलितमाह—परवश इति । प्रकृतिपरतन्त्र इत्यर्थः । नाहं कर्म करिष्य इति दृढं सङ्कल्प्य स्थितोऽपि त्वं क्षत्रस्वभावप्रयुक्तसहजशौर्यादिगुणयुक्तत्वाच्छत्रुभिर्बाध्यमानान् स्वीयानवलोक्य, शत्रुभिः क्रियमाणामात्मनिन्दां च श्रुत्वा, प्रभूतक्रोधविक्षिप्तं मनो नियन्तुमशक्तस्सन् करिष्यस्येव युद्धम् । नहि प्रकृतेस्त्वया नियन्तुं शक्यते । न ह्यग्नेरौष्ण्यस्वभाव इव क्षत्रस्य शौर्यादिस्वभावोऽन्यथा भवति । यस्मादेवं तस्मान्मिथ्यैव तव न योत्स्येऽहमित्येष निश्चयः । तस्मान्मदुपदेशात्प्राग्यत्त्वया निश्चितं न योत्स्य इति तदधुना परित्याज्यमेव । न त्वद्यापि तथैव न योत्स्य इति मन्तव्यमिति भावः ॥६०॥

यस्मात्—

ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन! तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥६१॥

ईश्वर इति । ईश्वर ईशनशीलः, सर्वभूतानां सर्वप्राणिनां, हृद्देशे हृदयदेशे, अर्जुन! शुक्लान्तरात्मस्वभावो विशुद्धान्तःकरण इति- 'अहश्च कृष्णमहरर्जुनं' चेति दर्शनात्, तिष्ठति स्थितिं लभते । तेषु स कथं तिष्ठतीत्याह—भ्रामयन्भ्रमणं कारयन् सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि यन्त्राण्यारूढान्यधिष्ठितानीवेतीवशब्दोऽत्र द्रष्टव्यः । यथा दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्रारूढानि मायया छद्मना भ्रामयन् तिष्ठतीति सम्बन्धः ॥६१॥

ईश्वर इति । न केवलं प्रकृतिरेव त्वां नियोक्ष्यति, किं त्वीश्वरोऽपीत्याह—ईश्वर इति । यद्वाऽवश इत्यनेन न केवलं प्रकृतिपरवशत्वं तवोच्यते, किं त्वीश्वरपरवशत्वमपीत्याह—ईश्वर इति । अथ वा कुतो मां स्वतन्त्रमीश्वरं प्रकृतिर्नियोक्ष्यतीत्यत आह—ईश्वर इति । हेऽर्जुन! यन्त्रारूढानि माययेव सर्वभूतानि भ्रामयन् सन्नीश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठति । अर्जुनशब्दार्थमाह—शुक्लेति । शुक्लः परिशुद्धोऽन्तरात्मस्वभावो यस्य स शुक्लान्तरात्मस्वभावः । अस्यैवार्थमाह—विशुद्धान्तःकरण इति । नन्वर्जुनशब्दश्श्वेतवाचीत्यत आह—अहश्चेति । कृष्णमपरिशुद्धं मेघाच्छादनादिनेति भावः । अर्जुनं परिशुद्धं मेघाभावादिनेति भावः । मेघच्छन्नेऽह्नि दुर्दिनशब्दव्यवहारात् । न ह्यह्नि शुक्लकृष्णरूपयोगः । तस्मादर्जुनशब्दः परिशुद्धवाची । इदं च सम्बोधनं वेदान्तशास्त्रोपदेशार्हत्वसूचनाय, परिशुद्धान्तःकरणस्य तव मदुक्तार्थग्रहणमुचितमिति सूचनाय वा; परिशुद्धान्तःकरणस्य तवोच्छास्त्रप्रवृत्तिरयुक्तेति सूचनाय वा; परिशुद्धान्तःकरणत्वं समाहितेन मनसा हृद्देशस्थमीश्वरं साक्षात्कर्तुं क्षमस इति सूचनाय वा ।

कानि तानि यन्त्रारूढानीत्यत आह—दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्राणीति । दारुकृतानि पुरुषादीन्येव यन्त्राणि यन्त्रारूढानीत्युच्यन्त इत्यर्थः । अवयवावयविभावेन यन्त्रे पुरुषादिपुत्रिकाणां सत्त्वाद्यन्त्रावयवानां पुत्रिकाणां यन्त्रत्वं यन्त्रारूढत्वं चेति भावः । यद्वा कानि तानि यन्त्राणीत्यत आह—दारुकृतेति । तदारूढानि तु मनुष्यसत्त्वानि । पुरुषाश्वगवादिरूपासु यन्त्रस्थासु पुत्रिकासु बालानारोप्य केनचित्कपटेन भ्रामयति हि पुरुषः । अथ वाऽऽरूढानि स्वेनाधिष्ठितानि च तानि यन्त्राणि यन्त्रारूढानि; आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठान्तस्य परनिपातः । कानि तानीत्यत आह—दारुकृतेति । पुरुषाकारामश्वाकारां वृषभाकारां वा कांचित्पुत्रिकां दारुमयीं निर्माय यन्त्रभूतां तां स्वयमधिष्ठाय केनचिन्निमिषेण तद्यन्त्रं भ्रामयति कुशलः । दारुकृतपुरुषादीनि यन्त्राढानीति भाष्यपाठस्तु नागरपुस्तकेषु दृश्यते । तद्वदीश्वरो ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं सचेतनं कार्यकरणसङ्घातात्मकं चराचरभूतजातं निर्माय तस्य हृद्देशे स्थितस्सन् तद्यथास्वभावं तत्रतत्र प्रवर्तयतीत्यर्थः ।

नन्वपरिच्छिन्नस्य महतो महीयसः परिपूर्णस्य परमेश्वरस्य कथं भूतहृद्देशे स्थितिः ? परिमितो हि हृत्पुण्डरीकप्रदेश इतिचेन्नैष दोषः—'हृत्पुण्डरीके विमले प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्'मिति, 'अंगुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठ'तीति च श्रुतेर्मायया रामकृष्णादिसप्तवितस्तिपरिमितकायव-दंगुष्ठपरिमितकायोऽपि भवेदीश्वरस्य; तेन च रूपेण हृत्पुण्डरीकस्थितिरुपपद्यत इति ।

ननु यदि हृत्पुण्डरीके अंगुष्ठमात्रपरिमित ईश्वरस्साकारोऽस्ति तर्हि स दृश्येतैवेतिचेन्नैष दोषः—चक्षुषो बहिःकरणस्यान्तस्स्थवस्तुस्वरूपग्रहणासामर्थ्यात् । किं घटादिरिवान्तस्स्थमांसादिकं चक्षुषा गृह्यते ? नन्वेवं मृतभूतशरीरे ईश्वरस्सोऽस्ति वा, न वा ? आद्ये प्रकृतशरीरदाहेन सप्राणस्यापीश्वरस्य दाहः; तेन चेश्वरस्य महत्कष्टम् । द्वितीये- कस्माद्धेतोर्नास्ति ? नच बहिर्निर्गमनादिति वाच्यं, बहिर्निर्गतस्य तस्य कुतोऽचाक्षुषत्वम् ? किं मृतशरीराद्बहिर्निर्गतोंगुष्ठमात्रपुरुषः केनापि दृश्यते पार्श्वस्थेन ? नच प्राकृतचक्षुरगोचर इति वाच्यं, सन्निपातदोषेण दन्तपंक्तिद्वयसङ्घट्टने सति वक्त्रमार्गाभावात्केन मार्गेण स पुरुषो निर्गतस्स्यात् ? न हि नेत्रादिमार्गा अंगुष्ठपरिमिताः । नच गुदद्वारेण निर्गत इति कल्पयितुं शक्यमश्लीलत्वात् ।

किंच दर्पणमयनीरन्ध्रकरण्डे निक्षिप्तान्म्रियमाणान्मनुष्यान्निर्गतस्य परमेश्वरस्य तस्य कथं दर्पणाद्बहिर्गमनं- रन्ध्राभावात् । अपि च- अतिसूक्ष्मेषु कीटादिशरीरेषु हृद्देशस्यात्यल्पत्वात्कथं तत्र तादृशेश्वरस्थितिः ? तस्मादिह हृद्देशे स्थितः पुरुषो नांगुष्ठमात्र इति वक्तुं शक्यते । नच श्रुतेः का गतिरिति वाच्यं, मनुष्यहृद्देशस्यांगुष्ठपरिमितत्वात्तत्स्थस्येश्वरस्यापि तत्परिमितत्वं कल्प्यत एवोपासनार्थं, नतु तात्त्विकमिति । नन्वेवंचेत्—मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्सत्त्वादिगुणभेदेन विष्णुब्रह्मरुद्ररूपश्चेश्वरो भूतहृद्देशे तिष्ठतीति ब्रूमः । इदं चान युक्तम्—किं हृद्देशे विष्ण्वादिमूर्तित्रयमस्ति, उत तत्र का मूर्तिः ? उभयथापि शङ्खचक्रकमण्डलुत्रिशूलादिधराणां गरुडहंसवृषभध्वजानां लक्ष्मीसरस्वतीपार्वतीसहितानां महतां तेषां त्रयाणां देवोत्तमानां स्वल्पे हृत्पुण्डरीके स्थितिर्न घटते । नापि त्रयाणां तेषामनेककोटिमूतजातहृदयस्थितिरुपपद्यते । अनेककोटिविष्ण्वादिमूर्तयस्सन्तीति कल्पनं चायुक्तं--अप्रमाणत्वात् । नापि विशस्यमानपश्वादिहृत्पुण्डरीके कापि मूर्तिरुपलभ्यते । तस्मात्सत्त्वगुणावच्छिन्नं चैतन्यं विष्णुरिति, रजोगुणावच्छिन्नं ब्रह्मेति, तमोगुणावच्छिन्नं रुद्र इति च नामभिरुच्यते । नतु चैतन्यस्य कोऽप्याकारः । अत एव विष्ण्वादिशरीरा अस्मदादिशरीरवद्देवादिशरीरवच्च दृश्यत्वाज्जडत्वात्परिच्छिन्नत्वाच्च नैवेश्वरभूताः; किं तर्हि मायावच्छिन्नं चैतन्यमेव- अपरिच्छिन्नत्वादीश्वर इति ।

नन्वेवमपि मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणेश्वरस्य परिपूर्णस्यापरिच्छिन्नस्य कथं हृद्देशे स्थितिरितिचेन्मायापरिणामत्वात्सर्वस्य घटाकारपरिणतमृदि गन्ध इव हृदाकारपरिणतमायायामीश्वरोऽस्तीति । एतदपि न युक्तम्-- हृद्देशे तिष्ठतीति विशेषवादस्यायुक्तत्वात् । सर्वभूतानां करचरणनखलोमादिष्वपि मायापरिणामेषु दर्शितविधया सत्त्वादीश्वरस्य । किं चानया विधयाऽन्तःकरणस्यापि मायापरिणामत्वेन

तत्रापीश्वरचैतन्यस्यैव सत्त्वादन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यं जीव इति वेदान्तसिद्धान्तविरोधाच्च। तस्मादीश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीत्येतदनुपपन्नमेवेति पूर्वपक्षः।

अत्रोच्यते—'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र'ह्मेत्युक्तसत्यज्ञानानन्दलक्षणः परिपूर्णस्सर्वव्यापी परमात्मा नारायणः परमेश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशे प्रत्यग्रूपेण तिष्ठतीति, अन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं प्रत्यगित्युच्यते। यद्यपि परिपूर्णं चैतन्यं निरुपाधिकं सर्वत्रास्ति। तथापि तदेव चैतन्यमन्तःकरणावच्छिन्नं सद्भूतानां हृदि तिष्ठतीति न कोऽपि दोषः। नच सर्वान्तरस्य प्रत्यक्चैतन्यस्यापि सर्वशरीरावयवव्यापित्वेन कथं हृद्देशे स्थितिरिति वाच्यं, अन्तःकरणस्य हृत्पुण्डरीके स्थितत्वात्तदवच्छिन्नचैतन्यस्य तत्रैवोपलभ्यमानत्वाद्धृद्देशे स्थितिरुक्तेति।

यद्वा मायोपाधिको महेश्वर एव हृद्देशे प्रत्यग्रूपेण तिष्ठति। नच मायोपाधिकस्य कथमन्तःकरणोपाधिकत्वमिति वाच्यं, वस्त्रावृतायाः क्षुरिकायाः पेटिकावृतत्ववत्तदुपपत्तेः। अविद्यावच्छिन्नमेव चैतन्यं पुनरन्तःकरणावच्छिन्नमपि भवतीति वेदान्तशास्त्रे दृश्यते हि। अन्तःकरणावच्छिन्नस्यापि प्रतीचो जीवस्येन्द्रियावच्छिन्नत्वं देहावच्छिन्नत्वं च दृश्यते हि- पश्याम्यहं मनुष्योऽहमित्यादिव्यवहारात्। न चेश्वरस्यैव कथं जीवत्वमिति वाच्यं, निर्विशेषस्य ब्रह्मणो यथेश्वरत्वं तथैवेश्वरस्यापि जीवत्वमिति शास्त्रैकप्रमाणा वयमभ्युपगच्छामः। तथाहि शास्त्रम्- 'तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्, अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य' इत्यादिश्रुतिः; 'ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत!, ईश्वरो जीवकलया प्रविष्टो भगवा'नित्येवमादिस्मृतयः; 'भगवानेक एवैष सर्वक्षेत्रेष्ववस्थित' इति पुराणम्। नच शास्त्रादपि कथमीश्वरस्यानीश्वरजीवत्वमिति वाच्यं, रज्जोरपि सर्पत्वमिव स्थाणोरपि चोरत्वमिव गगनस्यापि नैल्यमिव सशिरसोऽपि स्वप्ने भिन्नशिरस्कत्वमिव स्थिरस्यापि जलसूर्यकस्य चलनमिवाविद्यावशादीश्वरस्यापि जीवस्यानीश्वरत्वसम्भवात्। न ह्यनुभवसिद्धं जीवगतमनीश्वरत्वं शास्त्रसिद्धमीश्वरत्वं वा प्रत्याख्यातुं शक्यते केनाप्यास्तिकेन। न चैवं जीवे ईश्वरत्वानीश्वरत्वयोरन्यतरस्य निश्चेतुमशक्यत्वेनोभयासिद्धिरिति वाच्यं, शास्त्राद्विद्वदनुभवात्सुषुप्त्यादिदृष्टान्ताच्च; जीवे ईश्वरत्वस्य लोकादविद्वदनुभवाज्जागराच्च। तस्मिन्ननीश्वरत्वस्य च निश्चेतुं शक्यत्वादेकस्यापि नटस्य दशाभेदात्स्त्रीपुरुषाकारद्वयपरिग्रहवदेकस्यापि जीवस्य विद्याऽविद्यादशाभेदेनेश्वरत्वानीश्वरत्वसम्भवाच्च। तस्मादुपपन्नं जीवेश्वराद्वैतं तत्त्वमस्यादिमहावाक्योपदिष्टम्।

तथाहि- तदित्यस्येश्वरोऽर्थः; त्वमित्यस्य जीवोऽर्थः; असीत्यस्य तयोरैक्यमर्थः। मायावच्छिन्नचैतन्यलक्षणेश्वरस्यैव पुनरन्तःकरणावच्छिन्नत्वाज्जीवेश्वराभेदः। तथाऽविद्यादशायां यस्संसारी जीवः स एव विद्यावस्थायामसंसारीश्वर इति जीवेश्वराभेदः। महाकाशस्य घटाकाश इव जीव ईश्वरस्यांश इति कृत्वा अंशांशिनोर्जीवेश्वरयोर्घटाकाशमहाकाशयोरिवाभेदः। बिम्बभूतं मुखं प्रतिबिम्बरूपेण यथा दर्पणे तिष्ठति, तथा बिम्बभूत ईश्वरः प्रतिबिम्बजीवरूपेणान्तःकरणे तिष्ठति; तच्चान्तःकरणं हृद्देशे तिष्ठतीतीश्वरस्यैव जीवरूपेण भूतहृद्देशे स्थितत्वाद्बिम्बप्रतिबिम्बयोर्मुखप्रतिमुखयोरिव जीवेश्वरयो-

रभेदः । बाह्यचैतन्यमीश्वरः, आन्तरचैतन्यं जीवः । तथा च बाह्याकाशदहराकाशयोरिव जीवेश्वरयोरभेदः । सोपाधिकचैतन्यं जीवः, निरुपाधिकचैतन्यमीश्वरः । तथा च घटाकाशमहाकाशयोरिव जीवेश्वरयोरभेदः । यथा भोग्यो बाह्यो वायुर्भोक्तृप्राणरूपेणान्तस्तिष्ठति, तथा ज्ञेयं बाह्यं ब्रह्म ज्ञातृजीवरूपेण हृद्देशे तिष्ठतीति वायुप्राणयोरिव जीवेश्वरयोरभेदः । नच वायोः प्राणभोग्यत्वं कथमिति वाच्यं, सर्पाणामृषीणां च वाताहारत्वात्प्राणस्यैवाहारभोक्तृत्वाच्चेति ।

लक्षणापक्षे त्वन्तःकरणावच्छिन्नत्वमायावच्छिन्नत्वबिम्बत्वप्रतिबिम्बत्वज्ञातृत्वज्ञेयत्वसर्वज्ञत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वेश्वरत्वानीश्वरत्वसंसारित्वासंसारित्वसोपाधिकत्वनिरुपाधिकत्वादिविशेषणांशत्यागेन शुद्धचैतन्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म तत्त्वमसीति वाक्येन लक्ष्यत इति बोध्यम् ।

ननु यद्येवमीश्वरो जीवरूपेण भूतानां हृदि तिष्ठेत्तर्हि नियाम्यनियामकभावासिद्धिर्जीवेश्वरद्वयाभावादिति चेन्मैवम्—नेश्वरेण जीवो नियम्यते- ईश्वरस्यैव जीवत्वात् । किंतु जीवरूपेणेश्वरेण कार्यकरणसङ्घातो नियम्यते । जीवेऽस्मिन् देहे सत्येव सङ्घातस्य प्रवृत्तिरस्माद्देहादुत्क्रान्ते त्वप्रवृत्तिरिति दर्शनात् । लौकिकास्तार्किकादयश्च जीवस्वरूपमविदित्वा कार्यकरणसङ्घातं चराचरात्मकं ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तं दृश्यमेव सचेतनं सर्वं जीवत्वेन प्रतिपद्य जीवा ईश्वरेण नियम्यन्त इत्याहुः । एतत्कार्यकरणसङ्घातेऽहममिमानादेव वयं केनापि नियमिता इवावशाः प्रवर्तामह इति मन्यन्ते- 'केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करो'मीति स्मरणात् । जन्ममरणसुखदुःखादिलक्षणं संसारं चानुभवन्ति ।

वस्तुतस्तु- न जीवस्याविक्रियस्य कापि प्रवृत्तिस्सम्भाव्यते- 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यत' इति ह्युक्तम् । एवं कार्यकरणसङ्घातस्य नानात्वादेव तदभिमानाज्जीवा अप्यनेके इति भ्रान्त्या ब्रुवन्ति तार्किकादयः । वस्तुतस्तु जीव एक एव- 'एको देव' इति मन्त्रवर्णात्; ईश्वरैकत्वस्य तार्किकादिसम्प्रतिपन्नत्वादीश्वरस्यैव जीवत्वाच्च । तस्मात्कार्यकरणसङ्घातात्मकाः प्राणिनो जीवा ईश्वरेण प्रत्यगात्मना नियम्यन्त एव । सर्वान्तरात्मा प्रत्यक्पुरुषस्तु नेश्वरेण नियम्यते तस्यैवेश्वरत्वादिति स्थितम् ।

नन्वेवं प्रकृते ईश्वरस्सर्वभूतानि भ्रामयतीत्यस्य किमीश्वरो जीवान्नियमयतीत्यर्थः? उत प्रत्यगात्मा । कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयतीत्यर्थ इति चेत्- उभयथाप्येक एवाभिप्रायः पर्यवस्यति । अविद्वद्दृष्ट्येश्वरो जीवान्नियमयतीत्युक्तेऽपि विद्वद्दृष्ट्या प्रत्यगात्मा कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयतीत्येव सिद्धत्वात । विद्वद्दृष्ट्या प्रत्यगात्मा कार्यकरणसङ्घातजातं नियमयतीत्युक्तेऽपि, अविद्वद्दृष्ट्या जीवानीश्वरो नियमयतीत्येव सिद्धत्वात् । विदुषा हीश्वर आत्मत्वेनाभिमतः; अविदुषा च कार्यकरणसङ्घात आत्मत्वेनाभिमतः । न चैक एवात्मा कुत एकेश्वरत्वेन नानासङ्घातत्वेन च गृहीत इति वाच्यं, एकस्यैव चन्द्रस्य तैमिरिकेण नानाचन्द्रत्वेन निर्मलचक्षुषा एकचन्द्रत्वेन च गृह्यमाणत्वात् ।

एकस्यैव सूर्यस्यास्मदादिभिः प्रकाशरूपत्वेनोलूकैस्तिमिररूपत्वेन च गृह्यमाणत्वात्। तस्माद्विद्यया एकस्यैवात्मन ईश्वरत्वेनाऽविद्यया नानाजीवत्वेन च ग्रहणमुपपद्यते।

ननु य आत्मानं विद्यया ईश्वरत्वेन गृह्णाति, यश्चाविद्यया नानाजीवत्वेन गृह्णाति सोऽसौ क इति चेदुच्यते—प्रमातेति। स हि वस्तुत आत्मापि सन्नन्तःकरणतादात्म्याध्यासात्प्रमाता भवति। अयं चान्तःकरणभेदान्नानैवेति ग्रहीतृभेदाद्ग्रहणभेदोपपत्तिः। इमे एव प्रमातारः कार्यकरण-सङ्घाताहममिमाना जीवा इति व्यवह्रियन्ते- अविद्यावशात्। विद्यया त्वीश्वरात्मका एव चैतन्यात्म-कत्वादिति स्थितं जीवेश्वराद्वैतम्। अविद्यादशामधिकृत्य प्रोक्तोऽयं श्लोको भगवता, नतु विद्या-दशायां- तत्र सर्वभूतानामेवाभावात्। तथाच यान्यविद्यादशायामुपलभ्यमानानि सर्वाणि चराण्यच-राणि च ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तानि भूतानि तेषां हृद्देशे प्रत्यग्रूपेणावस्थित आत्मेश्वरो भ्रामयतीति पर्यवसन्नश्श्लोकार्थः।

यत्तु रामानुजः—ईश्वरोऽन्तर्यामिरूपेण हृद्देशे तिष्ठन् जीवान् भ्रामयतीति, तदयुक्तम्—यद्यन्तर्यामिरूपं प्रसिद्धं स्यात्तर्हीश्वरोऽन्तर्यामिरूपेण तिष्ठतीति वक्तुमुचितम्। न तु तत्प्रसिद्धम्। न हि कस्याप्यन्तर्यामी प्रत्यक्षः। किं त्वनुमेय एव- जीवपारतन्त्र्यलिङ्गात्। तस्मात्तस्यान्तर्यामिण ईश्वरस्य रूपं वक्तव्यम्। नच रुक्मवर्णोऽङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तर्यामीति वाच्यं, दूषितत्वादेतद्वादस्य; 'अशब्दमस्पर्शमरूपमव्यय'मितीश्वरस्य रूपवत्त्वनिषेधाच्च। जीवस्यैव नीरूपत्वे किं पुनरीश्वरस्य नीरूपत्वं वक्तव्यम्? नच जीवः कृष्णवर्ण ईश्वरश्शुक्लवर्ण इति वाच्यं, सपापनिष्पापपरत्वात्कृष्ण-शुक्लशब्दयोः। नहि देहे देहाद्बहिर्वा नीलो जीवः कैरपि दृश्यते। तथा श्वेतोऽपीश्वरः। तस्मा-त्सत्यज्ञानानन्दरूप एवान्तर्यामीश्वर इत्यभ्युपेयम्। अभ्युपेते च तथा तदेव सत्यं ज्ञानं जीवस्यापि स्वरूपमिति प्रत्यगात्मन एवान्तर्यामीश्वरत्वं सम्भवतीति कृत्वा तदतिरिक्तान्तर्यामिकल्पनमप्रमाणमनु-भवविरुद्धमनुपपन्नं च। न चान्तर्यामिब्राह्मणं प्रमाणं· तस्यापि प्रत्यगात्मपरत्वात्। नापि जीवपारत-न्त्र्यानुभवः प्रमाणं- सङ्घातगतत्वात्पारतन्त्र्यस्य। तस्मात्प्रत्यगात्मैवान्तर्यामी।

अस्य श्लोकस्य श्रीविद्यारण्यस्वामिभिः—यन्त्रारूढानि सर्वभूतानि मायया भ्रामयन्सन्नीश्वर-स्सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीत्यन्वयमाश्रित्य देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारूढान्यभिमानित्वरूपमारोहं प्राप्तानि कार्यकरणसङ्घातेऽहमिति ममेति चाभिमानयुक्तानीत्यर्थः। सर्वभूतानि सर्वजीवान् मायया त्रिगुणात्मि-कया भ्रामयन्नित्यर्थ उपवर्णितः पञ्चदश्यां- 'देहादिपञ्जरं यन्त्रं तदारोहोऽभिमानिता' इत्यादिना। रामानुजेनापि देहेन्द्रियावस्थं प्रकृत्याख्यं यन्त्रमारूढानीत्ययमेवार्थ उक्तः। अस्मिन्नर्थेऽपि कार्यकरण-सङ्घाताभिमानिनां सर्वेषां जीवानां प्रमातॄणां यत्स्थानं हृत्पुण्डरीकदेशः तस्मिन् प्रत्यगात्मरूपेणेश्वर-स्तिष्ठन्सन् कार्यकरणसङ्घातं प्रवर्तयति। तथा प्रवर्तिते सङ्घातेऽहमित्यभिमानसत्त्वाज्जीवास्ते स्वय-मीश्वरेण प्रवर्तिता इव मन्यन्त इति तात्पर्यं बोध्यम्।

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत !
तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥६२॥

तमेवेति । तमेवेश्वरं शरणमाश्रयं संसारार्तिहरणार्थं गच्छाऽऽश्रय सर्वभावेन सर्वात्मना हे भारत ! भरतान्वय ! ततः तत्प्रसादादीश्वरानुग्रहात्परां प्रकृष्टां शान्तिमुपरतिं स्थानं च मम विष्णोः परमं पदं प्राप्स्यसि शाश्वतं नित्यम् ॥६२॥

अस्मिन्नन्वये तु केन साधनेनेश्वरस्सर्वभूतानि भ्रामयतीत्याकांक्षा पूरिता- माययेत्युक्तत्वात् । कथं भ्रामयतीत्याशङ्का तु न पूरिता । श्रीशङ्करोक्तान्वये तु कथमित्याशङ्का पूरिता- यन्त्रारूढानि माययेवेत्युक्तत्वात् । नच भाष्यकृदन्वयेऽपि करणाकांक्षापूर्त्यभावो न्यूनतावह एवेति वाच्यं, मायाया ईश्वरशक्तित्वात् । ईश्वरो भूतानि भ्रामयतीत्यनेनैवाऽग्निः काष्ठानि दहतीतिवच्छक्त्या भ्रामयतीति सिद्धत्वादशक्तस्य भ्रामणासम्भवाच्च । नच यन्त्रारूढानीत्यस्य सर्वभूतपदाविशेषणीकरणे देहादिपञ्जराभिमानित्वं सर्वभूतानां न सिध्यतीति वाच्यं, अचेतनानां कार्यकरणसङ्घातानां प्रवर्तकत्वानुपपत्तेः । सर्वभूतशब्देन सचेतनान्येव कार्यकरणसङ्घातानि ग्रहीतव्यानि । तथा च सति सचेतनानि सर्वभूतानि नाम प्रमातृभिरहमित्यभिमन्यमानाः कार्यकरणसङ्घाता एव । ततश्च कार्यकरणसङ्घाताभिमानिनः प्रमातार एव सर्वभूतशब्दार्थ इति सिद्धमेव । तस्माद्यन्त्रारूढानीति विशेषणं व्यर्थमेव सर्वभूतानीत्यस्य । किं चाजो नित्यश्शाश्वतश्च प्रमाता भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या भूतशब्दः कार्यवाची न प्रमातारमजमभिधातुं क्षमते । एवं च सति देहादिपञ्जरयन्त्रारूढानि तानि भूतानि कानीत्युक्ते किमुत्तरं श्रीविद्यारण्यस्वामिनाम् ? न किमपि । ततश्च सर्वभूतानीत्यस्य कार्यकरणसङ्घातास्सचेतना इत्येवार्थो न्याय्यः । अत एव प्राणिन इत्युक्तमाचार्यैः । एवं कार्यकरणसङ्घातानामेव भ्रामणकथनेन जीवस्य वस्तुतस्तदभाव इति च प्रतीयत इति महान्गुणः । तस्माच्छाङ्करमेव भाष्यं शङ्करम् । वस्तुतस्तु कुशलो यन्त्रारूढानि माययेव- ईश्वरस्सर्वभूनि मायया भ्रामयन्सन् सर्वभूतानां हृद्देशे तिष्ठतीति माययेतिपदमावर्त्य अन्वेतव्यम् । तथा सति करणाकांक्षापूर्तिरपि भवति । न च इवशब्दाध्याहारः कुशलशब्दाध्याहारश्च दुष्ट इति वाच्यं, सति गुणेऽध्याहारस्यादोषात् । अन्यथा एकवाक्यत्वे यन्त्रारूढानीतिपदवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति संक्षेपः ॥६१॥

तमेवेति । यदि प्रकृतिर्मां नियोक्ष्यति, यदि चेश्वरो भ्रामयति तर्हि प्रकृतीश्वरद्वयपरतन्त्रस्य मम का गतिरत आह—**तमेवेति ।** हे भारत ! त्वं सर्वभावेन तमेव शरणं गच्छ, तत्प्रसादात्परां शान्तिं शाश्वतं स्थानं च प्राप्स्यसि । शरणशब्दार्थमाह—**आश्रयमिति ।** शरणं गच्छेति पदद्वयार्थमाह—**आश्रयेति ।** किमर्थमाश्रयणमत आह—**संसारार्तिहरणार्थमिति, सर्वात्मनेति ।** वाचा मनसा बुद्ध्या चेत्यर्थः । यदीश्वराद्भिन्नोऽहमिति मन्यसे तर्हि संसारस्तव प्राप्नोति देहेन्द्रियादिसङ्घाततादात्म्याध्यासप्रयुक्तस्सुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणः । तस्मात्क्षत्रियोऽयं युवेत्याद्यभिमानं त्यक्त्वा ईश्वर एवाहमिति सर्वभावेन प्रत्यगभिन्नं परमात्मानमाश्रयस्व । किमस्मादीश्वराश्रयणात्फलमत

आह—तत्प्रसादादिति । एवं सर्वभावेनाश्रितस्य तस्येश्वरस्यानुग्रहाच्चित्तशुद्धिज्ञानप्राप्त्यादिलक्षणात्, शान्तिं संसारोपरमं शाश्वतं स्थानं परं पदं प्रत्यगभिन्नपरमात्मस्वरूपं सच्चिदानन्दलक्षणं प्राप्स्यसि साक्षात्करिष्यसीत्यर्थः । ब्रह्मैव भविष्यसीति यावत् । तस्मादहं ब्रह्मेतीश्वराश्रयणात्सर्वसंसारनिवृत्तिपूर्वकं ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः फलमित्यर्थः । यद्वाऽहं ब्रह्मेतीश्वराश्रयणाज्जीवन्मुक्तिलक्षणस्संसारोपरमः, विदेहमुक्तिलक्षणा ब्रह्मप्राप्तिश्च फलमित्यर्थः ।

ननु प्रकृतिस्त्वां नियोक्ष्यति, ईश्वरस्त्वां प्रेरयति, मदुक्तं न श्रोष्यसिचेद्विनंक्ष्यसि, तस्माद्युद्धं कुर्विति पूर्वमुक्त्वा कथमधुना परमेश्वरसमाश्रयणं विधीयते ? ज्ञाननिष्ठालक्षणं कर्मनिष्ठाविरोधीति चेन्नैष दोषः—मदुक्तविधयेश्वराराधनबुद्ध्या युद्धं कृत्वा पश्चात्संसारनाशार्थमीश्वरं शरणं गच्छेत्युक्तत्वात् । कर्मनिष्ठा हि ज्ञाननिष्ठायास्साधनभूता । न चैवं साध्यसाधकयोर्ज्ञानकर्मणोः कथं विरोध इति वाच्यं, काष्ठद्वयनिर्मथनसाध्यस्याग्नेः काष्ठद्वयदाहदर्शनात् । कर्मभिरुत्पन्नमपि ज्ञानं कर्मनिर्मूलकमेवेति कर्मविरोध्येव । यद्वा प्रकृतीश्वरपारतन्त्र्याद्युद्धे प्रवृत्तोऽपि त्वं तमेवेश्वरं सर्वभावेन शरणं गच्छ; ईश्वरेण क्षत्रियस्य विजितव्यमिति शासितत्वान्मया युद्धं क्रियते तदाराधनार्थं; न तु पृथिवीस्वर्गजयाद्यैहिकामुष्मिकफलार्थमिति वाचा मनसा बुद्ध्या चावधारयेत्यर्थः । एवं सर्वभावेनेश्वरमाश्रित्य तदाराधनात्मके स्वकर्मणि युद्धे त्वाया कृते सति तु तस्येश्वरस्य त्वयि महान्प्रसादो भविष्यति । ततश्च चित्तशुद्धिं सम्यग्दर्शनं च प्राप्य संसारोपरतिं मोक्षं च प्राप्स्यसीति कर्ममार्गप्रतिपादनपर एवायं श्लोकः ।

एतेन नाधुनैव तव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यताऽस्ति; तस्मान्न त्वं ज्ञाननिष्ठां प्रविश; किंतु युद्धमधुना यथोक्तरीत्या विधाय तेन ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यो भूत्वा ज्ञाननिष्ठां प्रविशेत्यर्जुनाय श्रीकृष्णोपदेश इति सूचितम् । अत एव 'नियतं कुरु कर्म त्वं, तस्माद्युध्यस्व भारत !' इत्यादिवाक्यानि पूर्वाध्याये-ऽक्तानि । अथ वा भवत्वर्जुनस्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यता विनापि युद्धानुष्ठानं तस्येश्वरांशत्वात्तथापि लोकसंग्रहार्थमप्यर्जुनेन कर्मैवादौ कर्तव्यं ज्ञानहेतुत्वात्कर्मण इत्यभिप्रेत्येत्थमुक्तं भगवता- 'लोकसंग्रहमेवापि सम्पश्यन् कर्तुमर्ह'सीति पूर्वमुक्तत्वात । तस्मान्नार्जुने ज्ञाननिष्ठानर्हत्वशङ्का कार्येति ।

यत्तु रामानुजः—विष्णोः परं स्थानं वैकुण्ठाख्यं प्राप्स्यसि- 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः, ते ह नाकं महिमानस्सचन्ते, यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवाः, यत्र ऋषयः प्रथमजा ये पुराणा' इत्यादिश्रुतिभ्य इति, तदयुक्तम्—सगुणब्रह्मविद्याफलत्वाद्वैकुण्ठलोकप्राप्तेः । वैकुण्ठलोको हि द्विविधः-- एकस्सुमेरुशिखरस्थश्शुभ्रपत्न्यां विकुण्ठायां जातेन वैकुण्ठेन भगवता रमायाः प्रियकाम्यया निर्मितः । अन्यस्तु ब्रह्माण्डात्परतस्सत्यलोके स्थितः । तत्र सालग्रामार्चनादिभिर्मेरुशिखरस्थवैकुण्ठलोकप्राप्तिः । सगुणब्रह्मोपासनेन तु सत्यलोकस्थवैकुण्ठप्राप्तिः । अयं च सत्यलोकस्त्रेधा विभिन्नः- सत्यलोक इति, वैकुण्ठलोक इति, कैलासलोक इति च । तत्र हिरण्यगर्भस्सत्यलोकस्य स्वामी; विष्णुर्वैकुण्ठलोकस्य; शम्भुः कैलासलोकस्य । त्रयोऽप्यमी देहधारित्वाज्जीवा एव । परं तु सर्वज्ञा रजस्सत्वतमो-

इति ते ज्ञानमाख्यातं गुह्याद्गुह्यतरं मया ।
विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

इतीति । इत्येतत्ते तुभ्यं ज्ञानमाख्यातं कथितं गुह्याद्गोप्याद्गुह्यतरमतिशयेन गुह्यं रहस्यमित्यर्थः । मया सर्वज्ञेनेश्वरेण । विमृश्य विमर्शनमालोचनं कृत्वा एतद्यथोक्तं शास्त्रमशेषेण समस्तं यथोक्तं चार्थजातं यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥

गुणवशात्सृष्टिस्थितिलयहेतवः, ईश्वरत्वेन पूज्याः, प्रथमजात्रिमूर्तिव्यपदेश्या देवताः । अमीषां स्थानान्येव सगुणमुक्तिक्षेत्राणीत्युच्यन्त इति केचित् । 'हिरण्यगर्भस्समवर्तताग्रे भूतस्य जातः पतिरेक आसी'-दिति श्रुतेर्हिरण्यगर्भ एव प्रथमजः । स एव सत्यलोकस्वामी; तस्यैव स्थानं सगुणमुक्तिक्षेत्रं सगुणमुक्तिक्षेत्राणामनेकेषां सत्त्वे प्रमाणाभावादिति परे । सर्वथापि सगुणमुक्तिक्षेत्रसत्त्वमविद्याभूमावेव; नतु विद्याभूमौ । अविद्याविषयत्वात्सर्वद्वैतस्य । नेह नानास्तीत्यादिना विद्यायां हि सर्वद्वैताभावश्श्रूयते । न ह्यविद्याविषयं सगुणमुक्तिक्षेत्रं तत्त्वविदा गम्यते- तत्त्वविद्दृष्ट्या तत्क्षेत्रस्यैवाभावात् । अत एव न सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य शाश्वतत्वं- ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यशाश्वतत्वात् । 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति परमात्मन एकस्यैव हि शाश्वतत्वमुच्यते । तस्माच्छाश्वतं स्थानं परमात्मैव न वैकुण्ठादिकम् । नन्वाधारवाचिनः स्थानशब्दस्य कथं स्वरूपपरत्वमिति वाच्यं, सर्वजगत्कल्पनाधिष्ठानत्वेन सर्वाधारस्य ब्रह्मस्वरूपस्य स्थानशब्दवाच्यत्वसम्भवात् । तिष्ठत्यस्मिन् सर्वं जगदिति स्थानमिति निरुक्तेः । तस्माच्छाश्वतं स्थानं ब्रह्मैव, न वैकुण्ठादिकम् । इदमेव ब्रह्म 'तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरय' इत्यनेनोच्यते- विद्वद्भिर्नित्यमनुभूयमानत्वाद्ब्रह्मस्वरूपस्य । न हि वैकुण्ठं चक्षुरगोचरं विद्वांसो भूलोकादिस्था द्रष्टुमर्हन्ति । 'यत्र पूर्वे साध्यास्सन्ति देवा' इत्यादिश्रुतयस्तु सगुणमुक्तिक्षेत्रप्रतिपादिका एव । सूरयोऽनन्तगरुडादिनित्यसूरयो वैकुण्ठं पश्यन्तीति वर्णनेऽपि नैतावता निर्गुणमुक्तिक्षेत्राभावः । नापि सगुणमुक्तिक्षेत्रस्य शाश्वतत्वमिति संक्षेपः ॥६२॥

इतीति । इति गुह्याद्गुह्यतरं ज्ञानं ते मयाऽऽख्यातम् । एतदशेषेण विमृश्य यथेच्छसि तथा कुरु । इतिशब्दः पूर्वोक्तसर्वशास्त्रार्थपरामर्शीत्याह— एतदिति । अत एव परिसमाप्तिद्योतकमपीतीदमव्ययं भवति । अतिशयेन गुह्यं गुह्यतरं गुह्याद्गुह्यतरं गुह्यतममित्यर्थः । 'आयुर्वित्तं गृहच्छिद्रं मन्त्रौषधसमागमाः । दानं मानावमानौ च नव गोप्या मनीषिभि'रिति वचनादायुरादयो गोप्याः । तत्सर्वापेक्षयापीदमध्यात्मज्ञानमतीव गोप्यमिति भावः । ननु त्वयोक्तमपीदमप्रमाणमेवेत्यत आह— सर्वज्ञेनेश्वरेणेति । सर्वज्ञेश्वरोक्तत्वादिदं शास्त्रं परं प्रमाणमित्यर्थः । विमृश्यालोच्येत्यर्थः । यथेच्छसि तथा कुर्वित्यभ्यनुज्ञामात्रेण न युद्धादुपरतिरर्जुनेन कार्या । किंतु यथाशास्त्रं कुर्वित्येव श्रीकृष्णाशया युद्धमेव कार्यम् । अत एव विमृश्य कुर्वित्युक्तम् । विमृष्टे च शास्त्रे युद्धकरणेच्छैव जायेतार्जुनस्य न तूपरमेच्छा- स्वधर्मः कार्य इति बहुश उद्घुष्टत्वात् । तस्माद्यथाशास्त्रं यथेच्छं कुरु ॥६३॥

तथा भूयोऽपि मयोच्यमानं शृणु—

सर्वगुह्यतमं भूयश्शृणु मे परमं वचः ।
इष्टोऽसि मे दृढमिति ततो वक्ष्यामि ते हितम् ॥६४॥

सर्वेति । सर्वगुह्यतमं सर्वेभ्यो गुह्येभ्योऽत्यन्तरहस्यमुक्तमप्यसकृद्भूयः पुनः शृणु मे मम परमं प्रकृष्टं वचो वाक्यम् । न भयान्नाप्यर्थकारणाद्वा वक्ष्यामि । किं तर्हि ? इष्टः प्रियोऽसि मे मम दृढमव्यभिचारेणेति कृत्वा ततस्तेन कारणेन वक्ष्यामि कथयिष्यामि ते तव हितं परमं ज्ञानप्राप्तिसाधनं; तद्धि सर्वहितानां हिततमम् ॥६४॥

किं तदित्याह—

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।
मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोऽसि मे ॥६५॥

मन्मना इति । मन्मना भव; मच्चित्तो भव; मद्भक्तो भव; मद्भजनो भव; मद्याजी मद्यजनशीलो भव; मां नमस्कुरु नमस्कारमपि ममैव कुरु । तत्रैवं वर्तमानो वासुदेव एव

सर्वेति । भूयः सर्वगुह्यतमं परमं मे वचश्शृणु । त्वं मे दृढमिष्टोऽसीति कृत्वेति शेषः । ततस्ते हितं वक्ष्यामि । विस्तरेणोक्तार्थस्य बुद्धिसौकर्याय संग्रहेण वचनं न्याय्यमिति संग्रहेणोक्तस्यापि भङ्ग्यन्तरेण बुद्धिसौकर्याय पुनर्वचनं न्याय्यमिति वा हेतोरसकृदुक्तस्याप्यर्थस्य पुनर्वचनम् । ननु किमर्थं त्वं वक्ष्यसि पुनः पुनः ? किं राज्ञे भृत्य इव भयात् ? किमुपाध्यायशिष्यायेव धनार्थमिति शङ्कायामाह—**न भयादित्यादि** । तर्हि किमर्थं वक्ष्यसीति पृच्छसि—**किं तर्हीति** । उत्तरयति—**इष्ट इति, अव्यभिचारेणेति** । त्वयि मम प्रीतिः कदाचिदपि न व्यभिचरतीत्यर्थः । ध्रौव्येणेति यावत् । **कृत्वेति** । मत्वेत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वात्कृत्वेत्यस्याप्रयोगः । **तेन कारणेनेति** । तव मत्प्रियत्वेन हेतुनेत्यर्थः । कुतस्तद्वचनस्य हितत्वमत आह—**विज्ञानप्राप्तिसाधनमिति** । विज्ञानमहं ब्रह्मास्मीति सम्यग्ज्ञानं तद्धि मोक्षकारणम् । अत एव तद्धिततममित्याह—**तद्धीति** । तद्विज्ञानप्राप्तिसाधनं वचनमित्यर्थः । विज्ञानमिति वा । **सर्वहितानामिति** । धर्मादिपुरुषार्थहेतूनां सर्वेषां हितानां मध्य इत्यर्थः । हिततममतिशयेन हितं मोक्षस्य परमपुरुषार्थत्वात्तत्साधनस्य हिततमत्वमिति भावः ॥६४॥

मन्मना इति । किं तदिति । तद्वचनमित्यर्थः । त्वं मन्मना भव; मद्भक्तो भव; मद्याजी भव; मां नमस्कुरु; मामेवैष्यसि । ते सत्यं प्रतिजाने । यतो मे प्रियोऽसि । मच्छब्दानामत्र प्रत्यगभिन्नः परमात्मार्थः । मयि मनो यस्य स मन्मना भव । मामेव चिन्तयेत्यर्थः । मद्भक्तो भव मामेव भजस्व । मद्याजी भव मामेव यजस्व । मां नमस्कुरु नमस्कारः प्रह्वीभावः । आत्मन्यान्तरे हस्तादिकरणकबाह्यनमस्कारायोगेऽपि मानसिकनमस्कारो युज्यत एवेति बोध्यम् । ममैवेत्येवकारान्न तु बाह्यप्रतिमादीनामिति गम्यते । तत्रेत्यस्यार्थमाह—**एवं वर्तमान इति** । कथं वर्तमान इत्यत आह—

समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनो मामेवैष्यस्यागमिष्यसि। सत्यं ते तव प्रतिजाने सत्यां प्रतिज्ञां करोम्येतस्मिन्वस्तुनीत्यर्थः। यतः प्रियोऽसि मे, एवं मम भगवतस्सत्यप्रतिज्ञत्वं बुध्वा भगवद्भक्तेरवश्यंभाविमोक्षफलमवधार्य भगवच्छरणैकपरायणो भवेदिति वाक्यार्थः ॥

कर्मयोगनिष्ठायाः परमरहस्यमीश्वरशरणतामुपसंहृत्य, अथेदानीं कर्मयोगनिष्ठाफलं सम्यग्दर्शनं सर्ववेदान्तसारविहितं वक्तव्यमित्याह—

सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज ।
अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥६६॥

सर्वेति। सर्वधर्मान्- सर्वे च ते धर्याश्च सर्वधर्मास्तान्- धर्मशब्देनाऽत्राऽधर्मोऽपि

वासुदेव इति। वासुदेवे मय्येव समर्पितानि साध्या भजनयजनादिक्रियाः, साधनानि वाङ्मनआदीनि करणानि, प्रयोजनानि फलानि स्वर्गादीनि। एतानि साध्यसाधनप्रयोजनानि येन स वासुदेव एव समर्पितसाध्यसाधनप्रयोजनः। त्वं मामेवागमिष्यसि प्राप्स्यसि- मत्सायुज्यं प्राप्स्यसीत्यर्थः। सम्यग्ज्ञानोदयद्वारेति भावः। **सत्यमिति**। मदुक्तमिदं सर्वं सत्यमिति ते प्रतिजाने। सत्यं यथा तथा प्रतिजान इति वा। फलितमाह—**सत्यां प्रतिज्ञां करोमीति**। क प्रतिज्ञां करोषीत्यत आह—**एतस्मिन् वस्तुनीति**। यथोक्तार्थ इत्यर्थः। मन्मनस्कत्वादिभिस्साधनैस्त्वं मामेवैष्यसीत्ययमर्थस्सत्य इति प्रतिज्ञां करोम्यहमिति नात्र त्वयाऽविश्वासः कार्य इति भावः। कुत एवं प्रतिजानासीत्यत आह—**यतो मे प्रियोऽसीति**। तव मत्प्रियत्वेन त्वद्धिताकांक्षिणा मया तव श्रेयोऽर्थं सत्यप्रतिज्ञा क्रियत इत्यर्थः। योऽर्थो यथा मया प्रतिज्ञायते सोऽर्थस्तथैव भवितुमर्हति, न त्वन्यथा। यस्मादहं सत्यप्रतिज्ञः- 'सत्यकामस्सत्यसङ्कल्प' इति श्रुतेरिति भावः। इदमेवाह—**एवमिति, भगवद्भक्तेरिति**। भगवदाराधनबुद्ध्या स्वकर्मानुष्ठानस्येत्यर्थः। **अवश्यंभावीति**। ज्ञानप्राप्त्यादिक्रमेणेति भावः। **भगवच्छरणैकपरायण इति**। भगवानेव शरणमाश्रयो भगवच्छरणं तदेवैकं मुख्यं परमयनं प्राप्यं यस्य स तथोक्तः। भगवानेव शरणमेकपरायणं च यस्येति वा। भगवदाश्रयो भगवत्परायणश्च भवेत्यर्थः। साध्यसाधनप्रयोजनानीश्वरे समर्प्य, ईश्वराराधनबुद्ध्या कर्तव्यं कर्म केवलमिति मत्वा युद्धाख्यं स्वधर्ममनुतिष्ठ। ततः क्रमेण तव परमपदप्राप्तिर्भविष्यतीति परमार्थः। अस्मिन् शास्त्रे कर्मयोगो ज्ञानयोगश्चेति मार्गद्वयं परिनिष्ठितं 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्युपक्रम्य तत्तत्राभ्यस्तमुपसंहर्तव्यं चेह तदेव। भक्तिध्यानयोगादयस्तु मार्गद्वयान्तर्भूता एव। तत्र कर्मयोगोपसंहारपरोऽयं श्लोकः। वक्ष्यमाणस्तु ज्ञानयोगोपसंहारपर इति बोध्यम् ॥६५॥

सर्वेति। **ईश्वरशरणतामिति**। ईश्वराराधनबुद्ध्या सर्वं क्रियाकारकफलजातमीश्वरे समर्प्य कर्मानुष्ठानरूपामिति भावः। **सम्यग्दर्शनमिति**। ज्ञानयोगनिष्ठेत्यर्थः। **सर्वेति**। सर्वेषां वेदान्तानामुपनिषदां साराणि सारभूतानि वाक्यानि तैर्विहितं सर्ववेदान्तसारत्वेन गीताशास्त्रेण विहि-

गृह्यते नैष्कर्म्यस्य विवक्षितत्वात्। 'नाविरतो दुश्चरितात्', 'त्यज धर्ममधर्मं' चेत्यादि-

मिति वा। सर्ववेदान्तसारभूतमित्यर्थः। वक्तव्यमिति। उपसंहारप्रकरणे इति भावः। इति मत्वेति शेषः। आह भगवान् - 'सर्वधर्मा'निति श्लोकम्। अयं हि सर्वस्य गीताशास्त्रस्य चरमश्श्लोकः। 'अशोच्यानन्वशोचस्त्व'मिति तु प्रथमश्श्लोकः। त्वं सर्वधर्मान्परित्यज्य एकं मां शरणं व्रज, अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि त्वं मा शुचः।

ननु ज्ञानकर्मयोगयोर्युगपदेकेनानुष्ठातुमशक्यत्वात्कथमर्जुनं प्रति योगद्वयविधानमिति चेन्नैष दोषः—अर्जुनं निमित्तीकृत्य लोकत्रयोपकारार्थं हि गीताशास्त्रं प्रवर्तितं कृष्णेन। तथाच वचनं साम्प्रदायिकानाम्-- 'सारथ्यमर्जुनस्याजौ कुर्वन् गीतामृतं ददौ। लोकत्रयोपकाराय तस्मै कृष्णात्मने नम' इति। तथाच कर्मनिष्ठायोग्यानुद्दिश्य कर्मनिष्ठोक्ता पूर्वश्लोकेन। ज्ञाननिष्ठायोग्यानुद्दिश्य तु ज्ञाननिष्ठोच्यतेऽनेनेति। यद्वा एकेन युगपद्योगद्वयमनुष्ठातुमशक्यमपि कर्मयोगानन्तरं ज्ञानयोगोऽनुष्ठातुं शक्यत एवेऽर्जुनायापि मार्गद्वयोपदेशो युक्त एव। प्रथमतः कर्मयोगं कुरु, ततश्चित्ते शुद्धे सति ज्ञानयोगं कुर्विति। अत एव प्रथमतः कर्मयोग एवोपसंहृतः, न तु ज्ञानयोग इति।

सर्वधर्मानिति। कार्यनियोगापूर्वापरपर्यायो यज्ञादिजन्यस्सुकृतात्मकस्संस्कारो धर्मः। तद्धेतुत्वाद्यज्ञादिकर्माण्यपि धर्मा एव। अविहितकर्मजन्यं दुष्कृतमधर्मः। तद्धेतूनि दुष्टकर्माण्यप्यधर्मा एव। सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यनेन सर्वाधर्मकरणे प्राप्ते तस्य च नरकहेतुत्वेन दुष्टत्वादिह मोक्षशास्त्रे तादृशविपरीतार्थकथनस्यायुक्तत्वादाह—अधर्मोऽपीति। धर्मशब्दोऽत्राधर्ममप्युपलक्षयतीत्यर्थः। येनास्तिकेन मुमुक्षुणा विदुषा सर्वे धर्माः परित्याज्याः किंपुनस्तेनाधर्मः परित्याज्य इति वक्तव्यमित्यर्थापत्तिसिद्धस्सर्वाधर्मपरित्याग इति वा भावः। धर्मशब्दोऽत्र लक्षणया कर्ममात्रं बोधयति, ततश्च विहितप्रतिषिद्धधर्माधर्मलाभ इति वा। धर्मशब्दोऽभिधया विहितकर्मबोधकस्सन् लक्षणया स्वप्रतियोगिनमधर्ममपि बोधयतीति वा। धर्मानिति बहुवचनेनैव सर्वधर्मार्थसिद्धौ सर्वशब्दानर्थक्यप्रसङ्गात्सर्वशब्दबलेनाधर्मसिद्धिरिति वा।

वस्तुतस्त्वास्तिकस्य वैदिकस्य कर्मिणोऽधर्मपरित्यागो धर्मस्वीकारश्च पूर्वतन्त्रेणैव विहितः। अनेन तूत्तरतन्त्रेण तस्यैव मुमुक्षोश्शमदमादिसाधनसम्पन्नस्य ब्रह्मविचाराधिकारिणः पूर्वतन्त्रप्राप्तसर्वधर्मपरित्याग एव विधेयः। अधर्मपरित्यागस्य पूर्वतन्त्रेणैव कृतत्वात्। अत एव भगवता बादरायणेन-- 'सर्वधर्मान्परित्यज्ये'त्युक्तं; अन्यथा धर्माधर्मान् परित्यज्येत्येवोच्येत। सर्वधर्मान्परित्यज्येत्यनेन मन्दमतीनामधर्मकरणं प्राप्तमिति बुद्धिस्स्यादिति तद्वारणाय धर्मशब्देनात्राऽधर्मोऽपि गृह्यत इति भाष्यकारैरुक्तमिति बोध्यम्। सर्वधर्मा नित्यनैमित्तिककाम्यरूपाः। अधर्मस्तु हिंसादिरूपः। ननु सर्वधर्मपरित्यागस्यैव व्यासेन कण्ठत उक्तत्वात्कथं त्वयाऽधर्मोऽपि परित्याज्य इत्युच्यतेऽत आह—नैष्कर्म्यस्येति। नैष्कर्म्यं सर्वकर्मसन्न्यासः। न हि धर्मान् परित्यज्याऽधर्मे क्रियमाणे सति पुरुषो निष्कर्मा स्यात्। ननु नैष्कर्म्यं विवक्षितं सर्वधर्मान् परित्यज्येतिवाक्येन व्यासेनेति कथं व्यासहृदयं

श्रुतिस्मृतिभ्यः सर्वधर्मान् परित्यज्य सन्न्यस्य सर्वकर्माणीत्येतत् । मामेकं सर्वात्मानं समं सर्वभूतस्थितमीश्वरमच्युतं गर्भजन्मजरामरणवर्जितं 'अहमेव' इत्येवमेकं शरणं व्रज; न मत्तोऽ-

---

न्यथा ज्ञायतेऽत आह—नाविरत इति । 'नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहित' इत्यत्र दुश्चरिता-दधर्मान्नाविरतो विरत उपरतो न भवतीत्यविरतः स न भवतीति नाविरतोऽत्यन्तं विरत इत्यर्थः । इत्यधर्मत्यागस्य विहितत्वात् । तथा 'त्यज धर्ममधर्मं च, उभे सत्यानृते त्यज' इत्यत्राप्यधर्मं त्यजे-त्यधर्मत्यागस्य विहितत्वात्, श्रुतिस्मृतिविरुद्धमर्थं कथं व्यासो ब्रूयान्न कथमपीति भावः ।

अथ सर्वधर्मान् परित्यज्येत्यस्य फलितार्थमाह—सन्न्यस्य सर्वकर्माणीति । सर्वकर्मसन्न्यासं कृत्वेत्यर्थः । अन्यथा वक्ष्यमाणेश्वरशरणागतिरूपज्ञाननिष्ठाऽसम्भवादिति भावः । नहि कर्म कुर्वाणस्य क्रियाकारकादिद्वैतदर्शिनोऽज्ञस्य ज्ञाननिष्ठा ब्रह्माहमद्वितीयमस्मीत्येवंरूपा भवितुमर्हति । अत उक्तम्—सर्वधर्मान्परित्यज्येति । अत एव भाष्यकृद्भिस्तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासेनैव ज्ञाननिष्ठा कार्येति सिद्ध-मित्युक्तं भक्त्या मामभिजानातीतिश्लोकभाष्यान्ते । तस्माद्ज्ञाननिष्ठाया अन्तरङ्गसाधनं सर्वकर्म-सन्न्यासः । अत एव 'लोकेऽस्मिन् द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्ता मयाऽनघ ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मित्युक्तं भगवताऽऽदावेव । साङ्ख्या विद्वांसः सर्वकर्मसन्न्यासिन इति प्रपञ्चितं बहुधा प्राक्- 'कथं स पुरुषः पार्थ! कं घातयति हन्ति कम्?, सर्वकर्माणि सन्न्यस्य, नैव कुर्वन्न कारयन्, सर्वारम्भपरित्या'गीत्यादिभिर्ज्ञानिनां कर्माभावस्योक्तत्वात् । एतदिति । यावदित्यर्थः ।

मामित्यस्यार्थमाह—ईश्वरमिति । ननु मामित्यस्यैकमितिविशेषणं विरुद्धं, ईश्वरस्य ब्रह्म-विष्ण्वादिभेदेनानेकत्वादत आह—सर्वात्मानमिति । सर्वस्यापि ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तस्य ब्रह्मविष्णु-रुद्रगणपतिकुमारलक्ष्मीसरस्वतीप्रमुखस्य च कार्यकरणसङ्घातात्मकस्य सचेतनस्य, अचेतनानां च मृत्पाषाणलोहादीनां पृथिव्यादिभूतानां शब्दादीनां च किं बहुना समूर्तस्यामूर्तस्य च सर्वस्य जगतो दृश्यस्यात्मानमात्मभूतमत एव समं निर्विशेषम् । कुतोऽस्य सर्वात्मत्वमत आह—सर्वभूतस्थ-मिति । सर्वेषु भूतेषु ब्रह्मादिस्तम्बपर्यन्तेषु विष्णुरुद्रादिषु चोक्तेषु प्राणिषु; अचेतनेषु च पृथिव्यादि-भूतेषु भौतिकेषु चाचेतनेषु, किं बहुना सर्वेष्वपि चेतनाचेतनात्मकेषु कार्येषु तिष्ठतीति सर्वभूतस्थः तम् । सर्वव्यापित्वादिति भावः । भवन्तीति भूतानीति व्युत्पत्त्या कार्यवाचित्वाद्भूतशब्दस्य । कार्ये कारणसत्त्वं कार्यस्य कारणात्मकत्वं च मृद्घटादिषु दृष्टमिति परमकारणस्य परमात्मनस्सर्वभूतस्थत्वं सर्वभूतात्मत्वं चोपपद्यते सर्वभूतानामीश्वरकार्यत्वेनेश्वरात्मकत्वात् । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्त' इति श्रुतिरीश्वरस्य कारणत्वं, 'न चास्य कश्चिज्जनि'तेत्यादिश्रुतिरीश्वरस्याकार्यत्वं च ब्रूत इति परम-कारणं हीश्वरः । तस्माद्घटादिस्वकार्याणां यथा मृत्तिकैवात्मा घटादिषु चास्ति, तथा स्वकार्याणां सर्वभूतानामीश्वर एवात्मा । स च सर्वभूतेष्वस्तीत्यत उक्तं- सर्वात्मानं सर्वभूतस्थमिति ।

ननु मृद्घटयोर्जाड्यादिसलक्षणत्वाद्घटानामात्मा भवितुमर्हति मृत्तिका । मृद्रूपो हि घटो दृश्यते; आत्मा हि नाम स्वरूपं, घटस्य च मृदेव स्वरूपं- मृदतिरिक्तघटपदार्थाभावात् । नैवमीश्वर-

न्यदस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । अहं त्वा त्वामेवं निश्चितबुद्धिं सर्वपापेभ्यस्सर्वधर्माधर्मबन्धन-

जगतोस्सालक्षण्यं येन जगत ईश्वर आत्मा स्यात् । ईश्वरो हि सत्यज्ञानानन्दरूपः; जगदनृतजडदुःख-रूपम् । तस्माज्जगदात्मत्वमीश्वरस्य, ईश्वरात्मकत्वं वा जगतो नोपपद्यते । एवमीश्वरात्मकत्वाभावादेव जगतो जगदीश्वरयोः कार्यकारणभावोऽपि नोपपद्यते । ततश्च सर्वभूतस्थत्वमपीश्वरस्य नोपपद्यत इति चेत्, मैवम्— यतोवेत्यादिश्रुतिप्रामाण्याद्रज्जुसर्पादिदृष्टान्ताच्च, स्वप्नरथगजाद्यनुभवाच्च विवर्तवादा-श्रयणेन ईश्वरविवर्तभूतस्य जगत ईश्वरात्मकत्वसम्भवात्कारणेश्वरधर्माणां सच्चिदानन्दानां जगत्यनुगम-दर्शनाज्जगदस्ति भाति प्रियं चेति व्यवहारात् । तस्माज्जगतस्स्वरूपं सच्चिदानन्द ईश्वर एव- यथा सर्पस्य स्वरूपं रज्जुः । रज्जौ सर्पस्येव जगत ईश्वरे मायया कल्पितत्वादत एव रज्जुयाथात्म्यविदां सर्पो यथा न प्रतिभाति ब्रह्मविदां जगत्तथा न प्रतिभाति- सच्चिदानन्दब्रह्मातिरिक्तजगत्पदार्थाभावा-द्रज्ज्वतिरिक्तसर्पपदार्थाभाववत् । नचैवं विदुषां व्यवहारलोपप्रसङ्ग इति वाच्यं, यावद्देहपातमविद्या-लेशतस्सत्त्वाद्द्वैतप्रतीतिसत्त्वेऽपि विदुषां तत्सर्वं ब्रह्मैवाभाति- 'वासुदेवस्सर्वमिति स महात्मा सुदुर्लभ' इत्युक्तम् । तस्मान्न व्यवहारलोपप्रसङ्गः- नापि ब्रह्मातिरिक्तजगत्पदार्थानुभवश्च विदुषामिति स एष सर्वोर्थः पूर्वमेव विस्तरेणोक्त इतीहोपरम्यते ।

ईश्वरमिति । देहेन्द्रियादीशनशीलं चैतन्यरूपं परमात्मानमित्यर्थः । **शरणं व्रजेति** । कथं शरणागतिरित्त आह— **अहमेवेत्येवमिति** । अहमेवेश्वर इत्येवमित्यर्थः । ननु मामेव शरणं व्रजे-त्यनेनैवेष्टसिद्धौ किं फलमेकग्रहणेनेत्यत आह— **नेति** । ईश्वर एक एवास्ति, स एवाहमस्मि, मत्त ईश्वरादन्यत्किमपि नास्तीत्यवधारय- निश्चयेन जानीहि; यद्वा मामेकं शरणं व्रजेत्यस्य फलितमाह— **नेति** । ईश्वरोऽहमेक एवास्मि, नतु मत्तोऽन्यत्किमप्यस्तीत्यवधारयेत्यर्थः । 'तत्सत्यं, स आत्मा, तत्त्वमसि, अतोऽन्यदार्त'मित्यादिश्रुतिभ्यः, मत्तः परतरं नान्यत्किञ्चिदस्ति धनञ्जय !', क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि', 'अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थित' इत्यादिस्मृतिभ्यः, 'न वासुदेवात्परमस्ति किञ्चित्, तस्मान्न विज्ञानमृतेस्ति किंचि'दित्यादिपुराणाच्च कारणातिरिक्तं कार्यं नास्ति- मृदतिरिक्त-घटादर्शनात्, रज्ज्वतिरिक्तसर्पादर्शनात् । एवं परमकारणादीश्वरादतिरिक्तं कार्यं जगन्नास्ति, ईश्वरे उपलभ्यमानौ नामाकारौ तु मिथ्याभूतावेव । मृद्युपलभ्यमानघटनामकम्बुग्रीवाकारयोर्मिथ्यात्वदर्शना-दत एव 'वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्य'मिति श्रुतिरपि सङ्गच्छत इत्यानुमानाच्च । सुषुप्त्यादौ द्वैताभावस्य सर्वानुभवसिद्धत्वादनुभवितृभावे अनुभवासिद्धेश्च स्वात्मैक एवास्ति, नतु द्वैत-मित्यनुभवाच्च नेश्वरादन्यदस्तीति भावः । यदुक्तं- 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज' इति तस्य फलमुच्यते— अहं त्वामित्युत्तरार्धेनाहंप्रत्यगभिन्नः परमात्मा त्वामेवं पूर्वोक्तविधया ब्रह्मैवाह-मस्मीति, न मत्तोऽन्यदस्तीति च निश्चिताऽवधारिता बुद्धिर्यस्य तं निश्चितबुद्धिं त्वां प्रमातारमित्यर्थः । तस्यैव देहादितादात्म्याध्यासप्रयुक्तसंसारान्मुमुक्षुत्वात्केवलात्मनो मोक्षेच्छाद्ययोगाच्चेति भावः । **सर्व-पापेभ्य इति** । बन्धकत्वात्पापवत्पुण्यमपि पापमेव । अतः पापशब्दोऽत्र पुण्यपापोभयपर इत्यभिप्रे-त्याह— **सर्वधर्मेति** । सर्वेभ्यो धर्माधर्मात्मकेभ्यो बन्धनरूपेभ्यो बन्धनमेव रूपं येषां तेभ्यस्सर्वपापेभ्यः,

रूपेभ्यो मोक्षयिष्यमि स्वात्मभावप्रकाशीकरणेन । उक्तं च- 'नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता' इति । अतो मा शुचश्शोकं माकार्षीरित्यर्थः ।

यद्वा बध्नन्तीति बन्धनानि धर्माधर्मा एव बन्धनानि धर्माधर्मबन्धनानि, सर्वाणि च तानि धर्माधर्मबन्धनानि च सर्वधर्माधर्मबन्धनानि, तद्रूपेभ्यो बन्धकेभ्यो धर्माधर्मरूपेभ्यो सर्वेभ्यः पापेभ्य इत्यर्थः । मोक्षयिष्यामि त्याजयिष्यामि- सर्वपापविनिर्मुक्तं करिष्यामीत्यर्थः । यदि धर्माः क्रियेरन् तर्हि पुण्यबन्धस्स्यात् ; यद्यधर्माः क्रियेरन् तर्हि पापबन्धस्स्यात् ; यदि विहितानि न क्रियेरन् तथापि पापबन्धस्स्यात्तस्मात्सर्वान्धर्मानधर्मांश्च परित्यज्य ईश्वरशरणागतौ कृतायां सत्यां पुण्यपापबन्धविनिर्मुक्तिर्भविष्यति मुमुक्षोः । ईश्वरशरणागतिरूपज्ञाननिष्ठाधिकृतस्य विहिताकरणजन्यदोषाभावाद्यथाविधि सर्वं कर्म सन्न्यस्य हि ज्ञाननिष्ठायामधिकरोति पुरुषः । तस्मात्सर्वधर्मपरित्यागेश्वरशरणागतिभ्यां सर्वपुण्यपापरूपबन्धविमुक्तिस्सुलभा मुमुक्षोरिति भावः । इदं च सर्वपापविनिर्मुक्तिरूपं मया दास्यमानं फलं तव न स्वर्गादिवद्देहपातानन्तरानुभवविषयं किं तर्हीहैवानुभूतते । सर्वपापविनिर्मुक्तपरिशुद्धसच्चिदानन्दस्वात्मसाक्षात्कारस्येहैव जायमानत्वादहंब्रह्मास्मीत्यात्मस्वरूपानुसन्धानवतः पुरुषस्य । तस्मात्स आत्मसाक्षात्कारस्तव यथा स्यात्तथाऽहं तव स्वात्मभावप्रकाशं कृत्वा तेन द्वारा त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामीत्याह—**स्वात्मभावप्रकाशकरणेनेति** । स्वस्य तवात्मभावो बुद्धिरूपः पदार्थस्तस्य प्रकाशस्सत्त्वोत्कर्षकृतं स्वच्छत्वं तस्य करणेन हेतुना । सत्त्वगुणात्प्रकाशमानया हि बुद्ध्या दृश्यते स्वात्मा- 'दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभि'रितिश्रुतेः । स्वोक्तार्थे भगवदुक्तिं प्रमाणयति—**उक्तं चेति, नाशयामीति** । अहमज्ञानजं तम इति पूर्वमुक्तं तमो नाशयामीत्यर्थः । **ज्ञानदीपेनेति** । अहं ब्रह्मेत्याकारकबुद्धिवृत्तिरूपदीपेनेत्यर्थः । सर्वं कर्म सन्न्यस्य यो ज्ञाननिष्ठामभ्यस्यति तस्य बुद्धिस्सत्त्वगुणोत्कर्षादतीव प्रसन्ना एकाग्रा भूत्वाऽहंब्रह्मास्मीत्यखण्डचैतन्याकारेण परिणमते, तत आत्मसाक्षात्कारो जायते । साक्षात्कृते चात्मनि सर्वद्वैतोपमर्दात्क पुण्यपापसद्भावः? क वा तत्कृतो बन्धः? तस्मान्मुक्त एव त्वं भविष्यसि- नित्यशुद्धबुद्धमुक्तत्वादात्मस्वरूपस्येति भावः ।

एतेन सर्वधर्मपरित्यागपूर्वकेश्वरशरणागत्यास्स्वात्मभावप्रकाशकरणरूप ईश्वरानुग्रहः फलं; मोक्षस्तु नित्यसिद्धत्वान्नैव फलं; न हीतः प्रागात्माऽसङ्गः पुण्यपापबद्धो येनेदानीं मुच्येतेति सिद्धम् । स्वात्मभावप्रकाशकरणमित्यस्य स्वात्मनस्स्वस्य प्रतीचो यो भावस्सच्चिदानन्दस्वभावस्तत्त्वमिति यावत् । तस्य प्रकाशकरणं बोधनं तेनेत्यप्यर्थ आयाति । भावस्तु स एव । ईश्वरानुग्रहाद्बुद्धेरात्मैकाग्र्यं भवतीति पूर्वोक्तार्थस्यापीहैव तात्पर्यात् । ततश्च सर्वधर्मान् परित्यज्याहं ब्रह्मास्मीत्यनिशं चिन्तयतः पुरुषस्येश्वरानुग्रहादात्मसाक्षात्कारो जायत इति सिद्धम् । अयं चेश्वरानुग्रहो नाम अनवरतप्रत्यगात्माश्रयवशाद्बुद्धेः प्राप्तं यदात्मैकाग्र्यं तत्प्रत्यगात्मानुग्रहकृतमेवेत्यभिप्रायादुक्तः प्रत्यगात्मानुग्रह एव, न त्वन्यः- अद्वैतज्ञाने तदयोगात् ; प्रत्यगात्मातिरिक्तेश्वरपदार्थासत्त्वाच्च । **अत इति** । यस्मादहं सम्यग्दर्शनप्रदानद्वारा त्वामेवं ज्ञाननिष्ठं सर्वकर्मसन्न्यासिनं मोक्षयिष्यामि तस्मादित्यर्थः । **मा शुच**

अस्मिन्गीताशास्त्रे परं निश्श्रेयससाधनं निश्चितं किं ज्ञानं, किं कर्म वा, आहोस्वि-दुभयमिति, कुतस्संशयः ? 'यद्ज्ञात्वाऽमृतमश्नुते, ततो मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'-मित्यादीनि वाक्यानि केवलाद्ज्ञानान्निश्श्रेयसप्राप्तिं दर्शयन्ति । 'कर्मण्येवाधिकारस्ते, कुरु

इति । मा खिद्यस्व ।' शोकमिति । कथमहमिमं संसारं तरिष्यामीत्येवंरूपमिति भावः । मा कार्षी-रिति । तवात्मनोऽसंसारीश्वरत्वात्सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकात्मज्ञाननिष्ठाया स्वात्मसाक्षात्कारसम्भवाच्चेति भावः । न च कथमात्मज्ञाननिष्ठाकृतात्मसाक्षात्कारमात्रेण संसारोपरम इति वाच्यं, प्रमातुरस्यात्म-तत्त्वसाक्षात्काराभावरूपाज्ञानादनात्मन्यात्मतादात्म्याध्यासमूलकस्संसारो य आसीत्कथं तस्यात्मतत्त्व-साक्षात्काररूपाद्ज्ञानादनिवृत्तिः ? किं रज्जुस्वरूपाज्ञानकृतसर्पाभासो रज्जुस्वरूपसाक्षात्कारादनिवृत्तो दृश्यते ? किं निर्धनदेवदत्तस्वरूपाज्ञानकृतो नैद्राकालिको महाराजात्मभ्रमः प्रबोधेऽपि देवदत्तस्य भवितुमर्हति ? किं देहातिरिक्तकर्तृभोक्त्रात्माज्ञानकृतो देहात्मभ्रमस्सत्यपि देहातिरिक्तकर्तृभोक्त्रात्म-ज्ञाने वैदिकस्यास्तिकस्य भवितुमर्हति नास्तिकबद्धालवच्च ? तस्मादसंसारीश्वरात्मस्वरूपसाक्षात्कारादेव संसारनिवृत्तिः, नान्यस्मादुपायाद्भवति । अत एव 'तरति शोकमात्मवि'दितिश्रुतिरात्मज्ञानादेव शोक-निवृत्तिं ब्रूते । अत एव 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येत्यात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वमुक्तम् । मोक्षो हि संसारबन्धनिवृत्तिः । तस्मादीश्वरात्मज्ञानादेव मोक्ष इति स्थितमद्वैतम् ।

ननु ज्ञानादेव मोक्ष इति योंऽशस्त्वाद्वैतिनोऽभिमतस्सोऽयं न सिध्यति । प्रकृतगीताशास्त्रे भगवताऽस्यांशस्य निष्कृष्यानुक्तत्वादिति शङ्कायां तमेवांशं स्थापयितुं विचारमारभते **किमस्मिन्नित्यादिना सम्यग्दर्शनादत्यन्तोपरम इति सिद्ध**मित्यन्तेन ग्रन्थेन । अस्मिन्गीताशास्त्रे निश्चितं परं निश्श्रेयस-साधनं किमित्यन्वयः । अस्मिन्गीताशास्त्रे मोक्षसाधनत्वेन निश्चितं वस्तु किमित्यर्थः । प्रश्नमेवामुं विकल्प-यति — **किं ज्ञानमित्यादिना** । अस्मिन् शास्त्रे किं ज्ञानं परं निश्श्रेयससाधनमिति निश्चितं, यद्वा कर्म, अहोस्विदुभयं कर्मज्ञानद्वयमिति त्रेधा विकल्पः । एवं विकल्पनस्य संशयपूर्वकत्वात्संशयहेतुं पृच्छति—**कुतस्संशय इति** । कचिद्ज्ञानान्मोक्ष इति प्रतिपादनात्कचित्पुनः कर्मणा मोक्ष इति प्रतिपादनाच्च संशय इत्याह—**यद्ज्ञात्वेति** । इत्यादीनीत्यादिपदात्- 'यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत !', 'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति । गुणेभ्यश्च परं वेत्ति मद्भावं सोऽधिगच्छति', 'क्षेत्रक्षेत्रज्ञयोरेवमन्तरं ज्ञानचक्षुषा । भूतप्रकृतिमोक्षं च ये विदुर्यान्ति ते परं', 'य एवं वेत्ति पुरुषं प्रकृतिं च गुणैस्सह । सर्वथा वर्तमानोऽपि न स भूयोऽभिजायते', 'ज्ञानवान्मां प्रपद्यते', 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति', 'ज्ञानं लब्ध्वा परां शान्तिमचिरे-णाधिगच्छ'तीत्यादीनि वाक्यानि ग्राह्याणि । तस्मात्त्वमित्यादीनीत्यादिपदात्तु- 'कर्मणैव हि संसिद्धि-मास्थिता जनकादयः, मत्कर्मकृन्मत्परमः, स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानवः, असक्तो ह्याचरन् कर्म परमाप्नोति पूरुष' इत्यादीनि ग्राह्याणि ।

नन्वेवं श्रेयस्साधनं किं ज्ञानमुत कर्मेति भवेत्संशयः । कथं पुनः किमुभयमिति संशयो भवे-

कर्मैव' इत्येवमादीनि कर्मणामवश्यकर्तव्यतां दर्शयन्ति । एवं ज्ञानकर्मणोः कर्तव्यत्वोपदेशात्समुच्चितयोरपि निःश्रेयसहेतुत्वं स्यादिति भवेत्संशयः कस्यचित् । किं पुनरत्र मीमांसाफलम् ? नन्वेतदेवैषामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणं; अतो निस्तीर्णतमं मीमांस्यमेतत् ।

आत्मज्ञानस्य तु केवलस्य निःश्रेयसहेतुत्वं- भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसानत्वात् । क्रियाकारकफलभेदबुद्धिरविद्ययाऽऽत्मनि नित्यप्रवृत्ता- 'मम कर्म, अहं कर्ता-

---

दत आह—एवमिति । ज्ञानकर्मणोरप्युभयोः कर्तव्यत्वोपदेशादुभयमपि श्रेयस्साधनमिति संशयः स्यादित्यर्थः । ननु भवतु संशयः किमत्र तद्विचारेण फलमिति पृच्छति—**किं पुनरिति** । उत्तरयति—**नन्वेतदेवेति** । नन्विति प्रष्टुस्सम्बोधनम् । वाक्यालङ्कारे वा । एतदेव फलं, किं तदत आह—**एषामिति** । एषां त्रयाणामन्यतमस्य परमनिःश्रेयससाधनत्वावधारणमेव फलम् । विचारात्त्रयाणां मध्ये एकस्य मोक्षसाधनत्वं निश्चितं भवतीत्यर्थः । **अत इति** । अन्यतमस्य निःश्रेयससाधनत्वधारणार्थमित्यर्थः । एतत्पूर्वोक्तांश इत्यर्थः । विकल्पत्रयात्मक इति भावः । मीमांस्यं विचार्यं कथं मीमांस्यमत आह—**निस्तीर्णतममिति** । अतिशयेन निस्तीर्णं निश्चितं यथा भवति तथा । सति तु संशये मुमुक्षोर्निश्चयाभावात्काप्यप्रवृत्तिस्स्यादिति संशयनिरासाय विचार आवश्यक इति भावः ।

ननु किं निर्धारणेन ? त्रयाणामपि मोक्षसाधनत्वाद्यथाबुद्धि यथाशक्ति च पुरुषोऽन्यतममनुष्ठाय मोक्षं प्राप्स्यसीतिचेन्नैवम्—ज्ञानस्यैकस्यैव मोक्षसाधनत्वात्कर्मणो मोक्षासाधनत्वात्समुच्चयस्यासिद्धत्वाद्ज्ञानमेकमेव मोक्षसाधनमिति निर्धारणमावश्यकमेव । अनिर्धारिते ह्यस्मिन्नंशे कर्मापि मोक्षसाधनमिति मत्वा मुमुक्षुः कर्मणि प्रवर्त्य मोक्षपुरुषार्थाद्धीयेत । अथश्च समुच्चयो मोक्षसाधनमिति मत्वा समुच्चयस्य दुष्करत्वादेकैकस्यामोक्षसाधनत्वाच्च क्वापि पुरुषो न प्रवर्तेत मोक्षार्थी । ततश्च पुरुषार्थाद्भ्रष्टस्स्यात् । तस्मादन्यतमस्य मोक्षसाधनत्वनिर्धारणाय, यद्वा ज्ञानस्यैकस्यैव मोक्षसाधनत्वनिर्धारणाय विचारोऽयमावश्यक एव । नहि मथनं विनाऽमृतवद्विचारं विना निश्चयार्थो लभ्यते । तस्मान्निस्तीर्णतमं मीमांस्यमेतत् ।

एवं विकल्पत्रयं प्रदर्श्य सिद्धान्तमाह—**आत्मज्ञानस्य त्विति** । केवलस्यात्मज्ञानस्य तु निःश्रेयसहेतुत्वमस्तीति शेषः । तत्र हेतुमाह—**भेदेति** । भेदप्रत्ययाणां निवर्तकत्वेन हेतुना कैवल्यफलावसायित्वान्मोक्षपर्यवसायित्वात् । कर्मसमुच्चितत्ववारणायोक्तम्—**केवलस्येति** । तुशब्दस्य फलं स्वयमेव वक्ष्यति । आत्मज्ञानस्य भेदप्रत्ययनिवर्तकत्वमेवोपपादयति—**क्रियेति** । आत्मन्यविद्यया क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्नित्यप्रततेत्यन्वयः । नित्यमनादिकालादारभ्य प्रकर्षेण तता विस्तृता । कथं प्रततेत्यत आह—**मम कर्मेति** ।

ननु यद्यविद्ययैवात्मनि क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्वितता तर्ह्यविद्यायाः प्राक्सा भेदबुद्धिर्भवितुं नार्हति । ततश्चाविद्यायाः प्राक्कैवल्यमस्त्येवात्मनः, ततः पुनरविद्योदयानन्तरं भेदबुद्धिपूर्वकं संसारः

मुष्मै फलायेदं कर्म करिष्या'मीतीयमविद्याऽनादिकालप्रवृत्ता। अस्या अविद्याया निवर्तकं 'अयमहमस्मि केवलोऽकर्ताऽक्रियोऽफलः, न मत्तोऽन्योऽस्ति कश्चि'दित्येवंरूपमात्मविषयं ज्ञानमुत्पद्यमानं- कर्मप्रवृत्तिहेतुभूताया भेदबुद्धेर्निवर्तकत्वात्। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थः। न केवलेभ्यः कर्मभ्यः, नच ज्ञानकर्मभ्यां समुच्चिताभ्यां निश्श्रेयसप्राप्तिरिति पक्षद्वयं निवर्तयति- अकार्यत्वाच्च निश्श्रेयसस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तिः। न हि नित्यं वस्तु कर्मणा

प्राप्त आत्मनः, यद्येवं तर्हि विद्यया मुक्तस्याप्यात्मनः पुनस्संसारो भविष्यत्येव। पूर्वमविद्यमानाया अविद्याया यथा आत्मन्युदयस्तथा नष्टाया अप्यविद्यायाः पुनरुदयसम्भवात्, उदयात्प्रागिव नाशादनन्तरमपि वस्तुनोऽविद्यमानत्वस्य तुल्यत्वादविद्यमानवस्तुन उत्पत्त्यङ्गीकारे नष्टवस्तुनोपि पुनरुत्पत्तेरवर्जनीयत्वात्। एवं च सति स्वर्गं गतस्येव मुक्तिं गतस्यापि पुनरावृत्तिप्रसङ्गः। तस्मान्नाविद्यया आत्मनि क्रियाकारकफलभेदबुद्धिर्वितता, किंतु स्वत एवास्तीतिशङ्कायामाह—इयमिति। अनादिरियमविद्या, अनादिकालमारभ्य प्रवृत्तत्वात्। नह्यस्मिन्काले इयमविद्या प्रवृत्तेति ज्ञातुं शक्यते। तस्मात्कार्यभूतापीयमविद्या अनादिरेव। तस्मादविद्योदयात्प्रागिति वक्तुं न शक्यम्। नचैवं नष्टाया अविद्यायाः पुनरागतिरिति वाच्यं, नष्टस्य घटस्य दीपस्य वा पुनरुदयादर्शनात्। नच स्वत एव क्रियादिकमात्मन्यस्तीति वाच्यं, 'निष्कलं निष्क्रियं शान्त'मित्यादिश्रुतिविरोधात्। तस्मात्क्रियाकारकफलरूपो भेदस्तद्बुद्धिश्चात्मन्यविद्ययैव प्रतता, नतु स्वाभाविकी। किमस्या अविद्याया निवर्तकमत आह—**अस्या अविद्याया** इति। निवर्तकं ज्ञानमिति व्यवहितेन सम्बन्धः। किं विषयं ज्ञानमत आह—**आत्मविषयमिति**। किमाकारकं ज्ञानमत आह—**अयमहमित्यादि**। केवल एकः। अकर्ता कर्तृत्वरहितोऽक्रियो न विद्यन्ते क्रिया यस्मिन्स तथोक्तः। नायं क्रियाः करोति, नाप्यस्मिन् क्रियास्सन्तीत्यर्थः। अफलोऽभोक्तेत्यर्थः। एवंविधोऽयमात्माऽहमस्मीति, मत्तोऽन्यः कश्चिन्नास्तीति चैवंरूपं ज्ञानम्। इदं ज्ञानमविद्यां कदा निवर्तयतीत्यत आह—**उत्पद्यमानमिति**। कुतो निवर्तयतीत्यत आह—**कर्मेति**। कर्मप्रवृत्तौ हेतुभूताया भेदबुद्धेः क्रियाकारकफलभेदप्रत्ययस्य निवर्तकत्वाद्धेतोः। अविद्यानाशपूर्वको हि भेदबुद्धिनाशः- अविद्यापूर्वकत्वाद्भेदबुद्धेः। भेदबुद्धिरूपकार्यलिङ्गानुमेया ह्यविद्या। भेदबुद्धिरूपकार्याभावे केन लिङ्गेनानुमातुं शक्यते? न केनापीतिकृत्वा भेदबुद्धिनिवर्तकमिदमात्मज्ञानमविद्यानिवर्तकमेवेति भावः। तस्मादात्मज्ञानमेव समूलभेदप्रत्ययनिवर्तकत्वान्मोक्षसाधनम्। तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थ इति वाक्यं स्वयमेव विवृणोति—**नेति**। केवलेभ्यः कर्मभ्यः, न्समुच्चिताभ्यां ज्ञानकर्मभ्यां वा निश्श्रेयसप्राप्तिर्नेति पक्षद्वयं निवर्तयति तुशब्दः। एवकारार्थकत्वादिति भावः। तस्मात्कर्मसमुच्चयो वा न मोक्षसाधनमिति सिद्धम्। भेदप्रत्ययपूर्वकत्वेन कर्मणस्समुच्चयस्य वा कैवल्यफलावसायित्वाभावादिति भावः। कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावे हेत्वन्तरमाह—**अकार्यत्वाच्चेति**। यदि स्वर्गादिवन्मोक्षोऽपि कार्यस्स्यात्तर्हि तस्य कर्म साधनं स्यात्; नतु तथा मोक्षः कार्यः। तस्मान्न तस्य कर्म साधनं भवति। साध्यस्य हि वस्तुनो यत्किञ्चित्साधनं स्यात्; न स्वसाध्यस्य।

ज्ञानेन वा क्रियते; केवलं ज्ञानमप्यनर्थकं तर्हि न, अविद्यानिवर्तकत्वे सति दृष्टकैवल्य-फलावसानत्वात्। अविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य दृष्टं कैवल्यफलावसानत्वं, रज्ज्वादि-

---

तस्मादसाध्यस्य (अकार्यस्य) मोक्षस्य कर्मसाधनत्वमनुपपन्नम्। कर्म साधनं यस्य तत्कर्मसाधनं तद्भावः कर्मसाधनत्वं तस्यानुपपत्तेरिति समासः। तदेवोपपादयति—नहीति। नित्यं वस्तु कर्मणा ज्ञानेन वा नहि क्रियते; यत्क्रियते तद्ध्यनित्यं- यथा घटः। मोक्षस्तु नित्य इति सर्ववादिभिरभ्युपगत एव। तस्मान्नित्यस्य मोक्षस्य न कार्यत्वं, येन कर्म तस्य साधनं स्यादिति भावः। ननु यदि कर्मणा ज्ञानेन वा मोक्षो न क्रियते तर्हि कर्मेव ज्ञानमपि न मोक्षसाधनमिति व्यर्थमेव ज्ञानमपीति पृच्छति—केवलेति। तर्हि केवलज्ञानमप्यनर्थकमित्यन्वयः। उत्तरयति—नेति। हेतुमाह—अविद्येति। ज्ञानस्य अविद्यानिवर्तकत्वेन दृष्टकैवल्यफलावसानत्वादिति।

ज्ञानेन मोक्षस्साध्यत इति न वयं ब्रूमः, किं तर्हि ज्ञानेनाविद्या निवर्तते- यन्मूलः संसारः। निवृत्तायां चाविद्यायां केवलात्मस्वरूपेणावतिष्ठते विद्वान्। तस्मादविद्यानिवर्तकस्य ज्ञानस्य केवलात्मस्वरूपेणावस्थानलक्षणं कैवल्यफलमवसानमिति दृष्टम्। एवमविद्यानिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायित्वान्मोक्षसाधनं ज्ञानमित्यस्माभिरुच्यत इति। अविद्यानिवृत्तिरेव ज्ञानेन क्रियते, कैवल्यरूपमोक्षफलं तु नित्यसिद्धमेव। नित्यसिद्धमपीदमविद्यानिवृत्त्यभावेऽसिद्धमिव प्रतिभातीति कृत्वा तदविद्यानिवर्तकं ज्ञानं मोक्षसाधनमित्युक्तं- यथा स्वगृहे नित्यं स्थितमपि हिरण्यनिधिमज्ञानादस्थितमिव सन्तमञ्जनादिना पुरुषस्साधयति, तद्वद्ज्ञानेन विद्वान् नित्यसिद्धमपि मोक्षमविद्यावशादसिद्धमिव सन्तं साधयति। नैतावता ज्ञानसाध्यत्वं मोक्षस्य नित्यसिद्धस्य। 'मोक्षो हि ब्रह्म, नित्यापरोक्षं च ब्रह्म, यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र'ह्मेतिश्रुतेः। कथं तस्य कार्यत्वं स्यात्? तस्मान्मोक्षस्वरूपावारकाविद्यानिवर्तकत्वाद्ज्ञानं मोक्षसाधनमित्युक्तं, नतु मोक्षजनकत्वादिति कृत्वा न ज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वं, नापि मोक्षस्य ज्ञानकार्यत्वमिति भावः। हेतुवाक्यं विवृणोति—अविद्येति। दृष्टं ज्ञातं विद्वदनुभवसिद्धमित्यर्थः। कैवल्यं केवलात्मस्वरूपेणावस्थानं, तदेव फलं कैवल्यफलं, तदेवावसानं परिसमाप्तिस्तस्मिन्नेवावसानमिति वा यस्य तत्त्वं कैवल्यफलावसानत्वम्। अविद्यालक्षणं तमोऽज्ञानमविद्यातमस्तमोऽन्धकारस्तदिव स्वरूपप्रकाशविरोधित्वादविद्या अविद्यातम इत्युच्यत इति वा तन्निवर्तकस्य। विदुषां हि विद्यया अविद्यातमोनिवृत्तौ सत्यां केवलात्मरूपेणावस्थानमनुभवसिद्धमिति कृत्वा, नहि दृष्टेऽनुपपत्तिरितिन्यायेनानुभवसिद्धेऽस्मिन्नर्थे नानुपपत्तिः कार्येति भावः। ज्ञानस्यैवंविधत्वे दृष्टान्तमाह—रज्ज्वादीति। रज्ज्वादिविषये रज्जुशुक्तिकादौ विषये सर्पादिस्सर्परजतादिरूपो योऽध्यासस्तद्धेतुर्यद्ज्ञानं रज्ज्वादिविषयावच्छिन्नचैतन्यनिष्ठं तत्स्वरूपावारकं चाज्ञानमित्यर्थः। तदुपलक्षितं यत्तमोऽन्धकारस्तत्सर्पाद्यज्ञानतमः; यद्वा अज्ञानपदं तत्कार्याध्यासपरं; तथा च सर्पाद्यज्ञानं सर्पाद्यध्यासः तद्धेतुभूतं तमोऽन्धकारस्सर्पाद्यज्ञानतमः। अध्यासस्याज्ञानकार्यत्वेपि तमःकार्यत्वमप्यस्ति- प्रकाशे रज्ज्वादौ सर्पाद्यध्यासादर्शनात्। तस्य सर्पाद्यज्ञानतमसो निवर्तको यः प्रदीपस्य प्रकाशस्तस्येव तद्वत्।

विषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशफलवत्; विनिवृत्तसर्पादिविकल्परज्जुकैवल्यावसानं हि प्रकाशफलं; तथा ज्ञानम्। दृष्टार्थानां च छिदिक्रियाग्निमन्थनादीनां व्यापृतकर्त्रादिकारकाणां द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले कर्मान्तरे वा व्यापारानुपपत्तिर्यथा, तथा दृष्टार्थायां ज्ञाननिष्ठाक्रियायां व्यापृतस्य ज्ञात्रादिकारकस्याऽऽत्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मा-

---

यथा प्रदीपप्रकाशः रज्ज्वादिविषयावारकं सर्पाद्यध्यासकारणं तमो निवर्त्य रज्ज्वादिं स्वस्वरूपेणाव स्थापयन् तावतैव पर्यवसितो दृष्टस्तथा ज्ञानमप्यात्मस्वरूपावारकं देहेन्द्रियाद्यध्यासकारणं चाज्ञानं निवर्त्यात्मानं स्वस्वरूपेणावभासयन् तावतैव पर्यवसितो दृष्टस्तत्त्वविद्भिरित्यर्थः। रज्ज्वादिविषये सर्पाद्यज्ञानतमोनिवर्तकप्रदीपप्रकाशवदविद्यातमोनिवर्तकस्य ज्ञानस्य कैवल्यफलावसानत्वं दृष्टमित्यन्वयः। कथं प्रदीपप्रकाशस्य कैवल्यफलावसानत्वमत आह—**विनिवृत्तेति**। विशेषेण निवृत्ताः सर्वे विकल्पाः दण्डसर्पादयो यस्यास्सा रज्जुर्विनिवृत्तसर्वविकल्परज्जुः, तस्याः कैवल्यावसानं केवलरज्जुरूपेणावस्थानं तदेव प्रकाशस्य फलमिति। नच कर्माप्येवमेवाविद्यानिवर्तकत्वान्मोक्षसाधनमिति वाच्यं, भेदप्रत्ययविशिष्टस्य कर्मणोऽविद्यामूलकत्वेन तन्निवर्तकत्वाभावात्। अत एव समुच्चयोऽपि न मोक्षसाधनम्। **एतेन** अविद्यानिवृत्तिलक्षणो मोक्षोऽपि कार्यो न कर्मणा क्रियते, किंतु ज्ञानेनैवेति **सिद्धम्**।

एवं कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षं निरस्य तेनैव समुच्चयस्यापि मोक्षसाधनत्वे निरस्तेऽपि समुच्चयस्यैव तावदनुपपत्तिं दर्शयति—**तथेत्यादिना**। तथेति कर्मणो मोक्षसाधनत्वपक्षनिरासपरिसमाप्तिद्योतकमव्ययम्। दृष्टोऽर्थः द्वैधीभावादिलक्षणं फलं येषां तेषां दृष्टार्थानां छिदिक्रियाग्निमथनादीनां-- छिदिक्रिया छेदनरूपा क्रिया अग्नेर्मथनं तदादीनां कर्मणां करण इति शेषः। दृष्टार्थेषु छिदिक्रियाग्निमथनादिष्विति सप्तम्यन्तपाठो वा, व्यापृतानां प्रवृत्तानां कर्त्रादिकारकाणां कर्तृकरणादिकारकाणां कर्मान्तरे व्यापारानुपपत्तिः। कीदृशे कर्मान्तरे? द्वैधीभावः द्विधा भवनमग्निदर्शनमेवमादिलक्षणं यत्फलं तस्मादन्यत्फलं यस्य तस्मिन्द्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलादन्यफले यथा तथा दृष्टोर्थः कैवल्यफलं यस्यास्तस्यां दृष्टार्थायां निर्गताः क्रिया देहेन्द्रियादिव्यापारा यस्यास्तस्यां निष्क्रियायां ज्ञाननिष्ठात्मिकायां क्रियायां व्यापृतस्य कर्त्रादिरूपस्य कारकस्यात्मकैवल्यफलादन्यफले कर्मान्तरेऽन्यकर्मणि प्रवृत्तिर्व्यापारोऽनुपपन्ना अयुक्ता। इति हेतोः कर्मसहिता ज्ञाननिष्ठा कर्मज्ञानसमुच्चय इति यावत्। नोपपद्यते न युज्यते न सम्भवतीति यावत्। अहंब्रह्मास्मीत्याकारकबुद्धिवृत्तिरूपज्ञाननिष्ठाया मानसिकक्रियात्वात्तस्यां प्रवृत्तस्य विदुषः कर्ता भोक्ताहमिति ज्ञानपूर्वकाग्निहोत्रादिकर्मसु प्रवृत्तिर्न घटते। अकर्त्रभोक्तृब्रह्मात्मज्ञानस्य कर्ता भोक्ताऽहमिति ज्ञानस्य च परस्परं विरोधात्। मन इन्द्रियादिषु बहिर्विषयव्यापृतेषु सत्सु अहंब्रह्मास्मीत्याकारकबुद्धिवृत्त्यसम्भवाच्च। मन इन्द्रियाद्युपरतिसाध्या हि दर्शितबुद्धिवृत्तिः। समाधिनिष्ठस्यैव तद्बुद्धिवृत्तिदर्शनात्तस्मात्कर्मज्ञाननिष्ठयोस्समुच्चयो न सम्भवति। ननु युगपत्समुच्चयासम्भवेऽपि क्रमेण सम्भवत्येव स इत्यत आह—**दृष्टार्थायामिति**। किं कर्मनिष्ठस्य

न्तरे प्रवृत्तिरनुपपन्नेति न ज्ञाननिष्ठा कर्मसहितोपपद्यते । भुजिक्रियाग्निहोत्रादिक्रियावत्स्यादिति चेन्न, कैवल्यफले ज्ञाने क्रियाफलार्थित्वानुपपत्तेः । कैवल्यफले हि ज्ञाने प्राप्ते सर्वतस्सम्प्लुतोदके फले कूपतटाकादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत्, फलान्तरे तत्साधनभूतायां वा क्रियायामर्थित्वानुपपत्तिः । न हि राज्यप्राप्तिफले कर्मणि व्यापृतस्य क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले

कालान्तरे ज्ञाननिष्ठोपपद्यत इति ब्रूषे ? किंवा ज्ञाननिष्ठस्य कालान्तरे कर्मनिष्ठेति ? आद्य इष्ट एव-कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठाहेतुत्वात् । नैतावता कर्मज्ञानसमुच्चयः । ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यनन्तरं कर्मनिष्ठायास्त्यक्तत्वेन कर्मनिष्ठां परित्यज्यैव ज्ञाननिष्ठायां प्रवृत्तत्वेन च समुच्चयासिद्धेः । नतु द्वितीयः ज्ञाननिष्ठाया दृष्टकैवल्यफलावसानत्वेन ज्ञाननिष्ठायाः फलं कैवल्यं- साक्षात्कृतवतो विदुषः ज्ञाननिष्ठां विहाय कर्मनिष्ठायां प्रवर्तितुं कारणाभावात् । नहि निरर्थकं कर्म कुर्याद्विद्वान् । नचैवं कर्मनिष्ठायामधिकृतस्यापि तां परित्यज्य ज्ञाननिष्ठास्वीकारो' नोपपद्यत इति वाच्यं, कर्मनिष्ठाया अदृष्टफलत्वात् । यद्वा दृष्टकैवल्यफलावसानत्वाभावात् । कैवल्यार्थी हि मुमुक्षुः पुरुषः प्रथममज्ञानादिना कर्मनिष्ठायां प्रवृत्तोऽपि तया स्वस्य कृतार्थत्वालाभाद्ज्ञाननिष्ठां स्वीकरोत्येव, स्वीकृतायां च तस्यां कैवल्यफलानुभवेन कृतार्थो भवति । एवं कृतार्थस्सन् स विद्वान्पुनः कर्मनिष्ठां किमिति स्वीकुर्यात् ? नहि कृतार्थस्य दृष्टकैवल्यफलस्य कृतकृत्यस्य तत्त्वविदः कर्तव्यशेषोऽस्ति- यदर्थं पुनः कर्मणि प्रवृत्तिस्स्यात् । उक्तं हि 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत !' इति । तस्माद्वैधीभावाग्निदर्शनादिफलाकांक्षी पुरुषो यथा दृष्टफलेषु छेदनमथनादिकर्मसु प्रवर्तते, प्रवृत्तश्च ततस्तत्फलं पश्यति, नतु प्रकृतफलातिरिक्तफलप्रदेषु कर्मसु प्रवर्तते, तद्वत्कैवल्यफलार्थी पुरुषः दृष्टकैवल्यफलावसानायां ज्ञाननिष्ठायां प्रवर्तते । प्रवृत्तश्च ततस्तत्फलं पश्यति, नतु कर्मनिष्ठायां पुनः प्रवर्तते । यदि कर्मनिष्ठेव ज्ञाननिष्ठापि दृष्टकैवल्यफलावसाना न स्यात्तर्हि ज्ञाननिष्ठां परित्यज्य भ्रान्त्यादिना पुनः कर्मनिष्ठायां प्रवर्तेत, नतु तथास्ति । तस्मात्कैवल्यार्थी पुरुषः अज्ञानादनधिकाराद्वा प्रथमं कर्मनिष्ठायां प्रवृत्तस्सन् तत्र स्वाभिलषितं फलमपश्यन् विवेकादिसाधनसम्पत्तिशाली भूत्वा ज्ञाननिष्ठायां प्रविश्य तत्र कैवल्यफलं स्वेष्टं पश्यन् सन् कथं पुनः कर्मनिष्ठायां प्रविशेन्न कथमपीति कृत्वा ज्ञाननिष्ठस्य विदुषो ज्ञाननिष्ठासमकाले कालान्तरे वा कर्मनिष्ठा न सम्भवति, नाप्युपपद्यते ।

नन्वेकस्मिन्पुरुषे एकस्मै फलाय क्रियाद्वयस्यानुपपन्नत्वेऽपि द्वाभ्यां फलाभ्यां क्रियाद्वयमुपपन्नमेव । यथा क्षुच्छान्तिस्वर्गफलाभ्यामेकस्मिन्पुरुषे भोजनाग्निहोत्रक्रियाद्वयमस्ति, तद्वदेकस्मिन्नेव कैवल्यस्वर्गफलाभ्यां ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयमुपपद्यत एवेत्याह—**भुजीति** । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**कैवल्येति** । संग्रहवाक्यं विवृणोति—**कैवल्येति** । कैवल्यं फलं यस्य तस्मिन्कैवल्यफले ज्ञाने प्राप्ते सति कियाफलयोः क्रियायां यज्ञादिरूपायां फले स्वर्गादिलक्षणे चार्थित्वस्यानुपपत्तेः । क्रियाफलार्थित्वमितिपदं प्रातिलोम्येन फलक्रियार्थित्वमिति कृत्वा व्याकरोति—**फलान्तरे तत्साधनायां वा क्रियायामिति** । क्रियार्थित्वस्य फलार्थित्वपूर्वकत्वात्फलान्तर इति प्रथममुक्तम् । मम

स्वर्गस्स्यादिति फलान्तरार्थित्वं, मम स्वर्गार्थं ज्योतिष्टोमस्स्यादिति क्रियार्थित्वम् । अर्थयते फलादिं प्रार्थयते इत्यर्थी कामी तस्य भावोऽर्थित्वं; यथाच क्रियाफलार्थित्वं नाम क्रियाफलकामः । तत्र दृष्टान्तमाह—**सर्वत इति** । सर्वतस्सम्प्लुतोदकफले प्राप्ते सति प्राप्तुमिष्टे सतीति वा तटाकादिक्रियाफलार्थित्वाभाववत् । तटाकादिजलस्नानादिक्रियाजन्यफलार्थित्वाभाववदित्यर्थः । तस्मात्कैवल्यफलार्थिनः पुरुषस्य विदुषस्स्वर्गादिफलार्थित्वासम्भवाद्ज्ञाननिष्ठायां दृष्टकैवल्यफलावसनायां प्रवृत्तस्य विदुषः कैवल्यार्थिनस्स्वर्गाद्यदृष्टफलककर्मानुष्ठानप्रसङ्गः स्वप्नेऽपि न भवेदिति न ज्ञाननिष्ठायाः कर्मसाहित्यमुपपद्यते । ननु कैवल्यार्थिनः कुतः कर्मफलार्थित्वानुपपत्तिरित्यतो दृष्टान्तान्तरमाह—**न हीति** । राज्यप्राप्तिः फलं यस्य तस्मिन्कर्मणि युद्धादौ प्रवृत्तस्य क्षत्रियस्य क्षेत्रमात्रस्य प्राप्तिः फलं यस्य तस्मिन् क्षेत्रमात्रप्राप्तिफले कर्मणि याच्ञादौ व्यापारो न ह्युपपद्यते, तद्विषयं क्षेत्रमात्रविषयमर्थित्वं वा न ह्युपपद्यते यथा तथा कैवल्यफले ज्ञाने प्रवृत्तस्य विदुषस्स्वर्गादिफलककर्मणि प्रवृत्तिः, स्वर्गादिफलविषयमर्थित्वं च नोपपद्यते ; राज्यप्राप्तिफले क्षेत्रप्राप्तिफलवत्कैवल्यफले कर्मफलस्यान्तर्भूतत्वादिति भावः । उक्तं हि- 'सर्वं कर्माखिलं पार्थ! ज्ञाने परिसमाप्यत' इतीहैव भगवता । 'यत्किं च प्रजास्साम कुर्वन्ति सर्वं तदभिसमे'तीतिश्रुतेश्च ।

ननु क्षेत्रपुरग्रामादीनां सर्वेषां राज्याङ्गत्वादङ्गिनि राज्ये प्राप्ते सति तदङ्गानां क्षेत्रादीनां प्राप्तिस्स्यादेवेति राज्यकामिनः क्षत्रियस्य क्षेत्रादिप्राप्त्याशा माभून्नाम । कथं पुनः कैवल्यार्थिनस्स्वर्गादिप्राप्त्याशाऽभावः ? न हि कैवल्यस्य स्वर्गादयोऽङ्गानि, निरस्तनिखिलद्वैतं हि कैवल्यमिति चेन्नैष दोषः—प्राप्तराज्यस्य क्षेत्रमात्रकामाभाव इव प्राप्तकैवल्यस्य स्वर्गादिकामाभाव इत्येतावत एवेह दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकसाधर्म्यस्य विवक्षितत्वात् । प्राप्तकैवल्यस्य स्वर्गादिप्राप्तिकामाभावे हेतुस्तु स्वर्गादिद्वैतस्याभाव एवेति । यद्वा प्राप्तराज्येन यथा क्षेत्रमात्रमपि प्राप्तमिति न तत्र तस्याशा, तथा प्राप्तकैवल्येन स्वर्गादिकमपि प्राप्तमेवेति न तत्र तस्याशा । कैवल्यस्यात्मस्वरूपत्वादात्मनश्च परिपूर्णत्वेन सर्वव्यापित्वात्स्वर्गादयोऽप्यात्मना नित्याप्ता एवेतिकृत्वा येनात्मा प्राप्तः कथं तस्य स्वर्गाद्यप्राप्तिः ? अथवा कैवल्यस्यात्मत्वादात्मनश्चेश्वरत्वादीश्वरस्य चावाप्तसमस्तकामत्वाद्येनात्मा प्राप्तस्तेन सर्वे कामाः प्राप्ता एवेति ।

अथ वा कैवल्यस्यात्मत्वादात्मनश्च ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च स्वर्गादिसर्वजगदाधारत्वाद्येनात्मा प्राप्तस्तेन स्वर्गादिकं सर्वमपि प्राप्तमेवेति । यद्वा कैवल्यस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्चैकदेशे सर्वस्य जगतः सत्त्वाद्येन कैवल्यं प्राप्तं तेन स्वर्गादिकं प्राप्तमेवेति ।

वस्तुतस्तु कैवल्यस्य ब्रह्मत्वाद्ब्रह्मणश्च सर्वात्मत्वाद्येन ब्रह्म प्राप्तं तेन स्वर्गादिकमपि प्राप्तमेव । अत एवैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणि विज्ञाते सति सर्वं विज्ञातं भवतीत्युक्तं श्रुत्या-- ब्रह्मकार्यत्वात्सर्वस्य । सर्वस्य स्वरूपं हि ब्रह्म । तस्माद्ब्रह्मप्राप्तौ सर्वप्राप्तिस्सिद्धैवेति न दृष्टान्त-

व्यापार उपपद्यते; तद्विषयं वाऽर्थित्वम् । तस्मान्न कर्मणोऽस्ति निश्श्रेयससाधनत्वं; नच ज्ञानकर्मणोस्समुच्चितयोः । नापि ज्ञानस्य कैवल्यफलस्य कर्मसाहाय्यापेक्षा- अविद्यानिवर्तकत्वेन विरोधात् । नहि तमस्तमोन्तरं निवर्तयति । अतः केवलमेव ज्ञानं निश्श्रेयससाधनमिति, न नित्याकरणे प्रत्यवायप्राप्तिः; कैवल्यस्य च नित्यत्वात् । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्येतत्तदसत्-- यतो नित्यानां कर्मणां श्रुत्युक्तानामकरणे प्रत्यवायो नरकादि-

---

दार्ष्टान्तिकयोस्साधर्म्याभावप्रसङ्गदोषः । **तस्मादिति** । ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयानुपपत्तेर्मोक्षस्य कर्मसाधनत्वानुपपत्तेश्चेत्यर्थः । कर्म निश्श्रेयससाधनं न भवति । ज्ञानकर्मणोस्समुच्चयो निश्श्रेयससाधनं न भवति च । ननु कर्मसहितमेव ज्ञानं, कैवल्यफलकं न केवलज्ञानं यथाऽनुष्ठानसापेक्षमेव वेदार्थज्ञानं स्वर्गादिफलकमित्यत आह— **नापीति** । ज्ञानं कैवल्यं प्रदातुं कर्मरूपं सहायं नापेक्षत इत्यर्थः । सह अयति गच्छतीति सहायस्सखा तस्य भावः कर्म वा साहाय्यं कर्मणस्साहाय्यं कर्मसाहाय्यं तस्यापेक्षा ज्ञानस्य न हीत्यन्वयः । इदमित्थमनेन कर्तव्यमित्येवंरूपस्य वेदार्थज्ञानस्य कर्मानुष्ठानं विना निष्फलत्वाद्युक्ता कर्मसाहाय्यापेक्षा । अहं ब्रह्मास्मीत्येवंरूपस्यात्मज्ञानस्य कर्तव्यबोधकत्वाभावादयं घट इति ज्ञानवद्वस्तुस्वरूपसमर्पकत्वात्तावतैव सफलत्वान्न कर्मसाहाय्यापेक्षेति भावः । मास्तु ज्ञानस्य कर्मसाहाय्यं, प्रत्युत कर्मविरोधित्वमप्यस्तीत्याह— **अविद्येति** । ज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वेन हेतुनाऽविद्यामूलककर्मविरोधात् । अविद्यानिवर्तकं हि ज्ञानमविद्यामूलकं कर्म नाशयतीति विरोध एव ज्ञानकर्मणोः । क पुनस्साहाय्याशङ्का ? न चाविद्याया एव विरोधि ज्ञानं, न तु कर्मण इति वाच्यं, कर्मणो भेदप्रत्ययमूलकत्वाद्भेदप्रत्ययस्य च कर्त्रादिलक्षणस्याऽविद्यामूलकत्वादद्वैतज्ञानेन भेदप्रत्ययस्य तत्कारणाज्ञानस्य च निवृत्तत्वे क पुनः कर्मसम्भव इति समूलं कर्म नाशयत्येवाद्वैतज्ञानमिति ज्ञानं कर्मविरोध्येव । ननु यथा ज्ञानमविद्यानिवर्तकत्वेन कैवल्यफलावसायि, एवं कर्मापीति कर्मापि मोक्षसाधनमेवेत्यत आह— **न हीति** । हिः प्रसिद्धौ । यथा तमस्तमोऽन्तरं न निवर्तयत्येवं कर्म नाज्ञाननिवर्तकम् । सूर्याभावकृतमन्धकारं दीपाभावकृतोऽन्धकारो यथा न निवर्तयति तथा कर्माज्ञानं न निवर्तयति- तमसोरिव कर्माज्ञानयोर्विरोधाभावात् ; प्रत्युताज्ञानमूलत्वाच्च कर्मणः । न ह्यन्धकारमूलः पिशाचादिभ्रमोऽन्धकारं निवर्तयति । एवमज्ञानमूलं कर्माप्यज्ञानं न निवर्तयति । नच रामानुजोक्तरीत्या ज्ञानपूर्वकं कर्माज्ञानं निवर्तयतीति वाच्यं, कर्मणो ज्ञानपूर्वकत्वासम्भवात् । निष्क्रियात्मस्वरूपज्ञानस्य कर्मप्रवृत्तिभञ्जकत्वान्न ह्यात्मज्ञानपूर्वकं कर्म भवेत् । नच कर्त्रात्मज्ञानपूर्वकं कर्मेति वाच्यं, कर्ताहमित्यात्मज्ञानस्य भ्रमत्वेन प्रमात्वाभावात् । तादृशभ्रमज्ञानस्याज्ञानमूलकत्वेनाज्ञानानिवर्तकत्वाच्चेन कैवल्याभावाच्चेति । उपसंहरति सिद्धान्ती स्वमतम्— **अत इति** । कर्मणो मोक्षसाधनत्वाभावात्समुच्चयस्यानुपपन्नत्वाच्चेत्यर्थः । पक्षद्वयस्य दूषितत्वादिति भावः । **केवलमिति** । कर्मानपेक्षमित्यर्थः । ज्ञानमेव निश्श्रेयससाधनमेवकारान्न कर्मादिकमिति भावः ।

प्राप्तिलक्षणस्स्यात् । नन्वेवं तर्हि कर्मभ्यो मोक्षो नास्तीत्यनिर्मोक्ष एव; नैष दोषः— नित्यत्वान्मोक्षस्य; नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात्प्रत्यवायस्याऽप्राप्तिः । प्रतिषिद्धस्य चाकरणा-दनिष्टशरीरानुपपत्तिः; काम्यानां च वर्जनादिष्टशरीरानुपपत्तिः; वर्तमानशरीरारम्भकस्य च कर्मणः फलोपभोगक्षये पतितेऽस्मिन् शरीरे देहान्तरोत्पत्तौ च कारणाभावादात्मनः; रागा-

---

अत्राह मीमांसकः पूर्वपक्षं— **नन्विति** । यत्तावत्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरिति तदेतदसत्-- कुतः ? कैवल्यस्य नित्यत्वात् । यदि नित्यं कैवल्यं ज्ञानेनाप्येत तर्हि प्राप्यं तत्कैवल्यमनित्यमेव स्यात् । निर्विकारं हि वस्तु नित्यं, प्राप्यत्वं च विकार एवेति कथं प्राप्यत्वात्सविकारं कैवल्यं नित्यं स्यात् ? न कथमपीति कृत्वा ज्ञानेन कैवल्यं प्राप्यत इत्युक्तमयुक्तम् । मास्तु सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वक-ज्ञानात्कैवल्यं, प्रत्युत नरकपातोऽपि स्यादित्याह— **नित्याकरणादिति** । तदेव स्वयं विवृणोति— **नित्यानामिति** । यतः कर्मसन्न्यासात्प्रत्यवायस्स्यात्, यतश्च नित्यत्वात्कैवल्यं ज्ञानेन नाप्येत, तस्मात्केवलज्ञानात्कैवल्यप्राप्तिरित्यद्वैतिनोक्तमयुक्तमित्यर्थः । अत्र कैवल्यस्य नित्याप्तत्वाच्चेत्यपि हेत्वन्तरं गम्यते । नित्यत्वादित्यनेनार्थात्सिध्यतीति वा । ततश्च नित्याप्तस्य कैवल्यस्य ज्ञानप्राप्यत्वकथनं चायुक्त-मिति भावः ।

ननु यद्येवं नित्याकरणात्प्रत्यवायः, नित्यकरणाच्च प्राजापत्यलोकप्राप्त्यादिलक्षणो बन्धस्तर्हि उभयथाप्यानर्थक्यात्कर्मभ्यो मोक्षो नास्ति; ज्ञानान्मोक्षप्राप्तिस्तु दूषितेति हेतोः पुरुषस्यानिर्मोक्षो मोक्षाभाव एव प्राप्त इति चेत्- एष मोक्षाभावरूपो दोषो न- नास्ति । कुतः ? **नित्यत्वादिति** । यदि कर्मभ्यो मोक्षस्स्यात्तर्हि कर्मकृतो मोक्षोऽनित्य एव स्याद्घटवत्- यत्कृतकं तदनित्यमिति व्याप्ति-दर्शनात् । नित्यो हि मोक्षः । अतस्स कथं कर्मभ्यो ज्ञानाद्वा भवितुमर्हति ? नहि नित्यस्य मोक्ष-स्याभावो वक्तुं शक्यते- नित्यस्य सत्यत्वेन सत्यस्य सत्त्वेन च सतो मोक्षस्याभावायोगात् । उक्तंहि- 'नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत' इति । ननु भवत्वेवं नित्यो मोक्षः, कथं पुनस्तत्सिद्धिर्मुमुक्षोरत आह— **नित्यानामिति** । सर्वकर्मसन्न्यासान्नित्यानामकरणे या प्रत्यवायप्राप्तिर्दर्शिता केवलज्ञानिनि सा कर्मिणो न भवति । कुतः ? नित्यानां कर्मणामनुष्ठानात् । **एतेन** मुमुक्षुणा पुरुषेण नित्यं कर्म कार्यमिति **सिद्धम्** । अत एव श्रीकृष्णेनापि- 'नियतं कुरु कर्म त्व'मित्युक्तमिति भावः । प्रतिषिद्धं कर्म मुमुक्षुणा न कार्यमित्याह— **प्रतिषिद्धस्येति** । अनिष्टशरीराणि यातनापश्वादिशरीराणि । काम्यान्यपि कर्माणि न कर्तव्यानीत्याह— **काम्यानां चेति** । अनिष्टपश्वादिशरीरवदिष्टदेवादिशरी-राणामपि सुखदुःखादिजननद्वारा बन्धकत्वादिति भावः । एवं कृते सति किं भवतीत्यत आह— **वर्तमानेति** । प्रारब्धकर्मणो भोगेन क्षयादिति भावः । अस्मिन्वर्तमाने देहे पतिते मृते सतीत्यर्थः । **कारणाभावादिति** । सुकृतस्य दुष्कृतस्य वाऽभावादित्यर्थः । 'पुण्यः पुण्ये'नेति शास्त्रादिति भावः ।

ननु कथं कारणाभावः ? धर्माधर्मानुष्ठानहेतुभूतरागादिसत्त्वेन धर्माधर्माकरणानुपपत्तेरत आह— **आत्मन इति** । आत्मनो मनसो ये रागादयस्तेषामकरणे सत्यात्मन इत्यस्य कैवल्यमित्यनेनान्वय

दीनां चाकरणात्स्वरूपावस्थानमेव कैवल्यमित्ययत्नसिद्धं कैवल्यमिति; अतिक्रान्तानेकजन्मान्तरकृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिफलस्याऽनारब्धकार्यस्योपभोगानुपपत्तेः क्षयाभाव इति चेन्न- नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वोपपत्तेः । प्रायश्चित्तवद्वा पूर्वोपात्तदुरितक्षयार्थं नित्यं कर्म—आरब्धानां च कर्मणामुपभोगेनैव क्षीणत्वात्; अपूर्वाणां च--

इति वा, तत्पक्षे आत्मनस्स्वस्य मुमुक्षोरित्यर्थः । स्वरूपावस्थानं तल्लक्षणमित्यर्थः । कैवल्यमयत्नसिद्धं, प्रयत्नं विनैव सिध्यति । अतो न मोक्षस्य यत्नसाध्यत्वप्रयुक्तानित्यत्वप्रसङ्गः । तस्मान्मुमुक्षुणा रागादिप्रहाणपूर्वकं नित्यकर्मैव कर्तव्यं, तथासति दर्शितविधया मोक्षसिद्धेरिति । ननु नैवं मोक्षस्सिध्यति । कुतः ? अतिक्रान्तेति । अतिक्रान्तेष्वनेकेषु जन्मान्तरेषु कृतस्य स्वर्गनरकादिप्राप्तिः फलं यस्य तस्य सुकृतदुष्कृतात्मकस्येत्यर्थः । अनारब्धं कार्यं देहादिरूपं येन तस्य सञ्चितस्येत्यर्थः । कर्मण उपभोगानुपपत्तेरुपभोगाभावाद्धेतोः क्षयाभाव इति मोक्षासिद्धौ हेतुः । प्रकृतशरीरत्यागानन्तरं पुनश्शरीरान्तरपरिग्रहाभावे सति हि स्वरूपावस्थानलक्षणं कैवल्यमात्मनस्सम्भवति, सतु शरीरान्तरपरिग्रहाभावो नित्यकर्मानुष्ठानमात्रेण न सिध्यति । कृतविप्रणाशस्यायुक्तत्वेन यथा प्रारब्धकर्मण उपभोगेन क्षयस्तथा सञ्चितकर्मणामप्युपभोगं विना क्षयानुपपत्तेः सञ्चितकर्मफलोपभोगार्थमनन्तानि शरीरान्तराणि परिग्राह्याण्येव कर्मिणा । नित्यकर्मानुष्ठानं हि प्रत्यवायाप्राप्तिं करोति, नतु सञ्चितकर्मक्षयं, न चायं दोषस्समानो ज्ञानान्मोक्षवादिनोऽपीति वाच्यं, ज्ञानस्य सर्वसञ्चितकर्मतूलराशिदहने वह्निप्रायत्वात् । उक्तं हि भगवता- 'ज्ञानाग्निस्सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुतेऽर्जुन !' इति । तस्माच्छरीरान्तरपरिग्रहस्यावर्जनीयत्वान्न नित्यानुष्ठानान्मोक्ष इतिचेन्न । हेतुमाह—नित्येति । तच्छब्दस्य सञ्चितकर्माण्यर्थः । उपभोगेन क्षपयितव्यानां सञ्चितकर्मणां यः फलोपभोगस्स नित्यकर्मानुष्ठानजन्यायासदुःखोऽपि भोग एव । ततश्च नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमनुभूय सञ्चितकर्माणि क्षपयितव्यानीत्यर्थः । नित्यकर्मानुष्ठानप्रयुक्तायासदुःखानुभवात्सञ्चितकर्मणां क्षय इति भावः । नित्यकर्मानुष्ठानप्रयुक्तायासदुःखोपभोगस्य तत्फलोपभोगत्वमुपपद्यत इत्यन्वयार्थः । उपभोगं विनाऽपि सञ्चितकर्मणां क्षयस्सम्भवति नित्यकर्मानुष्ठानादित्याह—प्रायश्चित्तवद्वेति । यथेहजन्मनि प्रमादादिना कृतानां पापकर्मणां तत्तत्कृच्छ्रादिप्रायश्चित्तैस्तत्फलोपभोगं विनापि क्षयः, एवं जन्मान्तरकृतानामपि कर्मणां विविधानां नित्यकर्मणा क्षयस्सम्भवति । नित्यकर्म हि पूर्वोपचितदुरितक्षयार्थं पूर्वोपचितानां जन्मान्तरार्जितानां दुरितानां क्षयो नाशोऽर्थः फलं यस्य तत्तथोक्तमत एवोपात्तदुरितक्षयार्थमिति सन्ध्यावन्दनादिनित्यकर्मसु कर्मिणस्सङ्कल्पयन्तीति । प्रायश्चित्तेन तुल्यं प्रायश्चित्तवदिति- 'तेन तुल्यं क्रियाचेद्वति'रिति वतिः । यथा प्रायश्चित्तमुपचितदुरितक्षयार्थं तथा नित्यकर्मापीत्यर्थः । प्रायश्चित्तनित्यकर्मणोस्त्वयं विशेषः- इहजन्मोपचितदुरितक्षयार्थं प्रायश्चित्तं, जन्मान्तरोपचितदुरितक्षयार्थं नित्यकर्मेति ।

वस्तुतस्तु नित्यकर्मणोऽप्यैहिकदुरितोपक्षयार्थत्वमप्यस्तीति बोध्यम्- 'यदह्नात्कुरुते पापं तदह्नात्प्रतिमुच्यत' इत्यादिश्रुतेः । स्वमतं निगमयति—आरब्धानां चेति । जन्मान्तरकृतानामित्यर्थः ।

कर्मणामनारम्भेऽयत्नसिद्धं कैवल्यमिति, न 'तमेवं विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येति विद्याया अन्यः पन्था मोक्षाय न विद्यत इति श्रुतेः। चर्मवदाकाशवेष्टनासम्भववदविदुषो मोक्षासम्भवश्रुतेः- 'ज्ञानात्कैवल्यमाप्नोतीति च पुराणस्मृतेः; अनारब्धफलानां पुण्यानां कर्मणां क्षयानुपपत्तेश्च। यथा पूर्वोपात्तानां दुरितानामनारब्धफलानां सम्भवः, तथा पुण्यानामप्यनारब्धफलानां स्यात्सम्भवः। तेषां च देहान्तरमकृत्वा क्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः। धर्माधर्महेतूनां च रागद्वेषमोहानामन्यत्रात्मज्ञानादुच्छेदानुपपत्तेः धर्माधर्मोच्छेदानुपपत्तिः। नित्यानां च कर्मणां पुण्यलोकफलत्वश्रुतेः- 'वर्णा आश्रमाश्च स्वकर्मनिष्ठा' इत्यादिस्मृतेश्च कर्मक्षयानुपपत्तिः।

कर्मणां प्रारब्धसञ्चितोभयात्मकानामित्यर्थः। उपभोगेनैव तत्तत्फलानुभवेनैव क्षीणत्वात्सञ्चितानां नित्यकर्मभिः क्षीणत्वाच्चेति बोध्यम्। अपूर्वाणामागामिनामित्यर्थः। कर्मणां काम्यानां प्रतिषिद्धानां चेत्यर्थः। अनारम्भेऽकरणे सति कैवल्यं भवति मुमुक्षोरिति शेषः। तस्मात्कैवल्यार्थिना नित्यकर्मैकमेव कार्यमिति। एवं परमतमुपन्यस्य दूषयितुमारभते सिद्धान्ती—**नेत्यादिना**। नैवं नित्यकर्मानुष्ठानं मोक्षसाधनं, कुतः? श्रुत्यादिविरोधादित्याह—**तमेवमिति**। तं परमात्मानमेवं प्रत्यगभिन्नत्वेन उक्तरीत्येति वा, विदित्वा ज्ञात्वा विद्वानिति शेषः। मृत्युं संसारमत्येत्यतिगच्छति; अयनाय मोक्षाय, अन्यो ज्ञानादतिरिक्तः पन्था न नास्ति। 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयना'येत्यस्या अर्थं स्वयमेवाह भाष्यकृत्—अन्यः पन्था मोक्षय न विद्यत इति। 'यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः। तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्य'तीतिश्रुतिरप्यमुमेवार्थमाहेत्याह—**चर्मवदिति**। चर्मण इवाकशस्य वेष्टनं यथा न सम्भवति तद्वदविषोऽनात्मज्ञस्य मोक्षो न सम्भवतीत्येतदर्थप्रतिपादकश्रुतेश्चेत्यर्थः। पुराणरूपां स्मृतिमाह—**ज्ञानादिति**। युक्तिमाह—**अनारब्धेति, अनारब्धफलानामिति**। सञ्चितानामित्यर्थः। **पुण्यानामिति**। दुरितानां प्रायश्चित्तैरिव नित्यकर्मभिः क्षीणत्वेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखानुभवस्य दुरितफलत्वेन तदुपभोगेन वा दुरितानां क्षीणत्वेऽपि पुण्यानामुपभोगं विना क्षयो नोपपद्यत इति भावः। नन्वनारब्धफलानां पुण्यानां सत्त्वमेवासिद्धमत आह—**यथेति**। अनारब्धफलानि दुरितानि सन्तीति यथा त्वमभ्युपैषि, तथा तादृशानि पुण्यान्यपि सन्तीत्यभ्युपगच्छ। दुष्कृतान्येवानेन जन्मान्तरेषु सञ्चितानि नतु सुकृतानीति निश्चेतुमशक्यत्वादिति। एवं देहान्तरापत्तौ च कारणाभावादित्येतद्दूषयित्वा रागादीनां चाकरणे इत्येतद्दूषयति—**धर्मेति**। धर्माधर्मयोर्हेतूनां रागद्वेषमोहानामात्मज्ञानादन्यत्राऽऽत्मज्ञानं विनेत्यर्थः। उच्छेदस्य नाशस्यानुपपत्तेः। आत्मज्ञानवानेव रागद्वेषादीनकृत्वा तिष्ठति, न त्वनात्मवित्। ज्ञानं विनाऽन्येन केनापि कारणेन रागद्वेषमोहनाशासम्भवादिति। एवं रागद्वेषादीनामनाशे तत्कार्ययोर्धर्माधर्मयोरुच्छेदानुपपत्तिः। सतोश्च धर्माधर्मयोस्तत्फलोपभोगाय शरीरान्तरपरिग्रह आवश्यक इति मोक्षानुपपत्तिरिति भावः।

अथ यदुक्तं नित्यकर्मकरणात्प्रत्यवायाप्राप्त्या मोक्ष इति तद्दूषयति—**नित्यानामिति**। नित्य-

ये त्वाहुः— नित्यानि कर्माणि दुःखरूपत्वात्पूर्वकृतदुरितकर्मणां फलमेव, न तु तेषां स्वरूपव्यतिरेकेणाऽन्यत्फलमस्ति- अश्रुतत्वात् । जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति, न- अप्रवृत्तानां कर्मणां फलदानासम्भवात्; दुःखफलविशेषानुपपत्तिश्च स्यात् । यदुक्तं पूर्वजन्मकृतानां दुरितानां कर्मणां फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं भुज्यत इति, तदसत्- नहि मरणकाले फलदानायाऽनंकुरीभूतस्य कर्मणः फलमन्यकर्मारब्धे जन्मन्युपभुज्यत इत्युपपत्तिः । अन्यथा स्वर्गफलोपभोगायाऽग्निहोत्रादिकर्मारब्धे जन्मनि नरककर्मफलोप-

---

कर्मानुष्ठानस्याकरणे प्रत्यवायरूपदोषाप्राप्तिरेव न फलं, किंतु पुण्यफलमप्यस्तीति श्रूयते स्मर्यते च । ततश्च श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धस्य नित्यकर्मानुष्ठानजन्यपुण्यफलस्य देहान्तरेऽवश्यमनुभोक्तव्यत्वात्तदनुभवं विना नित्यकर्मणः कृतस्य क्षयानुपपत्तेर्नित्यकर्मकर्तुर्देहान्तरप्राप्तिरवर्जनीयेति मोक्षानुपपत्तिरिति भावः । ननु नित्यकर्मानुष्ठानान्न पुण्यफलं, किंतु नित्यकर्मानुष्ठानमेव जन्मान्तरकृतदुरितफलमायासदुःखरूपत्वा दित्याह— ये त्विति । फलमेवेत्येवकारार्थमाह— न त्विति, तेषामिति । नित्यकर्मणामित्यर्थः । अन्यत्फलं न त्वस्तीत्यन्वयः । तत्र हेतुमाह— अश्रुतत्वादिति । ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेतिवदेतत्काम इदं नित्यं कर्म कुर्यादित्यश्रवणादिति भावः । ब्राह्मणस्य यजनादयष्षट् नित्यकर्माणीत्युक्तं, तत्र याजनाध्यापनप्रतिग्रहा जीवनार्थं विहिता इति वृद्धवचनादाह— जीवनादिनिमित्ते चेति । तस्माज्जीवनार्थं विहितानां नित्यकर्मणां जीवनातिरिक्तफलकल्पनमयुक्तमिति भावः । आदिपदात्तद्वर्णविशेषनिर्धारणं गृह्यते; तथा च यजनाध्ययनदानानि त्रीणि नित्यकर्माणि ब्राह्मणस्य ब्राह्मणवर्णविशेषनिर्धारणार्थं विहितानीति कृत्वा न तेषामपि फलान्तरं कल्पयितुं शक्यमिति । परिहरति— नेति । किं त्वं नित्यकर्माणि प्रारब्धकर्मफलभूतानीति ब्रूषे, उत सञ्चितकर्मफलानीति ? आद्ये त्वदिष्टासिद्धिः । द्वितीये दोषमाह— अप्रवृत्तानामिति । अप्रवृत्तानां फलप्रदानार्थमप्रवृत्तानां सञ्चितानामित्यर्थः । अयमेव हि सञ्चितप्रारब्धयोर्भेदः— जन्मान्तरकृतं फलदानाय प्रवृत्तं यत्तत्प्रारब्धं, यदप्रवृत्तं तत्सञ्चितमिति । तस्मात्सञ्चितानां कर्मणां प्रकृतजन्मनि फलदानं नैव सम्भवति । सति च तदसम्भवे सञ्चितकर्मफलमेवायं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखविशेष इति कथमुच्यते ? तस्मात्सञ्चितकर्मणां दुःखफलविशेषस्यानुपपत्तिस्स्यात् । इदमेवाप्रवृत्तानामिति संग्रहवाक्यं विवृणोति— यदुक्तमित्यादिना । दुरितानां फलं दुःखं भुज्यत इति यदुक्तं तदसदित्यन्वयः । अनंकुरीभूतस्येति । अनारब्धस्येत्यर्थः । अन्यकर्मेति । प्रारब्धकर्मेत्यर्थः । उपभुज्यत इत्यत्रोपपत्तिर्नहीत्यन्वयः । येन कर्मणा यज्जन्मारब्धं तज्जन्मनि तत्कर्मणः फलमेवानुभवितव्यं न त्वन्यकर्मफलमिति नियमादिति भावः । उक्तनियमास्वीकारे को दोषस्तत्राह— अन्यथेति, जन्मनीति । देवदेहे इत्यर्थः । उपपत्तिरापत्तिरित्यर्थः ।

अयं भावः— केनचिदग्निहोत्रादिधर्मः कृतः हिंसास्तेयादिवदधर्मश्च कृतः । तत्र धर्मेण स्वर्गप्राप्तिरधर्मेण नरकप्राप्तिश्च क्रमेण भवितुमर्हति, नतु युगपदेव- विरोधात् । एवं सति फलदानायांकुरीभूताद्धर्मात्स्य स्वर्गफलोपभोगार्हदेवजन्मनि सति तत्रैवाधर्मफलं नरकमपि तेन भुज्येत । अन्यकर्मा-

भोगानुपपत्तिर्न स्यात्- तस्य दुरितस्य दुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेश्च। अनेकेषु हि दुरितेषु सम्भवत्सु भिन्नदुःखसाधनफलेषु नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु द्वन्द्व-रोगादिबाधनं निर्निमित्तं नहि शक्यते कल्पयितुं; नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्त-दुरितफलं, न शिरसा पाषाणवहनादिदुःखमिति। अप्रकृतं चेदमुच्यते- नित्यकर्मानुष्ठा-नायासदुःखं पूर्वकृतदुरितकर्मफलमिति। कथम्? अप्रसूतस्य हि पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो

रब्धेऽपि जन्मन्यन्यकर्मफलानुभव इत्यभ्युपगमात्। नहि स्वर्गिणो नरकानुभवस्सम्भवति- स्वर्गनरकयो-स्सुख-दुःखयोर्विरोधात्। तस्मादुक्तनियमोऽवश्यं स्वीकर्तव्य इति। किंच नित्यकर्मानुष्ठानायाससिद्धं दुःखं किं पूर्वकृतदुरितसामान्यफलमुत दुरितविशेषफलम्? नाद्यः- सर्वेषां ब्रह्महत्यास्वर्णस्तेयपरदारगम-नादिपातकानामविशेषेण नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति कल्पनस्यायुक्तत्वादप्रमाणत्वाच्च। न द्वितीयः- अस्य दुरितविशेषस्येदं नित्यकर्मानुष्ठानःदुःखं फलमिति निश्चेतुं शास्त्राद्यभावादित्याह— **तस्येति**। नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्येत्यर्थः। दुरितदुःखविशेषफलत्वानुपपत्तेः दुरितविशेषदुःख-फलत्वानुपपत्तेरित्यर्थः। दुरितानां यद्दुःखविशेषरूपं फलं तत्त्वानुपपत्तेरिति वा। संग्रहवाक्यमेव विवृणोति— **अनेकेष्विति**। अनेकेषु भिन्नदुःखसाधनफलेषु सम्भवत्सु भिन्नदुरितेषु नित्यकर्मानुष्ठा-नायासदुःखमात्रफलेषु कल्प्यमानेषु सत्सु भिन्नानि दुःखं साधनं फलं करणवैकल्यादिकं चेत्येतानि येषां तेषु भिन्नदुःखसाधनफलेषु सम्भवत्सु सम्भावितेष्वित्यर्थः। नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमात्रं फलं येषां तेषु तथोक्तेषु भिन्नदुःखसाधनफलानां बहूनां सम्भावितानामनेकजन्मसञ्चितानां दुरितानां नित्य-कर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति कल्पिते सतीत्यर्थः। अनिमित्तं द्वन्द्वरोगादिबाधनं कल्पयितुं नहि शक्यते। द्वन्द्वरोगादिबाधनमनिमित्तं कल्पयितुं नहि शक्यत इति वा। अस्मिन्पक्षे कल्पयितुं वक्तु-मित्यर्थः। उभयथापि अनुभवसिद्धत्वाद्दुरपलापं द्वन्द्वरोगादिबाधनं निर्निमित्तं स्यादित्यर्थः। द्वन्द्व-रोगादिबाधानां कारणत्वेनाभ्युपगतानि शास्त्रविद्भिर्यानि दुरितानि तेषामपि नित्यकर्मानुष्ठानायास-दुःखमेव यदि फलं स्यात्तर्हि द्वन्द्वरोगादिबाधाफलं नैव भवतीति निर्निमित्ता एव द्वन्द्वरोगादिबाधा-स्स्युः। तस्मादेवं कल्पयितुं न शक्यत इति भावः। तामेवाशक्यां कल्पनामभिनीय दर्शयति— **नित्येति**। पूर्वोपात्तदुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, शिरसा पाषाणवहनादिसिद्धदुःखं तु न फलमित्यनिमित्तं द्वन्द्वरोगादिबाधनं कल्पयितुं न शक्यत इति पूर्वेणान्वयः। वहनादीत्यादिपदात् द्वन्द्वरोगादिग्रहणम्। द्वन्द्वरोगादीत्यादिपदात्पाषाणवहनादिग्रहणम्। तस्मात्परस्परं भिन्नानां दुरितानां फलमपि परस्परं भिन्नमेव दुःखविशेषो भवितुमर्हतीति न सर्वेषां दुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःख-मेव फलं, तथासति द्वन्द्वरोगशिरःपाषाणवहनादिदुःखस्य निर्निमित्तत्वापत्तेः। निर्निमित्तस्यापि दुःख-स्याभ्युपगमे कारणं विनापि कार्यं स्यादिति महदनिष्टं सुकृतिनोऽपि निष्कारणदुःखानुभवप्रसङ्गश्चेति भावः। दोषान्तरमाह— **अप्रकृतं चेति**। प्रकृतविरुद्धमित्यर्थः। किमुच्यतेऽत आह— **नित्येति**। कथमिदं वचनमप्रकृतमिति पृच्छति— **कथमिति**। उत्तरयति— **अप्रसूतेति**। हि यस्मादप्रसूतफलस्य

नोपपद्यत इति प्रकृतम् । तत्र प्रसूतफलस्य कर्मणः फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमाह भवान्- नाऽप्रसूतफलस्येति । अथ सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं तत्प्रसूतफलमेवेति मन्यते भवान्; ततो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव फलमिति विशेषणमयुक्तं; नित्यकर्मविध्यानर्थक्य-प्रसङ्गश्च उपभोगेनैव प्रसूतफलस्य दुरितकर्मणः क्षयोपपत्तेः । किं च श्रुतस्य नित्यस्य

पूर्वकृतदुरितस्य क्षय उपपद्यत इत्युक्तं, तस्मादिदमप्रकृतमित्यर्थः । किं तत्प्रकृतं यस्येदं विरुद्धमप्रकृत-मत आह—**नोपपद्यत इतीति** । अप्रसूतस्य कर्मणः क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृतम् । यद्वा कथ-मप्रकृतमुच्यते ? अत आह—**कथमिति** । अप्रसूतस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयः कथमुपपद्यते ? कथमपि नोपपद्यत इति प्रकृतम् । एतद्विरुद्धत्वात्त्वदुक्तमप्रकृतमिति भावः । तदेव स्फुटयति—**तत्रेति** । एवंसतीत्यर्थः । अप्रसूतफलस्य पूर्वकृतदुरितस्य क्षयो नोपपद्यत इति प्रकृते सतीत्यर्थः । भवानप्रसूत-फलस्य सञ्चितस्येत्यर्थः । कर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं फलमित्याह—प्रसूतफलस्य प्रारब्धस्य कर्मणो नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं फलं न भवतीति च भवानाह- त्वं वदसि । तस्मादिदमप्रकृत-मुच्यते ।

अयं भावः—नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलमिति वदन् भवान् प्रष्टव्य इति । किं पूर्वकृतानां सञ्चितानां दुरितानां नित्यकर्मानुष्ठानदुःखं फलमिति तवाभिप्रेतम् ? यद्वा प्रार-ब्धानाम् ? द्वितीये- प्रारब्धस्य नित्यकर्मानुष्ठानदुःखोपभोगेन क्षये सत्यपि सञ्चितानां क्षयाभावा-न्मोक्षानुपपत्तिः । आद्ये- फलदानायानंकुरीभूतानां सञ्चितानां कथं नित्यकर्मानुष्ठानदुःखरूपफलप्रदान-सम्भवः ? तस्मादनुभवसिद्धमिदं नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं न प्रारब्धफलं, किं तु सञ्चितदुरितफल-मेवेति तव वचनमिदमप्रकृतमप्रमाणमग्राह्यमेवेति विरोधं स्फुटयितुमेवाप्रसूतफलस्येति प्रसूतफलस्येति चोक्तमाचार्यैः । अप्रसूतमनुत्पादितं फलं दुःखं येन तस्याप्रसूतफलस्य । प्रसूतमुत्पादितं फलं दुःखं येन तस्य प्रसूतफलस्य । अप्रसूतफलस्य दुःखफलप्रसूतिः, प्रसूतफलस्य दुःखफलाप्रसूतिश्चेत्युभयं विरुद्धमिति भावः । ननु न वयं पूर्वकृतदुरितानां सञ्चितत्वमभ्युपगच्छामः; किंतु प्रारब्धत्वमेव । तस्मान्नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगेन पूर्वकृतदुरितक्षयोपपत्तिरिति नाप्रकृतत्वदोष इत्यत आह—**अथेति, सर्वमेवेति** । सर्वमपीत्यर्थः । भवान् सर्वमेव पूर्वकृतं दुरितं प्रसूतफलमेवेति मन्यते यदि ततस्तर्हि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वकृतदुरितानामिति शेषः । फलमितिविशेषणं विशिष्य वचनमयुक्तं- द्वन्द्वरोगादिदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलस्यानुभूयमानस्याऽपलपितुमशक्यत्वादिति भावः । दोषान्तरमाह —**नित्यकर्मेति** । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजेत, अहरहस्सन्ध्यामुपासी'तेत्यादयो विधयो व्यर्था एव । विधिं विनापि पूर्वकृतदुरितफलस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्यावश्यमनुभोक्तव्य-तया तत्प्रारब्धबलादेव नित्यकर्मसु प्रवृत्त्युपपत्तेरिति भावः । इदमेवाह—**उपभोगेनैवेति** । विधिं विनापि प्राप्तेनोपभोगेनैवेत्यर्थः । ज्वरादिदुःखोपभोगवदिति भावः । अप्राप्तार्थप्रापणे हि विधीना-मानर्थक्याभावः । किं च नित्यकर्मानुष्ठानात्प्रत्यवायाप्राप्तिः फलमिति ब्रुवतस्तव नित्यकर्मानुष्ठाना-

कर्मणो दुःखं चेत्फलं नित्यकर्मानुष्ठानायासादेव तद्दृश्यते व्यायामादिवत्; तदन्यस्येति कल्पनानुपपत्तेः। जीवनादिनिमित्ते च विधानान्नित्यानां कर्मणां प्रायश्चित्तवत्पूर्वकृतदुरितफलत्वानुपपत्तिः। यस्मिन्पापकर्मणि निमित्ते यद्विहितं प्रायश्चित्तं न तु तस्य पापस्य तत्फलम्। अथ तस्यैव पापस्य निमित्तस्य प्रायश्चित्तदुःखं फलं; जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव तत्फलं प्रसज्येत नित्यप्रायश्चित्तयो-

---

दुःखं फलमिति वचनं व्याहतम्। व्याहतमप्ययुक्तं चेत्याह—**किं चेति**। श्रुतं फलं प्राजापत्यलोकादिकं यस्य तस्य श्रुतफलस्य नित्यकर्मणां पुण्यफलश्रवणादिति बोध्यम्। नित्यस्य कर्मणो दुःखं फलं चेत्तर्हीति शेषः। नित्यकर्मानुष्ठानायासात्तद्दुःखफलं दृश्यत एव। तत्र दृष्टान्तमाह—**व्यायामादिवदिति**। यथा व्यायामादेर्दुःखं फलं दृश्यते तद्वदित्यर्थः। एवं स्थिते तद्दृश्यमानं दुःखं फलमन्यस्य पूर्वकृतदुरितस्येति कल्पनाया अनुपपत्तेः।

अयं भावः—अश्रुतफलस्य व्यायामादेरिव श्रुतफलस्य नित्यकर्मणो दृष्टदुःखफलत्वकल्पनं तावदयुक्तम्। तत्रापि व्यायामादेरिव नित्यकर्मणोऽपि यदि दृष्टं दुःखं फलं तर्हि तत्कथं पूर्वकृतदुरितफलं स्यात्? नहि व्यायामगमनादिकृतं दुःखमन्यस्य दुरितस्येष्यते। एवं नित्यकर्मकृतमपि दुःखं न पूर्वदुरितफलं, किं तर्हि नित्यकर्मफलमेव- यथा व्यायामादिजन्यदुःखं व्यायामादिफलम्। तस्माच्छ्रुतफलस्य नित्यस्य दृष्टफलव्यायामादिवन्न दुःखं फलं, नापि नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यं दुःखं पूर्वोपार्जितदुरितफलं व्यायामादिजन्यदुःखवदिति भावः। इतश्च नित्यकर्मानुष्ठानं न पूर्वकृतदुरितफलमित्याह—**जीवनेति**। जीवनादिनिमित्ते नित्यानां कर्मणां विधानाच्च नित्यकर्मणां पूर्वकृतदुरितफलत्वं नोपपद्यते। प्रायश्चित्तवदिति दृष्टान्तं स्वयमेव विवृणोति—**यस्मिन्निति**। यस्मिन् पापकर्मनिमित्तेऽभोज्यभोजनादिपापकर्मरूपे निमित्ते यत्प्रायश्चित्तं चान्द्रायणादिकं शास्त्रेण विहितं तस्य पापस्य कर्मणस्तदेव प्रायश्चित्तं फलं न भवति। तद्वज्जीवनादिनिमित्ते विहितस्य नित्यस्य पूर्वकृतदुरितफलत्वं नोपपद्यत इति।

ननु पापनिमित्ते विहितस्य प्रायश्चित्तस्य पापफलत्वाभावेऽपि प्रायश्चित्तानुष्ठानायासदुःखस्य पापफलत्वमस्त्येव- पापस्य दुःखमेव फलमिति नियमात्। एवं जीवनादिनिमित्ते विहितस्य नित्यस्य पूर्वकृतदुरितफलत्वाभावेऽपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखस्य तत्फलत्वमस्त्येवेति शङ्कते—**अथेति**। तस्य प्रायश्चित्तं प्रति निमित्तभूतस्य पापस्यैव फलं प्रायश्चित्तदुःखमिति यदि त्वं ब्रूषे तर्हीति शेषः। जीवनादिनिमित्तमपि नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं प्रसज्येत। पापनिमित्तविहितप्रायश्चित्तानुष्ठानायासजन्यं दुःखं यथा पापफलं तथा जीवनादिनिमित्तविहितनित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखं जीवनादिनिमित्तस्यैव फलं स्यात्; नतु पूर्वकृतदुरितस्येत्यर्थः। ननु नित्यस्य नैमित्तिकेन प्रायश्चित्तेन कथं साम्यमत आह—**नित्येति**। यथा पापनिमित्ते प्रायश्चित्तं विहितं, तथा जीवनादिनिमित्ते नित्यं विहितमिति नित्यप्रायश्चित्ते उभेऽपि नैमित्तिके एव। निमित्ते विहितं हि नैमित्तिकम्।

ननु निमित्तशब्दैक्येऽपि निमित्तार्थयोर्हेतुफलयोर्भेद एव । प्रकृते च प्रायश्चित्तस्य पापं निमित्तं हेतुः । नित्यकर्मणो जीवनादिकं निमित्तं फलं- पापनिवर्तकत्वात्प्रायश्चित्तस्य, जीवनादिनिर्वर्तकत्वाच्च नित्यस्य । तस्मान्न नित्यप्रायश्चित्तयोस्साधर्म्यमिति चेन्मैवम्—यथा पापनिमित्ते प्रायश्चित्तं विहितं तथा जीवादिनिमित्ते नित्यं विहितमित्येतावदंशस्यैव विवक्षितत्वादिह नहि सर्वात्मना सादृश्यं वयं तयोर्ब्रूम इति । वस्तुतस्तु पापनिवृत्त्यर्थं विहितं प्रायश्चित्तं जीवनादिनिवृत्त्यर्थं विहितं नित्यमिति नित्यप्रायश्चित्तयोरविशेषानभ्युपगमेऽपि प्रायश्चित्तवत्पूर्वोपचितदुरितक्षयार्थं नित्यकर्मेति यदुक्तं मीमांसकेन तन्नोपपद्यत एव- प्रायश्चित्तस्य दुरितक्षयार्थत्वेऽपि नित्यस्य जीवनाद्यर्थत्वेन दुरितक्षयार्थत्वाभावात् । नित्यकर्मणां जीवनादिनिमित्ते च विधानादिति स्वेनैवोक्तत्वात् ।

ननु नित्यकर्मसु कानिचिद्दुरितक्षयार्थानि, कानि पुनर्जीवनाद्यर्थानि । यथा ब्राह्मणस्य यजनाध्ययनदानानि दुरितक्षयार्थानि, याजनाध्यापनप्रतिग्रहणानि जीवनाद्यर्थानीति चेन्मैवम्—यजनादीनां चान्द्रायणादिवद्दुरितक्षयार्थत्वे सति प्रायश्चित्तत्वप्रसङ्गेन नित्यत्वस्यैवाभावात् । यजनादीनां ब्राह्मणवर्णधर्मत्वेन तेषां दुरितक्षयार्थत्वकल्पनाऽयोगाच्च । न चाकरणे प्रत्यवायपापकत्वं नित्यत्वं, तत्प्रायश्चित्तस्य नास्तीति नित्यप्रायश्चित्तयोर्विशेषः । वर्णधर्माश्च दुरितक्षयार्था एवेति वाच्यं, प्रायश्चित्तस्याप्यकरणे नरकपातलक्षणप्रत्यवायसत्त्वात् । अन्यथा प्रायश्चित्तस्याकर्तव्यत्वापातात् । वर्णधर्माणां दुरितक्षयार्थत्वे तैरेव दुरितक्षये कृते सति प्रायश्चित्तविधिवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च ।

ननु इहजन्मकृतदुरितक्षयार्थानि, प्रायश्चित्तानि तदकरणे च दुरितफलस्यैव जन्मान्तरेऽनुभवः; नतु प्रायश्चित्ताकरणादपूर्वं किञ्चिद्दुरितमुत्पद्यते । नित्यानि तु जन्मान्तरकृतदुरितक्षयार्थानि, तदकरणे चापूर्वं किञ्चिद्दुरितमुत्पद्यत इति नित्यप्रायश्चित्तयोर्भेद इतिचेत्, अस्तु—किं प्रायश्चित्तनिवर्त्यमिव नित्यकर्मनिवर्त्यं दुरितं फलदानायानारब्धमुतारब्धम् ? आद्ये- नित्यकर्मभिस्सञ्चितदुरितक्षयानुपपत्तौ मोक्षानुपपत्तिः । द्वितीये- प्रायश्चित्तवदिति दृष्टान्तानुपपत्तिः । न हि हिंसादिलक्षणमिहजन्मनि कृतं दुरितं फलदानायारब्धं भवितुमर्हति यत्प्रायश्चित्तेन निवर्त्यते । फलदानायेदं मयाकृतं दुरितमारब्धं माभूदिति हि तस्य प्रायश्चित्तं करोति पापी । किं च फलदानायारब्धस्य दुरितस्य फलोपभोगेनैव क्षयः । 'प्रारब्धं भोगतो नश्ये'दिति शास्त्रादिति कृत्वा तत्क्षयार्थं नित्यकर्मानुष्ठानं व्यर्थमेव; तद्विधिश्च व्यर्थ एव ।

नच जन्मान्तरकृतस्य दुरितस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखोपभोगेनैव क्षय इति वाच्यं, अन्यव्याधिमादिदुःखोपभोगेन तस्य न क्षय इति वक्तुमयुक्तत्वादन्यदुःखोपभोगस्य जन्मान्तरकृतदुरितहेतुकत्वाभावस्य सिद्धत्वेन तद्दुःखस्य निर्निमित्तकत्वापत्तेश्च । अथैतद्दोषपरिहाराय सर्वमपि दुःखं पूर्वकृतदुरितफलमेवेत्यभ्युपगम्यते तर्हि नित्यकर्मैवानुष्ठाय तदायासदुःखेनैव पूर्वकृतदुरितं क्षपणीयमिति कथमुच्यते ? किं तर्हि काम्यकर्माप्यनुष्ठाय तद्दुःखेन तद्दुरितं क्षपणीयमेव । अपि च प्रारब्धवशाद्यथा नित्यकर्मानुष्ठानायासदुःखप्राप्तिस्तथा तद्वशादेव काम्यकर्मानुष्ठानायासदुःखप्राप्तिरिति कृत्वा

नैमित्तिकत्वाविशेषात् । किं चान्यत्- नित्यस्य काम्यस्य चाग्निहोत्रादेरनुष्ठानायासदुःखस्य तुल्यत्वान्नित्यानुष्ठानायासदुःखमेव पूर्वोपात्तदुरितस्य फलं, नतु काम्यानुष्ठानायासदुःखमिति विशेषो नास्तीति तदपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत । तथा च सति नित्यानां फलाश्रवणात्तद्विधानान्यथानुपपत्तेश्च नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमित्यर्थापत्तिकल्पना चानुपपन्ना, एवंविधानान्यथानुपपत्तेरनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तफलत्वानुमानाच्च नित्यानाम् । विरोधाच्च, विरुद्धं चेदमुच्यते—नित्यकर्मण्यनुष्ठीयमानेऽन्यस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम्यमाने स एवोपभोगो नित्यस्य कर्मणः फलमिति नित्यस्य कर्मणः फलाभाव इति च

कथं काम्यकर्मदुःखस्य परित्यागश्शक्यते कर्तुम् ? तदिदमभिप्रेत्याह—किं चान्यदिति । अन्यदपि दूषणमस्तीत्यर्थः । नित्यस्य काम्यस्य वा सर्वस्यापि कर्मणोऽनुष्ठानायासजन्यं दुःखं पूर्वोपात्तदुरितफलमेव, नतु नित्यानुष्ठानजन्यं दुःखं पूर्वकृतदुरितफलं, काम्यानुष्ठानजन्यं दुःखं तु पूर्वकृतदुरितफलं न भवतीति विशेषोऽस्ति । इति हेतोस्तदपि काम्यानुष्ठानदुःखमपि पूर्वकृतदुरितफलं प्रसज्येत स्यादित्यर्थः । भवतु काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वप्रसङ्गः को दोषस्तत्रेत्यत आह—तथा च सतीति । काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि दुरितफलत्वे सतीत्यर्थः । अर्थापत्तिकल्पनेति । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त इत्यत्र दिवाभोजनाभावेऽपि प्राप्तस्य पीनत्वस्यान्यथानुपपत्त्या रात्रिभोजनमर्थापत्तिप्रमाणेन यथा कल्प्यते तद्वन्निष्फलनित्यकर्मविधानान्यथानुपपत्त्या अर्थापत्तिप्रमाणेन कल्पितं यन्नित्यकर्मानुष्ठानदुःखस्य पूर्वकृतदुरितफलत्वं कथं तदुपपद्यते ? सफलकाम्यकर्मानुष्ठानजन्यदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वेन निष्फलनित्यकर्मानुष्ठानजन्यदुःखमेव पूर्वकृतदुरितफलमिति वक्तुमशक्यत्वादिति भावः । भवत्वेवमर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपत्तिः, किं ततोऽत आह—एवमिति । अर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपन्नत्वे सतीत्येवंशब्दार्थः । नित्यकर्मणोऽनुष्ठानायासदुःखव्यतिरिक्तं फलमस्ति, नित्यकर्मविधेरन्यथोपपत्त्यभावात्काम्यकर्मवदित्यनुमानाच्च नित्यानां फलवत्त्वसिद्धिः । चकाराच्छास्त्रादपीत्यर्थः । विरोधाच्चेति । नित्यकर्मणः फलाभाववचनस्य विरुद्धत्वाच्चेत्यर्थः । यद्वा अर्थापत्तिकल्पनाया अनुपपत्तावेकं कारणमुक्तं काम्यानुष्ठानदुःखस्यापि पूर्वकृतदुरितफलत्वप्रसक्तिरूपम् । कारणान्तरमाह—अनुमानाच्चोक्तार्थापत्तिकल्पनाऽनुपपन्नेत्यर्थः । अनुमानं च दर्शितम् । यदि नित्यकर्मानुष्ठानस्य प्रारब्धदुरितकृतनित्यानुष्ठानायासदुःखमेव फलं तर्हि प्रारब्धवशादेव तद्दुःखानुभवसिद्धौ व्यर्थमेव नित्यकर्मविधानमिति नित्यकर्मविधानान्यथानुपपत्तिरेव नित्यानां दुःखातिरिक्तफलसद्भावं साधयतीत्यर्थः । कारणान्तरमाह—विरोधाच्चेति । विरोधाच्चार्थापत्तिकल्पना अनुपपन्नेत्यर्थः । विरोधमेव प्रकटयति—विरुद्धं चेदमुच्यत इति । किं तदत आह—नित्येति । नित्यकर्मणि क्रियमाणे सत्यन्यस्य पूर्वकृतदुरितस्य कर्मणः फलं भुज्यत इत्यभ्युपगम एको विरोधः । तथा अभ्युपगम्यापि स एव पूर्वकृतदुरितफलभूतस्य नित्यकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखस्योपभोगो नित्यकर्मणः फलमितिवचनमन्यो विरोधः । एवं नित्यस्य दुःखं फलमित्यभ्युपगम्यापि नित्यकर्मणः फलवत्त्वाभाव इति वचनं तृतीयो विरोधः । तस्माद्विरुद्धं तदिदं

विरुद्धमुच्यते । किंच काम्याग्निहोत्रादावनुष्ठीयमाने नित्यमप्यग्निहोत्रादितन्त्रेणैवानुष्ठितं भवतीति तदायासदुःखेनैव काम्याग्निहोत्रादिफलमुपक्षीणं स्यात्- तत्तन्त्रत्वात् । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलमन्यदेव स्वर्गादि; तदनुष्ठानायासदुःखमपि भिन्नं प्रसज्येत । न च तदस्ति- दृष्टविरोधात् । न हि काम्यानुष्ठानायासदुःखात्केवलनित्यानुष्ठानायासदुःखं भिन्नं

यत्त्वयोच्यते नित्यानां फलाश्रवणान्नित्यानुष्ठानायासदुःखं पूर्वकृतदुरितफलमिति । दूषणान्तरमाह— **किं चेति** । अग्निहोत्रादिकर्मणां नित्यत्वकाम्यत्वप्रयुक्तो न कोऽपि स्वरूपभेदः । क्रियाकारकमन्त्रोपकरणकलापस्य तुल्यत्वान्नित्ये काम्ये चाग्निहोत्रादिकर्मणि । किं तर्हि तदनुष्ठातुस्सकामत्वनिष्कामत्वाभ्यामेव नित्यकाम्ययोर्भेदः । 'वसन्ते वसन्ते ज्योतिषा यजे'तेति विहितो नित्य एव ज्योतिष्टोमः 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे'तेति स्वर्गकामिना अनुष्ठीयमानस्सन् काम्यो भवति । एवं सति नित्याज्ज्योतिष्टोमात्काम्यस्य ज्योतिष्टोमस्य कामांश एक एवाधिकस्तदतिरिक्तस्सर्वोऽप्यविशिष्ट एवेति कृत्वा काम्ये तस्मिन्ननुष्ठीयमाने सति नित्योऽप्यनुष्ठित एव । ततश्च काम्यकर्मणोऽपि नित्यकर्मण इव नित्यानुष्ठानायासदुःखं फलमेवेति कृत्वा नित्यानुष्ठानायासदुःखेनैव काम्यकर्मणोऽपि फलस्योपक्षयः स्यात्- आयासदुःखतन्त्रत्वात्काम्यफलस्य ।

अयं भावः—नित्यानुष्ठानायासदुःखोपभोगद्वारा यथा नित्यस्य कृतस्य कर्मणः क्षयस्तथा काम्यस्यापीति कृत्वा नातिरिक्तं स्वर्गादिलक्षणं फलं भवितुमर्हति काम्यस्यापीति । ननु नित्यस्यैवानुष्ठानायासदुःखं फलं, नतु काम्यस्य तस्य स्वर्गादिफलश्रवणादित्याह—**अथेति** । अथ काम्याग्निहोत्रादिफलं स्वर्गादिरूपमन्यदेवेति यदि ब्रूषे तर्हीति शेषः । **तदनुष्ठानेति** । काम्यानुष्ठानेत्यर्थः । **भिन्नमिति** । नित्यानुष्ठानायासदुःखादिति भावः । अभिन्नत्वे तु तेनैव काम्यस्य क्षयस्स्यादिति भावः । भवतु भिन्नं किं तत आह—**न चेति** । तन्नित्यानुष्ठानायासदुःखात्काम्यानुष्ठानायासदुःखस्य भिन्नत्वमित्यर्थः । नचास्ति नैवास्ति । कुतः ? दृष्टविरोधात्, प्रत्यक्षविरोधाद्दृष्टविरोधमेवोपपादयति—**न हीति** । हिः प्रसिद्धौ । भिन्नं दुःखं न दृश्यत इत्यन्वयः ।

अयं भावः—यदि नित्यकाम्याग्निहोत्रयोर्न स्वरूपभेदः, नाप्यनुष्ठानायासदुःखरूपफलभेदः, तर्ह्यनुष्ठानायासदुःखेन नित्यस्येव काम्यस्य कुतो न क्षयः ? नच स्वर्गादिफलवत्त्वादक्षय इति वाच्यं, यदि दुःखोपभोगात्काम्यस्य क्षयो न स्यात्तर्हि स्वर्गादिफलवत्त्वं स्यात् । क्षयाभाव एव नोपपद्यते । सर्वस्यापि कृतस्य कर्मणः फलोपभोगेन क्षय इत्यभ्युपगमादनुष्ठानायासदुःखस्य च कर्मफलत्वात् । एवमनुष्ठानदुःखोपभोगेनैव क्षीणस्य कामस्य कथं स्वर्गादिफलप्रदत्वम् ? न ह्यंकुरमुत्पाद्य क्षीणं बीजमंकुरान्तरमुत्पादयति । तस्मात्स्वर्गादिरूपं काम्याग्निहोत्रफलमन्यदेवेति वक्तुं न शक्यते । अथैतत्साधनाय नित्याग्निहोत्रानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, नतु काम्याग्निहोत्रानुष्ठानायासदुःखमिति कल्प्यते तर्हि किं नित्यदुःखात्काम्यदुःखं भिन्नमुताभिन्नम् ? आद्ये- प्रत्यक्षविरोधः । द्वितीये- काम्यदुःखफलमेवेति ।

दृश्यते। किं चान्यत- अविहितमप्रतिषिद्धं च कर्म तत्कालफलं, नतु शास्त्रचोदितं प्रतिषिद्धं वा

तस्मात्काम्यस्याप्यग्निहोत्रादेर्नित्यस्येवानुष्ठानायासदुःखमेव फलं, नतु स्वर्गादिकमिति कृत्वा कथं काम्यस्य फलवत्त्वं नित्यस्य तदभावश्चोच्यते त्वया ?

दूषणान्तरमाह—**किं चान्यदिति**। यत्कर्म शास्त्रेणाविहितं यच्च शास्त्रेणाप्रतिषिद्धं तदेव व्यायामादि लौकिकं कर्म, तत्कालफलं कर्मसमकालदृष्टफलकमित्यर्थः। यत्पुनश्शास्त्रेण चोदितं प्रतिषिद्धं वा कर्म तन्न तत्कालफलं भवेत्। अत एव हि 'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता' इति वेदस्य शास्त्रस्य लक्षणं स्मर्यते। नहि दृष्टस्य फलस्योपायः प्रत्यक्षानुमित्यविषयस्स्यात्; किं त्वदृष्टस्य फलस्यैव। तस्माददृष्टफलसाधनबोधनेनैव शास्त्रमर्थवत्। नहि 'ऋतौ भार्यामुपेयात्, न कलञ्जं भक्षयेत्, न सुरां पिबे'दित्यादिविधिनिषेधवाक्यानां किमपि दृष्टं फलमस्ति। नच ऋतौ भार्योपगमनात्सुखं दृश्यत एवेति वाच्यं, अनृतौ भार्यागमनादपि दर्शनादृतौ तद्गमनविधानस्य वैयर्थ्यादिति। ननु शास्त्रचोदितं शास्त्रप्रतिषिद्धं च कर्मापि तत्कालफलमेवेत्यत आह—**अन्यथेति**। शास्त्रचोदितप्रतिषिद्धयोरपि तत्कालफलत्वे सतीत्यर्थः। स्वर्गादिष्वदृष्टफलेषु शासनोद्यमो न स्याच्छास्त्रस्येति शेषः। ईश्वरस्येति वा। अदृष्टफलशासनेति पाठे स्वर्गादिषु कामितेषु विषयेऽदृष्टं स्वर्गादिलक्षणं फलं येषां तेषामदृष्टफलानां ज्योतिष्टोमादिकर्मणां शासनोद्यम इत्यर्थः। स्वर्गाद्यदृष्टफलशासनोद्यम इति पाठस्समीचीनः। तस्मान्नित्यस्य काम्यस्य वा कर्मणश्शास्त्रविहितस्य न तत्कालफलत्वमितिकृत्वा दृष्टमनुष्ठानायासदुःखं न तत्फलं भवितुमर्हति। दुःखार्थं कर्मणामविहितत्वाच्छास्त्रेण। यदि दुःखायैव विहितानि कर्माणि स्युस्तर्हि न कोऽपि तत्र प्रवर्तेत इति वैयर्थ्यमेवमपि स्याच्छास्त्रस्य।

ननु न व्यर्थं शास्त्रं- पूर्वकृतदुरितक्षयः कर्मानुष्ठानदुःखोपभोगेनैव कर्तव्य इति विधानादिति चेन्मैवम्—किं दुरितक्षयस्सामान्यदुःखोपभोगेन भवति? उत विशेषदुःखोपभोगेन? आद्ये- कर्मविधिवैयर्थ्यम्- शिरःपाषाणवहनादिदुःखेनापि दुरितक्षयसत्त्वात्। द्वितीये- कर्मानुष्ठानायासदुःखातिरिक्तद्वन्द्वरोगादिदुःखं न स्यात्पुरुषस्य। सति तस्मिन्दुरितक्षयस्यावर्जनीयत्वात्। नच पूर्वकृतदुरितक्षयः कर्मानुष्ठानायासदुःखोपभोगेनापि कर्तव्य इति शास्त्रमर्थवदिति वाच्यं, द्वन्द्वरोगादिदुःखोपभोगेनैव क्षीयमाणस्य दुरितकर्मणः क्षयार्थं नित्यादिकर्मविधानानर्थक्यात्। नच कर्मानुष्ठानायासदुःखक्षपणीयं पूर्वकृतं दुरितमन्यत्। द्वन्द्वरोगादिदुःखोपभोगक्षपणीयं दुरितमपरम्। यथा जठररोगदुःखोपभोगक्षपणीयं दुरितमन्यच्छिरःपाषाणवहनादिदुःखक्षपणीयमपरं तद्वत्। अत एव- 'न शूद्रे पातकं किञ्चिन्न च संस्कारमर्ह'तीति स्मृतिरपि सङ्गच्छते। अग्निहोत्रादिकर्मानुष्ठानायासजन्यदुःखोपभोगनिवर्त्यपातकाभावाच्छूद्रस्योपनयनादिसंस्काराभावः। कर्मार्थो हि स संस्कारः। द्विजेषु तु तादृशपातकसत्त्वात्संस्कारविधानमिति वाच्यं, द्वन्द्वरोगादितुल्यमग्निहोत्रादिकं विहितं कर्म। सपापेभ्यो द्विजेभ्यो

तत्कालफलं भवेद्यदि तदा स्वर्गादिष्वप्यदृष्टफलशासने चोद्यमो न स्यात्, अग्निहोत्रादीनामेव कर्मस्वरूपाविशेषेऽनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयो नित्यानां; स्वर्गादिमहाफलत्वं काम्यानाम् । अङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये त्वसति फलकामित्वमात्रेणेति न शक्यं कल्प-

---

निष्पापश्शूद्र एवाधिक इति कल्पयितुस्तव साहसस्य वाचामगोचरत्वात् । सत्त्वस्वभावस्य ब्राह्मणस्य सपापत्वं तमस्स्वभावस्य शूद्रस्य निष्पापत्वं च विचित्रायते । एवं सति संस्कारानर्हाणां चण्डालपक्षिपशुस्थावरादीनां तमस्स्वभावानामपि निष्पापत्वं स्यात् । नचेष्टापत्तिः- 'वाचिकैः पक्षिमृगतां मानसैरन्त्यजातिताम् । शरीरजैः कर्मदोषैर्याति स्थावरतां नर' इति स्मृतिविरोधात् । शूद्रादीनां पापस्वभावात्, ब्राह्मणादीनां पुण्यस्वभावादेव कर्माधिकारो ब्राह्मणादीनाम्; वेदाधिकारश्च । उक्तं हि भगवतैव-- 'तन्मन्त्रं ब्राह्मणाधीनं ब्राह्मणो मम दैवत'मिति, स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा' इति । किंच निष्पापत्वाच्छूद्रस्संस्कारानर्हस्सपापत्वाद्द्विजस्संस्कारार्ह इति महदसङ्गतम् । संस्कारानर्हत्वस्यैव पापकार्यत्वात् । नहि यजनादिकर्मार्हत्वं ब्राह्मणस्य पापफलमिति वक्तुं शक्यते । तथासति गमनादिकर्मार्हत्वमपि चराणां भूतानां पापफलमेव, स्थावराण्येव महापुण्यानीति वक्तव्यत्वात् । तस्मात्तमस्स्वभावत्वेन सपापत्वादेव शूद्राणामुपनयनाद्यनर्हत्वं, नतु निष्पापत्वात् । नहि शतवारमुपदिष्टोऽपि शूद्रो वेदाक्षरमुच्चारयितुं क्षमते । नहि तत्पुण्यस्य फलमन्यथा ग्राम्याक्षरोच्चारणाशक्तिर्मूकस्यापि पुण्यफलं स्यात् । न शूद्र इति वचनस्य तु देवर्षिपितृऋणात्मकं पातकं किंचिदपि शूद्रे नास्ति । द्विजो हि जन्मनैव त्रिभिः ऋणवान् जायते । स शूद्रः संस्कारं च नार्हति । तमस्स्वभावत्वेनातिपापित्वादित्यर्थः । एवं सत्त्वस्वभावस्य ब्राह्मणस्य विहितं यजनादिलक्षणं नित्यकर्म कथं द्वन्द्वरोगादिवत्पापफलं भवितुमर्हति ? यदि नित्यकर्म यजनादिकं पापफलं स्यात्तर्हि तमस्स्वभावस्यैव पापीयसश्शूद्रस्य चण्डालस्य वा तद्विहितं भवेत् । नापि श्रुतमहाफलस्य नित्यकर्मणः पूर्वकृतपापफलत्वं वक्तुमुचितम् । नहि पूर्वकृतदुरितफलस्य द्वन्द्वरोगादेर्महाफलत्वं श्रूयत इति ।

ननु काम्यानामेव महाफलत्वश्रवणं, नतु नित्यानामिति काम्यकर्मणां न द्वन्द्वरोगादितौल्यं; किंतु नित्यानामेव । नित्यानि हि अनुष्ठानायासदुःखोपभोगमात्रेण क्षीयन्ते । एवं दृष्टदुःखफलकत्वाददृष्टफलाभावाच्च नित्यानि द्वन्द्वरोगादितुल्यान्येवेति कृत्वा पूर्वकृतदुरितफलमेव नित्यानुष्ठानमिति शङ्कायामाह—अग्निहोत्रादीनामिति । अग्निहोत्रादीनामेव नित्यानां कर्मस्वरूपाविशेषे सत्यप्यनुष्ठानायासदुःखमात्रेणोपक्षयः, तेषामेव काम्यानामङ्गेतिकर्तव्यताद्याधिक्ये असत्यपि फलकामित्वमात्रेण स्वर्गादिमहाफलत्वमिति वक्तुं न शक्यत इति शेषः । यद्वा स्वर्गाद्यदृष्टफलशासनोद्यमाभावरूपदोषपरिहाराय शास्त्रचोदितं काम्यमेव तत्कालफलं न भवति, किंत्वदृष्टफलकं भवति । नित्यं तु दृष्टफलकमेवेति ब्रूम इति शङ्कायामाह—अग्निहोत्रादीनामिति । एतस्य कर्मणोऽङ्गान्येवं कर्तव्यानीति यो विधिस्स अङ्गेतिकर्तव्यता । आदिपदात्कारकभेदादिग्रहणम् । तदादीनामाधिक्ये विशेषे । यदि विवाहोपनयनयोरिव कर्मस्वरूपभेदः, अङ्गेतिकर्तव्यताभेदः, कारकादिभेदश्च स्यान्नित्यकाम्याग्निहोत्रयो-

यितुम् । तस्माच्च न नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदप्युपपद्यते । अतश्चाविद्यापूर्वकस्य कर्मणो विद्यैव शुभस्याशुभस्य वा क्षयकारणमशेषतः, न नित्यकर्मानुष्ठानम् । अविद्याकामबीजं हि सर्वमेव कर्म । तथा चोपपादितमविद्वद्विषयं कर्म, विद्वद्विषया च सर्व-

---

स्वर्णानुष्ठानायासदुःखेन नित्यस्य क्षयः, काम्यस्य तु नेति वक्तुं शक्येत नतु तथास्ति । तस्मात्तथावचनमयुक्तमेव । नहि फलकामित्वमात्रेण कर्मस्वरूपाद्यभेदेऽपि काम्यस्य दुःखमात्रेण न क्षय इति वक्तुं शक्यते । फलकामित्वस्य पुरुषनिष्ठस्य कर्मणस्स्वाभाविकशक्त्यतिरिक्तशक्तिजननायोगात् । दुःखमात्रजनकस्य कर्मणोऽग्निहोत्रादेः कथं पुरुषगतकामित्वमात्रेण स्वर्गरूपमहाफलजनकत्वसम्भवः ? एवं दुःखमात्रफलकेनाग्निहोत्रादिकर्मणा स्वर्गमारोढुमिच्छापि पुरुषस्य तुरगमारुह्य गगने विहर्तुमिच्छेव व्यर्थैव । ततश्च 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे'तेति विधिरपि व्यर्थैव- तुरगेण गगनविहारकामस्सञ्चरेदितिवत् । नहि पुरुषस्य गगनविहारकामित्वमात्रेण तुरगस्य भूसञ्चाराक्षमस्य गगनसञ्चारशक्तिस्सम्भवति येन पुरुषस्य स्वर्गकामित्वमात्रेण कर्मणोऽग्निहोत्रादेर्दुःखमात्रफलकस्य स्वर्गदानशक्तिस्सम्भवेत् । तस्माच्छास्त्रचोदितस्य नित्यस्याग्निहोत्रादेर्दुःखमेव दृष्टं फलं, तस्यैव काम्यस्य स्वर्गः फलमितिवचनमयुक्तमेव ।

तस्माच्चेति । काम्यानामग्निहोत्रादीनां नित्याग्निहोत्राभिन्नस्वरूपाणां स्वर्गादिमहाफलत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । नित्यानां कर्मणामदृष्टफलाभावः कदाचिदपि नोपपद्यत इत्यन्वयः । एवं नित्यकर्मणामदृष्टफलाभावानुपपत्तावदृष्टफले सति तेन बन्धस्स्यादेवेति न नित्यकर्मानुष्ठानान्मोक्षः । ननु नित्यकर्मणामदृष्टफलमस्ति कृतदुरितक्षयरूपमत एव हि प्राज्ञैस्सङ्कल्प्यते—उपात्तदुरितक्षयार्थमिति । तच्च दुरितमिहजन्मनि जन्मान्तरेषु वा कृतं भवति । उभयविधस्यापि दुरितस्य नित्यैः क्षयसम्भवात् , प्रारब्धदुरितं तु न नित्यैरपि क्षीयते- तस्य भोगत एव नाशात् । सच भोगो द्वन्द्वादिरोगदुःखोपभोगादिरूपः । एवंस्थिते यातनाशरीरपशुपक्ष्यादिजन्मप्रददुरितनिबर्हणरूपमहाफलस्य नित्यस्य कर्मणस्संसारनाशहेतुत्वमेव, न तु बन्धहेतुत्वमिति कृत्वा नित्यकर्मानुष्ठानान्मोक्ष एवेति शङ्कायां नित्यकर्मानुष्ठानादशुभस्य शुभस्य वा कर्मणः क्षयो न सम्भवतीत्याह — अतश्चेति । अस्माच्च कारणादित्यर्थः । किं तत्कारणमत आह—अविद्येति । अविद्यापूर्वकस्य शुभस्याशुभस्य वा कर्मणोऽशेषतः क्षयकारणं विद्यैव, न नित्यकर्मानुष्ठानमिति हेतोरित्यर्थः । कुतो नित्यकर्मानुष्ठानान्न क्षयोऽत आह—अविद्याकामेति । हि यस्मात्सर्वमेवेहजन्मनि जन्मान्तरे वा कृतं नित्यकाम्यनतिषिद्धप्रायश्चित्तादिरूपं समस्तमपि कर्म अविद्याकामबीजमविद्या च कामश्चाविद्याकामौ बीजं हेतुर्यस्य तदविद्याकाममूलकमित्यर्थः । यथा शुभमशुभं वा कर्माविद्यापूर्वकं तथा नित्यकर्माप्यविद्यापूर्वकमेवेति कृत्वा अविद्यापूर्वकस्य कर्मणश्शुभाशुभलक्षणस्य कथमविद्यापूर्वकमेव नित्यकर्म नाशकं स्यात् ? नहि तमोमूलकस्य सर्पादिभयस्य तमोमूलकमेव पिशाचादिभयं निवर्तकं भवति । वस्तुतस्तु नित्यकर्मभिर्दुरितक्षयसम्भवेऽपि सुकृतक्षयो न सम्भवतीति कृत्वा दुरितस्यापि समूलं क्षयो

कर्मसन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा- 'उभौ तौ न विजानीतः, वेदाविनाशिनं नित्यं, ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिनां, अज्ञानां कर्मसङ्गिनां, तत्त्ववित्तु महाबाहो....गुणा गुणेषु वर्तन्त इति मत्वा न सज्जते, सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्ते, नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववित्, अर्थादज्ञः करोमीति, आरुरुक्षोः कर्म कारणं आरूढस्य योगस्थस्य शम

न सम्भवति । दुरितमूलस्याज्ञानस्य नित्येन क्षयासम्भवात्सति च मूले सति च सुकृतकर्मपुञ्जे कथं पुरुषस्य मोक्षस्स्यान्नित्यानुष्ठानमात्रेण न कथमपीति नित्यस्य दुरितक्षयार्थत्वाभ्युपगमेऽपि न मुक्तिस्तस्मादिति बोध्यम् । अत एवाशेषत इत्युक्तं भाष्यकृद्भिः । अशेषतो निश्शेषतो मूलरूपाज्ञानस्यावशेषो न भवति यथा तथेत्यर्थः ।

नन्वविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म न नाशकमिति नियमो न सिध्यति, अविद्यामूलस्याभोज्यभोजनादिलक्षणपापकर्मणोऽविद्यामूलेन चान्द्रायणादिलक्षणेन प्रायश्चित्तेन कर्मणा क्षयसम्भवादन्यथा प्रायश्चित्तकाण्डस्य धर्मशास्त्रान्तर्गतस्य वैयर्थ्यापातादितिचेत्, मैवम्—अविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म न नाशकमित्येतावानेव नियमो नास्माभिरभ्युपेयते, किं तर्ह्यविद्यामूलस्य कर्मणोऽविद्यामूलं कर्म निश्शेषतो न नाशकमिति, ततो न दोषः- अज्ञानस्य मूलस्य वा शेषोऽस्तीत्युक्तत्वात् । नच मूलमप्यज्ञानं कुतो न नाशयति कर्मेति वाच्यं, अज्ञानजन्यत्वात्कर्मणः । न हि मृण्मयो घटो मृदं नाशयति, येनाज्ञानमयं कर्माज्ञानं नाशयेत् । नन्वज्ञानात्कृतमभोज्यभोजनादिकं दुरितं, तत्प्रायश्चित्तं चान्द्रायणादिकं तु ज्ञानादेव क्रियते । तथा नित्यकर्मापीतिकृत्वा निवर्तकं कर्म ज्ञानमूलकमेवेत्यज्ञानमूलस्य कर्मणो निश्शेषतः क्षय उपपद्यते । ज्ञानमूलेन नित्येन कर्मणेति शङ्कायां मैवं वादीः । अविद्याकामबीजमेव सर्वं कर्म । यथैवं तथोपपादितं भगवतेहैवेत्याह—**तथेति** । किमुपपादितमत आह—**अविद्वदिति** । अविद्वानविद्यावान् स विषय आश्रयो यस्य तदविद्वद्विषयं कर्म । सन्न्यासपूर्विका सर्वकर्मसन्न्यासमूला ज्ञाननिष्ठा तु विद्वद्विषयेत्युपपादितमित्यर्थः । कैर्वाक्यैरुपपादितोऽयमर्थोऽत आह—**उभावित्यादि** । 'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यत' इति, 'वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥' इमौ श्लोकौ ज्ञानिनस्सर्वकर्माभावं दर्शयतः । ज्ञानयोगेनेति श्लोको ज्ञानिनां ज्ञानमज्ञानां कर्म च विभज्य दर्शयति—**अज्ञानामिति** । तत्त्ववित्त्विति वचनद्वयमज्ञानां कर्मसङ्गो नतु ज्ञानिनामिति दर्शयति—**सर्वकर्माणीति** । 'नैव किञ्चित्करोमीति युक्तो मन्येत तत्त्ववि'दिति वचनद्वयं सर्वकर्मसन्न्यासं दर्शयति विदुषः—**अज्ञः करोमीति** । 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते' इति श्लोकेनाज्ञस्यैव कर्तृत्वमुक्तमिति भावः । 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते । योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यत' इति श्लोकेन योगमारुरुक्षोरज्ञस्य कर्मसाधनं, योगारूढस्य प्राज्ञस्य तु सर्वकर्मसन्न्यास एवेत्युक्तमित्यर्थः ।

एव कारणं, उदारास्त्रयोऽप्यज्ञाः, ज्ञानी त्वात्मैव मे मतं, अज्ञाः कर्मिणो गतागतं कामकामा लभन्ते, अनन्याश्चिन्तयन्तो मां, नित्ययुक्ता यथोक्तमात्मानमाकाशकल्पमकल्मषमुपासते, ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते' अर्थान्न कर्मिणोऽज्ञा उपयान्ति। भगवत्कर्मकारिणो ये युक्ततमा अपि कर्मिणोऽज्ञाः, ते उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधनाः। अनिर्देश्याक्षरोपासकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यध्यायपरिसमाप्त्युक्तसाधनाः क्षेत्राध्यायाद्यध्याय-

---

उदारा इति। 'आर्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी च भरतर्षभ। उदारास्सर्व एवैते ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मितिश्लोकेनाऽऽर्तादयस्त्रयोऽज्ञा उदाराः, ज्ञान्येक एव ममात्मेति भगवता ज्ञानिन एव स्तुतत्वादात्मत्वेनात्मनश्चाकर्तृत्वादकर्तृत्वं ज्ञानिनस्सिद्धं; अज्ञानां च त्रयाणामनात्मत्वेन कर्तृत्वं च सिद्धम्। अज्ञा इति। 'त्रैविद्या मां सोमपाः पूतपापा यज्ञैरिष्ट्वा स्वर्गतिं प्रार्थयन्ते। ते पुण्यमासाद्य सुरेन्द्रलोकमश्नन्ति दिव्यान् दिवि देवभोगान्॥ ते तं भुक्त्वा स्वर्गलोकं विशालं क्षीणे पुण्ये मर्त्यलोकं विशन्ति। एवं त्रयीधर्ममनुप्रपन्ना गतागतं कामकामा लभन्त' इतीहानुसन्धेयम्। अनन्या इति। 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मां ये जनाः पर्युपासते। तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहम्॥ अहं सर्वस्य प्रभवो मत्तस्सर्वं प्रवर्तते। इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः॥ तेषां नित्याभियुक्तानां भजतां प्रीतिपूर्वकम्। ददामि बुद्धियोगं तं येन मामुपयान्ति ते॥' इतीहानुसन्धेयम्। अर्थादिति। बुधा मामुपयान्तीत्युक्तत्वादिति भावः। अज्ञा इत्यादिना ग्रन्थेन अज्ञानां कर्मिणामेव यज्ञानुष्ठानं स्वर्गादिफलप्राप्तिः पुनरावृत्तिश्च। ज्ञानिनां सन्न्यासिनां त्वात्मभजनमात्मप्राप्तिरपुनरावृत्तिश्चेति सिद्धमिति बोध्यम्।

फलितार्थमाह—भगवदिति। ये भगवत्कर्मकारिणो भगवद्विहितं नित्यं कर्म भगवदाराधनबुद्ध्या ये कुर्वन्ति ते भगवत्कर्मकारिण इत्युच्यन्ते; युक्ततमास्समाहितचित्तास्तेऽप्यज्ञाः कर्मिण उत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानसाधना भवन्ति। उत्तरस्मादुत्तरस्माद्भगवच्चित्तसमाधानाभ्यासादिरूपाद्धीनोऽपकृष्टः फलत्यागोऽवसानं परिसमाप्तिर्यस्य तदुत्तरोत्तरहीनफलत्यागावसानं साधनं येषां ते तथोक्ता भवन्ति। 'अथ चित्तं समाधातुं न शक्नोषि मयि स्थिरम्। अभ्यासयोगेन ततो मामिच्छाप्तुं धनञ्जय॥ अभ्यासेऽप्यसमर्थोऽसि मत्कर्मपरमो भव। अथैतदप्यशक्तोऽसि सर्वकर्मफलत्यागं कु'र्विति चित्तसमाधानाद्यशक्तस्याज्ञस्य फलत्यागविधानादज्ञा एते कर्मिण इति भावः। अनिर्देश्याक्षरोपासका अनिर्देश्यमक्षरमात्मतत्त्वं तस्योपासकास्तु 'अद्वेष्टा सर्वभूताना'मित्यारभ्याऽध्यायपरिसमाप्तिपर्यन्तमाध्यायपरिमाप्त्युक्तानि साधनानि सर्वभूतद्वेषाभावमैत्रकरुणनिर्ममत्वनिरहङ्कारत्वसमदुःखसुखत्वसन्तुष्टत्वप्रमुखानि येषां ते तथोक्ताः। क्षेत्राध्यायाद्यध्यायत्रयोक्तानि- 'अमानित्वमदम्भित्वमहिंसा क्षान्तिरार्जवम्। आचार्योपासनं शौचं स्थैर्यमात्मविनिग्रह' इत्यादीनि, 'न द्वेष्टि सम्प्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति। उदासीनवदासीनो गुणैर्यो न विचाल्यत' इत्यादीनि, 'निर्मानमोहा जितसङ्गदोषा अध्यात्मनित्या विनिवृत्तकामा' इत्यादीनि च येषां ते तथोक्ताश्च भवन्ति। एवं ज्ञानिनां कर्माभावादेव 'अनिष्टमिष्टं

तयोक्तज्ञानसाधनाश्च, अधिष्ठानादिपञ्चहेतुकसर्वकर्मसन्न्यासिनामात्मैकत्वाकर्तृत्वज्ञानवतां परस्यां ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानां भगवत्तत्त्वविदामनिष्टादिकर्मफलत्रयं परमहंसपरिव्राजकानामेव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वशरणानां न भवति । भवत्येवान्येषामज्ञानां कर्मिणामसन्न्यासिनामित्येष गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्याकर्तव्यार्थस्य विभागः ।

मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलम् । भवत्यत्यागिनां प्रेत्य न तु सन्न्यासिनां क्वचि'दितिश्लोकेनाऽनिष्टादिफलत्रयाभावः । अज्ञानां कर्मसत्त्वादेव तत्फलत्रयसद्भावश्चोक्त इत्याह—**अधिष्ठानादीति** । 'अधिष्ठानं तथा कर्ता करणं च पृथग्विधम् । विविधा च पृथक्चेष्टा दैवं चैवात्र पञ्चम'मित्युक्तमधिष्ठानादिपञ्चकं हेतुर्येषां तेषामधिष्ठानादिपञ्चकहेतुकानां सर्वेषां नित्यानां काम्यानां प्रतिषिद्धानां च कर्मणां सन्न्यासिनां त्यागशीलानामेवंत्यागित्वे हेतुमाह—**आत्मेति** । आत्मा एक अकर्ता चेत्येवंरूपज्ञानवतामत एव परस्यामुत्कृष्टायां कर्मनिष्ठात इति भावः । ज्ञाननिष्ठायां वर्तमानानामत एव भगवत्तत्त्वविदां प्रत्यगभिन्नपरमात्मयाथात्म्यविदामत एव लब्धभगवत्स्वरूपात्मैकत्वरूपं शरणं यैस्तेषां भगवानेक एवात्मेति ज्ञानैकशरणानामित्यर्थः । भगवत्स्वरूपात्मैकशरणानामिति वा पाठः । भगवत्स्वरूप आत्मैवैकं मुख्यं शरणं येषां तेषां परमहंसपरिव्राजकानामनिष्टादिकर्मफलत्रयं न भवति; अनिष्टादित्रिविधं कर्मफलं न भवति । अन्येषामज्ञानामत एवासन्न्यासिनां कर्मिणां त्वनिष्टादिकर्मफलत्रयं भवत्येव । तस्मात्कर्मिणां कर्मणा बन्ध एव, ज्ञानिनां ज्ञानेन मोक्ष एवेति भावः । इतिशब्दः परिसमाप्तौ । एष उक्त इत्यर्थः । ज्ञानादेव मोक्षः, नतु कर्मण इत्येवंरूप इति भावः । **गीतेति** । गीताशास्त्रेण मुमुक्षुणा ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्येति विभज्य दर्शितोऽयमर्थ इत्यर्थः । गीताशास्त्रोक्तस्य कर्तव्यस्य मुमुक्षुणाऽनुष्ठेयस्यार्थस्य ज्ञाननिष्ठारूपस्य विभाग इत्यक्षरार्थः । यद्वा गीताशास्त्रोक्तयोः कर्तव्ययोरज्ञेन प्राज्ञेन च मुमुक्षुणा कार्ययोरर्थयोः कर्मज्ञाननिष्ठयोर्विभागः । तस्मादज्ञेन चित्तशुद्ध्यर्थं कर्मयोगः कर्तव्यः; विदुषा तु मोक्षार्थं ज्ञाननिष्ठैव कर्तव्या । ज्ञानादेव सर्वबन्धविनिवृत्तिः, नतु कर्मणः । अज्ञानकृतानां सर्वेषां बन्धानामज्ञानमयेन कर्मणा निवृत्त्यसम्भवात्तमःकृतानां सर्पाभासादीनां तमोमयेन पिशाचेनानिवृत्तिवत् । ज्ञानं त्वज्ञानविरोधीति युक्तं, तस्याज्ञानमूलकसर्वबन्धनिवर्तकत्वं प्रकाशस्येव तमोमूलकसर्पादिनिवर्तकत्वम् । नच नित्यकर्मज्ञानपूर्वकमेवेति नाज्ञानमयमिति वाच्यं, मया कृतस्यास्य पापस्येदं कर्म निवर्तकमित्येवंरूपं ज्ञानं नास्माभिर्ज्ञानमित्युच्यते; किं तु तदज्ञानमेव । अकर्ताऽभोक्ता चिन्मात्रोऽहं सदाशिव इत्यात्मज्ञानमेव ज्ञानमित्यस्माभिरुच्यते । तद्धि न कर्मणो मूलं, किंतु नाशकमेव । कर्ता भोक्ताहमिति विरुद्धं ज्ञानमज्ञानात्मकं हि कर्मणो मूलम् । तस्मादज्ञानमयमेव नित्यकर्म प्रायश्चित्तकर्म काम्यकर्म प्रतिषिद्धकर्म व्यायामादिलौकिककर्म च, नतु ज्ञानमूलकम् । ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधित्वेन ज्ञानकर्मणोरपि विरोधात् । अज्ञानमूलकं हि कर्म अज्ञाननिवर्तकेन ज्ञानेन निवर्त्यते । तमोमूलको रज्जुसर्पाभासो यथा तमोनिवर्तकेन प्रकाशेन निवर्त्यते एवं कर्मभिरनिवर्त्ये अज्ञाने तत्कार्येषु सुकृतकर्मसु च सत्सु कर्माज्ञाननिवर्तके सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वके ज्ञाने चासति कथं पुरुषस्य

अविद्यापूर्वकत्वं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धमितिचेत्, न ब्रह्महत्यादिवत्। यद्यपि शास्त्रावगतं नित्यं कर्म, तथाप्यविद्यावत एव भवति। यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमपि ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्मानर्थकारणमविद्याकामादिदोषवतो भवति; अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेः; तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपीति। देहव्यतिरिक्तात्मन्यज्ञाने प्रवृत्तिर्नित्यादिकर्मस्वनुपपन्नेति चेत्, न चलनात्मकस्य कर्मणोऽनात्मकर्तृकस्य 'अहं करो'मीति प्रवृत्तिदर्शनात्। देहादि-

मोक्षलाभः ? न कथमपि। अज्ञानं तत्कृतकर्माणि च पुरुषस्य पशोरिव रज्जवः कण्ठपाशायितानि हि। तच्छेदनार्थं ज्ञानलवित्रमेवाश्रयणीयं कुशलेन, नतु नित्यकर्मरूपपाशान्तरमिति।

ननु यदि गीताशास्त्रेणैवाज्ञेन कर्म कर्तव्यमित्युच्यते तर्ह्यविद्यापूर्वकं सर्वस्य कर्मणोऽसिद्धं शास्त्रं हि विद्या, शास्त्रादवगतत्वात्कर्म विद्यापूर्वकमिति शङ्कते—अविद्येति। परिहरति—नेति। यदि शास्त्रावगतत्वमात्रेण नित्यनैमित्तिकादिकर्मणां विद्यापूर्वकत्वं स्यात्तर्हि ब्रह्महत्यादीनामपि विद्यापूर्वकत्वं स्यादित्याह—ब्रह्महत्यादिवदिति। संग्रहवाक्यं विवृणोति—यद्यपीति। शास्त्रावगतं विधिशास्त्रावगतमित्यर्थः। नित्यमिति नैमित्तिकादेर्विहितस्योपलक्षणम्। अविद्यावत एवेत्येवकारान्न विद्यावत इत्यर्थः।

अयं भावः—अर्थस्य शास्त्रावगतत्वमात्रेण न विद्यापूर्वकत्वसिद्धिः, किंतु विद्यावद्विषयत्वेनैव। अन्यथा विधिशास्त्रावगतनित्यकर्मणामिव प्रतिषेधशास्त्रावगतब्रह्महत्यादीनामपि विद्यापूर्वकत्वं स्यात्। नचेष्टापत्तिः विद्यापूर्वकाणां नित्यानामिव ब्रह्महत्यादीनामप्यनुष्ठानान्मोक्षप्रसङ्गात्। विद्यापूर्वककर्मानुष्ठानान्मोक्ष इति हि तव मतम्। विद्यावद्विषयत्वं तु न शास्त्रार्थस्य कर्मणोऽस्ति, किंतु ज्ञानस्यैव कर्मसन्न्यासपूर्वकस्य; तस्मादविद्यावद्विषयकर्मानुष्ठानान्न मोक्षः। नन्वविद्यावत एवं विहितं प्रतिषिद्धं वा कर्म भवतीत्यस्य नियमस्यानभ्युपगमे को दोषस्तत्राह—अन्यथेति। अविद्याकामादिदोषाभावे कर्मसु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः पुरुषस्य। यथा प्रतिषेधशास्त्रावगतमप्यनर्थकारणं ब्रह्महत्यादिलक्षणं कर्म अविद्याकामादिदोषवत एव भवति तथा नित्यनैमित्तिककाम्यान्यपि विधिशास्त्रावगतानि पुरुषार्थकारणान्यप्यविद्यावत एव भवन्ति, अन्यथा प्रवृत्त्यनुपपत्तेरिति शेषपूरणपूर्वको भाष्यवाक्यसमन्वयः। तस्मादविद्यावद्विषयत्वेन सर्वं कर्माविद्यापूर्वकमेव। अविद्यापूर्वकस्य कर्मणश्शुभाशुभलक्षणस्य विद्यैव क्षयकारणमिति सिद्धान्तिनोक्ते सति कर्मणोऽविद्यापूर्वकत्वमसहमानस्सन् पूर्ववादी शास्त्रावगतत्वात्सर्वं कर्म विद्यापूर्वकमेवेत्युवाच- तच्च परिहृतं सिद्धान्तिना। अथ पुनःप्रकारान्तरेण विद्यापूर्वकत्वं साधयति कर्मणः पूर्ववादी—देहेति। देहव्यतिरिक्ते आत्मन्यज्ञाते सति देहान्तरानुभाव्यप्राजापत्यस्वर्गादिफललोभेन नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तिरनुपपन्नेति देहातिरिक्तात्मज्ञानपूर्वकत्वात्कर्म विद्यापूर्वकमेवेति। परिहरति—चेन्नेति। अनात्मकर्तृकस्य चलनात्मकस्य कर्मणोऽहंकरोमीति प्रवृत्तिदर्शनादित्यन्वयः। आत्मनोऽन्योऽनात्मा देहादिः तत्कर्तृके चलनात्मके कर्मण्यहंकरोमीति पुरुषस्य प्रवृत्तिदर्शनादित्यर्थः। नित्यनैमित्तिकादिकं वैदिकं व्यायामादिकं लौकिकं च सर्वमपि कर्म चलनात्मकमेव। तच्चानात्म-

सङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणः, न मिथ्येतिचेत्, न- तत्कार्येष्वपि गौणत्वोपपत्तेः । आत्मीये देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणः; यथाऽऽत्मीये पुत्रे- 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति, लोके च

कर्तृकम् । अनात्मसु देहेन्द्रियादिषु व्याप्रियमाणेषु सत्सु कर्मनिष्पत्तेः । नच देहचलनाद्गमनादिक्रियानिष्पत्तावपीन्द्रियान्तःकरणयोरचलतोरेव दर्शनसङ्कल्पादिक्रियानिष्पत्तिरिति वाच्यं, 'चञ्चलं हि मनः कृ'ष्णेत्यादिशास्त्रादनुभवाच्चैकत्र विषयेऽनवस्थानलक्षणं चाञ्चल्यं मन इन्द्रियाणामप्यस्ति । मनस इन्द्रियस्य वा वृत्तिकृतचलनाभावे विषयग्रहणानुपपत्तिश्च; चक्षुश्श्रोत्रयोर्विषयदेशं गत्वा विषयग्राहकत्वं वेदान्तशास्त्रप्रसिद्धं च । वायुवेगादप्यधिको मनोवेग इति मनसो वेगवत्त्वाच्चलनं प्रसिद्धमेव । देहे रामेश्वरक्षेत्रे स्थिते सत्यपि मनो हि काशीं गच्छति । एतेषां देहेन्द्रियमनसां चलनाभावादेव निर्व्यापारता सुषुप्त्यादौ । एवं सति सर्वमपि कर्म देहेन्द्रियमनआश्रयमेवेतिकृत्वाऽनात्मकर्तृकमेव- 'अचलोऽयं सनातन' इति गीतावाक्यादेवाचलस्यात्मनः चलनात्मककर्माश्रयत्वायोगादात्मकर्तृकं न भवति । अचलत्वं चात्मनः परिपूर्णचैतन्यत्वादेव । नच बुद्धिपरिच्छिन्न एवात्मा, तस्य चोत्क्रान्तिगत्यादिश्रवणात्कर्माश्रयत्वमस्तीति वाच्यं, 'ध्यायतीव लेलायती'वेत्यादिश्रुत्या बुद्धौ चलन्त्यामात्मा चलतीवेति । बुद्ध्युपाधिधर्माध्यासप्रयुक्तमेवात्मन उत्क्रान्तिगत्यादिकं न स्वाभाविकमिति स्वभावतोऽचलोऽपरिच्छिन्न एवात्मा नित्यत्वात् । 'अजो नित्यश्शाश्वतोऽय'मिति ह्युक्तम् । नहि परिच्छिन्नस्य घटादेः क्वापि नित्यत्वं दृष्टम् । तस्मादचल एवात्मा । एवंस्थिते अचलस्यात्मनः कथमहंकरोमीति प्रवृत्तिरुपपद्येत देहाद्यनात्माश्रये कर्मणि ? न कथमप्युपपन्ना । तथाप्यहंकरोमीति प्रवर्तत एव सर्वो लोकः कर्मणि । तत्र च हेतुरात्मानात्मनोरितरेतरधर्माध्यास एवाज्ञानकृत इति सर्वैरभ्युपगन्तव्यम् । अभ्युपगते च तस्मिन्नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तौ न देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं कारणं, किं तर्हि देहेन्द्रियान्तःकरणतादात्म्याध्यासप्रयुक्तं कर्ता भोक्ताहमिति मिथ्याज्ञानं कारणम् । यदि देहव्यतिरिक्तोऽहमात्मेतिज्ञानं स्यादमीषां तर्हि देहे तदवयवहस्तादौ च स्नानहोमादिकर्मसु प्रवृत्ते सति देहस्स्नाति हस्तो जुहोतीति प्रतिपत्तव्ये, अहं स्नामि जुहोमीति कथं प्रतिपद्येरन्नेते ? तस्मान्नामीषां देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानमपि दृढमस्ति, किं पुनरिन्द्रियान्तःकरणातिरिक्तात्मज्ञानम् ? तस्मान्मिथ्याज्ञानिन एवैते । मिथ्याज्ञानादेव नित्यादिकर्मसु प्रवृत्तिरमीषां, न पुनर्देहादिव्यतिरिक्ताकर्त्रभोक्त्रात्मज्ञानात् । न हि देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कर्ता भोक्ता वा स्यात् । ननु देहादिष्वनात्मसु कुर्वत्सु सत्सु अहं करोमीति यः प्रत्ययोऽज्ञस्य स देहाद्यनात्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्त एव । सच देहादावनात्मन्यहमित्यात्मतादात्म्याध्यासो न मिथ्याज्ञानं; किं तु गौणज्ञानमेवेत्याह—**देहादीति** । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**तत्कार्येति** । संग्रहेणोक्तं प्रश्नोत्तरवाक्यद्वयं स्वयमेव विवृणोति—**आत्मीय इति** । आत्मीय इति हेतुगर्भं विशेषणम् । आत्मीयत्वादित्यर्थः । नहि स्वपुत्र इव स्वशरीर इव च परपुत्रे परशरीरेऽहमितिप्रत्ययोऽस्ति लोकस्येति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति** । आत्मीये पुत्रेऽहंप्रत्ययो यथा गौणस्तथाऽऽत्मीये देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौण इति । दृष्टान्तासिद्धिं परिहरति श्रुतिप्रामाण्यप्रदर्शनद्वारा- 'आत्मा वै

'मम प्राण एवायं गौ'रिति तद्वत्। नैवायं मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्ययस्तु स्थाणुपुरुषयो-रपुरुषयोरगृह्यमाणविशेषयोः; न गौणप्रत्ययस्य मुख्यकार्यार्थत्वं- अधिकरणस्तुत्यर्थत्वा-ल्लुप्तोपमाशब्देन। यथा 'सिंहो देवदत्तः', 'अग्निर्माणवक' इति सिंह इवाग्निरिव क्रौर्य-

पुत्रनामा'सीति। त्वमिति शेषः। पुत्र इति नाम यस्य स पुत्रनामाऽऽत्मा वै अहमेवासि। पितैव पुत्र इत्यर्थः। एतेन पितुः पुत्रेऽहंप्रत्ययो दर्शितः, आत्मीये वस्तुन्यहंप्रत्ययो लोकतश्च सिध्यतीत्याह—**लोके चेति**। आत्मीये गवि मम प्राण एवायमिति स्वप्राणप्रत्ययरूपस्स्वप्रत्ययः। नहि प्राणमात्मानं च पृथक्त्वेन प्रतिपद्य मम प्राण इति व्यवहरति लोकः; किं त्वेकीकृत्यैव। तथा च मम प्राण इत्यस्य ममात्मेतिवदहमित्येवार्थः। यद्वा कथमात्मीयत्वमात्रेणात्मभूते देहादिसङ्घाते पुत्रे वाऽऽत्मेतिप्रत्ययो लोकस्येत्यत आह—**लोके चेति**। आत्मीयत्वमात्रेणाप्राणभूते गवि यथा लोकस्य मम प्राण इति प्रत्ययस्तद्वदित्यर्थः।

नन्वतस्मिंस्तद्बुद्धिर्मिथ्याप्रत्ययः। अनात्मनि देहादिसङ्घाते पुत्रे वा या आत्मबुद्धिरप्राणे गवि च या प्राणबुद्धिर्गौणप्रत्ययत्वेन तवाभिमता, सापि मिथ्याप्रत्यय एवेत्यत आह—**नैवमिति**। मिथ्याप्रत्यय एवंविधो न भवति, तर्हि कीदृशो मिथ्याप्रत्ययोऽत आह—**मिथ्याप्रत्ययस्त्विति**। तुशब्दो गौणप्रत्ययवैलक्षण्यद्योतनार्थः। अगृह्यमाणोऽनुपलभ्यमानो विशेषो भेदो ययोस्तयोरगृह्यमाण-विशेषयोः स्थाणुपुरुषयोर्मिथ्याप्रत्ययो भवति। गौणप्रत्ययस्तु गृह्यमाणविशेषयोर्देहिदेहयोः पितृपुत्रयोः गोप्राणयोश्च भवति। स्थाणुं रज्जुं शुक्तिकां वा मन्दान्धकारे सामान्याकारेण गृहीत्वा तद्गतविशेषा-कारमगृहीत्वा पुरुष इति, सर्प इति, रजतमिति च प्रत्येति लोक इति स प्रत्ययो मिथ्यैव। सङ्घाता-त्मानौ पुत्रात्मानौ गोप्राणौ च पृथग्विशेषतो गृहीत्वैव सङ्घातं पुत्रं चाहमिति, गां प्राण इति च प्रत्येति लोक इति स प्रत्ययो गौण एवेति गौणमिथ्याप्रत्ययोर्भेदः। अविवेककृता अतस्मिं-स्तद्बुद्धिर्मिथ्याप्रत्ययः, विवेककृता त्वतस्मिंस्तद्बुद्धिर्गौणप्रत्यय इति भावः। अत एव मिथ्याप्रत्ययो भ्रमज्ञानं, गौणप्रत्ययस्तु प्रमैवेति व्यवहारः।

अथ सिद्धान्तांशं विवृणोति—**गौणेति**। यदि देहादिष्वहंप्रत्ययो गौणस्स्यात्तर्हि देहादि-कार्याण्यपि गौणान्येव स्युः- गौणात्मकृतकार्याणां मुख्यकार्यत्वायोगात्। नहि गौणात्मना पुत्रेण कृतं भोजनादिकर्म मुख्यात्मना स्वेनैव कृतमिति मन्यते पिता। तस्माद्गौणात्मना देहादिसङ्घातेन कृतं कार्यं सर्वमपि मुख्यात्मानं प्रति गौणमेव, न मुख्यं- मुख्यात्मना तस्याकृतत्वात्। प्रकृते तु देहादिसङ्घातकृतं कर्म स्वेनैव कृतं मुख्यं कर्मेत्येव प्रत्येत्यात्मा। मया गतं भुक्तं स्नातं हुतमित्यादिव्यवहारात्। तस्मात्सङ्घातकार्येषु मुख्यकार्यत्वदर्शनाद्गौणकार्यत्वादर्शनाच्च न सङ्घातेऽहमिति प्रत्ययो गौणः, किंतु मिथ्यैव। ननु गौणप्रत्ययोऽपि मुख्यकार्यार्थः किं न स्यादत आह—**गौणप्रत्ययस्येति**। लुप्तो-पमाशब्देन प्रतीयमानस्य गौणप्रत्ययस्य न मुख्यकार्यार्थता; अधिकरणस्तुत्यर्थत्वादित्यन्वयः। गौण-प्रत्ययो मुख्यकार्यार्थो न भवति; किं त्वधिकरणस्तुत्यर्थ एव। तत्र दृष्टान्तमाह—**यथेति**। सिंहो

पैङ्गल्यादिसामान्यवत्त्वाद्देवदत्तमाणवकाधिकरणस्तुत्यर्थमेव, न तु सिंहकार्यमग्निकार्यं वा गौणशब्दप्रत्ययनिमित्त किञ्चित्साध्यते । मिथ्याप्रत्ययकार्यत्वं त्वनर्थमनुभवति । गौणप्रत्ययविषयं च जानाति 'नैष सिंहो देवदत्तस्स्यात्, नायमग्निर्माणवक' इति । तथा गौणेन

देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च गौणप्रत्ययः । सिंह इवेत्यर्थे सिंहशब्दस्य, अग्निरिवेत्यर्थे अग्निशब्दस्य च प्रयोगात्सिंहाग्निशब्दौ लुप्तोपमाशब्दौ । उपमानोपमेययोस्सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोश्च साधारणधर्ममाह—क्रौर्यपैङ्गल्येति । किमर्थमेवं गौण्या वृत्त्या प्रयुज्यतेऽत आह—देवदत्तेति । देवदत्तमाणवकरूपाधिकरणस्तुत्यर्थमित्यर्थः । माणवको बालः, ब्राह्मणमाणवकेति निपातनाण्णत्वमल्पार्थे कन् । मनोरल्पमपत्यं पुमान्माणवकः । सिंहवत्क्रूरे देवदत्ते अग्निवत्पिङ्गलवर्णे माणवके च सिंह इति, अग्निरिति च यो गौणः प्रयोगः स न मुख्यकार्यार्थः, किंतु देवदत्तमाणवकयोः स्तुत्यर्थ एव । एवकारार्थमाह—न त्विति । गौणशब्दप्रत्ययनिमित्तं सिंहकार्यमग्निकार्यं वा किंचिन्न तु साध्यत इत्यन्वयः । गौणशब्दस्सिंह इति, अग्निरिति च प्रयोग इति यावत् । प्रत्ययो ज्ञानं, तयोर्निमित्तं सिंहकार्यमग्निकार्यं वा मुख्यकार्यं गजकुम्भविदलनदाहादिरूपं किंचिन्न साध्यते, देवदत्तमाणवकयोरिति शेषः । सिंहो देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च प्रयुञ्जानः प्रतिपद्यमानश्च पुरुषः देवदत्ते माणवके वा मुख्यसिंहकार्यं मुख्याग्निकार्यं च न विचित्सति, असम्भवात् । किंतु सिंहवत्क्रूरो देवदत्त इति, अग्निरिव पिङ्गलो माणवक इति च स्तुतिमेव चिकीर्षतीति भावः । ननु गौणप्रत्ययविषयदेवदत्तमाणवककार्येष्वेव मुख्यकार्यत्वाभावे मिथ्याप्रत्ययविषयसङ्घातकार्येष्वपि कथं मुख्यात्मकार्यत्वमत आह—मिथ्येति । अनात्मनि देहादिसङ्घाते य आत्मेति मिथ्याप्रत्ययस्तस्य कार्यं संसाररूपोऽनर्थ एव; तमनुभवत्येव स मिथ्याप्रत्ययी ।

अयं भावः— देहादिसङ्घातकार्येष्वपि न मुख्यकार्यत्वं, किंतु देहादिसङ्घातमनात्मानं यथा आत्मत्वेन प्रत्येति तथा तत्कार्यमप्यात्मकार्यत्वेन प्रत्येतीति देहादिसङ्घातकार्ये मिथ्यात्मकार्यत्वमेवास्ति, न मुख्यात्मकार्यत्वम् । तत्र च मुख्यात्मकार्यत्वप्रत्ययो मिथ्यैव । अस्माच्च मिथ्याप्रत्ययादज्ञस्य संसारबन्ध एवेति । तस्माद्देहादिसङ्घातकार्याणि न गौणानि, नापि मुख्यानि-गौणात्माकार्यत्वान्मुख्यात्माकार्यत्वाच्च । नहि सङ्घातो गौणात्मा, नापि मुख्यात्मा, किंतु मिथ्याभूतान्येव- मिथ्याकार्यत्वात् । सङ्घातो हि मिथ्यात्मेति भावः । किंच गौणप्रत्ययविषयं गौणज्ञानविषयमित्यर्थः । देवदत्तं माणवकं चेति यावत् । एष देवदत्तस्सिंहो न भवति, अयं माणवकोऽग्निर्न भवतीति जानाति, सिंहो देवदत्त इति, अग्निर्माणवक इति च वाक्यप्रयोक्ता । एवं मिथ्याप्रत्ययविषयं तु स्थाणुपुरुषादिकं न जानाति भ्रान्तः पुरुषः । नहि नायं पुरुषः नेदं रजतं नायं सर्प इति ज्ञानवान् स्थाणुं शुक्तिं रज्जुं वा दृष्ट्वा पुरुषोऽयं रजतमिदं सर्पोऽयमिति भ्रमं प्रपद्येत । ततश्च यदि सङ्घातो गौणप्रत्ययविषयस्तर्हि नायं सङ्घात आत्मा इति जानीयादेव लोकः, नतु तथा जानाति; किंतु मनुष्योऽहमित्येवं जानाति, नतु नाहं मनुष्य इति । यः पुनर्विद्वान् सङ्घातमनात्मानं जानाति, स सङ्घातमात्मत्वेन न गृह्णाति-

देहादिसङ्घातेनाऽऽत्मना कृतं कर्म न मुख्येनाहंप्रत्ययविषयेणाऽऽत्मना कृतं स्यात्। न हि गौणसिंहाग्निभ्यां कृतं कर्म मुख्यसिंहाग्निभ्यां कृतं स्यात्। न च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किञ्चित्क्रियते- स्तुत्यर्थत्वेनोपक्षीणत्वात्। स्तूयमानौ च जानीतः- 'नाहं सिंहः, नाहमग्नि'रिति, नहि 'सिंहस्य कर्म ममाग्ने'श्चेति। तथा 'न सङ्घातस्य कर्म मम मुख्यस्यात्मन' इति प्रत्ययो युक्ततरस्स्यात्; न पुनः 'अहं कर्ता मम कर्मे'ति। यत्त्वाहुः- 'आत्मीयैस्स्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्महेतुभिरात्मा कर्म करो'तीति, न- तेषां मिथ्या-

---

वेति कथं गौणप्रत्ययविषयत्वं सङ्घातस्य? तस्मान्मिथ्यैव सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययोऽज्ञानाम्। ननु गौणात्मकृतकार्याणां गौणत्वे किं प्रयोजकमितिशङ्कायां मुख्यात्माकृतत्वमेवेत्यभिप्रेत्य मुख्यात्माकृतत्वमेव दर्शयति— तथेति। त्वदुक्तविधया गौणत्वाभ्युपगमे सतीत्यर्थः। गौणात्मकर्तृकस्य कर्मणः कुतो न मुख्यात्मकर्तृकत्वमत आह— नहीति, गौणसिंहाग्निभ्यामिति। देवदत्तमाणवकाभ्यामित्यर्थः। ननु सिंहवत्क्रूरत्वादग्निरिव पिङ्गलत्वाच्च मुख्यसिंहाग्निकार्यं गौणसिंहाग्नी कुरुत एव, गौणसिंहाग्निकार्यं तु मुख्यसिंहाग्नी माकुरुतांनाम इत्यत आह— नचेति। सिंहवत्क्रूरोऽग्निवत्पिङ्गल इत्यर्थबोधकगौणसिंहाग्निशब्दप्रयोगाद्देवदत्ते माणवके च क्रौर्यं पिङ्गलत्वं सिद्धं, तेन च क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा मुख्यसिंहाग्न्योः कार्यं किंचिन्नैव क्रियते। नहि गजकुम्भविदलनदाहादिलक्षणं मुख्यसिंहाग्निकार्यं क्रौर्येण पैङ्गल्येन वा देवदत्तमाणवकाभ्यां निर्वर्तयितुं शक्यते तर्हि किं फलं क्रौर्यपैङ्गल्यविधानस्य? अत आह— स्तुत्यर्थत्वेनेति। स्तुत्यर्थं विहितस्य तस्य स्तुतिमात्रफलत्वात्तावतैव तस्योपक्षय इति न तद्विधानस्य फलान्तरं कल्पयितुं शक्यमिति भावः। स्तूयमानौ च देवदत्तमाणवकावहं सिंहो न भवामि, अहमग्निर्न भवामीति जानीतो मम सिंहस्य कर्म नहि, ममाग्नेः कर्म नहीति च जानीतः तथा देवदत्तमाणवकवत्। सङ्घातस्य गौणात्मनः कर्म मुख्यस्यात्मनो न भवतीति प्रत्ययो युक्ततरः स्यात्। अहं कर्ता मम कर्मेति प्रत्ययः, पुनर्ज्ञानं त्वात्मन इति भावो न युक्ततरः।

अयं भावः— सिंहो देवदत्तोऽग्निर्माणवक इतिवद्देहादिसङ्घात आत्मेत्यदि गौणः प्रत्ययस्स्यात्, तर्हि गौणात्मनस्सङ्घातस्य यत्कर्म तन्मुख्यस्यात्मनो न भवत्येवेति कृत्वा कथं गौणात्मसङ्घातकर्तृककर्मणि मुख्यात्मनः कर्ताहं मम कर्मेतिप्रत्ययस्स्यात्? नहि गौणसिंहाग्निकर्तृककर्मसु मुख्यसिंहाग्न्योरहं कर्ता मम कर्मेति प्रत्ययो भवति। तस्मात्सङ्घातकार्येषु गौणत्वाभावान्मुख्यात्मनस्तेषु स्वकर्तृकत्वस्वकर्मत्वप्रतीतिसत्त्वेन मुख्यत्वसत्त्वाच्च न सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययो गौणः, किंतु मिथ्यैवेति। कूटस्थो मुख्यात्मा, सङ्घातो मिथ्यात्मा, पुत्रादिर्गौणात्मेति विवेकोऽत्र बोध्यम्।

ननु सङ्घातस्य जडस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरात्मैव स्वीयस्मृतीच्छाप्रयत्नैः कर्म करोतीति तार्किकादिमतमनुवदति— यत्त्वाहुरिति। करोतीति यत्त्वाहुरित्यन्वयः। तदपि न, न युक्तमित्यर्थः। तत्र हेतुमाह— तेषामिति। स्मृतीच्छाप्रयत्नानामित्यर्थः। मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वमेव विवृणोति— मिथ्येति।

प्रत्ययपूर्वकत्वात् । मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका हि स्मृतीच्छाप्रयत्नादयः । यथाऽस्मिन्जन्मनि देहादिसङ्घाताभिमानरागद्वेषादिकृतौ धर्माधर्मौ तत्फलानुभवश्च, तथाऽतीतेऽतीततरेऽपि जन्मनीत्यनादिरविद्याकृतस्संसारोऽतीतोऽनागतश्चानु-

---

अनात्मनि सङ्घातेऽहमिति यो मिथ्याप्रत्ययस्स एव निमित्तं यस्य सः । इष्टानिष्टरूपादनुभूतात्क्रियाफलाज्जनितो यस्संस्कारस्स पूर्वः कारणं येषां ते मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टानुभूतक्रियाफलजनितसंस्कारपूर्वका, मिथ्याप्रत्ययनिमित्तत्वं क्रियाफलविशेषणं वा; मिथ्याप्रत्ययनिमित्तेष्टानिष्टरूपक्रियाफलानुभवजनितसंस्कारपूर्वका इत्यर्थः । अनात्मनि देहादिसङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्यये सति तत्क्रियासु ममेति मिथ्याप्रत्ययो भवति; ततस्तत्फलेष्विष्टानिष्टेषु मयेदमनुभूयत इति ममेदं फलमिति च मिथ्याप्रत्ययो भवति । तस्माच्च मिथ्याप्रत्ययपूर्वकात्फलानुभवात्संस्कारो जायते- अनुभवजन्यत्वात्संस्कारस्य । स च संस्कारो मिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव । तस्मात्संस्कारात्पूर्वानुभूतार्थस्मृतिर्जायते- स्मृतिहेतुत्वात्संस्कारस्य । ततस्स्मृतेऽर्थे इच्छा जायते, ततस्तत्सिद्ध्यर्थं प्रयतत इति स्मृतीच्छाप्रयत्ना मिथ्याप्रत्ययपूर्वका एव- क्रियायास्तत्फलस्य च मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वादिति ।

ननु कस्यचित्कदाचिदप्यननुभूतार्थे स्मृत्युपलम्भात्कथं संस्कारपूर्वकत्वं स्मृत्यादीनामिति चेत्, नैवम्—जन्मान्तरानुभूतार्थस्यैवेहजन्मनि स्मरणसम्भवात् । ननु जन्मान्तरीयानुभवस्य मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वं कथं ज्ञायतेऽत आह—यथेति । अस्मिन्जन्मनि पुरुषस्य देहादिसङ्घाते योऽहमित्यभिमानो ममेत्यभिमानश्च तत्प्रयुक्ता ये रागद्वेषादयः तत्कृतौ धर्माधर्मौ, तत्फलानुभवो धर्माधर्मफलसुखदुःखानुभवश्च तत्कृतो देहादिसङ्घाताभिमानप्रयुक्तरागद्वेषादिकृतः, देहादिसङ्घाताभिमानकृत इत्येव वा । तथाऽतीते जन्मन्यतीततरे जन्मनि चेत्यनादिरविद्याकृतोऽतीतोऽनागतश्च संसारोऽनुमेयः । यथाऽस्मिन्देहादिसङ्घातेऽहमिति मिथ्याज्ञानाद्रागद्वेषादिपूर्वकं धर्माधर्मौ कृत्वा तत्फलमनुभवति पुरुषः, एवं जन्मान्तरेऽपीति कृत्वा प्रकृतभवीयानुभववज्जन्मान्तरीयानुभवोऽपि मिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव; तथा प्रकृतभवीयक्रियावज्जन्मान्तरीयक्रिया अपि मिथ्याप्रत्ययपूर्विका एव; तथा प्रकृतभवीयरागद्वेषादिवज्जन्मान्तरीयरागद्वेषादयोऽपि मिथ्याप्रत्ययपूर्वका एव । एवं प्रकृतभवीयमिथ्याप्रत्ययोऽपि जन्मान्तरीयमिथ्याप्रत्ययपूर्वक एव- पूर्वपूर्वाध्यासस्योत्तरोत्तराध्यासम्प्रति हेतुत्वात् । तथा च मिथ्याप्रत्ययः, तत्पूर्वको रागद्वेषादिः, तत्कृतो धर्माधर्मादिः, तत्फलसुखदुःखानुभवः, तज्जन्यसंस्कार इत्येष संसार इहजन्मनीव जन्मन्तरेष्वप्यस्ति- पूर्वेषु प्राग्भवीयसंसारप्रयुक्तत्वादेतद्भवीयसंसारस्य । एवमुत्तरजन्मस्वपि भविष्यति- पूर्वजन्मसंसारस्येहजन्मसंसारहेतुत्ववदिहजन्मसंसारस्योत्तरजन्मसंसारहेतुत्वात् । एवमनादिरयं चक्रवत्परिभ्रमति संसारः । अनेन चानादित्ववचनेन कथमादावहमभिमानस्सङ्घाते पुरुषस्य पूर्वकृतसंस्काराभावादिति शङ्का प्रत्युक्ता । अनादिरपि कार्यभूतत्वादनित्य एवायमिति सुपरिहर इत्याह—अविद्याकृत इति । अज्ञानकृतोऽज्ञानवन्मिथ्याभूत इत्यर्थः । एतेन देहादिसङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्ययस्याज्ञानमेव हेतुरिति सिद्धम् । एवमज्ञानहेतुकत्वादेव सङ्घातेऽहमिति प्रत्ययो मिथ्याप्रत्ययः, न तु गौणः । आत्मानात्माविवेकपूर्वकत्वा-

मेयः। ततश्च सर्वकर्मसन्न्याससहितज्ञाननिष्ठाया आत्यन्तिकस्संसारोपरम इति सिद्धम्। अविद्यात्मकत्वाच्च देहाभिमानस्य, तन्निवृत्तौ देहानुपपत्तेस्संसारानुपपत्तिः, देहादिसङ्घातेऽऽत्माभिमानोऽविद्यात्मकः। न हि लोके 'गवादिभ्योऽन्योऽहं, मत्तश्चान्ये गवादय' इति जानन् तेषु 'अह'मिति मन्यते कश्चित्। अजानंस्तु स्थाणौ पुरुषविज्ञानवदविवेकतो देहादिसङ्घाते कुर्यात् 'अह'मितिप्रत्ययं, न विवेकतो जानन्। यस्तु 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति

गौणो हि सिंहदेवदत्तविवेकपूर्वकोऽनुमेय इतीहजन्मानुभवसिद्धेन संसारेण जन्मान्तरीयसंसारोऽनुमेय इत्यर्थः। यथा जन्मान्तरे मम संसारानुभवोऽस्ति- इहजन्मनि मया संसारस्य स्मर्यमाणत्वात्। अनुभवजन्यसंस्कारपूर्विका हि स्मृतिः। पूर्वदिनानुभूतघटस्यास्मिन् दिने स्मरणवत्। एवमुत्तरजन्मनि मम संसारो भविष्यति- इहजन्मनि मया संसारस्यानुभूतत्वात्। पूर्वजन्मानुभूतसंसारो यथेहजन्मन्यासीत्तद्वदिति च प्रयोगवशादिति भावः। भवत्वेवमविद्याकृतस्संसारः किं ततोऽत आह—ततश्चेति। संसारस्याविद्यापूर्वकत्वादित्यर्थः। सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकज्ञाननिष्ठयैवात्यन्तिकस्संसारोपरमः। आत्यन्तिको निश्शेष इत्यर्थः। संसारमूलस्याज्ञानस्यापि नाशादिति भावः। अविद्यापूर्वकस्य मिथ्याप्रत्ययधर्माधर्मरागद्वेषेष्टानिष्ट संस्कारादिरूपस्य संसारस्य विद्ययैव समूलोच्छेदः- विद्याविद्ययोर्विरोधात्; नतु कर्मणा— तस्याप्यविद्यापूर्वकत्वेन कर्माविद्ययोरविरोधात्कर्मसंसारयोर्हेतुहेतुमद्भावात्कर्मणोऽपि धर्माधर्मलक्षणस्य संसारान्तःपातित्वेन संसारत्वाच्च। तस्माज्ज्ञानादेव मोक्ष इति सिद्धम्। कुतस्सिद्धमत आह—अविद्येति। देहाभिमानस्य देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययस्य मिथ्याभूतस्याऽविद्यात्मकत्वादज्ञानकृतत्वात्कार्यकारणयोरभेदेनाज्ञानस्वरूपत्वाच्च, तन्निवृत्तावविद्याया निवृत्तौ देहाभिमानानुपपत्तेः संसारानुपपत्तिः; देहाभिमानपूर्वकत्वात्संसारस्येति भावः। देहादिसङ्घातमविद्ययाऽऽत्मत्वेन प्रतिपद्य हि धर्माधर्मसुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणं संसारमनुभवत्यज्ञः। अविद्यात्मकत्वाद्देहाभिमानस्येति वाक्यं व्याचष्टे— देहादीति। अविद्यानिवृत्तावभिमाननिवृत्तिः, अविद्यायां निवृत्तायां सत्यां सङ्घातादन्योऽहमात्मा मत्तोऽन्यस्सङ्घात इति जानाति- अविद्याकृतत्वात्सङ्घातात्मनोस्तादात्म्याध्यासस्य। एवमात्मानात्मानौ स्वसङ्घातौ विविच्य जानन्पुरुषः तस्मिन् सङ्घाते स्वस्मादत्यन्तभिन्ने कथमहमितिप्रत्ययं कुर्यात्? न कथमपि। तत्र दृष्टान्तमाह—न हीति। ननु यद्येवं जानन्पुरुषः सङ्घाते न कुर्यादहमिति मिथ्याप्रत्ययं तर्हि कः पुनः करोत्यत आह—कश्चिदजानन्निति। यथा स्थाणुमजानन्पुरुषः स्थाणौ पुरुष इति विज्ञानं (प्रत्ययं) करोति, तथाऽऽत्मानात्माविवेकतस्सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययं कुर्यादजानन् कश्चित्पुरुषः। अजानंस्त्विति तुशब्दार्थमाह—न विवेकतो जानन्निति। आत्मानात्मानौ विवेकतो जानन्नयमात्माऽयमनात्मेति विविच्य जानन्पुरुषस्सङ्घातेऽनात्मन्यहमितिप्रत्ययं न करोति; यथा स्थाणुं विद्वान्पुरुषः स्थाणौ पुरुषोऽयमितिप्रत्ययं न करोति तद्वदिति भावः।

ननु स्थाणुपुरुषदृष्टान्तो नेहानुकूलः, विद्यमाने स्थाणावविद्यमानपुरुषभ्रमस्सः- विद्यमाने सङ्घाते विद्यमानात्मभ्रमोऽयमिति भेदात्। नहि परस्पराध्यस्तमात्मानात्मपदार्थद्वयमिव स्थाणुपुरुषद्वयं तत्राऽ-

पुत्रेऽहंप्रत्ययः; स तु जन्यजनकसम्बन्धनिमित्तो गौणः। गौणेन चात्मना भोजनादिवत्पर-

स्तीतिचेत्, मैवम्—स्थाणौ पुरुष इतिवदनात्मन्यात्मेतिभ्रम इत्येतावत एवांशस्येह साधर्म्यत्वेन विवक्षितत्वात्। यथा पुरुषव्यतिरिक्तोऽपि स्थाणुः पुरुषतादात्म्याध्यासात्पुरुषस्स इति व्यवह्रियते, तथा आत्मव्यतिरिक्तोऽप्यनात्मा सङ्घात आत्मतादात्म्याध्यासादात्मेति व्यवह्रियत इति।

ननु यस्स्थाणुं पुरुषं चोभौ वेत्ति तस्य स्थाणौ पुरुषभ्रमः, न त्वन्यतरापरिज्ञातुः, नाप्युभयापरिज्ञानात्- बालस्य तददर्शनात्। एवमात्मानात्मानौ जानतः किं संघातात्मभ्रमो भवति, उतान्यतरमजानतो यद्वोभयमजानतः? नाद्यः- आत्मानात्मविदस्सम्यग्दर्शिन एव संघातात्मभ्रमप्रसङ्गात्। द्वितीये-- किमात्मानमजानतः? उतानात्मानमजानतः? नाद्यः पुरुषापरिज्ञातुस्स्थाणौ पुरुषभ्रमासम्भववदात्मापरिज्ञातुस्संघाते आत्मभ्रमासम्भवात्। न द्वितीयः- अनात्माविद एवाभावात्। न तृतीयः- सुषुप्तिमूर्त्यादिषु भ्रमासम्भवादितिचेत्, मैवम्—आत्मानमनात्मानं वा यस्सम्यग्वेत्ति न तस्य संघाते आत्मभ्रमो भवति। नहि स्थाणुं पुरुषं वा सम्यग्विदितवतस्स्थाणावपि पुरुषभ्रमो भवति। नच प्रकृतपुरुषभ्रमविषयस्थाणुस्वरूपयाथार्थ्यज्ञानाभावेऽपि स्थाणुसामान्यस्वरूपज्ञानमस्तीति वाच्यं, भ्रमंप्रति संस्कारज्ञानस्यैव हेतुत्वेन स्वानुभूतस्थाणुपुरुषसंस्कारवशाद्यथा स्थाणौ पुरुषभ्रम एवं दिनान्तरे जन्मान्तरे वा स्वानुभूतसंघातात्मभ्रमसंस्कारवशादिदानीं संघातात्मभ्रमोदय इति। तस्माद्य आत्मानं सम्यङ्न वेत्ति तस्यैवानात्मनि संघाते आत्मेतिभ्रमः- आत्मनि सम्यग्विदिते सति संघाते आत्मभ्रमायोगात्। नाप्यात्मानं सुतरामविदुषस्संघाते आत्मभ्रमस्सम्भवति; किं तु कर्ता भोक्ता जातो मृत इति विपरीतलक्षणमात्मानं यो वेत्ति तस्य संघाते आत्मभ्रमः। नच भ्रमात्प्राक्कथं विपरीतात्मज्ञानमिति वाच्यं, बीजांकुरन्यायेन भ्रमात्प्राग्विपरीतात्मज्ञानं तस्मात्प्राक्भ्रमश्चास्तीति। यद्वाऽज्ञानादात्मनि विपरीतज्ञानं भ्रमश्चेत्युभयमेकदैव भवति।

वस्तुतस्तु स्वशब्दवाच्योऽहमित्यनुभवसिद्ध आत्मेति कश्चन पदार्थोऽस्तीति सामान्याकारेणात्मानं सर्वे विदन्त्येव। अज्ञास्तु तमेवात्मानं संघातत्वेन प्रतिपद्यन्त इति संघाते आत्मभ्रमोऽज्ञानां युक्ततरः। अनुभवसिद्धत्वाद्दुरपलापेऽस्मिन् संघातात्मभ्रमेऽविद्यापूर्वकत्वादनिर्वाच्येनातीव प्रश्नोत्तरसरणिः कार्या- मायामयस्य वस्तुनस्सति विमर्शे स्वरूपासिद्धेः। न हि कृते विमर्शे रज्जुसर्पस्य काप्यात्मसत्तालाभः। तस्मान्मायामयोऽयं संघातः, तस्मिन्नात्मभ्रमश्चेति मिथ्यैवैतदुभयम्। अत एव संघातेऽहमिति मिथ्याप्रत्यय इत्युक्तं ननु। 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति श्रुतिप्रामाण्यात्पुत्रेऽहमितिप्रत्ययो यथा गौणः, तथा स्वीये संघातेऽप्यहमितिप्रत्ययो गौण एव न मिथ्येत्यत आह—यस्त्विति। पुत्रस्य गौणात्मत्वेऽपि संघातस्य न गौणात्मत्वम्।

कुतः पुत्रस्य गौणात्मत्वमत आह—स त्विति। जन्यजनकयोः पुत्रपित्रोर्यस्सम्बन्धः जन्यजनकभावरूपस्स निमित्तं यस्य स तथोक्तः पुत्रेऽहमितिप्रत्ययो गौणः, जन्यजनकभावरूपसम्बन्धात्मक-

मार्थकार्यं न शक्यते कर्तुं, गौणसिंहाग्निभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यवत् ।

अदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्यादात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियात्मभिः क्रियत एवेतिचेत् ; न-अविद्याकृतात्मकत्वात्तेषाम् । नच गौणा आत्मनो देहेन्द्रियादयः, किं तर्हि मिथ्याप्रत्ययेनैवासङ्गस्यात्मनस्सङ्गत्या आत्मत्वमापाद्यते तद्भावे भावात्, तदभावे चाभावात् । अविवेकिनां ह्यज्ञानकाले बालानां दृश्यते 'दीर्घोऽहं, गौरोऽह'मिति देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययः; न तु विवेकिनां 'अन्योऽहं देहादिसङ्घाता'दिति ज्ञानवतां तत्काले देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो

गुणनिमित्तत्वादिति भावः । नैवमात्मसङ्घातयोरस्ति जन्यजनकसम्बन्धः, देहेन्द्रियाद्यवच्छिन्नचैतन्यलक्षणस्यात्मनः देहेन्द्रियादिजनकत्वासम्भवात् । 'आत्मन आकाशस्सम्भूत' इति श्रुतिस्तु देहेन्द्रियाद्यवच्छिन्नात्मपरेति न विरोधः । तस्मात्सङ्घातेऽहंप्रत्ययो न गौणः, किंतु मिथ्यैव । किंच गौणेनानात्मना सङ्घातेन परमार्थात्मकार्यं कर्तुं न शक्यते । यथा पुत्रेण गौणात्मना पितुर्मुख्यात्मनः कार्यं भोजनादिकं कर्तुं न शक्यते तद्वदित्याह—**गौणेन चेति** । नहि पितृदेहस्य पितृभुक्तान्नपानैरिव पुत्रभुक्तान्नपानैर्वृद्ध्यादिरस्ति, येन गौणात्मसङ्घातकृतकर्मभिर्मुख्यात्मनस्स्वर्गादिप्राप्तिस्स्यात् । श्रूयते चात्मनस्सङ्घातकर्मभिस्स्वर्गादिप्राप्तिस्तस्मात्सङ्घातो न गौणात्मा, किंतु मिथ्यात्मैव । मुख्यात्मकार्यं गौणात्मना कुतो न क्रियत इत्यतो दृष्टान्तमाह—**गौणेति** । गौणसिंहाग्निभ्यां देवदत्तमाणवकाभ्यां मुख्यसिंहाग्निकार्यं यथा न क्रियेते तद्वत् । नच मिथ्यात्मनापि मुख्यात्मकार्यं कथं क्रियत इति वाच्यं, सङ्घाते आत्मेति प्रत्ययवत्तत्कार्येष्वपि मुख्यात्मकार्यत्वप्रत्ययसत्त्वात् । नन्वदृष्टेषु विषयेषु स्वर्गादिषु या चोदना-- 'ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजे'तेत्यादिविधिस्साऽनात्मनो न भवति- तस्य जडत्वादतो मुख्यात्मन एव भवति । तच्छास्त्रप्रामाण्याच्च कर्तव्यमेव मुख्यात्मना यज्ञादिकं कर्म, अन्यथा विधिवैयर्थ्यप्रसङ्गेन विधीनामप्रामाण्यापत्तेः । तच्च मुख्यात्मना कर्तव्यं कर्म गौणात्मभिः क्रियते मुख्यात्मनः करणाद्यभावादिति शङ्कते—**अदृष्टेति** । परिहरति—**नेति** । हेतुमाह—**अविद्येति** । देहेन्द्रियादयो न गौणात्मानः, तेषां देहादीनामविद्याकृतात्मत्वात् । अविद्ययैव देहेन्द्रियादयोऽनात्मानोऽप्यात्मानः कृताः, नतु गौणवृत्त्या, यथा अविद्यया रज्जुस्सर्पः क्रियते तद्वत् । तस्मान्मिथ्यात्मान एव त इत्याह-- **किं तर्हीति** । अनात्मनां सतामनात्मत्वेन वर्तमानानां तेषां देहादीनां मिथ्याप्रत्ययेनैवाविद्यापूर्वकेणात्मत्वमापाद्यते, नतु गौणप्रत्ययेन । तस्मात्ते मिथ्यात्मान एव । मिथ्याप्रत्ययेनैव देहादीनामात्मत्वमापाद्यत इत्यत्र हेतुमाह— **तद्भाव इति** । मिथ्याप्रत्ययसत्त्वे देहादीनामात्मत्वसत्त्वं, मिथ्याप्रत्ययाभावे देहादीनामात्मत्वाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां मिथ्याप्रत्ययपूर्वकत्वं देहाद्यात्मत्वस्य सिद्धम् । यथा मृत्सत्त्वे घटसत्त्वं मृदभावे घटाभाव इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां घटस्य मृत्पूर्वकत्वसिद्धिस्तद्वदिति भावः । अन्वयव्यतिरेकावेव विवृणोति— **अविवेकिनामिति** । अविवेकिनां बालनां मूढानामज्ञानकाले देहादिसंघाते विषये दीर्घोऽहं गौरोऽहमिति प्रत्ययो दृश्यते । देहादिसंघातादन्योऽहमिति जानतां विवेकिनां तु तत्काले ज्ञानकाले देहादिसंघातेऽहंप्रत्ययो न भवति । अविवेकिनामपि कालान्तरे

भवति । तस्मान्मिथ्याप्रत्ययाभावेऽभावात्तत्कृत एव न गौणः । पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोर्हि सिंहदेवदत्तयोरग्निमाणवकयोर्वा गौणः प्रत्ययश्शब्दप्रयोगो वा स्यात्, नाऽगृह्य-

---

विवेकसत्त्वे तादृशप्रत्ययाभावादुक्तमज्ञानकाल इति । विवेकिनामपि कस्मिंश्चिद्दुःखाद्यनुभवकाले विवेकलोपे सति संघातात्मप्रत्ययसत्त्वादुक्तं तत्काल इति । तस्मादिति । विवेकिनां विवेककाले संघातात्माभिमानादर्शनात्, अविवेकिनामविवेककाले संघातात्माभिमानदर्शनाच्चेत्यर्थः । विवेकिनामपि विवेककाले संघाताभिमानादर्शनादविवेककाले तद्दर्शनादविवेकिनामपि विवेकोदयानन्तरं संघाताभिमानादर्शनाच्चेत्यर्थ इति वा । मिथ्याप्रत्ययाभावे देहाद्यात्मत्वाभावादित्याह—मिथ्येति । नन्वविवेकिनामित्यादिग्रन्थेनाज्ञानसत्त्वे मिथ्याप्रत्ययसत्त्वं, तदभावे तदभाव इत्येवान्वयव्यतिरेकावुक्तौ । ननु मिथ्याप्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वं, तदभावे तदभाव इतिचेन्नैष दोषः—अज्ञाने सति मिथ्याप्रत्ययः, मिथ्याप्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वमिति कृत्वा अज्ञाने सति मिथ्याप्रत्ययस्तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकप्रदर्शनेन मिथ्याप्रत्यये सति देहाद्यात्मत्वं, तदभावे तदभाव इत्यन्वयव्यतिरेकयोरप्युक्तप्रायत्वादिति । यद्वा मिथ्याप्रत्ययेन संघातस्यात्मत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धं भवतुनाम, सतु मिथ्याप्रत्ययो नाविद्यापूर्वकः । विदुषामपि संघातेऽहंप्रत्ययदर्शनादत आह—अविवेकिनामिति, तस्मादिति । मिथ्याप्रत्ययस्याविद्यापूर्वकत्वादित्यर्थः । तत्कृत एवेति । संघातेऽहमितिप्रत्ययोऽज्ञानकृतमिथ्याप्रत्यय एवेत्यर्थः । एवकारार्थमाह—न गौण इति । कस्मान्न गौणोऽत आह—पृथगिति । पृथग्गृह्यमाणे विशेषसामान्ये ययोस्तयोः पृथग्गृह्यमाणविशेषसामान्ययोः । हिः प्रसिद्धौ । गौणप्रत्ययः सिंहो देवदत्त इति ज्ञानं तत्पूर्वकः शब्दप्रयोगस्सिंहो देवदत्त इति वाचोच्चारणं, अगृह्यमाणविशेषसामान्ययोरात्मसंघातयोस्तु न गौणः प्रत्ययो भवति । सङ्घात आत्मेति । तस्मात्संघातेऽहमितिप्रत्ययो न गौणः ।

अयं भावः—सिंहं देवदत्तं च सामान्याकारेण विशेषाकारेण च पृथग्जानन्नेव पुरुषस्सिंहो देवदत्त इति प्रत्येति सिंहदेवदत्तगतक्रौर्यादिसमानधर्माणामग्रहणे देवदत्ते सिंहतौल्यबुद्ध्यनुदयात् । केसरशिखाचतुष्पात्त्वद्विपात्त्वादिविशेषधर्माणामग्रहणे देवदत्ते सिंहाभेदबुद्ध्युदयप्रसङ्गाच्च । एवमात्मानं सङ्घातं च यदि सामान्याकारेण विशेषाकारेण च पृथग्जानन् पुरुषो यदि सङ्घात आत्मेति प्रतीयात्तर्हि सङ्घातेऽहंप्रत्ययो गौणस्स्यान्नतु तथा विद्वान्प्रत्येति विद्याया आनर्थक्यप्रसङ्गात् । सङ्घातात्मभ्रमनिवारणफला सङ्घातभिन्नसच्चिदानन्दात्मस्वरूपावगतिपर्यवसाना च हि विद्या कथं सङ्घातभिन्नं सच्चिदानन्दलक्षणमात्मानं सामान्यतो विशेषतश्च जानन् पुरुषस्सङ्घातेऽहमितिप्रत्ययं कुर्यात्? यस्तु मनुष्योहमित्यभिमन्यते; सह्यनात्मेति, आत्मेति च पदार्थद्वयमस्तीति सामान्याकारेणैव न वेत्त्यात्मानात्मानौ । किंपुनस्सच्चिदानन्दलक्षण आत्मा अनृतजडदुःखात्मकोऽनात्मेति विशेषाकारेण । अत एव हि तस्यानात्मन्यात्मेतिप्रत्ययो भ्रमः स्थाणौ पुरुष इति प्रत्ययवत् । यथा सिंहदेवदत्तौ पृथक्पश्यन् पुरुषस्सिंहो देवदत्त इति प्रत्येति, न तथा स्थाणुः पुरुष इति प्रत्येति, न तथा स्थाणुपुरुषौ पृथक्पश्यन् स्थाणुः पुरुष इति प्रत्येति; किंतु स्थाणुमेकमेव पश्यन् पुरुष इति प्रत्येति । एवमात्मानात्मानौ पृथ-

माणसामान्यविशेषयोः। यत्तूक्तं 'श्रुतिप्रामाण्या'दिति, तन्न- तत्प्रामाण्यस्यादृष्टविषयत्वात्। प्रत्यक्षादिप्रमाणानुपलब्धे हि विषयेऽग्निहोत्रादिसाध्यसाधनसम्बन्धे श्रुतेः प्रामाण्यं, न प्रत्यक्षादिविषये- अदृष्टदर्शनार्थविषयत्वात्प्रामाण्यस्य। तस्मान्न दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्याहंप्रत्य-

---

पश्यन् सङ्घात आत्मेति (मनुष्योऽहमिति) न प्रत्येत्यज्ञः, किंत्वनात्मानमेकमेव पश्यन्नात्मेति प्रत्येति। तस्मात्सङ्घातेऽहमिति प्रत्ययो न गौणः, किंतु मिथ्यैव।

ननु यदि देहेन्द्रियादयो मिथ्यात्मानस्स्युस्तर्हि तत्कृतमपि कर्म मिथ्यैव स्यादिति कथं मिथ्याभूतं यज्ञादिकर्म श्रुतिर्ब्रूयान्मुख्यात्मकर्तव्यत्वेन ? तस्माच्छ्रुतेरदृष्टविषयमुख्यात्मचोदनाप्रामाण्यान्मुख्यात्मकर्तव्यं गौणैर्देहेन्द्रियादिभिः क्रियत इत्यवश्यमभ्युपगन्तव्यं- वेदस्य सर्वप्रमाणाधिकत्वात्। नहि वेदप्रामाण्यमुपपत्तिभिर्विघटयितुमर्हमत आह— यत्तूक्तमित्यादि, तत्प्रामाण्यस्येति। श्रुतिप्रामाण्यस्येत्यर्थः। 'प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते। एनं विदन्ति वेदे'नेतिवचनात्प्रत्यक्षानुतिप्रमाणाविषयादृष्टार्थबोधकत्व एव वेदस्य प्रामाण्यं, नतु दृष्टार्थविषय इति भावः। इदमेवाह—प्रत्यक्षादीति। आदिपदादनुमानादिग्रहणम्। कस्य विषयोऽत आह—अग्निहोत्रादीति। अग्निहोत्रादिकर्म तत्साध्यं स्वर्गादिफलं तयोः कर्मफलयोर्वर्तमानस्साध्यसाधनभावरूपसम्बन्धश्चेत्ययं विषय इत्यर्थः। अग्निहोत्रादिसाध्यं स्वर्गादि; साधनमग्निहोत्रादि; सम्बन्धश्च त्रयाणां समाहारद्वन्द्वः- तस्मिन् विषये श्रुतेः प्रामाण्यात्। प्रत्यक्षादिविषये श्रुतेर्न प्रामाण्यम्। तत्र हेतुमाह—अदृष्टेति। प्रामाण्यस्यादृष्टस्याज्ञातस्यार्थस्य दर्शनं ज्ञापनं तदेवार्थो वस्तु विषयो यस्य तत्त्वात्; अदृष्टार्थदर्शनविषयत्वादिति वा पाठः। सर्वेषामपि प्रमाणानामज्ञातार्थज्ञापकत्वादेव प्रामाण्यम्। तथाहि- प्रमाकरणं प्रमाणं; अनधिगताबाधितार्थविषयकं ज्ञानं प्रमा; प्रमव्यावृत्त्यर्थमुक्तमबाधितेति। ततश्चाज्ञाताबाधितार्थज्ञापकं प्रमाणं; प्रत्यक्षप्रमाकरणं प्रत्यक्षप्रमाणं चक्षुरादि। तत्र चक्षुर्व्यापारात्प्रागदृष्टं घटं स्वव्यापारेण घटोऽयमिति पुरुषंप्रति बोधयित्वा चक्षुः प्रमाणं भवति। एवं स्वव्यापारात्प्रागश्रुतं शब्दं बोधयित्वा श्रोत्रं प्रमाणं, तथा रसनादिकमप्यनुमितिकरणमनुमानं; तच्च मनः। परत्वेऽदृश्यमानमग्निं वह्निव्याप्यो धूम इति धूमलिङ्गेन पुरुषंप्रति बोधयित्वा प्रमाणं भवति। व्याप्तिज्ञानं करणमिति केचित्। सादृश्यज्ञानमुपमितिकरणमुपमानम्। तच्चाज्ञातमेव गोगवयसादृश्यं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति। तथा पीनो देवदत्तो दिवा न भुंक्त इत्यर्थापत्तिरप्यज्ञातमेव पीनदेवदत्तकर्तृकं रात्रिभोजनं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति।

एवमनुपलब्धिरपि अज्ञातमेव घटाभावं ज्ञापयित्वा प्रमाणं भवति, तद्वच्छब्दोऽप्यज्ञातार्थज्ञापनादेव प्रमाणम्। आप्तवाक्यं शब्दः। घटमविदन् हि बालो घटं दृष्ट्वा कोऽयमिति मातरं पृष्ट्वा घटोऽयमिति मातृवचनाद्घटं जानाति। वेदश्च परमाप्तस्य भगवतो वाक्यमिति परं प्रमाणम्। स चाज्ञातं स्वर्गाग्निहोत्रादिकं ज्ञापयति। तस्मादिति। दृष्टार्थे वेदस्याप्रमाणत्वादित्यर्थः। दृष्टं मिथ्या च तदज्ञानं च मिथ्याज्ञानं निमित्तं यस्य तस्य दृष्टमिथ्याज्ञाननिमित्तस्य देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययस्य दृष्टस्यैवेत्यर्थः। गौणत्वं कल्पयितुं न शक्यम्। ननु देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययः तत्कारणमज्ञानं च यद्यपि

यस्य देहादिसङ्घाते गौणत्वं कल्पयितुं शक्यं; नहि श्रुतिशतमपि 'शीतोऽग्निरप्रकाशो' वेति ब्रुवत्प्रामाण्यमुपैति । यदि ब्रूयात् 'शीतोऽग्निरप्रकाशो' वेति, तथाप्यर्थान्तरं श्रुतेर्विवक्षितं कल्प्यं- प्रामाण्यान्यथानुपपत्तेः; न तु प्रमाणान्तरविरुद्धं स्ववचनविरुद्धं वा । कर्मणो मिथ्याप्रत्ययवत्कर्तृकत्वात्कर्तुरभावे श्रुतेरप्रामाण्यमितिचेत्, न- ब्रह्मविद्यायामर्थवत्त्वोपपत्तेः ।

मिथ्यात्वेन ज्ञातं, तथापि गौणत्वेनाऽहंप्रत्ययो न ज्ञात इत्यज्ञातज्ञापनमस्ति वेदप्रामाण्यकारणं प्रकृतेऽपीत्यत आह—नहीति । अग्निरुष्णः प्रकाश इत्यनुभवसिद्धे विषये यदि बहवोऽपि वेदा अग्निश्शीतोऽप्रकाशो वेति भाषमाणास्सन्तः प्रमाणं स्युस्तर्हि मिथ्यात्वेन विद्वदनुभवसिद्धे सङ्घाताहंप्रत्यये विषये देहेन्द्रियादयो गौणा इति वदन् वेदः प्रमाणं स्यात् । तस्मादनुभवाविरुद्ध एव वेदः प्रमाणम् । ननु वेदाः प्रमाणमिति प्रसिद्धेऽर्थे कथमप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यत आह—यदीति । श्रुतेः प्रामाण्यान्यथानुपपत्त्या विवक्षितमर्थान्तरं कल्प्यं, यथा शीतोऽग्निरप्रकाश इति वेदवाक्ये सति तस्याग्निश्शीतश्शान्तो नष्ट इति यावत् । अत एवाप्रकाश इति । किमिति यथाश्रुतार्थो न कल्प्योऽत आह—नत्विति । स्ववचनविरुद्धं प्रमाणान्तरविरुद्धं न कल्प्यं- विरोधादिति भावः । एतेन यजेतेत्याद्यदृष्टविषयचोदनाप्रामाण्याद्यदि सङ्घातो गौणात्मेति कल्प्यते तर्हि सर्ववेदान्तविरोध इति स्ववचनविरोधः । वेदान्तेषु हि मायया सर्वं जगदात्मनि कल्पितमित्यविद्यया देहेन्द्रियादिकमात्मत्वेन प्रत्येतीति च घण्टाघोषः, विद्वदनुभवविरोधश्च- विदुषां सङ्घातेऽहंप्रत्ययाभावात् । यदि स गौणस्स्यात्तर्हि विदुषां किमिति न स्यात् ? किमु विद्वान् पिता- 'आत्मा वै पुत्रनामा'सीति पुत्रं गौणात्मानं न प्रत्येति ? प्रत्युत विद्वानेव प्रत्येति, न त्वविद्वान् मूर्खः- श्रुत्यर्थानभिज्ञत्वात्तस्य । उपपत्तिविरोधश्च—अगृहीतसामान्यविशेषयोस्सङ्घातात्मनोर्गौणत्वायोगादित्युक्तत्वात् ; प्रत्यक्षप्रमाणविरोधश्च- गौणमुख्यसिंहयोरिव गौणमुख्यात्मनोः पृथगनुपलम्भात् । तस्मान्मिथ्यात्मैव सङ्घातः । यजेतेत्यादिश्रुतयस्तु अविद्वद्विषयत्वेन प्रमाणमेव । यो हि सङ्घातं कर्तारमात्मत्वेन प्रत्येति, स हि यज्ञादिकं कुरुते तत्फलमनुभवति च । तथा च विधिश्रुतीनामविद्वद्विषयत्वं प्रकल्प्य प्रामाण्यं सम्पादनीयमिति भावः ।

ननु सङ्घातेऽहमिति मिथ्याप्रत्ययवान् यस्स एवाविद्यावान् कर्मणः कर्तेति मिथ्याप्रत्ययवत्पुरुषकर्तृकत्वे सति कर्मणो मिथ्यात्मभूतसङ्घातकर्तृकत्वमेव प्राप्तं, कर्मणो न मुख्यात्मकर्तृकत्वमिति कृत्वा मुख्यस्य कर्तुरात्मनोऽभावाच्छ्रुतिरप्रमाणेति शङ्कते—कर्मण इति । सङ्घातात्मानमुद्दिश्य यजेतेत्यादिविधिरनुपपन्ना । नहि स्थाणुपुरुषं कोऽप्यनुन्मत्तः त्वमेवं कुर्विति चोदयति, मुख्यात्मा त्वकर्तैव । तस्माच्छ्रुतिरप्रमाणैवेति भावः । यद्वा कर्मणोऽविद्वत्कर्तृकत्वेसति विदुषः कर्मण्यप्रवृत्त्या कर्तुरभावात् श्रुतेरप्रामाण्यमिति शङ्कते—कर्मण इति । परिहरति—नेति । हेतुमाह—ब्रह्मेति । कर्मकाण्डो ज्ञानकाण्डश्चेति काण्डद्वयात्मको वेदः । तत्र कर्मकाण्डस्याप्रमाणत्वेऽपि ज्ञानकाण्डः प्रमाणमेवेति न श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । ज्ञाननिष्ठाकर्तुर्विदुषस्सत्त्वेन ज्ञातुर्मुख्यात्मनस्सत्त्वेन च ज्ञानकाण्डस्य सार्थकत्वादिति भावः । ब्रह्मविद्यायां ज्ञानकाण्डे उपनिषत्स्विति यावत् । अर्थवत्त्वस्योपपत्तेरित्यक्षरार्थः । ननु

कर्मविधिश्रुतिवद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेरप्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इतिचेत्, न- बाधकप्रत्ययानुपपत्तेः। यथा ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्याऽऽत्मन्यवगते देहादिसङ्घातेऽहंप्रत्ययो बाध्यते, तथाऽऽत्मन्येवाऽऽत्मावगतिर्न कदाचित्केनचित्कथंचिदपि बाधितुं शक्या फलाव्यतिरेकावगतेः, यथा

यजेतत्यादिकर्मकाण्डोऽविद्वद्विषयत्वेन यथा विदुषामप्रमाणं तथा ज्ञानकाण्डोऽपि विद्वद्विषयत्वेनाविदुषामप्रमाणमेवेति कर्मज्ञानकाण्डयोरप्रामाण्यं तुल्यमेव। अविदुषामप्रवृत्त्या ज्ञानकाण्डस्य, विदुषामप्रवृत्त्या कर्मकाण्डस्य चानर्थकत्वादिति शङ्कते—कर्मविधीति। कर्मविधिश्रुतिर्यजेतेत्यादिः। तस्या इव तद्वत्। ब्रह्मविद्याविधिश्रुतिश्श्रोतव्यो मन्तव्य इत्यादिः। तस्या अप्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इतिचेन्न, कुतः? बाधकेति। बाधकज्ञानासम्भवादित्यर्थः। तदेव विवृणोति—यथेति। ब्रह्मविद्याविधिश्रुत्या तज्जन्यज्ञानेनेत्यर्थः। आत्मन्यवगते साक्षात्कृते सति देहादिसङ्घातेऽहमितिप्रत्ययो यथा बाध्यते तथा आत्मावगतिः केनापीति शेषः। कदाचिदपि कथंचिदपि बाधितुं न शक्या। कुतः? अवगतेरात्मज्ञानस्य फलाव्यतिरेकादात्मप्राप्तिरूपफलाभेदात्, आत्मसाक्षात्कारातिरिक्तात्मप्राप्तिरूपमोक्षफलाभावादित्यर्थः। तस्माद्ब्रह्मविद्याया वैयर्थ्यमापादयितुं न शक्यते, येन तस्या अप्रामाण्यं स्यादिति भावः। कुतो न शक्यतेऽत आह—यथेति। अग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति प्रत्ययस्य यथा न केनापि बाधस्तद्वदहंब्रह्मेतिप्रत्ययस्यापीत्यर्थः। यथावदवस्थितवस्तुज्ञानत्वात्तस्येति भावः।

अत्रेदं बोध्यम्—अविदुषां ज्ञानकाण्डेऽप्रवृत्तिः किं ब्रह्मविद्याया बाधितत्वादुत तेषां तत्राऽनधिकारात्? नाद्यः- ब्रह्मविद्यायाः कयापि तद्भिन्नविद्यया बाधाभावात्। न ह्यग्निविषयकोऽग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति प्रत्ययः केनापि प्रत्ययान्तरेण बाध्यते? किंवा घटविषयकोऽयं घट इति प्रत्ययः केनापि बाध्यते? एवं ब्रह्मविषयकोऽहं ब्रह्मेति सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति च ज्ञानं न केनापि बाध्यते? किंचाहं ब्रह्मेतिप्रत्ययः नाहं ब्रह्मेतिप्रत्ययेनैव बाध्येत। यस्य त्वज्ञस्य नाहं ब्रह्मेति प्रत्ययोऽस्ति तस्य ब्रह्माहमस्मीतिप्रत्ययस्यैवाभावात्कथं तद्बाधप्रसङ्गः? न ह्यहं ब्रह्मेति विदुषो नाहं ब्रह्मेतिप्रत्ययः पुनरुदीयाद्येन ब्रह्मात्मप्रत्ययस्य बाध आशङ्क्येत। न ह्यग्निरुष्ण इति विदुषश्शीतोऽग्निरितिप्रत्यय उदेति, नापि घटोऽयमिति विदुषो नायं घट इति। अत एव ह्यबाधितार्थविषयं ज्ञानं प्रमेत्युक्तमभियुक्तैः। अर्थस्याबाधितत्ववचनेन च ज्ञानस्यापि तत्त्वं सिद्धमित्यबाधितमेव ज्ञानं प्रमा।

यत्तु बाधितार्थविषयं ज्ञानं भ्रमरूपं तद्बाधितमेव। यथा रज्जुविषये रज्जुरियमिति ज्ञानमबाधितार्थविषयत्वादबाधितं प्रमाज्ञानं; रज्जुविषये सर्पोऽयमिति ज्ञानं तु बाधितार्थविषयत्वाद्बाधितं भ्रमज्ञानम्। रज्जुरयं न सर्प इत्याप्तवाक्यजन्यरज्जुज्ञानेन हि सर्पभ्रमो बाध्यते; बाधो हि निवृत्तिः। रज्जुज्ञानात्सर्पभ्रमनिवृत्तिरनुभवसिद्धैव। तस्माद्भ्रमज्ञानस्य बाधकं प्रमाज्ञानमस्ति। प्रमाज्ञानस्य तु न किञ्चिदपि बाधकं, तथा भ्रमज्ञानविषयस्य सर्पाभासस्य बाधितत्वं, न तु प्रामाज्ञानविषयस्य रज्जोः। एवं सङ्घातात्मज्ञानं भ्रमः। सङ्घातस्यानात्मत्वात्तद्विषयात्मज्ञानस्य ब्रह्माहमस्मीति वेदवाक्यजन्यब्रह्मात्म-

ज्ञानेन बाधितत्वाद्भ्रमविषयसङ्घातस्यापि बाधितत्वेन बाधितार्थविषयत्वाच्च सङ्घातात्मज्ञानस्य । ब्रह्मात्मज्ञानं तु न भ्रमः, किंतु प्रमा । रज्जुज्ञानवद्ब्रह्मज्ञानस्य केनाप्यबाधितत्वाद्रज्जुवद्ब्रह्मणोऽप्यबाधितार्थत्वात्पारमार्थिकं सद्रूपं हि ब्रह्म । नहि बाधितस्य क्वापि सत्त्वमस्ति; नित्यं हि सत् । रज्जुस्तु व्यावहारिकसत्या; प्रातिभासिका रज्जुसर्पमरीच्युदकस्वप्नरथादयः । तद्ज्ञानानि च व्यावहारिकसर्पमरीचिजागरप्रपञ्चैः तद्ज्ञानैश्च बाध्यन्ते यथा, तथा व्यावहारिकोऽपि सङ्घातस्तदात्मज्ञानं च पारमार्थिकेन ब्रह्मणा तदात्मज्ञानेन च बाध्यते । तस्मात्- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, अजो नित्यश्शाश्वत' इत्यादिशास्त्रादबाधितं नित्यं सद्रूपं ब्रह्मेति तद्विषयं ज्ञानं चाबाधितं प्रमैव । सङ्घातस्तु नेतिनेतीत्यादिश्रुतिभिर्नेह नानेत्यादिश्रुतिभिश्च बाधित इति तद्विषयं ज्ञानमपि बाधितमेवेति भ्रम एव । नच नेह नानेत्यादिना सङ्घातस्यैव बाधितत्वात्सङ्घातविषये सङ्घातज्ञानं च भ्रम एवेति विरुद्धमिदमिति वाच्यं, इष्टापत्तेः । अत एव हि 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, वासुदेवस्सर्वमिति, सर्वं विष्णुमयं जग'दिति च श्रुतिस्मृतिपुराणानि सङ्गच्छन्ते । रज्जौ सर्पवद्ब्रह्मणि सर्वमध्यस्तमिति, सर्पज्ञानवत्सर्वज्ञानं बाधितार्थविषयत्वाद्भ्रम एव, ब्रह्मज्ञानमेकमेव प्रमा- ब्रह्मण एकस्यैवाबाधितार्थत्वादबाधितार्थविषयं हि ब्रह्मज्ञानम् । रज्जुज्ञानादीनां प्रमात्वं तु यावद्व्यवहारमबाधितत्वरूपम् । अत एव सङ्घाते सङ्घातज्ञानस्य यावद्व्यवहारमबाधितत्वाद्रज्जुज्ञानवत्प्रमात्वम् । निरपेक्षमबाधितत्वं तु नास्तीति भ्रमत्वं च परमार्थदृष्ट्या । सङ्घाते आत्मज्ञानं तु रज्जौ सर्पज्ञानवद्यावद्व्यवहारमप्यबाधितं न भवति- आप्तवाक्यज्ञानेन रज्जुसर्पज्ञानवन्महावाक्यज्ञानेन संघातात्मज्ञानस्य व्यवहारकालेऽपि बाधितत्वात् । व्यवहारदशायामपि संघातादन्यमात्मानं हि मन्यन्ते विद्वांसः । अन्यथा ज्ञानोपदेशतद्ग्रहणाद्यसम्भवात् । तस्मात्संघातात्मज्ञानं बाधितमेवेति भ्रम एव; ब्रह्मात्मज्ञानं त्वबाधितमेवेति प्रमैव । नहि सच्चिदानन्दं ब्रह्मेति वेदवाक्यजन्यस्य स्वानुभवारूढस्य ब्रह्मात्मज्ञानस्य केनापि बाधस्सम्भवति- सर्वाण्यपि ज्ञानान्तराणि देहात्मेन्द्रियात्मेत्यादीनि बाधित्वा जातत्वात्तस्य । सम्यग्विचारेण जातं हि तत् । एतद्ब्रह्मात्मज्ञानायैव हि ब्रह्मविचारात्मकं ब्रह्ममीमांसाशास्त्रं कृतं व्यासाचार्यैः । संघातात्मज्ञानं तु स्वभावतोऽविचाराज्जातमौत्पत्तिकमेव- आबाल्यादपि तस्य सत्त्वात् । अत एवाविवेकमूलकं सङ्घातात्मज्ञानं विवेकपूर्वकेण ब्रह्मात्मज्ञानेन बाध्यते । यथाऽविवेकपूर्वकं रज्जुसर्पज्ञानं विवेकपूर्वकेण रज्जुज्ञानेन बाध्यते; नतु विवेकपूर्वकस्य रज्जुज्ञानस्याविवेकपूर्वकसर्पज्ञानेन बाधो दृश्यते । येन ब्रह्मज्ञानस्य गुरुशास्त्रोपदेशादिविचारजन्यस्य स्वाभाविकसङ्घातात्मज्ञानेन बाधस्स्यात् । किं च प्रकाशतुल्या ब्रह्मविद्या स्पष्टपदार्थावगतिहेतुत्वात् । तमस्तुल्या तु स्वाभाविक्यविद्या, यन्मूलं सङ्घातात्मज्ञानमज्ञानां पदार्थस्वरूपतिरोधायकत्वात् । तथा च तेजसा तम इव ब्रह्मविद्ययाऽविद्या निवर्त्यते । तस्मात्सङ्घातात्मज्ञानस्यैव बाधकमस्ति, नतु ब्रह्मात्मज्ञानस्येतिकृत्वा अविदुषां ज्ञानकाण्डेऽप्रवृत्तिर्ब्रह्मविद्याया बाधितत्वादिति वक्तुं न शक्यते । अतो द्वितीयः पक्षः परिशिष्टः । अनधिकारादिति । युक्तं चैतत् । न ह्यविद्यारागादिदोषदूषितहृदयानां सङ्घातात्मनिश्चयानां कर्ता भोक्ताहमिति मन्यमानानां धर्माधर्मादिसंस्कारवशाद्विहितेषु प्रतिषिद्धेषु च कर्मसु प्रवर्तमानानां

संसरतामज्ञानां ब्रह्मविद्यायामधिकारोऽस्ति । अत एव हि- 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षु'रितिश्रुत्या, 'अथातो ब्रह्मजिज्ञासा' इति सूत्रेण च शमदमादिसाधनसम्पन्नानां प्राज्ञानामापातज्ञातब्रह्मात्मभावानामेव ब्रह्मविद्यायामधिकारो दर्शितः । इह च 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति साङ्ख्यानां ज्ञानिनामेव ब्रह्मविद्यायामधिकारः, नतु कर्मिणामज्ञानामिति दर्शितम् । तथा चानधिकारिणामज्ञानां ज्ञानकाण्डेऽप्रवृत्त्या न ज्ञानविधिवैयर्थ्यम् । तथा विदुषां कर्मकाण्डेऽप्रवृत्तिः किं कर्मविद्याया बाधितत्वात् ? यद्वा तेषां तत्रानधिकारात् ? नान्त्यः- ब्रह्मविदां द्विजानां स्त्रीशूद्रादिवत्कर्मण्यनधिकार इतिवचनस्यायुक्तत्वात् । ब्रह्मज्ञानात्प्रागेव येषां द्विजानां कर्माधिकारस्तेषां ब्रह्मज्ञाने सति कर्माधिकारनाशो यदि स्यात्तर्हि ब्रह्मज्ञानं दोष एव स्यात्सुरापानब्रह्महत्यादिवत् । न चेष्टापत्तिः- तथासति ब्रह्मविद्याप्रतिपादकवेदभागस्याप्रामाण्यापत्तेः । एवं ब्रह्महत्योपदेष्टुरिव ब्रह्मज्ञानोपदेष्टुरीश्वरस्यानाप्तत्वापत्तेः, ब्रह्महत्यादिकृत इव ब्रह्मज्ञाननिष्ठस्यापि राजादिभिर्दण्ड्यत्वापत्तेः । तस्मात्कर्मविद्याया ब्रह्मविद्यया बाधितत्वादेव विदुषां कर्मण्यप्रवृत्तिः । 'नेह नानास्ति किंचन, आत्मैवेदं सर्वं, निष्कलं निष्क्रियं शान्तं, तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि, अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं, यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा यो वै भूमा तदमृतमतोऽन्यदार्त'मित्यादिश्रुतिभिरकर्त्रभोक्तृसच्चिदानन्दलक्षणाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञाने सति कर्ताहं भोक्ताहं मम कर्मेति मिथ्याज्ञानं कथमबाधितं सद्वर्तेत ? येन कर्मणि प्रवृत्तिस्स्याद्विदुषः । नहि तेजसि जाते तिमिरमवतिष्ठेत । तस्मान्न ब्रह्मविद्यायाः कयापि बाध इति बाधकप्रत्ययानुपपत्तिः ।

ननु शास्त्रजन्यमहं ब्रह्मेतिज्ञानं नाहं ब्रह्मेत्यनुभवेन बाध्यत इतिचेत्, **मैवम्**—स किं विद्वदनुभवः ? उताविद्वदनुभवः ? नाद्यः- अहं ब्रह्मेति विदुषां नाहं ब्रह्मेत्यनुभवायोगात् । न द्वितीयः- अविद्वन्निष्ठेन नाहं ब्रह्मेत्यनुभवेन विद्वन्निष्ठस्याहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य बाधायोगात् । समानाधिकरणसमानविषययोर्हि ज्ञानाज्ञानयोर्बाध्यबाधकभावः । अन्यथा देवदत्तकर्तृकाच्छब्दशास्त्राध्ययनाद्देवदत्तनिष्ठतर्कशास्त्राज्ञानस्य यज्ञदत्तनिष्ठशब्दशास्त्राज्ञानस्य च निवृत्त्यापत्तेः । नाहं ब्रह्मेत्यनुभवो ह्यज्ञानम् । न चानुभवस्य ज्ञानाभावत्वं कथमिति वाच्यं, ज्ञानाभावादन्यस्यैव भावरूपाज्ञानस्य सिद्धान्तितत्वात् । अथ वा नाहं ब्रह्मेत्यनुभवोऽपि ज्ञानमेव भवतु । तथाप्यहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य नाहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य च विरोधः- ब्रह्मतदभावयोर्विरोधेन तद्ज्ञानयोरपि विरोधात् । नाहं ब्रह्मेति हि ब्रह्माभावज्ञानम् । तस्मादहं ब्रह्मेतिज्ञानस्य न केनापि बाधः ।

ननु बहुवारं पठितवेदान्तशास्त्राणां वेदान्ताचार्यपदमधिरुह्य ब्रह्मज्ञानोपदेष्टॄणां च बहूनां नाहं ब्रह्मेत्यनुभवोऽस्ति संसारदुःखोपलम्भात्तेष्विति चेत्, **मैवं वादीः**— यथावदनवगतब्रह्मात्मज्ञानानामेव संसारीहमिति संसारदुःखानुभवः, नतु सम्यग्दर्शिनाम् । दुर्लभो हि ब्रह्मात्मसाक्षात्कारः- पुंसां प्रतिबन्धबाहुल्यसत्त्वात् । नहि बहुवारं श्रुतमपि चूतफलमाधुर्यमचर्वितचूतफलानां बुद्ध्यारूढं भवति । एवं

अग्निरुष्णः प्रकाशश्चेति । न चैवं कर्मविधिश्रुतेरप्रामाण्यं- पूर्वपूर्वप्रवृत्तिनिरोधेनोत्तरोत्त-

---

बहुवारं श्रुतब्रह्मणामपि तत्साक्षात्काररहितानां तद्बुद्ध्यारूढं न भवति । तस्माद्ब्रह्मात्मसाक्षात्कारशून्या एव ते; ये त्वयोपन्यस्ता शिष्योपदेशस्तु परोक्षज्ञानमात्रेणापि सम्भवत्येव । अज्ञाननिवृत्तिस्त्वपरोक्षज्ञानादेव । यथा घटाज्ञाननिवृत्तिर्घटाकारपरिणतबुद्धिवृत्त्यपरोक्षज्ञानाद्भवति, तथा ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिरपि ब्रह्माकारपरिणतबुद्धिवृत्त्यपरोक्षज्ञानादेव भवति । एवंविधब्रह्मापरोक्षज्ञानजनकत्वादेव ब्रह्मविद्यायाया: प्रामाण्यं यथा घटापरोक्षज्ञानजनकत्वाच्चक्षुषः ।

ननु अज्ञातार्थज्ञापकत्वाच्छास्त्रं प्रमाणमित्युक्तं, ब्रह्मविद्यायास्तथात्वाभावादप्रामाण्यमेव ! किं वेदान्तशास्त्रमज्ञातं ब्रह्म बोधयत्युत ज्ञातम् ? नाद्यः- 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्र'ह्मेतिश्रुतेर्नित्यापरोक्षस्य ब्रह्मणोऽज्ञातत्वासम्भवात् , येन ब्रह्म ज्ञातुमिष्टं तस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वाच्च । द्वितीये- वेदान्तशास्त्रस्य ब्रह्मविद्यात्मकस्याप्रामाण्यमेवेति चेत् , मैवम्— यो ब्रह्म जिज्ञासति स नाहं ब्रह्मेति वेद, यद्यहं ब्रह्मेति वेद तर्हि तस्य तज्जिज्ञासैव नोदीयात् । नहि घटं विदुषः पुरुषस्य घटजिज्ञासा दृश्यते, तस्मादज्ञातमेव ब्रह्म । नच सुतरामज्ञातत्वे कथं तज्जिज्ञासोदय इति वाच्यं, आपततो ज्ञातत्वाद्ब्रह्मणः । सर्वो ह्यास्तिकः कश्चिदीश्वरो देवोऽस्तीति प्रत्येति, जगत्कार्यलिङ्गकानुमानेन चापाततो वेत्ति; आपाततो ज्ञातमपि तदज्ञातप्रायमेवेति न कश्चिद्दोषः । यत्साक्षादिति श्रुतिस्तु विद्वद्विषया, विदुषो हि साक्षादपरोक्षं ब्रह्म न त्वविदुषः । यो ब्रह्मैव पारोक्ष्येणापि सम्यङ्न वेद कथं तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारप्रसङ्गः ? यत्तु येन ब्रह्म ज्ञातुमिष्टं तस्यैवात्मनो ब्रह्मत्वान्नाज्ञातत्वं ब्रह्मण इति, तदप्ययुक्तम्—यो ब्रह्म जिज्ञासति स एवात्मा ब्रह्मेति किं जिज्ञासुर्वेद उत तदन्यस्तत्त्ववित् ? नाद्यः- विदितत्वे जिज्ञासानुदयप्रसङ्गात् । नान्त्यः- विद्वत्कर्तृकब्रह्मात्मज्ञानेनाविदुषो ब्रह्मज्ञानासम्भवात् । नचात्मनोऽपि कथमज्ञातत्वमिति वाच्यं, अविद्यावैभवप्रयुक्तेन सञ्जाते आत्मेतिप्रत्ययेन सच्चिदानन्दलक्षणस्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वोपपत्तेः; निद्रायां ह्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । तस्मान्मामहं न जानामीत्यनुभवान्मनुष्योऽहमित्याद्यनुभवान्नाहं ब्रह्मेत्यनुभवात्संसार्यहमित्यनुभवाच्च सिद्धस्यात्मनोऽप्यज्ञातत्वस्य केवलयुक्त्या प्रतिषेद्धुमयुक्तत्वाच्च । सच्चिदानन्दलक्षणब्रह्माभिन्न आत्मा सर्वस्याज्ञस्याविदित एवात्मा सन्नपि मायावैभवादिति सिद्धमज्ञातब्रह्मात्मार्थज्ञापनाद्ब्रह्मविद्यायाः प्रामाण्यम् । नच तर्कादिशास्त्रेण ब्रह्म ज्ञातमेवेति वेदान्तशास्त्रं व्यर्थमिति वाच्यं, तर्कादिशास्त्रेणात्मभिन्नस्य ब्रह्मणो ज्ञातत्वेऽप्यात्माभिन्नस्य ब्रह्मणोऽज्ञातत्वात् । एतेन भिन्नात्मवादिनां द्वैतिनां विशिष्टाद्वैतिनां च मते वेदान्तशास्त्रस्य प्रामाण्यमेव दुरुपपादमिति सिद्धम् । नन्वनधिगताबाधितब्रह्मात्मविषयज्ञानजनकत्वाद्वेदान्तशास्त्रमेकमेव परं प्रमाणं; अनधिगतस्यापि कर्मरूपार्थस्य ब्रह्मज्ञानबाधितत्वेन तद्बोधकः कर्मकाण्डात्मको वेदोऽप्रमाणमेव । किंपुनस्तर्कादिशास्त्राणां चक्षुरादिप्रमाणानां चाप्रामाण्यं वक्तव्यम् । तथा च सर्वात्मना वेदोऽप्रमाणमिति वदतो बौद्धान्नास्तिकादर्थांशेन वेदोऽप्रमाणमिति वदन् भवान्मनाग्वरमित्यत आह— नचैवमिति । अनधिगतयावद्व्यवहाराबाधितकर्मार्थविषयज्ञानजनकत्वेन तादृशघटाद्यर्थविषयज्ञानजनकचक्षुरादिवत्कर्मकाण्डस्यापि

रापूर्वप्रवृत्तिजननस्य प्रत्यगात्माभिमुख्येन प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात्। मिथ्यात्वेऽप्युपायस्याप्युपेयसत्यतया सत्यत्वमेव स्यात्, यथाऽर्थवादानां विधिशेषाणां; लोकेऽपि बालोन्मत्तादीनां पय

प्रामाण्यात् । नहि वयं नास्तिका इव यावद्व्यवहारं कर्मार्थस्य बाधितत्वं ब्रूमः, येन वयमर्थबौद्धाः प्रच्छन्नबौद्धा वा भवेम । किंच कर्मकाण्डस्य ज्ञानोपकारकत्वेनापि प्रामाण्यमस्ति, उक्तं हि कर्मनिष्ठाया ज्ञाननिष्ठोपकारकत्वमिहैव । 'आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते' इत्यादिना । कर्मनिष्ठापूर्विका हि ज्ञाननिष्ठा । कर्मनिष्ठया चित्ते शुद्धे सत्येव ज्ञाननिष्ठाप्राप्तियोग्यत्वलाभात् ! तच्चोक्तमत्रैवाध्याये- इदमेव कर्मणो ज्ञानोपकारकत्वं दर्शयति—पूर्वपूर्वेति । पूर्वपूर्ववैश्वदेवाग्निहोत्राग्निष्टोमादिप्रवृत्तिनिरोधेन उत्तरोत्तरापूर्वचयनपौण्डरीकादिप्रवृत्तिजननस्य कर्मविधिकृतस्येति शेषः । प्रत्यगात्माभिमुख्येन ब्रह्मविद्यायामिति शेषः- प्रवृत्त्युत्पादनार्थत्वात् ।

अयं भावः—उपनीतस्य विवाहः, विवाहितस्य वैश्वदेवः, कृतवैश्वदेवस्याग्निहोत्राधानं, कृताधानस्याग्निष्टोमः, कृताग्निष्टोमस्य चयनमित्येवं पूर्वपूर्वकर्म कृतवत उत्तरोत्तरं कर्म विदधाति कर्मकाण्डः, नतूपनीतस्य पुनरुपनयनमित्येवं कृतमेव कर्म पुनः कर्तव्यतयोपदिशति । ततश्च किं ज्ञायते ? कर्मकाण्डस्य न स्वार्थे तात्पर्यं, किंतु ज्ञानार्थ एवेति । एवं हि पूर्वपूर्वं कर्म विहायोत्तरोत्तरं कर्म कुर्वन्पुरुषः क्रमेण प्रत्यगात्माभिमुखो भूत्वा ब्रह्मविद्यायां प्रवर्तत इति । नचैवं कर्मठस्य ब्रह्मविद्यायां प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यं, 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाशके'नेतिश्रुतेः । 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति स्मृतेश्च । 'यत्करोषि यदश्नासि यज्जुहोषि ददासि यत् । यत्तपस्यसि कौन्तेय ! तत्कुरुष्व मदर्पण'मित्युक्तन्यायेनेश्वरार्पणबुद्ध्या कर्म कुर्वाणस्य स्त्र्यन्नपानादिबाह्यविषयेषु रागरहितस्य क्रमेण चित्तशुद्धौ सत्यां क ईश्वरः, कश्चात्मेति जिज्ञासा स्यात्ततश्च ब्रह्मविद्यायां प्रवर्तत एव कर्मठोऽपि । तस्मादात्मज्ञानार्थकब्रह्मविचारहेतुभूतशमदमादिसाधनसम्पत्तिसम्पादकत्वात्कर्मणां कर्मकाण्डस्य ज्ञानकाण्डोपकारकत्वमिति युक्तं कर्मकाण्डस्यापि प्रामाण्यम् ।

ननु कर्मणो बाधितत्वात्तद्विषयज्ञानस्यापि बाधितत्वेन कर्मकाण्डो मिथ्याभूत एवेति कथं तस्य प्रामाण्यमत आह—मिथ्यात्वेऽपीति । उपायस्य कर्मणः तत्प्रतिपादकवेदभागस्य वा मिथ्यात्वेऽपि उपेयस्य चित्तशुद्ध्यादिद्वारा प्राप्यस्य ब्रह्मणस्सत्यत्वादुपायस्यापि सत्यत्वमेव स्यात् । एतेन कर्मकाण्डवद्ज्ञानकाण्डस्याप्युपायभूतस्य व्यावहारिकत्वेनापारमार्थिकत्वात्कथं ब्रह्मविद्याविधिश्रुतेः प्रामाण्यं मिथ्याभूताया इति शङ्कापि प्रत्युक्ता । ननु ब्रह्मप्राप्तिं प्रति साक्षादुपायस्य ज्ञानकाण्डस्य भवत्वेवमुपेयसत्यतया सत्यत्वं, कथं पुनः कर्मकाण्डस्येत्यत आह—यथेति । अपूर्वयज्ञादिकर्मप्रतिपादकत्वाद्विधिवाक्यानि प्रमाणानि । तत् स्तुत्यर्थत्वादर्थवादा विधिशेषा अपि विधिशेषत्वेन प्रमाणानि यथा तथाऽपूर्वब्रह्मात्मप्रतिपादकत्वाद्ब्रह्मविद्याविधिश्रुतिः प्रमाणं, तदर्थत्वेन तच्छेषत्वात्कर्मविधिरपीत्युपेयसत्यतया ज्ञानकाण्डस्य सत्यत्वे ज्ञानकाण्डोपकारकतया कर्मकाण्डस्य सत्यत्वं- यथा यज्ञाद्यपूर्वप्रतिपादकतया विधिवाक्यानां सार्थकत्वे विधिशेषभूततया अर्थवादानां सार्थक्यं तद्वदिति भावः ।

आदौ पाययितव्ये चूडावर्धनादिवचनम् । प्रकारान्तरस्थानां च साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धं; प्रागात्मज्ञानाद्देहाभिमाननिमित्तप्रत्यक्षादिप्रामाण्यवत् । यत्तु मन्यते स्वयमव्याप्रियमाणोऽप्यात्मा सन्निधिमात्रेण करोति, तदेव मुख्यं कर्तृत्वमात्मनः । यथा राजा युध्यमानेषु

ननूपेयस्य ब्रह्मणः प्राप्त्युपायतया ब्रह्मविद्यैव विधीयतां किमिति कर्मविधिरत आह —**लोकेऽपीति** । यवागूं पिब शिखा ते वर्धिष्यत इति प्ररोचनावचनं यथा यवागूपानकृतशिखवृद्ध्यंशेऽप्रमाणमपि तापोपशमाद्यर्थे विहितत्वेन सार्थकत्वाद्यवागूपानस्य तद्वचनं प्रमाणमेव, तथा 'अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनस्सुकृतं भव'तीति कर्मविधिवचनमक्षय्यसुकृतप्रदश्चातुर्मास्ययाग इत्यंशेऽप्रमाणमपि ब्रह्मज्ञानहेतुभूतचित्तशुद्ध्यर्थं विहितत्वेन चातुर्मास्ययागस्य तत्र तत्प्रमाणमेव । तस्मात्प्ररोचनावाक्यवत्कर्मविधिवाक्यस्य स्वार्थे तात्पर्याभावात्कर्मविधानं विना चित्तशुद्ध्यलाभाच्चित्तशुद्धिलाभं विना ब्रह्मविद्यारूपोपायस्वीकारानधिकाराद्ब्रह्मविद्याप्राप्त्यर्थं कर्मविधिरिति । यद्वा कर्मविधिवाक्यानां स्वार्थे तात्पर्यं नास्ति, किंतु ज्ञान एवेत्यत्र शास्त्राभिमतोऽर्थवादहष्टान्त उक्तः । अथ लोकन्यायोऽप्यस्तीत्याह— **लोकेऽपीति** । एवं ज्ञानशेषत्वात्कर्मणः प्रामाण्यमिति मतमुक्त्वा यावद्व्यवहारमबाधितत्वात्कर्मार्थस्य तद्विषयं ज्ञानमपि प्रमैवेतिमतमाश्रित्याह—**साक्षादेव वेति** । वाशब्दः पक्षान्तरद्योतनार्थः । प्रकारान्तरस्थानामात्मज्ञानोदयात्प्रागवस्थायां स्थितानां कर्मविधिश्रुतीनां साक्षादेव वा प्रामाण्यं सिद्धम् । अज्ञातस्वर्गाग्निहोत्रादिसम्बन्धबोधकत्वादिति भावः । तत्र दृष्टान्तमाह—**प्रागिति** । आत्मज्ञानात्प्राग्यावद्व्यवहारमित्यर्थः । आत्मज्ञानसूर्योदये सति हि सर्वव्यवहारकारणाज्ञानतमसः क्षय इति भावः । देहाभिमाननिमित्तं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानां प्रामाण्यं यथा यावद्व्यवहारमस्ति, तथेत्यर्थः । देहादिष्वहमभिमानाभावे हि पश्यामि मनोम्यहमित्येवं न व्यवहरति । तद्व्यवहाराभावे च कथं चक्षुरादिप्रामाण्यमुपपादयितुं शक्यते ? व्यवहारबलकल्प्यं हि चक्षुरादीनां प्रामाण्यम् । तस्माद्यावद्व्यवहारमस्माकं कर्मविधिश्रुतिः प्रमाणमेव व्यावहारिकत्वात्कर्मणस्तद्विधीनां च । परमार्थतस्तु सर्वव्यवहारोऽप्यप्रमाणमेव । आत्मन एकस्यैव सत्त्वादिति । एवं ब्रह्मविद्यायाः प्रामाण्यादकर्तैवात्मा । नच कर्मविद्याप्रामाण्यात्कर्तापीति वाच्यं, कर्मविद्याया ब्रह्मविद्यया बाधितत्वेन तदंशेऽप्रमाणत्वात् ।

ननु कर्मब्रह्मविद्ययोरन्यतराप्रामाण्यस्य वेदवादिनामभ्युपगन्तुमयुक्तत्वाद्विद्याद्वयमपि प्रमाणमेव । नच कथमात्मनः कर्तृत्वमविक्रियस्य ? येन कर्मविद्यापि प्रमाणं स्यादिति वाच्यं, कर्तृभूतसङ्घातस्य सन्निधिमात्रेणात्मनः कर्तृत्वस्य वस्तुतोऽकर्तृत्वस्य च सत्त्वादिति पूर्वपक्षिणश्शङ्कामुपपादयति यत्त्वित्यादिना—**मन्यत इति** । भवानिति शेषः । पूर्ववादीति वा । यत्तु मन्यते तदसदित्यन्वयः । मननप्रकारमेव दर्शयति स्वयमित्याद्यारभ्य आत्मन इत्यन्तेन ग्रन्थेन—**तदेवेति** । सन्निधिमात्रेण कर्मकरणमेवेत्यर्थः । नन्वव्याप्रियमाणस्याकर्तुरप्यात्मनस्सन्निधिमात्रेण यदि कर्तृत्वं स्यात्तर्हि घटस्यापि तत्स्यादित्यतो दृष्टान्तमाह— **यथेति** । योधेषु भटेषु युध्यमानेषु सत्सु राजा युध्यत इति यथा प्रसिद्धं

योधेषु युध्यत इति प्रसिद्धं स्वयमयुध्यमानोपि सन्निधानादेव जितः पराजितश्चेति, तथा सेनापतिर्वाचैव करोति; क्रियाफलसम्बन्धश्च राज्ञस्सेनापतेश्च दृष्टः। यथा च ऋत्विक्कर्म यजमानस्य, तथा देहादीनां कर्मात्मकृतं स्यात् तत्फलस्यात्मगामित्वात्। यथा वा भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वादव्यापृतस्यैव मुख्यमेव कर्तृत्वं, तथा चात्मन इति, तदसत्–अकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गात्। कारकमनेकप्रकारमितिचेत्, न- राजप्रभृतीनां मुख्यस्यापि कर्तृत्वस्य

योधेषु जितेषु पराजितेषु वा सत्सु स्वयमयुध्यमानोऽपि राजा सन्निधिमात्रेण जितः पराजितश्चेति यथा प्रसिद्धमेवं राजवत्सेनापतिश्चापि स्वयमयुध्यमानस्सन्निधिमात्रेण युद्धं करोति जितः पराजितश्चेति प्रसिद्धम्। न केवलं प्रसिद्धिमात्रं, किंतु युद्धक्रियाफलभूतराज्यधनादिसम्बन्धोऽपि राज्ञस्सेनापतेश्च दृष्टः।

दृष्टान्तान्तरमाह—यथा चेति। ऋत्विक्कर्म यजमानस्य यथा दृष्टं, ऋत्विग्गणे होमादिकर्मसु व्याप्रियमाणे सति यजमानस्स्वयमव्याप्रियमाणोऽपि यजमानो यज्ञं करोतीति प्रसिद्धं, तद्यज्ञकर्मफलसम्बन्धश्च यजमानस्य श्रुतश्च। तथा राजवत्सेनापतिवद्यजमानवच्चेत्यर्थः। देहाद्याश्रयं कर्मात्मकृतं स्यात्। हेतुमाह—फलस्येति। यथा युद्धफलस्य राज्यप्राप्त्यादिलक्षणस्य राजगामित्वाद्भटकृतमपि युद्धं राजकृतं भवति। यथा यज्ञफलस्य स्वर्गस्य यजमानगामित्वादृत्विक्कृतमपि यज्ञकर्म यजमानकृतं भवति तथा कर्मफलस्यात्मगामित्वाद्देहादिसङ्घातकृतमपि कर्मात्मकृतं भवतीत्यर्थः। घटकलशादेस्तु सन्निहितस्यापि न कर्तृत्वप्रसङ्गः, कर्मफलस्य घटादिगामित्वाभावादिति भावः। ननु राजयजमानयोरपि युद्धयज्ञकर्मणोर्दर्शनप्रेरणादिरूपो यः कश्चिद्व्यापारोऽस्त्येवेति कृत्वा कथं तद्दृष्टान्तेन सुतरां निर्व्यापारस्यात्मनः कर्तृत्वं साधयितुं शक्यत इत्यतो दृष्टान्तान्तरमाह—यथा वेति। भ्रामकस्यायस्कान्तशिलाया अव्यापृतस्यैव भ्रामकस्य लोहभ्रामयितृत्वान्मुख्यमेव कर्तृत्वं यथा तथा चाव्यापृतस्यैवात्मनो मुख्यमेव कर्तृत्वमित्यर्थः।

परिहरति पूर्वपक्षं—तदसदिति। हेतुमाह—अकुर्वत इति। कृञः कर्तरि ण्वुलि कारकमिति रूपं; तथाच करोतीति कारकमिति व्युत्पत्तिः। कर्तृ इत्यर्थः। तस्य भावः कारकत्वं, तद्धि कर्तर्येवास्ति, न त्वकर्तरि; यथा गव्येव गोत्वं, नतु मनुष्ये; यथा वा घट एव घटत्वं, नतु पटे। एवं सति कथमकर्तर्यात्मनि कारकत्वप्रसङ्गः? यद्येवमकर्तर्यप्यात्मनि कारकत्वं स्यात्तर्ह्यकर्तरि घटादावपि तत्स्यात्; अघटादौ घटत्वादिकमपि स्यात् विरुद्धधर्मसामानाधिकरण्यस्याभ्युपगतत्वात्। तस्मादकुर्वतोऽकर्तुरात्मनः कारकत्वं कर्तृत्वमित्यस्य दोषस्य तव मते प्रसक्तत्वादसत्तव मतम्।

नन्वकुर्वतोऽपि कारकत्वमस्त्येव- कारकस्यानेकविधत्वात्। यस्स्वयमेव करोति तन्मुख्यं कारकं यथा भटऋत्विगादिः; यथा वा भोजनमैथुनादिकर्मणि देवदत्तादिः; यस्स्वयमकुर्वदप्यन्यैः कारयति तद्गौणं कारकं यथा राजयजमानादिः। एवं कारकस्यैकविधत्वाभावादकुर्वतोऽपि गौणकारकत्वप्रसङ्गो न दोषायेति भाव इत्याह पूर्ववादी—कारकमिति। परिहरति—नेति। हेतुमाह—राजेति।

दर्शनात् । राजा तावत्स्वव्यापारेणापि युध्यते । योधानां च योधयितृत्वेन धनदानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वं; तथा जयपराजयफलोपभोगे; तथा यजमानस्यापि प्रधानत्यागेन दक्षिणादानेन च मुख्यमेव कर्तृत्वम् । तस्मादव्यापृतस्य कर्तृत्वोपचारो यस्स गौण इत्यवगम्यते । यदि मुख्यं कर्तृत्वं स्वव्यापारलक्षणं नोपलभ्यते राजयजमानप्रभृतीनां, तदा सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं मुख्यं परिकल्प्येत; यथा भ्रामकस्य लोहभ्रामणेन न तथा राजयजमानादीनां

राजसेनापतियजमानानां त्वयोदाहृतानां न हि गौणं कारकत्वमस्ति, येनाकुर्वतोऽपि कारकत्वप्रसङ्गो निर्दुष्टस्स्यात्; किंतु मुख्यमेव कारकत्वमस्ति । ततश्च कुर्वतामेव राजादीनां कारकत्वमिति सिद्धं; न त्वकुर्वतामिति कृत्वाऽकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गो दुष्ट एव । ननु कथं राजादीनां युद्धादिकमकुर्वतामस्ति मुख्यं कारकत्वमत आह—राजेति । आदौ राज्ञो मुख्यं कारकत्वं दर्शयामीत्याह—राजा तावदिति । राजशब्दोऽत्र सेनापतेरप्युपलक्षणम् । स्वव्यापारेणापि युध्यत इति श्रीरामधर्मराजादीनां राज्ञां स्वयमेव युद्धे व्यापृतत्वश्रवणादिति भावः । अधुनातनानामपि राज्ञां योधानामिति कर्मणि षष्ठी शेषे षष्ठी च । योधानां योधयितृत्वे कर्मणि योधानां धनदाने कर्मणि च मुख्यमेव कर्तृत्वमस्ति । एवं धृष्टद्युम्नादिसेनापतीनां स्वव्यापारेण योद्धृत्वमस्ति । आधुनिकसेनापतीनां च योधयितृत्वमस्तीति बोध्यम् । न केवलं योद्धृत्वयोधयितृत्वयोरेव राज्ञो मुख्यं कर्तृत्वं, किंतु तत्फलानुभवेऽपीत्याह—तथेति । जयफलं परराज्यधनादिप्राप्तिसुखं, पराजयफलं स्वराज्यधनादिनाशदुःखं, तयोरुपभोगेऽनुभवकर्मणि मुख्यमेव कर्तृत्वमस्ति राज्ञः । प्रधानत्यागे प्रधानहोमे; प्रधाने त्यागे धनदाने ब्राह्मणानामिति वा । दक्षिणादाने ऋत्विजामिति भावः । एतेन यदन्यैः कारयति तद्गौणं कारकमितिलक्षणमपि दूषितं- कारयितृत्वांशेऽपि मुख्यकर्तृत्वसत्त्वेन कारयितुरपि मुख्यकारकत्वात् । तस्मादिति । कर्तुरिव कारयितुरपि मुख्यकर्तृत्वादित्यर्थः । कर्तृत्वेन कारयितृत्वेन तत्फलभोक्तृत्वेन च राजप्रभृतीनां व्याप्रियमाणत्वान्मुख्यकर्तृत्वाच्चेत्यर्थ इति वा । य इति । अव्यापृतस्य गौणं कर्तृत्वमुपचारादुच्यत इत्यर्थः । कर्तृत्वरूपं कारयितृत्वरूपं वा कारकत्वमव्यापृतस्य न सम्भवतीतिकृत्वाऽकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गो दुष्ट एवेति भावः ।

नन्वकुर्वतोऽकारयतश्चाव्यापृतस्य भ्रामकस्य सन्निधिमात्रेणैव लोहभ्रमणे कर्मणि मुख्यकर्तृत्वदर्शनादव्यापृतस्यापि सन्निधिमात्रेण मुख्यमेव कर्तृत्वं सम्भवतीतिकृत्वा राजादीनामपि तथा सन्निधिमात्रेणैव मुख्यकर्तृत्वसम्भवे योधयितृत्वादिप्रयुक्तमुख्यकर्तृत्ववर्णनं क्लिष्टमित्यत आह—यदीति । राजयजमानप्रभृतीनां यदि स्वव्यापारलक्षणमयचोधयितृत्वधनदातृत्वादिलक्षणं वा मुख्यं कर्तृत्वं नोपलभ्येत, तदा सन्निधिमात्रेणापि मुख्यं कर्तृत्वं परिकल्प्येत । प्रसिद्धे सत्यप्रसिद्धकल्पनस्यान्याय्यत्वादिति भावः । यथा भ्रामकस्य लोहभ्रमणे सन्निधिमात्रेणैव मुख्यं कर्तृत्वं तद्वत्; तथा राजयजमानादीनां स्वव्यापारो नोपलभ्यत इति न, किं तूपलभ्यत एव । स्वव्यापारानुपलम्भाद्भ्रामकस्य सन्निधिमात्रेण

स्वव्यापारो नोपलभ्यते । तस्मात्सन्निधिमात्रेणापि कर्तृत्वं गौणमेव । तथा च सति तत्फल-सम्बन्धोऽपि गौण एव स्यात्; न गौणेन मुख्यं कार्यं निर्वर्त्यते । तस्मादसदेवैतद्गीयते देहादीनां व्यापारेणाऽव्यापृत एवात्मा कर्ता भोक्ता च स्यादिति । भ्रान्तिनिमित्तं तु सर्व-मुपपद्यते- यथा स्वप्ने, मायायां चैवम् । न च देहाद्यात्मप्रत्ययभ्रान्तिसन्तानविच्छेदेषु

मुख्यकर्तृत्वकल्पनमुचितं, स्वव्यापारोपलम्भात्तु न राजादीनां तत्कल्पनमुचितमिति भावः । तस्मा-दिति । स्वव्यापारलक्षणमुख्यकर्तृत्वसत्त्वादित्यर्थः । सन्निधिमात्रप्रयुक्तं कर्तृत्वं राजादीनां गौणमेव ।

नन्वेवमस्तु राजादीनां सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वं गौणं- स्वव्यापारलक्षणमुख्यकर्तृत्वसम्भवात् । आत्मनस्तु भ्रामकस्येव स्वव्यापाराभावादव्यापृतस्यैव तस्य सन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं स्यादित्यकुर्वतः कारकत्वप्रसङ्गो न दुष्ट इति चेत्, उच्यते—अव्यापृतस्यापि स्वाध्यस्तदेहादिव्यापारैर्व्यापृतवदवभास-मानस्यात्मनस्सन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वं न सम्भवति; किंतु गौणमेव । भ्रामकं तु स्वयमव्यापृतं स-व्यापृतमिव नावभासत इति युक्तं तस्य सन्निधिमात्रेण मुख्यं कर्तृत्वम् । तस्मादकुर्वत आत्मनो मुख्यं कारकत्वमयुक्तमेव ।

ननु तर्हि अकुर्वत्यप्यात्मनि सन्निधिमात्रेण कर्तृत्वारोप इति भवतु गौणं, कारकत्वमात्मन इत्यत आह—तथा च सतीति, तत्फलेति । कर्मफलेत्यर्थः । कर्मफलसम्बन्धोऽप्यात्मनि कल्पित एव स्यान्नतु मुख्य इत्यर्थः । भवतु फलसम्बन्धोऽपि गौणः, किं ततोऽत आह—नेति । गौणेन कर्त्रा मुख्यं कार्यं न निर्वर्त्यते- मुख्येन कर्त्रैव तस्य निर्वर्त्यत्वात् । ततश्च मुख्यकर्तरि कर्मनिर्वर्तके देहेन्द्रियादिसङ्घाते सति कर्मानिर्वर्तके आत्मनि किमिति कर्तृत्वारोपः? यदि कर्म तत्फलसम्बन्ध-शून्येऽप्यात्मनि कर्तृत्वमारोप्येत सन्निधिमात्रेण तर्हि घटादावप्यारोप्येतेति भावः। तस्मात्कार्यानिर्वर्त-कत्वात्कर्मफलभोक्तृत्वाच्चात्मन इत्यर्थः । देहादीनां व्यापारेणाव्यापार एवात्मा कर्ता भोक्ता च स्या-दित्येतदसदेवेति निश्चीयते । ननु तर्हि कथं कर्ताहं भोक्ताहं संसार्यहं सुख्यहं दुःख्यहमित्यादिव्यव-हारस्योपपत्तिरत आह—भ्रान्तीति । भ्रान्त्या हेतुना सर्वमुपपद्यते, मायायां सर्वसम्भवादितिन्याया-दिति भावः । रज्जौ सर्प इव, मरुमरीचिकासूदकमिव, गगने नैल्यमिव भ्रान्त्या संसारः प्रतीयत आत्मनीति सर्वस्याप्यसम्भावितार्थस्य भ्रान्तिरेव शरणं; सा च भ्रान्तिरज्ञानमूला । ननु भ्रान्त्यापि कथमकर्तुरभोक्तुः कर्तृत्वभोक्तृत्वोपपत्तिरत आह—यथेति । स्वप्ने देहे पर्यंके शयानेऽपि स्वयं यथा रथ्यायां सञ्चरन्निव दृश्यते, हृत्पुण्डरीकान्तर्गते केवलेऽप्यात्मनि यथा रथगजपत्तनादय उपलभ्यन्ते निद्रादोषात्तद्वदात्मन्यपि संसारः । दृष्टान्तान्तरमाह—मायायामिति । इन्द्रजालादिलक्षणायामित्यर्थः। इन्द्रजालादौ हि गगनेऽपि गन्धर्वनगरादयो दृश्यन्ते, गोगर्भं प्रविश्य निर्गच्छन्निव पुरुषो दृश्यते, छिन्नेन शिरसा पुनः कृतसन्धान इव जीवन् पुरुषो दृश्यते तद्वदात्मन्यपि संसार इति भावः । एवं भ्रान्ति-सत्त्वे संसारसत्त्वमित्यन्वयं भ्रान्त्यभावे संसाराभाव इति व्यतिरेकेण द्रढयति—नचेति । देहादा-

सुषुप्तिसमाधानादिषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थ उपलभ्यते । तस्माद्भ्रान्तिप्रत्ययनिमित्त एवायं संसारभ्रमः; न तु परमार्थ इति सम्यग्दर्शनादत्यन्तमेवोपरम इति सिद्धम् ॥६६॥

वनात्मन्यात्मेतिप्रत्ययो भ्रान्तिः भ्रमज्ञानं, तस्य सन्तानोऽविच्छेदेन धारारूपतया पूर्वपूर्वज्ञाननाशे उत्तरोत्तरज्ञानोदय इत्येवंरूपेण वर्तनं भ्रान्तीनां सन्तानस्समूह इति वा । तस्य विच्छेदो नाशो येषु तेषु सुषुप्तसमाधानादिषु सुषुप्तस्सुषुप्तिस्समाधानं समाधिः । आदिपदान्मृतिमूर्छादिग्रहणं । तेषु कर्तृत्वभोक्तृत्वाद्यनर्थो न चोपलभ्यते, नैवानुभूयते । आत्मनेति शेषः । **तस्मादिति** । भ्रान्तिसत्त्वे संसारसत्त्वात्तदभावे संसाराभावाच्चेत्यर्थः । अयं संसारभ्रमो भ्रान्तिप्रत्ययः, देहादावात्मेति मिथ्याप्रत्ययस्तन्निमित्त एव । देहादावात्मप्रत्यये सत्येव तद्धर्माणां कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखादीनामात्मधर्मत्वभ्रम इति भावः । एवकारार्थमाह—**नत्विति** । परमार्थतो वस्तुत आत्मनि न कोऽपि संसार इत्यर्थ इति । अत एव सम्यग्दर्शना'न्नाहं देहो नेन्द्रियाण्यन्तरङ्गो नाहङ्कारः प्राणवर्गो न बुद्धिः । दारापत्यक्षेत्रवित्तादिदूरस्साक्षी नित्यः प्रत्यगात्मा शिवोऽहम् ॥' इति यथार्थज्ञानात्संसारस्यात्यन्तोपरमस्समूलोच्छेदः; भ्रान्तिज्ञानसम्यग्ज्ञानयोस्सर्पज्ञानरज्जुज्ञानयोरिव विरोधात् । सम्यग्ज्ञानेन भ्रान्तिज्ञानं निवर्त्यते; ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधाद्भ्रान्तिहेत्वज्ञानमपि ज्ञानेन निवर्त्यत इति ज्ञानादेव मोक्षः । कर्म तु कर्ता भोक्ताहमिति भ्रान्तिज्ञानपूर्वकमेवेति न कर्मणा भ्रान्तिज्ञानस्य निवृत्तिः । अत एव नाज्ञानस्यापि निवृत्तिरिति न कर्मणा मोक्षः । अत एव- 'नास्त्यकृतः कृते'नेति श्रुतिरुपपद्यते । कृतेन कर्मणाऽकृतो मोक्षो नास्तीति तदर्थः । समुच्चयस्त्वसिद्ध एव- कर्मज्ञानयोर्विरोधात् । तस्मान्न समुच्चयान्मोक्षः । अत एवोक्तं भगवता- 'सर्वधर्मान्परित्यज्य मामेकं शरणं व्र'जेति सर्वकर्मसन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा त्वया कार्येत्यभिप्रेत्य ज्ञाननिष्ठायाः फलं च स्वयमेवाह भगवान्- 'अहं त्वा सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्या'मीति । पुण्यपापात्मकसर्वबन्धविनिर्मोक्षो हि मोक्षः । श्रुतिरप्यमुमेवार्थमाह—'तरति शोकमात्मवि'दिति, 'ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भव'तीति च । संसारे तीर्णे सति हि आत्मा सच्चिदानन्दब्रह्मस्वरूपेणावतिष्ठते । अत एव ब्रह्मस्वरूपावस्थानाय यत्नो न कर्तव्यः, किंतु संसारोपरमायैव अतः कार्य इत्युक्तम् । स च ज्ञानसाध्यः- अज्ञानमूलत्वात्संसारस्य । तस्माद्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति गीताशास्त्रस्य निश्चितोऽर्थः । अयमेव सर्वोपनिषदर्थश्च- उपनिषत्सारत्वाद्गीताशास्त्रस्येति ।

ननु ज्ञानान्मोक्ष इति यदुक्तं तद्युक्तमेव, परं तु नाद्वैतज्ञानान्मोक्ष इति गीताशास्त्रकर्तुराशयः । किं तर्हि द्वैतज्ञानादेव । तथा ह्युपक्रमे तावत्- 'न त्वेवाहं जातु नासं न त्वं नेमे जनाधिपा' इति जीवेश्वरद्वैतमेवोक्तम् । उपसंहारे च- 'मां त्वं शरणं व्रज, अहं त्वां मोक्षयिष्या'मीति कृष्णार्जुनयोर्जीवेश्वरयोर्द्वैतमेवोक्तम् । मध्ये च तत्रतत्र- 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं, मामेति सोऽर्जुन !, तस्याहं न प्रणश्यामि स च मे न प्रणश्यति, श्रद्धावान् भजते यो मां स मे युक्तमो मतः, कश्चिन्मां वेत्ति तत्त्वतः, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रियः, मां नित्ययुक्ता उपासते, भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः, तेषामहं समुद्धर्ता,

यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तम'मित्यादिवाक्येषु जीवेश्वरभेद एवासकृत्प्रपञ्चितः । एवं जीवेश्वरद्वैते यथार्थे सत्यहं ब्रह्मेत्यद्वैतज्ञानमयथार्थमेव, भटस्य राजाऽहमितिवचनवत् । अत एव राजाहमिति वदन् दुरहङ्कारो भटो राज्ञेव ब्रह्माहमिति वदन्नद्वैत्यपीश्वरेण दण्ड्य एवेत्यद्वैतज्ञानान्नरकपात एवेतिचेत्, मैवं वादीः—जीवेश्वरभेदज्ञानस्य लोकतस्तर्कादिशास्त्रतोऽनुमानाच्च सिद्धस्य महता गीताशास्त्रेण प्रतिपादनस्य व्यर्थत्वात्तादृशज्ञानान्मोक्षासिद्धेश्च । यदि मोक्षसिद्धिस्तस्माद्द्वैतज्ञानात्तर्ह्यास्तिकस्सर्वोऽपि लोको विनैव गीताशास्त्राध्ययनं कृतार्थ एव स्याद्द्वैतज्ञानस्य प्रागेव सिद्धत्वात् । नच जीवेश्वरभेदज्ञानस्य लोकादिना सिद्धत्वेऽपीश्वराद्भिन्नस्य जीवस्य देहेन्द्रियादिविलक्षणशुद्धचिन्मात्रत्वज्ञानस्यासिद्धत्वात्तदर्थं शास्त्राध्ययनमावश्यकं, तादृशज्ञानादेव मोक्षश्चेति वाच्यं, जीवस्य शुद्धचिन्मात्रत्वाभ्युपगमे ईश्वरभिन्नत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । शुद्धचिन्मात्रत्वं हीश्वरस्यापि । नच चिन्मात्रोपि विभुरीश्वरोऽणुर्जीव इति वाच्यं, निरवयवचैतन्यरूपजीवस्याणुत्वासम्भवात् । सावयवं हि वस्तु सपरिमाणं भवति । नच सर्वज्ञ ईश्वरः किंचिद्ज्ञो जीव इति वाच्यं, मुक्तौ जीवचैतन्यस्य सर्वज्ञत्वस्य त्वयाप्यभ्युपगतत्वात् । यन्मुक्तिदशावस्थितमात्मस्वरूपं तदेव बद्धदशायामप्यन्यथा सविकारत्वापत्त्या- 'अविकार्योऽय'मित्यादिशास्त्रविरोधादनित्यत्वप्रसङ्गाच्च । नच सकलकल्याणगुणपरिपूर्णमीश्वरचैतन्यमिति वाच्यं, 'केवलो निर्गुण'श्चेति श्रुतिविरोधात् । नच नियामकेश्वरस्य नियाम्यजीवाभेदोऽयुक्त इति वाच्यं, नियाम्यनियामकभावस्य भूतेश्वरनिष्ठत्वेनात्मेश्वरनिष्ठत्वाभावात् । नच भूतान्येवात्मान इति वाच्यं, 'यतो'वेत्यादिश्रुत्या सादीनां सान्तानां च भूतानामात्मत्वायोगात् । आत्मा हि जन्मादिविकारशून्यत्वान्नित्यः- 'अजो नित्यश्शाश्वत' इति शास्त्रात् । नच चराचरात्मकभूतसंसृष्टतया जन्मादिसिद्धिरात्मन इति वाच्यं, तथात्वे ईश्वरस्यापि तत्प्रसङ्गात् । भूतोपाधिकजन्मादिविकारस्य भूतनिष्ठत्वेन वस्तुत आत्मनिष्ठत्वासम्भवाच्च ।

नच संसारिजीवस्यासंसारीश्वराभेदोऽयुक्त इति वाच्यं, जीवस्य संसारित्वाभावात् । न च संसार्यहमित्यनुभवसिद्धजीवसंसारस्य कथमपलाप इति वाच्यं, जीवेनानुभूयमानस्य सुखदुःखजन्ममरणादिलक्षणसंसारस्यानात्मधर्मत्वात् । देहस्य जन्ममरणवृद्धिक्षयादिमत्त्वं प्रत्यक्षमेव; मनसस्सुखदुःखवत्त्वं च 'कामस्सङ्कल्प' इत्यादिश्रुतिसिद्धमनुभवसिद्धं च- सुषुप्तौ मनसोऽभावे सुखदुःखानुभवाभावात् । नच देहादिगतोऽपि संसारो जीवेनानुभूयमानत्वाज्जीवधर्म एवेति वाच्यं, तथासति सर्वस्यापि जगतो यस्संसारस्स सर्वज्ञेनेश्वरेणानुभूयत इतीश्वरस्यापि संसारित्वप्रसङ्गात् । न चानुभवो न ज्ञानमात्रं किंतूपभोग इति वाच्यं, जीवेनापि संसारस्यानुपभुज्यमानत्वात् । नच ममायं संसार इत्यस्त्येवोपभोगो जीवस्येति वाच्यं, तस्यानात्मतादात्म्याध्यासप्रयुक्तत्वेन तस्य चाध्यासस्याज्ञानमूलकत्वेन ममायं संसार इत्यस्य भ्रान्तिज्ञानत्वाद्वस्तुतो जीवस्यासंसारित्वमेवेति । न हि भ्रान्तिसिद्धो धर्मो वस्तुतस्तद्धर्मो भवति । यथा गगने बालानां भ्रान्तिसिद्धं नैल्यं वस्तुतो न गगनधर्मः; यथा वा मरुमरीचिकासु भ्रान्तिसिद्धमुदकं वस्तुतो न मरुमरीचिकाधर्मः; यथा वा शयानस्य भ्रान्तिसिद्धश्शिरश्छेदा-

दिधर्मो वस्तुतो न पुरुषधर्मस्तद्वत् । नच संसारो न भ्रान्तिसिद्धः, किंतु सत्य एवेति वाच्यं, सत्यत्वे तस्य निवृत्त्ययोगेन मोक्षशास्त्रवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नच सत्यमपि पापं प्रायश्चित्तेन निवर्तत इति वाच्यं, ब्रह्मातिरिक्तस्य सर्वस्याप्यसत्यत्वात् । 'ततसत्यमतोऽन्यदार्त'मिति श्रुतेस्सत्यत्वनित्यत्वयोर्वैयधिकरण्यायोगेन सत्यस्य नित्यत्वान्नित्यस्य निवृत्तिमत्त्वे नित्यत्वस्यैवासिद्धिप्रसङ्गाच्च । न चासत्यत्वे संसारस्य कथमुपलम्भः ? न ह्यसत्यं शशशृङ्गादिकं केनाप्युपलभ्यत इति वाच्यं, असत्यस्यापि स्वप्नरथगजादेरैन्द्रजालिकगन्धर्वनगरादेश्चोपलम्भसत्त्वात् । एवमसत्यत्वे सत्युपलभ्यमानत्वादेव संसारस्य मिथ्यात्वमवोचाम । न चेश्वरसृष्टत्वादिन्द्रजालसृष्टत्वाच्च स्वप्नरथगन्धर्वनगरादिकं सत्यमेवेति वाच्यं, त्वदभ्युपगतानित्यत्वेनैव सत्यत्वस्य निराकृतत्वात् । नहि सत्यं वस्त्वनित्यं भवति । उक्तं हि पराशरेणापि- 'ज्ञानं यथा सत्यमसत्यमन्य'दिति । न चैवं ज्ञानमीश्वर एव- 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्र'ह्मेति श्रुतेः । तस्मादीश्वर एव सत्य इति वाच्यं, जीवस्यापि ज्ञानैकाकारत्वस्य त्वयाप्यभ्युपगत्वात् । तस्माद्भ्रान्तिसिद्ध एव जीवस्य संसारोपभोग इति सिद्धमसंसारीश्वराद्वैतम् । न चैकस्येश्वरस्यानेकजीवाभेदोऽयुक्त इति वाच्यं, जीवानेकत्वे मानाभावात् । नच 'न त्वेवाहं जातु नास'मित्यादीनि मदुदाहृतानि वाक्यानि मानमिति वाच्यं, प्रमातृभेदपरत्वात्तद्वाक्यानामात्मभेदकल्पनस्यायुक्तत्वात् । न चात्मैकत्वे मानाभाव इति वाच्यं, प्रकृतगीताशास्त्रस्यैव मानत्वात् । तथाहि- 'अविनाशि तु तद्विद्धि येन सर्वमिदं ततम् । विनाशमव्ययस्यास्य न कश्चित्कर्तुमर्हति ॥ अन्तवन्त इमे देहा नित्यस्योक्ताश्शरीरिणः । अनाशिनोऽप्रमेयस्य तस्माद्युध्यस्व भारत! ॥ य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ न जायते म्रियते वा कदाचिन्नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यश्शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥, वेदाविनाशिनं नित्यं य एनमजमव्ययम् , नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि, अच्छेद्योऽयमदाह्योऽयमक्लेद्योऽशोष्य एव च । नित्यस्सर्वगतस्स्थाणुरचलोऽयं सनातनः ॥ अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽयमविकार्योऽयमुच्यते ।, आश्चर्यवत्पश्यति कश्चिदेनं , देही नित्यमवध्योऽयं देहे सर्वस्य भारत !, परस्तस्मात्तु भावोऽन्यो व्यक्तोऽव्यक्तात्सनातनः । यस्स सर्वेषु भूतेषु नश्यत्सु न विनश्यति ।, अव्यक्तोऽक्षर इत्युक्तः, अहमात्मा गुडाकेश ! सर्वभूताशयस्थितः, ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते, सर्वत्रगमचिन्त्यं च कूटस्थमचलं ध्रुवम् , एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः, क्षेत्रज्ञं चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत !, अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते, सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् , सर्वतश्श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति, सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । असक्तं सर्वभृच्चैव निर्गुणं गुणभोक्तृ च ॥, बहिरन्तश्च भूतानां चरं चाचरमेव च, सूक्ष्मत्वात्तदविज्ञेयं दूरस्थं चान्तिके च तत् , अविभक्तं च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् , भूतभर्तृ च तद्ज्ञेयं ग्रसिष्णु प्रभविष्णु च, ज्योतिषामपि तज्ज्योतिस्तमसः परमुच्यते, ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञानगम्यं हृदि सर्वस्य विष्ठितम् , प्रकृतिं पुरुषं चैव, पुरुषः प्रकृतिस्थो हि, पुरुषस्सुखदुःखानां, उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः, परमात्मेति चाप्युक्तो देहेऽस्मिन्पुरुषः परम् ,

य एवं वेत्ति पुरुषं, समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्तं परमेश्वरम् । विनश्यत्स्वविनश्यन्तं यः पश्यति स पश्यति ॥, समं पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमीश्वरम् । न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परां गतिम् ॥, यः पश्यति तदात्मानमकर्तारं स पश्यति । अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायमव्ययः ॥, शरीरस्थोऽपि कौन्तेय! न करोति न लिप्यते, यथा सर्वगतं सौक्ष्म्यादाकाशं नोपलिप्यते । सर्वत्रावस्थितो देहे तथाऽऽत्मा नोपलिप्यते ॥, यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकमिमं रविः । क्षेत्रं क्षेत्री तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत! ॥, ममैवांशो जीवलोके जीवभूतस्सनातनः, उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृत' इत्यादीनि । नच जात्येकवचननिर्देश इति वाच्यं, शुद्धचिन्मात्रे आत्मनि जातिव्यक्त्योरभावात् । यद्यात्मनो व्यक्तिभेदस्स्यात्तर्हि व्यक्त एव स्यात्, न त्वव्यक्तः । उक्तं हि- 'अव्यक्तोऽयमचिन्त्योऽय'- मिति । न चोपाधिकृतो व्यक्तिभेद इति वाच्यं, औपाधिकस्य तस्य वास्तवात्मभेदव्यवस्थापनाश- क्तत्वात् । न ह्यौपाधिकघटाकाशादिभेदो महाकाशस्य भेदं जनयितुमीष्टे । न चात्मैकत्वे सुखदुःखा- द्यनुभवसाङ्कर्यप्रसङ्ग इति वाच्यं, मनआद्युपाधिभेदेन तदसाङ्कर्यात् । न चैकोऽप्यात्मा परमात्मच ईश्वराद्भिन्न एवेति वाच्यं, 'परमात्मेति चाप्युक्त' इति जीवस्यापि परमात्मत्वात् । नच श्रीकृष्णेन जीवेश्वराभेदः कण्ठतो नोक्त इति वाच्यं, 'क्षेत्रज्ञं चापि मां वि'द्धीत्युक्तत्वात् । नच मां मदात्मक- मित्यर्थान्तरपरं तद्वाक्यमिति वाच्यं, तस्य प्रागेव दूषितत्वात् । विमृष्टे सति मदात्मकमित्यस्यापीश्व- राभिन्नमित्येवार्थलाभात् । तस्मान्निर्विशेषशुद्धचिन्मात्रे ब्रह्मणि प्रत्यगभिन्ने जीवेश्वरभेदव्यवहारादयोऽ- ज्ञानमूला एव । नच परिपूर्णचैतन्यस्येश्वरस्य प्रत्यग्रूपत्वमयुक्तमिति वाच्यं, 'ईश्वरस्सर्वभूतानां हृद्देशेऽ- र्जुन! तिष्ठति, सर्वस्य चाहं हृदि सन्निविष्ट' इति, 'अहमात्मा गुडाकेश! सर्वभूताशयस्थित' इति च प्रत्यग्रूपेणेश्वरस्थितेरुक्तत्वात् । अन्तर्बहिस्सर्वत्र परिपूर्णचैतन्यस्येश्वरात्मकस्य, अन्तस्स्थचैतन्यरूपप्रत्य- गात्मभावस्य युक्तत्वाच्च । अन्यथा ईश्वरस्यान्तर्व्याप्त्यभावेऽपरिपूर्णत्वप्रसङ्गाच्च । तस्मात्सिद्धं जीवेश्व- राद्वैतं- चैतन्यैकस्वरूपत्वाज्जीवेश्वरयोः ; चैतन्यस्य च निर्विशेषत्वात् । एतस्मादेवाद्वैतज्ञानान्मोक्षमाह गीताशास्त्रम्- 'सर्वभूतस्थितं यो मां भजत्येकत्वमास्थितः । सर्वथा वर्तमानोऽपि स योगी मयि वर्तते ॥ ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छति, यो मामेवमसम्मूढो जानाति पुरुषोत्तमम् । स सर्वविद्भजति मां सर्वभावेन भारत! ॥ एवं मां तत्त्वतो ज्ञात्वा विशते तदनन्तर'मित्यादिवाक्यैः । द्वैतज्ञानात्संसारभयं श्रुतिरे- वाह- 'य उदरमन्तरं कुरुते, अथतस्य भयं भव'तीति ।

यदप्युक्तं राजाऽहमिति ज्ञानवान् भट इव ब्रह्माहमिति ज्ञानवान् दण्ड्य इति, तदयुक्तम्— ज्ञानिन ईश्वरात्मत्वेनेश्वरस्य परं प्रियत्वात् । आत्मा हि प्रियः । उक्तं हि कृष्णेनैव- 'प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थमहं स च मम प्रिय' इति, 'ज्ञानी त्वात्मैव मे मत'मिति च । भटस्तु न राज्ञस्सङ्घा- ताभिमानिन आत्मेति दण्ड्य एव तादृशो राज्ञा ।

ननु ज्ञानिन एवेश्वरत्वे कथं ज्ञानिनोऽहं प्रिय इत्युक्तमितिचेत्, नैष दोषः—ममात्मा प्रिय इतिवद्दोषात् । नच त्वं मां शरणं व्रजेति भेदेन कथमुक्तमिति वाच्यं, प्रमाता त्वात्मभूतं ब्रह्म शरणं

व्रजेदिति तदर्थात्। नच प्रमातैव जीवो न त्वात्मा, आत्मा त्वीश्वर एवेति वाच्यं, प्रमातुरेव स्वरूपत्वादात्मनः। आत्मनि हि प्रमाता कल्पितो रज्जौ सर्पवत्। सर्पस्य कल्पितस्य यथा रज्जुरेव स्वरूपं तथा प्रमातुरात्मैव स्वरूपम्। न चैवं प्रमातुर्मिथ्यात्वे शास्त्राधिकारिण एवाभावान्मोक्षफलभोक्तुरप्यभावाच्च व्यर्थं गीताशास्त्रमिति वाच्यं, अन्तःकरणावच्छिन्नचैतन्यस्य प्रमातृत्वेन प्रमातृगतप्रमातृत्वप्रयोजकविशेषणीभूतान्तःकरणावच्छिन्नत्वांशस्य मिथ्यात्वेऽपि विशेष्यचैतन्यांशस्य सत्यत्वात्। नच सिद्धोऽपि मोक्षो व्यर्थ एवानुभवसाधनाभावादिति वाच्यं, करणानधीनज्ञानत्वादात्मनः। 'अपाणिपादो जवनो ग्रहीता' इति हि श्रूयते। तस्मात्स्वरूपचैतन्येनैव मोक्षानन्दानुभव इति, तस्मात्सिद्धमद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानान्मोक्ष इति।

यत्तु रामानुजः—कर्मयोगज्ञानयोगभक्तियोगरूपान्सर्वान्धर्मान्कुर्वाण एव फलकर्मकर्तृत्वादित्यागेन परित्यज्य मामेकमेव कर्तारमाराध्यं प्राप्यमुपायं चानुसन्धत्स्व इति, तत्तुच्छम्—सर्वधर्मान्परित्यज्येति यथाश्रुतार्थपरित्यागस्यान्यार्थकल्पनस्य च लक्षणया अयुक्तत्वात्। नहि सर्वधर्मानपरित्यज्येति सर्वधर्मफलाभिसन्ध्यादिकं परित्यज्येति वा मूले दृश्यते, किंतु सर्वधर्मान् परित्यज्येत्येव दृश्यते। नच यथाश्रुतार्थस्वीकारे- 'नियतस्य तु सन्न्यासः कर्मणो नोपपद्यते। मोहात्तस्य परित्यागस्तामसः परिकीर्तित' इति तामसत्यागस्य सर्वधर्मपरित्यागस्य निन्दितत्वात्तद्विरोधस्स्यात्। ततश्च सर्वधर्मानित्यस्य लक्षणया सर्वधर्मफलानीत्येवार्थः पूर्वाविरोधात्स्वीकार्यः। पूर्वं हि- 'एतान्यपि तु कर्माणि सङ्गं त्यक्त्वा फलानि च। कर्तव्यानीति मे पार्थ! निश्चितं मतमुत्तमम्॥ कार्यमित्येव यत्कर्म नियतं क्रियतेऽर्जुन! सङ्गं त्यक्त्वा फलं चैव स त्यागस्सात्त्विको मत' इत्युक्तम्। तस्मात्स एव सात्त्विकत्याग इहापि स्वीकर्तव्य इति वाच्यं, तस्य सात्त्विकत्यागस्य कर्माधिकार्यज्ञपरत्वात्, इहोक्तसर्वधर्मपरित्यागस्य सर्वकर्मसन्न्यासिज्ञानिपरत्वाच्च। सर्वधर्मानितिश्लोकेन हि ज्ञाननिष्ठोपसंह्रियते- पूर्वश्लोकेन कर्मनिष्ठाया उपसंहृतत्वात्। नच सर्वकर्मसन्न्यास एव श्रीकृष्णस्याभिमत इति वाच्यं, 'सर्वकर्माणि सन्न्यस्य, सर्वारम्भपरित्यागी' इत्यादिवाक्यैरुक्तत्वात्तेनैव सर्वकर्मसन्न्यासस्य, 'ब्राह्मणो निर्वेदमायात्, यदहरेव विरजेत्तदहरेव प्रव्रजे'-दित्यादिश्रुतिसिद्धं सर्वकर्मसन्न्यासं भगवान्नहि निरुन्ध्यात्। नच विदुष एव तामसत्यागो निन्दित इति वाच्यं, मोहादित्युक्तत्वात्। नहि विदुषो निरस्तमोहस्य मोहस्सम्भवति। नच भक्तियोगस्यापि परित्यागे कथं ज्ञानिनोऽपि ब्रह्मप्राप्तिः? 'मद्भक्ता यान्ति मामपि, भजन्ते मां दृढव्रताः, जरामरणमोक्षाय, मय्यर्पितमनोबुद्धिर्मामेवैष्यस्यसंशयः, अनन्यचेतास्सततं यो मां स्मरति नित्यशः, तस्याहं सुलभः पार्थ!, पुरुषस्स परः पार्थ! भक्त्या लभ्यस्त्वनन्यया, मद्भक्तो भव, मामेवैष्यसि, भक्त्या त्वनन्यया शक्य अहमेवंविधोऽर्जुन!, ज्ञातुं द्रष्टुं च तत्त्वेन प्रवेष्टुं च परन्तप!, मद्भक्तो यस्स मामेति पाण्डव!' एवं भक्तस्य भगवत्प्रियत्वमप्याह—'यो मे भक्तस्स मे प्रियः, भक्तिमान्मे प्रियो नरः, भक्तास्तेऽतीव मे प्रियाः' इति भक्तियोगादेव मोक्षः परब्रह्मप्राप्तिलक्षणो भवति। ज्ञानयोगात्तु केवलादात्मप्राप्तिरेवेति वाच्यं, ज्ञाननिष्ठालक्षणः कर्मनिष्ठालक्षणश्च भक्तियोगो द्विविधः- भक्तिर्भजनमीश्वरस्य; तद्धि

कर्मनिष्ठया ज्ञाननिष्ठया वा कर्तुं शक्यते। अत एवोक्तं- 'लोकेस्मिन्द्विविधा निष्ठा पुरा प्रोक्त मयाऽनघ! ज्ञानयोगेन साङ्ख्यानां कर्मयोगेन योगिना'मिति। नहि भक्तियोगात्मकं निष्ठान्तरमुक्तं, तत्र च ज्ञाननिष्ठालक्षणो भक्तियोगो मोक्षस्य साक्षात्साधनं, कर्मनिष्ठालक्षणस्तु परम्परयेति। तस्माद्‌ज्ञानयोगातिरिक्तः त्वदुक्तो भक्तियोगः कर्मयोगादनन्य एव, तं परित्यज्य ज्ञाननिष्ठाप्राप्त्यैव ब्रह्मप्राप्तिः। त्वदुदाहृतवचनेषु तु केषुचिद्भक्तियोगः कर्मयोगात्मकः, केषुचिद्‌ज्ञानयोगात्मक इति कृत्वा कर्मयोगलक्षणभक्तियोगात्परम्परया ब्रह्मप्राप्तिः, ज्ञानयोगलक्षणभक्तियोगात्तु साक्षादिति बोध्यम्। तथासति-- 'ज्ञात्वा मां शान्तिमृच्छ'तीत्यादिवचनाविरोधः, अन्यथा ज्ञानाद्ब्रह्मप्राप्तिप्रतिपादकवचनविरोधस्स्यात्।

यत्तूक्तं ज्ञानादात्मप्राप्तिरेव, न परमात्मप्राप्तिरिति तदात्मपरमात्मभेदवादविध्वंसनेनैव विध्वस्तम्। यच्चोक्तं- मामेकं शरणं व्र'जेत्यस्य कर्तारमाराध्यमुपायमुपेयं च मामनुसन्धत्स्वेति तदयुक्तम्---तद्वाक्यात्तादृशार्थाप्रतीतेः। अकर्तारमीश्वरमात्मानं कर्तेत्यनुसन्धानस्य विपरीतज्ञानत्वेन मोक्षाहेतुत्वाच्च। नच वासुदेवस्सर्वमिति तदुपपद्यत एवेति वाच्यं, कर्तृभोक्त्रादिसर्वप्रपञ्चबाधे ब्रह्मैकमेव शिष्यत इति तदर्थात्; ब्रह्मणि कल्पितस्य सर्वस्य ब्रह्मैव स्वरूपमिति वा। नच सर्वशरीरकत्वात्सर्वं ब्रह्मेत्युच्यत इति वाच्यं, शरीरभूतसर्वस्याब्रह्मात्मकत्वप्रसङ्गात्, कर्तारं जीवं मां परमात्मानमनुसन्धत्स्वेत्यनेन जीवब्रह्माभेदवादप्रवेशप्रसङ्गाच्च तव।

यद्यप्यनेनोक्तं सर्वधर्मान् कृच्छ्रचान्द्रायणादीन् प्रायश्चित्तरूपान्सर्वान्धर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्रज। नच ते पापेभ्यो भीतिः, अस्मच्छरणागतिमात्रेणैव सर्वपापक्षयात्तवेत्याह अहं त्वामित्यादीति---तदपि तुच्छम्---नित्यनैमित्तिककाम्यरूपधर्मापरित्यागस्यार्थतस्सिद्धत्वात्, सर्वशब्दस्य प्रायश्चित्तमात्रपरत्वे सङ्कोचस्यान्याय्यत्वात्, भगवच्छरणागतिमात्रेण सर्वपापक्षये सति मोक्षप्राप्तौ च सत्यां नित्याद्यनुष्ठानस्यापि वैयर्थ्यापत्तेः; नित्याद्यनुष्ठानस्य बहिर्मुखत्वेन भगवच्छरणागतिविरोधित्वाच्च। तस्मात्प्रायश्चित्तानुष्ठानवन्नित्याद्यनुष्ठानस्यापि भगवदेकपरायणत्वविरुद्धत्वात्तदपि त्याज्यमेव। अत एवोक्तं भगवता पाराशर्येण सर्वधर्मान् परित्यज्येति, अन्यथा प्रायश्चित्तानि संत्यज्येत्येव ब्रूयात्। नच नित्यकर्मानुतिष्ठतोऽपि भगवदेकपरायणत्वं स्यादिति वाच्यं, तथासति प्रायश्चित्तमनुतिष्ठतोऽपि तत्स्यादिति प्रायश्चित्तपरित्यागस्याप्यकर्तव्यापत्तेः।

'सन्ध्यावन्दन! भद्रमस्तु भवते भो स्नान! तुभ्यं नमो भो देवाः! पितरश्च! तर्पणविधौ नाहं क्षमः क्षम्यताम्।
यत्र क्वापि निषद्य यादवकुलोत्तंसस्य कंसद्विषस्स्मारंस्मारमघं हरामि तदलं मन्ये किमन्येन मे॥'

इति शुकवचनान्नित्यकर्मानुष्ठानं भगवदेकपरायणत्वविरोध्येव। हृत्पुण्डरीकस्थे भगवति परमात्मनि मनसः प्रवेशनं तत्रैव चिरमवस्थापनं च हि भगवदेकपरायणत्वं, तत्कथमनन्तर्मुखस्य भवितुमर्हति? कथमेवमन्तर्मुखस्य बहूपकरणसाध्ये कर्मणि बाह्ये प्रवृत्तिर्भवितुमर्हति? तस्मात्सर्वकर्मसन्न्यासपूर्विकैव भगवदेकशरणागतिरूपा ज्ञाननिष्ठा। नच भगवत्प्रीत्यर्थं भगवत्कर्मकरणमेव भगवच्छरणागति-

रिति वाच्यं, तादृशकर्मयोगस्य पूर्वश्लोक एवोपसंहृतत्वात्; भगवद्ध्यानयोगस्य भगवच्छरणागतित्वाभाव इत्यस्य विरुद्धत्वाच्च । न च भगवद्ध्यानं नाम मनसि कल्पितभगवद्विग्रहार्चनमेवेति तदपि कर्मयोग एवेति वाच्यं, नित्यसिद्धप्रत्यगभिन्नभगवत्स्वरूपानुसन्धानलक्षणभगवद्ध्यानस्याकर्मयोगत्वात् । 'अकल्पितभगवत्स्वरूपध्यानं न कर्तव्यं, किं तु कल्पितभगवद्विग्रहध्यानमेव कर्तव्य'मिति राजाज्ञाऽभावात् कल्पितापेक्षया अकल्पितं युक्तमिति- प्रसिद्धत्वात् । नचाकल्पितेश्वरस्वरूपध्यानं दुष्करमिति वाच्यं, येषां दुष्करं तदर्थं कर्मयोगो विहित एव; येषां तु सुकरं तदर्थमेव ज्ञानयोगो विहितः । न च हृदि कल्पितेश्वरविग्रहार्चनमेव ज्ञानयोग इति वाच्यं, यथावस्थितवस्तुस्वरूपचिन्तनस्यैव ज्ञानयोगत्वात् । लोकेऽपि यथावस्थितघटादिवस्तुज्ञानमेव ज्ञानमिति व्यवह्रियते, नतु कल्पितसर्पाभासादिज्ञानं; नापि तदुपासनम् । तस्मान्नित्यादिकर्मानुष्ठानं हृदि प्रतिमादिषु वा कल्पितभगवद्विग्रहार्चनादिकं सर्वमपि कर्मयोग एव । स चाज्ञविषयः- 'यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरं, अर्चायां भजते मौढ्या'-दिति भागवतात्, इहापि कर्मयोगस्याज्ञविषयत्वेनोक्तत्वात् । अहं ब्रह्मास्मीति प्रत्यगभिन्नब्रह्मस्वरूपचिन्तनं तु ज्ञानयोगः, स च प्राज्ञविषयः; सच सर्वकर्मसन्न्यासपूर्वकः; स एव- 'सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं व्र'जेतिश्लोके उपसंहृतः । युक्तं चैतत्- ज्ञानकर्मनिष्ठाद्वयस्य पूर्वमुपक्रान्तत्वेन तस्येहोपसंहृतत्वात् । तस्माद्ज्ञाननिष्ठापर एवायं श्लोकः । अयमेव श्लोको मया भङ्ग्यन्तरेणोक्तोऽद्वैतामृतग्रन्थे मामके । 'धर्मान्विहाय विविधान् शरणं भजेऽहं मामेव येन विनिवर्तत एव माया' इति । तस्मात्प्रत्यगभिन्नब्रह्मात्मज्ञानादेव मायातत्कार्यनिवृत्त्यात्मको मोक्षस्सम्भवति ।

यदप्युक्तं वेदान्तदेशिकेन— मामेकमित्यत्र निर्विशेषचिन्मात्रैक्यादिविवक्षां शृण्वन्तो बाला अपि परिहसेयुरिति, तत्सत्यमेव— बाला अज्ञा अपिशब्दाद्विपरीतज्ञाश्च परिहसन्त्येवाद्वैतं, नतु सम्यग्दर्शिनः । मां कर्तारमाराध्यमुपायमुपेयं चानुसन्धत्स्वेति योजनां शृण्वन्तस्तु विवेकिन एव परिहसेयुः, नतु बालादयः । तद्दृष्ट्या तद्योजनाया युक्तत्वात् । यथा गर्दभगानं पिशाचानां श्रवणानन्दकरं, यथा वा गोमायुगानं महिषाणम् । तथाहि- यदि मामित्यस्य वक्तरि वासुदेवे पार्थसारथौ शक्तिस्तर्हि तच्चरणारविन्दयोस्सुदृढं परिग्रहणमेव तच्छरणागतिस्स्यात् । तत्पार्थस्य सुलभमपि दुर्लभमेव, ततः प्राक्तनानां प्रह्लादादीनां पश्चात्तनानां परीक्षिदादीनां च । नचेष्टापत्तिः- लोकत्रयोपकाराय गीताशास्त्रस्य भगवता प्रवर्तितत्वात् । अथ यदि सर्वज्ञे परमात्मनि विष्णौ लक्षणा तर्हि सिद्धमेव निर्विशेषचिन्मात्रैक्यं निर्विशेषचिन्मात्रत्वाद्विष्णोरिति ।

यच्चानेनोक्तं गीताशास्त्रस्य सारार्थोऽयं भगवानेव परं तत्त्वं, यथाधिकारं तदाश्रयणमेव परमधर्म इति, तदपि स्वतात्पर्यानुसारेण न सिध्यति— श्रीकृष्ण एक एव परं तत्त्वं, नतु ब्रह्मरुद्रादयः । तेहि जीवा इति हि तवाशयः । नहि सोऽर्थो गीताशास्त्रात्सिध्यति, किंतु श्रीकृष्णश्रीनिवासरुद्रब्रह्मेन्द्रबृहस्पतिवायुसूर्येन्दुलक्ष्मीसरस्वतीपार्वतीगणपतिकुमारविनायकदेवगरुडगन्धर्वपिशाचोरगकिन्नरकिंपुरुषसिद्ध-

साध्यपितृमातृभूतप्रेतग्रहतारानक्षत्रमनुष्यपक्षिपशुमत्स्यकमठकीटसरीसृपतरुगुल्मलतादिचराचरसर्वभूतहृदयस्थं मृत्पाषाणादिसर्वचेतनस्यापि च परिपूर्णं निर्विशेषं सत्यमनन्तं चैतन्यमेकमेवाद्वितीयं ब्रह्म परं तत्त्वं, तदेकानुसन्धानात्मकज्ञाननिष्ठैव परमधर्मः, तदुपायभूता तु कर्मनिष्ठा इति गीताशास्त्रस्य सार इति। अत एवोक्तमभियुक्तैः- 'अद्वैतामृतवर्षिणीं भगवतीमष्टादशाध्यायिनी'मिति, सर्वकर्मसन्न्यासस्तु देशिकेनाप्यभ्युपगतः। यस्य वशिनो योगेन सर्वकर्मकालो व्याप्तः, तस्य कर्मपरित्यागो युक्तो नान्यस्य। एतदेव तृतीयचतुर्थपञ्चमेषु भगवता प्रतिपादितमित्यनुसन्धातव्यं, तृतीये तावत्- 'यस्त्वात्मरतिरेव स्या'दित्यत्र, चतुर्थे- 'योगसन्न्यस्तकर्माण'मित्यत्र, पञ्चमे च- 'सर्वकर्माणि मनसा सन्न्यस्यास्थ' इत्यत्र। तेनात्मरतीनां वशिनां योगारूढानामेव कर्मसन्न्यासो युक्त इति, अस्य तु ज्ञानिनस्सन्न्यासो न युक्तः। किंतु समाधिनिष्ठस्यैव युक्त इति बुद्धिः; सा तु दुष्टा- यस्य त्वज्ञस्य मम चित्तं बहिर्मुखमासीत् तेनाहं संसारमनुभवामीति भ्रान्तिस्सहि समाधिमभ्यस्यतु। यस्य तु प्राज्ञस्य ब्रह्मैवाहमस्मीति निश्चयः कुतस्तस्य समाधिः? समाधिसाध्यो हि ब्रह्मसाक्षात्कारस्स्वत एव भवति विदुषः- आत्मत्वाद्ब्रह्मणः। तस्मात्समाधिनिरपेक्ष एव ज्ञानयोगः। यस्य तु प्रतिबन्धवशाद्ब्रह्मसाक्षात्काराभावो बहुवारं श्रुतवेदान्तस्यापि तस्य समाधिर्विहितः। न तावता समाधिनिष्ठस्यैव सन्न्यासो युक्तः, नतु ज्ञानिन इति वाच्यं, कृतात्मसाक्षात्कारस्य ज्ञानिनस्सन्न्यासो न युक्तः। आत्मसाक्षात्कारं प्रति यतमानस्य योगिनस्समाहितस्य सन्न्यासो युक्त इति कल्पनस्यायुक्तत्वात्। आत्मसाक्षात्कारेण हि पुरुषः कृतकृत्यो भवति-- 'एतद्बुध्वा बुद्धिमान् स्यात्कृतकृत्यश्च भारत!' इत्युक्तत्वात्। नहि कृतकृत्यस्य कृत्यावशेषः स्यायेन विदुषः कर्मसन्न्यासो न युक्त इति कल्प्येत। नच समाहितस्यैवात्मरतिर्न तु ज्ञानिन इति वाच्यं, अज्ञस्याप्यस्त्येवात्मरतिरात्मत्वेनाभिमते देहे, किं पुनः प्राज्ञस्य सच्चिदानन्दे आत्मनि रतिः। तस्माद्विदुषः कृतात्मसाक्षात्कारस्य कर्मसन्न्यासो युक्त एव, तथा आत्मसाक्षात्काराय यतमानस्य ज्ञाननिष्ठायां प्रविष्टस्यापि युक्त एव- ब्रह्माहमस्मीत्यन्वहमनुसन्धातव्यत्वात्तेनात्मरूपस्य। अतस्समाधिनिष्ठस्यापि कर्मसन्न्यासो युक्त एव।

यच्चानेनोक्तमात्मरतेर्वशिनोऽपि लोकसंग्रहार्थं कर्मयोग एव कार्य इति, तदयुक्तम्---विदुषः कर्तव्यत्वानवशेषात्; किंतु विद्वांसो यदृच्छया वासुदेववत्कर्मयोगादौ विहरन्ति। उक्तं हि- 'कृष्णो भोगी शुकस्त्यागी नृपौ जनकराघवौ। वसिष्ठः कर्मनिरतः पञ्चैते ज्ञानिनस्स्मृताः॥' इति। तत्र च कारणं प्रारब्धकर्मैव। अत एव भगवानपि स्वस्य धर्मसंस्थापनार्थमवतीर्णत्वात्तत्सङ्कल्पानुगुणं कर्मणि प्रवृत्तः। उक्तं हि- 'वर्त एव च कर्म'णीति तेनैव। अयमेव ऋषभावतारे अवधूतस्सन् चाचर परमहंसपरिव्राजकचर्यां ग्राहयितुं लोकेन। तस्माद्विदुषः कर्मयोग एव युक्त इति न नियमः, जनकराघवादीनां तु नृपत्वेन तत्प्रारब्धानुगुणं प्रजापरिपालनादौ प्रवृत्तिः। अत एवार्जुनस्यापि स्वप्रारब्धानुगुणं युद्धे प्रवृत्तिरुचितेति मत्वा- 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मित्युक्तम्। नैतावता विदुषः कर्मयोग एव युक्त इति भ्रमितव्यम्। शुकादीनां विदुषां तत्र प्रवृत्त्यदर्शनात्। अनेन च शुकदृष्टान्तेन सर्वदा समाधि-

शालिन एव कर्मसन्न्यासो युक्त इत्येतदप्ययुक्तं, शुकस्य सन्न्यासिनस्सर्वदा समाधिनिष्ठत्वे भागवतसम्प्रदायोच्छेदप्रसङ्गात् । तस्माद्विदुषो विविदुषोश्च कर्मसन्न्यासो युक्तः । अत एव विद्वत्सन्न्यासो विविदिषासन्न्यासश्चेति द्विविधस्सन्न्यासो विहितश्शास्त्रेण । तस्मान्मुमुक्षुणा सर्वकर्मसन्न्यासपूर्विका ब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठैव कार्येति गीताशास्त्रसारार्थः । तत्रानधिकारिणा तु कर्मनिष्ठेति ।

नन्वेवं जनकादीनामत्यागिनां मोक्षानुपपत्तिरितिचेत्, **मैवम्**—मुमुक्षोः कर्मसन्न्यासाभावे मोक्षानुपपत्तिर्न तु मुक्तस्य । जनकादयो हि जीवन्मुक्ताः- कृतात्मसाक्षात्कारत्वादत एव तेषां न मुमुक्षास्ति, यया मोक्षार्थं तैस्सन्न्यासः स्वीक्रियेत । अत एव हि शमादिसम्पत्तिर्नित्यानित्यवस्तुविवेक इहामुत्रफलभोगविरागो मुमुक्षुत्वं चेति विशेषणचतुष्टयं विहितं ब्रह्मविद्याधिकारिणः ।

ननु यद्येवं मुमुक्षोरेव सन्न्यासाधिकारः, ननु विदुषो मुक्तस्य तर्हि सिद्धमेव विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासानर्हत्वमितिचेत्, **मैवम्**—विदुषस्सर्वकर्मसन्न्यासः कार्यो न भवतीत्यस्माभिरुच्यते- कृतकृत्यत्वात्तस्य । न तेन तस्य कर्मसन्न्यासानुपपत्तिः- कर्मानुष्ठानहेत्वज्ञानाभावादेव सन्न्यासस्य सिद्धत्वात्तस्य । तस्माद्विदुषः कर्मयोगस्यैवानुपपत्तिः ।

ननु यद्येवं कृतकृत्यत्वे विदुषः कथं तस्य सन्न्यासपूर्विका ज्ञाननिष्ठा कार्येत्युच्यते ? 'ज्ञानयोगेन साङ्ख्याना'मितिवाक्येनेति चेत्, **नैष दोषः**—आत्मज्ञानस्य परोक्षत्वापरोक्षत्वाभ्यां विदुषो द्वैविध्यम् । तत्र परोक्षज्ञानिनो ज्ञाननिष्ठा विधीयते नापरोक्षज्ञानिनः- तस्य कृतकृत्यत्वादिति ।

ननु कथं ज्ञायते ? स्वस्य परोक्षात्मज्ञत्वमपरोक्षात्मज्ञत्वं वेतिचेत्, **उच्यते**—यस्य मनसि संसारदुःखं नास्ति, मोक्षकामो नास्ति, विषयस्पृहा नास्ति, अहं ब्रह्मास्मीति निश्चयोऽस्ति, कृतकृत्योऽहमिति सन्तोषोऽस्ति, देहपातानन्तरं मम का वा गतिर्भविष्यतीति चिन्ता नास्ति, ईश्वरान्मृत्योर्वा भयं नास्ति स विद्वानपरोक्षात्मवित् । एतद्भिन्नस्तु शास्त्रादात्मानं ब्रह्मेति यः केवलं वेद न त्वनुभवात्स परोक्षात्मविदिति । ततश्च विद्वान् स्वबुद्ध्या स्वस्य परोक्षज्ञत्वमपरोक्षज्ञत्वं च विदित्वा परोक्षज्ञश्चेत्तदापि शमदमादिसम्पत्तिमालोच्य साप्यस्ति चेद्यथाविधि शिखायज्ञोपवीतादिकं परित्यज्य प्रव्रज्य ज्ञानयोगं कुर्यात् । शमदमादिसम्पत्तिर्नास्ति चेत् कर्मयोग एवावतिष्ठेत । एवमनेकजन्मसु कर्मयोगानुष्ठाने इहजन्मनि वा सुकृतातिशयाच्चित्तशुद्धौ जातायां ज्ञानयोगाधिकारी भवति । उक्तं हि-- 'बहूनां जन्मनामन्ते ज्ञानवान्मां प्रपद्यते । अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परां गति'मिति, 'स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धिं विन्दति मानव' इति च । यद्यपरोक्षज्ञस्तर्हि यथाप्रारब्धं यथेच्छं तस्य विहारः । उक्तं हि- 'निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतां को विधिः को निषेध' इति । यस्तु पुनः पारोक्ष्येणाप्यात्मानं न वेत्ति तस्याज्ञस्य कर्मयोग एवाधिकारः । स च कर्मयोगस्स्ववर्णाश्रमानुसारेण विहितमितिबुद्ध्या फलत्यागपूर्वकमीश्वराराधनमिदमिति नित्यनैमित्तिककर्मानुष्ठानं; नतु स्नानसन्ध्यादिकं विहाय देवालयादौ सवैलाम्लान्नदध्योनादिभोजनादिकम् । ज्ञानयोगो नाम वेदान्तश्रवणमननादिपूर्वकं ब्रह्माहमस्मीत्यात्मानु-

सन्धानं, नतु द्रविडवेदपारायणादिकं, नापि शङ्खचक्राङ्कनादिकमिति बोध्यम् । तस्मादज्ञेनाधिकृतेन कर्मयोगः कार्यः; विदुषा परोक्षज्ञेन ज्ञानयोगः कार्य इति सर्वस्य गीताशास्त्रस्य निश्चितमंशद्वयम् । तच्च मन्मना इति, सर्वधर्मानिति च श्लोकद्वयेन भगवतैव दर्शितम् ।

'मुमुक्षुणा कर्मयोगः कार्योऽज्ञेन द्विजन्मना । परोक्षज्ञेन विदुषा ज्ञानयोग इति स्थितिः ॥'

स च ज्ञानयोगस्सन्न्यासपूर्वकः । स च सन्न्यासो द्विविधः- वैदिको लौकिकश्चेति । मन्त्रपूर्वकसन्न्यासाश्रमस्वीकारो वैदिकः; गृहधनदारापत्यादिकमुत्सृज्य क्वापि प्रयाणं लौकिकः । वैदिके द्विजस्यैवाधिकारः; लौकिके तु स्त्रीशूद्रादीनां सर्वेषामपि । अत एवोक्तं श्रीशङ्करस्वामिभिरुपनिषद्भाष्ये-- 'ज्ञानमार्गे सर्वेषामधिकार' इति । कर्मयोगे तु द्विजस्यैवाधिकारः- तस्यैवोपनयनादिसंस्कारवत्त्वेन वेदाधिकारात् । तस्मात्—

'यथाविधि परित्यज्य ज्ञानयोगं द्विजोऽभ्यसेत् । गृहादिकं परित्यज्य तदन्यस्तु तमभ्यसेत् ॥
कामक्रोधादिरहितचित्तस्सन्न्यासमाश्रयेत् । दम्भाद्यर्थं तु सन्न्यस्य पतेदेव नरोऽशुचौ ॥
ईश्वराराधनार्थं स्वं कर्म कुर्यान्मलाशयः । दम्भाद्यर्थं तु तत्कृत्वा पतेदेव नरोऽशुचौ ॥

मलं कामक्रोधादिरूपम् । अशुचिस्संसारः । स्वं स्ववर्णाश्रमविहितम् ।

स्वकर्मोत्सृज्य पुरुषः परकर्म न चाचरेत् । अन्यथा यदि वर्तेत पतेदेव नरोऽशुचौ ॥
यस्तु ज्ञानावलेपेन विहितं न समाचरेत् । प्रतिषिद्धं चाचरेत्स पतेदेव नरोऽशुचौ ॥
शास्त्रदीपेन कर्तव्यमर्थं दृष्ट्वा समाचरेत् । स्वेच्छया यदि वर्तेत पतेदेव नरोऽशुचौ ॥
शास्त्राणामुत्तमं शास्त्रं गीताशास्त्रमिति स्मृतम् । कृष्णधीमथिताम्नायपाराब्धिजमिवामृतम् ॥

कृष्णो व्यासो वासुदेवो वा; आम्नायपारा उपनिषदः ।

अशोच्यानन्वशोचस्त्वमित्युपक्रम्य शोचनम् । अन्ते मा शुच इत्युक्तश्शोकाभावोऽत्र शौरिणा ॥
अशेषशोकप्रशमोपायभूतमिदं ततः । शोकान्मुमुक्षुणा नित्यमध्येयमधिकारिणा ॥
मलनिर्मोचनं पुंसां जलस्नानं दिनेदिने । सकृद्गीताम्भसि स्नानं संसारमलमोचनम् ॥
भगवद्गीता किञ्चिदधीता गाङ्गाजललवकणिका पीता । सकृदपि येन मुरारिसमर्चा क्रियते तस्य यमोऽपि न चर्चाम् ॥
गङ्गास्नानादिवादृष्टं गीतापारायणात्फलम् । गीतार्थब्रह्मविज्ञानं ब्रह्मानन्दप्रदं पुनः ॥

इति समाप्तं गीताशास्त्रं तद्भाष्यार्कप्रकाशश्च .

समर्पितश्चायं श्रीहयग्रीवपरब्रह्मणे ।

प्रकाशमेनं परिलक्ष्य कौस्तुभप्रकाशमप्यात्मनि संशयाकुलम् ।
निरीक्ष्य लक्ष्म्या तुरगेन्द्रकन्धरं कृतं स्मितं हन्तु तमो ददातु शम् ॥

सर्वं गीताशास्त्रार्थमुपसंहृत्याऽस्मिन्नध्याये विशेषतश्चान्ते इह शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपत उपसंहारं कृत्वा, अथेदानीं शास्त्रसम्प्रदायविधिमाह—

इदं ते नातपस्काय नाभक्ताय कदाचन ।
न चाशुश्रूषवे वाच्यं न च मां योऽभ्यसूयति ॥६७॥

इदमिति । इदं शास्त्रं ते तव हिताय मयोक्तं, संसारविच्छित्तयेऽतपस्काय तपोरहिताय न वाच्यमिति व्यवहितेन सम्बध्यते । तपस्विनेऽप्यभक्ताय गुरौ देवे च भक्तिरहिताय कदाचन कस्यांचिदप्यवस्थायां न वाच्यं; भक्तस्तपस्वी अपि सन्शुश्रूषुर्यो भवति तस्मा अपि

संशयः—किं कौस्तुभस्यैवायमपूर्वः प्रकाशः, मद्धृदयगतं गीताशास्त्रतात्पर्यं कथमेवं बहिर्गतम् ? कौस्तुभप्रकाशैतत्प्रकाशयोः कतरोऽधिकः ? स्वानुजेन कौस्तुभेन सहार्धासनाधिपत्यं स्वीकृतवन्तं प्रकाशमिमं दृष्ट्वा लक्ष्मीः किं मन्येत ? प्रकाशद्वयव्याप्ते मद्धृदये लक्ष्मीं स्थापयितुमवकाशोऽस्ति वा नवा ? एतत्प्रकाशसाक्षात्काराल्लक्ष्म्या अपि ज्ञाननिष्ठास्वीकारेण मयि वैराग्यं भवेत्किमु ? इत्यादिरूपः । स्मितस्य चन्द्रिकातुल्यत्वात्तमोनाशनं सुखदानं च युक्तमिति भावः । अशोच्यानित्यारभ्य मा शुच इत्येतदन्तं गीताशास्त्रमेकत्रिंशदधिकषट्छतश्लोकात्मकम् । धर्मक्षेत्र इत्यारभ्य ध्रुवा नीतिर्मतिर्ममेत्येतदन्तस्तु ग्रन्थस्सप्तशतश्लोकात्मकः । अत एवोक्तं भाष्यकृद्भिर्भाष्यारम्भे सप्तभिश्श्लोकशतैरुपनिबबन्धेति । प्रकृतिं पुरुषं चैवेति श्लोकस्तु प्रक्षिप्त एवेति न गणनीयः ॥६६॥

अथ शास्त्रसम्प्रदायविधिं शिक्षयति भगवानिदमित्यादिना इत्याह भाष्यकारः—**सर्वमिति** । सर्वं गीताशास्त्रार्थमस्मिन्नध्याये उपसंहृत्य विशेषतश्चेहान्ते शास्त्रार्थदार्ढ्याय संक्षेपत उपसंहारकं कृत्वा यद्वा विशेषतो विस्तृत उपसंहृत्येत्यन्वयः । अथ शास्त्रार्थोपसंहारानन्तरमित्यर्थः । **इदमिति** । 'सेनयोरुभयोर्मध्ये विषीदन्तमिदं वचः' इति यत्पूर्वं वक्ष्यमाणत्वोपाधिना इदंशब्देन संगृहीतमशोच्यानित्यारभ्य मा शुच इत्येतदन्तं तदेवेहेदंशब्देनोक्तत्वोपाधिना संगृह्यते । तथा च इदं पूर्वोक्तमशोच्यानित्यादिकं मा शुच इत्यन्तं गीताशास्त्रमित्यर्थः । ते तव मयोक्तमिति शेषः । किमर्थमुक्तमत आह—**हितायेति** । किं तद्धितमत आह—**संसारविच्छित्तय इति** । संसारविच्छित्तिरूपहितायेत्यर्थः । अतपस्काय न वाच्यं त्वयेति शेषः । यद्वा ते इति त्वयेत्यर्थे षष्ठी षष्ठी शेषे इति सूत्रेण विहिता । तथाचेदं ते न वाच्यमित्यन्वयः । तव हिताय मयोक्तमिति तु भाष्यकृद्भिरिदंशब्दार्थविवरणरूपतयोक्तमिति बोध्यम् । अतपस्काय न वाच्यमित्यनेन तपस्विने वाच्यमिति प्राप्ते आह—**तपस्विनेऽप्यभक्ताय न वाच्यमिति** । कस्मिन्नभक्तायेत्यत आह—**गुरौ देवे चेति** । देव ईश्वरः परमात्मा । **कस्यांचिदपीति** । दारिद्र्यादिकष्टदशाप्राप्तावपीत्यर्थः । दरिद्रो हि शास्त्रविद्धनलोभेनाभक्तायाऽपि ब्रूयादिति भावः । रुग्णश्च शास्त्रवित्स्वरोगापहारायाभक्तायापि भिषजे ब्रूयादिति च । एवं तपस्विने भक्ताय ब्रूयादिति प्राप्ते आह—**नचाशुश्रूषव इति** । श्रोतुमिच्छुः शुश्रूषुः, नापृष्टः कस्यचिद्ब्रूयादितिन्याया-

न वाच्यं; न च मां यो वासुदेवं मनुष्यं प्राकृतं मत्वाऽभ्यसूयत्यात्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेनेश्वरत्वं ममाऽजानन् न सहतेऽसावप्ययोग्यस्तस्मा अपि न वाच्यं; भगवत्यनसूयायुक्ताय तपस्विने शुश्रूषवे भक्ताय वाच्यं शास्त्रमिति सामर्थ्याद्गम्यते। तत्र 'मेधाविने तपस्विने' वेत्यनयोर्विकल्पदर्शनाच्छुश्रूषाभक्तियुक्ताय तपस्विने तद्युक्ताय मेधाविने वा वाच्यं; शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय न तपस्विने नापि मेधाविने वाच्यं; भगवत्यसूयायुक्ताय समस्तगुणवतेऽपि न वाच्यं; गुरुशुश्रूषाभक्तिमते च वाच्यमित्येष शास्त्रसम्प्रदायविधिः ॥६७॥

दिति भावः। यश्शुश्रूषुस्स जिज्ञासया श्रोतव्यार्थं पृच्छत्येवेति बोध्यम्। यद्वा शुश्रूषुः गुरुपरिचरणशीलः- 'गुरुशुश्रूषया वि'द्येति स्मरणात्। एवं तपस्विने भक्ताय शुश्रूषवेऽपि भगवत्यसूयायुक्ताय न वाच्यमित्याह—**नच मामिति**। मां शास्त्रकर्तारमित्यर्थः। शास्त्रकर्तरीश्वर इति बुद्धौ सत्यामेव तच्छास्त्रोपदेशः फलतीति भावः। कुतोऽभ्यसूयति? तत्राह—**मनुष्यं प्राकृतं मत्वेति**। प्राकृतं सधारणं मनुष्यं मत्वा आत्मप्रशंसादिदोषाध्यारोपणेन आत्मप्रशंसादिरूपदोषारोपणेन- 'मत्तः परतरं नान्य'दित्यादेरुक्तत्वाच्छ्रीकृष्णेनेति भावः। तदीयमीश्वरतत्त्वं निरवद्यमजानन् न सहते- ईर्ष्यायुक्तो भवति। अयोग्यश्शास्त्रोपदेशानर्हः। सामर्थ्याद्गम्यतेऽर्थात्सिध्यतीत्यर्थः। इदं ते अतपस्काय न वाच्यमिदं ते अभक्ताय न वाच्यमिदं ते अशुश्रूषवे न वाच्यं, यो मामभ्यसूयति तस्मा इदं न वाच्यं, कदाचनेति सर्ववाक्येष्वन्वेतव्यम्। तत्रैवं सति ग्रन्थान्तरे मेधाविने तपस्विने वा वाच्यमिति मेधावितपस्विनोर्विकल्पस्य दर्शनात्। इहानुक्तोऽपि मेधावी ग्राह्यः। गृहीते च तस्मिन् मेधावितपस्वित्वयोस्समप्राधान्येन सामानाधिकरण्यं नावश्यकम्। मेधा ग्रहणधारणशक्तिः; तपश्चित्तैकाग्र्यम्। मन्दबुद्धेरपि चित्तैकाग्र्येसति शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति, मेधाविनस्तु मेधावशादेव शास्त्रार्थपरिज्ञानं भवति। चित्तैकाग्र्यं तस्य गौणमेव। यद्वा यमनियमादिलक्षणं तपः, तद्वान् तपस्वी; बुद्धिमांस्तु मेधावी यमनियमादिरहित एव। तत्र मेधावी उत्तमाधिकारी, तपस्वी तु मध्यम इति बोध्यम्। शुश्रूषाभक्ती तु द्वयोरपि प्रधाने एवेत्याह—**शुश्रूषेति, तद्युक्तायेति**। शुश्रूषाभक्तियुक्तायेत्यर्थः। शुश्रूषाभक्तिवियुक्ताय तपस्विने न वाच्यं, तादृशाय मेधाविनेऽपि न वाच्यमिदं शास्त्रमिति शेषः। शुश्रूषाभक्तिमान् मेधावी तपस्वी वा यदि श्रीकृष्णे सासूयस्तर्हि तस्मै न वाच्यमित्याह—**भगवतीति, समस्तेति**। शुश्रूषाभक्ती मेधातपसोरन्यतरश्चेति गुणत्रयवतेऽपीत्यर्थः। यद्वा यस्य कस्यापि धन्यस्य मेधातपसी द्वे अपि भवत इति गुणचतुष्टयवतेऽपीत्यर्थः। एवं भगवत्यसूयायास्सर्वगुणावारकप्रबलदोषत्वादेव पृथगुक्तिः। यः पुनर्न तपस्वी, नापि मेधावी; तस्यापि यदि गुरुपरिचर्या- गुरौ देवे कृष्णे च भक्तिस्तर्हि तस्मा इदं वाच्यमेवेत्याह—**गुर्विति**। अतएव श्रीशङ्कराचार्यस्वामिना स्वशुश्रूषाभक्तियुक्तस्य मन्दमतेरतपस्विनोऽप्यानन्दगिरेश्शिष्यस्य शास्त्रोपदेशः कृतः। शास्त्रसम्प्रदायः पूर्वपूर्वस्य गुरोरुत्तरोत्तरं शिष्यंप्रति शास्त्रस्योपदेशः- शास्त्रसम्प्रदाय इत्युच्यते। सम्यक् प्रदीयते शिष्यायेदं गुरुणेति सम्प्रदाय उपदेशस्तस्य विधिर्विधानम् ॥६७॥

सम्प्रदायस्य कर्तुः फलमिदानीमाह—

य इमं परमं गुह्यं मद्भक्तेष्वभिधास्यति ।
भक्तिं मयि परां कृत्वा मामेवैष्यत्यसंशयः ॥६८॥

य इति । य इमं यथोक्तं परमं परमनिःश्रेयसार्थं केशवार्जुनयोस्संवादरूपं ग्रन्थं गुह्यं गोप्यतमं मद्भक्तेषु मयि भक्तिमत्स्वभिधास्यति वक्ष्यति, ग्रन्थतोऽर्थतश्च स्थापयिष्यतीत्यर्थः । यथा त्वयि मया; भक्तेः पुनर्ग्रहणाद्भक्तिमात्रेण केवलेन शास्त्रसम्प्रदाने पात्रं भवतीति गम्यते । कथमभिधास्यतीत्युच्यते- भक्तिं मयि परां कृत्वा 'भगवतः परमगुरोरच्युतस्य शुश्रूषा मया क्रियत' इत्येवं कृत्वेत्यर्थः । तस्येदं फलं मामेवैष्यति मुच्यत एव । असंशयोऽत्र संशयः न कर्तव्यः ॥६८॥

किं च—

नच तस्मान्मनुष्येषु कश्चिन्मे प्रियकृत्तमः ।
भविता न च मे तस्मादन्यः प्रियतरो भुवि ॥६९॥

नेति । नच तस्माच्छास्त्रसम्प्रदायकृतो मनुष्येषु मनुष्याणां मध्ये कश्चिन्मे मम प्रियकृत्तमोऽतिशयेन प्रियकरः, अन्यः प्रियकृत्तमः, नास्त्येवेत्यर्थो वर्तमानेषु । नच भविता

य इति । यो मयि परां भक्तिं कृत्वा परमं गुह्यमिमं मद्भक्तेष्वभिधास्यति स मामेवैष्यत्यसंशयः । सम्प्रदायस्य कर्तुरुपदेष्टुरित्यर्थः । यथोक्तं पूर्वोक्तं ग्रन्थम् । परममुत्कृष्टमुत्कृष्टत्वं चास्य ग्रन्थस्योत्कृष्टपुरुषार्थसाधनत्वादित्याह—**परमनिश्श्रेयसार्थमिति** । परमनिश्श्रेयसं मोक्षोऽर्थः फलं यस्य तं तथोक्तम् । संवादः प्रश्नोत्तरसरणिर्गोप्यतमं रहस्यं मयि भक्ता मद्भक्तास्तेषु मद्भक्तेषु ग्रन्थतोऽर्थतश्चेति ग्रन्थं तदर्थं च वक्ष्यतीत्यर्थः । कथमभिधास्यतीत्यत्राह—**यथेति** । त्वयि मया यथाभिहितं यद्वा स्थापितं तथेत्यर्थः । ननु नाभक्ताय कदाचनेत्यनेनाभक्तेषूपदेशस्य निषिद्धत्वान्मद्भक्तेष्विति वचनमिह व्यर्थमत आह—**भक्तेरिति** । भवतीति पुरुष इति शेषः । शुश्रूषा परिचर्या, तदुपदिष्टार्थस्य शिष्यप्रशिष्यद्वारा भुवि विपुलीकरणमेव तच्छुश्रूषेति भावः । न संशयोऽसंशयस्संशयस्याभावः । मदुक्तार्थे कोऽपि संशयो नास्तीत्यर्थः । एतेन गीताशास्त्रसम्प्रदायकर्तुर्मुक्तिः फलमिति **सिद्धम्** ॥६८॥

नेति । मे मनुष्येषु तस्मादन्यः प्रियकृत्तमः कश्चिदपि नास्ति । भुवि मे तस्मादन्यः प्रियतरो नच भविता । यो गीतासम्प्रदायकृद्विद्वान् स एव मम वर्तमानकाले भविष्यत्काले वाऽतिशयेन प्रियः, नतु तदन्यः कोऽपि मम प्रियतमः । ज्ञानिनः प्रियत्वं पूर्वमुक्तं- स च मम प्रिय इति । यस्तु ज्ञानी सन् गीतासम्प्रदायं करोति पात्रे स तु प्रियतम इतीहोच्यते । अन्यथा गीताशास्त्रप्रसङ्गो भुवि लुप्येत यदि ज्ञानी किं मम शिष्योपदेशेनेति तूष्णीं तिष्ठेत् । तस्माद्ज्ञानिनश्शिष्योपदेश आवश्यकः; स्वयं तीर्णः परान् तारयेदिति न्यायादिति भावः । **वर्तमानेष्विति** । मनुष्येष्वित्यस्य विशेषणम् ।

भविष्यत्यपि काले तस्माद्द्वितीयोऽन्यः प्रियतरः प्रियकृत्तरो भुवि लोकेऽस्मिन्न भविता ॥

योऽपि—

अध्येष्यते च य इमं धर्म्यं संवादमावयोः ।
ज्ञानयज्ञेन तेनाहमिष्टस्स्यामिति मे मतिः ॥७०॥

अध्येष्यत इति । अध्येष्यते च पठिष्यति य इमं धर्म्यं धर्मादनपेतं संवादरूपं ग्रन्थमावयोः तेनेदं कृतं स्यात् । ज्ञानयज्ञेन विधिजपोपांशुमानसानां यज्ञानां ज्ञानयज्ञो मानसत्वाद्विशिष्टतम इत्यतस्तेन ज्ञानयज्ञेन गीताशास्त्राध्ययनं स्तूयते । फलविधिरेव वा, देवतादिविषयज्ञानयज्ञफलतुल्यमस्य फलं भवतीति । तेनाध्ययनेन चाहमिष्टः पूजितस्स्यां भवेयमिति मे मम मतिर्निश्चयः ॥७०॥

अथ श्रोतुरिदं फलम्—

श्रद्धावाननसूयश्च शृणुयादपि यो नरः ।
सोऽपि मुक्तश्शुभान्लोकान्प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणाम् ॥७१॥

श्रद्धावानिति । श्रद्धावान् श्रद्धधानः अनसूयश्च असूयावर्जितस्सन्निमं ग्रन्थं शृणुयादपि

भविष्यत्यपि काल इति । भविष्यत्सु मनुष्येष्वपीत्यर्थः । लोकेऽस्मिन्निति । भूलोक इत्यर्थः । एवं ज्ञानिनो ज्ञानोपदेष्टुश्च भगवत्प्रियतमत्वादेव- 'नारायणप्रियमनङ्गमदापहारं वाराणसीपुरपतिं भज विश्वनाथ'मित्युक्तमभियुक्तैश्शिवस्य विष्णुप्रियत्वम् ॥६९॥

अध्येष्यत इति । यो धर्म्यमावयोरिमं संवादमध्येष्यते च तेन ज्ञानयज्ञेनाहमिष्टः स्यामिति मे मतिः । यज्ञानां द्रव्ययज्ञादीनां जपयज्ञश्श्रेष्ठः- 'यज्ञानां जपयज्ञोऽ'स्मीत्युक्तत्वात् । स च त्रिविधः- विधिजप उपांशुजपो मानसजपश्चेति । तत्र विधिजपो वाचा विस्पष्टं बहिर्मन्त्रोच्चारणं; उपांशुजपो निश्शब्दं जिह्वोष्ठचलनपूर्वकं मन्त्रोच्चारणं; मानसजपस्तु मनसि केवलं मन्त्रोच्चारणं जिह्वोष्ठचलनादिरहितम् । एषु त्रिष्वपि जपेषु मानस उत्कृष्टः- चित्तैकाग्र्यपूर्वकत्वान्मानसजपस्य । स एव मानसजप इह ज्ञानयज्ञशब्देनोच्यत इत्याह—विधीति, मानसत्वादिति । मनसोऽन्तःकरणत्वेनोत्कृष्टत्वात्तदीयोऽयं जपोऽप्युत्कृष्ट एवेति भावः । स्तूयत इति । ज्ञानयज्ञतुल्यं गीताशास्त्राध्ययनमित्युच्यत इत्यर्थः । पक्षान्तरमाह—फलविधिरिति । तदेव विवृणोति—देवतेति । देवतादिविषयज्ञानयज्ञस्य यत्फलं तत्तुल्यं फलमस्य गीताध्येतुर्भवतीत्यर्थः । यथा ज्ञानयज्ञेनाग्न्यादिमन्त्रजपरूपेणाऽग्न्यादिदेवता इष्टा भवन्ति, तथा गीताध्ययनेन भगवानहमिष्टो भवेयमित्यर्थः । यद्वा मानसिकनारायणाष्टाक्षरीमन्त्रजपवद्गीताध्ययनमपि मत्प्रीतिकारणमिति भावः । तेनेति । ज्ञानयज्ञतुल्येनेत्यर्थः । अध्ययनेनेति । गीताध्ययनेनेत्यर्थः । ममेति । सर्वज्ञस्येत्यर्थः । ततश्चेश्वराभिमतत्वान्नात्र संशयादिः कार्यः । भगवद्विषयकज्ञानयज्ञतुल्यमेव गीताध्ययनमिति सिद्धान्त एव ॥७०॥

श्रद्धावानिति । यो नरश्श्रद्धावाननसूयश्च सन्नावयोरिमं संवादं शृणुयादपि सोपि मुक्तस्सन्

यो नर अपिशब्दात्किमुत । अर्थज्ञानवान् सोऽपि पापान्मुक्तश्शुभान्प्रशस्तान् लोकान् प्राप्नुयात्पुण्यकर्मणामग्निहोत्रादिकर्मवताम् ॥७१॥

शिष्यस्य शास्त्रार्थग्रहणाग्रहणविवेकबुभुत्सया पृच्छति । तदग्रहणे ज्ञाते पुनर्ग्राहयिष्याम्युपायान्तरेणापीति प्रष्टुरभिप्रायः, यत्नान्तरं चास्थाय शिष्यस्य कृतार्थता कर्तव्येत्याचार्यधर्मः प्रदर्शितो भवति—

कच्चिदेतच्छ्रुतं पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा ।
कच्चिदज्ञानसम्मोहः प्रणष्टस्ते धनंजय ! ॥७२॥

कच्चिदिति । कच्चित्किमेतन्मयोक्तं श्रुतं श्रवणेनावधारितं हे पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा चित्तेन, किं वाऽप्रमादतः ? कच्चिदज्ञानसंमोहोऽज्ञाननिमित्तस्सम्मोहोऽविविक्तस्वभावोऽविवेकः स्वाभाविकः किं प्रणष्टः ? यदर्थोऽयं शास्त्रश्रवणायासस्तव; मम चोपदेष्टृ

पुण्यकर्मणां शुभान्लोकान्प्राप्नुयात् । शृणुयादपीत्यपिशब्दार्थमाह—अपीति । श्रोताप्येवं किमुत ? प्रज्ञावांस्तदर्थाभिज्ञ इत्यपेरर्थः । मुक्तस्य कथं पुण्यलोकप्राप्तिरत आह—पापादिति । नायं पुण्यपापविनिर्मुक्तः परमात्मज्ञानिवत्किंतु पापादेव मुक्त इत्यर्थः । पुण्यकर्मणां स्वर्गिणाम् ॥७१॥

कच्चिदिति । शास्त्रार्थस्य ग्रहणाग्रहणे ज्ञानाज्ञाने तयोर्विवेकः, तस्य बोद्धुमिच्छा बुभुत्सा; तया शास्त्रार्थो मदुक्तश्शिष्येणार्जुनेन ज्ञातो वा उताज्ञत इतीममंशं विविच्य ज्ञातुं पृच्छति कृष्ण इत्यर्थः । किं तत्फलमत आह—तदिति । तदग्रहणे शास्त्रार्थस्याग्रहणे शिष्यस्येति शेषः । ज्ञाते सति मदुक्तमर्थं शिष्योऽयं नावैदिति ज्ञाने सतीत्यर्थः । उपायान्तरेण शास्त्रार्थं ग्राहयिष्याम्यर्जुनेनेति प्रष्टुः कृष्णस्याशयः । अनेन चाचार्यधर्मश्शिक्षितो भवतीत्याह—यत्नान्तरमिति । यद्येकेनोपायेनोक्तेन शिष्यः कृतार्थो न भवति तर्ह्युपायान्तरेणापि शिष्यः कृतार्थीकर्तव्य आचार्येणेत्यर्थः । हे पार्थ ! त्वयैकाग्रेण चेतसा एतत् श्रुतंकच्चित् ? हे धनञ्जय ! तेऽज्ञानसम्मोहः प्रणष्टःकच्चित् ? श्रोत्रेन्द्रियसत्त्वादर्जुनस्य श्रुतमिति प्रश्नोऽनर्थकोऽत आह—श्रवणेनावधारितमिति । मदुक्तं सर्वं श्रुत्वा स्वकर्तव्यार्थं निश्चितवान् किमित्यर्थः । एकाग्रेण चेतसा सावधानमनसेत्यर्थः । तदेवाह—अप्रमादत इति । प्रमादोऽनवधानता, तदभावोऽप्रमादः- ततोऽप्रमादतः । अज्ञानात्सम्मोहोऽज्ञानसम्मोहः पञ्चमीति योगविभागात्समासः; यद्वा शाकपार्थिवादित्वादुत्तरपदलोपसमासः । इदमेवाह—अज्ञाननिमित्तस्सम्मोहोऽज्ञानसम्मोह इति । अज्ञानं निमित्तं कारणं यस्य सोऽज्ञाननिमित्तः । अविविक्तभावो विविक्तं विवेकस्स यस्य नास्ति सोऽविविक्तस्तस्य भावोऽविविक्तभावो अविवेकित्वम् । अविवेकस्वभाव इति यावत् । अयं चाविवेकः कार्याकार्यविषयः, आत्मानात्मविषयो वा; उभयविषस्याप्यविवेकस्यात्मनिष्ठस्यार्जुनेनादौ दर्शितत्वात्- 'पापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः' इति । यदर्थ इति । यदज्ञानसम्मोहनिवृत्त्यर्थ इत्यर्थः । ते तुभ्यमिति तदर्थमित्यर्थः । त्वां शोचयितुं प्रवृत्त इति

त्वायासः प्रवृत्तः ते तुभ्यं हे धनंजय ! ॥७२॥

अर्जुन उवाच—

नष्टो मोहस्स्मृतिर्लब्धा त्वत्प्रसादान्मयाऽच्युत !
स्थितोऽस्मि गतसन्देहः करिष्ये वचनं तव ॥७३॥

नष्ट इति । नष्टो मोहोऽज्ञानजस्समस्तसंसारानर्थहेतुः सागर इव दुरुत्तरस्स्मृतिश्चात्मतत्त्वविषया लब्धा, यस्या लाभात्सर्वहृदयग्रन्थीनां विप्रमोक्षः; त्वत्प्रसादात्तव प्रसादान्मया त्वत्प्रसादमाश्रितेन हे अच्युत! अनेन मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेन सर्वशास्त्रार्थज्ञानफलमेतावदेवेति निश्चितं दर्शितं भवति; यतो ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्चेति । तथा च श्रुतौ- 'अनात्मविच्छोचा'मीत्युपन्यस्यात्मज्ञानेन सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्ष उक्तः; 'भिद्यते हृदयग्रन्थिः, तत्र को मोहः कश्शोक एकत्वमनुपश्यत' इति च मन्त्रवर्णः । अथेदानीं त्वच्छासने यावत् । ते तवेति वा भाष्यपाठः, त्वद्बुद्धिगत इत्यर्थः । **धनंजयेति ।** धनञ्जयस्य तव मदुपदेशेन मोहजयस्सुकरं एवेति भावः ॥७२॥

नष्ट इति । हे अच्युत ! त्वत्प्रसादान्मम मोहो नष्टः; मया स्मृतिर्लब्धा; त्वच्छासने स्थितोऽस्मि; गतसन्देहश्चास्मि; तव वचनं करिष्ये; गतसन्देहस्सन् त्वच्छासने स्थितोऽस्मीति वा । मोहोऽविवेकः । कस्मादुदितोयमत आह—**अज्ञानज इति ।** किमस्य कृत्यमत आह—**संसारेति ।** नचायं मोहनाशस्सुकर इत्याह—**सागर इवेति ।** दुरुत्तरः दुःखेनाप्युत्तर्तुमशक्य इत्यर्थः । **किंविषया-स्मृतिरत आह—आत्मेति ।** आत्मतत्त्वस्मरणं जातमित्यर्थः । **अनेन** कृष्णोपदेशात्प्रागप्यर्जुनस्यात्मतत्त्वज्ञानं परोक्षप्रायमस्त्येव, तत्तु मोहेनाच्छादितं मेघेन सूर्य इव भगवदुपदेशान्मोहनाशे सति पुनस्तत्स्मरणं जातमिति सूच्यते । यद्वा स्मृतिरिह ज्ञानमेवेति बोध्यम् । अथवा यत्त्वयोपन्यस्तमात्मतत्त्वं तदिदानीं स्मर्यत इत्यर्थः । **एतेन** स्मृतिजनकसंस्कारवत्तया सुदृढमर्जुनस्यात्मज्ञानमिति सूच्यते । स्मृतिफलमाह—**यस्या इति ।** हृदयग्रन्थीनां कामानां विशेषेण प्रकर्षेण मोक्षो विप्रमोक्षो नाश इति यावत् । **मोहनाशप्रश्नप्रतिवचनेनेति ।** मोहो नष्टः किमिति प्रश्नः, मोहो नष्ट इति तत्प्रतिवचनं च तेनेत्यर्थः । **एतावदेवेति ।** मोहनाशमात्रमेवेत्यर्थः । यतो यस्माद्ज्ञानाच्छास्त्रार्थभूतब्रह्मात्मज्ञानादित्यर्थः । आत्मस्मृतिरात्मस्वरूपस्मरणं यत्प्रागज्ञानाद्विस्मृतमिव स्थितं तस्यात्मस्वरूपस्य सच्चिदानन्दलक्षणस्य स्मरणमित्यर्थः । तत्साक्षात्कार इति यावत् । तल्लाभश्चेत्येतावदेव शास्त्रार्थज्ञानफलमित्यर्थः । यस्माद्ज्ञानान्मोहनाश आत्मस्मृतिलाभश्च भवति, तस्माच्छास्त्रार्थज्ञानस्यैतावदेव फलमित्यर्थः । अनयोरपि मोहनाशमात्रमेव फलं सति तस्मिन्नात्मस्मृतेस्स्वत एव जायमानत्वादिति बोध्यम् । 'अनात्मविच्छोचामि तं मा भगवश्शोकस्य पारं तारय'त्वित्यादिरिहानुसन्धेयः । तत्र विद्यादशायामेकत्वमात्मैक्यमनुपश्यतो विदुषः को मोहः? कश्शोकः? शोकमोहौ द्वावपि न स्त इत्यर्थः ।

स्थितोऽस्मि; गतसन्देहो मुक्तसंशयः; करिष्ये वचनं तव; अहं त्वत्प्रसादात्कृतार्थः; न मम कर्तव्यमस्तीत्यभिप्रायः । परिसमाप्तश्शास्त्रार्थ इति ॥७३॥

अथेदानीं कथासम्बन्धप्रदर्शनार्थं संजय उवाच—

संजय उवाच—

इत्यहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनः ।
संवादमिममश्रौषमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥७४॥

इतीति । इत्येवमहं वासुदेवस्य पार्थस्य च महात्मनस्संवादमिमं यथोक्तमश्रौषं श्रुतवानस्मि; अद्भुतमत्यन्तविस्मयकरं रोमहर्षणं रोमाञ्चकरम् ॥७४॥

तं चेमम्—

व्यासप्रसादाच्छ्रुतवानिमं गुह्यतमं परम् ।
योगं योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथयतस्स्वयम् ॥७५॥

व्यासप्रसादादिति । व्यासप्रसादात्ततो दिव्यचक्षुर्लाभाच्छ्रुतवानिमं संवादं गुह्यतमं परं योगं, योगार्थत्वग्रन्थोऽपि योगः, संवादमिमं योगमेव वा योगेश्वरात्कृष्णात्साक्षात्कथवचनमिति । त्वदुक्तमर्थं करिष्य इत्यर्थः । युद्धं करिष्यामीति यावत् । 'कुरु कर्मैव तस्मात्त्व'मित्युक्तत्वादिति भावः । ।

ननु साक्षात्परमेश्वरस्य श्रीकृष्णस्योपदेशादर्जुनः किं कृतार्थः ? उताकृतार्थः ? आद्ये- युद्धं करिष्य इत्यर्जुनवचनमयुक्तं, युद्धस्य कर्तव्यत्वेनावशेषे सति कृतकृत्यत्वाभावात् । द्वितीये यदि साक्षाच्छ्रीकृष्णेनोपदिष्टगीताशास्त्रार्थोऽप्यर्जुनोऽकृतार्थस्तर्हि अर्वाचीनैर्गुरुभिरुपदिष्टगीतार्थानां शिष्याणां कथं कृतकृत्यत्वं स्यात् ? न कथमपीत्याशङ्कायामाह—**अहमिति** । ननु करिष्ये वचनं तवेति कण्ठत उक्तत्वात्कथं मम कर्तव्यं नास्तीत्यभिप्रायस्य सिद्धिरितिचेत्, उच्यते—त्वत्प्रसादादात्मस्मृतिलाभेन मम सर्वकामप्रहाणात्कृतार्थ एवाहं मम चाविक्रियस्यात्मनः किमपि न कर्मास्ति, लोकसंग्रहार्थं भूभारहरणार्थतया आवयोरवतीर्णत्वेन तत्प्रारब्धानुगुणं तत्प्रारब्धक्षपणार्थं च क्षत्रियस्वभावसिद्धं युद्धाख्यं कर्म भवानिव लोकसृष्ट्यादिकं कर्म करिष्ये केवलं लीलयेति पार्थस्याशयात् । आचार्यकर्तृकशास्त्रार्थोपदेशस्य कृतार्थोऽहमिति शिष्यवचनश्रवणमेवावसानमित्यभिप्रेत्याह— **परिसमाप्तश्शास्त्रार्थ इति**॥७३॥

इतीति । अहं रोमहर्षणमद्भुतमितीमं महात्मनो वासुदेवस्य पार्थस्य च संवादमश्रौषम्॥७४॥

व्यासेति । अहं साक्षात्स्वयं कथयतो योगेश्वरात्कृष्णाद्व्यासप्रसादाद्गुह्यतमं परं योगमिमं श्रुतवान् । कोऽसौ व्यासप्रसादोऽत आह— **दिव्यचक्षुर्लाभादिति** । दिव्यचक्षुर्दानरूपव्यासप्रसादादित्यर्थः । अतिव्यवहितमपि दुर्दर्शमर्थमव्यवहितमिव येन पश्यति तद्दिव्यचक्षुः; योगिनां स्वाभाविकमिदं चक्षुः । अत एवातीन्द्रियार्थदर्शिनो योगिनः । इदंशब्दार्थमाह—**संवादमिति** । ग्रन्थमित्यर्थः । ग्रन्थस्य कथं योगत्वमत आह— **योगार्थत्वादिति** । योगः कर्मयोगज्ञानयोगोभयात्मकः; स एवार्थोऽ-

यतस्स्वयं, न परम्परया ॥७५॥

राजन् संस्मृत्य संस्मृत्य संवादमिममद्भुतम् ।
केशवार्जुनयोः पुण्यं हृष्यामि च मुहुर्मुहुः ॥७६॥

राजन्निति । हे राजन् धृतराष्ट्र ! संस्मृत्य संस्मृत्य प्रतिक्षणं संवादमिममद्भुतं केशवार्जुनयोः पुण्यमिमं श्रवणेनापि पापहरं श्रुत्वा हृष्यामि च मुहुर्मुहुः प्रतिक्षणम् ॥७६॥

तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेः ।
विस्मयो मे महान् राजन्! हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

तदिति । तच्च संस्मृत्य संस्मृत्य रूपमत्यद्भुतं हरेर्विश्वरूपं विस्मयो मे महान् राजन् हृष्यामि च पुनः पुनः ॥७७॥

किं बहुना—

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।
तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्ध्रुवा नीतिर्मतिर्मम ॥७८॥

इति श्रीमहाभारते शतसाहस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां भीष्मपर्वणि
श्रीमद्भगवद्गीतासूपनिषत्सु ब्रह्मविद्यायां योगशास्त्रे
श्रीकृष्णार्जुनसंवादे मोक्षसन्न्यासयोगो
नामाऽष्टादशोऽध्यायः ।

यत्रेति । यत्र यस्मिन्पक्षे योगेश्वरस्सर्वयोगानामीश्वरस्तत्प्रभवत्वात्सर्वयोगबीजस्य

भिधेयो यस्य तत्त्वात् । अत एवास्य योगशास्त्रत्वमिति भावः । योगप्रतिपादकं शास्त्रं हि योगशास्त्रम् । न चात्मसंयमयोगादयो बहव इहोक्ता इतिकृत्वा किमिति कर्मज्ञानयोगद्वयमेव त्वयोक्तमित्युच्यत इति वाच्यं, सर्वेषां योगानां तदुभयेऽन्तर्भावात् । व्याख्यानान्तरमाह—संवादमिति । संवादरूपमिमं योगमित्यर्थः । योगेश्वरादिति । कर्मयोगज्ञानयोगफलप्रदात्तन्निबोधकाच्चेत्यर्थः । न हीश्वरानुमहाभावे कर्मयोगे ज्ञानयोगे वा प्रवृत्तः पुरुषस्तत्पारं पश्येदिति भावः । साक्षात्स्वयं कथयत इत्यस्यार्थमाह—न परम्परयेति । एतेन नात्र ग्रन्थलोपतद्भिरतराद्याशङ्का कर्येति सिद्धम् ॥७५॥

राजन्निति । हे राजन् ! इमं पुण्यमद्भुतं केशवार्जुनयोस्संवादं संस्मृत्य संस्मृत्य मुहुर्मुहुर्हृष्यामि च । संस्मृत्य संस्मृत्येति नित्यार्थे द्विर्भावः । कदा संस्मृत्येत्यत आह—प्रतिक्षणमिति । क्षणेक्षण इत्यर्थः । श्रवणेनापीति । किं पुनस्तदर्थानुष्ठानेनेति भावः । गीताशास्त्रस्याबन्धकत्वात्पुण्यप्रदमिति नोक्तं, किं तु पापहरमित्युक्तमिति बोध्यम् । हृष्यामि हर्षं प्राप्नोमि ॥७६॥

तच्चेति । हे राजन् ! तच्चात्यद्भुतं हरे रूपं संस्मृत्य संस्मृत्य मे महान् विस्मयो भवति; पुनःपुनः हृष्यामि च ॥७७॥

यत्रेति । एवं सञ्जयोक्तं श्रुत्वापि दुर्योधनविजयाकाङ्क्षिणं सर्वात्मनाऽन्धं धृतराष्ट्रं दृष्ट्वा प्राह

कृष्णः, यत्र यस्मिन्पक्षे धनुर्धरो गाण्डीवधन्वा तत्र श्रीः, तस्मिन्पाण्डवानां पक्षे श्रीर्विजयः, तत्रैव भूतिश्श्रियो विशेषो विस्तारो भूतिः, ध्रुवाऽव्यभिचारिणी नीतिर्नय इत्येवं मतिर्ममेति ॥७८॥

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्यस्य श्रीगोविन्दभगवत्पूज्यपादशिष्यस्य
श्रीमच्छङ्करभगवतः कृतौ श्रीमद्भगवद्गीताभाष्ये मोक्ष-
सन्न्यासयोगो नामाष्टादशोऽध्यायः ।
श्रीमद्भगवद्गीताभाष्यं सम्पूर्णम् ।
हरिः ओम् ।

सञ्जयः—यत्रेति । यत्र योगेश्वरः कृष्णोऽस्ति, यत्र धनुर्धरस्स पार्थोऽस्ति- तत्र श्रीर्विजयो भूतिर्नीतिश्च ध्रुवेति मम मतिः । सर्वेषां योगानां यद्बीजं कारणं गीताशास्त्रं तस्य तत्प्रभवत्वात्स कृष्णः प्रभवः कारणं यस्य तत्त्वात्; कृष्णेनोक्तत्वादित्यर्थः । यद्वा सर्वस्यापि योगलक्षणस्य बीजस्य तत्प्रभवत्वात् । अथ वा सर्वेषामपि योगिनां यद्योगबीजमस्ति तस्य तत्प्रभवत्वात्; यद्वा सर्वयोगबीजस्य सत्त्वगुणस्य तत्प्रभवत्वात्सर्वमपि योगात्मकं बीजं; तस्मादीश्वरानुग्रहादित्यर्थः । प्रभवति वर्धते अंकुरीभवतीति वा तत्प्रभवं तस्य भावस्तत्प्रभवत्वं तस्मात्; यद्वा योगो बीजं यस्य तद्योगबीजं सर्वं च तद्योगबीजं च सर्वयोगबीजं तस्य सर्वस्यापि योगफलस्येत्यर्थः । तत्प्रभवत्वादीश्वरजन्यत्वादीश्वराधीनत्वादिति यावत् । नास्य धनुस्सर्वसाधारणमिति द्योतयितुमाह—**गाण्डीवधन्वेति** । गाण्डीवं धनुर्यस्य स गाण्डीवधन्वा । श्रीस्सम्पत् ध्रुवा । विजयो जयो ध्रुव इति लिङ्गविपरिणामेन योज्यम् । भूतिशब्दार्थमाह—**श्रियो विशेष इति** । सम्पद्विस्तार इत्यर्थ । ध्रुवाऽव्यभिचारिणी; सत्येत्यर्थः । शाश्वतेति वा । राज्ञस्समीपे भृत्यस्य विनयेन भवितव्यत्वात् ध्रुवा नीतिरिति ध्रुवमिति नोक्तं; किंतु मतिर्ममेत्युक्तम् । कृष्णार्जुनवति पक्षे श्रीविजयादिकं वस्तुतो भविष्यतु वा मा वा । मम तु भविष्यत्येवेति प्रतिभातीति विनयप्रदर्शनं, वस्तुतो भविष्यत्येवेति निश्चय एव सञ्जयस्य- दृष्टकृष्णमाहात्म्यत्वाद्विश्वरूपप्रसङ्गे । इतीदमभिप्रेत्याह भगवान् भाष्यकारः—**मम त्विति** । तुशब्दादन्येषां भवदादीनामन्यथा प्रतिभातु नामेति सूच्यते—**ममेति** । इति भाष्यपाठे त्वितिशब्दो भाष्यसमाप्तिवाचीति बोध्यम् ॥७८॥

इति श्री वेलङ्कोण्डोपनामक रामकविवरकृते
श्रीमच्छाङ्करभगवद्गीताभाष्यार्कप्रकाशे
अष्टादशोऽध्यायः ।
समाप्तोऽयं ग्रन्थः ।
सौम्यज्येष्ठामायामर्पितश्च
श्रीहयवदनाय ।

श्रीः

मोक्षसन्न्यासयोगो मोक्षप्रदकर्मसन्न्यासयोगप्रतिपादक इत्यर्थः ।
सर्वधर्मानिति चरमश्लोके तस्यैव प्रतिपादितत्वादिति भावः ।

श्लो॥ श्रीकृष्णलीला उपवर्ण्य कृष्णलीलातरङ्गिण्यभिधे प्रबन्धे ।
श्रीकृष्णगीतार्थमवर्णयच्च एवं स रामोऽहमहो ! कृतार्थः ॥

श्रीकृष्णपादाब्जमरन्दपानात्कृष्णस्वरूपामृतपानतश्च ।
तृप्तस्य रामस्य कवेः प्रकाशः प्रकाशतामारवि माधवात्तः ॥

श्रीकृष्णभक्त्या क्रियते बताज्ञोऽप्यात्मज्ञ इत्यत्र कविं प्रमाणम् ।
विज्ञाय कृष्णे सगुणेऽगुणे वा भक्तिं मुमुक्षुर्वितनोतु नित्यम् ॥

प्राग्गोदावरीमण्डलान्तर्गत अमलापुरंतालूका भट्नविल्लिग्रामसंस्थापित श्रीशारदामुद्रणालये
मुद्रापितोऽयंग्रन्थः । १९५६ ।